

РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

РАДЯНСЬКА
ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ

ЛЕТИЦІВ-
РОЗКОПКИ

**НАУКОВА РАДА
ГОЛОВНОЇ РЕДАКЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ
ЕНЦИКЛОПЕДІЇ**

М. П. БАЖАН (голова Наукової ради), Б. М. БАБІЙ, І. К. БІЛОДІД, П. А. ВЛАСЮК,
В. М. ГЛУШКОВ, Г. В. ГОЛОВКО, В. Н. ГРІДНЄВ, В. С. ГУТИРЯ, Г. М. ДОБ-
РОВ, О. З. ЖМУДСЬКИЙ, Р. Є. КАВЕЦЬКИЙ, В. І. КАСІЯН, І. І. КОМПАНІЄЦЬ
(заступник голови Наукової ради), В. М. КОРЕЦЬКИЙ, І. Д. НАЗАРЕНКО, Л. М. НО-
ВИЧЕНКО, О. С. ПАРАСЮК, Б. Є. ПАТОН, В. Ф. ПЕРЕСИПКІН, П. М. ПЕРШИН,
І. Г. ПІДОПЛІЧКО, В. Б. ПОРФИР'ЄВ, Л. М. РЕВУЦЬКИЙ, М. Є. СИВАЧЕНКО,
А. Д. СКАБА, К. Ф. СТАРОДУБОВ, С. І. СУББОТІН, В. М. ТЕРЛЕЦЬКИЙ,
П. Т. ТРОНЬКО, О. Я. УСИКОВ, П. М. ФЕДЧЕНКО, І. М. ФЕДОРЧЕНКО,
І. М. ФРАНЦЕВИЧ, В. В. ЦВЕТКОВ, Р. В. ЧАГОВЕЦЬ, М. З. ШАМОТА,
Г. А. ШВЕД (відповідальний секретар Наукової ради), Г. Г. ШЕВЕЛЬ, В. І. ШИН-
КАРУК, С. М. ЯМПОЛЬСЬКИЙ.

РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ТОМ 3

ЛЕТИЧІВ — РОЗКОПКИ

**РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ
РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

А. Д. СКАБА (відповідальний редактор), Б. М. БАБІЙ, С. М. БІБКОВ, О. А. БОРОДІН, І. О. ГУРЖІЙ, П. П. ГУДЗЕНКО, К. Г. ГУСЛИСТИЙ, В. Л. ЗУЦ (відповідальний секретар), М. К. ІВАСЮТА, І. І. КОМПАНІЄЦЬ (заступник відповідального редактора), С. М. КОРОЛІВСЬКИЙ, Ю. Ю. КОНДУФОР, П. А. ЛАВРОВ, Ф. Є. ЛОСЬ, І. Д. НАЗАРЕНКО, М. І. СУПРУНЕНКО, В. І. СТРЕЛЬСЬКИЙ, В. Я. ТАРАСЕНКО, П. Т. ТРОНЬКО, А. Т. ЧЕКАНЮК.

**ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ**

1971

ЛЕТІЧІВ — с-ще м. т. Хмельницької обл. УРСР, центр Летичівського р-ну. 9,1 тис. ж. (1970). Перші документ. згадки про Л. належать до поч. 13 ст. У 1362 місто захопила Литва, 1434 — шляхет. Польща. В 1466 Л. дістав *магдебурзьке право*. В 1601 став повітовим центром Брацлавського воєводства. Населення Л. брало участь у нар.-визвольній війні 1648—54. Район Л. 1664—65 охопило сел.-козац. повстання, яке очолював В. Дрозденко. За Андрусівським перемир'ям Л. 1667 відійшов до Польщі. В 1672—99 місто перебувало під владою султан. Туреччини. Восени 1702 на Поділлі, в т. ч. і в Л., спалахнуло повстання, яке очолив С. Палій. Населення Л. брало участь у *гайдамацькому русі* 18 ст. У квітні 1793 Л. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. З травня 1795 Л. повітовий центр Подільського намісництва, а з 1797 — Подільської губ. В 1-й третині 19 ст. в районі Л. відбувалися антифеод. виступи селян під проводом У. Кармалюка. У 1905 в Л. організовано с.-д. групу під назвою «Соціал-демократичний колектив». Ця група відіграла значну роль у встановленні зв'язку між органами РСДРП Кам'янець-Подільського, Києва, Проскурова, Жмеринки, Меджибожа та Немирова. В 1905—07 в Летичівському пов. відбувалися сел. заворушення. 23.III 1917 в Л. створено Раду робітн. і солдат. депутатів. У травні вона об'єдналася з Радою сел. депутатів. 23.XI 1917 у Л. встановлено Рад. владу. Делегати від Летичівської Ради брали участь у роботі 1-го Всеукр. з'їзду Рад. На поч. березня австро-нім. війська окупували Л. Більшовики створили підпільну орг-цію і партизан. загони, що боролися проти загарбників. На поч. листопада 1918 партизани визволили місто і ряд навколишніх сіл. На поч. січня 1919 петлорівська Директорія захопила Л. 23.III 1919 частини Червоного козацтва визволили його. В червні — липні 1919 Л. кілька разів переходив від петлорівців до рад. військ. У жовтні 1919 його захопили денкінці. 16.I 1920 Червона Армія визволила місто. 25.IV 1920 Л. захопили білополяки. 6.VII рад. війська визволили його. З 1920 Л. — повітовий центр Подільської губ., з 1923 — районний центр Проскурівського округу, з 1924 — с-ще м. т., з 1932 — у складі Вінн. обл., з 1937 — Хмельн. (до 1954 — Кам'янець-Подільська) обл. Під час Великої Вітчизняної війни Л. 17.VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В 1941—43 в районі Л. діяли підпільні більшовицькі орг-ції. 23.III 1944 його визволили рад. війська. В Л. є з-ди: ремонтний, буд. матеріалів, маслозавод, меблева і швейная ф-ки, пром., харч. і побутовий комбінати, рембудуправління, міжколгоспбуд. В Л. збереглися залишки фортеці 15 ст. Пам'ятник В. І. Леніну.

ЛЕТИЧІВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1918—19 — збройний виступ трудящих Летичівського повіту Подільської губ. проти австро-нім. окупантів, *гетьманщини* і петлорівської *Директорії*. Почалося в листопаді 1918 визволенням сформованими під

керівництвом більшовиків повстанськими заганами м. Деражні, де було відразу створено Раду робітн. і сел. депутатів. У 2-й пол. листопада повстання охопило весь повіт. Повстанці роззброювали загони *державної варти*, арештовували гетьманських чиновників, організували волосні і сільс. Ради. На поч. грудня повстанці визволили м. Летичів. Влада в повіті перейшла до рук ревкому, який очолив збройну боротьбу проти петлорівців, що кинули на придушення Л. п. значні збройні сили. Хоч у січні 1919 петлорівцям удалося знову оволодіти повітом, але боротьба тривала до визволення тер. повіту рад. військами в березні 1919.

І. В. Гарнага (Кам'янець-Подільський).

ЛЕХНО Давид (р. н. невід. — п. 1735) — автор твору, присвяченого історії Кримського ханства з 1681 по 1731. Твір Л., написаний давньоєвр. мовою, містить цінні відомості з внутрішньополіт. історії ханства, його відносин з Росією, Україною, Туреччиною.

ЛЄШКО БІЛІЙ (Leszek Bialy; в Галицько-Волинському літописі — Лестько; бл. 1186 — 23.XI 1227) — князь сандомирський [з 1194] і краківський [1194—1198, 1201 і з 1202]. В 1214 уклав у Спиші угоду з угор. королем *Андрієм II*, за якою угор. королевича Коломана, одруженого з дочкою Л. Б., було проголошено королем Галича. Після вигнання угорців з Галицького князівства (1219) продовжував спроби підкорити своєму впливу галицько-волинські землі, однак зазнав невдачі. Я. Д. Ісаєвич (Львів).

ЛЕЩЕНКО Дмитро Ілліч (псевд. Шатов; 1876—1937) — учасник революц. руху в Росії. Член Комуністич. партії з 1900. Н. в Миколаєві в сім'ї робітника. Закінчив фіз.-мат. факультет Петерб. ун-ту. Співробітничав у більшовицьких газетах «Волна», «Ехо» (1906), «Звезда» (1910—12). В 1906 на квартирі Л. жив В. І. Ленін. Л. — делегат V з'їзду РСДРП (1907) від Катеринос. орг-ції РСДРП. Після Люти. революції 1917 — секретар газ. «Известия Петроградского Совета рабочих и солдатских депутатов» (до виходу більшовиків з редакції). Після Великої Жовтн. соціалістичної революції працював в системі Наркомосу, очолював Всерос. кінокомітет (1918—21). З 1924 — на пед. роботі.

Л. Г. Чишовська (Київ).

ЛЕЩЕНКО Микола Никифорович (н. 19.II 1911) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1961). Член КПРС з 1930. Н. в с. Бурчаку (тепер Михайлівського р-ну Запоріж. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1933—44 служив у Рад. Армії. Закінчив істор. факультет Одес. ун-ту. З 1949 працює в Ін-ті історії АН УРСР (1951—55 — зав. відділом історіографії). Досліджує аграрну історію України 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст., історію союзу робітн. класу і селянства, питання історіографії. Нагороджений орденом Червоної Зірки та ін. нагородами.

Тв.: Непорушна дружба народів СРСР — джерело сили і могутності радянської держави. К., 1954; Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905—1907 рр. К., 1955; Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. К., 1956; Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года (60-е годы XIX ст.). К., 1959; Класова боротьба в українському селі на початку XX століття. К., 1968; Фрідрих Енгельс і революційний рух на Україні. К., 1970; Класова боротьба в українському селі в епоху монополістичного капіталізму (60—90-ті роки XIX ст.). К., 1970.

ЛЕЩИНСЬКИЙ (Leszczyński) Станіслав (20.X 1677 — 23.II 1766) — польс. король [1704—11 і 1733—34]. Вперше обраний королем на вимогу *Карла XII*, військо якого в той час знаходилося

у Польщі. Уклав з І. Мазепою договір про повернення Лівобережної України на провінцію шляхет. Польщі. Після поразки швед. війська в *Полтавській битві 1709* втік до Франції. В 1733 при підтримці Франції вдруге став польсь. королем, але 1734 змушений був зректися престолу.

«ЛЕТУЧИЙ ЛИСТОК» — нелегальна газета, орган Катериносл. комітету РСДРП ленінсько-іскрівського напрямку. Виходив з березня 1902 по січень 1903. Всього випущено 8 номерів і два додатки. Друкувався в підпільній друкарні. Ленінська газета *«Искра»* схвально оцінювала видання газети. «Л. л.» вів боротьбу проти *«еконізму»*, вміщував багато фактичного матеріалу про революц. робітн. рух у Катеринославі. Випуск припинився у зв'язку з розгромом друкарні жандармами.

ЛЖЕДМІТРИЙ I (р. н. невід.— п. 27.V 1606) — політ. авантюрист-самозванець, який видавав себе за сина Івана IV — Дмитрія, рос. цар [1605—06]. Походження Л. I не з'ясоване. Користуючись підтримкою Ватикану, польсь. короля Сигізмунда III, а також польсь. магнатів, які прагнули загарбати рос. землі та покатоличити нар. маси, Л. I з 4-тисячним загonom польсь. шляхти восени 1604 вдерся на Сіверську Україну, яка входила до складу Рос. д-ви. Демагогічними обіцянками поліщити умови життя він привернув на свій бік частину козаків, селян-втікачів, холопів і дрібних служлих людей, ставшище яких погіршилося за царювання *Бориса Годунова*. В червні 1605 Л. I вступив у Москву і при підтримці бояр став царем. Кріпосницький характер внутр. політики і антинац. зовн. політика Л. I викликали невдоволення різних верств населення. Скориставшись з нар. повстання, бояри-змовники на чолі з В. І. Шуйським вбили Л. I.

ЛЖЕДМІТРИЙ II, «Тушинський вояр» (р. н. невід.— п. 21.XII 1610) — політ. авантюрист, який після вбивства *Лжедмитрія I* видавав себе за сина Івана IV — Дмитрія, що нібито врятувався під час нар. повстання 1606. Ставляник шляхет. Польщі. Походження Л. II невідоме. За допомогою загонів польсь. магнатів О. Вишневецького і Р. Ружинського зібрав у м. Стародубі військо і влітку 1608 намагався захопити Москву. Після невдалих боїв проти військ царя *Василя Івановича Шуйського* Л. II зупинився табором у с. Тушина поблизу Москви, де організував з рос. бояр-перебіжчиків «уряд». У 1609 в зв'язку з відкритою інтервенцією Польщі в Росію Л. II став непотрібний шляхет. Польщі. Змушений у кін. 1609 втекти до Калуги, Л. II через рік був вбитий колишніми своїми прибічниками.

ЛИЗОГУБ Дмитро Андрійович (1850 — 22.VIII 1879) — революц. народник. Н. в Чернігівській губ. в сім'ї укр. поміщиків *Лизогубів*. Учився на юридич. факультеті Петерб. ун-ту. В 1865—68 і 1874 перебував за кордоном, встановив зв'язки з рос. революціонерами, що групувалися навколо народницького журн. «Вперед!». У 1873—74 — член гуртка *чайковців*, 1875 брав участь у заснуванні «*Землі і волі*», який подавав велику грошову допомогу для підготовки сел. повстань в Київській губ. Не раз за революц. пропаганду притягувався до слідства. Заарештований 1878 і обвинувачений в підготовці замаху на Олександра II. Одеський військ.-окружний суд засудив Л. до смертної кари. Його повішено в Одесі. Образ Л. відтворено Л. М. Толстим в оповіданні «*Божеське і людське*».

Лит.: Ястремський С. Д. А. Лизогуб. «Каторга и ссылка», 1924, № 4.

ЛИЗОГУБИ — укр. козац.-старшинський і поміщицький рід. Володіли великими зем. маєтностями на Чернігівщині та Полтавщині. В 2-й пол. 17—18 ст. займали високі старшинські посади на Лівобережній Україні. Іван Кіндратович Л. (р. н. невід.— п. 1662) — канівський і уманський полковник [1659—62]. Страчений з наказу гетьмана Ю. Хмельницького, очевидно, за прихильність до Росії. Яків Кіндратович Л. (р. н. невід.— п. 19.VIII 1698) — канівський полковник [1666—69]. Підтримував П. Дорошенка і дістав від нього посаду генерального осавула. В 1674 перейшов на бік Росії. В 1687—98 — чернігівський полковник. Під час здобуття Азова 1696 був наказним гетьманом. Дістав від царського уряду значні маєтності. Юхим Якович Л. (р. н. невід.— п. 1704) — чернігівський полковник [1698—1704]. Брав участь в обороні Чигириня 1677 і 1678 від тур. загарбників, у Кримських походах 1687 і 1689. Яків Юхимович Л. (1675—1749) — генеральний бунжунний [1713—28], генеральний обозний [1728—49]. В 1728—44 очолював кодифікаційну комісію, що працьовувала збірник норм укр. феод. права — «*Права, за якими судиться малоросійський народ*». Андрій Іванович Л. (1804—64) — ліберальний поміщик, маляр-аматор. Прихильник таланту Т. Г. Шевченка, з яким підтримував дружні стосунки. Дмитро Андрійович Л. — син Андрія Івановича Л. (див. Л. А. Лизогуб). Федір Андрійович Л. (1851—1928) — укр. поміщик, монархіст, голова гетьманського «уряду» 1918, білоемігрант. А. З. Барабой (Київ).

ЛИЗОГУБІВСЬКИЙ ЛІТОПИС, «*Летописец*, или Описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году деялося в Украинемалороссийскойобеихсторон Днепра и кто именно когда гетманом был козацким» — укр. літопис, складений 1742. Автором літопису вважається генеральний обозний Я. Ю. Лизогуб. Л. л. — хроніка подій поч. 16—кін. 17 ст., джерело якої були *козацькі літописи*. Від 90-х рр. 17 ст. до 1737 основою літопису послужили родинні записи сім'ї Лизогубів. У літописі вміщено невеликі оповідання з історії України, гол. чин. про гетьманів, про участь козаків на чолі з старшиною у *Північній війні 1700—21*, про побудову, за розпорядженням Петра I, Печерської фортеці в Києві, про страту І. Мазепою І. І. *Искри* та В. Л. *Кочубея*. Літописець осуджує І. Мазепу. Закінчується Л. л. описом походу рос. військ під командуванням Б.-К. *Миніа* та укр. козаків на чолі з наказним гетьманом Я. Ю. Лизогубом проти Кримського ханства. Літописець прагне показати роль старшини як вірних слуг царського уряду. Одночасно Л. л. відстоєє ідею автономії України.

Видання: В кн.: Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси... К., 1888. Лит.: М ар ч ен ко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959.

М. І. Марченко (Київ).

ЛИННИЧЕНКО Іван Андрійович (24.X 1857 — 9.VI 1926) — рос. бурж. історик. Н. в Києві в сім'ї викладача ун-ту. Закінчив істор.-філол. факультет Київ. ун-ту (1879). Викладав історію в Одеському (Новоросійському, 1884—88, 1896) і Моск. (1888—96) ун-тах. З 1896 — проф. Новорос. ун-ту. Автор праць «*Віче в Київській області*» (К., 1881), «*Взаємовідносини Русі і Польщі до половини XIV ст.*» (ч. 1. К., 1884), «*Риси з історії станів у Південно-Західній (Галицькій) Русі XIV—XV ст.*» (М., 1894). Був послідовником

державної школи. Історію України розглядає з позицій великодерж. шовінізму, ідеалізував рос. слов'янофіль і галицьких «москвофіль». Окремі праці Л. з історії Галичини зберігають певне довідкове значення.

ЛИПИЦЬКА КУЛЬТУРА — археол. культура населення Верхнього Придністров'я 1 ст. до н. е.— 3 ст. н. е. Назва походить від с. Верхньої Липиці Рогатинського р-ну Ів.-Фр. обл., поблизу якого в кін. 19 ст. було виявлено могильник. Вивчення пам'яток Л. к. (поселень, могильників і скарбів монет) почалося у 30-х рр. 20 ст. Поселення Л. к. (див. *Верхньоліпичьке поселення, Незвиське поселення* та ін.) являлися собою неукріплені селища і були розташовані переважно на берегах річок. При дослідженні поселень виявлено галицькі напівземлянкових і наземних жител. Могильники Л. к., зокрема поблизу с. Звенигорода і в с. Чижикові Пустомитівського р-ну Львів. обл. та ін., характеризуються ґрунтовими похованнями без насипів. Поховальні обряди — трупопокладення і трупопалення. У пам'ятках Л. к. поряд з ліпним посудом трапляється гончарний орнаментований посуд (сіроглиняні миски, глєки, широкі вази тощо). Серед металевих виробів переважають залізні ножі, долота, сокирки, кресала, шила, ключі, предмети озброєння, бронзові прикраси та ін. Основою г-ва племен Л. к. було землеробство. Вони перебували на стадії первіснообщинного ладу, що розкладався. Численні знахідки римських монет і привізних металевих виробів, а також глиняного, бронзового і скляного посуду свідчать про зв'язки носіїв Л. к. з населенням римських провінцій. Питання про етнічну належність пам'яток Л. к. остаточно не вирішене.

Лит.: Смішко М. Ю. Доба полів поховань в західних областях УРСР. «Археологія», 1948, т. 2; Смішко М. Ю. Дослідження пам'яток культури полів поховань в західних областях УРСР у 1947 р. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 3. К., 1952; Шевніков І. К. Могильники липицької культури в Львівській області. «Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры», 1957, в. 68.

ЛИПНЕВИЙ МАНІФЕСТ 1944, Маніфест до польського народу — перший держ. акт нар. Польщі, прийнятий 22.VII 1944 в м. Хелмі Польс. комітетом нац. визволення (ПКНВ). В Л. м. викладено найважливіші принципи будівництва незалежної нар. Польщі. Л. м. проголосив перехід держ. влади до рук усіх трудящих на чолі з робітн. класом. Найвищим тимчасовим законодавчим органом стала Крайова Рада Народова, найвищим виконавчим — ПКНВ. Л. м.

скасував фашист. конституцію 1935 і всі розпорядження нім.-фашист. окупаційного режиму, відновив польс. державність на принципах широкої нар. демократії при безумовній свободі і рівності всіх громадян. Л. м. накреслив широку програму соціально-економіч. і політ. перетворень — проведення демократич. зем. реформи і націоналізації великої та середньої пром-сті, банків, транспорту і зв'язку. Наріжним камнем зовн. політики Польщі проголошувалась політика дружби і союзу з СРСР. Л. м. закликав польс. народ до остаточного визволення країни від нім.-фашист. загарбників і до взаємодії з Рад. Армією. Проблему рад.-польс. кордонів передбачалося врегулювати, виходячи з принципу: польс. землі — Польщі, білорус., лит., укр. землі — Рад. Білорусії, Рад. Литви, Рад. Україні.

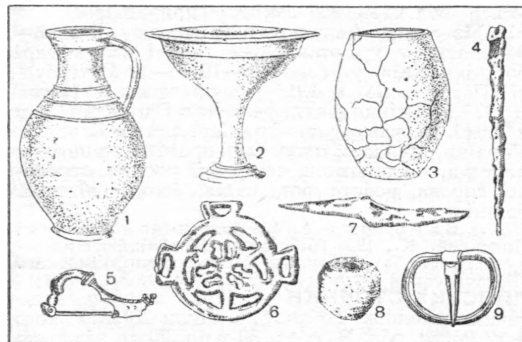
І. Д. Кундоба (Київ).

ЛИПНЕВИЙ ПЛЕНУМ ЦК КПРС 1970 — відбувся 2—3.VII у Москві. Пленум розглянув питання «Чергові завдання партії в галузі сільськогосподарства» (довідач Л. І. Брежнев). Л. п. підбив підсумки розвитку с. г. в Рад. Союзі, всебічно проаналізував його стан. Капіталовкладення держави і колгоспів у с. г. збільшилися за останні 4 роки на 20,4 млрд. крб. і досягли 59,3 млрд. крб. Значно зросло постачання селу техніки, мінеральних добрив. Введено в експлуатацію 4,3 млн. га нових зрошуваних і осушених земель. Середньорічний валовий збір зерна в цілому по СРСР 1966—69 становив 162 млн. т, що на 32 млн. т більше, ніж у попередній п'ятирічці. На Пленумі відзначалося, що за останні роки зміцніла економіка колгоспів і радгоспів, підвищилися доходи трудівників села, поліпшилося пенсійне забезпечення колгоспників. Широко розгортається житлове, культурне і побутове будівництво на селі. Пленум підкреслив, що в нинішніх умовах розвитку економіки до с. г. ставляться нові, значно вищі вимоги. Пленум викрав наявні хибі і труднощі у розвитку с. г., вказав на перспективи його дальшого розвитку. Найважливішим завданням є створення в с.-г. виробничій матеріально-тех. бази, яка б цілком відповідала сучас. вимогам. Ключовою проблемою розвитку с. г. є збільшення виробництва зерна. В 1971—75 намічається довести середньорічне виробництво зерна приблизно до 195 млн. т. Пленум надав особливого значення дальшому збільшенню виробництва продуктів тваринництва. Л. п. ЦК КПРС визначив генеральний напрям розвитку с.-г. його інтенсифікації в сучас. умовах. Це — меліорація, хімізація та комплексна механізація с.-г. виробництва. Пленум розробив конкретні заходи для поліпшення виробничого, житлового і культурно-побутового будівництва на селі, збільшення випуску мінеральних добрив, дальшого розвитку меліорації земель. Він підкреслив необхідність підвищення ролі парт. орг-цій у розвитку с. г. В рішеннях Пленуму намічено розгорнути програму прискореного віднесення с. г., визначено конкретні шляхи дальшого зміцнення його матеріальної бази та тех. переозброєння.

Пленум ЦК КП України, що відбувся 23—24.VII 1970 в Києві, розглянув і обговорив питання «Про підсумки липневого 1970 Пленуму ЦК КПРС і завдання Комуністичної партії України по дальшому розвитку сільськогосподарства» і намітив конкретні заходи до неухильного виконання рішень Л. п. ЦК КПРС в республіці.

Лит.: Брежнев Л. І. Чергові завдання партії в галузі сільського господарства. Довідач на Пленумі ЦК КПРС 2 липня 1970 року.— Постанова Пленуму ЦК КПРС, прийнята 3 липня 1970 року. К., 1970.

Я. С. Калакура (Київ).

До ст. Липицька культура. Речі з пам'яток: 1—3, 8 — глиняні глєчки, чарка, ліпний горщик, грузило; 4, 7, 9 — залізні долото, ніж, пряжка до рем'я; 5, 6 — бронзові прикраса й фібула (застібка).

ЛИПНЄВІ ДНІ 1917 — липнева політ. криза в Росії, зумовлена імперіалістич. політикою бурж. Тимчасового уряду, що викликала невдоволення широких мас, які прагнули до припинення війни і встановлення повновладдя Рад. Приводом до кризи був невдалий червневий наступ на Пд.-Зх. фронті, після якого уряд розформував ряд революц. військ. частин. 2 (15).VII з Тимчасового уряду вийшли міністри-кадети, створивши урядову кризу. 3 (16).VII відбулися стихійні робітн. демонстрації у Выборзькому районі Петрограда. Більшовики, незважаючи на передчасність виступу мас, вирішили взяти в ньому участь, щоб надати йому організованішого характеру, запобігти провокаціям з боку Тимчасового уряду. 4 (17).VII в Петрограді вийшли на вулиці понад 500 тис. робітників, революц. солдатів і матросів. Мирну демонстрацію, яка проходила під більшовицьким лозунгом «*Вся влада Радам!*», розстріляли війська за наказом Тимчасового уряду, який погодив це з есеро-меншовицьким керівництвом Всерос. Центр. Виконавчого К-ту Рад. Розстріл демонстрації став початком відкритого наступу контрреволюц. буржуазії на трудящих, на більшовицьку партію. 7 (20).VII Тимчасовий уряд видав наказ про арешт В. І. Леніна. Більшовицькі газети було заборонено, партія пішла в підпілля. Тимчасовий уряд запровадив смертну кару на фронті. Період мирного розвитку революції закінчився. Замість *двовладдя* в країні встановилося єдиновладдя буржуазії, оскільки угодовське керівництво Рад остаточно перейшло на її бік. «*Всякі надії на мирний розвиток російської революції*, — писав В. І. Ленін, — зникли остаточно... Ніяких конституційних і республіканських ілюзій, ніяких ілюзій мирного шляху більше, ніяких розривних дій, не піддаватися *т е н е р* провокації чорних сотень і козаків, а зібрати сили, переорганізувати їх і стійко готувати до збройного повстання» (Твори, т. 25, с. 155, 156). Лозунг «*Вся влада Радам!*» за пропозицією В. І. Леніна було тимчасово знято. Контрреволюція перейшла в наступ у всіх районах Росії. Її дії були підтримані місцевою буржуазією і бурж. націоналістами. На Україні *Центральна рада* та її «уряд» — *Генеральний секретаріат* підтримали Тимчасовий уряд і допомогли йому в наступі на робітників і революц. солдатів України. 5 (18).VII юнкери й козаци розгромили приміщення Київ. к-ту РСДРП (6) і заарештували членів к-ту. 10 (23).VII контрреволюц. елементи зруйнували кіоск більшовицької газети «*Голос соціал-демократа*» і спалили революц. л-ру. В Луганську контрреволюціонери намагалися розгромити редакцію більшовицької газ. «*Донецкий пролетарій*», але дістали рішучу відсіч робітників. 10 (23).VII чорнототенці вчинили погром у приміщенні Севастопольського більшовицького к-ту. В Юзівці на поч. липня були заарештовані члени к-ту РСДРП(6). Контрреволюція організувала переслідування більшовиків у Павлограді, Кам'янському, Гришину, Краматорську, Єнакієвому та ін. містах. Проте наміри контрреволюції не вдалися. Вони натрапили на організований опір революц. пролетарів, очолених більшовицькою партією. *Шостий з'їзд РСДРП(6)*, виходячи з нових політ. умов, створених липневою кризою, взяв курс на збройне повстання.

Лит.: Ленін В. І. Три кризи. — До лозунгів. — Про конституційні ілюзії. Твори. Вид. 4, т. 25; Революційне движение в России в июле 1917 г. Июльский кризис. Документи и материалы. М., 1959; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 1—2. К., 1967.

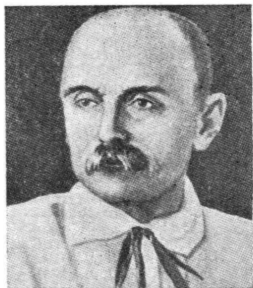
В. С. Левін (Київ).

ЛИПНЄВІ ПОЛІТИЧНІ СТРАЙКИ 1914 — страйки солідарності укр. пролетаріату зі страйкуючими робітниками Баку і Петербурга. Влітку 1914 політ. і економ. страйки робітників відбулися в ряді губерній Рос. імперії. Під керівництвом більшовиків 28.V (10.VI) почався страйк бакинських нафтовиків, підтриманий усім пролетаріатом країни. За закликом більшовиків 24.VI (7.VII) на знак солідарності з бакинцями застрайкували робітники Москви. В Петербурзі страйк солідарності тривав кілька днів. 3 (16).VII відбулася сутичка робітників Путіловського з-ду з поліцією, двох робітників було вбито і 50 поранено. 9 (22).VII на вулицях столиці з'явилися барикади, а 11 (24).VII заг. політ. страйк охопив 200 тис. робітників. На підтримку бакинських і петерб. робітників піднявся робітн. клас України. Більшовицькі орг-ції України закликали робітників до рішучого протесту проти злочинів царизму. «Тільки цілком поваливши цей кривавий лад, ми зможемо припинити насильства над пролетаріатом. Вперед же під прапором робітничої соціал-демократичної партії!» — писали в листівці до робітників київ. більшовиків. Політ. страйки протесту відбулися 5—9 (18—22). VII на 30 більших підприємствах Харкова, 9 (22) і 14 (27).VII — на 13 підприємствах Києва, 10 (23).VII — на 17 підприємствах Одеси. Найгостріше боротьба робітників проходила 10—12 (23—25).VII в Миколаєві на кораблебудівному з-ді «Наваль» (тепер з-д ім. І. С. Носенка), де страйкувало 8674 робітники, і з-ді «Руссуд», де страйкувало 2417 робітників. На спільному мітингу страйкарі прийняли більшовицьку резолюцію протесту і з співом революц. пісень вирушили до міста. Біля залізнич. моста демонстранти обстріляли поліція і війська, тяжко поранивши 5 чол. У Херсонській губ. страйкувало 30 підприємств. Л. п. с. пролетаріату Росії, в т. ч. і робітників України, свідчили, що країна була напередодні революції, що на чергу дня знову постало питання про збройне повстання і повалення рос. царизму. *Лит.:* Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема. 1910—1914 гг. Сборник документов и материалов. К., 1959; Краткая история рабочего движения в России (1861—1917 годы). М., 1962; Лавров П. А. Рабочее движение на Украине в период нового революционного подъема 1910—1914 гг. К., 1966. П. А. Лавров (Київ).

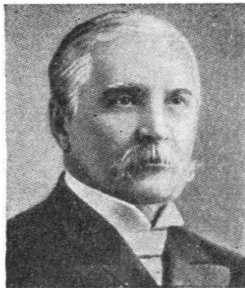
ЛИПСЬКИЙ Володимир Іполитович (11.III 1863—24.II 1937) — укр. рад. ботанік, чл.-кор. АН СРСР (з 1928), акад. АН УРСР (з 1919). У 1921—22 — віце-президент, 1922—28 — президент АН УРСР. Н. в с. Самострілах (тепер Кореського р-ну Ровен. обл.). У 1886 закінчив природничий відділ фіз.-матем. факультету Київ. ун-ту. В 1887—94 працював у Ботанічному саду і на кафедрі ботаніки Київ. ун-ту, 1894—1917 — у Петербурзі (Петрограді). В 1918—28 працював у Києві. З 1928 і до кінця життя очолював Ботанічний сад в Одесі. Вивчав рослинність Серед. Азії, Кавказу, України, Молдавії тощо. Осн. праці з питань флористики, систематики, географії рослин, гербарної справи, роботи бот. садів, історії вітчизн. ботаніки.

Лит.: Барбарич А. І. Володимир Іполитович Липський. К., 1958 [бібліогр. с. 32—39]; Васильченко І. Т. Владимир Иполитович Липский. «Ботанический журнал», 1963, т. 48, № 8.

ЛИПСЬКІ СТОЯНКИ — група пізньопалеолітичних стоянок поблизу с. Липи Дубнівського р-ну Ровен. обл. В серед. 30-х рр. 20 ст. відкрито і частково досліджено кілька стоянок. При розкопках у деяких з них виявлено культ. шари з кістками мамонта, залишками вогнищ, кістковим вугіллям, розщепленими крем'янами тощо. Серед

В. І. Липський.

М. В. Лисенко.

М. Г. Лисенко.

Т. Д. Лисенко.

численних крем'яних виробів Л. с. інтерес становлять унікальні сокироподібні інструменти. Такі знаряддя знайдено вперше. Це дає підставу віднести Л. с. до специфічної локальної культури пізньопалеолітич. часу на тер. Сх. Європи, а тер. пд.-зх. Волині розглядати як її окрему пізньопалеолітичну етнокультурну область.

І. Г. Шовколас (Київ).

ЛІСЕНКИ — укр. поміщики, власники зем. маєтностей на Лівобережній Україні у 18 — на поч. 20 ст. Походили з козац. старшини. Іван Якович Л. (р. н. невід. — п. 1699) — чернігівський полковник [1669—71], генеральний осавул [1672—76], переяславський полковник [1677—78, 1690—92]. Брав участь у війнах проти Туреччини. Від гетьманського уряду дістав маєтності в Переяславському полку. Федір Іванович Л. (р. н. невід. — п. 1751) — генеральний осавул [1728—41], генеральний суддя [1741—51]. В 1737 дістав у володіння с. Кліщинці Лубенського полку. Насильне закріпачення ним і його зятем В. Г. Туманським козаків викликало згодом *Кліщинське повстання 1767—70*.

ЛІСЕНКО Андрій Віталійович (1851 — 21.VI 1910) — укр. революціонер, більшовик, лікар. Член РСДРП з 1905. Н. в с. Жовниному (тепер Чорнобаївського р-ну Черк. обл.) в дрібнопоміщицькій сім'ї, брат композитора М. В. Лисенка. Закінчив мед. факультет Київ. ун-ту (1876). Брав участь як добровольць у війні Сербії проти турків і в рос.-тур. війні 1877—78. До 1883 служив флотським лікарем на Балтиці, Чорному морі, в Миколаєві. Вийшов у відставку і 1884 переїхав до Знамянки, де працював лікарем, а пізніше завідував місцевою залізнич. лікарнею. В жовтні — грудні 1905 — голова Знамянського страйкового к-ту залізничників. 29. XII 1905 (11. I 1906) Л. був заарештований і висланий до Вятки (тепер м. Киров), звідки емігрував за кордон (1907). В 1910 повернувся до Києва. Автор спогадів про війну у Сербії «Між добровольцями 1876 року» («Літературно-науковий вістник», 1909, кн. 1) та драматич. нарису «Заспокоїлось» (Львів, 1909) про революц. події 1905.

Лит.: Шкода В., Шкода Є. Брат композитора. «Вістник», 1965, № 2.

ЛІСЕНКО Микола Віталійович (21. III 1842 — 6. XI 1912) — великий укр. композитор, основоположник укр. класичної музики, етнограф. Н. в с. Гриньках (тепер Глобінського р-ну Полт. обл.) в дрібнопоміщицькій сім'ї. У 1869 закінчив Лейпцигську консерваторію. У 1868 написав перший значний твір — «Заповіт» (на слова Т. Г. Шевченка) для соліста, хору та фортепіано. У 1874—76 вдосконалював майстерність у М. А. Римського-

Корсакова в Петербурзі. Л. — автор опер «Різдвяна ніч» (1876), «Утоплена» (1884), «Тарас Бульба» (1890), «Енеїда» (1911), дит. опер «Коза-дереза» (1888), «Пан Коцький» (1891), «Зима й Весна» (1892), оперети «Чорноморці» (1872), які стали основою укр. нац. оперного мистецтва, вокальних та інструментальних творів. Створив класичні зразки обробок нар. пісень; написав дослідження, присвячені укр. нар. музиці. В 1904 заснував у Києві муз.-драм. школу. Пам'ятники Л. споруджені в с. Гриньках і в Києві.

Тв.: Зібрання творів. В 20 т. К., 1950—59; Листи. К., 1964.

Лит.: Архивович Л., Гордійчук М. Микола Віталійович Лисенко. К., 1963 [бібліогр. с. 309—313]; Лисенко О. М. В. Лисенко (Спогади сина). К., 1966; М. В. Лисенко у спогадах сучасників. К., 1968; Дяченко В. Микола Віталійович Лисенко. К., 1968; Гозенпуд А. Н. В. Лисенко и русская музыкальная культура. М., 1954.

ЛІСЕНКО Михайло Григорович (н. 29. X 1906) — укр. рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1963), акад. АМ СРСР (з 1970), професор (з 1947). Член КПРС з 1948. Н. у с. Шпилівці (тепер Сумського р-ну Сум. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1931 закінчив Харків. худож. ін-т. Працює в галузі монументальної та станкової скульптури. В 1934—44 у співавт. з Л. Д. Муравіним виконав: пам'ятники 61-му комунарові, розстріляному білогордієвцями в Миколаєві (1935—36), і П. Д. Осипенко в м. Бердянська (1941). Кращі твори післявоєнних років: композиції — «Партизанський рейд» (1945), «Вірність» (1947), «Винос пораненого» (1965), погруддя Т. Г. Шевченка (1945); пам'ятники М. О. Щорсу в Києві (1949—54, у співавт. з В. З. Бородаєм і М. М. Суходоловим), портрети Героя Соціалістич. Праці К. Г. Баранової (1966), В. П. Затонського (1967), акад. АН УРСР А. Ю. Крымського (1969) та ін. З 1944 викладає у Київ. худож. ін-ті. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами.

Лит.: Німенко А. В. Михайло Григорович Лисенко. К., 1958.

ЛІСЕНКО Трохим Денисович (н. 29. IX 1898) — рад. біолог, агроном, акад. АН СРСР (з 1939), акад. АН УРСР (з 1934), дійсний член Всесоюзної академії с.-г. наук ім. В. І. Леніна (з 1935) та її президент (1938—56, 1961—62), доктор біол. наук (з 1934), Герой Соціалістич. Праці (1945). Н. в с. Карлівці (тепер місто Полт. обл.) в сел. сім'ї. У 1925 закінчив Київ. с.-г. ін-т. З 1925 — працював у різних селекційно-генетичних установах. У 1940—65 — директор Ін-ту генетики АН СРСР, одночасно 1948—65 завідував кафедрою генетики і селекції польових культур Моск. с.-г. академії. З 1966 керує лабораторією експериментальної

н.-д. бази Горки Ленінські АН СРСР. Розробив теорію стадійного розвитку рослин, запропонував ряд агротех. прийомів (яровизація, чеканка бавовнику, літне садіння картоплі тощо). Висунути Л. теоретичні положення про спадковість, видоутворення, про відсутність внутривидової боротьби тощо не дістали визнання. Депутат Верховної Ради СРСР 1—6-го скликань. Нагороджений вісьмома орденами Леніна та ін. нагородами. Джрж. премія СРСР, 1941, 1943, 1949.

ЛИСИЧАНСЬК — місто обл. підпорядкування, райцентр Ворошиловгр. обл. Розташований на р. Сіверському Дінці. Залізнич. станція. 141 тис. ж. (1970). Л. — одно з найстаріших міст Донбасу. Засн. 1710 на правах козац. слободи під назвою Лисичий Байрак (друга назва — Лисича Балка). З 1764 — село Катерининської провінції Новоросійської губ., з 1783 — Бахмутського повіту Катериносл. намісництва, з 1802 — Катериносл. губ. В 1721 в Л. відкрито поклади кам'яного вугілля. Організовані державні розробки його (перші в Росії) почалися 1795. В квітні 1796 у Л. стала до ладу перша донецька шахта „Петропавлівська“. В кінці 18 ст. в Л. вперше в Росії почали випалювати кокс з кам'яного вугілля. В 1891 поблизу Л. почав діяти з-д «Донсода», який 1895 зайняв перше місце в Росії по виробн. соди. З 1915 Л. — один з центрів склоробної пром-сті на Україні. Вже з 70-х рр. 19 ст. робітники Л. брали активну участь у революц. русі. З 1901 політ. виступи робітників Л. очолював «Соціал-демократичний союз гірників», який діяв під керівництвом Донського к-ту РСДРП, що стояв на позиції ленінської «Искры». В 1905—07 в Л. відбувалися великі політ. страйки, демонстрації. Під впливом робітн. руху почалися заворушення в навколишніх селах. У березні 1917 організовано Раду робітн. депутатів. У грудні 1917 в Л. встановлено Рад. владу. Робітники Л. брали участь у боротьбі проти блококазчик банд Каледіна. У квітні 1918 Л. окупували кайзерівські війська. Робітники Л. під керівництвом більшовиків боролися проти кайзерівських окупантів. У грудні 1918 в Л. відновлено Рад. владу. В червні 1919 Л. захопили денікінці. Організований робітниками партизан. загін активно діяв у тилу денікінських військ. 23.XII 1919 Л. визволено від денікінців. З 1920 — у складі Бахмутського повіту Донец. губ. З 1923 Л. — райцентр Артемівського округу, 1932—38 — Донец. обл., з 1938 — Ворошиловгр. (1958—70 — Луганська) обл. У 1938 Л. віднесено до категорії міст. Під час Великої Вітчизн. війни місто 10.VII 1942 захопили нім.-фашист. війська. В період окупації тут діяла підпільна молод. орг-ція, а в районі — партизан. загін під командуванням Я. І. Сиворонова. В 1943 в районі Л. Рад. Армія вела запеклі бої проти гітлерівських загарбників. 2.IX 1943 місто визволили рад. війська. В Л. — 6 вуг. шахт, хім. і склоробна пром-сть, хлібозавод, м'ясокомбінат. Школи: 30 загальноосв., 2 муз.; гірничий технікум, мед. та пед. уч-ща.

Лит.: Копейко Г. М., Подов В. И., Подлов В. И. Лисичанск. Донецк, 1968.

ЛИСКОНОЖЕНКО Микола Гаврилович (16.V 1919 — 2.XI 1941) — рад. військ. льотчик, лейтенант, Герой Рад. Союзу (1941, посмертно). Член ВЛКСМ з 1936. Н. у с. Новоданилівці (тепер Якимівського р-ну Запоріж. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1936. У 1938 закінчив Качинську військ.-авіаційну школу льотчиків. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик 513-го винищувального авіаполку Ленінгр. фронту. В одному з повітряних боїв таранив 2 фашист. бомбардувальники і загинув.

ЛИСОВЕЦЬ Демко Михайлович (р. н. невід. — листопад 1654) — генеральний осавул сел.-козац. військ під час визвольної війни українського народу 1648—54. Був одним із сподвижників Б. Хмельницького. Кілька разів призначався наказним гетьманом. Зокрема, навесні 1653 очолював козац. військо на Поділлі, влітку і восени 1653 керував козац. загонами в районі Білої Церкви. В кін. літа 1654 був послом гетьманського уряду в Молдавії.

Лит.: Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654). К., 1940.

«ЛИСТ ДО РОБІТНИКІВ І СЕЛЯН УКРАЇНИ З ПРЙВОДУ ПЕРЕМОГ НАД ДЕНІКІНИМ» — лист В. І. Леніна, з яким він звернувся до трудящих України 28.XII 1919 у зв'язку з розгромом денікінщини. В. І. Ленін писав, що, крім заг. завдань, які стоять перед трудящими масами всієї країни, є й особливі завдання Рад. влади на Україні, насамперед правильне вирішення нац. питання, питання про те, чи бути Україні незалежною Рад. республікою, зв'язаною з РРФСР федеративними зв'язками, чи злитися з РРФСР в єдину Рад. республіку. Як справжній інтернаціоналіст, В. І. Ленін вважав, що вирішення цього питання залежить цілком від укр. народу. В. І. Ленін вимагав уважного ставлення до нац. питання, «надзвичайної уваги» до нього. Не визначаючи, які саме мають бути форми держ. зв'язків, В. І. Ленін наголошував на необхідності найтіснішого єднання на основі взаємного довіря і безумовної поваги одного народу до другого. «Ми хочемо добровільного союзу націй... — такого союзу, — писав В. І. Ленін, — який ґрунтувався б на цілковитому довір'ї, на ясному усвідомленні братерської єдності, на цілком добровільній згоді» (Твори, т. 30, с. 264). За умов тісного воєнного і госп. союзу, продовжував В. І. Ленін, виключається можливість того, що рад. республіки будуть задумані поодинокі. І, навпаки, якщо не буде збережено найтіснішого союзу, «капіталісти „Антанти“, „Згоди“, тобто союзу найбагатших капіталістичних країн, Англії, Франції, Америки, Японії, Італії, задавлять і задумать нас поодинокі» (Твори, т. 30, с. 266). Викриваючи антинар. діяльність укр. бурж. націоналістів, В. І. Ленін підкреслював: «Хто порушує єдність і найтісніший союз великоруських і українських робітників і селян, той допомагає Колчакам, Денікінін, капіталістам-хвижакам усіх країн» (Твори, т. 30, с. 266). Ці вічно живі ленінські положення, які відповідають корінним інтересам російського і українського народів, стали дороговказом для трудящих Радянського Союзу. Іл. на вклящі, т. 1, с. 472—473.

Видання: Ленін В. І. Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним. Твори. Вид. 4, т. 30. Ю. Ю. Кондуфор (Київ).

ЛИСТВЕНСЬКА БИТВА 1024 — битва між військом, очоленою *Ярославом Мудрим*, і військом його брата *Мстислава Володимировича* біля с. Листвена (поблизу Чернігова). Здобувши перемогу в цій битві, Мстислав Володимирович одержав від Ярослава Мудрого Чернігівську землю та ін. землі на Сх. від Дніпра і дістав незалежність від Києва. Ці події були першою серйозною ознакою феодального роздроблення Київської Русі.

Лит.: Полное собрание русских летописей, т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962; Очерки истории СССР. Период феодализма. IX—XV вв., ч. 1. М., 1953.

ЛИСТІВКА — вид публікації, здійснений на одній або кількох сторінках малого або середнього формату. Листівками публікують статті, прокламації, відозви, об'яви, учбовий матеріал, революц. пісні, вірші та ін. Їм властива певна форма викладу: лаконічність, злюбденність, бойова спрямованість. Відтворюються різними засобами: рукописно, на друкарській машинці, гектографі, в друкарні тощо. Л. — перша форма безцензурної роботи. преси в Росії. Масовими, різноманітними за змістом і формою Л. стали в 90-х рр. 19 ст., в період формування рос. революц. соціал-демократії. Видавали їх с.-д. організації в підпільних друкарнях. Їхніми авторами були В. І. Ленін, А. В. Луначарський, І. В. Бабускін, О. Г. Шліхтер та ін.

Осн. масу листівкової л-ри становлять агітац.-пропагандистські видання, в яких знайшли відображення політика партії на різних етапах, її ставлення до подій економіч. і політ. життя в країні. В Л. широко публікувалися парт. документи, теоретичні статті, матеріали різних масових орг-цій трудящих. Різноманітні за змістом, призначені як для масового розповсюдження, так і для внутріпарт. потреб, Л. сприяли розвиткові революц. боротьби, пробуджували політ. свідомість робітників, трудящого селянства, солдатів, популяризували в масах марксистське розуміння подій, надавали політ. боротьбі пролетаріату більш організованого характеру. Деякі Л. було присвячено істор. темам, зокрема річницям певних істор. подій (встання декабристів, сел. реформи 1861, подій 9 січня 1905, Ленського розстрілу 1912 тощо). На Україні місцеві с.-д. комітети і орг-ції РСДРП розгорнули систематичне видання листівкової л-ри. Так, Київ., Одес., Катеринос., Харків., Микол. та ін. місцеві орг-ції РСДРП значними тиражами видавали Л., присвячені першотравневим демонстраціям, дню 8 березня, першим політ. демонстраціям 1901—02, сел. рухові в Полт. і Харків. губ. 1902, заг. політ. страйкові на Пд. Росії 1903, повстанню на броненосці «Потьомкін», виборчим кампаніям до Держ. дум, арештам с.-д. депутатів II і IV Держ. дум тощо. Л. місцевих с.-д. орг-цій також закликали трудящих до боротьби проти рос.-японської, першої світової імперіалістич. воєн. Київ. орг-ція РСДРП випустила Л., присвячені 50-річчю літ. діяльності Л. М. Толстого, 100-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка та ін. Після перемоги Рад. влади Л. відігравали агіт. роль. В роки Великої Вітчизняної війни 1941—45 Л., що їх видавали ЦК КП(б)У і ЦК ЛКСМУ, підпільні парт., комсомольські орг-ції, партизан. загони тощо, стали могутнім засобом агітації Комуністич. партії в боротьбі проти нім.-фашист. загарбників. Л. використовують на підприємствах, у колгоспах у боротьбі за виконання виробничих планів, під час виборів до Рад депутатів трудящих та ін. масових політ. кампаній.

Видання: Листовки революційних соціал-демократических організацій України. 1896—1904. К., 1963; Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.). К., 1955; Листівки партійного підпілля і партизанських загонів України у роки Великої Вітчизняної війни. К., 1969. Т. Б. Слодишкова (Київ).

ЛИСТОПАД Оксана Григорівна (1897—1930) — учасниця боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1916. Н. в Чернігові. Вела революц. роботу в Чернігові, Петрограді. В 1917 — член Черніг. к-ту РСДРП (б). В 1918 під час австро-нім. окупації — на підпільній парт. роботі (член Черніг. губкому партії та губревкому). Брала участь у виданні підпільної газ.

«Рабочий и крестьянин». У 1919 — член *Зафронтового бюро ЦК КП (б)У*, член Донського обласного бюро КП (б)У. В 1920 — член Київ. губкому партії. М. Т. Яцюра (Чернігів).

ЛИСТОПАДОВА РЕВОЛЮЦІЯ 1918 в Німеччині — бурж.-демократична революція, що повалила в Німеччині монархію і встановила бурж. республіку. На поч. 20 ст. Німеччина була однією з передових капіталістич. країн, економічно підготовленою до перемоги в ній соціалістич. революції. Перша світова війна 1914—18, різко погіршивши становище трудящих мас, до краю загострила класові суперечності в країні. Під впливом *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917*, в умовах війни, що затягнулася, в Німеччині почалось швидке назрівання революц. кризи. Окупація Німеччиною Прибалтики і України (див. *Австро-німецька окупація України 1918*) сприяла посиленню революц. настроїв у нім. армії. Нім. війська «замість хліба з України вивезли російський більшовизм» (Л е н і н В. І. Твори, т. 28, с. 325). Поразка Німеччини в 1-й світовій війні прискорила революцію.

Початок Л. р. поклав повстання моряків і робітників Кіля 3.XI. На заклик групи «Спартак» і революц. старост (представників робітників великих підприємств) 9.XI підняли збройне повстання робітники і солдати Берліна. Монархію було повалено. К. Лібкнехт від імені революц. робітників проголосив Німеччину соціалістич. республікою. По всій країні за прикладом Рад. Росії було створено Ради робітн. і солдат. депутатів, які в ряді міськ володіли реальною владою. Передова, найбільш свідома частина робітників Німеччини, очолювана членами групи «Спартак», боролася за встановлення в країні влади Рад, за здійснення соціалістич. революції. Але вплив опортуністич. соціал-демократії на більшість робітників, лізуючі щодо бурж. парламентаризму і бурж. демократії перешкоджали діяльності Рад. Нім. пролетаріат, що був гол. рушійною силою революції, не маючи своєї послідовно революц., марксистської партії, не міг добитися дальшого розвитку революції.

10.XI було утворено тимчасовий уряд—Раду нар. уповноважених у складі правих соціал-демократів і «незалежних». Керівну роль у ньому відігравали Ф. Еберт і Ф. Шейдеман. Задовольнивши деякі вимоги мас, уряд Еберта — Шейдемана робив усе, щоб врятувати в Німеччині капіталістич. лад. З контрреволюц. метою с.-д. уряд продовжував окупацію Прибалтики і намагався затримати виведення нім. військ з України. Він займав відверто ворожі позиції щодо Рад. Росії, намагаючись цим завоювати довіря правлячих кіл Антанти. В кін. грудня 1918 — на поч. січня 1919 група «Спартак» створила Комуністичну партію Німеччини (КПН). Але молода КПН була слабо зв'язана з широкими масами трудящих і не могла успішно протидіяти наступу контрреволюції. В січні 1919 правим соціал-демократам і реакційній воєнщині вдалося спровокувати пролетаріат Берліна на передчасний виступ і використати це для розправ над революц. рухом. 15.I 1919 контрреволюціонери вбили К. Лібкнехта і Р. Люксембург. Проведені 19.I в обстановці терору вибори до Установчих зборів принесли перемогу правим соціал-демократам і буржуазії. Веймарська конституція, схвалена Установчими зборами, закріпила встановлення в Німеччині бурж. республіки.

Л. р., незважаючи на обмеженість її результатів, мала істор. значення. Проведена в певній мірі пролетар. засобами і методами, вона збагатила досвід революц. боротьби пролетаріату. Завоювавши республіку і деякі демократичні права і

В. Т. Литвиненко.

М. І. Литвиненко-Вольгемут.

свободи, нім. пролетаріат поліпшив умови для дальшої боротьби за своє визволення. Л. р. зірвала плани імперіалістів використати Німеччину в боротьбі проти Рад. Росії, сприяла переможному завершенню визвольної боротьби укр. народу проти нім. окупантів.

Лит.: Л е н і н В. І. Твори. Вид. 4: т. 27. Тяжкий, але необхідний урок; т. 28. Пролетарська революція і ренегат Каутський. — Промова з приводу вбивства Розі Люксембург і Карла Лібкнехта 19 січня 1919 р.; т. 29. Додаток до проекту звернення до німецьких робітників і не експлуатуючих чужої праці селян; т. 31. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі; т. 35. Членам групи «Спартак» [Лист 18.X 1918]; Ноябрьская революция в Германии. Сборник статей и материалов. М., 1960 [бібліогр. с. 501—514]; Д р а б к и Я. С. Ноябрьская революция в Германии. М., 1967 [бібліогр. с. 409—419].

Т. Г. Лазаренко (Київ).

ЛИСТОПАДОВИЙ ПЛЕНУМ ЦК КПРС 1964 — відбувся 16.XI у Москві. Пленум розглянув питання «Про об'єднання промислових і сільських обласних, крайових партійних організацій і радянських органів». Всебічно проаналізувавши наслідки перебування парт. орг-цій, проведеної 1962, Л. п. ЦК КПРС визначив, що, хоч перебудова проводилася з метою наближення парт. органів до виробн., життя показало її недоцільність. Поділ парт., рад., профспілкових і комсомольських орг-цій ускладнив їхню роботу, викликав численні труднощі, привів до змішування їхніх функцій на місцях, обмежив можливості дійової допомоги селу з боку міста, що завдавало шкоди союзу робітн. класу і селянства. Л. п. ЦК КПРС відновив територіально-виробничий принцип побудови парт. орг-цій та їхніх керівних органів. Було відновлено єдині обласні, крайові парт. орг-ції, які об'єднували всіх комуністів, що працювали як у пром-сті, так і в с. г. Парт. к-ти виробничих колгоспно-радгоспних управлінь було реорганізовано в районні к-ти, а промислово-виробничі (зональні) парт. к-ти ліквідовано. Районні к-ти партії зосередили в своїх руках керівництво всіма парт. орг-ціями. Постанова Л. п. ЦК КПРС ліквідувала роздробленість і розмежування в організац. та ідеологіч. роботі парт. к-тів, сприяла концентрації зусиль на успішному завершенні семирічного плану та розробці науково-обґрунтованого плану на наступні п'ятиріччя. Рішення Л. п. ЦК КПРС у листопаді 1964 обговорив Пленум ЦК КП України, який накреслив практичні заходи по перетворенню їх у життя. На основі рішень Л. п. ЦК КПРС та Листопадового пленуму ЦК КП України парт. орг-ції республіки провели велику орг. і політ. роботу по відновленню ленінських принципів побудови парт., рад., профспілкових і комсомоль-

ських органів, ліквідації розмежування між пром. і сільс. орг-ціями. Заходи, вироблені Л. п. ЦК КПРС і Листопадним пленумом ЦК КП України, сприяли дальшому піднесенню керівної і спрямовуючої ролі партії в усіх сферах суспільного життя.

О. Г. Митюков (Київ).

ЛИТВИН Михайло (М и х а л о н; пр. п. і см. невід.) — лит. дипломат у Криму в 1-й пол. 16 ст. Автор записок (видані 1615 в Базелі під назвою «Про нрави татар, литовців і москвитян»), в яких висвітлюється побут литовців, росіян, українців, кримських татар, подається опис Києва. Окремі твердження Л. тенденційні.

Тв.: О нравах татар, литовцев и москвитян. Десять отрывков. В кн.: Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, в. 1. К., 1890.

ЛИТВИНЕНКО Василь Тимофійович (1.I 1900 — 15.X 1960) — знатна людина Рад. України, новатор с.-г. виробництва, дівчі Герой Соціалістич. Праці (1948, 1958). Член Комуністич. партії з 1948. Н. в с. Курахівці (тепер с-ще м. Т. Селидівської міськради Донец. обл.) в сім'ї селянина. В юнацькі роки Л. працював робітником на залізниці, 1921—24 — забійником і вибірником породи на шахті, керував споживчим т-вом, був бухгалтером колгоспу у своєму селі, 1941—45 перебував у Рад. Армії. З 1946 — голова курахівського колгоспу «Батьківщина». Під керівництвом Л. колгосп став одним з передових багатогалузевих г-в у республіці. Л. — депутат Верховної Ради СРСР 4—5-го скликань. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

Лит.: К у т и н с ь к и й М. Ф. Василь Литвиненко. К., 1960.

ЛИТВИНЕНКО-ВОЛЬГЕМУТ Марія Іванівна (13.II 1892 — 3.IV 1966) — укр. рад. співачка (сопрано), нар. артистка СРСР (з 1936). Член КПРС з 1944. Н. в Києві в сім'ї робітника. В 1912 закінчила Київ. муз. училище. В 1912—14 працювала в театрі М. К. Садовського (Київ), 1914—16 — в Петерб. театрі муз. драми, у 1916—18 — в Київ. оперному театрі. В 1923—35 — солистка Харків., 1935—51 — Київ. театрів опери та балету. Гол. партії: Настя, Наталка («Тарас Бульба», «Наталка Полтавка» Лисенка), Одарка («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Варвара («Богдан Хмельницький» Данькевича), Ліза, Марія, Оксана («Пікова дама», «Мазепа», «Черевички» Чайковського), Ярославна («Князь Ігор» Бородіна), Галька («Галька» Моношкі), Аїда («Аїда» Верді) та ін. З 1946 — професор Київ. консерваторії. Нагороджена орденом Леніна та ін. нагородами. Держ. премія СРСР, 1946.

Лит.: С а в и н о в Б. М. І. Литвиненко-Вольгемут — народна артистка СРСР. К., 1946; П о л я к о в А. М. І. Литвиненко-Вольгемут. К., 1956; И с а ч е н к о И. Марія Іванівна Литвиненко-Вольгемут — народна артистка СССР. К., 1960.

ЛИТВИНИ — 1) Обласна назва укр. населення, яке живе на тер. середнього Подесення (пн. район Сум. обл. та пн.-сх. райони Черніг. обл.). Виникнення цієї назви пов'язане з тим, що в 14—16 ст. Білорусія та частина України були в складі *Литовського великого князівства*. Л. розмовляють одним з пн. діалектів укр. мови, який має багато спільних рис з білорус. мовою. Матеріальна та духовна культура Л. характеризувалася рядом особливостей, що зумовлювалися наявністю в них ще на поч. 20 ст. залишків архаїчних елементів (інколи навіть часів Давньої Русі), а також взаємовпливом рос., укр. і білорус. культур. У народі назва Л. тепер майже не вживається. 2) В минулому — назва всього населення Лит. великого князівства, тобто литовців, білорусів, частково поляків і українців.

В. Ф. Горленко (Київ).

ЛИТВИНОВ Максим Максимович (29.VII 1876 — 31.XII 1951) — рад. партійний і держ. діяч, дипломат. Член Комуністич. партії з 1898. Н. в Бялистоку (тепер ПНР) в сім'ї службовця. В 1900 — член Київ. к-ту РСДРП. В 1900 був заарештований і ув'язнений у Лук'янівській тюрмі, звідки 1902 втік (див. *Втеча 11-ти*). Після II з'їзду РСДРП (1903) — більшовик, член *Бюро комітетів більшовистів*. В 1907 — секретар Лондонської групи РСДРП, секретар делегації РСДРП на Штутгартському конгресі 2-го Інтернаціоналу, представник від більшовиків у Міжнар. соціалістич. бюро. До 1918 жив в Англії, працював у закордонних орг-ціях партії. З 1918 — у Наркоматі закорд. справ (з 1921 — заст. наркома, 1930—39 — нарком закорд. справ СРСР). У 1934—38 — представник СРСР у Раді Ліги націй. У 1941—46 — заст. наркома закорд. справ, одночасно був послом СРСР у США (1941—43) і посланником СРСР на Кубі (з жовтня 1942). На XVII і XVIII з'їздах партії обирався членом ЦК ВКП (б). Був членом ЦВК СРСР, депутатом Верховної Ради СРСР 1—2-го скликань. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

ЛИТВИНОВА (Розанова) Лариса Миколаївна (н. 6.XII 1918) — рад. військ. льотчиця, гвардії капітан, Герой Рад. Союзу (1948). Член КПРС з 1942. Н. у Києві в сім'ї робітника. В 1940 закінчила льотну школу в Херсоні. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — стрілець-бомбардир, штурман ескадрильї, штурман 46-го гвард. нічного бомбардувального авіаполку 325-ї нічної бомбардувальної авіадивізії. Відзначилася в боях на Пн. Кавказі, Кубані, в Криму, Польщі. Здійснила 816 бойових вильотів. З 1945 — в запасі. Член Комітету ветеранів війни. Нагороджена двома орденами Леніна та ін. нагородами.

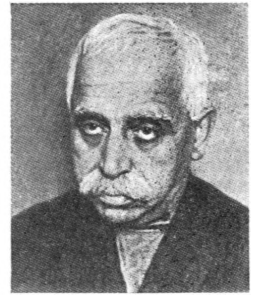
ЛИТВИНОВА Пелагея Яківна (дівоче прізвище — Бартош; 1833—1904) — укр. етнограф. Н. у м. Хмільнику (тепер район Центр Винн. обл.). Закінчила Моск. ун-т. Працювала вчителькою в с. Землянци (тепер Глухівського р-ну Сум. обл.). Осн. праці: «Південноруський народний орнамент» (ч. 1—2. К.—Х., 1898—1902), «Весільні обряди і звичаї у селі Землянци Глухівського пов. у Чернігівщині» (В кн.: *Матеріали до українсько-руської етнології*, т. 3. Львів, 1900).

ЛИТВИН - СЕДОЙ Зіновій Якович (11.XI 1876 — 15.X 1947) — професіональний революціонер. Член Комуністич. партії з 1897. Н. в Коломні (тепер Моск. обл.) в робітн. сім'ї. В революц. русі з 1893; учасник Моск. робітн. союзу. Вів парт. роботу в Москві, Коломні, Тамбові, Петербурзі, Нижньому Новгороді, Тифлісі. Зазнав арештів і заслання. В 1905 — член Моск. к-ту РСДРП, один з керівників *Грудневого збройного повстання 1905* в Москві. В 1906 — у Фінляндії — секретар військ.-революц. організації РСДРП. Учасник повстання моряків у Свеаборгу. В 1906—17 — в еміграції. У 1917 — член Київ. Ради робітн. депутатів, один з керівників парт. орг-ції *Третього авіапарку*. Учасник громадян. війни. В 1921—39 — директор бавовняного технікуму в Москві. З 1939 — персональний пенсіонер.

ЛИТОВСЬКА МЕТРИКА (польс. *metryka* — архів) — архів держ. канцелярії *Литовського великого князівства*, що складається з книг (понад 550 томів), в які вписано документи 14—18 ст. або, здебільшого, їхні копії. До Л. м. записувалися різні надання, устави волюстам, документи на заставу госп. маєтків, відкуп мит та ін. держ. доходних статей, ухвали сеймів, *конфедерацій*, інструкції послам, листування й

М. М. Литвінов.

З. Я. Литвін-Сєдой.

договори з ін. д-вами, судові справи тощо. До Л. м., зокрема, занесено текст акта про *Люблинську унію 1569*, підтвердження *магдебурзького права* Києву, Львову, Кременню. Записи 15—16 ст. зроблено руською (білоруською) мовою, записи 17—18 ст. — гол. чин. польс. мовою з великою домішкою лат. і нім. слів або цілих речень. Л. м. — важливе джерело з історії Литви, Білорусії та України. Зберігається в *Центральному державному архіві давніх актів СРСР* у Москві. Частину документів Л. м. (здебільшого документи 15—16 ст.) видано.

Видання: Русская историческая библиотека... т. 20, 27, 30, 33. СПб, 1903—15; Леонтович Ф. И. Акты Литовской Метрики, т. 1, в. 1—2. Варшава, 1896—97; Довнар-Запольский М. В. Акты Литовско-русского государства, в. 1—2. М., 1897—99.

Лит.: Пташицкий С. Л. Описание книг и актов Литовской Метрики. СПб, 1887; Березков Н. Г. Литовская Метрика, как исторический источник, ч. 1. М.—Л., 1946.

ЛИТОВСЬКА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА (Лит. РСР), Литва — союзна рад. соціалістична республіка. Утворена 21.VII 1940. Увійшла до складу СРСР 3.VIII 1940. Міститься на Зх. Європ. частині СРСР, на пд.-сх. березі Балтійського м. Межує з Польщею. Сусідами Лит. РСР є РРФСР, БРСР і Латв. РСР. Площа 65,2 тис. км². Населення 3129 тис. чол. (1970). Осн. населення (за переписом 1970) — *литовці* (80,1%), живуть також росіяни, білоруси, євреї, латіши, а також українці (25 тис. чол., 1970). Пересічна густина населення — 47,9 чол. на 1 км². Миське населення 1970 становило 50%. У Лит. РСР є 92 міста, 23 с-ща м. т. Столиця — м. Вільнюс (372 тис. чол., 1970).

Найдавніші сліди перебування людини на території Л. припадають на кінець *палеоліту* і *мезоліт* (9—5-е тис. до н. е.). За пізнього неоліту (поч. 2-го тис. до н. е.) на тер. Литви з Пд. Зх. переселилися предки балтійських племен. Їм уже було відоме мотичне землеробство і пастуше скотарство. Лит. племена згадуються в писемних джерелах початку 1-го тис. н. е. В 9—13 ст. у Пд.-Сх. Прибалтиці розвивалися феодал. відносини й формувалася лит. народність. З виникненням класів з'явилися держ. утворення — землі (князівства). В 30—40-х рр. 13 ст. *Міндовг* об'єднав сх.-лит. князівства у єдину ранньфеодал. д-ву — *Литовське велике князівство*, до складу якого, крім осн. лит. земель, увійшли деякі давньорус. князівства. На соціально-економіч. розвиток Л. великий вплив мали державність, економіка і культура Київ. Русі.

З кін. 12 ст. литовці вели тривалу боротьбу проти агресії нім. лицарів. У битвах біля Сауле

(Шяуляй) 1236, біля оз. Дурбе 1260 та інших лит. війська завдали поразки нім. лицарям. За князювання *Гедиміна* [1316—41] зросло могутність Л. У 20-х рр. 14 ст. столицею Л. став Вільнюс. Посилився опір агресії німецьких хрестоносців, яким у *Грюнальдській битві* 1410 об'єднані сили польс. і лит. військ, рос., укр., білорус. полки та чеські і молдавські загони завдали вирішального удару. Перемозі під Грюнальдом сприяло об'єднання сил Л. і Польщі після *Кревської унії* 1385, за якою великий князь литовський Ягайло став королем Польщі. В 1387 у Л. було запроваджено християнство (католицизм). Католицьке духовництво одержало землі і дістало право експлуатувати селян. Проти політики Ягайла, спрямованої на підкорення Л. польс. феодалам, виступили лит. і рус. бояри, що їх очолював *Вітовт*, який з 1392 став великим князем литовським. Тер. Л. значно розширена внаслідок загарбання укр. і білорус. земель ще за князювання *Ольгерда* [1345—77], за Вітовта досягла узбережжя Чорного м. Спочатку загарбані землі були на становищі автономних удільних князівств, на чолі яких стояли члени лит. великокнязівського роду або місцеві рус. князі — васали лит. великого князя. В 90-х рр. 14 ст. великий князь лит. Вітовт замість удільних князів призначив своїх намісників. У 1399 військо Вітовта зазнало поразки на р. Ворсклі від татар, але у 20-х рр. 15 ст. лит. військо вигнало їх з Придніпров'я. У 30—40-х рр. 15 ст. в укр., рос. і білорус. землях вибухали нар. повстання проти лит. загарбників. Придушивши повстання, лит. феодалі пішли на поступки місцевим феодалам, згодившись на відновлення удільних *Київського князівства* і Волинського князівства. У Київському князівстві удільним князем став Омелько (Олександр) Володимирович, у Волинському, до якого було приєднано Сх. Поділля (Брацлавщину), — *Свидригайло*. Але в 50-х рр. 15 ст. Волинське, а на поч. 70-х рр. Київське князівство було ліквідовано і замість них створено Волинську, Київську та Брацлавську землі.

В 14—16 ст. значно зросло феод. землеволодіння і відбулася консолідація пануючого класу феодалів. Цей процес супроводився масовим закріпаченням селян. Феодалі Л. одержали привілеї 1387, 1413, 1447, 1492, що закріпили за ними права над кріпаками. Було видано «*Уставу на волоки*» 1557 (поширювалася на тер. Польщі, Литви, України та Білорусії). Після цього закріпачення селян ще посилювалося. Це призвело до сел. повстань у Л. (1418, 1536—37 в Жемайтії, 1545 — в районі Анікшчяй, 1569 — на Пн. Л.) та на загарбаних укр. і білорус. землях (*Бакотське повстання* 1431—34, *Канівське міське повстання* 1536, *Черкаське міське повстання* 1536). З посиленням кріпосництва зростало економічне й політ. значення великих бояр. В серед. 15 ст. з них було створено урядовий орган — Радунів, що контролювала діяльність великого князя. В кін. 15 ст. виник сейм. У 1566 Л. було поділено на повіти, в яких створено боярські суди і з'їзди бояр — сеймики. Від сеймиків посилали делегатів до сейму. В 1529, 1566 і 1588 було видано кодекси кримінального і цивільного феод. права Лит. д-ви — *Литовські статуту*. На поч. 16 ст. у Л. поширювалися ідеї Відродження, що сприяло піднесенню лит. культури. В 1579 відкрито Вільнюську академію (з 1803 — ун-т). Лит. і польс. феодалі з серед. 15 ст. почали агресію проти рос. земель. З виникненням Рос. централізованої д-ви рос. і білорус. населення Лит. великого князівства тяжіло до нового центру —

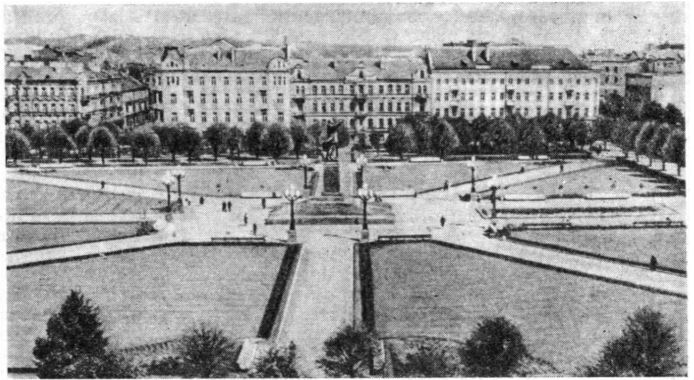
Москви. З кінця 15 ст. до Рос. д-ви відійшли землі по лівому березі Оки, Пн. Україна (Чернігів, Стародуб), частини Смоленської та Вітебської земель. У серед. 16 ст. Л. брала участь у *Лівонській війні* 1558—83. Після *Люблінської унії* 1569 Польща і Л. об'єдналися в єдину д-ву — Річ Посполиту. На поч. 17 ст. почався економіч., політ. і культ. занепад Л. Під час нар.-визвольної війни 1648—54 на Україні лит. феодалі разом з польс. шляхтою вели боротьбу проти повсталого укр. народу, що призвело до війни Л. з Рос. д-вою. В 2-й пол. 17 ст. Л. фактично перетворилася на провінцію шляхет. Польщі. Під час *Північної війни* 1700—21 Л. в складі Речі Посполитої була союзником Росії. Населення Л. розгорнуло партизан. боротьбу проти швед. загарбників.

Після третього поділу Речі Посполитої (1795) більшу частину Л. було приєднано до Росії; Занімання (територія по лівому березі Німану) відійшло до Пруссії, 1807—15 воно було в складі Варшавського герцогства, 1815 ввійшло до Росії. Зх. лит. землі з Клайпедським краєм лишилися під Пруссією. У 1796 царський уряд утворив Литовську губ. (згодом її наз. Віленською губ.). У 1843 її було поділено на Віленську та Ковенську губернії. Приєднання Л. до Росії посилило розвиток капіталістич. відносин. Лит. народ зазнавав подвійного гніту — з боку місцевих феодалів і царизму, що викликало невдоволення нар. мас. *Польське визвольне повстання* 1830—31 охопило й Л., де, особливо в Жемайтії, крім шляхти, у повстанні брали участь селяни. Після придушення цього повстання царський уряд переслідував всілякий прогресивний рух, таємні студентські орг-ції тощо: 1832 закрив Вільнюський ун-т.

Під впливом заг. антикріпосницького руху в Рос. імперії у 40—50-х рр. 19 ст. у Л. значно посилилися сел. рухи. *Селянська реформа* 1861 була проведена на більшій частині території Л. Її грабіжницький характер призвів до піднесення сел. руху, який переріс у повстання 1863—64, спрямоване проти царизму. Ряди повстанців очолили революціонери-демократи К. С. Калиновський, А. Мацкявічюс, З. Сераковський та ін. Після придушення повстання царський уряд заборонив друкувати книги лит. мовою і викладати лит. мову в школах. Повстання все ж таки змусило царський уряд піти на деякі поступки селянству, але сел. заворушення не припинилися. З 1864 по 1904 у Л. відбулося понад 230 сел. виступів, у яких брало участь бл. 35 тис. селян. У 2-й пол. 19 ст. завершилася консолідація лит. бурж. нації. Бурж. реформи 70—80-х рр. прискорили розвиток капіталізму і посилили класову диференціацію селянства.

Наприкінці 19 ст. у містах Вільнюсі, Каунасі, Шяуляй виникли значні пром. підприємства, але загалом пром-сть у Л. була розвинутою слабо (осн. галузі: харчова, шкіряна, буд. матеріалів). Боротьба робітн. класу Л. відбувалася під впливом зростання революц. руху рос. пролетаріату. Перші марксистські гуртки виникли в Л. у 80-х рр. 19 ст. У 1895 В. І. Ленін, перебуваючи у Вільнюсі, встановив зв'язки *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»* з марксистами Л. У травні 1896 створено Литовську с.-д. партію (ЛСДП) і Робітн. союз Литви (РСЛ). У червні 1905 ЛСДП було перейменовано в С.-д. партію Литви (СДПЛ). У рядах партії розгорнулася гостра ідеологічна боротьба між націоналістич. та інтернаціоналістич. напрямками. В 1900 на пропозицію Ф. Е. Держинського Соціал-демократія Королівства Польського, РСЛ і частина лівих

Площа В. І. Леніна у Вільнюсі.

елементів ЛСДП об'єдналися в Соціал-демократію Королівства Польського і Литви (СДКП і Л). Поширення лєнінської «Іскри» і утворення 1901 іскрівської групи у Вільнюсі, діяльність створеної Віленської групи РСДРП, СДКП і Л сприяли дальшому розвиткові революц. руху. Лит. трудящі брали активну участь у революції 1905—07. У січні 1905 в Л. відбулися політ. страйки. Під час *Жовтневого всеросійського політичного страйку 1905* припинили роботу усі залізниці Л. У грудні 1905 у Вільнюсі і Каунасі відбувся заг. політ. страйк. Восени 1905 в Л. розгорнувся й сел. рух, що досяг найвищого розмаху 1906. Революц. крило СДПЛ, очолюване В. Міцкявічюсом-Капсукасом, З. Алексю-Ангаретісом і П. Ейдукавічюсом, на VII з'їзді СДПЛ, що відбувся в серпні 1907 в Кракові, запропонувало об'єднатися з РСДРП. Але засилля опортуністів в СДПЛ перешкодило об'єднанню. З 1912 почалося нове піднесення страйкового руху. В Л. розповсюджувалась газ. «Правда». Під її впливом «Ризі» видавалася лит. робітн. газета «Вільніс» («Хвилья»).

З поч. 1-ї світової війни Л. стала ареною воєнних дій. На кін. 1915 її окупували нім. війська. У вересні 1917 з представників лит. буржуазії і католицького духовництва було створено контрреволюц. бурж.-націоналістичну Національну раду (Тарібу). У вересні 1917 більшовицькі орг-ції в Л. було перетворено на лит. секції РСДРП(б). 10 (23).X ЦК РСДРП(б) затвердив склад тимчасового Центр. бюро лит. секцій на чолі з В. С. Міцкявічюсом-Капсукасом.

Велика Жовтн. соціалістич. революція запалила трудящих Л. на боротьбу за визволення своєї країни від нім. окупантів і за встановлення Рад. влади. Революц. рух мас очолювала Комуністична партія Литви (КПЛ), створена на I з'їзді, що відбувся нелегально 1—3.X 1918 у Вільнюсі. Оскільки її орг-ції діяли не тільки в Л., але й в окупованих нім. військами районах Зх. Білорусії, партію було названо Комуністич. партією Л. і Білорусії (КПЛ і Б.). З'їзд визнав осн. завданням партії організацію боротьби за вигнання нім. окупантів і встановлення Рад. влади, прийняв Статут, обрав її ЦК. Під керівництвом комуністів трудящі Л. у листопаді—грудні 1918 почали створювати органи Рад. влади на місцях. 8.XII у Вільнюсі було утворено Тимчасовий революц. робітн.-сел. уряд на чолі з В. С. Міцкявічюсом-Капсукасом. 16.XII уряд опублікував Маніфест про повалення влади нім. окупантів і бурж.-націоналістичної Лит. ради і перехід

усієї влади в Л. до рук Рад. У грудні 1918—січні 1919 Рад. владу було встановлено в більшості районів Л. Раднарком РРФСР декретом від 22.XII 1918 і ВЦВК постановою від 23.XII 1918 визнали незалежність Рад. Л.

18—20.II 1919 у Вільнюсі відбувся 1-й з'їзд Рад Л., на якому було обрано ЦВК. З'їзд підтримав декларацію з'їзду Рад Білорусії про утворення для спільної боротьби проти внутр. контрреволюції та іноземної інтервенції Литовсько-Білоруської Республіки з столицею у Вільнюсі. 27.II об'єднане засідання лит. і білорус. ЦВК обрало уряд Лит.-Білорус. Республіки. Було об'єднано й компартії обох республік. За короткий період в Л. було націоналізовано банки, пром. підприємства, землю, ліквідовано стани й станові привілеї, організувалися профспілки. Проведено реформи і в культ. житті, розвивалася освіта, було видано декрет про відкриття Вільнюського ун-ту. Влітку 1919 нім. і польс. інтервенти разом з лит. бурж.-націоналістич. військами повалили Рад. владу в Л., яка стала буржуазною державою. КП Литви, перейшовши на нелегальне становище, продовжувала керувати революц. боротьбою трудящих. В умовах перемог Рад. Росії на фронтах громадян. війни і під тиском трудящих бурж. уряд Л. 12.VII 1920 уклав з РРФСР договір, яким Рад. уряд визнав м. Вільнюс і Вільнюський край невід'ємною частиною Л. Але у жовтні 1920 панська Польща загарбала м. Вільнюс і Вільнюський край. Дружня політика СРСР щодо Л. сприяла возз'єднанню Клайпеди (в 1920—23 перебувала під управлінням д-в Антанти) з Л. (1924). 28.IX 1926 Л. уклала з СРСР договір про ненапад.

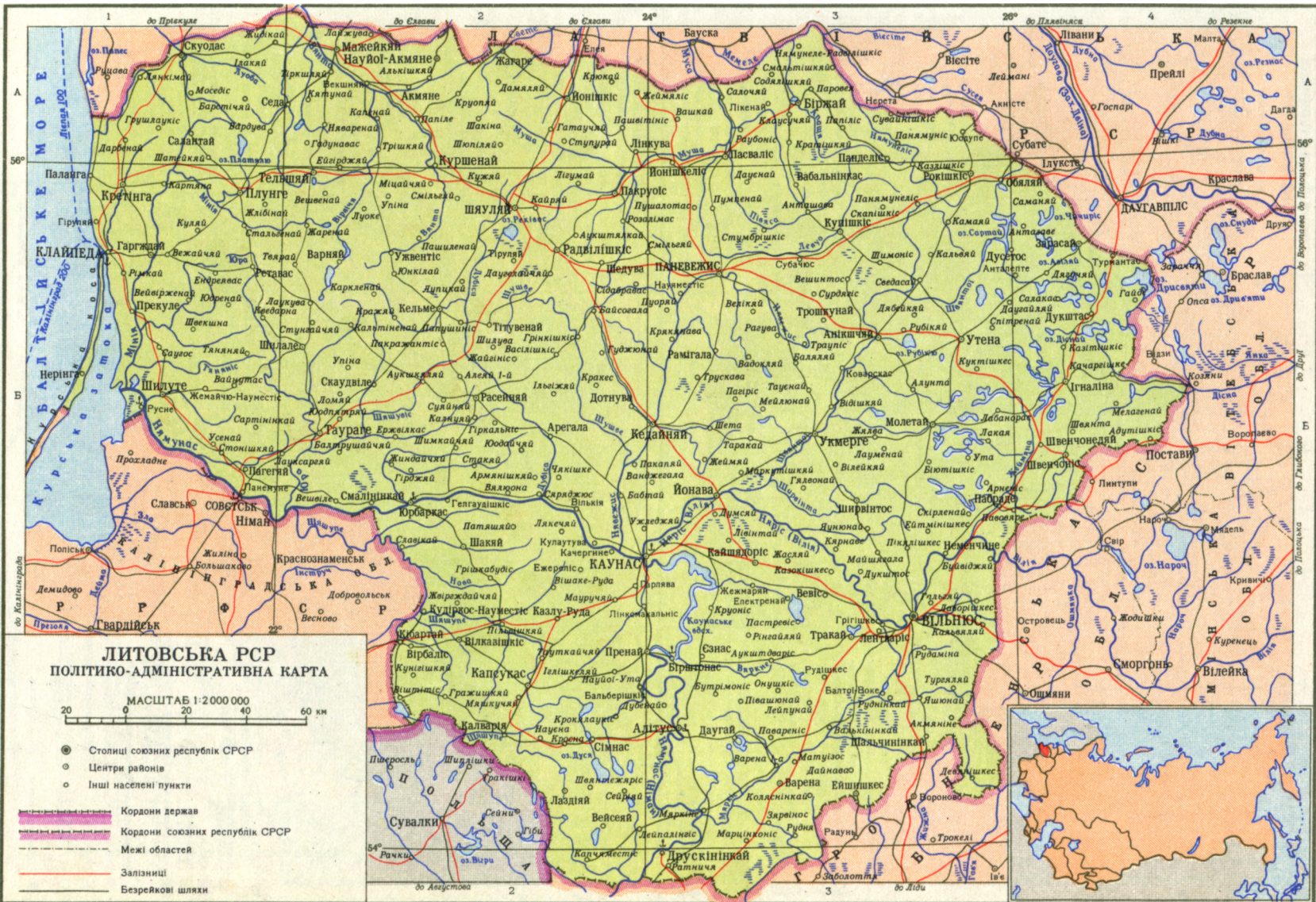
17.XII 1926 у Л. було здійснено військ. переворот, в результаті якого до влади прийшов фашист. уряд, що став на шлях масових репресій. В умовах підпілля компартія Л. продовжувала боротися проти фашизму. Зростає страйковий рух, відбувалися антифашист. демонстрації. В роки панування буржуазії Л. була аграрно-сировинним придатком імперіалістич. д-в. Сільське населення становило 75%. Важка пром-сть майже не розвивалася. З 1911 по 1939 пром. продукція Л. зросла лише в 2,1 раза, в основному за рахунок харч. і легкої пром-сті. В Л. зросло безробіття. У 1929—39 з Л. емігрувало понад 100 тис. чол. У березні 1939 фашист. Німеччина загарбала Клайпеду і Клайпедський край. 10.X 1939 було підписано лит.-рад. договір, за яким Рад. уряд передав Л. визволені Рад. Армією м. Вільнюс і Вільнюський край. У червні 1940 трудящі Л.

під керівництвом КПЛ повалили антинар. бурж. уряд. 17.VI було створено Нар. уряд на чолі з Ю. І. Палецькісом. 21.VII 1940 всенародною обрання Нар. сейм відновив Рад. владу, проголосив Л. Радянською Соціалістичною Республікою і звернувся до Верховної Ради СРСР з проханням прийняти Л. до складу Рад. Союзу. 3.VIII 1940 це прохання було задоволене. 25.VIII 1940 Надзвичайна сесія Нар. сейму прийняла Конституцію Лит. РСР і проголосила Нар. сейм тимчасовою Верховною Радою республіки. Головою Президії Верховної Ради Лит. РСР було обрано Ю. І. Палецькіса. 8.X 1940 КПЛ було прийнято до складу КПРС. У 1940 — 1-й пол. 1941 в Л. здійснювалися соціалістич. перетворення в пром-сті, с. г. культурі. В січні 1941 створено АН Лит. РСР. 22.VI 1941 нім.-фашист. агресія перервала мирну працю лит. народу. Протягом першого тижня війни Л. окупували нім.-фашист. загарбники. Гітлерівці перетворили її на «генеральну область Східного краю» («Остланд»), встановили режим найжорстокішого терору. З перших місяців окупації в Л. розгорнулася партизан. боротьба, діяло 92 загони і групи. Для керівництва ними 1942 було створено Лит. штаб. партизан. руху на чолі з першим секретарем ЦК КП(б) Литви А. Ю. Снечкусом. У підпіллі діяли антифашист. орг-ції. Понад 1600 лит. партизанів нагороджено орденами та медалями, 7 з них присвоєно звання Героя Рад. Союзу. В 1942 у складі Червоної Армії було сформовано нац. з'єднання — 16-у Литовську стріл. д-зію. За роки війни понад 13,5 тис. воїнів-литовців удостоєно бойових нагород, 12 з них присвоєно звання Героя Рад. Союзу. В боях за визволення Л. 1941—44 самовіддано боролися багато синів усіх народів Рад. Союзу, в т. ч. й українського. 28.1 1945 завершилося визволення Л. від гітлерівських окупантів. Лит. народ під керівництвом Комуністич. партії і з допомогою рос., укр. та ін. народів СРСР відбудував зруйноване нім.-фашист. загарбниками нар. г-во, реконструював пром-сть. У післявоєнні роки в Л. було здійснено соціалістич. перетворення, сформувалася соціалістич. нація, швидко розвивалася соціалістич. культура. Л. зайняла гідне місце в сім'ї рад. соціалістич. республік. У 1968 пром-сть Л. випускала в 25 раз більше продукції, ніж 1940. Розвиваються радіотех., електротех., металообробна, хім., легка, харч. та інші галузі пром-сті. Промислову продукцію Л. імпортують понад 70 країн світу. Осн. галузями с. г. є молочне тваринництво і свинарство. На 1970 налічувалося 300 радгоспів, 1428 колгоспів (без рибальських). У с. г. — 73 тис. тракторів (у 15-сильному обчисленні), 7,5 тис. зернозбиральних комбайнів тощо. Директивами *Двадцять четвертого з'їзду КПРС* (див. т. 4, додаток) на п'ятирічку 1971—75 передбачено збільшити виробн. пром. продукції на 46—49% при значному розвитку неметаломістких галузей машинобудування, легкої і харчової промисловості; забезпечити дальшу спеціалізацію с. г. на молочно-м'ясному тваринництві. Л. економічно зв'язана з усіма республіками Рад. Союзу, в т. ч. з УРСР. В результаті соціалістич. перетворень широко розвивається культ. будівництво в Л. та культ. зв'язки з народами ін. рад. республік, зокрема з укр. народом. Творчі зв'язки між лит. та укр. л-рами існують з кінця 19 ст. Першим перекладачем поезій Т. Г. Шевченка лит. мовою був Л. Гіра. Письменники І. Анджуляйтис, І. Мачис-Кекштас, К. Ванегеліс, І. Білонас, К. Ясюкайтис та ін. знавали впливу Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, І. П. Котляревського, перекладали їхні твори лит. мовою. Особливо зміцніла дружба

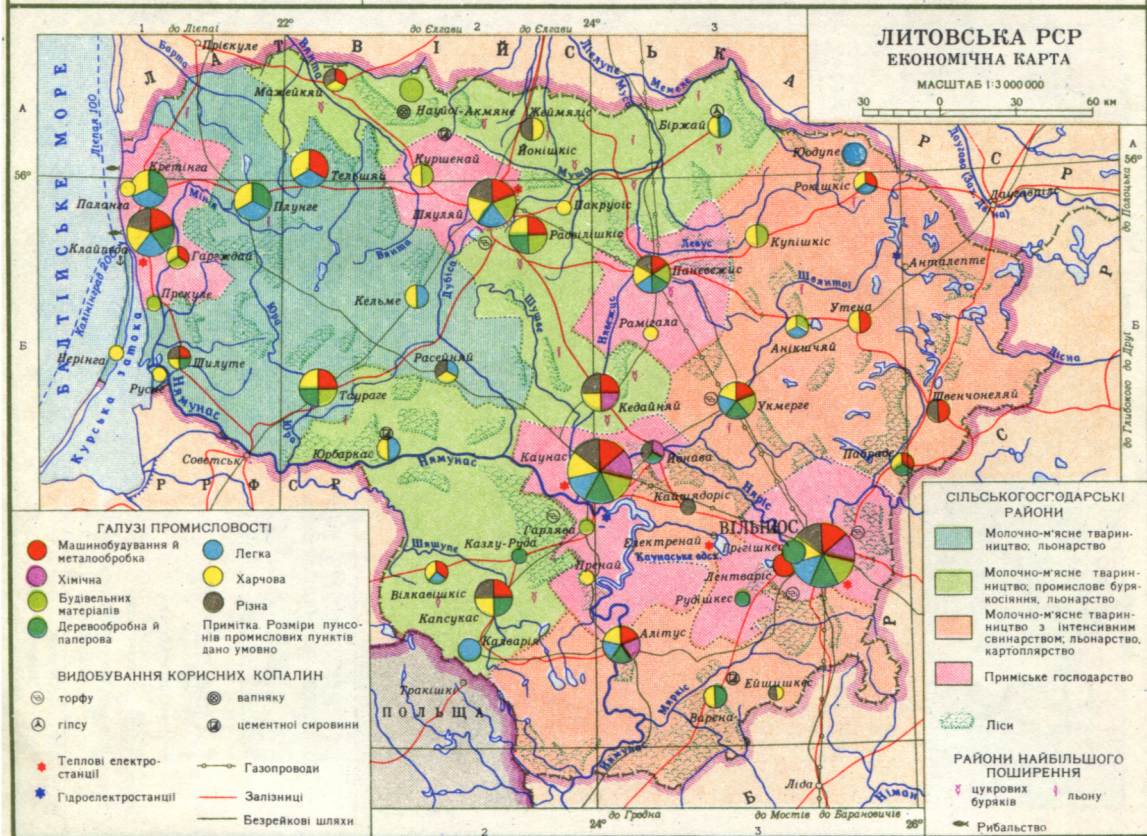
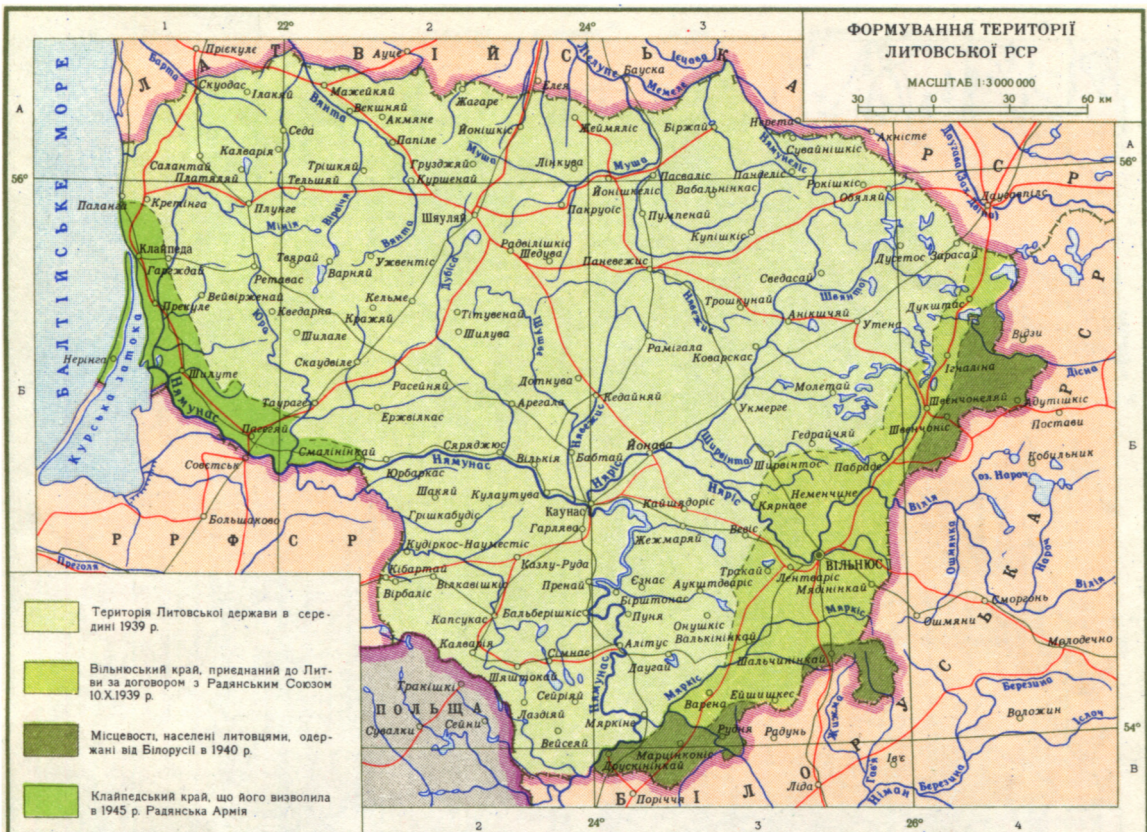
між л-рами за рад. часу. У Вільнюсі видано окремими книгами твори Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, М. М. Коцюбинського, Лесі Українки. Виходять твори сучас. укр. прозаїків та поетів. Здобули визнання книги Я. О. Галана, С. Тудора, О. Вишні. У театрах поставлено п'єси О. Є. Корнійчука. Укр. тематика відтворена в поезії Л. Гіри, А. Вендлови, літературознавчих працях К. Корсакаса, Б. Пранскаса та ін. На Україні видано окремими збірками твори С. Неріс, А. Вендлови, Ю. Жемайте, П. Цвірки, Ю. Балтушіса, Е. Межелайтіса, В. Реймеріса, М. Слукціса. Серед видатних акторів Л. відомі Б. Даугувітіс, Ю. Рудзінкас, К. Кімантайте, Ю. Сіпаріс, О. Біндокайте, А. Вайнюнайте, Ю. Лауціоса, М. Міронайте та ін. Мистецькі зв'язки між Україною і Л. почалися ще в довоєн. час. У Вільнюсі та ін. містах не раз виступали укр. театр. трупи. В рад. час в репертуарі лит. театрів — твори укр. класики та укр. рад. авторів. У травні 1961 в Л. відбулася декада укр. л-ри і мистецтва. Розвиток лит. рад. музики пов'язаний з творчістю композиторів Б. Дваріонаса, І. Швядаса, С. Вайнюнаса, К. Кавяцкаса, Ю. Каросаса та ін., співаків К. Петраускаса, А. Содейка. І. Стасюнаса. А. Сташкевічюте та ін. У 1969/70 навч. році у 3955 загальноосв. школах навчалася 573 тис. учнів, в 12 вузах — 55,7 тис., у 81 середньому спец. навч. закладі — 64,7 тис. студентів. До послуг трудящих на 1969 — 11 театрів, понад 1,5 тис. кіноустановок, 2328 б-к тощо. АН Лит. РСР об'єднує 12 наук. установ. На кін. 1969 в наук. установах Лит. РСР працювало понад 8 тис. наук. співробітників. Разом з усією Рад. країною Л. буде комуністич. суспільство. За успіхи в розвитку нар. г-ва і культури Лит. РСР 1965 нагороджено орденом Леніна. На 1.І 1970 у Комуністич. партії Л. налічувалося 116 603 члени і кандидати в члени партії, в ЛКСМ Л. — 272 867 членів, у профспілках Л. — 1 185 000 членів.

Лит.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 8. III з'їзд РСДРП 12 (25) квітня — 27 квітня (10 травня) 1905 року. Промова з приводу угоди з с.-р. 23 квітня (6 травня); т. 20. Ликвідатори і латиський робітничий рух; Революційний підйом в Литві та Белорусії в 1861—1862 гг. Матеріали і документи. М., 1964; Возстаніє в Литві та Белорусії 1863—1864 гг. Матеріали і документи. М., 1965; Революція 1905—1907 гг. в Литві. Документи і матеріали. Вільнюс, 1961; Соціал-демократія Польщі і Литви в революції 1905 г. Сборник документов. М., 1956; Борьба за Советскую власть в Литве в 1918—1920 гг. Сборник документов. Вильнюс, 1967; Пашуто В. Т. Образование Литовского государства. М., 1959 [бібліогр. с. 427—464]; Пичета В. И. Белоруссия и Литва XV—XVI вв. М., 1961; Похилевич Д. Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв. Львов, 1957; Жюгда Ю. Значение воссоединения Украины с Россией для литовского народа. «Коммунист» [Вільнюс], 1954, № 5; Похилевич Д. Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII века. Вильнюс, 1966; Меркис В. Развитие промышленности и формирование пролетариата Литвы в XIX в. Вильнюс, 1969 [бібліогр. с. 426—441]; Лазутка С. А. Революционная ситуация в Литве 1859—1862 гг. М., 1961 [бібліогр. с. 250—258]; Смирнов А. Ф. Восстание 1863 года в Литве и Белоруссии. М., 1963; Комодайте Ю. Б. Революционная деятельность Ф. Э. Держинского в Литве в 1895—1899 гг. «Исторические записки», 1954, т. 45; Борьба за Советскую власть в Прибалтике. М., 1967 [бібліогр. с. 586—607]; Ветры революции. Сборник воспоминаний о пролетарской революции 1918—1919 гг. в Литве. Вильнюс, 1968; 40 лет пролетарской революции в Литве. Сборник статей. Вильнюс, 1959; Вайткевичюс Б. За власть Советов в Литве (1918—1919 гг.). Вильнюс, 1968; Атамукас С. Компартия Литвы в борьбе за Советскую власть (1935—1940 гг.). М., 1961; Гитлеровская оккупация в Литве. Сборник статей. Вильнюс, 1966; Буткус Т. Литовська РСР. К., 1966

Вопросы истории Коммунистической партии Литвы (Сборник статей...). Вильнюс, 1961; 25 лет Советской Литвы. Статистический сборник. Вильнюс, 1965; Литва за полвека новой эпохи. Вильнюс, 1967; Экономика и культура Литовской ССР. Статистический сборник, посвященный 50-летию Великого Октября. Вильнюс, 1967; Адикліте А. А., Охріменко П. П. Т. Шевченко і Литва. Вільнюс, 1961 [лит. мовою].

М. Ючас, Л. Мулевичюс, Р. Жейкайте (Вильнюс). **ЛИТОВСЬКЕ ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО** — феодал, що існувала з 30—40-х рр. 13 ст. по 1569. Об'єднання більшої частини лит. земель відбулося за кн. Міндовга. Скориставшись з феодал. роздробленості Русі, ослабленої монголо-татарським ігом, Міндовг приєднав до Л. в. к. Чорну Русь (Волковиськ, Слонім, Новгородок), частину Турово-Пінської та Полоцької земель. У 13—14 ст. за князювання Вітеня, Гедиміна, Ольгерда і Кейстута Л. в. к. значно розширилася за рахунок загарбання укр. і білорус. земель. Спочатку захоплені землі були на становищі автоном. удільних князівств, на чолі яких стояли місцеві руські князі або члени лит. великокнязьового роду. В 15 ст. їхню автономію ліквідовано. В 13—14 ст. литовці боролися проти наступу нім. лицарів. *Кревська унія 1385*, за якою литовський великий князь Ягайло одружився з польс. королевою Ядвігою, привела до політ. зближення Л. в. к. і Польщі. Спроба польс. панів і Ягайла, який діяв під їхнім впливом, використати унію для ліквідації незалежності Л. в. к. викликала опір з боку лит. феодалів на чолі з Вітовтом. У 1392 Вітовт став лит. великим князем. Кревська унія сприяла об'єднанню польс.-лит. сил у боротьбі проти агресії Тевтонського ордену. Ця боротьба завершилася розгромом військового ордену в *Грюнальдській битві 1410*. Протягом 14—16 ст. у Л. в. к. відбувався дальший розвиток феодал. відносин. Зростання феодал. землеволодіння і консолідація класу феодалів супроводилися масовим покращенням селянства. Одночасно з феодал. гнітом посилювався нац. і реліг. гніт на білорус. і укр. землях. Феодал. гноблення викликало численні повстання в Литві (1418 і 1536—37 в Жемаїті, 1545 — в р-ні Анікшчяя) та на загарбаних укр. і білорус. землях (*Бакотське повстання 1431—34*, *Канівське міське повстання 1536*, *Черкаське міське повстання 1536*). В містах Л. в. к. розвивалися промисли, ремесла й торгівля. Найбільші лит. міста користувалися *магдебурзьким правом*. У 15—16 ст. зросли станові права і привілеї лит. панів. За *Городельською унією 1413* на лит. феодалів-католиків були поширені права польс. феодалів. В серед. 15 ст. утворилася Рада панів, яка фактично поставила під свій контроль владу великого князя. Утворення загальношляхет. сейму в кінці 15 ст. і видання *Литовських статутів* зміцнили суспільно-політ. становище лит. феодалів. Прагнення лит. феодалів утримати укр. і білорус. землі та загарбати російські землі привело до пов-

стань на Україні і в Білорусії та до воєнних конфліктів з Рос. д-вою (війни 1500—03, 1507—08, 1512—22, 1534—37). Внаслідок поразки лит. феодалів у війні 1500—03 було возз'єднано з Росією Смоленщину і Чернігово-Сіверщину. Л. в. к. виступало проти Росії в *Лівонській війні 1558—83*. Суперечності між лит. магнатами і шляхтою, невдачі в Лівонській війні змусили пануючий клас Л. в. к. укласти *Люблінську унію 1569*, за якою Польща і Литва об'єдналися в єдину державу — *Річ Посполиту*.

Лит.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. М., 1915; Гуслицкий К. Г. Украина под литовским пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.). К., 1939; Пашуто В. Т. Образование Литовского государства. М., 1959 [бібліогр. с. 427—464]. **ЛИТОВСЬКІ СТАТУТИ** (від. лат. statuo — постановляю) — кодекси феодал. права *Литовського великого князівства*, що діяли на загарбаних ним укр. землях. Протягом 16 ст. було видано три Л. с.: 1529 («Старий»), 1566 («Волинський») і 1588 («Новий»). Л. с. використали поточне законодавство, суд. постанови, рос., римське, польс., нім. та звичаєве право Литви, України тощо. Норми Л. с., спрямовані на захист приватної власності (особливо земельної), закріплювали станові привілеї феодалів, визначали правові підстави феодал. експлуатації селянства. Так, за Л. с. 1529 мисливський собака оцінювався в два рази дорожче за «мужика тяглового». Найрозробленішим був Л. с. 1588, в якому значною мірою збері-

Вопросы истории Коммунистической партии Литвы (Сборник статей...). Вильнюс, 1961; 25 лет Советской Литвы. Статистический сборник. Вильнюс, 1965; Литва за полвека новой эпохи. Вильнюс, 1967; Экономика и культура Литовской ССР. Статистический сборник, посвященный 50-летию Великого Октября. Вильнюс, 1967; Адикліте А. А., Охріменко П. П. Т. Шевченко і Литва. Вільнюс, 1961 [лит. мовою].

гались осн. засади давньорос. права. Цей статут, що діяв, зокрема, у Київ., Подільський та Волин. губерніях до 1840, юридично запровадив кріпосне право на Брацлавщині і Придніпров'ї. Написаний білорус. мовою. В 1614 його перекладено й видано польс., а згодом рос. (переклад-редакція поч. 17 ст. та 1811), франц. і лат. мовами. Найпоширенішим на Україні було видання 1614 польс. мовою та його переклад 1811 рос. мовою. Л. с. були широко використані при складанні Соборного уложення 1649, «Прав, за якими судиться малоросійський народ», «Суду і розправи».

Лит.: Баршевский В. Н. Краткая история Литовского статута. К., 1882; Василенко М. П. Материали до історії українського права, т. 1. К., 1929; Юшков С. В. История государства и права СССР, ч. 1. М., 1961 [бібліогр. с. 657—665]; Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України. К., 1968.

ЛИТОВЦІ (самоназва — лієтувайя) — нація, осн. населення Лит. РСР. Заг. чисельність — 2,97 млн. чол. (1964). В СРСР — 2,7 млн. чол. (1970). За переписом 1959, в УРСР живе 8906 Л. Живуть також у Польщі та ін. країнах Зх. Європи, США, Канаді, країнах Пд. Америки, в Австралії. Мова литовська, балт. групи. Віруючі Л. — гол. чином католики. Литва і Л. вперше згадуються в зх.-європ. хроніках під 1009, в давньорос. літописах — під 1040. У 9—12 ст. почався процес формування лит. народності, етнічною основою якої були племенні об'єднання аукштайтів і жемайтів (жмудів). Л. остаточно склалися у народність у 1-й пол. 13 ст. В 13 — на поч. 14 ст. до складу лит. народності ввійшла значна частина споріднених з ними племен ятвягів, судавів, а також земгалів, куршів, селів і прусів. У 10—12 ст. виникли перші лит. князівства, а в 1-й пол. 13 ст. — *Литовське велике князівство*. В кін. 18 — на поч. 19 ст. Литва ввійшла до складу Росії, що, незважаючи на колонізаторську політику царизму, мало для Л. прогресивне значення. У 2-й пол. 19 ст. завершилась консолідація Л. у бурж. націю. В грудні 1918 — січні 1919 в Литві було встановлено Рад. владу. Влітку 1919 лит. бурж. націоналісти з допомогою панської Польщі й нім. окупантів повалили владу Рад. Після відновлення Рад. влади (1940) в результаті соціалістич. перетворень Л. склались у соціалістичну націю. За Рад. влади розквітли їхні економіка і культура. Значна частина Л. живе в містах і працює в соціалістич. пром-сті (машинобуд., буд. матеріали, деревообробній, харч. та легкій), на транспорті тощо. За бурж. диктатури в Литві багато селян розселилося по хуторах. У період колективізації чимало Л.-селян переселилось у впорядковані села з цегляними житл. будинками, які замінили дерев'яні зрубні. Осн. заняття сільс. населення — землеробство (вирощують зернові, тех., кормові, баштанні культури тощо) і тваринництво (розводять вел. рог. худобу, свиней, овець та кіз), а також бджільництво, рибальство. Нац. одяг Л. шили з вовняних, напіввовняних або лляних тканин тощо. Осноу жіночого одягу становили тунікоподібна вишита сорочка з довгими рукавами, смугаста або картата різнокольорова спідниця, строката безрукавка, узорчастий пояс і вишитий вовняний фартух. Головніми уборами були чепці, невеликі хустки, вінки (у дівчат) тощо. Чоловічий одяг складався з полотняної сорочки, вовняний куртки, смугастих або картатих штанів і пояса; головні убори: капелюхи, різні шапки та хутряні ушанки. Взуттям були шкіряні й ликові постолі та чоботи. Нац. одяг Л. носять гол. чин. у святкові дні, щодня — сучас. одяг, що має деякі нац. елементи. За роки Рад. влади зріс добробут трудящих Лит.

РСР. Зміцніли зв'язки з ін. народами СРСР, у т. ч. й з укр. народом. Лит. народ досяг значних успіхів у розвитку науки (1941 засн. Академія наук), культури (розвинуті л-ра, архітектура, живопис, графіка, скульптура, пісенна творчість, музика, танці). Зникають релігійні пережитки. Докладніше про історію, г-во, культуру Л. див. у ст. *Литовська Радянська Соціалістична Республіка*.

Лит.: Народы Европейской части СССР, т. 2. М., 1964 [бібліогр. с. 840—841]; Литва за полвека новой эпохи. Вильнюс, 1967; Зиманис Г. О. Предпосылки и условия формирования литовской социалистической нации. В кн.: Формирование социалистических наций в СССР. М., 1962.

А. І. Вишняускайте (Вільнюс).

ЛИХАЧОВ Дмитро Сергійович (н. 28.XI 1906) — рад. історик давньорос. л-ри, акад. АН СРСР (з 1970), член Болг. АН (з 1963). Н. у Петербурзі. В 1928 закінчив Ленінгр. ун-т. З 1938 працює в Ін-ті рос. л-ри (Пушкінський дім) АН СРСР (з 1954 — зав. сектором давньорос. л-ри). Осн. праці присвячені історії культури та суспільної думки Давньої Русі, зокрема історії літописання. Держ. премія СРСР, 1951, 1969.

Тв.: Национальное самосознание Древней Руси, М.—Л., 1945; Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.—Л., 1947; Возникновение русской литературы. М.—Л., 1952; Культура русского народа X—XVII вв. М.—Л., 1961; Текстология. М.—Л., 1964.

Лит.: Финашина Г. Н., Салмина М. А. Дмитрий Сергеевич Лихачев [Біо-бібліографія]. Вступ. стаття В. П. Адриановой-Перетц. М., 1966.

ЛИХИЙ Іван Миколайович (22.X 1914 — 4.XI 1943) — рад. військовослужбовець, капітан, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1943. Н. у с. Доманівці (тепер с-ще м. т., райцентр Микол. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1936. У 1942 закінчив курси молодших лейтенантів. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир стріл. батальйону 943-го стріл. полку 257-ї стріл. д-зії 4-го Укр. фронту відзначився в боях на тер. Криму. Батальйон під командуванням Л. форсував Сиваш і 2—4.XI 1943 утримував плацдарм на Кримському п-ові, знищивши бл. 200 гітлерівців. Загинув у бою.

ЛИХОЛАТ Андрій Васильович (н. 12.XII 1914) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1963). Член КПРС з 1939. Н. в с. Розсохуватці (тепер Катеринопільського р-ну Черк. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1940 закінчив істор. ф-т Київ. ун-ту, 1942 — Вищу парт. школу при ЦК ВКП (б). У 1942—57 працював в апараті ЦК КПРС. У 1957—61 — зав. сектором публікації парт. документів Ін-ту історії партії ЦК КП України. З 1961 — старший наук. співробітник Ін-ту історії АН УРСР. Досліджує питання історії Великої Жовтн. соціалістич. революції та громадян. війни на Україні, а також історії соціалістич. будівництва в УРСР.

Лит.: А. С. Бубнов на Україні. К., 1965; Здійснення ленінської національної політики на Україні. 1917—1920. К., 1967; Жовтень на Україні. К., 1967; Под Ленінским знаменем дружбы народов. М., 1970.

ЛІБЕРАЛІЗМ (від лат. liber — вільний) — бурж. політична та ідеологічна течія, істотною ознакою якої є обстоювання мирного, реформістського шляху здійснення бурж. перетворень. Виник у 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. в період боротьби пром. буржуазії країн Зх. Європи проти абсолютизму, за встановлення деяких демократич. свобод (звідси й назва) і за тих умов відіграв певну прогресивну роль. В міру заострення класової боротьби між буржуазією і пролетаріатом, особливо в період імперіалізму, Л. втрачає прогресивні риси і перетворюється на реакційну силу. Як

захисник економіч. і політ. привілеїв буржуазії Л. боїться демократії більше, ніж реакції. Основоположники марксисту-ленінізму глибоко розкрили сутність і класові корені бурж. Л. Історія Л., за оцінкою В. І. Леніна, є історією зрад, боягузтва, угод з урядом, догідництва бурж. політиканів.

В Росії зародження дворянського Л. належить до 60-х рр. 18 — поч. 19 ст. Соціальну базу його становили рос., укр. та ін. поміщики, що переходили до капіталістич. методів господарювання, середня буржуазія, дворянська інтелігенція. Ліберально-буржуазна течія в суспільно-політ. русі Росії виникла у 40-х рр. 19 ст. Ліберали намагалися пристосувати самодержавство до потреб капіталістич. розвитку. З часу *селянської реформи 1861* Л. пішов на угоду з царизмом, виступав як відвертий противник революц. руху. Революц. демократи, очолювані М. Г. Чернишевським, М. О. Добролюбовим, рішуче критикували бурж. Л. Ліберально-реформістські ідеї пропагували через журнали «*Основа*», «*Киевская старина*» члени *зромад* П. О. Куліш, М. І. Костомаров, В. М. Білозерський та ін. Намагаючись відвернути українських трудящих від трудящих мас Росії, вони твердили про «безбуржуазність» укр. нації, про «спільність інтересів» трудящих та буржуазії і поміщиків. Проти цих поглядів вели боротьбу Т. Г. Шевченко, І. Я. Франко, М. М. Коцюбинський та ін. революц. демократи. На поч. 20 ст. в обстановці революц. піднесення, загострення класової боротьби в Росії почалося формування політ. орг-ції лібералів. З часу видання царського маніфесту 17 (30). X 1905 ліберальна буржуазія перебувала в таборі реакції, а її партії, насамперед *кадети*, активно підтримували царизм. На відміну від меншовиків, які сіяли в масах ілюзії, нібито земці-ліберали виражають загальнонар. інтереси, і проповідували угоду з ліберальною буржуазією, більшовики нещадно викривали бурж. суть Л. Ліберально-націоналістичні партії та групи місцевої буржуазії, зокрема на Україні — «*Українська демократична партія*», домагаючись самоуправління та рівних прав з рос. буржуазією, були в опозиції до царизму. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції ліберали, перебуваючи в таборі контрреволюції, вели запеклу боротьбу проти Рад. влади.

У сучас. істор. умовах Л. перетворився на одне з політ. та ідеологіч. прикриттів воєнного антикомунізму; у фарватері Л. перебуваючи опортуністи, лідери реформістських профспілок, частина лідерів с.-д. партій, що пропагують теорію «лібералізації» соціалізму, наведення «мостів» між Заходом і Сходом тощо.

Лит.: Левін В. І. Твори. Вид. 4: т. 8. Чи повинні ми організувати революцію?; т. 13. Оцінка Маркса міжнародним лібералізмом; т. 19. Про ліберальне і марксистське поняття класової боротьби. — Марксизм і реформізм; Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. Москва, 5—17 червня 1969 р. К., 1969; Франко І. Критичні письма о галицькій інтелігенції. В кн.: Франко І. Твори, т. 16. К., 1955; Стрелбов Ф. Революционные демократы на Украине. Вторая половина 50-х — начало 60-х годов XIX ст. К., 1960.

М. В. Попов (Київ).

ЛІБЕРУМ ВЕТО (лат. *liberum veto*) — свобода заборони — у феод. Польщі, в т. ч. — на загарбаних нею укр. землях, встановлене з 1573 т. з. «Генріховими артикулами» право депутата своїм *вето* забороняти прийняття сеймом або сеймиками акта, рішення. Шляхта широко використовувала Л. в. і систематично порушувала діяльність сейму, посилюючи феод. анархію в країні. За рішенням сейму 1764 застосування Л. в.

було скасоване при розв'язанні економіч. питань. Будь-які спроби повністю скасувати Л. в. зустрічали опір магнатської верхівки (див. напр., «*Волинська тривога*» 1789). Остаточно Л. в. скасовано конституцією Польщі 1791.

ЛІВЕР Георгій Вікторович (24. XI 1894 — 1918) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії. Н. у Владикавказі (тепер м. Орджонікідзе) в дворянській сім'ї. З 1914 — на підпільній парт. роботі у Києві, був агентом газ. «Правда». У лютому 1915 його було заарештовано і заслано в Тобольську губернію. Після Лютн. революції 1917 — член Київ. к-ту РСДРП (б), виконкому Київ. Ради робітн. депутатів, очолював Подільську районну парт. орг-цію. В 1918 під час наступу австро-нім. військ загинув у бою під Бахмачем. Його ім'ям у Києві названо вулицю.

Л. О. Кирилов (Київ).
«**ЛІВІЙ**» УХИЛ У ВКП (б) — див. «*Ліві комуністи*», *Троцькізм*, «*Робітнича опозиція*», *Група «демократичного централізму*».

ЛІВІ ЕСЕРИ, ліві соціалісти-революціонери — дрібнобурж. партія в Росії, яка сформувалася в грудні 1917 з лівого крила партії *есерів*. Утворення окремої партії Л. е. відображало політнічн. сел. мас у процесі переростання бурж.-демократич. революції в соціалістичну. На *Другому Всеросійському з'їзді Рад* Л. е., всупереч вказівкам ЦК партії *есерів*, в осн. питаннях голосували разом з більшовиками. Враховуючи довір'я частини селянства до Л. е., більшовики уклали з ними угоду, за якою лідери Л. е. (Колгасв, Спиридонова, Прош'ян, Штейнберг) ввійшли до складу Рад. уряду. При цьому Л. е., залишаючись дрібнобурж. партією, розходилося з більшовиками у корінних питаннях будівництва соціалізму, зокрема виступали проти диктатури пролетаріату. В лютому 1918 вони виступили проти *Брестського миру 1918*. Л. е. намагалися зірвати роботу Надзвичайного 4-го Всерос. з'їзду Рад (березень 1918), який ратифікував мирний договір. 2-й з'їзд лівих *есерів*, що відбувся 17—25. IV 1918, взяв курс на зрив Брестського миру. Дальші події показали, що селянство не підтримує авантюристичну тактику Л. е. Вибори до місцевих Рад у червні 1918 свідчили про падіння впливу Л. е. В міру розгортання соціалістич. революції значна частина селянства відходила від Л. е. Їхньою осн. соціальною базою стало куркульство. Л. е. виступили проти політики *воєнного комунізму*. 3-й з'їзд Л. е., що проходив 28. VI — 1. VII 1918, прийняв рішення будь-що спровокувати війну з Німеччиною. З цієї метою Л. е. 6. VII 1918 вбили нім. посла в Рад. Росії Мірбаха та організували в Москві ліво-есерівський закат 1918, який був швидко ліквідований. Після заколоту 3-й Всерос. з'їзд Рад ухвалив виключити Л. е. зі складу Рад. Фактично партія Л. е. розпалася. Група Л. е., яка продовжувала співробітничати з більшовиками, у вересні 1918 створила партію «народників-комуністів» (існувала до листопада 1918) і «революційних комуністів» (існувала до 1920). Згодом частина з них була прийнята в Комуністичну партію, а інші пішли в підпілля і стали на шлях збройної боротьби проти Рад. влади. На Україні Л. е. підтримували денікінську і петлюрівську контрреволюцію. Тут також існувала дрібнобурж. націоналістична партія укр. Л. е., що виділилася з лівого крила *Української партії соціалістів-революціонерів* (див. *Боротьби*).

В. І. Ленін характеризував Л. е. як дрібнобурж. революціонерів, які вагаються при кожному повороті подій, і вказував, що їхня партія «е той

самий мильний пузир в селянстві, яким вона виявляється в робітничому класі» (Твори, т. 27, с. 163).
С. Я. Слущевська (Київ).

«ЛІВІ КОМУНІСТИ» — антипартийна фракційна група, яка утворилася в РКП (б) у зв'язку з укладенням *Брестського миру 1918* і виступала з позицій дрібнобуржуазної революційності у питаннях зовн. і внутр. політики.

«Л. к.» на чолі з Бухариним, як і Троцький, виступили проти ленінської лінії на укладення миру з Німеччиною і вимагали оголошення їй «революційної війни». Вони штовхали партію на небезпечну авантюру і ставили під загрозу існування молодої Рад. республіки. Лідери «лівої» опозиції разом з Троцьким заперечували можливість перемоги соціалізму в одній країні, заявляли, що збереження диктатури пролетаріату в Росії можливе тільки при умові переможної світової соціалістич. революції, яку треба підштовхувати з допомогою війни проти світової імперіалізму. Зазнавши поразки при обговоренні в ЦК РКП (б) питання про мир, Бухарін та його одноподумчі почали проводити лінію на розкол партії. Для цього вони намагалися перетягти на свій бік частину місцевих парт. орг-цій, у т. ч. на Україні. В гострій боротьбі проти «Л. к.» В. І. Ленін викривав їхні дії як пособництво нім. імперіалізові і рос. буржуазії. Після укладення мирного договору з Німеччиною «Л. к.» посилювали свої атаки проти партії. Вони закликали до зриву Брестського миру, виступали також проти шляхів будівництва соціалізму, які розробив В. І. Ленін у своїй праці «Чергові завдання Радянської влади». *Сьомий з'їзд РКП (б)* (березень 1918) розгромив «Л. к.», дав відсіч їхнім намаганням підірвати єдність партії і міць диктатури пролетаріату. Життя показало правильність ленінської політики в питанні про укладення Брестського миру. Наприкінці літа 1918 більшість «Л. к.» визнала свої помилки і активно включилася в парт. і держ. роботу.

Лит.: Ленін В. І. Про революційну фразу. — Дивне і повторне. — Сьомий з'їзд РКП (б) 6—8 березня 1918 р. Доповідь про війну і мир 7 березня. — Про «ліве» хляп'яцтво і про дрібнобуржуазність. Твори. Вид. 4, т. 27.

ЛІВІ УКРАЇНСЬКІ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИ — ліве крило *Української соціал-демократичної робітничої партії* (УСДРП). В грудні 1917 відійшли від УСДРП, коли вона, посідаючи одне з провідних місць у бурж.-націоналістич. *Центральній раді*, остаточно скомпрометувала себе в очах трудящих. З лютого 1918 Л. у. с.-д., що в той час офіційно оголосили про утворення окремої УСДРП (лівих), співробітничали з більшовиками, їхні представники входили до складу ЦВК Рад України і *Народного Секретаріату*. Зокрема, лівий укр. соціал-демократ Ю. Медведєв після 1-го Всеукр. з'їзду Рад був обраний головою ЦВК Рад України. Проте Л. у. с.-д. залишилися чисельно невеликим, організаційно неформальним угрупованням, яке не мало впливу на маси. Під час австро-німецької окупації 1918 представники Л. у. с.-д. брали участь у роботі *Всеукраїнського бюро для керівництва повстанською боротьбою проти німецьких окупантів*. У липні на I з'їзді КП(б)У групу Л. у. с.-д. було прийнято до КП(б)У.

С. М. Склярєнко (Київ).

ЛІВІЙ ТІТ (Titus Livius; 59 до н. е. — 17 н. е.) — римський історик. Н. в м. Патавії (тепер Падуя, Італія). Автор «Римської історії від заснування міста». З 142 книг, в яких висвітлено історію Риму від легендарного заснування міста до 9 до н. е., до нас повністю дійшли 1—10 і 21—45 книги, а решта (крім 136 і 137) — в урив-

ках. У творі Л. є відомості, пов'язані з історією Пн. Причорномор'я, зокрема про боротьбу Риму проти понтийського царя *Mitridata VI Бепатора*.

ЛІВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА — істор. назва частини України в складі Рос. д-ви в 2-й пол. 17—18 ст. Напівофіційно її називали «Гетьманщиною». Л. У. виділилася після *Андрусівського перемир'я 1667* між Польщею і Росією. До її складу входила тер. сучас. Чернігівської, Полтавської, лівобережна частина Київської і Черкаської областей, Київ з невеликою тер. на Правобережжі, пн. частина Дніпропетровської обл. На Л. У. зберігався суспільно-політ. устрій, який почав складатися в роки *визвольної війни українського народу 1648—54* (адм.-тер. поділ, військо, суд, фінанси). Л. У. користувалася певною автономією. На чолі управління стояв гетьман, що формально обирався на генеральній військовій раді, а в дійсності призначався або затверджувався царським урядом. Його помічниками були генеральні суддя, писар, обозний, підскарбій, бунчужний, хорунжий, осавули. Л. У. поділялася на 10 полків (Київський, Ніжинський, Переяславський, Чернігівський, Стародубський, Прилуцький, Лубенський, Полтавський, Миргородський, Гадяцький), що, в свою чергу, поділялися на сотні. На чолі полків стояли полковники, сотень — сотники. Формально ці посади вважалися виборними, а фактично їх посідали представники козац. старшини, яких призначав гетьман за погодженням з царським урядом. Царизм, проводячи політику централізації держ. апарату й посилення феод.-кріпосницького та нац. гніту, 1722 і 1734 тимчасово, а 1764 остаточно скасував гетьманське управління, після чого його функції виконувала *Малоросійська колегія*. Проте автономний суспільно-політ. устрій Л. У. зберігався в обмеженій формі до 1781, коли його було повністю ліквідовано і замінено загальнодерж. устроєм. Л. У. була поділена на Черніг., Новгород-Сіверське і Київ. намісництва. В 1796 Л. У. почала називатися *Малоросійською губернією*, з якої 1802 створено Чернігівську і Полтавську губернії. В 1783 козац. полки Л. У. перетворено на регулярні полки рос. армії.

Незважаючи на соціальний і нац. гніт царизму, входження Л. У. до складу Рос. д-ви мало велике прогресивне значення. Тісні зв'язки з Росією сприяли дальшому економіч. і культ. розвитку Л. У. Порівняно з Правобережною Україною і зх.-укр. землями, що перебували під гнітом іноземних д-в, на Л. У. швидше розвивалося с. г., пром-сть, міста, торгівля. Розвиток с. г. виявлявся в неухильному збільшенні посівних площ зернових, зростанні тваринництва, поширенні трипільної системи і поліпшенні обробітку ґрунту, розширенні з торговельною метою посівів конопель, тютюну та овочевих культур. На Л. У. далі поглиблювалися товарно-грошові і розвивалися капіталістичні відносини в с. г-ві. Поміщики, пристосовуючи свої маєтки до нових умов, збільшували виробн. с.-г. продукції, а також відкривали пром. підприємства, що виготовляли товари на ринок. Сел. г-ва почали виробляти продукцію на продаж, що прискорило процес соціального розшарування селянства. Зростало застосування найманої праці як у поміщицьких, так і в заможних сел. г-вах.

У селах поширювалися різні промисли, а в містах — ремесла. Міські ремісники об'єднувалися в цехи, численнішими з яких були кравецькі, шевські, кушнірські, ковальські, гончарські, теслярські. Деякі цехи об'єднували кілька ремісничих професій. Зростала кількість дрібних

пром. закладів. На поч. 18 ст. з'явилися мануфактури. В 1720 почала працювати Путівльська суконна мануфактура, збудована за указом Петра I вільнонайманими майстрами і робітними людьми. У Києві діяла шовкова мануфактура, що виробляла шовк-сирець. Великими на той час були Почепська вотчинна парусно-полотняна мануфактура (1726), Рясківська посесійно-вотчинна суконна мануфактура (1738), Шосткинський казенний пороховий завод (1736). На мануфактурах використовували чималу кількість механізмів. Поряд з працею кріпаків і приписних селян, яка переважала на поміщицьких і казенних підприємствах, на мануфактурах купців і міщан застосовували найману працю. Багато було на Л. У. підприємств, які виробляли горілку, селітру, скло. На Чернігівщині значного поширення набрало металург. виробн., засноване на використанні місцевих болотних руд. На зростання пром-сті Л. У. благотворно вплинула більш розвинута пром-сть центр. районів Росії (праця кваліфікованих рос. майстрів на пром. підприємствах Л. У., ввіз з Росії інструментів, устаткування тощо). Важливу роль в економіч. розвитку Л. У. відіграли реформи, проведені в Рос. д-ві на поч. 18 ст. В міру зростання пром-сті на Л. У. зароджувались класи капіталістичного суспільства — буржуазія і пром. пролетаріат. Неухильний розвиток продуктивних сил і суспільного поділу праці зумовлював зростання на Л. У. внутр. торгівлі. Збільшувалися кількість і торговельний оборот ярмарків, сільс. базарів і міських торгів. Лише на Чернігівщині у 80-х рр. 18 ст. було 232 ярмарки. В Полтаві, Прилуках, Ромнах, Чернігові та деяких ін. містах щороку збиралося по 4—5 ярмарків, які обслуговували близькі і віддалені райони. В розвитку внутр. торгівлі значну роль відігравав чумацький промисел, який мав велике поширення на Л. У. (див. *Чумацтво*). Дедалі більшої ваги набирала місцева торгівля Лівобережжя. У 80-х рр. 18 ст. в містах і містечках Полтавщини, на Чернігівщині було 2120 крамниць, не рахуючи крамниць, в яких під час ярмарків велася торгівля. Напр., у Ромнах було 346 крамниць, у Лохвиці — 132, у Березному — 153. Економіка Л. У. міцно входила в систему всерос. ринку. Цьому, зокрема, сприяло скасування 1754 внутр. мита. З Л. У. в центр. райони Росії у великій кількості відправляли хліб, прядиво, сукно, тютюн, вовну, скло, поташ, свічки, горілку, а також худобу. Звідти привозили різні тканини, метали та вироби з них, інструменти, фарби, хутро і т. д. Гол. центрами укр.-рос. торгівлі були Стародуб, Ніжин, Глухів. Чільне місце займала Л. У. в зовн. торгівлі Росії, яка велася через балтійські, а з кінця 18 ст. чорноморсько-азовські порти. Протягом існування Л. У. як автономної адм.-тер. одиниці тут поширювались і зміцнювались феод. відносини, що були ослаблені в результаті нар.-визвольної війни 1648—54. Відбувався процес остаточного закріпачення селян, що завершився указом Катерини II від 3 (14). V 1783. Панівні класи Л. У. — козац. старшина, православна шляхта й вище духовництво — різними засобами збільшували своє землеволодіння та число феодально залежних селян. Ведучи паразитичне життя, поміщичи змушували безправних селян виконувати на себе різні роботи, сплачувати натуральну та грошову данини. Особливо посилився феод.-кріпосницький гніт на Л. У. в 2-й пол. 18 ст., коли поміщицькі маєтки в значній мірі вже набули товарного характеру. В багатьох маєтках панщина тоді досягла 4—5 днів на тиждень. Катерина II поширила чинність «Жа-

дуваної грамоти дворянству» 1785 на козац. старшину, зрівнявши її в правах з рос. дворянами. В 1786—87 було проведено секуляризацію багатьох монастирських маєтків. Посилення феод. гніту і прагнення поміщиків остаточно закріпачити селян загострило класову боротьбу на Л. У. Тут відбулося багато великих масових сел. повстань, в яких часто брали участь козаки, поневолені поміщиками — козац. старшиною. Значними повстаннями були *Переяславського полку повстання 1666*, що охопило велику територію Л. У., заворушення в Київському і Ніжинському полках 1690—91, повстання 1707—08, *Кліщинське повстання 1767—70*, повстання у Кулагах і Суботовичах 1748—80, *Турбайське повстання 1789—93*. Великого поширення на Л. У. набрав гайдамацький рух, в якому брали участь селяни-втікачі, зубожілі жителі міст, запорізька біднота, солдати-втікачі з царської армії. Протягом 60—80-х рр. 18 ст. на Л. У. діяв видатний ватажок сел. антикріпосницької боротьби С. Гаркуша. Антикріпосницькі виступи селян Л. У. особливо посилилися під час *селянської війни під керівництвом Омеляна Пугацова 1773—75*, в якій знайшла вияв спільна боротьба трудящих мас Росії і України проти кріпосників. Нар. маси Л. У. рішуче виступали проти зрадницьких дій козац.-старшинської верхівки, яка блокувалася з іноземними загарбниками (повстання проти гетьманів І. Виговського в 1658, І. Броховецького 1668, боротьба проти швед. інтервентів і їхнього спільника гетьмана І. Мазепи 1708—09). Документальні матеріали з історії Л. У. спростовують вигадки бурж.-націоналістич. істориків про нібито якусь «демократичність життя» і «класовий мир» на Гетьманщині, про «надкласові», «всенародні» інтереси козац. старшини. Перебуваючи в складі Росії, Л. У. мала в особі рос. народу надійного спільника і захисника в боротьбі проти іноземних загарбників. Рос. війська разом з укр. козаками мужньо відбивали наступ шляхет. Польщі 1654—56, напади тур. військ під час їхніх походів на Чигирин (див. *Чигиринські походи 1677 і 1678*), успішно здійснили *Азовські походи 1695—96*, вищівно громили на Л. У. швед. інтервентів, завдавши їм остаточної поразки в *Полтавській битві 1709*. Вони здобули ряд блискучих перемог під час рос.-тур. війни 1768—74, що дало можливість визволити значну частину пд.-укр. земель, забезпечити виділення Росії до Чорного м. і наступне приєднання Криму (1783). В результаті другого поділу Польщі (1793) Правобережна Україна була визволена з-під гніту польс. магнатів і шляхтичів і возз'єднана з Л. У. в складі Росії. Це сприяло розвитку продуктивних сил, дальшому процесові формування укр. нації. В боротьбі проти кріпосницького гніту, царизму та іноземних загарбників міцніла дружба братніх рос. і укр. народів.

Лит.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Барвінський В. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв. Х., 1909; Гуржий И. О. Повстання селян в Турбяхах (1789—1793). К., 1950; Даниченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии, т. 1—3. К., 1888—1902; Лазаревский А. М. Малороссийские посольские крестьяне (1648—1783 гг.). К., 1908; Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960.

І. О. Гуржій (Київ).

ЛІВОНСЬКА ВІЙНА 1558—83 — війна Росії проти Лівонського ордену (з 1561 також проти Польщі, Литви, Швеції і Данії) за вихід до Балтійського м. Росія почала воєнні дії в січні 1558.

В перший рік Л. в. рос. війська здобули Нарву і Тарту (Юр'єв, Дерпт). Зазнавши 1560 в боях великих поразок, Лівонський орден 1561 розпався. Боячись утвердження Росії на Балтійському узбережжі, у війну втрутилися Польща з Литвою, Швеція і Данія. В 1563 рос. війська здобули Полоцьк. Успіхам рос. військ сприяли сел. виступи проти нім. феодалів у Латвії та Естонії і нар. повстання проти польсь.-лит. шляхет. гніту в Білорусії. Проте на дальший хід Л. в. вплинули ускладнення внутр. обстановки в Росії (зрада А. М. Курбського, боярські змови проти царя Івана IV Васильовича) та несприятлива між-нар. ситуація (напади тур.-тат. агресорів, об'єднання Польщі й Литви внаслідок Люблінської унії 1569). В 1579 польсь.-лит. війська на чолі з польсь. королем Стефаном Баторієм захопили Полоцьк, 1581 оточили Псков. 31 раз ворує військо штурмувало місто, але залага і населення героїчно відбивали ворога. В обороні Пскова брав участь загін укр. козаків на чолі з М. Черкаським, який загинув під час облоги міста. Невдача під Псковом змусила Стефана Баторія 1582 укласти з Росією перемир'я, за яким до Польщі відійшли Лівонія і Полоцьк. У 1583 було підписане перемир'я з Швецією, під владою якої залишилася Нарва та Естляндія. Ям, Копор'є, Орешек, Карелія, Кольський п-ів відійшли до Росії. Вихід до Балтійського м. Росія повернула на поч. 18 ст. в результаті Північної війни 1700—21.

Лит.: Маркс К. Хронологические выписки, тетрадь 4. В кн.: Архив Маркса и Энгельса, т. 8. М., 1946; Корольук В. Д. Лівонська війна. К., 1957.

В. Е. Срицький (Київ).

ЛІГА АМЕРИКАНСЬКИХ УКРАЇНЦІВ — прогресивна культ.-освітня орг-ція укр. трудової еміграції у США. Засн. 1924 на 1-му укр. робітн. конгресі в Нью-Йорку. Спершу називалася Союзом укр. робітн. орг-цій, з 1932 діє під сучас. назвою. До складу Ліги увійшли укр. робітн. т-ва і клуби, драм. і хорові гуртки, що існували в різних місцевостях США. Л. а. у. організовує школи для вивчення укр. мови, курси по підготовці організаційних працівників, учителів, режисерів, диригентів, влаштовує збори і лекції. Велику увагу Л. а. у. приділяє збереженню нап. традицій в галузі культури, виступає за співробітництво і культ. зв'язки з УРСР. Л. а. у. подавала допомогу революц. рухові на Зх. Україні й борцям проти фашизму в Іспанії, серед яких були і деякі члени Ліги. Виступала за співробітництво між США і СРСР в роки 2-ї світової війни. Брала активну участь у кампаніях подання допомоги рад. народів, зокрема збирала понад 100 тис. доларів на обладнання госпіталю у Львові. Керівництво Л. а. у. міститься у Нью-Йорку, існують також місцеві відділи. Активними діячами Л. а. у. були М. І. Ткач, М. М. Андрійчук, М. М. Тарновський. Крайовим секретарем Виконавчого к-ту Л. а. у. є М. М. Торченко, головою — М. І. Лозойда.

Лит.: Кольчук А. Українці за океаном. Минувле й сучасне української трудової еміграції у Канаді й США. К., 1967; Настасівський М. Українська еміграція в Сполучених державах. Нью-Йорк, 1934.

А. М. Шлепаков (Київ).

ЛІЯЧАСТОГО ПОСУДУ КУЛЬТУРА — археол. культура часів неоліту. Поширена в 4—3-му тис. до н. е. на тер. Центр. Європи і на тер. України (Волинська та Львівська обл.). Назва походить від характерної форми глиняного посуду. Селилися племена цієї культури на тер. України на високих місцях, переважно по берегах річок. Деякі поселення було укріплено валами й ровами. Найвідомішими є *Зимніське поселення* й поселення в с. Лежниці Іваничівського р-ну

Волинської обл. та *Малогрибовицьке поселення* у Львівській області. При дослідженні цих поселень виявлено залишки наземних і напівземлянкових жител з печами вазелини, що споруджувалися з глини на дерев'яному каркасі. Осн. заняттям носіїв Л. п. к. були землеробство й скотарство (вищували пшеницю, розводили велику й дрібну рогагу худобу, свиней). Вони займалися й мисливством та рибальством. Важливе значення мало виробництво знарядь праці і предметів побуту та зброї з кременю, каменю і кісток тварин, а також посуду та ін. виробів з глини. Для кераміки Л. п. к. характерні біколічні й ліячасті горшки, амфори, оздоблені заглибленим орнаментом і валиками, а також миски, черпаки тощо. Племена Л. п. к. жили патріархально-родовим ладом.

Лит.: Захарук Ю. Н. Поселення культури воронковидних посудів на Волині. «Краткие сообщения Института истории материальной культуры», 1957, в. 67; Пелещишин М. А. Поселення культури ліячастого посуду біля с. Лежниця на Волині. «Археологія», 1966, т. 20; Смишко М. Ю., Пелещишин М. А. Поселення культури ліячастого посуду в с. Малі Грибовичі Львівської області. В кн.: Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, в. 4. К., 1962.

М. А. Пелещишин (Львів).

ЛІКАРНЯНІ КАСИ — органи страхування робітників у капіталістич. країнах. Існують гол. чин. за рахунок внесків робітників. На Україні, як і в усій дореволюц. Росії, страхування на випадок хвороби і нещасних випадків було запроваджено лише 1912. Л. к. створювали на ф-ках і з-дах під безпосереднім контролем власників підприємств. Більшовики використали страхову кампанію по виборах до Л. к. для революц. агітації. До більшості Л. к. пром. центрів України було обрано робітників, які стояли на більшовицькій платформі. Тимчасовий уряд не вніс у страхові закони ніяких змін. Лише Велика Жовтн. соціалістич. революція запровадила страхове законодавство, яке повністю відповідало інтересам робітників і службовців. Згідно з цим законодавством страхування здійснювалося за рахунок дві і всю ліквідувальну частину кол. Л. к. 1919 було передано Наркоматові охорони здоров'я. З 1933 соціальне страхування передано профес. спілкам.

І. Т. Щербина (Київ).

ЛІКВІДАТОРСТВО — крайня права меншовицька опортуністична течія в РСДРП, яка виникла в роки реакції (1907—10) і була порожнена деморалізацією дрібнобурж. елементів у партії після поразки революції 1905—07. Лідерами Л. були П. Б. Аксельрод, Ф. І. Дан, О. М. Потресов. Представники Л. виступали проти теоретичних, тактичних і організаційних принципів РСДРП, зрікалися революц. програми партії, заперечували класову боротьбу пролетаріату та його керівну роль у революції, домагалися припинення неlegalної революц. роботи і ліквідації неlegalної марксистської партії пролетаріату, замість якої хотіли створити нову, legalну реформістську партію, намагалися відвернути робітників від революц. боротьби. Ліквідатори твердили, ніби столипінська реформа розв'язала аграрне питання на селі, Держ. дума забезпечила мирне реформування царизму, тобто зняла необхідність нової бурж.-демократичної революції. В. І. Ленін дав ясну і чітку характеристику ліквідаторам, затарувавши їх як провідників бурж. впливу на пролетаріат, як діячів «століпінської» («робітничої» партії) (Твори, т. 17, с. 185). В одному таборі з меншовиками-ліквідаторами виступали і дрібнобурж. партії — *Українська соціал-демократична робітничка партія*, «Стілка», *Бунд*. В Всерос. конференція

РСДРП (1908) за пропозицією В. І. Леніна засудила Л. як ворожу партії течію і закликала парт. орг-ції до найршучішої ідейної та організаційної боротьби як проти ліквідаторів, так і проти *одзовістів*. В інтересах ізоляції та розгрому Л. більшовики пішли на тимчасове зближення з групою *меншовиків-партійців* на чолі з Г. В. Плехановим, які, залишаючись на позиціях меншовизму, виступали за збереження нелегальної партії. Більшовики Києва, Харкова, Миколаєва, Одеси, Катеринослава та ін. міст України організували спільні з меншовиками-партійцями виступи проти ліквідаторів, випускали листівки та газети.

Поєднуючи нелегальні й легальні форми роботи, партія розгромила ліквідаторів і одзовістів. У 1912 на VI (Празькій) Всерос. конференції РСДРП ліквідатори були виключені з партії. *Літ.*: Ле н і н В. І. На дорозі. — Ліквідація ліквідаторства. Твори. Вид. 4, т. 15; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їзді, конференції і пленумів ЦК, ч. 1. К., 1954; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2. К., 1967; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1971. П. М. Шморган (Київ).

ЛІКВІДАЦІЯ НЕПИСЬМЕННОСТІ, лікнеп — навчання грамоти всього неписьменного населення країни або окремих її територій. У масштабі цілої країни вперше здійснено в СРСР як одну з найважливіших ланок *культурної революції*. На тер. України 1897 серед населення від 9 до 49 років було 76% неписьмених, причому серед сільс. населення — 80%, серед жінок — 90%. Декрет Рад. уряду від 26. XII 1919 «Про ліквідацію неписьменності серед населення РРФСР», підписаний В. І. Леніним, встановлював обов'язкове навчання грамоти всього населення республіки віком від 8 до 50 років, що не вмє читати й писати. На Україні за постановою Раднарком УРСР «Про боротьбу з неписьменністю», прийнятою 21. V 1921, створено *Всеукраїнську надзвичайну комісію по боротьбі з неписьменністю*, яка здійснювала держ. керівництво роботою по Л. н. Велику роботу щодо Л. н. провело т-во «Геть неписьменність» на чолі з Г. І. Петровським. Величезне значення для боротьби з неписьменністю мало запровадження в СРСР з 1930/31 навч. р. заг. обов'язкового початкового навчання дітей шкільного віку. За 1917—35 в УРСР навчилось грамоти понад 10 млн. чол. дорослих. Значну роботу щодо Л. н. проведено в зх. областях України. До возз'єднання їх з УРСР там було понад 70% (на Пн. Буковині 80%) неписьмених. До 1954 серед населення цих областей неписьменність ліквідовано повністю. За переписом 1959, 98,5% населення Рад. країни було письменим.

Літ.: Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917—1967). К., 1967; І в а н о в а А. М. Що зробила Радянська влада в справі ліквідації неписьменності серед дорослих. К., 1950.

Б. М. Мізерницький (Київ).

ЛІКОТЬ — давня міра довжини, яка дорівнює прибл. довжині ліктьової кістки людини. В Київській Русі, а пізніше на Україні, в Білорусії та в Росії Л. становив міру 455—475 мм. З 16 ст. замість Л. почали вживати *аршин*.

ЛІЛЬЄКРОНА (Liljeskrona) Густав (10. X 1623 — 19. IV 1687) — швед. дипломат і держ. діяч. У червні — жовтні 1657 як посол швед. уряду перебував на Україні. Через Л. король Швеції Карл X Густав повідомив Б. Хмельницького, що не заперечуватиме проти приєднання до України зх.-укр. земель. Б. Хмельницький і представники ген. старшини в Перегороврах з Л. висловилися за зміцнення укр.-швед. союзу у війні проти шляхет. Польщі і запропонували своє посередництво

у справі відновлення миру між Швецією і Росією. Інструкція Карла X Густава, дана Л., і листи Л. швед. урядові — цінне джерело з політ. історії України 1657 (опубліковані в «Архиве Юго-Западной России», ч. 3, т. 6. К., 1908).

Я. Д. Ісаєвич (Львів).

ЛІНІЙНО-СТРІЧКОВОЇ КЕРАМІКИ КУЛЬТУРА — археол. культура часів раннього *неоліту*, поширена на значній території Зх., Середньої та Сх. Європи. В СРСР пам'ятки Л.-с. к. к., що датуються кінцем 5 — середіною 4-го тис. до н. е., поширені на тер. Молдавію та України (у Верхньому Придністров'ї та на Зх. Волині). Для поселень Л.-с. к. к. на тер. України (див. *Независьке поселення*) характерними є заглиблені напівземлянкові житла з вогнищами й гострими біля них. Поховання — з обрядом трупопокладення і трупоспалення.

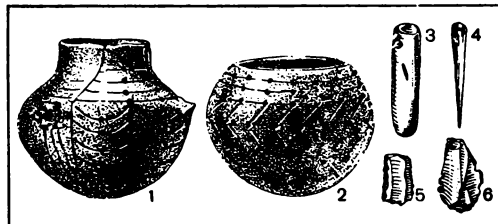
Для кераміки Л.-с. к. к. характерні тонкостінні посудини кулястої форми з порівняно широкою шийкою (оздоблені різним стрічковим орнаментом у вигляді спіралей, зигзаг, дуг, кутів, відрізків прямих ліній, а також округлими ямками та наліпами), кухонний посуд (кулясті посудини та миски, прикрашені ямками і рельєфним орнаментом), глиняні круглі рибальські грузила й зооморфні фігурки. Серед крем'яних виробів — ножовидні пластини, скрепки, вкладні до серпів, різці, свердла, кам'яні зернотерки й розтирачі, наконечники стріл тощо. Для обробки дерева вживалися шліфовані кам'яні долота з асиметричним лезом (т. з. шевські колодки) й широкі плоскі тесла. Осн. заняттям носіїв Л.-с. к. к. на тер. України було землеробство й скотарство.

Літ.: З а х а р у к Ю. Н. О так называемой волынской группе культуры линейно-ленточной керамики. В кн.: Советская археология, т. 29—30. М., 1959; П а с с е к Т. С., Ч е р н ы ш Е. К. Памятники культуры линейно-ленточной керамики на территории СССР. М., 1963 [библиогр. с. 41—42]. В. Г. Збеневич (Київ).

ЛІНЬ (Ligne) Шарль-Жозеф де (1735—1814) — бельгійський принц, письменник. Н. в Брюсселі. Служив у австр. імператора. З 1782 був його представником у Росії. Перебував у почті Катерини II під час її подорожі 1787 по Україні й Таврії. Залишив велику літ. спадщину. Книга Л. «Листи, думки та вибрані твори» (рос. перекл. — М., 1809) містить етнографіч. матеріал про кримських татар, опис Криму, Харків. та Курськ. губ., Азовського і Чорного морів тощо.

Н. І. Владимиrowa (Одеса).

ЛІПЛЯВСЬКИЙ МОГИЛЬНИК — слов. курганний могильник в урочищі Бобрик поблизу с. Ліплявова Канівського р-ну Черк. обл. Досліджувався 1906, 1913—14 і 1949; розкопано 79 курганів. У кожному кургані виявлено по одному похованню, переважно в ямах. В похованнях знайдено уламки гончарного посуду, ножі, сокири, залишки дерев'яних відер, піхов для ножа,

До ст. Лінійно-стрічкової кераміки культура. Речі з пам'яток: 1, 2 — глиняні горшки; 3 — фрагмент сланцевого долота; 4 — кістяне шило; 5, 6 — крем'яні знаряддя.

імітацію араб. диргема, персні й намисто. У двох жіночих похованнях було знайдено спіралевидні високві кільця, пишний убір із бронзових підвісок, бронзові круглі фібули (застібки), а в одному з них — срібну монету князя *Володимира Святославича*. Академік Б. О. Рибаків вважає Л. м. місцем поховання різноплемінної залоги часів Київської Русі.

Лит.: Выез же в Р. И. Новые материалы из раскопок Лепляевского могильника. «Краткие сообщения Ин-та археологии АН УССР», 1954, в. 3.

ЛІСКЕ (Liske) Ксаверій (18.X 1838 — 28.II 1891) — польс. бурж. історик і археограф. Н. у с. Шльонськові біля Познані (тепер ПНР). З 1871 — професор Львів. ун-ту. Один з засновників *Львівської історичної школи*, засновник і голова *Польського історичного товариства* у Львові. Редактор видання «Акти гродські і земські з часів Речі Посполитої Польської» (т. 2—15. Львів, 1870—91), в якому вміщено документи гол. чин. з історії Зх. України доби феодалізму. Дослідження Л. присвячені переважно історії зовн. політики Польщі в 16 ст. гол. праці: «Дослідження з історії 16 ст.» (Познань, 1867) та зб. мемуарів «Чужинці в Польщі» (Львів, 1876), в якій опубліковано мемуари У. Вердума про подорож по Україні.

Ф. І. Стеблій (Львів).

ЛІСНИЦЬКИЙ Григорій Сахнович (р. н. невід. — п. 1664) — миргородський полковник [1652—58], генеральний суддя [1661—62]. Належав до старшинсько-шляхет. угруповання, яке орієнтувалося на шляхет. Польщу. В 1657—59 підтримував І. Виговського. Перейшовши на бік Ю. Хмельницького, Г. разом з С. Богдановичем-Зарудним, П. Тетерею, Г. Гуляницьким умовив Ю. Хмельницького зрадити Росію та підписати з шляхет. Польщею *Слободянецький трактат 1660*. У міжособистій боротьбі старшинсько-шляхет. угруповання за владу Г. був звинувачений правобережним гетьманом П. Тетерею в зраді і за вироком польс.-шляхет. суду розстріляний.

О. М. Апанович (Київ).

ЛІСОВІ КОЗАКИ — кінні загони, сформовані за указом Олександра І з лісових наглядачів і лісової охорони Правобережної України під час *Вітчизняної війни 1812*. Їм надавалися права й привілеї козаків. Київська губ. виставила 395 козаків, Подільська — 354, Волинська — 167. Утримувалися коштом місцевого населення. В кінці липня 1812 ввійшли до складу 2-ї і 3-ї Зх. армій та 2-го резервного корпусу. Л. к. брали участь у багатьох боях і кордонному поході. Загін київ. Л. к. дійшов до Парижа. Розформовані восени 1814.

Лит.: Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. Збірник документів. К., 1948 [бібліогр. с. 143—145].

В. С. Абазітін (Волгоград).

ЛІСОВСЬКИЙ Микола Федорович (1799 — 18.I 1844) — декабрист. Н. на Полтавщині в сім'ї дрібного урядовця. В 1815 закінчив губернське нар. уч-ще в Кременчуці. В 1825, будучи поручиком Пензен. піхот. полку, вступив до *Товариства об'єднаних слов'ян*. Дістав завдання підготувати свою роту до повстання. В лютому 1826 заарештований в м. Старокостянтинові й засуджений до двох років каторжних робіт. Каторгу відбував у Читин. острої. З 1828 — на поселенні в Туруханську Єнісейської губ., там і помер.

ЛІСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1932 — збройний виступ селян Лиського повіту Львів. воєводства проти сваволі поміщиків та уряду бурж.-поміщицької Польщі. Причиною повстання було погіршення становища селян в умовах загострення заг. економіч. кризи. Безпосереднім приводом до Л. п.

була спроба уряду запровадити трудову повинність по ремонту шляхів під виглядом «свята праці». Селяни рішуче відмовилися взяти участь у цьому «святі». Першими виступили селяни с. Берегів-Долішніх, які 19.VI не вийшли на роботу, розігнали к-т по організації «свята» і зажадали припинення подібних робіт взагалі. Поліція почала масові арешти. У відповідь на це бл. 3 тис. селян напали на поліцейських і звільнили заарештованих. У Лиський повіт прибули поліцейські загони з Львова та сусідніх повітів. Проти селян виступили польс. і укр. бурж. націоналісти. На заклик комуністів тисячі селян піднялися на боротьбу. Вони вимагали поліпшення становища трудящих, протестували проти антирад. політики польс. уряду. 30.VI почали збройні сутички з поліцією в районі с. Телесниці-Санної, згодом — у селах Лобозві, Райському, Телесниці-Ошваровій, Синчаку, Смереках та ін. Повстанців підтримали селяни Добромільського, Турківського, Саноцького повітів. На допомогу їм виступили укр. селяни із сусідніх районів Закарпат. України. Лише силою зброї польс. прикордонники не дали їм приєднатися до повстанців. За закликом КПЗУ у Львові, Дрогобичі, Бориславі та ін. містах Зх. України відбулися робітн. виступи солідарності з повсталими селянами. Боротьба тривала майже місяць. У ній взяло участь понад 25 тис. селян і робітників місцевих підприємств. Укр. і польс. трудящі виступали єдиним фронтом. Повстання проходило під керівництвом КПЗУ. Понад 4 тис. поліцейських, солдатів і офіцерів, підтриманих артилерією і авіацією, виступили проти повстанців. Сотні учасників Л. п. було розстріляно і ув'язнено.

О. Ю. Карпенко (Львів).

ЛІТЕРАТУРА на Україні — твори укр. писемності. Давня укр. л-ра має спільне з рос. та білорус. л-рами джерело — л-ру Київ. Русі (повчання, *житія*, *літописи* тощо). Найвидатнішою пам'яткою давньорос. л-ри є «Слово о полку Ігоревім». Важливе значення для розвитку укр. л-ри мала нар.-поетична творчість (*історичні пісні*, думи, лірично-побутова поезія, нар. проза), в якій відтворено життя і побут народу, важливі істор. події та діяльність істор. осіб. Історія власне укр. л-ри починається з 14—15 ст., тобто з часу утворення укр. народності. Тодішні літ. пам'ятки продовжували традиції Київ. Русі. Новим етапом у розвитку укр. л-ри є 2-а пол. 16 — 1-а пол. 17 ст. В умовах боротьби проти соціального й нац.-реліг. гніту зросла соціальна і національна свідомість укр. народу. Попирення освіти й друкарства сприяло розвитку укр. л-ри. Розвивалися ораторсько-проповідницька проза, житійна й паломницька л-ра. Визначне місце в історії укр. л-ри, передової сусп.-політ. і філософ. думки на Україні 16—17 ст. посідає *полемічна література* і, зокрема, творчість І. Вишенського. Зародилися і розвивалися віршовані (А. Рымша, О. Митура, К. Сакович, *Климентій Зіновій син*, І. Величковський) і драматичні (Я. Гаватович та ін.) жанри, ораторська проза (К. *Ставроецький*, Л. *Баранович*, І. *Галятівський*, А. *Радишівський*). Теорію віршу розробляли в своїх книжках А. Еласонський, Л. *Зизаній*, М. Г. *Смотрицький*, П. *Беринда*. Далі розвивалася полемічна проза (Л. Баранович, І. Гізель, І. Галятівський та ін.).

В кінці 17 — на поч. 18 ст. створено ряд монументальних істор.-мемуарних творів, т. з. *козацькі літописи* (*Літопис Самовидця*, Г. І. *Грицьки*, С. В. *Величка*), які мають велику літ.-художню цінність. Найважливішим явищем культурного життя Закарпаття та Зх. України була

полемічно-публіцистична творчість М. *Андрелли*. В 17 — на поч. 18 ст. на Україні з'явилися переклади та оригінальні переробки зх.-європ. творів (повістей, лицарських романів, новел, анекдотів, байок тощо). Набула розвитку шкільна драма різних жанрів, міраклі, мораліте, істор. драми, інтермедії тощо. Серед істор. драм: «Владимир» (1705) *Ф. Прокоповича*, «Милость Божія, Україну ... чрез Богдана Зиновія Хмельницького... свободившая...» (1728; автор невідомий), присвячена нар.-визвольній війні і возз'єднанню України з Росією, та ін. На оригінальній і самобутній укр. л-рі 18 ст. позначився благотворний вплив передової рос. л-ри, зокрема творчості А. Д. Кантеміра, М. І. Новикова, О. М. *Радищева*, В. В. *Катніста*, літ. діяльності яких була пов'язана з Україною, її культурно-освітніми й літ. традиціями.

В 2-й пол. 18 ст. виступив письменник, філософ, поет і педагог Г. С. *Сковорода*. В середині 18 ст. в укр. л-рі розвивалися нові якісні риси, елементи майбутньої нової укр. л-ри (відхід від реліг. тематики, тенденції реалізму, народності, соціальної гостроти зображення, наближення мови книжної до народної розмовної тощо).

Розвиток нової укр. л-ри тісно пов'язаний з нац.-визвольним рухом, боротьбою за реалізм і народність. Першим класиком нової укр. л-ри став І. П. *Котляревський*, який у своїх творах («Енеїда», «Наталка Полтавка») правдиво показав тогочасну дійсність, запровадив у л-ру нові жанри: бурлескно-трагестійну поему, нар. драму тощо.

В укр. л-рі початку 19 ст. співіснували й розвивалися різні літ. течії і стилі. «Енеїда» І. П. *Котляревського* викликала багато наслідувань. Відомі спроби П. П. Білецького-Носенка, П. Кореницького, С. В. *Александрова*, Є. П. *Рудиковського*, К. Д. *Думитрашка*, Я. Г. *Кухаренка* та ін. У 20—30-х рр. 19 ст. виступили прогресивні поети-романтики Л. І. *Боровиковський*, М. М. *Петренко*, В. М. *Забіла* та ін. Романтизм виявився і у творчості Є. П. *Гребінки*. Консервативний романтизм переважав у творчості А. Л. *Метлинського*, П. О. *Куліша*, О. О. *Корсуна*.

Розвиток романтич. течії тісно пов'язаний з розвитком істор. науки на Україні, з посиленням інтересу до укр. фольклору. Як романтики виступили М. І. *Костомаров*, І. І. *Срезневський* та ін. В укр. л-рі поч. 19 ст. були відчутні елементи сентименталізму (поєми М. М. *Макаровського*, деякі повісті Г. Ф. *Квітки-Основ'яненка*). В усіх цих течіях і стилях були значні реалістичні тенденції.

Розвивався жанр байки (П. П. *Гулак-Артемівський*, Є. П. *Гребінка*), прози (Г. Ф. *Квітка-Основ'яненко*), драми (І. П. *Котляревський*, Г. Ф. *Квітка-Основ'яненко*, Я. Г. *Кухаренко* та ін.). Почала розвиватися нова укр. л-ра на зх.-укр. землях (альманах «*Русалка Дністровая*», творчість М. С. *Шашкевича*, Я. Ф. *Головацького*, І. М. *Вагилевича*). В культурному і, зокрема, літературному житті Закарпаття визначне місце посів О. В. *Духнович*. Нову добу в історії укр. культури й л-ри відкрила творчість Т. Г. *Шевченка*. Його революц.-демократичні ідеї, творча спадщина мали величезний вплив на дальший розвиток культури, визвольного руху не лише на Україні, але й у Росії, в багатьох слов. країнах. Укр. л-ра розвивалася не єдиним потоком. Демократичний напрям в л-рі протистояв ліберальному та консервативному. Демократич. напрям розвивався під впливом революц. творчості Т. Г. *Шевченка*.

Великий вплив на творчість укр. письменників мала передова рос. л-ра (твори О. С. *Пушкіна*,

М. Ю. *Лермонтова*, М. В. *Гоголя*, О. І. *Герцена*, М. Г. *Чернишевського*). В 50—60-х рр. виступали письменники демократич. напрямку: Марко *Вовчок*, Л. І. *Глібов*, С. В. *Руданський*, А. П. *Свидницький*; ліберально-бурж. напрямку: П. О. *Куліш*, О. Я. *Кониський*, Д. Л. *Мордовець* та ін. Значне явище в л-рі критичного реалізму 2-ї пол. 19 ст. являла собою творчість І. С. *Нечуж-Левицького*. Революц.-демократичні традиції в прозі розвинув один з найвидатніших укр. прозаїків Панас *Мирний*, у поезії — П. А. *Гравоський*. Видатні укр. драматурги і театр. діячі того часу: М. П. *Старицький*, М. Л. *Кропивницький*, І. К. *Карпенко-Карий*. На зх.-укр. землях після бурж. революції 1848 серед галицької інтелігенції виникло дві політ. течії: «москвофіли» і «народовці». Обидві були по суті буржуазними. І. Я. *Франко*, М. І. *Павлик*, О. С. *Терлецький* та ін. революц. демократи боролися проти обох течій за широкий і вільний істор. розвиток укр. народу, гостро виступали проти всляких форм нац. обмеженості, були справжніми друзями рос. народу і його передової культури. До демократич. напрямку належали письменники Ю. А. *Федькович*, О. І. *Павлович*, О. В. *Духнович*, О. А. *Митрак* та ін.

Найвидатнішою постаттю після Т. Г. *Шевченка* був І. Я. *Франко*. Під його впливом у Галичині в л-ру прийшли письменники С. М. *Ковалів*, Н. І. *Кобринська*, Т. Г. *Бордуляк*, У. *Кравченко*, А. Я. *Чайковський*, Є. І. *Ярошинська*, О. С. *Маковей*. У л-рі «москвофільського» напрямку виступали Б. А. *Дідицький*, І. М. *Гушлявич*, І. Г. *Наумович*, у л-рі «народовського» напрямку — В. М. *Шашкевич*, Д. *Танякевич*, К. *Климович*, О. М. *Огоновський*, А. К. *Вахнянин* та ін.

Розвивалося укр. літературознавство. З працями прогресивного змісту виступали М. П. *Драгоманов*, І. *Білик* та ін. Ліберально-бурж. і націоналістичні ідеї відстоювали в своїх працях П. О. *Куліш*, О. О. *Партицький*, О. М. *Огоновський*.

Кінець 19 — поч. 20 ст. — новий період в історії укр. л-ри. Загострилася класова боротьба, а з нею й боротьба різних літ. напрямів, течій, груп. До письменників-реалістів того часу належали Я. І. *Шоголев*, Б. Д. *Грінченко*, Г. *Григоренко*, В. І. *Самійленко*, А. В. *Крушельницький*, Г. М. *Хоткевич*, Л. О. *Яновська*, *Дніпрова Чайка* та ін. Революц. боротьба часів першої рос. революції 1905—07 знайшла відображення у творчості *Лесі Українки*, в реалістич. прозі М. М. *Коцюбинського*. На творчості *Лесі Українки* та М. М. *Коцюбинського* позначився вплив марксизму-ленінізму. В прозі поч. 20 ст. виступали О. Ю. *Кобиланська*, В. С. *Стефаник*, Л. *Мартович*, А. Ю. *Тесленко*, М. *Черемшина*, С. В. *Васильченко*, в поезії — О. *Олесь*, М. К. *Вороний*, М. Ф. *Чернявський*, Х. О. *Алчевська* та ін. Для л-ри того періоду характерні худож. шукання, звертання до нових форм і худож. засобів. У цих шуканнях інколи виявлялися й декадентські тенденції. Декадентські твори писали В. М. *Пачовський*, Г. О. *Чупринка*, М. Г. *Філянський* та ін. Після поразки революції 1905—07 в табір бурж.-націоналістич. реакції перейшов В. К. *Винниченко*, який у ранніх творах стояв на позиціях реалізму. Передові письменники обстоювали принципи реалізму, хоч при цьому розуміли потребу в нових худож. формах. Реалізм *Лесі Українки* й М. М. *Коцюбинського*, збагачений новими якісними рисами, мав у собі деякі ознаки реалізму соціалістичного. Теми з укр. життя широко використовували в сво-

ій творчості рос. письменники К. Ф. Рилев, В. Т. Наріжний, О. С. Пушкін, М. В. Гоголь, А. П. Чехов, В. Г. Короленко, М. Горький. На Україні в різний час жили й працювали грузинські, польські та єврейські письменники: Д. Гурамішвілі, А. Міцкевич, Ю. Словацький, С. Гошинський, Ю. Б. Залеський, М. Конопніцька, В. Оркан, Шолом-Алейхем, І.-Л. Перец, А. Гольдфаден, Менделєв Мейхер-Сфорім та ін. Укр. доживтвена л-ра розвивалася і міцніла в органічному зв'язку з нац.-визвольним рухом народу, в єднанні з передовою рос. л-рою. Прогресивні укр. письменники створили видатні худож. цінності, зробили великий внесок у скарбницю вітчизняної та світової культури. Цим самим вони підготували ґрунт для розвитку рад. л-ри, яка почала народжуватись після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції у вогні боїв громадян. війни. Нову укр. л-ру творили переважно численні представники укр. інтелігенції, вихідці з трудових верств міста і села, які здебільшого були активними учасниками громад. й культурного життя: І. Ю. Кулик, Е. М. Григорук, М. Ірчан, В. М. Блакитний, В. Г. Чумак, В. М. Сосюра, М. І. Терещенко та ін. Продовжували працювати письменники, які почали свою літ. діяльність до Великої Жовтня: Х. О. Алчевська, С. В. Васильченко, Кнурова Чайка, П. Й. Капельгородський, А. Ю. Кримський, П. Г. Тичина, М. Т. Рильський, М. Ф. Чернявський, Л. О. Яновська та ін. Лише незначна частина письменників, що була націоналістично настроєна, опинилась у стані ворогів молодій Рад. країні, пішла в еміграцію (В. К. Винниченко, С. Ф. Черкасенко). Дехто з емігрантів згодом зрозумів свою помилку й повернувся на батьківщину (В. І. Самійленко, М. К. Вороний). 20-і рр. стали для укр. рад. л-ри періодом її становлення, ідейного й худож. зростання. В поезію прийшли П. М. Усенко, А. С. Панів, М. Г. Йогансен, В. О. Мисик, М. П. Бажан, Т. Г. Масенко, Е. П. Плужник, Н. Л. Забіла, Л. С. Первомайський, І. І. Шевченко, І. І. Гончаренко, С. О. Голованівський, М. С. Шеремет, С. І. Воскресенко та ін. Творцями укр. рад. прози стали В. В. Михайличенко, Г. М. Косинка, А. В. Головок, П. Й. Панч, О. Досвітній, О. І. Копиленко, Остап Вишня, Іван Ле, І. К. Микитенко, Ю. І. Яновський, М. Е. Івченко, Ю. К. Смолич, Я. Д. Качура, В. П. Минко, А. І. Шیان, Д. І. Бедзик та багато ін. Період становлення і розквіту переживала укр. драматургія (Я. А. Мамонтов, М. Г. Куліш, І. Д. Дніпровський, І. А. Кочерга, О. Е. Корнійчук та ін.). Великий вплив на укр. рад. літературу мала творчість М. Горького, В. В. Маяковського та ін. рос. письменників. На Україні розвивалась також російська (М. М. Ушаков, М. С. Гардов, П. Г. Безпощадний, В. Т. Юрєзанський), єврейська (Д. Н. Гофштейн, І. С. Фефер), грецька (Г. А. Костоправ, Л. Хонагбей) л-ра. На зх.-укр. землях виступали революц. письменники В. П. Бобинський, С. Тудор, О. Я. Гаврилюк, Я. О. Галан, П. С. Козланюк. Із середовища трудової еміграції в США і Канаді вирісали революц. письменники М. М. Тарновський, В. М. Шопінський, П. І. Кравчук та ін. У критиці й літературознавстві виступали В. Д. Коряк, Б. Л. Коваленко, Д. Д. Копица, О. І. Білецький, С. І. Маслов, М. К. Зеров, П. П. Филипович та ін.; на зх.-укр. землях — М. С. Возняк, К. Й. Студинський, В. Г. Шурат, Ф. М. Колесса. У 1925—27 відбулася літ. дискусія. В рішеннях пленумів ЦК КП (6) у групу літераторів на чолі з М. Г. Хвильовим кваліфіковано як націонал-ухильницьку. Літ. організації,

до яких входили ці літератори, самоліквідувалися. 30-і рр.— час остаточного утвердження укр. рад. л-ри на позиціях соціалістич. реалізму. Відповідно до постанови ЦК ВКП (б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» (1932) усі літ. орг-ції, що тоді існували, було об'єднано в єдину Спілку письменників СРСР. В 1934 на I з'їзді письменників України створено *Спілку письменників України*. У передвоєнні роки в поезію прийшли А. С. Малишко, К. М. Герасименко, І. О. Вирган, М. І. Шпак, М. Л. Нагнібіда, А. Й. Копштейн та ін., з рос. поетів — Б. Д. Палійчук, Л. М. Вишеславський, Б. І. Котлярюв; у прозу — О. В. Донченко, О. Г. Десняк, М. П. Трублаїні, В. М. Владко, І. А. Багмут, П. Я. Вільховий.

У 30-х рр. творчо міцнів реалістич. істор. роман, заснований на досягненнях рад. істор. науки (З. П. Тулуб, Іван Ле, Я. Д. Качура, О. О. Соколовський, О. Е. Ільченко, Л. І. Смілянський, Н. С. Рибак, О. С. Левада). Провідне місце посіли істор.-революц. твори (Ю. І. Яновський, А. В. Головок, К. О. Гордієнко, Ю. К. Смолич, С. Д. Склярєнко, П. Й. Панч, А. І. Шیان, О. Г. Десняк). У драматургію прийшли В. О. Суходольський, Ю. О. Мокрив, Л. А. Юввід, плідно працювали І. К. Микитенко, О. Е. Корнійчук. Значним внеском в укр. л-ру є переклади творів заруб. л-ри А. Ю. Кримського, М. К. Зерова, В. О. Мисика та ін. Після воз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною в укр. рад. л-ру ввійшла велика група письменників (О. Ю. Кобилянська, С. Тудор, О. Я. Гаврилюк, Я. О. Галан, Я. М. Кондра, П. С. Козланюк, польс. письменниця В. Василевська).

В роки Великої Вітчизн. війни письменники активно виступали у фронтівій і партизан. пресі, на радіо. Більшість письменників перебувала на фронті, в партизанських загонах; багато загинуло в боях і підпіллі (О. Г. Десняк, М. П. Трублаїні, Я. Д. Качура, К. М. Герасименко, М. І. Шпак, Е. П. Фомін, М. Д. Хазан, Ю. В. Корєцький та ін.). Високого звання Героя Рад. Союзу удостоєні Ю. О. Збанацький, С. О. Борзенко. Після війни до лав рад. письменників увійшли літератори Закарпаття (Л. В. Дем'ян, Ф. М. Потуньяк, О. І. Маркуш, Ю. А. Гойда, І. М. Чендей).

Післявоєнні роки були новим етапом у розвитку л-ри. Ідеї мирної праці, боротьби за мир, гуманізму проймають країні твори того часу. Особливо інтенсивно розвивається укр. л-ра після ХХ, ХХІІ, ХХІІІ і ХХІV з'їздів КПРС.

Видатні твори написали О. П. Довженко, М. Т. Рильський, М. П. Стельмах, О. Т. Гончар, П. Г. Тичина, В. М. Сосюра, М. П. Бажан, Л. С. Первомайський, А. С. Малишко, І. Вільде, П. Й. Панч, Г. М. Тютюнник. З романами й повістями виступили В. М. Собко, С. О. Голованівський, Н. С. Рибак, Д. І. Бедзик, В. С. Кучер, Ю. О. Збанацький, І. Л. Муратов. У поезії виступили Д. В. Павличко, П. М. Воронько, О. М. Підсуха, П. О. Дорошко, С. І. Олійник, С. І. Воскресенко, І. І. Нехода, Д. Г. Білоус та ін.; в драматургії — М. Я. Зарудний, О. С. Левада, В. П. Минко, О. Ф. Коломієць. Активно працюють рос. письменники М. М. Ушаков, Л. М. Вишеславський, В. А. Кондратенко, В. П. Некрасов, М. І. Дубов, І. П. Гайдаєнко, В. А. Добровольський, В. В. Шутов та ін.; євр. письменники Г. І. Полянкер, М. А. Талалаєвський, Х. М. Левіна та ін. Твори для дітей пишуть Н. Л. Забіла, О. Д. Іваненко, В. В. Бичко, М. А. Пригара, Б. Й. Чалий, Г. П. Бойко. Укр. л-ру весь час поповнюють молоді сили (І. Ф. Драч,

В. О. Коротич, В. А. Симоненко, Б. І. Олійник, Є. П. Гуцало, М. С. Вінграновський). В галузі критики і літературознавства видано дослідження О. І. Білецького, П. М. Потова, М. З. Шамоти, Л. М. Новиченка, Є. П. Кирилюка, Є. С. Шаблювського, Н. Е. Крутикової, С. А. Крижанівського, П. І. Колесника, Д. В. Затонського, Б. С. Буряка, Г. Д. Вервеса та ін.

Зміцнили творчі зв'язки укр. л-ри з л-рами ін. народів СРСР. Укр. л-ра — складова частина л-ри соціалістич. реалізму — є могутнім засобом комуністич. виховання, ідейною зброєю Комуністичної партії в боротьбі за побудову комунізму.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. О літературе. М., 1958; Левін В. І. Про літературу. К., 1963; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Історія української літератури. В 8 т. К., 1967—71; Історія української радянської літератури. К., 1964 [бібліогр. с. 839—846]; Сиротюк М. П. Український радянський історичний роман. К., 1962; Художня література, видана на Україні за 40 років. 1917—1957. Бібліографічний покажчик, ч. 1. Х., 1958; Українські письменники. Біо-бібліографічний словник, т. 1—5. К., 1960—65; Євнина О. М. Дожовтнева та радянська українська література за рубежами СРСР. К., 1956 [бібліогр. с. 147—227]; Б а б и ч В. С. Твори письменників Радянської України у зарубіжних виданнях. 1945—1966. Бібліографічний покажчик. Х., 1968.

Є. П. Кирилюк (Київ).

«ЛІТЕРАТУРНА УКРАЇНА» — газета, орган правління Спілки письменників України. Перший номер під назвою «Літературна газета» вийшов 21.II.1927. У 1941—45 виходила під назвою «Література і мистецтво» спочатку у Ворошиловграді, потім в Уфі, Москві, Харкові, а з 1944 — в Києві. З 5.IV.1945 по 13.II.1962 видавалася під першою назвою, з 16.II.1962 — «Літературна Україна». Спочатку виходила раз на тиждень, з 1.I.1957 — двічі. На сторінках «Л. У.» висвітлюються літ., мистецьке і громад.-політ. життя республіки, братні зв'язки укр. л-ри і культури з л-рами і культурами ін. союзних республік, соціалістич. країн, а також важливі питання і події світової прогр. культури.

«ЛІТОПИС КОМУНІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА. ХРОНІКА ПОДІЙ НА УКРАЇНІ» — хронологічний перелік подій, що відбувалися в УРСР 1959—62. Складений науковцями Ін-ту історії АН УРСР. Вийшов у двох випусках. 1-й вип. охоплює події, що відбувалися 1959—61 (К., 1962); 2-й вип. — період 1961—62 (К., 1964). Хроніка подій свідчить про успіхи укр. народу в комуністич. будівництві, показує зв'язки УРСР з братними рад. республіками та з соціалістич. країнами. В «Літопис» включено факти, взяті із союзн. респ. та обласної періодичної преси, на сторінках якої знайшли правдиве і яскраве відображення важливі суспільно-істор. процеси і події, що відбувалися в Укр. РСР. В «Літопису» є списки ілюстрацій і використаних газет, короткий тематичний покажчик та покажчик по областях України. В. Ф. Панібудьласка (Київ).

«ЛІТОПИС РЕВОЛЮЦІЇ» — перший рад. марксистський журнал з історії на Україні, орган Істпарту ЦК КП (б) У, а з вересня 1929 — Ін-ту історії партії та Жовтн. революції на Україні при ЦК КП (б) У. Виходив 1922—33 у Харкові, спочатку рос. мовою, часом мистів матеріали укр. мовою, з 1930 видавався укр. мовою. Всього вийшло 57 номерів. Мав розділи: статті і спогади, матеріали і документи, критика та бібліографія, хроніка. Основним завданням «Л. р.» було висвітлення з марксистських позицій історії революц. руху і Великої Жовтн. соціалістич. революції на Україні, історії КП (б) У.

Лит.: Комаренко Н. В. Журнал «Літопис революції». Історіографічний нарис. К., 1970 [бібліогр. с. 163—166]; Сарана Ф. К. Журнал «Літопис революції». Покажчик змісту. К., 1957.

Н. В. Комаренко (Київ).

«ЛІТОПИС САМОВІДЦЯ» — укр. козацько-старшинський літопис 17 ст. Охоплював події на Україні від 1648 до 1702. Автор «Л. С.» анонімний. В істор. л-рі висловлено думку, що ним був Р. Ракушка-Романовський — ген. підскарбий при гетьмані І. Брюховицькому. Найпереконливіше цю думку аргументував М. Н. Петровський. В «Л. С.» найбільше уваги приділено висвітленню нар.-визвольної війни 1648—54. Літописець яскраво описав переможні битви укр. війська на чолі з Б. Хмельницьким під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями тощо. Літописець виступає рішучим противником шляхет. Польщі, султанської Туреччини та її васала Кримського ханства, їхніх прибічників у середовищі козац. старшини. Особливо засуджував діяльність І. Виговського, П. Дорошенка, П. Тетері та ін. зрадників укр. народу. Автор позитивно оцінив акт возз'єднання України з Росією й засвідчив, що «по усіх Україні увесь народ з охотою тоє учинил... і немалая радість межі народом стала». Відображаючи інтереси козац. старшини, літописець негативно ставився до нар. рухів і до їхніх учасників — селян, міських низів і запорозької сіроми. Автор «Л. С.» з автономістичних позицій виступав проти таких заходів царського уряду на Україні, як збільшення числа царських воевод, збирання податків тощо.

«Л. С.» є цінною пам'яткою укр. історіографії 17 ст. У ньому міститься й чимало різних народних оповідань, приказок тощо. Написаний він тогочасною українською літературною мовою.

Видання: Літопис Самовидця по новооткрытым спискам... К., 1878; Літопис Самовидця. К., 1971.

Лит.: Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959; Романовський В. Хто був «Самовидець»? «Україна», 1925, кн. 5; Петровський М. Н. Нариси історії України XVII — початку XVIII століть, кн. 1 (Досліді над літописом Самовидця). Х., 1930 [бібліогр. с. 421—435]. М. І. Марченко (Київ).

«ЛІТОПИСЕЦЬ, ЩО СЯ В РУСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ СТОРОНАХ ДІЯЛО І ЯКОГО РОКУ» — укр. історична хроніка, складена невідомими авторами в кін. 17 — на поч. 18 ст. Починається 1587 записом про смерть *Стефана Баторія* і початком королювання Сигізмунда III. Відомі три варіанти хроніки. В першому (виявленому в Черніг. семінарії) записи доведено до 1652, у другому — до 1750 (належав М. М. Білозерському, який і надрукував обидва примірники). Третій варіант, надрукований О. М. Лазаревським, доведено до 1725. Закінчується він некрологом на смерть Петра І. Хроніка подає важливі відомості про сел.-козац. повстання кін. 16 — 1-ї пол. 17 ст., про битви з турками під Цецоурою та Хотином 1620—21, про нар.-визвольну війну 1648—54, боротьбу з польсь. шляхтою та Туреччиною в 2-й пол. 17 ст., про боротьбу укр. народу проти швед. військ 1708—09 тощо. З аналізу описаних подій можна зробити висновок, що до 90-х рр. 17 ст. хроніка складалася на Правобережній Україні, далі продовжувалася на Лівобережжі в межах Чернігівщини, де й була виявлена. Видавці назвали цей твір «Чернігівським літописом за новим списком».

Видання: Літописец в русских и польских що ся сторонах діяло и якого року. В кн.: Ожнорусские летописи. т. 1. К., 1856; Черниговская летопись по новому списку (1587—1725). «Киевская старина», 1890, № 4—6. М. І. Марченко (Київ).

ЛІТОПИСИ — істор. твори в Київській Русі і пізніше в Росії, на Україні, в Білорусії, в яких розповідь велася за роками. В Л. розповідь про події кожного року починалися словами: «в літо»; звідси назва «літопис».

В 11 ст. створено Найдавніше зведення 1037, Києво-Печерське 1073 і Новгородське зведення 1079. На їхній основі виникло т. з. Початкове, або Києво-Печерське, зведення 1097, що було основою «*Повісті временних літ*». Від неї беруть початок *Лаврентійський літопис* (1116) та *Іпатіївський літопис* (бл. 1118).

Л. — осн. джерело для вивчення політ., економіч., культ. і частково соціальної історії Київ. Русі, а також історії рус. земель у період феод. роздробленості. Використовуючи офіційні щорічні записи подій, іноземні джерела (переважно візантійські), нар. легенди і перекази, складачі Л. розповідали про події, пов'язані з життям світських та духовних феодалів. Літописці прагнули показати історію Русі в зв'язку з історією сусідніх племен і народів неслов. походження. Відомості з життя міського населення наводилися лише тоді, коли йшлося про зміну князів, феод. війни і міські повстання. Літописці дуже мало висвітлювали життя сільс. населення, землеробство і соціальні відносини в Київ. Русі. Найдавніша хронологія ранніх Л. дуже умовна, з кінця 10 ст. вона стала точнішою і лише з 2-ї пол. 11 ст. в Л. відчувуються записи сучасників подій. За невеликим винятком, усі події літописці висвітлювали з позицій окремих князів і феодалів, верхівки взагалі. На Л. значною мірою відбулося і те, що їх писали ценці, які причини подій пояснювали втручанням божественних сил. У зв'язку з тим, що літописні списки є зведенням ряду Л., їхні свідчення часто мають суперечливий характер.

У період феод. роздробленості Л. складали в багатьох центрах тогочасних князівств. Відзначаються цінністю фактич. матеріалу Л. Новгородські, Галицько-Волинський і Володимиро-Суздальський. Новгородські Л. широко висвітлюють економічне життя, політичні події й класову боротьбу в Новгороді 13—15 ст. Чимало вміщено в них загальноруського істор. матеріалу, зокрема окрема розповідається про боротьбу Русі проти нім. і швед. загарбників. *Галицько-Волинський літопис*, що зберігся в Іпатіївському літописному списку 14 ст., поділяється на дві частини. У 1-й ч. в центрі уваги літописця найважливіші події Галицької (1201—61), а в другій — Волинської (1262—91) земель: боротьба князів проти боярської знаті, бої і перемоги руських військ у боротьбі проти монголо-тат. агресорів, нім. лицарів, лит. і польс. загарбників. Літописці пропагували ідею сильної князівської влади, негативно ставилися до пригноблених нар. мас.

Володимиро-Суздальський Л., що починається «*Повістю временних літ*», розповідає про події в пд.-русських, Володимиро-Суздальській, Ростовській, Тверській та ін. землях.

Загальнорусський характер мають московські Л. 14—15 ст. Вони відтворюють процес об'єднання рус. земель навколо Москви, зміцнення влади великого моск. князя. Значну увагу приділено в них боротьбі проти монголо-тат. завоювників і визволенню від них рос. земель. Цінним джерелом для історії Росії 16 ст. є Воскресенський і Никонівський Л. Поряд із загальнорус. у 14—16 ст. у ряді великих рос. центрів існувало й місцеве літописання.

Розвивалося також білорус.-литовське та укр. літописання. Білорус.-литовські Л. (написані «русською» мовою, тобто мішаною білорус. й

укр. мовою 14—15 ст., а з середини 16 ст. — частково польською) дійшли до нас у коротких (*Сутрасльський літопис*, *Авраамки літопис*, *Познанський*, *Уваровський* та ін. Л.) і поширених (*Биховця літопис*, *Євреїновський*, *Красинського*, *Рачинського* і *Румянцевський* списки) літописних зведеннях. Короткі зведення склалися в кін. 14—15 ст., поширені — переважно в 16 ст. Автори їх виражали ідеологію лит. феодал. знаті, очолюваної великим князем. Важливими в цих Л. є відомості з історії міст Литовського великого князівства, про боротьбу проти іноземних загарбників, Брестську церковну унію 1596, дані про політ. і соціально-економічні відносини на Україні, в Білорусії, Литві та Польщі. Певне місце відводиться подіям, що відбувалися в Росії. Проте вони, як правило, висвітлені тенденційно, з значними фактичними помилками.

Серед укр. Л. 14 — поч. 17 ст. цінними істор. джерелами є *Густинський літопис*, *Львівський літопис*, *Межигірський літопис*, *Острозький* і частково *Київський Л.* Значну цінність з погляду істор. вірогідності становить частина *Густинського Л.*, присвячена подіям 15—16 ст. Тут, зокрема, є відомості про виникнення укр. козацтва, сел. повстання 1490 на чолі з Мухомо, про Брестську церковну унію 1596, зовнішньополіт. відносини України з Литвою, Польщею, Крим. ханством, Туреччиною, про політ. зв'язки укр. земель з Рос. д-вою.

Окрему групу укр. Л. становлять т. з. козацько-старшинські Л. 17—18 ст. У зв'язку з тим, що ці Л. писалися в середовищі козац. старшини, в них перебільшується її роль в історії України і зневажливо говориться про нар. маси. Автори цих Л. використали широке коло джерел: щоденники очевидців і учасників подій (діаріші), укр. Л., польс. хроніки, універсали та ін. документальні матеріали. Найцінніші відомості з історії України 17 — поч. 18 ст. подають «*Літопис Самовидця*», літописи Г. І. *Грабянки* і С. В. *Величка*. В них широко розповідається про визвольну війну укр. народу 1648—54, про його боротьбу проти польс.-шляхет., тур.-тат. загарбників та їхніх прибічників з табору козацько-старшинської верхівки, наводяться факти про сел.-козац. рухи на Україні в 2-й пол. 17 — на поч. 18 ст., подаються відомості з історії Росії, Польщі, Швеції, Угорщини, Молдавії, Волощини, Криму, Туреччини.

Тривалий час у рос. дворянській історіографії точилися гострі суперечки щодо вірогідності літописних відомостей. Одна частина істориків (зокрема В. М. *Татищев*) вважала, що дані Л. мають вірогідний характер, а друга (А.-Л. Шлецер, М. Т. *Каченовський* та ін.) — заперечувала цінність Л. як істор. джерел, особливо вірогідність їхніх відомостей з історії Київ. Русі. Згодом історики на основі глибокого аналізу змісту Л. довели важливе значення їх як джерел для вивчення вітчизн. історії з давніх часів до 17 ст., а для дослідження історії окремих народів — до 18 ст. включно.

Рад. історики, глибоко і всебічно аналізуючи літописні тексти, визначаючи їхню джерельну базу, зіставляючи свідчення Л. з даними ін. істор. джерел, широко користуються Л. як найважливішим і часто єдиним джерелом для дослідження історії народів СРСР.

Видання: Полное собрание русских летописей, т. 1—31. СПб.—М.—Л., 1841—1968; *Повість временных лет*, ч. 1—2. М.—Л., 1950; *Літопис Самовидця*, К., 1971. *Літ.:* Історія української літератури, т. 1. Давня література. К., 1967; М а р ч е н к о М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.) К., 1959; *Очерки истории исторической науки в СССР*,

т. 1. М., 1955; Тихомиров М. Н. Источниковедение истории СССР, в. 1. С древнейших времен до конца XVIII века. М., 1962; Шахматов А. А. Обзорение русских летописных сводов XIV—XVI вв. М.—Л., 1938; Ли х а ч е в Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.—Л., 1947; Н а с о н о в А. Н. История русского летописания XI—начала XVIII века. М., 1969.

І. О. Гуржій (Київ).
«ЛІТОПІСЦІ ВОЛИНИ І УКРАЇНИ» — істор. твір невідомого автора (або кількох авторів), складений у 1-й пол. 17 ст. Поділяється на 12 окремих збірок істор. записів, побудованих на основі давньорус., укр., білорус., польс. літописів, хронік та мемуарів. З них у найважливішій змістом і найбільшій обсягом першій, т. з. київській, збірці використано матеріали давньорус. літописів, а також хронік М. Стрийковського, А. Гагніна, Бельських. У «Л. В. і У.» виклад історії України пов'язується з історією Росії, Литви та Польщі і хронологічно доводиться до 1621. Предметом викладу цієї хроніки є здебільшого зовнішньополіт. події. В цих записках відображено істор. (часом тенденційні) погляди панівних кіл України, що пов'язали свої інтереси з Литовським великим князівством. До козацтва і козац. рухів автор ставиться негативно. Закінчується київська збірка записами вїята Б. Балаки. Будучи очевидцем історичних подій, він подає ряд важливих відомостей про облогу польс.-шляхет. війська в Москві 1612 рос. нар. ополченням. Балака відзначає також негативне ставлення укр. народу до польс.-шляхет. загарбників. Літопис написаний мовою, близькою до укр. нар. мови 17 ст.

Видання: В кн.: Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси... К., 1888.
Лит.: М а р ч е н к о М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959.

М. І. Марченко (Київ).
ЛІФШИЦЬ Ілля Михайлович (н. 13.I.1917) — укр. рад. фізик-теоретик, акад. АН СРСР (з 1970), акад. АН УРСР (з 1967), доктор фіз.-мат. наук (з 1942), професор (з 1943). Н. в Харкові в сім'ї професора. У 1936 закінчив екстерном матем. факультет Харків. ун-ту, 1938 — фіз.-матем. факультет Харків. механіко-машинобудівного ін-ту. З 1937 працює у Фіз.-тех. ін-ті АН УРСР (з 1941 — зав. відділом теоретичної фізики). З 1944 — одночасно зав. кафедрою статистичної фізики і термодинаміки Харків. ун-ту. Осн. напрямками діяльності Л. та його учнів є сучас. теорія твердого тіла, фізика низьких т-р і суміжні галузі теоретичної фізики. Значне місце в його наук. діяльності посідають заг. питання квантової механіки і статистики, теоретична електроніка, електродинаміка та ін. Ленінська премія, 1967.

Лит.: Ліфшиць Ілля Михайлович. В кн.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967.

ЛОБАХІН Василь Іванович (1893—1937) — укр. рад. історик. Член КПРС з 1919. З 1925 викладав історію і керував кафедрою соціально-економіч. дисциплін у Харків. ветеринарному ін-ті. Досліджував переважно питання нової й новітньої історії України, зокрема революц. рух на Україні.

Та.: Озброєне повстання піхоти в Харкові 23-го листопада 1905 року. Х., 1930; Повстання саперів у Києві 19 листопада 1905 року. Х., 1930; Повстання потьомкінців. Х., 1931.

Н. В. Комаренко (Київ).
ЛОБОДА Андрій Митрофанович (26.VI 1871 — 1.I.1931) — укр. етнограф, фольклорист та літературознавець, чл.-кор. АН СРСР (з 1924), академік АН УРСР (з 1922). Н. в м. Свенцянах (тепер Швенчоніс, райцентр Лит. РСР). У 1894 закінчив історико-філологічний ф-т Київ. ун-ту. З 1898 — приват-доцент, з 1900 — професор,

І. М. Ліфшиць.

А. М. Лобода.

а за Рад. влади — зав. кафедрою рос. л-ри Київ. ун-ту. В 1925—30 очолював *Етнографічну комісію* АН УРСР, брав участь у роботі ряду рос. і укр. наук. товариств. Осн. праці — «Білоруська народна поезія і російський білиний епос» (1895), де висвітлено ідею єдності епосу рос., укр. і білорус. народів. «Російський богатирський епос» (К., 1896), «Російські білини про сватання» (К., 1904) — дістали високу оцінку І. Я. Франка. Незважаючи на бурж.-ліберальне спрямування, ці праці, що містять багатий фактич. матеріал, мають значну пізнавальну цінність. Л. був редактором журн. «Етнографічний вісник» (1925—30).

Лит.: Академік Андрій Лобода. Короткий життєпис і список наукових праць. К., 1924; По п о в П. М. Академік А. М. Лобода як фольклорист. «Народна творчість та етнографія», 1959, кн. 2; Лобода Андрій Митрофанович. В кн.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967.

ЛОБОДА Григорій (р. н. невід. — 1596) — запорізький гетьман у 90-х рр. 16 ст. Наліваж до замозного реєстрового козацтва. Володів с. Сошниками на Київщині. Восени 1594 і навесні 1595 разом з С. Наливайком брав участь у походах на Молдавію проти тур.-таг. агресорів, у сел.-козац. повстанні 1594—96 проти польс.-шляхет. загарбників. У травні 1596 під час облоги польс.-шляхет. військом повстанського табору поблизу Лубен в урочищі Солониця (див. *Солоницький бій 1596*) Л. вступив у таємні переговори з коронним гетьманом С. Жолкевським. Звинувативши Л. у зраді, повстанці вбили його.

ЛОБОДІН Іван Іванович (24.III 1896 — 20.X 1941) — рад. військовослужбовець, підполковник, Герой Рад. Союзу (1942). Член Комуністич. партії з 1919. Н. у с. Порубенський (тепер Пугачовського р-ну Саратов. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1918. У 1923 закінчив Вищі політкурси. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир 179-го кавполку 66-ї кавдивізії Пд. фронту відзначився в оборонних боях на Пд. Україні. В бою 20.X 1941 70 фашист. танків 6 раз атакували полк під командуванням Л., але всі атаки були відбиті. Загинув у бою.

ЛОВМ'ЯНСЬКИЙ (Lowmiański) Генрик (н. 22.VIII 1898) — польс. історик, академік Польс. АН (з 1952). Н. в Даугудзі (тепер Лит. РСР). Професор ун-тів у Вільнюсі (з 1934) і Познані (з 1945). Автор досліджень з ранньофеод. історії Польщі, Литви і Київ. Русі. Гол. праці: «Студії над походженням литовського суспільства й держави» (т. 1—2, Вільно, 1931—32), «Історична проблематика Червеських міст» (Варшава, 1953), «Проблема ролі норманнів у генезисі слов'янських держав» (Варшава, 1957), «Початки

Польщі» (Варшава, 1963—67). В ряді праць Л. висвітлює старод. історію зх.-укр. земель.

ЛОГИНОВ Володимир Федорович (20.VI 1897 — 11.X 1938) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в с. Карповці (тепер Брянської обл.) в сім'ї дрібного службовця. В революц. русі з 1915. Після Лютн. революції 1917 — секретар Подільського району в Києві, член Київ. к-ту РСДРП(б). У 1918 брав участь у підготовці *Першого з'їзду КП(б) України*. Під час австронім. окупації України — на підпільній роботі в Харкові (голова підпільного губревкому). В 1919 — секретар Харків. губкому КП(б)У. Під час *денікінізму* — на підпільній роботі в Одесі (член підпільного губкому). В 1920 — голова Одес. губревкому, секретар Одес. губкому КП(б)У. З 1921 — на відповідальній парт., рад. і госп. роботі. На VII конференції КП(б)У обирався членом ЦК. Був членом ВУЦВК. Нагороджений орденом Леніна.

Л. О. Кирилов (Київ).
ЛОГОВЕНКО Іван Іванович (бл. 1842 — 23.VIII 1879) — революц. народник. Н. на Херсонщині. Боцман 2-го Чорноморського флотського екіпажу. З 1878 — член народницького гуртка у Миколаєві. За участь у підготовці замаху на Олександр II заарештований. Судився за «*процесом 28-ми*» (1879) в Одесі. За вироком суду Л. повішено у Миколаєві.

А. М. Катренко (Київ).
ЛОГЙДА Михайло Іванович (н. 21.XI 1910) — діяч укр. трудової еміграції і робітн. руху в США. Н. в м. Перт-Амбої (штат Нью-Джерсі, США). Згодом переїхав до Ужгорода. З юнацьких років — учасник робітн. руху. Був одним з керівників червоних профспілок на Закарпатті. В 1935 за революц. діяльність чехословацький уряд вислав його з країни. В 1936 Л. емігрував до США. В 1938 брав участь у виданні шоміячника «*Карпатська Русь*». З 1939 — секретар Закарпатської секції Міжнар. робітн. ордену (протект. орг-ції взаємодопомоги, забороненої урядом США 1953). Л. — активний учасник укр. прогресивних орг-цій, голова *Ліги американських українців*.

А. М. Шлепаков (Київ).
ЛОЗІНСЬКИЙ (Loziński) Владислав (29.V 1843 — 20.V 1913) — польсь. бурж. історик. Н. в с. Опарах (тепер Дрогобицького р-ну Львів. обл.). Автор праць «*Львівське золотарство в давні часи*» (1889), «*Львівський патриціат і міщанство в 16—17 ст.*» (1890), «*Львівське мистецтво в 16—17 ст.*» (1898), «*Правом і безправ'ям. Звичаї на Червоній Русі за панування Сигізмунда III*» (1903). У своїх працях інколи вдавався до перекручень у цитуванні і тлумаченні джерел. Проводив ідею про «цивілізаторську» роль польсь. шляхти і патриціату на укр. землях, чому нерідко суперечить збіраний ним фактичний матеріал.

Я. Д. Ісаєвич (Львів).
ЛОЗІНСЬКИЙ Йосип Іванович (20.XII 1807 — 11.VII 1889) — укр. етнограф, мовознавець і публіцист. Н. в с. Вірки (тепер ПНР). Один з перших у Галичині порушив питання про використання нар. мови в укр. л-рі. В 1835 видав збірку весільних пісень «*Руське весілля*» з коментарями і передмовою. Автор «*Граматики руської мови*» (1846). У 60-х рр. прилучився до «москвофілів». *Тв.: Руськоє весіле. Перемишль, 1835; Gramatyka ruskiego jez/ka. Перемишль, 1846.*

ЛОЗОВА — місто обл. підпорядкування, центр Лозівського р-ну Харків. обл. Залізнич. вузол. 35,6 тис. ж. (1970). Л. засн. в кін. 60-х рр. 19 ст. під час будівництва Курсько-Харківсько-Азовської з-ці. Входила до Павлоградського пов.

Катеринославської губ. В кін. 19 ст. Л. перетворилася на важливий залізнич. вузол. Трудящі Л. під керівництвом більшовиків брали участь у Жовтн. всерос. і Грудневому політ. страйках 1905. В жовтні 1917 в місті було створено червоногвардійські загони. Рад. владу встановлено 14 (27).XII 1917. У квітні 1918 його захопили австро-нім. загарбники. В листопаді 1918 Л. потрапила до рук петлюрівців, яких 17.I 1919 рад. війська на чолі з П. Ю. Дибенком вигнали з міста. У 2-й пол. червня 1919 в Л. вдерлися денікінці. 15.XII 1919 місто визволили рад. війська і партизан. загони. З 1923 Л. — центр Лозівського р-ну Харків. округу. З 1932 — в складі Харків. обл. За досягнення в розвитку с. г. Лозівський р-н 1931 нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора УСРР. Під час Великої Вітчизн. війни Л. була ареною запеклих боїв рад. військ проти гітлерівських загарбників. Місто тричі (11.X 1941, 23.V 1942 та 28.II 1943) захоплювали нім.-фашист. окупанти і тричі (27.I 1942, 11.II і встанне 16.IX 1943) визволяли рад. війська (див. *Барвінково-Лозівська наступальна операція 1942, Харківська наступальна операція 1943*). За тимчасової нім.-фашист. окупації в Л. діяли підпільні парт. і комсомольські орг-ції. В місті є підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту; з-ди: ремонтний, авторемонтний, кукурудзокалібрувальний, молокозавод, цегельний, швейна фаб-ка. 13 загальноосв. шкіл.

ЛОЗОВСЬКИЙ Соломон Абрамович (справжнє прізвище — Дрідзо; 28.III 1878 — 12.VIII 1952) — рад. держ. і громад. діяч, дипломат, доктор історичних наук (з 1939). Член Комуністич. партії з 1901. Н. в с. Данилівці (тепер Новоданилівка Орхівського р-ну Запорізької області) в сім'ї учителя. Після II з'їзду РСДРП — більшовик. Вів парт. роботу в Петербурзі, Казані, Харкові. Активний учасник революції 1905—07 в Казані. Зазнавав арештів і заслання. В 1909—17 — в еміграції в Женеві і в Парижі. Приймав до групи більшовиків-примиренців. Під час 1-ї світової війни — інтернаціоналіст. В 1917 — секретар Всерос. центр. ради професійних спілок. У грудні 1917 за виступи проти політики партії був виключений з РСДРП (б). В 1918—19 очолював групу соціал-демократів інтернаціоналістів, в складі якої в грудні 1919 знову був прийнятий в РКП (б). В 1918—21 — відповідальний секретар профспілки текстильників, потім — залізничників, голова Моск. губ. ради профспілок. В 1921—37 — ген. секретар Профінтерну. В 1937—39 — директор Держлітвидаву. В 1939—46 — заст. наркома закорд. справ СРСР, 1941—48 — одночасно заст. нач. і нач. Радінформбюро. Учасник II—VII конгресів Комінтерну, обирався членом Виконкому Комінтерну. На XV—XVII з'їздах партії обирався кандидатом у члени ЦК, на XVIII з'їзді — членом ЦК ВКП (б). Був членом ВУЦВК і ЦВК СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 1—2-го скликань. Нагороджений орденом Леніна.
ЛОКОТА Іван Прокопович (10.VI 1884 — 20.XI 1942) — активний учасник революц. руху на Закарпат. Україні. Член Комуністич. партії Чехословащини (КПЧ) з 1921. Н. в с. Великому Бичкові (тепер Рахівського р-ну Закарпат. обл.) в робітн. сім'ї. Під час 1-ї світової війни мобілізований в австр. армію, здався у рос. полон. У 1918 повернувся на Закарпаття. Один з засновників комуністич. орг-цій на Закарпат. Україні. В 1923 — секретар Іршавського окружного КПЧ. У 1924—38 — член Закарпат. крайового к-ту КПЧ. У 1929 обраний членом ЦК КПЧ. Був депутатом парламенту Чехословащини

(з 1929). У 1932—37 ув'язнений. З 1940 жив у СРСР. О. В. Хланта (Ужгород).

ЛОКТІОНОВ Олександр Дмитрович (11.VIII 1893 — 28.X 1941) — рад. військ. діяч, ген.-полковник. Член Комуністич. партії з 1921. Н. в с. Верхньому Любажі (тепер Кур. обл.). Кол. офіцер старої армії (прапорщик). У Червоній Армії з 1918. В 1919—20, командуючи полком і бригадою, брав участь у визволенні Донбасу від денікінців, у боях проти врангелівців. У 1923 закінчив Вищі академічні курси. З 1923 — на відповідальній військ. роботі: командир д-зії, корпусу, помічник ком. військами Білорус. і Харків. військ. округів, ком. військами Середньо-Азіатського військ. округу, начальник ВПС РСЧА. На XVIII з'їзді ВКП(б) обраний кандидатом у члени ЦК. Нагороджений двома орденами Червоного Прапора та ін. нагородами.

ЛОЛА Оксен (Оксентій) Миколайович (1884—1919) — діяч укр. нац. руху, один з перших його істориків. Н. в м. Ніжині в сім'ї укр. козака. В 1900 вступив до Революційної української партії, 1906 — до «Сілки», а потім перейшов до УСДРП. У 1913—14 виступав проти виділення укр. робітників з РСДРП в окрему місцеву партію, чого домогалось керівництво УСДРП. З 1914 ластувався з В. І. Леніним. У своїх листах критикував керівництво УСДРП. Статтю Л. «З історії українського марксизму» В. І. Ленін опублікував у більшовицькому журн. «Просвещение» (1914, № 6). 29.VI (12.VII) 1914 в «Трудовій правді» опубліковано «Звернення до українських робітників» за підписом Л. і написану В. І. Леніним примітку «Від редакції». З поч. світової війни Л. переїхав до Іспанії. Після Лютн. революції 1917, повернувшись до Києва, він знову зв'язався з УСДРП і співробітничав в її «Робітничій газеті». У 1919 Л. розстріляли денікінці. П. М. Шморган (Київ).

ЛОМІКОВСЬКИЙ Василь Якович (26.I 1777 — бл. 1848) — укр. дворянський історик, етнограф, агроном. Н. в с. Мелюшках (тепер Хорольського р-ну Полт. обл.) в сім'ї укр. поміщика. Вчився у Шляхетному кадетському корпусі в Москві, після закінчення якого деякий час перебував на військ. службі. Збирав документ. матеріали з історії України. В 1803—05 уклав збірник нардум. Найвизначнішою працею Л. є «Словник малоруської старовини, складений 1808 р.» (вперше опубліковано в «Киевской старине», 1894, № 7—9). В 1809 перекалав з франц. мови «Історію малоруських і запорізьких козаків» Шерера.

Лит.: Павловский И. Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. Полтава, 1912; Ротач П. Литературна Полтавщина. «Архіви України», 1966, № 5.

ЛОМОВ Георгій Іполитович (справж. прізвище — Опкоков; 9.II 1888 — 30.XII 1938) — радянський парт. і держ. діяч. Член Комуністич. партії з 1903. Н. в Саратові в сім'ї інтелігента. В 1905—17 вів революц. роботу в Саратові, Петербурзі, Іваново-Вознесенську, Москві. Закінчив юрид. ф-т Петербурзького ун-ту (1913). Після Лютн. революції 1917 — член Моск. обласного бюро і Моск. к-ту РСДРП(б), заст. голови Моск. Ради робітн. депутатів. Під час Великої Жовтн. соціалістич. революції — член Моск. Військово-революц. к-ту. В першому складі Раднаркому — нарком юстиції. В 1918 приймав до групи «лівих комуністів». У 1918—21 — член Президії і заст. голови ВРНГ; 1921—23 працював у Сибіру та на Уралі. З 1923 — голова Нафтосиндикату, з 1926 — голова Донвугілля. В 1929—31 — голова Союзнафти. В 1931—33 — заст. голови Держплану СРСР.

В 1934—37 — член Бюро Комісії рад. контролю при Раднаркомі СРСР. На VI і VII з'їздах РКП(б), XIV з'їзді ВКП(б) обирався кандидатом, на XV і XVI — членом ЦК. На X з'їзді КП(б) У обирався членом ЦК КП(б) У. В 1927—29 — член Політбюро ЦК КП(б) У. Член ЦВК усіх скликань.

ЛОМОНОСОВ Михайло Васильович (19.XI 1711 — 15.IV 1765) — великий рос. учений і поет, просвітитель; професор (академік) Петерб. АН (з 1745), почесний член ряду іноземних АН. Н. в с. Мішанінській (тепер с. Ломоносовка Холмогорського р-ну Арх. обл.) в сім'ї селянина-поморянина. В 1731—35 вчився в Слов'яно-греко-латинській академії в Москві. Деякий час (у жовтні — грудні 1734) перебував у Київ. академії. В 1736 продовжував навчання в ун-ті при Петерб. АН. У 1736—41 вчився за кордоном. З 1742 — ад'юнкт фізики, з 1745 — професор хімії у Петерб. АН. Боровся за перетворення академії на дійсно нац. центр рос. науки й освіти. Л. своїми відкриттями збагатив майже всі галузі знання: фізику, хімію, астрономію, географію, техніку, геологію, філологію, філософію, історію; намагався використати науку для розвитку продуктивних сил, піднесення благоустрою країни. Надавав великого значення поширенню освіти в Росії серед усіх верств населення. Завдяки його зусиллям 1755 засновано Моск. ун-т. Л. був визначним істориком свого часу. Його гол. твори з історії — «Давня Російська історія» (ч. 1—2. СПб, 1766), «Короткий Російський літописець з родословом» (СПБ, 1760), «Короткий опис подорожей по північних морях...» (СПБ, 1763). В своїх істор. працях Л. виступав проти Г. Байєра, Г. Міллера, А. Шлецера та інших істориків, які викладали історію Київської Русі з позицій *норманізму*, боровся за об'єктивне відображення вітчизняної історії. Л. розробляв історичну концепцію, прогресивність якої полягала у визнанні ролі народу, освіти (хоча разом з тим надавав великого значення ролі «освічених» монархів); виявляв риси схожості та відмінності в істор. житті різних народів. Незважаючи на те, що Л. був матеріалістом у галузі природознавства, в галузі історії він залишався на ідеалістичних позиціях раціоналізму, пояснював суспільні явища ідейними спонуканнями людей. Портрет, с. 34.

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—10. М.—Л., 1950—59; Сочинения. М.—Л., 1961; Укр. перекл.— Вибране. К., 1961.

Лит.: Ломоносов. Сборник статей и материалов, т. 1—6. М.—Л., 1940—65; Летопись жизни и творчества М. В. Ломоносова. М.—Л., 1961; Данилевский В. В. Ломоносов на Украине. Л., 1954; Морозов О. Михайло Васильович Ломоносов. К., 1954 [бібліогр. с. 503—510]; Алентьев О. О. М. В. Ломоносов — основоположник вітчизняної науки. К., 1962; Гаврилов В. Д. М. В. Ломоносов. К., 1961; Білодід І. К. Вчення М. В. Ломоносова про три стилі і його значення в історії російської і української літературних мов. К., 1961; Радовський М. И. М. В. Ломоносов и Петербургская Академия наук. М.—Л., 1961; Фруменков Г. Г. Михаил Васильевич Ломоносов — основоположник русской исторической науки. Архангельск, 1960; Белявский М. Т. М. В. Ломоносов и русская история. «Вопросы истории», 1961, № 11; Тихомиров М. Н. Исторические труды М. В. Ломоносова. «Вопросы истории», 1962, № 5; Оришин А. Д. Ломоносов и наша современность. Львов, 1961.

ЛОПАТІН Антон Іванович (6.I 1897 — 9.IV 1965) — рад. військ. діяч, ген.-лейтенант, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1919. Н. в с. Каменці (тепер ПНР) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1918. В роки громадян. війни брав участь у боях на Пд. і Зх. фронтах. У 1925 і 1927 закінчив Кав. курси удосконалення ком. складу, 1947 —

Вищі академ. курси при Вищій військ. академії. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував арміями на Пд.-Зх., Сталінгр., Пн.-Зх. і Калінін. фронтах. Очолена Л. 37-а армія брала участь у *Барвінково-Лозівській наступальній операції 1942*. Після війни Л. — на командних посадах в армії. З 1954 — в запасі. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

М. Р. Кошкін (Москва).

ЛОРЕР Микола Іванович (1795 — травень 1873) — декабрист. Н. в Херс. губ. в сім'ї збіднілого дворянина. Брав участь у походах рос. армії в Європу (1813—14). Навесні 1824 був прийнятий до *Північного товариства декабристів*. У 1825 перевівся до Вятського піх. полку, яким командував П. І. Пестель. Став активним членом *Південного товариства декабристів*. 4.І 1826 заарештований у Тульчині. Засуджений до 12 років каторги, яку відбував на Нерчинських рудниках. З 1832 після скорочення строку каторги жив на поселенні в м. Кургані Тобольської губ., з 1837 служив рядовим у Тенгінському піх. полку на Кавказі. В 1842 виїшов у відставку і оселився в Полтаві, де й помер. Л. — автор «Записок декабриста» (М., 1931).

М. М. Лисенко (Київ).

ЛОСЕНКО Антін Павлович (10.VIII 1737 — 4.XII 1773) — рос. живописець і педагог, представник рос. класицизму, академік петерб. Академії мистецтв (з 1770). Українець за походженням. Н. в м. Глухові на Чернігівщині в сел. сім'ї. З 1759 вчився в петерб. Академії мистецтв. Протягом 1760—65, з перервою, продовжував навчання в Парижі, 1766—69 працював у Римі. Кращі твори: «Володимир і Рогніда» (1770), «Прошання Тектора з Андромахою» (1773). У них Л. звертався до теми громад. подвигу, протиставляючи деспотизмові благородство людських почуттів. У портретах діячів рос. культури створював реалістичні образи.

ЛОСЬ Федір Євдокимович (н. 19.VI 1908) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1953), професор (з 1954), засл. д. н. УРСР (з 1969). Член КПРС з 1940. Н. у с. Півніщині (тепер Городнянського р-ну Черніг. обл.) в сел. сім'ї. В 1931 закінчив Черніг. ін-т соціального виховання. З 1935 працює в Ін-ті історії АН УРСР: наук. співробітником, вченим секретарем, зав. відділом (1944—48, 1958—63), заст. директора по наук. частині (1948—58), з 1966 — зав. відділом історії капіталізму. Одночасно працював у вузах Києва (пед. інституті, університеті, ін-ті культури). Досліджує гол. чин. питання історії України періоду капіталізму, формування робітн. класу України. Співатор і член редколегії колективних праць: «Історія Української РСР» (т. 1. К., 1967), «Історія робітничого класу Української РСР» (т. 1. К., 1967), «Шляхом, осяяним Ленінін» (К., 1969). Редактор і співавтор підручників з історії УРСР для середньої школи і вузів УРСР.

Тв.: Україна в роки століпніської реакції. К. — М., 1944; Формування робітничого класу на Україні. К., 1949; Керівна роль робітничого класу у визвольній боротьбі українського народу проти царизму і поміщицько-капіталістичного гноблення. К., 1950; Спільна боротьба російських і українських робітників проти царизму і капіталістичного гніту. К., 1954; Революція 1905—1907 років на Україні. К., 1955; Формування робітничого класу на Україні і його революційна боротьба в кінці XIX і в началі XX ст. К., 1955; Робітничий клас України в 1907—1913 роках. К., 1962.

Лит.: Волощенко А. К. 60-річчя професора Ф. Є. Лося. «Український історичний журнал», 1968, № 9.

ЛОХВИЦЯ — місто Полт. обл. УРСР, центр Лохвицького р-ну, на р. Лохвиці (бас. Дніпра),

на автошляху Київ — Суми, за 12 км від залізнич. станції Сула. 11 тис. ж. (1970). Час заснування Л. невідомий. Вперше згадується в істор. джерелах 1320 як незначне селище. В «*Большому чертежу книге*» Л. зазначена як місто. До нар.-визв. війни 1648—54 була власністю Я. Вишневецького. В 1648—58 Л. — сотенне містечко *Миргородського полку*, 1658 — 1781 — *Лубенського полку*. Козаки Лохвицької сотні брали участь у битвах під Пилявцями (1648), Зборовом (1649), Берестечком (1651), Батогом (1652), Жванцем (1653), в антифеод. повстанні 1657—58 проти І. О. Виговського, в нар. боротьбі проти швед. інтервентів 1708—09, в рос.-тур. війнах 1735—39 і 1768—74. Після остаточної ліквідації залишків автономії Лівобережної України Л. — центр Лохвицького пов. Черніг. намісництва (1781—96); 1797—1802 — заштатне місто Малорос. губ., з 1802 — центр Лохвицького пов. Полт. губ. З кінця 18 ст. Л. була значним осередком ремесла і торгівлі Лівобережної України. В 1904 в Л. створено підпільну організацію РСДРП. У грудні 1905 в Лохвицькому пов. відбувалися значні сел. заворушення, які були жорстоко придушені каральними загонами царських військ. Рад. владу в Л. встановлено 22.І 1918. На поч. квітня 1918 місто захопили австро-нім. загарбники, наприкінці 1918 — петлюрівська *Директорія*. 19.І 1919 трудящі Л., очолювані більшовиками, визволили місто й повіт від петлюрівців. 19.VIII 1919 Л. захопили денікінці. 5.XII 1919 її визволив 500-й Лохвицький стрілецький полк, який у складі 56-ї стрілецької д-зії брав також участь у розгромі білогвардійців, банд Григор'єва, Махна та ін.

З 1923 Л. — центр Лохвицького р-ну Роменського округу в складі Харків. (1932—37) і Полтав. (з 1937) обл. Під час Великої Вітчизн. війни її 12.IX 1941 захопили гітлерівські загарбники. За тимчасової нім.-фашист. окупації Л. боротьбою трудящих проти окупантів керувала підпільна парт. орг-ція, яку очолював К. Г. Федоряк, а ідеєю його загибелі — Д. А. Харченко. У Лохвицькому р-ні діяв партизан. загін «Сокіл». 12.IX 1943 рад. війська визволили місто. У Л.: пром. і харч. комбінати, цегельно-черепичний, хлібний з-ди, ткацька і швейна ф-ки тощо. 5 загальноосв. і 1 муз. школи, мед. і пед. училища. Пам'ятники: В. І. Леніну, М. І. Калініну, Г. С. Сковороді; пам'ятник-обеліск керівникам Лохвицького парт. підпілля та бійцям Рад. Армії, що загинули в боях за Батьківщину; пам'ятник-обеліск на місці, де 1942 гітлерівці розстріляли 380 рад. громадян.

ЛОХВИЦЬКИЙ Кіндрат Андрійович [20.III 1774 (за ін. даними — 1775) — п. в кін. 30-х рр. 19 ст.] — укр. археолог. З 1823 жив у Києві, де провадив археол. дослідження. В 1824 Л. відкрив фундаменти *Десятинної церкви*, 1832 розкопав руїни *Золотих воріт*, 1833 під час розкопок фортечного валу на тер. Києва виявив сліди церкви святої Трини, збудованої за князювання *Ярослава Мудрого*. Л. зібрав цінну колекцію монет і медалей.

Лит.: Никольский А. Лохвицкий Кондрат Андреевич. В кн.: Русский биографический словарь, т. 10. СПб., 1914.

ЛОХВИЦЬКИЙ МОГИЛЬНИК — могильник 3—4 ст., що належить до *черняхівської культури*, виявлений поблизу м. Лохвиці Полт. обл. Розкопувався 1955. Досліджено 20 поховань (12 трупопокладень і 8 трупопосадень). У похованнях знайдено сіроглиняні кружалні посуд, що переважно правив за урни для поховань, миски, вази, залізни ножки, кістяні гребінці, намистини, під-

віски у вигляді відерць, підвіску з морських черепашок тощо.

Літ.: Березовець Д. Т. Лохвицький могильник. «Краткие сообщения Ин-та археологии АН УССР», 1957, в. 7.

[Д. Т. Березовець] (Київ).

ЛУБЕНСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ — засн. в 1897. У 1918 став держ. музеєм. Музей має відділи (1971): природи, історії дореволюц. періоду, історії рад. часу та художній. Експонати Л. к. м. знайомлять відвідувачів з природ. багатствами, істор. минулим, боротьбою трудящих Лубенщини під керівництвом Комуністич. партії за встановлення Рад. влади, з героїчними подвигами народу в роки Великої Вітчизн. війни, з досягненнями трудящих краю в період побудови соціалізму та будівництва комуністич. суспільства.

В. І. Семеновта (Лубни).

ЛУБЕНСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Лівобережній Україні в 2-й пол. 17—18 ст. Створено Л. п. 1658. До його складу ввійшли сім сотень Миргородського, чотири сотні Кропивнянського і дві сотні Полтавського полків. Полковим центром Л. п. було м. Лубни. У 18 ст. Л. п. налічував одинадцять сотень (Лубенська полкова, Букомльська, Глинська, Городищенська, Лохвицька, Пирятинська, Роменська, Сенчанська, Смілівська, Чигирин-Дібрівська і Чорнухянська). За компютами (списками) 1723 в Л. п. було 2687 піших і 3968 кінних козаків. Козаки Л. п. брали участь у нар. повстанні під керівництвом М. Пушкаря, антифеод. повстання 1687, 1689 і 1690—91 проти гніту козак. старшини, нар. заворушеннях, що відбувалися на Україні під впливом *Булавинського повстання 1707—08*, в нар. боротьбі проти швед. окупантів 1708—09. Разом з рос. військами козаки Л. п. брали участь у *Північній війні 1700—21*, рос.-тур. війні 1735—39, Семилітній війні 1756—63. У 1781 Л. п. ліквідовано, а його територію включено до *Київського намісництва*.

Літ.: Максимович М. А. Собрание сочинений, т. 1. К., 1876; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959.

ЛУБНИ — місто Полт. обл. УРСР, центр Лубенського р-ну. Пристань на р. Сулі (прит. Дніпра). Залізнич. ст. 40,3 тис. ж. (1970). Одне з міст Київ. Русі. Згадується як Лубно в Іпатіївському літопису під 1107. Зруйноване 1239 монголо-татарами, місто надовго занепало. З 2-ї пол. 16 ст. Л. належали укр. магнатам *Вишневецьким* і були їхнім опорним пунктом на Лівобережній Україні. Населення Л. підтримало сел.-козаське повстання проти польсь. шляхти (1594—96), очолюване С. *Наливайком*, Г. *Лободою*. Брало участь в антифеод. повстаннях під проводом К. *Скидана* (1637), Я. *Острянина*, Д. Т. *Гуни* (1638). На поч. визвольної війни укр. народу 1648—54 повстанці вгнали з Л. надвірне військо Я. Вишневецького. В 1658—1781 Л. — центр *Лубенського полку*. Жителі Л. брали участь у антифеод. повстаннях 1657—58, 1687, в боротьбі проти швед. інтервентів 1708—09. На поч. 18 ст. в Л. було засновано бот. сад з лікарськими рослинами та першу на Україні польову аптеку. З 1782 Л. — повітове місто Київ. намісництва, з 1797 — Малорос. губ., з 1802 — Полт. губ. В 1903 в Л. створено групу РСДРП. У 1905 в місті відбулися страйки й мітинги робітників, у повіті — сел. виступи. В кін. 1917 в Л. оформилася більшовицька орг-ція. В січні 1918 в місті було встановлено Рад. владу. На поч. березня 1918 Л. захопили австро-нім. окупанти. В період австро-нім. окупації та гетьманщини Л. були одним з районів повстанського руху. Партизани з'єдналися з загоном Червоної Армії і в лютому 1919 визволили місто

від петлюрівців (які захопили його наприкінці 1918) і відновили владу Рад. На початку серпня 1919 в Л. вдерлися денікінці. 15.VIII 1919 місто визволила Червона Армія. 19.VIII 1919 його вдруге захопили денікінці. 12.XII 1919 Червона Армія визволила Л. В 1923—30 Л. — райцентр і центр Лубенського округу, з 1937 — райцентр Полт. обл. Під час Великої Вітчизн. війни Л. 13.IX 1941 окупували нім.-фашист. війська. В період окупації в Л. діяв підпільний райком партії. 18.VIII 1943 Л. визволили рад. війська. В місті — верстатобудівний, лічильних машин, млино-елеваторного устаткування, залізобетон. виробів, хім.-фармацевтич., виноробний, коноплепереробний, маслоробний з-ди; швейна, постяна, худож. промислів ф-ки; меблевий, м'ясо- і хлібокомбінати тощо. 11 загальноосв. і 1 муз. школи; технікуми: лісовий, с.-г. бухгалтерського обліку; мед. уч-ще. В Л. є залишки Верхнього Валу. Поблизу Л. — кол. *Мгарський Лубенський Преображенський монастир*. У Л. 1845—46 не раз бував Т. Г. Шевченко. Тут народився О. Г. *Шліхтер*. В місті пам'ятники: борцям за владу Рад, юним патріотам-піонерам Б. Гайдаю, І. Сальком, А. Буценкові, які загинули від рук фашистів 1943.

ЛУГАНСЬК — колишня (до 1935 і з 1958 до 1970) назва м. *Ворошиловграда* (див. т. 4, додаток).

ЛУГАНСЬКА ОБЛАСТЬ — колишня з 1958 до 1970) назва *Ворошиловградської області* (див. т. 4, додаток).

ЛУГАНСЬКА ОБОРОНА 1919 — бойові дії рад. військ проти денікінців у районі м. Луганська (тепер Ворошиловград). Наприкінці квітня 1919 на Луганськ почали наступ значні сили денікінців. Оборону міста керував військ.-революц. к-т на чолі з З. Ф. Ляпінім. У боях взяли участь частини 8-ї армії та сформовані з трудящих міста 1-й Луган. комуністичний і Луган. робітн. полки, а також загоми шахтарів-добровольців з ін. районів Донбасу. 27.IV розгорнулися активні бойові дії поблизу висоти *Гостра Могила*. Після 3-денних запеклих боїв захисники Луганська 30.IV перейшли в контрнаступ, прорвали фронт противника і відкинули його на 30—40 км. У травні тут знову розпочалися запеклі бої, які тривали до 1.VI 1919, коли рад. війська під тиском переважаючих сил противника були змушені залишити Луганськ (визволений 24.XII 1919).

М. Г. Гончаренко (Ворошиловград).

ЛУГАНСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ РСДРП (6) — одна з найстаріших орг-цій більшовицької партії. Історія її бере свій початок з перших марксистських гуртків, які виникли в місті наприкінці 19 — на поч. 20 ст. Перший с.-д. гурток у Луганську організували на паровозобудівному з-ді в травні 1900 учні В. І. Леніна, учасники *петербурзького Союзу боротьби за визволення робітничого класу*. К. М. Норинський і В. А. Шелгунов. У 1901 с.-д. гуртків було створено на патронному з-ді і в залізнич. майстернях. У листопаді 1902 оформився Луган. к-т РСДРП, який 1903 визнав газ. «*Искра*» керівним органом партії. В квітні 1903 Луган. к-т ввійшов у Донец. союз РСДРП, що був керівним центром с.-д. орг-цій Донбасу. Після II з'їзду РСДРП (липень — серпень 1903) керівництво союзу скоотилося на меншовицькі позиції і виступило проти рішень з'їзду. На поч. 1904 Луган. к-т порвав з союзом будь-які зв'язки і посилив боротьбу за ленінську лінію. Луган. орг-ція виявила ініціативу в створенні нового керівного центру — Гірничого к-ту (квітень 1904), який мав вплив на с.-д. групи Донбасу.

Під час революції 1905—07 Луган. більшовицька орг-ція очолила боротьбу робітників проти само-

М. В. Ломоносов.

С. Д. Луганський.

державства. В лютому і липні 1905 Луган. к-т РСДРП під керівництвом К. Є. Ворошилова, О. Я. Пархоменка та ін. організував два заг. страйки робітників. Цей к-т був одним з опорних пунктів В. І. Леніна в боротьбі за скликання III з'їзду партії. К-т повністю приєднався до рішення III з'їзду РСДРП (квітень — травень 1905) і розгорнув широку агітаційну роботу серед робітників і шахтарів.

У дні *Жовтневого всеросійського політичного страйку 1905* в Луганську, як і в ряді ін. пром. центрів країни, виникла Рада робітн. депутатів. На заклик більшовицького к-ту робітн. бойові дружини міста (бл. 400 чол.) взяли активну участь у *Горлівському збройному повстанні 1905*. В 1906—07 в Луганську виходила більшовицька газ. «*Донецький колокол*». Після поразки революції 1905—07 Луган. орг-цію, як і ін. орг-ції РСДРП Донбасу, було розгромлено, багато її працівників заарештовано і заслано на каторгу. Незважаючи на масові арешти, Луган. орг-ція в роки реакції не припиняла своєї діяльності. Більшовики міста вели пропаганду в робітн. гуртках, розповсюджували революц. пресу, організували страйки, велику увагу приділяли роботі в профспілках. Активну діяльність більшовицька орг-ція розгорнула в кінці 1915. Луган. к-т під керівництвом О. Я. Пархоменка, Ф. Р. Якубовського налагодив тісні зв'язки з ін. парт. орг-ціями Донбасу, ЦК партії, Петерб. к-том партії. В липні 1916 к-т організував один з найбільших у місті страйків, в якому взяло участь понад 15 тис. чол. (див. *Луганський страйк 1916*). 50 робітників було заарештовано, Луган. к-т розгромлено.

Під час Лютн. революції 1917 Луган. більшовицька орг-ція налічувала бл. 100 чол. Вийшовши з підпілля, вона відразу розгорнула широку політ. роботу серед мас. До складу Луган. к-ту РСДРП (6) 1917 входили К. Є. Ворошилов, Ю. Х. Лутовинов, М. К. Афонін, З. Ф. Ляпін, І. І. Ніколаєнко, І. І. Шмиров та ін. 10 (23).IV 1917 Луган. к-т РСДРП (6) одночасно схвалив *Квітневі тези В. І. Леніна*. На кінець квітня 1917 Луган. більшовицька орг-ція налічувала бл. 1500 чол. З ініціативи к-ту 15—16 (28—29). V 1917 відбулася 1-а Луган. районна конференція Рад робітн., сел. і солдат. депутатів, делегати якої висловилися за передачу влади Радам. Було обрано Луган. районний к-т Рад та районне бюро на чолі з К. Є. Ворошиловим. На червень 1917 більшовицька орг-ція міста налічувала 2,5 тис. чол., за якими йшла переважна більшість робітників. З 1 (14).VI 1917 більшовики Луганська почали видавати газ. «*Донецький пролетарій*», вплив якої поширювався на весь Донбас. В серед. червня 1917 Луган.

к-т РСДРП (6) організував районні к-ти партії. Більшовики міста взяли активну участь у підготовці і проведенні *обласної конференції РСДРП (6) Донецько-Криворізького басейну 13—16 (26—29) липня 1917*. До складу обласного к-ту конференція обрала від Луган. більшовицької орг-ції А. З. Каменського. На VI з'їзді РСДРП (6) Луган. парт. орг-ція обрала К. Є. Ворошилова і А. З. Каменського. 11—13 (24—26).VIII 1917 відбулися заг. збори більшовицької орг-ції міста, які схвалили рішення VI з'їзду партії. Більшовики розгорнули велику агітаційну роботу серед робітників, мобілізуючи їх на збройну боротьбу проти контрреволюції.

В дні *корніловщини* в Луганську було створено Революц. к-т на чолі з О. Я. Пархоменком. К-т швидко паралізував дії контрреволюції. Після перемоги Жовтн. збройного повстання в Петрограді 26.X (8.XI) 1917 в Луганську було встановлено Рад. владу. Створений під керівництвом більшовиків Луган. ревком відразу приступив до проведення в життя декретів Рад. влади. У грудні 1917 Луган. орг-ція РСДРП (6), яка налічувала бл. 4 тис. чол., очолила боротьбу трудящих мас Донбасу проти *каледінщини* і бурж.-націоналістич. контрреволюції. Див. також *Ворошиловградська область* (т. 4, додаток).

Лит.: Берхін І. Луганская большевистская организация в период первой русской революции. М., 1947; Гончаренко Н. Г., Потапов В. И. В борьбе за власть Советов, в. 2. Х., 1968.

М. Г. Гончаренко (Ворошиловград).

ЛУГАНСЬКА РАДА РОБІТНИЧИХ ДЕПУТАТІВ — створена 8 (21).III 1917. Згодом злилася з Радою солдат. депутатів. За своїм складом спочатку була меншовицькою, хоч більшовиків у ній було більше (25%), ніж у Радах ін. міст України. В складі більшовицької фракції Ради були І. І. Шмиров, О. Я. Пархоменко, З. Ф. Ляпін, К. Є. Ворошилов (з квітня 1917) та ін. Більшовики перемогли на конференції Рад Слово-серського пов., що відбулася 15—16 (28—29).V 1917 в Луганську. Конференція обрала Луган. районний к-т Рад робітн., солдат. і селянських депутатів, а також районне бюро Рад на чолі з К. Є. Ворошиловим. Райком Рад поширював свою діяльність на 11 підрайонів з населенням бл. 200 тис. чол. Заг. процес *більшовизації Рад* позначився і на Луган. Раді. 18.IX (1.X) на перших виборах Ради більшовики здобули перемогу (82 місця з 120). Головою Ради було обрано К. Є. Ворошилова. 26.X (8.XI) 1917 Рада взяла владу в місті в свої руки. З березня 1918 Раду очолив З. Ф. Ляпін. Протягом короткого часу (до нім. окупації на поч. квітня 1918) Рада здійснила перші соціалістич. перетворення на Луганщині. При Раді існували надзвичайна комісія (ЧК), військ. комісаріат, раднаргопс, прод. комісаріат і 5 галузевих відділів: праці, фінансів, охорони здоров'я, освіти, соцзабезпечення.

М. Ф. Яременко (Ворошиловград).

ЛУГАНСЬКИЙ Сергій Данилович (н. 1.X 1918) — рад. військ. діяч, ген.-майор авіації, двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1944). Член КПРС з 1942. Н. у м. Верному (тепер Алма-Ата). В Рад. Армії з 1936. У 1938 закінчив Оренбурзьку льотну школу. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир ескадрильї 270-го винищувального авіаполку 2-ї повітр. армії, командир полку на Пд., Степовому, 1-му та 2-му Укр. фронтах. Відзначився в Курській битві 1943, в боях під Харковом, на Дніпрі, Правобережній Україні, в Румунії. Здійснив 390 бойових вильотів, особисто збив 37 ворожих літаків і 6 — в груповому бою. В 1949 закінчив

Військ.-повітряну академію. Служив на командних посадах у Рад. Армії. З 1964 — в запасі.

ЛУГАНСЬКИЙ СТРАЙК 1916 — один з найбільших робітничих страйків на Україні в роки 1-ї світової війни. Безпосередньо його причиною було тяжке економіч. становище робітників. Страйк почався 5 (18).VII 1916 на з-д Гартмана після відмови адміністрації задовольнити вимоги робітників. У ньому брало участь понад 15 тис. робітників з-дів Гартмана, Патронного та ін. підприємств міста. Керували страйком більшовики Луганська. Робітники вимагали підвищення заробітної плати, встановлення 9-годинного робочого дня, поліпшення санітарного стану в майстернях тощо. Адміністрація з-дів відмовилася задовольнити вимоги робітників. У перший день страйку нач. Патронного з-ду звільнив 200 військочовов'язаних робітників і передав їх у розпорядження військ. влади. На з-д Гартмана 15 робітників було заарештовано, 78 відправлено в розпорядження військ. влади. Проте репресії і погрози не змогли зрівнати страйк. З наказу категорич. губернатора до міста було стягнуто військ. частини й поліцію всього повіту. Багато зусиль до зриву страйку доклали меншовики, члени «робітничої групи» Центрального воєнно-пром. к-ту. 12 (25).VII Патронний з-д, 13 (26).VII з-д Гартмана було закрито. Бл. 600 робітників — активних учасників страйку обох з-дів відправлено на фронт, серед них і О. Я. Пархоменка. За допомогою локауту 23.VII (5.VIII) на Патронному і Паровозобудівному з-дах Луганська владі вдалося придушити страйк.

Лит.: Рабочее движение на Украине в период первой мировой империалистической войны. Июль 1914 г.— февраль 1917 г. Сборник документов и материалов. К., 1966; Історія робітничого класу Української РСР. т. 1. К., 1967.

ЛУЖИЦЬКА КУЛЬТУРА — археол. культура племен середнього і пізнього періодів *бронзового віку* та раннього *залізного віку*. Назва походить від слов. землі Лужиці (тепер в складі НДР), де в 19 ст. було відкрито і досліджено численні поховання тих часів. Пам'ятки Л. к. (поселення, могилиники, скарби), що датуються 12—4 ст. до н. е., були поширені на значній території Центр. Європи — від Одри до Зх. Бугу, де виділено ряд територіальних груп і хронологічних фаз її. На тер. зх. областей України досліджено могилиники Л. к. біля села Млинища Іванчівського р-ну Волин. обл. і поховання (можливо, могилиники) поблизу села Вербеня Млинівського р-ну Ровен. обл. При розкопках родо-племінних могилиників виявлено переважно поховання з обрядом трупоспалення в урнах і без урн. В похованнях знайдено посуд, знаряддя праці, зброю та прикраси. Крім поселень, де відкрито залишки жител стовпової конструкції та гончарських печей, племена Л. к. споруджували й укріплені городища. Носії Л. к. займалися плужним землеробством, скотарством, мисливством, деревообробкою і металообробкою справами. Високого розвитку досягло у них бронзоліварне виробництво, про що свідчать знахідки ливарних форм, незакінчених виробів і залишків сировини, а також прикрас, зброї та знаряддя праці. Між племенами Л. к. та їхніми сусідами існував зв'язний обмін. Носії Л. к. жили патріархально-родовим ладом з виразними рисами майнового та соціального розшарування. Частина дослідників вважає Л. к. за протослов'янську.

Лит.: Третьяков П. Н. Восточнославянские племена. М., 1953; Канивец В. И. Памятники лужицкой культуры на территории западных областей Украины. «Краткие сообщения Ин-та археологии АН УССР», 1953, в. 2. Ю. М. Захарук (Київ).

ЛУЗАНІВСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — античне поселення 5 ст. до н. е. — 3 ст. н. е., залишки якого містяться на тер. Лузанівки (сх. околиця Одеси). Розкопками, що проводилися 1929—30 і 1937—39 Одес. археол. музеєм на тер. поселення, виявлено залишки кам'яних жител, госп. ями, знайдено давньогрец. амфори, монети, а також уламки ліпного посуду тощо. Населення Л. п. займалося землеробством, рибальством, а також ремеслами, торгівлею, зокрема з античними містами Пн. Причорномор'я. На тер. Л. п. виявлено скарб ольвійських монет 4 ст. до н. е.

Лит.: Синицын М. С. Древнее поселение в Лузановке (по раскопкам 1929—30 и 1937—39 гг.). — Т а г а н о в а В. И. Серогинияная посуда из Лузановского поселения. — Зограф А. Н. Монеты Ольвии из раскопок в Лузановке 1939 года. В кн.: Материалы по археологии Северного Причерноморья, в. 1. Одесса, 1957. І. Т. Черняков (Одеса).

ЛУКА-ВРУБЛІВЕЦЬКА, Лука-Врублівецька — село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл., біля якого виявлено пам'ятки матеріальної культури різних епох. У 1945—50 на надзаплавної терасі лівого берега Дністра розкопано залишки поселення раннього періоду (4-е тис. до н. е.) *трипільської культури*. Відкрито залишки 7 жител напівземлянкового типу. Одне з них, довжиною 45 м і шириною 3—5 м, з 11 вогнищами, розташованими по довгій осі житла, було типовим родовим будинком. Знайдено сланцеві наконечники мотик для розпушування землі, крем'яні вклади для серпів та ін. крем'яні і сланцеві вироби (серед них частина ручного лукового дрілья — першого мех. пристосування для свердління, а також для добування вогню). Виявлено різноманітну, часто оздоблену криволінійними візерунками, кераміку (горшки, кринки, келихи, посудини, що зображують людей і тварин). Нечисленні мідні вироби (рибальські гачки, шила та дрібні прикраси) становлять найдавнішу із знайдених на тер. СРСР колекцію металевих виробів. Знайдено понад 250 культових глиняних фігурок. Більшість з них зображує жінок, решта — тварин. До глини, з якої виготовляли деякі фігурки, домішували зерно пшениці, що видно з порожнин, які залишилися від цих зерен. Жителі поселення займалися землеробством, розводили велику і дрібну рогату худобу, свиней, коней, полювали на оленів, лосів, козул, диких свиней, ведмедів та ін. тварин. Над залишками ранньотрипільського поселення залягали шари з залишками поселення *черняхівської культури*, що його було досліджено 1945—48, і поселення часів Київської Русі.

Лит.: Бібіков С. Дотрипільське поселення Лука-Врублівецька на Середньому Дністрі. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 2. К., 1949; Бибиков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевцкая на Днестре. М.—Л., 1953; Тиханова М. Розкопки верхніх горизонтів поселення в с. Лука-Врублівецька. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 1. К., 1949.

ЛУКА-РАЙКОВЕЦЬКА — слов. поселення 7—9 ст. в урочищі Лука біля с. Райків Бердичівського р-ну Житомир. обл. Досліджувалося 1946—48 Ін-том археології АН УРСР. При розкопках виявлено залишки 8 напівземлянкових жител з печами-кам'янками. Знайдено переважно глиняний (ліпний і кружальний) посуд. Населення Л.-Р. жило первіснообщинним ладом, що перебував на стадії розкладу. Осн. заняттям населення було землеробство. Пам'ятки, подібні до Л.-Р., характерні для пд.-зх. групи східнослов. племен Дніпровського правобережжя напередодні утворення давньоруської д-ви. На тер. Українського Полісся вони належать літописним *древлянам*. *Лит.*: Третьяков П. Н. Восточнославянские племена. М., 1953; Гончаров В. К. Лука-Райко-

вецька. В кн.: Матеріали та дослідження по археології СРСР, № 108. М., 1963.

В. К. Гончаров (Київ).

ЛУКАШЕВИЧ (Łukaszewicz) Юзеф (30.XI 1799 — 13.II 1873) — польс. історик, бібліограф, дослідник історії нар. освіти. Н. в Кромплеве (тепер ПНР). Був видавцем багатьох істор. документів і матеріалів 17—18 ст. Автор кількох істор. праць, найважливішою з яких є «Історія шкіл в Королівстві і Великому князівстві Литовському з найдавніших часів аж до року 1794» (т. 1—4. Познань, 1849—51). В праці багато місця приділено історії освіти на укр. землях.

ЛУКИЧ Василь (літ. псевд. Левицького Володимира Лукича; 2.IX 1856 — 6.X 1938) — укр. культурно-освітній діяч ліберально-бурж. напрямку, видавець. Н. в с. Белзці (тепер с. Гончарівка Золочівського р-ну Львів. обл.) в сім'ї священника. В 1879 закінчив Львів. ун-т. Літ. діяльність почав 1876 в журн. «Друг». Один з видавців і редакторів зб. «Дністриянка» (Львів, 1876), «Антологія руська» (Львів, 1881), «Ватра» (Стрий, 1887) та ін. У 1890—97 — редактор «Зорі». Видавав твори І. Неучу-Левицького, Панаса Мирного, С. Руданського.

ЛУКІАН САМОСАТСЬКИЙ (Λουκιανὸς Σαμοσατεύης; бл. 120 або 125 — після 180) — давньогрец. сатирик. Н. в м. Самосатах (Сірія). До нас дійшло 84 твори, які приписують Л. С. (щодо частини з них авторство Л. С. викликає сумнів). У своїх творах Л. С. наводять відомості про скіфів, зокрема про напівлегендарного скіфського мудреця Токсариса (що, як і Анахарсис, нібито деякий час жив в Афінах), про родову помсту у скіфів тощо. Цінність відомостей Л. С. в тому, що вони не зв'язані з літ. традицією, яка бере початок від Геродота, і, очевидно, становлять літ. обробку скіфських і фракійських переказів, невідомих з ін. літ. джерел.

ЛУКІЯНОВИЧ Денис Якович (літ. псевд. — Л. Журбенко, І. В. Левицький та ін.; 13.IX 1873 — 28.I 1965) — укр. рад. письменник, літературознавець, публіцист. Н. в с. Городниці (тепер Гусятинського р-ну Терноп. обл.) в сім'ї вчителя. Закінчив юрид. (1900) та філософ. (1907) факультети Львів. ун-ту. Викладав у гімназії, з 1939 — у Львів. ун-ті. У своїх творах правдиво відображав капіталістич. дійсність. Написав спогади про антинар. вибори до австр. царського парламенту — «Криваві вибори» (Львів, 1953), біограф. повість «Франко і Беркут» (Х., 1956). Автор літ.-критичних праць про Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, Ю. А. Федьковича та ін., а також мемуарів про громадське життя Галичини кін. 19 — поч. 20 ст.

Те.: Іван Франко в боротьбі проти релігії, церкви і Ватикану. К., 1955; Повісті. Львів, 1963.

Лит.: Міщенко Л., Денисюк І. Денис Лукіянович. Бібліографічний покажчик. Львів, 1958.

ЛУКОМСЬКИЙ Степан (Стефан) Васильович (1701 — бл. 1779) — укр. дворянський історик. Походив з козац. старшини. Вчився в Київ. академії. Служив канцеляристом Генеральної військ. канцелярії (1731—35), сотником Прилуцької (1735—47), Яготинської (1751—57), Переволочанської (1757—63) сотень. Л. — автор «Зібрання історичного» (1770) — компілятивної хроніки з історії України 14—16 ст. У 1738 переклав укр. мовою щоденник С. Околяського про придушення польс.-шляхет. військами сел.-козац. повстання 1638 під проводом Д. Т. Гуні і Я. Остриянина (додавши до нього відомості з безіменних козац. літописів про події на Україні 1639—48), 1770 — записки польс. мемуариста М. Титлевського про польс.-тур. війну 1620—21. Обидва переклади надруковано в додатку до літопису С. В. Величка

«Літопис подій в Південно-Західній Росії у XVII ст.» (т. 4. К., 1864).

ЛУК'ЯНІВСЬКА ТЮРМА — в'язниця в Києві, де за царизму утримувалися політ. в'язні. Збудована 1863 на околиці міста — Лук'янівці (звідси й назва). Серед ув'язнених 1877—1917 були керівники Чигиринської змови 1877 — народники І. В. Бохановський, Л. Г. Дейч, Я. В. Стефанович (втечу яких 1878 організував народник М. Ф. Фроленко); член «Південноросійського робітничого союзу» С. М. Жадомлець, організатор с.-д. гуртків Києва Ю. Д. Мельников, більшовики М. Е. Бауман, М. М. Литвинов, А. І. Єлізарова-Ульянова, Д. І. Ульянов, О. Г. Шліхтер, І. М. Крейсберг, О. К. Ластовський та ін. 31.VIII 1902 було здійснено масову втечу з тюрми (див. Втеча 11-ти). В 1906 тут ув'язнено учасників саперів повстання 1905 у Києві, в т. ч. керівника повстання Б. П. Жаданівського. В 1917—19, під час хазяйнування у Києві контрреволюц. Центр. ради, гетьманців та Директорії, в'язнями Л. т. були Г. І. Чудновський, Г. Г. Тимофєєва, П. М. Дегтяренко та ін. більшовики.

Ф. М. Радомильська (Київ).

«ЛУК'ЯНІВСЬКИЙ КЛУБ» — підпільний с.-д. клуб, що діяв у Києві 1893—96 під виглядом школи-майстерні. Містився на Лук'янівці (звідси й назва). Ініціатором створення «Л. к.» був Ю. Д. Мельников. Осн. метою клубу була підготовка пропагандистів. Одночасно учні протягом 3—4 місяців здобували професії токаря, слюсаря та ін. Після закінчення навчання випускники влаштовувалися працювати на підприємствах, де проводили революц. пропаганду й агітацію серед робітників, керували страйками. В числі учнів і відвідувачів «Л. к.» були робітники, ремісники, студенти, представники інтелігенції. В клубі відбувалися політ. диспути, обговорювалися і затверджувалися плани діяльності с.-д. гуртків, проводилися наради, вивчалися і розповсюджувалися твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, Г. В. Плеханова. «Л. к.» мав інтернац. характер, сприяв об'єднанню розрізаних с.-д. груп у Києві, створенню наприкінці 1895 Першого робітничого к-ту — керівного органу, що спрямовував роботу марксистських орг-дій міста. Після арешту Ю. Д. Мельникова навесні 1896 «Л. к.» припинив свою діяльність.

Лит.: Бистренко П. П. З історії поширення марксизму і створення перших соціал-демократичних організацій на Україні. К., 1958; Эйдельман В. Л. К истории возникновения Российской социал-демократической рабочей партии. «Пролетарская революция», 1921, № 1.

М. М. Варварцев (Київ).

ЛУНАЧАРСЬКИЙ Анатолій Васильович (23.XI 1875 — 26.XII 1933) — радянський держ. і парт. діяч, літератор, академік АН СРСР (з 1930). Член Комуністич. партії з 1895. Н. в Полтаві в сім'ї чиновника. В 1892 вів революц. роботу серед залізничників у Києві. В 1893—97 жив у Швейцарії, вчився в Цюрихському ун-ті. В 1897 повернувся в Росію, був членом Моск. к-ту РСДРП. В 1897—1903 — на засланні в Калузі, Вологді і Тотьмі. Після II з'їзду РСДРП (1903) преднявся до більшовиків. З 1904 — в еміграції. Вхпив до складу редакцій більшовицьких газ. «Вперед» і «Пролетарий». Брав участь у Штутгартському (1907) і Копенгагенському (1910) міжнар. соціалістич. конгресах. У роки реакції 1907—10 Л. разом з одзвістами організував антипарт. групу «Вперед». У 1912 відійшов від «впередівців». В роки 1-ї світової війни стояв на позиціях інтернаціоналізму. В травні 1917 повернувся в Росію, вступив у групу «міжрайонців», у складі якої був прийнятий у більшовицьку партію на VI з'їзді РСДРП (6). З жовтня 1917 до 1929 —

нарком освіти РРФСР. В роки громадян. війни — уповноважений Реввійськради Республіки. Л. був одним із засновників і членом Комуністич. академії. З вересня 1929 — голова Вченого к-ту при ЦВК СРСР. З 1927 — одночасно на дипломатич. роботі. В 1933 призначений повпредом СРСР в Іспанії. Л. — видатний публіцист, літ. критик, історик рос. і зх.-європ. л-ри. Одним з перших виступив з працями про соціалістич. реалізм («Ленін і літературознавство», 1932; «Про соціалістичний реалізм», 1933; статті про О. М. Горького та В. В. Маяковського). Писав про Т. Г. Шевченка (1912), якого називав поетом глибоко революційним, про М. М. Коцюбинського (1928), про п'єси «Камінний господар» Лесі Українки, «97» М. Г. Куліша та ін. Л. — автор ряду драматичних п'єс.

Тел.: Собрание сочинений. В 8 т. М., 1963—67; Укр. переклад. — Оповідання про Леніна. К., 1960; Про літературу. К., 1960; Великий народний поет (Тарас Шевченко). К., 1961.

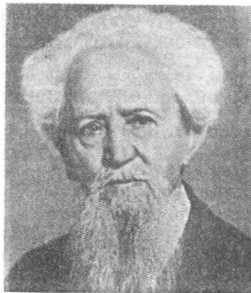
Лит.: Кайров І. А. А. В. Луначарський — выдающийся деятель социалистического просвещения. М., 1966; Хоменко В. Я. Трибун новой культуры. К., 1969.

ЛУНІН Михайло Сергійович (1787 — 15.XII 1845) — декабрист, підполковник. Походив з багатого дворянської сім'ї. Учасник воєн проти наполеонівської Франції. В 1816 — член «Союзу порятунку». Був одним з організаторів «Союзу благоденства» і *Північного товариства декабристів*. Виконував ряд важливих доручень *Південного товариства декабристів*. Південне т-во через Л. підтримувало зв'язки з польсь. «Патріотичним товариством». Був прихильником тактики рішучих дій. В січні 1826 Л. заарештовано у Варшаві. Засуджено до 20 років каторги, яку відбував на Нерчинських рудниках, Петровському заводі. З 1836, після скорочення строку каторги, — на поселенні в с. Уриковському поблизу Иркутська. На поч. 1841 Л. було заарештовано за написання і розповсюдження публіцистичних творів («Громадський рух в Росії», «Погляд на російське таємне товариство з 1816 до 1826», «Листи з Сибіру» та ін.), в яких він пропагував ідеї декабристів та осуджував самодержавство. Л. помер в ув'язненні в Акатуйській тюрмі.

Лит.: Окунь С. Б. Декабрист М. С. Лунін. Л., 1962.

«ЛУПТА» («Lupta» — «Боротьба») — газета, що її видавала група рум. лівих соціал-демократів в Одесі з 5.IX 1917 до 11.III 1918. Редакторами її були М. Бужор і А. Ніколау. Газета вступала за розвиток революц. боротьби в Румунії, вимагала припинення імперіалістич. війни, інформувала читачів з питань міжнар. життя. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції «Л.» рішуче підтримала Рад. владу, закликала рум. трудящих наслідувати приклад рос. пролетаріату, засуджувала антирад. авантюри міжнар. імперіалізму і рум. вояччини, виступала за створення рум. революц. підрозділів у Рад. Росії. Всього вийшло бл. 70 номерів газети. Видання «Л.» припинилося в зв'язку з окупацією Одеси військами кайзерівської Німеччини.

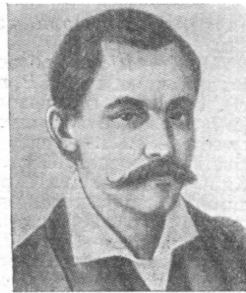
С. М. Пархомчук (Київ).

Д. Я. Лукіянович.

А. В. Луначарський.

М. С. Лунін.

ЛУПУЛ (Lupu) Василь (Лу п у л; р. н. невід. — п. 1661) — господар Молдавії [1634—53]. Н. в Стамбулі. За Л. в Молдавії було відкрито Слов'яно-греко-латинську академію (1640), видано «Уложення» (1646) — перший кодекс молд. феод. права. Внаслідок *молдавських походів Б. Хмельницького 1650 і 1652* Л. змушений був укласти з гетьманським урядом угоду і видати свою дочку Розанду заміж за Т. Хмельницького. Після загибелі Т. Хмельницького і відступу козац. загонів з Сучави Л., скинутий Стефаном Георгіу з престолу, втік до Чигирини. Але невдовзі за таємні зв'язки з польсь. шляхтою Л. позбавили права жити на Україні. Він переїхав до крим. хана, який видав його Туреччині. Помер у Стамбулі.

ЛУТОВИЙОВ Юрій Хрисанфович (1887—1924) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1904. Робітнич.-металіст. З 1904 — активний учасник революц. руху в Луганську (тепер Ворошиловград), Олександрівську (тепер Запоріжжя), Петербурзі та ін. містах. Не раз зазнавав арештів, перебував на засланні. В 1917 — член Луган. к-ту більшовиків, один з організаторів Луган. Червоної гвардії. В 1918—20 брав участь у боях з нім. окупантами, денікінцями, в т. ч. у боях за Луганськ. У 1920 — голова Луган. губвиконкому. В 1920—21 — на відповідальній профспілкової роботі. Під час профспілкової дискусії (1920—21) — один з керівників «робітничої опозиції». З 1921 — заст. торг. представника РРФСР у Німеччині. На I з'їзді КП (б) України обраний членом ЦК КП (б) України.

Л. О. Кирилов (Київ).

ЛУТУГІНЕ — місто Ворошиловгр. обл. УРСР, центр Лутугинського р-ну, на р. Ольхівці (бас. Дону). Залізнич. ст. 14 тис. ж. (1970). Засн. 1896 у зв'язку з будівництвом з-ду прокатних валків поблизу сіл Успенки і Коноплянівки (Катеринос. губ.). З 1914 с-ще почали називати Шмидтівкою (від назви побудованої тут залізнич. ст.). В кінці листопада 1917 в с-щі встановлено Рад. владу. В квітні 1918 його захопили австро-нім. окупанти, в кінці 1918 — місцева контрреволюція. У січні 1919 владу Рад в с-щі було відновлено. У квітні — травні 1919 робітники Л. в складі Луган. комуністич. полку вели бої проти денікінців біля ст. Шмидтівка. В 1925 с-щу присвоєно ім'я дослідника Донецького бас. геолога Л. І. Лутугіна. З 1925 Л. — у складі Катеринос. (з 1926 — Дніпроп.) округу, з 1932 — Донец. обл., з 1938 — Ворошиловгр. (1958—70 — Луган.) обл.; з 1960 — місто, з 1965 — райцентр. Під час Великої Вітчизн. війни Л. 17.VII 1942 окупували нім.-фашист. загарбники. 11.II 1943 місто визволили рад. війська. В Л. — з-д прокатних валків, видобуван-

ня кам'яного вугілля. 4 загальноосв. школи. Профес.-тех. училище.

ЛУЦЬК — місто, обласний і районний центр Волинської обл. УРСР, на р. Стирі (прит. Прип'яті). Залізнич. ст., вузол автошляхів. 100 тис. ж. (1971). Вперше згадується в Іпатійському літопису під 1085. Л. — центр Луцького удільного князівства. До серед. 12 ст. місто входило до складу Київ. Русі, а після її роздроблення — до Володимиро-Волинського, потім Галицько-Волинського князівства. В 40-х рр. 14 ст. Л. загарбали лит. феодалі. В 15—17 ст. Л. був одним з найбільших центрів ремісничого виробн. і торгівлі на Україні. В 1432 дістав *магдебурзьке право*. За умовами *Люблінської унії 1569 Л.* відійшов до шляхет. Польщі і став центром *Волинського воєводства*. В 1595 в місто вступили повстанські загони під проводом *С. Наливайка*, яким подавала допомогу міська біднота. В 1617 тут виникло *Луцьке братство*, при якому було відкрито школу і друкарню. В серпні 1648, під час нар.-визвольної війни 1648—54, війська, очолюване Б. Хмельницьким, визволило Л. від польс.-шляхет. загарбників. За *Андрусієвським перемир'ям 1667* місто знову відійшло до шляхет. Польщі. В 1706, під час Північної війни, Л. захопили швед. окупанти, які завдали йому значних руйнувань. В 1734, 1750, 1768 в районі Л. діяли повстанські загони гайдамаків. Після возз'єднання Зх. Волині з Росією (1795) Л. — центр Луцького пов. *Волинського намісництва (з 1797 — Волинської губ.)*. У 1905 в місті виникла с.-д. група, тут відбувалися страйки й демонстрації, розповсюджувалася с.-д. л-ра. В липні 1917 в Л. створено Раду робітн., солдатських і сел. депутатів. 13 (26).ХІ 1917 в місті встановлено Рад. владу. 19.ІІ 1918 Л. загарбали австро-нім. війська. 22.ХІІ 1918 в Л. вдерлися петлюрівці, а 16.V 1919 — війська бурж.-поміщицької Польщі. 3.VIII 1920 Червона Армія визволила місто. За *Ризьким мирним договором 1921* в складі зх. частини Волинської губ. Л. відійшов до бурж.-поміщицької Польщі. В 1923 в місті створено Волинський окружком КПЗУ, під керівництвом якого відбувалися революц. виступи трудящих мас (найбільші — 1922, 1927, 1935, 1939). В 1934 відбувся «*Луцький процес 57-и*» над групою комуністів-підпільників Західної України. 18.IX 1939 місто визволила частина Червоної Армії. З 4.XII 1939 Л. — центр Волинської обл. Під час Великої Вітчизн. війни його 25.VІ 1941 окупували нім.-фашист. війська. В період окупації у місті діяли підпільна група, очолювана комуністом В. В. Ізмайловим та комсомолкою П. Савельєвою, групи партизанів, керівані Г. Мартинюком, розвідники загону спец. призначення Д. М. Медведєва. 5.ІІ 1944 Л. визволила частина Рад. Армії. За післявоєнні роки в місті створено ряд нових підприємств. З-ди: автомобільний, електроапаратний, приладобуд., залізобетонних деталей і буд. конструкцій, виробів з пластмас, асфальтобетонний, 4 цегельні, цукровий, плодоконсервний, борошномельні та ін.; спиртгорілчанний, меблевий, харчовий комбінати тощо. 21 загальноосвітня школа. Пед. ін-т, заг.-тех. факультет Київ. автодорожного ін-ту, 5 середніх спец. навч. закладів, 5 профес.-тех. уч.-ц. Обласний укр. драм. театр, філармонія, краєзнавчі музеї. У місті встановлено пам'ятник В. І. Леніну (1967). В Л. пародився рос. письменник Г. О. *Мачтет*. У 1890—91 там жила Леся Українка. В 1928—29 жив і працював Я. О. *Галан*. Пам'ятники архітектури: Верхній замок (13—14 ст.; перебудований 15—17 ст.), частина мурів Нижнього замку (14—16 ст.), Покровська церква (15 ст.), Хрестовоздвиженська

церква (17 ст.), будівлі монастирів єзуїтів (17 ст.), василіан (17 ст.), тринітаріїв (18 ст.) та ін. Іл., т. 1, с. 346, 347.

Літ.: Михайлюк О. Г. [та ін.]. Луцьк (Нарис історії міста). Луцьк, 1959; Вільний В. М. Луцьк. К., 1966. Див. також *літ.* до ст. *Волинська область*.

ЛУЦЬКЕ БРАТСТВО, Хрестовоздвиженське (Чеснохрестське) братство у Луцьку — нац.-релігійна, громадська організація православних укр. шляхтичів Волині та міщан Луцька. Засн. 1617. До Л. б. входили також окремі представники старшин Війська Запорізького. Братство займалося громад.-культурницькою та благодійною діяльністю і відіграло значну роль у боротьбі православного укр. населення проти засилля католицизму й уніатів на Волині у 20—40-х рр. 17 ст. Братчики відкрили друкарню, шпиталь і школу. Пам'ятками укр.пед. думки є правила для учнів («*Архитяги права*») і статут школи Л. б. («*Порядок шкільний*»), записаний з статуту *Львівської братської школи*. З серед. 17 ст. в умовах посилення нац. і реліг. гніту на зх.-укр. землях почався занепад Л. б., і наприкінці 18 ст. воно припинило свою діяльність.

Літ.: Максимович М. А. О памятникях Луцкоу Крестовоздвиженского братства. В кн.: Максимович М. А. Собрание сочинений, т. 1. К., 1876; Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966.

Я. Д. Ісаєвич (Львів).

«ЛУЦЬКИЙ ПРОЦЕС 57-и» — суд. процес, що його влаштував у Луцьку 19.ІІ — 14.IV 1934 уряд бурж.-поміщицької Польщі над групою підпільників — членів КПЗУ, заарештованих у кін. 1930. Серед заарештованих були керівні працівники КПЗУ С. І. Бойко, М. П. Олексюк, О. М. Платонова, І. Н. Тишик, Й. О. Кутранець та ін. В тюрмі ув'язнені знаввали жорстоких тортур, внаслідок яких загинув секретар Волинського окружкому КПЗУ С. І. Бойко. Каткування політ. ув'язні викликали хвилю протестів трудящих. У Варшаві, Лодзі, Львові та ін. пром. центрах Польщі і Зх. України під керівництвом комуністів відбулися демонстрації протесту. На захист луцьких ув'язні виступили франц. письменники А. Барбюс, Р. Роллан. Заарештовані комуністи перетворили процес на трибуну для викриття антинар. політики уряду. Більшість підсудних засудили до 4—8 років каторги. Проте «Л. п.» сприяв зростанню авторитету КПЗУ серед трудящих мас. П. В. *Кашиєвський* (Луцьк).

ЛУЦЬКО-БРЮДІВСЬКО-РОВЕНСЬКА ТАНКОВА ОПЕРАЦІЯ 1941 — танк. операція, що її провели 26—29.VІ під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 механізовані корпуси Пд.-Зх. фронту проти осн. сил 1-ї танк. групи і 6-ї армії нім.-фашист. військ. У червні 1941 з виходом противника в район Дубна виникла загроза удару по флангах 5-ї і 6-ї армій Пд.-Зх. фронту і проникнення ворога в їхні тили. З метою ліквідації цієї загрози Військ. рада фронту вирішила задати контрудару механізованими з'єднаннями по флангах 1-ї нім. танк. групи. 26.VІ 9-й, 19-й, 8-й і 22-й рад. механізовані корпуси почали наступ проти осн. сил 1-ї танк. групи і 6-ї армії противника на Луцькому, Ровенському і Брюдівському напрямках. Напружені бої велися до 29.VІ. Хоча рад. механізовані корпуси не змогли повністю оточити й знищити 1-у нім. танк. групу, проте вони на тиждень затримали ворога на цьому напрямі, завдали йому значних втрат і зірвали нім. план оточення гол. сил Пд.-Зх. фронту в районі Львова. М. А. *Мартішевський* (Київ).

ЛУЧІНСЬКИЙ Олександр Олександрович (н. 23.III 1900) — рад. військ. діяч, генерал армії, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1943. Н. у Києві в сім'ї генерала. В Рад. Армії з 1919. Учасник громадян. війни. В 1940 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир стрілецької дивізії, корпусу, командуючий 28-ю армією. Армія під командуванням Л. відзначилася в Сх.-Прусскій операції 1945 і *Берлінській наступальній операції 1945*. Командував 36-ю армією Забайкальського фронту у війні проти милітаристської Японії. Після війни командував військами Ленінгр. і Туркестанського військ. округів. Потім — на відповідальній роботі в Рад. Армії. На XIX і XX з'їздах КПРС обирався кандидатом у члени ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 2—4-го скликань. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

ЛУЧІЦЬКИЙ Іван Васильович (14.VI 1845 — 22.VIII 1918) — рос. та укр. буржуазний історик. Н. в м. Кам'яниці-Подільському. З 1877 — професор Київ., з 1908 — Петерб. ун-тів. Належав до партії кадетів. Був депутатом 3-ї Держ. думи. Досліджував історію релігійних воєн у Франції 16 ст. та історію аграрних відносин і общинного землеволодіння у Зх. Європі й на Україні. Найвідоміші праці Л. присвячені сел. питанню у Франції напередодні і під час бурж. революції 18 ст. У працях про общинне землеволодіння в Іспанії і на Україні Л. всупереч багатьом укр. бурж. історикам, які заперечували наявність общин на Україні, доводив, що общини і общинне землеволодіння — універсальне явище, властиве всім народам.

Тв.: Общинное землевладение в Малороссии (Золотоношский уезд Полтавской губернии). «Устои», 1882, № 7; Следы общинного землевладения в Левобережной Украине XVIII века. «Отчественные записки», 1882, № 11; Сябры и сябринное землевладение в Малороссии. «Северный вестник», 1889, № 1—2.

Т. Г. Лазоренко (Київ).

ЛУЧКАЙ Михайло Михайлович (справж. прізвище — Поц; 19.XI 1789 — 3.XII 1843) — укр. мовознавець та історик. Н. в с. Великих Лучках (тепер Мукачівського р-ну Закарп. обл.). Освіту здобув у Віденській духовній семінарії. Був архіваріусом і бібліотекарем при єпископ. канцелярії та на ін. посадах в Ужгороді. Автор «Грамматики слов'яноукраїнської» (Будапешт, 1830, лат. мовою) — першої друкованої укр. граматики на Закарпатті; п'ятитомної «Історії карпатських українців», що залишилася у рукописі.

Лит.: Лица нецъ П. М. Грамматика Михайла Лучка «Slavo-ruthena». «Українська мова в школі», 1962, № 1.

ЛЮБАВСЬКИЙ Матвій Кузьмич (13.VIII 1860 — 22.XI 1936) — рос. рад. історик, академік АН СРСР (з 1929). Н. в с. Великих Можарах (тепер с. Можари Сараєвського р-ну Ряз. обл.) в сім'ї дяка. В 1882 закінчив істор.-філол. факультет Моск. ун-ту. В 1901—17 — професор (з 1911 — ректор) Моск. ун-ту. В 1931—36 — співробітник Башкирського н.-д. ін-ту над. культури в Уфі. Праці з історії Росії, Литви та України 14—16 ст., істор. географії та ін. Більшість з них написані з позицій *юридичної школи* в історіографії. В праці «Початкова історія малоруського козацтва» («Журнал министерства народного просвещения», 1895, № 6) Л., ігноруючи соціально-економічні причини виникнення козацтва, обстоював неправильну думку, нібито козаки з'явилися на Пд. Україні внаслідок колонізації краю збройними ватагами рибалок і звороловів.

Тв.: Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. М., 1910; Обра-

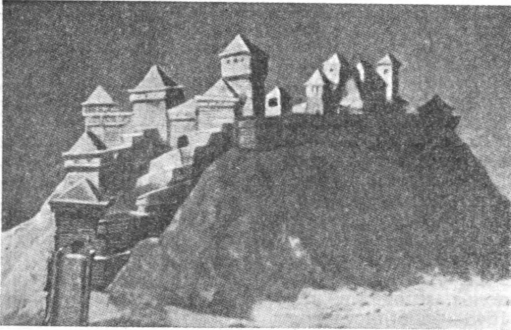
зование основной государственной территории великорусской народности. Л., 1929.

Лит.: Очерки истории исторической науки в СССР, т. 2—3. М., 1960—63.

ЛЮБАР — с-ще м. т. Житомирської обл. УРСР, центр Любарського р-ну, на р. Случі (бас. Прип'яті), за 25 км на Пд. від залізнич. ст. Печанівка. 9,2 тис. ж. (1970). В 1340—82 лит. князь *Любарта* збудував тут укріплений замок. До серед. 17 ст. Л. згадується в документах під назвою Любартов. Пізніше за ним закріпилася назва Любар. За *Люблинською унією 1569* Л. відійшов до Польщі і до кінця 18 ст. був власністю Острозьких, Любомирських та ін. магнатських родин. У 1609 в Л. відбулося перше велике повстання проти польс. феодалів. Під час нар.-визвольної війни 1648—54 біднота міста активно допомагала повстанцям. У 1648, 1649 і 1651 його визволяли загони сел.-козац. військ. За *Андрусівським перемир'ям 1667* Л. відійшов до Польщі. Населення Л. брало участь у нар. повстанні 1702—04 під проводом С. Палія, *зайдакацкою русі* 18 ст. У 1793 в складі Правобережної України Л. возз'єднано з Росією. З 1797 — містечко Новоград-Волинського пов. Волинської губ. В 1825 в Л. де був розквартирований Охтирський гусарський полк, що його очолював декабрист А. З. *Муравйов*, зустрічалися члени *Південного товариства декабристів*. 18.X 1905 трудящі Л. організували політ. демонстрацію під гаслами «Геть самодержавство!», «Бойкотуйте першу Державну думу!». В кінці 1917 було створено перший ревком, який очолюв боротьбу селян за землю. Рад. владу проголошено в Л. 9.I 1918. В лютому 1918 місто окупували австро-нім. війська, потім петлюрівці, а 27.XII 1919 — війська панської Польщі. 27.VI 1920 кав. бригада Г. І. Котовського визволила Л. Але ще до 18.XI 1920 Л. був ареною боїв проти контрреволюц. сил. З 1923 Л. — райцентр Волин. губ., з 1924 — с-ще м. т., 1925—30 — Житом. округу, 1932—37 — в складі Вінн. обл., з 1937 — Житом. обл. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 Л. 8.VII 1941 окупували нім.-фашист. війська. В 1941—42 у Л. діяв підпільний райком партії, а в районі — партизан. загони ім. К. Є. Ворошилова, ім. М. І. Кутузова та ін. 8.I 1944 Л. визволили рад. війська. У с-щі — харч. комбінат, сироварний і хлібний з-ди, міжколгоспна буд. орг-ція, 6 загальноосв. шкіл. Серед архітект. пам'яток — будівлі кол. василіанського (базиліанського) монастиря (початок 17 ст.) і домініканського костюлю (1752). Є пам'ятники комсомольцям, закатованим у січні 1922 бандитами, і воїнам Рад. Армії, що загинули поблизу Л. під час Великої Вітчизн. війни.

С. А. Липко (Любар).

ЛЮБАРТ (Lubart, православне ім'я — Дмитрій; р. н. невід., п. 1384) — лит. князь, наймолодший син *Гедиміна*. Після смерті галицько-волинського кн. Юрія-Болеслава (1340) бояри проголосили Л. галицько-волинським князем. Л. вів тривалу боротьбу проти Польщі та Угорщини, які зазіхали на галицько-волинські землі. За допомогою великого князя литовського *Кейстута* Л. оволодів Волинською, Холмською і Бельською землями. Л. підтримував великий князь московський Семен Гордий, з племінницею якого він одружився 1350. За князювання Л. в Луцьку було збудовано фортецю — т. з. замок Любарта. **ЛЮБЕЦЬКА БИТВА 1016** — битва між військами турівського кн. Святополка Володимировича (див. *Святополк Окаянний*) і новгородського кн. Ярослава Володимировича біля м. Любеча (тепер с-ще м. т. Черніг. обл.). Після смерті *Володимира Святославича* (1015) почалася міжусобна боротьба за великокнязівський престол між

До ст. Любеч. Замок 11 ст. Реконструкція.

його синами. Один з них — Святополк, який перебував тоді у Вишгороді, проголосив себе великим князем київським; за наказом Святополка було вбито його братів *Бориса і Гліба* та древлянського кн. Святослава. Ярослав Володимирович, дізнавшись про це, зібрав велике військо з новгородців (40 тис.) та найманих варягів (1 тис.) і виступив проти Святополка. В 1016 під Любечем військо Святополка було розгромлено, а сам він втік у Польщу до свого тестя князя Болеслава Хороброго. Ярослав став великим князем київським (див. *Ярослав Мудрий*). В. Й. Довженко (Київ).

ЛЮБЕЦЬКИЙ З'ЇЗД 1097 — з'їзд князів Київської Русі 1097 в м. Любечі з метою домовитися про припинення міжусобиць і об'єднання для боротьби проти *половців*, які плондрували руські землі. Учасниками Л. з. був великий кн. київський *Святополк Ізяславич*, переяславський кн. *Володимир Мономах*, смоленський кн. Давид Святославич, чернігівський кн. *Олег Святославич*, володимиро-волинський кн. Давид Ігорович, тербовський кн. *Василько Ростиславич*. На Л. з. князі домовилися про припинення міжусобиць воєн і проголосили принцип «кождо да держить отчину свою», тобто кожний князь мав володіти успадкованими землями і зобов'язувався не зазіхати на володіння ін. князів. Але Л. з. не поклав край князівським феод. міжусобицям. Вони знову почалися одразу ж після його закінчення. Див. *Витчівський з'їзд 1100*.

Лит.: Полное собрание русских летописей, т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962; Ястребов Ф., Гуслястий К. Киевская Русь и феодальны князства XII—XIII ст. К., 1937; Рыбаков Б. А. Первые века русской истории. М., 1964.

ЛЮБЕЧ стародавній — давньорус. місто (на місці сучас. с-ща м. т. Любеча Ріпкинського р-ну Черніг. обл.). Вперше згадується в давньорус. літописах під 882. В 10—11 ст. був містом Черніг. землі, а також значним торг. центром і однією з фортець, яка захищала Київську Русь від нападів степових кочовиків. Поблизу Л. сталася *Любецька битва 1016*. У Л. відбувся з'їзд давньорус. князів (див. *Любецький з'їзд 1097*). В 1240 місто зруйнували монголо-татари. На місці давнього Л. існує городище. Осн. археол. дослідження провадилися 1948 і 1957—60, зокрема на дітинці, який називається «Замковою горою». Розкопками встановлено, що у перших століттях н. е. тут існувало слов. поселення *зарубинецької культури*, в 9 ст. поселення роменського типу (див. *Роменські городища*). Поблизу Л. було виявлено курганний могильник з трупопаленнями. Сукупність археол. джерел та істор. документів дали змогу автору розкопок

Б. О. Рибаківу довести, що в 11 ст. на тер. дітинця було збудовано замок-фортецю, можливо Володимиром Мономахом, коли він був черніг. князем. Розкопавши всю площу фортеці, Б. О. Рибаків відтворив у деталях її житл.-фортифікаційний комплекс, що складався з князівського паладу, зрубних жител, городень, веж, воріт і підйомного мосту. Знайдено велику кількість знарядь праці, побутових і госп. речей, зброї, коштовних прикрас, предметів культу тощо. *Лит.*: Рыбаков Б. А. Первые века русской истории. М., 1964; Рыбаков Б. А. Любеч — феодальный двор Мономаха и Ольговичей. «Краткие сообщения Ин-та археологии АН СССР», 1964, в. 99; Гончаров В. К. Розкопки древнього Любеча. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 3. К., 1952.

В. К. Гончаров (Київ).

ЛЮБИМВСЬКИЙ ГОРОДИЩЕ ТА КУРГАНІ — городище 3 ст. до н. е. — 3 ст. н. е. та група різночасних курганів біля с. Любимівки Каховського р-ну Херс. обл. Городище (площа бл. 3,5 га) міститься на лівому березі Каховського водосховища (до його утворення було на лівому березі р. Конки — кол. притоки Дніпра).

В 20-х рр. городище розкопував Херс. істор. музей, 1951—52 — Ін-т археології АН УРСР. Городище має вал (від 5 до 10 м заввишки) і рів (від 6 до 25 м завширшки). При розкопках відкрито залишки кам'яних наземних жител і госп. будівель; знайдено численні знаряддя праці, місцевий і привізний (античний) посуд, кістки тварин тощо. Осн. заняттям населення городища було землеробство й скотарство. Займалося населення й різними ремеслами, мало торг. зв'язки з Ольвією, Херсонесом та ін. античними містами. В 1968—69 поблизу городища досліджено 60 курганів, в яких виявлено бл. 200 поховань, що їх датують часом від раннього бронзового віку до раннього середньовіччя. Переважна більшість поховань належить *скіфам* і датуються 4—3 ст. до н. е.

Лит.: Дмитров Л. Д., Зуц В. Л., Копилов Ф. Б. Любимівське городище рубежу нашої ери. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 10. К., 1961. Е. В. Яковенко (Київ).

ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ 1569 — акт про об'єднання *Литовського великого князівства* з шляхет. Польщею у федеративну польсько-литовську державу — *Річ Посполиту*. Підписана 28 червня (1 липня затверджена роздільно депутатами польс. і лит. сеймів). Розгляд питання про унію почався на спільному сеймі польс. та лит. феодалів у січні 1569 у м. Любліні (звідси її назва). Ще до укладення унії польс. сейм протягом березня — квітня санкціонував акти короля при відторгнення від Лит. великого князівства й приєднання до Польщі *Підляшшя, Волині, Брацлавщини* й Київщини. Укр. шляхта, яка жила на цих територіях, дістала ті самі привілеї, що їх мала польс. шляхта. З підписанням Л. у. почалося панування польс.-шляхет. загарбників на Правобережній і Лівобережній Україні. Під владу Польщі не потрапили тільки ті укр. землі, які були під Угорщиною (*Закарпатська Україна*), Молдавією (Буковина), в складі Лит. великого князівства (*Берестейське воеводство*), а також *Чернігово-Сіверська земля*, що входила до Моск. д-ви. Феод.-шляхет. уряд Речі Посполитої разом з католицькою церквою жорстко пригноблював укр. і білорус. народи. Укладення Л. у. викликало посилення соціального та нац. гноблення на Україні і піднесення визвольної боротьби укр. народу проти польс.-шляхет. загарбників (див. *Визвольна війна українського народу 1648—54*). Л. у. призвела до тривалої боротьби між Рос. д-вою і шляхет. Польщею.

Лит.: Дневник Люблинського сейма 1569 года. Соединение великого княжества Литовского с королевством Польским. СПб, 1869; Akt unii Polski z Litwą. 1385—1791. Kraków, 1932; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Гуслістий К. Г. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. до 1569 р.). К., 1939.

ЛЮБЛІНСЬКИЙ Юліан Казимирович (справж. прізв. — Мотшнович; 17.XI 1798—7.IX 1873) — декабрист. Н. в Новограді-Волинському в дворянській сім'ї. Вчився у Кременецькому ліцеї, Варшавському ун-ті (1819—22). За участь у студент. орг-ції «Союз вільних поляків» Л. було вислано до Новограда-Волинського під нагляд поліції. В 1823 разом з братами А. І. та П. І. *Борисовими* заснував *Товариство об'єднаних слов'ян* і взяв участь у складанні його програмних документів. Заарештований 1826. Перебував на каторзі і поселенні в Сибіру. Після амністії (1856) повернувся до Європ. Росії. Помер у Петербурзі.

ЛЮБОМИРСЬКІ (Lubomirscy) — польс. князівський рід. З 16 ст. Л. мали значні земельні володіння на Україні, 16—18 ст. займали в Польщі вищі держ. посади. В історії відомі: Юрій Себастьян Л. (20.I 1616—31.XII 1667), який брав участь у битвах під Зборовом (1649) і Берестечком (1651); Станіслав Гераклій Л. (1642—17.I 1702), автор ряду праць з історії Польщі; Юрій Л. (28.V 1817—25.V 1872), попечитель *Оссолінеуму* 1847—51, 1869—72.

ЛЮБОМЛЬ — місто Волин. обл. УРСР, центр Любомльського р-ну. Залізнич. ст. 6,4 тис. ж. (1971). Згадується в Іпатіївському літопису під 1287. Входить до *Галицько-Волинського князівства*. В 1349 Л. захопили лит. феодали. В 1541 дістав *магдебурзьке право*. За умовами *Люблинської унії 1569* Л. загарбала шляхет. Польща. Після 3-го поділу Польщі і возз'єднання Зх. Волині з Росією (1795) він входить до складу *Волинського намісництва*, з 1797 — *Волинської губернії*. Під час *Вітчизняної війни 1812* Л. був одним з опорних пунктів рос. військ, що захищали Україну від вторгнення франц. загарбників. У 1874 тут прокладено залізницю і збудовано залізнич. станцію. В жовтні 1905 залізничники Л. взяли участь у Всерос. політ. страйку. З осені 1915 по серпень 1920 містечко майже весь час перебувало під владою окупаційних військ — австронім., а потім польських. Лише на поч. серпня 1920 частини 25-ї Чапаєвської стріл. д-зії визволили місто від польс. загарбників. У серед. вересня 1920 місто знову окупувала бурж.-поміщицька Польща, до якої за *Ризьким мирним договором 1921* відійшла Зх. Волинь. Трудящі Л. вели боротьбу за возз'єднання з Рад. Україною. Робітники Л. брали участь у страйках 1927, 1930, 1935. У 1930 в Л. було створено орг-цію КПЗУ. 23.IX 1939 частини Червоної Армії визволили місто. З 1940 Л. — райцентр Волин. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни Л. 25.VI 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В роки окупації в місті діяло антифашист. підпілля. 20.VII 1944 війська 1-го Білоруського фронту визволили Л. В місті: маслозавод, пром. і харчовий комбінат тощо. 4 загальноосв. та 1 муз. школи; мед. і профес.-тех. уч-ща. Пам'ятка архітектури — Георгіївська церква (13 ст.). В Л. народилася нар. артистка СРСР Н. М. *Ужвій*. У місті є пам'ятник В. І. Леніну, обеліск Слави.

ЛЮБОТИН — місто Харків. р-ну Харків. обл. УРСР. Залізнич. вузол. 33,3 тис. ж. (1970). Слободу Л. заснував з дозволу царського уряду на території Рос. д-ви українці-переселенці з Правобережної України в серед. 50-х рр. 17 ст. У 1708, в зв'язку з поділом Росії на губернії, Л. у складі

Слобідської України ввійшов до Азов. губ., з 1718 — до Київ., з 1765 — до Слобідсько-Української, з 1780 — до *Харківського намісництва*. З 1797 Л. — слобода Валківського пов. Слобідсько-Української, а з 1835 — Харків. губ. В період революції 1905—07 трудящі Л., очолювані більшовиками, брали активну участь у боротьбі проти царського самодержавства. Під час Жовтн. верес. політ. страйку 1905 боротьбою робітників керував створений у Л. Центр. організаційний к-т Харківсько-Миколаївської з-ці. 10 (23).XII вибухнуло *Люботинське збройне повстання 1905*. Рад. влада в місті була встановлена в грудні 1917. У липні—серпні 1918 під час австронім. окупації залізничники Л. брали участь у *Всеукраїнському страйку залізничників 1918*. У листопаді 1918 Л. захопили петлюрівці. В січні 1919 Л. був визволений Червоною Армією від військ контрреволюц. *Директорії*. В червні Л. захопили денікінці, яких у грудні 1919 вигнали рад. війська. В 1918—22 Л. — волосний, 1923—30 — районний центр Харків. округу, з 1932 — Харків. обл. З 1938 Л. — місто. Під час Великої Вітчизн. війни Л. 20.X 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 29.VIII 1943 рад. війська визволили місто. В Л. — підприємства для обслуговування залізнич. транспорту, цегельня, спирттовий з-д, ткацька ф-ка, харч. комбінат тощо. 12 загальноосв. шкіл, тех. уч-ще і тех. школа.

ЛЮБОТИНСЬКЕ ГОРОДИЩЕ — городище 7—4 ст. до н. е., розташоване поблизу м. Люботина Харків. обл. Виявлене 1905, досліджувалося 1961—64. При розкопках Л. г. (площа понад 4 га) відкрито залишки дерев'яно-земляної фортечної стіни, а також залишки житл. і госп. будівель: землянок, літніх кухонних печей з передпінними ямами, льохів, зернових ян тощо. Було знайдено унікальний глиняний горн для цементування заліза, численні знаряддя виробн. та обвуглених зерна пшениці, жита і проса, кістки тварин тощо. Ці знахідки свідчать про те, що населення Л. г. займалося землеробством, скотарством, різними ремеслами. Городище було одним із центрів бронзової епохи і залізної епохи виробництва.

Лит.: Шрамко Б. А. Нові дані про господарство скіфської епохи. — *Моруженко А. А. До питання про господарські споруди скіфської епохи*. «Вісник Харків. ун-ту», 1966, № 17. Історична серія, в. 1.

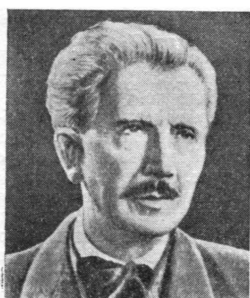
Б. А. Шрамко (Харків).

ЛЮБОТИНСЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1905 — повстання робітників-залізничників Люботина у грудні 1905 проти царського самодержавства. Почалося під впливом *Грудневого збройного повстання 1905* в Москві. Було безпосередньо пов'язане із збройним виступом харків. робітників (див. *Харківське збройне повстання 1905*). Революц. боротьбою люботинських залізничників керував Харків. к-т РСДРП. 10 (23).XII 1905 заг. страйк робітників ст. Люботин, очолений Центр. організаційним к-том Харківсько-Миколаївської з-ці, що почався в перших числах жовтня, переріс у повстання. Повсталі заарештували адміністрацію станції, взяли під контроль рух поїздів, утворили тимчасове управління дороги, сформували із залізничників бойову дружину та кілька загонів нар. міліції. За допомогою прибулих з Харкова дружинників люботинська бойова дружина вночі проти 13 (26).XII роззбрала місцеву поліцію і жандармів, захопила сусідні станції Рижов і Нову Баварію. На станції і вулицях Люботина було споруджено барикади. До повсталих приєдналися селяни навколишніх сіл. Повстанці намагалися залучити на свій бік війська. З цією метою до Харкова було послано пропагандистів для агітації серед солдатів

П. П. Любченко.

С. П. Людкевич.

запасних частин, які повернулися з Далекого Сходу. Повстання тривало до 17 (30). XII. Для придушення його царський уряд направив значні військ. сили, в т. ч. артилерію. В результаті збройної сутички було вбито і поранено 120 дружинників, зруйновано станційні приміщення, депо. Понад 100 учасників Люботинського повстання заарештовано і засуджено до ув'язнення і каторги.

Лит.: Лось Ф. Е. Революція 1905—1907 років на Україні. К., 1955; Рубцов Г. Військово-бойова робота більшовиків України (1905—1907 рр.). К., 1958.

ЛЮБЧЕНКО Панас Петрович (14. I. 1897—29. VIII 1937) — держ. і парт. діяч УРСР. Член Комуністич. партії з 1920. Н. в Кагарлику (тепер с-ще м. т. Київ. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В революц. русі з 1913. Після Лютн. бурж.-демократич. революції 1917 — член Київ. Ради робітн. депутатів. У 1918—20 належав до дрібнобурж. партії *боротьбистів*, входив до складу її центр. органів. У 1920—21 — секретар Київ. губ. комітету КП(б)У, заст. начальника політвідділу 2-ї Кінної армії, голова Черніг. губвиконкому. В 1922—26 — заст. голови Донец. губвиконкому, голова правління спілки с.-г. кооперації УРСР, голова Київ. губвиконкому, голова Київ. окрвиконкому. В 1927—34 — секретар ЦК КП(б)У. Одночасно 1933 був першим заст. Голови Раднарком УРСР. З 1934 — Голова Раднарком УРСР. На XVII з'їзді ВКП(б) обраний кандидатом у члени ЦК ВКП(б), на IX з'їзді КП(б)У — кандидатом, на X—XIII з'їздах — членом ЦК КП(б)У. В 1929—34 — кандидат у члени Політбюро, з 1934 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Обирався членом Президії ВУЦВК і членом ЦВК СРСР. Нагороджений орденом Леніна.

Лит.: Бачинський П. Панас Петрович Любченко. К., 1970.

«Люд польські» (Lud Polski — «Польський народ») — польс. емігрантська революц.-демократична організація. Створена 1835 в Англії революц.-демократичними групами, які вийшли з складу *Демократичного товариства*. Складалися з трьох громад: «Грудзьонж» (у Портсмуті), «Умань» (на о. Джерсі, названа в пам'ять *Колівицини*) і «Прага» (в Лондоні). Організаторами і ідеологами «Л. п.» були Т. Ш. *Кремовецький* і С. Г. *Ворцель*. Програма «Л. п.» проголошувала знищення феодалізму шляхом сел. революції, скасування приватної власності на землю, соціальної і станової нерівності, ліквідацію нап. гніту і створення демократич. Польщі. «Л. п.», на відміну від «Демократичного товариства», визнавав революцію єдиним методом боротьби. Програма «Л. п.», незважаючи на соціально-утопічне забарвлення, значною мірою вплинула на розвиток

польс. прогресивної суспільної думки. В Маніфесті громади «Умань» проголошувалось прагнення польс. революц. демократії до союзу з укр. і рос. народами, до співробітництва з зх.-європ. революц. орг-ціями. Після Краківського повстання 1846 «Л. п.» в інтересах об'єднання всіх демократич. сил саморозпустився, а члени його ввійшли в «Демократичне товариство». В 1853—56 «Л. п.» було відновлено на старих політ. і ідеологіч. засадах. Організація встановила тісні контакти з О. І. Герценом і М. П. Огарьовим. Налагодити зв'язки з нелегальними революц. орг-ціями в Польщі їй не вдалося. На кінець 60-х рр. «Л. п.» фактично припинив свою діяльність. У 1872 старі діячі «Л. п.» (Я. Криський, Л. Оборський) та представники «молодої еміграції» — учасники *польського визвольного повстання 1863—64 і Паризької комуні 1871* (В. Врублевський, Т. Домбровський та ін.) активізували діяльність «Л. п.». Орг-ція підтримувала контакти з К. Марксом і Ф. Енгельсом, а також з рос. народниками-емігрантами. З 1875 діяльність «Л. п.» припинялася.

І. Д. *Кундуба* (Київ).
ЛЮДВІНСЬКА Тетяна Федорівна (н. 5. V 1887) — професійна революціонерка. Член КППС з 1903. Н. в містечку Тальному (тепер райцентр Черк. обл.) в сім'ї дрібного торговця. Учасниця революції 1905—07 (член Одес. к-ту РСДРП). У 1907—08 вела революц. роботу в Петербурзі (член Петерб. к-ту РСДРП). Не раз зазнавала репресій з боку царського уряду. В 1911—17 — в еміграції, була членом комітету і секретарем Паризької секції більшовиків. Після Лютневої революції 1917 повернулася в Росію, працювала секретарем ряду райкомів Москви. З 1935 — персональна пенсіонерка. Автор спогадів про В. І. Леніна. Нагороджена двома орденами Леніна.

Тв.: Великий, близький, простий. М., 1969.

І. К. *Бойко* (Кіровоградська обл.).
«ЛЮДИ» — різні категорії залежного населення феод. Русі. Спочатку так називали вільних общинників. За часів Київської Русі цей термін почали вживати щодо общинників, які підлягали юрисдикції князя і сплачували йому данину. Так само називали населення, залежне від церковної влади. Пізніше терміном «люди» позначали багато категорій вільного і особисто залежного населення у феод. суспільстві: напр., люди «вільні», «посадські», «служилі», «гулящі», «чорні», «задубні», «тяглові», «дворові», «кабальні» тощо.

ЛЮДКЕВИЧ Станіслав Пилипович (н. 24. XII 1879) — укр. рад. композитор, музикознавець, нар. артист СРСР (з 1969). Н. в м. Ярославі (тепер ПНР) в сім'ї вчителя. В 1897—1901 вчився на філол. факультеті Львів. ун-ту. З 1909 — директор, а з 1919 — викладач Вишого муз. ін-ту ім. М. В. Лисенка, з 1939 — професор Львів. консерваторії. Автор опер «Бар Коха» (1926), «Довбуш» (1953), кантати-симфонії «Кавказ» (за поемою Шевченка; 1905—13), кантати «Наймит» (1939), «Прикарпатської симфонії» (1952), хорів «Останній бій» (1909—14), «Заповіт» на слова Шевченка (1934—56), симф. поем «Каменярі» (1926), «Дніпро» (1948), «Мойсей» (1958) та обробок нар. пісень, камерно-інструментальних творів, фольклорних збірок укр. нар. пісень тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1964.

Тв.: Загальні основи музики. Коломия, 1921.

Лит.: Кос-Анатольський А. С. П. Людкевич. К., 1951; Загайкевич М. С. П. Людкевич. К., 1957; Штундер З. Музично-фольклористична діяльність С. П. Людкевича. В кн.: Українське музикознавство, т. 2. К., 1967.

ЛЮДНИКОВ Іван Ілліч (н. 26.IX 1902) — рад. військ. діяч, ген.-полковник, Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1925. Н. на хут. Кривий Косі (тепер с-ща м. Т. Седове Новоазовського р-ну Донец. обл.) в сім'ї робітника. В 1917—в Червоній гвардії. В Рад. Армії 1918—21 і з 1922. У 1925 закінчив Одес. піхотне уч-ще, 1938 — Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. В 1939—41 — нач. Житом. піхотного уч-ща. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир 138-ї стрілк. д-зії, з 1943 — командир 15-го стрілк. корпусу Центр. фронту. Відзначився на тер. Київ. обл. 22—23.IX 1943 при форсуванні Дніпра і 29.IX — при форсуванні Прип'яті. З 1944 — ком. 39-ю армією. Після війни — на командних посадах у Рад. Армії, нач. факультету Академії Генштабу. З 1968 — в запасі. Автор книги «Дорога довиною в життя» (М., 1969) та ін. праць. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

«ЛЮДОВЦІ» (від польс. lud — народ, селянство) — члени польс. сел. організації, що виникли в 90-х рр. 19 ст. на тер. Галичини. Керівництво орг-ціями «Л.» було в руках заможного селянства, яке перешкоджало революц. розв'язанню аграрного питання і боротьбі нар. мас проти бурж.-поміщицької реакції. В кінці 19 ст. «Л.» виступали за розширення виборчих прав, рівномірний розподіл податків, розвиток с. г., пром-сті, нар. освіти та ін. З «Л.» підтримували тісні зв'язки укр. радикали. У виданнях «Л.» брав участь І. Я. Франко. В 1897 він виступив проти бурж.-націоналістич. тенденцій у діяльності «Л.» і відмовився від участі в їхній пресі. На поч. 20 ст. ліве, радикальне крило «Л.» вимагало встановити максимальні розміри землеволодіння і провести виборчу реформу. В 1926—39 рядові «Л.», всупереч позиції свого керівництва, взяли активну участь у боротьбі проти «санациї», 1939—45 — проти гітлерів. окупантів. Після встановлення в Польщі нар.-демократич. ладу «Л.» очистилися від реакц. елементів і 1949 утворили Об'єднану сел. партію.

ЛЮМПЕН-ПРОЛЕТАРИАТ (від нім. Lumpen — лахміття, дослівно «пролетаріат у лахмітті») — декласовані елементи в класово-антагоністичному суспільстві (жебраки, бродяги, дрібні спекулянти, злодії, повії тощо). Особливо численний Л.-п. у капіталістич. суспільстві, де він постійно і неминуче утворюється внаслідок хронічного безробіття та зuboжіння трудящих мас. Поряд з дрібнобурж. прошарками Л.-п. становить соціальну основу *анархізму*. Буржуазія вербує з-поміж Л.-п. штрейкбрехерів, учасників погромних і фашист. банд тощо.

ЛЮСТРАЦІЇ (польс.— lustracja, від лат. lustrare — оглядати, освітлювати) — описи держ. маєтностей, що періодично проводилися (за ухвалою польс. сейму 1562 — через кожні 5 років) у Литві, Польщі та на загарбаних ними укр. і білорус. землях. На відміну від *інвентарів* Л. складалися не адміністрацією маєтку, а чиновниками-люстраторами або люстраційними комісіями, які виконували водночас ревізорські функції. Л. містили відомості про якість земель, про госп. витрати й чистий прибуток маєтностей. Після втрати Польщею державності в кін. 18 ст. царський уряд зберіг проведення Л. на території кол. польс.-шляхець. володінь, що ввійшли до складу Рос. д-ви, в т. ч. на Правобережній Україні до 1876 (в Київ. губ. до 1886). З описів держ. маєтностей найбільше значення мали Л. 1844—57, проведені в зв'язку з переводом держ. селян з панщини на чинш (оброк). Документи Л. — цінні джерела з історії соціально-економіч. становища держ. селян.

Лит.: Архив Юго-Западной России., ч. 8, т. 2—3. К., 1894—1909; Жерела до історії України-Руси, т. 1—3, 7. Львів, 1895—1903; Zródładziejowe, т. 5, 18—19. Warszawa, 1877—1903; Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности министерства государственных имуществ, т. 2. СПб, 1888.

А. З. *Барабой* (Київ).
ЛЮТЕЗЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — металургійний центр племен *зарубинецької культури*, залишки якого виявлено біля с. Лютежа Димерського р-ну Київ. обл. Досліджувалося 1962—64. При розкопках виявлено залишки 3 жител, 15 сиродутних наземних горен і понад 400 ям госп. призначення. Знайдено велику кількість залізного шлаку та деревного вугілля, уламків керамічного посуду та нечисленні металеві вироби й прикраси. Осн. заняттям населення Л. п. було виробництво заліза. Залізо виробляли не тільки для власних потреб, а й для навколишніх поселень. На місці Л. п. виявлено також сліди поселення 5 ст. до н.е., що належить до т. з. підгірцівського типу *милоградсько-підгірцівської культури*.

Лит.: Бидзіля В. И., Пачкова С. П. Зарубинецкое поселение у с. Лютеж. В кн.: Материалы и исследования по археологии СССР, № 160. М.—Л., 1969; Пачкова С. П. Металлургический центр зарубинецкой культуры у села Лютеж. «Советская археология», 1970, № 1.

С. П. *Пачкова* (Київ).

ЛЮТИКОВ Пилип Петрович (28.XII 1891 — 15.I 1943) — один з керівників краснодонського парт. підпілля в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член Комуністич. партії з 1924. Н. в с. Арсентьєвці (тепер Кошицького р-ну Кур. обл.) в сел. сім'ї. З 1904 працював на Донбасі. В 1918—19 проводив підпільну роботу в тилу білих, брав участь у визволенні України від денікінців. У 1920—41 — на госп. роботі в Донбасі. Під час нім.-фашист. окупації Л. — секретар Краснодонського підпільного райкому партії. Під керівництвом Л. краснодонські комуністи і комсомольці створили підпільну комсомольську орг-цію «*Молода гвардія*». Л. був заарештований і закатований гістапо. Нагороджений орденом Леніна (посмертно).

ЛЮТНЄВА БУРЖУАЗНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 в Росії — друга рос. бурж.-демократична революція, внаслідок якої 27.II (12.III) 1917 було повалено царизм. Безпосереднє завдання революції полягало в поваленні самодержавства, ліквідації всіх залишків кріпосництва, завоюванні політ. свобод. Визначаючи характер майбутньої революції, В. І. Ленін ще 1915 писав: «Соціальним змістом найближчої революції в Росії може бути тільки революційно-демократична диктатура пролетаріату й селянства. Революція не може перемогти в Росії, не скинувши монархію і кріпосників-поміщиків» (Твори, т. 21, с. 355). Осн. руйніною силою і гегемоном революції був робітн. клас, керований партією більшовиків, який повів за собою маси селян і солдатів. Після *революції 1905—07 в Росії* кількісно і якісно зріс робітн. клас, значно підвищилася його роль у керівництві загальнонар. боротьбою. Поглибилася класове розшарування селянства, зростає свідомість сільс. бідноти, зміцнів її зв'язок з пром. пролетаріатом. *Перша світова війна 1914—18* загострила осн. суперечності імперіалізму і прискорила назрівання революції в країні. Росія була на грані економіч. катастрофи. С. г. занепадало. З року в рік скорочувалися посівні площі, погіршувався обробіток полів, що вело до зменшення валового збору хліба. Розвал економіки країни, розруха й голод, поразки на фронті, даліше погіршення становища пролетаріату і трудячого селянства приводили до загострення кла-

Демонстрація в Москві в лютневі дні 1917.

сової боротьби. Навесні 1915 в Росії активізувався страйковий рух. Страйки, що виникали в Петрограді, Москві та ін. пром. містах Центр. Росії, швидко поширювалися по всій країні. В 1916 кількість страйків досягла 1542, а число їх учасників — 1172 тис. чол. При активній участі більшовицьких орг-цій пройшли найбільші виступи пролетаріату країни. Протягом 1915 лише на Україні відбулося 113 страйків, у яких взяло участь 48 тис. робітників, 1916 — 218 страйків і відповідно 193 тис. учасників (див., напр., *Горлівсько-Щербинівський страйк 1916, Миколаївський страйк робітників суднобудівного заводу «Наваль» 1916*). Страйковою боротьбою на Україні керували більшовики, які, незважаючи на репресії, вели підпільну роботу в Києві, Харкові, Катеринославі, ряді міст Донбасу. Страйковий рух переростав у політ. демонстрації.

Революц. боротьба робітн. класу Росії сприяла піднесенню політ. активності ін. демократич. верств населення. Посилилися виступи селян. З серпня 1914 по грудень 1916 на Україні відбулося понад 160 сел. заворушень (див. *Заруднянське селянське заворушення 1914, Нижньосироватське селянське заворушення 1915*). Під впливом більшовицької агітації прискорилося революціонування армії. Наприкінці 1916 — на поч. 1917 солдатські маси відкрито вимагали якнайшвидшого припинення війни й повалення царизму. Почастішали сутички солдатів з офіцерами, випадки залишення позицій цілими полками, відмовлення йти в бій (див. *Двісті двадцять*

третього Одоєвського полку повстання 1917), братання на фронті, дезертирство тощо. Піднесення революц. руху свідчили про назрівання революції в країні. Царський уряд, щоб розв'язати собі руки для боротьби проти революції, почав таємні переговори з Німеччиною про сепаратний мир, передбачав розпустити Держ. думу. Указом царя 25.II (10.III) 1917 зайняти Держ. думи було перервано. Буржуазія Росії, яку підтримували англо-франц. і амер. імперіалісти, виступала за продовження імперіалістич. війни. Вона розраховувала шляхом палацового перевороту замінити одного царя іншим і цим відвернути революцію. Обидві змови зазнали краху.

Страйкова хвиля наростала з кожним днем. У січні — лютому 1917 кількість страйкуючих робітників у всій країні досягла 1330 тис. чол. Лише на Україні відбулося 50 страйків, в яких взяло участь понад 40 тис. чол. Ініціаторами цих виступів були робітники Петрограда. На заклик Петербурзького к-ту більшовиків, на відзнаку річниці *Дев'ятого січня 1905*, у столиці 9 (22).I 1917 застрайкувало 144 тис. трудящих. Великі політ. страйки відбулися в цей день у Москві, Нижньому Новгороді, Харкові, Катеринославі, Мокіївці та ін. містах. 17.II (2.III) 1917 застрайкував Путиловський завод. 24.II (9.III) страйкувало вже понад 200 тис. петроградських робітників, а 26.II (11.III) страйк під керівництвом Бюро ЦК РСДРП і Петерб. к-ту переріс у збройне повстання. В той же день під впливом більшовицьких агітаторів окремі військ. частини перейшли на бік повсталого народу. Це стало початком революції. 27.II (12.III) на світанку повстав гвардійський Волинський полк, до якого приєдналися Преображенський і Литовський гвардійські полки. Революц. загони повсталих робітників і солдатів захопили гол. арсенал, заарештували міністрів, зайняли найважливіші урядові установи, роззброїли поліцію, жандармерію. Того ж дня Бюро ЦК РСДРП випустило маніфест «До всіх громадян Росії», в якому закликало робітників і солдатів повалити царизм і створити тимчасовий революц. уряд, який би встановив демократичну республіку, запровадив 8-годинний робочий день, конфіскував поміщицьку землю, разом з робітниками ін. країн добивався негайного припинення імперіалістич. війни. 27.II (12.III) героїчна боротьба робітників і солдатів Петрограда увінчалася перемогою. 2 (15).III 1917 цар Микола II зрікся престолу на користь свого брата Михайла, який 3 (16).III також змушений був відмовитися від трону.

27.II (12.III) Держ. дума обрала Тимчасовий к-т, який при підтримці есеро-меншовицьких лідерів 2(15).III сформував Тимчасовий уряд на чолі з кн. Г. Є. Львовим (див. *Тимчасовий уряд в Росії*). В губернських і повітових містах буржуазія почала створювати к-ти громад. орг-цій, замість губернаторів були запроваджені посади губернських і повітових комісарів, які стали опорою Тимчасового уряду. Поряд з органами Тимчасового уряду — органами диктатури буржуазії виникли *Ради робітничих і солдатських депутатів* — органи революц.-демократич. диктатури пролетаріату та селянства. В країні утворилося *двовладдя*.

Перемога революції в Петрограді була підтримана революц. переворотом по всій країні. Першими підтримали робітників Петрограда пролетарі Москви. 28.II (13.III) вони повністю оволоділи містом. Того ж дня під керівництвом військ. більшовицької орг-ції почалося повстання на Балтійському флоті. Перемога повстання в Петрограді, перехід армії і Балтійського флоту на бік рево-

Маніфестація в Києві біля міської думи. Березень 1917.

люції створили умови для ліквідації царської влади в усій країні.

Незважаючи на протидію представників органів старої влади, у великих пром. містах і пром. центрах України вже протягом 27.II (12.III)—2 (15).III стало відомо про перемогу революції в Петрограді. Багатолюдні збори, мітинги трудящих на підтримку революції відбулися 1 (14).III в Києві, Катеринославі, Одесі, Херсоні, Миколаєві, Харкові, Єнакієвому, Горлівці, Луганську, Микитівці, Краматорську та ін. містах, на шахтах Донбасу. Більшовики України в листівках закликали робітн. клас і селянство підтримати петрогр. робітників, солдатів, матросів, негайно повалити місцеві органи царської влади. В Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, пром. центрах Донбасу, прифронтових районах робітники і солдати роззброювали й заарештовували жандармів, поліцаїв, представників царської влади. З тюрем було звільнено політ. в'язнів. У села України вісті про повалення царизму проникали повільніше, ніж у міста. Однак вже в 1-й пол. березня збори та мітинги селян відбулися в деяких селах Черніг., Катериносл. та ін. губерній. У селах розгорнувся рух проти поміщицького землеволодіння. Подекуди селяни приступили до насильного розподілу поміщицьких земель (селяни сіл Моченого, Могильного та Салькового Гайсинського пов. Подільської губ. захопили маєток В. М. Ханенка).

Протягом першого тижня після революції вийшли з підпілля більшовицькі орг-ції, які дістали можливість відкрито вести роботу в масах. У березні — квітні 1917 більшовицькі орг-ції України численно зросли і зміцніли організаційно. Протягом березня перші легальні збори та конференції відбулися в усіх більшовицьких орг-ціях України. Трудящі України, наслідуючи приклад пет-

роградських робітників, створювали Ради робітничих депутатів. Ради були обрані насамперед у великих пром. містах: Харкові — 2 (15).III, Києві — 3 (16).III, Катеринославі — 4 (17).III, Одесі і Миколаєві — 6 (19).III. Особливо багато Рад виникло в Донецькому басейні. В. І. Ленін відзначив, «що в лютому 1917 року маси створили Ради, раніш навіть, ніж будь-яка партія встигла проголосити цей лозунг. Сама глибока народна творчість, яка пройшла через гіркий досвід 1905 року, умудрена ним, — ось хто створив цю форму пролетарської влади» (Твори, т. 27, с. 66). Одночасно виникали Ради солдат. депутатів. Вибори до них відбувалися в гострій боротьбі проти реакційного офіцера, яке намагалося відколоти солдатів від робітників, напр. у Харкові, де офіцери створили 5 (18).III «військову раду» при начальнику гарнізону. На Україні протягом 1-ї пол. березня теж виникли Ради солдат. депутатів. Спершу вони існували самостійно, а пізніше об'єдналися з Радами робітн. депутатів. Більшість у Радах, скориставшись з політ. недосвідченості мас, захопили представники дрібнобурж. партій, гол. чин. меншовики та есери. Це пояснюється рядом обставин: недостатньою організаваністю і свідомістю пролетаріату й селянства, тим, що значна частина більшовиків у лютого-березневі дні 1917 ще перебувала в тюрмах, на засланні, в еміграції, і насамперед тим, що до політ. життя потяглися десятки мільйонів людей з дрібнобуржуазною ідеологією. «Гігантська дрібнобуржуазна хвиля, — писав В. І. Ленін, — захлснула все, подавила свідомий пролетаріат не тільки своєю чисельністю, але й ідейно, тобто заразила, захопила дуже широкі кола робітників дрібнобуржуазними поглядами на політику» (Твори, т. 24, с. 41). Були, однак, на Україні й такі Ради, що з часу свого виникнення перебували

Мітинг трудящих на залізничному вокзалі в Харкові, свячений поваленню самодержавства. Березень 1917.

Березень 1917 (ліворуч). Мітинг в Севастополі, при-

під впливом більшовиків (Луганська, Краматорська, Щербинівська та ін.).

Перемога Л. б.-д. р. викликала значне пожвавлення нац.-визвольного руху пригноблених царизмом народів Росії, зокрема на Україні. Провідною силою нац.-визвольного руху був робітн. клас і його більшовицька партія, озброєні ленінською програмою в нац. питанні. Укр. буржуазія всіляко прагнула використати нац.-визвольний рух у своїх вузькокласових інтересах. З цією метою укр. бурж. та дрібнобурж. націоналістич. партії 4 (17).ІІІ 1917 створили у Києві бурж.-націоналістичну контрреволюц. *Центральну раду*. Тимчасовий уряд і Центральна рада, незважаючи на деякі незгоди в нац. питанні, по суті становили єдиний контрреволюц. табір.

Хоча Л. б.-д. р. розв'язала осн. загальнодемократич. завдання повалення царизму, вона, однак, не вирішила таких кардинальних питань, як вихід з імперіалістич. війни, укладення демократич. миру, ліквідація поміщицького землеволодіння, націоналізація всієї землі, ліквідація нац. гноблення.

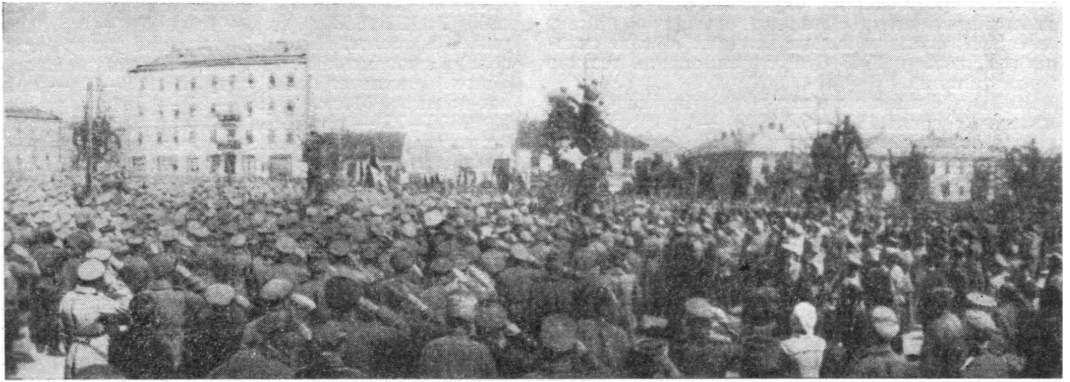
Перемога Л. б.-д. р. поставила перед партією важливе завдання — вироблення нової орієнтації, нової стратегії і тактики. «Своєрідність поточного моменту в Росії, — писав В. І. Ленін, — полягає в п е р е х о д і від першого етапу революції, який дав владу буржуазії в силу недостатньої свідомості і організованості пролетаріату, — до другого її етапу, який повинен дати владу в руки пролетаріату і бідніших верств селянства» (Твори, т. 24, с. 4).

Лютнева революція була видатною істор. подією в житті народів Росії і міжнар. революц. русі. Вона підтвердила правильність стратегічного курсу і тактичних лозунгів більшовицької партії, розроблених В. І. Ленінін. Під керівництвом В. І. Леніна партія більшовиків розгорнула боротьбу за переростання бурж.-демократич. революції в соціалістичну. Владу бурж. Тимчасового уряду було повалено *Великою Жовтневою соціалістичною революцією 1917*.

Історіографія. Першим істориком, який вніс величезний вклад у вивчення історії Л.б.-д.р., був В. І. Ленін. У працях В. І. Леніна «Кілька тез», «Листи про тактику», «Листи з далека», «Про двовладдя» та ін. визначено причини, своєрідність і перспективи Л. б.-д. р., всебічно розкрито соціально-економіч. передумови соціалістич. революції, можливість мирного її розвитку, суть і форму пролетарської д-ви. «Ленін озброїв

партію, робітничий клас конкретним планом переходу до соціалістичної революції. У Квітневих тезах, у документах, підготовлених для Квітневої конференції і VI з'їзду партії, у своїх статтях і виступах Ленін висунув стратегічні і тактичні лозунги величезної мобілізуючої сили» (До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970, с. 14). В рад. істор. л-рі наукова розробка історії Л. б.-д. р. почалася ще в 20-х рр. У той період вийшли праці М. М. Авдеева, С. А. Піонтковського, Є. Б. Генкіної та ін., в яких Лютнева революція в Україні розглядалася лише побіжно. В післявоєнний період з'явилися монографії, статті й збірники документів, присвячені окремим проблемам революції: створенню Рад, революц. виступам робітників, селян і солдатів у лютнево-березневі дні 1917, ролі більшовицької партії (Є. Д. Черменський, Г. А. Фавстов, В. О. Шварев та ін.). У 50—60-х рр. було видано ряд монографій, статей, документальних збірок, в яких висвітлюються окремі проблеми історії Л. б.-д. р. Однією з найважливіших проблем революції є проблема створення Рад. Історія створення Рад у межах України або окремих її районів розглядається в працях Б. М. Бабія, М. Г. Гончаренка, С. М. Королівського, М. І. Супруненка та ін. Участь солдат. і матроських мас у боротьбі за владу Рад відображено в працях П. А. Голуба, С. Ф. Найдю, Н. М. Гречанюка, П. І. Попова та ін. Революц. виступи робітників і солдатів у роки революції висвітлено гол. чин. у працях О. К. Кошика, В. І. Астахова, Ю. Ю. Кондифора, В. Л. Харитоновна, Й. Т. Щербини. Ролі більшовицької партії в період революції присвячено дослідження М. І. Супруненка, М. Р. Донія, У. І. Рядніної, О. Т. Юрченка, А. П. Коротенка та ін. Праці І. І. Компанійця, К. Г. Ципка, В. В. Усенка та ін. присвячено боротьбі трудящих Сх. Галичини, Буковини та Закарпаття 1917—19 за своє соціальне й нац. визволення.

Розвиток рад. істор. науки проходив у боротьбі проти різного роду фальсифікаторів, які виступали з наклепами, перекрученнями історії Лютневої революції. Так, зх.-нім. історики О. Анвайлер, Є. Ханіт у своїх працях замовчували той факт, що більшовики виступали за організацію Рад не тільки в Петрограді і Москві, де зосереджувалися досвідчені кадри партії, але й у нац. районах Росії, в т. ч. й на Україні, де більшовицькі організації були слабшими. В працях укр. націо-

Мітинг солдатів російського гарнізону в Чернівцях. Березень 1917.

налістич. істориків Д. Дорошенка, П. Христюка, М. Грушевського та ін. ігнорується революц. боротьба нар. мас, фальсифікуються істор. події. Наук. праці рад. істориків повністю спростовують подібні вигадки і відтворюють справжню картину історії Л. б.-д. р. на Україні.

Літ.: Л е н і н В. І. Твори. Вид. 4: т. 21. Кілька тез; т. 23. Начерк тез 4 (17) березня 1917 року.— Листи з далека.— Товаришам, які мучаться в полоні.— Революція в Росії і завдання робітників усіх країн.— Про завдання РСДРП в російській революції; т. 24. Про завдання пролетаріату в даній революції.— Про двовладдя.— Листи про тактику.— Завдання пролетаріату в нашій революції; т. 27. Сьомий з'їзд РКП(б) 6—8 березня 1918 р.; До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Збірник документів і матеріалів. К., 1970; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 — апрель 1918. Сборник документов и материалов, т. 1. К., 1957; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2. К., 1967; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1971; Харитонов В. Л. Лютнева революція 1917 року на Україні. Х., 1966; Сидорчук М. Т. Більшовики України в період першої світової війни і Лютневої революції (1914 — лютий 1917). Львів, 1966; Кошик А. К. Рабочее движение на Украине в годы первой мировой войны и Февральской революции. К., 1965; Шербина Й. Т. Робітничий клас України та його революційна боротьба в 1914—1917 роках. К., 1963; Гамрецький Ю. М. Ради робітничих депутатів України в 1917 році (Період двовладдя). К., 1966; Березов П. Сверхжене двуглавого орла. М., 1967.

Й. Т. Шербина (Київ).
«ЛЮТНІВА» 1913 НАРАДА ЦК РСДРП З ПАРТІЙНИМИ ПРАЦІВНИКАМИ — відбулася 26.XII 1912 — 1.I 1913 (8—14.I 1913) в Кракові. Названа «лютневою» з конспіративних міркувань. У нараді взяли участь члени ЦК РСДРП, більшовик-депутати 4-ї Держ. думи і представники парт. орг-цій Петербурга, Москви, України, Уралу, Кавказу, Центр. пром. р-ну. Нарада обговорила такі питання: 1) Доповіді з місць і про роботу ЦК; 2) Революц. піднесення, страйки і завдання партії; 3) Будівництво нелегальної орг-ції; 4) Думська с.-д. фракція; 5) Парт. преса; 6) Страхова кампанія; 7) Ставлення до ліквіда торства і про єдність; 8) Про «національні» с.-д. орг-ції. Центральне місце в роботі наради зайняла доповідь В. І. Леніна «Революційне піднесення». Нарада одноголосно прийняла розгорнуті резолюції у найважливіших питаннях діяльності партії, які написав і запропонував В. І. Ленін (про робітн. рух, діяльність с.-д. думської фракції, пресу, парт. будівництво та ін.). Нарада узагальнила досвід ро-

боти партії після *Шостої (Празької) Всеросійської конференції РСДРП* і відіграла важливу роль у розгортанні революц. роботи на місцях у період нового революц. піднесення.

Літ.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1. К., 1954; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2. К., 1967; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1971.
ЛЮЦЕНКО Олександр Охримович (12.VIII 1806 — 9.II 1884) — вітчизн. археолог. Будучи 1853—78 директором Керченського археол. музею, провадив розкопки скіфських та античних пам'яток (*Олександропільського кургану, Мелек-Чесменського кургану* та ін.) поблизу Керчі й на Таманському п-ові. Знахідки з цих пам'яток збагатили колекції Ермітажу і Керченського музею.
Літ.: М а р т і Ю. Ю. Сто лет Керченского музея. Керчь, 1926.
Е. В. Яковенко (Київ).

ЛЯБУРБ (Labourbe) Жанна-Марі (8.IV 1877 — 2.III 1919) — активна учасниця боротьби проти іноземної інтервенції в СРСР. Н. у містечку Ла-Палісі (Франція) в сел. сім'ї. В 1896 переїхала в м. Томашів Люблінської губ., де працювала вчителькою. В 1918 вступила до РСДРП(б). Брала активну участь у революц. роботі, розповсюджувала марксистську л-ру. В 1918 працювала в моск. орг-ціях РСДРП(б). В серпні 1918 стала одним з організаторів Франц. комуністич. групи в Москві і була обрана її секретарем. У лютому 1919 послана ЦК РКП(б) в Одесу, де ввійшла до складу підпільного обкому КП(б)У і президії «Іноземної колегії» при Одеському обласному комітеті КП(б)У. Проводила велику агітаційну роботу серед франц. військ в Одесі. 1.III 1919 була заарештована франц. контролрозвідкою і вночі проти 2.III розстріляна. В. І. Ленін високо оцінив її мужність і героїзм (див. Твори, т. 30, с. 150). Портрет, с. 49.

Літ.: Исаева Г. М. Новое о Жанне Лябурб. «Вопросы истории», 1970, № 6.

ЛЯГІН Віктор Олександрович (підпільне прізвище — К о р н е в; 31.XII 1908—17.VII 1943) — один з керівників парт. підпілля в Миколаєві під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, майор, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1939. Н. на ст. Сельцо (тепер Брян. обл.) в сім'ї залізнич. службовця. В 1934 закінчив Ленінгр. індустріальний ін-т. В липні 1941 направлений у розпорядження Микол. обкому КП(б)У. У вересні 1942 об'єднав підпільні групи у «Миколаївський підпільний центр». Підпільники проводили значну роботу серед населення по розгортанню

боротьби проти фашист. окупантів, здійснили ряд диверсійних актів (зокрема, знищили військ. аеродром, спалили кілька великих військ. складів). У лютому 1943 був заарештований гестапо і розстріляний.

ЛЯДОВ (М а н д е л ь ш т а м) Мартин Миколайович (серпень 1872—6.I 1947) — професійний революціонер, історик. Член Комуністич. партії з 1893. Н. в Москві в сім'ї купця. Революц. діяльність почав 1891 в Москві. Один із засновників Московського «Робітничого союзу». В 1897—1902 — на засланні у Верхоянську. В 1903 емігрував за кордон. Делегат II з'їзду РСДРП, більшовик. Після з'їзду — агент закордонного відділення ЦК, вів активну боротьбу проти меншовиків, учасник *наради 22-х більшовиків*, 1904 входив до складу *Бюро комітету більшовитів*. За дорученням В. І. Леніна Л., у зв'язі з підготовкою до скликання III з'їзду РСДРП, об'їздив більшовицькі орг-ції Києва, Одеси, Миколаєва та ін. міст України. Активний учасник революції 1905—07 в Петербурзі і Москві. В роки реакції примикав до одзовитів. У 1920 був відповідним в рядах РКП(б), працював на відповідальній парт. і госп. роботі. В 1923—29 — ректор Комунистичного ун-ту ім. Я. М. Свердлова, голова Головнауки. Був кандидатом у члени ВЦВК і ЦВК СРСР. Автор «Історії Російської соціал-демократичної партії» (1906) та спогадів.

ЛЯДСЬКА ТРАГЕДІЯ 1906 — антиурядовий масовий виступ селян у с. Лядському (тепер с. Червоне Монастирського р-ну Терноп. обл.) під впливом революції 1905—07 в Росії. Причиною виступу було малоземелля і безземелля, жорстока експлуатація селян. 26.II 1906 в с. Нижнівці (тепер Глумаського р-ну Ів.-Фр. обл.) відбулося сел. віче (збори) з приводу виборчої кампанії, в якому взяло участь 12 тис. селян навколишніх сіл, у т. ч. й Лядського. Віче переросло в антиурядовий мітинг. Між учасниками віча і жандармами відбулася сутичка. Вночі проти 28 лютого в Лядське прибув загін жандармів і солдатів. 30 активних учасників віча було заарештовано. Селяни вчинили опір, частину заарештованих вдалося звільнити. Сталася сутичка з жандармами, внаслідок чого 5 селян було вбито і багато поранено. Наступного дня село оточили війська. Почалася розправа над селянами. Заарештовано було 19 чол. Незабаром в Бучачі відбувся суд, який засудив учасників виступу селян до різних строків тюремного ув'язнення.

Лит.: Д о в г а л ь І. Вплив російської революції 1905 року на розвиток революційного руху в Галичині. К., 1952; К о м п а н і є ц ь І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. (1900—1919 роки). К., 1960.

І. П. Герета (Тернопіль).

ЛЯПУШКІН Іван Іванович (4.XI 1902—23.IX 1968) — рад. археолог-славист, доктор істор. наук (з 1961). Н. в слободі Саврусі (тепер Куйб. обл.) в сім'ї сільс. ковала. В 1930 закінчив істор. відділення Ленінгр. пед. ін-ту. З 1935 працював у Ленінгр. відділенні Ін-ту археології АН СРСР. Розкопував ряд пам'яток залізного віку на тер. України, зокрема *Новотроїцьке городище*. Створив концепцію істор. розвитку слов'янства в 6—9 ст., розробляв питання про співвідношення слов. культури 6—9 ст. з більш ранніми й синхронними культурами осілого населення Сх. Європи.

Тв.: Днепровское лесостепное левобережье в эпоху железа. М.—Л., 1961; Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства (VIII — первая половина IX в.). Л., 1968.

Лит.: Памяти Ивана Ивановича Ляпушкина. «Советская археология», 1969, № 3.

ЛЯСКОРОНСЬКИЙ Василь Григорович [5.I 1860 (24.XII 1859 с. ст.) — 1.I 1928] — укр. історик та археолог. Н. в м. Золотоноші (тепер Черк. обл.) в дворянській сім'ї. В 1885 закінчив істор.-філол. факультет Київ. ун-ту. В 1903—07 — приват-доцент Моск., 1907—09 — Київ. ун-тів. У 1909—22 — професор Ніжин. істор.-філол. інституту. Осн. праці Л.: «Історія Переяславської землі з найдавніших часів до половини XIII ст.» (К., 1897), «Гійом-Левассер де Боллан і його історико-географічні праці про Південну Росію» (К., 1901), «Іноземні карти і атласи XVI і XVII ст., що стосуються Південної Росії» (К., 1898), «Знахідки римських монет в області Середнього Придніпров'я» (М., 1901), «Київський Вишгород в удільно-вічовий час» (К., 1913), «Римські монети, які знайдено на території м. Києва» (К., 1927). Л. розробляв питання істор. географії, нумізматики, істор. топографії та ін. допоміжних істор. дисциплін. За рад. часів вивчав нумізматику матеріали з території України.

ЛЯСОТА (Lassota) Еріх (бл. 1550—1616) — австр. дипломат. Н. в Сілезії в шляхет. сім'ї. Вчився в Лейпцігському і Падуанському ун-тах. У 1594 за дорученням австр. імператора Рудольфа II виїхав до Запорізької Січі, щоб запросити запорізьких козаків на імператорську службу для участі у війні проти турків. Залишив щоденник (охоплює 1573—94, виданий нім. мовою в Галле 1854 і 1866, частина рос. мовою в Петербурзі 1873), в якому подано важливі відомості з історії Польщі, Молдавії та України. Дав картину політ. життя і побуту Запорізької Січі, опис укр. міст (Києва, Львова, Луцька, Прилук, Кам'янець, Проскурова, Хмільника тощо). Л. одним з перших відмітив класові суперечності між запорізькою старшиною і рядовим козацтвом.

ЛЯТОШІНСЬКИЙ Борис Миколайович [3.I 1895 (22.XII 1894 с. ст.) — 15.IV 1968] — укр. рад. композитор, нар. артист УРСР (з 1968), професор (з 1935). Н. в Житомирі в сім'ї вчителя. У 1918 закінчив юрид. факультет Київ. ун-ту, 1919 — Київ. консерваторію. З 1920 — викладач Київ. консерваторії. Автор опер «Золотий обруч» (1929), «Шорс» (1937), 5 симфоній (1919, 1936, 1954, 1963, 1966—67), «Українського квінтету» (1942), симфоніч. балади «Гржина» (1955), симфоніч. поем «Возз'єднання» (1949—50), «На берегах Вісли» (1958), кантати «Заповіт» (1939), струнних квартетів, романсів, хорів, обробок укр. нар. пісень та романсів, музики до кінофільмів і драм. вистав. Держ. премія СРСР, 1946, 1952. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1971. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

Лит.: А р х и м о в и ч Л. Б. М. Лятошинський. «Мистецтво», 1955, № 1; З а п о р о ж е ц Н. Б. Н. Лятошинський. М., 1960 [біобіогр. с. 142—174]; Г о р д і й ч у к М. Митець-громадянин. «Мистецтво», 1968, № 5.

ЛЯШКО Олександр Павлович (н. 30.XII 1915) — парт. і держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1942. Н. у м. Міллерово (тепер Рост. обл.) в робітн. сім'ї. Трудову діяльність почав 1930 на ст. Родакове Донецької з-ці. В 1935 закінчив Донец. дорожньо-механічний технікум (м. Артемівськ). У 1935—37 — механік автобазу коксохімічного з-ду в м. Кадіївці, зав. учбовою частиною школи автомеханіків у м. Артемівську. В 1937—41 вчився в Донец. індустріальному ін-ті (закінчив 1947). В 1941—45 — в Рад. Армії. В 1945—52 працював на Новокраматорському маш.-буд. з-ді: інженером, заст. начальника цеху, заст. директора з-ду, секретарем парткому. В 1952—54 — перший секретар Краматорського міськкому КП України;

Ж. Лябурб.

Б. М. Лятошинський.

О. П. Ляшко.

П. І. Лященко.

1954—57 — секретар, 1957—60 — другий секретар, 1960—63 — перший секретар Донец. обкому партії; з січня по липень 1963 — перший секретар Донец. промислового обкому КП України. В 1963—66 — секретар, 1966—69 — другий секретар ЦК КП України. З червня 1969 — Голова Президії Верховної Ради УРСР, з липня 1969 — заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. На ХХІІ — ХХІV з'їздах КПРС обирався членом ЦК КПРС, на ХХІ—ХХІV з'їздах КП України — членом ЦК КП України. З 1963 — член Президії, з 1966 — член Політбюро ЦК КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 5—8-го скликань; з 1969 — член Президії Верховної Ради СРСР. Депутат Верховної Ради УРСР 5—8-го скликань; з 1967 — член Президії Верховної Ради УРСР. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

ЛЯЩЕНКО Петро Іванович (22. X 1876—24. VII 1955) — укр. і рос. рад. економіст та історик нар. г-ва; чл.-кор. АН СРСР (з 1943), акад. АН УРСР (з 1945), доктор економіч. наук (з 1935), професор (з 1913), засл. д. н. РРФСР (з 1943). Н. в м. Саратові в сім'ї службовця. У 1899 закінчив фіз.-матем. факультет (відділ природознавства), 1900 — юрид. ф-т (економіч. відділ) Петерб. ун-ту. З 1903 — приват-доцент Петерб. ун-ту. В 1905 був депутатом Петерб. Ради робітничих депутатів, керував с.-д. клубами. За революц. діяльність зазнав репресій з боку царського уряду. В 1908—22 працював у вузах Петербурга, Томська, Новочеркаська. З 1922 працював у моск. вузах та Ін-ті економіки АН СРСР. З 1945 — старший наук. співробітник Ін-ту економіки АН УРСР. Праці Л. присвячені аграрному питанню, економіч. районуванню, різним галузям економіки, історії нар. г-ва СРСР та історії економіч. думки. Найзначніша — тритомна «Історія народного господарства СРСР» (вид. 4. М., 1956). Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. Держ. премія СРСР, 1949.

Тв.: Крестьянское дело и пореформенная землеустроительная политика. Томск, 1915; Очерки аграрной эволюции России, т. 1. Л., 1925; Социальная экономия сельского хозяйства, т. 1—2. М.—Л., 1930; У к р п е р е к л. — Історія народного господарства СРСР, т. 1—2. К., 1951—52.

Лит.: Вірник Д. Ф. Життя і наукова діяльність академіка АН УРСР П. І. Лященко. «Вісник АН УРСР», 1957, № 1; Киктенко Т. П., Скокан Е. И. Петр Иванович Лященко. 1876—1955. Библиографический указатель. К., 1961.

В. П. Теплицкий (Київ).

ЛЬВІВ — місто, обласний центр УРСР, на р. Подтві (притока Бугу). Великий вузол залізниць і автошляхів. Аеропорт. 553 тис. ж. (1970). Точна дата заснування невідома. Археол. пам'ятки свід-

чать про існування на тер. сучас. Л. поселень епохи *неоліту* (3-є тис. до н. е.) та пізніх часів, зокрема давньорус. селища. В 2-й пол. 40 — на поч. 50-х рр. 13 ст. галицько-волинський князь *Данило Романович Галицький* збудував замок на Княжій горі (тепер Високий замок), названий ім'ям його сина *Льва Даниловича*. Вперше Л. згадується в давньорус. літописах, за уточненими даними, під 1256. У 1259 за наказом тат. воєводи Бурундая замок було знищено. Проте незабаром його відбудували. Завдяки своєму вигідному географ. розміщенню на перехресті великих торг. шляхів Л. швидко зріс і перетворився на значний торг. і ремісничий центр, який підтримував зв'язки з давньорус. князівствами і країнами Зх. Європи та Близького Сходу. Крім місцевого населення, що підлягало князівській владі, у Л. оселилося чимало вірм., польсь., нім., евр. та ін. купців і ремісників, які об'єднувалися в окремі громади. Певний час Л. був гол. містом *Галицько-Волинського князівства*. В 1340 у Л. вдерлося військо польсь. короля *Казимира III*. Але невдовзі повстале населення Галицького князівства на чолі з боярином *Д. Дедьком* вигнало загарбників. Після тривалої боротьби Л. 1349 захопили польсь. феодали. В 1356 Казимир III надав Л. *магдебурзьке право*. Одночасно багаті польсь. і нім. купці дістали широкі станові привілеї, що дало їм можливість захопити керівні посади в міському самоврядуванні. В 1370 Л. тимчасово підпав під владу феодал. Угорщини. В 1387 польсь. феодалам вдалося захопити Л. Спираючись на купецький патріат, польсь.-шляхет. загарбники нещадно визкували політично безправні трудящі маси. Це зумовило ненастанну гостру класову боротьбу, що поєднувалася з нац.-визвольним рухом. У середині 15 ст. Л. став адм. центром *Руського воєводства*. У 80-х рр. 16 ст. виникло *Львівське братство*, яке відіграло значну роль у боротьбі зх.-укр. населення проти польсь.-шляхет. панування. В 16—17 ст. дальшого розвитку набували економіч. і культурні зв'язки Л. з Правобережною, Лівобережною Україною і Рос. д-вою.

Населення Л. брало активну участь у визвольному русі укр. народу проти польсь.-шляхет. загарбників, зокрема під час нар.-визвольної війни 1648—54. Укр. населення Л. чинило рішучий опір політиці насильственного ополячування та покатоличення. В 16—18 ст. жителі Л. брали участь у боротьбі проти тур.-тат. агресії і швед. загарбників. У 18 ст. у Л. з'явилися капіталістичні мануфактури й майстерні. Дальший процес розвитку капіталістич. відносин посилювався після першого поділу Польщі (1772) і загарбання Галичини Австрією. З того часу Л. став адм. центром створе-

ної австр. провінції «Королівство Галичини і Лодомерії». Скасувавши у 80-х рр. 18 ст. давню систему управління міста за магдебурзьким правом, австрійський уряд замінив її царським чиновницьким апаратом і запровадив жорстокий бюрократично-поліцейський режим. У 1-й пол. 19 ст. у зв'язку з розвитком капіталістич. пром-сті у Л. зменшилася кількість цехових ремісників і натомість зросла чисельність найманих робітників. Одночасно погіршилося матеріальне становище трудящих і посилюєся нац. гніт.

У 30—на поч. 40-х рр. 19 ст. у Л. діяв гурток прогресивної молоді «*Руська трійця*». Бурхливі події розгорнулися у Л., коли в Австрії 1848 вибухнула бурж. революція. В березні 1848 у Л. відбулися великі демонстрації, а в листопаді — *Львівське збройне повстання 1848*.

Пром-сть у Л. розвивалася дуже повільно. Хоч ряд пром. і торг.-кредитних закладів у ньому належав укр. буржуазії, однак провідну роль в економіці міста відгравали іноземні капіталісти, які володіли переважною більшістю пром. підприємств і банків. Після 60-х рр. 19 ст. в міському управлінні Л. змінив вплив польс.-шляхет. шовіністичних елементів, які спільно з австр. чиновниками посилювали гноблення укр. трудящих.

У 70-х рр. 19 ст. у Л. почав розгортатися робітн. рух, виникли нелегальні робітн. соціалістич. гуртки. Велику роль у згуртуванні робітників відіграли газ. «*Праця*» та створений на поч. 80-х рр. Робітничий комітет, у складі якого були І. Франко, М. Павлик, А. Маньковський, Й. Данилюк та ін. В 1890 робітники Л. вперше на Україні святкували Перше травня (див. *Львівська майка 1890*). В 1893 у Л. виникло *Наукове товариство імені Шевченка*.

В 90-х рр. у Л. набув дальшого розмаху страйковий рух. Ще з більшою силою розгорнувся робітн. рух на поч. 20 ст. У Л. розповсюджувалася марксистська л-ра, майже щорічно відбувалися страйки й демонстрації, що супроводилися сутичками з поліцією (див. *Львівський загальний страйк будівельників 1902*). В 1901—03 Л. був одним з пунктів, через який нелегально переправлялася в Росію ленінська газ. «*Искра*». В 1902 у Л. вперше укр. мовою видано «*Маніфест Комуністичної партії*». Великого піднесення набув революц. рух у Л. під впливом революції 1905—07 в Росії. 31.І 1905 у Л. відбулася масові збори, на яких робітники вітали рос. революцію. В жовтні — листопаді 1905 проходив заг. політ. страйк.

Вирішальний вплив на розвиток революц. руху мала Велика Жовтн. соціалістична революція 1917. В січні 1918 трудящі Л. приєдналися до заг. політ. страйку робітників Австро-Угорщини. Після розпаду Австро-Угорщини владу у Л. 1.ХІ 1918 захопила бурж.-націоналістична «Українська національна рада» Галичини, яка 13.ХІ 1918 проголосила створення т. з. «*Західноукраїнської народної республіки*». 21.ХІ 1918 Л. загарбала бурж.-поміщицька Польща. За окупаційного режиму у Л. були хронічні застій в економіці міста, масове безробіття, жорстока експлуатація та надзвичайно низький життєвий рівень трудящих. За офіційними даними 1936 у Л. було понад 30 тис. безробітних. Соціальний гніт переріпався з нац. утисками.

Робітники Л. під керівництвом *Комуністичної партії Західної України* постійно вели боротьбу проти окупаційного режиму бурж.-поміщицької Польщі, за соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною (див. *Львівська політична демонстрація 1922*, *Львівський страйк робітників 1929—30*, *Львівський страйк*

будівельників 1936). Найвишого піднесення ця боротьба досягла в квітні 1936 (див. *Львівський виступ робітників 1936*). Велике значення для об'єднання сил прогресивного табору мав скликаний у Л. *антифашистський конгрес діачів культури 1936*. 22.ІХ 1939 Л. був визволений рад. військами від польс. окупантів. 26—28.Х 1939 у Л. відбувалися засідання *Народних Зборів Західної України*, які прийняли Декларацію про встановлення Рад. влади і возз'єднання Зх. України в єдиній Укр. Рад. державі. 4.ХІ 1939 Л. став центром новоствореної Львівської області УРСР. На поч. Великої Вітчизн. війни в місто 30.VI 1941 вдерлися нім.-фашист. загарбники. За допомогою укр. бурж. націоналістів вони знищили понад 150 тис. мирних жителів міста. Під керівництвом комуністів трудящі Л. наполегливо вели боротьбу проти нім.-фашист. загарбників та їхніх прислужників — укр. бурж. націоналістів. У місті діяла підпільна орг-ція «*Народна гвардія*». У Л. на поч. 1944 здійснив ряд операцій рад. партизан-розвідник М. І. Кузнецов. 27.VII 1944 Л. визволили рад. війська. За післявоєнні роки трудящі Л. за допомогою всіх братніх народів СРСР перетворили місто на один з великих індустріальних і культурних центрів Рад. України. В 1971 Л. нагороджено орденом Леніна.

У Л. діє бл. 165 пром. підприємств. Розвинуті галузі промисловості: маш.-буд., приладобуд., електротех. й металооброб. (заводи: автобусний, автотранспортний, фрезерних верстатів, с.-г. машин, кінескопів, телевізійний), нафто-хімічний (нафтопереробний, хіміко-фармацевтичний заводи), легка, харчова, буд. матеріалів, поліграфічна. У Л. 103 загальноосв., 7 спеціальних шкіл; 10 вузів, зокрема ун-т, політех., лісотех., медичний ін-ти, ін-т фізичної культури, консерваторія та ін.; 25 серед. спец. навч. закладів. 8 музеїв, телецентр. Ін-ти АН УРСР: суспільних наук, фізико-мех., геології та геохімії горючих копалин, ряд ін. н.-д. установ. Виходять журн. «Жовтень», 4 газети. Книжково-журнальне в-во «Каменярь» і в-во Львів. ун-ту. Відділення творчих спілок — письменників, композиторів, художників, архітекторів, журналістів. Театри: опери та балету, укр. драматичний, юного глядача, Рад. Армії; філармонія, заслужена хорова капела «Трембіта». У Л. збереглися численні пам'ятки архітектури (церква Миколи, 13—17 ст.; т. з. Чорна кам'яниця та будинок Корнякта, 16 ст.; каплиця Боїмів, 17 ст.; собор св. Юра, 18 ст., та ін.). У Л. працювали рос. першодрукар І. Федоров, відомі художники М. Петрахнович, Н. Зубрицький, М. І. Івасюк, І. І. Труш. З Л. пов'язана діяльність І. Я. Франка, М. І. Павлика, О. С. Терлицького. Тут жили і працювали Я. О. Галан, С. Тудор, О. Я. Гаврилюк, П. С. Козланюк. З Л. пов'язана артистична діяльність О. П. Мишуги, С. А. Крушельницької та ін. Споруджено пам'ятники: В. І. Леніну, А. Міцкевичу, М. І. Кузнецову. Встановлено пам'ятник танкістам, що загинули 1944 під час визволення міста. Відкрито меморіальне кладовище «Холм Слави», де поховано рад. воїнів, що загинули в боях проти гітлерівських загарбників за визволення Вітчизни. Іл. див. с. 53, 54.

Літ.: Нариси історії Львова. Львів, 1956; Радянський Львів. 1939—1955. Документи й матеріали. Львів, 1956; Нельговський Ю. П., Шуляр А. М. Львів. К., 1969; Лазеба Е. М., Воробйова Т. О. 700 років міста Львова. Бібліографічний покажчик літератури. Львів, 1956.

А. Г. Язодзіньський (Львів).
ЛЬВІВСЬКА БРАТСЬКА ДРУКАРНЯ — один із закладів *Львівського братства*. Засновники його 1585 закупили заставлене у лихваря дру-

карське устаткування І. Федорова і, доповнивши його новим обладнанням, відкрили друкарню. В 16—18 ст. Л. б. д. відіграла визначну роль у культ. житті Зх. України, в боротьбі укр. народу проти нац. гноблення і насаджування уніатства, в розвитку освіти на зх.-укр. землях. Крім церковно-богослужбових книг, в ній друкувалась учбова л-ра. В 1591 вийшли перші видання: грец.-старослов. граматика «Адельфотес» і «Просфонема» — найстаріший в сх.-слов. л-рах друкований збірник віршів для декламування. Було також надруковано вірші П. Беринди, драм. твори А. Скульського, І. Волковича, твори М. Козачинського та ін. Існувала до 1788.

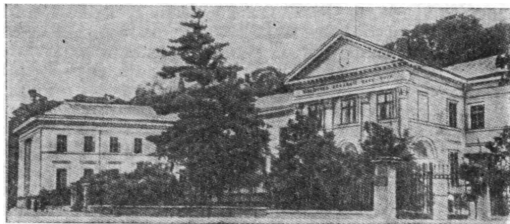
Лит.: И с а е в и ч Я. Д. Издательская деятельность Львовского братства в XVI—XVIII веках. В кн.: Книга. Исследования и материалы, сб. 7. М., 1962.

Львівська братська школа — перша братська школа на Україні, засн. 1586 *Львівським братством*. У Л. б. ш., згідно з її статутом, вчилися діти різних станів. Навчання провадилося тодішньою укр. літ. мовою. Вивчали слов., грец., лат. мови (граматика, риторика, піітика), діалектику, а також арифметику, геометрію, астрономію, філософію, богослов'я, музику. Л. б. ш. мала значний вплив на розвиток освіти не тільки на Україні, а й в Білорусії, Молдавії, Волощині та ін. країнах. Вона виховала чимало видатних громад. і культ. діячів. З 2-ї пол. 17 ст. занепада, припинила існування в кінці 18 ст.

Лит.: М е д и н с ь к и й Е. М. Братські школи України і Білорусії в XVI—XVIII століттях. К., 1958 [бібліогр. с. 208—209]; И с а е в и ч Я. Д. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966.

Львівська державна консерваторія імені М. В. Лисенка — вищий муз. навч. заклад УРСР. Засн. 1939 на базі Вищого муз. інституту ім. М. В. Лисенка у Львові (існував з 1903) та консерваторії Польського муз. т-ва (існувало з 1838). У 1971 мала ф-ти: композиторський, істор.-теоретичний, вокальний, фортепіанний, оркестровий та диригентський. Є заочне і вечірнє відділення. У 1970/71 навч. р. на всіх ф-тах консерваторії навчався 851 студент. За роки Рад. влади консерваторію закінчило понад 1770 спеціалістів. Консерваторія має 6-ку (бл. 113 тис. прим.), оперну студію, дит. муз. студію, вокальну студію для дорослих. При консерваторії є середня спец. муз. школа-інтернат ім. С. А. Крушельницької.

Львівська залізниця — одна із залізниць Рад. Союзу. Проходить у межах УРСР і обслуговує зх. області республіки, а також забезпечує експортно-імпорتنі перевезення. Довжина її 4552 км. Будівництво Л. з. почалося 1861, коли було споруджено двоколіїну дільницю Перемішль — Львів. Згодом її продовжено до Підволочиска (1871), збудовано дільниці Здолбунів — Ровно — Ковель (1887), Олевськ — Сарни — Ковель (1902) тощо. Залізничники Л. з. брали участь у *Львівському політичному страйку 1918*. Після загарбання тер. Зх. України панською Польщею робітники Л. з. активно боролися проти соціального і нац. гноблення, за воз'єднання з Рад. Україною, брали участь у численних страйках, демонстраціях, маніфестаціях (див. *Львівська політична демонстрація 1922*, *Львівський виступ робітників 1936* та ін.). Після воз'єднання Зх. України з УРСР (1939) здійснювалися великі роботи по тех. переоснащенню г-ва з-ці, що значно збільшило її пропускну спроможність. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 нім.-фашист. загарбники заподіяли г-ву

Будинок Львівської наукової бібліотеки імені В. С. Стефаніка Академії наук Української РСР.

з-ці збитків на 1247 млн. крб. У післявоєнний період з-цю відбудовано, тривало далі її тех. переоснащення. Питома вага теплової і електровонової тяги на Л. з. 1969 становила 93,2%. За 1959—69 впроваджено 45 тис. винаходів і раціоналізаторських пропозицій, які дали економію понад 14 млн. крб. Колектив з-ці змагається за звання магістралі комуністич. праці. 45 підприємств з-ці присвоєно звання колективів комуністич. праці. На Л. з. працює багато новаторів і передовиків виробн., серед них Герої Соціалістич. Праці В. С. Бучинський, В. П. Бешпа, Є. Н. Федорченко. До послуг залізничників 19 клубів та палаців культури, 22 лікарні, 50 дит. установ (садків і ясел), пансіонат на Чорному морі, санаторій у Трускавці тощо.

Львівська історична школа — один з бурж.-ліберальних напрямів польс. істор. науки в останній чверті 19 — на поч. 20 ст., що ґрунтувався на ідеях *позитивізму*. Центрами Л. і. ш. були Львів. ун-т, Польс. істор. т-во (засноване 1886) та його орган «Kwartalnik historyczny» («Квартальник історичний»). Главою Л. і. ш. був К. Ліске. На відміну від *Варшавської історичної школи* та *Краківської історичної школи*, Л. і. ш. не мала чіткої ідеологічної платформи. В політ. відношенні її представники (А. Прохаска, Ф. Папее та ін.) були лояльними до Габсбурзької монархії. Проблематика їхніх досліджень обмежувалася феод. періодом історії Польщі. Питання історії України Л. і. ш. висвітлювала з позицій виправдовування експансії польс. магнатів і шляхти на укр. землі.

Львівська маївка 1890 — перша маївка на Україні. В березні 1890 у Львові було створено Робітн. к-т для підготовки святкування 1-го Травня. До складу к-ту увійшли робітники багатьох професій. І. V біля міської ратуші зібралось 4 тис. робітників різних національностей. В односторонньому прийнятій резолюції вони вимагали скорочення робочого дня, заборони дитячої праці, створення легальних робітн. спілок, свободи друку, введення заг. виборчого права. Маївка 1890 показала значне зростання класової свідомості львів. робітників.

Лит.: Історія Львова. Короткий нарис. Львів, 1956 [бібліогр. с. 281—291]; М а к а е в В. Робітничий клас Галичини в останній третині XIX ст. Львів, 1968; С в е ж и н с ь к и й П. Перші маївки в Галичині. «Радянський Львів», 1949, № 5.

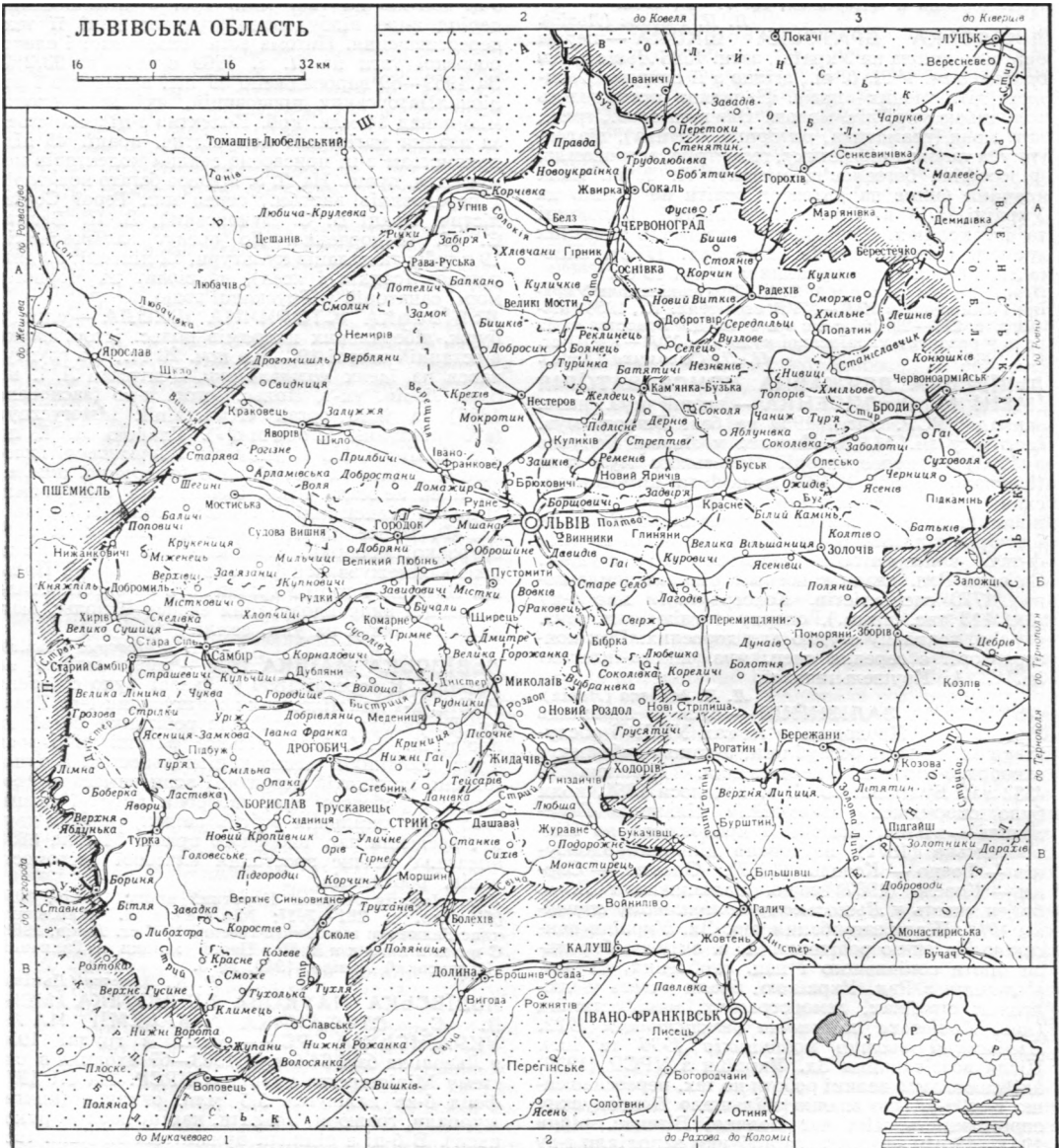
Львівська наукова бібліотека імені В. С. Стефаніка Академії наук Української РСР — засн. в грудні 1939 у Львові на базі 84 б-к. У 1963—69 входила в систему Міністерства культури УРСР. На 1. I 1971 фонд б-ки налічував 5,5 млн. одиниць (книги, журнали, гравюри, плакати, карти, ноті та рукописи). В б-ці є рідкісні прижиттєві видання тво-

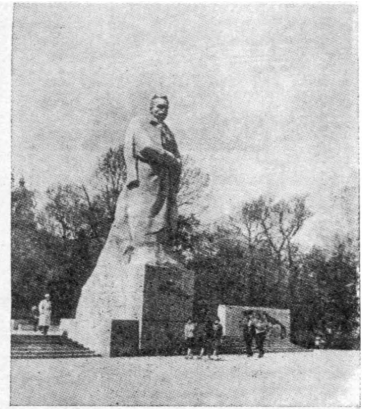
рів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, перші видання творів класиків укр. та рос. л-р, велика колекція стародруків, рідкісні гравюри, карти. Рукописні фонди 6-ки налічують бл. 100 тис. одиниць зберігання (1971). Серед них — найповніша збірка матеріалів (починаючи з 15 ст.) з питань суспільно-політ., економічних і культурних відносин в Галичині, Білорусії, Литві та ін.; матеріали до історії визвольної війни укр. народу 1648—54, історії подій 1848 в Галичині, історії проникнення і поширення ідей соціалізму на Україні. Становлять цінність автографи видатних діячів культури. Б-ка веде велику наук. і довідково-бібліогр. роботу, видає бібліогр. покажчики з л-ри, мистецтва, техніки та ін., подає наук. і

методично-організаційну допомогу 6-кам академ. установ зх. областей УРСР. Проводить книгообмін з наук. установами й 6-ками Рад. Союзу та ін. соціалістич. країн.

Літ.: Іванці в Є. М. Державна наукова бібліотека. В кн.: Широкі горизонти науки. Львів, 1969; К у ш О. П. Львівська державна наукова бібліотека за 25 років, 1940—1965 рр. Бібліографічний покажчик. Львів, 1965. Б. М. Іванців (Львів).

ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСТЬ — область у складі УРСР. Утворена 4.XII 1939. Розташована в зх. частині УРСР. На Пн. Сх. і Пд. межує з Волинською, Ровенською, Тернопільською, Ів.-Франківською та Закарпатською обл. УРСР. На Зх. області проходить держ. кордон СРСР з ПНР.

Булвар Т. Г. Шевченка у Львові (ліворуч). Пам'ятник І. Я. Франку у Львові. 1964.

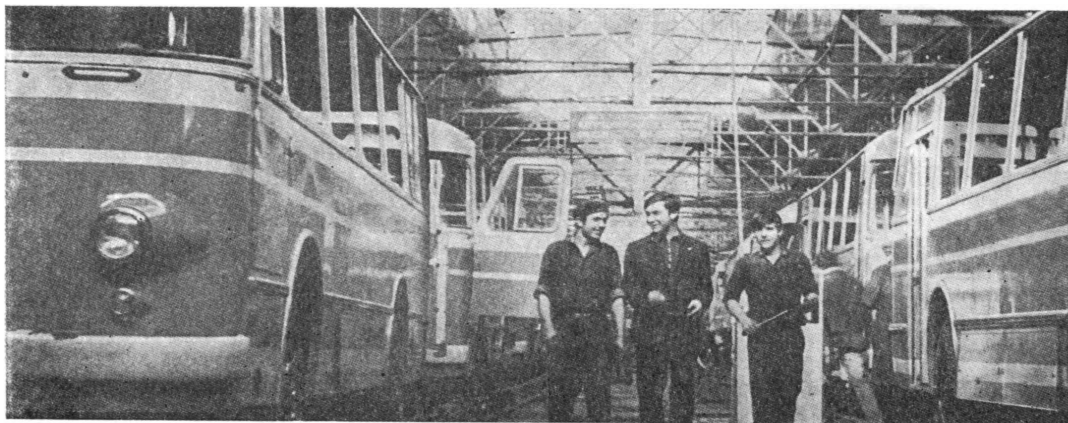
Пл. 21,8 тис. км². Нас. 2429 тис. чол. (1970). За переписом 1970, українців — 87,9%, росіян — 8,2%, поляків — 1,7%, ін. національностей — 2,2%. Пересічна густина нас. — 111,4 чол. на 1 км². Міське нас. становить 47%. У Л. о. 20 районів, 37 міст, 38 с-щ м. т. і 1896 сільс. нас. пунктів. Обласний центр — м. Львів (553 тис. чол., 1970). Рельєф Л. о. різноманітний. У пн. частині лежить Верхньобузько-Стирська рівнина (висота 100—200 м), заболочена в межиріччя Зх. Бугу і Стиру, в центр. частині — Подільська височина, пн.-зх. частина якої має назву Гологори (г. Камула — 471 м). На Пд. від Подільської височини простягається Сансько-Дністровська рівнина. Пд. частину Л. о. займають передгір'я та Сх. Карпати (г. Пікуй — 1405 м та ін. гори). Корисні копалини: кам'яне й буре вугілля, нафта, природний горючий газ, сірка, калійна і кухонна сіль, торф, а також різноманітні буд. матеріали. Л. о. багата мінеральними джерелами, на базі яких діють бальнеологічні курорти Великий Любін, Моршин, Немирів, Трускавець та ін. Клімат помірно континентальний. По тер. Л. о. протікають річки: Дністер з притоками Стрем, Верещицею, Щерком, Зуборою і Бистрицею; Стир (басейн р. Прип'яті), Буг (басейн р. Вісли) з притоками Повтовою, Ратою і Солокією, а також притоки Сану—Вишня і Шкло. На тер. Л. о. переважають сірі й темно-сірі опідзолнені ґрунти, чорноземи звичайні та опідзолнені.

На тер. сучас. Л. о. люди жили з часів пізнього палеоліту. До виникнення Давньорус. д-ви тут жили сх.-слов. племена *дулібів* і *білих хорватів*. У кін. 10 — серед. 12 ст. ця територія входила до складу *Київської Русі*, з серед. 12 ст. — Галицького і Володимиро-Волинського князівств, з 1199 — *Галицько-Волинського князівства*. В 2-й пол. 40 — на поч. 50-х рр. 13 ст. *Данило Романович Галицький* заснував м. Львів. У 1241 монголо-татари розгромили і пограбували багато галицьких міст. В 1246 Данило Романович Галицький визнав залежність від Золотої Орди.

В 1340 польс. король *Казимир III* вчинив напад на Галичину, але зазнав поразки. Після запеклої боротьби польс. феодалам 1349 вдалося загарбати більшу частину Галичини. Однак 1370 її захопили угор. феодали. В 1387 польс. феодали відновили своє панування. Вони захопили величезні маєтності і встановили режим жорстоких утисків. З 15 ст. тер. сучас. Л. о. входила до скла-

ду Руського і Белзького воєводства. Закріпачене селянство і міська біднота боролися проти польс. і укр. магнатів та шляхти, проти політики насильницького ополучування та засилля католицької і уніатської церков (див. *Брестська церковна унія 1596*). В 16—18 ст. розгорнувся опришківський рух (див. *Опришки*) та загострилася ідеологічна боротьба братств проти нац. гніту і релігійних утисків (див. *Львівське братство*, *Гологірське братство*). В 16—17 ст. діяли друкарні *І. Федорова*, *М. Сльозки* у Львові, *Львівська братська друкарня*, *Унієська друкарня*. Великого піднесення досяг нац.-визвольний рух під час *визвольної війни українського народу 1648—54* під проводом Б. Хмельницького. Похід сел.-козац. війська 1648 на Львів викликав нар. повстання в Жидачеві, Дрогобичі, Яворові, Краківці, Янові та масові збройні виступи селянства проти панування шляхет. Польщі. В 1655 укр.-рос. війська на чолі з Б. Хмельницьким і В. В. *Бутурліним* визволили майже всю Сх. Галичину, але в зв'язку з нападом крим. татар невдовзі відступили до Дніпра. За *Андрусівським перемир'ям 1667* і *«Вічним миром» 1686* зх.-укр. землі залишилися під владою шляхет. Польщі. За першим поділом Польщі (1772) Галичину загарбала феод. Австрія. Зберігаючи панівне становище польс. магнатів і шляхти, австр. абсолютизм щодо укр. трудящого населення провадив політику жорстокого колоніального гноблення та насильницького понімежування. В кін. 18—1-й пол. 19 ст. в умовах загострення кризи феод.-кріпосницької системи і розвитку капіталістич. відносин та зростання соціального і нац. гніту посилювалася антифеод. боротьба селянства. Сел. заворушення охопили Якубову Волю — 1819, Сколе — 1824, Комарне (див. *Комарнівецьке селянське заворушення 1817—22*) та ін. села. Масові сел. виступи відбулися під час *Галицького селянського повстання 1846*. В 1848 в Австрії вибухнула бурж. революція, внаслідок якої було скасовано кріпацтво. Однак австр. реакції за військ. допомогою рос. царизму вдалося придушити революц. рух і зберегти своє панування. Проводячи колоніальну політику, штучно гальмуючи пром. розвиток, австр. реакція перетворила зх.-укр. землі на аграрний придаток Австро-Угорщини. Велику роль у визвольному русі 70—90-х рр. 19 ст. на Галичині відіграв революціонер-демократ, видатний укр. письменник *І. Я. Франко*. В кінці 19 — на поч. 20 ст. під впливом піднесен-

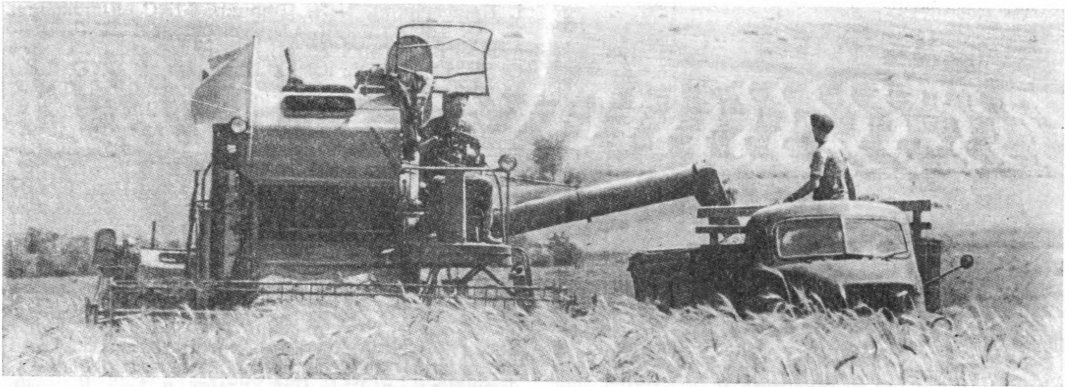

Складальний цех Львівського автобусного заводу.

ня революц. руху в Росії, поширення марксистських ідей на зх.-укр. землях загострилася визвольна боротьба, в авангарді якої стояв робітн. клас. Піднеслася хвиля робітн. страйків у Львові (див. *Львівський загальний страйк будівельників 1902*), Бориславі (див. *Бориславський страйк 1904*) і масових сел. виступів (див. *Галицький страйк селян 1902*). В 1901—03 через тер. Львівщини нелегально перевозили в Росію ленінську «Искру». Великий вплив на піднесення визвольного руху мала рос. революція 1905—07, під час якої відбувалися страйки і демонстрації солідарності у Львові, Перемишлі та ін. містах, сел. виступи в багатьох селах (див. *Галицький страйк селян 1906*). Соціальний і нац. гніт надзвичайно посилювався в роки 1-ї світової війни 1914—18. Нар. г-во краю зазнало значних руйнувань від воєнних дій. Великих страждань завдав мирному населенню кривавий терор австро-нім. імперіалістів. Початок новому етапу боротьби трудящих зх.-укр. земель за соціальне і нац. визволення поклала Велика Жовтн. соціалістич. революція. В січні 1918 відбулися виступи робітників Дрогобицько-Бориславського нафтового басейну, залізничників і трамвайників Львова та ін. У листопаді 1918 розпалася клаптикова Австро-Угорська імперія. Владу в Сх. Галичині захопили укр. бурж. націоналісти, які проголосили створення т. з. «*Західноукраїнської народної республіки*» (ЗУНР). Революц. боротьбу трудящих очолила створена в лютому 1919 Комуністична партія Сх. Галичини (з 1923 — *Комуністична партія Західної України*). В квітні проти контрреволюц. уряду ЗУНР вибухнуло *Дрогобицьке збройне повстання 1919*. В липні 1919 Сх. Галичину захопили війська бурж.-поміщицької Польщі. Влітку 1920 Червона Армія визволила частину Сх. Галичини, де було встановлено Рад. владу. Було створено *Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку*. Восени 1920 Сх. Галичину вдруге окупувала бурж.-поміщицька Польща. Було утворено Львівське воєводство. В умовах окупації становище робітників і селян значно погіршилось. Львівщина залишалася сировинним придатком для розвинутих у пром. відношенні центр. воєводств. Проводячи колонізаторську шовіністичну політику, правлячі кола бурж.-поміщицької Польщі намагалися насильно ополячити укр. трудящих. Зміцнювати режим колоніального гноблення їм допомагали укр. бурж. націоналісти та уніатське духовництво на чолі з митрополитом *А. Шеттицьким*. Незва-

жаючи на терор, криваві розправи польс. загарбників та зрадницькі дії укр. бурж. націоналістів, трудящі маси під проводом КПЗУ вели ненастанну боротьбу проти панування польс. поміщиків і капіталістів, за воз'єднання з Рад. Україною. Комуністи керували робітн. страйками 1921 (див. *Галицький робітничий страйк 1921*), політ. демонстраціями 1924, демонстраціями безробітних у Стрії та ін. містах 1926, масовими аграрними страйками сел. бідноти 1928—29, сел. повстаннями в Лиському, Турківському, Добромильському повітах 1932 (див. *Лиське повстання 1932*), барикадними боями львів. пролетаріату 1936, антифашист. демонстраціями 1937 та багатьма ін. революц. виступами нар. мас. За ініціативою комуністів відбувся *антифашистський конгрес діячів культури 1936* у Львові.

У вересні 1939 трудящі маси з братерською допомогою Червоної Армії назавжди визволилися з-під тяжкого соціального і нац. гніту бурж.-поміщицької Польщі. 26—28.X 1939 у Львові відбулися *Народні Збори Західної України*, які прийняли Декларацію про встановлення Рад. влади і воз'єднання Зх. України з Рад. Україною. 1.XI 1939 позачергова п'ята сесія Верховної Ради СРСР задовольнила прохання Нар. Зборів Зх. України і прийняла закон про включення Зх. України до складу СРСР з воз'єднанням її з Рад. Україною. 14.XI 1939 Верховна Рада УРСР, заслухавши заяву Повноважної Комісії Нар. Зборів Зх. України, ухвалила постанову про прийняття Зх. України до складу УРСР. Після воз'єднання зх.-укр. земель з УРСР було створено Львів. обласну парт. орг-цію, яка налічувала 4295 комуністів (1940). Комуністична партія і Рад. уряд накреслили заходи по ліквідації економіч. відсталості зх. областей УРСР. На Львівщині було націоналізовано 842 пром. підприємства, 230 тис. га землі, передано в користування селян понад 12 600 коней, 26 448 корів та ін. худоби. На 1.VI 1941 було створено 631 колгосп, де об'єдналися 31 910 сел. господарств. Дальше мирне соціалістичне будівництво перервав напад фашист. Німеччини на Рад. країну. В роки Великої Вітчизн. війни на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками території Л. о. діяв ряд підпільних орг-цій, партизан. загонів і груп на чолі з комуністами і комсомольцями. Активно боролися проти фашистів підпільна орг-ція «*Народна гвардія*», золочівський партизан. загін, партизан. загін ім. В. І. Чапаєва та ін.

Комбайни на полях колгоспу імені 40-річчя КП України Золочівського району.

У 1944 по тер. Л. о. успішний рейд здійснило партизан. з'єднання під командуванням М. І. Наумова. У Львові діяв рад. розвідник М. І. Кузнецов. На поч. жовтня 1944 Л. о. було повністю визволено від гітлерівських загарбників. Здійснення ленінської нац. політики і братня допомога народів СРСР забезпечили піднесення всіх галузей нар. г-ва, зростання добробуту і розвитку культури трудящих. В 1959 до Л. о. було приєднано територію ліквідованої Дрогобицької обл., 1961 — шість сіл Волин. обл.

Л. о. перетворилася на важливий економіч. район УРСР з високо розвинутою пром-стю, окремі галузі якої мають значну питому вагу в нар. г-ві республіки. Валова продукція пром-сті зроста 1969 порівняно з 1940 у 29,8 раза. В 1969 у Л. о. діяло 491 підприємство, яке перебувало на самостійному балансі. В заг. обсязі пром. виробництва Л. о. 1969 машинобудування і металообробна пром-сть становили 28,1%, харчова — 26,2%, легка — 17,4%, паливна — 7,5%, лісова і деревообробна пром-сть — 6,3%. У післявоєнний час споруджено Роздольський гірничохім., Стебницький калійний, Миколаївський цементно-гірничий, Жидачівський картонно-паперовий комбінати, Добротвірську ДРЕС; заводи: у Львові — автобусний, кінескопів, телевізійний, автотранспортних засобів, у Дрогобичі — долотний, нафтопереробні, в Стрії — ковальсько-пресувального обладнання та ін. Діє 9 кам'яновугільних шахт (район Чернограда), розгорнуто видобуток нафти, природного газу, виробництво різних буд. матеріалів, створено Львівську енергосистему. Проводиться велике капітальне будівництво, споруджуються нові пром. об'єкти у Львові, Сокалі, Стрії, Золочеві, Яворові, широкого розвитку набуло житлове будівництво.

Величезні соціалістичні перетворення здійснено в с. г. Колгоспне будівництво у Л. о. проходило в умовах запеклої боротьби проти куркульства та банд укр. бурж. націоналістів. У 1950 було завершено суцільну колективізацію. 291,9 тис. сел. дворів об'єдналися у 964 колгоспи, яким було передано в користування 1213,5 тис. га с.-г. угідь. Перемога колгоспного ладу забезпечила неухильне піднесення с.-г. виробництва. За роки соціалістич. перетворень особливо розвинулись і досягли високих показників зернове г-во, льонарство, буряківництво, картоплярство і молочно-м'ясне тваринництво. В 1958 Л. о. за досягнення в розвитку с. г. нагороджено орденом Леніна. На поч. 1970 у Л. о. було 440 колгоспів

і 47 радгоспів, 17 819 тракторів (у 15-сильному обчисленні), 2477 зернових комбайнів і багато ін. с.-г. машин і знарядь, 8710 вантажних автомашин. Усі колгоспи і радгоспи Л. о. електрифіковані, в с. г. працюють 23,9 тис. електродвигунів. Грошові доходи колгоспів 1969 становили 320,0 млн. крб., а неподільні фонди — 568,5 млн. крб.

По тер. Л. о. проходять залізничні магістралі Чоп — Стрий — Львів — Київ, Ужгород — Самбір — Львів, Львів — Мостиська та ін. Експлуатаційна довжина залізниць 1969 становила 1248 км, протяжність автошляхів з твердим покриттям — 5,9 тис. км.

На 1.1 1971 в 6 міських і 19 сільс. район. парт. орг-ціях налічувалося 90 341 член і кандидат у члени партії. З них у пром-сті і на будівництві працювало 39 210, в с. г. — 13 625, в галузі науки, освіти, охорони здоров'я та культури — 16 022, в органах держ. та госп. управління і госп. орг-ціях — 11 021. Перший секретар Львів. обкому КП України — В. С. Куцевол (з 1962). Обласна комсомольська орг-ція на поч. 1971 мала 3430 первинних орг-цій (250 025 членів ЛКСМУ). Комуністи вступили організаторами здійснення рішень Березневого та Вересневого (1964), Липневого (1970) пленумів ЦК КПРС, застрільниками соціалістич. змагання на честь 50-річчя Великого Жовтня, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, XXIV з'їзду КПРС. Здійснюючі рішення XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України, обласна парт. орг-ція спрямовує трудящих на успішне виконання завдань комуністичного будівництва.

За досягнуті успіхи в розвитку виробництва, науки і культури у Л. о. нагороджено орденами і медалями СРСР 9,5 тис. чол., 53 чол. присвоєно звання Героя Соціалістич. Праці. З них широко відомі імена Героїв Соціалістич. Праці нач. центр. лабораторії Львів. з-ду алмазних інструментів В. Й. Гурґаля, токаря Львів. з-ду автотранспортних засобів М. Г. Вахули, майстра з-ду «Львів-прилад» Є. І. Ігнатенка, бригадира прохідницької бригади шахти № 2 «Великомогриська» М. Х. Кирилова, директора радгоспу «Винниківський» Пустомитівського р-ну В. П. Гупала, доярки того самого радгоспу Г. І. Клюк, голови колгоспу ім. М. І. Калініна Сокальського р-ну П. Г. Олешука, бригадира механізованої бригади колгоспу «Україна» Сокальського р-ну Г. І. Чолавина та ін. 10 підприємств, колгоспів, учбових закладів і мистецьких установ нагороджено орденами СРСР.

Новий лікувальний корпус у Трускавці.

До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна Ленінськими ювілейними грамотами ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС нагороджено колективи 19 підприємств, орг-цій і колгоспів Л. о., зокрема Роздольського гірничохім. комбінату, Львів. політех. ін-ту, колгоспу ім. Т. Г. Шевченка Нестеровського р-ну та ін.

До возз'єднання Зх. України з УРСР на Львівщині багато було неписьменних. За роки Рад. влади неписьменність ліквідовано, широкого розвитку досягла культура, нац. формою і соціалістична змістом. У Л. о. в 1969/70 навч. р. було 1898 загальноосв. (у т. ч. 654 початкові, 760 восьмирічних, 322 середні) шкіл. Є 23 школи-інтернати, 139 — робітн. і сільс. молоді. В школах Л. о. навчалось 463,8 тис. учнів. У 54 професійно-тех. училищах навчалось 29 тис. учнів, у 44 серед. спец. учбових закладах — 46,8 тис. учнів, у 12 вищих учбових закладах — 72,1 тис. студентів (разом з заочниками). У Л. о. — 38 н.-д. установ.

У Л. о. працюють академічний театр опери і балету ім. І. Франка, укр. академічний драматичний театр ім. М. Заньковецької, театр юного глядача ім. М. Горького, драматичний театр Рад. Армії та обласна філармонія з симфонічним оркестром, хороваю капелю «Трембіта», ансамблем пісні і танцю, ансамблем бандуристів у Львові, обласний музично-драматичний театр і Прикарпатський ансамбль пісні і танцю в Дрогобичі. У Л. о. діють 1590 клубів, 1586 масових бібліотек (15 152 тис. книг і журналів), 1551 кіноустановка; 10 музеїв: Львів. філіал Центрального музею В. І. Леніна, історичний з філіалом — літ.-меморіальний музей Я. О. Галана у Львові, літ.-меморіальний музей І. Я. Франка у Львові з філіалом у с. Івана Франка Дрогобицького р-ну, укр. мистецтва, етнографії і художнього промислу, наук.-природознавчий, картинна галерея у Львові, краєзнавчі музеї в Дрогобичі і Стрії. Працює 221 нар. ун-т. Виходять обл. газети «Вільна Україна», «Львовская правда», «Ленінська молодь», 20 районних і 58 багатотиражних газет. Видається літ.-художній і громад.-політ. журнал «Жовтень». У Львові працюють в-во «Камінь»; обласне радіомовлення і телецентр. Історичні пам'ятки: давні городища — в с. Звенигороді Пустомитівського р-ну, поблизу с. Підгірців Бродівського р-ну (де був давній Пліснеск); старовинні муровані церкви — в містах Городку (17 ст.), Сокалі (16 ст.), Золочеві (17 ст.), Буську (17 ст.), Дрогобичі (церква св. Юра, 17 ст.); залишки монастирів-фортець — в селах Крехові Нестеровського р-ну (17 ст.), Лаврові Старосамбірського р-ну (15 ст.). На тер. сучас. Л. о. народились і жили письменники

І. Вишенський, І. Я. Франко, М. С. Пашкевич, Я. Ф. Головацький, О. С. Маковой, Т. Г. Бордуляк, В. П. Бобинський, С. Тудор, Я. О. Галан, О. Я. Гаврилук, Ю. С. Мельничук, П. С. Козланюк; художники К. М. Устянович, І. І. Труш, актор А. М. Бучма, співак О. П. Мишуга; відомі вчені М. С. Возняк, І. П. Крип'якевич, Ф. М. Колесса, І. С. Свенціцький, В. Г. Шураг та ін.

У Л. о. встановлено пам'ятники В. І. Леніну, І. Я. Франку, А. Міцкевичу, Герою Рад. Союзу М. І. Кузнецову (Львів). Відкрито меморіальне кладовище воїнів Рад. Армії, що загинули в боях проти нім.-фашист. загарбників — «Холм Слави», монумент Слави Рад. Армії (Львів), пам'ятник рад. воїнам (Стрий), пам'ятник комсомольцям, що загинули від рук бурж. націоналістів 1947 (с. Трудовач Золочівського р-ну). Біля с. Воли-Висоцької Нестеровського р-ну на місці загибелі льотчика П. М. Нестерова встановлено обеліск. Літ.: Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1969; Ш е л е с т П. Ю. Україно наша. Радянська. К., 1970; Історія міст і сіл Української РСР. Львівська область. К., 1968; Під прапором Жовтня. Документи і матеріали, кн. 1—3. Львів, 1957—66; Львівщина у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.). Збірник документів і матеріалів. Львів, 1968; Соціалістична культура Львівщини. Збірник архівних документів і матеріалів (1939—1962). Львів, 1964; Нариси історії Львівської обласної партійної організації. Львів, 1969; Торжество історичної справедливості. Львів, 1968; Радянській Львівщині 30 років. Львів, 1970; В боях за Львовщину. Львів, 1965; К о в а л е в с ь к а Т. М. Львівська область. К., 1961 [бібліогр. с. 122—123]; К р а в е ц ь М. [та ін.]. Львівщина Радянська. Львів, 1966; М а л а н ч у к В. Ю., К о с т е н к о М. П. Львівська область. В кн.: Визначні місця України. К., 1961; Львівська область. Адміністративно-територіальний поділ на 1 жовтня 1967 року. Львів, 1968; Соціалістична Львівщина. Бібліографічний покажчик літератури, в. 1—8. Львів, 1953—62.

В. П. Чугайов (Львів). **Львівська операція 1920** — бойові дії рад. військ Пд.-Зх. фронту (ком. О. І. Егоров) 25.VII — 20.VIII проти військ бурж.-поміщицької Польщі під час польсько-радянської війни 1920. Метою Л. о. був розгром львів. угруповання противника і оволодіння Львовом. 26.VII *Перша Кінна армія* (ком. С. М. Будонний) зайняла м. Броди, форсувала р. Стир і вийшла на підступи до Львова; *Дев'яндцята армія* (ком. Г. К. Восканов) форсувала Стир, *Чотирнадцята армія* (ком. І. П. Уборевич) — Збруч. У ході цього наступу 45-а стріл. д-зія, що діяла в складі 1-ї Кінної армії, 27.VII перейшла кол. держ. кордон. Т. ч., наприкінці липня 1920 тер. Рад. України було повністю визволено від польс. інтервентів. 3.VIII 1-а Кінна армія під натиском двох польс. армій, що перейшли в контрнаступ, була змушена залишити Броди і перейти до оборони. 12.VIII вона знову перейшла в наступ на Львів, напрямі, 13.VIII оволоділа Бродами і почала бої за Львів. 20.VIII 1-а Кінна армія на виконання наказу Головою від 13.VIII припинила бойові дії в районі Львова і вирушила в пн. напрямі для допомоги військам Зх. фронту. Наступ було припинено.

І. І. Компанієць (Київ). **Львівська політична демонстрація 1922** — першотравнева демонстрація львів. пролетаріату, що проходила під проводом комуністів під лозунгами єдиного робітн. фронту в боротьбі проти економіч. гноблення і політ. безправ'я зх.-укр. трудящих. На 40-тисячному мітингу робітники прийняли резолюцію, в якій висловили протест проти наступу капіталістів на їхні права, проти політ. і нац. гноблення, висунули лозунги проведення в Польщі соціалістич. революції та створення соціалістич. республіки. Того ж дня

у львів. тюрмі «Бригідки» політ'язні протестували проти окупаційної політики польс. бурж.-поміщицького уряду на зх.-укр. землях. Масовий першотравневий виступ львів. пролетаріату був важливим кроком на шляху створення на Зх. Україні єдиного робітн. фронту.

М. М. Кравець (Львів).

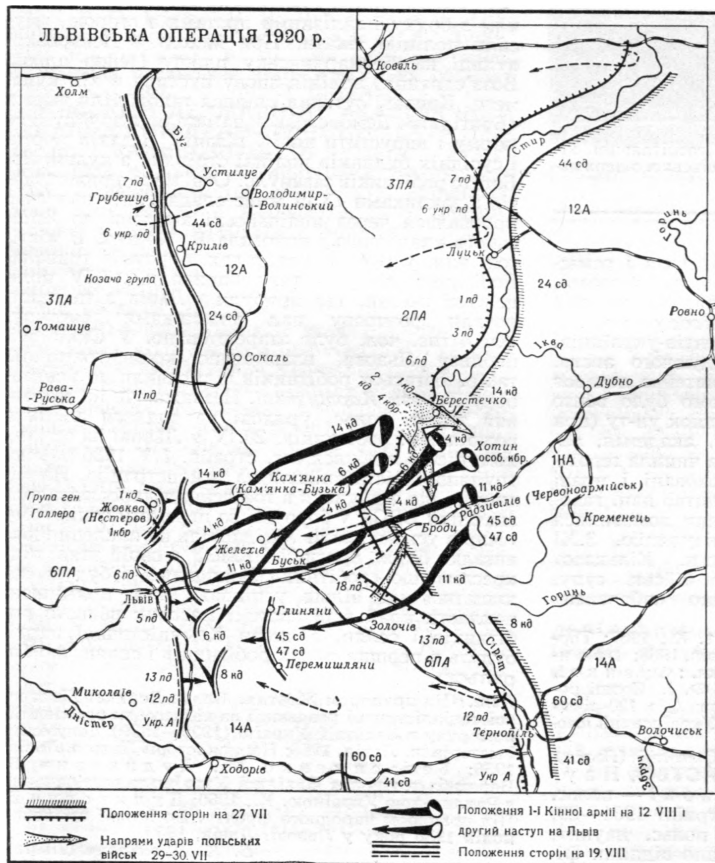
ЛЬВІВСЬКЕ БРАТСТВО, Успенське ставропігійське братство у Львові, Львівська ставропігія — нац.-реліг. громадська орг-ція православних укр. міщан Львова з 80-х рр. 16 ст. до 1788. Ініціаторами заснування Л.б. були середньозаможні купці і ремісники Ю. Рогатинець, І. Рогатинець, І. Красовський, Д. Красовський, Л. Малецький та ін. Затверджений в січні 1586 антиюрійський патріархом Іоакимом IV Доу статут Л.б. встановлював за братством право зверхності над ін. братствами та контроль за духовництвом, у т. ч. єпископами. Незабаром Л.б. домоглося права ставропігії — невідгледності місцевим православним єпископам. Згодом статут Л.б. став зразком для ряду православних братств Західної і Правобережної України. Активну участь у громад. житті Л.б. брали С. Зизаній, Л. Зизаній, К. Ставровецький, П. Беринда, І. Борецький та ін. укр. дячі культури і освіти. Боротьбу Л.б. проти нац.-реліг. утисків підтримували деякі православні магнати (К. Острозький та ін.). Боротьба Л.б. із засиллям духовництва у громад. і культурному житті була одним з проявів *реформації* на Україні.

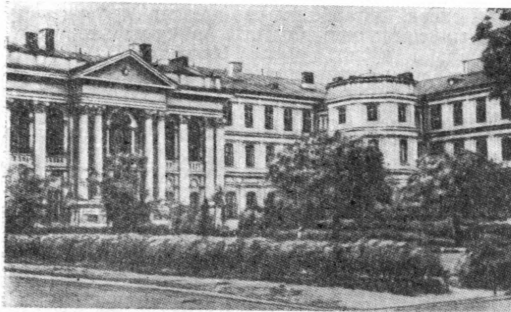
Л.б. протягом тривалого часу очолювало боротьбу укр. населення Галичини проти насильного запровадження *Врестської церковної унії 1596*, виступало проти соціально-політ.гноблення та нац.-реліг. утисків з боку польс.-шляхет. влади. Мало тісні політ. і культ. зв'язки з Росією, Молдавією, пд. слов'янами, Грецією, підтримувало *визвольну війну українського народу 1648—54*. Братство намагалось створити у Львові міське самоврядування, незалежне від влади шляхет. Польщі. Братству належала *Львівська братська друкарня*, його коштом утримувалася *Львівська братська школа*. За матеріальною допомогою урядів Росії і Молдавії Л.б. збудувало визначну пам'ятку архітектури у Львові — Успенську церкву. Значну увагу воно приділяло розвитку укр. образотворчого мистецтва. Братство організувало у Львові шпиталь — притулок для непрацездатних, подавало матеріальну допомогу своїм незможним членам. З серед. 17 ст. керівництво Л.б. захопили багаті купці. Систематичні грубі насильства з боку польс.-шляхет. влади, а також розорення Л.б. 1704 швед. загарбниками привели до занепаду і зменшення ролі братства в суспільно-політ., громад. і культ. житті України. В 1708 під тиском львів. католицького єпископа, який загрожував жорстокими репресіями, Л.б. змушене було прийняти унію. Незважаючи на це, переважна більшість членів братства продовжувала виступати проти експансії католицизму, за збереження і зміцнення політ., економіч., культ. та реліг. зв'язків зх.-укр. земель з Україною й Росією. В 1788 австрійський уряд ліквідував Л.б.

Лит.: Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966; Крыловский А. С. Львовское Ставропигиальное братство. К., 1904.

Я. Д. Ісаєвич (Львів).

ЛЬВІВСЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1848 — революц. виступ робітників, ремісників і дрібнобурж. інтелігенції Львова у листопаді 1848. Почалося у період наступу контрреволюції в Австрії, зокрема придушення жовтн. повстання 1848 у Відні. Повстання у Львові назрівало, починаючи з літа 1848. В той час як польс. шляхта і буржуазія пішли на угоду з Габсбургами, нар. маси нагороджували сили для виступу. Велику роль у підготовці повстання відіграли польс. бурж. демократи, які, відмовившись від співробітництва з бурж.-ліберальною польс. Радою Народовою, розгорнули революц. пропаганду серед міських низів і створеної на поч. революції шляхетсько-бурж. нац. гвардії. 1.XI австр. солдати вчинили напад на двох нац. гвардійців, що викликало у Львові заворушення, демонстрації. Австр. війська відкрили вогонь по демонстрантах. Це стало поштовком до повстання. Протягом ночі на вулицях було збудовано барикади. Весь центр міста

Будинок клінік загальної хірургії, госпітальної хірургії та ортопедії і травматології Львівського державного медичного інституту.

опинився в руках повсталих робітників і ремісників, озброєних рушницями, косами, сокирами, шаблями. До повстанців приєдналася частина нац. гвардії, в т. ч. студенти «Академічного легіону», в якому було чимало студентів-українців. Уранці 2.XI за наказом командуючого австр. військами в Галичині ген. Гаммерштейна почався арт. обстріл міста, внаслідок якого було вбито 55 і поранено 75 чол., згоріли будинки ун-ту (при цьому загинула б-ка), театр, тех. академія, ратуша. В той час, як міська біднота чинила героїчний опір австр. військам, помірковані і праві елементи Ради Народової, керівництво нац. гвардії і т. з. комітету громад. безпеки домовилися з ген. Гаммерштейном про капітуляцію. 3.XI в місті було оголошено стан облоги. Кількасот учасників повстання віддано до військ. суду, нац. гвардію повністю розпущено, заборонено збори, політ. т-ва тощо.

Лит.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Торжество історичної справедливості. Львів, 1968; Франко І. Задумні дні у Львові 1848 р. В кн.: Франко І. Твори, т. 19. К., 1956; Стеблій Ф. І. Перші робітничі барикади на вулицях Львова (До 120-річчя збройного львівського повстання). «Український історичний журнал», 1968, № 11.

Ф. І. Стеблій (Львів).

ЛЬВІВСЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО, Наукове товариство у Львові — польсь. наукове т-во, що діяло в Зх. Україні 1901—39. Засн. як «Т-во для підтримки польсь. науки», 1920 реорганізоване у Л. н. т. Мало віділи: фі-

дологіч., істор.-філософічний, матем.-природничий; секції історії мистецтва та культури, соціально-економіч. історії. Головами Л. н. т. в різні роки були бурж. історики О. Бальцер, Ф. Буяк. Л. н. т. видавало польсь. мовою серії монографій та збірники статей: «Наукові праці» (в історико-філолог. серії, т. 1—16), «Дослідження з історії польського права» (т. 1—18), «Архів Наукового т-ва» (в історико-філософії. відділі, т. 1—26), «Історичні пам'ятки» (т. 1—6). В більшості видань Л. н. т. тенденційно висвітлювалася історія зх.-укр. земель, ідеалізувалася загарбницька політика польсь. шляхти щодо укр. земель.

Я. Д. Ісаєвич (Львів).

ЛЬВІВСЬКИЙ ВІСТУП РОБІТНИКІВ 1936 — масовий політ. виступ пролетарів Львова проти уряду бурж.-поміщицької Польщі. Безпосереднім приводом до виступу був розгін поліцією 14.IV 1936 демонстрації безробітних, під час якого убито робітника В. Козака і тяжко поранено робітника М. Середу. Цей злочин поліції викликав гнів і обурення трудящих міста. Львів. комітет КПЗУ вирішив перетворити похорон В. Козака на масову антифашист. демонстрацію. Профспілки оголосили заг. страйк. Уранці 16.IV бл. 100 тис. трудящих з червоними прапорами, транспарантами і вінками зібралися на похорон. Поліція задалегідь улаштувала в різних місцях засідки з кулеметами. Всупереч забороні властей процесія рушила до центру міста. Дорогу їй заступила поліція, яка почала розстрілювати з кулеметів тих, хто ніс вінки. Робітники, озброєвшись камінням з бруку і залізними дротами з огорож, змусили поліцію тікати. При виході з Пекарської вулиці на Бернардинську площу (тепер площа Возз'єднання) поліція знову пустила в хід кулемети. Криваві сутички сталися також біля тюрми «Бригідки». Демонстранти намагалися зруйнувати тюрму і випустити політ. в'язнів. З дахів тюрми і сусідніх будинків поліція стріляла з кулеметів. Багато робітників загинуло. Осн. маса демонстрантів з закликами «Хай живе влада Рад!» надвечір прорвалася через поліцейські кордони до Львівського кладовища і поховала В. Козака. В місті, гол. чин. у робітн. кварталах, боротьба тривала. Робітники споруджували барикади. 17.IV поліцейські загони, що прибули у Львів з ін. міст, почали розправу над учасниками виступу. Бл. 4 тис. чол. було заарештовано. У Сквилові, поблизу Львова, влаштовано концентраційний табір. Багатьох робітників відправили до концтабору *Берези Картузької*. Незважаючи на кривавий терор, польсь. урядові не вдалося зломити волю львів. робітників. 20.IV у Львові на заклик комуністів відбувся заг. страйк. 1.V 1936 60 тис. трудящих міста вийшли на демонстрацію. На мітингах, що відбулися в той день, підкреслювалося значення РСРП у боротьбі за перемогу соціалізму і мир в усьому світі. У відповідь на наклепницькі вигадки бурж. преси ЦК КПЗУ в своїй заяві підкреслив, що «робітники захищалися і будуть захищатися ще більш успішно. Вони примушені покласти край всій системі масових вбивств робітників і селян, а члени Комуністичної партії будуть в перших рядах робітників і селян, що борються».

Лит.: Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні (1929—1939). Документи і матеріали. Львів, 1966; Нариси історії Львова. Львів, 1956; Герасименко М., Дудикевич Б. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною. К., 1960; Дудикевич Б. Під прапором народного фронту. До історії квітневих подій 1936 року у Львові. Львів, 1956.

Б. К. Дудикевич (Львів).

ЛЬВІВСЬКИЙ ВІСТУП СТУДЕНТІВ 1901 — виступ прогресивної студентської молоді Львова на знак протесту проти утисків укр. мови. В листопаді 1901 понад 500 студентів Львів. ун-ту залишили навчання, вимагаючи відкриття укр. ун-ту у Львові. 19.XI вони зібралися в одній з аудиторій, щоб обговорити свої вимоги. Ректор та реакційні професори намагалися розігнати студентів. Після зборів студенти влаштували демонстрацію на вулицях міста. Кілька студентів — учасників демонстрації було виключено з ун-ту.

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ АКАДЕМІЧНИЙ ТЕАТР ОПЕРИ ТА БАЛЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА — перший укр. стаціонарний оперний театр на зх. землях України. Розпочав творчу діяльність 21.IX 1940. На сцені театру в різні часи йшли опери та балети видатних укр., рос. та зарубіж. композиторів. Серед них опери: «Молода гвардія», «Украдене щастя» Мейтуса, «Богдан Хмельницький», «Назар Стодоля» Данькевича, «Лісова пісня» Кирейка, «Заграва» Кос-Анатольського, «Багряні зірніці» Жданова, «Золотий обруч» Лятошинського, «Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського, «Наталка Полтавка» Лисенка, «Мазепа» Чайковського, «Князь Ігор» Бородіна, «Борис Годунов» Мусоргського та багато ін.; балети: «Оріся», «Хустка Довбуша», «Сойчине крило» Кос-Анатольського, «Спартак» Хачатуряна тощо. У творчому складі театру — нар. артист СРСР П. П. Кармалюк, нар. артистка УРСР Н. В. Слободян, засл. артисти УРСР Т. І. Братківська, О. М. Врабель, В. Л. Герасименко, Г. О. Ісупов, В. Я. Луб'яний та ін. Гол. диригент — засл. діяч мист. УРСР Ю. О. Лудів.

Лит.: Кордіані Б. Ф. На оновленій землі. Український радянський театр в західних областях УРСР. К., 1960. *М. О. Шереметьєв* (Львів).

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ АКАДЕМІЧНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР ІМЕНІ М. ЗАНЬКОВЕЦЬКОЇ — театр УРСР. Засн. 1922 у Києві. Фундаторами театру були Б. В. Романицький (до 1948 — худ. керівник), В. С. Яременко, О. І. Корольчук, В. А. Любарт. У 1931—41 театр перебував у Запоріжжі, під час Великої Вітчизн. війни — у Тобольську та Новокузнецьку, 1944 його переведено до Львова. Серед створених театром вистав відзначаються «Правда» (1947), «Макар Діброва» (1949) та «Калиновий гай» (1950) Корнійчука, «На велику землю» Хижняка (1949), «Під золотим орлом» (1951), «Любов на світанні» (1952) Галана, «Кремлівські куранти» Погодіна (1955), «Фауст і смерть» Левади (1960). Серед кращих постановок класичної драматургії: «Три сестри» Чехова (1946), «Вій, вітерець!» Райніса (1950), «Лісова пісня» Лесі Українки (1952), «Тарас Бульба» за Гоголем (1952), «Сон князя Святослава» Франка (1954), «Гамлет» Шекспіра (1957). В 1951 театр нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора, 1967 — пам'ятним Червоним прапором ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР та Української ради профспілок. У творчому складі театру: нар. артисти СРСР Б. В. Романицький і В. С. Яременко, нар. артисти УРСР В. П. Аркушенко, Н. П. Доценко, Л. С. Кривицька та ін. Гол. режисер театру — М. В. Гіляровський.

Лит.: Кордіані Б. Ф., Мельничук-Лучко Л. Т. Львівський державний орден Трудового Червоного Прапора український драматичний театр імені М. Заньковецької. К., 1965.

Б. В. Завадка (Львів).

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ МЕДИЧНИЙ ІНСТИТУТ — вищий мед. навч. заклад. Засн. 1939 на базі мед. факультету (відкритого 1894) Львів. ун-ту. За роки Рад. влади Львів. мед. ін-т пере-

Головний корпус Львівського державного університету імені Івана Франка.

творився на один з найбільших мед. вузів республіки. В 1971 мав ф-ти: лікувальний, педіатрич., стоматологіч., санітарно-гігієніч., фармацевтич., спеціалізаційні і удосконалення лікарів. Є аспірантура й клінічна ординатура. На всіх ф-тах у 1970/71 навч. р. вчилосся 4134 студенти. За роки Радянської влади ін-т підготував 11 989 спеціалістів. Науковці ін-ту працюють над вирішенням важливих проблем теорії та практики рад. медицини. На кафедрі сусп. наук розробляють такі теми наук. робіт: «Закономірності розвитку соціалізму і переходу до комунізму», «Закономірності формування наукового світогляду і комуністичної свідомості» тощо.

Лит.: Шапиро І. Я. Очерки по истории Львовского медицинского института. Львов, 1959 [бібліогр. с. 219—225]; Основні напрями в розвитку діяльності кафедр Львівського медичного інституту. Львів, 1966.

М. В. Даниленко (Львів).

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА — вищий учбовий заклад, найстаріший в УРСР. Засн. 1661. Правлячі кола феод. Польщі, створюючи ун-т, мали на меті зробити його знаряддям своєї колонізаторської політики на зх.-укр. землях. Ун-т пройшов складний шлях розвитку в умовах феод. Польщі (до 1772), Австро-Угорської монархії (до 1918) та бурж.-поміщицької Польщі (до 1939). Викладання в ун-ті до серед. 19 ст. велося нім. мовою. З 2-ї пол. 19 ст., в зв'язку з розгортанням революц.-визвольного руху на зх.-укр. землях, роз-

почалася боротьба за українізацію учбового закладу. Відкрито було кафедру укр. мови та л-ри. В 1919—39, за часів панування бурж.-поміщицької Польщі, доступ українцям до ун-ту був майже закритий. З возз'єднанням Зх. України з Рад. Україною Львів ун-т перетворився на укр. рад. вуз. У 1940 йому було присвоєно ім'я І. Я. Франка. В 1961 ун-т нагороджено орденом Леніна. В 1971 ун-т мав ф-ти: біол., мех.-матем., фіз., хім., геол., геогр., економічний, журналістики, іноз. мов, істор., філол., юридичний; заочний і вечірній відділи. Є аспірантура. У 1970/71 навч. р. вчилось 11 969 студентів. За роки Радянської влади ун-т підготував 23 449 фахівців. В ун-ті (1971) працюють 35 лабораторій, 6 наук. кабінетів, 4 проблемні лабораторії, 5 музеїв, астр. обсерваторія, бот. сад, польська біостанція, високогірна біостанція в Карпатах, геогр. стаціонар на Дністрі, наук. 6-ка (2 млн. книг) тощо. При ун-ті є вид-во. Кафедри істор. факультету працюють над проблемами: «Історія робітничого та національно-визвольного руху у Східній Європі», «Соціальні відносини і класова боротьба в Західній Європі в добу античності і середньовіччя» та ін.

Лит.: Лазаренко Є. К. 300 років Львівського університету. Львів, 1961; Здоровага В. Львівський орден Леніна державний університет ім. Івана Франка. Львів, 1967; Соколовська Т. Перебудова роботи Львівського університету на радянських засадах (1939—1941). В кн.: Ювілейна наукова сесія, присвячена 300-річчю Львівського ордену Леніна державного університету ім. Ів. Франка. Тези доповідей секцій історичних та юридичних наук. Львів, 1961.

Д. Л. Похлевиц (Львів).

Львівський загальний страйк будівельників 1902 — один з найбільших революц. виступів зх.-укр. пролетаріату на поч. 20 ст. Страйк, що почався під впливом революц. руху в Росії, проходив 26.V — 5.VI. Робітники висунули вимоги підвищення заробітної плати, запровадження 9-годинного робочого дня, відкриття лікарняних кас та ін. Для керівництва страйком був обраний страйковий к-т. 2.VI понад 5 тис. робітників зібрались на мітингу на Стрілецькій площі у Львові. Проти страйкарів австр. влада кинула поліцію, жандармерію і війська. Між робітниками і військами відбулася збройна сутичка. Робітники почали будувати барикади. Сутички робітників з військом мали місце й на ін. площах і вулицях міста. Незважаючи на стійкість робітників, цей виступ було жорстко придушено (5 робітників вбито і 200 поранено). 4.VI в похороні жертв кривавої розправи взяло участь бл. 5 тис. чол. Підприємці змушені були поступитись: скоротити робочий день до 9,5 годин, підвищити заробітну плату.

Лит.: Франко І. Львівські заворушення. «Радянський Львів», 1947, № 8; Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. (1900—1919 роки). К., 1960; Кравець М. М. Масові робітничі виступи у Східній Галичині на початку ХХ ст. (1901—1914 роки). В кн.: З історії західно-українських земель, в. 5. К., 1960.

В. К. Макаєв (Львів).

Львівський історичний музей — засн. 1893. Розташований у трьох будинках, споруджених у 16 ст., що являють собою видатні істор.-архітект. пам'ятки. Має відділи (1970): історії первісного суспільства, феодалізму, капіталізму, рад. суспільства, історії релігії та атеїзму. Фонди музею налічують бл. 250 тис. експонатів. Матеріали музею висвітлюють історію теперішніх західних областей України від найдавніших часів до наших днів. У музеї зберігається багато археол. пам'яток, колекції грош. знаків, зброї, рукописів і стародруків, тканин, графіки

тощо. Має філіал: літ.-меморіальний музей Я. О. Галана.

Лит.: Львівський історичний музей. Відділ історії первісного суспільства. Путівник. К., 1966; Львівський державний історичний музей. Відділ історії феодалізму. Путівник по експозиції. Львів, 1959; Львівський державний історичний музей. Відділ історії капіталізму. Путівник по експозиції. Львів, 1960; Цегельник Я. Літературно-меморіальний музей Ярослава Галана. Путівник. Львів, 1966.

І. О. Свєтлицька (Львів).

Львівський комітет боротьби проти фашистського терору — напівлегальна орг-ція, створена 1935 з ініціатииви *Комуністичної партії Західної України*. До складу к-ту входили укр. письменники Я. О. Галан, К. М. Пелехатий та ін. прогресивні діячі культури. К-т боровся проти режиму фашист. терору, встановленого урядом бурж.-поміщицької Польщі, домагався звільнення політ. в'язнів та демократизації країни. Велику роботу провів к-т у справі організації кампанії за звільнення ув'язненого гітлерівцями видатного діяча нім. і міжнар. робітн. руху Е. Тельмана. К-т відіграв велику роль у згуртуванні львів. робітників у лавах єдиного антифашист. нар. фронту, у забезпеченні авангардної ролі їх у боротьбі трудящих мас проти фашист. терору на зх.-укр. землях.

М. М. Кравець (Львів).

Львівський літопис — один з докладних укр. літописів 1-ї пол. 17 ст., вміщений у рукописній книзі М. Г. *Гунашевського*. Назва літопису умовна; знайдений він у Львові на поч. 19 ст. Д. І. *Зубрицьким*. Автор літопису, час і місце написання невідомі. Літописні записи починаються 1498 і закінчуються 1649. До 1630 — це короткі нотатки, з 1630 — докладний опис подій, свідком і учасником яких був автор. Л. л. подає цінні відомості про зовнішньополіт. і економіч. становище України, зв'язки України з Росією, загарбницьку політику феод. Польщі, грабницькі напади татар на Україну тощо. Автор був добре обізнаний з польсь.-укр. відносинами того часу, знав зміст договорів польсь.-шляхет. уряду з козаками, можливо, сам брав участь у варшавських сеймах, бо описав їх дуже докладно. Багато уваги приділив описові визвольної боротьби укр. народу 30-х рр. 17 ст. і особливо сел.-козац. повстання 1630 під керівництвом Т. *Федоровича* (Трясила) проти шляхет. Польщі, зруйнування І. *Сулимою* польсь. фортеці Кодака (1635), сел.-козац. повстань 1637 і 1638 на чолі з *Павломом*, Я. *Острияном*. Визвольну війну укр. народу 1648—54 описано від битви під Жовтими Водами до укладення *Зборівського договору 1649* включно. Б. Хмельницького автор змальовує як талановитого полководця, захисника інтересів укр. народу. З великою повагою ставиться й до ін. видатних світських і церк. діячів того часу — П. К. *Сагайдачного*, І. *Борейського*, П. С. *Могили*. Гнівно викривляє верхівку православного духовництва України, яка зрадила укр. народ і прийняла унію (див. *Брестська церковна унія 1596*). Осуджує спроби польсь. магнатів загарбати Рос. д-ву, приборати до своїх рук Молдавію. В Л. л. є ряд фактів з історії нар.-визвол. війни 1648—54, яких нема в ін. джерелах. Л. л. написаний тодішньою укр. книжною мовою. Його повний текст було вперше надруковано 1839 Т-вом історії і старожитностей російських при Моск. ун-ті. Л. л. є одним з важливих істор. першоджерел. *Видання:* Львовская русская летопись. «Русский исторический сборник, издаваемый обществом истории и древности российских», 1839, т. 3, кн. 3; Львовская летопись. «Научковый сборник, издаваемый литературным обществом Галицко-русской матицы», 1867, в. 3—4.

Лит.: Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959; Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. К., 1970. М. П. Кісь (Львів).

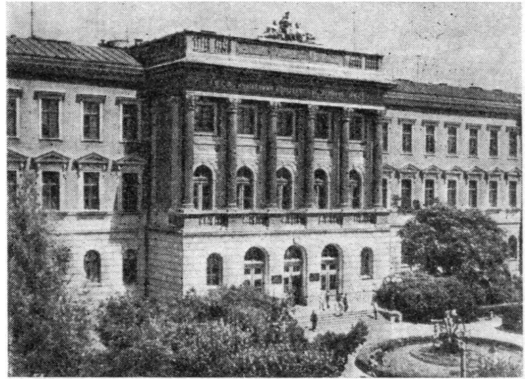
Львівський музей етнографії та художнього промислу. Державний музей етнографії та художнього промислу Академії наук Української РСР — велике зібрання пам'яток нар. мистецтва і худож. ремесла. Створений 1951 на базі Львів. музею худож. пром-сті (засновано львів. ремісниками 1873) та Львів. музею етнографії (засн. 1895 з ініціативи І. Я. Франка, В. М. Гнатюка, Ф. М. Колесси). В музеї зберігається 74 тис. експонатів (1971) — пам'яток матеріальної культури та побуту укр. народу кін. 19 — поч. 20 ст. та ін. народів Європи, а також Азії; укр. худож. промислів 16—19 ст. та сучасного укр. нар. декоративно-ужиткового мистецтва. Серед експонатів: хліборобські знаряддя, художньо оздоблені тканини, одяг, меблі, вишивки, кераміка, різьблені вироби з дерева, металу, писанки тощо. Музей видає наук. записки, монографії, альбоми тощо.

Лит.: Гембарович М. Т., Гургула І. В., Івасюта М. К. З історії Українського державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР. В кн.: Матеріали з етнографії та мистецтвознавства, в. 4. К., 1959; Львівський музей етнографії та художнього промислу. Путівник. Львів, 1968.

Львівський обласний державний архів — засн. у грудні 1939 після возз'єднання Зх. України з УРСР. В 1939—41 — Львів. обласний істор. архів, з 1958 — Л. о. д. а. В 1959 утворено філіал архіву в м. Самборі. Засн. на базі держ. архіву у Львові, створеного 1913 в період панування австро-угорської монархії. У фондах архіву зберігаються документ. матеріали періоду австро-угорської монархії (1772—1918), бурж.-поміщицької Польщі (1919—39), які розповідають про боротьбу трудящих за соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з УРСР. Документи рад. часу висвітлюють діяльність органів Рад. влади в усіх галузях нар. г-ва, розповідають про відбудову нар. г-ва в післявоєнні роки, розвиток нар. освіти, культури, побудову соціалізму і комунізму. В архіві зберігаються матеріали періоду Великої Вітчизняної війни 1941—45 на Львівщині. Архів видає збірники документів: «Боротьба трудящих Львівщини проти німецько-фашистських загарбників. 1941—1944 рр.» (Львів, 1949), «3 історії революційного руху у Львові. 1917—1939» (Львів, 1957), «Під прапором Жовтня» (кн. 1—3. Львів, 1957—66) та ін.

Лит.: Львівський обласний державний архів. Путівник. Львів, 1965. О. П. Куц (Львів).

Львівський політехнічний інститут — один з найстаріших і найбільших тех. вузів УРСР. Засн. у Львові 1844. До 1877 мав назву Технічна академія. З 1877 по 1939 назва ін-ту кілька разів мінялася. Сучасна назва — з 1939. У 1971 мав ф-ти: геодезичний, енергетичний, електромеханічний, електрофізичний, інж.-будівельний, інж.-економічний, мех.-технологіч., мех.-машинобудівний, радіотехнічний, автоматики, хім.-технологічний, технологій органіч. речовин; вечірній ф-т у Львові; філіал у Тернополі; заг.-тех. факультети у Львові, Нововолинську й Дрогобичі. Є аспірантура. У 1970/71 навч. р. на всіх ф-тах ін-ту навчалось 25 699 студентів. За роки Рад. влади ін-т підготував більше 30 тис. інженерів (1971). Наук.-тех. б-ка налічує понад 1,2 млн. друкованих одиниць. Ін-т веде велику н.-д. роботу. На кафедрах суспільних наук розробляють питання історії КПРС, революц. і комуністич. руху в Зх. Україні, питання проле-

Головний корпус Львівського політехнічного інституту.

тарського інтернаціоналізму тощо. У 1967 ін-т нагороджено орденом Леніна.

Лит.: Львовский политехнический институт. Львов, 1965. Г. І. Денисенко (Львів).

Львівський політичний страйк 1918 — виступ робітників львів. залізничних майстерень під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції. Був складовою частиною заг. політ. страйку пролетаріату Австро-Угорщини. Розпочався 18 січня. 800 робітників на зборах висунули вимоги негайно поліпшити прод. постачання і підвищити зарплату. Делегати від робітників передали ці вимоги управлінню залізниць, яке їх відкинуло. До страйку приєдналися кондуктори і машиністи. Рух на Львів. з-ці опинився під загрозю. 24 січня на знак солідарності з залізничниками застрайкувала 1 тис. трамвайників, які вимагали підвищити заробітну плату на 50%. Страйкарі вимагали негайного припинення імперіалістич. війни. В. І. Ленін у своєму виступі на 3-му Всеросійському з'їзді Рад 24.1.1918 високо оцінив значення страйку пролетарів Австро-Угорщини. П. В. Свежинський (Львів).

Львівський процес соціалістів 1878 — судовий політ. процес, який організувала австр. влада над групою галицьких соціалістів. Тривав 14—21.1 у Львові. Після 6-місячного ув'язнення до суду було притягнуто 8 відомих галицьких громад. діячів: І. Я. Франка, М. І. Павлика, Г. І. Павлик, О. С. Терлецького та ін. Їх звинувачували в зв'язку з закордонним соціалістич. центром, належності до таємної соціалістич. орг-ції, яка прагнула революц. шляхом повалити австр. уряд. Підсудні використали судовий процес для пропаганди соціалістич. ідей. Суд засудив їх до різних строків ув'язнення.

Лит.: Іван Франко. Документи і матеріали. 1856—1965. К., 1966. М. М. Кравець (Львів).

Львівський страйк будівельників 1936 — один з найбільших масових виступів зх.-укр. пролетаріату. В страйку, який розпочався 8.V під керівництвом КПЗУ, брало участь 20 тис. чоловік. Страйкарі висували вимоги не лише економічні (єдиний колективний договір, спецодяг, виплата заробітної плати за святкові дні, ліквідація акордної системи оплати праці), але й політичні (демократичні свободи, звільнення ув'язнених робітн. діячів). Виступ будівельників підтримали інші робітники. Відбувся політ. демонстрації. Виступ закінчився на поч. червня перемогою робітників, які добились задоволення економіч. вимог. Л. с. б. свідчив про зростання впливу Комуністич. партії на робітн. маси. М. М. Кравець (Львів).

Львівський філіал Центрального музею В. І. Леніна.

Львівський страйк робітників 1929—30 — виступ робітників хім. ф-ки «Стрем», організований КПЗУ. Виступ тривав з 10.XII 1929 до 17.II 1930. Робітники боролися за підвищення заробітної плати, проти звільнення з роботи своїх товаришів. Страйк супроводився політ. демонстраціями. Зокрема, 5.II 1930 відбулася демонстрація проти фашист. терору. Щоб підірвати солідарність страйкарів, адміністрація намагалася використати як штрейкбрехерів в'язнів і безробітних. Власті заарештували всіх членів страйкового к-ту. Незважаючи на це, робітники продовжували боротьбу і добилися задоволення своїх вимог.

М. М. Кравець (Львів).

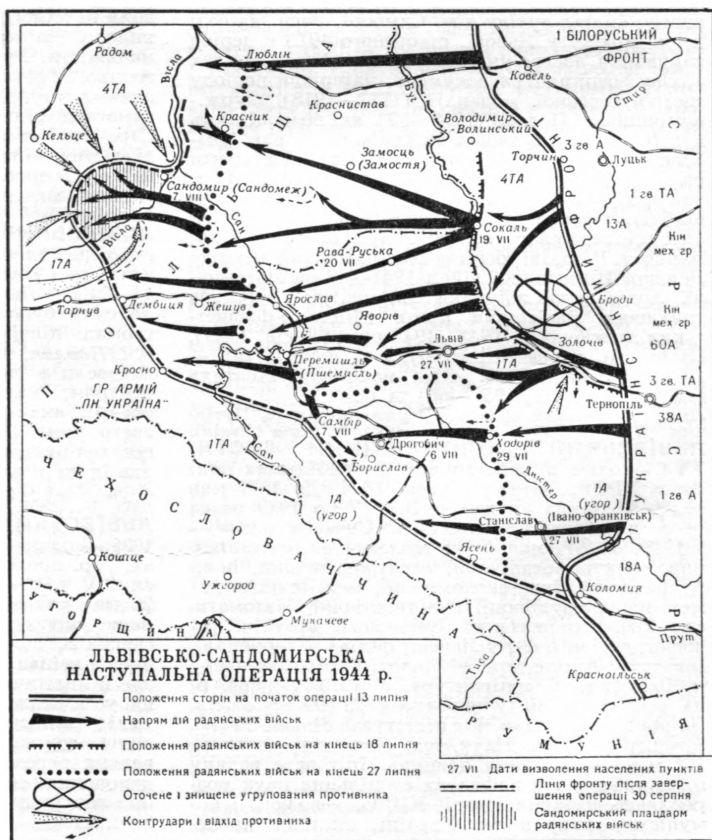
Львівський філіал Центрального музею В. І. Леніна — відкритий за постановою ЦК ВКП(б) 1950. Численні експонати музею (понад 7 тис.), що розміщені у 15 залах, розповідають про життя і діяльність В. І. Леніна. Серед них: примірники перших видань книг і брошур В. І. Леніна, більшовицьких газет «Искра», «Вперед», «Пролетарий», «Правда», фотодокументи, скульптури, твори живопису, макети підпільних друкарень, квартир, де жив В. І. Ленін, та ін матеріали. Експозиція ілюструє боротьбу укр. народу, гол. чин. трудящих зх. областей України, за перетворення в життя ленінських ідей. Серед експонатів є нелегальні видання творів В. І. Леніна, які розповсюджувались на зх.-укр. землях до возз'єднання з Рад. Україною, декрети Галицького революц. комітету, листівки Компартії Західної України, фото видатних дія-

чів КПЗУ тощо. Окремий розділ експозиції музею становлять документи і матеріали про здійснення заповітів В. І. Леніна в Рад. Союзі, про кевну роль КПРС в будівництві комунізму, про утворення і розвиток світової соціалістич. системи. В розділі «Ленініана» представлено понад 2 тис. прим. творів В. І. Леніна, виданих у різні час мовами народів Рад. Союзу і зарубіжних країн. У 1956 в музеї організовано пересувну виставку про життя і діяльність В. І. Леніна. До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна експозиція музею значно поповнилася новими документами і матеріалами та творами мистецтва.

Лит.: Дудикевич Б. Скарбниця ленінізму. Львів, 1958; Музей Володимира Ілліча Леніна. Львівський філіал. Путівник. Львів, 1968.

Б. К. Дудикевич (Львів).

Львівський церковний собор 1946 — з'їзд представників греко-католицької (уніатської) церкви, який скасував *Брестську церковну унію 1596*. Відбувся 8—10.III 1946 у Львові з ініціативи групи греко-католицького духовництва зх. областей УРСР. Підготовку Л. ц. с. здійснив т. з. Ініціативний к-т (виник 1945) на чолі з настоятелем Преображенської церкви у Львові Г. Костельником. Діяльність к-ту і рішення Л. ц. с. відображали прагнення широких кіл віруючих зх.-укр. земель порвати з уніатською церквою, яка 1921—39 була слухняним знаряддям в руках уряду бурж.-поміщицької Польщі та католицької церкви на Україні і особливо скопрометувала себе співробітництвом з нім.-фашист. окупантами

та укр. бурж.-націоналістич. бандами під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Л. ц. с., в якому взяла участь 216 представників місцевого духовництва та делегація моск. патріархії, одностайно ухвалив рішення про ліквідацію Брестської церковної унії, розрив з Ватиканом і об'єднання з руською православною церквою.

ЛВІВСЬКІ СТРАЙКИ РОБІТНИКІВ 80-х рр. 19 СТОЛІТТЯ — виступи робітників Львова проти капіталістич. гніту. Першим виступом, що поклав початок дальшому зростанню страйкового руху в Галичині у 80-х рр. 19 ст., був страйк робітників друкарні *Наукового товариства імені Шевченка*, який відбувся в грудні 1880. Страйк закінчився на користь робітників. У березні 1881 робітники друкарень Львова виступили з протестом проти спроби підприємців знизити розцінки на окремі види друкарських робіт. Солідарність робітників примусила власників друкарень піти на поступки. У вересні 1881 застрайкували робітники друкарні Б. Калицького, які протестували проти систематичного зниження заробітної плати. Страйк закінчився перемогою робітників. Одночасно застрайкували робітники друкарні «Союзної». Страйки з вимогами підвищення заробітної плати відбулися й на ін. підприємствах міста. Окремі з них переросли в значні спільні виступи робітників кількох підприємств. З 19 по 27.II 1886 проходив страйк на меблевій ф-ці братів Вчелакі, який завершився перемогою робітників. 1.VII 1888 почався страйк львівських пекарів. Робітники вимагали скорочення робочого дня, встановлення розцінок за нічну і денну роботу, введення дня відпочинку та ін. Оскільки підприємці відмовилися задовольнити вимоги, пекарі Львова 6.VII почали заг. страйк. Проти страйкарів почалися репресії. 14.VII поліція заарештувала 133 чол. Щоб зломити опір робітників, підприємці пообіцяли поліпшити їм умови праці. 20.VII 1888 пекарі припинили страйк. Пізніше підприємці звільнили багато робітників, які брали участь у страйку. *Лит.*: Макаєв В. Робітничий клас Галичини в останній третині XIX ст. Львів, 1968.

В. К. Макаєв (Львів).

ЛВІВСЬКО-САНДОМИРСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1944 — стратегічна наступальна операція, що її провели 13.VII — 29.VIII 1944 під час Великої Вітчизн. війни війська 1-го Укр. фронту (ком. Маршал Рад. Союзу І. С. Конєв) на тер. зх. областей України. Метою операції були розгром нім.-фашист. групи армій «Пн. Україна», визволення Зх. України і подання допомоги союзній Польщі. Успіху Л.-с. н. о. сприяла *Білоруська операція 1944*. Наступ військ 1-го Укр. фронту відбувався в двох напрямках: з району Луцька на Сокаль і Раву-Руську та з району Тернополя на Золочів і Львів. 18.VII рад. війська прорвали оборону противника на глибину 50—80 км і по фронту до 200 км, вийшли на підступи до Львова і оточили в районі м. Бродів 8 нім. д-зій, які 22.VII було ліквідовано. 27.VII було визволено Раву-Руську, Львів, Перемишль, Станіслав (тепер м. Івано-Франківськ). В розгромі групи армій «Пн. Україна» взяли участь загони і з'єднання укр. партизан під командуванням І. О. Артюхова, С. О. Санкова, Б. Г. Шангіна та ін. Ставка Рад. Верховного Головнокомандування поставила перед 1-м Укр. фронтом завдання розвивати наступ на Зх. і не дати можливості ворогу зайняти оборону на Віслі. 29.VII — 1.VIII рад. війська форсували Віслу і до 3.VIII захопили плацдарм на південь від Сандомира. В серпні вони відбили ряд контрударів нім.-фашист. військ і на 30.VIII розширили плацдарм

до 75 км по фронту і 60 км у глибину. Внаслідок Л.-с. н. о. було розгромлено 40 нім. д-зій, завершено визволення Рад. України і розпочато визволення сх. частини Польщі.

Лит.: История Великой Отечественной войны Советского Союза, т. 4, М., 1962; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, К., 1969.

В. Б. Ананійчук (Київ).

«ЛЬВОВСЬКА ПРАВДА» — газета, орган Львів. обласного і міського комітетів КП України, обласної та міської Рад депутатів трудящих. Виходить у Львові 5 раз на тиждень рос. мовою. Перший номер газети вийшов 1.III 1946. З квітня 1963 по квітень 1965 була органом Львів. пром. обкому партії та Львів. пром. обласної Ради депутатів трудящих, видавалась укр. і рос. мовами.

М. А. Сліпушенко (Львів).

Льодове побоїще 1242 — битва між рус. військами і нім. тевтонськими лицарями 5.IV на льоду Чудського озера поблизу о. Вороний Камінь. Під час Л. п. новгородське ополчення (бл. 15—17 тис. чол.), очолене кн. *Олександром Невським*, розгромило військо лицарів нім. Тевтонського ордену, підтримане лицарями і кнехтами (солдатами) прибалтійських епіскопств, датськими хрестоносцями (усього 10—12 тис. чол.), які вторглись в Новгородську землю. Перемога на Чудському озері мала велике істор. значення. Вона на деякий час поклала край нім. агресії на Русь і забезпечила цілісність пн.-зх. руських земель у найтяжчий період боротьби рус. народу проти монголо-тат. завойовників.

Лит.: Козаченко А. Льодове побоїще. К., 1938; Пашуто В. Т. Олександр Невський і боротьба руського народу за незалежність у XIII столітті. К., 1953.

«ЛЬОТЧИК-КОСМОНАВТ СРСР» — звання, яке присвоює Президія Верховної Ради СРСР льотчикам-космонавтам, що здійснили польоти в космос. Встановлено Указом Президії Верховної Ради СРСР від 14.IV 1961 на відзначення першого в світі космічного польоту людини на кораблі-спутнику. Відповідно до Положення про звання «Л.-к. СРСР» від 11.V 1961 особам, яким присвоєно це звання, вручаються грамота Президії Верховної Ради СРСР і нагрудний знак встановленого зразка. Звання «Л.-к. СРСР» присвоєно: Ю. О. Гагаріну (14.IV 1961), Г. С. Титову (9.VIII 1961), А. Г. Ніколаєву, П. Р. Поповичу (18.VIII 1962), В. Ф. Биковському, В. В. Терешковій (Ніколаєвій - Терешковій) (22.VI 1963), В. М. Комарову, К. П. Феоктистову, Б. Б. Єгорову (19.X 1964), П. І. Бєляєву, О. А. Леонову (23.III 1965), Г. Т. Бережковому (1.IX 1968), В. О. Шаталову, Б. В. Волинову, О. С. Єлісєєву, Є. В. Хрунову (22.I 1969), Г. С. Шеніну, В. М. Кубасову, В. М. Волкову (див. т. 4, додаток), В. В. Горбатку (див. т. 4, додаток), А. В. Філіпченку (22.X 1969), В. І. Севаст'янову (3.VII 1970), М. М. Рукавишникову (30.IV 1971), Г. Т. Добровольському (див. т. 4, додаток), В. І. Пацаєву (червень 1971).

Нагрудний знак «Льотчик-космонавт СРСР».

МАВЗОЛЕЙ В. І. ЛЕНІНА — монументальна споруда біля Кремлівської стіни на Красній площі в Москві, в траурному залі якої встановлено саркофаг із забальзамованим тілом Володимира Ілліча Леніна. Біля Мавзолею — могили борців Великої Жовтн. соціалістич. революції, видатних діячів Комуністич. партії, Рад. держави і міжнар. робітн. руху. 25.І 1924 Президія ЦВК СРСР ухвалила встановити труну з тілом В. І. Леніна в склепі, зробивши його доступним для відвідування. 2-й з'їзд Рад СРСР 26.І 1924 затвердив це рішення Президії ЦВК СРСР. До 27.І 1924 — дня похорону В. І. Леніна — за проектом академіка О. В. Шусева було збудовано тимчасовий дерев'яний Мавзолей, який у травні того ж року було перебудовано і розширено. В 1929—30 за рішенням Рад. уряду тимчасовий Мавзолей замінили фундаментальною спорудою з граніту, мармуру, лабрадору, порфіру. Обсяг його збільшився з 1,3 тис. до 5,8 тис. м³. Бальзамування тіла В. І. Леніна було проведено рад. вченими О. І. Абрикосовим, В. А. Воробйовим та Б. І. Збарським. Мавзолей відвідують щорічно бл. 2,5 млн. чел. В дні всенар. свят біля Мавзолею на Красній площі відбуваються паради військ та демонстрації. Постійно біля дверей Мавзолею стоїть почесна варта.

Літ.: Абрамов А. С. Мавзолей Леніна. М., 1969; Абрамов А. С. Часовые поста № 1. Из истории почетного караула у Мавзолея Леніна. М., 1966.

МАВРИКІЙ (Μαυρίκιος; 539 — 27.XI 602) — візантійський імператор [582—602]. Протягом усього правління стримував наступ на імперію слов'ян, лангобардів, персів. М. приписують т. з. «Стратегікон» (див. *Псевдо-Маврикий*).

МАВРОДІН Володимир Васильович (н. 21.ІІ 1908) — рос. рад. історик, доктор істор. наук (з 1940), професор (з 1940), засл. діяч науки РРФСР (з 1968). Член КПРС з 1941. Н. в Кишиневі (тепер Молд. РСР). У 1930 закінчив Ленінгр. ун-т. У 1930—33 — асистент, 1933—40 — доцент, з 1940 — професор, зав. кафедрою історії СРСР у цьому ун-ті. Досліджує історію феод. Росії, у т. ч. України, зокрема історію нар. рухів. Співавтор і редактор підручників з історії для вузів. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

Тв.: Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV века). Л., 1940; Образование Древнерусского государства. Л., 1945; Древняя Русь. Л., 1946; Очерки по истории феодальной Руси. Л., 1949; Образование единого русского государства. Л., 1951; Русское мореходство на южных морях (Черном, Азовском и Каспийском с древнейших времен и до XVI века включительно). Симферополь, 1955; Крестьянская война в России в 1773—1775 годах. Восстание Пугачева. т. 1. Л., 1961; Классовая борьба и общественно-политическая мысль в России в XVIII в. (1725—1773 гг.). Л., 1964; У к р е к л. — Нариси з історії СРСР. Древньоруська держава. К., 1958.

МАГАЛА — поселення пізнього етапу бронзового (11—9 ст. до н. е.) і раннього залізного (8—7 ст. до н. е.) віку поблизу с. Магали Новоселицького р-ну Чернів. обл. Археол. дослідження провадились 1955—60. Для раннього періоду існування були характерні наземні житла із зольниками біля них, а для пізнього — наземні житла і напівземлянки. В шарі часів пізнього етапу бронзового віку, що належить до *ноа культури*, виявлено прямостінні горшки, оздоблені валиками, та черпаки і чаші з високими ручками, а також бронзові, кістяні і кам'яні знаряддя праці та прикраси. Знайдені кістки свійських тварин і землеробські знаряддя (кістяні мотики, бронзові серпи та ін.) свідчать про землеробсько-скотарський характер г-ва жителів поселення. У шарі часів раннього залізного віку виявлено посудини — корчаги, миски та вазочки з чорною лощеною поверхнею і орнаментом, горшки з ручками, залізни ножи та бронзові прикраси. Цей комплекс знахідок належить до культури так званого фракійського гальштату (див. *Гальштатська культура*).

Літ.: Смирнова Г. И. Поселение позднебронзового века и раннего железа возле с. Магала Черновицкой области. «Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры», 1957, в. 70.

МАГАР Володимир Герасимович (5.VII 1900 — 11.VII 1965) — укр. рад. актор, режисер, нар. артист СРСР (з 1960). Член КПРС з 1926. Н. в с. Кальніболоті (тепер Новоархангельського р-ну Кировогр. обл.) в сел. сім'ї. Учасник громадян. війни. В 1933 закінчив Київ. муз.-драм. інститут ім. М. В. Лисенка. З 1933 — у Київ. пересувному театрі профспілок (тепер театр ім. М. О. Щорса в Запоріжжі), працював як гол. режисер і актор. Ролі: Гайдай, Галушка («Загибель ескадри», «В степах України» Корнійчука), Єгор Буличов («Єгор Буличов та інші» Горького), Буйко («Професор Буйко» Баша). Вистави: «Богдан Хмельницький» Корнійчука, «Оптимістична трагедія» Вишневського, «Шорс» Дольда-Михайлика та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами. Портрет, с. 67.

Тв.: З любов'ю до людини. Запоріжжя, 1961.
Літ.: Тернюк П. І., Ягнич Ю. М. Володимир Герасимович Магар. К., 1962.

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО, німецьке право — феодальне міське право, за яким міста звільнялися від управління і суду феодала. Воно закріплювало права міських станів — купців, міщан, ремісників; було юрид. виявом успіхів міськ. населення в боротьбі проти феодалів. Виникло в 13 ст. у м. Магдебурзі (тепер НДР), звідси й назва. М. п. встановлювало порядок виборів і функції органів міськ. самоуправління, суду, купецьких об'єднань, цехів, регулювало питання торгівлі, опіки, спадкування, визначало покарання за різні види злочинів тощо. Воно мало чітко виражений класовий характер, узаконювало нерівність у правах, зважаючи на стать, походження, віросповідання. Протягом 13—18 ст. М. п. поширилося в Чехії, Угорщині, Польщі, Литві, а звідти — на тер. Білорусії та України. Укр. міста М. п. одержували від лит. князів, польськ. королів, рос. царів, а також укр. гетьманів. Уперше на Україні М. п. дістали міста Галицько-Волинського князівства (м. Санок 1339). Львову М. п. надано 1356, Києву — протягом 1494—97. У 15—17 ст. М. п. дістало більшість міст України. В різний час М. п. одержали Вінниця, Глухів, Дубно, Житомир, Лубни, Козелець, Полтава, Стародуб, Чернігів та ін. У деяких містах, зокрема західноукраїнських, надання М. п. супроводилося посиленням нім. і польськ. колонізації, обмежен-

Мавзолей В. І. Леніна. Москва. Красна площа.

ням прав некаатолицького населення (українці православного віросповідання, вірмени, євреї та ін. не обиралися до *магістрату*, не мали права вступати в деякі цехи тощо). М. п. за своїм змістом і формою на Правобережній і Лівобережній Україні під впливом місцевих умов, а також норм звичаєвого права відрізнялося від М. п., яке застосовувалося в Зх. Європі. Так, на Україні організація магістратів була іншою. У менших містах, які називалися ратушними, *козацька старшина* відала справами козаків, а виборна міська влада (представники багаті верхівки міського населення) — справами міщан. Положеннями М. п. керувалися й полкові суди тощо. Норми М. п. використовувалися при всіх офіц. і приватних кодифікаціях права на Україні 18—19 ст. (див., напр., «*Екстракт малоросійських прав*», «*Права, за якими судиться малоросійський народ*»). Після возз'єднання України з Росією (1654) М. п. залишилося лише у деяких т. з. привілейованих містах. Фактично застосування М. п. на Україні припинилося після запровадження 1781 «Установлення про губернії» і створення нової судової системи (див. *Судові установи на Україні*). Указом 1831 Микола I скасував М. п. по всій Україні, крім Києва, де воно збереглося до 1835. В містах Зх. України, які після 1-го поділу Польщі (1772) відійшли до Австрії, органи міськ. самоуправління та суди, створені за М. п., продовжували ще деякий час діяти. Згодом австр. уряд значно обмежив права цих органів. У Львові застосування М. п. припинено 1786.

Лит.: Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобережній Україні. В кн.: Розвідки про міста і міщанство на Україні-Русі в XV—XVIII в., ч. 2. Львів, 1904; В л а д и м и р с ь к и й - Б у д а н о в М. Німецьке право в Польщі й Литві. В 2 кн. Львів, 1903—04; Г у с л и с т и й К. Г. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.). К., 1939; К у л ь ч и ц ь к и й В. С. Кодифікація права на Україні у XVIII столітті. Львів, 1958; П а ш у к А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Ук-

раїні в XVII—XVIII ст. (1648—1782). Львів, 1967; Т к а ч А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України. К., 1968.

В. С. Кульчицький (Львів).
МАГІДОВ Борис Йосипович (25.XII 1884) — рад. держ. діяч. Член КПРС з 1917 (до 1917 — меншовик). Н. в Петербурзі в сім'ї ювеліра. В с.-д. русі з 1905. В 1918 — нарком праці *Донецько-Криворізької Радянської республіки*; нач. політвідділу 10-ї армії. В кінці 1918 — на поч. 1919 — нарком праці УРСР. У 1919—20 — в Червоній Армії. З 1920 — начальник *Політвідділу Донбасу*, 1922—24 — секретар Полт. губкому КП(б)У. З 1925 — на парт., профспілкової і рад. роботі. З 1956 — персональний пенсіонер. На XIII і XVI з'їздах партії обирався членом ЦКК — РСІ, на XIV з'їзді ВКП(б) — членом Ревізійної комісії. На VII і VIII конференціях КП(б)У обирався кандидатом у члени ЦК КП(б)У. Нагороджений орденом Червоного Прапора, двома орденами Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами.

Н. В. Комаренко (Київ).

МАГІСТРАТ (лат. *magistratus* — уряд, влада, держ. посада) — за феодалізму в укр. містах, що дістали *магдебурзьке право*, орган міського станового управління. Відав адм., госп., фін., поліцейськими та судовими справами. У складі М. були *війт* (очолював М.), його помічники (*бурмистри*), *райці* (радники) і *лавники* (засідателі). В Зх. Україні, зокрема у Львові, М. існував протягом 1356—80-х рр. 18 ст. В містах Правобережної України М. виникли в 15—17 ст., в більшості міст Лівобережної України (Стародуб, Чернігів та ін.) — у 1-й пол. 17 ст. На тер. Слобідської України М. встановлено 1724. У 1785 на Лівобережній Україні у зв'язку з створенням *міських дум* у М. залишилися гол. чин. судові функції. Повсюдно в містах України М. було поступово ліквідовано, починаючи з 60-х рр. 19 ст., в ході здійснення бурж. судової реформи в Росії.

МАГІСТРАТСЬКІ СЕЛЯНИ — категорія укр. селянства, що перебувала у феод. залежності від *магістратів* у 14—18 ст. За користування зем. наділами М. с. до середини 16 ст. сплачували *чинши*. Потім, крім чиншу, магістрати зобов'язали М. с. давати натуральні данни, а з поч. 17 ст. запровадили панщину. М. с. брали участь у визвольній боротьбі проти феод. гноблення. Селяни приміських сіл Львова 1648 і 1655 під час облоги міста допомагали сел.-козац. військові, що його очолював Б. Хмельницький. М. с. було перетворено на *державних селян* на зх.-укр. землях після їх загарбання 1772 феод. Австрією, на Правобережній Україні — після її возз'єднання 1793 з Росією.

Лит.: Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; Нариси історії Львова. Львів, 1956.

МАГНАТИ (від пізньолат. *maghnatus* — багата, знатна людина) — великі землевласники, аристократична верхівка феод. класу в ряді країн Європи, особливо в Угорщині, Речі Посполитій, Литві, Латвії, Естонії, Білорусії та на Україні. Поява М. була пов'язана з дальшим розвитком феод. відносин, концентрацією зем. власності в руках феод.-шляхетської верхівки та розширенням її станових привілеїв.

Утворення магнатського землеволодіння на Україні в 14 ст. збіглося з агресією на її територію з боку феод. Польщі та Литви. Боячись переходу укр. М. на сторону Рос. д-ви, уряд Польщі в 15 ст., а уряд Литви 1563 зрівняли їх у правах з польс. і лит. М. Після *Люблінської унії 1569* посилювалося пограбування укр. земель польс. М., що було узаконено сеймом 1590. Поряд із укр. М. — *Острозькими, Заславськими, Чорторійськими, Вишневецькими, Корецькими, Вороницями, Четвертинськими* та ін. на Україні з'явилися польські М. — *Замойські, Конецьпольські, Калиновські, Жолкевські, Потоцькі, Невелика купка* М. на поч. 17 ст. привласнила більшість земель України. В серед. 17 ст. 18 М. Брацлавського воеводства належало 80% сел. дворів, а 27 М. Київського воеводства — 68%. Спираючись на власні надвірні війська та адм. апарат, М. експлуатували населення України. Сел. г-ва часто руйнувалися через збройну боротьбу між М., що супроводжувалися знищенням цілих селищ. Серед шляхта перебувала під протекторатом М., дрібно — в прямій залежності від них. В 2-й пол. 16 ст., в умовах зростання боротьби нар. мас України проти феод. і нац. гніту, окремі укр. М. (як, напр., *К. Острозький*) ставали в опозицію до польс. уряду. Однак більшість укр. М., яких влаштували правові й соціальні порядки Польщі, приймали католицтво, ополучувалися і йшли на змову з верхівкою Речі Посполитої. Саме тому укр. М. (*Четвертинські, Киселі, Бжозовські* та ін.) під час *визвольної війни українського народу 1648—54* опинилися в польс. таборі. Після нар.-визвольної війни М. на Правобережній Україні, возз'єднаних з Росією, втратили свої володіння. Їхні землі перейшли до рук козац. старшини та укр. шляхти. На Правобережній Україні протягом 18 ст. зростали магнатські латифундії шляхом шлюбних контрактів та прямої купівлі. Володіння М. в кінці 18 ст. були значно більшими, ніж у 17 ст., як за зем. площею, так і за кількістю феодально залежних селян. У 18 ст. маєтки М. на Правобережній Україні були 3 типів. У першому — переважала грошова й натуральна рента, вирішальна роль у виробництві належала сел. г-ву. В другому — грошова рента поєднувалася з відробітковою. Поряд з сел. г-вом існували магнатські фільварки. В третьому — переважала відробіткова рента й особисте г-во М. підпорядко-

увалось товарному ринку. Цей тип маєтків М. був поширений на Волині, Пн. Поділлі та Київщині вже в 16 — 1-й пол. 18 ст., на Придніпров'ї — у кінці 18 ст. Під впливом розвитку товарно-грошових відносин у маєтках М. у 2-й пол. 18 ст. зростали підприємницькі тенденції. Вони виявилися в застосуванні різних форм найманої праці. Після возз'єднання Правобережної України з Росією (1793) місцеві М. були зрівняні в правах з рос. дворянами і зберігали свої маєтки до Великої Жовтн. соціалістичної революції.

На поч. 20 ст. світським і церковним М. належало 40% усієї зем. площі Зх. України. Панівне становище в Галичині належало польс. М., на Закарпатті — угорським, на Буковині — румунським. Але існувало й землеволоніння укр. М. Найбільшими з укр. М. були на Буковині — *Василькові*, в Галичині — *Крисків, Миколаєвич, Богданович* та ін. В Галичині, на Закарпатті, Пн. Буковині зем. власність М. існувала до возз'єднання цих земель з Рад. Україною.

Лит.: Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; Гуслистий К. Г. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.). К., 1939; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. К., 1954; Маркина В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. К., 1961.

В. О. Маркіна (Київ).

МАДЖАК (рр. н. і см. невід.) — «цар», який очолював слов. міщпеміне об'єднання «Валіана», що передувало давньослов. середньовічним д-вам. За свідченням араб. історика 10 ст. *Масуди*, владу М. визнавало багато слов. племен. Територія, на яку поширювалася його зверхність, невідома. Вважають, що жив М. задовго до 10 ст. Деякі дослідники ототожнюють його з *Мусокієм*, який згадується у візантійських писемних джерелах.

МАДІЙ (грец. *Μάδιος*; рр. н. і см. невід.) — скифський цар 7 ст. до н. е. Згадується *Геродотом* і *Страбоном*. Бл. 625 до н. е. (за ін. даними бл. серед. 7 ст. до н. е.) *скифи* на чолі з М. вторглися з Пн. Причорномор'я через Кавказ у Передню Азію. Здобувши перемогу над мідійцями, скифи встановили своє панування над країнами Передньої Азії, яке тривало протягом 28 років.

МАДЛЕНЬСКА КУЛЬТУРА — найпізніша палеолітична культура, поширена в пд.-зх. районах Європи (на Пн. Іспанії, у Франції, Швейцарії, на Пд. ФРН). Назва походить від печерної стоянки Ла-Мадлен у Франції. Виділена в 60-х рр. 19 ст. В наш час більшість дослідників розглядає т. з. М. к. як заключну пору (епоху) пізнього *палеоліту*, до якої належать одночасні культури в різних районах Європи, в т. ч. й власне М. к. Всі ці культури мають значну спільність, зумовлену життям людей того часу в однакових умовах досить холодного клімату та пануванням мисливського г-ва. Люди займалися також *збиральництвом*; в той час виникло рибацтво. Носії М. к. жили в природних печерах та в невеликих довгостічних житлах, при спорудженні яких використовували дерево, камінь, кістки й шкури тварин. При розкопках стоянок виявлено місця обробки каменю й кістки, залишки вогнищ у житлах і поза ними та ями-комори і скупчення кісток тварин. З кременю виготовляли різноманітні різці, скребки, проколки, вістря тощо, з кістки і рогу тварин — наконечники дротиків і списів, списометалки й гарпуни, копалки (мотики) й лошिला, молотковидні й клиновидні інструменти, шила й голки, випрямлювачі древків дротиків («желези начальників»), рукоятки для крем'яних знарядь тощо. За часів М. к. розвивалося образотворче

мистецтво: скульптура (фігурки з кістки, каменю та янтарю), графіка (зображення на кістках і виробках з них) і живопис (розпис фарбами на стінах і стелях печер та великих кістках мамонтів). Населення М. к. жило в умовах первіснообщинного ладу, на етапі ранньої матриархально-родової орг-ції. Пам'ятки епохи М. к. (датуються часом понад 10 тис. років тому) поширені й на тер. України; найвідоміші з них — Молодове V (див. *Молодове*), *Кирилівська стоянка*, *Добранічівська стоянка*, *Межирицька стоянка*, *Мізинська стоянка*.

Лит.: Ефименко П. П. Первобытное общество. К., 1953; Борисковский П. И. Палеолит Украины. М.—Л., 1953 [бібліогр. с. 450—463]; Шовкопляс И. Г. Мезинская стоянка. К., 1965 [бібліогр. с. 304—326]. *І. Г. Шовкопляс (Київ).*

МАЗАЙ Макар Микитович (квітень 1910—1941)— знатна людина Радянської України, новатор у металургійній промисловості Української РСР. Член Комуністичної партії з 1938.

Н. в станиці Ольгинській (тепер Приморсько-Ахтарського р-ну Краснодар. краю). З 1930 працював на *Ждановському металургійному заводі імені Ілліча* спочатку підручним, а з 1932 — сталеваром. У 1936 М. виступив зачинателем руху за швидкісне сталеваріння. Тривалість однієї плавки скоротив у 1,5 раза, зйом сталі збільшив майже вдвічі. З 1937 навчався в Пром. академії в Москві. Після закінчення її повернувся на з-д. Автор кн. «Як домогтися високих зйомів сталі» (М., 1937), «Записки сталевара» (М., 1940). Під час нім.-фашист. окупації Маріуполя (тепер м. Жданов) був закатований гестапцями. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. *Лит.:* С е в е р о в П. Макар Мазай. Сталино, 1956; С е л и щ е в И. Крепче стали. М., 1962.

МАЗАН Михайло Семенович (грудень 1920 — 12.XII 1944) — рад. військ. льотчик, гвардії капітан, Герой Рад. Союзу (1946). Член Комуністич. партії з 1943. Н. у с. Ульянівці (тепер Павлоградського р-ну Дніпроп. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1940. У 1940 закінчив Качинську школу льотчиків. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир ланки, заст. командира ескадрильї 85-го гвард. винищувального авіаполку 6-ї гвард. винищувальної авіадивізії 5-ї повітр. армії. Брав участь у боях на Сталінгр., Пд., 4-му, 1-му і 2-му Укр. фронтах, у визволенні Румунії і Угорщини. Здійснив 330 бойових вильотів. Особисто збив 21 фашист. літак. Загинув у бою.

МАЗЕПА Іван Степанович (1644—1709) — гетьман Лівобережної України [1687—1708], зрадник укр. народу. Виходець з правобережної укр. шляхти. Вчився в Києві і, за деякими відомостями, в єзуїтській колегії в Полоцьку. За юнацьких років служив при дворі польс. короля *Яна II Казимира*. Придворна кар'єра М. була перервана сутичкою з одним з польс. магнатів, яка змусила його бл. 1669 втекти до правобережного гетьмана *П. Д. Дорошенка*. У 1674 перейшов на бік лівобережного гетьмана *І. Самойловича*, і 1682 М. призначили генеральним осаволом. У 1687, підкупивши великим хабарем (бл. 10 тис. крб.) всевладного тоді правителя Рос. д-ви боярина *В. В. Голіцина*, М. домігся гетьманської влади і уклав т. з. *Коломацької статті 1687*, які зміцнювали привілейоване становище козак. старшини та її владу над нар. масами України. Соціальна політика М. була спрямована на дальше зростання великого феодал. землеволодіння, посилення залежності і визиску нар. мас. Сам М. швидко став одним з найбільших поміщиків. В його численних маєтностях на Україні жило понад 100 тис. феодално

В. Г. Магар.

М. М. Мазай.

залежних селян. Понад 20 тис. кріпаків він мав у сусідніх рос. повітах. Своїми універсалами М. підтверджував і роздавав старшині маєтності з залежними селянами, узаконив панщину (універсал 1701) і обмежив сел. переходи (заборонив переходи селян у козаки, в підсудки, вихід на слободи тощо). Він перший з укр. гетьманів запровадив роздачу у володіння старшині окремих дворів і селян. Прибічник шляхет. Польщі, М. оточував себе людьми, зв'язаними з польс.-шляхет. колами (генеральний обозний *І. Ломиковський*, генеральний писар *П. Орлик* та ін.). Жорстоко придушував нар. рухи. З перших років свого правління М. почав таємні зносини з польс. магнатами, ставлячи своєю метою відірвати Лівобережну Україну від Росії й повернути її під владу шляхет. Польщі. На поч. *Північної війни 1700—21* М. почав таємні переговори з польс. королем *С. Лещинським*. Згодом уклав таємні зрадницькі угоди з *С. Лещинським*, а також швед. королем *Карлом XII*, обіцяючи виступити з козак. військом проти Росії. Спроба генерального судді *В. Л. Кочубея* і полтав. полковника *І. І. Іскри 1707—08* викрити перед Петром I зрадницькі наміри М. закінчилася невдачею.

М. зумів виправдатися і зобразити їхні повідомлення як наклеп. *В. Кочубея* та *І. Іскру* було 1708 страчено. Коли швед. війська в жовтні 1708 вдерлися на Лівобережжя, М. відкрито перейшов на їхній бік. Народ не підтримував зрадника. За М. пішли лише купка старшини та кілька тисяч найманого війська. Протягом зими 1708—09 М. допомагав шведом грабувати й розорювати Україну. Він підбурював Туреччину і Кримське ханство виступити проти Росії. Після *Полтавської битви 1709* М. втік до тур. володінь, де незабаром помер. В укр. фольклорі М. виступає як зрадник, «проклята Мазепа», який заповдяв багато лиха укр. народові. Укр. бурж. націоналісти в минулому й тепер всіляко намагаються замовчати зрадницькі наміри М. запродавши Україну шляхет. Польщі і всупереч істор. фактам створюють навколо нього ореол борця за свободу України. Спроби бурж.-націоналістич. фальсифікаторів виправдати зрадництво М. повністю викриті укр. рад. істориками.

Лит.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; Шутої В. Е. Измена Мазепы. «Исторические записки», 1950, т. 31.

В. А. Дядиченко (Київ).
МАЗУРЕНКО Олексій Юхимович (н. 7.VII 1917) — рад. військ. льотчик, ген.-майор, двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1944). Член КПРС з 1942. Н. на хут. Леонтовичеве (тепер с. Ленінка Устинівського р-ну Кіровогр. обл.) в селянській сім'ї.

О. Ю. Мазуренко.

К. Т. Мазуров.

Г. І. Майборода.

М. М. Майоров.

В Рад. Армії з 1938. У 1940 закінчив Єйську льотну школу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик, командир авіаланки, інспектор штурмової авіації ВМФ, командир 7-го гвард. авіаполку ВПС Балт. флоту. Зробив понад 300 бойових вильотів. Особисто потопив 8 ворожих кораблів і в складі групи, будучи ведучим, — 22. Після війни — на командній роботі. В 1952 закінчив Військ.-морську академію. З 1964 — на керівній військ.-викладацькій роботі. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

МАЗУРОВ Кирило Трохимович (н. 7.IV 1914) — дітяк Комунистич. партії і Рад. держави. Член КПРС з 1940. Н. в с. Рудні-Прибитківській (тепер Гом. р-ну Гом. обл.) в селянській сім'ї. Після закінчення Гомельського автодорожного технікуму (1933) працював автодорожним техніком, начальником шляхового відділу Комаринського р-ну БРСР. У 1936—38 служив у Рад. Армії. В 1938—39 працював в політвідділі Білоруської з-ці. В 1939—41 — на керівній комсомольській роботі. З перших днів Великої Вітчизн. війни 1941—45 — у діючій армії: політрук роти, командир батальйону, інструктор політвідділу 21-ї армії. В 1942 як представник Центр. штабу партизан. руху при Ставці Верх. Головнокомандування направлений з спец. завданням в тил ворога в Білорусію, де виконував обов'язки секретаря підпільного ЦК ЛКСМ Білорусії. В 1943—46 — другий секретар, 1946—47 — перший секретар ЦК ЛКСМ Білорусії. В 1947 закінчив (заочно) Вищу парт. школу при ЦК ВКП(б). В 1947—49 працював в апараті ЦК КП(б) Білорусії. В 1949—50 — другий, перший секретар Мінського міськкому КП(б) Білорусії. В 1950—53 — перший секретар Мінського обкому КП(б) Білорусії. З липня 1953 — Голова Ради Міністрів БРСР. З липня 1956 — перший секретар ЦК КП Білорусії. З березня 1965 — перший заст. Голови Ради Міністрів СРСР. На XX, XXII — XXIV з'їздах КПРС обирався членом ЦК КПРС. З червня 1957 — кандидат в члени Президії ЦК КПРС, з березня 1965 — член Президії ЦК КПРС. З квітня 1966 — член Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 3—8-го скликань. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

МАЙБОРОДА Георгій Іларіонович (н. 1.XII 1913) — укр. рад. композитор, нар. артист СРСР (з 1960). Н. на х. Пелехівщині (тепер село Глобінського р-ну Холт. обл.) в селянській сім'ї. З 1939 займається композиторською діяльністю. У 1941 закінчив Київ. консерваторію. В 1945—57 працював у Київ. консерваторії. В 1956—67 — заст. голови, 1967—68 — голова правління Спілки композиторів України. Автор опер «Милана»

(1957), «Арсенал» (1960), «Тарас Шевченко» (1964), 2 симфоній, 2 симф. поем («Лілея», 1939; «Камеяря», 1941), вокально-симф. поеми «Запорожці» (1954), «Гуцульський рапсодії» для симф. оркестру (1949), симф. сюїти «Король Лір» (1959), романсів, хорів та пісень. Депутат Верховної Ради УРСР 7 і 8 скликань. Премія ім. Т. Г. Шевченка, 1963. Нагороджений орденом Леніна.

Лит.: Гордійчук М. М. Георгій Іларіонович Майборода. К., 1963 [бібліогр. с. 103—106].

МАЙБОРОДА Сава (пр. н. і см. невід.) — запорізький козак, ватажок гайдамацького загону під час *Коліївщини* (1768). Після зрадницького захоплення в полон С. *Неживого* М. очолив гайдамацький загін. Керовані М. гайдамаки діяли поблизу Канева. В бою проти царських військ під містечком Мошнами (тепер село Черкаського р-ну Черк. обл.) повстанці зазнали поразки. Захопленого в полон М. через деякий час було страчено.

В. М. Кулаковський (Київ).

МАЙБОРСЬКИЙ Володимир Петрович (н. 1.X 1911) — рад. військовослужбовець, рядовий, Герой Рад. Союзу (1945). Н. у с. Зіньках (тепер Білогірського р-ну Хмельн. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1944. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як стрілець 7-го стрілк. полку 24-ї стрілк. дивізії 1-го Укр. фронту відзначився при визволенні тер. сучасної Ів.-Фр. області. В бою за с. Черемхів (тепер Коломийського р-ну) 13.VII 1944 повторив подвиг О. М. *Матросова*, але лишився живий. Тепер — на пенсії. Живе у рідному селі.

МАЙДАНЕК (Majdanek) — нім.-фашист. концтабір, що існував 1940—44 біля Любліна (Польща). Мав 5 філій. В М. одночасно утримувалося до 45 тис. в'язнів різних національностей з Польщі та ін. країн, окупованих нім.-фашист. військами. В М. за час його існування було закатовано 1380 тис. чол., у т. ч. багато рад. громадян. Незважаючи на жорстокий режим, що його встановили нім. фашисти, в М. діяло антифашист. підпілля. Керівниками його були поляк Михайлович, рад. військовополонені Л. Михайловський (з Києва), В. Дегтярьов (з Ростова), О. Алюшин (з Москви) та ін. Орг-ція зберігала від знищення активних антифашистів, готувала індивідуальні й групові втечі, викривала зрадників. Агітацію серед ув'язнених провадили військовополонені рад. генерали Г. В. Засманович, Т. Я. Новиков. У 1944, при підході Рад. Армії до Любліна, фашисти вивезли в'язнів, що залишалися в М. Після війни на території М. встановлено пам'ятник його героям і жертвам та мавзолей.

Лит.: Комюніке Польсько-Радянської Надзвичайної Комісії по розслідуванню злочинств німців, вчинених

у таборі винищення на Майданеку в місті Люблін. К., 1944; Ка н А. Заговор против мира. М., 1961.

М. М. Лемешук (Київ).

МАЙДАНЕЦЬКІ СЕЛЯНСЬКІ ЗАВОРУШЕННЯ 1905 — антипоміщицькі виступи селян с. Майданецького Уманського пов. Київ. губ. (тепер Тальнівського р-ну Черк. обл.), які сталися в період наростання революції 1905—07 в Росії. В червні 1905 під впливом с.-д. агітації відбувся виступ селян на бурякових плантаціях ферми «Марцелін» при с. Майданецькому. Селяни поряд з економічними вимогами проголосили політ. лозунги. Приводом до грудневого виступу селян була заява місцевого священника на повтоговій нараді землевласників в Умані про те, що селяни с. Майданецького нібито не потребують збільшення зем. наділів. Вночі проти 28. XII 1905 (10. I 1906) селяни зупинили роботу цукроварні, а ранком розгромили цукроварню, винокурний з-д і поміщицьку економію. В село прибув загін драгунів. 60 селян було віддано до суду. У серпні 1906 Київ. військ.-окружний суд зазвуд до тюремного ув'язнення та ін. покарань 48 учасників заворушень.

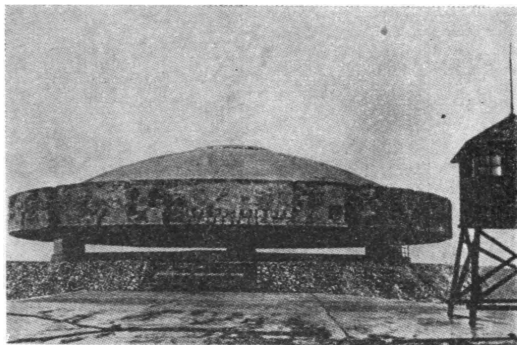
Лит.: Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов, т. 2, ч. 1. К., 1955.

МАЙЕР (Meyer), М а е р Йоганн (рр. н. і см. невід.) — швед. дипломат серед. 17 ст. В 1650—51 за дорученням швед. уряду здійснив подорож до Криму, звідки повернувся до Швеції через Молдавію, Україну, Польщу. Склад щоденник про свою подорож (опублікований в уривках Н. В. Молчановським 1908), який містить відомості про події на Україні в 1-й пол. 1651, про стан польс. і укр. армій напередодні битви під Берестечком. Оскільки М. користувався офіційними польс.-шляхет. джерелами, його інформація часто тенденційна. Під час перебування в Гданську М. давав вказівки В. Гондусу щодо складання карти України 1650.

Я. Д. Ісавич (Львів).

МАЙОРАТ (від лат. major — старший) — порядок нероздільного спадкування нерухомого майна (найчастіше землі) старшим у роді або сім'ї. Характерний для феодалізму. На тер. України, коли вона була в складі Литви та Польщі, застосовували гол. чин. при спадкуванні земель великих магнатів. Подібне до М. спадкування нерухомого майна відоме й в рос. феод. праві, за яким, зокрема, встановлювався режим заповітних маєтків. Ці маєтки, що з'явилися в Росії, в т. ч. на Україні, з початку 18 ст., не можна було заповідати; переходили вони до інших осіб за старшинством або за правом первородства.

МАЙОРОВ Михайло Мусійович (22. I 1890 — 20. I 1938) — парт. і держ. діяч УРСР. Член Комуністич. партії з 1906. Н. в с. Скородному (тепер Гом. обл.) в сім'ї ремісника-кравця. В 1906—17 вів парт. роботу в Києві, Катеринославі, Царщині, Саратові, Москві. Не раз зазнавав арештів і заслання. В 1917 — член Київ. к-ту РСДРП (б), один з керівників більшовицької фракції Київ. Ради робітн. депутатів. Учасник Жовтн. збройного повстання в Петрограді і Москві, Київського січневого збройного повстання 1918. Під час австро-нім. окупації 1918 — один з керівників парт. підпілля в Києві, Катеринославі, голова Всеукраїнського партійного тимчасового комітету, голова (з липня 1918) і член (з жовтня 1918) Київського підпільного обласного комітету КП (б) У. В 1919—20 — в Червоній Армії. З липня 1920 — на радянській і парт. роботі: голова Київ. губраднаргоосу (до жовтня 1922), секретар Одес. губкому КП (б) У (1922—23), заст. голови

Мавзолей, в якому поховано останки в'язнів концтабору Майданек.

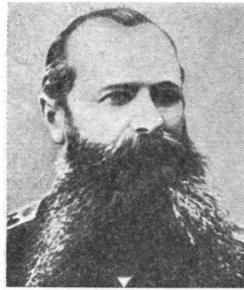
ЦКК КП (б) У — наркома РСІ УРСР (1927—30), нарком постачання УРСР (1930—32), секретар Одес. обкому КП (б) У (1932—33). В 1933—34 — секретар Середньоазіатського бюро ЦК ВКП (б). З 1934 — заст. голови Центроспілки СРСР. На XV—XVI з'їздах ВКП (б) обирався членом ЦКК ВКП (б). На I і III з'їздах КП (б) У обирався кандидатом у члени, на V конференції — членом ЦК КП (б) У, на X—XI з'їздах КП (б) У — членом ЦКК КП (б) У. В 1932—33 — кандидат у члени Політбюро ЦК КП (б) У. Не раз обирався членом ВЦВК і ВУЦВК. Автор праць з історії КП України.

Лит.: Корольов Б., Левін В. Михайло Мусійович Майоров. К., 1969. В. С. Левін (Київ).

МАЙСТРЕНКО Олексій (Ля х; рр. н. і см. невід.) — запорізький козак, ватажок гайдамацького загону, учасник антифеод. сел. повстання 1750 на Правобережній Україні. Навесні 1750 М. сформував з запорізької сіроми Бугогардівської паланки гайдамацький загін. Очолені М. гайдамаки здобули Смілу, Корсунь, Ржищів, Ходорів та зруйнували навколишні шляхет. маєтки. Захоплене поміщицьке майно роздавали бідним селянам. У серпні 1750 біля с. Стайок поблизу Канева гайдамацький загін на чолі з М. в бою проти царського карального війська зазнав поразки. М. пощастило врятуватися, але дальша його доля невідома. В. М. Кулаковський (Київ).

МАКАР (парт. псевд. Ж і ф а Олександра Михайловича; 1877 — 8. VII 1961) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член КПРС з 1899. Н. в Одесі в сім'ї вчителя. Учасник революц. подій 1905—07 в Одесі. В 1907—17 — в еміграції. В квітні 1917 повернувся в Росію, з червня 1917 працював в Одес. орг-ції РСДРП (б), член Одес. к-ту РСДРП (б), редактор газ. «Голос пролетарія», «Солдатская мысль». У 1918 — член Одес. ревкому, комісар охорони здоров'я, комісар преси Румчероду. З березня 1918 — член Моск. к-ту РСДРП (б), працював у редакції газ. «Правда». Влітку 1919 — член колегії Наркомату охорони здоров'я УРСР. В 1919—20 — в Червоній Армії. З 1920 — на відповідальній госп., держ., дипломатичній роботі. В 1922—24 — голова ЦКК — РСІ УРСР. З 1949 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

МАКАРЕВИЧ Ганна Михайлівна (1854 — грудень 1925) — учасниця народницького руху. Н. в сім'ї купця. Навчаючись в Швейцарії у Цюрих-

А. С. Макаренко.

С. Й. Макаров.

ському ун-ті, 1872 входила до гуртка *Жебуньовит*. У 1873 повернулася до Росії. Була членом Олеського гуртка *чайковців*. За дорученням гуртка *тиденних бунтарів* 1876 виїжджала за кордон, щоб придбати друкарське устаткування для *«Тяємної дружини»*. В 1883 працювала в групі *«Визволення праці»*. З 1885 жила в Італії, брала активну участь у соціалістичній русі.

МАКАРЕНКО Антон Семенович (13.III 1888 — 1.IV 1939) — видатний рад. педагог і письменник. Н. в м. Білопілля (тепер Сум. обл.) в сім'ї робітника. У 1917 закінчив Полт. учительський ін-т. В 1920 організував поблизу Полтави трудову колонію ім. М. Горького для неповнолітніх правопорушників. З кін. 1927 керував дит. комуною ім. Ф. Е. Дзержинського, засн. в с-щі Новому Харкові (передмістя Харкова). З 1937 жив у Москві, займався літ. і громад.-пед. роботою. Центр. проблемою пед. діяльності М. є виховання в умовах рад. суспільства всебічно розвинених і відданих Комуністич. партії борців за комунізм. М. створив наук. методику виховної роботи з дит. колективом, поєднання навчання з продуктивною працею, моральним, фізичним і естетич. вихованням. Автор творів: *«Марш 30 року»* (1932), *«Педагогічна поема»* (1933—35), *«Книга для батьків»* (1937), *«Прапори на баштах»* (1938) та ін.

Тв.: Сочинения. В 7 т. М., 1957—58; Укр. перекл. — Твори. В 7 т. К., 1953—55 [бібліогр. т. 7, с. 387—411].

Лит.: Костелянец Б. А. С. Макаренко. М., 1954; Балабанович Е. Антон Семенович Макаренко. Человек и писатель. М., 1963; Ніжинський М. П. Життя і педагогічна діяльність А. С. Макаренка. К., 1967; Полтавці про А. С. Макаренка. К., 1968; Хрусталева В. А. А. С. Макаренко. Библиографический указатель. М., 1959.

МАКАРЕНКО Микола Омелянович (4.II 1877—1936) — укр. археолог і мистецтвознавець. Н. в с. Москалівці (тепер Роменьського р-ну Сум. обл.). Закінчив Петерб. худож.-пром. училище та петерб. Археологічний ін-т (1902). В 1902—19 працював в Ермітажі, 1920—25 — директор Київ. музею зх. та сх. мистецтв. В 1924—33 — дійсний член Всеукр. Архолог. комітету. Був професором Київ. худож. ін-ту. На Україні досліджував *Мариупольський могильник*, *Євминське поселення*, поселення епохи міді-бронзи в дніпровському Надпоріжжі, пам'ятки раннього залізного віку на Полтавщині, городище *Монастирище* на Сумщині, *Спаський собор* у Чернігові та ін. Значимі є дослідження М. і в галузі вивчення мистецтва й архітектури Стародав. Русі та середньовіч. України.

Тв.: Городища и курганы Полтавской губернии. Полтава, 1917; Орнаментация украинской книжки XVI—XVII ст. К., 1926; Чернігівський Спас. К., 1929 [бі-

ліогр. с. 1—5]; Скульптура і різьбярство Київської Русі передмонгольських часів. В кн.: Київські збірники історії й археології, побути й мистецтва, в. 1. К., 1930; Мариупольський могильник. К., 1933.

І. Г. Шовколас (Київ).

МАКАРЕНКО Олександр Андрійович (н. 22.IV 1920) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1965). Член КПРС з 1945. Н. в м. Алушці (тепер Крим. обл.) в сім'ї робітника. В 1950 закінчив Чернівецький ун-т, 1954 — Академію суспільних наук при ЦК КПРС. У 1943—58 — на комсомольській та партійній роботі в Києві, Чернівцях, в апараті ЦК КП України. В 1958—64 і з 1969 — старший наук. співробітник Ін-ту історії АН УРСР, 1964—69 — зав. відділом пролетарського інтернаціоналізму Ін-ту філософії АН УРСР. Досліджує проблеми пролетарського інтернаціоналізму, міжнар. відносин та новітньої історії.

Тв.: Мировой пролетариат — стране Советов. Движение зарубежного рабочего класса в защиту и помощь Советской стране. К., 1963; Провал імпералістичних замірів щодо України (1924—1929 рр.). К., 1967; Борьба проти агрессивних планів імпералістів щодо України в 1924—1929 роках. В кн.: Україна і зарубіжний світ. К., 1970.

МАКАРОВ Степан Йосипович [8.I 1849 (27.XII 1848 с. ст.) — 13.IV 1904] — рос. флотоводець і вчений, вице-адмірал (з 1896). Н. в Миколаєві в сім'ї офіцера. В 1869 — 76 служив на Балтійському, 1876 — 79 — Чорноморському флотах. Учасник рос.-тур. війни 1877 — 78. В 1886 — 89 командував корветом *«Витязь»*, здійснив на ньому навколосвітню подорож, під час якої було виконано важливі наук. дослідження. В 1894 — 95 — командуючий рос. ескадром в Середземному м. Розробив проект криголама. Після побудови криголама *«Єрмак»* 1899 і 1901 здійснив на ньому походи в Арктику. З 14.II 1904, під час рос.-япон. війни — командуючий Тихоокеанським флотом. Загинув на броненосці *«Петропавловськ»*, що підірвався на япон. міні.

Лит.: С. О. Макаров. Документи, т. 1—2. М., 1953—60 [бібліогр. т. 2, с. 705—728]; Островский Б. Г. Адмірал Макаров. М., 1954.

МАКІВКА Степан Адамович (11.XI 1889 — 24.I 1966) — учасник революц. руху на зх.-укр. землях, письменник і журналіст. Член КПРС з 1926. Н. в с. Коленці (тепер ПНР) у селянській сім'ї. Закінчив учительську семінарію (1908), працював сільс. учителем. У 1915—17 — в рос. армії. З 1920 вів підпільну революц. роботу на Холмщині. В 1923 — 29 брав активну участь у виданні легальних революц. газет *«Наше життя»* і *«Нове життя»*. В 1930 заарештований за участь у роботі революц. орг-ції *«Сельроб»* і засуджений до 6 років ув'язнення. Після возз'єднання зх.-укр. земель з УРСР (1939) учителював на Волині. Під час нім.-фашист. окупації 1941 — 44 — учасник антифашист. підпілля, один з організаторів *«Народної гвардії»* у Львові. З 1945 — на пед., рад. і журналістській роботі. Автор збірки нарисів, новел і фейлетонів *«В наші дні»* (1927), оповідань *«На крутих поверотах»* (Львів, 1964), спогадів *«Нескорені креси»* (Львів, 1954), *«Народна гвардія імені Івана Франка»* (Львів, 1959), *«Це було темної ночі»* (Львів, 1963), *«Тривожні дороги»* (Львів, 1967).

А. Д. Ярошенко (Київ).

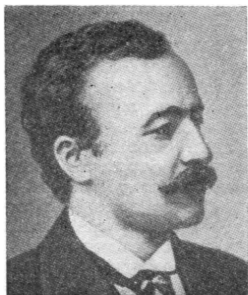
МАКІВКА — місто обласного підпорядкування Донец. обл. УРСР, поблизу залізнич. ст. Макіївка, біля каналу Сіверський Донець — Донбас. 395 тис. ж. (1971). М. виникла на місці робітн. с-ща Дмитріївського, засн. 1899 у зв'язку з будівництвом металург. з-ду т-ва *«Уніон»*, та прилеглої до нього слободи Макіївки. Макіївський пром. район входив до Таганрозького округу Обл-лесті Війська Донського. В листопаді 1900 відбу-

лися страйки робітників на Прохорівському руднику поблизу М., про які 1901 повідомляла ленінська «Искра». В 1903 на Берестово-Богданівському руднику Артем (Ф. А. Сергеев) створив перший марксистський гурток. У 1903—04 с. д. марксистські групи виникли на Прохорівському і Ясинівському рудниках, на шахтах «Софія», «Іван». У листопаді 1905 в М. відбувся революц. виступ робітників, для придушення якого були викликані війська. В квітні 1915 п'ять тис. металістів М. брали участь у страйку на знак протесту проти імперіалістич. війни. В листопаді 1915 організовано к-т РСДРП. У січні 1917 відбувся страйк макіївських металургів (див. *Макіївських металургів страйк 1917*). 5 (18).ІІІ 1917 створено *Макіївську Раду робітничих і солдатських депутатів*, яка в кінці жовтня 1917 взяла владу в свої руки. Червоногвард. загони М. героїчно боролися проти банд Каледіна. 12.І 1918 Макіїв. район визволено від каледінців і 15.І 1918 районний з'їзд Рад оголосив про відновлення Рад. влади. 22.ІV 1918 до М. вступили австронім. окупанти та білокозакі. Для боротьби проти ворога було створено підпільний ревком. У серпні 1918 страйкували робітники вугільних шахт М. У жовтні під впливом *Всеукраїнського страйку залізничників 1918* у М. відбулися страйки солідарності. 28.ХІІ 1918 рад. війська визволили М. 11.V 1919 Макіївський район захопили денікінці. 31.ХІІ 1919 М. визволили частини 42-ї стріл. дивізії 13-ї армії. В 1920 М., і Дмитріївське об'єднано у місто Дмитріївськ, 1931 перейменоване на М. З 1932 М. — у складі Донец. (1938—61 — Сталінської) обл. За роки Рад. влади М. перетворилася на значний індустріальний центр. Під час Великої Вітчизн. війни її 22.X 1941 захопили фашист. війська. В роки тимчасової окупації в М. активно діяли підпільні бойові групи й орг-ції під керівництвом підпільного райкому КП (6) У. 6.IX 1943 війська Пд. і Пд.-Зх. фронтів визволили М. від нім.-фашист. окупантів. Сучасна М. — одне з найбільших індустріальних міст Донбасу з розвинутою вугільною, металург. та коксохім. пром-стю. У місті: металург., трубопарний, коксохім., металокопирний, склоробний з-ди; комбінат залізобетонних виробів, багато шахт тощо. Філіал Донец. політех. ін-ту; 131 загальноосв. і 1 муз. школи; 5 середніх спец. навч. закладів. Н.-д. ін-т техніки безпеки гірничих робіт. У М. встановлено пам'ятники В. І. Леніну і С. М. Кірову.
Літ.: Запорожець М. Я. Макеєвка. Историко-краеведческий очерк. Донецк, 1969 [бібліогр. с. 123—126].

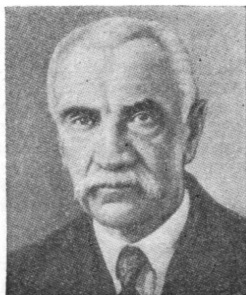
МАКІЇВСЬКА РАДА РОБІТНИЧИХ І СОЛДАТСЬКИХ ДЕПУТАТІВ — створена 5 (18).ІІІ 1917 як одна з підрайонних Рад Таганрозького району. Була тісно зв'язана з обласним к-том Рад Донецького і Криворізького басейнів. З самого початку перебувала під впливом більшовиків, які в липні 1917 на перевиборах дістали більшість у Раді (57%). На 2-й Всерос. з'їзд Рад Макіївська Рада надіслала трьох делегатів, у т. ч. двох більшовиків, з наказом відстоювати лозунг «Вся влада Радам!». Рада рішуче захищала інтереси робітників, після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції взяла владу в свої руки, встановила контроль над виробництвом. У грудні 1917 каледінці захопили Макіївку, розігнали Раду, а частину членів виконкому заарештували. В січні 1918, після визволення Макіївки від каледінців, Рада відновила свою діяльність і протягом короткого часу (до австронім. окупації 1918) зробила перші кроки на шляху соціалістич. будівництва.
Ю. М. Гамрецький (Київ).

МАКІЇВСЬКИЙ МЕТАЛУРГІЙНИЙ ЗАВОД ІМЕНІ С. М. КІРОВА — одне з найбільших металург. підприємств УРСР. Міститься у м. Макіївці Донец. обл. УРСР. З-д засновано 1898 франц. акціонерним т-вом («Генеральним т-вом чавунно-ливарних, залізобирних і сталеробних заводів Росії»). Введено в експлуатацію в червні 1899 з пуском першої доменної печі. Робітники з-ду брали активну участь у революц. боротьбі, зокрема у *Горлівському збройному повстанні 1905*. За роки Рад. влади підприємство докорінно реконструйовано. Вже 1929 введено найбільшу на той час в СРСР доменну піч. За час довоєнних п'ятирічок стали до ладу нові агломераційна ф-ка, механізовані цехи, перший рад. блюмінг, прокатні стани. У 1934 з-ду присвоєно ім'я С. М. Кірова. Мартенівський цех з-ду був першим колективом у країні, нагородженим орденом «Знак пошани» (грудень 1935). Нім.-фашист. загарбники зруйнували споруди з-ду. Відбудову його розпочато відразу ж після визволення міста. В жовтні 1943 пушено першу мартенівську піч, улітку 1944 — прокатні стани і доменну піч. У повоєнні роки споруджено нові металург. агрегати, механізовано й автоматизовано осн. виробничі процеси. Введено в експлуатацію кисневі установки для інтенсифікації мартенівського виробн. З-д випускає переробний чавун, сортовий прокат та ін. продукцію. В 1966 з-д нагороджено орденом Леніна. В 1969 вперше у практиці вітчизн. та світового сталеваріння в 200-тонній мартенівській печі виплавлено 587,5 тис. т сталі. За високі показники у роботі присвоєно звання Героя Соціалістич. Праці працівникам з-ду О. І. Жукову, Д. В. Луніну, І. І. Хотенкову, Г. П. Громакову, М. Д. Рассказову, А. М. Литвиненку, В. В. Холякову, В. С. Кир'яну, Л. П. Стичинському.
А. О. Коцадєва (Макіївка).

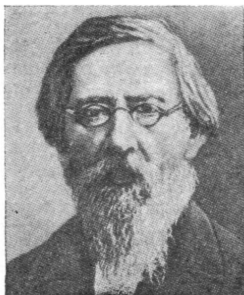
МАКІЇВСЬКИХ МЕТАЛУРГІВ СТРАЙК 1917 — масовий політ. страйк робітників, що його організували більшовики Макіївки. 5 (18) січня робітники старого труболиварного з-ду т-ва «Уніон» висунули економіч. вимоги до адміністрації з-ду і 7 (20) січня припинили роботу. До них приєдналися робітники нового труболиварного з-ду. 9 (22).І на заклик більшовиків відзначити *Дев'яте січня 1905* застрайкували робітники сталеливарного з-ду. На з-ді відбувся мітинг, було обрано страйковий к-т. Усього страйкувало понад 3 тис. робітників. Вночі проти 12 (25) січня до Макіївки прибули викликані з Катеринослава війська. Членів страйкового к-ту заарештували. Робітники змушені були приступити до роботи.
М. Ф. Пономаренко (Золотоноша).
МАКОВЕЙ Осип Степанович (літ. псевд. — М., Spectator, О. Степанович та ін.; 23.VIII 1867 — 21.VIII 1925) — укр. письменник, критик, публіцист і громад.-культурний діяч. Н. в м. Яворові (тепер Львів. обл.) в сім'ї селянина. В 1893 закінчив Львів. ун-т. Співробітничав у журн. «Зоря» (1894—95), газ. «Буковина» (1895—97). З 1899 викладав в учит. семінаріях Чернівців, Львова, Заліщиків. Автор зб. «Поєзії» (Львів, 1895), повісті «Заліс» (1897), гумористично-сатиричних оповідань («Клопоти Савчихи» 1895; «Три політики», «Як Шевченко шукав роботи», обидві 1912, та ін.). Осн. тематика творчості М. — життя і побут селян, ремісників, інтелігенції та ін. В істор. повісті «Ярошенко» (1905) відображено битву під Хотиним об'єднаних сил запорізьких козаків і польс. війська проти тур. нападників 1621. У зб. нарисів «Криваве поле» (1921), «Прижмуреним оком» (1923) засуджував імперіалістичну війну, висміював куркульство. Досліджував творчість Ю. А. Федьковича,

О. С. Маковей.

М. О. Максимейко.

М. О. Максимович.

рії та краєзнавства, з ін. галузей знань. Редактор кількох бібліографій з історії, підготовлених колективами авторів, зокрема «Історія Києва» (т. 1—2. К., 1958—63), «Бібліографії російської і української бібліографії з історії Української РСР» (кн. 1—2. К., 1960—66). Досліджує питання історії книги.

Тв.: Статті до краєзнавчої бібліографії України. 1847—1929. К., 1930; 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954). Бібліографічний покажчик. Львів, 1954 [у співавт.]; Збірки історичних відомостей про населені пункти Української РСР. Бібліографічний покажчик. К., 1964.

Лит.: Ровнер О. С., Шеліхова Н. М. Видатний бібліограф. «Український історичний журнал», 1967, № 2; Корнейчик І. Славний шлях. В кн.: Бібліотекознавство та бібліографія, в. 6. Х., 1969. Ф. К. Сарана (Київ).

МАКСІМІВСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — поселення черняхівської культури (2—6 ст.), залишки якого виявлено поблизу с. Максимівки Кременчуцького р-ну Полт. обл. Досліджувалося 1958. Розкопана площа дорівнювала 2000 м². Відкрито залишки 4 дворич, кожне з яких включало наземні житло, комору й стодолу госп. ями. Знайдено гончарний посуд, залізне калатало, а також римську монету.

Лит.: Махно Е. В. Памятники черняховской культуры на территории УССР. В кн.: Материалы и исследования по археологии СССР. № 82. М., 1960 [бібліогр. с. 75—83]. Е. В. Махно (Київ).

МАКСІМОВ Максим (рр. н. і см. невід.) — ватажок гайдамацького загону, учасник *Коліїщини* (1768). На поч. повстання очолений М. загін (40 чол.) виступив із Запорізької Січі на Правобережжю України. Рухаючись у напрямі м. Білої Церкви, гайдамаки здобули містечко Кам'яний Брід (тепер село Лисянського р-ну Черк. обл.), стратили поміщика та кількох шляхтичів. Але в бою під містечком П'ятигорами (тепер село Тетіївського р-ну Київ. обл.) зазнали поразки від карального загону царських військ. М. з частиною гайдамаків вдалося врятуватися. Дальша його доля невідома. В. М. Кулаковський (Київ).

МАКСІМОВИЧ Михайло Олександрович (15.IX 1804 — 22.XI 1873) — видатний укр. вчений-природознавець, історик, філолог, фольклорист, етнограф; чл.-кор. Петерб. АН (з 1871). Н. на х. Тямківщина (тепер с. Богуславець Золотоніського р-ну Черк. обл.) в сім'ї збідлого дворянина. В 1823 закінчив Моск. ун-т. Був близько знайомий з О. С. Пушкіним, М. В. Гоголем, В. Г. Бєлінським, А. Міцкевичем. М. — перший ректор і професор рос. словесності Київ. ун-ту (1834—35). З 1845 за станом здоров'я вийшов у відставку. Жив на своєму хуторі Михайлова Гора біля с. Прохорівки (тепер Канівського р-ну Черк. обл.), займаючись наук. роботою. Підтримував творчі і особисті зв'язки з Т. Г. Шевченком, Г. Ф. Квіткую-Основ'яненком, Е. П. Гребінкою, М. І. Костомаровим, діячами галицької «Руської трійці» та ін. Брав безпосередню участь у роботі *Тимчасової комісії для розгляду давніх актів*, один з ініціаторів археол. розкопок у Києві. Праці М. (Звідки пішла Руська земля за розповіддю Нестерової повісті і за іншими старовинними писаннями руськими. К., 1837; Про похо-

1. Я. Франка, О. Ю. Кобилянської та ін. У м. Заліщиках 1957 М. споруджено пам'ятник. Тв.: Вибрані твори. К., 1961; Ярошенко. К., 1967; Рос. перекл. — Избранные рассказы и очерки. М., 1937.

Лит.: Погребенник Ф. Осип Маковей. К., 1960; Засенко О. Осип Маковей. К., 1968; Куш О. П. Осип Маковей. Бібліографічний покажчик. Львів, 1958.

МАКРОЛІТИ (від грец. μακρός — довгий, великий і λίθος — камінь) — великі за розмірами (до 20 см), здебільшого прикріплені до дерев'яних або кістяних держаків кам'яні знаряддя (долота, свердла, кирки-мотики, сокири), що їх застосовували стародавні люди. М. з'явилися за часів пізнього мезоліту, найбільшого поширення набули за неоліту. В процесі дальшого удосконалення, шліфування та свердління макролітичні рубальні знаряддя з часом перетворилися на справжні сокири, що їх вживали аж до появи заліза. На тер. України М. знайдено в археол. пам'ятках, поширених на Десні, Сіверському Дінці, Дністрі та в ін. районах.

МАКСИМЕЙКО Микола Олексійович (1870 — 14.IV 1941) — укр. рад. вчений в галузі історії права, чл.-кор. АН УРСР (з 1925), професор (з 1902), доктор історії права (з 1914). Н. в с. Волошнівці (тепер Роменського р-ну Сум. обл.) в селянській сім'ї. У 1892 закінчив юрид. факультет Київ. ун-ту. В 1897—1918 — доцент, згодом — професор і зав. кафедрою історії рос. права Харків. ун-ту. Читав лекції і в ін. вузах Харкова. У 1926—34 очолював секцію історії укр. права Н.-д. ін-ту укр. культури, одночасно брав участь у роботі Комісії по вивченню історії зх.-рус. і укр. права АН УРСР, членом якої перебував 1934—40. Праці М. присвячені вивченню минулого України, історії права України, Росії, Литви, дослідженню зв'язків рос. та лит. права з правом Київ. Русі, дослідженню «Руської правди». Тв.: Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. Х., 1902; Опыт критического исследования Русской Правды, в. 1. Х., 1914; Система Руськой Правды в її поширеній редакції. К., 1926; Интерполяция в текстах поширеной Руськой Правды. К., 1929. О. Ф. Скакун (Харків).

МАКСИМЕНКО Федір Пилипович (н. 3.II 1897) — укр. рад. бібліограф. Н. в с. Біленькому (тепер Запоріж. р-ну Запоріж. обл.) в сім'ї священика. В 1925 закінчив істор. ф-т Київського ін-ту нар. освіти. В 1919—20 — зав. краєзнавчим музеєм в Артемівську. З 1921 провадить наук.-бібліогр. роботу у 6-ках Донбасу, Києва та Львова. З 1946 — зав. бібліографіч. відділом, а з 1951 — заст. директора по наук. частині Наук. б-ки Львів. ун-ту. Одночасно з 1948 викладає бібліографію у Львів. ун-ті. Автор праць з бібліографії істо-

дження варягів-русів. «Москвитянин», 1841, № 5, та ін.) спрямовані проти норманістських поглядів на походження сх. слов'ян та виникнення давньоруської д-ви, ідеалістич. концепції укр. бурж.-націоналістичної (В. Б. Антонович) та рос. великодержавницької (М. Т. Каченовський) історіографії щодо походження укр. козацтва і Запорізької Січі. Відстоював думку про формування козацтва з нар. мас. М. показав загарбницький характер політики шляхет. Польщі щодо України. Визнавав спільність істор. походження рос., укр. і білоруського народів, був одним з перших істориків, який підкреслив істор. значення визвольної боротьби укр. народу під керівництвом Б. Хмельницького, високо оцінював істор. акт возз'єднання України з Росією. М. — автор ряду праць з історії гайдамацького руху (Розповіді про Коліївщину. «Русский архив», 1875, № 5; Вісті про гайдамаків, 1845, та ін.). М. відіграв визначну роль у розвитку укр. журналістики як видавець альманахів «Денница» (1830—34), «Киевлянин» (1840, 1841, 1850), «Украинец» (1859, 1864). Оpubлікував багато цінних істор. документів — грамот, універсалів, актів і т.п. Поклав початок укр. фольклористиці виданням зб. «Малоросійські пісні» (М., 1827), «Українські народні пісні» (М., 1834), «Збірник українських пісень» (К., 1849), переклав рос. і укр. мовами «Слово о полку Ігоревім». У тлумаченні антифеод. рухів виявляв ліберальну обмеженість, переоцінював значення церк.-релігійного та культ.-ідеологіч. факторів як рушійних сил боротьби нар. мас. Іноді свої прогресивні істор. концепції поєднував з монархічно-консервативними і часом бурж.-націоналістичними. Проте в цілому праці М. з найважливіших істор. проблем свідчать, що він був прогресивним істориком. Діяльність М. високо оцінювали Т. Г. Шевченко, О. І. Герцен, І. Я. Франко.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—3. К., 1876—80.
Лит.: Попов П. М. М. О. Максимович. «Вісник АН УРСР», 1954, № 10; Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959; Острияк Д. Х. Світогляд М. О. Максимовича. К., 1960 [бібліогр. с. 145—163]; Гуржій І. С. арбей В., Ткаченко М. За дальший розвиток української радянської історіографії. «Комуніст України», 1960, № 6. В. Г. Сербей (Київ).

МАЛ (р. н. невід. — п. 946) — один з князів древлян. На чолі з М. жителі м. Іскоростеня, невдоволені надмірним стягненням данини київ. князем Ігорем, повстали й вбили його (див. *Древлянське повстання 945*). Побожуючись відплати, древляни, як свідчить літопис, запропонували вдові Ігоря княгині Ользі вийти за М. заміж. З літописних даних можна зробити висновок, що М. було вбито або страчено 946 під час придушення Ольгою повстання древлян і здобуття Іскоростеня.

МАЛА ВІСКА — місто Кіровоград. обл. УРСР, центр Маловіस्कського р-ну, на р. Малій Вісі (бас. Пд. Бугу). Залізнич. ст. (Виска). 13,4 тис. ж. (1970). М. В. виникла у 2-й пол. 18 ст. як одне з військових поселень. З 1863 М. В. — містечко, з 1886 — волосний центр Єлисаветградського пов. Херсон. губ. В 1900 тут збудовано цукр. з-д. Робітники його брали участь у страйковому русі під час революції 1905—07. В січні 1918 в місті встановлено Рад. владу. З березня по листопад 1918 М. В. була окупована австро-нім. військами. У грудні 1918 її захопили петлюрівці. Рад. владу відновлено в лютому 1919. У серпні 1919 М. В. захопили денікінці, в січні 1920 її визволила Рад. Армія. На поч. Великої Вітчизн. війни М. В. I.VIII 1941 окупували нім.-фашист. війська. Під час окупації в місті

діяла підпільно-диверсійна група, якою керував В. С. Зайко. 13.III 1944 М. В. визволили війська 2-го Укр. фронту. З 1957 М. В. — місто. В М. В. є цукровий комбінат, з-ди сухого молока, спиртовий; райхарчокомбінат, міжколгоспбуд та ін. 9 загальноосв. і 1 муз. школи. В 1923—25 у М. В. працював на цукровому з-ді Ю. В. Кондратюк. У місті встановлено пам'ятник В. І. Леніну.

О. Ф. Нагорний (Кіровоград).

МАЛАВСЬКИЙ Володимир Євгенович (1853 — 28.III 1886) — учасник народницького руху на Україні в 70-х рр. 19 ст. Н. в м. Кам'яні-Подільському в сім'ї вчителя. З 1874 вів народницьку пропаганду серед селян Поділ. губ. В 1876 переїхав до Києва, входив до народницького гуртка. Був одним з учасників *Чигиринської змови 1877*. Заарештований 1877, М. був за-суджений (1880) до 20 років каторги. За втечу з Красноярської тюрми (1881) строк каторги збільшено ще на 15 років. Каторгу відбував на Карі. За участь у виступі в'язнів проти жорстокого тюремного режиму (1883) М. переведено до Петропавловської, а потім до Шліссельбурзької фортеці, де він помер від сухот.

Лит.: Революціонне народничество 70-х годов XIX века. Сборник документов и материалов, т. 2. 1876—1882 гг. М. — Л., 1965; Дебагорий-Мокиевич В. От бунтарства к терроризму, кн. 1—2. М. — Л., 1930.

МАЛАЛА (Malāla:) Іоанні (бл. 491—578) — візант. історик. Автор всевітньої хроніки (18 книг), яка починається з легендарної історії єгиптян і доведена до 563. Хроніку М. було перекладено старослов. і груз. мовами. Давньоруські літописці користувалися хронікою М. як одним з джерел всевітньої історії.

МАЛАНЧУК Валентин Юхимович (н. 13.XI 1928) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1963), професор (з 1968). Член КПРС з 1950. Н. в Проскуріві (тепер м. Хмельницький) в сім'ї службовця. В 1950 закінчив Львів. ун-т. У 1950—52 — секретар Львів. обкому комсомолу. В 1952—67 працював у Львів. обкомі КП України (1958—63 — зав. відділом науки і культури, 1963—67 — секретар обкому). З 1967 — заст. міністра вищої і середньої спец. освіти УРСР. Однотимчасно з 1968 — професор Київ. ун-ту. Досліджує питання діяльності КПРС і КП України в галузі нац. відносин, історію України, історію КПЗУ. Голова редколегії тому «Історія міст і сіл Української РСР. Львівська область» (К., 1968). Нагороджений орденом «Знак пошани».

Тв.: Поширення марксистсько-ленінських ідей на Західній Україні. Львів, 1960 [у співавт.]; Торжество ленінської національної політики. Львів, 1963; Дружба народів СРСР — велике завоювання ленінської національної політики КПРС. К., 1969 [у співавт.].

МАЛАХІВ КУРГАН — назва височини в околицях Севастополя (тепер у міській смузі). Під час *Кримської війни 1853—56* — один з гол. опорних пунктів рос. армії в заг. системі оборони міста. Рос. солдати і матроси героїчно захищали М. к. протягом 11 місяців (див. *Севастопольська оборона 1854—55*). В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 М. к. відіграв велику роль в обороні міста. Рад. воїни мужньо захищали височину проти нім.-фашист. військ (див. *Севастопольська оборона 1941—42*). Після Великої Вітчизн. війни на М. к. реставровано істор. пам'ятки часів Кримської війни 1853—56, відкрито філіал *Севастопольського музею героїчної оборони і визволення міста*, встановлено пам'ятник рад. льотчикам, що загинули в боях за Севастополь. У 1958 на могилі Невідомого матроса на М. к. запалено вічний вогонь.

МАЛАШЕВИЧ Іван Олексійович (р. н. невід.— п. бл. 1737) — кошовий отаман *Олешківської Січі* і *Нової Січі*. Протягом 1714—37 обирався кошовим отаманом Олешківської, а потім Нової Січі. В 1714, 1716, 1717, 1727 і 1728 через гетьманів І. І. *Скоронадського* і Д. П. *Апостола* звертався до царського уряду з проханням дозволити запорожцям повернутися на батьківщину. Офіційний дозвіл повернутися на Запоріжжя козаки дістали в березні 1734, коли почалася підготовка до рос.-тур. війни 1735—39. М. був обраний кошовим отаманом Нової Січі. Помер під час походу запорожців на Очаків.

В. Г. *Фоменко* (Запоріжжя).

«МАЛАЯ СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ» («МСЭ») — рад. енциклопедичне видання, розраховане на широке коло читачів. У 1928—31 вийшло 1-е вид. «МСЭ» в 10 т., 1933—47—2-е вид. в 11 т., 1958—60—3-є вид. в 10 т. та алфавітний предметно-іменний покажчик. Заг. обсяг 3-го вид. — 960 авторських аркушів; містить 48 тис. статей, бл. 13 тис. ілюстрацій. «МСЭ» — колективна праця багатьох тисяч авторів, рецензентів, консультантів, редакторів. Активну участь у створенні «МСЭ» взяла і наук. громадськість України.

МАЛИЙ РАДНАРКОМ, Мала Рада Народних Комісарів (МРНК) — допоміжний орган *Ради Народних Комісарів РРФСР*, створений наприкінці 1917 на правах комісії РНК за ініціативою В. І. Леніна для розгляду відносно невеликих або безспірних питань. Положення про МРНК від 1.VI 1920 до його компетенції було віднесено також розгляд усіх бюджетних питань. В УРСР такий орган утворено 16.V 1919. МРНК працював під постійним контролем і керівництвом В. І. Леніна. Існував до утворення СРСР (1922).

Л. Н. *Маймескулов* (Харків).

МАЛИКОВ Степан Федорович (н. 26.XII 1909) — один з організаторів партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член КПРС з 1928. Н. в м. Горлівці (тепер Донец. обл.) в робітн. сім'ї. Працював слюсарем на Горлівському маш.-буд. з-ді. У 1938 закінчив Московський ін-т нар. господарства ім. Г. В. Плеханова і працював на парт. і госп. роботі в Харкові та Києві. З вересня по грудень 1942 М. — уповноважений ЦК КП України по організації парт. підпілля та партизан. руху в Житомир. обл. В січні 1943 — квітні 1944 очолював Житомир. підпільний обком КП України, командир партизан. з'єднання, потім партизан. д-зії. Разом з частинами 1-го Укр. фронту ця д-зія брала участь у розгромі нім.-фашист. угруповання і визволенні Житомира, Коростеня. З травня 1944 М. працює в Києві на керівній рад. і госп. роботі. На XVII і XVIII з'їздах КП України обирався кандидатом у члени ЦК. Депутат Верховної Ради УРСР 3—4-го скликань. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

МАЛИН — місто Житомир. обл. УРСР, центр Малинського р-ну на р. Ірші (прит. Теререва) за 4 км на Пд. Зх. від залізнич. ст. Малин. 16,3 тис. ж. (1970). Місто засноване в 11 ст. У 1320 його загарбали лит. феодалі. За умовами *Люблінської унії 1569* М. приєднано до шляхет. Польщі. На початку нар.-визвольної війни 1648—54 М. після визволення його від польс.-шляхет. загарбників сел.-козак. військами ввійшов до складу *Київського полку*. За *Андрусівським перемир'ям 1667* М. потрапив під владу шляхет. Польщі. В 1702—04 населення М. брало участь у нар. повстанні під керівництвом С. *Палія* проти польс.-шляхет. загарбників. Після возз'єднання Правобережної України з Росією (1793) М.

з 1797 — містечко Радомишльського пов. Київ. губ. У 1872 в місті споруджено паперову ф-ку. Під час революції 1905—07 відбувалися страйки робітників цієї фабрики. Залізничники М. брали участь у *Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905*. Навесні 1917 створено орг-цію РСДРП. У січні 1918 в М. встановлено Рад. владу. В лютому 1918 в районі М. відбувалися заклики бої рад. військ проти австро-нім. загарбників. У липні 1918 під час австро-нім. окупації залізничники М. брали участь у *Всеукраїнському страйку залізничників 1918*. В грудні 1918 М. був одним з центрів партизан. руху проти петлівської *Директорії*. В квітні 1919 рад. війська визволили місто. З 1923 М. — центр Малинського округу, потім — райцентр. З 1932 — у складі Київ., з 1937 — Житомир. обл. Під час Великої Вітчизн. війни місто 22.VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В роки окупації тут діяла підпільна парт.-комсомольська орг-ція, яку очолював П. А. *Тараскін*, а після його загибелі — Н. І. *Сосніна*. Ця орг-ція була зв'язана з партизан. з'єднанням під командуванням С. Ф. *Маликова*. 27.XI 1943 рад. війська визволили М. В місті є ф-ки: паперова і гнутих меблів; з-ди: дослідно-експериментальний, цегельний, шубний, молочний, овочосушільний; міжколгоспна буд. орг-ція, торфопідприємство тощо. Лукомеліоративна станція. 5 загальноосв. і 1 муз. школи; лісотехнікум, профес.-тех. училище.

О. П. *Ремезов* (Житомир).

МАЛИНКА Віктор Олексійович (1854 — 19.XII 1879) — революц. народник. Н. в містечку Сорочинцях (тепер с. Великі Сорочинці Миргородського р-ну Полт. обл.) в сім'ї поміщика. Вчився в Одес. (Новоросійському) і Київ. ун.-тах. У 1875 вступив до київ. гуртка «*твідених бунтарів*». Вів пропаганду серед селян Миргородського і Єлисаветгр. повітів. В 1876 брав участь разом з Л. Г. *Дейчем* і Я. В. *Стефановичем* у проведенні терористич. акту проти прокуратора. У вересні 1877 заарештований у Зінківці (тепер районний центр Полт. обл.). Втік і вдруге був затриманий у Харкові в грудні 1877. В 1879 за вироком Одес. військ.-окружного суду М. був страчений.

МАЛИНОВСЬКИЙ Родіон Якович (23.XI 1898 — 31.III 1967) — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1944), двічі Герой Рад. Союзу (1945, 1958). Член КПРС з 1926. Н. в Одесі в сім'ї робітника. Учасник 1-ї світової війни; 1916 в складі рос. експедиційного корпусу брав участь у боях проти нім. військ у Франції. В Рад. Армії з 1919. Під час громадян. війни — учасник боїв з Колчаком. Після війни — на командній роботі в армії. В 1930 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командуючий 48-м стрілк. корпусом, 6-ю, 66-ю, 2-ю гвард. арміями, військами Пд., Пд.-Зх., з жовтня 1943—3-го Укр. та 2-го Укр. фронтів. Війська, керовані М., брали участь у визволенні Донбасу і Правобережної України. З липня 1945 М. — командуючий військами Забайкальського фронту. Після війни — головнокомандуючий військами Далекого Сходу, командуючий військами Далекосхідного військ. округу. З березня 1956 — головнокомандуючий сухопутними військами та 1-й заст. міністра оборони СРСР. З жовтня 1957 — міністр оборони СРСР. На XIX з'їзді КПРС обирався канд. у члени ЦК, на XX, XXII і XXIII з'їздах КПРС — членом ЦК. Депутат Верх. Ради СРСР 2—7-скликань. Нагороджений п'ятьма орденами Леніна та ін. нагородами.

МАЛИШКО Андрій Самійлович (14.XI 1912 — 17.II 1970) — укр. рад. поет. Член КПРС з 1943.

Н. в с. Обухові (тепер с-ще м. т. Київ, обл.) в сім'ї шевця. В 1932 закінчив Київ. ін-т народної освіти. Працював учителем, журналістом. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 був на фронті військ. кореспондентом. Друкуватися почав 1930. До Великої Вітчизн. війни вийшло 8 збірок віршів. Перша зб.— «Батьківщина» (К.—Х., 1936). В цей час поет написав поеми «Ярина» (1938), «Кармалюк» (1940), «Дума про козака Данила» (1941),

С. Ф. Маликов.

Р. Я. Малиновський.

А. С. Малишко.

в яких відтворив минуле укр. народу. В роки Великої Вітчизн. війни і післявоєнні М. оспівував героїзм і братерство воїнів («Україно моя!», 1942; «Битва», 1943; поема «Прометей», 1946; «Лірика», 1946), відтворив духовний світ рад. людини-будівника (поема «Це було на світанку», К., 1947). Автор збірок поезій «За синім морем» (К., 1950), «Що записано мною» (К., 1956), «Полудень віку» (К., 1960), «Віщий голос» (К., 1961), «Далекі орбіти» (К., 1962), «Дорога під яворами» (К., 1963), «Рута» (К., 1966) та ін. М. виступав з літ.-критичними працями («Думки про поезію», 1959; «Слово про поета М. Т. Рильського та його творчість», 1960), переклав багато творів рос. і білорус. л-р. Депутат Верховної Ради УРСР 3—6-го скликань. Держ. премія СРСР, 1947, 1951, 1969. Премія ім. Т. Г. Шевченка, 1964. Нагороджений орден. Леніна та ін. нагородами. Тв.: Твори. В 5 т. К., 1962—63; Арсенал. К., 1960 [у співавт.]; Рос. перекл.— Стихотворення. М.—Л., 1939; Стихи і позми. М., 1962; Дорога под яворами. Стихи. М., 1967.

Літ.: К о в а л е н к о Л. Поет Андрій Малишко. К., 1957 [бібліогр. с. 225—233]; К о б и л е ц ь к и й Ю. Андрій Малишко. В кн.: К о б и л е ц ь к и й Ю. Літературні портрети. К., 1960; Про Андрія Малишка. К., 1962; Р и л ь с ь к и й М. Андрій Малишко. В кн.: Р и л ь с ь к и й М. Вечірні розмови. К., 1964. **МАЛОВІСТ** (Małowist) Маріан (н. 19. XII 1909) — польс. историк. Н. в Лодзі. З 1949 — професор Варшав. ун-ту. Дослідник загальної і польс. суспільно-економіч. історії епохи феодалізму. Автор праці «Кафа — генуезька колонія у Криму і східне питання у 1453—1475 р.» (Варшава, 1947).

МАЛОГРІБОВИЦЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — давнє поселення з двома різночасними культурними шарами — мідного віку і Давньої Русі. Розташоване поблизу с. Малих Грибовичів Нестеровського р-ну Львів. обл. Досліджувалося 1933—34. Енеолітичне поселення належало носіям *ліччастого посуду культури*. На поселенні відкрито залишки понад 20 напівземлянкових жител з глиняними печами, госп. ями, знайдено знаряддя праці з кременю, каменю та глиняний посуд. За часів Давньої Русі на місці поселення існувало невелике городище. При розкопках знайдено знаряддя праці та кружальний посуд 12—13 ст.

Літ.: С м і ш к о М. Ю., П е л е щ и ш и н М. А. Поселення культури ліччастого посуду в с. Малі Грибовичі Львівської області. В кн.: Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, в. 4. К., 1962. М. А. Пелешин (Львів).

МАЛОРОСІЙСЬКА ГУБЕРНІЯ — адм.-тер. одиниця на Лівобережній Україні, створена за указом Павла I від 12 (23). XII 1796. До її складу ввійшли *Чернігівське намісництво* і *Новгород-*

Сіверське намісництво, Голтвянський, Градзький, Золотоніський, Козелецький, Лубенський, Миргородський, Остерський, Переяславський, Пирятинський, Хорольський повіти *Київського намісництва* і Костянтиноградський, Кременчуцький та Полтавський повіти *Катеринославського намісництва*. Адм. центром М. г. був Чернігів. Щоб схилити на свій бік укр. поміщиків, які вийшли з середовища кол. козак. старшини, царський уряд відновив у М. г. діяльність генерального (т. з. малоросійського генерального) суду, станових земських і підкоморських судів. У 1802 М. г. було ліквідовано і натомість створено Чернігівську та Полтавську губернії.

МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕГІЯ — центр. орган держ. управління Рос. д-ви у справах Лівобережної України. М. к. (т. з. першу М. к.) утворено за указом Петра I від 16 (27). V 1722. На відміну від *малоросійського приказу*, М. к. містилася не в Москві, а в Глухові. Діяла в складі президента колегії (бригадира Вельямінова), 6 офіцерів з рос. полків, розташованих на Україні, та прокурора (всіх призначав цар). У цивільних справах М. к. підлягала Сенатові, у військових — головкомандуючому рос. військами на Україні. М. к. утворено при гетьмані для посилення на Україні адміністративної влади органів рос. самодержавства, що проводило політику поступової ліквідації автономії України. З цієї метою царський уряд скориставшись з смерті гетьмана Лівобережної України І. І. *Скоропадського* (1722), заборонив вибори нового гетьмана. Наказним гетьманом був призначений П. Л. *Полубток*. На М. к. покладался нагляд за всією діяльністю гетьмана, генеральної, а також полкової та сотенної старшини. Їх було позбавлено права видавати універсали, розпорядження та інструкції без санкції М. к. В усіх судових справах, що розглядалися на Україні, М. к. була апеляційною інстанцією. Зосередивши владу в своїх руках, М. к. значно збільшила податки з населення, 1724 до царської казни було стягнуто з України 241,3 тис. крб. замість 45,5 тис. крб. 1722.

У зв'язку з загостренням рос.-тур. відносин царський уряд, щоб мати підтримку з боку козак. старшини 1727 ліквідував М. к. і відновив *гетьманщину*. Але 1734 гетьманство було тимчасово скасоване, а за указом Катерини II від 10 (21). XI 1764 — остаточно. Того ж року в Глухові відновлено на попередніх засадах М. к., відому в л-рі як друга М. к. Вона почала виконувати функції гетьмана. До її складу входило 4 чол. з генеральських і штаб-офіцерських чинів рос. армії та 4 чол. з козак. старшини. Очолював колегію президент П. О. *Румянцев*. Осн. завдання М. к. в той період полягало в остаточному знищенні будь-яких

залишків самоуправління на Україні, збільшенні податків і зборів для царської казни тощо. Через М. к. царизм жорстоко розправлявся з тією частиною козак, старшини, що відстоювала гетьманство на Україні, і всіляко заохочував тих, хто підтримував його політику, надаючи їм землі і дворянське звання. До того ж всезростаюча боротьба нар. мас проти феодалів-кріпосницького гніту примушувала укр. феодалів об'єднувати свої зусилля з рос. поміщиками і шукати підтримки в царській адміністрації. Царизм використав цю позицію козак, старшини для остаточної ліквідації залишків автономії на Україні. В 1775 на Лівобережній Україні було ліквідовано полковий адм.-політ. устрій. В 1783 укр. лівобережні козак, полки перетворено на регулярні полки рос. армії. З лівобережних і пд. земель України 1782 утворено намісництва Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське, згодом — Харківське і Катеринославське. Коли на Україну було поширено систему адм. управління Рос. д-ви, М. к. указом від 20 (31).VIII.1786 ліквідовано.

Лит.: Государственные учреждения России в XVIII веке (Законодательные материалы). М., 1960; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967.

К. О. Софроненко (Москва).

МАЛОРОСІЙСЬКИЙ ПРИКАЗ, Приказ М а л и я Р о с і ї — один з центр. органів держ. управління Російської держави, що видав справи МЛівобережної України. Створений 31.XII.1662 (10.I.1663). Здійснював адм., військ. і судові функції. Підпорядковувався *посольському приказу* і очолювався його керівниками. На М. п. покладалося завдання підтримувати й охороняти феодалів-кріпосницький устрій на Україні, захищати її землі від зовн. ворогів. М. п. дипломатич. засобами здійснював політику, спрямовану на возз'єднання Правобережжя з Лівобережною Україною та включення його до складу Рос. д-ви. Через М. п. відбувався зв'язок органів гетьманського управління з Рос. д-вою, провадився контроль за діяльністю установ військ.-адм. управління (як гетьманських, так і воеводських) на Лівобережній Україні відповідно до рішень *Переяславської ради 1654*, *Березневи стей 1654* та ін. договірних умов. М. п. санкціонував вибори нового гетьмана та *козацької старшини*, виявляв «заступництво» в справах України перед царем, сприяв клопотанням гетьмана про надання військ. допомоги Україні. Приказ провадив, на прохання феодалів чи держ. установ, розшуки і повернення збіглих селян і солдатів з України в Росію та з Росії на Україну; збирав через дяків, підданих відомості про політ. обстановку на Україні; здійснював безпосереднє керівництво *воеводами* в укр. містах, контроль за діяльністю духовництва православної церкви на Україні тощо. М.п. як судовий орган розглядав справи про злочини службових осіб цього приказу та *воеводств* на Україні, остаточно вирішував питання про міру покарання за злочини, вчинені гетьманом або козацькою старшиною (крім смертної кари, що санкціонувалася парем). М. п. ліквідовано 1722 в зв'язку з створенням *Малоросійської колегії*.

Лит.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; Софроненко К. А. Малоросійський приказ Русского государства второй половины XVII и начала XVIII века. М., 1960.

К. О. Софроненко (Москва).

МАЛОРОСІЯ — назва України в офіційних актах царської Росії та в рос. дворянській і бурж. історіографії. Походить від терміна «Мала Русь», який згадувався в деяких документальних матеріалах 14 ст. для позначення Галицько-Во-

линської землі (пізніше також Придніпров'я). Термін «М.» набув офіц. значення після *возз'єднання України з Росією 1654* і виражав великодержавну політику царизму щодо України й укр. народу. В радянській історіографії не вживається.

«МАЛОРОСІЙСЬКИЙ ГЕРБОВНИК» — збірка гербів укр. дворянських родів, складена В. К. Лукомским і В. Л. Модзалевским. У «М. г.» відтворено 394 фамільні дворянські герби та вміщено таблицю печаток адм.-військ. установ Запорізької Січі. Видання ілюстрував відомий укр. художник-графік Г. І. Нарбут. «М. г.» — важливе джерело для вивчення укр. *геральдики, сфрагістики та генеалогії*.

Видання: Лукомский В. К., Модзалевский В. Л. Малоросійський гербовник. СПб, 1914.

В. О. Гавриленко (Львів).

МАЛЬОВАНІЙ Володимир Григорович (1848 — 10.III.1893) — укр. громадський діяч демократич. напрямку, поет. Н. на Катеринославщині. Був вільним слухачем Одеського (Новоросійського) університету, де з 70-х рр. увійшов до групи демократично настроєної молоді, зв'язаної з народниками. В 1879 за революц. діяльність засланий до Сибіру в Балаганськ, звідки 1881 втік до Женеви, де встановив стосунки з М. П. Драгомановим. Повернувся на Україну, знову був заарештований 1883. Засланий до Томська, де й помер. На засланні писав спогади, вірші.

МАМАЙ (р. н. невід. — п. 1380) — золотоординський темник (воєначальник), з 60-х рр. 14 ст. — правитель *Золотої Орди*. Прагнути проти діяти консолідації рос. земель і посилення *Московського великого князівства*, М. підтримував усіх його противників (Литовське велике князівство, Тверське велике князівство та ін.). М. здійснив похід на Русь, але був розгромлений у *Куликовській битві 1380*. Того ж року М. зазнав поразки на р. Калці від військ Тохтамиша, втік у Крим, у Кафу (тепер Феодосія), де був забитий.

Лит.: Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение. М.—Л., 1950 [бібліогр. с. 431—443].

МАМАЙ Микола Якович (н. 7.II.1926) — новатор вугільної пром.-сті, Герой Соціалістич. Праці (1957). Член КПРС з 1955. Н. у станції Анастасійській (тепер Слов'янського р-ну Краснодар. кр.). У 1943—53 — в Рад. Армії. З 1953 — вибійник на шахті № 2 «Північна», з 1956 — бригадир бригади вибійників. Бригада М. 1957 взяла зобов'язання, що кожний вибійник щоденно даватиме понад план 1 т вугілля, 1958—2 т, 1959 — не менш як 2,5 т. Зобов'язання було перевиконано. Бригадир комплексної бригади на шахті «Суходільська» № 1 М. виступив ініціатором боротьби за комплексну механізацію у вугільній пром.-сті і перевиконання планів виробництва вугілля за рахунок впровадження нової техніки. Рух, що його почав М., швидко поширився по Рад. країні й у країнах соціалістич. табору. На XXII з'їзді КПРС обирався кандидатом у члени ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 5—7-го скликань. Ленінська премія, 1964.

МАМОНИЧІ — Кузьма Іванович (рр. н. і см. невід.) і Лука Іванович (р. н. невід. — п. 1606) — брати-купці. Походили з Могильовщини (Білорусія). Разом з П. Т. Мстиславцем 1575 заснували у Вільнюсі друкарню (закрито 1622) в якій видавали гол. чин. церковнослужбові книги, частково юрид. л-ру та навч. посібники білорус., старорус., а з 1591 й польс. мовами. Видавнича діяльність М. допомагала білорус. та укр. населенню Литовського великого князівства в боротьбі за нац. культуру, мову, сприяла зміцненню

ідеї єдності та братерства з рос. народом. Видання друкарні М. розповсюджувались у Білорусії, на Україні, в Рос. д-ві, Волощині, Сербії, Болгарії. З 1601 за редакцією Леона М. (сина Кузьми) почали виходити книги уніатського характеру, а з 1606, коли друкарня перейшла у власність Леона М., вона стала знаряддям феод.-католицької реакції.

Лит.: А н у ш к и н А. Во славном месте Виленском. М., 1962 [бібліогр. с. 169—171].

МАНАГРОВ Іван Мефодійович (н. 31.V 1898) — рад. військ. діяч, ген.-полковник, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1919. Н. в м. Єнакієвому в сім'ї шахтаря. Учасник 1-ї світової війни. В роки громадян. війни — командир Єнакіївського червоногвардійського загону (перейменованого 1918 на Пролетар. полк), який брав участь у боях проти нім. окупантів і денікшів. М. — учасник ліквідації банд Махна на Україні та басмацтва в Серед. Азії. В 1931 закінчив Військ.-політ. академію. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував корпусом, армією, з березня 1943—53-ю армією, яка в складі Степового та 2-го Укр. фронтів брала участь у визволенні Харкова, Полтави, Кременчука, Шполи, Звенигородки, Балти, Котовська, тер. Румунії, Угорщини й Чехословаччини, в розгромі імперіалістич. Японії. В 1947 закінчив Вищі академічні курси при Вищій Військ. академії. З 1947 — ком. армією, а потім ком. військами ППО. З 1953 — у запасі. Депутат Верховної Ради УРСР 3-го скликання. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

МАНГУП, Мангуп-Кале (Феодоро) — середньовічне, т. з. печерне, місто, що існувало в пн.-зх. частині гірського Криму на г. Мангуп у 6—15 ст. Населяли М. нащадки тавро-скіфів і сарматів (аланів). З кін. 13 ст. М. став політ. центром невеликого феод. князівства і називався Феодоро. Мангупське князівство з боку моря тиснили генуезці, з боку степів — татари, але протягом двох століть воно зберігало свою незалежність. Правитель М. — Олександр оводів виходом до моря і 1427 збудував порт Каламіту (Інкерман), а 1453 захопив генуезьке місто Чембало (Балаклаву). За князювання Ісака (1471—75) Мангупське князівство мало династичні зв'язки з Московським і Молдавським великими князівствами. В 1475 після тривалої облоги М. захопили і зруйнували турки. В 1783, після приєднання Криму до Росії, М. перестав існувати як населений пункт. Розкопками (проводились з 1890) відкрито руїни мурів з баштами, кам'яних житл. будівель, двоповерхового князівського палацу, церков, численні поховання з різноманітним поховальним інвентарем. Навколо фортеці розкопано залишки слободи. Див. також *Печерні міста*.

Лит.: Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Матеріали по археології Юго-Западного Крима (Херсонес, Мангуп). М.—Л., 1953.

МАНДРІВНІ ДЯКІ — студенти-бурсаки, вихованці укр. духовних шкіл 17—18 ст., що не мали осілого місця проживання і постійної служби. Заробляли на прожиття тим, що вчили грамоти. Дехто з них складав і декламував вірші, ходив з вертепом. У свій час М. д. становили певну культ. силу в боротьбі проти церковної схоластики. За своїм суспільним становищем вони близько стояли до простого народу. В деяких віршах М. д. висміювали окремі вади самодержавно-кріпосницького ладу, зажерливість попівства, змальовували нар. життя, відображали класові суперечності.

М. Я. Мамай.

І. І. Манжура.

МАНЕВИЦЬКА ПЕРШОТРАВНІВА ДЕМОНСТРАЦІЯ 1931 — масова демонстрація трудящих у Маневичах (тепер с-ще м. т., райцентр Волин. обл.). У демонстрації, яка проходила під лозунгом «Геть фашистську диктатуру в Польщі!», взяли участь робітники і селяни навколишніх сіл — усього понад 2 тис. чол. У Маневичах відбувся масовий мітинг. Поліція намагалася розігнати демонстрантів, але зустріла рішучий опір. У запеклій сутичці вбито двох активістів орг-ції «Сельроб» — М. Ольховика і С. Ковальчука. Поліція провела масові арешти. М. п. д. була виявом зростання революц. активності зх.-укр. трудящих у боротьбі проти фашизму, за возз'єднання з Рад. Україною. М. М. Кравець (Львів).

МАНЖУРА Іван Іванович (літ. псевд. — І в а н К а л і ч к а ; 1.XI 1851 — 15.V 1893) — укр. етнограф демократич. напрямку, поет і фольклорист. Н. в Харкові в сім'ї дрібного урядовця. У 1870 вступив до Харків. ветеринарного ін-ту, звідки 1871 був виключений за «неблагонадійність». Мандруючи по Україні, вивчав життя народу, його мову, побут, звичаї, збирав фольклор. З 1887 М. — дійсний член історико-філологічного т-ва при Харків. ун-ті, з 1891 — Московського т-ва любителів природознавства, антропології та етнографії. Перші записи усної нар. творчості М. надруковано у двотомному збірнику історич. пісень В. Б. Антоновича і М. П. Драгоманова (К., 1874—75). В «Збірниках Харків. історико-філол. т-ва» надруковано «Казки, прислів'я і т. ін., записані в Катеринославській і Харківській губерніях» (1890, т. 2, в. 2) та «Малоруські казки, перекази, прислів'я і повір'я, записані в Катеринославській губернії» (1894, т. 6, в. 2). Бл. 200 рос. пісень записав від заробітчан. М. — один з перших збирачів робітн. фольклору. В своїх худож. творах правдиво відобразив типові явища капіталістич. дійсності, реалістично показав тяжке життя сел. бідноти після реформи, поневолення наймитів, сільс. і міських заробітчан. У 1885—86 М. на фольклорному матеріалі написав поему-казку «Трьомсин-богатир» — про мужність запорізького козацтва, про силу народу.

Тв.: Твори. К., 1961.

Лит.: Березовський І. П. Іван Манжура. К., 1962 [бібліогр. с. 119—123].

МАНІФЕСТ ДО УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ З УЛЬТИМАТИВНИМИ ВИМОГАМИ ДО ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ — акт Ради Народних Комісарів РРФСР. Написаний 3 (16).XII 1917 спец. комісією на чолі з В. І. Леніним, схвалений Раднаркомом 4 (17).XII, той же від його імені відправлений до Києва і 6 (19).XII опублікований у пресі. Маніфест був викликаний воро-

жим ставленням *Центральної ради* до Рад України і Рад влади в Росії, прямими агресивними діями проти них, насильственим нав'язуванням трудящим України своєї влади, фактичним перетворенням Центр. ради на оплот загальнорос. контрреволюції. Маніфест урочисто підтвердив право українського та ін. народів на самовизначення. «Все, що стосується національних прав і національної незалежності українського народу,— заявлялося в Маніфесті,— визнається нами, Радою Народних Комісарів, зараз же, без обмежень і безумовно» (Ленін В. І. Твори, т. 26, с. 319). Підкресливши цим, що уряд Рад. Росії не ототожнює укр. народ з контрреволюц. Центр. радою, Маніфест вимагав від неї припинити дезорганізацію фронту, де шешли бої проти австро-нім. військ; не пропускати контрреволюц. військ. частини на Дон, Урал та в ін. місця, де спалахнули антирад. заколоти; сприяти революц. військам в їхній боротьбі проти кадєтсько-каледінської контрреволюції (див. *Каледінщина*); припинити розброєння рад. частин та Червоної гвардії на Україні. Раднарком категорично заявив, що в разі неохочення задовільної відповіді протягом 48 годин він вважатиме Центр. раду в стані відкритої війни проти Рад. влади в Росії і на Україні. Відмовившись виконати ультиматум Раднаркому, Центр. рада стала на шлях відкритої боротьби проти Рад. влади. Маніфест був документом величезної політ. ваги. Він показав справжню ленінську політику Рад. влади щодо укр. та інших раніше пригноблених народів Росії, рішуче зірвав маску з контрреволюц. Центр. ради. Ленінський Маніфест прискорив перехід трудящих України на бік більшовицької партії і Рад. влади і був важливим поштовхом в їхній боротьбі за встановлення і зміцнення влади Рад.

С. М. Корольовський (Харків).

«МАНІФЕСТ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ» — безсмертний твір К. Маркса і Ф. Енгельса, перший програмний документ наук. комунізму. Автори написали його за дорученням 2-го конгресу Союзу комуністів (1847) як програму цієї організації. Опублікований в лютому 1848 в Лондоні нім. мовою. В «Маніфесті», — писав В. І. Ленін, — «з геніальною ясністю і яскравістю змальований новий світогляд, послідовний матеріалізм, який охоплює і сферу соціального життя, діалектика, як найбільш всебічне і глибоке вчення про розвиток, теорія класової боротьби і всесвітньоісторичної революційної ролі пролетаріату, творця нового, комуністичного суспільства» (Твори, т. 21, с. 30).

«Маніфест» має вступ і чотири розділи: 1-й — «Буржуа і пролетарі», 2-й — «Пролетарі і комуністи», 3-й — «Соціалістична і комуністична література», 4-й — «Ставлення комуністів до різних опозиційних партій». В «Маніфесті» К. Маркс і Ф. Енгельс науково обґрунтували неминучість краху капіталізму й перемоги пролет. революції, сформулювали найбільшчі й кінцеві завдання, форми й методи боротьби пролетаріату та його авангарду — комуністич. партії, накреслили шлях до нового суспільного ладу — комунізму. Вони розкрили істор. роль пролетаріату як будівника нового, комуністич. суспільства, як до кінця послідовного революц. класу, що виступає в інтересах усіх трудящих. Центр. ідеєю твору є ідея *диктатури пролетаріату*. «Маніфест» доводить, що необхідно умовою перемоги пролетаріату є завоювання ним політ. влади. З усіх класів бурж. суспільства тільки робітн. клас здатний об'єднати навколо себе всіх експлуатованих, очолити їхню боротьбу й використати свою

політ. владу як знаряддя для корінної перебудови суспільства. В «Маніфесті» розкрито істор. роль комуністич. партії як авангарду робітн. класу. К. Маркс і Ф. Енгельс передбачали, що пролетар. революція покінчить з експлуатацією і класовими протилежностями, усуне соціальний, політ. і нац. гніт, звільнить людство від воєн і приведе до створення комуністич. суспільства. К. Маркс і Ф. Енгельс дали глибоку критику бурж. і дрібнобурж. течій, що виступали під прапором соціалізму, й висловили своє ставлення до систем утопічного соціалізму й комунізму. Вони також виклали тактику комуністів щодо партій, які перебували в опозиції до бурж. урядів. К. Маркс і Ф. Енгельс вважали, що комуністи мають підтримувати всякий революц. і демократич. рух і вести боротьбу проти реакційних бурж. і дрібнобурж. течій, які виступають під прапором соціалізму. «Маніфест» закінчується полум'яним закликом до світового пролетаріату: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». Цим самим автори «Маніфесту» показали інтернаціональну суть боротьби робітн. класу, визначили осн. принципи пролетар. інтернаціоналізму — ідею міжнар. пролетар. солідарності. З часу написання «Маніфесту» цей заклик став бойовим гаслом боротьби міжнар. пролетаріату.

В «Маніфесті» К. Маркс і Ф. Енгельс виклали цілісну й струнку теорію матеріалістич. розуміння історії. Вони розвинули осн. положення матеріалістич. теорії про залежність суспільної свідомості від суспільного буття, всебічно довели, що в кожному істор. епоху спосіб виробн. є матеріальним фундаментом, економіч. базисом суспільства, який визначає сукупність суспільних надбудов. Розвиток суспільного життя визначається розвитком продуктивних сил. Капіталізм переміг феодалізм тому, що розвиток продуктивних сил гальмувався старими, феод. виробничими відносинами. Але, в свою чергу, і бурж. суспільство притаманні антагоністич. суперечності, які ведуть його до загибелі. К. Маркс і Ф. Енгельс показали, що вся історія суспільства, за винятком первісного ладу, була історією боротьби класів. У лаконічній формі вони сформулювали зміст всієї докапіталістич. історії людства: «Вільний і раб, патрицій і плебей, поміщик і кріпак, майстер і підмайстер, коротко кажучи, гнобителі і гноблені перебували у вічному антагонізмі один до одного, вели невпинну, то приховану, то явну боротьбу, яка завжди кінчалася революційною перебудовою всього суспільства або загальною загибеллю класів, що вели між собою боротьбу» (Твори, т. 4, с. 410). Розвиток певного способу виробн. і зміна його форм визначають появу нових класів, боротьба між якими своїм корінням сягає в основу матеріального виробн. В «Маніфесті» викладено матеріалістичне розуміння суті д-ви, доведено, що д-ва є гол. знаряддя пануючого класу і може зникнути лише із знищенням класів. К. Маркс і Ф. Енгельс піддали нищівній критиці всю ідеологію і етику буржуазії, всі бурж. і дрібнобурж. течії і напрями.

«Маніфест» відіграв велику роль у розвитку революц. руху в Росії. Ідеї «Маніфесту», незважаючи на перешкоди, що їх ставила царська цензура, неухильно поширювалися в країні. Жодна країна не має такої кількості видань і перекладів «Маніфесту», як Росія. Вперше рос. мовою цей твір був виданий 1869 у Женеві в перекладі М. О. Бакуніна. В 70-х рр. 19 ст. «Маніфест» розповсюджувався в Росії в рукописних копіях і в нелегальних виданнях революц. гуртків. Одним з перших перекладачів твору в самій Росії був видатий вчений революціонер-народник

М. І. Кибальчич. Ідеї «Маніфесту» пропагувалися в рос. закордонних нелегальних революц. журналах. Деякі думки К. Маркса і Ф. Енгельса, викладені в «Маніфесті», поширювалися в Росії і через легальну періодичну пресу.

У 80-х рр. 19 ст. перші рос. марксистські на чолі з Г. В. Плехановим «почали активну роботу над поширенням марксистських ідей. Кращі представники революційної інтелігенції разом з найсвідомішими робітниками несли ідеї марксизму в пролетарський рух» (До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970, с. 9). В 1882 в Женеві вийшов рос. переклад видання «Маніфесту», який зробив Г. В. Плеханов. До цього видання К. Маркс і Ф. Енгельс написали на прохання рос. революціонерів передмову, в якій підкреслили особливу роль Росії як передового загону революц. руху в Європі. На думку Ф. Енгельса, рос. переклад того часу був найкращим з усіх перекладів на ін. мови. Для марксистських гуртків і груп, що діяли в Росії, «Маніфест» був важливим програмним документом. Спираючись на осн. ідеї цього твору, перші марксистські Росії визначали практичні завдання революц. руху в країні. Величезну роль у поширенні та пропаганді ідей К. Маркса і Ф. Енгельса в Росії відіграв В. І. Ленін. У 1889 — на поч. 1890, перебуваючи в Самарі, він переклав «Маніфест» рос. мовою (переклад не зберігся). Ідеї «Маніфесту» здобули глибокий і всебічний розвиток у працях В. І. Леніна.

Як і в усій Росії, «Маніфест» знайшов сприятливий ґрунт для поширення на Україні. Перший рос. переклад твору перевидався і поширювався серед нелегальних народницьких орг-цій у Києві, Харкові, Одесі. В 1883 спробу перевидати «Маніфест» зробив народолюбський гурток в Єлисаветграді. Рос. переклад «Маніфесту» Г. В. Плеханова поширювався і вивчався в марксист. гуртках і групах Харкова, Києва, Чернігова, Миколаєва. Напр., в кін. 80-х рр. на цукр. з-ді в Лебедині «Маніфест» пропагували в робітн. гуртках. У 1894 перевидав «Маніфест» гурток студентів Київ. ун-ту. Під впливом ідей «Маніфесту» та ін. творів К. Маркса й Ф. Енгельса перебували Леся Українка, М. М. Коцюбинський, П. А. Гравовський та ін. укр. революціонери-демократи. Твір К. Маркса й Ф. Енгельса розповсюджувався і на зх.-укр. землях. У 1878 І. Я. Франко опублікував популярну брошуру «Катехізіс економічного соціалізму», в якій виклав осн. ідеї «Маніфесту» та ін. праць основоположників марксизму. В перекладі укр. мовою «Маніфест» уперше був виданий 1902 у Львові. З того часу, як К. Маркс і Ф. Енгельс створили геніальний «М. К. п.», їхнє вчення тріумфальною ходою йде по планеті. В. І. Ленін ще 1891 говорив, що духом «Комуністичного Маніфесту» «живе і рухається весь організований пролетаріат цивілізованого світу, пролетаріат, що веде боротьбу» (Твори, т. 2, с. 10). Міжнародна *Нарада комуністичних і робітничих партій 1969* в Москві підкреслила, що «полум'яний заклик „Пролетарі всіх країн, єднайтеся!“ пролунав над усім світом. Він втілює в собі ідею єдності і братерства всіх трудящих, спільності їх інтересів і став бойовим прапором» комуністич. руху (Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969, с. 82). Сила «Маніфесту» в правоті й непереможності його ідей, які в нашу епоху — епоху переходу від капіталізму до комунізму — зберегли своє наук. й революц. значення. Ідеї комунізму, збага-

Титульні сторінки українських видань праці К. Маркса і Ф. Енгельса «Маніфест Комуністичної партії» — першого видання 1902 (Львів) та 1959.

чені віковим досвідом боротьби робітн. класу, втілені в життя перемогою Великої Жовтн. соціалістич. революції, створенням світової системи соціалізму, будівництвом комуністич. суспільства в Рад. країні, розгортанням міжнар. комуністич. і робітн. руху та нац.-визвольної боротьби проти імперіалістич. рабства. Міжнар. Нарада комуністич. і робітн. партій 1969 зазначила, що гол. рушійною і мобілізуючою силою на сучас. етапі революц. боротьби є робітн. клас, навколо якого гуртуються трудове селянство, прогресивна інтелігенція, весь демократич. антиімперіалістич. табір. Нарада особливо відзначила, що для комуністів боротьба проти імперіалізму, за мир невіддільна від боротьби за кінцеві цілі робітн. класу, що були вперше визначені К. Марксом і Ф. Енгельсом у «Маніфесті» й творчо розвинуті в працях В. І. Леніна, в рішеннях КПРС, в документах міжнар. Нарад комуністич. та робітн. партій.

Видання: Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. К., 1970.

Лит.: Ленін В. І. Маркс — Енгельс — марксизм. К., 1947; Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. Москва, 5—17 червня 1969 р. К., 1969; До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970; Захаров [Манульський] Д. Пісня пісень марксизму. К., 1948; Левин Л. А. «Маніфест Комуністичної партії» в Росії. М., 1956 [бібліогр. с. 82—86]; Багмут Й. А., Шморган П. М. Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні. Бібліографічний покажчик. Х., 1965.

В. Н. Котов (Київ).

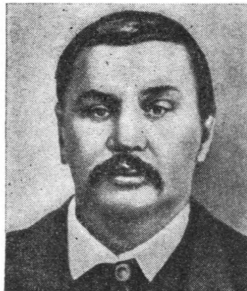
МАНІФЕСТ МИРУ 1957 — документ, прийнятий на Нараді представників 64 комуністич. і робітн. партій, яка відбулася 16—19.XI 1957 в Москві. М. м. дав наук. аналіз міжнар. становища після 2-ї світової війни. Нагадавши про страждання і жертви людства у 1-й і 2-й світових війнах, М. м. застеріг проти нової війни. Він вказував, що нова війна, якщо вона розпочнеться, стане атомно-водневою і ракетною і охопить всі країни. Маніфест підкреслював, що війна не є неминучою, її можна не допустити, мир можна захистити і зміцнити. Війні протистоять світова система соціалізму, народи, які визволились або визволяються від нац.-колоніального гніту, і народи капіталістич. країн. У М. м. відзначалася авангардна роль СРСР у боротьбі за мир. Маніфест закликав усіх людей доброї волі в усьому світі об'єднати сили для активної боротьби за мир, викривати плани палів нової війни, підтри-

Д. З. Мануїльський.

О. П. Маресьєв.

О. В. Маркович.

мінові і рішучі заходи по налагодженню госп. життя — відновлення руху на з-цях, роботи пром. підприємств, по викориненню спекуляції, встановленню регулярного товарообміну з Рад. Росією. Рад. уряд підкреслював, що тільки в рішучій і нещадній боротьбі трудящі маси можуть відстояти свою свободу і свою владу. Водночас Маніфест застерігав щодо посилення нової небезпеки — інтервенції імперіалістів Антанти і США.

мувати політику мирного співіснування. М. м. вказував, що у війні зацікавлені лише капіталістичні монополії, і рішуче спростовував вигадки бурж. пропаганди, нібито світовий комунізм загрожує свободі, способів життя і мирному існуванню зх. держав. Маніфест підкреслював, що саме комуністи є найпопулярнішими борцями за мир. М. м. став важливим програмним документом комуністич. партій у боротьбі за мир. Його схвалили всі марксистсько-ленінські партії. Ідеї М. м. розвинуто в документах Нарад комуністич. і робітн. партій 1960 і 1969 див. *Наради представників комуністичних і робітничих партій 1957 і 1960 у Москві та Народа комуністичних і робітничих партій 1969 у Москві*).

Видання: Маніфест миру. В кн.: Програмні документи боротьби за мир, демократії і соціалізм. К., 1961.

С. П. Мар'єнюк (Чернівці).

«МАНІФЕСТ РОСІЙСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РОБІТНИЧОЇ ПАРТІЇ» — декларація про виникнення і мету РСДРП, складена за рішенням *Першого з'їзду РСДРП* у березні 1898 (окремою листівкою випущений у квітні 1898). Сповістив про створення в Росії революц. марксистської партії, визначив заг. напрям її діяльності. Маніфест відіграв велику роль як відкрита заява партії про свої цілі. В. І. Ленін приєднався до нього. Проте маніфесту властиві й серйозні недоліки. В ньому не до кінця визначено істор. завдання пролетаріату, його керівну роль у революції, не сказано про союзників пролетаріату в боротьбі проти царизму і буржуазії. Маніфест широко розповсюджувався в місцевих с.-д. орг-ціях Києва, Харкова, Одеси, Катеринослава та ін. міст.

Лит.: Первий съезд РСДРП. Март 1898 года. Документи и материалы. М., 1958.

МАНІФЕСТ ТИМЧАСОВОГО РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКОГО УРЯДУ УКРАЇНИ — перший акт *Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України*. Виданий 29.XI 1918. Іменем повсталих робітників і селян та революц. армії України Маніфест проголосив повалення влади гетьмана і відновлення влади Рад. Всі закони, накази, договори, постанови і розпорядження *гетьманщини* було скасовано. Всі підприємства проголошувалися власністю укр. трудящих, усі поміщицькі землі з живим і мертвим інвентарем відбирали в поміщиків і безплатно передавали селянам. Заробітну плату підвищували до норм, встановлених Рад. владою в Росії. Всі надані робітникам і селянам Рад. владою права, ліквідовані за часів австро-нім. окупації і гетьманщини, поновлювалися в повному обсязі, а вся заборгованість трудящих капіталістам і поміщикам вважалася недійсною. В Маніфесті йшлося також про тер-

Уряд закликав робітників і селян стати могутньою і незламною стіною проти внутр. контрреволюції й іноземних інтервентів. Маніфест відіграв велику роль у мобілізації сил на боротьбу за відновлення і зміцнення Рад. влади на Україні наприкінці 1918 — на поч. 1919.

І. К. Рибалка (Харків).

МАНУЇЛЬСЬКИЙ Дмитро Захарович (З.Х 1883 — 22.II 1959) — рад. парт. і держ. діяч, діяч міжнар. комуністич. і робітн. руху; акад. АН УРСР (з 1945). Член Комуністич. партії з 1903. Н. в с. Святці (тепер с. Мануїльське Теофіпольського р-му Хмельн. обл.) в сім'ї волосного писаря. Вчився в Петерб. ун-ті. В 1906 — один з організаторів Кронштадтського, потім Сваборзького збройних повстань матросів і солдатів, за що М. було заарештовано і засуджено до заслання на 5 років у Якутськ. Втік з Вологодської тюрми до Києва, де нелегально працював у військ. орг-ції більшовиків. У 1907 — член Київ. к-ту РСДРП. Восени 1907 емігрував за кордон. У 1911 закінчив юридич. ф-т Сорбоннського ун-ту (Париж). У 1912—13 провадив нелегальну роботу в Петербурзі й Москві, потім знову емігрував за кордон. У травні 1917 повернувся до Росії, до серпня 1917 примикав до «міжрайонців». У жовтні 1917 — комісар Царського Села (тепер м. Пушкін Ленінгр. обл.). З грудня 1917 — член колегії Наркомпроду РРФСР. З 1918 — на Україні: член Тимчасового Бюро ЦК КП (6) У, член Всеукраїнському, член мирної делегації на переговорах з Польщею (1920—21), наркомзем УРСР. У грудні 1921 М. — перший секретар ЦК КП (6) У; редактор газ. «Коммунист». З 1922 працював у Комінтерні. З 1924 — член Президії, 1928—43 — секретар Виконкому Комінтерну; голова делегації ВКП (6) у Комінтерні. В 1942—44 працював у ЦК ВКП (6) і Гол. політ. управлінні Рад. Армії. В 1944—53 — заст. Голови Раднаркому (з 1946 — Ради Міністрів) УРСР, 1944—52 — одночасно міністр закорд. справ УРСР. Очолював делегацію УРСР на багатьох міжнар. конференціях і асамблеях. З 1953 — на пенсії. На XI з'їзді РКП (6) його обрано кандидатом у члени ЦК, на XII—XVIII з'їздах — членом ЦК партії. На V—VIII конференціях, IX, X, XVI і XVII з'їздах КП (6) У обирався членом ЦК КП (6) У. В 1920—23, 1949—52 — член Політбюро ЦК КП(6)У. Був членом ЦВК СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР 2 і 3-го скликань. Автор праць з питань стратегії і тактики міжнар. робітн. і комуністич. руху. Нагороджений 3-ма орденами Леніна та ін. нагородами. В Києві М. встановлено пам'ятник. Лит.: З а в' я л о в Б. М. Дмитро Захарович Мануїльський. К., 1967. В. П. Булжина (Київ).

МАНЬВСЬКИЙ СКИТ — кол. православний монастир поблизу с. Маньви (тепер Богородчанського р-ну Ів.-Фр. обл.), один з осередків боротьби проти унії на зх.-укр. землях у 17—18 ст. Засн. 1612 І. Книгиницьким — послідовником видатного укр. письменника-полеміста І. Вишенського. Користуючись підтримкою місцевого православного населення, М.с. відіграв значну роль у розвитку культури в Галичині та в ідеологічній боротьбі проти засилля унії і католицької церкви. Під час польс.-тур. війни 1620—21 навколо монастиря збудовано кам'яні фортечні мурів з трьома баштами для захисту від нападів турків і крим. татар. Монастир діставав матеріальну допомогу від рос. царів, укр. гетьманів, мав зем. володіння у селах Жураках, Старуні, Гравівці, Маркові, Бабчому, Снятині та на Буковині. При М. с. була чимала бібліотека, значні кошти витрачалися на будівництво церков та їхнє художнє оздоблення. Цінною пам'яткою укр. мистецтва є виконаний для М. с. укр. живописцем Й. Кондзелевичем т.з. Богородчанський іконостас (тепер зберігається у Львів. музеї укр. мистецтва). Після загарбання Галичини Австрією (1772) М. с. за домаганнями католицького духовництва 1785 було закрито. З споруд М. с. збереглися фортечні мурів та руїни монастиря.

Лит.: Целевич Ю. Історія скиту Маньвського... Львов, 1887; Батіг М. Йов Кондзелевич і Богородчанський іконостас. Львів, 1957.

В. В. Грабовецький (Львів).

МАРАХОВ Григорій Іванович (н. 18.VIII 1918) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1965), професор (з 1967). Член КПРС з 1944. Н. в с. Кевсалі (тепер Іпатівського р-ну Стар. краю) в сім'ї селянина-бідняка. В 1941 закінчив істор. ф-т Краснодарського пед. ін-ту. Брав участь у Великій Вітчизн. війні 1941—45. З 1945 — викладач історії КПРС та історії СРСР у вузах Києва. У 1958 63 — старший наук. співробітник Ін-ту історії АН УРСР. У 1963—70 — зав. кафедрою марксистсько-ленінізму Укр. поліграфічного ін-ту. З 1970 викладає в Ін-ті підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київ. ун-ті. Працює над проблемою суспільно-політ. руху на Україні в 19—20 ст. та польс.-укр. зв'язків. Під керівництвом М. підготовлено зб. матеріалів і документів «Суспільно-політичний рух на Україні в 1856—1864 рр.» (т.1—2. К., 1963—64).

Тв.: Андрій Красовський — борець проти кріпосництва і самодержавства. К., 1961; Польське востане 1863 г. на Правобережній Україні. К., 1967.

МАРГАНЕЦЬ — місто обл. підпорядкування Дніпроп. обл. УРСР. Розташований на правому березі Каховського водосховища. Залізнич. ст. 46,3 тис. ж. (1970). Великий пром. центр Нікопольського марганцевого басейну. Розробки марганцевої руди розпочалися 1883—86. Перше селище гірників виникло наприкінці 19 ст. В 1938 ряд робітн. селищ було об'єднано і створено місто М. На поч. Великої Вітчизн. війни М. 17.VIII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. Під час тимчасової окупації в місті діяли партизан. загони під керівництвом М. К. Клочка, Г. А. Шконди, Я. В. Охромова, підпільний к-т на чолі з М. І. Івановим. 6.II 1944 війська 3-го Укр. фронту визволили М. У місті — видобування марганцевої руди. Збагачувальні ф-ки, з-д по ремонту гірничого устаткування, підприємства харч. і місцевої пром.-сті. 14 загальноосв. 1 муз. та 1 спорт. школи, гірничий технікум, вечірній відділ Криворізького гірничорудного інституту.

МАРЄСЬВ Олексій Петрович (н. 20.V 1916) — рад. льотчик-випишувач, майор, Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1944. Н. у м. Камішині (тепер Волгогр. обл.) в сел. сім'ї. В 1934 за путів-

кою комсомолу поїхав на будівництво м. Комсомольська-на-Амурі. В Рад. Армії з 1937. У 1940 закінчив Батайську школу пілотів. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик 296-го винищувального авіаполку. Воював на Пд. Україні. Збив 4 фашист. літаки. В березні 1942 літак М. був збитий у бою. М. був тяжко поранений. Після ампутації голінок обох ніг М. в червні 1943 на протезах повернувся на фронт як бойовий льотчик. Брав участь у боях під Орлом, в битві за Дніпро. Збив ще 7 ворожих літаків. Усього здійснив 86 бойових вильотів. З 1949 — у відставці. У 1952 закінчив Вищу парт. школу, 1956 — аспірантуру Академії суспільних наук при ЦК КПРС, кандидат істор. наук (1956). З вересня 1956 — відповідальний секретар Рад. к-ту ветеранів війни. З 1958 — віце-президент Міжнар. федерації учасників Руху Опору. Героїчному подвигу М. присвячена книга Б. М. Гольового «Повість про справжню людину» і кінофільм.

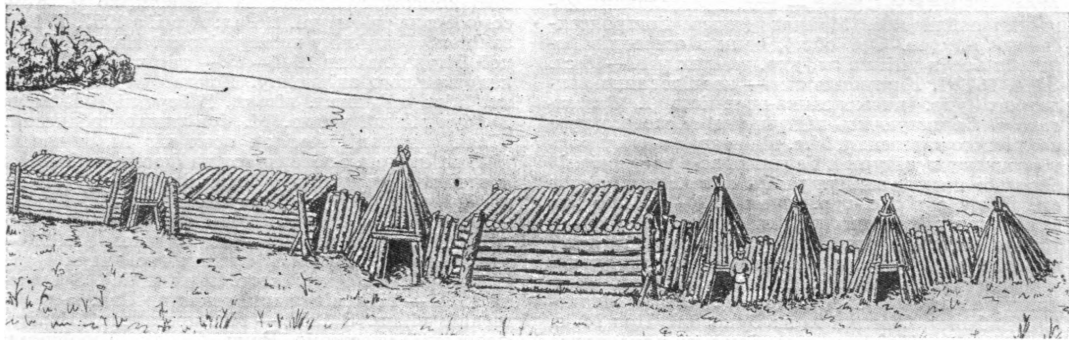
МАРИУПОЛЬСЬКА РАДА РОБІТНИЧИХ І СОЛДАТСЬКИХ ДЕПУТАТІВ — створена в квітні 1917 шляхом об'єднання Ради робітничих і Ради солдат. депутатів. Поширювала вплив на м. Маріуполь (тепер м. Жданов) і Маріупольський повіт. До жовтня 1917 за своїм складом була есеро-меншовицькою, проте під тиском революц. робітників виявляла велику активність у захисті інтересів трудящих, рішуче протидіяла намірам капіталістів зупинити виробництво, боролася з спекуляцією, налагоджувала продовольчу справу, подавала необхідну допомогу трудовому селянству. Заг. процес *більшовизації Рад* після розгрому *корніловщини* позначився і на Маріуп. Раді. Після її перевиборів на поч. жовтня кількість більшовиків у виконкомі Ради зростає з 8% до 44%. Керівництво нею практично перейшло до більшовиків. Головою виконкому став більшовик В. О. Варганов. 21.X (З.XI) 1917 Рада ухвалила резолюцію про перехід влади до Рад і надіслала на 2-й Всерос. з'їзд Рад делегатів-більшовиків з наказом «відстоювати всі пункти цієї резолюції». Маріуп. Рада вітала Велику Жовтн. соціалістич. революцію і декрети Раднаркому РРФСР, розгорнула активні дії по роззброєнню націоналістич. частин, що допомагали каледінцям. Протягом короткого часу (до австро-нім. окупації 1918) здійснила перші соціалістич. перетворення.

Ю. М. Гамрецький (Київ).

МАРИУПОЛЬСЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1918 — повстання робітників Маріуполя (тепер м. Жданов) під керівництвом більшовиків проти австро-нім. окупантів і *гетьманщини*. Найактивнішу участь у М. з. п. взяли робітники з-ду Нікополь-Маріупольського т-ва і порту. Почалося в ніч на 24.VII несподіваним нападом повстанців на штаб і казарми розквартированого в місті австро-угорського полку і підрозділи *державної варти*. Повстанці захопили передмістя Пішанівку й Слобідку і порт. Для придушення повстання окупаційне командування викликала частини Баварської д-зії та угорської бригади. Повстанці протягом 3 днів вели бої проти переважаючих сил ворога. М.з.п. було жорстоко придушено, а багатьох робітників віддано до воєнопольового суду.

Є. М. Скляренко (Київ).

МАРИУПОЛЬСЬКИЙ МОГИЛЬНИК — пізньонеолітичний могильник кінця 3-го тис. до н. е. (деякі дослідники датують його 2-ю пол. 4-го тис. до н. е.) на березі Азовського моря поблизу м. Маріуполя (тепер м. Жданов). Розкопками, що провадилися 1930, виявлено понад 120 кістяків, які лежали на спині у витягнутому положенні, головою на Зх. і Сх. Усі кістяки розміщувались або поруч, або один над одним у кілька яру-

Загальний вигляд Маріупольського могильника. Реконструкція.

сів. Бл. половини поховань було засипано червоною вохрою. Біля кістяків знайдено кам'яні і кістяні знаряддя та намисто, прикраси з раковин молосків, підвіски з зубів тварин, численні пластинки з кабанячих іклів, які нашивались на одяг, та ін. речі. М. м. був родо-племінною домовиною, яка в давнину мала вигляд видовженої дерев'яної будівлі (див. мал.), спорудженої над групами окремих поховань. У післявоєнні роки в районі кол. Дніпрових порогів досліджено цілу групу аналогічних могильників.

Лит.: Макаренко М. О. Маріупольський могильник. К., 1933; Столяр А. Д. Мариупольский могильник как исторический источник. «Советская археология», 1955, т. 23.

МАРІЯ-ТЕРЕЗІЯ (Maria-Theresia; 13.V 1717—29.XI 1780) — ерцгерцогиня австрійська [1740—80], королева Угорщини і Чехії, імператриця [1765—80] «Священної Римської імперії» з династії *Габсбургів*. У період правління М.-Т. з метою зміцнення феод.-абсолютистської д-ви було реорганізовано армію, фін. систему, провінціальне управління, суд та ін. Під тиском сел. руху обмежено панщину трьома днями на тиждень (закони 1771 і 1775). В той час Австрія загарбала Галичину (1772), Буковину (1774) і частину Баварії (1779). Політика М.-Т. щодо зх.-укр. земель була спрямована на посилення феод.-кріпосницької експлуатації селянства, колоніального гноблення, насадження великого поміщицького землеволодіння та на насильницьке понічуження укр. населення.

МАР'ІВСЬКИЙ МОГИЛЬНИК — могильник часів неоліту (1-а пол. 3-го тис. до н. е.), виявлений біля с. Мар'івки Синельниківського р-ну Дніпроп. обл. Дослідження провадилися 1950. Поховання в М. м. — групові витягнуті трупопокладення, переважно по 2—4 кістяки. Слідів поховальних ям не виявлено. При розкопках в похованнях знайдено дрібні крем'яні вироби, а також зуби риби вирізу, що використовувались як прикраси і були нашіті на одяг похованих.

Лит.: Бодяньський О. В. Розкопки Мар'ївського та Федоріньського могильників у Надпоріжжі. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 6. К., 1956.

МАРКЕВИЧ Микола Андрійович (Маркович; 7.II 1804 — 21.VI 1860) — укр. дворянський історик, письменник і етнограф. Н. в с. Дунайці (тепер Глухівського р-ну Сум. обл.) в поміщицькій сім'ї. Освіту здобув у пансіоні Головного пед. ін-ту в Петербурзі. Надрукував рос. мовою збірку поезій «Українські мелодії» (М., 1831), в основу яких поклав перекази про героїчне минуле укр. народу. М. — автор «Історії Малоросії» (т. 1—5. М., 1842—43) з давніх часів до кін. 18 ст. Її 1-й і 2-й т., що є компіляцією

«Історії Русів» та праць з історії України М. М. і Д. М. Бантиш-Каменських, не мають наук. цінності і свідчать про кризу дворянської історіографії 40-х рр. 19 ст. Довідкове значення мають лише 3—5-й томи, що містять примітки, документи, огляди джерел, списки полків, сотень, генеральної, полкової, сотенної старшини, рос. воевод тощо. Пізнавальне значення зберегла праця М. з етнографії «Звичаї, повір'я, кухня та напої сучасних малоросіян» (К., 1860). Значний наук. інтерес становить зібрана М. колекція документів з історії України 17—18 ст., що зберігається в Бібліотеці ЦСРП імені В. І. Леніна в Москві. М. був знайомий з Т. Г. Шевченком, О. С. Пушкіним, В. А. Жуковським, декабристами — К. Ф. Рилевим, В. К. Кюхельбекером. Т. Г. Шевченко присвятив М. вірш «Бандуристе, орле сизий».

МАРКЕВИЧ Олексій Іванович (1847 — 17.VI 1903) — укр. історик бурж.-ліберального напрямку. Н. в містечку Смоці (тепер село Прилучко-р-ну Черніг. обл.) в сім'ї дворянина. Вчився в Ніжинському ліцеї, слухав лекції в Одеському (Новоросійському) ун-ті. Після захисту магістерської дисертації викладав рос. історію в гімназіях Таганрога, Одеси, в Одес. ун-ті (1890—95). Один з активних членів *Одеського товариства історії і старожитностей, Таврійської ученої архівної комісії*. Автор праць з історії Пд. України, джерелознавства й історіографії.

Лит.: Синявський А. А. И. Маркевич — историк Новороссийского края. В кн.: Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии, год. 1. Екатеринослав, 1904.

МАРКЕЛОВ Степан Юхимович (1891—23.XII 1968) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член КПРС з 1930. Закінчив морехідне училище. Учасник 1-ї світової війни. В 1918—19 командував тральниками Балт. флоту. В лютому 1920 направлений до Маріуполя (тепер м. Жданов) для організації *Азовської військової флотилії*. В 1920 як нач. 1-го дивізіону канонерських човнів Азовської флотилії, нач. 2-го дивізіону сторожових суден на Чорному морі брав участь у боях проти *врангелівців*. Після громадян. війни — на керівних посадах на морському і річковому флоті. В. С. Шоломін (Ленінград).

МАРКІНА Валентина Олексіївна (н. 24.XII 1910) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1963), професор (з 1963). Член КПРС з 1943. Н. в с. Теплівці (тепер Пирятинського р-ну Полт. обл.) в сім'ї вчителя. В 1937 закінчила Моск. пед. ін-т. У 1937—45 — старший викладач історії серед. віків Удмуртського пед. ін-ту (м. Іжевськ). З 1945 — старший викладач, з 1949 — доцент,

з 1961 — зав. кафедрою історії серед. віків Київ. ун-ту. Праці з історії аграрних відносин Франції та Польщі 18 ст., розкладу феодалізму, зародження капіталізму на Правобережній Україні. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. К., 1961; К вопросу о применении наемного труда в крестьянском и помещичьем хозяйстве Правобережной Украины во второй половине XVIII — начале XIX в. В кн.: Возникновение капитализма в промышленности и сельском хозяйстве стран Европы, Азии и Америки. Сборник статей. М., 1968.

МАРКОВИЧ Олександр Михайлович (31.VII 1790 — 27.XII 1865) — укр. дворянський історик і етнограф ліберального напрямку. Н. у с. Сварковому (тепер Глухівського р-ну Сум. обл.) в багатій укр. поміщицькій сім'ї. Закінчив Харків. ун-т. Служив чиновником у держ. установах Черніг. губ. Автор праць «Опис Малоросії» (незакінчений і неопублікований), «Історична і статистична записка про дворянський стан і дворянські маєтності Чернігівської губернії» (Чернігів, 1840; вид. 2. 1894), «Історичні нариси міста Глухова» (уривки видав О. М. Лазаревський), «Історія Гамаліївського монастиря», «Малоросійське весілля» (Чернігів, 1897) тощо. В 1859 видав у Москві в скороченій редакції невелику частину 10-томних мемуарів свого діда Я. А. Марковича.

Лит.: Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959.

МАРКОВИЧ Опанас Васильович (1822—13.IX 1867) — укр. етнограф і фольклорист ліберально-бурж. напрямку. Н. в с. Кулажинцях (тепер Гребінківського р-ну Полт. обл.) в сім'ї збіднілого поміщика. В 1846 закінчив істор.-філол. факультет Київ. ун-ту. За участь у *Кирило-Мефодіївському товаристві* в червні 1847 був висланий до м. Орла. В 1851 разом з дружиною Марком *Вовчком* повернувся на Україну. В 1860—61 жив у Петербурзі, співробітничав у журн. «*Основна*». В 1861 приїхав на Україну. Помер у Чернігові. М. зібрав багато зразків нар. творчості і етнограф. матеріалів, значну частину яких опубліковано у фольклорних і етнограф. збірниках А. Л. Метлинського, П. О. Кулиша, М. Т. Номиса, В. Б. Антоновича і М. П. Драгоманова, «Записках Чернігівського губернського статистичного комітету» (1869, кн. 2, в. 3—4) та ін. виданнях. Під впливом революц.-демократич. ідей М. розглядав нар. творчість як важливе джерело пізнання інтересів і прагнень трудового народу. Портрет, с. 80.

Лит.: Копцюба А. И. Афанасий Васильевич Маркович — выдающийся украинский фольклорист. К., 1963.

МАРКОВИЧ Яків Андрійович (17.X 1696 — 20.IX 1770) — укр. мемуарист. Н. в м. Прилуках у багатій старшинській сім'ї. Закінчив Київ. академію (1713). Обіймав посади наказного лубенського полковника (1721, 1723—25), генерального підскарбія (1740—62). Протягом 1717—67 вів щоденник, що становить 10 томів. Уперше частину його видав О. М. Маркович під назвою «Щоденні записки генерального підскарбія Якова Андрійовича Марковича» (ч. 1—2. М., 1839). Повніше видання щоденника М. здійснив О. М. Лазаревський під назвою «Щоденник генерального підскарбія Якова Марковича» (в.1—3. К., 1893—97). В своїй праці М. подав докладні відомості про життя і побут козак. старшин, її класові взаємини з підлеглим селянством, гонитву за багатством, а також про стан розвитку тодішнього с. г., ремесел, торгівлі тощо. Щоденник М. — одне з джерел вивчення соціально-економіч. історії Лівобережної України 18 ст.

Лит.: Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959.

МАРКОВИЧ Яків Михайлович (27.X 1776 — 1804) — укр. дворянський історик. Брат О. М. Марковича. Н. в Пирятинському повіті Полт. губ. Вчився в Моск. університетському пансіоні. Використавши значні літ. та документ. джерела, в т. ч. колекцію документів, що належала А. І. Чені, М. опублікував «Записки про Малоросію, її жителів та виробництва» (ч. 1. СПб, 1798). М. підкреслював автохтонність походження сх. слов'ян, викрив недостовірність літописної легенди «про покликання варягів», відзначав високий на той час рівень культури сх. слов'ян, характеризував епоху Київ. Русі як спільний період в історії Росії й України. У питанні про сучасний йому суспільно-економіч. устрій Лівобережної України виступав як ідеолог дворянства, вправдовував феод.-кріпосницьку політику рос. царизму.

Лит.: Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959.

МАРКС Карл (5.V 1818 — 14.III 1883) — великий пролетар. революціонер, геніальний учень, основоположник наук. ідеології пролетаріату, організатор міжнар. боротьби робітн. класу за своє соціальне визволення, засновник і вождь світового комуністич. руху.

Н. у м. Трірі (тепер у ФРН) в сім'ї адвоката. Після закінчення гімназії в Трірі (1835) вчився на юридичному ф-ті в Боннському (1835—36) та Берлінському (1836—41) ун-тах. В період навчання в Берлінському ун-ті М. ґрунтовно вивчив юриспруденцію і філософію. В той час він перебував під впливом філософії Г.-В.-Ф. Гегеля, відвідував «Докторський клуб», заснований лівими гегельянцями (молодогегельянцями) та зблизився з його видними членами (Б. Бауером, К. Кеппеном, А. Руге та ін.), які намагалися використати діалектику Г.-В.-Ф. Гегеля для провітальської критики релігії та феод. порядків у Пруссії. Загалом залишаючись у той період на позиціях філософського ідеалізму, М. прагнув зробити з гегелівської філософії революц. та атеїстичні висновки, що знайшло своє відображення в його першій наук. праці — докторській дисертації «Відмінність між натурфілософією Демокріта і натурфілософією Епікура». В ній М. провадив думку про необхідність неретворення філософії на духовну зброю революц.-практичної перебудови дійсності. Після захисту дисертації на філософському ф-ті Ієнського ун-ту М. одержав диплом доктора філософії (квітень 1841) і збирався зайнятися викладацькою діяльністю в Боннському ун-ті, але переслідування прогресивних професорів з боку прусського уряду змусили його відмовитися від свого наміру.

В 1842 М. почав співробітничати з молодогегельянцями в опозиційній «Рейнській газеті». З жовтня 1842 він став її гол. редактором. Керована М. газета набула чіткого революц.-демократич. спрямування. У квітні 1843 уряд заборонив її видання. В 1842—43 в результаті глибокого вивчення політ. життя Німеччини, становища трудящих мас, політ. економії у М. намітився перехід від революц. демократизму до наук. комунізму, від ідеалізму до матеріалізму. Вже в незавершеній праці «До критики гегелівської філософії права» (1843) М. проголосив, що істинна демократія, справжнє народовладдя можливі лише за умов знищення приватної власності. В той же період у М. з молодогегельянцями почалися політ. незгоди, які породили з оглядомленням з творами філософа-матеріаліста Л. Фейєрбаха привели його до усвідомлення наук. безплідності філо-

софського ідеалізму і зумовили перехід на позиції матеріалізму. В жовтні 1843 М. переїхав до Парижа, де разом з лівим гегельянцем А. Руге організував видання журн. «Німецько-французький щорічник». У Парижі М. встановив зв'язки з керівниками робітн. товариств, зокрема з лідерами «Союзу справедливих» — таємного т-ва нім. робітників, безпосередньо ознайомився з життям і революц. боротьбою франц. пролетаріату, вивчав історію революц. руху у Франції.

Знайомство з революц. боротьбою пролетаріату дало змогу М. по-новому оцінити ідеї утопічного соціалізму і комунізму (вчення Сен-Сімона, Ш. Фур'є, Р. Оуена та ін.). У кінці 1843 — на поч. 1844 М. переконався, що ідеї соціалізму можуть бути втілені в життя лише шляхом пролетар. революції, що саме пролетаріат є тим суспільним класом, який покликаний знищити всі форми соціального гніту і побудувати безкласове, комуністич. суспільство. Вперше ідею про всесвітньо-істор. місію пролетаріату М. сформулював у статті «До критики гегельівської філософії права. Вступ» (1844). Відкриттям істор. місії пролетаріату завершився процес переходу М. від революц. демократизму до наук. комунізму. З 1844 почався період теоретичної розробки М. революц. пролет. світогляду, філософ., економіч. і політ. основ теорії наук. комунізму. Перший начерк теоретичних основ нового світорозуміння М. дав у «Економічно-філософських рукописах 1844 року» (1844). Від цієї праці бере початок провідна ідея марксистської філософії про визначальну роль суспільно-істор. матеріальної практики в становленні людини і в розвитку людства.

В серпні 1844 в Парижі К. Маркс зустрівся з Ф. Енгельсом (перше їх знайомство відбулося в 2-й пол. листопада 1842 в Кельні). З того часу почалися їхня непорушна дружба, велика творча співдружність, спільна наук. діяльність і революц. боротьба за справу робітн. класу. Восени 1844 К. Маркс і Ф. Енгельс написали свою першу спільну працю «Святе сімейство, або Критика критичної критики. Проти Бруно Бауера і компанії» (опубл. 1845), в якій піддали критиці молодогегельянців за їхній відрив від практичної діяльності і нерозуміння революц. ролі робітн. класу. В цій праці К. Маркс і Ф. Енгельс дали перше діалектико-матеріалістичне обґрунтування всесвітньо-істор. місії пролетаріату і заклали основи матеріалістич. критики ідеалізму з позицій захисту інтересів трудящих мас.

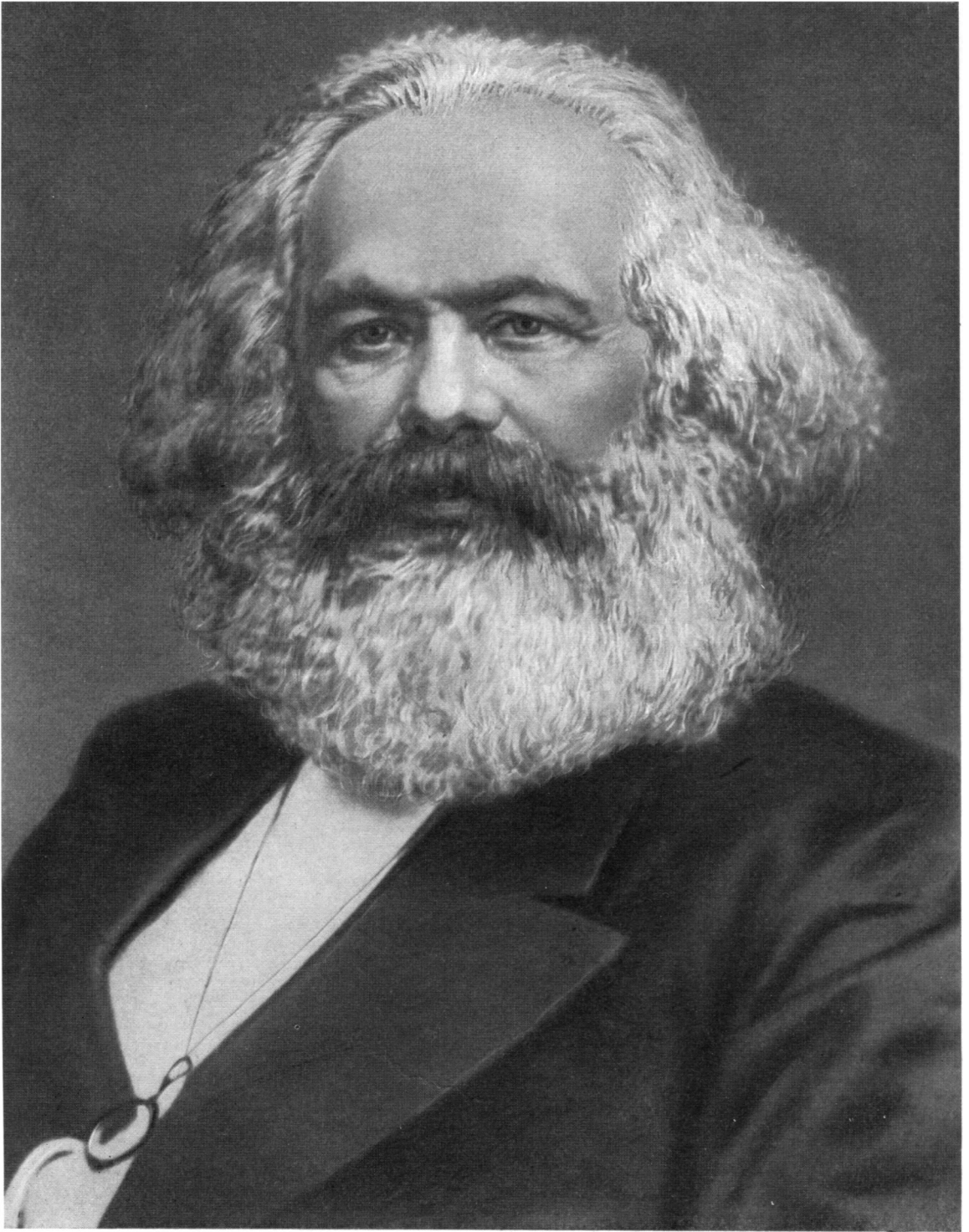
У січні 1845 франц. уряд, занепокоєний розмахом революц. діяльності М., а також поступаючись вимогам правителів Пруссії, вислав М. за межі Франції. М. переїхав до Бельгії (в Брюссель). Щоб позбутися надалі переслідувань прусського уряду, М. наприкінці 1845 вийшов з прусського підданства. В квітні 1845 до Брюсселя приїхав і Ф. Енгельс. В 1845—46 К. Маркс і Ф. Енгельс написали працю «Німецька ідеологія» (опубл. вперше в СРСР 1932 нім. мовою, 1933 — у рос. перекладі), яка разом з Марковими «Тезами про Фейербаха» (1845) засвідчила повний відхід основоположників пролетар. ідеології як від численних різновидностей філософ. ідеалізму, так і від споглядального матеріалізму Л. Фейербаха. В цих працях розкрито докорінну відмінність марксистської філософії від усіх попередніх учень, сформульовано осн. принципи діалектичного матеріалізму та історичного матеріалізму. Дальша розробка й обґрунтування цих принципів знаменувала собою революц. переворот у філософії. Філософія вперше за всю історію свого розвитку стала спроможною висту-

пити духовною зброєю революц. перебудови світу. В «Німецькій ідеології» К. Маркс і Ф. Енгельс сформулювали положення про те, що суспільна свідомість людей визначається їхнім суспільним буттям, показали вирішальну роль способу виробництва у всьому суспільному житті людей, розкрили діалектику розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, базису і надбудови, заклали основи своєї теорії класів і класової боротьби. Відкривши і сформулювавши об'єктивні закони суспільного розвитку, К. Маркс і Ф. Енгельс дали заг. характеристику економіч., політ. та ідеологіч. передумов пролет. революції, визначили осн. риси майбутнього комуністич. суспільства.

Одночасно з розробкою основ теорії наук. комунізму К. Маркс і Ф. Енгельс проводили велику революц.-практичну роботу щодо організації міжнар. революц. партії пролетаріату. На поч. 1846 вони разом з своїми нім. однодумцями з метою налагодження широкої міжнар. комуністич. пропаганди і об'єднання революц. сил пролетаріату в партію організували в Брюсселі Комуністичний кореспондентський комітет, який незабаром зв'язався з чартистськими діячами в Англії, з франц. й бельг. соціалістами, з центрами «Союзу справедливих» у Лондоні й Парижі. Вже через кілька місяців комуністич. кореспондентські к-ти з'явилися в Лондоні, Парижі, Копенгагені, Кельні, Гамбурзі та ін. містах. На поч. 1847 лондонський центр «Союзу справедливих» сприйняв ідеї К. Маркса й Ф. Енгельса. За його пропозицією вони вступили до «Союзу». Велике значення для ідейного загартування передових представників робітн. класу, які сприйняли ідеї наук. комунізму, мала праця М. «Злиденність філософії» (опубл. 1847). Піддавши в ній нищівній критиці дрібнобурж. ідеалістичні погляди П.-Ж. Прудона на суспільний процес і прудоністські ідеї «поліпшення» становища робітн. класу в умовах капіталізму, М. розкрив антагоністич. характер суперечностей капіталізму і довів, що єдиним шляхом до визволення пролетаріату є пролет. революція, знищення приватної власності на засоби виробництва. В цій праці М. сформулював ряд вихідних положень марксистської політекономії, які лягли в основу його теорії додаткової вартості. В процесі критики метафізичного методу Прудона М. розробив ряд важливих принципів матеріалістич. діалектики та політ. економії.

Влітку 1847 за участю К. Маркса і Ф. Енгельса відбулася реорганізація «Союзу справедливих» у Союз комуністів — першу міжнар. орг-цію революц. пролетаріату. За дорученням 2-го конгресу Союзу комуністів (1847) К. Маркс і Ф. Енгельс розробили програму Союзу — «Маніфест Комуністичної партії» (опубл. 1848). Це був перший програмний документ наук. комунізму.

В 1848—49 К. Маркс і Ф. Енгельс взяли активну участь у революц. боротьбі трудящих країн Європи. 4.III 1848 М. за участь у революц. русі в Бельгії було заарештовано і після 18-годинного ув'язнення вислано з країни. 5.III 1848 М. прибув до Парижа, куди його запросив тимчасовий уряд Франц. республіки. Тут він за дорученням Союзу комуністів створив Центр. к-т Союзу комуністів. М. був обраний його головою. В березні 1848 К. Маркс і Ф. Енгельс підготували й передали революціонерам у Німеччину, де почалася революція, «Вимоги Комуністичної партії в Німеччині», в яких закликали всіх трудящих до озброєння, до боротьби за створення республіки, за проведення в життя демократич. і соціалістич. заходів. 11.IV 1848 К. Маркс і Ф. Енгельс приїха-

Karl Marx

ли до Кельна. Там вони організували відрядження емісарів Центр. к-ту Союзу комуністів у центри робітн. руху, налагодили видання «Нової Рейнської газети» (з 1.VI 1848). На сторінках газети К. Маркс і Ф. Енгельс опублікували ряд статей, в яких обстоювали необхідність революц. об'єднання Німеччини як найважливішого завдання бурж.-демократич. революції, закликали пролетаріат очолити загальнодемократич. боротьбу, викривали зрадницьку політику ліберальної буржуазії, рішуче підтримували нац.-визвольний рух польського, ірландського та ін. народів Європи. Особливе місце в газеті відводилося боротьбі за створення загальнонім. робітн. партії. М. доводив, що нім. робітники зможуть не допустити феод.-абсолютистської контрреволюції і здійснити переможну соціально-респ. революцію, коли вестимуть самостійну політ. боротьбу, коли об'єднаються в самостійну нац. орг-цію і перетворять її на нац. робітн. партію. Відповідаючи на цей заклик, регіональні конгреси робітн. союзів у різних частинах Німеччини висловилися за те, щоб провести в червні 1849 в Лейпцигу загальнонім. робітн. конгрес з метою заснування загальнонім. робітн. союзу. Для теоретич. озброєння пролетаріату «Нова Рейнська газета» опублікувала роботу М. «Наймана праця і капітал», в якій пояснювалася суть капіталістич. експлуатації та визначалися матеріальні основи класової боротьби в капіталістич. суспільстві.

В травні 1849, після поразки революції, прусський уряд вислав М. Газету було закрито. М. виїхав до Парижа, але франц. уряд, наляканий революц. рухом, вислав його. В серпні 1849 М. приїхав до Лондона, де прожив до кінця життя. Тут він відновив діяльність Центр. к-ту Союзу комуністів, налагодив видання журн. «Нова Рейнська газета. Політико-економічний огляд». На сторінках цього журналу М. виступив з рядом статей, присвячених підсумкам революцій 1848—49 у Франції та Німеччині. Статті М. із серії «З 1848 до 1849» згодом Ф. Енгельс перевидав під назвою «Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.» Досвід революц. боротьби робітн. класу в Німеччині 1848—49 знайшов висвітлення в «Зверненні Центрального комітету до Союзу комуністів», написаному К. Марксом і Ф. Енгельсом у березні 1850. В травні 1852 виїхав в світ праця М. «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта». В працях того періоду, присвячених узагальненню досвіду бурж. революцій 1848—49, М. висунув ідею про переростання бурж.-демократич. революції в соціалістичну, сформулював положення про необхідність союзу робітн. класу і селянства та про гегемонію пролетаріату в бурж.-демократич. і соціалістич. революціях. У творі «Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.» М. вперше сформулював поняття диктатури пролетаріату для визначення політ. влади робітн. класу, а в праці «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» — ідею про необхідність зламу пролетар. революцією бурж. держ. машини. В період глибокої реакції, що охопила Європу після поразки революцій 1848—49, М. зазнав особливо жорстоких переслідувань. М. жив у злиднях, лише допомога Ф. Енгельса давала йому змогу продовжувати свою діяльність. У цих тяжких умовах М. 1857—58 провадив титанічну роботу по дослідженню економіч. закономірностей розвитку капіталізму. Частину рукопису, підготовленого М., було надруковано 1859 під назвою «До критики політичної економії». В цій праці було сформульовано осн. теоретич. положення економіч. вчення М. В 1861—63 М. створив новий варіант рукопису, який став основою його

Пам'ятник К. Марксу в Москві. Скульптор Л. Ю. Кербель. 1963.

політико-економіч. праці «*Kaninal*» (1-й том вишов 1867). Наріжним каменем економіч. вчення М. є теорія додаткової вартості. Всебічно дослідивши і узагальнивши величезний фактичний матеріал, М. розкрив суть капіталістич. експлуатації, відкрив об'єктивні закономірності виникнення, розвитку та істор. краху капіталізму, незаперечно довів неминучість соціалістич. революції. Своїм геніальним твором «Капітал» М. завдав нищівного удару бурж. ідеології, озброїв робітн. клас наук. знанням соціальних причин його поневолення і засобів знищення цього поневолення. Створення М. наук. політ. економії завершило перетворення соціалізму з утопії в науку. Величезне істор. значення мав «Капітал» і в розвитку діалектич. та істор. матеріалізму. Займаючись наук. роботою, М. в той же час використовував найменшу можливість, щоб практично сприяти розвитку робітн. руху. М. був організатором і вождем заснованого 23.IX 1864 в Лондоні Міжнародного Товариства Робітників (див. *Інтернаціонал 1-й*). К. Маркс і Ф. Енгельс доклали багато зусиль, щоб об'єднати міжнар. робітн. рух. Вони вели непримиренну боротьбу проти дрібнобурж. реформістських течій у робітн. русі — прудонізму, бакунізму, лассальянства тощо, відстоювали й розвивали далі свою революц. теорію, розробили стратегію і тактику міжнар. робітн. руху. Під керівництвом К. Маркса і Ф. Енгельса 1-й Інтернаціонал об'єднав робітн. рух багатьох країн. 24.III 1870 М. прийняв пропозицію *Російської секції 1-го Інтернаціоналу* бути її представником у Генеральній раді Інтернаціоналу в Лондоні. З великим піднесенням М. зустрів звістку про проголошення *Паризької комуні 1871*. Через секції 1-го Ін-

тернаціоналу він звернувся із закликом розгорнути в усіх країнах кампанію на захист Комуні. Зважаючи на блокаду Парижа пруськими й урядовими франц. військами, М. підтримував зв'язок з комунарями через довірених осіб, серед яких була й росіянка Є. Л. Тумановська (Дмитрієва). Геніальне теоретич. узагальнення досвіду Паризької комуні М. дав у своїй праці «Громадянська війна у Франції» (1871). У цій праці він вказав на Паризьку комуну як держ. форму диктатури пролетаріату, на те, що організацію саме такого типу треба встановити після зламу бурж. держ. машини. Багато уваги М. приділяв боротьбі за створення і зміцнення робітн. с.-д. партій у країнах Європи. З його ініціативи 1869 було створено на конгресі в Ейзенаху с.-д. робітн. партію Німеччини. Виникнення масових с.-д. партій вимагало від К. Маркса й Ф. Енгельса посилення боротьби за ідейну чистоту програмних принципів наук. комунізму. Їм довелося вести тривалу боротьбу проти реформізму лідерів англ. тред-юніонів, анархізму, бакунізму. Велике значення в боротьбі проти міжнар. опортунізму мала праця М. «Критика Готської програми» (написана 1875, опубл. 1891), спрямована проти опортуністич. ласальських помилкок, допущених у проєкті програми нім. с.-д. партії (прийнята на об'єднувчому з'їзді в м. Готі 1875). Критикуючи ревізіоністські положення цієї компромісної програми, М. підкреслив класовий характер бурж. д-ви, показав, що принципи наук. комунізму вимагають визнання істор. необхідності перехідного періоду від капіталізму до комунізму і що д-ва цього періоду не може бути нічим іншим, як революц. диктатурою пролетаріату. В «Критиці Готської програми» М. розробив основи вчення про дві фази в розвитку комуністич. суспільно-економіч. формації — соціалізм і комунізм, визначив у заг. рисах їхні істор. особливості, сформулював ряд важливих положень про шляхи переходу до комунізму.

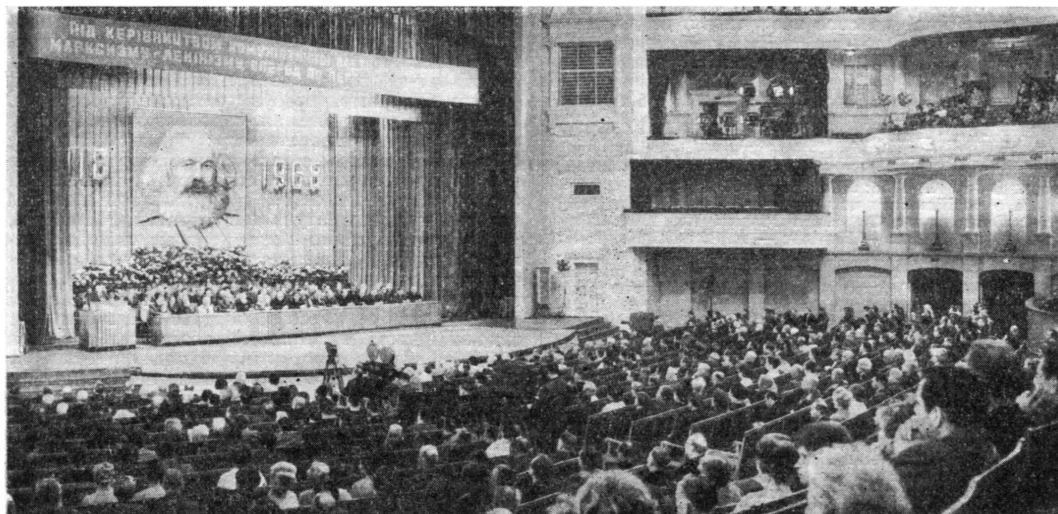
Створенням нового, революц. вчення про розвиток природи і суспільства М. здійснив революц. переворот в усіх галузях суспільних наук. Велике значення мали роботи М. для розвитку істор. науки. М. писав: «Ми знаємо тільки одну єдину науку, науку історії. Історію можна розглядати з двох боків, її можна поділити на історію природи і історію людей. Однак обидві ці сторони нерозривно зв'язані; доти, поки існують люди, історія природи і історія людей взаємно зумовлюють одна одну» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 16). Вивченню історії людства М. присвятив багато десятиліть. Свій шлях вченого-революціонера він почав з вивчення проблем всевітньої історії і філософії. Формування матеріалістич. світогляду М. було значною мірою пов'язане з всебічним вивченням ним історії і в першу чергу історії найзначніших революц. подій. Критика М. філософ. ідеалізму Г.-В.-Ф. Гегеля та непослідовного матеріалізму Л. Фейєрбаха стосувалася насамперед їхнього тлумачення істор. процесу. Теорія М. — марксизм — стала методологіч. основою для перетворення історії на справжню науку. Матеріалістич. розуміння історії було великим відкриттям М. Як цілісну концепцію він розробив її разом з Ф. Енгельсом у праці «Німецька ідеологія». Вперше в друкованому вигляді матеріалістич. вчення М. про суспільство було викладено ним у праці «Злиденність філософії» і в «Маніфесті Комуністичної партії». М. довів, що історія являє собою процес зміни суспільно-економіч. формацій, зумовленої конфліктом між продуктивними

силами і виробничими відносинами. Застосування діалектико-матеріалістич. методу до історії дало змогу М. розкрити осн. внутр. пружини розвитку суспільно-економіч. формацій, визначити класові антагонізми, роль класової боротьби і соціальної революції в переході від формації, що віджила, до нової, прогресивнішої. М. довів, що класова боротьба веде до диктатури пролетаріату, яка є перехідним етапом до встановлення безкласового комуністич. суспільства. В центр істор. дослідження він вимагав поставити процес розвитку матеріального виробництва, самих виробників матеріальних благ. Довівши вирішальну роль нар. мас в історії, М. в той же час дав наук. критерій оцінки діяльності видатних осіб. М. показав велике значення революц. стрибків у розвитку суспільства. Революції М. називав локомотивами історії. Методом дослідження історії суспільства у М. був історизм. Жодна значна істор. проблема не залишилася поза увагою М. і без його оцінки.

Вчення М. про суспільно-економіч. формації стало основою періодизації всевітньої історії. Досліджуючи переважно бурж. суспільство, М. в той же час вивчав стадії суспільного розвитку, що передували капіталізму. Він дав характеристику родової общини, показав шляхи утворення класів, охарактеризував рабство і рабську працю, показав процес розорення дрібних виробників і утворення великих латифундій, роль торг. і лихварського капіталу, нар. рухи в античному суспільстві, дослідив найголовніші явища соціальної і політ. історії середньовіччя. Найповніше в його працях висвітлено історію капіталізму. М. відкрив закономірності розвитку капіталістич. способу виробництва і породженого ним бурж. суспільства, заклад основи розуміння капіталізму як історично минутого етапу в розвитку людства. В. І. Ленін підкреслював, що в «Капіталі» М. показав «всю капіталістичну суспільну формацію як живу — з її побутовими сторонами, з фактичним соціальним проявом властивого виробничим відносинам антагонізму класів, з буржуазною політичною надбудовою, яка охороняє панування класу капіталістів, з буржуазними ідеями свободи, рівності і т. п., з буржуазними родинними відносинами» (Твори, т. 1, с. 119). М. розробив вчення про комуністич. суспільство. Велику увагу приділяв М. історії визвольного пролет. руху. Він науково висвітлив шлях пролет. руху від перших стихійних виступів до перших спроб завоювання влади робітн. класом. М. був творцем геніальних істор. праць про революції 1848 і 1871. Він перший показав значення пролет. орг-цій — Союзу комуністів і 1-го Інтернаціоналу.

Велику увагу М. приділяв історії Росії. Він вивчав давню історію Росії та її тогочасне становище. М. належать спец. статті і розвідки з історії Росії, зокрема про дії рос. військ у Східній війні 1853—56, про торгівлю Росії з Китаєм, про скасування кріпосного права. В листопаді 1869 М. почав вивчати рос. мову, щоб читати в оригіналах рос. авторів. В. І. Ленін писав, що К. Маркс і Ф. Енгельс «обидва знали російську мову і читали російські книги, дуже цікавилися Росією, з співчуттям стежили за російським революційним рухом і підтримували стосунки з російськими революціонерами» (Твори, т. 2, с. 12). М. були відомі праці рос. істориків М. І. Костомарова, М. М. Карамзіна, М. І. Кареева і М. М. Ковалевського. М. старанно досліджував зем. відносини в Росії, маючи намір використати ці матеріали при написанні розділу про зем. ренту в 3-му томі «Капіталу». Вже в 70-х рр. М. зробив

Урочисте засідання, присвячене 150-річчю з дня народження К. Маркса. Київ. 5 травня 1968.

висновок про назрівання революції в Росії. Він всіляко сприяв поширенню ідей наук соціалізму в Росії. «Маркс і Енгельс,— відзначав В. І. Ленін,— були сповнені якнайширшої віри в російську революцію і в її могутнє всевітнє значення» (Твори, т. 12, с. 325). М. виявляв також інтерес до історії України. Він, зокрема, вбачав в Запорізькій Січі «козацьку республіку» і високо оцінював її роль в історії укр. народу (Архів Маркса і Енгельса, т. 8, с. 154); відзначав розмах сел. повстань на Україні після реформи 1861. М. був обізнаний з працею доцента Київ. ун-ту М. І. Зібера «Теорія цінності і капіталу Д. Рікардо з деякими з пізніших доповнень і роз'яснень» (К., 1871) і позитивно оцінював її (див. М а р к с К. і Е н г е л ь с Ф. Твори, т. 23, с. 20). Він був знайомий і листувався з укр. революціонером-демократом С. А. Подолінським.

Виснажлива розумова праця, революц. боротьба, постійні матеріальні нестатки підірвали здоров'я М. З 1881 він часто хворів, тяжко пережив втрату дорогих його серцю людей: дружини, дочки Жені. На 65-му році життя його не стало. Поховано М. на Хайгетському кладовищі в Лондоні. Останні праці М., зокрема написані лише начорно 2-й і 3-й томи «Капіталу», опрацював і видав Ф. Енгельс. Відзначаючи роль Ф. Енгельса в завершенні 2-го і 3-го томів «Капіталу», В. І. Ленін писав, що «ці два томи „Капіталу“— праця двох: Маркса і Енгельса» (Твори, т. 2, с. 11).

Ще за життя М. його ідеї почали триумфальну ходу по планеті. Кожен етап визвольної боротьби робітн. класу збільшував число послідовників Марксових ідей, кожен успіх у цій боротьбі надавав їм сили. Вже в 40-х рр. 19 ст. ідеї марксизму проникли в Росію й, зокрема, на Україну. В 1869 з'явився рос. переклад «Маніфесту Комуністичної партії», а 1872 — 1-го тому «Капіталу». Швидкому поширенню марксизму в Росії сприяли виникнення у 80-х рр. нелегальних марксистських гуртків і діяльність створеної за кордоном Г. В. Плехановим групи «Визволення праці» (1883). У 1894 марксистський гурток студентів Київ. ун-ту перевидав «Маніфест Комуністичної партії» і брошуру М. «Товар, гроші і капітал». У 1898 в Києві легально видано працю М. «Зли-

денність філософії». Першим пропагандистом і перекладачем творів М. у Сх. Галичині був І. Я. Франко. В 1879 він закінчив переклад укр. мовою 24-го розділу «Капіталу». В 1902 у Львові вийшов укр. мовою «Маніфест Комуністичної партії». Новий етап у поширенні ідей марксизму в Росії й на Україні відкрила більшовицька партія, що її створив 1903 В. І. Ленін. Завдяки діяльності більшовицької партії вчення М. стало здобутком значної частини робітн. класу Росії ще до Великої Жовтн. соціалістич. революції.

Широку можливість ознайомитися з працями основоположників марксизму-ленінізму трудящі України дістали за Рад. влади. Починаючи з 1918 укр. мовою багато разів було перевидано «Маніфест Комуністичної партії». Не раз видавали укр. мовою 1-й т. «Капіталу», «Громадянську війну у Франції», «Критику Готської програми», «Вісімнадцяте брумєра Луї Бонапарта» та ін. праці М. Закінчується публікація укр. мовою 2-го вид. *Творів К. Маркса і Ф. Енгельса*. Твори К. Маркса поряд з творами Ф. Енгельса й В. І. Леніна стали найпоширенішими й найпопулярнішими в СРСР і соціалістич. країнах, все більше стають надбанням міжнар. робітн. класу.

Революц. вчення М. втілене в життя робітн. класом Росії, керованим ленінською Комуністич. партією. В. І. Ленін не тільки сприйняв теоретичну спадщину К. Маркса й Ф. Енгельса, а й творчо розвинув її в нових істор. умовах. Ідеї *марксизму-ленінізму* стали тією матеріальною силою, яка, оволодівши трудящими, повела їх на рішучий штурм капіталізму в Росії. Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції була величким підтвердженням істинності й нездоланності ідей Маркса—Енгельса—Леніна, відкрила нову еру в історії людства, поклала початок переходу від капіталізму до комунізму. Дальший розвиток подій, весь досвід соціалістич. країн, міжнар. робітн., комуністич. й нац.-визвольного руху підтвердив невмируще значення марксистсько-ленінських ідей. У 1968 трудящі Рад. Союзу, всіх соціалістич. країн, прогресивне людство світу урочисто відзначили 150-річчя з дня народження М. Марксизм-ленінізм став бойовим прапором трудящих усього світу, під яким шикуються все нові й нові

мільйони борців за своє визволення, за щасливе майбутнє людства — комунізм, теоретичне обґрунтування неминучості настання якого дав К. Маркс.

Тв.: Рос. перекл. — Маркс К. і Енгельс Ф. Сочинения, т. 1—46. М., 1955—69; Архив Маркса и Энгельса, т. 1—15. М., 1932—63; Укр. перекл. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 1—39. К., 1958—68; Маркс К. і Енгельс Ф. Вибрані твори. В 3 т. К., 1968; Листування К. Маркса і Ф. Енгельса з російськими політичними діячами. К., 1953. Лит.: Енгельс Ф. Карл Маркс. К., 1968; Ленин В. І. Маркс — Энгельс — марксизм. К., 1947; Ленин В. І. Карл Маркс. К., 1969; Основположник наукового комунізму. Тези до 150-річчя з дня народження Карла Маркса. К., 1968; До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970; Суслон М. А. Карл Маркс — геніальний вчитель і вождь робітничого класу. К., 1968; Карл Маркс. Біографія. М., 1968; Спогади про Маркса і Енгельса. К., 1957; К. Маркс, Ф. Енгельс і революційна Росія. М., 1967; Русские современники о К. Марксе и Ф. Энгельсе. М., 1969; Маркс и современность. М., 1968; Волк С. С. Карл Маркс и русские общественные деятели. Л., 1969; Волков Г. Рождение гения. М., 1968; Корюк О. Карл Маркс и Фридрих Энгельс, т. 1—3. М., 1959—68; Курочкин В. М. Русские корреспонденты К. Маркса. М., 1965; Котов В. Н., Козинцев В. П. К. Маркс, Ф. Энгельс про Россию та их зв'язки з російськими революціонерами. К., 1962; Лапин Н. И. Молодой Маркс. М., 1968 [бібліогр. с. 371—374]; Меринг Ф. Карл Маркс. История его жизни. М., 1957; Рахман Д. А. Великий учитель рабочего класса. М., 1969 [бібліогр. с. 518—535]; Рубан В. А. Карл Маркс — редактор «Новой Рейнской газеты». К., 1959 [бібліогр. с. 99—100]; Сербрякова Г. Карл Маркс. М., 1962 [бібліогр. с. 686—687]; Шморгун П. М. Карл Маркс і Україна. К., 1968 [бібліогр. с. 93—94]; Маркс — историк. М., 1968; Карл Маркс и военная история. М., 1969 [бібліогр. с. 229—239]; Коваленко Л. А. Висвітлення питань історії України в працях основоположників марксизму. «Український історичний журнал», 1968, № 4; Котов В. Н. Вопросы истории России в произведениях К. Маркса и Ф. Энгельса. Х., 1961 [бібліогр. с. 38]; Сарбей В. Г., Шабловский Е. С. Н. И. Костомаров в историографическом наследии Карла Маркса. «Вопросы истории», 1967, № 8; Великое наследие. О втором издании Сочинений К. Маркса и Ф. Энгельса. М., 1968; Багмут Й. А., Шморгун П. М. Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні. Бібліографічний покажчик. Х., 1965.

В. І. Шинжарук, Ф. М. Канак (Київ).

МАРКСИЗМ — див. *Марксизм-ленинизм*.

МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ — наука про найбільш загальні закономірності розвитку природи, суспільства і мислення, про матеріальні основи, суспільні сили, шляхи і форми переходу людства від класового суспільства до безкласового, від капіталізму до комунізму, про перемогу соціалізму і будівництво комуністич. суспільства; ідеологія, революц. світогляд робітн. класу, комуністич. і робітн. партій. Основположниками марксизму є К. Маркс і Ф. Енгельс, їх геніальним продовжувачем — В. І. Ленін, з ім'ям і діяльністю якого пов'язана ціла революц. епоха в житті людства, який творчо розвинув марксистське вчення в нових істор. умовах. М.-л.—цілісна, струнка система філософських, економіч. і соціально-політ. поглядів, наук. світогляд пролетаріату та його комуністич. партії, теоретична основа комуністич. будівництва в СРСР та ін. соціалістич. країнах, наук. база стратегії і тактики міжнар. комуністич. і робітн. руху. Нерозривними складовими частинами М.-л. є марксистська філософія (діалектичний та істор. матеріалізм), політ. економія і наук. комунізм.

Виявлення марксизму в 40-х рр. 19 ст. було зумовлене всім ходом історії. З розвитком капіталізму і загостренням його внутр. суперечностей

на арену самостійної політ. боротьби вийшов робітн. клас — найпошлюбніша революц. сила в історії людства. В процесі боротьби створювалися перші орг-ції робітн. класу, які намагалися виробити програму, обґрунтувати мету боротьби. В 30—40-х рр. у ряді зх.-европ. країн відбулися масові виступи пролетаріату: чартистський рух в Англії, повстання ліонських робітників у Франції, сілезьких ткачів у Німеччині. Найгостріші соціальні суперечності й найбільш зрілі класові виступи пролетаріату мали місце в Німеччині, яка внаслідок цього стала центром світового революц. руху. Марксистське вчення з самого початку мало інтернац. характер. К. Маркс і Ф. Енгельс на основі теоретич. узагальнення суспільної думки і досвіду класової боротьби відкрили осн. закономірності суспільного розвитку, створили струнку вчення про зміну суспільно-економіч. формацій, науково довели неминучість заміни капіталізму соціалізмом, визначили всесвітньо-істор. роль пролетаріату як могильника старого ладу і творця нового, комуністичного суспільства. В ідейно-теоретичному відношенні виникнення марксизму було підготовлене попереднім розвитком суспільної та природничо-наук. думки. Вчення К. Маркса, відзначав В. І. Ленін, «виникло як праме й безпосереднє продовження вчення найвидатніших представників філософії, політичної економії і соціалізму» (Твори, т. 19, с. 3). Осн. теоретич. джерелами марксизму були класична нім. філософія, англ. політ. економія і франц. утопічний соціалізм. Але марксизм був не просто критичною переробкою попередніх знань, а революц. переворотом у науці, особливо в філософії, політ. економії, в галузі соціально-політ. поглядів. Уперше основи свого нового вчення К. Маркс і Ф. Енгельс виклали в «Маніфесті Комуністичної партії» (1848).

Філософською основою М.-л. є діалектичний та історичний матеріалізм, створенням якого К. Маркс і Ф. Енгельс здійснили революц. переворот у філософії, органічно поєднавши матеріалістич. теорію з діалектич. ідеєю розвитку і поширивши матеріалізм на сферу пізнання людського суспільства. Домарксистські матеріалісти свої теорії не пов'язували з діалектикою і залишалися ідеалістами в галузі суспільних відносин, а домарксистські діалектики ідею розвитку обмежували сферою людської думки, відриваючи діалектику від матеріального світу. К. Маркс і Ф. Енгельс рішуче подолали ідеалізм і метафізику своїх філософських попередників і створили якісно нове, справді наук. філософське вчення.

Осн. філософськими творами марксизму є праці «Тези про Фейєрбаха», «Злиденність філософії», «Капітал» К. Маркса, «Анти-Дюринг», «Діалектика природи», «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії» Ф. Енгельса, спільна праця К. Маркса і Ф. Енгельса «Німецька ідеологія» та ін.

Марксизм принципово по-новому підійшов до розв'язання глобальних філософських і суспільно-політ. питань, поставлених розвитком науки і суспільної практики, і дав на них справді наук. відповіді. Він вперше дав єдино правильну відповідь на осн. питання філософії, з'ясувавши його суть як проблеми відношення духу до природи, свідомості до буття. Первинність природи, буття — матеріального і вторинність духу, свідомості — ідеального марксизм довів, виходячи з факту матеріальної єдності світу. Світ єдиний у своїй матеріальності, і матерія, існуючи в просторі, часі і вічному русі, в процесі свого розвитку породила життя і його найвищу форму — мислячу істоту, людську свідомість. Марксизм довів без-

підставність усіх ідеалістич. концепцій, які первинним оголошують ідеальне — відчуття, дух, свідомість, ідею, бога тощо.

Діалектичний матеріалізм містить і якісно нову теорію діалектики як науки про найзагальніші закони розвитку об'єктивного світу й відображення їх у людській свідомості. К. Маркс і Ф. Енгельс, поєднавши матеріалістичну теорію з діалектич. методом, створили цілісну й глибоку концепцію розвитку, відкрили наявність заг. об'єктивних законів, що діють у природі, суспільстві і людському мисленні, основними з яких є закони переходу кількісних змін в якісні, єдності і боротьби протилежностей і заперечення заперечення. Діалектико-матеріалістичне вчення про пізнання теж якісно відрізняється від усієї попередньої гносеології. Марксистська гносеологія виходить з того, що процес пізнання є відображенням (хоча складним і суперечливим) дійсності в людській свідомості, і тому наші наук. знання про реальний світ мають об'єктивний зміст. Знання перевіряються, уточнюються і розвиваються в процесі суспільної практики, завдяки чому складається все правильніша картина світу і законів його розвитку. Марксистові належить істор. заслуга в з'ясуванні значення і ролі суспільної практики як джерела, основи, мети і критерія істинності пізнання. Марксизм вперше в історії подолав споглядальність філософії, нерозривно з'єднав теорію з суспільною практикою. «Філософія, — писав Маркс, — тільки по-різному посягнували світ, але справа полягає в тому, щоб змінити його» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 4). Тому марксизм, що формувався в практиці революц. боротьби, став могутньою зброєю не тільки пізнання, а й перетворення світу.

Істор. заслугою марксизму є створення *історично-матеріалізму* як науки про закономірності і рушійні сили розвитку людського суспільства. Як відзначав В. І. Ленін, уже сама по собі ідея матеріалізму в соціології була геніальна ідея (див. Твори, т. 1, с. 117). Поширенням матеріалізму на сферу суспільних явищ К. Маркс і Ф. Енгельс усунули хиби попередніх істор. теорій. Домарксистські соціологи в кращому випадку розглядали лише ідейні мотиви діяльності людей і не аналізували причин появи цих мотивів, не бачили об'єктивних закономірностей розвитку суспільних відносин і їхніх матеріальних коренів. Лишаючи поза увагою розвиток матеріального виробництва, вони не охоплювали дії мас населення — осн. рушійної сили соціального розвитку, обмежуючись дослідженням ролі видатних осіб в історії. «Марксизм, — писав В. І. Ленін, — указав шлях до всеосяжного, всебічного вивчення процесу виникнення, розвитку і занепаду суспільно-економічних формацій, розглядаючи сукупність всіх суперечливих тенденцій, зводячи їх до точно визначуваних умов життя і виробництва різних класів в суспільстві, усуваючи суб'єктивізм і довільність у виборі окремих „првідних“ ідей або в туманні їх, розкриваючи корені без винятку всіх ідей і всіх різних тенденцій у стані матеріальних продуктивних сил» (Твори, т. 21, с. 38).

Осн. ідеї матеріалістич. розуміння історії вперше було викладено в спільній праці К. Маркса і Ф. Енгельса «Німецька ідеологія», а їхнє класичне формулювання — в передмові «До критики політичної економії». З виходом «Капіталу», де на основі матеріалістич. розуміння історії дано наук. пояснення функціонування і розвитку капіталістич. суспільної формації, істор. матеріалізм, за висловом В. І. Леніна, став «синонімом су-

спільної науки» (Твори, т. 1, с. 120). Марксизм відкрив у способі виробництва матеріальних благ матеріальну основу суспільного життя і визначив закономірності його розвитку. Осн. ідея істор. матеріалізму — ідея про природно-істор. процес розвитку *суспільно-економічних формацій*. «В суспільному виробництві свого життя, — писав К. Маркс, — люди вступають в певні, необхідні, від їх волі незалежні відносини — виробничі відносини, які відповідають певному ступеню розвитку їх матеріальних продуктивних сил. Сукупність цих виробничих відносин становить економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому підноситься юридична й політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості. Спосіб виробництва матеріального життя зумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість. На певному ступені свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства приходять у суперечність з існуючими виробничими відносинами, або — що є тільки юридичним виразом останніх — з відносинами власності, всередині яких вони досі розвивалися. З форм розвитку продуктивних сил ці відносини перетворюються в їх окови. Тоді настає епоха соціальної революції. Із зміною економічної основи більш або менш швидко відбувається переворот в усій величезній надбудові» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 13, с. 6—7). Підкреслюючи на противагу ідеалізму матеріальну зумовленість суспільно-істор. процесу, марксизм на відміну від вульгарного матеріалізму не заперечує і ролі ідей, політ. та ін. орг-цій, надбудови в цілому, надає величезного значення революц. теорії. Істор. матеріалізм озброює марксистсько-ленінські партії, всі революц. сили знанням об'єктивних законів розвитку суспільства, ролі нар. мас як вирішальної сили у реалізації законів історії, служить теоретич. знаряддям революц. перебудови суспільства.

Економічне обґрунтування революц. боротьби і перемоги робітн. класу дано в марксистській *політичній економії*. Економічне вчення марксизму викладено в таких працях, як «Капітал», «До критики політичної економії», «Наймана праця і капітал», «Теорії додаткової вартості», «Злиденність філософії», «Критика Готської програми» К. Маркса, «Анти-Дюрінг», «Походження сім'ї, приватної власності і держави» Ф. Енгельса та ін. Наріжним каменем економіч. вчення марксизму є теорія додаткової вартості. К. Маркс у «Капіталі» показав, що «на службі у капіталіста робітник не тільки відтворює вартість своєї оплаченої капіталістом робочої сили, але зверх того виробляє ще *додаткову вартість*, яка спершу привласнюється капіталістом, а далі за певними економічними законами розподіляється серед всього класу капіталістів в цілому і утворює те джерело, з якого виникає земельна рента, прибуток, нагромадження капіталу, — словом всі ті багатства, які споживаються або нагромаджуються нетрудащими класами» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 113). Теорія додаткової вартості розкриває механізм капіталістич. експлуатації, виявляє найглибшу основу класового антагонізму між пролетаріатом і буржуазією.

Аналізуючи економіч. закони розвитку бурж. суспільства, К. Маркс і Ф. Енгельс особливу увагу звертали на наук. обґрунтування неминучої загибелі капіталізму, заміни його вищим суспільним ладом — *соціалізмом*. З марксистської економіч. теорії безпосередньо випливає висновок

про неминучість соціалістич. революції. Властиве капіталістич. ладу загострення суперечностей між продуктивними силами і виробничими відносинами, між суспільним характером виробництва і приватновласницьким присвоєнням його результатів загострює всі суперечності капіталізму і є об'єктивною передумовою соціалістич. революції. Економ. вчення марксизму в поєднанні з діалектико-матеріалістич. філософією є теоретич. основою наукового комунізму — теорії і програми революц. робітн. руху, вчення про закономірності революц. переходу від капіталізму до комунізму, шляхи і методи побудови комуністич. суспільства. Осн. ідея наук. комунізму — ідея істор. неминучості комуністич. перебудови суспільства. Гол. працями основоположників марксизму з питань наук. комунізму є «Маніфест Комуністичної партії» і «Німецька ідеологія» К. Маркса і Ф. Енгельса, «Капітал», «Громадянська війна у Франції», «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта», «Критика Готської програми» К. Маркса, «Анти-Дюрінг» Ф. Енгельса та ін.

Важливе місце в теорії наук. комунізму займає вчення про *диктатуру пролетаріату, класу і класову боротьбу*. К. Маркс відзначав, що те нове, яке він вніс у розуміння класової боротьби, зводиться до того: 1) що існування класів зв'язане тільки з певними історичними фазами розвитку виробництва, 2) що класова боротьба неминуче веде до диктатури пролетаріату, 3) що ця диктатура сама є тільки перехід до знищення всяких класів і до суспільства без класів» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 28, с. 400). Основоположники наук. комунізму не лише обґрунтували всесвітньо-істор. місію робітн. класу як соціальної сили, покликаної повалити капіталізм і побудувати комуністич. суспільство, а й визначили найважливіші принципи стратегії і тактики класової боротьби пролетаріату. На всіх етапах революц. руху вони вважали за необхідне забезпечити здійснення керівної ролі робітн. класу на чолі з його політ. партією в усюму визвольному русі, поєднання боротьби за кінцеву мету руху з розв'язанням найближчих економіч. і політ. завдань робітн. класу, встановлення міцного союзу пролетаріату з широкими верствами трудящих і насамперед з селянством, з'єднання класового руху пролетаріату з підтримкою боротьби за демократич. свободи, за нац. визволення пригноблених народів, вірність пролетарському інтернаціоналізму, вірність принципам наук. комунізму і гнучкість тактики. Марксизм розкрив взаємозв'язок класової боротьби трудящих з боротьбою за мир, проти загарбницьких воєн, мілітаризму. Засновники наук. комунізму підкреслювали, що міжнар. принципом нового суспільства «буде — мир, бо у кожного народу буде один і той самий володар — праця!» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 17, с. 7).

К. Маркс і Ф. Енгельс розробили теорію *соціалістичної революції* як єдиного можливого засобу завоювання пролетаріатом політ. влади і організації будівництва комуністич. суспільства, обґрунтували ідеї про різноманітність форм здійснення соціалістич. революції, про стадії становлення нового суспільства: про соціалізм як перехідний період від капіталізму до комунізму, про *комунізм*. Істор. заслугою К. Маркса і Ф. Енгельса є обґрунтування необхідності класової організації пролетаріату, розробка основ стратегії, тактики і організаційної будови революц. партії робітн. класу, яку вони справедливо вважали найвищою формою класо-

вої орг-ції і керівною силою пролетаріату. Зародком пролетарської партії був створений К. Марксом і Ф. Енгельсом Союз комуністів — перша міжнар. комуністич. орг-ція. Лозунгом усього міжнар. комуністич. і робітн. руху вони проголосили принцип класової єдності: «Пролетарі всіх країн, єднатесь!» К. Маркс і Ф. Енгельс з'єднали революц. теорію з робітн. рухом. «Доктрина Маркса, — писав В. І. Ленін, — зв'язала в одно нерозривне ціле теорію і практику класової боротьби» (Твори, т. 12, с. 83). Своєю практичною революц. діяльністю основоположники марксизму сприяли переходу робітн. руху від стихійності до свідомої боротьби. Видатним досягненням була діяльність створеного ними 1864 Міжнародного Товариства Робітників — *Інтернаціоналу 1-го*, який ідейно підготував робітн. клас до першої в історії людства спроби створення пролетарської д-ви — *Парижської комуні 1871*. В останній чверті 19 ст. марксизм став панівною течією в міжнар. робітн. русі, в більшості капіталістич. країн створювалися масові політ. партії пролетаріату. Ідеї марксизму, оволодівши масами, стали великою матеріальною силою.

Марксизм як справжня наука, як творче революц. вчення формувалася і завойовувалася в непримиренній ідеологіч. боротьбі проти бурж. теоретиків та опортунізму в робітн. русі.

Дальший творчий розвиток марксизму в нових істор. умовах пов'язаний з теоретичною і практичною діяльністю В. І. Леніна і створеної ним Комуністич. партії. Ленінізм — це марксизм епохи імперіалізму і пролет. революцій, епохи краху колоніалізму і перемоги нац.-визвольних рухів, епохи переходу людства від капіталізму до соціалізму і будівництва комуністич. суспільства. В. І. Ленін підніс марксизм на новий, вищий ступінь на основі творчого узагальнення всього досвіду світового визвольного руху і наук. знань, нагромаджених після К. Маркса і Ф. Енгельса, збагатив і конкретизував всі складові частини марксизму — філософію, політ. економію і наук. комунізм. Ленінський етап у розвитку марксистської філософії пов'язаний з працями В. І. Леніна «*Матеріалізм і емпіриокритицизм*», «*Філософські зошити*», «*Про значення воєнного матеріалізму*», «*Що таке „друзі народу“ і як вони воюють проти соціал-демократів?*», «*Що робити?*» та ін.

К. Маркс і Ф. Енгельс, створюючи діалектико-матеріалістичну філософію, гол. завданням ставили розробку питань матеріалістич. діалектики і матеріалістич. розуміння історії, оскільки їм доводилось утверджувати свої погляди, долаючи метафізичний матеріалізм та ідеалістичний підхід до соціальних явищ. В епоху В. І. Леніна на перший план у філософії марксизму вийшли проблеми пізнання, бо революція в природознавстві, яка відбувалася в кін. 19 — на поч. 20 ст., гостро ставила проблеми гносеології, і саме в цій галузі бурж. філософії почали свої атаки на марксизм. Спекулюючи на складності процесу пізнання, на ще не розв'язаних проблемах науки і користуючись ідеалістич. хитаннями частини природодослідників, які не зрозуміли революції в природознавстві і ломку традиційних уявлень про будову і фіз. властивості матерії сприйняли як крах матеріалізму взагалі, бурж. філософсько-ідеалісти оголосили матеріалізм спростованим. В Росії частина соціал-демократів, яка після поразки революції 1905—07 стала на шлях ідейного розброду, під впливом бурж. ідеології намагалася підняти діалектич. матеріалізм махізмом, неокантіанством тощо. В. І. Ленін відстояв і розвинув теоретичні основи марксистської партії, викрив

ревізійністів і бурж. фальсифікаторів марксизму. Він показав класові й гносеологічні корені махізму і т. з. «фізичного» ідеалізму, проаналізував суть і причини кризи в природознавстві і переконливо довів, що новітня наука, яка виникла внаслідок революції в природознавстві, не тільки не спростовує, а, навпаки, підтверджує, збагачує і сама «народжує» діалектико-матеріалістичне світо-розуміння.

Великим вкладом В. І. Леніна в розвиток марксистської філософії є дальша розробка осн. питань філософії і визначення поняття матерії. «Матерія,— писав В. І. Ленін,— є філософська категорія для означення об'єктивної реальності, яка дана людині у відчуттях її, яка копіюється, фотографується, відображується нашими відчуттями, існуючи незалежно від них» (Твори, т. 14, с. 112). В. І. Ленін показав, що єдиною властивістю матерії, з якою пов'язаний філософський матеріалізм, є властивість бути об'єктивною реальністю. В. І. Ленін збагатив також матеріалістичне розуміння осн. форм буття матерії — руху, простору і часу, розкрив осн. риси, всезагальні, фундаментальні властивості матерії — відображення і невичерпність, безконечність вглиб. Його положення про невичерпність матерії стало заг. принципом природничонаук. пізнання. В. І. Леніну належать всебічна розробка марксистської теорії пізнання як теорії відображення в свідомості людини об'єктивно існуючого світу, глибокий аналіз діалектики процесу пізнання. В працях В. І. Леніна знайшли дальшу розробку також осн. закони і категорії матеріалістич. діалектики. Теорію істор. матеріалізму В. І. Ленін розробляв у тісному зв'язку з практикою революц. боротьби, соціалістич. будівництва і боротьби проти опортуністів і ревізійністів. Він всебічно дослідив діалектику суспільного розвитку, розвинув далі осн. принципи, закони і категорії істор. матеріалізму, збагатив марксистське вчення про суспільно-економічні формації, про взаємодію економіки і політики, про роль ідеології в суспільному розвитку, про співвідношення суспільного буття і суспільної свідомості, об'єктивних і суб'єктивних факторів історії, істор. необхідності і свідомої діяльності людей, про роль в історії нар. мас, політ. партій і видатних осіб. Величезний вклад вніс В. І. Ленін у розвиток марксистської політ. економії. В праці «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму» він розробив учення про імперіалізм як найвищу стадію капіталізму, докладно проаналізував його екопоміч. і політ. сутність, закони і тенденції розвитку, зробив висновки, що велика концентрація виробництва в умовах держ.-монополістич. капіталізму створює матеріальні передумови соціалізму, а загострення соціальних суперечностей в епоху імперіалізму ставить на порядок денний соціалістич. революцію, визначив імперіалізм як переденд соціалістич. революції.

В. І. Ленін відкрив закон нерівномірності економіч. і політ. розвитку капіталістич. країн в умовах імперіалізму, зробивши з цього геніальний висновок, що революц. ситуація, а, значить, і можливість пролет. революції і будівництва соціалізму не обов'язково мають виникнути в найрозвинутіших капіталістич. країнах і тим більше в усіх разом, а в тій з них, де найбільш загострилися соціальні суперечності. В. І. Ленін довів, що прорив ланцюга імперіалізму — пролет. революція — відбудеться саме в цій слабкій ланці, тобто в кількох або навіть одній, окремо взятій країні. Виходячи з цього, В. І. Ленін обґрунтував положення про різноманітність держ. форм диктатури пролетаріату і темпів соціалістич. пере-

творень, про можливість мирного співіснування д-в з різним соціальним ладом.

В. І. Ленін творчо розвинув і здійснив на практиці найважливіші ідеї наук. комунізму про соціалістич. революцію, диктатуру пролетаріату, керівну роль робітн. класу і його авангарду — Комуністич. партії — в усіх революц. перетвореннях, розробив осн. проблеми соціалістич. будівництва і переходу до комунізму, створив основи політ. економії соціалізму. Ленінське вчення про перетворення бурж.-демократич. революції в соціалістичну, розроблене на противагу догматич. схемам меншовиків, стало важливим надбанням творчого марксизму. І досі зразком тактики для всіх революц. сил є осн. положення цього вчення: про гегемонію пролетаріату в бурж.-демократич. революції, про революц.-демократичу диктатуру пролетаріату і селянства, про ставлення до ін. класів і партій, про тактику пролет. партії в періоди піднесення і спаду революції.

Величезне значення для міжнар. революц. руху має розвиток В. І. Леніном марксистського вчення про диктатуру пролетаріату. В працях «Держава і революція», «Про державу», «Пролетарська революція і ренегат Каутський» та ін., написаних у період підготовки і проведення Великої Жовтн. соціалістич. революції та в перші роки соціалістич. будівництва, коли особливо актуальним було питання про зміст і форми політ. влади пролетаріату, В. І. Ленін захистив від перекуренч і уточнив стосовно до нових умов марксистське вчення про державу. На осн. аналізу нових соціальних фактів він показав, що в перехідний період від капіталізму до соціалізму держ. влада має бути по суті лише диктатурою пролетаріату, форми якої можуть бути різноманітними. В Радах робітн. депутатів, які виникли в результаті істор. творчості пролетаріату Росії, В. І. Ленін відкрив новий тип д-ви, одну з форм диктатури пролетаріату, яка в умовах рос. дійсності була єдиною можливою і дійовою. Розкриваючи істор. значення Рад, В. І. Ленін вказував, що «якби народна творчість революційних класів не створила Рад, то пролетарська революція була б у Росії справою безнадійною» (Твори, т. 26, с. 77). В. І. Ленін всебічно розробив питання про характер і завдання диктатури пролетаріату, в якій він вбачав гол. знаряддя побудови соціалізму. Створена В. І. Леніном Рад. д-ва на практиці показала себе могутнім інструментом розвитку соціалістич. планового г-ва, формування соціалістич. виробничих відносин, соціалістич. культури і виховання нової людини, знаряддя охорони громадських і особистих інтересів, нового правопорядку, захисту соціалістич. завоявань і підтримки міжнар. революц. і нац.-визвольного рухів.

В. І. Ленін вчив, що пролет. демократія є новий тип і вища форма демократії, що диктатура пролетаріату в мільйон раз демократичіша від будь-якої бурж. демократії, бо вона означає демократію для трудящих, тобто для величезної більшості населення, початок епохи справжнього народо-владдя. Досягнення реальних демократичних свобод В. І. Ленін пов'язував насамперед з ліквідацією експлуатації, політ., духовного і нац. гноблення. Політ. свободи — слова, преси, зборів тощо — він завжди тлумачив з класових, парт. позицій. В. І. Ленін розглядав їх як умови класового єднання, згуртування мас для революц. боротьби і будівництва нового суспільства, підкреслюючи одночасно, що марксистське розуміння політ. свобод виключає «свободу» організації контрреволюц. сил і антикомуністич. пропаганди. В. І. Ленін розкрив соціальну основу диктатури

пролетаріату, розробив принципи і структуру устрою і управління пролет. д-ви. В. І. Ленін докладно розробив ідею союзу робітн. класу з трудящим селянством та ін. верствами трудово-го народу як соціальної бази диктатури пролетаріату. В працях «*Розвиток капіталізму в Росії*», «Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років», «Аграрне питання і „критика Маркса“», «Про кооперацію» та ін. дано теоретичне обґрунтування політики партії в сел. питанні, показано необхідність зміцнення союзу робітн. класу з селянством на всіх етапах революції і соціалістич. будівництва. Керівною і спрямовуючою силою в системі диктатури пролетаріату, підкреслював В. І. Ленін, є Комуністична партія, яка здійснює управління соціалістич. будівництвом через органи держ. влади і масові орг-ції трудящих, основними з яких є профспілки, що їх він називав школою комунізму. В. І. Ленін попереджав, що будь-які спроби ослабити керівну роль партії в суспільстві криють у собі розв'язування антисоціалістич. стихії, загрозу реставрації капіталістич. ладу. В. І. Леніну належить розробка на основі узагальнення величезного досвіду революц. руху стрункого вчення про пролет. партію нового типу (праці «Що робити?», «Крок вперед, два кроки назад» та ін.). Згідно з ленінським вченням партія є авангард робітн. класу, його організований загін, найвища форма політ. орг-ції, покликана згуртувати робітн. клас, ідейно озброїти його і очолити боротьбу за революц. перебудову суспільства. В. І. Ленін підкреслював, що без революц. теорії не може бути і революц. руху, що роль передового борця може виконати тільки партія, озброєна передовою теорією.

Велика Жовтнева соціалістична революція 1917, здійснена під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна, знаменувала початок нового етапу всесвітньої історії — етапу переходу людства до комуністич. формації. В центрі уваги після перемоги Великого Жовтня стали теоретичні і практичні питання соціалістич. будівництва й перспектив розвитку світової революції. В працях «*Чергові завдання Радянської влади*», «Про „ліве“ хлоп'яцтво і про дрібнобуржуазність», «*Великий почин*», «Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату», «*Про продовольчий податок*», «Про кооперацію», «Про нашу революцію», «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію», «Краще менше, та краще» та ін. В. І. Ленін обґрунтував план побудови соціалістич. суспільства. *Ленінський план побудови соціалізму в СРСР* передбачав створення високорозвинутої соціалістич. індустрії як матеріальної бази соціалізму, переведення на соціалістичні рейки мільйонних мас дрібних товаровиробників шляхом *колективізації сільського господарства*, а також здійснення *культурної революції*. В. І. Ленін розвинув далі марксистське вчення про перехід від капіталізму до соціалізму, про дві фази комуністич. формації, їхні особливості і заг. закономірності, дав наук. розв'язання корінних проблем планування і управління соціалістич. економікою, обґрунтував значення наук.-тех. прогресу, зокрема *електрифікації*, для створення нових продуктивних сил, визначив шляхи формування комуністич. ставлення до праці, переходу до здійснення принципів комуністич. розподілу благ, знищення класів і формування соціально однорідного суспільства, відмирання д-ви.

Величезна заслуга належить В. І. Леніну в дослідженні національного питання, розробці і здійсненні *національної програми КПРС*, основними принципами якої є *право націй на*

самовизначення і їх рівноправність, згуртування робітників і трудящих різних національностей у боротьбі за демократію і соціалізм, тійний політичний, військ. і госп. союз народів, що будуть соціалізм, забезпечення фактичної рівності націй шляхом всебічного розвитку їхньої економіки і культури. В. І. Ленін підкреслював непримирність пролетарського *інтернаціоналізму* і бурж. *націоналізму*. В. І. Ленін був ініціатором створення *Союзу Радянських Соціалістичних Республік* — багатонац. соціалістич. д-ви, що являє собою добровільний союз рівноправних і суверенних республік, об'єднаних на принципах пролет. інтернаціоналізму, єдності економіч. і політ. організації суспільства, на спільності ідейного і культурного життя. В. І. Леніну належить геніальне передбачення розпаду світової капіталістич. системи через відпадання від неї всіх нових і нових д-в у результаті здійснення соціалістич. і нац.-визвольних революцій і перетворення диктатури пролетаріату з сили національної на інтернаціональну.

В. І. Ленін обґрунтував і розвинув далі марксистську ідею про можливість некапіталістич. розвитку раніше відсталих народів, приділив велику увагу проблемі нац.-визвольних революцій, гарантію успіху яких він вбачав у активній участі трудящих мас у революц. боротьбі і будівництві нового суспільства, в союзи робітн. класу з селянством, у розгортанні широкої демократії, в підтримці нац.-визвольної боротьби світовою системою соціалізму і міжнародним робітничим рухом.

Величезну увагу В. І. Ленін приділяв забезпеченню єдності і міжнар. згуртованості робітн. класу. «Капітал є сила міжнародна, — говорив він. — Шоб її перемогти, потрібен міжнародний союз робітників, міжнародне братерство їх» (Твори, т. 30, с. 263). З його ініціативи було засновано *Комуністичний Інтернаціонал*, який з'єднав у всесвітньому масштабі М.-л. і міжнар. робітн. рух. В. І. Леніну належить також геніальний прогноз про перетворення соціалізму на вирішальну суспільну силу істор. розвитку. Він вказував, що з появою соціалізму обличчя світу визначається протигорством «двох способів, двох формацій, двох господарств — комуністичного і капіталістичного» (Твори, т. 31, с. 408).

Істор. досвід підтвердив правильність створеного К. Марксом і Ф. Енгельсом і розвинутого далі В. І. Леніном революц. вчення М.-л., в якому органічно поєднано наук. об'єктивність і класову партійність, принципову оцінку суспільних явищ і процесів з позицій робітн. класу. З перемогою соціалістич. революції й побудовою соціалізму М.-л. перетворюється в ідеологію всього соціалістич. суспільства. У сучасну епоху він став для всіх революц. сил методологією революц. мислення і революц. дії, прапором міжнар. комуністич. і робітн. руху, здобув всесвітньо-істор. перемогу. «Весь досвід світового соціалізму, робітничого і національно-визвольного руху, — говориться у Зверненні міжнародної Ради комуністичних і робітничих партій „Про 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна“, — підтвердив міжнародне значення марксистсько-ленінського вчення. Перемога соціалістичої революції в групі країн, виникнення світової системи соціалізму, завоювання робітничого руху в країнах капіталу, вихід на арену самостійної суспільно-політичної діяльності народів колишніх колоній і напівколоній, небачене піднесення антиімперіалістичної боротьби — все це доводить історичну правоту ленінізму, який виражає корінні потреби сучасної епохи» (Міжнародна

Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969, с. 299).

В наш час комуністичні і робітні партії втілюють у життя і творчо розвивають марксистсько-ленінське вчення на основі будівництва соціалізму і комунізму та боротьби проти капіталізму і імперіалізму. Величезний внесок у дальший розвиток М.-л. належить КПРС. Ведучи неперимиренну боротьбу проти правого і «лівого» ревізйонізму, вона постійно дбає про творчу розробку революц. теорії, про розвиток усіх складових частин марксистсько-ленінського вчення — філософії, політ. економії, наук. комунізму. Важливими документами творчого М.-л. є істор. рішення XX (1956), XXI (1959), XXII (1961), XXIII (1966) і XXIV (1971) з'їздів КПРС, документи міжнар. Наряд представників комуністич. і робітн. партій (1957, 1960, 1969), Тези ЦК КПРС до 150-річчя з дня народження К. Маркса і 100-річчя з дня народження В. І. Леніна та ін. теоретичні і політ. документи КПРС і міжнар. комуністич. руху.

Теоретич. аналіз, обґрунтоване визначення осн. змісту і характеру сучас. епохи — видатне наук. надбання нинішнього етапу розвитку М.-л. У теоретич. документах КПРС і міжнар. комуністич. руху глибоко розкрито суть і закономірності *світового революційного процесу*, визначено осн. його сили, якими є народи, що будують соціалізм і комунізм, робітн. клас капіталізму. країн, що очолює боротьбу нар. мас проти влади монополій, нац.-визвольний рух пригноблених народів і народів країн, що розвиваються. На основі аналізу сучас. суспільного розвитку М.-л. показує, що соціальні революції були і залишаються об'єктивним законом розвитку класово-антагоністич. суспільства. Хоча кожна революція має свої особливості, породжені своєрідністю істор., нац. умов, специфікою розстановки і співвідношення класових сил, шлях будь-якого народу до соціалізму лежить тільки через революц. руйнування капіталістич. ладу і експлуататорських відносин взагалі.

КПРС і братні партії збагатили і конкретизували стосовно до сучас. умов марксистсько-ленінське вчення про соціалістич. революцію, що характеризується як справа всіх трудящих, здійснювана народом при провідній ролі робітн. класу — осн. рушійній силі соціалістич. революції. Керівним ядром робітн. класу є комуністич. партія, яка виконує велике завдання організації мас, забезпечує єдність волі і згуртованість їхніх дій. Міжнар. солідарність робітн. класу всіх країн з нац.-визвольним рухом проголошена непорушним законом сучас. революц. боротьби, яка розвивається під лозунгом «Пролетарі всіх країн і пригноблені народи, єднатися!».

Аналізуючи розмах і зміст сучас. класової боротьби, КПРС і братні партії розкрили тісний зв'язок боротьби за соціалізм з боротьбою за демократію, переплетення демократич. і соціалістич. завдань, визначили боротьбу за мир, демократію, нац. незалежність, соціалізм як нерозривні ланки єдиного процесу. Виходячи з ленінської думки про те, що особливості в розвитку країн соціалізму «можуть стосуватися тільки не найголовнішого» (Твори, т. 30, с. 88), КПРС і братні партії з'ясували ряд закономірностей, що характеризують шлях до соціалізму і соціалістич. лад у будь-якій країні. Шлях усіх країн до соціалізму має такі найважливіші спільні віхи, як соціалістич. революція в тій чи іншій формі, злам старої держ. машини, встановлення тієї чи іншої форми диктатури пролетаріату, що вступив у союз з ін. верствами трудящих, ліквідація експлуататорських класів; усупільнення засобів виробництва

і утвердження соціалістич. виробн. та ін. суспільних відносин; культурна революція. З досвіду розвитку соціалістич. країн визначено осн. риси вже побудованого соціалізму: влада трудящих при авангардній ролі робітн. класу і керівніцтві суспільним розвитком з боку марксистсько-ленінської партії, суспільна власність на засоби виробництва і на її основі — плановий розвиток усього нар. г-ва на вищому тех. рівні в інтересах всього народу, здійснення принципу «від кожного — по здібностям, кожному — по його праці», виховання всього народу в дусі ідеології наук. комунізму, здійснення принципів пролетарського, соціалістич. інтернаціоналізму в зовн. політиці. Розвиток і зміцнення світової системи соціалізму, вчати КПРС і братні партії, є найцінніший внесок народів соціалістич. країн у заг. революц. справу комуністів і в антиімперіалістичну боротьбу нар. мас усього світу. Перем лицем заперклої боротьби імперіалізму проти світової системи соціалізму міжнар. Народа братніх партій (1969) висунула надзвичайно важливе положення: «Захист соціалізму — інтернаціональний обов'язок комуністів» (Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969, с. 273).

Справжня рівноправність, взаємне поважання суверенітету поєднуються у відносинах країн світової системи соціалізму з товариською взаємодопомогою, соціалістич. солідарністю, з спільною боротьбою за спільні цілі та ідеали. Народа братніх партій підкреслила, що такі відносини між країнами соціалізму виникають не автоматично, що для їхнього створення і розвитку, для подолання певних складностей і суперечностей, що часом мають місце в цій справі, потрібна принципова інтернаціоналістська політика соціалістич. держав, їхніх правлячих партій. Народа звернула увагу на те, що відхід від соціалістич. інтернаціоналізму, заміна його націоналізмом, шовінізмом не мають нічого спільного з М.-л., завдають шкоди інтересам світової системи соціалізму в цілому, інтересам революц. процесу в усьому світі.

Визначним надбанням М.-л. є розробка КПРС науково обґрунтованого плану побудови комуністич. суспільства, визначення осн. завдань і умов поступового переростання соціалізму в комунізм, створення *матеріально-технічної бази комунізму*, формування комуністич. суспільних відносин і виховання нової людини.

Гол. зусилля КПРС спрямовує на створення матеріально-тех. бази комунізму шляхом дальшого могутнього піднесення продуктивних сил на основі використання досягнень сучас. *науково-технічної революції*, механізації та автоматизації виробництва, невинного підвищення його економіч. ефективності. Партія добивається найефективнішого використання економіч. законів соціалізму в справі побудови комунізму. В рішеннях XXII і наступних з'їздів КПРС обґрунтовано необхідність і визначено шляхи піднесення с.-г. виробн. до рівня індустріального виробн., підвищення рівня усупільнення колгоспного виробн., зближення колгоспно-кооперативної форми власності з загальнонародною і подолання на цій основі соціально-економіч., культурно-побутових відмінностей між містом і селом, між індустріальною і с.-г. працею. КПРС накреслила і здійснює програму стирання істотних відмінностей між розумовою і фіз. працею на основі широкого розвитку нар. освіти, підвищення культ.-тех. рівня трудящих, застосування досягнень наук.-тех. прогресу. Найважливішою складовою частиною програми комуністич. будівництва є дальше підвищення матеріального і культурного рівня життя

трудящих, що становить необхідну передумову розвитку людських здібностей і розквіту особи як найвищої цінності.

В процесі комуністич. будівництва КНРС передбачає вдосконалення всієї системи суспільних відносин соціалістич. суспільства. Значна увага приділяється дальшому вдосконаленню економіч. відносин, методів і форм керівництва г-вом. Одночасно з вирішенням економіч. завдань комуністич. будівництва успішно розв'язуються і соціально-політ. завдання. В процесі комуністич. будівництва держ. і кооперативно-колгоспна власність розвивається в напрямі створення єдиної комуністич. власності, а класова структура суспільства — в напрямі до соціальної однорідності; відбуваються й підвищення економіч. і культ. рівня життя всіх народів СРСР, дальший розквіт і зближення соціалістич. націй, розширення їхнього взаємного спілкування, взаємозбагачення культур.

У рішеннях ХХ—ХХІV з'їздів партії знайшло свій дальший розвиток марксистсько-ленінське вчення про диктатуру пролетаріату, соціалістичну державність і демократію, про розвиток народоладдя. В процесі комуністич. будівництва до управління суспільством залучаються дедалі ширші маси трудящих. З повною, остаточною перемогою соціалізму держава диктатури пролетаріату стає політ. організацією всього народу при керівній ролі робітн. класу. Вона збережеться до повної перемоги комунізму на всій землі, оскільки матиме своїм завданням організувати будівництво комунізму, підтримувати нормальні міжнар. відносини, забезпечувати соціалістич. правопорядок всередині країни і гарантувати її безпеку ззовні.

Зростання обсягу і складності завдань комуністич. будівництва зумовлює підвищення ролі КНРС як спрямовуючої і керівної сили рад. суспільства, організатора і політ. вождя всього рад. народу. Великого значення в розв'язанні всіх завдань комуністич. будівництва КНРС надає марксистсько-ленінській ідеології. Партія постійно дбає про органічне поєднання госп.-політ. та ідейно-виховної роботи, приділяє велику увагу теоретичному осмисленню практичної діяльності, міцному засвоєнню всіма комуністами основ комуністич. ідеології, вдосконаленню системи політ. освіти. Законом життя і діяльності партії є ленінські принципи, основними з яких є принципи *демократичного централізму*, колективності керівництва, особистої відповідальності керівника за доручену ділянку роботи, підвищення активності комуністів у виробленні і здійсненні політики партії, розвитку критики і самокритики. Партія суворо засудила *культ особи*, який призводив до порушень ленінських норм парт. і держ. життя, соціалістич. законності і демократії, рішуче відкинула суб'єктивізм, який підміняв наук. підхід до явищ суспільного життя необгрунтованими оцінками і вольовими рішеннями.

КНРС і братні марксистсько-ленінські партії ведуть непримиренну боротьбу проти всіх форм бурж. ідеології і особливо проти гол. ідейно-політ. знаряддя імперіалізму — антикомунізму, під прапором якого об'єдналися всі вороги соціального прогресу: пром.-фін. олігархія і вояччина, фашисти і реакційні клерикали. З метою боротьби проти комунізму імперіалісти створили мережу спец. орг-цій і установ. У багатьох капіталістич. країнах існують «наук.-дослідні» ін-ти і центри, де т. з. «марксологі», «ленінологи», «радіанологи» і т. п. розробляють наклепи на М.-л., на соціалістич. країни, на комуністич. і робітн. партії. Практично-політ., ідеологіч. та психологічна форми

антикомунізму тісно пов'язані між собою й підпорядковані одній меті — дискредитувати теорію і практику М.-л., підготувати ґрунт для реставрації капіталізму в соціалістич. країнах, перешкодити поширенню ідей М.-л. серед трудящих капіталістич. країн, розклати комунізм зсередини, нейтралізувати його ідеологічно. З цією метою широко пропагується, зокрема, необхідність множинності ідеологій, «деідеологізація» марксизму. Ці «теорії» часто беруть на озброєння і опортуністично-ревізійністські елементи, твердячи про можливість мирного співіснування ідеологій. М.-л. відкидає опортуністичну тезу про мирне співіснування в галузі ідеології, неухильно дбає про збереження ідейної чистоти революц. теорії. Міжнар. комуністич. рух розвивається в боротьбі проти *реформізму*, всіх видів *опортунізму* та *ревізійонізму*, які означають політ. капітуляцію перед класовим ворогом, відступ з пролет. позицій, підміну марксизму бурж. і дрібнобурж. концепціями. М.-л. відкидає також догматизм і *сектантство*, які ведуть до відриву партії від мас, до розколу міжнар. комуністич. руху, утруднюють розвиток марксистсько-ленінської теорії і зміцнення єдності всіх революц. сил.

Марксистсько-ленінське вчення являє собою наук. основу керівництва будівництвом соціалізму і комунізму, ідейну підвалину і прапор боротьби міжнар. комуністич. руху, всієї боротьби за соціальне і нац. визволення.

Комуністич. партія Рад. Союзу, підкреслив Генеральний секретар ЦК КНРС Л. І. Брежнев у Звітній доповіді Центрального Комітету КНРС ХХІV з'їзду партії, «неухильно керується марксистсько-ленінською наукою, найпередовішою, найреволюційнішою наукою сучасності, робить усе для її дальшого розвитку. Теоретичне осмислення явищ суспільного життя, його головних тенденцій, дає партії змогу передбачати хід суспільних процесів, виробляти вірний політичний курс, уникати помилок і суб'єктивістських рішень» (Б р е ж н е в Л. І. Звітня доповідь Центрального Комітету КНРС ХХІV з'їзду партії Радянського Союзу. К., 1971, с. 115).

М.-л. довів свою життєвість на всіх етапах класової боротьби робітн. класу, здобув великі перемоги в минулі і сучасну епохи. Він став не тільки теорією і програмою світового комуністич. і робітн. руху, але й прапором соціального прогресу всього людства. Істор. перемоги М.-л. здобув у непримиренній боротьбі з відвертими і прихованими ідейними ворогами. Ідеологи буржуазії твердять про застарілість марксистської теорії, непридатність її для зх. цивілізації, відмирання. Ревізіоністи і опортуністи в робітн. русі намагалися й намагаються підмінити марксизм бурж. ідеологією або дрібнобурж. націоналізмом. Але М.-л., будучи об'єктивно вірним відображенням дійсності, методом її пізнання і революц. перетворення, йде в ногу з життям, здобуває все нових прихильників, розвивається і збагачується відповідно до наук. прогресу й соціальної практики трудящих мас.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 13. Маркс К. До критики політичної економії; т. 19. Маркс К. Критика Готської програми.— Енгельс Ф. Розвиток соціалізму від утопії до науки; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Діалектика природи; т. 21. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави.— Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії; г. 23—25. Маркс К. Капітал, т. 1—3; Маркс К. і Енгельс Ф. Вибрані листи. К., 1954; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 1. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?; т. 5. Аграрне питан-

ня і «критики Маркса». — Що робити?»; т. 6. Аграрна програма російської соціал-демократії; т. 7. Крок вперед, два кроки назад; т. 9. Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції; т. 14. Матеріалізм і емпіриокритицизм; т. 15. Марксизм і ревізіонізм; т. 18. Історична доля вчення Карла Маркса; т. 19. Три джерела і три складові частини марксизму. — Марксизм і реформізм; т. 20. Критичні замітки з національного питання. — Про право націй на самовизначення; т. 21. Карл Маркс; т. 22. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 23. Про карикатуру на марксизм і про «імперіалістичний економізм»; т. 25. Держава і революція; т. 29. Великий почин; т. 31. Дитяча хвороба «лізвизи» в комунізмі; т. 33. Про кооперацію; Резолюції XX з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1956; Матеріали позачергового XXI з'їзду КПРС. К., 1959; XXII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. 17—31 жовтня 1961 року. Стенографічний звіт, т. 1—3. К., 1962; XXIII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. 29 березня — 8 квітня 1966 року. Стенографічний звіт, т. 1—2. К., 1966; Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961; Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. Москва, 5—17 червня 1969 р. К., 1969; Основоволожник наукового комунізму. Тези до 150-річчя з дня народження Карла Маркса. К., 1968; До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970; Брежнев Л. І. справа Леніна живе і перемагає. К., 1970. Див. також літ. до ст. Ф. Енгельс, В. І. Ленін, К. Маркс.

О. С. Онищенко (Київ).

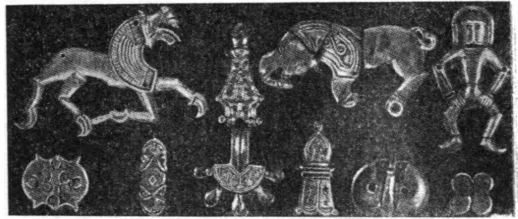
МАРМАРОШ-СИГЕТСЬКІ СУДОВІ ПРОЦЕСИ

1904—06 і 1913—14 — суд. розправи австро-угор. уряду над селянами Закарпаття, що брали активну участь у нац.-визв. русі. В кінці 19 — на поч. 20 ст. посилюлась боротьба трудящих Закарпаття за своє соціальне й нац. визволення, за возз'єднання з Україною і Росією. Однією з форм нац.-визвольної боротьби був масовий перехід селян з уніатства до православ'я. Одним з найбільших центрів «православного руху» була Мармароська жупа на Закарпатті. Особливого розмаху сел. рух набув у с. Ізі Хустського округу. Щоб придушити сел. рух, австро-угор. уряд вдався до репресій, обвинувачуючи учасників руху у «державній зраді». В лютому 1904 в Мармарош-Сигеті було організовано суд. процес над 22 селянами. 9 селян за перехід до православ'я засудили на різні строки тюремного ув'язнення і сплати штрафу. Виступи селян відбулися 1906 у Березівській, Угоцькій, Ужанській жупах.

Проте репресії не спинили наростання «православного руху», і на поч. 1912 до православ'я вже перейшло 30—35 тис. закарпатців. У відповідь на це австро-угор. уряд влаштував у Мармарош-Сигеті суд. процес над 96 селянами з сіл Ізи, Великі Лучки та ін. За симпатію до Росії, що проявлялась у масовому переході з уніатства до православ'я, селян обвинувачували в «державній зраді». Процес почався 29.XII 1913 і закінчився 3.III 1914. 32 підсудних було визнано винними в антиурядовій агітації і засуджено до різних строків тюремного ув'язнення і сплати штрафу.

Літ.: Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919 роки). К., 1960; Свєжидцький П. В. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці XIX — на початку XX ст. Львів, 1966; Сміян П. К. Революційний та національно-визвольний рух на Закарпатті кінця XIX — початку XX ст. Львів, 1968.

МАРТІНІВЕНКО Анатолій Костянтинович (н. 20.III 1924) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1968), професор (з 1969). Член КПРС з 1948. Н. в Києві в сім'ї робітника. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1949 закін-

Речі з Мартинівського скарбу.

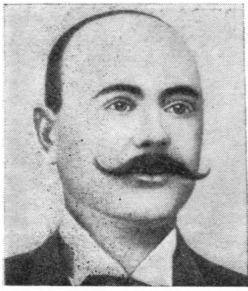
чив ф-т міжнар. відносин Київ. ун-ту. З 1952 — викладач, з 1969 — професор кафедри нової та новітньої історії Київ. ун-ту. Досліджує питання історії Болгарії, рос.-болг. відносин з 2-ї світової війни.

Тв.: Позиція Росії в зв'язі з провозглашенням незалежності Болгарії в 1908 г. В кн.: Из истории русско-болгарских отношений. М., 1958; Друга світова війна. К., 1963; До історії російсько-болгарських відносин 1887—1895 рр. «Питання нової та новітньої історії», 1965, в. 2; Преглед на документалните източници в някои архиви на СССР за история на руско-българските отношения в епохата на империализма (1895—1917 г.). «Исторически преглед», 1966, № 5; Русско-българские отношения в 1894—1902 гг. К., 1967.

МАРТІНІВЕНКО Іван Полікарпович (п. 3.VI 1910) — новатор с.-г. виробництва, засл. механізатор УРСР (1963), Герой Соціалістич. Праці (1958). Н. в с. Гуляйполі (тепер місто Запоріж. обл.) в селянській сім'ї. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1946—58 — бригадир тракторної бригади Гуляйпільської МТС, з 1958 — бригадир тракторної бригади колгоспу «Заповіт Леніна». Очолювана М. бригада однією з перших на Україні здобула звання бригади комуніст. праці (1959). Депутат Верховної Ради УРСР 7-го скликання. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

МАРТІНІВСЬКИЙ СКАРБ — скарб ювелірних виробів 6—7 ст. Знайдений 1909 в с. Мартинівці (тепер Канівського р-ну Черк. обл.). М. с. містить 55 срібних, почасти позолочених предметів: пальчасту фібулу (застібку), частини оздоблення поясів з тамгами, що схожі на князівські знаки часів Київської Русі, жіночі прикраси (кільця на скроні, навушники, браслети та ін.), фігурки людей і коней та ін. Фігурки коней (5 штук) дуже стилізовані, лише голови зроблені в натуралістичній манері і схожі на скіфо-сарматські вироби, виконані в звірному стилі. Фігурки людей (4 штуки) зображають вусатих безбородих чоловіків з довгим волоссям. Одяг цих людей складається з сорочки з довгими рукавами і довгих штанів. У зображених людях деякі дослідники вбачають давніх слов'ян. Речі з М. с. зберігаються в Історичному музеї Української РСР.

МАРТОВІЧ Лесь (Олекса Семенович; 12.II 1871 — 11.I 1916) — укр. письменник і громад. діяч, доктор права (з 1914). Н. в с. Торговиці (тепер Горodenкіського р-ну Ів.-Фр. обл.) в сім'ї сільс. писаря. В 1909 закінчив екстерном юрид. факультет Львів. ун-ту. Працював писарем, помічником адвоката в містах Галичини. Літ. діяльність почав 1888. Світотряд М., його літ.-естетичні погляди формувалися значною мірою під впливом І. Я. Франка і М. І. Павлика, а також М. Е. Салтикова-Щедріна і А. П. Чехова. М. став активним учасником радикального руху в Галичині, співробітником і редактором демократич. газет і журналів «Народ», «Хлібороб», «Громад-

Л. Мартович.

Т. П. Марцин.

М. А. Марцун.

І. О. Мар'яненко.

ський голос». У 1893 написав і видав у м. Коломиї листівку «На першого мая 1893 р. Кароль Маркс», яка свідчить про його інтерес до робітн. руху, до марксизму. М.— автор зб. оповідань «Нечитальник» (1900), «Хитрий Панько» (1903), «Стрибожий дарунок» (1905), повістей «Забобон» (1909—11, вид. 1917), «Село Підойми» (1911), драми «Політична справа» (1911).

Тв.: Твори. К., 1963; Рос. перекл.— Избранные произведения. М., 1951.

Лит.: Погребенник Ф. П. Лесь Мартович. В кн.: Історія української літератури, т. 5. К., 1968; Лесив В. Лесь Мартович. К., 1963 [бібліогр. с. 93]; Раєченко Є. Є. Лесь Мартович. Бібліографічний покажчик. Львів, 1968.

МА́РТОС Олексій Іванович (1790—1842) — укр. дворянський історик. Н. в Петербурзі. Син відомого рос. скульптора І. П. Мартоса. В 1806 закінчив у Петербурзі інженерний корпус. Працював військ. інженером у Києві, учасник рос.-тур. війни 1806—12, Вітчизняної війни 1812. В 1821—42 — на високих урядових посадах. М.— автор 3-томної «Історії України і козаків», (рукопис втрачено). З цієї праці, проїнятої старшинсько-шляхет. тенденційністю та ідеалізацією укр. козак. старшини, опубліковано лише окремі уривки («Северный архив», 1822, № 13—14; 1823, № 6). Мемуари М., доведені до 1812, надруковано в «Русском архиве» (1893, № 7—8). Лит.: Лазаревский А. Прежние изыскатели Малороссийской старины. II. Алексей Иванович Мартос. «Киевская старина», 1895, № 2.

МАРУСЯ́К Дмитро (рр. н. і см. невід.) — ватажок загону *отришків*. Родом з с. Космача (тепер Богородчанського р-ну Ів.-Фр. обл.). Замолоду наймитував у с. Яблунці. Організований М. повстанський загін діяв у Сх. Галичині і на Закарпатті на поч. 19 ст. У 1814 австр. уряд оголосив у пресі розшук М., обіцяючи за його затримання велику грошову винагороду. Дальша доля М. невідома. Про нього складено чимало нар. пісень і оповідань, на основі яких І. Я. Франко написав одноактну драму «Кам'яна душа» (Твори, т. 9. К., 1952).

МА́РЦИ́Н Тетяна Пилипівна (н. 19.II 1899) — знатна людина Рад. України, новатор с.-г. виробництва, двічі Герой Соціалістич. Праці (1948, 1958). Член КПРС з 1952. Н. у с. Жабокричі (тепер Крижопільського р-ну Вінн. обл.) в сел. сім'ї. До Великої Жовтн. соціалістич. революції працювала по найму, потім — у своєму г-ві. З 1930 — в колгоспі «Третій виршальний» с. Голубече (з 1935 — ланкова). Прославилася високими врожайми кукурудзи, цукр. буряків та ін. с.-г. культур. З 1964 — персональний пенсіонер. Нагороджена двома орденами Леніна та ін. нагородами.

Лит.: Полинський П. О. Тетяна Марцин. К., 1960.

МА́РЦИ́НКОВСЬКИЙ Антоні (літ. псевд. — Антоні Новоселський та ін.; 29.I 1823 — 12.IX 1880) — польс. етнограф, письменник і критик. Н. в с. Мостиці (тепер Києво-Святошинського р-ну Київ. обл.). Вчився в Київ. ун-ті. Літ. твори друкував у журн. «Gwiiazda», що виходив у Києві 1848—49. Ряд статей і двотомну етнографіч. працю «Український народ» (Lud ukraiński. Вільно, 1857) присвятив побутові, творчості укр. народу. Автор кількох сатиричних повістей.

Лит.: Юзвенко В. А. Українська народна поетична творчість у польської фольклористиці XIX ст. К., 1961 [бібліогр. с. 124—131].

МА́РЦУ́Н Марія Антонівна (6.IV 1894 — 20.VII 1970) — знатна людина Рад. України, новатор с.-г. виробництва, двічі Герой Соціалістич. Праці (1953, 1958). Член КПРС з 1949. Н. у с. Будичеві (тепер Дзержинського р-ну Житом. обл.) в селянській сім'ї. До 1918 працювала по найму, потім — у своєму г-ві. З 1931 — колгоспниця, 1934—59 — ланкова колгоспу «Україна». Прославилася високими врожайми цукр. буряків. Нагороджена трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

Лит.: Бутчєнко Ф. П. Марія Марцун. К., 1959.

МА́РЧЕ́НКО Михайло Іванович (н. 19.IX 1902) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1961), професор (з 1962). Член КПРС з 1927. Н. в с. Гатнобу (тепер Києво-Святошинського р-ну Київ. обл.) в селянській сім'ї. В 1937 закінчив істор. відділення Ін-ту червоної професури у Києві. У 1937—39 працював зав. відділом Ін-ту історії АН УРСР та зав. кафедрою історії Київ. пед. ін-ту. В 1939—41 — ректор Львів. ун-ту, 1941—45 — доцент Новосибірського пед. ін-ту, 1945—56 — Київ. пед. ін-ту. З 1956 викладає у Київ. ун-ті. Праці присвячено гол. чин. питанням укр. історіографії та історії укр. культури.

Тв.: Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка. К., 1957; Видатний історик України О. М. Лазаревський. К., 1958 [у співавт.]; Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959; Історія української культури. З найдавніших часів до середини XVII ст. К., 1961.

МА́РША́ЛЛ (Marshall) Джозеф (рр. н. і см. невід.) — англ. мандрівник 18 ст. У 1770 попероджував по Україні за маршрутом Стародуб — Чернігів — Київ — Очаків. Автор записок «Подорожжя по Голландії, Фландрії, Німеччині, Данії, Швеції, Лапландії, Росії, Україні і Польщі» (т. 1—3. Лондон, 1772). У цьому творі описав природні багатства України, підкреслив високий рівень культури землеробства укр. селян, багато уваги приділив можливостям збільшення імпорту до Англії з України конопель і льону.

Я. Д. Ісаевич (Львів).

МАР'ЯНЕНКО Іван Олександрович (справж. прізвище — Петлішенко; 9.VI 1878 — 4.XI 1962) — укр. рад. актор і режисер, нар. артист СРСР (з 1944), професор (з 1946). Н. на хуторі Сечеванів поблизу с. Мар'янівки (тепер Бобриньського р-ну Кіровоград. обл.) в сім'ї коваля. Сценічну діяльність почав 1895 у трупі М. Л. Кропивницького. З 1906 — в театрі М. К. Садовського. В 1915 М. організував у Києві «Товариство українських артистів» з участю М. К. Заньковецької і П. К. Саксаганського. В 1923—58 працював у Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка (до 1934 — театр «Березіль»). Ролі: Гнат («Безталанна» Карпенка-Карого), Квітка («Талан» Старицького), Гонта («Гайдамаки» за Шевченком), Макбет («Макбет» Шекспіра), Стрижень («Загибель ескадри» Корнійчука), Ярослав («Ярослав Мудрий» Кочерги) та ін. З 1917 проводив пед. роботу, 1944—60 — зав. кафедрою майстерності актора в Харків. ін-ті театр. мистецтва. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. Держ. премія СРСР, 1947.

Тв.: Сцена, актори, ролі. К., 1964.
Лит.: Чаговець В. І. О. Мар'яненко. К., 1947; Тернюк П. І. Іван Мар'яненко. К., 1968.

МАР'ЯНІВСЬКА КУЛЬТУРА — археол. культура бронзового віку. Пам'ятки М. к. поширені на тер. Лівобережного Полісся і пн. районів Лісостепової України, в басейнах річок Сейму, Десни, Сули, Ворскли, Сіверського Дінця й Осколу. Назву дістала від с. Мар'янівки Білопільського р-ну Сум. обл., де 1929 було розкопане поселення. При розкопках поселень, що були розташовані в заплавах річок на дюнних підвищеннях (Волинцівське, Мар'янівське, Малобудківське, Студенківське), виявлено залишки наземних жител і неглибоких землянок великих за розмірами. Знайдено горщики, оздоблені дрібноузорчастим орнаментом з наколів і гусенички; крем'яні і кварцитові знаряддя (клиновидні сокири, вкладні до серпів, наконечники списів і стріл), нечисленні бронзові вироби (трубчасті підвіски конічної форми, дріт, одновушкові кельти). Племена М. к. займались полюванням, рибальством, у період найбільшого розвитку культури — землеробством і скотарством. М. к. поділяється на три періоди: ранній, власне мар'янівський; середній, малобудківський, або студенківський, і пізній — бондарихинський, який звичайно виділяють в окрему культуру (див. *Бондарихинська культура*). Датують М. к. 1-ю пол. 2-го тис. до н. е. Вона генетично пов'язана з неолітичною культурою ямково-гребінцевої кераміки (див. *Ямково-гребінцевої кераміки культура*).

Лит.: Березанська С. С. Культура середньої бронзи в Лівобережному Поліссі України. «Краткие сообщения Ин-та археологии АН УССР», 1960, в. 10; Ильинская В. А. О происхождении культур раннежелезного века на Левобережье среднего Днепра. «Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры АН СССР». 1957, в. 70.

МАСЛЕННИКОВ Іван Іванович (16.IX 1900 — 16.IV 1954) — рад. військ. діяч, генерал армії. Член КПРС з 1924. Н. на ст. Чаликла (тепер Озинського р-ну Саратов. обл.) в сім'ї службовця. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командуючий 29, 39, 42 і 8-ю гвардійськими арміями, Пн. групою військ Закавказького фронту, заст. командуючого Волховським, Пд.-Зх. фронтами, командуючий 3-м Прибалт. фронтом. Очолена М. 8-а гвард. армія брала участь у визволенні тер. України, зокрема Дніпропетровська. Після війни М. — на командній роботі в Рад. Армії. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

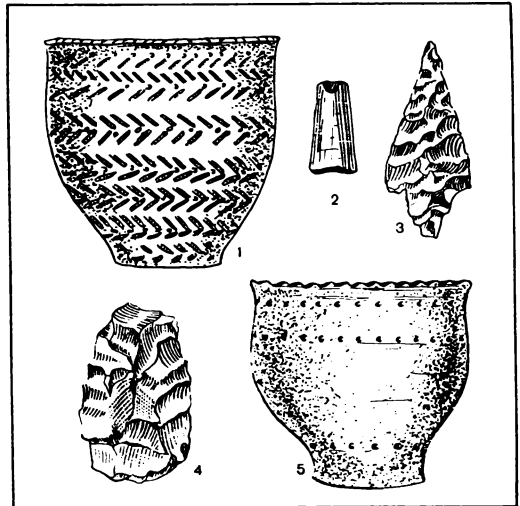
М. Р. Кошкін (Москва).

МАСЛІВСЬКИЙ МОГИЛЬНИК — могильник черняхівської культури (2—5 ст.) на околиці с. Маслового Шполянського р-ну Черк. обл. Досліджували його 1926, 1928—29, 1955. Відкрито 91 поховання (в т. ч. 29 труполокладень з пн. орієнтацією і 62 труполокладень в урнах). Згодом було виявлено окремі поховання з зх. орієнтацією. У похованнях знайдено глиняний посуд, бронзові фібули (застібки), пряжки, підвіски, гачки, глиняні пряслія, залізні ножі, кістяні гребінці, янтарне і кам'яне намисто. Могильник був поблизу тогочасного поселення. При розкопках його (1928) виявлено залишки великої наземної глинобитної споруди.

Лит.: Петров В. П. Масловський могильник на р. Товмач (По матеріалам раскопок П. И. Смоличева и С. С. Гамченко в 1926, 1928 и 1929 гг.). В кн.: Материалы и исследования по археологии СССР, № 116. М., 1964; Махно Е. В. Пам'ятки черняхівської культури в Златопільському районі на Черкащині. «Археологія», 1966, т. 20. Е. В. Махно (Київ).

МАСЛОВ Сергій Іванович (28.XI 1880 — 11.I 1957) — укр. рад. літературознавець, чл.-кор. АН УРСР (з 1939), доктор філол. наук (з 1943), професор (з 1935). Н. в м. Ічні (тепер Черніг. обл.) в сім'ї купця. У 1898 вступив на хім. відділ Київ. політех. ін-ту, але через рік був виключений за участь у студент. русі. У 1900 перейшов на природничий відділ фіз.-матем. факультету Київ. ун-ту. За активну участь у революц. студент. русі в числі 183 студентів М. віддано у солдати (служив з січня по серпень 1901). У 1907 закінчив істор.-філол. факультет Київ. ун-ту. З 1914 — доцент, з 1935 — професор Київ. ун-ту. Одночасно працював у н.-д. і бібліотеч. установах, з 1939 — зав. відділом давньої укр. л-ри Ін-ту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Йому належать праці з бібліографії, історії укр. та рос. літератури, палеографії, мовознавства, книгознавства тощо. Портрет, с. 104.

Тв.: Друкарство на Україні в XVI—XVIII ст. К., 1924; Українська друкована книга XVI—XVIII вв. К., 1925; Етюди з історії стародруків. 1—12. К., 1925—28; Слов'яни в їх боротьбі з німецьким фашизмом і його попередниками. Уфа, 1942 [у співавт.].

До ст. Мар'янівська культура. Речі з пам'яток: 1 і 5 — глиняні горщики; 2 — бронзова підвіска; 3 і 4 — крем'яні наконечники стріли і знаряддя праці.

Лит.: Сергій Маслов. 1902—1927. К., 1927 [бібліогр. с. 35—49]; С. І. Маслов [Некролог]. «Радянське літературознавство», 1957, № 1 [бібліогр. с. 156—160].

МАСУДІ, Абу-ль-Хасан Алі ібн аль-Хусейн аль-Масуді (р. н. невід.— п. 956 або 957) — араб. історик, географ і мандрівник. Н. у Багдаді. Відвідав Іран, Індію, Цейлон, Пн. Африку, Вірменію, Азербайджан, узбережжя Каспійського моря. Автор 7 історико-географ. праць, з яких до нас дійшли лише 2. У книзі «Промивальні золота та копальні самоцвітів» М. присвятив окремий розділ описові слов'ян, серед яких він налічує 11 племен. В розділі «Опис гір Кавказу» цього ж твору є відомості про давніх русів, зокрема про їхній похід на прикаспійські країни після 913.

Лит.: Ковалівський А. П. Абу-л-Хасан Алі ал-Масуді як учений. «Уч. зап. Харків. ун-ту», 1957, т. 78. Труды історичного факультету, т. 5.

В. М. Бейліс (Ворошиловград).

МАТВЕЕВ Артамон Сергійович (1625 — 25.V. 1682) — російський держ. і військ. діяч, дипломат; боярин (з 1674). Син урядовця — дяка. За дорученням царського уряду М. разом з І. Фомініним у травні 1653 вів переговори з Б. Хмельницьким про возз'єднання України з Росією. В складі посольства, очоленого В. В. Бутурліним, брав участь у Переяславській раді 1654. В 1655 М. командував стрільцями, які разом з сел.-козак. військом Б. Хмельницького ходили в похід проти польс.-шляхет. військ під Кам'янець-Подільський і Львів. У 1669 очолив *Малоросійський приказ*, з 1671 одночасно керував Посольським приказом. Належав до урядових кіл, які першочерговим завданням зовн. політики Рос. д-ви вважали возз'єднання України з Росією. Не раз брав участь у переговорах з Польщею, домагався зміни умов *Андрусівського перемир'я 1667* та залишення Києва і Правобережної України в складі Рос. д-ви. М. — автор кількох істор. творів. Вбитий під час стрілецького заколоту.

МАТВЕЕВ Іван Іванович (1890 — 8.X. 1918) — активний учасник громадян. війни в СРСР. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в м. Олешках (тепер м. Цюрупинськ Херс. обл.) в сім'ї матроса. В 1906—14 служив на іноземних торг. суднах, з 1914 — на військ. транспортах Чорноморського флоту. Вів антивоєнну агітацію серед матросів, солдатів і робітників. У 1918 на чолі загону моряків брав участь в *Одеському січневому збройному повстанні 1918*, в квітні 1918 — в боях проти нім. інтервентів у Криму і білокозаків на Таманському п-ові. В серпні — вересні 1918 як командуючий Таманською армією керував героїчним походом її з Кубані через Новоросійськ, Туапсе на Армавір для з'єднання з гол. силами рад. військ на Пн. Кавказі. Був по-зрадницькому вбитий.

МАТВІЙЧУК Микола Макарович (н. 13.III. 1924) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1967), професор (з 1968). Член КПРС з 1952. Н. в с. Ушиці (тепер Коростенського р-ну Житомир. обл.) в селянській сім'ї. У 1943—44 — учасник партизан. руху на Україні. В 1950 закінчив Житомир. пед. ін-т. З 1953 викладає у Київ. ун-ті (з 1968 — зав. кафедрою історії КПРС). Досліджує проблеми історії КПРС післяжовтн. періоду, участь комсомольців і молоді в підпільній і партизан. боротьбі на Україні. Брав участь у написанні колективних праць: «В. І. Ленін і перемога Жовтневої революції на Україні» (К., 1967), «Нариси історії Київської обласної партійної організації» (К., 1967).

Тв.: Виховані партією. К., 1960 [у співавт.]; Вісімнадцятий з'їзд КП України. К., 1962; Організаторська

робота партії у промисловості України (1952—1958 рр.). К., 1966; Ленінські принципи соціалістичного господарювання в дії. К., 1970 [у співавт.].

МАТЕКІН Сава Григорович (1900 — 7.X. 1942) — організатор і керівник комсомольсько-молодіжної підпільної антифашист. орг-ції в Донецьку під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Н. на тер. тепер. Курської обл. в сел. сім'ї. До 1941 — викладач історії в школі № 68 м. Донецька. Орг-ція виникла в листопаді 1941. Її ядро становили вчителі і учні старших класів школи. На кін. 1941 в ній було 18 чол., а згодом — 48. Підпільники розповсюджували листівки, добували зброю, здійснювали диверсії, вбивали фашистів і поліцаїв і визволяли рад. військовополонених. Орг-ція встановила постійний зв'язок з командуванням Пд. фронту. В серпні 1942 М. заарештовано. Після жорстоких катувань гітлерівці кинули його в стовбур шахти № 4/4-біс.

«МАТЕРИНСЬКА СЛІВА» — рад. орден, встановлений Президією Верховної Ради СРСР 8.VII. 1944. Має три ступені. Орденом «М. с.» 1-го ступеня нагороджують матерів, що народили й виховали 9 дітей; орденом 2-го ступеня — 8 дітей; орденом 3-го ступеня — 7 дітей. Нагородження орденом відповідного ступеня проводиться, коли найменша дитина досягне одного року і якщо всі ін. діти цієї матері живі або загинули чи пропали безвісти в боях за Рад. Батьківщину.

Верховної Ради СРСР. За станом на 1.I. 1970 орденом «М. с.» всіх ступенів по УРСР нагороджено 229 530 жінок.

МАТЕРИНСЬКИЙ РІД — див. *Матріархат*.

«МАТЕРІАЛИ ДО ЕТНОЛОГІЇ» — неперіодичне видання Музею антропології та етнології при ВУАН (в. 1—3. К., 1929—31). У виданні публікували в основному статті, присвячені матеріальній культурі укр. народу. До статей долано ілюстрації та бібліографію. Незважаючи на описовість опублікованих статей і невдачі, в ряді випадків формальні, порівняння, «М. до е.» мали значну наук. цінність. В. Ф. Горленко (Київ).

«МАТЕРІАЛИ З АНТРОПОЛОГІЇ УКРАЇНИ» — неперіодичне наук. видання Ін-ту містечтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР. Вийшло з друку 5 випусків (К., 1960—70). У виданні публікуються статті з етнічної антропології давнього й сучас. населення України і суміжних територій, з антропогенезу та морфології людини, а також висвітлюються актуальні питання теорії та методології антропології. досліджень, подаються нові матеріали комплексних антропологіч., археол. і палеоантропологіч. експедицій. Г. П. Зіневич (Київ).

«МАТЕРІАЛИ З АРХЕОЛОГІЇ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я» — наук. видання Одеського археол. музею. Вийшло 6 томів (Одеса, 1957—70). Публікуються статті з стародавньої історії Пд. України, Стародавніх Греції та Риму,

археології, нумізматики, епіграфіки Пн. Причорномор'я та матеріали про збірки експонатів у фондах музею та наук.-дослідн. культ.-освітн. роботу музею, краєзнавців і нар. музеїв Одещини. Багато статей у виданні присвячено археол. пам'яткам *Тіри, Роксоланського городища, Ольвії та Пантікапея*. Виходить рос. та укр. мовами.

Г. Т. Черняков (Одеса).

«МАТЕРІАЛІЗМ І ЕМПІРІОКРИТИЦИЗМ» — геніальна філософська праця В. І. Леніна, що знаменувала собою новий, ленінський етап у розвитку марксизму в період, коли загнвання капіталізму й розвиток міжнар. робітн. руху поставили на порядок денний безпосередню боротьбу за соціалізм. У цій книзі на основі нових даних науки й узагальнення революц. досвіду мас розвинуто далі найважливіші положення теорії пізнання *діалектичного матеріалізму*, матеріалістичне розуміння історії, розглянуто філософські питання природознавства, піддано гострій критиці філософський ревізіонізм. Книга В. І. Леніна пройнята ідеєю єдності діалектики, теорії пізнання й логіки марксизму; діалектика виступає тут насаперед як наук. метод пізнання, який служить для захисту, обґрунтування й дальшого розвитку матеріалізму.

«М. і е.» написаний 1908, опубл. в травні 1909, в період жорстокої реакції, що почалася в Росії після поразки революції 1905—07. Царизм всіма засобами прагнув придушити революц. рух. Політ. реакція супроводилася ідеологіч. реакцією в усіх галузях духовного життя. Значного поширення набула проповідь ворожих марксистові ідеалістич. філософ. ідей, релігії, містики. Особливо небезпечним був новий різновид реакційної ідеалістич. філософії — емпіріокритицизм, або махізм, який видавався за «найновішу наукову філософію». Критика марксизму стала модою. Поряд з ідеологами буржуазії з критикою марксизму виступили кол. попутники революції, вихідці з бурж. і дрібнобурж. інтелігенції, яка в період піднесення революції тимчасово примкнула до неї, а після її поразки зреклася революції, зрадила її. Особливо багато попутників було серед меншовиків.

Окремі дрібнобурж. попутники проникли і в ряди більшовицької партії. Дехто з меншовиків (Валентинов, Юшкевич) і тих, що примкнули до більшовиків (Богданов, Базаров), прикриваючись лідемірними заявами про необхідність «розвитку» марксизму, зайнялися ревізією його філософ. основ з позицій емпіріокритицизму. Критикуючи марксизм, ревізіоністи прагнули зитовхнути пролетаріат з революц. шляху, підпорядкувати його бурж. ідеології. В таких умовах розгром махізму, відстоювання діалектич. матеріалізму, що становив теоретич. основу діяльності Комуністич. партії, були для марксистів першочерговими завданнями. Без розв'язання його неможливо було зберегти й зміцнити *партію нового типу*, непримиренно до всіляких проявів бурж. ідеології. Це завдання виконав В. І. Ленін у «М. і е.». Гол. увагу в своїй праці В. І. Ленін приділив захистові й дальшому розвитку марксистської теорії пізнання, оскільки саме на питаннях гносеології особливо спеціалізувалася бурж. філософія. В I—III розділах книги В. І. Ленін піддав гострій критиці суб'єктивно-ідеалістичну концепцію теорії пізнання Маха, Авенаріуса та їхніх рос. послідовників. Протиставляючи матеріалістичне та ідеалістичне тлумачення осн. питання філософії (про відношення свідомості до матерії), питань про пізнаність світу, абсолютну й відносну істини, роль практики у процесі пізнання, осн. філософ. категорій (матерія, рух, простір, час, причинність,

Обкладинки праці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» — першого видання 1909 (ліворуч) і українського видання 1959.

закономірність), — В. І. Ленін довів марність намагань махізму стати вище матеріалізму та ідеалізму, показав, що махізм є різновидом суб'єктивно-ідеалістич. філософії. В. І. Ленін розвинув і збагатив марксистське вчення про матерію, дав класичне визначення матерії як філософської категорії, довів недопустимість змішування філософського поняття матерії з фізичним, тобто з конкретною природничо-наук. картиною світу. У IV розділі В. І. Ленін викрив наук. неспроможність різних напрямів махізму, розкрив його зв'язки з ін. ідеалістич. течіями, з фідеїзмом. У розділі присвячено філософ. аналізові новітньої революції у природознавстві, критиці «фізичного» ідеалізму. В боротьбі проти махізму В. І. Ленін висунув і розвинув теорію відображення, яка становить основу марксистської теорії пізнання. За цією теорією мозок людини, будучи найвищим продуктом природи, здатний відображати її в логічних формах, поняттях. Відчуття, як вказував В. І. Ленін, дають нам вірні зображення речей. В. І. Ленін глибоко розкрив діалектичну природу пізнання як складного, суперечливого істор. процесу, взаємовідношення суб'єктивного і об'єктивного, відносного і абсолютного, в ході якого досягається істина.

В. І. Ленін всебічно розвинув марксистське вчення про об'єктивну, абсолютну й відносну істини, показав, що критерієм істинності пізнання є суспільно-істор. практика. Великим вкладом у гносеологію є розробка В. І. Леніна питання про вирішальну роль суспільної практики в процесі пізнання, про єдність теорії та практики. В праці В. І. Леніна розробка питань діалектич. матеріалізму, критика махізму нерозривно пов'язані з аналізом філософ., особливо гносеологіч., питань природознавства, гол. чин. фізики, що виникли в зв'язку з революцією в природознавстві на рубежі 19 і 20 ст. «Ленін — перший мислитель віку, який в досягненнях сучасного йому природознавства побачив початок грандіозної наукової революції, зумів розкрити і по-філософському узагальнити революційний зміст фундаментальних відкриттів великих дослідників природи. Він дав блискуче філософське тлумачення нових наукових даних у період крутої „ломки принципів“ у провідних галузях природознавства» (До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС. К., 1970, с. 13). Узагальнюючи досягнення природознавства, В. І. Ленін розвинув далі діалектико-матеріалістич-

тичне вчення про матерію та форми її існування. Висловлена ним думка про невичерпність матерії стала загальним принципом природничо-наукового пізнання.

Сучас. розвиток науки, зростання її соціальної ролі доводить правоту думки В. І. Леніна про те, що «ідучи шляхом Марксової теорії, ми будемо наближатися до об'єктивної істини все більше й більше (ніколи не вичерпуючи її); ідучи ж усяким іншим шляхом, ми не можемо прийти ні до чого, крім плутанини й брехні» (Твори, т. 14, с. 125). VI розділ книги присвячено проблемам *історичного матеріалізму*. В. І. Ленін викрав спроби рос. ревізіоністів з'єднати перевернуті елементи матеріалістич. розуміння історії з відвертими махізмом. В. І. Ленін піддав нищівній критиці висунуту Богдановим ідеалістич. концепцію тотожності суспільного буття й суспільної свідомості, спробу біол. та енергетич. тлумачення суспільних явищ. В. І. Ленін показав наук. неспроможність висунутого махістом Суворовим закону «економії сил», якому нібито підпорядковується суспільний розвиток. В. І. Ленін показав, що однією з причин неспроможності соціології емпірокритиків є відсутність цілісного світогляду, ігнорування й перевертання ними діалектич. та істор. матеріалізму, заперечення ними клас. боротьби й страх перед наук. аналізом суперечностей суспільного життя, рушійних сил суспільного прогресу.

Ленінська критика махізму не втратила своєї актуальності і в сучас. ідеологіч. боротьбі, у викритті різних спроб біологізації суспільного розвитку, «нових» концепцій «філософії історії». В. І. Ленін відстояв і розвинув далі марксистське вчення про об'єктивний характер законів суспільного розвитку й можливість пізнання й застосування цих законів у революц. діяльності робітн. класу. Велику увагу В. І. Ленін приділив розкриттю цілісності марксистської філософії, органічній єдності діалектич. та істор. матеріалізму. В. І. Ленін всебічно обґрунтував принцип партійності філософії, показав, що боротьба осн. філософ. напрямів — матеріалізму та ідеалізму — є відображення боротьби певних суспільних класів і груп. Принцип партійності є методологіч. основою марксистської істор. науки. В. І. Ленін вказував, що матеріалізм включає в себе партійність, зобов'язуючи при оцінці істор. подій прямо й відверто ставати на точку зору певної суспільної групи. Бурж. партійності, яка суперечить наук. пізнанню, В. І. Ленін протиставляв пролетарську, комуністичну партійність, яка забезпечує справжню науковість, оскільки інтереси робітн. класу збігаються з об'єктивним ходом історії. Твір «М. і е.» являє собою зразок марксистської партійності, він є могутньою зброєю комуністич. й робітн. партій в боротьбі проти реакц. бурж. ідеології, за торжество ідей комунізму.

Книга В. І. Леніна зразу ж після виходу в світ широко розповсюдилася в Росії, у т. ч. й на Україні. Вона відіграла велику роль у зміцненні теоретич. осн. більшовицьких орг-цій на Україні, у боротьбі проти бурж. націоналізму, за перемогу ідеології пролетарського інтернаціоналізму у визвольному русі укр. народу. Вона допомогла більшовицьким орг-ціям України розгромити емпірокритицизм, представники якого кадетствуючі інтелігенти Кудрявцев, Блонський, Гіляров, Леонтович та ін. 1907—09 вели запеклу боротьбу проти марксизму. Вже через місяць після опублікування книги В. І. Леніна в газ. «Одесское обозрение» було надруковано статтю В. В. Вороб'яського, в якій відзначалося велике теоретич. й практичне значення «М. і е.». Влітку 1910 в Ка-

теринославі вийшла книга більшовика В. Ф. Горіна-Галкіна, в якій він під впливом праці В. І. Леніна викривав махістів. Більшовики України, озброєні теоретич. положеннями В. І. Леніна, дали гідну відсіч організаторам походу проти марксизму на Україні — укр. бурж. націоналістам Грушевському, Донцову, Поршуту та ін., що намагалися розколоти єдиний фронт рос. і укр. пролетарів. Праця В. І. Леніна й тепер є могутньою зброєю в руках робітн. класу в боротьбі проти ревізіонізму та догматизму, за чистоту марксистсько-ленінської теорії. Як відзначав Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев, «сила і глибина ленінської теоретичної думки, її загальнозначимість для світового революційного руху пояснюються тим, що думка ця формувалася на міцній базі діалектичного та історичного матеріалізму і сама завжди служила його творчому розвитку» (Справа Леніна живе і перемагає. Доповідь на спільному учасному засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР 21 квітня 1970 року, присвяченому сторіччю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. К., 1970, с. 8).

Видання: Ленін В. І. Матеріалізм і емпірокритицизм. Твори. Вид. 4, т. 14.

Лит.: Великое произведение воинствующего материализма. О книге В. И. Ленина «Материализм и эмпириокритицизм». М., 1959; Геніальний філософський твір В. І. Леніна. К., 1959. М. В. Попов (Київ).

МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНА БАЗА КОМУНІЗМУ — високорозвинуті і планомірно організовані продуктивні сили суспільства, які передбачають цілковиту заміну ручної праці машинною в усіх галузях народного господарства, забезпечують повний достаток матеріальних і духовних благ та здійснення принципу «від кожного по здібностям, кожному — по потребах». Завдання створення М.-т. б. к. вперше поставлене історією перед трудящими СРСР. Воно є гол. соціально-економіч. завданням КПРС і рад. народу. Побудова М.-т. б. к., як підкреслюється в Програмі КПРС, означає цілковиту *електрифікацію* країни і вдосконалення на цій основі техніки, технології й організації суспільного виробн. в усіх галузях нар. г-ва; комплексну механізацію виробничих процесів, все повнішу їх автоматизацію; широке застосування хімії в нар. г-ві; всемірний розвиток нових, економічно ефективних галузей виробн., нових видів енергії і матеріалів; всебічне і раціональне використання природних, матеріальних і трудових ресурсів; органічне з'єднання науки з виробн. і швидкі темпи наук.-тех. прогресу; високий культ.-тех. рівень трудящих; значну перевагу над найбільш розвинутими капіталістич. країнами щодо продуктивності праці, що становить найважливішу умову перемоги комуністич. ладу. М.-т. б. к. закономірно виростає з матеріально-тех. бази соціалізму внаслідок всебічного розвитку і вдосконалення її. Матеріально-тех. база соціалізму і комунізму — різні ступені зрілості продуктивних сил комуністич. формації, дві осн. стадії її розвитку: матеріально-тех. база соціалізму — перша, або нижча, стадія, М.-т. б. к. — друга, або вища, стадія. Між ними в межах єдиної комуністич. суспільно-економіч. формації існують як кількісні, так і якісні відмінності. Матеріально-тех. база соціалізму є немінучим і закономірним етапом розвитку продуктивних сил при переході від капіталізму до комунізму.

Вона створюється на основі продуктивних сил бурж. суспільства. Матеріально-тех. база соціалізму докорінно відрізняється від матеріально-тех. бази капіталізму. Якщо матеріально-тех. база капіталізму виникає внаслідок стихійного

розвитку продуктивних сил, пов'язана з приватною власністю на засоби виробн. та нещадною експлуатацією трудящих мас, то матеріально-тех. база соціалізму є результатом планомирного, свідомого розвитку продуктивних сил, пов'язана з пануванням суспільної власності на засоби виробн. і цілком підпорядкована якнайповнішому задоволенню потреб трудящих і всебічному розвитку їхніх здібностей. Вона створюється внаслідок перемоги пролет. революції шляхом соціалістич. *індустриалізації і колективізації сільського господарства* та його тех. переозброєння, а також у ході *культурної революції*. Завдяки перевагам планової системи нар. г-ва, ліквідації *безробіття* і економіч. криз соціалізм забезпечив в СРСР значно вищі, порівняно з капіталізмом, темпи розвитку суспільного виробн., ефективніше й раціональніше використання своєї матеріально-тех. бази. Кожна п'ятирічка (див. статті про п'ятирічні плани) була великою перемогою рад. народу, новим щаблем на шляху будівництва М.-т. б. к. «Радянський народ, гідно завершивши восьму п'ятирічку, зробив новий великий крок вперед у створенні матеріально-технічної бази комунізму, в зміцненні могутності країни і підвищенні добробуту народу» (Б р е ж н е в Л. І. Звітна доповідь ЦК КПРС XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 35). Побудова М.-т. б. к. не є простим кількісним нагромадженням засобів праці і виробничого досвіду. Вона супроводиться глибокими якісними змінами речових і особистих факторів виробн. Якісне удосконалення всіх елементів бази соціалізму в процесі поступового переростання його в комунізм забезпечується на основі сучасної *науково-технічної революції*, що все більше розгортається й охоплює одну за одною всі сфери матеріального виробн. і суспільного життя. Наук.-тех. прогрес став могутнім важелем розвитку продуктивних сил соціалістич. суспільства, створення М.-т. б. к. За рахунок впровадження у виробн. досягнень науки й техніки все більше забезпечується реальний приріст продуктивності праці. КПРС розглядає прискорення наук.-тех. прогресу як гол. ланку у розв'язанні великого комплексу завдань по створенню М.-т. б. к. Здійснюючи керівництво наук.-тех. прогресом, КПРС визначає осн. напрями розвитку науки й техніки, забезпечує прогнозування і планування фундаментальних та прикладних досліджень, безпосередньо розробляє програму розвитку найважливіших галузей науки й техніки, від яких залежать темпи наук.-тех. прогресу в цілому. Партія проводить велику роботу по нарощуванню і зміцненню наук.-тех. потенціалу. Соціалістич. темп виробн. стає постійною сферою матеріалізації наук. ідей, а наука — безпосередньо продуктивною силою суспільства. Наука не є якимось відособленим компонентом продуктивних сил, вона безпосередньо впливає на всі складові елементи М.-т. б. к. Тому осн. напрями створення цієї бази повністю збігаються з магістральними напрямками наук.-тех. прогресу, серед яких найважливіше місце належить електрифікації, мінімізації, автоматизації виробництва. Побудова М.-т. б. к. передбачає даліше зростання і якісне вдосконалення всіх елементів виробничого процесу, засобів і предметів праці, зміну характеру праці, значне підвищення культ.-тех. рівня трудящих, розквіт їхніх здібностей і талантів, гармонійний і всебічний розвиток людини. М.-т. б. к. вимагає нового, могутнього піднесення всіх галузей нар. г-ва, удосконалення управління економіч., соціальними і духовними процесами, що відбуваються в житті рад. суспільства. Провідна роль у створенні М.-т. б. к. належить пром-сті, особли-

во тим її галузям, які забезпечують матеріальну основу великої індустрії, зокрема виробництву палива, металу, електроенергетиці, машинобудуванню, хім. пром-сті, радіоелектроніці, від яких залежать темпи і масштаби наук.-тех. прогресу в нар. г-ві, тех. переозброєння всіх ланок виробн., автоматизація технологіч. процесів і процесів управління на основі широкого застосування матем. методів і електронно-обчислювальної техніки. «КПРС і далі буде безустанно дбати про зростання важкої промисловості і її технічний прогрес» (Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968, с. 59). Курс партії на всебічний розвиток важкої пром-сті знайшов даліше підтвердження й обґрунтування в рішеннях XXIV з'їзду КПРС.

Разом з тим створення М.-т. б. к. передбачає прискорений розвиток галузей пром-сті, що виробляють предмети споживання, зближення темпів зростання виробництва засобів виробництва і виробництва предметів споживання. Директиви XXIV з'їзду КПРС намітили в дев'ятому п'ятиріччі необхідні зміни структури промислового виробн. з тим, щоб забезпечити вищі темпи розвитку виробництва предметів споживання і галузей, які сприяють прискоренню тех. прогресу. Важливим елементом побудови М.-т. б. к. є створення, поряд з могутньою пром-стю, всебічно розвинутого і високопродуктивного с. г. Індустріалізація с.-г. виробн., даліше тех. оснащення та інтенсифікація всіх його галузей наблизять темпів с. г. до рівня пром-сті, забезпечать достаток продуктів споживання для задоволення потреб населення і сировини для пром-сті та перехід колг. села до комунізму. Курс партії на інтенсифікацію с.-г. виробн. на базі його всебічної індустріалізації забезпечує стабільне піднесення всіх його галузей. Створення М.-т. б. к. передбачає прискорений розвиток транспортної системи, найпрогресивніших її видів, особливо трубопровідного, повітряного транспорту тощо, створення принципово нових транспортних засобів, автоматизацію всіх транспортних процесів і на цій основі — повне забезпечення обміну результатами діяльності між усіма елементами матеріально-тех. бази рад. суспільства. Одну з найважливіших складових частин М.-т. б. к. становить будівництво. Осн. напрямом розвитку будівництва є індустріалізація всіх його стадій, прискорення і поліпшення якості буд. робіт, всемірне підвищення ефективності капітальних вкладень. Широке застосування хімії, комплексна механізація і автоматизація буд.-монтажних робіт революціонізують будівництво, підносять його на якісно новий тех. рівень, забезпечують ефективнішу участь у розвитку продуктивних сил. Важливим фактором побудови М.-т. б. к. є раціональне розміщення продуктивних сил з урахуванням тривалої перспективи, всебічний і ефективний розвиток кожного району, врахування його конкретних природно-кліматичних і виробничо-економіч. умов. Із створенням М.-т. б. к. органічно пов'язане успішне розв'язання таких важливих соціально-економіч. завдань, як подолання істотних відмінностей між містом і селом, між розумовою і фізичною працею, перехід до єдиної комуністич. власності, формування безкласового суспільства, утвердження комуністич. суспільних відносин. Таким чином, М.-т. б. к. означає гігантський, небачений досі в історії людства рівень розвитку продуктивних сил, речових і особистих факторів виробн. У своїй практичній діяльності по створенню М.-т. б. к. рад. народ спирається на пізнання і свідоме використання економіч. законів, на основі яких розвиваються виробничі відносини в період пере-

ростання соціалізму в комунізм. У сучас. умовах все більшу роль у прискоренні розвитку продуктивних сил відіграє удосконалення управління. У процесі створення М.-т. б. к. досягають повного розвитку продуктивні сили кожної рад. союзнаї республіки, відбувається ще тісніше об'єднання народів СРСР. Кожна з республік вносить свій вагомий вклад у побудову М.-т. б. к. Важливе місце у створенні М.-т. б. к. в СРСР посідає Рад. Україна (див. *Промисловість на Україні, Будівництво на Україні, Транспорт на Україні, Сільське господарство на Україні*).

«Дев'ять п'ятиріччя, — зазначено в Резолюції XXIV з'їзду КПРС на Звітну доповідь ЦК КПРС, — має стати важливим етапом у боротьбі партії і народу за дальше просування радянського суспільства по шляху до комунізму, в будівництві його матеріально-технічної бази, зміцненні економічної і оборонної могутності країни» (Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 222).

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф., Твори: т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф., Маніфест Комуністичної партії; т. 23. Маркс К. Капітал, т. 1; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 27. Чергові завдання Радянської влади; т. 33. Краше менше, та краше; Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970; Брежнев Л. І. Справа Леніна живе і перемагає. К., 1970; Економічне закономірності переходу от социализма к коммунизму. М., 1962; Україна в період розгорнутого будівництва комунізму. Створення матеріально-технічної бази комунізму. К., 1967; Развитие В. И. Ленинским экономической теории социализма и коммунизма. М., 1969; Социализм — первая фаза коммунистического способа производства. М., 1970; Черненко М., Швець І. Економічні закономірності створення матеріально-технічної бази комунізму. К., 1970; Снежко І. Т. Создание материально-технической базы коммунизма в СССР. К., 1967.

С. І. Дорогунцов (Київ).

МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНА БАЗА СУСПІЛЬСТВА — сукупність речових елементів продуктивних сил, притаманних кожній даній суспільно-економічній формації. Крім цього поширеного в л-рі визначення, деякі вчені висловлюють і ін. думку, згідно з якою М.-т. б. с. — це продуктивні сили, що за рівнем свого розвитку відповідають внутр. природі даного суспільства. М.-т. б. с. завжди виступає в цілком конкретній суспільній формі, у зв'язку з певними виробничими відносинами, які відповідають даному ступеневі розвитку людського суспільства (див. *Продуктивні сили і виробничі відносини*). Кожній *суспільно-економічній формації* властива своя матеріально-тех. база. Новий спосіб виробн. виникає, розвивається й утверджується спершу на тій базі, яка склалася в надрах старого суспільства. Так було, напр., при переході від феодалізму до капіталізму. Спочатку капіталістич. лад ґрунтувався на тій базі, яка лишилася йому в спадщину від феодалізму, — на мануфактурній техніці й ручній праці. Тільки з появою великого машинного виробн., за вразом К. Маркса, капіталізм дістав адекватну йому тех. базу. Лише через 20 років після Великої Жовтн. соціалістич. революції в Рад. Союзі було створено матеріально-тех. базу соціалізму. М.-т. б. с. становить основу способу виробн. і його економіч. структури. Ця база відіграє вирішальну роль у суспільному поступі. Розвиток М.-т. б. с. веде до зміни всього його економіч. ладу. К. Маркс писав: «Здобуваючи нові продуктивні сили, люди змінюють свій спосіб виробництва, а з зміною способу виробництва, способу забезпечення свого життя, — вони змінюють всі свої суспільні відносини. Ручний млин

дає вам суспільство з сюзереном на чолі, паровий млин — суспільство з промисловим капіталістом» (Маркс К. і Енгельс Ф., Твори, т. 4, с. 130). Найрухомішим і найдинамічнішим елементом бази суспільства є засоби виробн., насамперед засоби праці. Будь-які зміни в М.-т. б. с. починаються завжди з удосконалення засобів праці, а потім охоплюють усі її складові частини. «Економічні опохпи, — зазначає К. Маркс, — різняться не тим, що виробляється, а тим, як виробляється, якими засобами праці. Засоби праці не тільки мірило розвитку людської робочої сили, але й показник тих суспільних відносин, при яких відбувається праця» (Маркс К. і Енгельс Ф., Твори, т. 23, с. 177).

Економіч. структура суспільства, що виступає як форма існування матеріально-тех. бази, в свою чергу, активно впливає на динаміку останньої. Панівні суспільні відносини можуть сприяти розвитку й бути гол. рушієм удосконалення матеріально-тех. бази. Така, напр., об'єктивна роль економіч. базису при соціалізмі. І, навпаки, економіч. відносини можуть перетворитися на гальмо, перешкоду на шляху дальшого розвитку М.-т. б. с. Подібну роль відіграє державно-монополістич. економіч. базис сучас. капіталізму. З точки зору натурально-речового складу розрізняють функціональну й галузеву структури М.-т. б. с. За функціональною структурою вона складається із засобів праці, предметів праці й робочої сили. За галузеву структурою включає такі осн. ланки г-ва, як пром-сть, с. г., транспорт, будівництво тощо. Кількість і роль окремих елементів у складі М.-т. б. с. залежать від ступеня розвитку продуктивних сил, розвинутості суспільного поділу праці. Цим вищі продуктивні сили, тим ширше коло засобів і предметів праці, тим вони складніші й якісніші, тим швидше зростає загальноосв. рівень, ділова кваліфікація та виробничий досвід трудящих — безпосередніх учасників виробн. Прогрес суспільного поділу праці супроводиться відмежуванням усе нових галузей людської діяльності. Так, уже на досить високій стадії розвитку первісної общини відбувся перший суспільний поділ праці — скотарські племена виділилися з усієї маси племен. З'явилися дві паралельні галузі матеріального виробн. — землеробство й скотарство. Це дало поштовх дальшому розвитку продуктивних сил і зростанню продуктивності праці. Кожне велике наук.-тех. відкриття вносило в М.-т. б. с. величезні, справді революц. перетворення. Пром. переворот останньої третини 18—19 ст. привів до появи великого машинного виробн., знаменував новий ступінь в оволодінні людиною силами природи. Але, як і всякий прогрес в антагоністич. суспільстві, він означав разом з тим і дальше посилення експлуатації трудящих. У соціалістич. суспільстві матеріально-тех. база — це високорозвинуте й планомірно організоване індустріальне виробн. в усіх галузях нар. г-ва, основане на новітніх науково-тех. досягненнях і праці висококваліфікованих працівників, вільних від експлуатації. *Науково-технічна революція*, що набуває все більшого розмаху, по суті забезпечує створення всіх необхідних елементів *матеріально-технічної бази комунізму*. В умовах сучас. науково-тех. революції дедалі більше наука перетворюється в безпосередню продуктивну силу суспільства. Застосування науково-тех. винаходів і розробок у матеріальному виробн. становить новий важливий елемент М.-т. б. с. Темпи розвитку її тепер безпосередньо залежать від темпів наук. досліджень і впровадження результатів їх у виробн. Суть відмінностей в матеріально-тех. базі різних

епох розвитку людства полягає насамперед в економіч. відносинах, які вона виражає і в межах яких розвивається. Так, якщо за соціалізму це відносини суспільної власності, товариського співробітництва й взаємодопомоги вільних від експлуатації трудящих, то в бурж. суспільстві це відносини капіталістич. власності, найманної праці та експлуатації людини людиною, відносини панування й гноблення. Відмінності у матеріально-тех. базі в різних суспільно-економіч. формаціях виявляються у рівні розвитку засобів праці, у характері праці та її продуктивності, ступені технологічного застосування науки тощо. Лише сукупність усіх цих ознак дає об'єктивні критерії розмежування матеріально-тех. бази одного суспільного ладу від іншого.

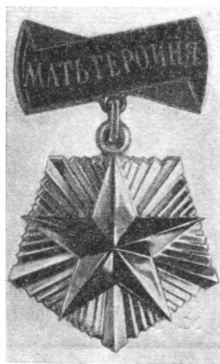
Ідеться про найзагальніші характерні риси, якими може відрізнитися матеріально-тех. база різних суспільств з погляду її натурально-речового складу, оскільки між ними немає точно визначених меж. Кожна наступна суспільно-економічна формація прискорювала розвиток продуктивних сил, створення матеріально-тех. бази. «Буржуазія, — говориться в «Маніфесті Комуністичної партії», — менше ніж за сто років свого класового панування створила більш численні і більш грандіозні продуктивні сили, ніж усі минулі покоління, разом узяті» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 414). Перехід від капіталізму до соціалізму значно прискорив темпи розвитку суспільного виробн. За роки Рад. влади середньорічний приріст пром. продукції в СРСР становив 9,9% проти 2—4% за цей самий час у США, Англії, Франції й Зх. Німеччині. Повністю підтвердилось ленінське передбачення, що соціалізм таїть у собі гігантські сили і що людство перейшло тепер до нової стадії розвитку, яка несе надзвичайно блискучі можливості (див. Твори, т. 33, с. 440).

Літ. див. до ст. *Матеріально-технічна база комунізму*. С. І. Дорожников (Київ).

«МАТЕРІАЛИ І ВИСЛІДЖЕННЯ ПО АРХЕОЛОГІЇ ССРСР» — неперіодичне видання Ін-ту археології АН СРСР. За 1940—70 вийшли т. 1—179 (з пропусками), що становлять в основному монографії та тематичні збірники статей, в яких узагальнено матеріали багаторічних польових досліджень. Старод. історії УРСР стосуються томи 2, 40, 71, 79, 81, 102, 126 (кам'яна доба), 10, 38, 84, 96 (трипільська культура), 102, 132, 148 (доба міді-бронзи), 36, 53, 64, 113, 115, 139, 150 (скіфо-сарматський час), 4, 16, 19, 25, 33, 50, 56, 69, 83, 85, 103, 146 (античність), 6, 70, 74, 82, 104, 108, 152, 160, 179 (ранні слов'яни), 11, 31, 51, 52, 77, 140 (Київська Русь), 17, 34, 63, 168 (середньовічний Крим) та ін.

С. В. Максимов (Київ).
«МАТЕРІАЛИ ПО АРХЕОЛОГІЇ РОС-СИЇ» — неперіодичне видання *Археологічної комісії* в Петербурзі. З 1866 по 1918 вийшло 37 томів, в яких опубліковано матеріали про дослідження пам'яток первісної, скіфо-сарматської, античної та слов'яно-руської археології, розташованих на тер., гол. чин., Європ. частини країни та Середньої Азії й Сибіру. Найбільший інтерес становлять: в. 1—2 (Старожитності Геродотової Скіфії. СПб, 1866—73), в. 9, 17 (Латишев В. В. Грецькі і латинські написи, знайдені в Південній Росії в 1889—1894 роках. СПб, 1892—95) та ін. Видання є цінним джерелом для вивчення стародавньої історії народів СРСР, зокрема стародавньої історії УРСР.

С. В. Максимов (Київ).
«МАТИ-ГЕРОІНЯ» — в Рад. Союзі почесне звання і орден, встановлені Президією Верховної Ради СРСР 8.VII 1944 для відзнаки матерів,

що народили й виховали 10 дітей. Почесне звання «М.-г.» присвоює Президія Верховної Ради СРСР за поданням виконкому районної або міської Ради депутатів трудящих, коли десята дитина досягне одного року і якщо всі старші діти цієї матері живі (враховуються також діти, що загинули чи пропали безвісти в боях за Рад. Батьківщину). Матері, якій присвоєно це звання, вручають орден «М.-г.» і грамоту Президії Верховної Ради СРСР. За станом на 1.I 1970 орденом «М.-г.» по УРСР нагороджено 12 151 жінку.

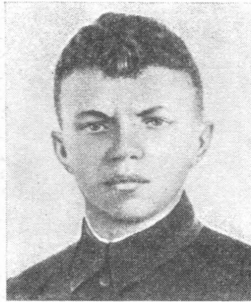
МАТЛАХОВ Юрій Павлович (1878 — 17.III 1904) — соціал-демократ, робітник. Н. в с. Поченах (тепер Дмитрівського р-ну Кур. обл.) в сім'ї робітника. Працював токарем у Катеринославі. Брав участь у роботі місцевої орг-ції РСДРП. В 1900 М. було заарештовано і після 13-місячного ув'язнення вислано під нагляд поліції до м. Середини-Буди (тепер Сум. обл.). Там він, працюючи слюсарем на електростанції, продовжував вести революц. агітацію серед робітників. У 1901 М. вислано до Полтави, звідки він нелегально вихав до Одеси, був учасником роботи «Південно-революційної групи соціал-демократів». У лютому М. знову заарештували і заслали на 6 років до Якутії. Під час заворушення політ. в'язнів його вбила тюремна охорона.

МАТРИЛОКАЛЬНИЙ ШЛЮБ (від лат. mater — мати і locus — місце) — поширений за *матріархату* звичай, за яким чоловік переходив жити до родової громади дружини. В класовому суспільстві пережитки М. ш. мають місце у весільних обрядах окремих народів. В дореволюц. Україні частковим виявом М. ш. були прийоми, коли чоловік (приймак) переходив жити в сім'ю дружини.

МАТРІАРХАТ (від лат. mater — мати та грец. αρχή — влада) — ранній період у розвитку первіснообщинного ладу (від *палеоліту* до розвинутого *неоліту*). М. — час існування материнського роду. За раннього М. (палеоліт і ранній неоліт) осн. заняттям населення були збиральництво, мисливство й примітивне рибальство, причому збиральництвом займалися жінки, мисливством — чоловіки, а рибальством — ті й другі. Це було основою для рівноправного становища жінки й чоловіка в суспільстві. Розвинутий М. характеризувався переважним становищем жінки в суспільстві. Осн. галузями г-ва було мотичне землеробство, досить розвинуте рибальство або морське полювання, розведення свійських тварин. Осередком матріархального суспільства була материнська сім'я — велика група (200—300 чол.) близьких родичів по жіночій лінії. На чолі сім'ї стояла старша жінка. Ці сім'ї були госп. одиницями. З них складався материнський рід, який колективно володів родовою общинною землею. На чолі материнського роду була старша жінка старшої в роді сім'ї. В межах свого роду заборонялось одружуватись, тому рід був зв'язаний шлюбними відносинами з ін. родом (т. з. дуальна ескагамія). Згодом дуальна організація (зародок племені) переросла у фратеріальну (поділ племені на дві половини, що складалися кожна з кількох родів — фратрій, між якими були заборонені шлюбні відносини). Спочатку чоловік і жінка жили кож-

С. І. Маслов.

О. М. Матросов.

П. М. Матюшенко.

П. С. Махота.

ний у своєму роді (дислокальне поселення), зберігався груповий шлюб. Діти не знали свого батька. Кровна спорідненість йшла по лінії матерів, біля яких гурпувалися діти. З розвитком матриархального роду дислокальне поселення замінилося матрилокальним (див. *Матрилокальний шлюб*). У той час виник *парний шлюб*. Дальший розвиток продуктивних сил зумовив перехід до нової організації родового суспільства — *патріархату*. Оскільки М. був істор. стадією розвитку людства, його пережитки ще довго мали місце в багатьох европ. та ін. народів, зокрема в українців. Напр., на Закарпатті до рад. часів існували пережитки авункулату (ряд особливих відносин між дядьком і племінником по материнській лінії, зокрема важлива роль дядька в шлюбі племінника та ін.). Неспроможність бурж. теорій щодо М. (заперечення його універсальності та ін.) остаточно доведена марксистсько-ленінською наукою.

Лит.: Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. В кн.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21; Косвен М. О. Матриархат. История, проблемы. М.—Л., 1948; Семенич Ю. И. Как возникло человечество. М., 1966 [бібліогр. с. 525—566]. Г. Ю. Стельмах (Київ).

МАТРОНИНСЬКЕ ГОРОДИЩЕ, Мотро́ни́нське горо́дище — городище 6—5 ст. до н. е. в Мотронинському лісі поблизу с. Мельників Чигиринського р-ну Черк. обл. Досліджував городище 1898 В. В. Хвойко. При розкопках виявлено земляний вал із залишками згорілих дерев'яних фортечних споруд і глибокий рів. Знайдено уламки ліпного посуду, скупчення шматків випаленої обмазки від будівель, відкрито глиняний жертвник. М. г. належало осілому населенню, яке займалося землеробством і скотарством. Населення мало зв'язки з античними містами Пн. Причорномор'я. Поблизу городища є великі кургани.

Лит.: Ханенко Б. И., Хвойко В. В. Раскопки в Чигиринском уезде Киевской губернии, вблизи Мотроненского монастыря. В кн.: Археологическая летопись Южной России, т. 1. К., 1899.

Г. Т. Ковпаненко (Київ).

МАТРОСОВ Олександр Матвійович (1924—23.II 1943) — рад. військослужбовець, гвардії рядовий, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член ВЛКСМ з 1942. Н. у м. Катеринославі (тепер Дніпропетровськ). Втративши в ранньому дитинстві батьків, виховувався в дит. будинку в Ульянов. обл. і в трудовій дит. колонії в Уфі. У вересні 1942 призваний до армії і направлений курсантом в Краснохолмське піхотне училище. В листопаді 1942 добровільно пішов на фронт і був зарахований рядовим у 254-й гвард. стріл. полк 56-ї гвард. стріл. дивізії Калінін. фронту. 23.II 1943 в бою за с. Чернушки (райони

с-ща м. т. Локні Пск. обл.) М. прорвався до ворожого укріплення і закритий своїм тілом амбразуру дзота, чим забезпечив успіх наступаючому підрозділові. 8.IX 1943 ім'я М. було присвоєно 254-у полкові з занесенням прізвища героя навічно в списки 1-ї роти полку.

Лит.: Жу р б а П. Герой Советского Союза Александр Матросов. М., 1949; Ш к а д а р е в и ч И. И. Бесмертный подвиг Александра Матросова. М., 1968. **МАТЮШЕНКО** Панас (Опанас) Миколайович (14.V 1879—2.XI 1907) — один з керівників повстання на броненосці «Потьомкін». Н. в с. Дергачах (тепер районний центр Харків. обл.) в сім'ї дрібного кустаря-шевця. Працював робітником у Харків. паровозному депо, потім — в Одес. порту. З 1900 служив на Чорномор. флоті. На броненосці «Потьомкін» зблизився з соціал-демократами і вів революц. пропаганду серед матросів. 14 (27).VI 1905 під час заворушення матросів з приводу недоброякісної їжі і вбивства офіцером керівника с.-д. орг-ції броненосця Г. М. Вакуленчука М. закликав команду до збройного повстання. Очолив судову комісію для керівництва броненосцем. Після поразки повстання жив у Румунії, потім переїхав до Швейцарії. В 1907 нелегально повернувся до Росії. В Николаєві М. заарештовано і за вироком військ.-мор. суду повішено в Севастополі. У Дергачах є будинок-музей М., встановлено йому пам'ятник.

Лит.: Лось Ф. Е. Герои броненосца «Потемкин» Г. Вакуленчук и О. Матюшенко. К., 1962; За д н е - п р о в с к и й Н., С о к о л о в Н. Афанасий Матюшенко. Х., 1968.

МАУТГАУЗЕН (Mauthausen) — нім.-фашист. концтабір, що існував 1938—45 за 4 км від м. Маутгаузена (Австрія). Мав 45 філій. Одночасно у М. і його філій було ув'язнено бл. 100 тис. чол. У М. за час його існування закатовано 122 тис. чол., у т. ч. понад 32 тис. рад. громадян. У М. діяла створена комуністами підпільна антифашист. орг-ція. На чолі її стояв інтернац. табірний к-т, до складу якого входили О. Работе (Франція), Далем (Німеччина), Гофман (Чехословаччина), А. І. Пирогов, В. І. Сахаров (СРСР), Ж. Пейета (Італія), М. Рацола (Іспанія). Активними учасниками підпілля були рад. військовополонені, в т. ч. українці І. І. Дорошенко, О. Т. Вдовенко, Я. П. Непійвода, В. Р. Бунелик, М. Я. Шинкаренко, В. К. Ковтуненко та ін. Антифашист. підпілля підтримувало у в'язнів дух боротьби й солідарності, готувало кадри і зброю до повстання. З.II 1945 в ізольованому від табору блоці № 20 відбунуло повстання, яке очолили рад. військовополонені майор Леонов і полковник Макаров. Бл. 700 в'язнів втекло з табору, проте нім.-фашист. кати піймали і стратили май-

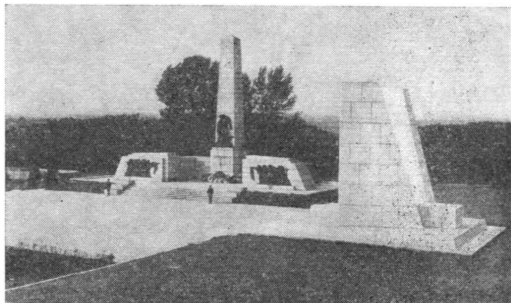
же всіх втікачів. 5—7.V 1945 в М. відбулося заг. повстання (його очолив майор А. І. Пирогов), внаслідок якого табір і м. Маутгаузен було визволено від нім.-фашист. військ. Після війни на місці М. створено меморіальний музей. У М. встановлено пам'ятники в'язням — жертвам фашизму та пам'ятник Д. М. Карбишеву, закатованому тут в лютому 1945.

Лит.: СС в действии. Документи о преступлениях СС. М., 1969; Смирнов С. С. Герои блока смерти. М., 1963; Сахаров В. В. Застенки Маутгаузена. Симферополь, 1969. М. М. Лемещук (Київ).

МАХАЇВЩИНА — дрібнобурж., анархістська, ворожа марксизмові течія, яка пропагувала зневажливе ставлення до інтелігенції і особливо — до революційної, розпалювала ворожнечу між інтелігенцією і робітн. класом, прагнула відвернути робітників від теорії марксизму і революц. боротьби. Виникла в Росії в кін. 19 ст. Назву дістала за ім'ям її ідеолога польсь. соціал-демократа В. К. Махайського (1866—1927), який пізніше скотився до анархо-синдикалізму. Окремі групи махаївців були 1901—07 в Катеринославі, Одесі та ін. містах. М. не користувалася популярністю серед робітників. Комуністич. партія завжди вела рішучу боротьбу з М. Її окремими її проявами в роки соціалістич. будівництва.

МАХНО Нестор Іванович (1884—1934) — ватажок контрреволюц. анархістсько-куркульських банд на Україні 1918—21. Тричі укладав угоду про спільні дії з рад. командуванням і тричі зраджував. Після розгрому махновщини 1921 втік за кордон, де продовжував антирад. діяльність.

МАХНОВЩИНА — анархо-куркульський рух проти Рад. влади на Україні 1918—21, очолюваний Н. І. Махном. Виник улітку 1918 в Таврії та на Катеринославщині. Далі поширився на значній частині України. До березня 1919 М. була антипоміщицьким сел. повстанським рухом, спрямованим водночас проти нім. окупантів та білогвардійців. М. пізніше перетворилася на куркул. контрреволюцію. Центром М. було с. Гуляйполе (тепер місто, центр Гуляйпільського р-ну Запоріж. обл.). В кін. 1918 в загонах Махна було бл. 3 тис. чол. На поч. лютого 1919, коли рад. війська підійшли до району дій М., рад. командування в умовах гострої нестачі бойових сил визвало за можливе використати для боротьби проти денікінців загоны махновців чисельністю 6 тис. чол., які після переговорів було об'єднано в бригаду під командуванням Махна, що ввійшла до складу Задніпровської д-зії. В штабі і командному складі бригади переважали ватажки анархістів і лівих есерів. В Гуляйполі анархісти видавали газету «Набат», а також листівки, в яких вони вели антирадянську агітацію. Навесні 1919 ватажки М. відкрито виступили проти перетворення своїх загонів на регулярні частини Червоної Армії, проти призначення комісарів та утворення комуністич. осередків, проти організації комітетів бідноти, проти *продрозверстки*. Куркульство активно підтримувало М., сподіваючись з її допомогою уникнути здачі продовольчих лішків. Куркульсько-анархістська агітація супроводилася терором проти комуністів. Махно практично саботував накази рад. командування. В травні 1919, під час наступу денікінців, бригада Махна втекла з фронту. На поч. червня Реввійськрада Пд. фронту віддала наказ про арешт Махна. Але він з невеликим загonom найближчих прибічників утік на Херсонщину, де, збираючи навколо себе антирад. банди, громив місцеві Ради, нападав на частини Червоної Армії.

Пам'ятник радянським громадянам, закатованим у концтаборі Маутгаузен.

Влітку 1919, після загарбання України денікінцями, Махно почав проти них бойові операції. В кін. вересня — на поч. листопада махновці здійснили рейд по денікінських тилах. На той час т. з. «Революційно-повстанська армія України» Махна налічувала 50 тис. чол. Коли рад. війська визволили більшу частину України від денікінців, чимало махновців перейшло на бік Червоної Армії. В січні 1920 рад. командування запропонувало Махнові направити його частини на Зх. фронт проти військ панської Польщі. Махно відмовився виконати наказ і відновив боротьбу проти Рад. влади. Наприкінці вересня, коли врангелівці захопили Пн. Таврію, Махно погодився взяти участь у збройній боротьбі проти *врангелівщини*. Але після розгрому Врангеля він відновив ворожі дії проти Рад. влади. В грудні 1920 рад. війська розбили гол. сили М. в Криму, в районі Гуляйполя і Синельникового. Влітку 1921 М. було остаточно розгромлено. Махно в серпні 1921 втік у Румунію.

М. в своїй основі відбивала інтереси куркульської контрреволюції. Соціальна база її весь час зривувалася. Якщо на першому етапі, коли М. виступала проти білогвардійців та інтервентів, до неї прилучилася частина селян, то надалі її соціальною опорою стало лише куркульство. Керівне становище в М. посідала куркульсько-анархіст. верхівка. Вирішальну роль у відході селян від М. і в її остаточній поразці відіграла лєнінська зем. і нац. політика Комуністич. партії. Найдіяльнішу участь у розгромі М. взяли *комітети незаможних селян*, які стали опорою Рад. влади на селі.

Лит.: Лєнін В. І. Промова на Всеросійській нараді політосвіт губернських і повітових відділів народної освіти 3 листопада 1920 р. Твори. Вид. 4, т. 31; Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов, т. 1—3. К., 1967; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 2—3. К., 1968—70. М. А. Рубач (Київ).

МАХОТА Петро Семенович (н. 15.XII 1920) — пловатор виробн., Герой Соціалістич. Праці (1958). Член КПРС з 1943. Н. в с. Привільному (тепер Солоняського р-ну Дніпроп. обл.) в селянській сім'ї. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1946 працює сталеваром на Дніпроп. металургійному з-ді ім. Г. І. Петровського. М. одним з перших на з-ді став на шлях швидкісного сталеваріння. В 1960 бригада М., виступивши з почином виплавляти метал понад план для потреб с.-г. машинобудування, дала 1 тис. т надпланового металу. На XXI і XXII з'їздах КП України обирався членом ЦК. Депутат Верховної Ради УРСР 5 і 6-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, орденом Червоної Зірки та ін. нагородами. Автор

Г. О. Мачтет.

П. М. Машеров.

В. В. Маяковський.

стрічався з М. М. Коцюбинським, Л. Українкою. Літ. діяльність М. почав 1874. Значна частина творів М. написана на матеріалі історії, життя і побуту укр. народу (роман «І один у полі воїн», 1886, та ін.). М. — автор відомої революц. пісні «Останне прости» («Замучен тяжелою неволей», укр. перекл. — «В неволі скатований лото», 1876).
 Тв.: Избранное. М., 1958.
 Літ.: Гребенников М. П. Григорій Олександрович Мачтет. К., 1961.

брошури «Цех швидкісного сталеваріння» (М., 1955), «Дамо селу надплановий метал» (Дніпропетровськ, 1960).

Літ.: Ахматов С. В перших лавах. К., 1960.
МАЦА — 1) Побутова одиниця об'єму сипких тіл на Україні в 16—18 ст. Дорівнювала бл. 24 пудів (бл. 400 кг) збіжжя — жита чи пшениці. Становила 4 *корці*, 8 півмірок, 16 мацьків, 32 півмацькі. 2) Побутова одиниця об'єму рідких тіл на Україні в 16—18 ст. Дорівнювала 0,328 відра або бл. 4 л.

Літ.: Єрофєєв І. Ф. До питання про старі українські міри, вагу та грошовий облік. В кн.: Роботи з метрології, ч. 2. Х., 1927.

МАЦЕЇЗ МЕХОВА, Матвій з Мехова (Масієж Місхова; справжнє ім'я — М. Карп іго, 1457 — 8.IX 1523) — польсь. історик, географ і вчений-медик. Н. у Мехові поблизу Кракова (тепер ПНР). З 1485 — проф., 1501—19 — ректор Краків. ун-ту. Автор праць «Трактат про дві Сарматії» (Краків, 1517) та «Польська хроніка» (Краків, 1519). Праці М., особливо «Трактат», містять цінні відомості з історії, географії та етнографії Росії, України, Білорусії, Криму, Поволжя, Уралу. В 16 ст. «Трактат» був одним з гол. джерел вивчення Росії в Зх. Європі.
 Тв.: Трактат о двух Сарматиях. М. — Л., 1936.

МАЦЕЙОВСЬКИЙ (Масієжowski) Вацлав Олександр (1793 — 9.II 1883) — польсь. історик культури, права і літератури ліберально-бурж. напрямку. В 1818—31 — професор Варшав. ун-ту. Гол. істор. праці: «Історія слов'янського законодавства» (т. 1—4. Варшава, 1832—35), «Польща і Русь до першої половини 17 ст. з огляду звичаїв і прав» (т. 1—4. Варшава, 1842), «Первісна історія Польщі і Литви» (Варшава, 1846). У своїх творах на основі порівняльно-істор. методу проводив ідею єдності слов'ян. Досліджуєчи законодавство слов. народів, зокрема звичаєве право укр. і рос. народів, М. довів подібність його розвитку.

МАЧТЄТ Григорій Олександрович (15.IX 1852 — 27.VIII 1901) — революційний народник, російський письменник. Н. в місті Луцьку на Волині в сім'ї повітового судді. Вчився в Немирівській та Кам'янець-Подільській гімназіях, звідки був виключений за «неблагонадійність». У 1870—72 викладав рос. історію в пов. уч-щах Волинської губ. В 1872 емігрував до Америки для організації землеробських комун з селян-емігрантів із Зх. України. В 1874 повернувся до Росії, встановив зв'язки з народниками. В 1876 М. заарештовано і після півторарічного ув'язнення в Петропавловській фортеці заслано до Ахланг. губ., згодом — до Зх. Сибіру. В 1884, після повернення з заслання, жив на Кавказі, в Одесі, Житомирі. Зу-

МАЧУХІВСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ І МОГИЛЬНИК — археол. пам'ятки 6—5 ст. до н. е. біля с. Мачухів Полтавського р-ну Полт. обл. Досліджувалися 1923—25, 1929 і 1946. На поселенні розкопувалися *золяники*, де було знайдено уламки ліпного посуду (горщиків, коряків, кухликів, мисок), знаряддя праці (залізні ножі, кістяні проколки, глиняні прясельця), кістки свійських тварин. На могильнику з бл. 160 курганів розкопано 38. Поховання були в могильних ямах, часто з дерев'яним склепом, або на рівні ґрунту без ям. У похованнях знайдено глиняний посуд, аналогічний посудові в золяниках, зброю і кісткові вуздечки скіфського типу. Поселення і могильник належали ослімому землеробському населенню, яке жило в басейні Ворскли за скіфського часу.
 Літ.: Рудинський М. Я. Мачухська експедиція Інституту археології (1946 р.). В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 2. К., 1949.

МАШЕРОВ Петро Миронович (н. 13.II 1918) — діяч Комуністич. партії і Рад. держави, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1943. Н. в с. Ширках (тепер Сенненського р-ну Віт. обл.) в селянській сім'ї. В 1939 закінчив Вітебський пед. ін-т; працював учителем. З поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 — на підпільній роботі: очолював підпільну комсомольську орг-цію, був одним з керівників партизан. руху в Россонському р-ні Віт. обл.; 1942—43 — командир партизан. загону, комісар партизан. бригади; з листопада 1943 — перший секретар Вілейського підпільного обкому ЛКСМ Білорусії. З липня 1944 — перший секретар Молодечненського обкому комсомолу, з липня 1946 — секретар, з жовтня 1947 — перший секретар ЦК ЛКСМ Білорусії. З липня 1954 — другий секретар Мінського обкому КП Білорусії, з серпня 1955 — перший секретар Брестського обкому КП Білорусії. З квітня 1959 — секретар, з грудня 1962 — другий секретар ЦК КП Білорусії. З березня 1965 — перший секретар ЦК КП Білорусії. На XXII з'їзді КПРС обраний кандидатом у члени ЦК КПРС, на Жовтневому (1964) пленумі ЦК, XXIII і XXIV з'їздах КПРС — членом ЦК КПРС. З квітня 1966 — кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 3—5, 7 і 8-го скликань. З 1966 — член Президії Верховної Ради СРСР. Нагороджений чотирма орденами Леніна та іншими нагородами.

МАШІННО-ТРАКТОРНА СТАНЦІЯ ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА — перша в СРСР МТС, яка почала свою діяльність 1928 в Березівському р-ні на Одещині на базі тракторної колони зернорадгоспу ім. Т. Г. Шевченка. Перший договір з 26 сел. г-вами хут. ім. Л. Б. Красіна на тракторний обробіток їхніх зем. наділів площею 450 га

було укладено Радгоспоб'єднанням України (УРГО) 20.VII 1927. В 1927 до цього договору приєднались селяни з ін. хуторів. Почин УРГО був схвалений XV з'їздом ВКП (б) (1927). Посилаючись на приклад радгоспу ім. Т. Г. Шевченка, Липневий пленум ЦК ВКП (б) 1928 поставив завдання перетворити радгоспи на могутній засіб усуцільнення сел. землеробства. Робота створеної Шевченківської МТС була високо оцінена XVI конференцією ВКП (б) (квітень 1929). Рада Праці і Оборони СРСР в постанові від 5.VI 1929 визнала за необхідне негайно почати організацію в країні широкої мережі МТС. Досвід роботи МТС ім. Т. Г. Шевченка глибоко проаналізувала Українська економічна рада, яка в постанові від 16.IV 1929 визнала за потрібне дальшу організацію МТС. Парк тракторів та ін. с.-г. машин Шевченківської МТС весь час поповнювався. В 1927 в тракторному загоні було 10 тракторів, на поч. 1930 — 450 тракторів, 120 комбайнів та багато ін. техніки. ЦК ВКП (б) в постанові «Про роботу Шевченківської машинно-тракторної станції» від 11.VIII 1930 вказував, що МТС цілком виправдала роль могутньої підйоми соціалістич. перетворення і піднесення с. г. На цей час в зоні Шевченківської МТС у колгоспах було об'єднано 80% усіх сел. дворів. У цьому ж році МТС ім. Т. Г. Шевченка нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. На честь 20-річчя заснування 21.XI 1948 її нагороджено орденом Леніна. В 1958 МТС ім. Т. Г. Шевченка було реорганізовано в РТС.

І. Х. Ганжа (Київ).

МАШІННО-ТРАКТОРНІ СТАНЦІЇ (МТС) — держ. с.-г. підприємства, через які здійснювалось на договірних умовах виробничо-тех. й організаційне обслуговування колгоспів та проводилася політико-виховна робота серед селян. Виникли в період масової *колективізації сільського господарства*, коли пром-сть ще не могла забезпечити колгоспи с.-г. технікою, а самі колгоспи не мали достатніх коштів, щоб купувати сільськогосподарські машини й пальне, будувати ремонтні майстерні й утримувати в своїх штатах механізаторські кадри. Першу в країні МТС (*Машинно-тракторна станція імені Т. Г. Шевченка*) засновано 1928. Масове створення МТС розпочалося влітку 1929, коли Рада Праці і Оборони СРСР 5.VI 1929 прийняла постанову «Про організацію машинно-тракторних станцій». В 1932 на Україні працювало 592 МТС з 25,6 тис. тракторів (у 15-сильному обчисленні), 1940 — 1227 МТС з 77,3 тис. тракторів і 27,9 тис. комбайнів. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 МТС, незважаючи на зменшення парку машин, провели величезну роботу по забезпеченню Рад. країни продуктами харчування і сировиною. На Україні на кінець 1957 було 1367 МТС. В умовах завершення побудови соціалізму, в зв'язку з організаційним, госп. і матеріально-фін. зміцненням колгоспів відпала необхідність здійснювати виробничо-тех. обслуговування колгоспів через МТС. Зважаючи на це, Лютневий пленум ЦК КПРС 1958 прийняв постанову «Про дальший розвиток колгоспного ладу і реорганізацію машинно-тракторних станцій». 31.III 1958 Верховна Рада СРСР прийняла закон, за яким МТС було реорганізовано в *ремонтно-технічні станції (РТС)*, а с.-г. машини д-ва почала продавати безпосередньо колгоспам. МТС відіграли велику істор. роль в орг.-госп. зміцненні колгоспів, зміцненні союзу робітн. класу і трудящого селянства, вони були в руках д-ви важливим засобом виховання трудящих мас селянства в дусі колективізму, в дусі загальнонародних інтересів.

І. Х. Ганжа (Київ).

МАШІННО-ТРАКТОРНІ ТОВАРИСТВА в УРСР — добровільні об'єднання селян з метою спільного придбання та використання с.-г. машин і тракторів у своєму господарстві. Перші М.-т. створено 1925. Вони, як і ін. с.-г. об'єднання, мали сприяти масовому кооперуванню селян. У М.-т. т., що об'єднували різні соціальні верстви селян, точилася класова боротьба. Протягом певного часу (до 2-ї пол. 1928) до цих т-в поряд з бідняками й середняками входили й куркулі. Для оздоровлення і зміцнення М.-т. т. 1928 проведено переєстрацію їх, внаслідок якої на Україні ліквідовано 41% таких т-в (у них вилучали трактори, машини і передавали бідняцько-середняцьким М.-т. т.), з інших — виганяли куркулів. Бл. 10% М.-т. т. переведено на статус колгоспів. Рештою М.-т. т. припинили своє існування з часу завершення в основному колективізації (кінець 1932).

Р. І. Гричук (Київ).

МАШІВСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ КРІПАКІВ 1823 — виступ кріпаків на суконній мануфактурі графа С. Уварова в с. Машевому Новгород-Сіверського пов. Черніг. губ. (тепер Семенівського р-ну Черніг. обл.). В листопаді 1823 на мануфактурі було збільшено норми виробітку сукна на 50%. Виснажені голодуванням, 15—18-годинним робочим днем, кріпаки відмовились виконувати ці норми і звернулись через своїх уповноважених зі скаргою до черніг. губернатора. Губернатор під вартою відправив уповноважених у с. Машеве. В кінці грудня 1823 справу кріпаків розглянув земський суд, який визнавав вимоги селян безпідставними. Селяни рішуче відмовились виконувати збільшені норми. Викликані війська придушили заворушення, 18 учасників його було заарештовано.

Лит.: Гуржій І. О. Зародження робітничого класу України (Кінець XVIII — перша половина XIX ст.). К., 1958.

МАШКЕВИЧ (Maszkiewicz) Богуслав Казимир (р. н. невід. — бл. 1649) — польсь. мемуарист. Служив офіцером у надвірних військах Я. Вишневецького і лит. гетьмана Я. Радзівілла. Залишив щоденник, який вів 1643—49 (виданий у Лейпцигу 1840 в «Збірці письмових пам'яток про стародавню Польщу»). У щоденнику є відомості про визвольну війну укр. народу 1648—54, про феод. анархію в Польщі, побут польс. і укр. феодалів. Докладно описано фортецю *Кодак* і *Дніпрові пороги*. М., будучи виразником інтересів польс. шляхти, вороже ставився до визвольної війни укр. народу, але поданим ним істор. факти мають певний інтерес. Оригінал щоденника не зберігся. Рос. мовою записки М. опубліковано в «Мемуарах, що стосуються історії Південної Русі» (в. 2. К., 1896).

МАЯКОВСЬКИЙ Володимир Володимирович (19.VII 1893 — 14.IV 1930) — видатний рос. рад. поет. Н. в с. Багдаді (тепер с-ще м. т. Маяковський Груз. РСР) в сім'ї лісничого. Вчився у Кутаїській (1902—06) і Моск. (1906—08) гімназій, Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури (1911—14). В 1908 вступив у партію більшовиків, вів революц. пропагандистську роботу, був ув'язнений. На перших творах (зб. віршів «Я!», трагедії «Володимир Маяковський», обидва 1913), де звучать мотиви соціального протесту, позначилися й модерністичні впливи. Гуманістичні і революц. настрої, ненависть до капіталізму виражені у кращих творах 1915—17 («Хмарина в штанях», 1915; «Війна і світ», 1915—16; «Людина», 1916—17). Великий Жовтень відкрив новий етап у творчості М. Він створив сповнені високого революц. пафосу марші («Наш марш», «Лівий марш», обидва 1918), масову п'єсу («Містерія-

До ст. Мегалітичні споруди. Кромлех з кам'яною гробницею, виявлений поблизу села Кічкаса Запорізької області (тепер залите водами озера).

буф», 1918, 2-а ред. 1921), поему («150 000 000», 1919—20), підписи та малюнки до т. з. «Окон сатири РОСТА» (1919—22). М. писав про трудовий героїзм рад. людей, їхню любов до Батьківщини («Товаришеві Нетте — пароплаву і людині», 1926; «Вірш про радянський паспорт», 1930), виступав проти бурж. ідеології, міщанства і бюрократизму («Про погань», 1921; «Прозасидалися», 1922; сатирич. комедії «Клоп», 1928; «Баня», 1929), викривав людиноненависницьку суть імперіалізму, стверджував перевагу рад. ладу над буржуазним (цикли віршів про Францію, Америку, 1923—26; нариси «Моє відкриття Америки», 1926). Найвизначнішими досягненнями М. є поема «Володимир Ілліч Ленін» (1924), «Добре!» (1927), «На весь голос» (1930). Традиції громадян. поезії М. підніс на вищий щабель, його новаторський тонічний вірш вмістив усе нове, що несла з собою революція, — гостру політичну тему, мовні новотвори тощо. Його творчість є яскравим втіленням принципів соціалістич. реалізму. Творчість М. благотворно вплинула на розвиток таких видатних поетів, як П. Неруда, Л. Арагон, Н. Хікмет, Й. Бехер, В. Броневський, П. Тичина, М. Бажан. Життя і творчість М. тісно пов'язані з Україною (мати його, уроджена Павленко, була українкою). М. виступав у Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Запоріжжі, Донецьку, Вінниці, Житомирі, з любов'ю писав про укр. народ («Борг Україні», 1926; «Нашому юнацтву», 1927), за його сценаріями Одес. кіностудія поставила 2 фільми («Троє», «Декабряхов і Октябрюхов», 1928).

Тв.: Полное собрание сочинений. В 13 т. М., 1955—61; Собрание сочинений. В 8 т. М., 1968; Укр. перекл.— Вибране. К., 1936; Вибране. К., 1940; Вибрані твори. В 3 т. К., 1953.

Лит.: Перцов В. Маяковский. т. 1—2. М., 1957—58; Перцов В. Маяковский. Жизнь и творчество в последние годы. 1925—1930. М., 1965; Бажан М. Живий з живими. В кн.: Бажан М. Путі людей. К., 1969; Тростянецький А. Маяковский і українська радянська поезія. К., 1952; Маяковский і Україна. Збірка статей. К., 1958; Вортман С. Я., Нагорська В. П. Маяковский і Україна. Короткий анотований бібліографічний покажчик. Одеса, 1955. А. В. Кулинич (Київ).

МГАРСЬКИЙ ЛУБЕНСЬКИЙ ПРЕОБРАЖЕНСЬКИЙ МОНАСТІР — кол. православний монастир, один з осередків антиуніатської боротьби на Лівобережній Україні в 20—40-х рр. 17 ст. Засн. 1619 у с. Мгарі (тепер Лубенського р-ну Полт. обл.) за ініціативою укр. церк. діяча І. Копинського коштом Р. Вишневецької. В 1622 при М. Л. П. м. було створено братство, яке відіграло

значну роль у боротьбі проти покатоличення місцевого населення. Після нар.-визвольної війни 1648—54 монастир одержав значні зем. маєтності від укр. гетьманів, розширив свої володіння шляхом купівлі і загарбання сел. та козац. земель, внаслідок чого перетворився на великого феодала-землевласника. В 2-й пол. 17—18 ст. у М. Л. П. м. було збудовано монументальні споруди, в яких відобразилися нац. риси укр. архітектури того часу. В 1786—87 зем. маєтності монастиря секуляризував (конфіскував) царський уряд. Із споруд М. Л. П. м., що збереглися, цінною архітект. пам'яткою є Преображенський собор (1684—98; архітектори І. Бабист і М. Томашівський). Тепер садиба кол. монастиря — держ. архітект. заповідник.

МЕГАЛІТИЧНІ СПОРУДИ, мегаліти (від грец. μέγας — великий і λίθος — камінь) — давні споруди, складені з одного або багатьох блоків неотесаного чи грубо оббитого каменю. До М. с. належать *дольмени*, *кромлехи*, *менгіри*, циклопічні споруди тощо. М. с. виникли за енеоліту (середина 3-го тис. до н. е.). В Зх. Європі найбільшого розвитку досягли за бронзового віку. В деяких неевропейських країнах (Індія, Японія та ін.) споруджувалися і в залізному віці. На тер. СРСР відомі на Кавказі, в Сибіру і в УРСР (Волинь, Поділля і Крим). Призначення М. с. не завжди можна точно встановити. Споруджували їх переважно над похованнями, і тому їх пов'язують з поховальним культом.

МЕДАЛІ СРСР — один з видів нагород за заслуги в госп. і культ. будівництві, в розвитку науки і техніки, в галузі держ. і громад. діяльності, за бойові заслуги, зміцнення оборони Рад. держави. Встановлення медалей СРСР, а також нагородження ними відповідно до ст. 49 Конституції СРСР становить компетенцію *Президії Верховної Ради СРСР*. Медалі «Золота Зірка» (встановлено 1.VIII і доповнено 16.X 1939, вручається водночас із присвоєнням звання *Героя Радянського Союзу*) та «Серп і Молот» (встановлено 22.V 1940, вручається водночас із присвоєнням звання *Героя Соціалістичної Праці*) носять над орденами і медалями. Крім цих медалей, встановлено такі М. СРСР (зазначаються в порядку, в якому їх носять на лівому боці грудей справа наліво): «За відвагу» (встановлено 17.X 1938); «Медаль Ушакова» (3.III 1944); «За бойові заслуги» (17.X 1938); «За відзнаку по охороні державного кордону СРСР» (13.VII 1950); «За відміну службу по охороні громадського порядку» (1.XI 1950); «Медаль Нахімова» (3.III 1944); «XX років Робітничо-Селянської Червоної Армії» (24.I 1938); «За трудову доблесть» і «За трудову відзнаку» (27.XII 1938); «За доблесну працю (За військову доблесть)». На відзнаку 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна» (5.XI 1969); «За відвагу на пожежі» (31.X 1957); «За врятування потопачих» (16.II 1957); «Партизанові Вітчизняної війни» 1-го і 2-го ступенів (2.II 1943); «За оборону Ленінграда» (22.XII 1942); «За оборону Москви» (1.V 1944); «За оборону Одеси», «За оборону Севастополя», «За оборону Сталінграда» (22.XII 1942), «За оборону Києва» (21.VI 1961); «За оборону Кавказу» (1.V 1944); «За оборону Радянського Заполяр'я» (5.XII 1944); «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.» (9.V 1945); «Двадцять років Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.» (7.V 1965); «За перемогу над Японією» (30.IX 1945); «За взяття Будапешта», «За взяття Кенігсберга», «За взяття Відня», «За взяття Берліна», «За визволення Белграда», «За визволення Варшави», «За визволення Праги» (9.VI

1945); «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.» (6.VI 1945); «За відбудову підприємств чорної металургії Півдня» (18.V 1948); «За відбудову вугільних шахт Донбасу» (10.IX 1947); «За освоєння цілих земель» (20.X 1956); «В пам'ять 800-річчя Москви» (20.IX 1947); «В пам'ять 250-річчя Ленінграда» (16.V 1957); «30 років Радянської Армії і Флоту» (22.II 1948); «40 років Збройних Сил СРСР» (18.XII 1957); «50 років Збройних Сил СРСР» (26.XII 1967); «50 років радянської міліції» (20.XI 1967); «Медаль материнства» 1-го і 2-го ступенів (8.VII 1944). Разом з медаллю нагородженому вручається посвідчення встановленого зразка про нагородження.

Лит.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1970; Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938—1967, т. 2. М., 1968.

МЕДВЕДЬ Дмитро Миколайович (22.VIII 1898 — 14.XII 1954) — учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, полковник, Герой Рад. Союзу (1944), рос. рад. письменник. Член КПРС з 1920. Н. в м. Бежиці (тепер у складі м. Брянська) в сім'ї робітника. З 17 років — учасник революц. руху. В роки громадян. війни працював в органах ВЧК. Брав участь у боротьбі з іноземними інтервентами на Україні, з бандами Махна. В 20—30-х рр. — в органах ОДПУ — НКВС. Під час Великої Вітчизн. війни — командир особливого розвід. загону партизанів на Брянщині. У 1942—43 командував партизан. загonom особливого призначення на Україні (Ровен. обл.). В складі його загону діяв М. І. Кузнецов. У своїх повістях відобразив боротьбу укр. народу проти фашист. загарбників. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 111. *Тя.*: Это было под Ровно. Симферополь, 1950; У к р. п е р е к л. — Сильный духом. Львів, 1958; На берегах Південного Бугу. К., 1959.

Лит.: П е с с а р с к и й А. Жизнь Дмитрия Медведя. М., 1969.

МЕДВЕДЬ Олексій Васильович (28.III 1884 — 23.VII 1940) — парт. і держ. діяч УРСР. Член Комуністич. партії з 1904. Н. в с. Серено-Заводськомo (тепер Калус. обл.) в робітн. сім'ї. Вів революц. роботу в Луганську, Петербурзі, Ризі, Харкові (член Харків. к-ту РСДРП). У 1917 — член Петерб. к-ту РСДРП(б), член Петрогр. Ради робітн. і солдат. депутатів. Учасник Жовтн. збройного повстання в Петрограді. В 1918—21 — на парт. і рад. роботі в Сизрані, Козельську, Білій Церкві та на службі в Червоній Армії. З 1922 — голова Харків. губпрофради. В 1923 — голова ЦКК КП (б) У і нарком РСІ УРСР. У 1924 — другий секретар ЦК КП (б) У. В 1925—27 — секретар Катериносл. губкому, Дніпроп. окружкому КП (б) У. В 1927—30 — секретар ЦК КП (б) У. В 30-х рр. був секретарем ЦВК СРСР, членом Верховного Суду СРСР. На XIII з'їзді РКП (б), XIV, XV з'їздах ВКП (б) обирався членом ЦК, на XVI з'їзді партії — членом ЦКК ВКП (б). На VI конференції КП (б) У обирався кандидатом, на VII конференції — членом ЦКК КП (б) У, на VIII конференції, IX і X з'їздах КП (б) У — членом ЦК КП (б) У. В 1926 — кандидат, 1924—25 і 1927—30 — член Політбюро і Оргбюро ЦК КП (б) У. Член ВУЦВК і ЦВК СРСР кількох скликань.

Л. О. Кирилов (Київ).

МЕДВЕДЬ Олексій Федорович (лютий 1852 — 26.IX 1926) — революц. народник. Н. в м. Сичевці (тепер Смол. обл.) в сім'ї селянина. В 1870 жив в Одесі, де зближився з народниками, пізніше входив до «Південноросійського робітничого союзу». В 1877 брав участь у замаху в Києві

на прокурора М. М. Котлярєвського. Заарештований в Харкові (1878). Засуджений під прізвиськом П. М. Фомін в березні 1879 до страти, яку замінено безстроковою каторгою. З 1891 — на поселенні в Читі.

МЕДВЕДОВСЬКИЙ Самуїл Петрович (14.I 1891 — 5.IV 1924) — рад. військ. діяч, активний учасник громадян. війни на Україні. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в м. Золотоноші (тепер райцентр Полт. обл.) в сім'ї ремісника-шевця. З 1912 — в армії. Учасник 1-ї світової війни. В 1917, як виборний командир гарнізону м. Бердичева, керував ліквідацією вогнища *корніловщини* в штабі Пд.-Зх. фронту, член військ.-революц. к-ту фронту. В 1918 — командир червоногвард. загону, заст. ком. *Четвертого Українською радянською армією*, заст. командира 16-ї стрілк. д-зії, які вели бої проти австро-нім. військ і білокозаків. У 1919—20, командуючи 16-ю стрілк. д-зією і групою військ, брав участь у боях проти денікінців і військ бурж.-поміщицької Польщі. Після громадян. війни — на командній військ. роботі. Нагороджений двома орденами Червоного Прапора.

М. Ф. Пономаренко (Золотоноша).

МЕДВІДЬ Іван (рр. н. і см. невід.) — ватажок гайдамацького загону на Правобережній Україні в 30-х рр. 18 ст. Брав участь у повстанні 1734 під проводом *Верлана*. Після придушення повстання М. разом з ін. гайдамаками відступив на Запорізьку Січ. Навесні 1736 організований М. загін захопив м. Чигирин (тепер Черк. обл.), але під натиском каральних військ змушений був відійти до *Чорного лісу*. Восени 1736 загін М. об'єднався з загонами М. *Гриви*, *І. Жили* та ін. ватажків і брав участь у здобутті Погребища (тепер с-ще м. т. Вінн. обл.), Паволочі (тепер село Попільнянського р-ну Житомир. обл.) і ряду сіл. Після 1737 дальша доля М. невідома. За деякими даними, М. було страчено за напади на шляхет. маєтки.

В. М. Кулаковський (Київ)

МЕДІЄВІСТИКА (від лат. *medium* — середній, *aevum* — вік, епоха) — галузь істор. науки, що вивчає історію народів зх.-европ. країн періоду середніх віків (у широкому значенні — історію середньовіччя всіх народів, що пройшли стадію феодалізму). В радянській історіографії під М. найчастіше розуміють дослідження доби панування феод. способу виробництва у Зх. Європі (5 — середина 17 ст.). Більшість бурж. істориків обмежують середньовічну історію, що її вивчає М., 476—1492. В Росії М., як окрема галузь науки, сформувалась у 30—40-х рр. 19 ст. В сучас. бурж. М. провідне місце належить реакц. неоромантич. концепціям про середньовіччя як епоху класового миру, европ. єдності. Початок марксистської М. пов'язаний з теоретич. дослідженнями К. Маркса й Ф. Енгельса. Вони розробили та обґрунтували наук. визначення феодалізму як соціально-економіч. формації, розкрили роль общини та общинної (колективної) форми зем. власності на певному ступені суспільного розвитку. К. Маркс розробив теорію феод. земельної ренти, висвітлив осн. закономірності переходу від феодалізму до капіталізму.

Для розвитку М. величезне значення мали праці В. І. Леніна, в яких розкрито специфіку класового антагонізму феод. суспільства, дано наук. характеристику панщинно-кріпосницької системи в Росії, глибоко досліджено питання генезису капіталізму.

В СРСР М. розвивається на методологіч. засадах марксизму-ленінізму, осн. увагу приділяють висвітленню становлення нар. мас. класової боротьби.

Рад. медієвісти розробили питання генезису феодализму (М. П. Граціанський, О. Д. Удальцов), аграр. відносин у країнах Зх. Європи (Є. О. Космінський, О. Й. Неусихін, С. Д. Сказкін), класової боротьби (В. Ф. Поршнев, М. М. Смирін), історії міст (Я. О. Левицький, В. І. Рутенбург, В. В. Стоклицька-Терещкович), історіографії (О. Л. Вайнштейн, Є. В. Гутнова, О. І. Данилов). В СРСР гол. центрами дослідження питань М. є Ін-т історії АН СРСР та ун-ти. Органом рад. медієвістів є зб. «Средние века». Керуючись марксистсько-ленінською методологією і спираючись на досвід рад. істориків, успішно розв'язують важливі питання М. історики ін. соціалістич. країн. На Україні відомості про події в Зх. Європі в період середньовіччя з'явилися в пам'ятках укр. історіографії 16—18 ст. В кінці 18 ст. у Львів. ун-ті лекції з М. читав Л. Е. Ценмарк. У 19 ст. в Харків. ун-ті питання М. досліджували М. М. Лукін, В. К. Надлер, М. Н. Петров, О. П. Рославський-Петровський, у Київ. ун-ті — В. О. Білбасов, І. В. Лучицький, В. Г. Ляско-ронський, В. К. Піскорський, Ф. Я. Фортинський. В Одесі в галузі М. працювали І. М. Бондаренко, П. Б. Віцілілі, В. Е. Крусман. В 2-й пол. 19 ст. в окрему галузь М. виділилася візантиністика, найвизначнішим представником якої на Україні був проф. Одес. (Новорос.) ун-ту Ф. І. Успенський. На Зх. Україні І. Я. Франко глибоко вивчав історію середньовіч. культури (Данте Аліг'єрі. Характеристика середніх віків. Львів, 1913), близько підійшов до розуміння суті феод. формації (Мислі о еволюції в історії людськості. Твори, т. 19. К., 1956). Окремі питання М. розробляв проф. Львів. ун-ту М. М. Кордуба. В рад. час у 20—30-х рр. на Україні в галузі М. працювали Л. М. Беркут, М. В. Бречкевич, О. Л. Вайнштейн, М. М. Пакуль. Історію зх.-європ. середньовіччя в УРСР розробляють гол. чин. в ун-тах. Питання М. досліджують В. О. Маркіна, Л. С. Чиколіні (Київ. ун-т), Л. М. Баткін, Л. П. Калущка, Г. В. Фрізман (Харків. ун-т), А. О. Лозинський, З. Г. Калініна, О. М. Цибенко (Львів. ун-т), М. Ю. Беркович, І. В. Зав'ялова, Я. П. Зінчук (Одес. ун-т) та інші. Певний вклад у розвиток М. вносять історики, які працюють у галузі історії України й слов'янознавства (Я. Р. Дашкевич, В. А. Дядиченко, О. С. Компан, К. І. Стецюк та ін.).

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 3. Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія; т. 19. Енгельс Ф. Марка. — До історії стародавніх германців. — Франкський період; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; т. 21. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави; т. 23—25. Маркс К. Капітал, т. 1—3; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 2. До характеристки економічного романтизму; т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 15. Аграрне питання в Росії на кінець XIX століття; т. 29. Про державу. Очерки історії історическої науки в СССР, т. 1—4. М., 1955—66; Космінський Е. А. Історіографія середніх віків. В. 5. — середина XIX в. М., 1963 (бібліогр. с. 416—425); Бузескул В. П. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века, ч. 1—2. Л., 1929—31; Гутнова Е. В. Пятьдесят лет советской медиевистики. В кн.: Средние века, в. 30. М., 1967.

Я. Д. Ісаевич (Львів).

МЕЖЕНИНОВ Сергій Олександрович (19.1.1890 — 28.IX.1937) — рад. військ. діяч, комкор. Член Комунистич. партії з 1931. Н. в м. Каширі (тепер Моск. обл.) в дворянській сім'ї. Закінчив Академію Генштабу (1914). Кол. офіцер старої армії (капітан). Учасник 1-ї світової війни. В Червоній Армії з 1918. В 1919—20, командуючи *Дванадцятю армією*, брав участь у боях проти денкінінців, петлорівців і військ бурж.-поміщиць-

кої Польщі. Після громадян. війни — на керівній військ. роботі, зокрема 1924—25 — нач. штабу Укр. військ. округу, 1933—37 — заст. нач. штабу РСЧА. З 1934 — член Військ. Ради Наркомату оборони СРСР. Нагороджений орденом Червоного Прапора. Г. О. Смирнова (Москва).

МЕЖИГІРСЬКА ФАЯНСОВА ФАБРИКА, Києво-Межигірська фаянсова фабрика — підприємство по виробництву фаянсового худ. посуду на Україні. Засн. 1798 поблизу Києва на тер. кол. *Межигірського Спасо-Преображенського монастиря*. Перебувала у віданні Київського магістрату, з 1822 — імператорського кабінету. Осн. робочою силою на ф-ці були приписні держ. селяни сіл Нових Петрівців і Валків (тепер Києво-Святошинського р-ну Київ. обл.). Ф-ка виготовляла чайний і столовий посуд, вази, декоративні писанки і тарілки, скульптурні виробы. Починаючи з 30-х рр. 19 ст. тут виготовляли тарілки з сюжетними розписами та рельєфними зображеннями (зокрема, з портретом Т. Г. Шевченка, видами Києва і Межигір'я, сценами подій Вітчизняної війни 1812 та ін.). Продукція фабрики не раз експонувалась на пром. виставках у Москві (1830), Києві (1834), Петербурзі (1849). Вироби М. ф. ф. широко відомі, їх зразки зберігаються в багатьох музеях України. Ф-ка виконувала замовлення для петерб., ревельського царських палаців, музею Севрського фарфорового з-ду (Франція) та ін. На ф-ці працювали гравер і художник Д. Степанов, живописці Н. Філіпов, І. Маркелов, скульптор С. Шевченко. У 1826 при М. ф. відкрилася худ. школа, в якій навчалися діти селян, приписаних до ф-ки. Ці селяни перебували в особливо важких умовах. Штрафи, фізичні покарання, віддання за непокору в солдати були причиною стихійних виступів робітників, найбільшим з яких було заворушення 1857, очолене П. Ільченком. З 50-х рр. 19 ст. ф-ка занепадала. В 1884 ф-ку закрито, її територію передано духовному відомству.

МЕЖИГІРСЬКИЙ ЛІТОПИС — визначна пам'ятка укр. історіографії 17 ст. Зберігався в *Межигірському Спасо-Преображенському монастирі*. М. л. є частиною рукопис. збірки, що належала настоятелю Ллі Кошаківському, який помер 1720. Відповідно до характеру, патріотич. настрою і мови, дуже близької до живої народної, можна твердити, що автором його був хтось із запорожців, що доживали в цьому монастирі свого віку (а не І. Кошаківський, як припускали деякі дослідники). Складається М. л. з 41 оповідання, де охоплено події з 1608 по 1700. Автор розповідає про важливі політ. події на Україні, особливо про сел.-козацькі повстання, очолені Я. *Острияном* і *Павлуком*, про нар.-визвольну війну 1648—54 та про окремі важливі факти наступних років, фіксує кілька татаро-тур. нападів на укр. землі. В 7 оповіданнях описано стихійні лиха: пожежу в Київ. замку, чуму, землетруси, а також сонячне затемнення тощо. М. л. є цінним джерелом з історії України 17 ст. *Видання:* Межигірський летопись. В кн.: Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси... К., 1888.

Лит.: Иконников В. С. Опыт русской историографии, т. 2, ч. 2. К., 1908; Клепатський Й. П. Огляд джерел до історії України, в. 1. Кам'янець-Подільський, 1920; Бевзенко С. П. Спостереження над синтаксисом українських літописів XVII ст. «Наук. зап. Ужгород. ун-ту», 1954, т. 9.

Я. І. Дзира (Київ).

МЕЖИГІРСЬКИЙ СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКИЙ МОНАСТІР — православний монастир. Засн. 988 недалеко від Києва біля Вишгорода

(тепер місто Києво-Святошинського р-ну Київ. обл.). У 11—12 ст. дістав земельні маєтності від давньорус. князів. В 1240 М. С.-П. м. зруйнували монголо-татари. Відбудова монастиря почалася з 20-х рр. 16 ст., коли великі лит. князі і польск. королі, щоб повернути на свою сторону православно-духівництво, надавали йому привілеї та зем. володіння. В 1609 монастир дістав право ставропігії (церковної автономії). У 1-й пол.

Д. М. Медведєв.

В. І. Межлаук.

Ю. С. Мейтус.

17 ст. М. С.-П. м. був одним з осередків антиукраїнської боротьби на Україні, зокрема, коли ним 1616 керував І. Котинський. Зем. маєтності монастиря зросли після *возз'єднання України з Росією 1654* за рахунок дарунків від укр. гетьманів та рос. царів. Після зруйнування у 60-х рр. 17 ст. польск.-шляхец. військом Трахтемирівського монастиря М. С.-П. м. став шпиталем для старих запорожців. На утримання їх Запорізька Січ передала у власність монастиреві зем. володіння та щорічно виплачувала значні грош. кошті. У 18 ст. М. С.-П. м. своїм багатством поступався тільки перед *Києво-Печерською лаврою*. В 1786 монастир було закрито. В 1798 у приміщеннях кол. монастиря було засновано *Межигірську фаянсову фабрику*. В 1886 М. С.-П. м. було знову відкрито і 1894 перетворено на жіночий монастир. У 30-х рр. 20 ст. монастирські будівлі було розібрано в зв'язку з забудовою Межигір'я. За переказами, в М. С.-П. м. поховано С. П. *Палія* та *Самуся*.

МЕЖИРІЦЬКА СТОЯНКА, Межирицьке поселення — поселення мисливців на мамонтів пізньої пори *кам'яної доби*, відкрите 1966 в с. Межирічі Канівського р-ну Черк. обл. Розкопано і досліджено залишки двох яранговидних наземних жителів, а також великої доколя і каркаса яких було використано кістки більш як 130 мамонтів. Численні знахідки крем'яних і кістяних знарядь праці, побуту і культури, а також потужних зовн. і внутр. вогнищ свідчать про довготривале заселення М. с. Її жителі полювали на мамонтів (заради м'яса, шкур і кісток) і зайців (переважно заради хутра) тощо. Вони вміли обробляти шкури, шити хутряний одяг, майстерно робили капкани на звірів і птахів, мисливську зброю, прикраси (намисто з янтарю і раковин моллюсків), культові предмети (жіночі орнаментовані статуєтки та розписані червоною вохрою кістки) тощо. За археол. датуванням, час існування поселення визначається маделеном. Каркас одного житла з М. с. відтворено в Палеонтологічному музеї Ін-ту зоології АН УРСР в Києві. *Лит.*: Підопличко І. Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. К., 1969 [бібліогр. с. 155—158].

І. Г. Підопличко (Київ).

МЕЖЛАУК Валерій Іванович (19.II 1893 — 29.VII 1938) — рад. парт. і держ. діяч. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в Харкові в сім'ї вчителя. Закінчив історико-філологіч. і юридич. ф-ти Харків. ун-ту. В революц. русі з 1907. В 1917 — член Харків. к-ту РСДРП (б) і Харків. Ради робітн. і солдат. депутатів. Брав участь у створенні загонів Червоної гвардії. В 1918—19 — член Харків. губ. військ.-революц. к-ту, член Харків.

губ. головного штабу по боротьбі з контрреволюцією, нарком фінансів *Донецько-Криворізької Радянської республіки*, член обл. к-ту КП (б) У Донбасу й Донецького військ. штабу, губвійськомом м. Казані, член Реввійськрад Пд. і Сх. фронтів. У 1920—24 — на керівній роботі на залізнич. транспорті. В 1924—26 — член Президії ВРНГ СРСР і заст. голови Головметалу. В 1926—31 — нач. Головметалу, заст. голови ВРНГ СРСР. В 1931—34 — перший заст. голови Держплану СРСР. В 1934—37 — заст. голови Раднаркому СРСР, заст. голови Ради Праці і Оборони СРСР і голова Держплану СРСР. З лютого 1937 — нарком важкої пром-сті, з жовтня 1937 — заст. голови Раднаркому СРСР, голова Держплану СРСР. На XV і XVI з'їздах ВКП (б) обирався кандидатом, на XVII з'їзді — членом ЦК ВКП (б). Був членом ВУЦВК, ЦВК і ЦВК СРСР. Автор брошур і статей з питань індустріалізації, соціалістич. економіки.

МІЗЕНЦЕВА Галина Георгіївна (н. 15.IX 1923) — укр. рад. археолог, доктор істор. наук (з 1969). Н. у Києві в сім'ї службовця. У 1946 закінчила істор. ф-т Київ. ун-ту. З 1950 викладає у Київ. ун-ті. Досліджує історію виникнення, економіч. і культ. розвитку давньоруських міст, зокрема Родня і Белгорода. Вивчає питання *музезнавства* та розвитку мистецтва на тер. України. *Тв.*: Музеи України. К., 1959; Нариси музейної справи. К., 1959 [у співавт.]; Канівське поселення полян. К., 1965; Древньоруське місто Родень. Княжа гора. К., 1968.

МІЗІЯ (Moesia) — рим. провінція, створена на поч. 1 ст. н. е. на території між нижньою течією Дунаю і Балкан. горами. Була населена фракійськими племенами. Використовувалась Римом як плацдарм для поширення влади на *античні держави Північного Причорномор'я*. В 57 до складу М. увійшло м. *Тіра*. В 86 М. поділено на Верхню і Нижню. З того часу Тіра, а з поч. 3 ст. і *Ольвія* вважалися провінційними містами Нижньої М. В 2—3 ст. в залежності від Нижньої М. фактично перебував *Херсонес Таврійський*. В кінці 3 ст. частина М. разом з Македонією, Епіром, Ахеєю і о. Кріт утворили діоцез (великий адм. округ), який існував до 5 ст.

МІЗОЛІТ (від грец. μέσος — середній, λίθος — камінь) — епоха *кам'яної доби*, що була перехідною між *палеолітом* і *неолітом* (інколи звється епіпалеолітом). Датується 12—8 тис. до н. е. В Європі до М. належать *азільська культура*, *тарденуазька культура*, культури лінгбі, маглемозе та ертебелле. В Середземномор'ї, на Близькому та Серед. Сході, в Пд.-Сх. Азії до мезоліт. часу належать культури нафудійська, пізньокальсійська, типу Бельж та ін. На тер. СРСР

пам'ятки М. поширені в Європі та азіатській частині країни. На території України за М. особливо густо були заселені Крим і степова смуга Пн. Причорномор'я. Найвідоміші поселення в скелястих сховищах Криму: Шан-Коба, *Мурзак-Коба*, *Фатма-Коба*, Таш-Аір, Заміль-Коба. В степовому Причорномор'ї досліджено *Гребениківську стоянку*, *Гірківську стоянку*, в Надпоріжжі — стоянки *Осокорівка*, *Дубова балка*, *Кайстрова балка*, на Сіверському Дінні — *Рогачик*, на Пн. Україні — *Смячківські стоянки*. Кліматичні умови були близькі до сучасних. При дослідженні кисті благородного оленя, косулі, бика, коня, бурого ведмеда, вовка, лисиці та ін. тварин. У мезолітич. стоянках Криму знайдено кисті собаки та свині, яких почали приручати. За М. на великих просторах Європи від Атлантики до передгір'їв Уралу й від Середземномор'я до Пн. Європи в населення склалися схожі умови життя та побуту. Сімейно-родові общини селилися вздовж берегів річок, озер і морів. Жили вони в легких куренях і напівземлянках; займалися рибальством, прибережним *збиральництвом* і полюванням на лісову й водоплавну дичину. Полювання переважно в степах і передгір'ях, знаходячи собі звичку сховища в печерах, гротах і скелястих навісах. Мезолітичні люди оволоділи складним процесом виготовлення знарядь. Мініаторні виробы з кременю (*мікроліти*) у вигляді сегментів, трапешій, ромбів використовували як вкладні до кістяних або дерев'яних наконечників дротиків, дрібні пластинки — як леза ножів. За М. поширилася лук і стріли та плоскі гарпуни із рогу благородного оленя. В рибальстві застосовували крем'яні пластинки — блешні. Вживалися й ін. крем'яні (зокрема *макроліти*) та кістяні виробы для побутових потреб: кирки-мотики, сокири, скрепки, різці, проколки, шила тощо. З'явилися перші навички у виготовленні глиняного посуду. Мистецтво часів мезоліту дуже схематичне — це прості нарізки на кістяних знаряддях, розмальовані елементарними геометрич. візерунками, гальки-чуринги (Франція, Швейцарія), гальки з гравірованим орнаментом (Крим) тощо. Для поховань гірських племен часів М. характерним був обряд трупопокладення у випростаному на спині стані (*Мурзак-Коба*) або в скорченому на боці стані (*Фатма-Коба*). В Серед. Придніпров'ї виявлено могильники часів М. (див. *Василівські могильники*, *Волоський могильник*). Расовий тип Європ. мезолітич. людини — європеоїди з середземноморськими рисами. Кістяк чоловіка з *Мурзак-Коби* відзначається яскраво виявленими кроманьйонськими ознаками. За мезоліту спостерігався значний приріст населення, вдосконалювалося мисливське озброєння. Разом з тим мисливські угіддя поступово скорочувалися, зменшувалась кількість дичини. Все це призвело до кризи мисливського г-ва, до необхідності пошуку й впровадження відтворювальних форм г-ва — скотарства та землеробства.

Лит.: Нариса стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Ефименко П. П. Первобытное общество. К., 1953; У истоков древних культур (Эпоха мезолита). М.—Л., 1966 [бібліогр. с. 227—238].

С. М. Бібіков (Київ).

МЕЙТУС Юлій Сергійович (н. 28.1 1903) — укр. рад. композитор, асл. діяч мистецтв УРСР (з 1948) та Туркм. РСР (з 1944). Член КПРС з 1955. Н. в Єлисаветграді (тепер Кіровоград) у сім'ї лікаря. В 1931 закінчив Харків. муз.-драм. ін-т. Автор опер «Перекіп» (1939, у співавт.), «Гайдамаки» за Шевченком (1941, у співавт.),

«Молода гвардія» за Фадєєвим (1947, друга ред. 1950), «Північні зорі» за Нікітіним (1957), «Украдене щастя» за Франком (1960), «Махтум-кулі» (1962), «Брати Ульянови» (1967), «Анна Кареніна» за Толстим (1969) та ін.; «Туркменської симфонії» (1946), 5 симфонічних сюїт та ін. інструмент. творів; романсів, пісень, музики для театру та кіно. Держ. премія СРСР, 1951. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами. Портрет, с. 111.

Лит.: М а л и ш е в Ю. Юлій Сергійович Мейтус. К., 1962.

МЁКЛІН (К р а в ц о в а) Наталя Федорівна (н. 8.IX 1922) — рад. військ. льотчиця, гвардії майор, Герой Рад. Союзу (1945). Член Комуніст. партії з 1943. Н. у м. Лубнах (тепер Полт. обл.). До початку Великої Вітчизн. війни закінчила аероклуб і 1-й курс Моск. авіаінституту. В Рад. Армії з 1941. У 1942 закінчила курси штурманів в м. Енгельсі. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — штурман, льотчик, старший льотчик 46-го гвард. нічного бомбардувального авіаполку 325-ї нічної бомбардувальної авіадивізії 4-ї повітр. армії. Брала участь у бойових діях на Пн. Кавказі, Кубані, Тамані, в Криму, Білорусії, Сх. Пруссії, Польщі. Відзначилася в боях у районі Керчі та Севастополя. Здійснила 982 бойові нічні вильоти. З 1957 — в запасі.

МЕЛА ПОМПОНІ (Pomponius Mela; рр. н. і см. невід.) — римський географ 1-ї пол. 1 ст. н. е. Н. в містечку Тінгентері (Іспанія). У 40-х рр. 1 ст. н. е. склав «Землепис» (ін. назва — «Про положення Землі»), де узагальнено відомості з географії антич. світу. Твір М. містить також дані про *скіфів*, *сарматів* та ін. племена Пн. Причорномор'я.

МЕЛАНХЛЕНІ (грец. μελαγχλαῖνοι, від μέλας, род. відм. μέλανος — чорний і χλαῖνα — плащ, букв. люди в чорних плащах) — давні племена, що жили на Пн. від царських скіфів (див. *Скіфи*). Давньогрец. історик *Геродот* писав, що М. — «народ не скіфський», але близький до скіфів за способом життя. Деякі дослідники вважають, що М. жили десь між Дніпром і Доном (або Сіверським Дінцем), інші — понад Сеймом і Десною або на лісостеповому Лівобережжі Дніпра.

МЕЛЁК-ЧЕСМЁНСЬКИЙ КУРГАН — одна з поховальних пам'яток рабовласницької знаті *Боспорської держави* кін. 4 — поч. 3 ст. до н. е. Розташований у пн. частині м. Керчі, на т. з. Глинці. Досліджено 1858. Під курганом (заввишки 8 м, діаметр понад 60 м) відкрито кам'яний склеп, що складався з коридора-дромоса (завдовжки 9 м) і майже квадратної в плані поховальної камери (завдовжки 3,7 м, заввишки бл. 4 м). Стіни склепу складені з п'яти рядів добре обтесаних плит, перекритих уступчастим склепінням. Поховання в гробниці було пограбоване в давнину; збереглися лише рештки скелета дитини, уламки посудини і невеликий бронзовий браслет з золотим оздобленням.

МЕЛЁНСЬКИЙ Андрій Іванович (1766—1833) — укр. архітектор. Н. в Москві в сім'ї військово-службовця. З 1775 вчився в Приказі кам'яних справ. З 1786 вчився в Кремлівській експедиції, а з 1787 — в Петербурзі. В 1799—1829 обіймав посаду міського архітектора у Києві. Був носієм передових архітект.-будівельних ідей свого часу. Брав участь у складанні ген. плану Києва, здійснив забудову району Подолу після пожежі 1811; автор багатьох споруд у районі Печерська, пам'ятника на честь повернення Києву магдабурзького права (1802).

Лит.: Історія українського мистецтва, т. 4, кн. 1. К., 1969 [бібліогр. с. 321—333].

МЕЛІТОПОЛЬ — місто обл. підпорядкування Запоріж. обл. УРСР, центр Мелітопольського р-ну; на р. Молочній. Залізнич. вузол. 127 тис. ж. (1969). Виник на місці слободи Новоолександрівки, засн. 1816 й перейменованої 1841 на Мелітополь. Тоді ж став центром Мелітопольського пов. Таврійської губ. У 1888 в М. на з-ді Классена спалахнув страйк робітників. У 1903 в місті було створено с.-д. орг-цію іскрівського напрямку. Залізничники М. брали участь у *Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905*. В грудні 1905 під впливом збройних повстань у Москві і Донбасі стався виступ робітників М. В 1905—07 в повіті відбулися значні сел. заворушення. 4.III 1917 обрано Мелітопольську Раду робітничих і солдатських депутатів. У липні 1917 створено Мелітопольську організацію РСДРП (б). Влітку 1917 в М. почали формуватися загони Червоної гвардії. 2.I 1918 в М. встановлено Рад. владу. На поч. березня 1918 М. був загарбаний австро-нім. окупантами. В травні 1918 під керівництвом підпільної більшовицької орг-ції відбувся страйк залізничників Мелітопольського вузла. В жовтні 1918 був сформований 1-й партизан. загін під командуванням І. С. Опанасенка. В грудні 1918 місто захопила петлюрівська *Директорія*. 14.III 1919 Червона Армія визволила місто. В травні 1919 у М. вдерлися махновці, в червні — денкінці. 11.I 1920 рад. війська вигнали денкінців. У червні 1920 М. захопили врангелівці. 30.X 1920 Червона Армія визволила місто. З 1923 М. — окружний центр, потім — районцентр. З 1932 — у складі Дніпроп., з 1939 — Запоріж. обл. Під час Великої Вітчизн. війни М. 6.X 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В роки окупації в М. діяли підпільні парт. групи. 23.X 1943 місто визволили війська 4-го Укр. фронту (див. *Мелітопольська наступальна операція 1943*). М. — значний пром. центр області. В місті — верстатобуд., моторів, тракторних гідроагрегатів, компресорний, «Гідромаш», «Побутмаш», плодоконсервний, олійноекстракційний, бавовно-

очисний та ін. з-ди; швейна ф-ка, м'ясокомбінат, міжколгоспна буд. орг-ція тощо. Ін-ти: пед. і механізації с. г.; 33 загальноосв. школи, 4 серед. спец. навч. заклади, 4 профес.-тех. уч-ща. Краєзнавчий музей.

Літ.: Алексеев М., Барков Г., Хижняк А. Мелітополь. Запоріжжя, 1962.

МЕЛІТОПОЛЬСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1943 — операція, проведена під час Великої Вітчизн. війни військами Пд. (з 20.X 1943 — 4-го Укр.) фронту (ком. — ген. армії Ф. І. Толбухін) 26.IX — 5.XI 1943 з метою розгрому нім.-фашист. угруповання на р. Молочній і визволення Пн. Таврії. Нім.-фашист. командування створило в районі р. Молочної міцний оборонний рубіж, що мав прикривати підступи до Криму. Рад. війська (5-а ударна, 44-а і 2-а гвард. армії) гол. удару завдали ворогові на правому крилі Пд. фронту між дніпровськими плавнями і верхів'ям р. Молочної. На лівому крилі Пд. фронту удару противникові завдали 28-а і 51-а армії. 13.X рад. війська прорвали нім. оборону і підійшли до пд. околиць Мелітополя, а 23.X оволоділи ним. Значну допомогу рад. військам подали підпільники і населення Мелітополя. Продовжуючи наступ, рад. війська визволили всю Пн. Таврію і захопили плацдарми на Перекопі і пд. березі Сивашу. Бл. 80 тис. нім. солдатів і офіцерів було вбито, більше 13 тис. потрапило у полон. 17-а нім. армія, що перебувала в Криму, була відрізана від нім.-фашист. військ. М. н. о. створила сприятливі умови для визволення пд. частини Правобережної України і Криму.

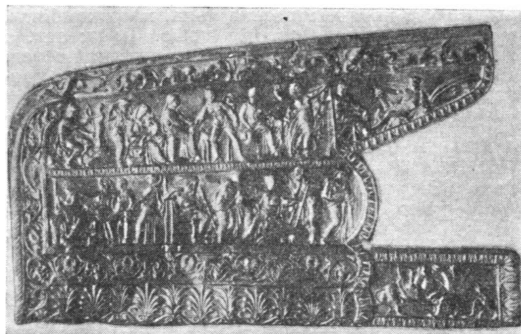
Літ.: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2. К., 1968; Бирюзов С. С. Когда гремели пушки. М., 1962.

МЕЛІТОПОЛЬСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ — музей, засн. 1921 на базі колекції повітової земської управи та Мелітопольського реального уч-ща. Має відділи (1971): природи, історії дорад. і

рад. часу. В музеї — понад 20 тис. експонатів, у т. ч. в експозиції — бл. 15 тис. Серед них — матеріали археол. розкопок на території краю (зокрема, з *Мелітопольського кургана*), експонати часів громадян. та Великої Вітчизн. воєн (серед них речі з штабів М. В. Фрунзе і Ф. І. Толбухіна, речі й документи 20 Героїв Рад. Союзу, які походять з Мелітопольщини) та матеріали, що висвітлюють післявоєнний розвиток економіки і культури краю, участь трудящих у комуністич. будівництві.

А. Г. Збрийський (Мелітополь).
МЕЛІТОПОЛЬСЬКИЙ КУРГАН — скіфський «царський» курган 4 ст. до н. е. в м. Мелітополі Запоріж. обл. Розкопала його 1954 експедиція Ін-ту археології АН УРСР. Під курганом (заввишки 6 м, діаметром 40 м) було виявлено дві гробниці, що мали вигляд глибоких (7 м і 13,5 м завглишки) підземель. В одній з них були поховання жінок (знатної скіфині та вбитої рабині), в другій — знатного скіфа. Обидва по-

Речі з Мельгуновського кургана: 1 — золота пластинка; 2 — срібна оздоба меблів; 3 — мідна бляшка у вигляді орла; 4 — золоте окуття верхньої частини піхов меча.

ховання були частково пограбовані в давнину. Біля них знайдено бл. 4 тис. золотих прикрас, у т. ч. дорогоцінний горит (налуччя), оздоблений зображеннями міфологічних сцен з життя Ахілла, залишки поховальної колісниці; 11 амфор, бронзовий казан тощо. Речі з М. к. зберігаються в Музеї істор. кошовностей УРСР і Мелітопольському краєзнавчому музеї.

Лит.: Тереновжкін А. И. Скифский курган в г. Мелитополь. «Краткие сообщения Ин-та археологии АН УССР», 1955, в. 5; Покровская Е. Ф. Мелитопольский скифский курган. «Вестник древней истории», 1955, № 2.

МЕЛЬГУНОВСЬКИЙ КУРГАН, Л и т и й к у р г а н — курган 1-ї пол. 6 ст. до н. е. біля с. Кучерівки Знамянського р-ну Кіровогр. обл. Розкопали його 1763 за дорученням губернатора Новоросійської губ. О. П. Мельгунова (звідси й назва). В кургані було виявлено багате поховання одного з вождів скифських племен. Там же було знайдено зброю (бронзові наконечники стріл, залізний меч у золотих піхвах, оздоблених зображеннями урартського та асирійського стилю) і різні прикраси (золоті діадеми, срібні оздоба тощо). Речі з М. к. (зберігаються в Держ. Ермітажі в Ленінграді) свідчать про зв'язки тогочасного населення лісостепового Правобережжя Дніпра з країнами Передньої Азії.

Лит.: Придики Е. Мельгуновский клад 1763 года. СПб., 1911.

МЕЛЬНИК Степан Кирилович (н. 28.X 1913) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1968), професор (з 1969). Член КПРС з 1942. Н. в с. Могильному (тепер Гайворонського р-ну Кіровогр. обл.) в селянській сім'ї. В 1939 закінчив істор. факультет Одес. ун-ту. В 1939—40 — зав. відділом Одес. істор. архіву. Брав участь у Великій Вітчизн. війні 1941—45. У 1940—41 і з 1946 — на викладацькій роботі у вузах Кишинєва і Одеси. З 1964 — доцент, з 1967 — професор кафедри історії СРСР Одес. ун-ту. Досліджує питання історії України, зокрема революц. руху 1905—07 та Великої Жовтн. соціалістичної революції на Пд. Україні.

Тв.: Революционное движение в Одессе и на Одесшине в период первой русской революции. Одесса, 1956 [у співавт.]; В. И. Ленин и Одесская партийная организация. Одесса, 1960; Победа Радянской власти на юге Украины (Березень 1917 — березень 1918 рр.). К., 1966; Делегат большевиков Одессы. Одесса, 1970.

МЕЛЬНИК Яків Іванович (н. 10.XII 1890) — один з організаторів партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни, полковник. Член КПРС з 1917. Н. в с. Голті (тепер у складі м. Первомайська Микол. обл.) в сім'ї робітника. В 1903—17 — слюсар на з-дах Пд. України. В 1917 вступив у Червону гвардію. В 1918—19 — в Червоній Армії, брав участь у громадн. війні на Україні. В 1919—41 — на парт. роботі. В липні 1941 — вересні 1942 — працівник ЦК КП (б) У і Укр. штабу партизан. руху (УШПР); у жовтні 1942 — січні 1943 — секретар Сум. підпільного обкому КП (б) У; у лютому 1943 — квітні 1944 — командир партизан. з'єднання. За завданням ЦК КП (б) У з'єднання під командуванням М. здійснило з району Хмельських лісів (Сум. обл.) три рейди у Вінн. обл., під час яких пройшло по тилах ворога понад 6,5 тис. км, провело 114 боїв, знищиши 12800 гітлерівців. З 1944 по 1956 М. перебував у військах МВС. З 1956 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденом Леніна, орденом Б. Хмельницького 1-го ст. та ін. нагородами.

МЕЛЬНИКОВ Леонід Георгійович (н. 31.V 1906) — рад. парт. і держ. діяч. Член КПРС з 1928. Н. в с. Дегтярівці (тепер Брян. обл.) в робітн. сім'ї. З 1921 — робітник цукрового з-ду, секретар волкому, райкому ВЛКСМ. З 1936 після закінчення Донецького індустріального ін-ту — на керівній парт. роботі в Донецьку й Караганді. Під час Великої Вітчизн. війни був членом Військ. ради 66-ї армії на Сталінгр. фронті. У 1947—49 — секретар, другий секретар ЦК, 1949—53 — перший секретар ЦК КП України. З 1953 — посол СРСР в Румунській Нар. Республіці. З 1955 — міністр будівництва підприємств вугільної пром-сті СРСР, заст. Голови Ради Міністрів, голова Держплану Казах. РСР, 1961—65 — голова держ. комітетів по нагляду за безпечним веденням робіт у пром-сті і гірничому нагляду в Казах. РСР та РРФСР. З 1966 — голова Держ. к-ту по нагляду за безпечним веденням робіт у пром-сті і гірничому нагляду при Раді Міністрів СРСР.

На XIX з'їзді КПРС обирався членом ЦК. В 1952—53 — член Президії ЦК КПРС, 1953 — кандидат у члени Президії ЦК КПРС. На XVI і XVII з'їздах КП (б) У обирався членом ЦК. В 1949—53 — член Політбюро ЦК КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 1—3, 5, 7 і 8-го скликань і Верховної Ради УРСР 2—3-го скликань, був членом Президії Верховної Ради УРСР. Нагороджений чотирма орденами Леніна та ін. нагородами.

МЕЛЬНИКОВ Ювеналій Дмитрович (5.V 1868—6.V 1900) — один з організаторів перших мар-

ксистських гуртків у Росії і на Україні. Н. в с. Митченках (тепер Бахмацького р-ну Черніг. обл.) в сім'ї дворянина. На поч. 1888, працюючи слюсарем вагонних майстерень у Харкові, брав активну участь у революц. гуртках. У 1889 провадив пропагандистську роботу серед робітників Ростова-на-Дону і Таганрога. В жовтні 1889 заарештований. Після звільнення (березень 1891) встановив зв'язки з соціал-демократами Петербурга і Пензи. Наприкінці 1891 переїхав до Києва, де очолює роботу по об'єднанню розрізаних с.-д. гуртків міста. В 1893 заснував «Лук'янівський клуб», 1895—96 очолював Перший робітн. к-т, с.-д. групу «Рабочее дело» в Києві. Під керівництвом М. налагоджувалися зв'язки київ. соціал-демократів з петербурзьким «Союзом боротьби за визволення робітничого класу» та ін. марксистськими орг-ціями Росії. В квітні 1896 заарештований і ув'язнений на 10 місяців. Після звільнення М. вислано в Ромни, 1899 — в Астр. губ., де він також організував с.-д. гуртки. Помер в Астрахані від сухот.

Лит.: П е р а з и ч В. Ю. Д. Мельников. Х., 1930; Мишко Д. І. Шморгул П. М. Ювеналій Дмитрович Мельников. К., 1970; Мирошников І., Рюмшин Н. Ювеналій Мельников. Х., 1963. М. М. Варварцев (Київ).

МЕЛЬНИКОВА Ірина Миколаївна (н. 24.X.1918) — укр. рад. історик, доктор истор. наук (з 1961), професор (з 1962). Член КПРС з 1948. Н. в с-щі Мені (тепер Черніг. обл.) в сім'ї військового. В 1940 закінчила істор. факультет Київ. ун-ту. В 1941—42 — старший викладач історії СРСР у вузах Каз.РСР. У 1947—57 — вчений секретар, старший наук. співробітник Ін-ту слов'янознавства АН СРСР (Москва). У 1957—65 — старший наук. співробітник, з 1965 — зав. відділом історії зарубіжних соціалістич. країн Ін-ту історії АН УРСР. Основні праці з історії Чехословаччини. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

Т.е.: Класовая боротьба в Чехословаччині в 1924—1929 гг. М., 1962; Організаційна роль Комуністичної партії Чехословаччини в революційно-визвольній боротьбі трудящих Закарпатської України (1921—1938 pp.). В кн.: Історичні зв'язки слов'янських народів. К., 1963; Велика Жовтнева соціалістична революція — вищий прояв пролетарського інтернаціоналізму. В кн.: Великий Жовтень — прапор нашої епохи. К., 1967; Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні (1917—1920). К., 1967 [у співавт.].

МЕЛЬНИЧУК Степан Онуфрійович (19.XII.1898 — 11.XI.1922) — один з керівників збройної боротьби трудящих зх.-укр. земель проти польс. окупантів. Член Комуністич. партії з 1920. Н. в с. П'ядиках (тепер Коломийського р-ну Ів.-Фр. обл.) в сім'ї робітника-залізничника. З 1916 служив в австр. армії, з кін. 1918 — в Українській Галицькій армії, де провадив революц. роботу, вів агітацію за перехід на бік Червоної Армії. В січні 1920 перейшов до Червоної Армії і в складі 44-ї стріл. д-зії брав участь у боях проти військ бурж.-поміщицької Польщі. Після демобілізації працював у Бердичів. повітземвідділі. Восени 1922 разом з П. М. Шереметю й І. Г. Цетком очолює підпільну партизан. групу «Червона дванадцятка», яка діяла на Тернопільщині. Розстріляний за вироком польс. військово-польового суду. А. Д. Ярошенко (Київ).

МЕЛЬНИЧУК Юрій Степанович (7.V.1921 — 12.VIII.1963) — укр. рад. письменник-публіцист і літературознавець. Член КПРС з 1942. Н. у с. Малій Кам'янці (тепер Коломийського р-ну Ів.-Фр. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. Під час окупації Зх. України бурж.-поміщицькою Польщею брав участь у революц. русі. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1950 закінчив

Ю. Д. Мельников.

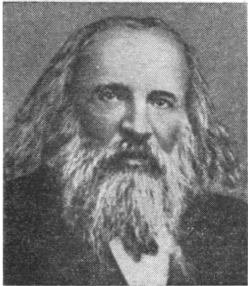
Ю. С. Мельничук.

Львів. ун-т. З 1951 був гол. редактором журн. «Жовтень». Автор літ.-критичних досліджень про творчість Я. О. Галана, О. Я. Гаврилюка та ін. У фейлетонах, нарисах і памфлетах викривав зрадницьку політику укр. бурж. націоналістів, виступав проти католицького мракобісся, паліїв війни (книги — «Слуги жовтого диявола». Львів, 1957; «Поріддя іуди». Львів, 1958; «Коли кров холоде в жилах». К., 1960; «Обличчя божого воїнства». К., 1960; «Мовою серця». К., 1962; «Плем'я уприв». К., 1963). Депутат Верховної Ради СРСР 6-го скликання. Премія ім. Я. О. Галана, 1965. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами.

Т.е.: Слово про письменників. Львів, 1958; Вибране. К., 1965; Вирване серце. К., 1966.

МЕМОРІАЛЬНІ МУЗЕЇ — музеї, присвячені пам'яті видатних політ. і держ. діячів, учених, письменників, композиторів, художників та ін. М. м. створюються в квартирах, будинках і садибах, де жила й працювала людина, в пам'ять якої створено музей. В М. м. експонуються особисті речі, автографи, рукописи, худ. твори, книги, образотв. матеріали, фотографії та ін. Перші М. м. на Україні створено 1927 — Будинок-музей Т. Г. Шевченка в Києві та літ.-мемор. музей М. М. Коцюбинського в Вінниці. У 1969 в УРСР працювало 30 М. м. До 25-річчя з дня перемоги у Великій Вітчизн. війні відкрито мемор. комплекс «Молода гвардія». М. м. ведуть культ.-освітню та наук. роботу: розшукують і збирають матеріали, науково опрацьовують фонди, створюють нові експозиції, організують виставки, наук. конференції та семінари, видають путівники, каталоги фондів. Подають практич. і метод. допомогу в створенні нар. музеїв і музейних кімнат. Лит.: М е з е н ц е в а Г. Г. Музеї України. К., 1959 [бібліогр. с. 173—177]; П а л а м а р ч у к Г. П. Деякі питання методики побудови експозиції літературних і літературно-меморіальних музеїв. К., 1960; З досвіду роботи музеїв Української РСР (На матеріалах Всесоюзного огляду роботи музеїв 1965—1967 pp.). К., 1968. Г. П. Паламарчук (Київ).

МЕМУАРИ і с т о р и ч н і (від франц. memoirs — спогади) — писемні спогади про істор. події, учасником або очевидцем яких був автор; один з видів *джерел історичних*. До мемуарних творів включають і щоденники, автобіографії, іноді некрологи. Мемуарна л-ра створювалася в різні епохи, різноманітна за змістом, класовим складом авторів. У дореволюц. Росії М.здебільшого створювали представники пануючих класів (зокрема, на Україні — мемуари М. Д. Ханенка, Я. А. Марковича). В 19 — на початку 20 ст., у зв'язку із значними соціально-економіч. змінами, які відбулися в Росії, демократизу-

Д. І. Менделєєв.

В. Р. Менжинський.

вався склад мемуаристів. М. набули більшого політ. змісту (декабристський і народницький рух на Україні висвітлено у спогадах І. І. Горбачевського, В. К. Дебогорія-Мокрієвича, М. Ф. Фроленка та ін.).

Після Великої Жовтн. соціалістич. революції принципово змінилися склад і тематика М. Авторами М. в першу чергу виступають активні діячі революц. руху, представники трудящих мас. До 40-річчя і 50-річчя революції 1905—07, Велико-го Жовтня опубліковано збірники спогадів, а також М. окремих діячів більшовицької партії і революц. робітн. руху (П. О. Мойсеєнка, В. О. Антонова-Овсієнка, О. Г. Шліхтера та ін.). Серед М. особливу групу становлять спогади про В. І. Леніна. На Україні вперше спогади про В. І. Леніна було опубліковано 1923—25 в журн. «Літопис революції». До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна було видано й перевидано збірники спогадів рідних і соратників В. І. Леніна по революц. боротьбі, діячів Комуністич. партії і Рад. д-ви (Спогади про Володимира Ілліча Леніна. В 5 т. М., 1968—69 та ін.). Значне місце в мемуарній л-рі посідають спогади, літ. записи учасників Великої Вітчизн. війни 1941—45 (Г. К. Жукова, С. А. Ковпака та ін.), новаторів виробн., діячів культури та ін.

М., як і ін. істор. джерела, використовують лише після ретельного джерелознавчої критики, марксистсько-ленінської оцінки (встановлення ступеня вірогідності, повноти змісту, соціального становища автора, його світогляду, участі автора у висвітлених подіях тощо). М. допомагають відтворити істор. фон, на якому розгорталися ті чи ін. події, колорит епохи.

Лит.: Черноморський М. Н. Мемуари, как исторический источник. М., 1959; Стрельский В. И. Источниковедение истории СССР. Период империализма. Конец XIX в.—1917 г. М., 1962; Черноморский М. Н. Работа над мемуарами при изучении истории КПС. М., 1965; Голубцов В. С. Мемуары как источник по истории советского общества. М., 1970; Новикова М. И. Мемуары и жизнь. Симферополь, 1957. В. І. Стрельський (Київ).

МЕНАНДР Протиктор (Μένανδρος; рр. н. і см. невід.) — визант. історик та юрист 2-ї пол. 6 ст. Перебував на службі у визант. імператора Маврікія. Автор «Історії», в якій висвітлював історію, географію, етнографію, культуру, стан військ. справи Візантійського періоду 558—82. У творі М. є відомості про сусідні з Візантією племена, зокрема про аварів, антів, склавнів, і про вторгнення слов'ян у Візантію.

Гв.: Менандра Візантійця продолжение истории Агафевой. В кн.: Византийские историки. СПб., 1860.

МЕНГІРИ (від бретон. меп — камінь і ігіг — довгий) — неотесані довгасті камені, поставлені

вертикально. Є одним з видів *мегалітичних споруд*. Бувають 4—5 м заввишки, інколи значно вищі. Найбільший М. відомий у Франції (21 м заввишки і бл. 300 т вагою). Поширені в Пн.-Зх. Європі, в СРСР — в Сибіру, на Кавказі і в Криму. Інколи М. становлять довгі алеї або кільцеподібні огорожі (див. *Кромлехи*). М. споруджувалися переважно за часів міді-бронзи і, можливо, були пов'язані з культом мертвих.

МЕНГЛІ-ГІРЕЙ, Менгли-Герай (р. н. невід. — п. 1515) — кримський хан [1468—1515 з перервами] з дин. *Гірейв*. За правління М.-Г. *Кримське ханство* остаточно відокремилось від *Золотої Орди*, але з 1475 стало васалом Туреччини. Столицю ханства було перенесено з Солхата (Старий Крим) до Бахчисарая. Кримське ханство тривалий час підтримувало союзницькі стосунки з Рос. д-вою, що допомогло зміцненню влади М.-Г. *Іван III Васильович* використовував Кримське ханство у боротьбі за остаточне визволення Рос. д-ви від монг.-тат. гніту. За М.-Г. Кримське ханство вело війни з Великою Ордою (розгромило її 1502), Польщею, Литвою, брало участь у війні Туреччини проти Молдавії. В кінці життя М.-Г. його сини організували кілька грабівницьких походів на рос. землі. В 1482 орда напала на Україну, захопила й зруйнувала Київ.

МЕНГУ-ТІМУР (рр. н. і см. невід.) — хан *Золотої Орди* [1266—82]. За М.-Т. татари здійснили походи на Візантію, Литву, Кавказ, у яких взяла участь і деякі руські князі. М.-Т. звільнив руську православну церкву від сплати данини Золотій Орді. До часу правління М.-Т. належить виникнення генуезької торг. колонії в Криму — Кафи.

МЕНДЕЛЄВ Дмитро Іванович (8.II 1834 — 2.II 1907) — великий рос. учений, чл.-кор. Петерб. АН (з 1876). Н. у Тобольську в сім'ї директора гімназії. У 1855 закінчив природничо-матем. ф-т Головного пед. ін-ту в Петербурзі. Працював викладачем гімназії в Сімферополі та Одесі. З 1857 — доцент Петерб. ун-ту. З 1864 — професор Петерб. технологічного ін-ту, з 1865 — Петерб. ун-ту. З 1892 і до кінця життя очолював Головну палату мір і вагів. М. відкрив (1869) один з фундаментальних законів природи, названий періодич. законом Д. І. Менделєєва. Видав «Основи хімії» (ч.1—2. СПб., 1869—71), «Органічну хімію» (СПБ., 1861). Узагальнив (1874) рівняння стану ідеального газу, провів ряд досліджень з метеорології, астрономії та повітроплавання (1876—80), розробив (1887) гідратну теорію розчинів, винайшов новий тип бездимного пороху — т. з. піроколодій. М. — автор багатьох книг і статей з хімії, фізики, геології, метеорології, біології, с. г., економіки тощо. Був свідомим прихильником матеріалістич. підходу до пояснення явищ природи. Боровся за розвиток продуктивних сил Росії, її економіч. і культ. незалежність. Багато уваги приділяв будівництву нових залізниць у Росії, створенню Пн. морського шляху, проблемі освоєння Арктики і багатьом ін. питанням. М. багато працював над проблемами розвитку вугільної пром-сті України. У 1888 вивчав видобування і транспортування кам. вугілля в Донбасі. На честь М. засновано премії АН СРСР за видатні роботи з хімії та фізики.

Гв.: Сочинения. В 25 т. М. — Л., 1937—54.

Лит.: Писаржевський О. М. Дмитро Іванович Менделєєв. К., 1953; Голуб А. М. Д. І. Менделєєв і Україна. «Наук. зап. Київ. ун-ту», 1956, т. 13, в. 13. Збірник хімічного факультету, № 7 [616]

ліогр. с. 73—74]; Шевченко Е. Менделеев в Донбассе. Сталино, 1956 [бібліогр. с. 42—43]; Дмитрій Іванович Менделеев. Жизнь и труды. М., 1957 [бібліогр. с. 210—254].

МЕНЖІНСЬКИЙ Вячеслав Рудольфович (13. IX 1874 — 10. V 1934) — рад. парт. і держ. діяч. Член Комуністич. партії з 1902. Н. в Петербурзі в сім'ї вчителя. В революц. русі з 1895. В 1898 закінчив юридич. ф-т Петерб. ун-ту. Під час революції 1905—07 — член військ. організації при Петерб. к-ті РСДРП, один з редакторів більшовицької газ. «Казарма». В 1906 заарештований, але втік і 1907 емігрував за кордон, де примкнув до «впередівців», від яких згодом відійшов. Працював у закордонних орг-ціях РСДРП. Співробітничав у більшовицькій нелегальній газ. «Пролетарий». В липні 1917 повернувся в Росію; член Бюро військ. орг-ції при ЦК РСДРП (6), редактор більшовицької газ. «Солдат». Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — нарком фінансів РРФСР. У 1918—19 — ген. консул РРФСР у Берліні. В 1919 — нарком РСІ України. З кінця 1919 — член Президії ВЧК, 1923—26 — заст. голови колегії ОДПУ. З 1926 — голова ОДПУ. На XV і XVI з'їздах партії обирався членом ЦК ВКП (б). Похований на Красній площі в Москві.

МЕНШИКОВ Олександр Данилович (16. XI 1673 — 23. XI 1729) — російський держ. і військ. діяч, генерал-лейтенант (1727). Син придворного конюха. Кар'єру почав 1686 денщиком у Петра I. Згодом висунувся в число найближчих до царя осіб і досяг високих службових посад. Брав участь в *Азовських походах 1695—96*. Під час *Північної війни 1700—21* відзначився як талановитий воєначальник. Зокрема, очолюючи М. військ. 1708 здобули резиденцію гетьмана І. Мазепи — м. Батурині. У *Полтавській битві 1709* командував лівим крилом рос. армії і, переслідуючи швед. військ., змусив його в *Переловичій* капітулювати. В 1718—24 і 1726—27 М. був президентом Військ. колегії. За царювання Катерини I і Петра II фактично був правителем Рос. д-ви. Своє становище використовував для особистого збагачення і став одним з найбагатших поміщиків Росії (90 тис. кріпаків). На Україні М. дістав у володіння від гетьмана І. І. Скоропадського міста Почеп, Батурині та ряд містечок і сіл. Внаслідок змови старої аристократії М. 1727 було усунуто від влади і заслане.

МЕНШОВИЗМ — найнебезпечніша опортуністична, ворожа марксистомові-леніністичній течія рос. соціал-демократії, один із напрямів міжнар. опортунізму. За об'єктивного своєю роллю в до-революц. Росії М. — агентура буржуазії в робітн. русі, що після Великої Жовтн. соціалістич. революції перетворилася на партію дрібнобурж. контрреволюції. М. оформився на *Другому з'їзді РСДРП* (1903) як опозиційна дрібнобурж. течія, що об'єднала противників ленінського плану створення в Росії *партії нового типу*. При виборах на з'їзді у центр. органи партії ленінці, які дістали більшість голосів, почали називатись більшовиками, опортуністи, що лишилися у меншості, — меншовиками. Лідерами й ідеологами М. були Л. Мартов, Г. В. Плеханов, П. Б. Аксельрод, Ф. І. Дан та ін. До М. примикав Л. Д. Троцький. М. в ідейно-політ. відношенні примикав до опортуністич. крила *Інтернаціоналу 2-го*. Називаючи себе робітн. партією, М. по суті були дрібнобурж. партією, яка не мала масової пролетарської бази. «Меншовики, — писав В. І. Ленін, — верства непролетарська. У цій верстві тільки мізерні верхівки пролетарські, а сама вона складається з дрібної інтелігенції» (Твори, т. 29, с. 154). Ідейні й політ. настанови

М. поділяли націоналістич. *Бунд*, а також різні дрібнобурж. націоналістич. партії та орг-ції (в т. ч. УСДРП, «Спілка»), які в різні часи ділили на Україні. Меншовики становили всередині РСДРП окрему фракцію, що згуртувала навколо себе опортуністич., реформістські елементи соціал-демократії і повела боротьбу проти більшовиків, спираючись на підтримку лідерів 2-го Інтернаціоналу. Меншовики виступали проти ідеологічних, орг., тактичних і теоретичних основ марксистсько-ленінської партії. Перебуваючи 1903—12 формально разом з меншовиками в єдиній РСДРП, В. І. Ленін і більшовики ніколи не припиняли ідейної і політ. боротьби з ними «як з провідниками буржуазного впливу на пролетаріат і опортуністами» (Ленін В. І. Твори, т. 31, с. 50). В роки революції 1905—07 меншовики проповідували угоду з ліберальною буржуазією, вбачаючи в ній гегемона революції, заперечували керівну роль пролетаріату в революції, революц. можливості селянства, союз робітн. класу з селянством, виступали проти організації збройного повстання, встановлення революц.-демократич. диктатури пролетаріату і селянства й утворення Тимчасового революц. уряду, відкидали ленінське вчення про переростання бурж.-демократич. революції в соціалістичну. Під час революції 1905—07 меншовики всіляко гальмували розвиток революції. Так, опортуністич. дії меншовиків Одеси, які нав'язали робітникам і матросам витікувальну тактику, позначилися на ході повстання на броненосці «Потомкін», *Одеському червеному збройному виступі 1905* тощо. Меншовики засуджували *Грудневє збройне повстання 1905* в Москві і після його поразки робили осн. ставку на Держ. думу, видаючи її за центр загальнонар. руху проти самодержавства, блокуючись у ній з *кадетами*. Своєю тактикою вони допомагали буржуазії сіяти конституційні ілюзії про можливість завоювання свободи без повалення самодержавства. В аграрному питанні меншовики ленінській програмі конфіскації поміщицьких земель і націоналізації всієї землі проти-ставили свою програму *муниципалізації*. В роки сталинської реакції зречення від ідеї революц. с.-д. партії в рядах меншовиків найбільше виявилось у *ліквідаторстві*. В боротьбі проти ліквідаторства більшовики йшли на тимчасовий блок з *меншовиками-партійцями*. Боротьба більшовиків проти меншовиків-ліквідаторів завершилась виключенням останніх з партії на *Шостій (Празькій) Всеросійській конференції РСДРП*. У 1912 більшість меншовиків входила до *серпневого антипартійного блоку* і, відмовившись від революц. програми РСДРП, виступили проти інтернац. єдності робітн. руху і права націй на самовизначення. Під час 1-ї світової війни М. скотився на позиції *соціал-шовінізму*, повністю підтримував буржуазію та її лозунг «захисту вітчизни». Після перемоги Лютн. бурж.-демократич. революції 1917 меншовики стали на шлях прямої угоди з буржуазією, передали владу в її руки, чим зрадили інтереси робітн. класу, брали участь у бурж. Тимчасовому уряді. В *липові дні 1917* вони завершили свою політику угоди з буржуазією і остаточно перейшли в табір контрреволюції. На Україні, як і в Росії, боротьба проти меншовиків ускладнювалась тим, що тут тривалий час у ряді міст існували об'єднані с.-д. орг-ції. В ході розвитку революції поглиблювався розкол між більшовиками і меншовиками в цих орг-ціях. На поч. липня 1917 більшовики порвали орг. зв'язки з меншовиками-оборонцями й утворили самостійні орг-ції в Одесі, Чернігові, Маріуполі та ін. містах. Процес орг. розмежування

більшовиків з меншовиками на Україні завершився після VI з'їзду РСДРП (б). Напередодні Великою Жовтня М. фактично перестав бути політ. течією в робітн. русі, оскільки робітничі масами почали відходити від меншовиків. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції меншовики перетворилися на партію дрібнобурж. контрреволюції, запеклих ворогів Рад. влади, учасників контрреволюц. антирад. змов. Внаслідок непримиренної ідейної і політ. боротьби М. було розгромлено в Рад. країні. В еміграції окремі меншовики продовжували боротьбу проти Країни Рад.

Лит.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 6—35 [див. Предметний покажчик «Довідкового тома до 4 видання Творів В. І. Леніна», с. 341—349]; До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Збірник документів і матеріалів. К., 1970; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1—3. К., 1965—70; Рубан Н. В. Октябрська революція і крах меншевизма (Март 1917—1918 г.). М., 1968.

А. Ф. Вовчик (Київ).

МЕНШОВИК — див. *Меншовизм*.

МЕНШОВИК-ПАРТИЙЦІ — організаційно неформлена група меншовиків на чолі з Г. В. Плехановим, яка в грудні 1908 відокремилася від меншовиків-ліквідаторів. Залишаючись у цілому на меншовицьких позиціях, М.-п. вели боротьбу проти *ліквідаторства*, виступали за збереження і зміцнення нелегальної партії. В 1909 виникли групи М.-п. за кордоном, а незабаром і в Росії, в т. ч. й на Україні. В. І. Ленін вважав корисним і необхідним тимчасовий союз більшовиків з М.-п. на основі спільної боротьби проти ліквідаторів, «без всяких ідейних компромісів, без всякого замазування тактичних і інших незгод в межах партійної лінії» (Твори, т. 16, с. 82). Ця тактика більшовиків була схвалена на нараді розширеної редакції «Пролетарія» (1909). На Україні тактику блоку з М.-п. здійснювали більшовики Києва, Одеси, Катеринослава. Представники М.-п. брали участь у *Шостій (Празькій) Всеросійській конференції РСДРП* (1912). Закордонні М.-п. відмовились визнати рішення конференції. У зв'язку з дальшим загостренням боротьби всередині РСДРП М.-п. примирилися з ліквідаторами і разом з ними виступили проти більшовиків. Тактика тимчасового блоку більшовиків з М.-п. випадала себе, сприявши переходові на позиції більшовизму тих робітників, що йшли за меншовиками.

А. Ф. Вовчик (Київ).
МЕОТИ (грец. Μαῖωται) — давні племена, які в 1-му тис. до н. е. — 1-й пол. 1-го тис. н. е. жили на сх. узбережжі *Меотиди* (сучас. Азовського моря) від гирла Дону до Кубані. В 4—3 ст. до н. е. деякі меотські племена (синди, торети, дандарії, песси) ввійшли до складу *Боспорської держави*.

МЕОТИДА, Меотийське озеро, або Меотийське болото (грец. Μαῖωτις, Μαῖωτις λίμνη, лат. Maeotis palus) — назва Азовського моря у давніх греків і римлян (7 ст. до н. е. — 4 ст. н. е.), пов'язана з назвою місцевих племен — *меотів*.

МЕРЕФА — місто Харківського р-ну Харків. обл. УРСР, на р. Можі (прит. Сіверського Дінця). Залізнич. вузол. 30 тис. ж. (1970). Засн. бл. 1658 козаками-переселенцями з Лівобережної і Правобережної України. До 1765 М. — сотенне містечко *Харківського полку*. Козаки Мереф'янської сотні брали участь у боротьбі проти татар, у повстаннях проти гетьманів-зрадників І. Виговського (1658), І. Бруховецького (1668), у Пн. війні 1700—21 проти швед. загарбників, зокрема в *Полтавській битві 1709*. Під час сел. війни під проводом С. Т. Разіна 1670—71 в жовтні 1670 в

М. вибухнуло антифеод. сел.-козацьке повстання, яке очолював О. Хромий. У 1797 М. ввійшла до *Харківської губернії* (до 1835 — Слобідсько-Українська). З 70-х рр. 19 ст. М. — залізнич. вузол Курсько-Харківсько-Азовської і Харківсько-Миколаївської з-ць. У жовтні і грудні 1905 залізничники М. — учасники політ. страйків. Рад. владу в М. встановлено в грудні 1917. 7.IV 1918 М. захопили австро-нім. війська. Під час окупації залізничники М. брали участь у *Всеукраїнському страйку залізничників 1918*. У грудні 1918 М. захопили війська петлюрівської *Директорії*. 3. I 1919 Червона Армія визволила місто. В червні 1919 М. захопили денікінці. 10.XII 1919 частини 14-ї армії визволили місто. З 1928 М. — с-ще міського типу (до 1930 — в складі Харків. округу, з 1932 — Харків. обл.), з 1938 — місто. Під час Великої Вітчизн. війни М. 21.X 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В роки окупації в М. діяв партизан. загін. 5.IX 1943 рад. війська визволили місто від гітлерівців. У М. — залізобетонних виробів, склоробний, цегельний, спиртовий з-ди, меблева, валяльно-повстяна ф-ки, хлібокомбінат тощо. 7 загальноосв. шкіл; філіал Харків. текстильного технікуму. Укр. н.-д. ін-т овочівництва і багданництва. В місті встановлено пам'ятник тим, хто загинув у боях за владу Рад і під час Великої Вітчизн. війни.

МЕРЕЦКОВ Кирило Опанасович (19.VI 1897 — 30.XII 1968) — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1944), Герой Рад. Союзу (1940). Член КПРС з 1917. Н. в с. Назар'єві (тепер Зарайського р-ну Моск. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1921 закінчив Військ. академію РСЧА. В 1936—37 брав участь у нац.-революц. війні ісп. народу 1936—39. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував 7-ю і 4-ю арміями, військами Волховського, Карельського фронтів, Приморською групою військ. З серпня 1945 — ком. 1-го Далекосхідного фронту. Після війни — ком. військами Приморського, Московського і Пн. військ. округів. У 1955—64 — пом. міністра оборони СРСР, з 1964 — Ген. інспектор М-ва оборони СРСР. На XVIII і XIX з'їздах КПРС обирався кандидатом у члени ЦК, на XX з'їзді — членом Центр. ревізійної комісії. Депутат Верховної Ради СРСР 1—5-го скликань. М. — автор спогадів «На службі народу» (М., 1969). Нагороджений п'ятьма орденами Леніна та ін. нагородами.

МЕРЗЛЯК Іван Дмитрович (17.I 1915 — 9.III 1943) — рад. військовослужбовець, лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член Комуністич. партії з 1943. Н. у с. Новомихайлівці (тепер Чернігівського р-ну Заріччя. обл.) в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1941. У 1942 закінчив Харківське танк. уч-ще. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир танк. батальйону 115-ї танк. бригади 6-ї армії Пд.-Зх. фронту. В боях у січні — березні 1943 батальйон під командуванням М. пройшов з боями 500 км, брав участь у визволенні 30 нас. пунктів, у т. ч. Куп'янська і Балаклії. За цей час М. з своїм екіпажем знищив 40 фашист. танків, 50 гармат, 30 дзотів, 200 кулеметних точок і понад 1 тис. гітлерівців. Загинув у бою.

МЕТАЛІСТІВ КІЄВА СТРАЙК 1917 — заг. виступ робітників металообробних з-дів Києва у вересні 1917. Почався 18.IX (1.X) на знак протесту проти затягування Т-вом заводчиків і фабрикантів підписання колективного договору, який передбачав підвищення мінімальної заробітної плати, скасування штрафів, заходи по охороні

праці тощо. Страйк робітників 16 металообробних підприємств, очолений страйковим к-том, до якого ввійшли представники виконкому Київ. Ради робітн. депутатів і більшовицького керівництва Центр. бюро профспілок, Центр. ради фабзавкомів, правління спілки «Металіст», підтримали робітники ін. з-дів і ф-к Києва. Загалом страйкувало до 50 тис. чол. Страйк, що тривав 9 днів, закінчився перемогою робітників-металістів — затвердженням запропонованого металістами колективного договору і укладенням колективного договору між Центральним бюро профспілок і т-вом заводчиків і фабрикантів Києва.

А. П. Грищенко (Київ).

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ — сукупність теоретич. принципів пізнання істор. процесу. В бурж. історіографії М. і здебільшого зводиться до техніки істор. дослідження або підмінюється ідеалістич. соціологіч. теоріями т. з. «філософії історії». Марксистсько-ленінська М. і базується на застосуванні історичного матеріалізму, вчення марксизму-ленінізму в цілому до істор. науки. Вона допомагає узагальнити істор. факти, встановити зв'язки між ними, обумовленість і сутність явищ і подій, закономірності і рушійні сили істор. процесу, співвідношення класових і нац. моментів у істор. розвитку тощо. Розробка проблем М. і має важливе значення для боротьби проти антиленінських концепцій, ревізйонізму, догматизму і націоналізму.

В. Г. Сарбей (Київ).

МЕТРОЛОГІЯ історична (від грец. μέτρον — міра і λόγος — наука) — спеціальна (допоміжна) істор. дисципліна, що вивчає системи мір (довжини, площі, об'єму), вагів, грошового рахунку, які застосовувалися у різних народів у їхньому істор. розвитку. М. досліджує назви давніх одиниць вимірювання, співвідношення їх між собою та з відповідними сучас. одиницями метрич. системи. М. допомагає вивчати джерела з історії соціально-економ. відносин, розвитку землеробства, промислів, торгівлі тощо. М. пов'язана з нумізматикою. До джерел М. належать як речові (гроші, гирі тощо), так і писемні пам'ятки, в яких містяться ті чи інші дані про одиниці вимірювання (законодавчі акти, описи тощо). Наук. розробка питань істор. М. в дореволюц. Росії почалася в 19 ст. (праці П. Г. Буткова, Д. І. Прозоровського, І. І. Кауфмана та ін.). У рад. історіографії істор. М. займаються історики І. І. Смирнов, В. І. Шунков, С. Г. Струмилін, Я. Д. Ісаевич та ін.

Лит.: Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская метрология. М., 1965; Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В. Допоміжні історичні дисципліни. К., 1963; Ісаевич Я. Д. Деякі питання української метрології XVI—XVIII ст. «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1961, № 2. О. Ф. Сидоренко (Київ).

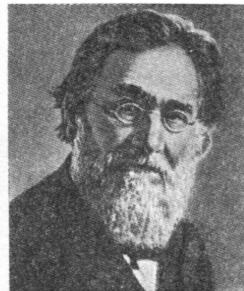
МЕХМЕД II аль Фатих (Завойовник) (1429—81) — султан Туреччини [1451—81]. За його правління Туреччина завоювала Константинополь (1453), підкорила Сербію (1452—59), Боснію (1463), Албанію (1479), Трапезундську імперію (1461). *Кримське ханство* 1475 та Волощина 1476 визнали свою залежність від Туреччини. Встановлення тур. панування в районі Чорного м. покляло початок спустошливим нападам тур.-татарських феодалів на Україну, що гальмувало її розвиток.

В. М. Зайцев (Київ).

МЕХМЕД IV (1642—92) — султан Туреччини [1648—87]. За його правління Туреччина вела війни проти Австрії, Венеції, Польщі та Росії, прагнула загарбати укр. землі. М. IV домагався згоди Б. Хмельницького на перехід України під верхів'ї Туреччини. Проте Б. Хмельницький, використовуючи польс.-тур. суперечності, ухилив-

К. О. Мерецков.

І. І. Мечников.

ся від конкретних зобов'язань перед тур. урядом. В той же час він добився допомоги селян-козаків, війську в боротьбі проти Польщі з боку Кримського ханства, що перебувало у васальній залежності від Туреччини. В 1669 уряд М. IV уклав угоду з П. Дорошенком про перехід Правобережної України під владу Туреччини. В 1672—76 Туреччина вела війну проти Польщі за Україну, внаслідок якої за *Буначьким мирним договором 1672* та *Журавненським мирним договором 1676* до Туреччини відійшли Поділля, а під владу П. Дорошенка — Брацлавщина і Пд. Київщина. Підтримуючи 1677—81 свого ставленника Ю. Хмельницького, уряд М. IV вів війну проти Росії за Лівобережну Україну (див. *Чигиринські походи 1677 і 1678*), яка закінчилася укладенням *Бахчисарайського мирного договору 1681*. В 1687 М. IV усунули від влади яничари.

В. М. Зайцев (Київ).

МЕЧНИКОВ Ілля Ілліч (15.VI 1845—15.VII 1916) — видатний вітчизн. біолог, один з основоположників еволюційної ембріології, порівняльної патології, мікробіології та імунології; доктор біології (з 1868), почесний член Петерб. АН (з 1902). Н. в с. Іванівці (тепер Куп'янського р-ну Харків. обл.) в сім'ї поміщика. В 1864 закінчив фіз.-матем. факультет Харків. ун-ту. З 1867 М. — доцент, з 1870 — професор зоології та порівняльної анатомії Новоросійського (Одеського) ун-ту. В 1886 разом з М. Ф. Гамалією заснував в Одесі першу в Росії бактеріологічну станцію (тепер — Одес. н.-д. ін-т епідеміології та мікробіології ім. І. І. Мечникова). У 1888 переїхав до Парижа, де організував при Пастерівському ін-ті лабораторію, якою керував до кінця життя. Встановив спільні закономірності в розвитку хребетних і безхребетних тварин, запропонував теорію походження багатоклітинних організмів. Відкрив явище фагоцитозу (1883), за що йому було присуджено Нобелівську премію (1908). М. приділяв велику увагу розробці проблем імунітету, довголіття, питань захисту рослин, вивченню інфекційних хвороб.

Тв.: Академічне собрание сочинений, т. 1—16. М., 1950—64.

Лит.: Пасічник А. М. Великий російський вчений І. І. Мечников. К., 1951; Нікітін В. М. І. І. Мечников і проблема довголіття. К., 1968; Хижняков В. В., Вайдраха Г. М., Хижнякова Н. В. Творчество Мечникова и литература о нем (Библиографический указатель). М., 1951.

МЕЩЕРЯКОВ Микола Леонідович (9.III 1865 — 3.IV 1942) — професійний революціонер, літератор, чл.-кор. АН СРСР (з 1939). Член Комуністич. партії з 1901. Н. в м. Зарайську (тепер Моск. обл.) в сім'ї агронома. Вчився в Петерб. технологіч. ін-ті, брав участь у гуртках «Народ-

В. П. Мжаванадзе.

І. К. Микитенко.

ної волі». У 1886 заарештований і висланий у Рязан. губ. У 1893 емігрував у Бельгію, закінчив технологіч. ф-т Льежського ун-ту. З 1901 — член *Закордонної Ліги російської революційної соціал-демократії*. В 1902 — агент «Искры» в Москві, член Моск. к-ту РСДРП. Після II з'їзду РСДРП — більшовик. У 1906 — член Моск. окружного к-ту РСДРП, член Моск. обласного бюро партії. Не раз зазнавав арештів, двічі був на засланні. В 1913—17 працював інженером у Красноярську. В 1917 — член Красноярського к-ту РСДРП (6), потім — голова Моск. губ. Ради робітн. депутатів, член Моск. к-ту партії. В 1919 — нарком земсправ УСРР. В 1924—27 — заст. гол. редактора «БСЭ», 1927—38 — гол. редактор «МСЭ». На III з'їзді КП(6)У був обраний членом ЦК.

З. М. Тихонова (Москва).

МЕЩАНИНОВ Іван Іванович (24.XI 1883 — 16.I 1967) — рад. мовознавець і археолог, акад. АН СРСР (з 1932), Герой Соціалістич. Праці (1945). У 1934—50 — член Президії АН СРСР, акад.-секретар Відділу л-ри та мови, директор Ін-ту мови та мислення АН СРСР. З 30-х рр. — на пед. роботі у вузах Ленінграда, з 1952 — професор Ленінгр. ун-ту. Автор наук. досліджень з урартської (халдської) мови і писемності старод. населення Передньої Азії, з заг. мовознавства тощо. Проводив дослідження на Кавказі та в Пн. Причорномор'ї (в Ольвії). У праці «Загадкові знаки Причорномор'я» (1933) розглядав питання соціально-економіч. розвитку скіфів, у працях «Кромлехи» (1930), «Кромлехи у слов'ян» (1931) зіставляв культурні уявлення племен бронзового віку Пн. Причорномор'я, греків Ольвії та ранніх слов'ян. Держ. премія СРСР, 1943. 1946.

Літ.: Аврорин В. А., Щербак А. М. Іван Іванович Мещанинов. «Известия АН СССР. Отдел литературы и языка», 1958, т. 17, в. 5; Пассек Т. С. Памяти Ивана Ивановича Мещанинова. «Советская археология», 1967, № 3.

МЖАВАНАДЗЕ Василь Павлович (н. 20.IX 1902) — діяч Комуністич. партії і Рад. держави, Герой Соціалістич. Праці (1962). Член КПРС з 1927. Н. в м. Кутаїсі в робітн. сім'ї. В 1915—24 — робітник у м. Хоні (тепер м. Пулукідзе). Після закінчення військ. школи (1927) служив на командних посадах у Рад. Армії. В 1937 закінчив Ленінгр. військ.-політ. академію ім. В. І. Леніна. Під час рад.-фінл. війни 1939—40 — військ. комісар штабу армії. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 — комісар дивізії, корпусу, Приморської оперативної групи військ, член військ. рад армії Ленінгр., потім 1-го Укр. фронтів. М. присвоєно звання ген.-лейтенанта (1944). В 1945—53 — член військ. рад Харків., Київ.,

Прикарпат. військ. округів. З вересня 1953 — перший секретар ЦК КП Грузії. На XX, XXII—XXIV з'їздах партії обирався членом ЦК КПРС. З червня 1957 — кандидат у члени Президії, з квітня 1966 — кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС. На XVI і XVII з'їздах КП (6) У обирався членом ЦК КП(6)У. Був членом Оргбюро ЦК КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 4—8-го скликань і Верховної Ради УСРР 3-го скликання. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. **МІКЕШИН** Михайло Йосипович (21.II 1835 — 31.I 1896) — рос. скульптор і графік. Н. в с. Максимовці (тепер Рославльського р-ну Смол. обл.). Вчився в петерб. Академії мистецтв (1852—58). Працював гол. чин. над проектами пам'ятників. За малюнками М. та під його керівництвом були виконані пам'ятники: «Тисячоліття Росії» (1862, Новгород), Катерині II (1873, Петербург), Б. Хмельницькому (1879—88, Київ), адміралам В. О. Корнілову (1895) та П. С. Нахімову (1898) — обидва в Севастополі. М. створив ілюстрації до творів Т. Г. Шевченка, М. В. Гоголя, О. С. Пушкіна, М. О. Некрасова. У 1876—78 М. видавав журнал «Пчела», де друкував свої малюнки, статті та спогади (про Т. Г. Шевченка, М. О. Некрасова).

Тє.: Воспоминания художника. «Неман», 1969, № 11. **МИКИТЕЙ** Марія Дмитрівна (н. 26.III 1931) — новатор с. г., Герой Соціалістич. Праці (1950). Член КПРС з 1955. Н. у містечку Заставні (тепер Чернів. обл.) в сел. сім'ї. В 1954 закінчила с.-г. технікум. У 1948—51 і 1954—65 — ланкова комсомольсько-молодіжної ланки. Прославилася високими врожайми цукрових буряків та кукурудзи на великих площах. З 1965 — голова колгоспу ім. С. М. Кірова Заставнівського р-ну. Депутат Верховної Ради УСРР 4—5-го скликань. Нагороджена двома орденами Леніна та ін. нагородами.

МИКИТЕНКО Іван Кіндратович (6.IX 1897 — 4.X 1937) — укр. рад. письменник, публіцист. Член Комуністич. партії з 1925. Н. в с. Рівному (тепер Новомиргородського р-ну Кіровогр. обл.) в селянській сім'ї. У 1927 закінчив Харків. мед. ін-т. Один з організаторів і керівників пролетарських літ. орг-цій на Україні, з 1934 — секретар Спілки рад. письменників України. Учасник міжнар. антифашист. конгресів захисту культури (1935, 1937), член Міжнар. бюро боротьби проти фашизму. Друкуватися почав 1922. М. — автор зб. прози «На сонячних гонах» (1926), «Вуркагани» (1928), роману «Ранок» (1933); п'єс «Диктатура» (1929), «Кадри» (1930), «Справа честі» (1931), «Дівчата нашої країни» (1932), «Бастілія божої матері» (1933), «Соло на флейті» (1933—36), «Дні юності» (1935—36), «Маруся Шурай» (1935), «Як сходило сонце» (1937); літ.-критич. та публіцистич. праць. Для творчості М. характерні тісний зв'язок з життям рад. народу, політ. гострота та актуальність. Член ВУЦВК (з 1931). Тє.: Зібрання творів, т. 1—6. К., 1964—65; На фронті літератури. 1927—1937. Статті, доповіді, промови. К., 1962; Рос. перекл. — Пьесы. М., 1959; Утро. Повести. Рассказы. М., 1967.

Літ.: Сиротюк М. Й. Іван Микитенко. К., 1959 [бібліогр. с. 191—193]. Сонячні гони. Спогади про Івана Микитенка. К., 1967.

МИКІЛЬСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — поселення черняхівської культури (2—3 ст.), залишки якого виявлено 1939 на тер. с. Микільського Солянського р-ну Дніпроп. обл. Досліджувалось 1940—41, 1950. Виявлено залишки 7 заглиблених споруд, двоюрисної гончарної печі й 9 госп. ям. Знайдено й уламки ліпного посуду.

Літ.: Брайчевская А. Т. Черняховские памятники Надпорожья (По материалам раскопок и раз-

ведок И. М. Фешенко, А. В. Бодянского и автора). В кн.: Материалы и исследования по археологии СССР, № 82. М., 1960. Е. В. Махно (Київ).

МИКЛАШЕВСЬКІ — укр. поміщики, власники великих маєтностей на Лівобережній Україні. Походили з козац.-старшинського роду. Михайло Андрійович М. (р. н. невід. — п. 30.III 1706) — стародубський полковник [1689—1706]. Дістав значні маєтності від гетьманів Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи і розширив їх шляхом купівлі та насильницького загарбання сел. і козац. земель. Загинув під час Північної війни 1700—21. Андрій Михайлович М. (19.VII 1801—1895) — укр. поміщик, власник фарфорового заводу в с. Волокитиному (тепер Путивльського р-ну Сум. обл.). Іван Михайлович М. (1858—1901) — укр. історик, економіст. У 1882 закінчив Одес. (Новоросійський) ун-т. З 1896 — професор політ. економії і статистики Харків. ун-ту. Праці М. «Нариси селянського господарства Малоросії» (М., 1887), «До історії господарського побуту Московської держави, ч. 1. Заселення і сільське господарство південної країни Росії XVII віку» (М., 1894) та інші написані з бурж.-об'єктивістських позицій.

МИКОЛА I (Микола Павлович Романов; 6.VII 1796 — 2.III 1855) — рос. імператор [1825—55]. Третій син Павла I. Утвердився на престолі, жорстоко придушивши повстання *декабристів*. М. I встановив у країні режим військ.-поліцейської диктатури. Він намагався зміцнити феод.-дворянську д-ву, придушити масові нар. виступи та громад.-політ. рух. З цією метою М. I посилив військ.-бюрократич. апарат, створив «Третій відділ» своєї канцелярії (1826). Жертвами миколаївського самовладдя стали П. Я. Чаадаєв, О. С. Пушкін, М. Ю. Лермонтов, Т. Г. Шевченко, В. Г. Бєлінський, О. І. Герцен та ін. За наказом М. I на каторгу було заслано *петрашевіцв*, розгромлено *Кирило-Мєфодіївське товариство*. Царювання М. I ознаменувалося також розпратою над нац.-визвольним рухом, зокрема на Україні. За придушення масових виступів дістав прізвисько «Миколи Палкіна». Т. Г. Шевченко називав М. I «лютим Нероном», «фьльдфебелем-царем», «коронованим котом». Для зміцнення самодержавства М. I здійснив часткові зміни в держ. управлінні (реформа управління *державними селянами* 1838—40, *інвентарні правила* 1847—48, кодифікація законів та ін.). Деякі поступки було зроблено буржуазії. В 1828 утворено Мануфактурну раду, організувалися пром. виставки та ін. Одним з гол. напрямів зовн. політики М. I було збереження в Європі реакційних режимів. М. I відіграв роль жандарма Європи. Допомігав зх.-європ. монархам збройною силою придушувати революц. і нац.-визвольні рухи в країнах Зх. Європи. В той же час уряд М. I у великодержавницьких цілях підтримував нац.-визвольний рух балканських народів. За царювання М. I велась війни за завоювання Кавказу, Середньої Азії, рос.-іранська (1826—28), рос.-тур. (1828—29) війни. *Кримська війна 1853—56* показала гнилість і безсилля самодержавно-кріпосницького ладу в Росії.

МИКОЛА II (Микола Олександрович Романов; 18.V 1868 — 17.VII 1918) — останній рос. імператор [1894—1917]. Старший син Олександра III. Царювання М. II проходило в обстановці наростання революц. руху в країні. Жорстоко переслідував більшовиків, придушував революц. виступи робітників, селян, студентства, за що дістав прізвисько «Микола Кривавий». Щоб відвернути революцію і зміцнити самодержавство, М. II і його

М. Й. Микешин. Ескіз деталі проекту пам'ятника Богданові Хмельницькому в Києві.

уряд пішов на розв'язання *російсько-японської війни 1904—05*. За наказом царя *дев'ятого січня 1905* в Петербурзі було розстріляно мирну демонстрацію робітників. Під впливом наростання революції М. II змушений був видати 17 (30).X 1905 маніфест, в якому обіцяв законодавчу думу, бурж.-демократич. свободи. Придушивши революцію, М. II встановив у країні режим терору. Спробою уряду М. II пристосуватися до буржуазного розвитку була *столітинська реформа*. Царювання М. II ознаменувалося наростанням визвольного руху народів Росії, в т. ч. і укр. народу. Уряд М. II не визнавав існування укр. народу і його культури, заборонив 1914 відзначати 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка. В зовн. політиці М. II дотримувався реакційного, імперіалістич. курсу. Під час 1-ї світової війни як головнокомандуючий рос. армією (з 1915) М. II виявив цілковиту бездарність у керівництві військовими операціями. Після перемоги в Росії Лютн. бурж.-демократич. революції М. II 2 (15).III 1917 зрікся престолу. 8 (21).III 1917 був заарештований і пізніше з сім'єю відправлений в Тобольськ. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції переведений в Катеринбург (тепер Свердловськ). З наближенням до міста частин залотницького чехословацького корпусу М. II і членів його сім'ї за постановою Уральської обласної Ради було розстріляно.

П. А. Лавров (Київ).

МИКОЛАЇВ — місто, обласний та районний центр УРСР, на лівому березі Бузького лиману, на збійстворві при злитті рік Пд. Бугу та Інгулу, за 74 км від Чорного м. Морський порт. Вузол залізнич. і автошляхів. Аеропорт. 331 тис. ж. (1970); 1897 — 92 тис. ж.; 1913 — 111 тис. ж.; 1939 — 169 тис. ж.). Під час рос.-тур. війни 1787—91 тут 1788 збудовано верф (адміралтейство). В 1789 поселення при верфі дістало назву міста. В забудові його брали участь відомі рос. арх. І. І. Князєв, І. Є. Старов, П. В. Неєлов та ін. З 1795 М. — у складі Вознесенського намісництва, з 1797 — Новорос. губ. В 1802 М. — центр Микол. губ. З 1803 М. в Херсон. губ. В 1805 М. — центр Микол. і Севастопольського військ. губернаторства (з 1856 — Миколаївського військ. губернаторства). У 1900 в М. створено *градоначальство*. До 1862 М. — виключно військ. порт. У 1862 в М. відкрито торг. порт і митницю, 1873 прокладено залізн. лінію Миколаїв — Знамянка, 1907 від-

Пам'ятник героям-десантникам Миколаївської десантної операції 1944. Миколаїв.

крито залізницю Миколаїв — Херсон. У 1895—97 споруджено суднобудівні з-ди «Наваль» і Чорноморський механічний, 1907 їх об'єднано в один з-д. У 1911 на базі адміралтейства засн. суднобудівний з-д «Руссуд». В 70-х рр. 19 ст. в М. виникли перші народницькі гуртки. В 1881—82 тут діяла народницька військ. орг-ція, 1897 створено миколаївський «Південноросійський робітничий союз», а 1898 виникли перші марксистські гуртки. В 1900 с.-д. гуртки М. об'єдналися в Микол. к-т РСДРП [див. *Миколаївська організація РСДРП(б)*]. У кін. 19 — на поч. 20 ст. в М. відбувся ряд демонстрацій і страйків (1897, 1900, 1903). Робітники міста брали активну участь у загальному страйку на Півдні Росії 1903. В 1900—04 революц. рухом у М. керували Г. І. Петровський, В. П. Ногін, В. О. Радус-Зенькович, Артем (Ф. А. Сергєєв), І. А. Чигрин та ін. Під час революції 1905—07 робітники міста — учасники Миколаївського лютнево-березневого страйку 1905, а також Жовтневого всеросійського політичного страйку 1905. 20.XI (3.XII) 1905 в М. створено Раду робітн. депутатів. У грудні в М. стався революц. виступ солдатів, 13 (26) грудня — загальний політ. страйк. Улітку 1912 в місті відбувся політ. страйк робітників з-ду «Наваль», про який писав В. І. Ленін (див. *Миколаївський страйк робітників суднобудівного заводу «Наваль» 1912*), у липні 1914 — страйк і політ. демонстрація, під час 1-ї світової війни — Миколаївський страйк робітників суднобудівного заводу «Наваль» 1916. В квітні 1917 створено Миколаївську Раду робітничих і військових депутатів. 15 (28).VIII 1917 було оформлено більшовицьку орг-цію.

14 (27).I 1918 в М. встановлено Рад. владу, 17.III 1918 місто зайняли австро-нім. війська. 22—

25.III 1918 в М. відбулося повстання проти австро-нім. окупантів (див. *Миколаївське збройне повстання 1918*), в липні — серпні залізничники міста брали участь у *Всеукраїнському страйку залізничників 1918*. В грудні 1918 М. захопили війська Антанти. 15.III 1919 в місті відновлено Рад. владу. 17.VIII 1919 його зайняли денікінці. В М. діяв більшовицький підпільний к-т. 31.I 1920 місто визволили частини Червоної Армії. В 1920—22 М.— центр Микол. губ., 1923—30 — Микол. округу, 1932—37 — в складі Одес. обл. З 1937 — центр Микол. обл. Під час Великої Вітчизн. війни місто 16.VIII 1941 захопили нім.-фашист. війська. В період окупації 1941—44 в М. діяла підпільна антифашист. орг-ція «Миколаївський підпільний центр». 28.III 1944 війська 3-го Укр. фронту визволили місто від гітлерівців. При визволенні М. відзначився загін з 67 десантників (див. *Миколаївська десантна операція 1944*). За роки Рад. влади М. став великим індустріальним центром. Провідні галузі пром-сті: маш.-буд., зокрема суднобудівна, легка й харчова. В місті — 60 великих пром. підприємств, у т. ч. суднобудівні з-ди Чорноморський та ім. 61 Комунара, з-ди гідроапаратури, слюсарно-монтажного інструменту, «Дормашина»; трикотажний, шкіряний, парфюмерно-склоробний, меблевий комбінати; швейні, взуттєва, кондитерська ф-ки. Промисловість буд. матеріалів. Місто газифіковано. В місті є Миколаївський кораблебудівний інститут імені адмірала С. Й. Макарова, пед. ін-т, філіал Одес. інженерно-буд. ін-ту, 9 технікумів, культ.-освітнє, музичне і медичне училища, понад 70 загальноосв. шкіл. У місті 2 театри (укр. муз.-драм. та рос. драматичний), філармонія, Миколаївський краєзнавчий музей, худ. музей та ін. Миколаїв, відділення Гол. (Пулковської) астрономічної обсерваторії АН СРСР. Обл. газети «Південна правда», «Ленінське плем'я», ряд багатотиражних газет. З 1959 діє телецентр. У М. народилися укр. композитор М. М. Аркас, флотоводень С. Й. Макаров, астроном Ф. О. Бредіхін, акад. В. М. Образцов. У місті пам'ятники: В. І. Леніну, Г. І. Петровському, Ф. Е. Держинському, борцям за владу Рад, героям Сивашу, 67 героям-десантникам, юним розвідникам Ш. Коберові й В. Хоменкові, воїнам-визволителям від нім.-фашист. загарбників. Споруджено пам'ятники Т. Г. Шевченкові, С. Й. Макарову, О. М. Гмиреву. В 1970 М. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

Лит.: Г е Г. Е. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790—1890). Николаев, 1890; А р о в Б. Л. Миколаїв (Розповідь про місто українських корабелів). К., 1966; В ы б о р н ы й П. Николаев. Одесса, 1969; Миколаїв у борні. Одеса, 1969.

Ш. С. Людковський (Миколаїв).

МИКОЛАЇВ — місто Львів. обл. УРСР, центр Миколаївського р-ну, за 3 км на Сх. від залізнич. ст. Миколаїв-Дністровський. 12,3 тис. ж. (1969). Згадується вперше в писемних джерелах під 1570. М. користувався мадебурзьким правом. Під час нар.-визвольної війни 1648—54 в околицях міста діяли окремі загони сел.-козак. військ Б. Хмельницького. За *Андрусівським перемир'ям 1667* М. залишився під владою шляхет. Польщі. В серед. 18 ст. М. був у складі Дрогобицького королівського староства. Після 1-го поділу Польщі (1772) відійшов до Австрії. Під час 1-ї світової війни у вересні 1914 М. зайняли рос. війська. У травні 1915 місто захопили австро-нім. війська. Влітку 1919 М. загарбала бурж.-поміщицька Польща. Влітку 1920 у місто ввійшли загони 1-ї Кінної армії, які утримували його два дні.

В роки панування бурж.-поміщицької Польщі (1919—39) М. був містечком Жидачівського пов. Станіславського воєводства. Трудячі міста вели боротьбу за возз'єднання з Рад. Україною. В 1925 в М. створено осередок Комуністичної Спільки Молоді Зх. України. 24.IX 1939 М. визволили рад. війська. Після возз'єднання Зх. України з Рад. Україною М. став районним центром Дрогобицької обл. На поч. Великої Вітчизн. війни місто 1.VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 29.VII 1944 війська 1-го Укр. фронту визволили М. З 1939 М. — районний Львів. обл. В місті: цементно-гірничий комбінат, з-д залізобетонних виробів, харч. і побут. комбінати. 5 загальноосв. та 1 муз. школи, профес.-тех. уч-ще. В М. народились укр. письменники М. Л. Устиянович, У. Кравченко. Встановлено пам'ятник В. І. Леніну.

МИКОЛАЇВСЬКА ДЕСАНТНА ОПЕРАЦІЯ 1944 — десантна операція, проведена під час Великої Вітчизн. війни загоном моряків і піхотинців 26—28.III з метою сприяння рад. військам у визволенні Миколаєва. 55 моряків 384-го окремого батальйону мор. піхоти і 12 воїнів стріля. частини під командуванням старшого лейтенанта К. Ф. Ольшевського вночі проти 26.III на рибальських човнах переправилися через Пд. Буг у Миколаївський порт. Десантники захопили будинки порту й елеватора і пристосували їх для оборони. Гітлерівці кинули проти них три батальйони піхоти, гармати, танки. За три дні жорстоких боїв рад. десантники відбили 18 атак противника, знищили майже 700 нім. фашистів. Відтягнувши на себе значні сили ворога, десантники допомогли бійцям 3-го Укр. фронту і Чорномор. флоту оволодіти Миколаєвом. У нерівному бою з ворогом загинуло 55 чол. Велику допомогу десантникам подали місцеві рибалки, зокрема А. І. Андреев. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 20.IV 1944 всім 67 учасникам десанту, а 1965 і А. І. Андрееву присвоєно звання Героя Рад. Союзу. В Миколаєві встановлено ім. пам'ятник. Ім'ям К. Ф. Ольшевського названо вулицю міста.

МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСТЬ — область у складі УРСР. Утворена 22.IX 1937. Лежить на Пд. республіки, в басейні нижньої течії Пд. Бугу. На Пн. межує з Кіровоградською, на Зх. — з Одес., на Сх. і Пд. Сх. — з Дніпром, і Херсон. областями. На Пд. омивається Чорним м. Пд. 24,7 тис. км. Нас. 1148 тис. чоловік (1970). За переписом 1970, в області живуть українці (78,9%), росіяни (16,1%), євреї (1,6%), білоруси (1,2%) та інші національності. Пересічна густина нас. — 46,5 чол. на 1 км². Міське населення становить 53%. У М. о. — 19 районів, 7 міст, 18 с-щ м. т., 1061 сільсь. нас. пункт. Обласний центр — м. Миколаїв (331 тис. чол., 1970). Територія М. о. розташована в степовій зоні, являє собою рівнину, що поступово знижується з Пн. на Пд. до Чорного м. Корисні копалини: граніти, гнейси, вапняки, мергель, каолін, трепел, гіпс, графіт, керамічні, жовті й червоні глини, піски тощо. Клімат помірно континентальний. Річки області належать до басейну Чорного м. Гол. річки області — Пд. Буг з притоками та Інгульць (притока Дніпра). У ґрунтового покриві переважають південні й звичайні чорноземні, темно-каштанові ґрунти. В пд. частині М. о. є слабо і середньосолончаті ґрунти. Природна рослинність переважно степова. Під лісами та чагарниками — бл. 2% тер. області.

Перші сліди поселення людини на тер. М. о. належать до епохи пізнього неоліту. З 10 ст. до серед. 12 ст. ця територія входила до складу

Київської Русі. В 40-х рр. 13 ст. її захопили монголо-татари. В 2-й пол. 14 ст. — 1-й пол. 15 ст. — під владою феод. Литви. В серед. 15 ст. значну частину цієї території захопили кримські татари. З утворенням запорізького козацтва в 40-х рр. 16 ст. пн. частина її ввійшла до складу володінь *Запорізької Січі*. Прикордонні поселення запорожців розміщувалися по річках Пд. Бугу, Інгулу, Громоклеї. З 2-ї пол. 16 ст. пн. частина тер. М. о. була кочів'ям *Єдисанської орди*. Після рос.-тур. воєн 18 ст. та ліквідації *Кримського ханства* (1783) тер. М. о. ввійшла до складу Рос. д-ви. В 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. тут виникло *Бузьке козацьке військо*. З того часу почалося інтенсивне заселення цієї території, будівництво Вознесенська, Миколаєва та ін. міст. З 1797 тер. М. о. входила до складу *Новоросійської губернії*. В 1802 утворено Микол. губ., що об'єднувала Херсонський, Єлисаветградський, Ольвіопольський і Тираспольський повіти. З 1803 Миколаївщина — в складі *Херсонської губернії*. На тер. Микол. обл. наприкінці 18 ст. були утворені *адміралтейські поселення*, а в 20-х рр. 19 ст. — *військові поселення*. Після скасування кріпосного права в пд. райони України пішла на заробітки селянська біднота, утворювалися великі ринки робочої сили. Про один з таких ринків у с. Мостовому (тепер Доманівського р-ну) писав В. І. Ленін у своїй книзі «Розвиток капіталізму в Росії». В 90-х рр. 19 ст. на Миколаївщині виникли марксистські гуртки й групи. Миколаїв став великим суднобудівним і портовим містом. У 1897 був заснований *миколаївський «Південно-російський робітничий союз»*, 1900 оформився Микол. к-т РСДРП [див. *Миколаївська організація РСДРП* (6)]. В 1900 було створено Микол. градоначальство (ліквідовано 1917). В кін. 19 — на поч. 20 ст. в Миколаєві відбувся ряд демонстрацій і страйків. Найбільші з них були 1897, 1900, 1903. Після II з'їзду партії Микол. орг-ція РСДРП повністю підтримала ленінську програму, орг. принципи і тактику партії і повила рішучу боротьбу проти меншовиків. В Миколаєві виходила більшовицька газета «*Наше дело*». У відповідь на розстріл робітників Петербурга 9 (22).I 1905 в Миколаєві, Голті, Вознесенську та ін. містах прокотилася хвиля страйків і демонстрацій. Микол. робітники брали участь у *Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905*. З середовища робітників вийшли талановиті ватажки революц. боротьби В. М. Лихачов, В. О. Радус-Зенькович, П. П. Сафонов, І. А. Чигрин. Велику парт. роботу проводили Є. Б. Бош, О. М. Гмирев, С. І. Гопнер, Ю. А. Синяков та ін. Під впливом робітн. виступів в роки першої рос. революції революц. рух охопив сел. маси. Масові заворушення відбулися в селах Володимирської, Новоодеської, Снігурівської, Березнегуватської, Неаянської та ін. волостей. У період нового революц. піднесення (1910—14) відбулися 104 страйки, з них 47 — політичних, під час яких микол. пролетаріат показав зразки організованості й політ. зрілості, що не раз відзначав В. І. Ленін. Страйкова боротьба не вщухала і під час 1-ї світової війни.

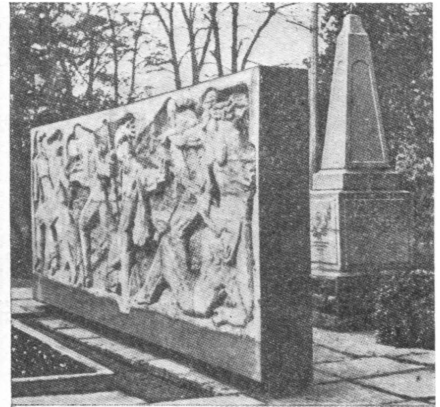
Після Лютн. буржуазно-демократичної революції 1917 в Миколаєві створено Рад у робітничих депутатів. Слідом за нею Ради виникли у Вознесенську, Голті, Очакові, Новому Бузі. Однією з перших на Україні Миколаївська Рада здійснила контроль над виробництвом (березень 1917). 24.IV (7.V) 1917 створено *Миколаївську Рад у робітничих і військових депутатів*.

14 (27).I 1918 в Миколаєві встановлено Рад. владу. 7.II 1918 відбувся повітовий з'їзд Рад сел. депу-

татів, який сприяв зміненню Рад. влади на селі. Селяни вибрали поміщицькі маєтки, ділили землю. В березні 1918 тер. Миколаївщини окупували австро-нім. війська. Трудящі Миколаївщини зі зброєю в руках піднялися проти австро-нім. окупантів (див. *Миколаївське збройне повстання 1918*), микол. залізничники брали участь у *Всеукраїнському страйку залізничників 1918*. В грудні 1918 тер. М. о. захопили війська Антанті. 15. III 1919 в Миколаєві відновлено Рад. владу. В серпні 1919 тер. М. о. захопили денікінці. В окремих районах у денікинському тилу, де діли значні партизан. сили, було відновлено Рад. владу (див. *Баштанська республіка 1919*, *Висунська республіка 1919*). На поч. 1920 тер. М. о. визволили рад. війська Пд. фронту. Після перемоги над об'єднаними силами іноземних загарбників і внутр. контрреволюції трудящі Миколаївщини під керівництвом Комуністич. партії приступили

до мирного соціалістич. будівництва. В 1920—22 існувала Микол. губ., 1923—30 — Микол. округ. Після громадян. війни нар. господарство Миколаївщини перебувало в тяжкому стані. Валова продукція пром-сті 1921—22 порівняно з 1913 становила лише 12%. Посівні площі скоротилися наполовину, виробн. хліба зменшилося в 5 раз. Під керівництвом парт. орг-ції трудящі Миколаївщини успішно відбудували такі важливі галузі пром-сті, як машинобудування, зокрема суднобудування, а також морський і річковий порти. На кінець 1925 довоєнний рівень пром. виробництва в основному було відновлено. За роки передвоєнних п'ятирічок на Миколаївщині сталися великі соціально-економіч. зміни. Було побудовано і реконструйовано 120 пром. підприємств. Успішно здійснювалася колективізація с. г. В с. Баштанці створено одну з перших в країні МТС. В 1940 в області було 1317 колгоспів.

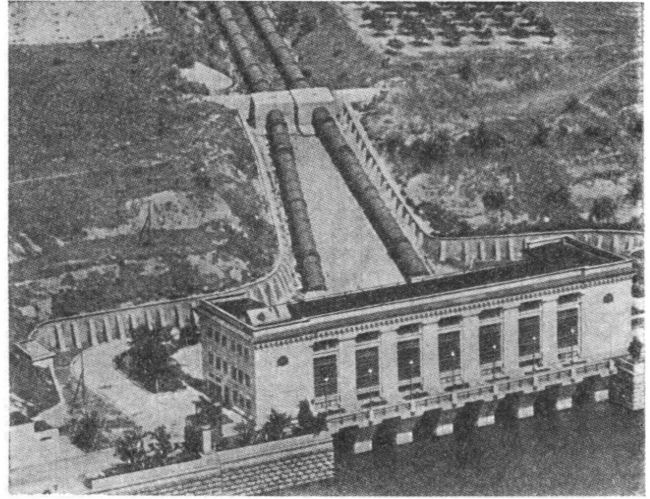
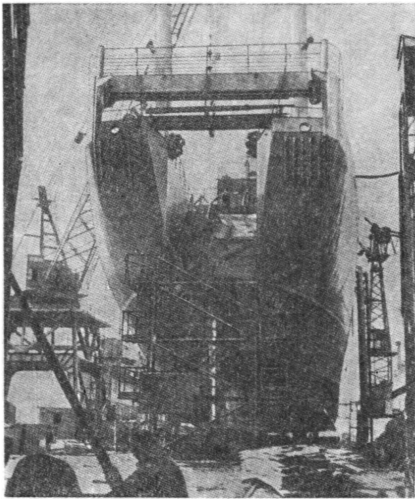

Радянська вулиця в Миколаєві (ліворуч). Монумент на честь загиблих учасників підпільної комсомольської організації «Партизанська іскра». Село Кримка Первомайського району.

У 1932—37 тер. Миколаївщини входила до складу Одес. обл. В 1937 утворено М. о. В 1944 з складу М. о. виділено Херсонську обл. Під час Великої Вітчизн. війни в серпні 1941 тер. М. о. окупували нім.-фашист. війська. В роки окупації тут діяли 83 підпільні орг-ції і групи: в Новоодеському, Снігурівському та ін. районах, «Миколаївський підпільний центр», підпільна комсомольська орг-ція «Партизанська іскра» в с. Кримці Первомайського району та партизан. загони. Героїчна боротьба трудящих, керіваних підпільними парт., комсомольськими орг-ціями, являла собою значну допомогу Рад. Армії. В березні 1944 при визволенні Миколаївщини військами 3-го Укр. фронту від нім.-фашист. окупантів була проведена *Березнегувато-Снігурівська наступальна операція 1944* по оточенню і знищенню великого угруповання ворога. При визволенні Миколаєва відзначились моряки-десантники під командуванням К. Ф. Ольшанського (див. *Миколаївська десантна операція 1944*). За героїчні подвиги в боях за Рад. Батьківщину 58 уродженцям області присвоєно звання Героя Рад. Союзу. Під керівництвом обласної парт. орг-ції трудящі області за допомогою трудящих братніх рад. республік провели величезну роботу по відбудові нар. г-ва. В 1950 продукція пром-сті області перевищила рівень 1940 на 60%. До 1950 було відновлено всю посівну площу і потужність машинно-тракторного парку; крім того, створено також 9 нових МТС. За успіхи, виявлені у відбудові с. г. 1947—50, 36 перодовиків с. г. було удостоєно звання Героя Соціалістич. Праці, 620 хліборобів нагороджено орденами й медалями. За післявоєнні роки збудовано десятки нових підприємств, серед них Первомайський завод «Фрегат» та ін. машинобудівні заводи, Ольшанський цементний завод, підприємства легкої і харчової пром-сті — трикотажний комбінат, взуттєва ф-ка, швейні ф-ки ім. С. М. Кірова та ім. А. О. Жданова в Миколаєві, Первомайська і Вознесенська швейні ф-ки, Миколаївський і Вознесенський м'ясокомбінати, Первомайський птахокмбінат, цукровий з-д і молочноконсервний комбінат у Первомайську, цукровий з-д у с. Засілля Жовтневого р-ну, Очаківський рибоконсервний комбінат, Вознесенський і Снігурівський консервні з-ди. Величезну творчу роботу трудящих Миколаївщини протягом усіх років очолювала обл. парт. орг-ція. Перед війною в її рядах

було 18,6 тис. чол. В роки війни більшість з них пішла в Рад. Армію. Багато комуністів віддали своє життя за честь і незалежність Рад. Батьківщини. В перші місяці після визволення в області було всього 1200 комуністів. На 1.1 1971 в 2 міських і 19 сільс. районних парт. орг-ціях налічувалося 59 582 члени й кандидати у члени партії, з них у пром-сті, на будівництві, транспорті і зв'язку — 23 606, у с. г. — 15 390, в галузі науки, освіти, охорони здоров'я та культури — 7247 чол., в органах держ. та госп. управління і госп. орг-ціях — 6922 чол. Комуністи виступили організаторами здійснення рішень Березнегувато-Вересневого (1965), Липневого (1970) пленумів ЦК КПРС, застрільниками соціалістич. змагання на честь 50-річчя Великого Жовтня, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, XXIV з'їзду КПРС. Здійснюючи Програму КПРС, рішення XXIV з'їзду партії, обласна парт. орг-ція спрямовує трудящих на успішне виконання завдань комуністичного будівництва. Перший секретар Микол. обкому КП України — В. О. Васильєв (з 1969). Вірним помічником обласної парт. орг-ції є створена 1917 Микол. комсомольська орг-ція. В роки перших п'ятирічок юнаки і дівчата Миколаєва поїхали будувати Комсомольськ-на-Амурі. Після війни силами молоді області в Донбасі було збудовано шахту «Миколаївська-Комсомольська». Сотні молодих ентузіастів у 50-х рр. поїхали на цілинні землі. На поч. 1971 в області було 1759 первинних комсомольських орг-цій, в яких налічувалося 108 397 членів ЛКСМУ. На кін. 1969 в області діяло 264 пром. підприємства, що перебували на самостійному балансі. Обсяг валової продукції всієї пром-сті 1969 зріс проти 1940 в 10,6 раза, проти 1960 — в 2,2 раза. Провідними галузями пром-сті є металообробна і машинобудування, зокрема суднобудування, що представлене Чорномор. суднобуд. заводом і з-дом імені 61 комунара — одними з найбільших підприємств країни. Підприємства маш.-буд. пром-сті області виробляють також дизелі, гідроапаратуру, складне енергетичне устаткування, шляхові машини, металоконструкції та ін. В області широко розвинуті харчова і легка пром-сть, пром-сть буд. матеріалів. Багато пром. підприємств області, показуючи зразки високопродуктивної роботи, не раз виходили переможцями в республіканському і всесоюзному соціалістич. змаганні. В області широко відомі імена новаторів вироб-

Будівництво риболовецького траулера на Чорноморському суднобудівному заводі в Миколаєві (ліворуч). Насосна станція на Інгулецькій зрошувальній системі.

ництва Героїв Соціалістич. Праці бригадира судноскладальників Чорноморського суднобудівного з-ду П. М. Шербакова, бригадира судноскладальників П. О. Третьякова, бригадира слюсарів-монтажників Ф. В. Хилька, бригадира складальників-добудовників цього ж з-ду П. М. Борисова, бригадира слюсарів-монтажників з-ду ім. 61 комунара І. І. Чорнозуба, електрозварниці цього ж з-ду В. П. Гурмази, кранівника морського торг. порту В. І. Барішевського, першої в Рад. країні листоноші, удостоєної звання Героя Соціалістич. Праці, Н. О. Пупанової та ін. Всього в області живе і працює 90 Героїв Соціалістич. Праці.

Не менш славні сторінки в трудовий літопис області вписали трудівники с. г. Осн. напрям с.-г. виробництва — зерново культури, гол. чин. озима пшениця. На значних площах вирощують соняшник, цукрові буряки й кукурудзу. Розвиваються овочівництво, садівництво, виноградарство. В тваринництві переважає молочно-м'ясне скотарство. Розвиваються свинарство, вівчарство і птахівництво, в багатьох колгоспах — шовківництво й бджільництво. В області на поч. 1970 було 248 колгоспів, 94 радгоспи і 7 риболовецьких артілей. Це великі багатогалузеві г-ва з високим рівнем механізації і електрифікації. На полях колгоспів і радгоспів області працювало 27 032 трактори (у 15-сильному обчисленні), 3734 зернозбиральні комбайни та багато ін. с.-г. техніки. Великі перспективи для дальшого розвитку с. г. відкриваються в зв'язку з розширенням зрошуваних земель. В області 63,1 тис. га земель зі зрошувальною сіткою (1969), а в найближче десятиріччя їх має бути 200 тис. га. За успіхи, досягнуті в розвитку с. г., М. о. 1958 нагороджено орденом Леніна. Орденом Трудового Червоного Прапора нагороджено радгосп ім. Шевченка Жовтневого р-ну (1937), колгосп «Україна» Очаківського р-ну (1967), радгосп «Акмечетські Ставки» Доманівського р-ну (1967). Ряд передовиків і новаторів с.-г. вироб. удостоєно звання Героя Соціалістич. Праці. Серед них бригадир тракторної бригади колгоспу «Україна» Врадіївського р-ну О. П. Рожко, доярка радгоспу ім. 25 Жовтня Первомайського р-ну К. І. Михнюк, тракторист-

ка колгоспу ім. В. І. Леніна Березнегуватського р-ну Н. О. Стоян, комбайнер колгоспу «Росія» Новобузького р-ну О. Г. Рибак, бригадир свиноферми радгоспу «Богданівка» Доманівського р-ну І. П. Романенко, голова колгоспу «Україна» Очаківського р-ну І. С. Шевченко, ланковий механізованої ланки радгоспу «Авангард» А. П. Покотилов, свинарка племзаводу ім. М. О. Шорса Н. Л. Пономар, чабан радгоспу «Первомайський» М. М. Теодор та ін.

На честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна Ленінськими ювілейними грамотами ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС нагороджено колективи 7 підприємств, орг-цій і колгоспів, зокрема Первомайського молочноконсервного комбінату, радгоспу «Богданівка» Доманівського р-ну, колгоспу «Україна» Веселинівського р-ну та ін.

М. о. має густу сітку з-ць. Експлуатац. довжина з-ць заг. користування 1969 становила 760 км. Протяжність автомобільних шляхів — 8,0 тис. км (1969), у т. ч. з твердим покриттям 2,5 тис. км. Важливу роль в економіці області відіграє морський транспорт. Річкове суднопластво по Пд. Бугу (від Миколаєва до Вознесенська) та по Інгулу. Найбільші порти: Миколаїв, Очаків.

В 1969/70 навч. р. на Миколаївщині налічувалося 981 загальноосвітня школа, у т. ч. 377 початкових, 204 восьмирічні, 321 середня, в яких навчалось 213,8 тис. чол. Працює 50 вечірніх шкіл робітн. і сільської молоді, 15 шкіл-інтернатів. Технікуми: суднобудівний, будівельний, залізнич. транспорту, рад. торгівлі, кооперативний, 5 сільськогосподарських. Училища: 3 медичні, педагогічне, музичне, культ.-освітнє. В серед. спец. навчальних закладах навчалось бл. 15,9 тис. чол., в 29 профес.-тех. училищах — бл. 11 тис. чол. В обл. центрі ін-ти: Миколаївський кораблебудівний інститут імені адмірала С. Й. Макарова, педагогічний ім. В. Г. Белінського і філіал Одеського інженерно-будівельного ін-ту, в м. Первомайську — філіал Одеського технологіч. ін-ту харчової та холодної пром-сті (в яких навчалось 9,4 тис. студентів). Працюють Микол. відділення Гол. (Пулковської) астрономіч. обсерваторії АН СРСР (заснована як морська астроно-

мічна обсерваторія 1821), обласна держ. с.-г. дослідна станція, Вознесенська рисова дослідна станція Укр. н.-д. інституту зрошуваного землеробства та ін. н.-д. установи.

В області діють театри — обласний укр. муз.-драматичний і рос. драматичний ім. В. П. Чкалова, обл. державна і нар. філармонія (усі в Миколаєві). В області працює 613 клубних установ, 320 філіалів держ. клубів, 736 кіноустановок, 695 масових і 176 філіалів держ. бібліотек, 2 музеї: обл. краєзнавчий з 3 відділами (Очаківський і Баштанський історичні, Кримківський меморіальний) та держ. художній музей ім. В. В. Верещагіна, 45 народних музеїв, 276 музейних кімнат. 19 колективів худож. самодіяльності удостоєно звання народних і заслужених колективів УРСР. В області видаються обл. газети «Південна правда» і «Ленінське плем'я».

Історичні пам'ятки: руїни давньогрец. міста-держави *Ольві* на правому березі Бузького лиману біля с. Парутиного Очаківського р-ну (тепер заповідник Ін-ту археології АН УРСР). Встановлено пам'ятники в Миколаєві: В. І. Леніну, Г. І. Петровському, Ф. Е. Держинському, борцям за владу Рад, героям Сивашу, героям-десантникам — учасникам Миколаївської десантної операції 1944, юним розвідникам О. Коберу і В. Хоменку, воїнам-визволителям від нім.-фашист. загарбників, С. Й. Макарову, Т. Г. Шевченку, О. М. Гмиреву; в Очакові — О. В. Суворову; в с. Кандибиному Новоодеського району — погруддя О. М. Горького.

На Миколаївщині народилися рос. флотоводець С. Й. Макаров, астроном Ф. О. Бредіхін, укр. композитор М. М. Аркас, актори М. К. Садовський, П. К. Саксаганський, М. К. Садовська, художники Р. Г. Судковський, Є. А. Кибрик, академік АН УРСР Герой Соціалістич. Праці О. В. Квасницький.

Лит.: Левін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1969; Шелест П. Ю. Україно наша Радянська. К., 1970; Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине (Февраль 1917 г. — март 1918 г.). Сборник документов и материалов. Николаев, 1957; Победа Советской власти на Херсонщине (1917—1920 гг.). Сборник документов и материалов. Херсон, 1957; Николаевщина в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны (Март 1918 г. — декабрь 1920 г.). Документы и материалы. Херсон, 1962; Николаевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Документы и материалы. Одесса, 1964; Материалы для географии и статистики России. Херсонская губерния, ч. 1—2. СПб., 1863; Нариси історії Миколаївської обласної партійної організації (1897—1968 рр.). Одеса, 1969; Октябрь на Николаевщине. Николаев, 1927; Борьба за владу Рад на Николаевщине. Николаев, 1959; Коренев І. О. Миколаївська область. К., 1958 [бібліогр. с. 101—102]; Татаринова-Багаліва О. Д. Нариси з історії військових поселень на Україні. К., 1927; Найдя С. Ф. Революционное движение в царском флоте. 1825—1917. М.—Л., 1948 [бібліогр. с. 596—605]; Десять років боротьби та будівництва на Миколаївщині. Миколаїв, 1927; Вся Николаевщина. Николаев, 1927; Земля в цвету. Соціалістичні перетворення на Миколаївщині за 50 радянських років. Одеса, 1967; Народное хозяйство Николаевской области. Статистический сборник. Одесса, 1967; Николаевщина. Краеведческий сборник. Николаев, 1926; Визначні місця Миколаївщини. Одеса, 1964; В історії П. М. Миколаївщина. Путівник по пам'ятних місцях. Одеса, 1970; Миколаївська область. Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1969 року. Одеса, 1969.

В. О. Васильєв (Миколаїв).
МИКОЛАЇВСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ РСДРП(б) — одна з більшовицьких орг-цій, яка виросла з марксистських гуртків і груп, що утворилися в 80—90-х рр. 19 ст. на найбільших підприємствах Миколаєва. В 1897 за прикладом *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого кла-*

су» в Миколаєві було створено *миколаївський «Південноросійський робітничий союз»*. Він випустив 3 номери газ. «*Наше дело*». Наприкінці 90-х рр. 19 ст. в Миколаєві посилилася діяльність с.-д. орг-цій. У 1900 марксистські робітн. гуртки було об'єднано і на їхній основі створено Микол. к-т РСДРП. У роботі к-ту активну участь брали Г. І. Петровський, І. А. Чигрин та ін. У 1902 к-т поновив видання газ. «*Наше дело*», видавав листівки, встановив зв'язки з с.-д. орг-ціями Петербурга, Москви, Києва, Харкова та Одеси. Під керівництвом к-ту робітники Миколаєва брали активну участь у першотравневому страйку 1902 і *загальному страйку на Півдні Росії 1903*. Велику роль в утвердженні іскрівського напрямку в Микол. орг-ції РСДРП відіграла ленінська газ. «*Искра*». 28.VIII 1903 в «*Искре*» №46 було надруковано заяву, в якій Микол. к-т визнав «*Искру*» своїм керівним органом з питань програми, організації і тактики. Після *Другого з'їзду РСДРП* Микол. к-т рішуче підтримав В. І. Леніна в його боротьбі проти дезорганізаторських дій меншовиків. Партійна організація Миколаєва, яку очолювали більшовики В. П. Ногін, В. О. Радус-Зенькович, І. А. Чигрин та ін., розгорнула велику організаторську й пропагандистську роботу в робітн. масах. Микол. к-т РСДРП разом з Одес. і Катериносл. к-тами утворив *Південне бюро ЦК РСДРП* (1904—05), яке стало опорним пунктом В. І. Леніна в боротьбі за скликання *Третього з'їзду РСДРП*.

Більшовики Миколаєва очолили боротьбу пролетаріату в роки революції 1905—07. Діяльність більшовиків в перші дні революції ускладнювалася через розкольніцькі дії меншовиків. У Миколаєві утворилися два к-ти РСДРП: більшовицький і меншовицький. Лютнево-березневий страйк 1905 (див. *Миколаївський лютнево-березневий страйк 1905*), в якому більшовики брали активну участь, тривав 22 дні і мав яскраво виражений політ. характер. 17.II (2.III) 1905 поліція вдалося заарештувати майже весь склад Микол. більшовицького к-ту, але зусиллями місцевих більшовиків, при допомозі Одес. к-ту в березні діяльність к-ту відновилася. Микол. к-т своїм делегатом на III з'їзді РСДРП обрав В. В. *Воровського*. Рішення III з'їзду РСДРП були обговорені і одностайно схвалені більшовиками на міській парт. конференції, яка відбулася в травні 1905. На заклик більшовиків у травні було проведено масову політ. демонстрацію, в якій взяло участь понад 2 тис. чол., і в червні — політ. страйк, що охопив бл. 3 тис. робітників. Намагаючись придушити наростаючий революц. рух, поліція в липні і серпні 1905 заарештувала в Миколаєві до 950 чол., у т. ч. весь склад к-ту. Незважаючи на тяжкі втрати, більшовики, що залишилися на волі, очолили боротьбу пролетаріату і забезпечили його активну участь у *Жовтневому есероїському політичному страйку 1905*. 10 (23).X 1905 застрайкували залізничники ст. Миколаїв, до яких приєдналися робітники з-ду «*Наваль*», торг. порту та ін. підприємств міста. К-т РСДРП закликав пролетаріат до збройної повстання, створення бойових дружин. Для забезпечення спільних дій робітн. класу з ініціатииво більшовиків у жовтні 1905 було створено Микол. об'єднаний к-т. 15 (28).XI у місті почався страйк, який тривав більше тижня і охопив бл. 12 тис. робітників і службовців. У ті дні виникли профспілкові орг-ції. 20.XI (3.XII) 1905 було створено Микол. Раду робітн. депутатів, у керівніпстві якої переважали меншовики. Вони заважали більшовикам перетворити Раду на орган збройного повстання.

Більшовики Миколаєва видали окремою листівкою статтю В. І. Леніна «Умираюче самодержавство і нові органи народної влади». В грудні 1905 Микол. к-т РСДРП направив своїх делегатів В. О. Радус-Зеньковича і П. П. Сафронова на *Першу конференцію РСДРП*. Тоді ж почалися заворушення серед солдатів і матросів. Микол. к-т РСДРП надіслав у військ. частини агітаторів. Для підтримки *Грудневого збройного повстання 1905* в Москві Рада робітничих депутатів і к-т РСДРП оголосили заг. політ. страйк, що почався 13 (26).XII 1905.

В роки столипінської реакції (1907—10) більшовики, використовуючи легальні й нелегальні форми роботи, вели наполегливу боротьбу проти ліквідації, одзвістків і трюцькістів за збереження і зміцнення парт. орг-ції. У липні 1908 відбулася міська парт. конференція, яка обрала к-т РСДРП у складі П. Л. Ровнера (Акіма), Г. В. Петрова та ін. К-т видавав листівки, нелегальну газ. «*Борьба*» (1908), в якій було надруковано частину статті В. І. Леніна «Події на Балканах і в Персії». Особливо пожвавилася парт. робота влітку 1911, в умовах нового революц. піднесення. Пропагандистська колегія, створена к-том РСДРП, проводила значну роботу серед робітників суднобудівних заводів. Більшовики широко використовували легальні орг-ції — «Трудова копійка», «Товариство взаємодопомоги ремісників», робітн. клуби, 6-ки. В 1911 — на поч. 1912 значну революц. роботу в Миколаєві проводив М. М. Шверник. Делегатом від Микол. парт. орг-ції на *Шостій (Празькій) Всеросійській конференції РСДРП* був Л. П. Серебряков. Микол. парт. орг-ція була однією з перших орг-цій на Україні, яка схвалила рішення конференції. Більшовики Миколаєва очолили страйкову боротьбу робітників під час *Квітнево-травневих політичних страйків 1912* на Україні. Одним з найбільших страйків у країні, що тривав 42 дні, був червневий страйк 1912 робітників з-ду «Наваль» (див. *Миколаївський страйк робітників суднобудівного заводу «Наваль» 1912*). Його підтримали робітники ін. підприємств міста, а також Катеринослава, Одеси, Єлисаветграда. Цей страйк високо оцінив В. І. Ленін (див. Твори, т. 19, с. 281). Під керівництвом більшовиків страйкова боротьба робітників тривала 1913 — на поч. 1914. У липні 1914 відбулися політ. страйки і демонстрації 11 тис. робітників Миколаєва.

В роки 1-ї світової війни було проведено під керівництвом більшовиків ряд антивоєнних виступів. Незважаючи на арешт у вересні 1913 членів к-ту РСДРП, в Миколаєві існувала організована більшовицька група. В той період (1914) роль керівного центру фактично відігравала більшовицька група з-ду «Наваль». У січні — лютому 1916 відбувся півторарісячний *Миколаївський страйк робітників суднобудівного заводу «Наваль» 1916*. Після Лютневої революції 1917 більшовики Миколаєва вийшли з підпілля і розгорнули широку агітац. і організаційну роботу серед трудящих мас. 6 (19). III 1917 в Миколаєві створено Раду робітн. депутатів, а наступного дня — Раду військ. депутатів (див. *Миколаївська рада робітничих і військових депутатів*). 31.III (13.IV) 1917 було створено Тимчасовий об'єднаний к-т РСДРП, до якого від більшовиків увійшли Й. С. Складар, М. К. Щеглов, П. О. Бурий, І. А. Складар, І. В. Петров, Я. В. Бондаренко, І. І. Шварц та ін. В березні 1917 більшовики Миколаєва встановили зв'язок з ЦК РСДРП(б).

На *Сьомій (Квітневій) Всеросійській конференції РСДРП(б)* більшовики Миколаєва представив П. О. Бурий. На основі рішень конференції

більшовики розгорнули велику роз'яснювальну роботу серед робітників, створювали заводські парт. к-ти, профспілки, фабзавкоми, формували Червону гвардію, розгортали агітаційну роботу серед солдатів і матросів. У липні 1917 було створено військову орг-цію РСДРП. 15 (28).VIII 1917 відбулася міська парт. конференція, в якій взяла участь бл. 500 чол. Конференція повністю схвалила рішення VI з'їзду РСДРП (б), прийняла ухвалу про розрив з меншовиками, обрала тимчасовий міський к-т, до якого увійшли Й. С. Складар (голова), І. А. Чигрин, І. В. Петров, О. І. Зима та ін. Більшовицька орг-ція налічувала до 900 чол., мала 5 районних орг-цій, клуби, курси агітаторів. У Миколаєві було створено 24 профспілки, що об'єднували понад 30 тис. робітників, виникла «Спілка трудящої молоді». 9 (22).IX 1917 відбулася 2-а загальноміська конференція більшовиків і інтернаціоналістів, яка прийняла резолюцію з вимогою передачі всієї влади Радам, встановлення робітн. контролю над виробн., укладення миру. Більшовики Миколаєва підтримували міцний зв'язок з більшовиками Херсона, Одеси. Вони брали участь в губ. конференції, яка відбулася в Одесі 26—27.IX (9—10.X) 1917. До складу губкомов увійшли два представники микол. більшовиків. 11 (24).X 1917 вийшов перший номер більшовицької газ. «*Пролетарское знамя*».

Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції в Петрограді Виконавче бюро Микол. Ради під тиском робітників, солдатів і матросів прийняло 26.X (8.XI) більшовицьку резолюцію про підтримання повстання у Петрограді та визнання найвищою владою в місті Ради робітн. депутатів. Проте меншовики і есери, які становили в Раді більшість, не виконали цього рішення і саботували проведення в життя декретів *Другого Всеросійського з'їзду Рад*. Микол. Рада викликала в місто гайдацької частини. 7 (20).XII 1917 Червона гвардія розгромила гайдамаків, які намагалися захопити владу в місті і вчинити розправу над революц. силами.

В січні 1918 більшовики добилися перевиборів Ради, що 22.I (4.II) взяла владу в місті в свої руки. 17—23.I (30.I—5.II) 1918 Червона гвардія Миколаєва під керівництвом більшовиків розгромила в місті контрреволюц. виступи гайдамаків, анархістів і відновила революц. порядок. Робота парт. організації по здійсненню соціалістич. перетворень була перервана наступом австро-нім., потім англо-франц. окупантів і бурж.-націоналістич. контрреволюції. Див. *Миколаївська область*.

Лит.: Нариси історії Миколаївської обласної партійної організації (1897—1968 рр.). Одеса, 1969.

Р. С. Павлович (Миколаєв).

МИКОЛАЇВСЬКА РАДА РОБІТНИЧИХ І ВІЙСЬКОВИХ ДЕПУТАТІВ — створена 24.IV (7.V) 1917 шляхом об'єднання Ради робітничих депутатів [існувала з 6 (19).III 1917] і Ради військ. депутатів [існувала з 7 (20).III 1917]. За своїм складом тривалий час була есеро-меншовицькою, чому сприяла наявність у Миколаєві (до серпня 1917) об'єднаної с.-д. орг-ції. Проте під тиском робітників Рада вживала заходів до налагодження продовольчої справи, встановлення робітн. контролю над пром. підприємствами та торгівлею, сприяла організації селянства. Заг. процес *більшовизації Рад* позначився й на Микол. Раді. З 15 (28).X в її виконкомі замість двох було вже 33 більшовики. 16 (29).X Микол. Рада ухвалила більшовицьку резолюцію про необхідність переходу влади до Рад і обраним на 2-ій Всерос. з'їзді Рад делегатам дала «категоричні директиви голосувати на з'їзді в дусі прийнятої резолюції».

Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції, коли в Миколаєві тимчасово існувало міждоладдя, революц. елементи в Раді намагалися встановити повновладдя Рад, засуджували бурж.-націоналістич. *Центральну раду*. Переобрана в січні 1918 Рада схвалила 14 (27). І резолюцію про перехід влади до Рад. В результаті активних дій червоногвардійців, підтриманих революц. військ. частинами, влада в місті 22.І (4.ІІ) 1918 перейшла до рук Раді. Протягом 5 тижнів (до австро-нім. окупації) Рада здійснила перші соціалістич. перетворення.

Ю. М. Гамрецький (Київ).

МИКОЛАЇВСЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1918 — повстання робітників Миколаєва під керівництвом більшовиків проти австро-нім. окупантів. Почалося 22.ІІІ, майже відразу після загарбання міста австро-нім. військами. У виступі взяли участь робітники і кол. солдати-фронтовики, обурені закриттям суднобудівних з-дів і деяких ін. підприємств, масовими звільненнями робітників, сваволею і грабжаками окупантів. Виступи передувало кілька збройних сутичок робітників з нім. солдатами. Рішення про повстання було прийнято 21.ІІІ на спільних зборах представників робітників і місцевої орг-ції кол. солдатів-фронтовиків після того, як в Миколаєві стало відомо про перемогу *Херсонського збройного повстання 1918*. М. з. п. очолив революц. штаб, в якому провідну роль відігравали більшовики. Штаб встановив зв'язок з рад. військами. Повстання почалося одночасно в кількох районах міста. Повстанці оволоділи районом Слобідки, зав'язали запеклі бої поблизу готелю, морських казарм, вокзалу, елеватора. Повстанцям допомагали селяни навколишніх сіл. Однак окупанти продовжували утримувати Варварівський міст, по якому в Миколаїв до них прибували з Одеси підкріплення. Ворожа артилерія безперервно бомбардувала місто. Повстанці трималися три дні, після чого М. з. п. було жорстоко придушене. Незважаючи на поразку, М. з. п. відіграло певну роль у боротьбі проти нім. загарбників, затримавши їхнє просування на Пд. України.

Е. М. Скляренко (Київ).

МИКОЛАЇВСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — поселення *черняхівської культури* (4—6 ст.), виявлене 1953 поблизу с. Миколаївки Корсунь-Шевченківського р-ну Черк. обл. на надзаплавній терасі лівого берега р. Росі. Частково зруйноване водою, що піднялася у зв'язку з будівництвом Стеблівської ГЕС. Досліджувалося 1956. На розкопаній площі (дорівнювала 350 м²) виявлено залишки 4 наземних споруд, зокрема чотирикамерної виробничого призначення (гончарної майстерні). На долівці однієї із споруд знайдено 2 горщики типу, характерного для посуду *Пастирського городища*. На Зх. від поселення виявлено давньорус. безкурганний могильник, на якому 1955 розкопано кілька поховань.

Літ.: Махно Е. В. Памятники черняхівської культури на території УССР. В кн.: Матеріали і дослідження по археології СССР, № 82. М., 1960 [бібліогр. с. 75—83]. Е. В. Махно (Київ).

МИКОЛАЇВСЬКИЙ КОРАБЛЕБУДІВНИЙ ІНСТИТУТ ІМЕНІ АДМІРАЛА С. Й. МАКАРОВА — вищий учбовий заклад УРСР. Засн. 1920 в Миколаєві на базі Політех. уч-ща (1902—17 існувало як середнє механіко-тех. уч-ще). В 1941 ін-т було евакуйовано в Пржевальськ Кирг. РСР. У жовтні 1944 почав працювати в Миколаєві. У 1949 ін-тові присвоєно ім'я адмірала С. Й. Макарова. Має ф-ти (1970): кораблебудівний, машинобудівний, електрообладнання суден, вечірній, заг.-тех. заочний; вечірній філіал при Херсон.

суднобудівному з-ді. Є аспірантура. У 1969/70 навч. р. на всіх ф-тах навча. ося 6700 студентів. За час існування ін-т випустив 8200 спеціалістів (1970). Н.-д. робота підпорядкована розв'язанню конкретних завдань у галузі суднобудування і суднового машинобудування. У 1970 ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

В. О. Степанов (Миколаїв).

МИКОЛАЇВСЬКИЙ КРАЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ — створений 1950 на базі двох музеїв: природничо-краєзнавчого та істор.-археологічного. В музеї зберігається понад 49 тис. експонатів. М. к. м. має три відділи: природи, історії дореволюц. минулого та історії рад. часу. У відділі природи зберігається велика колекція мінералів, опудал тварин, метеликів з різних країн світу. У відділі дореволюц. минулого — речі з археол. розкопок на території Микол. обл., зокрема з *Ольвії*, та Криму (Керч, Феодосія), зброя запорожців, матеріали з історії міста та революц. руху на Миколаївщині. Експонати відділу історії рад. часу висвітлюють соціалістич. і комуністич. будівництво в місті та області.

З. М. Іванова (Миколаїв).

МИКОЛАЇВСЬКИЙ ЛЮТНЄВО-БЕРЕЗНІВІЙ СТРАЙК 1905 — масовий виступ пролетаріату Миколаєва на поч. першої рос. революції 1905—07 на знак протесту проти розстрілу петербурзьких робітників (див. *Дев'яте січня 1905*). 12 (25).ІІ розпочався страйк у мех. майстерні суднобудівного з-ду «Наваль». 14 (27).ІІ він охопив усе підприємство. Того ж дня оголосили страйк робітники Чорноморського, механічного, Уманського ливарного і арматурного з-дів та залізничники. Робітники висунули вимоги запровадження 8-годинного робочого дня, свободи страйків, слова і друку, скасування штрафів, скликання Установчих зборів та ін. На з-дах міста проходили мітинги. Місцева влада викликала війська. 16.ІІ (1.ІІІ) між страйкуючими і козаками сталася збройна сутичка. 20.ІІ (5.ІІІ) під керівництвом більшовиків у місті відбулася політ. демонстрація. Поліція і козаки розігнали демонстрантів. Страйк тривав 22 дні. Робітники ін. підприємств міста подали матеріальну допомогу страйкуючим. Адміністрація заводів була змушена піти на деякі поступки робітникам.

МИКОЛАЇВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ — засн. 1925. Спочатку мав назву Миколаївське окружне архівне управління, з 1930 — місцеве архівне управління, з 1932 — Микол. держ. істор. архів, з 1938 — сучас. назва. В архіві зберігаються документи з історії Миколаївщини з кінця 18 ст. до наших днів. Документ. матеріали дореволюц. періоду висвітлюють соціально-економ. становище краю, робітн. і сел. рух, діяльність с.-д. орг-цій. Документ. матеріали рад. часу розповідають про події Великої Жовтня і громадян. війни, боротьбу трудящих за встановлення і зміцнення Рад. влади, за побудову соціалізму і комунізму на Миколаївщині. Архів видав документ. збірники: «Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.» (Одеса, 1964), «Миколаївщина в роки іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни. Березень 1918 р.—грудень 1920 р.» (Херсон, 1962) та ін.

Літ.: Миколаївський обласний державний архів. Путівник. К., 1966.

Ш. С. Людкевський (Миколаїв).

МИКОЛАЇВСЬКИЙ «ПІВДЕННОРОСІЙСЬКИЙ РОБІТНИЧИЙ СОЮЗ» — нелегальна соціал-демократична орг-ція, заснована весною 1897 в Миколаєві. Об'єднував 8 робітн. гуртків, до яких входило понад 250 передових робітників з-дів

«Наваль», Чорноморського та Адміралтейства. Організаторами і керівниками «Союзу» були Р. З. Коротков, І. А. Мухін. «Союз» проводив пропагандистську та агітац. роботу (гол. чин. серед фаб.-зав. робітників), підтримував зв'язки з марксистськими гуртками Києва, Катеринослава, Одеси та ін. міст України, звідки одержував революц. л-ру. При «Союзі» була каса для подання допомоги робітникам під час страйків, друкарня, в якій надруковано 10 листівок і 3 номери газ. «Наше дело». Вплив орг-ції весь час розширювався, створювались нові гуртки. «Союзові» вдалося встановити зв'язки з солдатами 58-го піх. полку і організувати тут гурток. В січні 1898, після арешту членів «Союзу», орг-ція фактично припинила своє існування. Активних учасників її було заслано до Сибіру.

«МИКОЛАЇВСЬКИЙ ПІДПІЛЬНИЙ ЦЕНТР» — підпільна антифашист. орг-ція, що діяла в Миколаєві під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Створений у кінці вересня 1942 шляхом об'єднання підпільних груп, що діяли починаючи з грудня 1941. 30.IX 1942 відбулося його перше засідання, на якому було обрано керівний к-т у складі П. Я. Защука (голова), В. В. Бондаренка, П. А. Комкова, Ф. О. Воробйова й В. І. Соколова. «М. п. ц.» працював у тісному контакті з розвідувальною групою В. О. Лягіна, хоча він з метою конспірації в к-т не входив. Підпільники здійснили ряд великих диверсійних актів, друкували й розповсюджували листівки серед населення Миколаєва і навколишніх сіл. «М. п. ц.» був зв'язаний з ін. підпільними орг-ціями області. На поч. грудня 1942 внаслідок зради гітлерівці заарештували керівників орг-ції. Розвідувальна група В. О. Лягіна продовжувала боротьбу, але в лютому 1943 більшість її членів теж було заарештовано. Всього було ув'язнено 97 учасників підпілля, з них 46 було страчено, в т. ч. В. О. Лягіна, П. Я. Защука, Ф. О. Воробйова, Ф. А. Комкова, В. І. Соколова та ін. За бойові заслуги учасників підпілля нагороджено орденами й медалями Рад. Союзу.

З. Д. Каткова (Миколаїв).

МИКОЛАЇВСЬКИЙ СТРАЙК РОБІТНИКІВ СУДНОБУДІВНОГО ЗАВОДУ «НАВАЛЬ»

1912 — один з найбільш масових виступів робітників на Пд. Україні в період нового революц. піднесення. Поштовхом до страйку був арешт вночі проти 23.V (5.VI) 1912 19 робітників суднобудівного з-ду. Наступного дня понад 3 тис. робітників припинили роботу. На заводському подвір'ї проходили мітинги. Робітники вимагали звільнити заарештованих та поставили перед адміністрацією з-ду ряд економіч. вимог. Адміністрація відмовилась виконати вимоги робітників. 29.V (11.VI) завод було закрито й усіх робітників звільнено, з міста вислано понад 60 активних учасників страйку, проводились арешти страйкарів. Навалівців підтримали робітники ін. підприємств Миколаєва, а також Катеринослава, Одеси, Єлисаветграда. Страйк проходив під керівництвом більшовицької орг-ції і тривав 42 дні. Адміністрація змушена була піти на деякі поступки: всіх робітників повернено на з-д, збільшено заробітну плату на 18%, запроваджено інститут старост, відкрито їдальню. В. І. Ленін, високо оцінюючи цей страйк, писав: «З південних страйків металістів визначний є страйк 3886 чоловік на миколаївських суднобудівних заводах» (Твори, т. 19, с. 281).

Лит.: Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема. 1910—1914 гг. Сборник документов и материалов. К., 1959; Нариси історії Миколаївської обласної партійної організації (1897—1968 рр.). Одеса. 1969.

МИКОЛАЇВСЬКИЙ СТРАЙК РОБІТНИКІВ СУДНОБУДІВНОГО ЗАВОДУ «НАВАЛЬ»

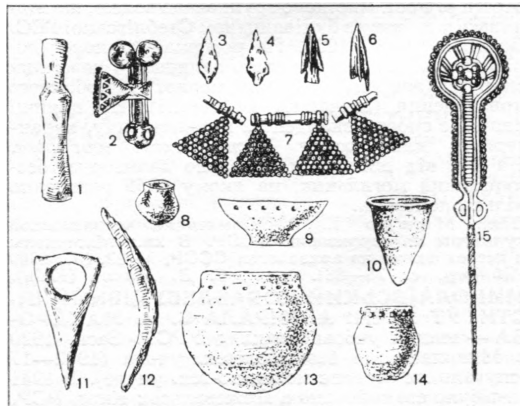
1916 — один з масових політ. робітн. страйків на Україні в роки 1-ї світової війни. 8 (21).I робітники з-ду «Наваль» в Миколаєві, не припиняючи роботи, висунули перед адміністрацією економіч. вимоги: збільшити заробітну плату, скасувати воєнні податки з робітників та ін. Не одержавши відповідей, 11 (24).I робітники застрайкували. Бл. 4500 чол. зібралися на мітинг. Наступного дня кількість учасників страйку зросла до 12 тис. чол. Було обрано страйковий к-т, до складу якого ввійшли робітники-більшовики І. А. Чигрин, О. К. Скороходов, А. Ф. Радченко та ін. Щоб придушити страйк, адміністрація з-ду до 1 (14).II звільнила бл. 400 військовозобов'язаних робітників, з яких понад 100 було заарештовано, решту відправлено на фронт. Проте страйк не припинявся і поступово переростав у політичний. На мітингах промовці викривали загарбницький характер війни, закликали робітників боротися проти війни і самодержавства. Робітники вимагали звільнення з-під арешту своїх товаришів. Трудаці Луганська, Макіївки, Харкова та ін. пром. міст подавали моральну і матеріальну допомогу страйкарям. Лише 24.II (8.III) 1916, закrywши завод і звільнивши майже всіх робітників, місцевій владі вдалося придушити страйк. Бл. 6 тис. військовозобов'язаних робітників було відправлено в армію.

Лит.: Рабочее движение на Украине в период первой мировой империалистической войны. Июль 1914 г.— февраль 1917 г. Сборник документов и материалов. К., 1966; Історія робітничого класу Української РСР, т. 1. К., 1967. Й. Т. Шербина (Київ).

МИКОЛАЇВСЬКИЙ СУДНОБУДІВНИЙ ЗАВОД — див. Чорноморський суднобудівний завод.

МИЛОГРАДСЬКО-ПІДГІРЦІВСЬКА КУЛЬТУРА

— археол. культура часів раннього залізного віку, поширена на Пн. УРСР та Пд. БРСР. Назва походить від пам'яток, досліджених біля с. Підгірців Обухівського р-ну Київ. обл. та с. Милограда Річицького р-ну Гом. обл. Виділена 1950 В. М. Даниленком та О. М. Мельниковською. Підгірцівські неукріплені поселення розташовані на підвищених заплавах. Поховання — безурганні з обрядом трупопокладення на спині, з нечисленним поховальним інвентарем (посудом та ажурними бронзовими прикрасами). Милоград-

Речі з пам'яток: 1, 3, 4, 11, 12 — залізні мотижка, наконечники стріл, сокира, серп; 2, 5, 6, 7 — бронзові прикраси (2, 7) і наконечники стріл; 8—10, 13, 14 — глиняні тьгарель, посуд і тигель; 15 — шпилька (верхня частина бронзова, нижня — залізна).

ські поселення являли собою городища, розташовані на мисах. Поховання — безкурганні, з обрядом трупоспалення. При розкопках поселень М.-п. к. відкрито залишки напівземлянкових і наземних жител стовпової конструкції. В пам'ятках М.-п. к. знайдено ліпні опуклобокі горщики переважно з округлим дном, круглодонні миски, залізни тесла з боковим виступом, сокири, серпи, шила, ножі, бронзові голки, кам'яні зернотерки, точильні бруски тощо, бронзові наконечники стріл (скіфські та місцеві) і наконечники списів. Знайдено також предмети кінського спорядження (бронзові ворварки, дзвіночки, бляхи, кільця), прикраси (бронзові шпильки, браслети, високі кільця, підвіски, фібули, скляні намистини та пронизки), орнаментовані прясельця, ливарні форми та тигли, глиняні фігурки тварин. Знахідки привізних речей і скіфських наконечників стріл дали змогу датувати М.-п. к. 7 ст. до н. е.—1—2 ст. н. е. (в межах БРСР) та 5—3 ст. до н. е. (на Україні). Деякі вчені (О. М. Мельниковська) вважають, що носіями М.-п. к. були праслов'янські племена, інші (О. І. Тереножкін, В. В. Седов) — балтські племена.

Лит.: Даниленко В. М. Дослідження пам'яток підгірського та борщівського типів на Київщині в 1950 р. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 6. К., 1956; Мельниковська О. Н. Племена Южної Белоруссии в раннем железном веке. М., 1967.

Є. О. Петровська (Київ).

МИЛОРАДОВИЧ Василь Петрович (13.I 1846 — 1911) — укр. етнограф і фольклорист ліберально-бурж. напрям. Н. в с. Токарях (тепер Лохвицького р-ну Полт. обл.). В 1869 закінчив юридич. факультет Харків. ун-ту. Видав ряд етнографічно-фольклорних досліджень (Весільні пісні в Лубенському повіті Полтавської губернії. К., 1890; Робітничі пісні Лубенського повіту Полт. губернії, зібрані в 1890—93 рр. К., 1895; Процання рекрута і рекрутські пісні в Лубенському повіті Полтавської губернії. К., 1897; Народна медицина в Лубенському повіті Полтавської губернії. К., 1902; Життя-буття лубенського селянина. К., 1904, тощо). Опис матеріальної культури українців Полтавщини відзначається вірогідністю і деталістю. В 1899 Рос. географ. т-во присудило М. за збірку казок срібну медаль. М. одним з перших на Україні почав вивчати фольклор і побут робітників.

В. Ф. Горленко (Київ).

МИЛОРАДОВИЧІ — багаті укр. поміщики на Лівобережній Україні. Вихідці з Герцеговини (тепер у складі СФРЮ). М и х а й л о І л л і ч М. (р. н. невід. — п. 25.IX 1726) — гадацький полковник [1715—26]. Переселився на Україну 1712. Дистав від царського уряду значні зем. маєтності, які розширив за рахунок насильницького загарбання сел. і козац. земель. Петро Степанович М. (бл. 1723 — 18.I 1799) — останній чернігівський полковник [1762—81]. Власник понад 5 тис. кріпаків. А н д р і й С т е п а н о в и ч М. (бл. 1726 — 13.VI 1796) — рос. держ. діяч. Брав участь у Семилітній війні 1756—63, рос.-тур. війні 1768—74. З 1779 — малорос. губернатор, з 1782 — черніг. губернатор. За дорученням П. О. Румянцева керував складанням опису Лівобережної України. М и х а й л о А н д р і й о в и ч М. (12.X 1771 — 27.XII 1825) — рос. військ. діяч, генерал, граф (з 1813). Сподвижник О. В. Суворова і М. І. Кутузова. Брав участь у швейцарському поході (1799), війнах проти Франції 1805, Туреччині 1806 — 12. У 1809—12 — київ. військ. губернатор. У *Бородинській битві* 1812 командував правим крилом 1-ї армії. Учасник походів у Зх. Європу (1813—14). З 1814 — командир гвардійського

корпусу. З 1818 — петерб. військ. губернатор. Під час повстання декабристів у Петербурзі 14 (26).XII 1825 його смертельно поранив П. Г. Каховський. Г р и г о р і й О л е к с а н д р о в и ч М. (6.X 1839 — 26.VIII 1905) — укр. поміщик, граф. Автор праць з історії та археології України. Був головою Черніг. губернської архівної комісії. Певне довідкове значення зберегли його праці «Матеріали для історії Південної Русі» (Чернігів, 1858), «Іноземні твори про Малоросію» (Чернігів, 1859), «Опис Чернігівських соборів Спасо-Преображенського і Борисоглібського» (Чернігів, 1889).

Лит.: Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник, т. 3. К., 1912.

МИЛЯ (від лат. *milia passuum* — тисяча римських подвійних кроків) — одиниця шляхових відстаней. Відома з давніх часів і мала різну довжину. На Україні у 18—19 ст. була поширена стара рос. М. (7,4676 км).

МИНАЙЛЕНКО Іван Захарович (1902—21.XI 1919) — учасник боротьби за владу Рад на Україні, один з організаторів комсомолу України. Н. у Харкові в робітн. сім'ї. В 1917 провів роботу по створенню Соціалістич. спілки робітн. молоді в Харкові. Під час громадян. війни — на підпільній роботі в Харкові, організатор молоді Івано-Холодногорського (тепер Залізничного) р-ну, брав участь у *Всеукраїнському страйку залізничників 1918*, вів революц. агітацію серед робітників, був зв'язковим підпільного ревкому Харкова. Закатований денкінцями. Його ім'ям названа вулиця в Харкові. Портрет, с. 133.

І. Я. Мірошников (Харків).

МИНАКОВ Єгор Іванович (22.IV 1854 — 3.X 1884) — революц. народник. Н. в Одесі в сім'ї чиновника. В 1878—79 вчився в Одес. (Новоросійському) ун-ті. В 1878 брав участь у діяльності народницького гуртка в Одесі, розповсюджував нелегальну л-ру, вів пропаганду серед робітників. У 1879 М. заарештовано і за замом на провокатора Одес. військ.-окр. судом засуджено до 20 років каторги, яку відбував на Карі. Двічі намагався втекти з каторги (1880, 1882), за що був засуджений до безстрокової каторги. В 1883 переведено до Петропавлівської, пізніше до Шліссельбурзької фортець. М. страчено в Шліссельбурзі за протест проти сваволі тюремного начальства.

МИРГОРОД — місто, центр Миргородського р-ну Полт. обл. УРСР; на р. Хоролі (бас. Дніпра). Залізнич. ст. 28,2 тис. ж. (1970). Засн. в серед. 16 ст. В 1638 населення М. брало участь у сел.-козац. повстанні під проводом Я. Острияна проти польс. шляхти. Визволений в травні 1648 повстанськими загонами від польс.-шляхет. загарбників, М. став полковим містом *Миргородського полку*. У 1782, після ліквідації Миргородського полку, М. увійшов до складу *Київського намісництва*, 1797 — до Малорос. губ. З 1802 М. — повітове місто Полт. губ. В кінці 19 ст. через М. прокладено залізницю Київ — Полтава. На поч. 20 ст. в М. діяла група РСДРП, яка керувала революц. боротьбою трудящих міста. Залізничники М. брали участь у *Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905*. У грудні 1905 в с. Великих Сорочинцях (поблизу М.) стався збройний виступ селян, жорстоко придушений царським урядом (див. *Сорочинська трагедія 1905*). 10 (23).I 1918 в М. встановлено Рад. владу. 22.III 1918 М. окупували австро-нім. загарбники. Залізничники М. брали участь у *Всеукраїнському страйку залізничників 1918*. В січні 1919 в М. відновлено Рад. владу. 17.VIII 1919 М. захопили денкінці. У грудні 1919 місто визволила Червона Армія. З 1923 М. — центр

Миргородського р-ну Полт. губ., з 1925 — Полт. округу, з 1932 — Харків. обл., з 1937 — Полт. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни М. 14. IX 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. Під час окупації на Миргородщині діяли підпільний райком КП (б) У і партизан. загін. 18. IX 1943 М. визволила Рад. Армія. В місті: нафтопром. управління «Радченкове», арматурний, коноплепереробний, цегельний, маслоробний, круп'яний, кукурудзокалібрувальний, овочеконсервний, по розливу мін. вод з-ди; птахо-, хлібо-, пром-і харчокомбінати, райпобуткомбінат, міжколгоспна буд. орг-ція. 7 загальноосв. і 1 муз. школи; уч-ще механізації с. г., керамічний технікум. Філіал *Полтавського краєзнавчого музею*, літ.-меморіальний музей *Д. Гурамішвілі*. М. — бальнеологічний курорт. У с. Великих Сорочинцях, поблизу М., народився рос. письменник М. В. *Гоголь*. В М. народилися укр. і рос. живописець В. Л. *Боровиковський*, укр. письменник *Панас Мирний*, рад. історик *Б. Д. Греков*. У 1760—92 в М. жив і творив груз. поет *Д. Гурамішвілі*. В 1845 в М. перебував Т. Г. Шевченко. Пам'ятники: *Д. Гурамішвілі* та Вічної Слави воїнам-миргородцям, які загинули в роки Великої Вітчизн. війни.

Лит.: Валько І. В., Ігнатенко І. О. Миргород. К., 1968.

МИРГОРОДСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Лівобережній Україні в 2-й пол. 17—18 ст. Створений улітку 1648 після визволення Лівобережної України від польс.-шляхет. загарбників. Полковим центром М. п. було м. Миргород (тепер Полт. обл.). У 1649 М. п. склався з 16 сотень. У 1658 значна частина його території відійшла до *Лубенського полку*. В складі М. п. залишилися Миргородська полкова, Сорочинська, Устивицька і Хорольська сотні. В 1672 до нього було приєднано Багачанську, Білоцерківську, Голтвянську, Остапівську, Шишацьку сотні *Полтавського полку* і Власівську, Городищенську, Кременчуцьку, Омельницьку, Потоківську сотні *Чигиринського полку*. За компутами (списками) 1723, М. п. склався з 15 сотень, у яких налічувалося 454 піших і 4386 кінних козаків. Козаки М. п. брали участь у нар.-визвольній війні 1648—54, нар. повстанні 1658 під керівництвом *М. Пушкаря*, антифеод. повстаннях 1687 і 1689, *Миргородського полку заворушення 1690*, у боротьбі проти швед. окупантів 1708—09, рос.-тур. війнах 1735—39, 1768—74. Полковниками М. п. були *М. Гладкий* [1648—52], *Д. Анострол* [1683—1727] та ін. У 1764 Власівську і Кременчуцьку, 1775 Омельницьку й Потоківську сотні було приєднано до *Новоросійської губернії*. В 1782 М. п. ліквідовано, а його територія ввійшла до складу *Київського намісництва*.

Лит.: Максимович М. А. Собрание сочинений, т. 1. К., 1876; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959.

МИРГОРОДСЬКОГО ПОЛКУ ЗАВОРУШЕННЯ 1690 — антифеод. заворушення селян і козаків Миргородського полку проти кріпосницького гніту старшини. В кін. 80-х рр. 17 ст. на Лівобережній Україні посилюється закріпачення селянства і рядового козацтва козац. верхівкою. Щоб визволитися з кріпацтва, чимало селян намагалися записатися у козац. компуту (списки) городових та охотницьких полків. Протилючи цьому, старшинська рада в 1688 заборонила приймати селян до козац. полків, а на поч. 1690 за наказом гетьмана почалася ревізія (перегляд) компутів та масове виключення селян з охотницьких полків. У зв'язку з цим у травні 1690 вибухнуло сел. за-

ворушення в Миргородському полку, що злилося з заворушенням козаків, які були невдоволені своїм тяжким економіч. становищем та утисками старшини і самовільно повернулися додому з походу на Крим. В кін. 1690 заворушення було жорстоко придушено. Чимало його учасників було страчено, а частину козаків позбавлено козац. привілеїв та повернено у *постолиті селяни*. Антифеод. заворушення відбувалися і 1691 у Київському, Лубенському та Полтавському полках.

Лит.: Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959.

МІРНЕ СПІВІСНУВАННЯ держав з різним суспільним ладом — лєнінський принцип міждержавних відносин між соціалістич. і капіталістич. країнами. В основі М. с. лежать: взаємна відмова від війни як засобу розв'язання спірних питань, вирішення цих питань шляхом переговорів, рівноправність, взаєморозуміння і довір'я між д-вами, врахування взаємних інтересів, невтручання у внутр. справи ін. країн, поважання права всіх народів вільно обирати свій соціально-економіч. і політ. лад, суворе додержання принципів суверенітету й територіальної недоторканості кожної д-ви, розвиток економіч. і культ. співробітництва на основі повної рівності і взаємної вигоди. Положення про М. с. держав з різним суспільним ладом було розроблено В. І. Леніним і знайшло своє дальше обґрунтування й розвиток у документах XX, XXI, XXII, XXIII і XXIV з'їздів КПРС і в документах, прийнятих міжнар. *Нарадами представників комуністичних і робітничих партій 1957 і 1960* і *Нарадою комуністичних і робітничих партій 1969* в Москві. Це положення є складовою частиною лєнінської теорії *соціалістичної революції*, яка, зокрема, доводить, що протягом перехідного періоду від капіталізму до соціалізму неминуче «існуватимуть поряд соціалістичні і капіталістичні держави» (Лєнін В. І. Твори, т. 30, с. 20). Саме тому можна вважати М. с. об'єктивною необхідністю розвитку людського суспільства. Воно є основою мирного змагання між соціалізмом і капіталізмом, специфіч. формою класової боротьби на світовій арені. Принцип М. с. поширюється на міждерж. відносини і ніяк не означає можливості «мирного співіснування» соціалістич. і бурж. ідеологій. «Мирне співіснування держав з протилежним ладом, вказував Лєнін, передбачає гостру політичну, економічну та ідеологічну боротьбу між соціалізмом і капіталізмом, робітничим класом і буржуазією. Воно не має нічого спільного з класовим миром і не піддає ані найменшому сумніву священне право пригноблених народів використовувати всі засоби в ім'я свого визволення, аж до збройної боротьби» (До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Лєніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970, с. 36). Період співіснування соціалізму з капіталізмом почався з перемогою соціалістич. революції в Росії і утворенням Рад. д-ви. З самого початку свого існування Рад. д-ва послідовно відстоює ідею миру між д-вами. Після утворення *світової системи соціалізму* має місце співіснування двох світових суспільних систем. М. с. — невід'ємна частина *радянської зовнішньої політики* та зовн. політики ін. соціалістич. країн. Нині принцип М. с. «перетворився в реальну силу міжнародного розвитку» (Брежнєв Л. І. Звітні доповіді Центрального Комітету КПРС XXIV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1971, с. 26).

Політика М. с. відповідає інтересам трудящих усіх країн. За М. с. активно виступають компартії і трудящі капіталістич. країн. Принцип М. с. не заперечує права кожної країни на збройний захист від замахів імперіалістич. агресорів і на підтримку з боку ін. народів у цій справедливій справі. Політика М. с. перешкоджає спробам імперіалізму переборювати свої внутр. суперечності шляхом створення напруження в міжнар. обстановці і розпалювання вогнищ воєнної небезпеки. В умовах М. с. створюються сприятливіші можливості для боротьби робітничого класу капіталістичних країн, боротьби народів колоніальних і залежних країн за своє визволення.

Лит.: Ленин В. И. О внешней политике Советского государства. М., 1960; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Збірник документів і матеріалів. К., 1970; Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961; Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. Москва, 5—17 червня 1969 р. К., 1969.

В. Н. Гулевич (Київ).

МИРНИЙ Панас (літ. псевд. Рудченка Панаса Яковича; 13.V 1849 — 28.I 1920) — видатний укр. письменник, революц. демократ. Н. в м. Миргороді (тепер Полт. обл.) в сім'ї дрібного урядовця. Закінчив Галяцьке пов. уч-ще (1862). Служив по канцеляріях у м. Галячі (1863—64), Прилуках (1865—67), Миргороді (1867—71). З 1871 жив у Полтаві, де працював на різних посадах у казенній палаті. В 1874—75 належав до орг-ції революц. народників «Унія». В період революції 1905—07 закликав письменників допомагати народові в боротьбі за волю («До сучасної музи», 1905). Радо зустрів Велику Жовтн. соціалістич. революцію. Після революції працював у Полт. губфінвідділі. Світогляд, літ.-естетичні погляди М. сформувалися під впливом Т. Г. Шевченка, Марка Вовчка, М. Г. Чернишевського, революц. народництва. Перше друк. оповідання — «Лихий попутав» (1872). Повість «П'яниця» (1874) — про життя чиновництва. В соціальному романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (опубл. 1880), що був написаний у співтворстві з братом І. Я. Рудченком (Білоком), повістях «Голодна воля» (незакінч., опубл. 1940), «Лихо давне й сьогочасне» (1897) відтворено життя укр. села. Соціально-психологічна повість «Лихі люди» (1877), оповідання «Народолюбець» (опубл. 1947) — про діяльність революц. народників. Зразки малої епічної форми — «Лови» (1883), «Морозенко» (1885) тощо. В основі драм. творів «Лимерівна» (1883) та ін. — соціальні конфлікти. Вершиною критич. реалізму М. є соціально-психологіч. роман «Повія» (1-а і 2-а частини з'явилися 1883—84; 3-я — 1919; всі чотири — 1928) — про зuboжіння укр. селянства, трагічну долю жінки в бурж. суспільстві. В 1953 цей роман інсценізовано, а 1961 — екранізовано. М. писав вірші, перекладав укр. мовою твори О. С. Пушкіна, М. Ю. Лермонтова, О. М. Островського, В. Шекспіра, Г. Лонгфелло; зробив оригінальний переспів «Слова о полку Ігоревім». За постановою Уряду УРСР 1939 в будинку письменника в Полтаві створено літ.-меморіальний музей; 1951 там же споруджено йому пам'ятник.

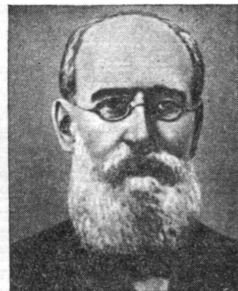
Тв.: Твори. В 5 т. К., 1954—55; Зібрання творів. В 7 т. К., 1968—69; Рос. перекл. — Собрание сочинений. В 4 т. М., 1951.

Лит.: Кирилук Є. Панас Мирний. К., 1939; Євдокименко В. Ю. Суспільно-політичні погляди Панаса Мирного. К., 1955; Пивоваров М. П. Панас Мирний. К., 1965 [бібліогр. с. 319—323]; Синваченко М. Е. Корифей української прози. К., 1967.

М. П. Пивоваров (Київ).

І. З. Минайленко.

Панас Мирний.

МИРОВИЙ ПОСЕРЕДНИК — в царській Росії службова особа, що діяла на певній дільниці (здебільшого 2 на повіт) і фактично захищала інтереси поміщиків. Посаду М. п. встановлено під час проведення *селянської реформи 1861*. М. п. мали запроваджувати *установні грамоти* та розв'язувати ін. питання, що випливали з поземельних відносин між поміщиками і селянами; відали також органами сел. громад. управління. М. п. користувалися широкою адм.-судовою владою. Призначали їх з місцевих дворян *губернатори* і затверджував Сенат. Отже, М. п. були «людьми, не здатними відмовити кріпосникам в обшарпаванні селян» (Ленін В. І. Твори, т. 4, с. 383). На Пд. Україні і на Лівобережжі, як і в більшості губерній Росії, інститут М. п. 1874 було замінено повітовими у сел. справах присутствіями. На Правобережжі посади М. п. скасовано 1917. Див. також *Губернські в селянських справах присутствія*.

І. П. Сафронова (Харків).

МИРОВИЙ СУД — особливий вид суду в дореволюц. Росії, в т. ч. й на тер. України, для розгляду дрібних кримінальних та цивільних справ. Встановлений відповідно до *судової реформи 1864*. На М. с. покладався обов'язок примирити сторони (звідси і його назва). Обирався строком за 3 роки повітовими земськими зборами або *міськими думами* з осіб, що мали майновий та освітній цензи, за наступним затвердженням Сенатом. Першою інстанцією був дільничий мировий суддя, другою — повітовий або столичний з'їзд мирових суддів. В зх. губерніях, у т. ч. у Волинській, Київ. та Подільській, мирових суддів призначав мін. юстиції. За законом 1889, М. с. ліквідовано (крім М. с. у столицях та деяких ін. містах, зокрема Одесі та Харкові); 1912 відновлено (фактично до лютого 1917 їх було введено в 1/5 частині губерній). *Декретом про суд 22.XI (5.XII) 1917* М. с. ліквідовано в РРФСР, на Україні — постановою Народного Секретаріату «Про введення Народного суду» від 4(17).I 1918.

МИРОНОВ Пилип Кузьмич (26.X 1872 — 2.IV 1921) — рад. військ. діяч, активний учасник громадян. війни. Член Комуністич. партії з 1920. Н. в станиці Усть-Медведицькій (тепер м. Серфимович Волгогр. обл.) в козачій сім'ї. Закінчив Новочеркаське козацьке юнкерське училище (1898). Учасник рос.-япон. і 1-ї світової воєн. За участь у революції 1905—07 заарештований. Після Лютн. революції 1917 — виборний командир козачого полку. В Червоній Армії з 1918. В 1918—19, командуючи полком, бригадою, д-зією, групою військ 9-ї армії, брав участь у боях проти військ Краснова і Денікіна. У вересні — грудні 1920 — ком. *Другою Кінною армією*, яка вела

бої проти врангелівців. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

МИС ОЧКИНСЬКИЙ — неолітичне поселення, виявлене на лівому березі р. Десни поблизу с. Очкиного Середино-Будського р-ну Сум. обл. Досліджувалось 1947. При розкопках культурного шару виявлено крем'яні сокири, клини, долота, ножі, скрепки, різці, проколки, вістря стріл, дротиків і списів, а також уламки глиняного посуду, оздобленого ямковим і гребінцевим орнаментом. Ці знахідки датуються 3-м тис. до н. е. На площі поселення виявлено також поховання *середньодніпровської культури*.

Лит.: Розенфельдт И. Г. Стоянка Мыс Очкинский. «Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры». 1950, в. 31.

Д. Я. Телегін (Київ).

«МЫСЛЬ» — більшовицький легальний щомісячний філософський та суспільно-економіч. журнал, створений за ініціативою В. І. Леніна. Виходив в Москві з грудня 1910 по квітень 1911. Вийшло 5 номерів. Фактичним редактором «М.» був В. І. Ленін, який керував журналом з-за кордону. В «М.» було опубліковано 6 його статей. Активну участь у журналі брали В. В. Воробський, М. С. Ольмінський, І. І. Скворцов-Степанов та ін. У «М.» співробітничали також Г. В. Плеханов та ін. *меншовицько-партійці*. Останній, 5-й, номер «М.» було конфісковано, журнал закрито. Продовженням «М.» став журн. «*Просвещение*».

МИТО — в Давній Русі, а згодом у Рос. д-ві й на укр. землях податок, який сплачували грішми за перевезення товарів, прогін худоби через держ. кордони або внутр. митні застави. М. брали також за користування шляхами, мостами тощо. Згадується вже у перших міжнар. угодах, зокрема у договорі 911 Київ. Русі з Візантією. За середньовіччя М. становило важливе джерело держ. доходів, а також було засобом збагачення тих феодалів і міст, що діставали від уряду право збирання його. У 2-й чверті 17 ст. на Правобережній Україні було поширене т. з. цло (прикордонне М.), а також шляхове, мостове, гребельне, перевозне, ярмаркове та ін. З 2-ї пол. 17 і майже до кінця 18 ст. на кордоні між Лівобережною і Правобережною Україною існували митниці і митні застави, зокрема Васильківська, Переяславська, Переволочанська, Кременчуцька. Внутр. митні кордони між Лівобережною Україною і Росією скасовано 1754 (див. *Евекта, Індукта*). Високи М. на різні імпорнтні товари, які встановлювалися в Росії з часів Петра I, сприяли розвиткові вітчизн. пром-сті. Швидкий розвиток капіталізму, що почався після *селянської реформи 1861*, зумовив зростання зовн. торгівлі. В той час царський уряд скасував вивізні М. В 1884 встановлено М. на імпорнтне кам'яне вугілля й залізо, 1889 — подвоєно М. на імпорнтну вовну. Так чин., М. за капіталізму в Росії було одним із засобів охорони прибутків підприємців, монополій. В СРСР управління митною справою здійснюється відповідно до завдань держ. монополії зовн. торгівлі, регулюється митним законодавством (діючий Митний кодекс СРСР затверджено Указом Президії Верховної Ради СРСР 5.V 1964).

І. С. Слабеев (Київ).

«МИТРОПОЛИЧЕ ПРАВОСУДДЯ» — збірник правових норм, що застосовувалися церк. судами в Давній Русі. Назва походить від напису «а се есте правосудье митрополичье», вміщеного на полях єдиного, що дійшов до нас, списку (поч. 16 ст.; вперше опублікований С. В. Юшковым 1927—28). Джерелами «М. п.» були церк. статут *Ярослава Мудрого*, «*Руська правда*» та ін., що не дійшли до нас, юрид. постанови та норми зви-

чаєвого права. «М. п.» вчені датують по-різному — від 13 до 15 ст. «М. п.» має велике значення для вивчення історії правової думки та звичаєвого права Давньої Русі.

Лит.: Юшков С. В. «Правосудие митрополичье». В кн.: *Летопись занятий Археологической комиссии за 1927—1928 годы*, в. 35. Л., 1929; Черепнин Л. В. *Русские феодальные архивы XIV—XV веков*, ч. 2. М., 1951.

МИТРОПОЛЬСЬКИЙ Юрій Олександрович (н. 3.I 1917) — укр. рад. математик, акад. АН УРСР (з 1961; чл.-кор. з 1958), доктор тех. наук (з 1951), професор (з 1954), засл. д. н. УРСР (з 1967). Член КПРС з 1945. Н. в с. Шишаках (тепер Хорольського р-ну Полт. обл.). У 1942 закінчив фіз.-матем. факультет Казахського ун-ту. Брав участь у Великій Вітчизн. війні 1941—45. У 1946—50 — наук. співробітник Ін-ту будівельної механіки АН УРСР. З 1950 — в Ін-ті математики АН УРСР (з 1958 — директор цього ін-ту). Водночас з 1949 працює у Київ. ун-ті. У 1961—63 — голова бюро Відділу фіз.-матем. наук АН УРСР, з 1963 — академік-секретар Відділу математики, механіки й кібернетики, член Президії АН УРСР. Осн. праці стосуються матем. фізики, зокрема нелінійної механіки. Ленінська премія, 1965. Нагороджений двома орденами Червоної Зірки, орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами.

Лит.: Глушкова В. М. [та ін.]. Юрій Алексеевич Митропольский. «Український математический журнал», 1967, т. 19, № 1 [бібліогр. с. 6—8]; Митропольский Юрій Олександрович. В кн.: *Історія Академії наук Української РСР*, кн. 2. К., 1967.

МИТЬКІВ ОСТРІВ — острів на Пд. Бузі між селами Митьківкою і Скибиннями Тростянецького р-ну Вінн. обл., де 1959 досліджено багатощарову археол. пам'ятку. При розкопках культурних шарів, що датуються неолітичним часом, виявлено предмети скибинської, печерської, самчинської та савранської фаз *буго-дніпровської культури*. Серед знахідок особливий інтерес становлять залишки жител нижнього (скибинського) горизонту, гостродонний і шпидонний орнаментований посуд, мотики з рогу, кам'яна орнаментована антропоморфна статуетка. Культурний шар неолітичного часу належить до *трильської культури*, шар часу залізного віку — до *чорноліської культури*. Досліджено також шар ранньослов'янського часу. При розкопках його виявлено залишки жител і госп. комплексів 7 ст., а також ювелірної майстерні.

Лит.: Даниленко В. Н. Неолит Украины. Главн. древней истории Юго-Восточной Европы. К., 1969.

В. М. Даниленко (Київ).

МИХАЙЛИЧЕНКО Іван Харламович (н. 2.IX 1920) — рад. військ. льотчик, полковник, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1951. Н. на ст. Алмазна (тепер Кадітський міськради Ворошиловгр. обл.) в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1940. У 1943 закінчив Ворошиловгр. військ.-авіац. школу пілотів. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик, старший льотчик, командир ескадрильї 141-го гвард. штурмового авіаполку. Брав участь у боях на 1-му і 2-му Укр. фронтах. Відзначився при визволенні Донбасу, ліквідації Корсунь-Шевченківського угруповання фашистів, у боях на тер. Румунії. Здійснив 179 бойових вильотів. У 1958 закінчив курси вдосконалення офіцерського складу ВПС. Служив на командних посадах у Рад. Армії. З 1962 — в запасі.

МИХАЙЛІВСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — багатощарове поселення мідного і раннього бронзового віків, залишки якого виявлено поблизу с. Михайлівки Нововоронцовського р-ну Херс. обл. Досліджувалось 1952—55. При розкопках нижнього

культурного шару, що датується 2-ю чвертю — серединою 3-го тис. до н. е., відкрито залишки невеликого поселення з землянковими житлами. Знайдено плоскодонний чорнолискований посуд. Мешканці поселення займалися землеробством і скотарством, мали зв'язки з енеолітичними поселеннями Подоння та Пн. Кавказу. Середній і верхній шари належать до різних етапів *ямної культури* (серед. 3 — поч. 2-го тис. до н. е.). При розкопках цих шарів відкрито залишки одного з найбільших поселень *ямної культури* (площа бл. 1 га). Воно було оточене високими мурами і ровами. Відкрито залишки глинобитних наземних і трохі заглиблених у землю жител. Знайдено гостродонний і плоскодонний посуд, кам'яні й кістяні знаряддя. Основою г-ва жителів М. п. були скотарство і землеробство. Виявлено металеві предмети як місцевого виробництва, так і привізні, що свідчать про зв'язки тодішнього населення пд.-укр. степів з пн.-кавк. племенами.

Лит.: Лагодовська О. Ф., Шапошнікова О. Г., Макаревич М. Л. Михайлівське поселення. К., 1962. О. Г. Шапошнікова (Київ).

МИХАЙЛО ВСЕВОЛОДОВИЧ (80—90-і рр. 12 ст. — 20.IX 1246) — князь чернігівський. Син кня. *Всеволода Святославича*. Вперше згадується в джерелах під 1206, коли одержав від батька Перяслав, але того ж року його вигнав звідти кня. київський Рюрик Ростиславич. Брав участь у битві на *Калці* (1223), після чого князував у Чернігові. В 20-х рр. 13 ст. кілька разів був новгородським князем. У 1234 М. В. здобув Галич, а 1238 — Київ, залишивши в Галичі свого сина Ростислава. М. В. втік від монг.-тат. навали до Угорщини, потім — до Польщі. В 1245 повернувся до Чернігова. Поїхав до Батія, сподіваючись одержати від нього Чернігівське князівство, але за відмову виконати поганський обряд татари вбили М. В. Руська православна церква канонізувала його. М. Ф. *Котляр* (Київ).

МИХАЙЛО ОЛЕЛЬКОВИЧ (р. н. невід. — п. 1481) — власник значних маєностей на Україні, князь. Брат останнього київ. удільного князя *Семена Олельковича*. Разом з князями Ф. *Бельським*, І. *Гольшанським* М. О. очолював рух укр. і білорус. феодалів, невдоволених ліквідацією удільних князівств. Брав участь у підготовці повстання проти лит. уряду. Після викриття змови 1481 М. О. страчено в Києві.

МИХАЙЛО ФЕДОРОВИЧ Романов (22.VII 1596 — 23.VII 1645) — рос. цар [1613—45], родоначальник династії *Романових*. Обраний на престол за ініціативою боярства на Земському соборі, М. Ф. керівництво держ. управлінням доручив своїм близьким родичам. Зокрема, 1619—33 уряд фактично очолював його батько патріарх Філарет. За царювання М. Ф. зміцніла кріпосницька система, розширилося феод. землеволодіння, зросло оподаткування тяглого населення, посилюлися репресії щодо селян-втікачів. Внаслідок цього загострилася класова боротьба селян проти феод. гніту. Щоб вивести розорену країну з війни, було укладено з Польщею *Деулінське перемир'я 1618*, за яким до Польщі

Ю. О. Митропольський.

І. Х. Михайличенко.

О. Д. Михайлов.

відійшли Смоленська і Чернігово-Сіверська землі. Спроба царського уряду відвоювати їх закінчилася невдачею (див. *Полянський мир 1634*). *Лит.*: Сташевский Е. Д. Очерки по истории царствования Михаила Федоровича, ч. 1. К., 1913.

МИХАЙЛО ХОРОБРІЙ (Mihai Viteazul; 1558 — 9.VIII 1601) — господар Волощини [з 1593]. Прагнути створити централізовану д-ву, вів боротьбу проти тур. панування у Волощині, Молдавії й Трансильванії. В цій боротьбі спирався на підтримку Рос. д-ви й укр. козацтва. В 1595 очолене М. Х. військо завдало поразки туркам біля м. Тирговиште. Цьому сприяв розгром татар (спільників турків) козаками на чолі з С. *Наливайком* під час походів до Молдавії (влітку 1594 і навесні 1595). У 1600 М. Х. об'єднав під своєю владою Волощину, Молдавію і Трансильванію. Вбитий феодалами, невдоволеними його централізаторською політикою.

МИХАЙЛОВ Олександр Дмитрович (1855 — 30.III 1884) — рос. революц. народник. Н. в Кур. губ. в сім'ї землеміра. Закінчив гімназію в м. Новгороді-Сіверському Черніг. губ. В 1875 вступив до Петерб. технологіч. ін-ту, звідки був виключений за участь у студент. русі. М. — один з організаторів «*Землі і волі*» 70-х рр. Весною 1877 брав участь у «*ходінні в народ*» в Саратов. губ., у підготовці замаху на шефа жандармів Мезенцева. Учасник Липецького і Воронежського з'їздів народників (1879). Після розколу «*Землі і волі*» — член Виконавчого к-ту «*Народної волі*». Організував друкарню, в якій друкувався «*Листок Народної волі*». Заарештований 28.XI (10.XII) 1880, за «процесом 20-ти» (1882) засуджений до страти, яку замінено довічною каторгою. Помер в Алексєєвському в'язниці Петропавлівської фортеці.

Тв.: Письма народовольца. М., 1933.

Лит.: Прибылева-Корба А. П., Фигнер В. Н. А. Д. Михайлов. Л. — М., 1925.

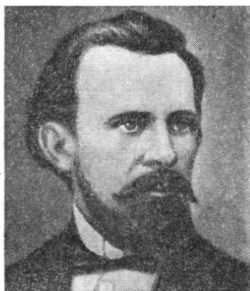
МИХАЙЛОВ Федір Михайлович (30.VI 1898 — 5.VIII 1942) — учасник підпільного антифашист. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Вступив до Комуністич. партії в 1917. Н. у с. Перелучі (тепер Опочецького р-ну Пск. обл.) в селянській сім'ї. Учасник громад. війни. В 1926 закінчив 1-й Ленінгр. мед. ін-т. На поч. Великої Вітчизн. війни — військ. лікар, був контужений і потрапив в оточення. З грудня 1941 — гол. лікар лікарні в м. Слауті (тепер Хмельн. обл.). Об'єднавши підпільні антифашист. групи (бл. 200 чол.) кількох сіл Слаутського і Шепетівського р-нів, М. в грудні 1941 очолив міжрайонну *Слаутську підпільну комуністичну організацію*. 22.VII 1942 М. заарештовано і згодом страчено. Його ім'ям

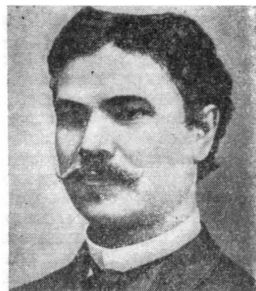
Г. І. Михаць.

В. І. Михлик.

І. М. Мишкін.

О. П. Мишуга.

названо партизан. з'єднання, яким командував А. З. *Одуха*. М. М. *Лемешук* (Київ). **МИХАЙЛОВСЬКИЙ** Іван Миколайович (н. 23.II 1921) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1968), професор (з 1969). Член КПРС з 1950. Н. в с. Голенишевому (тепер Чемеровецького р-ну Хмельн. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. Пед. діяльність почав 1939. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1947 закінчив істор. ф-т Львівського пед. ін-ту. З 1947 працював викладачем історії КПРС, з 1950 — директором Львів. учбового комбінату. З 1952 викладає у вузах Львова. Нині зав. кафедрою історії КПРС Львів. політех. ін-ту. Досліджує проблеми, пов'язані з комуністич. молодіжним рухом.

Тв.: Комсомол України в боротьбі за построение социализма в СССР (1925—1937 гг.). Львов, 1966.

МИХАЛКІВСЬКИЙ СКАРБ — скарб золотих речей, знайдений 1878 і 1897 в с. Михалкові (тепер Боршівського р-ну Терноп. обл.). До скарбу входили золоті чаша та предмети особистого вбрання (дві діадеми, чотири масивні браслети, гривна, 12 фібул-застібок, п'ять круглих блях-прикрас, розетка у вигляді чотирипелюсткової квітки та понад 2500 різних за формою та розмірами бусин і пронизок) заг. вагою понад 6 кг. Скарб належить до числа визначних пам'яток французького гальштату і датується 8—7 ст. до н. е.

Лит.: Nadaczek K. Złote skarby michtkowskie. Kraków, 1904.

МИХАЛОВСЬКИЙ (Michalowski) Якуб (23.IV 1612 — 1662 або 1663) — польс. політ. діяч. Учасник *Берестецької битви 1651*. Склав рукописний збірник актів, листів істор. осіб, мемуарів та ін. істор. матеріалів, що стосуються гол. чин. історії визвольної війни укр. народу 1648—54 (частину його 1864 видав у Кракові А. З. Гельцель під назвою «Пам'ятна книга Якуба Михаловського»). Збірник містить листи й універсали Б. Хмельницького, шодення В. Мясковського, діаріусі сеймів, описи битв та ін. цінні джерела. М. склав також «Діаріуш зборівської кампанії» і «Діаріуш війни під Берестечком», які залишилися в рукописі (зберігаються в бібліотеці Польс. академії наук у Кракові). Я. Д. *Ісаевич* (Львів).

МИХАЦЬ Григорій Іванович (1897—1933) — активний учасник революц. руху на Зх. Україні. Н. в с. Раневичах (тепер Дрогобицького р-ну Львів. обл.) в сім'ї сільс. вчителя. Вчився у Львів. ун-ті. В 1918 разом з В. Ф. *Коцюком* заснував першу на Дрогобиччині нелегальну комуністич. орг-цію — «Групу соціалістів-комуністів». Брав участь у створенні Рад робітн. депутатів у Дрогобичі і Стебнику та скликанні зборів нафтовиків Дрогобиччини (січень 1919), що ухвалили рішен-

ня про повалення бурж.-націоналістич. уряду ЗУНР і воз'єднання з Рад. Україною. В квітні 1919 — один з керівників *Дрогобицького збройного повстання 1919*. В 1922 — член Дрогобицького окружного КПСГ, секретар *Союзу пролетаріату міст і сіл Східної Галичини*, 1923 — секретар ЦК КПЗУ. З 1924 — в СРСР, працював у Наркомосі УРСР. З 1926 — член ВКП (б). Автор праць з історії революц. руху на Зх. Україні, в т. ч. брошури «Дрогобицьке повстання» (1929, у співавт. з Г. Барабою). Помер в Гурзуфі від туберкульозу легенів.

В. Ю. *Маланчук* (Київ). **МИХЛИК** Василь Ілліч (н. 29.XII 1922) — рад. військ. льотчик, полковник, двічі Герой Рад. Союзу (1945, лютий, червень). Член КПРС з 1944. Н. у с. Новодмитрівці (тепер с. Новомихайлівка Новобузького р-ну Микол. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1940. У 1941 закінчив 1-е Вольське авіатех. уч-ще. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик, штурман ескадрильї, командир ескадрильї 277-го штурмового авіаполку. Брав участь у боях на Брянському, Зх., Ленінгр. та 3-му Білорус. фронтах. Відзначився в боях в районі Орла, Ленінграда, Сх. Пруссії. Особисто здійснив 188 бойових вильотів. Після закінчення 1951 Військ.-повітряної академії — на відповідальній роботі у ВПС. З 1966 — в запасі.

МИШЕЦЬКИЙ Семен Іванович (рр. н. і см. невід.) — автор праці з історії *Запорізької Січі*, рос. офіцер, князь. Перебуваючи 1736—40 на службі в рос. армії на Україні й познайомившись з історією і побутом запорізького козацтва, М. 1740 написав «Історію про козаків запорізьких...». В своєму творі М. подав цінні відомості про внутр. устрій і побут Запорізької Січі, про становище різних верств населення, класові суперечності між старшиною і рядовим козацтвом, норми звичаєвого права, про козак. зимівники, рибальські промисли, торгівлю тощо. Незважаючи на великодержавницьку дворянську тенденційність, праця М. є важливим джерелом для вивчення історії Запорізької Січі.

Тв.: История о козаках запорожских, как оные издреле зачалися и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся... Одесса, 1852.

МИШКІН Іполит Микитович (січень 1848 — 7.II 1885) — рос. революц. народник. Н. в Новгородській губ. в сім'ї унтер-офіцера і кріпачка. Служив військ. топографом. У 1870 вийшов у відставку. В 1873 приїдав у Москві друкарню, в якій нелегально друкував народницькі видання. Після розгрому друкарні 1874 емігрував за кордон. Повернувся нелегально до Росії в квітці 1874. Влітку 1875 спробував звільнити М. Г. Чернишевського з Вілюйського заслання.

але був заарештований. Будучи одним з гол. обвинувачених на суді 20. XI (2. XII) 1877 промову, в якій викривав царський режим. Засуджений до 10 років каторги. Під час похорону революціонера Л. А. Дмоховського в Іркутській тюрмі виголосив революц. промову, за що дістав ще 15 років каторги. Робив невдалі спроби втечі з каторги. З 1884 покарання відбував у Шліссельбурзі. За протест проти жорстокого режиму для політ. в'язнів був розстріляний за вироком військ. суду. В. І. Ленін високо оцінив революц. діяльність М., назвавши його ім'я поряд з такими корифеями революц. руху в Росії, як П. О. Алексєєв, С. М. Халтурін і А. І. Желябов (див. Твори, т. 5, с. 402).

Лит.: Антонюк В. І. Мышкин — один из блестящих плеяды революционеров 70-х годов. М., 1959; Островер Л. Ипполит Мышкин. М., 1959 [біограф. с. 236—237].

МИШКО Дмитро Іванович (н. 9. XI 1907) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1966). Член КПРС з 1945. Н. в с. Карпильці (тепер Лубенського р-ну Полт. обл.). У 1937 закінчив істор. факультет Харків. пед. ін-ту. З 1943 — старший наук. співробітник Ін-ту історії АН УРСР. Досліджує соціально-економічні, суспільно-політ. і етнічно-культурні умови формування укр. народності в 14—15 ст. та ін. питання з історії України періоду феодализму. Брав участь у написанні колективних монографій з історії СРСР і УРСР (Нариси історії СРСР, ч. 2. М., 1953; Історія СРСР, ч. 1. К., 1960).

Тв.: Київ, К., 1954; Іван Богун, К., 1956; Українсько-російські зв'язки в XIV—XVI ст. К., 1959; Северин Наливайко. К., 1962; Соціально-економічні умови формування української народності. К., 1963; Ювеналій Дмитрович Мельников. К., 1970 [у співавт.].

МИШУГА Олександр Пилипович (псевд. — Ф і л і п п і - М и ш у г а; 19. VI 1853 — 9. III 1922) — видатний укр. оперний співак (тенор) і педагог. Н. в с. Новому Виткові (тепер Радехівського р-ну Львів. обл.) в сім'ї шевця. Вчився співати у Львові, згодом у Мілані та Ніщі. З 1883 співав на оперних сценах зх.-європ. країн і Росії; 1904—11 викладав у Муз.-драм. школі М. В. Лисенка в Києві, 1912—13 — в Муз. ін-ті ім. С. Монюшка у Варшаві, після 1918 — в Стокгольмі. Осн. партії — Йонтек, Стефан («Галька», «Страшний двір» Монюшка), Ленський («Євгеній Онєгін» Чайковського), Фауст («Фауст» Гуно), Герцог, Альфред, Річард, Радамес («Ріголетто», «Травіата», «Бал-маскарад», «Аїда» Верді) та ін. Помер у Фрейбурзі (Німеччина). Похований на батьківщині в с. Новому Виткові.

Лит.: Авдєєв В. Олександр Мишуга. «Мистецтво», 1956, № 5; Видатний співак Олександр Мишуга. Спогади. Львів, 1964; Костюк С. П. Олександр Мишуга [Біо-бібліографія]. Львів, 1964.

МИЩЕНКО Федір Герасимович (6. II 1848 — 28. X 1906) — укр. і рос. бурж.-ліберальний історик, чл.-кор. Рос. АН (з 1895). Н. в м. Прилуках (тепер Черніг. обл.). В 1870 закінчив істор.-філол. факультет Київ. ун-ту. В 1872—84 — викладач Київ. ун-ту. Брав участь у діяльності київ. «Громади». За публіцистич. статті з критикою царизму був звільнений з Київ. ун-ту. З 1889 викладав у Казан. ун-ті. Досліджував проблеми історії Стародавньої Греції та Пн. Причорномор'я античної доби. В своїх працях висвітлював питання економічних зв'язків Афин з *Боспорською державою*, політ. і культурного життя Стародавньої Греції, дещо ідеалізуючи общинно-федеративні засади античного держ. устрою. Переклав рос. мовою твори Страбона, Геродота, Полібія, Фукидіда та ін. давньогрец. авторів.

В. Г. Сербей (Київ).

МІГРАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ (від лат. migratio — переселення) — територіальне переміщення населення. Розрізняють переміщення населення в межах країни (внутрішня М. н.) та з однієї країни в іншу (зовнішня М. н. — *еміграція* та *імміграція*). М. н. є наслідком різного роду причин: насамперед соціально-економічних, а також політичних, релігійних та ін. Уже на ранніх етапах розвитку людства М. н. відігравали важливу роль у заселенні континентів, формуванні нових народів і країн. За словами К. Маркса, вони «поклали початок утворенню народів стародавньої і сучасної Європи» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 8, с. 542). В епоху палеоліту первісні люди розселилися по континентах Старого й Нового Світу. За часів мезоліту вони проникли з Південно-Східної Азії в Австралію.

На ранніх етапах розвитку людства переміщення великих груп населення (старод. племен, родових груп) мали стихійний характер. У той час, в умовах існування примітивних форм г-ва (збиральництво, мисливство, кочове скотарство) при низькому рівні продуктивних сил, мали вже місце явища відносного перенаселення. «Тиск надлишку населення на продуктивні сили», — писав К. Маркс, — примушував варварів з півночі-гір'їв Азії вторгтися у держави Стародавнього світу» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 8, с. 541). Найбільші М. н., що значною мірою вплинули на етногенез багатьох народів і утворення нових країн, відбулися в кін. античного періоду і за середньовіччя, зокрема під час *переселення народів 3—7 століть* і географ. відкриттів 15—16 ст.

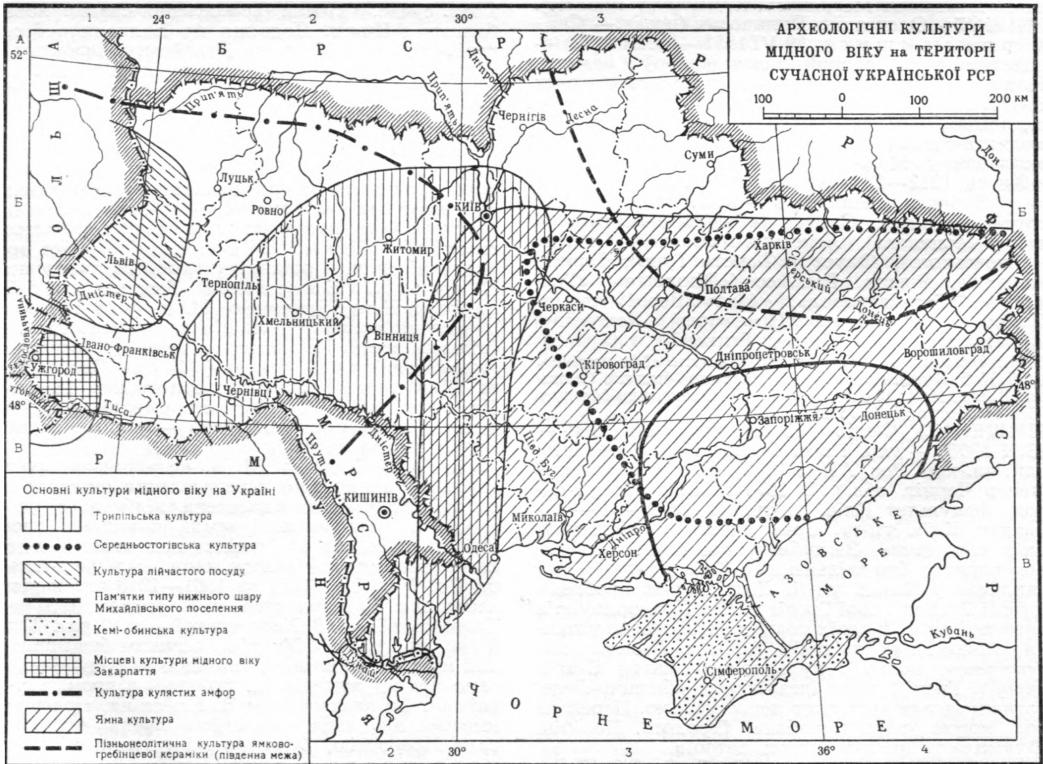
Багато з відомих М. н. безпосередньо пов'язані з тер. сучас. України (переселення «аспарухових болгар» з Нижн. Подоння на Балкани в 7 ст., угрів-мадьяр з Уралу в Дунайську низовину в 9 ст., монголо-татарська навала 13 ст. та ін.).

З розвитком суспільства характер М. н. та їхні напр. змінювалися. Підкреслюючи, що бурхливе зростання продуктивних сил саме викликає М. н., К. Маркс писав: «Надлишок населення створюється тепер аж ніяк не в результаті недостаті продуктивних сил; навпаки, саме зростання продуктивних сил вимагає зменшення населення і усуває його надлишкову частину з допомогою голоду або еміграції. Не населення тисне на продуктивні сили, а останні тиснуть на населення» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 8, с. 542). За феодализму причиною М. н. було гол. чин. прагнення селян втекти від кріпацтва на т. з. «вільні» землі. Це сприяло, зокрема, освоєнню малозаселених укр. земель (в 17 ст. — Слобідської та Лівобережної України; наприкінці 18 ст. — Пд. України). У 18—19 ст. створювалися й поселення іноземних колоністів — сербів, болгар, греків, молдаван та ін.

За часів капіталізму М. н. незрівнянно зросли внаслідок відносного перенаселення окремих територій. Переміщення населення відбувалося переважно на малозаселені землі, в міста і пром. райони. В період капіталізму надзвичайно швидкими темпами відбувалося, напр., дальше заселення Пд. України. Так, за 1861—1913 чисельність населення Катеринослав. губ. зросла в 5 раз, Таврійської — у 8, Херсонської — у 10 раз. Хоча й тут, як і по всій Україні, значним був природний приріст населення, вирішальну роль відіграв саме прихід жителів ін. губерній в пром. і с.-г. райони. За визначенням В. І. Леніна, «головною умовою, яка дала можливість швидко колонізувати Новоросію, було падіння кріпосного права в центрі Росії» (Твори, т. 15).

с. 62). За капіталізму зросло тимчасове переміщення населення в зв'язку з сезонними роботами на відхожих промислах (див. *Наймити*). В. І. Ленін вивчив гол. напрями переміщення землеробських і неземлеробських робітників у період розвитку капіталізму в Росії. Так, землеробські робітники пересувалися: 1) з центр. землеробських губерній на Пд. і Сх. країни, 2) з пн. чорноземних губерній до пд. чорноземних губерній, 3) з центр. землеробських губерній до пром. губерній, 4) з центр. і пд.-зх. землеробських губерній до районів бурякових плантацій. Гол. районом приходу с.-г. робітників-наймитів, за визначенням В. І. Леніна, на Україні були Херсонська, Катериносл. і Таврійська губ., а відходу — Харківська, Полтавська, Чернігівська, Київська, Подільська та Волинська. Не менш інтенсивним було переміщення неземлеробських робітників, які переселялися: 1) до столиць і великих міст, гол. чин. з неземлеробських, але значною мірою і з землеробських губерній, 2) до центр. пром. району, 3) до нових центрів пром-сті або до нових її галузей: на цукрові заводи укр. губерній, до пд. і уральського гірничих районів, на портові роботи, на рибні промисли (в Астрахань, до Чорного й Азовського морів) та ін. Марксизм-ленінізм розглядає М. н. за певних умов як прогрес. явище в істор. процесі. В. І. Ленін, вказуючи, що за капіталізму вони сприяють руйнуванню застарілих традицій і патріархального побуту, пише: «Перекочовування є одним з найважливіших факторів, що заважають селянам „обростати мохом“, якого аж надто нагромадила на них історія. Без створення рухливості населення не може бути і його розвитку, і було б наївніс-

тю думати, що яка-небудь сільська школа може дати те, що дає людям самостійна обізнаність з різними відносинами й порядками і на півдні і на півночі, і в землеробстві і в промисловості, і в столиці і в глушині» (Твори, т. 3, с. 209). Незважаючи на величезні масштаби М. н. в умовах капіталізму, вони відбуваються стихійно, відповідно до нерівномірності розвитку капіталізму. Найбільшого розмаху вони набувають під час економіч. криз. М. н. відбуваються й з неекономіч. причин. Після 1-ї світової війни, в період заг. кризи капіталізму, було виселено з М. Азії понад 1 млн. греків і переселено туди більш як 400 тис. турків з країн Пд.-Сх. Європи. Ще більшого розмаху М. н. з неекономічних причин набули під час 2-ї світової війни і після її закінчення, особливо в зв'язку з визволенням ряду народів від колоніальних режимів і утворенням незалежних країн (міграції мусульманського населення з Індії в Пакистан, а індусів з Пакистану в Індію, виїзд французів з Алжiru тощо). Під час війни М. н. досягають величезних розмірів в зв'язку з воєнними діями та евакуацією населення. Так, під час Великої Вітчизн. війни мільйони людей в СРСР було евакуйовано в сх. райони країни, а після закінчення війни реевакуювано. М. н. значною мірою визначають географ. розміщення населення, вони є однією з форм його територіального перерозподілу, а в умовах соціалізму — вирішальним фактором у справі поступового усунення диспропорцій у розміщенні трудових ресурсів. М. н. на Україні на сучас. етапі дуже значні, хоча інтенсивність їх неоднорідна в різних областях. Так, за 1959—64 при зростанні заг. чисельності населення УРСР на 6,4%

чисельність населення Пд. економіч. району збільшилась на 10,4%. Постійно зростає чисельність населення великих міст. Так, у Харкові з 1959 по 1970 вона зросла на 28%, Запоріжжі — на 46%, Києві — на 47%. Із заг. числа міграцій в УРСР за 1959—64 бл. 59% становили переміщення між містами, 29% — між містами і селами і лише 12% — між селами. Досить значними є внутріобласні міграції. Причому питома вага прибулих до міста, як правило, переважає питому вагу тих, що вибули з них. Бл. 2/3 заг. обсягу становлять внутріреспубліканські міграції. Характерно, що в усіх областях УРСР (за винятком Ворошиловградської) більше половини механіч. приросту населення відбувається за рахунок своєї республіки. Збільшення шляхом механіч. приросту в УРСР числа представників ін. рад. народів є наслідком зближення укр. народу з ін. соціалістич. націями й народами. Це зближення базується на братерській взаємодопомозі в ході госп. і культурного будівництва, на спільності мети — побудови комуністич. суспільства. В роки мирного будівництва, особливо після Великої Вітчизн. війни, на допомогу укр. народів у відбудові зруйнованого нар. г-ва незмінно приходили робітники, службовці, інтелігенція ін. рад. республік. Значна частина їх згодом стала мешканцями укр. міст і селищ.

Розширилась географія розселення українців за межами своєї республіки. Українці в сх. районах СРСР живуть ще з дореволюц. часів, коли в пошуках порятунку в зв'язку з аграрним перенаселенням більше 1 млн. укр. селян виїхало до Сибіру та на Далекій Схід. Найбільше переселенців було з Чернігівської, Харківської, Київської та Полтавської губ. Тільки з Полтавщини виїхало населення більше, ніж з будь-якої рос. губернії (421,9 тис. за 1885—1914). Проте, за визначенням В. І. Леніна, «переселення до Сибіру на практиці показали неможливість такого порятунку» (Ленін В. І. Твори, т. 19, с. 68). Значні міграційні потоки з України йшли також на Кубань і Ставропольщину. За Рад. влади стихійне переселення селянства припинилося. Географії розселення в наш час сприяє політика Рад. д-ви, спрямована на забезпечення найраціональнішого використання трудових ресурсів. З густонаселених укр. областей щороку провадиться планове добровільне переселення цілих сімей і окремих робітників в ін. райони країни. Чимало укр. молоді виїхало на будівництво пром. гігантів Сибіру і Далекого Сходу, освоювало цілинні та перелогові землі Пн. Казахстану.

Серед сучас. міграційних зв'язків УРСР з ін. рад. республіками найбільший процент (бл. 74%) припадає на долю Рос. Федерації, значно менше на Казахстан (11,4%) та ін. республіки. Найбільше українців за межами УРСР проживає в РРФСР (3346 тис. чол.) — у Воронежській, Курській, Белгородській, Ростовській, Саратовській областях, Краснодарському краї, на Уралі, в Сибіру, на Далекому Сході та Каз. РСР (930 тис. чол.). Крім того, українці живуть у деяких районах Молдавії (507 тис.), Білорусії (191 тис.) та ін. рад. республіках. Наслідком зовн. М. н. у минулому є наявність значної кількості українців в ін. країнах: в США, Канаді (див. *Українська трудова еміграція*).

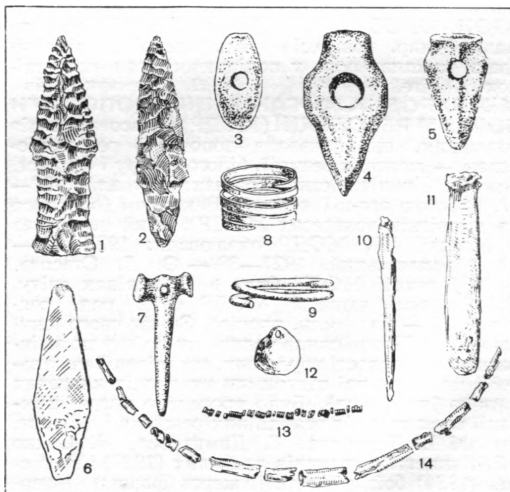
Лит.: Маркс К. Вимушена еміграція. В кн.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 8; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 15. Аграрне питання в Росії на кінець XIX століття; Рашин А. Г. Населення Росії за 100 лет (1811—1913 гг.). М., 1956; Товкун В. И. Направление миграции населения в Украинской ССР. В кн.:

Вопросы демографии. К., 1968; Миграция сельского населения. Новосибирск, 1969; Переведенцев В. И. Миграция населения и трудовые проблемы Сибири. Новосибирск, 1966.

В. І. Наулко (Київ).

МІДНИЙ ВІК (в археології), енеоліт (від лат. aeneus — мідний і грец. λίθος — камінь), рідше — халколіт (від грец. χαλκός — мідь, λίθος — камінь) — перехідний період від неоліту до бронзового віку. Вищий, порівняно з неолітом, етап розвитку продуктивних сил і виробничих відносин первісного суспільства. Період дальшого удосконалення відтворюючих форм г-ва (землеробство, скотарство). М. в. — час виникнення металургії міді, появи, поряд з домашнім ремеслом, різних форм общинного ремесла. Накопичення продукту, зростання суспільних багатств стимулювало міжплеменний обмін. Відсутність вільних земель, необхідних для потреб зростаючого землеробства та скотарства, зумовлювала виникнення міжплеменних сутичок і воєн, про що свідчить поява значної кількості кам'яної та металевих зброї. М. в. — період консолідації суспільної організації енеолітичних племен, розвитку *патріархату* (про це свідчать багаті поховання чоловіків з металевими виробами, прикрасами та зброєю), формування великих, спільних за походженням, об'єднань.

М. в. на Близькому Сході датується 5—4-м тис. до н. е., на тер. України — 4—3-м тис. до н. е. За часів М. в. на тер. лісостепового Правобережжя жили землеробсько-скотарські племена *трипільської культури*, *лійчастого посуду культури* та *кулястих амфор культури*. В степовій і лісостеповій смугах Лівобережжя — скотарські племена *середньостоговської культури*, племена, які залишили пам'ятки типу нижнього шару *Михайлівського поселення*, *кемі-обинської культури* та *ямної культури*. В пн., польських районах — мисливсько-рибальські, зокрема племена культури ямково-гребінцевої кераміки (див. *Ямково-гребінцевої кераміки культури*). У племен трипільської культури та культури лійчастого посуду високого розвитку на той час досягло

Речі з пам'яток часів мідного віку, виявлених на території України: 1 і 2 — крем'яні кинджал і наконечник списа; 3, 4 і 5 — кам'яні сокири і молоток (4); 6, 8—14 — мідні ніж, браслети, шило, долото, підвіска і пронизки; 7 — кістяна шпилька.

ральне землеробство. Окремі племена трипільської культури, зокрема в степовій смузі, розводили овець, а племена середньостогівської культури — коней. У племен трипільської культури поселення склалися з великої кількості жител досить складної конструкції. Широкого розвитку набували різні види обшинного ремесла. Про розвиток кам'янодобувного та кам'янообробного обшинного ремесла свідчать виявлені штольні по видобуванню кременю й майстерні по виготовленню широкого асортименту крем'яних знарядь праці та зброї. Високого рівня досягли гончарство і ткацтво. За часів М. в. у племен трипільської культури виявлено перші ливарні форми та численні вироби з міді. Ці вироби, як і сировину для їх виготовлення, привозили з Балканського п-ова та Кавказу. Між неолітичними племенами сусідніх територій існували обмінні зв'язки.

Лит.: Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959 [бібліогр. с. 598—610]; Шовкопляс І. Г. Археологічні дослідження на Україні (1917—1957). К., 1957 [бібліогр. с. 317—411]; Шовкопляс І. Г. Основи археології. К., 1964 [бібліогр. с. 269—270].
Ю. М. Захарук (Київ).

МІЖНАРОДНА ДЕМОКРАТИЧНА ФЕДЕРАЦІЯ ЖІНОК (МДФЖ) — масова демократич. організація, що очолює *Міжнародний демократичний жіночий рух*.

Створена 1945 на Міжнар. жіночому конгресі в Парижі. Рад. жінки представлені у Федерації через *Комітет радянських жінок*. Найвищий орган МДФЖ — конгрес. Відбулося 6 конгресів (2-й — 1948, Булапешт; 3-й — 1953, Копенгаген; 4-й — 1958, Відень; 5-й — 1963, Москва; 6-й — 1969, Хельсінкі). В період між конгресами керівництво МДФЖ здійснює Рада, до складу якої входять представники нац. орг-цій усіх країн. Виконавчим органом є Бюро, яке обирає Рада. Рішення Ради і Бюро здійснює Секретаріат (ген. секретар С. Южель). Місцеперебування Секретаріату — Берлін (з 1951). МДФЖ видає журн. «Жінки світу» франц., англ., ісп., нім. і рос. мовами. МДФЖ співробітнічає з профспілковими, кооперативними, молодіжними та ін. орг-ціями, що борються за мир, нац. незалежність і демократич. свободи. Підтримує зв'язки з орг-ціями, що працюють над проблемами становища жінок (ООН, ЮНЕСКО, МОП тощо). МДФЖ провела ряд міжнар. конгресів і конференцій, які відіграли важливу роль у поліпшенні становища жінок і дітей.

М. Д. Семенчук (Київ).
МІЖНАРОДНА ОРГАНІЗАЦІЯ ДОПОМОГИ БОРЦЯМ РЕВОЛЮЦІЇ (МОДР) — масова орг-ція трудящих, що подавала допомогу революціонерам — жертвам реакції, білого терору і фашист. режиму в капіталістич. країнах; існувала 1922—47. Роботою орг-ції керував Виконком (обирався на всесвітніх конгресах МОДР), який перебував у Москві. ЦК МОДР очолювали: 1923—27 — Ю. Мархлевський, 1927—38 — О. Д. Стасова. В 1937 секції МОДР були в 74 країнах світу. Найбільшим загоном МОДР була рад. секція (1937 — бл. 9 млн. членів). За час свого існування МОДР здійснила величезну роботу по зміцненню солідарності трудящих, організації моральної і матеріальної підтримки учасників класових бив та їхніх сімей. Було проведено масові кампанії на захист від реакційних режимів і фашист. сваволі Е. Тельмана, Г. Дмитрова, Н. Сакко і Б. Ванцетті, учасників липневих (1927) і люневих (1934) боїв в Австрії, жертв фашист. інтервенції в Іспанії (1936—39) та ін. В період 2-ї світової війни 1939—45 МОДР всі свої зусилля спрямовувала на підтримку антифашист. коаліції на чолі з СРСР. Орг-ції МОДР в СРСР під час Великої Вітчизн. війни і в перші післявоєнні

роки здійснювали шефство над госпіталами, дит. закладами, сім'ями загиблих, дітьми-сиротами. В 1945—46 на Україні було створено багато нових осередків МОДР. Друкованим органом МОДР був журн. «Інтернаціональний маяк».

О. Я. Сичокова (Київ).

МІЖНАРОДНА ОРГАНІЗАЦІЯ ЖУРНАЛІСТІВ (МОЖ) — міжнар. об'єднання, до складу якого входять 55 нац. спілок журналістів та окремі журналісти з різних країн. 150 тис. членів (1970). Створена 1946 у Копенгагені. МОЖ згуртовує сили журналістів світу на боротьбу за збереження миру і зміцнення дружби та співробітництва народів шляхом вільного, чесного і правдивого інформування громадськості, охороняє свободу друку і права журналістів, організовує підготовку журналістів у країнах, що стали на шлях самостійного нац. розвитку. Найвищим органом МОЖ є конгрес, що збирається раз на чотири роки. Керівними органами в період між конгресами є Виконавчий к-т на чолі з президентом. Місцеперебування керівного центру МОЖ — Прага. Колективним членом МОЖ є Спілка журналістів СРСР. Спілка журналістів України в складі Спілки журналістів СРСР всіляко сприяє розширенню зв'язків і зміцненню солідарності з прогресивними діячами світу. В 1969 на запрошення Спілки журналістів УРСР на Україні побувало понад 70 делегатів журналістів зарубіжних країн; 30 представників преси та ін. органів інформації УРСР відвідали до соціалістич. країн. МОЖ видає шістьмасячні журн. «Демократичний журналіст» (рос., франц., англ. та ісп. мовами).

М. А. Сичоков (Київ).

МІЖНАРОДНА ОРГАНІЗАЦІЯ ПРАЦІ (МОП) — міжнародна міжурядова організація, створена 1919 за рішенням Паризької мирної конференції як автономна орг-ція Ліги націй; з 1946 діє як спеціалізована установа *Організації Об'єднаних Націй*. Завданням МОП є поліпшення умов праці в усіх країнах; охорона праці дітей, підлітків, жінок і трудящих емігрантів; встановлення пенсій по старості та інвалідності, розширення соціального забезпечення тощо. До МОП (за станом на 1.VI 1969) входять 121 д-ва. В 1954 до МОП вступили СРСР, БРСР, УРСР. Це посилює міжнар. характер МОП і мало позитивний вплив на її роботу. Величезні соціально-екон. досягнення СРСР та ін. соціалістич. країн справили безпосередній вплив на зміст і характер багатьох міжнар. конвенцій та рекомендацій, що їх прийняла МОП, зокрема з питань захисту прав профспілок, усунення дискримінації в галузі праці, скорочення робочого часу, політики в галузі зайнятості, захисту праці жінок і молоді, соціального забезпечення, інспекції праці. Українська РСР ратифікувала 40 найважливіших конвенцій МОП. *Лит.:* Ульянова Н. М. Міжнародна організація праці та її конвенції. К., 1964; Батюк В. Г. Україна в Міжнародній організації праці. К., 1968; Україна і зарубіжний світ. К., 1970.

МІЖНАРОДНА РОБІТНИЧА ДОПОМОГА — міжнародна орг-ція пролетар. солідарності. Утворена 1921 внаслідок об'єднання к-тів допомоги Рад. Росії, які виникли в багатьох країнах у відповідь на заклик Виконкому Комінтерну 31. VII 1921 і звернення В. І. Леніна 2.VIII 1921 (див. Твори, т. 32, с. 463) до світового пролетаріату допомоги Рад. Росії у зв'язку з посухою і голодом на Поволжі. Засновниками і активними діячами М. р. д. були М. Андерсен-Нексе, А. Барбюс, П. Вайян-Кутюр'є, Т. Драйзер, А. Ейнштейн, Р. Роллан, А. Франс, К. Цеткін, Б. Шмераль, Б. Шоу та ін. видатні представники зарубіжної інтелігенції. М. р. д. збирала кошти,

продовольство, медикаменти та одяг для населення Рад. Росії, організувала і утримувала 100 дит. будинків, у тому числі 18 на Україні. М. р. д. посилає в Рад. країну для подання допомоги у відбудові пром-сті і с. г. загони трудящих з різних країн. Зокрема, активно діяло т-во «Друзі Радянської Росії» в США. Діяльність його дістала високу оцінку В. І. Леніна (див. Твори, т. 33, с. 332). В роботі М. р. д. брали участь трудящі ек-укр. земель, представники укр. трудової еміграції. З кінця 20-х рр. діяльність М. р. д. була спрямована на подання допомоги робітникам капіталістич. країн під час страйків і локаутів, безробіття тощо. Напередодні 2-ї світової війни діяльність М. р. д. припинилася.

МІЖНАРОДНА СОЦІАЛІСТИЧНА ПАРТІЯ ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСІ (МСП) — масова революц. робітн.-сел. організація на Закарпатській Україні. Створена 21.III 1920 на легальному з'їзді (конгресі) в Ужгороді як об'єднання комуністів і лівих соціалістів. МСП мала 69 парт. осередків, окружні орг-ції, Виконком та Центральний Секретаріат (їх очолювали І. Мондок, Е. Сайдлер, І. П. Локота, М. Сидоряк, Б. Іллеш та ін.), свої друковані органи — газ. «Правда» і «Мункаш уйшаг» («Munkás újság» — «Робітничка газета»). Діючи в тісному контакті з Марксистськими лівими Словаччини і Чехії, МСП створювала на Закарпатті профспілкові та молодіжні орг-ції, керувала революц. виступами (див. *Закарпатський політичний страйк 1920*). Значну ідейну допомогу МСП подавали Комінтерн, ЦК КП(б)У та Віденський центр ЦК КП Угорщини. З створенням Компартії Чехословаччини (травень 1921) МСП, що тоді налічувала 8 тис. членів, оформилася в Закарпатську крайову орг-цію КПЧ.

[Б. І. Сніжак] (Ужгород).

МІЖНАРОДНА ФЕДЕРАЦІЯ БОРЦІВ ОПОРУ (Fédération Internationale des Résistants — ФІР) — міжнар. організація, що об'єднує нац. організації кол. учасників *Руху Опору*, кол. в'язнів фашист. концтаборів і всіх патріотів, що боролися проти фашизму в роки 2-ї світової війни. Засн. 1951 у Відні. Об'єднує 54 нац. орг-ції (в т. ч. *Радянський комітет ветеранів війни*), які налічують бл. 7 млн. чол. (1969). Федерация бореться за мир, проти загроз нової війни і відродження фашизму, за демократичні свободи. Найвищим органом Федерации є конгрес. Відбулося 6 конгресів: 1-й (липень 1951), 2-й (листопад 1954), 3-й (березень 1959) у Відні, 4-й (грудень 1962) у Варшаві, 5-й (грудень 1965) у Будапешті і 6-й (листопад 1969) у Венеції. Виконавчим органом ФІР є Ген. рада, що обирається на конгресі. Ген. рада обирає бюро. Місцеперебування керівних органів ФІР — Відень. Президент — А. Банфі, ген. секретар — Ж. Тужас. Федерация видає щомісячний журн. «Об'єднаний Опір» (франц. і нім. мовами). А. В. Кудрицький (Київ).

МІЖНАРОДНИЙ ДЕМОКРАТИЧНИЙ ЖІНОЧИЙ РУХ — масовий рух жінок усього світу, спрямований на боротьбу за мир і демократію, свободу і незалежність народів, за рівноправність з чоловіками і поліпшення економіч. становища жінок і дітей. Об'єднує жінок 88 (1969) країн світу незалежно від раси, національності, реліг. і політ. поглядів. Виник на поч. 20 ст. Нерозривно пов'язаний з боротьбою робітн. класу за соціалізм. М. д. ж. р. високо оцінював В. І. Ленін. Велику революціонізацію роль у розгортанні М. д. ж. р. відіграла Велика Жовтн. соціалістич. революція. З 30-х рр. М. д. ж. р. був спрямований на боротьбу проти фашизму і війни. Під час

2-ї світової війни 1939—45 жінки на окупованих фашистами територіях брали активну участь у *Русі Опору*. Після війни М. д. ж. р. очолює *Міжнародна демократична федерація жінок* (МДФЖ). Великий вплив на розгортання М. д. ж. р. мають революц. перетворення в соціалістич. країнах, де жінкам гарантовано повну рівноправність. На міжнар. *Нараді комуністичних і робітничих партій 1969* у Москві підкреслювалось, що «важливою рисою нашої епохи є масова участь жінок у класовій боротьбі, в антиімперіалістичному русі, зокрема, в боротьбі за мир» (Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969, с. 278). Найактивніша роль у ньому належить жінкам Рад. Союзу та ін. соціалістич. країн. Жінки Рад. України беруть участь у роботі всіх демократич. жіночих орг-цій, в усіх конференціях, конференціях і симпозиумах, які організовує МДФЖ. При Укр. т-ві дружби і культ. зв'язку з зарубіжними країнами 1969 створено секцію по роботі серед жінок (голова — Н. А. Приходько). М. Д. Семенчук (Київ).

МІЖНАРОДНИЙ ДЕМОКРАТИЧНИЙ РУХ МОЛОДІ — молодіжна ланка світового демократич. руху. Спрямований на згуртування молодіжних і студентських орг-цій у боротьбі за мир, демократію, політ. та економіч. незалежність і свободу народів, захист прав та інтересів молоді. В 1919—43 М. д. р. м. розвивався під керівництвом *Комуністичного Інтернаціоналу Молоді*. Під час 2-ї світової війни 1939—45 демократич. молодь світу єдиним фронтом виступила проти фашизму. З 1945 М. д. р. м. очолила *Всесвітня федерація демократичної молоді* (ВФДМ), складовою частиною якої є *Комітет молодіжних організацій СРСР* (з 1956). Демократич. студентство світу з 1946 об'єднано в *Міжнародний союз студентів*. Провідну роль у М. д. р. м. відіграють комуністич. спілки молоді, насамперед комуністич. спілки молоді соціалістич. країн, у т. ч. *Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді*, складовою частиною якої є *Ленінська Комуністична Спілка Молоді України*. Молодь Рад. України бере активну участь у М. д. р. м. Представники молоді України були учасниками всіх форумів демократич. молоді. В 1957 у Києві відбувся 4-й конгрес ВФДМ. На Україні періодично влаштовуються міжнар. студентські курси, фестивалі дружби. Комітет молодіжних орг-цій УРСР (створений 1956) здійснює зв'язки і контакти з молоддю 126 країн (1968). В 1969 Україну відвідала 51 молодіжна і студент. делегація з 33 країн. Відділення Бюро міжнар. молодіжного туризму «Супутник» працюють у Києві, Харкові, Одесі, Львові й Донецьку. В Криму та Закарпатті відкрито міжнар. молодіжні табори «Супутник» і «Верховина». Посланці укр. творчої молоді є постійними учасниками міжнар. конкурсів митців і фестивалів культури. О. Я. Синькова (Київ).

МІЖНАРОДНИЙ КОМІТЕТ ЗВ'ЯЗКУ ДІЯЧІВ КУЛЬТУРИ НА ЗАХИСТ МИРУ — комітет, до складу якого входили діячі науки і культури 16 країн світу. Створений 1948 на Всесвітньому конгресі діячів культури на захист миру у Вроцлаві. До складу рад. делегації на конгресі входили представники Рад. України — академіки О. В. Палладин і О. Є. Корнійчук. Місцем перебування комітету був Париж. У 1949 комітет і *Міжнародна демократична федерація жінок* звернулися до всіх демократич. орг-цій і громадськості всіх країн із закликом зібрати 1-й Всесвітній конгрес прихильників миру. Після скликання конгресу (1949) Комітет припинив свою діяльність. Л. Б. Кокарєв (Київ).

МІЖНАРОДНИЙ КОМІТЕТ ІСТОРИЧНИХ НАУК (МКІН) — міжнар. орг-ція, що здійснює наук. зв'язки між істориками різних країн, готує і проводить *Міжнародні конгреси істориків*. Утворений за рішенням 5-го міжнар. конгресу істориків (квітень 1923, Брюссель). Установче засідання відбулося 14.V 1926 в Женеві, тоді ж було прийнято статут МКІН. До складу орг-ції входять нац. к-ти, що представляють істор. наук. установи різних країн і міжнар. орг-ції, які примикають до МКІН. Членами орг-ції є історики 39 країн (1970). Рад. історики у МКІН представляє *Національний комітет істориків Радянського Союзу*. Найважливіші питання МКІН вирішує Ген. асамблея, що включає представників усіх країн — членів МКІН. Вона збирається не рідше, ніж раз на 3 роки. Виконавчим органом МКІН є Бюро (збирається щорічно). Президентом МКІН на 13-му конгресі (1970) був обраний рад. історик О. А. Губер. МКІН видає інформац. бюлетень.

А. В. Сачевич (Київ)

МІЖНАРОДНИЙ КОМУНІСТИЧНИЙ РУХ — бойовий політ. авангард робітн. класу, трудящих усіх країн, гол. сила сучасності в боротьбі за революц. перебудову суспільства, за перемогу комунізму. Ґрунтується на платформі *марксизму-ленінізму*. М. к. р. — невід'ємна частина сучас. суспільства, найвпливовіша політ. сила сучасності, найважливіший фактор суспільного прогресу. М. к. р. розвивався й розвивається в боротьбі проти *реформізму*, всіх видів *опортунізму*, правого й «лівого» *ревізйонізму*, бурж. *націоналізму*. Першою міжнар. комуністич. організацією був Союз комуністів, що його створили 1847 К. Маркс і Ф. Енгельс. Він став зачатком партії пролетаріату, школою пролет. революціонерів, першою формою міжнар. пролет. єдності. «*Маніфест Комуністичної партії*», прийнятий Союзом комуністів, став першим програмним документом наук. комунізму. Діяльність *Інтернаціоналу 1-го* (1864—76) була далішим кроком у розвитку М. к. р. 1-й Інтернаціонал став керівним пролет. центром, який організував і об'єднував робітників, поширював серед них теорію наук. комунізму. Ідейний розгром 1-м Інтернаціоналом сектантських тенденцій у робітн. русі підготував перемогу марксизму в робітн. русі. Духовним дітищем 1-го Інтернаціоналу була *Паризька комуна 1871*. Діяльність 1-го Інтернаціоналу створила умови для формування масових соціалістич. робітн. партій. «1 Інтернаціонал кінчив свою історичну роль», — указував В. І. Ленін, — поступившись місцем перед епохою незмірно більшого зростання робітничого руху в усіх країнах світу, а саме епохою зростання його в ш и р, створення м а с о в и х соціалістичних робітничих партій на базі окремих національних держав» (Твори, т. 21, с. 31). В кінці 19 ст. соціалістич. партії і групи утворилися в Німеччині, США, Франції, Англії, Австралії та ін. країнах. Ці партії багато зробили для озайомлення робітників з марксизмом. У 1883 Г. В. Плеханов заснував групу «*Визволення праці*», яка відіграла велику роль у поширенні марксизму в Росії. Утворення нац. пролет. соціалістичних партій викликало необхідність створення нового міжнар. об'єднання комуністів. Таким міжнар. об'єднанням став *Інтернаціонал 2-й*. У перший період своєї діяльності він сприяв поєднанню марксизму з робітн. рухом, перетворенню соціалістич. партій на масові орг-ції робітн. класу. В кінці 19 ст., особливо після смерті Ф. Енгельса (1895), в ряді соціалістич. партій 2-го Інтернаціоналу поширились опортуністичні тенденції. На рубежі 19 і 20 ст. центром революц. руху стала Росія. Велике значення для дальшо-

го розвитку М. к. р. мав ленінізм. «У ленінізмі, який узагальнив практику всього робітничого руху після Маркса і Енгельса, виробив нові форми пролетарської боротьби та організації, міжнародний робітничий клас дістав могутню теоретичну зброю, всебічно розроблену ідеологію, програму революційних дій» (До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970, с. 7). В 1895 В. І. Ленін заснував *петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*, який лочав здійснювати з'єднання соціалізму з робітн. рухом. У 1903 В. І. Ленін створив *партію нового типу* — партію більшовиків, що відкрило новий етап у рос. та міжнар. робітн. русі. Партія більшовиків, очолена В. І. Леніним, рідше викривала опортуністичну практику партій 2-го Інтернаціоналу, які поступово перетворювалися на партії соціальних реформ і вросли в політ. систему бурж. суспільства, обмежували свою діяльність легальними, переважно парламентськими, методами.

Революц.-перетворююча роль марксистсько-ленінської теорії, її єдність з революц. практикою в діяльності більшовицької партії блискуче виявились у *Великій Жовтєвій соціалістичній революції 1917*. Її перемога означувала народження сучас. М. к. р. Утворилися компартії — пролет. партії нового типу в ряді країн світу. Кількісне й якісне зростання М. к. р. поставило питання про нову міжнар. орг-цію, оскільки 2-й Інтернаціонал остаточно скотився на позиції соціалшовінізму й реформізму. З ініціативи В. І. Леніна, який беззастанно дбав про розвиток М. к. р., було засновано *Комуністичний Інтернаціонал* (Комінтерн, 1919—43), який поєднав у всесвітньому масштабі марксизм-ленінізм і робітн. рух, відродив міжнар. характер робітн. руху, врятував його революц. зміст, відкрив революц. перспективу для робітн. класу і всіх трудящих мас капіталістич. країн, указав ясні й чіткі шляхи боротьби в нових істор. умовах, провів величезну роботу по створенню, ідейному та організаційному згуртуванню комуністич. партій. Велике значення для виховання молодих компартій, для розробки стратегії і тактики М. к. р. на основі досвіду соціалістич. революцій в Росії мала праця В. І. Леніна «*Дитяча хвороба „лівици“ в комунізмі*» (1920). Керуючись ленінськими настановами, Комінтерн давав ясні відповіді на корінні питання, що поставали перед робітн. класом. До 1922 Комінтерн об'єднав понад 60 компартій і комуністич. груп. Ленінську школу Комінтерну пройшли багато комуністич. партій, які зберегли, розвинули й зміцнили революц. напрям у міжнар. робітн. русі.

Під час 2-ї світової війни 1939—45 комуністи були тією організуючою і керівною силою, навколо якої гуртувалися лави бійців *Руху Опору*, антифашист. підпілля і партизан. загонів. Натхненником і організатором боротьби народів СРСР проти нім.-фашист. загарбників та япон. мілітаризму була ВКП (б) (див. *Комуністична партія Радянського Союзу*). Самовіддана боротьба комуністів проти фашизму за інтереси народу незмірно піднесла авторитет компартій. У післявоєнний період почався новий етап М. к. р. Він характеризується бурхливим розвитком комуністич. руху вишир і вплив, приходом ряду комуністич. партій у союзі з ін. демократич. силами до влади, зростанням впливу компартій на політ. життя своїх країн, розширенням організаційної та політ. самостійності партій, зростанням їхньої теоретич. активності. В більшості країн Центр.

Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій 1969 у Москві. Виступає глава делегації КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв. 7 червня 1969.

і Пд.-Сх. Європи компартії стали найважливішими політ. орг-ціями, завоювали на свій бік більшість робітн. класу. З'явилися нові компартії, гол. чин. у країнах Азії, Африки й Лат. Америки. Під керівництвом комуністів у ряді країн Європи й Азії перемогли соціалістич. революції. Утворилася *світова система соціалізму*, яка стала могутнім фактором дальшого розвитку М. к. р. Під впливом М. к. р. розгорнувся широкий *національно-визвольний рух*, внаслідок якого зазнала краху *колоніальна система* імперіалізму. М. к. р. перетворився на справді всесвітню, найвпливовішу політ. силу сучасності. Бл. 50 млн. комуністів об'єднано у майже 90 комуністич. і робітн. партій (1970).

Наймогутнішим і найпередовішим загоном М. к. р. є комуністич. і робітн. партії соціалістич. країн, які відіграють авангардну роль у боротьбі народів світу проти імперіалізму. Другим загоном М. к. р. є комуністич. партії розвинутих капіталістич. країн, які ведуть активну боротьбу проти агресивних устремлінь імперіалізму, за демократизацію політ. життя своїх країн. Третім загоном М. к. р. є комуністич. партії країн, що стали на некапіталістич. шлях розвитку або борються за нац. незалежність.

Імперіалізм намагається підірвати єдність М. к. р. Ганебну роль у підриві М. к. р. і робітн. руху зсерєдини відіграють праві й «ліві» ревізіоністи, які прагнуть розколоти робітн. клас, відвернути його від революц. дій, дезорганізувати його боротьбу, зштовхнути робітн. і комуністич. рух на шлях капітуляції перед імперіалізмом. За останній час «з найбільшою гостротою виявилися спроби з різних боків атакувати марксизм-ленінізм як ідейно-теоретичну основу діяльності комуністичного руху. Китайське керівництво перейшло до створення в ряді країн під висвітлюючою гаслом «марксистсько-ленінських партій» розкольніцьких угруповань, явно прагнучи якось об'єднати їх на противагу міжнародному комуністичному рухові» (Брежнєв Л. І. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1971, с. 22). Марксистсько-ленінські партії, очолені КПРС, ведуть наполегливу боротьбу за зміцнення єдності М. к. р. Кожна партія, керуючись принципами марксизму-ленінізму, враховуючи конкретні нац. умови, цілком самостійно розробляє свою політику, визначає напрями, форми й методи боротьби, обирає залежно від обставин мирний або немирний шлях переходу до соціалізму, а також форми й методи будівництва соціалізму в своїй краї-

ні. В той же час усі марксистсько-ленінські компартії, об'єднані єдиною перспективною метою — побудовою комунізму, долаючи шалений опір реакції та антикомунізму, погоджено виступають на міжнар. арені. Основною взаємодією між братніми партіями є принципи пролет. інтернаціоналізму, солідарності та взаємної підтримки, поважання незалежності й рівноправності, невтручання у внутр. справи одна одної. Спільні проблеми компартії розв'язують шляхом розширення міжпарт. зв'язків, взаємного вивчення досвіду, товариських дискусій і консультацій. У 1947—56 діяльність ряду компартій координувало *Інформаційне бюро комуністичних і робітничих партій*. У кінці 50-х рр. найдійовішою формою зв'язку між марксистсько-ленінськими партіями було визнано міжнар. наради їхніх представників, багатосторонні й двосторонні консультації та регіональні зустрічі. Важливими віхами в розвитку М. к. р. стали *Наради представників комуністичних і робітничих партій 1957 і 1960 та Народа комуністичних і робітничих партій 1969 у Москві*. Прийняті ними документи виклали принципи взаємовідносин між марксистсько-ленінськими партіями, визначили генеральну лінію М. к. р., стратегію й тактику його заходів. Генеральною лінією М. к. р. в сучас. умовах є боротьба за мир, демократію, нац. незалежність, соціальний прогрес і соціалізм. У документах цих нарад підкреслено, що великою революціонізуючою силою є КПРС. Вона незмінно прагнула і прагне повністю використати всі внутр. можливості для зміцнення і всемірного розвитку соціалізму і комунізму й розгортання революц. боротьби в усьому світі. В цьому вона вбачає свій інтернац. обов'язок перед міжнар. комуністич. і робітн. рухом. *Лім.: Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. К., 1968; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 21. Крах II Інтернаціоналу.— Про лозунг Сполучених Штатів Європи; т. 28. I конгрес Комуністичного Інтернаціоналу 2—6 березня 1919 р.; т. 30. Про компроміси; т. 31. Дітяча хвороба «лівізму» в комунізмі.— II конгрес Комуністичного Інтернаціоналу 19 липня — 7 серпня 1920 р.; т. 32. III конгрес Комуністичного Інтернаціоналу 22 червня — 12 липня 1921 р.; т. 33. IV конгрес Комуністичного Інтернаціоналу 5 листопада — 5 грудня 1922 р.; Ленін В. І. Про міжнародний робітничий і комуністичний рух. К., 1970; Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971; Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961; За спільністю міжнародного комуністического руху. Документи і матеріали. М., 1964; Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. Москва, 5—17 червня 1969 р. К., 1969; До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Централь-*

Міжнародний форум діячів культури, присвячений 150-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка. Київ, 29 травня 1964.

ного Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970; Программные документы коммунистических и рабочих партий стран Америки. М., 1962.

А. Д. Залевський (Київ).

МІЖНАРОДНИЙ СОЮЗ СТУДЕНТІВ (МСС) — міжнародне об'єднання демократичних студент. орг-цій. Створений 1946. Об'єднує понад 90 нац. студент. орг-цій (1970). На правах автономного члена входить до складу *Всесвітньої федерації демократичної молоді*. Керівними органами МСС є Всесвітній конгрес (збирається раз в 2 роки), Виконком (збирається двічі на рік) і Секретаріат. Місцезнаходження Секретаріату — Прага. МСС бере активну участь у боротьбі за мир, проти імперіалізму, колоніалізму, расової дискримінації, допомагає студентам країн, що борються за нац. незалежність. МСС виступає одним з організаторів і учасників всесвітніх фестивалей, міжнар. конференцій і форумів демократич. молоді. Значну роль у діяльності МСС відіграють Студент. рада СРСР і студент. орг-ції соціалістич. країн. Активну участь у роботі МСС беруть студенти УРСР. В 1960 міжнар. студент. курси працювали в Гурзуфі, 1963 — у Києві. В 1966 9 студент. будівельних загонів з вузів України працювали на будовах Болгарії, Чехословаччини, Угорщини, Польщі, Монголії. В 1969/70 навч. році в 82 навч. закладах УРСР навчалось понад 4700 студентів і стажерів з 100 країн. На тер. УРСР існує ряд спортивно-оздоровчих таборів для рад. та зарубіжних студентів. Друж. орган МСС — журн. «Всемирные студенческие новости» (видається сімома мовами).

О. Я. Синокова (Київ).

МІЖНАРОДНИЙ СУД ООН — головний судовий орган ООН, заснований 1945. Діє для розв'язання спорів між д-вами, а також дає консультативні висновки з правових питань на запит Ген. Асамблеї, Ради Безпеки та ін. органів і спеціалізованих установ ООН. М. с. розглядає справи лише при згоді на це всіх д-в — учасників спору. М. с. (складається з 15 суддів) обирається Ген. Асамблеєю і Радою Безпеки ООН на 9 років з оновленням через кожні три роки 1/3 складу. Від СРСР до М. с. обиралися С. Б. Крилов (1946), С. О. Голунський (1951), Ф. І. Кожевников (1953), В. М. Корецький (1961), який 1967—70 був заступником голови М. с., та С. Л. Морозов (1970). Місцезнаходження суду — Гаага (Нідерланди).

Н. М. Ульянова (Київ).

МІЖНАРОДНИЙ ФОРУМ ДІЯЧІВ КУЛЬТУРИ в Києві — Каневі — урочисті представницькі збори, присвячені 150-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка; відбулися 29—30.V 1964. Форум був організований Респ. урядовим шевченківським ювілейним комітетом при активній допомозі Всесвітньої Ради Миру і ЮНЕСКО. На форумі, в якому взяли участь діячі культури, науки, мистецтва 45 країн світу, виступили голова ювілейного комітету акад. АН УРСР М. П. Бажан, чл.-кор. АН УРСР Л. М. Новиченко, заст. генерального директора ЮНЕСКО П. І. Ершов, рад. письменник Б. М. Полевой, амер. художник Р. Кент та ін. Після закінчення форуму його учасники відвідали Канів, Шевченкове, Моринці, Будище. Форум був яскравим свідченням визнання інтернац. характеру творчості Т. Г. Шевченка, ім'я якого дороге всім народам земної кулі, що ведуть боротьбу за свободу і нац. незалежність, за мир і соціалізм.

Л. Б. Кокарев (Київ).

МІЖНАРОДНІ КОНГРЕСИ ІСТОРИКІВ — конгреси, що скликаються для зміцнення наук. зв'язків між дослідниками різних країн для загальнення доробку в галузі істор. науки. З 1926 підготовку і проведення конгресів забезпечує *Міжнародний комітет історичних наук*.

1-й конгрес (23—28.VII 1900, Париж) розглянув проблеми старод. історії і серед. віків, міжнар. відносин, історії д-ви та права. В роботі конгресу брали участь рос. історики.

2-й конгрес (1—9.IV 1903, Рим), крім вищезгаданих, порушив питання нової історії. На ньому виступив професор Київ. ун-ту Ю. А. Кулаковський.

На 3-му конгресі (6—8.VIII 1908, Берлін) особливо увага приділялась історії Сходу, мистецтва, збереженню істор. пам'яток в Єгипті, допоміжним дисциплінам. В складі рос. делегації (46 чол.) були професор Харків. ун-ту В. П. Бузескул, професор Київ. ун-ту Ю. А. Кулаковський, професор Одес. (Новоросійського) ун-ту Е. Р. Штерн. 4-й конгрес (3—9.IV 1913, Лондон) значну увагу приділив проблемам методології та логіки істор. дослідження, архівній справі, організації вивчення історії в ун-тах.

5-й конгрес (9—14.IV 1923, Брюссель) розглянув деякі питання середньовічної і нової історії. Прийняв рішення про утворення Міжнародного комітету історичних наук.

На 6-му конгресі (14—18.VIII 1928, Осло) особливо увагу приділили економіч. і соціальній

історії. В роботі конгресу взяли участь рад. історики (17 чол.), у т. ч. з УРСР.

На 7-му конгресі (21—28.VIII 1933, Варшава) половину доповідей було присвячено історії Польщі. В доповідях рад. істориків марксистсько-ленінська методологія протиставлялась бурж. поглядам на розвиток історії.

В роботі 8-го (28.VIII — 4.IX 1938, Цюрих) і 9-го (28.VIII — 3.IX 1950, Париж) конгресів рад. історики участі не брали.

10-й конгрес (4—11.IX 1955, Рим) багато уваги приділив історіографіч. оглядам, методологіч. питанням. У складі рад. делегації (24 чол.) був укр. історик І. Д. Бойко. Рад. історики та їхні колеги з соціалістич. країн, спираючись на факти і керуючись марксистсько-ленінською методологією, дали рішучу відсіч апологетам антикомунізму.

На 11-му конгресі (21—28.VIII 1960, Стокгольм) найбільший інтерес викликали питання філософ. основ істор. науки, соціальної психології, історії рабства, історії переходу від феодалізму до капіталізму, міжнар. відносин та ін. Рад. делегація складалася з 44 істориків. УРСР представляв проф. В. О. Голобуцький, який виступив зповідомленням «До питання про порівняльно-істор. тлумачення генезису капіталізму в Зх. і Сх. Європі». Він разом з академіками Б. О. Рубаковим і М. М. Тихомировим спростував бурж.-націоналістичні фальсифікації історії Київ. Русі, визвольної боротьби укр. народу проти іноземних загарбників тощо.

На 12-му конгресі (29.VIII — 5.IX 1965, Відень) розглядав ряд важливих істор. проблем, в т. ч. проблеми історії Азії, Африки і Лат. Америки. Конгрес знаменував перехід до актуальної сучас. проблематики в істор. дослідженнях. У складі рад. делегації істориків України представляв проф. К. К. Дубина.

Учасниками 13-го конгресу (16—23.VIII 1970, Москва) були бл. 4 тис. істориків (з 45 країн), в т. ч. понад 1,4 тис. з СРСР. Делегацію України (понад 50 чол.) очолював акад. АН УРСР А. Д. Скаба. Конгрес відкрився доповіддю акад. Є. М. Жукова «Ленін та історія». Було розглянуто великі теми «Історик і соціальні науки», «Історія континентів», «Цифри як елемент інформації історика», «Роль і місце біографії в істор. науці» та ін. Успішно працював симпозиум «В. І. Ленін та істор. наука». На конгресі переконливо продемонстровано перевагу марксистсько-ленінської методології.

А. В. Санцевич (Київ).

МІЖНАРОДНІ ЛЕНІНСЬКІ ПРЕМІЇ «За зміцнення миру між народами» — почесні нагороди за видатні заслуги в боротьбі за мир між народами. Вперше встановлені Указом Президії Верховної Ради СРСР 20.XII 1949 як Міжнар. Сталінські премії «За зміцнення миру між народами»; на побажання Комітету по цих преміях Указом від 6.IX 1956 переіменовані на М. Л. п. «За зміцнення миру між народами».

Ними нагороджуються видатні борці за мир — громадяни будь-якої країни — за особисті заслуги (а також активну діяльність орг-ції або рухів, що вони представляють, в боротьбі за мир між народами), незалежно від їхніх політ. поглядів, реліг. переконань та расової належності. Присудження М. Л. п. провадить Комітет по М. Л. п., утворений Президією Верховної Ради СРСР з представників демократич. кіл різних країн світу. Нагороджені одержують диплом лауреата М. Л. п., золоту нагрудну медаль, 2,5 тис. крб. грошима. Премії присуджуються щорічно (як пра-

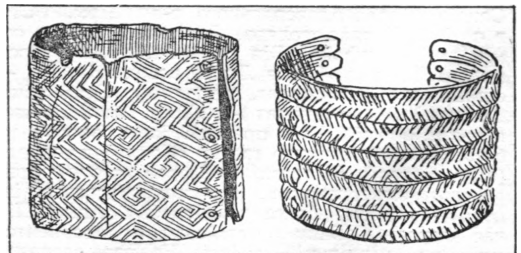
Медаль лауреата Міжнародної Ленінської премії (лицевий бік і зворотний).

вило, за минулий рік) у кількості (з 1961) до 5. Звання лауреата М. Л. п. в СРСР дістали І. Г. Еренбург (за 1952), Н. В. Попова (за 1953), М. С. Тихонов (за 1956), М. С. Хрущов (за 1958), О. Є. Корнійчук (за 1959).

«МІЖРАЙОНЦІ» — члени «Міжрайонної організації об'єднаних соціал-демократів», яка виникла в Петербурзі в листопаді 1913. Складалася з меншовиків-троцькістів і невеликої групи кол. більшовиків, що відійшли від партії. Ставили своїм завданням створення «єдиної РСДРП» шляхом примирення і об'єднання різних політ. течій і фракц. угруповань. Під час 1-ї світової війни «М.» стояли на центристських позиціях, хитаючись між більшовиками і меншовиками. Вони, хоч і виступали проти соціал-шовінізму, але разом з тим не погоджувалися на цілковитий розрив з меншовиками. Після Лютн. революції 1917 «М.» заявили про розрив з оборонцями і про свою цілковиту згоду з усіма положеннями більшовиків. Тому на виборах до районних дум Петрограда в травні 1917 більшовики виступили в блоці з «М.». На VI з'їзді РСДРП(б) «М.» (бл. 4 тис. чол.) було прийнято в ряди більшовицької партії. Проте лідер «М.» Л. Троцький і його нечисленні прихильники, ввійшовши в партію, продовжували боротися проти ленінізму.

МІЗИНСЬКА СТОЯНКА — пізнюпалеолітична стоянка на правому березі Десни в с. Мезині (Мізині) Коропського р-ну Черніг. обл. Виявлена 1907. Досліджувалася 1908—09, 1912—14, 1916, 1930, 1931, 1954—61. Площа стоянки — бл. 1200 м². При розкопках відкрито залишки 5 округлих у плані (діаметром до 6 м) наземних жител з вогнищами на підлозі. Наметоподібні житла типу чумів народів Півночі були споруджені з дерев'яних жердин, вкритих шкурами тварин, і обкладені зовні кістками та рогами

Браслети з бивнів мамонта.

А. І. Мікоян.

Д. О. Мілютенко.

тварин. Виявлено місця обробки каменю і кістки у вигляді великих скупчень цих матеріалів на різних стадіях їхньої обробки, заглиблені вогнища, заповнені кістковим вугіллям й золюю, та ямисховища, заповнені великою кількістю кісток тварин. Осн. заняттям мешканців стоянок було полювання на мамонтів (кістки належать понад 100 особинам), пн. оленів (понад 80 особин), носорогів, диких коней, вівцебиків, зубрів, ведмедів, вовків, псів, зайців, росомих та ін. На стоянці зібрано понад 113 тис. кременів, у т. ч. бл. 4,5 тис. знарядь — різців і скребків різних типів, ножовидних пластин з ретушою і ріжучих інструментів — вістер, проколок, рубальних знарядь та ін. З кістки і рогу виготовляли також наконечники дротиків, молотковидні і клиновидні інструменти, проколки, голки, рукоятки крем'яних знарядь тощо.

На М. с. виявлено унікальні твори первісного мистецтва — скульптури (ідоли та стилізовані жіночі статуетки й фігурки тварин з бивнів мамонта), графіки (геометричний, у т. ч. меандровий орнамент на жіночих статуетках і браслетах та їхніх заготовках з бивнів мамонта) і живопису (геометрич. орнамент, виконаний червоною вохрою на великих кістках мамонта). Інтерес становлять й прикраси (підвіски і гудзиковидні предмети з бивнів мамонта та численні намистини з просвердлених черепашок викопних моллюсків причорноморського і нижньодніпровського походження). М. с. належить до пам'яток мизинської культури Середньодніпровського басейну і датується поч. т. з. мадленської пори пізнього палеоліту. Матеріали з М. с. експонуються в Археологічному музеї АН УРСР та *Історичному музеї Української РСР* в Києві.

Літ.: Шовкопляс І. Г. Мезинская стоянка. К., 1965 [бібліогр. с. 304—326].

І. Г. Шовкопляс (Київ).

МІКОЯН Анастас Іванович (н. 25.XI 1895) — діяч Комуністич. партії і Рад. д-ви, Герой Соціалістич. Праці (1943). Член КПРС з 1915. Н. в с-щі Санаїні (тепер Алавердського р-ну Вірм. РСР) в сім'ї робітника-тестря. Закінчив духовну семінарію в Тифлісі. Вів революц. роботу серед молоді Тифліса. Після Лютн. революції 1917 — організатор Ради солдат. депутатів у Ечміадзіні. В жовтні 1917 — делегат 1-го з'їзду кавк. більшовицьких орг-цій. Член президії Бакинського к-ту більшовиків, редактор газети «Соціал-демократ» (вірм. мовою). В березні 1918 брав участь у придушенні контрреволюц. заклоту мусаватистів, потім — комісар бригади в Червоній Армії. Під час окупації Баку англійськими інтервентами — на підпільній роботі. Не раз зазнавав арештів. В жовтні 1919 був направлений край-

комом РКП(б) до Москви для розв'язання питань парт. будівництва в Закавказзі. В 1920 — на керівній роботі в Баку, 1920—22 — зав. агітпропом, потім секретар Нижегородського губкому РКП(б). В 1922—24 — секретар Пд.-Сх. бюро ЦК (Ростов-на-Дону), потім до 1926 — секретар Пн.-Кавк. крайового к-ту партії. У 1926—30 — нарком зовн. і внутр. торгівлі СРСР. З 1930 — нарком постачання СРСР, 1934—38 — нарком харч. пром-сті СРСР. З 1937 по 1946 — заст. Голови Раднаркому СРСР і одночасно (1938—46) — нарком зовн. торгівлі СРСР. У липні 1941 призначений головою К-ту продовольчоречового постачання Червоної Армії. В 1942—45 — член ДКО СРСР. У 1943—46 — член К-ту при Раднаркомі СРСР по відбудові г-ва в районах, визволених від нім.-фашист. окупації. З березня 1946 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР і одночасно (1946—49) — міністр зовн. торгівлі СРСР. З березня до вересня 1953 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР і міністр внутр. і зовн. торгівлі СРСР; 1953—55 — міністр внутр. і зовн. торгівлі СРСР. З лютого 1955 до липня 1964 — перший заст. Голови Ради Міністрів СРСР. З липня 1964 по грудень 1965 — Голова Президії Верховної Ради СРСР. На XI з'їзді РКП(б) обирався кандидатом у члени ЦК, на XII—XXIV з'їздах — членом ЦК КПРС. У 1926—35 — кандидат у члени Політбюро, 1935—52 — член Політбюро ЦК ВКП(б), 1952—66 — член Президії ЦК КПРС. З 1919 обирався до складу ВЦВК РРФСР, з 1922 — ЦВК СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 1—8-го скликань, член Президії Верховної Ради СРСР. Нагороджений п'ятьма орденами Леніна та ін. нагородами.

МІКРОЛІТИ (в археології) (грец. *мікрос* — малий, *λίθος* — камінь) — дрібні (довж. 1—2 см) кам'яні знаряддя геометрич. форм (у вигляді трикутника, трапеції, сегмента та ін.). Були найбільш поширені за часів мезоліту на тер. Африки, Європи і Азії. Їх застосовували як наконечники стріл або крем'яні леза. На тер. СРСР знаходять на Україні, Нижньому Поволжі та в ін. районах.

МІКРОСТРУКТУРА (в соціології) — внутрішня структура малих соціальних груп. Термін «мікроструктура» вживається в соціологічній лі-рі для визначення способу поєднання найдрібніших складових елементів соціальних груп (дрібних виробничих, родинних та ін. малих спільностей).

МІЛЕТ (Μίλητος) — давньогрец. *polis* на зх. узбережжі Малої Азії. У 8—6 ст. до н. е. — великий економіч. і культ. центр Сх. Середземномор'я. Вихідці з М. заснували багато колоній у районі Середземного і Чорного морів, зокрема в Пн. Причорномор'ї (*Тіра, Ольвія, Пантікапей* та ін.).

МІЛЕЄВ Дмитро Васильович (1878—1914) — рос. археолог, архітектор-художник. Разом з П. П. Покришкіним розробив нову наук. методологію археол. досліджень (розкопки широкими площами, врахування стратиграфії, фіксація знахідок тощо). Будучи членом *Археологічної комісії* в Петербурзі провадив велику роботу в галузі охорони та реставрації пам'яток архітектури. В 1908—14 керував археол. експедицією, що досліджувала давній Київ. Розкопав і дослідив фундаменти *Десятинної церкви* і комплексу палацових споруд 9—11 ст. на території київ. дітинця, а також дослідив там залишки численних житл. споруд 9—13 ст. Ю. С. Асєєв (Київ).

МІЛІТАРИЗМ (від лат. *militaris* — воєнний) — реакційна політика гонити озброєнь, підготовки і розв'язання загарбницьких воєн, що її провадять панівні класи імперіалістич. д-в. Метою М.

є завоювання чужих земель, колоній, загарбання нових джерел сировини, ринків збуту товарів і сфер прикладання капіталу, підтримання системи класового гноблення, поневолення ін. народів, експлуатація яких дає капіталістам найвищі прибутки, придуснення опору трудящих мас у капіталістич. країнах. М. виник разом з появою експлуаторського суспільства, проте як закінчена система економіч., політ. та ідеологіч. заходів він склався лише за капіталізму. В. І. Ленін відмічав, що М. служить справі підготовки війни, що він «є головне знаряддя класового гноблення» (Твори, т. 13, с. 61).

Небаченого розмаху М. набув в епоху *імперіалізму*. Він став «невід'ємною рисою імперіалізму» (Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969, с. 42). *Перша світова війна 1914—18* ще більше прискорила розвиток М. Напередодні та в ході її капіталістич. д-ви створили багатомільйонні армії. У війну було втягнуто $\frac{1}{2}$ населення світу, в армії мобілізовано бл. 74 млн. чол., надзвичайно выросли воєнні витрати воюючих держав. Наслідком війни було різке загострення капіталістич. суперечностей. Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції покладала початок *загальній кризі капіталізму*, однією з важливих рис якої є нестримний розвиток М.

Напередодні *другої світової війни 1939—45* швидкого розвитку М. набув у країнах гітлерів. Економіка цих країн була пристосована для ведення війни. Широкого розмаху набула пропаганда реваншу, расизму, шовінізму, антикомунізму. Для придуснення опору трудящих воєнному курсу уряди фашист. країн прийняли реакц. закони, розгорнули широку боротьбу проти революц., антифашист. сил. Правлячі кола Англії, Франції та США сприяли мілітаризації країн гітлерів. блоку, розраховуючи використати їх у боротьбі проти СРСР, світового робітн. і нац.-визвольного руху. В той же час Англія, Франція, США, прагнучи зберегти свої воєнно-політ. позиції, також нарощували збройні сили і збільшували воєнний бюджет. В роки війни значно зросли воєнні потенціали імперіалістич. країн.

Після 2-ї світової війни відбулися докорінні зміни в розстановці сил на міжнар. арені. Набагато послалилася агресивність амер. імперіалізму. Він став гол. оплотом М. і реакції, виконуючи роль світового жандарма. Під егідою США створено агресивні блоки (НАТО, СЕНТО, СЕАТО та ін.). США сприяють розвитку М. в капіталістич. країнах шляхом воєнної допомоги, нав'язування гонитви озброєнь, втягнення цих країн в агресивні блоки тощо. Грубо порушивши союзницькі угоди, укладені в роки 2-ї світової війни, США, Англія, Франція стали на шлях відродження М. в 3х. Німеччині, США, Англія, Франція, Ізраїль та ін. капіталістич. країни після 2-ї світової війни не раз вели агресивні війни проти нац.-визвольного руху країн Азії, Африки, Лат. Америки. США створили у всьому світі численні воєнні бази. Гол. капіталістич. країни стали на шлях мілітаризації економіки, політики, ідеології, культури тощо. Концентрація і централізація капіталу, посилення держ.-монополістич. капіталізму, зростання впливу воєнно-пром. комплексу — реакційного союзу воєначини з воєнно-пром. картелями, загострення міжімперіалістич. суперечностей тощо — все це сприяє небаченому розвитку М. «Воєнно-промисловий комплекс став ударною силою імперіалізму» (До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970, с. 34). Небачених масштабів

набрала мілітаризація економіки капіталістич. д-в. У 1965—70 на воєнні цілі в США витрачено близько 400 млрд. дол. Витрати на озброєння у ФРН 1962—68 становили 152 млрд. марок. У 1970 воєнні витрати країн НАТО досягли 103 млрд. дол. М. веде до посилення експлуатації трудящих мас, зростання податків, погіршення економіч. становища робітн. класу. Наслідком М. є величезне накопичення атомної та ін. видів зброї.

Вся сучас. внутр. і зовн. політика капіталістич. країн проінята духом М. США та ін. капіталістич. д-ви постійно провокують міжнар. конфлікти, здійснюють воєнні авантюри, ведуть війни проти свободи і незалежності народів. При підтримці міжнар. імперіалізму в Іспанії, Греції та деяких ін. капіталістич. країнах були встановлені воєнно-фашист. та фашист. режими. Мілітаристські кола США розв'язали війну проти народів В'єтнаму, Лаосу, Камбоджі, мілітаристи Ізраїлю — проти араб. народів. Гол. капіталістич. д-ви проводять підпривну діяльність проти соціалістич. країн і д-в, що стали на шлях некапіталістичного розвитку. М. використовується для посилення наступу на політ. та демократич. права трудящих. При підтримці воєначин розростають свою діяльність мілітаристські, фашист. орг-ції в США та в ін. капіталістич. країнах. Розширюються масштаби мілітаризації науки. Переважна більшість науковців США працює в галузі воєнних досліджень. Населенню капіталістич. країн посилено нав'язується мілітаристська ідеологія.

М. став постійною загрозою справі миру і соціального прогресу. Небачене зростання М. веде до загострення всіх суперечностей капіталістич. світу, зростання міжнар. напруженості, небезпеки війни. «Найбільш небезпечного характеру мілітаризація набула в США» (Брежнев Л. І. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1971, с. 18).

СРСР та ін. соціалістич. країни виступають з вимогами заг. повного роззброєння, недопущення світової війни, активно відстоюють ленінську політику миру, мирного співіснування. Міжнар. *Нарада комуністичних і робітничих партій 1969* у Москві відмітила, що «корінні інтереси народів вимагають посилити боротьбу проти мілітаризму в усіх його формах, особливо проти воєнно-промислового комплексу США та інших імперіалістичних держав» (Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій, Документи і матеріали. К., 1969, с. 287). Проти М. ведуть активну боротьбу світова система соціалізму, міжнар. комуністич., робітничий і нац.-визвольний рух, рух прихильників миру.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 17. Маркс К. Перша відозва Генеральної Ради Міжнародного Товариства Робітників про франко-пруську війну; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 13. Міжнародний соціалістичний конгрес у Штутгарті; т. 15. Воєнний мілітаризм і антимілітаристська тактика соціал-демократії; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. Москва, 5—17 червня 1969 р. К., 1969; 30 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС. К., 1967; До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970; Брежнев Л. І. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1971; Мілітаризм. Разрушение. Справочник. М., 1963; Трофименко Г. А. Стратегія глобальної війни. М., 1968. В. Д. Лисоченко (Київ).

МІЛІЦІЯ (лат. *militia* — військо) — 1) В СРСР держ. орган, що здійснює охорону громад. порядку, соціалістич. власності, особи рад. громадян, веде боротьбу проти порушників правил соціалістич. співжиття. Центр. органом М. є Гол. управління М. м-ва внутр. справ СРСР. На місцях діють управління М. МВС союзних (у т. ч. УРСР) і автономних республік, а також крайові, обласні, міські управління та районні відділи М. До складу управлінь М. входять відділи Держ. автоінспекції. В своїй діяльності органи М. підпорядковані відповідним місцевим Радам депутатів трудящих. М. створено після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції постановою Наркомату внутр. справ від 28.X (10.XI) 1917 «Про робітничу міліцію». 9.II 1919 Раднарком УРСР ухвалив декрет «Про організацію міліції». 18.IV 1919 організовано судово-карний розшук. 18.VI 1919 — залізничну міліцію.

Органи М. брали активну участь у ліквідації націоналістич. куркульських банд на Україні в роки громадян. війни. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 більшість особового складу М. України була на фронті, в липні 1941 з прапівників М. Львів., Одес., Полт., Харків. та ін. областей сформовано спец. полк М. який незабаром став дивізією. За роки свого існування органи рад. М. внесли вагомий вклад у справу зміцнення соціалістич. законності. В своїй діяльності М. спирається на громад. орг-ції трудящих, зокрема, на добровільні нар. дружини й вуличні комітети.

2) В цар. Росії вид *ополчення*, що комплектувалося, як правило, під час війни з добровольців для гвільові служби. Загони М. було, зокрема, створено в кінці 1806 в тилу рос. армії, розташованої на зх. кордонах, у зв'язку з загрозою агресії з боку наполеонівської Франції.

3) Після Лютн. революції 1917 бурж. Тимчасовий уряд називав «М.» орган, який нічим не відрізнявся від царської *поліції*. На Україні контрреволюц. Центральна рада називала «укр. нар. М.» націоналістичні військ. формування — «*вільне козацтво*». О. І. Лугова (Київ).

МІЛЛЕР Всеволод Федорович (19.0.VI 1848—18.XI 1913) — рос. бурж. етнограф, археолог, мовознавець, фольклорист, акад. Петерб. АН (з 1911). Н. в Москві. В 1870 закінчив Моск. ун-т. З 1884 — професор Моск. ун-ту, 1897—1911 — директор Лазаревського ін-ту сх. мов. Видав три випуски «Збірника матеріалів з етнографії» (1885—88). Вивчав укр. фольклор, його зв'язки з рос. фольклором («Екскурси в галузь російського народного епосу». М., 1892; «Відгомін Галицько-волинських казань у сучасних билинах», 1896, та ін.). Розробляв питання етнічної належності причорноморських *скіфів* і *сарматів*.

МІЛЛЕР Дмитро Петрович (1.X 1862—14.VI 1913) — укр. історик бурж.-ліберального напрямку. Н. в с. Котельві (тепер райцентр Полт. обл.) в поміщицькій сім'ї. В 1888 закінчив Харків. ун-т. З 1887 працював у Харкові в бурж. газ. «Южный край» (з 1903 — один з її редакторів). Автор праць з історії Слобідської і Лівобережної України 18 ст.: «Нариси з історії і юридичного побуту старої Малоросії» (т. 1—2. X., 1895—97); «Архівя Харківської губернії» (X., 1902) та ін. Разом з Д. І. Багалієм М. написав «Історію міста Харкова за 250 років його існування» (т. 1—2. X., 1905—12). В своїх працях М., ідеалізуючи діячів царської адміністрації на Україні, в той же час об'єктивно висвітлював експлуататорську суть укр. поміщиків, їхні намагання зрівнятися в правах з рос. дворянством, розвиток місцевого

судочинства. М. ввів у наук. обіг значну кількість документальних матеріалів.

В. Г. Сарбей (Київ).
МІЛЮТЕНКО Дмитро Омелянович (22.II 1899—29.I 1966) — укр. рад. актор, нар. артист СРСР (з 1960). Член КПРС з 1942. Н. в м. Слов'янську (тепер Донец. обл.) в робітничій сім'ї. З 1920 вступав на профес. сцені. В 1927—36 — у Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка (до 1934 — театр «Березиль»). З 1936 — у Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Ролі: Пузир («Хазяїн» Карпенка-Карого), Шуйський («Борис Годунов» Пушкіна), Хлопов («Ревізор» Гоголя), Шевченко («Пророк» Кочерги), Часник («В степах України» Корнійчука), Блазень («Король Лір» Шекспіра) та ін. Знімався в кіно: Потоцький («Богдан Хмельницький»), Усков («Тарас Шевченко»), Пшерецький («Олеся Довбуш»). Нагороджений орденом Леніна. Портрет, с. 146.

Лит.: Терещенко Р. Дмитро Омелянович Мілютенко. К., 1961.

МІНДОВГ (Mendog), Міндаугас (р. н. невід. — п. 1263) — великий князь литовський [з 30-х рр. 13 ст.]. Протягом 1230—40 об'єднав під своєю владою більшу частину лит. земель. Скориставшись із феод. роздробленості Русі, М. загарбав Чорну Русь. Боровся проти агресії Лівонського ордену. В 1250 уклав з ним компромісну угоду. В 1251 прийняв католицизм, 1253 був коронований папою. В той же час збирав сили для боротьби проти ордену. Уклав союз з *Галицько-Волинським князівством*. Бл. 1253 цей союз було скріплено зарученням сина *Данила Романовича Галицького* Шварна з дочкою М. В 1260 лит. військо, очолене М., розбило об'єднане військо Лівонського і Тевтонського орденів біля оз. Дурбе. М. зрікся католицизму. В 1262 М. уклав союз з *Олександром Невським*, спрямований проти Лівонського ордену. Вбитий внаслідок змови феод. знаті.

МІНІСТЕРСТВА УКРАЇНСЬКОЇ РСР — центральні галузеві органи держ. управління, керівники яких (міністри) входять до складу уряду республіки. М. УРСР, як і м-ва СРСР та ін. союзних республік, було утворено на підставі прийнятого Верховною Радою СРСР 15.III 1946 закону «Про перетворення Ради Народних Комісарів СРСР на Раду Міністрів СРСР і Рад Народних Комісарів союзних і автономних республік на Ради Міністрів союзних і автономних республік». Відповідно до цього закону Президія Верховної Ради УРСР Указом від 25.III 1946 перетворила Раду Нар. Комісарів УРСР на *Раду Міністрів Української РСР* і наркомати УРСР на М. УРСР.

Усі М. УРСР поділяються на союзно-республіканські (підпорядковуються як Раді Міністрів УРСР, так і відповідним союзно-респ. міністерствам СРСР) і республіканські (підпорядковуються безпосередньо Раді Міністрів УРСР). Кількість і склад М. УРСР змінюються стосовно до конкретних завдань, що постають перед органами держ. управління республіки. Так, у травні 1957 в СРСР відбулася перебудова управління промисловістю та будівництвом за територіальним принципом. У зв'язку з цим відповідно до закону УРСР «Про дальше удосконалення організації управління промисловістю і будівництвом в Українській РСР» ряд галузевих М. УРСР було ліквідовано. Залишилися лише функціональні м-ва зокрема 12 союзно-респ. (вищої освіти, внутр. справ, держ. контролю, закорд. справ, зв'язку, культури, оборони, охорони здоров'я, сільс. г-ва, торгівлі, фінансів, хлібопродуктів) та 6 респ. (автомобільного транспорту й шосейних шляхів,

будівництва, освіти, пром-сті буд. матеріалів, соціального забезпечення, юстиції). Проте управління за територіальним принципом, даючи деякі позитивні результати, прийшло в суперечність з об'єктивними тенденціями галузевого розвитку пром-сті й стало гальмом її розвитку. Відповідно до рішень *Вересневого пленуму ЦК КПРС 1965* за постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 30.IX 1965 «Про поліпшення управління промисловістю» було перебудовано організацію управління пром-стю за галузевим принципом. Законом УРСР «Про зміну системи органів управління промисловістю і перетворення деяких органів державного управління Української РСР» утворено 9 галузевих союзно-респ. М. УРСР, перетворено на М. УРСР деякі виробничі к-ти УРСР, засновано респ. М-во місцевої пром-сті УРСР тощо. Дальший розвиток нар. г-ва, спеціалізація окремих видів виробн. та будівництва викликали наступне удосконалення системи М. УРСР, чіткіше визначення їхніх завдань, функцій та компетенції. Це дістало своє відображення у відповідних статтях Конституції УРСР та в положеннях про окремі М. УРСР. Згідно з положеннями про них М. УРСР у межах своєї компетенції здійснюють на наук. основі планове керівництво відповідною галуззю нар. г-ва республіки, забезпечують правильне поєднання економіч. і адм. методів керівництва, вдосконалення структури й методів управління, а також проведення в життя ленинських принципів добору, висування та розстановки кадрів. Своєю роботою М. УРСР будують на засадах колегіальності та єдиначальності в обговоренні та розв'язанні всіх питань, що стосуються об'єднуваної кожним з м-в галузі держ. управління. Міністрів, що є членами Уряду УРСР, затверджує на подання Голови Уряду Верховна Рада УРСР, а в період між сесіями їх призначає її Президія з наступним затвердженням Верховною Радою УРСР. При кожному м-ві утворюється колегія, очолювана міністром, її склад затверджує Рада Міністрів УРСР. Міністр у межах компетенції м-ва, яке він очолює, видає на підставі й на виконання чинних законів, а також постанов і розпоряджень Уряду УРСР накази та інструкції. На 1 січня 1971 в УРСР було 35 м-в, з них 28 союзно-респ. (будівництва підприємств важкої індустрії, вищої і серед. спец. освіти, внутр. справ, вугільної пром-сті, геології, енергетики і електрифікації, заготівель, закорд. справ, зв'язку, культури, легкої пром-сті, лісового г-ва, лісової і деревообробної пром-сті, меліорації і водного г-ва, монтажних і спец. буд. робіт, м'ясної і молочної пром-сті, оборони, освіти, охорони здоров'я, пром. будівництва, пром-сті буд. матеріалів, сільс. будівництва, сільс. г-ва, торгівлі, фінансів, харч. пром-сті, чорної металургії, юстиції) та 7 республіканських (автомобілі, транспорту, будівництва й експлуатації автомобілів, шляхів, комунального г-ва, місц. пром-сті, побутового обслуговування населення, радгоспів, соціального забезпечення).

Лит.: Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1971; Історія держави і права Української РСР. 1917—1967 рр.,

I. I. Мінц.

О. З. Мінківський.

Є. С. Мірошніченко

т. 2. К., 1967; Макогон С. О. Цветков В. В. Радянське державне право, в. 4. К., 1968.

Ф. Г. Бурчак (Київ). **МІНІХ** Бургард-Крістоф (Христофор Антонович; 9.V 1683 — 27.X 1767) — російський військ. і держ. діяч, граф (1728), ген.-фельдмаршал (1730). За походженням німець. У Росії — з 1721. За Петра I керував будівництвом Ладозького та ін. водних каналів. Висунувся завдяки знайомству з Е. Біроном — фаворитом *Анни Іванівни*. Брав участь у дворцевих інтригах і переворотях. З 1730 М. — президент Військ. колегії. Під час рос.-тур. війни 1735—39 командував рос. військами в Криму і Бессарабії. Обстоював скасування політ. автономії Лівобережної України. Домагався, щоб його призначили «управителем Малоросії». Дістав від царського уряду великі маєтності на Лівобережній Україні. В 1742 *Близузетта Петрівна* заслала М. до Сибіру. Повернувшись із заслання 1762, політ. ролі не відігравав.

МІНЦ Ісак Ізраїлович (н. 3.II 1896) — рад. історик, академік АН СРСР (з 1946), доктор істор. наук (з 1936). Член КПРС з 1917. Н. у с. Криничках (тепер Солоняньського р-ну Дніпроп. обл.) в сім'ї службовця. Під час громадян. війни 1918—20 — на політ. роботі в Червоній Армії на Україні. Після закінчення істор. відділу Ін-ту червоної професури в Москві 1926 викладав у вузах Москви. З 1954 працює старшим наук. співробітником Ін-ту історії АН СРСР. Розробляє проблеми історії КПРС, Великої Жовтн. соціаліст. революції і громадян. війни 1918—20, історії рад. суспільства та міжнар. відносин. Працював над вивченням історіографічної спадщини В. І. Леніна. Брав участь у редагуванні ряду збірок документів, зокрема зб. «Крах німецької окупації на Україні (за документами окупантів)» (М., 1936). Один з авторів «Історії громадянської війни в СРСР» (т. 2. М., 1947), «Історії дипломатії» (т. 2—3. М.—Л., 1945), «Історії Комуністичної партії Радянського Союзу» (М., 1959; Вид. 2. М., 1962; Вид. 3. М., 1969). Член Гол. редакції багатотомної історії КПРС. Відповідальний редактор ряду колективних праць і матеріалів наук. сесій. Нагороджений орденом Леніна, орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня та ін. нагородами. Держ. премія СРСР, 1943, 1946.

Тв.: Россия в первой мировой войне. Вторая буржуазно-демократическая революция (1914 г.— март 1917 г.). М., 1946; История Великого Октября, т. 1—2. М., 1967—68.

Лит.: Шелюбский А. П. Большевик, воин, ученый. «Вопросы истории», 1966, № 3; Октябрь и гражданская война в СССР. Сборник статей к 70-летию академика И. И. Минца. М., 1966; Гуржий И. О., Петренко В. С. Видатні радянські історики. К., 1969.

До ст. Міста-герої. Медалі, встановлені для нагородження учасників оборони міст-героїв.

МІНЬКІВСЬКИЙ Олександр Захарович (н. 25. XII 1900) — укр. рад. диригент, педагог, нар. артист СРСР (з 1960), професор (з 1965). Н. в с. Сніжний (тепер Погребищенського р-ну Вінн. обл.). У 1930 закінчив Київ. муз.-драм. ін-т ім. М. В. Лисенка. У 1930—35 викладав у пед. та муз.-театр. технікумах Києва. В 1934—41 — худож. керівник і гол. диригент хорової капели Укр. радіокомітету; 1942—44 — наук. співробітник Ін-ту нар. творчості та мистецтва АН УРСР; 1943—46 — директор і диригент Держ. укр. народного хору. З 1946 — худож. керівник і гол. диригент Держ. заслуженої капели бандуристів УРСР. З 1951 М. — старший викладач, з 1960 — зав. кафедрою диригування і професор (з 1965) Київ. консерваторії. Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1969. Портрет, с. 149.

«МІРІЛО ПРАВЕДНЕ» — збірник законів і моральних настанов Давньої Русі 2-ї пол. 13 ст.; одна з пам'яток офіційного феод. законодавства Русі. Дійшло до нас у рукописах 14—16 ст. Відображає прагнення його урядників скласти загальнодерж. збір законів і цим сприяти консолідації нар. сил в умовах *монголо-татарського іга* на Русі. «М. п.» складається з двох частин: 1-а містить судження про праведні й неправедні суди; 2-а має характер судєбника і об'єднує велику кількість норм візантійського, слов'янського й давньорус. права («Градський закон», «Закон судний людем», «Руська правда», «Статут Володимира Всеволодовича» та ін.).

Видання: Мерило праведное. По рукописи XIV века. М., 1961. В. Ф. Пеньківський (Київ).

МІРКА — одиниця виміру зерна і рідин на Україні, в Росії, Білорусії, Польщі, Литві в 15—18 ст. У шляхет. Польщі, за офіційною варшавською системою мір і ваги, місткість М. становила бл. 12,5 кг. На Україні в дореволюц. час М. була побутовою мірою збіжжя, яка містила півтора пуда (бл. 25 кг) жита чи пшениці.

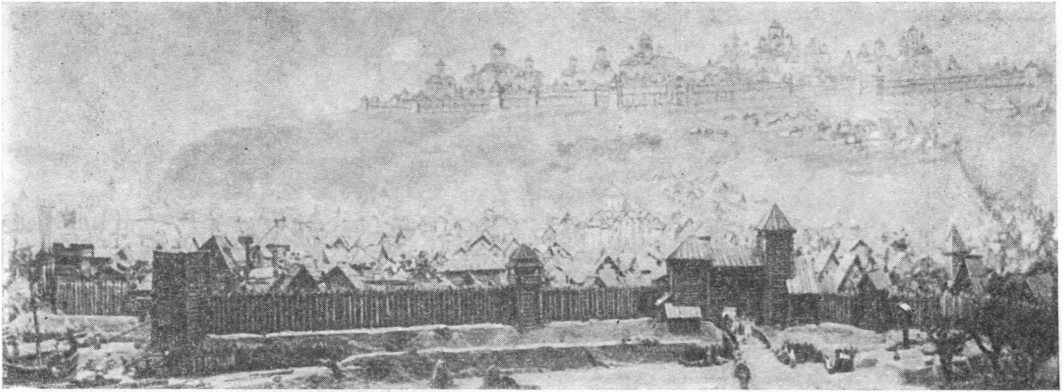
МІРМЕКІЙ (Μυρμηκίον) — давньогрец. місто 6 ст. до н. е. — 3 ст. н. е. на пн. березі Керченської бухти (тепер Крим. обл.). Входив до складу *Боспорської держави*. Розкопується з 1934. Виявлено залишки оборонних мурів, башт, житл. кварталів, культурного району, виробничих споруд. Великий інтерес, зокрема, становлять залишки численних виноробень (існували з 3 ст. до н. е.) і рибозасолювальних цистерн 2—3 ст. н. е. Насе-

лення М. займалося землеробством, виноградарством, виноробством, заготівлею солоні риби, ремеслами і торгівлею. Місто карбувало свою монету з зображенням мурашки (М. грец. мовою означає «мурашник»).

МІРОШНИЧЕНКО Євгенія Семенівна (н. 12. VI 1931) — укр. рад. співачка (колоратурне сопрано), нар. артистка СРСР (з 1965). Н. в с. Радянському (тепер Вовчанського р-ну Харків. обл.) в сім'ї робітника. В 1957 закінчила Київ. консерваторію і з цього року — солістка Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Гол. партії: Венера («Енеїда» Лисенка), Йолан («Мілана» Г. Майбороди), Мюзетта («Богема» Пуччіні), Біолетта («Травіата» Верді). Виконує також укр. нар. пісні та романси. Портрет, с. 149.

МІСТА-ГЕРОЇ — шість великих міст СРСР — Москва, Ленінград, Одеса, Севастополь, Волгоград (кол. Сталінград), Київ, що прославилися своєю героїчною обороною в період Великої Вітчизн. війни 1941—45. Оборона М.-г., яку здійснювали регулярні війська Рад. Армії і народні ополчення, відіграла велику роль у зриві планів нім.-фашист. командування щодо «блискавичного» розгрому Рад. Союзу. На ознаменування героїчної оборони М.-г. Указами Президії Верховної Ради СРСР від 22. XII 1942 встановлено медалі «За оборону Ленінграда», «За оборону Одеси», «За оборону Севастополя», «За оборону Сталінграда», від 1. V 1944 — «За оборону Москви» і від 21. VI 1961 — «За оборону Києва». Цими медалями нагороджено учасників героїчної оборони. 8. V 1965 Указом Президії Верховної Ради СРСР затверджено Положення про почесне звання М.-г., за яким М.-г. вручають орден Леніна і медаль «Золота Зірка». Про оборону М.-г. див. статті *Московська битва 1941—42*, *Ленінградська битва 1941—44*, *Одеська оборона 1941*, *Севастопольська оборона 1941—42*, *Сталінградська битва 1942—43*, *Київська оборона операція 1941*. **МІСТО** — значний населений пункт, жителі якого зайняті гол. чин. у промисловості, торгівлі, транспорті; здебільшого адм. і культ. центр навколишнього району. М. — категорія історична. З розкладом первіснообщинного ладу й появою класів і д-ви єдина сфера суспільного вироб. поділилася на аграрну і промислову, що не могли існувати без обміну продуктами вироб. М. виникло внаслідок відокремлення ремесла від землеробства, торгівлі від вироб. В плануванні

Давній Київ. Діорама художників Б. С. Отроценка, М. Ю. Онищенка, О. П. Шептюкова та А. С. Дербеньова.

та забудові М. завжди відбивалася соціально-економ. і політ. структура суспільства.

Історія України не знала рабовласницького ладу, але на території сучас. УРСР в 6—5 ст. до н. е. виникли рабовласницькі М., засновані греками-колонистами (див. *Античні держави Північного Причорномор'я*). Особливістю античних М. у Пн. Причорномор'ї була взаємодія грец. і скіфської культури, що позначилася на їхньому зовн. вигляді і внутр. житті. В 3 ст. до н. е. сформувалася скіфська рабовласницька д-ва з столицею *Неаполем Скіфським*. В зх.-європ. бурж. історіографії здавна заперечувалося існування в слов. народів М. європ. типу. Дослідження рад. вчених довели, що зачатки слов. М. були вже в серед. 1-го тис. н. е. В Давньорос. д-ві в 10—11 ст. існували численні М. і серед них Київ, Новгород, Чернігів, Смоленськ, Псков, Полоцьк, Ростов, Суздаль, що не поступалися найбільшим М. ін. країн. У давньому Києві було до 100 тис. мешканців, 6 ринків, бл. 300 церков. З 12 ст. швидко будувалася Москва, що незабаром стала центром об'єднання рос. земель. Зростали давні й будувалися нові М. В 1-й пол. 13 ст., перед монг.-тат. навалюю, на тер. сучас. України було не менше 250 М.

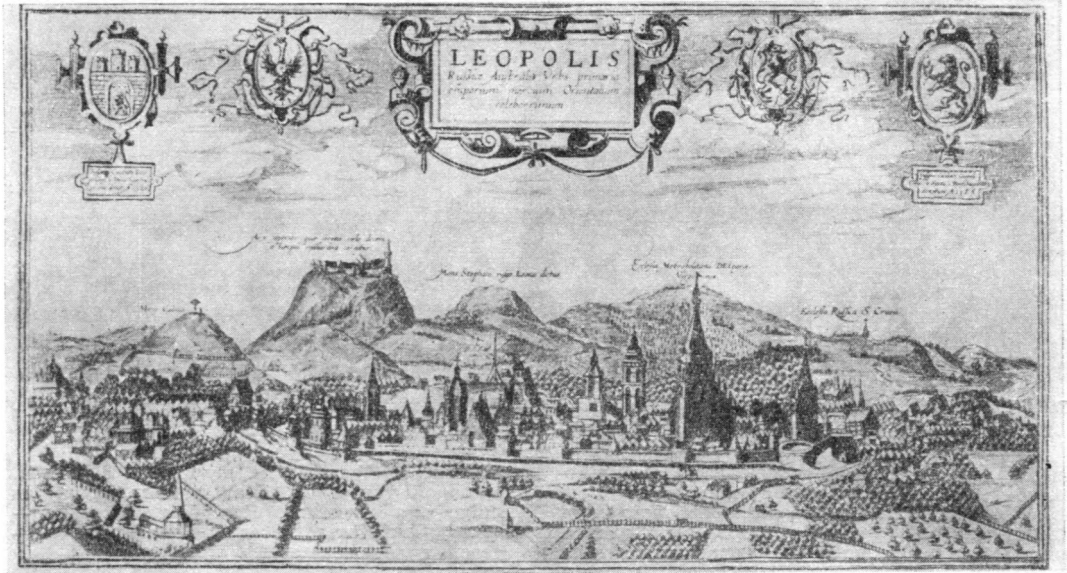
У 16—17 ст. поряд з відбудовою М., зруйнованих монголо-татарами, швидко зростали нові. Населення навіть найбільших М. тоді не перевищувало 20—30 тис. чол., але в цілому чисельність городян збільшилася. Напередодні нар.-визвольної війни 1648—54 на Україні було бл. 1 тис. М. і містечок. Існування такої кількості міських поселень пояснювалось не тільки успіхами виробн. Принаймні половину їх становили містечка — центри збуту продуктів феод. маєтків, що товаризувалися під впливом розвитку капіталістич. відносин. У містечках переважало землеробське і торг. населення. М. і містечка давали феодалам значні прибутки у вигляді різних *мит* і податків, тому феодали охоче перетворювали села на містечка і засновували в своїх володіннях нові міські поселення. Містечка були своєрідним явищем в історії України, Білорусії, Польщі та деяких ін. країн. Вони швидко зростали внаслідок впливу з сіл населення, що тікало від панщини. В пристеповій Україні в 16—18 ст. існували М. переважно з козац. населенням — Канів, Черкаси, Чигирин, Брацлав та ін. У кожному поселенні, яке діставало права М. або містечка, були щонедільні торги, а також ярмарки, що збиралися

в 17 ст. по 2—3 рази на рік, а у 18 ст. — 3—4 рази. На кордоні укр. і рос. земель у 17 ст. виник ряд слобідських міст (див. *Слобідська Україна*) — Харків, Острогозьк, Лебедин, Охтирка, Суми, — заселених утікачами з укр. і рос. сіл.

Особливістю феод. М. України була порівняно незначна концентрація населення. Польс.-шляхет. уряд свідомо перешкоджав зростанню великих нац. і політ. центрів на загарбаній Україні. З цієї ж метою він сприяв оселенню в укр. М. поляків, вірмен, греків, німців, що мали свої квартали і навіть свої органи міського самоврядування. Неприятливою обставиною для розвитку укр. М. було й те, що багато з них належало феодалам-землевласникам. На Лівобережній Україні, що з серед. 17 ст. ввійшла до складу Рос. д-ви, склалися сприятливіші умови для розвитку М. Подібно до ін. М. в Росії вони стали державними («государевими»).

Протягом 15—16 ст. більшість М. України дістала від лит. князів, польс. королів, рос. царів, а також укр. гетьманів *магдебурзьке право*. Органами міського станового управління в таких М. були *магістрати* або *ратуші*. В останній чверті 18 ст. органами міського самоврядування стали *міські думи* (на Лівобережній і Слобідській Україні — з 1785, на Правобережній Україні — після її возз'єднання з Росією 1793).

За часів капіталізму кількість М. зменшилася, що було закономірним явищем. Економіч. основою М. стала капіталістич. ф-ка, яка заступила місце сотень ремісничих майстерень. Великі міста зростали за рахунок багатьох малих, слабо-розвинутих. Разом з тим виникли нові М. на Пд. України — Катеринослав, Єнакієве, Алчевськ, Горлівка, Маріуполь, Луганськ, Кадіївка. За переписом 1897, міське населення України становило до 13% заг. кількості населення, причому 35% міськ. населення жило в 4 найбільших містах: Одесі (404 тис. ж.), Києві (248 тис.), Харкові (174 тис.), Катеринославі (121 тис.). У більшості губернських міст населення становило 10—20 тис., а в повітових — 5—9 тис. чол. Класовий характер містобудування особливо впадає в око в капіталістич. М., де поряд з впорядкованими кварталами багатіїв, центром з адм. установами, банками виникали невпорядковані і перенаселені робітн. околиці. Одноповерхові будинки в дореволюц. М. на Україні становили понад 80% усього житл. фонду. Напередодні Великої Жовтн. соціалістич. рево-

поті.

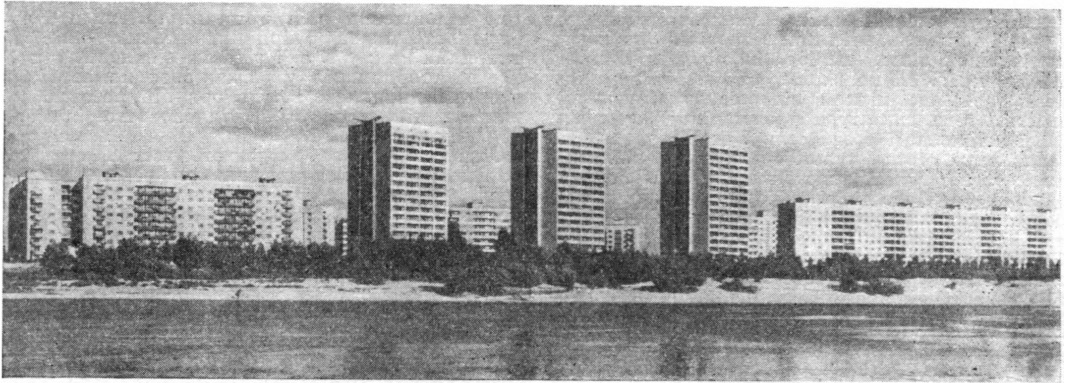

Юзівка. 1914.

люції на тер. УРСР (в сучас. межах) було 180 М. і бл. 550 містечок. Переважна більшість міськ. населення не мала у своїх житлах водопроводу (він був лише у 5—6% будинків у 37 М.), каналізації (вона була в 3% жител) тощо. Особливо тяжким було життя в робітн. с-щах Донбасу, Криворіжжя, а також у Бориславі, де робітники жили в збудованих з дошок казармах, бараках з нарами в два яруси, в страшенній скученості й антисанітарії.

Вже з перших днів встановлення Рад. влади на Україні, як і повсюдно в СРСР, змінювалося соціальне обличчя М. Завдяки *муниципалізації* всі великі (т. з. доходні) будинки передавали міським Радам; тисячі трудящих протягом 1918—24 було переселено в квартири, що їх раніше займали багатії. Індустріалізація, п'ятирічні плани стали гол. факторами, що визначили зростання рад. М., їхню економіч. і культурну роль. На Україні, як і в ін. республіках Рад. Союзу, здійснено великі містобудівні роботи (див. *Будівництво на Україні*). Внаслідок соціалістич. реконструкції, а також відбудови М., зруйнованих під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 (напр., Києва, Севастополя, Тернополя, Чернігова, Харкова), набагато поліпшилися умови життя населення, значно підвищився благоустрій М., забезпечення їх транспортом (зокрема, в Києві та Харкові збудовано метрополітен). З'явилися нові житл. масиви в Києві, Дніпропетровську, Запоріжжі, Харкові та ін. М. Колишні занедбані злиденні робітн. с-ща — Юзівка (тепер Донецьк), Горлівка, Кривий Ріг, Луганськ (тепер Ворошиловград), Макіївка перетворилися на великі сучасні М. Збудовано багато нових міст — Нову Каховку, Северодонецьк, Часів Яр, Рубіжне, Марганець, Нововолинськ, Докучаєвськ, Червоноград, Вуглегірськ, Молодогвардійськ, Світловодськ, Комсомольськ-на-Дніпрі, Дніпрорудний, Вольногірськ, Терни та ін.

У республіці (1971) є 2 М. з населенням понад 1 млн. чол. — Київ і Харків. Відповідно до «По-

Русаівський масив у Києві. 1970.

Розподіл міст УРСР за чисельністю жителів

	Число міст		Число жителів у них (тис. чол.)	
	1959	1970	1959	1970
Усі міста	332	385	15 022	21 378
з них з числом жителів:				
менше як 3 тис.	9	5	21	10
від 3 до 5 тис.	25	14	101	56
від 5 до 10 тис.	61	51	490	399
від 10 до 20 тис.	98	141	1398	2015
від 20 до 50 тис.	90	95	2821	2874
від 50 до 100 тис.	25	38	1898	2536
від 100 до 500 тис.	19	33	4294	6210
500 тис. і більше	5	8	4065	7274

ложення про порядок перетворення, обліку, найменування і реєстрації населених пунктів, а також вирішення деяких інших адміністративно-територіальних питань в Українській РСР» від 28.VI 1965 М. республіки поділяються на М. республіканського підпорядкування (найбільші економічні, культ. і адм. центри з населенням понад 500 тис. ж.), М. обласного підпорядкування (мають розвинуту пром-сть, значне комунальне г-во, держ. житл. фонд, налічують понад 50 тис. ж.) і М. районного підпорядкування (благоустроені населені пункти, що мають пром. підприємства, комунальне г-во тощо з населенням не менше як 10 тис. ж.). Відносить населені пункти до категорій М., змінює їхні межі тощо Президія Верховної Ради УРСР за поданням виконкомів обласних Рад депутатів трудящих. Органом держ. влади в М. України є *міські Ради депутатів трудящих Української РСР*.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 23—25. Маркс К. Капітал, т. 1—3; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 1. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?; т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Історія Української РСР, т. 1—2. К., 1967; Історія міст і сіл Української РСР, В. 26 т. К., 1967—71 [Вид. продовжується]; Історія українського містедства, т. 1—6. К., 1966—70; Тихомиров М. Н. Древнерусские города. М., 1956; Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. К., 1963; Серощтан Н. А. Городи і деревня при капитализме. Х., 1970; Артемчук В. І., Пітюренко Ю. І.

Розвиток міст Української РСР. «Розміщення продуктивних сил Української РСР», 1968, № 6—7.

О. С. Компан (Київ).

МІСЦЕВІ РАДИ ДЕПУТАТІВ ТРУДЯЩИХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР — органи держ. влади в областях, районах, містах, селищах, селах республіки. Обирані відповідно до Конституції УРСР 1937. Особливістю місц. органів влади в УРСР, як і в ін. союзних та авт. республіках, є те, що вони найбільш демократичні, безпосередні органи мас, провідники політики КПРС, працюють в середовищі трудящих, повсякчасно розв'язують з ними найрізноманітніші загальнодержавні й місцеві питання. Їхніми попередниками були *Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів* (міські і сільські), визначені Конституцією УРСР 1919 як органи Рад. влади на місцях. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції повнота влади на місцях перейшла до відповідних Рад — органів трудящих мас, які залучають населення «до постійної і неодмінної, притому вирішальної, участі в демократичному управлінні державою» (Ленін В. І. Твори, т. 28, с. 428). Місцеві Ради становлять основу рад. державності. Ще в істор. постанові *Першого Всеукраїнського з'їзду Рад*, прийнятій 12 (25). XII 1917 про встановлення Рад. влади на Україні, зокрема, зазначалося, що влада на території Укр. республіки на місцях належить виключно повітовим, міським, губернським і обласним Радам. Знищення залишків старого держ. апарату і встановлення влади Рад у містах і селах України відбувалося не одночасно, а в міру розгрому і вигнання інтервентів, білогвардійців та бурж.-націоналістич. банд. У зв'язку з особливими умовами на території всієї республіки або в ряді її місцевостей створювалися тимчасові надзвичайні органи влади — ревкоми (див. *Військово-революційні комітети*), які поряд з місцевими Радами на основі декретів і постанов Рад. уряду здійснювали революц. владу на місцях. Після визволення тер. Рад. України від контрреволюц. сил ревкоми припиняли свою діяльність, їхні функції переходили до Рад. *Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України* у листопаді 1918 прийняв «Тимчасове положення про організацію влади на місцях», яке передбачало організацію нової держ. влади на місцях відповідно до Конституції РРФСР 1918. Конституції УРСР 1919 та 1929 встановлювали, що органами держ. влади УРСР на місцях є Ради робітн., сел. та червоноармійських депутатів (міські, сільські та

селищні) і обирали ними виконавчі комітети; з'їзди Рад та обирали ними відповідні виконавчі комітети, що діяли в період між з'їздами. В *перехідний період від капіталізму до соціалізму* місцеві Ради, що цілком відповідали класовому змістові д-ви диктатури пролетаріату, в межах своєї компетенції розглядали й розв'язували питання держ., госп., культ. будівництва, зміцнення Червоної Армії, удосконалення рад. законодавства. Ради, що діяли в містах, великих пром. центрах, мобілізували маси на розв'язання завдань індустріалізації тощо. В грудні 1929 ЦВК СРСР прийняв постанову «Про значення і роботу сільських Рад у районах суцільної колективізації», яка сприяла пожевленню діяльності Рад на селі, розширенню їхніх прав. Велику допомогу сільс. органам Рад. влади в проведенні колективізації подали міські Ради. В 1930 вони направили для роботи в сільс. Радах 1200 своїх депутатів.

Місцеві представницькі органи влади в УРСР, як і в усій Рад. країні, починаючи з часу їх виникнення, обиралися найдемократичнішим шляхом (див. *Виборча система*). Конституція СРСР 1936 та конституції союзних і авт. республік, зокрема Конституція УРСР 1937, законодавчо закріпили перемогу соціалізму в Рад. країні, зміни в соціальній структурі суспільства. З того часу місцеві органи влади називаються М. Р. д. т. Їм надано широкі права. Вони керують держ., госп. і соціально-культур. будівництвом на своїй території, встановлюють місцевий бюджет, керують діяльністю підлеглих їм органів управління, забезпечують охорону держ. ладу, сприяють зміцненню обороноздатності країни, забезпечують додержання законів та охорону прав громадян. Осн. формою роботи М. Р. д. т. є *сесії місцевих Рад депутатів трудящих Української РСР*. До системи М. Р. д. т. УРСР входять: *обласні Ради депутатів трудящих Української РСР* (найвища ланка), *міські Ради депутатів трудящих Української РСР*, *районні Ради депутатів трудящих Української РСР*, *селищні Ради депутатів трудящих Української РСР*, *сільські Ради депутатів трудящих Української РСР*. Сила М. Р. д. т. — у керівництві ними з боку Комуністич. партії, у зв'язках їх з масами. Для підвищення ролі місцевих Рад ЦК КПРС прийняв, зокрема, постанови: «Про роботу місцевих Рад депутатів трудящих Полтавської області» (1965), «Про поліпшення роботи сільських і селищних Рад депутатів трудящих» (1967), «Про заходи по дальшому поліпшенню роботи районних і міських Рад депутатів трудящих» (1971). XXIV з'їзд КПРС відмітив, що за минулі роки з ме-

тою підвищення ролі органів нар. влади було розширено права районних, міських, сільс. і селищних Рад, у т. ч. і в такій важливій галузі, як координація у межах своєї компетенції роботи підприємств і госп. орг.-цій, розташованих на цій території. Зміщено матеріально-фін. базу Рад. М. Р. д. т. як всеосяжні орг-ції самих мас охоплюють усіх трудящих, їхні депутати представляють усі верстви населення. Навколо Рад створено величезний актив — товариські суди, нар. дружини, вуличні і квартальні комітети, жіночі ради, сільс. комітети та ін. громад. і самодіяльні орг-ції народу, які беруть активну участь у розв'язанні питань як місцевого, так і загальнодерж. значення. М. Р. д. т. на своїх сесіях обирають відповідні постійні комісії (див. *Постійні комісії місцевих Рад депутатів трудящих Української РСР*) та виконавчі комітети місцевих Рад УРСР, призначають керівників штатних і позаштатних (на громад. засадах) відділів і управлінь. Виконкоми, постійні комісії, відділи і управління підконтрольні і підзвітні Раді, що їх обрала або призначила, і відповідному вищестоящому виконавчому і розпорядчому органу держ. влади. М. Р. д. т. приймають рішення, загальнообов'язкові рішення, дають розпорядження. У період будівництва комунізму уся діяльність Рад підпорядкована завданням побудови *матеріально-технічної бази комунізму*, перетворенню соціалістич. суспільних відносин на комуністичні. вихованню нової людини.

Лит.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 26. Чи вдержать більшовики державну владу?; т. 27. Чергові завдання Радянської влади; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1971; Історія держави і права Української РСР. 1917—1967 рр., т. 1—2. К., 1967; Советы за 50 лет. М., 1967; Бабій Б. М. Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917—1920 рр. К., 1956; З л е н к о А. Н. Державний устрій Української РСР. К., 1959. Р. В. Бершеда (Київ).

МІСЬКА ДУМА — виборний розпорядчий орган міського самоврядування у дореволюц. Росії. Засн. 1785 «Жалуванню грамотою містам» на засадах станового представництва. Виконавчий орган М. д. — *міська управа*. В містах Лівобережної та Слобідської України М. д. встановлено з 1785; в містах Правобережної України — після возз'єднання з Росією (1793) поряд з ін. рос. установами.

Міська реформа 1870 замість станового представництва встановлювала обрання членів М. д. на основі бурж. майнового цензу. Правом голосу користувалися лише власники нерухомого майна. Більшість міськ. населення було позбавлено виборчих прав. Городове положення 1892 ще більше обмежило кількість виборців, посилило нагляд царської адміністрації за діяльністю М. д. Були ліквідовані після Великої Жовтн. соціалістич. революції.

МІСЬКА РЕФОРМА 1870, Городове положення 16 червня 1870 — одна з бурж. реформ у Росії; вимушена поступка буржуазії з боку царизму з метою збереження самодержавства в умовах капіталізму. За М. р. в містах країни (крім Польщі, Фінляндії, Середньої Азії) створювалися виборні *міські думи*, в яких бажаний для уряду класовий склад забезпечувався, зокрема, *куріальною виборчою системою*, бурж. майновим цензом. Робітники, дрібні службовці і особи розумової праці, що не мали нерухомого майна, позбавлялись виборчого права. Ця реформа відіграла певну роль у бурж. перетвореннях у Росії (сприяла налагодженню міськ. г-ва, зміц-

Вибори до місцевих Рад депутатів трудящих УРСР

Дата виборів	Скликання	Обрано депутатів
24. XII 1939	1-е	232 121
21. XII 1947	2-е	307 361
17. XII 1950	3-е	322 608
22. II 1953	4-е	326 981
27. II 1955	5-е	332 641
3. III 1957	6-е	336 803
1. III 1959	7-е	381 463
5. III 1961	8-е	392 014
3. III 1963	9-е	412 514
14. III 1965	10-е	419 604
12. III 1967	11-е	422 568
16. III 1969	12-е	425 402
13. VI 1971	13-е	513 899

ненню буржуазії, її союзу з самодержавством). Була значно урізана «контрреформами».

І. П. Сафронова (Харків).

МІСЬКА УПРАВА — виконавчий орган міської думи. Складалася з виборних голови і кількох членів, мала канцелярію з відділами, постійній ї тимчасові виконавчі комісії. Весь особовий склад М. у. вважався на держ. службі і цілком підлягав губернаторові. В великих містах функції М. у. виконував міський голова.

МІСЬКІ РАДИ ДЕПУТАТІВ ТРУДЯЩИХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР — органи держ. влади в містах республіки. Обираються на основі заг., рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні строком на 2 роки. В 1939 на тер. УРСР вперше було обрано 164 М. Р. д. т. (за кількістю міст у республіці). М. Р. д. т. керують держ., госп. і соціально-культ. будівництвом, встановлюють міський бюджет, керують діяльністю підлеглих їм органів управління, забезпечують додержання законів, охорону держ. порядку і прав громадян, сприяють зміцненню обороноздатності країни. На підставі ст. 57 Конституції УРСР міські Ради приймають рішення в межах прав, наданих їм законами СРСР і УРСР. Осн. формою роботи М. Р. д. т. є сесії (див. *Сесії місцевих Рад депутатів трудящих Української РСР*). Виконавчими і розпорядчими органами М. Р. д. т. є обрані ними виконавчі комітети (див. *Виконавчі комітети місцевих Рад УРСР*). Органами міських Рад є також постійні комісії. М. Р. д. т. діють на основі Положення про міську, районну в місті Раду депутатів трудящих УРСР, схваленого постановою Президії Верховної Ради УРСР від 31.V.1957. Відповідно до постанови ЦК КПРС «Про заходи по дальшому поліпшенню роботи районних і міських Рад депутатів трудящих» (1971) Президія Верховної Ради СРСР 19.III.1971 прийняла Указ «Про основні права і обов'язки міських і районних у містах Рад депутатів трудящих». У червні 1971 до складу 387 М. Р. д. т. УРСР обрано 47 620 депутатів. Див. також *Місцеві Ради депутатів трудящих Української РСР*.

К. Є. Федюнок (Львів).

МІТРИДАТ VI ЄВПАТОР (Μιτρίδατης Ἐβπάτωρ; 132—63 до н. е.) — цар Понтійського царства у пн.-сх. частині Малої Азії [121 (фактично з 111) — 63 до н. е.]. На поч. свого правління тричі послав війська на чолі з *Диофантом* у Крим для подання допомоги *Херсонесу* і *Боспорській державі* у боротьбі проти *скіфів*. Після 3-го походу Боспор було приєднано до Понтійського царства, від якого почали залежати Херсонес, *Ольвія* та майже всі ін. причорноморські д-ви. Спроба М. VI Є. поширити владу на центр. і зх. області Малої Азії призвела до трьох т. з. Мітрідатових воєн з Римом. Внаслідок 3-ї війни римські війська 71—70 до н. е. оволоділи Понт. царством. М. VI Є. втік до *Пантікалея*. В той час у боспорських містах вибухнула проти нього повстання, яке очолив його син Фарнак. Переконавшись у безнадійності свого становища, М. VI Є. заповів собі смерть.

МІТРИДАТ VIII (р. н. невід. — п. 68 н. е.) — цар *Боспорської держави* [39 або 40 — 44 або 45]. Посів трон за правом спадкоємства, всупереч рішенням рим. імператора Калігули. В 41 н. е. його визнав рим. імператор Клавдій. М. VIII намагався покласти край залежності Боспору від Риму, але рим. війська вдерлися до Боспору. М. VIII вів проти них боротьбу в Прикубанні, а потім у Пн. Приазов'ї, спираючись на підтримку меотських і сарматських племен. Полоненого 49 н. е. М. VIII доставили в Рим, де страшили за участь у політ. змові.

МІХАЛ КОРИБУТ В и ш н е в е ц ь к и й (Michał Korybut Wiśniowiecki; 31.VII.1640 — 10.XI.1673) — польс. король [з 1669]. Син укр. кока-толиченого магната Я. *Вишневецького*. За М. К. у Польщі посилилася феод.-шляхет. анархія, ослабилась королів. влада. Під тиском магнатів, які плекали плани загарбання всієї України, М. К. відмовився від пропозиції Росії перетворити *Андрусівське перемир'я 1667* на постійний мир. За правління М. К. Польща вела невдалу війну проти Туреччини, в ході якої було підписано не вигідний для Польщі *Буцацький мирний договір 1672*.

МІЩАНИ (від «місто», букв. — «жителі міста») — один з податних станів у царській Росії, зокрема, й на Україні, що складалася з різних категорій міського населення — ремісників, дрібних торговців, дрібних домовласників тощо. З часів Київської Русі до останньої чверті 18 ст. в Росії всіх міських жителів називали *посадськими людьми*. Як стан у Росії М. з'явився після царського указу 1775, за яким до цієї суспільної групи було включено всіх посадських людей, що володіли капіталом до 500 крб. Станові права М. було визначено «Жалуваною грамотою містам» 1785: встановлено спадкову належність до міщанського стану, на відміну від *купецтва* М. платили подушну подат, відбували рекрутську повинність, на М. (до 1863) поширювалося застосування фіз. покарань, обмежувався перехід М. на нове місце проживання. Розбагатілі М. могли вільно записуватися в купецькі гільдії, а розорених купців переводили в міщанський стан. До скасування кріпацтва перехід у М. держ. селян та відпущених на волю поміщицьких селян відбувався лише з дозволу Сенату.

На укр. і білорус. землях, що в 14—18 ст. перебували під владою феод. Литви й шляхет. Польщі, М. називалися всі жителі міст і містечок. Вони займалися ремеслом, торгівлею і с. г. Перебуваючи в залежності від феодалів-землевласників, *державців* або безпосередньо від держави, укр. М. сплачували натуральні данини, грошові податки, крім того в більшості міст відбували панщину. З розвитком ремесла, промислів і торгівлі укр. міста діставали від великих лит. князів, польс. королів, приватних власників *магдебурзьке право* на самоврядування, звільнялись від панщини, сплачували лише грошові податки. Проте на Україні магдебурзьке право обмежувалося, зокрема, в приватних містах, де становище М. мало чим відрізнялося від становища селян-кріпаків. Укр. М. вели проти соціального й нац. гноблення невпинну боротьбу, яка часто переростала в стихійні повстання (див. *Канівське міське повстання 1536*, *Черкаське міське повстання 1536*, *Брацлавське й Вінницьке міські повстання 1541*, *Білоцерківське міське повстання 1589—90* та ін.). Міське населення брало участь у сел.-козач. повстаннях кін. 16 — 1-ї пол. 17 ст., нар.-визвольній війні 1648—54, нар. рухах 2-ї пол. 17—18 ст. Важливу роль у визвольній боротьбі укр. народу проти польс.-шляхет. загарбників у кін. 16—17 ст. відіграли нац.-релігійні орг-ції укр. М. — *братства*.

Після *возз'єднання України з Росією 1654* визволене від польс.-шляхет. гноблення населення лівобережних міст користувалося магдебурзьким правом до ліквідації царським урядом політ. автономії Лівобережної України на поч. 80-х рр. 18 ст. На Правобережній Україні загальнорос. законодавство щодо М. запроваджено після її возз'єднання з Росією 1793.

З розвитком капіталістич. відносин у 19 ст. зростає чисельність міського населення на Україні з

512,9 тис. 1811 до 1610 тис. чол. 1897. Одночасно в пореформний період поширилося і поглиблювалося класове розшарування, внаслідок якого багата верхівка М. перетворювалася на міську буржуазію, а середні верстви, що становили осн. масу М., формувалася дрібна буржуазія, а зубожіла частина М. пролетаризувалася і повнювала лави робітн. класу. Для М. як дрібнобуржуазії була властива своя ідеологія, психологія й поведінка, що дістали узагальнюючу назву — міщанство. Воно характерне для обмежених, егоїстичних людей, позбавлених глибоких переконань і високих ідеалів, які ставлять над усе особистий добробут і благополуччя, не гребуючи заради досягнення цього ніякими засобами. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції стан М. Декретом про скасування станів і цивільних чинів було скасовано. В процесі соціалістич. будівництва відбулися докорінні зміни в соціальній структурі населення рад. міст, зникла як клас дрібна міська буржуазія. В соціалістич. суспільстві з проявами міщанства як пережитками капіталізму в свідомості людей, глибоко чужими комуністич. ідеології і несумісними з моральним кодексом будівників комунізму, ведеться рішуча боротьба.

Лит.: Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії. Твори. Вид. 4, т. 3; Історія Української РСР, т. 1—2. К., 1967 [бібліогр. т. 1, с. 752—764, т. 2, с. 813—823]; Тихомиров М. Н. Древнерусские города. М., 1956; Рындковский П. Г. Городское гражданство дореформенной России. М., 1958; Вологодцев И. К. Особенности развития городов Украины. Х., 1930; Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. К., 1963; Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). К., 1962.

І. О. Гуржій (Київ).

МІЩАНСЬКІ УПРАВИ — органи станового міщанського управління в містах і містечках Рос. імперії, встановлені Жалуваною грамотою містам» (1785). Складалася з старости та членів М. у., що їх обирали уповноважені від громади *міщан* на сходах. Управи здійснювали прийом до міщанського стану або виключення з його складу, розподіляли податки та побори, видавали різні свідчення тощо. Створення і діяльність М. у. суворо контролювалися царською місцевою адміністрацією. Ликвідовані відповідно до Декрету про скасування станів і цивільних чинів від 10 (23).XІ 1917.

В. Ф. Пеньківський (Київ).

МНОГОГРІШНИЙ Дем'ян Гнатович (пр. н. і см. невід.) — гетьман Лівобережної України (1668—72). Походив з селян. Брав участь у нар.-визвольній війні 1648—54. За гетьманування І. Брюховецького був черніг. полковником. У 1668 приєднався до П. Дорошенка. Невдовзі порвав з П. Дорошенком і перейшов на сторону рос. уряду. Обраний гетьманом на старшинській раді 1668 в Новгороді-Сіверському, М. уклав з рос. урядом Глухівські статті 1669. В інтересах козак. старшини проводив політику жорстокого придушення антифеод. виступів селян і козаків. Зокрема, допомагав царським воєводам придушити Дзиковського повстання 1670. Прагненням до особистого збагачення, роздачею старшинських посад і зем. маєностей своїм родичам М. викликав невдоволення козак. старшини. Обвинувачений у таємних зв'язках з П. Дорошенком, М. 1672 був скинутий з гетьманства і ув'язнений царським урядом в іркутській тюрмі. Після звільнення з тюрми 1688 перебував на військ. службі в Іркутську. В 1696 постражив в ченці. Востаннє М. згадується в документах 1701.

Лит.: Літопис Самовидця. К., 1971.

МОВЧАНІВСЬКИЙ Тодосій Михайлович (1899—1940) — укр. рад. археолог. Н. в с. Берестівці

(тепер Уманського р-ну Черк. обл.). Вчився в Київ. та Одеській духовних семінаріях. У 1918—25 вчителював на Уманщині. В 1925—32 очолював Бердичівський краєзнавчий музей, 1932—37 — наук. співробітник *Всеукраїнського археологічного комітету та Інституту історії матеріальної культури Академії наук Української РСР*. Під керівництвом М. провадилися дослідження Райковецького городища (1929—34), археол. пам'яток у Вишгороді, в районі Десятинної церкви в Києві та Києво-Михайлівського золотоверхого монастиря.

Лит.: Шовкопляс І. Г. Розвиток радянської археології на Україні (1917—1966). Бібліографія. К., 1969.

І. Г. Шовкопляс (Київ).

МОГИЛА Петро Симеонович (31.XII 1596 — 11.I 1647) — церк. і освітній діяч України 1-ї пол. 17 ст. Н. в Молдавії в сім'ї господаря (правителя) Волощини та Молдавії. Освіту здобув у Львівській братській школі, слухав лекції в різних зх.-європ. університетах. У 1627 М. було обрано киево-печерським архимандритом, а 1632 — митрополитом київським і галицьким. М. був виразником інтересів української магнатсько-шляхет. верхівки, тому в політ. питаннях орієнтувався на угоду з шляхет. Польщею, але виступав проти унії православної церкви з католицькою. Добився у польс. короля визнання легального становища на Україні православної церкви поряд з уніатською, а також передачі їй уніатями ряду монастирів і церков, у т. ч. Софійського собору в Києві і Києво-Видубицького монастиря. В 1631 відкрив у Троїцькому монастирі Києво-Печерської лаври школу, яку 1632 об'єднано з Київською братською школою і 1633 названо Києво-Могилянською колегією (з 1701 — Київська академія). Сприяв письменникам і художникам, дбав про поширення книгодрукування в Румунії та Молдавії. При його сприянні було реставровано Софійський собор і будинки Києво-Печерського монастиря. М. написав ряд книг — «Євангеліє учительне» (1616), «Анфологіон» (1636) та ін. Був також автором численних полемічних проповідей.

Лит.: Махновець Л. Є. Українські письменники. Біо-бібліографічний словник, т. 1. К., 1960.

МОГИЛА — нар. назва давніх курганних поховань (див. *Курган*). Відомі т. з. Козацькі могили під Берестечком — місце поховання укр. козаків з війська Б. Хмельницького, які загинули в *Берестецькій битві 1651*.

МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1918 — збройний виступ селян і солдатів у Могилів. пов. Подільської губ. проти австро-нім. окупантів. Повстання селян почалося вночі проти 14.VIII 1918. Повстанці проголосували на визволеній території Рад. владу. До повсталих селян приєднався 20-й австр. полк, що складався в основному з мобілізованих селян Сх. Галичини і дислокувався в Могилеві-Подільському. Однак повстання солдатів після 20-годинного бою було придушено. Частина з них влилася до сел. загонів, які відступили в Ямпільський пов., де разом з місцевими повстанцями продовжували збройну боротьбу. **МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКИЙ** — місто обл. підпорядкування, центр Могилів-Подільського р-ну Вінн. обл. УРСР, на р. Дністрі, біля впадіння в нього річок Немі та Дерла. Залізнич. ст. Пристань. Аеропорт. 26,0 тис. ж. (1970). Засн. в кінці 16 ст. під назвою Могилів на території, загарбаній шляхет. Польщею. В 17 ст. — важливий торг. пункт на шляху з України в Туреччину. В 17—18 ст. Могилів не раз зазнавав руйнівних нападів татар і турків. Влітку 1648, визволений від польс.-шляхет. загарбників сел.-козацьким військом, очолюваним Б. Хмельницьким, став

полковим містом *Могилівського полку*. В 1649 ввійшов до складу *Брацлавського полку*. Могилівські козаки брали участь в обороні *Буші* (1654). Умані (1655) від польс.-шляхет. військ і татар, у нар. повстанні 1664—65 під проводом *В. Дрозденка*. За *Андрусівським перемир'ям 1667* місто відійшло до шляхет. Польщі. В 1664 і 1671 його визволяли козаки на чолі з *І. Сірком*. У 1672—99 Могилів перебував під владою Туреччини. Значна частина жителів міста переселилася в Київське Полісся. В 1699 Могилів знову перейшов під владу шляхет. Польщі. Населення міста підтримало антифеод. повстання під проводом *С. Палія* (1704), *Верлана* (1734), *І. Гонти* і *М. Залізняка* (1768) тощо. Влітку 1768 у Могилеві було засуджено до страти понад 700 учасників *Коліївщини*. Після возз'єднання Правобережної України з Росією (1793) Могилів — у складі *Брацлавського намісництва*, з 1797 — повітве місто Подільської губ. З 2-ї пол. 19 ст. з розвитком судноплавства на Дністрі він став одним з центрів хлібної торгівлі. В 1892 збудовано залізницю Жмеринка — Могилів — Новоселиця. В січні 1905 відбувся страйк робітників підприємств міста. Робітники заводів та залізничники Могилева брали участь у *Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905*. У 1906—08 в місті діяв комітет РСДРП. У березні 1917 тут створено Раду робітничих і солдатських депутатів 24.XII 1917 (6.I 1918) в місті встановлено Рад. владу. 2.IV 1918 його окупували австро-нім. війська. Проти окупантів вихуло *Могилів-Подільське повстання 1918*. В липні 1918 місто захопили петлюрівці. В лютому 1919 поблизу його відбувалися жорстокі бої загонів повсталіх селян проти петлюрівських банд. 22.III 1919 повстанці спільно з рад. військами визволили місто. 27.IV 1920 його захопили війська бурж.-поміщицької Польщі. 6.VII 1920 Червона Армія визволила Могилів. З 1920 місто дістало назву *М.-П.* З 1923 *М.-П.* — окружний центр і райцентр, з 1932 — в складі Вінн. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни *М.-П.* 19.VII 1941 загарбали фашист. окупанти. В місті діяла підпільна орг-ція, недалеко від нього — партизан. загони під командуванням *М. І. Наумова* (рейд 1943), *Я. І. Мельника*, *М. І. Володимирова*. 19.III 1944 *М.-П.* визволила рад. війська. В місті: машинобуд., металообр., приладобуд., консервний, хлібний з-ди, маслозавод; швейна, меблева, побутової хімії, нетканих матеріалів фабрики тощо. 8 загальноосв. і 1 мед. школи; рад. торгівлі та буд.-монтажний технікуми. Краєзнавчий музей. Пам'ятка архітектури — церква 18 ст. Пам'ятники *В. І. Леніну*, *С. М. Кірову*, *М. В. Гоголю*. Пам'ятник воїнам, що загинули під час Великої Вітчизн. війни.

Лит.: Скоряк *Г.* Могилів-Подільський. Одеса, 1969.

О. Г. Ложжаров (Могилів-Подільський).

МОГИЛІВСЬКИЙ ПОЛК, Подільський, або Придністровський полк — адм.-тер. і військова одиниця на Правобережній Україні в 2-й пол. 17 ст. Створений влітку 1648, після визволення Поділля повстанськими загонами *М. Кривоноса* і *І. Ганжі* від польс.-шляхет. загарбників. Адм. центром *М. п.* було м. Могилів (тепер Могилів-Подільський), сотенними містечками — Шаргород, Ямпіль, Вільшанка та ін. В 1649 *М. п.* було розформовано, а його територію приєднано до *Брацлавського полку*. В 1657 відновлено під назвою Подільського полку для захисту Правобережної України від габріжницьких наскоків *Білгородської орди*. За *Андрусівським перемир'ям 1667* тер. Подільського полку відійшла до шляхет. Польщі. В 1672 в зв'язку з загарбанням Поділля тур. агресорами Подільський

П. С. Могила.

Г. С. Могильченко.

полк ліквідовано, а козаків переселено на Пн. Київщину в район містечок Іванкова і Димера. Козаки *М. п.* брали участь у нар.-визвольній війні 1648—54, нар. повстанні 1664—65 під керівництвом *В. Дрозденка* проти польс.-шляхет. гноблення тощо.

Лит.: Максимович *М. А.* Собрание сочинений, т. 1. К., 1876.

МОГИЛЬНИК — місце багатьох могил і поховань. *М.* Стародавнього Сходу та античного світу звичайно називають *некрополями*, християнські — кладовищами. Розрізняють *М.* курганні (див. *Курган*) і *М.* без збережених насипів, т. з. ґрунтові. За обрядом поховання *М.* поділяють на *М.* з трупопокладенням і *М.* з трупоспаленням. На тер. України відомо багато різного типу *М.* Поширені на Україні ранньослов. ґрунтові *М.* з трупоспаленням в археології дістали назву *полів поховань*.

МОГИЛЬНИЦЬКИЙ Іван (1777—1831) — культ.-освіт. і церковний діяч на зх.-укр. землях. Був каноніком, одночасно виконував обов'язки наглядача шкіл Перемишльської епархії, дбав про поширення укр. народних шкіл. Склад «Граматику языка словено-руського» (1829) — першу в Галичині граматику укр. мови, яка востаннє була видана 1910. У наук. розвідці «Відомості о русском язичі» (1829), яка була перекладена польс. (1829) і рос. (1838, 1857) мовами, *М.* спростовував погляди деяких польс. учених, що не визнавали самостійності укр. мови. Він писав також про те, що в загальному річчій слов. культурі руська (українська) мова стоїть поряд із рос. та польс. мовами. Заснував у Перемишлі перше в Галичині укр. просвітне т-во (1816).

Тв.: Філологічні праці. Львів, 1910.

Лит.: Головацький *Я. Ф.* Розправа о языке южноруском и его наречіях. Львів, 1849.

МОГИЛЬЧЕНКО Григорій Сергійович (н. 30.XII 1900) — знатна людина Рад. України, двічі Герой Соціалістич. Праці (1948, 1958). Член КПРС з 1949. Н. в с. Катеринівці (тепер Лозівського р-ну Харків. обл.) в селянській сім'ї. В 1926—29 — голова Катеринівської сільради. З 1929 — голова колгоспу ім. *Г. К. Орджонікідзе*, який під керівництвом *М.* перетворився на одне з передових на Україні господарств. *М.* — депутат Верховної Ради УРСР 3—7-го скликань. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

Лит.: Гершанік *Л.* Григорій Могильченко. К., 1959.

МОДЕСТОВ Сергій Васильович (7.X 1882 — 1919) — професіональний революціонер. Н. в Твері (тепер м. Калінін) у сім'ї свідченка. Вчився у Демидовському юридичному ліцеї в Ярославлі. На поч. 20 ст. вступив до РСДРП. У 1905 *М.*

П. О. Мойсеєнко.

О. В. Мокроусов.

брав участь у збройному повстанні в Москві, за що був засуджений до розстрілу, але йому вдалося втекти. В 1908 вів парт. роботу в Катеринославі й Одесі. Заарештований і засланий до Архан. губ., звідки втік. В 1910 як агент ЦК за дорученням В. І. Леніна разом з В. В. Воровацьким відновив діяльність Одес. орг-ції РСДРП, встановив зв'язки з робітниками ф-к і з-дів, вів боротьбу проти ліквідаторів і одзовістів. У березні 1910 М. знову заарештовано. В 1911 за «процесом 22-х» засуджений до 6 років каторги, яку відбував у Миколаївській каторжній тюрмі. У 1917—19 — на видавничій роботі.

Л. Г. Чиговська (Київ).

МОДЗАЛЕВСЬКИЙ Вадим Львович (9.IV 1882 — 3.VIII 1920) — укр. історик бурж.-ліберального напрямку. Н. в м. Тифлісі в сім'ї урядовця. В 1902 закінчив Миколаївське інж. училище. Працював військ. інженером у Києві (1902—06). У 1906 ув'язнений в *Косому капонірі* за співробітництво в нелегальній газеті Київської військ. орг-ції РСДРП «Голос солдата». Після звільнення був вихователем 1-го Кадетського корпусу в Петербурзі (1907—11), директором музею старожитностей у Чернігові і керуючим справами Черніг. губернської архівної комісії (1911—18). З 1918 жив у Києві. М. — автор незавершеного видання генеалогічного довідника укр. поміщицько-старшинських родів «Малоросійський родословник» (т. 1—4. К., 1908—14). Упорядкував праці «Гути на Чернігівщині» (К., 1926), «Актові книги Полтавського городового уряду XVII ст.» (в. 1—3. Чернігів, 1912—14), «Актову книгу Стародубського городового уряду 1693 року» (Чернігів, 1914). Був послідовником О. М. Лазаревського, недооцінював значення антифеод. боротьби селянства, приписував соціально-політ. устрій Лівобережної України 2-ї пол. 17—18 ст. демократичні риси. Довідкове значення зберегли використані в працях М. значні документ. матеріали.

МОЗАЛЕВСЬКИЙ Олександр Євтихійович (1808 — 19.VI 1851) — декабрист. Н. в поміщицькій сім'ї. Служив у м. Василькові прапорщиком Черніг. полку. Був прихильником знищення самодержавства і встановлення в Росії респ. ладу. Брав участь у підготовці повстання Черніг. полку (див. *Чернігівського полку повстання*). Посланий керівником повстання С. І. Муравйовим-Апостолом до Києва для розповсюдження революц. відозви, М. був заарештований і засуджений до страти, яку замінено довічною каторгою. Помер на засланні в с. Устьянську Єнісейської губ.

МОЗИРЯ Лук'ян (Лу к а ш; р. н. невід. — п. 1652) — корсунський полковник. Брав участь

у битвах під Корсунем (1648), Зборовом (1649), Берестечком (1651). Був послом у Польщі (1648) і Росії (1651). Разом з М. Гладким перебував в опозиції до старшини шляхет. походження. Після підписання *Білоцерківського договору 1651* М. керував виступом селян і козаків, невдоволених поверненням польсь.-шляхет. військ на Лівобережну Україну. Після придушення сел.-козац. виступу М., за свідченням «*Літопису Самовидця*», було страчено з наказу Б. Хмельницького за підтримку М. Гладкого, який нібито намагався обійняти посаду гетьмана.

МОЙРОВА Варвара Якимівна (10.XII 1890 — 31.VII 1951) — діяч жіночого комуністич. руху в СРСР, а також міжнар. жіночого руху. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в Сімферополі. В 1917 — секретар газ. «Голос пролетарія». На 2-му з'їзді *Румчероду* (1917) обрана до складу його виконкому. З 1918 — на парт. роботі в Москві. Брала активну участь в скликанні 1-го Всеросійського і 1-го Всеукр. з'їзду робітниць і селянок. У 1921—23 — нарком соціального забезпечення УРСР. У 1923—26 працювала в Центр. відділі робітниць ЦК ВКП (б), пізніше — директор Всесоюзного об'єднання «Нархарчу». На IV конгресі Комінтерну була обрана кандидатом у члени Президії Комінтерну і протягом кількох років керувала діяльністю міжнар. секретаріату по роботі серед жінок. У 1935—37 очолювала Всерос. Товариство Червоного Хреста і Червоного Півмісяця. Нагороджена орденом Леніна.

МОЙСЄВ Олег Володимирович (н. 24.VII 1922) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1969), Герой Рад. Союзу (1946). Член КПРС з 1944. Н. в Астрахані в сім'ї вчителя. У 1941 закінчив військово-авіаційну школу пілотів. Брав участь у Великій Вітчизняній війні 1941—45. У 1952 закінчив Військ.-політ. академію ім. В. І. Леніна. До 1957 перебував у лавах Рад. Армії. Після демобілізації, 1958—59 — викладач історії КПРС Дніпроп. філіалу Укр. заочного політех. ін-ту. З 1961 — молодший, з 1965 — старший наук. співробітник Ін-ту історії АН УРСР. З 1970 — професор кафедри марксизму-ленінізму Київ. худож. ін-ту. Досліджує історію Великої Вітчизн. війни. Брав участь у написанні колективної праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» (т. 2—3. К. 1968—69) тощо. Нагороджений орденом Леніна, трьома орденами Червоного Прапора та ін. нагородами.

Тв.: Велика битва на Дніпрі. К., 1963; Герої безсмертні. К., 1968.

МОЙСЄНКО Петро Онисимович (1852 — 30.XI 1923) — один з перших рос. робітників-революціонерів. Член Комуністич. партії з 1905. Н. в с. Обидненному (тепер Смол. обл.) в сел. сім'ї. З 1871 працював ткачем в Орехово-Зуєві. В 1874 приїхав до Петербурга, де став учасником робітн. гуртка. Брав участь у *Казанській демонстрації 1876*. Був членом «*Північного союзу російських робітників*» (1878). У 1878 за участь у страйках засланий спочатку до Смоленської, 1880 — до Єнісейської губ. Повернувшись із заслання 1883, працював на Нікольській мануфактурі Морозова в Орехово-Зуєві, був одним з організаторів страйку 1885; за це був засланий в Архангельську губ. (1885—89). Після повернення із заслання вів революц. роботу в Ростові-на-Дону (1893—94). Знову був заарештований і засланий до Вологодської губ. (1894—98). З 1899 вів революц. роботу на Шербинівському, Рутченківському та ін. рудниках Донбасу та в Маріуполі. Під час Грудневого збройного повстання 1905 входив до складу страйкового комітету Шербинівського рудника.

В 1909—10 працював у Баку, з 1912 — в Горлівці. Кореспондент газ. «Правда». М. — один з керівників *Горлівсько-Щербинівського страйку 1916*. В 1917—18 — на рад. роботі в Баку і Пн. Кавказі, потім у Червоній Армії. Учасник громадян. війни. З 1922 працював у Харківському іспарті. Поховано М. в Орехово-Зуєві.
Тв.: Воспоминання старого революціонера. М., 1966.
Лит.: П а н о в А. Сятезь гнева народного. Стадино, 1961; П о д л я ш у к П. Основа (Рассказ о Петре Мойсеенко, рабочем вожаке). М., 1970 [бібліогр. с. 125—126].

МОКІЄВСЬКА Людмила Георгіївна (1896 — 9.III 1919) — активна учасниця громадян. війни на Україні. Н. в Чернігові в сім'ї революціонера-народника. В 1913—17 вчилася в психоневрологічному ін-ті в Петербурзі; брала участь у революц. русі. В листопаді 1917 відряджена Петроградським Військ.-революц. к-том на Україну. Учасниця встановлення Рад. влади в Катеринославі. З лютого 1918 — комісар, потім командир бронепоезда, що брав участь у боях проти австро-нім. окупантів на Україні, у придушенні контрреволюц. заколоту в Ярославлі, оборони Царицина. Загинула в бою проти денікінців поблизу ст. Дебальцеве (Донбас).
В. І. Лебедєв (Донецьк).

МОКРОУСОВ Олекса Васильович (21.VI 1887 — 28.X 1959) — активний учасник революц. руху в Росії, один з керівників партизан. боротьби в Криму в роки громадян. і Великої Вітчизн. воєн. Член КПРС з 1928. Н. в с. Понирях (тепер Кур. обл.) в селянській сім'ї. Учасник революції 1905—07. З 1908 — матрос Балтійського флоту. В 1912 за революц. роботу був заарештований, але втік за кордон, де був робітником і матросом, працював у профспілках. Після Лютн. революції 1917 повернувся в Росію. В жовтні 1917 — член Севастоп. Ради військ. і робітн. депутатів. Учасник Жовтн. збройного повстання в Петрограді. На чолі загону моряків боровся проти білогвардійців і нім. окупантів у Криму, на Україні і Дону. В 1918—19 як ком. Пд. бойовою дільницею, командир бригади, брав участь у боях проти денікінців. З липня 1920 — ком. Кримською повстанською армією в тилу Врангеля. Після громадян. війни — на відповідальній госп. і держ. роботі, організатор однієї з перших у Криму с.-г. комуни. В 1937 брав участь у нац.-революц. війні в Іспанії. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 очолював нар. ополчення, а потім партизан. рух у Криму, був нач. розвідки Пн.-Кавказького фронту, командиром полку. З 1945 — на відповідальній госп. роботі. В останні роки був на пенсії. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.
М. А. Синоков (Київ).

МОЛДАВІНИ (самоназва — м о л д о в е н ь) — нація, осн. населення Молд. РСР. Живуть також в УРСР, РРФСР, Каз. РСР, Груз. РСР, за межами СРСР — в Румунії. Чисельність М. в СРСР — 2698 тис. чол. (1970), у тому числі в Молд. РСР — 2304 тис., в УРСР — 266 тис. М. Мова — молдавська, романської групи. Віруючі М. — православні. В етногенезі М. виділяють два етапи: 1) формування східнороманської етнічної спільності — волохів, 2) формування молд. народності. Волохи сформувалися на тер. колишньої римської провінції Дакії на основі фракійських племен *гетів і даків*, які знали романізацію, а з 6 ст. були під впливом слов'ян. М. сформувалися в народність у 14 ст. У той час утворилося самостійне *Молдавське князівство*. З 16 до 19 ст. Молдавія була під владою Туреччини. Гніт тур. загарбників надовго затримав економіч. і культурний розвиток М. У кін. 18 — на поч. 19 ст. землі на лівому бере-

зі Дністра та між Дністром і Прутом було приєднано до Росії, що визволило М. від багатовікового гніту султан. Туреччини. В складі Росії М. в 2-й пол. 19 ст. сформувалися у бурж. націю. В 1918 Бессарабію насильницьки відторгла від Рад. Росії бурж. Румунія. Лівобережна Молдавія на правах автономної республіки входила до складу УРСР. В 1940 молд. землі роз'єдналися, і було утворено Молд. РСР. За роки Рад. влади молд. народ досяг великих успіхів у своєму політ., економіч. і культурному розвитку. Тепер значна частина М. працює в пром-сті (харчовій, легкій, енергетичній, машинобудівній, буд. матеріалів). Осн. заняття М.-селян — землеробство (вищують виноград, фрукти, пшеницю, кукурудзу, соняшник, цукрові буряки, тютюн, овочі, картоплю), тваринництво (розводять велику рогату худобу, свиней, овець, кіз). Впорядковано села і міста, старі жителя замінюються сучасними, які, зберігаючи нац. елементи в архітектурі, більш благоустроєні. Характерною нац. особливістю є прикрашання житла домотканими килимами (ковор, скоарце), доріжками (перетар, леїчер) тощо. Нац. чоловічий одяг складається з білої сорочки (кемаше), білих штанів (ізмєне, іцарь), жилета темного кольору (жулетке) або хутрової безрукавки (п'єптар, бондіце), кольорового пояса (бриу), смушкової шапки (кушме) або капелюха (пелеріе). Жінки носили білу орнаментовану сорочку (кемаше), вовняний або полотняний фартух (шорц, пестелце). В наш час нац. одяг майже всюди витісняється сучас. міським одягом. У республіці ліквідовано неписьменність, працюють вузи, технікуми, Академія наук (засн. 1961), школи, лікарні, клуби, бібліотеки. Розвинулися нац. л-ра, мистецтво, пісенна і танцювальна творчість народу. Далеко за межами СРСР відомі молд. танцювальні і хорові ансамблі «Жок», «Дойна» і «Флуєраш». Розвиток молд. соціалістич. нації, яка утворилася в ході соціалістич. будівництва, відбувається в тісній співдружності з братніми народами СРСР. Докладніше про історію, економіку, культуру М. див. у ст. *Молдавська Радянська Соціалістична Республіка*.
Лит.: Народы Европейской части СССР, ч. 2. М., 1964 [бібліогр. с. 840—854]; Сергійєвский Н. В. Молдаво-славянские этюды. М., 1959; М о х о в Н. А. Формирование молдавского народа и образование Молдавского государства. Кишинев, 1969.

МОЛДАВСЬКА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА (Молд. РСР), Молдавія — союзна рад. соціалістична республіка, що входить до складу СРСР. Утворена 2.VIII 1940. Розташована на Пд. Зх. Європ. частині СРСР. Межує з СРР. Сусідом Молд. РСР є УРСР. Площа 33,7 тис. км². Населення 3569 тис. чол. (1970). Осн. населення — молдавани (64,6%, 1970), живуть також українці (507 тис. чол., 1970), росіяни, гагаузи, євреї, болгарі. Пересічна густина населення — 106 чол. на 1 км². Міське населення становить 32%. Молд. РСР поділяється на 31 район, є 20 міст і 32 с-ща м. т. Столиця — м. Кишинів (357 тис. чол., 1970). На тер. М. відомі поселення людей з часів палеоліту. Неолітичні пам'ятки т. з. *буго-дністровської культури* свідчать про зародження тут землеробства і скотарства. Високого розвитку досягла *трипільська культура*. З середини 1-го тис. до н. е. на тер. М. жили фракійські племена *гетів*. З 6 ст. н. е. тер. М. інтенсивно заселяли слов. племена, в яких пізніше з'явилися укріплені міста (Алчедар, Єкімауци). В кін. 8 — на поч. 9 ст. у слов'ян зароджувався феод. відносини. Серед слов'ян Придністров'я виділялися племена *уличів і тиверців*. У 10—12 ст. тер. М.

заснала наскоків *печенігів* і *половців*. Предками молдаван були волохи — нащадки романізованих гето-даків, які асимілювали слов'ян, що жили тут. У 12—14 ст. волохи розселилися на карпато-дунайських та карпато-дністровських землях. У волохів відбувався розвиток феодалізму. На тер. М. виникли перші ранньофеод. держ. утворення. На поч. 14 ст. тер. М. перебувала в складі Угорського королівства. В 1-й пол. 14 ст. утворилося *Молдавське князівство*. В 30-х рр. 16 ст. воно потрапило в залежність від Туреччини. Султани стягували з М. данину (харач), призначали господарями (правителями) своїх ставленників.

Молдавани боролися за свою незалежність, дістаючи підтримку з боку рос. й укр. народів. В останній чверті 16 ст. на тер. М. робили антитур. походи заporоки, очолені *Іваном Підковкою*, *Г. Лободою*, *С. Наливайком*. У *визвольній війні українського народу 1648—54* брали участь і молдавани. Після возз'єднання України з Росією (1654) господарі М. кілька разів просили прийняти їх у рос. підданство (1656, 1674). У середні віки народ М. створив самобутню культуру. До серед. 17 ст. літ. мовою в М. була староукр. («руська») мова, а з 2-ї пол. 17 ст. — молдавська. Найдавніші пам'ятки писемної л-ри молд. мовою відомі з 16 ст. У 1643 надрукована перша книга молд. мовою. На той час молд. л-ра складалася з літописів та церк. писемності й відображала інтереси феодалів. Найвизначнішими молд. істориками були літописці *Г. Уреке*, *Мирон Костін*, *Й. Некулче*, *Д. К. Кантемір*.

Молдавани брали участь у *російсько-турецьких війнах 17—19 століть*. За *Ясским мирним договором 1791* до Росії було приєднано лівобережні райони М. (землі на лівому березі Дністра), за *Бухарестським мирним договором 1812* — тер. між Дністром і Прутом. У 1818 утворено Бессарабську обл., яку 1873 перетворено на губернію (адм. центр — Кишинів). Приєднання М. до Росії мало велике прогресивне значення: молд. народ було визволено з-під багатовікового ярма Туреччини, склалися сприятливі умови для розвитку економіки і культури.

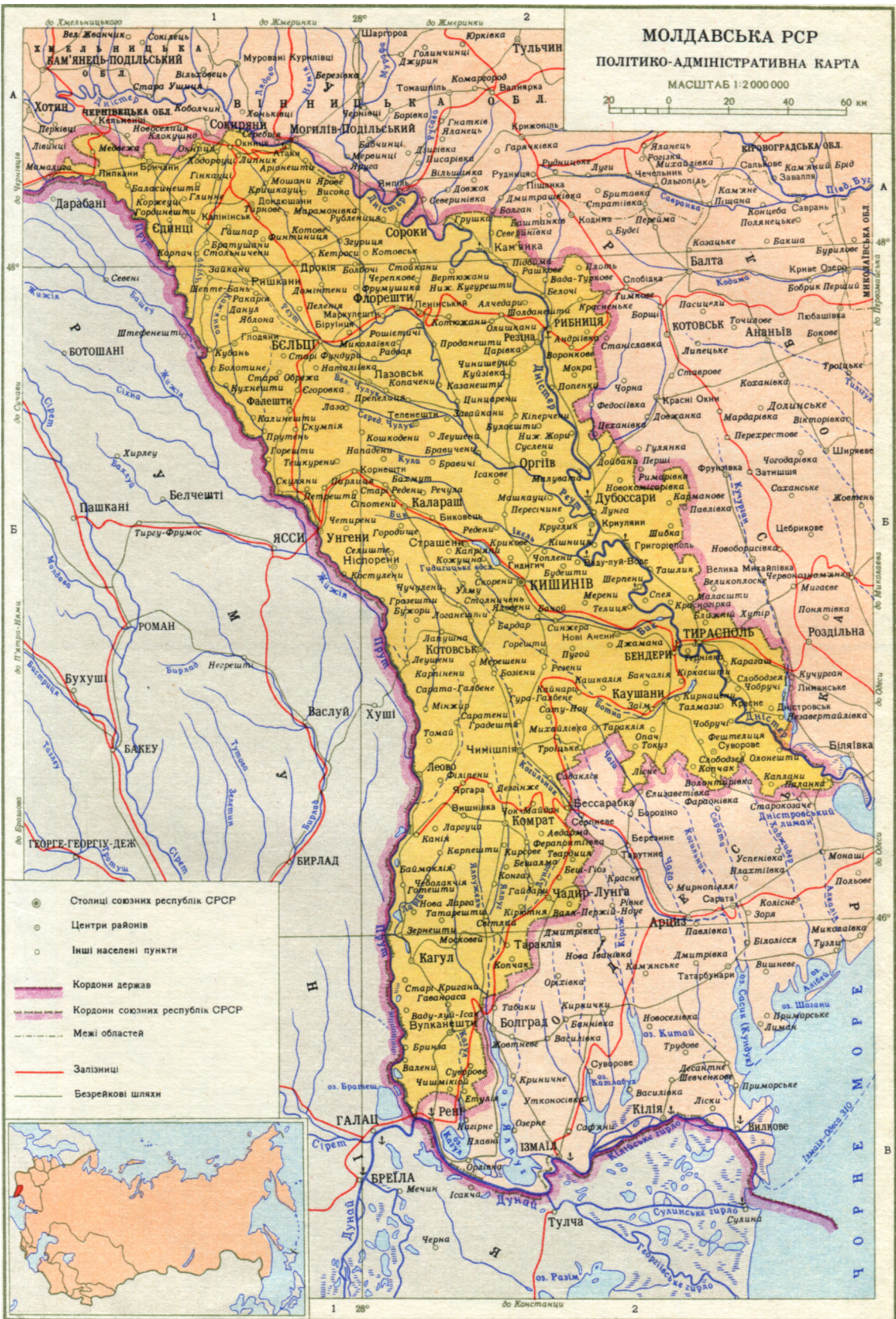
Втягування М. в загальнорос. ринок прискорило розклад феодалізму. Процес капіталістич. розвитку посилювався після проведення в 60—70-х рр. сел., міської, земської та ін. бурж. реформ. Положення від 14.ІІ 1869 визначало зем. устрій осн. частини сільс. населення (бл. 70%) — даранів, які формально вважалися вільними, а фактично залежали від поміщиків і монастирів, відбували на користь останніх феодал. повинності. Земля передавалася селянам не в общинне, а в сімейно-спадкове користування. Вони мали право відмовитися від викупу наділів і передати їх ін. селянам. Все це прискорювало розшарування села. На поч. 20 ст. 98 тис. (з 430 тис.) сел. господарств М. були безземельними, а у 280 тис. сел. господарств серед. розмір наділу становив 6 десятин. Разом з тим у селі зростає міцний куркульський прошарок. У поміщиків і монастирів перебувало бл. 40% усіх с.-г. угідь. Осн. галузь економіки М. залишилося с. г., яким займався бл. 85% населення. В. І. Ленін характеризував М. як район торг.-зернового землеробства (див. Твори, т. 3, с. 214). Вона постачала на ринки пром. центрів Росії і за кордон велику кількість товарного хліба, вина, фруктів, тютюну, продуктів тваринництва. Пром-сть М. була зв'язана з переробкою місцевої с.-г. сировини (млини, олійниці, спирто-горілчані, шкіряні та ін. підприємства). Напередодні 1-ї світової війни в М. було 3270 пром. підприємств (18 тис. робітників),

але з них тільки 128 (3,5 тис. робітників) фаб.-зав. типу, решта — кустарні. Провідним загоном пролетаріату були залізничники. Революц. боротьба в М. після 1812 стала частиною загальнорос. революц. руху. У Кишиневі діяла група «*Союзу благоденства*» та осередок *Південного товариства декабристів*, розгорнули діяльність декабристи *В. Ф. Раєвський*, *М. Ф. Орлов*, *О. П. Юшневський* та ін., не раз приїздив *П. І. Пестель*. У 30—50-х рр. і в перші пореформені роки великого розмаху набув сел. рух. У 70—80-х рр. у М. вело роботу кілька місцевих народницьких гуртків [Н. Кодряну (Зубку-Кодряну), Ф. Дениш, А. Фрунзе, К. Урсу та ін.]. Перші робітн. виступи відбулися на поч. 70-х рр. (страйки будівельників з-ді Тирасполь — Ясси). В 1896 у Кишиневі з ініціативи засланих до М. рос. і укр. революціонерів [М. Л. Павлович (Вельтман), Я. Ю. Боград та ін.] виник перший робітн. с.-д. гурток. У грудні 1900 гуртки Кишинева об'єдналися в с.-д. групу. Всередині цієї групи йшла боротьба між «економістами» і прибічниками лєнінської «*Искры*». Влітку 1901 іскрівці створили «Групу об'єданого протесту». З квітня 1901 до березня 1902 працювала *Кишинівська іскрівська підпільна друкарня*. Тут було передруковано № 10 «*Искры*», ряд статей В. І. Леніна та ін. с.-д. л-ру. В грудні 1902 утворено Кишинівський к-т РСДРП (В. Г. Броаска, В. І. Дудавський). Згодом к-т РСДРП виникли в ін. містах. Після ІІ з'їзду РСДРП всередині к-тів йшла гостра боротьба між більшовиками та меншовиками, але орг. розмежування не відбулося. Більшовики М. підтримували тісний зв'язок з Одеським та Миколаївським к-тами, з Пд. бюро ЦК РСДРП. Трудівники М. брали участь у революції 1905—07. Під керівництвом більшовиків у ті роки відбувалися численні страйки, мітинги, великі політ. демонстрації (напр., 4.ІХ і 31.Х 1905 в Кишиневі). Значного розмаху набув сел. рух (понад 110 виступів). Посилився нац. рух, в якому виявилось дві течії: нац.-визвольна і бурж.-націоналістична.

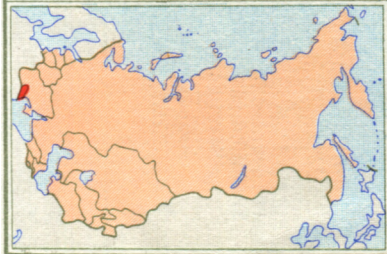
Після входження М. до складу Росії сприятливіші умови для свого розвитку дістала й молд. культура. Прогресивна молд. культура зазнавала великого впливу прогресивної рос. та укр. культури. Вплив на формування світогляду молд. письменників мали О. С. Пушкін, який 1820—23 перебував на засланні в Кишиневі, та декабристи. Найвідоміші молд. письменники 19 — поч. 20 ст.: Г. Асакі — один з основоположників худ. л-ри, К. Стаматі, О. Хаждеу, байкар О. Дониц, публіцист і фольклорист А. Руссо, родоначальник молд. новели К. Негруці, поет і драматург В. Александри, поет М. Емінеску, оповідач П. Крянге, поет поч. 20 ст. О. Матвеевич. Першу держ. школу — Кишинівську духовну семінарію — відкрито 1813. До 60-х рр. 19 ст. викладання в школах проводились молд. та рос. мовами, а згодом все навчання відбувалось рос. мовою. Наприкінці 19 ст. серед молдаван було 90% неписьмених. В умовах активізації революц. боротьби царизм жорстоко придушував нац. культуру і посилював соціальний і нац. гніт. Після перемоги *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917* в М. також встановилось *двовладдя*. Поряд з місцевими органами бурж. тимчасового уряду виникли Ради робітн. депутатів у Бендерах [8 (21).ІІІ], Кишиневі [13 (26).ІІІ] Тирасполі [13 (26).ІІІ] та ін. містах. Відбулися масові першотравневі демонстрації під керівництвом більшовиків. У березні-жовтні 1917 в М. відбулося понад 500 сел. виступів.

МОЛДАВСЬКА РСР
ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНА КАРТА
 МАСШТАБ 1:2 000 000

- Столиці союзних республік СРСР
- Центри районів
- Інші населені пункти
- Кордони держав
- Кордони союзних республік СРСР
- - - Межі областей
- Запізніці
- Безрейкові шляхи

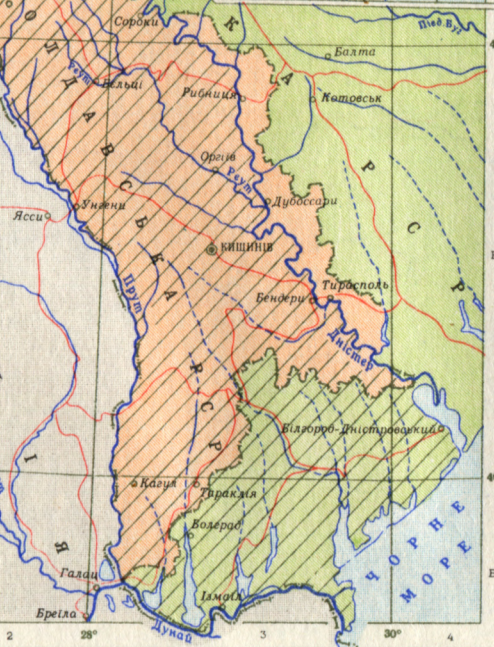

МОЛДАВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО в 15 ст.

МАСШТАБ 1:7 500 000

75 0 75 150км

- ✦ Міста-фортеші
- Міста-посади
- Торговельні шляхи
- Кордони держав у кінці 15 ст.
- Територія Османської імперії та її васала

КАРТА БЕССАРАБІЇ І ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ, ВИЗВОЛЕНИХ у ЧЕРВНІ 1940 р.

МАСШТАБ 1:4 000 000

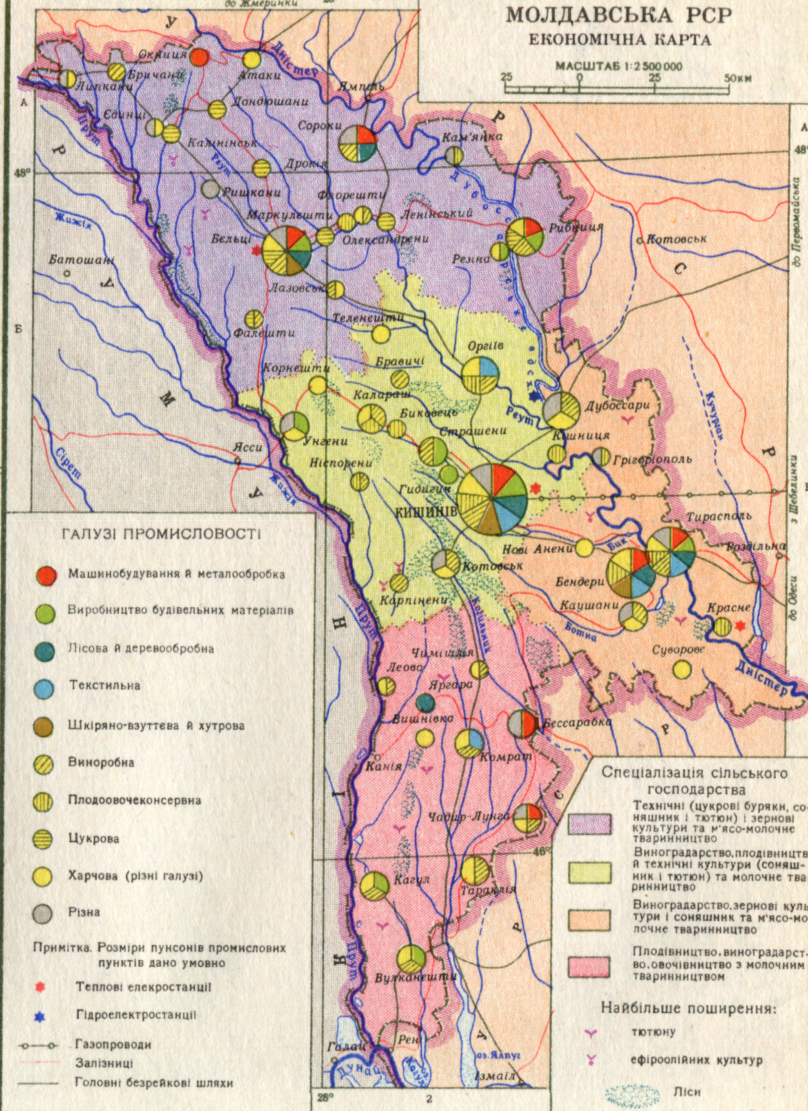
40 0 40 80км

- Територія Бессарабії, яка ввійшла до складу Молдавської РСР
- Територія Північної Буковини, та змальованих, возз'єднаних з Українською РСР

МОЛДАВСЬКА РСР ЕКОНОМІЧНА КАРТА

МАСШТАБ 1:2 500 000

25 0 25 50км

ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТІ

- Машинобудування й металообробка
- Виробництво будівельних матеріалів
- Лісова й деревообробка
- Текстильна
- Шкіряно-вуттєва й хутрова
- Виноробна
- Плодоовочеконсервна
- Цукрова
- Харчова (різні галузі)
- Різна

- Примітка. Розміри пунсонів промислових пунктів дано умовно
- ★ Теплові електростанції
- ★ Гідроелектростанції
- Газопроводи
- Залізничі
- Головні безрейкові шляхи

Спеціалізація сільського господарства

- Технічні (цукрові буряки, соняшник і тютюн) і зернові культури та м'ясо-молочне тваринництво
- Виноградарство, подільництво й технічні культури (соняшник і тютюн) та молочне тваринництво
- Виноградарство, зернові культури і соняшник та м'ясо-молочне тваринництво
- Плодильництво, виноградарство, овочівництво з молочним тваринництвом

Найбільше поширення:

- тютюну
- єфіропійних культур
- Ліси

Державний герб Молдавської РСР.
Проспект Леніна в місті Кишиневі.

Зростання впливу більшовиків знайшло вияв у рішеннях 2-го сел. губернського з'їзду (кінець серпня), а також губернського з'їзду Рад. Революц. солдати Румунського фронту подавали велику допомогу трудящим М. Буржуазні націоналісти, налякани зростаючим революц. рухом, 2.XI 1917 склали т. з. військ.-молдавський з'їзд і створили контрреволюц. «уряд» «Сфатул ґерій» («Раду країни»).

Звістку про перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції трудящі М. зустріли з великою радістю. В кінці листопада — на поч. грудня 1917 на бік Рад. влади стали Ради Бендер, Тирасполя, Унген та деяких ін. міст. За допомогою революц. солдатів селяни втілювали в життя ленінський *Декрет про землю*. 2 (15).XII 1917 «Сфатул ґерій» проголосив утворення «Молдавської народної республіки». Одночасно ватажки бурж. націоналістів вели переговори з королівською Румунією, яка мала на меті захопити М. Велися також переговори з представниками Антанти в Яссах і реакційним рос. командуванням Рум. фронту про введення до М. рум. військ. 24.XII 1917 (6.I 1918) в Кишиневі було створено Штаб рад. загальноресп. військ Бессарабського р-ну. 1 (14).I 1918 в Кишиневі місцеві революц. сили і представники *Румчероду*, що прибули з Одеси, взяли владу в свої руки. Наприкінці грудня 1917 — на поч. січня 1918 Рад. влада перемогла майже на всій тер. М. Діяльну участь у встановленні влади Рад брали Є. М. Венедиктов, О. С. Круссер, П. Я. Левінзон, Я. Д. Мелешин, М. Л. Меерсон, І. А. Рожков, А. С. Христов та ін. На поч. січня 1918 боярська Румунія при допомозі зх. імперіалістич. д-в почала воєнну інтервенцію і до серед. березня захопила правобережні райони М. (землі між Дністром і Прутом). Рум. війська намагалися захопити і лівобережні райони М., але зазнали поразки від рад. військ біля Рибиці. За умовами рад.-рум. угоди 5—9.III 1918 Румунія зобов'язалася у двомісячний строк вивести свої війська з Бессарабії. Проте уряд Румунії порушив цю угоду. В лівобережних районах М. 1918—19 хазяйнували австро-нім. окупанти, петлорівці, війська Антанти. Навесні 1919 Червона Армія вигнала їх, але в кінці серпня 1919 денікінці вдерлися в М. У лютому 1920 Червона Армія остаточно визволила ці райони від білогвардійців. Під час громадян. війни тисячі синів М. зі зброєю в руках воювали за Рад. владу. Серед них Г. І. *Котовський*, С. Г. *Лазо*, Й. Е. *Якір* та ін.

Після вигнання денікінців у лівобережних районах М. розгорнулось соціалістич. будівництво. Навесні 1920 було остаточно ліквідовано поміщицьке, монастирське і церк. землеволодіння. Трудове селянство одержало землю. До 1924 нар. г-во в основному було відбудовано. Велику увагу приділяла партія нац.-культ. будівництву. В 1924 відкрито перші 11 молд. шкіл, проводилась ліквідація неписьменності. Йдучи назустріч побажанням трудящих лівобережних районів М., 12.X 1924 рішенням 3-ї сесії ВУЦВК було утворено Молд. АРСР в складі УРСР. 18—21.XII 1924 відбулася 1-а Молдавська обл. парт. конференція, на якій було обрано Молд. обком КП (б)У. Здійснення ленінської нац. політики привело до економіч. та культ. розквіту республіки. В 1939 в республіці діяло 343 пром. підприємства. Багата сировинна база визначила переважаючий розвиток харч. пром-сті, особливо консервної. В 1938/39 вироблено 85,4 млн. умовних банок консервів. З розвитком пром-сті формувалась і нац. робітн. клас. Успішно здійснювалось соціалістич. перетворення с. г. В 1938 колгоспи республіки об'єднували 98,2% сел. г-в, працювало 27 МТС. Площа садів у республіці 1938 збільшилась у 4 рази порівняно з 1924, виноградників — у 3 рази. Було здійснено культ. революцію, повністю ліквідовано неписьменність. У 1939 в М. працювало 504 школи, в т. ч. 282 з молд. мовою викладання; 3 вищі і 9 середніх спец. навч. закладів. На поч. 1940 в республіці працювало бл. 1200 спеціалістів с. г., майже 1500 лікарів і серед. мед. персоналу, понад 225 інженерів і техніків, 4356 учителів. У 30-х рр. відкрито с.-г. дослідні станції. В 1939 створено Н.-д. ін-т історії, економіки, мови та л-ри. Видавалось багато л-ри (книги, газети) молд. мовою. Створено молд. музично-драматичний, укр. та рос. драм. театри, хорову капелу «Дойна» та ін. творчі колективи.

Інакше склалася доля трудящих тієї частини М., що її окупувала боярська Румунія. Тут було відновлено владу поміщиків і капіталістів. Під виглядом «аграрної реформи» у селян відібрали бл. 800 тис. га землі, яку вони одержали в результаті здійснення ленінського Декрету про землю. Тут панував режим військ.-поліцейської диктатури. Нар. г-во окупованої частини М. прийшло в повний занепад. На поч. 1937 третину пром. підприємств було закрито, с. г. не виходило з стану хронічної кризи. В лютому 1919 на 1-й Бессарабській парт. конференції парт. орг-ції Бес-

сарабії були об'єднані в єдину обласну орг-цію РКП (б). У серпні 1922 вона влилася в Рум. компартію. Значими віхами революц. боротьби були *Хотинське повстання 1919*, Бендерське повстання (травень 1919), *Татарбунарське повстання 1924*, політ. страйки кишинівського пролетаріату 1920 і 1924, сел. виступи 1921—23, спрямовані проти «аграрної реформи», масові революц. виступи бесарабського пролетаріату 1929—33, антифашист. рух 1934—38. Працювало багато загартованих керівників революц. підпілля: П. Ткаченко (Антипов), Г. Борисов (Старий), Х. Лівшиць, А. Клужников, О. Нікольський, К. Сирбу, І. Шимков, Г. (Ю.) Коротков, С. Ревеняла, Я. Богуславський, Й. Бужор, А. Оніка, С. Бурлаченко, П. Петров та багато ін.

Рад. уряд вів наполегливу боротьбу за визволення окупованої частини М. Після обміну нотами між урядами Рад. Союзу і королівської Румунії частини Червоної Армії 28.VI 1940 вступили на тер. М. 2.VIII 1940 7-а сесія Верховної Ради СРСР 1-го скликання прийняла закон про утворення союзної Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки. 14.VIII Молд. обласну парт. орг-цію було перетворено на Комуністичну партію (більшовиків) Молдавії. Рад. влада здійснила у визволених районах корінні соц.-економічні перетворення. Було націоналізовано землю, банки, з-ці та міський транспорт, великі й середні пром. і торг. підприємства, лікарні, навч. заклади тощо. Почалися швидка відбудова і розвиток пром-сті. Кардинально змінилося і становище на селі. Безземельні і малоземельні селяни одержали 230 тис. га орної землі, 2,5 тис. га садів і виноградників тощо. Було скасовано борги поміщикам, куркулям, лихварям і банкам, що становили мільярди лей. Селяни дістали допомогу насінням, позичками. Почали організувати МТС, радгоспи. Навесні 1941 у визволених районах М. налічувалося 120 колгоспів. Почалася культ. революція. Було відкрито багато нових шкіл, середніх спец. навч. закладів, здійснювалася ліквідація неписьменності серед дорослого населення. Запроваджено безплатне мед. обслуговування. 12.I 1941 у визволених районах М. вперше проводилися вибори до Верховної Ради СРСР і Верховної Ради республіки. 12.II 1941 Верховна Рада Молд. РСР прийняла Конституцію республіки.

Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 М. стала ареною воєнних дій. Три роки вона перебувала під ярмом нім.-рум. окупантів. Фашисти знищили в М. понад 65 тис. чол., відправили в рабство до Німеччини більше як 49 тис. чол. Під керівництвом Комуністич. партії молд. народ разом з ін. народами СРСР самовіддано боровся проти фашист. загарбників. На тер. республіки розгорнулася партизан. боротьба. Для керівництва цією боротьбою 1942 при Укр. штабі партизан. руху було організовано Молд. відділ на чолі з секретарем ЦК КП(б) Молдавії І. І. Альошиним. Велику допомогу молд. партизан. загонам подавали партизани України. Понад 85 тис. чол. (солдатів, офіцерів, партизанів) — уродженців М. — нагороджено орденами і медалями Рад. Союзу, 17 чол. удостоєно звання Героя Рад. Союзу. В березні — квітні 1944 рад. війська визволили лівобережну і пн. частину правобережної М., а в серпні завершили визволення всієї тер. республіки. 24.VIII 1944 під час *Яссько-Кишинівської наступальної операції 1944* визволено столицю М. — Кишинів.

Трудящі М. за короткий строк ліквідували тяжкі наслідки війни. Вже до 1949 обсяг пром. продукції перевершив рівень 1940 на 18,9%. До 1950 в

селах правобережних районів було в основному завершено колективізацію с. г. Здійснено культ. революцію. З аграрної країни М. перетворилася на індустріально-аграрну республіку. В 1970 в М. діяло понад 550 великих пром. підприємств. Обсяг валової пром. продукції 1968 порівняно з 1913 зріс у 126 раз. За виробн. виноматеріалів, виноградного вина, олії тощо М. займає одне з перших місць в СРСР. Створено сучасну легку, металообробну, маш.-буд., електротех., приладобудівну пром-сть, енергетичну базу. За післявоєнні роки значно збільшилася чисельність робітн. класу. Багато робітників удостоєно звання Героя Соціалістич. Праці. Значних успіхів досягло і с. г. республіки. В 1969 порівняно до 1940 виробн. продукції землеробства і тваринництва збільшилось майже в 3 рази. На ланах М. працює понад 62 тис. тракторів (в 15-сильному обчисленні), понад 11 тис. різних комбайнів, 19 тис. вантажних автомашин тощо. Понад 90% с.-г. робіт виконують машини. Директивами ХХІV з'їзду КПРС на п'ятирічку 1971—75 передбачено збільшити обсяг виробн. пром. продукції на 56—59%; заплановано збільшити збір фруктів, овочів, тютюну, ефіроолійних культур, виробн. продуктів тваринництва. Бурхливо розвиваються культура, освіта, наука. В 1969 в республіці працювало 2245 шкіл, 8 вузів і 48 середніх спец. навч. закладів, 53 проф.-тех. уч-ща. В 1961 створено Академію наук Молд. РСР. В республіці налічується понад 60 наук. установ. У цих установах і вузах працює бл. 5,5 тис. учених. Розквітлі л-ра і мистецтво молд. народу. Багато творів молд. письменників (А. Лупан, Е. Буков, І. Друце, Б. Істру, Г. Менюк, П. Дарієнко, П. Крученюк, С. Шляху та ін.), композиторів (С. Няга, Е. Кока, В. Загорський, О. Стирча, Е. Лазарев), художників і скульпторів (І. Богдеско, Л. Григорашенко, О. Васильєв, М. Греку, Л. Дубинівський, К. Кобизєва, В. Руссу-Чебан та ін.) стали широко відомими в Рад. країні і за кордоном. У республіці є кіностудія. Високої майстерності досягли танцювал. ансамбль «Жок», хорова капела «Дойна», оркестр нар. інструментів «Флуєраш», Молд. муз.-драм. театр ім. О. С. Пушкіна, чимало самодіяльних колективів («Міорица», «Мерцимор»). Зросла велика плеяда майстрів сцени (М. Бієшу, К. Штирбул, Т. Чебан, Е. Урке, К. Константінов та ін.). В республіці 1969 працювало 1758 клубів, будинків і палаців культури, 1823 бібліотеки, 21 музей, 1657 кіноустановок, 6 театрів. Видається 122 газети і 76 журналів. Багатоглобну історію мають молд.-укр. літ. зв'язки. Творча співдружба молд. і укр. літераторів особливо зросла в роки Рад. влади. Братерські почуття молдаван до укр. народу не раз висловлювали молд. письменники. Образи України, її народу зустрічаються в творах П. Крученюка, П. Дарієнка, К. Кондрі, П. Задніпру та ін. Молд. мовою перекладено твори Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, М. Коцюбинського та укр. рад. письменників. Укр. мовою вийшли окремі твори Й. Крянге, М. Емінеску, М. Кахана, І. Кання, Е. Букова, І. Друце. В 1953 вийшла збірка творів молд. рад. письменників укр. мовою «Молдавія». У 1953 на Україні відбувся тиждень молд., а в М. — укр. л-ри та мистецтва. В 1958 М. нагороджено орденом Леніна, 1970 — орденом Жовтневої Революції. КП Молдавії на 1.I 1969 налічувала 107 145 членів і кандидатів у члени партії, ЛКСМ М. — 283 880 членів, профспілки — 909 236 членів.

Лит.: Положення крест'ян і крест'янське движение в Бессарабії (1812—1861 годъ). Сборник документов, т. 1—2. Кишинев, 1962—69; Положение крест'ян

я общественно-политическое движение в Бессарабии (1861—1895 годы). Документы и материалы. Кишинев, 1964; Борьба за власть Советов в Молдавии (Март 1917 — март 1918 г.). Сборник документов и материалов. Кишинев, 1957; Большевики Молдавии и Румынского фронта в борьбе за власть Советов (Март 1917 г. — январь 1918 г.). Документы и материалы. Кишинев, 1967; Борьба трудящихся Молдавии против интервентов и внутренней контрреволюции в 1917—1920 гг. Сборник документов и материалов. Кишинев, 1967; Социалистическое переустройство сельского хозяйства Молдавской АССР (1920—1937 гг.). Документы и материалы. Кишинев, 1964; Коллективизация крестьянских хозяйств в правобережных районах Молдавской ССР. Документы и материалы. Кишинев, 1969; Начало большого пути. Сборник документов и материалов к 40-летию образования Молдавской ССР и создания компартии Молдавии. Кишинев, 1964; История Молдавской ССР, т. 1—2. Кишинев, 1965—68; Очерки истории Коммунистической партии Молдавии. Кишинев, 1968; Кручеников И. А., Мирский Д. А., Радул М. М. Молдавия. М., 1970 [библиогр. с. 249]; Мохов Н. А. Очерки истории молдавско-руско-украинских связей. (С древнейших времен до начала XIX века). Кишинев, 1961; Мохов Н. А., Стратиевский К. В. Роль русского и украинского народа в исторических судьбах Молдавии. Кишинев, 1963; Будак И. Г. Революция 1905—1907 годов в Молдавии. Кишинев, 1955; Иванов Ю. Г. Участие молдавского народа во всероссийском революционном движении. Кишинев, 1968; Под знаменем Великого Октября. Сборник воспоминаний участников борьбы за власть Советов в Молдавии и коммунистического подполья в Бессарабии 1917—1940 гг. Кишинев, 1967; Великий Октябрь в судьбах молдавского народа. Кишинев, 1968; За власть Советов! Хроника революционных событий в Молдавии (Март 1917 — январь 1918 г.). Кишинев, 1969; Афтенюк С. Я. [та ін.]. Революционное движение в 1917 году и установление Советской власти в Молдавии. Кишинев, 1964; Нарцов Н. Борьба за Жовтень на Молдавії. Х., 1932; Из истории борьбы за власть Советов в Молдавии (1918—1920 гг.). Сборник воспоминаний участников гражданской войны. Кишинев, 1964; Смишко П. Татарбунарские повстанья 1924 р. К., 1954; Петровський Г. І. Радянська Молдавія в боротьбі за соціалізм. Х., 1932; Брысякин С. К., Сытник К. М. Торжество исторической справедливости. 1918 и 1940 годы в судьбах молдавского народа. Кишинев, 1969 [библиогр. с. 215—222]; В боях за Молдавию (1941—1944), кн. 1—2. Кишинев, 1964—68; Карлов А. Молдавская ССР — суверенное советское государство в составе СССР. К., 1968; Молдавско-руско-украинские литературные и фольклорные связи. Кишинев, 1967; Советская Молдавия к 50-летию Великого Октября. Статистический сборник. Кишинев, 1967.

Б. М. Руссов, І. Е. Левит (Кишинів).

МОЛДАВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО, Молдавія (молд. Молдова) — феод. держава 14—19 ст. Утворилося в 1-й пол. 14 ст. в долині р. Молдова як васальне князівство Угорщини. В 1359 в результаті нар.-визвольної війни здобуло незалежність. У 2-й пол. 14—15 ст. до складу М. к. увійшли Молдова (істор. область на Пн. Сх. сучас. Румунії), Буковина (див. *Буковина Південна* і *Буковина Північна*) і *Бессарабія*. Столицею М. к. у 14 ст. були м. Сірет і м. Байя, в 15 ст. — м. Сучава, а з 16 ст. — м. Ясси. Найвища влада в М. к. належала господареві (князеві), при якому велику роль відігравала боярська рада (диван). Першим господарем був Богдан I [1359—65]. В М. к. розвивалося велике боярське і церковне землеволодіння, що супроводилося покращенням селян. Відповідно на це були антифеод. виступи селян (див. *Мухи повстання 1490—92*). В 30—50-х рр. 15 ст. в М. к. відбувалися постійні міжособні феод. війни, які привели до ослаблення країни. З 1456 М. к. змушене було платити данину Туреччині. Господар Стефан III Великий [1457—1504] домігся значної централізації держави і ус-

пішно боровся проти угор., тур. і польс. загарбників. М. к. мало постійні торг. зв'язки з укр. містами (Львовом, Кам'янцем-Подільським та ін.). Культура М. к. створювалася в тісних взаємозв'язках з культурою укр. народу. Цьому сприяло те, що офіційною мовою М. к. до серед. 17 ст. була староукраїнська («русська») мова. Книги, що друкувалися в укр. містах (Острого, Львів, Київ), поширювались і в М. к. За допомогою П. С. *Могили* в Яссах було відкрито Слов'яно-греко-латинська академію (1640) та першу друкарню (1641). В 30-х рр. 16 ст. М. к. потрапило під владу Туреччини. Жорстока феод. експлуатація під час тур. панування викликала масові втечі селян з М. к. на Запорізьку Січ, посилення антифеод. боротьби (повстання 1563, 1671—72 та ін.). У боротьбі проти тур. ярма населення М. к. діставало підтримку Росії і України. В 1574 на допомогу молд. господарю *Івану Vodі Лютому*, який очолив боротьбу молд. народу проти тур. загарбників, прийшов загін запорізьких козаків на чолі з І. Сверхеським.

У 1577—78 укр. козаки допомагали *Івану Підкові*. Укр. козаки були учасниками антитур. воен (походи в М. к. під керівництвом Г. *Лободи* і С. *Наливайка* восени 1594 і навесні 1595, П. *Сагайдачного* 1621 та ін.). Під час визвольної війни укр. народу 1648—54 сел.-козац. військо під проводом Б. Хмельницького здійснило два походи в М. к., щоб примусити молд. феодалів розірвати зв'язки з шляхет. Польщею (див. *Молдавські походи Б. Хмельницького 1650 і 1652*). Молд. і укр. населення М. к. брало участь у антифеод. повстаннях на Україні, у нар.-визвольній війні 1648—54. Внаслідок рос.-тур. воен 18 ст. (1735—39, 1768—74, 1787—91) панування турків у М. к. було ослаблене. Скориставшись з цього, Австрія 1774 окупувала Буковину. В 1812 Бессарабія була приєднана до Росії. Решту території М. к. 1859 було об'єднано з Волощиною в одну державу, названу 1861 Румунією.

Див. також *Молдавська Радянська Соціалістична Республіка*.

Лит.: Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в. Документы и материалы, т. 1—2. М., 1965—68; История Молдавской ССР, т. 1. Кишинев, 1965; Подградская Е. М. Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI—XVII веках. Кишинев, 1968 [библиогр. с. 217—223]; Руссов Б. М. Борьба молдавского народа против оттоманского ига. Кишинев, 1968; Куряков В. [та ін.]. Північна Буковина, її минуле і сучасне. Ужгород, 1969 [библиогр. с. 245—246]. Б. О. Тимошук (Чернівці).

МОЛДАВСЬКІ ГРАМОТИ — писемні документи, якими в 14—18 ст. в Молдавському князівстві господарі (князі) надавали майнові та ін. права і привілеї окремим особам, церквам та монастирям. Містять значні матеріали з історії соціально-економіч. відносин, політ. історії Молдавії, а також Пн. Буковини 14—18 ст., зокрема, про укр.-молд. відносини, з історії населених пунктів Пн. Буковини тощо. Давніші М. г. (14—15 ст.) написані переважно старою укр. мовою.

Лит.: Матеріали для історії взаємних отношений России, Польши, Молдавии, Валахии и Турции в XIV—XVI вв. М., 1887; Н и т м у з а с і Е. Documente privitoare la istoria Romanilor. Bucuresti, 1876; Українські грамоти XV ст. К., 1963; Шевченко Ф. П. Документи з історії Північної Буковини XIV—XV ст. в сучасному румунському археографічному виданні. «Український історичний журнал», 1958, № 2; Торжество історичної справедливості. Львів, 1968, с. 87—91. Б. О. Тимошук (Чернівці).

МОЛДАВСЬКІ ПОХОДИ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 1650 І 1652 — походи сел.-козац. війська під проводом Б. Хмельницького проти союзниць Польщі — феод. Молдавії. Враховуючи стратегічне положення Молдавії, Польща прагнула ви-

На могилі молодогвардійців. Стела «Скорботна мати». Скульптори П. І. Кізієв, О. А. Редькін, А. Ф. Самусь, архітектор Г. Г. Головченко. Краснодар. 1967.

користати її як плацдарм для наступу проти повсталого укр. народу. В здійсненні своїх намірів польс.-шляхет. уряд спирався на підтримку молд. феоd. верхівки, очолюваної В. Лупулом. Щоб зірвати загарбницькі плани польс. магнатів. Б. Хмельницький вирішив примусити молд. феодалів відмовитися від союзу з шляхет. Польщею. Використавши польс.-тур. суперечності, Б. Хмельницький влітку 1650 здійснив перший похід у Молдавію. В 2-й пол. серпня 1650 сел.-козац. військо (60 тис.) на чолі з Б. Хмельницьким вирушило з Умані на м. Ямпіль (тепер с-ще м. т. Вінн. обл.). До нього приєднався загін крим. татар (30 тис.). Передові полки, очолювані брацлавським полковником Д. Нецаєм, розгромили військо В. Лупула й зайняли столицю Молдавії Ясси. В кін. вересня 1650 В. Лупул змушений був укласти з Б. Хмельницьким угоду, за якою зобов'язувався розірвати союз з польс.-шляхет. урядом і стати союзником України, а для зміцнення союзу мав видати свою дочку Розанду за гетьманового сина — Т. Хмельницького, сплатити переможцям контрибуцію в сумі 600 тис. талерів. Угода з Молдавією завдала значного політ. удару шляхет. Польщі. Вона забезпечувала тил сел.-козац. війська з Пд. Зх. та запобігала можливості з'єднання сил шляхет. Польщі й Крим. ханства. Але після невдачі сел.-козац. війська в *Берестецькій битві 1651* В. Лупул відмовився від своїх зобов'язань. У зв'язку з цим Б. Хмельницький навесні 1652 організував другий похід на Молдавію. Щоб перешкодити йому, польс.-шляхет. уряд послав на Поділля значні військ. сили під командуванням коронного гетьмана М. Калиновського. В *Батозькій битві 1652* польс.-шляхет. загарбники зазнали нищівного розгрому. Сел.-козац. військо вступило в Молдавію. В. Лупул змушений був прийняти умови Б. Хмельницького. Молд. походи Б. Хмельницького завдали удару шляхет. Польщі, сприяли політ. й економіч. зближенню України з Молдавією і мали великий вплив на розви-

ток нац.-визвольного руху молд. народу. До того ж похід 1650 відвернув крим. хана від нападу на пд. кордони Рос. д-ви, до якого він готувався в той час.

Лит.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Історія Молдавської ССР, т. 1. Кишинев, 1965; Ермоленко А. Ф. Українсько-молдавські відносини в роки Освободительної війни українського народу (1648—1654). В кн.: Воссоєдиненіє України с Росією. 1654—1954. Сборник статей. М., 1954.

О. Ф. Ермоленко (Київ).
«МОЛОДА ГВАРДІЯ» — підпільна комсомольська орг-ція, що діяла з вересня 1942 до січня 1943 в м. Краснодарі Ворошиловгр. обл. і навколишніх с-щах під час тимчасової нім.-фашист. окупації. «М. г.» працювала під керівництвом Краснодарської підпільної парт. орг-ції, яку очолював П. П. Лютиков. Вже в серпні — вересні 1942 в місті виникло кілька антифашист. груп. 30.IX 1942 на нелегальних зборах було створено підпільну комсомольську орг-цію «М. г.» і обрано штаб в складі І. В. Туркенича (командир), О. В. Кошового (комісар), У. М. Громової, І. О. Земнухова, В. І. Левашова, В. Й. Третьякєвича, С. Г. Тюленіна, Л. Г. Шевцової. «М. г.» поділялася на окремі групи — п'ятірки. Зв'язок з штабом здійснювався через керівників груп. За час існування «М. г.» її ради зросло до 92 чол., до лав комсомолу було прийнято 22 члени організації.

Молодогвардійці спалили біржу праці з списками людей, яких мали вивезти до Німеччини, організували втечу бл. 100 рад. військовополонених, здійснювали диверсійні акти на шахтах, розповсюджували листівки й повідомлення Радінформбюро. В жовтні 1942 створено підпільну друкарню, в якій було надруковано більше як 5 тис. прим. листівок 30 назв. Напередодні 25-ї річниці Великого Жовтня молодогвардійці вивісили 8 червоних прапорів. У кінці грудня відбулося розширене засідання штабу, де стояло питання про збройне повстання та знищення фашист. гарнізону в Краснодарі, але 1.I 1943 гестапівці натрапили на слід комсомольців-підпільників, і через кілька днів більшість їх було заарештовано. 71 чол. фашисти по-звірчачому закатували, скинувши в шурф шахти № 5; 5 чол. розстріляли в Гримучому лісі поблизу м. Ровеньок. 14.II рад. Армія визволила Краснодар. З шурфу шахти № 5 підняли тіла комуністів та молодогвардійців і поховали їх в братській могилі.

У. М. Громовій, І. О. Земнухову, О. В. Кошовому, С. Г. Тюленіну, Л. Г. Шевцовій посмертно присвоєно звання Героя Рад. Союзу. Керівників парт. підпілля П. П. Лютикова й М. П. Баракова нагороджено орденом Леніна (посмертно), командира «М. г.» І. В. Туркенича, командирів груп А. В. Попова та М. Т. Сумського — орденом Червоного Прапора, 35 підпільників — орденом Вітчизн. війни 1-го ступеня, 6 — орденом Червоної Зірки, 66 — медаллю «Партизану Вітчизн. війни» 1-го ступеня.

В 1944 було відкрито *Краснодонський музей «Молода гвардія»*, а до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна на кошти, зібрані комсомольцями, збудовано новий меморіальний комплекс (архітектор В. Г. Смирнов). На центр. площі міста встановлено пам'ятник «Клятва», такий самий пам'ятник відкрито в Ленінграді. Подвиги молодогвардійців відображено в романі О. О. Фадєєва «Молода гвардія», у фільмі режисера С. А. Герасимова, в опері Ю. С. Мейтуса, багатьох творах образотворчого мистецтва. На честь героїв «М. г.» названо нове місто Молодогвардійськ (Ворошиловгр. обл.), радгоспи, колгоспи, 15 коблів.

Лит.: Молодая гвардия. Документы и воспоминания о героической борьбе подпольщиков Краснодона в дни временной фашистской оккупации (Июль 1942 — февраль 1943 г.). Донецк, 1969 [библиогр. с. 357—359]; Молода гвардія України. М., 1943; Тронько П. Подвиг твоїх батьків. К., 1968.

В. Н. Боровикова (Краснодон).

«МОЛОДА ПОЛЬЩА» («Młoda Polska») — революц.-демократич. орг-ція польс. емігрантів, гол. чин. учасників польського визвольного повстання 1830—31. Існувала 1834—36 у Швейцарії. Входила до складу об'єднання таємних революц.-демократичних т-в «Молода Європа». Боролася за відновлення самостійної Польщі як бурж.-демократич. республіки в межах 1772, проголошуючи при цьому рівні права укр. і польс. народів. Закликала польс., рос. і укр. народи до спільної боротьби проти царизму. В 1836 діяльність «М. П.» заборонив швейцарський уряд, члени її увійшли в ін. революц. організацію.

«МОЛОДЕ СЕЛО» — щотижнева газета (1920—23) селянської молоді, орган ЦК КСМ України. Видавалося в Харкові. Почало виходити 7. IV 1920 як окрема сторінка газ. «Селянська біднота». Згодом «М. с.» друкувалося як окрема сторінка газ. «Селянська правда», а з 7. XI 1922 — як додаток до неї. Останній номер вийшов 7. IV 1923.

«МОЛОДИЙ БІЛЬШОВИК» — журнал селянської молоді (1925—33), орган ЦК ЛКСМУ. В 1925—27 виходив у Харкові як літ.-художній, громад.-політ. і наук.-популярний щомісячний журнал. У 1926—32 видавалися 24 номери на рік. У 1928—33 виходив у Києві як орган ЦК ЛКСМУ та Київ. округом (обкому) ЛКСМУ. В 1933 вийшло 8 номерів «М. б.». В журналі була постійна рубрика «Поезія молодих». «М. б.» систематично друкував переклади творів рос. та білорус. письменників, знайомив молодь з важливими подіями внутр. і міжнар. життя. Журнал подавав допомогу письменникам-початківцям.

«МОЛОДИЙ БІЛЬШОВИК» — щомісячний літературно-художній та громадсько-політичний журнал. В 1927—37 виходив під назвою «Молодняк» і до № 6 1936 був органом ЦК ЛКСМУ, потім — ЦК ЛКСМУ та правління Спілки рад. письменників України. Видавали його 1927—34 у Харкові, з 1935 — у Києві. З № 8 1937 журнал став виходити під назвою «М. б.». У ньому друкувалися твори укр. рад. письменників. Журнал вміщував переклади з рос. л-ри та з л-р народів СРСР, а також творів зарубіж. письменників. У 1941 вийшло 5 номерів журналу. З початком Великої Вітчизн. війни «М. б.» припинив існування. З 1944 виходить під назвою «Дніпро».

«МОЛОДИЙ СПАРТАК» — підпільний журнал ЦК Комуністичної спілки молоді Західної України. Виходив неперіодично з серпня 1931 до лютого 1934 у Львові (1933 — під назвою «Спартак»). У 1932—33 журнал видавався укр. та польс. мовами. Всього вийшло 7 номерів. «М. С.» закликав трудящу молодь до боротьби проти фашизму, викривав антинар. характер польс. та укр. націоналістич. орг-цій. На сторінках журналу розповідалося про революц. боротьбу трудящих, у т. ч. робітн. молоді, за соціальне і нац. визволення.

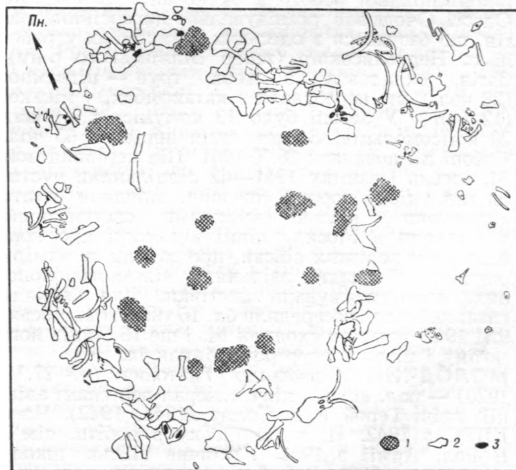
«МОЛОДИК» — укр. літературно-худож. альманах (1843—44). Видавав І. Є. Бецький з допомогою Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, М. І. Костомарова та ін. Три книги вийшли в Харкові, четверта (остання) — в Петербурзі. В альманасі друкувалися твори укр. і рос. письменників — Т. Г. Шевченка, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, Є. П. Гребінки, О. С. Пушкіна, М. Ю. Лермонтова та ін. В 3-й книзі вміщено істор. та істор.-

літ. матеріали (про Харків. колегіум, Г. С. Сквороду та ін.). Позитивно оцінивши видання «М.», В. Г. Белінський відносно критичував відстає, консервативне в ньому, зокрема, деякі твори А. Могіли (А. Л. Метлинського), М. І. Костомарова тощо.

МОЛОДИКИ, пахолки, хлоп'ята, джурі, новики — новоприйняті козаки Запорізької Січі в 16—17 ст. За свідченням польс. хроніста Ш. Старовольського, вони виконували обов'язки зброносців, слуг козац. старшин та заможної верхівки укр. козацтва, не мали права брати участі у козац. радах. Після трирічного перебування на Січі М. записували в число товаришів — повноправних козаків. За часів Нової Січі (1734—75) М. називали козаків-наймитів, які працювали в господарствах заможних козаків — *зимівниках*, на рибних промислах, чумакували тощо.

МОЛОДІЖНІ БРИГАДИ, комсомольсько-молодіжні бригади — виробничі колективи молодих працівників, які в ході соціалістичного змагання беруть і виконують підвищені зобов'язання. Ці бригади виникли вперше за ініціативою комсомольців 1920—21 під час комуністичних суботників. Вони ставили своїм завданням максимальне підвищення продуктивності праці, її кращу організацію. М. б. виступали застрільниками нових форм соціалістичного змагання. В період індустріалізації М. б. стали першими ударними бригадами (див. Ударництво). Ударні М. б. 1928 виникли на підприємствах Харкова, Києва та ін. міст України. Напр., на кінець 1928 на Дніпроп. металург. заводі ім. Г. І. Петровського працювало 117 ударних М. б. У 1929 М. б. були ініціаторами соціалістич. змагання ударних бригад. Найбільшого розмаху рух М. б. набув під час Великої Вітчизн. війни, коли створювалися молодіжні фронтіві бригади. У змаганні фронтівих М. б. активну участь брали молоді робітники з України. У 1958—59 рух М. б. переріс у рух бригад комуністичної праці.

Н. С. Носкова (Київ).
МОЛОДОВЕ — село Сокирянського р-ну Чернів. обл., на околиці якого, на правому березі Дністра, виявлено групу палеолітичних стоянок (найвідоміші багаточислові стоянки Молодове I та Молодове V). Стоянку Молодове I вияв-

План залишків мустьєрського житла: 1 — кострища; 2 — кістки; 3 — зуби мамонта.

лену в 20-х рр. 20 ст., досліджувала 1955—61 і 1963 Дністрянська палеолітична експедиція Ін-ту суспільних наук АН УРСР. На площі 400 м² виявлено залишки 5 поселень *мустьєрської культури*, двох пізньопалеолітичних та одного мезолітичного поселення. Під час археол. розкопок знайдено численні кістки тварин, вироби з кістки і рогу, крем'яні знаряддя. На глибині 11 м відкрито залишки спорудженого з кісток мамонтів жила (найдавнішого з досі відомих), яке датується, за радіовуглецевим методом, часом понад 44 тис. років тому. Стоянку Молодове V досліджувала та сама експедиція 1951, 1953—58, 1960—62 і 1964. Тут на площі понад 900 м² виявлено й досліджено залишки 20 різночасних поселень, які дають можливість стратиграфічно простежити розвиток людської культури від мустьєрського до ранньомезолітичного часу включно. Знайдено кістки мамонтів, пн. оленів, зубрів, лосів та ін. тварин, вироби з кістки та рогу (сопілки, рогові кайла і сокири, гарпун, «желези начальників» і т. д.), крем'яні знаряддя тощо. Виявлено рештки вогнищ і залишки житлових споруд.

Лит.: Черныш А. П. Остатки жилища мустьерского времени на Днестре. «Советская этнография», 1960, № 1; Черныш О. П. Палеолитична стоянка Молодове V. К., 1961; Черныш О. П. Верхній шар стоянки Молодове I. В кн.: Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, в. 5. К., 1964.

О. П. Черныш (Львів).

«МОЛОДОЙ РАБОЧИЙ» — щотижнева газета, орган ЦК і Харків. к-ту КСМ України. Виходила у Харкові 1921—24. Перший номер вийшов 10.VI 1921. Газета відіграла важливу роль у зміцненні комсомольських орг-цій, у вихованні молоді в дусі комунізму, у згуртуванні її навколо Комуністич. партії. 26.I 1924 перейменована в «Молодой ленинец». 22.IX 1925 видання газ. було припинено.

МОЛОДЦОВ Володимир Олександрович (підп. прізвищ. — Бадаєв; 5.VI 1911 — 30.VI 1942) — один з керівників Одеського парт. підпілля під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, майор, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1930. Н. у м. Сасові (тепер Ряз. обл.) в сім'ї залізничника. Працював на шахтах Підмосков'я, на керівній господарській роботі, в органах держ. безпеки. Восени 1941 залишений для підпільної роботи в окупованій фашистами Одесі. Очолював розвідувально-диверсійний загін, що базувався в одеських катакомбах у районі с. Нерубайського (тепер Біляївського р-ну). Загін складався з двох груп — підземної (28 чол.), що перебувала в катакомбах, і міської (12 чол.). У загоні було 13 комуністів і понад 20 комсомольців. Згодом загін виріс до 65 чол. Бойові дії почалися 16.X 1941. Під керівництвом М. восени і взимку 1941—42 підпільники пустили під укіс 4 ворожі ешелони, знищили багато автомашин з військ. вантажами, систематично передавали в Москву цінні відомості про концентрацію ворожих військ, про заходи та наміри окупаційної влади, звільняли військовополонених, розповсюджували листівки. Для блокади катакомб німці зосередили бл. 16 тис. своїх військ. 9.II 1942 фашисти схопили М. і ще 16 бійців його загону і після тортур розстріляли їх.

МОЛОДЧИЙ Олександр Гнатович (н. 27.VI 1920) — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант авіації, двічі Герой Рад. Союзу (1941, 1942). Член КПРС з 1942. Н. в Луганську в робітн. сім'ї. В Рад. Армії з 1937. Закінчив військ. школу льотчиків (1938), Вищу офіцерську школу льотчиків (1948) та Академію Генштабу (1959). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик,

заст. командира ескадрильї у складі бомбардувальної авіації далекосяжної дії. Здійснив 311 бойових вильотів. Після війни — на командній роботі у ВПС Рад. Армії. З 1965 — в запасі. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 171.

«МОЛОДЬ УКРАЇНИ» — газета, орган ЦК ЛКСМУ. Видається в Києві 5 раз на тиждень. Почала виходити 4.XII 1925 у Харкові під назвою «Комсомолец України» як орган ЦК ЛКСМУ. З 1926 — орган ЦК та Харків. окружного комітету ЛКСМУ. З 1934 видавалася в Києві, орган ЦК та Київ. обласного к-ту ЛКСМУ. Під час окупації Києва нім.-фашист. загарбниками газета не виходила. З 10.X 1943 поновила свій вихід у Харкові під тепер. назвою як орган ЦК і Харків. обласного к-ту ЛКСМУ, з кінця 1943 видається в Києві, спочатку як орган ЦК і Київ. к-ту ЛКСМУ, з 1953 — орган ЦК ЛКСМУ. В 1945 «М. У.» нагороджено орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, 1965 — орденом Трудового Червоного Прапора.

МОЛОКАНИ, духовні християни — члени християнської секти, що виникла в кінці 18 ст. в Росії. Свою віру оголошують «чистим молоком словесним», можливо, звідси й назва. Імовірно, що назва секти походить від р. Молочної на Пд. Україні, куди на поч. 19 ст. було вислано М. з Тамб. та Ворон. губерній. М. не визнають таїнств християн. церкви, обрядів, молитов тощо; джерелом віровчення вважають біблію. У 19 ст. налічувалося бл. 1 млн. М. На поч. 20 ст. багато М. перейшло до *баттистів і євангелістів*. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції, а особливо після ліквідації класової бази *сектантства* — куркульства, кількість М. значно зменшилася. Нечисленні групи М. є в Грузії, Вірменії, на Пд. Україні, зокрема в Запорізькій області.

А. А. Герасимчук (Київ).

«МОЛОТ» — нелегальна газета, орган Катеринослав. к-ту РСДРП (б). Видавався в Катеринославі під час *австро-німецької окупації України 1918*. Перший номер вийшов 17.IV 1918. Всього видано 7 номерів. Газета відіграла важливу роль у мобілізації трудящих Катеринослащини на відсіч австро-нім. окупантам, у боротьбі проти укр. бурж. націоналістів.

Ж. П. Тимченко (Київ).

«МОЛОТ» — газета, орган Полт. к-ту РСДРП(б). Виходила в жовтні — листопаді 1917 в Полтаві рос. мовою один раз на два тижні. Перший номер вийшов 19.X 1917. Всього було видано 4 номери. Редактор С. М. Мазлах. У виданні газети брали участь А. І. Вагранська, С. Л. Козюра, М. О. Алексєєв та ін. «М.» широко висвітлював революц. боротьбу трудящих Полтавщини за владу Рад, згуртував їх навколо більшовицьких лозунгів. У № 2 (1.XI 1917) «М.» надрукував ленінські *Декрет про мир і Декрет про землю*, що відіграли важливу роль у мобілізації трудящих Полтавщини на боротьбу за перемогу Великої Жовтн. соціалістичної революції на Україні. Випуск «М.» було припинено у зв'язку з переходом Полт. к-ту РСДРП(б) в підпілля під час розгону бурж.-націоналістич. реакції.

Ж. П. Тимченко (Київ).

МОЛЧАНОВСЬКИЙ Никандр Васильович (1858 — 17.XII 1906) — укр. бурж.-ліберальний історик. Н. на Поділлі в сім'ї священика. В 1884 закінчив істор.-філол. факультет Київ. ун-ту (1879 за участь у студентському русі був виключений і засланий на 2,5 роки до Бяцької губ.). Автор праць «Нарис відомостей про Подільську

землю до 1434 року» (К., 1885), «Лівобережна Україна в XV—XVII ст. Нарис колонізації» («Київська старина», 1896, № 5—6) та ін. У 1898—99 працював у Шведському держ. архіві над документами з історії України 17 ст., які опублікував в «Архиве Юго-Западной России». Фактичний матеріал праць М. зберігає пізнавальну цінність й досі. В. Г. Сарбей (Київ).

МОЛЮХІВ БУГОР — поселення первiсної людини, виявлене 1955 в урочищі Молохів Бугор (звідси й назва) біля с. Новоселиці Чигиринського р-ну Черк. обл. Культурні залишки залягають трьома шарами. Нижній культурний шар належить до *дніпро-донецької культури* часів неоліту, два верхні — до епохи міді-бронзи. В шарі раннього періоду епохи міді-бронзи виявлено залишки напівземляного житла, заповненого уламками глиняного посуду (за формою це гостродонні горщики з вінцями, оздобленими гребінчастим і гусеничним штампами). Знайдено рогову мотилу та ніж з ікла дикого кабана, кістки диких і свійських тварин (біка й коня). Поселення належало скотарському населенню, яке проникло в лісостепове Правобережжя України з степової зони і співіснувало з племенами *трипільської культури*.

Літ.: Даниленко В. Н. Археологические исследования 1956 года в Чигиринском районе. «Краткие сообщения Ин-та археологии АН УССР», 1959, в. 8. М. М. Шмаглій (Київ).

МОНАРХІЯ (грец. *μοναρχία* — єдиноладдя) — форма правління, за якої найвища влада цілком або частково зосереджена в руках одноособового глави держави (монарха), здебільшого спадкового. Інколи монарх обирається (напр., у феод. Польщі). М. властива всім типам експлуаторської д-ви. У рабовласницьких д-вах, переважно в країнах Сходу, М. мала форму деспотії, теократії. За феодальним найхарактернішим є станова і абсолютна М. (див. *Абсолютизм*). Бурж. д-вам з монархічною формою правління властива М. конституційна. В. І. Ленін у 1911 так характеризував М. в Росії: «Царська монархія є центр тієї банди чорносотенних поміщиків (від них же першій — Романов), яка зробила з Росії страховище не тільки для Європи, але тепер і для Азії, — банди, яка довела нині свавілля, грабежі і казнокрадства чиновників, систематичні насильства над „простонароддям“, катування й муки щодо політичних противників і т. д., до розмірів цілком виняткових» (Твори, т. 17, с. 236—237). М. в Росії було знищено в результаті *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917*.

МОНАСТІРСЬКА — місто, центр Монастирського р-ну Терноп. обл. УРСР. Розташовані на р. Коропці (притока Дністра), за 19 км на Зх. від залізнич. ст. Бучач, 4,9 тис. ж. (1970). Час заснування М. невідомий. Згадується 1454 як володіння магнатів Монастирських, пізніше Сеніських, Потоцьких. У 1552 М. дістали від Польщі привілеї на торгівлю і ярмарки. В 14—18 ст. місто перебувало під владою шляхет. Польщі. За першим поділом Польщі (1772) М. в складі Галичини відійшли до Австрії; входили до Бучацького пов. Трудящі міста брали участь у революц. боротьбі. В 70-х рр. 19 ст. тут вели соціалістич. пропаганду серед селян М. І. Павлик і Г. І. Павлик. У 1919—39 М. — під владою бурж.-поміщицької Польщі. В 1937 у повіті відбувся страйк селян. В складі зх.-укр. земель М. 1939 возз'єднано з Рад. Україною. Під час Великої Вітчизн. війни М. 7.VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 21.VII 1944 рад. війська визволили місто. В М. є тютюново-ферментац. з-д, заво-

доуправління буд. матеріалів, комбінат побутового обслуговування та ін. З загальною школою. Пам'ятники В. І. Леніну, Т. Г. Шевченку. Пам'ятник на могилі воїнів-визволителів.

М. М. Нестерець (Тернопіль).

МОНАСТІРЩЕ — слов. городище 8—10 ст. в урочищі Монастирщце (звідси й назва) в м. Ромнах (тепер Сум. обл.) на низькому березі р. Рому. Відкриті 1901, розкопувалося 1906 і 1924. На городищі (розміри його 75 × 44 м) розкопано залишки 5 жител-напівземлянок з глинобитними печами, керамічної майстерні та госп. ям. В напівземлянках знайдено ліпний, кружалний глиняний посуд, оздоблений заглибленим орнаментом, біконічні прясельця, кістяні проколки, залізні ножі та долітце, а також підвіски-амулетів із зубів тварин, зокрема ведмедя, кістки свійських і диких тварин тощо. М. було невеликим укріпленням поселенням сх.-слов. племені *сіверян*. Аналогічні поселення в археол. науці дістали назву *романських городищ*.

Літ.: Макаренко М. О. Городище «Монастирщце». В кн.: Науковий збірник за рік 1924. К., 1925.

МОНАСТІРІ (від грец. *μοναστήριον* — відлюдне житло) — в католицькій, православній, буддійській і деяких ін. релігіях — стала форма організації *чернецтва*. М. називають і території зі всіма розміщеними на них будівлями, в яких живуть чернечі громади. Відповідно до статутів, що регламентують усе життя в М., ченці в них живуть або спільно (гуртожитний статут), або поодиночі в келіях (келіотський), або пустельниками (анакоретський). Очолює М. настоятель (ігумен, абат, пріор). За всіх часів М. були розсадниками реліг. фанатизму. Перші християнські М. виникли в 4—5 ст. в межах Римської імперії як пасивний протест чернецтва проти рабовласницького ладу; офіц. церква ставилась до М. негативно. Але вже з 6 ст., коли чернецтво перетворилось на орг-цію, цілком підпорядковану інтересам вищого *духівництва*, М. стали центрами його політ. та реліг. діяльності. Разом з тим зростала економічна могутність М. У феод. епоху М., що були опорою феод. ладу, стали власниками величезної кількості орної землі, лісів, сіножатей, сіл, кріпаків. *Реформація* та бурж. революції в Європі дещо обмежили могутність М., але й досі М. в бурж. країнах є впливовими реліг. центрами.

У Київ. Русі перші М. виникли в 10—11 ст. після запровадження християнства (див. *Хрещення Русі*). Найдавнішими були *Межигірський Спасо-Преображенський монастир* (засн. 988), *Києво-Печерська лавра* (1051), *Спаський* на Берестові (1062), *Києво-Видубицький монастир* (11 ст.), *Кирилівський* (1144) та ін. М. відіграли велику роль у поширенні й утвердженні християнства, що сприяло консолідації сх.-слов. племен, становленню феод. відносин у Київ. Русі, зміцненню великокнязівської влади і д-ви в цілому. Князі та феодалі всіляко підтримували М. У 12 ст. в самому лише Києві було до 15 М. У 12 ст. М. виникли у Пн.-Сх. і Пн.-Зх. Русі. З 14 ст. відбувалася колонізація ними необжитих центр. районів Русі, Заволжя та Півночі. В кін. 14—17 ст. зростає кількість М. на Україні. В той час було засновано православні *Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир* (14 ст.), *Дерманський монастир* (кін. 15 ст.), *Мотронинський Троїцький монастир* (1568), *Гусятинський монастир* (1600), *Манявський скит* (1612), *Києво-Братський монастир* (1615) та ін. На зх.-укр. землях, зокрема у Львові, Ужгороді, Луцьку, Станіславі, Тернополі та ін. містах, у 15—16 ст. засновано ряд католицьких М. — бернардин-

ських, кармелітських, єзуїтських. Після *Брестської церковної унії 1596* православні М. в цих районах України було силоміць перетворено на уніатські. У визвольному русі укр. народу проти польсь.-шляхет. загарбників певне позитивне значення мала боротьба православних М. проти унії та *католицизму*. Будучи великими феодалами і користуючись реліг. впливом на маси, М. відігравали значну роль у політ. подіях. Багато М. з їхньою системою військ. споруд були оборонними пунктами в боротьбі проти монголо-тат. іга, а також проти польсь.-шляхет. загарбників.

На ранніх етапах розвитку М. були певною мірою центрами культури. Зокрема, на Україні в М. розвивалося літописання, поширювалося письменність, створювалися бібліотеки, школи. У Києво-Печерській лаврі бл. 1118 було складено «*Повість временних літ*», у 13 ст. — «*Києво-Печерський патерик*». У 1627 в Києво-Печерській друкарні видано «Лексікон славеноросский и имень тльхованіе» П. Беринди, 1674 — вперше надруковано істор. твір «*Синописис*» та ін. Значну роль у розвитку культури відіграли *Київська братська школа*, *Львівська братська друкарня*, *Дерманська друкарня* та ін.

М. зосередили у своїх володіннях величезні зем. та грошові багатства (див. *Монастирські маєтності*). В монастирських володіннях існувала жорстока експлуатація, в 2-й пол. 18 ст. *панщина* нерідко досягала там 6 днів на тиждень. Це викликало антифеод. боротьбу монастирських кріпаків, зокрема повстання 1748 у с. Колодязьках. Селянські виступи у вотчинах М. відбувалися 1764—68 і 1777. Чимало кріпаків М. брало участь у *гайдамацькому русі*.

В 1764 у Росії було проведено *секуляризацію* монастирських земель (на Лівобереж. Україні — 1786, на Правобережній — 1793). У 19—20 ст. особливо яскраво виявилася роль М. як оплоту мракобісся і реакції. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції М. боролися проти Рад. влади, підтримували контрреволюц. заклоти. Декретом Рад. уряду від 23.I 1918 церкву було відокремлено від д-ви і майно М. проголошено нар. надбанням. У роки Великої Вітчизн. війни ряд М. на Україні стали активними пособниками нім.-фашист. загарбників, а в зх. областях — базами бурж.-націоналістичних бандерійських банд. У Зх. Україні уніатські М. існували до 1946 (див. *Львівський церковний собор 1946*); на Закарпатті — до 1949. Нині в СРСР, у т. ч. в УРСР, діє невелика кількість М., які є суто реліг. орг-ціями і не володіють знаряддями й засобами виробн. Монастирські фонди, що зберігаються в істор. архівах, зокрема в ЦДІА УРСР, є цінним документ. джерелом до вивчення соціально-економіч. історії України.

Літ. див. до ст. *Релігія*.

В. М. Крикотун (Київ).

МОНАСТІРСЬКІ МАЄТНОСТІ — зем. володіння (орні землі, ліси, сіножаті та ін. угіддя), що належали православним монастирям у 11—18 ст. Початок монастирському землеволодінню поклали зем. пожалування давньорус. князів і бояр. Пізніше чимало зем. угідь подарували монастирям великі лит. князі, польсь. королі, рос. царі, укр. гетьмани, козац. старшина, поміщики. М. м. зростали й за рахунок купівлі поміщицьких земель і насильницького закріпачення монастирями селян і рядових козаків. У 18 ст. монастирі перетворилися на великих феодалів-землевласників. За описами 1786—88 на Лівобережній Україні 61 монастирю належало бл. 160 тис. кріпаків, сотні тис. десятин зем. угідь. багато млинів, гуралень, шинків тощо. Панщина в М. м. нерідко досягала шести днів на тиждень.

З метою розширення держ. землеволодіння, а також побоюючись зростання сел. заворушень у М. м., викликаних жорстокою експлуатацією кріпаків, царський уряд 1764 секуляризував (перетворив на держ. власність) монастирські землі в Росії. В 1786 було проведено секуляризацію на Лівобережній і 1793 — на Правобережній Україні. Велике монастирське землеволодіння було ліквідовано, а монастирських кріпаків перетворено на *економічних селян*. Секуляризація підірвала економіч. силу монастирів й перетворила їх на слухняне знаряддя самодержавства.

Літ.: Зерков в істории России (IX в.— 1917 г.). Критические очерки. М., 1967.

МОНГОЛО-ТАТАРСЬКЕ ІГО на Русі — панування монг.-тат. ханів над сх.-слов. землями в 13—15 ст. Монг.-тат. завоювники вперше вторглися на Русь 1223. На р. *Калці* вони, використавши неузгодженість дій рус. удільних князів, розбили об'єднане військо руських і половців. В 1236 величезне монг.-тат. військо на чолі з ханом *Батим*к вдерлося у Сх. Європу. Протягом 1237—38 монголо-татари сплюндрували багато міст Пн.-Сх. Русі. В 1239—40 Батий захопив пд.-рус. міста Переяслав, Чернігів і Київ. Незважаючи на героїчний опір, військо окремих рус. князівств, що були розрізнені внаслідок феод. роздробленості Русі, не могли вистояти перед численними монг.-тат. полчищами. Зруйнувавши в грудні 1240 Київ, населення якого оборонялося з великою мужністю, завоювники рушили на Волинську і Галицьку землі, де сплюндрували багато міст. Далі вони вдерлися в Польщу, Закарпатську Русь, Угорщину та Чехію. Однак, виснажені чотирирічною війною на Русі, монголо-татари не могли просуватися далі на захід. В липні 1241 чес. військо завдало поразки монголо-татарам у Моравії, і вони 1242 повернулися в пониззя Волги, де заснували д-ву *Золоту Орду*.

До ст. *Монета*. Зразки монет, що були в обігу або знайдені на території України. Гредцькі міста Північного Причорномор'я: 1. Тетрадрахма з портретом Александра Македонського. 4 ст. до н. е. Срібло. 2. Дельфін 5—4 ст. до н. е., м. Ольвія. Мідь. 3. Тетрабол бл. 360—350 до н. е., м. Пантікапей. Срібло. 4. Монета бл. 350—330 до н. е., м. Херсонес. Мідь. Рим: 5. Денарій Септімія Севера 3 ст. Срібло. С х і д: 6. Купфичий диргем 899 Ісмаїла ібн-Ахмеда [892—907] династії Саманідів, м. Аш-Шам. Срібло. В і з а н т і я: 7. Міларисій Іоанна Цімісія [969—976]. Срібло. Д а в н ь о р у с ь к а д е р ж а в а: 8. Златник Володимира Святославича [980—1015]. Золото. 9. Срібляник Володимира Святославича. Срібло. 10. Гривня київська 11—13 ст. Срібло. З о л о т а О р д а: 11. Диргем Тохтамиша [1378—95], м. Азак. Срібло. Ч е х і я: 12. Празький гріш Вацлава IV [1378—1419]. Срібло. К и ї в с ь к е к н я з і в с т в о: 13. Монета князя Володимира Ольгердовича [1362—94]. Срібло. Р о с і ї с ь к а д е р ж а в а 17 ст.: 14. Рубльовик Олексія Михайловича. 1654. Срібло. 15. Єфимок 1655 на саксонському талері. Срібло. П о л ь щ а: 16. Трояк (3 гроші) 1621 Сигізмунда III [1587—1632]. Срібло. Г о л л а н д і я: 17. Голландський дукат 1818. Золото. Р о с і ї с ь к а д е р ж а в а 18 — початку 20 ст.: 18. Одна копійка 1716. Мідь. 19. Один червінець 1712. Золото. 20. Карбованець Петра I. 1704. Срібло. 21. П'ять копійок 1763. Мідь. 22. Три копійки 1844. Мідь. 23. П'ятнадцять карбованців 1897. Золото. 24. Одна копійка 1909. Мідь. 25. П'ять копійок 1913. Срібло.

21

22

23

24

Зразки радянських монет.

До ст. Монета.

Монг.-тат. навала мала тяжкі наслідки для рус. земель. Від багатьох міст і селищ збереглися тільки назви в літописах. Значну частину населення монголо-татари винищили або взяли в полон. Найбільше спустошені були міста — економіч., політ. і культурні центри рус. земель. Було підірвано розвиток ремесла на Русі.

Татари встановили на Русі режим систематичного терору, безперервно грабували населення і чинили масові вбивства. К. Маркс називав владу Золотої Орди над підкореними країнами кривавим брудом монгольського іга і підкреслював, що воно не тільки гнітило, а й ображало душу народу, який ставав його жертвою. Рус. князівства стали васалами Золотої Орди. Рус. населення було обкладене тяжкою даниною на користь хана і тат. знаті, т. з. ординським виходом. Крім того, воно мусило виконувати ін. тяжкі повинності і сплачувати платежі: поплужне (поземельна подать від плуга), корм (утримання ханських урядовців), ям (надання транспорту ханським урядовцям), тамга (мити), війна (повинність, яка полягала в тому, щоб виставляти людей у воєнні походи хана). Від данини звільнялося лише духівництво, на яке покладався обов'язок прилюдно молитися за ханів. Щоб тримати населення в покорі і збирати з нього данину, хани призначали в рус. землі *баскакіє* (урядовців) з військом. Під їхнім контролем перебували й князі. Особливо нестерпним М.-т. і. було для нар. мас, які зазнавали подвійного гніту: від монг.-тат. ханів і від своїх феодалів — князів і бояр. Рус. феодали, посилюючи експлуатацію залежного від них населення, разом з тим переключали на нього й увесь тягар монг.-тат. поборів («Творяху бо себе бояре легко, а меншим зло», — зазначав літописець). Нар. маси не раз повставали проти загарбників (1259 — в Новгороді, 1262 — в містах Пн.-Сх. Русі: Ростові, Владимирі, Суздалі, Ярославлі, 1293 і 1327 — в Твері). Проти М.-т. і. виступав також галицько-волинський князь *Данило Романович Галицький*. М.-т. і. затримувало економіч. і культурний розвиток рус. земель, ослаблювало їх політично і посилювало феод. роздробленість.

В 14—15 ст. у політ. становищі сх. слов'янства, яке на той час сформувалося в рос., укр. і білорус. народності, відбулися великі зміни. Починаючи з 14 ст. Золота Орда стала занепадати. Одночасно зміцнювалися сусідні з укр. землями феод. держави — Польща, Литва й Угорщина. Скориставшись з прагнення сх.-слов. населення визволитися з-під іга Золотої Орди, *Литовське велике князівство* в 14 ст. захопило всі білорус. землі, більшу частину укр. земель (Чернігово-Сіверщину, Сх. Волинь, Поділля й Київщину з Переяславщиною) та деякі рос. території (Брянськ та ін. міста). Польща загарбала Зх. Волинь і Галицьке князівство. Молдавське князівство приєднало до себе Пн. Буковину. Угорщина поширила свою владу на закарпатські укр. землі. Найважливішою подією в історії Східної Європи того часу було утворення *Московського великого князівства*, яке стало центром притягання для близько споріднених з російським народом українців і білорусів, що опинилися під іноземним гнітом. У 14 ст. Москва очолила боротьбу російських земель проти М.-т. і. *Куликівська битва 1380*, в якій об'єднані рос. війська на чолі з великим моск. князем *Дмитрієм Донським* з участю укр. і білорус. загонів вщент розгромили монг.-тат. військо на чолі з *Мамаєм*, поклала початок визволенню Пн.-Сх. Русі від монг.-тат. завоювання. Боротьба проти зовн. небезпеки, особливо проти М.-т. і., прискорила процес утворення єдиної

Рос. централізованої д-ви, яка 1480 остаточно визволилася з-під тяжкого гніту Золотої Орди. *Лит.:* Історія Української РСР, т. 1. К., 1967 [бібліогр. с. 752—764]; Історія СРСР. Перва серія, т. 2. М., 1966 [бібліогр. с. 606—621]; Греков Б. Д., Яковлев А. Ю. Золотая Орда и ее падение. М.—Л., 1950 [бібліогр. с. 431—443]; Насонов А. Н. Монголы и Русь (История татарской политики на Руси). М.—Л., 1940 [бібліогр. с. 154—159].

К. Г. Гуслистый (Київ).

МОНЕТА (лат. moneta) — засіб платежу, грош. знак. Термін «М.» — лат. походження, є одним з епітетів Юнони, в храмі якої був розміщений перший римський монетний двір. М. вивчає спец. істор. дисципліна — *нумізматика*. М. являють собою шматочки металу, переважно круглої, найзручнішої у вжитку, форми. Держ. штемпель і напис з ім'ям міста, країни чи її володаря підтверджують законність М. як засобу купівлі-продажу.

Перші М. з'явилися у малоазійській д-ві Лідії на поч. 7 ст. до н. е., а в серед. 7 ст. — на грец. о. Егіна. Лідійські М. карбували з електру (сплав золота з сріблом), егінські — з срібла. Протягом більше як двох тисячоліть срібло було гол. монетним металом, золоті М. випускалися рідко і були гол. чин. засобом накопичення багатства, мідні М. поширилися лише в 18 ст. З кін. 7 — поч. 6 ст. до н. е. багато грец. міст-держав карбували М. Власну М. карбували й *античні держави Північного Причорномор'я* (Ольвія і Пантікапей — з 6 ст. до н. е., Херсонес — з 5 ст. до н. е., Тіра — з 4 ст. до н. е.), у Римі власні М. з'явилися на поч. 3 ст. до н. е. На тер. сучас. України знаходять римські М. 1—3 ст. н. е., проте вони мало були в обігу і правили гол. чин. за сировину для золотарів і засіб накопичення скарбів. Справжній грош. обіг на тер. сучас. України почався у кін. 8 ст. н. е., коли на сх.-слов. землях з'явилася багато араб. М. (куфічних *диргеми*). Диргеми були гол. М. в обігу в Київській Русі до поч. 11 ст. Поряд з арабськими на давньорус. ринку курсували візант. золоті (соліди) та срібні (міліарисії) М. В кін. 10 ст. київ. князь Володимир Святославич почав випускати власну М.: золоту, або златники, і срібну, або срібляники. Карбували срібляники й за князювання Ярослава Мудрого та Святополка Окаянного. Проте давньорус. М. випускалася в незначній кількості; вона не забезпечувала потреб ринку і не могла конкурувати в обігу з араб. М. На поч. 11 ст. припинилося надходження араб. М. на тер. Русі, давньорус. і візант. М. теж поступово зникала з ринку. На давньорус. землях 12—13 ст. були «безмонетним періодом», роль карбованої М. у великих торг. операціях виконували монетні гривні, а в дрібних — стандартизовані товаро-гроші, наймовірніше шиферні прясельці, скляні браслети і намистини. Обіг М. на тер. України відновився на поч. 14 ст., коли на укр. ринку з'явилися празькі гроші чес. короля Вацлава II і тат. диргеми. З серед. 14 ст. до 1414 у Львові карбували галицько-руську М. В кін. 60—70-х рр. 14 ст. випустили київську М. князя Володимира Ольгердовича. Та М. місцевого виробництва не змогла конкурувати з чеською, а також з польс. та литов. М., що була у великій кількості в обігу на укр. ринку з кінця 14 ст. Осн. М. укр. грошового обігу 15—16 ст. була польська й литовська, але поряд з нею вільно курсувала зх.-європ. М., спочатку чеська й угорська, а згодом ще й німецька, австрійська, голландська та ін. До серед. 16 ст. більшість європ. країн карбували М. 2—3 номіналів, у 2-й пол. 16 — на поч. 17 ст. укр. грош. ринок збагатився М. нових і численних номіналів: та-

лярами, гульденами, ортами, шести-, три- і півторагрошовиками, крейцерами, солідами та ін. Перед возз'єднанням України з Росією 1654 в обігу на тер. України була М. десятків найменувань багатьох европ. країн, курсування якої важко було регулювати. В 1654—63 у Росії було проведено грош. реформи, одним із завдань яких було, зокрема, створити звичну для населення України загальнодерж. М. багатьох номіналів. В обіг ввели зх.-европ. талари з царськими клеймами («єфимки з признаком»). Проте реформа не мала успіху, була скомпрометована випуском мідної М., що призвело до інфляції та нар. заворушень. Протягом 2-ї пол. 17 ст. рос. М.—крихітна срібна копіяка — поступалася на ринку Лівобережжя перед польс. і зх.-европ. М. Лише реформи уряду Петра I 1700—18 привели до витіснення іноземної М. з обігу на Лівобережній Україні в 30-х рр. 18 ст. На Правобережжі рос. М. заступила іноземну в кін. 18 ст. Відтоді аж до 1917 на грош. ринку України курсувала рос. М. Рос. монетна система будувалася на десятичному принципі; її осн. номіналами були срібний карбованець та мідна копіяка. В СРСР карбувати М. почали 1921. В 1923 випустили золотий червінець. До 1931 М. вартістю від 10 коп. до карбованця виготовляли з срібла, а згодом з нікелю. Дрібну М. в 1—5 коп. до 1926 карбували з міді, пізніше — з бронзи. З 1961 в обігу в СРСР є мельхіорова М. (сплав нікелю з міддю) номіналами в 1 крб., 50, 20, 15 і 10 коп. та бронзова в 5, 3, 2 і 1 коп. В 1965 було випущено ювілейний карбованець до 20-річчя Перемоги над Німеччиною, 1967 — ювілейну серію до 50-річчя Рад. влади (М. номіналами в 1 крб., 50, 20, 15 і 10 коп.), 1970 — ювілейний карбованець до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна.

Лит.: Я н и н В. Л. Денежно-весо́вые системы русского средневековья. М., 1956; И л ь и н А. А. Топография кладов серебряных и золотых слитков. Пр. 1921; К о т л я р М. Ф. Галицька Русь у другій половині XIV — першій чверті XV ст. К., 1968; Ш у г а е в с к и й В. А. Монета і денежний счет в Левобережній Україні в XVII веке. Чернигов, 1918; С п а с с к и й И. Г. Русская монетная система. Л., 1970 [бібліогр. с. 252—254]; З в а р и ч В., О б у х и в с ь к и й Р. Найважливіші нумізматичні терміни. Львів, 1966. М. Ф. Котляр (Київ).

МОНОГАМІЯ (від грец. *μόνος* — один і *γάμος* — шлюб), о д н о ш л о б н і с т ь — форма шлюбу та сім'ї, міцний союз чоловіка і жінки. М. виникла з парного шлюбу в період розпаду родового суспільства і стала основою сім'ї в класовому суспільстві. Див. також *Сім'я*.

МОНОПОЛІНІ КАПІТАЛІСТИЧНІ на У к р а ї н і — об'єднання капіталістів, що виникли на основі високого рівня концентрації виробництва та капіталу і панували в окремих галузях пром-сті дореволюц. Росії в період *імперіалізму*. Капіталістич. пром-сть Росії, в т. ч. й України, знала майже всі форми і типи монополістич. об'єднань (союзи, конвенції, картелі, *синдикати* тощо). Хоча в цілому Росія відставала від розвинутих капіталістич. країн за рівнем розвитку промисловості, ступінь монополізації провідних галузей важкої індустрії тут був досить високий. Монополістичний капіталізм посилив процес концентрації промисловості і зосередив її в руках наймогутніших капіталістич. груп. На Україні наслідком концентрації виробн. було зародження у 80—90-х рр. перших монополістич. об'єднань. Прискоривши процес концентрації виробництва і капіталу посилювався втручанням д-ви в діяльність провідних галузей пром-сті, яким надавалися великі урядові замовлення (залізничне будівництво, вироблення

спеціальної сталі, постачання Чорноморському флоту вугілля тощо). В процесі монополізації в пром-сть Росії, у т. ч. й України, ще більшою мірою, ніж раніше, проникав іноземний капітал. На Пд. Росії, гол. чин. на Україні, в кінці 19 ст. діяло вже понад 20 великих металургійних, а також переробних з-дів, осн. частина яких належала іноземцям. Понад 25% всіх іноземних капіталів, які були вкладені в пром-сть Росії, припадало на Україну. Так, у вугільній пром-сті іноземцям належало 63% осн. капіталу, в металургії — 90%. Іноземні капітали відігравали значну роль не тільки в пром-сті, але й у кредиті і торгівлі. Важливим фактором, що прискорив формування М. к. на Україні, була економіч. криза 1900—03, яка дала поштовх інтенсивному розвитку і пануванню синдикатів. Україна стала ареною організації найбільших у Росії капіталістич. монополій. Виникли і почали діяти такі великі монополії, як «Продамет», «Продвугілля», «Продвагон» та ін., які охоплювали гол. галузі пром-сті країни. Деякі з них (напр., *синдикат цукрозаводчиків*, бюро якого містилося у Києві) виникали з ініціативи найбільших заводчиків України, але в процесі розвитку «зрошувалися» з банками і перетворювалися на загальнорос. монополії. На Україні діяли з'їзди гірничопромисловців Півдня Росії, що були зряддям монополістич. об'єднань (див. *Рада з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії*). Поряд з концентрацією виробн. йшла концентрація і централізація банківського капіталу, який, зрошуючись з пром. капіталом, сприяв утворенню більш значних монополій. Наприкінці 19 ст. великі банки контролювали в Росії половину капіталів металургійної і більше двох третин вугільної пром-сті. Проникнення банківського капіталу в пром-сть та ін. галузі економіки призвело до утворення різних форм монополій — трестів, концернів, об'єктом яких стали як збут, так і виробництво продукції («Руссуд-Наваль», «Треугольник» та ін.). Проте зростали М. к. нерівномірно. Це зумовило велику різницю між ступенями монополізації окремих галузей г-ва. В той час як в одних галузях (металургія, вуглевидобуток, виробництво цукру) монополії контролювали виробництво і збут виробів на внутр. і зовн. ринках, в ін. галузях (металообробна, легка) рівень монополізації був невисоким. Підприємці користувалися М. к. для контролю над ринком, для підтримання високих цін на свої товари та максимального зниження цін на потрібну їм сировину, для одержання надприбутку. З цієї метою монополії штучно гальмували розвиток металургії, видобування вугілля, що призвело до металевого та вугільного голоду перед 1-ю світовою війною і завдало великої шкоди нар. г-ву, розвиток якого внаслідок хижачкої політики синдикатів гальмувався. Так, за час існування «Продамету» на Україні не було збудовано жодного металургійного з-ду. З самого початку монополії вели гостру конкурентну боротьбу з підприємствами, які не входили до синдикатів; напружена боротьба відбувалася між учасниками об'єднань за одержання найбільших замовлень і прибутків, а також між самими синдикатами — «Продамету» з «Продвугіллям», «Продраудом» і особливо з синдикатом «Покривля» та ін. В роки 1-ї світової війни процес концентрації важкої індустрії України досяг високого рівня, що створило сприятливі умови для націоналізації пром-сті після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції.

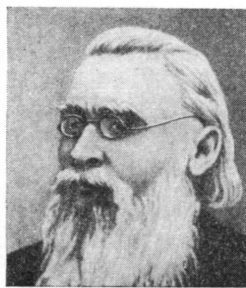
Лит.: Л е н і н В. І. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму. Твори. Вид. 4, т. 22; Экономическое

О. Г. Молодчий.

В. С. Моргуненко.

Д. Л. Мордовець.

К. С. Москаленко.

положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. Документы и материалы, ч. 1—2. М., 1957; История Украинской ССР, т. 1. К., 1967; Монополии в металлургической промышленности России. 1900—1917. Документы и материалы. М.—Л., 1963; Шп о л я н с к и й Д. И. Монополии угольно-металлургической промышленности юга России в начале XX века. М., 1953; Н е с т е р е н к о О. О. Развитие промышленности на Украине, ч. 2. К., 1962; Г у р ж и й Л. О. Украина в системе всероссийского рынка 60—90-х годов XIX ст. К., 1968; Ц у к е р н и к А. Л. Синдикат «Продамет». М., 1939; Л я щ е н к о П. И. История народного хозяйства СРСР, т. 2. К., 1952 [библиогр. с. 659—671].

О. А. Парасунько (Київ).

МОРАЛЬ — одна з форм суспільної свідомості; сукупність принципів, правил і норм, що історично змінюються і регулюють поведінку людей один відносно одного і відносно суспільства; критерій оцінки дій і вчинків людей та їхніх мотивів. Додержання норм М. на відміну від норм *права* забезпечується внутр. переконанням, громад. думкою і засобами громад. впливу. М. складається на основі умов матеріального життя суспільства, входить до категорії надбудови над економіч. базисом (див. *Базис і надбудова*), активно впливає на нього і змінюється зі зміною соціально-економіч. ладу. Вона виникає разом з людським суспільством і є найдавнішою формою сусп. свідомості. В первісному суспільстві М., відображаючи колективний характер способу існування людей, була єдина. В суспільстві, розколотому на ворожі класи, кожний клас виробляє свою М., яка за висловом Ф. Енгельса, — «завжди була класовою мораллю: вона або виправдувала панування та інтереси пануючого класу, або ж, як тільки пригноблений клас ставав досить сильним, виражала його обурення проти цього панування і представляла інтереси майбутності пригноблених» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 91). Кожній суспільно-економічній формації відповідає свій класовий і історично-мінущий характер М., який в той же час не виключає наступності деяких заг. принципів М., морального прогресу людства, носієм якого є трудящі.

Найвищим істор. типом М. є комуністична М., основу якої становить революц. М. робітн. класу. З перемогою Великої Жовтн. соціалістич. революції в Рад. країні комуністична М. стає панівною, а з побудовою соціалізму набуває загальнонар. характеру. Вона спирається на марксистсько-ленінське вчення, включає осн. загальнолюдські моральні норми, збагачується новим змістом, знаходить свій вияв у моральному кодексі будівника комунізму, викладеному в *Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу*. Відповідаючи на питання, як треба вчитися комунізму,

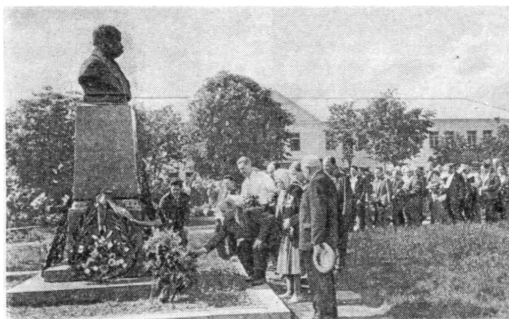
В. І. Ленін підкреслював, що в основі комуністич. моральності лежить боротьба за зміцнення і завершення *комунізму* (див. Твори, т. 31, с. 258). «Морально-політичні якості радянських людей формуються всім соціалістичним укладом нашого життя, всім ходом справ у суспільстві, але насамперед цілеспрямованою, наполегливою ідейно-виховною роботою партії, всіх її організацій» (Брежнев Л. І. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1971, с. 95).

В. Д. Макогон (Кіровоград).

МОРГ (польс. morg) — одиниця зем. площі в Польщі, Литві та на загарбаних ними укр. землях у 16—18 ст. У Польщі були найпоширеніші: М. старий коронний (0,5985 га), новопольський (0,5602 га), 1919 запроваджено М., що дорівнював 0,5599 га. В Литві М. дорівнював 0,7123 га. М. до 1939 застосовувався і на Зх. Україні.

МОРГУНЕНКО Володимир Степанович (12. X 1905 — 28. II 1943) — керівник підпільної комсомольської орг-ції «Партизанська іскра» під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1958). Член Комуністич. партії з 1940. Н. в м. Одесі. З 1927 працював учителем історії, з 1937 — директором школи в с. Кримці (тепер Первомайського р-ну Микол. обл.). В період тимчас. окупації села фашист. загарбниками М. за дорученням парт. підпілля організував бойову молодіжну орг-цію «Партизанська іскра», безпосередньо керував її діяльністю і брав особисту участь у багатьох диверсійних операціях проти ворога. Був заарештований фашистами і після жорстоких катувань розстріляний разом з ін. членами орг-ції.

МОРДОВЕЦЬ (Мордовцев) Данило Луквич (19. XII 1830 — 23. VI 1905) — укр. і рос. письменник, історик. Н. в слободі Данилівці на-Дону (тепер Волгогр. обл.) в сім'ї управителя маєтку — переселенця з України. В 1854 закінчив Петерб. ун-т. У 1859 видав у Саратові «Малоруський літературний збірник» (рос. мовою). М. — автор романів рос. мовою «Прикмети часу» (1869), «Великий розкол» (1880), «Сагайдачний» (1882), повістей «Кримська неволя» (1885, рос. мовою), «Палій» (1902, укр. мовою) та ін. Відомі і його нариси й памфлети, зокрема, гостро-полемічна відповідь «За крашанку — писанка. П. Ол. Кулішеві» (1882), в якій М. виступив проти спроб Куліша звести наклеп на героїчне минуле укр. народу, фальсифікувати творчість Т. Г. Шевченка. Автор спогадів про М. Г. Чернишевського, Т. Г. Шевченка, М. І. Костомарова й М. П. Драгоманова. Видавав у Петербурзі твори укр. письменників. В істор. працях (під впливом М. І. Костомарова) М. виявляв інтерес до

До ст. Моринці. Покладення вінків біля пам'ятника Т. Г. Шевченка в Моринцях. 1964.

нар. рухів Росії та України («Самозванці і понизова вольниця», 1867; «Російські державні діячі Пугачов», 1868; «Гайдамаччина», 1870; «Політичні рухи російського народу», т. 1—2, 1871; «Напередодні волі», 1889, та ін.). У своїй творчості М. спочатку стояв на ліберальних позиціях. Окремі твори написав у дусі офіційної ідеології. У 80-х рр. М. перейшов на консервативні позиції, уникав у своїх творах показу соціальних суперечностей.

Тв.: Собрание сочинений. В 50 т. СПб, 1901—02; Твори. В 2 т. К., 1958.

Лит.: Історія української літератури, т. 3. К., 1968.

М. П. Гнатюк (Київ).

«МОРЕВІНТ», «Молодий Революційний Інтернаціонал» — нелегальна молодіжна патріотична орг-ція, що діяла в Одесі під час австро-нім. окупації 1918. Утворилася на поч. серпня 1918. Метою «М.» була збройна боротьба проти окупантів та їхніх націоналістич. прислужників, осн. тактичним лозунгом — «єдиний революційний фронт». Орг-ція не мала чіткої політ. програми. Незважаючи на це, більшовики взяли активну участь в роботі орг-ції, щоб завоювати вплив у ній і об'єднати її революц. елементи. В орг-ції налічувалося 150 чол., які були розбиті на бойові десятки. Керівництво «М.» здійснював штаб — «п'ятірка». Члени орг-ції збирали зброю, руйнували залізничні колії, підірвали мости, визволяли політ. в'язнів, проводили агітаційну роботу, виконували різні доручення підпільного ревкому. Орг-ція мала друкарню, де друкувалися листівки і газета «М.» — «Факел». У вересні, після створення в Одесі Комуністич. спілки молоді, революц. елементи «М.» ввійшли до неї. «М.» в березні 1919 припинив свою діяльність.

Ю. В. Бабко (Київ).

МОРІНЦІ — село, тепер Звенигородського р-ну Черкаської обл. УРСР, в якому народився Т. Г. Шевченко. Розташовані за 35 км від залізнич. ст. Звенигородка. 3,2 тис. ж. (1970). Вперше згадується 1648 у зв'язку з рейдом козац. загону для оточення польсь.-шляхет. військ у районі Корсуня. Населення М. брало участь у *Калішчині* (1768). Після другого поділу Польщі (1793) М. в складі Правобереж. України відійшли до Росії. З 1798 входили до складу Звенигородського пов. Наприкінці 18 ст. — в 1-й пол. 19 ст. М. належали поміщикам *Енгельгардтам*. У 1818 під час антикріпосницького виступу селян М. каральний загін убив 18 чоловік. Радянську владу встановлено в лютому 1918. У селі — колгосп ім. Т. Г. Шевченка (з 1929), плодовий і харч. комбінати, цегельня, комбінат побутового обслугову-

вання тощо. 2 загальноосв. школи. На місці, де колись стояла хата, в якій народився Т. Г. Шевченко, встановлено пам'ятник (1956) і меморіальний камінь (1964). Є шкільний музей Т. Г. Шевченка. Пам'ятники: борцям, яких розстріляли австро-німецькі загарбники 1918, та воїнам, що загинули в боях за визволення села від німецько-фашистських загарбників 1944.

Лит.: Костенко В. К. Моринці — батьківщина великого Козака. К., 1964.

М. Ф. Пономаренко (Золотоноша).

МОРІН Федір Васильович (23.XII 1917 — 22.VI 1941) — рад. військовослужбовець, лейтенант, Герой Рад. Союзу (1965). Член Комуністич. партії з 1940. Н. у с. Васьянському (тепер Моск. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1938. У 1940 закінчив Ордонжиківське уч-ще прикордонних військ НКВС. Служив у районі м. Рави-Руської начальником 17-ї застави 91-го прикордонного полку військ НКВС. 22.VI рад. прикордонники під командуванням М. на Львівському напрямі відбили 5 атак гітлерівців, завдавши їм значних втрат. Коли закінчилися боєприпаси, 8 прикордонників на чолі з М. кинулися з гранатами під фашист. танки.

МОРОЗЕНКО Нестор (Мрозовицький Станіслав; р. н. невід. — п. 1649) — корсунський наказний полковник. Походив з укр. шляхти. За деякими даними, вчився в Краківському і Падуанському ун-тах. Влітку 1648 на чолі повстанського загону разом з загонами М. *Кривоноса*, І. *Ганжі* та ін. брав участь у визволенні Поділля. Відзначився у *Пулявській битві 1648*. В 1649 очолював козац. кінноту. Загинув під час *Збарзької облоги 1649*. М. — герой укр. нар. пісн. «Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаче».

МОРОЗІВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1783—85 — антифеод. повстання селян с. Морозівки Остерського повіту Київського намісництва (тепер Баршівського р-ну Київ. обл.) проти кріпосницького гніту. Кріпаки с. Морозівки в листопаді 1782 під час ревізії (перепису) подали до Київ. казенної палати скаргу на поміщиків Войдехівського, Висоцького і Конаровського. Протестуючи проти насильницького закріпачення поміщиками, селяни вимагали звільнення від кріпосницької залежності та запису їх до стану *державних селян*, до якого раніше належали. Подавши скаргу, вони припинили виконання панщинних повинностей. На початку червня 1783 в Морозівку приїхав Остерський нижній земський суд з метою примусити селян коритися поміщикам. Проте селяни рішуче відмовились виконувати панщину. 12 (23).VI 1783 в село прибув військовий загін (бл. 150 чол.). За вказівкою поміщиків карателі заарештували 4 активних учасників руху і почали чинити грабежі. Обурені селяни на чолі з С. Довгоп'ятам повстали. Вони вигнали з села карателів, звільнили з-під арешту своїх товаришів, розгромили будинок Конаровського, заарештували поміщиків і відправили їх у Київ, сподіваючись, що намісницьке правління покарає панів за сваволлю. Але під Києвом 18 повстанців, які конвоювали поміщиків, було затримано і ув'язнено. Трохи раніше в Києві було заарештовано С. Довгоп'ята. Через кілька днів у Морозівку прибув з великою військ. командою засідатель Остерського нижнього земського суду. Селяни знову вчинили збройний опір карателям, але сили були нерівні. Залишивши свої хати, повстанці розійшлися по сусідніх селах. Побожуючись дальшого розгортання сел. руху, Київ. казенна палата змушена була 1785 перевести морозівців на становище держ. селян.

Лит.: Гуржій І. О. Борьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). К., 1958.

І. О. Гуржій (Київ).

МОСКАЛЕНКО Кирило Семенович (п. 11.V.1902) — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1955), Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1926. Н. в с. Гришину (тепер Красноармійського р-ну Донец. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1920. Учасник громадян. війни. В 1939 закінчив Арт. академію ім. Ф. Е. Дзержинського. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир протитанк. бригади, стріл. корпусу, кінно-механізованої групи. В грудні 1941 — січні 1942 — заст. і виконуючий обов'язки ком. 6-ю армією Пд.-Зх. фронту, з січня 1942 — командир 6-го кав. корпусу, з лютого 1942 — ком. 38-ю армією, з липня 1942 — 1-ю танк. армією, з вересня 1942 — 1-ю гвард. армією Пд.-Зх. і Сталінгр. фронтів, з жовтня 1942—40-ю армією Ворон. фронту, з жовтня 1943 — ком. 38-ю армією. Очолені М. війська брали участь в оборонних боях на Україні, розгромі нім.-фашист. військ під Сталінградом, Воронежем, Белгородом, Курськом, у визволенні України та Польщі й Чехословаччини. З 1948 — ком. військами ППО Моск. військ. округу. В 1953—60 — ком. військами Моск. військ. округу. В 1960—62 — головнокомандуючий ракетними військами стратегічного призначення і заст. міністра оборони СРСР. З 1962 — гол. інспектор, з 1966 — заст. міністра оборони — гол. інспектор, з 1967 — гол. інспектор Міністерства оборони СРСР. На ХХ, ХХІІ—ХХІV з'їздах КПРС обирався членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 2—8-го скликань. Автор спогадів «На південно-західному напрямі» (М., 1969). Нагороджений чотирма орденами Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 171.

МОСКВА — столиця СРСР і РРФСР, центр Московської обл., найбільший політичний, промисловий, науковий і культурний центр Рад. Союзу. Розташована в центрі Європейської частини СРСР, на р. Москві. Площа М. — 886,5 км² (1970). Чисельність населення в сучас. межах на 15.I.1970 — 7061 тис. ж. (1897 — 1039 тис. ж., 1917 — 1854 тис. ж., 1926 — 2026 тис. ж., 1939 — 4132 тис. ж., 1959 — 5046 тис. ж.). Заселення тер. М. почалося в епоху *неоліту*. В 6—12 ст. цю територію населяло слов. плем'я *в'ятичів*. З кінця 10 ст. землі в'ятичів входили до складу Київської Русі, з середини 12 ст. — до *Владими́ро-Суздальського князівства*. За даними археол. розкопок, укріплене поселення на місці сучас. Кремля існувало в кін. 11 — на поч. 12 ст. Перша літописна згадка про М. як населений пункт з такою самою назвою належить до 1147. Бл. 1156, за князювання Юрія Долгорукого, було збудовано нову фортецю. В 1237 її зруйнували монголо-татари, але згодом фортецю знову було відбудовано. В 2-й пол. 13 ст. М. — столиця Моск. князівства. Зростання і зміцнення М. було пов'язане з розвитком продуктивних сил слов. земель (кол. землі в'ятичів і *кривичів*), в центрі яких, на перехресті торг. шляхів, вона була розташована. Бл. серед. 14 ст. М. стала центром одного з найміцніших князівств Пн.-Сх. Русі — *Московського великого князівства*. З часів князювання *Івана I Даниловича Калити* М. була політ. центром *Владими́ро-Суздальського вел. князівства* та резиденцією митрополита «всієї Русі». В 2-й пол. 14 ст., за князювання *Дмитрія Донського*, навколо М. гуртувалися сили для боротьби проти монголо-татарського іга, визволення від якого почалося після

Куликовської битви 1380. М. стала центром консолідації рос. земель. У 14—1-й пол. 15 ст. М. — велике місто з численним торг.-ремісничим населенням. За князювання *Івана III Васильовича* [1462—1505] М. — столиця *Російської централізованої держави*, яка 1480 остаточно визволилася від монголо-тат. іга. Рос. централізована д-ва була могутньою опорою для укр. і білорус. народів у їхній боротьбі проти польс. і лит. феодал. католицької агресії. Важливою арх. пам'яткою періоду створення Рос. д-ви є Моск. Кремль, збудований у кін. 15 ст., який зберігся в своїй основі до наших днів. У М. значного розвитку досягли виробн. зброї, тканин, шкряяних, гончарних, ювелірних виробів, буд. справа, торгівля тощо. В кін. 15 ст. у місті було засновано *Гарматний двір* (відливка гармат і дзвонів). Розвиток ремесла й торгівлі в М. у 16 ст. сприяв розширенню території та зростанню населення міста. Було споруджено систему кільцевих оборонних укріплень. М. стала важливим центром загальнорос. нац. культури. Високого розвитку досягло будівництво (Кремль, храм Василя Блаженного). В 1564 у М. зародилося рос. книгодрукування (І. Федоров, П. Т. Мстиславець). 21.IX (1.X) 1610 М. захопили польс. війська. 26.X (5.XI) 1612 нар. ополчення під керівництвом К. З. Мініна і Д. М. Пожарського вигнали іноземних загарбників.

У 17 ст. М. — центр утворення всерос. ринку. Поряд з ремеслами, що все більше набували характеру товарного виробн., збільшилась кількість пром. підприємств мануфактурного типу (порохові млини, Гранатний двір, цегляні й склоробний з-ди, Хамовний полотняний двір). Зросло значення М. як великого міжнар. ринку, що приваблював купців з країн Європи й Азії. Моск. Печатний двір став однією з найбільших друкарень Європи. В той час було відкрито перші школи. 1687 засновано Слов'яно-греко-латинську академію.

В 17 ст. осн. масу жителів М. становили різні групи феодално залежного населення: тягліці моск. чорних слобід і сотень, казенних і палацових слобід, дворові люди боярських і дворянських садіб тощо. Їм протистояли світська й духовна аристократія, вищі приказні чини та ін. В М. містився царський двір, була розташована військ. залага. Глибокі соціальні контрасти призвели до загострення клас. суперечностей. М. стала осередком антифеод. боротьби нар. мас 17 ст. Великими антифеод. виступами були Моск. повстання 1648 і 1662. Під час визвольної війни укр. народу 1648—54 *Земський собор 1653*, скликаний в Москві, ухвалив рішення про возз'єднання України з Росією. Після перенесення Петром I 1712 столиці Росії в Петербург М., як і раніше, залишалась важливим економіч. і культ. центром країни. Значного розвитку набули велика пром-сть, гол. чин. текстильна, а також торгівля. Посилення соціальних суперечностей викликало загострення класової боротьби (страйки на Суконому дворі 1737—39, 1742, 1749, 1762, повстання робітних людей, ремісників, дворових 1771, страйк на цегельнях 1779). В 1701 у М. було відкрито Школу матем. і навігаційних наук, Арт. школу, 1707 — Мед. училище, 1712 — Інж. школу. В 1702 виник перший в Росії загальнодоступний театр, 1703 почали видавати першу рос. газету «Ведомості». В 1755 у М. було засновано перший рос. ун-т. В 1781—1804 в М. споруджено перший у Росії Митищенський водопровід.

М. відіграла велику роль у *Вітчизняній війні 1812*. На підступах до міста відбулася героїчна

Бородінська битва. 2 (14). IX 1812 рос. війська залишили М. За армією, що відступила, пішла й майже половина населення міста. Наполеонівська армія зруйнувала М. Внаслідок пожежі згоріло три чверті міста.

В наступні десятиліття було заново переплановано центр. частину міста й забудовано її. В 1852 було відкрито телеграфну лінію, що з'єднала М. з Петербургом, 1882 в М. з'явилася перша телефонна станція. В М. швидко розвивалася пром-сть капіталістич. типу. На підприємствах міста було зосереджено понад 15% усіх робітників Росії. В кін. 19 ст. М. була центром легкої пром-сті Росії. Зростання економіч. значення М. сприяло перетворення її на гол. залізнич. вузол Росії. Було збудовано Миколаївську (тепер Октябрська, 1851), Нижегородську (1861), Казанську (1862), Північну (1862), Курську (1868), Білоруську (1870), Рязано-Уральську (1862—99), Київську (1899), Савеловську (1900) й Балтійську (1901) з-ці.

Осередком наук. життя міста став ун-т. При ньому виникли різні наук. т-ва. В М. було відкрито клініки, Істор. музей, Зоологічний сад, Політех. музей. Створено нові вищі учбові заклади: Петровсько-Розумовську с.-г. академію (1865), консерваторію (1866). Вище тех. уч-ще (1868). М. дала країні плеяду видатних діячів наук. і сусп. політ. думки — В. Г. Бєлінського, О. І. Герцена, М. І. Пирогова, І. М. Сеченова, К. А. Тімірязєва, О. Г. Столетова, П. М. Лебедева та ін. З М. пов'язана творча діяльність багатьох письменників і поетів Росії — О. С. Пушкіна, М. В. Гоголя, М. Ю. Лермонтова, І. С. Тургєнева, Л. М. Толстого, О. М. Островського, А. П. Чехова. В березні 1858 в М. перебував Т. Г. Шевченко. Провідну роль у розвитку рос. театр. мистецтва відіграли Великий (1776) і Малий (1824) театри, а також Худож. театр (1898), засн. К. С. Станіславським і В. І. Немировичем-Данченком. На моск. сцені виступали великі актори М. М. Ермолова, М. П. Садовський. В. Ф. Комісаржевська, Ф. І. Шаляпін, Л. В. Собінов та ін. Моск. художники В. Г. Перов, О. К. Саврасов, В. М. Васнецов, І. І. Левітан та ін. Разом з петерб. художниками стали основоположниками реалістичного напрямку в рос. живопису. Важливе місце займає М. в історії революц. руху в Росії. В М. діяли *декабристи*, народники, а пізніше соціал-демократи. Вона була одним із центрів поширення марксизму в Росії. Влітку 1893 В. І. Ленін проїздом з Самари до Петербурга відвідав М. і встановив зв'язок з моск. марксистськими гуртками (до Великої Жовтв. соціалістич. революції В. І. Ленін бував у М. ще 1894, 1895, 1897, 1900 і 1906). Моск. «Робітничий союз» (створений 1894) брав участь у підготовці й скликанні I з'їзду РСДРП. Восени 1898 виник Моск. к-т РСДРП.

На поч. 20 ст. М. стала, поряд з Петербургом, найбільшим центром монополістич. капіталу в Росії. Відмітною рисою пром-сті міста була висока концентрація виробн. поряд із значною кількістю дрібних і серед. підприємств і перевагою легкої пром-сті над важкою. М. відіграла важливу роль у *революції 1905—07 в Росії*. Політ. страйк, початий моск. пролетаріатом, переріс у всеросійський (див. *Жовтневий всеросійський політичний страйк 1905*). *Грудневе збройне повстання 1905 в М.* було кульмінаційним пунктом революції 1905—07. Після років століпінської реакції (1907—10) в період нового революц. піднесення (1910—14) у М. з новою силою розгорнувся робітн. рух. З початком I-ї світової війни 1914—18 моск. пролетаріат під ке-

рівництвом більшовицької орг-ції М. виступив проти імперіалістич. політики царизму. Після перемоги *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 М.*, поряд з Петроградом, стала важливим центром підготовки соціалістич. революції. В результаті 7-денних боїв Червоної гвардії й революц. солдатів проти контрреволюц. частин З (16). XI 1917 у М. встановлено Рад. владу. Перемога *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917* поклала початок новому періодові в розвитку М. 11. III 1918 до М. з Петрограда переїхав Рад. уряд на чолі з В. І. Ленінін. М. стала столицею першої в світі соціалістич. д-ви. Тут на 5-му Всеросійському з'їзді Рад у липні 1918 було прийнято першу Рад. Конституцію. 10. V 1919 у М. відбувся перший в країні комуністичний суботник, який В. І. Ленін назвав «Великим починаю». Під час *громадянської війни в СРСР 1918—20 М.* була центром, звідки партія, уряд, В. І. Ленін здійснювали керівництво боротьбою проти білогвардійців та іноземних інтервентів, подавали допомогу укр. та ін. народам країни у визволенні їхніх територій від ворога. В М. у зв'язку з австро-нім. окупацією України відбулися I (липень 1918) і II (жовтень 1918) з'їзди КП (б) У.

30. XII 1922 в М. на 1-му з'їзді Рад СРСР проголошено створення *Союзу Радянських Соціалістичних Республік*. М. стала столицею Рад. Союзу. В М. на з'їздах і конференціях Комуністич. партії, на з'їздах Рад СРСР, сесіях Верховної Ради СРСР було прийнято важливі рішення, що визначили весь хід розвитку Рад. д-ви по шляху соціалістич. і комуністич. будівництва. В М. проходили конгреси Комінтерну, міжнар. Народи комуністич. і робітн. партій. Під час соціалістич. індустріалізації М. була важливим центром перебудови всієї рад. економіки. В роки перших п'ятирічок «ситцева» М. поступалася місцем М. маш.-буд., металооброб. та електротехнічній. В М. було сконструйовано великі авіац., автомобіл., верстатно- та інструментобудівні з-ди. В 1940 пром-сть міста випустила продукції в 21 раз більше порівняно з 1913 і майже в 2 рази більше, ніж пром-сть усїєї дореволюц. Росії того часу.

За роки Рад. влади швидко зростали територія й населення М. Змінився соціальний склад населення. За переписом 1912, в М. на 1 010 048 чол. самодільного населення припадало 740 963 робітників і службовців (включаючи слуг), або 72,3%, і 91 195 (9%); представників експлуататорських класів: фабрикантів, заводчиків, землевласників, домовласників, рантьє та ін. У 1939 робітники й службовці (разом з сім'ями) становили 94,3% населення М.

10. VII 1935 ЦК ВКП (б) і Раднарком СРСР прийняли постанову «Про генеральний план реконструкції Москви», яка виходила з необхідності «збереження основ міста, що історично склалися, але з корінним переплануванням його шляхом рішучого впорядкування мережі міських вулиць і площ». В 30-х рр. набули поширення нові види транспорту: автобус (1924), тролейбус (1933), метрополітен (1935). Всі осн. площі й вулиці було заасфальтовано. В результаті будівництва каналу ім. Москви було розв'язано проблему водопостачання і розвитку судноплавства на Москві-ріці. Річковий порт М. з'єднує тепер місто з Волгою, Діном, Невою. Під час *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45* москвичи на заклик партії піднялися на боротьбу проти нім.-фашист. загарбників. Було створено 12 д-ій нар. ополчення, понад 500 тис. жителів М. будували оборонні

Москва. Вид на Кремль з Кропоткінської набережної.

споруди на полях Підмосков'я. На підступах до М. в грудні 1941 нім.-фашист. армія зазнала першої великої поразки у 2-й світовій війні. *Московська битва 1941—42* поклала початок корінному повороту в цій війні. 1.V 1944 було встановлено медаль «За оборону Москви».

7.IX 1947 радянський народ урочисто відзначив 800-річчя М. 6.IX 1947 місто нагороджено орденом Леніна. За післявоєнний час високими темпами розвивається пром-сть столиці. М.— визначний центр тех. прогресу у пром-сті, комплексній механізації та автоматизації вироб. М.— батьківщина руху бригад і ударників комуністич. праці. М. належить провідна роль у розвитку нової, соціалістич. культури, зокрема рад. л-ри, живопису, музики, архітектури, театр. мистецтва, кіно. В М.— керівні центри всіх творчих орг-цій Союзу РСР.

З М. пов'язана діяльність М. Горького, В. В. Маяковського, С. О. Єсеніна, О. М. Толстого, О. О. Фадєєва, К. О. Федіна, О. Т. Твардовського, М. В. Ісаковського, Л. М. Леонова, І. М. Москвіна, В. Г. Мухоміна, С. Т. Коненкова й багатьох ін. діячів культури. За розвитком шкільного будівництва й охопленням дітей навчанням, за кількістю вузів, учнів і студентів М. належить перше місце серед міст світу. В М. 76 вузів (1970), де навчається 618, 7 тис. студентів, 1206 різних шкіл з 920 тис. учнів. М.— осн. центр рад. науки і культури. Поряд з АН СРСР (перебуває в М. з 1934) в столиці працюють академії медичних, педагогічних, с.-г. наук, академія мистецтв. В М. працювали визначні вчені М. Є. Жуковський, С. І. Вавилов, І. В. Курчатов, С. П. Корольов та багато ін. Вченим і конструкторам М. належить провідне місце у розвитку космонавтики, застосуванні атомної енергії у мирних цілях.

В М. 1398 масових бібліотек (1970), серед яких найбільша в світі Бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна, 60 музеїв, у т. ч. *Центральний музей В. І. Леніна*, *Музей Революції СРСР*, *Історичний музей*, Третьяковська галерея, Музей Моск. Кремля, Музей образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна, Музей Рад. Армії та ін., ВДНГ тощо. В М. 26 театрів, 348 клубів, 691 кіноустановка. Збудовано одну з найвищих телевізійних веж (в Останкіні). В 1969 в-місті видавалося 35 газет (без низових), видано 33,5 тис. книг. Широко розгорнулися роботи по реконструкції міста. Створено нові райони й квартали (Пд. Зх. Москви, Черемушки, Філі—Мазилово, Хорошево—

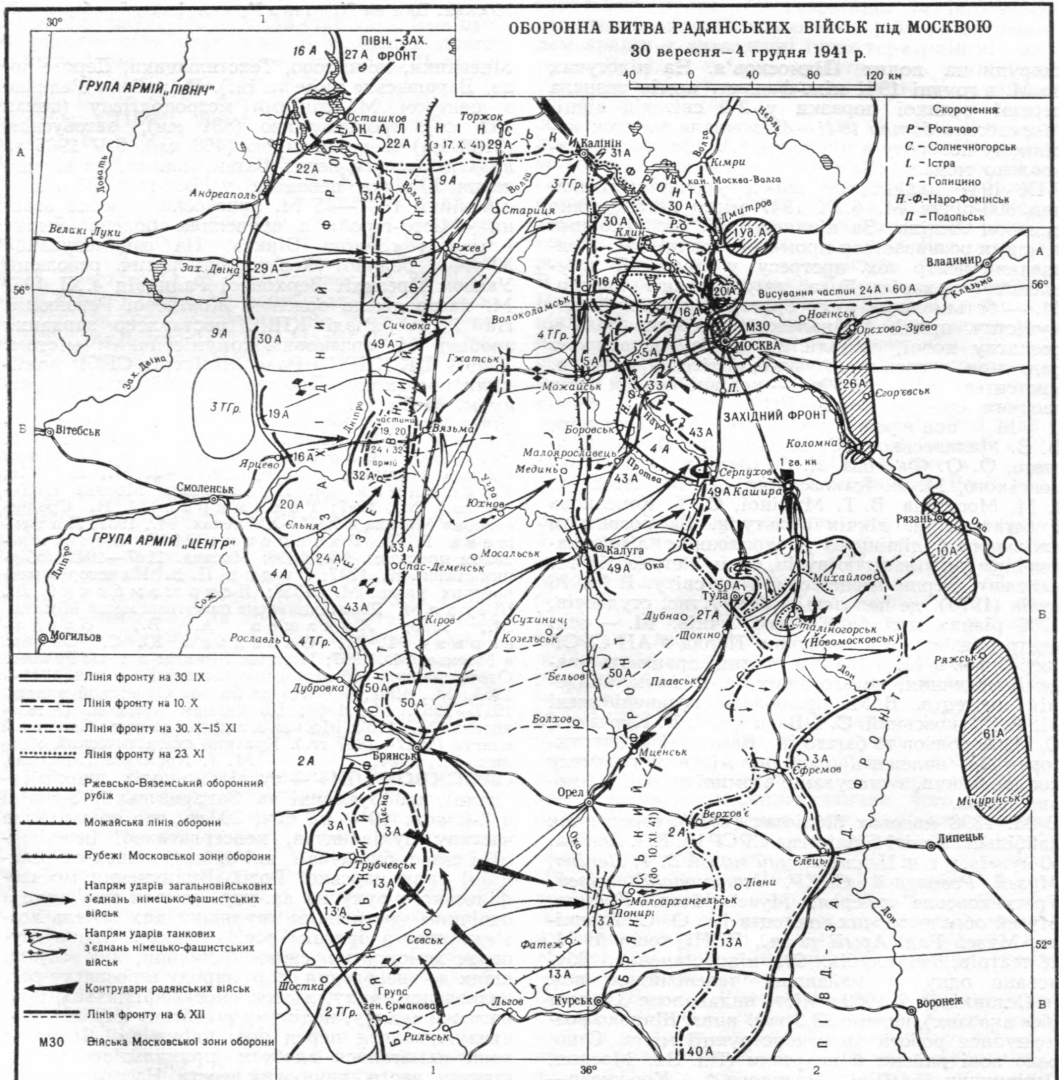
Мневники, Ізмайлово, Текстильщики, Перове поле, Варшавське шосе та ін.). Ці райони з'єднано з центром М. лініями метрополітену (понад 132 км), троллейбусною (831 км), автобусною (2188 км) та трамвайною (466 км). 8.V 1965 за видатні заслуги перед Батьківщиною, на відзначення 20-річчя перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941—45 М. присвоєно почесне звання «Місто-герой» з врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка». На ознаменування 50-річчя Великої Жовтн. соціалістич. революції Указом Президії Верховної Ради від 4.XI 1967 М. нагороджено орденом Жовтневої Революції. На XXIV з'їзді КПРС постановлено завдання зробити М. зразковим комуністичним містом. У 1971 ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про генеральний план розвитку м. Москви».

Літ.: *История Москвы*, т. 1—6. М., 1952—59; Забелин И. Е. *История города Москвы*, ч. 1—2. М., 1905; Бартенев С. П. *Московский Кремль в старину и теперь*, ч. 1—2. М., 1912—16; Тихомиров М. Н. *Древняя Москва* (XII—XV вв.). М., 1947; Тихомиров М. Н. *Средневековая Москва в XIV—XV веках*. М., 1957; Латышева Г. П., Рабинович М. Г. *Москва в далеком прошлом*. М., 1966; *Москва. 1147—1947*. Збірник статей. К., 1947; Ситин П. В. *Из истории московских улиц*. М., 1958; Ястржембский Л., Шегал М. *Революционные памятные места Москвы*. М., 1960; Лукашев А. В., Багдасарьян Г. Г., Савельев Ю. С. *Октябрь в Москве*. М., 1967; *История Москвы в годы Великой Отечественной войны и послевоенный период. 1941—1965*. М., 1967; *Москва за 50 лет Советской власти. 1917—1967*. М., 1968; *По улицам Москвы*. Путеводитель. М., 1962; *Москва в цифрах за годы Советской власти (1917—1967 гг.)*. Краткий статистический сборник. М., 1964.

М. І. Кузнецов (Москва).
«МОСКВОФІЛИ» — суспільно-політ. течія в Галичині, на Буковині та Закарпатській Україні в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст., що об'єднувала частину духовництва, консервативної інтелігенції і сільс. буржуазії, які орієнтувалися на реакційні сили царської Росії. Виникнення москвофільського руху на зх.-укр. землях пов'язане з одвічним прагненням трудящих цих земель возз'єднатися з братнім рос. народом. Однак всупереч демократич. силам Галичини, які вбачали шлях до визволення свого народу у розвитку рос. визвольного руху, лідери «москвофільства», пропагуючи «єдину, неділиму російську народність», вислужувалися перед рос. царизмом. Водночас вони намагалися здобути прихильність польс. шляхти, австр. пануючих верств. Насправді «М.»

однаково зневажали інтереси і укр., і рос. народів. Ще в 1-й пол. 19 ст. з позицій реакційного «москвофільства» виступали в Галичині Д. І. *Зубрицький*, на Закарпатті — А. І. Добрянський та ін., на Буковині — Г. І. Купчанко. У 60-х рр. 19 ст. «М.» утворили окрему політ. течію під назвою «староруської». З метою пропаганди своїх реакційних ідей «М.» видавали в Галичині газ. «Слово» (1861—87), «Наука» (1874—1900), «Новый пролом» (1883—87), «Галичанин» (1893—1914) та ін., на Буковині — «Буковинська зоря» (1870), «Русская рада» (1871—1912), на Закарпатті — газ. «Свет» (1867—71), журн. «Наука» (1884—1902) та ін. «М.» мали свої установи і т-ва — «Народний дом», «Ставропигийский институт во Львове», «Галицко-русская матица», «Общество им. М. Качковского». В серійних виданнях «М.» — «Библиотека русских писателей», «Библиотека руска» в наук.-літ. збірниках («Галичанин»,

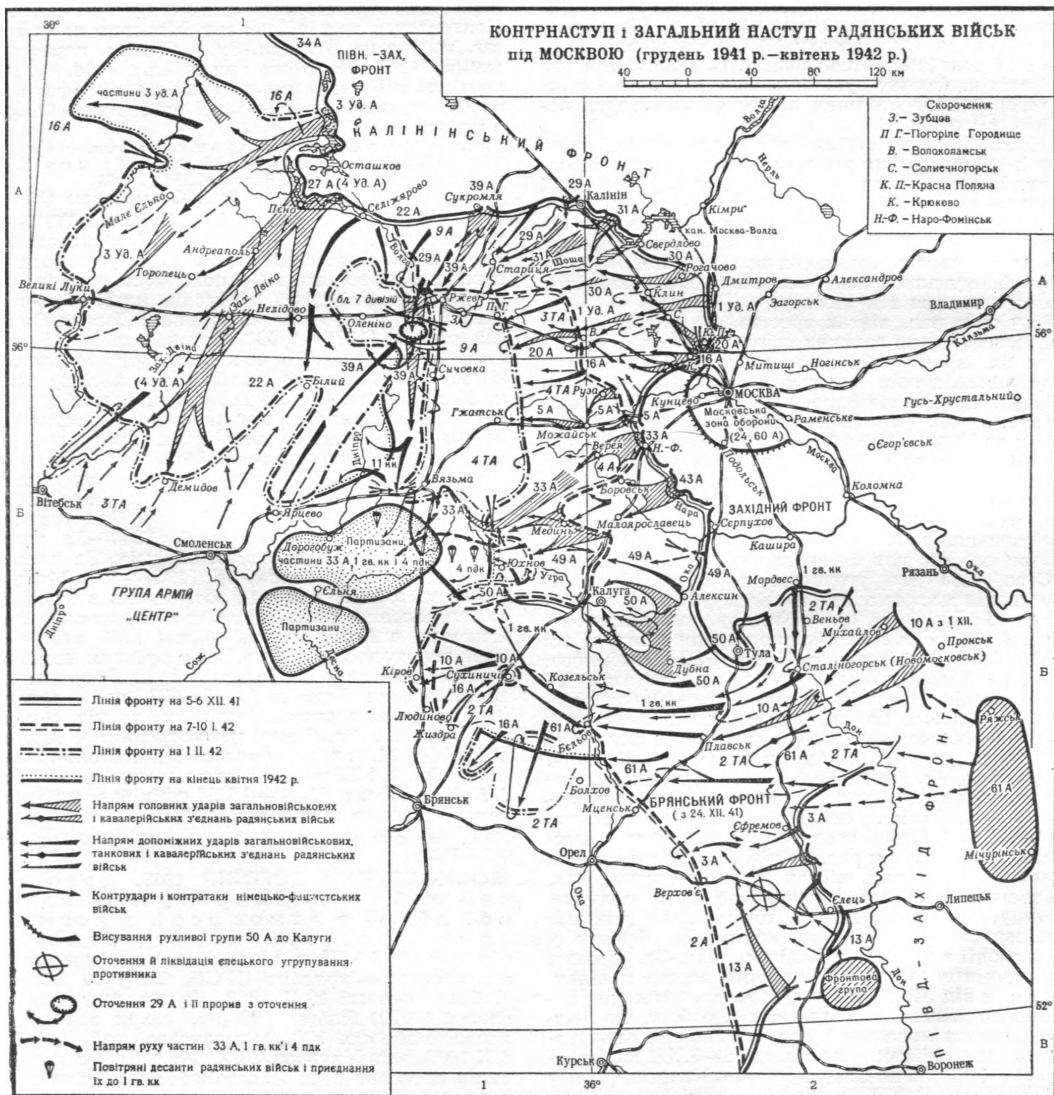
1862—83; «Галицкий исторический сборник», 1853—54, 1860; «Научный сборник», 1865—68; «Литературный сборник», 1869—73, 1885—90, 1896—97) публікувалися давні акти, літописи, етнографічні матеріали, бібліографічні праці, твори рос. письменників. Проте осн. напрямом їхніх видань була боротьба проти передової суспільної думки і революц. руху. Ідеолог «М.» (Б. А. Дідицький, В. М. Плошанський, А. І. Добрянський) у своїх працях пропагували реакційні ідеї рос. слов'янофілів О. С. Хом'якова і С. Т. Аксакова. «М.» заперечували право укр. народу на нац. існування, намагалися запровадити штучне «язиччє» (суміш старослов'янської, рос., укр., почасти польсь. мов). Проти реакційної суті «М.» виступали М. Г. Чернишевський, І. Я. Франко, М. І. Павлик та ін. рос. і укр. прогресивні діячі. В. І. Ленін у статті «Як поєднують прислужництво реакції з грою в демократію?» дав

нищівну оцінку «М.», вказавши, що вони були підкуплені однією з найреакційніших партій Росії — кадетською партією (див. Твори, т. 21, с. 229, 230). «М.» вороже зустріли перемогу Великої Жовтні, соціалістич. революції і стали на шлях боротьби проти Рад. влади. В 20—30-х рр. 20 ст. «М.» вели боротьбу проти КПЗУ, комуністич. орг-ції Закарпаття, співробітничали з правлячими колами бурж. Польщі, Чехословаччини, Румунії. В 30-х рр. 20 ст. від москвофільської течії відокремилася група, яка 1926 остаточно порвала з «москвофільством» і під впливом КПЗУ перейшла на соціалістичну платформу «Сельробу». На сучасному етапі «москвофільська» еміграція за кордоном вислужується перед правлячими колами імперіалістичних держав.

Лит.: Торжество історичної справедливості. Львів, 1968
М. А. Климась (Київ).

МОСКОВСЬКА БИТВА 1941—42 — одна з вирішальних битв Великої Вітчизняної і всієї другої світової війни; відбувалася з кінця вересня 1941 по січень 1942. За характером бойових дій рад. військ поділяється на два періоди: оборонний (30.IX — 4.XII 1941) і контрнаступ (5.XII 1941 — 7.I 1942). Для наступу на Москву нім.-фашист. командування зосередило в складі групи армій «Центр» 77 д-зій (понад 1 млн. чол.), 1700 танків, 950 літаків, понад 14 тис. гармат і мінометів. Ворогові протистояло 95 рад. д-зій (бл. 800 тис. чол.), 782 танки, 6808 гармат і мінометів, 545 літаків. До того ж рад. війська були дуже ослаблені у попередніх боях і не мали часу для підготовки міцної оборони. 30.IX нім.-фашист. війська перейшли в наступ проти військ лівого крила Брян., а 2.X — Резервного і 3х. фронтів. Маючи на гол. напрямках перевагу, ворог провав оборону на ряді ліній фронтів. 3.X фашисти

захопили Орел, 6.X — Брянськ і Карачев. Для ліквідації прориву Рад. Головнокомандування сформувало й перекинуло в район Мценська 1-й гвард. стріл. корпус (ком.— ген.-лейтенант Д. Д. Лелюшенко), який затримав просування ворога. Це дало можливість ужити заходів для оборони Тули. В смузі 3х. фронту ворог прорвався на Холм — Жирковський і почав обходити Вязьму з Пн. На ділянці Резервного фронту ворог почав наступ на Вязьму з Пд. Оточені в районі Вязьми 19, 20, 24 і 32-а армії протягом тижня вели героїчні бої, сковаючи 28 ворожих д-зій. Це дало можливість рад. командуванню вжити заходів для організації Можайської лінії оборони. 10.X Рад. Головнокомандування для поліпшення керівництва військами об'єднало 3х. і Резервн. фронти в 3х. фронт (ком.— ген. армії Г. К. Жуков). На Пн. 3х. від Москви ворог також прорвав оборону у 14.X захопив Калінін. Для більш оперативного керівництва військами й ліквідації прориву Рад. Головнокомандування з військ правого крила 3х. фронту 17.X сформувало Калінін. фронт (ком.— ген.-полк. І. С. Конев). Війська Калінін. фронту зупинили наступ ворога і створили загрозу оточення лівого флангу групи армій «Центр».

Незважаючи на стійкий опір рад. військ, ворог у 2-й пол. жовтня продовжував наступ на Москву. В цих умовах Держ. Комітет Оборони 19.X запровадив у Москві та прилеглих до неї районах стан облоги, мобілізував усі засоби для захисту столиці. Оборона Москви стала справою всіх москвичів, трудящих всієї країни. Повсюдно формувалися нові частини та з'єднання, які направлялися під Москву.

Хоч опір рад. військ зростає, до кінця жовтня фашисти ціною великих втрат потіснили з'єднання 3х. фронту з Можайської лінії. Рад. війська зупинили ворога на рубежі Вольського водосховища, на Сх. від Волоколамська й Наро-Фомінська, на рр. Нарі та Оці до Алексіна, на підступах до Тули. Стійкий опір рад. військ зривав гітлерівські плани загарбання Москви. Група армій «Центр» змушена була розосередити свої сили на широкому фронті, тимчасово припинити наступ, поповнюючи резервами розбиті в боях з'єднання. Рад. Головнокомандування використало цей час для зміцнення оборонних рубежів. Створивши два угруповання, ворог 15—16.XI розпочав наступ з Пн. на Кляйн, Солнечногорськ і 18.XI з Пд. — на Тулу, Каширу. Рад. війська героїчно оборонялися. Славою вкрили себе в ті дні 28 бійців 316-ї стріл. д-зії ген. І. В. Панфілова, які на Волоколамському шосе відбили атаку 50 нім. танків. У кінці листопада нім.-фашист. військам вдалося на Пн. 3х. від Москви вийти до каналу Москва — Волга і форсувати його біля Яхроми, а на Пд. Сх. досягти району Кашири. Ціною героїч. зусиль Рад. Армія зупинила дальше просування нім.-фашист. військ. На той час сталася велика зміна у співвідношенні сил на користь Рад. Армії. Перші перемоги під Москвою піднесли моральний дух рад. воїнів. Створилися умови для переходу рад. військ у контраст. Рад. Головнокомандування розробило план контраст. наступу, який полягав у тому, щоб ударами військ правого й лівого крила 3х. фронту у взаємодії з військами Калінін. і Пд.-3х. фронтів розгромити ударні угруповання ворога й відкинути їх від Москви. Перед поч. контраст. наступу було проведено велику парт.-політ. роботу, що значно підняла моральний дух рад. воїнів. Контраст. наступ рад. військ розпочався 5—6.XII на фронті від Калініна до Єльця. Війська Калінін. фронту форсували Волгу, перерізували залізницю Калі-

нін — Москва, визволили Яхрому, Білий Раст, Красну Поляну, Крюково, підійшли до Клина. На Пн. Сх. від Тули й у районі Єльця рад. війська 7.XI визволили Михайлів і Срібні Пруди, розпочали бій за Єпфань і Сталіногорськ, 9.XII визволили Єлець. 8.XII нім.-фашист. війська перейшли до оборони на всьому фронті, але їм не вдалося стримати наступ рад. військ. Війська Калінінського, 3х., Пд.-3х., Брян. фронтів під час контраст. наступу визволили 11 тис. населених пунктів, у т. ч. 16.XII — Калінін і 30.XII — Калугу. Ворога було відкинуто від Москви на 100—250 км.

Перемога Рад. Армії в М. б. поклала початок корінному повороту воен. дій на користь СРСР і мала великий вплив на весь дальший хід 2-ї світової війни. Це була перша велика поразка гітлерів. Німеччини. Фашист. план «блискавичної» війни проти СРСР зазнав краху — Рад. Армія вирвала стратегічну ініціативу у ворога. Контраст. наступ рад. військ під Московію переріс у заг. наступ на 3х., Пн.-3х. і Пд.-3х. напрямках взимку 1942. Перемога рад. військ у М. б., що розвіяла міф про непереможність нім.-фашист. армії, сприяла консолідації сил Руху Опору в Європі.

Лит.: Великая Отечественная война Советского Союза. 1941—1945. Краткая история. М., 1970; Ж у к о в Г. К. Воспоминания и размышления. М., 1969.

Б. І. Святшиченко (Київ).

МОСКОВСЬКЕ ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО — феод. держава в Пн.-Сх. Русі. Утворилося бл. серед. 14 ст. Попередником М. в. к. було Московське князівство, яке в 1-й пол. 13 ст. виділилося в удільне князівство, підвладне владимиросудальським князям. За князювання Данила Олександровича [1276—1303] Московське князівство стало незалежним. На поч. 14 ст. воно почало боротьбу проти Тверськ. князівства за керівну роль в об'єднанні рос. земель і створенні єдиної держави. Дальше посилення могутності, розширення володінь Московського князівства, зростання політ. значення його столиці Москви як ініціатора об'єднання рос. земель та центру формування рос. народності пов'язані з князюванням *Івана І Даниловича Калити* [1328—40]. Спадкоємець Калити Семен Іванович Гордий [1340—53] називав себе «великим князем всієї Русі». За князювання *Дмитрія Донського* [1359—89] Москва стала центром об'єднання рос. земель в боротьбі за визволення з-під *монголо-татарського іга*. Перемога в *Куликовській битві 1380* зміцнила провідне становище М. в. к. у руських землях. Зміцнення великокнязівської влади *Василієм II Васильовичем Темним* [1425—62], який придумав опір феод. опозиції удільних князів, сприяло створенню *Російської централізованої держави*. В 1480 М. в. к. визволилося від монголо-татарського іга. В 1485 великий князь московський *Іван III Васильович* [1462—1505] офіційно прийняв титул великого князя «всієї Русі».

Лит.: История Москвы, т. 1. М., 1952 [бібліогр. с. 685—717].

МОСКОВСЬКИЙ ДОГОВІР 1963, договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі і під водою — підписаний 5.VIII в Москві першими учасниками договору — урядами СРСР, США та Англії. Набрал чинності 10.X 1963. До договору приєдналося (1970) більше 100 д-в, що не володіють ядерною зброєю. УРСР підписала цей договір 8.X 1963, ратифікувала 26.XI 1963. Кожен з учасників договору взяв на себе зобов'язання забороняти, запобігати й не провадити випробувальних

МОСКОВСЬКЕ ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО

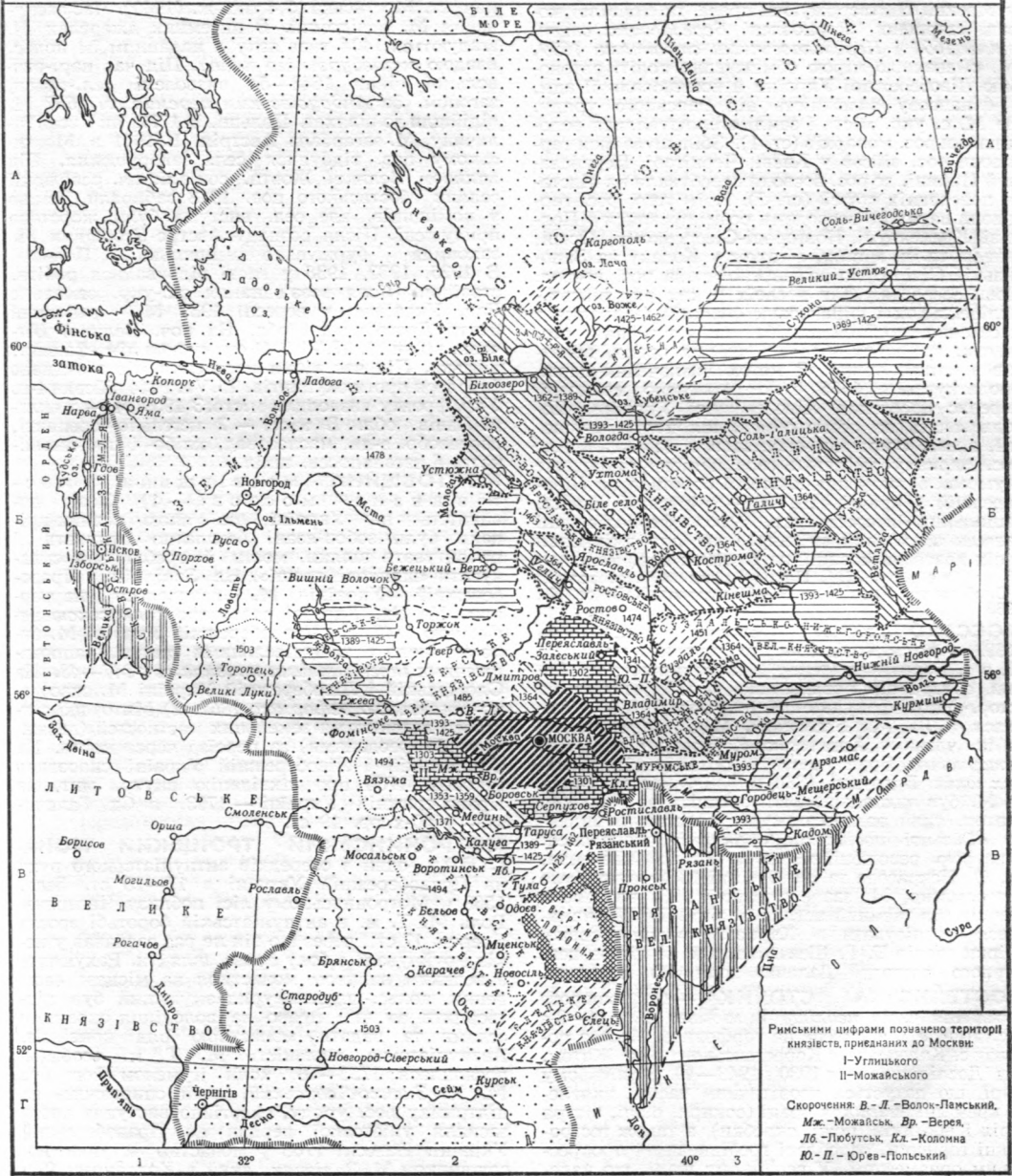
- Московське князівство на 1300 р.—вотчина князя Данила Олександровича.
- Території, придані за князя Данила і його синів Юрія і Івана Калити в 1300-40 роках
- Білоозеро Князівства—купівлі Івана Калити
- Території, що залежали від Івана Калити

П р и е д а н н я :

- у 1340-89 роках—за князя Семена Гордого, Івана II і Дмитрія Донського
- у 1389-1425 роках—за Василя I
- у 1425-1462 роках—за Василя II Темного
- у 1462-1505 роках за Івана III

- Територія спільного володіння Московського і Рязанського князівств у 1480 р.
- Князівства, фактично залежні від Москви з 2-ї половини 15 ст.
- Межі й назви земель і князівств, приданих до Москви
- 1478 Роки придання територій
- Загальна межа земель Московського великого князівства на 1505 р.

100 0 100 200 км

Римськими цифрами позначено території князівств, приданих до Москви:
 I—Улицького
 II—Можайського

Скорочення: В.-Л.—Волок-Памський,
 Мж.—Можайський, Вр.—Веря, Лб.—Любутський, Кл.—Колонина,
 Ю.-П.—Юрєв-Польський

вибухів ядерної зброї та ін. ядерних вибухів в будь-якому місці, яке перебуває під його юрисдикцією або контролем: в атмосфері, космічному просторі та під водою, а також у будь-якому ін. середовищі, в т. ч. під землею, якщо такі вибухи викликають радіоактивні опади за межами д-ви, що здійснює вибух. Учасники договору зобов'язалися добиватися якнайшвидшого укладення угоди про загальне та повне роззброєння.

МОСКОВСЬКІ СТАТТІ 1665 — договірні умови між козац. старшиною і царським урядом, що їх підписав 11.Х гетьман І. Брюховецький у Москві. Підтверджуючі права та привілеї козац. старшини, встановлені *Березневими статтями 1654* і *Переяславськими статтями 1659*, М. с. значною мірою обмежували політ. автономію Лівобережної України й посилювали її адм. і фінансову залежність від царського уряду. За М. с. укр. міста і землі оголошувалися володіннями рос. монархів (ст. 1). Збільшувалися гарнізони рос. військ у Києві, Чернігові, Переяславі й Ніжині, де рос. воеводи перебували на підставі попередніх статей (ст. 5). Крім того, рос. гарнізони на чолі з воеводами розміщувалися в Полтаві, Кременчуці, Новгороді-Сіверському, Острі, Каневі та ін. містах, а також у Кодаку на Запорізькій Січі. Було розширено права рос. воевод. Вони зосереджували в своїх руках ряд військ.-поліцейських і фінансових функцій (збирання з населення податей, хліба на утримання рос. військ, грошових зборів з винних оренд, податків з купців тощо). З метою визначення держ. оподаткування 1666 було проведено майновий перепис населення Лівобережної України. Погджуючись на певне обмеження політ. автономії козац. старшина сподівалася за допомогою рос. царизму зміцнити своє панівне становище в умовах загострення класової боротьби на Лівобережній Україні. М. с. — свідчення єдності соціальних інтересів укр. і рос. феодалів, які завжди знаходили спільну мову для зміцнення своїх класових позицій за рахунок нар. мас.

Лит.: Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960.

МОССАКОВСЬКИЙ Євген Михайлович (1839 — р. см. невід.) — укр. революц. демократ. Н. в с. Боровичах (тепер Маневицького р-ну Волин. обл.) в сім'ї священика. В 1859 вступив на истор.-філол. факультет Київ. ун-ту. В 1860 зблився з Я. М. Бекманом, М. Д. Муравським та ін. членами *Харківсько-Київського таємного товариства*. Брав участь в організації *недільних шкіл*. В грудні 1860 в Київ. військ. уч-щі, де М був викладачем він організував революц. гурток, який розповсюджував нелегальні видання «*Вільної російської друкарні*», заборонені цензурою революційні твори Т. Г. Шевченка, М. О. Некрасова та ін. В кінці 1861 гурпу було розгромлено, М. заарештовано і 1862 вислано в Харків під таємний нагляд поліції. В 1865 намагався організувати в Харкові видання повної збірки творів Т. Г. Шевченка, але не дістав цензурного дозволу. Дальша доля М. невідома.

МОСТВ'ЯНСЬКА СТОЯНКА — багатопарове поселення часів *неоліту й мідного віку* (4—3-є тис. до н. е.), виявлене на торфовищі Моства поблизу с. Каленського Коростенського р-ну Житомир. обл. Досліджувалося 1930 і 1948—49. В нижньому шарі, що датується неолітичним часом, виявлено крем'яні знаряддя праці (сокири, різці, вістря стріл і дротиків, ножі, скребки), а також гостродонні горшки, оздоблені гребінцевим і прокресленим орнаментом. У верхньому шарі, що нале-

жить до часів мідного віку, відкрито залишки невеликого житла прямокутної в плані форми з рештками вогнища посередині, знайдено численні уламки глиняного посуду, відшепи кременю тощо.

Лит.: Левицький І. Ф. Дослідження стоянки на торфовищі Моства в 1948 р. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 4. К., 1952; Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. К., 1968.

Д. Я. Телегін (Київ).

МОСТИСЬКА — місто, центр Мостиського р-ну Львівської обл. УРСР. Розташовані на р. Січні (бас. Вісли), за 3,5 км на Пд. від залізнич. ст. Мостиська. 5,4 тис. ж. (1969). Час заснування М. невідомий. В писемних джерелах М. згадується 1404 в зв'язку з наданням ім польсь. владою *мадебурзького права*. Під час нар.-визвольної війни 1648—54 визволені сел.-козац. загонем. За *Андрусівським перемир'ям 1667* М. відійшли до шляхет. Польщі. В 1772, як і всю Галичину, М. загарбала Австрія. В 1901 в Мостиському пов. відбулися сел. заворушення. Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції селяни Мостиського пов. 1918 забирали землю у поміщиків, але сел. виступи були жорстоко придушені. Після розпаду Австро-Угорщини М. захопила буржуазно-поміщицька Польща. В 1925, 1932, 1936 у місті відбувалися робітн. страйки. Після возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною у вересні 1939 М. — районний центр Дрогобицької обл. На поч. Великої Вітчизн. війни М. 27. VI 1941 окупували нім.-фашист. війська. Під час війни населення міста активно боролось проти окупантів. 25. VII 1944 війська 1-го Укр. фронту визволили місто. З 1959 М. — у складі Львів. обл. В місті — 2 цегельно-черепичні, деревообр. з-ди, маслозавод, хлібо- і промкомбінати, 6 загальноосв. шкіл.

МОСТОВИНА мостівщина, мостівщина, мостове — 1) Феод. повинність на Україні, за якою селяни-кріпаки були зобов'язані безплатно будувати й ремонтувати шляхи, мости й греблі або сплачувати «шляхові гроші». На Західній і Правобережній Україні М. називалася шарварком. На Зх. Україні скасовано *селянською реформою 1848*. На Правобережній Україні М. було замінено і з. будівельними днями, запровадженими *інвентарними правилами 1847—48*. На Слобідській і Лівобережній Україні М. скасовано *селянською реформою 1861*. 2) Мито, що стягалось власниками земельних маєтностей (державою або феодалами) за переїзд через мости. На Слобідській і Лівобережній Україні скасовано законом 1754 про ліквідацію внутр. мит, на Правобережній Україні — 1793, в Сх. Галичині — в 40-х рр. 19 ст.

МОТРОНИНСЬКИЙ ТРОЇЦЬКИЙ МОНАСТІР — один з осередків антиуніатського руху на Правобережній Україні в 17—18 ст. Засн. 1568 в Мотронинському лісі поблизу Чигирина. Роль М. Т. м. в антиуніатській боротьбі зростає з серед. 17 ст. через що він не раз зазнавав утисків і руйнувань з боку польсь. шляхти. Рахуючись з великим впливом монастиря на місцеве населення, польсь.-шляхет. уряд змушений був підтвердити за ним право на володіння окремими селами та надати монастирю ряд привілеїв. Антиуніатська діяльність М. Т. м. особливо посилюється 1753—68, коли ігуменом його був М. К. *Значко-Яворський*, який, спираючись на підтримку рос. уряду, енергійно виступав проти засилля уніатської церкви на Правобережній Україні. Навесні 1768 у монастир вступив послухником М. *Залізняк*, який в *Холодному Яру*

поблизу М. Т. м. почав підготовку антифеод. повстання (див. *Колівищина*). Після возз'єднання Правобережної України з Росією (1793) М. Т. м. перетворився на осередок релігійно-монархічної пропаганди. В 20-х рр. 20 ст. монастир закрито. Будівлі кол. М. Т. м. держава охороняє як пам'ятки архітектури.

МОШНІВСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1862 — виступ селян містечка Мошнів (тепер село Черкаського р-ну Черк. обл.) і навколишніх сіл Черк. пов. Київської губ. проти введення *установих грамот*. Виступ селян був викликаний тим, що згідно з установою грамотою селяни мали повернути поміщиці кн. Воронцовій 1076 дес. землі і виплачувати щорічно 26 тис. крб. оброку. 14 (26).ІІІ 1862 в Мошні з'їхалося кількасот селян з сіл Лозівки, Будиш та ін., які зажадали, щоб волосний старшина повернув їм установу грамоту. Оскільки старшина відмовився виконати їх вимогу, селяни заарештували його. Для придушення виступу в село на виклик земського повітового справника прибуло три роті солдатів. 46 учасників виступу було висічено різками, 21 — віддано до суду. Події в Мошнах викликали заворушення в 16 навколишніх селах.

Лит.: Крестьянское движение в России в 1861—1869 гг. Сборник документов. М., 1964; Лещенко Н. Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года (60-е годы XIX ст.). К., 1959. М. Н. Лещенко (Київ).

МОШУРІВСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1826 — антифеод. виступ селян с. Мошурового (тепер Тальнівського р-ну Черк. обл.). Почалося в квітні 1826. Очолив виступ О. Семенов, солдат Дніпровського піх. полку, розташованого на Уманщині. Він видав себе за флігель-ад'ютанта, нібито присланого царем, щоб заарештувати й відправити до Петербурга всіх поміщиків в Київ. губ. Семенов оголошував по селах «царську грамоту» про скасування панщини і звільнення селян з-під влади поміщиків. Рух охопив кілька сіл Уманського пов. — Мошурове, Іваньки, Романівку, Чорну Кам'янку, Папужинці, містечко Тальне та ін. Селяни відмовлялися виконувати панщину. Під керівництвом Семенова вони заарештовували поміщиків, пососорів, економів. У Мошуровому селяни скасували панщину, в Романівці покарали економа, в Іваньках заарештували й закували в кайдани пососора. Царський уряд жорстоко придушив М. с. з 150 учасників його було притягнуто до судової відповідальності. Семенова засуджено до смертної кари, яку заміною покаранням канчуками й засланням на каторгу; З. Катерного, С. Кочуренка, Я. Нікітіна, В. Кириченка і Ф. Чередниченка — найактивніших учасників виступу — до заслання в Сибір на каторжні роботи, решту — до тюремного ув'язнення на різні строки. Учасників заворушення, молодших за 30 років, за наказом Миколи І було віддано в солдати.

Лит.: Крестьянское движение в России в 1826—1849 гг. Сборник документов. М., 1961 (бібліогр. с. 826—832); Гуржий І. О. Борьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). К., 1958.

М. Ф. Пономаренко (Золотоноша).
МСТИСЛАВ ВОЛОДИМИРОВИЧ (Хоробрий, Удалий; р. н. невід. — п. 1036) — князь тмутараканський і чернігівський, син київського князя *Володимира Святославича*. В 988 отримав від батька в уділ Тмутараканське князівство. Вів боротьбу проти *хазарів* (1016), 1022 підкорив *касовів*, перемігши в двобій їхнього князя Редеду. В 1024, скориставшись з відсутності свого брата *Ярослава Мудрого* в Києві, намагався

захопити великокнязівський престол, але кияни не прийняли його. Того ж року під Ляственном (див. *Ляственська битва 1024*) розбив військо Ярослава. Уклавши між собою 1026 угоду, брати поділили руські землі — М. В. став незалежним від Києва князем Чернігівської землі. В 1031, допомагаючи Ярославі повернути *Червенські міста*, здійснив похід у Польщу. В Тмутаракані М. В. побудував кам'яну церкву, в Чернігові заклав собор Спаса, де його й було поховано.

Ф. Б. Копилов (Київ).
МСТИСЛАВ ІЗЯСЛАВИЧ (р. н. невід. — п. 1170) — князь переяславський (з 1151), волинський (з 1154), син київ. князя *Ізяслава Мстиславича*. В 1152 двічі розбив *половців*. Закріпившись на Волині, почав боротьбу за володіння Києвом. У 1160 зайняв місто й посадив на київ. престол свого дядька смоленського кн. Ростислава Мстиславича. Після його смерті (1167 або 1168) став великим князем київським, продовжуючи боротьбу з владимиро-суздальськими князями за зверхність на Русі. В 1169 змушений був віддати великокнязівський престол *Андрію Боголюбському*. В 1170 на короткий час знову оволодів Києвом.

МСТИСЛАВ МСТИСЛАВИЧ УДАЛИЙ (р. н. невід. — п. 1228) — князь торопецький (з 1206), новгородський (з 1210), галицький (з 1219). Прозвали його Удалим за особисту військову доблесть. В 1193 і 1203 здійснив успішні походи проти *половців*. В 1219 бояри запросили М. М. У. князувати в Галицькому князівстві. В союзі з володимиро-волинським князем *Данилом Романовичем Галицьким* і *половецьким ханом Котьяном* вигнав угор. загарбників з Галицького князівства. За ініціативою М. М. У. 1223 був організований похід руських удільних князів проти монголо-татар, під час якого в битві на р. *Калці* він командував авангардом руських військ. В останні роки життя воював з угор. феодалами, вів міжусобну боротьбу з Данилом Романовичем. Після смерті М. М. У. владу захопила боярська верхівка, яка допомогла угор. феодалам загарбати Галицьке князівство.

МСТИСЛАВЕЦЬ (Мстиславец) Петро Тимофійович (р. н. невід. — бл. 1580) — один з вітчизн. першодрукарів, сподвижник І. Федорова. Н. у м. Мстиславі (тепер Мог. обл. БРСР). У 1564 разом з І. Федоровим надрукував «*Апостол*», 1565 — два видання «*Часовника*». З ним же 1569 видав у Заблудові (Білорусія) «*Євангеліє учительне*». В 1569 М. вїїхав у Вільно, де на кошті купців *Мамоничів* влаштував друкарню (1575). Видав «*Євангеліє*» (1575), до якого додав свій життєпис, «*Псалтир*» (1576) і «*Часовник*». Книги М. розповсюджувалися в Литві, Білорусії, Москві, на Україні, доходили до ін. слов. країн.

Лит.: Анушин А. Во славном месте Виленском. М., 1962 (бібліогр. с. 169—171); Зернова А. С. Первопечатник Петр Тимофеев Мстиславец. В кн.: Книга. Исследования и материалы, сб. 9. М., 1964.

МУЖИЛІВСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1906 — антиурядовий виступ с.-г. робітників с. Мужилова (тепер Бережанського р-ну Терноп. обл.) під впливом революції 1905—07 в Росії. Селяни с. Мужилова, які працювали на поденних роботах у поміщика Бохенського р-ну Терноп. страйк, вимагаючи збільшення заробітної плати, скорочення робочого дня і розподілу поміщицьких пасовиськ. Поміщик найняв штрейкбрехерів, які під охороною жандармів вийшли в поле. Але селяни й батраки (бл. 800 чол.) вигнали штрейкбрехерів і жандармів. Мужилівці розіслали своїх представників у сусідні села і намовляли селян не йти до поміщика на роботу. Для придушення страйку 12.V 1906 в повіт було направлено вій-

сько під керівництвом намісника краю А. Потоцького. 13 активних учасників виступу було заарештовано. До суду притягнуто 76 селян, яких засудили до різних строків тюремного ув'язнення. **МУЖИЛОВСЬКИЙ** Сидяч Андрійович (рр. н. і см. невід.) — укр. дипломат, полковник, учасник нар.-визвольної війни 1648—54. Один з найближчих радників Б. Хмельницького. Був першим послом Б. Хмельницького до рос. уряду в січні—березні 1649. Вів у Москві переговори про подання Україні військ. допомоги та про возз'єднання України з Росією. В квітні — травні 1653 М. разом К. Д. Бурлаєм очолював укр. посольство до Москви, переговори якого з рос. урядом сприяли здійсненню возз'єднання України з Росією. М. брав участь у переговорах з феодр. Литвою і Кримським ханством. Востанє М. згадується в документі 1657.

МУЗЕЄЗНАВСТВО — одна з допоміжних істор. дисциплін, що вивчає історію розвитку музеїв та теорію музейної справи. Вітчизн. М. виникло на поч. 20 ст. Особливого розвитку досягло за рад. часу. М. розробляє питання організації на марксистсько-ленінській методологічній основі збиральницької, облікової, культ.-осв. і наук. роботи музеїв; консервації і реставрації музейних колекцій на сучас. рівні науки; висвітлює шляхи розвитку музеїв різних профілів. Багато уваги приділяє побудові нар. музеїв. М. узагальнює досвід роботи музеїв і сприяє дальшому розвитку музейного будівництва в Рад. країні. Питання М. на Україні розробляють науково-методич. відділ М. при Істор. музеї УРСР та кафедра археології і М. істор. факультету Київ. університету. *Лит.:* Основи советского музееведения. М., 1955; История музейного дела в СССР. М., 1957; Очерки истории музейного дела в России. в. 2—3. М., 1960—61; Очерки истории музейного дела в СССР. в. 5. М., 1963; Бондар М. М., Мезенцева Г. Г., Славян Л. М. Нариси музейної справи. К., 1959 [бібліогр. с. 187—190]; Мезенцева Г. Г. Музеи України. К., 1959. Г. Г. Мезенцева (Київ).

МУЗЕЙ (грец. μουσειον — храм муз) — н.-д. і культ.-освітні заклади, які збирають, вивчають, зберігають і експонують різноманітні пам'ятки природи, науки, техніки, культури та історії розвитку людського суспільства. Музеї поділяються на історичні, істор.-революц., краєзнавчі, археологічні, худож., літ., етногр., музичні та ін. Передниками сучасних М. в СРСР можна вважати цінні колекції книг, худож. виробів тощо, які зберігалися в храмах Київ. Русі — *Десятинній церкві*, *Софійському соборі* та ін. Першими М. в Росії були Оружейна палата в Москві (перетворена на установу музейного типу в 17 ст.) та створена (1714) за наказом Петра I Кунсткамера в Петербурзі. Кількість М. у Росії зростає в 19 ст. Всесвітньовідомими стали такі рос. М., як *Ермітаж* і *Третьяковська галерея*. На початку 19 ст. інтенсивно розвивалися М. на Пд. України. Було відкрито Миколаївський (1806), Феодосійський (1811), Одеський (1825) і Керченський (1826) археол. музеї. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. Україна збагатилася істор., природничими М. та худож. галереями. Значними були М. в Києві, Чернігові, Катеринославі, Полтаві та Херсоні. Всього на Україні в дореволюц. час було 36 різних М. У перші роки Рад. влади видано ряд підписаних В. І. Леніним декретів, спрямованих на охорону пам'яток і розвиток музеїв. Було створено рад. систему музейних установ. В роки соціалістич. будівництва мережа цих установ на Україні значно зростає. Заповідниками оголошено територію, де було давнє місто *Ольвія*, *Киево-Печерську лавру*, *Софійський собор* у Києві та деякі ін. пам'ятки архітектури. Провідне місце

серед М. країни посідає створений 1936 *Центральний музей В. І. Леніна* у Москві, а на Україні — його філіали — *Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна*, *Львівський філіал Центрального музею В. І. Леніна*. Визначними М. України є *Історичний музей Української РСР* у Києві, *Держ. музей укр. образотворчого мистецтва* у Києві, *Київ. музей рос. мистецтва*, *Київ. музей зх. та сх. мистецтва*, *Львівський музей етнографії та художнього промислу*, *Харківський історичний музей*, *Севастопольський музей героїчної оборони і визволення міста*, *Музей історії Плтавської битви*, *Переяслав-Хмельницький історичний музей*, *Музей історії Корсунь-Шевченківської битви*, *Київський державний музей Т. Г. Шевченка*, *Чернігівський літ.-меморіальний М. Коцюбинського* та багато ін. У 1969 в УРСР працювало 145 М., у т. ч. 2 істор.-революц., 23 істор., 55 краєзнавчих, 30 меморіальних тощо. З ініціативи трудящих багатьох міст і сіл створюються народні М. на підприємствах, з-дах, ф-ках, у школах, клубах, б-ках тощо. В УРСР їх уже відкрито 3733 (1970). Вони працюють на громад. засадах. Серед них: Павлоградський історико-революц. М., Ковельський музей В. І. Леніна, М. історії с. Каверівки, Тимонівський музей О. В. Суворова, Бердичівський музей О. Бальзака та ін. Науково-методич. відділ музеєзнавства при Істор. музеї УРСР видає збірники «З досвіду роботи музеїв УРСР». М. сприяють комуністич. вихованню трудящих. Див. також *Історичні музеї*, *Краєзнавчі музеї*, *Меморіальні музеї*.

Лит.: Мезенцева Г. Г. Музеи Украины. К., 1959 [бібліогр. с. 173—177]; Бондар М. М., Мезенцева Г. Г., Славян Л. М. Нариси музейної справи. К., 1959 [бібліогр. с. 187—190]; История музейного дела в СССР. М., 1957.

МУЗЕЙ ІСТОРІЇ КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКОЇ БИТВИ — музей засн. 1945 з метою увічнення безсмертного подвигу рад. воїнів — учасників битви. Міститься у старовинному палаці (18 ст.). В музеї зібрано бл. 25 тис. експонатів, з них понад 4 тис. в експозиції. Матеріали розповідають про *Корсунь-Шевченківську операцію 1944*. Серед експонатів — вітчизн. зброя і бойова техніка часів війни, нагороди героїв боїв, фотографії, плакати, листівки, фронтові газети, картини на батальній темі, діорама — завершення розгрому ворожих військ у цій битві 17.II 1944 та ін. Філіали музею — в містах Звенигородці, Лисянці, Городищі, в с. Моринцях. У комплекс музею входять понад 30 пам'ятників і пам'ятних знаків, встановлених на Черкащині 1968—69 на ознаменування 25-річчя перемоги рад. військ над нім.-фашист. загарбниками в Корсунь-Шевченківській битві.

Лит.: По залах музею історії Корсунь-Шевченківської битви. К., 1966; Музей історії Корсунь-Шевченківської битви. Путівник по експозиції. Дніпропетровськ. 1969 [бібліогр. с. 99—100].

М. Д. Гуцало (Корсунь-Шевченківський).

МУЗЕЙ ІСТОРІЇ МІСТА ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬКА — музей створено 1959 на базі істор.-революц. музею, що існував 1957—59. Має відділи: дореволюц. Кам'янське, рад. Дніпродзержинськ. У фондах музею — 9 тис. експонатів, у т. ч. 2,5 тис. в експозиції. Серед них: документи, що розповідають про революц. події 1905—07, 1917, речі та зброя часів громадян. та Великої Вітчизн. воен. унікальні фотографії 1917—20 (першотравневої демонстрації у Кам'янському 1917, мітингу-протесту на Дніпровському металургійному з-ді з приводу ліпневих подій 1917 в Петрограді та ін.), особисті речі Ф. Е. Дзержинського, матеріали, що показують досягнення

трудівників міста в соціалістич. і комуністич. будівництві.

Лит.: Бочарова С. С. Музей історії міста Дніпродзержинська. Путівник по експозиції. Дніпропетровськ, 1968. С. С. Бочарова (Дніпродзержинськ).

МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ — воєнно-істор. музей, відкрито 1950 на місці *Полтавської битви 1709*. У фондах музею 2950 експонатів, у т. ч. в експозиції — 905. Серед них: зразки зброї рос. та швед. армій, укр. козаків і партизанів, обмундирування та спорядження рос. армії, рос. та швед. прапори, документи 17 — поч. 18 ст., макети; картини: Мартена (молодшого) «Полтавська баталія» (написана на замовлення Петра I); І. Ю. Рєпіна «Петро I перед Полтавською баталією», М. С. Самокиша «Полтавський бій» та ін.; діорама «Полтавська битва 27 червня 1709 р.». На території поля битви і в Полтаві є 21 істор.-архітект. пам'ятка Полтавської битви, які відображають спільну боротьбу рос. і укр. народів за свою незалежність. В окремому залі музею розміщено панораму «Сталінградська битва». Працівниками музею підготовлено та видано нариси «250 років перемоги під Полтавою» (Х., 1960), фотоальбом «Полтавська битва» (К., 1960).

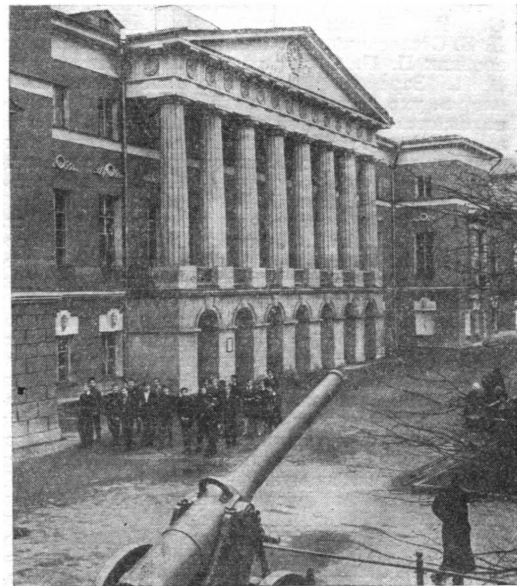
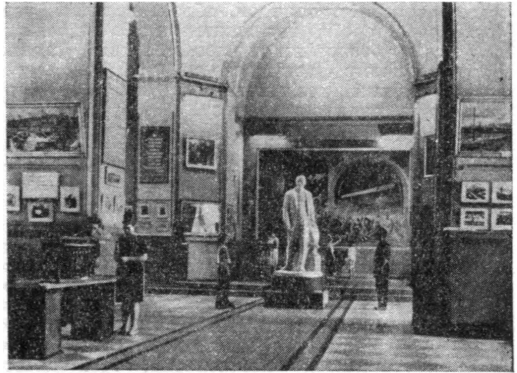
Лит.: Державний музей історії Полтавської битви. Путівник по експозиції музею і історичних місцях Полтавської битви. Х., 1968.

П. І. Стрищенко (Полтава).

МУЗЕЙ РЕВОЛЮЦІЇ СРСР, Центральний ордену Леніна музей Революції СРСР — найбільше зібрання пам'яток, що відображають історію революц. руху в Росії, перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917 та успіхи соціалістич. і комуністич. будівництва. Створений 1924 в Москві. В музеї зібрано понад 600 тисяч предметів. Серед них: історичні документи, перші видання творів основоположників марксизму-ленінізму, дореволюц. підпільні більшовицькі видання, велика колекція листівок і газет періоду громадян. війни та іноземної інтервенції, колекція прапорів, плакатів, бойова зброя, ордени, речі видатних діячів КПРС і Рад. д-ви. Музей має унікальне зібрання книг з історії революц. руху в Росії і соціалістич. будівництва СРСР. Фонд музею з історії міжнар. революційного робітн. та комуністич. руху містить матеріали 33 мовами з 86 країн світу. В музеї представлено також твори мистецтва (картини, скульптура, графіка) на істор.-революц. теми. Експозиція музею, розміщена в 50 залах, побудована в істор.-хронологіч. порядку. Музей має в Москві філіали: «Червона Пресня», «Підпільна друкарня ЦК РСДРП 1905—1906 рр.». Музей публікує документи з історії Великої Жовтн. соціалістич. революції та рад. суспільства, спогади активних учасників революції та соціалістич. будівництва, а також путівники по музею, каталоги. У 1967 музей нагороджено орденом Леніна.

Лит.: Центральний ордену Леніна музей революції СССР. Краткий путеводитель. М., 1970; Ковалев А. Г. Музеи и выставки Москвы. М., 1960; Толстихина А. И. Государственному Музею Революции СССР 40 лет. «Зап. Государственного Музея революции СССР», 1966, № 1.

МУЗЕЙ ЧЕРВОНОПРАПОРНОГО ЧОРНОМОРСЬКОГО ФЛОТУ — воєнно-істор. музей, засн. 1869 у Севастополі з ініціативи учасників *Севастопольської оборони 1854—55* на кошти, зібрані підпискою по всій країні. У 1895 збудовано спец. приміщення для музею, в якому він міститься й тепер. За роки Рад. влади музей поповнився новими експонатами, документами та ін. матеріалами. У фондах й експозиції музею налічується понад 11 тис. експонатів (1970). Численні

Музей революції СРСР в Москві.

моделі кораблів, прапори, зброя, картини, особисті речі героїв, що захищали Батьківщину, документи розповідають про героїчну історію Чорноморського флоту, його славі бойові та революц. традиції, досягнення в галузі військ.-мор. техніки за радянського часу.

Лит.: Кумкин А. Н., Макаров И. К., Парамонова Г. В. Музей Краснознаменного Черноморского флота. 1869—1969. Путеводитель. Симферополь, 1969.

МУЗИКА на Україні. Укр. муз. культура, як і рос., зародилася на основі нар. музики сх.-слов. племен. За часів Київ. Русі музика була пошир. при княжому дворі, у війську, у творчості перших профес. акторів — скоморохів. Культурна музика тоді відзначалася високим мистецьким рівнем (київ. знаменний розспів). Тривалий час церк. музика була одноступовою. В 16 ст. в укр. церквах утвердився багатоголосий, т. з. партесний спів, теоретиком якого був М. П. Ділецький (17 ст.). Цей спів під назвою «київського» поширився згодом у Москві та ін. містах Росії. У запровадженні його та в створенні нових зразків церк. музики велику роль відіграли укр. музиканти. Особливо посилювався процес взаємовпливу після воз'єднання України з Росією. Наприкінці 16 — на поч. 17 ст. з'явилися псалми й канти. Помітне місце належало музиці і в тодішніх укр. школах та колегіях. У 18 ст. виникли співацькі капели та кріпацькі оркестри, оперні та балетні трупи. Серед композиторів того часу відомі М. С. Березовський, Д. С. Бортянський, А. Л. Ведель, А. А. і Г. А. Рачинські. Наприкінці 18 — на поч. 19 ст. з'явилися перші значні вітчизн. симфонічні твори («Українська симфонія» невідомого автора, Симфонія соль-мінор (з «Козачком») теж невідомого автора), пісні-романси. Муз. культура з поч. 19 ст. була тісно пов'язана з театром (див. *Театр* на Україні). Під його впливом зародилася нап. опера («Запорожець за Дунаєм», 1862, С. С. Гулака-Артемовського). Творцями музики на зх.-укр. землях у 19 — на поч. 20 ст. були М. М. Вербицький, І. А. Лаврівський, А. К. Вахлянин, В. Г. Матюк, О. Й. Нижанківський, Я. Лопатинський, Д. В. Січянський. Значний внесок в укр. музику зробили П. П. Сокальський, П. І. Ніщинський, В. І. Заремба. Найпоштовіше демократич. напрям укр. музики виявився у творчості основоположника укр. муз. класики М. В. Лисенка, автора опер, хорів, романсів, пісень, інструментальних творів тощо. Його сучасниками та послідовниками були композитори М. М. Калачевський, В. І. Сокальський, М. М. Аркас та ін. На укр. теми писали рос. композитори 19 ст. М. І. Глінка, П. І. Чайковський, М. П. Мусоргський, М. А. Римський-Корсаков та ін. Прогресивні худож. принципи цих митців відчутно вплинули на розвиток укр. муз. культури. Систематич. розвиток муз. освіти на Україні почався в 19 ст. з відкриттям у Києві муз. школи (1868). Такі самі школи було відкрито в Харкові (1871), Одесі (1886), Полтаві (1902). В Києві та Одесі в 1913 почали свою діяльність консерваторії. Значну роль у вихованні нап. муз. кадрів відіграли муз.-драм. школа М. Лисенка в Києві (1904) і укр. муз. школа у Львові (1904), через рік перетворена на муз. ін-т ім. М. Лисенка. Перший постійний оперний театр на Україні відкрито в Одесі (1809). Згодом такі театри почали діяти в Києві (1867) та Харкові (1874). Нап. опери майже не ставилися. Лише з відродженням укр. профес. драматичного театру (1882), в складі якого було багато обдарованих співаків, виникла можливість ставити опери укр. композиторів.

Концертне життя розвинулося на Україні на поч. 19 ст. У 2-й пол. 19 ст. почали діяти відділення Російського муз. т-ва (Київське — 1863, Харківське — 1871, Одеське — 1884, Полтавське — 1889, Катеринославське — 1897). Видатними укр. співаками були С. А. Крушельницька, І. О. Алчевський, М. О. Менцинський, О. П. Мишуза. Важливу роль у розвитку укр. хорової культури відіграли М. В. Лисенко, Г. М. Давидовський, М. Д. Леонтович, О. А. Кошпич, П. Д. Демущий, що були організаторами хорів у різних містах України. Пропагандистами хорової музики на зх.-укр. землях були т-ва «Боян» (поч. 90-х рр. 19 ст.). Найпоштовішими продовжувачами традицій М. В. Лисенка в переджовтневі роки були композитори К. Г. Стеценко, Я. С. Степовий та М. Д. Леонтович. Передові укр. композитори з перших днів Рад. влад у творчому зв'язку з композиторами ін. рад. республік почали творити нове, рад. муз. мистецтво визволеного народу. Я. С. Степовий упорядкував збірник революц. пісень, нові твори написали К. Г. Стеценко, М. Д. Леонтович. Хорові обробки нар. пісень і масові пісні створили П. О. Козицький, М. І. Вериківський, Г. Г. Вервовка, К. Є. Богуславський, інструмент. та симфонічні твори — В. С. Косенко, Л. М. Ревуцький, Б. М. Лятошинський. В 1920 було засн. капелу «Думка», струнний квартет ім. Вільйома, 1922 — т-во ім. М. Д. Леонтовича, 1923 — Укр. держ. симф. оркестр. Уперше в історії укр. культури 1925—26 було створено держ. оперні театри. Це сприяло розвитку укр. рад. опери. З'явилися опери про громадян. війну («Розлом» В. О. Фемеліди, 1928; «Яблуневий полон» О. С. Чижка, 1930); на істор. тематику («Дума чорноморська» Б. К. Яновського, 1929); нар. муз. драма («Золотий обруч» Б. М. Лятошинського, 1929); балети («Пан Каньовський» М. І. Вериківського, 1930; «Карманьйола» В. О. Фемеліди, 1929—30). У 20-х рр. існували муз. творчі орг-ції: Всеукр. т-во революц. музикантів (ВУТОРМ), Асоціація пролет. музикантів України (АПМУ) та ін. Згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 23.IV 1932 «Про перебудову літературно-художніх організацій» різні мистецькі й літературні угруповання було ліквідовано. Було створено єдину Спільку композиторів України. Це активізувало діяльність укр. композиторів, озброїло їх на боротьбу проти формалізму й примітивізму в музиці, за високе мистецтво соціалістич. реалізму. В той час значні муз. твори написали Л. М. Ревуцький, В. С. Косенко, М. Т. Коляда. Для муз. театру створили опери Б. М. Лятошинський («Шорс» 1937), М. І. Вериківський («Сотник», 1938; «Наймичка», 1940); балети — М. А. Скорульський («Лісова пісня», 1936), К. Ф. Данькевич («Лілея», 1939). Високого рівня в 20—30-х рр. досягла укр. виконавська культура. Було створено Держ. зразкову капелу бандуристів і «Жінхоранс» (жіночий хоровий ансамбль). Серед виконавців широко відомими були співаки М. І. Литвиненко-Вольгемут, М. І. Донець, О. А. Петрусенко, А. О. Іванов, І. С. Козловський, І. С. Паторжинський, А. З. Левицька, З. М. Гайдай, М. С. Гришко, Б. Р. Гмиря, диригенти О. Н. Сорока, Н. Г. Рахлін. Після воз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною в сім'ю укр. рад. митців увійшли зх.-укр. композитори, які до 1939 в умовах соціального й нап. гноблення боролися за реалістичне демократичне мистецтво. У Львові 1939 було відкрито укр. оперний театр, держ. філармонію та консерваторію, муз. школи тощо.

Твори укр. рад. композиторів 20—30-х рр. засвідчили високу культуру укр. рад. музики, утвердження в ній методу соціалістич. реалізму в боротьбі з окремими проявами антинар. формалістич. тенденцій.

В роки Великої Вітчизн. війни укр. композитори створили багато патріотич. пісень та інструмент. композицій (Б. М. Лятошинський, П. О. Козичський, А. Я. Штогаренко, Г. Г. Верьовка, М. І. Вериківський, Ю. С. Мейтус та ін.).

Воєнна тематика й тема мирної праці трудящих на відбудові нар. г-ва знайшли відображення у пісенній творчості Г. Г. Верьовки, П. І. Майбороди, А. Й. Кос-Анатольського, Є. Т. Козака, А. Д. Філіпенка, Г. Л. Жуковського, С. С. Жданова, А. Я. Штогаренка, Ф. М. Надененка, М. М. Скорика. Ліричні пісні пишуть О. І. Білаш, І. Н. Шамо та ін. Ряд видатних творів з'явився в галузі муз. театру. Це опери «Богдан Хмельницький» (1953) К. Ф. Данькевича, «Молода гвардія» (1950), «Украдене щастя» (1960), «Брати Ульянови» (1970) Ю. С. Мейтуса, «Милана» (1957), «Арсенал», (1960), «Тарас Шевченко» (1964) Г. І. Майбороди, «Лісова пісня» (1958) В. Д. Кирейка, «Довбуш» (1953) С. П. Людкевича, «Загибель ескадри» (1967), «Мамаї» (1970) В. С. Губаренка, «Перша весна» (1960) Г. Л. Жуковського; балети «Ростислава» (1955) Г. Л. Жуковського; «Чорне золото» (1957) В. Б. Гомоляки, «Тіні забутих предків» (1961) В. Д. Кирейка, «Маруся Богуславка» (1951) А. Г. Свєтчикова, «Камінний господар» (1969) В. С. Губаренка. Успішно розвивається хорова музика (Б. М. Лятошинський, А. Я. Штогаренко, П. О. Козичський, Г. І. Майборода, І. Н. Шамо). З хорами й вокально-симфоніч. творами, присвяченими Батьківщині й Комуністич. партії, виступили Л. М. Ревуцький, Г. Л. Жуковський, Р. А. Симович, Л. О. Грабовський.

Дальший розвиток симфоніч. музики характерний розширенням тематики й жанрів, поглибленням образної сфери, зростанням майстерності (симф. твори Г. І. Майбороди, Л. М. Колодуба, А. Я. Штогаренка, С. П. Людкевича, Д. Л. Клебанова, Б. Л. Яровинського, І. Н. Шамо, В. С. Губаренка, Г. П. Таранова, В. Б. Гомоляки та ін.). Визначним твором була Третя симфонія (1955) Б. М. Лятошинського. Осн. тенденціями симф. музики стає прагнення композиторів пов'язати свою творчість з актуальними проблемами сучасності, з життям і діяльністю рад. народу. Провідним принципом муз. мислення стає активне перетворення фольклорних стильових засад. Укр. композитори широко використовують у своїх творах мелодії братніх народів СРСР і країн соціалістич. табору. Жанр інструментального концерту розвивається у творчості В. М. Нахабіна, В. Д. Кирейка, Д. Л. Клебанова, М. М. Скорика, В. С. Губаренка та ін. Камерно-інструментальні композиції написали А. Д. Філіпенко, А. О. Коломієць, С. Д. Орфєєв, М. Д. Тиц, В. О. Барвінський, В. Д. Кирейко.

Розвиток укр. рад. оперети пов'язаний в основному з творчістю композитора О. П. Рябова. В цьому жанрі виступили також В. П. Рощевський, О. А. Сандлер, Я. С. Цеглар, С. С. Жданов та ін. На Україні працюють три консерваторії (Київ, Львів, Одеса), Ін-т мистецтв (Харків), Муз.-пед. ін-т (Донецьк), багато серед. і початкових спец. муз. навчальних закладів. У республіці — п'ять оперних театрів (українські — у Києві, Харкові, Одесі, Львові; російський — у Донецьку). В усіх областях є держ. філармонії. Видатними діячами укр. рад. музичної культури є співаки Є. С. Мірошніченко, Б. А. Руденко, Л. А. Ру-

денко, Є. І. Чавдар, Д. М. Гнатюк, Ю. О. Гуляєв, П. П. Кармалюк, Є. І. Червонос; диригенти О. З. Мінюківський, М. Ф. Колесса, С. В. Турчак, Ю. О. Лудців та ін.; балетмейстери П. П. Вірський, В. І. Вронський. Широко популярні укр. худож. колективи: Держ. симфонічний оркестр УРСР, капели «Думка», «Трембіта», Укр. нар. хор, Закарп. нар. хор, капела бандуристів, Ансамбль танцю УРСР та багато ін. Могутній розквіт укр. рад. музики, що розвивається в братньому єднанні з музикою народів СРСР, — наслідок ленінської нац. політики Комуністичної партії. Літ.: Ленін В. І. Про культуру і мистецтво. К., 1957; Грінченко М. Історія української музики. К., 1922; Архімович Л. [та ін.]. Нариси з історії української музики, ч. 1—2. К., 1964 [бібліогр. ч. 2, с. 303—308]; Загайкевич М. Музичне життя Західної України другої половини XIX ст. К., 1960 [бібліогр. с. 188—190]; Архімович Л. Українська класична опера. К., 1957; Довженко В. Нариси з історії української радянської музики, ч. 1—2. К., 1957—67; Українська советская музыка. Стаття, в. 1. К., 1960; Українська радянська музика. Збірка статей, в. 2. К., 1962; Станішевський Ю. Український радянський балет. К., 1963; Гордійчук М. Українська радянська симфонічна музика. К., 1969; Загайкевич М. Українська балетна музика. К., 1969; Архімович Л. Шляхи розвитку української радянської опери. К., 1970; Из истории русско-украинских музыкальных связей. М., 1956.

М. М. Гордійчук (Київ).
МУЗИЧЕНКО Іван Миколайович (в. 10. IX 1901) — рад. військ. діяч, ген.-лейтенант. Н. в Ростові-на-Дону в сім'ї моряка. Член КПРС з 1919. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1927 закінчив Кав. курси командного складу, 1947 — Вищ. акад. курси Вищої військ. академії. Командував дивізією під час рад.-фінл. війни 1939—40. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 М. — командуючий 6-ю армією Пд.-Зх. фронту, яка вела оборонні бої в районі Львова, Ровно, Коростеня, Новограда-Волинського, Проскурова. В серпні 1941 М. був тяжко поранений і потрапив до нім.-фашист. полону; визволений 1945 амер. військами. З 1945 — на командних посадах у Рад. Армії. З 1947 — у відставці. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

М. Р. Кошкін (Москва).

МУКАЧЕВЕ — місто обласного підпорядкування, центр Мукачівського р-ну Закарпат. обл., у передгір'ях Карпат на р. Латориці (бас. Тиси). Залізнич. ст. Вузол автомоб. шляхів. 58,2 тис. ж. (1971). Час заснування М. невідомий. М. згадується в середньовіч. хроніці «Gest Hungarorum» (кін. 12 ст.). У 1396—1414 містом володів Ф. Корятович. У 1445 М. дістало *магдебурзьке право*. В 16—17 ст. М. входило до складу Семиградського (Трансільванського) князівства. Населення М. брало участь в антифеод. сел. повстанні під проводом Д. Дожи (див. *Дожі повстання 1514*). Посли Б. Хмельницького вели в М. переговори 1648, 1656 з Семиградським князівством про спільні воєнні дії проти шляхет. Польщі. В кінці 17 ст. М. загарбала Австрія. В 1703—11 М. було одним з центрів керованого Ф. Ракоці нац.-визвольного руху проти австр. панування. В 17—18 ст. в районі М. діяли *опришки*, зокрема, в 30—40-х рр. 18 ст. — повстанський загін *опришків*, очолюваний О. В. *Довбушем*. Під час угор. бурж. революції 1848—49 в М. було створено нац. гвардію, загін якої у складі угор. революц. армії вів боротьбу за визволення Угорщини і Закарпаття з-під гніту австр. монархії. В 1905—06 на підприємствах М. під впливом першої рос. революції відбувалися страйки. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції в Росії у М., як і в усьому Закарпатті, з великою силою розгорнувся рух за воз'єднання з Рад. Україною.

Наприкінці грудня 1918 в М. було створено комуністич. орг-цію. Навесні 1919 організовано загони Червоної гвардії. Дізнавшись про перемогу в Угорщині соціалістич. революції, мукачівський загін Червоної гвардії 21.III 1919 зайняв важливі об'єкти в місті і залізничну станцію. 22.III 1919 в М. створено директоріум (див. *Директоріуми*) і проголошено Рад. владу. М. стало центром Закарпат. краю, що входив до складу *Угорської Радянської республіки*. В квітні 1919 місто окупували війська боярської Румунії і бурж. Чехословаччини. В травні 1919 М. у складі Закарп. України загарбала Чехословаччина. В червні і грудні 1920, в червні 1922, в листопаді 1924, в квітні 1929, 1933—35 в М. відбувалися великі політ. та економічні страйки і демонстрації. Боротьбою трудящих Закарпаття керував Закарпатський крайовий комітет Компартії Чехословаччини, очолюваний О. О. Борканюком. У 1933—44 під час окупації Закарпат. України хортистською Угорщиною в М. діяла підпільна комуністична орг-ція, яка керувала партизан. боротьбою. 26.X 1944 Рад. Армія визволила місто від фашист. загарбників. 26.XI в М. відбувся І з'їзд Нар. комітетів Закарп. України, на якому прийнято Маніфест про возз'єднання Закарпаття з Рад. Україною. За рад.-чехословац. договором М. разом з усією Закарпат. Україною 1945 ввійшло до складу Рад. України. В М.—з-ди «Мукачівприлад», верстатобуд., комплексних лабораторій, плодоконсервний, виноробний; меблевий комбінат; швейна, лижна, трикотажна, кондитерська ф-ки, комбінат побут. обслуговування, хлібокомбінат тощо. 26 загальноосв. і 2 муз. школи, пед. і 2 профес.-тех. уч-ща, с.-г. і кооперативний технікум, відділення загальнотех. ф-ту Ужгородського ун-ту, Філіал респ. н.-д. ін-ту «Укрдіпромеблі», Гірсько-Карпатська дослідна станція Укр. н.-д. ін-ту лісового г-ва та ін. Пам'ятники В. І. Леніну, герою Великої Вітчизняної війни, які загинули в боях за визволення М. Пам'ятки архітектури — замок (14 — поч. 15 ст.), дерев'яна церква (1777).

Лит.: Полицук В. На берегах Латориці. В кн.: Знакомість — Мукачеве, Берегово, Хусті Ужгород, 1964; Бурма Д. І., Горшков О. М. Мукачеве. Ужгород, 1967.

МУКАЧІВСЬКИЙ МОНАСТІР — православний монастир у кінці 14 — середині 17 ст. в Мукачевому на Закарпатті. Засн. князем Ф. Корятовичем. Монастир володів значними зем. маєтностями, що їх подарували князі Коротовичі та ін. православні феодалі. В 1-й пол. 17 ст. М. м. був одним з осередків антиуніатської боротьби на Закарпатті. В зв'язку з запровадженням 1649 на Закарпатті унії М. м. захопили уніати. Одним з протоігуменів М. м. був укр. церк. історик І. Базилевич.

МУЛТИХ Георгій Минович (н. 28.IV 1918) — укр. рад. історик, професор (з 1964). Член КПРС з 1946. Н. в с. Пречистівці (тепер Мар'їнського р-ну Донец. обл.) в селянській сім'ї. У 1942 закінчив Об'єднаний укр. державний ун-т у м. Кзил-Орді Каз. РСР. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1949—54 — доцент кафедр історії КПРС Київ. ун-ту. З 1955 — старший наук. співробітник, з 1961 — зав. сектором публікації парт. документів, з 1968 — заст. директора по наук. частині Ін-ту історії партії ЦК КП України. Досліджує питання історії КПРС та історії КП України. Брав участь у написанні «Нарисів історії Комуністичної партії України» (К., 1971), заст. голови ред. колегії та один з авторів колективної праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу

1941—1945 рр.» (т. 1—3. К., 1967—69). Нагороджений двома орденами Червоної Зірки та ін. нагородами. Держ. премія УРСР, 1970.

Тв.: Про закономірності соціалістичної революції і форми переходу різних країн до соціалізму. К., 1957; Двадцять другий з'їзд КП України. К., 1963; Ленінська теорія соціалістичної революції і сучасність. К., 1970. **МУНІЦИПАЛІЗАЦІЯ** — примусове безоплатне вилучення у приватних осіб їхнього майна (землі, будинків тощо) і передача його у відання місцевих органів влади. В УРСР, в т. ч. в УРСР, провадилась гол. чин. щодо будівель протягом 1918—21. Була одним із засобів *експропріації експропріаторів*. За законодавством УРСР 1922 М. підлягали денационалізовані будівлі, що не могли бути повернені їх власникам на законних підставах, беззахайні будівлі, а також конфісковані або ті, що перешкодили як спадщина до д-ви, тощо. За постановою ВУЦВК і Раднаркому УРСР від 29.IX 1926 скасовано поділ майна на муніципалізоване та націоналізоване (див. *Націоналізація*). Все експропріюване майно, незалежно від того, у чье відання воно перешкодило, називалося націоналізованим. У чинному законодавстві СРСР, як і УРСР, немає терміна «муниципалізація».

[С. Н. Ландкоф] (Харків)

МУРАВІОВ Артамон Захарович (1794 — 16.XI 1846) — декабрист, полковник. Закінчив уч-ще коловожоватих. Учасник *Вітчизняної війни 1812* і закордонних походів рос. армії 1813—14. Командир Охтирського гусарського полку (з 1824). З кінця 1817 — член «Союзу порятунку», потім «Союзу благоденства» і *Підденного товариства декабристів*. Прихильник рішучих революц. дій. Однак пізніше відмовився підтримати повстання Черніг. полку (див. *Чернігівського полку повстання*). 12.I 1826 М. заарештовано в Бердичеві. Засуджено до страти, яку замінено 20 роками каторги. Каторгу відбував у Сибіру. З 1839 — на поселенні в Ірк. губернії.

Лит.: Нечкина М. В. Движение декабристов, т. 1—2. М., 1955.

МУРАВІОВ Микита Михайлович (30.VII 1796 — 10.V 1843) — декабрист, капітан гвардії. Н. в сім'ї рос. письменника і громад. діяча. Вчився в Моск. ун-ті. З 1813 — на військ. службі. Брав участь у закордонних походах рос. армії 1813—14. Один з засновників «Союзу порятунку» (1816), «Союзу благоденства» (1818) та *Північного товариства декабристів* (1821), обраний членом директорії Пд. т-ва декабристів. М. — автор проекту конституції рос. д-ви, в якій обстоював ідею конституційної монархії. Заарештований 4.I 1826 і засуджений до страти, яку було замінено 20 роками каторги. Відбував каторгу в Нерчинських рудниках. В 1835 переведений на поселення в с. Уриковське (Ірк. губ.), де й помер. У своїх істор. працях критикував дворянсько-монархічну концепцію М. М. Карамзіна.

Тв.: Мысли об истории государства Российского Н. М. Карамзина. В кн.: Литературное наследство, т. 59. М., 1954.

Лит.: Волк С. С. Исторические взгляды декабристов. М.—Л., 1958; Дружинин Н. М. Декабрист Никита Муравьев. М., 1933.

МУРАВІОВ-АПОСТОЛ Іван Матвійович (1770 — 24.III 1851) — рос. письменник-просвітник, перекладач, дипломат, акад. Рос. АН (з 1811). Батько декабристів Сергія, Матвія та Іполита М.-А. Н. у Москві в сім'ї військового. Мати М.-А. — дочка укр. гетьмана Д. П. Апостола. З 1784 служив у колегії іноземних справ, 1796—1805 перебував на дипломатич. службі за кордоном. Після відставки (1806) жив у с. Хомути Миргородського пов., займався наук. і літ. роботою: перекладав твори зарубіжних письмен-

ників, написав «Подорож по Тавриді в 1820 році» (СПБ, 1823), яка була однією з перших наук. праць з історії та географії Криму.

Лит.: Кузьменко А. Ю. Іван Матвійович Муравйов-Апостол. К., 1964 [бібліогр. с. 113—115].

МУРАВЙОВ-АПОСТОЛ Іполит Іванович (1806 — 15.I 1826) — декабрист, прапорщик. Н. в Петербурзі. Син І. М. *Муравйова-Апостола*. Брат С. І. та М. І. Муравйових-Апостолів. В 1821 вступив до *Північного товариства декабристів*. 13 (25).XII 1825 відряджений Пн. т-вом на Україну, щоб повідомити керівників *Південного товариства декабристів* про початок повстання в Петербурзі й домовитися про спільні дії. Разом з братами взяв участь у повстанні Чернігівського полку. З (15).I 1826 в бою під с. Ковалівкою (Васильківський пов. Київ. губ.) з каральним загonom ген. Гейсмара був поранений і, щоб не потрапити до рук карателів, застрелився.

МУРАВЙОВ-АПОСТОЛ Матвій Іванович (5.V 1793 — 5.III 1886) — декабрист, підполковник. Н. в Петербурзі. Син І. М. *Муравйова-Апостола*. Брат І. І. та С. І. Муравйових-Апостолів. В 1807 закінчив Паризьку політех. школу. З 1809 вчився в Петерб. ін-ті інженерів шляхів. Учасник *Вітчизняної війни 1812* і закордонних походів рос. армії 1813—14. Служив у Семенівському полку, після повстання якого (1820) був переведений в Полтаву. В 1823 вийшов у відставку. М.-А. — один з організаторів «Союзу порятунку» (1816), член «Союзу благоденства» (1818) та *Південного товариства декабристів* (1821), з травня 1823 по серпень 1824 — представник Південного товариства декабристів у Петербурзі, вів переговори про об'єднання Пн. і Пд. т-в. Був учасником *Чернігівського полку повстання*. Заарештований в січні 1826 і засуджений до страти, яку замінено 20-річною, а потім 15-річною каторгою. Після амністії 1856 повернувся з Сибіру і оселився в Моск. губ. Помер у Москві.

Тв.: Воспоминання и письма. Пг., 1922; Из воспоминаний о бунте Черниговского полка. «Русский архив», 1871, кн. 6.

Лит.: Восстание декабристов. Материалы, т. 8—9. М.—Л., 1925—50; Медведська Л. О. Декабристи на Полтавщині. Х., 1960; Соколовський І. А. К московському періоду життя М. І. Муравйова-Апостола. В кн.: Декабристы в Москве. М., 1963.

МУРАВЙОВ-АПОСТОЛ Сергій Іванович (9.X 1796 — 25.VII 1826) — декабрист, підполковник. Н. в Петербурзі. Син І. М. *Муравйова-Апостола*. Брат І. І. та М. І. Муравйових-Апостолів. В 1811 закінчив Петерб. ін-т інженерів шляхів. Учасник *Вітчизняної війни 1812* і закордонних походів рос. армії 1813—14. З 1815 служив у Семенівському полку, після повстання якого (1820) переведений до Черніг. піх. полку. Один із засновників «Союзу порятунку» (1816), член Корінної управи «Союзу благоденства» (1818). Разом з М. П. *Бестужевим-Рюміним* очолював *Васильківську управу* Пд. т-ва декабристів (з 1823), 1823 встановив зв'язок з польс. «Патріотичним товариством», організував приєднання *Товариства об'єднаних слов'ян* до Пд. т-ва декабристів (1825). Брав участь у з'їздах, нарадах декабристів у Києві, Тульчині, Кам'янці (1822—25). Був прихильником встановлення респ. ладу в Росії, підтримував програму «Руської правди», складену П. І. *Пестелем*. Вів антимонархічну агітацію серед солдатів. У співавторстві з М. П. *Бестужевим-Рюміним* склав Катехізіс (популярний виклад програми Південного товариства декабристів), який вони читали перед повстанням солдатам і розповсюджували серед селян Київ. губ. 29.XII 1825 (10.I 1826) М.-А. організував і очолив

М. М. Муравйов.

С. І. Муравйов-Апостол.

повстання Чернігівського полку (див. *Чернігівського полку повстання*). З (15).I 1826 біля с. Ковалівки (тепер Васильківського р-ну Київ. обл.) полк М.-А. зазнав поразки. Тяжко пораненого М.-А. було заарештовано і за вироком царського суду повішено в Петербурзі разом з чотирма ін. керівниками декабристів.

Лит.: Медведська Л. О. Сергій Іванович Муравйов-Апостол (Біографічний нарис). К., 1961; Слобожан І. С. І. Муравйов-Апостол. Л., 1967 [бібліогр. с. 41]; Ротач П. Літературна Полтавщина. «Архіви України», 1967, № 3.

МУРАВЬСЬКИЙ Митрофан Данилович (1838 — листопад 1879) — укр. революц. діяч, один із засновників *Харківсько-Київського таємного товариства*. Н. на Харківщині в укр. поміщицькій сім'ї. В 1854 вступив на юрид. факультет Харків. ун-ту. В 1856 разом з Я. М. *Бекманом* і П. В. *Вадваським* заснував студентське таємне т-во. В 1858 за участь у студент. заворушеннях М. було заарештовано й виключено з ун-ту. В 1859 разом з ін. провідними діячами Харків. таємного т-ва переїхав до Києва і вступив до Київ. ун-ту, де таємне т-во продовжувало революц. діяльність. Брав участь в організації *недільних шкіл*, розповсюджував твори О. І. Герцена, М. Г. Чернишевського і Т. Г. Шевченка. В 1860 М. заарештовано і вислано в Бірськ (тепер місто Башк. АРСР), в березні 1861 переведено до Оренбурга. У вересні 1862 М. було вдруге заарештовано за політ. пропаганду і 1863 засуджено до 8 років каторги. Покарання відбував у Нерчинську Читин. обл. разом з М. Г. *Чернишевським* та А. О. *Красовським*. У 1868 переведено на поселення в Оренбурзьку губ. В 1874 знову заарештовано за революц. пропаганду. Судився за «процесом 193-х» і засуджений до 10 років каторги. Помер у Новоборисоглівському центрі (Тамб. губ.).

Лит.: Общественно-политическое движение на Украине в 1856—1862 гг. Материалы и документы. К., 1963.

Г. І. *Марахов* (Київ).

МУРАВЬСЬКИЙ ШЛЯХ — один із стратегічних шляхів 16 — поч. 18 ст., по якому крим. і ногайські татари нападали на Лівобережну й Слобідську Україну та на пд. частину тер. Рос. д-ви. Починався від Перекопу, йшов на Пн. між верхів'ями річок Молочних Вод і Кінських Вод, перетинав річки Товчі Води, Самару й Орель. Далі проходив по тер. Харківського й Охтирського полків поблизу міст Коломака, Валок і Охтирки. Між верхів'ями річок Сіверського Дінця, Оскулу, Ворскли й Псла М. ш. з'єднувався з *Кальмицьким шляхом*, а під м. Ліванам — з *Кальмицьким шляхом* і йшов до м. Тули. Після побудови *Белгородської лінії* татари перестали користуватися М. ш., і він на поч. 18 ст. перетворився на торг. шлях. Карта, с. 188.

Лит.: Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Х., 1918.

МУРАНОВ Матвій Костянтинівич (11. XII 1873 — 9. XII 1959) — професійний революціонер, активний учасник робітн. руху в Росії та на Україні. Член КПРС з 1904. Н. в с. Риббях (тепер Полтавського р-ну Полт. обл.) в сім'ї робітника. З 1900 працював робітником на ст. Харків. У 1905 — член Харків. більшовицької групи «Вперед». У 1907 — один з керівників Залізничного районного к-ту РСДРП у Харкові. В 1912 — член Харків. к-ту РСДРП, депутат 4-ї Держ. думи по роботн. курії від Харків. губ. (див. *Більшовицька фракція 4-ї Державної думи*). Думську діяльність поєднував з нелегальною революц. роботою в Петрограді, Харкові та ін. містах. У листопаді 1914 заарештований разом з ін. більшовиками-депутатами 4-ї Держ. думи і 1915 засуджений на довічне заслання до Туруханського краю. Після Лютн. революції 1917 повернувся до Петрограда, брав участь у виданні газ. «Правда». В квітні — липні 1917 працював у Харкові. Делегат VII (Квітневої) Всерос. конференції РСДРП (б). Після VI з'їзду партії ввійшов до складу секре-

таріату ЦК РСДРП (б). У 1917—23 — інструктор ЦК РКП (б), з 1923 — член колегії Верховного Суду СРСР, 1931—39 — на відповідальній роботі в Моск. к-ті партії. На VI і VIII з'їздах партії обирався до складу ЦК, на IX з'їзді — кандидатом у члени ЦК РКП (б), 1922—34 — член ЦК ВКП (б). З 1918 — член ВЦВК. З 1939 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденом Леніна.

МУРАХТОВ Павло Кузьмич (1918 — 22. IX 1943) — рад. військовослужбовець, сержант, Герой Рад. Союзу (1944). Н. у Катеринославі в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир взводу пішої розвідки 894-го стріл. полку 211-ї стріл. д-зії Ворон. фронту відзначився при визволенні Чернігівщини. 22. IX 1943 група з 13 розвідників на чолі з М. форсувала Десну і вела розвідку в районі с. Кархівки (тепер Черніг. р-ну). Фашисти з 5 бронемашинами оточили групу. Рад. бійці знищили 1 бронемашину. М. з гранатами кинувся під другу її, підірвавши її, загинув. Фашисти відступили.

МУРАШКО Микола Іванович (20. V 1844 — 22. IX 1909) — укр. живописець і педагог, худож. критик і громад. діяч. Н. в м. Глухів в сім'ї іконостасного майстра. Художню освіту здобув у петерб. Академії мистецтв (1863—68). З 1868 жив і працював у Києві. В 1875 заснував Київ. малювальну школу (1875—1901). М. пропагував на Україні мистецтво передвижників, обстоював принципи ідейного мистецтва, виступав проти декадентства та формалізму. Худож. твори: «Мотив околиць Києва» (1879), «Осінь», «Над Дніпром», «Крим» (всі — 1892) та ін. Автор книги «Спогади старого вчителя» (К., 1964).

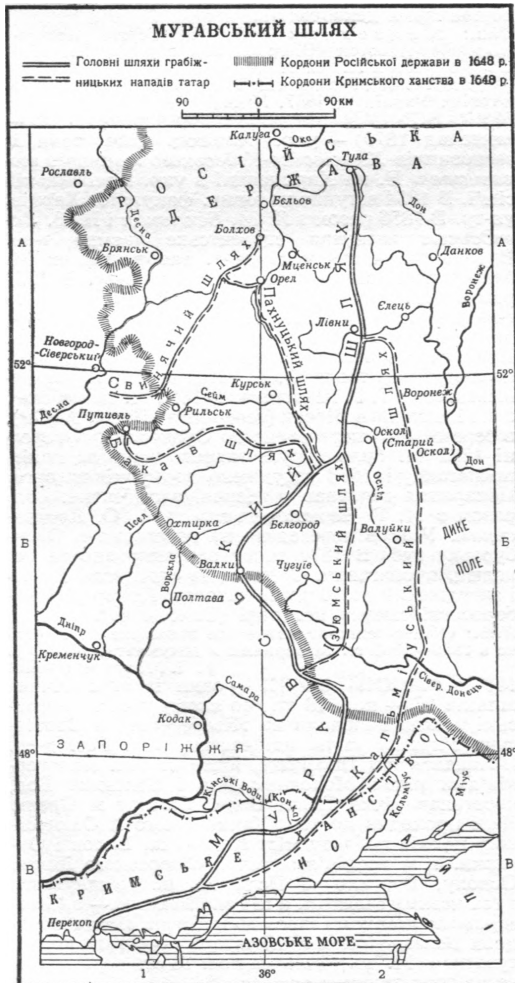
Лит.: Турченко Ю. Я. Київська рисувальна школа. К., 1956 [бібліогр. с. 135—139]; Турченко к. Ю. Я. М. І. Мурашко. К., 1956.

МУРАШКО Олександр Олександрович (7. IX 1875 — 14. VI 1919) — видатний укр. художник. Н. у Києві в сім'ї іконостасного майстра, брата М. І. Мурашка. Художню освіту здобув у Київ. малювальній школі М. І. Мурашка і петерб. Академії мистецтв (1894—1900), яку закінчив по майстерні І. Ю. Рєтіна. В 1901 вчився в Мюнхені. У 1902—04 працював у Парижі. Один з організаторів Київ. т-ва художників. З 1916 — член Т-ва пересувних худож. виставок. М. — автор виразних за колоритом картин («Похорон кошового», 1900; «Кафе», «На вулицях Парижа», обидві 1902—04; «Карусель», 1908; «Селянська родина», 1913) і портретів («Дівчина в червоному капелюсі», поч. 20 ст.; Я. Станіславського, 1906; М. Мурашка, 1907). У 1909—12 М. викладав у Київ. худож. училищі; 1912—17 — в худож. студії. Після встановлення на Україні Рад. влади брав активну участь у діяльності Комітету образотворчих мистецтв Наркомату освіти УРСР. Загинув у Києві від рук бандитів. Іл., с. 260.

Лит.: Історія українського мистецтва, т. 5. К., 1967; Шпаков А. Олександр Олександрович Мурашко. К., 1959.

МУРЗА (від перс. амір-заде — син начальника, князя) — середній або дрібний феодал у Кримському ханстві та ногайських ордах.

МУРЗАКЕВИЧ Микола Никифорович (1806—83) — укр. історик й археолог. Н. в м. Пскові в сім'ї священика. Закінчив Моск. ун-т. З 1830 — викладач, з 1855 — директор *Ришельовського ліцею* в Одесі. Брав участь у створенні і роботі *Одеського товариства історії і старожитностей*, секретарем та віце-президентом якого він був. Працював також директором Одес. археол.

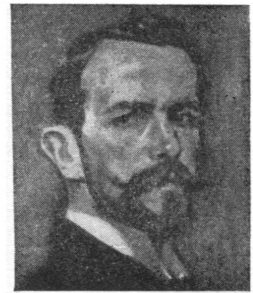
музею. Провадив розкопки Орловського городища та на о. Зміїний, вивчав археол. пам'ятки, епіграфіку, нумізматику Пн. Причорномор'я тощо. Автор праць: «Переклад Арріана Понта Евксінського з коментарями» (1836), «Географічна карта давніх елліських поселень при берегах Чорного й Азовського морів» (1836), «Історія генуезьких поселень у Криму» (Одеса, 1873) та ін.

М. К. Муранов.

М. І. Мурашко.

О. О. Мурашко.

І. Т. Черняков (Одеса).

МУРЗАК-КОБА — мезолітична стоянка, що належить до *тарденуазької культури*, на лівому березі р. Чорної в Криму. М.-К. досліджували 1936 і 1938. При розкопках знайдено багато кам'яних знарядь (скребки, різці, ножовидні пластинки з ретушою по боках та на виїмках, геометричні *мікроліти* — трапеції, сегменти, трикутники тощо), вироби з кістки та рогу (гарпуни, шила, проколки, лоцила), кістки оленя, косулі, дикого кабана, ведмедя, лиспів, собаки, бурсука, зайця, риби (переважно лосося). Інтерес становить поховання чоловіка та жінки. В жіночому кістяку бракувало останніх фаланг обох мізниців, очевидно ампутованих з ритуальною метою.

Лит.: Библиков С. Н. Грот Мурзак-Коба — новая позднелеолитическая стоянка в Крыму. — Журнал «Советская археология», 1940, т. 5. Ю. Г. Колосов (Київ).

МУСІН-ПУШКІН Олексій Іванович (27.III 1744 — 13.II 1817) — рос. держ. діяч, історик, археограф, член Рос. АН (з 1789). В 1794—99 — президент Академії мистецтв. Зібрав колекцію рукописів. М.-П. відкрив Лаврентійський літопис, список «Руської правди», «Повчання Володимира Мономаха», «Слово о полку Ігоревім», «Книгу Большому чертежу» та ряд ін. писемних літ. та істор. джерел 12—17 ст. М.-П. — автор «Історичного дослідження про розташування давнього Російського Тмураканського князівства» (СПб, 1794) та ін. праць.

Лит.: Ключевский В. О. Лекции по русской истории. В кн.: Ключевский В. О. Сочинения, т. 8. М., 1959.

МУСОКІЙ (рр. н. і см. невід.) — цар *антів*, який жив у 2-й пол. 6 ст. н. е. Згадується візант. істориком *Феофілактом Симокаттою*. Брав участь у Балканських війнах, які анти вели проти Візантійської імперії. Після загибелі *Ардасага* (можливо, брат М.), очолював слов. військо в Подунав'ї. Через зраду одного з своїх воїнів і несподіваний напад візантійців зазнав поразки, але, згуртувавши сили, відповів успішним контрударом. Деякі дослідники ототожнюють М. з *Миджажом*. М. Ю. *Брайчевський* (Київ).

МУСТЬЕРСЬКА КУЛЬТУРА — археол. культура часів *палеоліту*. Поширена в Європі, Азії та Африці. Виділена в 60-х рр. 19 ст. Назва походить від печерної стоянки Ле-Мустье в Пд.-Зх. Франції. Розглядається тепер як заключна пора (епоха) раннього палеоліту. Інколи виділяється в окрему епоху — середній палеоліт. Для М. к. характерні кам'яні знаряддя — гостроконечники і скребла, виготовлені на пластинках, сколотих з дисковидних заготовок — нуклеусів (ядрис). Гостроконечники, що їх використовували як мисливські ножі — кинджали і наконечники списів, були чоловічими знаряддями, а скребла, що

застосовувались як ножі для розрізання м'яса та обробки шкур тварин, були жіночими знаряддями. Поширилися й двобічно оброблені невеликі рубильця та знаряддя для виїмки (скобелі). Останні, напевно, вживалися для обробки дерева (списів-рогатин). Носії М. к. займалися полюванням на мамонтів, носорогів, печерних ведмедів, зубрів та ін. тварин і *збиральництвом*. Жили вони в природних печерах, споруджували заслони і примітивні житла в річкових долинах. До того часу належить винайдення способу добування вогню тертям — одного з найважливіших здобутків культури людства. Почали використовувати кістки та роги тварин для виготовлення знарядь. Люди жили в умовах первіснообщинного ладу, в кінці періоду т. з. *первісного стада*. Деякі дослідники вважають, що в той час уже існувала початкова форма матриархального родового ладу. Поховання людей, можливо, свідчать про зародження найдавніших реліг. вірувань. Носіями М. к. вважають т. з. *палеоантропів*. Дослідження останнього часу, проте, свідчать, що тоді існували вже і люди сучас. фізичного типу, частина яких (напр., на Близькому Сході) також були носіями М. к. Багато пам'яток М. к. є на тер. СРСР — у Середній Азії (Тешик-Таш) і на Кавказі (Ільська, Ахштірська стоянки), на Волзі (Волгоградська стоянка). На Україні відомі стоянки М. к. Молодове I (див. *Молодове*) на Дністрі, *Кодацька стоянка* і *Скеля Орел* у дніпровському Надпоріжжі, *Антонівські стоянки* на Донеччині та *Кііх-Коба*, *Чокурча*, *Старосілівська стоянка* і *Шайтан-Коба* в Криму. М. к. датується часом бл. 100—40 (35) тис. років тому.

Лит.: Ефименко П. П. Первобытное общество. К., 1953; Замятнин С. Н. Очерки по палеолиту. М.—Л., 1961. І. Г. *Шовкопляс* (Київ).

МУСУЛЬБАС Іван Андрійович (1895—10.III 1937) — парт. і держ. діяч УРСР. Член Комуністич. партії з 1919. Н. в с. Маневичах (тепер с-ще м. т. Маневийського р-ву Вол. обл.) у сім'ї селянина-бідняка. В революц. русі з 1917. Активний учасник громадян. війни на Україні. У 1919 — член губревкому та губвиконкому в Житомирі. В період гетьманщини та петлюрівщини не раз зазнавав арештів. У 1919 брав участь у боях проти денікінців. У 1920—27 — секретар Харків., Житомир. губкомів КП (б) У, на парт. і рад. роботі в Одесі. З 1928 — зав. відділом ЦК КП (б) У по роботі на селі. У 1932—36 — другий секретар Київ. обкому КП (б) У. На X з'їзді КП (б) У обирався кандидатом у члени ЦК, на XI і XII з'їздах — членом ЦК КП (б) У. Не раз обирався членом ВУЦВК. Л. О. *Кирилов* (Київ).

МУХИ ПОВСТАННЯ 1490—92 — велике антифеод. повстання селян Галицької землі проти

Повстання селян у Галичині під проводом Мухи. 1490. Картина художника І. С. Іжакевича.

кріпосницького гноблення та нац. і релігійних утисків польс. феодалів. Повстання почалося 1490 в Коломийському повіті на Покутті. Очолив його селянин Муха, який з загоном укр. і молд. повстанців прийшов з Пн. Буковини на Покуття. Повсталі селяни підтримувала значна частина дрібної укр. шляхти, невдоволеної пануванням польс. феодалів. Невдовзі Муха сформував 9—10-тисячне військо. Повстанці здобули Снятин, Коломию і Галич. Визволивши від польс. феодалів Галицьку землю, повстанське військо вирушило на Львів. Під впливом повстанського руху почалися сел. виступи в різних місцевостях Галичини, Зх. Поділля й Пн. Буковини проти польс., молд. і укр. феодалів. Успіхи повстанців занепокоїли польс. уряд. За наказом короля *Казимира IV* було створено ополчення шляхти *Руського воєводства*. Об'єднані сили шляхет. ополчення, королівського війська та найманих загонів Тевтонського ордену завдали під Рогатином тяжкої поразки повстанцям. Майже всі повстанці полягли в бою. Муха з невеликим загоном відступив до Пн. Буковини. Але повстанський рух не припинився. В 1491 його очолив А. Боруля. За деякими даними, під цим ім'ям виступав Муха. В 1492 Муха знову з'явився на Покутті з метою підняти повстання, але укр. шляхта видала його польс. феодалам. Помер Муха в ув'язненні у Кракові. М. п. було одним з перших великих антифеод. повстань укр. селян проти кріпосницького гніту та нац. і релігійних утисків польс. феодалів.

Лит.: Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; Історія Молдавської ССР, т. 1. Кишинев, 1965; М о х о в Н. А. Восстание украинских и молдавских крестьян под руководством Мухи в 1490—1492 гг. «Известия Молдавского филиала АН СССР», 1953, № 3—4. В. В. *Грабовецький* (Львів).

МЮНХЕНСЬКА УГОДА 1938 — ганебна угода про розчленування Чехословаччини, що її підписали 29. IX 1938 глави урядів Англії (Н. Чемберлен), Франції (Е. Даладьє), фашист. Німеччини (А. Гітлер) і фашист. Італії (Б. Муссоліні). Була прямим наслідком і виявом політики «миро-

творення» (фактично потурання) фашист. агресорів, що її проводили уряди гол. імперіалістич. д-в напередодні 2-ї світової війни. Підготовку до загарбання Чехословаччини гітлерів. Німеччина розгорнула, спираючись на підтримку діяльність фашист. судего-нім. партії Чехословаччини. Заохочувані Гітлером судетські фашисти висунули перед урядом Чехословаччини вимогу про відокремлення Судет. області. Англія і Франція примушували Чехословаччину йти на поступки нібито для «врятування» миру, а насправді для спрямування гітлерів. агресії проти СРСР. Таке рішення негласно підтримував уряд США. В античехослов. діяльності фашист. Німеччина широко використовувала й контрреволюц. еміграцію в Чехословаччині, особливо укр. бурж. націоналістів. Трудящі Чехословаччини, очолювані Комуністич. партією, виявляли рішучість захищати республіку. СРСР не раз заявляв про готовність виконати свої зобов'язання за рад.-чехословац. договором 1935 про взаємодопомогу. Проте бурж. уряд Чехословаччини, виходячи з вузько класових інтересів, відмовився від допомоги Рад. Союзу і капітулював перед фашист. Німеччиною. За М. у. Німеччина загарбала в Чехословаччині Судет. обл. і прикордонні з Австрією райони. За додатком до М. у. Чехословаччина повинна була задовольнити територіальні вимоги панської Польщі і хоргистської Угорщини, зокрема передати Угорщині Закарпатську Україну. М. у. мала згубні наслідки для безпеки всіх європ. країн. М. у. зумовила загарбання 1939 всієї Чехословаччини гітлерів. Німеччиною і прискорила розв'язання 2-ї світової війни. Західнонімецькі реваншистські кола до цього часу відмовляються визнати протизаконність М. у. і на цій підставі «обгрунтовують» свої територіальні претензії.

А. Ф. *Кізенко* (Київ).
МЯКОТІН Венедикт Олександрович (1867—1937) — рос. дрібнобурж. історик і публіцист, один з лідерів партії нар. соціалістів. У 1891 закінчив істор.-філол. факультет Петерб. ун-ту. З 1918 — в еміграції. Вів активну боротьбу проти Рад. влади. Осн. наук. праці М. присвячені історії Росії, України і Польщі 17—18 ст. (Нариси соціальної історії України в XVII—XVIII ст., т. 1, в. 1—3. Прага, 1924—26; «Переяславський договір» 1654-го року. Прага, 1930 та ін.). Написані на основі значного архівного матеріалу, праці М., проте, ґрунтуються на великодержавницьких концепціях, спрямовані на виправдання гнобительської політики царизму на Україні.

В. Г. *Сарбей* (Київ).
МЯСКОВСЬКИЙ (Miaskowski) Войцех (р. н. невід. — п. 1650) — польс. дипломат, стольник подільський (з 1625), підкоморій львівський (з 1637). В лютому 1649 разом з А. *Кисілет* вклав до польс. урядової комісії, що вела в Переяславі переговори з Б. Хмельницьким і козац. старшиною, який є цінним джерелом з дипломатич. історії визвольної війни укр. народу 1648—54. Щоденник М. вперше опублікував Ю. У. *Немцевич* (1822).

Лит.: Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы, т. 2. М., 1953. Я. Д. *Ісаєвич* (Львів).

НАВАШИН Сергій Гаврилович (14.XII 1857 — 10.XII 1930) — рад. ботанік, академік АН СРСР (з 1918), чл.-кор. Петерб. АН (з 1901), академік АН УРСР (з 1924), доктор ботаніки (з 1886), професор (з 1894), засл. д. н. РРФСР (з 1929). Н. в с. Царевщині (тепер Базарно-Карабулацького р-ну Саратов. обл.) в сім'ї лікаря. В 1874—78 вчився в петерб. Мед.-хірургіч. академії, 1881 закінчив природничий відділ фіз.-матем. факультету Моск. ун-ту. Працював у вузах і наук. закладах Москви, Петербурга і Києва (1894—1915 — професор Київ. ун-ту). Праці Н. присвячені морфології та систематиці мохів і паразитичних грибів, ембріології та цитології рослин (зокрема, вивченню будови клітинного ядра і хромосом). Створив вітчизн. школу цитологів і ембріологів рослин. Портрет, с. 192.

Лит.: Навашин Сергій Гаврилович. В кн.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967.

НАВІВСЬКИЙ Іван Михайлович (29.IX 1888 — 25.IV 1954) — діяч укр. прогресивної еміграції і робітн. руху в Канаді. Н. в с. Ворвулінцях (тепер Заліщицького р-ну Терноп. обл.) в сім'ї ремісника. Закінчив учительську семінарію. В 1908 емігрував до США, 1911 переїхав до Канади. Брав участь у створенні Компартії Канади (1922), довгий час був членом її ЦК. Один з засновників орг-ції — *Товариство Український Робітничо-Фермерський дім та Робітничий запомогове товариство*. Боровся проти опортуністич. і націоналістич. елементів у робітн. русі. Учасник VI конгресу Комінтерну. В роки 2-ї світової війни Н. провадив велику роботу по мобілізації зусиль трудящих Канади на боротьбу проти фашизму. В 1940—42 ув'язнений у концтаборі за революц. діяльність. У післявоєнні роки очолював Канадсько-Укр. видавничу спілку, що видавала укр. прогресивні газети. Портрет, с. 192.

НАВРОЦЬКИЙ Володимир Михайлович (18.XI 1847 — 16.III 1882) — укр. економіст-статист демократич. напрямку, публіцист. Н. в с. Котузові (тепер Тербовлянського р-ну Терноп. обл.) в сім'ї церк. служителя. В 1871 закінчив юрид. факультет Львів. ун-ту. Автор ряду праць з історії соціально-економіч. розвитку Галичини 19 ст. (Що нас коштує пропінатія, 1876; Руська народність в школах галицьких, 1876; Класові інтереси і інтереси народу, 1877, та ін.), в яких розкривав тяжке становище нар. мас Галичини, виступав захисником трудового селянства, таврував залишки кріпосництва тощо. Праці Н. відіграли важливу роль у розвитку революц.-демократич. думки в Галичині. Сучасники Н. — І. Я. Франко, М. П. Павляк, М. П. Драгоманов та ін. — дали високу оцінку його публіцистич. спадщині і громад.-політ. діяльності.

Лит.: Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. Львів, 1910; З л у п к о С. М. Економічна думка на Україні. Львів, 1969.

С. М. Трушевич (Львів).

НАВРОЦЬКИЙ Олександр Олександрович (9.VIII 1823 — 22.X 1892) — укр. громад. і культурний діяч революц.-демократич. напрямку, поет і перекладач. Н. в с. Антипівці (тепер Золотоніського р-ну Черк. обл.) в сім'ї безземних дворян. У 1847 закінчив філософ. факультет Київ. ун-ту. Під впливом свого двоюрідного брата М. І. Тулака вступив до *Кирило-Методіївського товариства*, в якому приєднався до революц.-демократич. частини т-ва, очолюваної Т. Г. Шевченком, прибічник федерації слов'янських народів. У 1847 Н. заарештовано і засладо до Вятки (тепер м. Киров), де він відбув 6-місячне ув'язнення. Звільнений 1853 з-під поліцейського нагляду, Н. служив в урядових установах Курська, Петербурга, Єрвана, Новочеркаська, Миколаєва. Йому належить понад 20 віршів і бл. 140 перекладів укр. мовою класиків світової ліри, зокрема «Іліади», «Одіссеї» Гомера, творів О. С. Пушкіна, М. Ю. Лермонтова, А. Міцкевича та ін. У поетичній творчості й перекладацькій роботі Н. визначне місце займала істор. тематика — політ. події минулого, повстання нар. мас, захист батьківщини від іноземних загарбників тощо.

Г. Я. Сергієнко (Київ).

НАГНІБІДА Микола Львович (н. 20.IX 1911) — укр. рад. поет. Член КПРС з 1940. Н. в с. Попівці (тепер с. Смирнове Куйбишевського р-ну Запоріж. обл.) в сім'ї фельдшера. Вчився в Харків. комуністичному ін-ті журналістики та Київ. пед. ін-ті. Друкуватися почав 1930. У своїх поетич. збірках оспівує творчу працю рад. людей, їхню мужність і відвагу в боях проти фашизму, дружбу соціалістич. націй (Ляля Убийвовк. К., 1946; Морські балади. К., 1947; Пісня походів. К., 1949; Зустрічі в дорозі. К., 1955; Поема про хлопчика і моряка. К., 1959; Юні, хоробрі серця. К., 1959; Гірські вершини. К., 1960; Вечірні багаття. К., 1965; Жовтнева книга. К., 1967; На полі битви. К., 1969) та ін. Держ. премія СРСР, 1952. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1970. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами. Портрет, с. 192.

Тв.: Вибрані твори. В 2 т. К., 1961; Рос. перекл. — Дорогами життя. Стихотворення і поеми. М., 1960.

Лит.: Рильський М. Невтомний мандрівник. В кн.: Рильський М. Твори, т. 9. К., 1962.

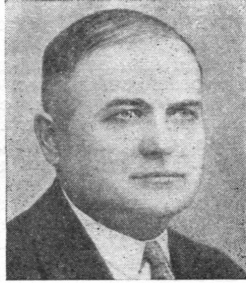
НАГОР'ЯНСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — поселення лісостепових землеробсько-скотарських племен Серед. Придністров'я ранньоскіфського часу (кін. 7 — поч. 6 ст. до н. е.) поблизу с. Нагорян Кельменецького р-ну Чернів. обл. Досліджувалось 1950. Розкопками виявлено залишки трьох прямокутних у плані напівземлянок з відкритими вогнищами та печами-кам'янками. Знайдено знаряддя праці (мотики з рогу оленя й кременю, прясла), глиняний посуд (горщики з наліпним розчленованим валиком і проколами на вінцях, миски із загнутими всередину краями, інколи оздоблені врізним геометричним орнаментом, черпаки з високими ручками тощо) та кістки свійських тварин.

Лит.: Шовкопляс І. Г. Поселення ранньоскіфського часу на середньому Дністрі. «Археологія», 1954, т. 9.

НАДВІРНА — місто, центр Надвірнянського р-ну Ів.-Фр. обл.; на р. Бистриці Надвірнянській (бас. Дністра). Залізнич. ст. 16,2 тис. ж. (1970). Заснована Н. в кінці 16 ст. В 1621 в районі Н. діяли проти польс.-шляхет. загарбників опришки, очолювані Г. Кардашем. Під час нар.-визвольної війни 1648—54 населення Н. брало участь у повстанському русі під проводом С. Г. Височана. В 1743 в районі Н. діяв загін опришків О. В. Дов-

С. Г. Навашин.

І. М. Навізівський.

М. Л. Нагнибіда.

буша. В 1772—1918 місто перебувало під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщини). В 2-й пол. 19 ст. в околицях Н. почалися розробки нафтових родовищ. У 1907 в місті збудовано нафтопереробний з-д. Під час 1-ї світової війни в результаті *прориву австро-німецького фронту 1916* рос. війська 30.VII 1916 зайняли місто і перебували в ньому до літа 1917. Після розпаду Австро-Угорщини з листопада 1918 по травень 1919 Н. була під владою ЗУНР. В 1919—39 Н. — повітове місто в бурж.-поміщицькій Польщі. В 1926—28, 1932—36 відбувалися страйки робітників нафтових та лісових підприємств міста. Після воз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною у вересні 1939 Н. стала райцентром Ів.-Фр. (до 1962 — Станіславська) обл. На поч. Великої Вітчизн. війни Н. I.VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. Під час *Карпатського рейду 1943* в Надвірнянському р-ні партизани вели запеклі бої проти карателів. 26.VII 1944 рад. війська визволили Н. В місті — нафтопереробний та цегельний з-ди, газопром. управління, ліскокомбінат, сирзавод та ін. 4 загальноосв. та 1 муз. школи, автошляховий технікум. Пам'ятник на честь 100-річчя нафтопромислу.

НАДВІРНІ КОЗАКИ — феодально залежні селяни, що служили в збройних загонах польс. магнатів на Україні в 16—18 ст. Польс. і укр. магнати для придушення сел. виступів у своїх маєтках утримували власне, т. з. надвірне, військо, сформоване переважно з селян-кріпаків, які за службу одержували платню, земельні наділи та звільнялися від виконання феод. повинностей. Магнати Вишневецькі, Острозькі, Заславські, Корецькі, Потоцькі та ін. мали по декілька тисяч чоловік надвірного війська. Під час сел.-козац. повстань кін. 16 — 1-ї пол. 17 ст., нар.-визвольної боротьби 2-ї пол. 17 — поч. 18 ст., гайдамацьких рухів 18 ст. чимало Н. к. переходили на бік повсталих нар. мас. Зокрема, сотник Н. к. князь Любомірських *Верлан* керував гайдамацьким повстанням 1734, сотник надвірного війська Потоцьких *І. Гонта* разом з запорожцем *М. Залізняком* очолювали *Коліївщину* 1768 та ін. Загони Н. к. ліквідовано на Лівобережній Україні на початку нар.-визвольної війни 1648—54, на Правобережній Україні — після її воз'єднання 1793 з Росією, на Зх. Україні — після її загарбання 1772 феод. Австрією.

НАДДАЧИНИ — учасники народницького руху, робітники, члени «*Південноросійського союзу робітників*» брати *Микола Борисович* (н. 1852 — р. см. невід.) і *Сергій Борисович* (1853—83). Н. в Севастополі в сім'ї міщанина. Микола 1871, Сергій 1872 переїхали до Одеси, де працювали на з-ді Белліно-Фенде-

ріха. В 1872 вступили до народницького робітн. гуртка. Разом з *Є. Й. Заславським* Н. брали участь у створенні «*Південноросійського союзу робітників*». За дорученням *Є. Й. Заславського* Н. вели революційну пропаганду в Криму. В червні 1875 Микола організував відділення «*Союзу*» в Ростові-на-Дону. В січні 1876 Н. було заарештовано. В жовтні 1877, відбувши тюремне ув'язнення, Микола вийшов до Севастополя. В 1879

він перебував під слідством за революц. пропаганду, 1880 — за зберігання нелегальної л-ри. Дальша доля його невідома. Сергій після тюремного ув'язнення оселився 1877 в Києві, організував на з-ді Донато народницький робітн. гурток, пізніше ввійшов до революц.-демократич. гуртка *І. І. Басова*. В 1879 був заарештований і засланий до Селенгінська (Забайкалля), де влітку 1883 покінчив життя самогубством.

«НАДНІПРЯНСЬКА ПРАВДА» — газета, орган Херс. обкому та міському КП України, обласної та міської Рад депутатів трудящих. Виходить у Херсоні 6 раз на тиждень. Почала видаватись 1917 як орган Херс. Ради робітн. і солдат. депутатів під назвою «*Солдат і рабочий*» (1917—18). Потім виходила під назвами «*Херсонская правда*» (1919), «*Известия*» (1919—21), «*Херсонский коммунар*» (1922—25), «*Херсонский коммунар*» (1925), «*Червоний селянин*» (1925—28), «*Рабочий*» (1925—28). З 1.III 1928 замість газ. «*Рабочий*» і «*Червоний селянин*» була створена «*Н. п.*». Під час нім.-фашист. окупації Херсонщини 1941—44 не видавалася. З 1944 стала обласною газетою. В 1967 «*Н. п.*» нагороджено орденом «*Знак пошани*».

Д. П. Гаухман (Херсон).

НАДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА, *Наддніпрянина* — умовний термін, що вживався й інколи вживається в літературі для позначення території Правобережної та Лівобережної України.

НАДЕЖДІН Микола Іванович (17.X 1804 — 23.I 1856) — рос. літ. критик, історик, етнограф, журналіст. Н. в с. Нижньому Белоомуті (тепер Моск. обл.) в сім'ї священика. В 1824 закінчив Моск. духовну академію. В 1831—35 — професор Моск. ун-ту. З 1831 видавав журн. «*Телескоп*», де 1836 був надрукований «*Філософічний лист*» *П. Я. Чаадаєва*, за що Н. був засланий в Усть-Сисольськ, потім у Вологду (1836—38). Після заслання переїхав до Одеси. Редагував «*Записки Одеського общества истории и древностей*», «*Етнографічний збірник*» та ін. Оpubлікував ряд розвідок з історії Пд. України від найдавніших часів до кінця 18 ст., зокрема з істор. географії (Геродотова Скіфія, пояснена з допомогою зіставлення з місцевостями. «*Записки Одеського товариства історії і старожитностей*», 1844, т. 1). Світогляд Н. відзначався суперечливістю, поєднанням монархічних і демократич. поглядів. *В. Г. Сарбей* (Київ).

НАДЗВИЧАЙНА ДЕРЖАВНА КОМІСІЯ по встановленню й розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників і їх пособників

і заподіяної ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР (НДК) — комісія, створена Указом Президії Верховної Ради СРСР 2.XI 1942 під час *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45*. До складу комісії увійшли 10 чол. з числа видатних держ. діячів, представників різних громад., наук. і культурних орг-цій та релігійних культів. Головою НДК був М. М. Шверник. НДК через місцеві комісії сприяння, своїх представників на місцях, місцеві держ. органи і громадськість (у міру визволення рад. територій) збирала та перевіряла дані і склала бл. 55 тис. актів і більше 250 тис. протоколів про зрівства нім. загарбників і про залюдяні ними збитки СРСР, його громадянам, орг-ціям, установам тощо. Матеріальні втрати, яких завдали нім.-фашист. загарбники та їхні пособники Рад. Союзів, визначені НДК у сумі 679 млрд. крб. (у цінах 1941), в т. ч. по УРСР — 285 млрд. крб. Тільки на Україні було зруйновано понад 16 тис. пром. підприємств, зруйновано і розграбовано 27 910 колгоспів, 872 радгоспи і 1300 МТС. В містах і селах України окупанти знищили понад 200 тис. будинків, залишивши без житла бл. 10 млн. чол. З УРСР до Німеччини на каторжні роботи було вивезено більше 2 млн. чол. На тер. УРСР гітлерівці та їхні пособники вбили і замучили бл. 3 млн. 200 тис. мирного населення і понад 1 млн. 300 тис. військовополонених. Акти про руйнування і звірства, що їх учинили нім.-фашист. загарбники в Києві, а також у Донецькій, Львівській та ін. обл., було використано як безспірні докази на *Нюрнберзькому процесі*. НДК ліквідовано 1945 після закінчення війни.

Лит.: Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938—1967, т. 1. М., 1968; Повідомлення Надзвичайної Державної Комісії по встановленню і розслідуванню злочинств німецько-фашистських загарбників. Про матеріальну шкоду, заподіяну німецько-фашистськими загарбниками державним підприємствам і установам, колгоспам, громадським організаціям і громадянам СРСР. К., 1945; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. К., 1963.

НАДЗВИЧАЙНЕ ПОВНОВАЖНЕ ПОСОЛЬСТВО ЦВК РАД УКРАЇНИ І НАРОДНОГО СЕКРЕТАРІАТУ УКРАЇНИ 1918 — урядова делегація Рад. України в складі М. О. Скрипника, Ю. М. Коцюбинського, М. Є. Врублевського. Надіслане 25.III 1918 в Москву для переговорів з урядом Рад. Росії про її взаємовідносини з Україною у зв'язку з підписанням *Брестського миру 1918* і початком окупації України австро-нім. військами. З.IV на засіданні Раднаркомом РРФСР під головуванням В. І. Леніна посольство виголосило декларацію про вимушений умовами Брестського миру розрив федеративних зв'язків з Рад. Росією і проголошення України самостійною Рад. республікою, не зв'язаною умовами Брестського договору щодо австро-нім. окупантів. Декларація заявляла, що укр. народ продовжує боротьбу проти окупантів та укр. націоналістич. контрреволюції, за відновлення Рад. влади на Україні і братніх зв'язків з Рад. Росією. Раднарком РРФСР у спеціальній постанові за підписом В. І. Леніна, прийнявши до уваги цю декларацію, вітав уряд Рад. України, відзначив непохитну дружбу рос. і укр. народів і висловив впевненість у перемозі трудящих України над австро-нім. окупантами.

С. М. Кородівський (Харків).

НАДЗВИЧАЙНИЙ ВОСЬМИЙ З'ЇЗД РАД СРСР — з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, що відбувся 25.XI —

5.XII 1936 у Москві. В роботі з'їзду взяло участь 2016 делегатів з ухвальним голосом, з них — 72% комуністів. Був скликаний для розгляду і затвердження проекту нової *Конституції СРСР*. Доповідь про проект Конституції зробив голова Конституційної комісії ЦВК СРСР Й. В. Сталін. Після всебічного обговорення проекту Конституції з'їзд схвалив проект і прийняв його за основу. З'їзд обрав Редакційну комісію в складі 220 чол. для розгляду поправок і доповнень, внесених на з'їзді та під час всенар. обговорення проекту Конституції, і підготування її остаточного тексту. Було прийнято 43 поправки і доповнення. 5.XII 1936 з'їзд спочатку постатейно, а потім у цілому одногласно затвердив нову Конституцію СРСР, що законодавчо закріпила перемогу соціалізму в Рад. країні. День прийняття Конституції — 5 грудня — оголошено всенар. святом. Особливою постановою з'їзд доручив ЦВК СРСР на основі нової Конституції розробити і затвердити Положення про вибори та встановити строк виборів *Верховної Ради СРСР* — нового найвищого органу держ. влади СРСР.

Лит.: Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 3. М., 1960.

НАДЗВИЧАЙНИЙ ВСЕРОСІЙСЬКИЙ З'ЇЗД РАД СЕЛЯНСЬКИХ ДЕПУТАТІВ 1917 — з'їзд представників губернських, повітових, волосних *Рад селянських депутатів*, фронтвих, армійських, корпусних і дивізійних сел. Рад і комітетів, що відбувся 10—25.XI (23.XI — 8.XII) 1917 у Петрограді. Склад з'їзду [на 18.XI (1.XII)]: 195 лівих есерів, 37 більшовиків, 15 співчуваючих їм (українців), 65 есерів правих і центру, делегатів ін. партій та безпартійних — 33. Порядком денним: питання про владу та аграрне і продовольче питання. Правосерійський виконком Рад сел. депутатів, передаючи, що більшість на з'їзді належатиме лівим есерам і більшовикам, намагався зрівати його, але ця спроба не вдалася — делегати вирішили провадити з'їзд і проголосити його надзвичайним. Праві есери залишили зал засідань. На з'їзді тричі виступав В. І. Ленін: в аграрному питанні (засудив, зокрема, угодовство й політ. хитання лівих есерів, вказав, що здійснення *Декрету про землю* можливе лише внаслідок перемоги соціалістич. революції), з приводу заяви представника *Вікжело* про їх «нейтралітет» у дні революц. боротьби і з заключним словом в аграрному питанні, де підкреслив, що більшовики стоять за тверду владу робітників і селян і що союз робітників і селян є основою для угоди лівих есерів з більшовиками. Внаслідок роботи більшовицької фракції з'їзду серед делегатів і особливо внаслідок виступів В. І. Леніна з'їзд схвалив декрети, прийняті *Другим Всеросійським з'їздом Рад*, та політику Рад. уряду і висловився за об'єднання Рад сел. депутатів з *Радами робітничих і солдатських депутатів*. З'їзд позитивно вирішив питання про участь лівих есерів у Рад. уряді. Більшовики пішли на цю угоду, не поступаючись жодним пунктом своєї програми, враховуючи необхідність злиття Рад робітн. і солдат. депутатів з Радами сел. депутатів, де переважали ліві есери. З'їзд обрав тимчас. Виконавчий комітет Рад сел. депутатів у кількості 108 членів, що злився з ЦВК Рад робітн. і солдат. депутатів. Це значно полегшило об'єднання Рад на місцях. Було також прийнято рішення про скликання 25.XI (8.XII) 1917 2-го Всерос. з'їзду Рад сел. депутатів.

Лит.: Ленин В. І. Надзвичайний Всеросійський з'їзд Рад селянських депутатів 10—25 листопада (23 листопада — 8 грудня) 1917 р. Твори. Вид. 4.

т. 26; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970; Городецкий Е. Н. Рождение Советского государства. М., 1965.

С. Л. Фукс (Харків).

НАДЗВИЧАЙНИЙ ЧЕТВЕРТИЙ ВСЕРОСІЙСЬКИЙ З'ЇЗД РАД 1918 — з'їзд Рад робітн., сел. і солдатських депутатів, що відбувся 14—16.III 1918 у Москві. В роботі з'їзду взяло участь 1232 делегати з ухвальним голосом, з них 795 більшовиків, 283 лівих есерів, 25 есерів центру, 21 меншовик, 11 меншовиків-інтернаціоналістів та ін. З'їзд був скликаний у зв'язку з надзвичайними зовн. обставинами, для вирішення питання про ратифікацію мирного договору з Німеччиною (див. *Брестський мир 1918*). Порядок денний: про ратифікацію мирного договору, про перенесення столиці, вибори ВЦВК. Після інформації заст. наркома закорд. справ Г. В. Чичеріна про мирний договір з доповіддю по першому питанню виступив В. І. Ленін. Він обгрунтував необхідність негайної ратифікації мирного договору. 15.III з'їзд поіменним голосуванням прийняв більшістю голосів (784) написану В. І. Леніним резолюцію про ратифікацію мирного договору. Проти ратифікації голосував 261 делегат — меншовики, праві і ліві есери, анархісти та ін.; утрималося 115. На з'їзді було оголошено декларацію Укр. ЦВК Рад робітн., сел. і солдат. депутатів і делегатів з'їзду від рад. орг-ції України, яка схвалювала ратифікацію мирного договору. З'їзд прийняв постанову перенести столицю Рад. республіки з Петрограда до Москви. Було також прийнято резолюцію з приводу звернення президента США Вільсона до з'їзду, в якій підкреслювалося, що Рад. Росія не відступить від свого рішення покінчити з імперіалістич. війною. З'їзд обрав ВЦВК у складі 200 членів.

Лит.: Ленін В. І. IV Надзвичайний Всеросійський з'їзд Рад 14—16 березня 1918 р. Твори. Вид. 4, т. 27; Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 1. М., 1959. П. К. Стоянян (Київ).

НАДЗВИЧАЙНИЙ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітн., сел. і червоноармійських депутатів, що відбувся 25—30.I 1937 у Києві. В роботі з'їзду взяло участь 1029 делегатів, з них 965 з ухвальним голосом. Серед делегатів з ухвальним голосом було 67,3% комуністів та 9,6% комсомольців. З'їзд скликано для розгляду й затвердження проекту нової *Конституції Української РСР*. Доповідь про проект Конституції зробив голова Конституційної комісії ЦВК УРСР П. П. Любченко. Після всебічного обговорення проекту Конституції з'їзд схвалив його і прийняв за основу. Для розгляду внесених на з'їзді та під час всенар. обговорення поправок і доповнень і для підготування остаточного тексту Конституції з'їзд утворив Редакційну комісію в складі 160 чол. З'їзд прийняв усі її пропозиції. 30.I 1937 з'їзд спочатку постатейно, а потім у цілому одностайно затвердив нову Конституцію УРСР, складену на основі проекту Конституції СРСР. Особливою постановою з'їзд доручив ЦВК УРСР на основі нової Конституції розробити й затвердити Положення про вибори, а також встановити строк виборів до *Верховної Ради Української РСР*.

Лит.: Съезды Советов в документах. 1917—1936, т. 5. М., 1964; Історія держави і права Української РСР. 1917—1967 рр., т. 1. К., 1967.

НАДЗВИЧАЙНИЙ ШОБТИЙ ВСЕРОСІЙСЬКИЙ З'ЇЗД РАД 1918 — з'їзд Рад робітничих, селянських, козачих і червоноармійських депутатів, що відбувся 6—9.XI 1918 в Москві. В роботі з'їзду взяло участь 1296 делегатів (963 з правом ухвального і 333 з правом дорадчого голосу), з них 1260 комуністів, 32 представники ін. партій,

4 безпартійні. Почесним головою з'їзду обрано В. І. Леніна. Порядок денний з'їзду: 1) Річниця революції; 2) Міжнар. становище; 3) Про революц. законність; 4) Про воєнний стан; 5) Про організацію зразкових полків сільс. бідноти; 6) Про будівництво Рад. влади в центрі, комітети бідноти й Ради; 7) Вибори ВЦВК. В доповідях, що їх зробив В. І. Ленін у перших двох питаннях, він проаналізував осн. зовнявання робітн.-сел. мас у політ. та економіч. житті за перший рік діяльності Рад. влади й підкреслив, що головним з них є остаточне зміцнення рад. ладу на території всієї країни; звернув увагу трудящих на посилення небезпеки збройного нападу англо-франц. й амер. імперіалістів на Рад. республіку, окупації ними України після виведення нім. військ з її території. В постанові з цього приводу з'їзд підкреслив необхідність зміцнення Пд. фронту, Червоної Армії й заклик робітників і селян мобілізувати всі сили й засоби для захисту соціалістич. Батьківщини. З'їзд прийняв звернення до урядів країн, що вели війну проти Рад. Росії, з пропозицією почати переговори про укладення миру. В постанові про будівництво Рад. влади в центрі, про комбідри й Ради на місцях з'їзд визнав за необхідне ліквідувати *комітети бідноти*, що виконали поставлені перед ними завдання, і провести повсюдно перевибори повітових та сільс. Рад. З'їзд прийняв постанову «Про революційну законність», проект якої написав В. І. Ленін. З'їзд обрав ВЦВК у складі 207 членів і 39 кандидатів.

Лит.: Ленін В. І. VI Всеросійський надзвичайний з'їзд Рад робітничих, селянських, козачих і червоноармійських депутатів 6—9 листопада 1918 р. Промова про роковини революції 6 листопада. — Промова про міжнародне становище 8 листопада. Твори. Вид. 4, т. 28; Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 1. М., 1959. Л. Л. Потарікіна (Київ).

НАДЛИМАНСЬКЕ ГОРОДИЩЕ — скіфське городище 4—3 ст. до н. е. на сх. березі Карагольської затоки Дністровського лиману біля с. Надлиманського Овідіопольського р-ну Одес. обл. Оточена ровом і валом тер. Н. г. становить бл. 6600 м². Досліджувалося 1957, 1959, 1960, 1963, 1965 і 1966. При розкопках виявлено залишки глинобитних жител з кам'яними фундаментами і велику кількість зернових ям. Знайдено зернотерку, розтиральники, ями для зберігання зерна та різні вироби ремісників. Тут жило місцеве скіфське населення, що займалося землеробством і ремеслами, підтримувало зв'язки з грец. містами (знайдено амфори, чорнолаковий посуд і мідну істрійську монету).

Лит.: Синицын М. С. Раскопки Надлиманского и Роксоланского городищ в 1957—1958 гг. «Записки Одесского археологического общества», 1960, т. 1; Дзис-Раїко Г. А. Археологические исследования городища у села Надлиманское. В кн.: Материалы по археологии Северного Причерноморья. в. 5. Одесса, 1966. І. Т. Черняков (Одеса).

НАЗАРЕНКО Іван Дмитрович (н. 16.VIII 1909) — парт. і держ. діяч УРСР, доктор філософ. наук (з 1962), професор (з 1964). Член КПРС з 1929. Н. с. Бірках (тепер Великобагачан. р-ну Полт. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. До 1925 працював наймитом і в господарстві батьків. У 1925—30 — на керівній комсомольській роботі (райком, округком, ЦК ЛКСМУ). В 1935 закінчив Харків. електротех. ін-т, 1933—35 вчився в Ін-ті червоної професури (філософ. відділ), 1947—48 — в Академії суспільних наук при ЦК ВКП (б). У 1936—41 — зав. кафедрою філософії ряду вузів Харкова. На поч. Великої Вітчизн. війни — комісар, потім командир д-її нар. ополчення. В 1942 — партгор ЦК КПРС на військ. заводі, 1942—43 — гол. редактор Укрвидаву при ЦК КП (б) У.

В 1944—45 — секретар Харків. обкому КП (б) У по пропаганді; 1945—46 — заступник зав. відділом, заступник нач., а потім нач. управління пропаганди та агітації ЦК КП (б) У; 1946—47 та 1949—56 — секретар ЦК КП (б) У. З 1956 — директор Ін-ту історії партії ЦК КП України. Автор праць з філософії та історії партії. Керівник авторських колективів «Нарисів історії Комуністичної партії України» та тритомної праці

І. Д. Назаренко.

Я. Налепка.

С. Наливайко.

«Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.», член редколегії багатомної «Історії Комуністичної партії Радянського Союзу» та член редколегії ряду фундаментальних праць з історії УРСР. На XVI—XIX, XXI—XXIV з'їздах КП України обирався членом ЦК. У 1950—53 — член Політбюро, 1953—56 — член Президії ЦК КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 3—4-го скликань і Верховної Ради УРСР 2—8-го скликань. За монографію «Суспільно-політичні, філософські, естетичні та атеїстичні погляди Т. Г. Шевченка» (К., 1964) удостоєний Ленінської премії (1964). Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

НАЙДА Сергій Федорович (н. 8.X 1903) — рад. історик, доктор істор. наук (з 1949), професор (з 1951), ген.-майор (з 1943). Член КПРС з 1926. Н. в с. Миколаївці (тепер с. Фрунзівка Глобінського р-ну Полт. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. Учасник громадян. війни. В 1928 закінчив Кременчуцький пед. ін-т. У 1933 закінчив Ін-т червоної професури. В 1933—58 — на військ.-пед., наук. і видавничій роботі. З 1958 — зав. кафедрою історії СРСР рад. періоду Моск. ун-ту. Досліджує історію громадян. війни в СРСР 1, зокрема, на Україні. Один з авторів кн. «Історія громадянської війни в СРСР» (т. 3—5. М., 1958—60), «Ради за 50 років» (М., 1967), «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу» (т. 3, кн. 2. М., 1968). Нагороджений орденом Червоного Прапора та ін. нагородами.

Тв.: Революционное движение в царском флоте. 1825—1917. М. — Л., 1948; Революционное движение в Черноморском флоте в годы первой русской революции (1905—1907 гг.). Симферополь, 1950; Триумфальное шествие Советской власти. М., 1957; О некоторых вопросах истории гражданской войны в СССР. М., 1958; Советская историография гражданской войны и иностранной военной интервенции в СССР. М., 1966 [у співавт.].

Лит.: Сергей Федорович Найда. «Вестник Москов. ун-та. Серия 9. История», 1964, № 1.

НАЙМИТИ — 1) Позастановий прошарок трудячого населення в Київській Русі, Рос. д-ві й на Україні в період феодалізму. Вперше про Н. згадується в Розширеній редакції «Руської правди», складений у 12 ст. Н. були найбільшою категорією населення, позбавленого засобів виробн., яка складалася з розореного сільс. й міського населення, селян-втікачів, *холопів*. На Україні прошарок Н. був найчисленнішим на Лівобережжі, Слобожанщині й Запоріжжі, де значна частина селян належала до стану козаків, військових об'являтелів та ін. груп, що перебували на становищі *державних селян*. Н. працювали за плату в поміщицьких і старшинських маєтках, г-вах замож-

них козаків, селян, чумаків, на промислах, що належали купцям, багатим міщанам. На Лівобережній, Слобідській та Пд. Україні формування ринку найманої робочої сили у 18 — 1-й пол. 19 ст. супроводилося неухильним зростанням відхідництва Н. і сел. бідноти на заробітки в пд. укр. і рос. губернії. Напередодні *селянської реформи 1861* на Україні було видано селянам бл. 200 тис. паспортів для виїзду на заробітки в інші місцевості, з яких ¹/₄ припадало на Харківську й Полтавську губ. В період феодалізму Н. разом з залежним селянством були гол. рушією сільою антифеод. сел. рухів часів Київ. Русі, сел.-козац. повстань на Україні кін. 16 — 1-ї пол. 17 ст., антикріпосницьких сел. заворушень 18 — 1-ї пол. 19 ст.

2) Наймани робітники в капіталістич. с. г. Характеризуючи тип Н. у пореформенний період, В. І. Ленін підкреслював, що це «я в и щ е, в л а с т и в е, в т і й ч и і н ш і й м і р і, в с і м к а п і т а л і с т и ч н и м к р а ї н а м» (Твори, т. 4, с. 113—114). Після селянської реформи 1861 розвиток капіталізму в с. г. поглибив соціальне розшарування селянства й призвів до швидкого зростання пролетаризованої сільс. бідноти — батраків з наділом, які, щоб прожити, були змушені найматися на роботу в поміщицькі економії та куркульські г-ва або на ф-ки, з-ди, шахти. Найбільше Н. шло на заробітки в пд. укр. губернії. На той час на Україні створилася мережа ринків найму робочої сили (лише на Пд. їх було бл. 50). Найбільшими такими ринками були міста Біла Церква, Єлисаветград, Бобринець, Катеринослав, Вознесенськ, Одеса, містечка Сміла, Каховка, Кривий Ріг, торгові села Новоукраїнка, Бірзула, Мостове, залізничні станції Знам'янка і Лозова. Гол. районами відходу Н. були Харківська, Полтавська, Чернігівська, Київська, Подільська і Волинська губ. В кін. 19 ст. на Україні було 397,4 тис. Н., з них 339,7 тис. працювали в с. г. За довшитривалий робочий день Н. одержували мізерну заробітну плату. Н. брали участь у сел. заворушеннях, революції 1905—07 та наступній боротьбі трудящих України проти поміщицького й капіталістич. гніту. Численною була армія Н. на зх.-укр. землях. Сотні тисяч Н., шукаючи роботи, емігрували в США, Канаду й пд.-амер. країни (див. *Українська трудова еміграція*). У 20—30-х рр. 20 ст. бл. 1 млн. Н. щорічно виїжджали на сезонні роботи у зх.-европ. країни.

3) Прошарок трудячого населення, що залишався в Рад. країні після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції до поч. суцільної колективізації с. г. 1929. За Рад. влади становище Н. докорінно змінилося. Частина їх, одержавши землю і с.-г. реманент, стали господарями, інші

стали працювати на пром. підприємствах, у радгоспах чи об'єдналися в комуні й с.-г. артілі. Органи Рад, влади всіляко захищали Н., які до колективізації працювали у куркулів. Після проведення колективізації й соціалістич. перетворень на селі, які ліквідували злидні й куркульську експлуатацію, Н. як суспільний прошарок зникли. На зх.-укр. землях Н. перестали існувати як соціальний прошарок після возз'єднання цих земель з УРСР (1939—45).

Літ.: Ленин В. І. Розвиток капіталізму в Росії. Твори. Вид. 4, т. 3; *Гуржій І. О.* Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. К., 1954; *Гельцик В. П.* Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60—90-ті роки XIX ст.). К., 1959 [бібліогр. с. 297—306]; *Свежинський П. В.* Аграрні відносини на Західній Україні в кінці XIX — на початку XX ст. Львів, 1966. *Г. О. Гуржій* (Київ).

НАКАЗНИЙ ГЕТЬМАН — на Україні у 17—18 ст. особа, що тимчасово обіймала посаду гетьмана. Н. г. обирала *козацька старшина* чи призначала *генеральна старшина*, як правило, з свого складу в разі смерті (в цьому випадку Н. г. виконував обов'язки до обрання постійного гетьмана) або тривалої відсутності гетьмана. Призначали Н. г. (найчастіше з полковників) також для очолювання у поході козац. війська, коли гетьман залишався у своїй резиденції. Призначення Н. г. оформлялося універсалом, а з 20-х рр. 18 ст. — царським указом.

НАКАЗНИЙ ПОЛКОВНИК — на Україні в 17—18 ст. особа, що тимчасово обіймала посаду полковника. Призначався гетьманським універсалом (з 20-х рр. 18 ст. — царським указом) для керівництва полком на відсутності постійного полковника. Найчастіше Н. п. була особа з *полкової старшини* або *сотник*. Посаду Н. п. скасовано з ліквідацією *гетьманщини* на поч. 80-х рр. 18 ст.

НАЛЕПКА (Nálepka) Ян (псевд. — Репкін; 20.IX 1912 — 16.XI 1943) — командир чехословац. партизан. загону, що діяв 1943 проти нім.-фашист. загарбників на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1945), Нац. герой Чехословаччини. Член Комуністич. партії з 1943. Н. в с. Сміжанах біля м. Спішська-Нова-Весь (тепер ЧССР), в сел. сім'ї. Закінчив учительську семінарію. В 1931—33 — вчитель. У 1934—38 — поручик Чехословац. армії. В 1939 мобілізований маріонетковим словац. урядом в армію. В 1941 в складі 101-го словац. полку відправлений на рад.-нім. фронт. Створив у 101-му полку, нач. штабу якого він був, антифашист. орг-цію, що провела агітацію серед солдатів, встановила влітку 1942 зв'язок з білорус. партизанами. Наприкінці 1942 Н. зв'язався з укр. партизан. з'єднанням під командуванням О. М. Сабурова. 15.V 1943 з групою словаків-антифашистів перейшов у це з'єднання. Під псевдонімом Репкін командував чехословац. партизан. загonom. Загинув у бою за визволення м. Овруча. В м. Овручі і Спішська-Нова-Весь Н. встановлено пам'ятники. Портрет, с. 195.

Літ.: Берлинский Д., Погребинский М., Подвиг Яна Налепки. М., 1959; Сабуров О. Тасмичий капітан. К., 1962; Šalović V. Jan Nálepka. Martin, 1962.

НАЛИВАЙКА ПОВСТАННЯ 1594—96 — повстання селянства, рядового козацтва і міської бідноти на Україні і в Білорусії під проводом С. Наливайка проти гніту польс. лит., укр. і білорус. феодалів. Почалося незабаром після придушення *Косинського повстання 1591—93*. Повернувшись з загonom *нерестрових козаків* на Брацлавщину після вдалого походу в Молдавію, С. Наливайко влітку 1594 звернувся до запорож-

ців із закликem почати спільну боротьбу проти тур.-тат. агресії і польс.-шляхет. загарбників. Восени 1594 *нерестрові* козаки разом з повсталими міщанами Брацлава (див. *Брацлавське міське повстання 1594—95*) розгромили на р. Пд. Бузі польс.-шляхет. військо. В жовтні 1594 повстанці і запорожці під керівництвом С. Наливайка і Г. Лободи зробили спільний похід проти турків на Молдавію. Після повернення загонів С. Наливайка з походу повстання охопило всю Брацлавщину і поширилося на Київщину і Волинь. Повстанське військо (за польс. джерелами становило 12 тис. чол.) здобуло Гусятин, Бар, Луцьк та ін. міста. Селяни й міщани оголошували себе козаками, скликали козац. ради, обирали отаманів, вступали в повстанське військо. Навесні 1595 Наливайко і Лобода здійснили похід проти турків у Молдавію і після повернувшись на Україну. Ще ширше сел.-козац. повстання розгорнулось восени 1595, коли С. Наливайко повернувся на Волинь після походу проти турків в Угорщину. Походи повсталих укр. селян і козаків 1594—95 під проводом С. Наливайка проти тур.-тат. завойовників, які загарбали Молдавію і частину Угорщини, змусили султанську Туреччину припинити наступ на Австрію та ін. европ. країни. З Волині повстанці рушили на Білорусію. Загони на чолі з С. Наливайком за допомогою повсталих білорус. селян і міщан завдали ряд поразок лит.-шляхет. військові К. Радзівілла і здобули Слуцьк, Бобруйськ, Могильов на Дніпрі та ін. міста. В кінці 1595 і на поч. 1596 повстання охопило Білорусію і частково Галичину. Під його впливом посилювся антифеод. рух у Литві, Польщі (Мазовія, околиці Нейштадта). В цей час запорожці на чолі з Г. Лободою діяли на Київ. Поліссі. В Білорусію на допомогу повстанцям вирушав запорізький загін під проводом М. Шаули. Для придушення Н. п. польс.-шляхет. уряд почав збирати значні сили шляхет ополчення і коронного війська під командуванням магната С. Жолкевського. Довідавшись про підготовку шляхет. війська до наступу на Україну, С. Наливайко з невеликим загonom (1300 чол.) в кінці січня 1596 повернувся з Білорусії на Волинь. У кінці лютого 1596 військо С. Жолкевського рушило з Кременця на Пд. Волинь. Ухляючись від бою з переважачими силами ворога (3 тис. добірного війська й гармати), С. Наливайко мав намір відійти на Брацлавщину. Але після сутички з військом С. Жолкевського під містечком Прилукою (тепер с. Нова Прилука Липовецького р-ну Вінн. обл.) повстанці відступили через уманські ліси в напрямі Білої Церкви. В цей час М. Шаула, що був запорізьким гетьманом замість Г. Лободи, повернувся з Білорусії під Київ. 23.III (2.IV) 1596 загони С. Наливайка, М. Шаули і Г. Лободи об'єдналися під Білою Церквою, де розгромили передовий польс.-шляхет. загін князя К. Ружинського, але з наближенням гол. сил ворога відступили до Дніпра. В урочищі Гострий Камінь польс.-шляхет. військо С. Жолкевського наздогнало повстанців, проте, незважаючи на значну перевагу в артилерії і кінноті, не змогло перемогти їх. Після жорстокого бою повстанці відступили до Переяслава. Обравши гетьманом С. Наливайка замість тяжко пораненого М. Шаули, повстанське військо відійшло на Лубенщину, сподіваючись звідти перейти в Рос. д-ву. Однак польс.-шляхет. військо вирізало повстанцям шляхи відходу і 16 (26).V 1596 почало облогу повстанського табору в урочищі Солониці поблизу Лубен. Майже два тижні тривала героїчна оборона табору. В тяжкій обстановці (голод, епідемії) посилюлися суперечності між реестровими і *нерестровими* козаками, що ви-

користав С. Жолкевський. Довідавшись про переговори козац. старшини з С. Жолкевським, повстанці заплідрили Г. Лободу у зрадї і вбили його. Але угодовська частина козац. старшини 28.V (7.VI) 1596 підступно захопила С. Наливайка, М. Шаулу та ін. керівників повстання і видала їх С. Жолкевському. Під час переговорів польс.-шляхет. військом підступно напало на козац. табір. Кілька тисяч повстанців, а також їхніх жінок і дітей, було вирізано. Тільки невелика частина козаків вирвалася з табору і пішла на Запоріжжя. Повстання було жорстоко придушено польс. і укр. шляхтою. Воно було одним з перших великих виступів сел.-козац. мас проти соціального і нац. гноблення, що поклало початок визвольній боротьбі укр. народу за воз'єднання України з Росією.

Лит.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Гуслиций К. Г. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття. К., 1941; Голубуцкий В. А. Запорожское казачество. К., 1957.

НАЛИВАЙКО Дем'ян (р. н. невід. — п. 1627) — укр. церковний діяч, письменник, брат С. Наливайка. Закінчив Острозьку школу. Брав активну участь в *Наливайка повстанні 1594—96*. Після придушення повстання був священником у м. Острозі (тепер Ровен. обл.), входив до гуртка викладачів Острозької школи, які виступали проти католицизму й унії. Н. — автор «Лекцій словенських Златоустого...», віршів та передмов до перекладів.

Лит.: Харламович К. Острожская православная школа. «Киевская старина», 1897, № 5—6.

НАЛИВАЙКО Северин (р. н. невід. — п. 21.IV 1597) — керівник антифеод. сел.-козац. повстання 1594—96 на Україні і в Білорусії проти гніту польс., лит., укр. і білорус. феодалів. За переказами, Н. походив з сім'ї ремісника-кушніра м. Гусятина (тепер с-ще м. Терноп. обл.). Після смерті батька, закатованого слугами польс. магната О. Калиновського, Н. з матір'ю жив в Острозі, де вчився його брат Д. Наливайко. Потім Н. пішов на Запоріжжя, брав участь у походах запорожців проти турків і крим. татар. Повернувшись згодом до Острога, вступив на службу сотником надвірної хоругви до великого укр. магната К. Острозького. За свідченням польс. хроніста Й. Бельського (див. *Бельські*), Н. був «людина незвичайна... до того ж прекрасний пушкар», відзначався винятковою хоробрістю і був талановитим воєначальником. У 1594 Н. залишив службу і організував на Брацлавщині загін нерестрових козаків для боротьби проти польс.-шляхет. загарбників та тур.-тат. агресії. Влітку 1594 Н. на чолі 2500 нерестрових козаків рушив у Молдавію, де розбив крим. татар, що йшли на Угорщину, і захопив зброю та кілька тисяч коней. Повернувшись на Брацлавщину, Н. звернувся до запорожців із закликом почати спільну боротьбу проти тур.-тат. завойовників та проти польс. і укр. магнатів і шляхти. Об'єднавши повстанське військо з запорожцями, Н. очолив повстання проти магнатів та шляхти (див. *Наливайка повстання 1594—96*). Під час облоги повстанського табору на р. Солоничі поблизу Лубен угодовська частина козац. старшини, щоб виправдати себе перед польс.-шляхет. урядом, організувала змову, підступно захопила Н., М. Шаулу та ін. керівників повстання і 28.V (7.VI) 1596 видала їх С. Жолкевському. Після страшних тортур Н. було страчено у Варшаві. Про подвиги Н. складено багато нар. дум. Як нар. героя Н. не раз згадував Т. Г. Шевченко у своїх творах. Рос. поет-декабрист К. Ф. Рилеве написав поему «Нали-

вайко», укр. рад. письменник Іван Ле — істор. роман «Наливайко». Портрет, с. 195.

Лит.: Мишко Д. І. Северин Наливайко. К., 1962.
НАМІСНИК — у царській Росії нач. *намісництва*, що мав надзвичайні повноваження від царя і на якого покладалося здійснення урядових, військ. справ та адм., судового, поліц. і фін. управління.

НАМІСНИЦТВО — 1) Найвища адм.-тер. одиниця місцевого держ., адм.-поліцейського і фін. управління в царській Росії в кін. 18 ст. Запроваджена «Установленням про губернії» 1775 одночасно і поряд з губерніями. Було утворено 34 Н., в т. ч. на тер. України: Харківське (1780), Київське і Чернігівське (1781), Катеринославське (1783), Брацлавське, Подільське і Волинське (1793). Очолював Н. *намісник*, якому підпорядковувалося здебільшого кілька губерній. Управління Н. мало однакові з *губернським правлінням* структуру, компетенцію і антинар. класовий характер. Відповідно до указу Павла I «Про новий поділ держави на губернії» 1796 Н. було ліквідовано. 2) Орган місцевого адм.-поліцейського управління, запроваджений з 2-ї пол. 19 ст. у 9 краях Австро-Угорщини, в т. ч. у *Галичині*, для якої це означало посилення політики соціального і нац. гноблення. Протягом десятиліть на чолі Н. у *Галичині* були представники австр. військ. верхівки, а після розпаду Австро-Угорщини, з листопада 1918 до проведення польс. бурж. урядом адм.-тер. реформи 1921, — польс. магнати.

А. Б. Дубровіна (Київ).

НАПЕРСЬКИЙ КОСТКА — див. *Костка Наперський*.

НАПОЛЕОН І (Наполеон Бонапарт; Napoléon Bonaparte; 15.VIII 1769 — 5.V 1821) — франц. полководець, держ. і політ. діяч, імператор Франції [1804—14 і 1815]. Н. в м. Аяччо (о. Корсіка) в дворянській сім'ї. В 1796—97 командував франц. армією, що діяла проти Австрії і П'ємонту в Італії. В 1798—99 очолював франц. військ. експедицію (1798—1801) до Єгипту. 9—10.XI 1799 при підтримці великої буржуазії, що прагнула до «твердої влади» в країні, здійснив держ. переворот і встановив військ.-бурж. диктатуру у формі консульства. 18.V 1804 проголосив Францію імперією, а себе імператором. Внутр. і зовн. політика Н. I була спрямована на захист інтересів буржуазії, заможних селян і зміцнення бурж. д-ви. Н. створив централізований військ. поліцейсько-бюрократичний держ. апарат, нещадно розправлявся з залишками революц. свобод. У зовн. політиці Н. I прагнув забезпечити політ. і економіч. гегемонію франц. пром. капіталу в Європі. Внаслідок воєн, що їх вела Франція в той час, більша частина Зх. і Центр. Європи підпала під владу Н. I. Розгром франц. армії в Росії (див. *Втчизняна війна 1812*) був початком краху імперії Н. I. Народи Зх. Європи повстали проти франц. панування. 16—19.X 1813 армія Н. I зазнала поразки у вирішальній битві під Лейпцигом. 6.IV 1814, після вступу військ Англії, Росії, Пруссії, Швеції і Австрії до Парижа, Н. I зрікся престолу і був відправлений на о. Ельба. В 1815 він зробив спробу повернути собі владу, але після битви під Ватерлоо 22.VI 1815 вдруге зрікся престолу. Був висланий на о. Св. Єлени, де й помер.

У завойовницьких планах Н. I щодо Росії значне місце займала Україна, яку він мав намір перетворити на колонію Франції. Н. I планував відірвати Україну від Росії і поділити на три військ.-адм. провінції, т. з. наполеоніди, з франц. генералами на чолі. Правобережну Україну він обіцяв в управління польс. магнатові Ю. Понятовському.

Напередодні війни з Росією Н. І направив на Україну багато своїх агентів — шпигунів і диверсантів, які вивчали можливість підняти повстання укр. народу проти Росії. Не знайшовши на Україні спільників у боротьбі проти Росії, Н. І. відмовився від походу на Москву через тер. України. Після поразки в Росії Н. І хотів провести свої війська через Малорославець на Пд. Зх. і зупинитися на Україні. Але і цей задум Н. І був зірваний спільними зусиллями рос. та укр. народів. Українці взяли найактивнішу участь у розгромі наполеонівської армії і визволенні Росії і всієї Європи від франц. навали.

Тв.: Избранные произведения. М., 1956.
Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Критика французької системи ведення війни. Твори, т. 11; Ленин В. И. Заметки из истории войн Наполеона I с Германией. В кн.: Ленинский сборник, т. 11. М. — Л., 1931; Тарле Е. В. Наполеон. М., 1957; Кареев Н. Историческая литература о Наполеоне I. В кн.: Отечественная война и русское общество, т. 7. М., 1912; Котов В. Н. Забойничий план Наполеона I щодо України та їх крах у 1812 р. «Вісник Київського ун-ту», 1965, № 7. Серія історії і права.

К. О. Дзеджула (Київ).

НАРАДА БІЛЬШОВИЦЬКИХ КОМІТЕТІВ ПІВДНЯ (1905) — відбулася 30. VII (12. VIII) в Києві. Скликана за рішенням ЦК РСДРП. В її роботі взяли участь 5 делегатів більшовицьких орг-цій України (Києва, Харкова, Катеринослава) і представник Курського к-ту РСДРП. Народа обговорювала й схвалила резолюції про посилення політ. роботи в масах, про ставлення до профспілок, про боротьбу проти політ. орг-цій ліберальної буржуазії, а також накреслила заходи щодо підготовки збройного повстання проти царизму, обговорила питання заг.-парт. роботи пд. орг-цій. Для керівництва політ. й організаційно-тех. діяльністю пд. к-тів у Києві створено *Південне бюро ЦК РСДРП* (1905) і *Південно-технічне бюро ЦК РСДРП*. Усі резолюції наради було повністю надруковано в центр. органі більшовиків — газ. «*Пролетарій*» (1905, № 15).

НАРАДА 22-х БІЛЬШОВИКІВ — відбулася в серпні 1904 у Женеві (Швейцарія). Проходила під керівництвом В. І. Леніна. В нараді взяли участь 19 більшовиків: В. Д. Бонч-Бруевич, В. В. Воробський, С. І. Гусев, Р. С. Землячка, Н. К. Крупська, А. В. Луначарський, М. М. Лядов, П. М. Лепешинський, М. С. Ольмінський та ін. Пізніше до її рішення предяналися ще три члени партії. Таким чином, звернення «До партії» вийшло від імені 22-х більшовиків. Народа обговорила питання про кризу, що виникла в партії після *Другого з'їзду РСДРП* (1903) внаслідок опортуністич. діяльності меншовиків. Народа прийняла написане В. І. Леніном звернення «До партії», в якому було глибоко проаналізовано розколдення між більшовиками і меншовиками, накреслено практичні заходи до виходу з кризи. Звернення стало для більшовицьких організацій програмою боротьби за скликання III з'їзду партії. До цього документа на Україні зразу ж приєдналися Одес., Катеринослав., Микол. комітети РСДРП. На трьох обласних конференціях більшовицьких к-тів в кінці 1904 (Південній, Кавказькій і Північній) було обрано *Бюро комітетів більшовитів*, яке повело практичну підготовку до скликання III з'їзду партії.

НАРАДА ЗАКОРДОННИХ БІЛЬШОВИЦЬКИХ ГРУП (1911) — відбулася 14—17 (27—30). XII в Парижі. Підготовлена і проведена під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна. В нараді взяли участь 11 делегатів з ухвальним голосом від більшовицьких груп Парижа, Нансі, Цюриха, Давоса, Женеві, Льєжа, Берна, Бремна, Берліна та з дорадчим голосом — представники Организа-

ційного бюро по скликанню наради та редакції «*Рабочей газеты*». Метою наради було згуртування закордонних більшовицьких груп і сприяння скликанню Всеросійської парт. конференції. В. І. Ленін виступив з вітальною промовою на відкритті наради та з доповіддю про стан справ у партії. Народа констатувала остаточний відкол ліквідаторів і одзовістів від РСДРП, схвалила заходи червневої наради ЦК РСДРП (1911) по скликанню парт. конференції. Народа прийняла запропоновану В. І. Леніном резолюцію про підтримку *Російської організаційної комісії*, про створення Закордонної організації РСДРП і обрала К-т закордонної організації. Народа відіграла важливу роль у згуртуванні більшовицьких сил за кордоном, сприяла скликанню *Шостої (Празької) Всеросійської конференції РСДРП* (1912).

Лит.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1. К., 1954.

НАРАДА КОМУНІСТИЧНИХ І РОБІТНИЧІХ ПАРТІЙ 1969 у Москві — відбулася 5—17. VI 1969 в Москві. В Нараді взяли участь делегації 75 партій. Ідейна спрямованість роботи Нарادی у великій мірі була визначена виступом глави делегації КПРС Л. І. Брежнєва. В центрі уваги Нарادی стояла ключова проблема сучасності — боротьба проти імперіалізму — гол. ворога миру, свободи, незалежності народів і соціального прогресу. Вона розглядалась у нерозривному зв'язку з питанням про єдність дій комуністич. і робітн. партій, всіх антиімперіалістич. сил. У виступах учасників і документах Нарادی було дано глибоку оцінку міжнар. обстановки. Народа підкреслила, що імперіалізм безсилый повернути втрачену ним істор. ініціативу, повернути назад розвиток сучас. світу. Вона вказала, що магістральний шлях розвитку людства визначають *світова система соціалізму*, міжнар. робітнич. клас, усі революц. сили. Народа констатувала, що сучас. імперіалізм намагається пристосуватися до умов боротьби двох систем, йде на часткові поступки трудящим у соціальної сфері, широко вдається до соціальної демагогії, об'єднує свої зусилля в міжнар. масштабі. Водночас триває ослаблення світових позицій імперіалізму, загострюється його суперечності. Народа підкреслила, що світова система соціалізму є вирішальною силою в антиімперіалістич. боротьбі. Народа ґрунтовно проаналізувала стан сучас. робітн. руху в розвинутих капіталістич. країнах, розкрила його особливості в умовах зростання держ.-монополістич. капіталізму і розвитку *науково-технічної революції*.

Народа вказала на зростання ролі *національно-визвольного руху*, який в ряді країн набирає антикапіталістич. змісту, закликала посилити допомогу народам в їх боротьбі проти капіталізму і неокolonіалізму, особливо тим, які вступили на некапіталістич. шлях розвитку.

Велику увагу Народа приділила становищу в комуністич. русі. Вона вказала на необхідність дальшого зміцнення його єдності, підкреслила, що основою єдності комуністів є *марксизм-ленінізм*, пролетарський *інтернаціоналізм*. Народа закликала посилити боротьбу проти правого і «лівого» *опортунізму*, а також *націоналізму*, який живить їх.

Важливим результатом роботи Нарادی було прийняття підсумкового документа «*Завдання боротьби проти імперіалізму на сучасному етапі і єдність дій комуністичних і робітничих партій, всіх антиімперіалістичних сил*».

Народа виступила із зверненням «Про 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», в

якому підтверджується незмінна вірність комуністів ленінізму, їхня готовність свято зберігати і твердо відстоювати революц. вчення марксизму-ленінізму, повсякчас розвивати його і втілювати у життя. Важливе значення для розгортання антиімперіалістич. боротьби мають також прийняті Народою заклик «Незалежність, свободу і мир В'єтнамові», «Відозва на захист миру» та ін. документи. Народа збагатила світовий комуністич. рух новим цінним досвідом, зробила вагомий внесок у розвиток революц. теорії, стратегії і тактики. «Народа стала великим кроком вперед по шляху зміцнення міжнародної єдності комуністів і консолідації всіх антиімперіалістичних сил. Вона багато зробила для розвитку ряду положень марксистсько-ленінської теорії стосовно до сучасної обстановки» (Брежнев Л. І. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1971, с. 23).

Лит.: Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. Москва, 5—17 червня 1969 р. К., 1969. Г. Л. Нікольников (Київ).

НАРАДА РОЗПРИНТОНОЇ РЕДАКЦІЇ «ПРОЛЕТАРІЯ» — відбулася 8—17 (21—30). VI 1909 в Парижі. В її роботі взяли участь 9 членів Більшовицького центру [обрані більшовицькою фракцією П'ятого (Лондонського) з'їзду РСДРП у 1907], три представники петерб., моск. обласної і уральської орг-цій, секретарі редакції «Пролетарія» і Рос. бюро ЦК РСДРП. Народа обговорила питання: 1) про одзовістів і ультимативів, 2) про богобудівничі тенденції в с.-д. середовищі, 3) про ставлення до думської діяльності серед ін. галузей парт. роботи, 4) завдання більшовиків у партії, 5) про парт. школу, що влаштовується за кордоном (на Капрі), 6) про агітацію за окремий від партії більшовицький з'їзд або більшовицьку конференцію та ін.

Народа відбувалася під керівництвом В. І. Леніна, який виступав з промовама в усіх осн. питаннях порядку денного. Вона прийняла запропоновану В. І. Леніном резолюцію «Про одзовізм і ультимативизм», в якій засудила ці течії як такі, що не мають нічого спільного з більшовизмом. Важливим завданням наради була боротьба проти спроб ревізії марксизму з боку рос. і міжнар. опортунізму. Для викриття ревізіоністів велике значення мав вихід у світ незадовго перед Народою книги В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм». Народа піддала гострій критиці філософ. ідеалізм і дала оцінку емпіріонізму і емпіріокритицизму як течій, що поривають з основами марксизму. Народа оголосила рішучу боротьбу проти антимарксистських, богобудівничих тенденцій, які особливо пропагував у своїх статтях А. В. Луначарський. Засудила спроби одзовістів і ультимативістів створити новий центр фракції під прикриттям парт. школи на о. Капрі. Лідера одзовістів О. О. Богданова за відмову підкоритися рішенням наради було виключено з партії. Народа підтвердила правильність лінії Більшовицького центру на зближення з меншовиками-партійцями, які, хоч і стояли в ряді питань на антиленінських позиціях, але рішуче відмовувалися від меншовиків-ліквідаторів у питанні про необхідність збереження нелегальної партії пролетаріату. Народа прийняла резолюцію про характер і мету використання більшовиками думської трибуни, намітила нові завдання більшовиків у боротьбі за партію. Ухвалила приурочити найближчу конференцію більшовиків до чергової загальнопарт. конференції і доручила більшовикам у ЦК наполягати на прискоренні її скликання. Для ознайомлення місцевих

орг-цій з рішеннями наради на Україну, за доурченням Більшовицького центру, виїжджав С. І. Гусев, який відвідав Київ, Одесу, Миколаїв, Катеринослав, Донбас. Наприкінці 1909 — на поч. 1910 велику роботу по відкриттю одзовізму на Україні провів С. В. Модестов. Місцеві с.-д. орг-ції обговорювали і схвалювали рішення наради, які визначили дальший напрям діяльності більшовицької партії, сприяли згуртуванню і збереженню парт. сил, зміцненню нелегальної революційної РСДРП.

Лит.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1954.

НАРАДИ ПРЕДСТАВНИКІВ КОМУНІСТИЧНИХ І РОБІТНИЧИХ ПАРТІЙ 1957 І 1960 У МОСКВІ — 1) Народа представників комуністич. і робітн. партій соціалістич. країн (14—16.XI 1957) одногосійно ухвалила Декларацію Народи представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн 1957. 2) Міжнар. Народа представників 64 комуністич. і робітн. партій (16—19.XI 1957) обговорила актуальні питання сучас. міжнар. становища й схвалила Декларацію, прийняту Народою представників комуністич. і робітн. партій соціалістич. країн. Народа звернулася до робітників і селян усіх країн, до чоловіків і жінок усього світу, до всіх людей доброї волі з Маніфестом миру 1957. 3) Міжнар. Народа представників 81 комуністич. і робітн. партій (листопад 1960) обговорила найважливіші проблеми сучас. міжнар. розвитку і комуністич. руху в інтересах спільної боротьби за спільні цілі — мир, демократію, нац. незалежність. Учасники Народи обмінялись досвідом і ознайомилися з поглядами та позиціями один одного. Народа одногосійно ухвалила Заяву Народи представників комуністичних і робітничих партій 1960 та Звернення до народів усього світу, в якому закликала до заг. боротьби за мир, проти загрози нової світової війни.

Лит.: Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961; Современное международное коммунистическое, рабочее и национально-освободительное движение, в. 2. 1939—1964 гг. М., 1965.

Г. Л. Нікольников (Київ).

НАРОД — 1) Широке поняття, яке вживається для визначення окремих форм етнічних спільностей, що історично склалися. Н. називають плем'я, народність, націю. 2) Населення країни, д-ви. Напр., населення СРСР — радянський народ. 3) Нар. маси — безпосередні виробники матеріальних цінностей, трудящі; в антагоністичних суспільствах це — експлуатовані класи, в соціалістич. суспільстві — робітники, селяни, інтелігенція.

«НАРОД» — двотижневий громад.-політ. журнал прогресивного напрямку, орган радикальної партії в Галичині. Виходив 1890—95 у Львові (з 1890) та Коломиї (з 1892) за редакцією М. І. Павлика і І. Я. Франка. Журнал вміщував матеріали про тяжке становище селянства Галичини, викривав угодство укр. бурж.-націоналістич. партій та орг-цій, вміщував огляди про визвольний і робітн. рух у Росії. Значна частина матеріалів присвячувалася культ.-освітнім справам, жіночому питанню, проблемам містечтва. **«НАРОДНА ВОЛЯ»** — таємна політ. орг-ція революц. народників, що виникла в серпні 1879 внаслідок розколу народницької орг-ції «Земля і воля». На чолі «Н. в.» стояв Виконавчий к-т у Петербурзі, до якого входили А. І. Желябов, О. Д. Михайлов, М. Ф. Фроленко, М. О. Морозов, В. М. Фігнер, С. Л. Перовська, О. О. Квятковський та ін. Одним з агентів Виконавчого к-ту був М. І. Кибальчич. Видавала нелегальні газ. «Народная воля» (1879—85), «Листок Народной

воли», «Рабочую газету». У Москві, Одесі, Києві, Харкові, Ніжині, Єлисаветграді, Миколаєві, Кам'янці-Подільському та ін. містах діяли місцеві групи і гуртки «Н. в.». Залишаючись на позиціях народницького утопічного соціалізму, народовольці стали на шлях політ. боротьби, вважаючи найважливішим завданням повалення самодержавства і встановлення політ. свободи. Програма «Н. в.» передбачала створення «постійного нар. представництва», обраного на основі заг. виборчого права, проголошення демократич. свобод, права всіх народів Росії, в т. ч. й укр. народу, на вільний нац. розвиток, передачу землі народу і розробку заходів щодо переходу в руки робітників з-дів і ф-к. «Народовольці,— писав В. І. Ленін,— зробили крок вперед, перейшовши до політичної боротьби, але зв'язати її з соціалізмом їм не вдалося» (Твори, т. 8, с. 53). Розгорнувши революц. агітацію і пропаганду серед студентів, робітників, військових, народовольці не змогли знайти дорогу до широких мас, стали на шлях політичних змов, терористичних методів боротьби. Районом активної діяльності «Н. в.» була й Україна. Крим агітації і пропаганди серед різних верств населення тут було підготовлено кілька замахів на царя Олександра II та окремих представників царської адміністрації. В Одесі, Миколаєві, Києві, Харкові у різний час діяли військові гуртки «Н. в.». Терор перетворився на головний засіб боротьби проти царизму. Терористична боротьба народовольців не була підтримана масовим революц. рухом, що дало можливість урядові жорстокими переслідуваннями, стратами і провокаціями розгромити орг-цію. Після арештів народовольців у зв'язку з убивством царя (1881) «Н. в.» переживала ідейну й орг. кризу. Спроби П. П. Якубовича (1883—84), Г. О. Лопатіна (1884), Б. Д. Оржика, В. Г. Богораза, Л. Я. Штернберга (1885) та ін. відродити її успіху не мали. Не дало результату й об'єднання окремих народовольських гуртків на з'їзді 1885 у Катеринославі. У 1886 виникла терористична фракція, що її очолювали О. І. Ульянов, П. Я. Шевирьов. Після невдалої спроби організувати замах на Олександра III групу було розкрито, активних учасників її страчено. В 1886—87 царизм остаточно розгромив орг-цію. Героїчну боротьбу «Н. в.» високо оцінювали К. Маркс і Ф. Енгельс (див. зокрема, Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 155; т. 22, с. 428). Критикуючи помилкову, утопічну програму народовольців, В. І. Ленін разом з тим зазначав, що діячі старої «Н. в.» «зуміли відіграти величезну роль в російській історії, незважаючи на вузькість тих суспільних верств, які підтримували небагатьох героїв, незважаючи на те, що прапором руху була зовсім не революційна теорія» (Твори, т. 4, с. 157). Див. також *Народництво*. М. П. Рудько (Київ).

«НАРОДНА ГАЗЕТА» — укр. прогресивна газета в Канаді. Видавало «Н. г.» 1919—40 Робіничо-фермерське видавниче т-во. До 1937 виходила під назвою «Українські робітничі вісті». «Н. г.» обстоювала інтереси укр. трудящих Канади, канад. робітн. класу, боролася проти фашизму і загрози війни, за нар. фронт демократич. сил, висвітлювала на своїх сторінках діяльність укр. прогресивних організацій у Канаді, успіхи Рад. Союзу тощо. В липні 1940 її закрав канад. уряд.

«НАРОДНА ГВАРДІЯ», «Народна гвардія імені Івана Франка», «Народна гвардія західних областей України», «Організація партизанського руху в захід-

них областях України» — міжобласна підпільна антифашист. орг-ція, що діяла на тер. Львів., Станісл. (тепер Ів.-Фр.), Терноп. і Дрогобицької областей під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Створена у Львові восени 1942 з окремих антифашист. груп, що виникли з перших днів нім.-фашист. окупації, членами ВКП (б), Польської робітн. партії (ППР) та кол. членами КПЗУ. Організаторами її були М. Д. Березин, В. Я. Грушин, І. П. Вовк, І. В. Дубас, К. Курилюк, Ф. Гаєвський, І. П. Курилович, О. П. Полубяк, П. П. Перчинський, Є. Г. Цибрух та ін. Орг-ція об'єднувала понад 600 чол. В її лавах боролися українці (2/3 членів орг-ції), поляки, росіяни та представники ін. національностей. Члени орг-ції приймали по радіо зведення Радінформбюро, перекладали їх укр., польс. та нім. мовами, розмножували й розповсюджували серед населення та нім. солдатів. У нелегальних листівках і газетах (виходили з листопада 1942) «Боротьба», «Новини дня», «Партизан», «Глос вольности» («Głos wolności» — «Голос свободи»), які видавалися укр. і польс. мовами, орг-ція закликала населення на боротьбу проти нім. загарбників та укр. бурж. націоналістів. Тиражі окремих номерів газет перевищували 1 тис. прим. За весь період діяльності «Н. г.» було видано бл. 90 номерів газет (понад 50 укр. і більше 30 польс. мовами). Керівним центром «Н. г.» була Військова рада. Орг. основою «Н. г.» були оперативно-бойові і тех. секції. Кожна секція налічувала 5 чол. Військ. рада створила у Львові 4 районні групи на чолі з комендантами. В сільс. районах були організовані бойові групи. «Н. г.» згуртувала широкий актив, що був зв'язано ланкою «Н. г.» з населенням. Підпільники знищували окупантів, поліцаїв, проводили розвідувальну роботу, пускали під укіс військ. ешелони, виводили з ладу ворожі літаки, руйнували підприємства, зривали заготівлю продовольства для нім. армії, організували втечі полонених червоноармійців. «Н. г.» підтримувала зв'язки з підпільними орг-ціями «Визволення Вітчизни», «Патріоти слов'ян» та ін. Під час *Карпатського рейду* 1943 багато членів «Н. г.» вступило до з'єднання С. А. Ковпака. В квітні 1944 гітлерівці заарештували групу активістів (бл. 50 чол.) і в травні стратили багатьох з них, а решту відправили в концтабори. Проте й після цього понад 120 підпільників продовжували активну боротьбу проти нім.-фашист. окупантів аж до визволення Львівщини Рад. Армією. За час бойової діяльності підпільники пустили під укіс понад 30 ворожих ешелонів, підірвали бл. 20 залізнич. і шосейних мостів, знищили понад 10 пром. підприємств, що працювали на окупантів, 6 складів військ. майна, 6 літаків, 20 танків, кілька десятків автомашин, знищили або взяли в полон бл. 1500 окупантів та їхніх бурж.-націоналістич. пособників.

Лит.: Львівщина у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.). Збірник документів і матеріалів. Львів, 1968; Макив С. А. Народна гвардія імені Івана Франка. Львів, 1959.

НАРОДНА ДЕМОКРАТІЯ — форма політ. орг-ції суспільства, яке йде по шляху до соціалізму або вже побудувало соціалізм; одна з форм *диктатури пролетаріату*. Виникнення Н. д. є безпосереднім наслідком перемоги антифашист. сил у ході нац.-визвольної і соціально-революц. боротьби в ряді країн, яка привела до повалення влади поміщиків і капіталістів в ряді країн Європи та Азії. Сприятливі умови для встановлення Н. д. були створені внаслідок розгрому нім. фашизму та японського мілітаризму

в 2-й світовій війні при вирішальній ролі СРСР. Ще раніше, у 20—30-х рр., Н. д. як нова політична форма організації суспільства виявилася в МНР, що обминула капіталістичну стадію розвитку.

Н. д. відобразила своєрідність розвитку нар.-демократич. і соціалістич. революції в період ослаблення імперіалізму і зміни співвідношення сил на світовій арені на користь соціалізму. В умовах явної переваги демократич. сил внутр. та іноземна реакція не наважилася на відверту збройну боротьбу проти режиму Н. д., що дало можливість трудящим на чолі з робітн. класом здійснити мирний перехід (без громадян. війни та іноземної інтервенції) від нар.-демократич. етапу революції до соціалістичного і встановити диктатуру пролетаріату. Це зумовило своєрідність форм соціалістич. будівництва, зламу старого держ. апарату, соціально-екоп. перетворень і політичної організації суспільства. Зокрема, історично зумовленою особливістю політ. режиму Н. д. є наявність очолюваного партією робітн. класу блоку демократич. партій, який виник в роки нар.-визвольної боротьби і з перемогою соціалістич. революції перетворився на масову громад.-політ. основу нар.-демократич. режиму — Народний (національний) фронт. Своєрідними є й економічні перетворення в умовах Н. д. Було націоналізовано банки і пром-сть, залізниця, зовн. торгівлю, знищено економіч. основу капіталізму і створено соціалістич. сектор нар. г-ва. Землю не було націоналізовано, що зумовило в дальшому особливості соціалістич. перетворень на селі. Ліквідація класу капіталістів, знищення його економіч. основи мало свої особливості, що виявилися в повній або частковій компенсації за націоналізоване майно, в досить широкому використанні *державного капіталізму* в деяких країнах як перехідної форми до соціалізму.

Величезне значення для темпів і успіхів соціалістич. будівництва в країнах Н. д. має той факт, що вони розвиваються в умовах *світлової системи соціалізму*, політ., економіч., культурної та ін. допомоги з боку СРСР та всебічних зв'язків між всіма країнами соціалізму. Кожна з країн Н. д. здійснювала перехід від капіталізму до соціалізму своїм, своєрідним шляхом і вирішує своїми, саме для неї характерними, методами загальне для всіх завдання соціалістич. будівництва. Істор. досвід підтвердив, однак, що «голове полегає в тому, що і шлях до соціалізму, і сам цей лад характеризується... рядом основних закономірностей, що властиві соціалістичному суспільству в будь-якій країні» (Брежнев Л. І. *Справа Леніна живе і перемагає*. К., 1970, с. 47). Цими закономірностями є здійснення під керівництвом комуністич. і робітничих партій соціалістич. революції в тій чи ін. формі; встановлення тієї чи ін. форми диктатури пролетаріату, що вступив у союз з ін. верствами трудящих, ліквідація експлуаторських класів; усуспільнення засобів виробн. і утвердження соціалістич. виробничих та ін. суспільних відносин у місті і на селі; *культурна революція* в ленінському розумінні цих слів. Осн. спільними закономірностями для країн, де вже побудовано соціалізм, є влада трудящих при авангардній ролі робітн. класу, керівництво суспільним розвитком з боку марксистсько-ленінської партії; суспільна власність на засоби виробн. і плановий розвиток усього нар. г-ва; здійснення принципу «від кожного за його здібністю, кожному за його працею»; виховання всього народу в дусі ідеології наук. комунізму, дружби з народами братніх країн соціалізму і трудящими всього світу; зовн. політика, що ґрунтується

на принципах пролетарського, соціалістич. інтернаціоналізму.

Лит.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 22. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 23. Про карикатуру на марксизм і про «імперіалістичний економізм»; т. 25. Держава і революція; т. 30. Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Документи міжнародної Народи комуністичних і робітничих партій. Москва, 5—17 червня 1969 р. К., 1969; Брежнев Л. І. *Справа Леніна живе і перемагає*. К., 1970.

Є. А. Тизонов (Київ).

НАРОДНА РАДА ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ (1944—46) — єдиний центр. орган нар. влади, встановленої в *Закарпатській Україні* після її визволення 1944 Рад. Армією від угорських і німецько-фашистських загарбників. Оборона на *Першому з'їзді Народних комітетів Закарпатської України* 26.XI 1944 в складі 17 чол. Головою Нар. Ради обрано І. І. Туряницю. Місцем перебування Н. Р. З. У. був Ужгород. Виконуючи волю трудящих, Нар. Рада всю свою діяльність підпорядкувала здійсненню рішення з'їзду про возз'єднання Закарп. України з Рад. Україною. Під керівництвом обласної парт. орг-ції Рада здійснила глибокий політ., соціально-економічні та культ. перетворення. Протягом 1944—45 вона декретувала націоналізацію землі, фабрик, заводів, банків, транспорту, засобів зв'язку і оголосила їх народною власністю. Було здійснено докорінні перетворення і в галузі народної освіти, культури, охорони здоров'я тощо. Трудящі Закарпаття дістали широкі демократич. права й свободи. Здійснені Н. Р. З. У. в умовах гострої класової боротьби, при допомозі народів СРСР, перші революц. перетворення підготували умови до возз'єднання Закарпаття з Рад. Україною. Після ратифікації *радянсько-чехословацького договору 1945* про возз'єднання Закарп. України з Рад. Україною і створення 22.I 1946 *Закарпатської області* Н. Р. З. У., виконавши свої завдання, перестала існувати.

Лит.: Перший з'їзд народних комітетів Закарпатської України. Збірник документів. Ужгород, 1944; Шляхом Жовтня. Збірник документів, т. 6. Ужгород, 1965; Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації, т. 1 (1918—1945 рр.). Ужгород, 1968.

І. М. Гранчак (Ужгород).

«НАРОДНА ТВОРЧИСТЬ ТА ЕТНОГРАФІЯ» — журнал, орган Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР і М-ва культури УРСР. Видається з 1925. Спочатку виходив під назвою *«Етнографічний вісник»* (1925—32), згодом — *«Український фольклор»* (1937—39), *«Народна творчість»* (1939—41), *«Наукові записки з питань мистецтва, фольклору та етнографії»* (1947—57), а з 1957 виходить під сучас. назвою. В журналі висвітлюються питання історії і теорії укр. нар. культури та побуту у взаємозв'язках з культурою та побутом ін. народів, популяризуються надбання нар. досвіду, прогресивні нар. традиції і звичаї, краєві зразки культурно-побутової та худ. творчості, розкриваються закономірності розвитку різних явищ нар. культури та побуту в період комуністич. будівництва. Журнал виходить шість раз на рік.

Я. П. Прилико (Київ).

«НАРОДНА ТРИБУНА» — газета, орган *Українського селянського об'єднання*. Видавалася з 2.XI 1930 до 25.IX 1932 в Самборі та Львові. Всього вийшло 53 номери. «Н. т.» захищала інтереси трудящого селянства, виступала проти колонізаторської політики бурж.-поміщицької Польщі, викривала укр. бурж. націоналістів. Газету часто конфісковувала цензура, 1932 видання «Н. т.» було заборонено.

Бійці Київського народного ополчення вирушають на передові позиції. 1941.

НАРОДНЕ ОПОЛЧЕННЯ У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ 1941—45

нар. добровільні збройні формування, що діяли в перший період Великої Вітчизняної війни, підтримуючи діючу армію і беручи участь в охороні тилу. Організація нар. ополчення була яскравим виявом любові рад. людей до Батьківщини, взірцем високого рад. патріотизму. Ініціаторами створення загонів ополчення виступили робітники Москви і Ленінграда. Ополчення створювалися під керівництвом парт. орг-цій. Їхнє ядро становили комуністи, комсомольці, кадрові робітники. Організаційно нар. ополчення були оформлені в загони, полки і дивізії. В Москві було сформовано 12 ополченських д-зій (120 тис. чол.), у Ленінграді — 15 д-зій (200 тис. чол.). У Київ. обл. в ряди нар. ополчення влилося 90 тис., Харківській — 100 тис., Донецькій — 220 тис., Миколаївській — 70 тис., Одеській — 80 тис. чол. У 1941 тільки в 12 ск. і пд. областях України було сформовано бл. 20 д-зій, 60 окремих полків, багато районних батальйонів і загонів нар. ополчення, які об'єднували 1 млн. 300 тис. чол. Всього укр. народ послав до ополчення і близьких до нього за характером добровільних збройних формувань — *винищувальних батальйонів*, груп сприяння їм, підрозділів МППО — 1,9 млн. чол. З ініціативи колгоспників артіль ім. 3-го Інтернаціоналу Запоріж. р-ну Запоріж. обл. розгорнувся рух за створення ополченських кав. загонів, до яких вступили кілька тисяч колгоспників. Для боротьби проти нім. механізованих десантів укр. комсомольці, за ініціативою харків'ян, у серпні — вересні 1941 створювали ополченські загони винищувачів танків. У Харкові до таких загонів вступило 8 тис., у Сталінській обл. — 1560 чол. Загони ополчення взяли активну участь в обороні Москви, Ленінграда, Києва, Одеси та ін. міст, завдавши німецько-фашистським загарбникам значних втрат. У вересні 1941 д-зії нар. ополчення було перетворено на регулярні д-зії Рад. Армії. Три з них здобули почесне звання гвардійських, 14 були нагороджені орденами Рад. Союзу і дістали почесні військ. найменування міст, у визволенні яких вони брали участь.

Лит.: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1. К., 1967; Чекалюк А. Народне ополчення в героїчній обороні Києва і Одеси. М., 1943; Балковий П. М. Народне ополчення Радянської України. К., 1961.

М. Б. Погребінський (Київ).

НАРОДНЕ ОПОЛЧЕННЯ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ 1812 — допоміжні військ. формування, створені на Україні, Дону, Уралі та ін. районах за маніфестом Олександра I від 6 (18).VII 1812 на час війни з наполеонівською Францією. Організація ополчення почалася в липні 1812 і закінчилася на поч. 1813. Поряд з земськими піх. полками, до яких набирали як держ. селян, так і кріпаків (останні з дозволу поміщика), формувалися також кінні козацькі полки. На Україні кінні і піші полки були організовані в Черніг. губ. (понад 33 тис. чол.) і Полт. губ. (понад 27 тис. чол.). Ополченські загони було також утворено у Київ., Поділ., Херс., Волин. та ін. губерніях. В цілому Україна дала понад 70 тис. ополченців. У формуванні ополчення на Полтавщині брав участь І. П. *Котляревський*. Укр. ополченці були учасниками бойових дій рос. армії з перших днів війни, успішно захищали пд.-зх. кордони України. В складі рос. військ ратники укр. ополчення брали участь у розгромі і переслідуванні наполеонівської армії, в закордонних походах рос. армії 1813—14. Укр. ополченці відзначилися при здобутті фортець Замостья, Модлин (Варшавське герцогство) та ін. Восени 1814 ополчення було розформоване. Селяни повернені поміщикам (див. також *Вітчизняна війна 1812*).

Лит.: Народное ополчение в Отечественной войне 1812 года. Сборник документов. М., 1962; Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. Збірник документів. К., 1948 [бібліогр. с. 143—145]; Абаляхін Б. С. Украинское ополчение 1812 г. «Исторические записки», 1962, т. 72; Гербельський Г. Ю. Українські козацькі полки і українське ополчення у Вітчизняній війні 1812 року. М., 1943. Б. С. Абаляхін (Волгоград).

НАРОДНИЙ КОМСАРІАТ У СПРАВАХ НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ, Наркомнац — центральний галузевий орган держ. управління РРФСР, що спрямовував роботу по здійсненню ленінської нац. політики, принципи якої було закріплено в *Декларації прав народів Росії*. Створений за Декретом *Другого Всеросійського з'їзду Рад* від 26.Х (8.XI) 1917 «Про заснування Робітничого і Селянського уряду». Очолював Наркомнац Й. В. Сталін. При Наркомнаці було організовано 18 нац. комсаріатів (відділів), у т. ч. укр. відділ, створений у травні 1918 для допомоги укр. народові у визвольній війні проти нім. інтервентів. Наркомнац сприяв зміцненню дружби народів, допоміг їм здійснити своє право на самовизначення і відіграв важливу роль у створенні нац. рад. республік та об'єднанні їх у Союз РСР. Наркомнац ліквідовано в квітні 1924 за постановою ВЦВК від 7.VII 1923, оскільки «він закінчив свою основну місію».

НАРОДНИЙ КОНТРОЛЬ — в СРСР одна з форм соціалістич. демократії, через яку широкі маси трудящих здійснюють право контролю в галузях економіки і культури, беруть участь в управлінні справами держави. Н. к. бере початок від *робітничого контролю* (див. також *Верховна соціалістична інспекція України, Державний контроль, Робітничо-селянська інспекція*). Відповідно до рішень Грудневого пленуму ЦК КПРС 1965 Верховна Рада СРСР 9.XII 1965 прийняла закон «Про органи Народного контролю в СРСР». За цим законом органами Н. к. є Комітет народного контролю СРСР і відповідні комітети республік (в УРСР — *Комітет народного контролю Української РСР*), країв, областей, міст і районів. При сільс. і селищних Радах депутатів трудящих, на підприємствах, у колгоспах, установах і орг-ціях, у військ. частинах створюють групи і пости Н. к. В УРСР

(на 1.І 1970) діяло 99,2 тис. груп і 123,8 тис. постів Н. к., в яких бере участь бл. 2 млн. чол. Положення про органи Н. к. затвердили ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР 19.XII 1968. Система Н. к. покликана подавати допомогу парт. і держ. органам у перевірці виконання директив партії і уряду, в дальшому поліпшенні керівництва комуністич. будівництвом, у боротьбі за піднесення нар. г-ва, за зміцнення держ. дисципліни й соціалістич. законності. Н. к. активно допомагає Комуністич. партії і Рад. д-ві в їхній повсякденній діяльності по вихованню кадрів у дусі високої організованості й дисципліни. XXIV з'їзд КПРС (1971) відзначив, що партія і далі дбатиме про те, щоб ленінські ідеї про постійний і дійовий контроль з боку широких мас неухильно перетворювалися в життя.

Лит.: Левін В. І. Про партійний, державний і громадський контроль. К., 1964; Положення про органи народного контролю в СРСР. К., 1969; Потарікіна Л. Л. З історії органів контролю УРСР. К., 1966; Фі м і н Д. Н. Освещение вопросов партийно-государственного контроля в литературе 1923—1966 годов. «Вопросы истории», 1969, № 10.

Л. М. Маймускулов (Харків).

НАРОДНИЙ СЕКРЕТАРІАТ — перший Рад. уряд України. Створений постановою ЦВК Рад робітн., солдат. і сел. депутатів України 14 (27).XII 1917, остаточно сформований 17 (30).XII 1917 у Харкові. Складався з 12 секретарств: торгівлі й пром-сті [нар. секретар Ф. А. Сергеев (Артем)], фінансів (В. Х. Ауссем), внутр. справ (Є. Б. Бош), міжнац. справ (С. С. Бакинський), нар. освіти (В. П. Затонський), прод. справ (Є. В. Луганський), суд. справ (В. Р. Люксембург), у справах праці (М. О. Скрипник), зем. справ (Є. П. Терлецький), у військ. справах (В. Шахрай); секретарство пошт і телеграфу пізніше очолив Я. Мартянов, секретарством шляхів одночасно керував С. С. Бакинський. Всі нар. секретарі, крім Є. П. Терлецького (лівий есер), були більшовиками. Головою Н. С. став М. О. Скрипник (з березня 1918). Н. С. виконував усі урядові функції, але тогочасні політ. умови поставили в центр його уваги два осн. завдання: поширення й зміцнення на тер. України влади Рад та збройну боротьбу — спершу проти *Центральної ради і каледніцини*, а потім проти австро-нім. загарбників, які в лютому 1918 почали наступ на Україну. Н. С. працював у найтіснішому зв'язку з *Радою Народних Комісарів* Рад. Росії, від якої він діставав велику й різноманітну братерську допомогу. Для подання допомоги Укр. Рад. урядові в Рад. будівництві Раднарком призначив Г. К. Орджонікідзе своїм надзвичайним комісаром на Україні. До складу Раднаркому був введений В. П. Затонський як постійний представник Н. С. з правом ухвалюного голосу в питаннях, що торкались України. Н. С. здійснював керівництво через місцеві Ради робітн., солдат. і сел. депутатів і через своїх спеціальних представників-комісарів. Н. С. перебував у Харкові (грудень 1917 — січень 1918), Києві (лютий 1918), Полтаві, Катеринославі (березень 1918), Таганрозі (квітень 1918). Н. С. діяв до 18.IV 1918, коли за рішенням сесії ЦВК Рад України його було реорганізовано у *Всеукраїнське бюро для керівництва повстанською боротьбою проти німецьких окупантів*.

С. М. Королівський (Харків).

НАРОДНИЦТВО — ідеологія і рух різночленно-демократич. інтелігенції на бурж.-демократич. етапі визвольної боротьби в Росії, в т. ч. й на Україні (1861—95). «Народництво», — писав В. І. Ленін, — є ідеологія (система поглядів) селянської демократії в Росії» (Твори, т. 18, с. 468). Н. поєдну-

вало в собі ідеї утопічного соціалізму з вимогами селянства щодо ліквідації кріпосництва і всіх його залишків. З самого початку в Н. намітилася двоюка тенденція — демократична і ліберальна. В 60—1-й пол. 80-х рр. панівною в Н. була демократич. тенденція. В умовах політ. реакції 2-ї половини 80—поч. 90-х рр. панівною тенденцією в Н. стала реформістська. Н. в цілому були властиві нерозуміння ролі нар. мас, утопічна віра в можливість для Росії обминути капіталістич. розвиток або «вискочити» з нього «яким-небудь шляхом крім шляху класової боротьби на ґрунті і в межах цього самого капіталізму» (Левін В. І. Твори, т. 9, с. 31). Н. мало всерос. характер, у його русі брали участь представники багатьох національностей Росії. Н. — російський різновид утопічного соціалізму, родоначальником якого був О. І. Герцен. Він вважав, що Росія перейде до соціалізму самотутнім шляхом завдяки сільс. общині, звільненому селян з землею, створенню сел. самоврядування. Слідом за О. І. Герценом погляди народників розвинув М. Г. Чернишевський. З'єднання Н. з різночленно-демократич. рухом почалося в 60-х рр. 19 ст. Окремі елементи Н. містилися політ. прокламації («До молодого покоління», 1861; «Молода Росія», 1862). В 1861—62 виникла революц.-демократич. орг-ція «*Земля і воля*». Вплив Н. помітний на ідеології гуртків іштутінців (1863—66) та *ичаевців* (1869). Ідеологами Н. в 70-х рр. були П. Л. Лавров, М. О. Бакунін, П. М. Ткачов, М. К. Михайловський. Значний вплив на посилення революц. руху в Росії мали *Паризька комуна 1871*, діяльність 1-го Інтернаціоналу. Нерозуміючи марксизм, народники разом з тим стали першими поширювачами творів К. Маркса і Ф. Енгельса в Росії.

В обставовці демократич. піднесення 70-х рр. діяли численні народницькі гуртки. Провідну роль серед них спочатку відігравали гуртки *чайковців*, які існували в Петербурзі, Москві, Одесі, Києві. Чайковці перейшли від революц. просвітництва до підготовки «*ходіння в народ*», виношуючи плани сел. революції в Росії. Такої ж тактики дотримувалися учасники гуртка «*лавристів*» у Петербурзі, гурток братів Жебуньових на Україні, члени «*Київської комуні*». В 1874 почалося масове «ходіння в народ» (у селянство) демократич. інтелігенції. Відбувалося перше зближення революц. молоді з народом. «Ходінням у народ» 1874 було охоплено, за офіц. даними, 37 губ. Європ. Росії, у т. ч. майже всі укр. губернії. Народники розраховували підняти селянство на соціалістичну революцію. Проте селяни не підтримали народників. На кінець 1874 царська влада заарештувала понад тисячу пропагандистів-народників. Найактивніших з них було засуджено за «*процесом 193-х*» (1877—78).

Активну діяльність на Україні 1875—76 розгорнула група т. з. «*південних бунтарів*», члени якої розраховували за допомогою сел. бойових загонів розпочати повстання. У Петербурзі 1876 виникла народницька орг-ція — «*Земля і воля*». Своєю гол. завданням вона вважала підготовку сел. повстання, визнавала можливість особливого (некапіталістич.) соціально-економіч. розвитку Росії, основою якого мала стати сільс. община. Поряд з боротьбою за землю і волю для селян члени цієї орг-ції виступали за вільний нац. розвиток народів Росії, в т. ч. укр. народу. В практич. роботі «*Земля і воля*» перейшла від «*летючої*», «*брюдачої*» пропаганди до створення осілих поселень революціонерів у пд.-сх. привольських губерніях. Ці спроби зазнали невдачі. У 1877 «південні бунтарі» Я. В. Стефанович, Л. Г. Дейч і

І. В. Бохановський намагався створити у Чигиринському пов. таємну орг-цію серед селян для підготовки повстання, однак її незабаром розгромила поліція (див. *Чигиринська змова 1877*). Надії землевольців підняти селянство на революцію не здійснилися. Успішнішою була діяльність народників серед робітників, з середовища яких вони розраховували підготувати посередників між інтелігенцією й селянством. Це завдання ставили перед собою, зокрема, учасники т. з. «*Всеросійської соціально-революційної організації*» (1875), яких судили згодом за «*процесом 50-ти*» (1877). Народники вели пропаганду серед робітників Петербурга, Москви, Іваново-Вознесенська, Тули, Києва, Одеси, Харкова, Полтави та ін. міст. Окремі народники брали участь у діяльності «*Південноросійського союзу робітників*», що його створив в Одесі Є. І. Заславський.

Вступ Н. у нову фазу був підготовлений не тільки загостренням внутр. суперечностей в орг-ції, але й зміною політ. обставини в країні, назріванням і виникненням в кін. 70-х рр. нової революц. ситуації. Більшість народників, поступово переглядаючи свої бунтарсько-анархістські погляди, приходила до визнання необхідності політ. боротьби проти самодержавства, однак гол. увагу вони зосередили на організації терористичних актів. Взимку 1877—78 в Києві почав діяти гурток В. А. Осинського, члени якого здійснили ряд терористич. актів проти представників царської адміністрації. Незгоди між прихильниками і противниками нового методу боротьби особливо загострилися 1879. Спроба уладнати їх у тому ж році на з'їздах у Липецьку і Воронежі виявилася невдалою. У серпні 1879 «*Земля і воля*» розкололася на дві орг-ції — «*Народну волю*» і «*Чорний переділ*».

Чорнопредільці (Г. В. Плеханов, Л. Г. Дейч, П. Б. Аксельрод, В. І. Засулич, Й. В. Антекман, М. Р. Попов та ін.) прагнули дотримуватися старої, землевольської програми й тактики. Але й вони фактично відмовилися від пропаганди на селі і зосередили гол. увагу на пропаганді серед робітників. У Києві чорнопредільці Є. М. Ковальська і М. П. Щедрін організували «*Південноросійський робітничий союз*» (1880—81). Невдовзі частина чорнопредільців приєдналася до «*Народної волі*», а частина емігрувала за кордон, де, познайомившись з марксизмом і зх.-европ. робітн. рухом, порвали з Н. і 1883 утворили першу рос. марксистську орг-цію — *групу «Визволення праці»* на чолі з Г. В. Плехановим. «*Чорний переділ*» фактично припинив своє існування. У 80-х рр. у Росії, в т. ч. й на Україні, діяли лише окремі розрізнені чорнопредільські гуртки і групи.

Більш активну діяльність розгорнула «*Народна воля*». На Україні народовольські орг-ції і групи існували у Києві, Харкові, Одесі, Ніжині, Полтаві та в ін. містах. Героїчна боротьба народовольців мала велике значення в розвитку революц. руху в Росії, в т. ч. й на Україні. Перехід «*Народної волі*» до політ. боротьби був кроком вперед у порівнянні з попереднім етапом. Але терористичні засоби цієї боротьби були помилкові. Боротьба «*Народної волі*» «*велася в ім'я соціалізму*», — писав В. І. Ленін, — «*спираючись на теорію, що народ готовий для соціалізму і що простим захопленням влади можна буде зробити не політичну тільки, а й соціальну революцію*» (Твори, т. 1, с. 247). Зв'язати свій рух з класовою боротьбою всередині капіталістич. суспільства, з боротьбою за соціалізм народовольцям не вдалося. Розгорнувши значну пропагандистську

діяльність серед робітників, студентської молоді, офіцерства, народовольці гол. увагу зосередили на здійсненні терористич. актів. Тактика політ. змов, терористич. методи боротьби знекровили орг-цію, не могли привести до нар. революції. Після вбивства народовольцями І (13). III 1881 Олександра II царизм перейшов у відкритий наступ. Суд. процеси 80-х рр. («*процес 20-ти*» 1880, «*процес 14-ти*» 1884 та ін.) довели розгром орг-ції. Народовольці намагалися відродити свою орг-цію. На поч. 80-х рр. осн. районом їхньої діяльності стала Україна. Тут були гуртки військ.-революц. орг-ції «*Народної волі*» на чолі з М. Ю. Ашенбреннером. У 1885 в Катеринославі проведено з'їзд пд. народовольців. Однак відродити «*Народну волю*» було вже неможливо. Досвід революційно-народницького руху допоміг рос. революціонерам звільнитися «*від злоїзв'язку*» анархізму і народницького соціалізму, від зневаги до політики, від віри в самотутній розвиток Росії, від переконання, що народ готовий для революції, від теорії захоплення влади і єдиноборства з самодержавством героїської інтелігенції» (Ленін В. І. Твори, т. 5, с. 63). В. І. Ленін, високо оцінюючи практичну революц. діяльність народників, у числі попередників рос. соціал-демократії, поряд з іменами О. І. Герцена, В. Г. Белінського, М. Г. Чернишевського, назвав і блискучу плеяду революціонерів 70-х рр. (див. Твори, т. 5, с. 332).

Боротьба революційних народників мала значний вплив на укр. письменників-демократів 2-ї пол. 19 ст. — Панаса Мирного, М. М. Коцюбинського, І. К. Тобілевича, П. А. Грабовського, І. І. Манжуру. Героїчна боротьба революц. народників у Росії, в т. ч. й на Україні, знаходила гарячі відгуки у зх.-укр. демократич. інтелігенції. В серед. 70-х рр. 19 ст. в Галичині зародилася революційно-демократич. течія, видатні представники якої О. С. Терлецький, М. І. Павлик, І. Я. Франко сприяли розповсюдженню творів революц. народників, підтримували з ними зв'язки. Під впливом народницьких ідей перебували окремі укр. історики (О. Я. Ефименко, О. І. Левицький та ін.).

В умовах політ. реакції другої половини 80 — поч. 90-х рр. 19 ст. в Н. посилюється ліберально-реформістські тенденції. «*Народництво*, яке раніше безумовно відхиляло буржуазний лібералізм, стало поступово зливатися з цим останнім в один ліберально-народницький напрям» (Ленін В. І. Твори, т. 8, с. 53). Виразниками ліберальної тенденції в Н. були В. П. Воронцов, С. М. Кривенко, С. М. Южаков, М. К. Михайловський та ін. Органами легального Н. стали газ. «*Неделя*» і журн. «*Русское богатство*». На Україні представниками ліберального Н. були М. В. Левитський, Б. Д. Грінченко, Т. І. Осалчий та ін.

Н. у 80—90-х рр. стало гол. ідейною перешкодою на шляху поширення у Росії марксизму. Значну роль в ідейному розгromі Н. відіграли Г. В. Плеханов та ін. учасники групи «*Визволення праці*». Повний ідейний розгром Н. завершив В. І. Ленін. Е серед. 90-х рр. Н. перестало бути панівним напрямом рос. громад. і революц. думки.

На поч. 20 ст. погляди лівих народників виражали «*соціалісти-революціонери*» — *есери*. В держ. думках існували групи *трудовиків*, що склалися з депутатів-селян та інтелігентів народницького спрямування. В. І. Ленін закликав марксистів «*дбайливо виділяти з луги народницьких утопій здорове і цінне ядро широкого, рішучого, бойового демократизму селянських*

мас» (Твори, т. 18, с. 317). На його думку, народницькі теорії виражали «передовий, революційний дрібнобуржуазний демократизм», служили «прапором найрішучішої боротьби проти старої, кріпосницької Росії» (Твори, т. 13, с. 207). Велика Жовтн. соціалістич. революція ліквідувала ґрунт для існування в Рад. країні Н. і народницької ідеології.

Історіографія. Першими істориками народницького руху були самі його учасники. Уже в 70—80-х рр. 19 ст. за кордоном з'явилися праці, присвячені історії революц. Н. (статті й брошури П. Л. Лаврова, С. А. Подолінського, М. О. Морозова, С. М. Степняка-Кравчинського, спогади В. К. Дебогорія-Мокрієвича та ін.). У Росії перші дослідження з історії Н. з'явилися лише в період революції 1905—07. У той час окремими книжками вийшли спогади, нарис, матеріали політ. процесів, переважно нелегальні видання 70—80-х рр. Для народницького історіографічного напрямку характерна була ідеалізація революц. Н. і народовольства.

На рубежі 19—20 ст. оформилася ліберально-бурж. історіографія Н., представники якої (П. Б. Струве, О. О. Корнілов, В. Я. Богучарський та ін.) намагалися знайти ідейне коріння Н. в слов'янофільстві, перебільшували роль лібералів у визвольному русі, зараховуючи до їхнього табору й окремих революціонерів.

Справді наук. оцінку Н. дали у своїх працях основоположники наук. соціалізму К. Маркс і Ф. Енгельс. Віддаючи належне самовідданій боротьбі рос. революціонерів 70—80-х рр. 19 ст. проти царського абсолютизму й вважаючи, що ця боротьба мала велике значення і для зх.-європ. робітн. руху, К. Маркс і Ф. Енгельс одночасно піддали ґрунтовній критиці утопічно-соціалістичну доктрину Н. і погляди його теоретиків П. Л. Лаврова, М. О. Бакуніна, П. М. Ткачова. Важливе місце в історіографії Н. належить Г. В. Плеханову. Він задав Н. перші серйозні ідейні удари, але не зміг дати чіткого аналізу класових коренів Н., його соціального ґрунту, істор. зумовленості. Це зробив В. І. Ленін. Він чітко визначив завдання рос. соціал-демократів (у працях «Що таке „друзи народу“ і як вони воюють проти соціал-демократів?», «Від якої спадщини ми відмовляємось?», «Гонителі земства і Анібали лібералізму», «Що робити?» та ін.), дав марксистську оцінку Н., показав його соціальну й класову суть.

Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції праці В. І. Леніна стають методологічною основою рад. історіографії Н. Було опубліковано багато документ. матеріалів, епістолярної спадщини, спогадів, наук. праць. Перевидавалася революц. журналістика народницьких орг-цій («Чорного переділу», «Народної волі»), видавались праці активних учасників народницького руху 70—80-х рр. Багато документ. матеріалів і статей друкувались у журн. «Каторга і ссылка», «Красний архив», «Былое», «Пролетарская революция». Помітне місце в історіографії Н. 20—30-х рр. зайняли праці істориків В. І. Невського, М. М. Покровського та ін. Важливу роль у справі утвердження марксистсько-ленінської концепції Н. відіграла дискусія про «Народну волю» у зв'язку з її 50-річчям. Але історикам цього періоду не вдалося повністю звільнитися від спрощенства і модернізації у підході до вивчення Н.

В кінці 50—60-х рр. з'явилися дослідження з історії народництва рад. істориків Б. П. Козьміна, Б. С. Генберга, С. С. Волка, зокрема на Україні М. П. Рудька, А. М. Катренка, В. В. Ши-

рокої, В. С. Жученка та ін. Н. вивчається і істориками ін. соціалістич. країн. Цінні дослідження зробили вчені Польської Народної Республіки (праці Л. Базильова, М. Ваврикової, А. Валіцького та ін.).

Літ.: Листування К. Маркса і Ф. Енгельса з російськими політичними діячами. К., 1953; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 1—24, 31, 34—35, 40—41 [Див. Предметний покажчик «Довідкового тома до 4 видання Творів В. І. Леніна», с. 362—366]; Плеханов Г. В. Сочинения, т. 1—3, 9, 24. М.—Л., 1923—27; Архив «Земли и воли» и «Народной воли». М., 1930; «Народная воля» в документах и воспоминаниях. М., 1930 [бібліогр. с. 281—283]; Революционное народничество 70-х годов XIX века. Сборник документов и материалов, т. 1—2. М., 1964—65 [бібліогр. т. 1, с. 482—483]; Волк С. С. Народная воля. 1879—1882. М.—Л., 1966 [бібліогр. с. 470—479]; Итенберг Б. С. Движение революционного народничества. Народнические кружки и «хождение в народ» в 70-х годах XIX в. М., 1965 [бібліогр. с. 422—431]; Козьмин Б. П. Из истории революционной мысли в России. Избранные труды. М., 1961; Жученко В. С. Социально-экономическая программа революционного народничества на Украине. К., 1969; Иванова Р. П. М. П. Драгоманов и революционное народничество (Другая половина 70-х — начало 80-х рр. XIX ст.). «Український історичний журнал», 1966, № 9; Катренка А. М. З минулого революційного народництва на Україні. «Архіви України», 1966, № 3; Корнілов Л. Я. Економічні ідеї революційного народництва на Україні (70-і — початок 80-х років XIX ст.). В кн.: З історії економічної думки на Україні. К., 1961; Рудько М. П. Революційне народництво 70-х рр. XIX ст. на Україні. «Український історичний журнал», 1965, № 7; Широкова В. В. Возникновение народо-вольческой организации в Харькове. В кн.: Из истории общественной мысли и общественного движения в России. Саратов, 1964.

М. П. Рудько (Київ).

НАРОДНІ БІБЛІОТЕКИ — безплатні бібліотеки для широких верств населення в Росії, в т. ч. на Україні, в дореволюц. час. У містах Н. б. утримувалися коштом органів міського самоврядування і освітніми т-вами, в селах — земствами і кооп. орг-ціями. Перші Н. б. на Україні було створено в 60—70-х рр. 19 ст. на Херсонщині, Харківщині, в Одесі. Н. б. були й на Зх. Україні, зокрема у Львові, Станіславі (тепер Івано-Франківськ), Тернополі. Н. б. перебували під пильним наглядом місцевої влади і думівництва, але демократична інтелігенція часто використовувала їх для розповсюдження прогресивної л-ри. За Рад. влади Н. б. перетворено на масові бібліотеки.

НАРОДНІ БУДІНКИ — культурно-освітні заклади клубного типу в Росії, в т. ч. на Україні, в дореволюц. час. Засновані наприкінці 19 — на початку 20 ст. громад., земськими та ін. орг-ціями в містах і сільс. місцевостях. При Н. б. були б-ки, читальні, театральні й лекційні зали, чайні, працювали різні курси й гуртки. Найвідоміші Н. б. на Україні були в Києві, Харкові. Більшовики часто використовували Н. б. для революц. пропаганди. Н. б. були й на Зх. Україні, зокрема у Львові — «Народний дім». Після 1924 Н. б. в СРСР перетворено на клуби й палати культури.

НАРОДНІ ЗБОРИ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ — установчий орган народної влади Західної України, обраний її населенням 22.Х 1939 для розв'язання найістотніших питань її суспільного і держ. устрою. Венсар. рух за встановлення на зх.-укр. землях Рад. влади, за возз'єднання з УРСР розгорнувся з перших днів визволення Зх. України Червоною Армією у вересні 1939. Висловлюючи одностайну волю нар. мас, Львівське тимчасове управління 4.Х 1939 висунуло пропозицію скликати у Львові Н. З. У., які на демократич. засадах, з дотриманням усіх правових норм розв'язали б питання про суть і форму держ. ладу

Зх. України. Цю ініціативу підтримали тимчасові управління Станіслава (тепер Івано-Франківськ), Тернополя і Луцька. За їхню участь було створено Комітет по організації виборів Укр. Нар. Зборів (тобто Н. З. З. У.), який 18.X 1939 прийняв Звернення до всіх виборців. До підготовки виборів було залучено широкі верстви населення Зх. України: у виборчих комісіях працювало 49 тис. чол., понад 40 тис. місцевих жителів були агітаторами. Выбори провадилися на основі заг., рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. У виборах взяло участь 4 433 997 громадян, які досягли 18 років, або 92,83% заг. кількості виборців. Червоноармійці, командири і політпрацівники частин Укр. фронту, які перебували на тер. Зх. України, участі у виборах не брали. За кандидатів, висунутих до Нар. Зборів народом, віддали голоси 4 032 154 чол., або 90,93%. З 1495 кандидатів, які балотувалися, депутатами обрано 1484 чол. Вони представляли всі верстви населення і всі національності на Зх. Україні. Серед депутатів було (за уточненими даними): 415 робітників, 766 селян, 270 представників трудової інтелігенції. Жінки, яких за панської Польщі не обирали до вищих держ. органів, були представлені 251 депутатом. Засідання Н. З. З. У. відбулись 26—28.X 1939 у Львові. Порядок денний: 1) Про держ. владу на Зх. Україні; 2) Про виходження Зх. України до складу УРСР; 3) Про конфіскацію поміщицьких і монастир. земель; 4) Про націоналізацію банків і великої промисловості. В дебатах виступило 43 депутати. Нар. Збори одногослосно схвалили Декларацію про встановлення Рад. влади на Зх. Україні, якою вся повнота влади передавалася в руки робітників і селян в особі Рад депутатів трудящих, Декларацію про прийняття Зх. України до складу СРСР і включення її до складу УРСР та Декларацію про конфіскацію земель поміщицьких, монастирських і великих держ. урядовців, про націоналізацію банків і великої пром-сті, що оголошувалися загальнонар. власністю. Декларації Н. З. З. У. мали конституційне значення. Вони розв'язали корінні життєві питання про суспільний і держ. устрій Зх. України, законодавчо закріпили перемогу Рад. влади на Зх. Україні, здійснили прагнення трудящих до возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі. Нар. Збори обрали Повноважну Комісію, якій доручили передати Верховній Раді СРСР та Верховній Раді УРСР Декларації Народних Зборів Західної України.

Лит.: Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі (1939—1949 рр.). Збірник документів і матеріалів. К., 1949; Бабі й Б. М. Возз'єднання Західної України з Українською РСР. К., 1954; Ломов Г. І. Народні Збори Західної України. Львів, 1959; Цибко О. Г. Народні Збори Західної України. В кн.: У боротьбі за комунізм. Львів, 1964; Гавриленко В. О. Народні Збори Західної України та їх рішення. В кн.: Торжество історичної справедливості. Львів, 1968. В. О. Гавриленко (Львів).

НАРОДНІ КОМІСАРІАТИ, *Наркомати* — центральні галузеві органи держ. управління СРСР, рад. союзних та автономних республік. Уперше створені за Декретом Другого Всеросійського з'їзду Рад від 26.X (8.XI 1917), яким сформовано Раду Народних Комісарів на чолі з В. І. Ленінінм. Цим декретом встановлено перші (13) наркоматів (під назвою комісій). Кожний Н. к. очолював нар. комісар. В УРСР наркомати (12) під назвою нар. секретарств уперше утворено в складі Народного Секретаріату 17 (30).XII 1917. Конституція РРФСР 1918 утвердила за комісіями назву — нар. комісаріати. На Украї-

ні вперше народні секретарства одержали назву народних комісаріатів 29.I 1919. Створення 1922 Союзу РСР зумовило (за Конституцією СРСР 1924) поділ наркоматів на загальносоюзні, об'єднані та республіканські. З деякими змінами (замість об'єднаних — союзно-респ.) цей поділ закріпився в рад. держ. праві і увійшов до Конституції СРСР 1936. Відповідно до закону, прийнятого Верховною Радою СРСР 15.III 1946, Н. к. перетворено на міністерства. Див. також *Рада Народних Комісарів Української РСР, Міністерства Української РСР.*

НАРОДНІ КОМІТЕТИ — місцеві органи держ. влади на Закарпатській Україні (листопад 1944 — січень 1946). Н. к. виникли ще під час фашист. окупації, зокрема в селах, визволених партизанами, і діяли як органи боротьби трудящих мас проти нім.-угорських загарбників та їхніх пособників. Після визволення Закарпаття Рад. Армією Н. к. були створені повсюдно як органи нар. влади на місцях. За допомогою Н. к. трудящі Закарпаття, керовані Комуністич. партією, здійснили перші соціалістич. перетворення. Перший з'їзд Народних комітетів Закарпатської України в листопаді 1944 одностайно прийняв істор. Маніфест про возз'єднання Закарпат. України з Рад. Україною. Після утворення в складі УРСР Закарпатської області було проведено вибори місцевих Рад депутатів трудящих, у зв'язку з чим Н. к., які виконали покладені на них завдання, перестали існувати.

НАРОДНІ УНІВЕРСИТЕТИ — в дореволюц. Росії та за кордоном громадські культ.-осв. організації, в яких читали популярні лекції або цикли лекцій з різних галузей науки для осіб, що не мали змоги вчитися в середніх або вищих уч. закладах. Виникли в 40—60-х рр. 19 ст. в Данії (1844), Норвегії (1864). Згодом поширилися в Англії, США, Німеччині та ін. країнах. У Росії Н. у. і курси відкривалися в 70-х рр. 19 ст. в Москві, Петербурзі, Одесі та ін. містах. Ініціаторами відкриття Н. у. були представники бурж. інтелігенції. Найбільшого поширення в Росії Н. у. дістали в період революції 1905—07, коли в Петербурзі та ін. містах виникли т-ва Н. у. В 1906 Н. у. було відкрито в більшості губернських і багатьох повітових містах Росії. На Україні Н. у. було організовано в Києві, Харкові, Єлисаветграді тощо. Викладачами в Н. у. були лікарі, адвокати, педагоги та ін. представники інтелігенції. Серед слухачів переважали дрібні службовці, вчителі нар. шкіл, ремісники. В 1909 царський уряд закрав майже всі Н. у. в Росії. Після Лютневої революції 1917 вони виникли знову.

НАРОДНІ УНІВЕРСИТЕТИ В СРСР — одна з важливих дійових форм ідейного та естетичного виховання трудящих, підвищення їхньої виробничої і громад. активності, розширення політ. і культ. кругозору. Н. у. створено ще в перші роки Рад. влади з ініціативи В. І. Леніна як загальнонавч. учбові заклади. В роки соціалістич. будівництва в зв'язку з тим, що в країні було створено широку мережу держ. навч. закладів, потреба в існуванні Н. у. відпала. На сучас. етапі комуністич. будівництва зміст і напрям роботи Н. у., відродження до життя з нар. ініціативи, інші. Вони ставлять завдання дати слухачам певну систему знань у галузі найновіших досягнень науки, техніки, л-ри, мистецтва і тим самим сприяти підвищенню комуністич. свідомості трудящих. На Україні організовано Н. у. більш як з 20 галузей знань. Найпопулярнішими є т. з. ун-ти культури. Один з перших Н. у. культури було створено напри-

кінці 1958 в м. Жданові при палаці культури з-ду «Азовсталь». У 1970 на Україні працювало 4329 Н. у., слухачами яких було 866 тис. трудящих.

Л. А. Шевченко (Київ).

НАРОДНІСТЬ — істор. форма етнічної спільності людей, що утворюється з племен або з частин ін. Н. і передує нації. В рад. науці таке поняття Н. утвердилось на поч. 50-х рр. Існують й ін. точки зору щодо цього поняття, тому деякі питання, пов'язані з Н., лишаються ще й досі дискусійними. Як тип етнічної спільності Н. вважається характерною для рабовласн. і феод. суспільно-економіч. формацій. Н. властиві в нерозвиненому вигляді майже всі ознаки нації: а) відносна спільність мови як засіб спілкування і взаємного розуміння людей; б) спільність території як необхідна природничо-матеріальна умова спільності їхнього життя; в) певні госп. зв'язки; г) спільність деяких рис культури і характеру людей; д) етнічне самоусвідомлення і самоназва. Проте відносна економічна спільність, зумовлена слабким суспільним поділом праці, спричинявала недостатній розвиток ін. факторів, що зв'язували Н. в одне ціле на ранніх етапах її формування. Ряд дослідників визнає важливу роль д-ви у формуванні Н. Втра- та держ., політ. спільності була одним з факторів, що призводив до роздроблення Н. Так, соціально-економіч. розвиток Русі в період феод. роздробленості привів до відособлення окремих частин давньорус. Н. З єдиної давньорус. Н. в нових соціально-економіч. і політ. умовах утворилися три братні Н. — російська, українська і білоруська, що прибл. з 14—15 ст. виступили як окремі етнічні спільності.

До Великої Жовтн. соціалістич. революції ряд Н. нашої країни в силу особливостей істор. розвитку не встиг пройти капіталістичну стадію і сформуватись у бурж. нації. Після перемоги соціалістич. революції завдяки братерській допомозі трудящих передових соціалістич. націй в СРСР відбувся процес прискореної еволюції ряду раніше відсталих Н. (в Серед. Азії та ін.) в соціалістич. нації. В наш час в СРСР до Н. прийнято відносити нечисленні і звичайно розосереджені народи. Соціалістичні Н. в СРСР (евени, евенки, чукчі та ін. народи Пн., хіналугці, будугці та ін. народи Дагестану тощо) не мають внутр. класових суперечностей і є якісно новим явищем на відміну від Н., які виникли і розвивалися в умовах рабовласницької і феод. суспільно-економіч. формацій. Розвиток соціалістич. Н. триває. В сучас. умовах в країнах Азії і Африки, які визволились від колоніального гніту і стали на шлях самостійного політ., економіч. і культурного розвитку, відбувається інтенсивний процес формування нових Н. в результаті злиття й розпаду різних племен, а також консолідації Н. у нації.

Лит.: Народы Европейской части СССР, т. 1. М., 1964 [бібліогр. с. 909—931]; Вопросы формирования русской народности и нации. Сборник статей. М. — Л., 1958; Агаєв А. Г. К вопросу о теории народности. Закономерности социалистического развития народностей в СССР. Махачкала, 1965; Гуслицкий К. Г. До питання про утворення української нації. К., 1967 [бібліогр. с. 52—53]; Третьяков П. Н. У истоков древнерусской народности. Л., 1970.

«НАРОДОВЦІ» — ліберально-бурж. політ. націоналістична течія проавстр. орієнтації серед зх.-укр. інтелігенції; виникли в 60-х рр. 19 ст. На початку своєї діяльності «Н.» проводили певну культурницьку роботу ліберально-бурж. напрямом (заснування першого укр. професійного театру у Львові, 1864; Літературного товариства

ім. Т. Г. Шевченка, 1873; культ.-освітніх орг-цій «Просвіта», «Руська бесіда» та ін.). «Н.» видавали журн. «Вечорниця» (1862—63), «Мета» (1863—65), «Русалка» (1866), «Правда» (1867—98, з перервами). Орган галицьких «Н.» — газ. «Діло» (1880—1939), буковинських — газ. «Буковина» (1885—1910) та ін. В кінці 70-х рр. «Н.» стали національно-клерикальною партією, яка проводила реакційну політику, відображаючи інтереси націоналістич. інтелігенції, сільс. і міської буржуазії, уніатського і православного духовництва. «Н.» намагалися використати визвольний рух укр. народу в класових цілях буржуазії. В листопаді 1890 керівництво галицьких «Н.» (О. Барвінський, К. Левницький, Ю. Романчук, Д. Савчак та ін.) уклали з австр. намісником у Галичині графом К. Бадені угоду, за якою вони за дрібні урядові подачки (кілька депутат. місць у парламенті, відкриття трьох укр. гімназій, збільшення числа укр. кафедр у Львів. ун-ті тощо) зобов'язалися підтримувати політику австр. уряду. З того часу галицькі «Н.» проголосили «нову еру» у відносинах з польс. шляхтою й австр. урядом. В 1892 галицькі «Н.» оголосили свою першу програму, де ставили метою зміцнення бурж. ладу ціною деяких незначних поступок трудящим з боку австр. уряду. З політикою співробітництва з урядом за дрібні поступки повністю солідаризувалися і керівники буковинських «Н.» (С. Смал-Стоцький, В. Винницький, Т. Тимінський та ін.). У 1899 галицькі «Н.» об'єдналися з частиною радикалів у т. з. «Українську національно-демократичну партію», буковинські «Н.» з 1908 почали себе називати «поступовою» партією. Обидві партії проводили політику прислужництва австр. урядам, підтримували австронім. імперіалізм у 1-й світовій війні. В 1918—19 галицькі націонал-демократи відігравали провідну роль в контрреволюц. уряді ЗУНР. У 1919 «Українська національно-демократична партія» з метою маскування була перейменована на «Українську трудову партію», 1925 створила разом з ін. націоналістич. угрупованнями (т. з. «Українською партією національної роботи» та національною групою) нову реакційну бурж.-націоналістич. партію — «Українське національно-демократичне об'єднання» (УНДО).

«Н.» протистояла революційній демократії, що її очолювали І. Я. Франко, М. І. Павлик, О. С. Терлецький та ін., яка викривала бурж.-націоналістич. діяльність «Н.», реакційність і консерватизм їхньої політ. програми.

Лит.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919 роки). К., 1960; Кравець М. М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст. Львів, 1964.

М. М. Кравець (Львів).

НАРОДОЗНАВСТВО — рідко вживаний термін. Те саме, що й *етнографія*. Вживався прибл. з кін. 19 ст. до 20—30-х рр. 20 ст.

НАРУШЕВИЧ (Naruszewicz) Адам Станіслав (20. X 1733—6. II 1796) — польс. історик і поет, діяч дворян. просвітництва. Н. в Пінську (тепер БРСР) в шляхет. сім'ї. З 1788 — католицький єпископ у Смоленську, з 1790 — у Луцьку. Засуджував феод. анархію, становий єгоїзм і релігійне святенництво, відстоював прогресивну для свого часу ідею встановлення в Польщі централізованої королів. влади. Автор ряду праць з історії Польщі. У своїх працях подавав відомості про Україну і Крим. Залишив 230 томів джерел з історії Польщі — «Теки Нарушевича», де вміщені важливі документи про визвольну війну укр. народу 1648—54.

НАСКЕЛЬНІ ЗОБРАЖЕННЯ, петрогліфи — стародавні зображення на стінах та стелях печер і гротів, поверхнях скель і окремих каменів. Належать до різного часу (від пізнього палеоліту до середньовіччя) і відомі в усіх частинах світу. Вони являють собою зображення тварин (диких і свійських), людей, риб, рослин, виробничих, воєнних та побутових сцен, космогонічних символів, лінійно-геометричні накреслення тощо. Виконані фарбами, заглибленими лініями, в техніці рельєфу або антирельєфу. Всесвітньо-відомі палеолітичний живопис Франції та Іспанії, фрески Тассілі в Африці, петрогліфи Італії, Скандинавії. На території СРСР багато Н. з. є в Карелії, на Уралі, в Сибіру і на Далекому Сході, в Середній Азії і на Кавказі. На тер. України найзначніші Н. з. відомі на піскових брилах *Кам'яної Могили*. Н. з. епохи міді-бронзи виявлено в печері Таш-Аір в Криму, на кам'яних плитах кромлеха одного з курганів поблизу с. Вербівки на Черкащині. Здебільшого Н. з. пов'язані з реліг. уявленнями давнього населення й мають культове значення. Деякі з них відображають реальні події. Н. з. є важливим джерелом для вивчення мистецтва, ідеології, г-ва та побуту первісних племен.

Лит.: Бадер О. Н. Каповая пещера. Палеолитическая живопись. М., 1965; Равдоникас В. И. Наскальные изображения Онежского озера и Белого моря, ч. 1—2. М.—Л., 1936—38; Рудинский М. Я. Кам'яная Могила. К., 1961; Формозов А. А. Очерки по первобытному искусству. Наскальные изображения и каменные изваяния эпохи камня и бронзы на территории СССР. М., 1969.

В. М. Гладилін (Київ).

НАСКРІЗНІ УДАРНІ БРИГАДИ — передові виробничі колективи, які включають працівників усіх ланок виробничого процесу від його початку до кінцевого етапу. Осн. мета Н. у. б. — забезпечення взаємодії всіх ділянок безперервної роботи підприємств. Рух Н. у. б. почався влітку 1930 за ініціативою робітників Ростовського з-ду «Сільмашбуд». Створені там Н. у. б. включали в себе працівників усіх виробничих циклів — від конструкторського бюро до складального відділення. Рух Н. у. б. швидко поширився по всій Рад. країні. На Україні найбільше Н. у. б. було на металург. з-дах і вугільних шахтах. Перші на Україні Н. у. б. виникли на Дніпропетровському металург. з-ді ім. Г. І. Петровського, Дніпродержжінському з-ді ім. Ф. Е. Держинського, на шахтах Донбасу. На кін. 1931 на Україні діяло 600 Н. у. б., які охоплювали 20 тис. робітників. Н. у. б. відіграли важливу роль у боротьбі за виконання виробничих планів, усунення тех. недоладностей і елементів неузгодженості. В процесі удосконалення організації виробництва потреба в Н. у. б. зменшилась.

В. І. Мороз (Київ).

НАТУРАЛЬНЕ ГОСПОДАРСТВО — господарство, в якому продукти праці виробляються не для обміну на ринку, а для задоволення внутрішньогосподарських потреб, гол. чин. особистих потреб самих виробників. «При натуральному господарстві, — писав В. І. Ленін, — суспільство складалося з маси однорідних господарських одиниць (патріархальних селянських сімей, примітивних сільських общин, феодальних помість), і кожна така одиниця виконувала всі види господарських робіт, починаючи від добування різних видів сировини і кінчаючи остаточною підготовкою їх до споживання» (Твори, т. 3, с. 17). Н. г. виникло в докласовому суспільстві. Лишалось переважачим у той істор. період, коли суспільний поділ праці був слабо розвинутий. Зокрема, на Україні з часів Київ. Русі до серед. 19 ст. воно залишалось панівним у г-ві селян, що влас-

ною працею задовольняли свої потреби. З розвитком с. г., ремесла, промислів, а також міст, з розширенням внутр. і зовн. торгівлі Н. г. в Росії, в т. ч. й на Україні, поступово перетворювалося на товарне. Але й за капіталізму Н. г. подекуди зберіглось. Рештки Н. г. в Рад. країні існували ще в перші роки після Великої Жовтн. соціалістич. революції, остаточно ліквідовані за переемого колг. ладу.

Д. І. Мишко (Київ).

НАТУРАЛЬНІ ПОДАТКИ — обов'язкові податки на користь держави, феодала або церкви, що їх селяни сплачували натурою (зерном, медом, хутром, хмелем, прядивом, рибою, сіллю тощо). На Україні, зокрема в 14—15 ст., Н. п. були осн. формою сел. повинностей. З розвитком товарного виробництва Н. п. замінювались грошовими. Але до 1-ї пол. 19 ст., крім *панщини*, особливо на Зх. Україні, стягували грошові і Н. п. (див., напр., *Данина* для кухні, *Даремщини*, *Діжма*).

Д. І. Мишко (Київ).

НАУКА на Україні — одна з форм суспільної свідомості, що дає об'єктивне відображення світу, система знань про закони розвитку природи й суспільства. Зародження наук. знань людини про світ, що оточує її, бере початок у надрах первіснообщинного ладу, коли людство навчилось добувати вогонь, виготовляти складні знаряддя праці, приручати диких тварин і вирощувати культурні рослини. Н. виникла внаслідок довготривалого нагромадження людиною різноманітних практичних знань і досвіду. На тер. сучас. України Н. зародилася й розвивалася в тісному зв'язку і взаємовпливах з формуванням наук. знань слов. племен Сх. Європи, а потім *Київської Русі*.

Київська Русь (9—1-а пол. 12 ст.) була спільним етапом історії укр., рос. та білорус. народів і відзначалась високим для свого часу рівнем наук. знань. З наук. спадщини Київської Русі найбільше зберіглося праць з історії, права та л-ри (див. *Література на Україні*). Першими творами давньорус. історіографії та л-ри були *літописи*, найдавніші з яких «Початковий літопис» і «*Повість временних літ*» створилися в 11 — на поч. 12 ст. У 11—12 ст. склалося зібрання законів давньорус. суспільства — «*Руська правда*». У Київській Русі були поширені знання з медицини, ботаніки, зоології, географії, геометрії, механіки та ін. Наслідком застосування тех. знань стала побудова численних фортець і таких видатних архітект. споруд, як *Десятинна церква* й *Софійський собор* у Києві.

Монголо-тат. навала 1239—41 загальмувала розвиток Н. на тер. України, але не змогла зупинити його. На основі високорозвинутої Н. Київської Русі створилася Н. укр., рос. і білорус. народів. Незважаючи на те, що укр. землі були під гнітом іноземних поневолювачів, набирала поширення освіта. У 16—18 ст. на Україні діяли *братські школи*. В 70-х рр. 16 ст. засн. *Острозьку школу*. В 1632 в Києві митрополит П. *Могила* створив перший на Україні вищий навч. заклад — *Киево-Могилянську колегію* (див. *Київська академія*). Вона об'єднувала навколо себе велику групу діячів Н. й культури (Ф. *Прокопович*, Л. *Баранович*, І. *Гізель*, Г. *Кониський*, С. *Яворський* та ін.). Тут було створено ряд видатних філософ., істор., мовознавчих та ін. праць. *Возз'єднання України з Росією 1654* сприяло розвитку укр. Н., посиленню її зв'язків з рос. Н. Поширювались суспільні й політ. знання, створювались уч. заклади. У 1665 або 1666 вийшла в світ визначна літературознавча праця невідомого киян. автора «*Оглавление книг, кои іх сложили*», а 1674 *Киево-Могилянська колегія* видала пер-

шу оглядову працю з історії України та Росії — «Синопис», що до поч. 19 ст. був підручником історії у школах Росії і, зокрема, Лівобережної України.

Великі труднощі стояли на шляху розвитку науки на Правобережній Україні, що лишалась під гнітом шляхет. Польщі. Тут було мало уч. закладів, а створений 1661 Львів. ун-т став знаряддям колонізації українців. На загарбаних Австрією укр. землях у кінці 18 ст. було засн. ряд початкових шкіл, проте викладання там велось нім. та польсь. мовами. Більшість укр. населення лишалась неписьменною.

Кін. 17—поч. 18 ст. ознаменувалися дальшим піднесенням освіти й Н. на Україні, незважаючи на соціальний і нац. гніт, який тяжів над укр. народом. Це був час становлення природознавства, точних Н., розвитку передової суспільної та філософ. думки. Укр. філософія 2-ї пол. 18 ст. знайшла найяскравіше відображення в творчості Г. С. Сковороди і Я. П. Козельського. Гостро критикували кріпосництво, закликали до розвитку нар. освіти й Н. просвітителі П. Д. Лодій та І. П. Котляревський. У кінці 17—1-й чверті 18 ст. на значному піднесенні перебувала історія, представлена літописами Самовидця, Г. І. Грабянки, С. В. Величка та ін. З'явився ряд праць з мовознавства, зокрема знаменитий «Лексікон...» П. Беринди. У кінці 18 ст. закладено початок укр. археології.

Проте природничі й тех. знання на Україні до 19 ст. мали здебільшого прикладний характер і були зв'язані з розвитком с. г., ремісничого й мануфактурного виробн., різних промислів та будівництва. Поширювалися на Україні й медичні знання. Вихідцем із Зх. України був один з перших укр. докторів медицини Ю. Дрогобич (Котермак, 15 ст.).

У 19 ст. розвиткові Н. в Рос. д-ві, в т. ч. й на Україні, сприяли зростання капіталізму, розвиток пром-сті, поширення освіти, посилення боротьби проти соціального гніту. В зростанні Н. на Україні позначилися досягнення світової Н. Як і раніше, негативний вплив на зростання Н. й культури на укр. землях справляв жорстокий гніт царського уряду й австр. монархії.

На поч. 19 ст. виникли навч. заклади, де поєднувалися програми середніх і вищих шкіл: *Кременецький лицей* (1805), *Рішельєвський лицей* в Одесі (1817), Гімназія вищих наук у Ніжині (1820) (див. *Ніжинський лицей*); з останньої вийшли М. В. Гоголь, Є. П. Гребінка та ін. діячі Н. й культури. Завдяки зусиллям прогресивних кіл укр. громадськості в 19 ст. було засн. кілька вищих учб. закладів, які стали центрами Н. й вищої освіти на Україні. В 1805 відкрито Харківський, 1834 — Київський, 1865 — Новоросійський (в Одесі) ун-ти, 1875 — Ніжинський історико-філологічний інститут. Створений 1875 Чернівецький ун-т не зміг стати визначним наук. центром України, оскільки австро-угор. органи влади перетворили його на знаряддя опічкування укр. народу й поширення релігійно-реакційних поглядів.

Провідну роль у розвитку укр. наук. думки 19 ст. відігравали Харків. і Київ. ун-ти. Серед учених Харків. ун-ту слід у першу чергу назвати одного з його засновників В. Н. Каразіна. Видатних успіхів досягли математики М. В. *Остроградський* і Т. Ф. *Осиповський*, хімік К. А. *Красуський*, біохімік О. Я. *Данилевський*, біолог І. І. *Мечников*, філософ І. С. *Рижський*. Великий внесок в укр. і світову Н. зробили професори Київ. ун-ту філолог, фольклорист, історик, етнограф і природознавець М. О. *Максимо-*

мович, математик М. Є. *Ващенко-Захарченко*, хіміки М. А. *Бунге* й П. П. *Алексєєв*, зоолог О. О. *Ковалевський*, історики М. І. *Костомаров* і М. В. *Довнар-Запольський*, юрист М. Ф. *Владимирський-Буданов* та ін. Важливу роль у вивченні історії України відіграла створена 1843 *Тимчасова комісія для розгляду давніх актів* у Києві, до складу якої входили, гол. чин., професори ун-ту. Чимале значення для розвитку укр. Н. мали наук. т-ва (історико-філологічні, юридичні, природознавчі та ін.), організовані при Харків., Новорос. та ін. ун-тах.

Найвищим досягненням суспільної й філософ. думки домарксового періоду стали твори революціонерів-демократів В. Г. *Белінського*, О. І. *Герцена*, М. Г. *Чернишевського*, М. О. *Добролюбова*, Т. Г. *Шевченка*. Їхні праці мали великий вплив на розвиток матеріалістич. напрямку в природознавстві, були цінним внеском в істор. та економічну Н.

В 2-й пол. 19 ст. світового значення здобули відкрита Д. І. *Менделєєвим* періодична система, створена О. М. *Бутлеровим* теорія хім. будови органічних сполук, праці І. М. *Сеченова* з фізіології нервової системи, вчення К. А. *Тімірязєва* про фотосинтез, винаходи у сфері радіо О. С. *Попова* й електрики — П. М. *Яблочкова*. Вони плідно позначилися на зростанні укр. Н. Інтенсивний розвиток капіталістич. пром-сті в Росії, зокрема на Україні, після *селянської реформи 1861* потребував висококваліфікованих інженерних кадрів, для підготовки яких було засн. ряд вищих тех. навч. закладів. У 1885 відкрито Харків. технологічний, 1898 — Київ. політех. ін-ти, 1899 — Катеринос. вище гірнич. училище з металург. відділом. У 1844 засновано Львів. політех. ін-т. Названі заклади відіграли чималу роль у розвитку тех. наук.

Н. на Україні, як і в Росії в цілому, в пореформений період розвивалася в боротьбі матеріалістич. світогляду проти ідеалістичного, під могутнім впливом марксизму, в пропаганді якого велика заслуга належить І. Я. *Франкові*, С. А. *Подолінському* та викладачеві Київ. ун-ту М. І. *Зіберу*. Новий етап розвитку суспільних наук на Україні почався з появою праць В. І. *Леніна*. Вони створили теоретичну базу для виходу Н. з методологіч. кризи кінця 19 — поч. 20 ст. В. І. *Ленін* переконливо обґрунтував суть нових відкриттів у фізиці, що зумовили переворот не лише в природознавстві, а й у пром-сті. Кінець 19 — поч. 20 ст. на Україні, що характеризувався швидким розвитком економіки й наростанням революц. руху, ознаменувався і новими наук. досягненнями. В галузі суспільних Н. плідно працювали історики О. М. *Лазаревський*, О. Я. *Ефименко*, Д. І. *Багалій*, Д. І. *Яворницький*, археологи В. В. *Хвойко* й Ф. К. *Вовк*, мовознавець О. О. *Потебня*, літературознавець В. М. *Перетц*, багатогранні вчені І. Я. *Франко* та А. Ю. *Кримський*. Природничі Н. збагатили новими відкриттями математик Д. О. *Граве*, фізики М. П. *Авенаріус*, О. М. *Ляпунов*, Д. А. *Рожанський*, хіміки М. Д. *Зелінський* і С. М. *Реформатський*, мікробіолог М. Ф. *Гамалія*, помолог і плодолог Л. П. *Смирченко*. У сфері тех. Н. багато зробили Є. О. *Патон*, Г. Ф. *Проскура*. Важливі дослідження в галузі металургії здійснили М. К. *Курако* та І. П. *Бардін*. Так чин., незважаючи на переслідування й утиски рос. царизму та австро-угорської монархії, передові вчені України вносили значний вклад у розвиток вітчизн. і світової Н.

Справжній розквіт усіх галузей Н. на Україні почався лише після перемоги Великої Жовтн.

соціалістич. революції, яка поставила всі досягнення людської думки на службу рад. народові. В лютому 1919 було засновано Укр. Академію наук (див. *Академія наук Української РСР*), першим президентом якої обрали видатного геохіміка В. І. Вернадського, неодмінним (головним) секретарем — А. Ю. Кримського. Почали працювати три відділи Академії: історико-філол., соціально-економіч. і фізико-матем. наук, які об'єднували ряд н.-д. установ. Першими дійсними членами Укр. Академії наук стали В. І. Вернадський, А. Ю. Кримський, Д. І. Багалій, М. Ф. Кащенко, В. М. Перетц, М. Ф. Біляшівський, К. Г. Воблій, В. І. Липський та ін.

Розвиток Н. на Україні в довоєнний період був нерозривно зв'язаний з відбудовою нар. г-ва, здійсненням соціалістич. індустріалізації країни, колективізації сільського господарства та культурної революції. Комуністична партія й уряд Рад. України постійно дбали про розвиток Н. Велику практичну роботу в справі організації діяльності Академії, у зміцненні її матеріальної бази провадили видатні парт. і держ. діячі В. П. Затонський, М. О. Скрипник, О. Г. Шліхтер, Д. З. Мануїльський, обрані згодом дійсними членами АН УРСР. ЦК КП (б) У й парт. орг-ції на місцях вели боротьбу проти укр. бурж. націоналістів і великодерж. шовіністів.

Наступниками В. І. Вернадського на посту президента АН УРСР були визначні ботанік В. І. Липський, мікробіолог та епідеміолог з всесвітньою славою Д. К. Заболотний, видатні патологоанатом О. О. Богомолець, біохімік О. В. Палладін. З 1962 Академію очолює академік Б. Є. Патон.

З року в рік зміцнювалися наук.-організаційні й творчі зв'язки укр. учених з ученими РРФСР та ін. союзних республік, розгорталися комплексні дослідження найважливіших проблем. Академія наук УРСР перетворилася з невеликого колективу вчених на могутній штаб укр. Н. з великою кількістю ін-тів, що мають досконалі засоби дослідження та численні маючі наук. працівників. У зв'язку з реконструкцією нар. г-ва широко розгорнулися дослідження в галузі тех. Н. — в металургії, машинобудуванні, енергетиці, буд. техніці.

У пром-сті та сільс. господарстві СРСР передвоєнних років широко застосовувались наслідки багатьох наук. досліджень укр. учених. Зокрема, в машинобудуванні ефективно використовували праці науковців України в галузі заг. теорії втомленості й нової теорії динамічної міцності конструкцій. Ін-т електрозварювання АН УРСР розробив надзвичайно ефективний спосіб швидкісного автоматичного зварювання під флюсом, який постановою ЦК ВКП (б) і Раднаркомом СРСР у грудні 1940 було вирішено поширити в промисловості країни. Значну роботу провадили Комісія по вивченню продуктивних сил республіки та Н.-д. ін-т соціалістич. реконструкції нар. г-ва. Кафедри с.-г. ін-тів розробили способи боротьби з сапом і чумою, вивчали властивості хім. добрив. Учені України вивели ряд нових сортів цукрових буряків, пшениці, ячменю кукурудзи. Завдяки досягненням мед. Н. в Рад. країні вже на серед. 20-х рр. було ліквідовано віспу, холеру й чуму. Заг. визнання здобула створена О. О. Богомольцем теорія колоїдноклазної дії переливання крові на організм. Багатьом тисячам сліпих було повернуто зір завдяки наук. працям і хірургіч. талантові В. П. Філатова.

Особливої ваги набула теоретична й прикладна фізика, насамперед ядерна. Ряд відкриттів укр. вчених мали світове значення. У 1932 у Харків. фізико-тех. ін-ті, одним з засновників якого був

І. В. Курчатова, розщепили ядро атома літію штучно прискореними протонами, що означувало початок нового етапу в ядерній фізиці. У 1935—36 в Харкові збудовано перший в СРСР електростатичний прискорювач заряджених частинок (на 2,5 МеВ). У 20—30-х рр. заг. визнання здобули укр. математики М. М. Крилов та М. Г. Чеботаров.

Інтенсивно розвивалися суспільні Н. Серйозних успіхів у довоєнні роки досягли ін-ти та кафедри у розробці проблем історії та економіки України, укр. мови, л-ри, етнографії та фольклору. З 1921 розгорнули діяльність Ін-т марксизму і постійні комісії історії Великої Жовтн. соціалістич. революції та історії КП (б) У — істпарті. Вони провадили велику роботу по вивченню теорії марксизму-ленінізму, збиранню та публікації документів. Всеукр. Істпарт видавав журн. «Літопис революції». Укр. ін-т марксизму-ленінізму готував наук. кадри, видавав журн. «Прапор марксизму». В 1931 створено Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів (ВУАМЛІН), яка зосередила свою діяльність гол. чин. в галузі суспільних наук і 1934—36 видавала журн. «Під марксо-ленінським прапором». У галузі суспільних наук тоді відбувалися гострі дискусії, які відбивали класову боротьбу в процесі соціалістич. будівництва. В 1936 замість ВУАМЛІН створено н.-д. інститут економіки і історії України (див. *Інститут історії Академії наук Української РСР*), української літератури, що ввійшли в систему Академії наук УРСР. Розгорталися дослідження з суспільних наук на кафедрах вузів. Напередодні Великої Вітчизн. війни в республіці було 323 наук. установи, в яких працювало понад 19 тис. співробітників. Лише Академія наук мала в своєму складі 27 н.-д. ін-тів з бл. 3 тис. працівників. Значні досягнення у передвоєнні роки мали науковці вузів України, яких 1939 налічувалося 129. Після возз'єднання 1939 Зх. України з УРСР там створено також ряд наук. установ. Учені республіки в довоєнний період внесли значний вклад у розвиток усіх галузей Н., подали велику допомогу країні в будівництві соціалізму.

З початком Великої Вітчизн. війни значна частина вчених пішла на фронт. Академія наук у короткий строк перебудувала свою діяльність, підпорядкувавши її завданням оборони країни. АН УРСР було евакуйовано. Ін-ти й установи АН УРСР працювали над оборонною тематикою в співдружності з 300 підприємствами й установами. Вже на початку війни вчені Фізико-тех. ін-ту сконструювали радіолокатор, що з успіхом використовувався в боротьбі проти фашист. авіації. Ін-т електрозварювання розробив технологію автоматич. зварювання корпусів танків, артилерійських систем, авіабомб і керував впровадженням її в практику. Велику дослідницьку й практичну роботу оборонного значення провадили ін-ти чорної металургії, фізики та математики, енергетики, клінічної фізіології та ін. Значний вклад у боротьбу проти фашизму внесли науковці Відділу суспільних наук, які брали активну участь в агітаційно-пропагандистській роботі, у своїх працях узагальнювали досвід боротьби народів СРСР проти іноземних загарбників. Високою оцінкою партією та урядом діяльності українських учених в роки війни було присвоєння звання Героя Соціалістич. Праці Є. О. Патонові та О. О. Богомольцеві, нагородження орденами і медалями багатьох науковців. Повернувшись з евакуації та фронту, вчені н.-д. установ і вузів республіки разом з усім народом воскрешали з попелу й руїн сплюндровані фа-

пист. окупантами міста й села, пром-сть, с. г., Н. й культуру. Своє 50-річчя (1969) АН УРСР зустріла, маючи колектив, в якому налічується понад 9 тис. науковців. Академія наук об'єднує понад 70 н.-д. установ і спрямовує діяльність усіх учених республіки на боротьбу за нові успіхи наук.-тех. прогресу, дослідження найважливіших проблем сучасності. Плідно розвивається Н. і в 139 вузах України. Значно розширилася мережа н.-д. установ і вузів у возз'єднаних зх.-укр. областях. Всього наук. працівників на Україні 1971 було 130 тис. чол.

Великий внесок у розвиток суспільних наук зробили укр. вчені в галузі філософії, історії, економіки, права, мовознавства, літературознавства й мистецтвознавства. Узагальнюючи досвід будівництва комунізму в Рад. країні, вчені-філософи глибоко досліджують соціальну структуру соціалістич. суспільства, закономірності формування нової рад. людини, особливості розвитку природознавства на сучас. етапі. Історики республіки всебічно вивчають найважливіші проблеми історії Великої Жовтн. соціалістич. революції, соціалістич. і комуністич. будівництва, історії КПРС і КП України, історії феодалізму й капіталізму, заг. історії. Ін-т історії АН УРСР видав фундаментальні праці «Історія Української РСР» (2 т. К., 1967), «Історія робітничого класу Української РСР» (2 т. К., 1967), «Історія селянства Української РСР» (2 т. К., 1967); *Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС* — «Нариси історії Комуністичної партії України» (К., 1961—71), «Українська РСР в період громадянської війни. 1917—1920 рр.» (т. 1—3. К., 1967—70), «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» (т. 1—3. К., 1967—69). Тепер готується багатотомне видання «Історії Української РСР», в якому беруть участь провідні вчені республіки. Зусилля вчених-економістів зосереджені на вивченні закономірностей розвитку економіки в перехідний період від соціалізму до комунізму, важливих питань економіч. теорії. Останнім часом гол. увага науковців Ін-ту економіки АН УРСР та вузів республіки спрямована на проблеми нової економічної реформи, удосконалення планового керівництва нар. г-вом. Наслідки досліджень успішно впроваджуються в практику нар. г-ва. Правознавці України в післявоєнні роки розробили важливі питання теорії соціалістич. держави й права, міжнар.-правової діяльності УРСР. Вагомим є внесок учених-літературознавців, лінгвістів і мистецтвознавців у вивчення укр. мови, л-ри й мистецтва. Багато цінних праць опублікували вчені-суспільствознавці до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Ведеться наступальна боротьба проти імперіалістич. ідеології — антикомунізму й різноманітних бурж. фальсифікаторів марксизму-ленінізму. Подією величезної ваги в культурному житті республіки було видання універсальної 17-томної «Української Радянської Енциклопедії».

Протягом 1951—71 на Україні виникло багато нових напрямів Н. Вагомим є доробок укр. вчених у різних галузях математики й механіки. На ґрунті видатних успіхів укр. матем. школи, досягнень у галузі електроніки та електротехніки виникла і бурхливо розвивається кібернетика, одним з засновників якої є Герой Соціалістич. Праці академік В. М. Глушков. У Києві було сконструйовано й виготовлено першу в СРСР і одну з перших у світі електронно-обчислювальну машину. В Академії наук УРСР працює наук. центр з кібернетики, де провадяться теоретичні

дослідження і створюються досконалі обчислювальні засоби. На основі наук. розробок кібернетики центру створено такі новітні машини, як «Дніпро», «МИР» та ін. Укр. фізики розробили сучас. теорію будови металів, фундаментальну теорію поляронів, багато зробили в галузі напівпровідників. Всесвітнього визнання набула розроблена Героєм Соціалістич. Праці академіком М. М. Боголюбовим мікроскопічна теорія надплинності гелію. Укр. вчені взяли активну участь у перших в Рад. країні роботах з фотопровідності й дифузійної теорії випрямлячів з домішковими й контактними шарами. Значним внеском укр. астрономів у вітчизн. та світову науку є праці по визначенню точних положень небесних тіл, вивченню будови та лібрації Місяця, фізики планет. Великий внесок у розвиток астрономії зробив Герой Соціалістич. Праці академік АН УРСР М. П. Барабашов. Дослідження поширення радіохвиль та антенних пристроїв стали основою для розвитку нової галузі науки — радіоастрономії. На Україні побудовано унікальний радіотелескоп, що має проникну здатність 10 млрд. світлових років. До нових наук.-тех. галузей належить порохова металургія та кераміка. Провідними дослідницькими установами з цих галузей у Рад. країні є ін-ти Академії наук УРСР, зокрема Ін-т проблем матеріалознавства, який очолює Герой Соціалістич. Праці академік АН УРСР І. М. Францевич. Як і в довоєнні роки, особливих успіхів у галузі електрозварювання досягли укр. вчені, яких очолює Герой Соціалістич. Праці академік Б. Є. Патон. Принципово нові ідеї в зварюванні, використання останніх досягнень суміжних Н. дали можливість створити комплекс засобів для з'єднання деталей будь-яких розмірів і з різноманітних матеріалів. Заг. визнання здобули праці вчених у галузі тех. Н. Звання Героя Соціалістич. Праці удостоєні за роботи з металознавства академік Г. В. Курдюмов, за заслуги в галузі металургії — академік АН УРСР З. І. Некрасов, за досягнення в літакобудуванні — академік АН УРСР О. Г. Івченко, за праці в галузі парових турбін — акад. АН УРСР Л. О. Шубенко-Шубін. Вчені геологи й геофізики успішно вивчають процеси у корі й мантії Землі, досліджують корисні копалини й розробляють найефективніші засоби розвідування та використання їх. Вагомим внеском у Н. є праці укр. хіміків, зокрема фундаментальні дослідження з каталізу, вивчення властивостей і будови вільних радикалів, комплексних сполук та ін. За великі заслуги в розвитку фіз. хімії звання Героя Соціалістич. Праці присвоєно академікові АН УРСР О. І. Бродському. У біологічних Н. на Україні гол. напрямом є дослідження з актуальних проблем нейрофізіології та патології вищої нервової діяльності, біохімії білка, з різноманітних проблем заг. с.-г. та пром. біології. Велику й корисну працю провадять укр. біологи в дослідженні флори й фауни України. Наук. дослідження в галузі с. г. в республіці провадяться з питань генетики, селекції, насінництва, фотосинтезу. Багато зробив для розвитку с.-г. Н. Укр. н.-д. ін-т рослинництва, селекції та генетики, що його до останніх днів життя очолював двічі Герой Соціалістич. Праці академік АН УРСР В. Я. Юр'єв. За видатні заслуги в розвитку тваринництва звання Героя Соціалістич. Праці удостоєний академік АН УРСР О. В. Квасницький.

Як відзначив у доповіді на ХХІV з'їзді КП України Перший секретар ЦК КП України П. Ю. Шелест, «українським ученим належить значний вклад у вирішенні складних і відпові-

дальних завдань по освоєнню космічного простору. Їх творча думка і невтомна праця втілені в штучних супутниках Землі, космічних і міжпланетних кораблях, першою „Луноходець“ (Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1971, с. 44—45).

Наук. дослідження в УРСР здійснюються в координаті та зв'язку з загальносоюзними дослідженнями. Академія наук УРСР постійно й творчо зв'язана з Академією наук СРСР та академіями союзних республік. Укр. вчені здійснили багато досліджень, відкриттів і винаходів, які мають загальносоюзне і всесвітнє значення. З року в рік розширюються міжнар. зв'язки н.-д. установ і вузів республіки, осн. форми яких є участь у міжнар. конгресах, конференціях, симпозіумах, проведенні спільних наук. досліджень, обмін тех. документцією та наук. л-рою.

Н. на Україні, як і в усьому Рад. Союзі, стала безпосередньо продуктивною силою суспільства, важливим чинником у побудові комунізму.

Лит.: Ленин В. И. О науке и высшем образовании. М., 1967; Ленин В. И. Про Украину, ч. 1—2. К., 1969; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Культура будівництва в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917—1959 рр. Збірник документів, т. 1—2. К., 1960—61; Ленин и современная наука, кн. 1—2. М., 1970; Тітов Ф. Стара вища освіта в Київській Україні XVI—поч. XIX в. К., 1924; Развитие науки в Украинской РСР за 40 років. К., 1957; История культуры древней Руси, т. 1—2. М.—Л., 1951; История Академии наук Украинской РСР, кн. 1—2. К., 1967; Вища школа Української РСР за 50 років, ч. 1—2. К., 1967—68; Овчаренко Ф. Д. Наука Советской Украины. К., 1969; Патон Б. Є. 50 років Академії наук Української РСР. «Вісник АН УРСР». 1969, № 2; Терлецький В. М. Академія наук Української РСР. 1919—1969. К., 1969. І. О. Гуржий, М. Ф. Котляр (Київ).

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА у Львові (НТШ) — створене 1892 групою укр. діячів бурж.-ліберального напрямку. Виникло на основі реорганізації Літературного т-ва ім. Т. Г. Шевченка, засн. 1873 з ініціативи О. Я. Кониського, М. П. Драгоманова та ін. Т-во об'єднувало вчених різних наук. профілів. Мало два ідейно-політ. напрями — демократичний на чолі з І. Я. Франком, В. М. Гнатюком та бурж.-націоналістичний, ідеологом якого став М. С. Грушевський. В НТШ було три секції: історико-філософська, філол. та математично-природничо-медична, до складу яких входило ряд комісій: археографічна, бібліографічна, етнографічна, правова, статистична та ін. НТШ мало друкарню, 6-ку, музей. Видавало «*Записки Наукового товариства імені Шевченка*», «Літературно-науковий вісник», журн. «*Зоря*», «Етнографічний збірник», «Матеріали до української етнології та антропології», «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури», «Збірник історико-філософської секції», серійні видання — «Руську історичну бібліотеку», «Українсько-руську бібліотеку», а також творів Т. Г. Шевченка І. Я. Франка та ін. укр. письменників, наук. праці й матеріали. Участь передових діячів укр. культури і науки І. Я. Франка, В. М. Гнатюка, О. С. Маковей, М. І. Павлика, І. Г. Верхратського та ін. у роботі т-ва надавала в певні періоди прогресивного характеру діяльності його окремих секцій та комісій. Це, насамперед, стосується філол. секції та етнографічної комісії, якими довгий час керували І. Я. Франко й В. М. Гнатюк.

Історико-філософську секцію очолював М. С. Грушевський, який 1897—1913 був головою НТШ. Діяльними членами цієї секції були істо-

рики С. Томашівський, О. С. Терлецький, археолог В. Гребенюк та ін., на наук. діяльності яких в значній мірі позначився вплив бурж.-націоналістич. концепції Грушевського. Праці Грушевського не раз піддавали гострій критиці передові члени т-ва — І. Я. Франко (Причинки до історії України-Русі, ч. 1. Львів, 1912), О. С. Маковей («Як Шевченко шукав роботи») та ін.

Під час перебування Зх. України під владою бурж.-поміщицької Польщі (1919—39) видання т-ва часто мали антирад. спрямування. Передові зх.-укр. вчені почали активно співробітничати в укр. рад. виданнях (В. М. Гнатюк, Ф. М. Колесса, М. С. Возняк та ін.). НТШ як наук. центр занепало. Після возз'єднання Зх. України з УРСР передові члени НТШ включилися в роботу рад. наук. закладів. Деякі антирадянськи настроєні члени т-ва емігрували до США і Канади, де зачували проамериканське НТШ, яке не має нічого спільного з наукою. Архів НТШ зберігається у Львівській держ. наук. бібліотеці.

Лит.: Торжество історичної справедливості. Львів, 1968; Нариси історії Львова. Львів, 1936.

О. І. Дей (Київ).

«НАУКОВІ ЗАПИСКИ», «Учені записки» — збірники друкованих праць наук. т-в, установ, вищих навч. закладів тощо. «Н. з.» як тип видання з'явилися в Зх. Європі в 2-й пол. 17 ст., у Росії — в 2-й пол. 18 ст., на Україні — в 2-й пол. 19 ст. «Н. з.» вміщували наук. розвідки, доповіді, публікували звіти й протоколи засідань учених рад. У дореволюц. час на Україні, внаслідок заборони царизмом видавати книги укр. мовою, Київ., Харків. і Одес. (Новоросійський) ун-ти випускали «Н. з.» рос. мовою. *Наукове товариство імені Шевченка* у Львові та *Українське наукове товариство* в Києві видавали «Н. з.» укр. мовою. Перемого Великої Жовтн. соціалістич. революції поклато початок бурхливому розвитку науки і культури народів СРСР. Наявність великого числа висококваліфікованих кадрів учених зумовила появу «Н. з.» з багатьох галузей знань. «Н. з.» зокрема на Україні, тепер випускають наук. установи АН УРСР, численні н.-д. установи, ун-ти, ін-ти, музеї. Значне число «Н. з.» вийшло в серії істор. наук. З'явився новий тип видання «Н. з.» — Респ. міжвідомчий наук. збірник. Статті істор. тематики вміщуються в збірниках «*Наукові праці з історії КНР*», «*Питання історії народів СРСР*» «*Питання нової та новітньої історії*».

Ф. К. Сарана (Київ).

«НАУКОВІ ПРАЦІ З ІСТОРІЇ КНР» — наук. неперіодичне видання. Випускає як міжвідомчий наук. збірник з 1965 Київ. ун-т (до 1970 видано 42 вип.). Публікує результати наук. досліджень, проведених у н.-д. установах і вищих уч. закладах Української РСР. У статтях збірників на основі ленінської спадщини, документального матеріалу рішень парт. з'їздів і конференцій, мемуарної та ін. л-ри подається широке коло питань історії і практичної діяльності партії, висвітлюється організаційна й ідеологічна робота парт. осередків, боротьба КНР за створення матеріально-тех. бази комунізму. Окремі випуски містять тематичні добірки статей з найважливіших питань історії КНР.

Ф. К. Сарана (Київ).

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ІМЕНІ АКАДЕМІКА Д. І. БАГАЛІЯ — н.-д. установа, створена 1922 в Харкові. Спочатку існував як науководослідна кафедра. Інститут мав секції історії України, етнографії, літератури, мистецтва. Пізніше було створено секції історії Росії, історії укр. права та ін. Очолював ін-т з часу орг-ції Д. І. Ба-

галій. Робота зосереджувалася гол. чин. над історією України і Росії 17—18 ст. та на деяких важливих проблемах класової боротьби на Україні в 19 — на поч. 20 ст. Ін-т видавав наук. записки і збірники (т. 1—10. Х., 1924—30). Окремі з них присвячено повстанню декабристів на Україні, сел. рухам на Лівобережній Україні, пам'яті О. Я. Єфименко, О. О. Потебні, М. Ф. Суцзова. Створена пізніше бібліогр. комісія видала два випуски матеріалів до укр. істор. бібліографії. На деяких виданнях ін-ту негативно позначився вплив ідеалістичних концепцій істор. процесу. При ін-ті була аспірантура. В 1934 ін-т було ліквідовано, співробітників переведено в АН УРСР та *Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів*.

Літ.: Наукові установи та організації УСРР. Х., 1930. Ф. К. Сарана (Київ).

НАУКОВО-ТЕХНІЧНА РЕВОЛЮЦІЯ — процес докорінних, якісних змін, які відбуваються одночасно в науці, техніці і технології та спричинюються до радикальних перетворень у виробн. й суспільному житті. Найхарактернішими рисами Н.-т. р. є освоєння нових видів енергії і енергетичних ресурсів, перехід до виготовлення та масового застосування штучних матеріалів з наперед заданими властивостями, впровадження хім. технології в різні виробничі процеси, комплексна автоматизація виробн. і процесів управління з широким застосуванням електронно-обчислювальних машин і контрольно-керуючих засобів тощо. Н.-т. р. є процесом крутої ломки попередніх наук.-тех. уявлень і створення нових теорій, які глибше і повніше розкривають закономірності матеріальних об'єктів і їх відображень у мисленні. Н.-т. р. є вирішальним фактором інтенсифікації г-ва. Вона відкриває величезні можливості для розвитку продуктивних сил, задоволення матеріальних і духовних потреб суспільства. Н.-т. р. є однією з гол. ділянок істор. подання між капіталізмом і соціалізмом. Н.-т. р. може спричинитися як до позитивних, так і негативних соціальних наслідків. Капіталізм всіляко прагне пристосуватися до вимог Н.-т. р., використати її в своїх інтересах для одержання максимальних прибутків, мілітаризації країни, створення і виробн. найруйнівніших видів зброї і досягає в цьому певних успіхів. Проте соціальні наслідки Н.-т. р. несумісні зі збереженням на землі суспільного ладу, що жив себе, вони наполегливо вимагають і створюють об'єктивні умови для переходу до нового суспільного ладу — соціалізму і комунізму.

В СРСР, у т. ч. в УРСР, Н.-т. р. є важливою складовою частиною заг. процесу комуністич. перетворень. Стимулом для розгортання Н.-т. р. за соціалізму є найповніше задоволення матеріальних і культ. потреб усіх членів суспільства. Сучасний етап Н.-т. р. в СРСР покликаний створити всі необхідні матеріально-тех. передумови для досягнення рівня виробн., що відповідав би комуністич. суспільству: найпродуктивніший технологічний апарат, достаток предметів праці і виробничої енергії, створення на цій основі такої кількості предметів особистого і громад.житку, яка необхідна для повного задоволення розумних потреб усіх членів суспільства. Завданням величезної істор. ваги є, як відзначив XXIV з'їзд КПРС, «органічно з'єднати досягнення науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства» (Брежнев Л. І. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1971, с. 65).

Н.-т. р. створює умови для прискореної побудови

М. І. Наумов.

П. С. Нахимов.

матеріально-технічної бази комунізму. Переваги соціалістич. планової системи г-ва зумовили видатні досягнення рад. науки і техніки. В СРСР стала до ладу перша атомна електростанція (1954) і збудовано перший в світі криголам «Ленін» з атомною установкою (1959), вперше запущено штучний супутник Землі (1957), а також космічний корабель-супутник (1960), вперше стартував космічний корабель-супутник з людиною на борту (1961), вперше людина вийшла з корабля у відкритий космічний простір (1965), вперше здійснено посадку автоматичної станції на Місяці і її повернення із зразками ґрунту на Землю (1970), вперше рад. автоматичною станцією доставлено на місячну поверхню пересувний апарат «Луноход-1» (1970). Із заг. кількості всіх наук. працівників світу чверть припадає на СРСР. Великий вклад у здійснення Н.-т. р. в СРСР вносять трудящі Рад. України. У 1971 у республіці налічувалось 130 тис. наук. працівників. Створено унікальні електронно-обчислювальні машини, універсальні електроварювальні машини, штучні алмази, найбільший в світі літак АН-22 («Антей»). З дальшим прогресом рад. науки і техніки делати важливішого значення набуває широке застосування методів наук. організації праці. Відзначаючи першочергову роль наук.-тех. прогресу, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев 13.IV 1970 в своїй промові на мітингу на ХТЗ ім. С. Орджонікідзе підкреслив: «Корінні питання науково-технічної революції, прискореного розвитку науки і техніки і далі стоять у центрі уваги партії і уряду. Це — найважливіше завдання нашої економічної стратегії не тільки на поточний рік, але і на весь доступний для огляду період розвитку країни» (газ. «Радянська Україна», № 87 за 14.IV 1970).

Літ.: Л е н і н В. І. О науке и высшем образовании. М., 1967; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. Москва, 5—17 червня 1969 р. К., 1969; Б р е ж н е в Л. І. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1971; В. І. Ленін і проблеми науково-технічної революції. К., 1969 [бібліогр. с. 271 — 282]; В р у б л е в с ь к и й В. К. Науково-технічна революція: проблеми і наслідки. К., 1970.

В. І. Войтко (Київ).

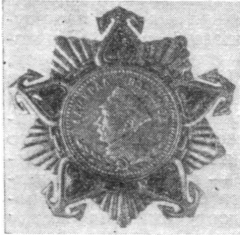
НАУМОВ Михайло Іванович (н. 3.X 1908) — один з керівників партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, ген.-майор, Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1928. Н. у с. Великій Соснові (тепер Перм. обл.) в сел. сім'ї. З 1930 — в військах ОДПУ. У 1938 закінчив Вищу прикордонну школу і служив на кордоні нач. штабу комендатури. З січня 1942 —

у партизан. загоні Червоного р-ну Сум. обл., з жовтня 1942 до січня 1943 — начальник опергрупи Укр. штабу партизан. руху, з січня 1943 до кінця 1944 — член штабу партизан. руху Сумщини і командир кінного партизан. з'єднання. За завданням ЦК КП (б) У з'єднання здійснило три глибокі рейди на Пд., Правобережну і Зх. Україну. Партизани пройшли з боями по тилах ворога бл. 10 тис. км і провели 336 бойових операцій, завдавши ворогові значних втрат. У 1945 Н. закінчив курси вищого командного складу при Вищій військ. академії і перебував на командних посадах у військах МВС. З 1960 — в запасі. Депутат Верховної Ради УРСР 2—5-го скликань. Член Спілки письменників України. Автор повістей «Хінельські походи» (К., 1953), «Степовий рейд» (К., 1961), «Західний рейд» (К., 1969).

НАХІМОВ Павло Степанович (5.VII 1802 — 12.VII 1855) — рос. флотоводець, адмірал (1855). Н. в с. Городку (тепер с. Маслово Вяземського р-ну Смол. обл.) у дворянській сім'ї. В 1815—18 вчився в Морському кадетському корпусі, після закінчення якого служив на Балт. флоті. В 1822—25 взяв участь у кругосвітньому плаванні на фрегаті «Крейсер». Брав участь у Наваринській битві 1827, рос.-тур. війні 1828—29. З 1834 — на Чорноморському флоті. Під час *Кримської війни 1853—56* командував рос. ескадрою в Сінопській битві 1853. Після загибелі В. О. Корнілова керував обороною Севастополя. 10.VII 1855 був смертельно поранений на *Малаховому кургані*. Н. зробив значний вклад у розвиток рос. військ.-мор. мистецтва. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 3.III 1944 встановлено орден і медаль його імені, 21.VI 1944 створено нахімовські учлища. В Севастополі Н. встановлено пам'ятник. Портрет, с. 213.

Лит.: П. С. Нахимов. Документи и материалы. М., 1954 [біограф. с. 780—808]; Тарле Е. В. Нахимов. К., 1955.

НАХІМОВА ОРДЕН — рад. військ. орден, встановлений Указом Президії Верховної Ради СРСР 3.III 1944. Цим орденем нагороджують офіцерів Військ.-Морського Флоту за видатні успіхи в

роботі, проведенні і забезпеченні морських операцій, в результаті яких було відбито наступальну операцію противника або забезпечено активні операції флоту, завдано ворогові значних втрат і збережено свої осн. сили. Н. о.

має 1-й (вищий) і 2-й ступені. Всього за роки Великої Вітчизн. війни Н. о. обох ступенів нагороджено більше 500 чоловік.

НАЦІОНАЛІЗАЦІЯ (від лат. natio — плем'я, народ) — передача підприємств або галузей народного господарства з приватної власності у власність суспільства в особі держави. Характер Н. визначається суспільним ладом даної країни. Історія знає два способи Н. — соціалістич. і капіталістич., що докорінно відрізняються одна від одної як за суттю, так і за методами проведення. Н. соціалістич. полягає в революц. вилученні владою пролетаріату засобів виробн. в експлуаторських класів і перетворення цих засобів на соціалістичну *власність* [в СРСР існує у формі держ. (всенародної) і кооперативно-колгоспної власності]. Н. соціалістич. усуває осн. суперечність капіталізму — між суспільним характером виробн. і приватнокапіталістич. формою привлас-

нення, усуває класові антагонізми й експлуатацію людини людиною, створює економічну базу *диктатури пролетаріату*. Залежно від конкретно-істор. умов даної соціалістич. країни Н. здійснюється або безоплатно або шляхом часткового викупу засобів виробництва.

Н. капіталістична полягає в переході підприємств або цілих галузей виробн. від окремих власників до рук бурж. д-ви, причому кол. власникам виплачується висока винагорода. В. І. Ленін підкреслював, що Н. за капіталізму не означає вилучення засобів виробництва, зокрема, землі з торгового обороту, що вона відбувається відносно тих об'єктів, що на даному етапі істор. розвитку заважають вільному прикладенню капіталу, свободі конкуренції. Про це, зокрема, свідчать приклади Н., що здійснюється після 2-ї світової війни у Великобританії, Австрії, Франції та ін. капіталістич. країнах. Капіталістична Н. є однією з форм посилення *державно-монополістичного капіталізму*, вона не змінює суті бурж. ладу, не порушує його соціальної основи й становища осн. класів у системі суспільного виробн., не зачіпає осн. засн. капіталістич. власності.

З часу опублікування «*Маніфесту Комуністичної партії*» (1847) вимоги пролетаріату щодо *експропріації експропріаторів* стали невід'ємною частиною програми пролетарської партії. Під з'їзд РСДРП (1903) у затвердженні ним Програми, написаній В. І. Леніним, поставив, зокрема, завдання замінити приватну власність на засоби виробн. і обігу суспільною власністю. Суть соціалізму, вчив В. І. Ленін, полягає в переході засобів виробництва у власність народу, в заміні капіталістич. системи г-ва виробництвом за заг. планом в інтересах усіх членів суспільства. Вже на VI з'їзді РСДРП (3 (16).VIII 1917 прийнято резолюцію про необхідність Н. ряду монополістич. пром. підприємств.

Найважливішим способом виникнення соціалістич. власності в перші роки після Великої Жовтн. соціалістич. революції Рад. влада *Декретом про землю* ліквідувала поміщицьку, церковну, монастирську, удільну власність на землю. Земля, ліси, надра і води загальнодерж. значення, зразкові маєтки і с.-г. підприємства перейшли у власність народу. Щоб підірвати фін. базу контрреволюції, зірвати саботаж реакційних банк. чиновників, ще під час Жовтн. збройного повстання 1917, за планом В. І. Леніна, робітниками був захоплений Держ. банк. 25.XI (8.XII) 1917 за постановою Раднаркому РРФСР ліквідовано держ., дворянські та сел. земельні банки; 14 (27).XII 1917 націоналізовано всі приватні банки та банківські контори, активи й пасиви яких переходили до Держ. банку. Банк. справу оголошено держ. монополією. 21.I (3.II) 1918 ВЦКВ видав декрет про анулювання зовн. держ. позик, сума яких становила бл. 16 млрд. крб. золотом, а 31.I Раднарком заборонив ввіз з-за кордону і вивіз за кордон товарів без дозволу органів Рад. влади. 22.IV 1918 Рад. уряд видав декрет про Н. зовн. торгівлі. В грудні 1918 ліквідовано іноземні банки. Загалом по країні Н. банків в основному було завершено восени 1918. «Завдання соціалізму, — констатував В. І. Ленін в доповіді про перегляд Програми партії, — ми перевели з загальної абстрактної формули „експропріації експропріаторів“ у такі конкретні формули, як націоналізація банків і земель, — це й буде істотною частиною програми» (Твори, т. 27, с. 110).

Підготовчим заходом для здійснення соціалістич. Н. приватності, транспорту та ін. засобів виробн. було введення *робітничого контролю*.

За положенням, прийнятим ВЦВК 14 (27). XI 1917, робітн. контроль поширено на пром. підприємств. Здійснення робітн. контролю над виробництвом і розподілом продуктів розглядалося як перехідний етап до Н. пром-сті. Відчайдушний опір капіталістів заходам Рад. д-ви по налагодженню госп. життя в країні, *інтервенція* прискорила проведення Н. пром-сті. Спочатку усушлися окремі підприємства. Першим було націоналізовано 17 (30). XI 1917 за постановою Раднаркому, підписаною В. І. Леніним, фабрику т-ва Лікінської мануфактури (тепер на тер. Московської обл.) в зв'язку з тим, що підприємці закрили її. До квітня 1918 було націоналізовано 836 пром. підприємств, причому більшість з них — місц. органами влади. У 1917—18 націоналізовано кол. казенні з-ці — прибл. 70% усіх з-ць царської Росії; у червні 1918 Раднарком РРФСР видав декрет про ліквідацію приватних з-ць. 23. I (5. II) 1918 здійснено Н. цілої галузі нар. г-ва — морського і річкового торг. флоту. Починаючи з травня 1918 розгорнулася Н. цілих галузей пром-сті: 2. V націоналізовано цукр. пром-сть, 20. VI — нафтову. 28. VI — великі підприємства гірничої, металургійної, електротех., деревооброб., керамічної та ін. галузей пром-сті. 29. XI 1920 ВРНГ прийняла постанову про Н. всіх пром. підприємств приватних осіб і т-ва, на яких працювало більше 5 робітників при мех. двигуні або 10 робітників без мех. двигуна. Цим законодавчо було завершено Н. в Рад. країні.

На Україні Н. почала здійснюватися відразу після встановлення Рад. влади. Відповідно до рішення 1-го Всеукр. з'їзду Рад, що відбувся 11—12 (24—25). XII 1917, про негайне поширення на тер. республіки чинності декретів уряду Рос. Федерації, було здійснено Н. землі, запроваджено робітн. контроль над виробництвом і розподілом продуктів; уряд Рад. України видав декрет про Н. банків та ревізю сейфів і вилучення з них цінностей, що належали експлуататорам. Остаточно Н. банків здійснено після визволення більшої частини тер. України від австро-нім. окупатів і внутр. контрреволюції на підставі Декрету Тимчас. Робітн.-Сел. уряду України від 22. I 1919. Н. транспорту і пром-сті розпочалася ще в кінці 1917 — на поч. 1918, але у зв'язку з громадян. війною та іноземною воєнною інтервенцією фактично здійснювалася на Україні дещо пізніше, ніж в РРФСР. Пролетари Донбасу першими поставили питання про Н. підприємств. Рад. уряд підтримав їхню ініціативу, і до 1. III 1918 на 65% шахт Донбасу було встановлено робітн. контроль, 35% шахт націоналізовано. Ще в січні 1918 націоналізовано чавунні з-ди Шиманського в Харкові, всі підприємства Новорос. т-ва в Юзівці та ін. Н. пром-сті на Україні була здійснена за декретом Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України від 11. I 1919 про порядок Н. підприємств. 28. I прийнято декрет про Н. всіх приватних з-ць і під'їзних колій; 21. V 1919 оголошено всенар. власністю всі морські та річкові пароплавства й суднові підприємства. В цілому Н. на тер. України завершено наприкінці 1920.

Н. в СРСР докорінно підірвала основи капіталістич. відносин, розірвала економіч. зв'язки капіталістів Росії й України з іноземним капіталом, створила умови для ведення планового соціалістич. г-ва, відкрила перспективи для могутнього розвитку нар. г-ва й культури в Рад. країні, заклала основи її економіч. незалежності.

Н. здійснено і на Зх. Україні, Пн. Буковині і Закарпат. Українці вислали возз'єднання їх з Рад. Україною. Так, 28. X 1939 *Народні Збори Західної України* затвердили Декларацію про Н. банків

та великої пром-сті, конфіскацію земель поміщицьких, монастирських та великих держ. урядовців; 15. VIII 1940 Указами Президії Верховної Ради СРСР здійснено Н. землі, банків, пром. і торг. підприємств, залізнич. і водного транспорту і засобів зв'язку Пн. Буковини. В Закарпатті Н. землі проведено на підставі постанови *Першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України* від 26. XI 1944; Н. банків, заводів, фабрик, копалень, залізнич. транспорту, засобів зв'язку тощо — протягом грудня 1944 — серпня 1945.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. *Маніфест Комуністичної партії*. К., 1968; Маркс К. *Каптал*, т. 1 [розд. 24]. К., 1954; Енгельс Ф. *Анти-Дюрінг* [відділ 3]. К., 1953; Ленін В. І. *Твори*. Вид. 4: т. 27. *Сьомий з'їзд РКП(б)* 6—8 березня 1918 р. *Доповідь про перегляд програми і зміну назви партії* 8 березня. — *Чергові завдання Радянської влади*. — Основні положення господарської і особливо банкової політики; т. 28. *Прмова на II Всеросійському з'їзді рад народного господарства* 25 грудня 1918 р.; *Програма Комуністичної партії Радянського Союзу*. К., 1968; *До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна*. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970; *Націоналізація промисловості в СРСР*. Сборник документів і матеріалів. 1917—1920 гг. М., 1954; *Шляхом Жовтня*. Збірник документів, т. 6. Ужгород, 1965; *Розвиток народного господарства Української РСР*. 1917—1967, т. 1. *Будівництво і перемога соціалізму (1917—1937 рр.)*. К., 1967; *Торжество історичної справедливості*. Львів, 1968; *Першин П. Н.* *Аграрная революция в России*, кн. 1—2. М., 1966; *Гудзенко П. П.* *Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР*. 1917—1920 рр. К., 1965.

П. П. Гудзенко (Київ).

НАЦІОНАЛІЗМ — бурж. ідеологія і політика в *національному питанні*, характерними рисами якої є погляд на націю як вищу й позаісторичну форму суспільної єдності, проповідь зверхності нац. інтересів над інтересами класовими, возвелчення своєї нації та протиставлення її іншим, розпалювання нац. ворожнечі. Всі види Н. базуються на запереченні соціальної сутності нації, її соціальної неоднорідності, класового розшарування. Ідеологи Н. твердять, що кожна нація має певний життєвий стереотип поведінки, який відбиває її незмінне духовне ество й визначає всю її історію. Н. проповіді моральні принципи, засновані на визнанні нац. виключності та зверхності однієї нації над іншими, зневажливо ставленні до ін. націй й приниження їхньої гідності.

Бурж. Н., будучи продуктом капіталістич. суспільства, водночас увібрив у себе з добурж. ідеології все, що могло служити вузькоєгоїстич. класовим цілям буржуазії, в т. ч. риси расизму. Носіями Н. є буржуазія та дрібна буржуазія. Характер Н. залежить від істор. етапу розвитку капіталізму, співвідношення класових сил всередині нації, її становища в системі міждерж. і міжнац. відносин.

В епоху раннього капіталізму, коли буржуазія ще виступала як революц., прогресивний клас і класові суперечності між нею і пролетаріатом ще не набули особливої гостроти, Н. відіграв певну прогресивну роль, виступаючи як виразник загальнонац. інтересів у боротьбі проти феод. роздробленості. «Прогресивним, — зазначав В. І. Ленін, — є пробудження мас від феодальної сплячки, їх боротьба проти всякого національного гніту, за суверенність народу, за суверенність нації» (Твори, т. 20, с. 17). Так, прогресивну роль відіграв Н. під час боротьби амер. народу за незалежність, проти англ. панування та колоніального рабства (1775—83), в період боротьби італ. народу за визволення з-під австр. гніту. за об'єднання Італії.

В епоху переростання домонополістич. капіталізму в імперіалізм бурж. Н. у капіталістич. країнах втратив будь-який прогресивний зміст, почав набирати крайніх форм наці. й расової нетерпимості, відігравати дедалі реакційнішу соціальну роль, перетворився на знаряддя ідеологіч. обґрунтування загарбницької політики імперіалістич. д-в. Н., зокрема, було покладено в основу людино-ненависницької ідеології і політики гітлерівської кліки. Н. визначає імперіалістич. політику правлячих кіл США, спрямовану на встановлення їхнього світового панування. Н. є офіційною доктриною ряду расистських режимів. Так, бурж. націоналізм у формі *сіонізму* є офіційною ідеологією і політикою уряду Ізраїлю.

Буржуазія намагається використати Н. для боротьби проти революц. руху, сіючи в пролетаріаті ідеї Н., щоб примусити його відмовитися від класової боротьби, підмінити її захистом класових інтересів буржуазії, які вона видає за загальнонаціональні. Водночас нац. буржуазія заради своїх вузькокласових інтересів йде на союз з буржуазією ін. націй, зраджує інтереси вітчизни й нації. Ця риса властива, зокрема, *українському буржуазному націоналізмові*, який завжди орієнтувався на сили іноземних імперіалістів.

Н. як ідеологія буржуазії протистоїть пролетарський *інтернаціоналізм*. Інтернаціоналізм протилежний не тільки всім різновидностям Н., але й його зворотній стороні — космополітизму, який, демагогічно відкидаючи поняття нації як застаріле, по суті відбиває великодержавно-шовіністичні устремління імперіалістич. д-в до світового панування. Виступаючи проти Н. в цілому, марксизм-ленінізм відрізняє Н. панівної і Н. пригнобленої нації, виділяє в Н. пригноблених націй заг.-демократич. зміст, спрямований протигноблення, до нац. консолідації та відродження. При цьому марксизм-ленінізм враховує, що й у заг.-нац. рухах має місце протилежність класових інтересів. В. І. Ленін застерігав, що підтримка прогресивних рис Н. пригноблених націй не може перетворюватися на апологію Н. Він писав: «Оскільки й буржуазія нації пригнобленої бореться згноблячо, остільки ми завжди і в усякому разі і рішучіше всіх за, бо ми найбільш сміливі і послідовні ворогигноблення. Оскільки буржуазія пригнобленої нації стоїть за свій буржуазний націоналізм, ми проти» (Твори, т. 20, с. 378).

Це ленінське положення має безпосереднє відношення й до оцінки нац.-визвольних рухів на сучас. етапі. Н., який виступає як прапор нових соціальних сил і д-в, що розвиваються, має певний прогресивний зміст, спрямований проти імперіалізму, за досягнення нац. незалежності, в т. ч. економічної, за суверенітет і всебічний розвиток своєї нації. Він знаходить свій вираз і в боротьбі ряду прогресивно-національних і революц.-демократич. партій і течій за некапіталістич. шлях розвитку. Водночас цей Н. містить у собі можливість протиставлення однієї нації іншій, висування на перший план ідеї нац. виключності і класового миру. В міру переходу від перших етапів нац.-визвольного руху до боротьби трудящих за соціальне визволення певні кола буржуазії дедалі більше використовують нац. ідею в своїх вузькокласових цілях, їх діяльність набуває реакційного, антипатріотич. характеру, пов'язується з антагонізмом, служить інтересам імперіалізму.

Н. може виступати й у вигляді дрібнобурж. Н., який являє собою нерозвинуту й нерозгорнуту форму бурж. Н. Дрібнобурж. Н. нерідко прикривається псевдомарксистською фразеологією. Він

оголошує інтернаціоналізмом тільки рівноправність націй, культивуючи водночас нац. еґоїзм, і, як і всякий Н., веде до розмежування робітників за нац. ознакою. В. І. Ленін відзначав внутр. зв'язок між дрібнобурж. Н. і *опортунізмом*, викривав спроби опортуністич. поєднати соціалізм і Н. як «соціал-націоналізм», зазначав, що «ідейно-політична спорідненість, зв'язок, навіть тотожність опортунізму і соціал-націоналізму не підлягає ніякому сумніву» (Твори, т. 21, с. 126). В. І. Ленін гостро критикував укр. дрібнобурж. націоналіста Л. Юркевича — «цього паршивого, поганого націоналістичного міщанина, який під прапором марксизму проповідує розділення робітників за національністю» (Твори, т. 35, с. 100). В. І. Ленін застерігав, що визнання інтернаціоналізму на словах і підміна його на ділі міщанським Н. може набути поширення не тільки серед соціалістів і соціал-демократів, а в ряді випадків і серед партій, що називають себе комуністичними. Він піддав найгострішій критиці т. з. «націонал-більшовизм», який пізніше дістав назву «націонал-комунізм», характеризує його як відступ від принципів пролетарського інтернаціоналізму, як вияв глибокого нерозуміння закономірностей розвитку соціалістич. революції. Н. проникає і в соціалістич. країни, і в міжнар. робітн. рух. Під прапором пропаганди нац. варіантів соціалізму, закликав до «нац. єдності» праві ревізіоністи ведуть боротьбу проти принципів пролетарського інтернаціоналізму. Як лівосектантський нац. ревізіонізм, так і правий ревізіонізм у нац. питанні являють собою бурж.-націоналістич. течії, несумісні з інтернаціоналізмом.

Імперіалістич. кола, здійснюючи щодо соціалістич. країн тактику «наведення мостів», «розм'якшення і ерозії соціалізму», всіляко розпалюють Н., спекулюють на передсудах нац. еґоїзму, підтримують діяльність місцевих націоналістів і ревізіоністів. Вони, зокрема, подали широку підтримку антисоціалістич. силам у Чехословаччині (1968). Міжнар. *Нарада комуністичних і робітничих партій 1969* в Москві підтвердила, що гол. напрямом у справі згуртування країн соціалістич. системи є неухильне здійснення принципів інтернаціоналізму, правильне поєднання нац. і інтернац. завдань соціалістич. країн, розвиток братерської взаємодопомоги. Непримиренна й рішуча боротьба проти бурж. Н. є важливою передумовою зміцнення світової соціалістич. співдружності, забезпечення єдності міжнар. робітн. руху, успішного розвитку нац.-визвольної боротьби пригноблених народів. У Рад. Союзі з перемоги соціалізму й зміцненням *дружби народів СРСР* було ліквідовано соціальне коріння Н., знищено умови, що його породжували. Однак пережитки й рецидиви Н. можливі й в умовах соціалістич. ладу. Вони виступають як у формі шовінізму, так і місцевого Н. Проте їхні прояви не є наслідком націоналістич. психології, як це твердять бурж. ідеологи, а породжуються реальними істор. умовами. Об'єктивними причинами Н. є відставання свідомості від соціалістич. буття, вплив зарубіжної реакційної пропаганди. Джерелом Н. можуть бути й суб'єктивні фактори: недоліки в здійсненні нац. політики, в інтернац. вихованні трудящих, в політиці підбору кадрів, космополітич. перекирчування марксистсько-ленінської теорії націй тощо. Націоналістич. пережитки найчастіше виступають замасковано, напр., у вигляді надмірного вип'ячування нац. особливостей, ігнорування класового підходу до дослідження істор. минулого, традицій і звичаїв. КІРС веде величезну роботу по інтернац. вихованню

трудящих, подоланню націоналістич. та ін. пережитків. При цьому вона дотримується ленінських вказівок щодо необхідності суворого додержання нац. рівноправності в усіх галузях життя, уважного ставлення до нац. почуттів людей і водночас рішучої, твердої та послідовної боротьби проти будь-яких форм Н., спирається на ленінські традиції боротьби проти великодерж. шовінізму й місцевого Н., проти *націонал-ухильництва*. Всі питання нац. взаємовідносин, що постають у ході комуністич. будівництва, партія розв'язує з позицій пролетарського інтернаціоналізму, на основі неухильного проведення ленінської нац. політики, не допускаючи ні ігнорування, ні роздування нац. особливостей. У Програмі КПРС відзначається, що партія ставить своєю метою послідовно проводити й надалі принципи інтернаціоналізму щодо нац. відносин; зміцнювати дружбу народів, боротися проти Н. й шовінізму, проти тенденцій до нац. обмеженості та нац. виключності. Ліквідація проявів Н. відповідає інтересам усіх націй і народностей СРСР. Кожна рад. республіка може процвітати й зміцнюватися лише у великій сім'ї братніх соціалістич. націй СРСР.

Літ. див. до ст. Національне питання.

В. Ю. Маланчук (Київ).

НАЦІОНАЛ-УХИЛЬНИЦТВО — ідейна та організаційна належність до ухили в більшовицькій партії, що відображав боротьбу дрібнобурж. елементів нац. районів проти політики Комуністич. партії в *національному питанні* і соціалістич. будівництві. Джерелом Н.-у. була економіч. відсталість окремих нац. республік, нечисленність місцевого робітн. класу, недостатність або відсутність досвідчених парт. кадрів місцевої національності, слабкість парт. виховної роботи, недостатність марксистсько-ленінської л-ри нац. мовами, тиск ідеології повалених експлуатарських класів, наявність націоналістич. пережитків. Н.-у. виявлялося у переоцінці, перебільшенні нац. особливостей, дрібнобурж. тлумаченні *права націй на самовизначення*, у спробах порушити інтернаціоналістичкий принцип побудови партії, підірвати союз трудящих мас нац. районів з рос. пролетаріатом, у небажаних поєднуванні нац. інтереси з загальнодержавними, в недооцінці класової солідарності і пролет. інтернаціоналізму. Н.-у. має тенденцію переростати в *шовінізм* щодо ін. національностей. Націонал-ухильники, зокрема, перекичували політику коренізації апарату, вимагали здійснення добору кадрів лише за нац. ознакою, не рахуючись з їхнім соціально-політ. обличчям. Комуністич. партія завжди давала рішучу відсіч Н.-у. Так, вона викрила й ідейно розгромила груз. націонал-ухильників, що домагалися для Грузії привілейованого становища на Закавказзі, засудила тат., узбецьких, казахських та ін. націонал-ухильників. КП (б) У розгромила Н.-у. в своїх рядах, давши відсіч Шумському, Хвильовому, Волобуєву, діяльність яких була спрямована на підірв та ослаблення зв'язків і дружби укр. народу з ін. народами СРСР. Величезне значення для подолання Н.-у. мала послідовна ленінська нац. політика партії, здійснення проголошеного на X і XII з'їздах РКП (б) курсу на забезпечення фактичної рівності націй, діяльність партії по утворенню і розвитку Союзу РСР, рішуча боротьба проти великодержавного шовінізму та місцевого націоналізму. XII з'їзд РКП (б) підкреслив, що будь-який націоналістич. ухил може бути небезпечним, якщо ослабити боротьбу проти нього. З'їзд закликав до боротьби як проти великодержавного шовінізму, так і бурж. націоналізму, що являлі

собою відхід від інтернаціоналізму. В боротьбі проти Н.-у. в будь-якій формі Комуністич. партія виходила з того, що ні націоналізм, ні нац. нігілізм несумісні з соціалізмом.

В. Ю. Маланчук (Київ).

НАЦІОНАЛЬНА ПРОГРАМА КПРС — складова частина *Програми Комуністичної партії Радянського Союзу*, що визначає конкретні шляхи, засоби і методи вирішення національного питання на кожному етапі боротьби за перемогу соціалістич. революції, за побудову соціалізму і комунізму. Нац. програма, розроблена і всебічно обгрунтована В. І. Леніним, передбачає повну ліквідацію нац. і колоніального гноблення, повну фактич. рівноправність націй, зміцнення *дружби народів СРСР* як непохитної основи соціалістич. ладу. Нац. програму партії В. І. Ленін розробляв у непримиренній боротьбі проти різного роду нац. ухилів, проти опортунізму в нац. питанні партій і лідерів *Інтернаціоналу 2-го*. Більшість партій 2-го Інтернаціоналу, а також бундівці та кавказькі меншовики в РСДРП, укр. бурж. націоналісти, що групувалися навколо журн. «*Дзвін*», підтримували програму «*культурно-національної автономії*», яка за своєю суттю була націоналістичною і завдавала великої шкоди єдності робітн. руху.

Спираючись на відірвані ідеї і положення К. Маркса і Ф. Енгельса, В. І. Ленін розробив і науково обгрунтував теорію націй і нац. рухів, розкрив закономірності й тенденції їхнього розвитку, визначив і обгрунтував програму і політику більшовицької партії і всього світового комуністич. руху в нац. питанні. Уже в першій Програмі партії, прийнятій *Другим з'їздом РСДРП (1903)*, було висунуто такі вимоги в галузі нац. політики: повна рівноправність усіх громадян незалежно від статі, релігії, раси і національності, право населення діставати освіту рідною мовою, забезпечуване створенням за рахунок д-ви і місцевого самоврядування необхідних шкіл; право кожного громадянина висловлюватися рідною мовою на зборах, запровадження рідної мови нарівні з державною в усіх місцевих громад. і держ. установах, право на самовизначення всіх націй, що входять до складу Росії.

Це була програма-мінімум, розрахована на бурж.-демократич. етап революції і цілком підпорядкована класовим завданням пролетаріату. Її уточнював і розвивав В. І. Ленін у наступні роки, особливо напередодні 1-ї світової війни, коли у зв'язку з розгулом шовінізму і зростанням націоналістич. тенденцій серед буржуазії пригноблених царизмом націй нац. питання стало центральним у суспільному житті. Неухильно відстоюючи класовий, пролетар. підхід до нац. питання, незаперечно довівши, що нац. гноблення повністю зникне тільки з ліквідацією експлуатарських класів, В. І. Ленін все ж вважав, що при максимальній демократизації всього держ. устрою, навіть в умовах капіталістич. дійсності, необхідно добиватися здійснення таких програмних вимог у галузі нац. питання: *права націй на самовизначення* аж до відокремлення і утворення самостійних д-в; повної рівноправності всіх націй, ліквідації будь-яких нац. привілеїв чи обмежень, територіальної (обласної) автономії для націй, які не хочуть виходити з багатонац. д-ви, принципу пролетар. інтернаціоналізму при утворенні будь-яких орг-цій трудящих. Дальшим кроком у розробці нац. програми партії були рішення Поронінської наради ЦК РСДРП з керівними парт. працівниками (1913). Засудивши програму «*культурно-національної автономії*» і підтримув-

ши програмні вимоги РСДРП, нарада підкреслила, що інтереси робітн. класу вимагають об'єднання робітників усіх націй даної д-ви в єдиний пролетар. орг-ціях, що, проголошуючи право націй на самовизначення, партія не повинна змішувати його з питанням про доцільність відокремлення тієї чи ін. нації. Це питання треба розв'язувати в кожному окремому випадку з точки зору інтересів усього суспільного розвитку, інтересів класової боротьби пролетаріату.

Після *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917*, коли Тимчасовий уряд по суті продовжував політику нац. гноблення, яка здійснювалася за царизму, В. І. Ленін у праці «Завдання пролетаріату в нашій революції» писав: «В національному питанні пролетарська партія повинна відстоювати, насамперед, проголошення і негайне здійснення повної свободи відокремлення від Росії всіх націй і народностей, пригноблених царизмом, насильно приєднаних або насильно вдержуваних в кордонах держави, тобто анексованих» (Твори, т. 24, с. 51). *Сьома (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП (б)* прийняла спец. резолюцію, в якій нац. програма партії на етапі бурж.-демократич. революції дістала своє дальше уточнення. Конференція відзначила, що усунення певною мірою нац. гноблення за капіталізму можливе лише при послідовно-демократич. респ. устрої і управлінні д-вою, яке забезпечує повну рівноправність усіх націй і мов. «Лише визнання пролетаріатом права націй на відокремлення, — зазначалося в резолюції, — забезпечує повну солідарність робітників різних націй і сприяє дійсно демократичному зближенню націй» (КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1. К., 1954, с. 321). Завдяки послідовній боротьбі партії за здійснення ленінської нац. програми, втіленню в життя принципів пролетар. інтернаціоналізму визвольний рух пригноблених народів окраїн Росії злився з боротьбою пролетаріату за перемогу соціалістич. революції. Це було однією з вирішальних умов перемоги *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917*.

Втілення в життя ленінської програми з нац. питання стало можливим лише після перемоги Великого Жовтня. Очолований В. І. Леніном Раднарком РРФСР 2 (15).ХІ 1917 прийняв один з найважливіших конституційних актів Рад. д-ви — *Декларацію прав народів Росії*, в якій було проголошено парт. програму з нац. питання: рівність і суверенність усіх народів Росії, право націй на самовизначення аж до відокремлення і утворення самостійних д-в, скасування всіх нац. і нац.-реліг. обмежень та привілеїв, вільний розвиток нац. меншостей та етнографіч. груп, що живуть на тер. Росії.

Ці принципи партія неухильно проводила в життя. Так, 4 (17).ХІІ 1917 Раднарком РРФСР визнав без будь-яких умов і обмежень «все, що стосується національних прав і національної незалежності українського народу» (Ленін В. І. Твори, т. 26, с. 319), його право відокремитися від РРФСР або вступити з нею у федеративне об'єднання. В грудні 1917 Раднарком визнав незалежність Фінляндії, в серпні 1918 — незалежність Польщі, в грудні 1918 — Естонії, Латвії, Литви, в лютому 1919 — незалежність Білорусії тощо. Друга Програма партії, прийнята *Восьмим з'їздом РКП (б)* (1919) і розрахована на побудову соціалізму, в галузі нац. відносин наголошувала на необхідності зближення пролетарів і напівпролетарів різних націй, подолання недовіря з боку трудящих мас кол. пригноблених націй до пролетаріату кол. панівної нації

на основі повної ліквідації привілеїв чи обмежень будь-яких нац. груп, повної рівноправності всіх націй. Як одну з перехідних форм на шляху до повної єдності трудящих усіх націй програма висувала федеративне об'єднання нац. рад. республік. Програма підкреслювала, що з боку пролетаріату націй, які були раніше панівними, необхідні особливі обережність і особлива увага до нац. почуття трудящих кол. пригноблених чи неповноправних націй, бо тільки така політика може створити умови для дійсно міцної і добровільної єдності трудящих різних націй.

Як і передбачав В. І. Ленін, послідовне здійснення більшовицької програми з нац. питання привело до тісного добровільного об'єднання нац. республік, які утворилися на території кол. Російської імперії. Спочатку це набрало форми *воєнно-політичного союзу радянських республік*, спрямованого на захист завоювань соціалістич. революції в роки громадян. війни та іноземної воен. інтервенції, а в грудні 1922 суверенні нац. рад. республіки об'єдналися в *Союз Радянських Соціалістичних Республік*.

Положення другої Програми партії з нац. питання розвивалися на наступних парт. з'їздах, які розробили конкретні заходи щодо втілення в життя ленінської нац. програми. *Десятий з'їзд РКП (б)* (1921) прийняв спец. резолюцію «Про чергові завдання партії в національному питанні», в якій зазначалося, що перемога пролетар. революції, ліквідувавши нерівноправність і гноблення, створила умови для вільного розвитку всіх раніше пригноблених націй. Гол. завдання партії полягало в тому, щоб домогтися фактич. рівності всіх націй, допомогти трудящим масам кол. окраїн Росії наздогнати рос. народ у держ. будівництві, розвитку економіки, культурі, підготовці кваліфікованих нац. кадрів. Разом з тим партія мала згуртувати трудящі маси на подолання пережитків патріархально-феод. відносин у середовищі ряду раніше пригноблених націй і залучити ці нації до соціалістич. будівництва. Цю програму ліквідації фактич. нерівності в держ., госп. і культ. будівництві було розвинуто далі в рішеннях *Дванадцятого з'їзду РКП (б)* (1923), який націвав партію на непримиренну боротьбу проти *великодержавного шовінізму* і місцевого *націоналізму* та розробив конкретні заходи, спрямовані на прискорений розвиток нац. республік. На бурхливий розвиток економіки і культури нац. республік було спрямовано також довоєнні п'ятирічні плани, в результаті здійснення яких в СРСР утвердився соціалізм.

Після Великої Вітчизн. війни 1941—45 і відбудови нар. г-ва Рад. Союз вступив у період завершення побудови соціалізму і комуністич. будівництва. *Двадцять другий з'їзд КПРС* (1961) прийняв третю Програму партії — програму побудови комуністич. суспільства, в якій визначив конкретні завдання в галузі нац. відносин. Відзначивши, що розвиток націй в умовах соціалізму відбувається на шляхах їх зближення, братерської взаємодопомоги і дружби, задоволення рівною мірою матеріальних і духовних запитів кожної нації, спільної боротьби за побудову комунізму, Програма підкреслює, що з перемогою комунізму відбудеться ще більше зближення націй, зросте їхня економічна та ідейна спільність, розвинуться спільні комуністич. риси їхнього духовного обличчя. Разом з тим Програма відзначає, що «стирання національних відмінностей, особливо мовних відмінностей, — значно триваліший процес, ніж стирання класових граней» (Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968, с. 99). Тому партія, розв'язуючи всі питання

нац. взаємовідносин з позицій пролетар. інтер-націоналізму, не допускає ні ігнорування, ні роздування нац. особливостей.

У період комуністич. будівництва партія поставила своїм завданням у галузі нац. відносин далі вдосконалення форм нац. державності народів СРСР; всебічний розвиток їхньої економіки, співробітництва їх на базі соціалістич. поділу праці між республіками і координації госп. зусиль; дальший всебічний розвиток соціалістич. за змістом і нац. за формою культури кожної нації, взаємне збагачення нац. культур, на основі якого в майбутньому виникне загальнолюдська культура комуністич. суспільства; забезпечення дальшого неухильного здійснення ленінських настанов щодо повної рівноправності всіх націй і нац. мов; непримиренну боротьбу проти всіляких проявів і пережитків націоналізму і шовінізму; посилення дружби народів, пролетар. інтернаціоналізму як одного з найважливіших завоювань соціалізму. Послідовне втілення в життя ленінської нац. програми КПРС призвело до небачено бурхливого розвитку економіки і розвитку культури всіх націй, народностей і етнографіч. груп, що населяють СРСР. Колись відсталі нац. країни царської Росії за роки Рад. влади перетворилися на суверенні соціалістич. республіки з високим рівнем розвитку економіки і культури. «За минулі роки, — відзначив ХХІV з'їзд КПРС, — під керівництвом партії було зроблено нові кроки по шляху всебічного розвитку кожної з братніх радянських республік, по шляху дальшого поступового зближення націй і народностей нашої країни. Це зближення відбувається в умовах уважного врахування національних особливостей, розвитку соціалістичних національних культур. Постійне врахування як спільних інтересів усього нашого Союзу, так і інтересів кожної з республік, що його утворюють, — така суть політики партії в цьому питанні» (Брежнев в Л. І. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС ХХІV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1971, с. 87).

Величезні здобутки має українська соціалістична нація. Рад. Україна 1970 виробляла 138 млрд. *квт год* електроенергії, добувала 60 млрд. *м³* природного газу (значно більше, ніж Англія, Франція, ФРН разом узяті), 111 млн. *т* залізної руди (більше, ніж США), виплавляла 46,6 млн. *т* сталі. По виробн. зерна Україна посідає перше місце в Європі, по виробн. цукру — перше місце в світі. В республіці працюють бл. 3 млн. спеціалістів з вищою і серед. спец. освітою, 130 тис. наук. працівників, у загальноосв. школах навчається 8,5 млн. учнів, у вузах — понад 800 тис. студентів. Нац. програма КПРС має величезне міжнар. значення. Викривачі націоналістич. суть зовн. і внутр. політики імперіалістич. д-в, вона показує народам залежних країн, пригнобленим націям і народностям усього світу єдино правильний шлях боротьби за соціальну свободу і незалежність. Див. також *Нація, Національне питання*.

Лит.: Маркс К., Енгельс Ф., Ленін В. І. Про пролетарський інтернаціоналізм. К., 1959; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 6. Національне питання в нашій програмі; т. 20. Критичні замітки з національного питання. — Про право націй на самовизначення; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968. С. Г. Фіногеев (Київ).

«НАЦІОНАЛЬНА РАДА» — контрреволюційна орг-ція, створена 19. X 1918 у Львові представниками укр. бурж. і дрібнобурж. націоналістичних партій Сх. Галичини (нац.-демократичної, радикальної, с.-д., сел.-радикальної). 1. XI 1918 «Н. р.» здійснила військ. переворот у Львові,

а в наступні дні у всій Сх. Галичині і 13. XI 1918 всупереч прагненню нар. мас до возз'єднання з Рад. Україною проголосила створення контрреволюц. «*Західноукраїнської народної республіки*» (ЗУНР). «Н. р.» очолювали К. Левицький, згодом Є. Петрушевич. «Н. р.», яка фактично виконувала функції парламенту ЗУНР, здійснювала реакційну внутр. і зовн. політику, всіма засобами намагалась перешкодити поширенню впливу ідей Великого Жовтня на зх.-укр. землях, зберегла стару бурж.-поміщицьку держ. машину, залишила у силі всі закони Австро-Угор. монархії. Як і інші органи ЗУНР, «Н. р.» брала участь у спекуляції багатствами Зх. України. Вона санкціонувала встановлення режиму кривавого терору, жорстокого придушення революц. виступів трудящих. Проводила політику перетворення ЗУНР в оплот всеукр. контрреволюції. В січні 1919 схвалила угоду про об'єднання ЗУНР з петлюрівською *Директорією* з метою спільної боротьби проти Рад. влади. Орієнтувалася на міжнар. імперіалізм в його боротьбі проти Країни Рад. Беззастережно виконувала всі розпорядження місії Антанти, які всіляко сприяли бурж.-поміщицькій Польщі у загарбання зх.-укр. земель. Санкціонувала дії уряду ЗУНР, який дівч. відхилив пропозиції уряду Рад. України про спільну боротьбу проти польс. окупантів. У червні 1919 в умовах наростання революц. руху мас і воен. поразок у війні проти Польщі «Н. р.» передала владу «диктаторові» Є. Петрушевичу. З розпадом ЗУНР після окупації Зх. України польс. військами в липні 1919 «Н. р.» припинила своє існування. В. Ю. Маланчук (Київ).

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ — питання про між-нац. відносини як складову частину суспільних відносин; включає в себе проблему відносин: між націями багатонац. держав; між націями метрополій і колоній; між імперіалістич. д-вами і залежними від них країнами. Н. п. виникає з появою *націй*. Оскільки нації формуються в період розпаду феодалізму й становлення капіталістич. суспільства, яке складається з двох осн. антагоністичних класів — буржуазії та пролетаріату, у відповідності з цим формуються два світогляди, дві ідеології в Н. п. — бурж. *націоналізм* і пролетарський *інтернаціоналізм*. На першому етапі свого розвитку буржуазія, яка ще зберігає свою прогресивність і революційність, виступає як провідна сила пригноблених націй у *національно-визвольному русі*. Проте вже тоді вона керується своїми корисливими інтересами, намагаючись оволодіти нац. ринками, витіснити з них буржуазію панівної нації, створити самостійні нац. д-ви та встановити власне монопольне панування над «своєю» нацією. Свої класові прагнення буржуазія прикриває загальнонац. гаслами, видає себе за виразника та оборонця загальнонац. інтересів. Ця тактика буржуазії дістає своє відображення в тумаченні її ідеологами нац. питання. З метою зміцнення класового панування буржуазії та посилення її впливу на трудящі маси бурж. соціологи виривають Н. п. з сукупності суспільних відносин, абсолютизують його. Ставлячи націю «над усе», вони твердять про «нац. єдність», про неістотність класового поділу нації. Цей антинаук. підхід до нац. питання знайшов свій вияв у поглядях укр. бурж. націоналістів (В. Антонович, М. Міхновський, М. Грушевський, Д. Донцов та ін.), що обстоювали концепцію «безбуржуазності», «безкласовості» укр. нації, в якій ніби не було антагоністич. класів. Оскільки інтереси робітн. класу збігаються з інтересами прогресивного розвитку усього людства, наук. визначення й тумачення Н. п. можна здій-

снити тільки з позицій революц. пролетаріату. Саме так визначили суть, характер і місце Н. п. серед ін. проблем суспільного життя, шлях дійсного розв'язання Н. п. основоположники наук. комунізму. К. Маркс і Ф. Енгельс розглядали Н. п. в тісному зв'язку з соціальними проблемами, вбачаючи в нац. відносинах один з виявів суспільних відносин. Поневолення однієї нації іншою, існування нац. гноблення та нерівноправності вони ставили в пряму залежність від наявності в капіталістич. суспільстві поневолення й експлуатації людини людиною, соціальної нерівності та класових антагонізмів. К. Маркс і Ф. Енгельс виходили з того незаперечного положення, що людям праці всіх націй не властива міжнац. ворожнеча, яку штучно насаджують експлуаторські класи для зміцнення свого панування. К. Маркс і Ф. Енгельс вчили трудящих усіх націй не тільки відкидати й викривати брехливо-патріотичні гасла націоналістич. буржуазії, а й об'єднуватися з трудящими ін. націй у боротьбі проти спільного ворога — міжнац. капіталу. Вони застерігали робітн. клас і трудящих усіх націй, що буржуазія пропагує й насаджує націоналізм і шовінізм для увічнення воєн, для сiania міжнац. ворожнечі, щоб не допустити интернац. єднання пролетарів усіх країн. К. Маркс писав, що шовінізм є засобом перешкодити інтернаціональному співробітництву робітничого класу, яке є першою умовою його визволення» (Твори, т. 17, с. 544).

Отже, шлях розв'язання Н. п. пролягає через пролетарську революцію й встановлення диктатури пролетаріату. Найпершою попередньою умовою здійснення пролетарської революції є интернац. єдність пролетаріату, пролетарський інтернаціоналізм, втілений у закляти «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». К. Маркс визначав, що «визволення праці — не місцева і не національна проблема, а соціальна, що охоплює всі країни, в яких існує сучасне суспільство, і що її розв'язання залежить від практичного і теоретичного співробітництва найбільш передових країн» (Твори, т. 16, с. 14). Основоположники наук. комунізму обґрунтували єдність і неподільність нац. і интернац. завдань пролетаріату кожної країни, визначили позиції та принципи революц. пролетаріату в підході до Н. п. Бурж.-націоналістич. глумачення Н. п. особливо поширилися в кінці 19 — на поч. 20 ст., коли капіталізм переріс в останню стадію свого розвитку — імперіалізм, коли до краю загострилися всі притаманні капіталістич. суспільству антагоністичні суперечності й величезного розмаху набрала класова боротьба пролетаріату та ін. верств трудящих проти буржуазії. Поширення бурж.-націоналістич. теорій з Н. п. мало на меті відвернути увагу трудящих мас від класової боротьби, перенести центр ваги на Н. п., ослабити интернац. єдність пролетаріату. Зокрема, укр. бурж. націоналісти посилили пропаганду ворожнечі між рос. і укр. народами, висуваючи антинаук. концепції про «вдрубність», «відособленість» укр. історії від історії ін. слов. народів, про відсутність будь-якої близькості між українцями й росіянами тощо. Особливою гостроти Н. п. набрало напередодні 1-ї світової війни 1914—18, коли націоналістич. пропаганда стала в руках буржуазії однією з гол. форм ідеологіч. підготовки мас до братовбивчої війни. В нових істор. умовах марксистське вчення з Н. п. було всебічно розвинуто В. І. Леніним. Дальша розробка теорії, стратегії, тактики й програми пролетарських революц. партій відбувалася в ході непримиренної та послідовної боротьби В. І. Леніна проти ідеології націоналізму, проти націоналістич. ухи-

лів у середовищі с.-д. руху. В. І. Ленін нещадно викрив лжепатріотизм експлуаторських класів, незаперечно довівши, що їх галасування про загальнонац. інтереси в основі своїй має єдине прагнення — безроздільно панувати над нацією, що патріотизм буржуазії зникає відразу, як тільки пролетаріат своїми революц. діями ставить під загрозу її панування. «Історія учить, — зазначав В. І. Ленін у 1906, — що пануючі класи завжди жертвували всім, чисто всім: релігією, свободою, батьківщиною, коли йшлося про придурення революційного руху» (Твори, т. 11, с. 84). Наступні істор. події підтвердили справедливості ленінського застерення. Так, укр. бурж. націоналісти після Великої Жовтн. соціалістич. революції, прикриваючись облудним гаслом «самостійної України», продавали укр. народ спочатку кайзерівській Німеччині та царській Австро-Угорщині, потім країнам Антанти і зрештою — панській Польщі, а в роки Великої Вітчизняної війни стали прямими прислужниками гітлерівських окупантів. Викриваючи бурж. націоналістів, які намагалися прикрити соціальний антагонізм всередині націй уявною «нац. солідарністю», В. І. Ленін довів, що соціально-класовий поділ суспільства набагато глибший, ніж поділ на нації та народи, що рушійною силою прогресу є боротьба антагоністич. класів. Національні ж суперечності є, кінець кінцем, одним з виявів класової боротьби. Саме від характеру всієї сукупності відносин, в основі яких лежать виробн. відносини, залежать і міжнац. відносини, і відносини між класами всередині націй. В. І. Ленін відзначав наявність у кожній бурж. нації фактично двох націй — з різними інтересами, а, отже, з різною психологією, з різною культурою. «Є дві нації в кожній сучасній нації... — писав він. — Є дві національні культури в кожній національній культурі. Є великоруська культура Пурішкєвичів, Гучкових і Струве, — але є також великоруська культура, яка характеризується іменами Чернишевського і Плеханова. Є та ж і ж дві культури в українстві, як і в Німеччині, Франції, Англії, у євреїв і т. д.» (Твори, т. 20, с. 15). Саме тому складовою частиною марксистсько-ленінського підходу до Н. п. є непримиренність до бурж. націоналізму, виховання трудящих мас усіх націй в дусі пролетарського інтернаціоналізму. «Рішуче виступаючи проти всякого національного нігілізму, Ленін вчив революціонерів послідовно враховувати національні інтереси, захищати принципи рівноправності всіх націй, їх право на незалежність, самостійність розвитку. Він роз'яснював, що боротьба за соціалізм, за його побудову, за його захист — це і є найкращий спосіб боротись за національні інтереси народу» (До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Тези ЦК КПРС. К., 1970, с. 42). Марксистсько-ленінське розуміння Н. п. базується на тому, що оскільки соціально-економіч. становище, класовий ворог, умови визволення і цілі боротьби робітників усіх країн однакові, інтернаціональні, то интернац. єдність пролетаріату важливіша за національну (див. Ленін В. І. Твори, т. 35, с. 196). Це, однак, зовсім не означає, що пролетарський інтернаціоналізм суперечить патріотизмові чи нац. інтересам усіх народів. Навпаки, в ньому знаходять своє втілення і корінні нац. інтереси всіх народів. Отже, нац. визволення може бути досягнуте лише через завоювання повного соціального визволення, неодмінною попередньою умовою якого є интернац. єдність пролетарів усіх країн.

Надзвичайно важливою складовою частиною марксистсько-ленінського вчення з Н. п. є відкриті

В. І. Ленінім дві істор. тенденції в Н. п. при капіталізмі. «Капіталізм, що розвивається,— вчить В. І. Ленін,— знає дві історичні тенденції в національному питанні. Перша: пробудження національного життя і національних рухів, боротьба проти всякого національного гніту, створення національних держав. Друга: розвиток і частішання всіляких зносин між націями, ломка національних перегородок, створення інтернаціональної єдності капіталу, економічного життя взагалі, політики, науки і т. д. Обидві тенденції є світовий закон капіталізму. Перша переважає на початку його розвитку, друга характеризує зрілий капіталізм, який іде до свого перетворення в соціалістичне суспільство» (Твори, т. 20, с. 11).

Це ленінське положення, яке є теоретич. підвалиною *національної програми КПРС*, має виняткове значення для визначення стратегії і тактики комуністич. партій у боротьбі за соціальне й нац. визволення трудящих. Опортуністичні партії і лідери *Інтернаціоналу 2-го розглядали Н. п.* як суто правове. Вони вважали, що для його розв'язання цілком достатньо, щоб уряд тієї чи ін. капіталістич. країни прийняв відповідні закони. Т. ч., вони не пов'язували вирішення Н. п. з поваленням капіталістич. ладу, з питанням про перемогу пролетарської революції. На відміну від зх. европ. с.-д. партій В. І. Ленін розширив рамки Н. п., включивши до нього й проблему визволення з-під колоніального гніту народів Азії, Африки, Латинської Америки, перетворивши тим самим його в питання національно-колоніальне. В. І. Ленін підкреслював, що при капіталізмі «знищити національний (і політичний взагалі) гніт не можна. Для цього необхідно знищити класи, тобто запровадити соціалізм» (Твори, т. 22, с. 301). З метою докорінного й справді демократич. розв'язання Н. п. у всесвітньому масштабі В. І. Ленін висунув та обгрунтував положення про необхідність поєднання пролетарської революції в метрополіях і нац.-визвольного руху в колоніальних і залежних країнах.

В. І. Ленін визначив, що для докорінного й справді демократич. розв'язання нац. питання в рамках багатонац. д-в кочче необхідно згуртувати пролетарів різних націй в єдиних інтернаціональних за своїм складом і революційних за напрямом діяльності орг-ціях, повалити владу буржуазії, встановити диктатуру пролетаріату й побудувати соціалізм. Встановивши свою диктатуру й знищивши експлуатацію людини людиною, робітн. клас одночасно ліквідує нац. нерівність і встановлює повну — юридичну й фактичну рівноправність усіх націй. Лише на цій основі можливі цілком добровільне об'єднання різних націй в єдиний багатонац. д-ві, братнє співробітництво, дружба і взаємодопомога між народами. Історія повністю підтвердила правильність ленінських настанов. Здійснена під проводом В. І. Леніна *Велика Жовтнева соціалістична революція 1917* поклала початок розв'язанню Н. п. в багатонац. Рад. державі. Втілення в життя принципів пролетарського інтернаціоналізму як наук. методу розв'язання Н. п. привело до добровільного об'єднання рівноправних і суверенних нац. республік в єдину багатонац. соціалістичну державу — *Союз Радянських Соціалістичних Республік*. Знищення нац. нерівноправності, братня дружба та взаємодопомога всіх націй, небачений розвиток нац. культур — закономірність соціалістич. і комуністич. будівництва. «Партія,— як відзначив ХХІV з'їзд КПРС,— і далі виховуватиме всіх трудящих у дусі соціалістичного інтернаціоналізму, непримиренності до проявів націоналізму і шові-

нізму, національної обмеженості і чванливості в якій би то не було формі, в дусі глибокої поваги до всіх націй і народностей» (Б р е ж н е в Л. І. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС ХХІV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1971, с. 87). В процесі побудови соціалізму та переростання соціалізму в комунізм пролетарський інтернаціоналізм набуває нових якостей і характеру, перетворюючись на соціалістич. інтернаціоналізм, який є методом розв'язання всіх питань, пов'язаних з далішим розвитком і зміцненням світового соціалістич. системи, принциповою основою, на якій будуються всі відносини між країнами соціалізму.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 17. Маркс К. і Енгельс Ф. Начерки «Громадянської війни у Франції»; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 6. Національне питання в нашій програмі; т. 19. Тези по національному питанню; т. 20. Критичні замітки з національного питання.— Про право націй на самовизначення; т. 21. Про національну гордість великоросів; т. 22. Соціалістична революція і право націй на самовизначення.— Підсумки дискусії про самовизначення; т. 26. Декларація прав трудящого і експлуатованого народу; т. 30. Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікінім; т. 36. До питання про національності або про «автономізацію»; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970. С. Г. Фіногеев (Київ).

НАЦІОНАЛЬНИЙ КОМІТЕТ ІСТОРИКІВ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ — орг-ція, що об'єднує істориків СРСР для їхнього представництва в *Міжнародному комітеті історичних наук* та ін. міжнар. орг-ціях істориків. Обраний 1955. До складу к-ту входять представники всіх союзних республік і найзначніших наук. центрів країни. Роботою к-ту керує Бюро (28 чол., збирається 2—3 рази на рік). Укр. істориків в Бюро представляє А. Д. Скаба. Бюро обирає голову (1955—57 — Г. М. Панкратова, 1957 — 71 — О. А. Губер) і вченого секретаря. При к-ті працюють секції: балканська, візантійська, економіч. історії.

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ — боротьба народів за визволення від чужоземного панування, ліквідацію нац. і колоніального гноблення, завоювання нац. незалежності. Н.-в. р. виник в епоху бурж. революції, що знаменувала остаточну перемогу капіталізму над феодалізмом. Економіч. основа його полягала в необхідності завоювання нац. буржуазією внутр. ринку і створення централізованих національно єдиних і незалежних д-в для повної перемоги товарного виробн. В. І. Ленін вказував на наявність двох епох капіталізму з точки зору характеру нац. рухів. Перша — епоха краху феодалізму і абсолютизму, епоха формування бурж. суспільства і д-ви. Для цієї епохи типовим було пробудження нац. рухів, втягнення в них всіх класів населення, насамперед селянства. Метою нац. рухів у той час була боротьба «за політичну свободу взагалі і за права національно зокрема» (Ленін В. І. Твори, т. 20, с. 369). Друга — це епоха капіталістич. д-в, що цілком склалася, з сильно розвиненим антагонізмом між пролетаріатом і буржуазією, епоха, яку В. І. Ленін назвав переднім краху капіталізму. Типовою для цієї епохи є відсутність масових бурж.-демократич. рухів. «Розвинений капіталізм, все більше зближуючи і перемішуючи цілком уже втягнені в торговий оборот нації, ставить на перший план антагонізм інтернаціонально злитого капіталу з інтернаціональним робітничим рухом» (Ленін В. І. Твори, т. 20, с. 369). В країнах Зх. Європи і США

бурж.-демократич. (в т. ч. нац.-визвольні) рухи і революції відбувалися з кін. 18 ст. до 1871. В країнах Сх. Європи і Азії епоха бурж.-демократич. революцій, пробудження нац.-демократич. рухів, прагнення до створення нац. д-в почалася після революції 1905–07 в Росії. Це стосувалось і України, де йшов процес розвитку нац. руху «багатомільйонного народу, який історично ще спав донині, до свободи і до рідної мови» (Ленін В. І. Твори, т. 23, с. 113).

В епоху імперіалізму нац. питання переросло в нац.-колоніальне. Н.-в. р. в цей час, злившись з революц. боротьбою пролетаріату метрополій, вивір в антиімперіалістич. загальнонар. боротьбу проти капіталістич. системи в цілому, класова боротьба «грудящих проти імперіалістів і експлуататорів в усіх передових країнах починає поєднуватися з національною війною проти міжнародного імперіалізму» (Ленін В. І. Твори, т. 30, с. 137).

Велика Жовтн. соціалістич. революція відкрила епоху нац.-визвольних революцій в колоніальних і залежних країнах. В результаті перемоги Великого Жовтня здобули незалежність пригноблені народи царської Росії, в т. ч. укр. народ. У 1922 на добровільних засадах було створено об'єднання суверенних рад. республік — багатонац. д-ву *Союз Радянських Соціалістичних Республік*. Спираючись на підтримку і допомогу Рад. д-ви, відстояли свою незалежність Афганістан, Іран, Туреччина, стала на шлях некапіталістич. розвитку Монголія. При підтримці Рад. Союзу, під керівництвом комуністич. партій розвивався революц. Н.-в. р. трудящих зх.-укр. земель, який завершився *воз'єднанням українського народу в єдиній Українській Радянській державі*.

Після 2-ї світової війни в умовах виникнення *світової системи соціалізму*, дальшого поглиблення *загальної кризи капіталізму* відбулось могутнє піднесення Н.-в. р., яке привело до краху *колоніальної системи імперіалізму*. В ряді країн відбулися нац.-визвольні революції, які мали антиімперіалістич., антифеод., демократич. характер. Протягом 50-х і особливо 60-х рр. Н.-в. р. ішов по висхідній. Якщо у 1900 країни, що були на становищі колоній, займали 55% площі земної кулі (35% населення), то 1969 — бл. 5% площі (1,2% населення). Понад 70 країн визволилися від колоніального ярма. В ряді країн під керівництвом робітн. класу нац.-визвольні революції переросли в соціалістичні. На шлях соціалістич. будівництва стали КНР, КНДР, ДРВ, Республіка Куба. Революц.-демократич. сили, що виражали інтереси широких нар. мас, домоглися переходу АРЕ, Алжіру, Бірми, Сирії, Танзанії, Народної Республіки Конго та ряду ін. країн на шлях некапіталістич. розвитку.

Такий розвиток став можливим завдяки співробітництву цих країн з соціалістич. країнами. В ін. країнах, що здобули незалежність, іде гостра боротьба навколо вибору шляху дальшого розвитку і соціального устрою — капіталістичного чи некапіталістичного. Ця проблема відіграє виняткову роль на новому етапі Н.-в. р., який характеризується тим, що в молодих незалежних країнах поряд із завданням зміцнення і захисту політ. самостійності на перший план висуваються завдання подолання економіч. відсталості, викорінення пережитків колоніалізму. Розв'язання цих завдань вимагає здійснення глибоких соціально-економіч. перетворень, знищення віджитих феод. і дофеод. відносин, ліквідації засилия іноземних імперіалістич. монополій, радикальної демократизації громад. і політ. життя тощо.

За здійснення цих завдань все активніше борються молодий робітничий клас країн, що розвиваються, роль якого в антиімперіалістич. боротьбі дедалі зростає, селянство, яке прагне до розв'язання аграрного питання, демократич. інтелігенція, частина нац. буржуазії.

Головним ворогом Н.-в. р. є імперіалізм і насамперед імперіалізм США. Імперіалізм, захищаючи залишки колоніалізму, вдаючись до придушення силою Н.-в. р., водночас прагне за допомогою засобів *неоколоніалізму* перешкодити економіч. і соціальному прогресові країн, що розвиваються. Особливу ворожість імперіалізм виявляє щодо країн з прогресивними режимами. В останні роки **«боротьба за національне визволення у багатьох країнах почала практично переростати в боротьбу проти експлуататорських відносин, як феодальних, так і капіталістичних»** (Брежнєв в Л. І. Звітні доповіді Центрального Комітету КПРС ХХІV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1971, с. 20). У ході антиімперіалістич. боротьби в країнах, що розвиваються, загострюється конфлікт прогресивних сил з тими елементами нац. буржуазії, які схильні йти на зговір з імперіалістами. Прогресивні сили цих країн все активніше відстоюють курс на здійснення глибоких демократич. і революц. перетворень, створення єдиного нац. фронту прогресивних сил, ядром якого є союз робітн. класу та селянства. Відбувається процес зближення між нац.-демократич. партіями і *міжнародним комуністичним рухом*. Комуністичні партії, керуючись вченням марксизму-ленінізму, розглядають Н.-в. р. у нерозривному зв'язку з розв'язанням гол. завдання пролетаріату — здійснення соціалістич. революції, виступають за перехід колоніальних країн до соціалізму, минаючи капіталістич. стадію розвитку. Особливого значення набуває досвід країн соціалістичної орієнтації, в яких здійснюються глибокі соціальні перетворення.

Величезний революціонізуючий вплив на долю всіх народів справляє світова система соціалізму. Своїми успіхами в політ. житті і розвитку нар. г-ва, силою свого прикладу вона надихає народи на боротьбу проти імперіалістич. гніту, за соціалізм. Соціалістич. країни, особливо СРСР, разом з робітн. класом розвинутих капіталістич. країн подають Н.-в. р. всебічну допомогу. КПРС розглядає подання допомоги народам, які йдуть по шляху завоювання і зміцнення нац. незалежності, як свій інтернац. обов'язок. Яскравим виявом цієї інтернаціоналістської позиції були і є виступи СРСР на підтримку справедливої боротьби араб. народів проти міжнар. імперіалізму та ізраїльської агресії, допомога героїчному в'єтнамському народові, всебічна допомога кубинському народові. Винятково цінною для визволення народів є допомога СРСР у створенні ними своєї незалежної нац. економіки.

Міжнародна *Нарада комуністичних і робітничих партій 1969* в Москві підтвердила свою солідарність з боротьбою народів Азії, Африки і Латин. Америки за незалежність і нац. суверенітет, за визволення від економіч. і політ. гегемонії імперіалістич. кін. Сучасне становище, як підкреслила Народа, вимагає зміцнення бойової солідарності народів соціалістич. країн, усіх загонів міжнар. робітн. руху та руху за нац. визволення у боротьбі проти імперіалізму.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. О колоніальній системі капіталізму. М., 1959; Ленін В. І. Про національне і національно-колоніальне питання. К., 1957; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Міжнародна Народа комуністичних

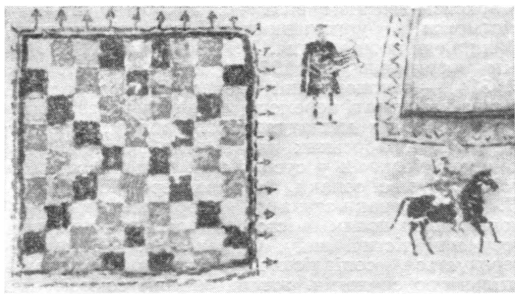

і робітничих партій. Документи і матеріали. Москва, 5—17 червня 1969 р. К., 1969; Брежнев Л. І. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1971; Гафуров Б. Г. Октябрська революція і національно-освободительне движение. М., 1967; Национально-освободительное движение. М., 1967; Баграмов Э. А. Национальный вопрос и буржуазная идеология. М., 1966; Искендеров А. А. Коммунисты и национально-освободительное движение. «Вопросы истории КПСС», 1970, № 2; Бортияк Я. Национально-визвольний рух і світовий революційний процес. К., 1969. В. Ю. Маланчук (Київ).

НАЦІЯ (лат. natio — плем'я, народ) — соціально-етнічна спільність людей, об'єднаних єдиною мовою, територією, глибокими внутр. економіч. зв'язками, специфічними рисами культури і характеру. Саме на ці ознаки вказували К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін, характеризуючи Н. Кожна з ознак Н. складалася поступово, в процесі тривалого істор. розвитку. Н. як вищій форми спільності передували нижчі форми спільності. В. І. Ленін у своїй книзі «Що таке „друзі народу“ і як вони воюють проти соціал-демократів?» на прикладі Росії дав глибоке теоретичне обґрунтування умов появи Н. Він вказував, що за первіснообщинного ладу суспільні зв'язки людей мали характер родових зв'язків; за феодаладу вони були місцевими, територіальними; з виникненням капіталізму почали складатися нові суспільні зв'язки — національні. Цим істор. ступеням суспільного розвитку в основному відповідають і форми спільності людей: первіснообщинному — *плем'я*, рабовласницькому і феодальному — *народність*, капіталістичному — Н. Вирішальну роль у переході від нижчої до вищої форми спільності людей відігравали зростання продуктивних сил, розвиток внутр. економіч. зв'язків людей. «Буржуазія, — писав К. Маркс і Ф. Енгельс у „Маніфесті Комуністичної партії“, — все більше і більше знищує роздробленість засобів виробництва, власності і населення. Вона згустила населення, централізувала засоби виробництва, концентрувала власність в руках небагатьох. Необхідним наслідком цього була політична централізація. Незалежні, зв'язані майже тільки союзними відносинами області з різними інтересами, законами, урядами і митами, були з'єднані в одну націю, з одним урядом, з одним законодавством, з одним національним класовим інтересом, з одним митним кордоном» (Твори, т. 4, с. 414). «Нації, — писав В. І. Ленін, — неминучий продукт і немінуча форма буржуазної епохи суспільного розвитку» (Твори, т. 21, с. 52).

Н. мають в основному однакові ознаки, але кожна з них має й певні особливості, вироблені в різних географ. середовищах, за різних обставин істор. розвитку того чи ін. народу (див., зокрема, *України*). Нац. спільність не усуває класових суперечностей всередині бурж. Н. Маючи це на увазі, В. І. Ленін у праці «Критичні замітки з національного питання» (1913) вказував, що в кожній Н. (буржуазній) є дві нації. В цій же праці він писав: «В кожній і національній культурі є, хоча б не розвинені, елементи демократичної і соціалістичної культури, бо в кожній нації є трудяща і експлуатована маса, умови життя якої неминуче породжують ідеологію демократичну і соціалістичну. Але в кожній нації є також культура буржуазна (а здебільшого ще чорносотенна і клерикальна) — притому не у вигляді тільки „елементів“, а у вигляді пануючої культури» (Твори, т. 20, с. 8). Різниця корінних інтересів осн. класів бурж. суспільства історично позначається на характері бурж. Н., на ступені її консолідації.

Марксизм-ленінізм визначає докорінну відмінність між Н. буржуазними і Н. соціалістичними. Виникнення соціалістич. Н., появу яких В. І. Ленін передбачив ще 1916 (див. Твори, т. 22, с. 314), — закономірний процес. Вони утворюються в результаті перемоги соціалістич. революції і встановлення диктатури пролетаріату, ліквідації експлуаторських класів, глибоких соціальне-економіч. змін у суспільстві. Соціалістич. Н. успадковує всі ознаки, які характеризують бурж. Н., але ці ознаки зазнають докорінних змін і наповнюються новим змістом відповідно до характеру соціалістич. ладу. Соціалістич. Н. характеризується соціалістич. економіч. укладом, спільністю економіч. життя, міцним союзом робітників і селян, створенням нар. інтелігенції, дружбою народів, пануванням ідеології інтернаціоналізму, солідарністю трудящих соціалістич. країн з трудящими всього світу. Перші соціалістичні Н. сформувалися в СРСР. Вони склалися або складаються і в ін. соціалістичних країнах. У рад. людей різних національностей сформувалися спільні риси духовного обличчя; посилюється їхня ідейна єдність, розвивається спільна для всіх рад. Н. інтернаціональна культура. В період комуністич. будівництва відбувається дальше зближення Н. Створення *матеріально-технічної бази комунізму* забезпечує ще тісніше згуртування рад. Н.; все інтенсивнішим стає обмін матеріальними і духовними багатствами між ними. Програма КПРС висуває нові завдання в галузі нац. відносин, розв'язання яких забезпечить розквіт і дальше зближення Н. Ставиться завдання продовжувати всебічний розвиток економіки всіх рад. республік, добиватися дальшого піднесення соціалістич. культури народів СРСР; забезпечувати й надалі вільний розвиток мов народів СРСР, послідовно проводити принципи інтернаціоналізму щодо нац. відносин. «У спільній праці, в боротьбі за соціалізм, у боях за його захист народилися нові, гармонійні відносини між класами і соціальними групами, націями і національностями — відносини дружби і співробітництва» (Брежнев Л. І. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1971. с. 87). Марксистсько-ленінське визначення Н. докорінно відрізняється від ідеалістичного й метафізичного тлумачення Н. бурж. теоретиками. Бурж. соціологія розглядає Н. відірвано від соціально-економіч. умов життя суспільства, тлумачить Н. як вічну категорію, змішує її з расою, роздуває значення психологічного чинника. Неспроможними були й спроби визначити Н. таких «теоретиків» з табору опортунізму, як О. Бауер і К. Реннер. О. Бауер, зокрема, обмежував поняття Н. або «національним характером», під яким він розумів комплекс фізичних і психічних ознак, або «культурно-спільністю» та «спільністю долі». Укр. бурж. націоналісти, розглядаючи Н. як позаісторичну категорію, силкуються довести існування укр. Н. з часів *неоліту*. Вони заперечують, що Київська Русь була спільною колицкою рос., укр. і білорус. народів. Пропагуючи націоналістичну теорію «єдиного потоку», бурж. націоналісти зображали укр. Н. безкласовою, безбуржуазною. Марксизм-ленінізм не тільки дав єдино правильне, наук. пояснення умов виникнення та соціальної природи Н., а й вказав на їхнє майбутнє. В. І. Ленін не раз писав, що в майбутньому зближення Н. поступово приведе до стирання нац. відмінностей, падіння нац. перегородок зрештою до злиття Н. Замість нац. спільності людей прийде комуністична спільність, що не знайме ні соціальних, ні нац. відмінностей між людьми. Зникнення поділу людства на Н. відбудеться

До ст. Неаполь Скіфський. Настінні розписи в одному з поховальних склепів Неаполя Скіфського.

лише після перемоги й утвердження комунізму в усьому світі, що забезпечить небувалий розквіт матеріальних і духовних сил людства. Шлях до майбутнього злиття Н. лежить через тривалий і всебічний розвиток націй, їхніх культур, мов. *Літ. див до ст. Національне питання.*

В. С. Костенко (Київ).

«НАША ЗЕМЛЯ» — щотижнева газета, неофіційний орган КПЗУ. Видавалася з 9.III 1930 до 25.IX 1932 у Львові. Вийшло 60 номерів. Газета організовувала трудящих Зх. України на революц. боротьбу проти соціального і нац. гноблення, за возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною, нещадно викривала антинар. діяльність укр. бурж. націоналістів. «Н. з.» часто конфісковувала цензура. У 1932 «Н. з.» була заборонена.

«НАША ПРАВДА» — щотижнева газета, центр. орган Комуністич. партії Сх. Галичини. Видавалася з 9.IV 1921 до 11.VIII 1923 у Відні. Всього вийшло 122 номери. «Н. п.» відіграла значну роль в об'єднанні розрізнених комуністич. орг-цій Зх. України та поширенні комуністич. ідей серед трудящих. Газета закликала трудящі маси до революц. боротьби проти соціального і нац. гноблення, за возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною, викривала антинар. діяльність укр. бурж. націоналістів. «Н. п.» популяризувала досягнення трудящих Рад. України. В кін. 1923 замість газети почав виходити журн. «Наша правда».

«НАША ПРАВДА» — журнал, центр. орган КПЗУ. Видавалася з грудня 1923 до грудня 1924 та з квітня 1926 до листопада 1935 — спочатку в Німеччині, з 1934 — в Чехословаччині. Всього вийшло 82 номери. Журнал нелегально переправлявся на Зх. Україну і розповсюджувався в комуністич. осередках. У ньому друкувалися документи Комінтерну, Компартії Польщі та КПЗУ. Багато уваги приділялося соціалістич. будівництву в СРСР та міжнар. комуністич. рухові. Журнал виступав проти укр. бурж. націоналізму, відіграв велику роль у посиленні комуністич. руху на Зх. Україні, в згуртуванні трудящих навколо КПЗУ.

«НАШЕ ДЕЛО» — нелегальна с.-д. газета. Видавалася з 20.X (1.XI) 1897 по липень 1903 в Миколаєві. Спочатку орган *миколаївського «Південноросійського робітничого союзу»*, з № 4 — Миколаївського к-ту РСДРП. Вийшло 9 номерів. «Н. д.» розповсюджували серед робітників, селян. У газеті опубліковано багато матеріалів з життя місцевих робітників. Газ. «Искра» в № 39 дала високу оцінку «Н. д.». Видання газети припинилося в зв'язку з розгромом поліцією підпільної друкарні.

«НАШЕ ЖИТТЯ» — легальна укр. газета, орган селянської прогресивної організації «Селянський союз» (з 1924), 1926—28 — орган «Сельробу». Виходило в м. Холмі (тепер м. Хелм, ПНР) 1920—28 — раз на тиждень. Редактор С. А. *Макиєва*. «Н. ж.» було першою укр. революц. газетою на Волині, Холмщині, Поліссі та Підляшші. «Н. ж.» закликала трудящих до боротьби за соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною; друкувало інформацію про соціалістич. переворотення на Рад. Україні, з 1926 вело постійну рубрику «З Радянської України». Газета викривала бурж. ідеологію, націоналізм і клерикалізм. З квітня 1928 виходила під назвою «*Нове життя*».

Г. С. Сизоненко (Львів).

«НАШЕ СЛОВО» — щотижнева укр. газета, що її видає Головне правління Укр. суспільно-культурного товариства в ПНР. Виходить з 1956 у Варшаві. Широко висвітлює громад. і культурне життя українців у ПНР, друкує матеріали про Рад. Україну. Має щомісячний літературний і науково-популярний додаток «Наша культура» і двотижневий додаток для шкільної молоді «Світанок». Постійна сторінка «Лемківське слово» вміщує (діалектом) етнографічні й фольклорні матеріали з життя лемків.

«НЕ ДЕМОКРАТИЧНО, ГРОМАДЯНИНЕ КЕРЕНСЬКИЙ!» — стаття В. І. Леніна, надрукована в газ. «Правда» 2 (15).VI 1917 у зв'язку з заборону військ. міністром бурж. Тимчасового уряду О. Ф. Керенського 2-го укр. військ. з'їзду, скликаного *Центральною радою* в Києві на поч. червня. Цей з'їзд, як і інші, т. з. всеукраїнські селянський, робітничий, кооперативний з'їзди тощо, був одним із засобів, за допомогою яких укр. бурж. націоналісти намагалися приборати до своїх рук керівництво нац.-визвольним рухом на Україні. На укр. військ. з'їзді, який, незважаючи на заборону, відбувся, був схвалений універсал Центр. ради про проголошення автономії України. В. І. Ленін гнівно затаврував шовіністичну позицію Тимчасового уряду, який продовжував великодержавницьку політику рос. царизму. «Ми не говоримо вже про те, — писав В. І. Ленін, — що своєю „великодержавною“ націоналістичною політикою гр. Керенський тільки посилює, тільки розпалює саме ті „сепаратистські“ прагнення, проти яких Керенські та Львові хочуть боротися. Ми запитуємо: чи сполучне з гідністю навіть не соціалізму, а простого демократизму таке третирування пригноблених національностей?» (Твори, т. 24, с. 516). У цій статті, як і в ряді ін. статей того часу («Україна», «Україна і поразка правлячих партій Росії»), В. І. Ленін гостро викривав колоніально-гнобительську політику рос. буржуазії та її Тимчасового уряду щодо укр. народу, рішуче виступав на захист його нац. прав і цим сприяв переходу трудящих України на позиції більшовицької партії.

Видання: Ленін В. І. Не демократично, громадянине Керенський! Твори. Вид. 4, т. 24.

С. М. Королівський (Харків).

НЕАПОЛЬ СКІФСЬКИЙ (грец. *Νεάπολις*) — місто-фортеця, тепер городище на пд.-сх. околиці м. Сімферополя Крим. обл. Згадується давньогрец. географом *Страбонам* (1 ст. н. е.) і в херсонеському декреті на честь полководця *Діофанта* (2 ст. до н. е.). Розкопки Н. С. вперше провадив 1827 І. П. *Бларамберг*; систематично ведуть їх з 1945. Місто (площею 20 га) було обнесене потужними мурами (до 12 м завтовшки) з баштами. Поза мурами були передмістя, некрополь з кам'яними й земляними склепами. Виявлено залишки житл. і громад. будівель (деякі в грец. стилі).

портретні рельєфи, фрагменти скульптур, грец. написи тощо. Окремі будинки були вкриті черепицею, оздоблені фресками. На околицях міста виявлено залишки землянок, напівземлянок, невеличких, круглих у плані жител типу юрт, що були пристосовані для осілого життя. Найкращими пам'ятками Н. С. є мавзолей з похованнями скіфського царя та знаті і вирубані в скелі поховальні склепи з настінними розписами. Місто виникло в 3 ст. до н. е. Населення його було мішаним: переважали *скіфи*, але жили тут і греки, *сармати*, *таври*. В 3—2 ст. до н. е. Н. С. був значним ремісничо-торг. містом і столицею Скіфського царства в Криму. На культурі міста дуже позначився грец. вплив. Найбільшого розквіту Н. С. досяг у 2 ст. до н. е. за царів *Скілура* та його сина *Палака*. З кінця 2 ст. до н. е., після війни скіфів, яких підтримувало сарматське плем'я *роксоланів*, проти Херсонеса, особливо помітний вплив сарматів. У 2—3 ст. н. е. посилюється вплив *Боспорської держави*, яка на рубежі 2—3 ст. н. е. на деякий час підкорила скіфів у Криму. Місто занепало в 3—4 ст., ймовірно, під ударами *зотів* і *гуннів*.

Лит.: Шульц П. Н., Головкина В. А. Неаполь Скіфський. В кн.: По следам древних культур. М., 1951; Шульц П. Н. Мавзолей Неаполя Скіфського. М., 1953; Шульц П. Н. Исследования Неаполя Скіфского (1945—1950 гг.). — *Бабенчик* о в. П. Некрополь Неаполя Скіфского. В кн.: История и археология древнего Крыма. К., 1957; *Кенко* И. В. Декоративная роспись общественного здания в Неаполе Скіфском. «Советская археология», 1960, № 4; *Соломоник* Э. И. Эпиграфические памятники Неаполя Скіфского. В кн.: *Нумизматика и эпиграфика*, т. 3. М., 1962.

НЕБАБА Мартин (р. н. невід. — п. 6.VII 1651) — черніг. полковник [1648—51], один з видатних укр. військ. діячів нар.-визвольної війни 1648—54. Навесні 1648 очолював нар. повстання на Чернігово-Сіверщині проти польс. шляхти. Призначений черніг. полковником, Н. влітку 1648 керував одним з сел.-козац. загонів, що допомагали повсталому білорус. селянству у визвольній боротьбі проти польс.-лит. загарбників. Брав участь у *Пилляецькій битві 1648*, в боях під Замостям, у *Збарзькій облозі 1649*, *Зборівській битві 1649*, в поході 1650 на Молдавію. За дорученням Б. Хмельницького підтримував зв'язки з рос. прикордонними воеводами. В 1651 керував обороною Чернігово-Сіверщини від нападу польс.-лит. військ Я. Радзівілла. Н. героїчно загинув під м. Лоевом в бою проти переважаючих сил польс.-лит. війська.

НЕВЗГОДОВ Андрій Іванович (1919 — 19.X 1943) — рад. військовослужбовець, мол. лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944). Н. на хут. Новомиколаївці (тепер село Врадівського р-ну Микол. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир стріл. роти 1310-го стріл. полку 19-ї стріл. д-зії Степового фронту відзначився при визволенні Дніпропетровщини. 5.X 1943 на правому березі Дніпра його роту оточили переважачі сили ворога. Рад. бійці з доби билися в оточенні і, завдавши ворогові значних втрат, прорвали кільце і з'єдналися з Рад. Армією. Н. вивіз з оточення весь особовий склад, поранених і матеріальну частину роти. 18.X рота під його командуванням відбила 3 атаки фашистів, знищила 5 танк. кулеметів і бл. роти гітлерівців. Н. загинув у бою.

НЕВІРОВСЬКИЙ (Неверовський) Дмитро Петрович (1.XI 1771 — 2.XI 1813) — рос. військ. діяч, ген.-лейтенант (з 1812). Н. в с. Прохорівці (тепер Канівського району Черк. обл.) в сім'ї сотника. Учасник воен.

Росії проти Туреччини (1787—91) і Польщі (1792—94). Під час *Вітчизняної війни 1812* — командир 27-ї піх. дивізії, яка чинила запеклий опір військам Й. Мората під Красним, брала участь у боях за Смоленськ. 24.VIII (5.IX) дивізія Н. обороняла Шевардінський редут, а 26.VIII (7.IX) під час *Бородінської битви* — Семенівські флеші. Брав участь у закорд. походах рос. армії. В Лейпцигській битві (1813) був смертельно поранений. В 1912 його прах перевезено до Росії і поховано на Бородінському полі.

НЕВОЛІН Костянтин Олексійович (1806 — 18.X 1855) — вітчизн. бурж. історик права, член-кор. Петерб. АН (з 1853). Н. в м. Орлові (тепер м. Халтурин Киров. обл.) в сім'ї священика. В 1827 закінчив Моск. духовну семінарію. З 1835 — професор енциклопедії права Київ. ун-ту; тричі обирався на посаду ректора цього ун-ту (1837—43). З 1847 — проректор, декан юрид. ф-ту Петерб. ун-ту. Осн. праці — «Енциклопедія законодавства» (т. 1—2. К., 1839—40), «Історія російських цивільних законів» (т. 1—3. СПб., 1851).

НЕВРИ (грец. *Νεοροι*) — давні племена, про які згадують давньогрец. вчені, зокрема *Геродот* і (під назвою *наварри*) *К. Птолемей*. Деякі вчені гадають, що Н. жили у Верхньому Придністров'ї. З Н. пов'язують відомі на цій території пам'ятки *висоцької культури*. Інші дослідники висловлюють припущення, що Н. розташовувалися на Пн. від правобережного Лісостепу або ж у Серед. Придніров'ї. П. Й. Шафарик, Л. Нідерле та деякі ін. вчені вважали Н. предками слов'ян.

НЕВСЬКИЙ Володимир Іванович (справж. прізвищ. — *Кривобоков*; 14.V 1876 — 25.V 1937) — професіональний революціонер, рад. держ. і парт. діяч, історик. Член Комуністич. партії з 1897. Н. у Ростові-на-Дону в сім'ї купця. Вів революц. роботу в Ростові, Москві, Воронежі та ін. містах. Після II з'їзду РСДРП — більшовик. У 1905 вів парт. роботу по скликанню III з'їзду РСДРП в Катериносл. орг-ції і Польському к-ті РСДРП. У 1906—08 — член виконавчої комісії Петрогр. к-ту РСДРП. У 1910—13 вів парт. роботу в Ростові, Харкові (1912 очолював виборчу кампанію більшовиків до 4-ї Держ. думи). В серпні 1913 був кооптований у кандидата в члени ЦК РСДРП. У 1913—17 — на парт. роботі в Пермі і Катеринбурзі (тепер Свердловськ). В 1917 брав участь у створенні Військ. орг-ції при Петерб. к-ті і ЦК РСДРП (б), член Військ.-революц. к-ту при Петерб. к-ті і ЦК РСДРП (б). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — нарком шляхів РРФСР, 1919—20 — член Президії, заст. голови ВЦВК. В 1921 — ректор Комуністич. ун-ту ім. Я. М. Свердлова. В 1922—24 — заст. зав. *Істпартом*. З 1924 — директор Держ. 6-ки СРСР ім. В. І. Леніна в Москві. Автор праць з історії революц. руху в Росії і на Україні.

НЕДБАЙЛО Анатолій Костянтинович (н. 28.I 1923) — рад. військ. льотчик, полковник, двічі Герой Рад. Союзу (квітень, червень 1945). Член КПРС з 1944. Н. в м. Ізюмі (тепер Харків. обл.) в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1941. У 1943 закінчив Ворошиловгр. військ.-авіац. школу пілотів. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як пілот, командир ланки, заступник командира і командир ескадрильї 75-го гвард. штурмового авіаполку брав участь у боях на Пд., 4-му Укр. і 3-му Білорус. фронтах. Відзначився при визволенні Донбасу, Криму і Литви. Особисто здійснив 219 бойових вильотів. У 1951 закінчив Військ.-повітряну академію. З 1951 — на військ.-педагогічній і командній роботі. Портрет, с. 226.

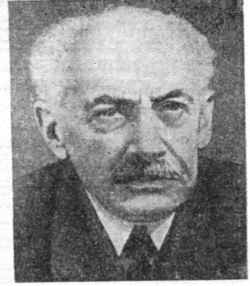
А. К. Недбайло.

П. О. Недбайло.

М. І. Неделін.

З. Неєдлий.

НЕДБАЙЛО Петро Омелянович (н. 12.VII 1907) — укр. рад. юрист, чл.-кор. АН УРСР (з 1969), доктор юрид. наук (з 1957), професор (з 1959), засл. діяч науки УРСР (з 1967). Член КПРС з 1939. Н. в с. Новоновицькій (тепер Клишівського р-ну Брян. обл.) в селянській сім'ї. У 1930 закінчив Харків. юрид. ін-т. У 1940—41 — декан юрид. факультету Львів. ун-ту. В 1941—46 перебував у Рад. Армії. В 1946—59 — зав. кафедрою Львів. ун-ту. З 1959 — професор, зав. кафедрою теорії та історії д-ви і права Київ. ун-ту. З 1958 — постійний представник УРСР в Комісії ООН по правах людини. Член Українського респ. комітету захисту миру. Досліджує питання теорії соціалістичної д-ви, права і законності. Міжнар. премія ООН, 1968.

Тв.: Основи теорії держави і права. К., 1959; Советские социалистические правовые нормы. Львов, 1959; Применение советских правовых норм. М., 1960.

НЕДЕЛІН Митрофан Іванович (9.XI 1902 — 24.X 1960) — рад. військ. діяч, Головний маршал артилерії (1959), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1924. Н. в м. Борисоглебську (тепер Ворон. обл.) в сім'ї службовця. Учасник громадян. війни. В Рад. Армії з 1920. В 1941 закінчив курси при Арт. академії ім. Ф. Е. Дзержинського. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир арт. бригади і корпусу, нач. артилерії 37-ї армії, з липня 1943 — ком. артилерією Пд.-Зх., а потім 3-го Укр. фронтів. Після війни — ком. артилерією Пд. групи військ, нач. штабу і заст. ком. артилерією Збройних Сил СРСР. В 1948—50 — нач. Головного арт. управління, 1950—55 — ком. артилерією Рад. Армії і заст. військ. міністра (з 1952), з 1955 — заст. міністра оборони СРСР. У 1959—60 — головнокомандуючий ракетними військами стратегічного призначення і заст. міністра оборони СРСР. Загинув під час виконання службових обов'язків. На XIX та XX з'їздах КПРС обирався кандидатом у члени ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 4—5-го скликань. Нагороджений п'ятьма орденами Леніна та ін. нагородами.

НЕДІЛЬНІ ШКОЛИ — безплатні школи для дорослих і дореволюц. Росії, що працювали в недільні та святкові дні і давали початкову освіту. В Росії Н. ш. виникли в 50-х рр. 19 ст. в результаті прагнення нар. мас до освіти, підтриманого революціонерами-демократами. У 1859 в Києві відкрито три Н. ш. для робітників та ремісників. Велика роль у відкритті Н. ш. належить М. І. Пирогову та професору Київ. ун-ту П. В. Павлову. Пізніше Н. ш. виникли в Харкові, Одесі, Полтаві, Житомирі, Таращі, Каневі. В 1859—62 на Україні створено понад 100 Н. ш.

Організаторами й викладачами Н. ш. були Є. М. Моссаковський, К. В. Шейковський, М. Д. Муравський, Ф. Я. Вороний та ін. У зв'язку з тим, що Н. ш. дедалі більше ставали центрами пропаганди революц. ідей, царський уряд 1862 закрив їх. У 1864 Н. ш. було дозволено, але з великими обмеженнями. Широкої популярності вони набули в 70—90-х рр. 19 ст. Революц. соціал-демократи використовували Н. ш. для пропаганди марксизму серед робітників та селян.

Г. І. Марашов (Київ).

НЕЄДЛИЙ (Nejedlý) Зденек (10.II 1878 — 9.III 1962) — чехословац. громад. і держ. діяч, історик, музикознавець, критик, член Чеської Академії наук і мистецтв (з 1907), засновник і президент (з 1952) Чехословацької АН, член ряду зарубіж. академій, член АН СРСР (з 1947). Член Комуністич. партії Чехословаччини (КПЧ) з 1929. Н. в м. Літомишлі в сім'ї композитора і вчителя. В 1899 закінчив Празький ун-т. В 1909—39 і 1945—62 — професор Празького ун-ту. Активно боровся проти загрози війни і фашизму, виступав за дружбу з СРСР. В роки фашист. окупації Чехословаччини (1939—45) жив і працював в СРСР. З 1945 — на відповідальних держ. посадах в Чехословаччині. З 1945 — депутат Нац. зборів, з 1946 — член ЦК і Президії ЦК КПЧ. З 1945 — голова Союзу чехословац.-рад. дружби, голова Слов. к-ту Чехословаччини. Автор ряду праць з історії та культури слов. народів, в т. ч. українців (Україні, Прага, 1919; Українське питання, Прага, 1927; Довбуш. М., 1944; Короткий огляд історії Карпатської України. М., 1944). Нагороджений двома орденами Леніна, орденами Чехословаччини.

Лит.: Зденек Неєдлы — выдающийся общественный деятель и ученый. М., 1964. І. С. Дзюбко (Київ).

НЕЖЕВЕНКО Григорій Семенович (н. 22.IX 1912) — передовик виробництва, токар-швидкісник, раціоналізатор. Член КПРС з 1943. Н. на ст. Голта (тепер у складі м. Первомайська Микол. обл.) в сім'ї робітника. Трудову діяльність почав з 1927. В 1932 заочно закінчив маш.-буд. технікум. З 1936 працює токарем на Одеському з-ді радіальних верстатів. За час своєї роботи удосконалив токарний верстат, створив ряд пристроїв і різців. Був одним з ініціаторів впровадження швидкісних методів різання металу. В 1953 став ініціатором змагання за скорочення допоміжного часу в процесі виготовлення деталей, 1958 — організації заводського ін-ту передового досвіду. Цей почин поширився по всій Рад. країні. Автор праці «Наш робітничий інститут» (Одеса, 1959) та ін. На XVII і XVIII з'їздах КП України обирався кандидатом у члени ЦК, на XIX і XX з'їздах — членом ЦК. Депутат Верховної Ради УРСР

4-го скликання. Держ. премія СРСР, 1950. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами.

НЕЖИВІЙ Семен (пр. н. і см. невід.) — один з керівників нар. повстання проти польс.-шляхет. феод. і нац. гніту на Правобережній Україні 1768 (див. *Коліївщина*). За походженням селянин-наймит, гончар з с. Мельників (тепер Чигиринського р-ну Черк. обл.). Навесні 1768, назвавши себе запорізьким отаманом Уманського куреня, Н. створив з місцевих селян повстанський загін. Цей загін діяв у районі Чигирин, Сміли, Черкас, Крилова, Канева й Медведівки, вів мужню боротьбу проти польс. шляхти. Щоб запобігти поширенню антифеод. руху на Лівобережжю й Пд. Україну, царський уряд наказав рос. військам, які перебували на Правобережній Україні для боротьби з *Барською конфедерацією 1763*, допомогти шляхет. Польщі придушити Коліївщину. Але Н. вірив у чутки, нібито Катерина II видала указ, т. з. «Золоту грамоту», в якій закликала селян боротися проти барських конфедератів. Відображаючи прагнення нар. мас Правобережжя до возз'єднання з Росією і вважаючи рос. війська союзником у боротьбі проти польс. шляхти, Н. намагався підтримувати зносини з командирами прикордонних царських військ, вимагав від них видати польс. шляхтичів-втікачів. З цього скористався гусарський полковник Чорба, який по-зрадницькому захопив і заарештував Н., що прийав до нього на переговори. Загін Н. чинив мужній опір царським військам, але був розбитий. За вироком Київ. губернської канцелярії Н. було засуджено до покарання батогами і заслання в Нерчинськ на довічні каторжні роботи. Дальша доля його невідома.

Лит.: Гуслистий К. Г. *Коліївщина*. К., 1947.

К. Г. Гуслистий (Київ).

«НЕЗАЛІЖНИКИ» — укр. дрібнобурж. націоналістична партія, яка в січні 1919 організаційно оформилася з лівого крила *Української соціал-демократичної робітничої партії* (УСДРП). Повставши на словах з УСДРП, формально визнаючи Рад. владу, «Н.» фактично стали на шлях організації куркульських повстань. У січні 1920 на з'їзді в Києві «Н.» разом з частиною *боротьбистів*, що в серпні 1919 приєдналася до них, з демократичною метою присвоїли собі нову назву — «Українська комуністична партія» (див. *Укпатисти*).

НЕЗВІСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — багатопшарове поселення кін. 4-го — поч. 3-го тис. до н. е., виявлене на правому березі Дністра біля с. Незвиська Городенківського р-ну Ів.-Фр. обл. Досліджувала його 1951, 1953—54, 1956—57 експедиція Ін-ту суспільних наук АН УРСР та ін. установ. При розкопках шару, що належить до *лінійно-стрічкової кераміки культури*, відкрито залишки жител з рештками вогнищ, знайдено крем'яні пластинки, вкладень до серпа, кістяні проколки, рогову мотику, посуд, у т. ч. оздоблений т. з. «нотним» візним орнаментом. При розкопках шару, що належить до *трипільської культури*, виявлено залишки наземних і напівземлянкових глинобитних жител, знайдено численні крем'яні, кам'яні, кістяні та рогові знаряддя (скребки, ножі, вкладень до серпів, наконечники стріл і дротика, долота, тесла, проколки, мотики, лоцिला тощо), дрібні мідні вироби (шильце, наместини), посуд (горшки, амфори, миски, кубки та ін.), оздоблений візним і розписним моно- та поліхромним орнаментом, а також численні глиняні фігурки жінок і тварин. Н. п. належало лісостеповому населенню, яке займалося примітивним мотичним та орним землеробством і присилешним скотарством.

Лит.: Черныш Е. К. Многослойное поселение у села Незвиско на Днестре. «Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры», 1956, в. 63; Черныш Е. К. К истории населения энеолитического времени в Среднем Приднестровье. В кн.: Материалы и исследования по археологии СССР, № 102. М., 1962. С. М. Бібіков (Київ).

«НЕЙТРАЛЬНА ЗОНА» — територія завіршички 10 км між кордонами Рад. Росії і окупованої австро-нім. загарбниками України, що її встановлено договором про перемир'я, укладеним 4.V 1918 делегацією Рад. Росії й представниками нім. окупаційного командування (див. *Австро-німецька окупація України 1918*). Восени 1918 в «Н. з.» формувалися збройні сили Рад. України (*Перша Українська радянська дивізія*, *Друга Українська радянська дивізія*), які почали бойові дії проти австро-нім. окупантів, *гетьманщини* й пелюрівської *Директорії*.

НЕКРАСОВ Зот Ілліч (н. 8.I 1908) — укр. рад. вчений у галузі доменного виробництва, акад. АН УРСР (з 1961; чл.-кор. АН УРСР з 1951), доктор тех. наук (з 1951), професор (з 1951), Герой Соціалістич. Праці (1969). Член КПРС з 1939. Н. в Мелітополі (тепер Запорізь. обл.). У 1930 закінчив Дніпроп. металург. ін-т. У 1930—38 працював у Дніпроп. н.-д. ін-ті металів, 1938—60 — у Дніпроп. металург. ін-ті (1941—43 — у Магнітогорському гірничо-металург. ін-ті). З 1951 — заст. директора, з 1952 — директор і зав. відділом металургії чавуну Ін-ту чорної металургії АН УРСР (тепер н.-д. Ін-т чорної металургії М-ва чорної металургії СРСР). Праці присвячені гол. чин. доменній плавці. Держ. премія СРСР, 1941. Ленінська премія, 1960. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 231.

Лит.: Некрасов Зот Ілліч. В кн.: Історія Академії наук Української РСР. кн. 2. К., 1967; К сестидесятилетію Зога Ільча Некрасова. «Сталь», 1968, № 1. **НЕКРОПОЛЬ** (від грец. νεκρός — мертвий і πόλις — місто) — могильник, кладовище. Н. називають могильники Давнього Сходу й античного світу. На Пд. України відомі Н., гол. чин. з курганними похованнями, біля руйн античних міст Ольвії (урочище Сто могил), Херсонеса, Пантікалея тощо. Див. також *Могильник*.

НЕКУЛЧЕ (Neculce) Іон (1672 — бл. 1745) — румуно-молд. літописець і політ. діяч. Н. у м. Яссах в сім'ї придворного боярина. Крім Молдавії, жив у Польщі, Туреччині й Росії. Захисник інтересів бояр, прихильник абсолютистської монархії. Поборник визволення Молдавії з-під тур. іга за допомогою Росії. Був радником господаря Д. Кантеміра і царя Петра I. Учасник *Прутського походу 1711*. Автор «Літопису землі Молдавської» (написаний 1736—44, висвітлює найважливіші європ. події 1662—1744). У літописі є відомості про події на Буковині (антифеод. виступи нар. мас, спустошливі напади татар, воєнні дії між Туреччиною і Польщею в 2-й пол. 17 ст. на буковинських землях, боротьбу буковинців проти шведів і прибічників І. Мазепи). Центр. місце в літописі займає опис Прутського походу 1711 і рос.-тур. війни 1735—39.

П. В. Михайлина (Чернівці).

НЕМЕШІ, н е м е ш і — 1) Дрібні шляхтичі в Угорщині та на Закарпатті в 14 — 1-й пол. 19 ст. Чимало Н. було в Мармароші (Сх. Закарпаття), де частину їх вважали нащадками боярських родів Галицько-Волинського князівства. Н. в Зх. Закарпатті в 16 — 1-й пол. 18 ст. окремі *солтиси* (сільс. старости) та заможні селяни ставали Н., купивши собі «армалеси» — гербові дипломи. Більшість Н. економічно мало чим відрізнялася від заможних селян і перебувала в залежності

від великих і серед. феодалів. Протягом 18—19 ст. більшість укр. Н. Закарпаття мадяризувалася. 2) На Буковині і в Молдаві в 16—17 ст. Н. називали привілейованих землевласників, що займали проміжне становище між селянами і боярами. Н. не виконували сел. повинностей, але, на відміну від бояр, сплачували держ. податки.

Я. Д. Ісаєвич (Львів).

НЕМІРІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ (місцева назва — Великі Вали) — велике городище ранньоскіфського часу (7—6 ст. до н. е.) на обох схилах долини невеликої річки (басейн Пд. Бугу) біля с. Сажків Немирівського р-ну Вінн. обл. Розкопувалось 1909, 1910, 1914, 1946—48. Займає площу бл. 150 га, оточену високим (9 м заввишки) земляним валом і глибоким ровом. На місці, утвореному глибокими ярами, що примикають з Пн. до річки, є внутр. укріплення, т. з. Замчисько. Як встановлено археол. розкопками, лише ця додатково укріплена територія (бл. 9 га) була заселена. Тут виявлено залишки жител — великих (до 6 м діаметром) землянок, стіни яких були обшиті деревом, з глинобитними печами. Знайдено глиняний посуд, бронзові наконечники стріл, прикраси тощо. Населення Н. г., яке жило патріархально-родовим ладом, займалося землеробством і скотарством, а також підтримувало торг. зв'язки з Ольвією. На тер. Замчиська в 3—2-му тис. до н. е. було поселення трипільської культури, а з 10—13 ст. — давньоруське поселення.

Лит.: Артамонов М. Південноподільська експедиція. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР. т. 1. К., 1949.

НЕМІТЦ Олександр Васильович (8.VII 1879 — 30.IX 1967) — рад. військ. діяч, віце-адмірал. Закінчив Морську академію (1912). Кол. офіцер старого флоту (контр-адмірал). У серпні — грудні 1917 — ком. Чорноморським флотом. У Червоній Армії — з 1918. В 1919 — ком. Чорноморським флотом, улітку 1919 як нач. штабу 58-ї стріл. д-зії брав участь у *Південному поході частин 12-ї армії* по денікінських і петлюрівських тилах. У 1920—21 — ком. Військ.-Мор. силами Республіки, керував бойовими діями флоту проти англ. інтервентів на Каспійському м. і проти *врангелівщини*. Після громадян. війни — на керівній роботі у Військ.-Мор. силах і військ.-виробничій роботі. З 1947 — у відставці. Нагороджений орденом Леніна та двома орденами Червоного Прапора. Г. О. Смирнова (Москва).

НЕОАНТРОПИ, неантропи (від грец. νέος — новий і άνθρωπος — людина) — безпосередні предки сучас. людей, викопні люди. Жили на тер. Європи (в т. ч. і України), Азії, Африки, Австралії, на о-вах Індонезії. Залишили пам'ятки, що датуються оріньяко-солотррейським і мадленським часом. Н. за своїм антропологіч. типом були різні, але їх об'єднував комплекс морфологіч. ознак, характерних вже для Homo sapiens — прямий лоб, відсутність надорбітального валика, високе склепіння черепа, виступаюче підборіддя та ін. Н. були на зріст бл. 180 см, мали об'єм мозку бл. 1800 см³. Вони вміли шити одяг і будувати житла. Виробляли крем'яні та кістяні знаряддя праці, прикраси, замість зубів тварин, раковин і янтарю, кістяні браслети, підвіски тощо, винайшли лук і стріли, одомашнили собаку. В той час, коли жили Н., почали складатися первіснообщинні відносини, виникло первісне образотворче мистецтво.

Г. П. Зіневич (Київ).

НЕОКОЛОНІАЛІЗМ — сукупність нових і старих форм та методів колоніальної політики імперіалістич. д-в, спрямованої на збереження коло-

ніальної системи імперіалізму в умовах її краху. Гол. ідеологічною зброєю Н. є антикомунізм. До осн. методів Н. належать: подання економіч. допомоги, обумовленої істотними політ. поступками на користь імперіалістич. д-в; підтримка найреакційніших сил у колишніх колоніях; втягнення молодих незалежних д-в у воєнні блоки; розпалювання міжплеменної ворожнечі; організація змов і терору тощо. Гол. оплотом Н. є імперіалізм США. В своїй боротьбі проти Н. народи Азії, Африки і Латин. Америки спираються на широку підтримку СРСР та ін. соціалістич. країн, на міжнародний комуністичний і робітничий рух.

НЕОЛІТ (від грец. νέος — новий і λίθος — камінь) — новий кам'яний вік, заключний період *кам'яної доби*, що заступив *палеоліт* і *мезоліт* та передував *мідному віку*. Період Н. почався на різних територіях Старого й Нового світу, в силу нерівномірності розвитку людського суспільства, не одночасно. В країнах Стародав. Сходу Н. датується 9—8-м тис. до н. е.; в 6—5-му тис. до н. е. тут уже з'явилися перші метали. В Європі, зокрема на тер. України, Н. датується 6—3-м тис. до н. е.

Для Н. характерним є значний порівняно з попередніми періодами розвиток економіки й суспільних відносин. Саме за Н. люди перейшли від виключно привласнюючих способів добування засобів існування (мисливство, рибальство, *збиральництво*), що панували протягом багатьох тисячоліть, до нових форм г-ва — землеробства й скотарства. За Н. були приручені всі осн. види свійських тварин, крім коня. Неолітичні люди вже знали кілька культурних злаків, у т. ч. ячмінь і пшеницю. Разом з тим на тер. пн. лісистих районів Європи й Азії за неолітич. часу населення займалося переважно (а іноді й виключно) мисливством, рибальством і збиральництвом. Свійські тварини з'явилися тут лише на поч. епохи металів, а землеробство ще пізніше. За Н. були винайдені прогресивніші способи обробки кам'яних порід — шліфування, розпилювання, свердління; люди навчилися виготовляти нові знаряддя праці (сокири, тесла, долота) та глиняний посуд. Важливі перетворення, що сталися в неолітич. г-ві, інколи називають «неолітичною революцією». Глиняний посуд і нові інструменти деревообробки використовували в побуті і г-ві поряд із крем'яними знаряддями, що були відомі людині ще з часів палеоліту і мезоліту (скрепки, різці, ножі, вістря стріл, мікролітичні вкладиші у вигляді трапецій, сегментів, трикутників тощо). Н. був часом розквіту *матріархату*. Групи неолітич. населення окремих територій розрізняються за складом і характером матеріальної і духовної культури — знаряддя праці, прикрас, способу спорудження жител, поховального обряду і особливо кераміки. За цими ознаками виділяються неолітичні культури, носіями яких були окремі племена або групи споріднених між собою племен. На земній кулі виділено багато таких культур, які, маючи спільні риси, часто об'єднуються в етнокультурні області й територіально-зонні. В межах Сх. Європи і суміжних територій, зокрема, виділено дві великі територіально-госп. зони — пд. землеробсько-скотарську і пн. мисливсько-рибальську. На тер. України відомо бл. 600 поселень, могильників й окремих місцевонаходжень часів Н., що належать до семи неолітич. культур: *буго-дністровської культури*, *тиської культури*, *лінійно-стрічкової кераміки культури*, *сурсько-дніпровської культури*, *дніпро-донецької культури*, *ямково-гребінцевої кераміки культури*, кримської культури. Осн. за-

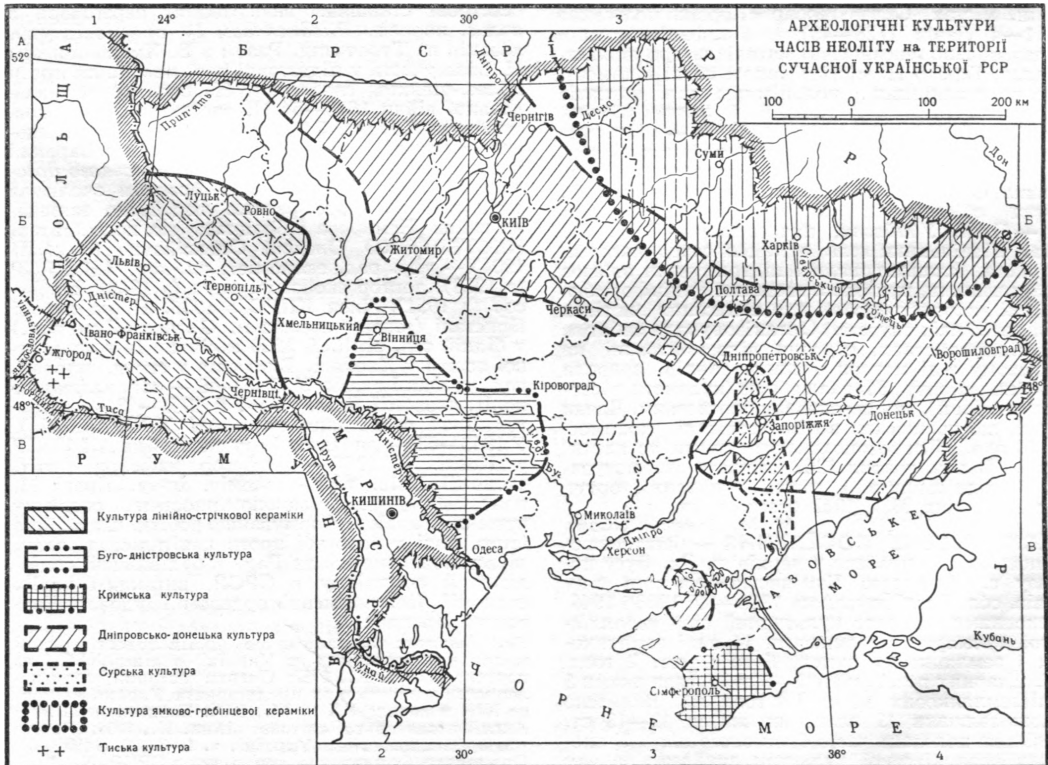

няття населення перших трьох культур — землеробство і скотарство. Племена культури ямково-гребінцевої кераміки займалися виключно мисливством і рибальством. Г-во носіїв решти культур було мисливсько-рибальським або землеробсько-скотарським. Серед неолітич. пам'яток кримської культури слід назвати поселення Кая-Араси, Таш-Аір, Залиць-Коба тощо. В розвитку неолітичних культур України і суміжних територій виділяється 5 осн. періодів: 1-й період (5500—4500 до н. е.) — час існування в пд. районах Правобережжя буго-дністровської культури. 2-й період (4500—3800 до н. е.) — час «неолітичної революції» на тер. Придніпров'я, де склалися дніпро-донецька і сурська культури; на тер. Прикарпаття із Зх. прийшли племена культури лінійно-стрічкової кераміки, а на тер. Закарпаття — племена тиської культури. 3-й період (3800—3300 до н. е.) характеризується розвитком дніпро-донецької культури і значним переміщенням її носіїв на Пд. в Придніпров'я і Приазов'я, що привело до зникнення сурської культури. В кін. 2-го — на поч. 3-го періоду припинила своє існування і буго-дністровська культура. На тер. Пн. Сх. України розселилися племена культури ямково-гребінцевої кераміки. В той час на тер. пн.-зх. Причорномор'я і на Придністров'ї з'явилися перші неолітичні культури — *гумельницька культура* та *тритьільська культура*. 4-й період (3300—2500 до н. е.) — час значного проникнення на Пн., зокрема на тер. Придніпров'я, енеолітичних культур — трипільської і середньостогівської, зменшення в зв'язку з цим території поширення дніпро-донецької культури. 5-й період (2500—2000—1900 до н. е.) — кінець існу-

вання неолітич. культур, поширення на тер. всієї України культур епохи міді-бронзи.
Лит.: Брюсов А. Я. Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху. М., 1952; *Телегин Д. Я.* З глибини віків. Племена кам'яного віку на Україні. К., 1962 [бібліогр. с. 57—58]; *Телегин Д. Я.* Дніпро-донецька культура. К., 1968; *Даниленко В. Н.* Неолит України. К., 1969; *Чайлд Г.* У истоках европейской цивилизации. М., 1952. *Д. Я. Телегин* (Київ).

НЕП — див. *Нова економічна політика*.
«НЕПОХОЖІ» СЕЛЯНИ — у феод. Литві та на загарбаних нею укр. і білорус. землях у 14—16 ст. узагальнена назва феодально залежних селян, які втратили право переходу з одного феод. володіння в інше. Вільні селяни (див. *«Похожі» селяни*) потрапляли в становище «Н.» с. внаслідок насильницького закріпачення їх феодалами, дарування феодалом великими лит. князями держ. земель, несвочасної сплати селянами боргів феодалам тощо. Право переходу вільні селяни також втрачали, проживши 10 років на землі феодалів. Кріпосницька залежність «Н.» с. була юридично узаконена 1447 привілеєм *Казимира IV*. За третім *Литовським статутом* 1588 на Україні всі розряди селян, в т. ч. «Н.» с., були зведені до вотчинних «непохожих» людей, тобто кріпаків.

НЕРЕЕСТРОВІ КОЗАКИ — укр. козаки, за якими польс.-шляхет. уряд не визнавав козак. прав і привілеїв. Поділ козацтва на *реєстрових козаків* і *нереєстрових* виник після створення польс.-шляхет. урядом у 70-х рр. 16 ст. реєстрового козак. війська. До реєстру (списку козаків, прийнятих на держ. службу) потрапили переважно заможні козаки. Всі не записані в реєстр козаки дістали назву *нереєстрових*. Польс.-шляхет.

уряд офіційно не визнавав Н. к. і намагався перетворити їх на кріпаків. Обстоюючи свою свободу, значна частина Н. к. тікала на Запорізьку Січ. Ті, що лишилися на місці, вели мужню боротьбу проти польс.-шляхет. загарбників, брали участь у численних сел.-козац. повстаннях кінця 16—1-ї пол. 17 ст. Під час *визвольної війни українського народу 1648—54* реєстрові й Н. к. злилися в єдине козац. військо. Поділ на реєстрових (або *городових козаків*) і Н. к. відновився після 1660, коли знову почали складати козац. списки — *компути*. Внаслідок цього на Лівобережній Україні з'явилося багато Н. к., що не потрапили до компутів. Вони прагнули відновити втрачені козац. привілеї й дістали назву «шукаючих козацтва». Поділ на реєстрових (або *городових*) і Н. к. остаточно зник після ліквідації царським урядом 1783 укр. козац. війська на Лівобережній Україні.

Лит.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967.

НЕСГОВОРОВ Тимофій Єгорович (19.І 1924 — 19.VIII 1943) — рад. військовослужбовець, сержант, Герой Рад. Союзу (1944). Член ВЛКСМ з 1943. Н. у с. Салаїрці (тепер Тюменського р-ну Тюм. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1942. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир відділення 318-го стріл. полку 241-ї стріл. дивізії Ворон. фронту. Відзначився при визволенні Харківщини. 19.VIII 1943 в районі с. Пархомівки (тепер Краснокутського р-ну) кинувся з гранатами під фашист. танк і, підірвавши його, загинув. **НЕСЕЦЬКИЙ** (Niesiecki) Каспер (31.XI 1682 — 9.VII 1744) — польс. дослідник генеалогії і геральдики. Був викладачем єзуїтських колегій і проповідником у Бидгощі, Львові, Красноставі та ін. містах. Склад гербар «Корона польська» (т. 1—4. Львів, 1728—43), де в алфавітному порядку подано генеалогічні матеріали про шляхет. родини. Гербар Н. містить також певні відомості про покатоличення і колонізацію укр. магнатів і шляхти.

Я. І. Ісаєвич (Львів).

«НЕСКОРЕНА ПОЛТАВЧАНКА» — підпільна антифашистська комсомольсько-молодіжна група, що діяла в Полтаві з листопада 1941 до травня 1942 під час Великої Вітчизняної війни. Група об'єднувала 20 чол. Командир групи — О. К. *Убийвовк*, нач. штабу — С. Т. Сапіга. Підпільники вели агітацію серед населення міста, встановлювали і підтримували зв'язок з партизанами, приймали зведення Радінформбюро, які використовували для написання листівок (більше 30 найменувань). Організовували саботаж на підприємствах, сували відремонтовані на місцевому з-ді мотори фашист. танків, зривали графіки ремонту. Збирали зброю (кулемети, пістолети, патрони), яку передавали партизанам. Члени групи, що працювали в нім. госпіталах, допомогли 50 рад. військовополоненим утекти до партизанів. На поч. травня 1942 фашисти заарештували 10 підпільників і після тривалих торгів шістьох з них 26.V 1942 розстріляли.

М. М. Лемещук (Київ).

НЕСЛУХІВСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — багатопарове поселення, виявлене у верхів'ях Зх. Бугу поблизу с. Неслухова Кам'янсько-Бузького р-ну Львів. обл. Досліджувалося 1898—99, 1903 і 1946. Розкопками відкрито культурний шар *черняхівської культури* з залишками 14 напівземлянкових і землянкових жител, 6 госп. ям, 2 госп. і 3 гончарних печей, шар 7—9 ст. з залишками 5 напівземлянкових жител і 4 госп. ям. Виявлено також залишки 19 наземних жител 12—13 ст. та кілька поховань часів *бронзового віку*. У спорудах черняхівської культури знайдено значну

кількість ліпного й кружального посуду, уламки античних амфор, вироби з заліза, бронза, кістка та окремі скляні прикраси. В культурному шарі, що датується 7—9 ст., виявлено уламки горщиків, які було виготовлено на ручному крузії й багато орнаментовано, та уламки нечисленних ліпних посудин. У житлах і печях 12—13 ст. знайдено велику кількість уламків кружальних горщиків, мисок і покришок, залізни вироби й скляні браслети.

В. Д. Баран (Київ).

НЕСТЕРЕНКО Іван Максимович (1918 — 26.IX 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії капітан, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член Комуністич. партії. Н. у с. Каплунівці (тепер Краснокутського р-ну Харків. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1939. У 1941 закінчив курси заст. командирів батальйону. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як заст. командира батальйону по політ. частині 309-го гвард. стріл. полку 109-ї гвард. стріл. дивізії Пд. фронту відзначився при визволенні тер. Запоріж. обл. 26.IX 1943 Н. на чолі групи бійців прорвав ворожу оборону поблизу с. Зеленого Гаю. Рад. бійці захопили 4 фашист. мінометні батареї, 15 ручних кулеметів, 3 протитанк. гармати тощо та відбили ворожі контратаки, знищивши 3 танки гітлерівців і понад 200 солдатів і офіцерів. Н. загинув у цьому бою.

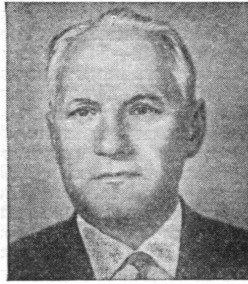
НЕСТЕРЕНКО Максим (рр. н. і см. невід.) — корсунський полковник, один з найближчих сподвижників Б. Хмельницького. В 30-х рр. 17 ст. перебував на службі в реєстровому війську. Очолюючи корсунський реєстровий полк, брав участь у сел.-козац. повстанні 1637 під проводом *Павлока* і *К. Скидана*. Після поразки повстання був корсунським сотником (за ін. даними, полковним осавулом). У 1646 Н., Б. Хмельницький та ін. реєстрові старшини вели таємні переговори з польс. королем *Владиславом IV* про похід укр. козаків на Туреччину. Разом з Б. Хмельницьким Н. брав участь у підготовці нар. повстання проти польс.-шляхет. гноблення. На початку нар.-визвольної війни 1648—54 Н. очолював облогу повстанцями *Кодака*. За дорученням Б. Хмельницького в грудні 1649 — березні 1650 вів у Варшаві переговори про затвердження *Зборівського договору 1649*. В 1655 разом з *І. Богнуном* очолював загін козаків і рос. ратних людей, що захищали район Немирова і Брацлава від крим. татар.

НЕСТЕРЕНКО Олексій Олексійович (н. 4.III 1904) — укр. рад. економіст, чл.-кор. АН УРСР (з 1958), доктор економіч. наук (з 1950), професор (з 1951). Член КПРС з 1936. Н. на хуторі Пристані (тепер у межах м. Охтирки Сум. обл.) у бідній сел. сім'ї. В 1930 закінчив Ін-т політичної освіти у Харкові. Викладав у серед. школах, пед. уч-щах і вузах. У 1946—48 — зав. кафедрою політ. економії Київ. ун-ту. В 1951—53 — директор Ін-ту суспільних наук АН УРСР (Львів). У 1953—65 — директор Ін-ту економіки АН УРСР у Києві. З 1966 — професор кафедри політ. економії Київ. торг.-економіч. ін-ту. Праці Н. присвячені осн. закономерностям розвитку пром-сті України, формуванню робітн. класу, його істор. ролі у боротьбі проти капіталістич. ладу, за встановлення влади Рад, у будівництві соціалізму й комунізму в СРСР, питанням політ. економії. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. К., 1952; Очерки історії промисловості і положення пролетаріату України в кінці XIX і началі XX в. М., 1954; Економіка США і Англії після другої світової війни. К., 1956; Розвиток промисловості на Україні, ч. 1—3. К., 1959—66; Про шляхи будівництва комунізму в СРСР. К., 1963;

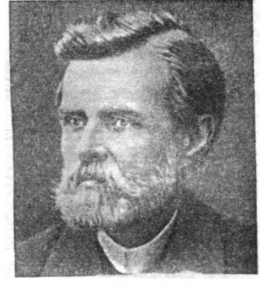
З. І. Некрасов.

О. О. Нестеренко.

П. М. Нестеров.

І. С. Нечуй-Левицький.

Науково-економічні основи будівництва комунізму в СРСР. К., 1963; Економічні закони соціалізму та їх дія в сфері обміну. К., 1969.

НЕСТЕРОВ Петро Миколайович (27.II 1887 — 8.IX 1914) — рос. військ. льотчик, штабс-капітан. Н. в Нижньому Новгороді (тепер Горький) в сім'ї офіцера. З 1906 — на службі в армії. В 1912 закінчив офіцерську повітроплавальну школу в Петербурзі. В 1913 — начальник авіаційного загону 7-ї повітроплавальної роти в Києві, пізніше — нач. 11-го корпусного загону 3-ї авіароти. 10 — 11.IX 1913 підготував перший в історії авіації груповий політ за маршрутом Київ — Остер — Ніжин — Київ. 27.VIII 1913 вперше в світі зробив у повітрі на літаку замкнену криву («мертва петля», «петля Нестерова»). В 1913—14 здійснив кілька рекордних перельотів Київ — Гатчина (травень 1914) і Москва — Петербург (червень 1914). Під час 1-ї світової війни воював на Пд.-Зх. фронті. 8.VIII 1914 в районі м. Жовкві (тепер м. Нестеров Львів. обл.) вперше застосував у повітряному бою таранний удар, знищивши літак ворога. В цьому бою Н. загинув. На місці його загибелі встановлено пам'ятник. Поховано Н. у Києві.

НЕСТЕРОВ (до 1951 — Ж о в к в а) — місто Львів. обл. УРСР, центр Нестеровського р-ну, понад р. Свінею, притокою Рати (бас. Бугу). Залізнич. ст. Нестеров-Львівський. 9,5 тис. ж. (1969). Час заснування невідомий. Згадується в писемних джерелах з 1368 як с. Винники. В 1597 Винники перейменовано на м. Жовкву. В 1603 місто дістало *магдебурзьке право*. В 17—18 ст. Жовква була володінням магнатів Жолкевських, Собеських, Радзівілів. Жовкву двічі (1648 і 1655) визволяли сел.-козацькі війська під керівництвом Б. Хмельницького. Розташований за 12 км від Жовкві Крехівський монастир у 17—18 ст. був одним з осередків антиуніатської боротьби на Західній Україні. В 1772 Жовкву загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). З 1784 Жовква — центр округу, з 2-ї пол. 19 ст. — центр Жовківського повіту Галицького намісництва. В 1919—39 Жовква — під владою бурж.-поміщицької Польщі. З 1920 у Жовківському пов. діяв ряд підпільних комуністич. гуртків і груп. У 1928—29 в Жовкві і повіті під керівництвом місцевих підпільних орг-цій КПЗУ відбувалися політ. демонстрації та страйки (див. *Батятицькі страйки 1928—29*). У квітні 1936 у Жовкві відбувся страйк протесту проти кривавої розправи уряду з львів. робітниками (див. *Львівський виступ робітників 1936*). Після возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною (1939) Жовква — районний Львів. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни Жовкву 29.VI 1941 захо-

пили нім.-фашист. загарбники. Під час окупації в Жовківському р-ні діяли партизан. загони з'єднань під командуванням Д. М. *Медведєва* та М. І. *Наумова*. 24.VII 1944 рад. війська визволили місто. В 1951 на честь рос. льотчика П. М. Нестерова, який під час 1-ї світової війни загинув біля Жовкві (1914), здійснено перший у світі таран ворожого літака, місто було перейменоване на Нестеров. У місті — склоробний, цегельно-кахельний з-ди, ф-ка «Волокно», побутовий і рай-харч. комбінати, міжколгоспна буд. орг-ція та ін. Лукомеліоративна станція. 4 загальноосв. школи, мед. училище. Пам'ятник В. І. Леніну, бюст П. М. Нестерова. Пам'ятки архітектури: замок-фортеця (кін. 16 — поч. 17 ст.), залишки міських фортечних мурів з Глинською і Звіринською брамами (17 ст.), кафедральний костюл і дзвіниця (17 ст.), дві дерев'яні церкви (17—18 ст.) та ін.

НЕСТЕРОВСЬКИЙ Микола Семенович (1907 — 30.XI 1944) — рад. військовослужбовець, молодший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944). Н. у Сумах в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1943. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир окремого саперного взводу 794-го стріл. полку 232-ї стріл. дивізії 2-го Укр. фронту. В березні 1944 при прориві ворожої оборони і форсуванні Пд. Бугу і Дністра Н. особисто керував розмінуванням міських полів, переправою особового складу рад. військ і матеріальної частини полку. 25.III 1944 при форсуванні Пруту Н. в числі перших з групою автоматників переправився на правий берег. Рад. бійці під командуванням Н. з боєм захопили ворожий пором і організували на ньому переправу полку. Н. загинув у бою на тер. Угорщини.

НЕСТОР (р. н. невід. — п. після 1113) — видатний давньорус. письменник і літописець 11 — поч. 12 ст. В 70-х рр. 11 ст. став ченцем Києво-Печерського монастиря. Н. був високоосвіченою людиною. В «Читанні про життя і згублення... Бориса і Гліба» (80-і рр. 11 ст.) Н. закликає князів боротися за єдність руських земель, був прихильником сильної великокнязівської влади. Н. — автор церковно-історичного твору «Житіє Феодосія, ігумена Печерського» (бл. 1091). На думку багатьох дослідників, Н. був автором й упорядником «*Повісті времєних літ*». Похований у Києво-Печерському монастирі. На вшанування Н. у Києві 1873 було засноване *Історичне товариство Нестора-літописця*.

Літ.: Брайчевський М. Ю. Перший історик східнослов'янських народів. «Вісник АН УРСР», 1956, № 7.

НЕТУШИЛ Іван Вячеславович (14.V 1850 — 21.II 1928) — рос. філолог та історик, чл.-кор. Петерб. АН (з 1910). Н. в Моравії (тепер ЧССР).

Освіту здобув в ун-тах Оломоуца, Праги та Петербурга. З 1885 — професор Харків. ун-ту (1906—12 — проректор, 1912—19 — ректор). Вивчав давньорим. історію раннього періоду, зокрема проблеми походження магістратур, зовнішню політику Риму до 4 ст. до н. е. Події політ. життя розглядав у відриві від соціальної історії. Н. — автор праць, присвячених генезису лат. мови.

Тв.: Очерки римских государственных древностей, т. 1, в. 1—3. X., 1894—1902; т. 2. «Записки Харьков. ун-та», 1904, кн. 3—4, 1905, кн. 1, 1906, кн. 1—4, 1907, кн. 1—4; Лекции по римской истории, т. 1—2. X., 1909; Римская историография. X., 1909; Обзор римской истории. X., 1912; Краткое обозрение разработки римской истории. X., 1916.

Лит.: Бузескул В. П., Жебелев С. А. Иван Вячеславович Нетушил (1850—1928). Некролог. «Известия АН СССР. Отделение гуманитарных наук», 1928, № 4—7; Селюминова Н. И. Труды И. В. Нетушила по латинскому языку. Днепропетровск, 1954.

НЕФЕДОВ Петро Прокопович (1915 — 5.X.1943) — рад. військовослужбовець, старший сержант, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Н. у с. Вишньобабиному (тепер Обоянського р-ну Курськ. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1943. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир стріл. взводу 842-го стріл. полку 240-ї стріл. дивізії Ворон. фронту відзначився при форсуванні Дніпра на тер. Київ. обл. Вночі проти 27.IX.1943 його взвод першим переправився на правий берег ріки, відбив 3 ворожі атаки і забезпечив можливість форсування ріки ін. підрозділами полку. Н. загинув у бою.

НЕЧАЄВ Віктор Миколайович (13. VIII.1913 — 6.X.1943) — рад. військовослужбовець, гвардії рядовий, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Н. у с-щі Арамлі (тепер місто Сисертського р-ну Свердлов. обл.). У Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як сапер 84-го гвард. окремого саперного батальйону 73-ї гвард. стріл. дивізії Степового фронту відзначився при форсуванні Дніпра поблизу с. Бородаївки (тепер Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл.). Вночі проти 25.IX.1943 перший у своєму підрозділі переправився на правий берег ріки, розвідав місце переправи і почав переправляти рад. бійців. Був поранений, але продовжував переправляти людей і вантаж. Н. загинув у бою.

НЕЧАЄВЦІ — учасники підпільної революц. змовницької організації різночинців-демократів, створеної 1869 в Москві рос. революціонером-змовником С. Г. Нецаєвим під назвою «Народна розправа». До її складу входили гол. чин. студенти Петровської землероб. і лісової академії в Москві. Філії Н. були і в Петербурзі. В основу орг-ції покладено диктаторський централізм. Тактиці Нецаєва властиві були аморальні і безпринципні методи діяльності — політ. авантюризм, змовництво і тероризм. В грудні 1869 орг-цію було розгромлено. Учасників її віддано до суду. 1 (13).VII — 11 (23).IX.1871 відбувся суд. процес. 4 обвинувачених засуджено до каторжних робіт, решту — до заслання в Сибір або тюремного ув'язнення. Серед учасників процесу було кілька уродженців України (Ф. В. Волховський, П. К. Дебогорій-Мокривач, В. І. Мілютин та ін.). Нецаєвшину гостро критикували К. Маркс і Ф. Енгельс. Методи організації і боротьби Нецаєва були засуджені більшістю рос. революціонерів 70—80-х рр. 19 ст. Царизм намагався використати суд. процес для дискредитації революціонерів і відвернення демократич. молоді від революц. руху. Однак процес Н. сприяв зростанню революц. настроїв серед демократич. молоді.

М. П. Рудько (Київ).

НЕЧАЙ Данило (р. н. невід. — п. 20.II.1651) — брацлавський полковник [1648—51], сподвижник Б. Хмельницького, герой визвольної війни укр. народу 1648—54. Улітку 1648 був одним з організаторів сел. повстанського руху на Правобережній Україні. Призначений брацлавським полковником, брав участь у *Пилляецькій битві 1648* та визвольному поході 1648 на зх.-укр. землі. До весни 1649 керував обороною зх. кордонів Брацлавського полку. В травні 1649 козац. кіннота, що її очолював Н., розгромила під Меджибожем значні польсь.-шляхет. частини. Це допомогло гол. силам сел.-козац. війська під командуванням Б. Хмельницького визволити 16 (26).V.1649 Старокостянтинів і розгорнути наступ на Збараж. Козаки під проводом Н. першими почали *Зборієську битву 1649*. Навальними атаками вони зупинили королівське військо і допомогли сел.-козац. полкам на чолі з Б. Хмельницьким оточити ворога. В кін. 1649 — на поч. 1650 Н. очолював великі нар. повстання на Брацлавщині, Поділлі і Волині, спрямовані проти польськ. панів, які за умовами *Зборієського договору 1649* поверталися у свої маєтки на Україну. В зв'язку з цим польсь.-шляхет. уряд у листах до Б. Хмельницького називав Н. «найбільшим між повстанцями бунтівником» і вимагав суворо покарати його. Під час походу сел.-козац. війська проти феод. Молдавії передові загони на чолі з Н. у вересні 1650 здобули Ясси, після чого В. *Лутул* змушений був укласти воєний союз з Україною. Після повернення з молд. походу козакам Брацлавського полку на чолі з Н. було доручено захищати зх. частину визволеної території на лінії Красне-Мурафа-Шаргород-Чернівці від польсь.-шляхет. війська, яке під командуванням М. *Калиновського* готувалося до вторгнення на Україну. Вночі проти 20.II.1651 значні сили польсь.-шляхет. війська вчинили віроломний напад на Красне. Козаки на чолі з Н. зачинилися в замку і завзято билися проти переважаючих сил ворога. Н. виявив виняткову мужність і загинув у нерівному бою. Пам'ять про героїчну боротьбу і смерть Н. укр. народ зберіг у багатьох істор. піснях і думах. Поблизу Красного, де, за нар. переказами, похований Н., йому споруджено пам'ятник.

Лит.: Полухін Л. М. Кривоніс, Д. Нечай, І. Бонг — народні герої визвольної війни 1648—1654 рр. К., 1954; Лола О. П. Данило Нечай. К., 1956.

С. П. Майборода (Київ).

НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ Іван Семенович (літ. псевдонім Левицького; 25.XI.1838 — 15.IV.1918) — видатний укр. письменник. Н. в містечку Стеблеві (тепер с-ще м. т. Корсунь-Шевч. р-ну Черк. обл.) в сім'ї священика. В 1865 закінчив Київ. духовну академію. Викладав у Полт. духовній семінарії (1865—66), в гімназіях Каліша, Седлеця (1866—73), Кишинєва (1873—85). Після відставки (1885) оселився в Києві. Н.-Л. утвердив в укр. л-рі жанр соціальної повісті і роману, створив галерею образів представників різних верств укр. населення. В повісті «Микола Джеря» (опубл. 1878) подано історію «всього українського селянства в тому важку епоху» (І. Я. Франко). В ній, як і в повісті «Бурлачка» (1880), зображено процеси первісного капіталістич. нагромадження, початкову стадію пролетаризації селянства. Н.-Л. дошкульно висміював індивідуалізм дрібного власника («Кайдашева сім'я», 1879), життя і побут духівничих («Старосвітські батюшки та матушки», 1884—85; «Афонський проїдисвіт», 1890). Зображенню життя і прагненн інтелігенції присвячено романи й повісті «Хмари» (1874), «Над Чорним морем» (1890) та ін. Н.-Л. написав чима-

ло наук.-популярних істор. праць: «Унія і Петро Могила...» (1875), «Перші київські князі...» (1876), «Татари і Литва на Україні» (1876), «Український гетьман Богдан Хмельницький і козаччина» (1878), «Історія Русі» (1879) тощо. У них він відобразив найважливіші події вітчизн. історії від часів Київ. Русі до 60-х рр. 17 ст. У своїх істор. романах «Гетьман Іван Виговський» (1895—99), «Князь Єремія Вишневецький» (1932) та істор. прапях Н.-Л. поставив проблему ролі нар. мас в історії, високо підніс героїв визвольної боротьби укр. народу — С. Наливайка, Б. Хмельницького, М. Кривоноса, І. Сірка та ін. Написав драм. твори: «Маруся Богуславка», «На Кожум'яках» (1875), «В диму та в полум'ї» (1910). В період революції 1905—07 виражав заг.-демократичні настрої. Як літ. критик Н.-Л. захищав принципи реалізму й народності, боровся проти декадентства, позитивно ставився до передових рос. письменників. В окремих творах його були суперечливості (оцінка діяльності Виговського у публіцистичному закінченні роману «Гетьман Іван Виговський»), елементи бурж. об'єктивізму («Український гетьман Богдан Хмельницький і козаччина» та ін. істор. праці) і нац. обмеженості (наявність упереджених міркувань про рос. л-ру в статтях «Сьогоднішнє літературне прямування», «Україністо на літературних поєздах з Московщиною»). І. Я. Франко дав високу оцінку реалістич. творчості Н.-Л., назвавши його одним з найбільших синів України. Проза Н.-Л. підготувала ґрунт для появи соціальних романів Панаса Мирного та дальшого розвитку прозових жанрів у творчості І. Я. Франка, М. М. Коцюбинського та ін. укр. реалістів. У Стеблеві — літ.-меморіальний будинок-музей Н.-Л., 1968 відкрито пам'ятник письменникові. Портрет, с. 231.

Тв.: Твори, т. 1—4. К., 1956; Зібрання творів, т. 1—10. К., 1965—68.

Лит.: Франко І. «Микола Джеря», повість Івана Нечуя. В кн.: Франко І. Твори, т. 17. К., 1955; Франко І. Оувілей Івана Левицького (Нечуя). «Літературно-науковий вісник», 1905, кн. 1; Білецький О. І. Іван Семенович Левицький (Нечуй). В кн.: Білецький О. І. Зібрання праць, т. 2. К., 1965; Крутькова Н. Е. Творчість І. С. Нечуя-Левицького. К., 1961; Походзіло М. У. Іван Нечуй-Левицький. К., 1966; Омелюченко В. І. Живописець слова. К., 1968; Тараненко М. П. Боротьба І. Нечуя-Левицького проти декадентства. «Радянське літературознавство», 1965, № 10.

М. П. Тараненко (Запоріжжя).
НЕЩЕРЕТІВСЬКІ КУРГАНИ — кургани на лівому березі р. Білої (притоки р. Айдура, що впадає в Сівєрський Донець) біля с. Нещеретового Білокуракинського р-ну Ворошиловгр. обл. У 1928—29 розкопано 9 курганів з різночасними похованнями. Більшість з них належала до бронзового віку. В двох курганах виявлено поховання 10—13 ст. У двох похованнях пізньосарматського часу (2—3 ст.) знайдено кістяки людей з деформованими черепами, а також глиняний посуд, уламки залізного меча і срібні застібки, одна з яких оздоблена сердоликовою ґемою в золотій оправі зображенням цапа.

Лит.: Луцкевич І. Н. Сарматські кургани у с. Нещеретове, Ворошиловградської області. «Археологія», 1952, т. 7.

«НІВСКАЯ ЗВЕЗДА» — легальна більшовицька газета. Видавалася з 26.ІІ (10.ІІІ) по 5 (18).Х 1912 в Петербурзі, спочатку одночасно з газ. «Звезда», а після 22.ІV (5.V) 1912 замість закритої царським урядом «Звезди». Ідейне керівництво газетою здійснював В. І. Ленін з-за кордону. В газеті співробітничали М. В. Криленко, М. С. Ольмінський, Дем'ян Бедний та ін. В «Н. з.» було опубліковано 20 статей В. І. Леніна. «Н. з.» організо-

увала трудящих на боротьбу проти самодержавства, викривала антинар. політику кадетів, меншовиків, троцькістів та ін. ворогів революції. З 27 номерів «Н. з.» 9 було конфісковано.

НЕЧКІНА Милиця Василівна (н. 25.ІІ 1901) — рад. історик, акад. АН СРСР (з 1958), дійсний член Академії пед. наук СРСР (з 1947). Н. у Ніжині (тепер Чернів. обл.) в сім'ї службовця. У 1921 закінчила Казанський ун-т. З 1921 викладала у вузах Казані, потім — Москві. З 1935 — в Інституті історії АН СРСР, з 1968 — в Інституті історії СРСР АН СРСР. Досліджує питання історії рос. революц. руху та суспільної думки, розробляє заг. концепцію рос. істор. процесу, вивчає питання історіографії та методології історії. Провідною темою наук. роботи Н. протягом багатьох років є рух декабристів. Н. — один з авторів колективних праць «Нариси історії пролетаріату СРСР» (М., 1931), «Історія Москви» (т. 3. М., 1954) тощо, автор ряду розділів і редактор перших рад. підручників для вузів («Історія СРСР», т. 1. М., 1956, 1964; т. 2. М., 1940, 1949, 1954), співавтор підручника для 7-го класу серед. школи (1960; перевидано в укр. перекладі); ряду розділів «Нарисів історії історичної науки в СРСР» (т. 2—4. М., 1960—66). Нагороджена орденом Леніна та ін. нагородами. Держ. премія СРСР, 1948. Портрет, с. 237.

Тв.: Общство соединенных славян. М. — Л., 1927; А. С. Грибоедов и декабристы. М., 1951; Движение декабристов, т. 1—2. М., 1955.

Лит.: Черепнин Л. В. Академик Милиця Васильевна Нечкина. «Вопросы истории», 1961, № 5.

НИЖНЯ РОЗПРАВА — нижча ланка станового суду феод. Росії для державних селян. Створена за указом 1775 в місцевостях (зокрема, Лівобережній і Слобідській Україні), де жила значна кількість цих селян. До складу Н. р. входило 8 засідателів. Очоловав її розправний суддя, якого призначало губернське правління з чиновників. Вищою інстанцією для Н. р. була верхня розправа. У губерніях на тер. України Н. р. існували протягом 1782—96.

НИЖНЬОДНІПРОВСЬКИЙ ТРУБОПРОКАТНИЙ ЗАВОД ІМЕНІ К. ЛІБКНЕХТА — підприємство чорної металургії УРСР. Міститься в Дніпропетровську. Засн. 1896 як з-д по виробн. залізнич. вагонів. У 1898 під впливом катеринославського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» робітники з-ду вклиючилися в революц. боротьбу. Велику роботу серед них проводив І. В. Бабюшкін. Вони брали участь у революції 1905—07. В 1913 було збудовано трубний цех. У грудні 1917 червоногвардійці з-ду брали участь у боротьбі за встановлення Рад. влади в Катеринославі. В роки громадян. війни робітники з-ду боролися проти австро-нім. окупантів, петлюрівців, денікінців, банд Григор'єва і Махна. За Рад. влади з-д розширено і реконструйовано. В передвоєнні роки стали до ладу мартенівський, колесо- і трубопрокатний цехи. В 1939 всі цехи металевих виробів виділено в окреме підприємство. В передвоєнні п'ятирічки на з-ді широко розгорнувся стахановський рух. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 осн. устаткування з-ду, багато робітників і службовців було евакуйовано на Урал. Гітлерівці повністю зруйнували споруди з-ду. У жовтні 1943 почалася його відбудова. У 1949 досягнуто довоєнного рівня виробн. сталі й труб. Поряд з відбудовою здійснено докорінну реконструкцію цехів. У 1956 введено в дію новий трубоелектротростарувальний цех, 1963 — найбільший в Європі цех по виробн. кулькопідшипникових труб. З-д випускає сталь, суцільнокатані колеса різного призначення, суцільнокатані й електро-

зварні труби. На підприємстві працюють 4 Герої Соціалістич. Праці, 84 почесні і засл. металурги УРСР. На поч. 1971 звання колективу комуністич. праці присвоєно 114 бригадам і змінам, ударника комуністич. праці — бл. 5 тис. чоловік. У 1971 з-д нагороджено орденм Жовтневої Революції.

Г. О. Бібик (Дніпропетровськ).

НИЖНЬОСИРОВАТСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1915 — виступ селян с. Нижньої Сироватки Сумського пов. Харків. губ. (тепер Сумського р-ну Сум. обл.) проти дальшого проведення столипінської реформи. Навесні 1915 під час підготовчої роботи по виділенню відрубів дружини солдатів заявили місцевій владі, що не допустять жодних змін у землевпорядкуванні до повернення їхніх чоловіків з фронту. Оскільки землевпорядкувальні роботи тривали, бл. 3 тис. селян, озброївшись лопатами й кілками, рушили до будинку волосного правління. Роззброївши поліцію, що охороняла будинок, селяни розправилися з місцевою адміністрацією та куркулями, які ховалися в будинку. Заворушення тривало кілька днів і припинилося тільки після прибуття до села стражників з Харкова і наряду поліції з Сум. 70 учасників виступу було заарештовано й ув'язнено в харків. тюрмі.

НИЗ — в 16—18 ст. назва нижньої течії Дніпра, де селилися запорожці. Див. *Запорізька Січ*.

НИКІФОР (н. між 741 і 775 — п. 828) — візант. історик. Автор ряду творів церковної л-ри (канонічних і полемічних) і «Бревіарію» («Короткої історії»). Цей твір, в якому Н. описав поліі з історії Візантії за 602—769, містить важливі матеріали з історії давніх слов'ян.

НИКІФОР (р. н. невід. — п. 1121) — київський митрополит [1103—21]. За національністю грек. Був близьким до боярської верхівки і під час *Київського повстання 1113* брав участь у розв'язанні питання про запрошення переяславського кн. *Володимира Мономаха* на великокнязівський престол. Н. — автор послання до кн. Володимира Мономаха, що містить цінні відомості про внутр. політику великокнязівської влади. *Лит.*: Г о л у б и н с к и й Е. История русской церкви, т. 1. М., 1901.

НИКІФОР І ФІОКА (Νικηφόρος ὁ Φωκάς; бл. 912—11.XII 969) — візант. імператор [з 963]. В 967 почав війну проти Болгарського царства, під час якої зробив спробу використати в боротьбі проти болгар військ. сили київ. князя *Святослава Ігоревича* і знекровити взаємною боротьбою Київ. Русь і Болгарське царство. Проте ці плани зазнали краху внаслідок успіхів рус. війська в Болгарії. Занепокоений перемогами рус. війська, уряд Н. І Ф. підбурив печенігів напасти на Київ, примусивши Святослава повернутися на Придніпров'я.

НИКІШЕВ Дмитро Микитович (н. 23.IX 1898) — рад. військ. діяч, ген.-майор. Член КПРС з 1917. Н. в с. Сергієвському Боровку (тепер Новодеревенського р-ну Ряз. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1918. В роки громадян. війни брав участь у боях проти денікінців та військ бурж.-поміщицької Польщі. В 1927 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — заст. командуючого і командуючий 9-ю, а потім 57-ю арміями, нач. штабу Сталінгр. фронту. Очолені Н. війська 9-ї армії 1942 вели оборонні бої на Волчанському і Куп'янському напрямках. Після війни Н. — на викладацькій роботі. З 1954 — в запасі. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

М. Р. Кошкін (Москва).

НИКОН (р. н. невід. — п. 1088) — церк.-політ. діяч Київ. Русі, літописець. З 1074 — ігумен

Києво-Печерського монастиря. Деякі вчені вважають, що Н. був автором літописного зведення 1073 — одного з джерел «*Літопису временних літ*», що він увів до літопису переказ про поєдинку тмутараканського кн. Мстислава з касозьким кн. Ределею (1022), обробив т. з. корсунську легенду про хрещення кн. Володимира, оповідання про три помсти кн. Ольги древлянам (946) тощо. *Лит.*: Історія української літератури, т. 1. Давня література. К., 1967; Каргер М. К. Характеристика древнерусского летописца. В кн.: Труды Отдела древнерусской литературы, т. 11. М. — Л., 1955.

Я. І. Дзира (Київ).

НІДЕРЛАНДСЬКА БУРЖУАЗНА РЕВОЛЮЦІЯ 16 СТОЛІТТЯ — бурж. революція 1566—1609 в Нідерландах, що були тоді під владою Іспанії. Під час революції антіфеод. боротьба поєднувалася з нац.-визвольною війною проти ісп. панування. В 1-й пол. 16 ст. в Нідерландах розвивок капіталістич. відносин гальмувався феод.-католицькою реакцією та гнітом ісп. абсолютизму. Реакційна політика ісп. уряду підірвала економіку Нідерландів. Це викликало невдоволення всіх верств населення, в країні утворилася революц. ситуація. Революц. боротьбу очолила передова частина буржуазії. Згодом до опозиції приєдналось ліберальне дворянство на чолі з принцем Вільгельмом Оранським та графами Егмонтом, Горном, Людовиком Нассау-ським, Бредероде. В зв'язку з тим, що католицька церква була гол. опорою феод. реакції в країні, соціально-політ. вимоги революц. частини нідерл. буржуазії і нар. мас виявились у формі кальвінізму та ін. протестантських віровчень.

У серпні 1566 майже по всій країні почалося повстання проти ісп. панування та католицької церкви. Під натиском нар. руху ісп. намісника Маргарита Пармського змусена була пообіцяти знизити інквізицію, запровадити свободу віросповідання та ін. Розмах повстання налякав не лише ісп. уряд, а й нідерл. дворян і буржуазію. Навесні 1567 ісп. уряд за допомогою нідерл. дворянства і буржуазії придушив повстання. Влітку 1567 ісп. армія на чолі з герцогом Альбою окупувала Нідерланди. Альба встановив у країні режим кривавого терору. За час окупації (1567—73) було піддано репресіям понад 11 тис. чол., у т. ч. страчено лідерів дворян. опозиції — графів Егмонта і Горна. Нар. маси відповіли на це героїч. опором, у країні розгорнулася партизан. боротьба. В 1571 Альба запровадив нове обтяжливе оподаткування. Це викликало нову хвилю заворушень. В квітні 1572 повстанці оволоділи портом Бріл, що стало сигналом до повстання в пн. провінціях. Ісп. військам 1572—75 не вдалося придушити революцію в цьому районі. В пн. провінціях було закладено основи майбутньої бурж. республіки. Боячись посилення нар. руху, велика торг. буржуазія цих провінцій восени 1572 передала владу В. Оранському. В 1576 почалося нар. повстання в Пд. Нідерландах. В результаті перемоги повстання в Брюсселі (4.IX 1576) владу іспанців було повалено й на Пд. Між пн. і пд. провінціями в листопаді 1576 досягнуто угоди про політ. єдність. У 1576 влада в країні перейшла до Ген. штатів, де мали перевагу дворяни та консервативне бургерство. Вони, боячись дальшого поглиблення революції, домовилися з новим ісп. намісником Хуаном Австрійським про примирення з королем Іспанії. У відповідь на підступи дворянсько-католицької реакції нар. маси влітку і восени 1577 скидали реакц. магистрати, створювали свої загони і революц. органи влади на місцях — «Комітети 18-ти». В країні розгорнувся широкий сел. рух. Налякани цим, дворянсько-бурж. кола Пд. восени 1578 організували контрре-

волюц. заколот, а 17.V 1579 підписали сепаратний договір з намісником, за яким ісп. король Філіп II був визнаний законним монархом, а католицизм — єдиним віросповіданням у Нідерландах. Революц. пн. провінції відповіли на наступ контрреволюції підписанням 23.I 1579 Утрехтської унії про спільні військові дії проти ісп. загарбників. До них пізніше приєдналися міста Фландрії та Брабанту, де переміг демократич. рух. Але зрадницька політика В. Оранського і Ген. штатів ослабила революц. діяльність мас. Буржуазія, забезпечивши собі політ. панування, не бажала поглиблення революції. В 1583—85 ісп. військам вдалося придушити революцію на Пд. і розпочати наступ на Пн. Військові сили пн. провінцій завдали ісп. військам поразок. У 1609 Іспанія змушена була визнати незалежність пн. провінцій, які 1581 утворили Голландську республіку (т. з. Республіку Сполучених провінцій). Пд. провінції залишилися під владою Іспанії. Н. б. р. відкрила епоху переможних бурж. революцій в Європі. Наслідком її було виникнення першої в Європі бурж. республіки. Революція відбувалась у мануфактурний період розвитку капіталізму, коли буржуазія і пролетаріат ще не були зрілими класами. Тому нар. маси, які відіграли вирішальну роль у поваленні ісп. абсолютизму, не змогли добитися демократич. перетворень і розв'язати загальнонац. питання. Владу в країні захопила велика торг.-пром. буржуазія. *Літ.*: Пахуль Н. М. Нидерландская революция. Х., 1929; Чистозвонов А. Н. Нидерландская буржуазная революция XVI века. М., 1958.

Т. Г. Солтанівська (Київ).
НІДЕРЛЕ (Niederle) Любор (20.IX 1865 — 14.VI 1944) — чес. археолог та історик-славист. Член Чеської АН. У 1887 закінчив філософський ф-т Празького ун-ту. Займався античною й первісною археологією та історією слов. народів. У 1893 вивчав археол. колекції у Варшаві, Києві й Твері. Того ж року в Празі вийшла книга Н. «Людство за доісторичних часів» (рос. перекл. — СПб, 1898), присвячена археології всієї Європи від палеоліту до середньовіччя включно. Осн. праця Н. — «Слов'янські старожитності» (т. 1—4. Прага, 1902—34), в якій на основі істор., археол., етнографіч. та лінгвістичних джерел доведено автотонне (місцеве) походження слов'ян і висвітлено їхню історію. Ця праця відіграла велику роль у боротьбі проти фальсифікаторських «теорій» нім. бурж. націоналістів.
Тв.: Рос. перекл. — Славянские древности. М., 1956.

Літ.: Синюк А. Т. Любор Нидерле. В кн.: Вопросы истории славян, в. 2. Воронеж, 1966.

НІЖИН — місто обл. підпорядкування Черніг. обл. УРСР, центр Ніжинського р-ну, на р. Острі (притока Десни). Залізнич. вузол. 57,0 тис. ж. (1971). Час заснування невідомий. Згадується в Іпатіївському літописі під 1147 як Уненеж. Перші вірогідні згадки про Н. належать до поч. 17 ст. За *Деулінським перемир'ям 1618* відійшов до шляхет. Польщі. В 1625 Н. було надано *магдебурзьке право*. Під час сел.-козац. повстань під керівництвом Т. Федоровича (1630) та Павлюка (1637) міщани Н. і населення навколишніх сіл вели збройну боротьбу проти польсь.-шляхет. військ. На поч. 1648 військо на чолі з Б. Хмельницьким визволило місто. З 1648 до 1782 Н. — полкове місто *Ніжинського полку*. В липні 1650 Н. був одним із центрів повстання проти польсь. шляхти, яка за *Зборівським договором 1649* поверталася до своїх володінь на Україну. Після *Білоцерківського договору 1651* багато селян і козаків Н., не бажаючи лишатися під владою шляхет. Польщі, в березні 1652 переселилися

на Слобідську Україну і заснували м. Острогоськ. Населення Н. брало участь у повстанні під керівництвом М. Пушкаря проти польсь. шляхти 1658, під проводом І. Богуна 1659 — проти І. Виговського. В Н. відбулася *Чорна рада 1663*. За *Андрусівським перемир'ям 1667* Н. відійшов до Росії. У 1708 ввійшов до складу Київ. губ., 1782 — повітової центр Черніг. намісництва, з 1797 — Малоросійської, а з 1802 — Черніг. губернії. З 2-ї пол. 17 ст. Н. — один з центрів внутр. та зовн. торгівлі України. Торг. зв'язки були з Данцігом, Кенігсбергом, Бреславлем, Віднем, Константинополем, з містами Молдавії, Криму та Італії. Значне місце в торгівлі Н. посідали грец. купці, які в 50-х рр. дістали від Б. Хмельницького значні привілеї, а з 1657 — право на самоврядування. З кінця 17 ст. існувало грец. Ніжинське церковне братство, 1785—1870 — грец. магістрат. У 1766 і 1768 в Н. засновано перші капіталістич. мануфактури. З 2-ї пол. 19 ст. почала розвиватися фабрично-заводська пром-сть (миловарний з-д, тютюнова ф-ка тощо). З відкриттям 1820 Гімназії вищих наук (див. *Ніжинський ліцей*) Н. став одним з культ. центрів Чернігівщини. В 90-х рр. 19 ст. в місті було створено с.-д. гуртки. Напередодні революції 1905—07 в Н. існувала с.-д. орг-ція на чолі з більшовиками, яка керувала революц. боротьбою трудящих міста і повіту. Перший страйк робітників кравецьких майстерень, про який писала газ. «Искра», відбувся в жовтні 1902. 27.I 1905 почався страйк студентів Ніжинського істор.-філол. ін-ту на знак протесту проти кривавої розправи уряду над робітниками Петербурга *Дев'ятого січня 1905*. Про цей страйк повідомляла більшовицька газ. «Вперед». У 1905—06 страйки с.-г. робітників і селян відбулися в Ніжинському пов. у селах Маківці (квітень 1905), Монастирищі (осінь 1905), Носівці (жовтень 1905, травень 1906), Вертіївці (весна і літо 1905, серпень 1906). 18 (31).I 1918 в Н. було встановлено Рад. владу. У березні 1918 місто окупували австро-нім. загарбники. Влітку проти австро-нім. окупантів і гетьманщини в повіті вибухнула *Ніжинське збройне повстання 1918*. У грудні 1918 Н. захопили війська петлюрівської *Директорії*. 23.I 1919 частини Червоної Армії визволили Н. від окупаційно-контрреволюц. військ. У вересні 1919 в місто вдерлись денікінці. 21.XI 1919 рад. війська визволили його. У 1923 Н. — центр Ніжинського округу, з 1930 — район-центр Черніг. округу, з 1932 — у складі Черніг. обл. Під час Великої Вітчизн. війни Н. 13.IX 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. Підпільну роботу в окупованому місті вела *Ніжинська підпільна комсомольсько-молодіжна організація* під керівництвом Я. П. Батока. На тер. Ніжинського р-ну діяв партизан. загін «За Батьківщину». 15.IX 1943 військо Центр. фронту визволило Н. від нім.-фашист. загарбників.

У місті з-ди: с.-г. машинобудування, мех., цегельний, лакофарбовий, гумових виробів, хлібо-булковий, молочний; швейна, меблева та худ. виробів ф-ки; консервний, харч., м'ясний, олійно-жировий комбінати та ін. 13 загальноосв., 1 муз. і 1 спорт. школи. Педагогічний ін-т ім. М. В. Гоголя, технікум механізації с.г., медичне, культ.-осв., технічне, профес.-тех. училища. Краєзнавчий музей. У Н. народився художник М. С. Самокиш, вчився М. В. Гоголь. Недалеко від Н., в с. Заньках, народилася видатна укр. артистка М. К. Заньковецька, яка тривалий час жила в Н. У лютому 1846 в Н. приїздив Т. Г. Шевченко. Нам'ятник М. В. Гоголю.

Літ.: Ніжинщина (Історико-економічний нарис). К., 1964. В. І. Власенко (Ніжин).

НІЖИНСЬКА ПІДПІЛЬНА КОМСОМОЛЬСЬКО-МОЛОДІЖНА ОРГАНІЗАЦІЯ — антифашист. орг-ція, що діяла в місті і на ст. Ніжин під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Після загарбання Ніжина фашистами (13.IX 1941) в місті виникла підпільна антифашист. група на чолі з Я. П. Батюком. Група здійснила ряд диверсій, поширювала серед населення повідомлення Радінформбюро. В лютому 1943 відбулась орг. нарада, на якій було створено підпільну орг-цію (17 чол.). У березні 1943 встановлено зв'язок з Носівським підпільним райкомом партії. Підпільники переправляли рад. військовополонених у партизан. загін, передали їм 150 гвинтівок, багато боєприпасів і медикаментів, збирали розвідувальні дані, проводили агіт.-масову роботу серед населення, здійснювали саботаж і диверсії на залізничній і шосейних шляхах. Підпільники робили шпелення, яке викликало у людей ознаки висипного тифу, і т. ч. багато молоді було врятовано від відправки на каторжні роботи до Німеччини. В кін. липня 1943 гітлерівці з допомогою провокатора натрапили на слід орг-ції. Більшість її учасників було заарештовано і страчено. Ті члени орг-ції, що врятувалися, пішли в партизан. загін.

НІЖИНСЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1918 — повстання трудящих Ніжинського повіту Черніг. губ. проти австро-нім. окупантів і *гетьманщини*. Почалося за розпорядженням *Всеукраїнського Центрального Військово-Революційного Комітету* (ВЦВРК) в серпні 1918. Очолив повстання створений у липні 1918 підпільним Черніг. губкомом КП(б)У та губревкомом Центр. військ. повстанський штаб, який поширював свою діяльність на Черніг. і частину Полтав. губерній. Центр. штаб, до складу якого ввійшли М. Г. Кропив'янский (нач. штабу), Н. Т. Єсипенко, М. П. Кирпонос, К. А. Січка, С. П. Покинсьборода, Н. І. Точоний, Є. В. Фесенко, М. П. Фурса, через своїх представників організував мережу ревкомів і повстанських к-тів, формував бойові загони. До середини липня в багатьох містечках і селах губернії було створено загони чисельністю 30—70 чол. кожний. Центром повстання став Ніжинський повіт, де налічувалося бл. 6 тис. повстанців. Вони мали на озброєнні гвинтівки, ручні кулемети, бомби, але значна частина їх була озброєна мисливськими рушницями, косами й сокирами. Більшість повстанських сил повіту концентрувалася в лісах у районі Носівки — Мрина — Плоского, де перебували повіт. ревком і Центр. штаб, решта — в районі Вертіївки — Дрімайлівки. Вже з кінця червня повстанці систематично нападали на обози окупантів, каральні загони окупантів і *державної варти*, громили волосні управи. Заг. повстання почалося вночі проти 6.VIII 1918. Першими виступили партизан. загони під командуванням П. К. Маруни і К. А. Січкара. Після 12-годинного бою вони оволоділи містечком Вертіївкою. В руках повстанців опинилися села Дрімайлівка, Хибалівка, Вересоч, Дроздівка, Орлівка, Стодолої, Смолянка, Жуківка, Куликівка. Проти повстанців окупанти кинули регулярні війська з артилерією. Вночі проти 9.VIII загони під командуванням М. Г. Кропив'янского та С. П. Покинсьбороди, які до того оволоділи селами Мрином, Плоским, Колесниками, Зрубом і Мильниками, почали наступ на Ніжин. На ранок у руках повстанців були вокзал і зх. частина міста, а день — центр Ніжина. Проте під натиском переважаючих сил противника, який дістав значні підкріплення, повстанці були змушені відступити. Відійшли в ліси й загони з Вертіївки та ін. населених пунк-

тів. У цих боях окупанти і гетьманці втратили тільки вбитими до 2 тис. чол. Бойові дії розгорнулися й в ін. повітах губернії. Окупаційне командування кинуло на придушення повстання десятки тисяч солдатів регулярної армії з гарматами і броньовиками та загони гетьманців. Тільки в Ніжинському пов. в боях проти повстанців брали участь понад 10 тис. нім. військ і гетьманців. Карателі палили хати, вишали й розстрілювали учасників повстання. В Ніжин. повіті за кілька днів було закатовано бл. 3 тис. чол. Але збройна боротьба не припинилася. Повстанці розділилися на невеликі загони і продовжували партизан. дії. В кінці серпня за наказом ЦК КП(б)У і ВЦВРК Центр. штаб переправив їх у *«нейтральну зону»*, де вони ввійшли до складу *Першої Української радянської дивізії*. Незважаючи на поразку, Н. з. п. відіграло велику роль у розвитку повстанського руху на Україні.

Лит.: Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов, т. 1, кн. 1. К., 1967; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 1. К., 1967; Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920). М., 1966; Тичина В. Е. Борьба против немецких оккупантов на Черниговщине в 1918 році. Х., 1959; Бульбова А. История одного партизанского штаба. «Летопись революции». 1926. № 2.

В. І. Власенко (Ніжин).

НІЖИНСЬКИЙ ЛІЦЕЙ — один з найстаріших вищих навч. закладів на Україні. Засн. на базі Гімназії вищих наук, відкритої 1820 на кошти кн. І. А. Безбородька в Ніжині. В 1832 гімназію реорганізовано в Н. л. (фіз.-матем. профіль); 1840—75 — це юрид. ліцей для підготовки чиновників судових установ. З 1875 — істор.-філол. інститут ім. кн. Безбородька. Ін-т готував учителів класичних мов, рос. мови й словесності та історії для серед. навч. закладів. Невдоволення існуючим держ. ладом, поліцейсько-чиновницькою сваволею в ін-ті, а також вплив революц. пропаганди спричинилися до виникнення студентських заворушень (1899). Передове студентство й прогресивні викладачі ін-ту брали участь у подіях трьох рос. революцій. За Рад. влади ін-т реорганізовано (1920) в педагогічний. Див. *Ніжинський педагогічний інститут імені М. В. Гоголя*.

Лит.: Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине. 1875—1900. Нежин, 1900; Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине. 1901—1912. Нежин, 1913; Лавровский Н. А. Гимназия высших наук князя Безбородко в Нежине (1820—1832 гг.). «Известия историко-филологического института князя Безбородко в Нежине», 1879, т. 3; Королевич О. Д. До історії студентської забастовки 1905 р. в Ніжині. «Наук. зап. Ніжин. пед. ін-ту», 1940, т. 1.

Л. С. Пуфаль (Київ).

НІЖИНСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ ІМЕНІ М. В. ГОГОЛЯ — вищий учбовий заклад УРСР, один з найстаріших на Україні (див. *Ніжинський ліцей*). З 1920 існує як пед. вуз. З 1935 має сучасну назву. В 1939 ін-ту пристовено ім'я М. В. Гоголя. Має факультети: істор., філол., фізико-матем., природничий, англ. мови, муз.-пед. У 1969/70 навч. р. на всіх ф-тах було бл. 4 тис. студентів. За роки Рад. влади ін-т підготував 22 590 спеціалістів. В ін-ті є 6-ка (450 тис. книг), навч. кабінети і лабораторії, картинна галерея, кімната-музей М. В. Гоголя. Викладачі кафедр суспільних наук розробляють питання, пов'язані з проблемами: «Закономірності розвитку соціалізму і переходу до комунізму», «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції». У 1970 ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

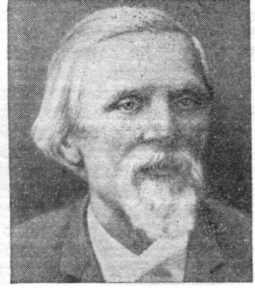
М. В. Нечкіна.

А. Г. Ніколаєв.

Ф. Ф. Нірод.

П. І. Ніщинський.

Лит.: Даденков М. Ф. З історії Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя. «Науков. зап. Ніжинського пед. ін-ту», 1940, т. 1; Лескевич М. А. Історичне минуле Ніжинського педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя (1820—1917 рр.). «Науков. зап. Ніжинського пед. ін-ту. Серія педагогічних наук», 1956, т. 8; Лескевич М. А. Один з найстаріших вузів нашої країни. «Вища і середня педагогічна освіта», 1969, в. 3.

В. М. Горбач (Ніжин).

НІЖИНСЬКИЙ ПОЛК — адм.-територіальна і військ. одиниця на Лівобережній Україні. Створений 1648 на початку нар.-визвольної війни 1648—54. Адм. центром Н. п. був Ніжин. В 1663 пн. частина Н. п. (10 сотень) увійшла до складу новоствореного *Стародубського полку*. Першим полковником Н. п. був П. Шумейко. За реєстром 1723 складався з 19 сотень, в яких було 6527 кінних і 3379 піших козаків. Але більшість населення становили феодально залежні *посполити селяни та підпомічники*. Сотенними містечками Н. п. були Батурин, Бахмач, Вертіївка, Вороніж, Глухів, Конотоп, Короп, Ямпіль та ін. Козаки Н. п. брали участь у нар.-визвольній війні 1648—54, повстаннях 1657—58 під проводом М. Пушкаря, 1659 під керівництвом І. Бозуна, в *Кримських походах 1687 і 1689, Азовських походах 1695—96, Північній війні 1700—21*, російсько-турецьких війнах 18 ст. У 1782 Н. п. ліквідовано, а його територія увійшла до складу *Чернігівського намісництва*.

Лит.: Лазаревский А. Описание старой Малороссии, т. 2. Полк Нежинский. К., 1893; Дядченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959.

НІКОЛАЄВ Андрія Григорович (н. 5.IX 1929) — льотчик-космонавт СРСР (1962), ген.-майор, двічі Герой Рад. Союзу (1962, 1970). Член КПРС з 1957. Н. у с. Шоршелах (тепер Маріїнсько-Посадського р-ну Чув. АРСР) в сел. см'ї. За національністю чуваш. У 1947 закінчив Маріїнсько-Посадський лісотех. технікум. У 1947—50 — майстер на лісозаготівлях у Дерев'янському ліспромгоспі тресту «Південкареліус». У Рад. Армії з 1950. В 1954 закінчив Фрунзенське військ.-авіаційне уч-ще. Стартувавши 11.VIII 1962 на косміч. кораблі-спутнику «Восток-3», Н. 12—15.VIII разом з П. Р. Поповичем, який летів на кораблі-спутнику «Восток-4», здійснив перший у світі тривалий політ у космосі. Н. перебував у космосі 94 год. 14 хв., облетівши на косміч. кораблі понад 64 рази навколо Землі і пройшовши шлях понад 2 млн. 600 тис. км. 15.VIII приземлився в заданому районі. В 1968 закінчив Військ.-повітряну інженерну академію ім. М. Є. Жуковського. 1—19.VI 1970 Н. разом з В. І. Севастьяновим здійснив багатодобовий політ на косміч. ко-

раблі «Союз-9». 19.VI корабель приземлився в заданому районі.

Лит.: В космосе Николаев и Попович. М., 1963.

НІКОЛЬНИКОВ Георгій Львович (н. 14.II 1916) — укр. рад. історик, доктор істор. наук і професор (з 1968). Член КПРС з 1940. Н. в с. Подивотті (тепер Севського р-ну Брян. обл.). У 1937 закінчив Новозибківський пед. ін-т, 1947 — Вищу парт. школу при ЦК КПРС. З 1940 працює у вузах. У 1951—64 — зав. кафедрою історії міжнар. робітничого й нац.-визвольного руху Вищої парт. школи при ЦК КП України. З 1964 — зав. кафедрою наук. комунізму Ін-ту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київ. ун-ті. Осн. напрям наук. діяльності — проблеми міжнар. комуністич. руху та зовн. політики СРСР. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами. *Тв.:* СРСР — непохитний борець за мир та безпеку народів. К., 1948; Победа ленинской стратегии и тактики по вопросам войны, мира и революции. К., 1966; Выдающаяся победа ленинской стратегии и тактики (Брестский мир: от заключения до разрыва). М., 1968; Ленинская теория социалистической революции и світовий революційний процес. К., 1970 [у співавт.]; Нариси з новітньої історії. К., 1970.

НІКОНІЙ (грец. Νικόνηος) — античне місто на березі Дністровського лиману, яке згадують старод. автори (Ф. Арріан, Страбон, Стефан Візантійський, К. Птолемей). Вчені по-різному локалізували цей пункт. Розкопки *Роксоланського городища* на сх. березі Дністровського лиману дали підставу ототожнити Н. з цим городищем.

Лит.: Карышковский П. О. К вопросу о древнем названии Роксоланского городища. В кн.: Материалы по археологии Северного Причерноморья, в. 5. Одесса, 1966. І. Т. Черняков (Одеса). **НІКОПОЛЬ** — місто обл. підпорядкування, центр Нікопольського р-ну Дніпроп. обл. УРСР; на правому березі Каховського водосховища. Залізнич. ст. Річковий порт. 124,7 тис. ж. (1970). На місці сучас. Н. існувала переправа Микитин Ріг, що згадується в джерелах 1530. За часів *Запорізької Січі* серед її володін було й поселення Микитин Ріг. З 1652 тут було невелике с-ще Микитине, 1765 перейменоване в Слов'янське (з 1774 — у складі Новоросійської губ.), 1781 — у Нікополь. З 1782 Н. — повітове місто. Через Н. проходив чумацький шлях до Криму. З 1806 Н. — позашатне містечко Олександрівського пов. Катеринос. губ. У 1856 нікопольські селяни взяли участь в антикріпосницькому виступі, що охопив Катеринос. та Херс. губ., у т. з. походи селян у Таврію за волею. Пром. розвиток міста почався в кінці 19 ст. в зв'язку з розробкою марганцевих руд, які знайдені поблизу Н. В 1903 вступила до ладу залізниця Кривий Ріг — Нікополь — Олександрівськ. Залізничники Н. бра-

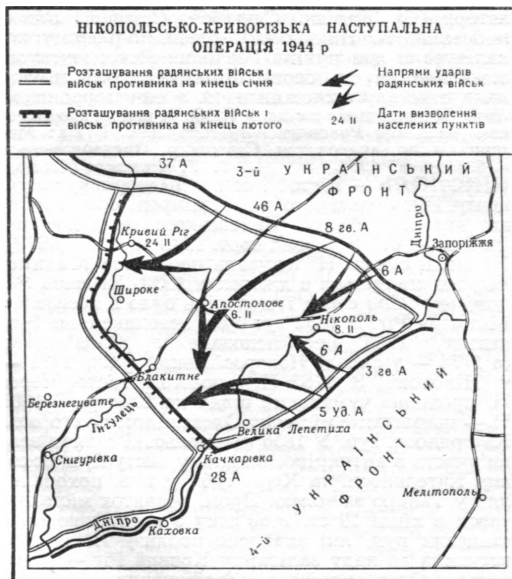
ли участь у *Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905*. Наприкінці грудня 1905 страйк трудящих Н. переріс у збройне повстання. Кілька днів станція перебувала в руках повстанців. У січні 1918 в Н. було встановлено Рад. владу. 4.IV 1918 місто окупували австро-нім. війська. В листопаді 1918 повстанці вигнали австро-нім. та гетьманські війська. У 1-й пол. червня 1919 куркульські банди вчинили в Н. заколот, який тривав кілька днів і був ліквідований частинами Червоної Армії. 8.VIII 1919 Н. захопили денікінці. 1. IX 1919 в місто вдерлися махновці. У січні 1920 війська 14-ї армії Пд. фронту визволили його. 9.X 1920 до Н. прорвалися врангелівці. 18.X 1920 2-а Кінна армія визволила місто. В період іноземної інтервенції та громадян. війни трудячі Н., що їх очолював підпільний к-т більшовиків, організовували робітн. загони, які вели боротьбу проти ворожих військ. Нікопольський підпільний к-т був зв'язаний з Катериносл. підпільним к-том, підпільними орг-ціями Кам'яньського, Знам'янки, Марганцевих і Покровських рудників. З 1923 Н.—райцентр Криворізького округу, з 1932 — у складі Дніпроп. обл. Під час Великої Вітчизн. війни місто 17.VIII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В районі Н. діяли 2 партизан. загони, організовані місцькомом КП(б)У, підпільна комсомольська орг-ція «За Радянську Батьківщину». 8.II 1944 рад. війська визволили місто від нім.-фашист. загарбників. В р-ні Н.—видобування марганцевої руди і граніту. У місті: Південнотрубний, буд. машин, феросплавний, цегельний та ін. з-ди; трест «Нікопольбуд»; швейна ф-ка, хлібний і пивоварний з-ди. 23 загальноосв. та 1 муз. школи; металург. та с.-г. технікуми; мед., тех., пед. та 2 профес.-тех. училища, школа бурових майстрів. Заг.-тех. факультет Дніпроп. металург. ін-ту. Краєзнавчий музей. Поблизу Н. є кургани з похованнями скіфських царів 4—3 ст. до н. е.—*Чортомлик* і *Солоха*, в с. Капулівці — могила кошового отамана Запорізької Січі *І. Сірка*.
Лит.: Меншиков Г. Й., Позняков К. І. Нікополь. Дніпропетровськ, 1969.

НІКОПОЛЬСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ — заснований 1919. В музеї зберігається бл. 20 тис. експонатів, з них в експозиції — 6 тис. Н. к. м. має три відділи: природи, історії дореволюц. періоду, історії рад. часу. Експонати відділу дореволюц. періоду розповідають про історію запорізького козацтва і виникнення м. Нікополя, про боротьбу укр. народу проти соціального й нац. гніту, про революц. рух на Нікопольщині в кін. 19 — на поч. 20 ст. Матеріали відділу історії рад. часу висвітлюють боротьбу трудящих за встановлення й зміцнення Рад. влади, їхні подвиги у Великій Вітчизн. війні, досягнення в розвитку нар. г-ва і культури за роки Рад. влади. Музей видав брошуру «Нікополь за роки Радянської влади» (Нікополь, 1958).

Лит.: Литвин М. К. Нікопольський краєзнавчий музей (Путівник по експозиції). Дніпропетровськ, 1968. Г. Г. Яценко (Нікополь).

НІКОПОЛЬСЬКИЙ ПІВДЕННОТРУБНИЙ МЕТАЛУРГІЙНИЙ ЗАВОД ІМЕНІ 50-РІЧЧЯ ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ — одне з найбільших підприємств чорної металургії УРСР. Міститься в м. Нікополі Дніпроп. обл. Будівництво розпочато 1931. Став до ладу 1935. В 1940 труб було вироблено більше, ніж в усій Росії 1913. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 устаткування з-ду евакуювали на Урал. Нім.-фашист. загарбники завдали з-дові великої шкоди. Відбудову підприємства почали 1944, завершили 1947. На підприємстві ряд виробн. процесів автоматизовано. Завод випускає труби різного призначення: нафтопровідні, буринві, тонкостінні, труби спец. призначення тощо. На поч. 1970 звання колективу комуністич. праці присвоєно 16 цехам, 468 бригадам, змінам, відділам; ударника комуністич. праці — понад 12 500 передовикам виробн. Вальцювальника трубовиробничого цеху № 1 П.І. Грязева удостоєно звання Героя Соціалістич. Праці, 4 чол.—Ленінської премії, кількох чол.—Держ. премії СРСР. На з-ді працює 8 засл. металургів УРСР, 83 почесні металурги. В 1966 з-д нагороджено орденом Леніна. В 1967 з-д названо іменем 50-річчя Великої Жовтн. соціалістич. революції, нагороджено пам'ятним прапором ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС. У 1970 на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна з-д нагороджено Ленінською ювілейною почесною грамотою ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС.

Лит.: Южнотрубному заводу 25 лет. Нікополь, 1960.
НІКОПОЛЬСЬКО-КРИВОРІЗЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1944 — операція, проведена під час Великої Вітчизн. війни військами 3-го (командуючий ген. армії Р. Я. Малиновський) і 4-го (командуючий ген. армії Ф. І. Толбухін) Укр. фронтів 30.I—29.II з метою знищення нім.-фашист. угруповання в районі Нікополя і Кривого Рога. Гол. удар мали завдати війська 3-го Укр. фронту в напрямі на с-ще Апостолове. 30.I війська цього фронту почали наступ на допоміжних напрямках, 31.I у наступ перейшло осн. угруповання, 6.II війська 3-го Укр. фронту визволили с-ще Апостолове. Війська 4-го Укр. фронту почали наступ 31.I, до 8.II повністю очистили весь лівий берег Дніпра і у взаємодії з військами 3-го Укр. фронту визволили Нікополь. 17.II війська 3-го Укр. фронту, підтягнувши артилерію, танки і боеприпаси, почали наступ на криворізьке угруповання ворога. Долаючи його шалений опір, вони 22—24.II визволили Кривий Ріг і захопили плацдарм на правому березі р. Інгульця. Одночасно війська 4-го Укр. фронту в умовах ранньої

повені форсували Дніпро в районі Великої Лепетихи, завдали удару ворогові на Пд.-Зх. напрямі і до 29.II вийшли на рубіж Блакитне — Качкарівка. Внаслідок Н.-К. н. о. рад. війська розгромили нікопольсько-криворізьке угруповання ворога і зайняли вигідну позицію для наступу на Пд. України.

Лит.: История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945, т. 4. М., 1962; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3. К., 1969.

М. А. Мартиневський (Київ).

НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКІ ТАБОРИ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ НА УКРАЇНІ

на Україні — стаціонарні й пересильні табори, фільтраційні пункти на тер. України, тимчасово окупованій під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 нім.-фашист. військами, в яких фашисти утримували рад. військовополонених. Полонені терпіли від сваволі фашист. охорони та голоду. В таборах їх тримали просто неба, в умовах неймовірної скученості, масових епідемічних захворювань, їх розстрілювали за найменшу провинку. Щодня в таборах гинуло в середньому 2500 чол. Так, у Янівському, Станіславському, Львівському, Ровенському, Проскурівському, Харківському, Славутському таборах фашисти знищили від 100 до 200 тисяч військовополонених у кожному, в Кам'янець-Подільському, Житомирському, Київському, Чернігівському, Богданівському, Кіровоградському, Хорольському, Кременчуцькому — 50—100 тис. чол.; у Ковельському, Володимир-Волинському, Шепетівському, Новоград-Волинському, Старокостянтинівському, Луцькому та ін. — 10—50 тис. чол. Усього в Н.-ф. т. в на Україні було закатовано майже 1,5 мільйона чоловік. Радянські воїни, що потрапляли до фашист. таборів, чинили активний опір. Майже в усіх таборах існувало антифашист. підпілля, яке очолювали комуністи. Підпільні орг-ції таборів ставили за мету підняти бойовий дух військовополонених, врятувати якомога більшу кількість людей, визволити їх і допомогти стати на шлях боротьби проти фашизму. Підпільники нерідко влаштовували підйоки, підземні ходи і навіть тунелі. Так, у таборі «Богунія», поблизу Житомира, вони прорили тунель завдовжки 70 м, у Славутському таборі — 100 м. Значну роботу проводили підпільні організації в таборах: Володимир-Волинському (організацію очолював генерал І. С. Нікітін), «Богунія» (очолювали І. Г. Алексєєв, О. А. Андрєєв, І. Г. Мельник, В. В. Пастухов, Є. М. Рязанов), Славутському (очолювали Г. В. Кузовков, А. С. Ліхтенштейн, О. Й. Манько), у Дарницькому фільтраційному (очолювали І. Ф. Воржев, К. К. Соколов) та Павлоградському (очолювали П. А. Кравченко, К. В. Рябий, С. А. Чумак, І. Г. Носач). Велику допомогу в'язням-підпільникам подавали партизан. загони, підпільні орг-ції, місцеве населення. Так, у створенні та діяльності антифашист. підпілля в Славутському таборі значну роль відіграла *Славутська підпільна комуністична організація*. Завдяки допомозі партизанів у Вінницькій області було визволено з таборів 5900, з Славутського табору — понад 1000, з Павлоградського — 1500 рад. воїнів. Багатьох з них партизани переправили у рад. тил. Визволені з таборів рад. військовополонені вливалися в партизан. загони, в ряди діючої Рад. Армії і успішно вели боротьбу проти фашизму.

Лит.: Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. К., 1963; СС в действии. Документи о преступлениях СС. М., 1969.

М. В. Коваль, М. М. Лемещук (Київ).

Пам'ятник радянським воїнам, що їх закатували німецькі фашисти в дарницькому таборі військовополонених. Скульптор В. І. Зноба. 1968.

НІМФЕЙ (Νυμφαῖον) — давньогрец. місто на зх. березі Керченської протоки, залишками якого є городище біля с. Геройвського (кол. **Ельпиген**) у складі м. Керчі. Засн. в 6 ст. до н. е. на місці скіфського поселення. Осн. галузь г-ва — землеробство та експорт хліба в Грецію. Були розвинуті також рибальство, виноградарство та різні ремесла. В кін. 5 ст. до н. е. включений до складу *Боспорської держави*. В серед. 3 ст. н. е. Н. зруйнували готи. Розкопки проводяться з 1939.

Лит.: Худяк М. М. Из истории Нимфея VI—III веков до н. э. Л., 1962.

НІРОД Федір Федорович (н. 13.IV 1907) — укр. рад. художник театру, нар. художник СРСР (з 1965). Член КПРС з 1946. Н. в Петербурзі. В 1930 закінчив Київ. худож. ін-т. У 1934—45 працював у Запорізькому (тепер — Львівський) драм. театрі ім. М. К. Заньковецької, 1945—50 — Львів. театрі юного глядача ім. О. М. Горького, 1950—60 — Львів. театрі опери та балету ім. І. Я. Франка, з 1961 — Київ. театрі опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Кращі оформлення Н. до опер: «Далібор» Сметани, «Молода гвардія» Мейтуса, «Милана» і «Арсенал» Г. Майбороди, «Лісова пісня» Кирейка, «Загибель ескадри» та «Мама!» Губаренка. Нагороджений орденом Леніна. Портрет, с. 237.

Лит.: Панфілова М. К. Федір Федорович Нірод. К., 1969.

НІШТАДТСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1721 — договір між Рос. д-вою і Швецією, що закріпив перемогу рос. збройних сил у *Північній війні 1700—21*. Підписаний 10.IX 1721 в Ніштадті (Фінляндія). За Н. м. д. між Рос. д-вою і Швецією встановлювався «вічний і непорушний мир». До Рос. д-ви відходили Ліфляндія з м. Рігою, Естляндія з містами Ревелем (тепер Таллін) і Нарвою, Інгерманландія (територія тепер. Ленінгр. обл.), частина Карелії, м. Виборг та о-ви Езель і Даго. Укладення Н. м. д. закріпило за Рос. д-вою вихід до Балтійського м., а також ліквідувало загрозу загарбання Лівобережної і Слобідської України шляхет. Польщею.

НІЩИНСЬКИЙ Петро Іванович (літ. псевд.— Петро Байда; 21.IX 1832—16.III 1896) — укр. композитор і поет-перекладач. Н. в с. Неменці (тепер Іллінецького р-ну Вінн. обл.). Вчився у Київ. духовній семінарії, 1856 закінчив Афіньський ун-т. З 1857 працював у Петербурзі, з 1860 — в Одесі, з 1875 — в м. Ананєві. Викладав рос. і грец. мови й л-ру, виступав з публіцистич. статтями в пресі, збирав укр. нар. пісні («Байда», «Козак Софрон», «Ой, гук, мати, гук»). Відомі його пісні-романси: «Порада», «У діброві чорна галка». Одним з краших творів Н. є муз. картина «Вечориці». Н. перекладав укр. мовою твори античних класиків («Антигона» Софокла, «Одіссея» та «Іліада» Гомера та ін.). Портрет, с. 237. *Лит.*: Довженко В. П. І. Ніщинський. К., 1955.

НОА КУЛЬТУРА — археол. культура бронзового віку, яку датують 13—11 ст. до н. е. Поширена на тер. Сх. Румунії, а також на тер. СРСР (Молд. РСР та пд.-зх. частина УРСР). Назва походить від могильника, виявленого в передмісті Брашова (Ноа — букв. Нове місто) в Румунії. На тер. УРСР досліджено поселення і могильники біля с. Острівця Городенківського р-ну Ів.-Фр. обл. та поселення поблизу с. Магали Новоселицького р-ну Чернів. обл. (див. *Магала*). Для поселень Н. к. характерна наявність зольників, поблизу яких були наземні прямокутні житла та господарсько-виробничі споруди. Могильники — великі ґрунтови (до 200 поховань) — зі скорченими труполокнами. При дослідженні пам'яток Н. к. знайдено глиняний посуд (вази з двома високими ручками, черпаки, банкноподібні горщики, миски й двовушкові посудинки), кістяні наконечники стріл, бронзові листовидні наконечники списів, втульчати кельти, дзеркала, шпильки тощо. Носії Н. к. займалися землеробством, скотарством, бронзолivarною справою, підтримували тісні зв'язки з племенами *комарівської культури*, *сабатицької культури* та ін. Істор. доля племен Н. к. тісно пов'язана з наступними культурами фракійського гальштату Дністро-Прутьського басейну і Трансильванії.

Лит.: Балагурі Е. А. Могильник культури Ноа на Станіславщині. «Археологія», 1961, т. 13; Балагурі Е. А. Поселення культури Ноа біля с. Острівця Івано-Франківської області. «Археологія», 1968, т. 21. Е. А. Балагурі (Ужгород).

НОВА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА, неп — економічна політика Комуністич. партії і Рад. держави, розроблена В. І. Ленінін і розрахована на *перехідний період від капіталізму до соціалізму*. Запроваджена 1921 на основі рішень *Десятого з'їзду РКП (б)*. Основні риси непу В. І. Ленінін розробив ще навесні 1918 в творах «Чергові завдання Радянської влади», «Про „ліве“ хлоп'яцтво і про дрібнобуржуазність». Отже, ця політика була новою не взагалі, а лише у відношенні до політики *воєнного комунізму*. «По суті справи — в ній більше старого, — говорив В. І. Ленінін, — ніж у попередній нашій економічній політиці» (Твори, т. 33, с. 37). Політика воєн. комунізму, викликана надзвичайними умовами громадян. війни, виявилась досить ефективною для розв'язання завдань мобілізації всіх зусиль і матеріальних засобів на розгром об'єднаних сил інтервенції й внутр. контрреволюції. Але вона була непридатною з точки зору нормальних економіч. відносин між соціалістич. і дрібнотоварною системами виробн. і розподілу в країні з переважаючим сел. населенням. *Продрозверстка* і звуження ринку не відповідали економіч. інтересам селянства. В. І. Ленінін першим помітив цю небезпеку і вказав єдино вірний шлях її подолання. Розвиваючи далі марксистсь-

ке вчення про революц. перетворення капіталізму в соціалізм з урахуванням порівняної техніко-економіч. і культ. відсталості Росії, В. І. Ленінін дійшов висновку, що нове суспільство можна побудувати в Рад. країні лише на основі правильної поєднання громадських і особистих інтересів трудящих. Досягненню цієї мети і було підпорядковано неп. Основу непу становили заміна продрозверстки *продподатком*, допущення вільної торгівлі при регулюванні її з боку органів Рад. влади, здача в оренду частини дрібних держ. підприємств приватним особам, дозвіл на застосування в певних межах найманної праці та залучення іноземного капіталу до участі у відбудові й піднесенні пром. виробництва у формі *концесій*. Так, на Україні було встановлено продподаток розміром 117 млн. пудів зернових, у той час як розверстка 1920/21 становила 160 млн. пудів. Заміну продрозверстки продподатком було запроваджено відповідно до рішень X з'їзду РКП (б) декретом ВУЦВК від 21.III 1921 (на Україні декретом ВУЦВК від 27.III 1921).

Необхідність крутого переходу від політики воєн. комунізму до Н. е. п. диктувалася об'єктивними умовами соціалістич. революції, життєвими інтересами нового держ. ладу. Порівняно з воєн. комунізмом Н. е. п. являла собою відступ. Але це був відступ особливого роду. Він передбачав перегрупування сил і новий переможний наступ пролетаріату в союзі з осн. масами селянства. Це була поступка не буржуазії, як твердили трюцькісти і «*робітничі опозиція*», а серед. селянству з метою залучення його до активної участі в боротьбі з гоп. розрухою, за побудову соціалізму. Мова йшла не про відмову від боротьби проти буржуазії, а про зміну форм і методів цієї боротьби. Допускаючи вільну торгівлю і товарно-грошові відносини, Комуністич. партія і Рад. влада не мали наміру відкривати двері для приватного капіталу. Сферу його діяльності було обмежено певними рамками, які затримували зростання капіталістич. елементів і забезпечували поступове витіснення їх. Небезпека, пов'язана з деяким поживленням капіталістич. елементів на ґрунті непу, не загрожувала Рад. державі, в руках якої були командні висоти нар. г-ва. Вже в перші роки непу (1922—23) Рад. д-ва почала успішний економіч. наступ на приватновласницький сектор. Здійснення Н. е. п. зміцнило союз робітн. класу і селянства, забезпечило порівняно швидко відбудову с. г., що сприяло поліпшенню матеріального становища трудящих, піднесенню соціалістич. пром-сті й створенню передумов для соціалістич. перебудови села. Н. е. п. створила передумови для здійснення соціалістич. *індустріалізації* і *колективізації сільського господарства*. Утвердження соціалістич. відносин у місті й на селі, в усіх сферах суспільного виробн. і розподілу означувалось повним витісненням капіталістич. елементів. Конституція СРСР 1936 законодавчо закріпила перемогу соціалізму в СРСР, у зв'язку з чим відпала необхідність у Н. е. п.

Осн. принципи Н. е. п. і досвід КППС у здійсненні їх творчо використовують комуністич. і робітн. партії всіх країн соціалістич. співдружності. Цей досвід має значення і для країн, які стають на шлях соціалізму. *Лит.*: Ленінін В. І. Твори. Вид. 4: т. 27. Про «ліве» хлоп'яцтво і про дрібнобуржуазність; т. 32. X з'їзд РКП (б) 8—16 березня 1921 р. Дововів про заміну розверстки натуральним податком 15 березня. — Про продовольчий податок; т. 33. Нова економічна політика і завдання політосвіт. — IV конгрес Комуністичного Інтернаціоналу 5 листопада — 5 грудня 1922 р. П'ять років російської революції і перспективи світо-

вої революції; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1. К., 1954; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970.

М. В. Черненко (Київ).

НОВА ІСТОРІЯ — частина *всесвітньої історії*, яка вивчає розвиток капіталістичної соціально-економіч. формації, починаючи від *англійської буржуазної революції 17 століття до Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917* в Росії.

Бурж. історики по-різному, суперечливо, науково необгрунтовано визначали і визначають хронологічні межі Н. і. Деякі з них вважали початком Н. і. період *Відродження* (історики-гуманісти 15—16 ст.), інші — час *Реформації* (бурж. історики, в т. ч. рос. історик М. І. Кареев) тощо. Сучасні історики Англії, Франції, Зх. Німеччини вважають початком Н. і. появу *гуманізму* і *Реформації*, історики США — великі географічні відкриття і особливо відкриття Америки Хр. Колумбом (1492). Марксистсько-ленінська історіографія поділяє Н. і. на два періоди. Перший — від англ. бурж. революції 17 ст. до франко-прусської війни 1870—71. Він характеризувався переходом від феодалізму до капіталізму внаслідок бурж. революцій, виникненням, розвитком і утвердженням капіталізму в ряді країн світу. Другий — від франко-прусської війни 1870—71 і *Паризької комуні 1871* до Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917. Пром. капіталізм в цей час переростає в монополістичну стадію, в ряді країн світу встановилась найвища і остання стадія капіталізму — імперіалізм. Ще більш загострилися суперечності між працею і капіталом, зросли революц. і нац.-визвольна боротьба, перемогла Велика Жовтн. соціалістич. революція. Початок наук. дослідженню проблем Н. і. поклали К. Маркс і Ф. Енгельс, які в своїх працях на основі матеріалістич. діалектики відкрили осн. закономірності істор. розвитку людства і перетворили історію на справжню науку. В Росії питання Н. і. почали розробляти ще у 18 ст. (М. І. Новиков, О. М. Радишев). Інтерес до неї зріс у зв'язку з *французькою буржуазною революцією кінця 18 століття*. Зокрема, проблеми Н. і. цікавили декабристів, т. з. західників, О. І. Герцена, Т. Г. Шевченка, М. О. Добролюбова, М. Г. Чернишевського. Питанням Н. і. багато уваги приділяв І. Я. Франко. Але як окрема істор. дисципліна Н. і. в дослідженнях, спеціальних працях істориків склалась у Росії, в т. ч. на Україні, в 2-й пол. 19 ст. Осередками досліджень Н. і. були університети. В Харків. ун-ті працював проф. М. Н. Петров, який вперше виступив з оригінальним дослідженням «Новітня національна історіографія в Німеччині, Англії і Франції» (Х., 1861); в Петербурзькому лекції з Н. і. читав В. В. Бауер; в Київському — І. В. Луцицький, в Московському — М. І. Кареев. Значне місце у вивченні проблем Н. і. належить Г. В. Плеханову (праця «До питання про розвиток моністичного погляду на історію», статті «Століття великої революції», про 1-й Інтернаціонал. Паризьку комуну, міжнар. робітн. рух та ін.). Найважливіший етап у розвитку істор. науки в цілому і Н. і. зокрема в кінці 19 — на поч. 20 ст. становили праці В. І. Леніна. Він розвинув марксистську методологію історії в епоху імперіалізму і пролет. революцій. У своїх працях В. І. Ленін докладно аналізував проблеми історії країн Європи, Америки, Азії, питання міжнар. робітн. і соціалістич. рухів, нац.-визвольної боротьби, переростання пром. капіталізму в імперіалізм та ін. В праці «*Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму*» В. І. Ленін дав глибокий аналіз

епохи монополістич. капіталізму, чітко визначення війни, дипломатії, економіч. і колоніальної політики, робітн. руху і соціалістич. партій, нац. питання, демократич. і соціальних реформ. У його працях розроблено теорію соціалістичної революції.

Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції в Рад. країні у гострій боротьбі з бурж. і опортуністичними фальсифікаторами історії склалась і утвердилась марксистсько-ленінська історіографія Н. і. Про це свідчать праці І. І. Скворцова-Степанова, М. М. Лукіна, Ф. А. Ротштейна, В. П. Волгіна, Є. В. Тарле, присвячені історії франц. бурж. революції, Паризької комуні, міжнар. відносин тощо. Дальший розвиток рад. історіографії Н. і. пов'язаний з дослідженнями В. М. Хвостова, С. Д. Сказкіна, І. С. Галкіна, С. О. Нікітіна, А. З. Манфреда, Ф. П. Поршнева, А. С. Єрусалимського, Л. І. Зубка, І. О. Молока, на Україні — К. П. Добролюбова, О. Л. Вайнштейна та ін. В працях цих істориків глибоко висвітлено різні проблеми соціально-економіч. і політ. історії країн Європи, Америки, Азії та Африки, міжнар. робітн. і соціалістич. рух, колоніальну політику імперіалістич. країн, нац.-визвольну боротьбу і міжнар. відносини, історію воєн і революцій. Про великі успіхи у розвитку марксистсько-ленінської історіографії Н. і. в СРСР свідчить також створення окремих н.-д. інститутів у системі Академії наук (всесвітньої історії, історії слов. країн і балканістики, Азії і Америки тощо), видання журналів «Новая и новейшая история», «Вопросы истории», «Советское славяноведение» та ін.

На Україні в університетах, пед. інститутах, *Інституті історії Академії наук Української РСР* працює багато висококваліфікованих фахівців з Н. і. Українські рад. історики досліджують проблеми історії країн Європи, Азії, Америки, Африки в новий час (Ю. О. Боев, Р. М. Бродський, К. О. Деджула, І. М. Кулінич, А. К. Мартиненко, К. Д. Петряев, С. І. Сидельников, А. Г. Шевелев, А. М. Шлепаков та ін.). Значне місце у висвітленні окремих питань Н. і. належить «Українському історичному журналові», міжвідомчим наук. збірникам «Питання нової та новітньої історії», «Українське слов'янознавство».

Н. і. як складова частина всесвітньої історії широко і ґрунтовно вивчається у вищих учбових закладах і середніх школах СРСР.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Манифест Комуністичної партії. К., 1970; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 18. Історична доля вчення Карла Маркса; т. 20. Про право нації на самовизначення; т. 21. Під чужим прапором; т. 22. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; Плеханов Г. В. До питання про розвиток моністичного погляду на історію. К., 1958; Очерки історії історичної науки в СРСР, т. 2—3. М., 1960—63; Ефимов А. В. Изучение в СССР новой истории за сорок лет (1917—1957). «Вопросы истории», 1957, № 10; Всемирная история, т. 5—7. М., 1958—60 [бібліогр. т. 5, с. 713—739; т. 6, с. 755—785; т. 7, с. 742—779]; Новая история, т. 1—3. М., 1953—64; Историография нового времени стран Европы и Америки. М., 1967 [бібліогр. с. 643—657]; Историография новой и новейшей истории стран Европы и Америки. М., 1968 [бібліогр. с. 575—584]; Дядиченко В. А., Лось Ф. Е., Сарбей В. Г. Развитие историчной науки в Украинской РСР. К., 1970.

В. А. Жебокрицкий (Київ).

НОВА КАХОВКА — місто обл. підпорядкування Херс. обл. УРСР. Пристань на лівому березі Дніпра, за 6 км на Пн. Зх. від залізнич. ст. Каховка. 39,3 тис. ж. (1970). Соціалістичне місто, будівництво якого почалося 1951 в зв'язку з будівництвом Каховської ГЕС на місці с. Ключово-

го (засн. 1891, 1952 перетворено на місто Н. К.). В місті — ГЕС; з-ди: електромаш.-буд., залізобетон. виробн та ін., м'ясокомбінат, меблева ф-ка тощо. 10 загальноосв. шкіл. Вівірний загально-тех. факультет Одес. інженерно-буд. ін-ту. Технікуми: електромеханічний, гідромеліоративний, механізації і електрифікації с. г.; 2 профес.-тех. училища. Картина галерея (відділ обл. краєзнавчого музею). Пам'ятники В. І. Леніну, учасникам громадян. і Великої Вітчизн. воєн. Обеліск на місці переднього краю *Каховського плацдарму* (1920), обеліск «Слава праці».

Л. І. Костюк (Херсон).

«НОВА ОПОЗИЦІЯ» — антипарт. фракційна група, що сформувалася 1925 всередині ВКП (б) на платформі *троцькізму*. Її організаторами і лідерами були Г. Зінов'єв і Л. Каменев. Базуючись на хибному твердженні про неможливість побудови соціалізму в СРСР до переемоги світової пролет. революції, «Н. о.» виступала проти лєнінського курсу на соціалістичну індустріалізацію, проти монополії зовн. торгівлі, орієнтувала нар. г-во СРСР переважно на розвиток с.-г. експорту та зв'яз пром. виробн з-за кордону, прирікаючи цим Рад. Союз на роль аграрно-сировинного придатку імперіалістич. держав. «Н. о.», перебільшуючи куркульську небезпеку, вплив приватнокапіталістич. елементів у нар. г-ві СРСР, заперечувала проти *нової економічної політики*, виступаючи тим самим проти зміцнення союзу робітн. класу і сільс. бідноти з середнім селянством. «Н. о.» твердила, ніби держ. пром-сть СРСР є не соціалістичною, а державно-капіталістичною. Антиленінську суть своєї платформи «Н. о.» намагалася замаскувати псевдореволюц. фразеологією. Лідери «Н. о.» зробили спробу перетворити на свою опору Ленінградську парт. орг-цію. На якийсь час їм удалося схилити на свій бік губком партії, секретарем якого був Зінов'єв, і губком комсомолу, незважаючи на те, що ХХІІ Ленінгр. губ. парт. конференція виступила проти опозиціонерів. «Н. о.» та її прибічників у КП (б) У (І. Дашковський, М. Лобанов та ін.) рішуче засудив *Дев'ятий з'їзд КП (б) України* (1925). На *Чотирнадцятому з'їзді ВКП (б)* «Н. о.» відверто виступила проти лінії партії і

намагалася захопити керівництво в партії. З'їзд рішуче засудив «Н. о.». Проте розбиті на з'їзді опозиціонери не підкорилися партії і розгорнули боротьбу проти рішень ХІV з'їзду ВКП (б). З'їзд звернувся до лєнінградських комуністів з спеціальною відозвою, в якій викрив антипарт. поведінку лідерів «Н. о.» на з'їзді. В Ленінград було послано групу членів ЦК партії для роз'яснення рішень з'їзду і викриття антипарт. діяльності «Н. о.». ХХІІІ Ленінградська губ. парт. конференція переважно більшістю (97%) голосів схвалила рішення з'їзду, засудила «Н. о.», усунула зінов'євське керівництво і обрала новий губком партії на чолі з С. М. *Кіровим*. Розгром «Н. о.» зміцнив єдність парт. рядів, згуртував усіх комуністів на ідейній основі марксизму-лєнінізму. Проте опозиціонери не припинили боротьби проти партії. Влітку 1926 вони об'єдналися з троцькістами і рештками розгромлених раніше опозиційних груп у *троцькістсько-зінов'євський антипартійний блок* (ліквідований 1927).

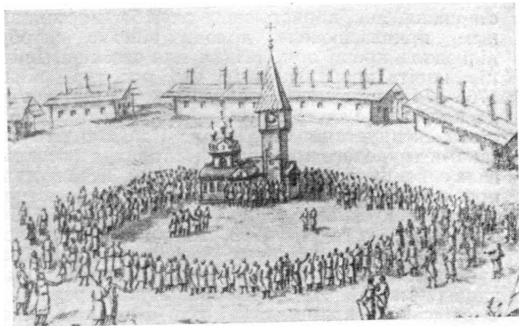
Ф. Ю. Шерстюк (Київ).

НОВА СЕРБІЯ — адм.-тер. одиниця на Правобережній Україні. Створена 1752 царським урядом у зв'язку з організацією *військових поселень* для оборони Пд. України від нападу турків і татар (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*). В 1751 з Австрії на Україну емігрувало 218 сербів і угорців на чолі з полковником І. С. Хорватом. Наступної весни прибули нові подунайські переселенці — серби, болгари, волохи, греки. Їх також було поселено на Правобережжі: від Дніпра на Сх. до р. Синюхи на Зх., від верхів'їв річок Інгулу та Інгульця на Пд. до річок Великої Висі та Омельника на Пн. Заселену територію 1752 названо Н. С. Поселення були організовані по-військовому. Чоловіче населення поділялося на 2 полки: гусарський і Пандурський піхотний, що об'єднувалися в корпус. Штаб-квартира містилася в Новомірогороді. Адм. центром Н. С. стала фортеця св. Єлисавети, засн. 1754 (з 1775 — місто Єлисаветград). В 1754 у Н. С. переселено багато укр. козаків з Лівобережної України, з яких сформували окремих полк. У 1764 військ. поселення в Н. С. було ліквідовано, її тер. увійшла до *Новоросійської губернії*.

НОВА СІЧ — остання *Запорізька Січ* на Дніпрі (1734—75). Заснована козаками кол. *Олешківської Січі*, які в кін. березня 1734 дістали від царського уряду, заінтересованого у зміцненні захисту пд. кордонів від тур.-тат. агресії, офіційний дозвіл на повернення в межі Рос. д-ви. Запорожці збудували Н. С. за 3—5 км від Старої (Чортомлицької) Січі, біля тепер. с. Покровського Нікопольського р-ну Дніпроп. обл. Вибране ними місце нагадувало півострів, який омивався з Пн. і Сх. правим рукавом Дніпра — р. Підпільною, з Пд. і Зх. межував зі степом. Тут, на суходолі, Н. С. була укріплена високим земляним валом з баштами і ровом. Крім Н. С., яка була місцеперебуванням вишого військ. управління — *Коша*, запорожці збудували ряд укріплень, т. з. бекетів, або маяків, вздовж кордону з Крим. ханством, на переправах через Дніпро, Самару, Пд. Буг.

Період Н. С. в історії Запоріжжя позначився, з одного боку, помітним економіч. піднесенням краю, з другого — обмеженням автономії й занепадом демократичних порядків у Запорізькому низовому війську. Посилення кріпосництва й нац. гніту в центр. районах України і відносний спокій на крим. кордонах активізували нар. колонізацію Запоріжжя. На Запоріжжі сформувалася своя, оригінальна адм.-тер. система. Край було поділено на вісім *паланок* — округів (Орільську, Протовчанську, Самарську, Кодацьку, Інгульську, Кальміуську, Бугогардівську, Прогноїнську). Зміни в госп. житті краю полягали передусім у поширенні землеробства, якого раніше тут майже не було, в дальшому розвитку скотарства і промислів. У с. г. значне місце посіли *зимівники* (бл. 4 тис.) старшини й заможних козаків. Кінні табуни в кілька сот голів, такі ж гурти великої рогатої худоби і величезні овечі отари були звичайним явищем у заможних козаків. Переважна частина продукції великих зимівників шла на ринок. Коней, худобу і різні продукти тваринництва (шкури, вовну, сало) збували на Лівобережну і Правобережну Україну. в Росію та за кордон. Хліб, а також вівці кращих порід продавалися крим. татарам. Одночасно Запоріжжя було ринком збуту для с. г., ремесла і мануфактурної пром.-сті Лівобережної і Правобережної України та Росії. Рос. купці, наприклад, привозили на Запоріжжя тканини, залізні вироби, тутьські рушніці тощо. Осн. робочою силою у зимівниках були наймити — *аргати*. Особливо багато робітників наймалося на сезонні роботи, переважно на косовицю. Наймана робоча сила широко застосовувалася заможним козацтвом також на промислах, передусім у рибальстві, добуванні солі, чумацтві. Заможне козацтво займалося також торгівлею, шинкарством. Переважна частина запорізького населення жила в *слободах* (їх було понад 100), які виникли, гол. чин., у пн. місцевостях Запоріжжя, найкраще захищених від нападів крим. татар. Населення запорізьких володінь поділялося на козаків та *посполитих*, або т. з. «військових підданих». Козаки були зобов'язані відбувати власним коштом військ. службу. Посполиті звільнялися від військ. служб, але натомість відбували різні повинності на користь Війська Запорізького, сплачували грошові податки. Козаки й посполиті не були замкнутими станами, як на Лівобережній Україні. Посполиті мали право вільно вступати до козацтва, а козаки — переходити до розряду посполитих. Козацтво в соціальному відношенні не було однорідне. Козаки, що жили в слободах, поділялися в основному на три соціально-економічні групи: заможних, дрібних власників і *голоту*. Заможні козаки експлуатували наймитів, а також *підсусідків*. Серед посполитих також не існувало майнової рівності. Незначну частину становили заможні господарі, що мали наймитів. Переважна маса посполитих складалася з власників мізерних дрібних господарств та позбавлених власності бідняків, які наймитували у багатих козаків і заможних посполитих. На кінець існування Н. С. в її володіннях жило близько 100 тис. чол. Значну частину населення становили козац. біднота та посполиті. Оскільки на Запоріжжі не було кріпацтва, феод. відносини розвивалися порівняно повільно (феодално залежними на той час можна вважати лише селян Нехворощанського і Самарського монастирів та підсусідків, що жили у козац. і посполитських господарствах). Застосування вільнонайманої праці сприяло формуванню тут капіталістич. відносин, як і в ін. місцевостях України.

Козацька військова рада в Новій Січі.

Адм.-військ. і судова влада в Н. С. зосереджувалася в руках старшини, яка поділялася на кошову, паланкову, курінну старшину і військ. служителів. Кошова старшина (кошовий отаман, військ. суддя, військ. писар, осавул) обиралася щороку 1 січня на заг. військ. раді, курінна старшина — на курінних сходках. Паланкову старшину призначав Кіш. У виборах старшини мали право брати участь усі козаки. Але заможне козацтво завдяки економіч. перевазі, політ. впливові, шляхом демагогії, підкупів та погроз добивалося призначення на керівні посади своїх представників, висунутих старшинською сходкою. Гол. функцією адм.-військ. і судового апарату Н. С., який захищав інтереси заможних верств Запоріжжя, було тримати в покорі пригноблені маси рядового козацтва і посполитих. Запорізьке військо Н. С. поділялося на 38 куренів. Кожний козак був приписаний до одного з куренів. У мирний час запорожці охороняли пд. кордони Запорізьких Вольностей від нападів крим. та ін. татар. Під час рос.-тур. воєн (1735—39, 1768—74) запорізька піхота, кіннота й військо. флотилія разом з частинами рос. армії брали участь у боях проти тур.-тат. військ. Запорізьке низове військо комплектувалося переважно з селян-втікачів Лівобережної, Слобідської, Правобережної України, які прагнули позбутися зростаючого феод.-кріпосницького гноблення. Незважаючи на вимоги царського уряду, гетьманської адміністрації і окремих поміщиків, Кіш не повертав селян-втікачів. Це пояснювалося прагненням запорізької старшини зміцнити автономію Запоріжжя, збільшити чисельність Запорізького низового війська та доходи військ. скарбу, бажанням старшини і заможного козацтва забезпечити своє господарство робочою силою. Крім того, значну роль відігравало співчуття до втікачів рядового козацтва і посполитих, які захищали їх і часто вступали у збройні сутички з царськими командами, надісланими на Запоріжжя розшукувати збіглих поміщицьких кріпаків. За Н. С. заможні козаки, щоб позбутися військ. повинності, почали вряджати замість себе найманців з козац. бідноти. Але комплектування війська недостатньо озброєними найманцями призвело до ослаблення боєздатності Запорізького війська. Крім того, козаки-найманці, яких включали до складу каральних команд, часто переходили на бік гайдамаків. Хоча січова старшина заборонила посилати найманців до війська, проте заможним козакам удалося перекласти в значній мірі тягар військ. повинностей на сірому. Заможні козаки домоглися збільшення січової залози, що набиралася переважно з сіроми і утримувалася коштом військ. скарбу. На Н. С. зросли зловживання

старшини, яка, користуючись службовим становищем, привласнювала доходи військ. скарбу, відводила кращ. зем. вгдіда для своїх зимівників, навіть пробувала під час рос.-тур. війни 1768—74 запровадити на свою користь трудову повинність рядових козаків і посполитих. Жорстока експлуатація старшиною і заможними козаками трудового козацтва і посполитих зумовлювала запеклу класову боротьбу, яка не вщухала дотямом усього існування Н. С. Великі виступи сіроми відбувалися в січні 1749, березні 1754, січні 1761, у грудні 1768. Широко розгорнувся на Н. С. гайдамацький рух. Загони гайдамаків на падали на зимівники запорізьких багатіїв, поміщицькі маєтки Лівобережної, Правобережної і Слобідської України, тат. і тур. феодалів. Запорізькі гайдамаки брали активну участь в гайдамацькому русі у 30—60-х рр. 18 ст. на Правобережній Україні, зокрема під проводом М. Залізняка в *Коліївщині* 1768. Значні заворушення сіроми й посполитих відбувалися на Н. С. під час *селянської війни під керівництвом Омельяна Пугачова 1773—75*. Незважаючи на гноблення з боку старшини й заможного козацтва, на поступове обмеження царським урядом політ. автономії, суспільно-політ. устрій Н. С. зберігав певні демократичні риси, що склалися в результаті багатогранної боротьби трудящих мас козацтва проти феодал.-кріпосницького і нац. гніту. Як і раніше — в 16—17 ст., — Запоріжжя у 18 ст. відігравало роль важливого осередку антифеод. боротьби пригноблених народних мас України і Росії.

Проводячи політику феодал.-кріпосницького гноблення і нац. гніту на Лівобережній і Слобідській Україні, царський уряд став на шлях поступового обмеження політ. автономії й самоврядування Н. С. В 1734 Н. С. було підпорядковано київ. ген.-губернаторові. Для контролю над діями запорожців в 1735 за 2 км від Січі було збудовано Новосіченський ретраншемент. Пізніше, в 40—50-х рр., збудовано Усть-Самарську, Микитинську, Биркутську й Сокольську фортеці. Спираючись на їхні військ. залоги, царський уряд почав частіше втручатися у внутр. справи Запоріжжя. Щоб ізольовати Лівобережну і Слобідську Україну від Н. С. та припинити втечі селян на Січ, 1746 на землях по р. Орелі було поселено 9 ландміліцьких полків, а 1752 на кордоні з Правобережною Україною, на землях Кодацької і Бугогардівської паланок, створено округ військ. поселень, т. з. *Нову Сербію*. В 1753 на землях по річках Самоткані і Верболюжці поселено Новослобідський полк. У 1764 до новоствореної *Новоросійської губернії* було приєднано запорізькі землі по р. Інгулу. В 1770 в пд. частині Запоріжжя почалося будівництво *Дніпровської лінії*. Одночасно царський уряд потурав офіцерам військ. поселень, рос. і укр. поміщикам, які вдрилися в запорізькі володіння і захоплювали землі. Після переможного закінчення рос.-тур. війни 1768—74 царський уряд вирішив ліквідувати Н. С. як вогнище визвольної боротьби на Україні. Переправляючи війська з Дунаю на Волгу для придушення сел. війни під керівництвом О. Пугачова, що охопила значну частину Поволжя, царський уряд наказав генералові П. Текелію зайняти Січ, оголосити про розпуск Запорізького війська і, звинувативши в держ. зраді, заарештувати військ. старшину на чолі з кошовим П. І. *Калнишевським*. Наприкінці травня — на поч. червня 1775 царське військо під командуванням П. Текелія вступило на Запоріжжя і зайняло всі паланки й слободи. 4 (15). VI 1775 царські полки, озброєні артилерією, з усіх

боків оточили Січ, 5 (16). VI, розбруївши запорожців, захопили Січову фортецю.

Після зруйнування Січі й розпуску Запорізького війська царизм почав роздавати козац. землі рос. і укр. поміщикам й закріпачувати місцеве населення. Невдоволене козацтво залишило Запоріжжя. Частина його втекла у пониззя Дунаю, де заснувала під владою Туреччини т. з. *Задунайську Січ*. Територія кол. володін Н. С. ввійшла до складу Новоросійської і Азовської губерній.

Лит.: Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775. К., 1961; Гуслистий К., Апанович О. Запорізька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу. К., 1954; Скальковський А. Історія Нової Сечи или последнего Коша Запорожского, ч. 1—3. Одесса, 1885—86. В. О. *Голобуцький* (Київ).

НОВАК Терентій Федорович (н. 30.X 1912) — учасник підпільного антифашист. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Член КПРС з 1934. Н. у с-щі Гощі (тепер с-ще м. т., райцентр Ровенської обл.) в селянській сім'ї. З 1936 — член Волинського окружного КПЗУ. За революц. діяльність не раз зазнавав арештів. Після воз'єднання Зх. України з УРСР (1939) брав активну участь у створенні і зміцненні органів Рад. влади на Ровенщині. Був обраний депутатом *Народних Зборів Західної України*. Під час Великої Вітчизн. війни — керівник підпільної орг-ції, що 1941—44 діяла на території Ровен. обл. Після визволення області — командир партизан. з'єднання, яке діяло на тер. Польщі. Після Великої Вітчизн. війни — на парт. і рад. роботі. З 1967 — директор Львів. істор. музею. Автор ряду спогадів і повістей.

Б. К. Дудкевич (Львів).
«НОВАЯ ЖИЗНЬ» — перша легальна більшовицька газета. Видавалася з 27.X (9.XI) по 3 (16). XII 1905 в Петербурзі. Вийшло 28 номерів. Активну участь в організації газети брали Л. Б. *Красін*, М. М. *Литвинов*, М. *Горький*. З приїздом В. І. Леніна з-за кордону «Н. ж.» почала видаватися під його керівництвом і фактично стала центр. органом РСДРП. У «Н. ж.» було надруковано 14 статей і кореспонденцій В. І. Леніна. До складу редакції газети входили В. В. *Воровський*, А. В. *Луначарський*, М. С. *Ольмінський* та ін. «Н. ж.» мала свої відділення і агентства в Москві, Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі та ін. містах. В «Н. ж.» публікувалися матеріали і з України. Газета організувала маси на збройне повстання. 2 (15). XII 1905 була заборонена урядом. Останній, 28-й номер вийшов нелегально.

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКА ГІМНАЗІЯ — один з найстаріших середніх учбових закладів до-революц. України. Засн. 1804 на базі гол. нар. училища, відкритого 1789. В зв'язку з віддаленістю ін. учбових закладів Н.-С. г. тривалий час була центром освіти кол. Чернігівської губ., хоч не відзначалася високим рівнем викладання. В різні роки гімназію закінчили відомі діячі науки і освіти М. О. *Максимович*, К. Д. *Ушинський*, П. П. *Заблоцький-Десятовський*, революц. народники О. Д. *Михайлов* і О. І. *Баранников*, письменник П. О. *Куліш* та ін. У 1869—71 в ній учився революціонер-народник і винахідник М. І. *Кибальчич*.

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКА СТОЯНКА — поселення кінця орнійсько-солотреської пори (епохи) пізнього палеоліту на високому правому березі Десни, на території сучас. м. Новгорода-Сіверського Черніг. обл. Виявлена 1933, досліджувалась 1935—38 і 1954. Культурні залишки залягали під навісами і в гротах великих пісковико-

вих брил (скель), які, напевно, були житлами й сховищами мешканців Н.-С. с. Знайдено крем'яні різці, скребки, вістря, пластинки з ретушю. Унікальними крем'яними виробами є три великі знаряддя — гігантоліти (завдовжки 33,9, 44,0 і 45,4 см і вагою 4,5, 8,25 і 8,05 кг). Можливо, це були знаряддя для розбивання трубчастих кісток тварин; існує думка, що їх використовували як нуклеуси для одержання великих ножевидних пластин. Інтерес становить також довге (59,5 см) ребро мамонта, орнаментоване численними лінійними насічками. Знайдено кілька уламків черепа пізньопалеолітичної людини та численні кістки різноманітних тварин (т. з. змішана фауна). *Лит.:* Підоплічко І. Г. Пізньопалеолітична стоянка Новгород-Сіверськ. В кн.: Палеоліт і неоліт України, т. 1. К., 1947. І. Г. Шовколяс (Київ).

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКЕ НАМІСНИЦТВО — адм.-тер. одиниця на Лівобережній Україні в кінці 18 ст. Створене 1782 з територій кол. *Стародубського полку* та окремих частин кол. Чернігівського і Ніжинського полків. Складалося Н.-С. н. з Глухівського, Конотопського, Коропського, Кролевецького, Мглинського, Новгород-Сіверського, Новомістського, Погарського, Соницького, Стародубського і Суразького повітів. Адм. центром намісництва був Новгород-Сіверський. За ревізією 1782 у Н.-С. н. було 11 міст, 20 містечок, 2186 ін. населених пунктів з населенням 371 046 душ чоловічої статі. За указом Павла I від 12 (23).XII 1796 про поділ Рос. д-ви на губернії Н.-С. н. 1797 було ліквідоване, а його територія ввійшла до складу *Малоросійської губернії*.

Лит.: Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779—1781). К., 1931.

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ — місто Черніг. обл. УРСР, центр Новгород-Сіверського р-ну, на р. Десні. Залізнич. ст. Пристань. 12,9 тис. ж. (1971). Час заснування невідомий. Виник на місці давнього поселення *сіверян*. В Іпатівському літопису вперше згадується під 1096. З 11 ст. Н.-С.— центр удільного Новгород-Сіверського князівства. Бл. 1356 його загарбала феод. Литва. Після рос.-лит. війни 1500—03 — у складі Рос. д-ви. За *Деулінським перемир'ям 1618* місто відійшло до шляхет. Польщі. У 1622 йому надано *магдебурзьке право*. У червні 1648 сел.-козац. військо на чолі з Б. Хмельницьким визволило Н.-С. До 1663 був сотенним містечком *Ніжинського полку*, 1663—1781 — *Стародубського полку*. В лютому 1664 рос. військо разом з козаками під Н.-С. завдали нищівного удару польс. військам. У 1668 населення міста брало участь у сел.-козац. повстанні. У 1675 тут було відкрито першу на Лівобережній Україні друкарню. У вересні — жовтні 1708 населення Н.-С. героїчно оборонялося проти швед. загарбників. У 1782—96 Н.-С.— центр *Новгород-Сіверського намісництва*. У 1804 в місті засновано *Новгород-Сіверську гімназію*. З 1797 Н.-С.— повітове місто Малоросійської губ., з 1802 — Черніг. губ. Під час проведення сел. реформи 1861 населення Н.-С. брало участь у сел. русі. Напередодні революції 1905—07 в місті існувала с.-д. орг-ція, яка ввійшла до складу Поліського к-ту РСДРП. Під час революції 1905—07 в Новгород-Сіверському пов. відбулися великі сел. заворушення. На поч. січня 1918 в місті встановлено Рад. владу. 7.IV 1918 Н.-С. загарбали австро-нім. окупанти. В 1918 під командуванням Т. В. Черняка в повіті діяв партизанський загін, восени перетворений у Новгород-Сіверський полк у складі 1-ї Укр. Рад. д-зії. В Н.-С. діяли підпільники. 9.XII 1918 1-а Укр. Рад. д-зія визволила місто

від нім. окупантів і націоналістич. контрреволюції. З 1923 Н.-С.— центр Новгород-Сіверського округу, з 1925 — район Глухівського округу, з 1932 — Черніг. обл. Під час Великої Вітчизн. війни місто 26.VIII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В роки тимчасової окупації в районі Н.-С. діяли загони партизан. з'єднань під командуванням С. А. *Ковпака*, О. Ф. *Федорова*. 16.IX 1943 Н.-С. визволили рад. війська. В місті: коноплезавод, маслосироварний з-д, текстильна ф-ка, виробництво буд. матеріалів, харчо- і птахокормінати, торфопідприємство, міжколгоспна буд. орг-ція тощо. 5 загальноосв., 1 муз. і 1 спорт. школи, мед. уч-ще. В Н.-С. вчилися революціонери-наrodníки М. І. *Кибальчич*, О. Д. *Михайлов*, рос. педагог К. Д. Ушинський, укр. вчений М. О. *Максимович*, укр. письменник П. О. *Кулчи*. Пам'ятки архітектури: Триумфальна арка (1786—87), гол. ворота Спасо-Преображенського монастиря (кін. 17 ст.), Петропавлівська церква (16—17 ст.), Преображенський собор (1796), торг. ряди (поч. 19 ст.). На території міста виявлено пізньопалеолітичну стоянку (див. *Новгород-Сіверська стоянка*).

Е. О. *Корюковець* (Київ).

НОВГОРОДСЬКА ФЕОДАЛЬНА РЕСПУБЛІКА — феод. держава (1136—1478) з столицею в Новгороді, що виникла внаслідок феод. роздробленості *Київської Русі*. Територія Н. ф. р. весь час розширювалася і в 15 ст. простягалася від Балтійського м. до Пн. Уралу і від Баренцього м. до верхів'я Воли. Гол. заняттям осн. населення Н. ф. р.— феодально залежного селянства — було землеробство. Розвинуті були також лісові промисли, льонарство, видобування солі й виплавлення заліза. Міста Новгород, Стара Руса, Ладога, Торжок, Орешек та ін. являли собою значні ремісничі центри. Жорстока експлуатація селян і міських ремісників боярами і монастирями призводила до численних повстань міської бідноти й селян (1136, 1209, 1218, 1220, 1228, 1230, 1255, 1257, 1270, 1287, 1335, 1337, 1418, 1447). Новгородські купці мали широкі торг. зв'язки з ін. землями. Зокрема, через Київ вели торгівлю з *генуезькими колоніями Піанічного Причорномор'я*. Будучи за монголо-тат. іга деякий час залежною від Золотої Орди, Н. ф. р., проте, зберігала свою економіч. і політ. могутність. За своїм держ. устроєм Н. ф. р. була аристократичною боярською республікою. Найвищий орган влади — новгородське *вече*. Але фактично влада була в руках боярства. В 13—15 ст. населення Н. ф. р. вело боротьбу проти агресії нім., швед. і датських загарбників. У 1240 новгородці на чолі з кн. *Олександром Невським* розбили в Невській битві військо швед. феодалів, а в *Льодовому побоїщі 1242* — нім. лицарів. В серед. 15 ст. у зв'язку з утворенням *Російської централизованної держави* моск. великокнязівський уряд ліквідував політ. незалежність Н. ф. р. У 1478 її територія ввійшла до складу Рос. держави.

«НОВЕ ЖИТТЯ» — щотижнева легальна газета, орган масової легальної революц. організації Зх. України «*Сельроб*». Виходило з 8.IV 1928 по 18.VIII 1929 в м. Холмі (тепер м. Хелм, ПНР). Було продовженням газети «*Наше життя*». Призначалося для трудящих Холмищини, Волині, Полісся і Підляшшя. Відповідальний редактор — П. Щербак. Газета гостро критикувала бурж. ідеологію, пропагувала інтернаціоналізм, міжнар. пролетарську солідарність, закликала трудящих до антифашист. боротьби. Вона знайомила з життям трудящих Рад. Союзу, закликала до возз'єднання з Рад. Україною. Газета відіграла позитивну роль у консолідації рядів «*Сельробу*»

О. О. Новиков.

О. П. Новицький.

Л. М. Новиченко.

В. П. Ногін.

За комуністич. пропаганду її не раз переслідувала поліція. В серпні 1929 газету закрив уряд бурж. Польщі.

Г. С. Сизоненко (Львів).

НОВИЙ БУГ (кол. Куца Балка, пізніше Семенівка, Новоавлівка) — місто Микол. обл. УРСР, центр Новобузького р-ну. Залізнич. ст. 14,9 тис. ж. (1970). На поч. 2-ї пол. 18 ст. на місці Н. Б. був зимівник запорізьких козаків. З 1828 — військ. поселення одного з полків Бузької уланської д-зії. В 1832 дістало назву Н. Б. З 1860 — містечко Херс. пов. Херс. губ. В 1917 в Н. Б. створено Раду робітн. і солдат. депутатів. Рад. владу встановлено в січні 1918. З березня до листопада 1918 містечко окупували австро-нім. загарбники. В грудні 1918 Н. Б. захопили петлюрівці. В березні 1919 Червона Армія визволила місто від військ петлюрівської *Директорії*. Восени 1919 Н. Б. захопили денкінці. В січні 1920 рад. війська визволили його. З 1923 Н. Б. — райцентр Микол. округу, з 1932 — Одес., з 1937 — Микол. обл. З 1961 — місто. Під час Великої Вітчизн. війни Н. Б. 14.VIII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 8.III 1944 рад. війська визволили місто. В Н. Б.: буд. матеріалів, маслоробний, консервний, гібридно-калібрувальний з-ди, меблева ф-ка, харчокомбінат та ін. підприємства. 8 загальноосв. шкіл, технікум механізації с. г., пед. уч-ще.

Ш. С. Людоківський (Миколаїв).

НОВИКОВ Олександр Олександрович (н. 19.XI 1900) — рад. військ. діяч, Головний маршал авіації (1944), двічі Герой Рад. Союзу (квітень, вересень 1945), професор. Член КПРС з 1920. Н. в с. Крюково (тепер Нерехтського р-ну Костром. обл.) в сел. сім'ї. З 1919 — в Рад. Армії. Учасник громадян. війни. В 1922 закінчив Вищі стріл. курси, 1930 — Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. З 1933 — у ВПС Рад. Армії. З 1938 — нач. штабу ВПС Ленінгр. військ. округу, під час рад.-фінл. війни 1939—40 — нач. штабу ВПС Пн.-Зх. фронту. З 1940 — ком. ВПС Ленінгр. військ. округу. З початку Великої Вітчизн. війни — ком. ВПС Пн. (з серпня 1941 — Ленінгр.) фронту, в лютому — квітні 1942 — 1-й заст. командуючого, 1942—46 — ком. ВПС Рад. Армії (одночасно 1942—43 — заст. наркома оборони СРСР). Як представник Верховного Головнокомандування брав участь у визволенні України. З 1953 — ком. Далекосяжної авіацією, з 1954 — заст. головноком. ВПС. З 1956 — нач. Вищою авіац. училища Цивільного повітряного флоту. Депутат Верховної Ради СРСР 2-го скликання. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

НОВИЦЬКИЙ Григорій Ілліч (р. н. невід. — п. бл. 1720) — укр. дослідник Сибіру. Походив з

укр. старшинської сім'ї. Вчився у Київській академії. Був полковником кінного охотницького полку. Під час війни зі Швецією приєднався до Карла XII, але скоро залишив табір швед. окупантів, повернувся з повинною і був прощений. З 1709 за наказом Петра I жив у Москві. Але в 1712 Н. було заслано до Сибіру. Автор однієї з перших етнографіч. праць «Короткий опис про народ остяцький» (1715), що містить цінний етнографіч. матеріал про остяків (хантів). Працю Н. про хантів 1721 було видано (без вказівки на автора) німецькою, 1884 — рос. мовами.

Тв.: Краткое описание о народе остяком. 1715. Новосибирск, 1941.

Лит.: Горленко В. Ф. Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнографічних зв'язків. К., 1964. В. Ф. Горленко (Київ).

НОВИЦЬКИЙ Іван Петрович (1844—12.VIII 1890) — укр. бурж.-ліберальний історик, етнограф і журналіст. Н. в м. Таращі (тепер районний центр Київ. обл.) в сім'ї чиновника. Вчився на історико-філологіч. факультеті Київ. ун-ту. Автор праць «Нарис історії селянського стану Південно-Західної Росії в XV—XVIII ст.» (К., 1876), «Адам Кисіль — воєвода київський» (К., 1885), «Довідковий словник юридичних термінів давньої актової мови Південно-Західної Росії» («Университетские известия», К., 1871, № 8; 1872, № 3). В своїх працях вказував на помірковано-ліберальний характер нац. руху укр. буржуазії, відстоював ліберальні методи «умиротворіння краю»; антифеод. руху укр. селянства, зокрема повстання У. Кармалюка, намагався зобразити як звичайні розбійницькі виступи.

В. Г. Сарбей (Київ).

НОВИЦЬКИЙ Олексій Петрович (20.IV 1862—24.IX 1934) — укр. рад. історик мистецтва, акад. АН УРСР (з 1922). Н. в Симбірську (тепер Ульяновськ). У 1887 закінчив матем. факультет Моск. ун-ту, водночас вивчав історію мистецтва. У 1889 — помічник бібліотекаря Рос. істор. музею, з 1899 — бібліотекар в Училищі живопису, скульптури та архітектури в Москві. В 1911 організував у Москві виставку малярських і графічних творів Т. Г. Шевченка. З 1922 працював у Києві. Його було затверджено головою К-ту по охороні пам'яток старовини і мистецтва, обрано членом *Всеукраїнського археологічного комітету*, головою секції мистецтв і зав. секцією укр. мистецтва при кафедрі заг. мистецтвознавства АН УРСР. Н. розробляв питання історії укр. і рос. образотворчого мистецтва та архітектури.

Тв.: История русского искусства. В 2 т. М., 1903; Тарас Шевченко як маляр. Львів — М., 1914; Т. Шевченко. К., 1930.

Лит.: Новицький Олексій Петрович. В кн.: Історія Академії наук Української РСР. кн. 2. К., 1967.

НОВИЦЬКИЙ Яків Павлович (14. X 1847—19. V 1925) — укр. фольклорист, етнограф і педагог. Н. в с. Аулах (тепер с-ще м. т. Криничанського р-ну Дніпропетр. обл.). З 1869 учителем. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції працював в органах нар. освіти. Значну цінність становлять зібрані ним фольклорні матеріали, що їх опублікував М. П. Драгоманов у зб. «Малоруські народні перекази і оповідання» (К., 1876) та в ін. збірках, а також зб. «Малоруська і Запорозька старина в пам'ятках усної народної творчості» (Катеринослав, 1907), «Малоруські історичні пісні, зібрані в Катеринославщині. 1874—1903 р.» (Катеринослав, 1908) та ін. Н. належать численні істор. довідки, археологічні, статистичні статті. *Тв.:* Історія города Александровска (Екатеринославской губ.) в связи с историей возникновения крепостей Днепроговской линии 1770—1806 г. Екатеринослав, 1905.

Лит.: Автобіографія Якова Павловича Новицького. «Україна», 1925, № 6 [бібліогр. с. 190—191].

НОВИЧЕНКО Леонід Миколайович (н. 31. III 1914) — укр. рад. літературознавець і критик, чл.-кор. АН УРСР (з 1958). Член КПРС з 1944. Н. в с. Русанівці (тепер Липоводолинського р-ну Сум. обл.) в сім'ї вчителя. В 1939 закінчив Київ. ун-т. У роки Великої Вітчизн. війни був військ. кореспондентом; 1943—46 — відповідальний редактор газ. «Література і мистецтво», потім — «Літературної газети»; 1950—52 — гол. редактор журн. «Вітчизна». З 1945 — в Ін-ті л-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. З 1959 — секретар Спілки письменників СРСР. Досліджує питання худож. специфіки л-ри, метод соціалістич. реалізму, взаємозв'язки і взаємовпливи братніх л-р. Премія ім. В. Г. Белінського, 1958. Премія ім. Т. Г. Шевченка, 1968. Нагороджений трьома орденами Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами.

Тв.: Поезія і революція. К., 1956; Про багатство літератури. К., 1959; Шевченко і сучасність. К., 1964; Неілюстрація — відкриття! К., 1967; Проблеми стильової диференціації в сучасних східнослов'янських літературах. К., 1968.

«НОВІ ГОСПОДАРСЬКІ РУХИ В СЕЛЯНСЬКОМУ ЖИТТІ» З приводу книги В. Ю. Постникова — «Південно-російське селянське господарство» — праця В. І. Леніна, присвячена аналізу економіки і класової структури рос. села кінця 19 ст. Стаття написана весною 1893 в Самарі і є першою з відомих нам праць В. І. Леніна. Він мав намір надрукувати її в ліберальному журн. «Русская мысль», але статтю було відхилено ліберально-народницькою редакцією «як невідповідну напрямові журналу». Осн. матеріали статті В. І. Ленін використав у другому розділі своєї книги «Розвиток капіталізму в Росії». Вперше статтю опубліковано 1923. В ній зроблено всебічну оцінку книги В. Ю. Постникова, присвяченої характеристиці сел. г-ва Пд. України (Херс., Катериносл. і, особливо, Таврійської губ.). Використовуючи наведені В. Ю. Постниковим дані земсько-статистич. досліджень про сел. і пром. г-во, В. І. Ленін перевірів, опрацював їх, дав марксистський аналіз і наук. групування, розгромив народницькі твердження про самотність шляху розвитку Росії до соціалізму, про сільс. общину як основу соціалізму, «як щось цілне і однорідне», про незачлененість общини капіталізму. На основі фактичного і статистич. матеріалів В. І. Ленін показав, як розвивались капіталістич. відносини на селі і як капіталізм, проникаючи в патріархальну сільс. общину, розкладав селянство всередині її на антагоністичні класи: сільс. буржуазію і сільс. пролетаріат.

Ці ідеї були розвинуті далі В. І. Леніним у книзі «Розвиток капіталізму в Росії».

Видання: Ленін В. І. Нові господарські рухи в селянському житті. З приводу книги В. Ю. Постникова — «Південноросійське селянське господарство». Повне зібрання творів, т. 1. В. І. Яценко (Київ).

«НОВІ ШЛЯХИ» — укр. літ.-науковий, мистецький і громад. журнал прогресивного напрямку. Виходили щомісячно 1929—32 у Львові під ред. письменника демократич. напрямку А. В. Крушельницького. Журнал відіграв значну роль у розвитку прогресивної л-ри на Зх. Україні. Серед інших зх.-укр. письменників у ньому друкувалися Я. О. Галан, Я. М. Кондра, В. П. Бобинський, І. Михайлик і письменники Рад. України. Журнал висвітлював життя Зх. України, соціалістич. будівництво на Рад. Україні, досягнення трудящих Рад. Союзу. Після розгрому «Н. ш.» польс. владою виходив у квітні — липні 1933 під ред. А. В. Крушельницького щомісячний громад.-політ. і худ.-літ. журнал «Критика».

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ — в широкому розумінні епоха *всесвітньої історії*, яка охоплює період від Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917 в Росії до нашого часу, у вузькому — історія зарубіжних країн цього періоду; істор. наука, яка вивчає цей період. Гол. змістом Н. і. є перехід людства від капіталізму до соціалізму. В наук. періодизації Н. і. виділяють три осн. періоди: перший — від перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції до 2-ї світової війни; другий — від 2-ї світ. війни до серед. 50-х рр. 20 ст.; третій — від серед. 50-х рр. до нашого часу. В свою чергу, перший період Н. і. поділяють на три етапи: перший (1917—23) — роки могутнього революц. піднесення, другий (1924—29) — роки тимчасової стабілізації капіталізму, третій (1929—39) — роки світової економіч. кризи, перемоги соціалізму в СРСР, назрівання небезпеки фашизму і війни.

Перший період Н. і. почався перемогою Великої Жовтн. соціалістич. революції, яка відкрила нову еру в історії людства — еру загибелі капіталізму й утвердження нового, соціалістич. суспільства. Характерною особливістю першого періоду Н. і. були могутні революц. виступи в багатьох капіталістич. країнах під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції, поглиблення *загальної кризи капіталізму*, загострення капіталістич. суперечностей внаслідок світової економіч. кризи 1929—33, встановлення фашист. диктатури в ряді країн, посилення загрози війни, перемога соціалізму в СРСР тощо. Другий період Н. і. відзначається *всесвітньо-істор. перемогою СРСР у Великій Вітчизн. війні 1941—45*, перемогою народно-демократич. і соціалістич. революцій у ряді країн Європи й Азії, утворення *світової системи соціалізму*, початком розпаду *колоніальної системи імперіалізму*, зростанням міжнар. комуністич., робітн., нац.-визвольного руху. Третій період Н. і. характеризується ослабленням позицій імперіалізму в економіч. змаганні з соціалізмом, загостренням суперечностей імперіалізму, зростанням *мілтаризму*, розпадом колоніальної системи імперіалізму, зростанням класових суперечностей у капіталістич. країнах, посиленням впливу світової системи соціалізму, піднесенням антиімперіалістич. боротьби.

Початок марксистському вивченню Н. і. поклав В. І. Ленін, який дослідив найважливіші її проблеми, розробив закономірності й особливості соціалістич. революції і соціалістич. будівництва, нац.-колоніальне питання, проблеми розвитку світової революц. процесу і т. д. Праці В. І. Леніна є джерелом і основою для вивчення Н. і.

Спіраючись на них, рад. історики успішно розробляють питання Н. і. Значний вклад у розробку Н. і. внесли рад. історики В. П. Волгін, Б. Г. Гафуров, Т. С. Горбунов, О. А. Губер, Б. Д. Джамгерчинов, Г. В. Єфімов, Є. М. Жуков, М. П. Кім, А. П. Ковалівський, Я. П. Крастинь, О. В. Куусінен, М. М. Лукін, І. М. Майський, Д. З. Мануїльський, І. І. Мінь, Г. М. Панкратова, Б. М. Пономаров, П. М. Поспелов, В. П. Потьомкін, Ф. А. Ротштейн, В. Г. Трухановський, В. М. Хвост та ін. Значні успіхи у вивченні Н. і. були досягнуті в СРСР у післявоєнні роки. Зросла кількість монографічних праць і документальних збірників, підручників і уч. посібників з Н. і., підвищився наук. рівень досліджень, значно зросли ряди висококваліфікованих спеціалістів з Н. і. Велике значення для розробки Н. і. мали рішення з'їзді і пленумів ЦК КПРС, документи братніх комуністич. і робітн. партій, матеріали міжнар. Нарад представників комуністич. і робітн. партій, виступи і праці керівних діячів міжнар. комуністич. руху. Рад. історики досліджують проблеми становлення і розвитку світової системи соціалізму, особливості нар. демократії як форми диктатури пролетаріату, історію соціалістич. країн, питання міжнар. комуністич. і робітн. руху, зовн. політики СРСР, нац.-визвольного руху, історію багатьох капіталістич. країн. Керуючись марксистсько-ленінською методологією, рад. історики активно викривали і викривають фальшиві концепції бурж. історіографії.

Працюючи в тісній творчій співдружності з істориками братніх рад. республік, значних результатів у вивченні осн. проблем Н. і. досягли історики УРСР. В УРСР проблеми Н. і. зарубіжних країн розробляють на відповідних кафедрах ун-тів, в пед. ін-тах, де є істор. факультети, в Ін-ті історії АН УРСР, в Ін-ті історії партії ЦК КП України, у Вищій парт. школі при ЦК КП України та в багатьох інших наукових закладах республіки. Працювали і працюють над проблемами Н. і. укр. історики І. М. Гранчак, А. О. Дведжула, К. О. Дведжула, І. С. Дзюбо, К. К. Дубина, П. М. Каленіченко, В. І. Клоков, І. Д. Кундуба, М. Ф. Лебович, О. А. Макаренко, А. К. Мариненко, І. М. Мельникова, С. М. Пархомчук, І. А. Петерс, К. Д. Петряев, Р. Г. Симоненко, С. І. Сідельников, Д. М. Сташевський, В. Я. Тарасенко, А. М. Шлепаков та ін.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. К., 1970; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 28. Лист до робітників Європи і Америки; т. 29. Третій Інтернаціонал і його місце в історії; т. 31. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961; Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. Москва, 5—17 червня 1969 р. К., 1969; До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Збірник документів і матеріалів. К., 1970; Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС. История Западной Европы и Америки. М., 1963 [бібліогр. с. 239—317]; Очерки истории исторической науки в СССР, т. 4. М., 1966; Дядиченко В. А., Лось Ф. Е., Сарбей В. Г. Развитие исторической науки в Украинской РСР. К., 1970; Гуржий И. О., Петренко В. С. Видатні радянські історики. К., 1969; Мухина Р. С. Источниковедение истории нового и новейшего времени. М., 1970 [бібліогр. с. 317—327].

В. Д. Лисиченко (Київ)

НОВОВОЛИНСЬК — місто обл. підпорядкування Волин. обл. УРСР, за 18 км від залізнич. ст. Іванічі. 47,4 тис. ж. (1971). Будівництво міста почалося 1950 у зв'язку з початком експлуатації Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну. 10.IV 1951 було засновано с-ще волин-

ських шахтарів у складі Іванічівського р-ну під назвою Нововолинськ. У квітні 1957 Н. став містом районного, а з грудня 1958 — обл. підпорядкування. Кам'яновугільна пром-сть. З-ди: рудоремонтний, залізобетонних конструкцій; деревообр. комбінат, електромех. майстерні; бавовнопрядильна ф-ка; харчо- і м'ясокомбінати тощо. 15 загальноосв. шкіл; гірничобуд. технікум і мед. училище; професійно-технічне училище. Загальнотехнічний факультет Львів. політехнічного інституту.

НОВОГРАД-ВОЛИНСЬКИЙ — місто обл. підпорядкування Житомир. обл. УРСР, центр Новоград-Волинського р-ну, на р. Случі (притока р. Горині) і на автомагістралі Київ — Львів. Залізнич. вузол. 41,2 тис. ж. (1971). Час заснування міста невідомий. Вперше згадується під назвою Звягель в Іпатіївському літописі під 1257. Тоді місто входило до складу *Галицько-Волинського князівства* і було значним адм. і торг. центром. Через Звягель проходили важливі торг. шляхи з Києва на Волинь і в Центр. Європу. У 2-й пол. 14 ст. місто захопили лит. феодалі. Після *Люблинської унії 1569* його загарбала шляхта. Польща. В 1648 Звягель визволили сел.-козац. війська на чолі з Б. Хмельницьким. Місто стало центром *Звягельського полку*, а після його розформування було 1649—67 сотенним містечком *Київського полку*. За *Андрусівським перемир'ям 1667* Звягель відійшов до Польщі. В 1793 він у складі Волині ввійшов до Росії і був перейменований у Новоград-Волинський. З 1804 Н.-В. — повіт. місто Волин. губ. У 1823 в місті брати А. І. і П. І. *Борисови* та учасник польс. визв. руху Ю. К. *Люблинський* засн. *Товариство об'єднаних слов'ян* — одну з орг-цій декабристів. У 1904 в Н.-В. виникла група РСДРП. У жовтні — грудні 1905 в місті і повіті відбувалися страйки робітників і заворушення селян, для придушення яких було викликане військо. Рад. владу в Н.-В. встановлено в листопаді 1917. В лютому 1918 місто загарбали австро-нім. окупанти, в грудні 1918 — петлюрівська *Директорія*. Під час *Бердичево-Коростенської операції 1919* рад. війська під командуванням М. О. Щорса визволили Н.-В. від петлюрівців. У квітні 1920 в місто вдерлися війська бурж.-поміщицької Польщі. 27.VI 1920 *Перша Кінна армія* визволила Н.-В. від польс. військ. З 1923 Н.-В. — райцентр Житомир. округу, з 1932 — в складі Київ. обл., з 1937 — місто обл. підпорядкування Житомир. обл. Під час Великої Вітчизн. війни Н.-В. 8.VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. Боротьбою трудящих проти окупантів керувала створена 1942 підпільна орг-ція. На залізниці Білокорівичі — Житомир — Новоград-Волинський — Київ і Коростень — Житомир — Новоград-Волинський — Шепетівка діяло партизан. з'єднання під командуванням С. Ф. *Маликова*. З 1 1944 рад. війська визволили місто.

З-ди: с.-г. машин, авторемонтний, кам'янодробильний, кормових антибіотиків; мелева ф-ка, м'ясокомбінат тощо. 11 загальноосв., 1 муз. та 1 спорт. школи, профес.-тех. училище. В Н.-В. народилася *Леся Українка*. Пам'ятники: бійцям 1-ї Кінної армії та рад. воїнам, які загинули в боях за місто під час Великої Вітчизн. війни.

О. П. Рemezov (Житомир)

НОВОЕКОНОМІЧНЕ — місто, підпорядковане Красноарм. міськраді Донец. обл. УРСР. За 6 км від залізнич. ст. Красноармійське. 37,9 тис. ж. (1970). В серед. 19 ст. в околицях с. Економічного Нового (згодом Новоекономічного) виникли невеликі кам'яновугільні шахти. В 1913 чотири шахти об'єдналися в рудник Новоекономічний (за наз-

вою сусіднього села). Навколо рудника почали будувати с-ще. У квітні 1917 в с-щі створено рудникову Раду робітн. депутатів. У листопаді 1917 встановлено Рад. владу. 21.IV 1918 с-ще окупували австро-нім. війська. В липні шахтарі Н. підтримали *Всеукраїнський страйк залізничників 1918*. В грудні 1918 Н. захопили петлюрівці. У січні 1919 рад. війська і партизан. загони визволили його. 29.V 1919 Н. захопили денікінці. 30.XII 1919 Червона Армія визволила с-ще. З 1923 Н. — райцентр Новоєкономічного р-ну Бахмутського (з 1925 — Артемівського) округу, з 1932 — Донец. (1938—61 — Сталінської) обл. З 1938 Н. — місто. Під час Великої Вітчизн. війни Н. 22.X 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В 1941—43 в Н. діяла підпільна комсомольська група. 8.IX 1943 рад. війська визволили місто. Н. — місто гірників. З 51 підприємства, установи і орг-ції більшість обслуговує шахти. 9 загальноосв. шкіл, вечірня муз. школа. Вечірнє відділення Рутченківського гірничого технікуму, профес.-тех. училище.

НОВОКЛІНІВСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — великий залізобойний центр останньої чверті 1-го тис. до н. е., виявлений поблизу с. Нового Клинового Виноградівського р-ну Закарпат. обл. Досліджували його 1962, 1964, 1966. Залишки виробничих комплексів відкрито у 13 пунктах. На кожному з них виявлено горна, знайдено залізний шлак та ін. рештки металург. виробництва. Продукція цього центру задовольняла спеціалізовані металообробні майстерні Карпатського узгір'я. Н. п. було одним з економіч. центрів, розташованих на провідних сухопутних торг. шляхах через Карпати; ці шляхи з'єднували Середню і Сх. Європу.

Лит.: Бідзіля В. І. З історії чорної металургії Карпатського узгір'я рубежу нашої ери. «Археологія», 1970, т. 24. С. П. Пачкова (Київ).

НОВОКРАМАТОРСЬКИЙ МАШИНОБУДІВНИЙ ЗАВОД ІМЕНІ В. І. ЛЕНІНА (НКМЗ) — підприємство важкого машинобудування УРСР. Міститься в Краматорську Донец. обл. Будівництво з-ду розпочато 1929. Введено його в дію у вересні 1934. На з-ді було виготовлено перший рад. слябінг. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 осн. устаткування підприємства було евакуйовано до м. Електросталі (Моск. обл.), де створено новий з-д важкого машинобудування. Під час тимчасової нім.-фашист. окупації споруди з-ду було зруйновано. Після визволення міста від окупантів з-д швидко відбудовано. Вже наприкінці 1944 виготовлено перші шахтні підйомні машини. В 1948 обсяг виробн. перевищив довоєнний рівень. У наступні роки на заводі широко розгорнулося будівництво, в результаті якого стали до ладу нові цехи. Старі цехи реконструйовано на новій тех. базі. Осн. продукція з-ду: прокатні стани, важкі шахтні підйомні машини й рудорозмельювальні млини, крокуючі екскаватори, комплекси гірничотранспортного устаткування, ковальсько-пресове устаткування та ін. продукція. На підприємстві широко впроваджують нову техніку, прогресивну технологію й передові методи праці. На з-ді працює багато передовиків і новаторів виробництва, серед них — три Герої Соціалістич. Праці, лауреат Ленінської премії, два лауреати Державної премії СРСР, 365 колективів і понад 12 тис. ударників комуністич. праці. В 1945 з-д нагороджено орден Леніна. В 1964 підприємству присвоєно ім'я В. І. Леніна. В 1967 з-д нагороджено пам'ятним прапором ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС. У 1970 колектив з-ду нагороджено Ленінською ювілей-

ною почесною грамотою ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС, 1971 — орденем Жовтневої Революції. **НОВОЛІПІВСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ** — поселення черняхівської культури поблизу с. Чапайки Золотоніського р-ну Черк. обл., на зх. схилі надзаплавної тераси Дніпра (біля кол. хутора Новолипівського, затопленого тепер водами Кременчуцького водосховища). Поселення виявлено 1957. Його досліджували 1957—58. На розкопаній площі (1312 м²) відкрито залишки 11 наземних споруд (у т. ч. жител з глиняними печами, двох комор і клуні), залишки 4 госп. напівземлянок, залізоплавильної майстерні та 30 ям. Посуд в основному виготовлено на гончарному крузі. Знайдено посуд і залишки госп. землянки часів Київської Русі.

Лит.: Махно Е. В. Памятники черняхівської культури на території УССР. В кн.: Матеріали й дослідження по археології СРСР, № 82. М., 1960 [бібліогр. с. 75—83]. Е. В. Махно (Київ).

НОВОМІРГОРОД — місто Кіровоград. обл. УРСР, центр Новомірогородського р-ну, на р. Великій Висі (бас. Пд. Бугу). Залізнич. ст. 16,7 тис. ж. (1970). Засн. 1740 переселенцями — укр. селянами й козаками *Миргородського полку*, які за наказом рос. уряду збудували фортецю для оборони від нападів тур.-тат. агресорів. У 1752—64 Н. — штаб-квартира Новосербського корпусу військ. поселень. Після ліквідації *Нової Сербії* Н. ввійшов до складу Новоросійської губ. В 1795—96 Н. — центр Новомірогородського пов. *Вознесенського намісництва*; з 1803 — заштатне містечко Єлисаветгр. пов. Херсон. губ. У 1819—57 Н. — штаб-квартира Новомірогородського військочеселенського полку. В 1892 тут О. Г. Шліхтер і Є. С. Шліхтер організували с.-д.гурток. Під час революції 1905—07 в Новомірогородській волості відбулися сел. виступи й страйк робітників у поміщицьких маєтках. У січні 1918 в Н. встановлено Рад. владу. В березні 1918 місто окупували австро-нім. війська. В грудні Н. захопили війська петлюрівської *Директорії*. Повстанський загін, сформований підпільним ревкомом, брав участь у *Звенигородському збройному повстанні 1918* проти австро-нім. окупантів. У лютому 1919 війська Українського фронту разом з партизан. загонами визволили місто. В травні 1919 тут діяли банди Григор'єва (див. *Григор'євщина*), протягом 1919—20 — банди Махна (див. *Махновщина*). В серпні 1919 Н. захопили денікінці. 10.I 1920 *Дванадцята армія* визволила Н. від білогвардійців. З 1923 Н. — райцентр Єлисаветгр. округу, з 1932 — у складі Одес., з 1939 — Кіровоград. обл. Під час Великої Вітчизн. війни Н. I.VIII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. Проти окупантів діяли Новомірогородський і Златопільський партизан. загони. 11.III 1944 Н. визволили війська 3-го Укр. фронту. У 1959 Н. об'єднали з с-щем м. т. Златополем. У місті — буд. матеріалів, шкільний, плодоконсервний з-ди; харчо- і промкомбінати, меблева ф-ка тощо. 8 загальноосв., 1 муз. та 1 спорт. школи; зоотехнікум. Обласна станція біол. захисту рослин. У Н. народився декабрист Є. П. Оболенський, жив С. А. Подолінський. О. Ф. Нагорний (Кіровоград).

НОВОМОСКОВСЬК — місто обл. підпорядкування Дніпроп. обл. УРСР, центр Новомосковського р-ну, на р. Самарі (притока Дніпра). Залізнич. ст. Пристань. 60,8 тис. ж. (1970). З 2-ї пол. 17 ст. на місці сучас. Н. існувала запорізька слобода Новоселія (або Самарчик), яка за часів *Нової Січі* була адм. центром Самарської паланки. В 1794 Новоселію перейменовано на

Новомосковськ — центр Новомосковського пов. Катеринославського намісництва. З 1797 Н. — повітове місто Новорос. губ., з 1802 — Катеринослав. губ. У 1862—63 в Н. і повіті у зв'язку з проведенням реформи 1861 відбувалися великі сел. заворушення, для придушення яких було послано військо. В 1905—07 в Голубівці, Єлисаветівці та ін. селах Новомосковського пов. під впливом с.-д. агітації почалися заворушення селян, які жорстоко придушила царська влада. 10 (23).XII 1917 в Н. було встановлено Рад. владу. На поч. квітня 1918 Н. захопили австро-нім. окупанти. 22.XI 1918 партизан. загони визволили місто від окупантів і гетьманців. У грудні Н. зайняли петлюрівці. 22.I 1919 частини Червоної Армії визволили місто. Наприкінці червня 1919 місто захопили денікінці. Восени 1919 в районі Н. діяли партизан. загони, які згодом були об'єднані в 1-у повстанську бригаду. 29.XII 1919 частини Червоної Армії визволили Н. від білогвардійців. З 1923 Н. — райцентр Катеринослав. округу, з 1932 — Дніпроп. обл. Під час Великої Вітчизн. війни 27.IX 1941 Н. загарбали нім.-фашист. окупанти. В Самарському лісі проти окупантів діяв партизан. загін під командуванням С. Д. Масалигіна. В 1943 було створено підпільну комсомольську орг-цію. 22.IX 1943 рад. військо визволило місто. В Н. — металургійний, шпаллорозочувальний, залізобетонних виробів, кукурдзокалібрувальний, цегельний, мінеральних вод, молочний заводи; швейна та меблева фабрики; хлібокомбінат. 11 загальноосв. шкіл; вет.-зоотех., торг.-кооперативний і металург. технікуми; тех. уч-ще. Пам'ятка архітектури: дерев'яний дев'ятиверхий Троїцький собор (1773—78, перебудований 1887).

НОВОПИЛИПІВСЬКІ КУРГАНИ — група курганів біля с. Новопилипівки Мелітопольського р-ну Запоріж. обл. Досліджувала їх експедиція Ін-ту археології АН УРСР 1951—52. Розкопано 13 курганів, де виявлено понад 70 різночасних поховань. Більшість становлять поховання *ямної культури*, для яких характерні скорчені трупопокладення на спині, поспіпані червоною вохрою. В похованнях знайдено глиняні горщики, крем'яні наконечники стріл, нечисленні кістяні й мідні вироби. Серед знахідок інтерес становить антропоморфна стела, що перекирвала яму осн. поховання в одному з курганів. При розкопках Н. к. виявлено кілька поховань *катакомбної культури* і 20 поховань *зрубної культури*. Для похованих характерне скорчене положення на боці. В могилах знайдено глиняні банкоподібні посудини. В похованнях сарматського часу (1 ст. н. е.) знайдено глиняний кружалний посуд, алабастрові посудинки, залізні мечі, стріли, бронзові прикраси тощо. В. Г. Збеневич (Київ).

НОВОПОКРІВСЬКИЙ МОГИЛЬНИК І ПОСЕЛЕННЯ — археол. пам'ятки *черняхівської культури* на пн. околиці с-ща м. т. Новопокрівки Чугувського р-ну Харків. обл. Могильник виявлено 1936, досліджували його 1936 і 1949. Розкопано бл. 20 поховань, гол. чин. з групоспаленнями, де було знайдено посуд черняхівської культури. Відкрито також два поховання з аланською збресою 8 ст. Поблизу могильника 1949 виявлено поселення. На розкопаній площі (520 м²) знайдено залишки наземного глинобитного житла з глиняною піччю посередині. З чотирьох боків житла були ями від стовпів для дерев'яного каркасу. Тут розкопано залізоплавильний горн 1—2 ст. і поховання *салтійської культури*.

Літ.: Кухаренко Ю. В. Новопокрівський могильник і поселення. «Археологія», 1952, т. 6.

Є. В. Махно (Київ).

НОВОРОЗАНІВСЬКЕ ПОХОВАННЯ — поховання скіфського воїна у повному військ. спорядженні, відкриті при розкопках кургану поблизу с. Новорозанівки Новобузького р-ну Микол. обл. Померлий лежав на лускатому залізному панцирі. Його було поховано в штанях і шоломі, виготовлених з металевих лусок меншого розміру, ніж на панцирі. До бойового пояса були прив'язані меч і дерев'яний сагайдак, оздоблений бронзовою бляхою і наповнений стрілами. На панцирі лежали наконечники списів. Знайдено також рештки коня і залізний ніж з кістяним держаком. Поховання датується кінцем 5 ст. до н. е.

Літ.: Шапошнікова О. Г. Погребение скифского воина на р. Ингул. «Советская археология», 1970. № 3. О. Г. Шапошнікова (Київ).

НОВОРОСІЙСЬКА ГУБЕРНІЯ — 1) Адм.-тер. одиниця, створена царським урядом 1764 як військ. округ для боротьби проти нападів туртат. агресорів на Україну. До складу її ввійшли: на Правобережжі — *Нова Сербія*, на Лівобережжі — *Слов'яно-Сербія*, *Українська лінія*, 13 сотень *Полтавського полку* (Новосанжарська, Старосанжарська, Сокильська, Переволочанська, Нехворощанська, Маяцька, Царичанська, Келебердянська, Китайгородська, Орельська, Білицька, Кобиляцька, Кишеньківська) і дві сотні *Миргородського полку* (Кременчуцька, Власівська). Адм. центром Н. г. було м. Кременчук. Населення Н. г. складалося з укр. селян, козаків, рос. селян, сербів, чорногорців, угорців та ін. військ. поселенців, які входили до гусарських і *пikінерських полків*. У 1773 населення Н. г. становило бл. 163 тис. чол. Більшість населених пунктів Н. г. мала військ. залоги, щоб давати відсіч грабіжницьким нападам тат. загонів. Тяжке становище пікінерів викликало 1769—70 повстання Дніпровського і Донецького пікінерських полків (див. *Пікінерів повстання 1769—70*). Осн. галузями г-ва Н. г. були землеробство й тваринництво. Значно поширилися й садівництво та виноградарство. Незважаючи на слабкий розвиток в ті часи обробної пром-сті, в Н. г. був ряд значних на той час підприємств: цукровий з-д біля Кременчука (переробляв привізну цукрову тростину), гуральня, цегельня і шкіряний з-д у м. Новомиргороді, соляні варниці в Бахмуті. В 1775 до Н. г. було приєднано частину володінь ліквідованої *Нової Січі*, а Бахмутський пов. Н. г. включено до складу новоствореної *Азовської губернії*. Після приєднання Кримського ханства до Росії (1783) Н. г. втратила військ.-стратегічне значення і була ліквідована, а її територія ввійшла до складу *Катеринославського намісництва*. 2) Адм.-тер. одиниця, створена 1797 на підставі указу Павла I від 12 (23).XII 1796 про поділ Росії на губернії. До Н. г. ввійшла більша частина ліквідованого Катеринославського намісництва. Складалася Н. г. з 12 повітів: Новомосковського, Єлисаветградського, Ольвіопольського, Бахмутського, Новоросійського, Павлоградського, Херсонського, Маріупольського, Ростовського, Тираспольського, Перекопського і Акемечетського. Адм. центр — Новоросійське (Катеринослав). У 1797 населення її становило бл. 835 тис. чол. В Н. г. швидко розвивалися землеробство, тваринництво, обробна пром-сть і торгівля. На 1799 тут було 167 кішних з-дів, 269 з-дів великої рогатої худоби і 174 вівчезаводи, діяло 316 пром. підприємств (176 гуралень, 25 цегельень, 58 шкіряних, 11 текстильних, 13 свічкових та ін.). Крім того, налічувалося понад 2600 млинів, чимало різних промислів і підприємств по обробці риби. Заснування Катеринослава, Херсона, Миколаєва, Одеси та ін. міст

в Н. г. сприяло розвитку внутр. і зовн. торгівлі. В містах і значніших селах відбувалося по 3—4 ярмарки на рік. У 1802 Н. г. була поділена на Миколаївську (з 1803—Херсонська), Катеринославську і Таврійську губернії.

Лит.: С к а л ь к о в с ь к и й А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края, ч. 1—2. Одесса, 1850—53; Д р у ж и н и н а Е. И. Северное Причерноморье в 1775—1800 гг. М., 1959.

І. О. Гуржій (Київ).

НОВОРОСІЙСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО, Усть-Дунайське Буджацьке військо, або Дунайське козацьке військо — військо, сформоване в грудні 1806, затвержене указом Олександра I 20.II (4.III) 1807 під назвою Усть-Дунайського Буджацького козац. війська з задубайських запорожців, які повернулися на батьківщину, та укр. і рос. селян-втікачів. Царський уряд розраховував використати військо для боротьби проти сел. встав на пониззі Дунаю та на *Задубайську Січ*. Але всупереч його сподіванням організація козац. війська викликала посилення антифеод. рухів і масові сел. втечі на Поділлі, Херсонщині та ін. місцях, у зв'язку з чим козац. військо у вересні 1807 було ліквідовано. Переважна більшість усть-дубайців розсіялася в придубайських степах. Лише бл. 500 чол. було переселено на Кубань і включено в *Чорноморське козацьке військо*. Під час рос.-тур. війни 1828—29 царський уряд відновив козац. військо під назвою Дунайського козац. війська. До нього були записані кол. козаки й переселенці з балканських країн. Після війни військо було залишене для охорони держ. кордонів по Дунаю та Чорноморському узбережжю. В 1857 воно було перейменоване на Н. к. в. За даними 1858, воно складалося з 10 станиць (12 085 чол.). У зв'язку з швидким майновим розшаруванням серед козацтва точилася гостра класова боротьба, яка супроводилася масовими виступами й заворушеннями рядових козаків проти старшини (1843—45, 1849, 1855, 1857). За указом 3 (15).XII 1868 Н. к. в. було ліквідовано, в зв'язку з чим відбулися значні антиурядові виступи козаків.

Лит.: Б а ч и н с ь к и й А. Д. Народна колонізація пониззя Дунаю (Остання чверть XVIII — початок XIX ст.). «Український історичний журнал», 1964, № 2.

НОВОРОСІЯ, Новоросійський край — істор. область на Пд. Україні і частково на Пд. Росії з 2-ї пол. 18 до початку 20 ст. Термін «Новоросія» виник у зв'язку з створенням 1764 *Новоросійської губернії*. В 2-й пол. 18 ст. Н. ототожнювалася з Новоросійською і Азовською губ., згодом з Катеринославським намісництвом. Після входження Бессарабії до Росії 1812 Н. охоплювала Катеринославську, Таврійську, Херсонську губ. і Бессарабську область. На поч. 20 ст. Н. називали територію, до якої входили Бессарабська, Катеринославська, Таврійська (без Криму), Херсонська, Ставропольська губ. та Область Війська Донського. Після перемоги Великої Жовтв. соціалістич. революції назва Н. вийшла з ужитку. Територія Н. ввійшла до складу РРФСР, УРСР і Молд. РСР.

Лит.: С к а л ь к о в с ь к и й А. Опыт статистического описания Новороссийского края, ч. 1—2. Одесса, 1850—53.

НОВОСЕЛЦЯ — місто Чернів. обл. УРСР, центр Новоселицького р-ну, на р. Пруті. Залізнич. ст. 7,7 тис. ж. (1971). Час заснування невідомий. Вперше згадується в документах 1617. Після приєднання Бессарабії до Росії (1812) Н. — містечко Хотинського пов. Бессарабської обл. (з 1873 — губернії). В зв'язку з прокладен-

ням у 80-х рр. 19 ст. залізничі Жмеринка — Окниця — Чернівці Н. перетворилася на значний транзитний залізнич. пункт на рос.-австр. кордоні. Через Н. на поч. 20 ст. ввозили з-за кордону в Росію, в т. ч. на Україну, нелегально марксистську лі-ру. В кінці 1905 залізничники міста страйкували разом з усім революц. пролетаріатом Росії. В листопаді 1917 в Н. встановлено Рад. владу. 28.II 1918 місто захопили австро-нім. окупанти. На поч. листопада 1918 революц. військо вигнали окупантів. У тому ж місяці Н. окупували військо боярської Румунії. В Н. діяла підпільна комуністична орг-ція, під керівництвом якої трудящі міста брали участь у *Хотинському повстанні 1919*, у страйках і політ. демонстраціях 1929—30, 1934, 1936—37 проти гніту бурж.-поміщицької Румунії. 28.VI 1940 Н. в складі Хотинщини повернуто СРСР. З листопада 1940 Н. — районний центр Чернів. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни Н. 5.VII 1941 загарбали фашист. окупанти. В роки окупації поблизу Н. діяв партизан. загін «Радянська Буковина». 1.IV 1944 рад. військо визволило місто. В Н. — лікеро-горілчаний, плодоконсервний, комбикормовий, сироварний, залізобетонних виробів з-ди; харчо- та птахокмбінати; ф-ка спортінвентаря тощо. 3 загальноосв., 1 дит. муз. школи, мед. училище.

НОВОТРОЇЦЬКЕ ГОРОДИЩЕ — ранньослов. городище 8—10 ст., виявлене поблизу с. Новотроїцького (тепер у складі с. Пристайлового) Лебединського р-ну Сум. обл. Розташоване на місці правого берега р. Псла. Досліджувалося 1952—54. При розкопках відкрито залишки 50 напівземлянкових жител, бл. 100 госп. і виробничих споруд. Знайдено різні знаряддя — землеробські (лемеші, коси, серпи, мотики), для обробки дерева (сокири, тесла, долота тощо), рибальські й мисливські, зброю, бронзові й срібні жіночі прикраси (вискові кільця, підвіски, сережки, браслети, персні, гривни), глиняний, здебільшого ліпний, посуд (горщики, миски, сковорідки) тощо. Н. г. належить до т. з. *роменських городищ*.

Лит.: Л я п у ш к и н І. І. Городище Новотроїцьке. М. — Л., 1958.

НОВОУКРАЇНКА — місто Кіровогр. обл. УРСР, центр Новоукраїнського р-ну, на р. Чорному Ташлику (бас. Пд. Бугу). Залізнич. ст. 19,6 тис. ж. (1970). У зв'язку з будівництвом на тер. *Нової Сербії* фортець для оборони від нападів тур.-тат. загарбників рос. уряд 1754 спорудив фортецю Павливськ і військо. поселення, в якому оселилися переселенці з Лівобережної України та іноземні колоністи — вихідці з Сербії, Волощини та Угорщини. В 1764 указом Катерини II Павливськ перейменовано в Новопавливськ. З 1769 ця фортеця була штабом молд. гусарського полку. В 1773 поселення дістало торг. права й почало називатися посадом. З організацією на Пд. України аракчевських військ. поселень у Новопавливську з 1821 був штаб 1-го Укр. полку, від назви якого 1830 Новопавливськ було перейменовано в Новоукраїнку. Після скасування військо. поселень (1857) Н. ввійшла до складу Єлисаветтр. пов. Херс. губ. У 1869 закінчилося будівництво залізнич. Помічна — Новоукраїнка — Єлисаветград — Кременчук. Тоді ж було збудовано і залізнич. станцію Н. Під час революції 1905—07 в Н. відбувалися сел. заворушення. Рад. владу в Н. встановлено на поч. лютого 1918. У березні 1918 Н. окупували австро-нім. військо, в грудні захопили військо петлюрівської *Директорії*. 12.II 1919 рад. партизан. загони визволили Н. 29.III 1919 в Н. створено міський і волосний комітети партії. У травні 1919 в Н. діяли банди отамана Григор'єва, а в липні в місто вдерлися денікінці.

В період громадян. війни 1918—20 організовані місцевим підпіллям ревкомом повстанські загони брали участь у боротьбі проти нім. окупантів, гетьманців, петлюрівців, білогвардійців. З.П. 1920 *Двадцятая армія* визволила місто від білогвардійців. З 1923 Н.—райцентр Єлисаветгр. округу, з 1932 — Одес. обл., з 1939 — Кіровогр. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни Н. 2.VIII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В роки війни в місті діяли партизан. та підпілляні парт. групи. 17.III 1944 рад. війська визволили Н. В місті — цегельний, масло-, цукровий з-ди, харч., пром. і побут. комбінати, меблева ф-ка. 10 загальноосв., 1 муз. і 1 спорт. школи.

П. М. Безтака, О. Ф. Нагорний (Кіровоград).

НОГАІ — узагальнена назва на Україні в 17—18 ст. тат. феод. держ. утворень, що з'явилися в пд.-укр. степах у 20-х рр. 17 ст. внаслідок розпаду Малої Ногайської орди. Див. *Бігородська орда*, *Єдисанська орда*, *Єдичкульська орда*, *Джамбуйлцька орда*.

НОГАЙСЬКА ОРДА — татарська феод. держ. утворення, що виникло в кінці 14 — на поч. 15 ст. внаслідок розпаду *Золотої Орди*. Займала територію від Пн. Прикаспія і Приуралля до Ками і від Волги до Іртиша. В середині 16 ст. Н. о. розпалася на Велику Н. о. (на Сх. від Волги, 1557 добровільно підкорилася Рос. д-ви), Малу Н. о. (між Кабардою і Азовом) і Алтиулську орду (басейн р. Емби). В 2-й пол. 16 ст. Мала Н. о. перекочувала в пд.-укр. степи, де в 20-х рр. 17 ст. розпалася на *Бігородську орду*, *Єдисанську орду*, *Джамбуйлцьку орду* та *Єдичкульську орду*, які були васалами *Кримського ханства*. Проти грабницьких нападів ногайських і крим. татар вели спільну боротьбу укр. і донських козаки. В 1770 підвладні Крим. ханству орди перейшли під протекторат Рос. д-ви. Після *Кримської війни 1853—56* залишки їх емігрували з пд.-укр. степів до Туреччини. Велика Ногайська та Алтиулська орди в 17 ст. були розгромлені калмиками. Частина їхнього населення відступила в пн.-дагестанські степи, де поклала початок сучас. ногайцям.

Лит.: Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. М.—Л., 1948.

НОГАТА (від араб. «нагд» — добра, добірна монета) — одна з давньорус. назв араб. монети — кучічного *диргема*. На відміну від звичайних диргемих вагою бл. 2,73 г, що звивалися на Русі в кін. 8—9 ст. і звалися *кунами*, Н. з'явилася на поч. 10 ст. і важила бл. 3,41 г. Диргеми-Н. виготовляли із срібла вищої проби, ніж диргеми-куни. Н. і куна були осн. одиницями грошової системи Давньої Русі. На лічильну гривню срібла (68,22 г) йшло 20 Н. Проте вже в серед. 10 ст. на Русі сформувалася нова система грошово-вагових одиниць. Осн. одиницею була лічильна гривня вагою 51,19 г, яка поділялася на 25 кундиргемих, обрізаних під норму 2,05 г, або на 20 Н.-диргемих, обрізаних під норму 2,56 г. Н. зберігалася в обігу на тер. сучас. УРСР до поч. 12 ст. М. Ф. Котляр (Київ).

НОГІН Віктор Павлович (14.II 1878 — 22.V 1924) — професійний революціонер, рад. парт. і держ. діяч. Член Комуністич. партії з 1898. Н. в Москві в сім'ї прикажчика. За революц. діяльність 1897 був заарештований і висланий до Полтави, де 1900 включився в роботу групи сприяння *«Искре»*. В серпні 1900 емігрував за кордон. У 1901 повернувся в Росію, працював як агент *«Искры»* в Москві, Петербурзі. Був заарештований і засланий в Єнісейську губ., звідки 1903 втік. За дорученням редакції *«Искры»* пра-

цював у Катеринославі. В серпні 1903 був одним з організаторів і керівників заг. страйку робітників Катеринослава. Після II з'їзду РСДРП — більшовик. З грудня 1903 провів парт. роботу в Миколаєві, 1905—17 — в Петербурзі, Москві (1906—08 — член Моск. к-ту партії, 1916 — член Моск. обласного бюро ЦК РСДРП), Баку, Ростові-на-Дону, Тулі, Саратові, Якутську. Після Лютн. революції 1917 — товариш голови, з вересня — голова Моск. Ради робітн. депутатів. Під час Жовтн. збройного повстання — член Моск. військово-революц. к-ту. В першому складі Рад. уряду — нарком у справах торгівлі й пром-сті. В листопаді 1917 виступив прихильником створення коаліційного уряду з участю меншовиків та есерів. Потім визнав свої помилки. З 1918 — заст. наркома праці РРФСР, член Президії ВРНГ. В 1921 — голова Всерос. союзу працівників кооперації, з 1922 — голова правління Всерос. текст. синдикату. На V, VI з'їздах і VII (Квітневій) конференції РСДРП (б) обирався членом ЦК, на IX з'їзді РКП (б) — кандидатом у члени ЦК, на XII з'їзді — членом Центр. ревізійної комісії. Член ВЦВК 1-го скликання. Похований у Москві на Красній площі. Портрет, с. 246.

НОЙБАУЕР [Н а й б а у е р, Н е й б а у е р (Neubauer)] Ернст-Рудольф (17.IV 1828 — 5.V 1890) — австр. письменник, журналіст, історик. Н. в м. Іглові (тепер ЧССР) в сім'ї ремісника. Вчився в Празькому і Віденському ун-тах. Учасник революції 1848 у Відні. В 1862—69 — редактор чернівецької газ. нім. мовою «Буковина». Н. — автор зб. «Пісні з Буковини» (Відень, 1855), «Оповідання з Буковини» (Чернівці, 1868) та ряду публіцистич. статей, в яких відображено побут і культуру укр. населення Буковини. Н. належить ряд праць з історії, зокрема «Основні напрями історії околиць Серету» (Радауці, 1874).

С. М. Трусович (Львів).

НОМОФІЛАКИ (грец. νομοφίλατος) — одна з магистратур (колегій) в давньогрец. *полисах*. У д-вах дорійських греків, зокрема в *Херсонесі* Таврійському, Н. наглядали за додержанням законів.

НОРМАНІЗМ — антинаук. теорія в дворянській і буржуазній історіографії 18—20 ст., за якою *норманнам* приписують вирішальну роль у створенні давньоруської держави й формуванні матеріальної і духовної культури Київської Русі 9—11 ст. В основу Н. покладено ідеалістичні уявлення про стуну д-ви і про шляхи її виникнення. Підставою для створення норманської теорії була легендарна оповідь *«Повісті временних літ»* про те, що 862 пн. група сх.-слов. племен закликала із Скандинавії трьох варязьких (норманських) князів *Рюрика*, *Синеуса* і *Трувора*, які нібито були засновниками д-ви в сх.-слов. землях. Вперше цю концепцію сформулював 1730 нім. історик Г.-З. Байер (працював у Петерб. АН); протягом 18 ст. її підтримували і розвивали переважно вчені нім. походження (Г. Ф. Міллер, А.-Л. Шлецер та ін.), які працювали в Росії. Крім літопису, норманісти використовували й ін. писемні джерела, дані лінгвістики, а з поч. 20 ст. — й археол. матеріали, тенденційно трактуючи їх на користь своєї теорії. Найдетальніше виклав осн. положення Н. датський філолог та історик — Л.-П. Томсен. Прибічники теорії Н. намагалися довести неповноцінність сх. слов'ян, їхню нібито нездатність створити свою державність і культуру. З серед. 18 ст. проти Н. активно виступили історики-антинорманісти; полеміка між норманістами й антинорманістами тривала протягом майже двох століть. Але й антинорманісти (М. В. Ломоносов, І. М. Болгін, М. І. Костомаров, С. О. Геденов, М. О. Максимович, Д. І. Багалій, Д. І. Іловайський та ін.) до-

тримувалися ідеалістич. поглядів на істор. процес. До революції Н. був течією гол. чин. в рос. історіографії. Починаючи з 30-х рр. Н. повністю перемістився на Зх. і став течією бурж. науки Зх. Європи й Америки. У 30—40-х рр. 20 ст. рад. вчені Б. Д. Греков, Б. О. Рибаків, М. М. Тихомиров, С. В. Юшков, В. В. Мавродін розробили марксистську концепцію походження давньоруської д-ви. Вони довели, що на Русі (як і в будь-якій ін. країні) виникнення д-ви було результатом багатоголового процесу внутр. соціально-економіч. розвитку, результатом розкладу первіснообщинного ладу і формування класового суспільства, коли визріла необхідність у д-ві як знарядді класового панування. Рад. істор. наука встановила, що ще до появи норманнів у Сх. Європі у сх. слов'ян існували політ. утворення держ. типу (див. *Кулявія, Славія*), на чолі яких стояли князі місцевого походження. Рад. історики довели, що термін «Русь», який норманісти вважають терміном скандинавського походження, має пд. походження і з глибокої давнини був пов'язаний із сх. слов'янством (див. *Русь*). Рад. вчені визнають, що в Сх. Європі в 9—11 ст. була якась кількість норманнів — купців і воїнів, але вони не могли бути творцями великої давньорус. д-ви, вони лише включилися в процес формування класового суспільства і д-ви на сх.-слов. землях. В наш час теорія Н. використовують вороги Рад. країни в ідеологічній боротьбі проти СРСР. Для амер., англ., зх.-нім., франц. та ін. буржуазних учених расистського типу, а також для бурж.-націоналістич. емігрантських прислужників імперіалізму Н. став засобом фальсифікації історії. Рад. вчені викривають класово-ворожу суть норманізму і з марксистсько-ленінських позицій висвітлюють істор. процес виникнення давньорус. держави.

Лит.: Греков Б. Д. О роли варягов в истории Руси. «Новое время», 1947, № 30; Шаскольский И. П. Норманская теория в современной буржуазной науке. М.—Л., 1965; Lowmianski H. Zagadnienie roli normanów w genezie państw słowiańskich. Warszawa, 1957.

І. П. Шаскольський (Ленінград).

НОРМАНІСТИ — прихильники *норманізму* — антинаука. теорії утворення сх.-слов'янської д-ви — *Київської Русі*.

НОРМАННИ (від сканд. north — північний і man — людина) — назва староскандинавських (пн.-германських) племен, які заселили Ютландський п-ів, суміжні з ним острови та Скандинавський п-ів. Поділялися на сх. (шведи) та зх. (датчани і норвежці). В Н. довгий час зберігався первіснообщинний лад. Займалися Н. переважно полюванням і рибальством. У 8—11 ст. бойові дружини Н. робили грабницькі наскоки на узбережжя Північного та Балтійського морів, Атлантичного океану і Середземного м. Сх. Н. напали на Русь (де їх називали *варягами*) і Візантію. По Волзі Н. ходили до Каспійського м., де торгували з арабами, а по Дніпру — до Візантії («шлях з *варяг* у греки»), де також вели жваву торгівлю. У період їхньої широкої експансії учасників походів називали в Скандинавії вікінгами (походження терміна не з'ясоване). Завдяки рішучій відсічі з боку сх. слов'ян, Н. не змогли загарбати території Русі. З назвою «норманни» пов'язаний *норманізм* — антинаукова теорія походження давньорус. д-ви.

НОСАЛЬ Евдокія Іванівна (23.III 1918—23.IV 1943)—рад. військ. льотчиця, гвардії мол. лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член ВЛКСМ з 1938. Н. у с. Бурчаку (тепер Михайлівського р-ну Запоріж. обл.) в селянській сім'ї. В 1936 закінчила Нікопольський пед. техні-

кум і вчителювала в Миколаєві. В 1938 закінчила аероклуб, 1940 — Херс. льотну школу. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45—пілот, командир ланки, заст. командира ескадрильї 46-го гвард. нічного бомбардувального авіаполку 4-ї повітр. армії. Відзначилася в боях на Пн. Кавказі. З травня 1942 по квітень 1943 здійснила 354 бойові нічні вильоти на бомбардування ворожих об'єктів. Завдала ворогові значних втрат у живій силі і техніці. Загинула в бою.

НОСІВКА — місто Черніг. обл. УРСР, центр Носівського р-ну. Залізнич. ст. 19,3 тис. ж. (1971). Час заснування невідомий. За деякими даними, на місці сучас. Н. було давньорус. поселення Носів на Руді, яке згадується в Іпатіївському літопису під 1147. В серед. 14 ст. поселення захопили лит. феодалі, після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польща. В 1637 міщани Н. повстали під проводом Мурка і Носка проти польс. шляхти. Напередодні нар.-визвольної війни 1648—54 Н. була володінням укр. магната А. Кисіля. Після визволення Лівобережної України від польс.-шляхет. загарбників Н. з 1648 — сотенне містечко *Ніжинського полку*, після *Андрусівського перемир'я 1667* — Київ. полку. З 1782 — містечко Ніжинського пов. Черніг. намісництва, з 1797 — Малорос. губ., з 1802 — Черніг. губ. Під час польс. визвольного повстання 1863 в Н. був створений кінний загін для допомоги повсталим. Під час революції 1905—07 в Н. відбувалися заворушення селян разом з робітниками цукрового з-ду. Страйки відбувалися 1906, 1909. В 1917 Н. — один з центрів революц. руху селян Ніжинщини. На поч. березня 1917 створено Раду сел. депутатів. У січні 1918 в Н. встановлено Рад. владу. 8.III 1918 Н. окупували австро-нім. загарбники. В червні 1918 створено Носівський партизан. загін під командуванням С. П. Покинбороди. В грудні 1918 Н. захопили війська петлюрівської *Директорії*. 24.I 1919 Таращанський полк визволив Н. від петлюрівців. У кінці серпня 1919 містечко захопили денікінці. 19.XI 1919 Носівський партизан. загін визволив Н. від білогвардійців. З 1923 Н. — районний центр Ніжинського округу, з 1932 — Черніг. обл. З 1960 Н. — місто. Під час Великої Вітчизн. війни Н. 14.IX 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В роки тимчасової окупації в районі Н. діяв партизан. загін «За Батьківщину» під командуванням секретаря Носівського підпільного райкому КП (б) У М. І. Стратилата. 16.IX 1943 рад. війська визволили місто. В Н. — цукровий, молочний, цегельний з-ди тощо. 12 загальноосв. та 1 муз. школи. В Н. народився укр. рад. драматург І. А. Кочерга.

Е. О. Корюковець (Київ).

НОТА МІЛЮКОВА — нота міністра закордонних справ бурж. Тимчасового уряду П. М. Мількова урядом Англії і Франції 18.IV (1.V) 1917 з заявою про наміри Тимчасового уряду продовжувати війну. Н. М., яка показала імперіалістич. характер зовн. політики бурж. уряду, викликала гнівний протест трудящих мас. Цей протест знайшов вияв у *квітневій демонстрації 1917*, що призвела до кризи Тимчасового уряду. Під тиском мас Мільков був змушений піти у відставку.

НОТАРІАТ УКРАЇНСЬКОЇ РСР — система держ. органів, що посвідчують на тер. республіки права і факти, які мають юридичне значення, та вчиняють ін. нотаріальні дії, передбачені законом. Утворені за постановою Раднарбому України «Про нотаріат» від 27.VII 1921. До того часу нотаріальні дії на тер. Рад. України виконували місц. органи влади, виконкомі Рад. Перше Положення про держ. Н. УРСР затверджено Раднаркомом УРСР 23.IV 1923; діюче — Постановою

Ради Міністрів УРСР від 31.VIII 1964. У населених пунктах, де нотаріальних контор немає, окремі нотаріальні дії (посвідчення заповітів, довіреностей, засвідчення підписів тощо) здійснюють виконкоми відповідних Рад.

А. Л. Рувелін (Харків).

НУМІЗМАТИКА (від грец. νόμισμα — монета) — наука про монети (див. *Монета*). Монети — одне з найважливіших джерел стародавньої історії, в якому поєднуються властивості істор., економіч., метрологічних, хронологічних та ін. документів. Це зумовлене великою кількістю інформації, яку дають самі монети (зображення і написи на них, вага та якість металу, техніка карбування тощо) або скарби монет (топографія, склад монет щодо часу та місця карбування, часу й причин створення скарбів тощо). Всебічне дослідження нумізматичного матеріалу дає змогу робити точні висновки щодо ступеня розвитку товарного виробництва, ролі і функцій грошей при обміні, грошово-вагових систем та ін. Завданням Н. є вивчення історії монетної справи та грошового обігу конкретної території, д-ви, міста. Н. як наука виросла з колекціонування старод. монет. В Росії інтерес до старовинних монет зародився ще в 17 ст. На поч. 18 ст. робилися спроби систематизувати монети приватних і держ. зібрань. У 19 ст. Н. в Росії стала на наук. основу. В дореволюц. і рад. час набули розвитку й досягли значних успіхів російська (О. Д. Чертков, С. І. Шодуар, І. І. Толстой, О. В. Орешников, І. Г. Спаський, В. Л. Янін), східна (Х. Д. Френ, П. С. Савельєв, В. Г. Тізенгаузен, Р. Р. Фасмер, Е. О. Пахомов) та антична, гол. чин. північнопричорноморська, Н. (Б. В. Кене, О. Л. Бертъ-Делагард, О. М. Зограф, Д. Б. Шелов, П. Й. Карішковський). На Україні вчені приділяли осн. увагу знахідкам римських монет (В. Г. Ляскоронський) і проблемам грошового обігу за середньовіччя (К. В. Болсуновський, В. А. Шугаєвський). На Україні питання Н. посідають важливе місце в наук. роботі Ін-ту історії й Ін-ту археології АН УРСР та істор. музеїв Києва, Одеси, Львова тощо. В деяких університетах республіки запроваджено викладання Н. В Москві виходить серійне видання, присвячене питанням Н., — «*Нумізматика и эпиграфика*», в Києві — «*Нумізматика и сфрагистика*». *Лит.*: Марков А. К. Древняя нумізматика, ч. 1—2. СПб, 1901—03; Зограф А. Н. Античные монеты. М.—Л., 1951; Казамазова Л. Н. Введение в античную нумізматіку. М., 1969 [бібліогр. с. 170—173]; Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР. М., 1961; Кропоткин В. В. Клады византийских монет на территории СССР. М., 1962; Спаський И. Г. Русская монетная система. Л., 1970 [бібліогр. с. 252—254]; Янін В. Л. Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период. М., 1956; Савельев П. С. Мухаммеданская нумізматика в отношении к русской истории. СПб, 1847; Толстой И. И. Древнейшие русские монеты великого княжества Киевского. СПб, 1882; Орешников А. Русские монеты до 1547 года. М., 1896; Шугаевский В. А. Монета и денежный счет в левобережной Украине в XVII веке. Чернівці, 1918; Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. К., 1971; Schrötter F. Wörterbuch der Münzkunde. Berlin — Leipzig, 1930; Head A. V. Historia numorum. Oxford, 1911.

В. О. Анохін (Київ).

«НУМІЗМАТИКА И ЭПИГРАФИКА» — наук. збірник Ін-ту археології АН СРСР. Видається

з 1960 у Москві (вийшло 8 т., 1970). У «Н. и э.» вміщуються теоретичні статті, а також публікації знахідок нумізматичних і сфрагістичних пам'яток. Головне місце у збірнику відводиться описові та вивченню вітчизн. нумізматичних реліктів, зокрема з території України. Серед великих за обсягом і важливих праць: «Клады джучидських монет» Г. А. Федорова-Давидова (т. 1), «Монетна справа Херсонеса» В. О. Анохіна (т. 4), «Нумізматика в Ермітажі» І. Г. Спаського (т. 8) та ін.

М. Ф. Котляр (Київ).

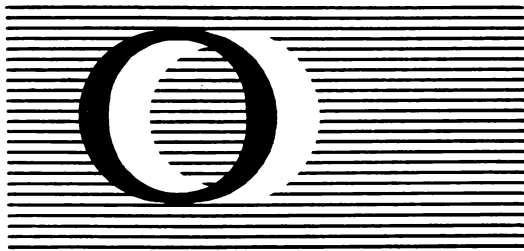
«НУМІЗМАТИКА И СФРАГИСТИКА» — науковий збірник Інституту археології АН УРСР. Виходить з 1963 у Києві (в. 1 — 4, 1963 — 71). «Н. и с.» є першим в укр. істор. науці виданням з *нумізматіку* і *сфрагістіку*. На його сторінках публікуються найважливіші знахідки нумізматичних і сфрагістичних джерел і теоретичні статті. Серед останніх — дослідження В. Н. Рябцевича про грошовий обіг Чернігівщини та Сх. Білорусії 16—1-ї чверті 18 ст. (в. 1 і 3), М. П. Сотникової про кийв. монети 10—11 ст. (в. 3), В. Л. Яніна про візантійсько-руські печатки 11—12 ст. (в. 2).

М. Ф. Котляр (Київ).

НЮРНБЕРЗЬКИЙ ПРОЦЕС — судовий процес над головними нім. воєнними злочинцями, що відбувався в Міжнародному військ. трибуналі в м. Нюрнберзі (Німеччина) з 20.XI 1945 до 1.X 1946. До суду було віддано 24 гол. воєнних нім. злочинців, але на лаві підсудних був 21 обвинувачений, оскільки Лей до початку процесу покінчив життя самогубством, Бормана судили заочно, а справу Круппа було припинено через його хворобу. На процесі обвинувачення підтримували представники Великобританії, СРСР, США і Франції. Під час процесу, крім підсудних, було допитано 116 свідків, було зібрано кілька тисяч письмових свідчень, розглянуто тисячі документів про злочинну діяльність нім. фашистів у різних європ. країнах. Трибунал визнав підсудних винними в підготовці, розв'язуванні та веденні агресивних воєн проти миролюбних народів, у порушенні міжнар. договорів і угод, у здійсненні заздалегідь запланованих воєнних злочинів, у знищенні 15 млн. мирних громадян. Одним з гол. об'єктів цих жахливих злочинів була Європ. частина СРСР. Під час процесу з'ясувалося, що на Україні гітлерівці винищили 4,5 млн. радянських громадян і понад 2 млн. загнали на каторжні роботи в Німеччину.

Трибунал засудив 12 обвинувачених (Герінга, Ріббентропа, Кейтеля, Розенберга, Франка, Фріка, Штрейхера, Заукеля, Йодля, Зейс-Інквартга, Кальтенбруннера та Бормана) до страти на шибениці, Гесса, Редера, Функа — на довічне ув'язнення, Шіраха та Шпеєра — до 20, Нейрата — до 15 і Денца — до 10 років ув'язнення. Підсудні Шахт, Пален і Фріче були виправдані (проти цього заперечували представники СРСР). Було визнано злочинними орг-ціями керівний склад фашист. партії, гестапо, СД і СС. Н. п., викривши жахливі злочини фашизму і мілітаризму, показав народам усього світу, яку небезпеку становить відродження їх.

Лит.: Нюрнберський процес над головними німецькими воєнними преступниками. Сборник материалов. В 3 т. М., 1965—66.

ОБЕЗЗЕМЛЮВАННЯ СЕЛЯН — відокремлення селян — безпосередніх с.-г. виробників — від землі як гол. знаряддя їх виробництва, осн. умови їхньої праці. Масове О. с. почалося в період розкладу феод.-кріпосницької системи. Воно було одним із засобів *первісного нагромадження капіталу*. В Росії внаслідок проведення *селянської реформи 1861* поміщики «відрізали» у своє володіння майже $\frac{1}{3}$ сел. землі. Близько 3 млн. сільського населення залишилося без землі. На Україні було обезземелено понад 490 тис. селян, майже 100 тис. селян одержали наділи до 1 дес. землі, понад 1600 тис. — 1—3 дес. і лише бл. 743 тис. чол. — понад 3 дес. на *ревізку душі*. Після *селянської реформи 1848* в Галичині, на Буковині і Закарпатті селяни одержували лише ті землі, якими вони користувалися на правах спадковості. Розвиток капіталізму в с. г. поглиблював *розширювання селянства*, перетворював мільйони селян у безземельних, найманих робітників. Цей процес особливо посилювався внаслідок проведення *століпінської реформи*. Масове О. с. в широких розмірах відбувається в епоху *імперіалізму*, особливо у колоніальних та слабо розвинутих країнах. Лише в соціалістич. країнах О. с. та причини, що його породжують, ліквідовано.

М. Н. Лещенко (Київ).

ОБЛАСНА КОНФЕРЕНЦІЯ РСДРП(б) ДОНЕЦЬКО-КРИВОРІЗЬКОГО БАСЕЙНУ 13—16 (26—29) ЛИПНЯ 1917 — перша конференція більшовиків Донецько-Криворізького басейну. Відбулася в Катеринославі. В її роботі взяли участь 28 делегатів від парт. орг-ції Харкова, Катеринослава, Луганська, Макіївсько-Юзівсько-Петровського району, Щербинівського, Неліпівського, Парамонівського, Свинарівського рудників та ін., що представляли 16 тис. членів партії. В роботі конференції взяв участь представник ЦК РСДРП(б) Г. Н. Мельничанський. Осн. завданнями конференції були створення обл. орг-ції більшовиків і підготовка до *Шостого з'їзду РСДРП(б)*. Конференція розглянула питання про поточний момент, про з'їзд партії, про економіч. становище Донбасу, обрала обл. к-т РСДРП(б) і прийняла рішення про видання обл. більшовицької газ. «*Донецкий пролетарий*». Конференція пройшла в умовах наростання соціалістич. революції та збільшення впливу більшовиків на маси, намітила конкретні завдання більшовицьких орг-цій, відзначила необхідність приділити більше уваги усній і друкованій пропаганді та агітації, обрала *обласний комітет РСДРП(б) Донецько-Криворізького басейну*. Конференція відіграла значну роль в консолідації більшовицьких орг-цій Донецько-Криворізького басейну і була одним з перших кроків на шляху утворення КП(б)У.

В. Я. Борщевський (Дніпропетровськ).

ОБЛАСНА КОНФЕРЕНЦІЯ РСДРП(б) ДОНЕЦЬКО-КРИВОРІЗЬКОГО БАСЕЙНУ 5—6 (18—19) ГРУДНЯ 1917 — відбулася в Харкові. В роботі конференції взяли участь 11 делегатів,

які представляли бл. 30 тис. членів партії. Конференція проходила в умовах напруженої боротьби трудящих проти бурж.-націоналістич. *Центральної ради і каледінщини*, за встановлення Рад. влади. Конференція розглянула питання про поточний момент, про скликання з'їзду більшовиків України та *Першого Всеукраїнського з'їзду Рад*, питання економіч. політики в Донбасі. З доповіддю про поточний момент виступив секретар обласного к-ту РСДРП(б) Артем (Ф. А. Сергєєв). У своїх резолюціях конференція викрила контрреволюц. обличчя Центр. ради, оголосивши її ворогом трудового народу, і закликала робітників і всіх трудящих рішуче боротися за владу Рад. Конференція визнала за необхідне в найближчому майбутньому скликати з'їзд парт. орг-цій Донецько-Криворізького басейну та Пд.-Зх. краю з метою вироблення спільних планів агітації та боротьби за утвердження Рад. влади на Україні. Конференція схвалила ідею скликання з'їзду Рад України. В галузі економіч. політики вона запропонувала встановити робітн. контроль над виробництвом і негайно передати землю в руки трудового селянства. Конференція запропонувала парт. орг-ціям використати кампанію по виборах до *Установчих зборів* для роз'яснення трудящим програми і політики Рад. влади. З метою поліпшення агіт.-масової роботи при обласному к-ті РСДРП(б) вирішено було створити агіт. комісію. Конференція відіграла велику роль у згуртуванні всіх революц. сил України для розгрому бурж.-націоналістич. та блокозачої контрреволюції, у підготовці 1-го Всеукр. з'їзду Рад.

Лит.: Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2. К., 1967; Гончаренко Н. Боряба за укріплення власти Советов в Донбассе. Луганск. 1963 (бібліогр. с. 194—208).

В. Я. Борщевський (Дніпропетровськ).

ОБЛАСНА КОНФЕРЕНЦІЯ РСДРП(б) ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО КРАЮ — відбулася 10—12 (23—25).VII 1917 в Києві. На конференції були повністю представлені Київська, Волинська, Подільська, Чернігівська губернські парт. орг-ції; від Херсон. губ. брали участь делегати Єлисаветграда, Миколаєва, Одеси; від Полтав. губ. — делегат Кременчука. Конференція заслухала доповідь Київ. окружного к-ту РСДРП(б), доповіді з місць і прийняла рішення про поточний момент, про боротьбу проти наклепницької кампанії, що її розгорнула бурж. преса після *липових днів 1917*, про об'єднання з інтернаціоналістами, про конструювання обласної парт. орг-ції. Конференція націлила парт. орг-ції Пд.-Зх. краю на боротьбу за посилення впливу на маси, на завоювання більшості в Радах робітн. і солдат. депутатів, фабзавкоммах, профспілках та ін. громад. орг-цій, на підготовку цих орг-цій до встановлення робітн. контролю над виробництвом. Одним з осн. завдань більшовицьких орг-цій конференція визнала озброєння народу і створення Червоної гвардії, у зв'язку з чим зобов'язала більшовиків краю активізувати роботу серед солдатів. Конференція поставила перед парт. орг-ціями вимогу посилити агіт. роботу на селі, підкресливши необхідність проведення цієї роботи серед трудящих українців рідною мовою. Конференція обрала *обласний комітет РСДРП(б) Південно-Західного краю* і двох делегатів на *Шостий з'їзд РСДРП(б)*.

В. С. Левін (Київ).

ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ РСДРП(б) ДОНЕЦЬКО-КРИВОРІЗЬКОГО БАСЕЙНУ — об'єднання більшовицьких організацій Донбасу, Катеринославищини і Харківщини 1917—18. Створена за вказівкою ЦК РСДРП(б) на *обласній конференції РСДРП(б) Донецько-Криворізького басейну 13—16 (26—29) липня 1917*, де було обрано

обласний комітет РСДРП (б) Донецько-Криворізького басейну. На той час більшовицька орг-ція Донецько-Криворізького басейну налічувала 16 тис. членів партії. Об'єднання парт. орг-цій басейну значно поживало їхню діяльність, посилювало їхній вплив серед трудящих. Донецько-Криворізька парт. орг-ція взяла активну участь у підготовці і роботі *Шостою з'їзду РСДРП (б)*. Керуючись рішеннями з'їзду, вона почала готувати збройне повстання, очолила формування загонів Червоної гвардії. 4 (17).X в Харкові відбувся пленум обласного к-ту РСДРП (б), який розглянув ряд конкретних питань, зв'язаних з підготовкою до соціалістич. революції: про поточний момент, про становище в Донбасі тощо. Напередодні Великого Жовтня у Донецько-Криворізькому басейні було створено обласний страйковий к-т. На місцях було проведено значну роботу по підготовці заг. страйку робітників. Велику роботу серед робітників обласний к-т РСДРП (б) проводив через Ради, профспілки, фабзавкоми та ін. орг-ції трудящих. 17 (30).IX за вимогою більшовицької фракції обласний к-т Рад робітн. і солдат. депутатів ухвалив більшовицьку резолюцію про перехід влади до рук Рад. Вже у вересні 1917 більшовики були фактично господарями становища в Луганську. Після перемоги Жовтн. збройного повстання в Петрограді Ради ряду міст і селищ Донбасу під керівництвом більшовицьких орг-цій взяли владу в свої руки.

Обласний к-т РСДРП (б) брав активну участь у підготовці *Першого Всеукраїнського з'їзду Рад. Обласна конференція РСДРП (б) Донецько-Криворізького басейну 5—6 (18—19) грудня 1917* оголосила *Центральну раду* ворогом трудящих і намітила конкретні заходи щодо боротьби проти бурж.-націоналістич. і каледінської контрреволюції. Після розгрому Центр. ради і *каледінщини* обласна парт. орг-ція очолила боротьбу трудящих за здійснення перших соціалістич. перетворень, по створенню і зміцненню місцевих органів Рад. влади, по формуванню Червоної Армії тощо. В березні — квітні 1918 вона провела велику роботу по організації відсічі австро-нім. окупантам. Існувала до окупації краю австро-нім. військами (квітень 1918).

Лит.: Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 1—2. К., 1967; Борщевский В. Я. Рабочий класс и Советы Донецко-Криворізького бассейна в Октябрьской революции, ч. 1—2. Днепропетровск, 1962 [бібліогр. ч. 2, с. 167—172].

В. Я. Борщевский (Дніпропетровськ).
ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ РСДРП (б) ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО КРАЮ — місцеве об'єднання більшовиків Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської, Полтавської, частини Херсонської та пд. частини Могильовської губ. Ініціатором створення обласної орг-ції виступив Київ. к-т РСДРП, який ще 26.III (8.IV) 1917 розглянув питання про скликання обласної конференції. Першим кроком на шляху утворення обласної орг-ції була *окружна нарада РСДРП Південно-Західного краю*, що відбулася 15—17 (28—30).IV 1917. Обраний нарадою окружний к-т розгорнув практичну роботу по створенню орг-ції, яка була оформлена на *обласній конференції РСДРП (б) Південно-Західного краю*, що відбулася 10—12 (23—25).VII 1917 і обрала *обласний комітет РСДРП (б) Південно-Західного краю*. Велику турботу про зміцнення обласної орг-ції виявив ЦК РСДРП (б), який підтримував з нею постійний зв'язок. Після *Шостою з'їзду РСДРП (б)*, на якому обласну орг-цію представляв Е. Б. Бош, осн. увага більшовицьких орг-цій краю була спрямована на підготовку трудящих мас до вирішального бою проти Тимчасового уря-

ду. У вересні обласний к-т вирішив скликати чергову обласну конференцію для обговорення поточного моменту, нац. питання, а також питань про вибори до *Установчих зборів*, про організацію с.-г. пролетаріату, про перегляд парт. програми, про вибори до земського самоврядування тощо. Проте до Києва з 25 орг-цій краю лише 10 змогли надіслати представників (Чернігівська, Житомирська, Конотопська, Вінницька, Переяславська, Брусилівська, Єлисаветградська та ін.). Тому замість конференції було проведено нараду, на якій було обговорено доповідь Е. Б. Бош про поточний момент. У резолюції нарада констатувала, що «врятування революції від страхіть контрреволюції і повної економічної розрухи вимагає створення міцної влади з представників робітників і найбіднішого селянства». Обл. орг-ція приділила значну увагу також роботі серед селян і солдатів. Так, після виступу представника обласного к-ту з викладенням більшовицької програми на Всерос. з'їзді копальників та возів буряків, що відбувся в Києві 13—15 (26—28).VIII 1917, з'їзд одностайно ухвалив резолюцію з вимогою передати поміщицьку землю сел. к-там. Тільки за цих умов делегати гарантували збір врожаю і посів озимини. Представники обласного к-ту виїздили у військ. частини, брали участь у двох конференціях більшовиків Пд.-Зх. фронту (вересень 1917). За порадою ЦК РСДРП (б) при обласному к-ті було створено бюро фронтівх і тилових організацій РСДРП (б) Пд.-Зх. фронту. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції обласна орг-ція виступила ініціатором створення на Україні єдиного парт. центру. За її рішенням 3—5 (16—18).XII було проведено *обласний з'їзд більшовиків Південно-Західного краю*, що обрав *Головний комітет соціал-демократії України*, який, проте, не став загальноукр. парт. центром, оскільки на з'їзді були представлені лише орг-ції Пд.-Зх. краю. Обласна парт. орг-ція існувала до створення Головного комітету соціал-демократії України.

Лит.: Ленин В. И. Київському комітетові РСДРП. Твори. Вид. 4, т. 35; Большевикские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (Март — ноябрь 1917 г.). Сборник документов и материалов. К., 1957; Бош Е. Обласний партійний комітет с.-д. (6-ков) Юго-Западного края (1917 г.). «Пролетарская революция», 1924, № 5.

Б. І. Корольов (Київ).
ОБЛАСНИЙ З'ЇЗД БІЛЬШОВИКІВ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО КРАЮ — відбувся 3—5 (16—18).XII 1917 в Києві. Скликаний за рішенням *обласного комітету РСДРП (б) Південно-Західного краю*, який планував провести його як з'їзд більшовицьких орг-цій усєї України з метою утворення загальноукр. парт. центру. Проте на з'їзді були представлені лише більшовики Пд.-Зх. краю (24 орг-ції, в яких налічувалося 18 тис. членів партії), а також був присутній делегат від Катеринослава. З'їзд, що проходив напівлегально, обговорив доповіді «Про ставлення до Центральної ради і Українських установчих зборів», «Організація центральної влади на Україні», «Крайовий орган і робота в краї». У резолюції «Про українську Центральну раду» з'їзд засудив реакційну націоналістич. політику *Центральної ради*, викрив антинар. характер укр. дрібнобурж. партій, закликав трудящих боротися за перемогу на Україні владі Рад. В резолюції «Про Установчі збори» делегати висловилися за участь у виборах до *Установчих зборів* з тим, щоб виступити з самостійними списками і платформою. Членам партії було дано наказ проводити пролет. політику, викривати дрібнобурж. характер укр. «со-

1870 - 1924

А. Страхов 1924

В. Ульянов (Ленін).
Плакат художника
А. Й. Страхова. 1924.

До ст.
Образотворче
мистецтво на Україні.

В. Ульянов (Ленін)

До ст.
Образотворче
мистецтво
на Україні.

1. І. П. Кавалерідзе. Пам'ятник Артему (Ф. А. Сергєєву) в місті Артемівську. 1923—24.
2. К. Д. Трѳхименко. «Кадри Дніпробуду». 1937.
3. В. М. Костецький. «Вручення партійного квитка». 1959.
4. В. А. Чеканюк. «Перший комсомольський осередок на селі». 1958.
5. В. Ф. Задорожний. «На місці минулих б'їв». 1964—65.

ціалістичних» партій, спрямовувати увагу пролетаріату та найбіднішого селянства на створення на Україні робітн.-сел. уряду. Обговоривши питання про роботу в краї і крайовий орган, з'їзд висловився за створення крайової парт. орг-ції як складової частини РСДРП (б). Її було вирішено назвати «РСДРП (б). Соціал-демократія України». Делегати обрали *Головний комітет соціал-демократії України* в складі 9 чол. Під час роботи з'їзду в Києві було одержано ухваленний Раднаркомом 4 (17). XII *Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної ради*, схвально зустрінутий делегатами з'їзду. Незважаючи на допущені окремими делегатами помилки в нац. питанні (негативне ставлення до лозунга *права націй на самовизначення*, відстоювання принципу формування нац. орг-цій партії за змішаною тер.-мовною ознакою), з'їзд вірно визначив практичні завдання і тактику більшовицьких орг-цій України і став важливою віхою на шляху створення всеукр. парт. центру.

Лит.: Областной съезд РСДРП (б-ков). Первое всеукраинское совещание большевиков [Протоколы]. «Летопись революции», 1926, № 5; Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (Ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов. К., 1962.

Б. І. Корольов (Київ).

ОБЛАСНИЙ КОМІТЕТ РСДРП (б) ДОНЕЦЬКО-КРИВОРІЗЬКОГО БАСЕЙНУ — керівний центр *обласної організації РСДРП (б) Донецько-Криворізького басейну*. Обраний на *обласній конференції РСДРП (б) Донецько-Криворізького басейну 13—16 (26—29) липня 1917*. До складу к-ту ввійшли В. О. Ватін (Бистрианський), Я. В. Залмаєв, А. З. Каменський, М. В. Кошилов, Е. Й. Квірінг, М. І. Островський. Секретарем к-ту було обрано Артема (Ф. А. Сергєєва). Місцем перебування к-ту був Харків. Разом з Харків. к-том РСДРП (б) обл. к-т видавав газ. «*Донецький пролетарій*». К-т проводив велику організаційну й політ. роботу в масах через Ради робітн., солдат. і сел. депутатів, профспілки, фабзавкомі тощо. Припинив діяльність у зв'язку з *австро-німецькою окупацією України 1918*.

В. Я. Борщевський (Дніпропетровськ).

ОБЛАСНИЙ КОМІТЕТ РСДРП (б) ПІВДІННО-ЗАХІДНОГО КРАЮ — керівний парт. центр більшовицьких орг-цій Пд.-Зх. краю. Обраний на *обласній конференції РСДРП (б) Південно-Західного краю*, що відбулася в Києві 10—12 (23—25). VII 1917 і оформила *обласну організацію РСДРП (б) Південно-Західного краю*. До складу к-ту ввійшли 9 чол. (Є. Б. Бош, А. В. Гриневич, К. Т. Неровня, М. П. Тарногородський та ін.). К-т разом з Київ. к-том РСДРП (б) видавав газ. «*Голос соціал-демократа*». Свою діяльність к-т, який працював під керівництвом ЦК РСДРП (б), почав з вивчення стану справ на місцях, подання допомоги місцевим організаціям, ознайомлення їх з рішеннями *Шостого з'їзду РСДРП (б)*. К-т провів значну роботу серед солдатів Пд.-Зх. і Румунського фронтів. Зокрема, представники к-ту взяли участь у двох конференціях більшовиків Пд.-Зх. фронту. В жовтні при к-ті створено бюро фронтівих і тилових орг-цій РСДРП (б) Пд.-Зх. фронту, яке поставило своїм завданням об'єднати військ. осередки, групи і орг-ції РСДРП (б) фронту і тилу, розгорнути більшовицьку агітацію серед солдатів. На поч. листопада 1917 к-т прийняв рішення скликати з'їзд більшовицьких орг-цій України. Відповідно до цього рішення 3—5 (16—18). XII 1917 відбувся *обласний з'їзд більшовиків Південно-Західного краю*, на якому був обраний *Головний комітет соціал-де-*

мократії України, після чого обласний к-т припинив своє існування.

Б. І. Корольов (Київ).

ОБЛАСНІ РАДИ ДЕПУТАТІВ ТРУДЯЩИХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР — органи держ. влади на території областей республіки, найвища ланка єдиної системи місцевих Рад депутатів трудящих УРСР. Обираються населенням *області* на основі заг., рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні строком на 2 роки. О. Р. д. т. керують держ., госп. і соціально-культ. будівництвом на своїй території, встановлюють бюджет області, керують діяльністю підлеглих їм органів управління, забезпечують додержання законів, охорону громад. порядку і прав громадян, сприяють зміцненню обороноздатності країни. Відповідно до Положення про вибори до місцевих Рад 1939 на тер. УРСР вперше було обрано 15 О. Р. д. т. (за тодішню кількість областей у республіці). Після возз'єднання Зх. України, Пн. Буковини й Закарпаття з УРСР й створення на їхній території областей, а також внаслідок деяких ін. змін адм.-тер. поділу число областей і обласних Рад в УРСР зросло до 25 (1971). О. Р. д. т. діють на підставі «Положення про обласну Раду депутатів трудящих Української РСР», схваленого Постановою Президії Верховної Ради УРСР від 31.V 1957. Осн. формою діяльності О. Р. д. т. є сесії (див. *Сесії місцевих Рад депутатів трудящих Української РСР*). Виконавчими й розпорядчими органами О. Р. д. т. є обрані ними виконавчі комітети (див. *Виконавчі комітети місцевих Рад УРСР*). Органами обл. Рад є й їхні постійні комісії (див. *Постійні комісії місцевих Рад депутатів трудящих Української РСР*). До складу О. Р. д. т. УРСР у червні 1971 обрано 4467 депутатів. Див. також *Місцеві Ради депутатів трудящих Української РСР*.

В. Є. Бражников (Київ).

ОБЛАСТЬ — в СРСР велика адм.-тер. одиниця в складі ряду союзних республік. Обласний поділ встановлюється з урахуванням природних та економічних особливостей території, шляхів, кількості населення, тяжіння населених пунктів до великих міст тощо. Питання утворення О., внесення змін до обласного поділу віднесено Конституцією СРСР до компетенції найвищих органів держ. влади союзної республіки. В УРСР О. вперше утворено 1932. За станом на 1.I 1971 в СРСР є 114 О., у т. ч. в УРСР — 25. Органом держ. влади в О. на тер. УРСР є *обласна Рада депутатів трудящих Української РСР*, органом держ. управління — обраний нею виконавчий комітет. Див. також *Адміністративно-територіальний поділ УРСР*, статті про області УРСР.

Р. С. Павловський (Харків).

ОБЛАСТЬ ВІЙСЬКА ДОНСЬКОГО — адм.-тер. одиниця царської Росії. Її територія охоплювала басейн серед. і нижньої течії Дону. Осн. населенням були донські козаци. «*Земля Війська Донського*» (1870 перейменована в О. В. Д.) довгий час не мала сталих кордонів. Вперше вони були затверджені жалуваною грамотою 1792 і зберігалися без змін до 1887, коли до О. В. Д. було приєднано Ростовський повіт Катериносл. губ. і Таганрозьке градоначальство. В 1802—06 територію О. В. Д. поділено на 8 округів. Управляв нею військ. наказний отаман. Адм. центр — м. Новочеркаськ. Після розгрому іноземних інтервентів і білогвардійців О. В. Д. 1920 було ліквідовано. На її території, крім пд.-зх. частини, що відійшла до УРСР, було створено Донську обл. РРФСР. Тепер територія кол. О. В. Д. входить до складу Ростовської, Волгоградської областей РРФСР і Донецької та Ворошиловградської областей УРСР.

ОБНОРСЬКИЙ Віктор Павлович (23.XI 1851 — 17.IV 1919) — рос. робітник-революціонер. Н. в м. Грязовці (тепер районцентр Волог. обл. РРФСР) в сім'ї унтер-офіцера. В 1866 закінчив повітове уч-ще. В 1869—73 працював слюсарем на петерб. з-дах. У 1871—72 брав активну участь в організації робітн. гуртків, познайомився з членами гуртка *чайковців*. Восени 1873 виїхав в Одесу. Працюючи тут на пром. підприємствах, вів пропаганду серед робітників. О. тричі був за кордоном. Перебував у Лондоні, Парижі, Женеві. Познайомився з документами і діяльністю 1-го Інтернаціоналу, встановив зв'язки з зх.-європ. соціалістами. В 1878 у Петербурзі разом з С. М. Халтуриним заснував «*Північний союз російських робітників*», був одним з авторів його програми. В лютому 1879 заарештований в Петербурзі. В 1880 О. засуджено до 10 років каторги, яку відбував на Карі. З червня 1884 — на поселенні в Сибіру. Працюючи механіком, слюсарем, гроював брата участь у політ. житті. Радо зустрів Велику Жовтн. соціалістич. революцію. Помер у Томську. Портрет, с. 262.

Лит.: Миросишников І. В. Виктор Обнорский — выдающийся рабочий-революционер. М., 1960; Егоров В. А. Виктор Павлович Обнорский. Архангельск. 1967.

ОБОЛ (грец. *ὄβολος*) — грошова і вагова одиниця в Давній Греції з 7 ст. до н. е. Оболани називалися срібні та мідні монети вартістю в $\frac{1}{4}$ драхми. Аттичний О. у 6 ст. до н. е. важив 0,728 г срібла й поділявся на 8 халків. Карбували також і срібні монети вартістю в 2, 3 і 4 О.: діобולי, триобולי і тетробולי. В 5—1 ст. до н. е. монети перелічених номіналів карбували в *Боспорській державі, Ольвії* та *Херсонесі*.

М. Ф. Котляр (Київ),

ОБОЛЕНСЬКИЙ Євген Петрович (14.IV 1796 — 10.III 1865) — декабрист, поручик лейб-гвардії Фінл. полку. Н. в Новомиргороді (тепер районний центр Кіровоград. обл.) в дворянській сім'ї. Член «Союзу порятунку», «Союзу благоденства», один із засновників *Північного товариства декабристів*. Поділяв респ. погляди П. І. Пестеля. Брав активну участь у підготовці повстання 14 (26).XII 1825. Під час повстання поранив багнетом петерб. ген.-губернатора М. А. Милорадовича. Замінив на посту командуючого повстанними військами С. П. Трубецького, який не з'явився на Сенатську площу. Був засуджений до смертної кари, яку замінено 20 роками каторги. Кару відбував на Нерчинських рудниках. Після амністії 1856 оселився в Калузі, де й помер.

ОБОЛОНЬ — частина Києва на правобережній заплаві Дніпра на Пн. від *Подолу*. По О. протікала р. Почайна. О. і Почайна не раз згадуються в давньорус. літописах. На підвищенні правого берега Почайни (урочище Луг) виявлено археол. матеріали кінця *неоліту* (3-е тис. до н. е.), пізнього періоду *трипільської культури* (кін. 3-го тис. до н. е.), *бронзового віку* (поч. 1-го тис. до н. е.), раннього *залізного віку* (7—6 ст. до н. е.). З 1965 на О. провадять розкопки поселення *зарубинецької культури* (2 ст. до н. е.— 2 ст. н. е.). Вперше на тер. Києва виявлено залишки 13 напівземлянкових прямокутних у плані жител *зарубинецької культури*, площею 10—12 м², з округлими глинобитними вогнищами. Відкрито також 363 госп. ям. Знайдено знаряддя праці й побутові вироби з глини, заліза і бронзи (місцевого виробн. та привізні з античних міст Пн. Причорномор'я). Кістки тварин і риб свідчать про розвиток скотарства, мисливства і рибальства. На тер. О. виявлено й глиняний посуд пізнього періоду *зарубинецької культури* (3—4 ст. н. е.). В 1876

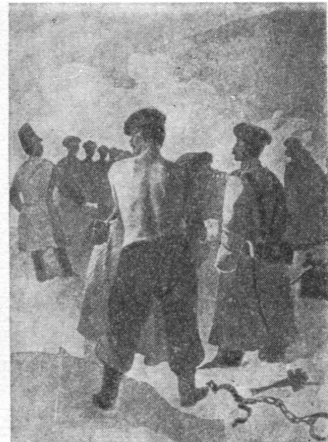
тут було знайдено скарб з 200 бронзових римських монет 3—4 ст. н. е. В 1969 в урочищі Луг досліджено залишки поселення 6—7 ст., де виявлено залишки жител-напівземлянок прямокутної та квадратної в плані форми, площею 10—12 м², з печами-кам'янками в них. Матеріали з розкопок зберігаються в Держ. істор. музеї в Києві. На О. 1970 розпочато будівництво найбільшого в Києві житл. масиву.

Лит.: Шовкопляс А. М. Раннеславянское поселение в Киеве. В кн.: Археологические открытия 1969 года. М., 1970. Г. М. Шовкопляс (Київ).

ОБОРОНСТВО — опортуністична, соціал-шовіністична політика угодівських партій *Інтернаціоналу 2-го*, які в роки 1-ї світової війни (1914—18) виступили на захист інтересів нац. буржуазії. На поч. серпня 1914 соціал-демократи Німеччини, соціалісти Франції і Бельгії проголосували в парламентах за надання своїм урядам воєнних кредитів. Про підтримку своїх урядів заявили праві соціалісти Англії і Австро-Угорщини. Це було зрадлицтво, яке деморалізувало робітн. клас, завдавало величезної шкоди міжнар. робітн. рухові. В переважній більшості партій 2-го Інтернаціоналу опортунізм переріс у *соціал-шовінізм*. Прикриваючись лозунгом «захисту вітчизни», соціал-шовіністи проголосили ідею «громадянського миру» на час війни, закликали до припинення класової боротьби й встановлення співробітництва класів в ім'я перемоги над іноземним ворогом. В Росії на позиціях О. стояли меншовики, есери та ін. дрібнобурж. партії і групи. За підтримку імперіалістич. війни на боці рос. царизму виступили укр. бурж. і дрібнобурж. партії — ТУП, частина УСДРП. Партія більшовиків на чолі з В. І. Леніном рішуче виступила проти О. Вона стояла за поразку бурж. урядів в імперіалістич. війні, добивалася перетворення війни імперіалістичної на війну громадянську, послідовно відстоювала позиції пролетарського *інтернаціоналізму*, викривала несправедливий, загарбницький характер війни. Керуючись вказівками В. І. Леніна і ЦК РСДРП, більшовицькі орг-ції України виступили проти воєнної авантюри царського самодержавства. Після перемоги Лютн. революції 1917 дрібнобурж. партії твердили, нібито війна перестала бути імперіалістичною, стала військовою революційною, війною за захист завоювань революції. В. І. Ленін закликав партію не допускати ні найменших поступок «революційному оборонству» і роз'яснювати трудящам, що покінчити з імперіалістич. війною і добитися демократії миру можна лише після повалення влади буржуазії (див. Твори, т. 24, с. 377). Під керівництвом В. І. Леніна партія більшовиків забезпечила перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції і вихід Росії з імперіалістич. війни.

М. А. Бессарабов (Київ).

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО на Україні і. Поняття «образотворче мистецтво» об'єднує передусім живопис, скульптуру і графіку. О. м. зародилося на території сучас. України ще за часів первіснообщинного ладу. Про це свідчать археол. знахідки доби пізнього *палеоліту* — схематичні жіночі статуєтки з бивнів мамонтів та різьблені орнаменти на кістках. Від часів *неоліту, мідного віку й бронзового віку* залишилося багато пам'яток — свідчень досить високого розвитку О. м., що виконувало тоді символічно-магічну роль. Це — петрогліфи (див. *Наскельні зображення*), зображення людей, тварин, птахів на керамічному посуді, стилізовані жіночі статуєтки *трипільської культури*, монумент. пластика — кам'яні стели часів бронзового віку. В мистецтві *скіфів і сарматів* (7 ст. до н. е.— 4 ст. н. е.)

Зліва направо: Богоматір-Оранта. Мозаїка в Софійському соборі в Києві. 11 ст. Л. Тарасевич. «Облога Азова». Гравюра на міді. 1695. Т. Г. Шевченко. «Кара шпідрутенами». Сепія. 1856—57.

набув поширення своєрідний «звіриний стиль» — зображення тварин на зброї та предметах побуту з виразною передачею найхарактерніших рис кожної тварини. У скіфів були поширені монумент. скульптура (див. *Баби кам'яні*) та монумент. живопис. Велике значення для формування худ. культури на тер. сучас. України мало мистецтво *античних держав Північного Причорномор'я* (6 ст. до н. е.—4 ст. н. е.), яке в основі було грецьким. На ранньослов. мистецтві (2-а пол. 1-го тис.) позначилися релігійні та міфологічні вірування давніх слов'ян. Вони своєрідно відбилися в зображеннях людей та тварин на різних предметах: фібулах, гривнях, посуді, скульптурах з каменю (див., зокрема, *Збруцький ідол*). Утворення *Київської Русі* (9 ст.) та запровадження християнства (10 ст.) сприяло піднесенню на Русі культури і мистецтва. Поряд з архітектурою високого розвитку досяг монумент. живопис. Мозаїка та фрески *Софійського собору* і собору *Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря*, *Кирилівської церкви* в Києві, *Спаського собору* в Чернігові та ін. відзначаються грандіозністю, високою майстерністю. Мистецтвом великих узагальнень став іконопис. Епічна велич і ювелірна завершеність властиві мініаторам до рукописів, що поширювалися на давньорус. землях. У 14—15 ст. складалася самобутня нац. культура України. В розвитку монумент. мистецтва зберігалися величні ідеї мистецтва Київ. Русі, але трактування сюжетів християнської легенди стало вільнішим. У 15 ст. укр. митці виконали великі живописні ансамблі — настінні розписи в Кракові, Сандомирі, Висліці у Польщі. Монументальність пластичної мови, вишуканість ліній і колориту властиві укр. іконі 14—15 ст. Монумент. традиції зберігала й книжкова мініаторка того часу.

В укр. мистецтві 2-ї пол. 16 ст.—1-ї пол. 17 ст., позначеному впливом гуманістич. тенденцій *Відродження*, відбилися ідеї визвольної боротьби укр. народу проти соціального гніту та іноземних загарбників. Виникли нові жанри живопису — батальний, історичний, портрет, пейзаж. В іконопису в 2-й пол. 16 ст. з'явилися елементи реалістич. трактування дійсності, спостерігалася певна індивідуалізація образів, виразніше проявлялися місцеві риси в передачі типажу, оточення. Поява книгодрукування на Україні викликала бурхливий розвиток гравюри. З друкарень Льво-

ва, Острога, Києва, Стрияна, Дермані, Чернігова, Почаєва вийшло багато книжок, оформлених гравюрами укр. майстрів.

Визвольна війна укр. народу 1648—54 та возз'єднання України з Росією започаткували новий етап у розвитку укр. худ. культури. Ідеї нац. самоутвердження стимулювали піднесення мистецтва в усіх його галузях. Мистецтвом того періоду дає цікаву картину розвитку стильового напрямку барокко, який своєрідно переплітався з місцевими нар. декоративними традиціями. В кінці 17 — на поч. 18 ст. на зх.-укр. землях розквітла творчість видатних майстрів живопису Й. Кондзелевича, І. Рутковича, І. Бродлаковича. На той час припадає і розвиток світського батального жанру. В розписах замків та палаців 17 ст. відтворювалися сцени істор. змісту.

Видатне місце в О. м. посідав портретний живопис, який особливо швидко розвивався з кінця 16 ст. В портретах того часу спостерігалася гуманістична тенденція виявляти своєрідність людських характерів. У 18 ст. створено велику галерею образів, що уславлювали козак. ідеал мужності. Поряд з портретом дуже поширені були й нар. картини («Козак-бандурист»). Надзвичайного розвитку досягла у 17—18 ст. укр. друкована книга з гравюрами, яка розповсюджувалася й за межами України — в Росії та в ін. слов. країнах. У гравюрі на міді з великим успіхом працювали Л. і О. Тарасевичі, І. Ширський, Н. Зубрицький, І. Мігура, Г. К. *Левицький*. Стилістичні риси барокко увірвала в себе й скульптура 18 ст., особливо розвинута у Львові.

Наприкінці 18 — на поч. 19 ст. мистецтво розвивалося в напрямі класицизму, згодом — і романтизму. Зміцненню зв'язків рос. та укр. культури сприяла засн. 1757 петерб. Академія мистецтв, яка відіграла й для України роль виховного худ. центру. В ній навчалася багато українців — А. П. *Лосенко*, І. С. Саблуков (організатор худ. класів при Харків. колегіумі), К. І. Головачевський, І. П. Мартос. До Петербурга переїхали й славетні портретисти Д. Г. *Левицький* та В. Л. *Боровиковський*.

Під впливом демократич. тенденцій худ. культури 1-ї пол. 19 ст. в О. м. пробуджувався інтерес до відтворення нар. життя та рідної природи. Перші типові образи укр. селян-кріпаків, побутові жанрові сцени та пейзажі змальовували

О. О. Мурашко. «Похорон кошового». 1900.

В. А. Тропінін, В. І. Штернберг. Значний внесок у розвиток худ. виховання на Україні зробили К. С. Павлов, Д. І. Безперчий, І. К. Зайцев, Є. Ф. Крендовський, Г. А. Васько, І. М. Сошенко. Цілу епоху становить творчість Т. Г. Шевченка — засновника критич. реалізму в українському О. м. Живописець та гравер, він володів аквареллю, сепією, офортом, працював у портретному, жанровому і пейзажному живопису, звертався й до істор. тем. Творчість Шевченка мала величезний вплив на дальший розвиток О. м. Спадкоємцями його ідей були Л. М. Жемчужников, І. І. Соколов, К. О. Трутовський. У 2-й пол. 19 ст. створено малювальні школи в Одесі, Харкові, Києві, які в кін. 19 ст. перетворено на худ. уч-ща. Новий етап в О. м. пов'язаний з діяльністю Т-ва пересунених худ. виставок. Під впливом передвіжників виникали худ. об'єднання в різних містах України. Серед них найвизначнішим було Т-во південноросійських художників, створене 1890 в Одесі. В діяльності Т-ва передвіжників брали участь і художники, що працювали на Україні, — М. Д. Кузнецов, К. К. Костанді, М. К. Пимоненко, П. О. Нілус, С. Я. Кишинівський, С. І. Світославський, П. О. Левченко, В. К. Менк та ін. З творчістю укр. передвіжників пов'язаний розвиток реалістич. демократич. школи живопису, утвердження нац. тем. Жанровий живопис збагатився широкими соціальними узагальненнями, багатогранністю показу життя пореформеного села.

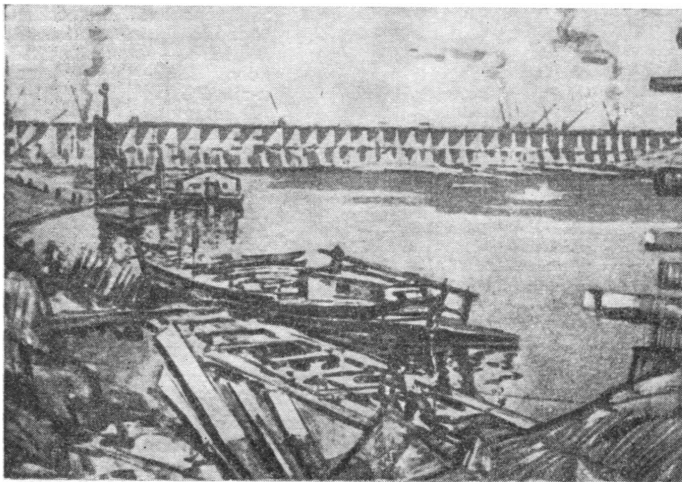
З 2-ї пол. 19 ст. інтенсивно розвивався пейзажний живопис. У галузі пейзажу працювали С. І. Васильківський, В. Д. Орловський, І. П. Похитонов, Р. Г. Судковський, Г. С. Головков, Т. Я. Дворников, М. А. Беркос.

Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. розвивався істор. жанр. Героїчні епоси визвольної боротьби укр. народу присвятали свої полотна С. І. Васильківський, О. О. Мурашко, Ф. С. Красицький. На поч. 20 ст. українське О. м., спираючись на демократичні тенденції, відстоювало реалістичні позиції. Оптимізм, яскрава живописна форма властиві творам О. О. Мурашка. Монумент-декоративну узагальненість, епічність вносить у трактування нар. темі Ф. Г. Кричевський. Виразною індивідуальністю позначені пейзажі А. А. Маневича, С. Ф. Колесникова, М. Г. Бурачека. Серед художників Зх. України першими до нар. образів звернулися К. М. Устиянович та Г. Д. Копистинський. Значну роль в організації худ. життя Галичини відіграв І. І. Труш, відомий як пейзажист та жанрист. На поч. 20 ст. нар. тему розвивали О. Х. Новаківський, М. Д. Сосенко, Й. П. Курилас, О. Л. Кульчицька,

А. І. Манастирський. Великі істор. полотна створив М. І. Івасюк. Серед творів монумент. скульптури найвизначнішими були пам'ятники Б. Хмельницькому в Києві (М. Й. Микешин, 1888), І. П. Котляревському в Полтаві (Л. В. Позен, 1903), О. В. Суворову в Очакові (Б. В. Едуардс, 1907). Укр. темі присвятив невеликі побутові статуєтки та історич. композиції Л. В. Позен. Над образом Т. Г. Шевченка працювали П. П. Забіла, В. О. Беклемішев, Ф. П. Балавенський. В розвитку графіки 2-ї пол. 19 ст. значне місце належить П. Д. Мартиновичу, що створив серію портретів укр. селян та перші ілюстрації до «Енеїди» (1873—74), О. Г. Слассіону, І. С. Іжакевичу. Ілюстрації В. Г. Кричевського та Г. І. Нарбута заклали нові традиції укр. стилю книжкового оформлення.

Велика Жовтн. соціалістич. революція відкрила нову еру в О. м. Народилися такі агіт.-масові форми, як політ. плакат, монумент.-декоративне оформлення агітпоїздів, агітпароплавів, святкове оформлення міст. Активну роль під час громадян. війни відігравав політ. плакат О. В. Маренкова, О. В. Хвостенка-Хвостова, Б. Ю. Єфимова, В. Д. Ермилова, А. Й. Страхова. В 1920—21 виходили «Вікна Укроста» в Харкові та «Вікна ЮРоста» в Одесі. Згідно з ленінським планом монумент. пропаганди 1918—20 поставлено пам'ятники К. Марксу в Києві (І. М. Чайков) та Одесі (М. І. Гельман), героям революції в Ромнах та Г. Сковороді в Лохвиці (І. П. Кавалерідзе). Відродилося монумент. мистецтво (розписи Луцьких казарм у Києві, 1919; Червоноармійського клубу в Харкові, 1920; Комсомольського клубу на Подолі в Києві, 1921). Ця традиція продовжувалася і в 20—30-х рр. (розписи Дитячого містечка в Києві, 1924; Червонозаводського театру в Харкові, 1935; Селянського санаторію ВУЦВК в Одесі, 1928). Активізувалася творча діяльність художників, які зверталися до революц. та сучас. тематики (Ф. Г. Кричевський, А. Г. Петрицький, М. С. Самокиш, П. Г. Волокидін, О. О. Кокель, О. К. Богомазов, В. Н. Пальмов, В. Ф. Седляр, І. І. Падалка, М. Й. Шехтман, В. М. Корочинський, С. М. Прохоров, Ю. Х. Садиленко). Героїчні теми вирішувалися і в станковій та книжковій графіці (В. І. Касіян, І. І. Падалка, Г. І. Нарбут, В. Г. Кричевський, О. Б. Сахновська, С. О. Налепинська-Бойчук, О. І. Усачов). У 20-х рр. поставлено пам'ятники В. І. Леніну в Дніпропетровську (Г. С. Теннер), Т. Г. Шевченкові в Сумах і Полтаві, Артему в Артемівську і Слов'янську (І. П. Кавалерідзе); створено скульптурні композиції (Б. М. Кратко, Ж. К. Діндо, І. В. Севера, М. І. Гельман). У ті ж роки значних успіхів досягло театр.-декоративне мистецтво (А. Г. Петрицький, В. Г. Меллер, О. В. Хвостенко-Хвостов, Б. В. Косарев, Г. А. Цапок).

У 30-х рр. створено великі тематичні полотна, серед яких були й картини, що відображали героїчні сторінки минулого (М. С. Самокиш, Ф. Г. Кричевський, К. Д. Трохименко, Г. П. Світлицький, М. Г. Бурачек, О. П. Любимський, Ф. Ф. Кличко, О. О. Шовкуненко). В скульптурі провідне місце в той час належало творам монумент. та станкової пластики, присвяченим актуальним темам сучасності (М. Г. Лисенко, Б. М. Іванов, П. М. Ульянов, Г. Л. Петрашевич, Г. Л. Пивоваров). У станковій графіці митці розробляли цикли, присвячені істор. та сучас. тематиці (В. І. Касіян, О. М. Довгаль, М. Г. Дерезус, В. Х. Заузе, Г. М. Пустовійт). У книжковій графіці помітнішим стало прагнення до змістовного, реалістич. оформлення класичних та сучас. творів укр. л-ри. В роки Великої Вітчизн. війни

О. О. Шовкуненко. «Загальний вигляд греблі». З серії «Дніпрельстан». Акварель. 1931 (ліворуч). В. І. Касія. «Жовтневий похід». Гравюра на дереві. 1936.

осн. формою українського О. м. були політ. плакат та сатирична графіка, до яких зверталася більшість митців. Післявоєнний період в історії О. м. позначений дальшим піднесенням усіх його видів та жанрів. Значно зросла майстерність художників, з'явилися нові яскраві творчі індивідуальності: Т. Н. Яблонська, В. М. Костецький, Г. С. Меліхов, В. Г. Пузирков, С. О. Григор'єв, С. Б. Отрошенко. В центрі уваги укр. митців — образ В. І. Леніна та істор.-революц. події (твори М. М. Божія, С. Н. Гуецького, В. А. Чеканюка, О. М. Лопухова, О. А. Хмельницького).

Широта діапазону, постійна увага до гострих проблем сучасності та прагнення до виразності худ. індивідуальних засобів характеризують жанровий, пейзажний та портретний живопис (І. Й. Бокшай, А. М. Ерделі, Ф. Ф. Манайло, С. Ф. Шинько, М. П. Глушенко, Г. М. Глюк, А. А. Коцка, В. Ф. Задорожний, В. І. Зарецький, А. Г. Сафаргалін, В. В. Токарев, Г. О. Томенко, В. Й. Патик). У 50—60-х рр. інтенсивного розвитку набули станкова і книжкова графіка, плакат. У станковій графіці багато нових тематичних серій створили В. І. Касія, О. С. Пашенко, В. Г. Литвиненко, М. Г. Деревус, В. Ф. Мироненко, І. М. Селіванов, О. Ф. Фіщенко та ін. В книжковій графіці плідно працюють художники, які прагнуть до цілеспрямованішого відтворення змісту та нац. своєрідності літ. твору (Г. В. Якутович, О. Г. Данченко, А. Д. Базилевич, В. С. Куткін, М. І. Компанець, В. Є. Перевальський та ін.). В останні роки підвищилось значення плакату з його лаконічною та гострою мовою (Ю. П. Мохор, О. К. Терент'єв, Т. А. Лящук, О. І. Семенко). Розвиток станкової скульптури також характеризується різноманітністю тем і жанрів (твори М. Л. Рябініна, В. М. Клокова, В. П. Полоника, Л. О. Твердянської, О. О. Супрун, І. А. Коломієць та багатьох ін.). У галузі монумент. скульптури помітне піднесення. Поставлено пам'ятники В. І. Леніну в Харкові (М. К. Вронський, О. П. Олійник, 1963), Запоріжжі (М. Г. Лисенко, М. М. Суходолов, 1965), Донецьку (Є. М. Кунцевич, 1967) та Макіївці (В. П. Полоник, 1970), О. С. Пушкіну в Києві (О. О. Ковальов, 1962), Т. Г. Шевченкові в Москві (М. Я. Грицюк, Ю. Л. Сінкевич, А. С. Фуженко,

1964), І. Я. Франкові у Львові (В. Н. Борисенко, Д. П. Кривач, Е. П. Мисько, В. П. Одрехівський, Я. І. Чайка, 1964), меморіал «Мати» у Володимирі-Волинському (Т. М. Бриж, Є. В. Дзіндра, 1965—66), пам'ятник партизанам у с. Яремчі (В. З. Бородай, 1967), пам'ятник В. В. Порику в передмісті Парижа (Г. Н. Кальченко, В. І. Зноба, 1967), пам'ятник воїнам, рад. громадянам, що загинули у 1941—43 в боротьбі проти нім.-фашист. загарбників, у Дарниці (Київ) (В. П. Вінаїкін, В. В. Гречаник, 1970) та багато ін.

Зросла роль монумент.-декоративного мистецтва, в якому успішно працюють художники С. А. Кириченко, Н. Г. Клейн, Е. І. Котков, І. С. Литовченко, В. П. Ламах, А. Ф. Рибачук, В. В. Мельниченко.

О. м. розвивається в тісному зв'язку з життям, з актуальними проблемами сучасності.

Літ. на вклейці с. 256—257.

Лит.: Історія українського мистецтва, т. 1—6. К., 1966—70 [бібліогр. т. 1, с. 415—424; т. 2, с. 435—442; т. 3, с. 398—409; т. 4, кн. 1, с. 321—333; т. 4, кн. 2, с. 389—402; т. 5, с. 424—441; т. 6, с. 390—408]; Нариси з історії українського мистецтва. К., 1966 [бібліогр. с. 645—653]; Логвин Г. Н. Українське мистецтво Х—XVIII вв. М., 1963 [бібліогр. с. 280—281]; Афанасьєв В. А. Товариство південно-російських художників. К., 1961; Турченко Ю. Я. Український естамп. К., 1964 [бібліогр. с. 297—316]; Міляєва Л. Стінопис Петеліча. К., 1969 [бібліогр. с. 234—243]; Білецький П. О. Український портретний живопис XVII—XVIII ст. К., 1969; Бутник-Сіверський Б. С. Українське радянське народне мистецтво. К., 1966; Попов П. Матеріали до словника українських гравців. К., 1926; Попов П. Матеріали до словника українських гравців. Додаток 1. К., 1927. Л. Г. Членова (Київ). **ОБРОК**, чинш — термін, що вживається в істор. л-рі для позначення двох форм феод. земельної ренти — продуктової (натуральний О.) і грошової (грошовий О.). На ранніх стадіях феодалізму О. сплачували селяни продуктами. З розвитком товарно-грошових відносин натуральний О. почав поступово замінюватися грошовим. У Росії до скасування кріпацтва О. був однією з осн. форм феод.-кріпосницької експлуатації селянства. В нечорноземних губерніях Росії в серед. 19 ст. його сплачували бл. 59% кріпаків. На Україні О. був менше поширений. Тут переважала

В. П. Обнорський.

В. О. Обух.

М. П. Огар'ов.

панщина. Після селянської реформи 1861 О. було замінено викупними платежами. В сучасну епоху О. має місце в колоніальних і залежних країнах, де капіталістичні форми експлуатації переплітаються з феодалістичними.

Лит.: Маркс К. Капітал, т. 3 [розд. 47]. К., 1954; Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії. Твори. Вид. 4, т. 3; Лященко П. І. Історія народного господарства СРСР, т. 1. К., 1951 [бібліогр. с. 559—616]; Греков В. Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века, кн. 1—2. М., 1952—54.

ОБРЯДИ — встановлені звичаєм дії, пов'язані з побутовими традиціями, громад. подіями або реліг. віруваннями. О. поділяють на світські (народні), пов'язані з працею і побутом людей, і релігійні, в основі яких лежать реліг. уявлення. Переважна більшість нар. О. виникла ще в первісному суспільстві. Супроводжуються піснями, танцями, театралізованими діями. О. спочатку були природним виявом людських емоцій. Згодом до них приєднала забобонні й чаклунські дії, якими первісні люди, не розуміючи законів природи, намагалися підкорити її своїм інтересам. Традиціїн О. укр. народу поділяли на календарно-виробничі, пов'язані з трудовими процесами року (веснянки, Купайло, обжинки, колядування, шедрування), і родинно-побутові (родиня, весілля, похорон). Православна церква багато з них використала для потреб реліг. культу (весняні О. приурочила до великодня й трійці, колядки — до різдва тощо); реліг. змістом наповнила й сімейно-побутові О. Поява на истор. арені найперевішої суспільної сили — пролетаріату та розвиток матеріалістичного світогляду ще в до-родянський період сприяли поступовому ослабленню реліг. елементів в календарно-виробничій та сімейно-побутовій обрядовості.

В соціалістич. суспільстві поряд з переосмисленням деяких нар. О. (наприклад, масниця, Купайло, обжинки, весілля, шедрування) створюють якісно нові О., громадян. свята. зумовлені соціалістич. укладом життя (посвячення в професію, вшанування героїв і ветеранів праці, пам'яті борців за свободу, урочиста реєстрація новонародженого, шлюбу, проводи до армії тощо). Постановою Президії Верховної Ради УРСР від 24.XII 1969 утворено Республіканську комісію по вивченню й впровадженню в побут нових громадян. свят і обрядів.

Лит.: Свята і обряди Радянської України. К., 1970. О. Ф. Куєн'єва (Київ).

ОБУХ Володимир Олександрович (6.IV 1870 — 14.VI 1934) — рос. революціонер, рад. лікар. Член Комуністич. партії з 1894. Н. в маєтку Свібіч Вітеб. губ. (тепер БРСР) в сім'ї агронома. Закінчив мед. факультет Київ. ун-ту (1901). У 1892 входив до с.-д. гуртка в Петербурзі. В 1897 О.

за революц. діяльність вислано до Києва. В 1898 — член Київського, 1902—04 — Моск. к-тів РСДРП. У 1901—17 працював лікарем у Москві. Не раз зазнавав переслідувань, перебував на засланні. Брав активну участь у революції 1905—07 та у Великій Жовтн. соціалістич. революції. В 1918—29 очолював Моск. міський відділ охорони здоров'я. Лікував В. І. Леніна. З 1930 — професор 2-го Моск. мед. інституту.

Лит.: Боголепова Л. С., Смирнова-Ракитина В. А. Доктор Обух. М., 1960; Лаговская Е. А. Ради тебя, человек. М., 1967.

ОБЩИНА — колективне об'єднання людей, якому властиві спільна власність на засоби виробн. (повна або часткова) та узвичаєні форми самоуправління. За Ф. Енгельсом, О. — це істор. форма розвитку всіх або майже всіх народів. Виникла вона при низькому рівні розвитку продуктивних сил. Це викликало потребу спільно жити, колективно боротися за своє існування. Для *матріархату* характерна родова О., в якій об'єднувалися кровно споріднені члени роду. В часи *патріархату* утворилася сімейна О., в якій спільно жили декілька поколінь нащадків батьківського роду зі своїми сім'ями. Для обох цих форм О. характерне спільне володіння засобами виробн. З утвердженням приватної власності виникла сільська О. (поземельна) — територіальна спільність г-в, зв'язаних між собою залишками колективної власності. Сільська О. на Україні — *копа, громада*. В Росії сільська О. — *мир* — проіснувала особливо довго і набула найбільш розвинених форм. Тому рос. дослідники кінця 19 — поч. 20 ст. велику увагу приділяли вивченню сільської О. за феодалізму. В. П. Воронцов, П. О. Соколовський, В. Ю. Постников, О. Я. Єфименко та ін. вивчили великий істор. та етнографічний матеріал і вказали на різні фактори, що впливали на еволюцію О. Узгалівнив увесь цей матеріал М. П. Павлов-Сильванський. Рос. О. займала значне місце в теоретич. концепціях народників. Вони вбачали в О. економіч. осередок народоправ'я і справедливого сусп. ладу, сподівалися використати її для переходу до соціалізму, минаючи капіталізм. В. І. Ленін борюся з народницьким розумінням О. В своїх працях він показав консервативну роль О., що гальмувала розвиток капіталізму в с. г. і розкладалася під його впливом. О. Ф. Куєн'єва (Київ).

ОБРУЦЬКА ПАРТИЗАНСКА ОПЕРАЦІЯ 1943 — бойові дії партизан. з'єднання під командуванням О. М. Сабурова по визволенню м. Овруча (Житом. обл.) від нім.-фашист. окупантів під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. До середини листопада 1943 партизан. з'єднання очистило від окупантів багато сіл на Пн. і Зх. від Овруча і перерізало з-щю Овруч — Мозир. 16.XI з'єднання, в складі якого був Чехословацький загін на чолі з Я. Налепкою, повело наступ на місто. 17.XI місто і залізнич. вокзал були повністю в руках партизанів. У цьому бою партизани знищили бл. 870 гітлерівців, захопили шість складів з продовольством і боеприпасами, 200 т пального, 60 автомашин і зброю. Було врятовано від смерті 200 рад. громадян, які перебували у в'язниці.

Гітлерівцям не вдалося зруйнувати осн. підприємства міста. Партизани втратили 70 чол. убитими і пораненими. 19.XI в місто вступили частини Червоної Армії. *І. І. Сльнчко (Київ).*

ОВРУЦЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1918 — виступ трудящих Овруцького пов. Волинської губ. проти нім. окупантів і петлюрівської *Директорії* в листопаді 1918 — квітні 1919. Великі партизансько-повстанські загони, які діяли в повіті в 2-й пол. 1918, посилили бойову діяльність у листопаді — грудні, коли почалася евакуація нім. військ з України. На поч. грудня 1918 повстанці на деякий час оволоділи Овручем. В січні — березні 1919 влада в місті і повіті не раз переходила до рук повстанців. В середині лютого 1919 в Овручі оформилася більшовицька орг-ція, що сприяло значній активізації боротьби. Влада Рад в Овруцькому пов. була відновлена в 1-й пол. квітня 1919. *Є. М. Скляренко (Київ).*

ОВРУЧ — місто Житомир. обл. УРСР, центр Овруцького р-ну, на р. Норині (притока р. Ужу, бас. Дніпра). Залізнич. ст. 12,5 тис. ж. (1970). Час заснування невідомий. Вперше згадується в писемних джерелах 946 під назвою Вручий як одне з древлянських міст, підкорених княгинею *Ольгою*. В 2-й пол. 10 — 1-й пол. 12 ст. входив до складу Київської Русі і був відомий виробництвом шиферних пряслиць. У 1240 зруйнований монголо-татарами. В 60-х рр. 14 ст. його загарбала феод. Литва. За *Люблінською унією 1569* місто захопила шляхта. Польща і, збудувавши фортецю, перетворила на центр Овруцького староства. Визволений 1648 сел.-козак. військами від польс.-шляхет. загарбників, О. до 1667 був сотеним містечком Овруцької сотні Київ. полку. За *Андрусівськими перем'яж 1667* відійшов до Польщі. Населення міста брало участь у *визвольній війні українського народу 1648—54*, у нар. повстаннях під керівництвом *Децька, С. Паляя, в гайдамацькому русі 18 ст.* (1750 під О. діяв гайдамацький загін на чолі з *І. Подолякою*). В 1793 в складі Правобереж. України возз'єднаний з Росією. З 1793 — у складі Ізяславського, з 1795 — Волинського намісництва. З 1797 О. — центр Овруцького повіту Волин. губ. У період революції 1905—07 в повіті відбувалися сел. заворушення. Рад. владу встановлено 9.I 1918. В лютому 1918 О. захопили австро-нім. окупанти. 1.XII 1918 партизан. загін визволив О. Рад. війська вступили в місто в січні 1919. 29.IV — 21.VI 1920 О. був окупований військами бурж.-поміщицької Польщі. З 1923 О. — районний Коростенського округу, з 1932 — в складі Київ. обл., з 1937 — Житомир. обл. Під час Великої Вітчизн. війни О. 22.VIII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. Під час тимчасової окупації в місті діяла підпільна парт.-комсомольська орг-ція. Внаслідок *Овруцької партизанської операції 1943* визволений 17.XI 1943. В О. — консервний комбінат, пром. і харч. комбінати, льнозавод, міжколгоспна буд. орг-ція, 4 загальноосвітні, 1 муз. і спорт. школи, профес.-тех. училище. Збереглася пам'ятка давньорус. архітектури — церква *Василія (кін. 12 — поч. 13 ст.)*. Пам'ятник *Я. Налетці*. *О. П. Ремезов (Житомир).*

ОВСЯННИКОВ Михайло Кузьмич (грудень 1909 — 23.III 1944) — рад. військовослужбовець, сержант, Герой Рад. Союзу (1943). Член Комуністич. партії з 1942. Н. у с. Преображенці (тепер Ісаклінського р-ну Куйб. обл.) в великій сім'ї. В Рад. Армії з 1941. Під час Селянської Вітчизн. війни 1941—45 як командир саперного відділення 230-го окремого саперного батальйону 163-ї стрілк. д-зії Ворон. фронту відзначився при форсуванні Дніпра на Пд. від Києва (жовтень 1943).

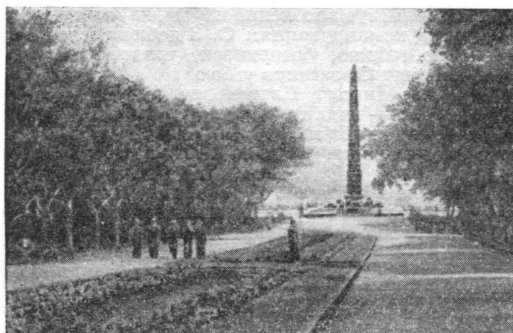

Мітинг груднящих у визволеному партизанами місті Овручі. Листопад 1943.

О. в числі перших переправився на правий берег ріки, зібрав 15 човнів і перегнав їх до лівого берега. З човнів був зроблений паром, на якому рад. сапери під командуванням О. З доби перевозили артилерію, зброю, боєприпаси, транспортні засоби. Пізніше О. загинув у бою.

ОГАРЬОВ Микола Платонович (6.XII 1813 — 12.VI 1877) — видатний рос. революціонер-демократ, поет, публіцист. Н. в Петербурзі в сім'ї багатого поміщика. В 1830—33 зв'язався в Моск. ун-ті, де разом з О. І. Герценом організував гурток революц. напрямку. В 1834 О. за вільнодумство був заарештований і 1835 засланий до Пензен. губ. (перебував на засланні до 1839). В ідейній боротьбі 40-х рр. О. належав до найрадикальнішого крила *західників*. Поділяючи погляди соціалістів-утопістів, О. разом з тим був прихильником революц. перетворень, виступав проти самодержавства і кріпосництва, обстоював ідеї соціалістич. перебудови суспільства на основі сел. общини. У 1856 емігрував за кордон, де разом з О. І. Герценом створив безцензурну рос. пресу. В 60-х рр., подолавши ліберальні ілюзії, О. перейшов на революц.-демократичні позиції. Разом з О. І. Герценом брав участь у створенні орг-ції «*Земля і воля*», одним з перших виступив з викриттям грабницького характеру *селянської реформи 1861*, критикою лібералізму і з закликом до сел. революції. Під час *польського визвольного повстання 1863—64* на території Правобережної України на підтримку повстанців розповсюджувалися листівки, написані О. і надруковані у «*Вільній російській друкарні*». Праці О. внесли значний вклад в історіографію рос. революц. руху. «Розгляди книги Корфа» (в збірнику «14 грудня 1825 р. та імператор Микола», Лондон, 1858) був першою спеціальною працею, в якій викладено історію декабристів з революц. позицій. У «Передмові» до «Дум» К. Ф. *Рилєєва* (Лондон, 1860) і в «Передмові» до збірника «Російська таємна література XIX ст.» (Лондон, 1861) О. виклав історію рос. революц. руху, ідейної боротьби і літ. процесу від О. С. Пушкіна до М. О. Некрасова. О. належить також періодизація революц. руху 30—50-х рр. 19 ст. Мав зв'язки з укр. культурою; пропагував за кордоном творчість Т. Г. Шевченка, Марка Вовчка. Поезії О. перекладали укр. мовою П. А. Грабовський, М. П. Старицький. У березні 1966 прах О. перевезено з Грінвіча до Москви.

Тв.: Избранные произведения. В 2 т. М., 1956; Избранные социально-политические и философские произведения, т. 1—2. М., 1952—56; У к р . п е р е к л . —

Пам'ятник невідомому матросові в Центральному парку культури і відпочинку імені Т. Г. Шевченка в Одесі. 1960.

Звичайна повість. «Галичанин», 1863, кн. 1, в. 3—4; [Вірші]. В кн.: Антологія російської поезії в українських перекладах. К., 1925.

Літ.: П у т и н ц е в В. А. Н. П. Огарев. М., 1963; Л и н к о в Я. И. Революционная борьба А. И. Герцена и Н. П. Огарева и тайное общество «Земля и воля» 1860-х годов. М., 1964; Ш а х о в а Л. В. Революционер-демократ М. П. Огарев. К., 1964; Р у д н и ц к а я Е. Л. Н. П. Огарев в русском революционном движении. М., 1969.

ОГОНОВСЬКИЙ Володимир Петрович (9.VI 1896 — 16.III 1970) — учасник революц. руху на Зх. Україні. Член КПРС з 1926. Н. в с. Нижневі (тепер Глумацького р-ну Ів.-Фр. обл.) в сім'ї вчителя. Під час 1-ї світової війни мобілізований в австр. армію, де вів революц. пропаганду. В 1920 в складі Червоної української галицької армії брав участь у боях проти інтервентів і білогвардійців на тер. України. В 1926 закінчив Празький ун-т. З 1926 вів революц. роботу у Львові, працював у друкованих органах КПЗУ «Світло», «Сила», «Наша земля», «Вікна», «Сельробр», «Освіта», керував в-вом КПЗУ «Книжка». В 1931 заарештований і за «Луцьким процесом 57-и» (1934) засуджений до тюремного ув'язнення. Після возз'єднання Зх. України з УРСР (1939) — на рад. і наук. роботі, з 1952 — ст. наук. співробітник Ін-ту суспільних наук АН УРСР у Львові. Автор ряду праць з економіч. географії, економі-

ки пром-сті, історії нар. г-ва України, зокрема зх.-укр. земель. М. К. Івасюта (Львів).
ОДЕСА—місто, обласний центр УРСР, найбільший порт на Чорному м. Вузол залізничних і автомобільних шляхів. Аеропорт. 892 тис.ж. (1970; 1897 — 404 тис. ж., 1926 — 420,9 тис. ж., 1939 — 602 тис. ж., 1959 — 667 тис. ж.). На тер. сучасної О. існувало тат. поселення Качибей (перша згадка про нього належить до 1415). В 15 ст. поселення було зруйноване турками, знову заселене під назвою Хаджибей. В 1764 тур. уряд поблизу Хаджибея збудував фортецю Ені-Дунья (Новий Світ). Під час рос.-тур. війни 1768—74 Хаджибей та Ені-Дунья зайняли рос. війська, але за Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774 повернули їх Туреччині. Під час рос.-тур. війни 1787—91 рос. війська, в складі яких діяв загін Чорноморського козацького війська, що його очолювали А. Головатий і З. Ченіга, 14 (25).IX 1789 здобули фортецю. За Ясським мирним договором 1791 Хаджибей та Ені-Дунья ввійшли до складу Росії. В серпні 1794 у Хаджибей за проектом інженера Ф. Деволана, під заг. керівництвом О. В. Суворова та Й. М. Дерібаса було розпочато спорудження морської гавані. В 1795 Хаджибей перейменовано на Одесу. В 1797—1802 О. входила до Новорос. губ. З 1803 — до Херсонської губ. В 1803 утворено Одеське градоначальство. З 1805 О.— адм. центр Новорос. краю (генерал-губернаторство), з 1825 — повітове місто Херс. губ. Торговецьке значення міста зросло після прокладення у 60—70-х рр. 19 ст. з-ці. В 19 ст. О. стала значним пром., наук. і культурним центром Пд. України. В 1817 в О. засновано Рішельєвський лицей, перетворений згодом (1865) на Новоросійський (Одеський) ун-т. У 1830 почала працювати міська публічна б-ка, 1839 — Одеське товариство історії і старожитностей. О. відіграла значну роль у нац.-визвольному русі грец. і болг. народів. У 1814 було засновано грецьке нац.-визвольне т-во «Філікі етерія», 1854 — «Одеське болгарське настоятельство». Під час Кримської війни 1853—56 рос. війська в квітні 1854 відбили спроби англо-франц. військ висадити десант в О. й захопити місто. В 50-х рр. 19 ст. О. була одним із пунктів транспортування в Росію «Колокола», «Полярної зvezди» та ін. нелегальних видань «Вільної російської друкарні». В 70-х рр. О.— центр народницького руху на Пд. України. З О. пов'язана революц. діяльність В. М. Фігнер, А. І. Желябова, В. П. Обнорського, С. М. Халтуріна. У 1875 в О. створено «Південноросійський союз робітників». На ознаменування 7-ї річниці Паризької комуні відбулася Одеська сходка революційних гуртків 1878. У 1900 утворено Одес. к-т РСДРП [дав. Одеська організація РСДРП (б)]. В 1901—02 оформилися с.-д. орг-ції «Південно-революційна група соціал-демократів», «Південно-революційний союз соціал-демократів», «Робітничья воля». Значну допомогу Одес. орг-ції РСДРП подавали В. І. Ленін, газ. «Искра», її агенти Д. І. Ульянов, Р. С. Землячка, В. В. Воронський, К. Й. Левицький та ін. Робітники міста брали участь у загальному страйку на Півдні Росії 1903. В 1904 в О. перебувало Пд. бюро комітетів більшовістів (див. Південне бюро ЦК РСДРП). В 1905—07 О.— один із центрів революц. боротьби. В червні й жовтні 1905 відбувалися страйки, збройні сутички з поліцією (див. Одеський червневий збройний виступ 1905). Вночі проти 15 (28).VI 1905 до О. прибув повсталый броненосець «Потьомкін». Робітники Одеси брали участь у Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905. У листопаді 1905 в О. виникла Рада робітн. де-

путатів. Відбулися *Одеські страйки робітників 1909—10*. Улітку 1914 під керівництвом більшовиків страйкували робітники понад 20 підприємств. У березні 1917 створено *Одеську Раду робітничих депутатів*, у травні — *Румчерод*. У червні 1917 в місті виникла більшовицька орг-ція. В липні 1917 засновано спілку соціалістич. молоді. Трудящі О. вітали перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції. 17 (30).І 1918 внаслідок перемоги *Одеського січневого збройного повстання 1918* в місті встановлено Рад. владу. Більшовики керували боротьбою трудящих О. проти австро-нім. окупантів (березень — листопад 1918), англо-франц. інтервентів (листопад 1918 — квітень 1919). В підпіллі діяли *Одеський підпільний обласний комітет КП (б) У*, *«Іноземна колегія» при Одеському обласному комітеті КП (б) У*. 6.IV 1919 рад. війська визволили О., але в серпні місто захопили війська Денікіна. В захопленій денікінцями О. (серпень 1919 — лютий 1920) діяли Одес. підпільний губком КП (б) У, Обласний військ.-революц. повстанський штаб. 7.II 1920 частини 41-ї та 45-ї д-зій визволили О. від денікінців (див. *Одеська операція 1920*). У 1919—25 О. — центр Одес. губ., з 1925 — Одес. округу, з 1932 — обласний центр. За роки довоєнних п'ятирічок О. стала одним із найбільших пром., наук. і культурних центрів України. В роки Великої Вітчизн. війни з 5.VIII по 16.X 1941 тривала героїчна оборона міста від нім.-фашист. загарбників (див. *Одеська оборона 1941*). Під час нім.-рум. окупації 1941—44 в О. працювали підпільні обком партії на чолі з О. П. Петровським і С. С. Сухаревим, приміський райком КП (б) У (секретар С. Ф. Лазарев), діяли 5 партизан. загонів, 45 підпільних патріотич. груп. Партизан. і підпільні групи здійснили багато диверсійних актів, зривали роботу транспорту, перешкоджали вивезенню награбованого фашистами майна тощо. 10.IV 1944 війська 3-го Укр. фронту визволили місто від гітлерівців (див. *Одеська наступальна операція 1944*).

У післявоєнні роки пром-сть О. було повністю відбудовано. Провідні галузі пром-сті: маш.-буд., металообробна, харч., легка. Найважливіші з-ди: радіально-свердильних верстатів ім. В. І. Леніна, важкого кранобудування ім. Січневого повстання, с.-г. машинобудування ім. Жовтневої революції, судноремонтні з-ди, «Автогенмаш», «Кінап» та ін. Найважливіші підприємства легкої пром-сті: джутова ф-ка, швейне об'єднання ім. В. В. Воровського, взуттєве об'єднання ім. Жовтневої революції, трикотажна й суконна ф-ки, шкірзавод тощо. В місті розвинута хім. і фармацевтична пром-сть. О. — база китобійної антарктичної флотилії «Радянська Україна». О. — морський порт СРСР. Від його причалів беруть початок 69 транспортних морських ліній до 92 країн світу (1966 Одес. порт нагороджено орденом Леніна). В О. є 14 вузів, у т. ч. університет, політех., технологіч., пед. та ін. інститути, 25 технікумів, 146 заг.-осв. шкіл. У місті працює 15 н.-д. установ, серед яких ін-т очних хвороб та тканинної терапії ім. акад. В. П. Філатова. В О. — 5 театрів, цирк, філармонія, 5 палаців культури, *Одеська кіностудія художніх фільмів*, телецентр, республіканське в-во «Маяк», 5 музеїв. О. — один із визначних курортів Рад. Союзу (понад 60 санаторіїв, будинків відпочинку, лікувальних пансіонатів). Обласні відділення спілок письменників, журналістів, художників, архітекторів, композиторів і кінематографістів України.

За героїзм, виявлений трудящими О. в боротьбі проти нім.-фашист. загарбників, 1942 встановлено

медаль «За оборону Одеси», 1965 місту-герою вручено орден Леніна і медаль «Золота зірка». Серед архітект. пам'яток — будинок «Нової біржі» (тепер філармонія, 1895—98), будинок наук. бібліотеки ім. М. Горького (1905—07), театр опери та балету (1884—87) тощо. В різний час в О. жили і працювали вчені І. І. Мечников, Д. І. Менделєєв, І. М. Сеченов, О. О. Ковалевський, М. І. Пирогов, М. Д. Зелінський, В. П. Філатов та ін.; письменники О. С. Пушкін, А. Міцкевич, М. В. Гоголь; декабристи П. І. Пестель, брати С. І. і М. І. Муравйови-Апостоли, І. В. і О. В. Поджіо та ін. В О. встановлено пам'ятники В. І. Леніну, потьомкінцям, Г. М. Вакуленчуків, борцям за встановлення Рад. влади, Невідомому матросові; пам'ятники О. С. Пушкіну, Т. Г. Шевченкові, А.-Е. Рішельє, М. С. Воронцову.

Літ.: В боротьбе за Октябрь (Март 1917 — январь 1918). Сборник документов и материалов об участии трудящихся Одессы в борьбе за установление Советской власти. Одесса, 1957; Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза. Сборник документов и материалов, т. 1—3. Одесса, 1947—61; Из прошлого Одессы. Сборник статей. Одесса, 1894; Одесса. Очерк истории города-героя. Одесса, 1957; С днем рождения, Одесса. Сборник материалов о 175-летию города. Одесса, 1969; С к а л ь к о в с к и й А. Первое тридцатилетие истории города Одессы. 1793—1823. Одесса, 1837; Б о й к о Ф. Ф. Циталель Черноморья. М., 1963; К о л ь я д а И. Одесса. Путеводитель. Одесса, 1969.

ОДЕСС (грец. Ὀδῆσος, Ὀρθησσός) — давній населений пункт у межиріччя Пд. Бугу і Дністра, який згадує давньогрец. автор Ф. *Арриан*. Під назвою «Ордесс» він відомий також у працях *Плінія* та *К. Птолемея*. Дослідники локалізували О. по-різному: на березі Березанського лиману (В. І. Гощкевич), Тилігульського лиману (В. В. Лагішев), біля с. Морського (кол. Карабаш) Березанського р-ну Микол. обл. (С. Д. Пападімітріу). Нині давній О. ототожнюють з Кошарським городищем на зх. березі Тилігульського лиману, розкопки якого провадить Одеський археол. музей.

І. Т. Черняков (Одеса).

ОДЕСЬКА ДЕРЖАВНА КОНСЕРВАТОРІЯ ІМЕНІ А. В. НЕЖДАНОВОЇ — вищий мистецький навч. заклад УРСР. Відкрита 1913 на базі муз. училища, яке існувало з 1897. В 1923 була поділена на муз. ін-т і технікум. У 1925 обидва навч. заклади злилися в муз.-драм. ін-т (Муздрамін), що мав два ф-ти — музичний і драматичний. У 1934 Муздрамін було реорганізовано в консерваторію. Консерваторія має (1970) денне, вечірне і заочне відділення; фортепіанний, оркестровий, хоровий, композиторський, вокальний та історико-теоретичний ф-ти. Консерваторія готує музикантів-виконавців, співаків, композиторів, хормейстерів, диригентів нар. оркестрів, музикознавців. За роки Рад. влади консерваторія підготувала 2300 спеціалістів. У 1969/70 тут навчалось 743 студенти. Консерваторію закінчили нар. артисти СРСР Е. Г. Гігельс, Я. І. Зак, М. С. Гришко, К. Ф. Данькевич, О. П. Криваченя, Д. Ф. Ойстрах, Б. А. Руденко, Є. І. Чавдар та ін.

С. Д. Орфеев (Одеса).

ОДЕСЬКА КІНОСТУДІЯ ХУДОЖНІХ ФІЛЬМІВ — створена 1919 на базі окремих приватних кіноательє. Спочатку існувала як кіносекція Полтвідділу 41-ї д-зії Червоної Армії (випускала агітфільми), 1920—22 — Одеське відділення Всеукр. кінокомітету, 1922—30 — Одеська кінофабрика Всеукр. фотокіноуправління, 1930—37 — Одеська кінофабрика «Українфільм», 1938—41 — О. к. х. ф. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 злилася з Ташкент. кіностудією. Після війни було створено Чорноморську кінофабрику — виробничу базу для експедицій ін. кі-

ностудій. З 1954 Одеська кіностудія відновила свою творчу діяльність. З 1955 має сучасну назву. Серед кращх фільмів студії: «Остан Бандура» (1924, реж. В. Р. Гардін), «Укразя» (1925), «Тарас Шевченко» (1926, реж. П. І. Чардинін), «Лісовий звір» (1925, реж. А. Ф. Лундін), «Микола Джеря» (1927, реж. М. С. Терещенко), «Два дні» (1927, реж. Г. М. Стабовий), «Сумка дикпур'єра» (1927), «Звенигора» (1928), «Арсенал» (1929, реж. О. П. Довженко), «Перекоп» (1930, реж. І. П. Кавалеридзе), «Нічний візник» (1929, Г. М. Тасін), «Партизанська донька» (1943, реж. М. З. Маєвська та О. С. Маслюков), «Весна на Зарічній вулиці» (1956, реж. Ф. Ю. Миронер та М. М. Хуців), «Спрага» (реж. Є. Г. Ташков), «Короткі зустрічі» (1968, реж. К. Г. Муратова) та ін.

Лит.: Зінич С., Капельгородська Н. Знято в Одесі. Одеській студії художніх фільмів — 50 літ. Одеса, 1969. Г. Л. Островський (Одеса).

ОДЕСЬКА КОМІСІЯ КРАЄЗНАВСТВА — н.-д. установа при АН УРСР, що існувала в Одесі 1923—31. Головою її був С. С. Дложевський. О.к.к. складалася з кількох секцій: археол., етнографічно-лінгвістичної, вивчення природних багатств, соціально-історичної та ін. Вчені, які входили до О. к. к., багато зробили в справі організації та розвитку рад. історичної, географіч. та етнографіч. науки на Пд. України. Членами О. к. к. були Є. П. Трифільєв, М. Ф. Болтенко, А. Г. Готалов-Готліб, К. П. Добролюбський, А. В. Добролюбський та ін. О. к. к. випускала «Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук».

І. Т. Черняков (Одеса).

ОДЕСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1944 — операція, проведена під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 військами 3-го Укр. фронту (ком. генерал армії Р. Я. Малиновський) 28.III — 14.IV 1944 з метою визволення Одеси і Одеської обл. Гітлерівське командування надавало важливого значення утриманню чорномор. узбережжя в районі Одеси. На підступах до міста фашисти створили чотири оборонні рубежі. Подолавши опір

ворога, рад. війська 28.III визволили Миколаїв (див. *Миколаївська десантна операція 1944*), 29.III форсували Пд. Буг на ділянці від Костянтинівки до Миколаєва, 31.III визволили Очаків, 4.IV — ст. Веселий Кут, 5.IV — Роздільну, 9.IV рад. війська підійшли до Одеси. Ввечері 9.IV почався штурм міста. Велику допомогу рад. військам подали партизани. Вранці 10.IV Одесу було визволено. Рештки розбитих військ ворога намагалися переправитися через дністровський лиман у районі Овідіополь. Але 13.IV рад. війська зламали опір ворога і в цьому районі і до ранку 14.IV очистили весь сх. берег лиману. Війська правого крила фронту 12.IV оволоділи Тирасполем і форсували р. Дністер. Внаслідок О. н. о. було розгромлено велике угруповання фашист. військ і створено умови для проведення Кримської та Ясько-Кишинівської операції. Під час О. н. о. 25 тис. солдатів і офіцерів ворога було вбито, 10 632 потрапило в полон.

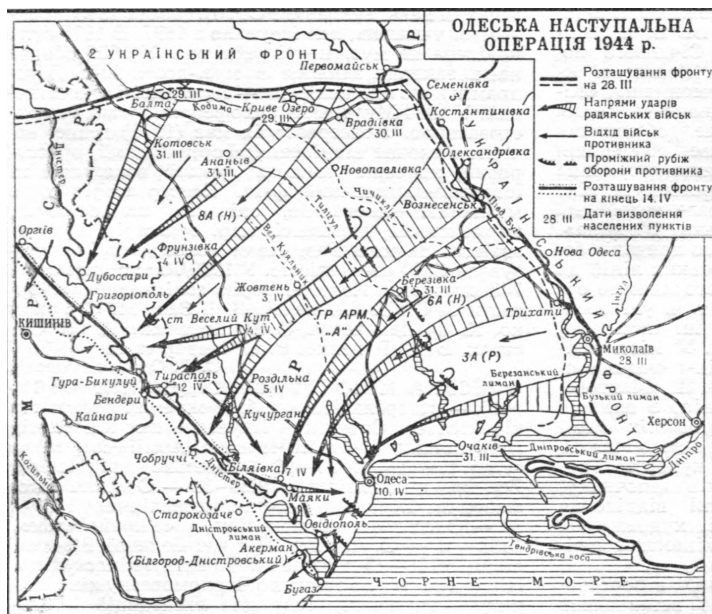
Лит.: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3. К., 1969. М. А. Мартишевський (Київ).

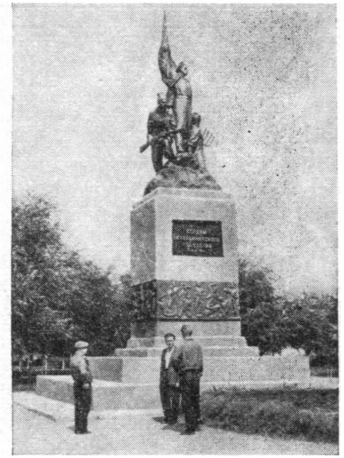
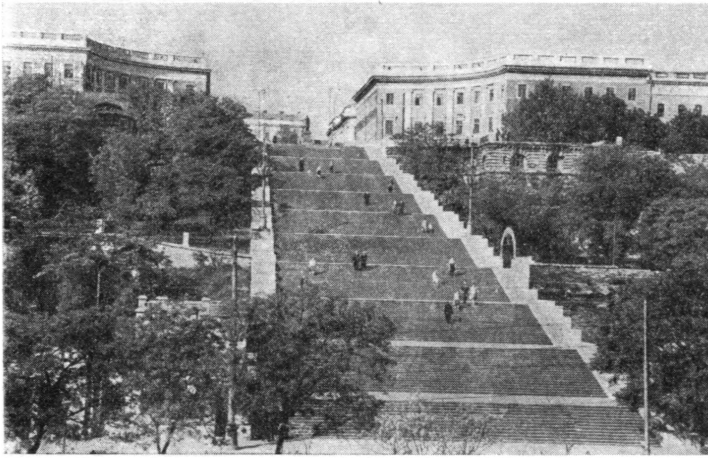
ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ — область у складі УРСР. Утворена 27.II 1932. Лежить на Пд. Зх. республіки. На Сх. межує з Миколаївською, на Пн. — з Кіровоградською та Вінницькою обл. УРСР, на Зх. — з Молд. РСР, на Пд. — з Соціалістич. Республікою Румунією, на Пд. Сх. омивається Чорним м. Пл. 33,3 тис. км². Населення 2390 тис. чол. (1970). Нац. склад за переписом 1970: 55% українців, 24,2% росіян, 7% болгар, 5,7% молдаван та ін. Пересічна густина населення — бл. 72 чол. на 1 км². Міське населення становить 56%. В О. о. 26 районів, 13 міст, 26 с-щ м. т., 1231 сільсь. населений пункт. Обласний центр — м. Одеса (892 тис. чол., 1970).

Поверхня О. о. — хвиляста рівнина. На Пн. та Пн. Зх. — відроги Подільської височини, на Пд. — Причорноморська низовина. Осн. корисними копалинами є поклади буд. матеріалів (граніти, гнейси, вапняки, глина, гіпс, пісок), графіт, мінеральні джерела, лікувальні грязі

тощо. Клімат помірно континентальний. Гол. ріки — Пд. Буг, Дністер, Дунай. Найбільші озера: Кагул, Ялпуг, Катлабуж (прісні), Сасик (Кундук), Шагани (солоні). Лимани: Дністровський, Хаджибейський, Куяльницький, Тилігульський та ін. Ґрунти чорноземні, темно-каштанові. Пн. райони О. о. — в лісо-степовій зоні, пд. — в степовій.

Тер. сучасної О. о. була заселена від часів раннього палеоліту. В 9 ст. тут жили сх.-слов. племена *уличі* і *тиверці*. У 10—12 ст. тер. сучасної О. о. входила до складу давньорус. д-ви — *Київської Русі*. В 13—18 — під владою татар, з кінця 15 ст. — й Туреччини. Тер. Пн.-Зх. Причорномор'я в кінці 14 — на поч. 15 ст. захопило *Литовське велике князівство*. В 17—18 ст. на тер. сучасної Одещини кочували підвладні Крим. ханству *Білгородська орда* та *Едсанська орда*, проти грабіжницьких нападів яких вели запеклу боротьбу укр. ко-

Потьомкінські сходи в Одесі (ліворуч). Пам'ятник героям Татарбунарського повстання 1924. Татарбунари.

заки. Після успішного завершення рос.-тур. війни 1787—91 більша частина тер. сучасної О. о. за *Ясським мирним договором 1791* відійшла до Росії. В 1797—1802 вона входила до Новоросійської губ., з 1803 — Херс. губ.

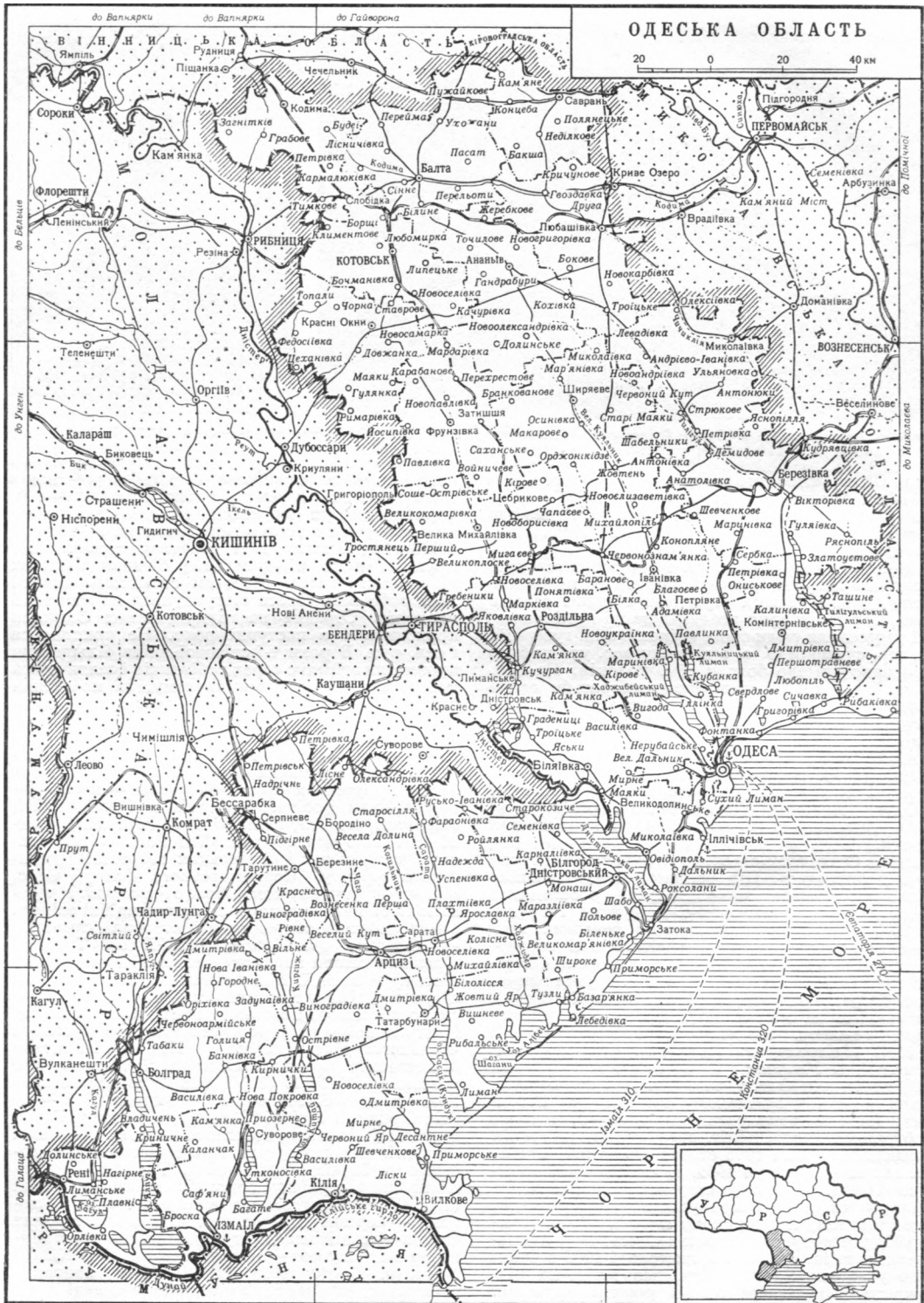
У кінці 18 — на поч. 19 ст. почалося інтенсивне заселення Пн.-Зх. Причорномор'я і Буджацького степу (див. *Буджак*). Прагнучи швидше освоїти край, царський уряд роздавав землі поміщикам, які переселяли сюди своїх кріпаків з ін. губерній. На тер. сучасної О. о. з дозволу рос. уряду було засновано чимало болг. і нім. колоній. На поч. 19 ст. Пд. Україна стала ареною боротьби селян проти кріпацтва. Антикріпосницький характер мало й повстання 3-ї бригади ратників кiev. міліції, розквартированих у районі Балти, що вибухнуло 1807 (див. *Київське повстання ратників міліції 1807*). В 1858 в Одес. і Тираспольському пов. відбулися масові сел. заворушення. В 70-х рр. в Одесі, Акермані (тепер Білгород-Дністровський), Ананьєві та ін. містах діяли народницькі гуртки.

У 1875 в Одесі було створено «*Південноросійський союз робітників*». Під впливом *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»* в Одесі виникли с.-д. гуртки і групи. В 1899 в умовах наростаючого революц. руху вони об'єдналися в т. з. «*Агітаторські збори*», на основі яких на поч. 1900 було утворено Одеський к-т РСДРП. На поч. 20 ст. с.-д. гуртки виникли в Балті, Акермані, Бірзулі (тепер Котовськ), Ананьєві та ін. містах. Вирішальну роль у зміцненні революц. напрямку в Одеській орг-ції РСДРП відіграла лєнінська газ. «*Искра*» та її агенти Д. І. Ульянов і Р. С. Землячка. В липні 1903 робітники Одеси, залізничники ст. Бірзула брали участь у *загальному страйку на Півдні Росії 1903*. В роки революції 1905—07 в краю відбувалися масові політ. страйки, демонстрації. В середині червня 1905 стався *Одеський червневий збройний виступ 1905*. В жовтні 1905 робітники Одеси, Бірзули, Акермана, Ананьєва, Ізмаїла та ін. міст брали участь у *Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905*. Влітку 1905 розгорнувся сел. рух в Одеському, Ананьєвському та ін. повітах. У листопаді 1905 в Одесі було утворено Раду робітн. депутатів, на підприємствах виникали бойові робітн. дружини. В роки столипінської реакції (1907—10) на Оде-

щині тривала страйкова боротьба робітників (див. *Одеські страйки робітників 1909—10*). Страйковий рух робітників, виступи селян значно посилюлися в роки нового революц. піднесення (1910—14). Влітку 1911 відбувся страйк одес. моряків, яких підтримали робітники багатьох підприємств міста. Масовим страйком у квітні 1912 робітники Одеси відгукнулися на *Лєнський розстріл*. Страйки на підприємствах Одещини проходили і в наступні роки. Не припинявся і сел. рух. В роки 1-ї світової війни більшовики проводили агітацію серед робітників і селян проти імпералістич. політики царизму, за повалення самодержавства. Влітку 1916 під час с.-г. перепису сталися масові заворушення селян у 25 селах Балтського і ряду сусідніх повітів.

Після Лютн. революції 1917 відбулися демонстрації, мітинги трудящих Одеси, а також в багатьох селах і містечках краю. В березні — квітні виникли Ради робітн. депутатів в Одесі, Балті, Акермані, Ізмаїлі, Рені, Кілії та Бірзулі. В травні 1917 відбувся перший з'їзд Рад робітн., солдат., матроських і селянських депутатів Румунського фронту, Чорноморського флоту, Одес. військ. округу, на якому обрано *Румчерод*. У червні 1917 більшовики порвали організаційні зв'язки з меншовиками-оборонцями й створили самостійну *Одеську організацію РСДРП (б)*. Трудящі Одещини вітали перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції. Більшовики викривали угодовців, які засіли у виконкомах Рад, і готували маси до збройного повстання проти контрреволюції. Центральної ради. В повітах і селах формувалися червоногвардійські загони. Під керівництвом більшовиків почалося *Одеське січневе збройне повстання 1918*. 17 (30).І 1918 було встановлено Рад. владу в Одесі, в січні — лютому 1918 — по всій Одещині. У січні 1918 на тер. Бессарабії при підтримці Антанти вторглися війська боярської Румунії, які окупували Акерманський, Бендерський та Ізмаїльський повіти. Трудящі Ізмаїльщини вели героїчну боротьбу проти окупантів (див. *Татарбунарське повстання 1924*). В лютому — березні 1918 на тер. Одещини вступили австро-нім. війська. В згуртуванні сил парт. підпілля важливу роль відіграв *Перший з'їзд КП (б) України*. Влітку 1918 ЦК КП (б) У направив в Одесу групу парт. працівників у складі делегатів з'їзду І. Ф. *Смирнова* (Микола Ласточкін),

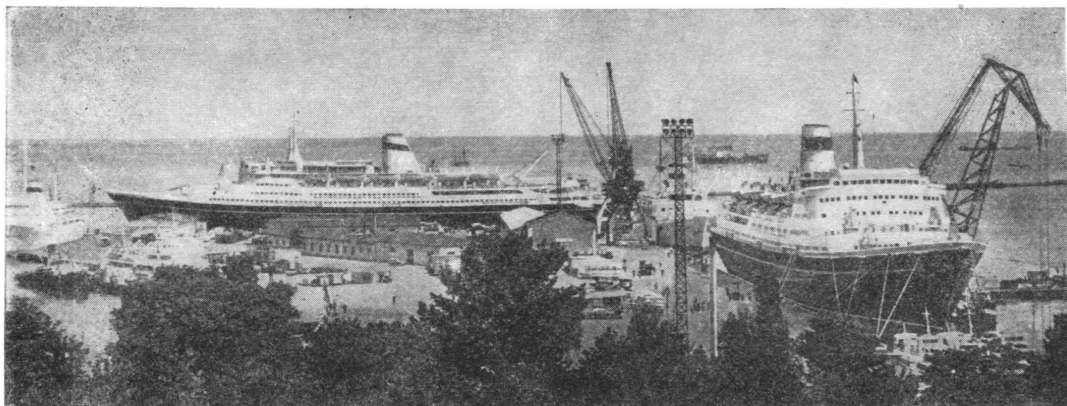

ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ

20 0 20 40 км

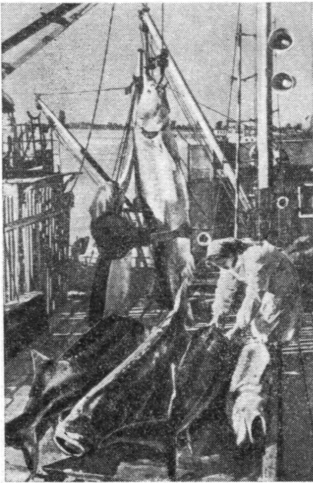
Пасажи́рські лайнери в Одеському морському порту.

С. І. Соколовської, Л. Й. Картвелішвілі, І. Є. Клименка та ін. Було створено *Одеський підпільний обласний комітет КП (б) У*, а також обласний військово-революц. к-т, повстанський штаб. В усіх повітах було створено партизан. загони. Восени 1918 на Одещині розгорнувся страйковий і партизан. рух проти окупантів і гетьманців. Одеські залізничники взяли активну участь у *Всеукраїнському страйку залізничників 1918*. В серед. листопада 1918 владу захопила пеллорівська *Директорія*. 27.XI Одесу окупували війська Антанті. За вказівкою В. І. Леніна більшовики Одеси розгорнули агітаційну роботу серед солдатів і матросів інтервентів. Було утворено підпільну *«Іноземну колегію» при Одеському обласному комітеті КП (б) У* (грудень 1918). Під впливом більшовицької агітації вибухнуло *Чорноморське повстання французького флоту 1919*. 6.IV в Одесу вступили рад. війська. В квітні 1919 всю Одещину було визволено від інтервентів. В роки іноземної інтервенції на цій території діяли партизан. загони, кавалерійська бригада під командуванням Г. І. Котовського. У серпні 1919 — на поч. 1920 Одещину захопили війська Денікіна. Під керівництвом Одеського обласного к-ту КП (б) У в містах і повітах наприкінці листопада — в грудні 1919 проти денікінців розгорнувся повстанський рух. 7.II 1920 наступаючі частини *сорок першої стрілецької дивізії*, 1-ї бригади 45-ї дивізії і кавалерійської бригади Г. І. Котовського визволили Одесу. До кінця лютого 1920 в містах і селах губернії Рад. владу було відновлено (див. *Одеська операція 1920*). В 1920 утворено Одеську губ., до якої ввійшли Одеський, Вознесенський, Тираспольський, Ананьївський, Єлисаветградський, Первомайський і Балтський повіти. Трудящі краю почали відбудовувати зруйноване нар. г-во. В листопаді 1922 до Одес. губ. включено Микол. губ. В 1925 (у зв'язку з адм.-територіальною реформою) було створено Одеський округ. Тоді ж створено Одеську окружну парт. орг-цію, яка налічувала 9721 комуніста (1925). В роки соціалістич. індустріалізації було збудовано кілька великих підприємств, розширено й реконструйовано старі. Розвивався морський і залізнич. транспорт. У 1928 на Одещині створено першу в країні МТС — *машинно-тракторну станцію імені Т. Г. Шевченка*. Виникли перші колгоспи, зокрема колгосп «Червона Україна» (тепер ім. XXI з'їзду КПРС в с. Розквіті Березівського р-ну). У 1929 колективізація на селі на-

була масового характеру. На поч. 1932 колгоспи об'єднали 85% всіх г-в. 27.II 1932 утворено О. о. У 1937 з О. о. виділилась Миколаївська обл., а 1939 — 10 районів О. о. відійшло до Кіровоградської обл. У 1940 до складу О. о. приєднано 8 районів, які раніше входили до Молд. АРСР. У 1940 пром-сть області налічувала понад 520 підприємств. У 1941 в області було 2098 колгоспів і 34 радгоспи, в яких працювало 4704 трактори (в 15-сильному обчисленні), 2117 комбайнів, 2977 сівалок тощо.

Мирну працю порушив віроломний напад фашист. Німеччини на Рад. країну. В жовтні 1941 тер. О. о. захопили нім.-фашист. і рум. загарбники. Невмирущою славою відкрили себе захисники міста-героя Одеси (див. *Одеська оборона 1941*). На тер. О. о. було створено підпільний обком КП (б) У і 6 підпільних райкомів партії. Першим секретарем підпільного обкому затверджено О. П. Петровського. Під час окупації на тер. О. о. діяло 13 партизан. загонів, 22 підпільні орг-ції, понад 50 підпільних груп. Значну допомогу парт. орг-ціям подавали підпільні комсомольські орг-ції «Чайка», «Крила Рад» (Кодимський р-н) та ін. У серпні 1944 тер. Одещини визволили війська 3-го Українського фронту (див. *Одеська наступальна операція 1944*). В роки Великої Вітчизняної війни рад. воїни героїчно боролися проти нім.-фашист. загарбників. 114 уродженців О. о. удостоєно звання Героя Рад. Союзу. Після вигнання окупантів трудящі О. о. приступили до відбудови нар. г-ва. За роки четвертої п'ятирічки (1946—50) ліквідовано наслідки руйнувань, заповдіяних нім.-фашист. загарбниками г-ву області. Пром-сть О. о. було не лише відбудовано, але й розширено та оснащено новим, сучас. устаткуванням. Виросли нові підприємства різних галузей пром-сті.

У 1954 до О. о. було приєднано тер. кол. Ізмаїльської обл. Дальшому посиленню ролі парт. орг-ції і зміцненню їхніх зв'язків з широкими масами населення сприяли рішення XXIII з'їзду КПРС. Комуністи виступили організаторами втілення в життя рішень Березневого, Вересневого (1965), Липневого (1970) пленумів ЦК КПРС, застрільниками соціалістич. змагання на честь 50-річчя Великого Жовтня, 100-річчя з дня народження В.І.Леніна, XXIV з'їзду КПРС. Здійснюючи рішення XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України, обласна парт. орг-ція спрямовує трудящих на розв'язання завдань комуністич. будівництва. 1.I 1970 в 4 міських і 35 районних сільс. парт.

Вивантаження риби з риболовецького судна. Ізмаїл (ліворуч). Огара овець колгоспу «Червоний прапор» села Нової Іванівки. Арцизького району

орг-ціях було 128 994 члени партії і кандидати в члени партії. З них у пром-сті, на будівництві, транспорті і зв'язку працювало 51 021 чол., у с. г. — 25 111, в галузі науки, освіти, охорони здоров'я та культури — 19 626, в органах держ. і госп. управління й госп. орг-ціях — 6894 чол. Перший секретар Одес. обкому КП України — П. П. Козир (з 1970). Комсомол. орг-ція області на 1.1 1970 налічувала 229 174 комсомольці.

За роки Рад. влади О. о. перетворено на важливий район маш.-буд. і металообр. пром-сті УРСР з розвинутою харчовою, легкою, хім. пром-стю та пром-стю буд. матеріалів. На поч. 1970 в області діяло 521 пром. підприємство, що перебували на самостійному балансі. Заг. обсяг валової продукції області 1969 зріс проти 1940 в 6,3 раза. В галузевій структурі пром-сті області на 1969 питома вага харчової пром-сті становить 44,5%, маш.-буд. і металооброб. — 19,7%, легкої — 17,4%, пром-сті буд. матеріалів — 4,4%. Найрозвинутіші галузі харчової пром-сті: консервна (Одес. ксм-бінат, Ізмаїл., Білгород-Дністровський, Кодимський з-ди), м'ясо-молочна (комбінати в Одесі, Ізмаїлі, Білгороді-Дністровському, Котовську, Арцизі), борошномельна і круп'яна, рибна, олійницька (Одеський олійноекстракційний з-д та ін. підприємства), виноробна, цукрова та ін. Всесоюзне значення має китобійна антарктична флотилія «Радянська Україна», яка базується в Одесі. В Одесі міститься управління океанічного рибного флоту УРСР. Маш.-буд. і металообр. з-ди зосереджені в основному в Одесі (з-д важкого вагобудування ім. П. І. Старостіна, з-д с.-г. машинобудування ім. Жовтневої революції, з-д важкого кранобудування ім. Січневого повстання, судноремонтні з-ди та ін.). Підприємства легкої пром-сті представлені Одеською джуптовою ф-кою ім. О. В. Хворостіна, ф-кою ім. Н. К. Крупської (виготовляє білизну і верхні трикотажні вироби), взуттєвим об'єднанням ім. Жовтневої революції, швейним об'єднанням ім. В. В. Воровського, Татарбунарською суконною фабрикою тощо. Пром-сть буд. матеріалів представлена Одеським корково-лінолеумовим з-дом «Більшовик», Білгород-Дністровським комбінатом будівельних матеріалів, цегельними з-дами в Одесі, Ізмаїлі, Кодимі, Овідіополі та ін. підприємствами. У пі-

слявоєнні роки в області розвивається нафтопереробна, хім. і фармацевтична, автомобільна пром-сть. В Одесі працюють з-ди, що виробляють мінеральні добрива, сірчану кислоту, лаки, фарби, різні медикаменти тощо. Електроенергетичну базу О. о. становить Одеська енергосистема, з'єднана з Дубоссарською ГЕС (Молд. РСР) і Пд. енергосистемою. В області широко відомі імена новаторів вироб. Героїв Соціалістич. Праці гарпунерів-китобоїв О. М. Золотова, Г. О. Панова, М. М. Гниляка, командира корабля Одеського аеропорту З. Ф. Соломатіної, бригадира монтажників СМУ-12 Д. Л. Антонока та ін.

У ході боротьби за виконання рішень партії й уряду важливим доробком обласної парт. орг-ції було піднесення с.-г. виробництва. Нових успіхів досягло с. г. після Березневого пленуму ЦК КПРС 1965. На поч. 1970 в О. о. було 415 колгоспів і 105 радгоспів. На полях працювало 37 999 тракторів (у 15-сильному обчисленні), 4008 зернозбиральних і 1444 силосозбиральних комбайнів і багато ін. с.-г. машин і знарядь. У 1967 закінчено електрифікацію колгоспів і радгоспів області. Осн. зерновими культурами є озима пшениця, кукурудза на зерно, просо, ярий і озимий ячмінь. В області розвинуто садівництво й виноградарство. В тваринництві переважає молочно-м'ясне скотарство і свинарство. Розвиваються рибальство на Чорному морі і Дунаї, рибицтво, бджільництво й шовківництво. За досягнуті в с. г. успіхи О. о. 1958 нагороджено орденем Леніна. Серед багатьох передовиків с. г. двічі Герої Соціалістич. Праці голова колгоспу імені ХХІ з'їзду КПРС Березівського р-ну М. О. *Посмітний*, голова колгоспу імені ХХІІ з'їзду КПРС цього самого р-ну П. П. *Ведута*, Герой Соціалістич. Праці бригадир тракторної бригади колгоспу «Прапор Леніна» Білгород-Дністровського р-ну І. Я. Даниленко та ін. До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна Ленінськими ювілейними почесними грамотами ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС нагороджено колективи 17 підприємств, орг-цій, радгоспів і колгоспів О. о. у т. ч. Одеського з-ду радіально-свердильних верстатів ім. В. І. Леніна, Одеського заводу хіміко-фармацевтич. препаратів і біогенних концентратів, управління антарктичного

китобійного і океанічного рибальського флоту, колгоспу ім. XXI з'їзду КПРС Березівського району, Лермонтовський санаторій та ін.

На кінець 1969 експлуатаційна довжина залізниць заг. користування області становила 1028 км. Заг. протяжність автомобільних шляхів — 9,3 тис. км., у т. ч. 4,3 тис. км з твердим покриттям. Одеський та Іллічівський порти — найбільші торг. порти України (1966 Одес. порт нагороджено орденом Леніна). Важливу роль у господарському розвитку області відіграє Рад. Дунайське паропластво з 3 портами — в Ізмаїлі, Рені, Кілії. Авіалінії сполучають Одесу з багатьма містами СРСР і деякими європ. соціалістич. країнами, а також з районними центрами області.

О. о. займає в УРСР друге місце після Криму за багатством природних лікувальних ресурсів. На кінець 1969 в області діяло 42 санаторії, 17 будинків відпочинку, 10 профілакторіїв, понад 220 ін. оздоровчих закладів. У 1969/70 навч. р. в області працювало 1159 шкіл всіх видів, у т. ч. 199 початкових, 447 восьмирічних, 479 середніх та ін., в яких навчалось 408,1 тис. учнів. У 37 серед. спец. навч. закладах — 49,6 тис. учнів, у 41 профес.-тех. училищі навчалось 22 тис. учнів. В області 15 вузів: університет, ін-ти: політех., технологічний харчової та холодної пром-сті, електротех. зв'язку, інженерів морського флоту, пед., мед., вище інж. морське училище та ін. — в Одесі, пед. — в Ізмаїлі та ін. В усіх вузах — 86,7 тис. студентів. В області працюють н.-д. ін-ти: Всесоюзний селекційно-генетичний, очних хвороб і тканинної терапії ім. академіка В. П. Філатова, відділення н.-д. ін-ту біології південних морів АН УРСР, вірусології та епідеміології ім. І. І. Мечникова, виноградарства й винороства ім. В. Є. Таїрова, астрономічна і геофізична обсерваторії, ботанічний сад та ін. В 1969 в області було 1037 клубних закладів, 1432 кіноустановки, 1259 масових бібліотек. Працюють 6 театрів, обл. філармонія, цирк, кіностудія худож. фільмів. В області 7 держ. музеїв: *Одеський історико-краєзнавчий музей, Одеський археологічний музей*, морського флоту УРСР (в Одесі), *Білгород-Дністровський краєзнавчий музей, Ізмаїльський музей О. В. Суворова* та ін. Працює також бл. 150 нар. музеїв і музейних кімнат. В області є відділення спілок письменників, композиторів, архітекторів, художників, кінематографістів, журналістів УРСР. Працює телецентр. Історичні пам'ятки. На тер. області збереглися археол. та архітектурні пам'ятки: Усатівські пізньотрипільські кургани поблизу Одеси, залишки давньогрец. міста-держави *Тіри* на тер. сучасного Білгорода-Дністровського; в Білгороді-Дністровському — вірменська і грецька церкви (13—14 ст.), фортеця (15 ст.), в Одесі — будинок міської лікарні, колишній палад Потюцького (тепер худож. музей), будинок Шидловського (тепер Палад моряка), театр опери та балету — пам'ятки архітектури 19 ст. В Балті — собор 18 ст., в Кілії — Миколаївська церква 17 ст. В О. о. є пам'ятники В.І. Леніну, потьомкінцям, борящим за Рад. владу, Невідомому матросу, О. С. Пушкіну — в Одесі, О. В. Суворову — в Ізмаїлі, Б. Хмельницькому — в Кілії, героям-повстанцям 1924 — в Татарбунарах, юним героям — учасникам підпільної комсомольської орг-ції — в Березівці та ін. Навколо Одеси створено Меморіальний комплекс на місця оборони міста 1941. На тер. області народилися рад. військ. діячі двічі Герої Радянського Союзу Р. Я. Малиновський, С. К. Тимошенко, письменники І. Е. Бабель, Е. Г. Багрицький, В. П. Катаєв, співачка А. В. Нежданова, художник К. К. Костанді

Головний корпус Одеського науково-дослідного інституту очних хвороб та тканинної терапії імені академіка В. П. Філатова.

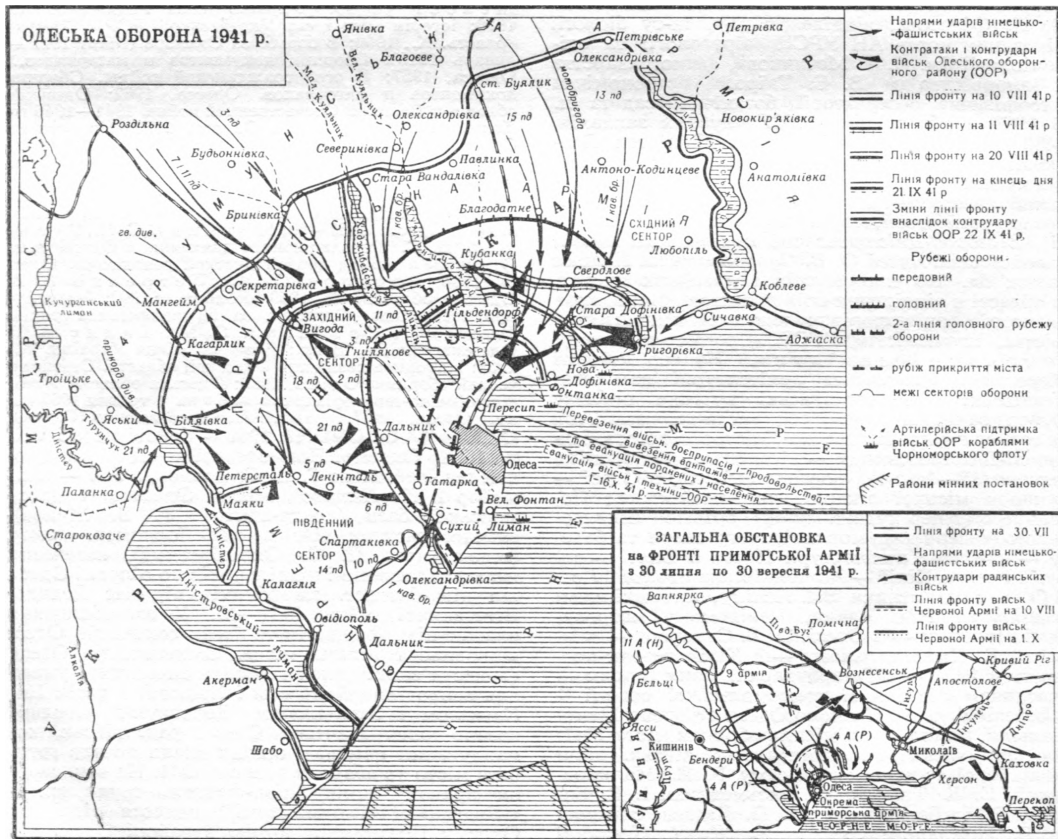
та ін. В Одесі перебували письменники О. С. Пушкін, М. В. Гоголь, А. Міцкевич, О. І. Купрін, О. М. Горький, працювали Д. М. Менделєєв, М. І. Пирогов, І. М. Сеченов, І. І. Мечников, В. П. Філатов, кінорежисер і письменник О. П. Довженко, відомі артисти М. К. Заньковецька, М. Л. Кропивницький та ін. *Лит.:* Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1969; Шелест П. Ю. Україно наша Радянська. К., 1970; Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. К., 1969; В боротьбу за Октябр (Март 1917 — январь 1918). Сборник документов и материалов... Одесса, 1957; В огне гражданской войны. Сборник документов и материалов. Одесса, 1962; Одесская область в Великой Отечественной войне. 1941—1945 гг. Документы и материалы. Одесса, 1970; Из истории Одесской партийной организации. Одесса, 1964; Незабутні дні. Збірка спогадів учасників боротьби за встановлення Радянської влади на Одешині (Березень 1917 — січень 1918). Одеса, 1957; Загоруйко В. По страницам истории Одессы и Одесщины. в. 1—2. Одесса, 1957—60; Мельник С. К., Бельфор Д. С. Революционное движение в Одессе и на Одешине в период первой русской революции. Одесса, 1956; Дроздов О. М., Петренко В. В. Одесская область. К., 1959 (бібліогр. с. 99); Розповідь про звернення. Одешина за 50 радянських років. Одеса, 1967; Ковбасюк С. М., Галас В. Т. Одесская область. В кн.: Визначні місця України. К., 1961; Народное хозяйство Одесской области. Статистический сборник. Одесса, 1969; Одесская область. Административно-территориальный поділ на 1 травня 1967 року. Одеса, 1967. А. П. Чередниченко (Одеса).

ОДЕСЬКА ОБОРОНА 1941 — бойові дії (з 5.VIII по 16.X) Окремої Приморської армії (командуючий ген.-лейтенант Г. П. Сафонов, з 5.X — ген.-майор І. Ю. Петрова), військ Одеської військ.-морської бази (контр-адмірал Г. В. Жуков), значної частини військ. сил Чорномор. флоту (віце-адмірал П. С. Октябрський), населення міста, партизанів і підпільників по обороні Одеси від нім.-фашист. загарбників під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. У загарбницьких планах нім. фашистів та їхніх союзників Одесі відводилося велике місце. Захопленням Одеси фашисти сподівалися створити сприятливі умови для оволодіння Донбасом і Кримом, а потім Пн. Кавказом і Закавказзям. Враховуючи важливе воєнно-політ. значення Одеси, рад. військ. командування і місцеві органи влади почали готувати місто до оборони з липня 1941. На поч. серпня правому крилу нім.-фашист. групи армій «Південь» (4-й рум. армії) вдалося відрізати Окрему Приморську армію в районі Одеси від

гол. сил Пд. фронту. 5.VIII Рад. Верховне Головнокомандування дало директиву головнокомандуючому Пд.-Зх. напрямом С. М. Будьонно му обороняти Одесу до останньої можливості, залучивши до цього Чорномор. флот. 5.VIII Окрема Приморська армія відійшла на рубіж Березівка — Роздільна — Кучурганський лиман і зайняла оборону на далеких підступах до Одеси. Для оволодіння Одесою нім.-фашист. командування зосередило сили 4-ї рум. армії та 72-ї нім. стріл. дивізії. 8.VIII в Одесі було введено стан облоги. На передові рубежі пішло 30 тис. нар. ополченців, 100 тис. трудящих взяло участь у будівництві оборонних рубежів. 10.VIII Окрема Приморська армія з боями відійшла на рубіж Олександрівка — ст. Буялик — Павлинка — Стара Вандалівка — Бринівка — Майгейм (тепер Кам'янка) — Біляївка — Дністровський лиман. 13.VIII нім.-фашист. війська ціною великих втрат вийшли до Чорномор. узбережжя поблизу Аджіаски (тепер Рибаківка). Одеса опинилася в напівкільці і була повністю ізольована з суші. Оборону Одеси очолила обласна та міська парт. організація (перший секретар обкому А. Г. Колибанов). Завданню оборони підпорядкували роботу всі підприємства. Завдяки героїзму захисників Одеси після 15.VIII ворог змушений був відмовитися від наступу по всьому фронту і перейти до наступів по флангах оборонних рубежів. 19.VIII Верховне Головнокомандування утворило Одеський оборонний район (командуючий — контр-адмірал Г. В. Жуков), в який увійшли

війська Окремої Приморської армії та Одеської військ.-морської бази. 20.VIII ворог відновив штурм міста. 16.IX Верховне Головнокомандування направило на допомогу Одесі 157-у стріл. д-зію та дивізіон реактивних мінометів. 22.IX ворог з великими втратами відступив на 5—8 км на Пн. Сх. Завдяки героїзму рад. людей усі ворожі атаки, проведені з 19.VIII по 10.X, було відбито. В боях під Одесою відзначилися 25-а Чапаєвська д-зія, 95-а стріл. д-зія, 1-й полк морської піхоти, 26-й прикордонний полк, 15-а окрема бригада ІШО. Ратними подвигами в боротьбі проти ворога обезсмертили свої імена піхотинці Я. Г. Бреус, В. П. Симонок, червонофлотці Д. М. Воронко, С. Г. Клименко, О. М. Хмелевський, кулеметниця Н. А. Онілова, снайпер Л. М. Павличенко, льотчики М. Є. Асташкін, О. О. Єлохін, І. Г. Корольов, С. А. Кунія, О. О. Маланов та багато ін. За час боїв під Одесою було вбито, поранено і взято в полон понад 160 тис. ворожих солдатів. Однак, у зв'язку з ускладненням становища рад. військ у Криму, війська Одеського оборонного району, згідно з наказом Верховного Головнокомандування, 16.X залишили Одесу і морським шляхом були перекинуті на Кримський п-ів.

О. о. мала велике воєнно-політ. і стратегічне значення. Рад. війська під час оборони скували понад 18 д-зій ворога і завдали їм значних втрат. Це полегшило відхід рад. військ Пд. фронту за Дніпро та організацію там оборони, сприяло успішним діям Чорномор. флоту.

Лит.: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1. К., 1967; Азаров І. І. Сражаючися Одесса. М., 1965; Крылов Н. І. Не померкнет нікогда. М., 1969. С. А. Вольський (Одеса).

ОДЕСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1920 — наступальні бойові дії рад. військ *Чотирнадцятої армії* Пд.-Зх. фронту (командарм І. П. Уборевич) проти денікінців, що тривали з 11.І до 7.ІІ 1920 і завершилися визволенням Одеси. 14-ї армії протистояло 15-тисячне угруповання білогвардійських військ під командуванням ген. Шіллінга. Після запеклих боїв Лат. д-зія, що наступала з району Єлисаветграда, 3.ІІ визволила м. Ольвіополь (тепер Первомайськ); 45-а стріл. д-зія на поч. лютого вийшла в район Вознесенська — Тирасполя, а кав. бригада Г. І. Котовського, що діяла в її складі, 6.ІІ вийшла на підступи до Одеси, яку визволила 7.ІІ у взаємодії з частинами 41-ї стріл. д-зії, що наступали на місто з району Очакова. Внаслідок О. о. 14-а армія вийшла на р. Дністер, ліквідувавши угруповання ген. Шіллінга. Рад. війська захопили в полон 13 тис. білогвардійців і взяли значні трофеї — 342 гармати, 500 кулеметів, бронепоезди тощо. О. о. завершилося визволення від денікінців Правобережної України. О. Л. Кронік (Київ).

ОДЕСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ РСДРП (б) — одна з більшовицьких орг-цій, яка виросла з робітн. гуртків і груп, що утворилися в 70—80-х рр. 19 ст. В 1875 на базі існуючих робітн. гуртків С. Й. Заславський заснував в Одесі першу пролетарську орг-цію в Росії — *«Південноросійський союз робітників»*. У 80-х рр. в Одесі почали поширюватись твори К. Маркса і Ф. Енгельса. Значну роль у пробудженні політ. свідомості робітників Одеси відіграв один із засновників *«Північного союзу російських робітників»* С. М. Халтурін, що деякий час працював в Одесі. Перші марксистські гуртки виникли в Одесі наприкінці 80 — на поч. 90-х рр. Цьому значною мірою сприяли видання *групи «Визволення праці»*. На формування марксистської думки в Одесі великий вплив мали зв'язки нелегальних гуртків з групою Д. М. Благоєва (див. *Благоєва група*), гуртком В. К. Курнатовського та ін. марксистськими гуртками Петербурга і Москви. В 1894 в Одесі налічувалось бл. 10 марксистських гуртків, до яких входили залізничники, матроси, робітники порту і підприємств міста. Учасники гуртків організували страйки на машинобудівних з-дах, у Гол. залізнич. майстернях тощо. В 1895 в Одесі було проведено першу майівку. Під впливом *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»* в Одесі почалося згуртування с.-д. гуртків і груп. Навесні 1896 виникла Слобідська с.-д. робітн. група, а влітку 1897 с.-д. робітн. гуртки на Пересипу об'єдналися в Центр. групу. У 1898 марксистські гуртки і групи об'єдналися в т. з. «Агітаторські збори», на основі яких на поч. 1900 утворено Одеський к-т РСДРП. Комітет мав свою нелегальну друкарню в Миколаєві, видавав листівки, проводив пропагандистську роботу серед робітників. З самого початку існування орг-ції в ній точилася боротьба між послідовними революціонерами і опортуністами. Революц. соціал-демократи поступово виділялися в самостійні орг-ції: *«Південно-революційну групу соціал-демократів»* (жовтень 1901), *«Південно-революційний союз соціал-демократів»* (вересень 1902), Одеський соціал-демократичний союз *«Робітничча воля»* (кінець 1902). Вирішальну роль у зміцненні революц. напрямку в Одеській орг-ції відіграла лєнінська газ. *«Искра»* і її агенти Р. С. Землячка,

К. Й. Левіцький, Д. І. Ульянов, Ю. П. Матлахов та ін. Виконуючи вказівки В. І. Леніна, Р. С. Землячка та К. Й. Левіцький ввійшли до складу Одеського к-ту і разом з ін. іскрівцями розгорнули боротьбу проти «економізму» в Одеській орг-ції. Під впливом *«Искры»*, праці В. І. Леніна *«Що робити?»* в Одеській орг-ції переміг лєнінсько-іскрівський напрям. У квітні 1903 Одеський к-т визнав *«Искру»* своїм керівним органом. Комітет розгорнув агітаційно-пропагандистську діяльність серед робітників, матросів, селян, керував загальнополіт. страйком у липні 1903 (див. *Загальний страйк на Півдні Росії 1903*). З 15 (28).VII по 15 (28).VIII 1903 комітет видав 15 листівок кількістю понад 50 тис. примірників. У страйку брали участь понад 50 тис. робітників. Одеський к-т РСДРП делегував на *Другий з'їзд РСДРП* Р. С. Землячку, С. Ш. Зборовського. Після з'їзду в Одеській орг-ції розгорнулася гостра боротьба проти розкольніцьких дій меншовиків, які намагалися зрвати рішення з'їзду і захопити центр. установи партії. З ініціативи В. І. Леніна в лютому 1904 в Одесі було створено *Південне бюро ЦК РСДРП*, до складу якого ввійшли В. В. Воровський, І. Х. Лалаянц, К. Й. Левіцький. Бюро провело велику роботу щодо згуртування Одес., Катериносл., Микол. орг-цій РСДРП, посилення їхньої боротьби проти меншовиків. Одеський к-т один з перших висловився за скликання III з'їзду партії, схвалив рішення *наради 22-х більшовиків*, брав участь у *конференції південних більшовицьких комітетів*, у роботі *Бюро комітетів більшовистів*. Одеська орг-ція обрала В. І. Леніна делегатом на Амстердамський конгрес 2-го Інтернаціоналу. Напередодні першої рос. революції 1905—07 Одес. орг-ція відіграла провідну роль у робітн. русі на Пд. Росії, мала міцні зв'язки з більшовиками Петербурга, Москви, Катеринослава, Миколаєва, Херсона, Баку та ін. міст. Одеська більшовицька орг-ція вступила в революцію 1905—07 загартованою і боездатною. В. І. Ленін особисто та через Н. К. Крупську листувався з Одес. к-том, подавав йому велику допомогу в підготовці до III з'їзду партії. В той час в орг-ції працювали Л. М. Кніпович, К. Й. Левіцький, С. І. Гусев, Й. А. П'ятиницький, М. О. Скрипник та ін. На поч. 1905 більшовики Одеси значно розширили агітаційно-пропагандистську роботу. К-т передрукував окремою листівкою з газ. *«Вперед»* статтю В. І. Леніна *«Початок революції в Росії»*, видавав листівки. Революц. піднесення в січні — березні 1905 сприяло поширенню серед робітників Одеси ідеї скликання III з'їзду партії. Своїм делегатом на з'їзд одес. більшовики обрала В. І. Леніна, делегатом з правом дорадчого голосу обрано М. О. Скрипника. Під керівництвом більшовиків значно посилювся страйковий рух. Незважаючи на безперервні арешти, одеські більшовики очолили *Одеський червневий збройний виступ 1905*. В. І. Ленін для координації дій місцевих більшовиків направив до Одеси представника ЦК М. І. Васильєва-Южина. Одеський к-т багато зробив для ознайомлення робітників з рішеннями III з'їзду РСДРП і книгою В. І. Леніна *«Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції»*. Книжкове видавництво «Буревістник» видало книгу В. І. Леніна *«Аграрне питання і „критика“ Маркса»*. В листопаді 1905 в Одесі почали створюватись Ради робітничих депутатів. З ініціативи одеських більшовиків у листопаді 1905 скликано конференцію сільс. орг-ції РСДРП Херс. губ., що обрала губернський к-т, який видавав газ. *«Письма к крестьянам»*. У листопаді 1905 в Одесі створено Об'єднаний к-т РСДРП.

куди ввійшли більшовики і меншовики. Об'єднання двох фракцій не припинило боротьби між ними з усіх корінних питань революції. Більшовики приділяли багато уваги агітаційній роботі в армії. Значна частина меншовиків в Одеській орг-ції стала на шлях ліквідаторства. Посиленню позиції одзовістів і ліквідаторів сприяли масові арешти більшовиків. В дні *третього червеневого перевороту 1907* доліція заарештувала в Одесі понад 70 більшовиків і революційно настроєних робітників. Більшовики на чолі з В. В. Воронським, що залишилися на волі, відновили орг-цію. Одес. к-т прийняв схвалену В. І. Леніним резолюцію проти одзовізму і ліквідаторства. У 1908—10 одес. більшовики зробили кілька спроб налагодити видання своєї газети. Вийшло чотири номери «*Одеського робочого*», газ. «*Робочий*» (№ 1—2). Для озброєння місцевої орг-ції з рішеннями *наради розширеної редакції «Пролетарія»* до Одеси за дорученням В. І. Леніна приїздили С. І. Гусев, П. Г. Смідович, В. Д. Вегман, О. В. Шотман. У лютому 1910 значну роботу по викриттю одзовізму провели в Одесі С. В. Модестов, В. В. Воронський. Влітку 1911 у зв'язку з підготовкою до *Шостої (Празької) Всеросійської конференції РСДРП* до Одеси приїздив Г. К. *Орджонікідзе*. В кінці 1912, незважаючи на опір ліквідаторів, Одеська група РСДРП схвалила рішення Празької конференції, визнала ЦК РСДРП загальнопарт. керівним центром. В Одесі було налагоджено розповсюдження газ. «*Правда*». збиралися кошти в її фонд.

У 1913 в Одеській орг-ції посилювалися позиції лєнінців. Цьому в значній мірі сприяв приїзд до Одеси за дорученням В. І. Леніна більшовиків В. Д. Вегмана, О. В. Шотмана.

У перші дні світової війни більшовики Ф. П. *Ачканов*, О. Г. *Горбачов*, В. Д. Вегман та ін. створювали районні робітн. групи, в яких роз'яснювали грабіжницький характер війни. Влітку 1914 під керівництвом більшовиків в Одесі пройшли страйки робітників. Арешти у вересні 1914 значно ослабили більшовицьку орг-цію. І хоча одеським більшовикам за роки війни не вдалося відновити комітет, вони проводили значну антивоєнну роботу серед трудящих, відстоювали лінію ЦК РСДРП в усіх питаннях війни, миру і революції. Цьому сприяли праці В. І. Леніна «*Війна і російська соціал-демократія*», «*Проект резолюції Ціммервальдської лівої*», що їх розповсюджували більшовики. Після Лютн. бурж.-демократич. революції 1917 більшовики Одеси вийшли з підпілля. В березні 1917 було створено об'єднану с.-д. орг-цію, в якій переважали меншовики. *Квітневі тези В. І. Леніна* та рішення *Сьомої (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП (б)* допомогли більшовикам Одеси визначити свої позиції в питаннях ставлення до Тимчасового уряду, до війни, до угодовських партій. В червні 1917 більшовики утворили самостійну орг-цію. Більшовики Одеси вели наполегливу роботу по завоюванню більшості в Радах, профспілкових та ін. масових орг-ціях трудящих. Значну роль у цій боротьбі відіграла більшовицька газ. «*Голос пролетарія*». В період мирного розвитку революції одеські більшовики вели боротьбу проти есерів і меншовиків за вплив на робітн. маси. В липні 1917 Одеська орг-ція налічувала понад 2 тис. чол. В Одесу ЦК РСДРП (б) направив досвідчених революціонерів-професіоналів — О. К. Воронського, П. І. *Старостіна*, В. Г. Юдовського та ін. Влітку розгорнула діяльність *військова організація при Одеському комітеті РСДРП (б)*. Посилився вплив більшовиків серед солдатів і моряків Чорноморського флоту, формувалися загони Черво-

ної гвардії. На поч. жовтня 1917 міська парт. орг-ція об'єднувала 3400 членів партії. Трудящі Одеси радісно вітали звістку про перемогу Жовтн. збройного повстання в Петрограді. 27. X (9. XI) 1917 об'єднані збори Рад робітн., сел. і матроських депутатів прийняли більшовицьку резолюцію про перехід влади до Рад. Але це рішення не було здійснено через засилля меншовиків і есерів у виконкомах Рад, через опір бурж.-націоналістич. сил і білогвардійської контрреволюції. В грудні 1917 в Одесі відбулася парт. конференція Херсонської губ., на якій було обрано губком, що об'єднав Одеську, Миколаївську, Херсонську парт. орг-ції. В грудні 2-й з'їзд *Румчероду* ухвалив рішення про передачу влади Радам. Під керівництвом більшовицького ревкому 14 (27). I 1918 почалася *Одеське січневе збройне повстання 1918*. 17 (30). I 1918 в Одесі встановлено Рад. владу. Більшовицька орг-ція вступала до здійснення перших соціалістич. перетворень. В березні 1918 Одесу захопили австро-нім. окупанти. Більшовики Одеси перейшли на нелегальне становище і очолили боротьбу трудящих проти іноземних окупантів і бурж.-націоналістич. контрреволюції. Див. також *Одеська область*.

Лит.: Ленін В. І. Одеському комітету [Лист 2. X 1903]. — Одеському комітету РСДРП [Лист 25. III 1905]. Твори. Вид. 4, т. 34; Переписка В. І. Леніна і руководиним ім заграничних партійних органів с соціал-демократическими організаціями України (1901—1905 гг.). Сборник документов и материалов. К., 1964; Из истории Одесской партийной организации. Одесса, 1964; Мельник С. Делегат більшовиків Одеси. Одеса, 1970.

Л. В. *Гладка* (Одеса).

ОДЕСЬКА РАДА РОБІТНИЧИХ ДЕПУТАТІВ — створена 6 (19). III 1917. Відзначалася своєю чисельністю (в жовтні 1917 — 1039 депутатів). Переважаючий вплив у Раді мали спочатку представники дрібнобурж. партій. Після остаточного організаційного розмежування Одес. об'єднаної с.-д. орг-ції (червень 1917) і створення самостійної орг-ції РСДРП (б) позиції більшовиків у Раді зміцніли. В новообраному виконкомі (липень 1917) більшовики становили 23%. За їхньою ініціативою Рада вживала заходів для захисту інтересів робітників у конфліктах з підприємцями, встановлювала зв'язки з селянством. Заг. процес *більшовизації Рад* позначився і на Одес. Раді. Після розгрому *корніловщини* вона одна з перших на Україні 1 (14). IX ухвалила більшовицьку резолюцію про перехід влади до Рад. Під впливом більшовиків Одес. Червона гвардія (2 тис. чол.), підпорядкована відповідній секції Ради, перетворилася на бойову орг-цію пролетаріату. На *Другий Всеросійський з'їзд Рад* об'єднане засідання Одес. Рад робітн. і солдат. депутатів обрало 9 делегатів, у т. ч. 6 більшовиків. Після перемоги Жовтн. збройного повстання в Петрограді вплив Одес. Ради зріс. У Раді збільшилася кількість більшовиків. У виконкомі їх стало 40%, а разом з співчуваючими вони становили більшість. Одес. Рада виступала проти бурж.-націоналістич. *Центральної ради*, взяла участь у роботі *Першого Всеукраїнського з'їзду Рад*. О. Р. р. д. відіграла визначну роль у підготовці і проведенні *Одеського січневого збройного повстання 1918*. Після перемоги повстання Рада взяла владу в Одесі у свої руки і протягом короткого часу (до австро-нім. окупації 1918) здійснила перші соціалістичні перетворення в місті.

Ю. М. *Гамрецький* (Київ).

ОДЕСЬКА СХОДКА РЕВОЛЮЦІЙНИХ ГУРТКІВ 1878 — збори представників робітн. революц. гуртків і народників на честь 7-х роковин *Паризької комуні 1871*. Відбулася 18 (30). III

1878 в Одесі. Учасники сходки прийняли вітальний адрес до франц. робітників, у якому підкреслювалось, що рос. робітники ведуть боротьбу за ті ж самі високі ідеали, за які боролися паризькі комунари. Адрес був надрукований у народницькому журн. «Община» (Женева, 1878, № 3—4) рос. і франц. мовами.

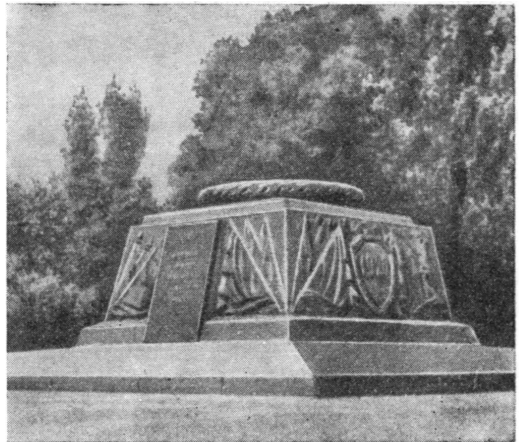
ОДЕСЬКЕ АРХЕОЛОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО — науково-освітня громад. орг-ція, яка досліджує та популяризує археол. пам'ятки Пн. Причорномор'я. Засн. в Одесі 1959. Т-во об'єднує бл. 500 вчених — археологів та краєзнавців Одеси, Києва, Москви, Ленінграда, Сімферополя, Керчі, Кишинєва. Проведено чотири конференції т-ва (1959, 1961 — в Одесі, 1963 — в Криму, 1966 — в Кишинєві). О. а. т. провадить розкопки археол. пам'яток Пн. Причорномор'я, видає «*Записки Одесского археологического общества*».

Лит.: С л а в і н Л. М. Створення Одеського археологічного товариства. В кн.: *З досвіду роботи музеїв УРСР*, в. 2. К., 1961. І. Т. Черняков (Одеса).

«ОДЕСЬКЕ БОЛГАРСЬКЕ НАСТОЯТЕЛЬСТВО» («Одесского българско настоятелство») — організація болг. емігрантів із захоплених Туреччиною Придунайських областей, яка існувала 1854—1917 в Одесі. Виникло в обставини піднесення нац.-визвольного руху болг. народу під час *Кримської війни 1853—56*. Засновником «О. б. н.» був М. Х. Палаузов. «Настоятельство» допомагало болг. емігрантам, підтримувало зв'язки із зарубіжними болгарами, надсилало до Болгарії болг. книги, які друкувалися у Росії, збирало пожертвування, що витрачалися під час Кримської війни на підготовку повстання в Болгарії, а після закінчення війни — на культ.-освітні потреби країни. Особливого розмаху діяльність «О. б. н.» досягла в 50—70-х рр. 19 ст.

Лит.: Д и х а н М. Д. З історії розвитку російсько-болгарських культурних зв'язків другої половини XIX століття (Одеське болгарське училищне настоятельство). «Праці Одеськ. ун-ту», 1958, т. 148. Збірник молодих вчених ун-ту, в. 1. Суспільні та історичні науки. В. Г. Фоменко (Запоріжжя).

ОДЕСЬКЕ СІЧНІВЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1918 — повстання робітників, революц. солдатів і матросів Одеси проти контрреволюц. Центральної ради. Боротьба трудящих Одеси проти Центр. ради почалася ще в листопаді 1917, коли Центр. рада та есеро-меншовицьке керівництво *Румчероду* об'єднали в Одесі всі контрреволюц. сили, щоб перешкодити встановленню Рад. влади. Більшовики Одеси, готуючи маси до збройної боротьби, формували загони Червоної гвардії, вели агіт. роботу серед солдатів одес. гарнізону. В грудні 1917 під впливом більшовиків 2-й з'їзд Румчероду обрав більшовицький виконком і ухвалив рішення про передачу влади Радам. 4 (17).І 1918 на нараді фабзавкомів був обраний військ.-революц. к-т («К-т 15-ти»), до складу якого ввійшли більшовики В. Г. Юдовський (голова), П. І. Старостін, Г. П. Ачканов, М. І. Чижиков, Л. І. Рузер та ін. Конференція представників 49 підприємств, солдатів і матросів, що відбулася наступного дня, висловила ся за встановлення Рад. влади. Повстання почалося 14 (27).І В повстанні взяли участь червоногвардійські загони, Охтирський гусарський полк, 40-й і 49-й запасні полки та ін. військ. частини. Повстанців підтримали команди броненосців «Сіноп», «Ростислав» і крейсера «Алмаз». За наказом «К-ту 15-ти» червоногвардійці зайняли штаб військ. округу, вокзал, поштамт, банки та ін. установи. Але 15 (28).І гайдамаки, що дістали підкріплення і бронемашини, захопили штаб округу і поштамт. 16 (29).І червоногвардійці, революц. солдати і матроси в запеклих вуличних боях

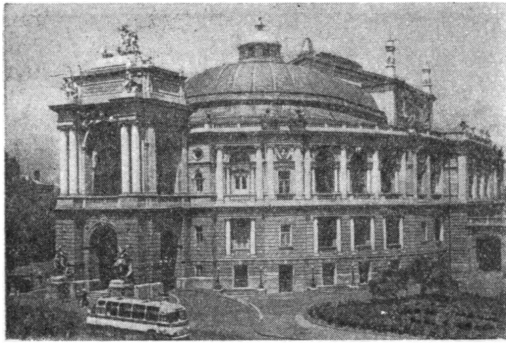

Загальний вигляд Одеського археологічного музею.

завдали поразки гайдамакам, які 17 (30).І капітулювали. В Одесі було встановлено Рад. владу. О. с. з. п. відіграло значну роль у перемозі влади Рад на Пд. України.

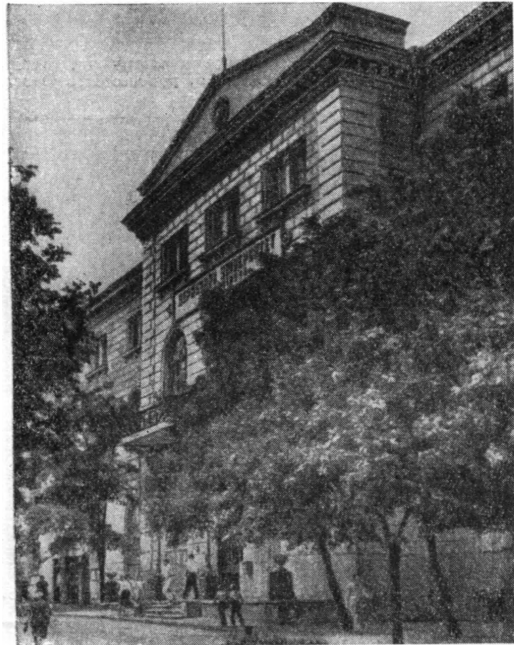
Лит.: В боротьбі за Октябр (Март 1917 — январь 1918). Сборник документов и материалов об участии трудящихся Одессы в борьбе за установление Советской власти. Одесса, 1957; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2. К., 1967; З історії Одеської партійної організації. Одеса, 1962; Борці за Жовтень, в. 3. Одеса, 1957.

ОДЕСЬКЕ ТОВАРИСТВО ІСТОРІЇ І СТАРОЖИТНОСТЕЙ — перше наук. т-во на Україні, що займалося вивченням і охороною археол. та істор. пам'яток Пн. Причорномор'я. Існувало 1839—1922. Т-во здійснювало археол. розкопки античних міст *Пантікалея, Тіри, Херсонеса, Ольвії*, а також на о-вах Зміїній та Березань. У його віданні перебували Феодосійський музей старожитностей (з 1850), Білгород-Дністровська і Судацька фортеці (з 1865), Мелек-Чесменський курган, Ескі-Кримська мечеть тощо. В 1840 при

Одеського товариства історії і старожитностей. Має 4 відділи: «Північне Причорномор'я в епоху первіснообщинного ладу», «Шлемена скіфсько-сарматського часу», «Античні міста Північного Причорномор'я», «Північне Причорномор'я в епоху ранніх слов'ян та Київської Русі» та кабінети Стародавнього Єгипту і нумізматики. У фондах музею налічується бл. 150 тис. експонатів, в експозиції — бл. 14 тис. Серед експонатів визначне місце займають пам'ятки трипільської культури, скарби пізнього періоду бронзового віку, вази, теракоти, скульптура античних містколоній, матеріали з розкопок курганів та поселень скіфсько-сарматського часу та ранніх слов'ян, колекція монет усіх часів (бл. 50 тис.) тощо. Музей видає «Матеріали з археології Північного Причорномор'я» (в. 1—5. Одеса, 1957—66), «Короткі повідомлення про польові археологічні дослідження... за 1960—63 рр.» (Одеса, 1961—65). Іл., с. 275.

Лит.: Одеський державний археологічний музей. Короткий путівник. Одеса, 1959.

Головний корпус Одеського державного університету імені І. І. Мечникова.

І. Т. Черняков (Одеса).

ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ АКАДЕМІЧНИЙ ТЕАТР ОПЕРИ ТА БАЛЕТУ — створений як укр. оперний театр 1926 на базі міського оперного театру (збудованого 1884—87 за проектом архітекторів Ф. Фельнера та Г. Гельмера). Того ж року театр дістав свою сучасну назву. Приміщення театру є одним з крапих в Європі. В доживтн. роки в ньому ставили драм. та оперні спектаклі. Тут виступали як диригенти П. І. Чайковський, А. Г. Рубінштейн, М. А. Римський-Корсаков, Е. Ф. Направник; співали і грали видатні рос. та зх.-європ. митці. Репертуар театру з перших років його діяльності складався з укр., рос. та зх.-європ. класики і творів радянських, зокрема укр., композиторів: опер — «Золотий обруч», «Шорс» Лятошницького, «Кармелюк» Костенка, «Розлом» Фемеліди, «Дума чорноморська» Яновського, «Яблуневий полон», «Броненосець „Потьомкін“» Чишка, «Сотник» Вериківського, «Богдан Хмельницький» «Назар Стодоля» Данькевича, «Зоря» Молчанова, «Сім'я Тараса» Кабалевського, «Загибель ескадри» Губаренка, «Мазепа» Чайковського, «Князь Ігор» Бородіна, «Борис Годунов» Мусоргського; балетів — «Лісова пісня» Скорульського, «Спартак» Хачатуряна та ін. У творчому складі театру: нар. артистка СРСР Н. О. Ткаченко, нар. артистка УРСР Р. М. Сергієнко, засл. діячі мистецтв П. А. Злачевський, Д. С. Загребський та ін.

Лит.: Двадцятипятилетие Одесского городского театра. 1887—1912. Одесса, 1912; Шумакова Л. Черлениовський Л. Одеський театр опери та балету. Одеса, 1968.

ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА — вищий навчальний заклад УРСР. Створений 1865 на базі *Ришельєвського ліцею* в Одесі під назвою Новоросійський ун-т у складі трьох ф-тів: істор.-філологічного, фіз.-математичного (з відділами матем. і природнич. наук) та юридичного. Ініціатива у відкритті ун-ту належить М. І. Пирогову. Тривалий час ун-т був єдиним вузом на Пд. країні. Передові студенти ун-ту брали участь у політ. боротьбі проти самодержавства, були зв'язані з марксистськими орг-ціями. За роки Рад. влади став одним з центрів соціалістичної науки і культури на Україні. У 1970/71 навч. р. в ун-ті були ф-ти: історичний, філологічний (укр. і рос. відділи), романо-германської філології (англ., франц., нім., ісп. відділи), фізичний, мех.-математичний, хімічний, біологічний, геол.-географічний, юридичний. Є аспірантура. На всіх ф-тах вчилися 11 500 студентів. При ун-ті — ін-т фізики.

т-ві організовано музей, який 1858 об'єднано з Одеським міським музеєм старожитностей (див. *Одеський археологічний музей*). Членами т-ва були П. В. Беккер, О. Л. Бертьє-Деллагард, Д. М. Княжевич, В. В. Латішев, М. Н. Мурзакевич, М. І. Надеждін, А. О. Скальковський та ін. Т-во підтримувало зв'язки з вченими і наук. установами Німеччини, Угорщини, Італії, Греції та ін. країн. Видавало «*Записки Одесского общества истории и древностей*» (т. 1—33, 1844—1919), каталоги, монографії та покажчики. Т-во збрало цінну наук. б-ку і рукописний фонд з історії Пд. України. Б. В. Гордієнко (Київ).

ОДЕСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ — засн. 1825 під назвою «Одеський міський музей старожитностей». В 1858 його об'єднано з музеєм

астр. обсерваторія, бот. сад, наук. б-ка (1,8 млн. томів), проблемні лабораторії, 4 музеї, обчислювальний центр та ін. Вчені ун-ту проводять велику н.-д. роботу. Науковці істор. ф-ту розробляють проблеми «Історія союзу робітничого класу і селянства на півдні України», «Основні напрями сучасної історіографії загальної історії зарубіжних країн» та ін. За роки Рад. влади ун-т підготував бл. 24 тис. спеціалістів. У 1945 йому присвоєно ім'я І. І. Мечникова. В 1965 нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

Лит.: Одеський університет за 75 лет (1865—1940). Одеса, 1940; Історія Одеського університету за 100 років. К., 1965; Юрженко О., Першина З., В'язовський Г. Одеському університету сто років. Одеса, 1965; Першина З. В. Революційні традиції Одеського (Новоросійського) університету. «Питання історії народів СРСР», 1966, в. 3.

З. В. Першина (Одеса).

ОДЕСЬКИЙ ЗАВОД ВАЖКОГО КРАНОБУДУВАННЯ ІМЕНІ СІЧНЕВОГО ПОВСТАННЯ — підприємство важкого машинобудування УРСР. Міститься в Одесі. В 1863 у зв'язку з будівництвом Одесько-Балтської з-пн було засновано Гол. залізнич. майстерні. Робітники майстерень вели активну революц. боротьбу. Брالی участь в *Одеському сичневому збройному повстанні 1918*. В 1930 залізничні майстерні перетворено на з-д по виробництву підійомно-трансп. устаткування. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 осн. устаткування з-ду евакуйовано на Сх. країни. Споруди з-ду зруйнували нім.-фашист. окупанти. В перші ж дні після визволення міста (1944) почалася відбудова з-ду на новій тех. оснві. З-д спеціалізується на виготовленні великовантажних пневматичних колісних кранів. За післявоєнні роки з-д докорінно реконструйовано, технічно переоснащено, споруджено нові потужні цехи. В 1961 вироб. продукції зросло проти 1950 в 4,3 раза. На з-ді працює великий колектив передовиків і новаторів виробництва, серед них два Герої Соціалістичної Праці, три лауреати Держ. премії СРСР (1952). Звання колективу комуністич. праці присвоєно 4 цехам, 18 виробничим дільницям, 105 бригадам, звання ударника комуністич. праці — 440 працівникам. У 1963 з-д нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора, 1965 — медаллю «За оборону Одеси», 1967 — Пам'ятним прапором ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС.

ОДЕСЬКИЙ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ — створений 1955 на базі Музею оборони Одеси та обласного краєзнавчого музею. Має відділи природи та історії. В музеї зберігається бл. 40 тис. експонатів, з них в експозиції — бл. 4 тис. Експонатів дореволюц. періоду цікавими є колекція давньої зброї, етнограф. матеріали, старовинні гравюри та літографії, документи. Серед останніх є багато унікальних — автографи О. В. Суворова, М. І. Кутузова тощо. Експонати післяжовтн. часу — видання місцевих підпільних більшовицьких газет, ескізи «ЮГРОСТА», особисті речі учасників боротьби за встановлення Рад. влади, громадян. і Великої Вітчизн. воєн, реліквії з кораблів, що захищали Одесу в 1941. Має філіал — літ.-меморіальний музей О. С. Пушкіна.

Лит.: Одеський історико-краєведческий музей. Путеводитель. Одеса, 1970.

М. М. Пустовойтенко (Одеса).

ОДЕСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ — засн. 1920. Спочатку мав назву Одес. істор. архів, з 1925 — Одес. крайовий істор. архів, з 1932 — Одес. обл. істор. архів, з 1958 —

О. о. д. а. В 1954 утворено філіал архіву в м. Ізмаїлі. В архіві зберігаються документи з історії Одещини з кінця 18 ст. до наших часів. Документ. матеріали дореволюц. періоду висвітлюють економіч. становище краю, робітн. і сел. виступи на поч. 20 ст., діяльність місцевої с.-д. орг-ції. Документ. матеріали рад. часу розповідають про події Великої Жовтн. соціалістич. революції і громадян. війни на Одещині, боротьбу трудящих проти інтервентів, за встановлення і зміцнення Рад. влади, за побудову соціалізму і комунізму. Архів видав документ. збірники: «Одеса у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу» (т. 1—3. Одеса, 1947—51), «У вогні громадянської війни. З історії боротьби трудящих Одещини проти об'єднаних сил внутрішньої і зовнішньої контрреволюції в період громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції. 1918— листопад 1920 рр.» (Одеса, 1962) та ін.

Лит.: Государственный архив Одесской области. Путеводитель. Одеса, 1961; Филиал Одесского областного государственного архива в г. Измаиле. Путеводитель. К., 1966. І. О. Хтоні (Одеса).

ОДЕСЬКИЙ ПІДПІЛЬНИЙ ОБЛАСНИЙ КОМІТЕТ КП(б)У — створений у липні 1918 за рішенням *Першого з'їзду КП(б) України* для керівництва повстансько-партизан. боротьбою трудящих Пд. України проти австро-нім. загарбників. Поширював свою діяльність на тер. Одещини, Миколаївщини й Херсонщини. До першого складу к-ту входили Я. Б. *Гамарник* (голова), М. В. *Голубенко*, І. М. *Крейбегер*, П. Онисьченко та ін. З липня к-т видавав нелегальний газ. «*Комуніст*». З жовтня 1918, після ІІ з'їзду КП(б)У, к-т очолив І. Ф. *Смирнов* (Ласточкин). До його складу ввійшли І. Є. *Клименко*, Ю. М. *Коцюбинський*, С. І. *Соколовська* та ін. В грудні 1918, під час окупації Одеси військами Антанти, було створено «*Іноземну колегію при Одеському обласному комітеті КП(б)У* та обласний ревком, який керував діями бойових робітн. дружин і партизан. загонів. Обласний к-т очолює боротьбу трудящих краю проти англо-франц. інтервентів і подав значну допомогу рад. військам, які 6.IV 1919 визволили Одесу. Ліквідований у квітні 1919 у зв'язку з відновленням Рад. влади та обранням губернських і міських к-тів КП(б)У.

М. Ю. Раковський (Одеса).

ОДЕСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ — вищий учбовий заклад УРСР. Створений 18.IX 1918, з 1933 — індустріальний ін-т; з 1944 має сучасну назву. Факультети (1970): машинобудівний, мех.-технологічний, хім.-технологічний, теплоенергетичний, електромеханічний, радіотех., автоматики і обчислювальної техніки, інженерно-фіз., інженерно-економічний, загально-тех., заочний, вечірній і деканат для роботи з іноземними студентами. При ін-ті є аспірантура. В 1970/71 навч. р. в ін-ті вчилось понад 10 тис. студентів. За час існування ін-т підготував бл. 20 тис. інженерів (1971). Кафедри суспільних наук досліджують закономірності розвитку рад. суспільства в період розгорнутого будівництва соціалізму. В 1968 на відзнаку 50-річчя з дня заснування ін-т нагороджено Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР. В 1971 ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

Лит.: Одеський політехнічний інститут. Одеса, 1968; Цымбал Е. И., Никудин В. В. Одеський политехнический институт. Краткий исторический очерк (1918—1968). К., 1968.

К. І. Заблонський (Одеса).

ОДЕСЬКИЙ СТРАЙК РОБІТНИКІВ 1914 — політ. страйк робітників Одеси на знак протесту проти кривавої розправи поліції над робітниками

Путіловського з-ду в Петербурзі, що 3 (16).VII зібралися на мітинг солідарності з страйкуючими нафтовиками Баку. О. с. р. підготувала більшовицька група. 8 (21).VII застрайкували робітники 17 підприємств: порту, Новорос. з-ду, з-дів РОПІТ, Белліно-Фендеріха, друкарень тощо. Поліція вжила заходів для придушення страйку. Вночі проти 9 і 10 (22 і 23).VII було проведено масові обшуки й арешти серед активних учасників страйку, членів Одес. орг-ції РСДРП. У місті було встановлено посилене патрулювання поліції та жандармів. Незважаючи на арешти, 10 (23).VII страйки солідарності тривали на ряді пром. підприємств міста.

ОДЕСЬКИЙ ЧЕРВНЕВИЙ ЗБРОЙНИЙ ВИСТУП 1905 — виступ робітників і матросів під керівництвом більшовиків 13—16 (26—29).VI 1905 проти самодержавства. Безпосереднім приводом до виступу були масові арешти робітників, проведені 8—12 (21—25).VI поліцією на робітн. околиці міста — Пересипу. 13 (26).VI припинили роботу всі з-ди Пересипу, мор. порт. Під керівництвом більшовиків відбувся мітинг. Козаки й поліція відкрили по учасниках мітингу вогонь. Того самого дня було заарештовано членів місцевої с.-д. орг-ції. Звістка про розстріл робітників облетіла місто. Наступного дня страйк став загальним. Робітники почали споруджувати барикади, в місті відбувалися масові мітинги й демонстрації, збройні сутички з поліцією і козаками. Вночі проти 15 (28).VI до Одеси прибув повсталій броненосець «Потьомкін». У місті й порту відбувалися робітн. мітинги солідарності з повсталими матросами. Похорон убитого матроса Г. М. Вакулечука перетворився на заг. демонстрацію. Одеські робітники сподівалися, що матроси дадуть їм зброю і допоможуть захопити місто. Потьомкінці чекали, що до повстання приєднається вся ескадра, і не використали сприятливих обставин для об'єднання з страйкуючим одес. пролетаріатом. Місцева с.-д. орг-ція, ослаблена попередніми арештами, не виявила належної рішучості, і з цього скористалися опортуністи, які нав'язали страйкуючим робітникам вибірково-тактичну тактику, внесли розлад і вагання в їхні ряди. 16 (29).VI у місті було оголошено воєнний стан. Урядові війська перейшли в наступ. Хоч виступ зазнав поразки, В. І. Ленін вважав, що це «новий і великий крок вперед у розвитку революційного руху проти самодержавства» (Твори, т. 8, с. 508). Революц. події в Одесі мали значний вплив на посилення революц. боротьби в Росії.

Лит.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 8. Революційна армія і революційний уряд; т. 9. Революція учить.

ОДЕСЬКІ СТРАЙКИ РОБІТНИКІВ 1909—10 — виступи трудящих Одеси проти капіталістич. гніту в роки століпінської реакції. Робітники вимагали поліпшення умов праці, підвищення заробітної плати тощо. На поч. 1909 в місті страйкували робітники машинобудівного з-ду Краковщинського, дрогового з-ду О. Ф. Шполянського, Російського товариства паропластів і торгівлі та ін. Страйки відбувалися під керівництвом Одес. орг-ції РСДРП. Було проведено кілька робітн. зборів і сходок. Серед робітників розповсюджували листівки Одес. к-ту РСДРП. В кін. 1909 страйковий рух робітників посилювався. 14 (27).XI почався страйк робітників Південнорос. т-ва друкарської справи. Керівництво страйком здійснювали одеські більшовики. Було видано листівку «До всіх друкарів м. Одеси», в якій більшовики закликали всіх робітників друкарської справи підтримати страйкуючих. Моск. друкарі також подали матеріальну допо-

могу страйкуючим. Страйк закінчився перемогою робітників. У 1910 в Одесі політ. і економіч. страйки робітників тривали. Кілька разів протягом року страйкували робітники Рос. т-ва пароплавання і торгівлі (понад 2 тис. чол.), 380 робітників коркового з-ду Арпа, 800 робітників цукрофаїнадного з-ду та ін. підприємств. Особливою боротьбою одес. пролетаріат 1910 було посилення політ. активності робітників. Частина страйків 1910 мала наступальний характер.

М. В. Демченко (Київ).

ОДЕСЬКО-КИШИНІВСЬКА ЗАЛІЗНИЦЯ — одна із залізниць СРСР. Проходить у пд.-зх. частині УРСР і в Молд. РСР; забезпечує експортно-імпорнтні перевезення. Довжина її 4626 км. До складу О.-К. з. входить 5 відділків. У 1865 збудовано перші дільниці Одеської з-ці, які 1878 ввійшли до складу Пд.-Зх. з-ці. Транспортні зв'язки Одеси з адм. і пром. центрами Росії прискорили пром. і культ. розвиток Півдня країни і, зокрема, Одеси — гол. торговельного порту на Чорному м. Залізничники О.-К. з. брали активну участь у революц. боротьбі. Вони становили третину членів «Південноросійського союзу робітників». Залізничники Одеси першими на Україні приєдналися до загального страйку на Півдні Росії 1903, були учасниками революції 1905—07. Вони відзначилися в Одеському січнево-му збройному повстанні 1918, у збройній боротьбі проти іноземних інтервентів і білогвардійців (1918—20). За роки громадян. війни та іноземної воєнної інтервенції г-во з-ці значною мірою було зруйноване. До 1929 відбудову магістралі в основному закінчено. В 1936 з Пд.-Зх. з-ці виділилася окрема Одеська з-ця. За довоєнні роки було проведено реконструкцію з-ці, збудовано нові дільниці. Під час Великої Вітчизн. війни нім.-фашист. загарбники заповділяли г-ву з-ці шкоди, що перевищувала 1 млрд. крб. У повоєнні роки (до 1950) г-во з-ці було відбудовано, зміцнено її тех. базу, споруджено нові лінії. В 1953 Одеську з-цю перетворено на О.-К. з. (в 1956—62 існували окремо Одеська і Кишинівська з-ці). З 1958 було почато роботи по генеральній тех. реконструкції з-ці. В 1970 на з-ці електровоюною і тепловуюною тягою виконували 99,8% усіх вантажних і 95,6% пасажирських перевезень. На з-ці працює 7 Героїв Соціалістич. Праці (1970). 43 колективам з-ці присвоєно звання колективу комуністич. праці, а 18 тис. робітників — звання ударника комуністич. праці (1970).

«ОДЕСЬКИЙ РАБОЧИЙ» — більшовицька нелегальна газета, орган Одес. к-ту РСДРП. Видавався в лютому — травні 1908. Вийшло 4 номери. № 3—4 (здвоєний) опубліковано двічі під назвами «О. р.» і «Рабочий листок» (зміст ідентичний). Організатор і редактор «О. р.» — В. В. Воронський. В газеті було надруковано статті про події *Дев'ятого січня 1905*, про Держ. думу, кореспонденції про робітн. рух у Києві, Катеринославі, Миколаєві та в ін. пром. центрах України. Газ. «Пролетарій» в № 43 опублікувала кореспонденцію з Одеси, в якій відзначала популярність «О. р.» серед робітників. Газету розгромила поліція.

ОДЗОВІСТИ — опортуністична група всередині партії більшовиків, яка оформилася 1908 в умовах століпінської реакції. Група О. (О. О. Богданов, А. В. Луначарський, М. М. Покровський та ін.), не враховуючи нової обстановки, пропонувала зберегти тактику партії періоду революції 1905—07. О. закликали партію відмовитися від поєднання нелегальної і легальної роботи в орг-ціях робітн. класу, вимагали відкликати с.-д.

фракцію з 3-ї Держ. думи, наполягали на збереженні лозунга збройного повстання. Різновидністю О. був ультиматизм (див. *Ультиматисти*). Своїми сектантськими проповідями і діями О. відривали партію від мас і ставили під загрозу її існування. В. І. Ленін називав О. «меншовіками навиворіт», «ліквідаторами зліва». Більшовики, керовані В. І. Леніним, розгорнули рішучу боротьбу проти О., ліквідаторства, ультиматизму. *Нарада розширеної редакції «Пролетарія»* в червні 1909 засудила одзовізм та ультиматизм як такі, що не мають нічого спільного з більшовизмом, і закликала більшовиків «проводити якнайрішучішу боротьбу з цими збоченнями від шляху революційного марксизму» (Ленін В. І. Твори, т. 15, с. 394). Лідер одзовістів О. О. Богданов був виключений з рядів більшовиків. У грудні 1909 він організував за кордоном своїх нечислених прихильників в антипарт. групу «Вперед». Частина О. (А. В. Луначарський, М. М. Покровський та ін.) пізніше визнала свої помилки і вела активну роботу в більшовицькій партії. У боротьбі проти О. і ліквідаторів ленінці відстояли і змінили нелегальну партію, зберегли керівництво масами.

ОДИНАДЦАТА ВСЕРОСІЙСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ РКП (б) — відбулася 19—22.XII 1921 в Москві. В роботі конференції взяли участь 125 делегатів з ухвальним голосом і 116 з дорадчим, які представляли понад 500 тис. комуністів. Порядок денний: 1) Чергові завдання партії у зв'язку з відбудовою господарства; 2) Промисловість; 3) Сільське господарство; 4) Кооперація; 5) Передні підсумки чистки партії; 6) Питання Комуністичного Інтернаціоналу. Мета конференції полягала в тому, щоб урахувати перший досвід проведення *нової економічної політики* і вказати на чергові завдання в галузі відбудови нар. г-ва. Конференція підкреслила життєву необхідність всебічно зміцнювати й розвивати держ. велику пром-сть, забезпечувати планову роботу пром. підприємств, добиватися підвищення продуктивності праці, застосування госп. розрахунку на держ. пром. підприємствах, піднесення ролі профспілок у справі відбудови пром-сті, висування робітників-організаторів на відповідальні посади в пром-сті. Завданням відбудови економіки країни були підпорядковані рішення конференції про піднесення с. г., встановлення твердої грошової системи, про бездефіцитний бюджет, оволодіння ринком з боку пролетарської д-ви тощо. Одночасно була підкреслена важливість всесвітнього зміцнення командних висот у руках д-ви (велика пром-сть, транспорт, кредит, монополія зовн. торгівлі та ін.). Велику увагу приділила конференція питанням зміцнення партії і парт. будівництва. Конференція вказала на посилення значення і ролі партійного заартування, особливо молодих членів партії, на підвищення неможливості при прийомі в партію, підкреслила необхідність розгортання ідейно-виховної роботи серед молоді, залучення широких мас робітниць і селянок до парт., рад., профспілкового і кооперативного будівництва. Конференція приєдналася до тез Виконкому Комінтерну в питанні проведення тактики єдиного робітн. фронту.

Лит.: КІРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1. К., 1954; Історія Комуністическої партії Советського Союзу, т. 4, кн. 1. М., 1970.

В. М. Самойлов (Київ).

ОДИНАДЦАТА КАВАЛЕРІЙСЬКА ОРЕНБУРЗЬКА ЧЕРВОНОПРАПОРНА ІМЕНІ МОРОЗОВА ДІВІЗІЯ — з'єднання рад. військ, створене у вересні 1919. У жовтні 1919 — березні 1920 у складі Пд. фронту і *Першої Кінної армії*

(з листопада 1919) брала участь у розгромі денікінців, зокрема у визволенні Донбасу (оволоділа Бахмутом, Микитівкою, Ловайською тощо). У квітні — вересні 1920 д-зія у складі Пд.-Зх. і Зх. (з серпня) фронтів вела бої проти військ бурж.-поміщицької Польщі, в т. ч. в районі Бердичева, Новограда-Волинського, Ровно, Дубна, Львова. В жовтні — листопаді 1920 д-зія діяла на Пд. фронті проти білогвардійських військ Врангеля, брала участь у визволенні м. Генічеська та ряду населених пунктів у Пн. Таврії. В кін. 1920 д-зії присвоєно ім'я її командира Ф. М. Морозова, що загинув у боях проти врангелівців. У 1921 д-зія брала участь у розгромі *махновщини*. В 1930 д-зію (1926—32 мала найменування 8-а кав. д-зія) нагороджено бойовим Червоним Прапором ЦВК СРСР, 1935 — орденом Леніна. Розформована 1940. В роки громадян. війни д-зією командували В. П. Глаголев, В. І. Матузенко, К. І. Степной, Ф. М. Морозов, В. В. Коробков.

Г. О. Смирнова (Москва).

ОДИНАДЦЯТИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, що відбувся 7—15.V 1929 у Харкові. В роботі з'їзду взяло участь 1333 делегати, з них 893 з ухвальним голосом. Серед делегатів було 937 комуністів і 28 комсомольців. Порядок денний: звітна доповідь Уряду СРСР, звітна доповідь Уряду УРСР, заг. доповідь про п'ятирічний план розвитку нар. г-ва України, прийняття Конституції УРСР, доповідь про стан і перспективи культ. будівництва тощо. З'їзд повністю схвалив діяльність урядів СРСР та УРСР, заходи щодо *індустріалізації* країни, відзначив великі досягнення в боротьбі за соціалістич. індустріалізацію України. З'їзд розглянув і схвалив п'ятирічний план розвитку нар. г-ва України, одностайно прийняв Конституцію УРСР в новій редакції, що відобразила істотні зміни, які сталися в республіці з часу прийняття Конституції УРСР 1919 та були зумовлені створенням Союзу РСР. З'їзд обрав новий ВУЦВК у складі 315 членів і 110 кандидатів. До Ради Національностей ЦВК СРСР з'їзд обрав 5 членів і 2 кандидатів.

Лит.: Съезди Советов в документах. 1917—1937, т. 5. М., 1964; Історія держави і права Української РСР. 1917—1967 рр., т. 1. К., 1967.

П. К. Стоян (Київ).

ОДИНАДЦЯТИЙ З'ЇЗД КП (б) УКРАЇНИ — відбувся 5—15.VI 1930 в Харкові. В роботі з'їзду взяли участь 704 делегати з ухвальним і 246 з дорадчим голосом, які представляли 210 105 членів і 109 347 кандидатів у члени партії. Порядок денний: 1) Доповідь про роботу ЦК ВКП (б); 2) Доповідь про роботу ЦКК ВКП (б); 3) Політ. звіт ЦК КП (б) У; 4) Організаційний звіт ЦК КП (б) У; 5) Звіт Центр. ревізійної комісії; 6) Звіт ЦКК КП (б) У; 7) Доповідь про виконання п'ятирічного плану пром-сті України; 8) Доповідь про завдання профспілок у реконструктивний період; 9) Доповідь про колгоспний рух і піднесення сільського господарства України; 10) Вибори керівних органів КП (б) У.

З'їзд відбувався в умовах великого піднесення, викликаного розгромним наступом соціалізму по всьому фронту. В своїй роботі з'їзд керувався тезами ЦК ВКП (б) до *Шістнадцятого з'їзду ВКП (б)*. З'їзд цілком схвалив політ. і орг. лінію та практичну роботу ЦК і ЦКК ВКП (б), ЦК КП (б) У. З'їзд підбив підсумки роботи парт. орг-ції України за звітний період і накреслив шляхи дальшої боротьби за побудову соціалізму. На з'їзді були визначені заходи, спрямовані на виконання п'ятирічки за 4 роки. Завдяки послі-

довному додержанню генеральної лінії партії на індустріалізацію країни було досягнуто значних успіхів у розвитку пром-сті. Зростання пром. виробництва України перевищувало планові завдання перших двох років п'ятирічки на 14%. З'їзд зобов'язав ЦК КП(б)У зосередити увагу на розвитку вирішальних галузей пром-сті — вугільної, металургійної, машинобудівної, хімічної, електроенергетичної, на розвитку транспорту республіки, на піднесенні продуктивності праці і зниженні собівартості пром. продукції. З'їзд відзначив великі успіхи в соціалістич. перебудові с. г. Напередодні з'їзду 47% посівної площі та 35% сел. господарств були колективізовані. З'їзд високо оцінив роль МТС і робітників — *двадцять шість тисячниківів*, визначив чергові завдання партії в галузі с. г. З'їзд звернув особливу увагу на дальше розгортання колективізації, правильну організацію оплати праці в колгоспах, посилення боротьби за підвищення продуктивності праці, за розв'язання зернової проблеми і піднесення тваринництва. Заслухавши доповідь про завдання профспілок у реконструктивний період, з'їзд схвалив тези ЦК ВКП(б) до XVI з'їзду ВКП(б) з цього питання. З'їзд відзначив успіхи в здійсненні нац. політики і нац.-культурному будівництві. Забезпечення інтересів нац. меншостей, переведення шкіл на мову осн. маси населення, українізація вищої і середньої спец. освіти, а також зростання за звітний період майже втричі тиражу преси — всі ці успіхи створювали міцну базу для швидкого розвитку української, національної за формою і соціалістич. за змістом, культури. Успіхів у здійсненні нац. політики партія досягла завдяки рішучій боротьбі на два фронти — проти *українського буржуазного націоналізму* і *великодержавного шовінізму*. З'їзд поставив перед партією завдання й надалі вести послідовну боротьбу проти націонал-ухильництва і примиренства до нього. З'їзд відзначив, що величезних успіхів в усіх осн. галузях соціалістич. будівництва КП(б)У добилася завдяки рішучій і послідовній лінії ЦК і його боротьбі проти контрреволюц. *троцькізму*, *правого ухилу* у ВКП(б) і бурж. націоналізму. З'їзд обрав ЦК КП(б)У в складі 75 членів і 45 кандидатів, ЦКК КП(б)У в складі 106 чол. і Центр. ревізійну комісію з 9 чол. На пленумі ЦК КП(б)У, що відбувся після з'їзду, були обрані Політбюро, Оргбюро, Секретаріат ЦК. Членами Політбюро були обрані Л. Й. Каргвелішвілі, С. В. Косіор, Г. І. Петровський, П. П. Постішев, М. О. Скрипник, К. В. Сухомлин, В. Я. Чубар, М. Є. Чувпрін, Й. Е. Якір. Генеральним секретарем ЦК КП(б)У було обрано С. В. Косіора.

Лит.: XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України (5—15 червня 1930 року). Стенографічний звіт. Х., 1930; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918—1956. К., 1958; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1971; Федорченко В. Одинадцятий з'їзд КП(б)У. К., 1959. В. І. Яненко (Київ).

ОДИНАДЦЯТИЙ З'ІЗД РКП(б) — відбувся 27.III—2.IV 1922 в Москві. В роботі з'їзду брало участь 522 делегати з ухвальним і 165 з дорадчим голосом, що представляли 532 тис. членів партії. Порядок денний: 1) Політичний звіт ЦК; 2) Організаційний звіт ЦК; 3) Звіт ревізійної комісії; 4) Звіт ЦКК; 5) Звіт делегації РКП(б) у Комінтерні; 6) Професійні спілки; 7) Про Червону Армію; 8) Фінансова політика; 9) Підсумки чистки партії і зміцнення її рядів; співповіді: про роботу серед молоді, про пресу і пропаганду; 10) Вибори ЦК і ЦКК. На з'їзді було підбито перші підсумки боротьби за здійснення *нової економічної політики* (непу).

Це був останній з'їзд, що проходив за участю і під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна. Він відкрив з'їзд і виступив з політ. звітом ЦК. Гол. увагу В. І. Ленін приділив питанням практич. проведення в життя і першим наслідкам нової політики. У доповіді В. І. Ленін заявив: «Ми рік відступали. Ми повинні тепер сказати від імені партії: — досить! Та мета, яка відступом ставилась, досягнута... Тепер жета висувається інша — перегрупування сил» (Твори, т. 33, с. 242). Вирішальною ареною битви між силами нового і старого світу в той час була сфера госп. діяльності. Перемога соціалізму залежала від оволодіння мистецтвом управління економікою, від уміння задовольнити госп. потреби багатомільйонних мас селянства. Націлюючи партію на розв'язання цієї найважливішої проблеми, В. І. Ленін, XI з'їзд РКП(б) визначили осн. завдання партії і масових орг-цій трудящих в галузі господарювання. Для забезпечення змички між робітн. класом і селянством, між соціалістич. пром-стю і сел. економікою було потрібно розвивати товарообірот між містом і селом, між соціалістич. пром-стю і сел. економікою. Щоб виграти змагання в сфері обміну, що відбувалося за принципом «хто — кого», треба було «навчитись торгувати», задовольняючи госп. інтереси селян по лінії держ. і кооперативної торгівлі. Це гасло, висунуте В. І. Леніном на з'їзді, стало програмною вимогою партії на цілий істор. період. Нові завдання потребували старанного підбору і розстановки кадрів. Ці питання стали в центрі уваги партії і Рад. д-ви. Разом з тим з'їзд звернув увагу на піднесення пром-сті, без чого неможливо була перемога соціалізму. Це спростовувало вигадки меншовиків і троцькістів про те, що нова політика нібито ігнорує потреби пром. розвитку країни та інтереси робітн. класу. В галузі фін. політики з'їзд намітив заходи по змінненню курсу карбованця, впорядкуванню бюджету. Найважливішою політ. умовою успішного розв'язання завдань госп. і культ. будівництва, побудови соціалізму в Рад. країні В. І. Ленін вважав збереження і зміцнення *єдності партії*, підвищення її керівної ролі і бєздатності. Щоб досягти цього, з'їзд у резолюції «Про зміцнення і нові завдання партії» встановив 3 категорії для тих, хто вступав у партію, що мало затруднити проникнення в її ряди випадкових і ворожих елементів. З'їзд прийняв постанову «Про завдання і цілі контрольних комісій», затвердив «Положення про контрольні комісії» та «Положення про Центральну ревізійну комісію». З'їзд суворо попередив лідерів «*робітничої опозиції*» на чолі з Шляпниковим, які не підкорилися рішенням *Десятого з'їзду РКП(б)* про розпуск фракційних угруповань і вели фракційну боротьбу, що в разі продовження антипарт. діяльності вони будуть виключені з партії. З'їзд одностайно прийняв розроблену В. І. Леніном постанову «Роль і завдання профспілок в умовах нової економічної політики». На з'їзді було обрано ЦК у складі 27 членів і 19 кандидатів і ЦКК в складі 5 членів і 2 кандидатів. Пленум ЦК, що відбувся після з'їзду, обрав Політбюро, Оргбюро і Секретаріат ЦК. Генеральним секретарем ЦК РКП(б) було обрано Й. В. Сталіна.

Лит.: Одинадцятий съезд РКП(б). Март — апрель 1922 года. Стенографический отчет. М., 1961; История Коммунистической партии Советского Союза, т. 4, кн. 1. М., 1970. М. В. Черненко (Київ).

ОДИНЦОВ Михайло Петрович (н. 18.XI 1921) — рад. військ. льотчик, ген.-лейтенант, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1943. Н. у с. Полозові (тепер Перм. обл.) у сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1938. У 1939 закінчив Пермську

школу пілотів. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир ланки, ескадрильї, заст. командира 155-го гвард. штурмового авіаполку брав участь у боях на Пд.-Зх., Брянському, Воронезькому, Степовому, 1-му та 2-му Укр. фронтах. Відзначився при визволенні Харкова, у битві за Дніпро, визволенні Кіровограда, Знам'янки та Олександрії, розгромі Корсунь-Шевченківського угруповання гітлерівців. Особисто здійснив 215 бойових вильотів. Після війни — на командній роботі в Рад. Армії. В 1952 закінчив Військполіт. академію, 1959 — Академію Генштабу. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

ОДИНЦОВ Олександр Васильович (1.VIII 1895—26.IX 1940) — парт. і рад. діяч УРСР. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в с. Андріївці (тепер Кролевецького р-ну Сум. обл.) в сім'ї священика. В 1916 закінчив Київ. комерційний ін-т, вчився на юрид. факультеті Київ. ун-ту. Брав участь у революц. студентському русі. В 1917 — секретар Остерського к-ту РСДРП (б), член військ.-революц. к-ту. В 1919 — політпрацівник у Червоній Армії, секретар Черніг. губкому КП (б) У. В 1920 — секретар Київ. губкому партії, 1921 — секретар Черніг. губкому КП (б) У. В 1921—22 — секретар Одес. губкому КП (б) У. В 1923—31 — голова правління с.-г. кооперації «Сільський господар», заст. наркома землеробства УРСР та СРСР. У 1932—33 — нарком землеробства УРСР. З 1934 — нач. Азово-Чорноморського крайового зем. управління. В 1932—33 — член ЦК КП (б) У. Був членом ВЦВК, ВУЦВК. *Н. А. Одинцова (Київ).*

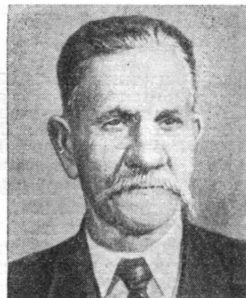
ОДНОВІРЦІ — одна з категорій *державних селян*, що складалася з нащадків рос. служилих людей (дітей боярських, служилих козаків, стрільців, солдатів, пушкарів, драгунів та ін.), які в кінці 16—17 ст. на *Белгородській лінії* та ін. оборонних рубежах охороняли кордони Рос. д-ви. Після створення на поч. 18 ст. рос. регулярної армії служили люди були перетворені на особливу групу держ. селян, що дістала назву *О*. Вони платили подушну подать та виконували повинності. Деякі *О*. володіли кріпаками. Але більшість мала лише двір (звідки й назва). На Україні *О*. з'явилися як переселенці на поч. 18 ст. За 8-ю ревізією (1833—35) в Харків., Полт., Херс., Катеринос. і Таврійській губ. було 50 430 душ *О*. чол. статі, що становили 4,1% від заг. кількості *О*. в Росії. Після сел. реформи 1861 *О*. були зрівняні з усім сел. станом.

Лит.: Слюсарський А. Г. Слобідська Україна. Х., 1954; Семевський В. И. Крестьяне в царствование императрицы Екатерины II, т. 2. СПб, 1901.

ОДУХА Антон Захарович (25.II 1910—17.V 1967) — учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1943. Н. у с. Янушівці (тепер Іванівка Славутського р-ну Хмельн. обл.) в сел. сім'ї. До 1941 працював учителем і зав. початковою школою. З серпня 1941 по листопад 1942 керував бойовими групами Славутської підпільної антифашист. орг-ції. З листопада 1942 *О.* — командир загону, перетвореного у вересні 1943 на партизан. з'єднання ім. Ф. М. Михайлова, що діяло до травня 1944 у Волинській, Житомирській, Ровенській, Тернопільській обл. і на тер. Польщі. На поч. 1944 з'єднання налічувало бл. 4 тис. чол. і поділялося на 13 загонів. *О.* був членом підпільного Кам'янець-Подільського обкому партії і першим секретарем Славутського підпільного райкому, а також членом обласного партизан. штабу. З 1945 — на рад. роботі. З 1956 — персональний пенсіонер.

М. П. Одинцов.

М. О. Озерний.

ОЗАРИНЕЦЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — поселення раннього етапу *третільської культури* (кін. 4-го — поч. 3-го тис. до н. е.), виявлене в с. Озаринцях Могилів-Подільського району Вінн. обл. Досліджували його 1927. Розкопками відкрито залишки жител, знайдено уламки глиняного посуду — добре випалених посудин з тонкими стінками, оздобленими орнаментом, та простих товстостінних посудин, а також шліфовані кам'яні сокири, крем'яні знаряддя, скульптурне зображення людської голови та глиняну статуетку тварини.

ОЗЕРНИЙ Марко Остапович (3.VI 1890—27.XII 1957) — знатна людина Рад. України, зачинатель руху передовиків с. г. за одержання високих урожаїв кукурудзи, Герой Соціалістич. Праці (1947). Член КПРС з 1940. Н. в с. Мишуриному Розі (тепер Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. З 11 років наймитував. З 1917 працював у своєму г-ві, з 1933 — колгоспник. З 1936 був у своєму селі ланковим колгоспу «Червоний партизан». Майстер високих урожаїв кукурудзи. Автор кількох книжок, в яких висвітлює досвід своєї роботи. Депутат Верховної Ради УРСР 2—4-го скликань. Держ. премія СРСР, 1946. Нагороджений двома орденами Леніна.

ОЗЕРНЯНСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — поселення *гумельницької культури*, виявлене на сх. березі придунайського озера Ялпук, поблизу с. Озерного Ізмайльського р-ну Одес. обл. Досліджувалося 1963—64. Розкопано землянку (площею бл. 40 м²) з залишками трьох вогнищ, над якою відкрито залишки наземного глинобитного житла пізнього періоду гумельницької культури. В житлах знайдено уламки глиняного посуду, крем'яні ретушовані пластини, скребки, вкладки до серпів, шліфовані кам'яні тесла й сокири, зернотерки, розтирачі, глиняні антропоморфні статуетки. Знахідки кісток свідчать про те, що жителі поселення розводили корів, овець, кіз, свиней, займалися мисливством і рибальством.

Лит.: Пассек Т. С., Черныш Е. К. Открытие культуры Гумельницы в СССР. «Краткие сообщения Ин-та археологии АН СССР», 1965, в. 100.

В. Г. Зенович (Київ).

ОКЛАДНИЙ Георгій Михайлович (н. 10.II 1914) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1962), професор (з 1959). Член КПРС з 1943. Н. в м. Белгороді в сім'ї службовця. В 1937 закінчив Комуністич. ін-т журналістики, 1948—Вищу парт. школу при ЦК КПРС. З 1939 викладає у вузах Харкова. З 1950 — зав. кафедрою суспільних наук Харків. художньо-пром. ін-ту. Вивчає історію місцевих парт. орг-цій, історію робітн. класу, а також міст і сіл України. Один з

авторів «Нарисів історії Харківської обласної партійної організації» (Х., 1970). Нагороджений двома орденами «Знак пошани» та ін. нагородами.

Тв.: Социалистический Харьков. Х., 1951; Подъем культурно-технического уровня рабочего класса. Х., 1957; Рост культурно-технического уровня колхозного крестьянства. Х., 1958; Во главе масс. Х., 1961; В. І. Ленін — засновник і керівник КПРС і першої в світі Радянської держави. К., 1970.

ОКОЛЬСЬКИЙ (Okolski) Симеон (1580—10.VI 1653) — польсь. шляхет. історик, геральдик; домініканський монах. Н. в Кам'яниці-Подільському. Залишив два щоденники (вид. у Замості 1638 і 1639), в яких з ворожих до укр. народу позицій описав сел.-козац. повстання 1637—38 під проводом П. Павлюка, К. Скидана, Я. Остринина, Д. Гуні, докладно подав хід битв під Кумейками, Лубнами, Голтвотою та ін. містами, описав воєнну тактику повстанців, навів дані про соціальний склад сел.-козацьких військ. У творах О. є відомості про зв'язки між запорізькими та донськими козаками. У щоденниках наводяться документи, підписані Б. Хмельницьким. У 18 ст. щоденники О. переказали укр. історики С. Величко і С. Лукомський.

Видання: Дневник Симеона Окольского. В кн.: Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, в. 2. К., 1896. Я. І. Дзиря (Київ).

«ОКОПНА ПРАВДА» — більшовицька фронтова газета, виходила з 30.IV (13.V) 1917 до 13.II 1918 спочатку в Ризі, з 12 (25).X 1917 у м. Вендені (тепер м.Цесіс Латв. РСР). Була органом солдатського к-ту 436-го Новоладозького полку (Пн. фронт) (№ 1—3), с.-д. групи 12-ї армії (№ 4—6), Військ. орг-ції та рос. секції при Ризькому к-ті РСДРП (б) (№ 7—25), Військ. орг-ції 12-ї армії при Ризькому к-ті соціал-демократії Латиського краю (№ 26—28), ЦК соціал-демократії Латиського краю (з № 29). «О. п.» виходила 3 рази на тиждень, з 12 (25).X 1917 — щоденно. Всього вийшло 139 номерів. Газета була популярна не тільки на Північному, але й на Зх. і Пд.-Зх. фронтах. Відіграла важливу роль у мобілізації солдатів-фронтовиків на боротьбу за перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції. 21.VII (3.VIII) 1917 її закрав Тимчасовий уряд. Замість неї з 23.VII (5.VIII) по 28.X (10.XI) 1917 виходила газ. «Окопний набат», з 29.X (11.XI) газета знову виходила під назвою «О. п.» з підзаголовком «Окопний набат».

ОКРУГ — 1) Адм.-тер. одиниця. В СРСР як адм.-тер. одиницю для всієї країни О. було створено у зв'язку з розукрупненням губерній. На Україні вперше створено 1923 в кількості 53 (замість 102 повітів). За постановою ВУЦВК і Раднаркому УРСР від 2.IX 1930 «Про ліквідацію округів та перехід на двоступеневу систему управління» О. було ліквідовано. На тер. Закарп. обл. О. існували 1946—53. 2) Спеціальна адм.-тер. одиниця галузевого управління (напр., в і с ь к о в и й О.). 3) Тер. одиниця (в и б о р ч и й О.), створювана в СРСР для проведення виборів до Рад депутатів трудящих або нар. судів.

ОКРУЖНА НАРАДА РСДРП ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО КРАЮ — відбулася 15—17 (28—30).IV 1917 в Києві. Скликана за рішенням Київського більшовицького к-ту для виборів делегатів на Сьому (Квітневу) Всеросійську конференцію РСДРП (б) та встановлення організаційних зв'язків. На нараді були представлені більшовицькі орг-ції та групи Київської, Подільської, Полтавської, Чернігівської губерній, а також м. Гомеля Могильовської губ. Порядок денний: 1) Доповіді з місць, 2) Доповідь про березневу нараду більшовиків у Петрограді,

3) Обговорення порядку денного Всерос. конференції РСДРП (б) і доповіді по пунктах порядку денного, 4) *Квітневі тези В. І. Леніна*, 5) Організація обласного к-ту. Доповіді з місць підтвердили своєчасність скликання наради, оскільки деякі місцеві парт. орг-ції дотримувалися помилкової тактики умовної підтримки Тимчасового уряду (Кременчук, Сміла, Чернігів), не вважали за доцільне негайно розмежуватися з меншовиками (Кременчук), неправильно уявляли шляхи виходу з війни (Брусилів, Кременчук, Чернігів) тощо. Доповідачами з питань порядку денного наступної Всерос. конференції РСДРП (б) виступили члени Київського к-ту. В основу їхніх доповідей було покладено платформу к-ту, яка розходилася з Квітневими тезами В. І. Леніна в оцінці перспектив розвитку революції в Росії. Тому велике значення для учасників наради мала співдоповідь члена к-ту М. О. Савельєва про ставлення до війни і Тимчасового уряду. Савельєв ознайомив присутніх з підсумками березневої наради парт. працівників в Петрограді і Квітневими тезами В. І. Леніна. Нарада дала оцінку політ. становища в країні. В резолюції «Про війну» викривався імперіалістич. характер війни, ставилися завдання організації боротьби на фронті, рішучої боротьби проти *оборонства*. В резолюції «Про ставлення до Тимчасового уряду» учасники наради висловилися проти будь-якої підтримки уряду, закликали викривати його бурж. характер і контролевою роль. Але в резолюції містився і ряд помилкових тверджень. Всупереч Квітневим тезам В. І. Леніна резолюція наради констатувала, ніби в Росії «основних передумов для успішного соціального перевороту самостійно без одночасної соціальної революції в Європі немає». Нарада визнала за необхідне створити обласне об'єднання більшовицьких орг-цій Київської, Чернігівської, Полтавської, Подільської, Волинської, Херсонської губерній. Нарада обрала окружний к-т РСДРП (б) у складі Є. Б. Бош (секретар), М. П. Тарногородського, К. Т. Неровні, Г. Л. П'ятова, Цирліна, поклавши початок створенню *обласної організації РСДРП (б) Південно-Західного краю*. Б. І. Корольов (Київ).

ОКСЮТИНІЦЬКІ КУРГАНІ — курганні могильники скіфського часу на мисах високого правого берега р. Сули, напроти с. Оксютинців Роменського р-ну Сум. обл. В них налічували кількості насипів. Деякі мали 10—20 м заввишки. Розкопували їх наприкінці 19 ст. Знайдено зброю, спорядження верхового коня, начиння, прикраси, твори мистецтва. Матеріали з О. к. характеризують г-во, життя, побут і культуру скіфського племені, яке жило в серед. 1-го тис. до н. е. в басейні р. Сули.

ОКТАБРІСТИ, «С о ю з 17 о к т я б р я » — контрреволюц. партія великих поміщиків і верхівки буржуазії в дореволюц. Росії. Створена в листопаді 1905 на базі правого крила *земсько-ліберального руху* після опублікування маніфесту 17 (30).X 1905 (звідси й назва партії). Засновниками і лідерами О. були О. П. Гейден, О. І. Гучков, М. В. Родзянко та ін. Друковані органи партії — газ. «Слово» (1905—06) і «Голос Москвы» (1905—15). Програма О. зводилася до визнання необхідності конституційної монархії, збереження «єдиної і неділимий» Росії, скликання *Державної думи*. О. повністю підтримували великодержавницьку політику царизму щодо неросіян. Аграрне і робітн. питання О. «вирішували» в інтересах поміщиків і великої буржуазії. У всіх цитованих Думах вони мали свої фракції, які блокувалися з правими партіями і *кадетами*. Під час імперіалістич. війни О. брали активну участь

у земських і міських союзах та *воєнно-промислових комітетак*. Разом з ін. бурж.-поміщицькими фракціями створили в Думі опозиційний «прогресивний блок» (1915), який намагався шляхом поміркованих бурж. реформ запобігти революції, зберегти монархію і довести імперіалістич. війну до «переможного кінця». Після Лютн. революції 1917 один з лідерів О. (О. І. Гучков) входив до складу Тимчасового уряду. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції О. були активними організаторами збройної боротьби проти Рад. республіки. Вони займали провідні місця в різних білогвардійських орг-ціях та «урядах». На Україні О. разом з кадетами, спираючись на нім. окупантів, привели до влади гетьмана П. Скоропадського, «уряд» якого очолив земець О. Ф. Лизогуб. В еміграції О. не припинили антирад. діяльності. Більшовики на чолі з В. І. Леніним вели рішучу боротьбу проти партії О. з самого початку її існування.

Літ.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 11. Спроба класифікації російських політичних партій; т. 13. Третя Дума; т. 17. Політичні партії за 5 років третьої Думи; т. 18. Політичні партії в Росії; В. І. Ленін і історія класової та політичних партій в Росії. М., 1970; Черменський Е. Д. Буржуазія і царизм в першій рускій революції. М., 1970 [бібліогр. с. 419—445]. А. Ф. Вовчик (Київ).

ОКТЯБРЬСЬКИЙ (Іванов) Пилип Сергійович (24.X 1899—8.VII 1969)— рад. військ. діяч, адмірал (1944), Герой Рад. Союзу (1958). Член КПРС з 1919. Н. в с. Лукашині (генер Старицького р-ну Калінін. обл.) в сел. сім'ї. З 1918— моряк Балт. флоту. З 1922— на політ. роботі в Пн. військ. флотилії. В 1928 закінчив Вище військ.-морське училище ім. М. В. Фрунзе. З 1928— на командних посадах у ВМФ. В 1939—48— ком. Чорноморським флотом. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 Чорноморський флот, очолений О., брав участь в обороні Одеси, Севастополя, у визволенні Криму та ін. воєнних операціях. У 1948—51—1-й заст. Головокома ВМС. В 1951—52 і 1954—57— у відпустці за станом здоров'я. В 1952—54— на керівній роботі у ВМС. В 1957—60— нач. Чорноморського вищого військ.-морського училища ім. П. С. Нахімова. З 1960— на керівній роботі в М-ві оборони СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 2-го скликання. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

ОЛЕГ (р. н. невід.— п., за даними Лаврентіївського літопису, 912, за даними Новгородського першого літопису, 922)— давньорус. князь. Походив з *норманнів* (варягів). За свідченням літописів, після смерті Рюрика (879) О. князував у Новгороді, будучи правителем при малолітньому *Ігорі*. В 882 на чолі новгородської дружини, в складі якої були наймани варяги, О. здобув Смоленськ, Любеч і, вбивши *Аскольда і Діра*, оволодів Києвом. Літопис приписує О. слова, сказані про Київ: «Це буде мати городам руським». У 883—885 підкорив *древлян, сіверян і радимичів*. О. не раз успішно воював проти *хазарів*. У наступні 20 років намагався підкорити *дулібів, хорватів, тиверців та уличів*. У 911 (за «Повістю временних літ» помилково 907) здійснив владий похід у Візантію. На знак перемоги прибив свій щит на воротах Константинополя. Уклав вигідний для Русі договір з Візантією.

Літ.: Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959 [бібліогр. с. 598—610]; Історія СРСР. Перва серія, т. 1. М., 1966; Греков Б. Д. Київська Русь. К., 1951.

ОЛЕГ СЯТОСЛАВИЧ (р. н. невід.— п. 1115)— давньорус. князь, син великого кн. київського

П. С. Октябрський.

Олександр Невський.

Святослава Ярославича. Після смерті батька (1076) одержав м. Володимир-Волинський, але 1077 його вигнав звідти кн. *Ізяслав Ярославич*. У 1078 втік до *Тмутаракані*. Того ж року разом з *половцями* спробував заволодіти Черніговом, але, зазнавши поразки на Нежатиїній ниві, знову втік до Тмутаракані. Там його взяли у полон хазари й передали Візантії. До 1083 О. С. перебував на засланні на о. Родос. У 1083—94 князував у Тмутаракані. В 1094 О. С. в союзі з *половцями* відібрав у *Володимира Мономаха* Чернігівське князівство, але 1096 був змушений віддати його братові Давиду. Згідно з рішенням *Любецького з'їзду 1097* О. С. одержав Новгород-Сіверське князівство, де князував до кінця життя. За розпалювання князівських міжусобиць О. С. названо в «Слові о полку Ігоревім» Гориславичем.

М. Ф. Котляр (Київ).
ОЛЕКСАНДР І (23.XII 1777—1.XII 1825)— рос. імператор [1801—25]. Вступив на престол після вбивства його батька — *Паула І* внаслідок дворцевої змови, в якій О. І брав участь. За царювання О. І показний лібералізм поєднувався з реакційною внутр. і зовн. політикою. «Негласний комітет», утворений на початку його царювання, підготував і здійснив ряд помірковано-ліберальних реформ (укази про дозвіл купцям, міщанам і держ. селянам купувати незаселені землі, 1801; створення міністерств і к-ту міністрів, 1802; указ про *вільних хліборобів*, 1803). Засновано Казан. (1804) і Харків. (1805) ун-ти, Педагогічний ін-т в Петербурзі (1804). Після *Вітчизняної війни 1812* внутр. політика О. І відзначалася неприхованим деспотизмом і реакційністю (див. *Аракчеєвщина, Військові поселення*). Зовн. політика була скерована проти загарбницьких дій *Наполеона І*. В 1805—07 О. І брав участь у третій і четвертій антинаполеонівських коаліціях європ. д-в. Учасник закордонних походів рос. армії 1813—14. Був одним з керівників *Віденського конгресу 1814—15* та одним з ініціаторів створення реакційного Священного союзу 1815. За царювання О. І до Росії приєднано Грузію (1801—10), Фінляндію (1809), Бессарабію (1812), Азербайджан (1813). Щоб зміцнити владу царської адміністрації на Лівобережній Україні, з 1802 всі виборні дворянські посади почали заміщатися на підставі загальноімперського «Установлення про губернії». Уряд О. І проводив політику нац. гноблення, зокрема щодо України, де було заборонено викладати в школах укр. мовою. Помер у Таганрозі.

ОЛЕКСАНДР ІІ (29.IV 1818—13.III 1881)— рос. імператор [1855—81]. Старший син *Миколи І*. Почав царювати під час *Кримської війни 1853—56*, в умовах гострої кризи феод.-кріпосницької

системи, наростання сел. руху, що змусило О. ІІ провести в 60—70-х рр. ряд бурж. реформ (*селянську реформу 1861*, земську і судову 1864, міського самоврядування 1870, військову 1874 та ін.). Проте ці реформи мали половинчастий характер, залишали владу в руках поміщиків, не були поширені на всю тер. Росії. Заг्राючі з лібералами, уряд О. ІІ водночас посилював репресії проти революц. демократів (ув'язнення М. Г. Чернишевського, Д. І. Писарева), народників («*процес 50-ти*», «*процес 193-х*»), жорстоко придушив польське визвольне повстання 1863—64, розгромив перші робітн. орг-ції — «*Південно-російський робітничий союз*» в Одесі і «*Північний союз російських робітників*» у Петербурзі. У зовн. політиці уряд О. ІІ додержувався нім. організації, значну увагу приділяв т. з. «східному питанню», зокрема боротьбі за скасування умов *Паризького мирного договору 1856*. Рос.-тур. війна 1877—78, незважаючи на загарбницькі плани царизму, сприяла визволенню балканських народів з-під тур. гніту. Щодо народів Росії О. ІІ проводив політику нац. гніту, утисків нац. культур, у т. ч. укр. культури (див. *Валуєвський циркуляр 1863*, *Емський акт 1876*). О. ІІ був убитий народовольцями в Петербурзі.

ОЛЕКСАНДР ІІІ (10.III 1845 — 1.XI 1894) — рос. імператор [1881—94]. Вступив на престол після вбивства народовольцями його батька — *Олександра ІІ*. Проводив політику, спрямовану на зміцнення самодержавства і панівного становища дворянства. На поч. 80-х рр. 19 ст. в умовах революц. ситуації уряд О. ІІІ був змушений провести ряд реформ — скасувати подушну подат, дещо зменшити викупні платежі, запровадити обов'язковий викуп. У кінці 80 — на поч. 90-х рр. було проведено т. з. «*контрреформи*». В країні насаджувалася великодержавний шовінізм, переслідувалася нац. культура неруських народів Росії. У зовн. політиці уряд О. ІІІ зміцнював позиції Росії в Середній Азії, намагався проникнути на Балкани. О. ІІІ пішов на зближення з Францією, було підписано ряд угод (1891—93), що привело до створення рос.-франц. союзу.

ОЛЕКСАНДР НЕВСЬКИЙ (бл. 1220—14.XI 1263) — князь новгородський [1236—51], великий князь владимирський [з 1252], син кн. *Ярослава Всеволодовича*. В умовах поневолення більшої частини рус. земель монголо-татарами (див. *Монголо-татарське іго* на Русі) О. Н. очолив боротьбу пн.-зх. земель Русі проти загарбання їх нім. і швед. феодалами. За перемогу, здобуту рус. військом, очоленим О. Н., над швед. загарбниками в Невській битві 1240, його було прозвано Невським. У *Льодовому побоїщі 1242* новгородське військо під командуванням О. Н. розбило лицарів нім. Тевтонського ордену на льоду Чудського озера, що покляло край нім. агресії на Пн.-Зх. Русь. З 1249 володіннями О. Н. були Київ і Київська земля. Ставши 1252 великим князем, О. Н. виявив блискучі дипломатичні здібності. Він не раз усував загрозу нових руйнівних навал на Русь, перешкодив союзові феод. Литви і Золотої Орди, добився звільнення від зобов'язання посилати рус. полки до тат. війська (1262). Розуміючи агресивну суть політики католицької церкви, відмовився від зв'язків з нею. Спираючись на служилих феодалів, О. Н. прагнув зміцнити великокнязівську владу. Він підтримував династичні зв'язки з галицько-волинськими князями. Жорстоко придушував антифеод. виступи селян і міських низів. Помер у Городці на Волзі, повертаючись із Золотої Орди. За наказом Петра І останки О. Н. було перевезено до

Петербурга. На честь О. Н. 1942 встановлено рад. військ. орден (див. *Олександра Невського орден*). Портрет, с. 283.

Лит.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Данилевський В. В. Олександр Невський. К., 1945; Пашуто В. Т. Олександр Невський і боротьба руського народу за незалежність у XIII столітті. К., 1953 [біоіогр. с. 150—151].

ОЛЕКСАНДРА НЕВСЬКОГО ОРДЕН — рад. військ. орден, встановлений Указом Президії Верховної Ради СРСР 29.VII 1942 на честь видатого рус. полководця *Олександра Невського*.

Ним нагороджували командирів д-зій, бригад, полків, батальйонів, рот і взводів, які в боях за Батьківщину під час Великої Вітчизн. війни виявили особисту відвагу, мужність, хоробрість і вміння командуванням забезпечили успішні дії своїх з'єднань, частин, підрозділів. Першими

О. Н. о. нагороджено командирів частин і підрозділів, що воювали під Сталінградом. За роки війни цим орденом нагороджено понад 42 тис. чоловік та більше 1480 частин і з'єднань Рад. Армії і Флоту.

ОЛЕКСАНДРІВКА — урочище біля с. Тимкового Кодимського р-ну Одес. обл., де виявлено залишки поселення *трипільської культури*. Досліджувалося 1950—53. Відкрито залишки глинобитних жител, госп. ями, знаряддя праці з каменю, кременю, кістки й рогу. Знайдено уламки різноманітного глиняного посуду (ваз, мисок, черпаків тощо), що був оздоблений розписним орнаментом, наліпними валиками, заглибленим орнаментом у вигляді різних геометричних фігур, а також численні жіночі статуетки тощо. Поселення датується поч. 3-го тис. до н. е.

ОЛЕКСАНДРІВСЬК — колишня (до 1921) назва м. *Запоріжжя*.

ОЛЕКСАНДРІВСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ РСДРП (6) — створена в жовтні 1917. До червня 1917 більшовики м. Олександрівська (тепер м. Запоріжжя) входили до складу об'єднаної орг-ції РСДРП разом з меншовиками. З червня більшовики міста почали діяти самостійно, встановили зв'язок з ЦК РСДРП (6), звідки одержували політ. л-ру. Остаточно орг. оформлення більшовиків у самостійну орг-цію завершилось 3 (16).X 1917. Того ж дня на зборах більшовиків міста було обрано Олександрівський к-т РСДРП (6). Орг-ція об'єднувала 200 більшовиків міста. Вона оформилась і діяла під керівництвом Катеринос. к-ту РСДРП (6). У жовтні 1917 делегати від Олександрівської орг-ції брали участь у роботі Катеринос. губернської конференції РСДРП (6). Роботу серед солдатів місцевого гарнізону вела Військова орг-ція РСДРП (6). О. о. РСДРП (6) очолила боротьбу за встановлення в місті Рад. влади. Див. також *Запорізька область*. Б. І. Корольов (Київ).

ОЛЕКСАНДРІВСЬКЕ ГРУДНЕВЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1905 — один з найбільших збройних виступів робітників України під час революції 1905—07 проти царизму. Підготовка до повстання почалася в жовтні 1905. Відбулося 12—14 (25—27).XII в Олександрівську (тепер м. Запоріжжя). 10.XII 1905 під впливом *Грудневого збройного повстання 1905* в Москві в місті вибухнув заг. політ. страйк. 12 (25).XII бойові

дружини робітників-залізничників захопили Катериносл. і Севастопольський вокзали, робітн. район Слобідку, телефон, телеграф. Повстанням керував Робітниче бюро. 13 (26).XII, скориставшись з того, що робітн. дружини дотримувалися оборонної тактики, карателі перейшли в наступ і вибили повстанців з Катериносл. вокзалу. На допомогу олександрівським пролетарям прибули бойові дружини з Синельникового, Нікополя, Нижньодніпровська, а також селяни навколишніх сіл. 14 (27).XII царські війська почали наступ на Севастопольський вокзал. Дружинники запекло оборонялися, відстоюючи кожен барикаду, кожний укріплений будинок. Бій шов протягом 4 годин.

Незважаючи на героїзм і мужність робітників, повстання було придушено. За два дні боїв було вбито й поранено бл. 200 чол. В 1906 над учасниками повстання відбувся суд. 53 чоловік засудили до різних строків каторжних робіт, 8 керівників повстання — до смертної кари, яку пізніше замінили довічною каторгою.

Лит.: Лось Ф. Е. Революція 1905—1907 років на Україні. К., 1955; Рубцов Г. Військово-бойова робота більшовиків України (1905—1907 рр.). К., 1958. Г. О. Рубцов (Київ).

ОЛЕКСАНДРІВСЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1917 — повстання робітників м. Олександрівське (тепер м. Запоріжжя) під керівництвом більшовиків проти бурж.-націоналістич. *Центральної ради*. О. з. п. очолює більшовицький штаб у складі Й. Т. *Летіка*, Т. М. Михеловича, М. С. Буфетова, О. В. *Мокроусова*. В повстанні, яке почалося 12 (25).XII 1917, крім червоногвардійців Олександрівська, взяв участь загін чорноморських моряків на чолі з О. В. Мокроусовим. Повстанці оволоділи телефонною станцією, електростанцією і частиною міста. Після 3-денних боїв, коли гайдамаки дістали підкріплення, повстання було придушене. Рад. владу в Олександрівську було встановлено пізніше, 2 (15).I 1918.

П. К. Чебаненко (Запоріжжя).

ОЛЕКСАНДРІВСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — поселення міщого віку, виявлене на лівому березі р. Осколу поблизу с. Олександрії Борівського р-ну Харків. обл. Досліджувалося 1956—57. Відкрито 2 культурні шари: нижній (середини 3-го тис. до н. е.) і верхній (2-ї пол. 3-го тис. до н. е.). При дослідженні нижнього шару знайдено великі крем'яні знаряддя (ножі, скребок, вістря стріл і списів тощо), а також два типи гостродонної кераміки, оздобленої гребінцевим, накольчатим, рідше — шнуровим орнаментом. У верхньому шарі, крім того, були виробі з міді (вістря списа, шила). На території О. п. розкопано 33 поховання. Біля кістяків знайдено крем'яні ножі, а в поодиноких випадках — глиняний посуд. Матеріали О. п. мають важливе значення для розуміння генезису *ямної культури*.

Лит.: Телегин Д. Я. Энеолитическое поселение и могильник у хутора Александрья. «Краткие сообщения Ин-та археологии АН УССР», 1960, в. 9.

ОЛЕКСАНДРІЯ — місто обл. підпорядкування Кіровоград. обл. УРСР, центр Олександрівського р-ну, на р. Інгульці. Залізнич. станція. 82,8 тис. ж. (1970). Перше поселення на місці сучас. О. — запорізі. зимівник Усівка — виникло в 40-х рр. 17 ст. У 1754 в Усівці для захисту від тур.-тат. наскоків було споруджено шанець Бечку (Бечу) і розміщено військ. гарнізон. У 1768 під час *Колівищини* жителі Бечки брали участь у здобутті Умані. В 1784 Бечку перейменовано на Олександрівське (згодом на Олександрію) і перетворено на повітове місто (до 1795) Катериносл. намісництва. З 1797 — повітове місто у складі Новорос. губ., з 1806 — Херс. губ. В 1869 О. зв'язано з-цією

з Єлисаветградом та Кременчуком. Побудова з-ці сприяла розвитку пром-сті в місті. В 1905 трудящі О. брали участь у революц. виступах, в травні страйкувало понад 1 тис. чол. Рад. владу встановлено в кін. листопада 1917. У березні 1918 місто окупували австро-нім. війська. Рад. владу відновлено на поч. лютого 1919. На поч. травня 1919 місто захопили григор'євські банди. 23.V Червона Армія вигнала їх з О. У серпні 1919 місто захопили денікінці. 6.I 1920 Рад. владу відновлено. З 1920 О. — повітове місто Кременчуцької губ., з 1923 — райцентр Кременчуцького округу, з 1932 — Дніпроп. обл., з 1939 — Кіровоград. обл. Під час Великої Вітчизн. війни О. 6.VIII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. Проти них вели мужно боротьбу підпільні групи, що їх очолювали П. І. Марков, Л. М. Сидоренко, Я. К. Яковенко, Я. С. Шахунянц. 6.XII 1943 місто визволили рад. війська. В О. — рудоремонтний, електромех. і авторемонтний з-ди, хлібозавод, 2 шахти, швейна ф-ка, 4 буровугільні розрізи, комбінат побутового обслуговування, перший в СРСР з-д гірничого воску. Зооветеринарний та індустріальний технікум, мед., пед., культ.-освітнє уч-ща, заг.-тех. ф-т Дніпроп. гірничого ін-ту, 24 загальноосв., 2 спорт. і 1 муз. школи. 5 проф.-тех. уч-щ. В місті народився Маршал Рад. Союзу П. К. *Кошовий*.

П. М. Бестака, О. Ф. Нагорний (Кіровоград).

ОЛЕКСАНДРІПСЬКИЙ КУРГАН, Лугова могила — один з найбільших і найбагатших скіфських царських курганів 4—3 ст. до н. е. Розташований поблизу с. Олександрополя Нікопольського р-ну Дніпроп. обл. Досліджували його 1852—56. Висота кургана становила понад 20 м. Розкопками було відкрито гол. поховання, могили слуг, поховання 15 коней з численними золотими та срібними прикрасами зброї, залишки колісниць. Матеріали з О. к. свідчать про зв'язок Скіфії з античним світом, характеризують соціальний лад, побут і культуру скіфського суспільства за часів його розквіту.

ОЛЕКСЕНКО Степан Антонович (н. 22.XII 1904) — один з організаторів партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член КПРС з 1927. Н. у с. Пляківці (тепер у складі с. Ревівки Кам'яньського р-ну Черк. обл.) в селянській сім'ї. В 1933 закінчив Київський ін-т механізації і електрифікації с. г. Працював на керівній парт. і госп. роботі. В квітні 1943 за рішенням ЦК КП (б) У призначений секретарем Кам'янець-Подільського підпільного обкому партії, начальником обласного штабу партизан. руху, командиром партизан. з'єднання. Під керівництвом підпільного обкому, очолюваного О., в тилу ворога діяло 37 партизан. загонів, об'єднаних у 5 з'єднань (понад 10 тис. партизанів), які завдавали ударів по важливій комунікації ворога — Шепетівському залізнич. вузлу. Партизани пустили під укіс понад 600 ворожих ешелонів. З квітня 1944 О. — на керівній парт., рад. і госп. роботі. Депутат Верховної Ради СРСР 1—3-го скликань. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

ОЛЕКСІЙ МИХАЙЛОВИЧ (29.III 1629 — 8.II 1676) — рос. цар [1645—76], батько Петра I. За царювання О. М. почалося перетворення станово-представницької монархії на абсолютну, зміцнено бюрократичний апарат держ. управління, покладено початок організації регулярної армії, проведено церковні реформи, які підпорядкували духовництво царському уряду. В інтересах дворянства і купецької верхівки видано *Соборне уложення 1649*, яке розширило їхні права і привілеї та юридично підтвердило остаточне за-

кріпачення селянства. Пов'язане з цим дальше посилення кріпосницького гноблення призвело до ряду антифеод. повстань і селянської війни під керівництвом Степана Разіна 1670—71, жорстоко придушених царським урядом. Уряд О. М. вів активну зовн. політику, найбільшим досягненням якої було возз'єднання України з Росією 1654. Значні успіхи було здобуто у війнах проти шляхет. Польщі і Туреччини. Однак боротьба проти Швеції за вихід до Балтійського м. була невдалою. Поширювані бурж.-дворянською історіографією вигадки про О. М. як «найтихішого» царя не відповідають істор. дійсності.

ОЛЕКСЮК Михайло Павлович (1898 — 1937) — учасник революц. руху на Зх. Україні. Член КПЗУ з 1923. Н. в с. Несвіжі (тепер Луцького р-ну Волин. обл.) в селянській сім'ї. Був наймитом. У 1916 мобілізований до царської армії. З 1919 — учасник революц. боротьби, 1923—24 брав участь у повстанському русі на Зх. Волині. З 1924 — в УРСР, де 1925 вступив у КП (б) У. Закінчив Полтавську окружну парт. школу, працював зав. агіт.-пропагандист. відділом Білоцерківського райкому КП (б) У, потім вчився в Комуністич. ун-ті ім. Артема. Восени 1929 повернувся на Зх. Україну. З 1930 — секретар Холмського окружного КПЗУ. В березні 1930 О. було заарештовано й засуджено за «Луцьким процесом 57-и» (1934) до тривалого ув'язнення. В 1936 був амністований і емігрував за кордон. У 1937 у складі роти імені Тараса Шевченка брав участь у нац.-визвольній боротьбі ісп. народу. Загинув у бою. А. Д. Ярошенко (Київ).

ОЛЁШКО ВОЛОДИМИРОВИЧ (Олександр Володимирович; р. н. невід. — п. 1455) — удільний київський князь [1443—55]. Походив з лит. великокнязьського роду — онук Ольгерда. Почав князувати незабаром після відновлення 1440 Київського князівства. Спираючись на укр. феодалів і православне духовництво, О. В. прагнув розширити політ. автономію Київ. князівства та зміцнити князівську владу. Значну увагу О. В. приділяв зміцненню пд. кордонів князівства від тат. нападів.

ОЛЁШКІВСЬКА СІЧ — організація запорізьких козаків у пониззі Дніпра на тер. володінь Кримського ханства. Після зруйнування царським військом у травні 1709 Старої (Чортмилицької) Січі запорожці спробували заснувати Січ на р. Кам'яній (бл. тепер. с. Милового Бериславського р-ну Херс. обл.). Але царський уряд, розглядаючи Січ як осередок антикріпосницької боротьби укр. народу, змусив запорізьких козаків покинути Кіш на р. Кам'яній. З дозволу кримського хана запорожці перейшли бл. 1711 в Олешки (тепер м. Цюрупинськ Херс. обл.), де заснували Січ. Потрапивши під владу крим. феодалів, козаки опинилися в надзвичайно тяжкому становищі. Вони повинні були сплачувати не тільки різні збори в ханській скарб., але й виконувати важкі земляні роботи на Перекопі та в ін. місцях. Побоюючись козаків, хан заборонив їм споруджувати укріплення й мати артилерію. Запорожці, отже, стали майже беззахисні перед сваволею ханської адміністрації й окремих тат. феодалів. Кримські татари повсякчасно нападали на козац. територію, грабували, захоплювали в полон і бивали людей. Особливо тяжко позначився на становищі козацтва розрив економіч. зв'язків з Україною. За Прутським трактатом 1711 лінія держ. кордону Росії і Крим. ханства була проведена між річками Ореллю і Самарою. Відтоді запорожцям було заборонено вивозити в Росію продукти свого господарства — худобу, рибу, сіль — і привозити звідти хліб, тканини, різні металеві речі, зброю.

Одночасно припинився приплив селян-утікачів. Усе це підірвало саму основу існування січового козацтва, викликало масове невдоволення і посилювало прагнення повернутися на батьківщину. В 1714 козаки позбавили прибічника П. Орлика (див. Орлики) К. Гордієнка посади кошового отамана й обрали на його місце прихильника повернення козаків у Росію І. Малашевича, який від імені козацтва звернувся до царського уряду за проханням дозволити повернутися на Запоріжжя. Проте рос. уряд, не бажаючи ускладнювати взаємини з Туреччиною та її васалом крим. ханом, відмовив козакам. Тоді запорожці почали самовільно, групами й поодинокі, переходити на Лівобережну Україну. Дальша боротьба запорожців за повернення на батьківщину привела в травні 1728 до повстання в О. С. Козаки скинули К. Гордієнка, який перед тим повернувши собі посаду кошового отамана, забравши військ. клейноди й рушили вверх по Дніпру до р. Підпільної. Однак питання про офіційний дозвіл козакам повернутися на Запоріжжя було розв'язано лише на поч. 1734 в зв'язку з наближенням рос.-тур. війни. Заінтересований у запорожцях як у військ. силі, царський уряд у березні 1734 дозволив їм заснувати на р. Підпільній т. з. Нову Січ.

Лит.: Г о л о б у ц к и й В. А. Запорожское казачество. К., 1957. В. О. Голобуцький (Київ).

ОЛЁШЯ — давньорус. поселення, розташоване, згідно з літописом, у пониззі Дніпра, на водному шляху з Царграда до Києва. Точне місцезнаходження О. невідоме. Деякі вчені назву «Олешья» пов'язують з Гілеєю.

ОЛІЦЬКА ПЕРШОТРАВНЄВА ДЕМОНСТРАЦІЯ 1934 — масова політ. демонстрація трудячих, організована Комуністичною партією Західної України в районі містечка Олики (тепер с-ще м. т. Ківерцівського р-ну Волин. обл.). У демонстрації брали участь селяни багатьох навколишніх сіл. Поліція вимагала від демонстрантів розійтись, але вони категорично відмовилися, після чого поліція відкрила вогонь. 10 чол. було поранено. Демонстранти дали відсіч поліції. Проте поліції, яка дістала підкріплення, вдалося розігнати демонстрацію. Через кілька днів карателі провели в цьому районі жорстоку «нацифікацію». О. п. д. відіграла значну роль у боротьбі трудящих Зх. Волині за своє соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною.

М. М. Кравець (Львів).

ОЛІГАРХІЯ (грец. ολιγαρχία — влада небагатьох) — в експлуататорських державах одна з форм держ. правління, при якій політ. і економіч. панування здійснюється купкою багатіїв. Існувала в багатьох рабовласницьких д-вах, зокрема Спарті, Давньому Римі, а також у Венеції та ін. середньовічних містах-державах. Певні ознаки олігархічної влади мали й окремі античні держави Північного Причорномор'я (Ольвія і Херсонес, особливо в римський час). Панування в економіці та політиці імперіалістич. країн вузької групи фін. магнатів, найбільших власників банківських і пром. монополій називають фін. олігархією.

ОЛІЙНИК Степан Іванович (н. 3.IV 1908) — укр. рад. поет, громад. діяч. Член КПРС з 1952. Н. в с. Пасидцелаш (тепер Балтського р-ну Одес. обл.) в сім'ї селянина. У 1934 закінчив Одес. пед. ін-т. Працював учителем, журналістом. Під час Великої Вітчизн. війни — у редакціях фронтних газет. Друкується з 1926. У своїх книгах гумору й сатири висміює чужу рад. народові мораль і утверджує нове в рад. житті (зб. «Наші знайомі». К., 1948; «З ширим серцем, а про декого з перцем!». К., 1953; «Який Сава — така

До ст. Ольвія. 1. Залишки оборонної башти 2 ст. н. е. Пам'ятки скульптури: 2. Голова жінки (можливо, богині здоров'я Гігієї). Мармур. 3 ст. до н. е. 3. Статуетка богині родючості Кібели. Теракота. 3 ст. до н. е. Привізний глиняний посуд, знайдений в Ольвії: 4. Аттичний чернофігурний лекіф. 5 ст. до н. е. 5. Коринфський чернофігурний бомбідій. 6 ст. до н. е. 6. Ситула (велика ваза). Елліністичний час. Вироби ольвійських ремісників: 7. Дзеркало. Бронза. 6 ст. до н. е. 8. Букраній (голова бика). Свинцев. Елліністичний час. Грошові знаки Ольвії: 9. Дельфін. Бронза. 5—4 ст. до н. е. 10. Монета. Срібло. 295—285 до н. е.

і слава». К., 1955; «Шахтарям донецьким — хлопцям молодечьким». К., 1957; «Ой ти, Галю...». К., 1960; «Дозвольте запевнитись!». К., 1963; «Добрий день вам, добрі люди!». К., 1966; «Рідна сторона». К., 1967, тощо). Автор зб. біографічних новел і оповідань «З книги життя» (К., 1964). Твори О. перекладено рос. мовою, ін. мовами народів СРСР та іноз. мовами. Депутат Верховної Ради СРСР 6 і 7-го скликань. Держ. премія СРСР, 1950. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 289.

Тв.: Твори. В 3 т. К., 1968; Рос. перекл. — Сатира і юмор. М., 1963.
Лит.: Ду зь І. І. Степан Олійник. Одеса, 1968 [бібліогр. с. 101—103].
Ф. К. Сарана (Київ).

ОЛІЙНИК Юхим Олександрович (н. бл. 1831—р. см. невід.)— учасник *Чигиринської змови 1877*. Н. в с. Шабельниках (тепер Золотоніського р-ну Черк. обл.) в сім'ї селянина. В 1877 вступив до нелегальної народницької орг-ції «*Таємна дружина*». Брав активну участь у підготовці повстання в Чигиринському повіті. Готував для селян зброю. Один з керівників загону селян-дружників. У вересні 1877 був заарештований і в червні 1879 засуджений до трьох років тюрми. З 1881 О.— на поселенні в Якут. обл. З 1884 перебував у Херс. губ. під наглядом поліції. Дальша доля його невідома.

ОЛІЙНИЧУК Семен Микитович (1798 — 8.VIII 1852)— автор антикріпосницького твору з історії українського селянства. Н. в с. Антонополі (тепер Калинівського р-ну Вінн. обл.) в кріпацькій сім'ї. Таємно від поміщика Собещанського здобув освіту у Вінн. гімназії. Живучи під чужим прізвищем, учителював на Правобережній Україні та в Білорусії (1834—39). У 1839 О. повернувся на Україну, де його заарештували й кілька років тримали в тюрмі за втечу від поміщика. В 1845 був звільнений від кріпацтва. В 1847 від імені селян Острозького повіту Волин. губ. звернувся до Миколи I з листом про переведення селян

з панщини на чинш. О.— автор незакінченого твору «Історична розповідь природних або корінних жителів Малоросії Задніпровської, тобто Київської, Кам'янець-Подільської та Житомир-Волинської губерній, про своє життя-буття», де, незважаючи на свої монархічні та релігійні переконання, піддав різкій критиці феод.-кріпосницький лад і гнівно осуджував поміщиків-кріпосників, у т. ч. і укр. козацьку старшину. За антикріпосницькі погляди 1849 був заарештований на Чернігівщині і ув'язнений у Київ. фортецю. В грудні того ж року О. за наказом Миколи I був переведений до Шліссельбурзької фортеці, де й помер.

ОЛЬВІЯ, Борисфен (Ὀλβία, Βορυσθένης) — давньогрец. держава в Нижньому Побужжі. Політ. і економіч. центром її було однойменне місто, залишки якого розташовані на правому березі Бузького лиману біля с. Парутиног Очаківського р-ну Микол. обл. Місто О. заснували переселенці з *Мілета* та ін. іонійських центрів у 1-й пол. 6 ст. до н. е. В період свого розквіту — 5—3 ст. до н. е.— воно досягло найбільших розмірів — бл. 50 га. Значного розвитку набули землеробство, скотарство, рибальство, виноградарство, якими займалися греки та вихідці з місцевих племен, що населяли городища й селища с.-г. округи О. В самому місті розвивалися ремесла — металообробне, гончарське, деревообробне, каменярське, кісткорізне, прядильно-ткацьке тощо, продукцію яких збували населенню О., а також *скіфам, сарматам* та ін. племенам, що населяли тоді значну частину території сучас. України. В обмін на ремісничу продукцію в О. надходили хліб, худоба, вовна, риба, а також раби. Чимало з цього ольвійські купці продавали в д-вах грец. метрополії, звідки вивозили вино, маслинову олію, високоякісний посуд, тканини, прикраси, твори мистецтва тощо. Для потреб внутр. і зовн. торгівлі О. випускала свою монету — здебільшого мідну і срібну, рідше золоту.

Міську територію О. захищали міцні мури й башти. В центрі нагірної частини міста була *агора*, навколо якої містилися будинки держ. установ, гімнасій (спорт. школа), театр. З Пн. до агори примикав теменос (святищенне місце), де були храми, святиняща, олтари, жертovníки. Житлові будинки споруджували з каменю і цегли-сирцю, найбагатіші оздоблювали колонами, фресками, мозаїкою. В місті існувала розгалужена система водопроводу. Навколо міста на тер. бл. 500 га був некрополь.

О. була рабовласницькою республікою (див. *Поліс*). Законодавчі органи (нар. збори, рада) та виконавча влада (колегії *архонтів*, *стратегів*, *агораномів* та ін.) були в руках рабовласницької частини населення. В 331 до н. е. місто витримало облогу з боку війська одного з полководців Александра Македонського Зопіріона (див. *Зопіріона похід на скіфів*). У 2—1 ст. до н. е. О. спіткала глибока економічна і соціальна криза. В той час О. постійно перебувала під загрозою нападів ворожих племен. Деякий час була під зверхністю Скіфської д-ви, а потім — понтіфського царя *Мітрідата VI Єватора*. В серед. 1 ст. до н. е. О. зруйнували *гети*. В 1 ст. н. е. місто було відбудоване лише на частині його колишньої території. Знову почали розвиватися ремесла, торгівля, с. г., але попереднього розквіту вони не досягли. В складі населення того періоду значно збільшився скіфський прошарок, заможна частина якого брала участь в управлінні державою. Бл. середини 2 ст. в О. було введено римську залого, що перебувала там майже 100 років. У 1-й пол. 3 ст. О. вступила в смугу глибокої кризи, в 4 ст. зовсім перестала існувати.

Осн. джерелами з історії О., її економіки і культури є епіграфічні пам'ятки, відомості давніх авторів, монети, численні археологічні матеріали, виявлені при розкопках. Систематичні археол. дослідження О. розпочато під керівництвом Б. В. Фармаковського, який створив школу рад. археологів-античників, що продовжують розкопки і вивчення її.

Тер. городища і могилнища О. з 1920 є держ. заповідником, що перебуває у віданні Ін-ту археології АН УРСР. Матеріали з розкопок О. зберігають та експонують в *Ермітажі*, *Історичному музеї* у Москві, *Історичному музеї Української РСР*, *Одеському археологічному музеї*, *Миколайському* у Херсонському краєзнавчих та ін. музеях України, а також у ряді музеїв Зх. Європи та Америки.

Лит.: Латышев В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. «Вестник древней истории», 1947—49 [Покажчики див. у додатку до № 4 за 1950 р.]; Latyshev V. Inscriptioes antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae, vol. 1. Petro-ropoli, 1916; Надписи Ольвии (1917—1965). Л., 1968; Нарис стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Ольвия, т. 1—2. К., 1940—58; Ольвия и Нижнее Побужье в античную эпоху. М.—Л., 1956; Ольвия. Теменос и агора. М.—Л., 1964; Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. СПб., 1887; Фармаковский Б. Ольвия. М., 1915; Славин Л. М. Ольвия. К., 1957 [бібліогр. с. 88]; Славин Л. М. Здесь был город Ольвия. К., 1967; Лапин В. В., Бураков А. В., Борисов Б. В. Ольвия. Путеводитель по раскопкам и музею. К., 1959.

Л. М. Славин (Київ).

ОЛЬГА (після хрещення — Єлена; р. н. невід. — п. 969) — велика княгиня київська [945—957]; дружина кн. *Ігоря*. Походила із Пскова. Після *древлянського повстання 945*, під час якого повстали вбили її чоловіка, О. жорстоко розправилася з древлянами. Управляла Руссю в роки неповноліття свого сина *Святослава Ігоровича*

і значною мірою пізніше, оскільки Святослав майже все життя провів у походах. Побоюючись нових нар. повстань, О. регламентувала стягування данини: встановила її розмір і пункти збирання. Прагнучи зміцнити торг. і політ. зв'язки з Візантією, О. (за рос. джерелами — 955, за візант. — 957) їздила до Константинополя. Перед поїздкою або у Константинополі вона прийняла християнство, яке тоді ще не стало офіційною релігією давньорус. д-ви. О. мала також політ. зв'язки з нім. королем Оттоном I, з яким обмінялася посольствами. Канонізована рус. церквою.

ОЛЬГЕРД (Альгирдас; бл. 1296 — травень 1377) — великий князь литовський [1345—77]. Правив разом з своїм молодшим братом *Кейстутом*. Прагнув розширити володіння Литовського великого князівства за рахунок пд.-зх. і зх. руських земель. Вів боротьбу проти Тевтонського ордену і *Золотої Орди*. Захопив Брянське князівство, майже всю Чернігово-Сіверську землю, Подільську, Київську землі, Переяславщину, Смоленське князівство. В Києві посадив удільним князем свого сина Володимира. Вів тривалу боротьбу проти Польщі за Волинську землю, внаслідок чого до Литви 1377 було приєднано Берестейський, Володимирський і Луцький уділи. Робив спроби поширити свій вплив на Псков і Новгород. У 1368—72 підтримував тверських князів у боротьбі проти Москви і здійснив три походи на Москву (1368, 1370, 1372), що були невдаливими.

ОЛЬГОВИЧИ — давньорус. князівська династія нащадків чернігівського і новгород-сіверського кн. *Олега Святославича* (п. 1115). О. вели боротьбу за великокнязівську владу проти Мономаховичів, часто використовуючи для цього *полювців*. Великими князями були *Всеволод II Ольгович* (п. 1146), його син Святослав Всеволодович (п. 1194) і онук *Всеволод Святославич Чермний* (п. 1212). Найвідоміший з О. — онук *Олега Святославича*, герой «Слова о полку Ігоревім» кн. *Ігор Святославич*.

ОЛЬМІНСЬКИЙ Михайло Степанович (справж. прізвище — Александров; 15.X 1863—8.V 1933) — професіональний революціонер, рад. парт. діяч, публіцист. Член Комуністич. партії з 1898. Н. у Воронежі в сім'ї дрібного чиновника. В революц. русі з 1883, деякий час приймав до народолюбців. Підтримував зв'язки з *Благовєра групою*. В 1894 заарештований, 1898—1903 — на заслання в Сибіру, 1904—05 — в еміграції. Працював разом з В. І. Ленінін у редакції більшовицьких газет «*Вперед*» і «*Пролетарий*». В кін. 1905 повернувся в Петербург, співробітничав у легальних і нелегальних органах партії, 1911—14 — у газ. «*Звезда*», «*Правда*» і журн. «*Просвещение*». В 1915 вів парт. роботу в Саратові, редагував єдину в країні більшовицьку легальну «*Нашу газету*». Після Люти. революції 1917 — редактор моск. більшовицької газ. «*Социал-демократ*», член Рос. бюро ЦК РСДРП(б). Один з керівників боротьби за владу Рад у Москві. З грудня 1917 — член колегії Наркомфін у РРФСР. У 1918—20 — член редколегії «*Правды*». З 1920 — голова *Істпарту*, зав. відділом Істпарту ЦК РКП(б), редактор журн. «*Пролетарская революция*». З 1928 — член дирекції Ін-ту В. І. Леніна. Автор книг і статей з історії партії та літ.-критичних і публіцистич. праць.

ОЛЬШАНСЬКИЙ Костянтин Федорович (21.V 1915 — 27.III 1944) — рад. військовослужбовець, старший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1942. Н. на ст. Приколотне (тепер с-ще м. т. Великобурдучького р-ну Харків. обл.)

в робітничій сім'ї. З 1936 — у рад. Військ.-Мор. Флоті. Після закінчення 1941 курсів молодших лейтенантів командував взводом і ротою автоматників 384-го окремого батальйону мор. піхоти. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 батальйон і 12 воїнів стріл. частини під командуванням О. здійснили *Миколаївську десантну операцію 1944*. Під час цієї операції він був смертельно поранений.

С. І. Олійник.

М. С. Ольмінський.

М. Е. Омеляновський.

М. Р. Кошкін (Москва).

ОМЕЛЯНОВСЬКИЙ Михайло Еразмович (н. 19.І 1904) — укр. рад. філософ, чл.-кор. АН СРСР (з 1968), академік АН УРСР (з 1948), доктор філософ. наук і професор (з 1946). Член КПРС з 1938. Н. в Києві в сім'ї вчителя. В 1929—31 вчився у фізичному ін-ті при Моск. ун-ті, одночасно в аспірантурі Комуністичної академії та в Ін-ті червоної професури. З 1931 — зав. кафедрою філософії та кафедрою марксизму-ленінізму Воронежського хіміко-технологіч. ін-ту. В 1944—46 — старший наук. співробітник Ін-ту філософії АН СРСР. У 1946—52 — директор Ін-ту філософії АН УРСР, 1950—51 — голова бюро Відділу суспільних наук АН УРСР. У 1955—65 — заст. директора, з 1965 — зав. сектором Ін-ту філософії АН СРСР. Працює в галузі філософ. питань природознавства, насамперед фізики. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора.

Тв.: *Ленін і фізика XX віку*. К., 1947; *В. І. Ленін і філософские вопросы современной физики*. В кн.: *Философские проблемы современного естествознания*. М., 1959; *Ленін і диалектика в сучасній фізиці*. В кн.: *Ленін і сучасне естествознание*. М., 1969.

ОНИЛОВА Ніна Андріївна (1921—8.III 1942) — рад. військовослужбовець, старший сержант, Герой Рад. Союзу (1965). Член ВЛКСМ з 1939. Н. у с. Новомиколаївці (тепер Фрунзівського р-ну Одес. обл.). Виховувалась у дитячому будинку. Працювала в Одесі на трикотажній фабриці «Друзі дітей». Закінчила кулеметні курси. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир кулеметної обслуги 54-го стріл. полку 25-ї стріл. д-зії Окремої Приморської армії. Відзначилась при обороні Одеси, де знищила понад 300 гітлерівців, і при обороні Севастополя. На її особистому рахунку понад 2 тис. знищених фашистів. У бою 1.III 1942 її було тяжко поранено. Померла від ран.

ОНОМАСТИКА (грец. *ὀνομαστική* — називаю, *ὀνομαστικός* — називний) — галузь лексикології, що вивчає власні імена й назви, допоміжна філологічна та істор. дисципліна. О. поділяється на *антропоніміку*, *етноніміку*, *топоніміку*, *гідроніміку*. Географ. назви (топоніми), власні людські імена, назви етнічних груп є досить важливим істор. джерелом, особливо коли немає ін. прямих відомостей про істор. минуле даної території чи даного народу. Сучас. істор. наука широко використовує ономастичні матеріали, зокрема для висвітлення проблем *етногенезу*. Об'єднує дослідників ономастичного матеріалу і координує їхні дослідження в межах УРСР Ономастична комісія при Ін-ті мовознавства АН УРСР. А. О. Білецький (Київ).

ОПАРА Степан (рр. н. і см. невід.) — гетьман Правобережної України [1665], політ. авантю-

рист. Був сотником Медведівської сотні Чигиринського полку. Під час нар. повстання проти гетьмана П. Тетері за допомогою крим. татар захопив Чигирин і проголосив себе гетьманом. Через два місяці, вигнаний повсталим народом, О. втік до Криму. Хан видав О. за грошовий викуп П. Дорошенку, який передав його шляхет. Польщі. О. було ув'язнено у Марієнбурзькій фортеці. Після 1665 він не згадується в документах.

ОПІШНЯНСЬКЕ ГОРОДИЩЕ — поселення, що належить до т. з. *роменських городищ*. Виявлене на поч. 20 ст. у пн.-сх. частині с-ща м. т. Опішні Зінківського р-ну Полт. обл. Під час розкопок 1940 і 1957 відкрито залишки 14 напівземлянкових жител з глиняними печами та 20 госп. і виробничих споруд. Знайдено значну кількість посуду та побутового й госп. інвентаря. Архаїчність керамічного комплексу і наявність речей раннього періоду салтівської культури дають підставу датувати О. г. серединою 8 — поч. 9 ст. О. В. Сухокобов (Київ).

ОПОЛЧЕННЯ — військ. формування тимчасового характеру, створюване на основі добровільного залучення широких нар. мас для відсічі ворогові за надзвичайних умов під час війни. В Київській Русі 9—11 ст. і давньоруських феод. князівствах 12—14 ст. О. збиралося під час боротьби проти зовн. ворогів. Командирами О. призначалися князівські дружинники. Ополченці становили піхоту і були озброєні гол. чин. сокирами та рогатинами. Велику роль відіграло О. під час боротьби рос. народу проти польсь. і швед. інтервентів на поч. 17 ст. та у *Вітчизняній війні 1812*. Після запровадження в Росії 1874 заг. військ. повинності було створено держ. О., яке існувало до Великої Жовтн. соціалістич. революції. В СРСР на першому етапі Великої Вітчизн. війни 1941—45 О. відіграло велику роль у боротьбі проти нім.-фашист. загарбників (див. *Народне ополчення у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—45*).

ОПОРТУНІЗМ (франц. opportunisme — пристосовництво, угодовство, від лат. opportunus — зручний, слухний) — ворожа марксизму-ленінізму течія в робітн. русі, політика та ідеологія пристосовництва, угодовства з буржуазією. О. практично намагається підпорядкувати інтереси пролетаріату інтересам буржуазії. «Опортунізм, — вказував В. І. Ленін, — полягає в тому, щоб жертвувати корінними інтересами, вигадуючи тимчасові часткові вигоди» (Твори, т. 31, с. 395). Соціальною базою О. є верства «обуржуазненої» верхівки робітників («робітнича аристократія»), робітн. бюрократії, дрібнобурж. попутників. У міжнар. робітн. і комуністич. русі О. виявляється в осн.

у двох формах: правий О. — відхід від марксистської стратегії і тактики до *реформізму*, «лівий» — відхід до дрібнобурж. «революціонізму». Розрив опортуністич. з теорією наук. комунізму знаходить вияв у *ревізіонізмі* і догматизмі, відступ від марксистських принципів організаторської роботи в масах — у *сектантстві* в робітничому русі. Різновидністю О. є також примиренське ставлення до нього (див. *Центризм*). Політ. зміст О. полягає у проповіді співробітництва класів, у запереченні необхідності соціалістич. революції і диктатури пролетаріату, в обмеженні діяльності партії легальними, переважно парламентськими, методами, у беззастережному визнанні бурж. законності, пристосуванні до бурж. націоналізму, відмові від класової точки зору пролетаріату і класової боротьби. О. виник у 2-й пол. 19 ст. Відсіч опортуністич. тенденцій у робітн. русі в той час дав *Інтернаціонал 1-й*, очолений К. Марксом і Ф. Енгельсом. До 90-х рр. 19 ст. в боротьбі проти О. марксизм здобув теоретичну перемогу в міжнар. робітн. русі. В 1891 *Інтернаціонал 2-й* виключив з своїх орг-цій анархістів (див. *Анархізм*), ідеологія яких була предтечею «лівого» О. Після поразки Паризької комуни відносно «мирний» характер періоду з 1871 до 1914 «живив опортунізм спочатку як настрій, потім як напрям, і, нарешті, як групу або верству в робітничій бюрократії і дрібнобуржуазних попутників» (Ленін В. І. Твори, т. 22, с. 95). У кінці 19 — на поч. 20 ст. революц. марксистам протистояли правоопортуністичні елементи — бернштейніанці в Німеччині, жоресисти у Франції, реформісти в Італії, *австромарксизм* — в Австро-Угорщині та ін. В робітн. русі також поширився *анархо-синдикалізм*. Напередодні 1-ї світової війни правий О. став панівною течією в провідних партіях 2-го Інтернаціоналу, що призвело до розколу робітн. руху. В роки 1-ї світової війни вожді зх.-європ. соціал-демократії стали на позиції *соціал-шовінізму*. Боротьбу проти О. в міжнар. русі вели більшовики разом з інтернаціоналістськими елементами в ін. робітн. партіях. У робітн. русі Росії виразниками правого О. були представники «*легалного марксизму*», «*економізму*», «*мещовізму*», «*ліквідаторства*», «*націонал-ухильництва* та ін. Всі ці течії були ідейно розгорнуті більшовиками. Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції та утворення *Комуністичного Інтернаціоналу* поклали край пануванню правого О. в робітн. русі. Правий О. міжнар. соціал-демократії еволюціонував до відкритого союзу з буржуазією. З розвитком міжнар. комуністичного руху боротьба проти О. ведеться і всередині компартій. На поч. 20-х рр. у міжнар. робітн. русі поширився «лівий» О., виявами якого були *троцькізм* і «лівий» комунізм (див. «*Ліві комуністи*»). Велику роль у розгромі «лівого» О. відіграла праця В. І. Леніна «*Дитяча хвороба „лівизни“ в комунізмі*».

Розвиток революц. руху після 2-ї світової війни супроводився привнесенням в комуністич. і робітн. рух елементів непролетарської ідеології. З'явилися різного роду опортуністичні течії, які намагаються опорочити марксизм-ленінізм, заперечують керівну роль марксистсько-ленінської партії, пропagaють ідеї «нац. соціалізму», нові «моделі соціалізму». Сучасні праві О. сповзли на позиції реформізму, угодовства з соціал-демократизмом у політиці та ідеології. «Ліві» О., прикриваючись ультрареволюц. фразою, штовхають маси на авантюристичні дії, а партії — на шлях сектанства. Гол. учас. сучас. О., зокрема маоїзм, спрямовує проти компартій соціалістич.

країн, насамперед проти КПРС, проти єдності міжнар. комуністич. руху. О. часто переплітається з націоналізмом. О. намагається ослабити боєздатність комуністич. партій, підірвати революц. позиції робітн. класу і єдність антиімперіалістич. сил, загальмувати розвиток революц. процесу. Опортуністичну ідеологію і політику використовує імперіалізм, «щоб підірвати робітничий рух усередині, спробувати „інтегрувати“ його в систему капіталізму» (Міжнародна Рада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969, с. 259). Завданням міжнар. комуністич. руху є боротьба проти всіх видів опортунізму.

Літ.: Ленін В. І. Проти ревізіонізму. К., 1959; Ленін В. І. Проти догматизму, сектанства, «лівого» опортунізму. К., 1965; Ленін В. І. Про міжнародний робітничий і комуністичний рух. К., 1970; Троцькізм — ворог лєнінізму. М., 1968; Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961; Міжнародна Рада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. Москва, 5—17 червня 1969 р. К., 1969; Ленинизм и мировое революционное рабочее движение. М., 1969. В. В. Сухарев (Київ).

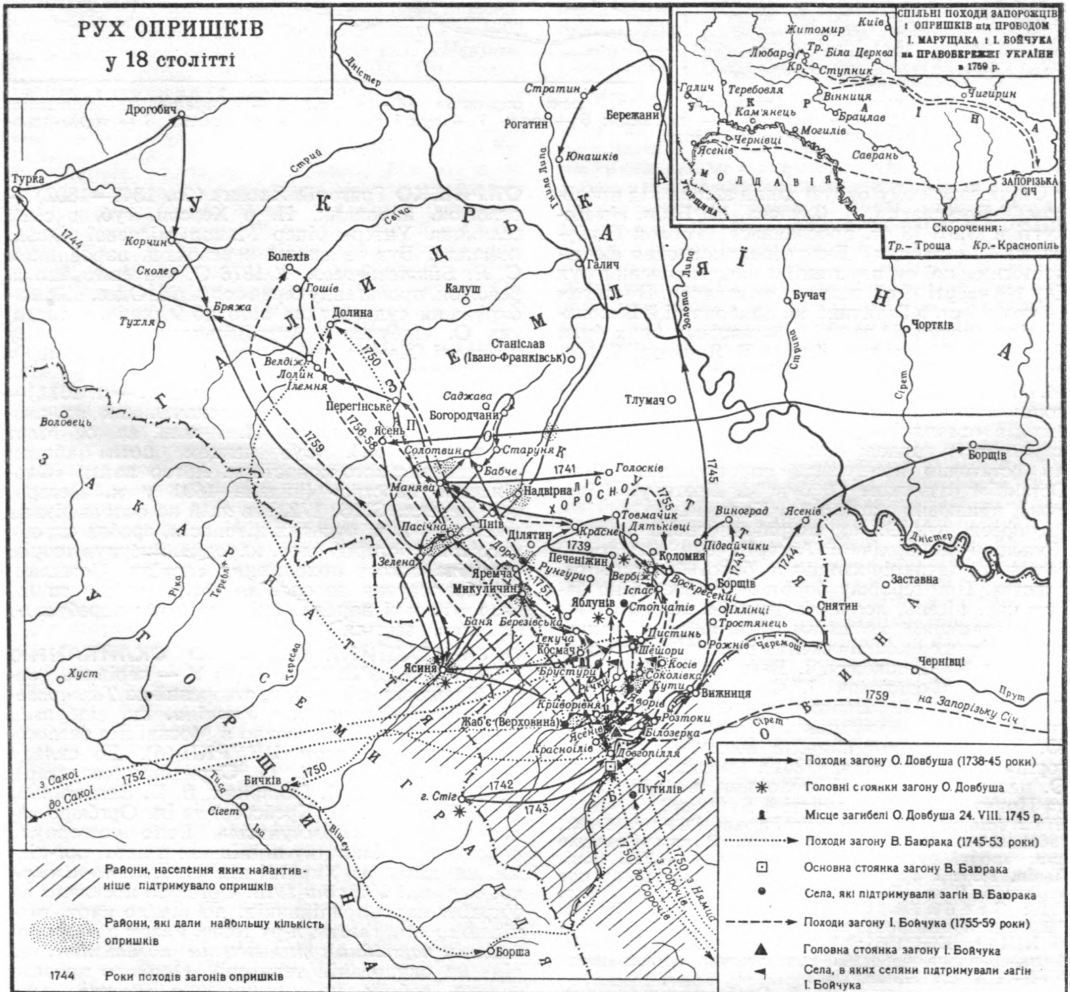
ОПРИЧНИНА (давньорус. «опричь» — крім, що в 14—15 ст. позначало особливй володіння, виділені у користування членам великокнязівського роду) — 1) Назва царського уділу 1565—72 з його територією, управлінням і збройними силами. 2) Назва внутр. політики уряду Івана IV Васильовича, спрямованої на знищення своїх політ. ворогів, зокрема боярської аристократії, і на зміцнення самодержавної влади. Під приводом боротьби проти держ. зради царський уряд на поч. 1565 поділив територію дв-ви на О. і *земщину*. До О. відійшли найважливіші в економіч. відношенні райони (Можайськ, Вязьма, Суздаль, Козельськ та ін. міста, пн. землі дв-ви, частини Новгород, Москви та ін.). З них виселено було в земщину всіх місцевих феодалів-землевласників, що не були опричниками. А їхні маєтності конфісковано й передано дворянам-опричникам. Усі доходи з території О. йшли на утримання опричного війська (5—6 тис.), апарату управління тощо. Запровадження О. і земщини мало негативні наслідки, бо створювало перешкоди на шляху до політ. й економіч. злиття рос. земель. О. супроводилася масовим терором, під час якого разом з князатами й боярами страчували їхніх ні в чому не винних холопів, селян і посадських людей. Посилена закріпачення та сваволя опричників викликали масові втечі селян, що призвело до зблизнення багатьох феодал. маєтків.

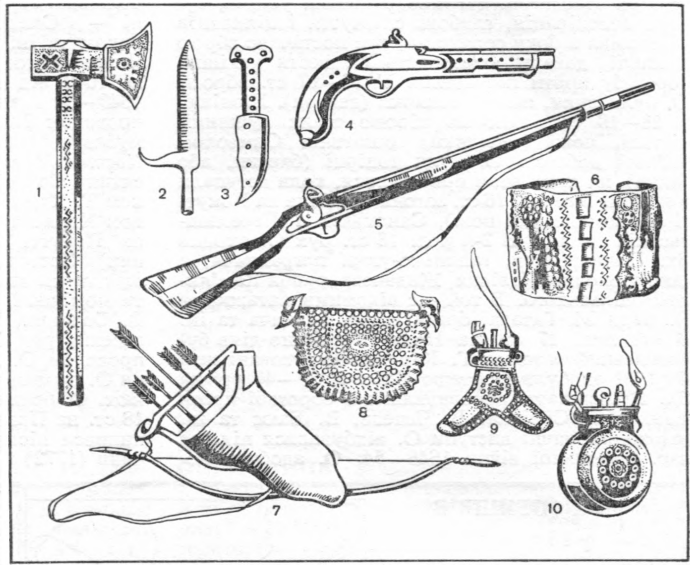
Літ.: История СССР. Первая серия. т. 2. М., 1966 [бібліогр. с. 606—621].

ОПРИШКИ — учасники нар.-визвольної боротьби в Галичині, на Закарпатті, Буковині проти феодал.-кріпосницького гніту польсь. і укр. шляхти, молд. феодалів, угор. і австр. поміщиків у 16—1-й пол. 19 ст. Вперше О. згадуються в документах 1529. Назва «О.», мабуть, походить від лат. «*opressor*» — нищівник (тобто винищувач шляхти, орендарів). У зв'язку з посиленням феодал.-кріпосницької експлуатації і нац. гніту на зх.-укр. землях рух О. спочатку розгорнувся на Прикарпатті, пізніше охопив Закарпаття й Буковину. Опорним центром О. були Карпатські гори. З Галичини, Закарпаття й Буковини тікали в гори розорені, покриті селяни (наймити, комирники, городники, панські слуги), бідні міщани та польсь., молд. і угорські селяни, з яких створювалися опришківські загоми. Вони нападали на поміщиків, орендарів, лихварів, корчмарів, руйнували шляхет. маєтки, а захоплене майно роздавали сільсь. бідноті. Діяли О. з ранньої весни до пізньої осені невеликими за-

гонами. Партизан. тактика раптових ударів, суворі конспірація, глибоке співчуття і цілковита підтримка з боку селянства, яке постачало зброю й харчі, давали можливість О. вести успішну боротьбу проти гнобителів. У 16—17 ст. зброєю О. були луки, списи, сокирки (векери). Пізніше, у 18—19 ст., типовою зброєю стали рушниця, пістолі, ножі (чепелики), рогатини. Символом бойової доблесті О. були топірці (бартки, або балти), на яких вони присягалися, коли вступали в загоны. В серед. 16 ст. загоны О. діяли на Покутті (Коломийський пов.), Саноцькій і Перемишльській землях. В 2-й пол. 16 ст. рух О. охопив Зх. Прикарпаття, галицько-угор. пограниччя, а також околиці Язлівця, Жилачева, район Кам'янець-Подільського. В той час відомими ватажками О. були М. Гатала, брати Гриць і Іванча та ін. В 1-й пол. 17 ст. на Покутті успішно діяв буковинський ватажок Г. Кардаш. Очолований ним О. 1621 здобули фортецю Пнів. У 30—40 рр. на Зх. Прикарпатті прославилися в боротьбі проти шляхти С. Солінка, В. Чепець, В. Баюс та ін. ватажки. Значні виступи О. відбувалися під час нар.-визвольної війни 1648—54. О. здобули ко-

ролівські замки у травні 1648 в Новотанці та липні — в Саноці. Очолені В. Сімашкою, О. Шичиком та ін. ватажками, О. діяли поблизу міст Ясинського, Дуклі. О. брали участь у повстанні 1648 під керівництвом С. Г. *Височана*. В 1649—54 вдало виступали О. на Лемківщині під проводом Санька, А. Савки та ін. З ними підтримував зв'язки керівник повстання польс. селян *Костка Наперський*. На Поділлі О. здобули Гусятин і Сатанів. У 1653 в Молдавії разом з військом Т. *Хмельницького* діяли 2 тис. О. під проводом Харачка. В 2-й пол. 17 ст. рух О. очолювали на Покутті й Прикарпатті І. Винник (Печеник), Нестор, М. Скрета, брати Лунги, *Бордюк* та ін. ватажки. На поч. 18 ст. боротьбу проти поміщиків розгорнули І. *Пискливий*, Пинтя, В. Солоник, І. Панчишин та ін. Найвищою піднесення рух О. досяг у 30—40-х рр. 18 ст. під проводом О. *Довбуша*. Після його загибелі загоны О. очолювали В. *Баюрак*, І. *Бойчук*, П. *Орфенюк*. О. брали участь у гайдамацьких повстаннях 18 ст. на Правобережній Україні. Рух О. не припинився після загарбання феод. Австрійою Галичини (1772) і Буковини (1774). У 80-х рр. 18 ст.

Опришок. Малюнок 1667 (ліворуч). Зброя і речі опришків 16—19 ст.: 1 — топірець; 2 — рогатина; 3 — ніж (чепелик); 4 — пістоль; 5 — рушниця; 6 — пояс; 7 — лук і сагайдак з стрілами; 8 — торба-дзобанка; 9 — порохівниця; 10 — табакерка.

у Станіславському окрузі діяли загони під проводом Д. Богуславця, Я. Фенюка, М. Баби. На Покутті в кінці 18 ст. прославився ватажок П. Гуманюк (Сапрянчук). Внаслідок посилення феод.-кріпосницької експлуатації і нац. гноблення рух О. у 1-й чверті 19 ст. значно поживався. Протягом 1-ї пол. 19 ст. в Галичині, на Закарпатті й Буковині діяло понад 50 загонів, ватажками яких були В. Фреюк, М. Бойчук (Клям), В. Якимюк, Д. Марусяк, Г. Мосорук, М. Штолюк, І. Вередюк, М. Циган, І. Волощук, А. Ревізорчук та ін. За допомогою численних військ. частин і каральних загонів «смоляків», «гірських стрільців», «пушкарів» австр. урядові вдалося кривавими репресіями остаточно придушити опришківський рух. Останнім ватажком О. був М. Драгирук (Бордюк), прилюдно скараний в Коломиї.

Антифеод. рух О., що підривав основи шляхет. Польщі і монархічної Австрії, був складовою частиною антикріпосницької боротьби укр. селянства. Про героїчну боротьбу О. складено багато нар. пісень, легенд, переказів. Карпатським О. — відважним месником, благородним захисником бідних і покровджених присвятили художні твори М. Шашкевич, І. Вагилевич, М. Устиянович, Ю. Федькович, І. Франко, М. Павлик, Г. Хоткевич, Л. Первомайський, В. Гжицький та ін. укр. письменники. Польс. письменник Ю. Коженьовський написав драму «Карпатські гори» («Верховинці», 1841). Іменем ватажків О. названі гори, скелі, полонини, печери, річки на Прикарпатті, Закарпатті й Буковині.

Лит.: Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; Целевич Ю. Опришки. В кн.: Розвідки про народні рухи на Україні-Русі в XVIII віці. Львів, 1897; Гнатюк В. Народні оповідання про опришків. В кн.: Етнографічний збірник, т. 26. Львів, 1910; Стеблій Ф. І. Боротьба селян Східної Галичини проти феодального гніту в першій половині XIX ст. К., 1961; Грабовецький В. В. Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI—XIX ст. Львів, 1966.

В. В. Грабовецький (Львів).

ОПРИШКО Григорій Якович (бл. 1849—1882) — революц. народник. Н. в Херсон. губ. в сім'ї селянина. Унтер-офіцер Микол. місцевої військ. команди. Був зв'язаний з революц. народником С. Я. Віттенбергом. У 1878 О. заарештовано за революц. пропаганду серед солдатів. Одес. військ.-окружний суд засудив його до 9 років каторги, яку О. відбував в Андріївському каторжному централі (Харків. губ.), пізніше на Карі. Помер у Карійському тюремному лазареті.

ОРБІНІ (Orbini) Мавро (р. н. невід. — п. 1611) — далматинський історик, родоначальник пд.-слов'янської істор. науки. Н. і жив. на о. Млет (Адріатичне м.). Був ченцем, потім абатом бенедиктинського монастиря. Автор книги «Слов'янське царство» (видавна 1601 у м. Пезаро, рос. перекл. СПб, 1722), в якій на основі різних джерел, в т. ч. руських літописів, зробив спробу висвітлити історію слов. народів. Висунув теорію скандинавського походження слов'ян. Помилково зараховував до слов'ян готів, гепідів та ін. неслов'янські народи, які в свій час перебували на слов. землях.

ОРГАНІЗАЦІЙНЕ БЮРО ПО СКЛИКАННЮ ПЕРШОГО З'ЇЗДУ КП(б)У — керівний орган більшовиків України, створений на *Таганрозькій нараді більшовиків України*, що відбулася 19—20.IV 1918. Працювало в Москві під безпосереднім керівництвом ЦК РКП(б). До складу Оргбюро ввійшли М. О. Скрипник (секретар), А. С. Бубнов, Я. Б. Гамарник, В. П. Затонський, С. В. Косіор, І. М. Крейберг та ін. Оргбюро видавало журн. «Коммунист». Воно розгорнуло роботу по керівництву підільними парт. орг-ціями, що діяли на Україні під час *австро-німецької окупації України 1918*. Оргбюро посилало на Україну парт. працівників, почало парт. підпілля гроші, газети, л-ру тощо. Разом з *Всеукраїнським партійним тимчасовим комітетом*, що діяв на окупованій території, Оргбюро провело велику роботу по розширенню мережі парт.

орг-пій, зміцненню їх, по підготовці *Першого з'їзду КП (б) України.*

ОРГАНІЗАЦІЙНЕ БЮРО ЦК ВКП (б) — виконавчий орган ЦК ВКП (б), який здійснював заг. керівництво орг. роботою ВКП (б). Створене 1919 за рішенням VIII з'їзду РКП (б). Складалося з секретарів ЦК та ін. відповідальних працівників — членів ЦК. Оргбюро звітувало перед Пленумом ЦК. Існувало до 1952, коли XIX з'їзд КПРС визнав за доцільне всю поточну орг. роботу ЦК зосередити в одному органі — *Секретаріаті ЦК КПРС.*

ОРГАНІЗАЦІЙНЕ БЮРО ЦК КП (б) УКРАЇНИ — виконавчий орган ЦК КП (б) У, який здійснював заг. керівництво орг. роботою КП(б) У. Створено 1919. Складалося з секретарів ЦК та ін. відповідальних працівників — членів ЦК. Оргбюро звітувало перед Пленумом ЦК КП (б) У. Існувало до 1952, коли XVII з'їзд КП (б) України визнав за доцільне всю поточну орг. роботу ЦК зосередити в *Секретаріаті ЦК КП України.*

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ КОМІТЕТ (ОК) ПО СКЛИКАННЮ ДРУГОГО З'ЇЗДУ РСДРП — уперше обраний Білостою конференцією в квітні 1902. Незабаром більшість членів ОК було заарештовано. За ініціативою В. І. Леніна в листопаді 1902 на нараді представників редакції газ. *«Искра»*, Петерб. та Київ. комітетів РСДРП, Пн. союзу РСДРП і групи *«Южний рабочий»* було створено у Пскові новий ОК. Переважна більшість у к-ті належала іскрівцям. Парг. орг-ції Росії визнали правомочність ОК. На Україні ОК визнали Київ., Харків., Катериносл., Одес., Микол. к-ти, *«Соціал-демократичний союз гірничозаводських робітників Півдня Росії»*, *«Южний рабочий»*. Місцем перебування ОК був Харків, а з квітня 1903—Київ. В ОК працювали Г. М. Кржижановський, Ф. В. Ленгнік, П. А. Красиков, Р. С. Землячка та ін. Під керівництвом В. І. Леніна ОК провів велику роботу по згуртуванню с.-д. орг-ції і підготовці *Другого з'їзду РСДРП.*

ОРГАНІЗАЦІЯ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ (ООН) — міжнародна організація суверенних держав, осн. цілями якої, відповідно до її Статуту, є підтримання і зміцнення міжнар. миру і безпеки, розвиток дружніх відносин між націями, здійснення міжнар. співробітництва в розв'язанні міжнар. проблем економіч., соціального, культурного і гуманітарного характеру. ООН має бути центром для погодження дій народів при розв'язанні цих спільних завдань. Цілям ООН відповідають і принципи, що ними вона керується в своїй діяльності: суверенна рівність усіх її членів, рівноправність і самовизначення народів, невтручання у внутр. справи д-в, розв'язання членами ООН всіх спірних питань мирними засобами, заборона загрози силою чи її застосування тощо. Прийом до членів ООН відкритий для всіх миролюбних д-в, що беруть на себе зобов'язання, які є в Статуті ООН, і які, на думку ООН, можуть і бажають ці зобов'язання виконувати. ООН виникла під час 2-ї світової війни як добровільний союз д-в — учасниць антигітлерівської коаліції. Одним з гол. ініціаторів створення ООН був Союз РСР. Первісними членами ООН вважаються 50 країн — учасниць конференції в Сан-Франціско, які 26. VI 1945 підписали Статут ООН, у т. ч. СРСР, БРСР, УРСР. Голова делегації УРСР на конференції в Сан-Франціско Д. З. Мануїльський був головою Комітету № 1 Комісії № 1, що працювала над преамбулою і першим розділом Статуту про цілі та принципи ООН. День 24. X 1945, коли Статут ООН ратифікували 5 великих д-в і більшість країн, що його підписали, офіційно визнано днем заснування ООН.

Цей день щорічно відзначають в усьому світі як День Об'єднаних Націй. Вирішальна роль у тому, що Статут ООН втілює ідею мирного співіснування д-в, закріплює прогресивні принципи міжнар. відносин, належить СРСР. Членами ООН (на 1. X 1970) є 127 країн. Гол. органи ООН: Генеральна Асамблея, Рада Безпеки, Економічна і Соціальна Рада, Рада по опіці, *Міжнародний Суд ООН*, Секретаріат. Місцеперебування ООН — Нью-Йорк. До системи ООН входить Міжнар. агентство по атомній енергії та спеціалізовані установи ООН — міжнар. орг-ції, створені з метою співробітництва в певних галузях, поставлені в зв'язок з ООН на основі укладених угод. Членом багатьох з них є УРСР (*Міжнародної організації праці*, *ЮНЕСКО* тощо). ООН за роки свого існування стала важливою складовою частиною всієї системи міжнар. відносин і внесла значний вклад у здійснення цілей і принципів, проголошених в її Статуті. Імперіалістич. кола намагаються відвернути ООН від виконання її гол. політ. завдання по забезпеченню і зміцненню заг. миру. Проти цих спроб рішуче виступає Рад. Союз, що разом з ін. соціалістич. і миролюбними д-ми послідовно й наполегливо бореться за активізацію діяльності ООН на вирішальному напрямі — в галузі підтримки і зміцнення загального миру, роззброєння, мирного врегулювання конфліктів, за остаточну ліквідацію колоніалізму, нормалізацію та розвиток міжнар. економіч. відносин тощо. «В ООН та інших міжнародних організаціях соціалістичні країни, діючи спільно, висунули багато пропозицій, які мають ключове значення в міжнародному житті. Ці пропозиції стали в центрі уваги світової громадськості» (Брежнев Л. І. Звітна доповідь ЦК КПРС XXIV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1971, с. 8). Активну участь у діяльності соціалістич. країн в ООН бере УРСР, що користується в орг-ції повагою і авторитетом. УРСР обиралась до гол. органів ООН — Економіч. і Соціальної Ради (1946), Ради Безпеки (непостійним членом 1948—49), багатьох комісій і комітетів. На щорічних сесіях Ген. Асамблеї та в ін. органах делегації УРСР виступають на підтримку пропозицій СРСР та ін. д-в, спрямованих на конструктивне розв'язання проблем, що стоять перед ООН. Вже на I сесії Ген. Асамблеї (1946) за ініціативою УРСР на розгляд Раді Безпеки були поставлені питання про становище в Індонезії та Греції, що на той час створювало загрозу миру; 1948 під час розгляду Радою Безпеки питання про війну в Палестині представник УРСР вніс проект резолюції про мирне врегулювання спірних питань. На XIII сесії (1958) УРСР внесла пропозицію про проведення Міжнар. року охорони здоров'я, на XIV (1959) — стала співавтором резолюції про роззброєння, на XV (1960) — співавтором резолюції про заходи ООН у галузі пром. розвитку, на XVI (1962) — внесла проекти резолюцій «Про вивчення і використання досвіду планування економічного розвитку різних країн», «Про заходи ліквідації неписьменності в світі»; на XVII (1962) — проект резолюції «Про даліше заохочення і розвиток поваги до прав людини та її основних свобод», на XVIII (1963) — виступила співавтором проектів резолюцій «Про наслідну необхідність припинення ядерних та термоядерних випробувань», «Про укладення Міжнародної конвенції відносно ліквідації всіх форм расової дискримінації», на XXI (1966) — спільно з Польщею внесла проект резолюції про утримання д-в від посилення літаків з ядерною зброєю на борту за межі нац. кордонів; на XXII і XXIII (1967,

Делегація Української РСР на чолі з Д. З. Мануїльським на 1-й сесії Генеральної Асамблеї ООН. Лондон. 1946.

1968) — була співавтором проектів резолюцій про збільшення допомоги країнам, що розвиваються, у справі підготовки над. тех. кадрів для прискорення індустріалізації цих країн, про невід'ємний суверенітет народів країн, що розвиваються, над їх природними багатствами тощо. За постановою Ради Міністрів УРСР від 24.III 1958 в Нью-Йорку відкрито *Постійне представництво Української РСР при ООН*.

Лит.: Українська РСР у міжнародних відносинах (1945—1957). К., 1959; Крылов С. Б. История создания Организации Объединенных Наций (1944—1945). М., 1960 [бібліогр. с. 337—339]; Организация Объединенных Наций в фактах и цифрах. М., 1965; ООН: Итоги, тенденции, перспективы. М., 1970 [бібліогр. с. 537—540]; Мацейко Ю. М. Борьба Украинской РСР в Организации Объединенных Наций за перетворення в життя ленінських принципів зовнішньої політики. «Український історичний журнал», 1970, № 6; Прокофьев Б. П. ООН — 25 лет. М., 1970. Н. М. Ульянова, О. Я. Оскома (Київ). **ОРГАНІЗАЦІЯ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ З ПИТАНЬ ОСВІТИ, НАУКИ І КУЛЬТУРИ** — див. ЮНЕСКО.

«ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ» (ОУН) — фашистська орг-ція укр. бурж. націоналістів, створена в лютому 1929 у Відні на чолі з запеклим укр. бурж. націоналістом Є. Коновальцем. Попередником ОУН була «Українська військова організація» (УВО), що діяла з 1920 на Зх. Україні. Фактично ОУН служила нім. імперіалістам, за їхнім завданням вела боротьбу проти СРСР, намагалася перетворити Зх. Україну на плацдарм для нападу на Рад. Союз. Борючись проти революц. руху на зх.-укр. землях, банди ОУН здійснили ряд терористич. актів проти комуністів. У 1940 внаслідок внутр. чвар ОУН розпалася на дві орг-ції — бандерівців і мельниківців (за прізвищами верховодів С. Бандери і А. Мельника). В роки Великої Вітчизн. війни ОУН допомагала нім. фашистам грабувати Україну. З укр. націоналістів-оунівців вони сформували д-зію «СС-Галичина», яка, діючи в складі нім.-фашист. армії, чинила жорстоку розправу над населенням зх. областей України: 1944 розгромлена рад. військами. Після війни ОУН вела терористичну діяльність на тер. зх. областей УРСР. На поч. 50-х рр. банди ОУН було ліквідовано. Недобитки оунівців за кордоном перебувають на службі іноземних розвідок.

В. Ю. Маланчук (Київ).

ОРДА — 1) у тюркських і монгольських народів — військ.-адм. організація, стоянка кочовиків. В епоху середньовіччя — ставка, столиця правителів тат. держав і держ. утворень. Звідси

й назва тюрк. і монг. феод. держав і держ. утворень (напр., *Золота Орда*, *Білгородська орда*). 2) Застарілий термін, що вживався в істор. літературі для позначення родових об'єднань первісної людини (синонім первісного стада), а також родових і територіальних груп у різних відсталих народів (напр., австралійських аборигенів).

ОРДЕНІ СРСР — найвищі державні нагороди за успіхи в госп. і культ. будівництві, видатні заслуги в розвитку рад. науки і техніки, в зміцненні оборони д-ви, в галузі державної і громадської діяльності. О. СРСР нагороджують як громадян, так і республіки, краї, області, міста, підприємства, установи, орг-ції та військ. частини, з'єднання і кораблі Збройних Сил СРСР; деякими орденами — тільки громадян (напр., орденом Слави). О. СРСР нагороджують також громадян ін. д-в, з'єднання і частини іноземних армій, що мають особливі заслуги перед рад. народом у боротьбі проти спільного ворога під час війни, іноземних громад та держ. діячів за заслуги в справі зміцнення дружби та співробітництва з Рад. Союзом. Встановлення О. СРСР і нагородження ними згідно з *Конституцією СРСР* провадить Президія Верховної Ради СРСР.

Першим рад. орденом був орден Червоного Прапора, встановлений ВЦВК РРФСР 16.IX 1918, яким нагороджували за військ. заслуги. У 1920—21 встановлювалися військ. ордени і в ін. республіках. З переходом країни до мирного будівництва в рад. республіках було встановлено ордени Трудового Червоного Прапора, зокрема, в УРСР 2.III 1921 — *Трудового Червоного Прапора УРСР орден*. З 1924 припинено нагородження військ., з 1933 — і трудовими орденами в союзних республіках. З утворенням СРСР встановлено загальносоюзні ордени. Найвищою нагородою в СРСР є орден Леніна, засн. 6.IV 1930 (див. *Леніна орден*). Іншими О. СРСР (за датами їх заснування) є: *Червоного Прапора орден* (встановлений 1.VIII 1924); *Трудового Червоного Прапора орден* (7.IX 1928); *Червоної Зірки орден* (6.IV 1930); «*Знак пошани*» (25.XI 1935); *Вітчизняної війни орден* 1 і 2-го ступенів (20.V 1942); *Суворова орден* 1, 2 і 3-го ступенів (29.VII 1942); *Кутузова орден* 1, 2 (29.VII 1942) і 3-го ступенів (8.II 1943); *Олександра Невського орден* (29.VII 1942); *Богдана Хмельницького орден* 1, 2 і 3-го ступенів (10.X 1943); орден «*Перемога*» (8.XI 1943); *Слави орден* 1, 2 і 3-го ступенів (8.XI 1943); *Ушакова орден* 1 і 2-го ступенів (3.III 1944); *Нахімова орден* 1 і 2-го ступенів (3.III 1944); «*Мати-героїня*» (8.VII 1944); «*Материнська слава*» 1, 2 і 3-го ступенів (8.VII 1944); *Жовтневої Революції орден* (31.X 1967). Кожний О. СРСР має статут (положення), затверджений Президією Верховної Ради СРСР. 19.VI 1943 Указом Президії Верховної Ради СРСР запроваджено стрічки та п'ятикутні колодки для орденів і медалей та встановлено правила, як їх носити; 11.II 1958 встановлено єдиний порядок нагородження орденами і медалями СРСР. Лл. див. у статті про кожний орден.

Лит.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1970; Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938—1967, т. 2. М., 1968.

ОРДЖОНІКІДЗЕ Григорій Костянтинович (парт. псевд. — Серго; 24.X 1886—18.II 1937) — діяч Комуністич. партії і Рад. д-ви. Член Комуністич. партії з 1903. Н. в с. Гореші (тепер Груз. РСР). З 1901 жив у Тифлісі, брав участь у марксистському с.-д. гуртку, вів пропагандист. роботу серед робітників. У 1905—07 — активний учас-

ник революц. руху на Закавказзі. В 1907— парт. організатор Балаханського р-ну, член Бакинського к-ту РСДРП. Не раз зазнавав арештів, заслання, був у еміграції. В 1909—10 за дорученням Бакинського к-ту РСДРП працював в Ірані. Навесні 1911 вчився у парт. школі в Лонжюмо (поблизу Парижа). Влітку 1911 як уповноважений Рос. орг. комісії відвідав Київ, й Одес. парт. орг-ції в зв'язку з підготовкою VI парт. конференції. На VI (Празькій) Всерос. конференції РСДРП (1912) обраний до складу ЦК і Рос. бюро ЦК РСДРП. У 1912 за дорученням ЦК роз'яснював рішення Празької конференції в Катеринославі. В 1912 ув'язнений до Шліссельбурзької фортеці, 1915 відправлений на довічне заслання в Якутію. В червні 1917 повернувся до Петрограда, ввійшов до складу Петрогр. к-ту РСДРП (6) і виконкому Петрогр. Ради. Брав участь у Жовтн. збройному повстанні в Петрограді, у боях проти військ Керенського і Краснова. 19.XII 1917 (1.I 1918) призначений тимчасовим надзвичайним комісаром району України, в квітні 1918— надзвичайним комісаром Південного р-ну. Під час громадян. війни 1918—20— політ. керівник у військах Червоної Армії. В 1918— член ЦВК Донської Рад. республіки, брав участь в організації оборони Царицина, голова Ради оборони Пн. Кавказу. В 1919 як член Реввійськрад 16-ї армії Зх. фронту, 14-ї армії Пд. фронту брав участь у розгромі *деникінщини*, у визволенні Донбасу, Харкова, Лівобережної України. З січня 1920— член Реввійськради Кавк. фронту, в лютому— голова Бюро по відновленню Рад. влади на Пн. Кавказі. З квітня 1920 очолював Кавк. бюро ЦК РКП (6), 1922—26— Закавк. крайком партії, був першим секретарем Північнокавк. крайкому ВКП (6). У 1926—30— голова ЦКК ВКП (6) і нарком РСІ СРСР, заст. Голови Раднаркому і Ради Праці і Оборони СРСР. Навесні 1930 відряджений ЦК ВКП (6) на Україну, подав велику допомогу ЦК КП (6) у виправленні помилок і перегинів у проведенні колективізації с. г. В листопаді 1930 призначений головою ВРНГ, з січня 1932— нарком важкої пром-сті СРСР. На VI конференції РСДРП (6), X—XIV і XVII з'їздах ВКП (6) обирався членом ЦК. З 1926— кандидат у члени, з 1930— член Політбюро ЦК ВКП (6). Член ЦВК СРСР усіх скликань. Нагороджений орденом Леніна. Похований в Москві на Красній площі. Портрет, с. 299.

Тв.: Укр. перекл.— Статті і промови. В 2 т. К., 1957—60.

Лит.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 30—33, 35 [Див. Показчик імен «Довідкового тома до 4 видання Творів В. І. Леніна»]; Орджоникідзе З. Путь большевика. М., 1967; Кириллов В. С., Свердлов А. Я., Григорий Константинович Орджоникідзе (Серго). Биография. М., 1962; Дубинский Мухадзе И. М. Орджоникидзе. М., 1967 [біограф. с. 333—334]. О. К. Власенко (Київ).

ОРДИНАЦІЯ 1638, Ординація Війська Запорізького реєстрового (польс. *ordynacja*, від лат. *ordino*— порядку, призначу) — постанова польс. сейму, видана в січні 1638 після придушення сел.-козац. повстання під керівництвом *Павлюка та К. Скидана*. Згідно з О. було скасовано виборність козац. старшини й ліквідовано козац. суд. Реєстр встановлено в кількості 6 тис. чол. Усі виключені з реєстру повинні були стати кріпаками. Замість гетьмана призначали старшого комісара козацького війська, який підлягав безпосередньо коронному гетьманові Польщі. Посади полковників і осавулів також заміщали виключно з шляхтичів. Козакам дозволяли жити лише в королівських маєтнос-

тях Черкаського, Корсунського і Чигиринського староств. Нерезєстрове козацтво О. не визнало. Лит.: Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. 1. М., 1954; Хрестоматія з історії Української РСР, т. 1. К., 1959.

В. С. Кульчицький (Львів). **ОРДІНСЬКИЙ ВІХІД** — данина, яку сплачувало населення рус. земель ханам *Золотої Орди* в 2-й пол. 13—15 ст. О. в. платило все населення, крім духівництва. Непосильний тягар О. в. викликав нар. повстання проти тат. відкупщиків і *баскаків*. У зв'язку з цим монг.-тат. хани в кінці 13— на поч. 14 ст. змуснені були право збирання О. в. передати рус. князям. Після *Куликовської битви 1380* О. в. сплачувався нерегулярно і повністю припинився з 1480 внаслідок повалення *монголо-татарського іга* на Русі. О. в. стягувався з населення Київської, Волинської, Чернігово-Сіверської, Переяславської земель до їхнього загарбання феодр. Литвою в серед. 14 ст. **ОРДИНЦІ** — узагальнена назва на Україні в 16—18 ст. кримських і ногайських татар, які чинили грабінницькі напади на укр. і рос. землі. Після ліквідації Білгородської, Єдисанської, Єдичкульської і Джамбуйлуської ногайських орд (1770) і приєднання тер. Кримського ханства до Росії (1783) назва «О.» вийшла з ужитку.

ОРДІН-НАЩОКІН Опанас Лаврентійович (бл. 1605—1680) — рос. державний і військовий діяч, дипломат, боярин. Походив з неродовитих дворян. Здобув високу освіту. Брав участь у війнах проти Швеції (1656—58), Польщі (1654—67). За дорученням царського уряду уклав Валісарський договір 1658 з Швецією і *Андрусівське перемир'я 1667* з Польщею. В 1667—71 керував Посольським приказом. Був прихильником прогресивних перетворень у Рос. д-ві в економіч. і військ. галузях, підтримував розвиток вітчизняної пром-сті й торгівлі. Гол. завданням зовн. політики Рос. д-ви вважав боротьбу за вихід до Балтійського моря. **ОРЄШНИКОВ** Олексій Васильович (12.IX 1855—3.VI 1933) — рос. рад. історик і нумізмат, чл.-кор. АН СРСР (з 1928). Н. у Москві. Спец. освіту здобув самотужки. З 1883 працював зав. нумізматичним відділом і фондами Держ. істор. музею в Москві. Досліджував монети *античних держав Північного Причорномор'я*, давньорус. монети, печатки і родові знаки, медальєрне мистецтво Росії. Розробив класифікацію давньорус. монет.

Тв.: Боспор Киммерийський в епоху Спартокидов по надписам і царським монетам. М., 1884; Русские монеты до 1547 года. М., 1896; Задача русской нумизматики древнейшего периода. Симферополь, 1917; Денежные знаки домогальской Руси. М., 1936.

Лит.: Арциховский А. В. Памяти А. В. Орешникова. «Труды гос. ист. музея», 1955, в. 25. Нумизматический сборник, ч. 1 [біограф. с. 13—20].

В. О. Гауриленко (Львів). **ОРІНЬЯКСЬКА КУЛЬТУРА** — археол. культура початкової пори пізнього *палеоліту*, поширена у пд. районах Зх. Європи. Назва походить від стоянки в печері Орinyaк у Франції, що була досліджена в серед. 19 ст. Виділів О. к. Е. Ларте 1860; 1907 франц. дослідник А. Брейль обгрунтував її як початковий ступінь пізнього палеоліту, що заступає *мустьєрську культуру* і передує *солотрійській культурі*. Пізніші дослідження показали, що О. к. в Зх. Європі не має генетичних зв'язків з мустьєрською культурою і не завжди безпосередньо заступає її. Це дало змогу дослідникам вважати, що носії О. к., яка вже сформувався на той час, прийшли на тер. Зх. Європи, найімовірніше, зі Сходу. Разом з солотрійською культурою вона дала назву ранній, орinyaко-солотрійській порі (епосі) пізнього палеоліту Європи. Населення О. к. жило в умовах холодно-

го клімату, заселяючи природні печери й споруджуючи наземні житла, займалося мисливством і *збиральництвом*. Для О. к. характерні крем'яні пластини-ножі з ретушою і виймками по краю, переважно серединні різці на масивних заготовках, часто багатобаскеткові, кінцеві скребки, вістря, проколки, нуклеїдні знаряддя, дрібні інструменти тощо. З кістки і рогу виготовляли наконечники списів, випрямлювачі древків дротиків («жезли начальників»), проколки та ін. Високого розвитку досягло палеолітичне мистецтво — виготовлення скульптурних фігурок жінок і тварин, різноманітні графічні зображення на кістяних виробках. У похованнях знайдено прикраси з кістки та морських раковин. Носіями О. к. були люди сучас. фізичного типу, що належали переважно до негроїдної раси — грімалдійці (від поховань у печері Грімальді в Італії). Жили вони в умовах первіснообщинного ладу на ранньому етапі його матриархально-родової організації. На тер. СРСР до О. к. належать нижні шари Тельманської стоянки на Дону поблизу Воронежа, *Радомильська стоянка* на Житомирщині, Сюрень I (див. *Сюреньські стоянки*) в Криму, деякі стоянки Серед. Придністров'я та ін. Існування О. к. відносять до епохи вюрмського зледеніння, бл. 30—20 тис. років тому.

Лит.: Ефименко П. П. Первобытное общество. К., 1953.

І. Г. Шокопляс (Київ).

ОРЛАЙ Іван Семенович (1770—11.III 1829) — вітчизн. вчений-медик, педагог і освітній діяч. Н. поблизу Ужгорода на Закарпатті. Випу освіт. здобув у Львів. і Пештському ун-тах. У 1790 виїхав до Росії. З 1793, закінчивши Мед.-хірургічне училище в Петербурзі, працював як медик. У 1821—26 — директор Гімназії вищих наук у Ніжині (з 1832 — *Ніжинський лицей*), 1826—29 очолював *Рішельєвський лицей* в Одесі. Обґрунтував значення заг. освіти, вивчення точних наук, рідної мови тощо. О. був членом багатьох наук. т-в у Росії і за кордоном. Автор праць з медицини, історії, педагогіки.

ОРЛИКИ — укр. старшинський рід кін. 17 — поч. 18 ст. Пилип О. (1672 — 1742) — генеральний писар [1702—08], один з співучасників зради І. Мазепи. Походив з укр. шляхти. Володів значними маєтностями. Після розгрому швед. загарбників у *Полтавській битві 1709* втік до Туреччини. Після смерті І. Мазепи купка старшин-зрадників проголосила Пилипа О. «гетьманом». У 1711 разом з крим. татарами брав участь у грабіницькому нападі на Україну. З 1714 перебував у Швеції, потім Німеччині, Польщі, Франції, Туреччині, намагавшись підбити їхні уряди на збройну інтервенцію проти Рос. т-ва за що обіцяв їм заградати Україну. Гроші зібрані О. (1702—59) разом з своїм батьком Пилипом О. і кошомив отаманом К. Гордієнком продовжував зрадницьку політику І. Мазепи. Після поразки Туреччини в рос.-тур. війні 1735—39 і провалу їхніх зрадницьких планів Григорій О. виїхав до Франції, де намагався схилити уряд Людовика XV до боротьби проти Росії. Служив у франц. війську, дістав титул графа і чин генерала. Укр. народ затарував О. як зрадників в істор. думках. **ОРЛІВСЬКИЙ СКАРБ** — скарб монет (статерів) з електру (сплаву золота й срібла) давньогрец. міста Кізіка — т. з. кізікинів, — знайдений 1967 в с. Орлівці (підпорядковане м. Рені Одес. обл.). Скарб був у бронзовій посудині — ойнохі, яку датують 2-ю чвертю 5 ст. до н. е. За класифікацією кізікинів, яку запропонував нм. нумізмат Фрітце, монети скарбу відносять до трьох хронологічних груп (II, III і IV), що на-

лежать до 500—330 до н. е. З 44 типів кізікинів О. с. — два типи досі не були відомі (серед них вперше трапилися монета з зображенням скіфа). На думку дослідників, О. с. було заховано в 30-х рр. 4 ст. до н. е. поблизу давнього торг. шляху через Дунай, можливо, у зв'язку з такими подіями, як походи Філіппа проти скіфів, або Александра Македонського проти трибалів, чи *Зотіріона похід на скіфів*. Більша частина монет з О. с. зберігається в *Одеському археологічному музеї*.

Лит.: Fritze H. Die Elektronprägung von Kyzikos. «Nomisma», 1912, № 7; Кравченко А. А. Клад кизикских статеров из Одесской области. «Советская археология», 1969, № 1; Булатов и Ч. С. А. Клад кизикских из Орловки. «Вестник древней истории», 1970, № 2.

І. Т. Черняков (Одеса).

ОРЛОВ Борис Іванович (1922—30.V 1943) — учасник підпільної антифашист. боротьби в м. Донецьку під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член ВЛКСМ з 1937. Н. на ст. Насвітевич (тепер у підпорядкуванні Лисичанської міськради Ворошиловгр. обл.). До Великої Вітчизн. війни вчився в Донец. індустріальному ін-ті. В грудні 1941 вступив у підпільну комсомольську орг-цію Донецька. Був членом штабу. Відповідав за збирання та зберігання зброї і боєприпасів. Керував т. з. «паспортним відділом» орг-ції, що забезпечував підпільників різними документами. Брав участь у диверсійних актах, друкував антифашист. листівки. Розробив план, керуючись яким, підпільники висадили в повітря частину споруд воєнного заводу. Готував членів орг-ції до збройного повстання. 23.V 1943 заарештований гестапо і після тортуру розстріляний.

В. І. Лебедев (Донецьк).

ОРЛОВ Микола Сергійович (н. 29.XII 1919) — учасник партизан. руху на Україні в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1953. Н. у м. Коліні (тепер підпорядковане Ленінгр. міськраді) в сім'ї робітника. Восени 1941 потрапив у вороже оточення. В лютому 1942 вступив до Ямпільського партизан. загону Сум. обл., а в березні — до партизан. загону «За Батьківщину». Наприкінці жовтня 1942 цей загін вирушив у рейд на Правобережну Україну в складі з'єднання під командуванням О. М. Сабурова. З весни 1943 О. — у з'єднанні партизан. загонів під керівництвом І. П. Федорова. Очолював групу підвизників (улітку 1943 бл. 50 чол.), був командиром роти та помічником командира з'єднання. За час діяльності група під командуванням О. провела 20 бойових і диверсійних операцій, підірвала 16 ворожих ешелонів, знищила й поранила понад 800 гітлерівців. Після війни О. — на фін. і госп. роботі в Ровно. З 1965 — персональний пенсіонер.

В. П. Лукін (Київ).

ОРЛОВ Михайло Федорович (5.IV 1788 — 31.III 1842) — декабрист, ген.-майор. Н. в Москві в сім'ї генерала. Учасник війни 1805—07, *Вітчизняної війни 1812* і закордонних походів рос. армії 1813—14. З 1817 служив у Києві, зближився з членами «Союзу порятунку». В 1818 О. вступив до «Союзу благоденства». З 1820 — командир 16-ї піхотної дивізії в Молдавії, де очолив Кишинівську орг-цію декабристів, зв'язану з *Південним товариством декабристів*. Був прихильником повалення царизму шляхом військ. перевороту, встановлення республіканського ладу, ліквідації кріпосного права. Готував збройне повстання 16-ї дивізії, але воно не відбулося через розгром Кишинівської орг-ції (1822). О. було звільнено від командування дивізією. 21.XII 1825 (2.I 1826) О. заарештовано і вислано під нагляд

поліції у власний маєток. З 1831 жив у Москві, де й помер. О.— автор ряду праць з економіки, філософії, а також спогадів.

Літ.: Павлова Л. Я. Декабрист М. Ф. Орлов. М., 1964. М. Ф. Закревський (Київ).

ОРОСІЙ (Орозій) Павло (Orosius; бл. 380—бл. 420)— римський історик. Родом з Іспанії. Автор 7 книг «Історій проти поганців», що є нарисом всесвітньої історії від «створення світу» до 417. Значний інтерес становлять відомості з історії Причорномор'я 2—1 ст. до н. е.

ОРТ — срібна монета ряду європ. країн 16—18 ст. Назва «О.» нім. походження і означає 1/4 частину грошової одиниці (в даному випадку — *талляра*). В шляхет. Польщі О. почали карбувати в м. Гданську 1608. Талляр у той час коштував 40 грошів. Тому перші О. були 10-грошовиками. Поступово вартість О. підвищилася до 16, пізніше до 18 грошів. На О. карбування 1650—63 навіть ставили цифру 18 для позначення їхнього офіційного курсу. В Речі Посполитій О. припинили випускати 1766. На території укр. земель у 17—1-й пол. 18 ст. були в обігу поряд з О. Речі Посполитої О. Бранденбургу.

М. Ф. Котляр (Київ).

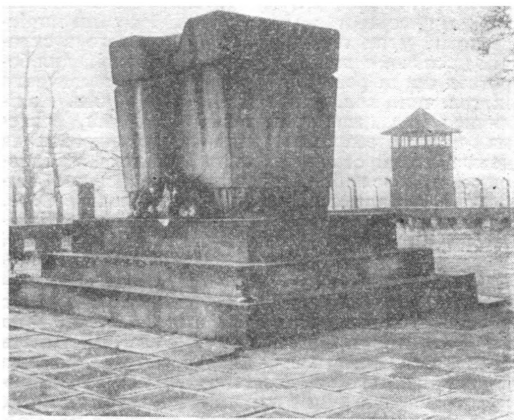
ОРФЕНЮК Павло (р. н. невід. — грудень 1745)— ватажок опришківського загону. Син сестри О. Довбуша. Влітку 1744 приєднався до *отришків* і з того часу не розлучався з О. Довбушем. Вмираючи, О. Довбуш передав О. свою рушницю і цим самим заповідав продовжувати боротьбу. Загин, очолений О., діяв кілька місяців. Загинув О. у нерівному бою проти карателів у с. Довгопілля (тепер Верховнянського р-ну Ів.-Фр. обл.).

ОСАВУЛ — 1) Виборна службова особа, що обіймала одну з адм.-військ. посад на Україні в 17—18 ст. Були О. генеральні (див. *Генеральний осавул*), а також полкові та сотенні, що відали військ. підготовкою козаків, озброєнням і постачанням, відправкою козаків для воєнних дій, козак. списками тощо. О. належали до *козацької старшини*. 2) Офіцерський чин у козацьких військах дореволюц. Росії, що відповідав капітану регулярної армії.

ОСАДНИКИ — за бурж.-поміщицької Польщі польс. колоністи на зх.-укр. і зх.-білорус. землях, в основному в районах, що межували з Рад. Союзом. Декрет польс. уряду про створення господарств О. оголошено 1919. Метою колонізації було зміцнення економіч. і політ. бази польс. окупації, посилення польс. впливу на цих землях, боротьба проти революц. руху. Як правило, О. ставали члени військ. і напіввійськ. фашист. орг-цій, активні учасники боротьби проти Країни Рад під час польс.-рад. війни 1920. Осадники одержували від д-ви кращї землі, їх забезпечували с.-г. реманентом і кредитом. Найбільше О. було на Волині та Тернопільщині, де їх було організовано за військ. зразком. У 1938 на зх.-укр. і зх.-білорус. землях існувало 35 тис. господарств О., яким належало 12% усіх зем. угідь. О., захоплюючи в свої руки місцеві органи адм. влади, втручалися у внутр. справи зх.-укр. і зх.-білорус. населення, допомагали поліції придушувати революц. рух.

М. М. Кравець (Львів).

ОСАДЧИЙ Олексій Антонович (1914—23.III 1944)— рад. військовослужбовець, гвардії капітан, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1940. Н. у с. Воскресенці (тепер Буринського р-ну Сум. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1942. У 1942 закінчив школу молодших лейтенантів. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир батальйону 267-го гвард. стріл. полку 92-ї гвард. стріл. дивізії Степового фронту відзначився при форсуванні Дніпра. Вночі проти

Урна з прахом жертв, спалених у крематоріях Бжезінки (Освенцім).

1. X 1943 в числі перших переправився на правий берег ріки в районі с. Келеберди (тепер Кременчуцького р-ну Полт. обл.). Батальйон під командуванням О. 5 дів утримував плацдарм проти переважаючих сил ворога, завдавши йому великих втрат. Пізніше О. загинув у бою.

ОСВЕНЦИМ (Oświęcim) Станіслав (н. після 1605 — вересень 1657) — польс.-шляхетський мемуарист. Служив маршалком при дворі С. Конецпольського. Залишив діаріуш (щоденник), що дійшов до нас у фрагментах за 1643—47 та 1650—51. В ньому є дані про соціально-економіч. становище укр. селянства і козацтва напередодні визвольної війни укр. народу 1648—54 та відомості про воєнні операції сел.-козак. війська 1650—51 проти польс.-шляхет. армії. Вороже ставився до боротьби укр. народу проти феодал. і нац. гніту. Витяги з щоденника О. опубліковано в журн. «Киевская старина» за 1882 (№ 1, 2, 5, 6, 9, 11, 12).

ОСВЕНЦИМ (польс. Oświęcim, нім. Auschwitz) — нім.-фашист. концтабір, що існував 1940—45 біля м. Освенціма (Польща). Займав площу бл. 500 га. В О. одночасно утримувалось 180—250 тис. чол. За час існування О. в ньому було знищено понад 4 млн. чол., у т. ч. бл. 20 тис. рад. громадян. Незважаючи на жорстокий режим, в О. діяли с. чатку нац. підпільні групи (в т. ч. з 1941—ор. рад. військовополонених), а з весни 1943— в О. діяла підпільна орг-ція «Бойова група Освенцім», якою керували Ю. Циранкевич, Е. Бургер, В. Вагм, Т. Голуй, С. Клодзинський, А. Клар, Г. Лангвейн, О. Ф. Лебедев, В. Сверчина. Рад. групу очолювали рад. військовополонені офіцери О. Ф. Лебедев і Ф. Скиба. Активними учасниками антифашист. підпілля були українці Т. У. Дуракова, Г. О. Кузьменко, О. М. Клименко, І. П. Орленко та ін. Восени 1944 міжнар. підпільна орг-ція готувала збройне повстання в О. Але через те, що окремі команди виступили достроково, повстання було жорстоко придушене фашистами. 27.I 1945 в'язнів О. визволили рад. війська. На тер. О. 1946 створено музей.

Літ.: СС в действии. Документи о преступлениях СС. М., 1969; Семиряга М. И. Советские люди в европейском Сопротивлении. М., 1970 [бібліогр. с. 329—332]. М. М. Лемешук (Київ).

ОСВІДОМЧІ ВІДДИЛИ — органи, що їх створив 1918 під час австро-нім. окупації України маріонетковий уряд гетьмана Скоропадського в складі *державної варти* (гетьманської поліції) для боротьби проти революц. руху. Укомплектовували їх, гол. чин., кол. жандармами і поліціантами. Надіялися надзвичайними повноваженнями, зокрема правом заарештовувати й ув'язнювати на невизначений строк без суда і слідства. Підпорядковувалися безпосередньо губернським старостам і градоначальникам. Спеціальний О. в. було створено і в складі штабу гетьмана. Ліквідовані в грудні 1918 з поваленням *гетьманщини*.
Б. М. Складенко (Київ).

ОСВІТНІ ТОВАРИСТВА на Україні — громад. організації, які проводили культ.-освітню роботу серед населення України в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. Найпомітнішою була діяльність «Київ. т-ва грамотності» (1882—1907), «Київ. т-ва сприяння початковій освіті» (1882—1918), «Харків. т-ва поширення в народі грамотності» (1869), а на Зх. Україні — «Т-ва наук. викладів ім. Петра Могили», засн. 1907 у Львові, т-ва «Рідна хата» на Холмщині (1920—23), т-ва «Руська бесіда» на Буковині (1869—1918), т-в «*Провітти*» (з поч. 20 ст. діяли й на тер. України, що була у складі Росії).

О. т. організували бібліотеки, читальні, клуби, *недільні школи*, видавали підручники, наук.-популярну л-ру, поширювали с.-г. знання, проводили публічні лекції, літ.-муз. вечори та ін. культ.-освітні заходи. Діяльність О. т. мала бурж.-ліберальний характер, а в кін. 19 — на поч. 20 ст., особливо в т-вах «*Провітти*», посилювся вплив бурж.-націоналістич. елементів. У 20—30-х рр. численні т-ва «*Провітти*» в Галичині і на Волині працювали під впливом комуністів, бібліотеки їх поповнювалися марксистською, в т. ч. й рад. літературою. О. т. на Україні часто зазнавали переслідувань з боку царизму, а на Зх. Україні — з боку австро-угор. і польсь. урядів. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції О. т. припинили свою діяльність або перебудували її відповідно до завдань Рад. влади. Виникли нові О. т. і установи: т-во «*Гетьманщина*», *Товариство «Знання» Української РСР*, клуби, будинки культури та ін.
Лит.: З о л о т о в е р х и й І. Д. Становлення української радянської культури (1917—1920 рр.). К., 1961. П. Д. Соломуха (Київ).

ОСВІЧЕНИЙ АБСОЛЮТИЗМ — особлива політика ряду европ. феод.-абсолютистських д-во у 2-й пол. 18 ст., яка, маючи зовні форму наслідування ідеям *просвітителів*, була спрямована на зміцнення панування дворянства в умовах складання бурж. відносин. Висунута просвітителями ідея О. а., тобто управління д-вою освіченим монархом, який реформує суспільство за порадами філософів, об'єктивно відображала прагнення помірковано-ліберальної буржуазії домогтися бурж. перетворення суспільства шляхом реформ зверху. В умовах складання бурж. відносин феод.-абсолютистські д-ви Європи (Австрія, Іспанія, Португалія, Данія, Швеція, Пруссія, Росія) в 2-й пол. 18 ст. змушені були провести або пообіцяти деякі реформи, що їх пропонували просвітители (ліквідацію станових привілеїв, сел. реформу, реформи церкви, суду і судочинства, шкільної освіти тощо). Деякі з цих реформ об'єктивно сприяли розвитку капіталістич. ладу. Проте в цілому політика О. а. мала феод.-деспотичні риси і була далекою від ідеалів просвітителів. Так у 60-х рр. 18 ст., коли *Катерина II* заговарала з просвітителями і лицемірно проголошувала себе прихильницею О. а., царський уряд насправді

проводив реакційну політику, спрямовану на зміцнення класового панування рос. дворянства Це, зокрема, знайшло свій вияв у ліквідації царизмом залишків автономного устрою Слобідської та Лівобережної України, а також Запорізької (Нової) Січі.

ОСЕЛІВСЬКА СТОЯНКА — багаточислове поселення часів *кам'яної доби*, виявлене на правому березі Дністра поблизу с. Оселівки Кельменецького р-ну Чернів. обл. Відкрили О. с. в 20-х рр. 20 ст. рум. вчені. В 1966—68 її досліджувала археол. експедиція Ін-ту суспільних наук АН УРСР. На розкопаній площі (340 м²) відкрито залишки трьох різночасних поселень. Два більш ранні поселення, під час дослідження яких було виявлено залишки вогнищ, кістки мамонтів, коней, зубрів, пн. оленів, крем'яні вироби (серед них кілька наконечників списів і дротиків), належать до т. з. оріньяк-солотрєйського часу пізнього *палеоліту*. Верхнє поселення, при розкопках якого знайдено кістки коней, пн. оленів, волохатих носорогів, зубрів, черепашки, розтирачі й відбіювачі та численні крем'яні вироби (серед них кілька знарядь типу сегментів), датується добою *мезоліту*.

Лит.: Черныш А. П. Исследования в Оселивке на Днестре. В кн.: Археологические открытия 1968 года. М., 1969. О. П. Черныш (Львів).

ОСІНЬСЬКИЙ Валер'ян Андрійович (1853—26.V. 1879) — рос. революц. народник. Н. в Таганрозі в дворянській сім'ї. В 1871—72 вчився в Ін-ті інженерів шляхів у Петербурзі. Працював у земських установах. У 1875 примкнув до послідовників П. Л. Лаврова, але незабаром перейшов до народників «бунтарів». Один із засновників народницької орг-ції «*Земля і воля*». В 1877 став на шлях політ. боротьби й терору. Був одним із засновників першого (Південного) «Виконавчого к-ту рос. соціально-революційної партії». В січні 1878 організував у Києві з'їзд революціонерів. Група терористів на чолі з О. здійснила в Києві вбивство ряду представників царської адміністрації. В травні 1878 брав участь в організації втечі з Лук'янівської тюрми Л. Г. Дейча, Я. В. Стефановича, І. В. Бохановського. При арешті 25.I (6.II) 1879 О. вчинив збройний опір. Київ. військ.-окружний суд засудив О. до розстрілу, який Олександр II замінив повішенням.

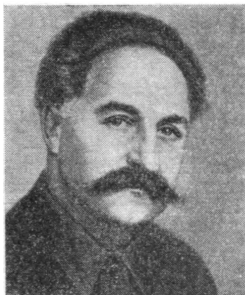
ОСИП — данина зерном. Одна з форм натуральної ренти в королівських маєтках на Поділлі в 1-й пол. 17 ст. Як правило, стягався в розмірі третинника (третьої частини врожаю) з кожного сел. двору.
М. Г. Крижун (Львів).

ОСИПЕНКО Іван Степанович (18.VII 1913—31.I 1945) — рад. військовослужбовець, капітан, Герой Рад. Союзу (1945, посмертно). Кандидат у члени Комуністич. партії з 1944. Н. у с. Максаках (тепер Менського р-ну Чернів. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1936. У 1939 закінчив курси молодших лейтенантів. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир дивізіону 436-го арт. полку 112-ї стріл. дивізії 1-го Укр. фронту відзначився при форсуванні Одеру. 26.I 1945 в числі перших переправився на лівий берег ріки. Дивізіон під командуванням О. перетягнув на руках по льоду гармати і боеприпаси. Рад. бійці 5 дів обороняли плацдарм від переважаючих сил ворога, завдавши йому великих втрат. 31.I О. був оточений фашистами на спостережному пункті. Незважаючи на поранення, він бився з ними, доки не загинув.

ОСИПЕНКО Поліна Денісівна (дівоче прізвище — Д у д н и к, 8.X 1907—11.V 1939) — рад. військ. льотчиця, майор, Герой Рад. Союзу (1938). Член

Комуністич. партії з 1932. Н. у с. Новоспасівці (тепер с. Осипенко Бердянського р-ну Запоріж. обл.) в сел. сім'ї. Працювала в колгоспі пташницею, потім — зав. птахофермою. В Рад. Армії з 1931. У 1932 закінчила Качинську військ.-авіац. школу. Була льотчицею і командиром ланки в складі винищувальної авіації. Встановила 5 міжнар. жіночих авіац. рекордів. З них найвидоміші безпасадочні перельоти, здійснені 1938 по маршрутах: Севастополь — Євпаторія — Очаків — Севастополь; Севастополь — Архангельськ (на гідролітаку за 10 год. пройдено 2416 км); Москва — район Комсомольська-на-Амурі 24—25.XI (за 26 год. 29 хв. пройдено 6450 км). За останній політ, в якому О. була другим пілотом, їй присвоєно звання Героя Рад. Союзу. Загинула при авіакатастрофі. Похована в Москві у Кремлівській стіні. Нагороджена двома орденами Леніна та ін. нагородами.

Г. К. Орджонікідзе.

П. Д. Осипенко.

В. М. Осипов.

ОСИПОВ Василь Миколайович (н. 30.XII 1917) — рад. військ. льотчик, майор, двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1944). Член КПРС з 1942. Н. в Петрограді в сім'ї службовця. В Рад. Армії з 1937. У 1940 закінчив Оренбурзьке військ.-авіаційне уч.-ще. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик, командир ланки, заст. командира і командир ескадрильї 5-го гвард. бомбардувального авіаполку далекосяжної дії. Брав участь у боях на Пд., Пд.-Зх. фронтах, вилітав на бомбардування далекого тилу ворога. Відзначився в оборонних боях під Білою Церквою, при визволенні Донбасу, Пд. України, Криму. Всього за роки війни здійснив 420 бойових вильотів. У повітря боях збив 28 фашист. літаків. Після війни — командир ескадрильї. З 1954 — в запасі.

ОСМАН II (Osman; 1605—22) — тур. султан [1618—22]. За його правління Туреччина 1620—21 вела війну проти Польщі. В 1620 тур. армія в бою під Цецорою (Молдавія) завдала польсь. війську, в складі якого були й укр. козаки, тяжкої поразки. Б. Хмельницький, що брав участь у бою, потрапив до тур. полону. В 1621 у бою під Хотиним польс. армія, завдяки мужності бл. 40 тис. укр. козаків, очолюваних П. Сагайдачним, розгромила 150-тисячне тур. військ. Внаслідок поразок, завданих тур. армії, уряд О. II змушений був укласти з Польщею *Хотинський мир 1621*. О. був убитий яничарами, невдоволеними поразками Туреччини.

В. М. Зайцев (Київ).

«ОСНОВА» — перший укр. громадсько-політичний, літ.-мистецький щомісячний журнал бурж.-ліберального напрямку. Виходив 1861—62 у Петербурзі укр., частково рос. мовами. Видавцями були В. М. Білозерський (редактор), П. О. Куліш, М. І. Костомаров та ін. В «О.» публікувалися твори худ. л-ри, праці з історії, етнографії, етнографії, істор. джерела тощо. Тут було вперше надруковано багато творів Т. Г. Шевченка, С. В. Руданського, А. П. Свидницького, Марка Вовчка, Л. І. Глібова, істор. праці М. І. Костомарова, М. О. Максимовича, Т. Р. Рильського, П. С. Єфименка, О. М. Лазаревського та ін. «О.» обстоювала розвиток укр. мови й л-ри, навчання рідною мовою, видання учбової і наукопопулярної л-ри для народу тощо. Рос. революц.

демократи на чолі з М. Г. Чернишевським на сторінках *«Современника»* схвалювали вихід «О.», підтримували все прогресивне в журналі. Водночас революц. демократи, передові рос. і укр. письменники й культ. діячі гостро критикували «О.» за політ. консерватизм, націоналістич. тенденції, бурж.-ліберальну позицію щодо *селянської реформи 1861*.

Літ.: Бернштейн М. Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50—60-х років XIX ст. К., 1959. Г. Я. Сергієнко (Київ).

ОССОЛІНЕУМ, Львівський інститут Оссолінських — культ.-осв. установа, засн. 1817 у Львові Ю.-М. Оссолінським, польс. просвітителем, бібліографом, літературознавцем та істориком. У складі О. було два осн. відділи — 6-ка і музей. В цій установі концентрувалися книги переважно з питань польс. і слов. філософії, л-ри, історії, географії і права. В 1939 в 6-ці інституту було бл. 500 тис. книг. У музейному відділі зберігалася велика колекція археол. пам'яток, нумізматичних експонатів, старод. зброї, картин, гравюр, скульптури. В 1946 осн. фонди О. було передано ПНР. Інші фонди ввійшли до складу Львівської бібліотеки АН УРСР. Літ.: Т ш и н а Е. 150-річчя «Оссолінеуму». «Український історичний журнал», 1968, № 7.

ОСТАПЧЕНКО Микола Васильович (2.VI 1923 — 5.IX 1944) — рад. військовослужбовець, гвардії старший сержант, Герой Рад. Союзу (1945). Член ВЛКСМ. Н. у с. Сахновщині (тепер с-ще м. т., райцентр Харків. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1944. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир відділення 117-го гвард. стріл. полку 39-ї гвард. стріл. дивізії 1-го Білорус. фронту відзначився в боях за визволення Польщі. 1.VIII 1944 в числі перших форсував р. Віслу. Відділення під командуванням О. захопило плацдарм і утримало його, забезпечивши цим можливість переправитися ін. підрозділам рад. військ. О. в рукопашному бою особисто знищив 7 гітлерівців. Пізніше загинув у бою.

ОСТЕР — місто Чернігівської обл. УРСР, при впадінні р. Остер в Десну (бас. Дніпра). Пристань. 8,6 тис. ж. (1971). Час заснування невідомий. В Іпатіївському літописі згадується під 1098 як «городок на Вєстри». О. був фортецею *Переяславського князівства* для захисту від *половців*. У серед. 12 ст. О. ввійшов до складу *Київського князівства*. В 1240 захоплений монголо-татарами, в 2-й пол. 14 ст. О. загарбала Литва, а за *Люблинською унією 1569* — шляхет. Польща. Населення О. брало участь у сел.-козак. повстаннях, що ними керували С. Наливайко, К. Скидан, Д. Гуня, Я. Остринин. У 1662 О. надане *магдебурзьке право*. Визволений від польс.-шляхет.

загарбників 1648, О. став сотенним містечком *Переяславського полку*. Після воз'єднання України з Росією 1654 ввійшов до складу Рос. д-ви. Після *Андрусівського перемир'я 1667* Остерська сотня відійшла до *Київського полку*. Козаки Остерської сотні були учасниками нар.-визвольної війни 1648—54, нар. повстання 1659 проти І. *Виговського*, боїв під Чигирином 1677 і 1678 проти турків, *Кримських походів 1687 і 1689*, *Азовських походів 1695—96*, *Північної війни 1700—21*, рос.-тур. воен. 1735—39 і 1769—74. З 1782 О.—повітове місто *Київського намісництва*, з 1797 — заштатне місто Малорос. губ., з 1802—Черніг. губ., з 1803—повітове місто Черніг. губ. Під час революції 1905—07 в повіті відбувалися сел. заворушення. Заворушення в О. сталися і в травні 1915. Рад. владу в О. встановлено в січні 1918. В березні 1918 О. окупували австро-нім. війська. Під керівництвом повіт. ревкому селяни Остерщини брали участь у серпневому збройному повстанні 1918. Партизан. загін на чолі з М. С. Василенком та В. В. *Птухою* вє поблизу О. бойові дії проти нім. окупантів, гетьманців і петлюрівців. У грудні 1918 О. зайняли петлюрівці. Вночі проти 25.І 1919 Богунський полк визволив О. В 1-й пол. вересня 1919 місто зайняли денікінці. 27.ХІ 1919 бійці 12-ї армії визволили О. З 1923 О.—райцентр Ніжинського округу, з грудня 1924—Чернігів. округу, 1932—62—Черніг. обл., з 1962—в складі Козелецького р-ну. Під час Великої Вітчизн. війни О. 9.ІХ 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В період тимчас. окупації в місті діяла комсомольсько-молодіжна орг-ція, яку очолювали С. М. Реутов та І. Ю. Валюшкевич, в районі діяв партизан. загін ім. М. О. Щорса під командуванням Ю. О. *Збанацького*. Визволений О. військами Центр. фронту 9 (22).ІХ 1943. З 1961 О.—місто. В місті — текстильна ф-ка, лісопильний, хлібний і молочний з-ди, міжколгоспна буд. орг-ція. Будівельний технікум, 4 загальноосв., 1 муз. школа. Краєзнавчий музей. В О. збереглася пам'ятка давньорус. архітектури — вітарна частина Юр'євої (Михайлівської) божиці, збудованої на поч. 12 ст.

Е. О. *Корюковець* (Київ).

ОСТРОВЕРХІВСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — неукріплене поселення раннього періоду *залізного віку*, виявлене на високому березі р. Чернявки (басейн Сіверського Дінця) біля с. Островерхівки Зміївського р-ну Харків. обл. Під час досліджень, що їх провадили 1951—53, виявлено 60 зольників і залишки кількох наземних жител. Знайдено уламки глиняного посуду, глиняні прясельця, грузила, фігурки тварин, залізу сокиру, уламок серпа, псалі, бронзовий наконечник стріли, уламки кам'яних зернотерок тощо. Поблизу О. п. с курганний могильник тощо самого часу. В 1950—53 тут розкопано шість курганів.

Лит.: Ш р а м о б А. А. Селище та могильник ранньої залізної доби біля с. Островерхівки. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 6. К., 1956.

ОСТРОВСЬКА Надія Іллівна (1881—4.ХІ 1937)—активна учасниця революц. руху в Росії і громадян. війни. Член Комуністич. партії з 1901. Н. в Києві. Учасниця революції 1905 (член Ялтинського к-ту РСДРП). В 1907 провадила революц. роботу серед військ. моряків у Севастополі. Переслідувана царським урядом, емігрувала за кордон. Повернулася до Росії 1914, провадила революц. роботу в Москві й Петрограді. В липні 1917 ЦК РСДРП(б) призначив О. на парт. роботу в Крим, де її обрали головою Севастопольського к-ту РСДРП(б). В листопаді (грудні за н. ст.) 1917 — член губкому партії, з грудня 1917 — член Військ.-революц. к-ту. З 1918 — заст. голови ЦВК Кубано-Чорно-

морської республіки, голова Владимирського губкому партії, нач. політвідділу 10-ї армії; пізніше — член колегії відділу робітнич. Комінтерну. Брала участь у міжнар. конференціях комуністок. Обиралася членом ВЦВК.

М. А. *Синюков* (Київ).

ОСТРОВСЬКИЙ Микола Олексійович (29.ІХ 1904—22.ХІІ 1936) — рос. рад. письменник. Член Комуністич. партії з 1924. Н. в с. Вілії (тепер Острозького р-ну Ровен. обл.) в сім'ї робітника. З 1915 працював у Шепетівці. Під час австро-нім. окупації виконував доручення підпільного ревкому. В 1919 вступив до комсомолу. Пішов добровольцем на фронт, служив в кав. бригаді Г. І. Котовського та 1-й Кінній армії. В 1920, після тяжкого поранення, демобілізувався. Працював пом. електромонтера в Київ. залізнич. майстернях, вчився в електротехнікумі. В 1923—24 був на керівній комсомольській роботі (Березів, Ізяслав, Шепетівка). З 1927 тяжка хвороба — окостеніння суглобів — прикувала О. до ліжка. Втративши зір (1928) і здатність рухатися, продовжував вести парт.-комсомольську роботу, вчився в Заочному комуністич. ун-ті (1927—30). З 1930 писав роман «Як гартувалася сталь» (1932—34, повне вид. 1935). Твір став видатним надбанням рад. л-ри, завоював величезну популярність. О. присвоєно звання бригадного комісара. О. прославив у романі героїзм, моральну силу і чистоту першого комсомольського покоління, що гартувалось у вогні класових боїв, випробуваннях трудового фронту. Гол. герой твору Павло Корчагін є автобіограф. образом, разом з тим він — уособлення типових рис молодого людини — борця, непохитного комуніста, рад. патріота. За мотивами роману створено кінофільми «Як гартувалася сталь» (1942), «Павло Корчагін» (1956), оперу «Павло Корчагін» (Н. Ю. Юхновська, Харків. театр опери і балету ім. М. В. Лисенка, 1961), балет «Юність» (М. Чулаки, Київ. театр опери та балету ім. Т. Г. Шевченка, 1950). У незавершеному романі О. «Народжені бурею» (1934—36) змальовано боротьбу трудящих Зх. України 1918—19 проти австро-нім. окупантів та польс. загарбників за встановлення Рад. влади. За романом поставлено однойменний фільм (Київ. кіностудія ім. О. П. Довженка, 1958). Полум'яні публіцистичні статті, промови, листи О. присвячено боротьбі проти фашизму і війни, проблемам моралі й ідейного гарту рад. молоді. Твори О. перекладено багатьма мовами світу. Нагороджений орденом Леніна. Премія Ленінського комсомолу, 1966. ЦК ЛКСМУ та Спілка письменників України 1958 встановили респ. премію ім. М. О. Острозького, яку присвоювали за кращий худ. твір про комсомольську молодь. З грудня 1962 існувала літ. премія ЦК ЛКСМУ М. Острозького, 1963 замість неї встановлено *премії імені Миколи Острозького*. Літ.-меморіальні музеї О. створено в Сочі (1937), Москві (1940), Шепетівці (1946).

Тв.: Сочинения. В 3 т. М., 1969; Укр. перекл.—Твори. К., 1958; Як гартувалася сталь. К., 1969. Лит.: Микола Острозький. Збірник матеріалів. К., 1954; Острозька К., Лазарєва О., Микола Острозький. К., 1955; Логвиненко М. С. Публіцистика Миколи Острозького. К., 1959; Вядро Ш. Я. Микола Острозький та його читачі. К., 1962; Через роки. К., 1964; Трегуб С. Живої Корчагин. М., 1968; Боград В. Э. Николай Алексеевич Острозький. В кн.: Русские советские писатели-прозаики. Библиографический указатель, т. 3. Л., 1964. А. В. *Кулнич* (Київ).

ОСТРОГ — місто Ровен. обл. УРСР, центр Острозького р-ну, на р. Вілії (бас. Прип'яті), за 14 км від залізнич. ст. Острог. 10,8 тис. ж. (1970). О.—давньорус. місто, вперше згадуєть-

М. О. Островський.

М. В. Остроградський.

К. К. Острозький.

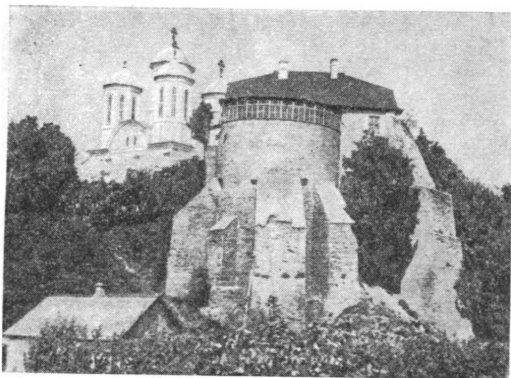
Д. Х. Остриянин.

ся в Іпатівському літопису під 1100. У 2-й пол. 12 ст. входив до Володимиро-Волинського, з 1199—до *Галицько-Волинського князівства*. В 2-й пол. 14 ст. місто загарбала феод. Литва. У 14—1-й пол. 17 ст. О.—власність князів *Острозьких*. Після *Люблінської унії 1569* О. загарбала феод. Польща. В 1528 місто дістало *магдебурзьке право*. З кін. 70-х рр. 16 ст. О. відіграв значну роль у зміцненні рос.-укр. культурних зв'язків. У місті діяли *Острозька школа* і *Острозька друкарня*. Населення брало участь в антифеод. повстаннях під керівництвом К. *Косинського*, С. *Наливайки*, повстанні проти міської верхівки 1636. У грудні 1648 сел.-козацьке військо на чолі з Б. Хмельницьким визволило О. За *Андрусівським перемир'ям 1667* місто залишилося в складі Польщі. В районі О. 1712, 1734, 1768 діяли сел.-козацькі повстанські загони. Возз'єднаний з Росією після другого поділу Польщі (1793) О. став повітовим містом Ізяславського, з 1795—Волинського намісництва, з 1797—Волинської губ. В 1898 організовано с.-д.гурток на чолі з Д. З. *Мануїльським*. 20.XI 1905 відбулися заворушення солдатів 32-ї арт. бригади, в грудні—сел. заворушення. Рад. владу в О. встановлено в січні 1918. У лютому 1918 місто окупували австро-нім. загарбники, в грудні 1918—петлюрівська *Директорія*. 1.V 1919 О. став радянським. 14.VIII 1919 його захопили війська бурж.-поміщицької Польщі. 3.VII 1920 1-а Кінна армія визволила О. У вересні 1920 місто знову окупувала бурж.-поміщицька Польща. Під час окупації в О. і в повіті відбувалися революц. виступи трудящих. У 1921—24 поблизу міста діяв один з найбільших на Волині повстанських загонів. У 1923, 1924, 1925, 1931, 1933 страйкували робітники швейних підприємств. У вересні 1939 О. в складі Зх. України возз'єднано з УРСР. 3 грудня 1939—райцентр Ровен. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни О. 3.VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В О. діяло парт. підпілля, в районі—партизан. з'єднання А. З. *Одухи*. 13.I 1944 О. був зайнятий партизанами під командуванням А. З. *Одухи*. 5.II 1944 в місто вступили війська 13-ї армії 1-го Укр. фронту. В місті—маслозавод, цегельня, цукрозавод, меблева ф-ка. 5 загальноосв., музична, спортивна, 3 спец. школи. Краєзнавчий музей. Пам'ятки архітектури в О.: оборонні споруди 15—16 ст. (Татарська, Кругла та ін. башти, Луцькі ворота), Богоявленська церква (15 ст.), а в передмісті О.—Межиріцький монастир з Троїцькою церквою (15 ст.), оборонні кам'яні мури з чотирма баштами й брамою (16 ст.). На тер. Острозького р-ну в с. Віллі народився М. О. *Островський*. В 1846 О. відвідав Т. Г. Шевченко. О. П. *Молчанов* (Ровно).

ОСТРОГІЗЬКИЙ ПОЛК, Рибинський полк—адм.-тер.і військова одиниця на Слобідській Україні. Засн. 1652 селянами і козаками Чернігівського і Ніжинського полків, які, щоб позбутися польс.-шляхет. гніту, в кількості понад 2 тис. сімей на чолі з полковником І. *Дзиковським* переселилися на Слобідську Україну. Територія О. п. займала правобережжя Дону між його притоками Дівичено і Богучаром та на лівобережжя Дону—заплаву р. Тулушівки і м. Калач. На Зх. межі О. п. проходили вздовж р. Білої до впадіння її в р. Айдар. Полковним центром було м. Острогозк (мав ще назву—Рибне), сотеними містечками—Білолуцьк, Ольшанськ, Старобільськ, Євдаківка, Усерд та ін. Створений у районі *Кальнітського шляху*, О. п. відіграв значну роль в обороні Пд. Росії та Слобідської України від нападів крим. і ногайських татар. За рестром 1732, у 18 сотнях О. п. було 3079 виборних козаків і 16 343 підпомічники. За ревізією 1767, на цій території було 11 019 кріпаків, які перебували під гнітом понад 40 старшинсько-поміщицьких родин. Козаки О. п. брали участь у *Дзиковського повстанні 1670*, *Азовських походах 1695—96*, *Північній війні 1700—21* та Семилітній війні 1756—63. Після ліквідації 1765 слобідських полків О. п. було реорганізовано в Острогозький гусарський полк, а козаків перетворено на *військових обивателів*. Територія О. п. ввійшла до складу Слобідсько-Української губернії. *Лит.*: Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Х., 1918; Слюсарський А. Г. Слобідська Україна. Історичний нарис XVII—XVIII ст. Х., 1954.

ОСТРОГРАДСЬКИЙ Михайло Васильович [24.IX 1801—1.I 1862 (20.XII 1861 с. ст.)]—укр. математик, акад. Петерб. АН (з 1830). Н. в с. Пашенній (тепер с. Пашенська Козельщинського р-ну Полт. обл.) в поміщицькій сім'ї. У 1816—20 вчився у Харків. ун-ті; 1822—28 вдосконалював свої знання в Парижі. З 1828—професор вищих навч. закладів Петербурга. О.—один з основоположників петерб. матем. школи. Осн. праці стосуються матем. аналізу, матем. фізики, аналітич. механіки. О. був у тісній і тривалій дружбі з Т. Г. Шевченком. Помер О. у Полтаві. *Тв.*: Полное собрание трудов. В 3 т. К., 1959—61. *Лит.*: Путятя Т. В., Фрадлін Б. Н. Михайло Васильович Остроградський. К., 1951 [бібліогр. с. 79—86]; Гнеденко Б. В. Михаил Васильевич Остроградский. М., 1952 [бібліогр. с. 326—329]; Михаил Васильевич Остроградский. Педагогическое наследие. Документы о жизни и деятельности. М., 1961.

ОСТРОГРАДСЬКІ—укр. старшинсько-поміщицький рід, відомий з серед. 17 ст. Власники значних маєтностей на Полтавщині і Катеринославщині. Матвій Іванович О. (рр. н. і см. невід.)—миргородський полковий суддя.

Залишки головної вежі замку 14 ст. в Острозі, в якому тепер міститься краєзнавчий музей. На другому плані Богоявленська церква (15 ст., перебудована 1891).

Брав участь у *Північній війні 1700—21*, рос.-тур. війні 1735—39. Федір Матвійович О. (рр. н. і см. невід.) — миргородський полковник, учасник *Прутського походу 1711*, рос.-тур. війни 1735—39. Михайло Васильович О. (1801—62) — див. М. В. *Остроградський*. Василь Олександрович О. (1857 — р. см. невід.) — поміщик, товариш (заступник) міністра торгівлі і пром-сті в царському уряді, правий депутат 3-ї Державної думи.

ОСТРОЗЬКА БІБЛІЯ — визначна пам'ятка друкарства на Україні. Надрукована 1581 І. *Федоровим* у м. Острозі (тепер Ровен. обл.). О. б. — перше повне видання Біблії у перекладі церковно-слов. мовою в її сх.-слов., точніше староукр., варіанти. В книзі вміщено також передмову К. *Острозького*, другу, віршовану передмову Г. *Смотрицького* і післямову І. Федорова. О. б. відіграла важливу роль у боротьбі проти наступу католицької церкви на православ'я. Воснову видання О. б. покладено рукописну «Геннадієву біблію», складену в Новгороді 1489—99. Ред.-перекладацька робота над О. б. свідчить про високу мовну культуру на Україні в кінці 16 ст. *Лит.*: Ф р а н к о І. Причинок до студій над *Острозькою біблією*. «Зап. наук. товариства ім. Шевченка», 1907, кн. 6.

ОСТРОЗЬКА ДРУКАРНЯ — одна з найстаріших друкарень на Україні. Засн. І. *Федоровим* в кін. 70-х рр. 16 ст. у м. Острозі на кошти К. *Острозького*. Друкувала богословські та полемічні книги, спрямовані проти католицизму. Першими були надруковані *Буквар* (1578), *Новий Завіт і Псалтир* (1580), а 1581 — відома *Острозька біблія* — високий зразок друкарського мистецтва 16 ст. В О. д. також було надруковано памфлет Г. *Смотрицького* «Ключ царства небесного» (1587), *Часослов* (1612) та ін. Усіх видань О. д. відомо понад 20. Свою роботу друкарня припинила на поч. 17 ст. Її діяльність сприяла розвитку освіти і культури на Україні, зміцненню братерських зв'язків укр., рос. і білорус. народів.

Лит.: Книга і друкарство на Україні. К., 1964; І с а е в а ч Я. Невідомий *Острозький буквар* Івана Федорова (1578 р.). «Радянське літературознавство», 1969, № 1.

ОСТРОЗЬКА ШКОЛА — греко-слов'янська школа. Засн. на кошти К. *Острозького* в кін. 70-х рр. 16 ст. в м. Острозі. В школі викладали слов., грец. і лат. мови й т. з. «вільні науки»

(граматику, арифметику, риторику, логіку та ін.). Першим ректором школи був письменник Г. *Смотрицький*. О. ш. мала велике значення для поширення освіти серед населення і організації нац. школи на Україні, а також впливала на пізніше відкриті братські школи у Володимирі-Волинському, Львові і Луцьку. Вихованцями школи були відомий учений і письменник М. *Смотрицький*, гетьман П. *Сагайдачний* та ін. Бл. 1640 О. ш. перестала існувати.

ОСТРОЗЬКИЙ Костянтин (Василь) Костянтинович (1526—1608) — укр. магнат, кийв. воєвода, діяч культури, князь. Володів на Правобережній Україні і в Галичині великими маєтностями, які давали щорічно прибуток понад 1 млн. злотих. Класові інтереси О. збігалися з інтересами польсь. магнатів і шляхти, тому він вороже ставився до антифеод. рухів, брав участь у придушенні сел.-козац. повстань під керівництвом К. *Косинського* і С. *Наливайка*. Проте наступ польсь. шляхти і католицької церкви заціпив його інтереси, тому О. прагнув використати невдоволення народних мас польською колоніальною політикою і спрямувати їхню боротьбу проти польської шляхти та католицького духовництва. З ініціативи О. у м. Острозі було створено гурток антиуніатських літераторів і публіцистів, засновано школи в Турові (1572), Володимирі-Волинському (1577), школу і друкарню в Острозі (див. *Острозька школа*, *Острозька друкарня*). Під час Брестського церковного собору підтримував православ'я (див. *Брестська церковна унія 1596*). Портрет. с. 301.

ОСТРОЗЬКИЙ КЛІРИК — нерозгаданий псевдонім одного з визначних укр. письменників-полемістів кінця 16 — поч. 17 ст. О. к. належав до острозького літ. гуртка. Він — автор публіцист. творів, спрямованих проти запеклого поборника унії І. *Потія* («Отпис на лист...», 1598; «На другий лист велебного отця Іпатія...», 1599). В посланнях О. к. пройнятих патріотич. мотивами, засуджено антинар. суть унії, Ватикан, церковників-рenegатів.

Лит.: Історія української літератури, т. 1. Давня література. К., 1967.

ОСТРОЗЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ — засн. 1913 в м. Острозі (тепер районцентр Ровен. обл.). Міститься в гол. вежі кол. замку кн. *Острозьких* (14—16 ст.). Має відділи: природи, історії дорад. періоду та історії рад. суспільства. В музеї зберігається понад 5 тис. експонатів. Серед них — археол. колекції, документи, унікальні стародруки, твори живопису, скульптури й графіки. У відділі історії рад. суспільства висвітлено боротьбу за встановлення Рад. влади в краї в роки громадян. війни, боротьбу трудящих проти гноблення панської Польщі та нім.-фашист. окупації, участь трудящих району в будівництві соціалізму й комунізму. В 1963 у видання музею передано архітект. пам'ятку 15 ст. (перебудовану 1891) — Богоявленську церкву. Науковці музею видали путівники по істор. пам'ятках Острога тощо.

Лит.: *Острозький краєзнавчий музей*. Путівник. Львів, 1960 [бібліогр. с. 64—66]. О. П. *Фрідвіх* (Острог).

ОСТРОЗЬКИЙ ЛІТОПИСЕЦЬ — твір, складений, ймовірно, в кінці 30-х рр. 17 ст. мешканцем міста Острога. Охоплює події з 1500 до 1636. Перша частина (по 1597) є компіляцією з істор. хронік *Бельських*. Друга частина написана на основі власних спостережень автора. Він виступає як пристрастий антиуніат, прихильно ставиться до нар. мас. О. л. насичений багатьма фактами, подіями, що відбувалися на Україні та в ін. країнах. Автор фіксує козацько-сел. війни, тат.-тур. напади, події культ. життя, боротьбу

православних проти унії та ін. суспільні явища тощо. Осн. увагу автор приділяє історії роду кн. *Острозьких*. Уперше О. л. опублікував 1951 академік М. М. Тихомиров. *Видання*: В кн.: Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. К., 1970.

ОСТРІЗЬКІ — князі, укр. магнати 14—поч. 17 ст. Походили з пінських і туровських удільних князів. Були власниками великих маєтностей на Волині, Київщині, Поділлі, в Галичині, зокрема, Острога, Ізяслава, Корця та ін. міст. Обіймали високі урядові посади у феод. Литві і шляхет. Польщі. Данило О. (рр. н. і см. невід.) брав участь у повстанні лит. феодалів 1341 проти польс. короля Казимира III. Федір Данилович О. (рр. н. і см. невід.) — луцький староста, підтримував *Свидригайла* в боротьбі проти *Вітовта*. Костянтин Іванович О. (бл. 1460—1530) — брацлавський староста, великий лит. гетьман. Очоловав ряд походів проти крим. татар. Костянтин (Василь) Костянтинович О. (1526—1608) — див. К. К. *Острозький*. Після смерті Януша Костянтиновича О. (1554—1620) — волинського воєводи, що покатоличився, рід О. припинився, а їхні маєтності успадкували князі *Заславські*.

ОСТРОМІРОВО ЄВАНГЕЛІЄ — одна з найвидатніших пам'яток старослов. письменства в давньорус. редакції. О. є містить євангельські читання для неділі і свят. Переписане 1036—57 з староболгарського оригіналу, як гадають, у Києві дякомом Григорієм для новгородського посадника Остромира. Написане уставом на 294 аркушах пергаменту. В О. є., крім особливостей загальнодавньоруських, відбито й такі мовні особливості, які згодом стали характерними для мови укр. народності. О. є є одним з важливих джерел вивчення старослов. і давньорус. мов. Зберігається в Держ. публічній б-ці ім. М. Є. Салтикова-Щедрина в Ленінграді.

Видання: Остромирово євангеліє 1036—1057 года. СПб, 1889.

Лит.: Безпалько О. П. [та ін.]. Исторична грамматика української мови. К., 1962.

ОСТРОРІГ (Ostrogóg) Микола (р. н. невід. — п. 1651) — польс. магнат. З 1636 перебував на королів. службі. Під час визвольної війни укр. народу 1648—54 був одним з трьох (разом з В. Д. *Заславським* і О. *Конецпольським*) командуючих військами Речі Посполитої. Учасник *Пиллявецької битви 1648*, *Збаразької облоги 1649*.

ОСТРЯНИН Данило Хомич (н. 30. XII 1906) — укр. рад. філософ, чл.-кор. АН УРСР (з 1957), доктор філософ. наук (з 1953), професор (з 1953). Член КПРС з 1927. Н. в с. Більську (тепер Котелевського р-ну Полт. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. У 1929 закінчив Ін-т комуністич. освіти. В 1931—52 — зав. кафедрами філософії у вузах Харкова. В 1952—62 — директор Ін-ту філософії АН УРСР, 1963—69 — зав. кафедрою філософії гуманітарних ф-тів, з 1969 — зав. кафедрою історії філософії Київ. ун-ту. Автор праць з історії вітчизн. філософ. думки. Керівник автор. колективу і співавтор «Нарису історії філософії на Україні». (К., 1966), співавтор «Історії філософії» (т. 4—5. М., 1959—61). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами. Портрет, с. 301.

Тв.: Мировоззрение Ильи Ильича Мечникова. Х., 1948; Світогляд О. М. Радішева. К., 1953; І. І. Мечников у боротьбі за матеріалізм у природознавстві. К., 1954; Світогляд М. О. Максимовича. К., 1960; В. В. Воронський — видатний пропагандист марксистсько-ленінської філософії. К., 1963; Свідомість робітника в період будівництва комунізму. К., 1969 [в

Сторінки з рукописної давньоруської книги Остромирове євангеліє. 1036—57.

співавт.]; Розвиток матеріалістичної філософії на Україні. К., 1971.

Лит.: Острянин Данило Хомич. В кн.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967.

ОСТРЯНИН Яків (Остряниця; р. н. невід. — п. 1641) — один з керівників сел.-козац. повстання 1638 (див. *Острянина повстання 1638*). Вперше згадується в документах як полковник реєстрових козаків під час походу 1633 разом з польс.-шляхет. військом на Чернігово-Сіверщину. Після придушення *Павлока повстання 1537* О. прибув на Запорізьку Січ, де на поч. 1638 був обраний гетьманом нерестрового козацтва. Навесні 1638 очолив сел.-козацьке повстання. Зазнавши поразки в червні 1638 від польс.-шляхет. війська під Жовнином, О. і частина повстанців відступили на Слобідську Україну, де з дозволу рос. уряду оселилися на Чугуївському городищі (тепер м. Чугуїв Харків. обл.). Брав участь у боротьбі проти нападів татар. Під час заворушення в зв'язку з загостренням відносин між рядовим козацтвом і козац. старшиною О. був убитий. К. Г. *Гуслистий* (Київ).

ОСТРЯНИНА ПОВСТАННЯ 1638 — сел.-козац. повстання на Україні під керівництвом гетьмана запорізьких нерестрових козаків Я. *Острянина* проти польс.-шляхет. загарбників і укр. шляхти. Найближчим помічником Я. Острянина був К. П. *Скидан*, що брав участь у сел.-козац. повстанні 1637. Вони розіслали листи в різні місця України із закликом до повстання, а також звернулися по допомогу до донських козаків, з якими з давніх часів мали тісні зв'язки. Навесні 1638 повстанські загони, що їх очолювали Я. Острянин і К. Скидан, вирушили із Запоріжжя в похід, здобувши Кременчук, Хорол, Омелівку. До них приєдналося багато селян і міщан. На початку травня 1638 повстанці завдали поразки польс.-шляхет. військові під Говтвою. Але в дальшій боротьбі змушені були відступити під Жовнин. З (13). VI 1638 польс.-шляхет. військо оточило повстанців і вдерлося в їхній табір. Вважаючи *Жовницьку битву 1638* програною, Я. Острянин з частиною війська переправився через Сулу і відступив на Слобідську Україну під захист Рос. д-ви. Повстанці, що залишилися на місці, продовжували боротьбу. Вони обрали гетьманом Д. Т. *Гуню*. Відступивши до гирла р. Сули (де впадає в неї р. Старець), повстанці збудували міцно укріплений табір і протягом червня — липня героїчно оборонялися від ворога. Проте, позбавлені допомоги ззовні й відчуючи гостру нестачу провіанту, вони змушені були капітулювати. Лише частини козаків

під проводом Д. Гуні вдалося прорвати оточення і пробитися на Дон в межі Рос. д-ви. Придушивши повстання, польс. і укр. шляхта вчинила нещадну розправу з повсталими нар. масами. Сел.-козац. повстання 30-х рр. 17 ст. були провісниками *визвольної війни українського народу 1648—54*.
Літ.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Воссоєдинення України з Росією. Документи і матеріали, т. 1. М., 1954; Гуслистий К. Г. Боротьба українського народу проти іноземних поневолювачів за возз'єднання з Росією в XVI — першій половині XVII ст. В кн.: Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією. К., 1954.

К. Г. Гуслистий (Київ).

ОСУХОВСЬКИЙ Григорій Устинович (бл. 1842—р. см. невід.) — учасник народницького руху, член «Південноросійського союзу робітників». Н. в Миколаєві в сім'ї солдата. Працював слюсарем на з-ді Фендріха в Одесі. В 1875 ввійшов до «Південноросійського союзу робітників». Брав участь у роботі каси взаємодопомоги, розповсюджував нелегальну л-ру. В 1875 за дорученням С. Й. Заславського для організації відділення «Союзу» вийшов до Миколаєва, де у березні того ж року був заарештований. Через рік О. звільнено і віддано під нагляд поліції. Дальша доля його невідома.

ОТЧЕСТВЕННЫЕ ЗАПИСКИ — рос. наук.-літ. і політичний щомісячник; видавали його 1839—84 в Петербурзі (до 1867 А. О. Краєвський, потім — М. О. Некрасов, М. Є. Салтиков-Шедрін, Г. З. Єлісєєв). Відділ критики і бібліографії очолював В. Г. Белінський, який згуртував навколо журналу прогресивні громад.-політ. й літ. сили (О. І. Герцен, Т. М. Грановський, М. П. Огарьов, М. Ю. Лермонтов, О. В. Кольцов, М. О. Некрасов та ін.). «О. з.» виступали проти кріпосництва, самодержавства і релігії, боролися за реалістичну л-ру й естетику. В 1868, коли журнал очолили М. О. Некрасов, М. Є. Салтиков-Шедрін і Г. З. Єлісєєв, вони запросили до участі в ньому О. М. Островського, Г. І. Успенського, Д. І. Писарева, М. І. Зібера, М. К. Михайловського та ін. Журнал став найкращим демократич. часописом Росії того часу. Революц.-демократич. напрям «О. з.» викликав жорстокі цензурні переслідування, а в квітні 1884 журнал закрили. «О. з.» відіграли певну роль в розвитку укр. демократич. л-ри. На його сторінках друкували твори Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, Т. Г. Шевченка, Є. П. Гребінки, Марка Вовчка, рецензії на твори укр. письменників, праці укр. істориків М. О. Максимовича, М. І. Костомарова, П. О. Куліша тощо.

Л. Г. Гольденберг (Київ).

ОТРОКИ — одна з категорій класу феодалів *Київської Русі* в 10—11 ст. О. називали молодших дружинників князів і великих феодалів, які брали участь у походах і збірانی данини. О. відали також князівським г-вом і були в особистому прислужуванні в князя. За Розширеною Руською правдою (12 ст.), О. — особи нижчої князівської адміністрації, що чинили суд, збирали данину й податки.

ОТЧИЧІ — одна з категорій феодално залежного селянства в Росії, на Україні й у феод. Литві 15—16 ст. О. називали групу «непохожих» селян, предків яких з давніх часів феодалі закріпачили і позбавили права переходу до ін. власників.
ОФІУССА (грец. 'Οφειούσα) — античне місто на Дністровському лимані, яке старод. автори згадують то як синонім міста *Тіри* (Пліній, Стефан Візантійський), то як окреме місто (Валерій Флакк, Страбон, К. Птолемей). Свого часу точилися суперечки в науці щодо місця знаходження О. Тепер більшість дослідників вважають, що «О.» це — іонійська назва мілетської колонії Тіри.

Літ.: Карышковский П. О. К вопросу о древнем названии Роксоландского городища. В кн.: Материалы по археологии Северного Причерноморья, в. 5. Одесса, 1966.
 І. Т. Черняков (Одеса).

ОХМАТІВСЬКА БІТВА 1655 — битва укр.-рос. війська проти польс.-шляхетських і тат. загарбників 19 (29).І — 22.І (1.ІІ) під Охматовим (тепер село Жашківського р-ну Черк. обл.). Після безупешних дій польс.-шляхет. війська воєнних дій 1654 на Правобережжя Україну на поч. 1655 знову вдерлися значні сили польс. військ і тат. загонів. 10 (20).І польс.-шляхетські і тат. загарбники оточили Умань, захистом якої керував вінницький полковник І. Богун. На допомогу обложеним в Умані козакам виступили з Білої Церкви об'єднані сили сел.-козац. війська під командуванням Б. Хмельницького (60 тис.) і рос. війська на чолі з В. Б. Шереметевим (понад 6 тис.). Діставши звістку про наступ, польс. военачальник С. Чарнецький зняв облогу Умані і рушив назустріч укр.-рос. військові. В битві під Охматовим відзначився очолений І. Богунем *Вінницький полк*, який 19 (29).І несподіваним ударом з тилу викликав серед ворогів паніку і змусив їх відмовитися від раптового нападу на укр.-рос. війська, що рухалося похідним маршем. Скориставшись з тимчасового припинення битви, укр.-рос. війська до ранку 20 (30).І збудувало за свідченням очевидців «міцний і вогнистий як Мальборк» (наймогутніша польс. фортеця) табір, в зазелених триденних боях завдало польс.-тат. військом значних втрат і змусило його відступити з Правобережжя України.
Літ.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Літопис Самовидця. К., 1971.

ОХОРОННІ ВІДДІЛЕННЯ, охранка — місцеві органи політ. розшуку в царській Росії. Створені 1902 для посилення боротьби проти революц. руху як розшукові відділи. Назву «О. в.» дістали 1903. Були підпорядковані департаменту поліції. На Україні діяли 10 О. в. В кінці 1906 утворено районні О. в. (кожне охоплювало до 10 губерній). На тер. України було Пд.-Зх. районне О. в., що керувало органами розшуку Київ., Волин., Подільської, Полт., Черніг. губерній та Пд. районне О. в. (Одес., Херс., Таврійська та Бессарабська губернії). Органи розшуку Харків. та Катериносл. губерній входили до Пд.-Сх. районного О. в. У 1914 О. в. ліквідовано. Їхні функції передано розшуковим відділам губерньських жандармських управлінь. Див. *Жандармерія*.

Н. П. Панчик (Київ).

ОХОТНИЦЬКІ ПОЛКІ — наймані полки на Лівобережній Україні, сформовані гетьманським управлінням в 70-х рр. 17 ст. в зв'язку з загостренням класової боротьби. Подіялися на піхотні (див. *Сердюки*) і кіннотні *компанійські полки*. На відміну від городових полків, козаки яких в обов'язковому порядку своїм коштом відбували військ. службу, О. п. комплектували з найманців-добровольців, т. з. охотників (звідси й назва полків). Вони одержували від гетьманського управління платню, продовольство, амуніцію, бойове спорядження тощо. О. п. використовували для придушення антифеод. рухів, прикордонної служби, охорони гетьманської резиденції тощо. Ліквідовано О. п. в 70-х рр. 18 ст.

С. П. Майборода (Київ).

ОХРИМОВИЧ Володимир Юліанович (27.V 1870—1931) — укр. бурж. етнограф. Н. у с. Велдіжі (тепер Ів.-Фр. обл.). Був членом *Наукового товариства імені Шевченка*. О. — автор праць: «Про родову спільність в Скільських горах» («Народ», 1890, № 7), «Жіноча доля в Скільських горах» («Народ», 1890, № 18), «Значення мало-

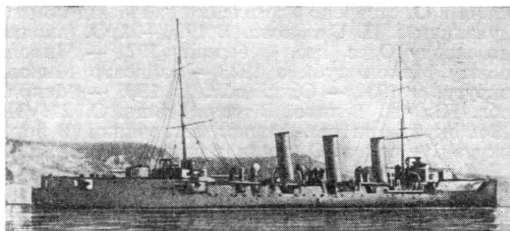

руських весільних обрядів і пісень в історії еволюції сім'ї» («Этнографическое обозрение», 1891, № 4; 1892, № 4), «Звідки взялася назва Бойки?» («Житє і слово», 1895, кн. 1), «Знадоби для пізнання народних звичаїв та поглядів правних» («Житє і слово», 1895, кн. 2—3) та ін. У своїх працях О. досліджував історію розвитку форм сім'ї, сімейних відносин, становище жінки. Перехід на поч. 20 ст. у табір реакційної націонал-демократич. партії фактично відірвав О. від наук. діяльності.

В. А. Маланчук (Київ).

ОХТИРКА — місто Сум. обл. УРСР, центр Охтирського р-ну; на лівому березі р. Ворскли (притока Дніпра). Залізнич. ст. 41,1 тис. ж. (1970). О. заснували 1641 укр. селяни і козаки, які переселилися з Правобережної на Слобідську Україну. З 1647 — прикордонний острів у системі т. з. *Белгородської лінії*. Після формування *Охтирського полку* (1655—58) — полкове місто. О. не раз зазнавала спустошливих наскоків крим. татар (1663, 1668, 1669, 1689). Населення її активно боролось проти гетьманів-зрадників І. *Виговського* (1659), І. *Броховецького* (1668). Під час *селянської війни під керівництвом Степана Разіна 1670—71* в О. відбувалися антифеод. виступи і заворушення. В січні 1709 жителі міста відбили наступ швед. загарбників, які обложили його. В 1718 в О. було збудовано перше на Україні підприємство по виробництву тютюну, на якому працювало кількасот робітників. Після ліквідації Охтирського полку О. 1765—80 — центр Охтирської провінції Слобідсько-Укр. губ.; 1780—96 — Охтирського повіту Харків. намісництва; з 1797 — Охтирського повіту Слобідсько-Укр. (з 1835 — Харківської) губ. Під час революції 1905—07 в повіті відбувалися заворушення селян. 13.XII 1917 в О. перемогла Рад. влада. 2.IV 1918 австро-нім. війська окупували місто. В грудні 1918 його захопила петлюрівська Директорія. 22.I 1919 Червона Армія визволила місто. Наприкінці серпня 1919 місто захопили денікінці. Для боротьби проти них під керівництвом повітового к-ту КП (б) У було організовано 1-й Охтирський рад. полк. 5.XII 1919 О. визволила Червона Армія. У грудні 1921 за успіхи в боротьбі проти куркульського бандитизму Охтирський повіт нагороджено Червоним прапором ВУЦВК. З 1923 О. — центр Охтирського округу, з 1925 — район-центр Харківського округу, з 1932 — Харків. обл., з 1939 — Сумської обл. Під час Великої Вітчизн. війни в О. (окупована 14.X 1941) діяли підпільні групи, а в районі — партизан. загони. 25.VIII 1943 визволена військами Ворон. фронту. В місті — взуттєва, швейна ф-ки; з-ди: с.-г. машин, медичних меблів, цегельні, борошномельний, пивоварний, маслозавод, хлібо- і м'ясокомбінати, нафтопромисел тощо. Технікум механізації і електрифікації с. г., мед. уч-ще. 16 загальноосв. шкіл. Краєзнавчий музей.

ОХТИРСЬКИЙ ПОЛК — адм.-територіальна і військ. одиниця на Слобідській Україні. Створений 1655—58 для оборони пд. кордонів Рос. д-ви від нападів крим. і ногайських татар. Початок формуванню О. п. поклали 456 родин укр. селян і козаків Правобережної України, які переселилися на Слобідську Україну, щоб позбутися польс.-шляхет. гноблення. Межував на Сх. з Харківським, на Зх. — з Сумським і на Пд. — з Гаяцьким полками. Полковим містом була Охтирка, сотеними містечками — Богодухів, Боромля, Грайворон, Коломак, Колонтаїв, Котельва, Краснокутськ, Мурафа, Рублівка, Хухра та ін. За переписом 1732, в О. п. було 20 сотень, 13 міст, 63 слободи і села, 22 хутори з населенням 41 164 чол. (7203 виборні козаки, 17 073 підпо-

Крейсер «Очаків».

мічники, 559 підсудків, 866 наймитів, 11 856 кріпаків, бл. 150 старшинсько-поміщицьких родин і духівництва; решту становили міщани та ін. промарки). Козаки О. п. брали участь у *селянській війні під керівництвом Степана Разіна 1670—71*, у війні проти Туреччини під час *Чигиринських походів 1677 і 1678*, в *Азовських походах 1695—96*, *Північній війні 1700—21*, рос.-тур. війні 1735—39, *Семілітній війні 1756—63*. У зв'язку з ліквідацією царським урядом козац. самоврядування на Слобідській Україні О. п. 1765 було реорганізовано в гусарський полк, а козаків перетворено на *військових обивателів*. Територія О. п. ввійшла до складу *Слобідсько-Української губернії*.

Літ.: Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Х., 1918; Слюсарський А. Г. Слобідська Україна. Х., 1954.

ОЧАКІВ — місто Миколаївської обл. УРСР, центр Очаківського р-ну; на пн. березі Дніпровсько-Бузького лиману, біля виходу його в Чорне море. Морський порт. 12,6 тис. ж. (1970). На місці сучас. О. була фортеця Дашів, яку збудувала в 30-х рр. 15 ст. феод. Литва. В 80-х рр. 15 ст. Дашів був загарбаний кримським ханом *Менглі-Гіреєм*. В 1492 тут засновано фортецю Кара-Кермен (Чорна фортеця). Пізніше її захопили турки, які перейменували її на Очаків і перетворили на плацдарм для розбійницьких нападів на укр. і рос. землі. Запорізькі козаки робили успішні походи на О. (1523, 1669, 1688, 1692, 1694 та ін.). Під час рос.-тур. війни 1735—39 рос. війська 2 (13).VII 1737 зайняли О., але за *Белградським мирним договором 1739* фортеця лишилася за Туреччиною. Під час рос.-тур. війни 1787—91 рос. війська 6 (17).XII 1788 вдруге здобули фортецю, яка за *Ясским мирним договором 1791* перейшла до Росії. При здобутті О. відзначились О. В. Суворов, М. І. Кутузов, П. І. Багратіон, М. Б. Барклай-де-Толлі. В 1792 на місці зруйнованої фортеці закладено місто, приписане в 1795 до Вознесенського намісництва. З 1797 О. входив до Новорос. губ., з 1802 — до Миколаївської, з 1803 — заштатне містечко, з 1825 — в складі Одес. повіту Херс. губ. В період революції 1905—07 в районі О. відбувалися сел. заворушення. В лютому 1906 в О. проходив суд над П. П. *Шmidtом* та ін. учасниками повстання на крейсері «Очаків». Рад. владу встановлено в січні 1918. В березні — листопаді 1918 О. окупували австро-нім. загарбники, потім — війська Антанти. Боротьбу трудящих О. проти окупантів очолював підпільний більшовицький к-т. 26.III 1919 відновлено Рад. владу. Влітку 1919 гарнізон Очаківської фортеці під керівництвом М. І. *Чижикова* вчинив опір англо-франц. флоту, який намагався проникнути в Дніпровсько-Бузький лиман. З серпня 1919 по лютий 1920 О. зайнятий денікінцями. В період боротьби проти *врангелів*-

щини в О. створено укріплений район під командуванням І. Д. Сладкова. В 1920—21 О. входив до складу Одес. губ., з березня 1921 — Микол. повіту Микол. губ., з 1923 — район Микол. округу, з 1932 — Одес. обл., з 1937 — Микол. обл. Під час Великої Вітчизн. війни О. 21.VIII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В роки окупації в районі О. діяли підпільні групи. 31.III 1944 війська 3-го Укр. фронту визволили О. В місті — рибоконсервний комбінат, цегельний, маслоробний, виноробний та ін. з-ди; 5 загальноосв. шкіль. О. — курортне місто. Краєзнавчий музей. В місті народилася Є. Б. Бош.

Лит.: Демешин А. И. Очаков. Одесса, 1965.

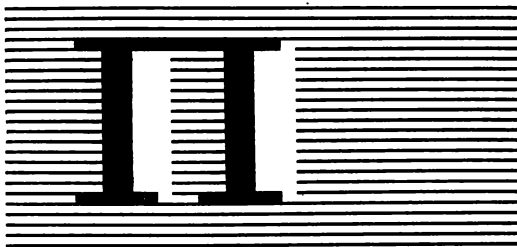
Ш. С. Людковський (Миколаїв).

«ОЧАКІВ» — крейсер рос. Чорноморського флоту, команда якого брала активну участь у Севастопольському збройному повстанні 1905. Приводом до виступу було грубе поводження командира корабля з матросами. Активну роботу на «О.» проводили члени Севастопольської військ. орг-ції РСДРП О. І. Гладков, М. Г. Антоненко, С. П. Частник, Р. В. Доукін та ін. Повстання почалося 12 (25).XI. Команда «О.» висунула ряд вимог, у т. ч. політичні: скликання Установчих зборів, встановлення демократич. республіки та ін. Матроси «О.» зв'язалися з повсталими робітниками, солдатами й матросами Севастополя. Незабаром «О.» став центром збройного повстання. 14 (27).XI на «О.» прибув лейтенант П. П. Шмідт, що його повстанці обрали коман-

дуючим флотом. До «О.» приєдналося 9 кораблів, однак озброєння їх було порівняно слабким. 15 (28).XI урядові війська відкрили арт. і кулеметний вогонь по повсталих кораблях. На «О.» почалася пожежа. Після нерівного бою матроси змушені були залишити кораблі. Повстання було придушено. Бл. 3 тис. повстанців заарештовано. Керівників повстання П. П. Шмідта, М. Г. Антоненка, О. І. Гладкова, С. П. Частника було засуджено до страти. 6 (19).III 1906 на о. Березань їх розстріляли. Оцінюючи повстання на «О.», В. І. Ленін відзначав, що севастопольські події не поодинокі й не випадкові, що армія безповоротно відпала від самодержавства. «Вона ще не вся стала революційною, — писав В. І. Ленін. — Політична свідомість солдатів і матросів ще дуже низька. Але важливе те, що свідомість уже прокинулася, що серед солдатів почався с в і й рух, що дух свободи проник у казарми скрізь і всюди» (Твори, т. 10, с. 36). Іл., с. 305.

Лит.: Ленін В. І. Військо і революція. Твори. Вид. 4, т. 10; Севастопольское вооруженное восстание в ноябре 1905 года. Документы и материалы. М., 1957; Болгари П. [та ін.]. Черноморский флот. Исторический очерк. М., 1967.

ОЧКОВЕ — натуральна медова данина на Україні в 16—17 ст. О. стягували з селян, які займалися бджільництвом. Розмір О. залежав від кількості бджолиних колод, що були в селянина, і в різні часи був неоднаковий — від 25% до 50% медозбору.

ПАВІНСЬКИЙ (Pawiński) Адольф (7.V 1840—24.VIII 1896) — польсь. історик бурж.-ліберального напрямку, представник *варшавської історичної школи*, археолог, археограф. Вчився в Петербур. і Дерпському (Гартуському) ун-тах. З 1871 — професор рос. ун-ту і одночасно з 1875 — нач. архіву давніх актів у Варшаві. Автор праць з археології, історії первісного суспільства, соціально-економіч. і політ. історії Польщі епохи феодалізму. Один з видавців (з 1875) серії джерел з історії Польщі 16 ст. під назвою «Історичні джерела», які містять значний матеріал з історії України.

С. М. Трусович (Львів).

ПАВЛІК Ганна Іванівна (26.I 1855 — 13.X 1928) — громад.-політ. діячка в Галичині революц.-демократич. напрямку, сестра М. І. Павлика. Н. у с. Монастирську (тепер у складі м. Косова Ів.-Фр. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. Самотужки навчилася грамоти, познайомилася з популярною соціалістич. л-рою. Перша жінка в Галичині, яка провела соціалістичну агітацію серед селян. П. виступала в галицькій пресі з статтями на суспільно-політ. й літ. теми. Була членом *Русько-української радикальної партії*. П. не раз заарештовувала австр. поліція.

ПАВЛІК Михайло Іванович (17.IX 1853 — 26.I 1915) — громад. діяч революц.-демократич. напрямку, укр. письменник. Н. в с. Монастирську (тепер у складі м. Косова Ів.-Фр. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1874 вступив на класичний відділ філософ. факультету Львів. ун-ту. Разом з І. Я. Франком очолював революц.-демократич. гурток студентської молоді ун-ту, активно працював у журн. «Друг». Брав діяльну участь у визвольному русі, багато разів був під арештом і сидів у в'язниці. Разом з І. Я. Франком видав журн. «Громадський друг», зб. «Дзвін» і журн. «Молот», виступав у польсь. робітн. газ. «Праця». В 1879—81 емігрував у Швейцарію. Жив у Женеві, допомагав М. П. Драгоманову і С. А. Подолинському видавати журн. «Громада». Був одним із засновників *Русько-української радикальної партії*. Підтримував зв'язки з рос. політ. емігрантами-наділками, з групою «Визволення праці», народницькими орг-ціями в Росії, допомагав пересилати з-за кордону в Росію нелегальну політ. л-ру. Суспільно-політ. погляди П. склалися під впливом ідей рос. революц. демократії, поезії Т. Г. Шевченка. Значний вплив на формування світогляду П. мали І. Я. Франко і М. П. Драгоманов. Письменник вивчав також твори К. Маркса і Ф. Енгельса. Надаючи великого значення нар. рухам, П. вважав, що експлуататорський лад може бути повалений лише шляхом нар. революції. П. засуджував індивідуальний терор, закликав маси до революц. боротьби, розвінчував антинарод. діяльність бурж.-націоналістич. угруповань в Галичині — «москвофілів», «народовців». Гол. праці: «Потреба етнографічно-статистичної роботи в Галичині» (1876), «Про русько-українські народні читальні» (1887) та ін. П. — автор ряду

оповідань і повістей. Перекладав укр. мовою худ. твори з рос. та ін. мов. Портрет, с. 308.

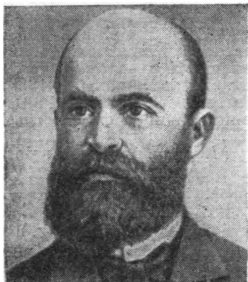
Тв.: Вибрані твори. Львів, 1955; Твори. К., 1959; Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. 1—8. Львів — Чернівці, 1901—11. Літ.: Ящук П. Михайло Павлик. Львів, 1959; Денисюк І. Михайло Павлик. К., 1960; Манзенько П. Т. Суспільно-політичні і філософські погляди М. Павлика. К., 1962.

М. М. Кравець (Львів).

ПАВЛИЧЕНКО Людмила Михайлівна (н. 11.VI 1916) — учасниця Великої Вітчизн. війни 1941—45, майор, Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1945. Н. у м. Білій Церкві (тепер Київ. обл.) в сім'ї робітника. З 1931 працювала токарем на заводі в Києві. З 1937 вчилася на істор. факультеті Київ. ун-ту. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як снайпер снайперського взводу 25-ї стрілк. д-зії Приморської армії відзначилася при обороні Одеси (1941) і Севастополя (1941—42). Особисто знищила 309 гітлерівців, з них 78 снайперів. Навчила снайперської справи багатьох рад. бійців. У 1942 в складі делегати рад. студентів-фронтовиків відвідала США, Канаду, Великобританію, де брала участь у багатьох антифашист. мітингах і мітингах солідарності з рад. народом. У 1945 закінчила Київ. ун-т. Учасниця Першого всесвітнього конгресу молоді 1947. Член Рад. комітету ветеранів війни. Учасниця багатьох конгресів прихильників миру і всесвітніх конгресів жінок. Нагороджена двома орденами Леніна та ін. нагородами.

ПАВЛИЧКО Дмитро Васильович (н. 28.IX 1929) — укр. рад. поет. Член КПРС з 1954. Н. в с. Стопчатові (тепер Косівського р-ну Ів.-Фр. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1953 закінчив Львів. ун-т. Друкуватися почав 1951. У своїх поетич. збірках змальовує тяжке минуле й радісне сучасне Карпат, викриває укр. бурж. націоналістів (Любов і ненависть. Львів, 1953; Моя земля. К., 1955; Чорна нитка. К., 1958; Бистрина. К., 1959; Днина. К., 1960; Пальмова віть. К., 1962; Гранослов. К., 1968; Хліб і стяг. К., 1968). У 1966—68 — секретар Спілки письменників України. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами. Премія ім. М. Островського, 1961. Портрет, с. 308. Літ.: Бу р л я й Ю. Боєць життя нового. Про Дмитра Павличка. К., 1963 (бібліогр. с. 101—102).

ПАВЛО I (1.X 1754 — 24.III 1801) — рос. імператор [1796—1801] син *Петра III* і *Катерини II*. Початок царювання П. I характеризувався ломкою порядків, що існували за Катерини II. Проте по суті він продовжував реакційну політику своєї матері, спрямовану на зміцнення самодержавства й феод.-кріпосницької системи. П. I роздав дворянам бл. 600 тис. державних селян (з них до 150 тис. на Україні), сприяв поміщицькій колонізації Пд. України, де було роздано рос. і укр. поміщикам сотні тис. дес. землі. Указом П. I від 12 (23).XII 1796 закріпачено селян Пд. України, Приазов'я і Дону. Було посилено жорстокі поліцейські переслідування передової суспільної думки, запроваджено в армії палочку муштру. Зовн. політика П. I була спрямована на придушення франц. бурж. революції. Росія брала участь у т. з. другій антифранц. коаліції. В зв'язку з підступними діями англ. і австр. урядів під час кампанії 1799 П. I вийшов з коаліції і пішов на зближення з Наполеоном. Психічна нерівноваженість, самодурство П. I, бюрократизація держ. апарату, заборона вигідної для поміщиків торгівлі з Англією викликали невдоволення придворної аристократії. Внаслідок змови гвардійських офіцерів П. I було вбито. На престол вступив його син *Олександр I*, який задалегідь знав про змову.

М. І. Павлик.

Д. В. Павличко.

М. В. Павлова.

ПАВЛО ХАЛЕБСЬКИЙ [Павло Алеппський (араб. Булос аль-Халабі; бл. 1627—69)] — араб. мандрівник і письменник. Н. у м. Халебі (Алеппо, Сирія). Протягом майже всього життя П. Х. супроводив свого батька, антіохійського патріарха Макарія в його подорожах. Двічі (1654 і 1656) відвідав Україну. В його записках про цю подорож є цікаві відомості з історії, економіки, географії, культури, освіти, побуту, мистецтва, реліг. життя тогочасної України. П. Х. позитивно характеризував Б. Хмельницького, з яким зустрічався 21.VI 1654 у Богуславі.

Тв.: Рос. перекл. — Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским, в. 1—5. М., 1896—1900.

Лит.: Ковалевский А. П. Описание путешествия Павла Алеппского как источник по истории Украины в эпоху его воссоединения с Россией. В кн.: Збірник наукових робіт, присвячений 300-річчю воз'єднання України з Росією. Х., 1954.

В. М. Бейліс (Ворошиловград).

ПАВЛОВ Володимир Володимирович (н. 29.XI 1921) — учасник партизан. руху на Україні в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45, старший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1945). Член КППРС з 1947. Н. у Москві в сім'ї військ. інженера. З 1939 — в Рад. Армії. На початку війни з спеціальним завданням був закинтий у ворожий тил. Восени 1941 вступив до партизан. загону (згодом — з'єднання під командуванням **О. Ф. Федорова**), був бійцем і командиром взводу диверсійної роти. Організатор і учасник багатьох диверсій на ворожих комунікаціях. Особисто пустив під укіс 16 ворожих ешелонів на дільниці Ковель — Сарни. В 1949 закінчив Моск. інститут інженерів залізничного транспорту. З 1956 — на журналістській роботі.

В. П. Лукін (Київ).

ПАВЛОВ Іван Улянович (8.XII 1893 — 11.IV 1936) — рад. військ. діяч, один з перших рад. льотчиків, комкор. Член Комунистич. партії з 1917. Н. в с. Андріївці на Херсонщині в сел. сім'ї. Кол. унтер-офіцер старої армії. В Червоній Армії з 1918. В 1918—20 на чолі авіагрупи брав участь у боях проти колчаківців, денікінців і врангелівців. Після громадян. війни — на керівній військ. роботі: ком. авіацією Київ., Пн.-Кавказького, Моск. військ. округів, гол. інспектор Військ.-Повітр. Сил РСЧА. Нагороджений трьома орденами Червоного Прапора.

ПАВЛОВ Павло Андрійович (3.III 1892 — 3.VII 1924) — рад. військ. діяч, учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комунистич. партії з 1919. Н. в Тифлісі в сім'ї генерала. Вчився в Петерб. політех. ін-ті. Кол. офіцер старої армії (штабс-капітан). У 1917 — член солдатського к-ту

Пд.-Зх. фронту. Під час австро-нім. окупації 1918 — на підпільній роботі в Києві. В 1919 — нач. Київ. бойової дільниці, командир окремої стріл. бригади в складі Ударної групи, що розгромила денікінців під Орлом і Кромами, 1920 — нач. д-зії, яка вела бої проти врангелівщини і махновщини. Після громадян. війни — учасник розгрому антовщини і басмацтва нач. Вищих стріл. курсів, командир корпусу в РСЧА, військ. радник

Сун Ят-сена. Нагороджений двома орденами Червоного Прапора.

ПАВЛОВ Платон Васильович (19.IX 1823 — 10.IV 1895) — рос. історик, прогресивний громад. діяч. Н. в Нижегородській губ. в сім'ї поміщика. В 1844 закінчив Головний пед. ін-т у Петербурзі. З 1847 — професор кафедри рос. історії Київ. ун-ту. Був одним з організаторів і керівників перших *недільних шкіл* у Києві (1859), Петербурзі (1860). Зблизився з членами *Харківсько-Київського таємного товариства*. П. — автор наук. праць з історії, політ. економії, статистики. Визнавав закономірність і прогресивність істор. процесу, хоч розумів його ідеалістично. В березні 1862 за публічний виступ, в якому засуджував кріпосництво і половинчастість реформи 1861. П. вислали до Веглуги, згодом — до Костроми. Повернувшись із заслання 1866, відійшов від громад. руху. В 1875—85 — професор Київ. університету. *Г. І. Маракос* (Київ).

ПАВЛОВ Федот Семенович (н. 9.III 1914) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1969), професор (з 1961). Член КППРС з 1943. Н. в станиці Старочеркаській (тепер Аксайського р-ну Ростов. обл.) в сім'ї робітника. В 1940 закінчив Ленінгр. пед. ін-т. З 1948 — зав. кафедрою марксизму-ленінізму Дніпроп. пед. ін-ту іноземних мов, з 1950 — зав. кафедрою історії КППРС, одночасно з 1966 — декан істор.-філол. факультету Дніпроп. ун-ту. Досліджує питання історії КППРС. Нагороджений орденом «Знак пошани» та ін. нагородами.

Тв.: За ленінським планом індустріалізації країни (1926—1932 рр.). Дніпропетровськ, 1960; Моральні та матеріальні стимули до праці. Дніпропетровськ, 1961; Формирование коммунистических общественных отношений. Днепротроветровск, 1965; Октябрьская революция и исторический опыт КПСС в ликвидации средней и мелкой промышленности и торговой буржуазии в переходный период к социализму. В кн.: Великая Октябрьская социалистическая революция и строительство коммунизма. Днепротроветровск, 1967.

ПАВЛОВА (дівоче прізвище — *Гортинська*) Марія Василівна (27.VI 1854 — 23.XII 1938) — рад. палеозоолог, почесний член АН СРСР (з 1930), академік АН УРСР (з 1921), доктор геології, професор (з 1910). Н. в містечку Козельці (тепер с-ще м. т. Черніг. обл.) в сім'ї лікаря. В 1884 закінчила Паризький ун-т (Сорбонну). В 1919—30 — професор Моск. ун-ту. Разом із своїм чоловіком геологом О. П. Павловим організувала при Моск. ун-ті Геолог. музей з палеонтологіч. відділом. У музеї вона працювала з 1885 і майже до кінця життя. Осн. праці П. стосуються переважно викопних ссавців Пд. України, Молдавії і Поволжя, ранньокрейдових амонітів Поволжя, причин вимирання тварин тощо.

Тв.: Палеозоологія, ч. 1—2. М.—Л., 1927—29; Копальні слони півдня СРСР (*Elephas planifrons* falc.) та інші. В кн.: Збірник пам'яті академіка Павла Алоповича Тутковського, т. 2. К., 1932.

Лит.: Павлова Марія Василівна. В кн.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967.

ПАВЛОВИЧ Олександр Іванович (псевд. — Ч а р н я н М а к о в и ц ь к и й; 19.IX 1819 — 25.XII 1900) — укр. поет, громад. діяч. Н. в с. Шариському Чорному на Закарпатті (тепер ЧССР) в сім'ї священника. В 1847 закінчив Трнавську духовну семінарію. Був священником. Як поет почав виступати з 40-х рр. Належав до *будителів*. За життя опублікував лише зб. «Песник для мавовиштя руской дитвы» (1860). Теми його творів — тяжке життя селянства під владою Австро-Угорщини, заклик до єднання слов. народів. П. — автор віршів на істор. теми в романтичному дусі: «Стародавня піснь Маковиці», «Давній Свидник і жителі його», «Дума об атамані Підкові, убитому Польщею во Львові». Поет гнівно картав зрадників народу, які допомагали угорським колонізаторам визискувати трудящих Закарпаття («Василь роду изменил», «Дума редактору „Карпат“»).
Тв.: Избранные произведения. Пряшев, 1955 [бібліогр. с. 534].

Лит.: Історія української літератури, т. 3. К., 1968.

ПАВЛОВ-СІЛЬВАНСЬКИЙ Микола Павлович (13.II 1869 — 30.IX 1908) — рос. бурж. історик, член партії кадетів. Н. у Крошнітаді в сім'ї флотського лікаря. В 1892 закінчив істор.-філол. факультет Петерб. ун-ту. Найважливіші праці П.-С.: «Феодалізм у давній Русі» (Вид. 2. Пг., 1924), «Феодалізм в удільній Русі» (СПБ, 1910). Гол. заслуга П.-С. в тому, що він довів наявність в історії рос. суспільства феодал. періоду розвитку, однотипного з феодал. ладом країн Зх. Європи. Феодалізм розглядав не як соціально-економіч. формацію, а як систему правових відносин.

ПАВЛОВСЬКИЙ Іван Францович (21.I 1851 — 27.V 1922) — укр. історик-архівіст бурж.-ліберального напрямку. Н. у с. Боброві Калузької губ. в сім'ї службовця. Закінчивши 1874 істор.-філол. факультет Київ. ун-ту, бл. 40 років викладав історію в Полт. кадетському корпусі. В 1903—17 — секретар Полтавської ученої архівної комісії. П. організував музей Полтавської битви і завідував ним (1909—18). Осн. праці: «Битва під Полтавою 27 червня 1709 р. та її пам'ятники» (Полтава, 1908), «Малоросійське козацке ополчення в Кримську війну» (Полтава, 1910), «До історії Кирило-Мефодіївського товариства в Києві» («Русская старина», 1911, № 12), «З минулого Полтавщини. До історії декабристів» (Полтава, 1918), «Короткий біографічний словник учених і письменників Полтавської губернії з половини XVIII ст.» (Полтава, 1912), «Полтавці» (Полтава, 1914) та ін. Праці П., написані на основі архівних матеріалів, зберігають певне довгоче значення.

Лит.: Ротач П. І. Ф. Павловський — історик Полтавщини. «Український історичний журнал», 1961, № 6.

ПАВЛОГРАД — місто обл. підпорядкування Дніпроп. обл. УРСР, центр Павлоградського р-ну, на р. Вовчий (бас. Дніпра). Залізнична станція. 80 тис. ж. (1970). У 1770 на місці сучас. П. запорізький старшина Матвій Хижняківський заклад зимівник, поблизу якого 1775 було створено держ. військ. слободу Матвіївку, що згодом стала штаб-квартирою Луганського пікінерського полку; 1779 перейменована на с. Луганку. В 1780 поблизу села виникло військ. поселення, назване П. У 1784 с. Луганка ввійшло до складу ново-заснованого міста П., повітового центру Катери-

носл. намісництва. З 1802 П. — повітове місто Катериносл. губ. В 1903 в П. виникла с.-д. група, якою керував Катериносл. к-т РСДРП. У 1905—07 в Павлогр. повіті відбувалися сел. заворушення. Рад. владу в місті встановлено 19.XII 1917 (1.I 1918). 10.IV 1918 окупований австро-нім. військами. В 1918 в районі П. діяли партизан. загони, очолювані В. С. Будинським, Г. С. Кучеренком та ін. Наприкінці грудня П. захопили петлюрівці, яких у січні 1919 вигнали партизани й частини Червоної Армії. Наприкінці червня 1919 П. окупували денікінці, в кін. грудня 1919 місто визволила Червона Армія. З 1923 — центр Павлогр. р-ну Катериносл. (з 1926 — Дніпроп.) округу, з 1932 — Дніпроп. обл. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 П. 11.X 1941 окупували гітлерівці. Антифашист. боротьбою трудящих міста керував підпільний міськом КП (б) У. В місті відбулося *Павлоградське повстання 1943*. З 20.ІІ по 9.ІІІ 1943 в районі П. рад. війська вели запеклі бої проти нім.-фашист. окупантів. Остаточно визволений військами Пд.-Зх. фронту 17.IX 1943. В місті — з-ди: ливарних машин, «Хіммаш», авторемонтний, шкіряний, залізобетонний, пенькозавод, олійницький, маслопресарний, хлібокомбінат, меблева, швейна ф-ки; птахокмбінат. Будівельний технікум, мед. уч-ще; 22 загальноосв. і 2 муз. школи, проф.-технічне училище.

ПАВЛОГРАДСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1943 — збройне повстання трудящих міста проти фашист. загарбників у тилу ворога в м. Павлограді (Дніпроп. обл.) під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Готувалося під керівництвом ЦК КП (б) У. Підпільний Дніпроп. обком і Павлоградський міськом партії завчасно провели велику роботу по підготовці всіх підпільних груп до бойових дій. Проводилася розвідка дислокації ворожих військ у районі прифронтової смуги. 10.ІІ 1943 штаб бойових підпільних груп під командуванням П. О. Кравченка, комісара С. С. Прибера і нач. штабу К. В. Рябого видав наказ зосередити всі групи в районі Павлограда. Вночі проти 16.ІІ у місті почалося повстання, в якому взяло участь бл. 500 чол. Повстанці звільнили з в'язниці 300 чол. і з таборів для військовополонених бл. 800 бійців Червоної Армії. У ході боїв вони поповнили ряди повстанців. 17.ІІ повстанці з допомогою наступаючих частин 4-го гвард. стріл. корпусу визволили місто від нім.-фашист. загарбників. Зосередивши великі сили, фашисти 22.ІІ почали контрнаступ. Рад. війська тимчасово відступили. Частина повстанців залишилася в місті для підпільної роботи.

Е. Г. Шитицина (Дніпропетровськ).

ПАВЛЮК (Б у т Павло Михнович; р. н. невід. — п. 1638) — гетьман нерестрового запорізького козацтва, керівник сел.-козац. повстання на Україні (див. *Павлюка повстання 1637*). У 1635 разом із І. Сулимою брав участь у зруйнуванні запорізькими нерестровими козаками фортеці *Кодак*. Схопленого старшиною реестровців і переданого до рук польс.-шляхет. уряду, П. було засуджено до страти у Варшаві. Але йому вдалося її уникнути. На поч. 1637 П. на чолі частини запорізьків вирушив у похід на допомогу крим. ханові Інает-Гіреєві, який намагався позбутися залежності від султанської Туреччини й вів боротьбу проти її ставленника хана Кан-Теміра. Повернувшись з походу, П. очолив сел.-козац. повстання на Україні. Після *Кумейківського бою 1637* П. з частиною козаків відійшов на Пд., щоб зібрати відкріплення. Під Боровицею (поблизу Черкас) закінч. з'єднався з гол. силами повстанців, що їх очолював Д. Гуня. Після капітуляції реестровців під Боро-

вицею П. потрапив до рук польного гетьмана М. Потоцького і був страчений у Варшаві.

К. Г. Гуслистий (Київ).

ПАВЛЮКА ПОВСТАННЯ 1637 — сел.-козац. повстання на Україні під керівництвом *Павлюка* проти польс.-шляхет. загарбників і укр. шляхти. Поштовхом до повстання був виступ запорізьких нерестрових козаків. В травні 1637 нерестрові козаки, виступивши із Запоріжжя, захопили артилерію реестровців у Корсуні і вивезли її на Запорізьку Січ. У серпні 1637 повстанський загін, керований Павлюком, вирушив із Запорізької Січі на Київщину. 12 (22).VIII 1637 Павлюк звернувся до селян, реестрових козаків і міщан з універсалом, в якому закликав заарештовувати реестрову старшину — прихильників шляхет. Польщі і вступати до повстанських загонів. Піднімати повстання на Переяславщині Павлюк послав полковників К. Скидана і С. Биховця. Незабаром повстанці стратили гетьмана реестрових козаків С. Кононовича і ряд старшин-зрадників. Найширше повстання розгорнулося на Лівобережній Україні. Повстанці здобували міста, руйнували шляхет. маєтки. Шляхта тікала з своїх маєтків, воліючи, за свідченням польс. хроніста С. *Окольського*, «краще ликове життя, ніж шовкову смерть». За його твердженням, Павлюк мав намір з'єднатися з донськими козаками і визнати владу Рос. д-ви. В *Кумейківському бою 1637* повстанське військо на чолі з Павлюком зазнало поразки. Повстанці відступили до Боровиці (поблизу Черкас) і, оточені переважаючими силами ворога, змушені були капітулювати. З допомогою лютого терору польного гетьманові М. Потоцькому вдалося придушити повстання. Багато повстанців, рятуючись від кривавої розправи, переселилися в Рос. д-ву, зокрема на Дон. Захопленого в полон Павлюка страчено у Варшаві.

Лит.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Воссоєдиненне України з Росією. Документи і матеріали, т. 1. М., 1954; Гуслистий К. Г. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття. К., 1941.

К. Г. Гуслистий (Київ).

ПАВОЛОЦЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військова одиниця на Правобережній Україні в 2-й пол. 17 ст. Створений 1648. Об'єднаний з *Білоцерківським полком* після *Зборівського договору 1649*. П. п. 1651 було відновлено. Центром П. п. було місто Павлоц (тепер село Попільнянського р-ну Житомир. обл.), сотенними містечками — Антонів, Сквиря, Погребище, Ружин, Дзюнків та ін. За реестром 1654 в П. п. було 14 міст і містечок. Селяни й козаки П. п. брали участь у битвах під Пилявцями (1648), Зборовом (1649), Батогом (1652) та ін. боях проти польс.-шляхет. військ. Полковниками П. п. були прославлені герой визвольної боротьби укр. народу І. *Богун* (1657—60), керівник сел.-козац. повстання проти польс. шляхти І. *Попович* (1661—63). Після *Андрусівського перемир'я 1667*, за яким Правобер. Україна підпала під владу шляхет. Польщі, населення П. п. продовжувало запеклу боротьбу проти польс.-шляхет. загарбників і тур.-тат. агресорів, за возз'єднання з братнім рос. народом. П. п. ліквідовано на поч. 70-х рр. 17 ст., коли населення Пд. Київщини змушене було переселитися на Лівобережну Україну в зв'язку з навалом на Правобережжя тур.-тат. загарбників.

Лит.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Максимович М. А. Собрание сочинений, т. 1. К., 1876.

П. В. Михайлина (Чернівці).

ПАВСАНИЙ (Παυσανίας; рр. н. і см. невід.) — давньогрец. письменник, мандрівник і географ середини 2 ст. н. ймовірно в Лідії. Автор праці «Опис Еллади» (в 10 кн.), в якій висвітлено істо-

рію, географію, топографію і культуру Старод. Греції. В праці П. є відомості про *скіфів* і *сарматів* (побут, зброю та методи ведення війни, реліг. культури).

ПАДАЛКА Лев Васильович (1859—1922) — укр. історик бурж.-ліберального напрямку, статистик. Н. в с. Чорнухач (тепер райцентр Чорнухинського р-ну Полт. обл.) в сім'ї священика. Після закінчення 1884 істор.-філол. факультету Київ. ун-ту працював у Полт. і Херсон. земствах, Харків. міській і Полт. губернській управах, співробітничав у Полт. вчений архівній комісії. Автор праць: «Минуле Полтавської території і її заселення» (Полтава, 1914), «Карта козацьких полків на Полтавській території» (Полтава, 1914), «До питання про існування Запорізької Січі в перші часи Запорізького козацтва» («Киевская старина», 1894, № 5—6), «Походження Запорізького козацтва» («Киевская старина», 1884, № 8—9), «Про застосування територіального принципу в земській статистиці» (В кн.: Праці підсекції статистики десятого з'їзду російських природознавців і лікарів в м. Києві 21—30 серпня 1898 р. Чернігів, 1900).

ПАКУЛЬ Микола Макарович (1.III 1880 — 27.V 1953) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1936), професор (з 1922). Н. в Білорусії в сім'ї ремісника. В 1910 закінчив істор.-філол. факультет Харків. ун-ту. В 1920—41 — викладач, зав. кафедрою історії серед. віків, декан істор. факультету Харків. ун-ту, 1941—44 — викладач Казахського ун-ту (Алма-Ата), з 1944 — професор Харків. ун-ту. П. — фахівець у галузі *медієвістики*. Досліджував генезис феодалізму. Нідерландська бурж. революцію топо.

Тв.: Повстання норвезьких ремісників 1348—49 року. «Прапор марксизму», 1928, № 2; Нидерландская революция. Х., 1929; Лекции по истории средних веков, в. 1—2, Х., 1939.

Лит.: Калущька Л. П., Фрізман Г. В. З історії української радянської медієвістики (М. М. Пакуль). «Вісник Харків. ун-ту», 1966, № 17. Історична серія, в. 1.

Г. В. Фрізман (Харків).

ПАЛАК (грец. Πάλακος; рр. н. і см. невід.) — скіфський цар у 2-й пол. 2 ст. до н. е. Син царя *Скілура*. Продовжував початий батьком наступ на грец. міста крим. узбережжя для здобуття торг. гаваней. Наприкінці 2 ст. до н. е. двічі зазнав поразки від військ *Диофанта* — полководця понтийського царя *Митридата VI Евпатора*. Скіфське царство в Криму визнало свою залежність від Митридата VI.

ПАЛАНКА — адм.-тер. одиниця (округ) в *Новій Січі* (1734—75). Виникнення П. було зумовлене збільшенням населення на Запоріжжі і ускладненням у зв'язку з цим функцій управління і суду. Напередодні ліквідації Нової Січі було 8 П.: на правому березі Дніпра — *Кодацька*, *Бугогардівська* та *Інгульська*; на лівому — *Протогчанська*, *Орельська*, *Самарська*, *Кальміуська*; в гирлі Дніпра — *Прогнойська*. Найгустіше були залюднені північні П. — *Орельська*, *Самарська*, *Протогчанська*, де успішніше розвивалося землеробство, і найменше — південні, передусім *Прогнойська*, *Бугогардівська*, де перше місце належало промислам — рибальству, «громадженню солі» та ін. Населення П. за своїм соціальним станом поділялося на козаків і посполитих (селян). Кожна така соціальна група в межах *слободи* (селища) утворювала громаду з виборним отаманом. У середовищі кн. козаків, так і посполитих поглиблювалася майнова нерівність. В останні десятиріччя існування Січі, наприклад, в *слободах Орельської П.* «піші» і «крайньоніщетні» посполиті становили бл. 43%, «піші» в *Протогчанській П.* — 31%, у *Самарській* і *Кодацькій* —

45 %. На чолі П. стояв призначуваний *Кошем* полковник з військ.-адм. та судовими функціями.

В. О. *Голобуцький* (Київ).

ПАЛАЦЬКИЙ [П а л а ц ь к и й (Palacký)] Франтішек (14.VI 1798 — 26.V 1876) — чеський історик, філософ, діяч культури і чеського нац. руху 19 ст. Н. в с. Годславіві в Моравії (тепер ЧССР) у сім'ї вчителя. Освіту здобув у Пресбурзі та Відні. В 1827 заснував перший чеський наук. журн. «Часопис т-ва патріотичного музею в Чехії» («Časopis společnosti vlasteneckého museum u Seschách»), в якому друкувалися також праці з історії та культури укр. народу. Автор істор. праць, гол. з яких «Історія чеського народу в Чехії і Моравії» (нім. видання, т. 1—5. Прага, 1836—67; чеське — Прага, 1848—76). Цю працю використав у творі про полабських слов'ян М. І. *Гулак*. Поклав початок багатотомним публікаціям істор. джерел, в яких є матеріали з історії чесько-укр. зв'язків у період середньовіччя. В своїх працях П. затушчував класову боротьбу, подекуди перекручував істор. факти. В 40-х рр. 19 ст. П. очолював ліберально-бурж. кола. Під час революції 1848 обстоював австро-славистську програму, сподіваючись, що Габсбурги нададуть чехам та ін. народам австр. монархії автономію. Виступав проти намагань консервативної польс. шляхти заперечити право укр. народу на політ. та культ. розвиток. З 60-х рр. очолював консервативний напрям в чес. бурж. політ. русі. Г. І. *Марахов* (Київ).

ПАЛЕОАНТРОПИ, п а л е а н т р о п и (від грец. *παλαιός* — давній і *άνθρωπος* — людина), неандертальці — стародавні люди, нащадки *археоантропів*. Жили в плейстоценову епоху на тер. Європи, Африки, Перед. і Серед. Азії, Сх. Азії та Індонезії. Відомо понад 400 знахідок решток П. від бл. 120 індивідуумів цього типу. На тер. СРСР стоянки П. відомі в Криму (*Кіік-Коба*, *Старосілівська стоянка*), Дніпроп. обл. (*Кодацька стоянка*), Чернів. обл. (деякі шари стоянки *Молодове*) та ін. Незважаючи на певну неоднорідність П. за морфологічними рисами, їм властиві заг. ознаки в будові черепа: дуже низьке склепіння черепа, скошений лоб, судильний надорбітальний валік, відсутність підборіддя, великі зуби тощо. П. досягали зросту 160—170 см; об'єм головного мозку — 1400—1600 см³. Жили в печерах або наземних житлах, уміли добувати вогонь. Виробляли гостроконечники списів з каменю й кісток, скребла тощо. Знаряддя праці, які залишили П., відносять до *мунстьєрської культури*, а іноді (не цілком обгрунтовано) й до *ашельської культури*.

Г. П. *Зіневич* (Київ).

ПАЛЕОАНТРОПОЛОГІЯ (від грец. *παλαιός* — давній і *άνθρωπος* — людина) — розділ антропології, що вивчає фізичний тип, походження та розселення людей викопного й сучас. видів. П. тісно пов'язана з археологією та геологією четвертинного періоду, на початку якого людина виділилася з світу тварин. Палеоантропологіч. матеріали (рештки скелета: черепи, довгі кістки кінцівок тощо) використовують не тільки для дослідження антропологіч. типу людини, починаючи з давніх стадій її еволюції (пітекантроп, синантроп) і кінчаючи викопною людиною сучас. виду (*Homo sapiens*), а й для вивчення питань походження старод. племен і народів, для розв'язання проблеми історії формування расових типів. П. доповнює дані археології, етнографії й мовознавства. Палеоантропологічні дослідження в Росії вперше почав провадити на поч. 19 ст. К. М. Бер. Визначну роль у розвитку П. відіграли дослідження одного з основоположників вітчизн. антропології — А. П. Богданова. В наш час дослідження з П.

провадять Ін-т етнографії АН СРСР, Ін-т антропології та кафедра антропології Моск. ун-ту, на Україні — група антропології відділу етнографії *Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М. Т. Рильського Академії наук Української РСР*.

Г. П. *Зіневич* (Київ).

ПАЛЕОГРАФІЯ (від грец. *παλαιός* — давній і *γραφο* — пишу) — спеціальна (допоміжна) історико-філол. дисципліна, яка вивчає історію письма та зовн. ознаки рукописів. П. вивчає істор. розвиток знаків писемності, матеріал, на якому написано рукопис, штемпелі — знаки, витіснені пресою на папері, різноманітні художні прикраси тексту — заставки, орнамент, кінцівки, а також ін. елементи рукописів — оправу, формат тощо. Палеограф. аналіз рукописів дає змогу встановити їхню справжність, виявити підробки тощо. З П. тісно зв'язані ін. спец. (допоміжні) дисципліни — *дипломатика*, *епіграфіка*, *сфрагістика*, *філіарнологія*, *хронологія*. Відповідно до систем письма, прийнятих у різних народів, розрізняють П. арабську, вірменську, грецьку, індійську, латинську, китайську, слов'янську і т. д. Слов'яно-рус. П. досліджує письмо слов. народів. Наук. розробка питань слов'яно-рус. П. розгорнулася в кінці 19 — на поч. 20 ст. (праці І. І. Срезневського, О. І. Соболевського, Є. Ф. Карського та ін.). Проте хибою цих праць була відірваність вивчення писемності від умов соціально-економіч. розвитку країни. В рад. історіографії питання слов'яно-рус. П. розробляються в працях Л. В. Черепніна. Укр. П. як наука в дореволюц. часи зробила лише перші кроки. В заг. курсі слов'яно-рус. П. укр. письму приділялася незначна увага; до того ж називалося воно не укр., а «південноруським» або білоруським. Першу спробу наук. аналізу розвитку укр. письма 15—18 ст. зробив І. М. *Каманін*. У перші десятиріччя Рад. влади праці укр. палеографів (С. І. Маслов, М. І. Петров та ін.) були присвячені описові рукописних зібрань. Тепер дослідження укр. П. провадять у відділі історіографії та джерелознавства Ін-ту історії АН УРСР та на кафедрі архівознавства й спец. (допоміжних) істор. дисциплін Київ. університету.

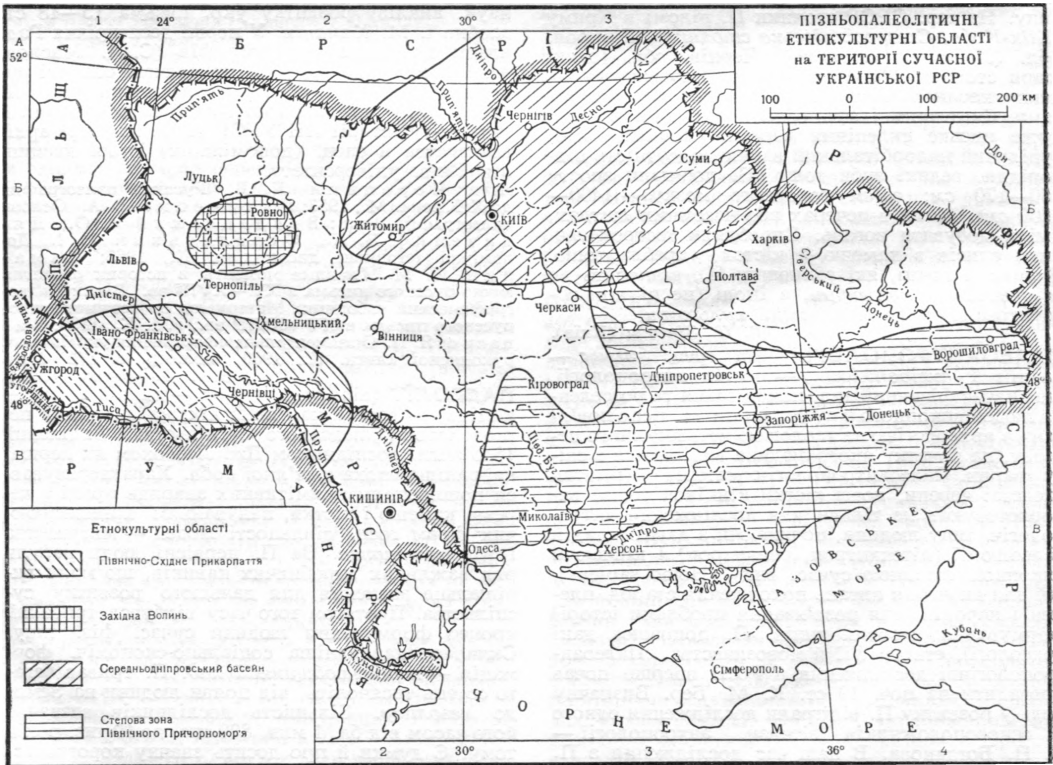
Лит.: Черепнин Л. В. Русская палеография до XIX века. М., 1957; Дядиченко В. А. Основы палеографии. В кн.: Введенський А. О., Дядиченко В. А., Стрельський В. І. Допоміжні історичні дисципліни. К., 1963; Каманін І. М. Главные моменты в истории развития южно-русского письма в XV—XVIII вв. В кн.: Палеографический сборник. Материалы по истории южно-русского письма в XV—XVIII вв., в. 1. К., 1899; Запасько Я. П. Орнаментальное оформление украинской рукописной книги. К., 1960 [бібліогр. с. 172—176].

В. А. *Дядиченко* (Київ).

ПАЛЕОЛІТ (від грец. *παλαιός* — давній і *λίθος* — камінь) — давній кам'яний вік; найдавніший період історії людського суспільства. Виділений 1865 англ. дослідником Дж. Леббоком як перша, найраніша епоха *кам'яної доби*. Характеризувався поширенням примітивних знарядь праці з дерева, каменю і кістки, пануванням привласнюючих форм госп. діяльності людей — мисливства і *збиральництва*. За П. первні люди набули ряд важливих виробничих навиків, що мали вирішальне значення для дальшого розвитку суспільства. Протягом того часу відбувся тривалий процес формування людини сучас. фіз. типу. Склалася найдавніша соціально-економіч. формація — *первіснообщинний лад*. П. тривав багато сотень тисячоліть, від появи людини на Землі до *мезоліту*. Більшість дослідників визначає його часом від бл. 1 млн. 800 тис. до 10 тис. років тому. Є думки й про досить значну короткочас-

ність П. — всього бл. 150 тис. років. За етнографіч. періодизацією Л. Моргана, підтриманою К. Марксом і Ф. Енгельсом, П. припадає на нижчу й середню ступені епохи *дикості*, а за характером суспільної організації, — відповідно до визначення В. І. Леніна, — до періоду первісного стада (див. «Первісне людське стадо») і початкового етапу матриархально-родового ладу. П. поділяється на дві осн. епохи — ранній і пізній П. Перша з них, протягом якої відбулася процес становлення людини від найдавнішого фіз. типу до сучасного та її первісного розселення, в свою чергу, поділяється на окремі пори — т. з. дошельську культуру, шельську культуру, ашельську культуру та мустьєрську культуру. На поч. раннього П. стародавні люди — археоантропи жили на тер. Африки, Азії та Європи. Жили вони в той час первісними стадами в умовах теплого клімату. Займалися мисливством і збиральництвом. Використовували знаряддя праці з дерева і каменю: списи-рогатини та загострені універсальні рубальні інструменти (ручні рубила і відщепи з гострими краями). На кінець раннього П. на території більшої частини Європи спостерігалось поступове похолодання, викликане т. з. великим зледенінням. У зв'язку з похолоданням поряд з мамонтами і носорогами з'явилися й нові види тварин — пн. олені та ін. Люди навчилися вловлювати вогонь тертям, виготовляли найдавніші спеціалізовані знаряддя (гостроконечники і скребла). В той час вперше з'явилися поховання людей і перші реліг. уявлення. Мустьєрська пора характеризувалася рядом специфічних рис, що дає підставу деяким дослідникам виділяти її в окрему епоху П. — середній П. За тієї пори існували палеоантропи.

Пізній П. на тер. Європи в свій час поділяли на три культури: *оріньякську культуру*, *солотрейську культуру* і *мадленську культуру*. В світлі сучас. уявлень оріньякська і солотрейська культури були одночасні. Тому пізній П. на тер. Європи тепер слід поділяти на дві послідовні пори: оріньяко-солотрейську і мадленську. Їхні назви тепер вважаються умовними — лише як визначення часу в межах пізньопалеолітичної епохи. Дослідження показали також, що в Старому Світі можна виділити три великі пізньопалеолітичні зони — провінції, що об'єднують значні групи тією чи ін. мірою близьких між собою невеликих місцевих культур: європейську прильодовикову, середземноморсько-африканську та сибірсько-китайську. Європ. прильодовикова зона охоплює середню смугу Європи від Біскайської затоки до Уралу (на Пн. від гірських систем Піренеїв, Альп, Карпат). На цій території, куди входять більша частина тер. сучас. України, виявлено багато окремих культур і їхніх груп, т. з. етнокультурних областей. Те саме спостерігається і в середземноморсько-африканській зоні, до якої входять степові та гірські райони Європи. Зокрема, на тер. УРСР досить чітко виділяються чотири етнокультурні області: прикарпатська, зх.-волинська, середньодніпровська і причорноморська степова. В середині деяких з них виділяються окремі локальні й різночасні культури. Пізній П. в Європі характеризувався значною суворістю сухого континентального клімату, який умовив існування холодолюбивих тварин: мамонтів, пн. оленів, зубрів та ін. З розвитком мисливства люди осідали на одних і тих же місцях протягом тривалого часу. Вони влаштовували родові поселення з невеликими довгочасними жит-

лами, при спорудженні яких використовували великі кістки тварин. Навколо жител були місця, де виготовляли кам'яні й кістяні знаряддя (виробничі центри), а також великі вогнища та скупчення кісток тварин і ями-комори. Разом з житлом ці об'єкти утворювали на стоянках відособлені госп.-побутові комплекси, що належали окремим групам їх мешканців, можливо давнім парним сім'ям. Зросла кількість і різноманітність кам'яних знарядь, з'явилися вироби з кістки і рогу. Серед кам'яних знарядь переважали різці, скребки, проколки, вістря, рубальні й різальні інструменти. З кістки і рогу виготовляли шила і голки, наконечники дротиків і випрямлювачі дровків, молоткоподібні й клиноподібні знаряддя, твори мистецтва (статуетки і браслети), побутові вироби (гулзики), культові предмети (підвіски-амулету) та ін.

За часів пізнього П. жили *неоантропи*. Значне територіальне розселення їх у різних фізико-географ. районах привело до утворення трьох осн. людських рас — європеоїдної (білої), негроїдної («чорної») та монголоїдної («жовтої»). Перша з них характерна переважно для європ. прильодових зони (т. з. кроманьйонці), інші — відповідно для середземноморсько-африканської (т. з. негральдійці) та сибірсько-китайської.

За пізнього П. панував матриархально-родовий лад (див. *Матриархат*). Провідна роль жінки-матері в родовому суспільстві пізнього П. знайшла відображення в мистецтві й віруваннях того часу. Жінка-мати зображена на численних культових статуетках. Розвинутими були також графіка на виробках з кістки і рогу та живопис на стінах печер і великих кістках тварин. Мистецтво П. мало як реалістичний, так і стилізовано-схематичний характер. Реліг. вірування — магія і тотемізм, фетишизм та анімізм — виникли як результат низького рівня розвитку суспільного виробництва і безсилля первісних людей у боротьбі з природою.

На тер. України відомі численні палеолітичні пам'ятки, зокрема *Лука-Врублевецька, Кіік-Коба, Чокурча, Шайтан-Коба, Старосілівська стоянка, Антонівська стоянка, Молодове, Радомишльська стоянка, Пушкарівські стоянки, Вороновицькі стоянки, Кирилівська стоянка, Мизинська стоянка, Добранивська стоянка, Межиріцька стоянка, Липські стоянки, Амеросійська стоянка, Сюрєнські стоянки* та ін. Вивчення П. в Сх. Європі почалося 1871 після виявлення *Гінцівської стоянки* на Полтавщині. Згодом палеолітичні пам'ятки почали досліджувати й в ін. районах — на Дніпрі і в Криму, на Дону й Десні, на Дністрі та Оці. Особливо значних успіхів у вивченні пам'яток давнього населення за П. досяг рад. археологія, яка перетворила палеолітознавство на один із розділів історії старод. населення нашої країни.

Лит.: Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. К., 1955; Берегова Я. А. Палеолітичне местонаходження в СССР. М.—Л., 1960 [бібліогр. с. 190—216]; Замятнин С. Н. Очерки по палеолиту. М.—Л., 1961; Ефименков П. П. Первобытное общество. К., 1953; Борисковский П. И. Палеолит Украины. М.—Л., 1953; Шовкопляс І. Г. Кам'яний вік на території Української РСР. К., 1962 [бібліогр. с. 116—117]; Палеолит Крыма, в. 1—3. М.—Л., 1940—54 [бібліогр. в. 1, с. 170—175; в. 2, с. 149—154; в. 3, с. 199—201]; Черныш А. П. Поздний палеолит Среднего Приднепровья. В кн.: Труды комиссии по изучению четвертичного периода, т. 15. Палеолит Среднего Приднепровья. М., 1959 [бібліогр. с. 196—208]; Семенов С. А. Развитие техники в каменном веке. Л., 1968; Пидопличко И. Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. К.,

1969 [бібліогр. с. 155—158]; Формозов А. А. Пещерная стоянка Староселье и ее место в палеолите. М., 1958; Шовкопляс І. Г. Мезинская стоянка. К., 1965 [бібліогр. с. 304—326]; Окладников А. П. Утро искусства. Л., 1967 [бібліогр. с. 132]; Абрамова З. А. Палеолитическое искусство на территории СССР. М.—Л., 1962 [бібліогр. с. 81—84].
І. Г. Шовкопляс (Київ).

ПАЛІЙ Семен Пилипович (справж. прізви.— Гурко; н. в 40-х рр. 17 ст.—п. в січні 1710)—білоцерківський (Фастівський) полковник, народний герой, керівник визвольної боротьби на Правобережній Україні проти польсь.-шляхет. загарбників наприкінці 17—на поч. 18 ст. Н. в м. Борзни (тепер Черніг. обл.) в козац. сім'ї. Вчився в Києво-Братській колегії. За молодих років служив у *Ніжинському полку*. В 70-х рр. 17 ст. перебував на Запорізькій Січі. На поч. 80-х рр. кілька сотень запорожців на чолі з П. перейшли із Запоріжжя на Пд. Київщину—малозаселену територію, спустошену в 60—70-х рр. 17 ст. польсь.-шляхет. загарбниками і тур.-тат. агресорами. Сюди за закликом П. почали переселятися селяни-втікачі і козаки з різних місцевостей України. Опорним пунктом вони обрали м. Фастів, збудувавши в ньому фортецю. Під проводом П. козаки успішно відбивали грабницькі напади турків і татар. Спочатку польсь.-шляхет. уряд мирився з існуванням правобережного козацтва, сподіваючись використати його у боротьбі проти Туреччини. У 1683 козац. загін на чолі з П. брав участь у т. з. віденському поході польсь. війська проти тур. завойовників. Коли в кінці 80-х рр. 17 ст. польсь.-шляхет. уряд почав робити спроби підкорити козаків, П. та його соратники *С. Самусь, З. Іскра, А. Абази* очолили визвольний повстанський рух проти польсь.-шляхет. загарбників за воз'єднання Правобережної України з Росією. Повстанці, керовані П., визволили від ворога Богуслав, Корсунь, Лисянку та ін. міста. В 1688 та наступні роки П. не раз звертався до царського уряду з проханням воз'єднати Правобережну Україну. Але, зв'язаний умовами «Вічного миру» 1686, царський уряд не міг відкрито подавати військ. допомогу й обмежувався посиланням військ. спорядження і грошей. В жовтні 1689 П. був підступно заарештований польсь.-шляхет. урядовцями, але у квітні 1690 йому вдалося втекти з ув'язниці. В 90-х рр. очолені П. козац. полки, відбиваючи напади польсь.-шляхет. загарбників, робили походи проти турків і татар на Казікермен, Тягнюку, Очаків, Вуджак (1691—96). На поч. 18 ст. на Правобережній Україні вибухнуло сел.-козац. повстання під проводом П. (див. *Палія повстання 1702—04*). Несправедливо обвинувачений у зносилах з прихильником швед. короля *Карла XII* польсь. коронним гетьманом Г. Любомирським, П. за наказом гетьмана І. Мазепи 31.VII (11.VIII) 1704 був заарештований у таборі під Бердичевом і за його доносом позбавлений посади білоцерківського полковника та 1705 засланий до Сибіру. Після зради І. Мазепи 1708 П. за царським указом було звільнено з ув'язнення і призначено полковником *Білоцерківського полку*. Козац. загони на чолі з П. брали участь у *Полтавській битві 1709*, переслідуючи швед. окупантів до Дніпра. Поховано П. в Межигірському монастирі. Героїчну боротьбу П. проти польсь.-шляхет. загарбників оспівано в нар. думах. Т. Г. Шевченко відтворив образ П. в поемі «Чернець» і вірші «Швачка». Укр. рад. письменник Ю. М. Мушкетяк створив повість «Семен Палій».

Лит.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Дядиченко В. Семен Палій. Саратов, 1942.

В. А. Дядиченко (Київ).

«ПАЛІНОДІЯ», «Книга оборони» (грец. *παλινοδοία* — зречення) — яскравий памфлет проти *Брестської церковної унії 1596*. Написана З. *Копистенським 1621—22* в Києві у відповідь на трактат уніат. церк. письменника Л. Крезви «Оборона унії». Автор «П.» гостро викривав загарбницьку політику шляхет. Польщі та Ватикану щодо України та Білорусії, підкреслював істор. зв'язки укр., рос. та білорус. народів. В «П.» використано численні джерела: твори антич., візант., західноєвропейських істориків, церк.-історич. л-ру, польські хроніки, давньоруські літописи і сучасну автору антиуніат. публіцистику. Рукописні списки «П.» були поширені на Україні, в Білорусії та Росії.

Лит.: Палинодия. В кн.: Памятники полемической литературы в Западной Руси, т. 4, кн. 1. СПб, 1878; Палинодия... [Уривки]. В кн.: Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.). К., 1967.

ПАЛІЯ ПОВСТАННЯ 1702—04 — велике сел.-козац. повстання на Правобережній Україні під керівництвом С. *Палія* проти польсь.-шляхет. загарбників. Після *Карловицького конгресу 1698—99*, який припинив війну між «Священною лігою» (Польща, Австрія, Венеція, Росія) і Туреччиною, польсь.-шляхет. сейм прийняв рішення остаточно ліквідувати правобережне козацтво. Восени 1700 польсь.-шляхет. військо (4 тис.) на чолі з регіментарем М. Цинським намагалися захопити м. Фастів, але вщент було розгромлене козаками. Проте польсь.-шляхет. уряд 1701 знову почав готувати значні військ. сили для наступу. В зв'язку з загрозою ворожой навали полковники С. *Палій*, *Самусь*, З. *Іскра* разом з представниками православної шляхти, міського населення і нижчого духовництва навесні 1702 на нараді у *Фастові* ухвалили підняти нар. повстання. Воно почалося виступами у червні 1702 *левицтва* на Поділлі та селян і козаків на Брацлавщині. В липні повстання охопило Київщину. На поч. вересня 1702 повстанські війська під проводом С. *Палія*, *Самуся* й З. *Іскри* оточили Білу Церкву. Повстанцям допомогло спорядженням і грошима подав рос. уряд. Спроби польсь.-шляхет. уряду умовити керівників повстання припинити боротьбу не мали успіху. Проти повстанських військ виступили 2-тисячне кавказьке військо на чолі з регіментарем Я. Рушичем та загони шляхет. ополчення Київського і Брацлавського воеводств. Карателі чинили жорстокі розправи над населенням *Немирова*, *Слободищі*, *Котельні*. В запеклих боях повстанські загони розгромили польсь.-шляхет. загарбників, визволивши 7.Х *Немирів*, 16.Х — *Бердичів*. 10.ХІ 1702 гол. сили повстанців (бл. 12 тис.) на чолі з С. *Палієм* змусили капітулювати залогоу в Білій Церкві, де захопили 28 гармат, 16 тис. гарматних ядер та багато військ. спорядження й амуніції. 14.ХІ повстанське військо здобуло *Бар* і 24.ХІ почало облогу *Меджибожа*. Повстанський рух поширився на Сх. *Галичину*, де, зокрема в *Теребовлянському* і *Коломийському* повітах, посилилися виступи *отришків*. Польсь. шляхта тікала на захід з охоплених повстанням місцевостей. Крім селянства, яке було гол. рушійною силою повстанського руху, в ньому брали участь козаки, міщани, а також частина православної укр. шляхти, невдоволеної своїм нерівноправним становищем в порівнянні з польсь. шляхтою. Під впливом повстання на Правобережжі почала посилюватися антифеод. боротьба на Лівобережній Україні (*Переяславський полк*) і на *Запоріжжі*. Боячись втратити Правобережню Україну, польсь.-шляхет. уряд зібрав велике військо на чолі з магнатом А. *Синявським*. На поч. 1703 15-тисячне польсь.-шляхет. військо з 44 гар-

матами вдерлося на Поділля. Захопивши Поділля і Брацлавщину, польсь.-шляхет. загарбники стратили бл. 10 тис. чол., у т. ч. тяжко пораненого полковника А. *Абазина*. Багатьом селянам, яких підозрювали в участі у повстанні, відрізали ліве вухо. В дальших запеклих боях повстанські війська під керівництвом С. *Палія*, *Самуся* й З. *Іскри* відбили спроби польсь.-шляхет. військ захопити Київщину. Повсталі нар. маси прагнули зоз'єднати Правобережню Україну з Росією. Придушити сел.-козац. повстання допоміг польсь.-шляхет. урядові лівобережний гетьман І. *Мазепа*. 31.VII 1704 він підступно заарештував С. *Палія* та його помічників. За гетьманським наказом *сердюки* захопили Білу Церкву та ряд ін. фортець. Царський уряд мав намір включити Правобережню Україну до складу Рос. д-ви. Але невдачі у війні проти Туреччини і підписання *Прутського трактату 1711* змусили царський уряд тимчасово відмовитися від зоз'єднання Правобережної України з Росією. Зоз'єднання було здійснено 1793.

Лит.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Дядиченко В. А. З історії боротьби правобережного козацтва проти шляхетської Польщі (1690—1699 рр.). «Наук. зап. Ін-ту історії і археології АН УРСР», 1946, кн. 2; Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. К., 1963. В. А. *Дядиченко* (Київ).

ПАЛЛАДІН Олександр Володимирович (н. 10.IX 1885) — укр. рад. біохімік, академік АН СРСР (з 1942), академік АН УРСР (з 1929), дійсний член АМН СРСР (з 1944); почесний член Білорус., Болг., Угор. та Рум. АН; 1939—46 — віце-президент, 1946—62 — президент АН УРСР; засл. діяч н. УРСР (з 1935), Герой Соціалістич. Праці (з 1955). Член КПРС з 1932. Н. в Москві в сім'ї вченого-фізіолога В. І. Палладіна. У 1908 закінчив Петерб. ун-т. Викладав у вузах Петербурга. В 1916—31 — у вузах Харкова. В 1934—54 — зав. кафедрою біохімії Київ. ун-ту. З 1925 — директор заснованого за його ініціативою Укр. біохімічного ін-ту в Харкові (з 1931 — Ін-т біохімії АН УРСР в Києві). З 1969 — почесний директор цього ін-ту. Осн. праці П. присвячені вивченню біохімії вітамінів, м'язової діяльності та біохімії нервової системи. Синтезував аналог вітаміну К — вікасол, що знайшов широке застосування в мед. практиці. П. — засновник укр. біохімічної школи. Учасник устанювчих зборів ООН (Сан-Франціско, 1945), універсальних конгресів прихильників миру (1949, 1950). Член ВУЦВК (1928). На XVIII—XXII з'їздах КП України обирався членом ЦК КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 2—5-го скликань, депутат і член Президії Верховної Ради УРСР 2—5-го скликань. Премія ім. В. І. Леніна (1929). Нагороджений шістьма орденами Леніна та ін. нагородами.

Лит.: Утевський А. М. Олександр Владимирович Палладін. К., 1961 [бібліогр. с. 50—75]; Палладін Олександр Володимирович. В кн.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967; Нестерова Н. М. Олександр Владимирович Палладін [Біографія]. М. — Л., 1948.

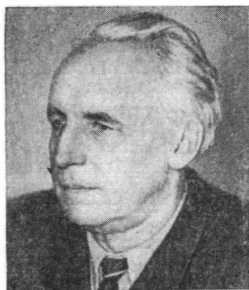
ПАЛЛАС Петро Симон (22.IX 1741 — 8.IX 1811) — рос. природознавець і мандрівник, акад. Петерб. АН (з 1767). Н. в Берліні. Вчився в Берлінському та ін. ун-тах Німеччини, Голландії, Данії. В 1767—1809 працював у Росії. В 1768—74 провадив дослідження на Сх. і Пд. Сх. Європейської частини Росії і в Сибіру, 1793—94 — на Пд. Росії, зокрема на Україні і в Криму, де зібрав цінний археол. матеріал. Встановив, що залишки давнього міста на правому березі Бузького лиману є руїнами *Ольвії*. В своїх істор. працях тенденційно висвітлював історію Росії (з позицій *норманізму*).

О. В. Палладін.

Г. М. Панкратова.

П. Й. Павч.

І. Д. Папанін.

Тв.: Путешествие по разным провинциям Российской империи, ч. 1—3. СПб, 1773—88; Краткое физическое и топографическое описание Таврической области. СПб, 1795.

ПАМ'ЯТКА — предмет або сукупність предметів матеріальної культури минулих часів (див. *Археологічні пам'ятки*); давні твори літератури, мистецтва, архітектури тощо (пам'ятки культури).

ПАМ'ЯТНІ ПРАПОРІ на честь 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — ювілейні відзнаки, встановлені спільними постановами ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС. 30.V.1967 1000 П. п. як символ трудової доблесті встановлено для колективів підприємств, орг-цій і колгоспів, що добилися найкращих результатів у виконанні соціалістич. зобов'язань на честь ювілею Великого Жовтня і внесли великий вклад у комуністич. будівництво. П. п., зокрема, нагороджено понад 170 колективів УРСР. Тоді ж засновано П. п. для нагородження республік, країв та областей за заслуги в розвитку соціалістич. економіки і культури. Український РСР 5.XI.1967 на урочистому засіданні, присвяченому 50-річчю Великої Жовтн. соціалістич. революції, було вручено П. п., яким Батьківщина відзначила звитязку працю укр. народу. П. п. нагороджено 25 областей України. 10.VII.1967 Постановою ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР і Ради Міністрів СРСР встановлено 300 П. п. як символ бойової доблесті для військ, з'єднань, частин і кораблів за високі показники в бойовій і політ. підготовці, польовій виучці особового складу, освоєнні нової техніки і зброї, а також за революц. заслуги та бойові традиції в громадян. і Великій Вітчизн. війнах. П. п. залишаються в колективах, що їх удостоєні, на вічне зберігання.

ПАМ'ЯТНІ ЧЕРВОНІ ПРАПОРІ — ювілейні відзнаки, засн. спільними постановами ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР і Укр. республіканської ради профес. спілок; символ трудової доблесті, яким відзначено колективи підприємств, орг-цій і колгоспів УРСР, що добилися найкращих результатів у виконанні соціалістич. зобов'язань. Постановою від 13.IX.1967 на ознаменування 50-річчя Великої Жовтн. соціалістич. революції встановлено 61 прапор та постановою від 11.XII.1967 на ознаменування 50-річчя Рад. влади на Україні — 50 прапорів. При присудженні П. Ч. п. враховували революц. заслуги колективу, а також його заслуги в справі комуністич. будівництва. П. Ч. п. залишаються в колективах, що їх удостоєні, на вічне зберігання.

«ПАМ'ЯТНИКИ, ІЗДАННІ ВРІМЕННОЙ КОМІСІЄЮ ДЛЯ РАЗБОРА ДРІВНИХ АКТОВ» (т. 1—4. К., 1845—59) — видання документів з історії України 15—18 ст. Кожний том складається з трьох розділів: у 1-му розд. вміщено документи церк. установ, у 2-му — документи про феод. землеволодіння і г-во, у 3-му — документи з історії визвольного руху укр. і білорус. народів серед. 17 ст. та рос.-польс. війни 1654—67. Том 1 включає акти *Луцького братства* (1617—1713), приватні акти (1490—1596), документи з історії визвольної війни укр. народу 1648—54 (1648—49); т. 2 — акти *Київського братства* (1615—1787), *«Уставу на волюки» 1557*, документи про хід нар.-визвольної війни після *Зборівського договору 1649* (1650—51); т. 3 — акти *Львівського братства* (1586—1637), описи маєтків та інвентарі різних володінь за 1566—98, документи з історії України за 1652—60; т. 4 — документи Старосільського братства (1600—1700), Дерманського братства (1586—1637), Почаївського (1597—1700) та ін. монастирів, описи Володимирського, Луцького, Кременецького та ін. замків, документи з історії України за 1600—64. У другому виданні (т. 1—3. К., 1897—98) під ред. О. І. Левицького додано нові документи, церк.-слов. шрифти замінено російським. Матеріали видання є важливим джерелом для вивчення історії України кін. 15—18 ст.

І. Л. Бутич (Київ).

ПАНГЕРМАНІЗМ — реакційна політ. доктрина, що відображає агресивні устремління нім. імперіалізму. Оформилася в кінці 19 ст. Носієм ідей П. була шовіністична орг-ція нім. буржуазії та юнкерства «Пангерманський союз» (1891—1939). Пангерманісти виступали за встановлення світового панування Німеччини шляхом перерозподілу колоній і загарбання ін. країн, зокрема території Сх. Європи (Польщі, України, Прибалтики, Білорусії). Вони були натхненниками політики нім. імперіалізму в розв'язанні 1-ї та 2-ї світових воєн. П., характерними рисами якого були націоналізм, расизм, антисемітизм, антикомунізм, став ідеологічною зброєю нім. фашизму. Значне місце в агресивних планах пангерманістів приділялося використанню укр. бурж. націоналістів. У ФРН теорія П. служить реакційним профашист. колам для пропаганди ренаншу, перегляду договорів, що були укладені після 2-ї світової війни.

ПАНКРАТОВА Ганна Михайлівна (9.II.1897 — 25.V.1957) — радянський історик, академік АН СРСР (з 1953), доктор історичних наук (з 1935), професор (з 1928), засл. діяч науки РРФСР і Каз. РСР (з 1943). Член КПРС з 1919. Н. в Одесі в сім'ї робітника. В 1917 закінчила істор.-

філол. факультет Одес. (Новоросійського) ун-ту. В 1919—22 — на парт. роботі на Україні та Уралі. Після закінчення 1925 істор. відділу Ін-ту червоної професури викладала у вузах Москви, Ленінграда, Саратова, була зав. сектором і заст. директора Ін-ту історії АН СРСР (1939—47), гол. редактором журн. «Вопросы истории» (1953—57). П. — автор праць з історії рос. робітн. руху, революції 1905—07, рад. суспільства та історії дипломатії. Брала участь як автор і редактор у створенні підручника з історії СРСР для серед. школи, що не раз перевидавався укр. мовою. Очолювала Нац. к-т істориків СРСР (1955—57). На XIX і XX з'їздах КПРС обиралась членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 4-го скликання і член Президії Верховної Ради СРСР. Держ. премія СРСР, 1946. Нагороджена орденом Леніна та ін. нагородами.

Тв.: Петербургский «Союз борьбы за освобождение рабочего класса». Саратов, 1940; Первая русская революция 1905—1907 гг. М., 1951; Формирование пролетариата в России (XVII—XVIII вв.). М., 1963.

Лит.: Из истории рабочего класса и революционного движения. Памяти академика Анны Михайловны Панкратовой. М., 1958 [бібліогр. с. 53—70]; Гуржій І. О., Петренко В. С. Видатні радянські історики. К., 1969.

ПАНСЛАВІЗМ — суспільно-політ. течія, поширена серед слов. народів з кін. 18 до поч. 20 ст., ідеологічним обґрунтуванням якої була теорія про особливу долю і роль слов. народів та необхідність їхнього держ. об'єднання. Реакційна частина панславистів прагнула довести перевагу слов'ян над ін. народами та виступала за об'єднання слов. народів під владою рос. царизму. На цих позиціях стояли, зокрема, «москвофіли» на зх.-укр. землях. Демократична частина панславистів пов'язувала об'єднання слов'ян з нац. визволенням їх. З позицій П. на Україні виступали деякі учасники *Кирило-Методіївського товариства*. Проти П. виступали ліберальні кола *слов'янофілів, західники*. Реакційність П. викричали О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, сербський революціонер-демократ С. Маркович. Непримиренну боротьбу проти П. вели К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін.

ПАНТИКАПЕЙ (грец. Παντικάπειον) — давнє місто, засн. в 1-й пол. 6 ст. до н. е. на зх. березі Керченської протоки, на місці сучас. Керчі, переселенцями з *Мілета* та ін. центрів Давньої Греції. З 2-ї пол. 6 ст. до н. е. П. карбував власну монету. З утворенням бл. 480 до н. е. *Боспорської держави* він став її столицею. Розквіт П. припадає на кін. 5 — поч. 3 ст. до н. е., коли він був найбільшим ремісничим та торг. центром Пн. Причорномор'я. Площа П. дорівнювала бл. 100 га. Він був розташований на схилах та біля підніжжя сучас. г. Мітрідат. На вершині гори був акрополь з храмами Аполлона, Кібели та палацями правителів Боспору. В приморській частині містилися *агори* та великий порт, до якого прибували товари з Середземномор'я (маслинова олія, вино, керамічний посуд) та скіфських земель (хліб, риба, шкура). На схилах гори стояли будинки заможних жителів міста. Халупи трударів купчилися на околицях міста. П. був оточений оборонним муром. За межами міста на Пн., Зх. та Пд. простягся некрополь з похованнями царів (див. *Царський курган*), знатної верхівки населення міста (кургани Юз-Оби, *Золотий курган*) та рядового населення. В кін. 2 ст. до н. е. П. став осередком повстання на чолі з *Савмаком*. У 4 ст. н. е. на економіч. житті П. відбулася соціально-економічна криза, що охопила весь античний світ. У 70-х рр. 4 ст. П. зазнав руйнівного удару *гуннів*. У 5 ст. античний П. перестав існувати. Про П. згадують

Демосфен, Діодор Сіцилійський, Страбон, Птолемей, Пліній Старший, Стефан Візантійський. Археол. розкопки П. проводять з поч. 19 ст. Особливо важливе значення мають дослідження міста та його некрополя, проведені в рад. час. Іл. — т. 1, с. 188.

Лит.: Пантикапей. М., 1957; Пантикапей. М., 1962; Б л а в а т с к и й В. Д. Пантикапей. Очерки истории столицы Боспора. М., 1964. Ю. І. Козуб (Київ).

ПАНФІЛОВ Федір Дмитрович (17.VII 1856 — 1940) — активний учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комунистич. партії з 1898. Н. в с. Черкаському (тепер с. Зимогір'я Словяно-сербського р-ну Ворошиловгр. обл.) в селянській сім'ї. В 60—90-х рр. був наймитом, робітником-металістом, шахтарем. У революц. русі з 80-х років 19 ст. Учасник революції 1905—07 в Катеринославі (член військ. орг-ції РСДРП, голова профспілки металістів). У 1908—09 — член Катериносл. к-ту РСДРП. У 1914—16 вів нелегальну парт. роботу в Маріуполі, Керчі, Старобільську. Нс раз був заарештований і засланий. Активний учасник боротьби за Рад. владу в Богодухові і Старобільську. В 1918—20 — на політ. роботі в Червоній Армії. В 1921—22 — на рад. роботі в Старобільську. Був членом ВУЦВК. З 1923 — пенсіонер. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

П. Л. Вагатовко (Кривий Ріг).
ПАНЦИРНІ БОЯРИ, п а н ц и р н і с л у ж и — категорія феодально залежного селянства на Україні в 15 — 1-й пол. 16 ст., яка перебувала на держ. військ. службі у Лит. великого князівства. Займаючи проміжне становище між *державними селянами* і дрібною шляхтою, П. б. зобов'язані були охороняти держ. кордони, коронні маєтності і замки, брати участь у війнах феод. Литви проти ін. д-в. Їхні господарства було звільнено від податків і феод. повинностей. В 2-й пол. 16 ст. незначна частина П. б. дістала шляхетство, переважна більшість втратила привілеї і була зрівняна з держ. селянами.

ПАНЧ Петро Йосипович (літ. псевд. П а н ч е н к а; н. 4.VII 1891) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1940. Н. в м. Валках (тепер Харків. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1915 закінчив Полт. землемірну школу. В 1939—40 очолював оргкомітет Спілки рад. письменників Львова. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — відповідальний редактор радіостанції «Радянська Україна». В 1949—53 — голова правління Харків. орг-ції Спілки письменників України. Друкуватися почав 1921. П. відобразив події революції 1905—07 (повість «З моря», 1927), громадян. війну (зб. повістей «Голубі ешелони», 1928; роман «Облога ночі», 1935; повість «Олександр Пархоменко», 1939), соціалістич. будівництво («Повість наших днів», 1928; повість «Вовки», 1929; зб. оповідань «Народження», 1932). Автор істор. роману «Гомоніла Україна» (1954), повісті «На калиновім мості» (1965). Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами. Держ. премія ім. Т. Г. Шевченка, 1966. Портрет, с. 315. Тв.: Твори. В 5 т. К., 1961—62; Українські партизани у Вітчизняній війні 1918 року. Саратов, 1942; На калиновім мості. К., 1967; Р о с п е р е к л. — Избранные произведения. В 2 т. М., 1959; Клокотала Украина. М., 1961.

Лит.: Про Петра Панча. Статті, нариси. К., 1961 [бібліогр. с. 221—233]; К о в а л е н к о Б. Л. Петро Йосипович Панч. В кн.: Коваленко Б. Л. Літературно-критичні статті. К., 1962; Д у з ь І. Петро Панч. К., 1968; Д о н ч и к В. Петро Панч. К., 1971.

ПАНЩИНА — відробіткова рента, одна з форм докапіталістич. земельної ренти, примусова дарава праця кріпосного селянина, який відбував її як повинність з своїм реманентом і тягловою силою в господарстві поміщика — власника землі.

За визначенням В. І. Леніна, осн. рисами панщинної системи були: 1) панування натурального господарства; 2) наділення селянина землею й ін. засобами виробництва та закріплення його до землі; 3) особиста залежність селянина від поміщика (позаекономічний примус) і 4) надзвичайно низький і рутинний стан техніки, що було умовою і наслідком панщинної системи господарства (див. Твори, т. 3, с. 156—157). В Зх. Європі П. виникла в пізній період Римської імперії і проіснувала до 18—19 ст. На давньорус. землях П. з'явилася за часів Київської Русі. На Україні в 14—15 ст. П. відбували тяглові, «робітні» сел. г-ва, а також селяни, що обслуговували панський двір. Під впливом зростаючого ринкового попиту на с.-г. продукцію феодалі розширювали за рахунок сел. земель свої власні г-ва — *фільварки*. В результаті проведення «Устави на волоки» 1557 для тяглих селян встановлювалася систематична П. в розмірі двох днів на тиждень з кожної *волоки*. Крім того, селяни були зобов'язані безплатно виконувати різні феод. повинності, т. з. гвалти, толоки, даремщини тощо. *Городники* відбували пішу П. — один день на тиждень, а їхні жінки додатково працювали ще 6 днів під час прополювання чи живів. Протягом 16 ст. П. перетворилася на гол. форму феод.-кріпосницької експлуатації селянства. На кін. 16 ст. вона становила 4—5 днів на тиждень від сел. господарства, що мало *лан* землі, і 3 дні на тиждень з сел. г-ва, яке мало півлану. П. доповнювалася рядом ін. виробітків повинностей, а також грошовими та натуральними податками. В Пд. Україні, яка постійно перебувала під загрозою тат. нападів, П., як правило, не було. Селяни тут сплачували натуральну і грошову данину. Одночасно з поширенням П. відбувалося закріпачення селянства (юридично оформлене *Литовським статутом* 1588). В 1-й пол. 17 ст. визиск селян у формі П. зріс. У деяких місцях Галичини т. з. півланові сел. г-ва відбували щоденну П., а повсюдно на Україні вона становила 3—4 дні на тиждень. *Визвольна війна українського народу 1648—54* підірвала панщинну систему г-ва на Лівобережній Україні, хоч селяни були обтяжені ін. феод. повинностями. На поч. 18 ст. П. було відновлено. Одночасно з цим посилюється закріпачення селян Лівобережної, Слобідської та Пд. України, що було юридично узаконено указами царського уряду 1783 і 1796. На Україні селяни відбували П. не тільки в поміщицьких господарствах, але й в коронних (державних), монастирських (до 1786), старостинських (до 1793—95), удільних (з 1797) та ін. маєностях. Напередодні *селянської реформи 1861* майже 99% поміщицьких селян України, що входила до складу Росії, відбували П., розмір і характер якої повністю залежав від сваволі поміщика. Указ Павла I 1797 про триденну П. поміщики ігнорували. Суттєвих змін у становище селян не внесли також *інвентарні правила 1847—48*, що стосувалися Правобережної України, Білорусії і Литви. Не задовольняючись високими нормами П., встановленими інвентарними правилами, поміщики самовільно збільшували її. 1-а пол. 19 ст. для всієї України характеризувалася посиленням феод.-кріпосницького визиску в цілому і П. зокрема. Пристосовуючи свої г-ва до умов зростаючого товарного виробництва, поміщики збільшували П., запроваджували тяжку урочну систему, додаткові відробіткові повинності, переводили розорених селян на місячництво — постійну П. з видачкою голодного місячного утримання натурою — чи перетворювали селян на дворових людей, які постійно жили і працювали на панському дворі. З року в рік зростало число

Селяни в панському маєтку. Мініатюра з Учительного євангелія. 1638.

селян, які відбували П. на пром. підприємствах поміщиків. Щоб одержати більший прибуток, поміщики за невиконання П. піддавали селян страхотливим знущанням і покаранням. Посилення П. вело до обезземелення та розорення сел. г-в, що підірвало основи панщинної системи, неодмінною умовою існування якої була наявність у феодально залежного селянства засобів вироб., зокрема землі. В Росії, в т. ч. й на Україні, П. не була ліквідована після скасування кріпосного права 1861. Під назвою «іздольної повинності» вона зберігалася для тимчасово зобов'язаних селян до 1881, коли для кол. поміщицьких селян був запроваджений обов'язковий викуп надільної землі. Проте й після цього залишки П. існували у формі відробітків (переважно на Чернігівщині), що були пережитком панщинного г-ва. Значні пережитки кріпосництва залишилися на зх.-укр. землях після *селянської реформи 1848*. Пережитки П., як і інші пережитки кріпосництва, в Росії, в т. ч. і на Україні, були остаточно ліквідовані Великою Жовтн. соціаліст. революцією, а на зх.-укр. землях — після возз'єднання їх з УРСР. Тепер П. зберігається в різних формах у колоніальних і залежних країнах, а у формі «відробітків» — в ряді розвинутих капіталістич. країн. *Лит.*: Маркс К. Капітал, т. 1—3. К., 1954; Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії. Твори. Вид. 4, т. 3; Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; Греков Б. Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века, кн. 1—2. М., 1952—54; Семевский В. И. Крестьяне в царствование императрицы Екатерины II, т. 1—2. СПб., 1901—03; Франко І. Панщина і її скасування в 1848 р. в Галичині. Львів, 1898; Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. К., 1963; Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. К., 1954.

І. О. Гуржій (Київ).

ПАПАНІН Іван Дмитрович (н. 26. XI 1894) — рад. полярний дослідник, доктор географ. наук (1938), контр-адмірал, двічі Герой Рад. Союзу (1937, 1940). Член КПРС з 1919. Н. у м. Севастополі в сім'ї робітника. Учасник громадян. війни на Україні, один з керівників повстанської армії в Криму (1920). В 1923—32 — працівник Наркомату зв'язку. Нач. полярних станцій у бухті Тихій на Землі Франца-Йосифа (1932—33) та

на місці Челюскін (1934—35). У 1937—38 очолював першу н.-д. станцію на дрейфуючій крижині в Центр. Арктиці — «Північний полюс». З 1938 — нач. Головнічморшляху при Раднаркомі СРСР, з 1945 — голова Моск. філіалу географ. т-ва СРСР при АН СРСР, з 1948 — заст. директора Ін-ту океанографії, з 1950 — нач. відділу морських експедиційних робіт АН СРСР, з 1952 — директор Ін-ту біології водойм АН СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР I і 2-го скликань. Нагороджений сімома орденами Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 315.

ПАПРОЦЬКИЙ (Parrocki) Бартош (бл. 1543 — 27.XII 1614) — польс. історик-геральдист, поет. Н. в с. Папроцькій Волі (тепер ПНР) в шляхет. сім'ї. Закінчив Краків. ун-т. У праці П. «Герби лицарства польського» (Краків, 1584) є відомості про укр. шляхет. герби, історію окремих укр. шляхет. родин (князів Острозьких), татаро-тур. напади на тер. України, про життя, побут, звичаї, мор. походи козаків. Водночас тут є вигадані відомості про обрання запорізьким «отаманом» С. Зборовського і похід запорожців на чолі з ним у Молдавію. П. вихваляв гнобительську політику польс. шляхти, зневажливо ставився до запорожців. Праці П. використовували укр. літописці й історики. Я. І. Лаша (Київ).

ПАРАСУНЬКО Онуфрій Арсенович (н. 12.VI 1913) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1964). Член КПРС з 1937. Н. в с. Озаринцях (тепер Могилів-Подільського р-ну Вінн. обл.) в селянській сім'ї. В 1940 закінчив Київ. ун-т. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1940—41 працював проректором у Чернів. ун-ті, 1946—49 — на навч.-адм. і парт. роботі в Київ. ун-ті. З 1949 — ст. наук. співробітник (1963—67 — зав. відділом) в Ін-ті історії АН УРСР. Автор праць з історії України періоду капіталізму. Співавтор колективних праць: «Історія Української РСР» (т. 1. К., 1953, 1967), «Історія Києва» (т. 1. К., 1959) та «Історія робітничого класу Української РСР» (т. 1. К., 1967). Нагороджений орденом Червоної Зірки та ін. нагородами.

Тв.: Массовая политическая забастовка в Киеве в 1903 г. К., 1953; Положение и борьба рабочего класса Украины (60—90-е годы XIX в.). К., 1963.

ПАРАФІЇВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1918 — збройний виступ селян с. Парафіївки Борзнянського пов. Черніг. губ. (тепер Ічнянського р-ну Черніг. обл.) проти австро-нім. окупантів. Спалахнуло на поч. серпня 1918. Було однією з ланок виступу, що почався тоді на Чернігівщині. Повстанці розгромили ряд ворожих загонів, ліквідували в кількох селах гетьманську адміністрацію, на деякий час оволоділи повітовим центром. Переважаючи сили ворога придушили повстання. В кін. листопада боротьба відновилася з новою силою. Повстанці встановили зв'язок з наступаючими рад. військами. Частина повстанців увійшла до складу 1-ї укр. рад. дивізії. Є. М. Складенко (Київ).

ПАРАФІЯЛЬНІ ШКОЛИ — початкові школи в дореволюц. Росії, що відкривалися при церковних парафіях. Відомі з 11 ст. Назву «парафіяльні» дістали за статутом 1804. Належали духовному відомству. Існували такі типи П. ш.: школи грамоти (однорічні), однокласні та двокласні. У цих школах дітей селян та ін. «нижчих» верств населення навчали елементарної грамоти. Оsn. увагу приділяли закону божому, церковнослов. читанню і церковним співам. У 1884 П. ш. дістали назву «церковно-парафіяльних». В Київській, Волинській, Подільській та Бессарабській губерніях П. ш. становили бл. 80% усіх початкових шкіл. Постановою Наркомосу РРФСР від 15 (28).XII 1917 П. ш. реорганізовано в загальноосв. школи.

ПАРІЗЬКА КОМУНА 1871 — перша пролет. революція, перший революц. робітн. уряд, який проіснував у Парижі 72 дні (з 18.III до 28.V 1871). П. к. була законним істор. явищем, викликаним економіч. і політ. розвитком Франції з часу французької буржуазної революції кінця 18 століття, наслідком революц. боротьби франц. і міжнар. пролетаріату. Безпосередні передумови виникнення П. к. пов'язані з політ. і економіч. кризою у Франції в останній період існування Другої імперії та з франко-прусською війною 1870—71, яка викрила нац. зраду франц. буржуазії. Велику роль в ідейній підготовці Комуни відіграли французькі секції *Інтернаціоналу 1-го*.

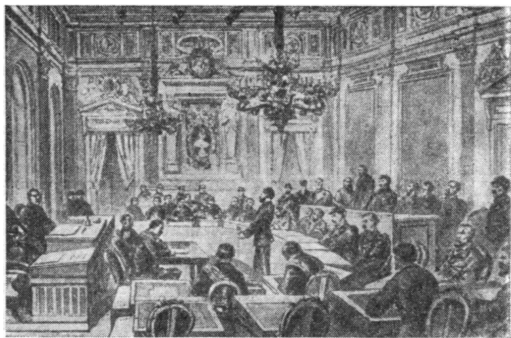
В лютому — березні 1871 в Парижі та ряді ін. міст Франції склалася революц. ситуація. Боячись переходу влади в руки пролетаріату, франц. уряд, очолюваний А. Тьером, вирішив розброїти трудящих Парижа і ліквідувати їхні революц. орг-ції. 18.III 1871 урядові війська раптово напали на робітн. райони Парижа. У відповідь на це нац. гвардія (добровільні нац. армії), робітники, дрібні ремісники і торговці, передова частина інтелігенції підняли в Парижі повстання. Вони захопили осн. стратегічні пункти міста. Перша в світі пролет. революція перемогла. Побоюючись нар. розправи, франц. уряд, велика буржуазія і регулярні війська втекли в передмістя франц. столиці — Версаль. Тимчасовим урядом було проголошено ЦК Нац. гвардії, який виражає в основному інтереси робітн. класу. Під впливом П. к. відбулися повстання в ін. містах Франції: 23.III — в Марселі, 24.III — в Ліоні, Нарбонні, Тулузі, 25.III — в Перпін'яні, 26.III — в Кресо та ін. 26.III було проведено вибори до П. к., а 28.III ЦК Нац. гвардії урочисто передав свої повноваження Раді Комуни. До складу П. к. спочатку увійшло 85, а після додаткових виборів 16.IV — 86 чол. Серед обраних до Комуни були відомі діячі франц. та міжнар. робітн. руху — О. Авріль, Л.-О. Бланкі, Л.-Е. Варлен, Е.-В. Дюваль, О. Серрайе, А. Тейс, Л. Франкель та ін., видатні діячі науки, ліри і мистецтва — проф. Г. Флуранс, художник Г. Курбе, публіцисти О. Верморель, Л.-Ш. Делеклюз, письменники Ф. Піа і Ж. Валлес, поет Е. Потье (автор «*Інтернаціоналу*») та ін. 33 члени П. к. входили до секцій 1-го Інтернаціоналу. За своїм політ. складом П. к. поділялася на два угруповання — «більшість» (бланкісти і неоякобінці) й «меншість» (в основному ліві прудоністи і бакуністи). Ці угруповання не мали чітких політ. програм. І якщо П. к. займала пролет. позиції й була по суті, як відзначав К. Маркс, урядом робітн. класу, то це пояснювалося тим, що робітн. клас — осн. опора Комуни — диктував їй свою волю і спрямовував її діяльність по революц. шляху. П. к., виражаючи інтереси трудящих мас франц. народу, вперше в історії людства зламала стару бурж. держ. машину і замінила її д-вою нового типу — першою в історії формою *диктатури пролетаріату*. Верховним органом П. к. була Виконавча комісія, з 1.V — Комітет громадського порятунку. П. к. замінила стару армію, що була оплотом буржуазії, армією озброєного народу — Нац. гвардією, поліцією — резервними батальйонами Нац. гвардії, старі суди — нар. судами. Всі держ. відомства реорганізувала, а керівних чиновників замінила робітниками. Було проголошено принцип виборності й звітності перед виборцями всіх службових осіб зверху донизу. П. к. передала в руки робітн. класу пром. підприємства капіталістів, які втекли у Версаль. Над усіма ін. підприємствами і залізницями за-

проводжено робітн. контроль. Заробітну плату вищим чиновникам встановлено у розмірі заробітної плати кваліфікованих робітників. Було підвищено заробітну плату всім низькооплачуваним робітникам, передано у розпорядження паризької бідноти будинки буржуазії, що втекла, створено дитячі ясла, садки й школи для дітей трудящих. Церкву було відокремлено від д-ви, школу — від церкви. Отже, соціально-економіч. політика П. к. мала пролет. характер. Значна частина проведених П. к. соціальних заходів була, як указував В. І. Ленін, «містком», що веде від капіталізму до соціалізму.

Всіляку допомогу П. к. подавали К. Маркс і Ф. Енгельс, Ген. рада 1-го Інтернаціоналу. Солідарність з П. к. виявив міжнар. пролетаріат. У захисті Комуни взяли участь демократично настроєні представники багатьох народів світу, в т. ч. польс., рос. та українського — Я. Домбровський, П. Л. Лавров, Є. Л. Дмитрієва (Тумановська), Г. В. Корвін-Круковська, Г. Т. Пусто-війтова та ін. Проте внаслідок недостатньої зрілості франц. робітн. класу та відсутності марксистської пролет. партії П. к. припустилася серйозних помилок, що призвели до її падіння. П. к. дала змогу контрреволюціонерам придумати повстання в ін. містах Франції, ізолювавши цим паризький пролетаріат. Захопившись мріями про встановлення вищої справедливості в країні, вона виявила нерішучість у політ. і економіч. боротьбі з буржуазією. Втративши ініціативу у війні з версальцями, П. к. дала їм змогу зібрати велике військо і перейти у контрнаступ. Силами франц. і міжнар. реакції П. к. було жорстоко придушено. Понад 30 тис. чол. розстріляно й закатовано, 50 тис. ув'язнено й заслано на каторгу. Кілька тисяч комунарів внаслідок переслідувань поліції емігрували з Франції.

П. к. мала великий революціонізуючий вплив на всі країни Європи. Відомості про П. к. в Росії, в т. ч. й на Україні, поширювали революційно настроєна інтелігенція, моряки, які приїздили з-за кордону. В ліберальних газетах, що виходили в той час на Україні, друкували матеріали про події в Парижі, про учасників П. к. (напр., про В. Врублевського, Л.-Н. Росселя в одеській пресі). Серед прогресивних представників укр. народу нелегально розповсюджували книги, листівки, франц. революц. газети та ін. матеріали, які містили відомості про П. к. З подіями П. к. були обізнані члени революц. гуртків та орг-цій, що діяли на Україні. Царський уряд всіляко перешкоджав поширенню відомостей про П. к. Урядова преса вела наклепницьку кампанію проти П. к. й комунарів. Активну участь у цій кампанії взяла й київ. реакційна газ. «Киевлянин».

Гарячий відгук П. к. знайшла й серед трудящих зх.-укр. земель. Про неї писали львівські ліберально-демократич. газети «Ремісник» та «Газета народу». Нелегальні книжки про П. к. зберігалися у передових діячів Зх. України. Революц. діяльність П. к. високо цінував І. Я. Франко. Трудящі Росії зумили не тільки використати досвід П. к., але й зберегти для наступних поколінь безцінні пам'ятки Комуни. Вже 1872 Петерб. публічна б-ка за допомогою П. Л. Лаврова і В. В. Стасова та ін. рос. прогресивних діячів вивезла з Франції велику колекцію найважливіших видань періоду Комуни. Унікальна колекція документ. джерел П. к. зберігається і в Центр. наук. б-ці АН УРСР. В Рад. країні зібрання реліквій і матеріалів П. к. поповнено. Рад. народ з любов'ю зберігає дарунок Франц. комуністич. партії — пробитий кулями червоний прапор та збірник протоколів П. к.

Засідання Комуни.

Програма КПРС відзначає, що П. к. була одним з найважливіших істор. рубежів героїчних битв міжнар. робітн. класу за перемогу комунізму. П. к. має велике всесвітньо-істор. значення. «Париж робітників з його Комуною», — вказував К. Маркс, — завжди шануватимуть як славного провісника нового суспільства» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 17, с. 356). Досвід П. к. — першої в історії диктатури пролетаріату, — глибоко проаналізований у працях К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, відіграв важливу роль у дальшому розвитку марксистської теорії революції та д-ви, в розвитку революц. руху в усіх країнах світу. Великі ідеали, за які боролися комунари, втілено в життя в Рад. Союзі та ін. соціалістич. країнах.

Лит.: Маркс К., Енгельс Ф., Ленін В. І. О Паризької Коммуни. М., 1971; Арну А. Народная история Паризької Коммуни. Пг., 1919; Керженцев П. М. История Паризької Коммуни. 1871. М., 1959 [бібліогр. с. 500—508]; Дюкло Ж. На штурм неба. М., 1962; Джемжула К. О. Паризька Комуна та її історичне значення. К., 1962; Дробан А. Паризька Комуна. М., 1971; Фролкин М. М. Паризька Комуна і Україна. К., 1971; Бачинський А. Д. Паризька Комуна і революційний рух на півдні України. «Український історичний журнал», 1961, № 2; Туржій І. О. Паризька комуна та її відгомін у Росії і на Україні. «Вісник АН УРСР», 1971, № 3.

К. О. Джемжула (Київ).

ПАРИЗЬКА МИРНА КОНФЕРЕНЦІЯ 1919—20 — конференція, скликана державами-переможцями у *першій світовій війні 1914—18* для вироблення і підписання мирних договорів з переможеними країнами. Відбулася (з перервами) 18.I 1919 — 21.I 1920 в Парижі. В роботі конференції взяли участь Великобританія, Франція, США, Італія, Японія (організатори П. м. к.), а також Бельгія, Болівія, Бразилія, британські домініони та Індія, Китай, Куба, Еквадор, Греція, Гватемала, Гаїті, Хіджаз, Гондурас, Ліберія, Нікарагуа, Панама, Перу, Польща, Португалія, Румунія, Сербо-Хорвато-Словенська д-ва, Сіам, Уругвай та Чехословаччина. Німеччину та її кол. союзників було допущено на П. м. к. лише після вироблення проектів мирних договорів з ними. Рад. Росію до участі в конференції не було запрошено. Гол. роль у роботі конференції відігравали США, Великобританія й Франція. Внаслідок роботи конференції було підготовлено *Версальський мирний договір 1919* (з Німеччиною), *Сен-Жерменський мирний договір 1919* (з Австрією), *Ньойський мирний договір 1919* (з Болгарією), *Тріанонський мирний договір 1920* (з Угорщиною) і *Севрський мирний договір 1920* (з Туреч-

чиною). Всупереч інтересам укр. народу П. м. к. санкціонувала загарбання Сх. Галичини і Зх. Волині панською Польщею, анексію Закарпатської України бурж. Чехословацькою, Пн. Буковини та Бессарабії — боярською Румунією. Конференція прийняла рішення про створення Ліги націй і ухвалила її статут. Підготовлені П. м. к. договори та укладені на Вашингтонській конференції 1921—22 угоди заклали основи *Версальсько-вашигтонської системи*. П. м. к. приділила велику увагу т. з. російському питанню. Вона стала міжнар. штабом імперіалістів по організації інтервенції в Рад. країну. Узаконений П. м. к. післявоєнний устрій світу сприяв дальшому загостренню всіх суперечностей імперіалізму, що призвело до 2-ї світової війни 1939—45.

ПАРИЗЬКА МИРНА КОНФЕРЕНЦІЯ 1946 — міжнар. конференція, яка розглянула проекти мирних договорів між д-вами антигітлерів. коаліції і колишніми союзниками фашист. Німеччини в Європі — Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною і Фінляндією. Відбулася 29.VII—15.X 1946 в Парижі. В роботі П. м. к. взяли участь СРСР, США, Китай, Великобританія, Франція, а також 16 ін. д-в, у т. ч. й УРСР, що були учасниками війни проти нім.-фашист. блоку. Завдяки твердій і послідовній позиції рад. делегації П. м. к. підтвердила більшість проектів договорів, раніше узгоджених на Лондонській сесії Ради міністрів закордонних справ СРСР, США, Великобританії, Франції і Китаю (1945), на Моск. нараді міністрів закордонних справ СРСР, США і Великобританії (1945) та на Паризькій сесії Ради міністрів закорд. справ СРСР, США, Великобританії і Франції (1946). Див. *Паризькі мирні договори 1947*.

ПАРИЗЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1856 — договір, підписаний після завершення *Кримської війни 1853—56* на Паризькому конгресі 18 (30).III 1856 між Росією, з одного боку, та Великобританією, Францією, Туреччиною і Сардинією, а також Австрією і Пруссією, що взяли участь у переговорах, — з другого. Зазначив поразки у війні, Росія змушена була повернути Туреччині Карс. Союзники мали вивести свої війська з Криму. Чорне м. оголошувалося нейтральним. Росія і Туреччина позбавлялися права тримати тут військ. флот (крім легких кораблів берегової служби) і військово-морські арсенали. Лондонська конвенція 1841 про закриття Чорноморських проток для іноземних військ. кораблів оголошувалася складовою частиною П. м. д. Росія втратила частину Пд. Бессарабії і гирло Дунаю, судноплавство по Дунаю оголошувалося вільним. Покровительство над християнським населенням Туреччини, здійснюване раніше Росією, передавалося зх.-європ. д-вам, які також зобов'язувалися гарантувати автономію Сербії. Дунайські князівства залишилися під зверхністю тур. султана, рос. протекторат над ними скасовувався. П. м. д. ослабив міжнар. престиж Росії, посилив позиції європ. д-в на Близькому Сході, перетворив Туреччину на напівколонію, ще більше загострив Східне питання. В 1870—71 Росія відмовилася визнавати статті П. м. д. Перемога Росії в рос.-тур. війні 1877—78 сприяла заміні П. м. д. новим трактатом, який був прийнятий на *Берлінському конгресі 1878*.

ПАРИЗЬКІ МИРНІ ДОГОВОРИ 1947 — договори, підписані 10.II 1947 в Парижі (набрали чинності 15.IX 1947) державами-переможцями у *другій світовій війні 1939—45* з кол. союзниками фашист. Німеччини в Європі — Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною і Фінляндією. Проекти цих договорів було узгоджено на *Паризькій мирній конференції 1946*. П. м. д. складаю-

ться з преамбули, територіальних, політ., воен., економіч. та репараційних постанов. Кордони Італії було встановлено за станом на 1.I 1938 з невеликими змінами на користь Франції та Югославії. Триєст з округою було виділено в т. з. вільну територію (1954 поділена між Італією та Югославією). Додеканеські острови було передано Греції. Італія визнала незалежність Албанії та Ефіопії й відмовилась від володінь в Африці. Кордони Болгарії, Румунії та Угорщини в основному залишилися незмінними (лише район Братислави відійшов від Угорщини до Чехословацької, Трансильванію повернуто Румунії). Радум. кордон було встановлено згідно з угодою між цими країнами від 28.VI 1940, рад.-фінляндський — за станом на 1.I 1941 (за винятком області Петсамо, яку було повернуто СРСР). Політ. статті зобов'язували переможені країни забезпечити всім своїм громадянам осн. свободи, запобігти відродженню і діяльності фашист. орг-цій та видати воєнних злочинців. П. м. д. обмежували збройні сили п'яти переможених країн. Спеціальні статті передбачали часткове відшкодування збитків, заповняючи країнам антигітлерів. коаліції. П. м. д. мали велике значення для післявоєнного мирного врегулювання в Європі.

ПАРМУЗІНА Горпина Антонівна (н. 5. XI 1883) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістич. Праці (1947). Член КПРС з 1940. Н. в с. Нових Вирках (тепер Білопільського р-ну Сум. обл.) в сел. сім'ї. У 1930 вступила до колгоспу «Більшовик», з 1933 — ланкова. До Великої Вітчизн. війни 1941—45 прославилася високими врожайми конопель. У 1941—43 — в евакуації. В роки війни внесла з власних заощаджень 120 тис. крб. на придбання літака і будівництво танк. колони для Червоної Армії. На свої кошти спорудила будинок для дітей-сиріт, батьки яких загинули на фронті. У 1946 її ланка збрала з кожного гектара посіву по 1133 ц цукр. буряків. З 1957 — персональний пенсіонер. Депутат Верховної Ради УРСР 2—4-го скликань. Нагороджена чотирма орденами Леніна та ін. нагородами.

В. С. Дунь (Сумська обл.).
ПАРНИЙ ШЛЮБ — форма шлюбу, що була типова для розвинутого *матріархату*. В історії форм шлюбу та сім'ї П. ш. замінює *груповий шлюб*. За П. ш. чоловік і дружина, які належали до різних родів (звичай екзогамії), створювали німецьку з'єднану шлюбну пару. Діти були зв'язані з роловою общиною матері і лишалися в ній в разі розірвання шлюбу. Сім'я за П. ш. не була ще госп. осередком суспільства і не мала спільної власності. З переходом до *патріархату* в період розкладу ролового суспільства П. ш. поступово замінювався моногамною сім'єю (див. *Моногамія*).

«ПАРТАКТИВІСТ» — журнал, орган ЦК КП (б) У та Харків. окружного к-ту партії. Виходив з березня 1930 в Харкові замість журн. «Вісті Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовицькі) України». В журналі висвітлювалися чергові завдання партії і Рад. уряду, досвід роботи первинних парт. орг-цій міста і села, узагальнювалася практика парт. будівництва. З листопада 1933 замість «П.» видавався журн. «Партробітник України».

ПАРТЕНІТ, Партеніти — середньовічне місто на пд. узбережжі Криму (тепер на його місці с-ще м. т. Фрунзенське, підпорядковане Алуштинській міськраді Крим. обл.). Найдавніші згадки про П. є в писемних джерелах 8—12 ст. готських, хозарських, арабських. Наприкінці 8 ст., очевидно, греки збудували в П. велику кам'яну тринефну християнську базиліку. На-

прикінці 10 ст. вона загинула від пожежі, 1427 була відбудована, 1479 її зруйнували турки. При розкопках 1871 і 1907 відкрито її залишки.

«ПАРТИЗАН ЖЕЛЕЗНЯК» — партизан. загін, що діяв на Україні під час Великої Вітчизн. війни. Виріс з підпільної групи, організованої в січні 1942 у Сніжнянському р-ні (тепер Донец. обл.). У 1943 група перетворилася на партизан. загін (30 чол.), що діяв у складних умовах степу на комунікаціях ворога переважно у Сніжнянському та Чистяківському р-нах. Після загибелі командира Ю. І. Кочетова з квітня 1943 загін очолював комісар Г. І. Лебедев. Партизани допомагали наступаючим рад. військам в районі р. Міусу. Вони знищили кілька десятків гітлерівців та їхніх прислужників, підірвали 3 ворожі ешелони, знищили 2 залізничні мости та значну кількість бойової техніки ворога, в шахтар. с-щах проводили політ. роботу, зокрема розповсюдили 170 назв листівок заг. кількістю 7 тис. примірників. Загін розформовано в серпні 1943 у зв'язку з визволенням рад. військами частини тер. Донбасу.

В. П. Лукін (Київ).

«ПАРТИЗАНСЬКА ІСКРА» — підпільна комсомольська орг-ція с. Кримки (тепер Первомайського р-ну Микол. обл.), що діяла в тилу нім.-фашист. військ під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Виникла в кінці 1941 і організаційно оформилася у січні 1942. Організаторами і керівниками її були комуніст-підпільник В. С. Моргуненко, комсомольці П. К. Гречаний, Д. Г. Дяченко, Д. Н. Попик та ін. Орг-ція об'єднувала комсомольців і молодь, готувала їх до боротьби проти фашист. загарбників, проводила широку роз'яснювальну роботу серед населення. Підпільники розповсюджували зведення Радінформбюро, писали відозви до молоді, закликали місцеве населення саботувати заходи окупаційної влади, організували диверсії. «П. і.» налічувала понад 30 чол. і понад 40 чол. залучила до підпільної роботи. Орг-ція була добре законспірована і поширювала свою діяльність на найближчі села — Катеринку, Кам'яну Балку, Петрівку, Степівку, Кумари, Новоандріївку та на села сусіднього Великоградівського (тепер Врадівського) р-ну. «П. і.» мала диверсійні групи, які очолювали І. І. Беличков, В. К. Вайсман, М. А. Кравець. Підпільники систематично виводили з ладу телефонні лінії, залізнич. колю, пустили під укіс два ешелони з фашист. солдатами та технікою, допомогли понад 200 рад. військовополоненим втекти з фашист. табору. Через парт. підпілля іскрівці були зв'язані з партизан. загонами, що діяли в Савранських лісах. Для партизанів іскрівці збирали зброю, агентурні дані, продукти, теплий одяг. З партизан. загонів одержували листівки та ін. агіт. матеріали. Окупанти натрапили на слід підпільників. 14.ІІ 1943 почалися арешти. Було заарештовано майже всіх членів підпільної орг-ції. Окупанти жорстоко розправилися з ними. За мужність і героїзм посмертно присвоєно звання Героя Рад. Союзу П. К. Гречаному, Д. Г. Дяченко, В. С. Моргуненку, 7 чол. нагороджено орденом Червоного Прапора, 16 чол. — орденом Вітчизн. війни 1-го ступеня, 17 чол. — орденом Вітчизн. війни 2-го ступеня і 4 чол. — орденом Червоної Зірки. На честь комсомольців-підпільників назву «Партизанська іскра» присвоєно колгоспу в с. Кримці. На могили героїв установлено гранітний обеліск. За сценарієм О. Т. Гончара режисери О. С. Маслоков, М. З. Маєвська та О. Є. Ленціус створили широкоекранний кінофільм «Партизанська іскра» (1957).

Літ.: Герасименко І. Партизанська іскра. К., 1967.

Партизанські газети України періоду Великої Вітчизняної війни 1941—45.

ПАРТИЗАНСЬКА ПРЕСА на Україні в роки Великої Вітчизняної війни 1941—45 — преса, що її видавали партизан. формування та підпільні орг-ції України під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. З перших днів війни підпільні парт. орг-ції на окупованій території почали видавати нелегальні газети, листівки, бойові листки, друковані заклики, відозви тощо. Спочатку в підпільних парт. орг-ціях і партизан. формуваннях передруковували або переписували від руки передані по радіо чи одержані з рад. тилу листівки, зокрема «Вісті з Радянської Батьківщини», повідомлення Радінформбюро, передові статті «Правди», «Известий», «Комсомольської правди» тощо. Ці документи були осн. матеріалом для політ. роботи на місцях. Згодом, незважаючи на нестачу поліграфічної бази, паперу і друкарської фарби, почали виходити друковані багатотиражні газети. На Україні в роки війни підпільні парт. орг-ції і партизан. загони друкували 69 назв газет. Було скинуто з літаків у тилу ворога та розповсюджено через партизан. загони бл. 400 млн. примірників газет і брошур. ЦК партії керував організацією, становленням і розвитком цієї преси, подаючи їй постійну допомогу. Партизани України одержали в своє розпорядження 84 портативні друкарні, велику кількість паперу та ін. матеріалів. ЦК КП (б) У відправив до партизан. загонів друкарів і бригаду літпрацівників. У з'єднанні під командуванням О. Ф. Федорова передруковували республіканську газ. «Комуніст» (з лютого 1943 — «Радянська Україна») і газ. «Більшовик» — орган Черніг. підпільного обкому КП (б) У та обл. штабу партизан. руху. В з'єднанні під командуванням С. А. Ковтака виходила газ. «Красный партизан», у з'єднанні під командуванням О. М. Сабурова — газ. «Партизан України». В загонах Харків. обл. виходили газети «Вперед», «За перемогу». З'єднання під командуванням В. А. Бегми видавало газ. «Червоний прапор». Одеські підпільники видавали газ. «За счастье Родины», Ямський підпільний райком

партії Донец. обл. — газ. «За Родину». У Микол. обл. виходила газ. «Партизан» — орган підпільних парт. і комсомольської орг-цій. На Ровенщині виходили газети підпільних райкомів партії: Рафалівського — «Богунець», Рокитнівського — «Більшовицька правда». Видавали газети Висоцької і Сарненської підпільні райкоми КП (б) У. Для населення окуп. р-нів УРСР в рад. тилу видавали газ. «За Радянську Україну!» (редактор — М. П. Бажан). У газеті активно співробітничали В. Л. Василевська, О. Є. Корнійчук, А. С. Малишко, П. Г. Тичина та ін. укр. рад. письменники. Редакція газети мала тісні зв'язки з партизан. з'єднаннями. Газети вміщували матеріали про бойову діяльність партизанів, успіхи Рад. Армії, матеріали, що викривали нім.-фашист. окупаційний режим тощо. Преса парт. підпілля і партизанів відіграла важливу роль у розгортанні партизан. війни.

Лит.: Дем'янюк І. Л. Партизанська преса України (1941—1944 рр.). К., 1956; Дем'янюк у к. І. Л. Зброєю слова. К., 1966 [бібліогр. с. 219—238].
І. Л. Дем'янюк (Київ).

ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ — одна з найважливіших форм боротьби нар. мас проти іноземних загарбників на окупованій ними території або проти збройних сил внутр. контрреволюції у нац.-визвольних і громадян. війнах. На відміну від збройної боротьби регулярних військ на фронті П. р. охоплює найрізноманітніші дії — збройні і незбройні, організовані і стихійні, систематичні і епізодичні, спрямовані на підвнр ворожого режиму, на зрив економіч. заходів ворога. П. р. має велике військ. і морально-політ. значення. Він зміцнює євненість нар. мас у перемозі над ворогом, запалює їх на активні дії, завдає відчутних втрат ворожим військам, дезорганізує їхній тил, підриває стійкість і моральний дух ворожої армії. Характер і рушійні сили П. р., його розмах і ефективність залежать від соціального ладу країни, що веде визвольну боротьбу, від цілей і завдань війни.

Марксизм-ленінізм визнає правомірність і законмірність П. р., збаючи в ньому прояв воєнної творчості нар. мас. Ф. Енгельс характеризував П. р. як «невловиме повстання народу, яке то припиняється, то знов виникає, але завжди створює перешкоди ворогові» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 17, с. 197). Глибоку і всебічну теоретичну розробку питання про П. р. дав В. І. Ленін. На основі узагальнення досвіду міжнар. і рос. революц.-визвольного руху він озброїв партію ясным розумінням ролі і значення П. р. у визвольній боротьбі трудящих. В. І. Ленін сформулював важливі для воєнної науки висновки про те, що для перемоги над ворогом необхідно оволодіти всіма формами боротьби, навчитися з максимальною швидкістю доповнювати одну форму іншою. До партизан. форм боротьби В. І. Ленін відносив усі дії нар. мас, спрямовані на підвнр сил ворога. Він характеризував П. р. як прояв революц. творчості нар. мас, відзначав його глибоку народність, підкреслюючи, що партизанські дії «безперечно зв'язані з настроєм мас якнайочевидніше, якнайбезпосередніше» (Твори, т. 10, с. 94). Обґрунтовуючи законмірність П. р., В. І. Ленін характеризував його як діючу і ефективну форму боротьби мас проти своїх гнобителів. «Ця форма боротьби, — вказував він, — дала і дає найсерйозніші результати. Ніяка держава не витримає а la longue (тривалий час — Ред.) цієї упертої боротьби, що сприяє промисловому життю, вносить цілковиту деморалізацію в бюрократію і армію, сіє невдоволення з стану речей в усіх колах народу» (Твори, т. 9, с. 301). Високо

оцінюючи партизан. форми боротьби, В. І. Ленін водночас рішуче засуджував «партизанщину», анархістську розпушеність, вимагав ретельної підготовки партизан. дій, підпорядкування їх гол. формам боротьби, парт. керівництва П. р. Партизан. форми боротьби відомі з давніх часів. Свідченням цього може бути боротьба народів Серед. Азії в 3 ст. до н. е. проти армії Александра Македонського, боротьба багатьох народів проти панування Римської імперії. Партизан. боротьбу вели балканські народи проти султанської Туреччини з 14 — до поч. 20 ст., амер. народ — у кін. 18 — на поч. 19 ст. проти англ. колонізаторів, ісп. народ — 1808—13 проти військ Наполеона I, народи Африки, Індії, Індокитаю, Бірми та ін. країн світу — в 17—20 ст. проти амер., англ., франц., голландських, нім. колонізаторів. Партизан. методи боротьби використовували трудящі багатьох країн у громадян. війнах проти внутр. ворогів — експлуаторських класів.

Широко застосовували партизан. форми боротьби народи нашої країни: проти монголо-тат. завойовників у 13—15 ст., проти польсь. і шведських інтервентів на поч. 17 ст.; у сел. війнах під керівництвом І. Болотникова, С. Разіна, О. Пугачова. Партизан. тактику боротьби використовували повстанські загони на Україні під час антифеод. сел.-козацьких повстань у кінці 16 — 1-й пол. 17 ст., визвольної війни українського народу 1648—54, гайдамацького руху на Правобережній Україні 18 ст., руху опришків на Зх. Україні 17 — 1-й пол. 19 ст., сел. руху на Поділлі під проводом У. Кармалюка в 1-й пол. 19 ст. тощо. Значного розмаху досяг П. р. 1708—09 на окупованій швед. військами Карла XII території Білорусії і України під час *Північної війни 1700—21*.

Широкий П. р. розгорнувся під час *Вітчизняної війни 1812* на окупованій франц. загарбниками території Росії, Білорусії та України. Нар. боротьбу в тилу ворога всіляко підтримував командування рос. армії. Для партизан. дій було виділено бл. 20 регулярних кав. загонів чисельністю від 200 до 2500 чол. кожний. Бойові дії партизанів значною мірою сприяли розгрому військ Наполеона I.

Важливого значення П. р. набув в епоху імперіалізму. Трудящі маси Росії, яка на поч. 20 ст. стала центром світового революційного руху, під керівництвом більшовиків широко застосовували партизан. методи боротьби проти самодержавства в роки *революції 1905—07 в Росії*. Досвід партизан. боротьби в роки першої рос. революції партія використала під час *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917 і громадянської війни в СРСР 1918—20*. В період громадян. війни П. р. охопив Україну, Білорусію, Прибалтику, Сибір, Далекий Схід, Кавказ, Середню Азію, пн. райони країни. В багатьох місцевостях П. р. переростав у масові нар. повстання в тилу військ інтервентів і білогвардійців. Характерною рисою П. р. в той час були непорушна єдність трудящих усіх національностей країни і пролетарський інтернаціоналізм. Пліч-о-пліч з народами Рад. країни соціалістич. лад у рядах партизанів відстоювали представники народів ін. країн. Якісно новою рисою П. р. завдяки керівництву Комуністич. партії була його висока організованість. Велику роль у розгортанні партизан. боротьби відіграли підпільні більшовицькі орг-ції.

Широко розгорнувся П. р. на Україні. Нав'язавши Рад. Росії грабницький *Брестський мир 1918*, нім. і австро-угор. імперіалісти почали окупацію України (див. *Австро-німецька окупація України 1918*). Трудящі України, керовані Комуністичною партією, піднялися на вітчизн.

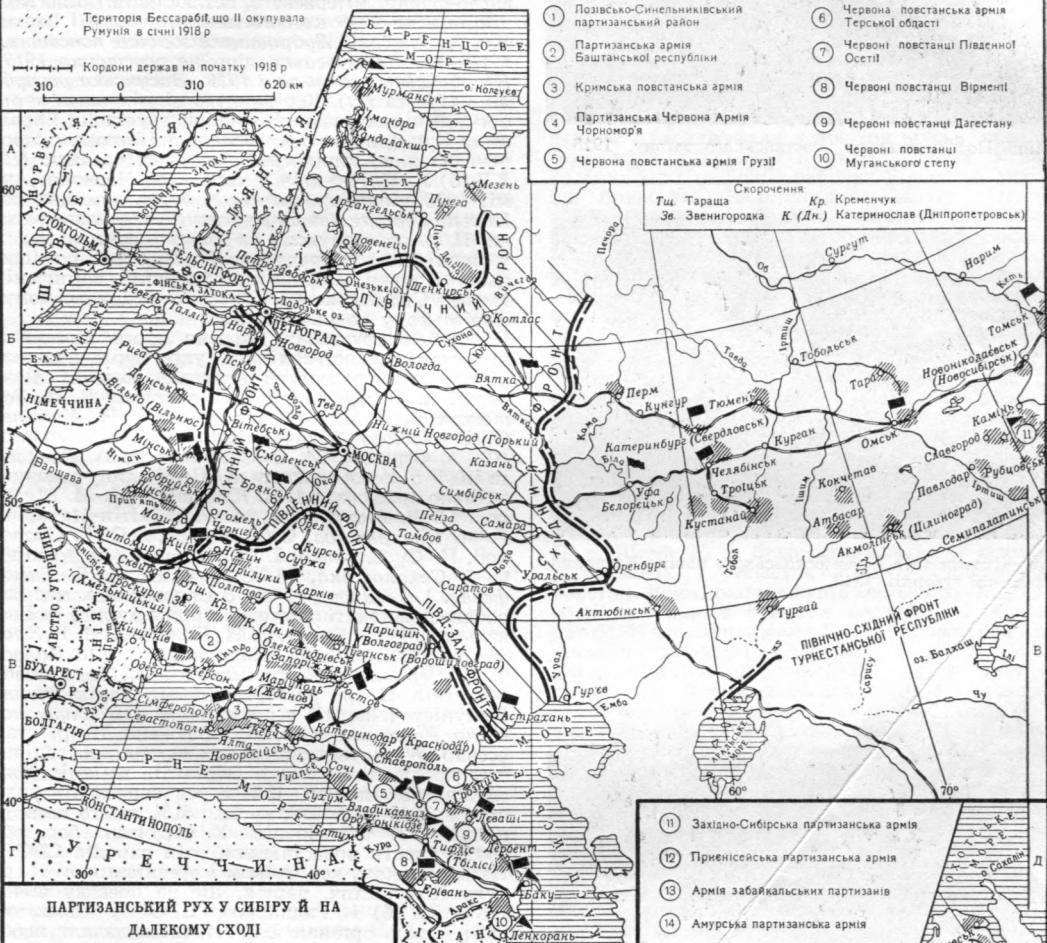

ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ У РОКИ ІНОЗЕМНОЇ ВОСННОЇ ІНТЕРВЕНЦІЇ І ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ В СРСР 1918–20 РОКІВ

- Лнії фронтів у 1919 р.
- ▨ Основні райони партизанського руху в 1918–20 роках (для Далекого Сходу — в 1918–22 роках)
- ▧ Територія, що залишилася в руках Радянської Республіки під час найбільшого просування інтервентів і білогвардійців у 1919 р.
- ▤ Територія Бессарабії, що її окупувала Румунія в січні 1918 р.

Кордони держав на початку 1918 р.
 310 0 310 620 км

- Керовані органи партизанського руху
- ▲ Бюро неlegalьної роботи при ЦК КП Литви і Білорусії і Виконавчому бюро КРП Польщі, Зафронтове бюро ЦК КП (б) України, Кавказьке бюро ЦК РКП (б), Донське зарубіжне бюро РКП (б), Сибірське бюро ЦК РКП (б), Далекосхідне бюро ЦК РКП (б).
  - Крайові та обласні партійні комітети, які керували партизанським рухом
  - ▶ Головні військово-революційні штаби
- Основні партизанські армії
- 1 Позисько-Синельниківський партизанський район
  - 2 Партизанська армія Баштанської республіки
  - 3 Кримська повстанська армія
  - 4 Партизанська Червона Армія Чорномор'я
  - 5 Червона повстанська армія Грузії
  - 6 Червона повстанська армія Терської області
  - 7 Червоні повстанці Південної Осетії
  - 8 Червоні повстанці Вірменії
  - 9 Червоні повстанці Дагестану
  - 10 Червоні повстанці Муганського степу

ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ У СИБІРУ І НА ДАЛЕКОМУ СХОДІ

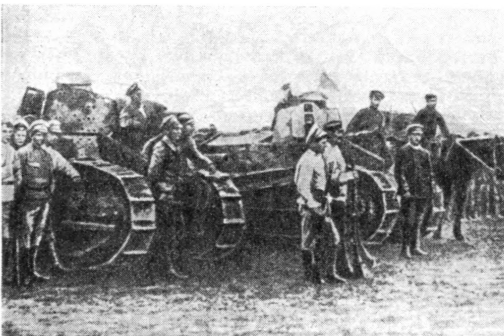

Бійці Попаснянського повстанського загону. 1918.

Група партизанів Новомосковського повіту Катеринославської губернії. 1919.

Амурські партизани перед відправкою на фронт з танками, які вони відбили в інтервентів. Благовещенська. 1920.

війну проти загарбників та їхніх націоналістич. прислужників. Червоногвардійські і партизан. загони понад 2 місяці героїчно билися проти переважачих сил ворога. Після загарбання України в тилу австро-нім. інтервентів розгорнувся могутній партизан.-повстанський рух. Виняток значення для його організації і керівництва ним мало утворення Комуністичної партії України на *Першому з'їзді КП (б) України* (1918). Влітку 1918 спалахнули великі повстання в Київській, Чернігівській та ін. губ. (див. *Звенигородське збройне повстання 1918, Таращанське збройне повстання 1918, Ніжинське збройне повстання 1918* та ін.).

22.IX 1918 за наказом *Всеукраїнського Центрального Військово-Революційного Комітету*, створеного за рішенням I з'їзду КП (б) У для безпосереднього керівництва повстансько-партизан. рухом, з партизан. загонів було сформовано *Першу Українську радянську дивізію* та *Другу Українську радянську дивізію*, які взяли активну участь у боротьбі проти іноземних загарбників і військ петлюрівської *Директорії*. Героїчну боротьбу в тилу англо-франц. інтервентів, петлюрівців і білогвардійців вели 1919 комуністи-підпільники і партизан. загони (див. *Дубровицьке збройне повстання 1918—19, Пашківцецьке збройне повстання 1919, Бахтанська республіка 1919, Висунська республіка 1919* та ін.). Керівництво підпільними парт. орг-ціями і партизан. боротьбою трудящих України та Криму проти *денікінінців* здійснювало створене на поч. липня 1919 *Зафронтове бюро ЦК КП (б) У*. Пліч-о-пліч з частинами Червоної Армії 1920 діяли проти військ бурж.-поміщицької Польщі і *єрангелішанин* численні партизан. загони. П. р. розгорнувся і на зх.-укр. землях, що їх у липні 1919 окупували війська бурж.-поміщицької Польщі. Збройні загони укр. партизанів діяли в Сколівському, Калузькому, Косівському, Львівському та ін. повітах.

Боротьбою трудящих України проти іноземних інтервентів, білогвардійців, укр. бурж.-націоналістич. контрреволюційні керували видатні діячі партії А. С. Бубнов, Я. Б. Гамарник, В. П. Затонський, Л. Й. Картевишвілі, Е. Й. Квірінг, С. В. Косіор, Ю. М. Коцюбинський, Артем (Ф. А. Сергеев), М. О. Скрипник, Я. А. Яковлев та ін. У більшовицькому підпіллі в тилу у ворога активно працювали І. Є. Клименко, М. М. Майоров, О. В. Мокроусов, М. М. Нікітін-Макаров, Г. М. Пякратова, О. С. Руденко, О. Г. Скороход, П. Ф. Слинко, І. Ф. Смирнов (Ласточкін), С. І. Соколовська, М. С. Тевелев, Г. Г. Тимофеева, І. І. Шварц та ін. З глибини нар. мас вирости талановиті партизан. командири і воєначальники В. С. Баяс, В. Н. Боженко, М. Г. Кропив'янський, М. П. Кирпонос, Г. О. Колос, Т. В. Черняк, Д. А. Шмідт, М. О. Щорс та ін. Могутній П. р. розгорнувся під керівництвом Комуністич. партії в роки *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45*. П. р. став всенар. рухом усіх соціальних верств рад. суспільства проти нім.-фашист. окупантів та їхніх прислужників. На поч. 1944 серед партизанів було понад 30% робітників, бл. 41% колгоспників, понад 29% службовців. У партизан. боротьбі брали участь представники всіх народів СРСР. Натхненником, керівником і організатором П. р. була Комуністич. партія. Ще на початку війни ЦК ВКП (б) і Раднарком СРСР у директиві парт. і рад. органам 29.VI 1941 визначили необхідність розгортання П. р. у ворожому тилу та його цілі й завдання. 18.VII 1941 ЦК ВКП (б) прийняв постанову «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ». Для керівництва П. р. проти нім.-фашист. окупантів було створено широко розгалужену мережу підпільних парт. орг-цій. У роки Великої Вітчизн. війни нар. боротьбою на окупованій ворогом території СРСР безпосередньо керували і неформальні республіканський Центр. К-т, 5 оперативних парт. груп, 3 республіканські і обласні парт. центри, 39 обкомів ВКП (б), 700 окружкомів, міськкомів, райкомів партії та ін. керівних парт. органів. У ворожому тилу діяли широка мережа низових парт. орг-цій і розгалужене комсомольське підпілля. Під керівництвом парт. підпілля збройну боротьбу проти окупантів вело багато партизан. з'єднань, загонів і груп. Усе населення чинило опір

окупантам. П. р. був справжнім другим фронтом, що подавав неочіненну допомогу Червоній Армії, яка несла осн. тягар боротьби проти нім.-фашист. загарбників.

Могутній П. р. розгорнувся на окупованій території України. ЦК КП (б) У і місцеві парт. органи створили розгалужену мережу парт. і комсомольського підпілля. Найвищими політ. органами партії на окупованій ворогом території, бойовими штабами П. р. були підпільні обкоми партії. Поряд з діяльністю завчасно підготовленого парт. і комсомольського підпілля і під його впливом окупована ворогом територія України вкрилася мережею парт., комсомольських та ін. антифашист. орг-цій, створених з ініціативи комуністів, комсомольців і безпарт. патріотів, що з різних причин залишилися у ворожому тилу (див. *Партійне підпілля на Україні в роки Великої Вітчизняної війни 1941—45*).

Найбільш активною і дійовою формою П. р. була збройна боротьба партизан. формувань. Під керівництвом ЦК ВКП (б), ЦК КП (б) У і підпільних парт. органів на окупованій території України, як і в ін. окупованих районах СРСР, розгорнулася партизан. війна, яка за своїм характером, розмахом і організацією не знає собі рівних в історії. На окупованій території УРСР діяла величезна партизан. армія — 55 партизан. з'єднань, тисячі партизан. загонів і груп, у яких боролось 500 тис. партизанів. Не менше як 1 млн. чол. налічувалося в їхньому резерві. Збройна боротьба партизан. формувань почалася з перших днів війни. В зах. областях УРСР активно діяли загони і групи М. П. Канишчука, Ю. М. Собєсяка, П. Х. Самчука, О. К. Кундіуса та ін. На тер. Житомирщини проти ворога билася партизан. загони під командуванням Т. Л. Грешана, К. В. Дружинського, І. В. Возбранного, А. Й. Цендровського, на тер. Київщини — Сталінський партизанський загін І. Ф. Боровика, Броварський загін ім. В. І. Леніна під командуванням Г. М. Кузьменка і П. М. Світличного, Черкаський загін Ф. Р. Савченка, на Кіровоградщині — загони А. С. Кученка, І. І. Нечаєва, І. С. Щученка, на Дніпропетровщині — загони С. Д. Масалігіна, В. О. Шахновича, М. М. Нікітіна-Макарова, М. К. Ключка, П. К. Кабака, П. Я. Жученка, Г. С. Мазниченка, на Херсонщині — О. Ю. Гірського, на Одещині — О. Ф. Солдатенка, В. О. Молодцова та ін. Самовіддано билася проти ворога в Дніпровських плавнях група партизан. загонів, об'єднана Радою командирів на чолі з Ф. Т. Рижиковим і А. Г. Різниченком. Це було по суті перше велике партизан. з'єднання на Україні.

У вересні 1941 в Сумській обл. почали діяти партизан. загони під командуванням С. А. Ковпака і С. В. Руднева. В жовтні 1941 ці загони об'єдналися, поклавши початок створенню одного з найбільших на Україні партизан. з'єднань. У велике з'єднання виріс і партизан. загін О. М. Сабурова, створений у жовтні 1941 в пн. частині Сумської області. На тер. Сумщини почали діяти партизан. з'єднання під командуванням М. І. Наумова, загони С. М. Гнібиди, Ф. Є. Канавця, К. І. Погорелова, М. Й. Воронцова. Активну бойову діяльність розгорнув Черніг. обл. партизан. загін під командуванням М. М. Попудренка. В листопаді 1941 ряд партизан. загонів Чернігівщини було об'єднано під командуванням О. Ф. Федорова. Згодом цей загін виріс у велике партизан. з'єднання. Багато сміливих операцій здійснив об'єднаний партизан. загін Полт. області під командуванням І. Й. Копьонкіна. Своєрідними були умови діяльності партизан. формувань в Харків.

і Сталінській областях. У зв'язку з стабілізацією фронту 1941—42 в цих районах багато партизан. загонів діяло на лінії фронту разом з частинами Червоної Армії. За неповними даними, влітку і восени 1941 в оборонних боях у взаємодії з Червоною Армією брало участь 165 загонів. Понад 5 місяців захищав ділянку фронту в районі села Сидорова партизан. загін Слов'янського р-ну під командуванням М. І. Карнаухова. Таку саму діяльність проводили Горлівський партизан. загін під командуванням Д. Є. Шевельова, Дебальцівський — під командуванням В. І. Підгорного, партизан. загін Печенізького р-ну Харків. обл. — під командуванням І. Г. Білоконя та ін. Партизани при підтримці всього населення громилі фашист. гарнізони і штаби, руйнували шляхи, палили і висаджували в повітря військ. склади, знищували живу силу і техніку ворога. У визволенні від гітлерівців районах Білорусії, України, Брянської, Калінінської, Ленінгр., Орловської, Смоленської та ін. областей партизани відновлювали рад. лад і створювали *партизанські краї і зони*. Безперервними ударами партизан. загони дезорганізували ворожий тил, відтягали з фронту значні військ. сили і перешкоджали проведенню бойових операцій нім.-фашист. армії. Організований партією П. р. у тилу ворога, в т. ч. й на окупованій території України, подавав велику допомогу Рад. Армії.

Істор. перемога Червоної Армії в *Московській битві 1941—42*, що поклала початок крутому повороту в ході війни, мала великий вплив на дальше зростання й посилення П. р. Великий розмах його викликав потребу централізації керівництва бойовими діями партизан. загонів. За рішенням ЦК ВКП (б) від 30. V 1942 при Ставці Верховного Головнокомандування було створено Центр. штаб П. р. Штаби П. р. було організовано в союзних республіках і областях РРФСР, окупованих ворогом. Вони працювали під керівництвом ЦК комуністич. партій союзних республік і обкомів партії. В червні створено *Український штаб партизанського руху* (УШПР) на чолі з Т. А. Строчаком. Пізніше, в січні 1943, створено обласні штаби П. р. Для оперативного керівництва партизан. рухом на Україні рішенням ЦК ВКП (б) від 2. X 1942 було створено вузький нелегальний ЦК КП (б) У, до складу якого ввійшли В. А. Веґма, А. І. Гайовий, М. С. Гречуха, А. Н. Зленко, С. А. Ковпак, Л. Р. Корнієць, Д. С. Коротченко, П. Х. Куманюк, С. В. Руднев, О. М. Сабуров, В. Т. Сергієнко, І. К. Сиromолотний, М. С. Співак, В. Ф. Старченко, Т. А. Строчак, О. Ф. Федоров, Я. О. Хоменко.

В серпні 1942 ЦК ВКП (б) скликав у Москві нараду командирів партизан. з'єднань, в якій від України взяли участь С. А. Ковпак і О. М. Сабуров. На нараді було вирішено передислокувати ряд великих партизан. загонів з пн.-сх. частини України на Правобережжя, посилити удари по найважливіших комунікаціях у глибокому тилу ворога (див. *«Рейкова війна»*).

В жовтні 1942 вийшли в рейд з Сумської обл. в райони Київ., Житомир. і Ровен. областей партизан. з'єднання під командуванням С. А. Ковпака (див., зокрема, *«Сарненський хрест»*) і О. М. Сабурова. В кін. січня 1943 в рейд у пд. області України вирушило з'єднання під командуванням М. І. Наумова. В березні 1943 в рейд на Правобережжя Україну виступили з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова і Я. І. Мельника (див. *Партизанські рейди*).

Ненастанно розширюючи мережу підпільних парт. орг-цій, ЦК КП (б) У зміцнював керівництво П. р. З наближенням фронту розгортався П. р. у тилу

На командному пункті партизанських з'єднань С. А. Ковпака і О. Ф. Федорова під час розгрому ворожої флотилії на річці Прип'яті поблизу села Аревичів (БРСР). 1943.

нім.-фашист. військ, підпільні орг-ції і групи переходили до збройної боротьби, в ряді міст і населених пунктів на збройну боротьбу піднімалося майже все населення. В лютому 1943 збройне повстання спалахнуло у Варвинському р-ні Черніг. обл. Повстанці оволоділи районним центром і рядом населених пунктів, знищили багато гітлерівців, врятували від вигнання на фашист. каторгу тисячі рад. людей. У березні 1943 спалахнуло повстання у Вищедубечанському р-ні Київ. обл., в якому взяло участь понад тисячу чоловік. Повстанці вигнали окупантів з ряду сіл свого і сусіднього Остерського р-ну Чернігів. обл., створили в кожному селі загони самооборони чисельністю від 70 до 200 чол. і бл. 3 місяців утримували визволені населені пункти. Особливо значним за своїм розмахом і організованістю було *Павлоградське повстання 1943*, організоване і проведене Дніпропетров. підпільним обкомом і Павлоградським підпільним міськкомом партії в тісній взаємодії з наступаючими частинами Червоної Армії. Активно взаємодіяли з Червоною Армією партизан. загони, створені підпільними парт. групами Біловодського, Слов'яносербського, Успенського р-нів Ворошиловгр. обл., Балаклійського, Ізюмського — Харків. обл., Глинянського — Сумської обл. тощо. В 1-й пол. 1943 в пн. і пн.-зх. областях України створено нові великі партизан. з'єднання під командуванням В. А. Бегми, С. Ф. Маликова, М. М. Попудренка, А. З. Одухи, С. А. Олексенка, М. М. Таранушенка, І. П. Федорова та ін.

Для підтримки наступальних операцій Червоної Армії УШПР під керівництвом ЦК КП (б) У розробив оперативний план бойових операцій партизанів на всьомо-літній період 1943. Цей план затвердили ЦК ВКП (б) і Державний Комітет Оборони. Партизани завдавали мотугніх ударів ворогові. Влітку 1943 в результаті партизан. дій припинився рух на залізницях Брест — Ковель, Ковель — Сарни і систематично порушувався

в районах станцій Шепетівка, Козятин, Фастів та ін. Під час підготовки наступу нім.-фашист. військ під Курськом у липні 1943 партизани України пустили під укіс 349 ешелонів, а в розпал *Курської битви 1943* — 664 ешелони. Зразком організованого розгрому комунікацій ворога була операція *«Ковельський вузол»*, проведена з'єднанням під командуванням О. Ф. Федорова. Влітку 1943 набули ще більшого значення партизан. рейди. Глибокий рейд на Зх. Україну здійснило з'єднання під командуванням С. А. Ковпака (див. *Карпатський рейд 1943*). Активізації П. р. на Правобережній Україні влітку й восени 1943 сприяли також рейди у Вінницьку і Кам'янець-Подільську області з'єднання під командуванням Я. І. Мельника і рейд у сх. частину Житомирської і зх. частину Київської обл. з'єднання під командуванням М. І. Наумова.

В 1943 великого оперативного і стратегічного значення набули партизан. удари по залізницях. Уперше в історії воєн за єдиним задумом було проведено такі великі партизанські операції, як *«Рейкова війна»* в Білорусії, Ленінградській, Калінінській, Орловській областях по фронту в 1000 км і вглиб на 750 км. Восени білорус. партизани провели операцію *«Концерт»*. Лише ці дві операції на 35—40% скоротили залізнич. рух у тилу ворога. Активні бойові дії розгорнули укр. партизан. з'єднання і загони під час стратегічного наступу Червоної Армії влітку 1943. УШПР за вказівкою ЦК КП (б) У розробив план участі партизанів у *битві за Дніпро 1943*. Виконуючи бойові завдання, 17 тис. укр. партизанів до підходу рад. частин захопили й утримали 25 переправ через Десну, Дніпро і Прип'ять. Партизан. загони і з'єднання разом з частинами Рад. Армії брали участь в оточенні і знищенні великого ворожого угруповання в районі Корсуня (див. *Корсунь-Шевченківська операція 1944*), у визволенні Знам'янки, Переяслава, Ізяслава, Ковеля, Костополя, Овруча та ін. міст і населених пунктів.

Силами партизанів було визволено 139 райцентрів, селищ міського типу, залізнич. станцій і багато ін. населених пунктів України.

Найвищою розвитуку П. р. досяг 1944. У наступі Ленінгр., Волховського, 2-го Прибалтійського фронтів 1944 брали участь 13 партизан. бригад Ленінгр. обл. і 3 латв. партизан. полки заг. чисельністю 40 тис. бійців. Під час однієї з найбільших наступальних операцій Червоної Армії — *Білоруської операції 1944* — в тилу ворога у Білорусії діяло понад 150 тис. партизанів. Самовіддану героїчну боротьбу проти нім.-фашист. окупантів вели партизани Естонії, Латвії, Литви, Молдавії. В 1944 згідно з планом наступальних операцій Червоної Армії ряд глибоких операцій у тилу ворога здійснили укр. партизани. В січні — березні 1944 партизан. д-зія під командуванням П. П. *Вершигори* здійснила Львівсько-Варшавський рейд і разом з польс. партизанами завдала великих втрат ворожим військам. У січні — березні рейд по зх. областях України провело партизан. з'єднання під командуванням М. І. Наумова. В березні — червні рейди по тилах ворога здійснили партизан. з'єднання під командуванням Б. Г. Шангіна, М. І. Шукаєва. В червні — липні партизанська д-зія П. П. *Вершигори* зробила рейд у Білорусію (Німанський рейд) і в співдружності з білоруськими партизанами, в тісній взаємодії з частинами Червоної Армії завдала ударів по відступаючих військах ворога.

У вогні боротьби проти нім.-фашист. загарбників гартувалась і міцніла інтернац. єдність народів. В рядах рад. партизанів боролися проти спільного ворога тисячі антифашистів з інших країн — чехів, словаків, поляків, угорців, румун, французів, іспанців, німців та ін. В свою чергу велику допомогу *Руху Опору* народів зарубіжних країн подавав Рад. Союз. На ЦК КП (б) У і УШПР було покладено організацію допомоги партизанам Польщі, Чехословаччини, Румунії і Угорщини. За допомогою ЦК КП(б)У і УШПР було організовано й налагоджено роботу Польської і Чехословацького штабів П. р. У розпорядження Польс. штабу було передано всі польс. з'єднання й загони, які діяли в складі укр. партизан. формувань. На тер. Польщі було перенесено дії 15 укр. партизан. формувань під командуванням І. О. Артюхова, Г. В. Ковальова, М. Я. Наделіна, С. О. Санкова, В. П. Чепіги, В. М. Яремчука, Б. Г. Шангіна та ін. чисельністю 4,5 тис. чол. На тер. Чехословаччини вийшли і розгорнули дії партизан. загони і з'єднання В. А. *Кейтинського*, М. І. Шукаєва, Л. Ю. *Берештейна*, В. О. Карасьова та ін. На прохання комуністич. партій Чехословаччини, Румунії, Угорщини ЦК КП(б)У і УШПР організували підготовку спец. груп з числа чехів, словаків, угорців та румунів. У жовтні 1944 у ці країни було перекинуто 49 таких груп заг. чисельністю 787 чол. До складу їх було включено досвідчених рад. партизанів П. О. Величка, Є. П. Волянського, О. С. Єгорова, Я. М. Кузнеця, К. К. Попова та ін. Багато таких організаторських груп виродило у великі партизан. з'єднання.

Десятки тисяч рад. громадян брали найактивнішу участь у визвольній боротьбі народів окупованих гітлерівцями країн Європи, а також у самій Німеччині. В рядах европ. Руху Опору було багато українців. Командиром великої партизан. бригади в Югославії був українець А. Г. *Дяченко*. Одним з великих словацьких з'єднань командував І. К. *Балота* із Запоріжжя. Героїчно билися проти фашистів у Франції партизан. загони О. І. *Никитенка* з Запоріж. обл., В. В. *Порика* і Й. О. *Калениченка* з Вінн. обл. Невмирущою

Підрозділ партизанського з'єднання під командуванням М. М. Попудренка в засідці. Ворожий тил. 1943.

Партизани 2-ї Клетнянської партизанської бригади. Орловська область. 1943.

Вручення медалей «Партизанові Вітчизняної війни» білоруським партизанам. 1943.

славою вкрили себе на бельг. землі Г. Я. *Велогенко* і М. Кондратенко з Дніпропетровщини. Рад. народ під керівництвом Комуністич. партії добився всесвітньо-істор. перемоги у війні проти гітлерівської Німеччини. Важливим фактором перемоги над нім.-фашист. загарбниками був П. р. Партизан. боротьба рад. народу завдала великих втрат ворогові. Тільки укр. партизани знищили бл. 465 тис. гітлерівців, пустили під укіс 4958 ешелонів, підбили 1566 танків і бронемашин, 211 літаків, захопили багато бойових трофеїв. Партизани України відтягували на себе 786 тис. фашист.

солдатів і офіцерів. Комуністич. партія і Рад. уряд високо оцінили бойові заслуги партизанів. Учасникам П. р. вручено понад 184 тис. орденів і медалей, 234 чол. присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Партизанів і підпільників України за самовіддану боротьбу проти фашист. окупантів нагороджено понад 57,5 тис. орденів і медалей, 95 чол. удостоєні звання Героя Рад. Союзу, а С. А. Ковпаку і О. Ф. Федорову це звання присвоєно двічі.

П. р. рад. народу мав величезний вплив на розвиток Руху Опору народів країн, поневолених нім. фашизмом і япон. милітаризмом. Досвід П. р. рад. народу має велике міжнар. значення. Його широко використовують народи Азії, Африки і Латинської Америки в боротьбі за повне знищення системи колоніалізму.

Лит.: Л е н и н В. І. О войне, армии и военной науке. М., 1965; История Коммунистической партии Радянского Союза. К., 1970; История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. 1. М., 1971; История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945, т. 1—6. М., 1960—65; История гражданской войны в СССР, т. 1—5. М., 1937—60; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1971; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 1—3. К., 1967—70; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1—3. К., 1967—69.

Г. М. Мултих (Київ).

ПАРТИЗАНСЬКІ КРАЇ І ЗОНИ — територія, яку відвоювали в тилу нім.-фашист. загарбників рад. партизани під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 і на якій було відновлено Рад. владу. П. к. і з. існували на тер. УРСР, БРСР і окупованій частині тер. РРФСР.

На Україні почали виникати зразу ж після окупації її території ворогом і розгортання на ній *партизанського руху*. Один з перших партизан. країв утворився на Пн. Черніг. обл., на території Корюківського р-ну. З далішим розвитком партизан. руху під керівництвом Черніг. підпільного обкому партії партизан. краї виникли і в ін. районах. Вони утворили Чернігівську партизан. зону, яка займала понад третину території області. Партизан. край з перших днів окупації був у пн. районах Сум. обл., де загони під командуванням С. А. Ковпака і О. М. Сабурова розгорнули активні дії проти окупантів. Згодом П. к. і з. утворились у Волинській, Ровенській, Кам'янець-Подільській (тепер Хмельницька), Кіровоградській, Вінницькій, Житомирській та ін. областях. Вони охоплювали значну частину території України. П. к. і з. перебували під постійним контролем партизанів, які їх охороняли іх. У П. к. і з. було відновлено Рад. владу, діяли сільс. Ради, школи, розгорнулася велика госп.-організаторська, політ. і воєнна робота. На цій території ворог не міг здійснювати окупаційні заходи. П. к. і з. мали тісний зв'язок з рад. тилом. Тут обладнували аеродроми, через які партизанам постачали зброю, медикаменти, л-ру тощо. З цих аеродромів евакуювали поранених партизанів, хворе населення, дітей, старих і жінок. П. к. і з. відіграли велику роль у дальшому розгортанні партизан. руху.

Лит. див. до ст. *Партизанський рух*.

В. О. Замлинський (Київ).

ПАРТИЗАНСЬКІ РЕЙДИ — один з важливих засобів партизан. боротьби; походи партизан. загонів і з'єднань у ворожому тилу з метою розгортання бойових і диверсійних дій, знищення живої сили противника, руйнування його комунікацій, дальшого розширення *партизанського руху*. Широко застосовувались під час *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45* на тер. України, де мали особливе значення для посилення нар. боротьби в малодісних і степо-

вих районах. У 1941—42 найзначнішими були рейди загонів під командуванням І. Ф. Боровика, К. І. Погорелова, М. І. Воронцова, Путивльського загону під командуванням С. А. Ковпака і С. В. Руднева, Чернігівського обласного загону під командуванням О. Ф. Федорова і М. М. Понудренка. Особливого стратегічного значення для розгортання партизан. руху П. р. набрали в кін. 1942 — на поч. 1943, коли за завданням Ставки Верховного Головнокомандування, ЦК ВКП (б) і ЦК КП (б) У з Лівобережжя на Правобережжя України вийшли великі партизан. з'єднання під командуванням С. А. Ковпака, О. М. Сабурова, О. Ф. Федорова, Я. І. Мельника. Наслідком цього було створення значного партизан. краю в пн.-зх. районах України і здійснення масованих ударів по залізнич. комунікаціях окупантів, що було істотною допомогою рад. військам під час *Курської битви 1943* і *битви за Дніпро 1943*. Велике значення для розширення зони партизан. дій і залучення до боротьби широких нар. мас мали *Карпатський рейд 1943* з'єднання С. А. Ковпака, рейди з'єднань М. І. Наумова, Я. І. Мельника та ін. на тер. Київ., Вінн., Кам'янець-Подільської, Одес., Львів., Тернопільської та Станіславської обл. В 1944 П. р. стали одним з осн. засобів допомоги Рад. Союзу партизанам Польщі та Чехословаччини. В березні — червні 1944 з України на тер. Польщі перейшло 15 загонів і з'єднань укр. партизанів заг. чисельністю 4,5 тис. чол. Найзначнішими були Львівсько-Варшавський рейд партизан. д-зії ім. С. А. Ковпака під командуванням П. П. Вершигори і рейд з'єднання І. М. Банова. Наслідком цих рейдів були розширення й активізація партизан. боротьби в Люблінському воєводстві Польщі. На прохання керівництва Компартії Чехословаччини в серпні — вересні 1944 на тер. Чехословаччини вийшли партизан. з'єднання М. І. Шукаєва, М. А. Прокопюка і В. О. Карасьова, загони В. А. Квітницького, Л. Ю. Беренштейна та ін., що подали істотну допомогу *Словацькому народному повстанню 1944*.

В. І. Клоков (Київ).

ПАРТИЦЬКИЙ Омелян Осипович (1840—95) — укр. мовознавець, етнограф, історик і педагог. Один з ідеологів «*народовців*». Н. в с. Тейсарові (тепер Жидачівського р-ну Львів. обл.) в сім'ї священика. Закінчив 1864 філософ. ф-т Львівського ун-ту. В 1871—95 — професор укр. мови в учительській семінарії у Львові. Брав активну участь у т-ві «*Просвіта*». Автор «*Німецько-руського словаря*» (Львів, 1867), склав ряд підручників з укр. мови і л-ри для нар. і середніх шкіл. Досліджено давньорус. пам'ятки присвячено працю «*Слово о полку Ігоревім*» (Львів, 1884). Вивчав найдавніший період історії Русі, історію Галичини (Старинна історія Галичини, т. 1. Львів, 1894). В 1875—79 редагував львів. бурж.-ліберальну «*Газету школярів*» та 1880—85 — заснований ним журнал «*Зоря*».

ПАРТІЙНА ШКОЛА В ЛОНЖЮМО — загальнопарт. школа, організована більшовиками під керівництвом В. І. Леніна весною 1911 в містечку Лонжюмо під Паржем для підготовки парт. працівників з робітників. У школі вчилися 18 слухачів, переважно з парт. орг-цій пролетарських центрів Росії (Москви, Петербурга, Миколаєва, Катериносл. губ. тощо). Навчальна програма школи включала політ. економію, діалектичний матеріалізм, історію РСДРП, історію рос. л-ри та ін. Лекторами у школі були В. І. Ленін, І. Арманд, А. В. Луначарський, М. О. Семашко та ін. Після закінчення занять 17 (30).VIII 1911 слухачі школи виїхали на нелегальну партійну роботу до Росії.

ПАРТИЗАНСЬКА БОРОТЬБА В ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

1941—45 років

МАСШТАБ 1:12 000 000

120 0 120 240 360 км

- Рубіж найдавшого просування німецько-фашистських військ на територію Радянського Союзу
- Найважливіші партизанські райони і краї, що їх тривалий час утримували великі сили партизанів
- Інші райони базування партизанських загонів і груп, які активно діяли
- Ділянки комунікацій противника, що їх систематично й надовго партизани виводили з ладу
- Місця великих диверсій партизанів і підпілля
- Найважливіші райони напружених боїв партизанів з великими угрупованнями противника
- Райони найважливіших бойових операцій, що їх провели партизани разом з військами Радянської Армії

Рейди партизанських з'єднань і частин

Примітки. На карті показано лише деякі рейди партизанських формувань

Кордони СРСР дано на початок Великої Вітчизняної війни.

Цифрами на карті позначені:
1 Угорщина 2 Грузинська РСР

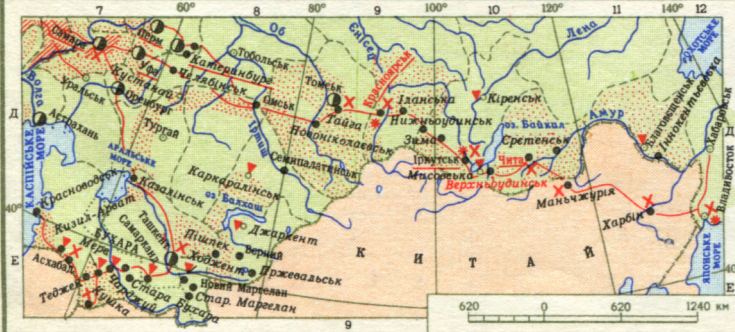
НАЙВИЩЕ ПІДНЕСЕННЯ РЕВОЛЮЦІЇ (КІНЕЦЬ ЖОВТНЯ – ГРУДЕНЬ 1905 р.)

МАСШТАБ 1:18 000 000

180 0 180 360 км

- Райони селянського руху
- Райони селянських повстань
- Державні кордони
- Межі губерній
- Центри губерній
- Кордони Хіві і Бухари
- Залізниця

Пункти в залізницях, охоплені загальним політичним страйком у грудні 1905 р. (розміри пунктів дано відповідно до кількості робітників, зайнятих на виробництві)

- понад 50 000
- від 1 000 до 10 000
- від 10 000 до 50 000
- до 1 000

МОСКВА Збройні повстання
КИЇВ Рада робітничих депутатів

Примітка: в Севастополі – Рада матроських, солдатських і робітничих депутатів; у Красноярську – Рада робітничих і солдатських депутатів; в Чіті – Рада солдатських і козачьих депутатів.

- Збройні повстання в армії та флоті
- Революційні виступи в армії та флоті
- Військова організація РСДРП

«ПАРТИЙНАЯ ЖИЗНЬ» — журнал ЦК КПРС з питань парт. будівництва. Виходить у Москві двічі на місяць. Почав видаватися 1919 під назвою «Известия Центрального Комитета Российской Коммунистической партии (большевиков)». У жовтні 1929 «Известия» було реорганізовано в журн. «Партийное строительство», що видавався з листопада 1929 по червень 1946. З листопада 1946 виходить під назвою «П. ж.». У квітні 1948 видання журналу було тимчасово припинено, поновлено з квітня 1954.

ПАРТІЙНЕ БУДІВНИЦТВО — складова частина марксистсько-ленінського вчення про Комуністич. партію; наука про закономірності розвитку партії, про принципи побудови, форми організації її норми її внутр. життя; про засоби і методи орг. та ідеологіч. роботи партії в масах, керівництва госп. і культ. будівництвом, держ. і громад. орг-ціями трудящих. П. б. базується на минулому і сучас. досвіді КПРС, а також братніх комуністич. і робітн. партій. Наук. методом П. б. є марксистсько-ленінська діалектика, яка дає можливість розкрити об'єктивний характер законів внутр. життя партії, теоретично обґрунтувати необхідність зміни, вдосконалення орг. форм і методів діяльності в залежності від конкретно-істор. обставинки, завдань, які вирішує партія. П. б., як наука, беззастережно відкидає спроби винайти універсальні форми організації й методи роботи, придатні для всіх істор. періодів діяльності партії.

В. І. Ленін всебічно обґрунтував необхідність створення партії нового типу як вирішальної умови успіху справи революції, соціалізму і комунізму в нашій країні. Він розробив і втілював у життя струнку й цілісне вчення про пролет. партію нового типу — авангард пролетаріату, його організований загін, найвищу форму політ. організації, яка озброєна марксистською теорією, тісно зв'язана з масами. Керівним принципом орг. побудови партії є демократичний централізм. Партія непримиренна до будь-якого опортунізму і розколюництва. Вона глибоко інтернаціональна за своєю ідеологією, типом побудови, характером діяльності. В. І. Ленін і ленінці рішуче відкинули і федеративний принцип побудови партії, який висунули бундівці, намагаючись розколоти робітн. рух за нац. ознакою, і опортуністич. меншовицький принцип автономізму, що полягав у вимозі незалежності місцевих орг-цій від парт. центру.

В боротьбі проти опортуністів за створення партії нового типу, докорінно відмінної від партій 2-го Інтернаціоналу, В. І. Ленін підніс на небачену височину вчення про побудову та революційну діяльність партії. Воно знайшло всебічне теоретич. обґрунтування в ленінських працях «Завдання російських соціал-демократів», «Наша програма», «Лист до товаришів про наші організаційні завдання», «Що робити?», «Крок вперед, два кроки назад», «Дитяча хвороба „лівизни“ в комунізмі», в статтях, написаних 1922—23, у доповідях і виступах на парт. з'їздах, конгресах Комінтерну та ін. творах. У ленінських працях розроблено осн. поняття і категорії теорії та практики П. б., яке завдяки В. І. Леніну стало наукою. Відкриті, сформульовані й обґрунтовані В. І. Леніном закономірності та принципи П. б. витримали всебічну перевірку революц. практикою, довели свою життєву силу й нездоланність і здобули визнання у світовому комуністич. і робітн. русі. До закономірностей розвитку партії, норм її життя і парт. принципів керівництва В. І. Ленін відносив: керівну роль партії в революц. перетворенні суспільства, нерозривну єдність революц. тео-

рії і революц. практики, умови членства в партії, постійне піднесення ролі, звання і значення члена партії, відповідальність кожного комуніста за партію, а партії — за кожного свого члена, орг. та ідейну єдність рядів партії, найсуворіше дотримання парт. дисципліни, однаково обов'язковою для всіх членів партії, неухильне здійснення принципу демократич. централізму; колективність керівництва; критику і самокритику; свободу обговорення і єдність дій; парт. принципи добору, розстановки, виховання кадрів і перевірки виконання рішень; наук. підхід до керівництва госп. і культ. будівництвом, держ. і громад. орг-ціями трудящих та ін. Норми парт. життя і принципи парт. керівництва існують і діють у тісному взаємозв'язку. Відрізняються вони лише сферою своєї дії. Якщо норми парт. життя регулюють внутр. життєдіяльність партії, то принципи парт. керівництва мають ширшу сферу. На їхній основі здійснюється керівництво не лише партійними, але й всіма держ. і громад. орг-ціями трудящих. Осн. документами, якими керується партія в своїй діяльності, є Програма Комуністичної партії Радянського Союзу і Статут Комуністичної партії Радянського Союзу. Програма — основа ідейної єдності, Статут — орг. єдності. Партія здійснює політ. керівництво, визначає програмні цілі, виробляє правильну, науково обґрунтовану політику. Політика втілюється в життя через повсякденну і багатогранну орг. та ідейно-політ. роботу партії в масах. Без цього неможливий успіх найвірнішої політики. Проблема найефективнішої єдності політики і орг. роботи є однією з найважливіших у П. б. В Статуті — законі парт. життя — визначено орг. принципи побудови партії і норми її внутр. життя, засоби і методи діяльності парт. орг-цій. Партія постійно, виходячи з об'єктивних вимог, політ. і програмних цілей, вносить і доповнює зміни в Статут. У цьому проявляється закономірний процес розвитку самої партії і творчий характер П. б. Питання П. б. в тій чи ін. формі розглядалися на всіх з'їздах партії, на деяких конференціях і пленумах ЦК КПРС. У дожовтневий період П. б. розвивалося у відповідності з цілями, визначеними в першій Програмі, прийнятій на II з'їзді РСДРП (1903). Осн. принципом була сувора централізація. Цим забезпечувалося збереження і зміцнення орг-цій партії в умовах самодержавного терору, ефективне поєднання нелегальних і легальних форм роботи, розширення і зміцнення зв'язків партії з масами. В. І. Ленін і ленінці відстояли орг. основи, норми парт. життя і принципи парт. керівництва в непримиренній боротьбі проти меншовицьких, троцькістських, опортуністів у міжнар. революц. русі.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917, коли Комуністич. партія стала правлячою, перед нею поставили ін. істор. завдання, гранично чітко визначені в другій Програмі, яку затвердив VIII з'їзд РКП (б) (1919). Необхідно було створити, захистити і зміцнити першу в світі пролет. д-ву, налагодити управління нею, побудувати соціалістич. суспільство. Такої істор. відповідальності не мала до того часу жодна політ. орг-ція пролетаріату. Партія, у відповідності з докорінною зміною умов, виробила і затвердила новий Статут (1919), в який наступні з'їзди внесли зміни, що збагачували і розвивали форми і методи парт. роботи, підвищували вимоги до членів партії, до парт. органів. У зв'язку з утворенням федерації рад. республік VIII з'їзд ВКП (б) (1919) підкреслив, що і в цих умовах необхідне існування єдиної централізованої Комуністич. партії, з єдиним ЦК, який керує всією роботою

партії. XIV з'їзд ВКП (б) (1925) записав у Статуті, що партія будується як єдина організація для всіх її нац. загонів.

Після повної, остаточної перемоги соціалізму в Рад. країні, вступу рад. народу в нову смугу істор. розвитку, XXII з'їзд КПРС (1961) затвердив нову, третю Програму партії і новий Статут. Орг. форми побудови партії, методи її діяльності визначаються на основі практики, випливають з вимог життя, науково відображають їх. Вони спираються на об'єктивну основу і тому не можуть обиратися довільно. Суб'єктивізм у виборі форм і методів роботи негативно позначається на здійсненні політ. завдань. Так, поділ парт. орг-цій на промислові і сільські (1962—64) не впливав із потріб розвитку суспільства, практики, він ішов усупереч їм. *Листопадовий пленум ЦК КПРС 1964* скасував цей поділ і відновив ленінський територіально-виробничий принцип побудови парт. орг-цій. Партія рішуче, коли цього вимагає життя, відмовляється від невідповідних форм і методів роботи, замінює їх новими. Вона постійно удосконалює і збагачує статутні вимоги. Так, *Двадцять третій з'їзд КПРС (1966)*, зваживши на нові вимоги практики комуністич. будівництва, вніс у Статут партії деякі зміни і доповнення, що підвищили відповідальність парт. орг-цій за прийом у партію, посилили відповідальність комуністів за діяльність своєї парт. орг-ції і партії в цілому, сприяли подальшому розвитку внутріпарт. демократії, зміцненню парт. дисципліни, підвищили ефективність парт. роботи. Проблеми П. б., його теорії і практики є предметом постійного плекання КПРС, ЦК партії. Підтвердженням цього є рішення XXIII і XXIV з'їздів КПРС, постанови *Жовтневого пленуму ЦК КПРС 1964* і наступних пленумів, а також постанови ЦК КПРС з корінних питань практики парт. роботи. Критика і усунення недоліків у роботі парт. орг-цій — обов'язкова умова підвищення рівня парт. керівництва. КПРС рішуче засудила *культ особи* Сталіна, а пізніше — суб'єктивізм як несумісні з марксизмом-ленінізмом, з соціальною природою партії. КПРС проробила величезну роботу по відновленню і розвитку ленінських норм парт. життя, принципів керівництва в усіх галузях парт., держ., ідеологічної і госп. діяльності. В парт. документах про 50-річчя Великої Жовтн. соціалістич. революції, 150-річчя з дня народження К. Маркса, до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна питання П. б. знайшли широке теоретичне узагальнення. В постановках ЦК КПРС «*Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук та підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві*», «*Про завдання, структуру і штати Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*» і відповідних рішеннях ЦК КП України визначено завдання її осн. напрями наук. розробки П. б. Головним завданням П. б. є вивчення ленінських орг. принципів, норм парт. життя, закономірностей і факторів, що забезпечують здійснення і зростання керівної ролі партії в житті рад. суспільства; досвіду, форм і методів орг. парт. роботи, її ролі в здійсненні госп.-політ. завдань; досвіду ідеологічної роботи партії, організації марксистсько-ленінської освіти комуністів, масово-політ. роботи серед трудящих, парт. керівництва пресою, радіо, телебаченням, культ.-осв. закладами, л-рою і мистецтвом, навч. закладами і наукою; принципів і методів парт. керівництва госп. будівництвом, держ. і громад. орг-ціями трудящих. Особливе місце в рішеннях *Двадцять четвертого з'їзду КПРС* (див. т. 4, додаток) зайняли питання, пов'язані з дальшим розвитком КПРС — організуючого ядра всієї суспільної системи Рад.

країни. З'їзд відзначив, що під керівництвом ЦК партія твердо йде ленінським курсом, з често виконує роль політ. керівника робітн. класу, трудящих, усього рад. народу. Практика й час підтвердили правильність і життєву силу настанов попереднього з'їзду в осн. питаннях П. б. XXIV з'їзд КПРС вніс новий вклад у ленінське вчення про партію. В галузі П. б. з'їзд накреслив лінію на вдосконалення методів парт. керівництва суспільством, на суворе дотримання ленінських норм парт. життя, на дальше згуртування рядів партії, на всемірне зміцнення зв'язків партії з робітн. класом, з усім рад. народом. З'їзд вніс часткові зміни в Статут партії. З'їзд підкреслив, що успішне втілення в життя політ. ліній і конкретної програми роботи на чергове п'ятиріччя потребуватиме мобілізації всіх сил партії і народу, дальшого підвищення керівної ролі партії, зміцнення єдності поглядів і дій усіх комуністів, усіх рад. людей.

КПРС надавала і надає важливого значення не тільки вивченню кадрами партії і держави теорії П. б., а й неухильному застосуванню її на практиці. Це сприяє дальшому ідейно-теоретич. гартуванню кадрів, піднесенню їхньої кваліфікації, вдосконаленню форм, методів і стилю парт. роботи, прискорює рух Рад. країни до комунізму. Досвід П. б. КПРС має велике міжнар. значення для братніх комуністич. і робітн. партій. В. І. Білоусов (Київ).

«ПАРТІЙНЕ ЖИТТЯ» — щомісячний журнал, орган ЦК КП (б) У. Виходив з листопада 1946 по грудень 1949 в Києві. Утворений на базі журналів «*Партробітник України*» та «*Пропагандист і агітатор*». Журнал висвітлював найважливіші питання життя Комуністич. партії та Рад. держави, узагальнював і популяризував досвід партійно-організаційної та ідеологіч. роботи, висвітлював питання добору і виховання кадрів, вміщував статті, кореспонденції, давав консультації та відповіді на запитання комуністів.

ПАРТІЙНЕ ПІДПІЛЛЯ на Україні в роки Великої Вітчизняної війни 1941—45 — керівна і організуюча сила боротьби трудящих України проти нім.-фашист. загарбників на тимчасово окупованій ворогом території. Комуністична партія з перших днів війни провела величезну роботу по створенню парт. підпілля. Підпільні парт. органи мали розгорнути широку мережу підпільних більшовицьких орг-цій, створити збройні партизан. сили, підпільні групи, спрямовувати й координувати їхні дії, проводити роботу серед населення, випускати газети й листівки. 29.VI 1941 ЦК ВКП (б) і Раднарком СРСР звернулися до парт. і рад. орг-цій з директивним листом, в якому накреслили розгорнуту програму мобілізації всіх сил народу на боротьбу проти ворога. На розвиток цієї директиви ЦК ВКП (б) 18.VII 1941 ухвалив постанову «*Про організацію боротьби в тилу німецьких військ*», якою поставив перед парт. органами завдання розгорнути мережу підпільних орг-цій для керівництва всіма діями проти окупантів. Напружену роботу по створенню парт. підпілля і партизан. загонів розгорнули комуністи України. 25.VI у Новограді-Волинському було проведено нараду секретарів обкомів партії зх. областей України, присвячену мобілізації населення на відсіч ворогу, створенню парт. підпілля. Ці ж питання стояли на нарадах, проведених ЦК КП (б) У 28.VI 1941 з секретарями обкомів партії Лівобережної України та 29.VI — з секретарями міськкомів і райкомів КП (б) У Києва і Київ. області. Організацією парт. підпілля безпосередньо займалися члени Політбюро ЦК КП (б) У М. О. Бурмистенко,

М. С. Гречуха, Л. Р. Корнієць, Д. С. Коротченко, М. С. Хрушов, секретарі ЦК Й. Г. Лисенко, М. С. Співак. Велику роботу по створенню парт. підпілля провели місцеві парт. і рад. органи. В районах, яким загрожувала окупація, завчасно підбирали комуністів і комсомольців для роботи в підпіллі, формували підпільні парт. і комсомольські орг-ції, закладали тайники зі зброєю, спорядженням, літературою. Враховуючи складність і напруженість обстановки, в якій мали діяти підпільники, і недостатність їхнього досвіду й знань, ЦК КП (б) У створив короткострокові школи і курси, де пройшли підготовку тисячі патріотів. Такі школи діяли в Києві, Харкові, Чернігові, Сталіно, Сумах, Полтаві, Дніпропетровську, Ворошиловграді. Лише за кілька місяців 1941 спец. підготовку в них пройшло 4,5 тис. чол. Підготовлені в них спеціалісти відіграли важливу роль у розгортанні всенар. війни на окупованій території. В червні — вересні 1941 на Україні було створено 23 підпільні обкоми, 685 міськомів і райкомів КП (б) У, 4316 первинних парт. орг-цій і широку мережу комсомольських орг-цій. Всього у ворожому тилу для розгортання підпільної і партизан. боротьби було залишено понад 40 тис. комуністів.

У зах. областях України, які були окуповані гітлерівцями в перші дні війни, не вдалося завчасно розгорнути підготовку парт. підпілля. Тому орг. роботу по створенню підпілля проводили за межами цих областей. Організаторів і керівників підпілля довелось засилати через лінію фронту. Так, у липні 1941 ЦК КП (б) У підготував і послав через лінію фронту в Ровенську обл. 38 комуністів, у Львівську — 36, Дрогобицьку — 48, Тернопільську — 23, Чернівецьку — 24. Групу керівних працівників було направлено в Станіславську обл., дві групи — у Волинську. Всього в ці області було послано 800 чол. В основному це були керівні парт. і рад. працівники, колишні члени КПЗУ. Досвід підпільної революц. боротьби проти гніту бурж.-поміщицької Польщі став одним з осн. факторів швидкої організації в цих областях парт. підпілля. Через надзвичайно тяжкі умови ворожого тилу, відсутність досвіду багато підпільних орг-цій зазнало великих втрат уже на початку своєї діяльності. Так, з 144 підпільних орг-цій, які мали діяти на Сумщині, змогли почати свою роботу лише 44. Багато підпільників загинуло в перші дні окупації на Житомирщині, відчутного удару було завдано Одеському підпіллю. Не змогли вийти в свої області керівники Дрогобицького, Львівського і Тернопільського обкомів партії. В кін. 1941 — на поч. 1942 смертю героїв загинули керівники Чернівецького підпільного обкому партії О. П. Боярко та З. Д. Глеб, Станіславського — Ю. С. Безкровний і В. П. Єфремов, яким з величезними труднощами вдалося пробитися в свої області і розгорнути там боротьбу. Від рук загарбників загинув керівник Ізмайльського підпільного обкому партії К. П. Добрянський. Не вдалося розгорнути підпільну роботу керівникам Запорізького, Вінницького та Київського підпільних обкомів КП (б) У. Однак, незважаючи на це, наприкінці 1941 — на поч. 1942 на тер. УРСР розгорнули діяльність підпільні обкоми КП (б) У Чернігівської обл. (секретарі О. Ф. Федоров і М. М. Попудренко), Кіровоградської (П. К. Василіна і М. М. Скурда), Полтавської (С. Ф. Кондратенко та Г. Ф. Яценко), Сумської (О. І. Антонов), Житомирської (Г. І. Шелушков), Дніпропетровської (М. І. Сташков), Харківської (І. І. Бакулін), Сталінської (С. М. Щетинін), Одеської (О. П. Петровський і С. С. Сухарев).

Проводили роботу 10 міськомів, бл. 100 райкомів КП (б) У, понад 280 парт. осередків. Під керівництвом підпільних парт. орг-цій розгорнуло діяльність комсомольське підпілля України. Наприкінці 1941 почали роботу Харківський, Запорізький, Київський, Сумський підпільні обкоми ЛКСМУ, активно діяли понад 100 міськомів і райкомів комсомолу, велика кількість патріотичних груп і орг-цій. Підпільні парт. орг-ції доклали великих зусиль по створенню партизан. загонів. На тер. України на осінь 1941 було організовано 883 партизан. загони і понад 1700 диверсійно-розвідувальних груп. Підпільники й партизани проводили велику масовополіт. роботу серед населення, здійснювали економіч. і політ. саботаж, диверсії, вели збройну боротьбу проти ворога.

Активна діяльність парт. підпілля і партизанів України викликала в окупантів занепокоєння. Навесні і влітку 1942 вони посилили каральні заходи проти підпільників. Гітлерівцям вдалося вистежити і розгромити ряд підпільних орг-цій і заарештувати їхніх керівників: у Києві — С. Г. Бруза, К. П. Івкіна, І. Д. Кудрю, В. С. Кудряшова; в Харкові — І. І. Бакуліна; в Дніпропетровську — М. І. Сташкова; у Вінниці — І. В. Бевза; в Хотині — К. І. Галкіна; в Славуті — Ф. М. Михайлова — та багатьох ін. Масові арешти пройшли в Николаєві, Житомирі та ін. містах України. ЦК ВКП (б) і ЦК КП (б) У провели величезну роботу по відновленню діяльності розгромлених орг-цій і створенню нових. Вже восени 1942 на окупованій тер. України було створено бл. 200 нових підпільних парт., комсомольських та ін. антифашист. орг-цій. Усього на кінець 1942 на Україні діяло більше 1 тис. підпільних парт. і комсомольських к-тів та орг-цій. У 1941—42, крім підпільної мережі, створеної ЦК КП (б) У і місцевими парт. орг-ціями, розгорнули активну діяльність багато підпільних парт. і антифашист. центрів, орг-цій і груп, що виникли з ініціативи комуністів, які з тих чи інших причин опинилися в тилу ворога. Діяли, зокрема, Вінницький міжрайонний підпільний к-т, Київський обком КП (б) У, Запорізький підпільний обком. «Миколаївський підпільний центр», підпільна антифашист. орг-ція «Народна гвардія», підпільна антифашист. орг-ція «Визволення Вітчизни» на Львівщині, Київська підпільна парт. орг-ція «Смерть німецьким окупантам», Проскурівський окружком Кам'янець-Подільської обл., Вознесенський підпільний центр на Одещині, підпільна комсомольська орг-ція «Могила гвардія» в Краснодоні, Добровільна організація патріотів і молодіжна бойова група «За Радянську Україну» на Запоріжжі, підпільна молодіжна група «Юнармія» на Херсонщині, «Партизанська іскра» на Миколаївщині та ін.

Для забезпечення централізованого керівництва всенар. боротьбою у ворожому тилу влітку 1942 було створено Центр. штаб партизан. руху і Український штаб партизанського руху (УШПР), який діяв під безпосереднім керівництвом ЦК КП (б) У і був його військ. органом.

З метою поліпшення керівництва партизан. рухом і посилення зв'язків з підпільними парт. орг-ціями на Україні в жовтні 1942 був створений вузький нелегальний ЦК КП (б) У, до якого ввійшли частина складу основного ЦК КП (б) У та керівники підпільних обкомів партії, командири партизан. з'єднань (О. А. Бегма, А. І. Гайовий, М. С. Гречуха, А. Н. Зленко, С. А. Ковпак, Л. Р. Корнієць, Д. С. Коротченко, П. Х. Куманьок, С. В. Руднев, О. М. Сабуров, В. Т. Сергієнко, І. К. Сиромолотий, М. С. Співак.

В. Ф. Старченко, Т. А. Строкач, О. Ф. Федоров, Я. О. Хоменко).

В квітні 1943 для подання практичної допомоги в розгортанні й зміцненні парт. і комсомольського підпілля та партизан. руху ЦК КП (б) У направив у тил ворога групу працівників центр. апарату партії і комсомолу на чолі з секретарем ЦК КП (б) У Д. С. Коротченко. Група провела велику політ. і орг. роботу по зміцненню і дальшому розгортанню парт. підпілля (див., зокрема, *Лельчицька нарада партизанів України*). В 1943 на Україні ділячи Чернігівський, Сумський, Кіровоградський, Дніпропетровський, Київський, Сталінський, Ворошиловградський, Одеський, Житомирський, Ровенський, Кам'янець-Подільський, Вінницький, Волянський обкоми партії, бл. 120 міськкомів, райкомів та ін. керівних центрів і районних парт. орг-цій, 29 обкомів, міськкомів, райкомів ЛКСМУ, майже 1100 парт., комсомольських та ін. патріотичних орг-цій. Всього протягом 1941—44 на окупованій ворогом території УРСР діяло 22 підпільні обласні к-ти КП (б) У, 13 великих підпільних центрів, бл. 200 міськкомів і райкомів партії, бл. 300 підпільних комсомольських центрів; тисячі низових комуністич. орг-цій і груп, в яких налічувалося 100 тис. комуністів, комсомольців і безпартійних рад. патріотів. Підпільники здійснювали диверсії, знищували окупантів та їхніх прислужників, займалися розвідувальною діяльністю, вели велику політ. роботу серед населення.

Наявність розгалуженого парт. підпілля була важливою умовою створення партизан. загонів і з'єднань. Водночас партизан. рух сприяв зростанню підпільних парт. орг-цій, створюючи умови для широкої парт.-політ. роботи серед населення окупованих областей України. Велику роль у діяльності парт. підпілля відігравала підпільна преса. В роки війни на окупованій ворогом території республіки листівки видавали 360 підпільних орг-цій, партизан. загонів і з'єднань. 60 з них випускали багатотиражні газети (див. *Партизанська преса на Україні в роки Великої Вітчизняної війни 1941—45*). Діяльність парт. підпілля була яскравою сторінкою в літопису героїчної боротьби рад. народу проти нім.-фашист. загарбників. Багатьом керівникам і учасникам парт. і комсомольського підпілля на Україні присвоєно високе звання Героя Рад. Союзу (І. І. Бакулін, Я. П. Батюк, І. В. Бевз, О. О. Борканюк, О. Д. Бородій, І. Ф. Бугайченко, П. М. Буйко, Н. Т. Волкова, К. І. Галкін, П. К. Гречаний, У. М. Громова, Д. Г. Дяченко, І. О. Земнухов, О. Г. Зубарев, М. Т. Кисляк, О. В. Кошовий, І. Д. Кудря, В. С. Кудряшов, І. О. Кулик, В. О. Лягін, Ф. М. Михайлов, В. С. Моргуненко, Т. Ф. Новак, О. С. Пироговський, Л. С. Ратушна, В. Д. Ревякін, І. В. Сергієнко, Н. І. Сосніна, М. І. Сташков, П. А. Тараскін, С. Г. Тюленін, О. К. Убийвовк, Л. Г. Шевцова, Г. І. Шелушков, О. М. Щербак).

Досвід діяльності парт. підпілля на окупованій ворогом території УРСР в період Великої Вітчизн. війни показав, що саме завдяки парт. керівництву, діяльності підпільних парт. орг-цій боротьба нар. мас проти нім.-фашист. загарбників стала справді організованою і всенародною. Літ. див. до ст. *Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—45. Партизанський рух*.

В. О. Замлинський (Київ).

ПАРТІЯ НОВОГО ТИПУ — революц. марксистсько-ленінська партія, яка бореться за встановлення диктатури пролетаріату, за перемогу соціалізму і комунізму. П. н. т. вперше заснував на поч. 20 ст. В. І. Ленін (див. *Комуністична*

партія Радянського Союзу). Це було конче необхідно, оскільки в нову епоху — епоху імперіалізму і пролетарських революцій — с.-д. партії *Інтернаціоналу 2-го*, створені в період мирного розвитку капіталізму в 2-й пол. 19 ст. і заражені опортунізмом, неспроможні були очолити революц. боротьбу пролетаріату. В. І. Ленін виходив з того, що П. н. т. має бути партією соціалістич. революції і диктатури пролетаріату. В працях *«Що робити?»*, *«Крок вперед, два кроки назад»* та ін. В. І. Ленін творчо розвинув ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса про пролетарську партію, узагальнив досвід революц. руху і створив вчення про пролетарську П. н. т. В ленінському розумінні П. н. т. — це бойовий авангард пролетаріату, його передовий, свідомий, організований загін, найвища форма політ. організації. При цьому В. І. Ленін відзначав, що роль передового борця може виконати лише партія, озброєна революц. теорією, знанням законів суспільного розвитку. Такою теорією є *марксизм-ленінізм*. Одним з вирішальних факторів сили П. н. т. є монолітна *єдність партії*. Обов'язковою умовою успішних дій П. н. т. В. І. Ленін вважав принципову боротьбу на два фронти — проти правого і «лівого» ревізіонізму й опортунізму, проти догматизму і сектантства. Формування пролетарської П. н. т. — складний і тривалий етап боротьби революц. марксистів проти дрібнобурж. і опортуністич. течій у робітн. русі. Боротьбу за П. н. т. В. І. Ленін почав з організації загальнорос. політ. газети *«Искра»*, що відіграла величезну роль у згуртуванні парт. орг-цій і підготовці *Другого з'їзду РСДРП* (1903), на якому була створена більшовицька партія. «Створення партії більшовиків — партії нового типу — ознаменувало перемогу в робітничому русі Росії марксистського, справді революційного напрямку» (До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970, с. 9). Партія більшовиків стала першою політ. орг-цією, здатною в нових істор. умовах очолити боротьбу робітн. класу за соціалістич. революцію. *Велика Жовтнева соціалістична революція 1917*, вся історія світового революц. руху спростували твердження опортуністів про нібито суто рос. характер *більшовизму*. Партія більшовиків стала взірцем для утворення пролетарських марксистсько-ленінських партій — П. н. т. — в ін. країнах. Ленінські принципи парт. будівництва КПРС, як П. н. т., мають неминуще значення для світового комуністич. руху в сучасну епоху. В наш час справжня марксистсько-ленінська партія — це революц. партія, яка зосереджує свої зусилля на завоюванні диктатури пролетаріату, побудові соціалізму і комунізму, це — авангард робітн. класу, тісно зв'язаний з масами, це — інтернаціоналістична, єдина безодзатна орг-ція, побудована на принципах *демократичного централізму*, непримирна до будь-яких проявів опортунізму і розкольніцтва, це — партія, що постійно розвиває і відстоєє чистоту марксизму-ленінізму. Здатна творчо застосовувати заг. принципи наук. комунізму відповідно до конкретних умов. Під керівництвом КПРС в СРСР забезпечено повну, остаточну перемогу соціалізму і успішно розгорнулося будівництво комунізму. Сама партія, що виникла як партія робітн. класу, поступово стала авангардом усього рад. народу. Джерелом її сили і могутності є вірність марксизму-ленінізму, принципам пролетарського *інтернаціоналізму*, нерозривний зв'язок з народом. Досвід КПРС творчо використовує марксистсько-ленінські партії країн соціалістич. співдружності в соціалістич. будівництві, комуністич. і

робітн. партії капіталістич. і колоніальних країн у боротьбі за нац. незалежність, демократію і соціалізм. *Міжнародний комуністичний рух*, розвиваючись на основі лєнінських ідей, перетворився на найвпливовішу політ. силу сучасності.

Літ. див. до ст. *Лєнін В. І., Комуністична партія Радянського Союзу.* Я. С. *Калакура* (Київ).

ПАРТІЯ ПОЛІТИЧНА (від лат. *partio* — поділяю) — найорганізованіша частина класу, що виражає і захищає інтереси свого класу (або окремих прошарків його) та керує його боротьбою; найвища форма класової організації. Боротьба партій є найповнішим виразом політичної боротьби класів. Зародки політ. угруповань з'явилися ще в стародавніх Греції та Римі (6—1 ст. до н. е.). Вперше більш-менш оформлені П. п. виникли в період *буржуазних революцій*; згодом П. п. стали гол. знаряддям різних бурж. угруповань у політичній, зокрема парламентській, боротьбі. Свої П. п. почала створювати і дрібна буржуазія. В міру усвідомлення пролетаріатом протилежності своїх класових інтересів інтересам буржуазії виникали П. п. робітн. класу. Пробразом першої пролет. партії, заснованої на принципах наук. комунізму, був створений К. Марксом і Ф. Енгельсом 1847 «Союз комуністів». Першою масовою міжнар. орг-цією пролетаріату був *Інтернаціонал 1-й*, засн. 1864. Нова епоха — епоха імперіалізму — поставила перед пролетаріатом завдання створення *партії нового типу*. Такою партією була створена В. І. Леніним 1903 більшовицька партія (див. *Комуністична партія Радянського Союзу*). Під впливом *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917* передові сили міжнар. робітн. руху згуртувалися в компартії, які 1919 об'єдналися в *Комуністичний Інтернаціонал*.

Осн. бурж. партії в Росії (*кадети, октябристи, «прогресисти»*) оформилися протягом 1905—12. Дещо раніше виникли дрібнобурж. партії *есерів* (кін. 1901 — поч. 1902) та меншовиків (1903). На Україні інтереси місцевої буржуазії виражали поряд з загальнорос. П. п. також бурж.-націоналістичні партії, зокрема створене 1908 *Товариство українських поступовців* (ТУП). Виразну націоналістичну позицію зайняли укр. дрібнобурж. партії — заснована 1900 *Революційна українська партія* (РУП), а також партії, на які вона невдовзі розпалася, — Народна укр. партія (НУП), «Спілка», що приєдналася до меншовицького крила РСДРП, та *Українська соціал-демократична робітничка партія* (УСДРП). Усі ці та інші, що виникли пізніше, бурж. та дрібнобурж. П. п. зазнали цілковитого краху в ході Великої Жовтн. соціалістич. революції та громадян. війни 1918—20. Панівне становище в парт. системі сучас. капіталістич. д-в займають партії монополістич. капіталу. Значні особливості має формування і розвиток П. п. в країнах Азії, Африки, Латин. Америки. «У боротьбі з імперіалізмом делати більшу роль відіграють революційно-демократичні партії, багато які з них проголошують соціалізм своєю програмною метою» (Брежнєв в Л. І. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС ХХІV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1971, с. 24).

Передовим загоном світового робітн. руху є комуністичні партії. Уособлюючи неухитну відданість революції, беззавітну сміливість і рішучість, вони являють собою свідомий авангард робітн. класу, тісно зв'язаний з найширшими масами трудящих. У своїй діяльності вони послідовно керуються принципами пролет. інтернаціоналізму й рішуче борються проти будь-яких проявів націоналізму. Комуністична партія — це, як за-

значено в Тезах ЦК КПРС до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, — єдина боездатна організація, побудована на принципах демократич. централізму, здатна згуртувати робітничий клас, трудящих у революц. боротьбі, непримиренна до будь-якого виду опортунізму і розколюєцтва. Це — партія, яка безустанно оволодіває складним мистецтвом застосування заг. принципів марксизму в конкретних умовах, здатна в будь-якій обстановці відстоювати кінцеві цілі робітн. руху.

Л. А. *Нагорна* (Київ).

«ПАРТРОБІТНИК УКРАЇНИ» — журнал, орган ЦК КП (6) У. Виходив замість журн. «*Парт-активіст*» з листопада 1933 до червня 1941 та з квітня 1945 до жовтня 1946. Друкувався спочатку в Харкові, з 1937 — в Києві. «П. У.» висвітлював питання політ. і госп. життя країни, діяльність місцевих парт. орг-цій, нові форми й методи парт. роботи, питання підготовки й добору кадрів. Вміщував консультації, критико-бібліографічні матеріали. В листопаді 1946 на базі журналів «П. У.» та «*Пропандист і агітатор*» створено журн. «*Партійне життя*».

«ПАРТРОБОТА НА СЕЛІ» — журнал, орган ЦК та Харків. обкому КП (6) У. Виходив з жовтня 1933 до травня 1934 у Харкові двічі на місяць. Утворився в результаті реорганізації журн. «*Агітатор для села*». В журналі висвітлювалось життя колгоспних парт. орг-цій, робота політ. відділів радгоспів і МТС; велика увага приділялась питанням виховання колгоспного активу, організації соціалганяння та ударництва в бригадах і ланках, роз'ясненню постанов Комуністич. партії та Рад. уряду.

ПАРУБОК, п а р о б о к — найманий неодружений робітник (наймит) у поміщицьких маєтках та замощних сел. господарствах у 18—1-й пол. 19 ст.

ПАРХОМЕНКО Володимир Олександрович (1880—1942) — укр. рад. історик, спеціаліст з історії Київ. Русі. Професор Дніпроп. ін-ту нар. освіти та Ленінгр. ун-ту. В працях «Біля джерел руської державності» (1924), «До питання про норманське завоювання і походження Русі» (1938), «Русь в ІХ ст.» (1917), «Перша відома точна дата існування держави Русі» (1938) та ін. розвинув оригінальну концепцію пд.-сх. походження Русі, рішуче заперечував *норманізм*. Розробляв питання історії відносин Давньої Русі з кочовиками (Русь і печеніги, 1929; Київська Русь і печеніги, 1927; Про культуру тюрків нашого степу ІХ—ХІІ ст., 1928), Хозарією (Київська Русь і Хозарія, 1927), Візантією (До історії початкового християнства на Русі, 1914, та ін.). Помер у Ленінграді під час блокади.

Тв.: У истоков русской государственности (VIII—XI вв.). Л., 1924.

ПАРХОМЕНКО Олександр Якович (24.XII 1886 — 3.I 1921) — герой громадян. війни. Член Комуністич. партії з 1904. Н. в с. Макаровою Яру (тепер с. Пархоменко Красноводського р-ну Ворошиловгр. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. З 1895 — батрак, робітник на будівництві залізниці, з 1900 — робітник паровозобудівного з-ду в Луганську (тепер Ворошиловград). У 1905 — один з організаторів страйку на з-ді. Влітку 1906 за завданням Луган. більшовицької орг-ції очолив сел. повстання в с. Макаровою Яру. У 1916 — організатор антивоєн. страйку в Луганську. Не раз зазнавав арештів за революц. діяльність. Учасник Лютн. революції 1917 в Москві, потім — організатор Червоної гвардії в Луганську, член Луган. повітового к-ту РСДРП (6). В 1918 брав участь у розгромі контрреволюц. військ Калєдіна на Дону, в боях проти нім. окупантів на Україні,

в обороні Царицина (тепер Волгоград); 1919 — у ліквідації *григор'євщини*, обороні Харкова від військ Денікіна. З грудня 1919 — особоуповноважений при Реввійськраді 1-ї Кінної армії. З квітня 1920 — нач. 14-ї кав. д-зії 1-ї Кінної армії, брав участь у розгромі військ бурж.-поміщицької Польщі, Врангеля та банд Махна. Загинув у бою з махновцями в с. Бузівці (тепер Жашківського р-ну Черк. обл.). Похований у Ворошиловграді. Нагороджений двома орденами Червоного Прапора. Про П. написано ряд худож. творів (повість «Олександр Пархоменко» П. Й. Панча, 1939; роман «Пархоменко» В. В. Іванова, 1939, та ін.). У Ворошиловграді П. встановлено пам'ятник.

Лит.: Шелудченко В. Олександр Пархоменко. М., 1956; Мишко Д. І. Олександр Пархоменко. К., 1957; Тогокольніков Г. А. Олександр Пархоменко. М., 1962.

ПАРХОМЧУК Станіслав Максимович (н. 30.XI 1925) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1966), професор (з 1970). Член КПРС з 1948. Н. в с. Човнівій (тепер Володарсько-Волинського р-ну Житомир. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1949 закінчив факультет міжнар. відносин Київ. ун-ту. В 1958—62 і 1966—70 — старший наук. співробітник, з 1970 — зав. відділом історії зарубіж. країн Сходу Ін-ту історії АН УРСР. У 1963—65 — співробітник Європ. відділення ООН (Швейцарія, Женева). Досліджує питання історії Румунії, нац.-визвольного руху країн Сходу, міжнар. зв'язків України.

Тв.: Народження нової Румунії. К., 1961; Великий Жовтень і революційне піднесення в Румунії (1917—1921). К., 1967.

ПАРЦЕЛЯЦІЯ (від франц. *parcelle* — частина) — роздільнення сел. зем. наділів за капіталізму. П. була поширена в Галичині, на Буковині та Закарпат. Україні під час перебування їх під колоніальним гнітом Австро-Угорщини, а в 20—30-х рр. 20 ст. — на зх.-укр. землях, загарбаних панською Польщею, боярською Румунією та бурж. Чехословаччиною. Тут у 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. під впливом розвитку капіталізму в с. г. та зростання сільс. населення відбувався швидкий процес роздільнення сел. наділів на клапткові парцелі. В Галичині 1905 було 18 481 364, на Буковині — 1 115 167 парцел. Дрібне сел. землеволодіння і землекористування було однією з причин низьких врожаїв та злиднів селян. У капіталістич. країнах, де панує велике поміщицьке землеволодіння, власниками парцельних г-в звичайно є дрібні селяни, які обробляють свої клаптки землі примітивними знаряддями праці. В. І. Ленін вказував, що на мізерному клаптковій землі про «господарство» власне й говорити серйозно не доводиться. Землеробство тут п і д с о б н е заняття; а головне — наймана праця в землеробстві і в промисловості» (Твори, т. 19, с. 179). Тільки за соціалізму знищено П. і парцельні г-ва та докорінно поліпшено життя трудящого селянства.

П. В. Свєжинський (Львів).

ПАСЕК Вадим Васильович (2.VII 1808 — 7.XI 1842) — вітчизн. історик, етнограф, археолог. Н. у Тобольську. Походив з дворян Харків. губ. Закінчив Моск. ун-т. У 1831—34 — учасник гуртка О. І. Герцена та М. П. Огарьова, через що його не допустили до викладання в Харків. ун-ті. Живучи на Україні (в Харків. губ.), П. захопився укр. старовиною. Видав «Нариси Росії» (кн. 1—5. СПб — М., 1838—42) — наук.-популярний збірник з історії, археології, етнографії. Автор праць «Історико-статистичний опис Харківської губернії 1836 року», «Міста Харківської губернії», що були вміщені в «Матеріалах для статистики

Російської імперії» (т. 1. СПб, 1839), розробив широкий план дослідження археол. пам'яток (городищ і курганів) на тер. Росії, здійснив опис городищ і курганів кількох повітів Харків. губ. **ПАСЕК** Тетяна Сергіївна (15.VIII 1903 — 4.VIII 1968) — рос. рад. археолог, доктор істор. наук (з 1947). Н. у Петербурзі. В 1924 закінчила ф-т суспільних наук Ленінгр. ун-ту. З 1930 — співробітник Держ. академії історії містечтв (Москва). З 1932 — старший наук. співробітник Ін-ту археології АН СРСР. З 1934 правила археол. дослідження пам'яток *трипільської культури* та епохи міді-бронзи на території України і Молдавії; з 1936 очолювала трипільську експедицію Ін-ту археології АН СРСР та Ін-ту археології АН УРСР, що розкопувала, зокрема, залишки відомих у науці трипільських поселень в урочищі *Коломиїщина* та біля с. *Володимирівки*. Розробила періодизацію трипільської культури, яка не втратила свого значення до цього часу. Держ. премія СРСР, 1950. Нагороджена орденом Леніна та ін. нагородами.

Тв.: Трипільська культура. К., 1941; Периодизація трипольских поселений. М. — Л., 1949; Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. М., 1961; Памятники культуры линейно-ленточной керамики на территории СССР. М., 1963 [у співавт.].

М. М. Шмаглій (Київ).

ПАСТІРСЬКЕ ГОРОДИЩЕ — городище 1-го тис. до н. е. — 1-го тис. н. е., розташоване на обох берегах р. Сухого Ташлика (басейн Дніпра) біля с. Пастирського Смілянського р-ну Черк. обл. Досліджували його 1898, 1900 і 1901 В. В. Хвойко, 1949 і 1955 експедиція Ін-ту археології АН УРСР. П. г. було заселене двічі: в 6—4 ст. до н. е. і в 7—8 ст. н. е. До ранішого, скіфського часу належать оборонні споруди, землянкові та наземні житла. Населення П. г. було осілим, займалося землеробством, скотарством, ремеслом (ковальством) і мало торг. зв'язки з античними містами Пн. Причорномор'я. Поблизу городища є кургани, де поховано представників скіфської родової знаті. В 7—8 ст. н. е. на городищі існувало поселення, що його деякі вчені пов'язують з слов'янами часів переходу до класового, феод. суспільства, а інші — з алано-булгарськими племенами. Розкопками відкрито залишки жител наземного та напівземлянового типу, що загинули від пожежі. Знайдено посуд, виготовлений на гончарному крузі, численні с.-г. знаряддя праці (наральники, серпи, коси) та ювелірні вироби з бронзи і срібла.

Лит.: Брайчевський М. Ю. Нові розкопки на Пастирському городищі. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 5. К., 1955; Тітенко Г. Т. Розкопки пам'яток скіфського часу на Пастирському городищі. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 6. К., 1956.

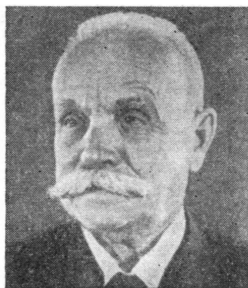
ПАСТОР (Pastor) Людвіг (31.I 1854 — 30.IX 1928) — австр. бурж. історик. З 1887 — професор Інсбрукського ун-ту, з 1901 — директор Австр. істор. ін-ту в Римі, 1921—28 — посол Австрії у Ватікані. Автор «Історії папства з кінця середньовіччя» (т. 1—16. Фрейбург, 1886—1932). В останньому томі подано історію запровадження унії православної і католицької церков на Україні. **ПАСТОРІЙ** (Pastorius) Іоакім (справж. прізвище — Гі р т е н б е р г; 20.IX 1611 — 26.XII 1681) — польс. історик. Н. в Глогуві (тепер ПНР). За походженням німець. Служив придворним лікарем і вчителем в укр. шляхтичів на Волині. Брав участь у діяльності *социніан*. З 1651 — викладач гімназії в Ельблонгу і Гданську, пізніше — секретар і придворний історіограф польс. короля. В праці «Скіфсько-козацька війна» (Гданськ, 1652; наступні видання під назвою «Історія Поль-

О. Я. Пархоменко.

Б. С. Патон.

Е. О. Патон.

І. С. Паторжинський.

щі» — 1680 і 1685) тенденційно висвітлював історію визвольної війни укр. народу 1648—54, всіляко вихваляючи польс. шляхту.

Я. Д. Ісаєвич (Львів).

ПАСТУХІВСЬКОГО РУДНИКА СТРАЙК 1908 — першотравневий виступ шахтарів Пастухівського кам'яновугільного рудника в с-щі Юр'івці Катериносл. губ. в період столипінської реакції. Юзово-Петрівський к-т РСДРП видав листівку з закликом відзначити 1-е Травня. 18.IV (1.V) 1908 робітники рудника оголосили страйк і поставили перед адміністрацією ряд політ. і економ. вимог. На шахті робітники висвітили червоний прапор з написом: «Перше травня». Понад 1500 шахтарів зібралися на мітинг, після якого відбулася демонстрація. Страйк тривав два дні. Страйкарів підтримали робітники макіївських, ясинуватських, іванівських, карпівських і багатьох ін. шахт.

М. В. Демченко (Київ).

ПАТАКІ Ференц Владиславович (1.XII 1892 — 4.XI 1944) — учасник підпільного антифашист. руху під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член Комуністич. партії з 1918. Н. у м. Геркулес-Фюрдє (тепер СРР). Учасник 1-ї світової війни, 1915 потрапив у рос.полон. Редагував більшовицькі газети угор. мовою (Красноярськ), був нач. штабу партизан. бригади, головою Черемхівського ревкому (1919—20). Працював в органах ВЧК — ОДПУ (1920—23), ВРНГ, на госп. роботі (1923—42). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 очолював десантну групу з 7 чол., яку 18.VIII 1943 було висаджено на полонині Менчул біля м. Хуста (Закарпаття). Розвідувально-партизан. орг-ція П. в кінці 1943 налічувала 188 чол. Підпільники зібрали й передали в Москву цінні відомості про оборонні споруди фашист. військ. Виконуючи завдання Рад. командування, перебрався в Будапешт. Потрапив до рук фашистів і був страчений.

[Б. І. Снівак] (Ужгород).

ПАТОН Борис Євгенович (н. 27.XI 1918) — укр. рад. вчений у галузі металургії та електрозварювання, акад. АН СРСР (з 1962), акад. АН УРСР (з 1958; чл.-кор. з 1951), доктор тех. наук (з 1952), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1968), Герой Соціалістич. Праці (1969). Член КПРС з 1952. Н. у Києві. Син Є. О. Патона. В 1941 закінчив Київ. політех. ін-т. З 1942 працює в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР (з 1953 — директор). З 1962 — президент АН УРСР. З 1963 — член Президії АН СРСР. Дослідження П. стосуються розрахунку та конструювання джерел живлення та апаратури для зварювання. Керував створенням способу шлангового напів-автоматич. зварювання під флюсом. Розробив і впровадив новий спосіб електрошлакового зварю-

вання металів. Працює над створенням нової галузі металургії — «спецелектрометалургії». На XXII з'їзді КПРС обраний кандидатом у члени ЦК КПРС, на XXIII і XXIV з'їздах КПРС — членом ЦК КПРС, на XXI—XXIV з'їздах КП України — членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 6—8-го скликань і Верховної Ради УРСР 5—8-го скликань. Держ. премія СРСР, 1950. Ленінська премія, 1957. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

Тв.: Сварочные головки и питание их током. К., 1947; Элементы расчетов цепей и аппаратов переменного тока для дуговой сварки. К., 1953 [у співавт.]; Современная сварочная техника. К.— М., 1957; Электричне зварювання і наплавка — могутній засіб економії металу. К., 1957; Электрошлаковая сварка. М., 1960; Электрооборудование для дуговой и шлаковой сварки. М., 1966 [у співавт.]; Электрооборудование для контактной сварки. Элементы теории. М., 1969 [у співавт.]. *Лит.:* Патон Борис Євгенович. В кн.: История Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967; Д о б р о м ы с л о в а І. А. Борис Євгенович Патон [Біо-бібліографія]. Вступ. стаття В. К. Лебедєва. М., 1966.

ПАТОН Євген Оскарович (5.III 1870 — 12.VIII 1953) — укр. рад. вчений у галузі електрозварювання і мостобудування, акад. АН УРСР (з 1929), засл. діяч н. УРСР (з 1940), Герой Соціалістич. Праці (1943). Член КПРС з 1944. Н. у м. Ніцці (Франція) в сім'ї рос. консула. В 1896 закінчив Петерб. ін-т інженерів шляхт. Викадавав у Моск. інженерному уч-щі (1898—1904) і Київ. політехнічному ін-ті (1904—38, з перервами). В 1929 П. організував у системі АН УРСР кафедру інженерних споруд, на базі якої (а також електрозварювального к-ту) 1934 створено Ін-т електрозварювання АН УРСР. Цей ін-т він очолював до кінця життя (1945 ін-тові присвоєно ім'я Є. О. Патона). В 1945—52 — віце-президент АН УРСР. Праці П. стосуються створення нових методів розрахунку конструктивних схем металевих прольотних будов, способів відбудування зруйнованих мостів, розрахунку і міцності зварних конструкцій, механізації зварювальних процесів, наук. основ електрозварювання плавленням тощо. Керував створенням способу зварювання під флюсом. П. — автор ряду посібників з мостобудування, проектів мостів та шляхопроводів. Депутат Верховної Ради СРСР 2—3-го скликань. Держ. премія СРСР, 1941. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

Тв.: Избранные труды. В 3 т. К., 1959—61 [бібліогр. т. 1, с. 35—53]; Спогади. К., 1956. *Лит.:* Патон Євген Оскарович. В кн.: История Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967; Х і д е к л і А. В. Євген Оскарович Патон. К., 1970; У л ь я н о в а А. Д. Євген Оскарович Патон. 1870—1953. Біобіографічний покажчик. К., 1965.

ПАТОРЖИНСЬКИЙ Іван Сергійович (3.III 1896 — 22.II 1960) — укр. рад. співак (бас), нар.

артист СРСР (з 1944), професор (з 1946). Член КПРС з 1946. Н. в с. Петро-Свистуновому (тепер Вільнянського р-ну Запоріж. обл.) в сім'ї дяка. В 1922 закінчив Катеринос. консерваторію. Соліст оперних театрів у Харкові (1925—35) та Києві (з 1935). Серед крапих партій: Карась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Виборний, Тарас Бульба («Наталка Полтавка», «Тарас Бульба» Лисенка), дяк Гаврило («Богдан Хмельницький» Данькевича), Борис, Варлаам («Борис Годунов» Мусоргського), Дон Базіліо («Севільський цирюльник» Россіні). П. відомий і як камерний співак. З 1944 викладав у Київ. консерваторії. В 1944—54 — голова Укр. театр. т-ва. Депутат Верховної Ради СРСР 1—3-го скликань. Держ. премія СРСР, 1942. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

Лит.: Кириченко Т. Іван Сергійович Паторжинський. К., 1958; Стефанович М. Іван Сергійович Паторжинський. К., 1960.

ПАТРАЕЙ (Патраейс) — поселення *Боспорської держави*. Існувало з 6 ст. до н. е. до раннього середньовіччя на пн. березі Таман. затоки. В різні часи тут провадилися археол. дослідження, в результаті яких відкрито залишки фортеці з сирцевими стінами та оборонним ровом, багаті будинки, кілька великих виноробень, 2 скарби монет 1 та 3 ст. н. е. Період розквіту П. припадає на перші століття нашої ери. Ю. І. Козуб (Київ).

ПАТРИЛОКАЛЬНИЙ ШЛЮБ (від лат. pater — батько і locus — місце) — форма шлюбу, при якій дружина переходила жити в родину чоловіка. Виник у період переходу від *матріархату* до *патріархату* (прийшов на зміну *матрилокальному шлюбові*).

ПАТРИЦІАТ (лат. patriciatus, від patricius — патрицій) — найзаможніша, привілейована частина населення середньовічних міст більшості країн Європи (купці, лихварі, заможні домовласники та власники міської землі). На Україні П. існував у 1-й пол. 15—18 ст. у великих містах (Київ, Львів). Він складався з найбагатших польс., нім. та укр. купців і ремісників. П. володіли міськими землями і підприємствами. В його руках було міське управління. Напр., у Києві протягом ста років (16—17 ст.) влада була в руках багатой родини Ходків. Патриціанські родини безконтрольно хазяйнували в місті, експлуатуючи серед. і дрібних міщан, ремісників та підлеглі міста села. Проти гніту П. були спрямовані численні повстання ремісників, міщан та селян (у Києві 1623, Львові 1604, 1634, 1635—36).

ПАТРИАРХАЛЬНА СІМ'Я, батьківська сім'я, сімейна община — родинний колектив нащадків одного батька, що ґрунтується на спільному виробництві та споживанні. Була типовою формою сім'ї за *патріархату*. В П. с. з'явилися зародки приватної власності. П. с. заступила індивідуальна, або мала, сім'я. Як пережиток П. с. відома в класовому суспільстві (давньорим. familia, пд.-слов. задруга, рос. пещице, укр. дворище). Існує в деяких економічно відсталих країнах Азії та Африки.

ПАТРИАРХАТ (від грец. πατήρ — батько і αρχή — початок, влада) — останній період в історії *первісообщинного ладу*; заступив *матріархат* і передував класовому суспільству. Існування П. збігалось в часі з *міднім віком*, *бронзовим віком* та раннім періодом *залізного віку*. Перехід до П. відбувся в результаті значного розвитку продуктивних сил. Розвиток скотарства, плужного землеробства, рибальства, ремесел (особливо обробки металів) створив умови для економіч. життя кількісно менших, ніж родова община, колективів, підліс значення праці чоловіка. Родовід по ма-

теринській лінії змінився батьківським, матрилокальне поселення (життя подружжя в родовій общині дружини) — патрилокальним (дружина переселялася в родову общину чоловіка), материнський рід — батьківським, або патриархальним, осн. економічним осередком якого стала *патріархальна сім'я*. Сукупність патриархальних сімей або їх груп (*патроніїв*) становила патриархальний рід, члени якого були зв'язані спільністю походження. Рід номінально вважався власником інтенсивно використовуваної землі, що розподілялася між сім'ями та патроніями. За П. відбувся перехід від парного шлюбу до моногамії. Жінка значною мірою була витіснена з галузі осн. виробництва й обмежена вузькими рамками домашнього г-ва, позбавлена майнових та спадкових прав і опинилася в підневільному становищі. Відповідно змінилася і духовна культура первісного суспільства. Особливого розвитку набули загальнородові чоловічі культу, що зміцнювали зв'язок між членами роду в період розкладу ін. родових зв'язків. П. був часом поступового розкладу первісообщинного ладу. За першим великим поділом праці — виділенням скотарських племен — стався другий — відокремлення ремесла від землеробства, з'явився торг. обмін, виникли патриархальне рабство, приватна власність та майнова нерівність. Розвиток П. привів до виділення в складі патриархальної сім'ї малої сім'ї, виникла сусідська община. На заключному етапі П. грабницькі напади одних племен на інші і загарбання влади воєначальниками (період т. з. *військової демократії*) прискорили процес утворення класів, що викликало швидкий розклад первісообщинного ладу і утворення держави. Пережитки патриархальної сім'ї зберігались на Україні до Великої Жовтн. соціалістич. революції.

Лит.: Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. К., 1935; Косвен М. О. Очерки истории первобытной культуры. М., 1957 [бібліогр. с. 239]. Г. Ю. Стельмах (Київ).

«ПАТРИОТ БАТЬКІВЩИНИ» — підпільна антифашист. організація, що діяла під час тимчасової нім.-фашист. окупації з листопада 1942 по березень 1944 в м. Миколаєві та с. Горохівці (тепер с-ще Жовтневого р-ну Микол. обл.). Організатором і керівником її був майстер Чорноморського суднобудівного з-ду І. В. Козодеров. В червні 1942 він створив ініціативну групу. 16.ХІ 1942 відбулося орг. засідання, на якому було обрано керівне бюро й вироблено план дій та правила конспірації. На поч. 1943 орг-ція налічувала 97 чол. Підпільники провадили агітацію серед населення, розповсюджували антифашист. листівки (за весь час — бл. 4 тис. прим.), здійснювали диверсії, вели розвідку, допомагали визволенню 50 рад. військовополонених, врятували від угону до фашист. Німеччини 500 рад. громадян в с. Горохівці. Орг-ція встановила зв'язок з *«Миколаївським підпільним центром»* і виконала деякі його доручення. Підпільники діяли до визволення міста Червоною Армією.

З. Д. Каткова (Миколаїв).

«ПАТРИОТИ СЛОВ'ЯН» — партизан. загін, що діяв на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками тер. України в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45. Створений у березні 1943 з військовополонених, які за допомогою підпільної організації *«Народна гвардія»* втекли з фашист. таборів. У загоні (командир В. І. Попов) було 32 бійці, складався він з трьох відділень по 10 чол. у кожному, що діяли в Буському і Кам'янсько-Буському р-нах Львів. обл. Партизани загону здобули в гітлерівців автомашину із зброєю і бое-

припасами і почали активну бойову діяльність. Вони знищили й поранили бл. 200 фашист. окупантів і їхніх найманців, здійснили ряд диверсій на шосейних шляхах і з-ці, вивели з ладу спирт. з-д, на хут. Бербеках Кам'янсько-Бузького р-ну (тепер с. Ремезівці Золочівського р-ну) організували антифашист. мітинг. У березні 1944 загін влився в партизан. з'єднання під командуванням М. І. Наумова, що перебувало в той час на Львівщині.

В. П. Лукін (Київ).

ПАТРІОТИЗМ (від грец. πατριότης — співвітчизник) — любов до Вітчизни, почуття відповідальності за її долю, за долю свого народу. За висловом В. І. Леніна, «патріотизм — одно з найбільш глибоких почуттів, закріплених віками і тисячоліттями відосблених вітчизн» (Твори, т. 28, с. 164). П. — явище соціально-історичне. В різні епохи він мав різний соціальний і класовий зміст. Елементи патріотич. почуттів почали формуватися в глибоку давнину. За доби феодалізму в ході визвольної боротьби народів проти інозем. загарбників почали складатися загальнонац. патріотичні традиції. В період становлення капіталізму патріотич. рух зх.-європ. народів сприяв створенню незалежних нац. д-в. П. рос. народу формувався у боротьбі проти монголо-тат. гніту, нім., польс., швед. та ін. інтервентів. Патріотичні устремління народів СРСР (українців, вірмен, грузинів та ін.) у боротьбі з зовн. ворогами відповідали їхньому прагненню до об'єднання з рос. народом в єдиній д-ві.

Справжній П. властивий лише трудящим і насамперед пролетаріатові. Трудящі маси кровно зацікавлені в долі своєї Батьківщини, в її визволенні від гніту іноземних і вітчизн. експлуаторів, в її соціальному, економіч. і культ. розквіті, в той час як буржуазія переслідує мету забезпечити за собою неподільне право на експлуатацію народу. В результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції робітничий клас у союзі з трудящим селянством уперше побудував свою соціалістичну Вітчизну. Виник якісно новий, вищий тип П. — соціалістичний *радянський патріотизм*. З утворенням світової системи соціалізму зміст поняття П. розширився. «Патріотизм громадян соціалістичного суспільства втілюється у відданості і вірності своїй Батьківщині, всій співдружності соціалістичних країн» (Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968. с. 105—106).

В. І. Яненко (Київ).

«ПАТРІОТИЧНЕ ТОВАРИСТВО» («Towarzystwo Patriotyczne», «Narodowe Towarzystwo Patriotyczne») — польс. політ. таємна орг-ція, що її створила 1821 у Варшаві група дворянських революціонерів, гол. чин. офіцерів, з метою відновлення незалежності Польщі. На чолі «П. т.» стояли В. Лукасінський, Я. Шредер, М. Мохнацький та ін. Програма «П. т.» передбачала організацію збройного повстання проти царизму, створення незалежної Польщі (в кордонах 1772). Ліві члени т-ва виступали за встановлення в Польщі республіки і здійснення соціальних реформ. У 1822 царський уряд заарештував керівників «П. т.». До керівництва т-вом прийшли представники магнатсько-шляхет. кіл (С. Крижанівський, А. Пліхта та ін.), майнові інтереси яких були пов'язані з укр. землями. Вони виступили за створення Польського королівства і включення до нього частини земель України, Білорусії, Литви. В 1823 «П. т.» встановило контакти з *Південним товариством декабристів*. У ході переговорів декабристи запропонували «П. т.» проведення одночасного повстання в Росії і Польщі, подання взаємної допомоги тощо. Проте керівництво т-ва

не погодилося на це, бо не було підготовлене до спільних революц. дій. Після поразки повстання декабристів «П. т.» 1826 було розгромлено. Бл. 130 його членів засуджено.

Лит.: О л ь ш а н с ь к и й П. Декабристы и польское национально-освободительное движение. М., 1959; Связи революционеров России и Польши XIX — начала XX в. М., 1968.

Г. І. Маракос (Київ).

ПАТРОНІМІЯ (грец. πατρωνіоіς — найменування по батькові) — одна з форм суспільної організації, характерна для патріархально-родового ладу. П. являла собою групу споріднених між собою великих і малих сімей, що мали певну госп., суспільну та ідеологічну єдність і заг. патронімічне (тобто створене від власного імені спільного предка по чоловічій лінії і характерної прізвища або суфікса) найменування (напр., кельтське Мак-Дональд, слов. Калиновичі, укр. Луців, Петренко, Павлюк тощо). П., як суспільну форму, вперше виділив (1931) і дослідив рад. етнограф М. О. Косвен. П. часто зберігається в класовому суспільстві аж до капіталізму.

ПАХОЛОК (польс. paschol, pascholek) — у шляхет. Польщі та на загарбаних нею укр. землях у 16—18 ст. панський слуга, часто молодий хлопець. П. називалися також слуги-зброєносці панів у польс.-шляхет. військові, значна частина яких походила з укр. селян-кріпаків. Іноді в укр. городових полках П. називали слуг козак. старшини.

ПАЦЬОВ Віктор Іванович (19. VI 1933 — 30. VI 1971) — льотчик-космонавт СРСР (1971), Герой Рад. Союзу (1971, посмертно). Член КПРС з 1968. Н. у м. Актюбінську (тепер Каз. РСР). У 1955 закінчив Пензенський індустріальний (тепер політехнічний) ін-т. Працював у Центр. аерологічній обсерваторії, згодом у конструкторському бюро. З 1969 — в загоні космонавтів. 6. VI 1971 як інженер-випробувач разом з Г. Т. Дорвольським (див. т. 4, додаток) та В. М. Волковим (див. т. 4, додаток) стартував на космічному кораблі «Союз-11». Мета польоту — випробування нового косміч. комплексу — орбітальної наук. станції «Салют» і транспортного косміч. корабля «Союз-11» була успішно досягнута. П. трагічно загинув при поверненні на Землю. Портрет, с. 339.

ПАЦИФІЗМ (лат. pacificus — умиротворяючий, від рах — мир і facio — роблю) — бурж.-ліберальна течія, спрямована проти будь-яких воєн. Паціфісти вважають, що запобігти війнам можна лише пасивною проповіддю заг. миру, засудженням аморального характеру воєн, незважаючи на причини, що їх породжують. Заперечуючи будь-які війни, в т. ч. й справедливі, паціфісти гальмують розвиток визвольної боротьби трудящих і народів залежних країн.

Паціфістський рух виник у 1-й пол. 19 ст. у Великобританії та США. Широкого розвитку набув у кінці 80 — на поч. 90-х рр. 19 ст. Паціфістські ідеї не раз використовувала буржуазія для обману трудящих, для маскування підготовки до грабінницьких воєн, для запобігання революції. В. І. Ленін вважав П. і абстрактну проповідь миру «однією з форм обурдення робітничого класу» (Твори, т. 21, с. 134). В роки 1-ї світової війни В. І. Ленін, більшовики різко засуджували позицію тих соціалістів, які лозунг миру спрямовували в русло П., не пов'язуючи його з боротьбою проти бурж. урядів. Після 2-ї світової війни багато паціфістів і паціфістських орг-цій, враховуючи настрої широких нар. мас, включилися в *Рух прихильників миру*.

Марксист-ленінці боротьбу за мир розглядають у тісному взаємозв'язку з боротьбою проти причин, які породжують війни, тобто з боротьбою

проти імперіалізму, і прагнуть використати сучас. П. в інтересах цієї боротьби. В документах міжнар. Нарад представників комуністич. і робітнич. партій 1957, 1960 і 1969 в Москві вказувалося, що згуртування всіх партій та орг-цій, у т. ч. і пацифістських, у боротьбі за відвернення війни, роззброєння, за мирне співіснування — важливе завдання сучасності.

В. Н. Гулевич (Київ).
«ПАЦИФІКАЦІЯ» (лат. pacifikatio — втихомирення) — придушення революц. і нац.-визвольного руху за допомогою каральних загонів, що їх направляв уряд бурж.-поміщицької Польщі, в 30-х рр. 20 ст. Особливо широко застосовувалась на зх.-укр. і зх.-білорус. землях, де карателі чинили жорстоку розправу над трудящими. Так, під час «П.» 1930, в якій брали участь поліція, війська й *осадники*, було зруйновано й частково спалено бл. 800 сіл, закатовано тисячі людей, 1700 заарештовано. Криваву «П.» було вчинено в 17 повітах Зх. України, де в 284 селах запроваджено воєнний стан. «П.» не припинилась і в наступні роки. В 1935, зокрема, «П.» було проведено на Зх. Волині. В здійсненні «П.» польс. урядові активно сприяли укр. бурж. націоналісти й уніатська церква.

М. К. Івасюта (Львів).
ПАШКІВЕЦЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1919 — повстання селян Пашківецької вол. Проскурівського пов. Подільської губ. під керівництвом більшовиків проти петлюрівських банд, за відновлення Рад. влади. Першими повстали селяни сіл Пашківців і Скаржинців (тепер Хмельницького р-ну Хмельн. обл.). 14.VIII вони напали на петлюрівський загін, надісланий у Пашківецьку вол. для проведення примусової мобілізації чоловіків у армію, реквізиції худоби та зерна, і розгромили його. Повстанці підтримали всі села Пашківецької вол. і ряду населених пунктів Бахмаківецької та Красилівської волостей. Незабаром у селах, охоплених повстанням, було створено революц. к-ти, відновлено Рад. владу. Пашківецький вол. ревком встановив зв'язок з Подільським підпільним губкомом КП (б) У та Проскурівським підпільним ревкомом. Повстанський штаб, що очолив П. з. п., провів велику роботу по організації оборони повсталіх сіл. Повстанці мали на озброєнні 3 гармати, 15 кулеметів і бл. 2 тис. гвинтівок. На початку вересня петлюрівці зробили спробу захопити Пашківці. Однак повсталі селяни за допомогою повстанців з сусідніх сіл Стуфчинців та Лісових Гринівців дали рішучу відсіч. У жовтні петлюрівці завдали удару повстанцям з боку Красилова. Повстанці перейшли в контрнаступ і розгромили ворога. Не мала успіху й спроба петлюрівців придушити повстання з допомогою бронепойзда. В 2-й половині грудня, коли рад. війська почали бойові дії на Поділлі, повстанці зав'язали бої з польс. інтервентами. Під тиском переважаючих сил ворога повстанці відступили в район Меджибожа. В січні 1920 в районі Летичева вони з'єдналися з частинами Червоної Армії.

І. В. Гарнага (Кам'янець-Подільський).

ПАШУТО Володимир Терентійович (н. 19.IV 1918) — рад. історик, доктор істор. наук (з 1959). Член КПРС з 1947. Н. в Петрограді в сім'ї службовця. В 1941 закінчив істор. факультет Ленінгр. ун-ту. З 1949 — наук. співробітник, з 1951 — старший наук. співробітник Ін-ту історії АН СРСР, з 1969 — зав. сектором історії давніх держав Ін-ту історії СРСР АН СРСР. Одночасно викладає у вузах Москви. У 1950—60 виступав з лекціями та доповідями в ун-тах Польщі, НДР, Угорщини, ЧССР, Австрії, США, Франції. Досліджує історію Давньої Русі, Прибалтики, питання вітчизн. та зарубіжної історіографії Росії.

Тел.: Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950; Героическая борьба русского народа за независимость (XIII в.). М., 1956; Образование Литовского государства. М., 1959; Очерки истории СССР. XII—XIII вв. М., 1960; Внешняя политика Древней Руси. М., 1968; Укр. перекл. — Олександр Невський і боротьба руського народу за незалежність у XIII столітті. К., 1953.

ПАЩЕНКО Дмитро Романович (1759—1809) — укр. дворянський історик. Н. в сім'ї військ. товариша Гадяцького полку. З 1774 — полковий канцелярист, з 1777 — канцелярист Малоросійської колегії, з 1783 — полковий писар, з 1802 — підкоморій Городнянського пов. Черніг. губ. Будучи з 1779 членом комісії, що готувала матеріали для наступного адм.-тер. поділу, П. склав «Опис Чернігівського намісництва» (1779—81) — цінне джерело для вивчення соціально-економіч. становища селян і козаків Лівобережної України в 2-й пол. 18 ст. (вийвів і частково опублікував його 1868 О. М. Лазаревський). На матеріалах, зібраних П., О. Ф. Шафонський написав «Чернігівського намісництва топографічний опис з коротким географічним і історичним описом Малої Росії...» (К., 1851).

Лит.: Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии, т. 1. К., 1888; Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779—1781). К., 1931.

ПЕЛЕХАТІЙ Кузьма Миколайович (11.XI 1886 — 28.III 1952) — активний учасник революц. руху на Зх. Україні, журналіст. Член КПРС з 1948. Н. в с. Опорах (тепер Дрогобицького р-ну Львів. обл.) в селянській сім'ї. Вчився у Віденському вищому ін-ті журналістики. В 1913 працював у соціалістич. журн. «Новая жизнь» у Львові. Під час 1-ї світової війни за революц. діяльність ув'язнений австр. урядом у концтабір. У 1921—27 — редактор львів. прогресивної газ. «Воля народу», 1927—28 — газ. «Сель-Роб», потім співробітничав у революц. виданнях на Зх. Україні. Один з активних учасників *Антифашистського конгресу діячів культури 1936* у Львові. Не раз зазнавав арештів за революц. діяльність. З 1939 працював у львів. газ. «Вільна Україна». Під час нім.-фашист. окупації — учасник антифашист. підпілля. З 1949 — голова Львів. обласного комуністич. твора П. зібрані в кн. «І всміхнеться земля-мати...» (1959). Депутат Верховної Ради СРСР 3-го скликання і Верховної Ради УРСР 3-го скликання. **М. К. Івасюта** (Львів).

ПЕЛЬШЕ Арвід Янович (н. 7.II 1899) — діяч комуністич. партії і Рад. держави, історик, чл.-кор. АН Латв. РСР (1946), Герой Соціалістич. Праці (1969). Член КПРС з 1915. Н. в садибі Мазайс Курляндської губ. (тепер Латв. РСР) в селянській сім'ї. З 1914 працював робітником у майстернях Риги і Вітебська, на з-дах Харкова, Петрограда, вантажником в Архангельському порту; вів революц. роботу у Ризі, Харкові, Петрограді, був членом Архангельського к-ту РСДРП (б). Після Лютн. революції 1917 — член Петроград. Ради робітн. депутатів. Під час Великої Жовтн. соціалістич. революції — на керівній профспілковій роботі в Архангельську. В 1918 — співробітник ВЧК у Москві. В 1919 — на відповідальній роботі в Рад. Латвії, учасник боїв проти білолатвійських військ. У 1919—29 — на парт. роботі в Червоній Армії і Військово-Морському Флоті. В 1929—32 вчився в Ін-ті червоної професури (закінчив 1932) і одночасно викладав у вузах Москви. В 1933—37 працював нач. політвідділу Магаджанського і Чорноіртського радгоспів Каз. РСР, а потім — у Наркоматі радгоспів у Москві. З 1937 — на пед. роботі в Москві. З січня 1941 — секретар ЦК КП Латвії по пропаганді і агітації, з листопада 1959 — перший секретар

ЦК КП Латвії. З квітня 1966 — голова К-ту парт. контролю при ЦК КПРС. На ХХІ—ХХІV з'їздах партії обирався членом ЦК КПРС. З квітня 1966 — член Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 2—8-го скликань. Автор праць з історії революц. руху в Латвії, про боротьбу проти бурж. націоналістів, про комуністич. будівництво в Латв. РСР. Нагороджений п'ятьма орденами Леніна та ін. нагородами.

ПЕНЬСЬКЕ СЕЛЯНСЬКО-КОЗАЦЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1764—85 — боротьба посполитих селян і козаків с. Пени Сумського полку (з 1765 — Слобідсько-Української губ.) проти феод.-кріпосницького гніту. В 1715—16 поміщик Кигич одержав від царського уряду у володіння села Пени, Злодіївку та Угроїди і почав закріпачувати місцевих посполитих селян і козаків. Населення звернулося до місцевих органів влади з скаргами, вимагаючи припинити поміщицьку сваволу. Не добившись задоволення своїх вимог, населення Злодіївки в 1764—85 відмовлялось відбувати панщину. У вересні 1776 повстало населення с. Пени. Виступ очолював козак В. Басевський. Спроба поліції заарештувати «привізників» не вдалася. Повстанці визволили заарештованих і вигнали з села поліцейський загін. На придушення виступу було кинуто військо з гарматами. Повстанці вчинили збройний опір. У сутичці карателі вбили 17 і поранили 43 селян. Щоб припинити заворушення, Сенат 2 (13).ІІІ 1784 прийняв рішення про переведення 230 козаків Пени, Злодіївки, Угроїдів у стан держ. селян. Проте місцева влада приховала рішення Сенату. Дізнавшись про це, селяни і козаки при допомозі сільс. бідноти Колотилівки, В'язового та ін. сіл у жовтні 1784 напали на панський маєток і розгромили їх. Під час збройної сутички з військ. загоном 7 селян було поранено. В березні 1785 В. Басевський, що втік у Петербург з скаргою на місцеву владу, був затриманий і ув'язнений в харківській тюрмі, де й помер 1787. Найактивніші учасники заворушення П. Кромов, П. Литовченко, Д. Сірий та ін. були покарані киями та засуджені до каторги. *Лит.*: Гу р ж і й І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років ХVІІІ ст. до 1861 р.). К., 1958.

ПЕНЬКІВСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ — група поселень, виявлених на підвищеннях заплави р. Тясмину поблизу кол. с. Пеньківки (тепер затоплене водами Кременчуцького водосховища). Досліджували їх 1955—60. Відкрито залишки заглиблених прямокутних жител-напівземлянок. Знайдено знаряддя праці, побутові речі, срібні прикраси тощо. При розкопках поселень, що датуються 6—7 ст. (урочище Луг I, Молочарня), виявлено ліпний посуд, серед якого знайдено посудини біконічних форм. При дослідженні поселень, що датуються 7—8 ст. (Луг II, Макарів Острів), разом з ліпною і кружальною знайдено й кераміку, подібну до кераміки з *Пастирського городища*. Висловлену думку (Д. Т. Березовець) про слов. належність П. п. деякі археологи тепер заперечують. *Лит.*: Березовець Д. Т. Поселення уличей на р. Тясмині. В кн.: Славяне накануне образования Киевской Руси. М., 1963; Артамонов М. И. Этническая принадлежность и историческое значение на пастирската культура. «Археология» [Софія], 1969, № 3. О. В. Сухобоков (Київ).

ПЕРВІСНА ЛЮДИНА — назва давніх людей, запроваджена в літературі в 19 ст. Часом і тепер П. л. називають *археантропів, палеоантропів, неоантропів*.

«ПЕРВІСНЕ ЛЮДСЬКЕ СТАДО» — перша форма об'єднання людей, первісний колектив, що безпосередньо заступив зоологічне об'єднання близьких тваринних предків людини. «П. л. с.», як вва-

В. І. Папасов.

А. Я. Пельше.

жає більшість дослідників, — це час становлення людини сучас. антропологіч. типу, час, який збігається з епохою формування людського суспільства. Епоха «П. л. с.» відповідала ранньому палеолітові, коли існували *археантропи* та *палеоантропи*. Осн. заняттям їх було мисливство і *збиральництво*. Характерні знаряддя праці: ручні рубила, гостроконечники, скребла тощо. «П. л. с.» заступив родовий лад.

ПЕРВІСНЕ НАГРОМАДЖЕННЯ КАПІТАЛУ — істор. процес насильницького відокремлення безпосередніх виробників, насамперед селянства, від засобів виробн. і концентрації цих засобів у руках капіталістів. П. н. к. було передумовою становлення капіталістич. способу виробництва. Процес характеризувався, з одного боку, розоренням дрібних товаровиробників, які втрачали засоби до існування і перетворювалися на найманих робітників, з другого — концентрацією засобів виробництва і вільних коштів у руках капіталістів. В різних країнах П. н. к. відбувався неодноразово. У своїх класичних формах процес П. н. к. здійснювався в Англії в 16—18 ст. В Росії, в т. ч. на Україні, процес П. н. к. довгий час (17 — 1-а пол. 19 ст.) відбувався в умовах кріпосництва, що значно уповільнювало темпи розвитку капіталістич. відносин. На Україні цей процес мав свої особливості. Значну роль тут у П. н. к. відіграло зосередження в руках феод. верхівки великих матеріальних цінностей. Одержуючи *жалувані грамоти* від гетьманів і царського уряду, вдаючись і до насильства, козацька старшина, магнати і поміщики захоплювали великі зем. володіння, майно. Цей процес особливо інтенсивно відбувався в 2-й пол. 17 і у 18 ст. Чимало представників розбагатілої феод. верхівки (*Ханенки, Галагани, Потоцькі* та ін.) ставали на шлях капіталістич. підприємництва. Значна роль у нагромадженні капіталів на Україні належить *купецтву*. Серед укр. купецтва поступово виділялася група, представники якої нагромаджували значні капітали і далі стали власниками великих капіталістич. підприємств (*Яхненки, Терещенки, Смирненки* та ін.). Нагромаджуванню капіталів сприяли й дрібна торгівля (зокрема, *чумацтво*), якою займалися й селяни, а також лихварство, відкупи, шинкарство тощо. *Селянська реформа 1861* сприяла завершеному процесу П. н. к. і привела до обезземелення і зубожіння мас селянства, значна частина якого перетворилася на пролетаріат.

І. С. Слабеев (Київ).

ПЕРВІСНЕ СТАДО — див. «Первісне людське стадо».

ПЕРВІСНИЙ КОМУНІЗМ — див. *Первіснообцивинний лад*.

ПЕРВІСНООБЩИННИЙ ЛАД — найдавніша в історії людського суспільства соціально-економіч. формація. Почався з появою людини на Землі і тривав до виникнення класів і утворення д-ви. Через нього пройшли в своїй історії всі народи земної кулі на ранніх етапах розвитку. Економічну основу П. л. становила суспільна власність на всі осн. засоби виробн. Джерелами для вивчення П. л. є археол. пам'ятки, що характеризують розвиток матеріальної і духовної культури людей давніх епох, які вивчає археологія, рештки давніх людей, що їх вивчає антропологія, та етнографічні матеріали про життя народів, відсталіх у недавньому минулому, в культурі й побуті яких збереглися пережитки П. л. Існує кілька схем періодизації П. л., в основу яких покладено ті чи ін. характерні ознаки його розвитку. Так, за характером суспільної організації людства П. л. поділяється на два осн. періоди: ранній — первісне стадо (див. «Первісне людське стадо») та пізній, або заключний, — родовий лад. У 2-й половині 19 ст. американський етнограф Л.-Г. Морган на основі вивчення життя племен Пн. Америки створив етнографічну періодизацію П. л., в основу якої поклав погляд про послідовний прогресивний розвиток людства в процесі виробництва засобів існування. Відповідно до неї П. л. поділили на дві великі епохи — *дикість* і *варварство*. Цю періодизацію підтримав К. Маркс, далі розвинув її Ф. Енгельс у праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави». В осн. положення вона зберігає важливе значення і тепер. Найбільш поширеною і детальною є археол. періодизація П. л., за якою його поділяють на кам'яну добу (*палеоліт*, *мезоліт* і *неоліт*), *мідний вік*, *бронзовий вік* і *ранній залізний вік*. В її основу покладено найважливіші досягнення людства щодо оволодіння матеріалами для виготовлення знарядь праці та технікою виготовлення останніх.

Період первісного стада, який Ф. Енгельс назвав «дитинством людського роду», вивчений ще недостатньо. Вважається, що він почався разом з виділенням людини з тваринного світу бл. 1 млн. 800 тис. років тому і збігається в часі з раннім палеолітом. За раннього палеоліту люди займалися мисливством і *збиральництвом*, використовуючи при цьому знаряддя праці з каменю і дерева. Вони винайшли спосіб добування вогню, що було одним з найважливіших тех. і загальнокультурних досягнень в усій історії людства, оскільки воно, як відзначив Ф. Енгельс, «вперше дало людині панування над певною силою природи і тим самим остаточно відокремило людину від тваринного царства» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 110). Протягом тривалого періоду раннього палеоліту первісні люди вели бродячий спосіб життя і лише в кінці почали тимчасово осідати в певних районах, використовуючи природні печери та споруджуючи заслони й примітивні житла. Жили вони невеликими групами — дородовими громадами (стадами) в кілька десятків чоловік. Кожна з таких груп існувала окремо від іншої. Сім'ї тоді ще не було, і між чоловіками та жінками існували, особливо на ранньому етапі, невпорядковані шлюбні відносини — т. з. промісцуйтет. У боротьбі з силами природи первісна людина була майже беззахисна і лише з величезними труднощами могла протистояти їм. Тому цілком безпідставними є уявлення про панування на початку історії людства часу безтурботного життя — т. з. золотого віку. «Ніякого золотого віку, — писав з цього приводу В. І. Ленін, — позаду нас не було, і первісна людина була цілком пригнічена трудностю існу-

вання, трудностю боротьби з природою» (Твори, т. 5, с. 91). Переборюючи труднощі, людство протягом сотень тисячоліть підвищувало рівень розвитку виробництва, побуту й культури. Поступово створювалися умови для переходу до людини сучас. фіз. типу (*Homo sapiens*) і зв'язаного з ним наступного, вищого ступеня суспільної організації людства — родового ладу. Процес цього переходу багато в чому не зовсім з'ясований через відсутність належних джерел. Разом з тим встановлено, що саме в кінці раннього — на поч. пізнього палеоліту замість окремих розрізнених груп людей — первісних стад — почали виникати нові групи людей, які були тісно зв'язані спільним існуванням та колективною працею і скріплені кровною спорідненістю, — родові общини, або роди (див. *Рід*). Вони стали з того часу осн. формою П. л. Як вважають дослідники, родовою орг-цією виникла в результаті поступового обмеження, а згодом і заборони шлюбних відносин всередині стад і встановлення цих відносин між членами різних стадних груп. Всередині родових общин існувала повна заборона шлюбних відносин, т. з. ексгамія. Кровна спорідненість у них велася по материнській лінії. Жінка в тодішньому суспільному виробництві займала провідне становище. Родовий йшов від матері, тому ранній етап родового ладу називається материнським, або *матріархатом*. Його початок припадає на пізній палеоліт. Поступово розвиваючись, він панував і за мезоліту й неоліту. За пізнього палеоліту набуло дальшого розвитку мисливство, удосконалювалися кам'яні знаряддя праці й збільшувалася кількість їхніх форм, з'явилися вироби з кістки і рогу тварин тощо. Підвищення продуктивності мисливства дало змогу людям осідати в певних місцях на досить тривалий час, влаштовуючи там свої родові поселення — стоянки з довготривалими житлами. Невеликі розміри жител дають підставу припускати існування найдавніших парних сімей вже за пізньопалеолітичного часу. Первісні люди в той час широко розселилися на тер. Європи, Африки й Азії та через Чукотку проникли на тер. Америки. В зв'язку з значним їхнім розселенням у різних фізико-географічних зонах за пізнього палеоліту виникли помітні відмінності в розвитку культури первісних людей в окремих зонах, а також деякі фізичні (расові) ознаки серед людей, що призвело з часом до утворення трьох осн. рас: європеїдної («білої»), монголоїдної («жовтої») та негроїдної («чорної»). З'явилися перші реліг. вірування — тотемізм, магія, анімізм і фетишизм (див. *Релігія*). Деякі дослідники вважають, що початкові реліг. уявлення виникли ще за мустьєрської епохи раннього палеоліту, і пов'язують з ними найдавніші поховання людей того часу. За пізнього палеоліту виникло й найдавніше образотворче мистецтво — скульптура, графіка і живопис. Зображали людей, тварин, сцени полювання тощо. Мистецькі твори мали гол. чин. культурне призначення. За мезолітичної епохи з'явилася перша свійська тварина — собака, було винайдено лук і стріли, що ще більше підвищило продуктивність мисливства. Розвивалося рибальство. В Передній Азії виникли початкові форми найдавнішого землеробства. За мезоліту виникли об'єднання споріднених родів — племена (див. *Плем'я*). Деякі дослідники вважають, проте, що вони з'явилися ще за пізнього палеоліту. Кожне плем'я займало певну територію, мало свої звичаї і характерну для нього матеріальну культуру. Про зміцнення родових відносин свідчать досліджені групові поховання — родові могильники. На тер. України

вони відомі в дніпровському Надпоріжжі. Найвищого розвитку родовий лад досяг за неоліту, що характеризувався високим розвитком мисливства і рибальства та переходом до відтворюючих форм г-ва — скотарства й землеробства. В той час люди почали виготовляти кам'яні сокири і рогові мотки, човни та риболовні сіті, глиняний посуд тощо. Споріднені племена об'єднувалися в групи, що займали часом досить значні території. Вони представлені великими неолітичними культурами, в т. ч. і на Україні — в Приазов'ї і дніпровському Надпоріжжі, на Пн. Бузі і Дністрі, в Серед. Придніпров'ї і на Сіверському Дінці, в Прикарпатті і на Волині, на Десні і Сеймі тощо. Поділ праці в матриархальних родових общинах, особливо на ранньому етапі їхнього існування, був зумовлений спеціалізацією чоловіків у мисливстві і рибальстві, а жінок — у збиральництві і домашньому г-ві. В епоху міді-бронзи в житті старод. населення відбулися значні зміни. Ще більше розвинулися продуктивні сили, з'явилися досконаліші знаряддя праці, в т. ч. шліфовані й свердлені сокири та молоти, вироби з міді й бронзи, було винайдено найдавніший ткацький верстат. Значного розвитку досягли скотарство та землеробство, в т. ч. орне з застосуванням плуга з металевим лемешем і тяглової сили тварин. У скотарських племен швидко зростала кількість продуктів, створювалися надлишки їх. Ці надлишки вони реалізували шляхом обміну з землеробськими та ін. племенами. Розвиток обмінних зв'язків сприяв спеціалізації скотарського г-ва і відокремленню його від ін. форм г-ва, в першу чергу від землеробства. Відбувся «перший великий суспільний поділ праці», — писав Ф. Енгельс (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 152—153). На тер. України цей процес відбувся в 3-му тис. до н. е. Зростання продуктивності скотарства і землеробства привело до того, що людина стала здатною виробляти більше продуктів, ніж було потрібно для її власного споживання, — вона почала давати додатковий продукт. Це сприяло зростанню багатств родових общин. Залучення нових робочих рук стало вигідним і бажаним. Взятих у полон під час воєнних сутичок перестали вбивати, їх примушували працювати, перетворюючи на рабів (див. *Рабство*). Згодом цей процес відбувся і в землеробських племен. Сталися значні зміни і в суспільній організації людства. На перше місце виступили чоловіки; жінки потрапили в повну залежність від них. Цей процес був зумовлений провідною роллю чоловіків у всіх важливих галузях госп. життя — у скотарстві та обробці землі, виготовленні металевих знарядь праці і зброї, обміні продуктів тощо. Повновладдя чоловіка було закріплено заміною матриархату патріархальним родовим ладом (див. *Патріархат*) і парної сім'ї — моногамною (див. *Моногамія*), де спорідненість і спадкування велося по батьківській лінії. Госп. основою патріархальних родових общин стала велика *патріархальна сім'я*. Вона складалася з кількох поколінь родичів по батьківській лінії, що здійснювали спільне виробництво і споживання. До її складу входили і раби з військово-полонених. Саме такими були родові общини ряду скотарських племен степових районів тер. України в 3-му і 2-му тис. до н. е., зокрема носії т. з. *ямної культури, катакомбної культури, кемі-обинської культури* та ін. У процесі дальшого госп. розвитку та збагачення патріархальних родових общин їхні виборні родові ватажки поступово перетворювалися на спадкову родову знать, прибираючи до своїх рук общинні багатства

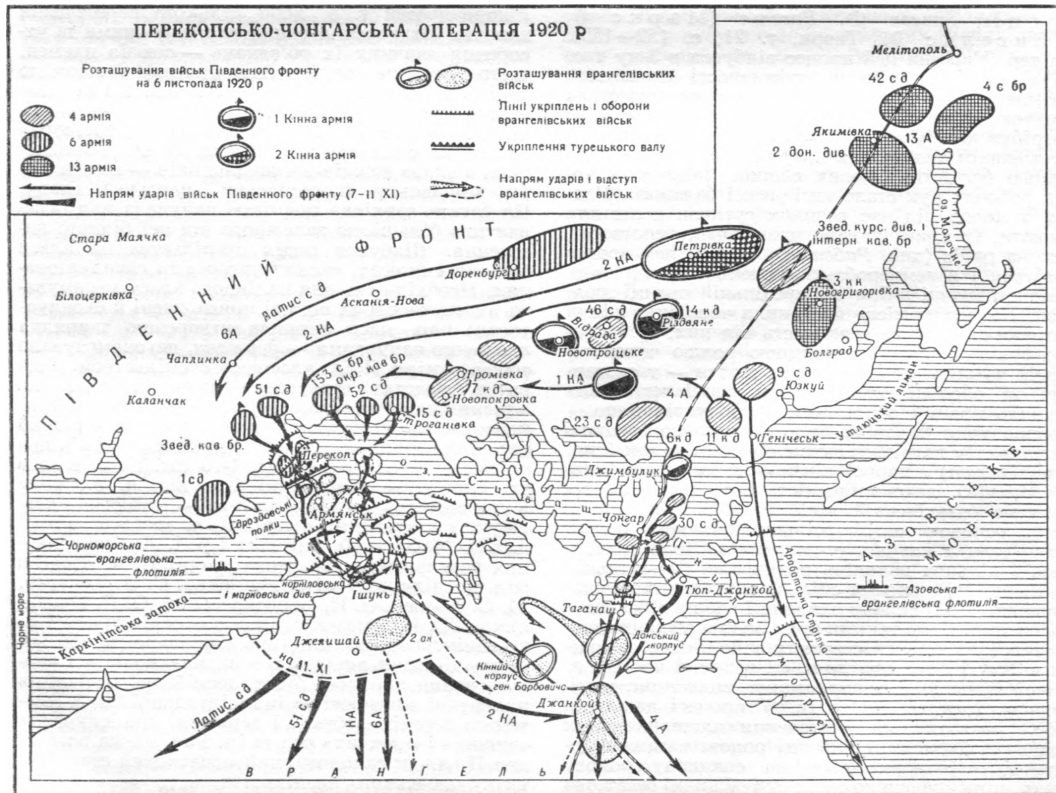
і перетворюючи їх на приватну власність окремих невеликих індивідуальних сімей. Раби і продукти, що вони виробляли, також стали власністю таких сімей. У залежність від них поступово потрапляли й збіднілі члени общин. Все це привело до розпаду раніше єдиних патріархальних родових общин і виділення з них окремих багатих сімей. Особливо швидко цей процес відбувався за раннього залізного віку (1-е тис. до н. е.). Із застосуванням залізних знарядь високого рівня розвитку досягло г-во, особливо землеробство і ремесло. Останнє відокремилася від землеробства, виділившись в окрему галузь г-ва. Це був другий великий суспільний поділ праці. Розвиток ремесла і зв'язаної з ним внутр. і зовн. торгівлі привів до виникнення замість родових общин територіальних (сільських) общин, що потім у пережиткових формах довго існували і в класовому суспільстві. Поява спадкової влади й експлуатація рабів і збіднілих общинників з метою збільшення багатств родової знаті, а потім розпад родових общин та заміна їх територіальними (сусідськими) общинами були початком розкладу П. л. і поступового переходу людства до класового суспільства. Вожді-воєначальники наймогутніших племен підкоряли своїй владі сусідні племена, утворюючи союзи племен. Цей етап П. л., за якого «війна і організація для війни стають тепер регулярними функціями народного життя» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 159), відомий у науці під назвою періоду *військової демократії*. На тер. України він яскраво проявився у племені скіфського часу середини 1-го тис. до н. е. й у населення середини 1-го тис. н. е., в т. ч. у давніх сх. слов'ян та племен і народностей т. з. доби великого переселення народів. Підкорення одних племен іншими та утворення значних їх об'єднань — союзів племен, часто уже й не споріднених, привело з часом до заміни родових зв'язків територіальними та злиття цих племен у нову етнічну спільність — *народність*. Родоплеменна знать при цьому перетворювалася на спадкову майнову знать цих народностей, а влада вождів-воєначальників — на спадкову князівську (королівську, царську) владу. Ця багата верхівка повністю панувала над переважною більшістю залежного від неї бідного населення. Відбувся поділ суспільства на класи багатих і бідних, експлуататорів та експлуатованих. Необхідність для панівного класу утримувати в залежності та покори пригноблені й експлуатовані нар. маси сприяла утворенню знаряддя класового панування — *держави*, що значувала собою заміну П. л. класовим суспільством. Розвиток людства відбувався дуже нерівномірно в різних районах земної кулі, тому й заміна П. л. класовим суспільством у них відбулася в різний час. Так, зокрема, на тер. України у скіфів цей процес відбувся в 1-й пол. 1-го тис. до н. е., а в сх. слов'ян — наприкінці 1-го тис. н. е., коли в них виникла найдавніша д-ва — *Київська Русь*. Наук. узагальнення історії П. л. зроблене в працях К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна. Значних результатів у вивченні історії П. л. досягли рад. дослідники П. П. Єфіменко, С. А. Токарев, М. О. Косвен, П. Й. Борисковський, О. П. Окладников, Ю. І. Семенов та ін. На основі марксистсько-ленінського вчення про соціально-економічні формації вони викривають антинауковість і апологічний характер бурж. теорій про одвічність приватної власності та індивідуальної сім'ї, мистецтва й релігії, класів і держави, про існування «вищих» і «нижчих» рас та ін. Рад. наука розглядає П. л. як закономірний початковий етап розвитку людського суспільства.

Лит.: Маркс К. Конспект книги Л. Г. Моргана «Древнее общество». В кн.: Архив Маркса и Энгельса, т. 9. М., 1941; Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. К., 1955; Ленин В. І. Про державу. Твори. Вид. 4, т. 29; Морган Л. Г. Древнее общество. Л., 1935; Очерки истории СССР. Первобытно-общинный строй и древнейшие государства на территории СССР. М., 1956 [бібліогр. с. 364—374]; Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1939 [бібліогр. с. 598—610]; Ефименко П. П. Первобытное общество. К., 1953; Ковалевський М. Очерк происхождения и развития семьи и собственности. М., 1939; Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества. М.—Л., 1957 [бібліогр. с. 213—222]; Косвен М. О. Очерки истории первобытной культуры. М., 1957 [бібліогр. с. 239]; Семенов С. А. Первобытная техника. М.—Л., 1957; Семенов Ю. И. Возникновение человеческого общества. Красноярск, 1962.

І. Г. Шовкопляс (Київ).

ПЕРВОМАЙСЬК (до березня 1920 — Петро-Мар'ївка) — місто обл. підпорядкування Ворошиловгр. обл. УРСР. На берегах р. Лугани (бас. Сіверської Діни). Залізнич. ст. (Варваропіль). 46,0 тис. ж. (1970). На тер. теперішнього П. 1765 виникло село Петро-Мар'ївка, засн. укр. переселенцями. Входило до складу Катеринської провінції Новорос. губ. З 1783 — в складі Катериносл. намісництва, з 1797 — Бахмутського повіту Новорос. губ., з 1802 — Катериносл. губ. В 1851 на цій тер. почали видобувати вугілля, але 2 великі шахти закладено лише в 70-х рр. У 1872 відкрито Петро-Мар'ївський рудник, який об'єднував 5 шахт. У 1900 відбулися страйки робітників-шаhtarів, виникла с.-д. група. Рад. влада встановлено в листопаді 1917. Наприкінці квітня 1918 австро-нім. окупанти захопили Петро-

Мар'ївку. Проти них активно боровся повстанський загін. Наприкінці грудня в результаті наступу Червоної Армії Рад. владу відновлено. В червні 1919 Петро-Мар'ївку захопили денкінці, проти яких мужньо бився партизан. загін. У кін. грудня 1919 1-а Кінна армія визволила Петро-Мар'ївку. З 1920 — у складі Луган. повіту Донец. губ., з 1923 — Артемівського округу, з 1932 — Донец. обл., з 1938 — Ворошиловгр. (1958—70 — Луганська) обл. У 1931—32 гол. механік Первомайського рудоуправління О. І. Бахмутський винайшов і випробував перший у світі вуг. комбайн. З 1938 П. — місто. Під час Великої Вітчизн. війни П. 10. VII 1942 окупували гітлерівці. Під час окупації у місті діяла підпільна парт. орг-ція на чолі з І. М. Крючихіним. З. IX 1943 війська Пд.-Зх. фронту визволили місто. В П. — шахти комбінату «Первомайськвугілля», з-д мінерал. вод, хлібозавод, побуткомбінат та ін. підприємства. 10 заг.-осв. шкіл, 2 філіали технікумів (гірничого і маш.-буд.), 4 проф.-тех. уч-ща. **ПЕРВОМАЙСЬК** — місто обл. підпорядкування Микол. обл. УРСР, центр Первомайського р-ну; при впадінні р. Синюхи в р. Пд. Буг. Залізнич. станція. 59,5 тис. ж. (1970). На місці тепер. П. на початку 20 ст. були м. Ольвіополь Єлисаветградського пов. Херсонської губ., с. Голта Ананьївського пов. Херсонської губ. і м. Богопіль Балтського пов. Подільської губ., що їх заснували укр. переселенці в середині 18 ст. В січні 1918 в Богополі, Ольвіополі та Голті перемогла Рад. влада. В березні 1918 ці нас. пункти були окуповані австро-нім. загарбниками. В листопаді 1918 владу захопили петлюрівці. Рад. владу відновле-

но в березні 1919. За ініціативою трудящих 26.VI 1919 Президія ВУЦВК постановила об'єднати ці три населені пункти в єдине місто з назвою Первомайськ. У вересні 1919 П. зайняли денікінці. 2.II 1920 місто визволене частинами 45-ї стрілк.-д-зії. З 1920 — центр Первомайського повіту Одес. губ., з 1923 — центр Первомайського округу. З 1932 — центр Первомайського р-ну Одес. обл., з 1954 — Микола. обл. Під час Великої Вітчизн. війни П. 2.VIII 1941 окупували нім.-фашист. загарики. В період тимчасової окупації в місті діяли підпільні районний к-т КП (б) У, антифашист. орг-ції і групи. На тер. району діяла підпільна орг-ція «Партизанська іскра». П. визволили війська 2-го Укр. фронту 27.III 1944. В місті — 3-ди: 2 машинобуд., буд. матеріалів, авторемонтний, цукровий, пивоварний, молококонсервний, птахокормінат тощо. Філіал Одес. технологіч. ін-ту харч. і холодної пром-сті. мед. технікум, 18 загальноосв. шкіл.

Ш. С. Людовський (Миколаїв).

ПЕРВОМАЙСЬКИЙ Леонід Соломонович (літ. псевд. Гуревича Іллі Шльомовича; н. 17.V. 1908) — укр. рад. поет. Член КПРС з 1954. Н. в м. Костянтинграді (тепер м. Красноград Харків. обл.) в сім'ї ремісника-палітурника. Почав друкуватися з 1924. В 20—30-х рр. з'явилися зб. оповідань П. «Комса» (Полтава, 1926); п'єси «Комольці» (1929), «Невідомі солдати» (1930), «Ваграмова ніч» (1933), «Містечко Ладеню» (1933); драм. поема — «Трипільська трагедія» (Х., 1929); поетичні зб. «Терпкі яблука» (Х., 1929), «Героїчні балади» (Х., 1932) та ін. Під час Великої Вітчизн. війни був військ. кореспондентом. В роки війни вийшли поетичні зб. «Присяга воїна» (К.—Х., 1941), «День народження» (Уфа, 1943), «Земля» (М., 1943). У післявоєнний час відомі твори П.—роман «Дикий мед» (К., 1963), зб. «Творчий будень. З щоденника поета» (К., 1967), «Уроки поезії. Вірші останніх років» (К., 1968). Держ. премія СРСР, 1946. Нагороджений орденом Червоного Прапора та ін. нагородами. Портрет, с. 346.

Тв.: Твори. В 7 т. К., 1968—70; Рос. перекл.—Дикий мед. М., 1968.

Літ.: К у д і н О. Леонід Первомайський. В кн.: Літературні портрети, т. 1. К., 1960; Прісовський Е. Поезія Леоніда Первомайського. К.: 1968 [бібліогр. с. 226—230].

ПЕРВУШІН Олексій Миколайович (н. 20.IX 1905) — рад. військ. діяч, генерал-майор. Член КПРС з 1921. Н. в м. Термезі (тепер Сурхандар'їнська обл. Узб. РСР) в дворянській сім'ї. В Рад. Армії з 1919. Учасник боїв проти басмачів у Серед. Азії, проти япон. мілітаристів на р. Халхин-Голі, рад.-фінл. війни 1939—40. В 1922 і 1934 закінчив Кав. курси командного складу, 1950 — Вищі академ. курси Академії Генштабу. В роки Великої Вітчизн. війни командував стрілк. д-зіями, 44-ю армією. Очоленя П. 44-а армія брала участь у Керченсько-Феодосійській десантній операції 1941—42. З серпня 1942 П. — заст. командуючого військами Середньо-Азіатського військ. округу, з березня 1944 — Одес. військ. округу. З 1950 — пом. командуючого військами Прикарпат. військ. округу. З 1953 — у відставці. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

ПЕРЕВОЛОЧНА — село на лівому березі Дніпра поблизу гирла р. Ворскли. Час його заснування невідомий. З 60-х рр. 17 ст. до 1764 П. — сотенне містечко-фортеця *Полтавського полку*, яке захищало пд. кордоні Лівобережної України від нападів крим. татар. 30.VI (11.VII) 1709 під П. капітулювала рента швед. війська, розгромленого рос. військами в *Полтавській битві 1709*. З 1802 П. — містечко Кобеляцького пов. Полтав-

ської губ. З 1923 — село Кишеньківського р-ну Полт. обл. Під час Великої Вітчизн. війни в районі П. в кін. вересня 1943 рад. війська після запеклих боїв форсували Дніпро. В 1962 П. була залита водами водосховища Дніпродзержинської ГЕС, а жителів переселено в новозарежене с. Світлогірське Кобеляцького р-ну Полт. обл.

ПЕРЕДОВЕ (кол. У р к у с т а) — село, підпорядковане міськраді Севастополя, поблизу якого виявили і частково дослідили (1956 і 1957) два таврські могилиники 4—3 ст. до н. е. Могилиники включають кілька груп кам'яних скринь, перекритих невисокими довгими настилами. Кожна скриня являла собою колективну домовину і була огорожена кам'яними плитами. Під час розкопок знайдено бронзові прикраси (браслети, підвіски), бронзові й залізні наконечники стріл і багато античної кераміки, що свідчить про зростання зв'язків між грец. колоніями і таврами в епоху еллінізму.

ПЕРЕДПАРЛАМЕНТ, Тимчасова рада Російської республіки — дорадчий орган при бурж. Тимчасовому уряді, виділений 22.IX (5.X) 1917 з складу т. з. *Демократичної наради*, яку, як і П., було скликано з метою відвернути маси від наростаючої революції. Більшість місць у П. належала представникам бурж. і урядовських партій (за неповними даними, з 555 місць 135 мали есери, 92 — меншовики, 75 — кадети). В. І. Ленін обстоював тактику бойкоту П. 5 (18).X 1917 ЦК РСДРП (б) ухвалив рішення про вихід більшовиків з П. 7 (20).X на відкритті П. більшовицька фракція, що складалася з 58 чол., проголосила декларацію з засудженням політики Тимчасового уряду й залишила засідання. П. розпущено 25.X (7.XI) 1917, під час Жовтн. збройного повстання в Петрограді.

О. О. Кучер (Харків).

ПЕРЕКОПСЬКО-ЧОНГАРСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1920 — наступальна операція рад. військ Пд. фронту (ком. М. В. Фрунзе) проти врангелівців, здійснена 7—17.XI 1920 під час *громадянської війни в СРСР 1918—20*. Почалася вночі проти 8.XI наступом ударної групи 6-ї армії (ком. А. І. Корк) у складі 15-ї, 52-ї стрілк. д-зії, 153-ї і кав. бригади 51-ї д-зії, окремої кав. бригади, які в надзвичайно тяжких умовах форсували Сиваш і оволоділи Литовським п-овом. 9—11.XI 6-а армія прорвала гол. смугу оборони врангелівців у районі Ішуні. 11.XI 30-а стрілк. д-зія 4-ї армії почала штурм Чонгарських укріплень, оволоділа Перекопським перешийком, 12.XI рад. війська вступили в Крим і розгорнули наступ на Джанкой. 12.XI визволено Сімферополь, 15.XI — Севастополь і Феодосію, 16.XI — Керч, 17.XI — Ялту. Внаслідок П.-Ч. о. було визволено Крим і завершено розгром *врангелівців*. Крім 6-ї армії, в П.-Ч. о. брали участь і війська 1-ї Кінної, 2-ї Кінної та 4-ї армії.

П. Д. Гур'янов (Київ).

«ПЕРЕМОГА» — найвищий рад. військ. орден. Заснований Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8.XI 1943. Ним нагороджують осіб вищого командного складу Рад. Армії за успішне проведення бойових операцій в масштабі кількох фронтів або одного фронту, в результаті яких докорінно змінюється становище на користь Рад. Армії. Цим орденом нагороджено 11 рад. воєначальників. Двічі ордена «П.» удостоєні О. М. Ва-

силевський, Г. К. Жуков, Й. В. Сталін. Особливою відзнакою нагороджених орденом «П.» є занесення їхніх імен на меморіальну дошку, що встановлена у Великому Кремлівському палаці в Москві.

«ПЕРЕМОГА» — партизан. група Представництва Укр. штабу партизан. руху при Військ. раді *Південного фронту*, що діяла на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками території Донеччини в період Великої Вітчизн. війни. З лютого по травень 1943 групу (командир П. І. Колодін) кілька разів засилали через лінію фронту на територію Донец. обл. для розвідувальної та диверсійної роботи, зокрема на з-цях. Група встановила зв'язки з партизан. загонами і підпільниками, що діяли в тилу ворога, доставила розвідувальні відомості про ворожі військ. об'єкти та фашист. окупаційний режим на Донеччині.

В кін. травня 1943 «П.» знову направлено до окупованих загарбниками районів Донец. обл. Проте гітлерівці майже всіх учасників групи заарештували і закатували.

В. П. Лукін (Київ).

ПЕРЕНІ (Pereenyi) Йозеф (н. 5.IV 1915) — угор. історик. Н. в Будапешті. З 1960 — проф. Будапештського ун-ту. В ряді праць, зокрема в монографії «З історії закарпатських українців. 1849—1914» (Будапешт, 1957), статтях «Взаємини між угорцями і східнослов'янськими племенами» (Будапешт, 1956), «Початки церковної унії закарпатських українців у середині XVII ст.» (Будапешт, 1958), «Українська грамота Софії Баторій 1674 року» (спільно з Е. Балецьким. Будапешт, 1959), висвітлює питання історії України.

Я. Д. Ісаєвич (Львів).

ПЕРÉПИСИ НАСÉЛЕННЯ — науково організована спеціальна статистична операція для одержання відомостей про кількість населення, його склад і розміщення на певний момент. В Росії, в т. ч. на території України, населення з фіскальною та військ. метою облічувалося з давніх часів. За *монголо-татарського іа* особливі таг. урядовці — «численники» проводили такі обліки для стягнення *данчини*.

Протягом 1718—1858 в Росії у формі т. з. *ревізій* проведено 10 П. н. (на Україні з 1781—7 ревізій) для сплати податкових податків. Було проведено *генеральний опис Лівобережної України 1765—69* з метою запровадження нового, підвищеного держ. оподаткування. В дореволюц. Росії перший і єдиний науково організований заг. П. н. проведено 1897. Незважаючи на певні недоліки, він дав цінний матеріал про населення Росії на межі 20 ст. В. І. Ленін використав дані цього перепису «для приблизного визначення того, на які основні і категорії ділиться все населення Росії за своїм класовим становищем» (Твори, т. 3, с. 432). На Україні (по 9 губерніях) у містах жило лише 13% усіх жителів, серед населення (від 9 років і більше) було тільки 25,5% письменних. За рад. часу перший П. н. здійснено 1920. На Україні 16% населення тоді не було переписано у зв'язку з громадян. війною. В 1923 в СРСР проведено П. н. у містах. Перший всесоюзний П. н. відбувся 1926. За його даними, населення УРСР становило 29 млн. чол. (в межах на час перепису), в містах проживало 20% усього населення. За П. н. 1939 населення УРСР дорівнювало 31 млн. чол., з них 36% жило в містах; письменних (у віці від 9 років і більше) — до 85%, кожний десятий мав вищу або середню освіту. П. н. 1959 визначив кількість населення на Україні — 41,9 млн. чол., у т. ч. 46% міського; майже половина працездатного населення мала вищу або середню освіту. За даними П. н., проведеного в січні 1970, населення УРСР становило 47 млн. 126 тис.

чол., у т. ч. міського було до 55%; серед осіб, що мають заняття, — 67% з вищою та серед. освітою.

П. І. Пустоход (Київ).

ПЕРЕПИСНІ КНИГИ — рукописні книги, які склалися під час проведення подвірних переписів тяглого населення міст і сіл Рос. д-ви. З'явилися в серед. 17 ст., коли царський уряд почав замінювати пошосне оподаткування *подвірним оподаткуванням*. У Рос. д-ві проводилися заг. подвірні переписи (1646—48, 1676—78, 1710, 1716), які охоплювали всю країну, в т. ч. Слобідську Україну, а також подвірні переписи окремих територій та категорій тяглого населення. Так, П. к. з матеріалами подвірного перепису Лівобережної України 1666 містять важливі демографічні відомості про кількість населення укр. міст і сіл, про його майнове становище, про стан с. г., ремесла, торгівлі тощо. П. к. — важливий документ. Джерела для вивчення соціально-економіч. історії Росії й України 2-ї пол. 17—1-ї чверті 18 ст.

І. Л. Бутич (Київ).

ПЕРЕП'ЯТИХА, *Перепетівка* — курган 6 ст. до н. е. поблизу с. Мар'янівки Васильківського р-ну Київ. обл., визначна пам'ятка лісостепового населення, яке жило на тер. сучас. України за скіфського часу. Курган досліджував 1845 М. Д. Іванішев. Витягнутий з Зх. на Сх. складної будови насип (в центр. частині — з великих каменів, по боках — шаруватий, глинисто-піщаний, дуже твердий) заввишки понад 10 м, перекивав велику похвальну споруду, збудовану з дубових колод. Насип був оточений кільцевим валом діаметром понад 115 м. Виявлено 14 поховань-трупопокладень із зх. орієнтацією. В пд. частині знайдено численні уламки великих ліпних горщиків тьольпановидної форми, в яких, на думку дослідника, містилися рештки від трупопалень. Разом з похованнями знайдено глиняні черпаки з високою ручкою, кам'яні блюда, пастові, кістяні й глиняні намистини, залізні сокири, молот, ножі, бронзові дзеркала, шпильки та наконечник стріли, 24 золоті бляшки із зображенням грифонів тощо.

Лит.: Древности, изданные Временною комиссією для разбора древних актов, т. 1, тетрадь 2. К., 1846. Е. О. Петровська (Київ).

ПЕРЕСÉЛЕННЯ НАРОДІВ 3—7 СТОЛІТЬ, Велике переселення народів — пересування і розселення герм., сарматських, слов. та ін. племен у 3—7 ст. по тер. Азії, Європи, Пн. Африки. Гол. причиною його був процес розкладу первіснообщинного ладу в цих племен, що супроводився утворенням великих племінних союзів, поглибленням майнової і соціальної нерівності, зародженням класів, зростанням ролі вождів, племінної знаті та військ. дружин. Племінна знать прагнула до загарбання нових земель і військ. здобичі, до нагромадження багатств. Однією з причин П. н. був також приріст населення, що збільшило потребу народів у пасовиськах і орних землях. П. н. сприяло падінню рабовласницької Римської імперії.

П. н. в значній мірі охопило й тер. сучас. України. Племена Прикарпаття і Причорномор'я (кельти, германці, сармати, слов'яни) першими вторглися на тер. Римської імперії. В 1-й пол. 3 ст. тер. Пн. Причорномор'я, Придніпров'я і Нижнього Подунав'я заселили *готи*, що пересувалися сюди з пониззя Вісли. Вони створили союз племен, до якого увійшли племена степової і лісостепової Сх. Європи. Готи в союзі з прикарпатськими племенами, очоленими карпами, в період з 232 по 251 перейшли Дунай, розорили рим. провінції Нижню Мезію і Фракію. В 2-й пол. 3 ст. готи захопили *Тіру, Ольвію, Боспорську державу*, про-

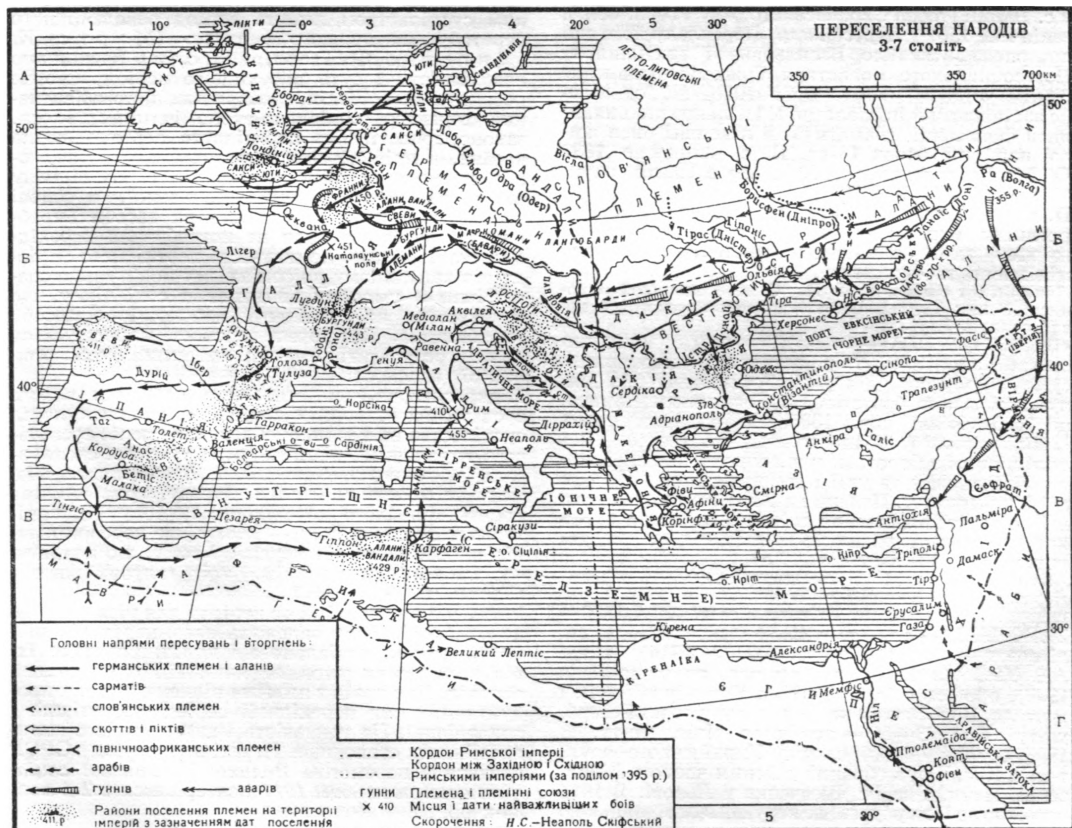
никли в степові райони Криму, зруйнували *Неаполь Скіфський*. У 270 римські війська завдали поразки причорноморським племенам, розгромили їхній флот. Проте на поч. 4 ст. причорноморські племена почали новий наступ на Римську імперію, розгромивши опорні пункти римлян у Криму (крім Херсонеса). Скіфське царство внаслідок вторгнень цих племен припинило своє існування, Боспорське — переживало кризу. Готи і сармати захопили Дакію. В 4 ст. у Пн. Причорномор'ї відбулося масове вторгнення *гуннів*, що прийшли з тер. Азії. Вони знищили політ. об'єднання готів і спалили кримські міста. Пн. Причорномор'я під назвою Припонтійської Скіфії входило у створену гуннами в серед. 5 ст. д-ву. Причорноморські племена брали участь у походах гуннів на тер. Римської імперії. В кінці 5 ст., в період розкладу Гуннської д-ви, причорноморські племена визволилися з-під влади гуннів і створили свої племінні союзи. В 6 ст. з Азії через тер. сучас. України на середній Дунай пройшли *авари*. Вони розгромили союзи слов. племен, зокрема *антів*. У середині 7 ст. авари підкорили *дулібів* у Прикарпатті. В 6 ст. почалося просування слов. племен з придніпровських лісів, Карпатських гір, берегів Лаби (Ельби) та Одри (Одери) на Балкани. В середині 6 ст. слов. загони пройшли всю Візантію від Дунаю до Пелопоннеського п-ова. До середини 7 ст. слов'яни заселили майже весь Балканський п-ів.

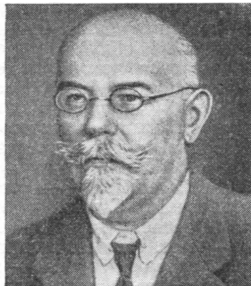
П. н. сприяло падінню рабовласницького ладу на значній тер. Середземномор'я, розширило шлях новим, феод.-виробничим відносинам. Воно мало

великий вплив на формування романських, герм. і слов. народностей.

ПЕРЕСІЧЕНЬ, Пересічень — давньорус. місто, центр землі *уличів*. Бл. 940 після трірічної облоги військо кияв. воеводи Свенельда здобуло П., який увійшов до складу Київської Русі. Деякі дослідники вважають, що П. існував на місці сучас. с-ща Пересічиного Оргіївського р-ну Молд. РСР.

ПЕРЕСОПНИЦЯ — давньорус. місто на правому березі р. Стубли (притока р. Горині), тепер село Ровенського р-ну Ровен. обл. Виникло в 10—11 ст. Назва походить, ймовірно, від давньорус. слова «переспа» — земляні укріплення. Починаючи з 1149, не раз згадується в давньорус. літописах. Належала до найвизначніших укріплених пунктів т. з. Погорини — сх. прикордонної області *Володимиро-Волинського князівства*. У 12—13 ст. була резиденцією удільних князів. Відіграла важливу роль у міжусобній боротьбі давньорус. князів за Київ. У 2-й пол. 14 ст. П. разом з ін. волинськими містами загарбали лит. феодалі. Наприкінці 15 ст. місто стало власністю князів Чарторйських, які заснували тут Прецистенський монастир, де було закінчено переписування т. з. *Пересопницького євангелія*. У 2-й пол. 16 ст. П. перетворилася на невелике село. Від давньорус. П. збереглися городище (кол. *дітинець*) площею 4 га, залишки міського поселу з культурним шаром 11—13 ст. На Пн. від городища містяться давньорус. могильник — понад 170 курганів; з них у 19 ст. було розкопано 43 кургани 10—11 ст. В похованнях знайдено прикраси з

Л. С. Первوماйський.

В. М. Перетц.

бронзи, срібла, сердолику, залізни ножі, уламки глиняного посуду та дерев'яних віdereць. В одному з курганів було поховано ремісника-ювеліра разом з терезами та знаряддям праці: залізним молоточком, наковалнею й залізними та бронзовими штампами для виготовлення прикрас. *Лит.:* Р а т и ч О. Дравньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. К., 1957; Раппопорт П. А. Военное зодчество западно-русских земель X—XIV вв. Л., 1967.

М. П. Кучера (Київ).

ПЕРЕСОПНИЦЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ — визначна пам'ятка староукраїнської мови, переклад Євангелія з книжної церковно-слов'янської мови на мову «просту». Розпочате 1556 в монастирі у с. Двірці (тепер Сарненського р-ну Ровен. обл.), закінчене 1561 у *Пересопниці*. Переклали його син протопопа Михайло Васильович і архимандрит Пересопницького монастиря Григорій. Написане пізнім уставом, багато орнаментоване, оздоблене заставками й ініціалами. У П. є. виразно виявилися фонетичні, граматичні й лексичні риси живої нар. укр. мови 16 ст. П. є. виявлене 1837 О. М. Бодяньським. Зберігається в Центр. наук. бібліотеці АН УРСР.

П. є. має велике значення як джерело з історії розвитку укр. мови, а також є оригінальним взірцем укр. графічного мистецтва, зокрема мініатюри та орнаменту.

Лит.: Житецький П. І. О пересопницької рукописи. В кн.: Труды третьего археологического съезда в России, т. 2. К., 1878.

«ПЕРЕСТОРОГА» — антиуціатський публіцистичний анонімний твір, авторство якого приписують укр. церк. діячу І. *Борезькому* або діячу Львівського братства Ю. Рогатинцю. Написана 1605 або на поч. 1606 під впливом праць І. *Вишневського* та ін. полемічних творів, «П.» подає історію боротьби укр. народу проти засилля католицизму та унії і викриває гнобительську політику шляхет. Польщі на Україні. Заклякаючи всі стани суспільства до спільної боротьби проти католицизму та зрадників-уніатів, «П.» є зразком укр. полемічної л-ри поч. 17 ст.

Лит.: Во з н я к М. Письменницька діяльність Івана Борезького на Волині і у Львові. Львів, 1954.

ПЕРЕТЦ Володимир Миколайович (31.І 1870—24.ІХ 1935) — рос. та укр. радянський історик літератури, акад. Петерб. АН (з 1914), акад. АН УРСР (з 1919), доктор рос. словесності (з 1902), професор (з 1903). Н. в Петербурзі в сім'ї вчтеля. В 1893 закінчив філол. факультет Петерб. ун-ту. В 1903—14 — професор Київ. ун-ту. В 1908 очолив філол. секцію Українського наук. т-ва в Києві, був обраний дійсним членом філол. секції Наук. г-ва ім. Шевченка у Львові. В 1914 переїхав до Петербурга, де керував дослідницькою

роботою в галузі укр. письменства і мови, викладав в ун-ті історію укр., рос. та білорус. л-ри фольклору. П. — дослідник давньої, переважно віршованої, укр. л-ри, укр. нар. пісень, апокрифічної л-ри, легенд, церковної л-ри, рос. нар. словесності, рос. драма, історії рос., укр. і польс. театрів, взаємозв'язків рос. і укр. літератур 16—17 ст. П. — автор праць з джерелознавства, історіографії, палеографії, бібліографії, текстології. В 1927 організував в АН УРСР Комісію давнього укр. письменства, що вивчала укр. пам'ятки 11—18 ст. Помітне місце в працях і публікаціях П. займають історія Києво-Могилянської колегії, історія духовної л-ри. В окремих статтях розглядав творчість І. П. Котляревського, М. В. Гоголя та ін., наук. діяльність П. Г. Житецького, Ф. М. Колесси, М. І. Петрова.

Тв.: Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков, в. 1—3. Л., 1926—29; Национальная политика в СССР и успехи украинского литературоведения в 1917—1932 гг. Л., 1933; Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков. М.—Л., 1962.

Лит.: Адрианова-Перетц В. П. Владимир Николаевич Перетц. В кн.: Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков. М.—Л., 1962 (бiбл. догр. с. 234—253). Я. І. Даша (Київ).

ПЕРЕХІДНИЙ ПЕРІОД ВІД КАПІТАЛІЗМУ ДО СОЦІАЛІЗМУ — істор. період революц. перетворення капіталістич. суспільства в соціалістичне, що починається з встановлення *диктатури пролетаріату* і завершується побудовою *соціалізму*. На його неминучість вперше вказав К. Маркс, який писав: «Між капіталістичним і комуністичним суспільством лежить період революційного перетворення першого в друге» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 28). Вчення про необхідність і суть перехідного періоду творчо розвинув В. І. Ленін, розкривши його об'єктивний характер, соціально-економіч. зміст і осн. закономірності. Без перехідного періоду жодна країна, в якій перемогла *соціалістична революція*, не може перейти до соціалізму. На відміну від *суспільно-економічних формаций*, в основі яких була приватна власність на засоби виробництва, через що вони не потребували перехідних етапів, істор. неминучість перехідного періоду від капіталізму до соціалізму пов'язана з специфічними умовами виникнення соціалізму, що ґрунтується на суспільній власності на засоби виробництва. Ця форма власності народжується лише в результаті революц. знищення бурж. приватної власності.

Підкреслюючи, що осн. мета побудови нового суспільства «створити соціалізм, знищити поділ суспільства на класи, зробити всіх членів суспільства трудящими, відняти ґрунт у всякої експлуатації людини людиною», В. І. Ленін писав: «Цю мету не можна здійснити відразу, вона вимагає досить тривалого перехідного періоду від капіталізму до соціалізму, — і тому, що переорганізація виробництва річ трудна; і тому, що потрібен час для корінних перемін в усіх галузях життя» (Твори, т. 29, с. 344).

Істор. рамки перехідного періоду для різних країн не однакові. Вони залежать насамперед від рівня економіч., соціального і культ. розвитку їх, від конкретних умов, за яких відбувається цей перехід. Для країн з нижчим рівнем розвитку продуктивних сил перехідний період складніший і триваліший. На тривалість і характер його впливає міжнар. становище. Перехідний період в СРСР почався з перемогою *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917* і завершився в 2-й пол. 30-х рр.

Змістом перехідного періоду є революц. процес заміни старих, капіталістич. відносин новими, соціалістич. суспільними відносинами. Для розуміння суті економіки цього періоду і процесів, які в ній відбуваються, визначальним є висновок В. І. Леніна про її багатокладність. Економіка Рад. країни, наприклад, поєднувала елементи п'яти економіч. укладів, з яких три — соціалізм, дрібнотоварне виробн. і приватновласницький капіталізм — характерні для економіки всіх країн, що вступають у перехідний період. Специфікою Рад. країни була наявність у ряді її районів ще двох укладів: держ. капіталізму і патріархального г-ва. Будівництво соціалізму відбувалося за умов ворожого капіталістич. оточення. Комуністич. партії довелось долати шалений опір не лише зовн. ворогів, а й опортуністич. елементів у партії — «лівих комуністів», які висували авантюристич. вимогу негайного здійснення комуністич. принципів; троцькістів, що твердили, ніби тільки після соціалістич. революції в країнах Заходу можна побудувати соціалізм в СРСР, а також правих опортуністів, які виступали проти високих темпів соціалістич. будівництва. Особливість перехідного періоду в СРСР полягала і в тому, що рад. народ став на шлях соціалістич. будівництва вперше в історії людства, не маючи прикладу, який можна було б наслідувати. Своєрідність перехідного періоду в країнах *народної демократії* пов'язана з прямою підтримкою і економіч. допомогою з боку СРСР і більш сприятливою міжнар. обстановкою, з існуванням *світової системи соціалізму*. Тому в цих країнах перехідний період коротший. Народи країн, де панують докапіталістич. відносини, мають змогу, спираючись на підтримку світової соціалістич. системи, досягти соціалізму, минаючи капіталізм. Прикладом цього є країни, які стали на некапіталістич. шлях розвитку, тобто взяли курс на будівництво в перспективі соціалістич. суспільства.

В перехідний період разом із створенням нового, соціалістич. базису докорінно змінюється вся надбудова суспільства. Перехідний період — це ос-

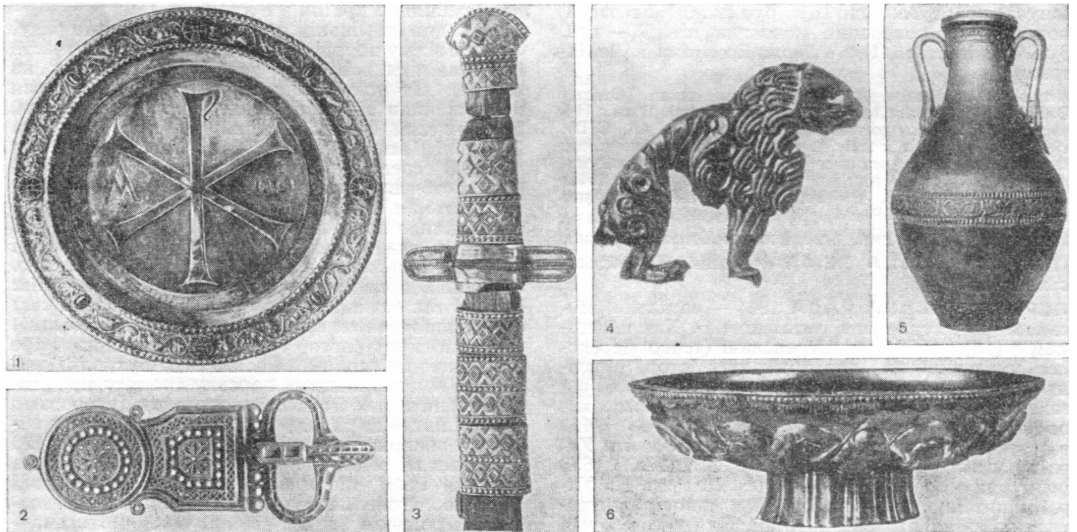
тання в історії людства період існування антагоністич. класів, період гострої класової боротьби між капіталізмом і соціалізмом.

Поряд з певними нац. особливостями перехідний період має заг. закономірності для всіх країн, які будують соціалізм, а саме: керівництво трудящими масами з боку робітн. класу, ядром якого є марксистсько-ленінська партія; здійснення соціалістич. революції і встановлення диктатури пролетаріату; союз робітн. класу з осн. масами селянства та ін. верствами трудящих; заміна капіталістич. власності суспільною власністю на осн. засоби виробн.; поступове соціалістич. перетворення с. г., планомирний розвиток нар. г-ва, спрямований на побудову соціалізму і комунізму; здійснення культ. революції, ліквідація нац. гноблення і встановлення дружби і братерства між народами; захист завоювань соціалізму; солідарність робітн. класу даної країни з робітниками ін. країн на принципах пролетар. інтернаціоналізму. Побудова соціалістич. суспільства, створення матеріально-тех. бази соціалізму, перемога соціалістич. суспільних відносин і здійснення культ. революції знаменують завершення перехідного періоду, після чого суспільство вступає в стадію поступового переростання соціалізму в комунізм.

Лит.: Маркс К. Критика Готської програми. К., 1964; Ленін В. І. Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату. Твори. Вид. 4, т. 30; Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961; Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. Москва, 5—17 червня 1969 р. К., 1969; До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970.

Я. С. Калакура (Київ).

ПЕРЕЩЕПИНСЬКИЙ СКАРБ — найбагатший з відомих в СРСР скарбів давніх речей; знайдений 1912 біля с. Малої Перещепини (тепер Новосанжарського р-ну Полт. обл.). До складу П. с. входять парадний золотий і срібний посуд (блюда, вази, дзбани, келехи, амфора, тарілка, чаша, ритон), меч у золотих піхвах, візантійські монети

Речі з Перещепинського скарбу: 1 — срібне блюдо єпископа Патерна; 2 — золота пряжка; 3 — частина золотої оздобы меча; 4 — золотий лев; 5 — срібна позолочена амфора; 6 — срібна ваза.

Переяславська рада. Картина художника М. Г. Дерегуса. 1954.

602—668, браслети, персні, бляшки, гривна та численні ін. прикраси. Заг. вага золотих речей становить бл. 25 кг, срібних — бл. 50 кг. З речей найвідоміші: блюдо з написом єпископа м. Томи (сучас. Констанца, СРР) Патерна (в написі сказано, що останній на поч. 6 ст. реставрував цю річ) та сасанідське блюдо із зображенням царя Шапура II (310—363). П. с. був закопаний не раніше кін. 7 ст. Більшість учених вважає, що скарб був воєнною здобиччю якогось давньослов. князя, захопленою під час одного з походів на Візантію. Існує також думка, що П. с. був складовою частиною багатого поховання кочовика кін. 7 — поч. 8 ст. Зберігається П. с. в Держ. Ермітажі в Ленінграді.

Лит.: К изучению Перешепинского клада [Статьи В. Н. Бенешевича и М. В. Фармаковского]. В кн.: Известия имп. Археологической комиссии, в. 49. СПб, 1913; Б о б р и н с к и й А. А. Перешепинский клад. В кн.: Доклады, читанные на Лондонском международном конгрессе историков в марте 1913 г. Пг., 1914; Кропоткин В. В. Клады византийских монет на территории СССР. М., 1962.

ПЕРЕЯСЛАВ — див. *Переяслав-Хмельницький. ПЕРЕЯСЛАВСЬКА ЗЕМЛЯ* — див. *Переяславське князівство*.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА 1654 — загальна військова рада, скликана гетьманом Б. Хмельницьким 8 (18).І 1654 у м. Переяславі (тепер Переяслав-Хмельницький) для прийняття істор. рішення про возз'єднання України з Росією, що завершило *визвольну війну українського народу 1648—54*. На *Земському соборі 1653* в Москві було одностайно схвалено прийняти Україну у підданство Рос. д-ви, а 23.Х (2.ХІ) 1653 рос. уряд оголосив війну шляхет. Польщі. На Україні питання про возз'єднання мало вирішуватися на загальній військ. раді. Для участі в ній з Москви 9 (19).Х 1653 на Україну виїхало велике повноважне посольство на чолі з боярином В. В. *Бутурліним*. В укр. містах і селах рос.

посольство радісно зустрічали з хлібом і сіллю, салютами з рушниць і гармат та церковним дзвоном.

Особливо урочисто зустріли рос. послів 31.ХІІ 1653 (10.І 1654) в Переяславі. 6 (16).І 1654 у Переяславі приїхав Б. Хмельницький. Наступного дня він зустрівся з послами і домовився про проведення заг. ради. 8 (18).І вранці в Переяславі відбулася вузька старшинська рада, на якій генеральна старшина на чолі з гетьманом, а також полковники і сотники одностайно висловилися за возз'єднання України з Росією.

Того ж дня на міській площі було скликано раду, «явную всему народу». В істор. П. р. взяли участь представники всіх укр. земель, визволених на той час від польс.-шляхет. гніту. На ній були представники від укр. шляхти, козацтва, міщан, духовництва, а також селяни навколишніх сіл. За давнім запорізьким звичаєм присутні стали в коло. В середину його увійшов гетьман з бунчуком в оточенні генеральної старшини і полковників. Гетьман проголосив палку промову, в якій переконливо показав, що єдиний порятунок для України, яка терпіла від гніту польс. шляхти і тур.-тат. агресорів, — у возз'єднанні її з Росією. Старшина, обходячи коло, запитувала присутніх: «чи всі так бажаєте?», і у відповідь лунало: «си однодушно», «чтоб есьми вовеки вси едино были».

Після одностайного схвалення рішення про возз'єднання України з Росією В. В. Бутурлін вручив Б. Хмельницькому царську грамоту про згоду прийняти «все Войско Запорожское, з городами и з землями» до складу Рос. д-ви і тримати Україну «во обороне и в защищенье» від ворогів. Всі учасники П. р. на чолі з гетьманом присягали на вірність Росії, після чого В. В. Бутурлін від імені рос. уряду передав Б. Хмельницькому знаки гетьманської влади: військ. прапор, гетьманську булаву і фезезію (каптан) та шапку. Після П. р. представники рос. посольства об'їжджали міста і містечка України для прийняття при-

сяги від населення. За свідченням літопису Самовидця, по всій Україні «увесь народъ з охотою тоє учинить» і всюди «немаєла радість межі народомъ стала». Із списків, які зберглися, відомо, що присягу склали 127 338 осіб чол. статі. Рішення П. р. підтримав весь український народ. Це рішення було виявом прагнень і сподівань укр. народу на краще майбутнє і знаменувало поворотний етап в його історії. Возз'єднання України з Росією 1654 врятувало укр. народ від повноленія шляхет. Польщею і султанською Туреччиною, забезпечило Україні певні можливості нац. розвитку. Україна входила до складу Рос. д-ви на засадах досить широкої політ. автономії (див. *Березневі статті 1654*).

Возз'єднання України з Росією мало велике прогресивне значення для дальшого політ., економіч. і культурного розвитку укр. і рос. народів. Об'єднання двох братніх слов. народів, незважаючи на реакційну політику царизму, рос. і укр. феодалів, зблизило народи Росії і України, згуртувало їхні сили в спільній боротьбі проти зовнішніх ворогів, проти класових гнобителів — кріпосників і буржуазії, проти царизму і капіталістич. гніту. Див. також *Возз'єднання України з Росією 1654*.

Лит.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России... т. 10. СПб, 1878; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. 2—3. М., 1954; Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією. К., 1954; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. К., 1954.

К. І. Стецюк (Київ).

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА УГОДА 1630 — угода між польним гетьманом С. Конецьпольським і укр. козац. старшиною, укладена 29. V (8. VI) під Переяславом (тепер м. Переяслав-Хмельницький Київ. обл.). Угоді передувало сел.-козац. повстання під керівництвом Т. Федоровича (див. *Федоровича повстання 1630*). Незважаючи на те, що вороже військо 15 (25). V 1630 зазнало поразки (див. *Переяславський бій 1630*), частина козац. старшини і заможнього козацтва (гетьманом Запорізького війська тоді був представник угодовців А. Коначевич-Бут) погодилася піти на компроміс з польс.-шляхет. урядом. За умовами П. у. залишалася в силі *Курукіська угода 1625*, проте реєстр було збільшено з 6 тис. до 8 тис. чол. *Нереєстрові козаки* зобов'язані були розійтися по домівках і повернутися під владу шляхти, але їм гарантували амністію. С. Конецьпольський вимагав видати Т. Федоровича, але козаки відмовилися виконати цю вимогу. Під час укладення П. у. гетьманом було обрано Т. М. Орендаренка, якого С. Конецьпольський затвердив на гетьманстві. П. у. не ослабила класових суперечностей між сел.-козац. масами і шляхтою, які в зв'язку з дальшим посиленням соціального і нац. гніту дедалі більше загострювалися.

Лит.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Гусляк К. Г. Боротьба українського народу проти іноземних поневолювачів, за возз'єднання з Росією в XVI—першій половині XVII ст. В кн.: Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією. К., 1954.

К. Г. Гусляк (Київ).

ПЕРЕЯСЛАВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО — давньорус. удільне князівство з центром у м. Переяславі (тепер Переяслав-Хмельницький). Виникло бл. середині 11 ст., виділившись в окреме князівство. За заповітом великого кн. київського *Ярослава Мудрого* П. к. становило спадщину його сина Всеволода Ярославича. Займало тер. по лівих притоках Дніпра — Сулі, Сулою, Пслу, Ворсклі, на Зх. межувало з Київським князівством, на Пн. — з Чернігівським, на Сх. і Пд. — з *Диким полем*. П. к. було форпостом Русі в обороні від грабінницьких нападів *половців*, проти яких ве-

ли боротьбу переяславські князі Всеволод Ярославич, *Володимир Мономах* та ін. В серед. 12 ст., під час боротьби *Юрія Долгорукого* проти *Ізяслава Мстиславича* за Київ, П. к. переходило з рук в руки, поки не було закріплене за нащадками Юрія. В 1239 П. к. спустошили монголо-тат. загарбники, і воно припинило своє існування. *Лит.:* Лясковський В. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия. К., 1903.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ БІЙ 1630 — тривалий бій, що завершився перемогою укр. сел.-козац. повстанського війська над польс.-шляхет.-військом поблизу Переяслава (тепер Переяслав-Хмельницький Київ. обл.) під час *Федоровича повстання 1630*. У травні 1630 під Переяслав, що був гол. опорним пунктом повстанців, підійшло польс.-шляхет. військо на чолі з польним гетьманом С. *Конецьпольським*. Повстанці, очолені Т. *Федоровичем*, відбили кілька штурмів ворога. 15 (25). V повстанське військо контрактою захопило ворожий обоз і після 6-годинної кривавої січі розгромило коронне військо. В П. б. загинуло 300 знатних панів та кілька тисяч жовнів. Цю знамену перемогу повсталого народу над польс.-шляхет. військом оспівав Т. Г. Шевченко у поемі «Тарасова ніч».

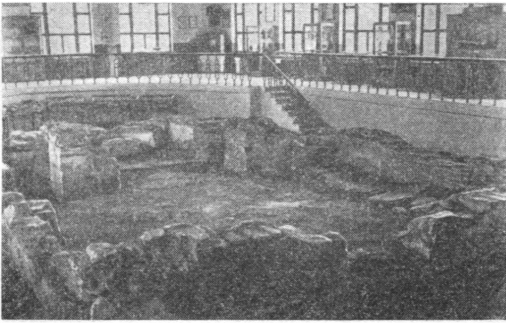
ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ КОЛЄГІУМ — середній навч. заклад, відкритий 1738 в м. Переяславі (тепер Переяслав-Хмельницький Київ. обл.). Осп. метою П. к. була підготовка духівництва для боротьби проти наступу унії та католицизму на Правобережній Україні. Навчання в П. к. було організовано за зразком *Київської академії*. В різні часи в П. к. викладали відомі діячі освіти того часу. В 1753 викладачем поезики був Г. С. *Сковорода*. З кінця 80-х рр. 18 ст. П. к. перетворено на семінарію, яка 1800 втратила загальноосв. характер, стала суто богословським закладом. У 1862 його переведено в Полтаву.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ПОЛК — адм.-територіальна і військ. одиниця на Лівобережній Україні. Створений 1648. Полковим містом був Переяслав (тепер Переяслав-Хмельницький Київ. обл.), сотенними містечками — Бориспіль, Баршівка, Березань, Ворончик, Гельмязів, Яготин та ін. Після *Андрусівського перемир'я 1667* Козелецька, Остерська, Гоголівська, Бобровицька, Мороська сотні 1669 ввійшли до *Київського полку*. За реєстром 1723 П. п. складався з 17 сотень, в яких було 2188 піших і 4512 кінних реєстрових козаків. Козаки П. п. брали участь у нар.-визвольній війні 1648—54, повстанні проти І. *Вигоського*, у боротьбі проти турків під час *Чигиринських походів 1677 і 1678*, у *Північній війні 1700—21*, рос.-тур. війнах (1735—39, 1768—74), у *Семилітній війні 1756—63*. На тер. П. п. відбувалися великі антифеод. виступи селян і козаків проти козац. старшини 1666 (див. *Переяславського полку повстання 1666*), 1689, 1692, 1693—96. У зв'язку із скасуванням царським урядом залишків політ. автономії Лівобережної України П. п. було 1781 ліквідовано, а його територія ввійшла до складу *Київського намісництва*.

Лит.: Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКІ СТАТТІ 1654 — див. *Березневі статті 1654*.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКІ СТАТТІ 1659 — договірні умови між царським урядом і гетьманом України Ю. *Хмельницьким* про політ. і правове становище України в складі Рос. д-ви, укладені на козац. раді в Переяславі. Підтверджуючи *Березневі статті 1654* і зберігаючи станovi привілей козац.

Павільйон над залишками Спаської церкви (11 ст.). Філіал Переяслав-Хмельницького історичного музею.

старшини та попередній порядок адм.-військ. управління, П. с. були доповнені новими пунктами, які свідчили про наміри царського уряду обмежити автономію України та політ. права укр. феодалів. Вони зобов'язали гетьмана посилати козац. полки в розпорядження царського уряду, забороняли козац. військові брати участь у військ. походах без попереднього дозволу царського уряду. Збільшувалися контингенти царських військ на Україні. Крім Києва, де з 1654 було рос. військо, царські гарнізони з воеводами розташовувалися в Переяславі, Чернігові, Ніжині, Брацлаві, Умані. 7-а стаття забороняла без дозволу царського уряду обирати гетьмана, а гетьмана позбавляла права призначати на уряди (посади) генеральну старшину. 10-а стаття встановлювала смертну кару для учасників зрадницьких змов, спрямованих на відрив України від Росії. 16-а стаття зобов'язувала гетьманські установи видавати рос. поміщикам селян-утікачів, а царський уряд зобов'язався видавати укр. феодалам укр. селян-утікачів. Незважаючи на спроби царського уряду встановити контроль над діями козац. старшини, П. с. свідчили про єдність класових інтересів укр. і рос. феодалів у політиці зміцнення феод.-кріпосницького ладу та закріпачення укр. і рос. селянства.

Видання: В кн.: *Источники малороссийской истории, ч. 1, 1649—1687. М., 1858.*

Літ.: *Історія Української РСР, т. 1. К., 1967.*

ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ПОЛКУ ПОВСТАННЯ 1666 — антифеод. повстання в *Переяславському полку* проти гніту старшини і утисків царських воевод. Повстання вибухнуло внаслідок жорстокої експлуатації селянства і рядового козацтва старшинським угрупованням гетьмана *І. Брюховецького* та посилення царським урядом гноблення після укладення *Московських статей 1665*, за якими селян і міщан було обкладено тяжкими податками. Виступ був заздалегідь підготовлений. Його очолювали сотник *М. Хоменко*, полковий обозний *І. Пригара*, козаки *І. Мамон*, *Я. Загарук* та ін. Першими повстали 18 (28). VII 1666 козац. частини в слободі *Богущківці*. Вони вбили переяславського полковника *Д. Ермоленка* і на козац. раді обрали нову полкову старшину. До повсталих козаків приєдналося населення містечок *Бубнова*, *Піщаного*, *Домантового*, *Золотоноші*, *Кривинної*, *Ірклієва*. Заворушення почилися в *Миргородському* і *Ніжинському* полках. Повстання намагався використати в своїх підступних цілях ставленик султанської Туреччини правобережний гетьман *П. Дорошенко*. Проти

повстанців гетьман *І. Брюховецький* кинув значні сили козац. війська, які за допомогою 2-тисячного царського війська та загонів калмиків у запеклих боях у серпні 1666 під *Гельмязовом*, *Піщаним* і *Золотоношею* завдали повстанцям поразки. Після придушення повстання ряд його активних учасників (*Б. Славик*, *П. Захаряченко* та ін.) були страчені. Незважаючи на невдачу, П. п. п. певною мірою затримало юридичне оформлення кріпацтва на Лівобережній Україні.

Літ.: *Стенограма К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960.*

ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ (до 12.X 1943 — *Переяслав*) — місто Київ. обл. УРСР, центр *Переяслав-Хмельницького р-ну*; на р. *Трубежі* (бас. *Дніпра*). 20,9 тис. ж. (1970). Час заснування невідомий. Під назвою *Переяслав-Руський* уперше згадується в договорі князя *Олега* з Візантією 911 як одне з чотирьох найбільших міст Київ. Русі. За князювання *Володимира Святославича* став міцною фортецею — осн. опорним пунктом Київ. Русі в її боротьбі проти *половців*. З 2-ї пол. 11 ст. *Переяслав* — центр *Переяславського князівства*. В 1239 місто зруйнували монголо-татари. Бл. 1362 його загарбали лит. феодали. За *Люблінською угодою 1569* місто захопила шляхет. Польща. З кін. 16 ст. *Переяслав* став одним з осередків нар.-визвольного руху. Населення міста брало участь у *Халивайка повстанні 1594—96*, в сел.-козацьких повстаннях 1630 під проводом *Т. Федоровича* (див., зокрема, *Переяславський бій 1630*), 1637 — під керівництвом *Павлока*, 1638 — *Я. Остриянина*. Визвольний військом *Б. Хмельницького*, *Переяслав 1648—1781* був центром *Переяславського полку*. В місті відбулася *Переяславська рада 1654*. В 1666 тут вибухнуло повстання проти гніту козац. старшини та утисків царських воевод (див. *Переяславського полку повстання 1666*). У 1782—96 *Переяслав* — повітове місто Київ. намісництва; 1797—1802 — Малорос. губ.; з 1802 — Полтав. губ. У 1905—07 в *Переяслав*. повіті відбулися страйки робітників цукроварень і сел. заворушення. Рад. владу встановлено в 2-й пол. грудня 1917. В березні 1918 *Переяслав* захопили австронім. окупанти, проти яких вело боротьбу кілька партизан. загонів. У грудні 1918 був загарбаний петлюрівською *Директорією*. У січні 1919 Червона Армія визволила *Переяслав*. 19.VIII 1919 окупований денікінцями. Під керівництвом комуністів у повіті був створений і діяв партизан. загін. У листопаді партизани кілька разів визволяли *Переяслав*, але змушені були залишити його. 15.XII 1919 2-а Таращанська бригада Червоної Армії при підтримці партизанів визволила *Переяслав*. З 1921 — повітовий центр Київ. губ., з 1923 — райцентр Київ. округу, з 1932 — Київ. обл. З 1928 — місто. Під час Великої Вітчизн. війни його 17.IX 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В період тимчас. окупації в місті діяли підпільні групи, а в районі — 8-е партизан. з'єднання ім. *В. І. Чапаєва* (командир *І. К. Приймак*). 22.IX 1943 частини 3-ї гвард. танк. армії під командуванням *П. С. Рибалки* визволили *Переяслав*. В місті — пром., харч. і побут. комбінати; з-ди: сироварний, хлібний, цегельний, плодоконсервний, кукурудзокалібрувальний; по переробці м'яти; ф-ки: швейна, худож. виробів. 6 заг.-осв. та 1 муз. школи, проф.-тех. уч-ще механізації с. г., філіал Київ. технікуму легкої пром-сті, пед. уч-ще. Істор. музей, Музей нар. архітектури та побуту. Пам'ятки архітектури: *Михайлівський монастир (1666)*, *Вознесенський собор (1695—1700)*. *Літ.:* *Переяслав-Хмельницький і його історичні пам'ятки. К., 1954.*

ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ — засн. 1946 як історико-краєзнавчий музей. Під сучасною назвою — з 1954. Музей розміщено в будинку друга Т. Г. Шевченка — лікаря А. Козачковського, де 1845 і 1859 гостював поет. В 12 відділах музею висвітлюється історія краю від часів визвольної війни укр. народу 1648—54 до наших днів. У музеї зберігається 37,5 тис. експонатів, серед яких цінні археол., етногр., нумізмат. збірки, колекція козацької зброї, в т. ч. особиста зброя Б. Хмельницького, колекція гутного скла 17—18 ст., вироби худож. промислів, твори живопису, скульптури, стародруки, документи з історії рад. часу. Музей має чотири філіали: меморіальний музей Д. К. Заболотного; павільйон над фундаментами Спаської церкви 11 ст., в якому розміщено археол. відділ; етногр. музей у Михайлівській церкві 17 ст. та музей нар. архітектури і побуту, де експонуються 64 споруди нар. архітектури 18—19 ст. і 7,5 тис. експонатів нар. побуту.

М. І. Сікорський (Переяслав-Хмельницький).

ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ МОГИЛЬНИК — могильник *черняхівської культури* на пн.-зх. околиці м. Переяслава-Хмельницького Київ. обл. Виявлений 1951. Досліджували його 1952 і 1954. Розкопано 42 поховання, у т. ч. 23 трупопалення (в невеликих ямках — по кілька перепалених кісток та уламків посуду) і 19 трупопокладень з пн. (12) та зх. (5) орієнтацією. Крім гончарного посуду, в похованнях були скляні кубки, бронзові фібули й намисто. В найбагатшому похованні знайдено наконечник стріли, шпору та набір гральних шашок із скляної пасти (по 11 чорних і білих).

Лит.: Гончаров В. К., Махно Є. В. Могильник черняхівського типу біля Переяслава-Хмельницького. «Археологія», 1957, т. 11.

Є. В. Махно (Київ).

ПЕРІПЛИ (грец., одн. *περίπλους*, від *περίπλεω* — пливу навколо) — вид давньогрец. л-ри, що містить опис морських плавань уздовж берегів. Більшість П. були практичними посібниками для мореплавців. Вони містили відомості про особливості шляху, зокрема про зручні гавані, відстані між пунктами тощо. Найраніший з відомих таких П. (2-а пол. 4 ст. до н. е.) приписують грекові Скілаку (т. з. Псевдо-Скілак). Він подає опис узбережжя Середземного і Чорного морів, відомості про місцезрештавання *скіфів, таврів, сарматів* та ін. племен Пн. Причорномор'я. Описи пн. узбережжя Чорного м. містять також П. безіменного автора 1 ст. до н. е. (раніше приписуваний Скімну Хіоському), Ф. *Арріана*, ін. безіменного автора (т. з. Псевдо-Арріан) 5 ст. н. е. та інші. П. є важливими джерелами з істор. географії, а також з давньої історії та етнографії земель, що в них описано.

ПЕРІОДИЧНА ПРЕСА в Україні — комплекс друкованих і рукописних видань (газети, журнали, альманахи, збірки, бюлетені, наук. записки), які є засобом поширення різноманітної інформації про суспільну діяльність людей, засобом вираження і формування громад. думки, ідейною збіркою суспільних класів, політ. партій. Найдавніші відомості про початкові форми усвідомленого збору та поширення інформації і навіть відповідного їх концентрування сягають ще часів Давнього Єгипту. Поява періодичних видань сучасного типу припадає на епоху розкладу феодалізму і розвитку капіталізму.

Періодична преса виникає і розвивається в нерозривному зв'язку з економіч., політ. й культурними потребами суспільства, зростає й міцніє

в процесі класової боротьби як надзвичайно важливий ідеологічний чинник, що постійно впливає на всі сторони духовного і суспільно-політ. життя народу, країни. Органічний зв'язок преси з суспільним життям, класовий характер преси є однією з найістотніших її особливостей. Бурж. преса завжди була в руках експлуататорських класів засобом утвердження своєї диктатури, ідеології. Найхарактернішою особливістю сучасної бурж. преси є її повне підпорядкування інтересам монополістич. капіталу. Створена Комуністичною партією преса нового типу служить інтересам трудящих, виступає як колективний пропагандист, агітатор і організатор у боротьбі за утвердження та здійснення комуністичних ідеалів, за побудову комуністич. суспільства. Проголошені В. І. Леніним принципи комуністич. партійності та ідейності, правдивості й нерозривного зв'язку з масами властиві пролетарській пресі з перших днів її існування. Саме в цьому знаходить свій вияв її класова приналежність, її революц. характер та ідеологічна спрямованість.

В Росії перша друкована газета «Ведомости» почала виходити з грудня 1702.

Перші періодичні видання на Україні з'явилися ще у 18 ст. («Kurier Lwowski», 1749; «Gazette de Leopold», 1776, та ін.), але ні за мовою, ні за змістом та призначенням вони не можуть бути віднесені до власне укр. преси. Це стосується і переважної більшості численних газет та журналів, які виходили польсь., угор., рум., нім. та франц. мовами на укр. землях (в основному на Закарпатті, Буковині та в Галичині) наприкінці 18—19 ст.

Поява укр. періодики пов'язана з відкриттям Харків. ун-ту, де почали виходити газета «Харьковский еженедельник» (1812), місячник «Украинский вестник» (1816—19) та перший журнал сатири й гумору «Харьковский Демокрит» (1816). Згодом у Харкові випускали журнали «Украинский домовод» (1817) і «Украинский журнал» (1824—25) та газ. «Харьковские известия» (1817—23). Ці видання виявляли значний інтерес до проблем економіч., політ. і культурного життя України, а на сторінках згаданих журналів вперше з'явилися й художні твори укр. мовою та розвідки про укр. л-ру. До цікавих явищ провінціальної журналістики належали одеські газети й альманахи, передусім — «Одесский вестник» (1827—93) з літ. та госп. додатками. В 30-х рр. 19 ст. виходили перші періодичні видання в Києві — газ. «Киевские объявления» (1835—58) та альманах «Киевлянин» (1840—41, Київ; 1850, Москва). Слідом за виданням у Харкові першотомою укр. альманахів — «Украинским альманахом» (1831) з'явилися й інші видання цього типу: «Украинская звезда» (1834), «Украинский сборник» (1838—41), «Сніп» (1841), «Ластівка» (1841), «Молодик» (1843—44), «Южнорусский сборник» (1848), які здебільшого містили твори укр. л-ри. Видавалися збірники «Ужинок з рідного поля» (1857), «Малорусский литературный сборник» (1859), альманах «Хата» (1860). В 1861—62 виходив перший значний укр. громад.-політ. і літ.-мистецький місячник бурж.-ліберального напрямку «Основа». Прогресивне значення цього журналу пов'язане з тим, що в ньому друкували свої твори Т. Г. Шевченко, Марко *Вовачок*, Л. І. *Глібов*, С. В. *Руданський*, А. П. *Свидницький* та ін. демократич. діячі. У 1861—63 Л. І. Глібов видавав щотижневий часопис «Черниговский листок». На Сх. Україні, як і на тер. Росії в цілому, внаслідок обмеження укр. друкованого слова царським урядом (див. *Валуєвський циркуляр 1863*, *Емський акт 1876*) можливість систематично ви-

давати укр. мовою газети і журнали до серед. 90-х рр. 19 ст. була виключена. Укр. письменники та публіцисти використовували для своїх виступів офіційні газети, зокрема *«Губернские ведомости»*, які, починаючи з 1838, виходили в губернських центрах Росії, у т. ч. на Україні, а також газети *«Киевский телеграф»*, *«Днепр»*, *«Степь»*, *«Зоря»*, *«Елисаветградский листок»*, *«Вольный»*, журнал *«Киевская старина»* (1882—1906) та поодинокі укр. альманахи 80—90-х рр. — *«Луна»*, *«Рада»*, *«Нива»*, *«Степ»*, *«Складка»*. У 1837 в Галичині з'явився укр. альманах *«Русалка Дністрова»*. У 40—60-х рр. виходили альманах *«Вінок русинам на обжинки»* (1846—47), газети *«Зоря галицька»* (1848—57), *«Дневник руский»* (1848), *«Новини»* (1849), *«Церковна газета»* («Церковний вісник», 1856—58), журнал *«Пчела»* (1849), альманах *«Поздравление русинов»* (1850—52), *«Зоря галицька* як альбум» (1860) та ін. В умовах фіктивної «свободи» друку уряд цідсарської Австрії дозволяв існування лише політично лояльної та консервативної преси і переслідував пресу прогресивну. *«Москвофил»* видавали журнали *«Лада»* (1853), *«Семейная библиотека»* (1855—56), *«Дом и школа»*, *«Боян»*, *«Страхопуд»*, газ. *«Слово»* (1861—87), *«Карпат»* (1873—82), *«Свет»* (1867—71), *«Буковинська зоря»* (1870) та ін. Гол. органи *«народовіців»* — журнали *«Вечорниця»* (1862—63), *«Мета»* (1863—65), *«Нива»* (1865), *«Русалка»* (1866), *«Права»* (1867—98), *«Зоря»* (1880—97), газети *«Батьківщина»* (1879—96), *«Діло»* (1880—1939) та ін. Ці видання загалом стояли осторонь актуальних соціально-економіч. проблем та визвольних прагнень народу, але відіграли певну роль (особливо *«Зоря»* останнього періоду) в обстоюванні культурної єдності укр. народу, штучно поділеного політ. кордонами, у розвитку укр. літ. мови, популяризації творчості Т. Г. Шевченка, Марка Вовчка, І. Я. Франка, Ю. А. Федьковича. А. П. Свидницького, М. П. Старицького, С. Неучуя-Левичького, М. П. Драгоманова, Лесі Українки, П. А. Грабовського, Панаса Мирного та ін. Газ. *«Буковина»* (1885—1910), що її редагував спочатку Ю. А. Федькович, а згодом О. С. Маковей, своїми кращими матеріалами сприяла поживаленню політ. та культурного життя в краї. Виходили також прогресивна газета для селян *«Хлібороб»* (Львів, Коломия, 1891—93), перша робітн. газета на Зх. Україні *«Праца»* (польс. мовою, 1878—83) та ін.

В 70-х рр. 19 ст. були спроби заснувати, наслідуючи приклад О. І. Герцена й М. П. Огарьова, безцензурні політ. видання за кордоном. У 1878—82 М. П. Драгоманов видав у Женеві 5 вип. збірників *«Громада»* та разом з С. А. Подолинським і М. І. Павликом укр. громад.-політ. журнал під тією ж назвою.

Найвищим етапом у розвитку укр. дожовтневої журналістики була поява революц.-демократич. видань — журналів *«Друг»* (1876—77), *«Громадський друг»* (продовження його — альманахи *«Дзвін»* і *«Молодо»*, 1878—79), *«Світ»* (1881—82), *«Народ»* (1890—95), *«Житє і слово»* (1894—97), очолюваних І. Я. Франком та М. І. Павликом. Ці видання відіграли значну роль у висвітленні тяжкого життя пролетарів і трудящого селянства, піднесенні класової самосвідомості трудящих, в активізації революц.-визвольного руху та в боротьбі проти антинар. ідеології бурж. лібералізму й націоналізму. В 1898 замість *«Житє і слова»* та *«Зорі»* почав виходити місячник *«Літературно-науковий вісник»*, який об'єднав навколо себе прогресивні літ. сили України на межі 19 і 20 ст. Після виходу з редакції І. Я. Фран-

ка (1907) журнал перейшов на ліберально-бурж. (1907—14) і бурж.-націоналістичні (1917—19, Київ, Львів) позиції, а з 1922 набрав відверто профашист. характеру.

В роки підготовки й проведення рос. революції 1905—07 та скасування цензурних заборон укр. мови видавнича справа на Україні дещо поживалася. Проте в умовах кудиш і обмежених бурж. «свобод» прогресивні демократичні видання зазнавали постійних переслідувань і тому, як правило, були недовготочасні. Так, зокрема, за прогресивні виступи були закриті журнал сатири й гумору *«Шершень»* (1906), газети *«Хлібороб»* (1905, Лубни), *«Десна»* й *«Утренняя заря»* (1906, Чернігів), *«Полтавщина»* (1904—06). Бурж.-ліберальне й націоналістичне спрямування мали газети *«Громадська думка»* (1905—06), *«Рідний край»* (1905—09, потім до 1916 виходив як журнал), *«Рада»* (1906—14), журнали *«Українська хата»* (1909—14), *«Дзвін»* (1913—14). Виходили ліберальні рос. газ. *«Киевская мысль»*, *«Южные записки»*, *«Киевские отклики»* та ін.

В кінці 19 — на поч. 20 ст. виникла революц. пролетарська преса — газ. *«Вперед»* (1897—1899), *«Рабочая газета»* (1897), створена з метою підготовки І з'їзду РСДРП і проголошена офіційним органом партії. Значного поширення на Україні (шляхом нелегального транспортування та пердрукування в різних містах Росії, зокрема в Умані) набула лєнінська газ. *«Искра»* (1900—03), яка поклала початок широкому розвитку *більшовицької преси*. Носіями й продовжувачами традицій *«Искры»* в умовах дальшого розвитку революц.-визвольної боротьби були також місцеві видання, що з'явилися на Україні — київські *«Южная неделя»*, *«Работник»*, *«Голос солдата»* (1906), *«Харьковский рабочий»* (1905), луганський *«Донецкий колокол»* (1906—07), катеринославський *«Голос солдата»* (1906—07), елисаветградський *«Голос рабочих»* (1905). Після революції 1905—07, незважаючи на жорстокі поліцейські утиски, виходили більшовицькі газети *«Железнодорожный пролетарий»* (1908, Київ, заголовок в № 3—4 *«Южный пролетарий»*), *«Одесский рабочий»* (1908, Одеса), *«Рабочий»* (1910, Одеса), *«Южная правда»* (1915, Кам'янське Катеринослав. губ.) та ін.

В період підготовки і проведення Великої Жовтн. соціалістич. революції величезну мобілізаційну роль відіграли лєнінська *«Правда»* (виходить з 1912), а також ряд більшовицьких газет, що з'явилися 1917 на Україні: *«Пролетарий»* (Харків), *«Голос социал-демократа»* і *«Пролетарская мысль»* (Київ), *«Донецкий пролетарий»* (Луганськ), *«Пролетарское знамя»* (Миколаїв), *«Молот»* (Полтава), *«Голос пролетария»* (Одеса), *«Борьтба»* (Вінниця), *«Известия»* Рад робітн. і солдат. депутатів (Катеринослав, Одеса, Полтава, Харків, Херсон та ін.).

Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції відкрила широкі можливості для бурхливого розвитку укр. преси, як і преси всіх народів Рад. країни. 19.XII 1917 у Харкові вийшов перший номер газ. *«Вісник Української Народної Республіки»* — орган Центрального Виконавчого Комітету Рад робітн., солдатських та сел. депутатів України. 27.II 1919 там же вийшла газ. *«Коммунист»* — орган Центр. і Харків. комітетів КП (б) У (з 16.VI 1926 — *«Комуніст»*, з лютого 1943 — *«Радянська Україна»*). В травні 1919 в Києві було створено газету для трудящих Зх. України *«Галицький комуніст»*, з 1920 — орган Крайового комітету КП (б) У Сх. Галичини і Буковини. З 28.V 1920 видавалася газ. *«Вісті ВУЦВК»* (з березня 1919 до травня

1920 виходила рос. мовою під назвою «Известия...»). Того ж року почала виходити газ. «Селянська біднота» [з 1921 — «Селянська правда», з 1924 — «Радянське село» — орган ЦК КП (б) У] та ін. газети. У 20-х рр. видавався ряд громад.-політ. журналів: «Вісті Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України» (1921—30), «Більшовик України» (1924, з 1952 — «Комуніст України»), «Азіатор» (1925—32), «Радянська Україна» (1925—39), громад.-політ. та літ. і мистецькі журнали: «Мистецтво» (1919—20), «Червоний перець» (1922, 1927—34), «Червоний шлях» (1923—36), «Життя і революція» (1925—34), «Плуг» (1925—32), «Гарт» (1927—32), «Молодняк» (1927—37) та ін.; наук. і фахові журнали: «Україна» (історичний, 1924—32); «Український хімічний журнал» (з 1925), «Вісті Всеукраїнської академії наук» (1928—34) та ін. У 30-х рр. було організовано велику мережу районних і обласних газет, газет політвідділів МТС (1933—34). Почали виходити респ. газети «Советская Украина» (1938, з 1944 — «Правда України»), «Сталинское племя» (1938, з 1961 — «Комсомольское знамя»), «Колгоспник України» (1939, з 1949 — «Колгоспне село», з 1965 — «Сільські вісті»), «Юний піонер» (1938, з 1944 — «Юний ленинець»), «Радянська освіта» (1940) та ін.; громад.-політ., літературні та наук. журнали: «Радянська література» (1933, з 1946 — «Вітчизна»), «Соціалістична культура» (з 1936), «Радянське літературознавство» (з 1938), «Доповіді Академії наук УРСР» (з 1929) тощо.

На зх.-укр. землях у 20—30-х рр. виходили комуністичні газ. «Сель-роб», «Земля і воля», «Walka Mas» («Боротьба мас»), «Szegwony Szlandar» («Червоний прапор»), «Карпатська правда», прогресивний літ.-худож. журнал «Вікна» та ін. Реакційна преса — газети «Діло», «Мета», «Нова зоря» — видання різних бурж.-націоналістич. та католицьких орг-цій. Широка сітка по-справжньому нар. газет і журналів на зх.-укр. землях утворилася тільки після воз'єднання цих земель 1939 з Рад. Україною: «Вільна Україна» (з 1939, Львів), «Література і мистецтво» (з 1940, тепер «Жовтень»), «Радянська Буковина» (з 1940, Чернівці), «Закарпатська правда» (з 1944, Ужгород, засн. 1920) та ін. В 1940 тут видавалося 16 обласних (партійних і молодіжних), 49 районних, 2 залізничні газети.

Величезну роль відіграла рад. преса в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45. Було створено підпільну партійну і партизанську пресу в районах і областях, окупованих ворогом, реорганізовано роботу ряду газет та журналів, розгорнуто мережу військ. газет тощо.

Газетно-журнальна справа на Рад. Україні невпинно зростає й розвивається. Укр. рад. преса є дійовою зброєю КПРС у боротьбі за побудову комуністич. суспільства. Дедалі ширше розгортається робітничий рух, робота в пресі на громад. засадах. З року в рік збільшуються кількість назв і тиражі періодич. видань. У 1969 в УРСР виходило 2647 газет разом тиражем 19,6 млн. прим., 464 журнали та ін. періодич. видання річним тиражем 167,7 млн. прим. Серед них — газети «Радянська Україна», «Правда України», «Робітничая газета», «Сільські вісті», «Молодь України», «Комсомольское знамя», «Культура і життя», «Радянська освіта», «Літературна Україна»; журнали «Комуніст України», «Під прапором лєнінізму», «Україна», «Перець», «Вітчизна», «Дніпро», «Всесвіт», «Радуга», «Ранок», «Прапор», «Пам'ятники України», «Образотворче мистецтво», «Український театр», «Музика», «Радянське літературознавство», «Радянська жінка»,

«Піонерія», «Барвінок», «Малюток» та наук. й реферативні журнали АН УРСР: «Вісник Академії наук Української РСР», «Український історичний журнал», «Економіка Радянської України» тощо. Укр. мовою газети й журнали виходять також за кордоном, серед них прогресивні «Життя і слово» (Канада), «Наше слово» (Польща), «Нове життя», «Дружно вперед!» «Дукля» (Чехословаччина), «Новий вік» (Румунія) та ін.

Літ.: Ленін В. І. Про пресу. К., 1960; Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917—1959 рр. Збірник документів, т. 1—2. К., 1960—61; Федченко П. М. Матеріали з історії української журналістики, в. 1. Перша половина XIX ст. К., 1959; Федченко П. М. Преса та її попередники. К., 1969; Дмитрук В. Нарис з історії української журналістики XIX ст. Львів, 1969; Дей О. І. Українська революційно-демократична журналістика. К., 1959; Дмитрієнко М. Ф. Більшовицька преса України 1917—1918 рр. як історичне джерело. К., 1967; Рубан В. А. Становлення української радянської преси (1921—1925 рр.). К., 1963; Рубан В. І в труді, і в бою... (50 років української радянської преси). К., 1967; Пьох Й. Т. Комуністична преса Західної України. 1919—1939 рр. Львів, 1966; Кравчук П. П'ятдесят років служіння народу. Торонто, 1957; Ігнат'єнко В. Бібліографія української преси. 1816—1916. Х.—К., 1930; Періодичні видання УРСР. 1917—1960. Газети. Бібліографічний довідник. Х., 1965; Періодичні видання УРСР. 1918—1950. Журнали. Бібліографічний довідник. Х., 1956; Періодичні видання УРСР. 1951—1960. Журнали. Бібліографічний довідник. Х., 1964; Преса Української РСР. 1917—1966. Статистичний довідник. Х., 1967.

П. М. Федченко (Київ).

ПЕРІСАД (Παρισαῖος) — ім'я кількох царів Боспорської держави з дин. Спартокідів. П. I царював 349 (або 348) — 310 (або 309) до н. е., П. V, останній цар Боспору з дин. Спартокідів, був убитий 107 до н. е. під час повстання, очоленого Савмаком.

ПЕРМАНЕНТНА РЕВОЛЮЦІЯ (від лат. *permaneo* — залишаюсь, *prodovжуюсь*) — безперервна революція. Ідея П. р. була висунута К. Марксом і Ф. Енгельсом у кінці 40-х рр. 19 ст. в «Маніфесті Комуністичної партії» та в «Зверненні Центрального комітету до Союзу комуністів». Вони вказували, що буржуазія намагається швидше закінчити бурж.-демократич. революцію й зупинитися на здійсненні демократич. завдань. А пролетаріат повинен прагнути зробити революцію безперервною доти, доки він не знищить усіх експлуататорів і не завоює держ. влади. В нових істор. умовах В. І. Ленін розробив теорію про переростання бурж.-демократич. революції в революцію соціалістичну. Він довів, що в умовах, коли пролетаріат є гегемоном бурж.-демократич. революції й виступає в союзі з селянством, після здійснення бурж.-демократич. революції створюється *революційно-демократична диктатура пролетаріату і селянства*, яка має перерости в *диктатуру пролетаріату*. В. І. Ленін розглядав бурж.-демократич. і соціалістич. революції як дві ланки одного ланцюга. Він викрив догми лідерів 2-го Інтернаціоналу про неминучість періоду «завмирання» між бурж. та соціалістич. революціями й контрреволюц. суть троцькістської теорії «перманентної революції». Троцькісти заперечували буржуазно-демократичний етап революції, союз пролетаріату з селянством та можливість перемоги соціалізму в одній країні. Вони намагалися нав'язати партії курс на відмову від мирного соціалістич. будівництва в СРСР та авантюристичну тактику збройного «підштовхування» світової революції. Практика будівництва соціалізму в СРСР, міжнар. ре-

волпоц. руху підтвердила правильність ленінської теорії перманентної революції.

Ю. М. Розенфельд (Харків).

ПЕРНАЧ, ш е с т о п е р — вид *булави*. На Україні в 17—18 ст. був гол. атрибутом полковницької влади. Являв собою срібну або позолочену палицю у формі жезла (довжиною до 0,5 м) з литою позолоченою головою к і шістьма ажурними перськими (звідси й назва «пернач»). Л.— до ст. *Клейноди*, т. 2, с. 394.

ПЕРОВСЬКА Софія Львівна (13.IX 1853—15.IV 1881) — рос. революціонерка-народниця. Н. в Петербурзі в аристократич. дворянській сім'ї (її батько — правник останнього гетьмана України К. Г. Розумовського — обіймав високі адм. посади, зокрема 1865—66 був губернатором Петерб. губ.). У 1869—70, навчаючись на Аларчинських жіночих курсах у Петербурзі, зблизилася з гуртком передової учнівської молоді. В 1871 увійшла до складу гуртка *чайковців*. У 1872—73 брала участь у «ходинні в народі» у Самарській і Тверській губ. У 1873 вела пропаганду серед петерб. робітників. У числі учнів П. був П. О. Алексєєв. У січні 1874 П. було заарештовано і на 6 місяців ув'язнено в Петропавловську фортецю. Судили її за «процесом 193-х», але виправдали. Влітку 1878 П. знову заарештовано і в адм. порядку вислано в Олонецьку губ., але подорозі вона втекла і перейшла на нелегальне становище. В 1878 як член народниць. орг-ції «*Земля і воля*» двічі приїздила до Харкова, щоб організувати втечу політ. в'язнів. Учасниця Воронеж. з'їзду народників (1879). З осені 1879 — член Виконавчого к-ту партії «*Народна воля*». Займалася орг. справами партії, вела пропаганду серед студентів, військових, робітників. Разом з А. І. Желябовим заснувала «*Робочою газетою*» (1880—81). Брала участь в організації замахів на Олександра II: під Москвою (листопад 1879), під Одесою (весна 1880). 1 (13).ІІІ 1881 замах у Петербурзі завершився вбивством царя. 10 (22).ІІІ 1881 П. заарештована. Засуджена до страти; страчена разом з ін. учасниками вбивства царя. Портрет, с. 370.

Лит.: Сегал Е. А. Софія Перовская. М., 1962 [бібліогр. с. 392—395].

ПЕРША ВСЕУКРАЇНСЬКА НАРАДА КП (6) УКРАЇНИ — відбулася 2—4.V 1921 в Харкові. Розглянула питання: 1) Доповідь про діяльність ЦК КП (6) У; 2) Організаційне питання; 3) Про *продподаток* і *комітети неземожних селян*; 4) Про економічну політику найближчого періоду [в зв'язку з постановами X з'їзду РКП (6)]; 5) Про кооперацію; 6) Про Червону Армію і загони особливого призначення; 7) Про боротьбу з бандитизмом; 8) Нац. питання. Народа одногласно схвалила рішення *Десятого з'їзду РКП (6)* про перехід до *нової економічної політики*, накреслила конкретні заходи по відбудові держ. пром-сті, посиленню товарообороту, проведенню фін. політики. Народа визнала за необхідне поєднувати проведення непу з всемірним зміцненням комнезамів, засудила, як помилкові, погляди про ліквідацію комнезамів при переході до непу, а також шкідливі пропозиції про збереження за комнезамами завдань і методів роботи, влавистих періоду *воєнного комунізму*. В рішеннях з нац. питання нарада підкреслила, що програмою нац.-культурного будівництва в республіці і надалі лишається резолюція Восьмої конференції РКП(6) «Про Радянську владу на Україні». Особливу увагу нарада приділила дальшому зміцненню держ. зв'язків Рад. України з Рос. Федерацією. Вона зобов'язала парт. орг-ції всіма засобами сприяти розвитку укр. рад. соціалістич. культури. Виходячи з рішень X з'їзду РКП (6), нарада вка-

зала на необхідність непримиренної боротьби проти великодержавного шовінізму та *національ-ухильництва*. Велике значення мали рішення наради, спрямовані на перебудову діяльності кооперації, розгортання військ.-оборонної роботи, посилення боротьби з бандитизмом, на створення і зміцнення загонів і *частин особливого призначення* (ЧОП). Народа підкреслила необхідність докорінно поліпшити парт.-орг. роботу, а також політико-виховну роботу серед широких мас трудящих і особливо молоді. Народа відіграла важливу роль у мобілізації комуністів і всіх трудящих республіки на успішне проведення в життя істор. накреслень X з'їзду РКП (6).

Лит.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918—1956. К., 1958; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1971.

В. М. Самофалов (Київ).

ПЕРША ГВАРДІЙСЬКА АРМІЯ — заг.-військ. об'єднання Рад. Армії, що діяло під час Великої Вітчизн. війни з 8.XII 1942 по 9.V 1945 і брало участь у визволенні тер. України. Армію було сформовано в складі Пд.-Зх. фронту. У січні 1943 брала участь у визволенні Донбасу. Частина армії 17.II прийшла на допомогу повсталому населенню м. Павлограда (див. *Павлоградське повстання 1943*). Влітку — восени П. г. а. брала участь в операціях по визволенню Лівобережної України і виходу до Дніпра (див. *Битва за Дніпро 1943*). В листопаді армію включили до складу 1-го Укр. фронту. В ході *Житомирсько-Бердичівської наступальної операції 1943—44* частини армії визволили Житомир (31.XII 1943). В лютому 1944 армію передислокували на територію теперішньої Хмельн. обл. 4.III війська армії перейшли в наступ (*Проскурівсько-Жмеринська наступальна операція 1944*). 18.IV П. г. а. вийшла в передгір'я Карпат. У липні — серпні армія брала участь у *Львівсько-Сандомирській наступальній операції 1944*. 5.VIII 1944 П. г. а. включено до складу 4-го Укр. фронту. З 28.IX по 28.X війська армії брали участь у *Карпатсько-Ужгородській наступальній операції 1944*, потім — у Зх.-Карпатській, Моравсько-Остравській і Празькій наступальних операціях. Армією командували В. І. Кузнецов (5.XII 1942 — 14.XII 1943) і А. А. Гречко (15.XII 1943 — 9.V 1945).

Г. І. Ларіонова (Московська обл.).

ПЕРША ГВАРДІЙСЬКА ТАНКОВА АРМІЯ — об'єднання рад. військ, сформоване в січні — лютому 1943 під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, що брало участь у визволенні України від нім.-фашист. загарбників. У липні — серпні в складі військ Ворон. фронту брала участь у *Курській битві 1943*. В ході *Белгородсько-Харківської наступальної операції 1943* армія визволила від ворога 180 населених пунктів і перерізала з-що Харків — Полтава, по якій постачалося все пд. угруповання нім.-фашист. військ. У 1944 армія в складі 1-го Укр. фронту провела *Житомирсько-Бердичівську наступальну операцію 1943—44*, *Проскурівсько-Жмеринську наступальну операцію 1944* та *Львівсько-Сандомирську наступальну операцію 1944*. Під час цих операцій армія пройшла понад 2500 км, форсувала 7 великих рік, визволила від ворога 2316 населених пунктів (у т. ч. понад 100 залізничн. станцій). 25.IV 1944 армія стала гвардійською. Згодом війська армії брали участь у Сх.-Померанській і Берлінській наступальних операціях 1945. Армією командував М. Ю. Катюков. *Г. І. Ларіонова* (Моск. обл.).

ПЕРША КІННА АРМІЯ — вище оперативне об'єднання рад. кавалерії в період *громадянської війни в СРСР 1918—20*. Створена 17. XI 1919 на базі 1-го кінного корпусу під командуванням

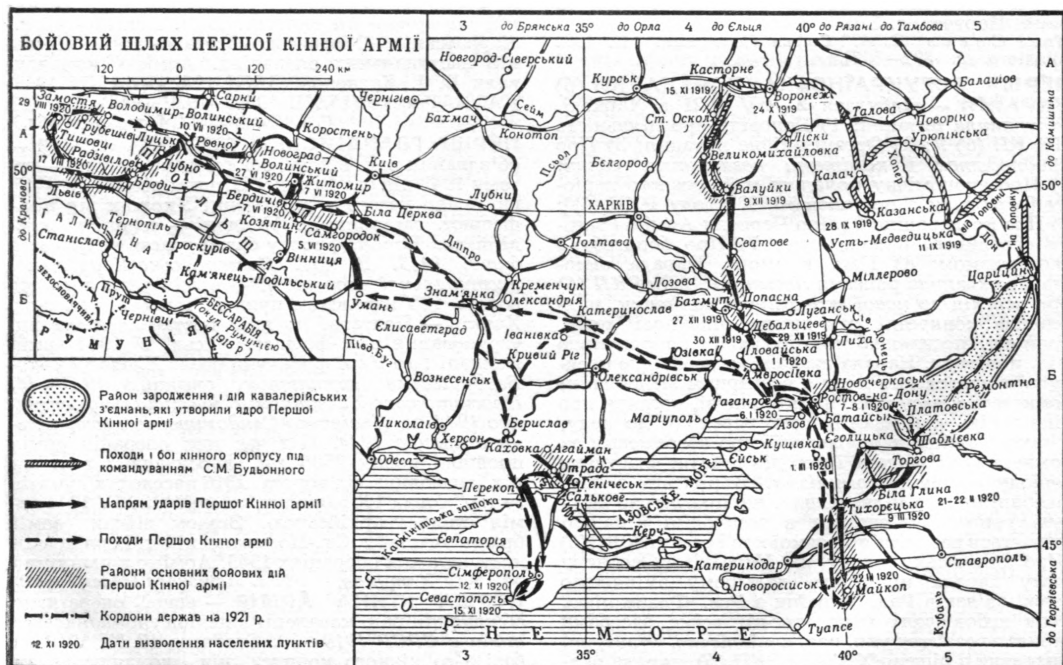

Перша Кінна армія під час переходу на польський фронт. 1920.

С. М. Будьонного (4-а і 6-а кав. д-зії) та 11-ї кав. дивізії. Очолювала її Реввійськрада (С. М. Будьонний — командуючий, К. Є. Ворошилов, Ю. А. Шаденко, С. К. Мінін — члени РВР). Бойовий шлях П. К. а., що почався в кінці 1919 під час контрнаступу рад. військ *Південного фронту* проти Денкіна, овіяний славою легендарних подвигів її червоноармійців, командирів і політпрацівників. Ударом через Донбас на Ростов П. К. а. розчленувала денкінівський фронт на дві частини, що сприяло розгрому укр. та донського угруповань ворога. В квітні 1920 до П. К. а. було включено 14-у кав. д-зію та окремі кав. полк, реорганізовані у червні в особливу кав. бригаду. Д-зії П. К. а. склалися з трьох бригад по 2 полки в кожній. В д-зії налічувалося до 10 тис. чол., переважно добровольців, 12 гармат, 86 станкових кулеметів на гачанках. Крім того, до

П. К. а. входили три автобронезагони, автозагін ім. Я. М. Свердлова, п'ять бронепоездів, авіагрупа та ін. спец. частини. В оперативному відношенні Реввійськраді П. К. а. періодично підпорядковувалися 2—3 стрілецькі д-зії. На початку *польсько-радянської війни 1920* П. К. а. в квітні — травні 1920 ввійшла до складу *Південно-Західного фронту* і здійснила марш з Майкопа (Пн. Кавказ) до Умані (Україна). *Житомирський прорив 1920* П. К. а. призвів до розпаду польського фронту, примусив інтервентів залишити Київ і почати на Україні і в Білорусії поспішний відхід, що перетворився на безладну втечу (див. *Київська операція 1920*). П. К. а. разом з підпорядкованими їй кав. бригадою під командуванням Г. І. Котовського, 24-ю, 45-ю, 47-ю стрілецькими д-зіями та 8-ю д-зією Червоного козацтва провела ряд блискучих операцій, визволила Новоград-Волинський, Шепетівку, Ізяславль, Славути, Острогоз, Здолбунів, Ровно, Дубно, Кременець, Броди, Луцьк і Буськ, підійшла до Львова (див. *Львівська операція 1920*). Спроба ворога оточити П. К. а. в районі Замостя закінчилася провалом. Розгромивши противника й захопивши бл. 2 тис. полонених, П. К. а. з'єдналася з військами Пд.-Зх. фронту. У вересні 1920, за вказівкою В. І. Леніна, П. К. а. було перекинуто на Пд. фронт проти *врангелівців*. У жовтні 1920, форсувавши Дніпро в районі *Каховського плацдарму*, П. К. а. прорвалася у Пн. Таврію і протягом кількох днів вела в тилу ворога бій проти його добірних частин, що відходили до Перекопу. Після штурму рад. стріл. частинами Перекопських та Чонгарських укріплень П. К. а. була введена у прорив і, переслідуючи в Криму розбиті врангелівські війська, 12.XI визволила Сімферополь, 15.XI — Севастополь. П. К. а. відіграла визначну роль також у ліквідації куркульських банд на Україні, Дону, Пн. Кавказі та басмачів у Середній Азії. П. К. а. формувалася з робітників Петрограда, Москви, Донбасу та ін. пром. центрів, з селян-бідняків.

У її лавах боролися росіяни, українці, калмики, німці, серби й представники ін. народів. 21.V 1921 П. К. а. було розформовано, а її д-зі ввійшли до складу різних військ. округів.

Лит.: Буденний С. М. *Пройдений путь*, кн. 1—2. М., 1959—65; Ключев Л. *Бойова путь Першої кінної армії*. Х., 1931; Ключев Л. *Первая конная Красная армия на польском фронте в 1920 году*. М., 1932 [бібліогр. с. 142—143].

С. М. Будьонний (Москва).

ПЕРША КОНФЕРЕНЦІЯ ВІЙСЬКОВИХ І БОЙОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ РСДРП — відбулася 16—22.XI (29.XI — 5.XII) 1906 в Таммерфорсі (тепер Тампере, Фінляндія). Скликана з ініціативи Петербурзької і Московської військ. орг-цій і більшовицької частини ЦК всупереч протесту членів ЦК — меншовиків, які виступали проти об'єднання бойових орг-цій. Ідею скликання конференції підтримав В. І. Ленін. В її роботі взяли участь 28 делегатів, які представляли 11 військ. і 8 бойових орг-цій РСДРП. Крім того, на конференції були присутні представники Тех. бюро при ЦК, київ. Пд.-тех. бюро РСДРП і революц. частини фінл. соціал-демократії. Конференція розглянула питання: звіт делегатів, завдання військ. і бойових орг-цій та ін. Діяльність Катеринос. військ. орг-ції було висвітлено в доповіді О. М. Ярославського. Узагальнивши досвід роботи військ. і бойових орг-цій, конференція визначила їхні завдання в підготовці загальнонаро. повстання проти царизму. В. І. Ленін дав високу оцінку рішенням конференції в статті «З приводу протоколів листопадової військово-бойової конференції Російської соціал-демократичної робітничої партії» (дв. Твори, т. 12, с. 357—365). Резолюції її було опубліковано в газ. «*Пролетарій*» (№ 9), а протоколи видано 1907 в Петербурзі.

ПЕРША КОНФЕРЕНЦІЯ ГАЛИЦЬКИХ І БУКОВИНСЬКИХ КОМУНІСТІВ — відбулася 23—24.IV 1920 в Києві. Скликана крайовим парт. к-том Сх. Галичини і Буковини при ЦК КП (б) У. В роботі конференції взяли участь 185 делегатів, переважно від комуністів, осередків частин *Червоної української галицької армії* (ЧУГА), а також комуністич. орг-цій кол. військовополонених і біженців, що перебували на тер. УРСР. Порядок денний: 1) Поточний момент і завдання партії; 2) Звіт крайового к-ту; 3) Доповіді з місць; 4) Про сучасне становище Сх. Галичини і Буковини; 5) Організаційні питання; 6) Вибори крайового к-ту. На 1-му засіданні делегати вшанували 50-річчя з дня народження В. І. Леніна, якого конференція обрала своїм почесним головою і надіслала йому вітальну телеграму. В зв'язку з віроломним нападом бурж.-поміщицької Польщі на Рад. країну і переходом на бік білополяків більшості кол. офіцерів *Української Галицької армії*, які були на командних посадах у ЧУГА, конференція у спец. резолюції заставувала зраду галицького офіцерства, закликала вірних революційні воїнів ЧУГА стати зі зброєю в руках на боротьбу проти польс. загарбників. Обравши *Галицький організаційний комітет КП (б) У* на чолі з Ф. Я. Коном, делегати конференції спільно виїхали на фронт. Конференція відіграла помітну роль у згуртуванні галицьких і буковинських комуністів.

А. Д. Ярошенко (Київ).

ПЕРША КОНФЕРЕНЦІЯ КП (б) УКРАЇНИ — відбулася 17—21.X 1926 в Харкові. В роботі конференції взяли участь 145 делегатів з ухвальним і 237 з дорядним голосом, що представляли 105 440 членів партії і 67 765 кандидатів у члени партії. Порядок денний: 1) Чергові завдання парт. роботи; 2) Про господарське становище; 3) Підсумки і перспективи роботи профспілок. Конференція відбувалася в умовах, коли КП (б) У, як

і вся партія, керуючись істор. рішеннями *Чотирнадцятого з'їзду ВКП (б)*, розгорнула роботу по мобілізації робітн. класу і трудового селянства на здійснення програми соціалістич. *індустріалізації* республіки. Курс партії на індустріалізацію країни зустрів заперечливий опір класових ворогів. Гол. небезпеку в партії становили тоді троцькісти і зinov'євці, які заперечували *ленінський план побудови соціалізму в СРСР*, підірвали єдність парт. лав. Конференція одностайно схвалила заходи ЦК ВКП (б) і ЦК КП (б) У, спрямовані на зміцнення *єдності партії*, заставувала антипарт. дії троцькістсько-зinov'євського блоку і закликала всіх комуністів до непримиренної боротьби проти будь-яких проявів опортунізму. У виступах делегатів і рішеннях конференції дістали нищівну відсіч спроби опозиціонерів протягти на конференції свої ворожі погляди. Для дальшого зміцнення єдності партії велике значення мала вимога конференції рішуче боротися проти проявів бюрократизму в держ. і парт. апараті, твердо проводити внутріпарт. демократію, підвищувати парт. свідомість і активність широких парт. мас. Розглядаючи питання госп. будівництва, конференція намітила практичні заходи щодо здійснення індустріалізації республіки, підвищення питомої ваги важкої пром-сті в нар. г-ві. Важливого значення надавалося плануванню пром. виробництва і підготовці кадрів господарників. Конференція прийняла постанову «Про Дніпробуд», у якій поставила питання про початок спорудження ГЕС на Дніпрі. Конференція звернула увагу парт. орг-цій на необхідність підвищення товарності с. г. і зміцнення його зв'язків з пром-стю, дальшого розвитку системи с.-г. кредиту, який сприяв кооперуванню селянства. Конференція вказала на необхідність підвищення рівня парт. керівництва профспілками. Перед профспілками було поставлено завдання ширше залучати робітн. клас до соціалістич. будівництва, до боротьби за створення соціалістич. нагромаджень, за найсучасніший режим економії, за вдосконалення виробництва і підвищення продуктивності праці. Конференція зобов'язала профспілки конкретніше займатися поліпшенням матеріального становища робітн. класу, накреслила шляхи боротьби проти безробіття, шляхи посилення культ.-масової роботи.

Лит.: Перша Всеукраїнська конференція Комуністичної партії (більшовиків) України (17—21 жовтня 1926 року). Стенографічний звіт. Х., 1926; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1971; Рогущин С. О. Перша Всеукраїнська конференція КП (б) У. К., 1968.

ПЕРША КОНФЕРЕНЦІЯ РСДРП — відбулася 12—17 (25—30).XII 1905 у Таммерфорсі (тепер Тампере, Фінляндія) замість з'їзду, що призначався на 10 (23).XII 1905. З'їзд не вдалося скликати через те, що в зв'язку з революц. подіями в різних районах Росії і участю в них ряду с.-д. орг-цій вони не змогли послати своїх делегатів. Прибув 41 делегат. Від більшовицьких орг-цій України прибуло 2 делегати з Миколаєва. Делегати організували конференцію більшовиків. Головував на конференції В. І. Ленін. Конференція заслухала доповіді В. І. Леніна про поточний момент і аграрне питання, звіти делегатів з місць, орг. звіт ЦК, питання про реорганізацію партії, про ставлення до *Державної думи*. В умовах наростання всенародної революції, враховуючи необхідність об'єднання дій робітн. класу, конференція висловила бажання відновлення єдності партії, негайне злиття практичних центрів більшовиків і меншовиків та їхніх літ. центр. органів на принципах рівності, за якнайшвидше скликання об'єднувачого з'їзду РСДРП [див. *Четвертий* (Об'єд-

*навчий) з'їзд РСДРП]. В питанні про реорганізацію партії конференція рекомендувала проводити широке виборне начало і додержуватися принципів демократичного централізму. Конференція запропонувала замінити пункт аграрної програми партії про «відрізки» і викупні платежі і вимогою конфіскації всіх держ., поміщицьких, церк., монастирських і удільних земель (див. *Аграрна програма КПРС*). Конференція ухвалила рішення про активний бойкот Держ. думи. У зв'язку зі збройним повстанням у Москві конференція, за пропозицією В. І. Леніна, терміново закінчила свою роботу, і делегати роз'їхалися на місця, щоб взяти участь у збройному повстанні.*

Лит.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1. К., 1954.

Т. М. Колишер (Київ).

ПЕРША МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕГІЯ — див. *Малоросійська колегія*.

ПЕРША ОБЛАСНА КОНФЕРЕНЦІЯ ПРОФСПІЛОК МЕТАЛІСТІВ ПІВДНЯ РОСІЇ — відбулася 4—7 (17—20). X 1917 в Харкові. В роботі конференції взяли участь 53 делегати з вирішальним голосом і 19 з дорадчим, які представляли майже 141 тис. членів спілоку металістів Харкова, Катеринослава, Миколаєва, ряду міст і селищ Донбасу, Полтавщини, а також Таганрога і Сулина (тепер м. Крайній Сулиан Рост. обл.). Серед делегатів переважали більшовики. Всупереч спробам меншовиків внести дезорганізацію в лави пролетаріату, більшість делегатів підтримала резолюцію більшовиків і схвалила виробничий принцип побудови профспілоку при умові централізації керівництва й об'єднання їх навколо Всерос. ЦК спілки «Металіст». Верховним органом визнавався Всерос. делегатський з'їзд. Замість створеного в серпні 1917 за ініціативою Харків. к-ту РСДРП (б) тимчасового обласного бюро металістів конференція обрала постійне бюро з 5 осіб, в якому переважали більшовики. Об'єднання сил металістів відіграло значну роль в успішному розгортанні боротьби робітників за поліпшення свого становища, за запровадження робітн. контролю.

А. П. Гриченко (Київ).

ПЕРША РАДЯНСЬКА УДАРНА БРИГАДА в Югославії — підрозділ, що діяв під час 2-ї світової війни з березня 1945 у складі 9-го корпусу Народної-визвольної армії Югославії (НВАЮ). Складалася гол. чин. з рад. громадян. Командиром бригади був А. Г. Дяченко. Бригада провела понад 150 операцій, брала участь у кровопролитних боях у Віпавській долині та у визволенні Трієста. Мала назву «ударної», що рівнозначно — гвардійська. За мужність, виявлену у боях проти нім. фашистів, 256 бійців бригади нагороджено югославськими орденами й медалями.

А. В. Кудрицький (Київ).

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА 1914—18 — несправедлива, загарбницька війна між імпералістич. державами (нім.-австрійським та Антантою) за переділ світу. Згодом у цю війну були втягнуті й ін. країни світу. Военні дії відбувалися в Європі, Азії, Африці та в ін. районах земної кулі. В. І. Ленін 1914, говорячи про характер та цілі П. с. в., підкреслював: «Загарбання земель і підкорення чужих націй, розорення конкуруючої нації, грабування її багатств, відвертання уваги трудящих мас від внутрішніх політичних криз Росії, Німеччини, Англії та інших країн, роз'єднання і націоналістичне обдурювання робітників та винищування їх авангарду з метою ослаблення революційного руху пролетаріату — такий єдиний дійсний зміст, значення і змісл сучасної війни» (Твори, т. 21, с. 11).

Причинами П. с. в. були надзвичайне загострення міжімпералістич. суперечностей, нерівномірність економіч. і політ. розвитку капіталістич. країн, що зумовило зміну в співвідношенні сил між імпералістич. країнами, боротьба за колонії, ринки збуту, сфери прикладання капіталу тощо. Найбільш гострими та непримиримими були англо-німецькі, нім.-французькі, рос.-німецькі та рос.-австр. суперечності. Існували суперечності й між США та ін. країнами. Бажання придушити революц. виступи робітн. класу, сел. руху (особливо в Росії та Австро-Угорщині) були теж однією з причин П. с. в.

Задовго до початку війни гол. імпералістич. країни розгорнули активну військ., економіч. і дипломатичну підготовку її. Вони модернізували сухопутні армії, військ.-морський і повітряний флоти, збільшили кількість військ, мілітаризували економіку і створили воєнно-політ. блоки (Троїстий союз, Антанта). Готуючись до війни, імпералістич. кола спровокували гострі міжнар. конфлікти (Марокканські кризи 1905—06 і 1911, Боснійська криза 1908—09, Балканські війни 1912—13), розгорнули наступ на революц. і робітн. рух у своїх країнах для зміцнення тилу. В 1914 найкраще до війни підготувалися нім. імпералісти, що давно виношували плани переділу світу в своїх інтересах. Нім. імпералісти прагнули захопити значну частину колоніальних володінь Англії, значно ослабити її як конкурента на світових ринках, покінчити з пануванням англ. військ.-морського флоту на морях, захопити колонії Франції та Бельгії в Африці та частину їхньої нац. території, захопити та колонізувати частину тер. Росії, в т. ч. Україну та Прибалтику. Німеччина передбачала також загарбати території й ін. країн світу. Загарбницькі плани Австро-Угорщини були спрямовані проти Росії (прагнула відірвати від Росії Польщу, Поділля і Волинь) та балканських народів, насамперед слов'ян. У свою чергу, імпералістич. кола Англії, Франції, Італії, Росії прагнули зруйнувати воєнно-економіч. потенціал Німеччини, збільшити територіальні володіння за рахунок Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини та їхніх колоній. Англія розраховувала відірвати від Туреччини Месопотамію і Аравійський п-ів, Франція прагнула повернути собі Елзас і Лотарінгію, захопити Саарський басейн, лівий берег Рейну і нім. колонії, територію араб. країн, Росія — преднати Галічину, загарбати Константинополь і Чорноморські протоки. Італія прагнула захопити значні території на Балканах, розширити свої колоніальні володіння.

Значна перевага країн Антанти над країнами Троїстого союзу в людських і матеріальних ресурсах, панівне становище Англії та Франції на морях, більш потенціальні можливості в боротьбі за залучення на свій бік нових союзників — всі ці фактори позначилися на воєнно-стратегіч., політ. і дипломатич. планах Антанти. Зокрема, воєнно-оперативні плани Англії та Франції велику роль відводили збройним силам Росії. Воєнно-стратегічні, політ. і дипломатичні плани Німеччини та Австро-Угорщини враховували те, що людські та матеріальні ресурси цих країн значно поступалися ресурсам Антанти. В основу воєнних дій Німеччини був покладений план генерала Шліфена (до 1913 був нач. генштабу Німеччини), який передбачав «блискавичну війну» — спочатку швидкий розгром Франції, а потім перенесення всіх сил на Сх. і швидкий розгром Росії. Нім. верхове командування недооцінювало сили та можливості своїх противників, внаслідок чого воєнно-оперативний план Шліфена виявився

нереальним, і Німеччині довелося вести тривалу війну одночасно на Зх. і Сх. фронтах.

Формальним приводом до П. с. в. був австро-серб. конфлікт, який виник внаслідок вбивства 15 (28).VI 1914 в Сараєві серб. націоналістами спадкоємця австро-угор. престолу Франца-Фердинанда. Впливові елементи серед урядових кіл Австро-Угорщини наполюгали використати це вбивство як привід до нападу на Сербію. Але уряд виявив хитання і нерішучість. Він усвідомлював, що напад на Сербію автоматично втягне Австрію у війну проти Росії, яка прийде на допомогу Сербії. Проте уряд Німеччини та кайзер Вільгельм II вирішили використати вбивство в Сараєві для розв'язання війни. В. І. Ленін зазначав, що Німеччина «вирала найзручніший, з її точки зору, момент для війни» (Твори, т. 21, с. 12). Нім. генштаб вважав, що нім. армія цілком підготовлена до війни, в той час як Росія ще не встигла закінчити модернізацію армії, військ.-морського флоту, будівництво стратегіч. залізниць і воен. з-дів, створення необхідних резервів озброєння та боеприпасів. Під натиском Німеччини Австро-Угорщина пред'явила 10 (23).VII 1914 Сербії ультиматум, який мав такі провокаційні формули та зміст, що виключали будь-яку можливість прийняття його урядом Сербії. Всі спроби уряду Росії уладнати конфлікт між Сербією та Австро-Угорщиною мирним шляхом зазнали невдачі. 15 (28).VII 1914 Австро-Угорщина оголосила війну Сербії. Після цього уряд царської Росії 16 (29).VII 1914 оголосив часткову, а наступного дня — заг. мобілізацію. 19.VII (1.VIII) 1914 Німеччина оголосила війну Росії, 21.VII (3.VIII) — Франції. 22.VII (4.VIII) нім. війська вдерлися в Бельгію, віроломно порушивши її нейтралітет. Скориставшись з цього, Англія в той же день оголосила війну Німеччині. Намагаючись розширити свої володіння на Далекому Сході, Японія 23.VIII оголосила війну Німеччині. Японія захопила Маршаллові, Каролінські та Маріанські о-ви в Океанії, що належали Німеччині, порт Ціндао, провінцію Шаньдун у Китаї. В дальшому участь Японії у П. с. в. обмежилася лише продажем зброї країнам Антанті. Т. ч., уже в початковий період у війну була втягнута більшість великих д-в. Усього у П. с. в. брали участь 33 д-ви Європи, Азії, Африки, Америки та Австралія, населення яких дорівнювало 1,5 млрд. чол., або 75% населення земної кулі. Воюючі країни мобілізували в армію 73 515 тис. чол.

Праві лідери с.-д. партій *Інтернаціоналу 2-го* з самого початку війни закликали трудящих своїх країн припинити класову боротьбу, підтримати уряди, голосували в парламентах за воєнні кредити. Соціал-шовіністична політика лідерів 2-го *Інтернаціоналу* призвела до його краху в роки війни. Тільки партія більшовиків на чолі з В. І. Леніном виступила проти імперіалістич. війни. Вона показала трудящим масам імперіалістич., загарбницький характер війни, заклікала їх боротися за перетворення війни імперіалістичної на війну громадянську. Засуджували П. с. в. передові представники міжнар. революц. робітн. руху Д. М. Благоев, Г. М. Димитров, К. Лібкнехт, Р. Люксембург, К. Цеткін та ін. Під час війни посилити свою зрадницьку діяльність укр. бурж. націоналісти. Ще задовго до початку П. с. в. вони перетворилися на пряму агентуру австро-угорських і нім. імперіалістів, створили у Львові «Союз визволення України», що фактично був відділом нім. та австро-угорського генштабу. Вони поставляли агентів для нім. і австр. розвідок, організували т. з. легіон «січових стрільців». В роки війни буржуазія воюючих д-в посви-

Вступ російської армії в Чернівці. Листопад 1916.

лила наступ на революц. рух у своїх країнах, намагаючись придушити навіть найменший антивоєнний опір трудящих мас.

Воюючі табори в перші дні зосередили на всіх фронтах величезні військові сили. Німецько-австрійський блок розгорнув армію чисельністю понад 3,5 млн. чол. (193 д-зі, понад 13 тис. гармат), а д-ви Антанті — понад 6 млн. чол. (290 д-зій, 14 580 гармат). У серпні 1914 почалися великі битви на Зх. і Сх. фронтах. Під час боїв у серпні 1914 на території між річками Шельдою і Мозелем на бельгійсько-франц. кордоні німці примусили англо-франц. війська відступити. В ході битви на р. Марні (вересень 1914) англо-франц. війська перейшли в наступ і завдали поразки нім. збройним силам. Величезну допомогу англо-франц. військам подала рос. армія. На настійне прохання Франції 4—7 (17—20).VIII 1914 вступили у Сх. Пруссію, не закінчивши належної підготовки, 1-а і 2-а рос. армії. На першому етапі Сх.-Пруської операції (серпень — вересень 1914) рос. війська розгромили чотири добірні корпуси 8-ї нім. армії. Але через злочинну бездіяльність командуючого 1-ю рос. армією П. К. Ренненкампа нім. командувачню вдалося виграти час, провести необхідне перегрупування сил за рахунок д-зій Зх. фронту і перейти в контрнаступ, що закінчився розгромом 2-ї рос. армії. Рештки рос. військ з великими втратами відступили із Сх. Пруссії до Німану. Рос. армія своїми діями забезпечила перемогу франц. армії на р. Марні. Сх.-Пруська операція та битва на р. Марні зумовили провал оперативного плану Шліффена, що передбачав швидкий розгром поодинокі Франції та Росії. На всьому зх.-европ. театрі маневрена війна змінилася позиційною. В серпні — вересні 1914 рос. війська завдали великої поразки австро-угор. військам на сх.-европ. театрі війни, оволоділи частково Галичини і всією Буковиною (див. *Галицька битва 1914*). Німеччина змушена була перекинути значні сили з Зх. фронту, щоб врятувати Австро-Угорщину від повного розгрому. Це значно ослабило становище нім. армії на Зх. фронті і відповідно змінило становище франц. та англ. військ. Рос. війська перемогли нім.-австр. війська під час Варшавсько-Івангородської операції (вересень — листопад 1914). Створилася загроза вторгнення рос. військ у Німеччину. 16 (29).X 1914 у війну на стороні нім.-австр. блоку вступила Туреччина. Це призвело до утворення нових фронтів П. с. в.: Кавказького, Месопотамського та Палестино-Сирійського. Внаслідок цього Росія та Англія змушені були відтягнути на ці fronti до 800 тис. військ. На Кавказькому фронті в ході Сарикамишської опе-

Солдати на фронті вітають угоду про перемир'я між Радянською Росією і Німеччиною.

рації 1914—15 рос. війська завдали поразки тур. армії. В 1915 гол. фронтом П. с. в. був Сх. фронт, тобто осн. тягар війни було покладено на рос. армію. На поч. 1915 нім. війська вели наступальні дії в Сх. Пруссії проти рос. військ. Рос. армія змушена була залишити Галичину, Польщу, Литву, фортецю Брест-Литовськ і закріпитися на лінії від верхів'я Дністра до Ризької затоки. Але вирішальних успіхів на Сх. фронті Німеччина все-таки не досягла: Росія не була виведена з війни. 23.V 1915 вступила у війну на стороні Антанти Італія. 14.X 1915 до австро-нім. блоку приєдналася Болгарія. Це прискорило поразку Сербії. Чорногорію та Албанію також окупували австро-угор. війська. В 1915 Німеччина посилала підводну війну проти країн Антанти. На Зх. фронті 1915 англо-франц. війська проводили лише часткові операції в Шампані, Артуа і Фландрії. В лютому 1916 нім. командування зробило спробу прорвати франц. фронт у районі Вердена. Але цей наступ у лютому 1916 закінчився провалом. Поразці німців під Верденом сприяв наступ рос. військ у Галичині. В результаті цього прориву рос. війська знову досягли Карпат. Вся Буковина і значна частина Галичини були визволені від австро-угор. військ (див. *Прорив австро-німецького фронту 1916*). Події на Пд.-Зх. фронті врятували долю не лише Вердена. Вони відвели велику загрозу, що нависла над Італією внаслідок травневого наступу австро-угор. військ на італ. фронті. Німеччина змушена була перекинути значну кількість д-зій з Зх. на Сх. фронт. 27.VIII 1916 у війну на стороні д-в Антанти вступила Румунія. Але це не полегшило становища рос. військ, бо рум. армію було розгромлено, а значну тер. Румунії окупували австро-нім. війська. В 1916 рос. війська завдали сильних ударів тур. армії, оволодівши Ерзурумом, Трапезундом, Ерзінджаном. Поразки на фронтах, виснаження матеріальних і людських ресурсів, зростання революц. настроїв змусили нім. командування перейти гол. чин. до оборони. На морі Німеччина вдалася до підводної війни проти військ.-морського та торговельного флоту Антанти, а також торговельного і пасажирського флотів нейтральних країн. На поч. 1917 в Росії перемогла Лютнева буржуазно-демократична революція. Відкрилися перспективи покінчити з імперіалістич. війною. Але бурж. Тимчасовий уряд, що прийшов до влади в Росії, стояв на позиціях продовження війни до «переможного кінця». Ця антинародна політика Тимчасового уряду та тих партій, що його підтримували, коштувала народам Росії великих територіальних і людських втрат, дальшого поглиблення госп. розрухи. 6.IV 1917 у війну на стороні Антанти вступили США. Военні операції 1917, хоч і не привели до поразки нім.-австр. блоку, але воєнно-

політ. становище цього блоку значно погіршало. Величезний вплив на хід подій в усьому світі, в т. ч. на хід війни, мала *Велика Жовтнева соціалістична революція 1917*. Уряд Рад. Росії запропонував усім д-вам укласти заг. мир без анексії і контрибуції, але імперіалісти відхилили цю пропозицію. 3.III 1918 Рад. уряд змушений був піти на підписання тяжкого, грабнижницького миру з Німеччиною (див. *Брестський мир 1918*). Проти молоді Рад. д-ви імперіалістич. д-ви почали воєнну інтервенцію. Восени 1918 Німеччина та її союзники зазнали повної поразки на Зх. фронті. 29.IX 1918 капітулювала Болгарія, 30.X — Туреччина, 3.XI — Австро-Угорщина. В Німеччині почалася *Листопадова революція 1918*. 11.XI 1918 Німеччина підписала Комп'єнське перемир'я.

Одним із наслідків війни було різке загострення капіталістич. суперечностей, зростання революц. руху. «Перша світова війна і Жовтнева революція, — говорить в Програмі КПРС, — покляли початок загальної кризи капіталізму» (Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968, с. 22). П. с. в. завдала воюючим країнам величезних матеріальних і людських втрат, принесла голод і страждання трудящим. Промисловість, транспорт, зовн. торгівля, фінанси, с. г. багатьох країн були в занепаді. З великих країн лише США та Японія нажилися на війні. Під час війни було вбито 10 млн. чол., поранено понад 20 млн. чол., померло від епідемії і голоду — 10 млн. чол. Дуже тяжкі економічні наслідки були для України і особливо для тих її районів, що були театром воєнних дій. Від продуктивної праці на Україні було відірвано бл. 4 млн. селян і робітників.

Юридичні наслідки П. с. в. було зафіксовано в мирних договорах, розроблених на *Парижській мирній конференції 1919—20*. Ці договори разом з рішеннями Вашингтонської конференції 1921—22 створили післявоєнну організацію капіталістич. світу (див. *Версальсько-вашигтонська система*), що була спрямована проти СРСР, світового революц. і нац.-визвольного руху.

Лит.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 21. Завдання революційної соціал-демократії в європейській війні. — Війна і російська соціал-демократія. — Крах II Інтернаціоналу. — Питання про мир. — Соціалізм і війна; т. 22. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 23. Поворот в світовій політиці; т. 24. Війна і революція; Полетика Н. П. Возникновение первой мировой войны (Июльский кризис 1914 г.). М., 1964; Зайончковский А. М. Подготовка России к мировой войне в международном отношении. Л., 1926; Дьякин В. С. Русская буржуазия и царизм в годы первой мировой войны (1914—1917). Л., 1967; Вержховский Д. В., Ляхов В. Ф. Первая мировая война 1914—1918 гг. М., 1964; Готовцев А. Важнейшие операции на ближневосточном театре в 1914—1918 гг. М., 1941; История Украинской РСР, т. 1. К., 1967; Шигалин Г. И. Военная экономика в первую мировую войну (1914—1918 гг.). М., 1956; Готлиб В. В. Тайная дипломатия во время первой мировой войны. М., 1960 [библиогр. с. 563—571]; Мировая война в цифрах. М.—Л., 1934; Хмельевский Г. Мировая империалистическая война 1914—1918 гг. Систематический указатель книжной и статейной военно-исторической литературы за 1914—1935 гг. М., 1936; Вержховский Д., Ляхов В. Советская историческая литература о первой мировой войне. «Военно-исторический журнал», 1964, № 12. В. Я. Тарасенко (Київ).

ПЕРША СТРЕЛЬЦЬКА ДИВІЗІЯ — з'єднання рад. військ, сформоване в листопаді 1918 в Петрограді. В 1919 — серпні 1920 вела бойові дії проти білофіннів. У серпні — жовтні 1920 у складі 6-ї і 8-ї армій Пд.-Зх. фронту брала участь в боях проти врангелівців у Пн. Таврії. Розформована в грудні 1920. Д-зією командували Н. Н. Ждан-

ТЕАТРИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

МАСШТАБ 1:140 000 000

Крайни Антанти в держави, які воювали на II боці

Крайни Тройстого Союзу в держави, які воювали на його боці

Нейтральні держави

Театри воєнних дій:

- сухопутні
- морські (головні)
- Столиці держав
- Центри колоніальних володінь

Головні напрями дій німецьких крейсерів та райони їхніх найактивніших дій

Райони дії німецьких підводних човнів

Головні напрями дій кораблів Антанти в захоплення володінь Німеччини в Океані

Місця і дати головних морських боїв

Німецькі кораблі, знищені в Індійському океані

Головні воєнно-морські бази сторін

Кордони держав і колоній на 1914 р.

ЄВРОПА

- 1 Норвегія
- 2 Великобританія
- 3 Данія
- 4 Німеччина
- 5 Нідерланди
- 6 Бельгія
- 7 Люксембург
- 8 Франція
- 9 Швейцарія
- 10 Австро-Угорщина
- 11 Фумунія
- 12 Болгарія

АФРИКА

- 13 Сербія
- 14 Чадіногорія
- 15 Албанія
- 16 Греція
- 17 Італія
- 18 Португалія
- 19 Ріо-де-Оро (Ісп.)
- 20 Туніс (Фр.)
- 21 Гамбія (Брит.)
- 22 Португальська Гвінея
- 23 Сьєрра-Леоне (Брит.)

ЦИФРАМИ НА КАРТІ ПОЗНАЧЕНІ:

- 24 Лівія
- 25 Золотий Берег (Брит.)
- 26 Того (Нім.)
- 27 Ріо-Муні (Ісп.)
- 28 Еритрея (Іт.)
- 29 Британська Сомалі
- 30 Британська Східна Африка
- 31 Південна Родезія (Брит.)
- 32 Бечуаналенд (Брит.)
- 33 Свазіленд (Брит.)
- 34 Басутоленд (Брит.)

АМЕРИКА

- 35 Гватемала
- 36 Гаїті
- 37 Домініканська Республіка
- 38 Гондурас
- 39 Сальвадор
- 40 Нікарагуа
- 41 Коста-Ріка
- 42 Панама
- 43 Гвіана
- 44 Еквадор
- 45 Парагвай
- 46 Уругвай

АЗІЯ

- 47 Урйхаський край
- 48 Непал
- 49 Катар (Брит. протект.)
- 50 Договірний Оман (Брит. протект.)
- 51 Кувейт (Брит. протект.)
- 52 Земля імператора Вільгельма (Нім.)
- 53 Півн. Борнео (Брит.)
- 54 Папуа (Австрал.)
- 55 Нова Зеландія (Брит. домініон)

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА 1914-18 років

МАСШТАБ 1:20 000 000

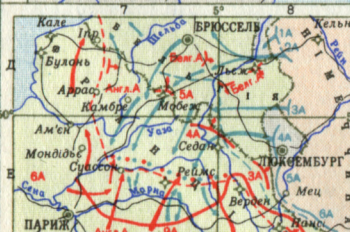
200 0 200 400 600 км

Найважливіші операції 1-ої світової війни

- 1 Прикордонний бій 1914 р.
- 2 Східно-Прусська 1914 р.
- 3 Марнська 1914 р.
- 4 Варшавсько-Івангородська 1914 р.
- 5 Галицька битва 1914 р.
- 6 Сарикамишська 1914-15 років
- 7 Дарданельська 1915 р.
- 8 Ераурусська 1916 р.
- 9 Трапезунська 1916 р.
- 10 Операція на Соммі 1916 р.
- 11 Ютландський бій 1916 р.
- 12 Верденська 1916 р.
- 13 Прорив австро-німецького фронту 1916 р.
- 14 Бій на Камбре 1917 р.
- 15 Амеїнська 1918 р.

- Західно-Європейські фронти
- Межа просування німецьких військ у їхньому наступі на Париж у серпні 1914 р.
- Лінія Західного фронту в 1915-16 років
- Лінія Італійського фронту в травні 1915 р.
- Лінія Італійського фронту в листопаді 1918 р.
- Лінія Західного фронту на час укладення перемир'я 11 листопада 1918 р.
- Східний фронт
- Межа просування російських військ у Східній Пруссії та Галичині в серпні-вересні 1914 р.
- Лінія фронту на кінець 1914 р.
- Лінія фронту на жовтень 1915 р. (після загального наступу німецько-австрійських військ)
- Лінія фронту на жовтень 1917 р.
- Кавказький фронт
- Лінія фронту на квітень 1915 р.
- Межа просування російських військ на грудень 1917 р.
- Балканський фронт
- Лінія Сербського фронту в листопаді 1915 р.
- Лінія Салоніцького фронту на кінець 1916 р.
- Лінія Салоніцького фронту на 29 вересня 1918 р.
- Межа просування військ німецько-австрійських і турецьких інтервентів
- Фортифікації
- Столиці держав
- Кордони держав на 1914 р.

- МАСШТАБ 1:10 000 000
- Приблизна лінія фронту після битви на Марні б.ч. 20-27 серпня
  - Лінія фронту на початок битви на Марні 4 вересня
  - Лінія позиційного фронту в листопаді
  - Крайні Антанти і держав, що приєдналися до них
  - Німеччина та її союзники в 1915 р.
  - Держави, що зберегли нейтралітет
  - Даті вступу в війну окремих держав
  - Напрямок головних ударів армій Німеччини та її союзників
  - Перемищення на російський фронт німецько-австрійських військ, знятих з інших фронтів
  - Напрямок головних ударів армій Антанти
  - Місяця і дати найважливіших морських боїв
  - Мініні загороження Центральних держав і Антанти
  - Основні райони підводної війни
  - Укладення Брестського миру
  - Дати капітуляції Німеччини та її союзників
  - Велика Жовтнева соціалістична революція в Росії
  - Буржуазна революція в Німеччині (9.XI.1918 р.)
  - Революційний рух у Австро-Угорщині (1918 р.)

ко, М. П. Гусаров, І. Є. Борзаковський, В. Л. Афонський, Г. І. Овчинников.

Г. О. *Смирнова* (Москва).

ПЕРША УКРАЇНЬКА РАДЯНЬСКА АРМІЯ — об'єднання рад. військ, створене на Україні в роки громадян. війни. Сформована в березні 1918 в період боротьби проти австро-нім. окупантів і діяла на лівому фланзі фронту в районі Бірзули (тепер м. Котовськ). До її складу влилося багато загонів з пд. районів України (загони з Акермана, Єлисаветграда, сотня П. Ю. *Княгиничького*, бронепоезди Околотіна і А. В. *Полупанова* та ін.). Командуючим армією був П. В. Єгоров, потім — С. Л. Козюра та ін. Спочатку П. У. р. а. входила до групи рад. військ, що діяла на Одеському напрямі. Ведучи оборонні бої в районі Кременчука, Знам'янки, Кривого Рога, П. У. р. а. забезпечила проведення евакуації Катеринослав. району і почала формування нових повновень. Вона подала значну допомогу *Другій Українській радянській армії* в період боїв на лінії Нікополь — Олександрівськ. Згодом П. У. р. а. вела запеклі бої в районі Ясинуватої, Юзівки та Маріуполя. На той час в її рядях налічувалося бл. 30 тис. чоловік. 25.IV 1918 П. У. р. а. почала відхід в напрямі Дебальцеве — Звереве, але під тиском переважаючих сил ворога їй довелося відступити в бік Таганрога, Ростова і Новочеркаська. Вона довго стримувала наступ австро-нім. військ на лінії Лиха — Царцип. Частина армії прикривала Таганрог і Ростов. Армію розформовано після припинення воєнних дій проти австро-нім. військ. Вдруге П. У. р. а. сформовано за наказом командуючого *Українським фронтом* В. О. *Антоніова-Овсієнка* від 15.IV 1919 для бойових дій проти іноземних інтервентів, білогвардійців і петлорівців на Україні. Армію з штабом у Києві було створено в основному на базі групи військ Київ. напрямю. До її складу ввійшли *Перша Українська радянська дивізія*, *Друга Українська радянська дивізія*, 3-я окрема прикордонна д-зія, 1-а і 2-а окремі стріл. бригади, особлива кав. бригада та ін. Командуючим армією був С. К. Мацилецький. Ці військ. частини було зведено у дві штатні дивізії (1-у і 2-у), 1-у кав. бригаду, окрему Бессарабську бригаду і прикордонну д-зію. В квітні — травні 1919 армія вела бої проти петлорівців. На кінець травня 1919 вона визволила Ровно і Дубно і тим самим розірвала зв'язок петлорівських військ з їхньою базою у Галичині. Частини П. У. р. а. брали участь у ліквідації *єригор'євців*. Відповідно до декрету ВЦВК від 1.VI 1919 про військ. єдність рад. республік на базі частин 1-ї і 3-ї Укр. рад. армій утворено *Дванадцятку армію*.

О. Й. *Шуць* (Київ).

ПЕРША УКРАЇНЬКА РАДЯНЬСКА ДІВІЗІЯ — одне з перших військ. з'єднань Рад. України. Створена за наказом *Всеукраїнського Центрального Військово-Революційного Комітету* від 22.IX 1918 в «*нейтральній зоні*» з повстанських і партизан. загонів для боротьби проти австро-нім. окупантів та гетьманців. До грудня 1918 називалася 1-ю Укр. повстанською д-зією. Д-зією командували спочатку М. Г. *Кротів'янский*, потім І. С. Локотеш (з грудня 1918) і М. О. *Щорс* (з березня 1919). До її складу входили 4 полки: 1-й Богунський (див. *Богунці*) під командуванням М. О. *Щорса*, 2-й Таращанський (див. *Таращанці*) під командуванням спочатку В. С. Баласа, а потім В. Н. *Боженко*, 3-й Новгород-Сіверський під командуванням Т. В. *Черняка*, 4-й повстанський під командуванням Я. А. *Киселя*. Після анулювання 13.XI 1918 Рад. урядом *Брестського миру 1918* д-зія в складі групи військ Курського

напрямю 21.XI перейшла в наступ. 25.XI Таращанський полк визволив м. Стародуб, до 28.XI Богунський полк оволодів селами Чернецьким, Богородицьким, Кореневкою. Дальший наступ було припинено у зв'язку з необхідністю переформування повстанських д-зій у штатні військ. одиниці. У складі д-зії створено дві бригади (згодом командування ними прийняли М. О. *Щорс* і В. Н. *Боженко*). В д-зії налічувалося 3100 багнетів, 76 кулеметів, 410 шабель, 11 гармат. П. У. р. д. взяла участь у наступальних операціях по визволенню України, що почалися у 2-й пол. грудня 1918. 13.XII Богунський полк визволив м. Клишці, 21.XII — м. Новозибков; Новгород-Сіверський полк зайняв 20.XII м. Шостку; 30.XII Таращанський полк визволив ст. Городня. Перед д-зією було поставлено завдання розгорнути наступ на Київ. напрямі проти сил бурж.-націоналістич. *Директорії*. З утворенням 4.I 1919 *Українського фронту* д-зія ввійшла до його складу. В січні — лютому д-зія оволоділа Черніговом, Кролевецем, Крутами, Ніжином, Бахмачем, а 5.II 1919 визволила Київ. На 15.II д-зія налічувала 7114 багнетів, що дало змогу сформувати на її базі групу військ Київ. напрямю. Пізніше, з реорганізацією 15.IV 1919 груп військ Харків. і Київ. напрямів у три армії, д-зія ввійшла до *Першої Української радянської армії*. В лютому — березні 1919 д-зія визволила після запеклих боїв Фастів, Білу Церкву, Козятин, Бердичів, Вінницю, Жмеринку, стримала контрастив петлорівців у районі Коростеня та на Житомирському напрямі і в квітні визволила Черняхів, Овруч, Проскурів, Старокостянтинів, розгромивши осн. сили *Директорії*. До липня 1919 П. У. р. д. вийшла на лінію Кам'янець-Подільський — Волочишк — Радзівів — Сарни. Частини д-зії взяли участь і в розгромі *єригор'євців* (травень 1919). У зв'язку з реорганізацією Укр. фронту в червні 1919 на базі П. У. р. д. було сформовано *Сорок четверту стрілецьку дивізію*.

О. Й. *Шуць* (Київ).

ПЕРША ЧЕХОСЛОВАЦЬКА ОКРЕМА БРИГАДА В СРСР — чехословацьке військ. формування на тер. СРСР під час Великої Вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45. Між Рад. урядом і чехословац. емігрантським урядом у Лондоні 18.VII 1941 було укладено угоду про спільні дії проти фашист. Німеччини; 27.IX 1941 підписано воєнну угоду між Верховним головним командуванням СРСР і Верховним командуванням Чехословащини про формування на тер. СРСР чехословац. військових частин. На поч. 1942 було сформовано 1-й Чехословац. окремий батальйон (командир полковник Л. *Свобода*). 8.III 1943 в районі с. Соколова (тепер Зміївського р-ну Харків. обл.) відбулося його бойове хрещення. 29.IV 1943 Держ. К-т Оборони СРСР ухвалив рішення сформувати на тер. СРСР на основі цього батальйону чехословац. піх. бригаду. Вона була сформована 12.IX 1943. На чолі бригади стояв Л. *Свобода*. 20.IX 1943 її було включено до складу 38-ї армії Воронеж. фронту. Бригада брала участь у визволенні тер. України, зокрема в *Київській наступальній операції 1943* та *Житомирсько-Бердичівській наступальній операції 1943—44*. За активну участь у боротьбі проти нім. фашистів бригаду нагороджено орденом Суворова 2-го ступеня, орденом Богдана Хмельницького 1-го ступеня. Трьох чехословац. воїнів (О. *Яроша*, А. *Сохора*, Р. *Тесаржика*) удостоєно звання Героя Рад. Союзу. Багатьох солдатів і офіцерів нагороджено орденами й медалями СРСР. 10.IV 1944 бригада реорганізована в 1-й Чехословац. окремий корпус.

Г. І. *Ларіонова* (Московська обл.).

Робітники харківського заводу «ВЕК» на першотравневій демонстрації. 1917.

ПЕРШЕ ОБ'ЄДНАННЯ ЧЕРВОНИХ ПАРТИЗАНІВ у Франції — партизан. интернац. підрозділ, який під час 2-ї світової війни діяв у сх. районах Франції в березні — грудні 1944. Складався гол. чин. з громадян СРСР — росіян і українців. Поділявся на чотири ударно-диверсійні загони. Очолював його старший лейтенант І. Фищенко (з Ставрополя), згодом — В. Хникін (з Москви), а після його загибелі — В. Шило (з Запоріжжя). Штаб підрозділу випускав рукописну газ. «Радянський громадянин». Підрозділ провів десятки диверсій на залізницях, шахтах, пром. підприємствах, електростанціях, знищив у боях сотні фашистів. А. В. Кудрицький (Київ).

ПЕРШЕ ТРАВНЯ — міжнар. свято трудящих, день солідарності робітників усього світу, бойового огляду сил трудящих усіх країн. Рішення про щорічне відзначення П. т. прийняв у липні 1889 Установчий конгрес *Інтернаціоналу 2-го*. Днем святкування було встановлено 1 травня на знак солідарності з робітниками Чикаго, які організували в цей день страйк і демонстрацію, що закінчилася кривавою сутичкою з поліцією. Вперше святкування П. т. відбулося 1890 в Австро-Угорщині, Бельгії, Данії, Іспанії, Італії, Німеччині, Норвегії, США, Франції, Швеції та ін. країнах. У Рос. імперії день П. т. вперше було відзначено 1890 страйком робітників Варшави, 1891 — маівкою робітників Петербурга.

На Україні П. т. робітники почали відзначати в 90-х рр. 19 ст. В цей день вони влаштовували збори, сходки, маівки, а з серед. 90-х рр. — страйки. Велику роль у розвитку робітн. руху в Росії, і в т. ч. на Україні, відіграла першотравнева *Харківська політична демонстрація 1900*. В. І. Ленін у «Передмові до брошури „Травневі дні у Харкові“», виданій Харків. к-том РСДРП, підкреслював, що ця демонстрація була початком масової участі робітників Росії в страйках і демонстраціях, значувала перехід пролетаріату від економіч. боротьби до політичної (див. Твори, т. 4, с. 325—331). Першотравневі страйки й демонстрації 1901, що відбулися в Росії, зокрема на Україні (в Києві, Харкові, Сімферополі та ін. містах), вперше проходили під гаслом «Геть самодержавство!». З 1901 напередодні П. т. серед трудящих розповсюджувалися прокламації орг-цій РСДРП, які вказували на політ. завдання пролетаріату. Під час *революції 1905—07 в Росії* у відзначенні П. т. брали участь робітники, селяни, солдати, матроси. Першотравневі демонстрації на Україні відбулися в Києві, Харкові, Одесі, Миколаєві, Львові, на шахтах і заводах Донбасу. В роки реакції (1907—10) на Україні,

як і по всій Росії, П. т. відзначалося гол. чин. зборами і сходками. Найзначнішими в той час були першотравневі страйки 1908 на підприємствах Одеси (1016 робітників), на шахтах Донбасу (50 тис. робітників), 1909 — на суднобудівному з-ді «Наваль» в Миколаєві (1100 робітників). Ленський розстріл 1912, який став «приводом до переходу революційного настрою мас у революційне піднесення мас» (Ленін В. І. Твори, т. 18, с. 81), викликав хвилю страйків по всій Росії, в т. ч. на Україні. В 1912 на Україні відбулося 52 першотравневі політ. страйки. В 1913 найбільша кількість першотравневих страйків відбулася в Харків., Київ., Херсон. і Катеринослав. губерніях. У 1914 на Україні відбулося 85 першотравневих страйків, в яких взяло участь 30 тис. робітників. В роки 1-ї світової війни першотравневі страйки і демонстрації в Росії, в т. ч. на Україні, проходили під антивоєнними гаслами, після перемоги Лютневої революції 1917 — під гаслами більшовиків: «Вся влада Радам!», «Геть імперіалістичну війну!» та ін.

Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції першотравневі демонстрації стали для робітників усіх країн засобом боротьби проти сил імперіалізму і реакції. Напередодні 2-ї світової війни вони проходили під гаслами захисту прав трудящих, боротьби проти фашизму і загрози війни. В післявоєнний час П. т. в капіталістич. країнах відзначають під гаслами боротьби робітн. класу і всіх трудящих за свої політ. і економіч. права, за змінення миру, проти імперіалізму і колоніалізму. В країнах соціалістич. співдружності П. т. — бойовий огляд успіхів у будівництві соціалізму й комунізму.

Л. Л. Дмитренко (Київ).
«ПЕРШИЙ ВІНОК» — укр. жіночий альманах. Виданий 1887 у Львові Н. Кобрянською за безпосередньою участю І. Я. Франка. В альманасі надруковані твори Л. Українки, Г. Барвінок, У. Кравченко та ін., а також статті про становище жінки в бурж. суспільстві, про жіночу освіту у 80-х рр. в Галичині тощо.

ПЕРШИЙ ВСЕРОСІЙСЬКИЙ З'ЇЗД ЗЕМЛЕРОБСЬКИХ КОМУН І СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ АРТІЛЕЙ — перший з'їзд представників с.-г. колективів РРФСР. Відбувся в Москві 3—10.XII 1919 за участю 140 делегатів. З'їзд заслухав доповідь наркома зем. справ РРФСР С. П. Середи про створення Всерос. спілки с.-г. комун і артілей. 4.XII на з'їзді виступив В. І. Ленін з великою промовою, в якій він виклав важливі положення про соціалістич. перебудову с. г. про роль перших колгоспів у залученні трудящих селян до колективного господарювання. З'їзд прийняв Статут Всерос. спілки трудових виробничих с.-г. колективів (комун і артілей). Завдання Спілки полягало в охопленні всіх с.-г. колективів єдиним робочим планом, у пропаганді ідей спільного обробітку землі, в організації культ.-осв. роботи в колгоспах тощо. На виконання пропозицій В. І. Леніна з'їзд ухвалив «Інструкцію колективам і союзам колективів для надання допомоги сільському населенню». З'їзд мав велике значення в орг. оформленні перших колективних г-в у Рад. країні.

І. Х. Ганжа (Київ).
ПЕРШИЙ ВСЕРОСІЙСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітн. і солдат. депутатів, що відбувся 3—24.VI (16.VI—7.VII) 1917 у Петрограді. Був скликаний в умовах *двоцарства*. Вибори делегатів відбувалися на обласних, окружних і районних з'їздах Рад робітн. і солдат. депутатів, у гострій боротьбі між більшовиками та есеро-меншовицькими угодовцями. Всього на з'їзд було обрано

Трудащі Києва на першотравневій демонстрації. 1970.

1090 делегатів, з них 822 — з вирішальним голо-
сом. З 777 делегатів, що заявили про свою парт.
належність, було 105 більшовиків, 285 есерів,
248 меншовиків. Усі інші делегати з'їзду при-
микало до дрібних фракцій, що тяжили до есе-
роменшовицького блоку. Порядок денний: революц.
демократія та урядова влада, ставлення до війни,
підготовка до Установчих зборів, нац. питання,
зем. питання та питання сел., робітн. і солдат.
життя, організація виробн., розподіл транспорту
і контроль над ним, прод. питання, питання фін.
політики, місц. самоврядування, орг. питання
та вибори. Більшовицька фракція на чолі з
В. І. Леніним, що виступав на з'їзді з промовами
про ставлення до Тимчасового уряду [4 (17).VI]
і про війну [9 (22).VI], використала трибуну з'їз-
ду для боротьби проти контрреволюції, за владу
Рад. В. І. Ленін викрив зрадницьку тактику
меншовиків та есерів, які виступали за збережен-
ня блоку з буржуазією і твердили, що в Росії
немає партії, яка б взяла владу в свої руки. Він
заявив, що більшовицька партія готова взяти вла-
ду в свої руки. В усіх осн. питаннях більшовики
виступили з своїми резолюціями, де викривали
імперіалістич. характер війни, згубність угодов-
ства з буржуазією і вимагали переходу всієї влади
в руки Рад. Однак під тиском меншовиків і есе-
рів з'їзд не розв'язав жодного питання порядку
денного відповідно до волі трудящих, до резолю-
цій і заяв більшовиків. Так, з'їзд, заслухавши
20 і 22.VI доповіді нац. секції, відклав до Уста-
новчих зборів питання про здійснення демократич.
автономії України, відхилив більшовицькі вимоги
про самовизначення нації і цим фактично підтри-
мав великодерж. політику Тимчасового уряду.
В. І. Ленін про його політику щодо України го-
ворив на з'їзді як про наругу з прав укр.
народу (див. Твори, т. 25, с. 22).

Лит.: Ле н і н В. І. I Всероссийський з'їзд Рад робіт-
ничих і солдатських депутатів 3—24 червня (16 чер-
вня — 7 липня) 1917 р. Твори. Вид. 4, т. 25; Первый
Всероссийский съезд Советов Р. и С. Д. [Стенографич-
еский отчет], т. 1—2. М.—Л., 1930—31.

І. О. Греков (Одеса).

**ПЕРШИЙ ВСЕСОЮЗНИЙ З'ЇЗД УДАРНИХ
БРИГАД** — з'їзд передовиків соціалістич. зма-
гання ударних бригад, що відбувся в Москві

5—10.XII 1929. На з'їзді брали участь понад 1000
делегатів від 330 тис. ударників країни. 150 чол.
представляли Україну. На порядку денному
з'їзду стояли питання: 1) Про підсумки розвитку
пром-сті і завдання соціалістич. змагання; 2) Про
хід соціалістич. змагання і завдання ударних
бригад; 3) Про нові форми організації праці.
З'їзд ухвалив резолюцію «Промисловість, соці-
алістич. змагання й ударні бригади» і прийняв Звернення
до всіх трудящих країни про розширення соціалі-
стич. змагання, в якому закликав ще більше
розгорнути змагання, добиваючись участі в удар-
них бригадах усіх працюючих і переходу від
ударних бригад до ударних цехів і підприємств.
З'їзд визнав ударну бригаду осн. орг. формою
соціалістич. змагання, схвалив лозунг «П'яти-
річка за 4 роки!». З'їзд відіграв велику роль у
дальшому розвитку соціалістич. змагання й удар-
ництва.

Н. С. Носкова (Київ).

**ПЕРШИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД КОМІ-
ТЕТІВ НЕЗАМОЖНИХ СЕЛЯН** — відбувся
18—22.X 1920 в Харкові. В роботі з'їзду взяли
участь 1082 делегати від 780 волостей. Серед де-
легатів було 298 комуністів і 154 співчуваючих
ім. На з'їзді оголошено телеграму В. І. Леніна
Рад. уряду України від 16.X 1920, в якій він
писав: «У відповідь на Вашу телеграму про не-
заможників співіщаю м о ю думку. Якщо вони
дійсно революційні, то треба б вважати програ-
мою: 1) колективний обробіток; 2) прокатні пунк-
ти; 3) відібрати гроші у куркулів зверх трудової
норми; 4) надлишки хліба зібрати повністю, ви-
нагороджуючи незаможників хлібом; 5) сіль-
госпзнаряддя куркулів брати на прокатпункти;
6) всі ці заходи проводити тільки при умові ус-
піху колективного обробітку і під реальним кон-
тролем» (Твори, т. 31, с. 299). Настанови В. І. Ле-
ніна покладено в основу роботи з'їзду комнезамів.
З'їзд обговорив і виніс ухвали з таких
питань: про міжнародне і внутрішнє станови-
ще республіки та завдання комнезамів, політи-
ка Комуністич. партії і Рад. влади на селі, про
зем. і продовольчу політику, нар. освіту, про бо-
ротьбу з бандитизмом, доповіді з місць. З'їзд
пройшов під гаслом дальшого орг.-політ. зміцнен-
ня комнезамів, рішучої боротьби проти куркуль-

Будинок у Харкові, в якому відбувався 1-й Всеукраїнський з'їзд Рад.

ського бандитизму, згуртування неземного селянства навколо робітн. класу, зміцнення Рад. влади в укр. селі. Було обрано центр. комісію неможливих селян на чолі з Г. І. Петровським. З'їзд визначив завдання комнезамів і цим сприяв активізації їхньої діяльності.

Лит. див. до ст. Комітети неможливих селян.

М. Д. Березовчук (Київ).

ПЕРШИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД ПРОФСПЛОК — відбувся 27.IV—4.V 1919 в Харкові. В його роботі взяла участь 640 делегатів з ухвальним і 133 з дорадчим голосом, що представляли 575 тис. членів профспілок. Порядок денний: 1) Доповідь Уцентропрофу; 2) Доповідь про роботу Всерос. Ради профспілок; 3) Завдання профес. руху; 4) Тарифне питання; 5) Соціальне забезпечення і охорона праці; 6) Доповідь про роботу Наркомату праці; 7) Питання організації виробн.; 8) Прод. питання; 9) Питання про культ. освіту та ін. З'їзд засудив зрадницьку діяльність меншовицького Уцентропрофу (Всеукр. Центр. ради профспілок, що була обрана 26.V 1918 під час австро-нім. окупації України, на т. з. Всеукр. конференції профспілок). Більшість делегатів викривала контрреволюц., опортуністичний характер «теорії» про «незалежність» профспілок від держ. влади, яку відстоювали меншовики та представники дрібнобурж. партій. З'їзд визначив завдання профспілок України, визнав неприпустимою відособленість профес. руху на Україні від загальноросійського. На з'їзді було обрано *Південне бюро ВЦРПС*. Значну увагу з'їзд приділив питанню заробітної плати. У питанні про охорону праці та соціальне забезпечення з'їзд взяв за основу постанову 2-го Всерос. з'їзду профспілок, який ухвалив передати справу соціального забезпечення профспілкам. З'їзд одностайно ухвалив відзову до робітн. класу України із закликом прийти на допомогу Червоній Армії і влити в її ряди нове поповнення.

В. П. Сидоренко (Київ).

ПЕРШИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів України з участю частини селянських депутатів, що відбувся 11—12 (24—25).XII 1917 у Харкові. З'їзд спочатку було скликано в Києві, але оскільки буржуазно-націоналістична Центральна рада зірвала його роботу, делегати-більшовики та інші представники трудящих переїхали до Харкова. В роботі з'їзду взяло участь бл. 200 делегатів з ухвальним і 6 делегатів з дорадчим голосом. На з'їзді було представлено бл. 60—66 Рад України. Переважна більшість на з'їзді належала більшовикам. П. В. з. Р. розглянув такі

питання: 1) Поточний момент; 2) Про самовизначення України; 3) Про самовизначення Донецького і Криворізького басейнів; 4) Про організацію влади на Україні; 5) Вибори Центрального Виконавчого Комітету Рад України.

Заслухавши та обговоривши доповідь *Артема* (Ф. А. Сергеева) про поточний момент, з'їзд прийняв резолюцію, запропоновану більшовицькою фракцією. У цій резолюції з'їзд, виявляючи волю робітн.-сел. мас України, заявив про цілковиту підтримку Великої Жовтн. соціалістич. революції. Жовтн. пролет.-сел. революція довела, — зазначалося в резолюції з'їзду, — що приступити до розв'язання основних питань революції — про народовладдя, про мир, про землю і робітн. контроль стало можливо лише після повалення імперіалістич. диктатури і встановлення фактичної диктатури пролетаріату, підтриманого найбільшим селянством. У резолюції підкреслювалося, що формою нової влади є Рад. влада, яка єдина забезпечила справжнє виявлення волі трудящих і створила апарат здійснення їхньої волі. З'їзд Рад України вітав політику *Ради Народних Комісарів*, що вела рішучу боротьбу проти бурж. контрреволюції в усіх її проявах.

Було розглянуто і вирішено питання про самовизначення України (доповідь представник Полт. Ради робітн. і солдатських депутатів В. М. Шахрай). У резолюції з цього питання з'їзд відзначив, що лише Велика Жовтн. соціалістич. революція і створений нею Рад. уряд забезпечили проведення в життя принципу *права нації на самовизначення*, що перемога соціалістич. революції і декрети Ради Народних Комісарів знищують будь-які форми нац. гноблення та нерівності в Росії. Далі в резолюції вказувалося, що політика *Центральної ради* та її партій на Україні привела до загострення нац. розбрату і розпалювання нац. ворожнечі. «Тому Перший Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, — говорилось у резолюції, — визнаючи Українську Республіку як федеративну частину Російської Республіки, оголошує рішучу боротьбу згубній для робітничо-селянських мас політиці Центральної ради, викриваючи її буржуазний, контрреволюційний характер. З'їзд боротиметься за самовизначення України в інтересах робітників і селян, за їхнє панування, за усунення будь-яких національних обмежень, будь-якої національної ворожнечі і ненависті, за Українську робітничо-селянську республіку, засновану на тісній солідарності трудящих мас України, незалежно від їх національної належності, з трудящими масами всієї Росії» (Велика Октябрська соціалістическа революція на Україні, т. 2. К., 1957, с. 576). З'їзд закликав усіх робітників і селян, весь укр. народ усіма силами охороняти і зміцнювати братерський союз з робітниками і селянами Росії. Це істор. рішення з'їзду Рад України — яскравий доказ того, що укр. народ, виходячи з свого багатотисячного досвіду та настанов В. І. Леніна, добре усвідомлював, що Україна як вільна і суверенна д-ва можлива тільки в тісному братерському союзі, єдності і дружбі з рос. та ін. народами.

Заслухавши і обговоривши доповідь про організацію влади на Україні, з якою виступив представник Кременчуцької Ради робітн. і солдатських депутатів Г. Ф. Лапчинський, з'їзд розв'язав корінне питання соціалістич. революції на Україні. В резолюції на цю доповідь, прийнятій після всебічного обговорення 12 (25).XII 1917, з'їзд, рішуче викривши антинар., контрреволюц. характер Центр. ради як знаряддя диктатури буржуазії та підкресливши необхідність рішучої

боротьби проти цього оплоту контрреволюції, проголосив встановлення Рад. влади на Україні. В цьому истор. акті говорилось: «Влада на території Української республіки віднині належить виключно Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів; на місцях — повітовим, міським, губернським та обласним Радам, а в центрі — Всеукраїнському з'їздові Рад робітничих і солдатських депутатів, його Центральному Виконавчому Комітету і тим органам, які він утворить. Україна оголошується Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів» (Велика Октябрська соціалістическа революція на Україні, т. 2, с. 574). Ця истор. постанова знаменувала здійснення споконвічної мрії укр. народу про створення своєї нац., суверенної, справді демократичної д-ви. Вона була результатом героїчної боротьби робітників і селян України, при братерській допомозі рос. трудящих, під керівництвом Комуністич. партії на чолі з В. І. Леніним за революц. повалення бурж.-поміщицького ладу, за встановлення Рад. влади. Ось чому 25 грудня — день проголошення Рад. влади на Україні — став нац. держ. святом укр. народу.

Виходячи з свого рішення про визнання України федеративною частиною Рос. Республіки, П. В. з. Р. доручив ЦВК Рад України негайно поширити на її територію всі декрети і розпорядження Робітн.-Сел. уряду Рос. Республіки, що мають загальне для всієї Федерації значення, — про землю, про робітн. контроль над виробн., про повну демократизацію армії. Водночас з'їзд Рад доручив ЦВК оголосити недійсними всі розпорядження Центр. ради та скасувати всі розпорядження Центр. ради та Генерального секретаріату. ЦВК Рад України доручалося встановити цілковиту погодженість у цілях і діях між Робітн.-Сел. урядом Рос. Республіки та урядами ін. частин Росії і Робітн.-Сел. урядом України.

П. В. з. Р. також прийняв резолюцію про Донецько-Криворізький басейн, в якій протестував проти злочинної імперіалістич. політики козачо-каледінської та укр. бурж.-націоналістич. контрреволюції, які намагалися поділити між собою Донец. басейн, і заявив, що з'їзд добиватиметься єдності Донецького басейну в межах Рад. республіки. Це рішення було спрямоване проти спроб бурж. контрреволюції відірвати Донецький і Криворізький басейни від Рад. республіки. З'їзд обрав найвищий орган держ. влади Рад. України в період між всеукр. з'їздами Рад — Центральний Виконавчий Комітет Рад України в складі 41 чоловіка, серед яких було 35 більшовиків, зокрема Артем (Ф. А. Сергєєв), Є. Б. Бош, О. Б. Говіц, М. С. Данилевський, А. В. Іванов, І. Ю. Кулик, М. П. Тарногородський, Ю. Д. Тяняков та ін. З'їзд залишив 20 місць для представників трудящого селянства, яких мав обрати Всеукр. з'їзд Рад сел. депутатів (див. *Всеукраїнська селянська конференція 1918*).

Обговорення усіх питань порядку денного з'їзду і прийняття резолюцій відбувалося в умовах гострої і рішучої боротьби проти меншовиків, есерів та ін. ворогів соціалістич. революції.

Истор. рішення П. В. з. Р. знаменували законодавче закріплення перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції на Україні і створення Української Радянської Соціалістичної Республіки, рішучу поразку укр. бурж.-націоналістич. контрреволюції. У цих рішеннях втілювалися ідеї марксизму-ленінізму, суверенна воля укр. народу, мудре керівництво Комуністич. партії на чолі з В. І. Леніним.

Лит.: Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1969; Нариси історії Комуністичної партії України. К.,

1971; Велика Октябрська соціалістическа революція на Україні. Февраль 1917—апрель 1918. Сборник документов и материалов, т. 2. К., 1957; Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 2. М., 1960; Історія Української РСР, т. 2. К., 1967; Історія держави і права Української РСР. 1917—1967 рр., т. 1. К., 1967; Бабій Б. М. Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917—1920 рр. К., 1956; Корольовський С. М. Перший з'їзд Рад України. К., 1957; Корольовський С. М., Рубач М. А., Супруненко Н. И. Победа Советской власти на Украине. М., 1967; Компанієць І. І. Ленін та інтернаціональна єдність українських і російських трудящих у трьох революціях. К., 1970.

Б. М. Бабій (Київ).

ПЕРШИЙ ЗАГАЛЬНОЧОРНОМОРСЬКИЙ З'ЇЗД — з'їзд моряків Чорноморського флоту, що відбувся 6—19. XI (19. XI—2. XII) 1917 в Севастополі. В роботі з'їзду взяли участь 88 делегатів від з'єднань і кораблів флоту. З'їзд, який проходив під впливом більшовиків, заслухав звіт *Центрофлоту*, затвердив його статут і положення про суднові к-ти, ухвалив резолюцію на підтримку постанов *Другого Всеросійського з'їзду Рад*, а також рішення про надсилку групи кораблів на Дон для боротьби проти *каледінщини*. Гол. комісаром Чорноморського флоту з'їзд обрав В. В. Роменця. З осн. питань з'їзд прийняв більшовицькі резолюції. Проте в окремих питаннях були допущені хитання і помилки. Так, з'їзд не дав відсічі претензіям бурж.-націоналістич. *Центральної ради* на оволодіння флотом.

В. С. Шломін (Ленінград).

ПЕРШИЙ З'ЇЗД КП(6) УКРАЇНИ — відбувся 5—12. VII 1918 в Москві. В роботі з'їзду взяло участь 65 делегатів з ухвальним і 147 з дорядчим голосом. Вони представляли 45 підпільних більшовицьких орг-цій України, які об'єднували 4364 членів партії. Порядок денний: 1) Доповідь *Організаційного бюро по скликанню Першого з'їзду КП(6) У*; 2) Доповідь *Всеукраїнського партійного тимчасового комітету*; 3) Звіт більшовицької фракції *Народного Секретаріату*; 4) Про поточний момент; 5) Про збройне повстання; 6) Про державні відносини Рад. України з Рад. Росією; 7) Про ставлення до так званих «рад»; 8) Про ставлення до ін. партій; 9) Про об'єднання з *лівими українськими соціал-демократами*; 10) Про партію; 11) Орг. питання; 12) Вибори ЦК. З'їзд зібрався у важкій для укр. народу час. Україна була окупована австро-нім. загарбниками (див. *Австро-німецька окупація України 1918*), які, прикриваючись маріонетковим урядом *гетьманщини*, встановили режим кривавої диктатури, відновили владу поміщиків і капіталістів. На заклик більшовиків народ піднявся на боротьбу проти окупантів, розгорнувся повстансько-партизан. рух. Для успішного керівництва визвольною боротьбою трудящих України необхідно було створити всеукр. парт. центр. Це питання з'їзд розв'язав на основі рішень пленумів ЦК РСДРП(6) 29. XI 1917 і ЦК РКП(6) 3. V 1918 про об'єднання більшовицьких орг-цій України і створення КП(6) У, на основі вказівок В. І. Леніна. Саме скликання з'їзду стало можливим у результаті тривалої роботи більшовиків України, очолюваних Орг. бюро по скликанню I з'їзду КП(6) У та Всеукр. парт. тимчасовим к-том.

Підготовку до з'їзду та його роботу безпосередньо спрямовував В. І. Ленін. Прийнявши напередодні відкриття з'їзду групу керівних парт. працівників України (А. С. Бубнова, П. І. Буненка, В. П. Затонського, Е. Й. Квірінга, М. М. Майорова, М. О. Скрипника, Я. А. Яковлева та ін.), В. І. Ленін обговорив з ними тези осн. доповідей і проекти резолюцій, висловив свою думку з корінних питань діяльності більшовиків України.

Будинок у Москві на вулиці Жданова, 11 (колишня Рощевська), де відбувався I з'їзд КП (б) У.

Дотримуючись ленінських настанов, з'їзд прийняв загалом правильні рішення з тактичних і орг. питань. Обговоривши звіт Орг. бюро (доповідач М. О. Скрипник) та Всеукр. парт. тимчасового к-ту (доповідач М. М. Майоров), з'їзд схвалив їхню діяльність. Тимчасовий центр вирішено було розпустити, а всі його справи передати обраному на з'їзді ЦК КП (б) У. Для керівництва збройною боротьбою проти окупантів і внутр. контрреволюції з'їзд доручив ЦК створити *Всеукраїнський Центральний Військово-Революційний Комітет*.

Головним, справді істор. зверненням було об'єднання парт. орг-цій України в єдину *Комуністичну партію України* — органічну складову частину РКП(б). «Об'єднати партійні комуністичні організації України, — говорилось у рішенні з'їзду „Про партію“, — в автономну, в місцевих питаннях, Комуністичну партію України з своїм Центральним Комітетом і своїми з'їздами, але яка входить в єдину Російську Комуністичну партію з підпорядкуванням у питаннях програмних загальним з'їздам Російської Комуністичної партії, а в питаннях загальнополітичних — ЦК РКП» (Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. К., 1958, с. 19).

Щоб не дати Німеччині підстав для обвинувачень у порушенні РРФСР *Врестського миру 1918*, резолюція «Про партію» не було опубліковано. ЦК КП(б)У мав виступати з позицій формальної самостійності комуністів України.

З'їзд широко обговорив питання політики партії, керівництва боротьбою трудящих України проти іноземних загарбників та їхніх бурж.-націоналістич. прислужників, за відновлення влади Рад на Україні, за революц. об'єднання з Рад. Росією. З'їзд прийняв надзвичайно важливу резолюцію «Україна і Росія», яка викривала зрадницьку роль укр. бурж. націоналістів, їхнє облудне гасло «самостійності» і підкреслювала необхідність усіма силами зміцнювати союз трудящих України і Росії, боротися за тісне об'єднання братніх республік.

Глибоко проаналізувавши міжнар. і внутр. становище, розстановку класових сил на Україні, з'їзд у резолюціях «Про поточний момент» і «Про збройне повстання» відзначив, що гол. завданням

КП(б)У є очолити повстання укр. робітників і селян проти австро-нім. окупантів та бурж.-націоналістич. контрреволюції за відновлення диктатури пролетаріату.

Відкинувши помилкові погляди, що виявлялися з одного боку, в недооцінці внутр. сил революції на Україні, зокрема селянства (Е. Й. Квірінг, Я. А. Яковлев), з другого — в переоцінці внутр. революц. сил і недооцінці вирішального значення зміцнення Рад. влади у Росії для перемоги пролетаріату на Україні, прагнення нав'язати лінію на передчасне заг. збройне повстання (Г. Л. Пятаков, А. С. Бубнов), з'їзд за допомогою В. І. Леніна виробив тактику КП(б)У. Комуністич. орг-ції мали керувати всіма формами боротьби трудящих України проти окупантів і внутр. контрреволюції, забезпечити провідну роль пролетаріату в цій боротьбі. Вбачаючи запоруку перемоги у зміцненні Рад. Росії, більшовики України виходили також з того, що наростання революц. боротьби укр. робітників і селян мало позитивно позначитись на становищі РРФСР.

З'їзд розробив заходи по підготовці повстання, створенню і зміцненню органів керівництва збройною боротьбою. Резолюція з'їзду в орг. питанні намітила ряд конкретних заходів по здійсненню принципів демократич. централізму в практиці орг.-парт. роботи в умовах підпілля. Заслухавши доповідь представника орг. бюро лівих укр. соціал-демократів, які порвали з *Українською соціал-демократичною робітничою партією* і працювали разом з більшовиками, та доповіді місцевих парт. орг-цій про об'єднання, що фактично вже відбулося на місцях, з'їзд спеціальною резолюцією схвалив виходження їх до КП(б)У.

З'їзд розглянув питання про ставлення до ін. партій. На Україні, як і по всій Країні Рад, внаслідок зростання авторитету Комуністич. партії, її принципівальної і водночас гнучкої політики швидко поглиблювався процес ізоляції і розпаду дрібнобурж. партій. З'їзд закликав до нещадної боротьби проти дрібнобурж. партій і орг-цій — меншовиків, рос. і укр. есерів, УСДРП, бундівців та ін., заборонив угоди з ними та з анархістами. Разом з тим з'їзд висловився за встановлення контактів з партіями, які виражали інтереси дрібнобурж. селянства, за постійне підштовхування їх на шлях активної боротьби за владу Рад і підпорядкування їхньої боротьби фактичному керівництву Комуністич. партії.

Делегати I з'їзду КП(б)У зі зброєю в руках брали участь у ліквідації лівоесерівського заклоту в Москві, що спалахнув у ті дні. У відозві до робітників і селян Росії з'їзд від імені укр. народу заявив про схвалення лінії РКП (б) і підкреслив, що як російським, так і укр. трудящим вкрай потрібна сильна Рад. республіка з комуністич. урядом.

З'їзд обрав ЦК КП(б)У в складі 15 членів і 6 кандидатів. Членами ЦК КП (б) У було обрано І. К. Амосова, А. С. Бубнова, П. І. Буненка, Ш. А. Грузмана, В. П. Затонського, Л. Й. Карвелішвілі, Е. Й. Квірінга, С. В. Косіора, І. М. Крейзберга, Ю. Х. Лутовнинова, Г. Л. Пятакова, П. Л. Ровнера, Л. Л. Тарського, Р. Б. Фарбмана, І. І. Шварца.

I з'їзд КП(б)У був видатною істор. подією в житті укр. народу. З'їзд об'єднав парт. орг-ції України, визначив їхні спільні завдання і тактику. Об'єднання більшовицьких орг-цій України в єдину партію на ленінських ідеологіч., орг., тактичних і теоретич. принципах мало величезне значення для всієї дальшої боротьби укр. народу

за перемогу над інтервентами і внутр. контрреволюцією, за побудову соціалістич. суспільства.

Лит.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їзді і конференцій. 1918—1956. К., 1958; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1971; Спогади про Перший з'їзд КП(б)У. К., 1958; Рядніна У. І. Перший з'їзд КП(б)У. К., 1958.
М. Б. Посрбіньскій (Київ).

ПЕРШИЙ З'ЇЗД КПЗУ — і конференція КПСГ (див. *Комуністична партія Західної України*), яка за рішенням Другого з'їзду КПЗУ дістала назву з'їзду, оскільки за важливістю своїх рішень вона мала відіграти роль парт. з'їзду. Зібрався нелегально 30.X 1921 у Львові. Мав обговорити такі питання: 1) Звіт Центрального Комітету; 2) Звіт про III конгрес Комінтерну; 3) Політ. становище Сх. Галичини і завдання та лозунги КПСГ; 4) Орг. питання: а) парт. організація, б) робота в профспілках, кооперативних і культ.-осв. товариствах, в) робота на селі, г) організація молоді; 5) Вибори Центрального Комітету. На конференцію прибули 26 делегатів від окружних орг-цій партії, а також представник ЦК Компартії Польщі С. Круліковський, представник ЦК КП(б)У М. Паньков, члени ЦК КПСГ Й. Крилик (Васильків), Ч. Гросерова, С. Сенік (Сирель), Н. В. Хомин, Н. Ціховський, секретар ЦК комсомолу Сх. Галичини І. Вантух та ін. Коли конференція почала роботу, до залу вдерлася поліція і заарештувала всіх її учасників. А. Д. Ярошенко (Київ).

ПЕРШИЙ З'ЇЗД КСРМУ — відбувся 26.VI — 1.VII 1919 в Києві. В його роботі взяло участь 70 делегатів, які представляли 40 комуністичних спілок молоді. На цей час в лавах Комуністичної Спілки робітничої молоді України (КСРМУ) налічувалося близько 9 тис. юнаків і дівчат. Порядок денний: 1) Доповідь Оргбюро; 2) Доповіді з місць; 3) Поточний момент; 4) Орг. питання. Програма і Статут; 5) Взаємовідносини з Комуністич. партією і РКСМ; 6) Ставлення до ін. організацій молоді; 7) Культ.-осв. і політ. робота спілки; 8) Робота на селі; 9) Охорона праці і захист економіч. інтересів молоді; 10) Вибори ЦК і Ревізійної комісії.

Складання з'їзду було результатом наполегливої роботи комуністів по згуртуванню і об'єднанню розрізнених комуністич. спілок молоді республіки в єдину Спілку — складову частину РКСМ. У прийнятому рішенні з'їзду заявив, що комсомол України поділяє програму і тактику Комуністич. партії і прагне під її керівництвом, що він є частиною РКСМ. У Програмі Спілки, яку затвердив з'їзд, підкреслювалося, що КСРМУ ставить собі за мету широку пропаганду серед робітн. і сел. молоді ідей комунізму, поширення основ пролет. світорозуміння і культури та виховання стійких бійців за ідеали пролетаріату. З'їзд обрав ЦК КСРМУ в складі 9 членів і 4 кандидатів. Членами ЦК були обрані П. Воробйов-Семенов, Ф. Гроза, М. Заводчиков, П. Коломєць, Д. Лapidус, М. Окулик, П. Перла, І. Ткач, О. Яковлев. Істор. значення I з'їзду КСРМУ полягає в тому, що він об'єднав комуністич. молодіжні орг-ції у всеукр. масштабі й створив Комуністич. Спілку Молоді України.

Лит.: ЛКСМ України в рішеннях з'їзді та конференцій. 1919—1966. К., 1969; Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. К., 1968.

Ю. В. Бабко (Київ).

ПЕРШИЙ З'ЇЗД НАРОДНИХ КОМІТЕТІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ — відбувся 26.XI 1944 в Мукачевому з метою возз'єднання Закарпатської України з Рад. Україною. Після визволення Закарпаття Рад. Армією у жовтні 1944 *Народні комітети*, очолювані комуністами, по-

всюдно ставали органами влади трудящих. З ініціативи трудящих Ужгорода почалася підготовка до скликання з'їзду Нар. к-тів. Протягом 10—25.XI у всіх містах і селах було проведено заг. збори і мітинги, на яких обирали делегатів на з'їзд і ухвалювали накази з вимогами: домагатися возз'єднання Закарпаття з Рад. Україною і прийняття таких рішень, які сприяли б докорінному поліпшенню життя трудящих. На з'їзд прибуло 663 делегати, в т. ч. 178 робітників, 258 селян, 172 представники інтелігенції, 55 торговців, ремісників та ін. Виконуючи накази трудящих, делегати з'їзду одностайно схвалили істор. документ — Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з Рад. Україною, де, зокрема, визначалося: «1. Возз'єднати Закарпатську Україну зі своєю великою матір'ю Радянською Україною і вийти зі складу Чехословацьчини. 2. Просити Верховну Раду Української Радянської Соціалістичної Республіки і Верховну Раду Союзу Радянських Соціалістичних Республік включити Закарпатську Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки». Крім того, з'їзд ухвалив постанову «Про конфіскацію поміщицьких земель та наділення землею трудящих селян», обрав *Народну Раду Закарпатської України* тощо. Трудящі Закарпаття гаряче схвалили рішення з'їзду. До 1. I 1945 Маніфест про возз'єднання підписало 250 тис. чол. — практично все доросле населення Закарпаття.

Лит.: Перший з'їзд Народних комітетів Закарпатської України. Збірник документів. Ужгород, 1944; Шляхом Жовтня. Збірник документів, т. 5. Ужгород, 1967; Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації, т. 1 (1918—1945 рр.). Ужгород, 1968; Е в с е в І. Ф. Народні Комітети Закарпатської України — органи державної влади (1944—1945). М., 1954. І. М. Граніч (Ужгород).

ПЕРШИЙ З'ЇЗД РАД СРСР — об'єднавчий з'їзд Рад робітн., сел. і червоноармійських депутатів рад. республік, що проголосив створення Союзу РСР. Відбувся 30.XII 1922 в Москві. В грудні 1922 *Сьомий Всеукраїнський з'їзд Рад* (13.XII), 1-й Закавказький (13.XII), 4-й Всебілоруський (18.XII) і 10-й Всерос. (26.XII) з'їзди Рад, схваливши ленінські принципи об'єднання рад. республік, прийняли резолюції про створення СРСР і обрали свої повноважні делегації на 1-й з'їзд Рад СРСР. У роботі з'їзду взяло участь 2214 делегатів, з них 1673 — з вирішальним і 541 — з дорадчим голосом (у т. ч. від України — 360 делегатів, з них 354 — з вирішальним голосом). Почесним головою з'їзду було обрано В. І. Леніна, головою з'їзду — М. І. Калініна. Порядок денний: розгляд *Декларації про утворення СРСР* та *Договору про утворення СРСР*, вибори ЦВК СРСР. З'їзд в основному затвердив Декларацію і Договір про утворення СРСР і, зважаючи на надзвичайну важливість цих документів і бажаність вислухати остаточні думки про тексти конституційних актів всіх республік, що входять до Союзу, передав їх на додатковий розгляд ЦВК союзних республік. З'їзд також прийняв рішення про створення в Москві Центр. наук. ін-ту с. г. з відділеннями в усіх союзних республіках і про святкування дня утворення СРСР. З'їзд обрав ЦВК СРСР у складі 371 члена і 138 кандидатів. Пропорційно до кількості населення республік до складу ЦВК СРСР увійшло: від РРФСР — 270, від УРСР — 88, від ЗСФРР — 26, від БРСР — 7 членів.

Лит.: Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 3. М., 1960; Історія держави і права Української РСР. 1917—1967 рр., т. 2. К., 1967; Б а б і й Б. М. Українська Радянська держава в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.). К., 1961.

І. П. Бутко (Київ).

ПЕРШИЙ З'ЇЗД РСДРП — відбувся нелегально 1—3 (13—15).ІІІ 1898 у Мінську. Підготовка з'їзду почалася з ініціативи В. І. Леніна. Відбувалася вона в обставині піднесення масового робітн. руху. Завданням об'єднати с.-д. гуртки і групи в єдину партію В. І. Ленін вперше висунув у своїй праці «Що таке „друзі народу“ і як вони воюють проти соціал-демократів?» (1894). Першим зародком такої партії був створений В. І. Ленінін 1895 петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу». Наприкінці 1895 В. І. Ленін, перебуваючи в тюрмі, написав перший проект програми партії і запропонував членам петерб. «Союзу боротьби», які залишилися на свободі, розгорнути роботу по підготовці І з'їзду РСДРП. Влітку 1896 Н. К. Крупська від імені петерб. «Союзу боротьби» їздила на Україну, щоб домовитися про підготовку І з'їзду РСДРП і видання загальнопарт. нелегальної газети. Однак нові арешти членів «Союзу боротьби» і заслання до Сибіру В. І. Леніна перешкодили скликанню з'їзду. Підготовку з'їзду продовжували київ. соціал-демократи. В березні 1897 вони провели нараду з представником петерб. «Союзу боротьби», на якій було обговорено план роботи по скликанню з'їзду, прийнято рішення підготувати проект порядку денного з'їзду, вирішено прийняти для всіх с.-д. орг-цій, за прикладом Петербурга, назву «Союзів боротьби за визволення робітничого класу», створити в Києві загальнорос. нелегальну газету. В Києві в серпні 1897 почали видавати «Рабочую газету».

На з'їзд прибуло 9 делегатів, які представляли петерб., моск., київ., катернос. «Союзи боротьби», групу «Рабочей газети» і Бунд. З'їзд прийняв рішення утворити Російську соціал-демократичну робітничу партію (РСДРП), обрав Центральний Комітет з трьох чоловік, офіційним органом партії оголосив «Рабочую газету». З'їзд визнав «Союз російських соціал-демократів за кордоном» складовою частиною РСДРП і її закордонним представником. З'їзд доручив ЦК РСДРП видати «Маніфест» («Маніфест» і рішення з'їзду було опубліковано в квітні 1898 окремою листівкою). З'їзд прийняв важливу постанову програмного характеру про визнання партією за кожною національністю права на самовизначення. З'їзд ухвалив ряд рішень організаційного порядку і визначив роль з'їздів як найвищих органів партії, обов'язки і права ЦК, місцевих к-т і ін. Після з'їзду «Союзи боротьби» і с.-д. орг-ції перетворювалися на комітети РСДРП.

Перший з'їзд РСДРП був видатною істор. подією. Він завершив смугу «дитинства і отроцтва» в історії рос. соціал-демократії. «Утворення партії весною 1898 року, — писав В. І. Ленін, — було найреальнішою і в той же час останньою справою соціал-демократів цієї смуги» (Твори, т. 5, с. 467). В. І. Ленін повністю солідаризувався з основними ідеями з'їзду. Незабаром після з'їзду поліція заарештувала членів ЦК РСДРП і багатьох соціал-демократів. «Рабочая газета» перестала виходити. В місцевих к-тах і групах РСДРП посилюлись ідейні хитання і організаційна розпороченість. «Російська соціал-демократія, — писав В. І. Ленін, — немов вичерпала на якийсь час усі свої сили і вернулася назад до колишньої роздробленої роботи окремих місцевих організацій. Партія не перестала існувати, вона тільки заглибилася у себе, щоб зібратися з силами і поставити справу об'єднання всіх російських соціал-демократів на твердий ґрунт» (Твори, т. 4, с. 189).

Револуц. соціал-демократи на чолі з В. І. Ленінін вели титанічну боротьбу за пролетарську

марксистську партію в Росії, яка й була успішно завершена на Другому з'їзді РСДРП.

Лит.: Леяін В. І. Твори. Вид. 4: т. 4. Протест російських соціал-демократів. — Назадній напрям у російській соціал-демократії. — Заява редакції «Искры»; т. 5. Що робити?; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1. К., 1954; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970. П. М. Шморзун (Київ).

ПЕРШИЙ ОБЛАСНИЙ З'ЇЗД РАД РОБІТНИЧИХ І СОЛДАТСЬКИХ ДЕПУТАТІВ ДОНЕЦЬКОГО І КРИВОРІЗЬКОГО БАСЕЙНІВ — відбувся 27.IV — 4.V (10—17.V) 1917 в Харкові. В роботі з'їзду взяла участь 190 делегатів від Рад Харків. й Катеринос. губ. Переважну більшість з них становили меншовики та есери. З'їзд розглянув питання робітнич. селянське, продовольче, про ставлення до війни й Тимчасового уряду, про заробітну плату тощо. Навколо всіх питань розгорілася гостра боротьба. Угодовці, користуючись більшістю голосів, відхилили більшовицькі резолюції, які вимагали передати владу Радам, запровадити 8-годинний робочий день, закінчити війну, віддати землю селянам. Проте підтиском більшовицької фракції, до якої входили В. К. Аверін, Е. Й. Квірінг, Е. І. Лугановський та ін., в резолюції з'їзду було внесено істотні доповнення та поправки про створення Рад сел. депутатів, про тяжке становище робітників Пд. Росії, про зростаючу економіч. розруку, про необхідність націоналізації надр тощо. З'їзд, що обрав обласний к-т Рад робітн. і сел. депутатів Донецького і Криворізького басейнів, був певним етапом на шляху згуртування сил соціалістич. революції в боротьбі за владу Рад.

В. Я. Борчевський (Дніпропетровськ).

ПЕРШИЙ П'ЯТИРІЧНИЙ ПЛАН РОЗВИТКУ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА СРСР — єдиний держ. перспективний план розвитку всіх галузей економіки й культури СРСР на 1928/29—1932/33. Розроблений відповідно до директив XV з'їзду ВКП(б) (1927), прийнятий XVI конференцією ВКП(б) (1929) і затверджений 5-м з'їздом Рад СРСР (1929). П'ятирічний план був складений на основі лєнінського плану ГОЕЛРО. Робота по підготовці п'ятирічного плану проходила в гострій боротьбі як проти троцькістського лозунга «зверхніндустріалізації», так і проти правого ухилу у ВКП(б), який орієнтував на уповільнені темпи розвитку пром-сті. Осн. госп. завданнями першої п'ятирічки були створення власної передової тех. бази для реконструкції всього нар. г-ва шляхом забезпечення високих темпів соціалістич. індустріалізації країни, поступового введення розпороченого сел. г-ва на рейки великого колективного виробн., систематич. підвищення питомої ваги соціалістич. сектору в нар. г-ві СРСР. Особливу увагу приділялось розширенню виробництва засобів виробництва як основи соціалістич. індустріалізації країни. П'ятирічний план передбачав розвиток г-ва і культури всіх нац. республік.

Самовіддана праця рад. народу забезпечила успішне виконання плану за 4 роки 3 місяці. Величезну роль у цьому відіграло соціалістичне змагання. За п'ятирічку створено власну передову тех. базу для соціалістич. реконструкції пром-сті, транспорту й с. г. В нар. г-во Рад. Союзу вкладено (в млрд. крб.) 7,3, у т. ч.: в пром-сть 2,76 (в 4,3 раза більше, ніж за попередні 11 років), зокрема у важку пром-сть — 2,31, в с. г. — 1,13; транспорт і зв'язок — 1,25. Споруджено, відбудовано й введено в дію 1500 великих держ. пром. підприємств. На Сх. країни стала до ладу друга вугільно-металургійна база СРСР — Урало-Кузнєцький комплекс. Було створено нові галузі

пром-сті — тракторобудування, автомобільну, авіаційну, хімічну тощо. Валова продукція пром-сті 1932 зроста проти 1928 в 2,2 рази, в т. ч. машинобудування — в 4,5 рази. Продуктивність праці в пром-сті зроста на 38%. Швидкий розвиток індустрії дав можливість забезпечити с. г. необхідною технікою, що створило умови для здійснення сучасної колективізації сільського господарства. За п'ятирічку об'єднано в колгоспи 60% сел. г-в і бл. 75% усіх посівних площ. Створено 200 тис. колгоспів, 5 тис. радгоспів і 2446 МТС. Колгоспи й радгоспи вже в 1931/32 госп. р. здали д-ві бл. 75% товарного хліба (1927/28 госп. р. — 10%). На селі переіміг колгоспний лад і на основі сучасної колективізації ліквідовано куркульство як клас. Колгоспне г-во перетворилося на міцну основу соціалістич. будівництва. Нац. доход СРСР зріс за п'ятирічку в 1,8 рази, значно збільшилися реальні доходи робітників, повністю ліквідовано безробіття (1930) й аграрне перенаселення на селі. Соціалістич. індустріалізація країни і колективізація с. г. супроводилися значним зростанням тех. кадрів. В роки першої п'ятирічки тривала далі *культурна революція*. У країні було остаточно запроваджено обов'язкове початкове навчання.

Першу п'ятирічку України було розроблено на основі директив XV з'їзду ВКП (б) і X з'їзду КП (б) У, прийнято II конференцією КП (б) У, затверджено 11-м Всеукр. з'їздом Рад (1929). Гол. її завданням було перетворення УРСР на передову індустріально-колгоспну республіку. З усіх капіталовкладень за п'ятирічку в нар. г-во України (понад 1,3 млрд. крб.) у пром-сть надійшло 575 млн. крб., у буд. індустрію — 10, с. г. і заготівлі — 129, транспорт і зв'язок — 231 тощо. Внаслідок успішного виконання п'ятирічки за 4 роки 3 місяці валова продукція пром-сті республіки зроста у два з лишком рази, а машинобудування і металообробка — більш як у 4 рази. Вугільно-металург. база України відіграла важливу роль у тех. переозброєнні нар. г-ва ін. районів СРСР. В роки п'ятирічки на Україні споруджено 400 нових пром. підприємств, в тому числі Харківський тракторний з-д, Горлівський з-д гірничого устаткування та ін. Стали до ладу Зуйська, Пн.-Донецька, Криворізька, Штерівська теплові електростанції, 1932 було пушено в дію Дніпрогес імені В. І. Леніна. Трудячі України успішно втілювали в життя *кооперативний план В. І. Леніна*. На 1.X 1932 в республіці налічувалося 23 270 колгоспів, які об'єднували 69% сел. г-в і 80,5% посівних площ республіки, 2274 радгоспи з посівною площею до 3 млн. га, бл. 530 МТС.

Гол. підсумком виконання п'ятирічного плану було створення в СРСР фундаменту соціалістич. економіки. Соціалістич. сектор став панівним в економіці країни. СРСР з відсталі, дрібносел. країни перетворився на країну індустріальну, з колективним високо механізованим с. г., передовою культурою. Виконання п'ятирічки мало велике міжнар. значення, зміцнювало тех.-економічну незалежність СРСР і його політ. престиж на світовій арені. Будівництво соціалізму в Рад. Союзі демонструвало величезні переваги планової соціалістич. системи г-ва над капіталістичною.

Лит.: Про п'ятирічний план розвитку народного господарства. [Резолюція XVI конференції ВКП (б)]. В кн.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 2. К., 1954; Підсумки першої п'ятирічки і народногосподарський план 1933 року — першого року другої п'ятирічки (Резолюція об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП (б)... прийнята 10 січня 1933 року). В кн.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів

ЦК, ч. 3. К., 1954; Пятилетний план народно-хозяйственного строительства СССР, т. 1. Свердлов (Київ). М., 1930.

Я. С. Калакура (обзв.)

ПЕРШИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ФРОНТ — найвище оперативне об'єднання кількох рад. армій, що діяло під час Великої Вітчизн. війни з 20.X 1943 до 10.VI 1945 і брало участь у визволенні тер. України від нім.-фашист. загарбників. 20.X 1943 *Воронезький фронт* був перейменований на П. У. ф. Війська фронту 3—13.XI здійснили *Київську наступальну операцію 1943*, внаслідок якої 6.XI було визволено Київ і розгромлено київ. угруповання ворога в складі 15 д-зій. Згодом війська фронту провели *Житомирсько-Бердичівську наступальну операцію 1943—44*, в ході якої розгромлено 7 д-зій ворога. 24.I—17.II 1944 П. У. ф. і 2-й Укр. фронт провели *Корсунь-Шевченківську операцію 1944*, яка створила сприятливі умови для визволення Правобережної України. Частина сил фронту (13-а і 60-а армії) провела *Ровно-Луцьку наступальну операцію 1944* і 5.II 1944 визволила Луцьк і Ровно. Війська П. У. ф. здійснили *Проскурівсько-Жмеринську наступальну операцію 1944*. 24.III вони вийшли до Дністра, форсували його, 29.III визволили Коломию, форсували Прут і 30.III визволили Чернівці. Рад. війська вийшли в передгір'я Карпат, визволивши понад 700 нас. пунктів. У липні — серпні П. У. ф. провів *Львівсько-Сандомирську наступальну операцію 1944*, в ході якої рад. війська завдали поразки групі фашист. армій «Північна Україна». Взимку і навесні 1945 П. У. ф. брав участь у Сандомирсько-Сілезькій, Нижньо-Сілезькій, Опфельській, Берлінській і Празькій наступальних операціях. Фронтом командували М. Ф. Ватутін (20.X 1943 — 2.III 1944), Г. К. Жуков (2.III — 24.V 1944), І. С. Конєв (24.V 1944—10.VI 1945).

Г. І. Ларіонова (Моск. обл.)

ПЕРШИН Павло Миколайович (22.XII 1890 — 11.XI 1970) — рос. і укр. рад. економіст-аграрник, акад. АН УРСР (з 1948), доктор економіч. наук (з 1936), професор (з 1919), засл. діяч н. УРСР (з 1966). Н. в с. Бубинськом (тепер Перм. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1916 закінчив Петрогр. ун-т. З 1918 протягом 30 років поряд з наук. роботою викладав у вузах Петрограда, Москви, Воронежа та Харкова. В 1948—50 — директор Ін-ту економіки АН УРСР, 1957—64 — очолював Раду по вивченню продуктивних сил УРСР, член Президії АН УРСР (1957—66). З 1965 — зав. відділом Ін-ту економіки АН УРСР. Праці П. присвячені в осн. питанням теорії та історії землевпорядкування, аграрної історії Росії, в т. ч. й України, орг.-госп. зміцненню колгоспів, проблемам розвитку продуктивних сил України. Держ. премія СРСР, 1969. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 370.

Тв.: Нариси аграрної революції в Росії. К., 1959; Аграрні перетворення Великої Жовтневої соціалістичної революції. К., 1962; Аграрна революція в Росії, кн. 1—2. М., 1966.

Лит.: Давыдов Г. М., Иванов Г. Г., Панченко Е. Н., Павел Николаевич Першин. К., 1960 [бібліогр. с. 28—47]; Першин Павло Миколайович. В кн.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967; Панченко К. Н., Іванова Н. Г. Павло Миколайович Першин [Біо-бібліографія]. Вступ. стаття А. І. Степанченко і П. Ф. Веденічева. К., 1971.

ПЕРШОТРАВНЄВІ СТРАЙКИ 1912 — політичні страйки робітників Росії, що були продовженням виступів робітничого класу проти *Ленського розстрілу*. 1.V страйкувало бл. 400 тис. робітників. Авангардна роль в П. с. належала робітникам-металістам. Страйки, робітн. маївки, демонстрації і мітинги відбувалися в багатьох пром. центрах і містах України: в

С. Л. Перовська.

П. М. Першин.

П. І. Пестель.

А. Г. Петрицький.

Києві, Катеринославі, Харкові, Одесі, Миколаєві, Єлисаветграді, Луганську, Костянтинівці, Нижньодніпровську. Всього на Україні в першотравневі дні 1912 страйкувало понад 21 тис. робітників. П. с. були більш організованими й наступальними, ніж у квітні, і проходили під керівництвом більшовицької партії, яка вела робітн. клас по шляху до нової революції.

Лит.: Л а в р о в П. А. Рабочее движение на Украине в период нового революционного подъема 1910—1914 г. К., 1966. П. А. Лавров (Київ).

ПЕСТЕЛЬ Павло Іванович (5.VII 1793 — 25.VII 1826) — декабрист, полковник. Н. у Москві в дворянській сім'ї. Після закінчення (1811) Пажеського корпусу служив у гвардії, брав участь у *Вітчизняній війні 1812* та закорд. походах рос. армії 1813—14. З 1818 служив на Україні (ад'ютант головнокомандуючого 2-ю армією в Тульчині, з листопада 1821 — командир Вятського піх. полку, що стояв в с. Лінці (тепер с. Іллінці — районний центр Вінн. обл.). В 1816 вступив до «Союзу порятунку», був осн. автором його статуту, з 1818 — організатор і керівник Тульчинської (Південної) управи «Союзу благоденства». В березні 1821 П. брав участь у створенні *Південного товариства декабристів*. Був його керівником та ідеологом. Автор політ. програми Пд. т-ва — «Русько. правди», яка відображала вимоги найреволюційнішого крила декабристів. У «Руській правді» та ін. працях П. виступав як прибічник повалення самодержавства і встановлення в країні респ. ладу, ліквідації кріпацтва, станів, наділення селян землею за рахунок конфіскації половини поміщицьких, казенних і церковних земель, встановлення свободи слова, друку, віросповідання, рівноправності всіх громадян Росії. Проте П. передбачав право на нац. самовизначення лише для поляків, усі ін. неруські народи, які населяли Росію, на його думку, мали русифікуватися. П. був прибічником ліквідації військ. поселень, поліпшення становища і скорочення служби солдатів. Заарештовано П. 13 (25).XII 1825 в Тульчині; засуджено до страти. Повішено в Петербурзі разом з чотирма ін. керівниками декабристів.

Лит.: Восстание декабристов. Материалы и документы, т. 4, 7. М.—Л., 1927—58; Медведська Л. О. Павло Іванович Пестель. К., 1964.

М. М. Лисенко (Київ).

ПЕСТОВ Олександр Семенович [1802—6.I 1834 (25.XII 1833 с. ст.)]—декабрист, підпоручик. Н. в сім'ї дрібних дворян Херс. губ. Служив у 9-й арт. бригаді. В 1824 вступив у *Товариство об'єднаних слов'ян* і став одним з активних його членів. Поділяв погляди А. І. та П. І. Борисових про необхідність насильственого повалення само-

державства, скасування кріпацтва і створення слов. федеративної республіки. Вів серед солдатів антиурядову агітацію. Заарештований на поч. 1826 в Житомирі, П. був засуджений до страти, яку замінили 20-річною каторгою. Помер на каторзі в Петровському Заводі в Сибіру.

ПЕТЕРБУРЗЬКИЙ «СОЮЗ БОРОТБЫ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ» — створена В. І. Леніним нелегальна орг-ція соціал-демократів Петербурга, що стала зародком революційної пролетарської партії в Росії. У листопаді 1895 В. І. Ленін об'єднав бл. 20 розрізних марксистських гуртків у єдину соціал-демократичну орг-цію, яка дістала назву «Союз боротьби за визволення робітничого класу». «Союз боротьби» було побудовано на принципах централізму, суворої дисципліни, зв'язку з масами. Керівництво ним здійснювала центр. орг. група з 17 чол. на чолі з В. І. Леніним. До групи входили А. О. Вансеев, П. К. Запорожець, Г. М. Кржижановський, Н. К. Круська, О. Л. Малченко, З. П. Невзорова, С. І. Радченко, М. О. Сильвін, В. В. Старков та ін. З членів центр. групи на нараді петерб. соціал-демократів було обрано керівний центр (5 чол.). Під керівництвом В. І. Леніна «Союз боротьби» перейшов від пропаганди в невеликих гуртках до агітації в широких масах робітн. класу. Він брав участь в організації страйків робітників, розповсюджував нелегальні листівки, праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. «Союз боротьби» перший в Росії почав здійснювати поєднання наук. соціалізму з робітн. рухом, пов'язуючи страйкову боротьбу робітників за поліпшення економ. умов праці з політ. боротьбою проти царського самодержавства. Для політ. виховання робітників велике значення мала нелегально надрукована брошура В. І. Леніна «Пояснення закону про штрафи, що їх стягають за робітників на фабриках і заводах» (1895). Наприкінці 1895 з ініціативи В. І. Леніна «Союз боротьби» приступив до підготовки видання нелегальної газ. «*Рабочее дело*». В. І. Ленін написав для неї передову й ряд ін. статей, відредагував усі матеріали номера. Однак арешт В. І. Леніна та ін. керівників «Союзу боротьби» вночі проти 9 (21).XII 1895 перешкодив виданню газети. Поліція заарештувала 57 чол., в т. ч. А. О. Вансеева, П. К. Запорожця, Г. М. Кржижановського та ін. Протягом 1896 поліція ще двічі заарештувала членів «Союзу боротьби». Всього заарештовано 128 чол. Але «Союз боротьби» продовжував діяти. Улітку 1896 під його керівництвом було проведено заг. страйк текстильників столиці, який мав великий вплив на весь пролетаріат Росії. В. І. Ленін з турми підтримував постійний зв'язок з «Союзом боротьби», писав листівки, склав проект Програми пар-

тії, займався підготовкою до скликання *Першого з'їзду РСДРП*.

Петерб. «Союз боротьби» справив величезний вплив на розвиток с.-д. руху в усіх районах Росії. На Україні 1897 виникли *київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу», катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу», миколаївський «Південно-російський робітничий союз»,* с.-д. гуртки і групи в Харкові, Одесі, Єлисаветграді, Полтаві, Кременчуці, Херсоні та ін. містах. У створенні й діяльності с.-д. орг-цій на Україні брали участь члени петерб. «Союзу боротьби» І. В. Бабушкін, В. А. Шелгунов, І. М. Леонтьєв, Л. Б. Красін, П. А. Морозов, К. М. Норинський, М. Г. Полетаєв, О. С. Філімонов, І. І. Яковлев та ін. Петерб. «Союз боротьби» встановив безпосередні зв'язки з с.-д. орг-ціями в багатьох містах, став справжнім ідейно-теоретичним і орг. центром с.-д. руху в Росії. За визначенням В. І. Леніна, він був зародком революц. партії, «яка спирається на робітничий рух, керує класовою боротьбою пролетаріату» (Твори, т. 2, с. 304).

Лит.: Ле н і н В. І. Твори. Вид. 4: т. 1. Що таке «друзі народів» і як вони воюють проти соціал-демократів?; т. 2. Пояснення закону про штрафи, що їх стягають з робітників на фабриках і заводах. — До робітників і робітниць фабрики Торнтон. — Новий фабричний закон. — Завдання російських соціал-демократів; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1. К., 1965; Листовки Петербурского «Союзу боротьби за освоєння робочого класу». 1895—1897 гг. М., 1934 [бібліогр. с. 163—167]; Спогади про Володимира Ілліча Леніна, т. 2. К., 1969; Б и с т р е н к о П. П. З історії поширення марксизму і створення перших соціал-демократичних організацій на Україні (Кінець XIX століття). К., 1958. П. М. Шморгун (Київ).

ПЕТЕРС Ігор Адріанович (н. 21.IX 1923) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1969). Член КПРС з 1951. Н. в м. Кременчуку в сім'ї службовця. В 1949 закінчив Ф-т міжнар. відносин Київ. ун-ту. З 1952 працює в Ін-ті історії АН УРСР. Вивчає питання історії європ. соціалістич. країн, зокрема історії Чехословаччини і чехословацько-рад. відносин. Співавтор колективних праць «Великий Жовтень і революційний рух народів зарубіжних країн (1917—1920)» (К., 1957), «Українська РСР і зарубіжні соціалістичні країни» (К., 1965), «Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні (1917—1920)» (К., 1967).

Тв.: Співдружність чехословацького і радянського народів у боротьбі проти фашизму в роки другої світової війни. К., 1959; Чехословацько-советские отношения (1918—1934). К., 1965.

ПЕТИН Микола Миколайович (14.V 1876 — 7.X 1937) — рад. військ. діяч, комкор. Н. у Вологді в сім'ї офіцера. Закінчив Академію Генштабу (1907). Кол. офіцер старої армії (полковник). У Червоній Армії з 1918. В 1918—20 як нач. штабу 6-ї армії, Зх., Пд. (листопад 1919 — січень 1920), Пд.-Зх. (1920) фронтів брав участь у розгромі денкінців, військ бурж.-поміщицької Польщі, врангелівців на тер. України. Після громадян. війни — пом. ком. і ком. військами Київ. військ. округу (1921) та на ін. командних посадах у Червоній Армії. Нагороджений орденами Леніна і Червоного Прапора. Г. О. Смирнова (Москва).

ПЕТЛЮРА Симон Васильович (17.V 1879 — 26.V 1926) — один з верховодів укр. бурж.-націоналістич. контрреволюції, один з лідерів *Української соціал-демократичної робітничої партії* (УСДРП). В 1917 — один з керівників контрреволюц. *Центральної ради*, ген. секретар у військ. справах. У листопаді 1918 — один з організаторів, а з лютого 1919 — голова *Директорії* — контрреволюц. бурж.-націоналі-

стич. «уряду», що встановив на Україні режим жорстокого терору. Зазнавши 1919 краху під ударами рад. військ і повстанських загонів, у квітні 1920 підписав ганебну *Варшавську угоду Директорії з Підсудським*. Улітку 1920, після вигнання військ бурж.-поміщицької Польщі з України, втік за кордон, де продовжував антирад. діяльність. Див. також *Петлюрівщина*.

ПЕТЛЮРІВЩИНА — бурж.-націоналістичний контрреволюц. рух на Україні під час *громадянської війни в СРСР 1918—20*, названий за ім'ям одного з його верховодів С. В. *Петлюри*. Соціальною базою П. були укр. куркульство, міська буржуазія й націоналістично настроєна бурж. інтелігенція. Політ. виразниками та ідейними натхненниками П. були укр. бурж. й дрібнобурж. націоналістичні партії — *Українська соціал-демократична робітничка партія* (УСДРП), *Українська партія соціалістів-революціонерів* (УПСР), соціалісти-самостійники, соціалісти-федералісти (есефи) та ін. Щоб ввести в оману нар. маси, ці партії маскувалися «демократичними» і навіть «соціалістичними» назвами і широко вдавалися до облудної демагогічної агітації, видаючи себе за захисників нац. прав укр. народу, висуваючи в боротьбі проти Рад. влади гасло «самостійної України». Насправді вони намагалися забезпечити укр. буржуазії можливість монопольної експлуатації трудящих України. Осн. частина робітників і селян України не підтримала націоналістів. Тому ці партії й створені ними після *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917* і в період громадян. війни контрреволюц. органи — *Центральна рада*, *Директорія* та ін., щоб не допустити на Україні перемоги соціалістич. революції й Рад. влади, вдавалися по допомогу до іноземних імперіалістів, запродували їм укр. землі, намагалися відірвати Україну від Рад. Росії.

Створена у березні 1917 укр. націоналістич. партіями й орг-ціями, Центр. рада стала керівним центром укр. націоналістів. Скориставшись з перемоги *Київського жовтневого збройного повстання 1917*, вона підступно захопила владу. Проголосивши утворення т. з. «Української народної республіки», Центр. рада насправді проводила антинар. політику. Вона громіла Ради, більшовицькі орг-ції, роззброювала червоногвардійські загони, придушувала сел. виступи проти поміщиків тощо. Центр. рада стала одним з найнебезпечніших центрів всерос. контрреволюції. Вона не визнала Рад. уряд Росії, вийшла в змову з ген. Каледіним, що підняв на Дону контрреволюц. заколот і захопив частину Донбасу. В Києві під захистом Центр. ради знайшли притулок рос. капіталісти і поміщики, білогвардійські генерали й офіцери та ін. контрреволюц. елементи. Лідери Центр. ради намагалися розпалити між укр. і рос. народами братовбивчу війну. Але трудящі України не пішли за укр. бурж. націоналістами. Відображаючи волю нар. мас, *Перший Всеукраїнський з'їзд Рад 12 (25).XII 1917* проголосив Україну Республікою Рад. Трудящі республіки під керівництвом більшовиків піднялися на збройну боротьбу проти П. і *каледінінців* за встановлення Рад. влади на Україні. Спалахнули збройні повстання у Катеринославі, Маріуполі (тепер Жданов), Олександрівську (тепер Запоріжжя), Миколаєві, Херсоні, Одесі, Києві та ін. містах (див. *Катеринославське збройне повстання 1917*, *Київське січневе збройне повстання 1918*, *Одеське січневе збройне повстання 1918* тощо). Протягом грудня 1917 — січня 1918 внаслідок бойових дій укр. і рос. червоногвардійців, загонів *Червоного козацтва України* і повстанців осн. сили Центр. ради і Каледіна було розгромлено і майже на всій

тер. України перемогла Рад. влада. Центр. раду було розгромлено й вигнано з Києва. 27.I (9.II) вона уклала з імпералістич. Німеччиною та її союзниками ганебну *Брест-Литовську угоду 1918*, прикриваючись якою австро-нім. війська в лютому 1918 почали наступ на Україну. На кінець квітня, користуючись своєю чисельністю і військ.-тех. перевагою, незважаючи на героїчний опір молодій Червоної Армії, робітників і селян, загарбники окупували майже всю Україну. В обозі окупантів повернулися невеликі загони недобитих петлюрівських військ і Центр. рада, яка стала слухняним знаряддям у руках окупаційного командування. Оскільки Центр. рада неспроможна була придумати боротьбу робітників і селян України проти окупаційного режиму і не змогла виконати свої зобов'язання щодо передачі окупантам хліба, м'яса, цукру та ін., окупаційне командування розігнало її. 29.IV 1918 на інсценованому окупантами «з'їзді хліборобів» було створено новий маріонетковий «уряд» на чолі з кол. царським генералом П. Скоропадським, проголошеним гетьманом України (див. *Гетьманщина*). Після розгону Центр. ради петлюрівці всіма способами вислужувалися перед ним. окупантами й гетьманом, добиваючись якомога більшої кількості міністерських портфелів у гетьманському «уряді». В листопаді 1918 під ударами численних повстансько-партизан. загонів, внаслідок розкладу і революціонування окупаційних військ, розгрому армії австро-нім. блоку на фронтах імпералістичної війни, революціонізуючого впливу Рад. Росії, перемоги революції в Німеччині австро-нім. окупація України зазнала краху. Почалося відновлення влади Рад. Укр. буржуазні націоналісти вирішили скористатися з невиваєності трудящих до окупантів і гетьманщини, замінити «уряд» Скоропадського й зберегти бурж. лад. Для цього 13.XI 1918 було створено т. з. Директорію з представників УСДРП, УПСР і самостійників на чолі з В. Винниченком і Петлюрою. Спираючись на націоналістично-куркульські військ. частини, зокрема на «січових стрільців», при підтримці німецького командування та дипломатів Антанти, а також використавши масовий повстанський рух, ввівши на короткий час в оману своєю демагогічною агітацією не досить свідомі маси, Директорія наприкінці 1918 захопила владу на більшій частині території України. Одночасно Пд. України і Крим окупували війська Антанти. Будучи органом укр. бурж.-націоналістич. контрреволюції, Директорія разом з тим вірно прислужувала імпералістам Антанти і США. На поч. 1919 вона вела переговори з командуванням англо-французьких військ на Пд. Україна, а потім послала в Одесу ганебну ноту, в якій віддавала себе під покровительство франц. інтервентів і згоджувалася на протекторат Франції над Україною. Директорія розпалювала ворожнечу до Рад. Росії й 16.I 1919 оголосила їй війну. Намагаючись за всяку ціну зберегти на Україні владу буржуазії, Директорія встановила режим кривавого терору. Трудящі України під керівництвом більшовиків розгорнули боротьбу проти петлюрівської Директорії (див. *Дубенське збройне повстання 1919*, *Дубровицьке збройне повстання 1918—19*, *Поліське збройне повстання 1918—19*, *Кам'янець-Подільське повстання 1919* та ін.). З пн. сходу наступали укр. повстанські д-зії, сформовані більшовиками восени 1918 в «нейтральній зоні», а в тилу петлюрівців вели бої численні робіт.-сел. повстанські й партизан. загони. 3.I 1919 рад. війська визволяли Харків, 5.II — Київ. Директорія втекла до Вінниці, потім до Проскурова і, змінив-

ши ряд місць перебування, осіла в Кам'янці-Подільському. Під впливом більшовицької агітації, масових робіт.-сел. повстань, а також внаслідок контрреволюц. політики Директорії та її поразок багато солдатів петлюрівських військ, серед яких були мобілізовані й обдурені трудящі селяни, відмовлялися служити націоналістам, тікали з фронту, піднімали повстання. В квітні 1919 осн. військ. сили Директорії було розгромлено. Під її владою залишилась невелика частина Подільської губ. Майже на всій тер. України було відновлено владу Рад. «Україна, яку на короткий час захопили петлюрівці,— говорив В. І. Ленін 16.IV 1919 у промові на конференції залізничників Московського вузла,— від петлюрівців очищена вся, і червоні війська йдуть на Бессарабію» (Твори, т. 29, с. 279). Проте петлюрівці продовжували боротьбу проти Рад. влади, організували контрреволюц. змови, заколоты, роздмухували націоналістично-куркульський бандитизм. Улітку 1919, коли денікінці розгорнули наступ з Пд., петлюрівці активізували свої дії. Діставши допомогу від боярської Румунії, уряд якої передав у розпорядження Директорії інтернований навесні 1919 Запорізький корпус, що під ударами Червоної Армії перейшов на рум. територію, Петлюра почав наступ. 3.VI 1919 петлюрівці захопили Волочеськ і 6.VI вийшли на лінію Старокостянтинів — Проскурів — Кам'янець-Подільський. Рад. уряд України вжив рішучих заходів до ліквідації П. Лише втручання контрреволюц. уряду «Західно-української народної республіки», який надіслав на допомогу петлюрівцям *Українську Галицьку армію* (УГА), врятувало П. від остаточного розгрому. Одночасно петлюрівці зробили спробу домовитися з денікінцями про спільні дії проти рад. військ. Проте Денікін, який захищав інтереси великорос. бурж.-поміщицької контрреволюції й відстоював єдину і неділимую монархічну Росію, відмовився від переговорів. Скориставшись з суперечностей між Петлюрою і галицькими генералами, денікінцями в листопаді 1919 вдалося домогтися, щоб УГА повністю підлягала Денікіну і в складі його військ продовжувала боротьбу проти Червоної Армії. На поч. лютого 1920 Червона Армія разом з партизан. загонами, розгромивши денікінців і петлюрівців, визволила Україну. Недобиті петлюрівські військ. частини перейшли на територію бурж.-поміщицької Польщі. Після розгрому *денікінщини* імпералісти Антанти і США почали готувати проти Країни Рад новий похід, осн. ударними силами якого мали стати бурж.-поміщицька Польща і білогвардійська армія Врангеля. Петлюрівці пішли на службу до уряду панської Польщі. У квітні 1920 було укладено *Варшавську угоду Директорії з Пилсудським*, за якою польс. уряд визнавав Директорію «верховною владою» на Україні на чолі з «гол. отаманом» Петлюрою. За це Петлюра передавав Польщі Східну Галичину і частину Волині та зобов'язувався вести війну проти Рад. країни разом з військами бурж.-поміщицької Польщі. При цьому петлюрівські частини підпорядковувалися польс. командуванню. В. І. Ленін, характеризуючи цю ганебну угоду, писав: «Польща уклала договір тільки з Петлюрою, генералом без армії, і цей договір викликав ще більше озлоблення серед українського населення» (Твори, т. 31, с. 144). Коли 25. IV 1920 польс. війська почали наступ на укр. землі, разом з ними йшли й петлюрівські загони. Директорія переїхала до Вінниці, а після загарбання 6.V військами бурж.-поміщицької Польщі Києва в ньому почав діяти націоналістич. «укр. громадський комітет». З санкції інтервентів Петлюра сформувала маріо-

нетковий «уряд» на чолі з В. Прокоповичем, який, проте, ніякої влади не мав. Червона Армія, виганяючи влітку 1920 з Правобережжя білополяків, одночасно громила й петлюрівців. Їхні недобитки заграмалися на Поділлі й почали переговори з Врангелем про спільний наступ проти рад. військ. Але в листопаді 1920, після розгрому *врангелівців*, Червона Армія розбила й петлюрівців. 21. XI рад. війська визволили Волочиск — останній опорний пункт петлюрівців. У 1921—22 на Україні ще лютували петлюрівські банди, але й їх 1922 було ліквідовано. Рештки цих банд втекли за кордон, де частина петлюрівців стала найманцями розвідок імперіалістич. держав.

Лит.: Левін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1969; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918—1956. К., 1958; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1971; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 1—3. К., 1967—70; Супруненко Н. І. Очерки історії громадянської війни і иностранної воєнної інтервенції на Україні (1918—1920). М., 1966.

І. К. *Рубанка* (Харків).

ПЕТРАЖИЦЬКИЙ-КУЛАГА Іван (р. н. невід.—п. 1632) — гетьман реєстрового козацтва [1631—32]. Належав до угодовської верхівки козац. старшини, яка домогалася від польс.-шляхет. уряду феод. привілеїв та урівняння її з польс. шляхтою. Угодовська політика П.-К., його вороже ставлення до Запорізької Січі, спроби перешкодити спільним морським походам запорізьких і донських козаків проти султанської Туреччини викликали гостре невдоволення рядового козацтва. У вересні 1632 на козац. раді в Масловому Ставі козаки позбавили П.-К. гетьманства, а через деякий час стратили в Каневі.

ПЕТРАШЕВЦІ — учасник гуртка М. В. Петрашевського (1821—66) і зв'язаний з ним гурток демократич. інтелігенції, що збирався в Петербурзі 1845—49. П. своєю метою ставили боротьбу проти царизму та кріпосництва. Гурток М. В. Петрашевського виник 1845. Однорумці П. були в Москві, Ревелі, Казані, Ростові, на Україні. На формування суспільно-політ. поглядів П. мали вплив ідеї *декабристів*, франц. просвітелів-матеріалістів, соціалістів-утопістів, революцій 1848—49 в Європі, сел. і нац.-визвольний рух в Росії. З метою пропаганди своїх ідей П. взяли участь у складанні «Кишенькового словника іношмовних слів, що ввійшли до складу російської мови» (в. 1—2. СПб, 1845—46). Студент П. М. Філіппов написав відозву до селян «Десять заповідей», офіцер М. П. Григор'єв — «Солдатську бесіду». В цих відозвах вони закликали розгорнути боротьбу проти поміщиків і самодержавства. П. не мали розробленої програми. Вони не встигли створити революц. орг-ції, хоч у кінці 1848 — на поч. 1849 обговорювали питання про створення таємного т-ва, його програму й тактику. Серед П. поступово сформувалися два напрями: революц.-демократичний (до якого належали М. В. Петрашевський, М. О. Спешнев, М. О. Момбеллі та ряд ін.) і ліберальний. П. — революц. демократи, були прихильниками ідеї революц. повалення самодержавства і встановлення в Росії республіканської форми правління. Вони висловлювалися за право націй на самовизначення, незалежне нац. існування, виступали за об'єднання народів Росії, зокрема російського і українського, для боротьби проти царизму. П. позитивно оцінювали діяльність *Кирило-Медодієвського товариства*. В своїх планах сел. повстання вони розраховували на те, що укр. народ відіграє велику роль у заг. революц.-визвольному русі в Росії. П. високо оцінювали революц. діяльність Т. Г. Шевченка. Особистими друзями укр. поета були пет-

рашеві М. О. Момбеллі, Р. Р. Штрандман, О. М. Плещеев. Незважаючи на те, що в розумінні істор. процесу П. не займали послідовної матеріалістич. позиції, вони розглядали історію передусім як історію народів. 23.IV (5.V) 1849 значну групу П. було заарештовано. До слідства було притягнуто 123 чол., 22 чол. віддано до військ. суду, за вироком якого 21 засуджено до смертної кари, яку тільки на місці страти було замінено засланням на каторгу до Сибіру, арештантськими рогатами. П. відіграли значну роль у підготовці наступного покоління революціонерів. *Лит.*: Дело петрашевцев, т. 1—3. М.—Л., 1937—51; Философские и общественно-политические произведения петрашевцев. М., 1953; Буццк А. К. Петрашевцы. К., 1962; Лейкина-Свирская В. Р. Петрашевцы. М., 1965.

Г. Ю. *Гербільський* (Львів).

ПЕТРИК (Іваненко Петро Іванович; рр. н. і см. невід.) — політ. авантюрист, ставленник султанської Туреччини. Походив з старшин. родини Полтавського полку. Був старшим писарем Генеральної військ. канцелярії. В 1691 втік у Крим, де від імені неіснуючого «князівства удільного Квівського, Чернігівського та Війська Запорізького» уклав 1692 фіктивну угоду про перехід Лівобережної України під владу султанської Туреччини і незабаром оголосив себе «гетьманом». Грабінницькі напади крим. татар та розбійницьких загонів П. 1692—94 і 1696 були відбиті рос.-укр. військами. Восстання П. згадується в документах 1708. За припущенням деяких сучасників П., на зрадницькі дії його підбурював гетьман І. *Мазепа*.

ПЕТРИКОВСЬКИЙ Сергій Іванович (парт. псевд.—Петренко, вересень 1894—25.I 1964) — учасник боротьби за владу Рад на Україні, ген.-майор інженерно-технічної служби. Член КПРС з 1911. Н. в м. Любліні (тепер ПНР) в сім'ї вчителя. Учасник Лютневої бурж.-демократичної революції 1917 в Петрограді, боротьби за владу Рад у Харкові, де був головою Військ.-революц. к-ту, нач. революц. гарнізону. В 1918 — один з організаторів партизан. руху на Україні проти австро-нім. окупантів і *гетьманщини*. В 1918—20 як нач. штабу *Першої Української радянської дивізії* та 1-ї Задніпровської д-зії, ком. Кримською групою військ, комісар 23-ї стріл. д-зії, командир кав. бригади 44-ї стріл. д-зії, нач. 52-ї і 40-ї стріл. д-зії брав участь у боротьбі проти *петлюрівщини* і *денікінщини* та в боях проти військ бурж.-поміщицької Польщі. В 1921—50 — на відновдальних посадах у Рад. Армії та на керівній роботі у военній пром-сті. Закінчив Військ.-повітр. академію ім. М. Є. Жуковського (1937). З 1950 — на пенсії. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

ПЕТРИЦЬКИЙ Анатолій Галактіонович (31.I 1895 — 6.III 1964) — укр. рад. художник, нар. художник СРСР (з 1944), професор (з 1947). Член КПРС з 1943. Н. у Києві в сім'ї залізничника. В 1912—17 вчився в Київ. худож. уч-щі, 1922—24 — у ВХУТЕМАСі у Москві. П. — один з фундаторів укр. рад. театр.-декораційного мистецтва. Працював у театрах Києва, Москви, Харкова. Оформлення П. до драматичних («Дівчата нашої країни» Микитенка, «Назар Стодоля» Шевченка, «Цар Едіп» Софокла, «Дон Карлос» Шіллера), оперних («Тарас Бульба» Лисенка, «Богдан Хмельницький» Данькевича, «Війна і мир» Прокоф'єва, «Декабристи» Шапоріна, «Князь Ігор» Бородіна) та балетних («Жізіель» Адана, «Спляча красуня» Чайковського) вистав відзначаються живописністю і багатотою творчою фантазією. П. — автор станкових тематичних картин («Інваліди», 1924), портретів укр. письменників, пейзажів, натюр-

мортів тощо. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. Держ. премія СРСР, 1949, 1951. Портрет, с. 370.

Лит.: Цибеяко П. А. Г. Петрицький. К., 1951; Врона І. І. Життя і творчість А. Г. Петрицького. К., 1968 [бібліогр. с. 188—189].

ПЕТРИЧЕНКО Іван Михайлович (14.X 1907 — 10.X 1944) — рад. військовослужбовець, рядовий, Герой Рад. Союзу (1945). Н. у с. Пшеничниках (тепер Канівського р-ну Черк. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як кулеметник 21-го стріл. полку 180-ї стріл. дивізії 2-го Укр. фронту відзначився при визволенні Румунії. 20.VIII 1944 на Пн. Зх. від м. Яс кулеметним вогнем знищив бл. 30 гітлерівців і 2 кулеметні обслуги. 15.IX 1944 в районі с. Кея знищив обслугу станкового кулемета. 18.IX 1944 в районі с. Де-Жос знищив понад 20 фашистів. 19.IX в бою за важливу висоту вбив 5 ворожих атак. Помер від ран.

ПЕТРІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ — слов. городище на березі Ворскли в с. Петрівському Великописарівського р-ну Сум. обл. Досліджували його 1938. Виявлено залишки кількох напівземлянкових жителі і госп. будівель. Знайдено уламки глиняного ліпного посуду, знаряддя праці, а також кістки свійських тварин. Датуються ці залишки 9—10 ст. На городищі досліджено також культурний шар 11—12 ст. (містив уламки кружального посуду, залізни вироби тощо), який свідчить, що за часів Київської Русі тут знаходили захист мешканці навколишніх неукріплених поселень під час нападів степових кочовиків. Біля П. г. є курганний могильник 9—10 ст. Див. також *Роменські городища*.

Лит.: Третьяков П. Стародавні слов'янські городища у верхній течії Ворскли. «Археологія», 1947, т. 1.

ПЕТРІ Олександрович (10.VI 1672 — 8.II 1725) — рос. цар (з 1682), імператор [1721—25]. Молодший син царя *Олексія Михайловича*. Після смерті свого старшого брата Федора Олександровича (1682) П. і його брат Іван V Олександрович були проголошені царями, а їхню сестру Софію Олександрівну призначено регентшою. В серпні 1689 після спроби вчинити держ. переворот її було позбавлено влади і заслано. З цього часу П. став фактично, а після смерті Івана V (1696) і юридично єдинокоролем правителем. У серед. 90-х рр. 17 ст. П. і гол. увагу звертав на боротьбу проти Туреччини і Кримського ханства. В *Азовських походах 1695—96* рос.-укр. війська завдали ряд поразок тур.-тат. агресорам, що змусило їх до 1710 припинити напади на Україну. В 1697 П. і виїхав за кордон, де вивчав суднобудування, морську справу, знайомився з досягненнями тогочасної техніки. В 1698 П. і в зв'язку з бунтом *стрільців* повернувся в Москву. Після жорстокої розправи з повсталими стрільцями П. і приступив до проведення реформ, які охопили різноманітні сфери суспільного і держ. життя країни. Щоб повернути життяво необхідний для неї вихід до Балт. моря, П. і почав проти Швеції війну (див. *Північна війна 1700—21*), під час якої було створено велику регулярну армію на основі *рекрутської повинності* та збудовано могутній військ.-морський флот. Для закріплення за Рос. д-вою балтійського узбережжя в гирлі р. Неві 1703 було закладено Санкт-Петербург (див. *Ленінград*). Під час війни П. і кілька разів бував на Україні, зокрема 1708 закрив Печерську фортецю в Києві, очолював рос. війська в *Полтавській битві 1709*. Внаслідок невдалої рос.-тур. війни 1710—11 царський уряд за умовами *Прутського трактату 1711* змушений був віддати Туреччині Азов і відмовитися від возз'єднання

Правобережної України з Росією. Після ряду перемог над Швецією з нею було укладено *Ніштадтський мирний договір 1721*, що закріпив за Рос. д-вою балтійське узбережжя. Після рос.-іран. війни 1722—23 було приєднано до Рос. д-ви каспійське узбережжя з містами Дербентом і Баку. Створена П. і Рос. імперія ґрунтувалася на кріпосництві. Дбаючи про зміцнення панівного становища рос. дворянства, П. і 1714 видав указ про злиття *помість* і *вотчин* в єдине дворянське землеволодіння. Тільки за 1-у пол. свого царювання він роздав дворянам бл. 175 тис. селян. Власникам заводів надав право купувати кріпаків (див. *Посесійні селяни*). За П. і розвинулися суднобудування, металургійна, суконна пром.-сть (на кінець його царювання в Рос. д-ві було понад 200 мануфактур), почалося вивчення природних багатств України, зокрема Донбасу. В 1724 запроваджено *подушну подать*. За П. і посилювалося соціальне і нац. гноблення, що привело до ряду нар. повстань (див. *Булавинське повстання 1707—08*). В 1709 було знищено *Запорізьку Січ* як вогнище антифеод. руху на Україні. Для утримання в порці поневолених нар. мас, зміцнення влади поміщиків, ведення активної зовн. політики, спрямованої на розширення імперії, П. і перебував і зміцнив держ. апарат. Проведення адм.-тер. реформи (1708), створення Сенату (1711), колегій (1718—22), Синоду (1721) сприяло утвердженню *абсолютизму*. Було запроваджено юліанський календар (1700), т. з. гражданський шрифт (1710), засновано першу в Росії газету — «Ведомости» (1703), відкрито ряд навч. закладів, перетворено Київ. колегію на Київську академію (1701), засновано Академію наук (1724). П. і проводив феод.-кріпосницьку централізаторську політику обмеження політ. автономії Лівобережної і Слобідської України: 1709 при гетьмані було встановлено посаду царського резидента, 1722 створено *Малоросійську колегію*. Після смерті гетьмана І. *Скоропадського* П. і придумав спробу П. *Полуботка* зберегти на Україні привілейоване політ. становище старшинської верхівки. За П. і тисячі укр. козаків і селян посилали на будівництво фортець і каналів, де від непосильної тяжкої праці, хвороб і голоду чимало їх загинуло. Характеризуючи істор. роль П. і у створенні Рос. імперії, яка ґрунтувалася на жорстокій феод.-кріпосницькій експлуатації нар. мас, В. І. Ленін відзначив: «Петро прискорював переймання західництва варварською Руссю, не спиняючись перед варварськими засобами боротьби проти варварства» (Твори, т. 27, с. 301).

Лит.: История СССР. Первая серия, т. 3. М., 1967; История Української РСР, т. 1. К., 1967; Тельпуховский Б. С. Северная война. 1700—1721. Полководческая деятельность Петра І. М., 1946 [бібліогр. с. 195—198]; Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию. М., 1958 [бібліогр. с. 469—479].

ПЕТРІ Федорович (21.II 1728 — 17.VII 1762) — рос. імператор [1761—62]. Син голштейн-готторпського герцога Карла Фрідріха і Анни Петрівни, дочки *Петра І*. Неук і невіглас, П. III держ. справами не займався, доручивши їх своїй придворній знаті, яка провела ряд заходів, що розширили привілей дворянства (укази «Про вольність дворянства», про ліквідацію Таємної канцелярії тощо). Прихильник прусського короля Фрідріха II, П. III уклав мир з Пруссією і надав їй військ. підтримку (див. *Семілітня війна 1756—63*), оточив себе німецько-голштинцями, які чинили насилля над населенням, розкрадали казну. Антинаціональна зовнішня політика, безчинства голштинців викликали невдоволення рос. дворянства. П. III було скинуто з пре-

Петро І.

В. С. Петров.

І. Ю. Петров.

М. І. Петров.

столю внаслідок дворцевого перевороту, що привів до влади його дружину *Катерину II*. З її відома П. III незабаром було вбито.

ПЕТРО ПЕТРОВИЧ (Петро син Петруні — Pet-huce, Petunez, Petina; р. н. невід.— п. 1321) — наджупан Земплинського та Ужанського комітатів, власник значних маєтностей на Закарпатті, один з керівників повстання 1315—22 проти угор. загарбників. Повстання підняли закарпат. феодалі, невдоволені владою феодалів, яку очолював угор. король Карл Роберт Анжуйський. Повстанці мали намір скинути цього короля і замість нього посадити на угор. престол галицько-волин. князя *Льва Юрійовича* або його брата Андрія. В 1317 повстанці зазнали поразки. Однак 1320 на заклик П. П. на Закарпатті знову вибухнуло повстання. Після загибелі П. П. в бою повстання 1322 було жорстко придушене. Припускають, що в той час Галицько-Волинське князівство втратило Мукачеве та прилеглі до нього землі, возз'єднані за князювання *Льва Даниловича*.

ПЕТРО РАРЕШ (Petru Rares; р. н. невід.— п. 1546) — молд. господар [1527—38 і 1541—46]. В 30-х рр. 16 ст., спираючись на місцеве укр. населення, вів боротьбу проти феодалів Польщі за *Полуття*. Маючи підтримку Рос. д-ви та ін. європ. д-в, боровся за визволення Молдавії від тур. ярма. В 1538 біля містечка Стефанешти військо П. Р., через зраду молд. бояр, зазнало поразки. П. Р. втік до Трансильванії. В 1541 вдруге дістав від тур. султана престол у Молдавії, але продовжував антитур. політику.

ПЕТРОВ Василь Степанович (н. 22.VI 1922) — рад. військ. діяч, ген.-майор артилерії, двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945). Член КПРС з 1945. Н. у м. Тамбові в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1939. У 1941 закінчив 1-е Сумське арт. уч-ще. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир артвзводу, батареї, заст. командира 1850-го винищувально-протитанкового артополку, командир 248-го гвард. винищувального протитанкового артополку 1-го Укр. фронту. Брав участь у визволенні Харкова. Відзначився у жовтні 1943 під час форсування Дніпра поблизу Кременчука і в боях на правому березі ріки, особисто знищивши 4 ворожі танки. Внаслідок поранення втратив обидві руки, але до кінця війни залишався в строю. Після війни — на відповідальних посадах у Рад. Армії. В 1954 екстерном закінчив істор. факультет Львів. ун-ту. Кандидат військ. наук (з 1959).

ПЕТРОВ Віктор Платонович (23.X 1894 — 8.VI 1969) — укр. рад. археолог, літературознавець, етнограф, доктор філол. наук (з 1966). Н. в Катеринославі в сім'ї викладача. У 1918 закінчив

Київ. ун-т. З 1919 працював в установах АН УРСР (етнограф. комісія, Ін-т історії матеріальної культури, Ін-т етнографії). Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1950 — в Ін-ті археології АН УРСР. Досліджував археол. пам'ятки ранніх слов'ян. Автор праць з історії, етнографії, мовознавства, про Г. С. Сковороду, М. В. Гоголя, Т. Г. Шевченка, П. О. Куліша та ін. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня.

Тв.: Зарубинецький могильник. В кн.: *Пам'ятники зарубинецької культури*. М.—Л., 1959; Скіфи. К., 1968; Подсечное земледелие. К., 1968.

Літ.: М. Б. Історик-археолог В. П. Петров. «Український історичний журнал», 1965, № 11; С м о н о в и ч Э. А. В. П. Петров [Некролог]. «Советская археология», 1970, № 1. Н. М. *Кравченко* (Київ).

ПЕТРОВ Іван Юхимович (30.IX 1896 — 7.IV 1958) — рад. військовий діяч, генерал армії, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1918. Н. в м. Трубчевську (тепер Брян. обл.) в сім'ї ремісника. В 1916 закінчив учительську семінарію, 1917 — військ. училище. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1926 і 1931 закінчив курси удосконалення вищого ком. складу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував стрілк. дивізією на Пд. фронті, з жовтня 1941 — військами Окремої Примор. армії, що відзначилася при обороні Одеси і Севастополя, з липня 1942 — 44-ю армією, з жовтня 1942 — Чорномор. групою військ. У березні — травні 1943 — нач. штабу, в травні — листопаді 1943 — ком. Пн.-Кавк. фронтом, у листопаді 1943 — лютому 1944 — Окремою Приморською, потім 33-ю арміями. В квітні — червні 1944 — ком. військами 2-го Білорус., у серпні 1944 — квітні 1945 — 4-го Укр. фронтів. Війська 4-го Укр. фронту під командуванням П. брали участь у визволенні Зх. України і Чехословаччини. З квітня 1945 — нач. штабу 1-го Укр. фронту. В 1945—52 — ком. військами Туркестанського військ. округу, 1952—58 — на відповідальних посадах у М-ві оборони СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 2—4-го скликань. Нагороджений п'ятьма орденами Леніна та ін. нагородами.

ПЕТРОВ Микола Іванович (12.IV 1840 — 20.VI 1921) — укр. літературознавець, чл.-кор. Петрогр. АН (з 1916), акад. АН УРСР (з 1919), професор (з 1876). Н. в с. Вознесенському (тепер Макар'євського р-ну Костром. обл.) в сім'ї дяка. В 1865 закінчив Київ. духовну академію. Викладав у Волин. духовній семінарії, з 1870 — в Київ. духовній академії. З 1907 був членом Укр. наук. т-ва в Києві. Автор істор. нарисів «Холмська Русь» (СПБ, 1887), «Волинь» (СПБ, 1888), «Поділля» (СПБ, 1891), виданих П. М. *Батюшковим*, праць з питань рос.-укр. літ. зв'язків, з історії укр. л-ри (досліджував творчість Г. С. Сковороди, І. П. Кот-

ляревського), з археології, етнографії, славістики, бібліографії, музейної справи, образотворчого мистецтва на Україні. У своїх літературознавчих дослідженнях дотримувася порівняльно-істор. методу.

Тв.: Очерки истории украинской литературы XIX столетия. К., 1884; Киевская Академия во второй половине XVII века. К., 1895; Историко-топографические очерки древнего Киева. К., 1897; Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII веков. К., 1911. *Лит.:* Петров Микола Іванович. В кн.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967; Бібліографія найважливіших праць акад. М. І. Петрова. «Записки історично-філологічного відділу УАН», 1919, кн. 1.

ПЕТРОВ Михайло Іларіонович (н. 13.I 1919) — учасник партизан. руху на Україні в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45, капітан, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1945. Н. в. с. Таловці (тепер Яшкінського р-ну Кемер. обл.) в селянській сім'ї. З перших днів війни — на фронті. В липні 1941 потрапив в оточення. З 1942 був у партизан. загоні ім. Ф. М. Михайлова, що виріс з'єднання партизан. загонів Кам'янець-Подільської обл. під командуванням А. З. Одухи. П. організував групу підвників, очолював диверсійну роту, а потім окремий підвний батальйон, що провів 114 бойових і диверсійних операцій, підірвав 60 ворожих ешелонів, знищив і поранив понад 1500 гітлерівців. У 1951 П. закінчив Київ. ун-т. З 1954 — на наук.-пед. роботі. Кандидат істор. наук, доцент. *В. П. Лукін (Київ).*

ПЕТРОВ Олександр Михайлович (1882 — 6.IX 1905) — матрос-більшовик, член «Матроської централки» (Центр. флотського комітету *Севастопольської військової організації РСДРП*). Н. в Казані в сім'ї дрібного урядовця. В 1903 служив на броненосці «Катерина II». Там вступив у РСДРП. У червні 1905 П. був переведений на уч. судно «Прут». 19.VI (2.VI) матроси на чолі з П. повстали і повели судно до Одеси, щоб з'єднатися з повсталим броненосцем «Потьомкін». Не заставши «Потьомкіна» в Одесі, «Прут» повернувся до Севастополя з метою підняти там повстання, але у морі був затриманий урядовими міноносцями. П. за вироком військ. суду було розстріляно в Севастополі.

ПЕТРОВ Федір Миколайович (н. 22.VII 1876) — учасник революц. руху в Росії, держ. і наук. діяч, професор, двічі Герой Соціалістич. Праці (1961, 1971). Член КПРС з 1896. Н. в Москві в робітн. сім'ї. З 1896 вів революц. роботу в марксист. гуртках Києва. Брав активну участь в діяльності *київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. Закінчив медичний факультет Київ. ун-ту (1901). Учасник *саперів повстання 1905* у Києві. В 1906 засуджений на 7 років каторги і ув'язнений у Шліссельбурзькій фортеці, 1915 висланий на постійне поселення в Ірк. губ. З березня 1917 — депутат Ірк. міської думи, голова Знаменської районної орг-ції РСДРП (6) м. Іркутська. В 1920—21 — член Далекосхідного бюро ЦК РКП (б), заст. голови Ради Міністрів і міністр охорони здоров'я Далекосхідної республіки. В 1923—27 — нач. Гол. управління наук. і музейних установ Наркомосу РРФСР, 1929—33 — голова Всесоюзного т-ва культ. зв'язків із закордоном. У 1927—39 — заст. гол. редактора «БСЭ», 1939—49 — директор і член Гол. редакції Держ. ін-ту «Советская Энциклопедия». В 1949—59 — член Гол. редакції «БСЭ». З 1959 — член Наук. ради в-ва «Советская Энциклопедия». Член редколегії багатотомної історії КПРС і журн. «Вопросы истории КПСС». Автор ряду праць з історії КПРС. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

Тв.: 65 лет в рядах ленинской партии. Воспоминания. М., 1962; Героические годы борьбы и побед. М., 1968 [у співавт.].

Лит.: Двойрис З. Пламенное сердце. М., 1964.

ПЕТРОВА Галина Костянтинівна (1920 — 8.XI 1943) — рад. військовослужбовець, головстаршина, Герой Рад. Союзу (1943, по смертню). Член ВЛКСМ. Н. у Миколаєві. З 1939 — студентка Новочеркаського індустріального ін-ту. В Рад. Армії з 1941. В 1942 закінчила Краснодар. фельдшерську школу. Служила в 43-му мор. госпіталі. Як санінструктор 386-го окремого батальйону мор. піхоти Чорноморського флоту відзначилася в боях на Керченському п-ові. 1.XI 1943 першою пройшла крізь мінне поле. В бою біля с-ща Ельтигена брала участь у відбитті 19 ворожих атак, подала допомогу 21 пораненому десантнику, 2.XI — 30 пораненим. Загинула від фашист. авіабомби. В Керчі П. встановлено пам'ятник.

ПЕТРОВСЬКИЙ Григорій Іванович (4.II 1878 — 9.I 1958) — рад. держ. і парт. діяч. Член КПРС з 1897. Н. в Харкові в сім'ї робітника-кравця. З 11 років працював учнем слюсаря, пізніше — токарем у Харкові, потім у Катеринославі. В революц. русі з 1895, 1897 вступив до *катеринославського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*, згодом — член Катеринослав. к-ту РСДРП. Щоб уникнути арешту, змінював місце проживання, працював робітником на з-дах у Харкові, Миколаєві, Маріуполі, Донбасі, вів революц. роботу: керував нелегальними робітн. гуртками, брав участь в організації страйків. У липні 1900 заарештований, сидів у тюрмах в Катеринославі, Павлограді, Полтаві. Після звільнення (1901) працював токарем у залізнич. майстернях в Катеринославі, де зближився з В. А. Шелгуновим, брав участь у розповсюдженні ленінської газ. «Искра». З травня 1902 працював на рудниках Донбасу, організував с.-д. робітн. гурток на Нелепо-Щербинському руднику. В червні 1903 його знову заарештували. З 1904 працював у Катеринослав. орг-ції РСДРП. У 1905 П. — один з організаторів Катеринослав. Ради робітн. депутатів і Бойового страйкового к-ту, голова завкому Бряньського з-ду в Катеринославі. Влітку 1906 емігрував до Німеччини, де три місяці працював на металург. з-ді в Саарбрюккені. Восени 1906 повернувся з-за кордону, влаштувався на Бряньський з-д у Катеринославі, з 1907 працював на різних з-дах у Маріуполі, продовжуючи вести активну революц. діяльність. У жовтні 1912 обраний депутатом 4-ї Держ. думи від робітн. курії Катеринослав. губ. В Держ. думі П. виступив понад 32 промови, що викривали антинар. політику царського уряду. 20.V (2.VI) 1913 він виступив з промовою, складеною за тезами В. І. Леніна, в якій глибоко і ґрунтовно виклав більшовицьку програму з нац. питання. Як керівник *більшовицької фракції 4-ї Державної думи* П. був учасником Краківської (1912) і Пороніської (1913) нарад ЦК РСДРП з парт. працівниками. Був кооптований до складу ЦК РСДРП, активно співробітничав у газ. «Правда». В листопаді 1914 П. разом з усіма членами думської більшовицької фракції за відмову голосувати за воєнні кредити царському уряду було заарештовано і в лютому 1915 засуджено на довічне поселення в Туруханському краї, але й там він не припиняв революц. діяльності. Після Лютн. революції 1917 повернувся до Петрограда. В липні 1917 ЦК РСДРП (б) направив його на Україну. П. був членом Катеринослав. к-ту РСДРП (б), брав активну участь у боротьбі за встановлення влади Рад в Донбасі. З листопада 1917 по березень 1919 — нарком внутр. справ РРФСР. На цьому посту провів велику

Ф. М. Петров.

Г. І. Петровський.

М. Н. Петровський.

О. А. Петрусенко.

роботу по створенню органів Рад. влади, працював у комісії по підготовці Конституції РРФСР (1918), брав участь у мирних переговорах з Німеччиною і підписанні *Брестського миру 1918*. В 1919 — член Тимчасового бюро (Партійного центру) по керівництву парт. роботою у визволених від денікінців районах України, голова *Всеукраїнського революційного комітету*. З березня 1919 до літа 1938 — голова ВУЦВК. У 1922—37 — одночасно заст. Голови ЦВК СРСР, 1937—38 — заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. В 1920—33 був головою Всеукр. Центр. к-ту незможних селян. Очолював комітет сприяння будівництву Дніпрогесу. З 1939 — заст. директора Музею Революції СРСР. На VII і IX з'їздах партії обирався кандидатом у члени ЦК, на X—XVII з'їздах — членом ЦК ВКП (б). У 1926—39 — кандидат у члени Політбюро ЦК ВКП (б). На IV—VIII конференціях і на IX—XIII з'їздах КП (б) У обирався членом ЦК КП (б) У. В 1920—38 — член Політбюро ЦК КП (б) У. Член ЦВК усіх скликань. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений орденом Леніна, орденом Червоного Прапора та ін. нагородами. Похований у Москві на Красній площі. На честь П. м. Катеринослав 1926 перейменовано на Дніпропетровськ. У Києві П. встановлено пам'ятник (1970).

Тв.: Великі роки. К., 1957; З революційного минулого. К., 1958; Великий початок. К., 1969.

Лит.: Левін В. І. Твори. Вид. 4: т. 19, 21—23, 27, 30, 35 [Див. Показник імен «Довідкового тома до 4 видання Творів В. І. Леніна»]; Григорій Іванович Петровський. К., 1961; Бега Ф., Александров В. Петровський. М., 1963 [бібліогр. с. 317—318]; Сердце, отданное людям. М., 1964; Меленевський А., Курій Г. Григорій Іванович Петровський. К., 1968; Ращев П., Яременко О. Його іменем названо місто (Г. І. Петровський і Дніпропетровщина). Дніпропетровськ, 1969.

ПЕТРОВСЬКИЙ Євген Іванович (1899 — 16.І.1938) — рад. військ. діяч. Член Комуністич. партії з 1918. Н. в с. Бабиці (тепер ПНР) в сім'ї вчителя. Вчився в Моск. с.-г. ін-ті. В 1918 — один з керівників партизан. боротьби проти нім. окупантів на Чернігівщині. В серпні 1918 на чолі партизан. загону вступив до *Червоного козацтва України*. Як комісар бригади, а з грудня 1919 — *Восьмої кавалерійської дивізії Червоного козацтва* брав участь у боях проти денікінців, врангелів і військ бурж.-поміщицької Польщі. Після громадян. війни — на командній і військ.-політ. роботі в частинах Червоного козацтва, на відповідальній роботі в наук.-тех. комітеті і наук.-випробувальному ін-ті ВПС РСЧА. З 1934 — в Гол. управлінні авіапромисловості.

В. К. Чекалін (Москва).

ПЕТРОВСЬКИЙ Леонід Григорович (30.V.1902 — 17.VIII.1941) — рад. військовий діяч, ген.-лейтенант. Член Комуністич. партії з 1916. Н. на Нелпо-Шербинівському руднику (тепер с-ще м. т. Шербинівка у складі м. Дзержинська Донец. обл.). Син Г. І. *Петровського*. У червні 1917 вступив до Червоної гвардії, потім до Червоної Армії. Активний учасник громадян. війни. Після війни — на командній роботі в Рад. Армії. В 1922 закінчив академію РСЧА. З 1937 — ком. військами Середньоазіатського військ. округу, з 1938 — заст. ком. військами Моск. військ. округу. З 1940 — командир 63-го стріл. корпусу. Учасник Великої Вітчизняної війни 1941—45. Загинув біля с. Скепя (Гом. обл.) під час виведення 63-го стріл. корпусу з оточення.

ПЕТРОВСЬКИЙ Микола Неонович (26.XI.1894 — 20.VII.1951) — укр. рад. історик, чл.-кор. АН УРСР (з 1945), доктор істор. наук (з 1939), професор (з 1928). Н. в с. Кудрівці (тепер Сосницького р-ну Черніг. обл.) в сім'ї священика. В 1919 закінчив Ніжинський істор.-філол. ін-т. У 1924—33 викладав у Ніжин. і Київ. ін-тах народної освіти. В 1934—36 — на наук. роботі в Бібліотеці АН УРСР у Києві і з 1937 — в Ін-ті історії АН УРСР (1942—47 — директор Ін-ту історії АН УРСР). Одночасно був зав. кафедрою історії України Київ. ун-ту. П. — автор праць з історії визвольної боротьби укр. народу серед. 17 ст., укр. історіографії 17—18 ст., зокрема про літописи Самовидця, С. Величка, Г. Граб'яник тощо. Був членом делегації УРСР на асамблеях ООН в Сан-Франциско (1945), Лондоні (1946), на Паризькій мирній конференції 1946. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами.

Тв.: Нариси історії України XVII — початку XVIII століть, т. 1. Х., 1930; Хронологія історії України, в. 1. К., 1938; Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654). К., 1940; Незламний дух великого українського народу. Х., 1943; Воссоєдинение украинского народа в едином Украинском Советском государстве. М., 1944; Освободительная война украинского и белорусского народов против польских захватчиков. Богдан Хмельницкий. М., 1946.

Лит.: Олійник Л. В. Український радянський історик М. Н. Петровський. «Український історичний журнал», 1964, № 5; Петровський Микола Неонович. В кн.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967.

ПЕТРОВСЬКОГО МЕТАЛУРГІЙНОГО ЗАВОДУ СТРАЙК 1914 — страйк робітників Петровського металург. з-ду в с-щі Єнакієвому (тепер місто Донец. обл.). Був підготовлений Юзівською орг-цією РСДРП і с.-д. групою з-ду. У підготовці страйку брав участь Г. І. *Петровський*. 12 (25).IV робітники мартенівського цеху звернулись до ад-

1. Печатка Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітників, селянських, червоноармійських і козачих депутатів РСФФР. 2. Печатка Секретаріату Президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету УСРР.

міністрації з вимогою підвищити їм заробітну плату. Після відмови робітники застрайкували. 15 (28).IV 1914 с.-д. група з-ду видала листівку, в якій закликала підтримати страйкуючих робітників мартенівського цеху. 16 (29).IV застрайкували понад 9 тис. робітників з-ду. Вони вимагали підвищити заробітну плату, поліпшити побутові умови, скасувати штрафи. Страйк металургів підтримали робітники окремих з-дів і шахт Макіївки, Горлівки, Кадіївки та ін. В Єнакієве було викликано поліцейські загони з ін. повітів. 33 активних учасників страйку було заарештовано. 1 Травня страйк переріс у політичний. Шляхом жорстоких поліцейських репресій страйк 3 (16).V було придушено.

Лит.: Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема. 1910—1914 гг. Сборник документов и материалов. К., 1959.

Й. Т. Шербина (Київ).
ПЕТРОВСЬКОГО МЕТАЛУРГІЙНОГО ЗАВОДУ СТРАЙКИ 1917 — виступи робітників Петровського металургійного з-ду в с-щі Єнакієвому

(тепер місто Донец. обл.) напередодні Лютн. революції 1917. Були підготовлені заводською орг-цією РСДРП. 4 (17).I бл. 500 робітників котельного цеху з-ду оголосили страйк, вимагаючи підвищення заробітної плати. Страйк тривав кілька днів і був придушений поліцією. 3 (16).II висунули економіч. вимоги робітники листопрокатного цеху. 7 (20).II застрайкували робітники кількох цехів з-ду. Наступного дня страйкувало вже бл. 3 тис. чол. На з-д прибули рота солдатів, загони поліції і стражників. 13 (26).II страйк було придушено.

П. Л. Варгаток (Кривий Ріг).
ПЕТРОГЛІФИ — див. *Наскельні зображення*.
ПЕТРОПАВЛОВСЬКА ФОРТЕЦЯ — фортеця в Ленінграді, на Заячому о-ві в дельті р. Неви. День закладен П. ф. — 16 (27).V 1703 — вважається днем заснування міста. З поч. 18 ст. царизм використовував П. ф. як політ. тюрму. В *Алексєєвському рavelіні* й Трубецькому bastiоні в різний час були ув'язнені учасники визв. руху, які діяли на Україні. Під час Жовтн. збройного повстання 1917 за планом повстання, розробленим В. І. Леніним, революц. моряки тримали під прицілом гармат і кулеметів П. ф. мости через Неву, піддали гарматному обстрілові Зимовий палац; з арсеналу П. ф. озброювалися червоногвардійці. У П. ф. містився Польовий штаб повстання. 3 червня 1924 П. ф. відкрито як історико-революц. музей.

ПЕТРУСЕНКО Оксана Андріївна (17.II 1900 — 15.VII 1940) — укр. рад. співачка (лірико-драм. сопрано), нар. артистка УРСР (з 1939). Н. в м. Балаклії (тепер Харків. обл.) в селянській сім'ї. Артистичну діяльність почала в Херсоні 1917. Працювала в оперних театрах Свердловська, Самари (тепер Куйбишев) та ін. міст. З 1934 — в Київ. театрі опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Краці ролі: Наталка («Наталка Полтавка» Лисенка), Оксана («Запорожець за Дунаєм» П. Гулака-Артемовського), Ліза, Татьяна («Пікова дама», «Євгеній Онегін» Чайковського) та ін. Виконавиця укр. нар. пісень і романсів. Нагороджена орденом «Знак пошани». Портрет, с. 377.

Лит.: Чаговець В. Оксана Петрусенко. К., 1949; Оксана Петрусенко. Спогади про видатну українську співачку. К., 1964; Мартич Ю. Повість про пісню. В кн.: Мартич Ю. Зустрічі без прощань. К., 1970.

ПЕТРУШЕВСЬКИЙ Дмитро Мойсейович (13.IX 1863 — 12.XII 1942) — рад. історик-медієвіст, акад. АН СРСР (з 1929; чл.-кор. з 1924), засл. професор (з 1925). Н. в с. Кобриновому (тепер Тальнівського р-ну Черк. обл.). У 1886 закінчив Київ. ун-т. У 1897—1906 — професор Варшавського, 1914—17 — Петрогр., 1906—11 та 1917—42 — Моск. ун-тів. Вивчав питання соціально-економіч. і політ. історії середньовічної Зх. Європи. П. належав до соціально-економіч. напрямку в рос. ліберально-бурж. медієвістиці. На деяких працях П. позначився вплив неокантианців (Г. Ріккерта та ін.), а також реакційного австр. вченого А. Допша. Портрет, с. 381.

Тв.: Очерки из истории средневекового общества и государства. М., 1922; Очерки из экономической истории средневековой Европы. М.—Л., 1928; Восстание Уота Тайлера. М., 1937.

Лит.: Средние века. Сборник, в. 2. Посвящается памяти академика Д. М. Петрушевского. М.—Л., 1946 [библиогр. с. 405—414].

ПЕТРЯЄВ Костянтин Дмитрович (н. 19.I 1917) — укр. рад. історик, доктор істор. наук і професор (з 1968). Член КПРС з 1942. Н. в м. Березовському (тепер Свердл. обл.) в сім'ї службовця. В 1938 закінчив Свердл. пед. ін-т. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1944—53 — зав. кафедрою заг. історії Комі пед. ін-ту (Сиктивкар).

З 1953 — зав. кафедрою нової та новітньої історії Одес. ун-ту. Автор праць з історії робітн. руху 1871—1914 у країнах Європи та США, історії та історіографії Німеччини. Нагороджений орденом Червоної Зірки та ін. нагородами.

Тв.: Курс лекцій по історії Франції, Germany, Англії, Ірландії та США. 1871—1914 г., ч. 1—2. К., 1958—60; Очерки по історії Germany начала XX века (1900—1914 г.). Одеса, 1959; Борьба В. И. Ленина с ревизионизмом в международном рабочем движении. Одеса, 1962 [у співавт.]; Фальсифікація істориками ФРГ історії Germany 1871—1914 г. Одеса, 1965 [у співавт.]; Современная советская историография о внешней политике германского империализма начала XX века. Одеса, 1966; Вопросы методологии исторической науки. К., 1971.

ПЕЧАТКИ — спеціальні прилади з нарізними знаками для відтисків їх на сургучі, воску, папері тощо з метою надання будь-якому документу вірогідності та юридичної сили; в давнину (в 10—15 ст. на Русі та на рос., українських і білоруських землях) — відбитки на воску, свинцю, золоті або сріблі, що прившувалися до *грамот* на шнурках (т. з. в с і л і П.). Існують з найдавніших часів у різних народів світу. В Давній Русі перші згадки про П. знаходимо у договорі кийв. кн. *Ігоря* з греками (944). У Феод. Росії власні П. мали царі, князі, світські та духовні феодалі, а також окремі міста, цехи, гільдії та ін. корпорації. Старовинні укр. міста (Львів, Володимир-Волинський та ін.) вже в 14 ст. мали П. Перші згадки про запорізькі П. відомі з 16 ст. З 17 ст. П. були в *гетьманів*, Генеральної військ. канцелярії та Запорізькому війську. Найпоширенішим малюнком на цих П. було зображення козака. Свої П. у 17—18 ст. мали укр. *полки*, сотні, а також представники козак. старшини — полковники, сотники тощо. В СРСР осн. видом П. є П. з держ. гербом СРСР або з держ. гербом відповідної соціалістич. рад. республіки — *г е р б о в і П.* Право користування такою П. надається законом. Існують також і прості П., якими користуються різні громад. та кооп. орг-ції, окремі особи (напр., лікарі) тощо. На цих П. можуть бути зображені різні емблеми (на П. колгоспів, напр., комбайни і трактори). Одним із видів простої П. є *кутові* та ін. штампи. Про вивчення П. як істор. джерел див. ст. *Сфрагістика*.

Лит.: Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X—XV вв., т. 1—2. М., 1970.

ПЕЧЕНІГИ — тюркські кочові племена; зх. відгалуження їх на поч. 90-х рр. 9 ст. займало степи від гирла Дунаю на Зх. до пониззя Дону на Сх. Прагнучи використати П. у своїх інтересах, Візантія підбурювала їх проти угорців, дунайських болгар і Русі. Руські князі використовували П. в міжусобній боротьбі, що, однак, не виключало нападів П. на Русь (915, 920, 968, 972 тощо). У 972 П. розбили біля Дніпрових порогів дружину кн. *Святослава Ігоровича*, у бою загинув і сам Святослав. Кн. *Володимир Святославич* протягом 988—997 боровся проти П. В 10 ст. у П. [вони поділялися тоді на 13 племен (колін), кожне з яких об'єднувало 5 родів] на чолі племен стояли «великі князі», на чолі родів — «малі князі». В той час у П. відбувався розпад первіснообщинного ладу і складалися феодал. відносини. Осн. заняття — напівкочове скотарство. Останній напад П. на Київську Русь відбувся 1036, коли їх розбило військо *Ярослава Мудрого* (на місці перемоги руського війська над П. було збудовано *Софійський собор* у Києві). Після цього П. майже не згадуються в давньорус. літописях. Частина П., яка й далі кочувала в причорноморських степах, у 2-й пол. 11 ст. з появою *половців* увійшла до

їхнього племінного союзу, ін. частина П., визнавши владу кийв. князів, осіла на руських землях й ослов'янилася. У 12 ст. П. згадуються в давньорус. літописі у складі *клубуків чорних*, які жили на *Пороссі*. Частина П. перекочувала до пониззя Дунаю, а згодом на Балканський п-в, де вони асимлювалися місцевим населенням.

Лит.: Г о л у б о в с к и й П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. К., 1884; Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. В кн.: Материалы и исследования по археологии СССР, № 62. М.—Л., 1958; Рутківська Л. М. Степові кочівники та Київська Русь IX—X ст. «Український історичний журнал», 1965, № 11. Л. М. Рутківська (Київ).

ПЕЧЕРНІ ЖИТЛА — житла в природних печерах, гротах та навісах у гірських районах або в урвищах берегів річок та ін. водойм. Були повсюдно поширені за *кам'яної доби*, особливо за часів *налеоліту*. На тер. України відомі печерні стоянки *Кіік-Коба*, *Вовчий Грот*, *Чокурча*, *Шайтан-Коба*, *Старосілівська стоянка* в Криму та ін. Житла в штучних печерах подекуди існували й пізніше, переважно за часів середньовіччя (див. *Печерні міста*).

Лит.: Ефименко П. П. Первообычное общество. К., 1953; Замятин С. Н. О первоначальном заселении пещер. «Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры», 1950, в. 31.

ПЕЧЕРНІ МІСТА — залишки населених пунктів (переважно середньовічних), на тер. яких виявлено штучні печерні споруди. П. м. відомі в СРСР (в Криму, на Кавказі та в Середній Азії), Малій Азії, Пд. Італії, Китаї, Індії та ін. країнах. В Пд.-Зх. Криму П. м. виникли в 5—7 ст. Бл. 9 ст. у зв'язку з розвитком феодал. відносин вони перетворилися на феодал. міста й замки. Найзначніші з них — *Ескі-Кермен*, *Мангун*, *Чуфут-Кале*, *Каламіта* (Інкерман). У кримських П. м. були й наземні споруди; печери мали в основному культурове, госп. або оборонне призначення. Більшість П. м. Криму з 1938 оголошено археол. заповідниками, де провадиться н.-д. та екскурсійна робота. *Лит.:* Бертье-Делагард А. Л. Остатки древних сооружений в окрестностях Севастополя и пещерные города Крыма. «Записки Одесского общества истории и древностей», 1886, т. 14; Веймарн Е. В. «Пещерные города» Крыма в свете археологических исследований 1954—1955 гг. «Советская археология», 1958, № 1; Якобсон А. Л. Средневековый Крым. М.—Л., 1964.

ПИЛИПЕНКО Іван Якович (1919 — 4.IV 1944) — рад. військовослужбовець, старший лейтенант, учасник Руху Опору у Франції. Н.в.с. Покошичах (тепер Короського р-ну Черніг. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1939. В 1941 закінчив військ. училище. В 1941—42 — учасник Великої Вітчизн. війни. В 1942 був поранений і потрапив у нім.-фашист. полон. Вивезений до Франції на каторжні роботи. В січні 1944 втік з полону і став білцем партизан. загону «Жаку ле-Крокан», який очолювали франц. комуністи. Брав участь у бойових діях і диверсіях в деп. Дордонь. У кінці березня в нерівному бою проти гітлерів. карателів під Пра-де-Карло поблизу м. Сарла був тяжко поранений, схоплений нім. фашистами і розстріляний. А. В. Кудрицький (Київ).

ПИЛИПЕНКОВА ГОРА — горб на правому березі Дніпра, за 4 км на Пд. від м. Канева Черк. обл., на якому виявлено велике (понад 1,5 га) укріплене поселення кін. 3 ст. до н. е. — 1 ст. н. е., один з племінних центрів *зарубинецької культури*. Досліджували П. г. 1948, 1966—70. При розкопках відкрито залишки 44 невеликих прямокутних заглиблених жител з вогнищами і печами. Житла було збудовано з обмазаного глиною плоту і розташовано правильними рядами. Виявлено також круглі госп. ями (бл. 1 м зав-

глибки), знайдено численні уламки місцевого й давньогрец. посуду, залізні шлаки, бронзоліварні тиглі, предмети з заліза, бронзи та скла (ножі, серпи, шила; кільця, браслети, фібули; намистини, підвіски тощо), кістки свійських і диких тварин та риб.

Лит.: Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг. Информационные сообщения, в. 1—2. К., 1967—69. *Е. В. Максимов* (Київ).

ПИЛЯВЕЦЬКА БИТВА 1648 — переможна битва сел.-козац. війська, очолюваного Б. Хмельницьким, проти польсь.-шляхет. війська під містечком Пилявцями (тепер с. Пилява Старосинявського р-ну Хмельницьк. обл.) під час визвольної війни українського народу 1648—54. Щоб придушити визвольний рух на Україні, польсь.-шляхет. уряд протягом літа 1648 сформував велике військо (32 тис. шляхтичів, 8 тис. найманих нім. жовнірів і кілька десятків тисяч озброєних шляхет. слуг), доручивши командування коронному кономушому князю В. Д. Заславському, коронному підчашому М. Остророгу і коронному хорунжому О. Конечпольському. Б. Хмельницький зневажливо їх називав: «князь Домінік — „перина“, підчаший — „латина“, хорунжий — „дитина“». На початку вересня 1648 польсь.-шляхет. військо виступило з Глинян (поблизу Львова) на Волинь. Назустріч йому з Маслового Ставу через Паволоч — Хмельник та Старокостянтинів вирушило сел.-козац. військо (бл. 80 тис.) і загін буджацьких татар (600 чол.). Під Пилявцями, де р. Іква (або Пилявка) розливається в стави і болота, укр. військо збудувало табір, укріплений б рядами возів і земляними валами. Поряд окремим табором стала кіннота М. Кривоноса. Підступи до позицій сел.-козац. війська захищала козац. піхота, яка збудувала шанці на греблі через р. Ікву. 8 (18).ІХ підійшло польсь.-шляхет. військо і стало табором на протилежному березі річки. 11 (21).ІХ битву почав надвірний загін магната Я. Тишкевича, який за допомогою драгунів і нім. жовнірів після кількох запеклих штурмів захопив козац. шанці на греблі. Надвечір 12(22). ІХ в сел.-козац. табір прибуло 4 тис. буджацьких татар. Вранці 13 (23).ІХ укр. полки перейшли в наступ і заволоділи греблю. Проти них виступила шляхет. кіннота і зав'язала безладний бій, в якому зазнала великих втрат. Вважаючи битву програною,

польсь.-шляхет. військо вночі проти 14 (24).ІХ почало відступ, який перетворився на панічну втечу. Під час переслідування козаками багато польсь. шляхтич загинуло. Переможцям дісталися великі трофеї: 100 гармат, зброя, десятки тисяч кіннот. П. б. була блискучою перемогою сел.-козац. війська, яка мала велике воєнне і політ. значення. В результаті перемоги в П. б. були визволені Поділля й Волинь. Після П. б. польсь. шляхтичів на Україні довгий час презирливо називали «пилявчиками».

Лит.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Вос-соединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. 2. М., 1954; Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1954). К., 1940; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. К., 1954.

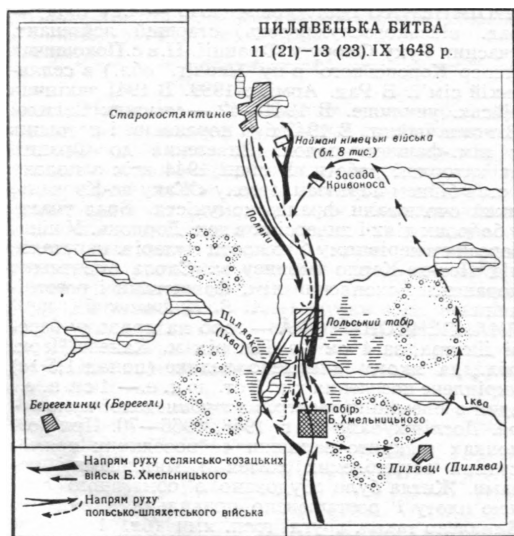
С. П. Майборода (Київ).

ПІЛЬЧИКОВ Дмитро Павлович (1821—93) — український громад. і культ. діяч, педагог. Н. в Херс. губ. в міщанській сім'ї. В 1843 закінчив істор.-філол. факультет Київ. ун-ту. В 1843—46 працював пом. бібліотекаря в Київ. ун-ті, 1846—64 викладав історію в Полт. кадєтському корпусі. В 1846 познайомився з Т. Г. Шевченком і вступив до *Кирило-Методіївського товариства*. За свідченням Г. В. Андрузького, він висловлював республіканські погляди в т-ві. В Полтаві П. разом із В. М. Білозерським пропагував ідеї т-ва. В 60—70-х рр. 19 ст. П. брав участь у ліберально-бурж. русі, був членом Полт. громади. В 1859—62 — один з організаторів недільних шкіл в Полтаві. В 1863 над П., запідозреним в антиурядових настроях, було встановлено таємний нагляд поліції. В 70-х рр. П. зблизився з ліберально-бурж. колами галицької інтелігенції. У 1873 фінансово сприяв організації Літературного т-ва ім. Т. Г. Шевченка у Львові. Підтримував зв'язки з М. П. Драгомановим. З 1876 жив у Харкові, де й помер. *Г. Я. Сергієнко* (Київ).

ПИМОНЕНКО Микола Корнилович (9.ІІІ 1862 — 26.ІІІ 1912) — укр. художник, акад. петерб. Академії мистецтва (з 1904). Н. в Києві в сім'ї іконописного майстра. Художню освіту здобув у Київ. маловальній школі (1878—82) та петерб. Академії мистецтв (1882—84). В 1884—1900 викладав у Київ. маловальній школі. В численних жанрових картинах показав життя та побут укр. села, різну природу. Глибоким знанням нар. звичаїв позначені твори П. «Весілля в Київській губернії» (1891), «Свати» (1892) та ін. З 1893 П. — експонент, з 1899 — член Т-ва передвижників. Для цього періоду творчості П. характерні твори, сповнені соціального звучання («Проводи рекрутів», 1893; «Жертва фанатизму», 1899). В ряді картин П. відтворив працю укр. селянина («Брід», 1901; «Біла річка», 1905; «Перед грозою», 1906; «Збирання сіна на Україні», 1907). Послідовний реаліст, П. разом з передовими укр. і рос. митцями активно виступав проти декадентських течій, обстоював ідейне, реалістичне мистецтво.

Лит.: З а т е н а ц к и й Я. П. Николай Корнилович Пимоненко. К., 1955; Г о в д я П. М. К. Пимоненко. К., 1957.

ПИНТЯ (рр. н. і см. невід.) — ватажок загону опришків. Походив з бідних селян. У 1701 організував на Закарпатті опришківський загін. П. брав участь у *куруців повстанні*, що вибухнуло 1703 в Угорщині й Трансільванії. Під натиском угор. каральних загонів закарпатські опришки відійшли на Покуття. В 1704 до них приєдналися покутські опришки на чолі з І. Пискливим. Об'єднаний загін опришків (86 чол.) під керівництвом П. 1704 розгорнув у Коломийському пов. боротьбу проти місцевих поміщиків, орендарів і лихварів.

Найзначнішою бойовою операцією загону П. було здобуття м. Косова. Дальша доля П. невідома.

В. В. Грабовецкий
(Львів).

ПИРОГОВ Микола Іванович (25.XI 1810—5.XII 1881) — видатний рос. хірург, анатом і педагог, основоположник военнопольової хірургії, чл.-кор. Петерб. АН (з 1847), доктор медицини (з 1832), професор (з 1836). Н. в Москві всім'ї чиновника. В 1828 закінчив мед. ф-т Московського ун-ту.

З 1836 — професор Дерптського (тепер Тартуський) ун-ту. В 1841—56 — зав. кафедрою хірургії Петерб. медико-хірург. академії. Як хірург і організатор військ.-мед. служби брав участь в *Севастопольській обороні 1854—55*. У 1856 П. призначено на посаду попечителя Одес., а 1858 — Київ. усього округу. В 1862—66 перебував у наук. відрадженні за кордоном. З 1866 жив переважно на Україні. Праці П. присвячені клінічним питанням хірургії. В 1847 вперше застосував ефірний наркоз при хірург. операціях. Розробив основи кістково-пластичних операцій. Помер у своєму маєтку в с. Вишні (тепер с. Пирогове Вінницького р-ну Вінн. обл.), де його й поховано. В 1947 в с. Пироговому відкрито музей-садибу М. І. Пирогова.

Тез.: *Собрание сочинений*, т. 1—8. М.—Л., 1957—62. Лит.: Кравченко О. Г. Педагогічна діяльність М. І. Пирогова на Україні. «Радянська школа», 1956, № 11; Порудоминский В. Пирогов. М., 1969 [бібліогр. с. 270—271]; Аронова Ф. С. [та ін.]. Н. И. Пирогов на Украине. Библиографический указатель литературы. К., 1961.

ПИРОГОВСЬКИЙ Олександр Сидорович (23.VI 1897 — 5.XI 1943) — один з керівників підпільної антифашист. боротьби в Києві під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1945). Член Комуністич. партії з 1927. Н. у м. Гайсині (тепер райцентр Вінн. обл.) в сел. сім'ї. Учасник громадян. війни. В 1919—24 служив у Дніпровській військ. флотилії. З 1941 — секретар Залізничного підпільного району партії в Києві. Під керівництвом П. парт. і бойові групи розгорнули широку діяльність: вели агітац. роботу серед населення, розповсюджували листівки (всього понад 100 тис. прим.), організували диверсії на Київ. залізнич. вузлі та пром. підприємствах, озброювали партизанів і посілали до них нових людей, зривали відправку молоді до Німеччини. Орг-ція складалася з 20 груп, що налічували понад 250 чол. П. деякий час (після провалу підпільного міського) фактично очолював боротьбу підпільників міста. 30.X 1943 був заарештований і після тортур страчений.

О. С. Кременчуцька (Київ).

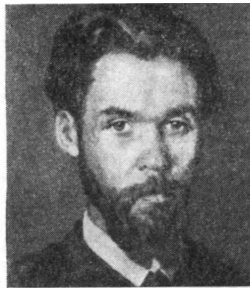
ПИРОГОСТ (р. н. невід. — п. 592) — слов. вождь. Згадується в творі візант. історика *Феофілакта Сімокатті* в зв'язку з слов'яно-візант. війнами в Подунав'ї, в яких П. брав активну участь. Є також припущення, що П. був одним з можливо-владців, які становили оточення антських і склавинських «царів» (реквів) і очолювали значні військ. загоны. П. загинув під час битви.

М. Ю. Брайчевський (Київ).

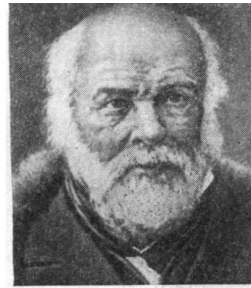
ПІРЯТИН — місто Полт. обл. УРСР, центр Пирятинського р-ну, на р. Удаю (бас. Дніпра). Залізнич.ст. Вузол автомобіл. шляхів. 15,9 тис. ж.

Д. М. Петрушевський.

М. К. Пимоненко.

М. І. Пирогов.

(1970). П. — місто-фортеця Київ. Русі. Час заснування невідомий. Вперше згадується в Іпатіївському літопису під 1154. В 1240 його зруйнували монголо-татари. Бл. 1362 П. загарбали лит. феодали, і місто ввійшло до складу Лит. д-ви. Після *Люблинської унії 1569* воно підпало під владу шляхет. Польщі. В 1648 сел.-козацьке військо під командуванням Б. Хмельницького визволило його. З 1649 П. — сотенне містечко *Кропивнянського полку*, а після розформування його (1658) ввійшов до *Лубенського полку*. Козаки П. брали участь у битвах нар.-визвольної війни 1648—54 (Зборівській, Берестецькій, Батозькій та ін.). Під час *Північної війни 1700—21* населення П. активно боролось проти швед. загарбників. Незважаючи на неодноразові спроби шведів 1708 захопити П., їм не вдалося златати опір захисників міста. З 1782 П. — повітове місто Київ. намісництва, з 1797 — Малоросійської губ., з 1802 — Полт. губ. У 18—19 ст. через П. проходили торг. шляхи на Чернігів, Київ і Полтаву. В 1905—07 в П. відбувалися страйки і демонстрації. Залізничники ст. Пирятин брали участь у *Жовтневому єсеросійському політичному страйку 1905*. У грудні 1905 в повіті відбувалися сел. заворушення. Рад. владу в місті встановлено в січні 1918. У березні 1918 П. окупували австро-нім. війська. Проти них на тер. повіту нужно боролось з партизан. загони. В грудні 1918 П. захопили петлюрівці. 1.II 1919 його визволили рад. війська. В серпні 1919 П. захопили денікінці. Підпільний більшовицький к-т керував партизан. боротьбою в повіті. У грудні 1919 місто визволили білці Червоної Армії. З 1923 П. — райцентр Прилуцького округу, з 1932 — Харків. обл., з 1937 — Полт. обл. Під час Великої Вітчизн. війни П. 18.IX 1941 окупували гітлерівці. В місті діяв підпільний райком партії на чолі з Й. Ф. Компанійцем. 18.IX 1943 П. визволили частини Ворон. фронту. В місті — меблева ф-ка, шкіряний, овочесушильний, сироварний з-ди, м'ясокомбінат тощо. 11 зазальноосвітніх і 1 музична школи. В грудні 1843, травні 1845, червні 1859 в П. був Т. Г. Шевченко.

ПИСАРЄВ Дмитро Іванович (14.X 1840 — 16.VII 1868) — рос. публіцист і літ. критик, революц. демократ. Н. в с. Знаменському (тепер Лип. обл.) в сім'ї поміщика. В 1861 закінчив істор.-філол. факультет Петерб. ун-ту. З 1859 працював у петерб. журналах, з кінця 1860 — постійний співробітник журн. «Русское слово». За революц. прокламацію, спрямовану проти царського уряду, П. у липні 1862 було ув'язнено у Петропавловську фортецю. Після звільнення (1866) П. співробітничав у журн. «Дело», а 1868 М. О. Некрасов запросив його в «*Отечественные записки*».

Д. І. Писарев.

Л. В. Писаржевський.

Прогресивні сусп.-політ. і філософ. погляди П. сформувалися в умовах сусп. піднесення кінця 50-х — поч. 60-х рр. Перехід його на демократичні позиції відбувся 1860—61 під безпосереднім впливом революц.-демократич. журналістики того часу, творів О. І. Герцена, М. Г. Чернишевського і М. О. Добролюбова. В своїх працях П. порушив широке коло питань громад.-політ. життя, л-ри й науки. Відстоював інтереси нар. мас, виступав прибічником звільнення особи від всіхляких пут. При цьому він збільшував значення інтелігенції, вбачав найважливіший засіб соціальних перетворень у поширенні наук. знань, особливо в галузі природознавства. П. був ворогом кріпосництва і лібералізму, прихильником соціалістич. ладу, хоча й не бачив реальних шляхів його здійснення. На відміну від народників П. не ідеалізував сел. общини, скептично ставився до висловлюваного ними твердження, нібито Росія може обминути буржуазну стадію розвитку, і вважав капіталізм прогресивнішим, ніж існуючі в країні виробничі відносини. В питаннях істор. розвитку суспільства П. стояв у цілому на ідеалістич. позиції, вважаючи рушійною силою прогресу ідеї та їхніх носіїв. Як літ. критик П. у кращих своїх творах — «Стояча вода» (1861), «Писемський, Тургенев і Гончаров» (1861), «Базаров» (1862), «Мотиви російської драми» (1864), «Реалісти» (1864), «Мислячий пролетаріат» (1865) та ін. — боровся за реалізм, ідейність і народність у л-рі та мистецтві, виступав проти представників теорії «чистого мистецтва». В питаннях теорії мистецтва під впливом вульгарно-матеріалістич. ідей П. відступав від матеріалістич. розуміння естетичних функцій мистецтва, заперечував об'єктивний характер і суспільне значення естетики («Руйнування естетики», 1865). П. виявляв інтерес до укр. л-ри, позитивно ставився до творчості Т. Г. Шевченка і Марка Вовчка. Праці П. популяризував у Галичині І. Я. Франко, ними цікавилась О. Ю. Кобилянська.

Тв.: Сочинення. В 4 т. М., 1955—56; У кр. п. ер. к л. — Літературно-критичні статті. К., 1953.

Лит.: В о р о б ь е в В. Д. І. Писарев — видаючийся російський критик-демократ. Х., 1953 [бібліогр. с. 97—98]; М а с л и н А. Н. Д. І. Писарев в боротьбі за матеріалізм і соціальний прогрес. М., 1968; Д е м и д о в а Н. В. Писарев. М., 1969 [бібліогр. с. 216—222]; П' я т а к о в І. С. Д. І. Писарев і Україна. К., 1965. М. П. Рудько (Київ).

ПИСАРЖЕВСЬКИЙ Лев Володимирович (14.ІІ 1874 — 23.ІІІ 1938) — укр. рад. хімік, академік АН СРСР (з 1930; чл.-кор. з 1928), академік АН УРСР (з 1925), доктор хімії (з 1913), професор (з 1904). Член КІРС з 1930. Н. у Кишиневі в сім'ї нотаріуса. В 1896 закінчив Одес. (Новоросійський) ун-т. У 1904—08 — професор Юр'єв-

ського (Тартуського) ун-ту, 1908—11 — Київ. політех. ін-ту, 1913—32 — Гірничого та Хім.-технологічного ін-тів у Катеринославі (Дніпропетровську). З 1927 — директор створеного за його ініціативою Укр. ін-ту фізичної хімії (тепер Ін-т фізичної хімії ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР). Осн. праці присвячено властивостям і будові перекисів та надкислот, дослідженню впливу розчинника на хім. рівновагу та вільну енергію хім. реакцій, проблемам хімії з точки зору електронних уявлень. Премія ім. В. І. Леніна, 1930. У 1964 Рада Міністрів УРСР встановила премію ім. Л. В. Писаржевського за видатні роботи з механізму хім. реакцій.

Лит.: Лев Володимирович Писаржевський (1874—1938). Матеріали про життя і творчість. К., 1940 [бібліогр. с. 109—113]; Писаржевський Лев Володимирович. В кн.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967.

ПИСКЛІВИЙ Іван (р. н. невід. — п. 1705) — ватажок загону опришків. П. організував 1701 загін із покусських і буковинських опришків, який діяв у Коломийському пов., нападаючи на маєтки феодалів, орендарів, на місцевих сільс. багатіїв і лихварів. У 1703 опришки на чолі з П. вчинили напад на Коломию. В 1704 вони приєдналися до загону опришків, що його очолював Пинтя, і брали участь у здобутті Косова. В одній із сутичок з карателями П. було захоплено в полон і страчено в Станіславі. В. В. Грабовецький (Львів).

ПИСЬМЕННОЙ Олексій (рр. н. і см. невід.) — ватажок загону гайдамаків, учасник гайдамацького повстання 1750 на Правобережній Україні. Походив з дрібної польс. шляхти. В 1750 організував на р. Інгулі загін з 27 запорожців. Рушивши на Правобережну Україну, гайдамаки на чолі з П. здобули м. Фастів, нападали на маєтки польс. і укр. шляхти, орендарів та лихварів. Після невдалої для гайдамаків сутички з польс. каральним загonom під містечком Вільшаною дальша доля П. невідома. В. М. Кулаковський (Київ).

«ПІТАННЯ ІСТОРІЇ НАРОДІВ СРСР» — наук. неперіодичне видання. Випає як респ. міжвідомчий наук. збірник з 1965 Харків. ун-т (до 1971 вийшло 11 вип.). Публікує статті працівників різних вузів і н.-д. установ республіки з історії СРСР і УРСР. У статтях, написаних на широкій документальній базі центр. і місцевих архівів, висвітлюються актуальні та малодосліджені питання історії СРСР, зокрема історії революц.-визвольної боротьби, Великої Жовтн. соціалістич. революції, громадян. та Великої Вітчизн. воен. питання держ., госп. і культурного будівництва. Значна увага приділяється джерелознавству та історіографії історії України. В статтях подано оригінальні теоретичні узагальнення. 10-й вип. присвячений 100-річчю з дня народження В. І. Леніна. В окремих випусках вміщено публікації документів, подано інформацію про роботу університетських кафедр історії СРСР та історії УРСР. Ф. К. Сарана (Київ).

«ПІТАННЯ НОВОЇ ТА НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ» — наук. неперіодичне видання. Випускає його з 1965 Київ. ун-т як міжвідомчий наук. збірник (до 1971 вийшло 12 випусків). Публікує наук. дослідження з питань нової та новітньої історії зарубіжних країн, проведені у н.-д. умовах і вузах УРСР. Тематика статей — актуальні проблеми міжнар. комуністич. й робітн. руху, нап.-визвольної боротьби колоніальних і залежних народів, міжнар. відносин. Значну увагу приділено висвітленню історії країн соціалістич. системи та соціально-економіч. перетворенням в них. Окремі статті присвячено впливу Великої Жовтн. соціалістич. революції на розвиток рево-

люц. руху в зарубіжних країнах, питанням зовн. політики Рад. Союзу. В збірнику публікують також статті з вітчизн. та зарубіжної історіографії.

Ф. К. Сарана (Київ).

«ПІТАННЯ ПРО СКАСУВАННЯ КРІПОСНОГО ПРАВА В РОСІЇ» — стаття К. Маркса, в якій аналізується діяльність Головного і губернських дворянських комітетів у селянських справах, що обговорювали питання про скасування кріпосного права в Росії. Написана 1.Х 1858 і надрукована 19.Х 1858 в прогресивній амер. газ. «Нью-Йорк дейлі трібун» («New-York Daily Tribune» — «Нью-Йоркська щоденна трибуна»). Внутр. події в Росії після закінчення *Кримської війни 1853—56*, особливо сел. рух, який свідчив про напруження революц. ситуації в країні, привернули увагу К. Маркса. Розгортання сел. руху в Росії переконало К. Маркса в наявності всередині країни сил, які діяли проти самодержавства. Аналізуючи опубліковані в зх.-європ. пресі матеріали Головного і губ. к-тів у сел. справах, К. Маркс викрив класовий зміст полеміки лібералів з кріпосниками про форми і розміри поступку селянам. «Висловлюватись проти рабства, — писав він, — але допускати звільнення тільки на таких умовах, за яких воно зводилося б до простої фікції» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 12, с. 571). Таке «звільнення» селян К. Маркс вважав природним для кріпосників. Шукаючи відповідь на питання про те, які обставини примусять царизм скасувати кріпацтво, К. Маркс звертається до аналогічних випадків з історії європ. країн і приходять до висновку, що монархічні уряди Європи «спромоглися скасувати кріпосне право тільки лише під натиском революції або в результаті війни» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 12, с. 572). Війна 1853—56 «вимагала величезних жертв від російських народних мас» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 12, с. 573), загострила соціальні суперечності в країні, привела до сел. повстань в окремих губерніях Росії. Все це, на думку К. Маркса, може примусити пануючі класи дати згоду на скасування кріпосного права.

В. Н. Котов (Київ).

ПІВДЕННА ЗАЛІЗНИЦЯ — одна із залізниць СРСР. Проходить в пд.-сх. частині УРСР. Довжина 3492,8 км. У складі П. з. — 5 відділків. Будівництво з-ці почалося 1865. В липні 1869 вперше було відкрито ділянку Курськ—Харків. Залізничники П. з. брали активну участь у революц. русі на Україні наприкінці 19 ст., у революції 1905—07, зокрема в *Льоботинському збройному повстанні 1905*. Вони активно боролися за перемогу й встановлення Рад. влади. 11.І 1920 на ст. Харків-Товарний відбувся перший на Україні комуністич. суботник. За роки передвоєнних п'ятирічок проведено реконструкцію з-ці, збудовано 3 нові лінії. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 збитки, які заподіяли нім.-фашист. загарбники г-ву з-ці, становили 1 млрд. 29 млн. крб. (у цінах до 1961). В післявоєнні роки тривало тех. оснащення з-ці. В 1969 питома вага теплової та електровозної тяги на П. з. становила понад 95%. 13 підприємствам з-ці присвоєно звання колективів комуністич. праці. Звання ударників комуністич. праці удостоєно бл. 46 тис. чол. На П. з. працює багато новаторів і передовиків виробн., серед них — 6 Героїв Соціалістич. Праці, 4 лауреати Держ. премії СРСР (1970). У 1969 П. з. нагороджено орденом Леніна. В 1970 колектив з-ці нагороджено Ленінською ювілейною почесною грамотою ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС.

«ПІВДЕННА ПРАВДА» — газета, орган Микол. обкому й міському КП України, обласної та міс-

кої Рад депутатів трудящих. Виходить в Миколаєві 6 раз на тиждень. Бере початок від газети «*Пролетарское знамя*», що виходила в Миколаєві з 11 (24).X 1917. Далі друкувалася під назвами «Власть труда» (1918), «Известия» (1919—20), «Красный Николаев» (1921—30), «Червоний Миколаїв» (1930), «Шлях індустріалізації» (1930—37), «Більшовицький шлях» (1937—41, 1943—44). З 1937 стала обласною газетою. З 2.IV 1944 виходить під сучас. назвою. З грудня 1959 видається укр. і рос. мовами. К. М. Феодулов (Миколаїв).

ПІВДЕННЕ БЮРО ВЦРПС — керівний профспілковий орган на Україні 1919—23. Рішення про його створення прийнято на *Першому Всеукраїнському з'їзді профспілок*. 17.V 1919 в Москві на пленарному засіданні Президії Всерос. Ради профспілок було обрано Південне бюро, до якого увійшли А. А. Андреев, В. С. Стороженко, Д. М. Шварцман. У січні 1922 Всеукр. конференція профспілок змінила керівництво Південного бюро, обравши до його складу досвідчених парт. і профспілкових працівників — В. Я. Чубаря, Ф. Д. Корнюшина, І. Л. Булата та ін. У вересні 1923 в зв'язку з консолідацією і зміцненням укр. профес. руху замість Південного бюро було організовано Укрбюро ВЦРПС. Див. також *Професійні спілки на Україні*.

Лит.: Слущкий А., Сидоренко В. Профсоюзы Украины после победы Великого Октября. М., 1961.

В. П. Сидоренко (Київ).

ПІВДЕННЕ БЮРО КОМІТЕТІВ БІЛЬШОСТІ — див. *Південне бюро ЦК РСДРП* (1904—05).

ПІВДЕННЕ БЮРО ЦК РСДРП (1904—05) — парт. орган, створений з ініціативи В. І. Леніна в Одесі в лютому 1904. Об'єднавало Одес., Микол., Катериносл. комітети РСДРП і ряд с.-д. орг-цій Півдня. До його складу входили В. В. Воробейський, І. Х. Лалаєв, К. Й. Левіцький, секретарем була П. І. Кулябко. Бюро розгорнуло широку роботу по зміцненню більшовицьких сил на Україні, організувало видання і розповсюдження листівок і брошур, було одним з найважливіших опорних пунктів більшовиків у боротьбі за скликання *Третього з'їзду РСДРП*. У липні 1904 меншовики і примиренці з ЦК протягли незаконне рішення про розпуск бюро. В Києві було створено меншовицько-примиренське Пд. бюро ЦК РСДРП, яке діяло одночасно з більшовицьким бюро аж до III з'їзду РСДРП. Більшовицьке бюро, не підкорившись рішенню примиренського ЦК, продовжувало свою діяльність від імені пд. к-тів більшості. У вересні 1904 більшовицьке бюро підготувало і провело *конференцію південних більшовицьких комітетів*. З утворенням всерос. більшовицького центру — *Бюро комітетів більшості* — Пд. бюро стало працювати на правах його філії. Припинило свою діяльність напередодні III з'їзду РСДРП. Після з'їзду було утворене нове *Південне бюро ЦК РСДРП* (1905) в Києві. П. М. Шморцун (Київ).

ПІВДЕННЕ БЮРО ЦК РСДРП (1905) — парт. орган, створений у Києві в липні 1905 за рішенням ЦК, обраного на *Третьому з'їзді РСДРП*. Бюро розподіляло парт. сили на Півдні України, зв'язувало місцеві к-ти між собою і з ЦК РСДРП. Мало добре обладнану підпільну друкарню. У січні 1906 Пд. бюро об'єдналося з бюро при Південному обласному к-ті (меншовиків), утворивши Південне бюро при Об'єднаному ЦК РСДРП. У березні 1906 останнє було реорганізоване в Південний обласний к-т, який після *Четвертого (Об'єднавчого) з'їзду РСДРП* був розпущений. Замість нього створено в Харкові Південне інформаційне бюро, що в кінці 1906 розпалося. П. М. Шморцун (Київ).

ПІВДЕННЕ ТОВАРИСТВО ДЕКАБРИСТІВ — таємна революц. організація *декабристів* на Україні. Створено в березні 1821 членами *Тульчинської управи* кол. «Союзу благоденства» (П. І. Пестель, О. П. Юшневський, П. В. Аврамов, О. П. Барятинський, М. В. Басаргін, Ф. Б. Вольф, В. П. Івашев, О. О. Крюков і М. О. Крюков). Всі вони входили до т. з. Корінної думи т-ва. До них приєдналися В. Л. Давидов і С. Г. Волконський. Головою т-ва було обрано П. І. Пестеля, «блжстителем» — О. П. Юшневського. П. І. Пестель і О. П. Юшневський від Пд. т-ва і М. М. Мураїдов від Пн. т-ва становили т. з. директорію. Через М. М. Мураїдова мали підтримувати зв'язок з *Північним товариством декабристів*. Незабаром членами П. т. д. стали брати С. І. Мураїдов-Апостол і М. І. Мураїдов-Апостол, М. П. Бестужев-Рюмін та ряд офіцерів 1-ї та 2-ї армій, розквартированих на Правобережній Україні. Протягом 1822—25 щорічно в січні, під час контрактового ярмарку, в Києві відбувалися з'їзди керівників діячів П. т. д., які вирішували організаційні й програмні питання. З'їзд 1822 остаточно затвердив створення т-ва і дав настанову його учасникам обміркувати запропоновану П. І. Пестелем програму. На з'їзді 1823 було схвалено поділ П. т. д. на три філії: Тульчинську управу на чолі з П. І. Пестелем, Кам'янську управу на чолі з В. Л. Давидовим та С. Г. Волконським і Васильківську управу на чолі з С. І. Мураївовим-Апостолом і М. П. Бестужевим-Рюміним. Учасники з'їзду 1824 обговорили й схвалили написані П. І. Пестелем розділи проекту програми т-ва «Руської правди». В 1825 на з'їзді обговорювали питання про можливість організації повстання в армії проти царизму. Керівники П. т. д. прагнули об'єднатися з Пн. т-вом. В різний час В. Л. Давидов і С. Г. Волконський зїздили до Петербурга, щоб схилити керівників Пн. т-ва об'єднатися і здійснити спільними силами революц. переворот з допомогою армії та встановити в Росії республіканський лад. Навесні 1824 П. І. Пестель вів переговори в Петербурзі з керівниками Пн. т-ва, але йому не вдалося схилити їх до об'єднання на основі програми «Руської правди». Проте було досягнуто домовленості про спільність дій у разі початку повстання та про скликання 1826 об'єднаного з'їзду. В 1823 М. П. Бестужев-Рюмін встановив зв'язки з діячами польсь. «Патріотичного товариства» С. Крижановським і О. Хоткевичем. У вересні 1825 до П. т. д. прийнято *Товариство об'єднаних слов'ян*, яке ввійшло до складу Васильківської управи. Готуючи повстання, члени П. т. д. вели агітацію серед солдатів. Особливо активно готували солдатів до повстання С. І. Мураїдов-Апостол, М. П. Бестужев-Рюмін і колишні члени Товариства об'єднаних слов'ян. Коли влітку 1825 з'ясувалося, що діяльність таємних т-в через доноси шпиків і зрадників стала відома урядові, було вирішено прискорити революц. переворот. Повстання призначили на весну 1826. Цей план був погоджений з Пн. т-вом. Смерть Олександра І в листопаді 1825, «міжцарів'я», викликане відмовою його брата Костянтина від престолу, та загроза викриття змусили керівників П. т. д. перенести повстання на 1 (13).І 1826. Але 13 (25).XII 1825 був заарештований П. І. Пестель. Після поразки повстання 14 (26).XII 1825 в Петербурзі та повстання Чернігівського полку 29.XII 1825 (10.І 1826) — 3 (15).І 1826 (див. *Чернігівського полку повстання*), піднятого і очоленого С. І. Мураївовим-Апостолом, П. т. д. було розгромлене.

П. І. Пестеля, С. І. Мураївова-Апостола і М. П. Бестужева-Рюміна засуджено до страти й повішено в Петербурзі, ін. члени т-ва засуджено до каторги і заслання. *Лит.*: Восстание декабристов. Материали и документы, т. 4—12. М.—Л., 1925—69; Нецкіна М. В. Движение декабристов, т. 1—2. М., 1955; Лисенко М. М. Декабристський рух на Україні. К., 1954; Сыроечковский Б. Е. Из истории движения декабристов. М., 1969; Медведська Л. О. Павло Иванович Пестель. К., 1964.

ПІВДЕННИЙ ПОХІД ЧАСТІН 12-ї АРМІЇ — рейд Пд. групи рад. військ з району Одеси в район Житомира по ворожих тилах під час громадян. війни. Наприкінці серпня 1919, після загарбання Одеси денікінцями, Пд. група рад. військ у складі 45-ї і 58-ї стріл. д-зій під заг. командуванням Й. Е. Якіра і членів Реввійськради Я. Б. Гамарника, В. П. Затонського, Л. Й. Карвелішвілі вирушила на Пн. України на з'єднання з 44-ю стріл. д-зією, яка в той час вела тяжкі оборонні бої в районі Житомира. Пройшовши з боями по денікінських і петлорівських тилах бл. 400 км, 45-а д-зія разом з 44-ю д-зією, що підійшла з Пн., 17.IX 1919 вибила петлорівців з Житомира і оволоділа містом. Одночасно 58-а д-зія визволила м. Радомишль.

ПІВДЕННИЙ ФРОНТ — 1) Найвище оперативне об'єднання кількох рад. армій, що діяло під час *громадянської війни в СРСР 1918—20* (з вересня 1918 до січня 1920) проти білогвардійських військ Краснова і Денікіна. Створений за наказом Реввійськради РРФСР від 11.IX 1918 на базі військ, які охороняли демаркаційну лінію на кордоні між Рад. Росією й окупованою австро-нім. загарбниками Україною й вели бойові дії проти військ Краснова в пн. районах Донської обл., і військ Пн.-Кавк. військ. округу, що обороняли Царицин і Пн. Кавказ від білогвардійців. Восени 1918 5 армій П. ф. (ком. П. П. Ситін) вели бої проти білогвардійців на широкому фронті — від Брянська до Царицина, Астрахані й Пн. Кавказу. У 1919 війська П. ф. (ком. В. М. Гіттіс, з липня 1919 — В. М. Єгоров, з жовтня 1919 — О. І. Єгоров) вели бої проти денікінців. Після розгрому *денікінщини* П. ф. 10.І 1920 реорганізовано в *Південно-Західний фронт*. 2) Вдруге П. ф. створено 21.IX 1920 за рішенням Політбюро ЦК РКП (б) на базі частини військ Пд.-Зх. фронту для боротьби проти врангелівців. Війська П. ф. (ком. М. В. Фрунзе) завдали врангелівцям поразки в Пн. Таврії і внаслідок успішного здійснення *Перекопсько-Чонгарської операції 1920* визволили Крим. Після розгрому *врангелівщини* П. ф. 10.XII 1920 було розформовано. 3) Найвище оперативне об'єднання рад. військ, яке діяло на тер. України і Пн. Кавказу під час *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45*. Сформований 22.VI 1941 на базі військ Одес. військ. округу. Війська П. ф. (ком. ген. армії І. В. Толенаєв, з вересня 1941 — ген.-лейтенант Д. І. Рябишев, з жовтня 1941 — ген.-полковник Я. Т. Черевиченко) з поч. війни вели оборонні бої на тер. Молдавії й Пд. України. Вони здійснили, зокрема, Уманську оборонну операцію, *Донбаську оборонну операцію 1941—42*, Ростовську оборонну операцію. В листопаді — грудні 1941 війська П. ф. провели Ростовську наступальну операцію, на поч. 1942 під командуванням ген.-лейтенанта Р. Я. Малиновського брали участь у *Барвінково-Лозівській наступальній операції 1942*, навесні 1942 — у Харків. наступальній операції. Взятку 1942—43 війська П. ф. (ком. ген.-полковник А. І. Єременко) здійснили Ростовську наступальну операцію, влітку 1943 під командуванням ген.-полковника

Ф. І. Толбухіна взяли участь у *Донбаській наступальній операції 1943*, провели *Мелітопольську наступальну операцію 1943*. 20.X 1943 П. ф. перейменовано на *Четвертий Український фронт*. В. С. Левін (Київ).

«ПІВДЕННІ БУНТАРІ» — народники, що діяли в Україні у 2-й пол. 70-х рр. 19 ст. і перебували під впливом анархіч. ідей М. О. Бакуніна. Спочатку вони становили окремих гурток, що його організували 1875 В. К. Дебогорій-Мокрієвич і Я. В. Стефанович. До його складу увійшло бл. 20 учілих від арештів членів «*Київської комуні*», *чайковців*. Погляди «П. б.» були близькими до програми орг-ції «*Земля і воля*». Члени гуртка організували в селах на Пд. Київ. і на Пн. Херс. губерній «поселення» народників з метою підготовки там сам. повстань. Ця спроба зазнала невдач, і наприкінці 1876 гурток розпався. В 1877 окремі «П. б.» створили на Чигиринщині нелегальну сел. орг-цію «*Ташну дружину*», яка невдовзі була розкрита і розгромлена поліцією. Пізніше брали участь у терористич. боротьбі проти представників царської влади. У 1878—79 деякі колишні «П. б.» вступили до «*Землі і волі*» (М. Ф. Фроленко, Л. Г. Дейч, Я. В. Стефанович, В. І. Засулч та ін.).

М. П. Рудько (Київ).

ПІВДЕННО-ЗАХІДНА ЗАЛІЗНИЦЯ — одна із залізниць СРСР. Проходить у центр. частині УРСР. Довжина 4811 км. У складі П.-З. з. — 6 відділків. Будівництво з-ці почалося 1866. Вперше було відкрито 1870 лінію Київ — Жмеринка. Залізничники П.-З. з. були активними учасниками революц. руху. Так, 1879 на Київ. залізнич. вузлі відбувся страйк робітників, які вимагали поліпшення умов життя і збільшення оплати праці. Залізничники брали активну участь у революції 1905—07, у боротьбі за встановлення й зміцнення Рад. влади. Разом з робітниками з-ду «*Арсенал*» вони були активними учасниками *Київського січневого збройного повстання 1918*. За роки передвоєнних п'ятирічок проведено велику роботу щодо тех. переоснащення г-ва з-ці. Це дало можливість задовольнити потреби фронту й тилу під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Нім.-фашист. загарбники зруйнували з-цю. В 1944 почалася відбудова з-ці, яку було закінчено 1946. За післявоєнні роки осп. лінії П.-З. з. електрифіковано. Питома вага теплової та електровононої тяги на П.-З. з. 1970 становила 95%. 45 підприємств з-ці присвоєно звання колективу комуністич. праці, бл. 36 тис. залізничникам — ударника комуністич. праці. На П.-З. з. працює багато новаторів і передовиків виробн., серед них — 7 Героїв Соціалістич. Праці. В 1967 колектив П.-З. з. нагороджено пам'ятним прапором ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС. У 1970 з-цю нагороджено Ленінською ювілейною почесною грамотою ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС. У зв'язку з 100-річчям з дня заснування з-цю нагороджено орденом Леніна (1970).

П. Ф. Кривонос (Київ).

ПІВДЕННО-ЗАХІДНИЙ ВІДДІЛ РОСІЙСЬКО-ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА в Києві — створений 13 (25).ІІ 1873 з метою вивчення географ., етнограф. і статистич. відомостей по Київ., Поділ., Волин., Черніг. та Полт. губерніях. Першим головою відділу був Г. П. Галаган (див. *Галагани*), пізніше — В. Б. Антонович. В роботі відділу брали участь представники демократичної (М. В. Лисенко, М. І. Зібер, С. А. Подолинський, П. А. Косач та ін.) та ліберально-бурж.

(П. П. Чубинський, Ф. К. Вовк та ін.) інтелігенції. Відділ видав два томи «*Записок*» (К., 1874—75), в яких вміщено матеріали з етнографії, економіки, статистики, географії і природознавства, приступив до друку 3-го тому «*Записок*», а також повного зібрання творів М. О. Максимовича. Видав окремі монографії з питань фольклору, етнографії. До статистико-економіч. праць належать публікації аналізу одноденного перепису населення Києва в березні 1874, організованого і проведеного відділом. У 1874 з ініціативи відділу в Києві відбувся 3-й Всерос. археол. з'їзд, у роботі якого взяли участь відомі вчені Росії, Франції, Австро-Угорщини. Відділ підтримував зв'язки з багатьма наук. т-вами Росії і закордону. В зв'язку з *Емським актом 1876* відділ ліквідовано. Музей відділу передано *Археологічному товариству* при Київ. духовній академії, бібліотеку частково передано Комерційному інституту.

Літ.: *Записки Юго-Западного отдела Русского географического общества*, т. 1—2. К., 1874—75.

Д. М. Топчій (Київ).

ПІВДЕННО-ЗАХІДНИЙ ФРОНТ — 1) Найвище оперативне об'єднання кількох рос. армій, що діяло на тер. України під час *першої світової війни 1914—18* (з серпня 1914 до лютого 1918). Війська П.-З. ф. (ком. ген. М. І. Іванов) у складі 4 армій почали бойові дії 5 (18).VIII 1914 наступом у Галичині проти австро-угор. військ, внаслідок якого рос. війська оволоділи Галичиною і частиною австр. Польщі (див. *Галицька битва 1914*). Навесні 1915 під натиском переважаючих австро-нім. сил війська П.-З. ф. були змушені відступити і залишити тер. Галичини. Влітку 1916 війська П.-З. ф. (ком. ген. О. О. Брусилов) здійснили *проти австро-німецького фронту 1916* і просунулися на 80—120 км. Розпочатий військами П.-З. ф. за розпорядженням бурж. Тимчасового уряду *Червоний наступ 1917* закінчився невдачею. В 1917 революц. солдати П.-З. ф. взяли активну участь у боротьбі за владу Рад на Україні. В листопаді 1917 вся влада на фронті перейшла до рук більшовицького *Виконавчого комітету Південно-Західного фронту*. Загони, сформовані з солдатів П.-З. ф., в лютому 1918 чинили опір австро-нім. окупантам. 2) Найвище оперативне об'єднання рад. військ, яке діяло на тер. України під час *громадянської війни в СРСР 1918—20* (січень — грудень 1920). Створений 10.I 1920 у складі 3 армій на базі військ *Південного фронту*. На поч. 1920 армії П.-З. ф. (ком. О. І. Єгоров) вели бойові дії на тер. України проти залишків денікінських військ, що відступали в напрямі Одеси і Криму. В травні 1920 П.-З. ф., до складу якого ввійшла й *Перша Кінна армія*, розгорнув воєнні операції проти військ бурж.-поміщицької Польщі (див. *Польсько-радянська війна 1920*), що вдерлися на Україну. Внаслідок *контрнаступу Південно-Західного фронту 1920* майже всю тер. Рад. України було визволено від ворожих військ. У вересні 1920 з складу П.-З. ф. було виділено Пд. фронт, що почав бойові дії проти врангелівців. Восени 1920 війська П.-З. ф. розгромили петлюрівську армію. 31.XII 1920 П.-З. ф. було розформовано. 3) Найвище оперативне об'єднання рад. військ, яке діяло на Україні під час *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45*. Сформований 22.VI 1941 на базі військ Київ. особливого військ. округу. Війська П.-З. ф. (ком. ген.-полковник М. П. Кирпонос, з вересня 1941 — Маршал Рад. Союзу С. К. Тимошенко) з поч. війни вели оборонні бої на тер. України. Вони здійснили, зокрема, *Луцько-Бродівсько-Ровенську танкову операцію 1941*, *Київську оборонну операцію 1941*, вели бої за Харків і Суми.

В грудні 1941 війська П.-З. ф. провели Єлешку наступальну операцію, на поч. 1942 під командуванням ген.-лейтенанта Ф. Я. Костенка — *Барвінково-Лозіську наступальну операцію 1942*. Взимку 1942—43 війська П.-З. ф. (ком. ген.-полковник М. Ф. Ватулін) брали участь у *Сталинградській битві 1942—43*, у Харківській операції 1943, влітку 1943 (ком. ген. армії Р. Я. Малиновський) — у *Донбаській наступальній операції 1943*, у визволенні Лівобережної України. 20. X 1943 П.-З. ф. перейменовано на *Третій Український фронт*.
В. С. Левін (Київ).

«ПІВДЕННО-РЕВОЛЮЦІЙНА ГРУПА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ» — група соціал-демократів, що, будучи невдоволена «економістським» напрямом Одеського к-ту РСДРП, у жовтні 1901 виділилася з нього. Група підтримувала тісні зв'язки з редакцією газ. «*Искра*» і в своїй діяльності керувалася її вказівками. До складу групи входило понад 40 чол. Вміло поєднуючи економіч. і політ. боротьбу, вона широко розгорнула агіт.-масову роботу серед робітників, керувала страйками, провела дві демонстрації [23. II (8. III) і 1 (14). V 1902], ряд масовок та ін. Група розгорнула активну роботу по розповсюдженню газ. «*Искра*», листівок, виданих в її підпільній друкарні. Діяльність групи була спрямована на викриття «економізму», дрібнобуржуазної тактики есерів, антинародної суті *зубатовщини*, націоналістичних намагань *Бунду* і *РУП* роз'єднати робітничий рух за національними ознаками, сприяла зміцненню іскрівського напрямку серед одеських соціал-демократів. У січні 1902 група як самостійна орг-ція РСДРП брала участь у з'їзді Пд. к-тів і орг-цій РСДРП в Єлисаветграді. Влітку 1902 вона об'єдналася з Одеським к-том РСДРП, який заявив про свою відмову від «економізму». Але, як виявилось пізніше, комітет продовжував відстоювати старі позиції. У вересні 1902 іскрівці знову вийшли з комітету й утворили «*Південно-революційний союз соціал-демократів*».

Т. Б. Слюдикова (Київ).

«ПІВДЕННО-РЕВОЛЮЦІЙНИЙ СОЮЗ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ» — соціал-демократична група, створена у вересні 1902 прихильниками газ. «*Искра*», які вийшли з Одеського к-ту РСДРП, що стояв на позиціях «економізму». Ядро «Союзу» становили кол. члени «*Південно-революційної групи соціал-демократів*». У своїй діяльності «Союз» керувався настановами лєнінської «*Искры*». Він видавав прокламації й брошури, вів політ. агітацію серед робітників, як результати гострої боротьби прихильників «*Искры*» проти «економістів» співвідношення сил в Одеському к-ті змінилося на користь іскрівців. У січні 1903 в газ. «*Искра*» було опубліковано заяву «Союзу» про злиття з Одеським к-том РСДРП і визнання «*Искры*» своїм керівним органом.

«ПІВДЕННОРОСІЙСЬКИЙ РОБІТНИЧИЙ СОЮЗ» — нелегальна робітн. орг-ція народницького напрямку в Києві. Засн. навесні 1880 кол. членами «*Чорного переділу*» Є. М. Ковальською і М. П. Щедріним. Написана ними програма проголошувала необхідність боротьби за створення такого суспільного устрою, при якому земля, ф-ки, заводи оголошувалися б нар. власністю і передавалися б виробничим робітн. і селянським асоціаціям. Всім членам суспільства надавалось рівне право в керівництві державою, встановлювалися свобода особи, свобода слова, зборів, спілок і друку, регулярна армія замінювалася місцевими нар. ополченнями. Для здійснення цих програмних завдань робітники повинні були спиратися на селянство і революц. орг-ції. Осн. засобом

боротьби програма вважала фабричний терор (вбивство окремих царських чиновників, власників або адміністраторів підприємств), за допомогою якого члени «Союзу» сподівалися добитися від підприємців поступок — скорочення робочого дня, збільшення заробітної плати, права страйків, поліпшення умов праці. «Союз» розгорнув на ряді підприємств Києва підпільну діяльність, організовував сходки робітників, у нелегальній друкарні друкував листівки, які розповсюджував серед робітників, зокрема на з-ді «Арсенал». Агітаційною і пропагандистською діяльністю «Союзу» було охоплено бл. 1 тис. робітників на Пд. Україні, переважно в Києві. Після арешту в жовтні 1880 Є. М. Ковальської і М. П. Щедріна «Союз» очолювали С. М. Богомолец, І. М. Кашинцев та ін. «Союз» намагався встановити зв'язки з революціонерами ін. міст країни, намітився перехід від фабричного терору до посилення пропаганди і агітації серед робітників. У січні 1881 «Союз» розгромив жандарми, його керівників заслужено на різні строки каторги.

Лит.: Рабочее движение в России в XIX веке. Сборник документов и материалов, т. 2, ч. 2. М., 1950; Ковальская Е. Южно-русский рабочий союз. 1880—1881. М., 1926. П. П. Бистренко (Київ).

«ПІВДЕННОРОСІЙСЬКИЙ СОЮЗ РОБІТНИКІВ» — перша пролетарська орг-ція в Росії і на Україні. Засн. 1875 в Одесі Є. Й. Заславським. До складу «П. с. р.» входило 50—60 чол. Бл. 200 чол. перебувало в сфері впливу «Союзу». Найактивнішими учасниками орг-ції були робітники Ф. І. Кравченко, М. Б. Наддачин (див. *Наддачини*), М. П. Сквері та ін. Статут «Союзу», складений під впливом написаного К. Марксом статуту *Інтернаціоналу 1-го*, проголошував необхідність революц. перевороту, який знищить будь-яку соціальну нерівність і зробить працю основою особистого і суспільного добробуту. Члени «П. с. р.» вели пропаганду на робітн. сходках, розповсюджували нелегальну л-ру, брали участь у проведених страйків на підприємствах Одеси «Союз» налагодив зв'язки з робітниками Петербурга, Миколаєва, Харкова, Севастополя, Орла, Таганрога, Керчі. В Ростові-на-Дону було створено філію «П. с. р.». Проте в діяльності «П. с. р.» був помітний вплив ідеології *народництва*. Члени орг-ції ще не розуміли керівної ролі пролетаріату щодо селянства. Вони, зокрема, поділяли народницькі ілюзії про створення у сільс. місцевостях поселень революціонерів, щоб завоювати довір'я селян і т. ч. підняти їх на революцію. В грудні 1875 бл. 60 членів орг-ції на чолі з Є. Й. Заславським (осн. склад орг-ції) було заарештовано, 15 з них віддано до суду, який відбувся в травні 1877 в Петербурзі. Є. Й. Заславського було засуджено до 10 років каторги, інших — до різних строків каторги, тюремного ув'язнення та поселення в Сибіру.

Лит.: История Коммунистической партии Советского Союза, т. 1. К., 1965; История СССР. Первая серия, т. 5. М., 1968; Ещенко Ф. О. Південноросійський союз робітників. Х., 1971; Итенберг Б. «Южно-российский союз рабочих» — первая пролетарская организация в России. М., 1954.

ПІВДЕННО-ТЕХНІЧНЕ БЮРО ЦК РСДРП (1905—07) — парт. орган, створений у Києві за рішенням ЦК, що був обраний на *Третьюму з'їзді РСДРП*. До складу бюро входили І. Б. Озембловський, О. Д. Струніна (Соколова), В. І. Богомолов та ін. Спочатку бюро займалося транспортуванням з-за кордону парт. л-ри, розповсюдженням її серед більшовицьких орг-цій України, пізніше переключилося на доставку і виготовлення зброї для більшовицьких орг-цій. У серпні 1905 бюро створило в Києві спец. інструкторську шко-

лу-майстерню, в якій представники місцевих соціал-демократичних орг-цій різних міст навчалися військ. справі. Бюро підтримувало тісні зв'язки з ЦК РСДРП. Припинило свою діяльність на поч. 1907.

ПІВНІЧНА ВІЙНА 1700—21 — війна Росії проти Швеції за повернення споконвічних рос. земель, загарбаних Швецією, за вихід до Балтійського моря. Готуючись до боротьби проти Швеції, Петро I 1699 уклав союз з Польщею, Саксонією та Данією. В 1700 швед. король *Карл XII* розбив датську армію, і Данія вибула з війни. 19 (30).VIII 1700 Росія оголосила війну Швеції. 19 (30).XI 1700 під Нарвою швед. армія перемогла ще не досить навчене і погано озброєне російське військо, після чого Карл XII зосередив свої сили проти Польщі.

Петро I, скориставшись з тимчасового перепочинку, за короткий час домігся реорганізації армії і створення військ.-морського флоту. В грудні 1701 рос. армія розгромила шведів під с. Ерестерфом, 1702 здобула фортецю Нотебург (гепер Петрокрепость), 1703 — фортецю Ніеншанц (після її здобуття в гирлі р. Неви було закладено Петербург), 1704 — міста Дерпт (тепер Тарту), Нарву, Івангород. У воєнних операціях у Прибалтиці брали участь Миргородський, Ніжинський, Гадяцький, Лубенський та ін. укр. козац. полки. Невдачі Польщі у війні проти Швеції дали можливість Карлу XII примусити *Августа II* 1706 укласти мирний договір і передати польс. престол *С. Лещинському*. У вересні 1708 швед. військо вторглося на Лівобережжя України. 28.IX (9.X) 1708 під Лісною рос. військо розбили корпус швед. генерала Левенгаупта, що позбавило військо Карла XII підкріпленя людьми, зброєю, продовольством. Проти швед. загарбників на Лівобережжя України розгорнулася нар. партизан. боротьба. Зимова кампанія 1708—09 не принесла швед. військові ніяких успіхів. У кінці квітня 1709 Карл XII розпочав облогу Полтави. В *Полтавській битві* 1709 рос. військо і укр. козац. полки завдали швед. загарбникам нищівної поразки, яка привела до корінного перелому у війні. Август II повернувся на польс. престол і розпочав воєнні операції проти Швеції. Данія відновила союз з Росією. В 1710 Швеція втратила Ригу, Ревель (тепер Таллін), Виборг та Кексгольм. Карлу XII при підтримці Англії та Франції вдалося штовхнути Туреччину на війну проти Росії (див. *Прутський похід 1711*, *Прутський трактат 1711*).

В 1714 рос. флот розбив шведський флот біля мису Гангут, 1720 — біля о-ва Гренгам. Після ряду поразок Швеція була змушена підписати *Ніштадтський мирний договір 1721*. Переможене завершення П. в. висунуло Росію в ряд великих европ. д-в, закрипило за нею узбережжя Балтійського моря та врятувало Лівобережжя України від загрози поневолення польс.-шляхет. загарбниками. Карта, с. 388.

Лит.: История СССР. Первая серия, т. 3. М., 1967; История Української РСР, т. 1. К., 1967; Маркєв і ч. А. Великий подвиг. К 250-летию Полтавской битвы. К., 1959. О. П. Маркєвич (Київ).

ПІВНІЧНЕ ТОВАРИСТВО ДЕКАБРИСТІВ — таємна революц. організація *декабристів*, що її заснували 1821 в Петербурзі колишні члени «Союзу благоденства» — М. М. Муравйов, М. С. Лунін, С. П. Трубецькой, М. І. Тургенев, Є. П. Оболенський та І. І. Пущин. Керівним органом П. т. д. була Дума в складі трьох членів, яких обирали строком на один рік. До Думи спочатку входили М. М. Муравйов (голова), Є. П. Оболенський і С. П. Трубецькой. У 1824

останнього замінив прийнятий 1823 до т-ва К. Ф. Рилєєв. Складений М. М. Муравйовим проект конституції майбутньої Росії передбачав встановлення в країні конституційно-монархічного і федеративного держ. устрою, скасування кріпацтва, проголошення свободи слова, друку, занять, пересування, віросповідання та ін. бурж.-демократичні права. Цей проект через дворянську обмеженість і несподобність не був схвалений як програма т-ва. Радикально настроєні члени П. т. д. — М. О. Бестужев, П. Г. Каховський, О. І. Одоєвський, В. К. Кожельбекер, Є. П. Оболенський, І. І. Пущин та ін. — гуртувалися навколо К. Ф. Рилєєва; вони значною мірою схвальновали «*Руську правду*» — республіканську програму *Південного товариства декабристів*, складену П. І. Пестелем. Протягом 1823—25 керівники П. т. д. вели переговори з діячами Пд. т-ва про вироблення єдиної програми, орг. об'єднання та спільний виступ 1826 проти царизму. Смерть Олександра I, «міжцаря» я, викликане відмовою його брата Костянтина від престолу, та загроза викриття т-ва змусили його керівників прискорити революц. виступ. Повстання 14 (26).XII 1825 в Петербурзі було жорстоко придушене військами, вірними урядові нового царя Миколи I. В 1826 К. Ф. Рилєєва і П. Г. Каховського було страчено, інших членів П. т. д. засуджено до каторги та заслання.

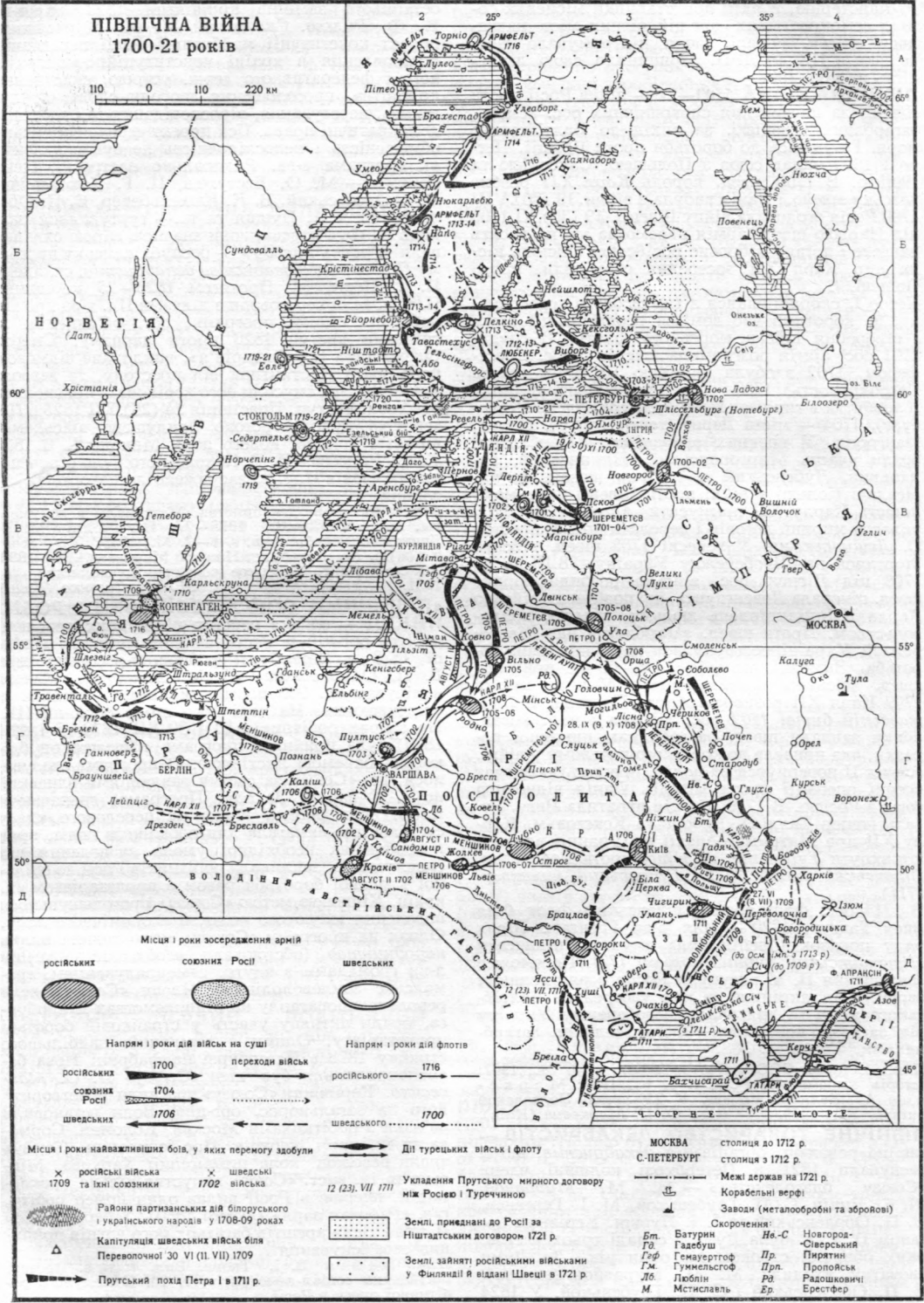
Лит.: Восстание декабристов. Материалы и документы, т. 1—3. М.—Л., 1925—27; Нечкина М. В. Движение декабристов, т. 1—2. М., 1955; Дружинин Н. М. Декабрист Никита Муравьев. М., 1933; Аксенов К. Северное общество декабристов. Л., 1951. М. М. Лисенко (Київ).

«ПІВНІЧНИЙ СОЮЗ РОСІЙСЬКИХ РОБІТНИКІВ» — одна з перших підпільних революц. робітн. орг-цій у Росії. Заснували його в кінці 1878 в Петербурзі робітники-революціонери В. П. Обнорський і С. М. Халтурін. «Союз» налічував бл. 200 постійних членів і стільки ж співчуваючих. На чолі його стояв обраний ЦК. На зборах робітників 23 і 30.XII 1878 (5 і 12.I 1879) була прийнята програма «Союзу», опублікована окремою листівкою. В програмі вказувалося, що «Союз» за своїми завданнями близький до с.-д. партій Заходу. Програма, визначаючи істор. роль робітн. класу як передового класу суспільства, вимагала для робітників політ. прав і свобод як необхідної умови визволення від експлуатації, закликала робітників Росії до спільної класової боротьби разом з пролетаріатом ін. країн. Кінцевою метою «Союзу» проголошувалося повалення існуючого політ. й економічного ладу. Однак на програму «Союзу» мало певний вплив *народництво* (обстоювали необхідність заміни д-ви громадами з внутр. самоврядуванням, громадське землеволодіння). Члени «Союзу» вели революц. пропаганду на підприємствах Петербурга, брали активну участь у страйковій боротьбі пролетаріату. Одним з керівників найбільшого страйку 1878 в Петербурзі на фабриці Нова бавовнопрядильня був член «Союзу» П. О. Мойсєєнко. Керівники «Союзу» прагнули перетворити його на загальнорос. орг-цію. Вони встановили зв'язки з робітниками Москви, Коломни, Сормова та ін. пром. центрів. Про існування «Союзу» знали революц. кола інтелігенції Харкова, Мінська та ін. міст. «Союз» випустив кілька прокламцій, вперше в Росії видав один номер робітн. газ. «Рабочая заря» (лютий 1880). У березні 1880 «Союз» після арештів багатьох його членів припинив своє існування.

Лит.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 4. Протест російських соціал-демократів; т. 20. З минулого робітничої преси в Росії.

ПІВНІЧНА ВІЙНА 1700-21 років

110 0 110 220 км

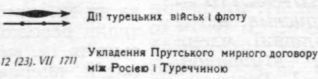
Місця і роки зосереження армій

Напрямок і роки дій військ на суші

Напрямок і роки дій флотів

Райони партизанських дій білоруського і українського народів у 1708-09 роках

Капітуляція шведських військ біля Переволочного 30 VI (11 VII) 1709

Пруссія похід Петра I в 1711 р.

Укладення Прутського мирного договору між Росією і Туреччиною

Землі, предані до Росії за Ніштадтським договором 1721 р.

Землі, зайняті російськими військами у Фінляндії й віддані Швеції в 1721 р.

МОСКВА столиця з 1712 р.

С-ПЕТЕРБУРГ столиця з 1712 р.

Межі держав на 1721 р.

Корабельні верфи

Заводи (металобробні та збройові)

Скорочення:

Бт.	Батурин	Не-С	Новгород-Сіверський
Гд.	Гадзуб	Лл.	Львів
Грф.	Гемануртгоф	Лр.	Львівський
Гм.	Гумельсгоф	Прп.	Пролоцький
Лб.	Льблін	Рд.	Радошковичі
М	Мстиславль	Ер.	Ерестфер

ПІВТОРАК, півторагрошовик (польс. poltorak) — низькопробна срібна монета Речі Посполитої вартістю в 1,5 гроша. Дорівнював половині *трояка*. П. випускали в Речі Посполитій 1614—28, 1652—66 та 1753—56. П. останнього випуску були першими серед монет польс.-лит. дви з легендою польс. мовою. П. карбували як польські (коронні), так і литовські. П. був найпоширенішою монетою грошового обігу на тер. України в 17 ст., на тер. Правобережної України і в 1-й пол. 18 ст.

Лит.: Зварич В., Обухівський Р. Найважливіші нумізматычні терміни. Львів, 1966.

М. Ф. Котляр (Київ).

«**ПІД ПРАПОРОМ ЛЕНІНІЗМУ**» — парт.-політ. журнал ЦК КП України. Видається в Києві двічі на місяць укр. та рос. мовами. Заснований 1941 під назвою «На допомогу агітатору» (1941 вийшло 23 номери). Під час окупації нім.-фашист. військами України 1941—43 не видавався. В 1944 журнал відновлено під назвою «*Блокнот агітатора*». З липня 1969 виходить під теперішньою назвою. Пропагує ленінську теоретич. спадщину, висвітлює практику комуністич. будівництва в СРСР, боротьбу КПРС за зміцнення світового комуністич. руху. В журналі друкуються статті з найважливіших проблем суспільно-політ., економіч., культурного життя республіки, матеріали на допомогу пропагандистам, політформаторам, агітаторам.

Д. О. Александров (Київ).

ПІДВИСОЦЬКІ СЕЛЯНСЬКІ ЗАВОРУШЕННЯ 1817—26 — антикріпосницькі виступи селян с. Підвисокого Уманського пов. Київ. губ. (тепер Новоархангельського р-ну Кіровоград. обл.). В 1811 селяни, посилюючись на те, що попередній власник маєтку С. Потоцький звільнив їх від панщини, почали через суд добиватися звільнення від кріпосної залежності. Проте суд відхилив їхні вимоги. Протягом шести років селяни відмовлялися виконувати панщину. В травні 1817 в Підвисоке прибула військ. команда, яка заарештувала чимало селян. Проте заворушення не припинилося. В липні 1823 в село прибуло 2 батальйони солдатів. Бл. 70 селян було заарештовано. Але заворушення тривало. В с. Підвисоке було надіслано 1-й Уральський козацький полк. Два рази у село приїздив київ. губернатор. У червні 1825 Київ. гол. суд засудив до каторги двох учасників руху, понад 60 учасників його — до тілесного покарання. В липні 1826 після масових арештів П. с. з. було остаточно придушено. 91 учасника заворушення віддано до суду, серед них — 2 засуджено до каторги, 22 до тюремного ув'язнення, 59 до покарання канчуками.

Лит.: Крестьянское движение в России в 1796—1825 гг. Сборник документов. М., 1961 [бібліогр. с. 915—919]; Гуржій І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). К., 1958.

ПІВДОННА АРХЕОЛОГІЯ — галузь археології, що вивчає різночасні пам'ятки, які опинилися під водою внаслідок тектонічних явищ, зсувів, корабельних аварій тощо. Виникла на поч. 20 ст. До середини 20 ст. підводні роботи здійснювали з допомогою водолазів. В кін. 30-х рр. 20 ст. цікаві підводні дослідження провадили на Пд. Бузі (поблизу с. Сабатинівки), де з дна ріки було піднято човен неолітичного часу. Застосування з 50-х рр. 20 ст. легководолазного спорядження, особливо аквалангів, відкрило широкі можливості для досліджень під водою. Значний інтерес становлять підводні дослідження затопленої частини *Гермонасси, Фанаторії, Херсонеса, Ольвії, Тіри* та ін., де виявлено залишки споруд, численні уламки кераміки та ін. знахідки античного й ран-

ньосередньовічного часів. В результаті досліджень, що їх провадила Азово-Чорноморська підводна археол. експедиція з 1957, було складено карту підводних знахідок Азовського й пн. частини Чорного морів. Останнім часом провадяться підводні дослідження на Дніпрі, зокрема біля о. Хортиця.

Лит.: Блаватский В. Д., Кочеленко Г. А. Открытие затонувшего мира. М., 1963 [бібліогр. с. 105—107]; Блаватский В. Д. Подводная археология и ее задачи. «Вопросы истории», 1964, № 12; Шаповалов Г. И., Спинов Е. Р. Про підводні археологічні дослідження біля о. Хортиця. «Український історичний журнал», 1971, № 2.

Р. Г. Семенко (Київ).

ПІДГАЙЦІ — місто Терноп. обл. УРСР, у складі Бережанського р-ну, у верхній течії р. Коропця (бас. Дністра). 3,2 тис. ж. (1970). Час заснування невідомий. Вперше згадується в документі серед. 15 ст. після захоплення Зх. Поділля шляхет. Польщею. В 1516 дістали *магдебурзьке право*. Польс.-шляхет. уряд збудував у П. фортецю для придушення антифеод. сел. виступів. У 1630 П. перейшло до рук магнатів *Потоцьких*. У 1667, 1675, 1698 місто знало грабіжницьких нападів турків і татар. Міська блотна П. восени 1648 брала участь у нар. повстанні, у 18 ст. — в боротьбі *отришків* проти польс.-шляхет. загарбників. Під час першого поділу Польщі (1772) П. захопила Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1906 у Підгаєцькому повіті відбулося масове сел. заворушення, учасники якого висували економіч. і політ. вимоги. Війська і поліція жорстоко розправилися з селянами. В 1918 відбулися масові виступи проти австро-угор. монархії. Після розпаду її П. 1919 опинилися під владою панської Польщі. 18.VII 1920 П. визволила Червона Армія. Два місяці діяли повітові ревкоми і партком. З 2-ї пол. вересня місто знову під владою Польщі. Боротьбою трудящих міста проти гніту бурж.-поміщицької Польщі керували підпільний міський к-т КПЗУ. Після возз'єднання Зх. України з УРСР П. з 1939 до 1963 — центр Підгаєцького р-ну. На поч. Великої Вітчизн. війни місто 5.VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 21 (22).VII 1944 П. остаточно визволені військами 4-го Укр. фронту. В місті — цегельний з-д, побут. і харч. комбінати, ф-ка металевих виробів. 1 заг.-осв. школа, мед. уч-ще, профес.-тех. уч-ще. Пам'ятки архітектури: Успенська церква (1650—53) та парафіяльний костюль 17 ст. Пам'ятник В. І. Леніну, пам'ятник А. Міцкевичу.

М. П. Глинський (Тернопіль).

ПІДГРЦІВСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — поселення раннього залізного віку (5—4 ст. до н. е.), виявлене біля с. Підгірців Обухівського р-ну Київ. обл. Досліджували його 1950. При розкопках відкрито залишки жител, бронзоліварної майстерні і госп. споруд. Знайдено глиняний ліпний посуд, прясельця, бронзові наконечники стріл, прикраси тощо. Осн. заняття жителів П. п. — скотарство й землеробство. Були розвинуті також гончарське, ткацьке, залізообробне та ін. ремесла. Деякі дослідники вважають, що П. п. належало попередникам давніх слов'ян.

ПІДГРЦІВСЬКІ СКАРБИ — скарби давніх худож. виробів з бронзи, виявлені біля с. Підгірців Обухівського р-ну Київ. обл. В одному з них були речі 9—8 ст. до н. е. кавказького походження: пояс із суцільного листа бронзи, оздоблений карбованими візерунками й зображеннями фігур звірів, і бляха-застібка. До складу другого скарбу (5—4 ст. до н. е.) входять численні бронзові прикраси: трикутні підвіски, сережки, пронизки, нашивні бляшки, фібула (застібка) тощо.

М. В. Підгорний.

ПІДГОРНИЙ Микола Вікторович (н. 18. II 1903) — дітяк Комуністич. партії і Рад. держави. Герой Соціалістич. Праці (1963). Член КПРС з 1930. Н. в с. Карлівці (тепер місто Полт. обл.) у робітн. сім'ї. З 15 років працював учнем, потім слюсарем гол. механічних майстерень у Карлівці, брав участь у створенні місцевої комсомольської орг-ції. В 1921—23 — секретар осередку і Карлівського райкому комсомолу. З 1923 — на навчання, закінчив робітфак, потім — Київ. технологічний ін-т харчової пром-сті (1931). В 1931—37 — інженер, заст. гол. інженера, гол. інженер ряду цукрових з-дів України; 1937—39 — заст. гол. та гол. інженер Вінницького і Кам'янець-Подільського обл. цукротрестів. З лютого 1939 — заст. наркома харчової пром-сті УРСР, з березня 1940 — заст. наркома харчової пром-сті СРСР. У 1942—44 — директор Моск. технологічного ін-ту харчової пром-сті. В травні 1944 був направлений на відновлення зруйнованого нім.-фашистами господарства України — заст. наркома харчової пром-сті УРСР і, одночасно, — Гол. уповноважений Уряду УРСР по переселенню укр. населення з території Польщі на батьківщину. З квітня 1946 — постійний представник Уряду УРСР при Раді Міністрів СРСР. З травня 1950 — перший секретар Харків. обкому КП України. З серпня 1953 — другий, а з грудня 1957 — перший секретар ЦК КП України. З червня 1963 — секретар ЦК КПРС, з грудня 1965 — Голова Президії Верховної Ради СРСР. На ХХ, ХХІІ—ХХІV з'їздах КПРС обирався членом ЦК КПРС. З червня 1958 — кандидат у члени, з травня 1960 — член Президії ЦК КПРС, з квітня 1966 — член Політбюро ЦК КПРС. На ХІХ з'їзді обирався членом Центр. ревізійної комісії КПРС. На ХVІІ—ХІХ, ХХІ і ХХІІ з'їздах КП України обирався членом ЦК КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 4—8-го скликань. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

ПІДЖЕЛЯРИ — безземельні селяни на Закарпатській Україні та в Угорщині за доби феодалізму. За суспільним становищем були близькими до *комірників*. П. не мали власного житла й землі, мусили відбувати пішу панщину (в 1-й пол. 19 ст. 12—18 днів на рік), виконувати ін. феод. повинності та сплачувати держ. податки. Більшість П. наймитувала у господарства поміщиків і заможніх сел. верхівки, працювала на лісорозробках. Після *селянської реформи 1848* П. землі не дістали й перетворилися на сільс. пролетарів.

Я. Д. Ісаєвич (Львів).

ПІДКАРПАТСЬКА РУСЬ — назва, яку вживали в істор. л-рі 19 — поч. 20 ст. щодо території Закарпатської України (тепер Закарпат. обл. УРСР).

ПІДКАРПАТСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1920 — див. *Боїківська Радянська Республіка*.

ПІДКОВА Іван — див. *Іван Підкова*.

ПІДКОМОРСЬКИЙ СУД — становий шляхет. суд на Правобережній Україні для розгляду межових зем. спорів. Встановлений за Литовським статутом 1566 (див. *Литовська статута*). Припинив свою діяльність після *возз'єднання України з Росією 1654*. З 1763 П. с. створено на Лівобережній Україні. Його обирали на тер. полку землевласники і полкова старшина. До складу суду довічно входили підкоморій, коморник та писар. У 1783 П. с. було ліквідовано, 1796 знову відновлено. З 1834 П. с. діяло на Україні під назвою межового суду до його ліквідації 1840.

ПІДЛЯШЛЯ, П і д л я с с я (польс. Podlasie) — істор. область Польщі, що охоплює значну частину теперішніх Бялистоцького і пн. повітів Люблінського воеводств. У період раннього середньовіччя П. було заселене східнослов'янськими (бужани, дреговичі) та литовськими (ятвяги) племенами і входило до складу *Київської Русі*. В 14 ст. стало частиною *Литовського великого князівства*. За *Люблінською унією 1569* П. перейшло до Польщі і було поділено на Бельську, Мельніцьку та Дрогичинську землі, які ввійшли до Бялистоцького, Варшавського та Люблінського воеводств. Внаслідок 3-го поділу Польщі (1795) одна частина П. відійшла до Пруссії, друга — до Австрії. В 1807 частина П. відійшла до Росії, решта (1809) — до Варшавського герцогства. В 1815 П. стало частиною Королівства Польського, тепер — у складі ПНР.

ПІДОПЛІЧКО Іван Григорович (н. 2. VIII 1905) — укр. рад. зоолог, палеонтолог і археолог, акад. АН УРСР (з 1967; чл.-кор. з 1961), доктор біол. наук (з 1950), професор (з 1952), засл. д. н. УРСР (з 1965). Член КПРС з 1944. Н. в с. Козацькому (тепер Звенигородського р-ну Черк. обл.) в селянській сім'ї. У 1927 закінчив Ін-т прикладної зоології та фітопатології в Ленінграді. З 1930 працює в установах АН УРСР, 1939—59 — одночасно в Київ. ун-ті. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1958—67 — заст. гол. редактора УРЕ. З 1965 — директор Ін-ту зоології АН УРСР. У 1966—70 — академік-секретар Відділу заг. біології, член Президії АН УРСР. Вивчає сучасну і викопну фауну, палеогеографію, історію первісної людини переважно на території України. Створив теорію антигляціалізму. Дослідник археол. пам'яток часів палеоліту на Україні (*Амросійська стоянка*, *Новгород-Сіверська стоянка*, *Межирицька стоянка* та ін.). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, орденом Червоної Зірки та ін. нагородами. Портрет, с. 394. Тв.: Походження людини в світлі науки. К., 1958; Позднепалеолитическое жилища из костей мамонта на Украине. К., 1969.

Лит.: Підоплічко Іван Григорович. В кн.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967.

ПІДПОМІЧНИКІ — незможна, позбавлена козац. привілеїв частина укр. козацтва у 18 ст. Виникли внаслідок майнового і соціального розшарування козацтва на заможну верхівку і збіднілих козаків, неспроможних відбувати військ. службу за власний рахунок. Майновий поділ лівобережного козацтва юридично закріпив 1735 указ «*Правління гетьманського уряду*», затверджений Сенатом. За указом усіх лівобережних козаків, залежно від їхньої участі у відбуванні військ. служби, було поділено на привілейованих *виборних козаків* і позбавлених козац. привілеїв П. Останні були зобов'язані виконувати такі самі повинності, як і *посполиті селяни*, але вдвічі менші. Вони мали постачати козац. військові провіант, фураж, обробляти землі виборних козаків під час їхнього перебування на військ. службі. За ревізією 1763—64 у дев'яти лівобережних полках (крім Полтавського) налічувалося 177 415 козаків-П., що становило переважну більшість козац. населення Лівобережної України. В результаті військ. реформи 1732—37 козац. привілеї втратила переважна більшість рядового козацтва Слобідської України. За даними 1734,

у п'яти слобідських полках налічувалося бл. 25 тис. П. Переформували 1765 слобідські козац. полки на регулярні полки рос. армії, царський уряд перетворив П. Слобідської України на *військові обштелів*. Після юридич. оформлення кріпосного права на Лівобережній Україні 1783 П. були прирівнені до *державних селян*. **ПІДСКАРБІ**, генеральний підскарб і й — вища службова особа гетьманської адміністрації на Лівобережній Україні від часів нар.-визв. війни 1648—54 і до кін. 18 ст. Входив до складу *генеральної старшини*. Віддав фінансами козац. війська, визначав та розподіляв грошові і натуральні податки на підлеглий гетьманові території, встановлював мита, очолював скарбову канцелярію тощо.

ПІДСУДКИ — збірна назва різних категорій зuboжливих селян у Росії 16—17 ст., на Україні 16—18 ст., які не мали власного господарства і жили в чужих дворах, «у сусідах». Взаємовідносини між П. та їхніми господарями ґрунтувалися на усних договірних умовах. За користування житлом П. відробляли в г-вах своїх хазяїв. Залежно від того, в чиїх дворах вони жили, П. були панські, старшинські, монастирські, козацькі, політські тощо. П. переважно ставала сільс. біднота, кріпаки-втікачі, розорені та збіднілі селяни внаслідок стихійного лиха чи грабінницьких нападів татар. Існували групи П., які мали свої двори, але були позбавлені орної землі або були неспроможні її обробити. Разом з тим серед П. зустрічалися заможні козаки і міщани, які намагалися позбутися сплати держ. податків та відбуття військ. служби. Перехід у П. поступово перетворився на одну з форм сел. протесту проти посилення феод. гніту. Тому гетьманське правління Лівобережній Україні з 90-х рр. 17 ст. почало обмежувати переходи селян у П., а також примушувало тих П., які мали своє г-во, виконувати сел. повинності. Чимало П. займалися ремеслами, промислами і торгівлею. Кількість П. була досить значною. На Лівобережній Україні 1732 бл. 7% козац. і посполитських дворів мали П. В 1732 лише в Харківському, Сумському, Охтирському та Ізюмському полках П. було бл. 13 тис., або 6% заг. числа козац. населення. Панські, старшинські і монастирські П. перебували в значно більшій особистій залежності, ніж ін. групи. Вони поступово перетворювалися на кріпаків. Особливо масового характеру набрало закріпачення П. після юрид. оформлення кріпосного права 1783 на Лівобережній і Слобідській Україні.

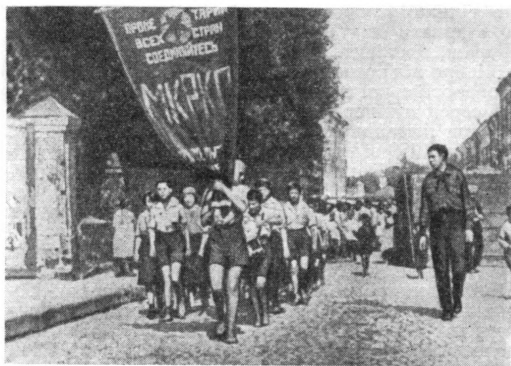
Лит.: Мишко Д. І. Соціально-економічні умови формування української народності. К., 1963; Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережній Україні кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; Слюсаренко А. Г. Соціально-економічне розвиток Слобожанщини XVII—XVIII вв. Х., 1964. І. О. Гуржий (Київ).

ПІКІНЕРІВ ПОВСТАННЯ 1769—70 — повстання Дніпровського і Донецького *пкінерських полків* проти феод.-кріпосницького гніту царизму. В 1767 населення містечок Кременчука і Власівки Дніпровського пкінерського полку послало до Москви в «Комісію для складання нового Уложення» свого депутата П. Денисенка з «наказом», в якому скаржилося на захоплення їхніх земель, на тяжку військ. службу, утиски старшини, військ. постой, податковий тягар. У Москві П. Денисенка на поч. 1768 було заарештовано. Але по дорозі до Києва він втік з-під варті на Запорізьку Січ. Особливо погіршало становище пкінерів 1768 у зв'язку з початком рос.-тур. війни. Сел.-козац. маси пкінерських полків повинні були

не тільки безпосередньо брати участь у війні, а й давати для царської армії підводи, коней, фураж, провіант. Багато шкоди і лиха зазнавали пкінери від воєнних дій, які розгорнулися на тер. Новоросійської губ. Все це викликало невдоволення серед пкінерів, які почали відмовлятися від покори командирам і виконання військ. служби. На поч. 1769 відмовилися відбувати військ. службу пкінери Царичанської роти Донецького пкінерського полку. В жовтні 1769 вибухнуло повстання Донецького і Дніпровського пкінерських полків. Повстання почалося в містечку Сокильці Дніпровського пкінерського полку (тепер с. Правобережна Сокилька Кобеляцького р-ну Полт. обл.), а далі поширилося на містечка Нехворощу, Царичанку, Орлик, Китайгород, Маячку Донецького пкінерського полку. Кілька сот повстанців перейшло за р. Оріль на тер. Запорізької Січі. Об'єднавшись із запорожцями, повстали пкінери вступили в сутички з каральними загонами. Повстання було придушено на поч. 1770. Найактивніші його учасники Я. Головатий та ін. зазнали найтяжчого покарання. Їх було бито «найжорсткішим катівським батогом» й заслано на вічні каторжні роботи. Частина заарештованих, не витримавши кари, померла. Після придушення повстання Донецький пкінерський полк був посланий на війну проти крим. татар і відзначився в боях 1770 під Перекопом, при форсуванні Сивашу, здобутті Кафи (тепер м. Феодосія) і розгромі тур.-тат. військ 1771 в Криму. Нар. маси довго пам'ятали тяжку пкінерську службу і жорстоку розправу царизму з повсталими пкінерами. *Лит.*: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Гуслицький К. Г. З історії класової боротьби в Степовій Україні в 60—70-х рр. XVIII ст. Х., 1933; Гуслицький К. Г. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа (Период феодализма). К., 1963. К. Г. Гуслицький (Київ).

ПІКІНЕРСЬКІ ПОЛКИ — військовопоселенські полки на Україні, створені царським урядом для оборони *Новоросійської губернії* від нападів турків і крим. татар. Пкінери були озброєні рушницями і списами-піками (звідси й назва). В 1764 з частини козаків Миргородського і Полтавського полків та з сербів — військ. поселенців кол. *Нової Сербії* і кол. *Слов'яно-Сербії* було сформовано Єлисаветградський, Дніпровський, Донецький, Луганський П. п. В 1776 з кол. запорожців створено Полтавський і Херсонський П. п. Перетворені на пкінерів козаки були позбавлені козац. привілеїв і зобов'язані відбувати військ. службу, сплачувати податки, виконувати держ. повинності тощо. Тяжкі умови життя та феод.-кріпосницьке гноблення не раз викликали серед пкінерів заворушення та збройні виступи (*пкінерів повстання 1769—70* та ін.). В 1783, після приєднання Криму до Росії, П. п. ліквідовано.

ПІЛАЦЬКА Ольга Володимирівна (30.VII 1884 — 22.XII 1937) — професійна революціонерка, держ. і громад. діячка УРСР. Член Комуністич. партії з 1904. Н. в Москві в сім'ї механіка. Закінчила Марїнський жіночий ін-т. Учасниця *Грудневого збройного повстання 1905* в Москві. Її не раз заарештовували. Була в еміграції в Англії і Німеччині, де вела парт. роботу (член лейпцигської більшовицької групи, зв'язкова по доставці нелегальної л-ри в Росію). В 1914 повернулася в Росію, провадила революц. роботу в Москві. Після Лютневої революції 1917 — член Миського райкому РСДРП (б) Москви, член районного військ.-революц. к-ту. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — на рад. і парт. роботі в Москві. В 1922—26 — зав. агіт-пропвідділом Катериносл. губокому КП(б)У. В 1926—30 — зав. жінвідділом ЦК КП(б)У.

Перший загін піонерів Красної Пресні. Москва. 1922.

Урочистий прийом у піонери в день 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Київ. 22 квітня 1970.

В 1930—37 — заст. голови Держплану УРСР. В 1932—34 за сумісництвом — директор Ін-ту червоної професури при ВУЦВК, 1934—36 — Інституту історії партії та Жовтн. революції на Україні при ЦК КП (б) У. На IX з'їзді КП (б) У обиралась кандидатом у члени ЦК, на X—XIII з'їздах — членом ЦК КП (б) У. В 1927—37 — член Президії ВУЦВК. Була членом ЦВК СРСР. **ПІНСЬКА ВІЙСЬКОВА ФЛОТИЛІЯ** — з'єднання річкових військ. кораблів, що 1940—41 діяло на р. Дніпрі та її притоках. Сформована в червні 1940 на базі *Дніпровської військової флотилії*. Командуючий — контр-адмірал Д. Д. Розахов. На поч. Великої Вітчизн. війни флотилія налічувала 9 моніторів, 8 канонерок, 9 сторожових кораблів, 16 бронекатерів, 10 сторожових катерів, 15 катерів-тральщиків, 20 глісерів і напівглісерів тощо. Була оперативно підпорядкована командуванню *Південно-Західного фронту*. 10.VII з неї створено 3 загони: Березинський, Прип'ятський і Дніпровський (відповідно до річок, де вони діяли). Флотилія прикривала переправи військ Пд.-Зх. фронту на Дніпрі

в районі Трипілля (30.VII—9.VIII 1941), поблизу Ржищева, Канева і Черкас (2—15.VIII), на Прип'яті і Дніпрі на Пн. від Києва (22—31.VIII), поблизу Лоева (20—30.VIII), обороняла міст через Десну поблизу м. Остра. Важливе значення мали дії П. в. ф. на підтримку пд. флангу Київ. укріпленого району (7.VIII—19.IX). Більшість кораблів було втрачено в боях. 18—19.IX моряки флотилії, підірвавши свої кораблі, що лишилися, утворили загін, який приєднався до частин Пд.-Зх. фронту, що 20—28.IX вели бої, прориваючися з оточення на Сх. від Києва.

М. В. Коваль (Київ).

ПІНСЬКО-ТУРІВСЬКИЙ ПОЛК — військ. частина укр. козац. збройних сил у Білорусії. Створений бл. 1655 з укр. козаків і білорус. повсталих селян Пінського і Турівського повітів. П.-Т. п. брав участь у боях проти польс.-лит. шляхет. військ. Після відступу укр. козац. військ з Білорусії 1639 П.-Т. п. було розформовано.

ПІОНЕРСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ ІМЕНІ В. І. ЛЕНІНА, Всесоюзна орденна Леніна піонерська організація імені В. І. Леніна — масова добровільна дитяча комуністич. орг-ція, що об'єднує школярів Рад. Союзу віком від 10 до 15 років. Днем заснування П. о. імені В. І. Леніна вважається 19.V 1922, коли 2-а Всерос. конференція комсомолу прийняла рішення об'єднати розрізнені піонерські загони, які на той час існували в різних містах країни, в єдину дитячу комуністичну орг-цію. В 1922—28 піонерські загони сформувалися по всій країні, зокрема на Україні (див. *Піонерська організація України*). В 1924 піонерській орг-ції присвоєно ім'я В. І. Леніна. Створення і розвиток піонерського руху в країні відбувалися під керівництвом Комуністич. партії. Безпосереднє керівництво роботою піонерської орг-ції за дорученням КПРС здійснює *Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді*. На основі рішення XX з'їзду КПРС (1956) 8-й пленум (листопад 1957), 2-й пленум (липень 1958) і 2-й пленум (лютий 1967) ЦК ВЛКСМ узагальнили досвід роботи П. о., затвердили нові Закони юного ленінця, урочисту обіцянку і нове Положення про П. о. Значну увагу виховній роботі з піонерами приділив XVI з'їзд ВЛКСМ (1970). Для керівництва практичною діяльністю Всесоюдної піонерської організації ЦК ВЛКСМ створив Центр. раду Всесоюдної піонерської орг-ції ім. В. І. Леніна. ЦК ЛКСМ союзних республік, крайкоми, обкоми, міськкоми, райкоми комсомолу створюють республіканські, крайові, міські та районні ради піонерської орг-ції. В 1962 П. о. у зв'язку з 40-річчям і за великі успіхи в комуністич. вихованні дітей нагороджена орденом Леніна. Разом з ВЛКСМ піонери стають учасниками багатьох корисних справ. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 юні піонери виявили героїзм на фронті і в тилу. Звання Героя Рад. Союзу присвоєно піонерам Л. Голикову, В. Котуку, М. Казею. П. о. співробітничав з дитячими комуністич. і демократич. орг-ціями зарубіжних країн, бере активну участь у міжнар. конкурсах та спорт. змаганнях, в організації міжнар. дитячих таборів. В 1971 налічувалося бл. 23 млн. піонерів.

Н. Л. Лобода (Київ).

ПІОНЕРСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНИ — масова дитяча комуністич. орг-ція, яка об'єднує в своїх лавах піонерів УРСР; складова частина Всесоюдної орденна Леніна *піонерської організації імені В. І. Леніна*. За дорученням Комуністич. партії повсякденною діяльністю П. о. У. керує ЛКСМУ. Для керівництва практичною діяльністю П. о. У. створено Республіканську раду Всесоюдної піонер. орг-ції імені В. І. Ле-

ніна. В 1920—21 на Україні почали створюватись різні дитячі об'єднання, в т. ч. «Дитячий Інтернаціонал» (Київ), «Рада дитячих депутатів» (Катеринослав), контрармії, посівками тощо. Перші дитячі комуністич. групи на Україні виникли в Харкові, Вінниці, Одесі, Києві, Луганську на поч. 20-х рр. 20 ст. Вони працювали при комсомольських осередках. У 1922 дитячі комуністич. групи почали називатись групами юних спартаків. У 1924 їх було перейменовано на дитячі комуністич. групи юних піонерів імені В. І. Леніна. Постановою 2-ї Всерос. конференції РКСМ (19 травня 1922) в країні створено єдину комуністич. орг-цію дітей. В липні 1922 ЦК КСМУ схвалив статут нової орг-ції піонерів України. У грудні 1922 на Україні почала виходити перша в Рад. Союзі друкована дитяча газета «Юний спартак». У 1929 в Харкові відбувся 1-й Всеукр. зліт піонерів. У 1939—40 П. о. поповнилась за рахунок орг-ції юних піонерів у зх. областях України, на Буковині. В 1945 створено піонерську орг-цію у Закарп. області. На 1.1 1971 в республіці налічувалося 3 930 638 піонерів. Для піонерів республіки видаються газ. «Зірка», «Юний ленинець», журн. «Піонерія».

Н. Л. Лобода (Київ).

ПІОНТКОВСЬКИЙ Олексій Августович (29.VII 1884 — 18.I 1918) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1904. Н. в колишній Подільській губернії в дворянській сім'ї. В 1904—05 брав участь в організації с.-д. гуртка в Умані, член Уман. орг-ції РСДРП, один з організаторів підпільної друкарні в Умані. В 1905 заарештований, потім емігрував у США, де брав участь у робітн. русі. В травні 1917 повернувся до Умані. З 1917 — член Уман. Ради робітн. і солдат. депутатів, голова Уман. к-ту РСДРП. З грудня 1917 — член колегії Нар. секретарства у міжнц. справах. Убитий петлюрівцями.

М. Ф. Пономаренко (Золотоноша).

ПІСКОРСЬКИЙ Володимир Костянтинович (10.VIII 1867 — 16.VIII 1910) — рос. і укр. історик бурж.-ліберального напрямку. Н. в Одесі в сім'ї службовця. В 1890 закінчив Київ. ун-т. З 1893 — приват-доцент Київ. ун-ту, з 1901 — професор Ніжинського істор.-філологічного ін-ту, з 1906 — професор Казан. ун-ту. В 1905 підтримав страйк студентів Ніжинського істор.-філологічного ін-ту. Автор праць з історії середньовіччя. Італії, Іспанії та Португалії. Гол. праці: «Франческо Феруччі і його час» (К., 1891), «Кастільські кортеси у перехідну епоху від середніх віків до нового часу. 1188—1520» (К., 1897), «Питання про значення і походження шести „дурних звичаїв“ у Каталонії» (К., 1899), «Кріпосне право у Каталонії в середні віки» (К., 1901), «Історія Іспанії і Португалії» (СПБ, 1909).

ПІТРА Юрій Юрійович (н. 26.III 1914) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістич. Праці (1958). Член КПРС з 1951. Н. в с. Білках (тепер Іршавського р-ну Закарп. обл.) в сел. сім'ї. З 13 років почав трудове життя. В 1943 ув'язнений фашистами в концтаборі у м. Мукачевому. В 1948 в числі перших вступив у колгосп «За нове життя» й очолив ланку кукурудзодовідів. Прославився високими врожайми кукурудзи. При ланці, що її очолює П., з 1966 працює районна та обласна школи передового досвіду. Депутат Верховної Ради СРСР 6—8-го скликань. На 3-му Всесоюзному з'їзді колгоспників обраний членом Всесоюзної ради колгоспників. Автор кількох брошур.

ПІЦЦАГАЛЛІ (Pizzagalli) Франческо (рр. н. і см. невід.) — італ. мандрівник 18 ст. У 1789 відвідав Галичину й Буковину. Подорожні записки

П. (опубл. італ. мовою 1791 в Ліворно і лат. мовою 1792 в Гамбургу) містять певні відомості про побут населення зх.-укр. земель.

Я. Д. Ісаєвич (Львів).

ПІЧЕТА Володимир Іванович (21.X 1878 — 23.VI 1947) — рад. історик-славіст, академік АН СРСР (з 1946; чл.-кор. з 1939). У 1946 був прийнятий кандидатом у члени ВКП (б). Н. у Полтаві. В 1901 закінчив істор.-філол. факультет Моск. ун-ту. Викладав у Коростишеві, Катеринославі, з 1905 — в Москві; з 1910 — приват-доцент Моск. ун-ту. З 1921 — професор і ректор Білорус. ун-ту в Мінську, з 1939 — зав. кафедрою історії зх. і пд. слов'ян Моск. ун-ту і зав. сектором слов'янознавства в Ін-ті історії АН СРСР. 1946 — заст. директора Ін-ту слов'янознавства АН СРСР. Автор праць з історії Росії, Білорусії, України, Польщі й Литви. П. приділив велику увагу проблемам періодизації історії України, етногенезу українців, нар.-визвольній війні 1648—54. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Портрет, с. 394.

Тв.: Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии. М., 1940; Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. М., 1958; Белоруссия и Литва XV—XVI вв. М., 1961.

Лит.: Бахрушин С. В. В. И. Пичета как историк СССР. — Ткаченко Н. М. Работы академика В. И. Пичета по истории Украины. — Асафонова Н. М., Пичета А. П. Библиография трудов В. И. Пичета. «Уч. зап. Ин-та славяноведения АН СССР», 1949, т. 1.

ПІШАНЕ — село Золотоніського р-ну Черк. обл., поблизу якого в лівої р. Супою (лівої притоки Дніпра) 1960—61 знайдено залишки човна, рештки кістяка людини та 15 античних бронзових посудин, оздоблених рельєфним орнаментом. Цей унікальний комплекс датується кін. 6 — поч. 5 ст. до н. е. Серед знайдених ваз були різні форми грец. античного посуду (амфори, гідрії, кратер, стамнос, ситулі, лутерії). Ці вази використовували для зберігання, охолодження, розливу й проціджування вина та змішування вина з водою. Аналізуючи обставини, за яких посудини потрапили на місце, де їх було знайдено, дослідники роблять висновок, що вони затонули разом з човном та його господарем під час транспортування з якогось грец. міста до Серед. Придніпров'я. Знахідка з П. свідчить про торг. і культурні зв'язки населення цієї території з античними центрами, що їх здійснювали дніпровським водним шляхом. Бронзові посудини зберігаються в Музеї історичних коштовностей УРСР.

Лит.: Ганіна О. Д. Античні бронзи з Пішаного. К., 1970.

О. Д. Ганіна (Київ).

ПЛАНЕРСЬКЕ — середньовічне городище на пагорбі Тепсень на зх. околиці с-ща м. т. Планерського Крим. обл. Досліджували його 1929—31 та 1949—63. Городище виникло на рубежі 7—8 ст. При розкопках відкрито залишки п'яти християнських храмів (у т. ч. великої триапсидної базилики), житл. будинків та госп. споруд. Знайдено зняряддя гончарного та ювелірного ремесла. Біля підніжжя пагорба відкрито залишки порту. Виявлено й частково досліджено п'ять могильників (один ґрунтовий, чотири — з похованнями в плитових могилах). Городище належало місцевому сарматизованому осілому населенню, що зберегло деякі традиції культури пізніх часів *Боспорської держави* та мало тісні зв'язки з носіями *салтвської культури*.

Лит.: Фронджуро М. А. Раскопки средневекового поселения на окраине с. Планерское 1957—1959 гг. В кн.: Археологические исследования средневекового Крыма. К., 1968.

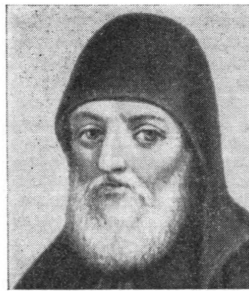
М. А. Фронджуро (Сімферополь).

І. Г. Підоплічко.

В. І. Пічета.

Є. М. Плетенецький.

Г. В. Плеханов.

ПЛАТОН (Πλάτων, від грец. πλατύς — широкий, справж. ім'я — А р і с т о к л.; 428 або 427—348 або 347 до н. е.) — давньогрец. філософ-ідеаліст. Походив із знатного афінського роду Кодридів. Бл. 386 до н. е. заснував в Афінах школу — Академію, що стала центром філософ. ідеалізму й боротьби проти матеріалізму. З творів П. дійшли 23 діалоги, промова «Апологія Сократа», 13 листів і ряд праць, належність яких П. заперечують деякі дослідники. Філософія П. — об'єктивний ідеалізм. У своїх творах «Держава» і «Законои» П. висунув реакц. вчення про «ідеальну державу», під якою він розумів рабовласницьку аристократичну республіку або монархію. В цих і деяких ін. творах П. («Хармід», «Лахет», «Евтідем», «Горгій», «Еріксій») є згадки про племена Пн. Причорномор'я та факти з їхньої історії. Деякі з цих згадок, незважаючи на їхній здебільшого моралізуючий характер, мають значення як етнографії. та історико-побутові факти. Філософ. вчення П. було використано в неоплатонізі і християнстві. В Київську Русь проникло в 11 ст. На Україні вчення П. поширювалося в курсах ідеалістич. філософії, зокрема в Києво-Могилянській колегії (17 ст.). У новий час вчення П. стало джерелом багатьох реакційних і містичних концепцій.

Лит.: Нарис історії філософії на Україні. К., 1966.

ПЛАТОНОВА Ольга Михайлівна (жовтень 1905—1937) — активна учасниця революц. руху на зх.-укр. землях. Член КПЗУ з 1923. Н. в м. Кременці (тепер Терноп. обл.) в сім'ї військ. фельдшера. З 1925 — член Кременецького окружного КПЗУ. В 1929 керувала страйком с.-г. робітників на Кременеччині. З вересня 1929 працювала в апараті ЦК КПЗУ. В листопаді 1930 заарештована і за «Луцьким процесом 57-и» (1934) засуджена до 7 років ув'язнення. Під натиском масового руху протесту польс. уряд 1936 звільнив тяжко хвору П., і вона виїхала до СРСР.

ПЛЕМ'Я — форма етнічної спільності й суспільної організації, що була характерною для родової стадії *первіснообщинного ладу*. Спочатку об'єднувало два екзогамні шлюбні роди (див. *Рід*), пізніше — дві групи екзогамних шлюбних родів, які мали спільного родоначальника (т. з. *фратрія*), а з відмиранням *фратріального* поділу — просто кілька родів. На ранньому етапі розвитку роду П. не було ще згуртованою суспільною організацією, воно мало лише свою територію, певну економічну спільність одноплемінників, назву, звичаї, традиції, мову (діалект), а з розвитком *первіснообщинного ладу* — й *племінне* самоврядування. П. очолювала *племінна рада*, що складалася з родових вождів. В період розкладу *первіснообщинного ладу* і виникнення *класового суспільства*

утворилися союзи П., що посилюло міжплемінні госп. і культ. зв'язки, призвело до змішання племен. На зміну П. прийшла нова форма етнічної спільності — *народність* і нова форма організації суспільства — *держави*. Пережитки *племінної організації* в різних формах подекуди збереглися і в *класовому суспільстві*.

Лит.: Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. К., 1955; Косвен М. О. Об историческом соотношении рода и племени. «Советская этнография», 1951, № 2; Формозов А. А. О времени и исторических условиях сложения племенной организации. «Советская археология», 1957, № 1; Токарев С. А. Проблема типов этнических общностей. «Вопросы философии», 1964, № 11.

ПЛЕНЕЦЬКИЙ Єлисей Михайлович (бл. 1554—29.X 1624) — укр. церковний і культурний діяч. Н. в с. Плетеничах (тепер Перемишлянського р-ну Львів. обл.). Походив з дрібної шляхти. В 1595 став архимандритом Пінського Ліщинського монастиря. Брав участь у церковному соборі 1596 в Бресті, де виявив себе непримирним противником унії (див. *Брестська церковна унія 1596*). З 1599 — архимандрит *Києво-Печерської лаври*. В боротьбі проти уніатів П. підтримували козаки на чолі з гетьманом П. Сагайдачним. За допомогою козаків, зокрема, було повернуто лаврі земельні володіння, відібрані королем Сигізмундом III і віддані уніатам. В 1615 в лаврі відкрив *Києво-Печерську друкарню*, заснував у Радомішлі паперову ф-ку; допомагав організації шкіл. П. своєю діяльністю сприяв перетворенню Києва на поч. 17 ст. на центр політ. та ідеологічної боротьби проти агресії шляхет.-католицької Польщі.

Лит.: Махновець Л. Є. Українські письменники. Біо-бібліографічний словник, т. 1. К., 1960.

ПЛЕХАНОВ Георгій Валентинович (11.XII 1856 — 30.V 1918) — діяч рос. і міжнар. соціалістич. руху, теоретик і пропагандист марксизму, один із засновників РСДРП. Н. в с. Гудаловці (тепер Краснинського р-ну Липецької обл.) в сім'ї дрібного поміщика. З 1875 — в революц. народницькому русі. В 1877 вступив у народницьку організацію «Земля і воля». У 1879, після її розколу, очолив народницьку організацію «Чорний передел». У січні 1880, переслідуваний царською поліцією, змушений був емігрувати до Швейцарії. В 80-х рр. посилено вивчав соціалістич. л-ру, праці К. Маркса і Ф. Енгельса, знайомився з зх.-европ. робітн. рухом. У 1882 П. переклав рос. мовою «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, написав до нього передмову. У 1883, порвавши з народництвом і ставши на позиції марксизму, заснував у Женеві першу рос. марксистську організацію — *групу «Визволення праці»*. У період з 1883 по 1903 Плеханов був ре-

волюц. марксистом. У 1895 П. познайомився в Швейцарії з В. І. Леніним і встановив зв'язки з *петербурзьким «Союзом боротьби за визволення робітничого класу»*. У той час він написав праці «Соціалізм і політична боротьба» (1883), «Наші незгоди» (1885), «До питання про розвиток моністичного погляду на історію» (1895) та ін., в яких завдав удару по філософ. і соціологіч. догмах народників. Розвиткові і захистові істор. матеріалізму присвячені праці «Про матеріалістичне розуміння історії» (1897), «До питання про роль особи в історії» (1898) та ін. Але в цих працях були і помилкові твердження. Він вважав союзником пролетаріату в боротьбі проти самодержавства рос. буржуазію і недооцінював роль селянства. П. перебільшував значення географ. середовища в розвитку суспільства, недооцінював вчення про диктатуру пролетаріату та ін. Незважаючи на допущені помилки, ці твори є значним вкладом у теорію марксизму. В. І. Ленін писав про П.: «Його особисті заслуги величезні в минулому. За 20 років, 1883—1903, він дав багато чудових творів, особливо проти опортуністів, махістів, народників» (Твори, т. 20, с. 328). П. виступав пропагандистом і теоретиком марксизму як у рос., так і в міжнар. робітн. русі. Був одним з визнаних лідерів *Інтернаціоналу 2-го*. В 90-х рр. написав ряд праць, спрямованих проти анархізму і синдикалізму (див. *Анархо-синдикалізм*) у міжнар. робітн. русі. Важливу роль у боротьбі проти міжнар. ревізійонізму відіграли праці Г. В. Плеханова («Бернштейн і матеріалізм», 1898, та ін.). Вів боротьбу проти «економізму» і «легального марксизму».

Після *Другого з'їзду РСДРП* П. перейшов на позиції *меншовизму* і почав боротьбу проти В. І. Леніна та більшовиків у найважливіших політ. питаннях марксизму — про роль пролетаріату в революції, про ставлення до селянства, про роль ліберальної буржуазії та ін. У роки реакції очолив групу *меншовиків-партиципів*. У 1908—12 виступив з рядом праць, в яких викрив погляди махістів, але його критика махізму була абстрактною. Після Лютневої революції 1917, повернувшись в Росію, П. виступив проти ленінської лінії на соціалістич. революцію. До Великої Жовтн. соціалістич. революції він ставився негативно і вважав побудову соціалізму у відсталій сел. Росії неможливою. Але визнав Жовтн. революцію революцією пролетарською і, на відміну від багатьох меншовиків, відмовився від активної боротьби проти Рад. влади. Помер у Фінляндії. Похований в Ленінграді.

Оцінюючи теоретичну спадщину Плеханова, В. І. Ленін викривав і критикував Плеханова-меншовика, але разом з тим вимагав ретельно вивчати твори П., спрямовані на захист і обґрунтування марксизму.

Тв.: Избранные философские произведения. В 5 т. М., 1956—58; Укр. перекл. — Російські робітники в революційному русі. Х., 1926; Основні питання марксизму. Х., 1932; До питання про роль особи в історії. К., 1957; До питання про розвиток моністичного погляду на історію. К., 1958; Естетика і література. К., 1960.

Лит.: Листування К. Маркса і Ф. Енгельса з російськими політичними діячами. К., 1953; Ле н і н В. І. Твори. Вид. 4: т. 1—26, 28, 29, 31—35 [Див. Показчик імен «Довідкового тома до 4 видання Творів В. І. Леніна»]; Мити н М. Б. Историческая роль Г. В. Плеханова в русском и международном рабочем движении. М., 1957; Чумаченко В. Г. Г. В. Плеханов — выдающийся теоретик и пропагандист марксизма. М., 1960; Сидоров М. И. Г. В. Плеханов и вопросы истории русской революционно-демократической мысли XIX в. М., 1957 [бібліогр. с. 135—147].

М. А. Бессарабов (Київ).

ПЛИХАНЕНКО Сава (р. н. невід. — п. 1768) — ватажок гайдамацького загону, учасник *Коліївщини*. Навесні 1768 організував з селян с. Малополовецького (тепер Фастівського р-ну Київ. обл.) та сусідніх сіл гайдамацький загін, у складі якого були й заporожці. Очолюваний П. гайдамаки спільно з гайдамацьким загonom, яким керував А. *Журба*, діяли поблизу м. Білої Церкви. Захоплений в полон польсько-шляхет. військом, П. був страчений у Колдні (див. *Коднянська розправа 1768*).

ПЛІВ Ісса Олександрович (н. 25.XI.1902) — рад. військ. діяч, ген. армії, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1926. Н. в с. Старий Батако-Юрт (тепер Правобережного р-ну Пн.-Осет. АРСР) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1922. В 1933 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1941 — Академію Генштабу, 1949 — Вищі академічні курси Академії Генштабу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував кав. дивізією, 1-м, 2-м, 3-м і 4-м гвард. кав. корпусами, з 1944—1-ю гвард. кінно-механізованою групою. Очолений П. війська брали участь у Моск. і Сталінгр. битвах, у визволенні України, Румунії, Угорщини, Австрії, Польщі, Чехословаччини, в розгромі імперіалістич. Японії. Після війни — ком. військами Старополюського і Пн.-Кавк. військових округів. З 1968 — на відповідальній роботі в Міністерстві оборони СРСР. На XXII з'їзді КПРС обирався кандидатом у члени ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 2—7-го скликань. Нагороджений п'ятьма орденами Леніна та ін. нагородами.

ПЛІНІЙ Старший, Гай Пліній Секунд [Gaius Plinius Secundus (також Maior); 23 або 24—79] — рим. письменник, учений, держ. і військ. діяч. Н. в Комо (Пн. Італія) в заможній сім'ї. Займав ряд адм. посад у Рим. імперії, був нач. флоту в Мізені (Кампанія). Зберегла його «Природнича історія» (в 37 кн.), завершена 77. Цей твір становить природничонаук. енциклопедію античності, в якій є багато відомостей з географії та історії Пн. Причорномор'я. П. загинув під час виверження Везувію.

Тв.: Рос. перекл. — Естественная история. «Вестник древней истории», 1949, № 2, с. 271—317.

ПЛІСНЕСЬК — давньорос. місто на межі Галицької та Волинської земель. Згадується в давньорос. літописах під 1188 і 1233 та в «Слові о полку Ігоревім». Від П. збереглося городище (пл. 160 га) на Пд. від с. Підгірців Бродівського р-ну Львів. обл. Широко археол. дослідження П. провадили 1946—54. Розкопками встановлено, що в 7—8 ст. на місці П. існувало неукріплене поселення, в 9—10 ст. вже було кілька поселень, а в 11 ст. виник феод. замок. У 12 ст. П. — велике місто Галицького князівства, а згодом — *Галицько-Волинського князівства*. В 1241 місто зруйнували монголо-татари. Давній П. був укріплений сімома рядами валів і ровів. На валах були оборонні башти. При розкопках виявлено залишки понад 70 напівземлянкових і наземних жител з печами-кам'янками. Населення П. займалося ковальським, ювелірним, гончарним, деревообробним, кістковим ремеслами тощо. Серед знахідок багато уламків кружального посуду, виробів із заліза, кольорових металів, скла й кістки. Поблизу П. — курганний могильник з похованнями дружинників.

Лит.: Р а т и ч О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. К., 1957; К у ч е р а М. П. Древній Пліснеск. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 12. К., 1962.

О. О. Ратиц (Львів).

ПЛОТНИКОВ Павло Артемович (н. 4.III.1920) — рад. військ. льотчик, ген.-майор, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1944. Н. в с.

Гоньбі (тепер підпорядковане Барнаульській міськраді Алт. краю) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1937. В 1940 закінчив Новосибірську школу військ. льотчиків. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик, командир ланки, заст. командира ескадрильї, командир ескадрильї 81-го гвард. бомбардувального авіаполку. Воював на Пд., Ворон., Степовому, 1-му та 2-му Укр. фронтах. Відзначився в районі м. Сміли і на р. Дністрі. Особисто здійснив 343 бойові вильоти. Після війни — на відповідальній роботі в Рад. Армії. В 1951 закінчив Військ.-повітряну академію, 1960 — Академію Генштабу. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 398.

ПЛОХІНСЬКИЙ Михайло Мелетійович (1864—1906) — укр. історик-архівист бурж.-ліберального напрямку. Н. в Курській губ. в сел. сім'ї. Після закінчення істор.-філолог. факультету Харків. ун-ту працював викладачем історії в харків. гімназії і водночас архіваріусом Істор.-філолог. т-ва при Харків. ун-ті (1888—97). Досліджував гол. чин. соціально-економіч. відносини на Україні в 2-й пол. 17—18 ст. В працях П. «Іноземці в Старій Малоросії, ч. 1. Греки, цигани, грузини» (М., 1905), «Матеріали для історії внутрішнього життя Лівобережної України» (Х., 1891) та в статтях, опублікованих у «Сборниках Харьковского историко-филологического общества», — «Опис историчного архіву» (т. 5, 6, 8, 9) та ін. — є багато документ. матеріалів.

І. Л. Бутич (Київ).

ПЛОЩАНСЬКИЙ Венедикт Михайлович (1834—1902) — історик Галичини і публіцист, «москвофіл». У 1871—87 редагував у Львові газ. «Слово», що заперечувала право укр. народу на самостійний нац. розвиток. У 1887 емігрував до Росії. Служив у Віленській комісії для розгляду давніх актів. З 1874 — чл.-кор. Москов. археол. т-ва. Автор праць з історії холмської землі: «Минуле Холмської Русі за архівними документами XV—XVIII ст. та іншими джерелами» (в 2 т. Вільно, 1899—1901), «Акти холмських судів XV—XVII ст. як джерела для історії та етнографії Руського Забужжя» (надрукована в «Трудах дев'ятого археологічного з'їзду», т. 1. М., 1895) та ін., які зберігають певне довідкове значення.

«ПОАЛЕЙ-ЦІОН», Єврейська соціал-демократична робітничая партія — дрібнобурж. націоналістична партія (1906—28). Гол. програмна мета партії — організація масової євр. еміграції з Росії, зокрема з України, в Палестину. В 1908—10 ця партія перетворилася фактично на агентуру сїонізму в робітн. русі. Брала участь у міжнар. сїоністських конгресах. Істотного впливу на євр. робітн. маси не мала. Залишаючись на позиціях крайнього євр. націоналізму, «П.-ц.» намагалася пов'язати сїонізм із дрібнобурж. соціалізмом, маскувала свої дії по роз'єднанню робітн. руху псевдомарксистською фразеологією. На Україні «П.-ц.» підтримувала контрреволюц. *Центральну раду*, активно співробітничала з петлюрівською *Директорією*. Представники «П.-ц.» очолили т. з. секретаріат у євр. справах в «уряді» Центр. ради — *Генеральному секретаріаті*. В серпні 1919 оформилася у т. з. Єврейську комуністичну партію «Поалей-ціон». У грудні 1922 частину її членів, переважно робітників, прийнято в ряди РКП (б). Праве крило «П.-ц.» продовжувало націоналістич. пропаганду, переродившись у контрреволюц. антирад. організацію.

П. П. Бачинський (Київ).

ПОБОДАЙЛО Степан (рр. н. і см. невід.) — чернігівський полковник з 1651. До нар.-визвольної війни служив драгуном у польсь.-шляхет. війську. В 1648 перейшов до бік повсталою народу. Після смерті М. *Небаби* його обрано полковником Чернігівського полку. В 1651—52 керував обороною Лівобережної України від нападів польсь.-шляхет. війська. Виступав проти *Білоцерківського договору 1651*. Був поборником возз'єднання України з Росією. Брав участь у *Переяславській раді 1654*. В 1654—55 очолював Чернігівський полк під час наступу рос.-укр. військ на Білорусію і Литву. Після 1655 не згадується в істор. документах.

ПОБРАТІМСТВО (у жінок — *посестринство*) — типовий для родового ладу звичай, за яким двоє або кілька осіб (іноді чоловік і жінка), що не були кровними родичами, вступали у дружній союз з метою взаємної підтримки й допомоги, а подекуди помсти за смерть чи поранення. Шлюби між побратимами та їхніми найближчими родичами заборонялися. П. існувало у багатьох народів (на території сучас. України, напр., у *скіфів*). Як пережиток П. зберігалася в класовому суспільстві в Європі (у сербів, болгар, чорногорців, українців, поляків), у народів Кавказу (т. з. кунацтво) тощо. П. було поширеним і серед запорожців та *опришків*. Його оспівано в укр. нар. думах, істор. піснях.

ПОБУЖЖЯ, По б о ж ж я — історико-географічна область, що охоплює територію у верхній і середній течії Пд. Бугу (тепер частина Вінницької і Хмельницької обл.). Вперше П. згадується під 1257 в *Іпатіївському літопису*. Входило до складу *Галицько-Волинського князівства*. Бл. 1362 П. загарбали лит. феодали. Після *Люблинської унії 1569* його захопила шляхет. Польща, перетворивши Меджибіж, Вінницю, Брацлав, Хмельник та ін. міста на опорні пункти-фортеці. Населення П. брало участь в антифеод. сел.-козац. повстаннях під керівництвом С. *Наливайка* (1594—96), К. *Скидана* (1637). Після визволення 1648 Поділля загонами, що їх очолював М. *Криwonic*, від польсь.-шляхет. загарбників на П. були створені Брацлавський і Вінницький полки. За *Андрусівським перемир'ям 1667* П. відійшло до шляхет. Польщі. На П. діяли повстанські загони під проводом С. *Палія* (1702—04), гайдамацькі загони (30—60-і рр. 18 ст.). В 1793 П. разом з Правобережною Україною возз'єднано з Росією.

«ПОБУТ» — журнал *Всеукраїнського етнографічного товариства*. Виходив 1928—30 у Києві. Всього вийшло 7 номерів. Гол. увагу журнал приділяв висвітленню наслідків етнографіч. експедицій, методичі спостереження і збирання явищ нар. життя. Вміщуючи матеріали з нар. побуту минулих часів, журнал прагнув відображати й ті зміни, які вносили у матеріальну культуру міста й села рад. лад. Широко подавалася хроніка про досягнення етнографіч. науки, про розгортання роботи т-ва, наук. установ, музеїв, місцевих етногр. гуртків та окремих дослідників. Вміщувалися огляди л-ри, інструктивні матеріали для етнографів.

Ф. К. Сарана (Київ).

ПОВАЛО-ШВЕЙКІВСЬКИЙ Іван Семенович (бл. 1788—22. V 1845) — декабрист, полковник. Походив з дворян Смоленської губ. Вчився в Моск. університетському благородному пансіоні. Учасник *Вітчизняної війни 1812* і закордонних походів рос. армії 1813—14. В 1816—25 П.-Ш. — командир Саратовського піх. полку. В 1823 вступив до *Південного товариства декабристів*, за дорученням якого підтримував зв'язок з *Північним товариством декабристів*, вів у Петербурзі переговори з представниками польсь.

«Патріотичного товариства». П.-Ш. разом із С. І. Муравйовим-Апостолом, М. П. Бестужевим-Рюміним розробляв плани царевбивства і збройного повстання. Однак у грудні 1825 відмовився взяти участь у повстанні Чернігівського полку. Був засуджений до страти, яку замінено 20-річною каторгою. З 1839 — на поселенні в м. Кургани Тобольської губ., там і помер.

«ПОВІСТЬ ВРЕМЕННИХ ЛІТ» — видатна пам'ятка літописання Київ. Русі. Укладення її (на поч. 12 ст.) пов'язане з іменем печерського ченця Нестора. У первісному вигляді «П. в. л.» до нас не дійшла. Вона збереглася лише у пізніших копіях. Відомо три редакції «П. в. л.». Перша редакція склалася на поч. 12 ст. (бл. 1113, авторство приписується Нестору). До неї увійшли Найдавніше Київське зведення 1037, Давнє Новгородське зведення 1050, Києво-Печерські зведення 1073 і 1095. Другу редакцію складено ігуменом Сильвестром у Видубицькому монастирі 1116 (збереглася в *Лаврентіївському літопису*), третю — у Києво-Печерському монастирі бл. 1118 (збереглася в *Іпатіївському літопису*). «П. в. л.» лягла в основу дальшого літописання Києва та ін. середньовіч. центрів Київ. Русі, зокрема літописання Галицько-Волинського (див. *Галицько-Волинський літопис*). У «П. в. л.» висвітлено історію сх. слов'ян, утвердження християнства на Русі, історію князівської влади, відбито суперечності в ідеології різних соціальних верств, політ. тенденції кількох феодальних центрів. Повість щільно пов'язана з істор. дійсністю, пройнята високою ідеєю служіння рідній землі. «П. в. л.» має значення першого історіографічного твору на Русі.

Видання: *Повесть временных лет*, ч. 1—2. М.—Л., 1950.

Лит.: Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.—Л., 1947; Мишанич О. В. Літописання. В кн.: *Історія української літератури*, т. 1. Давня література. К., 1967.

ПОВІТ — адм.-територіальна одиниця в різні часи в Росії, на Україні, в Польщі, Литві. Вперше термін «повіт» зустрічається в давньорус. писемних джерелах 13 ст. На той час до П. входила територія міста та прилеглих до нього *волостей*, якою управляв князівський намісник. На загарбаній феод. Литвою і шляхет. Польщею Лівобережній і Правобережній Україні П. зберігалися до початку нар.-визвольної війни 1648—54. П. управляв повітовий староста, який зосереджував у своїх руках адм. і судову владу. Після визволення від польс.-шляхет. загарбників на укр. землях замість ліквідованих польс.-шляхет. воєводств і П. було запроваджено полкову систему адм.-територіального і військ. управління (див. *Полк*), яка існувала до ліквідації політ. автономії Лівобережної України на поч. 80-х рр. 18 ст. З утворенням тут *намісництв і губерній* запроваджується поділ їх на П. Поділялися на П. й губернії, які було утворено на Правобережній Україні після воз'єднання її з Росією в кін. 18 ст. За *земською реформою 1864* адм. владу в П. очолював справник. У 1913 на укр. землях, що входили до складу Рос. імперії, було 99 П. Укр. землі, що перебували під владою Австро-Угорщини, бурж.-поміщицької Польщі, також поділялися на П. Повітовий поділ в УРСР ліквідовано 1923. За *адміністративно-територіальною реформою в УРСР* замість 102 П. було створено 53 округи.

Р. С. Павловський (Харків)

ПОВНОВАЖНЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО УРСР В РРФСР — орган Радянської України, що здійснював систематичні зв'язки між обома республіками в оборонній, госп. та ін. галузях. Засноване відповідно до *союзного робітничо-селянсько-*

го договору між РРФСР і УРСР (грудень 1920), фактично діяло з 1921. Спочатку існували два представницькі органи УРСР: Укр. дипломатична місія — з 23.X 1921 — П. п. УРСР в РРФСР — і Повноважне представництво в справах госп. будівництва, засн. 14.IX 1921. З 1922 цей орган об'єднано з П. п. УРСР в РРФСР. Через П. п. УРСР підтримувала зв'язки з ін. рад. республіками, а також з капіталістич. країнами, зокрема підписувала міжнар. договори та угоди від імені УРСР. Зі створенням СРСР (1922) реорганізоване в представництво при Уряді СРСР, з січня 1924 — у постійне представництво. Див. *Постійне представництво Ради Міністрів Української РСР при Раді Міністрів Союзу РСР*.

Р. Д. Синельникова (Київ).

ПОВОЗ — феод. повинність у *Київській Русі* й пізніше на рос. і деяких укр. землях. Ця повинність полягала в обов'язку селян доставляти с.-г. продукти за розпорядженням феодала або давати «підводних коней» князеві та його представникам. Як свідчить збірка польс. феод. права «Польська правда», П. існував у Галичині, а також у Польщі. З кінця 15 ст. замість П. з селян почали стягувати грошовий податок — «повозні гроші».

ПОВОЛБЩИНА, *воловщина* — один з прямих феод. податків на загарбаних феод. Литвою і шляхет. Польщею укр. землях у 2-й пол. 14—1-й пол. 17 ст. П. сплачували всі без винятку феодально залежні селяни в розмірі від 4 до 60 *грошів* і більше з двору залежно від їхнього майнового становища. Ліквідовано П. на початку нар.-визвольної війни 1648—54.

Д. І. Мишко (Київ).

«ПОВЧАННЯ» ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА, «Повчання Володимира Мономаха своїм дітям» — визначна пам'ятка л-ри Київ. Русі. «Повчання» (збереглося без закінчення) вміщено в Лаврентіївському списку «*Ловісті временних літ*». Складене воно, ймовірно, 1117. Володимир Мономах повчав дітей бути мудрими і діяльними правителями Русі, оберігати єдність д-ви, любити освіту. Свої настанови дітям він підкріплював прикладами з власного життя. Володимир Мономах змалював ідеалізований образ руського феод. князя — політика, держ. діяча, воїна, вотчинника.

Лит.: Мишанич О. В. «Поученьє» Володимира Мономаха. В кн.: *Історія української літератури*, т. 1. Давня література. К., 1967.

ПОГАНСТВО, *язичество* — традиційний богословський термін, умовно вживаний в істор.-супільних науках і л-рі для позначення дохристиянських релігійних вірувань. Поняття «поганство» виникло ще за Римської імперії в первісних християнських громадах, де поганами (від лат. *paganus* — селянин, іноземець, варвар) називали людей, що не належали до християнської віри. У сх. слов'ян до запровадження *християнства* був поширений культ предків, значне місце займала первісна магія, існував культ природи: Ярила — бога весни і родючості, Перуна — бога дощу, блискавки та грому та багато ін. Поклоніння Перуну деякий час зберігалося в Давній Русі й після запровадження християнства. Християнська церква багато запозичила з П., зокрема деякі риси Перуна було перенесено на Іллю Пророка і Юрія Побідоносця; свято зимового сонцестояння перетворено на різдво христове, свято врожаю — на «спасові дні» тощо. Авторі церк. книг, зневажаючи П. як дикунство і варварство, ігнорують той факт, що в усіх без винятку «світових» релігіях (християнство, *іслам*, буддизм, *йудайзм*) наявні пережитки П. (уявлення про світ, людину,

П. А. Плотников.

М. І. Подвійський.

віра в надприродні істоти, в безсмертя людської душі, в добрих і лихих духів та ін.). Саме від П. релігія запозичила й свої обряди: храмові відправи, таїнства, молитви тощо.

ПОГОДІН Михайло Петрович (23.XI 1800—20.XII 1875) — рос. історик, письменник, журналіст, публіцист офіційно-монархічного напрямку; академік Петерб. АН (з 1841). Син кріпака. В 1821 закінчив Моск. ун-т. У 1826—35 посідав кафедру заг. історії, 1835—44 — рос. історії Моск. ун-ту. Видавав журн. «Московский вестник» (1827—30) і «Москвитянин» (1841—56). У літературі (в 20-х — поч. 30-х рр.) виступав як ліберально-дворянський письменник, у публіцистиці (наприкінці 30-х рр.) — як захисник теорії «православ'я, самодержавства й народності», в істор. працях — як послідовник *норманізму*. Був одним з натхненників «*москвофілів*». Висунув ряд помилкових тверджень з історії Київської Русі та України 15—16 ст., зокрема намагався довести, що після монголо-тат. навали тер. Придніпров'я повністю запусіла, що укр. козаки були окремим племенем — сумішшю слов. елементів з тюркськими, заперечував факт існування укр. народу, його мови, історії і культури. М. О. Максимович в 40-х рр. піддав гострій критиці ці реакційні твердження. П. зібрав багато істор. джерел, зокрема і українських, серед них літопис С. Величка. *Літ.*: Очерки истории исторической науки в СССР, т. 1. М., 1953. *Л. Г. Максимович* (Київ).

ПОГОРІЛІВСЬКА СТОЯНКА — стоянка часів пізнього *неоліту*, виявлена поблизу с. Погорільки Кролевецького р-ну Сум. обл. При археол. розкопках (провадилися з 20-х рр. 20 ст.) тут знайдено численні кістяні вироби (гарпуни, лоццла, наконечники списів, рибальські гачки, проколки, мотикоподібні знаряддя тощо), уламки глиняного ліпного посуду з ямково-гребінцевим орнаментом. Осн. заняття жителів П. с. — полювання і рибальство.

Літ.: Рудинський М. Я. Погорілька. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 6. К., 1956.

ПОГОСТ — у Київській Русі спочатку, мабуть, сільська громада та її центр, з середини 10 ст. — адм.-тер. одиниця. Поділ на П. існував у пн.-зх. районах Рос. д-ви до 1775. В ін. районах Рос. д-ви в 15—17 ст. П. називали невелике селище з церквою і цвинтарем (у цьому значенні слово П. поширено в усній нар. творчості та художній лір). На тер. *Стародубського полку* в кінці 17—18 ст. П. називали невеликі поселення рос. переселенців-розкольників.

ПОДВІРНЕ ОПОДАТКУВАННЯ — система оподаткування в Рос. д-ві. Запроваджене 1679 замість *посошного оподаткування*. В основу П. о. був взятий сел. двір-господарство. Уряд визна-

чав суму податків, а сільс. *громада* чи міський *посад* розподіляли податки між окремими дворами. Під час розподілу податків заможна верхівка сільс. громад і посадів осн. тягар П. о. перекладала на плечі сільс. і міської бідноти. П. о. посилює феод. експлуатацію залежного населення, оподаткуванням були охоплені й найбідніші категорії населення (*половники* тощо), які раніше не сплачували податків. Осн. тягар П. о. багатії перекладали на бідноту, що загострило класову боротьбу. В Росії П. о. зберігалось до запровадження *подушної подати* (1724), на Лівобережній Україні й Білорусії — до 2-ї пол. 18 ст.

ПОДВОЙСЬКИЙ Микола Іллч (28.II 1880 — 28.VII 1948) — рад. партійний і військовий діяч. Член Комуністич. партії з 1901. Н. в с. Кунашівці (тепер Ніжинського р-ну Черніг. обл.) в сім'ї вчителя. В 1894 вступив до Чернігівської семінарії. В революц. русі з 1898. В 1901 був виключений з семінарії, переїхав до Ярославля, де вступив до юрид. ліцею. Брав участь у революц. роботі, керував підпільним робітн. гуртком. У 1904—05 — голова більшовицького студент. к-ту, член Ярославського к-ту РСДРП. Активний учасник революц. подій 1905 в Іваново-Вознесенську, Ярославлі. В 1906—07 — в еміграції (Німеччина, Швейцарія). Повернувшись у Росію, працював у петербурзькій (1907—08, 1911—17), костромській і бакінській (1910—11) орг-ціях більшовиків. Не раз зазнавав арештів. Брав участь в організації і роботі легальних більшовицьких органів — газ. «Звезда» і «Правда» (1910—14), 1915—16 — редактор журн. «Вопросы страхования», член фінансової комісії Рос. бюро ЦК РСДРП. Учасник Лютн. революції 1917 в Петрограді. З березня 1917 — член першого легального Петерб. к-ту РСДРП (6), депутат Петрогр. Ради, керівник Військ. орг-ції при ЦК і Петерб. к-ті більшовиків. Один з організаторів і редакторів газ. «Солдатская правда», «Рабочий и солдат», «Солдат». У червні 1917 обраний головою Всерос. бюро фронтових і тилкових військ. орг-цій при ЦК РСДРП (6). Під час Жовтн. збройного повстання — голова Військ.-революційного к-ту при Петрогр. Раді. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — член колегії Наркомату у військ. і морських справах. У листопаді 1917 — березні 1918 — наркомвійськсправ РРФСР, одночасно — голова Всерос. колегії по організації і управлінню Червоної Армії (з січня 1918), член к-ту революц. оборони Петрограда (лютий 1918). З березня 1918 — член Вищої військ. ради, а потім — голова Вищої військ. інспекції. В січні — вересні 1919 — нарком у військово-мор. справах України. В 1919—23 — нач. Всеобучу. В 1919—20 — член Реввійськради 7-ї армії Зх. фронту і 10-ї армії Кавк. фронту. В 1920—23 — голова Вищої ради фізичної культури і голова Спортінтерну (1921—23). Працював у *Ісстпарті*. З 1935 — персональний пенсіонер. На XIII—XV з'їздах партії обирався членом ЦКК ВКП (6). Автор ряду праць з історії Великої Жовтн. соціалістич. революції, громадян. війни та іноземної воєнної інтервенції, з історії створення Червоної Армії тощо. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

Тв.: На Українці. К., 1919; Ленин в 1917 году. М., 1957; Год 1917. М., 1958.

Літ.: Тарасов Е. П. Николай Ильич Подвойский. М., 1964.

ПОДЖО — декабристи, брати Йосип Вікторович (10.IX або 3.XII 1792 — 18 або 20.I 1848), штабс-капітан у відставці, та Олександр Вікторович (8.V 1798—18.VI

1873), підполковник у відставці. Н. в поміщицькій сім'ї (батько їх — виходець з Італії). В 1821 Олександр вступив до *Північного товариства декабристів*. Члени *Південного товариства декабристів* Олександр — з 1823, Йосип — з 1824. Олександр належав до його найбільш революц. крила, поділяв погляди П. І. Пестеля, здійснював зв'язок між Пн. і Пд. т-вами і виконував важливі конспіративні доручення. Брати висловлювалися за знищення царської сім'ї і встановлення республіки. Заарештовані 1826. Олександра засуджено до смертної кари, яку замінено 20 роками каторги, Йосипа — до 12 років каторги. Олександр каторгу відбував у Читинському острозі, 1839—59 жив на поселенні в Іркут. губ. З 1863 кілька років перебував за кордоном, де зблизився з О. І. Гершеном. Перед смертю повернувся до Росії. Помер у с. Воронках (тепер Бобровицького р-ну Черніг. обл.). Автор спогадів (Записки декабриста. М.—Л., 1930). Йосип покарання відбував у Шліссельбурзькій фортеці. З 1834 — на поселенні в Сх. Сибіру. Помер в Іркутську.

ПОДИМНЕ, подимщина, димне, дим — одна з форм феод. податі в Давній Русі та на укр. землях, що в 14—18 ст. перебували під владою феод. Литви і Польщі. Назва походить від одиниці оподаткування — *диму* (будинку, двору). За часів Київської Русі П. сплачували феодалам селяни-общинники. Найдовше П. зберігалось на укр., білорус. та зх.-рос. землях. У 15—17 ст. на Україні та Білорусії П. сплачували на користь литовського великого князя і польсь. короля держ. селяни-даники й почасти панські селяни зі своїх зем. ділянок натурою і частково грошми. На Поліссі і Придніпров'ї одиницю оподаткування, поряд з «димом», було *дворище*, до якого часто входило кілька «димів» — хат, де жили окремі сім'ї. В такому разі П. сплачували від кожного «диму». З 16 ст. П. перетворилося на звичайний натуральний та грошовий *чини*.

ПОДІЛ — один з найдавніших районів Києва, займає прибережну низовину між гирлом р. Почайни і схилами гір Старокиївської, Киселівської і Шекавицької. Заселення П. припадає на початок н. е. За часів Київської Русі П. — ремісничо-торг. центр міста. Тут були ремісничі квартали, зокрема Гончарі, Кожум'яки, гол. міський торг, гавань і митниця. П. мав свою лінію укріплень, що проходила понад руслом р. Глибочиці (тепер вул. Верхній Вал і Нижній Вал). Після монголо-тат. навали, у зв'язку із зруйнуванням верхньої частини міста, П. став центром Києва. В 14—18 ст. на П. містилися *Київське братство*, *Київська академія*, зосереджувалися ремесла і торгівля. Після возз'єднання України з Росією (1654) на П. з кінця 17 ст. розгорнулося будівництво кам'яних житл. будинків, церков та ін. споруд. З 1797 на П. щорічно відбувалися Київські контракти — великі ярмарки всерос. значення. Після пожежі 1811, що знищила більшість будівель, П. реконструювали: тут було прокладено вулиці, що збереглися без істотних змін до наших днів. У 19 — на поч. 20 ст. П. був гол. осередком торгівлі в Києві. Робітники П. брали участь у політ. страйках і демонстраціях під час революції 1905—07, у *Київському жовтневому збройному повстанні 1917*, *Київському січневому збройному повстанні 1918*. За рад. часу територія П. ввійшла до складу Подільського району Києва. Тут виріс один з пром. районів міста (підприємства легкої, харчової та хім. пром-сті), реконструйовано річковий порт, збудовано школи, кінотеатри, клуби, багато житл. будинків тощо. Архітектурні

пам'ятки: будинок кол. Київської академії (арх. Й. Д. Старцев, 1703—04), церква Миколи Набережного (арх. І. Г. Григорович-Барський, 1772—75), контрактний будинок (1817) та кілька житл. будинків кінця 17—18 ст. Див. також *Київ*.

ПОДІЛЛЯ, Подільська земля — історико-географічна область, що займала басейн Пд. Бугу і лівобережний басейн Дністра (до серед. 14 ст. — т. з. *Пониззя*). Вперше назва П. згадується в документі серед. 14 ст. У 60-х рр. 14 ст. П., що перебувало під владою тат. князів — васалів *Золотої Орди*, захопила феод. Литва. Великий лит. князь *Ольгерд* призначив намісником П. свого племінника князя Ф. *Корятовича*, а його братів Юрія, Олександра і Костянтина — міськими воеводами. Корятовичі об'єднали під свою владу місцевих феодалів, збудували замки в Кам'янці-Подільському, Смотричі, Бакоті, Брацлаві та ін. містах для оборони П. від тат. нападів. У 1430 на П. напали польсь. феодалі. Проти польсь. загарбників вибухнуло *Бакотське повстання 1431—34*. Зломивши запеклий опір повсталі селян, польсь. феодалі 1434 остаточно загарбали Зх. П. і в 60-х рр. 15 ст. перетворили його на свою провінцію — *Подільське воеводство*. Після *Люблинської унії 1569* шляхет. Польща захопила Сх. П., на території якого було створено *Брацлавське воеводство*. Польсь. магнати і шляхта встановили на П. тяжкий феод.-кріпосницький і нац. гніт. Місцеве населення зазнавало також багато лиха від спустошливих нападів тур.-тат. агресорів, які вдиралися на П. *Кучманським шляхом* і *Чорним шляхом*. Пригноблене селянство і міська біднота П. брали участь у боротьбі проти польсь.-шляхет. загарбників (див. *Мухи повстання 1490—92*, *Наливайка повстання 1594—96*). Під час нар.-визвольної війни 1648—54 на Сх. П. виникли *Брацлавський полк* і *Вінницький полк*. За *Андрусівським перемир'ям 1667* П. залишилось під владою шляхет. Польщі. В 1672 П. захопили тур. агресори. Після *Карлоуцького конгресу 1698—99* П. знову відійшло до шляхет. Польщі. Прагнення нар. мас П. визволитися з-під гніту польсь. магнатів та шляхти і возз'єднатися з Росією з особливою силою виявилось під час *Палія повстання 1702—04* та *гайдамацького руху 18 ст.* У 1772 частину Зх. П. захопила Австрія. В 1793, під час другого поділу Польщі, Сх. П. і частина Зх. П. (Кам'янецький та Летичівський пов.) в складі Правобережної України були возз'єднані з Росією. На цій території було створено Подільське і Брацлавське намісництва, об'єднані 1797 в *Подільську губернію*. С. П. *Майборода* (Київ).

ПОДІЛЬСЬКА ГУБЕРНІЯ — адм.-тер. одиниця на Правобережній Україні з кін. 18 по 1-у чверть 20 ст. Створена 1797 за царським указом від 12 (23).XII 1796. До П. г. ввійшли 7 повітів *Подільського намісництва*, 9 повітів *Брацлавського намісництва* та 4 повіти (три частково) *Вознесенського намісництва*. На поч. 20 ст. до складу П. г. входили 12 повітів: Балтський, Брацлавський, Вінницький, Гайсинський, Кам'янецький, Летичівський, Лیتинський, Могилівський, Ольгопільський, Проскурівський, Ушицький і Ямпільський. Межувала П. г. з Волинською, Київською, Херсонською губерніями та Австрією (з 1867 — Австро-Угорщина). Адм. центром П. г. було м. Кам'янець-Подільський. За переписом 1897 в П. г. було 7207 населених пунктів, у т. ч. 17 міст та 120 містечок, нас. — 3 031 513 чол. П. г. була відсталою, аграрною губернією. За даними 1905, дворянам-поміщикам належало 1 309 546 дес. землі (35,8%). В той же

час 458 764 сел. г-в, з яких 78% були безземельними і малоземельними, мали 1 754 187 дес. Щороку з П. г. виїжджали на заробітки десятки тисяч безземельних і малоземельних селян. Пром-сть, крім цукрової (52 з-ди), була слабо розвинута. $\frac{2}{3}$ населення були неписьменні. Трудящі П. г. брали участь у боротьбі проти феодално-кріпосницького і капіталістичного гніту. В 20—30-х рр. 19 ст. на Поділлі розгорнувся сел. рух під проводом У. Кармалюка. Через Кам'янець-Подільський пролягав один з шляхів, яким лєнінську газ. «Искру» та ін. марксистські видання нелегально привозили з-за кордону в Росію й на Україну. Під час революції 1905—07 в П. г. відбувалися робітні страйки, політ. демонстрації, сел. виступи і заворушення. Революц. боротьба трудящих під керівництвом більшовицької партії набрала всенар. розмаху під час Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917 (див. *Вінницьке жовтневе збройне повстання 1917*) і громадян. війни 1918—20. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1919 губ. центром П. г. фактично стала Вінниця. За постановою ВУЦВК від 3.VI 1925 П. г. ліквідовано. Її територія ввійшла до складу Вінницького, Кам'янець-Подільського, Могилів-Подільського і Тульчинського округів.

Лит.: Збірник статистичних відомостей по народному господарству України. К., 1919; Отчет губокомсовета Украинскому экономическому совету. Октябрь — март 1921—22 г. Винница, 1922.

В. П. Воловик, С. Я. Вініковецький (Вінниця).

«ПОДІЛЬСЬКА ДРУЖИНА» — революц. народницька орг-ція, що існувала 1881—82 у м. Кам'янець-Подільському. Організаторами її були вихованці місцевої духовної семінарії В. І. Дзюбинський, Г. Ф. Львович, В. Т. Старинкевич та ін. «П. д.» складалася з 9 гуртків по 7—8 чол. у кожному (здебільшого прогресивно настроєні учні старших класів гімназії і духовної семінарії). «П. д.» ідейно тяжіла до «*Народної волі*», підтримувала зв'язок з її квіт., роменської та ін. народницькими групами, від яких одержувала нелегальну л-ру. Члени орг-ції влаштували сходки, на яких обговорювали питання про становище трудящих мас, про необхідність підготовки нар. революції, читали твори М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова, О. І. Герцена, Т. Г. Шевченка. Орг-ція мала підпільну бібліотеку, в якій налічувалося понад 200 праць К. Маркса, Ф. Енгельса, рос. революц. демократів. Члени орг-ції розповсюджували нелегальні видання, а також друковані на гектографі прокламації, вели агітацію серед учнівської молоді й селян Кам'янець-Подільського та Ушицького повітів. У 1881 з окремими членами «П. д.» підтримував зв'язки М. М. Коцюбинський. Навесні 1882 «П. д.» було розкрито. У справі «П. д.» було притягнуто до слідства 14 чол. Трьох керівників орг-ції в адм. порядку вислано на три роки до Сибіру, одного — ув'язнено у Шліссельбурзькій фортеці, 10 — віддано під нагляд поліції.

Лит.: Чернушенко О. А. Подільська народницька революційна дружина. В кн.: Тези доповідей на звітній науковій сесії кафедр Кам'янець-Подільського педагогічного інституту за 1965 р. Кам'янець-Подільський, 1966.

І. В. Гарназа (Кам'янець-Подільський).

ПОДІЛЬСЬКЕ ВОЄВОДСТВО — адм.-територіальна одиниця на Правобережній Україні. Створене в серед. 15 ст. на території Зх. Поділля. Складалося з Кам'янецького, Лєтичівського і Червоногородського повітів. Адм. центром П. в. було м. Кам'янець-Подільський. Селянство і міська біднота П. в. брали участь у сел.-козак. повстаннях кінця 16 — 1-ї пол. 17 ст., нар.-визвольній війні 1648—54 проти польс.-шляхет.

загарбників. У 1672 П. в. загарбали тур. агресори. Після *Карловицького конгресу 1698—99* П. в. знову потрапило під владу шляхет. Польщі. В 1772 Червоногородський повіт по р. Збручу захопила Австрія. Ліквідовано П. в. 1793 в зв'язку з возз'єднанням Правобережної України з Росією.

ПОДІЛЬСЬКЕ ЕПАРХІАЛЬНЕ ІСТОРико-АРХЕОЛОГІчне ТОВАРИСТВО — утворене 1865 в Кам'яні-Подільському під назвою «Комітет для історико-статистичного опису Подільської епархії». Пізніше перейменований на Подільський епархіяльний істор.-статистичний к-т, 1903 реорганізований у П. е. і.-а. т. Видавало «Праці» (в. 1—12, 1876—1916), в яких поряд з відомостями про церкви, представників вищого духовництва і шляхти вміщено матеріали з історії Поділля, зокрема істор.-статистичні описи населених пунктів. Припинило свою діяльність 1921.

ПОДІЛЬСЬКЕ НАМІСНИЦтво — адм.-територіальна одиниця на Правобережній Україні. Створене 1793 на території кол. *Подільського воєводства* після возз'єднання Правобережної України з Росією. Складалося з Кам'янецького, Лєтичівського, Ольгопільського, Проскурівського, Ушицького та ін. повітів. Адм. центром П. н. був Кам'янець-Подільський. В 1797 ліквідоване. Його тер. ввійшла до Подільської та Волинської губерній.

ПОДІЛЬСЬКИЙ ПОЛК — див. *Могилєвський полк*.

ПОДІЛАС Кузьма Петрович (29.X 1893 — 25.V 1942) — рад. військ. діяч, ген.-лейтенант. Член Комуністич. партії з 1918. Н. в с. Душатині (тепер Суразького р-ну Брян. обл.). В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни на Україні. Після війни — на керівних посадах у Рад. Армії. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — ком. 40-ю, а з 1942—57-ю армією, яка брала участь в оборонних операціях на Лівобережній Україні. Загинув біля Барвінківського під час Харків. оборонної операції. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

ПОДОЛІНСЬКИЙ Василь Іванович (15.I 1815 — 24.VIII 1876) — прогресивний укр. громад.-політ. діяч в Галичині, історик, публіцист. Н. в с. Білчицях (тепер Старосамбірського р-ну Львів. обл.) в сім'ї священика. В 1841 закінчив Львів. ун-т. Під час навчання належав до таємної орг-ції «Союз синів вітчизни». З 1843 був священиком. Під час революції 1848 в Австрії надрукував брошуру «Слово перестороги» (м. Санок, 1848, польс. мовою), в якій виступав проти феодално-абсолютистських порядків і зазіхань польс. шляхти на укр. землі, доводив права укр. народу на самовизначення, дав характеристику укр. нац.-визвольному рухові в Галичині, обстоював ідею демократич. федерації вільних слов. народів. В 1848 за спробу стати в ряди захисників угорської революції був заарештований. Після революції зазнавав переслідувань з боку вищого уніатського духовництва.

Лит.: Стеблій Ф. І. «Слово перестороги» В. Подільського. «Український історичний журнал», 1966, № 12. Ф. І. Стеблій (Львів).

ПОДОЛІНСЬКИЙ Сергій Андрійович (31.VII 1850 — 12.VII 1891) — укр. революціонер-демократ, прогресивний учений, громадсько-політ. діяч, один з перших популяризаторів економіч. вчення К. Маркса на Україні. Н. в с. Ярославці (тепер Шполянського р-ну Черк. обл.) в поміщицькій сім'ї. В 1871 закінчив природничий відділ фіз.-матем. факультету Київ. ун-ту (1876

захистив дисертацію з медицини у Бреславському, тепер Вроцлавському, ун-ті). В 1871 виїхав за кордон, де брав участь у діяльності рос. революц. еміграції. В серпні 1872 в Лондоні познайомився з К. Марксом і Ф. Енгельсом. У 1880 листувався з Марксом. У вересні 1872 був присутній на Гаагському конгресі 1-го Інтернаціоналу. Влітку 1874 повернувся до Росії, брав участь у «ходінні в народ» і діяльності укр. громад. У 1875—76 за допомогою О. С. Терлецького організував у Відні видання соціалістич. л-ри укр. мовою. Після розгрому австр. поліцією віденського в-ва повернувся на Україну. В 1877 виїхав до Франції, підтримував зв'язки з женецьким укр. соціалістич. гуртком. У 1880 разом з М. П. Драгомановим і М. І. Павликом видав у Женеві два номери журн. «Громада». Світогляд П. формувался під впливом рос. революц.-демократич. л-ри, творів Т. Г. Шевченка, а також зх.-європ. соціалістич. думки. П. був обізнаний з «Капіталом» К. Маркса; з окремими працями Ф. Енгельса. Займався питаннями економіч. історії й теорії. У своїх працях «Про багатство та бідність» (Женева, 1876), «Про хліборобство» (Женева, 1877), «Ремесла і фабрики на Україні» (Женева, 1880) та ін. П. ґрунтовно розглянув розвиток ремесла, мануфактурного і фабрич. виробн. на Україні, соціально-економіч. розвиток України 60—70-х рр. 19 ст. Суспільні погляди П. були близькі до *народництва*. Рушійною силою майбутньої революції в Росії і на Україні вважав селянство. П. не зрозумів головного в марксизмі — вчення про всесвітньоістор. роль пролетаріату, не перейшов на позиції наук. соціалізму, залишившись соціалістом-утопістом. Дослідження П. сприяли поширенню на Україні економіч. вчення К. Маркса. Тяжка хвороба на поч. 1882 обірвала його наук. і громад. діяльність. Помер і похований у Києві.

Лит.: Енгельс Ф. К. Марксу [Листи 19.XII і 22.XII 1882]. В кн.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 35; Ленин В. И. Конспект «Переписки К. Маркса и Ф. Энгельса 1844—1883 г.». М., 1968; Корнійчук Л. Я., Мешко І. М. Економічні погляди С. А. Подольського. К., 1958; Рудько М. П. Видатий український революціонер-демократ і вчений. «Український історичний журнал», 1970, № 7. М. П. Рудько (Київ).

ПОДОЛЯКА Іван (рр. н. і см. невід.) — ватажок гайдамацького загону. Походив з бідних козаків містечка Кропивни Переяславського полку (тепер село Золотоніського р-ну Черк. обл.). В 30-х рр. 18 ст. юнаком пішов на *Запорізьку Січ*, де наймитував у заможних козаків. У кінці 40-х рр. вступив у гайдамацький загін, що діяв поблизу Сміли, Чигирини і Черкас. Навесні 1750 організував з селян і запорожців загін, на чолі якого чинив напади на польс. і укр. шляхтичів, лихварів, купців у районі Горностайпілля, Чорнобиля, Хабного. Влітку 1750 керований П. загін захопив Радомишль. Взятюго каральним загоном у полон П. польс.-шляхет. уряд видав царському урядові. Дальша доля П. невідома.

ПОДОЛЯНИ — укр. населення *Поділля*. Істор. доля П., спілкування з сусідніми народами зумовили виникнення протягом віків деяких місцевих особливостей в їхній культурі і побуті. Традиційне житло П. — т. з. «дильована» (зрубна) хата, пофарбована переважно в блакитний або синій колір. У жіночому одязі своєрідністю відзначалася сорочка з відкладним коміром, вишита чорними або блакитними нитками. Окремі особливості були в їжі, кухонному посуді, обряді весілля тощо. Певні особливості й досі зберігаються в мові (подільські говірки пд.-зх. діалекту української мови). В. Ф. Горленко (Київ).

ПОДУШНА ПОДАТЬ — осн. прямиий податок у Рос. д-ві, запроваджений 1724 замість *подвірного отодаткування*. П. п. сплачувало все чоловіче населення держави, крім дворян, духівництва і осіб, що перебували на держ. службі. Кількість податного населення визначалася *ревізіями*. На Україні П. п. було поширено в 2-й пол. 18 ст. (1776 — на Слобожанщині, 1783 — на Лівобережжі, 1796 — на Правобережжі). В 1775 від П. п. було звільнено купецтво, 1863 — цехових ремісників і міщан (крім Сибіру й Бессарабії). У 1887 П. п. скасовано в Європ. Росії, в т. ч. на Україні, а 1899 — в Сибіру.

ПОЖАРНОБАЛКІВСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — поселення ранньоскіфського часу (кінець 7 — поч. 5 ст. до н. е.) із *золушками*, виявлене поблизу с. Пожарної Балки Полтавського р-ну Полт. обл. Досліджували його 1949. Виявлено залишки вогнища від наземного житла, госп. ями. Знайдено численні уламки глиняного посуду (лощеного і nelloщеного), кістки тварин (переважно свійських), побутові й госп. предмети (глиняні прасельця, грузила, кістяні проколки, уламки залізних ножів тощо).

Лит.: Ляпушкин И. И. Поселение скифского времени близ дер. Пожарная Балка Полтавской обл. «Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры», 1951, в. 37.

ПОЖАРОВ Микола Арсентійович (7.XII 1895 — 20.VI 1925) — активний учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції і громадян. війни. Член Комуністич. партії з 1916. Н. в с. Золоткові (тепер Влад. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. Робітник, з 1915 — матрос Балт. флоту. З жовтня 1917 — секретар Севастопольського к-ту більшовиків, з грудня 1917 — член Військ.-революц. к-ту, голова Севастопольської Ради робітн., солдат. і матроських депутатів. З березня 1918 — член Таврійського губкому партії, член ЦВК Рад Тавриди, особуоповноважений Раднаркомом *Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди* у Верховному військ.-революц. штабі; з червня 1918 — голова Ярослав. повітової Ради. В 1919—22 — комісар штабу Пн. фронту, Оперативного управління 3х. фронту, голова ревтрибуналу 16 і 6-ї армій 3х. фронту, працював в органах ДПУ. З 1923 — на парт. і госп. роботі у Москві, Ленінграді. Іменем П. названо одну з вулиць у Севастополі. М. А. Сидюков (Київ).

ПОЖИЛЕ — грошова плата, яку стягували в Рос. д-ві поміщики з селян за їхній перехід до ін. поміщика. Вперше задується в Судебнику 1497. В зв'язку з заборорою сел. переходів сплата П. припинилася в 17 ст. П. стягували й на Чернігово-Сіверщині, приєднаній 1503 до Рос. д-ви. П. було засобом прикріплення селян до землі.

ПОЗИТИВІЗМ (від лат. *positivus* — позитивний) — один із найпоширеніших напрямів бурж. філософ. та соціологічної думки 19—20 ст. Виник у 30—40-х рр. 19 ст. у Франції. Засновник — О. Конт. Характерні риси П. — заперечення можливості пізнання об'єктивного світу (в т. ч. суспільного життя), зведення мети науки до впорядкування та опису відчуттів і переживань суб'єкта. П. був реакцією на матеріалізм і атеїзм передових представників бурж. філософії. Виступаючи під прапором надпартійності, П. заперечував усю попередню прогресивну філософію, наполягав на абсолютному значенні позитивного (досвідного) знання, очищеного від «домислів», тобто від теоретичних висновків і узагальнень. Створюючи видимість, ніби він спирається на дані природничих наук, П. насправді фальсифікував ці дані для обругування своїх суб'єктивно-ідеалістичних позицій. Наукою,

що має право на існування поряд з природничими науками, позитивісти вважали соціологію, яка, на їх думку, мала замінити політекономію, філософію, філософію історії та ін. науки. Реакційна суть П. особливо розкривається у поглядах бурж. соціологів. Тлумачачи суспільство як «соціальний організм», позитивісти зводили соціальні процеси до природничих, розглядали розвиток як поступові, еволюційні зміни. «Закон рівноваги» Г. Спенсера, його розуміння суспільства як своєрідного організму підхопила сучас. бурж. соціологія для доказу незмінності існування капіталістич. системи, «гармонії» класів тощо. Реакційний характер і теоретичну неспроможність П. викрили К. Маркс і Ф. Енгельс. П. — філософ. основа позитивістського напрямку в бурж. історіографії, до якого належав ряд істориків 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст., зокрема на Україні — Д. І. Багалій, В. Г. Васильєвський.

З позицій революц. демократизму боротьбу проти П. в Росії вели М. Г. Чернишевський, В. Г. Бєлінський, на Зх. Україні — Я. Ф. Франко. Реакційність П. посилювалася в 20 ст. З'явилися його нові форми, у т. ч. емпіріокритицизм. У праці «Матеріалізм та емпіріокритицизм» В. І. Ленін викрив П. як різновидність суб'єктивного ідеалізму, «суцільний буржуазний шарлатанізм» (Твори, т. 14, с. 199). У 20-х рр. 20 ст. виник неопозитивізм, що став однією з наймодішніх течій в бурж. соціології. Сучас. амер. неопозитивісти (Бернард, Анджелл, Огборн) «доводять», що суперечності капіталізму зводяться до суперечностей людської психіки і тому необхідно пристосувати психіку людей до капіталістич. суспільних порядків. Представники операціоналізму — течія сучас. П. — підтримують гасло «деїдеологізації», яке слугить відвертій апологетиці капіталізму. Сучас. П. є однією з «теоретичних підвалин» реформізму й ревізїонізму. П. використовують бурж. ідеологи для відвернення трудящих від класової боротьби, для дискредитації самої ідеї соціальної критики та опозиції капіталістич. системі.

М. В. Попов (Київ).

ПОЗНАНСЬКИЙ Борис Станіславович (7.V 1841 — 10.X 1906) — укр. письменник та етнограф ліберально-бурж. напрямку. Н. в м. Стародубі (тепер Брян. обл.) у дворянській сім'ї. В 1859—61 вчився в Київ. ун-ті. Провадив етнографічні дослідження в Київській, Катеринославській, Воронежській губ., на Пн. Кавказі. Автор праць «Оляг малоросів» (Труды двенадцатого археологического съезда в Харьковѣ, т. 3. М., 1905), «Спогади» (М., 1913), «Дещо про козаччину на Україні у 1855 р.» («Киевская старина», 1905, т. 89, № 4).

Г. І. Марахов (Київ).

ПОЙДА Дмитро Павлович (н. 3.XI 1908) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1963), професор (з 1963). Член КПРС з 1930. Н. в с. Бородаївських Хуторах (тепер Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1936 закінчив історич. ф-т Харків. пед. ін-ту. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1937 викладає у вузах Дніпропетровська, з 1965 — зав. кафедрою історії СРСР і УРСР Дніпроп. ун-ту. Вивчає питання історії сел. руху на Україні в 2-й пол. 19 ст. Нагороджений двома орденами «Знак пошани» та ін. нагородами.

Тв.: З історії боротьби українського селянства проти духовенства в дореволюційний час. Дніпропетровськ, 1958; Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866—1900 гг.). Днепропетровск, 1960.

Лит.: Пойда Дмитро Павлович. В кн.: Попов В. М., Полурез В. І., Дяченко Ю. П. Учені вузів Української РСР. К., 1968.

ПОКАЗАНЩИНА — податок за виробництво алкогольних напоїв на Лівобережній Україні в 2-й пол. 17—18 ст. Запроваджено на поч. нар.-визвольної війни 1648—54. Одиницею оподаткування був казан для варіння горілки, пива або меду, місткість якого обчислювалася в відрах. Розміри П. не були сталими. П. сплачували на користь військ. скарбу всі власники й орендарі гуралень за винятком окремих старшин і монастирів, які дістали від гетьманів універсали на право *протинації*. П. скасовано на поч. 80-х рр. 18 ст. в зв'язку з запровадженням царським урядом на Лівобережній Україні загальнорос. системи оподаткування.

С. П. Майборода (Київ).

ПОККО Сильвестр Іванович (2.I 1882 — 10.XI 1953) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член КПРС з 1905. Н. в с. Прудах (тепер Ошмянського р-ну Грод. обл.) в селянській сім'ї. З 1902 — на Україні, робітник. Учасник революц. подій 1905—07 в Катеринославі. В 1913—15 вів революц. роботу в Ризі, 1915—16 — в Харкові. В 1916 заарештований і засланий в Тургайський край. З квітня 1917 — в Харкові [голова Петінського райкому партії, член Харків. к-ту РСДРП (6)], брав участь в організації Червоної гвардії. В 1918 — у Червоній Армії. В 1919—20 — голова Харків. губчека, Харків. губревтрибуналу, голова Петінського райпарткому. З 1921 — на керівній парт. і госп. роботі. З 1950 — персональний пенсіонер. На XIII—XIV з'їздах партії обирався членом ЦКК ВКП (6), на VI—VIII конференціях і IX з'їзді КП (6) У — членом ЦКК КП (6) У.

Н. К. Каложна (Харків).

ПОКОШИЦЬКА СЕЛЯНСЬКА СПІЛКА — одна з місцевих орг-цій Всеросійської селянської спілки, що виникла влітку 1905 під впливом революц. боротьби робітн. класу проти самодержавства (див. *Селянська спілка Всеросійська*). П. с. с. створено 30.X (13.XI) 1905 в с. Покошичах Крелевецького пов. Черніг. губ. (тепер Коропського р-ну Черніг. обл.). Протягом листопада — грудня 1905 в с. Покошичах відбувалися збори, на яких були сотні селян не тільки з навколишніх сіл, але й з сусідніх повітів. Збори розробили статут спілки. Надруковані на гектографії примірники статуту розповсюджували в багатьох повітах Черніг. губ. Керівники П. с. с. М. Д. Яценко, О. О. Кононенко та ін. їздили по селах Крелевецького пов. і закликали селян вступати до спілки, не сплачувати викупних платежів і казенних податей, не коритися владі тощо. 16 (29). I 1906 спілку було розгромлено, 8 активних учасників віддано до суду.

ПОКРИШЕВ Петро Опанасович (24.VIII 1914 — 22.VIII 1967) — рад. військ. льотчик, ген.-майор, двічі Герой Рад. Союзу (1943, льотий, серпень). Член КПРС з 1941. Н. у с-щі Голій Пристані (тепер місто, районцентр Херс. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1934. В 1934 закінчив школу пілотів. У 1939 брав участь у визволенні Зх. України. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир ескадрильї та командир 159-го винищувального авіаполку Ленінгр. фронту. Відзначився в боях у районі Ленінграда, на Карельському перешийку, при визволенні Естонії. Здійснив 305 бойових вильотів. Особисто збив 38 ворожих літаків. Після війни — на відповідальних посадах у Рад. Армії. В 1954 закінчив Вищу військ. академію.

ПОКРІШКІН Олександр Іванович (н. 6.II 1913) — рад. військ. діяч, ген.-полковник авіації, тричі Герой Рад. Союзу (гравень, серпень 1943, 1944). Член КПРС з 1942. Н. в Новосибірській у робітн. сім'ї. В Рад. Армії з 1932. В 1939 закінчив Качинську авіац. школу. Під

час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як заст. командира і командир ескадрильї, пом. командира і командир 16-го гвард. винищувального авіац. полку та 9-ї гвард. винищувальної авіац. д-зії брав участь у боях на Пд., Пн.-Кавказькому, 1-му, 2-му, 4-му Укр. фронтах. Здійснив 600 успішних бойових вильотів, брав участь у 145 боях, особисто збив 53 літаки ворога й 6 літаків у складі групи. Після війни — на командній роботі в ППО. В 1948 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе і 1957 — Академію Генштабу. На XXII з'їзді КП України обирався членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 2—8-го скликань. Автор ряду книг. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

Тв.: Крылья истребителя. М., 1948; Небо войны, кн. 1—2. К., 1963—66.

Лит.: Хорунжий А. Орлиные крылья. М., 1966.

ПОКРОВСЬКИЙ Михайло Миколайович (29.VIII 1868 — 10.IV 1932) — історик, акад. АН СРСР (з 1929), рад. державний і партійний діяч. Член Комуністич. партії з 1905. Н. в Москві в сім'ї чиновника. В 1891 закінчив істор.-філол. факультет Моск. ун-ту. В кінці 1906 обраний членом Моск. к-ту РСДРП. На V з'їзді РСДРП (1907) обраний кандидатом у члени ЦК РСДРП. З 1907 перебував на нелегальному становищі у Фінляндії, 1909 емігрував до Франції. За кордоном П. вів наук. роботу, брав участь у виданні більшовицької л-ри. Повернувся до Росії в серпні 1917. Будучи членом Замоскворецького штабу Червоної гвардії, брав безпосередню участь у Жовтн. збройному повстанні в Москві. Був одним з редакторів «Известий» Моск. Ради. З листопада 1917 до березня 1918 П. — голова Моск. Ради. З травня 1918 до кінця життя П. — заст. наркома освіти РРФСР, член Раднаркому РРФСР. Був делегатом ряду парт. з'їздів і конференцій. Активно боровся проти трюккістів і правих опортуністів. Після XVI з'їзду партії обраний членом Президії ЦКК ВКП (б). Брав участь у роботі конгресів і пленумів Комінтерну. Був членом ЦВК і ВЦВК ряду скликань.

П. — один з організаторів і керівників Комуністич. академії, Ін-ту червоної професури, Ін-ту історії АН СРСР, рад. архівних органів, один з ініціаторів видання і редакторів журналів «Историк-марксист», «Красный архив», «Борьба классов» та ін. Провів велику роботу щодо перебудови вищої школи на нових, соціалістич. засадах, у створенні робітфаків. П. — автор багатьох наук. праць з історії СРСР, історії рос. культури, зовн. політики, революц. руху 19—20 ст. Під його керівництвом опубліковано серії архівних документів з історії сел. рухів 17—18 ст., революції 1905—07, Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917. Становлення істор. поглядів П. відбувалося під впливом концепції В. Й. Ключевського і «легального марксизму». Перші праці П. написані з позицій економіч. матеріалізму. З поч. 20 ст. перейшов у табір революц. соціал-демократії. В 1905 П. зустрівся в Женеві з В. І. Леніним, який подав велику допомогу П. в його становленні на позиції марксизму. В період еміграції П. написав монографії: «Російська історія з найдавніших часів» (т. 1—5. М., 1909—14, перший у рос. історіографії систематич. марксистський виклад історії Росії до кінця 19 ст.), а також «Нариси історії російської культури» (ч. 1—2. М., 1914—18). За Рад. влади П. не раз перевидавав «Російську історію з найдавніших часів». Автор «Російської історії в найкращому нарисі» (ч. 1—3. М., 1920—23). На цю працю дав схвальний відзив В. І. Ленін. Після врахування деяких ленінських зауважень цю

П. О. Покришев.

О. И. Покришкин.

книгу не раз перевидавали як марксистський посібник з історії СРСР. П. також належав «Нариси російського революційного руху XIX—XX ст.» (М., 1924) та ін. праці. П. виступив з рядом статей і доповідей про вklad В. І. Леніна в істор. науку, про ленінську методологію в дослідженні історії. Осн. значення праць П. полягає в тому, що в них уперше в рос. історіографії зроблено спробу систематично викласти історію Росії з матеріалістич. позицій, з позицій класової боротьби, з'ясовано роль нар. мас в розвитку суспільства. П. вважав, що історія Рад. країни має висвітлюватися як історія всіх народів, що входять до СРСР. Він викривав колоніальну політику царизму, висвітлював революц. рух пригноблених мас над. окраїн. В «Російській історії з найдавніших часів» П. приділив увагу історії Київ. Русі, обстоював вірну думку про спільність істор. розвитку рос. та укр. народів. В главі «Боротьба за Україну» (т. 2) викладено історію України з 13 до кінця 18 ст. Розділ цієї глави «Козацька революція» присвячено визвольній війні укр. народу 1648—54. П. аналізував боротьбу укр. народу проти польсь.-шляхет. гніту за возз'єднання України з Росією. П. позитивно оцінив Переяславську раду 1654, діяльність Б. Хмельницького. П. осуджував великодержавницьку політику царизму щодо України, виступав проти фальсифікації історії України рос. шовіністичною та укр. бурж.-націоналістич. історіографією. П. належить велика заслуга в критиці ворожих марксистові поміщицько-буржуазних, дрібнобурж., ревізіоністських істор. концепцій. Він розглянув і піддав критиці ідеалістичні погляди С. М. Соловйова, Б. М. Чичеріна, В. Й. Ключевського, П. М. Мілжкова, праці укр. бурж. істориків М. І. Костомарова, М. С. Грушевського та ін. Однак П. допустив ряд серйозних помилок за гальвометодологічних та історичних (напр., він неправомірно перебільшував роль і значення торг. капіталу, вважав, що віссю всієї рос. історії з кінця 18 ст. до 1917 була боротьба між торг. і пром. капіталом). В результаті вивчення ленінських праць, більш самокритичного підходу до деяких своїх положень П. переглянув свої хибні попередні оцінки з ряду питань вітчизн. історії. Він, зокрема, визнав бурж.-демократичний характер Лютневої революції 1917 (раніше він вважав її початком соціалістич. революції), дещо пом'якшив характеристику торг. капіталу та його ролі в історії Росії (відмовився від поняття «торг. капіталізму» і тези про самодержавство як зняття торг. капіталу) тощо. П. належить провідна роль у становленні рад. істор. науки та підготовці перших кадрів рад. істориків-марксистів. П. похований на Красній площі в Москві.

Тв.: Избранные произведения. В 4 т. М., 1965—67; Укр. перекл.— Російська історія в найгострішій нарисі, ч. 1—3. Х.—К., 1922—34; Нариси з історії революційного руху в Росії XIX—XX віків. Х., 1925; Ленін та історія. Х., 1931; Про Україну. К., 1935.
Лит.: Ленін В. І. М. М. Покровському [Лист 5.XII 1920]. Твори. Вид. 3, т. 29; Соколов О. Д. М. Н. Покровский и Советская историческая наука. М., 1970; Гуржий І. О., Петренко В. С. Видатні радянські історики. К., 1969.

ПОКУТСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1648 — антифеод. повстання на *Покутті* проти польс.-шляхет. загарбників. Вибухнуло під впливом *визвольної війни українського народу 1648—54*. Після блискучої перемоги сел.-козац. військ у *Пиливецькій битві 1648* розгорнувся сел. повстанський рух у Сх. Галичині. Найбільшою силою він досяг на *Покутті*, де у вересні 1648 поблизу *Отині*, *Тлумача*, *Обертину*, *Ділятина*, *Заболотова* (тепер Ів.-Фр. обл.) виникли повстанські воєводи, з яких невдовзі спалахнуло повстання. В П. п. брали участь селяни, міщани, дрібна укр. шляхта і нижче православне духовництво. На визвольній від польс. шляхти території повстанці запроваджували козац. самоврядування — обирали полковників, сотників та ін. старшину, створювали збройні загони за козац. зразком. У *Тлумацькому* старостві діяли загони під проводом полковника *Я. Поповича*, в *Заболотові* — полковника *М. Кравця*. В околицях *Обертину* загони очолювали піп та його син *Грига*, в *Ділятинському* окрузі — *Андрій* з *Ділятина*. Найвідомішим серед керівників повстанського руху на *Покутті* був *С. Г. Височан*, який за допомогою козац. загону здобув *Отяну* і перетворив її на гол. опорний пункт повстанської боротьби. В умовах стихійності сел. руху *С. Г. Височан* зумів об'єднати розрізнені повстанські загони в 15-тисячне військо, яке визволило майже все *Покуття*. *Покутські* повстанці підтримували бойові зв'язки з повстанськими загонами, що діяли в *Галицькому* і *Теребовлянському* повітах, зокрема з повстанцями *Калуського* і *Долинського* староств, яких очолював піп з *Гравівки*. Скувавши значні сили ворога, П. п. сприяло переможній боротьбі сел.-козац. війська на чолі з *Б. Хмельницьким* проти шляхет. Польщі, зокрема визвольного походу на Сх. Галичину. Після повернення сел.-козац. війська з Сх. Галичини на Правобережну Україну П. п. було в січні 1649 жорстко придушене. Частини повстанців на чолі з *С. Г. Височаном* вдалося прорватися на Правобережну Україну. Чимало повстанців, щоб уникнути лютих розправ, відступили на *Буковину*.

Лит.: *Гравовецький* В. В. Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. К., 1962.

В. В. *Гравовецький* (Львів).

ПОКУТТЯ, *Покуте* — історико-географічна область України, що займала сх. частину сучас. Ів.-Фр. обл. В джерелах 17—18 ст. П. називали пд.-сх. «кут» (звідки й походить назва) Галичини між рр. *Дністром*, *Черемошем* та *Карпатами*, включаючи *Гуцульщину*, а з 19 ст. — лише рівнинну частину цієї території. В 1387—1772 територія П. перебувала під владою шляхет. Польщі, з 1772 — Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919 її загарбала бурж.-поміщицька Польща. В 1939 П. у складі зх.-укр. земель воз'єднане з Рад. Україною. З території П. пов'язані *Мухи повстання 1490—92*, рух *опришків*.

Лит.: *Kolberg* O. Pokucie, t. 1—3. Wrocław — Poznań, 1962—63. *Я. Д. Ісаєвич* (Львів).

ПОКУШОВНЕ, *шинкове* — податок за торгівлю алкогольними напоями в шинках і корчмах Лівобережної України в 2-й пол. 17—18 ст. Запроваджено на поч. нар.-визвольної війни 1648—54.

Податковою одиницею П. була *куфа* (звідси й назва податку). П. стягувалося на користь військ. скарбу. Розміри П. не були сталими. Збір його здебільшого здавався на *відкуп*. Від сплати П. звільнялися лише маєтності окремих старшин і монастирів, які користувалися правом *пропінатції*. П. скасовано на поч. 80-х рр. 18 ст. в зв'язку з запровадженням царським урядом на Лівобережній Україні загальнорос. системи оподаткування. *С. П. Майборода* (Київ).

ПОЛБІН *Іван Семенович* (27.I 1905 — 11.II 1945) — рад. військ. льотчик, ген.-майор, двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1945, посмертно). Член КПРС з 1927. Н. у с. Ртишеві-Кам'янці (тепер *Майнського* р-ну *Ульян. обл.*) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1927. У 1932 закінчив *Оренбурзьку* льотну школу. В 1939 командував авіаескадрильєю під час боїв з япон. мілітаристами на р. *Халхин-Голі*. В роки *Великої Вітчизн. війни* 1941—45 — командир 150-го ближньобомбардувального авіаполку, командир 5-го гвард. бомбардувального авіакорпусу. Керовані П. авіачастини відзначилися в *Кіровоградській*, *Корсунь-Шевченківській*, *Уманській*, *Львівсько-Сандомирській* та ін. операціях. П. особисто здійснив 157 бойових вильотів. Загинув у бою. Нагороджений двома орденами *Леніна* та ін. нагородами.

ПОЛЕК (*Polek*) *Йоганн* (1843—1915) — австр. бурж. історик і бібліограф. У 1893—1904 — хранитель, 1904—12 — директор 6-ки *Чернів. ун-ту*. Автор досліджень з економіч., політ. і культ. історії, з етнографії, істор. географії, бібліографії й статистики *Буковини* кінця 18—19 ст., в додатках до яких опублікував багато документів. Гол. праці: «Здобуття *Буковини* Австрією» (Чернівці, 1889), «Мандрівка *Йосифа II* до Галичини і *Буковини* та її значення для останньої провінції» (Чернівці, 1895), «Старообрядці на *Буковині*» (Чернівці, 1896—99), «Об'єднання *Буковини* з *Галичиною* в 1786 р.» (Чернівці, 1900). Іделізував політику австр. уряду на *Буковині*.

Ф. І. Стеблій (Львів).

ПОЛЕМІЧНА ЛІТЕРАТУРА (від грец. *πολεμικός* — *війовничий*) — літ. творчість церковно-теологічного і худож.-публіцистичного характеру на Україні. *Полемічні* виступи проти намагань папи римського і католицизму загалом підпорядкувати своїй владі не лише Захід, а й Схід, зокрема сх. слов'янство, почалися вже в часи *Київ. Русі*, незабаром після розколу 1054 єдиного доти християнства на два ворожі табори — римсько-католицький і греко-візантійський. Особливого розвитку на Україні П. л. набула в 16—17 ст., коли католицизм почав реліг.-ідеологічний наступ на православ'я, а також у зв'язку з т. з. *Брестською церковною унією 1596*. Поштовхом для розвитку П. л. стала книга польс. публіциста-єзуїта *П. Скарги* «Про єдність церкви божої» (Вільно, 1577). У відповідь з'явилися анонімні памфлети укр. православних літераторів («Послання до латин із их же книг» тощо), твори видатних укр. письменників-полемістів *Г. Смотрицького*, *Х. Філалета*, *І. Вишенського*, *С. Зизанія*, *М. Смотрицького*, *З. Коштенського*, *М. Андрушевича* та ін. Крайні твори П. л. стали важливою ідейною зброєю в боротьбі за соціальне й нац. визволення укр. народу.

Видання: *Памятники полемической литературы в Западной Руси*, кн. 1—3. СПб., 1878—1903.

Лит.: *Історія української літератури*, т. 1. Давня література. К., 1967.

ПОЛЕМОН I (лат. *Polemon*, грец. *Πολέμων*; бл. 65—9 або 8 до н. е.) — цар *Понту* [з бл. 38 до н. е.] та *Боспорської держави* [14—9 або 8 до н. е.]. Римляни, невдоволені незалежною політикою

М. М. Покровський.

І. С. Полбін.

Ф. А. Полтаєв.

С. Полоцький.

Скрібонія, чоловіка боспор. цариці Дінамії, запропонували П. І захопити боспор. престол. Це йому вдалося зробити при підтримці боспор. знаті. П. І розгромив м. Танаїс за підтримку Дінамії. Під час війни проти племені аспургіанів (у Прикубанні) П. І захопили в полон і стратили. **ПОЛТАЄВ** Федір Андрійович («П о л т а є в»; 1909 — 2.II 1945) — воїн Рад. Армії, учасник Великої Вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 і Руху Опору в Італії під час 2-ї світової війни, нап. герой Італії, Герой Рад. Союзу (1962). Н. в с. Катні (тепер Скопінського р-ну Ряз. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. За професією коваль. На поч. Великої Вітчизн. війни — рядовий 28-го гвард. арт. полку 9-ї гвард. Червонопрапорної стріл. д-зії. Влітку 1942 потрапив у нім.-фашист. полон і був вивезений до табору військовополонених в Італії. В 1944 за допомогою італ. комуністів втік до партизанів. Боровся проти нім. фашистів у складі 3-ї гарібальдійської партизан. д-зії «Пінан Чікеро». Загинув у бою. Похований у Генуї.

ПОЛЄТИКА Василь Григорович (1765—1845) — збирач документальних матеріалів з історії України 16—18 ст. Син Г. А. *Полетик*. Н. в Петербурзі. Закінчив Віленський ун-т. До 1790 був на військ. службі, потім — предводителем дворянства Роменського пов. Полт. губ. (1802, 1805—12). Написав компілятивну працю з стародавньої історії Єгипту, Ассирії, Мідії, Персії. На думку укр. історика О. М. *Лазаревського*, П. та його батько нібито були авторами «*Історії Русів*».

ПОЛЄТИКА Григорій Андрійович (1725—84) — укр. політ. діяч. Походив з укр. старшинського роду. В 1745 закінчив *Київську академію*. Працював перекладачем з лат. і нім. мов в Академії наук в Петербурзі, 1764—73 — гол. інспектором шляхетного корпусу. В творі П. «Історична звітка, на якій основі Мала Росія була під республікою Польською...» та ін. працях, а також у виступах на засіданнях комісії по складанню «Нового уложення» 1767—69, депутатом якої він був від шляхетства Лубенського полку, П. обстоював принципи автономного управління Лівобережної України, обгрунтував феод. права і привілеї козак. старшини. Написав «Записки про початок Київської академії». О. М. *Лазаревський* вважав П. одним з авторів «*Історії Русів*».

ПОЛИВАНІВ ЯР — село Кельменецького р-ну Чернів. обл., де виявлено поселення середнього і пізнього етапів *трипільської культури*. Досліджували його 1949—51. При розкопках відкрито залишки наземних глинобитних жител, землянок, майстерень по обробці кременю, а також госп. ями. Знайдено глиняний посуд (великі горщики, опуклобок кубки, чаші, покрішки то-

що), оздоблений червоним, білим і чорним розписом і заглибленим орнаментом, крем'яні скребки, ножі, вкладні до серпів, свердла, сокири, кістяні проколки, мідні шила, шпильки, підвіски, численні глиняні жіночі статуетки культового призначення та ін. предмети.

Лит.: П а с с е к Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. М., 1961.

ПОЛБІЙ (Πολύβιος, бл. 200 — бл. 120 до н. е.) — давньогрец. історик. Н. в Мегалополі (Аркадія). Автор «*Історії*» в 40 кн., з яких збереглися повністю лише перші 5 кн., інші або втрачені, або дійшли в уривках. Твір П. був першою спробою дати історію всіх д-в Середземномор'я. Він охоплює період 220—146 до н. е. В «*Історії*» П. (IV, 38—42), зокрема, становить інтерес опис Чорного моря.

Тв.: Р о с. п е р е к л. — Всеобщая история в сорока книгах, т. 1—3. М., 1890—99.

ПОЛІВ ПОХОВАНЬ КУЛЬТУРА — див. *Поля поховань*.

ПОЛІЄН (Πολύαινος; рр. н. і см. невід.) — давньогрец. історик 2 ст. до н. е. Н. в Македонії. Автор твору «*Воєнні хитрощі*» у 8 кн., в якому, зокрема, є відомості про воєнну тактику *скіфів* і *таврів*, про деякі факти з історії *Боспорської держави*, про боспор. царів Левкона і Перісада, сарматську царицю Амагу та ін.

ПОЛІН Олексій Володимирович (лютий 1910 — 26.II 1944) — рад. військовослужбовець, рядовий, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). Н. у с. Артемовці (тепер Мордовського р-ну Тамбов. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1942. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — розвідник взводу пішої розвідки 714-го стріл. полку 395-ї стріл. д-зії 1-го Укр. фронту. Відзначився при визволенні Вінниччини. 26.II 1944 взвод, в якому служив П., провадив нічну розвідку в с. Вишеньках. Коли ворог відкрив кулеметний вогонь по рад. бійцях, П. повторив подвиг О. М. *Матросова*, врятувавши цим 19 чол. і забезпечивши виконання бойового завдання.

ПОЛІС (грец. πόλις) — місто-держави, особлива форма рабовласницької д-ви; в найтиповіших рисах склалася в Старод. Греції. Утворення П. (8—6 ст. до н. е.) було пов'язане з виникненням міст внаслідок виділення ремесла з с. г., розвитку торгівлі, поділу грец. суспільства на класи та становлення рабовласницького ладу. П. включав до свого складу місто та прилегло до нього сільс. округу. Населення П. складалося з повноправних громадян, які становили громадян. общину рабовласників, з неповноправних жителів (іноземців та переселенців з ін. П.) і зовсім безправних — рабів. У громадян. общині весь час відбувався процес соціального розшарування: з одного боку,

виділялася багата верхівка великих землевласників, власників ремісничих майстерень, купців, з іншого — зростала кількість збіднілих общинників, частина яких втрачала засоби виробництва й потрапляла в кабалу до багатих рабовласників. Осн. функцією П. було забезпечення влади рабовласників над рабами, неповноправним і збіднілим населенням. За політ. устроєм П. були аристократичними (напр., Спарта) або демократичними (напр., Афіни) рабовласницькими республіками. Для держ. устрою П. були типові нар. збори (агора, апела), в яких формально мали право брати участь всі громадяни-чоловіки, і рада (буле, герусія), а також суд присяжних, громадян. ополчення; в демократич. П. велику роль відігравали різні виборні службові особи — магистрати. Найбільшого розквіту грец. П. досягли в 5 ст. до н. е. В 4 ст. до н. е. загострення соціальних, економіч. і політ. суперечностей в Греції призвело до кризи полісної системи й зумовило її поступовий занепад. У період *еллінізму* П. втратили самостійність і увійшли до складу елліністич. д-в. Після утвердження римського панування в Середземномор'ї грец. П. перетворилися на самоврядні, але залежні від Риму міські общини. Полісами були й такі *античні держави Північного Причорномор'я*, як *Тира, Ольвія, Херсонес*, а також *Пантікапей, Фанагорія* та ряд ін. міст на узбережжі Керченської протоки до об'єднання їх у *Боспорську державу* (5 ст. до н. е.).

ПОЛІСЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1918—19 — виступ трудящих Полісся проти австро-нім. окупантів, *гетьманщини* і *Директорії*. Спалахнуло восени 1918 у пн.-зх. частині Волині. Центри виступу — містечка Домбровиця (тепер м. Дубровиця), Сарни, Лунінець і прилеглі до них райони. Основою збройних сил були створені під керівництвом більшовиків у 2-й пол. 1918 загони, склад яких значно збільшився восени. В грудні повстанці з'єдналися з партизанами Білорусії. Заг. чисельність їх досягла 10 тис. чол. Для керівництва повстанням у грудні 1918 було створено Поліський ревком (голова Г. Островський), що сформував 1-й Поліський і 2-й Поліський комуністичні повстанські полки, які спільно з частинами 1-го Дубровицького (Домбровицького) комуністич. полку розгорнули бойові дії в районах Овруча і на залізнич. лінії Сарни — Домбровиця — Лунінець — Пінськ. З січня 1919 П. з.п. керувала військ. рада повстанських військ Білорусії і Зх. України на чолі з О. М. Ільїним. 6.І 1919 військ. рада звернулася до В. І. Леніна і Я. М. Свердлова з телеграмою, в якій просила прискорити просування рад. частин, бо повстанцям не вистачало зброї, боеприпасів і продовольства. 8.І 1919 ім на допомогу прибув ешелон рад. військ. У середині січня почався рішучий наступ проти петлюрівців, внаслідок чого була очищена з-ця Домбровиця — Сарни. 25.І 1919 повстанці оволоділи м. Пінськом. У кін. лютого — на поч. березня 1919 в пн.-зх. частині Волині було відновлено владу Рад. Повстанські полки перетворено на регулярні частини Червоної Армії. Див. також *Дубровицьке збройне повстання 1918—19*. Е. М. Складченко (Київ).

ПОЛІТВІДДІЛ ДОНБАСУ, П о д о н б а с — парт.-політ. орган, створений за постановою Ради *Української трудової армії* від 22.ІІ 1920 в Дебальцевому. Головою П. Д. був Б. Й. *Магидов*. П. Д. проводив політосвітню роботу серед шахтарів і трудармійців, організував парт. осередки на підприємствах і в частинах труд. армії, подавав всебічну політ. допомогу органам Рад. влади, парт., профспілковим і комсомольським орг-ціям у залученні трудящих до відбудови нар. г-ва. Своєю діяльністю П. Д. поширював не лише на частини

трудармії, а й на всі воєнізовані підприємства Донбасу. У грудні 1920, відповідно до рішень ІХ конференції РКП (б) і V конференції КП (б) У, П. Д. було ліквідовано, керівництво парт.-політ. роботою в Донбасі зосереджено в Донецькому губкомі КП (б) У. Л. Т. Прокоф'єва (Донецьк).

ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ — наука про розвиток суспільно-виробничих, тобто економічних відносин людей, що вивчає закони суспільного виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ на різних ступенях розвитку людського суспільства. П. е. виникла як прикладна наука про методи господарювання в рабовласницькому суспільстві. Поступовий розвиток продуктивних сил, поглиблення суспільного поділу праці, вироблення і перетворення в життя екон. політики викликали необхідність у розробці екон. теорії. На початковій стадії *капіталізму* найбільш чітко вираженим напрямом екон. думки був меркантилізм (15—18 ст.), представники якого джерелом збільшення багатства вважали не виробн., а торгівлю і грош. обіг. У Росії представником цього напрямку був І. Т. Посошков. У 50-х рр. 18 ст. фізіократи перенесли дослідження про джерело багатства з сфери обігу в сферу виробн., що було значним кроком вперед у розвитку екон. науки. Початок наук. дослідженню суспільно-екоп. явищ капіталізму поклала класична бурж. П. е. Її основоположники (У. Петті, А. Сміт і Д. Рікардо) заклали підвалини теорії трудової вартості і намагалися розглянути окремі економ. категорії капіталізму — прибуток, ренту, процент; вказали на поділ бурж. суспільства на класи і протилежність класових інтересів, досліджували закономірності капіталістич. способу виробн. тощо. Класична бурж. П. е., що була теоретич. зброєю буржуазії у боротьбі проти феодалізму, для свого часу являла собою прогресивне явище. Вона стала одним із джерел марксизму.

Завоювання буржуазією політ. влади, розгортання та загострення класової боротьби, коли на політ. арену виступив пролетаріат, змусило бурж. учених вдатися до вульгаризації наук. методів аналізу суспільних явищ і, разом з тим, до прямої апологетики існуючих капіталістич. відносин. К. Маркс назвав цю бурж. П. е. вульгарною. На поч. 19 ст. виникла дрібнобурж. П. е., що відображала інтереси дрібної буржуазії та ін. близьких до неї соціальних груп населення, які займали проміжне становище між буржуазією та пролетаріатом. Її представники намагалися довести ілюзорну можливість поліпшення становища дрібних товаровиробників в умовах капіталізму за допомогою бурж. д-ви. В Росії, зокрема на Україні, такі погляди поділяли ліберальні народники. Велика роль у розвитку екон. думки в Росії до марксового періоду належить революціонерам-демократам О. І. Герцену, М. П. Огарьову, В. Г. Бєлінському, М. Г. Чернишевському, М. О. Добролюбову, Т. Г. Шевченку. К. Маркс і Ф. Енгельс створили пролетарську П. е., що було справжнім революц. переворотом у всій екон. науці. Марксизм довів, що виробн. матеріальних цінностей, у якому бурж. П. е. вбачала лише відносини між речами, завжди має суспільний характер і є визначальним для всіх сторін людського буття. Саме суспільна форма виробн. розкриває, з одного боку, ставлення людей до природи з метою використання її продуктів для задоволення людських потреб, з другого — відносини людей між собою в процесі взаємодії їх з природою. Т. ч. було встановлено діалектичний взаємозв'язок *продуктивних сил* і *виробничих відносин* у процесі виробн. матеріальних

благ. Виробничі відносини були вперше в історії науки визначені К. Марксом і Ф. Енгельсом як предмет П. е. В широкому розумінні слова П. е. це «наука про умови й форми, за яких відбувається виробництво й обмін в різних людських суспільствах і за яких, відповідно до цього, в кожному даному суспільстві відбувається розподіл продуктів» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 143). У своїй гол. праці «*Kanital*» та багатьох ін. творах К. Маркс відкрив і обгрунтував осн. екон. закон капіталізму — закон додаткової вартості. Вчення про додаткову вартість, як визначив В. І. Ленін, є наріжним каменем марксистської екон. теорії, що відкрила шлях для розуміння суті капіталу як специфічних бурж. виробничих відносин між власниками засобів виробн. та найманими робітниками. Тим самим було розкрито зміст та форми капіталістич. експлуатації, екон. відносин між класами бурж. суспільства. К. Маркс незаперечно довів, що внутр. закони розвитку, притаманні капіталізові, застроюють його непримиренні суперечності і, насамперед, осн. суперечність — між суспільним характером виробн. і приватнокапіталістич. формою привласнення результатів праці. «Неминуцькість перетворення капіталістичного суспільства в соціалістичне Маркс виводить цілком і виключно з економічного закону руху сучасного суспільства» (Ленін В. І. Твори, т. 21, с. 51). В «*Анти-Дюрінгу*» Ф. Енгельс дав систематизований виклад принципів марксистської П. е., обгрунтував матеріалістич. погляд на історію як на закономірну зміну способів виробн. Марксистська П. е. набула швидкого і широкого розповсюдження. На Україні окремі питання екон. вчення марксизму пропагували І. Я. Франко, П. А. Гравовський, Леся Українка, С. А. Подолінський, М. І. Павлик, О. С. Терлецький. Одним з перших науковців-популяризаторів цього вчення на Україні був вітчизн. економіст М. І. Зібер, що виступав проти «критиків» і вульгаризаторів екон. положень К. Маркса. Економічну теорію марксизму творчо розвинув і збагатив В. І. Ленін. У боротьбі проти *народництва*, «*легального марксизму*», *ревізіонізму* та *опортунізму* 2-го Інтернаціоналу (див. *Інтернаціонал 2-й*) В. І. Ленін відстояв чистоту марксистської теорії. В. І. Ленін створив теорію імперіалізму, як найвищої і останньої стадії капіталізму, відкрив закон нерівномірності економ. розвитку капіталістич. країн і зробив висновок про можливість перемоги *соціалізму* в одній, окремо взятій, країні, про мирне екон. співіснування капіталізму і соціалізму. В. І. Ленін визначив принципи положення П. е. соціалізму: вчення про *перехідний період від капіталізму до соціалізму*, планомірний характер розвитку економіки, використання товарно-грошових відносин, застосування моральних і матеріальних стимулів для підвищення продуктивності праці тощо.

Дальший розвиток П. е. сучас. капіталізму і П. е. соціалізму знаходить своє відображення в документах КІРС, братніх комуністич. партій, Нарад представників комуністич. і робітн. партій, в дослідженнях рад. економістів, економістів-марксистів ін. країн.

Марксистсько-ленінська П. е. ґрунтується на узагальненні екон. закономірностей розвитку країн з різним суспільним ладом. В сучас. умовах особливе значення має узагальнення практики будівництва соціалістич. економіки, вивчення закономірностей економ. розвитку *світової системи соціалізму*. «Шлях, пройдений соціалістичними країнами, збагатив і конкретизував розуміння як

загальних закономірностей, так і різних форм і методів соціалістичного будівництва» (50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КІРС. К., 1967, с. 49). П. е. має глибокий парт. зміст і чітко виражений класовий характер. Її категорії та висновки зачіпають найчутливішу частину класових інтересів — майнові екон. інтереси. Марксистсько-ленінська П. е. відображає і захищає інтереси робітн. класу і всіх трудящих, показує шляхи боротьби за визволення їх від усіх форм експлуатації, веде боротьбу проти антикомунізму, ревізіонізму, догматизму. «Політична економія про своїй суті — історична наука. Вона має справу, — писав Ф. Енгельс, — з історичним матеріалом, тобто з таким, що постійно змінюється; вона досліджує насамперед особливі закони кожного окремого ступеня розвитку виробництва та обміну, і тільки в кінці цього дослідження вона може встановити декілька, цілком загальних законів, які можуть бути застосовані до виробництва й обміну взагалі» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 141). На основі пізнання закономірностей суспільного розвитку марксизм-ленінізм, зокрема, довів неминучість революц. зміни капіталізму соціалізмом, встановлення *диктатури пролетаріату*, переростання соціалізму в комунізм тощо. Аналізуючи та узагальнюючи суспільно-економ. явища, П. е. творчо використовує метод *діалектичного матеріалізму та історичного матеріалізму*.

Марксистсько-ленінська П. е. є теоретичною зброєю трудящих усього світу в їхній боротьбі за соціальне визволення, наук. основою побудови комуністич. суспільства в країнах соціалізму. Вона завдає нищівних ударів по концепціях бурж. економістів — вульгаризаторів марксизму, ідеологів антикомунізму.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 6. Маркс К. Наймана праця і капітал; т. 13. Маркс К. До критики політичної економії; т. 16. Маркс К. Заробітна плата, ціна і прибуток; т. 19. Маркс К. Критика Готської програми; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; т. 21. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави; т. 23—25. Маркс К. Капітал, т. 1—3; т. 26. Маркс К. Теорія додаткової вартості; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 1. З приводу так званого питання про ринки. — Що таке «друзи народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? — Економічний зміст народництва і критика його в книзі пана Струве; т. 2. До характеристики економічного романтизму; т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 4. Рецензія [на книгу]: А. Богданов. Короткий курс економічної науки; т. 19. Три джерела і три складові частини марксизму; т. 21. Карл Маркс; т. 22. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 25. Держава і революція; т. 27. Чергові завдання Радянської влади; т. 30. Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату; т. 33. Про кооперацію; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Програми документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961; Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. Москва, 5—17 червня 1969 р. К., 1969; Основоположник наукового комунізму. Тези до 150-річчя з дня народження Карла Маркса. К., 1968; До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970; Історія русської економічної думки, т. 1—3. М., 1955—66; Нестеренко О. О., Богаченко А. О., Шаблій Е. А. Економічна наука. В кн.: Українська Радянська Соціалістична Республіка. К., 1965; Першин П. М., Стещенко В. С., Корчак-Чепурківський Ю. О. Економічна наука. В кн.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 1. К., 1967; Ленінський етап у розвитку політичної економії. Х., 1970; Політична економія соціалізму. К., 1970. Г. Ф. Ассонов (Київ).

ПОЛІТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА — система організацій, яка складається з Радянської держави, Комуністичної

партії Радянського Союзу, громадських організацій (профспілок, комсомолу та ін.), трудових колективів, що функціонує на принципах диктатури пролетаріату в період переходу від капіталізму до соціалізму, а з повною, остаточною побудовою соціалізму — на принципах народо-владдя. П. о. р. с., як і політ. орг-ція суспільства взагалі, визначається його економіч. та класовою структурою. За своїми соціально-політ. змістом, завданнями, методами діяльності це є класова орг-ція. Вона існує як політ. організація суспільства Союзу РСР, так і кожної з союзних республік. Але за своїми принципами і призначенням вона є єдиним цілим. Політ. орг-ція кожної союзної республіки, в т. ч. й УРСР, має структурні особливості, що зумовлюються як істор., нац. та ін. особливостями республіки, так і тим, що вона добровільно об'єдналася з ін. рівноправними рад. соціалістич. республіками в Союз РСР (див. *Радянська федерація*). Керівну і спрямовуючу роль у П. о. р. с. відіграє *Комуністична партія Радянського Союзу*, що здійснює загальнополіт. керівництво соціалістич. д.вою, всім суспільством і всіма його орг-ціями в будівництві комунізму, в обороні країни, у вихованні народу, в боротьбі за мир в усьому світі. Ядром П. о. р. с. є *Радянська соціалістична держава*. Велику роль у П. о. р. с. відіграють громад. орг-ції (див., зокрема, *Громадські організації Української РСР*), трудові колективи, а також такі форми *соціалістичної демократії*, як *з'їзди колгоспників*, наради передовиків виробництва тощо. П. о. р. с. є осн. рушійною силою розвитку рад. суспільства по шляху до комунізму. Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев вказав на те, що ключем до керівництва гармонійним і рівномірним розвитком Рад. країни є «правильне функціонування політичної системи суспільства і насамперед багатогранна діяльність Комуністичної партії, яка спирається на дані науки та багатий практичний досвід» (газ. «Радянська Україна», 13 червня 1970). XXIV з'їзд КПРС підкреслив, що боротьба за побудову комунізму невіддільна від чудосконалення всієї системи політичної організації суспільства» (Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 228).

Лит.: Соціалізм і комунізм, кн. 3. Политическая организация советского общества. М., 1967; Україна в період розгорнутого будівництва комунізму, кн. 3. Політична організація суспільства. К., 1967.

П. О. Недбайло (Київ).

ПОЛІТИЧНЕ БЮРО ЦК КПРС, Політбюро ЦК КПРС — керівний парт. орган, який обирається на Пленумі ЦК і спрямовує всю політ. діяльність партії в проміжках між пленумами. Створено вперше 1917. Згідно з Статутом, прийнятим *Дев'ятнадцятим з'їздом КПРС (1952)*, Політбюро було перетворено на *Президію ЦК КПРС*. На *Двадцять третьому з'їзді КПРС (1966)* відповідно до постанови про часткові зміни в Статуті КПРС Політбюро було відновлено. Пленум ЦК, що відбувся після XXIV з'їзду КПРС, обрав Політбюро у складі: члени Політбюро — Л. І. Брежнев, Г. І. Воронов, В. В. Гришин, А. П. Кириленко, О. М. Косигін, Ф. Д. Кулаков, Д. А. Кунаєв, К. Т. Мазуров, А. Я. Пельше, М. В. Підгорний, Д. С. Полянський, М. А. Суслов, О. М. Шелепін, П. Ю. Шелест, В. В. Щербинський; кандидати в члени Політбюро — Ю. В. Андропов, П. Н. Демичев, П. М. Машеров, В. П. Мжаванадзе, Ш. Р. Рашидов, Д. Ф. Устинов.

ПОЛІТИЧНЕ БЮРО ЦК КП УКРАЇНИ, Політбюро ЦК КП України — керівний

парт. орган, який обирається на Пленумі ЦК і спрямовує всю політ. роботу КП України в проміжках між пленумами. Створено вперше 1919, існувало до 1952. З жовтня 1952 функції Політбюро виконувало Бюро ЦК КП України, в жовтні 1953 Бюро ЦК КП України перетворено на Президію ЦК КП України. В червні 1966 Політбюро ЦК КП України відновлено. Пленум ЦК, що відбувся після XXIV з'їзду КП України, обрав Політбюро в складі: члени Політбюро — П. Ю. Шелест, В. В. Щербинський, О. П. Ляшко, І. К. Лутак, О. А. Титаренко, Н. Т. Кальченко, М. О. Соболев, О. Ф. Ватченко, Г. І. Ващенко, В. І. Дегтярьов; кандидати в члени Політбюро — М. М. Борсенко, Ф. Д. Овчаренко, Я. П. Погребняк, В. О. Сологуб, І. С. Грушецький.

ПОЛІТИЧНІ ВІДДІЛИ, політвідділи — парт.-політичні органи, на які покладалося завдання посилити керівництво і поліпшити політ. роботу в окремих галузях нар. г-ва. Створювалися ЦК ВКП (б) на важливих ділянках соціалістич. будівництва і в армії. П. в. працювали на правах відповідних парт. к-тів і підпорядковувалися безпосередньо ЦК. Уперше П. в. було створено у Червоній Армії в 2-й пол. 1918. В Рад. Армії і ВМФ вони існують до цього часу. Керівництво ними здійснює ЦК партії через Гол. політуправління Рад. Армії і ВМФ. За умов здійснення корінних соціалістич. перетворень у с. г., з метою дальшого організац.-госп. і політ. зміцнення МТС, радгоспів і колгоспів, проведення масової парт.-політ. роботи на селі було створено П. в. при МТС і радгоспах. Резолюцією про цілі й завдання П. в., а також Положенням про П. в. МТС і радгоспів затвердив Об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП (б) 11.І.1933. Партія надіслала на роботу в П. в. МТС і радгоспів понад 25 тис. парт. організаторів, у т. ч. на Україні — 4,5 тис. На поч. 1934 в МТС і радгоспах України було 846 П. в. Вони відіграли величезну роль у зміцненні колг. ладу. 28.ХІ.1934 рішенням Пленуму ЦК ВКП (б) їх було перетворено на звичайні парт. органи. В радгоспах П. в. було ліквідовано 1940. В складних умовах Великої Вітчизн. війни діяльність П. в. при МТС було відновлено. Вони діяли до травня 1943. В період завершення суцільної колективізації с. г. і організац.-господарського зміцнення колгоспів зх. областей УРСР і в Ізмайльській, Чернів. і Закарп. обл. за рішенням ЦК ВКП (б) було створено 240 П. в. при МТС. Вони існували з грудня 1949 по грудень 1953. П. в. було створено й на залізничному (липень 1933) і водному транспорті (квітень 1934). Вони діяли до 1956. Працювали П. в. у тісному зв'язку з територіальними парт. орг-ціями і відіграли важливу роль у справі побудови соціалізму в СРСР.

І. Х. Гачжа (Київ).

«ПОЛІТИЧЕСКОЕ САОМОБРАЗОВАНИЕ» — журнал ЦК КПРС. Виходить у Москві один раз на місяць. Видавався з грудня 1957 під назвою «В помощь политическому самообразованию». З 1960 — «П. с.». Розрахований на пропагандистів, слухачів системи парт. освіти, лекторів, парт. і наук. працівників, викладачів вищих і серед. учбових закладів. Велике місце на сторінках журналу відводиться пропаганді лєнінської ідейної спадщини. Широко висвітлюються актуальні питання теорії і практики будівництва комунізму в Рад. країні, внутр. і зовн. політики КПРС і Рад. держави, розвитку світової системи соціалізму, комуністич. робітн. і нац.-визвольного руху.

ПОЛІЦІЯ (нім. Polizei) — в дореволюд. Росії орган управління і підлегли йому збройні загони, що здійснювали охорону встановленого в інтересе-

сах пануючих класів суспільного ладу. На Україні поліцейські установи почали запроваджувати після ліквідації гетьманського устрою на підставі «Установлення про губернії» 1775. Статутом благочиння 1782 було визначено систему поліцейських установ. У містах утворювалися управи благочиння. Міста поділялися на дільниці, квартали; відповідно до цього поділу призначалися дільничні пристави та кварталні наглядачі. В деяких містах поліцейська влада належала городничому. В 1837 в повітах було введено поліцейські установи — земські суди (існували до бурж. реформ 60-х рр. 19 ст.) на чолі з земським справником. Територія кожного повіту поділялася на окремі стани, якими відали станові пристави. В 1862 міську та земську П. в повітах було об'єднано в єдину повітову поліцію на чолі з повітовим справником. В губернських містах і деяких промислових та ін. важливих центрах було утворено міські поліцейські управління, очолювані поліцейськими. Місцева поліція була підпорядкована губернаторові і входила в систему м-ва внутр. справ. Розкриваючи засилля П. в Росії, В. І. Ленін зазначав: «Царське самодержавство є кріпосна залежність народу від чиновників і найбільше від поліції. Царське самодержавство є самодержавство поліції» (Твори, т. 6, с. 324). Після Лютневої революції 1917 поліцейські установи було замінено т. з. міліцією.

Лит.: Ленін В. І. До сільської бідноти. Твори. Вид. 4, т. 6; Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. М., 1968 [бібліогр. с. 352—365]; Багалей Д. Состояние полиции в малороссийских городах XVIII в. «Киевская старина», 1882, № 8. *Н. П. Панчик* (Київ). **ПОЛЦУК** Іван Михайлович (15.І 1916 — 29.ІХ 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії майор, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1941. Н. у с. Ленківцях (тепер Шенетівського р-ну Хмельн. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1937. У 1942 закінчив Вищі стріл. курси. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир 100-го гвард. стріл. полку 35-ї гвард. стріл. дивізії Пд.-Зх. фронту відзначився при форсуванні Дніпра в районі с. Військового (тепер Солонянського р-ну Дніпроп. обл.). Вночі проти 27.ІХ 1943 без втрат організував переправу полку на правий берег ріки. У боях 27—29.ІХ полк під командуванням П. відстояв плацдарм, знищивши 700 гітлерівців, 2 танки, 8 гармат, самохідну гармату тощо. П. загинув у бою.

ПОЛЦУКИ — етнограф. група українців, які живуть на Поліссі. До недавнього часу в г-ві П. поряд із землеробством значне місце посідало рибальство, пром. обробка деревини, збирання ягід та грибів. Пануючим типом поселення було невелике село; значне поширення в минулому мали хутори. Традиційне житло — зрубна, як правило, з кругляка хата, яку зовні або зовсім не білили, або білили лише частково. У внутр. оздобленні і плануванні житла було ряд особливостей. Деякі специфічні риси збереглися в мові (пн. діалекти укр. мови), а також в одязі. За роки Рад. влади внаслідок соціалістич. перетворень у житті П. сталися докорінні зміни. Вони працюють у колгоспах і соціалістич. пром-сті. Нині за осн. рисами культури і побуту П. майже не відрізняються від українців ін. районів республіки і їхня етнографічна назва вживається здебільшого за традицією.

В. Ф. Горленко (Київ).

ПОЛК — 1) Військ. одиниця в Київ. Русі. Слово «полк» давнього слов. походження. Сх. слов'яни П. ототожнювали з військом. Значення орг.-тактичної військ. одиниці П. набув у Київ. Русі в

11—12 ст., коли давньорус. князі замість т. з. «тисячі» (військ.-територіальної одиниці *отолчення*) почали формувати збройні загои — П. для боротьби проти нападів *половців*. 2) На захоплених феод. Литово укр. землях П. називали в кінці 14—15 ст. збройні загои, сформовані лит. і укр. феодалами з жителів укр. міст і сіл за територіальною ознакою для боротьби проти тат. нападів. Пізніше, в кінці 20-х рр. 17 ст., польс.-шляхет. уряд сформував на Україні 6 реєстрових козак. П.: Білоцерківський, Канівський, Київський, Корсунський, Переяславський і Чигиринський (див. *Реєстрові козаки*). 3) Військова і адм.-територіальна одиниця на Україні в 2-й пол. 17—18 ст. Сформовані під час *визвольної війни українського народу 1648—54* з кол. реєстрових козаків і показаних селян, що повстали проти польс.-шляхет. загарбників. Кожен П. іменувався за назвою міста чи містечка, де перебували полкова старшина на чолі з полковником та полкова канцелярія. Полкову старшину обирали на полковій раді. На території П. полковий старшина підлягав не лише козаки, а й ін. верстви населення. П. поділявся на *сотні*. Після *возз'єднання України з Росією 1654* царський уряд зберіг військ. і адм.-територіальний поділ на П., що склався під час нар.-визвольної війни 1648—54. Кількість П. на Україні не завжди була однакою. В 1650 налічувалося 20 П. Після *Андрустівського перемир'я 1667* на Лівобережній Україні з Києвом та прилеглою до нього територією на правому березі Дніпра залишилося 10 П. (Гадяцький, Київський, Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Стародубський і Чернігівський). Лівобережні П., за винятком розформованого 1775 Полтавського П., існували до остаточної ліквідації на поч. 80-х рр. 18 ст. політ. автономії Лівобережної України. 10 П. Правобережної України (Білоцерківський, Брацлавський, Канівський, Корсунський, Могилівський, Павлоцький, Вінницький, Уманський, Черкаський і Чигиринський) внаслідок укладення гетьманом Ю. Хмельницьким *Слободищенського трактату 1660* підпали під владу шляхет. Польщі. В 1674 під час походу рос. війська і лівобережних козаків на правий берег Дніпра правобережні П. *возз'єдналися з Росією*.

В кінці 70-х рр. 17 ст. в зв'язку з навалюю тур. агресорів, а також під тиском вимог шляхет. Польщі правобережні П. було ліквідовано, а козаків за розпорядженням царського уряду переселено на Лівобережну та Слобідську Україну. В серед. 80-х рр. 17 ст. на Правобережній Україні в умовах піднесення визвольної боротьби під керівництвом С. Палія було засновано Фастівський і Богуславський та відновлено Брацлавський і Корсунський П. Коли рос. війська було виведено з Правобережжя за умовами *Прутського трактату 1711*, правобережні П. остаточно припинили існування. В серед. 50-х рр. 17 ст. укр. переселенці на Слобідській Україні з дозволу царського уряду створили Острогозький, Охтирський, Сумський і Харківський (1685 з нього виділився Ізюмський) П., які захищали пд. кордони Рос. д-ви від нападів крим. і ногайських татар. Полковий поділ Слобідської України 1765 було ліквідовано, а козак. П. перетворено на регулярні частини рос. армії. 4) В сучас. арміях військ. частина (піхотна, танкова, артилерійська, авіаційна, інженерна тощо) з самостійним управлінням (штабом) і господарством. П. складається з батальйонів, дивізіонів, ескадрій.

Лит.: Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII —

початку XVIII ст. К., 1959; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. К., 1954.

С. П. Мایборода (Київ).

ПОЛКОВА КАНЦЕЛЯРІЯ — центр. установа полкової адміністрації на Україні 17—18 ст.; орган захисту класових інтересів *полкової старшини*. Через П. к. *полковник* здійснював свою військ. і цивільну владу. Керував П. к. полковий писар, якому підпорядковувалися канцеляристи (10—12 і навіть 16 чол.).

ПОЛКОВА РАДА — на Лівобережній Україні з середини 17—18 ст. орган полкового самоврядування у козацькому війську. На П. р. скликалися всі *городові козаки*, записані до козац. *комутів* (списків) полку, для обрання старшини — полкової (див. *Полкова старшина*) і сотенної та для розв'язання питань військ. і адм. характеру. Згодом права П. р. було обмежено: *гетьман* сам призначав старшину, до нього поступово перейшли й ін. функції П. р.

ПОЛКОВА СТАРШИНА — військова і цивільна адміністрація *полку* на Україні в 2-й половині 17—18 століття. Складалася з привілейованої верхівки заможного козацтва. Очолював її *полковник*. Першою особою після полковника був обозний, що керував артилерією і заступав полковника під час його відсутності. Судовими справами видав полковий суддя під контролем полковника. Важливе місце серед П. с. займав полковий писар, що видав діловодство полку і полковою канцелярією. Безпосереднім помічником полковника у військ. справах був полковий осавул, який часто виконував також адм. доручення. Формально П. с. вважалася виборною, фактично посади П. с. займали особи, яких призначала гетьманська адміністрація та полковник за погодженням з царською адміністрацією. З 1722 *Малоросійська колегія* призначення П. с. цілком пербрала до своїх рук. З 20-х рр. 18 ст. вся діяльність П. с. контролювалася також призначуваними царським урядом комендантами. Остаточо скасувавши залишки автономії Слобідської України 1765, а Лівобережній Україні — на поч. 80-х рр. 18 ст., царський уряд ліквідував там П. с. як станова групу і зрівняв її в правах з рос. дворянством.

І. Л. Бутич (Київ).

ПОЛКОВИЙ СУД — на Україні в 2-й пол. 17—18 ст. суд на території полку, що розглядав кримінальні та цивільні справи рядового козацтва, сотенної старшини. П. с. складався з представників *полкової старшини*, інтереси якої він захищав. Звичайно головував у П. с. полковий суддя; вирішальний голос мав *полковник*. Апеляційною інстанцією для П. с. був *Генеральний суд*. П. с. діяв і як воєнно-польовий суд, а у вузькому складі — як суд *полкової канцелярії*. Ліквідований у 2-й пол. 18 ст.

ПОЛКОВНИК — 1) На Україні в 16—18 ст. воєначальник, а згодом особа, що очолювала полкову адміністрацію. Спочатку П. обирали на *козацьких радах*. Під час польс.-шляхет. панування на Україні П. з 30-х рр. 17 ст. призначалися польс. урядом. З часів визвольної війни укр. народу 1648—54 П. виконував не тільки функції воєначальника, але й одночасно зосереджував у своїх руках цивільну і судову владу на тер. *полку*. Здебільшого П. призначався *гетьманом* або обирався на невизначений строк *полковою радою* за погодженням і з наступним затвердженням царським урядом. Всі П. були землевласниками-поміщиками. Особу, що тимчасово обіймала посаду П., називали *наказним полковником*. 2) Офіцерський чин у рос. армії (з 1632) та в арміях ін. країн. 3) Військ. звання (з 1935) в Рад. Армії.

«ПÓЛНОЕ СОБРА́НИЕ РУССКИХ ЛÉТОПИСЕЙ» — багатотомне видання давньорус. і рос. літописних джерел. «П. с. р. л.» почала видавати з 1841 *Археологічна комісія*, з 1922 продовжила АН СРСР. Протягом 1841—1968 вийшов 31 т., що включає літописи: Лаврентійський (т. 1), Іпатіївський (т. 2), 1—5-й Новгородські (т. 3—4, 30), 2-й Псковський (т. 5), 1 і 2-й Софійські (т. 5—6), Воскресенський (т. 7—8), Никонівський (т. 9—14), Тверський (т. 15), Рогозький літописець (т. 15, в. 1), Літопис Авраамі (т. 16), Західноруські, або Литовські (т. 17), Симеонівський (т. 18), Казанський літописець (т. 19), Львовський (т. 20), «Степенну книгу» (т. 21), Хронографи (т. 22), Ермолинський (т. 23), «Типографський» (т. 24), Московське літописне зведення кінця 15 ст. (т. 25), Вологодсько-Пермський (т. 26), Ніканорівський та ін. (т. 27), Уваровський та ін. (т. 28). Літописець початку царства, Олександрівський, Лебедівський (т. 29), Владимирський літописець (т. 30), Літописці останньої чверті 17 ст. (т. 31). До 1—8-го томів є іменний та геогр. покажчики (окремі в. 1—2. СПб, 1898—1907). У зв'язку з тим, що було знайдено нові списки, деякі томи перевидаю (т. 1, 2, 4, 5, 15). *Видання*: Полное собрание русских летописей, т. 1—31. СПб — Л. — М., 1841—1968.

Лит.: Тихомиров М. Н. Русские летописи, вопросы их издания и изучения. «Вестник АН СССР», 1960, № 8.

ПОЛОВОЇЦЬКА ЗЕМЛЯ — давньорус. назва території між Дунаєм і Волгою, разом з Кримом і басейном Дону та Сіверського Дінця, на якій в 11—13 ст. кочували *половці*. П. з. межувала з Галицько-Волинським, Київським, Переяславським, Чернігівським та ін. давньорус. князівствами. Важливими торг. центрами П. з. були міста Сугров і Шарукань у басейні Сіверського Дінця та Судак у Криму. Див. також *Деиш-і-Кипчак*.

Лит.: А р и с т о в Н. О земле Половецкой. «Известия Историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине», 1877.

Л. М. Рутковська (Київ).

ПОЛОВНИКИ — категорія феодално залежних селян у володіннях Новгород, а Пскова (13—15 ст.) і Рос. д-ви (15—19 ст.), які за користування земельними наділами віддавали феодалам половину врожаю (звідси й назва). На Правобережній Україні до П. були близькими за становищем *чиншові селяни*, які за користування землею віддавали частину врожаю та виконували ряд повинностей на користь феодалів-поміщиків.

ПÓЛОВЦІ, к и п ч а к и, к у м а н и — середньовічна народність тюркської групи. В 2-й пол. 11 ст. прийшли з Пн.-Зх. Казахстану в причорноморські степи, витіснивши *печенігів*. Велика територія від зх. відрогів Тянь-Шаню до Дунаю, на якій кочували П., назв. в 11—15 ст. *Деиш-і-Кипчак* та *Половецька земля*. Склалися П. з ряду племен і вели кочовий спосіб життя. Осн. заняттям П. було кочове скотарство. В них була також розвинута торгівля. Суспільний лад характеризувався переходом від первіснообщинних до феодал. відносин. Влада в П. була поділена між окремими аристократичними родами. В 11—13 ст. виділялися *половецькі* роди Тугоркана (убитий 1096), Боняка та ін. Вперше П. згадуються в давньорус. літописах під 1054. З 1055 вони постійно нападали на Русь, розоряючи Київську, Переяславську і Чернігівську землі. Щоб захистити кордони Київської Русі від П., руські князі робили проти них походи, але деякі з князів використовували П. в міжусобній боротьбі. Після *Долобського з'їзду 1103* Володимир Мономах 1103 і 1111 здійснив з князями походи в степ проти П., зав-

давши їм поразки. Після цього частина П. відійшла в Грузію. З 2-ї чверті 12 ст. їхні наскоки посилювалися, внаслідок чого прикордонні рус. землі були спустошені. У 2-й пол. 12 ст. хан *Кончак* об'єднав значну частину П. в єдину д-ву, яку розгромили монголо-татари на поч. 13 ст. Остаточю П. були розбиті ордами Батия 1238. Частина П., т. з. з. х. П., на чолі з *Котьяном* відкочувала до Угорщини, а згодом до Болгарії, де вони злилися з місцевим населенням. Сх. П. (кипчаки) ввійшли до складу монг.-татарських військ. Боротьба Русі проти П. знайшла відображення в нар. билинах і казаннях. Похід Ігоря Святославича на П. 1185 оспіваний у «*Слові о полку Ігоревім*». *Лит.*: Г о л у б о в с к и й П. Печенеги, торки і половці до нашествия татар. К., 1884; К у д р я ш о в К. В. Половецкая степь. М., 1948.

Л. М. Рутковська (Київ).

ПОЛОГИ — місто Запоріж. обл. УРСР, центр Пологівського р-ну. На лівому березі р. Конки (бас. Дніпра). Залізнич. ст. 20 тис. ж. (1970). Виникли наприкінці 19 ст. як робітн. с-ще під час будівництва залізнич. ліній Волноваха — Олександрівськ і Катеринослав — Бердянськ. Входили до Олександрівського пов. Катеринослав. губ. На поч. 20 ст. П. перетворилися у значний транспортний вузол. У період революції 1905—07 у П. відбувалися страйки і демонстрації, а в сусідніх селах — сел. заворушення. В грудні 1905 створено бойову робітн. дружину й організовано бойовий страйковий к-т. Виступ робітників у П. був придушений каральним загоном царських військ. Рад. владу встановлено у січні 1918. З квітня до листопада 1918 с-ще окупували австро-нім. війська. В районі П. вів боротьбу проти окупантів великий партизан. загін. Наприкінці грудня с-ще захопили білогвардійці. 5.II 1919 Червона Армія визволила його. У травні — червні 1919 с-ще загарбали махновці. На поч. червня 1919 рад. війська визволили П., але наприкінці цього місяця с-ще перейшло до рук денікінців. Рад. війська 7.I 1920 визволили П. Наприкінці липня 1920 с-ще захопили врангелівці. 8.VIII 1920 рад. війська визволили П. Проте у вересні врангелівці знову захопили с-ще. 26.X частини 13-ї армії відновили в П. Рад. владу. З 1920 П. — в складі Гуляйпільського пов. Олександрівської, з кін. 1922 — Катеринослав. губ., з 1923 — в складі Запоріж. округу, з 1932 — Дніпроп. обл., з 1939 — Запоріж. обл. У 1928 П. стали с-щем м. т. З того часу і до 1937 називалися Чубарівкою; з 1938 — місто. Під час Великої Вітчизн. війни П. 5.X 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В місті й районі діяли підпільні парт. групи. 17.IX 1943 війська Пд. фронту визволили П. В місті — підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, цегельно-черепичний з-д, пром. і харч. комбінати, маслосироварний з-д тощо. 13 загальноосв. та 1 муз. школи, проф.-тех. і залізничне уч-ща, краєзнавчий музей. На тер. району в с. Федорівці (тепер Чубарівка) народився В. Я. Чубар.

ПОЛОННЕ — місто Хмельн. обл. УРСР, центр Полонського р-ну; при впадінні р. Хоморця в р. Хомору (бас. Дніпра). Залізнична ст. 22,6 тис. ж. (1971). Час заснування П. невідомий. Уперше згадується в Іпатіївському літопису під 1171. Було однією з фортець, яка захищала Волин. землю від нападів *половців*. У 30-х рр. 13 — 1-й пол. 14 ст. входило до складу *Галицько-Волинського князівства*. В 1241 його зруйнували монголо-тат. орди хана *Батия*. В середині 14 ст. П. захопили лит. феодалі. Після *Люблинської унії 1569* місто загарбала шляхет. Польща. В 16 ст. — 20-х рр. 17 ст. було маєтністю укр. магна-

тів князів *Острозьких*. Жителі П. брали участь у повстанні під керівництвом С. *Наливайка*. В 40-х рр. 17 ст. польс.-шляхет. уряд збудував у П. фортецю — опорний пункт для придушення нар. повстань. На поч. нар.-визвольної війни 1648—54 П. 12.VII 1648 визволили сел.-козац. загонами на чолі з М. *Кривоносом*. За *Андрусівським перемир'ям 1667* місто захопила шляхет. Польща. Після знищення польс.-шляхет. залоги сел.-козац. загонами під час нар. повстання 1702—04, що його очолював С. *Палій*, П. стало одним із опорних пунктів рос. військ на Волині, які перебували тут до укладення між Туреччиною і Росією *Прутського трактату 1711*. У 18 ст. поблизу П. діяли гайдамацькі загонами. Після возз'єднання Правобережної України з Росією (1793) П. ввійшло до складу Ізяславського намісництва, з 1795 — Волин. намісництва. З 1797 — містечко Новоград-Волин. повіту Волин. губ. У період революції 1905—07 в П. і сусідніх селах відбувалися заворушення. Рад. владу встановлено в січні 1918. 21.II 1918 окупували австро-нім. війська. В жовтні 1918 в районі П. діяв партизан. загін. У грудні 1918 місто захопила петлюрівська *Директорія*. В 2-й пол. квітня його визволила 2-а Укр. рад. д-зія. На поч. серпня 1919 П. знову захопили петлюрівці, а в грудні 1919 — війська бурж.-поміщицької Польщі. В кінці червня 1920 45-а стріл. д-зія під командуванням Й. Е. *Якіра* визволила місто. З 1920 П. — повітове місто Волин. губ. З 1923 — райцентр Шепетівського округу, з 1932 — Вінн. обл., з 1937 — Хмельн. обл. (до 1954 — Кам'янець-Подільська). Під час Великої Вітчизн. війни П. 5.VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В місті діяли 2 підпільні групи, що мали зв'язок з Славуцькою підпільною орг-цією, якою керував Ф. М. *Михайлов*. Підпільний Кам'янець-Подільський обком КП (б) У 25.V 1943 створив підпільний Полонський райком КП (б) У (секретар П. П. Бочаров). Під час окупації у місті й селах р-ну діяли також комсомольсько-молодіжна орг-ція і партизан. бригада під командуванням Ю. П. Старченка. 8.I 1944 П. визволили війська 1-го Укр. фронту. В місті — з-д фарфоровий, худ. кераміки, сироварний, буд. матеріалів, 3 цегельні, ф-ка «Вторсировина», хлібо- і побутовий комбінати, міжколгоспна буд. орг-ція, сільське проф.-тех. уч-ще, 7 заг.-осв. і 1 муз. школи. В П. збереглися залишки земляних фортечних валів 17 ст.

ПОЛОНСЬКИЙ Іосип Матвійович (н. 20.XII 1889) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член КПРС з 1907. Н. в Черкасах у робітн. сім'ї. Учасник революц. подій 1905—07 у Черкасах (член страйкового к-ту, нач. бойового загону) і Мозирі (тепер БРСР). В 1906 заарештований, 1909 засланий до Єнісейської губ. В 1911 втік із заслання і 1912 емігрував у Париж, де вів парт. роботу. Після Лютн. революції 1917 повернувся в Росію. В 1918—19 — один з керівників Кримської підпільної білшовицької орг-ції. В 1919 — нарком праці *Кримської Радянської Соціалістичної Республіки*. З 1920 — на керівній держ. і профспілковій роботі. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1956 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Н. М. Юрова (Москва).

ПОЛОУС Федір (рр. н. і см. невід.) — запорізький отаман. Очолюючи залого реєстрових козаків на о. Хортиця, П. навесні 1594 схилив запорожців до спільного походу на *Буджак*. Під час *Наливайка повстання 1594—96* перейшов на бік повсталих козаків, брав участь у боях проти польс.-шляхет. військ. Пізніше запорожці обрали П. отаманом. У 1598 очолював на Запоріжжі ви-

До ст. Полтавська битва 1709. «Початок битви під Полтавою». Гравюра О. Мая. Початок 18 ст.

ступ проти шляхет. Польщі. Дальша його доля невідома.

ПОЛОЦЬКИЙ Симеон (до постригу в ченці Самійло Омелянович Петровський - Ситніанович; 1629—25.VIII 1680) — білорус. та рос. церковний діяч, письменник, педагог. Н. в Полоцьку (тепер БРСР). Освіту здобув у Києво-Могилянській колегії. В 1656—64 викладав у Полоцькій братській школі. В 1664 переїхав до Москви, де вчив дітей у царській сім'ї, розгорнув активну літ. і пед. діяльність, був перекладачем; організував друкарню в Кремлі. Брав участь у полеміці з розкольникими, а також у складанні проекту організації Слов'яно-греко-латинської академії у Москві. Свої пед. погляди П. виклав в збірках «Обід душевний» і «Вечеря душевна». П. — основоположник рос. силабічної поезії, автор численних віршів, драм, проповідей, полемічно-богословських творів. Портрет, с. 405.

Лит.: Історія української літератури, т. 1. Давня література. К., 1967.

ПОЛОЧАНИ — частина східнослов. племінного об'єднання *кривичів*, що жила в 9 ст. в басейні р. Полоти (звідси й назва) — притоки Зх. Днівни. В 2-й пол. 1-го тис. н. е. П. утворили одне з ранніх східнослов. територіально-політ. об'єднань, що поклало початок Полоцькому князівству.

ПОЛТАВА — місто, обл. та районний центр УРСР, на р. Ворсклі (прит. Дніпра). Залізнич. станція. Аеропорт. Вузол залізниць і автомобільних шляхів. 220 тис. ж. (1970; 1897—53 тис. ж.; 1939—130,3 тис. ж.; 1959—143 тис. ж.). Місто під назвою «Лтава» вперше згадується в давньорус. літописі під 1174. В літописах зустрічається також назва «Олтава». В 40-х рр. 13 ст. «Лтава» підпала під іго монголо-татар, у 14 ст. місто захопили лит. феодали. Назва «Полтава» вперше зустрічається 1430 в грамоті великого князя ли-

товського Вітовта. За *Люблінською унією 1569* П. була загарбана шляхет. Польщею. В 1648—1775 П. — центр *Полтавського полку*. Жителі П. брали активну участь у *визвольній війні українського народу 1648—54*, внаслідок якої укр. землі, в т. ч. П., були возз'єднані з Росією. Жителі П. були учасниками *Пушкаря і Барабаша повстання 1657—58*. В 1680—90, 1693—95 П. зазнала значних руйнувань від кримських татар. У період *Північної війни 1700—21* населення П. разом з військ. залогою виявило винятковий героїзм під час 2-місячної облоги швед. військами (1709), поблизу міста відбулася славетна *Полтавська битва 1709*. З 1775 П. — повітве місто *Новоросійської губернії*, з 1784 — *Катеринославського намісництва*, з 1797 — *Малоросійської губернії*. З 1802 П. — адм. центр *Полтавської губернії*. В 1852 в П. з м. Ромен переведено один з найбільших на Україні Іллінський ярмарок. З розвитком Харкова значення П. як торг. і пром. міста зменшилося. Хоча в кін. 19 — на поч. 20 ст. було прокладено залізниці, що зв'язали П. з Києвом, Харковом, Одесою і Донбасом, вона до 1917 лишалася невеликим типовим міщансько-чиновницьким і торг.-купецьким провінційним містом з дрібними підприємствами харч. і легкої пром-сті (млини, маслобоні, панчішні майстерні тощо), мала гол. чин. торгове значення. В 1913 в П. на 64 невеликих підприємствах легкої і харч. пром-сті працювало бл. 2 тис. чол.

У 90-х рр. 19 ст. тут виникли перші марксистські гуртки. Одним з гуртків, що виник 1893, керував О. Г. *Шліхтер*. Восени 1900 створено першу на Україні групу сприяння газеті «*Искра*». В 1901 в П. виникла с.-д. організація іскрівського напрямку [див. *Полтавська організація РСДРП (б)*]. Робітники міста і залізничники полтавського вузла під керівництвом к-ту РСДРП

брали участь у революції 1905—07. В 1906 в П. відбувалися збройні виступи військ місцевого гарнізону (див. *Елецького полку повстання 1906, Севського полку повстання 1906*).

6 (19).I 1918 в місті встановлено Радянську владу. 29.III 1918 П. окупували австро-німецькі війська, 29.XI 1918 влада в місті перейшла до петлюрівців. 19.I 1919 в П. було відновлено Радянську владу. 29.VII 1919 місто захопили денікінці. 10.XII 1919 Червона Армія при підтримці повстанських загонів визволила П. В 1923—30 П. — центр Полт. округу, 1930—32 — райцентр УРСР, 1932—37 — районний центр Харків. обл., з 1937 — центр Полт. області.

Під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 місто 18.IX 1941 захопили німецько-фашистські загарбники. Полтавці героїчно боролися проти ворога. Під керівництвом підпільного обкому партії, очоленого С. Ф. Кондратенком, тут діяли значні групи підпільників, серед них — комсомольсько-молодіжні групи, очолювані О. К. Убийвовк (див. *«Нескорена полтавчанка»*), Й. Й. Баяном та О. П. Лівовим. 23.IX 1943 Рад. Армія визволила П. від нім.-фашист. загарбників. За роки Рад. влади П. перетворилася на один з великих пром. і культ. центрів УРСР. В П. є з-ди: «Хім-маш», штучних алмазів і алмазного інструменту, тепловозоремонтний, м'ясного устаткування, турбомех., монтажно-заготівельний, ливарно-мех.,

автоагрегатний, «Електромотор», газорозрядних ламп, буд. кераміки, цегельні, черепичні, фарфоровий та ін. з-ди; шкіряно-взуттєвий, олійножировий та м'ясний комбінати; бавовнопрядильна, кондитерська, трикотажна, швейні ф-ки. В місті є також виробн. акордеонів, скляних і худож. виробів, підприємства деревообр. і поліграфічної пром-сті. Місто газифіковане. В П. — 8 серед. спец. навч. закладів, 38 загальноосв. шкіл. Ін-ти: інженерно-буд., с.-г., пед., медичний стоматологічний, торг.-економічний і філіал Львів. торг.-економічного інституту, н.-д. ін-ти свинарства, геологорозвідувальний, проектно-конструкторський технологіч., емальового хім. машинобудування; Ін-т удосконалення кваліфікації вчителів. У П. працює єдина в СРСР гравіметрична обсерваторія АН УРСР. 2 театри (обл. муз.-драм. і ляльок); обл. філармонія; музеї — краєзнавчий, історії Полт. битви, художній, літ.-меморіальні — В. Г. Короленка, П. Мирного, І. П. Котляревського. В П. видаються обл. газети «Зоря Полтавщини», «Комсомолец Полтавщини». Пам'ятки архітектури: собор (1689—1709) і дзвіниця (1786) Хрестовоздвиженського монастиря, дерев'яна Спаська церква (1705—06), Монумент Слави (1805—09), будинки міської (тепер обл.) лікарні (1808), кол. Полтавського земства (тепер краєзнавчого музею; 1905—09). В П.

є пам'ятники В. І. Леніну, Т. Г. Шевченку, І. П. Котляревському, М. В. Гоголю, Панасові Мирному, В. Г. Короленку, ген.-лейтенанту О. І. Зигіну, Петрові І та пам'ятники на місці Полтавської битви.

Літ.: Павловский И. Ф. Полтава (1802—1856). Полтава, 1910; Полтава. Сборник статей. М., 1959; Юренко О. С., Вайнгорт Л. С. Полтава. К., 1965; Полтавщина. Короткий довідник-путівник. Х., 1969. В. Г. Алексеев (Полтава).

ПОЛТАВСЬКА БИТВА 1709 — битва між рос. і швед. військами 27.VI (8.VII) 1709 під Полтавою. Розгромивши військо польс. короля *Августа II* під час *Північної війни 1700—21*, швед. військо на чолі з *Карлом XII* в кінці серпня 1707 рушило з Саксонії до рос. кордонів. Навесні 1708 воно вступило в Білорусію, яка тоді перебувала під владою Польщі. Після невдалої спроби прорватися через Смоленськ до Москви Карл XII змінив план воєнних дій проти Росії. Він вирішив з'єднатися з військом зрадника *І. Мазепи* і з України почати наступ на Москву. В жовтні 1708 швед. загарбники вдерлися на Україну. Однак укр. народ не підтримав *І. Мазепу* і піднявся на боротьбу проти швед. загарбників, в якій, зокрема, відзначилися жителі *Веприка*, *Недригайлова*, *Галача*, *Пирятина* та багатьох ін. міст і сіл. Зазнавши втрат у численних сутичках з партизан. загонами і рос. військ. командами, швед. військо в кінці квітня 1709 по-

чало облогу Полтави, яка прикривала шлях на Москву. Гарнізон Полтави (4 тис. рос. солдатів і офіцерів та 2,5 тис. озброєних жителів) під командуванням О. С. *Келіна* протягом двох місяців героїчно відбивав штурми. Шведи втратили 6176 вбитими, але не змогли здобути фортецю. Облога Полтави надовго скувала гол. сили швед. війська. Це дало змогу рос. військові без перешкоди зосередити свої сили поблизу міста й підготуватися до генерального бою. За наказом *Петра I* рос. військо збудувало укріплений табір за 5 км від Полтави між Будищанським і Яковецьким лісами. Підступи до табору прикривали 6 поперечних і 4 поздовжні редути. Під Полтавою Петро I зосередив 42 тис. солдатів і 72 гармати проти 30 тис. шведів. На світанку 27.VI (8.VII) 1709 битву почали шведи наступом на редуті. Після сутички з рос. кіннотою, яка за наказом командування відійшла за лінію редутів, швед. полки потрапили під перехресний вогонь рос. піхоти та артилерії. Великі втрати змусили шведів відступити до Будищанського лісу. О 9-й години рос. і швед. війська, перегруповані свої бойові порядки, вступили в рукопашний бій, в результаті якого шведи не витримали натиску рос. полків і бл. 11 години почали відступ, який швидко перетворився на безладну втечу. В П. б. шведи втратили 9234 чол. убитими та 2874 полоненими. Втрати росіян становили 1345 вбитими і 3290 пораненими. 30.VI (11.VII) 1709 рос. кіннота на чолі з О. Д. Меншиковим та козак. полки під командуванням С. *Палія* і І. *Скоропадського* захопили в полон під Переволочною рештки швед. війська (бл. 16 тис.). Карл XII та І. Мазепа з 2-тисячним загоном утекли до тур. володінь. Перемога в П. б. дала можливість Росії закріпитися в Прибалтії й остаточно зірвала здриницькі плани І. Мазепи та його поплічників віддати укр. землі під владу польс.-шляхет. загарбників. Велике істор. значення П. б. підкреслював Ф. Енгельс: «Карл XII зробив спробу вторгнутися в Росію; цим він погубив Швецію і наочно показав неприступність Росії» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 17).

Лит.: 250 років Полтавської битви. (1709—1959). Збірник статей. К., 1959; 250 років перемоги під Полтавою. Х., 1960; Дядиченко В. А. Полтавська битва. К., 1962; Маркевич А. П. Великий подвиг. К., 1959. О. П. Маркевич (Київ).

ПОЛТАВСЬКА ГУБЕРНІЯ — адм.-територіальна одиниця на Україні. Створена 1802 у зв'язку з ліквідацією *Малоросійської губернії*. Адм. центром П. г. була Полтава. Складалася П. г. з 15 повітів: Гадяцького, Зіньківського, Золотоніського, Кобеляцького, Костянтиноградського, Кременчуцького, Лохвицького, Лубенського, Миргородського, Переяславського, Пирятинського, Полтавського, Прилуцького, Роменського, Хорольського. В П. г. було 17 міст і 9576 ін. нас. пунктів (1900). Сільс. населення становило 90,3% (1897). За станом економіч. розвитку П. г. була відсталою аграрною губернією. За даними 1905, поміщики, куркулі, купці володіли 1 891 756 дес. землі, в той час як 446 816 сел. дворів, з яких понад 56% були безземельними і малоземельними, мали 2 195 458 дес. В кінці 19 ст. через малоземельня селяни змушені були орендувати бл. 1 млн. дес. поміщицьких земель. Понад 95 тис. селян наймувало в місцевих поміщицьких маєтках і бл. 60 тис. селян щорічно виїздили на заробітки в Донбас і поміщицькі та куркульські господарства Катеринослав., Таврійської, Херсон. губ. Через відносне аграрне перенаселення з 1906 по 1912 з П. г. до Сибіру і на Далекий Схід переселилося понад 32 тис. сел. сімей (бл. 200 тис. чол.).

Пром-сть була мало розвинута. В 1900 налічувалося 4476 підприємств, на яких працювало бл. 14 тис. робітників. П. г. була ареною запеклої боротьби трудящих проти поміщицького і капіталістич. гніту. Значний сел. рух розгорнувся в П. г. під час *селянської реформи 1861*. Зокрема, 1862 відбулося 173 виступи селян. В 2-й пол. 19 ст. П. г. за кількістю сел. виступів займала одне з перших місць у Рос. імперії. На поч. 20 ст. посилювався робітн. рух. Восени 1900 в Полтаві було створено групу сприяння ленинській «*Іскре*». Під впливом с.-д. агітації і пропаганди в П. г. розгорнувся сел. повстанський рух (див. *Полтавсько-Харківське селянське повстання 1902*). Робітн. страйки, політ. демонстрації в містах, значні заворушення в селах відбувалися під час революції 1905—07. Під керівництвом більшовицької партії трудящі П. г. брали участь у збройній боротьбі за встановлення і зміцнення Рад. влади, проти Центральної ради, австро-нім. окупантів і гетьманців, білогвардійців, петлюрівців і махновців. У 1920 Переяславський повіт відійшов до Київ. губ. Після громадян. війни 1918—20 трудящі П. г. під керівництвом Комуністич. партії відбудовували нар. г-во. За постановою ВУЦВК від 3.VI 1925 П. г. ліквідовано. Територія П. г. ввійшла до складу Кременчуцького, Лубенського, Полтавського, Прилуцького і Роменського округів.

Лит.: Історія Української РСР, т. 1—2. К., 1967; Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. К., 1967; Статистика землевладення. 1905 г., в. 48. Полтавська губернія. СПб, 1907; Обзор сельского хозяйства в Полтавской губернии за 1911 год. Полтава, 1912.

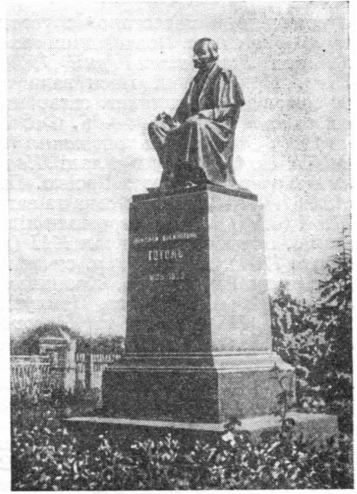
ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ — область у складі УРСР. Утворена 22.IX 1937. Розташована в середній частині Лівобережної України. На Пн. межує з Чернігівською та Сумською, на Сх.— з Харківською, на Пд.— з Дніпропетровською та Кіровоградською, на Зх.— з Черкаською та Київською областями УРСР. Площа 28,8 тис. км². Нас. 1706 тис. чол. (1970). За переписом 1970: українців — 91,3%, росіян — 8,2%, ін. національностей — 0,5%. Пересічна густина нас. 59 чол. на 1 км². Міського нас. 40%. У П. о. 25 районів, 12 міст, 20 с-щ м. т. та 2169 сільс. нас. пунктів. Обл. центр — м. Полтава (220 тис. чол., 1970). Осн. частина П. о. розташована в Дніпровсько-Донецькій западині. За характером рельєфу — це невисока хвиляста рівнина, яка полого знижується в бік Дніпра. Корисні копалини: залізні руди (в р-ні Кременчука), нафта, газ, торф, мін. буд. матеріали. Джерела мін. води. Клімат помірно континентальний. Гол. річка — Дніпро з прит. Сулою, Пселом, Ворсклою. Ґрунти переважно чорноземні. Територія П. о. майже повністю розорана. Ліси і чагарники з поlezахисними лісосмугами займають понад 7% території області. Перші сліди перебування людини на території П. о. належать до часів пізнього *палеоліту*. На території Полтавщини виявлено також пам'ятки *бронзового віку* та скіфо-сарматського часу, ранніх слов'ян. Давньоруські літописи містять згадки про Хорол (1084), Лубни (1107), Пирятин (1155), Лтаву (Полтаву, 1174), Лохвицю (1320) та ін. міста. У 10—11 ст. територія теперішньої П. о. входила до складу *Київської Русі*, в 11—13 ст. — до *Переяславського князівства*. З середини 11 ст. місцеве населення вело мужню боротьбу проти грабницьких нападів *половців*. У 1107 під Лубнами давньоруські дружини розгромили половецькі орди. В 1174 під Лтавою військо князя *Георгія Святославича* здобуло перемогу над половцями. Внаслідок монголо-тат. навали 1239 Переяславське князівство було

спустошене й перестало існувати. У 14—15 ст. територію сучас. Полтавщини захопили литовські, а після *Люблінської унії 1569* — польсь. феодалі. Пригноблені маси вели постійну боротьбу проти польсь.-шляхет. загарбників (див. *Намивайка повстання 1594—96*, *Федоровича повстання 1630*, *Острянчина повстання 1638*). В 1654 Полтавщину в складі *Лівобережної України* було возз'єднано з Росією. Під час *Північної війни 1700—21* рос. війська та загопи укр. козаків 27.VI (8.VII) 1709 розгромили під Полтавою швед. армію, очолювану *Карлом XII* (див. *Полтавська битва 1709*). До 1782 тер. сучасної П. о. входила до складу Гадяцького, Кропивнянського, Лубенського, Миргородського, Прилуцького, Полтавського (до 1775) полків та *Новоросійської губернії* (до 1783). В с. Турбахя (тепер Глобинського р-ну) відбулося велике сел. антикріпосницьке повстання (див. *Турбайське повстання 1789—93*). Після остаточної ліквідації залишків політ. автономії Лівобережної України окремі частини тепер. території Полтавщини входили до складу Київського, Чернігівського (1782—96), Катеринос. (1783—96) намісництв, Малоросійської (1797—1802), Чернігівської і Полтавської губ. (з 1802). В *Полтавській губернії* були поширені

ремесла: шевство, краєцтво, столярна справа, мідництво та ін. Значна частина селян, не пориваючи з землеробством, займалася різними промислами. Після *селянської реформи 1861* порівняно швидко розвивалися капіталістич. відносини. Зростає залізнич. транспорт. У 1870—73 була побудована залізниця Харків — Полтава — Миколаїв. Почалося будівництво Полтавських, Кроківських і Прилуцьких залізнич. майстерень. В зв'язку з зростанням капіталістич. експлуатації загострювалася класова боротьба. В пореформений період розгорнувся значний сел. рух. У 70—80-х рр. 19 ст. в Полтаві, Гадячі, Миргороді та ін. містах діяли народницькі гуртки. Перші марксистські гуртки на Полтавщині організовано в 90-х рр. 19 ст. В 1900 соціал-демократи Полтави створили першу на Україні групу сприяння «*Искра*». В 1901 виникли с.-д. орг-ції в Полтаві [див. *Полтавська організація РСДРП (б)*] та Кременчуці. Навесні 1902 великий сел. рух охопив ряд повітів Полт. і Харків. губерній (див. *Полтавсько-Харківське селянське повстання 1902*). Трудящі Полт. губернії під керівництвом більшовицьких орг-цій брали активну участь у революції 1905—07. У грудні 1905 в

Театральна площа в Полтаві (ліворуч). Пам'ятник М. В. Гоголю в селі Великих Сорочинцях Миргородського району.

Кременчуці створено Раду робітн. депутатів. В 1905 сел. рух охопив 21% населених пунктів губернії. Наприкінці 1905 спалахнуло сел. повстання в с. Великих Сорочинцях (див. *Сорочинська трагедія 1905*). Значні сел. заворушення мали місце в Кременчуцькому повіті. В Полтаві відбувся *Севського полку повстання 1906* та *Єлецкого полку повстання 1906*. В 1908 Полт. і Кременчуцький к-ти РСДРП відновили свою роботу після арештів, проведених царською охранкою з настанням столипінської реакції. Велику допомогу парт. орг-ціям подавали Г. І. Петровський, який не раз бував на Полтавщині, і М. К. Муранов. Деякий час у Полтаві вели підпільну роботу С. В. Косіор, А. С. Бубнов та ін. більшовики. В роки 1-ї світової війни більшовики розгорнули антивоєнну пропаганду серед робітників, селян, солдатів. Відбулося *Кременчуцьке солдатське повстання 1916*.

Після Лютн. революції 1917 на Полтавщині виникли Ради робітн. і солдат. депутатів, пізніше — Ради сел. депутатів (див. *Полтавська Рада робітничих і солдатських депутатів*). Протягом березня Ради були створені в багатьох повітах Полтавщини. Після VI з'їзду РСДРП (6), в кінці серпня — на поч. вересня 1917, більшовики Полтави і Кременчука вийшли з об'єднаних організацій і оформили самостійні більшовицькі к-ти. У жовтні 1917 Полт. к-т РСДРП (6) почав видавати газету «Молоді». Після Великої Жовтн. соціалістич. революції більшовицькі орг-ції очолили боротьбу трудящих проти бурж.-націоналістич. Центр. ради за перемогу влади Рад на Полтавщині.

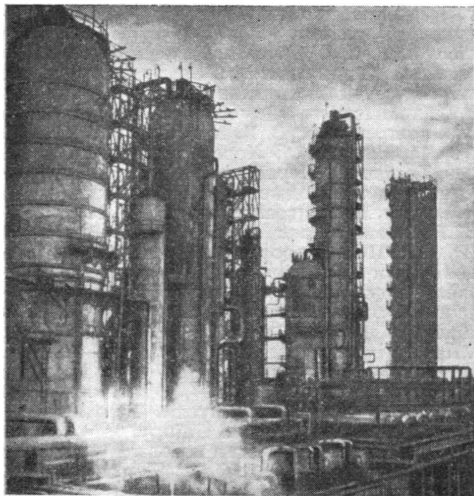
Рад. владу в Полтаві встановлено 6 (19). І 1918, в Миргороді — 10 (23). І 1918, Кременчуці — 26. І (8. II) 1918. В кінці березня — на поч. квітня 1918 територію Полтавщини окупували австро-нім. війська. Трудячі Полтавщини піднялися на боротьбу проти окупантів. Залізничники Полтави, Кременчука, Крюківських залізнич. майстерень брали участь у *Всукраїнському страйку залізничників 1918*. Боротьбою проти окупантів керував Полт. губ. підпільний к-т більшовиків, якому багато допомагали член ЦК КП (6) У Ю. М. Коцюбинський, нач. штабу повстанських загонів

М. Г. Кропив'янський. Активно боролися партизан. загони Я. Р. Огія, Ф. В. Попова, Г. П. Кондратка та ін. В січні 1919 частини *Другої Української радянської дивізії* і повстанські загони визволили Полтавщину. Наприкінці липня — на поч. серпня 1919 Полтавщину захопили денікінці. Боротьбою трудящих проти денікінців керував Полт. підпільний губком КП (6) У. При губкомі партії діяв ревком, який організував широку мережу партизан. загонів і керував їх діяльністю. В грудні 1919 частини Червоної Армії при підтримці партизанів очистили територію губернії від ворога.

Після громадян. війни трудячі Полтавщини під керівництвом парт. орг-ції приступили до мирного соціалістич. будівництва.

В 1925 було ліквідовано Полт. губ. В 1925—30 територія сучасної П. о. входила до складу Кременчуцького, Лубенського, Полтавського і частково Прилуцького і Роменського округів. У 1932—37 — територія Полтавщини входила до складу Харків. області.

Під керівництвом Комуністич. партії було здійснено соціалістич. індустріалізацію. В роки довоєнних п'ятирічок було збудовано і реконструйовано 250 підприємств союзного, республіканського і місцевого підпорядкування. Створювались нові галузі пром-сті, зокрема машинобудівна і легка. Заг. обсяг пром. виробництва на Полтавщині напередодні Великої Вітчизн. війни в 11,7 раза перевищував рівень 1913. На поч. 30-х рр. було завершено колективізацію с. г. У 1941 на Полтавщині було 2485 колгоспів, 39 радгоспів, 78 МТС. Під час Великої Вітчизн. війни, у вересні 1941, тер. П. о. окупували нім.-фашист. загарбники. В роки окупації тут під керівництвом підпільного обкому КП України (секретарі С. Ф. Кондратенко і Г. Ф. Яценко) діяли Лохвицько-Сенчанський підпільний парт. центр, 9 підпільних райкомів партії, 19 первинних парт. орг-цій, 12 підпільних парт. груп, 39 патріотич. антифашист. груп, 6 комсомольських і комсомольсько-молодіжних груп, 2 партизан. з'єднання, 19 партизан. загонів, 7 партизан. груп. Прославилися підпільники Полтавщини О. К. Убийвовк, І. Й. Копьонкін, Г. О. Івашенко, П. С. Вовк, К. Й. Тутка,

Кременчуцький нафтопереробний завод (ліворуч). Збирання хліба в колгоспі імені Карла Маркса села Великої Рудки Диканського району.

Д. Д. Корнілич, Є. Х. Соколовський, К. Г. Федоряк, П. П. Дядик, Д. А. Харченко, Й. Й. Баян і О. П. Лімов, Т. П. Сіриченко, П. І. Токар та багато ін. 23.IX 1943 рад. війська визволили Полтаву, а 29.IX — Кременчук. 25.XI 1943 від фашистських окупантів було очищено всю територію області. За героїчні подвиги в боях за Рад. Батьківщину 200 уродженців області удостоєно звання Героя Рад. Союзу, в т. ч. четверо з них — двічі.

Під керівництвом обл. парт. орг-ції трудящі Полтавщини провели величезну роботу по відбудові нар. г-ва. В 1950 виробництво пром. продукції Полтавщини досягло 82% довоєнного рівня, а рівень механізації с.-г. робіт перевищив довоєнний. Було реконструйовано та розширено старі підприємства — Полт. паровозоремонтний з-д, Полт. турбомеханічний з-д, Крюківський вагонобуд. з-д, Кременчуцький з-д шляхових машин, лубенський з-д «Комунар», Полт. бавовнопрядильну ф-ку, Лохвицький цукрокомбінат та ін. До ладу стали десятки нових підприємств. У 1960 дала струм Кременчуцька ГЕС. В результаті широкого розгорнення геологорозвідувальних робіт на території області відкрито значні родовища нафти і газу, що дало змогу покласти початок розвиткові нафто-газової пром-сті.

Велику творчу роботу трудящих Полтавщини очолює обласна парт. орг-ція. На 1.І 1971 в 2 міських та 25 сільських районних парт. орг-ціях налічувалося 87 929 членів і кандидатів у члени партії, з них у пром-сті, на будівництві, транспорті і зв'язку — 32 817, у с. г. — 24 867, у галузі науки, освіти, охорони здоров'я та культури — 10 546, в органах держ. та госп. управління і госп. орг-ціях — 9526. Комуністи області виступили організаторами здійснення рішень Березневого й Вересневого (1965) та Липневого (1970) пленумів ЦК КПРС, застрільниками соціалістич. змагання на честь 50-річчя Великого Жовтня, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, XXIV з'їзду КПРС. Здійснюючі рішення XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України, обл. парт. орг-ція спрямовує трудящих на успішне виконання завдань комуністич. будівництва. Перший секретар Полт. обкому КП України — О. М. Мужик

цький (з 1962). Вірним помічником обласної парт. організації є обл. комсомольська орг-ція, яка оформилася в січні 1919. На 1. І 1971 в області — 2714 первинних комсомольських організацій, в яких налічувалося 161 198 членів ЛКСМУ.

П. о. — важливий район харч. пром-сті УРСР. Швидко зростає маш.-буд. (автомобілебудування, електротех., приладобудівна), нафто-газова, гірничорудна, харчова, легка пром-сть та пром-сть буд. матеріалів. На поч. 1970 в області налічувалося 358 пром. підприємств, що перебували на самостійному балансі. Заг. обсяг валової продукції пром-сті зріс 1969 проти 1940 в 6,1 раза, проти 1960 — в 2,4 раза. Найбільшими підприємствами машинобудування і металообробки є з-ди: тепловозоремонтний ім. А. О. Жданова, турбомеханічний, «Електромотор», «Продмаш», газорозрядних ламп, стучних алмазів і алмазного інструменту — в Полтаві; автомобільний, шляхових машин, Крюківський вагонобудівний — у Кременчуці, Лубенський лічильних машин, приладобудівний у Лохвиці та ін. Значними темпами зростає нафто-газова й нафто-хімічна промисловість. Працюють кременчуцькі нафтопереробний та сажовий з-ди. Залізни руди Кременчуцького залізрудного району розробляє Дніпровський гірничо-збагачувальний комбінат.

Харчова пром-сть представлена Лохвицьким цукр. комбінатом, Кобеляцьким і Веселоподільським цукр. з-дами, м'ясокомбінатами в Полтаві, Кременчуці, Лубнах і Пирятині, птахокмбінатами в Миргороді й Галачі, овочеконсервними з-дами в Полтаві, Пирятині, Лютенці, молочноконсервними — в Кобеляках і Ланній. Розвинуті також олійниця, борошномельна, круп'яна, кондитерська та спиртова галузі (Полтава, Лохвиця, Карлівка, Хорол, Миргород). У Полтаві є комбікормовий з-д. З галузей легкої пром-сті розвинуті текст., шкіряно-взут., швейна. Підприємства легкої пром-сті розміщені в Полтаві, Кременчуці, Лубнах. Центрами деревообробної та теплової пром-сті є Полтава, Кременчук, Лубни. Розвинуте виробн. збірних залізобетонних і бетонних конструкцій та деталей, цегли, черепиці, виробн. буд. матеріалів з комишу. Ін. галузі пром-сті представлені Полтавським склзаводом, Лубен-

Курорт Миргород. Головний корпус водолікарні.

ським хімфармзаводом, Полтавською ф-кою муз. інструментів та Полтавським фарфоровим з-дом. П. о. здавна славиться нар. худ. виробами. Українські килими, вишивки, плахти, мереживо (Полтава, Решетилівка, Миргород та ін.), художня кераміка (Опішня) відомі далеко за межами Рад. Союзу. Енергетичне г-во області базується на нафтопродуктах, природному газі, торфі й довізному вугіллі. Велике значення має Кременчуцька ГЕС.

В області широко відомі імена Героїв Соціалістич. Праці Т. В. Гайового — нач. Полтавського тепловозремонтного з-ду ім. А. О. Жданова, машиніста-інструктора Гребінківського локомотивного депо В. Г. Комірного, токаря Кременчуцького автомобільного з-ду С. Н. Заїченка, майстра Крюківського вагонобудівного з-ду М. П. Чередія, бурового майстра Миргородської контори розвідбуріння І. М. Коваленка, майстра підземного ремонту свердловин нафтопромислового управління «Радченкове» М. О. Чирвона, заст. нач. полтавського відділку Пд. з-ці М. Ф. Грицаєнка, нач. будівельно-монтажної дільниці «Полтавзаводбуд» І. Є. Радецького та ін.

В с. г. області найрозвинутіше зернове г-во, буряківництво, свинарство, м'ясо-молочне тваринництво. В кін. 1969 в області було 554 колгоспи, 40 радгоспів; 31 652 трактори (у 15-літньому обчисленні), 3868 зернозбиральних комбайнів та ін. с.-г. машини і знаряддя. Всі колгоспи і радгоспи електрифіковано. Споруджується Хорольська осушувальна система. Заг. посівна площа — 1816,6 тис. га (1969). Основні зернові культури: озима пшениця, кукурудза (на зерно). Вирощуються зернобобові, ярий ячмінь, озиме жито, просо, гречка тощо. Серед тех. культур найважливіше місце займають пукр. буряки. Вирощують також соняшник, коноплі, махорку, лікарські та ефіроолійні культури; кормові культури — багаторічні та однорічні трави; розвинуті садівництво і ягідництво. У тваринництві провідними є свинарство і м'ясо-молочне скотарство. Розвиваються також птахівництво і кролівництво, бджільництво і шовківництво. Серед передовиків землеробства і тваринництва 90 чол. удостоєні звання Героя Соціалістич. Праці. Серед них: голова колгоспу ім. І. В. Мічуріна Глобинського р-ну

В. Є. Курченко, ланковий колгоспу «Маяк» Кременчуцького району С. Т. Гусач, свинарка колгоспу ім. В. І. Чапаєва Диканського району М. М. Листопад та багато ін. За досягнуті успіхи в розвитку с.-г. виробництва колгосп ім. І. В. Мічуріна Глобинського р-ну нагороджено орденом Леніна, колгоспи ім. В. В. Куйбишева Оржицьк. р-ну і «Червона Зірка» Хорольського р-ну — орденами Трудового Червоного Прапора. На честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна Ленінськими ювілейними грамотами ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС нагороджено колективи 12 підприємств, орг-цій і колгоспів, зокрема Кременчуцького з-ду шляхових машин, радгоспу «Оржицький» Оржицького р-ну, колгоспу «Червона Україна» Гадацького р-ну.

П. о. має густу сітку залізниці. Довжина з-ць заг. користування 1969 становила 837 км. Довжина автомобільних шляхів (1969) — 11 тис. км, у т. ч. 2,4 тис. км з твердим покриттям. Важливе значення мають перевезення по Дніпру.

У 1969/70 навч. р. в області працювало 1398 шкіл усіх видів, у т. ч. 278 серед., 492 восьмирічні, 526 початкових та ін., в яких навчалася 267,6 тис. учнів, працювало 16,8 тис. учителів. Є 8 шкіл-інтернатів, 56 шкіл робітн. і сільс. молоді. У 318 дит. садках і яслах виховувалося 35,7 тис. дітей. На 1.І 1970 в області налічувалося 37 профес.-тех. училищ (16 тис. учнів), 31 серед. спец. навчальний заклад (25,7 тис. учнів). У 4 вищих навч. закладах (пед. ін-т, с.-г., інженерно-буд. і мед. стоматологічний ін-ти — всі в Полтаві) навчалось 12,7 тис. студентів. У філіалі Львів. торговло-економіч. ін-ту — 1173 студенти (в Полтаві).

В області театри — обласний укр. муз.-драм. ім. М. В. Гоголя, ляльок та філармонія у Полтаві. В області працюють 1407 клубних установ, 1280 масових б-к, 1320 кіноустановок, 13 музеїв (історії Полтавської битви, художній, краєзнавчі, літ.-меморіальні). Працює 30 н.-д. установ, у т. ч. гравіметрична обсерваторія АН УРСР, проектн.-конструкторський технологіч. ін-т, н.-д. ін-т свинарства та ін. В 1967 П. о. нагороджено орденом Леніна.

Історичні пам'ятки. Найзначніші археологічні та архітектурні пам'ятки на тер. області: *Гициєвська стоянка* первісної людини на правому березі р. Удаю, Преображенський собор Мгарського монастиря поблизу Лубен (1684—92, відбудований 1734), Покровська церква в с. Великих Сорочинцях Миргородського р-ну (1732), Кругла площа (1805—11) і будинок Полтавського земства (1905—09) в Полтаві та ін.

На Полтавщині народилися рад. парт. і держ. діячі А. В. Дунацький, М. В. Підгорний, О. Г. Шліхтер, С. А. Ковпак; філософ Г. С. Сковорода, економіст і географ К. Г. Воблий, історик і громад. діяч М. П. Драгоманов, математик М. В. Остроградський, письменники В. В. Капніст, І. П. Котляревський, М. В. Гоголь, М. І. Гнедич, Є. П. Гребінка, Л. І. Глібов, Панас Мирний, М. П. Старицький, А. Ю. Тесленко, А. В. Головок, О. Т. Гончар, художники В. Л. Боровиковський, Г. К. Левицький, М. О. Ярошенко, композитори М. В. Лисенко, І. О. Дунаєвський, брати П. І. і Г. І. Майбороди, конструктор тричі Герой Соціалістич. Праці М. Л. Духов. космонавт Г. Т. Береговий та ін.

Встановлено пам'ятники в Полтаві В. І. Леніну, Т. Г. Шевченку, І. П. Котляревському, М. В. Гоголю, Панасові Мирному, В. Г. Короленку, ген.-лейтенанту О. І. Зигіну, Петру І та ряд пам'ятників на місці Полтавської битви; в Лубнах —

Є. П. Гребінці, у Миргороді — Д. Гурамівці, в с. Баранівці Шпшацького р-ну — обеліск на могили жителів села — жертв фашист. терору, в с. Великих Сорочинцях Миргородського р-ну — обеліск на місці розправи царських карателів над повсталими селянами 1905, пам'ятник М. В. Гоголю; в с. Харківцях Лохвицького району — А. Ю. Тесленку; в с. Чорнухах Чорнухинського району — в м. Лохвиці — Г. С. Сковороді, в с-щі м. т. Діканьці — Т. Г. Шевченку, М. В. Гоголю; в с. Горошиному Семенівського р-ну — І. П. Котлярєвському, в м. Гадячі — ген.-лейтенанту П. П. Корзуну та ін.

Лит.: Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1969; Шедест П. Ю. Україно наша Радянська. К., 1970; Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. К., 1967; Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г. Сборник документов. Х., 1961; Революционные события 1905—1907 гг. на Полтавщине. Документы и материалы. Х., 1957; Трудающиеся Полтавщины в борьбе за установление и укрепление Советской власти (1917—1920 гг.). Сборник документов и материалов. Полтава, 1957; Німецькі окупанти на Полтавщині (1941—1943 рр.). Збірник документів. Полтава, 1947; Нариси історії Полтавської обласної партійної організації. Х., 1970; Падання Л. В. Прошлоє Полтавської території і ее заселення. Полтава, 1914; Павловский И. Ф. Из прошлого Полтавщины. К истории декабристов. Полтава, 1918; Медведовська Л. О. Декабристи на Полтавщині. Х., 1960; Коломієць М. Ф. Полтавська область. Х., 1959 [бібліогр. с. 90—91]; Лапоногов О. М., Качанов О. Д. Полтавська область. К., 1959 [бібліогр. с. 101]; Данишев С. О. Великий Жовтень на Полтавщині (1917 р. — березень 1918 р.). Х., 1969; Ємєць П. Н., Самойленко О. П. Полтавщина в роки Великої Вітчизняної війни. Х., 1965; На оновленій землі. Х., 1967; Мужичький О. М. Розквітає Полтавщина. Х., 1967; Полтавщина. Короткий довідник-путівник. Х., 1969; Народне господарство Полтавської області. Статистичний збірник. Х., 1966; Довідник адміністративно-територіального поділу Полтавської області на 1 січня 1968 року. Полтава, 1968; Збірна З. І., Кашіріна Г. М., Медведєв Ю. Б., Шерстюк Т. Г. Харківщина, Полтавщина, Сумщина (1917—1967). Бібліографічний покажчик. Х., 1968.

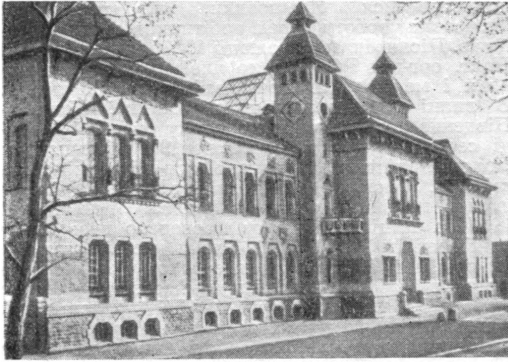
ПОЛТАВСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ РСДРП(б) — одна з організацій більшовицької партії. Перші марксистські гуртки на Полтавщині виникли в 90-х рр. 19 ст. Одним з гуртків у Полтаві керував О. Г. Шліхтер. У 1896 Н. К. Крупська за вказівкою В. І. Леніна провела в Полтаві нараду представників квіт. і полт. соціал-демократів з питань підготовки до *Першого з'їзду РСДРП* та видання загальнопарт. нелегальної газети. Восени 1900 у Полтаві було створено першу на Україні групу сприяння *«Искре»*. В діяльності групи велику роль відіграли В. П. Ногін, агенти *«Искры»* І. І. Радченко, П. А. Красиков та ін. В 1901 у Полтаві й Кременчуці виникли с.-д. орг-ції іскрівського напрямку. Під їхнім керівництвом на Полтавщині посилювся страйк. робітн. і сел. рух (див. *Полтавсько-Харківське селянське повстання 1902*). Після II з'їзду РСДРП (1903) в Полт. к-ті розгорнулася гостра боротьба між більшовиками та меншовиками, але формально к-т не визначив свого ставлення до становища в партії. Революція 1905—07 сприяла активізації роботи Полт. орг-ції РСДРП серед робітників і на селі. В 2-й пол. 1907 в Полт. орг-ції РСДРП царська охранка провела арешти. В орг-ції посилювся вплив меншовиків-ліквідаторів. Перебравши опір опортуністів, більшовики успішно поєднували нелегальну парт. роботу з усіма можливими формами легальної діяльності. В 1912, після *Шостої (Празької) Всеросійської конференції РСДРП*, більшовики Полтави створили парт. групу. В роки 1-ї світової війни в орг-ції переважаючим впливом

користувалися більшовики, які розгорнули активну роботу серед робітників, селян і солдатів. Після Лютн. революції 1917 діяла об'єднана Полт. орг-ція РСДРП, до якої входили більшовики і меншовики. Вона налічувала 300 членів. В липні 1917 залізничники станції Полтава-Південна створили більшовицьку орг-цію. В кінці серпня — на поч. вересня 1917 більшовики Полтави вийшли з об'єднаної орг-ції й оформили свій к-т. У жовтні 1917 Полт. к-т РСДРП (б) приступив до видання газ. *«Молот»*. У листопаді 1917 за ініціативою к-ту проведено губернську конференцію РСДРП (б). Члени партії розглянули питання, зв'язані з підготовкою до виборів в Установчі збори і обрали Тимчасове губернське бюро РСДРП (б). В грудні 1917 представники орг-ції, яка налічувала на той час бл. 600 чол., взяли активну участь у роботі *Обласного з'їзду більшовиків Південно-Західного краю*. 6 (19).І 1918 в Полтаві було встановлено Рад. владу. Більшовицька орг-ція, що налічувала бл. 1 тис. чол., очолила здійснення перших соціалістич. перетворень. Див. також *Полтавська область*. Б. І. Корольов (Київ).

ПОЛТАВСЬКА РАДА РОБІТНИЧІХ І СОЛДАТСЬКИХ ДЕПУТАТІВ — створена 12 (25).ІІІ 1917 шляхом об'єднання Ради робітничих [утворена 5 (18).ІІІ] і Ради солдат. [утворена 10 (23).ІІІ] депутатів. Поширювала свій вплив на місто і губернію. За своїм складом була есеро-меншовицькою. На діяльності Ради негативно позначилось і те, що до вересня 1917 в Полтаві не було самостійної більшовицької орг-ції. Проте під впливом революц. мас Рада була змушена вжити ряд заходів, щоб захистити інтереси трудящих (нормування продажу дефіцитних товарів, боротьба проти спекуляції, запровадження 8-годинного робочого дня тощо). Рада мала значний вплив на селянство. 14 (27).X 1917 ухвалила більшовицьку резолюцію про негайне скликання Другого Всеросійського з'їзду Рад і передачу всієї влади в країні Радам. Послала на з'їзд двох делегатів — більшовика та лівого есера, яких зобов'язала відстоювати більшовицький лозунг *«Вся влада Радам!»*. Під впливом більшовиків Полт. Рада 16 (29).XІ ухвалила рішення про скликання *Першого Всеукраїнського з'їзду Рад*, на який послала трьох делегатів. Після вигнання з Полтави 6 (19).І 1918 збройних сил *Центральної ради* есеро-меншовицький виконком Ради було розпущено і створено більшовицький ревком, який зосередив владу в своїх руках і протягом короткого часу (до австро-нім. окупації 1918) здійснив перші соціалістич. перетворення на Полтавщині.

Ю. М. Гамрецький (Київ).

ПОЛТАВСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ — засн. 1891 Полт. губернським земством за ініціативою відомого ґрунтознавця В. В. Докучаєва. З 1920 музей містився в приміщенні кол. Полтавського земства. В роки нім.-фашист. окупації загарбники спалили цей будинок. Тепер музей розміщено у відбудованому приміщенні. У фондах і експозиції його бл. 120 тис. предметів. Музей має відділи: природи, дореволюц. минулого та історії рад. суспільства. У відділі дореволюц. минулого експонуються археол. пам'ятки, етнограф. колекції, матеріали, що розповідають про боротьбу трудящих проти гнобителів. У відділі історії рад. суспільства — матеріали періоду встановлення Рад. влади на Полтавщині, часів громадян. та Великої Вітчизн. воєн, експонати, що ілюструють досягнення області у боротьбі за побудову соціалістичного і комуністичного суспільства. Іл. на вклейці, т. 1, с. 88—89.

Будинок Полтавського краєзнавчого музею.

Лит.: Полтавський краєзнавчий музей. Путівник. Х., 1967. С. Я. Мочач (Полтава).

ПОЛТАВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ — засн. 1920. Спочатку мав назву Полт. центр. істор. архів, з 1922 — губернський істор. архів, з 1926 — крайовий істор. архів, з 1930 — Полтавське місцеве архівне управління, з 1932 — держ. істор. архів, з 1937 — обласний істор. архів з філіалами в Кременчуці і Лубнах (ліквідовані 1945, оскільки кілька документальні матеріали були знищені нім.-фашист. загарбниками під час тимчас. окупації), з 1941 — Держ. архів Полтавської обл., з 1958 — П. о. д. а. В архіві зберігаються документи з історії краю починаючи з 18 ст. (документи за більш ранній період спалені нім.-фашист. загарбниками під час тимчас. окупації). Документ. матеріали дореволюц. періоду висвітлюють економіку краю, революц. рух робітн. класу і селянства на поч. 20 ст. Документи рад. часу розповідають про боротьбу трудящих під керівництвом Комуністич. партії за встановлення і зміцнення Рад. влади, за побудову соціалізму і комунізму. Архів видає документ. збірники: «Революційні події 1905—1907 рр. на Полтавщині» (Х., 1957), «Трудящі Полтавщини в боротьбі за встановлення і зміцнення Радянської влади. 1917—1920 рр.» (Полтава, 1957) та ін.

Лит.: Державний архів Полтавської області. Путівник. Х., 1959. Н. Х. Пайдем (Полтава).

ПОЛТАВСЬКИЙ ПОЛК — адм.-територіальна і військ. одиниця на Лівобережній Україні в 2-й пол. 17—18 ст. Створений влітку 1648, на поч. визвольної війни українського народу 1648—54. Центром П. п. була Полтава, сотенними містечками — Багачка, Келеберда, Китайгород, Кобеляки, Маячка, Нехвороща, Нові Санжари, Переволочна, Старі Санжари, Царичанка та ін. Першим полковником П. п. був М. Пушкар [1648—58]. Після *Зборівського договору 1649* до складу П. п. увійшла територія *Гадяцького полку*. За переписом 1654, в П. п. було 19 міст і містечок. У 1723 було 17 сотень, в яких налічувалося 4381 кінний і 753 піші козаки. Козаки П. п. брали участь у нар.-визвольній війні 1648—54 (облозі Львова і Замостя 1648, битвах під Зборовом 1649, Берестечком 1651, Жванцем 1653, молдавських походах 1650 і 1652), у нар. повстанні 1657—58 проти І. Виговського, в антифеод. виступах 1687, 1689 і 1691 проти козак. старшин, в *Азовських походах 1695—96*, *Північній війні 1700—21*, рос.-тур. війнах 1735—39, 1768—74. В 1764 значну частину П. п. (Білицька, Келебердянська, Китайгородська, Кишеньківська, Кобеляцька, Маяцька, Нех-

ворощанська, Новосанжарська, Орльська, Переволочанська, Сокольська, Старосанжарська, Царичанська сотні) приєднано до *Новоросійської губернії*. В 1775 П. п. було ліквідовано. Його територія (Будищанська, Решетилівська та Перша, Друга, Третя Полтавські сотні) ввійшла до складу Полтавського повіту Новорос. губернії.

Лит.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; Максимович М. А. Собрание сочинений, т. 1. К., 1876.

П. В. Михайлина (Чернівці).

ПОЛТАВСЬКО-ХАРКІВСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1902 — масові антипоміщицькі збройні виступи селян Полт. і Харків. губ. Причиною сел. виступів були масове безземелля, обтяжливі викупні платежі, численні податки, жорстока поміщицько-куркульська експлуатація. Так, у Полт. губ. більше 17% сел. дворів зовсім не мали своїх посівів. У Богодухівському і Валківському повітах Харків. губ. земельні наділи 56,2% селян становили менш як 0,5 дес. на душу. Селяни змушені були вдаватися до відробіткової оренди, прирікаючи себе на кабальну експлуатацію і злиденне життя. Тяжке економіч. становище значно погіршив неврожай 1901, внаслідок якого вже в кінці зими — на початку весни 1902 селяни залишилися без продуктів харчування. Значний вплив на сел. рух мала революц. пропаганда місцевих с.-д. орг-цій. Протягом 1901—02 в селах Полт. і Харків. губерній розповсюджувалися праці В. І. Леніна, ленінська газ. «*Искра*», листівки місцевих с.-д. орг-цій та ін. нелегальна л-ра.

Безпосереднім приводом до виступів була відмова царських урядовців і поміщиків відпустити селянам посівний матеріал для засіву ділянок. Початком руху став напад 12 (25).ІІ 1902 селян на економію поміщика Мекленбург-Стрелицького в Карлівці Костянтинградського пов. Полт. губ. Слідом за цим селяни Варварівки, Максимівки, Мар'янівки та ін. сіл розгромили ще 8 маєтків цього поміщика, спалили гуральню і крохмальний з-д, поділили між собою поміщицьку худобу та продукти харчування, захопили і зорали бл. 2 тис. дес. поміщицької землі. Невдовзі сел. виступи охопили ряд сіл Костянтинградського пов. В кінці березня — на початку квітня рух поширився на Валківський і Богодухівський пов. Харків. губ. В П.-Х. с. п. взяло участь 19 волостей з населенням понад 160 тисяч чол. Було розгромлено 105 економій і садіб, у т. ч. в Полт. губ. — 79 і в Харків. — 26. Царський уряд кинув проти повсталих селян 9 батальйонів піхоти і 10 козачих сотень. Після збройних сутичок селян з каральними загонами повстання було жорстоко придушено. «Царський уряд по-звірячому жорстоко показав селянам, що таке державна влада, кому вона служить, кого вона захищає», — писав В. І. Ленін (Твори, т. 6, с. 375).

До суду було віддано 960 чол. Виїзні сесії Харків. і Київ. судових палат, які засідали у Валках, Полтаві, Костянтинграді (тепер Красноград), засудили до різних строків тюремного ув'язнення 836 учасників заворушень, у т. ч. багатьох підлітків і жінок. За указом Миколи II селян примусили заплатити поміщикам контрибуцію в розмірі 800 тис. крб.

За визначенням В. І. Леніна, це «було повстання темної, несвідомої маси, повстання без певних, ясних політичних вимог, тобто без вимоги змінити державні порядки... Селянське повстання було придушене, тому що у сільських

пролетарів не було ще союзу з міськими пролетарями» (Твори, т. 6, с. 374). Незважаючи на поразку, П.-Х. с. п. відіграло значну роль у дальшому розвитку сел. руху в Росії, в т. ч. й на Україні. Під його впливом розгорнулася сел. заворушення в Черніг., Київ., Харків., Катериносл., а також в ряді рос. губерній. Ленінська газ. «Искра» регулярно вміщувала кореспонденції про хід повстання і розправу царської влади над селянами. Організація «Искры», Петербурзький, Одеський, Київський, Полтавський та ін. к-ти РСДРП видали листівки, в яких засуджували жорстоку розправу над учасниками П.-Х. с. п. Оцінюючи істор. значення тих подій, В. І. Ленін у праці «До сільської бідноти» підкреслював необхідність керівної ролі робітн. класу в боротьбі селянства проти поміщиків і царизму: «Свідомі робітники всіма силами постараться допомогти селянам ясно зрозуміти, чому було придрушене перше селянське повстання (1902 р.) і як треба зробити, щоб перемога лишилась за селянами і робітниками, а не за царськими слугами» (Твори, т. 6, с. 374). П.-Х. с. п. було видатною подією загальнорос. значення.

Лит.: Ленін В. І. До сільської бідноти. Твори. Вид. 4, т. 6; Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г. Сборник документов. Х., 1961; Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ століття. К., 1968.

ПОЛУБТОК Павло Леонтійович (бл. 1660 — 29.XII 1723) — чернігівський полковник [1706—22], наказний гетьман Лівобережної України [1722—23]. Власник великих зем. маєностей у Чернігівському, Лубенському та ін. полках, які набув шляхом загарбання сел. і козац. земель. Під час зради І. Мазепи 1708 П. залишився вірним рос. урядові. Ставши наказним гетьманом, П. очолив старшинську верхівку, яка домагалася відновлення гетьманства та ліквідації *Малоросійської колегії*. Викликаний до Петербурга, П. був ув'язнений в Петропавлівській фортеці, де й помер. Укр. бурж.-націоналістичні фальсифікатори намагалися зобразити П. захисником нар. інтересів. Насправді, виступаючи проти обмеження царизмом політ. автономії Лівобережної України, П. мав на меті вузько класові цілі — зміцнити привілейоване політ. становище укр. старшини і забезпечити за нею монополію право гнобити нар. маси України.

ПОЛУБОЯРОВ Павло Павлович (н. 16.VI 1901) — рад. військ. діяч, маршал бронетанкових військ (1962), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1920. Н. в Тулі в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1919. Учасник громадян. війни. В 1938 закінчив Військ. академію моторизації і механізації РСЧА. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як нач. автобронетанкового управління, заст. командуючого фронтом по танкових військах і командир 4-го гвард. танкового корпусу брав участь у боях на Пн.-Зх., Калінін., Ворон., Пд.-Зх. і 1-му Укр. фронтах. 4-й танк. корпус, очолений П., визволяв Володарськ-Волинський, Червоноармійськ, Шепетівку та ін. населені пункти України. Після війни П. — на відповідальній роботі в Рад. Армії. В 1954—69 — нач. бронетанкових військ Рад. Армії. З 1969 — ген. інспектор Міністерства оборони СРСР. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами. М. Р. Кошкін (Москва).

ПОЛУП'ЯНОВ Андрій Васильович (14.IX 1888 — 5.XII 1956) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член КПРС з 1912. Н. на Ясинівському руднику (тепер с-ще м. т. Ясинівка Донец. обл.) в сім'ї шахтаря. Був на військ. службі в Черно-

морському флоті. За революц. пропаганду серед матросів засуджений до трирічного ув'язнення. В дні Лютневих революцій 1917 — голова матроського комітету міноносця «Фідоніс». В грудні 1917 очолив загін матросів-чорноморців, який брав участь у боях проти *Центральної ради*, зокрема у визволенні Києва в січні 1918. В 1918—20 — командир бронепоезду «Свобода або смерть», очолював *Дніпровську військову флотилію*, групу бронепоездів у складі 13-ї армії, командував бронечастинами 6-ї армії у боях проти нім. окупантів, петлорівців, денікінців, врангелівців. З 1920 — на керівній парт. і госп. роботі. З 1953 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденом Червоного Прапора та ін. нагородами. Л. О. Кирилов (Київ).

ПОЛЮДДА, «ходіння по людях» — збирання данини з підлеглого населення в *Київській Русі*, що його провадили кожної осені чи взимку великий київський князь або його намісник. Збирали хутро, мед, зерно, гроші тощо. Розмір данини точно не було визначено. Виїжджаючи на П., князі та їхні слуги грабували населення і чинили над ним насильства. Після *древлянського повстання 945 кн. Ольга* визначила обсяг данини і місця для її збирання. У феод. Литві та на загарбаних нею укр. землях у 14—16 ст. П. називали т. з. подарунок, а фактично — окрему данину, яку стягували з селян та населення міст на користь князівських старост і намісників. Д. І. Мишко (Київ).

ПОЛЯ ПОХОВАНЬ, поля поховальних урн — старод. могильники без будь-яких наземних ознак (кургани тощо), в яких поховано померлих або їхній спалений прах (іноді в глиняних урнах). П. п. поширені на Пд. Зх. Східної Європи й на тер. Зх. Європи з часів *бронзового віку* до раннього середньовіччя і властиві різним етнічним спільностям (слов'янським, кельтським, германським та ін.). Вважають, що найдавнішими П. п. були могильники *лужицької культури*. Могильники багатьох пізніших археол. культур, поширених на тер. Сх. Європи, зокрема *висоцької культури*, *пшеворської культури*, *липицької культури* та ін., також належать до П. п. Але термін «П. п.» (поступово він виходить з ужитку) свого часу в російській, а пізніше в рад. археол. літ-рі було запроваджено гол. чин. щодо *зарубинецької культури* та *черняхівської культури*, що їх виділив 1899—1900 В. В. Хвойко в Серед. Придніпров'ї. П. п. зарубинецької та черняхівської культур — це великі довгочасні могильники землеробського населення, що налічують сотні й навіть тисячі (черняхівська культура) поховань. У могильниках зарубинецької культури виявлено окремі трупозокладення та трупоспалення в урнах, ямках і з розсіяними кістками. При дослідженні могильників черняхівської культури виявлено порівняно небагато поховань з обрядом трупозокладення, а також поховання з обрядом трупоспалення (зовсім мало поховань в урнах, чимало в ямках і багато з розсіяними кістками).

Лит.: Хвойко В. В. Поля погребеній в среднем Приднепровье. «Записки Русского археологического общества», 1901, т. 12, в. 1—2; Спицын А. А. Поля погребальных урн. «Советская археология», 1948, т. 10; Смирнов М. М. Доба політ поховань в західних областях УРСР. «Археологія», 1948, т. 2.

Е. В. Махно (Київ).

ПОЛЯКИ — нація, осн. населення Польсь. Нар. Республіки. Заг. чисельність — 35,4 млн. чол. (1963). Значна кількість П. живе в СРСР, у т. ч. в УРСР — 295 тис. чол. (1970). Мова — польська, зх. підгрупи слов. групи індоєвроп. сім'ї мов. Переважна більшість віруючих П. — католики, є й протестанти. В УРСР П. живуть гол. чин.

в Житомирській, Хмельницькій, Вінницькій, Волинській, Львівській і Тернопільській обл. На укр. землях П. почали селитися після загарбання цих земель шляхет. Польщею (2-а пол. 14—2-а пол. 16 ст.). Більшість П. на Україні становили польс. селяни, примусово переселені сюди польс. магнатами. Зокрема, на тер. сучас. Хмельницької та Житомирської обл. живуть нащадки т. з. «мазурів» (селян-переселенців з Мазовії). В 16—17 ст. на Правобережжя Україну переселилося чимало безземельної шляхти, яка орендувала землю в польс. поміщиків і згодом перетворилася на стан т. з. *чиншових селян*. Окремі невеликі польс. села на Пд. Україні (сучас. Одеська обл.) заснували в серед. 19 ст. вихідці з Подільської губ. і Привіслянського краю. В культурі й побуті П., які живуть на Україні, є багато спільних рис з укр. населенням.

Лит.: На у л ко В. І. Карта сучасного етнічного складу населення Української РСР. К., 1966.

В. І. Наулко (Київ).

ПОЛЯКОВ Володимир Хомич (14.I 1923 — 29.IX 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член ВЛКСМ з 1939. Н. у м. Ступіні (тепер Моск. обл.) в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1942. У 1942 закінчив Московське піхотне уч-ще ім. Верховної Ради РРФСР. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир взводу пішої розвідки 212-го гвард. стріл. полку 75-ї гвард. стріл. дивізії Центр. фронту. Вночі проти 9.IX 1943 взвод під командуванням П. першим проник у м. Бакмач Черніг. обл. і попередив рад. командування про ворожу засідку. Вночі проти 22.IX на чолі взводу П. першим форсував Десну і розвідав її правий берег. Уночі проти 23.IX П. форсував Дніпро, проник на пристань с. Глібівки (тепер Києво-Святошинського р-ну) і здобув відомості про ворога. Помер від ран.

ПОЛЯНИ — сх.-слов. плем'я (союз племен) 6—9 ст., яке жило в Серед. Придніпров'ї. Центром полянської землі був Київ. Вперше П. згадуються в найдавнішій, недовзваної частині «*Лавісті ерменних літ*». За археол. джерелами, рівень матеріальної культури П. був відносно високим. Літопис також характеризує П. як найрозвинутіше в соціально-економіч. відношенні сх.-слов. плем'я. Основою г-ва П. було землеробство з застосуванням рала і плуга. Розвинутими були також скотарство, промисли та ремесла. В процесі розкладу родо-племінного ладу і становлення феод. відносин у межах племінної території П. утворилося політ. об'єднання (союз племен). На чолі його стояв напівлегендарний князь Кий (див. *Кий, Щек, Хорив і Либідь*). Згодом воно стало ядром давньоруської д-ви — *Київської Русі*. Останній раз П. згадуються в літопису під 944; пізніше відомі під назвою «русь» (див. *Русь*).

Лит.: Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Рыбаков Б. А. Поляне и северяне. «Советская этнография», 1947, т. 6—7.

ПОЛЯНИЧ Іван (рр. н. і см. невід.) — ватажок закарпатських *опришків*. Опришківський загін на чолі з П. в 30—40-х рр. 19 ст. діяв у Мармароській і Угочанській жупах Закарпаття. Крім укр. селян, до складу загону входили рум. і угор. селяни-втікачі. Користуючись підтримкою місцевого населення, опришки робили напади на поміщицькі маєтки, на сілськ. багатіїв, лихварів, корчмарів. У 1844 жандарм арештував П. й засудили на 10 років тюремного ув'язнення. Дальша його доля невідома.

ПОЛЯНОВСЬКИЙ МИР 1634 — мирний договір між Рос. д-вою і Польщею про припинення рос.-польс. війни 1632—34. Підписаний 14 (24).VI 1634

в с. Семлеві (на р. Поляновці — притоці Дніпра). П. м. в основному підтвердив умови *Деулінського перемир'я 1618*. Крім того, Польща повернула Рос. д-ві м. Серпейськ з прилеглою до нього територією, а польс. король *Владислав IV* таємно одержав від рос. уряду 20 тис. крб. за відмовлення від своїх претензій на рос. престол.

ПОЛЯНСЬКИЙ Дмитро Степанович (н. 7.XI 1917) — діяч Комунистич. партії і Рад. держави. Член КПРС з 1939. Н. в с. Слов'яносербському (тепер с-ще м. т. Ворошиловградської обл.) в сім'ї селянина-бідняка. Після закінчення школи (1932) працював робітником у радгоспі. В 1935—39 вчився в Харків. с.-г. ін-ті, був секретарем к-ту комсомолу ін-ту. В 1939 — зав. відділом сел. молоді Харків. обкому ЛКСМУ, потім служив у Червоній Армії. В 1940—42 вчився у ВПШ при ЦК ВКП (б), після закінчення був направлений на парт. роботу в Алтайський край. Працював нач. політвідділу Хорошенської МТС, першим секретарем Карасукського району партії Ново-сиб. обл. В 1945—49 — в апараті ЦК ВКП (б). У 1949 обраний другим секретарем Крим. обкому партії, з серпня 1952 — до грудня 1953 — голова Крим. облвиконкому. В грудні 1953 обраний першим секретарем Крим. обкому КПРС. З грудня 1955 — перший секретар Оренбурзького обкому партії, з лютого 1957 — перший секретар Краснодарського крайкому КПРС. З березня 1958 — Голова Ради Міністрів РРФСР. З листопада 1962 — заст., з жовтня 1965 — перший заст. Голови Ради Міністрів СРСР. На ХХ, ХХІ—ХХІV з'їздах партії обирався членом ЦК КПРС. З червня 1958 — кандидат у члени Президії, з травня 1960 — член Президії ЦК КПРС, з квітня 1966 — член Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 4—8-го скликань. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 427.

«**ПОЛЯРНА ЗВЕЗДА**» — періодич. літ.-політ. збірники, що їх видавав 1855—62 в Лондоні О. І. Гершен, з 1856 — разом з М. П. Огаровим; останню (8-му) книгу випущено 1868 в Женеві. До 1857 був осн. виданням «*Вільної російської друкарні*». В збірниках друкувалися статті з історії декабристського руху, заборонені твори О. С. Пушкіна, М. Ю. Лермонтова, К. Ф. Рилева та ін. авторів, спогади декабристів, вперше опубліковано глави з «*Минулого і дум*» О. І. Герцена, «*Філософічний лист*» П. Я. Чаадаєва, анонімно опубліковано поему М. О. Некрасова «*В. Г. Белінський*». Таємними кореспондентами «П. з.» в Росії були декабристи І. Д. Якушкін, М. О. Бестужев, М. І. Муравйов-Апостол, письменники І. С. Тургенєв й І. С. Аксаков, історик М. І. Семевський та ін. «П. з.» вела боротьбу проти рос. самодержавства й кріпосництва. «П. з.», «*Колокол*» та ін. герценівські видання на Україні розповсюджували члени *Харківсько-Київського таємного товариства*.

ПОЛЬ Олександр Миколайович (1.IX 1832 — 7.VIII 1890) — укр. краєзнавець. Н. в с. Малоолександрівському (тепер с. Малоолександрівка Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл.) в поміщицькій сім'ї, мати його — онука П. Л. *Полуботка*. В 1854 закінчив юрид. ф-т Дерптського (тепер Тартуський) ун-ту. П. провадив археол. розкопки на тер. кол. Катериносл. губ., зібрав колекцію предметів старовини (бл. 5 тис.), що стала основою для створення музею його імені в Катеринославі (матеріали музею згодом ввійшли до колекції *Дніпропетровського історичного музею імені академіка Д. І. Яворницького*). Сприяв розв'язку гірничої справи, зокрема залізорудної пром-сті, в Криворіжжі.

Лит.: Романченко Г. Н. Александр Николаевич Польш. В кн.: Труды Института истории естествознания и техники, т. 33. М., 1960 [бібліогр. с. 210].

ПОЛЬСЬКА І ШВЕДСЬКА ІНТЕРВЕНЦІЯ ПОЧАТКУ 17 СТОЛІТТЯ — агресивні дії експансіоністських правлячих кіл шляхет. Польщі, Литви і Швеції, спрямовані на розчленування Рос. д-ви і ліквідацію її державної незалежності. Інтервенція відбувалася в умовах загострення соціальних суперечностей у Рос. д-ві. Спочатку польс. магнати на чолі з королем *Сигізмундом III* намагалися здійснити свої загарбницькі плани за допомогою самозванців *Лжедмитрія I* і *Лжедмитрія II*. Скориставшись з того, що уряд царя *Василія Івановича Шуйського* звернувся до Швеції з проханням надіслати війська для боротьби проти Лжедмитрія II, шляхет. Польща в серпні 1609 почала відкрити інтервенцію проти Росії. Прагнучи зберегти привілейоване становище боярства і не допустити розгортання антифеод. руху в країні, боярський уряд, який захопив владу в Москві після скинення Василя Шуйського, в липні 1610 визнав польс. королевича Владислава (див. *Владислав IV Ваза*) рос. царем і потай впустив польс.-лит. військом в Москву. Тяжке становище Рос. д-ви використала Швеція, яка загарбала Новгород. Окупація значних територій Росії.-лит. і швед. інтервентами викликала в Росії піднесення масового нац.-визвольного руху. Створене 1611 ополчення на чолі з З. Ляпуновим незабаром розпалося через гострі суперечності між дворянством і селянами. Сформоване восени 1611 в Нижньому Новгороді нар. ополчення під керівництвом К. Мініна і Д. Пожарського в жовтні 1612 визволило Москву від іноземних окупантів. Спроби інтервентів силоміць підкорити рос. землі (облога шведами Пскова 1615, похід Владислава з польс.-лит. військом на Москву 1618) були успішно відбиті рос. військами. Польс. і швед. інтервенція завдала великої шкоди Рос. д-ві, спустошила осн. райони країни. Царський уряд був змушений 1617 відмовитися від прибалтійських земель на користь Швеції та погодитися на залишення під владою шляхет. Польщі Смоленської та Чернігово-Сіверської земель (див. *Деулінське перемир'я 1618*).

Лит.: История СССР. Первая серия, т. 3. М., 1967.

ПОЛЬСЬКЕ ВИЗВОЛЬНЕ ПОВСТАННЯ 1830—31, Листопадове повстання 1830 — національно-визвольне повстання проти гніту російського царизму, що охопило Королівство Польське і поширилось на тер. Литви, Білорусії й Правобережної України. Почалося 29.ХІ 1830 у Варшаві, якою повстанці оволоділи наступного дня. Царські війська змушені були покинути місто, а на поч. грудня — Королівство Польське. Проте серед повстанців не було єдності. Революц. частина їх, об'єднана навколо «Патріотичного товариства», виступала за продовження боротьби, за повну незалежність Польщі, консервативна частина — за угоду з царизмом при умові додержання ним конституції 1815. Незрілість польс. буржуазії зумовила гегемонію шляхти у повстанні. 5.ХІІ 1830 верховну владу захопив ставленник шляхет.-аристократич. верств ген. Ю. Хлопицький. Оголосивши себе диктатором, він заборонив діяльність «Патріотичного т-ва», прагнучи ліквідувати повстання, розпочав переговори з Миколою І. Але царський уряд відмовився вести переговори. 17.І 1831 повстанці ліквідували диктатуру Хлопицького і відновили діяльність «Патріотичного т-ва». В ці дні народилося знамените гасло польс. демократів, звернене до народів Росії: «За нашу і вашу свободу». 29.І польс. сейм утворив Нац. уряд (Жонд Народовий) на чолі

з А. Чарторийським, що висунув програму боротьби за відновлення Польщі в межах 1772. Нац. уряд відмовився від сел. реформи, що відштовхнуло від повстання нар. маси, насамперед селянство. Укр. і білорус. селяни негативно ставилися до польс. повстання, перемога якого означала насильницьке відторгнення укр. і білорус. земель від Росії й посилення влади польс. поміщиків. Тому спроба керівників повстання поширити його за межі Польщі зазнала невдачі. У березні 1831 почалося повстання польс. населення в Литві й Білорусії, проте успіху воно не мало і швидко було придушене. На Правобережній Україні повстання відбувалося в квітні — травні 1831. У Волинській губ. було створено повстанські групи С. Г. *Ворцеля* (Ковельський пов.), К. Ружицького (Житомирський пов.) та ін. Об'єднавшись, вони виступили проти царського війська, але у квітні були розгромлені. Повстанці з Подільської й Київської губ. (бл. 5 тис. чол.) під командуванням Колишка мали намір пробитися в Королівство Польське, але 14.V біля м. Дашева їх розбили царські війська. Придушивши повстання за межами Польщі, царські війська почали наступ на Варшаву і вночі проти 8.ІХ зайняли її. В жовтні 1831 повстання було придушене. Царський уряд жорстоко розправився з повстанцями, ліквідував рештки держ. самостійності Польщі.

П. в. п., за характеристикою Ф. Енгельса, було «консервативною революцією» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 472). Проте воно мало велике значення для дальшого розвитку польс. нац.-визвольного руху.

Лит.: Костюшко И. И. Польская демократия первой половины XIX в. и освободительное движение украинского народа. «Краткие сообщения Ин-та славяноведения», 1954, № 13. Г. І. *Марашов* (Київ).

ПОЛЬСЬКЕ ВИЗВОЛЬНЕ ПОВСТАННЯ 1863—64, Січневе повстання 1863 — нац.-визвольне повстання проти соціального і нац. гноблення рос. царизму на тер. Королівства Польського, Литви, частково Білорусії й Правобережної України. Визрівало в обстановці поразки Росії у *Кримській війні 1853—56* й загострення в зв'язку з цим кризи феод.-кріпосницької системи. Повстанню передувало виникнення революц. ситуації в Польщі. В 1861 відбулися масові патріотичні маніфестації польс. населення, у ході яких утворилися два табори: «червоні», що відстоювали інтереси збіднілої шляхти й дрібнобурж. елементів, і «білі», що відображали інтереси великої та серед. шляхти й торг.-пром. буржуазії. «Червоні» виступали за нац. незалежність Польщі, радикальні соціальні перетворення, за єдність польс. і загальнорос. революц. руху. «Білі» домагалися автономії Польщі й приєднання до неї лит., укр. і білорус. земель у кордонах 1772. В червні 1862 «червоні» для підготовки повстання створили Центр. нац. к-т (ЦНК). Визначну роль у ньому відігравали Я. Домбровський, З. Падлевський та Б. Шварце. Безпосереднім приводом до повстання було проведення царизмом у жовтні 1862 рекрутського набору в Польщі, що завдало удару революц. орг-ціям. На заклик ЦНК вночі проти 23.І 1863 повстанці напали на царські гарнізони. Повстання охопило всю тер. Королівства Польського. ЦНК проголосив програму обмеженої і непослідовної бурж. революції. В лютому 1863 він звернувся до укр. селян, закликаючи їх підтримати польс. повстання. На поч. 1863 повстання поширилось на тер. Литви, Білорусії та Правобережної України. Повстання на Правобережній Україні підняв «Провінціальний комітет на Русі» (польс. нелегальна

орг-ція, засн. у серпні 1862) вночі проти 9.V 1863. Воно охопило Київ. і Волин. губернії. На Пн. Київ. губ. повстанці об'єдналися у загін, який очолив В. Рудницький. Загін витримав кілька сутічок з царськими військами (під Біличами, Бороланкою тощо), але 13.V біля Верховища зазнав поразки. У Волин. губ. загін повстанців, що його очолював Е. Ружицький, вирушив з Житомира, пройшов Любар, Полонне тощо. 17.V під Мирополем він вступив у бій з царськими військами, потім, унікаючи сутічок, здійснив похід по пд. повітах. 26.V біля с. Саліхи він витримав останню сутічку з царськими військами і 28.V, обстріляний ними, перейшов до Галичини.

В польс. повстанських загонах билися росіяни, білоруси й українці. В повстанні взяв участь «Комітет рос. офіцерів у Польщі», що його очолював А. О. Потебня. Кількасот рос. офіцерів і солдатів перейшло на бік повстанців. Проте широкої підтримки з боку білорус. й укр. населення, яке не поділяло прагнень польс. шляхти включити білорус. й укр. землі до складу Польщі, повстання не мало. Серед керівників повстання у Польщі не було єдності. 10.III «білі» домоглися встановлення диктатури повстанського ген. М. Лянгевича, а в квітні захопили в свої руки ЦНК. У травні 1863 ЦНК було перейменовано на національний уряд (Жонд народовий), що створив розгалужену мережу повстанської влади. На Правобережній Україні його представляв *Відділ виконавчий Жонду народового на Русі*. Восени 1863 «білі» почали відходити від повстання, саботували рішення Жонду. 17.IX до керівництва прийшли «червоні». 17.X було встановлено диктатуру ген. Р. Траугутта. Він зробив спробу посилити повстання, але вона виявилася безуспішною. До травня 1864 царський уряд при підтримці Пруссії та Австрії придушив повстання. Розрізнені партизан. загопи вели боротьбу до 1865. П. в. п. завдав удару царизму, сприяло народстанню революц. руху в Росії. Рос. та укр. революц. демократи, незважаючи на соціальну й нац. обмеженість П. в. п., підтримали його. П. в. п. мало вплив на розвиток демократич. і робітн. руху в Європі. Повстання високо оцінювали К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін.

Лит.: Русско-польские революционные связи. Материалы и документы, т. 1—2. М., 1963; Общественно-политическое движение на Украине в 1856—1864 гг. Материалы и документы, т. 1—2. К., 1963—64; K i e n i e w i c z S. Sprawa włościaniska w powstaniu styczniowym. Wrocław, 1953; М а р а х о в Г. И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. К., 1967. Г. І. Марахов (Київ).

ПОЛЬСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО — наук. об'єднання польс. істориків. Засн. 14.X 1866 у Львові за ініціативою К. Ліске та його учнів. Спочатку поширювало свою діяльність лише на Галичину, згодом було перетворене на загальнопольс. товариство. П. і. т. планує і провадить гол. чин. територіальні істор. дослідження, популяризує їхні висновки серед населення, організовує заг. з'їзди та регіональні конференції, об'єднує всіх професійних істориків та шанувальників історії. Налічує понад 2,5 тис. членів. Видає ряд серійних видань і журналів, у т. ч. «Історичний кварталник» («Kwartalnik Historyczny») та «Історичний огляд» («Przegląd Historyczny»), в яких вміщуються також матеріали з історії України. Ф. І. Стеблій (Львів).

ПОЛЬСЬКИЙ ПАРТИЗАНСЬКИЙ ШТАБ — військ. установа, створена 5.V 1944 у с. Шпанові (тепер Ровенського р-ну Ровен. обл.) при командуванні 1-ї Польс. армії в СРСР за ініціативою Центр. бюро польс. комуністів і за згодою Рад.

уряду для подання всебічної допомоги партизан. рухові в Польщі. Начальником штабу був дідяч Компартії Польщі О. Завадський. Укр. і Білорус. штаби партизан. руху передали в розпорядження П. п. ш. сформовані раніше бригаду «Грюнвальд», з'єднання «Єще Польська не згинела», бригаду ім. В. Василевської, загін ім. Т. Косцюшка та групу А. Янчака. П. п. ш. одержав від Рад. Армії значну кількість озброєння. В кінці розпорядження П. п. ш. було перетворено на базу десантних загонів, а потім — на базу матеріально-технічного забезпечення польс. партизан. загонів (розформована у березні 1945).

П. М. Калениченко (Київ).
ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКІ УНІІ — договори між Польщею та Литвою в 14—16 ст. про об'єднання в єдину д-ву. Найзначніші — *Кревська унія 1385*, *Городельська унія 1413*, унія 1447 та *Люблінська унія 1569*. П.-л. у. були зумовлені гол. чин. необхідністю об'єднання сил Польщі та Литви для боротьби проти агресії нім. феодалів. Люблінська унія 1569 оформила об'єднання Польщі та Литви в єдину д-ву — *Річ Посполиту*. Польс. феодалі використали укладення унії для загарбання укр. і білорус. земель, що були в складі Литви.

ПОЛЬСЬКО-РАДЯНСЬКА ВІЙНА 1920 — війна бурж.-поміщицької Польщі проти Рад. Країни, організована імперіалістами США та Антанти під час *громадянської війни в СРСР 1918—20*. До цієї авантюри польс. правлячі кола вдалися, намагаючись вийти з тяжкого економіч. і політ. становища в країні. Виконуючи волю міжнар. імперіалізму, який озброїв польс. армію, вони разом з білогвардійським ген. Врангелем, що наступав з Криму (див. *Врангелівщина*), намагалися задушити Країну Рад. В агресії бурж.-поміщицької Польщі взяли участь укр. бурж. націоналісти, ватажок яких Петлюра у квітні 1920 уклав зрадницьку *Варшавську угоду Директорії з Пільсудським*. Саботувавши неодноразові миролюбні пропозиції Рад. уряду, бурж.-поміщицька Польща без оголошення війни 25.IV вчинила розбійницький напад на Країну Рад.

Осн. удар було спрямовано проти Рад. України. На цьому напрямі польс. війська (3-я, 2-а, 6-а армії) майже в 5 раз переважали сили радянських військ *Південно-Західного фронту*. Вони мали 65,3 тис. багнетів і шабел, 1994 кулемети, 437 гармат, 141 міномет, 29 літаків, 31 броневомобіль. Крім того, в резерві налічувалося 4400 чол., 120 кулеметів, 56 гармат. Рад. війська (*Дванадцята армія* і *Чотирнадцята армія*), що займали фронт більш як 500 км завдовжки, мали лише 15,6 тис. чол., 1232 кулемети та 236 гармат. Використавши раптовість нападу і чисельну перевагу, польс. війська до 27.IV захопили Житомир, Бердичів і Коростень. Героїчний опір чинили рад. частини, зокрема *Сорок четвєрта стрілецька дивізія* (начдив І. Н. Дубовий), яка вийшла в кін. квітня з ворожого оточення в районі містечка Махнівки, *Сьома стрілецька дивізія* і *Сорок сьома стрілецька дивізія* (під заг. командуванням А. Г. Голикова). Незважаючи на серйозні втрати, вони завдали відчутних ударів трьома ворожим дивізіям в районі м. Малина і вийшли з оточення. З жорстокими боями відступали в район Жмеринки *Сорок н'ята стрілецька дивізія* (начдив Й. Е. Якір), бігці якої, зокрема кав. бригади Г. І. Котовського, бронепоездів «Гроза» і «Смерть паразитам», виявили у боях мужність і героїзм. Запеклі бої вели *Сорок друга стрілецька дивізія* і *Шістдесятя стрілецька дивізія*. Рад. армії Пд.-Зх. фронту відступали в розбійних напрямках: 12-а — на Київ, 14-а — на Одесу, що змусило противника розтягнути фронт і розпорозити

свої сили. На серед. травня просування польсь. військ, яким вдалося захопити Київ (6.V) і значну частину Правобережжя України, було зупинено. Цьому сприяли наступ рад. військ Зх. фронту, що розпочався на той час на пн. фланзі рад.-польс. фронту, і передусім велика політ. й організаторська робота Комуністич. партії.

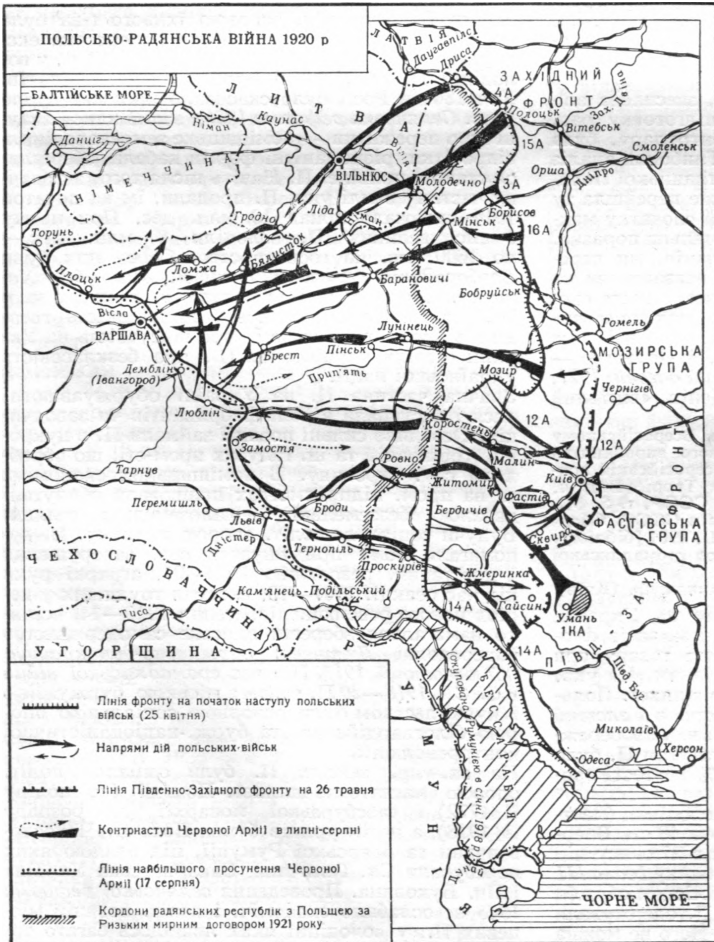
Мобілізація сил і ресурсів рад. народу на відсіч агресорів відбувалася під лозунгом, проголошеним Комуністич. партією: «Все для фронту!». В. І. Ленін писав: «Ми всі повинні піднятися як один, щоб захистити і себе, і Україну від натиску польських імперіалістів» (Твори, т. 31, с. 95). Чітку програму боротьби проти агресії бурж.-поміщицької Польщі було викладено 23.V 1920 в тезах ЦК РКП (б) «Польський фронт і наші завдання». Ще 29.IV 1920 ВУЦВК, Раднарком УРСР і ЦК КП (б) У звернулися з відозвою «До робітників і селян України, в якій закликали до відсічі іноземним загарбникам і викрикали дії їхніх прислужників — укр. бурж. націоналістів. Велику роль у мобілізації сил на боротьбу проти польс. панів відіграв *Четвертий Всеукраїнський з'їзд Рад*, який в маніфесті до всіх трудящих республіки закликав їх піднятися на священну війну проти гнобителів, відзначаючи, що «Радян-

ська Росія поспішає до нас на допомогу». По всій країні, в т. ч. в УРСР, відбулися парт. мобілізація, заг. мобілізація, розгорнувся рух добровольців, насамперед комсомольців, для зміцнення фронту. 26.IV 1920 ЦК КП (б) У оголосив парт.-орг-цій прифронтових губерній (Київ., Волин., Подільської) мобілізованими. Завдяки всім цим заходам у травні Пд.-Зх. фронт дістав бл. 40 тис. чоловік поповнення. На окупованій військами бурж.-поміщицької Польщі території під керівництвом підпільних парт. орг-цій розгорнувся партизан. рух.

Комуністич. партія, Рад. уряд і особисто В. І. Ленін приділяли постійну увагу поповненню Зх. і Пд.-Зх. фронтів свіжими частинами, озброєнням і боєприпасами. В кін. травня *Перша Кінна армія* (ком. С. М. Будьонний), зробивши тисячокілометровий перехід з Пн. Кавказу, зосередилася в районі Умані. На Пд.-Зх. фронт прибули також *Двадцять п'ять стрілецька імені В. І. Чапая дивізія* (ком. І. С. Кутяков) і Башкирська кав. бригада.

26.V почався *контрнаступ Південно-Західного фронту 1920*. Незважаючи на те, що противник ще мав більш як півтораразову перевагу в силах, 1-а Кінна армія 5.VI прорвала фронт у районі

Попельня — Козятин, вийшла в тил 3-ї польс. армії і 7.VI визволила Житомир і Бердичів (див. *Житомирський прорив 1920*). На Пн. від Києва розгорнули наступ частини 12-ї армії, а на Пд. від нього — Фастівська група рад. військ (див. *Київська операція 1920*). 12.VI рад. війська визволили Київ і розгорнули дальший наступ. У результаті переходу ініціативи до Червоної Армії на поч. липня було визволено майже всю Правобережну Україну. 4.VII 1920 перейшли у наступ рад. війська Зх. фронту (ком. М. М. Тухачевський), які 11.VII визволили Мінськ, 14.VII — Вільно, 19.VII — Гродно. Рад. війська Пд.-Зх. фронту (ком. О. І. Єзоров) визволили повністю 16 і частково 4 повіті Сх. Галичини. Зх.-укр. трудящі, вітаючи Червону Армію і подаючи їй всіляку допомогу, приступили до рад. будівництва (див. *Галицький революційний комітет, Галицька Соціалістична Радянська Республіка*). Рішучий наступ рад. військ у кін. липня — на поч. серпня, зокрема безпосередні бої за Варшаву і Львів, поставив бурж.-поміщицьку Польщу на грань катастрофи. У зв'язку з цим Антанта посилила свою допомогу їй. На серед. серпня польс. командуванню знову вдалося створити значну перевагу в живій силі. Польс. війська, які протистояли Зх. фронту, мали 130 тис. чол., тим часом як рад. війська, що далеко відірвалися від своїх тилів і через це були позбавлені можливості регулярно поповнюватися, мали бл. 88 тис. чол. Значну перевагу ворог мав також на Пд.-Зх. фронті.

Незважаючи на це, війська Зх. фронту 13.VIII почали наступ на Варшаву, який успішно тривав два дні. Ще 2.VIII з метою забезпечення успіху на Варшавському напрямі Політбюро ЦК РКП (б) прийняло рішення про включення до складу Зх. фронту 1-ї Кінної, 12-ї і 14-ї армій Пд.-Зх. фронту. Це рішення знайшло свій розвиток у директивах головнокомандувача С. С. Каменева. Проте Реввійськрада Пд.-Зх. фронту, не уявивши важливості подій на Зх. фронті, не погодилася з цим. Війська Пд.-Зх. фронту продовжували бої на Львів. напрямі (див. *Львівська операція 1920*), тоді як на Зх. фронті польсь. війська почали контрнаступ. 22.VIII ворогу вдалося захопити Бялисток, через що обстановка на всьому рад.-польс. фронті значно ускладнилася. Противник перейшов у наступ і на Пд.-Зх. фронті. Із запеклими боями, переходячи в рішучі контратаки, 12-а армія на поч. вересня перейшла за Буг, 1-а Кінна армія вийшла в район Володимира-Волинського. 14-а армія ще вела бої на Львів. напрямі, а в серед. вересня вона відступила на лінію Збруча, маючи завдання прикрити Жмеринський і Кам'янець-Подільський напрямі.

В той час на Зх. фронті рад. війська вели напружені бої з ворогом, який після загибши, що тривало з 26.VIII до 19.IX, перейшов у новий наступ. Особливо запеклі бої розгорнулися в районі Гродно, а згодом на Мінському напрямі. На Пд.-Зх. фронті в жовтні бої точилися в районах Новограда-Волинського, Проскурова і Кам'янець-Подільського.

Проте бурж.-поміщицька Польща, знесилена війною і налякана звістками про підготовку рад. військами Зх. фронту нового контрудару, була змушена 12.X піти на перемир'я. Глибокий аналіз становища Крайні Рад і бурж.-поміщицької Польщі зробив В. І. Ленін: «Польща вже перейшла ту грань, за якою забезпечена була їй спочатку максимальна перемога, а потім максимальна поразка. Якщо нам судилася зимова кампанія, ми переможемо, в цьому немає сумніву, незважаючи на виснаження і втому. Цьому порукою і наше економічне становище. Воно значно поліпшилось» (Твори, т. 31, с. 242). 18.III 1921 в Ризі між РРФСР і УРСР, з одного боку, і Польщею — з другого, підписано *Ризький мирний договір 1921*. Це був, як підкреслював В. І. Ленін, «вигідний мир» (Твори, т. 31, с. 283).

Лит.: Ленін В. І. Промова на Всеросійському з'їзді робітників скляно-фарфорового виробництва 29 квітня 1920 р. — Промова на IX Всеросійській конференції РКП (б) 22 вересня 1920 р. Твори. Вид. 4, т. 31; Історія громадянської війни в СРСР, т. 5, М., 1960; Из истории гражданской войны в СССР. Сборник документов и материалов, т. 3, М., 1961 [бібліогр. с. 867—873]; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 3, К., 1970.

І. І. Компанієць (Київ).

ПОМІРНЕ, помір — торг. мито на Україні, в Росії, Білорусії, Литві й Польщі за часів феодалізму. П. стягували з привізного товару при його продажу. Розмір П. не був сталим. На укр. землях, що перебували під владою шляхет. Польщі в 1-й пол. 17 ст. з товару вартістю в 1 *злотий* стягували 2 *гроші*. В 2-й пол. 17 ст. на Лівобережній Україні за новим рос. торг. статутом П. було замінено податком, що становив 5% вартості проданої ціни товару.

ПОМІСТЯ — форма феод. землеволодіння (маєтності) в Росії, з кінця 15 — до поч. 18 ст. Вперше термін «помістя» зустрічається в літопису під 1483—84. Про П. згадувалося в судєбнику *Івана III Васильовича 1497* як володіння за місцем служби дворян. На відміну від *вотчини* П. одержували за службу в тимчасове володіння. Його не можна

було дарувати, заповідати, заставляти й продавати. В зв'язку з посиленням політ. ролі дворянства відбувався процес юридич. зближення П. і вотчини. В Рос. д-ві П. почали перетворюватися на вотчини з кінця 16 ст. На загарбаних шляхет. Польщею і феод. Литвою укр. землях П. (мали назву «вислуг», «данин») перетворювалися на спадкову власність з 15 ст. На Слобідській Україні в 17 ст. було поширене дрібне помісне землеволодіння служилих людей. Процес злиття П. з вотчиною в Росії завершив Петро I, видавши 23.III (3.IV) 1714 указ про єдиноспадкування, який скасував відмінності між П. і вотчиною.

Лит.: Історія Української РСР, т. 1, К., 1967; Ляшенко П. І. Історія народного господарства СРСР, т. 1, К., 1951.

ПОМІЩИКИ — феод. землевласники в Росії і на Україні, основний експлуататорський клас за часів феодалізму і один з основних експлуататорських класів (поряд з буржуазією) періоду капіталізму. На Україні П. називали ще *дідичами*. Назва «П.» походить від найменування феод. землеволодіння в Росії кінця 15 — поч. 18 ст. — *помістя*, яке царський уряд надавав дворянам за місцем служби. Після указу Петра I від 23.III (3.IV) 1714 про злиття помістя і *вотчини* в єдиний вид спадкової феод. власності — «нерухомі маєтності» — всіх феод. землевласників почали називати П. Економіч. основою їхнього г-ва була монополярна власність на землю і жорстока експлуатація кріпаків. На кінець 50-х рр. 19 ст. у володінні П. на Україні було 5,4 млн. кріпаків. Хоч 1861 в Росії було скасовано кріпосне право (див. *Селянська реформа 1861*), залишилися значні його пережитки — поміщицьке землеволодіння, відробітки, різноманітні форми кабали, збереглися станови привілеї П. Навіть після того, як значну частину землі укр. П. продали, їм на початок 1914 належало понад 10 млн. дес. При цьому 5 тис. великих П. володіли 8 млн. дес. — по 1600 дес. на господарстві. Серед них були *Безбородьки, Галагани, Кочубеї, Лизогуби, Ханенки, Скоропадські* та багато ін. великих укр. П., що наочно спростовує безпідставність тверджень бурж.-націоналістів про відсутність на Україні «своїх», українських П., про безкласовість української нації.

Значна частина П. на Україні обуржуазнювалася і виступала в ролі фабрикантів чи заводчиків. Особливо сильні позиції займали П. в цукровій, горілчаній та ін. галузях пром-сті, що обробляли с.-г. сировину. В поміщицьких економіях та на пром. підприємствах працювали обкутані кабалою безземельні і малоземельні селяни. Будучи соціально-політ. опорою царизму, П. допомагали йому придушувати сел. заворушення і повстання, революцію 1905—07, аграрні рухи під час реакції 1907—10, виступи трудящих у період нового революц. піднесення 1910—14, всіляко намагалися зберегти царське самодержавство напередодні *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917*. Під час *громадянської війни в СРСР 1918—20* П. разом з міською буржуазією і куркульством були основною соціальною опорою білогвардійської та бурж.-націоналістичної контрреволюції.

На зх.-укр. землях П. були соціально-політ. опорою магнатсько-шляхет. Польщі (до поділу її 1772) і габсбурзької монархії (до розпаду її 1918), а потім урядів бурж. Польщі, Чехословаччини та боярської Румунії, під владою яких перебували Сх. Галичина, Закарпатська Україна і Пн. Буковина. Проведення *селянської реформи 1848* не ослабило економіч. і політ. позицій місцевих П., у володінні яких лишилося багато ор-

Д. С. Полянський.

Є. П. Пономаренко.

Б. М. Пономарьов,

В. І. Попков.

них земель та угідь. П.-магнати були власниками майже половини зем. площі Сх. Галичини, на якій працювали закабалені розорені селяни. В зх.-укр. селах навіть на поч. 20 ст. зберігалось багато феод.-кріпосницьких пережитків (здольщина, відробітки селян П. за користування пасовищами, водопоями, лісом та ін.). П. в Росії й на Україні були ліквідовані як клас в результаті перемоги *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917*, а на зх.-укр. землях — після возз'єднання їх з УРСР.

Літ. див. до ст. *Дворянство*. І. О. Гуржій (Київ).

ПОМ'ЯНИКИ, синодики, субітники — рукописні книги, до яких записували імена померлих для поминання в церквах. П. були родинні, монастирські, цехові та П. братств. У деяких П. є відомості про політ. і культ. діячів, згадки про істор. події. Окремі П. відзначаються мистецьким оформленням. У 1695 *Львівське братство* надрукувало братський П. З рукопису 1605 М. О. Максимович 1841 опублікував уривки П. *Луцького братства*, 1892 С. Т. Голубев видав П. Києво-Печерської лаври кінця 15 — поч. 16 ст. П. — цінне джерело до вивчення *антропоніміки і генеалогії*. Я. Д. Ісаєвич (Львів).

ПОНІЗЗЯ — історико-географічна область у 9 — 1-й пол. 14 ст. між Пд. Бугом і Дністром, територія якої тепер входить до складу Вінницької і Хмельн. обл. Населяли П. нащадки давньорус. племені *уличів*. У 13 ст. П. перебувало під владою *Галицько-Волинського князівства*. Найбільші міста П. — Кам'янець (тепер Кам'янець-Подільський), Меджибіж, Бакота (тепер село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл.) — були опорними пунктами проти грабницьких нападів *половців* і монголо-татар. Після загарбання 1241 монголо-татарами П. не згадується в літописах. У 2-й пол. 14 ст. за територією літописного П. закріпилася нова назва — *Поділля*.

ПОНОМАРЕНКО Євген Порфирівич (н. 9.III 1909) — укр. рад. актор, нар. артист СРСР (з 1960). Член КПРС з 1944. Н. в Херсоні в робітн. сім'ї. Закінчив театр. студію в Одесі. В 1926—36 працював в Одес. укр. драм. театрі ім. Жовтневої революції. З 1936 — в Київ. укр. драм. т-рі ім. І. Франка. Серед кращих ролей: Іван («Суета» Карпенка-Карого), Сергій Горлов, Верба, Іскра, Антоніо Террачіні («Фронт», «Калиновий гай»), «Сторінка щоденника», «Пам'ять серця» Корнійчука), Тарас Шевченко («Петербурзька осінь» Льченка), Петро («Останній» Горького), Хлестаков («Ревізор» Гоголя), Карлос («Дон Карлос» Шіллера), Доменіко Соріано («Філумена Мартурано» де Філіппо). Держ. премія УРСР ім.

Т. Г. Шевченка, 1971. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

Літ.: Я г и ч Ю. Стяг священний. «Вітчизна», 1969. № 11.

ПОНОМАРЧУК Андрій Іванович (22.IX 1915 — 7.II 1944) — рад. військовослужбовець, лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943). Н. у с. Черешному (тепер Погребищенського р-ну Вінн. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1941. У 1942 закінчив курси молодших лейтенантів. Під час Великої Вітчизнян. війни 1941—45 як командир роти 569-го стріл. полку 161-ї стріл. д-зії Ворон. фронту відзначився при форсуванні Дніпра на території Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл. 23.IX 1943 П. в числі перших на чолі частини роти переправився на правий берег ріки і захопив плацдарм біля с. Зарубинців. Рад. бійці під командуванням П. знищили 2 станкові і 4 ручні кулемети ворога, просунулися вперед на 2 км, створивши цим умови для успішного форсування ріки ін. підрозділами рад. військ. П. помер від ран.

ПОНОМАРЬОВ Борис Миколайович (н. 17.I 1905) — радянський парт. і держ. діяч, історик, академік АН СРСР (з 1962). Член КПРС з 1919. Н. в м. Зарайську (тепер Моск. обл.) в сім'ї службовця. В 1919 — доброволець у Червоній Армії. В 1920—23 — на комсомольській та парт. роботі в Зарайську, потім у Донбасі, Туркменії. В 1926 закінчив факультет суспільних наук Моск. ун-ту, 1932 — Ін-т червоної професури. В 1932—37 — заст. директора Історико-парт. ін-ту червоної професури і директор Ін-ту історії партії при МК ВКП (б). У 1937—43 працював у Виконкомі Комінтерну, 1944—46 — заст. завідуючого відділом ЦК ВКП (б). У 1946—49 — заст. начальника і нач. Радінформбюро при Раді Міністрів СРСР, з 1950 — 1-й заст. завідуючого відділом, з 1955 — завідуючий відділом ЦК КПРС. З жовтня 1961 — секретар ЦК КПРС. На XIX з'їзді КПРС обирався кандидатом у члени ЦК, на XX, XXII — XXIV з'їздах — членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 5—8-го скликань. Автор і редактор багатьох праць з історії КПРС, міжнар. комуністич. і робітн. руху, зокрема керівник авторського колективу і автор «Історії Комуністичної партії Радянського Союзу». Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

ПОНОМАРЬОВ Дем'ян Іванович (1887 — 27.IV 1924) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1912. Н. в сім'ї робітника. В революц. русі з 1905. В 1917 керував організацією в Донбасі загонів Червоної гвардії, що відіграли важливу роль у розгромі *каледонців* і *петлюрівців*. З грудня 1917 — член Бюро військово-революційних комітетів Дон-

басу, з січня 1918 — нач. *Центрального штабу Червоної гвардії Донбасу*. Після громадян. війни — на парт., рад. і госп. роботі.

К. В. *Коротченко* (Донецьк).

ПОНТ ЕВКСІНСЬКИЙ (Pont Evksin'skiy) (грец. Πόντος Εὐξείνου, букв. — гостинне море) — давньогрец. назва Чорного моря. Спочатку давні греки його називали Понтом Аксінським (грец. Πόντος Ἀξίνιος — негостинне море). П. Е. був важливим торг. шляхом, що зв'язував античні д-ви і племена Пн. Причорномор'я з Пд. Причорномор'ям і Середземномор'ям. Деякі античні письменники (Феокрит, Сенека, Лукан) називали П. Е. Скіфським морем. В 9 ст. його називали Руським морем.

І. О. *Синиця* (Івано-Франківськ).

ПОНЯТОВСЬКІ (Poniatowscy) — польс. князівський рід. Мали значні зем. володіння в Польщі і на Україні. В 17—18 ст. П. обіймали керівні посади в держ. апараті Речі Посполитої. В 19 ст. їм належали значні підприємства на тер. України (напр., Таганчанська суконна мануфактура в Київ. губернії). З роду П. походив *Станіслав Август Понятовський* — останній король Польщі. Відомий Ю з е ф П. (7.V 1763 — 19.X 1813) — польс. політ. і військ. діяч. У 1807 перейшов на сторону Наполеона І. В 1812 брав участь у загарбницькому поході наполеонівських військ у Росію. Наполеон І обізвав віддати йому в управління Правобережну Україну. І. Д. *Кундюба* (Київ).

ПОПАСНА — місто Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Первомайській міській Раді. Залізнич. вузол. 31 тис. ж. (1970). Засн. в 60-х рр. 19 ст. Після прокладення 1878 Донецької з-ці стала значним залізнич. вузлом Донбасу. Збудовано склороб. і алебастровий з-ди, поблизу П. засновано кам.-вуг. шахти. На поч. 20 ст. в П. виникла підпільна с.-д. орг-ція. В період революції 1905—07 у П. відбувалися політ. страйки і демонстрації. Під керівництвом більшовиків у жовтні 1905 було сформовано бойову дружину. Організований у грудні 1905 розпорядчий страйковий комітет розбрав поліцію. Грудневий виступ робітників П. було придушено каральним загonom. 4.III 1917 почала роботу Попаснянська Рада робітн. і солдат. депутатів. У серпні 1917 тут оформився більшовицький осередок. Рад. владу в П. встановлено в грудні 1917. 24.IV 1918 П. окупували австронім. війська. Боротьбою трудящих під час австронім. окупації керувала місцева підпільна парт. орг-ція. У грудні 1918 в П. вдерлися війська петлюрівської *Директорії*. 20.XII 1918 П. захопили денікінці, яких 25.XII 1918 червоногвардійці вибили з с-ща. З червня по грудень 1919 П. знову окупували денікінці. Створена тут у грудні 1918 бойова робітн. дружина під командуванням П. Б. Гатченка брала участь у визволенні Донбасу від австронім. окупантів, у боях 1919 під Луганськом проти денікінців. 27.XII 1919 Червона Армія визволила П. З 1923 П. — с-ще м. т., райцентр Артемівського округу, з 1932 — Донецької обл., з 1938 — місто Ворошиловгр. (1961—70 — Луганська) обл. Під час Великої Вітчизн. війни П. 16.XI 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В період тимчасової окупації в місті діяли підпільна група, партизан. загін. З.IX 1943 частини Рад. Армії визволили П. У місті — склоробний, мет. виробів та вагоноремонтний з-ди, швейна ф-ка. 13 загальноосв., 1 муз. школи; мед. і залізничне профес.-тех. училища.

ПОПКО Іван Діомидович (1819—93) — укр. історик бурж.-ліберального напрямку, етнограф. Н. в сім'ї священика, який походив з укр. козаків, переселених з України на Кубань в 90-х рр.

18 ст. Після закінчення 1841 Моск. духовної академії П. вступив у Чорноморське козацьке військо і дослужився до генерал-лейтенанта. Гол. праці: «Статистичний опис Чорноморського козацтва» (СПБ, 1840), «Чорноморські козаки в їхньому цивільному і військовому побуті» (ч. 1—2. СПБ, 1858). В своїх працях П. ідеалізував козацтво, замовчував класову боротьбу козацької бідноти проти багатіїв. Праці П. мають деяке пізнавальне значення.

ПОПКОВ Віталій Іванович (н. 1.V 1922) — рад. військ. льотчик, ген.-лейтенант, двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945). Член КПРС з 1943. Н. у Москві в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1940. У 1942 закінчив Чугуївську військ.-авіац. школу пілотів. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — пілот, командир ланки, заст. командира та командир ескадрильї 5-го гард. винищувального авіаполку. Брав участь у боях на Калінінському, Пд.-Зх., 3-му та 1-му Укр. фронтах. Здійснив 325 бойових вильотів. Особисто збив 40 ворожих літаків. Після війни — на командній роботі в Рад. Армії. В 1951 закінчив Військ.-повітр. академію. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 427.

ПОПЛІЧНИКИ — категорія феодально залежних селян у феод. Литві та на загарбаних нео укр. землях (Волині, Київщині, Чернігівщині й Переяславщині) в 60-х рр. 14 — 1-й пол. 16 ст. За суспільним становищем П. близькі до *державних селян*. Вони були особисто вільними, але не мали власної землі. Були членами *дворитц* і за користування земельними угіддями сплачували податки та виконували феод. повинності. В зв'язку з посиленням феод.-кріпосницького гніту у родоцех лит. шляхті держ. земель у 15 — 1-й пол. 16 ст. П. було перетворено на поміщицьких кріпаків.

ПОПЛУЖНЕ — поземельний податок, який сплачували феодально залежні селяни зерном, хлібом, медом, воском у Київ. Русі й давньорус. князівствах (9 — 1-а пол. 14 ст.), грішми — у Лит. великому князівстві, на Смоленщині, Чернігово-Сіверщині (2-а пол. 14 — 1-а пол. 16 ст.). Одиницею оподаткування П. в Київ. Русі й давньорус. князівствах був плуг; у Лит. великому князівстві — *лан*, де селяни платили з лану 10—30 грошів. П. йшло на військ. витрати, утримання великокнязьського двору.

ПОПОВ Георгій Миколайович (н. 18.I 1925) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1967), професор (з 1968). Член КПРС з 1945. Н. у Казані в сім'ї лікаря. В 1943—45 брав участь у Великій Вітчизн. війні. В 1951 закінчив істор. факультет Харків. ун-ту. З 1954 працює на кафедрі історії КПРС Харків. ун-ту. Досліджує діяльність КПРС і марксистсько-ленінських партій европ. соціалістич. країн.

Тв.: Болгарские коммунисты в борьбе за осуществление культурной революции (1944—1948). Х., 1966; Интернациональная сила ленинских идей. В. І. Ленин і революційний рух у країнах Центральної і Південно-Східної Європи. К., 1970 [у співаві].

ПОПОВ Микола Миколайович (9.I 1891 — 12.III 1940) — рад. парт. і держ. діяч, історик. Член Комуністич. партії з 1919. Н. в м. Кутаїсі в сім'ї вчителя. В 1906—19 — мешковик. У 1908—09 вчився в Харківському, потім у Московському ун-тах. Був секретарем Харківської організації РСДРП; 1910 — член виконкому Моск. окружної орг-ції РСДРП. В 1911 заарештований, 1912 засланий в Иркутську губ. У 1917 повернувся в Харків. В 1921—23 — секретар Харків. губкому КП(б)У, 1924 — заст. зав. агітпропвідділом ЦК РКП(б), 1925—26 — зав. агітпропвідділом ЦК КП(б)У, редактор газ. «Коммунист».

М. М. Попов.

П. М. Попов.

М. Попович.

П. Р. Попович.

У 1928 — заст. зав. агітпропвідділом ЦК ВКП (б), 1929 — зав. агітпропвідділом Московського к-ту ВКП (б). У 1929—33 — член редколегії газ. «Правда». В 1933—37 — секретар ЦК КП (б) У. На XVI і XVII з'їздах партії обирався кандидатом у члени ЦК ВКП (б), на IX, X, XII, XIII з'їздах КП (б) У — членом ЦК КП (б) У. В 1927, 1933—36 — кандидат у члени Політбюро ЦК КП (б) У, 1936 — 37 — член Політбюро ЦК КП (б) У. В 1933—37 — член Оргбюро ЦК КП (б) У. Був членом ЦВК СРСР і ВУЦВК. П. — автор наук. праць з історії партії, зокрема з історії КП України.

попов Михайло Родіонович (26.XI 1851 — 17.I 1909) — рос. революц. народник. Н. в Облст-ій Війська Донського в сім'ї священика. В 1872—76 вчився в петерб. Мед.-хірургіч. академії. В 1875 вступив до народницької орг-ції. В 1876 брав участь у «ходінні в народ». Один із засновників «Землі і волі», а після її розколу 1879 приєднався до «Чорного переділу». У кінці 1879 в Києві, разом з Д. Т. Буцинським, організував об'єднаний гурток народовольців і чорнопередільців. У лютому 1880 П. було заарештовано і засуджено до страти, яку замінили довічною каторгою. Каторгу відбував у Карийській каторжній тюрмі, потім в *Алексєєвському рavelіні*, 1884—1905 — у Шліссельбурзькій фортеці. Автор «Записок землевольця» (М., 1933).

попов Павло Миколайович (28.VII 1890 — 5.IV 1971) — укр. рад. літературознавець, мистецтвознавець, книгознавець, славіст, чл.-кор. АН УРСР (з 1939), доктор філол. наук (з 1946), професор (з 1938). Н. в с. Миколаївці (тепер Буринського р-ну Сум. обл.). У 1916 закінчив Київ. ун-т. З 1920 — на наук. роботі в установах АН УРСР. У 1929—34 — зав. відділом рукописів Всенародної 6-ки України. В 1926—30 — на посаді професора Київ. худож. ін-ту, з 1934 — професора Київ. ун-ту. Праці з історії л-ри і сусп. думки, друку, мистецтва, фольклору.

Тв.: Матеріали до словника українських граверів. К., 1926; Слов'яни в їх боротьбі з німецьким фашизмом і його попередниками. Уфа, 1942 [у співавт.]; Образ В. І. Леніна в творчості народів СРСР. К., 1952; Початковий період книгодрукування у слов'ян. К., 1958; Шевченко і Київський університет. К., 1964; М. Костомаров як фольклорист і етнограф. К., 1968; Григорій Сковорода. К., 1969.

Лит.: Білецький О. І., Сухобрус Г. С., Шолом Ф. Я., Павло Миколайович Попов. К., 1961 [бібліогр. с. 18—32].

попова Анастасія (Надія) Василівна (н. 1921) — рад. військ. льотчиця, гвардії старший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1945). Член КІРС з 1944. Н. у с. Шабанівці (тепер Довжанського р-ну Орл. обл.) в сел. сім'ї. З 1929 жила в Донець-

ку. В 1940 закінчила Херс. льотну школу, 1942 — курси комскладу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир ланки, заст. командира ескадрильї, командир ескадрильї 46-го гвард. авіаполку 325-ї бомбардувальної авіадивізії 4-ї повітр. армії. Брала участь в боях по обороні Донбасу, на р. Міусі, на Пн. Кавказі, при визволенні Криму, Севастополя, Білорусії та Польщі. Особисто здійснила 852 нічні бойові вильоти. З 1945 — в запасі.

попович Іван (р. н. невід. — п. 1663) — павлоцький полковник, один з керівників нар.-визвольної боротьби за возз'єднання Правобережної України з Росією. Н. в с. Ходоркові *Паволоцького полку* (тепер Попільнянського р-ну Житомир. обл.). В 1662 П., будучи паволоцьким полковником, вступив у переговори з рос. урядом про возз'єднання Правобережної України з Росією і почав підготовку нар. повстання проти шляхет. Польщі заарештований на поч. 1663 ставником шляхет. Польщі правобережним гетьманом П. *Тетерею*, П. був засуджений до страти. Боячись, що страта викличе обурення нар. мас, П. Тетеря звільнив П. від покарання.

Щоб позбавити П. можливості брати участь у політ. житті, його виключили з козац. війська і висвятили в священики. Проте П. через кілька місяців підняв повстання і на чолі повстанців захопив Паволоч. Оточений переважаючими силами військ польс. шляхти і гетьмана П. Тетері, П. потрапив у полон і після недолгих торгів був страчений.

попович Матвій (1890 — 19.VIII 1943) — діяч прогресивної укр. еміграції і робітн. руху в Канаді. Н. в с. Луб'янках (тепер с. Вищі Луб'янки Збарзького р-ну Терноп. обл.) в селянській сім'ї. В 1910 емігрував до США, 1911 переїхав до Канади. З юнацьких років брав участь у соціалістич. русі. Був одним з організаторів *Товариства Український Робітничо-Фермерський дім і Робітничого заповомового товариства*, одним із засновників і активних діячів Компартії Канади. Активно співробітничав у канадській укр. прогресивній пресі. В 1931—33 перебував в ув'язненні. В 1940 був кинутий у концентраційний табір, з якого вийшов інвалідом. П. — автор ряду нарисів з історії канадського робітничо-фермерського руху, в т. ч. українського.

попович Павло Романович (н. 5.X 1930) — льотчик-космонавт СРСР (1962), полковник, Герой Рад. Союзу (1962). Член КІРС з 1957. Н. у с. Узині (тепер селище міського типу Білоцерківського району Київської області) в сім'ї робітника. У 1951 закінчив Магнітогорський індустріальний технікум, здобувши спеціальність техника-будівельника. В Рад. Армії з 1951. У 1954 закінчив Сталінгр. військ.-авіаційне уч-ще. 12—

М. М. Попудренко.

В. В. Порик.

М. О. Посмітний.

П. М. Поспелов.

15.VIII 1962 здійснив на косміч. кораблі-супутнику «Восток-4» разом з А. Г. *Ніколаєвим*, який летів на кораблі-супутнику «Восток-3», перший у світі груповий тривалий політ у космос. У космосі П. перебував 71 год., облетівши на косміч. кораблі 48 раз навколо Землі і пройшовши шлях бл. 2 млн. км. 15.VIII приземлився в заданому районі. В 1968 закінчив Військ.-повітряну інженерну академію ім. М. Є. Жуковського.

Тв.: Вилітаю вранці. К., 1968.

Літ.: В космосе Николаев и Попович. М., 1963; Михальченко В. В обьмах родной земли. К., 1963; Зоряний сив України. Збірник. К., 1964.

ПОПУДРЕНКО Микола Микитович (28.XII 1906—6.VII 1943)—один з організаторів партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член Комуністич. партії з 1929. Н. у с. Миколаївці (тепер Сахновщинського р-ну Харків. обл.) в селянській сім'ї. В 1925—30—робітник на металург. з-ді ім. Комінтерну в Дніпропетровську. В 1930—39—на комсомольській і парт. роботі в Житоми. і Черніг. обл., з 1940—секретар Черніг. обкому КП (б)У. З серпня 1941 по березень 1943—другий, потім перший секретар Черніг. підпільного обкому КП (б)У, заст. командира партизан. з'єднання Черніг. обл., командир партизан. з'єднання Черніг. обл., начальник обласного штабу партизан. руху. Загинув у бою з переважаючими силами ворога в Злинківських лісах на тер. Брянської обл. Похований у Чернігові. Ім'ям П. названо залізнич. станцію в Черніг. обл., вулиці в Києві, Чернігові й Ніжині.

Тв.: Шоленик. К., 1949.

Літ.: Сергієнко Г. Я. Людина подвигу. К., 1964.

ПОРАЙКО Василь Іванович (12.X 1888—25.X 1937)—партійний і держ. діяч УРСР. Член Комуністич. партії з 1918. Н. в с. Усті (тепер Снятинського р-ну Ів.-Фр. обл.) в селянській сім'ї. З 1910 вчився на юрид. факультеті Львів. ун-ту. В 1908—14—член Укр. радикально-демократич. партії (УРДП). Під час 1-ї світової війни його мобілізували в австр. армію. В 1915—17 був у рос. полоні. Після встановлення Рад. влади в Астрахані—голова Астраханського губраднагоспу. З квітня 1919—член президії Тимчасового к-ту комуністів Сх. Галичини і Буковини, а з жовтня—член Оргбюро Комуністич. партії Сх. Галичини та Буковини. В 1920—член *Галицького організаційного комітету КП(б)У*, Київського губкому КП(б)У, голова Київського раднагоспу, командуючий *Червоною українською галицькою армією* (ЧУГА). Після громадян. війни—на керівній держ. і парт. роботі, зокрема 1927—30—гол. прокурор та нарком юстиції УРСР, 1930—37—заст. голови Раднаркому УРСР. На X—XIII з'їз-

дах КП (б)У обирався членом ЦК. У 1930—37—член Оргбюро ЦК КП (б)У. Був членом ЦВК і ВУЦВК.

ПОРИК Василь Васильович («Базиль Борик»; 17.II 1920—22.VII 1944)—герой франц. Руху Опору, лейтенант Рад. Армії, Герой Рад. Союзу (1964). Член Комуністич. партії з 1941. Н. в с. Соломірці (тепер с. Порик Хмельницького р-ну Вінн. обл.) в селянській сім'ї. В 1938 закінчив Бобринецький с.-г. технікум, 1941—Харків. піхотне уч-ще. На поч. Великої Вітчизн. війни командував взводом. Восени 1941 потрапив у нім.-фашист. полон, згодом був вивезений у табір примусової праці Бомон (департамент Па-де-Кале, Франція). У жовтні 1942 очолив підпільну табірну орг-цію «Комітет радянських патріотів». Під керівництвом П. діяли 11 диверсійних груп та підпільний табірний партизан. загін. 15.III 1944 П. утік з табору. Незабаром він став членом керівництва франц. штабу франтирерів і партизанів на Пн. Франції, очолив рад. партизанів, що діяли в районі міст Арраса, Енен-Льєтара, Саломіна, Ланса. П. було схоплено гестапівцями і розстріляно. Поховано у м. Енен-Льєтари. На могилі П. встановлено пам'ятник (автор—Г. Н. Кальченко). В м. Аррасі, на стіні фортеці Сен-Нікез, де було розстріляно П., встановлено меморіальну дошку.

Літ.: Кудрицький А. В. Один з найчудовіших і мужніх солдатів. «Український історичний журнал», 1970, № 2.

ПОРОНІНСЬКА НАРАДА ЦК ПАРТІЇ БІЛЬШОВИКІВ—див. «Серпнева» («Літня») 1913 нарада ЦК РСДРП з партійними працівниками.

ПОРОССЯ—істор.-географічна область у межиріччі річок Росі і Стугни (тепер пд. частина Київ. обл. і пн. частина Черк. обл.) в 10—13 ст. Вперше П. згадується в Іпатіївському літопису під 1146. Місцеве населення П. складалося з нападків давньорос. племені *полян*. П. відіграло важливу роль в обороні пд. кордонів Київської Русі від нападів кочовиків. У зв'язку з цим у 10—11 ст. на П. були збудовані Василів, Гюргів, або Юр'їв (тепер Біла Церква), Богуслав, Корсунь, Родень, Тереполь (тепер с. Трипілля Обухівського р-ну Київ. обл.), Торчеськ, Канів та ін. міста-фортеці. Пізніше на П. почали селитися військ. поселенці тюркського походження (див. *Клобуки чорні*). Поселенці поступово асимілювалися і злилися з місцевим слов. населенням. Археол. знахідки свідчать про високий ступінь розвитку г-ва населення П. в 12—13 ст. Після монголо-тат. нашествия в 40-х рр. 13 ст. назва П. перестала згадуватися в істор. джерелах.

Літ.: Греков Б. Д. Київська Русь. К., 1951.
С. П. Майборода (Київ).
ПОРТУГАЛОВ Веніамін Йосипович (1835—1.XI 1896)—член *Харківсько-Київського таєм-*

ного товариства. Н. в Полтаві в сім'ї купця. В 1854 вступив на мед. факультет Харків. ун-ту. З 1856 — член Харків. таємного т-ва, що його організували Я. М. Бекман і М. Д. Муравський. У 1858 П. виключили з ун-ту за участь у студентському заворушенні. У 1859 П. вступив на мед. факультет Київ. ун-ту, де разом з ін. членами Харків. т-ва, що переїхали до Києва, організував літ. гурток, який сприяв створенню таємного т-ва. Розповсюджував революц.-демократичну ліру серед студентів і слухачів духовної академії та учнів незалежної школи, організованої П. В. Павловичем. У 1860 П. заарештували і після 6-місячного ув'язнення в *Алексєєвському рavelні* вислали в Казань. Там він закінчив ун-т і продовжував революц.-пропагандистську діяльність. У 1861—62 працював лікарем у Пирятині. У вересні 1862 П. вдруге заарештували в Полтаві за зв'язки з членами місцевої *громади*. Після 5-місячного ув'язнення в Петропавлівській фортеці на поч. 1863 його заслали до Перм. губ. Повернувшись із заслання, відійшов від революц. руху. Працював земським лікарем у Вятській і Самарській губерніях. А. З. Барабой (Київ).

ПОСАД, передмістя — торг.-ремісничча частина міст у Київській Русі й Рос. д-ві. П. виникли внаслідок суспільного поділу праці, яке призвело до відокремлення ремесла від землеробства. В Давній Русі П. називався «подолом» (від розташування П. нижче міста-фортеці, збудованого, як правило, на горі). Приблизно з 13 ст. за «подолом» у Пн.-Сх. Русі закріплюється назва «посад». В 14—18 ст. П. почали називатися торг.-ремісничі міста, населення яких належало до стану *посадських людей*. Після поділу посадських людей на купецтво і міщан у кін. 18 ст. назва П. як торг.-ремісничих частин міст виходить з ужитку. Однак термін «посад» зберігся у власних назвах ряду населених пунктів. На Україні цей термін з'явився після її возз'єднання з Росією 1654, гол. чин. у Стародубському і Ніжинському полках та на Слобідській Україні, а в 2-й пол. 18 ст. — на Пд. Україні (Крюківський посад поблизу Кременчука, Посад-Покровське тепер Херс. обл. тощо).

ПОСАДСЬКІ ЛЮДИ — торг.-ремісничче населення міст і частини поселень міського типу (посадів, слобід) у Рос. д-ві. Термін «посадські люди» вперше зустрічається в джерелах 15 ст. і походить від «посаду» — передмістя. П. л. об'єднувалися в громади з земськими старостами на чолі, які відповідали за своєчасну сплату податків і виконання різних повинностей членами громади на користь д-ви. В 2-й пол. 16 ст. з складу П. л. відокремилася в станову групу багата купецька верхівка, т. з. гості. В 17—18 ст. внаслідок майнової та соціальної диференціації П. л. загострилася класова боротьба між заможною міською верхівкою і міською біднотою. Як окремий стан П. л. були на Слобідській Україні, де становили значну частину міського населення в 2-й пол. 17—18 ст. За «Жалуваною грамотою містам» 1785, П. л. почали називати лише міську бідноту, яка згодом злилася з *мищанами*.

ПОСЕЛЕННЯ — місце осілого життя людей. Постійні П. виникли за часів первіснообщинного ладу з переходом людей від збиральництва і мисливства до землеробства. Найдавніші постійні П. на тер. України належать до часів *кам'яної доби*. П. у племен *трипільської культури* складалися з великих глинобитних будинків, розташованих по колу. Перші укріплені П. з'явилися наприкінці *бронзового віку*. Для Давньої Русі характерним типом П. було *двориче*. Існували також укріп-

лені частини П. — *дтіниць, замок*. З розкладом общинно-родових відносин універсальною формою П. стало село. У феод. Польщі, Литві та на загарбаних ними укр. землях існували також *фільварки*. В процесі відокремлення ремісничої і торг. діяльності від землеробства виникло *місто*. В деяких країнах, зокрема на Україні, існуючі ще такі П., як містечка (гол. чин. з землеробським і торг. населенням). Поряд з осн. типами П. за феодалізму та капіталізму на Україні були ще різні за формою і призначенням П., зокрема госп. П. заможних селян і козаків — *хутір і зимівник*, а також займище, виселок. З давніх часів поблизу пром. підприємств по виготовленню скла, заліза, поташу, селітри, паперу тощо виникали П. Поступово на їхній основі виростали села і міста з відповідними назвами — Гута, Попельня, Папірня, Рудня та ін. Протягом 11—18 ст. в різних частинах тер. України були відомі такі види П., як *слободи* та *посади*. З 2-ї пол. 16 ст. в Росії та з 1-ї пол. 18 ст. в окремих місцевостях України створювалися *військові поселення*. За капіталізму виникли нові форми П. — робітн. селища, ферми та економії. В СРСР П. поділяються на міські (міста республіканського, обласного і районного підпорядкування, селища міськ. типу, робітн. селища тощо) та сільські (села, селища, станиці, аули, кишлаки тощо). Сучасні П. в СРСР становлять ланки адм.-тер. системи з відповідними органами держ. влади і управління.

О. С. Компан (Київ).

ПОСЕЛІНІ СЕЛЯНИ — категорія феодально залежних селян у Росії 18—1-ї пол. 19 ст., куплених підприємцями і прикріплених цар. урядом до пром. підприємств. Поява П. с. була зв'язана з необхідністю забезпечити робочою силою велике мануфактурне виробн., що розвивалося. Початок виникненню категорії П. с. поклав указ Петра I від 18 (29). I 1721, за яким дозволялося підприємцям з дворян і купців купувати селян для потреб пром. виробництва. На Україні праця П. с. часто використовувалася на деяких суконних підприємствах. Під впливом наростаючої боротьби П. с., які виступали проти жорстокої експлуатації, а також враховуючи домагання дворянства на монопольне право користуватися працею кріпаків, уряд не раз обмежував застосування праці П. с. (укази 1752, 1762, 1802, 1808). В 1816 було остаточно заборонено купувати селян для підприємств. Ліквідація поселіних відносин почалася на основі закону 1840. Працю П. с. перестали застосовувати у зв'язку з проведенням *селянської реформи 1861*.

М. Н. Лещенко (Київ).

ПОСЕСОР (лат. possessor, від possessio — володію) — 1) Власник (співвласник) мануфактурних промислових підприємств у Росії, в т. ч. на Україні, у 18 — 1-й пол. 19 ст. 2) Орендар держ. маєтку разом з приписаними до маєтку селянами. Існували у 18 ст. в Польщі, де д-ва передавала приватним особам у тимчасову або спадкову оренду маєтки. Як продовження практики, що склалась у феод. Польщі, така форма оренди і П. зберігалася до серед. 19 ст. і на землях, возз'єднаних з Росією після поділів Польщі (Білорусія, Правобережна Україна та ін.).

ПОСМІТНИЙ Макар Онисимович (н. 31. I 1895) — знатна людина Рад. України, один із зачинателів колгоспного руху на Україні, заслужений працівник с. г. УРСР (1970), двічі Герой Соціалістич. Праці (1949, 1958). Член КПРС з 1931. Н. в с. Джугастровому (тепер Іванівського р-ну Одес. обл.) в сел. сім'ї. В 1924 організував у с. Розквіті (тепер Березівського р-ну) т-во по спільному обробітку землі, яке під його керівництвом перетворилося на зразковий колгосп ім. С. М. Будьон-

ного (тепер ім. XXI з'їзду КПРС). Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1954 закінчив школу підготовки голів колгоспів. На XVII—XIX і XXI—XXIV з'їздах КП України обирався членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 1, 4—8-го скликань і Верховної Ради УРСР 2 і 3-го скликань. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

Тв.: В чорноморських степах. К., 1960; Торжество Серпа і Молота. К., 1967.

Лит.: Прах'є Б. С. Макар Посмітний. К., 1960; Сікорський Я. Маяк у степу. Одеса, 1961.

ПОСОЛЬСЬКИЙ ПРИКАЗ — центр. орган держ. управління Рос. держави 16 — поч. 18 ст., що видав в основному дипломатичні відносинами. Утворений 1549. Крім зовнішньополіт. справ, П. п. здійснював керівництво *Малоросійським приказом* (з 1663; до 1663 в складі П. п. існувала канцелярія в малоросійських справах), а також такими приказами, як Смоленський, Великої Росії (видав справами Охтирського, Сумського, Харківського, Ізюмського, Слобідського полків) тощо. Очолювали П. п. судді-дяки, серед яких були такі російські дипломати та держ. діячі, як А. С. Матвеев, О. Л. Ордин-Нащокин та ін. Припинив свою діяльність 1717 (з часу утворення колегії іноземних справ), остаточно ліквідовано П. п. 1726.

ПОСОШЕ **ОПОДАТКУВАННЯ** — система оподаткування в Рос. д-ві, в основу якої було покладено податкову одиницю — соху. В сільс. місцевостях соха становила залежно від станових привілеїв землевласників та якості землі 250—600 дес., у містах залежно від майнового становища посадських людей — 40—960 тяглових дворів. П. о. було поширене на Чернігово-Сіверщині з 1503 до її загарбання шляхет. Польщею на поч. 17 ст. В Рос. д-ві П. о. 1679 було замінене *подвірним оподаткуванням*.

ПОСПЕЛОВ Петро Миколайович (н. 20.VI 1898) — рад. парт. і держ. діяч, історик, академік АН СРСР (1953), Герой Соціалістич. Праці (1958). Член КПРС з 1916. Н. в м. Конакові (тепер Калінін. обл.). В 1917 — на парт. і профспілковій роботі в Твері. В 1918—19 брав участь у роботі челябінської підпільної більшовицької орг-ції. В 1924—25 — інструктор відділу агітації і пропаганди ЦК ВКП(б). У 1930 закінчив економіч. відділення Ін-ту червоної професури. В 1931—34 — член редколегії і зав. відділом парт. життя газ. «Правда». В 1937—40 — заст. зав. відділом, потім заст. нач. Управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б). У 1940—49 — редактор газ. «Правда». В 1949—52 — директор Ін-ту Маркса—Енгельса—Леніна при ЦК ВКП(б). У 1953—60 — секретар ЦК КПРС, потім член Бюро ЦК КПРС по РРФСР. У 1961—67 — директор Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. З 1967 — член Президії АН СРСР. На XVI з'їзді партії обирався членом ЦКК, на XVII з'їзді — членом Комісії парт. контролю, на XVIII—XX, XXII—XXIV з'їздах — членом ЦК КПРС. У 1957—61 — кандидат у члени Президії ЦК КПРС. Автор і редактор праць з історії партії. Депутат Верховної Ради СРСР 2—6-го скликань. Держ. премія СРСР, 1943. Нагороджений чотирма орденами Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 430.

ПОСПЛЬСТВО — в містах Західної і Правобережної України в 15—18 ст. середня верства міського населення, що володіла майном у місті і мала права *мищан*. До П. в основному належали ремісники й купці. Інколи під назвою П. (*comunitas*) розуміють міську громаду, всіх повноправних громадян міста. Трудові низи П. разом з міською біднотою боролися проти заможної

верхівки П., яка прагнула злитись з *патриціатом*. Разом з тим П. нерідко солідарно виступало проти зловживань найбагатших купців-патриців, що, користуючись напівфеод. привілеями, захопили в свої руки управління містами. В деяких містах до складу магістрату входили контрольні колегії, що представляли П.—40 «мужів» у Львові і Кам'янці, 24 «мужі» в Перемишлі й Самборі.

Я. Д. Ісаєвич (Львів).

ПОСПОЛІТЕ РУШЕННЯ (польс. *pospolite ruszenie*) — заг. шляхет. ополчення *Речі Посполитої* в 13—18 ст. Скликалося за наказом короля. П. р. складалося з загонів, що формувалися з дрібних шляхтичів, лицарів, воїтів і солтисів, з надвірних загонів великих феодалів. Допоміжною силою в П. р. були селяни і городяни. В 16 ст. у зв'язку з появою постійного т. з. *кварцяного війська* П. р. втратило своє значення. Польс. феодалі використовували П. р. для загарбання укр. і білорус. земель, для придушення сел. повстань.

Г. Д. Кундюба (Київ).

ПОСПОЛІТІ (від польс. *pospolity* — загальний, звичайний), «військові піддані», «піддані Війська Запорізького низового» — некозацьке населення (селянство) Запоріжжя за часів *Нової Січі* (1734—75). Після рос.-тур. війни 1735—39 почалося інтенсивне заселення Запоріжжя укр. селянами-втікачами і козаками. Переселенці-одинаки вступали в січове військо, а сімейні оселялися в слободах і переходили на становище податного населення — П. Займалися П. хліборобством, городництвом. Оскільки рибальство, добування солі, мисливство вважалися привілеєм козаків, на цих промислах П. могли працювати тільки наймити. П. не були однорідною соціальною групою. За майновим становищем вони поділялися на тягличі і пішчих. Тягличі, в свою чергу, складалися із заможної верхівки, в господарствах якої застосовувалася наймана праця, і з середнього прошарку, що мав роботу худобу і власними силами обробляв землю. Пішчі П. становили сільс. бідноту (30—40% селянства Запоріжжя), яка поділялася на т. з. «нищетних» (мали лише хати й городи) і «крайнонищетних» — підсусідків та наймитів, у яких не було ніякої власності. П. не служили в Запорізькому війську, а натомість сплачували «військовий збір» та ін. грошові податки, а також відбували шляхову, підводну, військ. постою та ін. повинності, залучалися кошовою старшиною до косиння сіна на військ. луках, будівництва форпостів, бекетів, ремонту куренів тощо. Розмір податків та повинностей П. визначався *Кошем*, причому заможна верхівка намагалася переключити податковий тягар на бідноту. Перехід П. в козаки формально нічим не обмежувався. Заможні П., бажаючи дістати козац. привілеї, вступали в козаки і, навпаки, розорені козаки записувалися в посполитські громади. Проте під час тат. нападів на Запоріжжя П. повинні були брати участь у боротьбі проти агресорів. Разом з козац. біднотою знедолені найбільшні прошарки П. брали участь у козац. заворушеннях, гайдамацькому русі. Після ліквідації Нової Січі (1775) частина П. разом з невдоволеними козаками переселилася в тур. володіння в пониззя Дунаю. Більшість П., що лишилися на Запоріжжі, царський уряд перетворив на військ. поселенців, держ. селян, поміщицьких кріпаків.

Лит.: Гуслистий К., Апанович О. Запорізька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу. К., 1954; Голубуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775. К., 1961.

С. П. Маїборода (Київ). **ПОСПОЛІТІ СЕЛЯНИ** — заг. назва селян Лівобережної і Слобідської України в 2-й пол. 17—

18 ст. До нар.-визвольної війни 1648—54 та в перші роки після неї на Україні посполитими називали селян і міщан. Згодом ця назва закріпилася тільки за селянами, хоча стани козаків і П. с. тривалий час не були замкненими, легко відбувався перехід з одного до ін. стану. П. с. складалися з селян т. з. вільних військових сіл (підлягали безпосередньо гетьмансько-старшинському управлінню), *рангових селян, магістратських селян, приватновласницьких і монастирських селян*. До П. с. входили також старшинські, монастирські, панські, козац. *підсусідки*. П. с. відбували різноманітні повинності («роботизні»), сплачували грошові й натуральні данини. Проте розмір і характер цих повинностей у різних груп П. с. були неоднакові. П. с. військ. сіл сплачували натуральні і грошові подоби на військ., виконували підводну, поштову і постову повинності, а також будівельні і ремонтні роботи на військ. об'єктах. Повинності рангових селян точно не були визначені. В універсалах лише говорилося, що вони зобов'язані відбувати «общине послушество». Це створювало сприятливі умови державцям-старшинам для збільшення повинностей. В особливо тяжкому становищі перебували П. с. приватновласницьких і монастирських маєтностей, де вже на поч. 18 ст. встановилася регулярна *панщина*, яка в 2-й чверті 18 ст. досягала 4—5 днів на тиждень. Козац. старшина протягом 2-ї пол. 17—1-ї пол. 18 ст. зосередила в своїх руках величезні зем. володіння, заселені залезними від неї П. с. За даними «Генерального слідства» 1729—30, на Лівобережній Україні майже дві третини дворів П. с. перебували в більшій чи меншій залежності від великих землевласників. Понад 50% селянства становили приватновласницькі і монастирські П. с. Постійні роздавання привели до зменшення, а згодом і повного зникнення військ. сіл. Поступово зникли і рангові села. Вони перейшли у приватну власність козац. старшин. Під тиском зростаючого феодалізму П. с. убожили і розорялися. В 50-х рр. 18 ст. в деяких полках зовсім зникли «можні» двори, а число «середньоземельних» і «малоземельних» стало значно меншим, ніж «нищегних» і «крайньонищегних» дворів. На поч. 18 ст. остаточно встановилося різке розмежування між П. с. і козаками. Неможливим став перехід з одного стану до іншого. Старшини-поміщики настійно домагалися позбавити П. с. прав на землю, яку вони обробляли, заборонити їм переходи від одного до ін. власника чи державця. 20.IV (1.V) 1760 гетьман К. Г. *Розумовський* видав універсал, підтверджений царським урядом 15 (26).XII 1763, за яким П. с. дозволялося переселятися тільки тоді, коли власник (поміщик чи старшина) давав їм писаний дозвіл на це, причому все майно П. с. переходило до пана. Крім того, універсал позбавив П. с. права продавати свої землі і заборонив їм вступати в козаки. Процес закріпачення П. с., що відбувався на Лівобережній і Слобідській Україні з 2-ї пол. 17 ст., завершився указом Катерини II від 3 (14).V 1783 про юридичне оформлення кріпосного права на Лівобережній і Слобідській Україні. Після цього указу П. с. злилися з заг. масою кріпаків Рос. держави.

Лит.: Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; Лазаревский А. М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648—1783 гг.). К., 1908; Гуржий И. О. Повстання селян в Турбаха (1789—1793). К., 1950; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960.

І. О. Гуржий (Київ).

ПОСТИШЕВ Павло Петрович (18.IX 1887 — 10.XII 1940) — рад. парт. діяч. Член Комуністич. партії з 1904. Н. в м. Іваново-Вознесенську (тепер м. Іваново) в сім'ї робітника-ткача. В революц. русі з 1901. В 1905 — учасник заг. страйку в Іваново-Вознесенську, був обраний до складу Ради робітн. депутатів. У 1906 — член Іваново-Вознесенського міського, а 1907—08 — член бюро окружного к-ту РСДРП. В квітні 1908 П. було заарештовано і 1910 засуджено до каторжних робіт, 1912 відправлено на довчине поселення в Іркутську губ. З 1913 — на підпільній роботі в Іркутську, член Іркутського бюро РСДРП, керівник міської профспілки металістів. З березня 1917 — депутат, а з серпня 1917 — заст. голови Іркутської Ради робітн. депутатів, голова Центр. бюро Спілки профспілок міста. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — один з організаторів боротьби за встановлення Рад. влади в Сибіру; член Іркутського ревкому, голова ревтрибуналу, член Центросибіру. В 1918 — представник Центросибіру в Далекосхідному Раднаркомі в Хабаровську. В роки громадян. війни на Далекому Сході вів підпільну роботу, керував партизан. загонами Приамур'я. В 1920 — уповноважений ЦК РКП (б) по Хабаровському району, кандидат у члени Далекосхідного бюро ЦК РКП (б). У 1921 — уповноважений уряду Далекосхідної республіки (ДСР) по Прибайкальській області, член Військ. ради Сх. фронту ДСР. Брав участь у боях за Волочаєвку і Спаськ. З квітня 1922 — обл. комісар уряду ДСР у Прибайкаллі, голова Прибайкальського губревкому. З жовтня 1923 — на керівній парт. роботі на Україні: зав. оргінструкторським відділом Київ. губкому КП (б) У, голова Київ. губ. контрольної комісії. З листопада 1924 — секретар Київ. губкому, потім окружного КП (б) У. З листопада 1926 — секретар ЦК КП (б) У, одночасно — секретар Харків. окружного і міського КП (б) У. В 1930—33 — секретар ЦК ВКП (б). З січня 1933 — секретар ЦК КП (б) У, одночасно — перший секретар Харків., а потім Київ. обкомів КП (б) У. З березня 1937 — секретар Куйбишевського обкому ВКП (б). На XIV з'їзді ВКП (б) обирався кандидатом, на XV—XVII з'їздах ВКП (б) — членом ЦК. В 1930—33 — член Оргбюро ЦК ВКП (б). У 1934—38 — кандидат у члени Політбюро ЦК ВКП (б). На IX—XII з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК. В 1926—30 та 1933—37 — член Політбюро та Оргбюро ЦК КП (б) У. Був членом ЦВК СРСР та ВУЦВК. Нагороджений орденом Леніна. Портрет, с. 435.

Тв.: Гражданская война на востоке Сибири (1917—1922 гг.). М., 1957; Из прошлого. М., 1958.

Лит.: Марьягин Г. А. Постышев. М., 1965 [бібліогр. с. 303]; Рівшов Е. Павло Петрович Постышев. К., 1967. Т. М. Колишера (Київ).

ПОСТІЙНЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО РАДИ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ СОЮЗУ РСР — орган, що забезпечує врахування інтересів республіки при розв'язанні Урядом СРСР тих чи ін. питань (економіч., культ.-побутових тощо). В обов'язки П. п. входить також проведення у найвищих органах СРСР пропозицій Уряду УРСР, організації зв'язку центр. органів УРСР з відповідними органами Союзу РСР. Через П. п. здійснюється взаємна інформація з П. п. ін. рад. союзних республік. Бере початок від *Повноваженого представництва УРСР в РРФСР*. Діє на підставі положення від 2.XII 1925. У 1931 перетворено на постійне представництво Ради Нар. Комісарів УРСР при Раді Нар. Комісарів СРСР; з 1946 — П. п. Р. М. УРСР при Р. М. СРСР.

Р. Д. Синельникова (Київ).

ПОСТІЙНЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО УКРАЇНСЬКОЇ РСР ПРИ ООН — постійний орган зовнішніх зносин, що офіційно представляє інтереси УРСР в *Організації Об'єднаних Націй*. Створене Урядом УРСР 1958; очолюється постійним представником. Міститься в Нью-Йорку. Воно забезпечує зв'язок Уряду УРСР з штаб-квартирою ООН, участь УРСР в роботі органів ООН в Нью-Йорку, підтримує ділові та культ. контакти з ін. країнами — членами ООН тощо. П. п. УРСР при ООН працює під безпосереднім керівництвом М-ва закорд. справ УРСР і є важливим органом зовнішньо-політ. діяльності Рад. України.

ПОСТІЙНІ КОМІСІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР — допоміжні органи Верховної Ради УРСР, покликані всебічно вивчати і попередньо готувати питання на розгляд Верховної Ради, сприяти проведенню в життя законів і постанов, прийнятих нею, здійснювати від її імені систематичний контроль за діяльністю міністерств і відомств республіки. Верховна Рада УРСР кожного скликання утворює з складу своїх депутатів постійні комісії з осн. галузей держ., госп. і соціально-культ. будівництва на строк повноважень Ради. Зокрема, Верховна Рада УРСР 8-го скликання (1971) утворила такі постійні комісії: мандатну, законодавчих передбачень, у закордонних справах, у справах молоді, планово-бюджетну, по важкій промисловості, легкій і харчовій промисловості, місцевій промисловості, будівництву, транспорту і зв'язку, сільському господарству, комунальному і побутовому обслуговуванню, торгівлі, освіті й науці, культурі, охороні здоров'я і соціальному забезпеченню, охороні природи. До своєї роботи вони залучають актив, спеціалістів і керівників відповідних галузей держ., госп. і соціально-культ. будівництва. До їхнього складу обрано 377 депутатів. Постійні комісії діють на підставі союзного і респ. законодавства, зокрема Положення про ці комісії, затвердженого Верховною Радою УРСР 29.VI 1966.

В. Е. Нижник (Київ).

ПОСТІЙНІ КОМІСІЇ МІСЦЕВИХ РАД ДЕПУТАТІВ ТРУДЯЩИХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР — допоміжні органи обласних, районних, міських, районних у містах, селищних і сільських Рад депутатів трудящих УРСР. Покликані вивчати і готувати питання на розгляд відповідної Ради та її виконавчого комітету, вести організаційську роботу по виконанню їхніх рішень, здійснювати контроль за роботою підприємств, установ, орг-цій в питаннях, віднесених до відання Ради тощо. Утворюються відповідною Радою кожного скликання на строк її повноважень з числа депутатів. Виходячи з місцевих умов і кількості депутатів, місцеві Ради утворюють, як правило, такі постійні комісії: мандатні, планово-бюджетні, с.-г., промислові, транспорту і зв'язку, культ.-освітні, соціалістич. законності, благоустрою і шляхового будівництва, торг., побутові, охорони здоров'я і соціального забезпечення та ін. Постійні комісії діють на підставі респ. законодавства, зокрема Положення про відповідну місцеву Раду. До своєї роботи вони залучають актив і спеціалістів відповідних галузей г-ва і культури. Всього в УРСР (1971) діє 73 460 постійних комісій, до яких обрано 429 468 депутатів місцевих Рад.

В. Е. Нижник (Київ).

ПОСЯДА (П а с я д а, П о с я д е н к о) Іван Якович (9.IV 1823 — 24.X 1894) — прогресивний укр. громад. і культурний діяч, педагог. Н. у м. Зінькові (тепер Полт. обл.). З 1843 вчився на філософ. факультеті Київ. ун-ту. Весною 1846 вступив до *Кирило-Мефодіївського товариства*,

належав до революц.-демократич. частини, очолюваної Т. Г. Шевченком. У 1847 П. заарештовано і заслано в Казань. Протягом 1847—49 П. вчився в Казан. ун-ті. В 1849—56 працював урядовцем у Рязані, Петербурзі. З 1865 — на пед. роботі. Вчителював у Петерб. і Полоц. військ. гімназіях. Був директором учительських семінарій у Києві (1869—73), Коростишіві (1873—80). В 1880—85 — директор нар. шкіл Воронезької, 1885—91 — Оренб. губ. Помер у Коростишіві (тепер Житом. області).

Лит.: Ковмір Ю. О. Нове про І. Я. Посяду. «Український історичний журнал». 1965, № 10; Ч а т о р П. Нові джерела до біографії кирило-мефодіївця І. Я. Пасяди. «Архіви України», 1967, № 1.

Г. Я. Сергієнко (Київ).

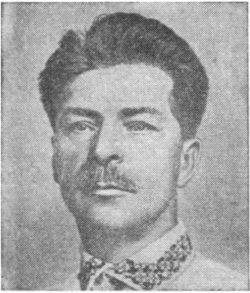
ПОТАПЕНКО Пилип Олександрович (16.VII 1922 — 21.X 1943) — рад. військовослужбовець, капітан, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член Комуністич. партії з 1942. Н. у с. Бабаях (тепер с-ще м. т. Харківського р-ну Харків. обл.) в сім'ї коваля. В Рад. Армії з 1941. У 1942 закінчив Харківське військ. уч-ще. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як заст. командира батальйону 237-го стріл. полку 69-ї стріл. дивізії Центр. фронту відзначився при визволенні Білорусії. 16.X 1943 на тер. Ловіського р-ну Гом. обл. на чолі частини батальйону форсував Дніпро і закріпився на правому березі. Потім повернувся на лівий берег і організував переправу решти батальйону. Помер від ран.

ПОТАПОВ Михайло Іванович (1888 — 1.VI 1963) — учасник боротьби за Рад. владу на Україні. Член КПРС з 1914. Н. в м. Муромі (тепер Влад. обл.) в селянській сім'ї. З 1915 вів революц. роботу в Катеринославі. Не раз зазнавав репресій з боку царського уряду. В 1917 — один з організаторів і керівників Червоної гвардії в Катеринославі. В 1918—19 на чолі створеного ним загону брав участь у боях проти каледінських банд, білокозаків і австро-нім. військ. З 1922 — на керівній парт., профспілковій і госп. роботі. З 1958 — на пенсії. Нагороджений двома орденами Червоного Прапора.

ПОТАПОВ Михайло Іванович (З.Х. 1902 — 26.I 1965) — рад. військ. діяч, генерал-полковник. Член КПРС з 1926. Н. в с. Мочальникові (тепер Юхновського р-ну Калуз. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1920. Учасник громадян. війни. В 1936 закінчив Військ. академію механізації і моторизації РСЧА. В 1939 взяв участь у боях проти япон. мілітаристів на р. Халхин-Голі. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — ком. 5-ю армією, яка брала участь в обороні Києва. Після війни П. — на керівних посадах у Рад. Армії. В 1947 закінчив Вищі академічні курси при Академії Генштабу. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

ПОТАПОВА Олена Михайлівна (н. 16.II 1930) — укр. рад. балерина, нар. артистка СРСР (з 1970). Член КПРС з 1954. Н. в Самарі. В 1946—48 вчилася в хореографічній студії при Київ. театрі опери та балету ім. Т. Г. Шевченка, з 1948 — солістка цього театру. Осн. партії: Олетта-Оділія, принцеса Аврора («Лебедине озеро», «Спляча красуня» Чайковського), Лілея («Лілея» Данькевича), Мавка («Лісова пісня» Скорупського), Марія («Бахчисарайський фонтан» Асаф'єва), Жізель («Жізель» Адана). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами.

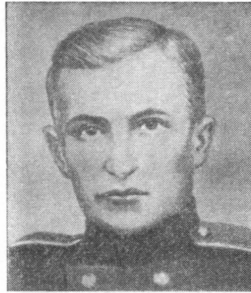
ПОТЕБНЯ Андрій Опанасович (31.VIII 1838 — 4.III 1863) — український революційний демократ. Н. в селі Перекопівці (тепер Роменського району Сумської області) в сім'ї офіцера. Брат О. О. *Потебні*. В 1856 закінчив Костянтинівський кадетський корпус у Петербурзі. В столиці збли-

П. П. Постишев.

О. М. Потапова.

А. О. Потебня.

О. О. Потебня.

звився з польсь. революц. демократами Я. Домбровським і З. Падлевським. Був прапорщиком, потім підпоручиком Шліссельбурзького полку. Перебуваючи з полком у Польщі, П. 1861 створив таємну революц. орг-цію «Комітет російських офіцерів у Польщі», яка в листопаді 1862 увійшла до т-ва «Земля і воля». П. встановив зв'язки з польсь. таємними революц. орг-ціями і домовився з ними про спільну підготовку повстання проти царизму. 27.VI (9.VII) 1862 вчинив замах на намісника в Польщі. Після цього змушений був перейти на нелегальне становище. Брав участь у складанні ряду листівок к-ту, зокрема прокламації «Офіцерам російських військ від Комітету російських офіцерів у Польщі», опублікованої 1 (13).XII 1862 в газ. «Колокол». Учасник польського визвольного повстання 1863—64. В 1862—63 П. їздив до Лондона, підтримував зв'язок з О. І. Герценом і М. П. Огарьовим. Загинув в бою проти царських військ біля Піщаної Скелі (тепер ПНР). М. П. Огарьов присвятив П. «Надгробне слово» [опубл. в «Колокол» 1 (13).V 1863].
Лит.: Дьяков В. А., Миллер И. С. Революционное движение в русской армии и восстание 1863 г. М., 1964; Млинарський З., Сліш А. Андрій Потебня — борець за спільну справу братніх народів. К., 1957 [бібліогр. с. 90]; Лейкина-Свирицкая В. Р. Андрей Потебня. В кн.: За нашу и вашу свободу. Герои 1863 года. М., 1964.

ПОТЕБНЯ Олександр Опанасович (22.IX 1835 — 11.XII 1891) — видатний укр. і рос. філолог, чл.-кор. Петербурзької АН (з 1875). Н. в с. Гаврилівці на Полтавщині в сім'ї офіцера. В 1856 закінчив істор.-філол. факультет Харків. ун-ту. З 1875 — професор цього ун-ту. Основоположник т. з. психологічного напрямку у вітчизн. мовознавстві. Автор праць «Із записок з російської граматики» (т. 1—4. 1874—1941), «Мисль і мова» (СПБ, 1862), «Замітки про малоруське наріччя» (Воронеж, 1871) та багатьох ін. У своїх працях висвітлює питання істор. розвитку укр. мови. П. гостро виступав проти націоналізму й шовінізму, обстоював ідеї братерства народів, рівноправність їхніх культур і мов, зокрема української. Йому належать також праці з фольклору та етнографії («Пояснення малоруських і споріднених народних пісень», т. 1—2. Варшава, 1883—87, та ін.).

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1. Х., 1925; 3 лекцій теорії словесності. Х., 1930; Из записок по русской грамматике, т. 1—2. М., 1958 [бібліогр. с. 8—11].
Лит.: Сумцов М. Велетень думки і слова. Х., 1922; Булаховский Л. А. Александр Афанасьевич Потебня. К., 1952; Олександр Опанасович Потебня. К., 1962 [бібліогр. с. 100—111]; О. О. Потебня і деякі питання сучасної славістики. Х., 1962.

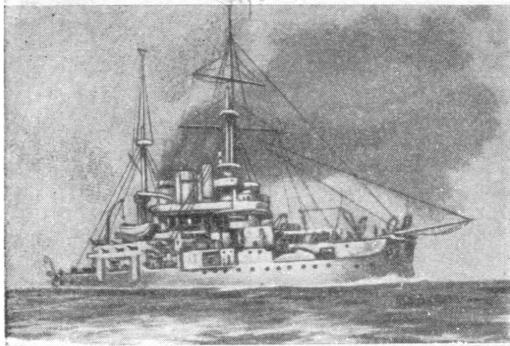
ПОТИЛИЦИН Дмитро Павлович (1908 — 27.IX 1944) — рад. військовослужбовець, капітан, Ге-

рой Рад. Союзу (1943). Н. у с. Батенас (тепер Боградського р-ну Хакас. а. о. Краснояр. кр.). В Рад. Армії 1930—32 і з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир батальйону 255-го стріл. полку 309-ї стріл. дивізії Ворон. фронту відзначився при визволенні Київщини. В жовтні 1943 П. уміло організував форсування Дніпра батальйоном. Під командуванням П. рад. бійці захопили плацдарм й утримали його, відбили 48 ворожих атак, визволили с. Монастирок (тепер Переяслав-Хмельницького р-ну) і захопили важливу в стратегічному відношенні висоту. П. загинув в одному з боїв.

ПОТІЙ Іпатій (1541—1613) — уніатський митрополит (1600—13), один із засновників уніатської церкви на Україні (див. *Брестська церковна унія 1596*). Походив з багатой укр. шляхти. З 1593 — володимирський православний єпископ. У 1595 П. і луцький єпископ К. Терлецький, підтримані верхівкою укр. світських і духовних феодалів, почали переговори з польсь. королем Сигізмундом III і римським папою про унію православної церкви з католицькою. П. був учасником церковного собору 1596 в Бресті. Ставши 1600 уніатським митрополитом, П. насильницькими методами насаджував унію, підтримував загарбницьку політику шляхет. Польщі і Ватикану щодо України. П. — автор ряду полемічних творів, спрямованих проти православної церкви і протестантів («Антиризис», листи до князя К. Острозького та ін.). Антинар. діяльність П. яскраво викрив у своїх відповідях на його листи невідомий автор, що підписувався псевдонімом Клірик Острозький.

ПОТОЦЬКИЙ (Potocki) Микола (р. н. невід. — п. 1651) — польсь. магнат, великий коронний гетьман (з 1646). Походив з магнатського роду *Потоцьких*. Керував жорстоким придушенням антифеод. сел.-козац. повстань на Україні, що їх очолювали *Павлюк*, *К. Скидан*, *Д. Гуня*, *Я. Остриян*. Під час розгрому польсь.-шляхет. військ у *Корсунській битві 1648* П. разом з *М. Калиновським* був захоплений у полон і виданий Б. Хмельницьким кримському ханові. Визволений за великим викуп. Командував польсь.-шляхет. військом у *Берестейській битві 1651*. Брав участь у підписанні *Білоцерківського договору 1651*.

ПОТОЦЬКИЙ (Potocki) Ян (8.II 1761 — 2.XII 1815) — польсь. дворянський історик і письменник, граф. Н. в с. Пикові (тепер Калинівського р-ну Вінн. обл.). Опублікував франц. мовою ряд праць, в яких є зведення відомостей античних авторів з питань старод. і середньовічної історії слов'ян та істор. географії Сх. Європи, в т. ч. і України; «Дослідження про Сарматію» (т. 1—4. Варшава, 1789—91), «Історичні та географічні ма-

Броненосець «Потьомкін».

теріали про Скіфію, Сарматію і слов'ян» (т. 1—4. Брауншвейг — Берлін, 1796), «Стародавня історія Херсонської губернії» (СПБ, 1804), «Стародавня історія Подільської губернії» (СПБ, 1805), «Стародавня історія Волинської губернії» (СПБ, 1805). У своїх працях П., зокрема, обстоював тезу про автохтонність слов'ян. У фантастично-філософському романі «Рукопис, знайдений у Сарагосі» П. пропагував філософ. ідеї франц. просвітителів 18 ст.

Тв.: Рос. перекл. — Рукопис, найденная в Сарагосе. М., 1968. Я. Д. Ісаевич (Львів).

ПОТОЦЬКІ (Potoccy) — польс. магнатський рід у 17—20 ст. Мав великі зем. володіння в Польщі і на Україні. В 17—18 ст. П., обіймаючи високі посади в Речі Посполитій, сприяли агресії польс. феодалів у Росію і на Україну. Брали активну участь у боротьбі магнатів за владу, яка привела до політ. анархії і втрати Польщею 1795 нац. незалежності. Зем. володіння П. були націоналізовані: на Правобережній Україні 1917, Зх. Україні — 1939 і в Польщі — 1944. Найвідоміші: Микола *Потоцький* (р. н. невід. — п. 1651) — великий коронний гетьман. Стефан П. (р. н. невід. — п. 1648) — син Миколи П. Командував авангардом польс.-шляхет. війська, розгромлено в *Жетоводській битві 1648* сел.-козак. військом на чолі з Б. Хмельницьким. Загинув під час битви. Станіслав Шенський, Фелікс П. (1751 — 15.III 1805) — руський (галицький) воевода [1782—88], ген.-лейтенант артилерії. Був одним з керівників *Торговицької конфедерації 1792*. За його наказом в кінці 18 ст. в Умані кріпаки посадили дендропарк. Андрій П. (1861 — 12.IV 1908) — намісник Галичини [1902—08], ставленник австро-угор. загарбників. Нещадно придушував визвольний рух у Галичині.

ПОТСДАМЬСКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1945 — див. *Берлінська конференція 1945*.

ПОТУЖНИКИ — одна з категорій феодално залежної сільс. бідноти на Україні і в Білорусії в 15—16 ст. За своїм становищем П. були близькими до *підсусідків* і *комірників*. Позбавлені будь-якої власності і неспроможні обробляти землю, П. працювали наймитами в заможних селян. Лише незначній частині П. вдалося створити власне господарство і стати членами сільс. громади. Більшість П. була приречена все життя наймитувати.

ПОТЬОМКІН Григорій Олександрович (24.IX 1739 — 16.X 1791) — рос. держ. і військ. діяч, генерал-фельдмаршал, фаворит *Катерини II*. Н. в с. Чижові на Смоленщині в дрібнопомісній

дворянській сім'ї. В 1762, перебуваючи на службі в гвардії, взяв участь у дворцовому перевороті, внаслідок якого Катерина II здобула рос. престол. Учасник рос.-тур. війни 1768—74. Ставши 1774 фаворитом Катерини II, набув вирішального впливу на держ. справи. За його участю було придумано сел. війну під проводом О. І. Пугачова. В 1775 за ініціативою П. було ліквідовано *Нову Січ* як небезпечний для рос. царизму осередок визвольної боротьби на Україні. В 1776 П. призначено новорос., азовським і астраханським генерал-губернатором. За приєднання Криму до Росії 1783 П. дістав титул «князя Таврійського». В період управління П. Новоросією відбувалося заселення і освоєння пд.-укр. земель, було збудовано Херсон, Миколаїв, Катеринослав, Севастополь та ін. міста. П. провів ряд заходів по організації рос. армії та організації Чорноморського флоту. Дістав від Катерини II в подарунок тисячі кріпаків і став одним з найбільших землевласників, у т. ч. й на Україні. Під час рос.-тур. війни 1787—91 П. був головнокомандуючим рос. армії. Під час мирних переговорів з Туреччиною П. захворів і помер на шляху з м. Ясс до Миколаєва.

Лит.: Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775—1800 гг. М., 1959.

«ПОТЬОМКІН», «Князь Потьомкін-Таврійський» — ескадрений броненосець рос. Чорноморського флоту, на якому 14—25.VI (27.VI—8.VII) 1905 відбулося повстання матросів. Загальне збройне повстання матросів Чорноморського флоту Центральний флотський комітет *Севастопольської військової організації РСДРП* («Матроська централка») готував на осінь 1905. На «П.» підготовку очолив член «Централки» Г. М. Вакуленчук. Повстання почалося передчасно, стихійно. Приводом до повстання, яке почалося 14 (27).VI, була відмова матросів їсти обід, приготований з червивого м'яса. Командир корабля викликав озброєну варту і наказав розстріляти 30 матросів. Озброївшись гвинтівками, революц. матроси вбили 7 найбільш ненависних офіцерів, інших — заарештували. Під час сутички було смертельно поранено Г. М. Вакуленчука. Для керівництва броненосцем потьомкінці обрали революц. к-т (суднова комісія) на чолі з П. М. *Матюшенком*. До «П.» приєднався міноносець № 267. Вночі проти 15 (28).VI «П.» прибув до Одеси, де в той час спалахнув заг. страйк (див. *Одеський червоний збройний виступ 1905*). Керівники потьомкінців не скористалися з сприятливої обстановки для з'єднання повстання матросів з революц. боротьбою одес. пролетаріату. Вони чекали, поки вже ескадра приєднається до повстання. Не досить рішуче діяли й одеські робітники. 16 (29).VI відбувся похорон Г. М. Вакуленчука, який перетворився на політ. демонстрацію. Дізнавшись про події на «П.», В. І. Ленін послав більшовика М. І. Васильєва-Южина для керівництва повстанням, але він прибув у Одесу, коли «П.» уже покинув порт. Щоб придушити повстання, командування Чорноморського флоту 16 (29).VI послало 2 ескадри Чорноморського флоту (5 броненосців, крейсер, 7 міноносців). Матроси ескадри відмовилися стріляти по революц. броненосцю, а броненосець «Григій Побідоносець» приєднався до «П.», але 18.VI (1.VII) кондуктори (помічники офіцерів), які були проти повстання, посадили броненосеця на міліну і здали царській владі. Щоб поповнити запаси вугілля, продовольства, прісної води, «П.» 18.VI (1.VII) прибув у румунський порт Констанцу, але дістав там відмову. 20.VI (3.VII) суднова комісія передала іноземним консулам

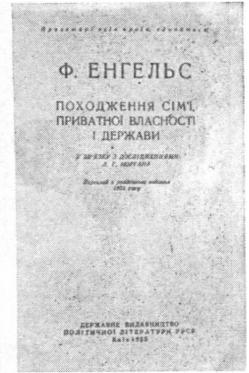
дві відозви: «До всього півлізованого світу», «До всіх європейських держав», в яких роз'яснювала мету своєї боротьби. 22.VI (5.VII) «П.» прибув у Феодосію, сподіваючись одержати потрібні запаси, але й тут повсталих спіткала невдача. 25.VI (8.VII) потьомкінці здали броненосець рум. владі в Констанці, а самі зійшли на берег як політ. емігранти. Частина команди 1905 повернулася в Росію; матроси були заарештовані і засуджені. Більшість потьомкінців приїхала на батьківщину після Лютн. революції 1917. Повстання «П.» було першим революц. виступом в армії і флоті в період революції 1905—07. В. І. Ленін писав, що величезне значення повстання потьомкінців полягало в тому, що «тут вперше велика частина військової сили паризму,— цілий броненосець,— перейшла відкрито на сторону революції» (Твори, т. 8, с. 509).

Лит.: Ленін В. І. Революційна армія і революційний уряд.— Російський цар шукає захисту від свого народу у турецького султана. Твори. Вид. 4, т. 8; Революція 1905—1907 г. на Україні. Сборник документов и материалов, т. 2, ч. 1. К., 1955; Лычев И. А. Потемкинцы. М., 1965; Рубцов Г. Військово-бойова робота більшовиків України (1905—1907 рр.). К., 1958; На й да С. Ф. Революционное движение в царском флоте. 1825—1917. М.—Л., 1948 [библіогр. с. 596—605]; Федоров А. Революционные востания в Черноморском флоте в 1905 году. М., 1946; Шморгул П. М. До 60-річчя повстання на броненосці «Потемкін». «Український історичний журнал», 1965, № 6; Спиваковский Е. И. Материалы о революционной деятельности потемкинцев. В кн.: Революционное движение в Черноморском флоте в 1905—1907 г. Воспоминания и письма. М., 1956.

ПОХИЛІВІЧ Дмитро Леонідович (н. 22.IX 1897)— укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1951), професор (з 1953). Член КПРС з 1921. Н. в с. Володотях (тепер Коростишівського р-ну Житомир. обл.) у селянській сім'ї. В 1924 закінчив Київ. ін-т нар. освіти. В 1921—45 працював у вузах України та РРФСР, у Науково-дослідному ін-ті української культури в Харкові (1933—34). З 1946 — зав. кафедрою історії пд. і зх. слов'ян Львів. ун-ту. Досліджує аграрні відносини та історію селянства України, Білорусії, Литви, Польщі 16—18 ст. Один з авторів підручника «Історія південних і західних слов'ян» (К., 1966). Автор популярних брошур з питань атеїзму. Нагороджений орденом «Знак пошани» та ін. нагородами. *Тв.*: Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв. Львов, 1957; Польша в добу феодалізму. Львів, 1965; Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII века. Вильнюс, 1966.

ПОХИЛІВІЧ Леонтій Іванович (1816—93)— укр. краєзнавець. Н. в сім'ї священика. Працював службовцем у Київській духовній консисторії. П.— автор праць «Сказання про населені місцевості Київської губернії...» (К., 1864), «Повісті Київський і Радомисльський. Статистичні та історичні замітки...» (К., 1887). Його твори написані без критичного ставлення до джерел, але поряд з домислами в них є достовірні відомості; тому вони зберегли деяке довідкове значення.

«ПОХОДЖЕННЯ СІМ'Ї, ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ І ДЕРЖАВИ»— праця Ф. Енгельса, присвячена питанням найдавнішої історії людства. «Це — один з основних творів сучасного соціалізму» (Ленін в В. І. Твори, т. 29, с. 421). Написана праця 1884 і надрукована в тому ж році в Цюриху. Має підзаголовок «У зв'язку з дослідженнями Льюїса Г. Моргана». Складається з дев'яти розділів: 1) Передісторичні ступені культури; 2) Сім'я; 3) Ірокезський рід; 4) Грецький рід; 5) Виникнення афінської держави; 6) Рід і держава в Римі; 7) Рід у кельтів і германців; 8) Утворення держави германців; 9) Варварство і цивілізація. При написанні праці було ви-

Титульні сторінки праці Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави» — німецького видання 1884 (ліворуч) і українського видання 1955.

користано виписки й критичні зауваження К. Маркса на дослідження прогресивного амер. вченого Л. Моргана «Стародавнє суспільство». Ф. Енгельс розглядав свою працю як виконання заповіту К. Маркса, якому не вдалося самому викласти й оцінити результати важливих досліджень Л. Моргана. В цій праці, за виразом В. І. Леніна, «можна з довір'ям поставитись до кожної фрази», бо вона «написана на основі величезного історичного і політичного матеріалу» (Ленін В. І. Твори, т. 29, с. 421). Це був перший марксистський твір, у якому в систематизованому вигляді було викладено матеріалістичне розуміння ранніх, найменш досліджених на той час, етапів розвитку людського суспільства, підсумовано марксистські погляди на розвиток докапіталістич. формацій. Питання історії розвитку сім'ї, походження приватної власності та д-ви розглядалися в органічному взаємозв'язку і взаємозумовленості з окремими етапами розвитку людського суспільства, розвитку продуктивних сил. Розглядаючи сім'ю як істор. категорію, як продукт певної суспільної системи, автор дав глибокий аналіз осн. форм шлюбу, від групового до моногамної сім'ї. Ф. Енгельс нижнією критиковав бурж. сім'ю, де жінка пригноблена і нерівноправна з чоловіком. Бурж. сім'я автор протиставляв новий тип сім'ї безкласового суспільства, яка ґрунтується на цілковитій рівності, взаємній повазі і справжній любові подружжя. Велику увагу в праці приділено дослідженню осн. рис суспільного розвитку, конкретних форм організації первіснообщинної епохи. Докладно характеризуючи первіснообщинний лад у ірокезів, греків, римлян і германців, Ф. Енгельс, слідом за Л. Морганом, підтверджував, що рід був універсальною формою суспільної організації, що він був осн. суспільною одиницею всіх народів аж до часу виникнення д-ви. Рід був організацією без класів, без експлуатації, без панування та гноблення, де влада належала всім членам родового колективу. З розвитком продуктивних сил, підвищенням продуктивності праці, появою майнової нерівності виникла приватна власність, відбувся поділ суспільства на класи, і разом з тим почався розклад первіснообщинного ладу. Розглядаючи виникнення різних форм суспільного ладу, Ф. Енгельс підкреслював історично зумовлений, перехідний характер приватної власності. Центр. місце в праці посідає марксистське вчення про д-ву, її походження, класову природу, форми державності, причини й умови її відмирання.

Успенський собор Почаївської лаври. Архітектор Г. Гофман. 1771—91.

На прикладі виникнення д-ви в Афінах, Римі та в германціх Ф. Енгельс визначав осн. форми утворення д-ви на руїнах родового ладу. При всіх відмінностях цих форм д-ва, як доводив Ф. Енгельс, завжди є зняряддям політ. панування тих класів, які володіють засобами виробництва. Праця Ф. Енгельса спрямована проти бурж. фальсифікаторських теорій надкласовості та одвічності д-ви, проти ідеалізації її окремих форм, зокрема бурж.-демократич. республіки. Дальше зростання продуктивних сил капіталістич. суспільства, в свою чергу, неминує призводити до того, що приватна власність й експлуаторські класи стають перешкодою розвитку суспільного виробн. Лише з ліквідацією приватної власності та експлуаторських класів, що здійснюється пролетарською революцією, виникають передумови для зникнення і відмирання д-ви. Марксистське вчення про д-ву відповідно до нових істор. умов знайшло дальший розвиток у творах В. І. Леніна, зокрема в праці «*Держава і революція*», в теоретичних документах КПРС, насамперед у *Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу*. В 1890, у зв'язку з підготовкою до друку нового видання книги, Ф. Енгельс вивчив найновішу на той час літературу з цієї теми, зокрема праці М. М. Ковалевського, і вніс відповідні доповнення та зміни до окремих розділів праці. Дальший розвиток науки підтвердив найважливіше положення твору Ф. Енгельса, хоч деякі з них, особливо ті, що стосувалися поглядів самого Л. Моргана (періодизація первісної історії, її термінологія), вимагають відповідного уточнення, на можливість якого вказував і сам Ф. Енгельс. Працю Ф. Енгельса перекладено багатьма мовами світу. Рос. мовою книга вперше вийшла з друку 1894 в Петербурзі; це був перший твір Ф. Енгельса, виданий у Росії легально. Вперше укр. мовою його було видано 1899.

Видання: Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. В кн.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21.

Літ.: Маркс К. Конспект книги Льюиса Г. Моргана «Древнее общество». В кн.: Архив Маркса и Энгельса, т. 9. М., 1941; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 2. Фрідріх Енгельс; т. 25. Держава і революція; т. 29. Про державу. Ю. М. Захарук (Київ).

«ПОХОДИ ГОЛОДУЮЧИХ» — масові виступи голодуючих робітників, селян і безробітних під проводом комуністів на зх.-укр. землях проти польс. фашист. уряду в 30-х рр. 20 ст. Один з найбільших «П. г.» відбувся 1931 в м. Старому Самборі. Більшість його учасників становили селяни (понад 2 тис. чол.). Демонстранти вимагали хліба і роботи. Поліція провела масові арешти. В 1931 в м. Стебнику безробітні влаштували біля місцевої тюрми демонстрацію під лозунгами: «Хліба і праці!», «Геть капіталістичний уряд!», «Хай живе Радянський Союз!» та ін. На спів «Інтернаціоналу» та заклики демонстрантів відгукнулися політ. в'язні. «П. г.», в яких взяло участь понад 15 тис. робітників і селян, пройшли в лютому 1932 на Закарпатській Україні під лозунгами: «Геть з буржуазною владою!», «Геть війну проти Радянського Союзу!», «Допомогу всім безробітним!», «Хліба, праці і свободи!» та ін. Вряді міст під час «П. г.» відбулися сутички з жандармерією, були вбиті й поранені. Налякана розмахом виступів влада обцяла полегшити становище голодуючих. М. М. Кравець (Львів).

«ПОХОЖІ» СЕЛЯНИ — категорія феодально залежних селян на Україні, в Білорусії і Литві в 15—16 ст., які мали право переходу. Переважну більшість «П.» с. становили збіднілі селяни, які за користування землею платили феодалам натуральні та грошові данини. Формально будучи вільними, «П.» с. юридично мали право розраховатися з поміщиком і одержати від нього дозвіл на вихід. Однак більшість «П.» с., потрапивши у феодал залежність, стала *«непохожими» селянами*, тобто кріпаками.

ПОЧАЇВСЬКА ДРУКАРНЯ — одна з найстаріших друкарень на Зх. Україні. Засн. на поч. 17 ст. при Почаївському монастирі (див. *Почаївська лавра*). Перша книга під назвою «Зерцало богословія» К. Ставровцецького вийшла 1618. Після цього друкарня припинила свою діяльність і відновила її в 1-й пол. 18 ст. Видавала церков. укр., рос., польс. та лат. мовами книги реліг. змісту, а також підручники, худож. та ін. світську л-ру. З тех. та худож. боку її видання відзначалися високим рівнем. П. д. існувала до 1917.

Літ.: Маслов С. Друкарство на Україні в XVI—XVIII ст. К., 1924; Книга і друкарство на Україні. К., 1964.

ПОЧАЇВСЬКА ЛАВРА — православний монастир у Почаєві Терноп. обл. Заснований у 16 ст. монастир був одним із осередків ідеологічної боротьби на Зх. Україні проти католицизму та унії. На поч. 17 ст. при монастирі була відкрита *Почаївська друкарня*. В 1713 монастир захопили уніати. Після придушення польського *визвольного повстання 1830—31* царський уряд відібрав монастир від уніатів і передав православному духовництву. Переіменований 1833 на П. л., монастир був ідеологічним оплотом рос. царизму на Волині. З 1887 П. л. видавала реакційний журнал «Почаєвський листок», який з 1906 став органом чорносотенного «Союзу руського народу». Під час громадян. війни 1918—20 і перебування Зх. України під владою бурж.-поміщицької Польщі церковники П. л. вели антирад. пропаганду. Після возз'єднання Зх. України з УРСР П. л. — православний монастир. Архітектурні пам'ятки П. л.: Успенський собор (1771—91), проект архітект. Г. Гофмана (з 1775 будівництвом керували архітектори Ф. К. Кульчицький та М. і П. Полейовські), Троїцький собор (1906, арх. О. В. Шусев). В 1846 під час перебування в Почаєві Т. І. Шевченко зробив чотири акварельні малюнки лаври,

Нагрудний знак до Почесної Грамоти Президії Верховної Ради Української РСР (лицевий бік і зворотний).

ПОЧЕСНА ГРАМОТА ПРЕЗІДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР — нагорода, якою Президія Верховної Ради УРСР відзначає окремих громадян, підприємства, установи, організації, колективи трудящих, населені пункти за досягнуті успіхи в розвитку нар.-госп. науки і культури, за активну трудову і громад.-політ. діяльність та ін. заслуги. Почесною Грамотою відзначають також військ. частини і з'єднання за високі показники в бойовій і політ. підготовці, активну участь у виконанні нар.-госп. завдань. Відповідно до Положення про цю Грамоту, що його прийнято 25.VII 1969, особам, нагородженим нею, вручається нагрудний знак. Почесною Грамотою нагороджують з 1944 (за станом на 1.I 1970 нею нагороджено 6354 чол. і 340 колективів). Див. також *Грамота Президії Верховної Ради Української РСР*.

ПОШТУЧНЕ — натуральний податок у Молдавії, а також у феод. Литві, шляхет. Польщі та на загарбаних ними укр. землях. Стягували П. в 14—17 ст. переважно з державних (коронних) і старостинських селян у розмірі $\frac{1}{30}$ — $\frac{1}{10}$ частки від кількості худоби або витканого полотна, сукна, ряден, рушників тощо.

«ПРАВДА, ЗА ЯКИМИ СУДИТЬСЯ МАЛОРОСІЙСЬКИЙ НАРОД» — збірник норм феодально-кріпосницького права 1-ї пол. 18 ст., що діяли на Лівобережній Україні. Одна з видатних пам'яток укр. культури. Вперше опубліковані 1879 під редакцією О. Ф. Кістяківського за копією (оригінал виявив лит. рад. історик В. Рауделюнас).

Після возз'єднання з Росією (1654) на Лівобережній Україні діяла правова система, яка складалася з норм різного походження, що нерідко суперечили одна одній. Ці суперечності щодалі поглиблювалися. Прагнучи юридично оформити ті феод.-кріпосницькі відносини, що фактично вже склалися на Україні, укр. феодали висунули ідею скласти кодекс, який був би затверджений царським урядом. Рос. уряд також був заінтересований у систематизації норм права, що діяли на Україні, щоб наблизити їх до загальноросійських. За царським указом від 28.VIII (9.IX) 1728 було утворено спец. кодифікаційну комісію з місцем перебування у Глухові. Перший персональний склад цієї комісії невідомий. Протягом 15-річної роботи над «Правами» він змінювався. В 1734 до комісії входило 12 осіб — представників укр. шляхти, верхівки козак, старшини і вищого духівництва. Такий класовий склад залишався і на дальших етапах її роботи. Джерелами «Прав» були *Литовські статуты*, «Хелмінське право»,

«Саксонське зеркало» та ін., а також укр. звичаєве право й судова практика, рос. законодавство.

Кодифікатори творчо використали першоджерела, переклавши їх рос. мовою й пристосувавши до норм і суд. практики, що діяли на Україні. Вони додали також ряд нових норм. У 1744 було подано проект кодексу на затвердження до Сенату. Через 12 років проект утвердили в комісію для перегляду, але робота над ним не була завершена в зв'язку з тим, що у 2-й пол. 18 ст. (після скасування залишків автономії) на Україну було поширено загальнорос. законодавство. Збірник має 30 розділів, що складаються з 531 артикула, які поділяються на 1716 пунктів. До «Прав» долано схему і перелік чинів військ. і цивільної адміністрації на Україні, пояснення термінів і назв. Цивільні, кримінальні, процесуальні норми права, викладені в «Правах», були спрямовані на захист феод.-кріпосницького ладу, царизму, церкви.

Видання: *Права*, по которым судится малоросийский народ... К., 1879.

Лит.: *Історія Української РСР*, т.1. К., 1967; Кистяковський А. Ф. Очерк исторических сведений о своде законов, действовавших в Малороссии, под заглавием: *Права*, по которым судится малоросийский народ. К., 1879; Кач А. П. *Історія кодифікації дореволюційного права України*. К., 1968.

«ПРАВДА» — масова щоденна газета, орган ЦК КПРС, виходить у Москві. Почала виходити з 22.IV (5.V) 1912 в Петербурзі. Створена за ініціативою передових петерб. робітників. Засновником та ідейним керівником «П.» був В. І. Ленін. Видання легальної загальнорос. робітн. газети «П.» знаменувало новий етап у розвитку марксистської преси. «П.» у своїй діяльності спиралася на значний досвід більшовицьких газет: ленінської «*Іскры*», «*Вперед*», «*Пролетарія*», «*Нової життя*», «*Соціал-демократа*», «*Рабочей газеты*». Велику роль у підготовці видання «П.» відіграла газ. «*Звезда*», яка розгорнула в кін. 1911 широку кампанію за створення щоденної робітн. газети. «П.» почала виходити в період нового революц. піднесення (1910—14), коли по всій країні відбувалися масові політ. страйки. «Саме в квітневе піднесення робітників», — писав В. І. Ленін, — створило робітничу газету „Правду“ (Твори, т. 18, с. 161). Видавалася на кошти, що склалися з добровільних внесків робітників. В 1912—14 «П.» виходила щодня в середньому 40-тисячним тиражем (в окремі місяці тираж доходив до 60 тис.). Організацію щоденної робітн. газети В. І. Ленін характеризував як велику істор. справу, яку здійснювали петерб. робітники (див. Твори, т. 18, с. 156). Політ. лінію газети, її ідейний зміст визначали статті В. І. Леніна. В. І. Ленін здійснював постійне керівництво газетою. В 1912—14 на сторінках «П.» було опубліковано понад 280 його статей і зам'яток. У різний час членами редакції і активними співробітниками газети були М. М. Батурін, Д. Бедний, А. І. Єлізарова-Ульянова, К. С. Єремєєв, М. І. Калінін, Н. К. Крупська, Е. І. Квірінг, В. М. Молотов, М. К. Муранов, В. І. Невський, М. С. Ольмінський, Г. І. Петровський, М. І. Подвойський, М. Г. Полегаєв, О. Ф. Розмирович, К. М. Самойлова, Я. М. Свердлов, М. О. Скрипник, Й. В. Сталін, М. І. Ульянова та ін. Навколо «П.» складалася численна армія робітн. кореспондентів. Багато кореспонденцій обговорювали на робітн. зборах, складали колективно. Нелегальні більшовицькі орг-ції використовували «П.» як свою трибуну. Газету в сотнях примірників розповсюджували у великих пром. містах, вона часто заміняла нелегальні листівки. Активну участь у «П.» брали сотні укр. робітничих кореспондентів.

тів. На Україні 1914 «П.» розповсюджувалася в 121 нас. пункті в кільк. 4—5 тис. примірників, у т. ч. в Києві — бл. 500, в Харкові — 400 примірників, у Миколаєві — до 350, Одесі — бл. 1000, Ювізці — 150, Луганську — 20, Катеринославі — 675 примірників. Робітники України матеріально підтримували «П.». Вони брали активну участь у створенні фонду «П.». Газета «П.» на гроші, зібрані гірниками Донбасу, організувала видання «Шахтерського листка». На Україні активними кореспондентами «П.» були більшовики А. Б. Батов, В. Й. Ермощенко та ін. В 1912—14 в газеті було опубліковано понад 17 тис. кореспонденцій, у т. ч. 1550 з України. Газета в той період писала про безправне становище трудящих, широко висвітлювала страйкову боротьбу робітників, виховувала маси в дусі пролетарської солідарності, пролетарського інтернаціоналізму. «П.» особливо велику роль відіграла під час кампанії по виборах до 4-ї Державної думи. «П.» пряділяла багато уваги сел. питанню. Величезну роль у піднесенні парт. роботи і розгортанні революц. робітн. руху на Україні відіграли статті В. І. Леніна про Україну, надруковані в «П.», зокрема «Калети про українське питання», «Землевпорядження і сільська біднота». Газета допомагала зміцнювати існуючі і створювати нові більшовицькі орг-ції на Україні. Під її впливом оформилися більшовицькі орг-ції на Парамонівському і Берестово-Богодучівському рудниках, у залізнич. майстернях ст. Конотоп, у Лубнах. В кінці грудня (с. ст.) 1912 питання про роботу редакції «П.» обговорювалося на «Лютневій» 1913 нараді ЦК РСДРП з парт. працівниками. Нарادا прийняла написану В. І. Леніним резолюцію «Про реорганізацію і роботу редакції газети „Правда“, в якій були накреслені заходи до поліпшення діяльності редакції. Через «П.» проводилася значна частина організаторської парт. роботи. В редакції відбувалися зустрічі з представниками місцевих парт. груп, сюди надходили повідомлення про парт. роботу на фабриках, заводах, звідси передавали місцевим орг-ціям РСДРП директиви Петерб. к-ту і Центрального Комітету партії. В дореволюц. час «П.» зазнавала постійних репресій. У першій рік існування вона була конфіскована 41 раз, проти редакторів порушено 36 судових справ. Її не раз закривали, але газета, спираючись на підтримку робітників, продовжувала виходити під ін. назвами: 1913 — «Рабочая правда», «Северная правда», «Правда труда», «За правду», 1914 — «Пролетарская правда», «Путь правды», «Рабочий», «Трудовая правда». Всього з 22.IV (5.V) 1912 по 8 (21).VII 1914 видано 645 номерів «П.», з яких 190 було піддано репресіям. 8 (21).VII 1914 царський уряд розгромив редакцію «П.». Її співробітників було заарештовано, видання газети заборонено. Після повалення царизму, за рішенням Бюро ЦК РСДРП (6), з 5 (18).III 1917 «П.» почала виходити як орган Центрального і Петерб. к-тів партії. 5 (18).IV 1917 до складу редакції після повернення з-за кордону ввійшов В. І. Ленін. Під керівництвом В. І. Леніна газета сприяла зростанню революц. свідомості мас, їхній згуртованості навколо партії більшовиків, викривала підступи контрреволюції, зрадницьку роль дрібнобурж. партій — меншовиків, есерів, анархістів. За сім місяців 1917 на сторінках «П.» було опубліковано бл. 200 статей і різних документів В. І. Леніна, в т. ч. «Про завдання пролетаріату в даній революції» (*Квітневі тези В. І. Леніна*), «Про двовладдя», «Завдання революції» та ін. 5 (18).VII 1917 за наказом бурж. Тимчасового уряду редакцію «П.» розгромили юнкери і козаки. В липні — жовтні

Перша сторінка газети «Правда» від 30 березня 1917 з матеріалами XXIV з'їзду КПРС.

1917 газета змушена була 6 разів змінювати свою назву: «Листок „Правды“», «Рабочий и солдат», «Пролетарий», «Рабочий», «Рабочий путь». Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції, з 27.X (9.XI) 1917 газета виходить під своєю початковою назвою як орган ЦК партії. «П.» відіграла видатну роль у боротьбі за повалення царизму і капіталізму, за перемогу Великої Жовтня, створення і зміцнення першої в світі Рад. д-ви. «П.» подала неоціненну допомогу укр. народові в боротьбі за владу Рад на Україні. Винятково важливе значення для трудящих України мали надруковані в «П.» статті В. І. Леніна «Україна», «Україна і поразка правлячих партій в Росії» та ін., в яких розвінчувалися укр. бурж. націоналісти, Центральна рада, підкреслювалося, що дружба трудящих України і Росії є найважливішою запорукою соціального й нац. звільнення України та створення суверенної Укр. д-ви. «П.» відіграла велику роль у перемозі соціалістич. революції на Україні, гаряче вітала створення Української Радянської Соціалістичної Республіки. Через «П.» ЦК партії, особисто В. І. Ленін подавали постійну допомогу більшовикам України у створенні місцевої революц. преси. З допомогою і при активній підтримці «П.» було створено на Україні газети «Звезда», «Голос пролетарія», «Голос социал-демократа», «Донецкий пролетарій», «Пролетарій» та ін., які систематично передруковували матеріали «П.», ленінські статті, доповіді, промови. З березня 1918 «П.» видається в Москві, до 1952 — орган Центрального і Моск. к-тів партії, з жовтня 1952 — орган ЦК КПРС. Значення «П.» в історії КПРС надзвичайно велике. «П.» завжди була могутньою ідейною зброєю партії, її колек-

тивним пропагандистом, агітатором і організатором. В «П.» було опубліковано останні праці В. І. Леніна (1922—23), в яких викладено конкретну програму соціалістич. будівництва в СРСР. «П.» була в центрі боротьби за партійність, вела рішучу боротьбу проти меншовиків, ліквідаторів, одзовістів, троцькістів, викриваючи їхню зрадницьку роль. Після перемоги Великого Жовтня діяльність «П.» була спрямована на здійснення творчих завдань соціалістич. революції. «П.» на своїх сторінках розгорнула кампанію за індустріалізацію країни, широко висвітлювала питання колективізації с. г., соціалістич. змагання, ліквідації неписьменності тощо. В газеті виступали видатні діячі науки, культури, новатори виробн. Сторінки «П.» — літопис істор. перетворень, які звершувалися під керівництвом Комуністич. партії. Керуючись рішеннями ХХІІІ з'їзду партії, «П.» вела невпинну боротьбу за дальше розгортання економіки країни, наук.-тех. прогрес, створення матеріально-тех. бази комунізму. «П.» активно бореться за успішне виконання рішень ХХІV з'їзду партії, завдяк 9-ї п'ятирічці. «П.» є найпопулярнішою і найвпливовішою газетою в СРСР. Тираж її перевищує 9 млн. прим. (1971). Вона має 60 постійних кореспондентів у всіх союзних республіках, великих пром., наук., культурних центрах країни (в т. ч. на Україні 8 кореспондентів), в 40 державах світу — зарубіжні кореспонденти. «П.» бореться проти міжнар. опортунізму і ревізіонізму, виховує робітників у дусі революц. марксизму. Вона сприяє згуртуванню рядів партії, зміцненню її зв'язків з масами. Газету нагороджено двома орденами Леніна (1945, 1962). На ознаменування виходу першого номера «П.» день 3.V став (починаючи з 2-ї річичці, 1914) святом робітн. преси, тепер — святом рад. преси

Лит.: Ленін В. І. Про пресу. К., 1960; В. І. Ленін і «Правда». 1912—1962. М., 1962 [бібліогр. с. 503—662]; О 50-летіи газеты «Правда». «Советская печать», 1962, № 2; Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема. 1910—1914 гг. Сборник документов и материалов. К., 1959; 50 років «Правды». Збірник статей. К., 1962; Логинов В. Т. Ленін і «Правда» 1912—1914 годов. М., 1962; Заславский Б., Сазонов И., Астрахан Х. «Правда» 1917 года. М., 1962; Ванханен Л. О., Золотухина Е. М., Николаева-Суровцева Г. А. «Правда» 1912—1914, 1917 гг. Библиографический указатель. М., 1962.

С. І. Соколов (Москва).

«ПРАВДА» — укр. літературний, науковий і політ. журнал бурж.-ліберального напрямку. Виходив як орган «народовців» 1867—98 у Львові (з перервами). З кінця 80-х рр. 19 ст. «П.» стала політ. трибуною групи укр. бурж. націоналістів, що пішли на угоду з польсь. шляхтою. З різкою критикою політ. платформи «П.» виступали І. Я. Франко, М. І. Павлик, М. П. Драгоманов, П. Г. Житецький. Через відсутність в Україні прогресивного органу, в «П.» друкували деякі свої твори Панас Мирний, М. П. Старицький, І. Я. Франко, І. К. Карпенко-Карий, М. М. Коцюбинський та ін.

«ПРАВДА» («Pravda») — щотижнева газета ЦК чехословац. комуністичної групи в Рад. країні в роки громадян. війни. Під час перебування керівного центру чехословац. комуністів на Україні (1919—20) газету видавали чес. мовою в Києві. Перший номер вийшов 1.V 1919. Редакторами газети були Ф. Коза і Ю. Хораз. Газета висвітлювала становище в Рад. республіці і революц. події в Європі, особливо в Чехословаччині. У газеті друкували теоретичні статті й документи РКП (б). Зокрема, було надруковано прийняту VIII з'їздом

РКП (б) Програму партії. Газета викривала антирад. діяльність чес. буржуазії.

І. А. Петерс (Київ).

«ПРАВДА ГРЕНАДЕРСКАЯ» — легальна газета Військ. орг-ції РСДРП (б) гренадерського полку 11-ї армії Пд.-Зх. фронту. Вийшов один номер газети (11.VI 1917), надрукований на гектографі.

«ПРАВДА ТРУДА» — одна з назв, під якою виходила [з 11 (24).IX по 9 (22).X 1913] газ. «Правда».

«ПРАВДА ТРУДА» — нелегальна більшовицька газета, видання Донецького колективу РСДРП. Видавалась більшовиками Вознесенського рудника в липні — серпні 1916. Вийшло два номери, надруковані на гектографі. В № 1 було передруковано з № 47 «Социал-демократа» (центр. орган партії) статтю В. І. Леніна «Кілька тез». Газета пропагувала лозунги більшовиків з питань війни, миру і революції.

«ПРАВДА УКРАЙНЬ» — газета, орган ЦК КП України, Верховної Ради і Ради Міністрів УРСР. Видається в Києві 6 раз на тиждень рос. мовою. Почала виходити з 1.I 1938 під назвою «Советская Украина» як орган ЦК і Київ. обласного комітету КП (б) У. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 з вересня 1941 до серпня 1943 газету видавали в Саратові, Москві й Ворошиловграді; через лінію фронту її доставляли на тимчасово окуповану територію і розповсюджували серед населення. В січні 1943 «Советскую Украину» об'єднано з газ. «Комуніст». Це видання дістало назву «Радянська Україна». З серпня 1943 газету видавали в Харкові (до листопада 1943 укр. і рос. мовами). З 7.XI 1943 відновила свій вихід як самостійне видання. Під тепер. назвою виходить з 11.I 1944 (з 11.II 1944 — в Києві).

«П. У.» широко висвітлює політ., економічне і культурне життя республіки, діяльність парт., рад., громад. організацій і міжнар. події. В газеті систематично друкуються офіційні парт. і держ. документи, статті з марксистсько-ленінської теорії, політ. коментарі, економічні та міжнар. огляди, бесіди на актуальні морально-етичні й педагогічні теми. Багато уваги газета приділяє розповідям про передових людей пром-сті і с. г. У своїй роботі «П. У.» спирається на широкий авторський актив з числа робітників, колгоспників, учених, парт., рад. і госп. працівників. Редакція газети щороку одержує до 40 тис. листів і кореспонденцій трудящих.

В. Я. Сіробаба (Київ).

ПРАВІЙ УХІЛ У ВКП (б) — опортуністична течія в Комуністич. партії, яка 1928—30 була гол. небезпекною для партії, бо практично вела до капітуляції перед капіталізмом. Праві ухильники виступали проти високих темпів індустріалізації, чинили опір політиці розвитку важкої пром-сті, колективізації с. г., ліквідації куркульства як класу, заперечували можливість побудови соціалізму в СРСР, насаджували в партії капітулянтські настрої, прагнули до угоди з капіталістич. елементами міста й села. Виникнення й активізація П. у. відображали загострення в країні класової боротьби, яка набула особливої гостроти на селі, де проти соціалістич. перетворень виступило куркульство. Лідерами П. у. були Бухарін, Риков, Томський, які й раніше виступали проти ленінської лінії в питаннях революції і будівництва соціалізму в СРСР. Практично праві ухильники були ідеологами куркульства і капіталістич. елементів міста. Гол. завдання диктатури пролетаріату вони вбачали в регулюванні взаємодій різних класів і соціальних груп, які мирно співіснують. Звідси випливала їхня концепція за-

тухання класової боротьби і мирного вrostання капіталістич. елементів у соціалізм. Перекручуючи *кооперативний план В. І. Леніна*, праві ухильники заперечували ленінське вчення про те, що стовповим шляхом села до соціалізму є виробнича кооперація. Праві вважали, що соціалістич. перебудову села можна здійснити через розвиток початково-збутової кооперації. Розв'язання зернової проблеми й піднесення всього с.-г. виробництва праві вбачали в розвитку не колгоспів і радгоспів, а індивідуального сел. г.-ва, в т. ч. куркульського. Вони стояли на позиціях розв'язання ринкової стихії, пропонували зняти всякі обмеження і надзвичайні заходи щодо куркульства, йти на поступки капіталістич. елементам. Бухарін ще 1925 висунув гасло «Збагачайтесь!», яке практично означало підтримку куркульських г.-в. Праві відкрито виступили проти взятого XV з'їздом ВКП(б) курсу на розгортання соціалістич. будівництва по всьому фронту.

Партія викрила антиленінську суть П. у., рішуче відкинула його спроби змінити політику ВКП(б). ЦК ВКП(б) мобілізував партію і робітн. клас на непримиренну боротьбу проти П. у. Не добившись успіху в ЦК ВКП(б), праві спробували апелювати до парт. мас, знайти опору в Моск. орг-ції, де частина парт. працівників належала до їхніх прибічників (Угланов та ін.), але й тут зазнали повного провалу. Моск. більшовики одностайно висловилися за неухильне проведення в життя ленінської політики ЦК ВКП(б). Праві порушували парт. дисципліну, вдавалися до фракційних методів боротьби. Бухарін вів закулісні переговори з Каменевим про об'єднання правих і троцькістів для боротьби проти ЦК, про зміну складу Політбюро, політики ЦК. Праві вели фракційну роботу і в Комінтерні. VI конгрес Комінтерну (серпень 1928) закликав компартії до рішучої боротьби проти П. у. Об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) (квітень 1929) відзначив, що платформа П. у. фактично стала прапором, під яким групувалися всі ідейні противники й класові вороги Рад. влади. Пленум визнав погляди правих несумісними з генеральною лінією партії. Бухарін і Томський були зняті з керівних постів. XVI конференція ВКП(б) (квітень 1929), висловлюючи волю комуністів, категорично відкинула лінію правих і закликала боротися проти них як проти серйозної небезпеки в рядах партії.

У зв'язку з новими фракційними виступами правих Листопадовий пленум ЦК ВКП(б) 1929 знову розглянув питання про П. у. Пленум визнав пропаганду поглядів правих і примиренство до них несумісними з перебудованням у партії. Пленум попередив правих, що вже при першій їхній спробі відновити боротьбу проти лінії партії до них будуть вжиті суворі заходи. XVI з'їзд ВКП(б) підвів підсумки боротьби партії проти П. у. і підтвердив постанову Листопадового пленуму про несумісність поглядів правих опортуністів з належністю до ВКП(б). П. у. було розгромлено.

Ф. Ю. Шерстюк (Київ).

«ПРАВЛІННЯ ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ» — орган, створений царським урядом 1734 після смерті гетьмана Д. П. Аостола для управління Лівобережною Україною. До складу «П. г. у.» входили: царський резидент кн. О. І. Шаховський (до 1737 — фактичний голова його) з двома рос. урядовцями та генеральним обозний Я. Ю. Лизогуб з двома укр. старшинами. Створення «П. г. у.» мало на меті дальше обмеження автономії України. Існувало до обрання гетьманом К. Г. Розумовського (1750).

ПРАВО — система встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових правил по-

ведінки (норм), що виражають волю пануючих класів чи окремих класових груп (монополістич. буржуазії в сучасних імперіалістич. державах), або всього народу (в суспільстві, де переміг соціалізм), або революц.-демократич. патріотичних сил суспільства (в багатьох нових державах, що виникли в процесі нац.-визвольної революції та ліквідації колоніалізму). П. створюється д-вою відповідно до характеру виробничих відносин (див. *Продуктивні сили і виробничі відносини*). Воно обумовлено також політикою пануючого класу, його інтересами, свідомістю і волею. Волю пануючих класів д-ва оформляє і виражає в законах та ін. відповідних формах, в яких ця воля перетворюється на заг.-обов'язкові правила поведінки і стає держ. волею. В. І. Ленін вказував, що «воля, коли вона державна, повинна бути виявлена, як закон, установлений владою» (Твори, т. 25, с. 69). Особливістю норм П. в системі соціальних норм є насамперед їх держ. обов'язковість, тобто виконання їх забезпечується заходами держ. впливу, включаючи примус. За своїм характером П. спрямоване на регулювання найбільш суттєвих і корінних питань суспільного й держ. життя. П. є частиною надбудови (див. *Базис і надбудова*), зміст якої визначається економічною структурою суспільства і співвідношенням у ньому класових сил. В антагоністич. суспільсько-економіч. формаціях П. одне, а систем *моралі* та ін. соціальних норм стільки, скільки в суспільстві класів.

Історія П. є частиною історії суспільства. З виникненням і розвитком д-ви виникає і розвивається П. Воно, як і д-ва, виникло з появою класів. Коли родові звичаї стали неспроможні забезпечувати інтереси економічно пануючих класів, д-ва на ранніх етапах свого розвитку санкціонує старі звичаї, надає їм загальнодерж. значення. З'являється т. з. звичаєве П., що спочатку не відтворювалося в письмовій формі. Поряд із звичаєвими нормами д-ва встановлювала нові норми. Кожній *суспільно-економічній формації* відповідає певний істор. тип П.: рабовласницьке, феод., бурж. та соціалістичне. П. всіх експлуатарських суспільно-економіч. формацій, незважаючи на різні їхні форми, має спільні риси, оскільки у кожній з них панує приватна власність на знаряддя і засоби виробництва, експлуатація людини людиною, а П. є знаряддям гноблення меншістю переважної більшості трудящих.

Рабовласницьке П. закріплювало порядок, при якому безпосередній виробник матеріальних благ — раб — фактично і юридично був складовою частиною власності рабовласника: об'єктом, а не суб'єктом П. Закон дозволяв господареві убивати раба. Характерною рисою цього П. була також нерівність його суб'єктів, тобто вільних людей, яка зумовлювалася матеріальним станом, походженням тощо. Найбільш розвинутою системою рабовласницького П. було римське П., норми якого щодо права власності Ф. Енгельс визначав як класичний юрид. вираз життєвих умов та конфліктів суспільства, де панує приватна власність.

Феод. П. було П. відвертої нерівності, насильства, незамаскованої сили, П. сильного. Це — П. привілеїв, що зумовлювалося ієрархічним характером власності на осн. засіб виробництва — на землю (див., напр., «*Руська правда*»). Осн. джерелом феод. П. був звичай, схвалений д-вою. Правотворчість, у т. ч. й надання правового значення звичаєві, і судова влада зосереджувалися тут у руках феодала, що фактично зводило феод. П. до свавільних дій. Канонам церкви також надавали юрид. значення. Осн. особливість феод. П.

полягала в прикріпленні безпосереднього виробника — селянина — до землі, перетворення його на кріпака (див. *Кріпосне право*). Як суб'єкт П. селянин виступав лише в майнових відносинах в обсязі свого невеличкого особистого г-ва. На території України діяли *Литовські статуту* та ін. систематизовані збірники норм П. З розвитком товарно-грошових відносин у ряді міст України почали користуватися *магдебурзьким правом*. Джерелом П. *руської православної церкви* були т. з. кормчі книги, церк. статуту князів Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха. Після 1654 на Лівобережній Україні з'явився ще ряд таких нормативних актів, як гетьманські універсали, універсали генеральної військової канцелярії, ордери та інструкції *гетьмана* тощо. На Лівобережній Україні за тих часів діяли й царські грамоти, укази, різні уложення та ін. Таким чином, судові установи на Україні протягом 17—18 ст. посилалися на різноманітні збірники П. Щоб дістати офіц. підтвердження з боку царського уряду правомірності існування тих феод. відносин, що склалися на *гетьманщині*, узаконення П. старшинської верхівки на закабалення селян і рядових козаків тощо, гетьманська влада у 18 ст. вдається до кодифікації П. Пам'ятками цього є збірні «*Права, за якими судитися малоросійський народ*», «*Екстракт малоросійських прав*», «*Суд і розправа*» та ін. Після остаточної ліквідації гетьманщини, *возз'єднання Правобережної України з Росією в кінці 18 століття* на території України, як правило, з 19 ст. застосовувалися єдині правові норми (див. «*Звід законів Російської імперії*»).

Бурж. П. виникло на базі капіталістич. власності на знаряддя і засоби виробництва. Тут безпосередній виробник — робітник — відокремлений від засобів виробництва. Він юридично незалежний від капіталістів і формально є суб'єктом права. Насправді ж, позбавлений будь-яких знарядь та засобів виробництва, він змушений продавати свою робочу силу капіталістам, іти до них в кабалу. Тому з формального боку бурж. П. виступає як П. свободи і рівності громадян, а по суті забезпечує лише інтереси буржуазії (тепер — монополістич. буржуазії). За своєю формою бурж. П. осн. своїм джерелом має закон. В боротьбі проти феодалізму буржуазія широко використовувала положення бурж. П. щодо прав і свобод, які мали суто формальний характер, не були забезпечені матеріальними та ін. гарантіями. Про це яскраво свідчать бурж. реформи 60—70-х рр. 19 ст. в Росії. В епоху імперіалізму буржуазія стала на шлях зламу своєї законності, почала делати частіше вдаватися до методів сваволі і терору. У фашист. країнах законність ліквідується повністю.

Соціалістичне П. є не тільки новим, а й вищим істор. типом П. Воно базується на вищій, соціалістичній формі власності на засоби і знаряддя виробництва, що виключає експлуатацію людини людиною. Воно є формою виразу й здійснення держ. волі робітн. класу і всіх трудящих у період переходу від капіталізму до соціалізму, в період *диктатури пролетаріату*, а після повної, остаточної побудови соціалізму — виявом держ. волі всього єдиного в соціально-політ. та ідейному відношенні народу (загальнонарод. П.). Для соціалістич. П. характерний справжній послідовний демократизм (див. *Соціалістична демократія*). Воно не тільки проголошує, а й всебічно гарантує в законах та ін. нормативних актах права і демократичні свободи громадян (див. *Свободи демократичні*). За внутріш. структурою та характером юрид. джерел соціалістичне П.

поділяється на систему рад. і нар.-демократичного права. Див. *Радянське соціалістичне право*. *Літ.* див. до ст. *Держава*. П. О. *Необайло* (Київ), **ПРАВО НАЦІЙ НА САМОВИЗНАЧЕННЯ** — суверенне право кожного народу і нації вирішувати свою долю аж до виділення з складу багатонац. країни та заснування незалежної нац. держави, одна з осн. вимог *національної програми КПРС* та інших марксистсько-ленінських партій. Вперше було обгрунтоване К. Марксом і Ф. Енгельсом як основа пролетарського, інтернаціоналістського принципу розв'язання *національного питання*. Марксизм відкинув обмежений бурж. «принцип національності», який застосовувався тільки до «цивілізованих» націй, і, поширивши П. н. на с. на всі без винятку народи і нації, органічно пов'язав нац.-визвольні рухи з боротьбою за соціалістич. революцію та диктатуру пролетаріату. В умовах імперіалізму, коли нац. питання переросло в нац.-колоніальне, революц. значення принципу самовизначення націй набагато зросло. Опортуністичні лідери 2-го Інтернаціоналу та їхні послідовники в Росії (меншовики, бундівці, укр., закавказькі та інші націонал-соціалісти) заперечували П. н. на с., підмінюючи його бурж.-націоналістич. програмами, насамперед т. з. «*культурно-національної автономії*». В гострій боротьбі проти опортунізму в с.-д. русі В. І. Ленін відстояв і розвинув марксистську теорію, програму і політику в нац. питанні, зокрема принцип самовизначення націй. Марксист-ленінізм розуміє під принципом самовизначення націй не тільки право на держ. відокремлення, але й (при умові добровільного залишення в складі багатонац. д-ви) повну — політичну, економічну і культурну — рівність, право самостійно розв'язувати всі питання внутр. устрою. Опортуністи лякали пролетаріат вигаданою небезпекою «розпаду держави» в разі реалізації на практиці лозунгу самовизначення націй. Насправді визнання права всіх народів і націй на самовизначення зменшує цю небезпеку. В. І. Ленін підкреслював, що «чим ближчий демократичний лад держави до повної свободи відокремлення, тим рідше й слабші будуть на практиці прагнення до відокремлення» (Твори, т. 22, с. 131). Проте марксист-ленінізм ніколи не ототожнював права націй на самовизначення з доцільністю відокремлення. Цю проблему потрібно розв'язувати в кожному випадку окремо, виходячи з інтересів класової боротьби, революц. завдань пролетаріату. Повне здійснення П. н. на с., як і розв'язання нац. питання взагалі, можливе лише після перемоги соціалістич. революції, за умов соціалізму і комунізму.

Після перемоги *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917* Рад. влада почала здійснювати ленінську нац. програму, надавши націям і народам кол. Рос. імперії право на самовизначення. Відстоявши завоювання Великого Жовтня в боротьбі проти іноземних інтервентів та внутр. контрреволюції, російської, укр. та ін. народи об'єдналися в багатонац. країну на основах повної рівноправності (у формі соціалістичної федерації та автономії). Процес формування соціалістич. націй, ліквідація експлуататорських класів і створення соціально-політ. єдності рад. народів, повна, остаточна перемога соціалізму в СРСР ще більше зміцнили Рад. соціалістич. д-ву, яка тепер об'єднує представників 131 націй та національностей. Дальшим розвитком марксистсько-ленінського принципу самовизначення націй є положення Програми КПРС про всебічний розвиток економіки і культури рад. народів, який сприяє процесові зближення націй за умов комуністич.

будівництва. Досвід розв'язання нац. питання в СРСР та ін. соціалістич. країнах набагато збільшив революц. вплив принципу самовизначення націй, що мало важливе значення для розгортання *національно-визвольних рухів*. Після 2-ї світ. війни зазнала краху колоніальна система імперіалізму. Утворилося понад 70 політично незалежних країн (переважно в Азії та Африці). Принципи самовизначення націй і суверенітету включено до Статуту ООН та до рішень ряду міжнар. конференцій. Марксистсько-ленінський принцип самовизначення націй — важлива ідейна зброя в руках комуністич. партій у боротьбі проти як відверто імперіалістич. «теорій» насильницької асиміляції, сегрегації, апартеїду і геноциду та расистських і космополітичних «концепцій» «винятковості» окремих націй, так і бурж.-націоналістич. вимог «самостійників» і «регіонального сепаратизму».

Літ. див. до ст. *Національне питання.*

[Б. І. Стівак] (Ужгород).

ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА — істор. назва частини України 1667—1793. Охоплювала територію сучасних Київ., Черк., Кіровогр., Житом., Вінн., Хмельн., Ровен. і Волин. областей. Термін П. У. з'явився після *Андрусієвського перемир'я 1667*, коли *Лівобережна Україна* з Києвом і 30—40-верстною зоною навколо нього залишилися у складі Росії, а територія на Зх. від Дніпра відійшла до Польщі. В результаті поразок у війні проти Туреччини польсь.-шляхетський уряд змушений був підписати *Буацький мирний договір 1672*, за яким П. У. було поділено на три частини: Зх. Поділля захопила Туреччина, Пд. Київщина і Брацлавщина перейшли під владу васала тур. султана гетьмана П. *Дорошенка*, а решта території П. У. залишилася в складі шляхет. Польщі. З метою визволення П. У. з-під тур.-тат. гніту 1674 було організовано похід рос. війська та укр. лівобережних козац. полків, внаслідок якого 10 правобережних козац. полків (Черкаський, Канівський, Корсунський, Уманський, Білоцерківський, Брацлавський, Могилівський, Кальницький, Чигиринський і Павлоцький) возз'єдналися з Лівобережною Україною в складі Рос. д-ви. Тур.-тат. агресори зробили на П. У. два т. з. *Чигиринські походи 1677 і 1678*. Проте рос. війська і укр. козаки відбили ворожу навалу. Султанська Туреччина змушена була відмовитися від своїх зазіхань на Лівобережну Україну, але їй вдалося закріпити на певний час за собою Пд. Київщину, Брацлавщину і Зх. Поділля (див. *Бахчисарайський мирний договір 1681*). В результаті війни проти Туреччини Польща за умовами *Карловицького конгресу 1698—99* знову встановила своє панування над П. У. Польсь. шляхта і магнати відновили на П. У. тяжкий соціальний і нац. гніт. Якщо економіка укр. земель, які входили до складу Рос. д-ви, невпинно розвивалася, то нар. г-во П. У. занепадало. Тяжка панщина, що доходила до 4—5 днів на тиждень з сел. г-ва, численні феод. повинності і натуральні данини спричиняли масове розорення селян, занепад ремесла, промислів і торгівлі. Особливо тяжким стало становище міст, видданих феодалами в заставу чи оренду. Польсь.-шляхет. загарбники на П. У. насильно покатоличували і полонізували населення. В 1696 польсь. сейм прийняв постанову про запровадження в судах і діловодстві польсь. мови замість української, а на Поділлі офіційні записи почали вести латин. мовою.

Нар. маси вели непримиренну боротьбу проти соціального і нац. гніту польсь.-шляхет. загарбників, за возз'єднання П. У. з Росією. Значну роль у цій боротьбі відіграли козац. полки (Фастів-

ський, Корсунський, Богуславський, Брацлавський), що створилися на території П. У., яка прилягала до Дніпра і охоплювала південну частину Київщини та Брацлавщину. За *«Вічним миром» 1686* між Росією і Польщею, ця територія мала бути незаселеною. На чолі козац. полків стояли *С. Палій, Самусь, З. Іскра, А. Абазін*. Під проводом С. Палія і його соратників на Київщині, Брацлавщині, Поділлі і Волині відбулося велике повстання козаків і селян (див. *Палія повстання 1702—04*). Проте польсь.-шляхет. уряд за допомогою зрадника гетьмана *І. Мазепи* придушив повстання. Після укладення *Прутського трактату 1711* на П. У. знову повернулися польсь. магнати та шляхта. *Потоцькі, Браницькі, Любомирські* та ін. магнати захопили великі зем. володіння, багато сіл, містечок і міст. Поміщицькі г-ва все більше втягувалися в товарно-грошові відносини, що спричиняло посилення експлуатації селян. Панщина досягала в серед. 18 ст. 300 днів на рік. Поміщикам належало монополне право щодо помолу зерна, винокуріння, продажу селітри, дьогтю та ряду ін. товарів. Нар. маси жорстоко експлуатували орендарі маєтків. Як і раніше, більшість міст перебувала в приватній власності магнатів. Розвиток міст гальмувався монополією феодалів на різні промисли, а також тяжкими поборами та повинностями на їхню користь. Між окремими магнатами точилися міжусобиці, що супроводилися розоренням сіл і міст. Посилена нац. гніт. Але нар. маси не корилися гнобителям. У 18 ст. на П. У. широкого розмаху набрав *гайдамацький рух*. У 1734, 1750 і 1768 (див. *Коліївщина*) на П. У. вибухнули нар. повстання. Визвольна боротьба на П. У., що тривала до кін. 18 ст., була однією з причин занепаду шляхет. Польщі. З ослаблення шляхет. Польщі скористалися Австрія і Пруссія. До них приєдналася Росія. Під час 2-го поділу Польщі (1793) П. У. було визволено з-під гніту шляхет. Польщі і возз'єднано з ін. укр. землями в складі Росії (див. *Возз'єднання Правобережної України з Росією в кінці 18 століття*). Возз'єднання П. У. з Росією в кін. 18 ст. сприяло розвитку продуктивних сил, посилює економіч. та культ. зв'язки між укр. землями, відіграло велику роль у формуванні укр. нації, а також змінило зв'язки між братніми рос. і укр. народами. Терміни «Правобережна Україна», «Правобережжя» вживаються і в сучас. л-рі як географічне поняття.

Літ.: Енгельс Ф. Яке діло робітничому класові до Польщі? В кн.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 16; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Густий К. Г. Коліївщина. К., 1947; Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні, ч. 1. К., 1959; Маркіна В. А. Магнатське помістя Правобережної України другої половини XVIII в. К., 1961. І. О. Гуржій (Київ).

ПРАВОСЛАВ'Я (букв. переклад з грец. ὀρθόδοξια від ὀρθός — правильний і δόξα — думка) — скідне відгалуження *християнства*, один з трьох головних (поряд з католицизмом і протестантизмом) його напрямів. П. почало формуватися після поділу Римської імперії (395) як офіц. релігія Сх. Римської (Візантійської) імперії. Як самостійна течія існує з 1054, з часу т. з. поділу церкви на зх. (за якою утвердилася назва «римсько-католицька») і сх. («греко-католицька», «православна»). На відміну від католицизму, православне богослов'я заперечує зверхність і непогрішимість римського папи, а визнає главою християнської церкви міфічного Ісуса Христа. За православним віровченням, «святий дух» походить лише від «бога-отця», а не від «бога-отця» й «бога-сина», як стверджує католицизм (т. з. сперечання про filioque). П. джерелом віри визнає лише «свя-

щенне писання» (католицизм визнає ще й «свяшений переказ»), заперечує вчення католицизму про чистилище. П. менш різко, ніж католицизм, відділяє духівництво від мирян (відсутність безшлюбності духівництва, причащення мирян, як і духівництва, хлібом і вином). П. властиві пишній культ, поклоніння іконам і мощам, наявність *чернецтва* тощо. В П. немає єдиної централізованої орг-ції. В 5 ст., ще в період формування П., почали виникати автокефальні (незалежні, самостійні в розв'язанні орг. і культових питань) православні церкви. Тепер існують 14 православних церков; вони підтримують між собою зв'язок і консультуються у відповідних питаннях. У Київську Русь П. проникло в 10 ст., наприкінці 10 ст. дістало офіц. визнання і стало держ. релігією (див. *Руська православна церква*).

За ініціативою *Ватикану*, який підтримував загарбницьку політику польс. феодалів щодо укр. і білорус. земель, було об'єднано православну церкву України і Білорусії з католицькою церквою (див. *Брестська церковна унія 1596*). *Львівський церковний собор 1946* проголосив скасування унії.

П., як певна система світогляду, цілком відповідає інтересам експлуататорських класів. Під прапором П. відбувалися жорстокі розправи з представниками еретичних (див. *Єресі*) і нар. рухів. У капіталістич. країнах П., поряд з ін. релігіями, виступає як частина бурж. ідеології. Побудова соціалізму в СРСР ліквідувала класову базу П., підірвала його соціальну основу. В соціалістич. країнах П. є одним з пережитків минулого, що сковає творчу ініціативу мас, стримує віруючих від активної й свідомої участі у будівництві соціалістичного і комуністичного суспільства.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Про релігію. К., 1965; Левін В. І. Про релігію. К., 1970; Титов В. Е. Православие. М., 1967; Філоненко М. В. Суспільно-історична концепція православ'я. К., 1966; Гордиенко Н. С. Современное православие. М., 1968; Копаниця М. М. Сучасне православ'я і наука. К., 1970.

ПРАЗЬКА ПАРТІЙНА КОНФЕРЕНЦІЯ — див. *Шоста (Празька) Всеросійська конференція РСДРП*.

ПРАПОР, корогва, знамено — полотнище певного розміру і кольору (з зображенням певної емблеми або без нього), прикріплене з одного боку до древка. Відомі військові, державні (див. *Прапор державний*), морські, а також ставні, церковні, корпоративні та ін. П., що мали значення військ. регалії, символу держави, символу ідеї єдності тощо. У різних народів П. існували з давніх давен. На князівських стягах давніх слов'ян були зображення поганських богів тощо (див. *Поганство*), а після прийняття християнства — Ісуса Христа та різних святих. На Україні 16—18 ст. відомі П. Запорізького низового війська, гетьманів, окремих полків, кияв. магістрату та ін. Часто на цих П. зображали сонце, місяць, зірки, що було характерним для мотивів тогочасного нар. образотворчого й декоративного мистецтва. Емблемами на багатьох козац. П. була фігура козака з рушницею, а також хрести, зображення святих Юрія або Михайла, меч, лук. Ці емблеми певною мірою відображали боротьбу (яка нерідко набувала реліг. забарвлення) укр. народу проти польс., тат. й тур. загарбників. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917 офіційним символом першої д-ви робітників і селян став червоний прапор.

В. Ф. Пенківський (Київ).

«**ПРАПОР**» — щомісячний літературно-художній і громад.-політ. журнал Співки письменників

України. Видається з 1956 в Харкові. Друкує твори укр. рад. письменників, літературознавчі та критичні статті, публіцистичні виступи, присвячені актуальним проблемам літ.-громад. життя, широко подає матеріали з історії укр. культури. Ю. Ю. Махненко (Харків).

ПРАПОР ДЕРЖАВНИЙ — офіційний відмінний знак держави, що символізує її суверенітет. Становить собою полотнище (одного чи кількох кольорів), прикріплене з одного боку до древка. На П. д. зображується, як правило, якась частина держ. емблеми (напр., серп і молот). Опис П. д. фіксується в законодавчому порядку, здебільшого в конституціях. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції, в перші місяці існування Рад. влади, за П. д. правило червоне полотнище. Питання про перший П. д. Рад. країни було вирішено на пропозицію більшовиків 8.IV 1918 на засіданні Раднаркому під головуванням В. І. Леніна, невдовзі й на засіданні ВЦВК. В першій Рад. Конституції, прийнятій 5-м Всерос. з'їздом Рад 10.VII 1918, дано опис і зображення П. д. Опис першого П. д. УРСР подано в Конституції УРСР 1919 (ст. 35).

П. д. Союзу РСР, відповідно до діючої Конституції СРСР (ст. 144), складається з червоного полотнища, з зображенням у його верхньому кутку, коло древка, золотих серпа і молота і над ними червоної п'ятикутної зірки, обрамленої золотим каймою. Відношення ширини до довжини 1 : 2. П. д. Союзу РСР символізує перемогу соціалістич. революції, серп і молот, зображені на ньому, — непорушний союз робітн. класу і селянства, а червона п'ятикутна зірка — надійний захист завойовань соціалізму Збройними Силами СРСР, інтернац. характер соціалізму, єдність трудящих усього світу. Кожна рад. союзна республіка має свій П. д. Спільним для П. д. Союзу РСР і П. д. союзних республік є те, що все полотнище або більшу його частину становить червона частина, заг. емблемою є серп і молот з зіркою над ними. П. д. кожної союзної республіки відрізняється від П. д. Союзу РСР, а також від П. д. ін. союзних республік наявністю смуг, що відрізняються кольором, кількістю, формою та розташуванням. П. д. авт. республіки такий самий, як і П. д. союзної республіки з додатком назви авт. республіки.

П. д. Укр. РСР, відповідно до діючої Конституції УРСР (ст. 125), являє собою прямокутне полотнище, яке складається з двох горизонтально розташованих кольорових смуг: верхньої червоного кольору, яка становить дві третини ширини прапора, і нижньої лазурового кольору, яка становить одну третину ширини прапора, з зображенням у його верхній частині, на відстані однієї третини довжини від древка, золотих серпа і молота і над ними червоної п'ятикутної зірки, обрамленої золотим каймою. Відношення ширини до довжини 1 : 2. Червоний колір П. д. Укр. РСР символізує народження Укр. Рад. д-ви робітників і селян в жорстокій, кривавій боротьбі проти експлуаторів — капіталістів і поміщиків. Він є символом дружби народів СРСР, а також інтернац. пролетарської солідарності й революц. боротьби міжнар. робітн. класу. Лазуровий колір є символом вічної дружби укр. народу з великим рос. народом. Під лазуровими прапорами укр. народ на чолі з Б. Хмельницьким боровся проти чужоземних загарбників і возз'єднався з рос. народом. Цей колір П. д. Укр. РСР вказує також на величезні природні багатства України, її прекрасні кліматичні умови, на те, що вона є морською д-вою. Органічне поєднання червоного і лазурового

кольорів у П. д. Укр. РСР підкреслює шанобливе ставлення укр. народу до своєї героїчної історії, його відданість ідеям комунізму, вірність лєнінськїй дружбї народїв СРСР. Положення про П. д. Укр. РСР затверджено Указом Президїї Верховної Ради УРСР від 3.V 1956, доповнено 2.IX 1966. Іл. на вклейці, с. 448—449. В. В. Мрига (Київ).

«ПРАПОР КОМУНІЗМУ» — газета, орган ЦК Комуністич. партїї Зх. України. Виходила неперіодично в січні — вересні 1932. Друкувалась у підпільній друкарні КПЗУ. Всього вийшло 4 номери. Газета узагальнювала і поширювала досвід комуністич. орг-цій в розгортанні масової революц. боротьби зх.-укр. пролетаріату й селянства за своє соціальне і нац. визволення.

«ПРАПОР ПЕРЕМОГИ» — щоденна газета, орган Ворошиловгр. обласної і міської К-тів КП України, обласної і міської Рад депутатів трудящих. Виходить у Ворошиловграді укр. мовою. Перший номер вийшов 1.II 1946 як орган Ворошиловгр. обкому і міськкому КП(б)У. В 1958—70 — орган Луган. обласного і міського К-тів КП України, обласної і міської Рад депутатів трудящих. П. М. Єтєєв (Ворошиловград).

ПРАСОЛОВ Михайло Васильович (листопад 1921—10.X 1943) — рад. військовослужбовець, ст. лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партїї з 1942. Н. у с. Бірюках (тепер Рокитнянського р-ну Київ. обл.) в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1941. У 1942 закінчив Смоленське арт. училище. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як начальник артилерії 794-го стріл. полку 232-ї стріл. дивізії Ворон. фронту відзначився при визволенні Київщини. 10.X 1943 в боях на правому березі Дніпра П. стєжив за пересування ворога і коректував вогонь арт. батарей, чим сприяв відбиттю ворожих атак. Гітлерівці втратили 3 танки і бл. 200 солдатів і офіцерів. У цьому бою П. був поранений і помер від ран.

«ПРАЦА» («Ргаса» — «Праця») — двотижнева робітн. газета, виходила 1878—92 у Львові. Створена за ініціативою Т-ва друкарських робітників. Відповідальним редактором був складач Й. М. Данилюк. Друкувалася польсь. мовою. До складу редакції входили І. Я. Франко, М. І. Павлик, А. Маньковський і Б. Червенський. «П.» висвітлювала становище робітників та їхню боротьбу, була організатором страйків, зборів (віч) і демонстрацій трудящих, боролась за заг. виборче право. Газета популяризувала марксистські ідеї, виховувала робітників у дусі інтернаціональної єдності, знайомила з революц. рухом у Росії, Європі й Америці, сприяла створенню робітн. партїї в Галичині. В «П.» було надруковано «Програму галицьких соціалістів», на якій відбився вплив «Маніфєсту Комуністичної партїї» К. Маркса та Ф. Енгельса. В 1890—92 «П.» — друкований орган створеної в Галичині с.-д. робітн. партїї. Газету переслідувала австр. влада. «П.» відіграла велику роль у політичному вихованні й пробудженні класової свідомості галицьких робітників. В. К. Макаєв (Львів).

ПРЕЗИДІЯ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР — найвищий колегіальний орган державної влади СРСР, підзвітний Верховній Раді СРСР. Обирається Верховною Радою СРСР на спільному засіданні Рад Союзу і Рад Національностей на першій сесії її чергового скликання у складі Голови Президїї, 15 заступників Голови — по одному від кожної союзної республіки, секретаря Президїї та 20 членів Президїї. Компетенція Президїї визначена Конституцією СРСР: вона скликає чергові і позачергові сесії Верховної Ради; розпускає Верховну Раду у випадках, передбачених ст. 47

Конституції СРСР; по закінченні повноважень або в разі дострокового розпуску призначає нові вибори Верховної Ради в строк не більше двох місяців і не пізніше як через три місяці після виборів скликає новообрану Верховну Раду; координує і спрямовує роботу постійних комісій Верховної Ради СРСР; провадить всенарод. опит (референдум); видає укази, публікує прийняті Верховною Радою закони і постанови; дає тлумачення діючих законів СРСР. В період між сесіями Верховної Ради СРСР Президія призначає і увільняє окремих міністрів та ін. членів уряду за поданням Голови Ради Міністрів СРСР з наступним внесенням на затвердження Верховної Ради СРСР. Вона оголошує стан війни в разі воєнного нападу на СРСР або в разі необхідності виконання міжнар. договірних зобов'язань по взаємній обороні від агресії. Президія призначає і зміняє вище командування Збройних Сил СРСР; оголошує заг. і часткову мобілізацію, вводить воєнний стан в окремих місцях або по всьому СРСР в інтересах оборони СРСР чи забезпечення громад. порядку і держ. безпеки. Вона засновує ордені і медалі й нагороджує ними, встановлює почесні звання СРСР і присвоює їх; здійснює право помилування; встановлює військ. звання, дипломатичні ранги та ін. спец. звання. Президія ратифікує і денонсує міжнар. договори СРСР, призначає і відкликає повноважних представників СРСР в іноземних д-вах, приймає вірчі і відкличні грамоти акредитованих при ній дипломатичних представників, приймає в громадянство СРСР, дозволяє вихід з нього і позбавляє громадянства СРСР. А. Н. Зленко (Київ).

ПРЕЗИДІЯ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР — найвищий колегіальний орган держ. влади республіки, підзвітний Верховній Раді УРСР. Обирається Верховною Радою УРСР на 1-й сесії чергового скликання у складі: Голови Президїї, першого заступника, заступника Голови, секретаря Президїї і 19 членів Президїї. Компетенція Президїї визначена Конституцією УРСР: вона скликає чергові і позачергові сесії Верховної Ради; по закінченні повноважень Верховної Ради УРСР призначає нові вибори в строк не більше двох місяців з дня закінчення її повноважень; скликає новообрану Верховну Раду не пізніше як через три місяці після виборів; координує і спрямовує роботу постійних комісій Верховної Ради Української РСР, видає укази, публікує прийняті Верховною Радою закони і постанови, дає тлумачення діючих законів УРСР, призначає нові вибори до місцевих Рад депутатів трудящих Української РСР по закінченні їх повноважень. Вона також провадить всенар. опит (референдум); у період між сесіями Верховної Ради призначає і увільняє з посади окремих міністрів та ін. членів уряду республіки за поданням Голови Ради Міністрів УРСР з наступним внесенням на затвердження Верховної Ради УРСР. Президія заслуховує доповіді та інформації уряду республіки, а також міністерств і відомств та місцевих Рад з питань їхньої діяльності; скасовує постанови і розпорядження Ради Міністрів УРСР, рішення та розпорядження обласних, міських (міст республіканського підпорядкування) Рад депутатів трудящих у разі невідповідності їх законам. Президія призначає і відкликає повноважних представників УРСР в іноземних д-вах і приймає вірчі й відкличні грамоти акредитованих при ній дипломатичних представників іноземних д-в; ратифікує і денонсує міжнар. угоди та конвенції, укладені урядом УРСР. Вона надає прав громадянства УРСР; встановлює і присвоює почесні звання УРСР та удостоює нагород; здійснює

своє право помилювання громадян, засуджених суд. органами УРСР. А. Н. Зленко (Київ).

ПРЕЗИДІЯ ЦК КПРС — парт. орган, що його обирав пленум ЦК КПРС для керівництва роботою партії між пленумами ЦК. Утворена 16.X 1952 замість Політбюро ЦК ВКП(б) відповідно до Статуту КПРС, затвердженого *Дев'ятнадцятим з'їздом КПРС*. Постановою ХХІІІ з'їзду КПРС (1966) Президію ЦК КПРС було знову перетворено на *Політбюро ЦК КПРС*.

«ПРЕКРАСНА ГАВАНЬ», Калос Лимен (Καλός Λιμὴν) — давньогрец. укріплене поселення на зх. узбережжі Криму. Залишками його є городище біля с-ща м. т. Чорноморського (кол. Ак-Мечеть) Крим. обл. Розвідки і розкопки городища провадили 1837—38, 1929, 1934, 1948, 1950 і 1959. Відкрито залишки оборонних мурів, башт, будинків, знайдено амфори, чорнолакову, червоноглиняну й ліпну кераміку, жорна, зернотерки, теракотові фігурки тощо. «П. Г.» в 4—3 ст. до н. е. входила до складу володінь *Херсонеса*, потім була в руках *скіфів*. Зруйнування міста (кін. 2 ст. до н. е.) пов'язують з воєнними діями, які вели війська, очолені *Діофантом* проти скіфів. У верхніх шарах городища виявлено залишки матеріальної культури 1—3 ст. і часів середньовіччя. Поблизу городища є некрополь з курганами похованнями (див. *Ак-Мечетієвські поховання*).

Літ.: Гриневич К. Э. Городище «Прекрасная гавань» в свете новейших данных. «Вестник древней истории», 1949, № 1; Наливкина А. М. Керчинтида и Калос Лимен. В кн.: Античный город. М., 1963.

ПРЕМІЇ ІМЕНІ МИКОЛИ ОСТРОВСЬКОГО — щорічні респ. комсомольські нагороди, встановлені ЦК ЛКСМУ в грудні 1965 (замість літ. премії ім. М. Островського, що існувала з грудня 1962). Ними нагороджують за кращі твори ліри й мистецтва, в яких відображено героїчний шлях Ленінського комсомолу й творчу працю молоді, за високу виконавську майстерність, а також за кращі наук. розробки, відкриття та винаходи в галузі науки й техніки (з 1967). Премії присуджує Бюро ЦК ЛКСМУ за поданням комсомольських та ін. орг-цій. Нагороджені премією одержують диплом лауреата, лауреатський знак та грошову премію в розмірі 2000 крб. Імена лауреатів заносять до Книги Пошани респ. комсомольської орг-ції. Цими преміями (на 1.І 1971) нагороджено понад 50 чол. та ряд мистецьких колективів.

ПРЕМІЇ ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА — див. *Державні премії Української РСР імені Т. Г. Шевченка* в галузі ліри, мистецтва й архітектури.

ПРЕМІЇ ЛЕНІНСЬКОГО КОМСОМОЛУ — щорічні нагороди, встановлені ЦК ВЛКСМ у грудні 1965 для заохочення творців яскравих в ідейному й худ. відношенні творів ліри й мистецтва про молоді і для молоді. З 1968 ними нагороджують і молодих учених та інженерів за праці в галузі науки й техніки та за активну участь у науково-тех. прогресі. Премії присуджує за поданням комсомольських та ін. орг-цій Бюро ЦК ВЛКСМ. Нагороджені П. Л. к. одержують диплом лауреата, лауреатський знак й грошову премію в розмірі 5000 крб. Лауреатами цієї премії є, зокрема, М. О. *Островський*, Київ. театр юного глядача ім. Ленінського комсомолу, Д. М. *Гнатюк*, доктор хім. наук В. Д. Походенко та скрипаль О. В. Криса.

ПРЕСНЯКОВ Олександр Євгенович (з.В 1870 — 30.IX 1929) — рос. історик, чл.-кор. Рос. АН (з 1920). Н. в Одесі в сім'ї інженера шляхів. Закінчив істор.-філологіч. факультет Петерб. ун-ту, з 1918 — професор цього ун-ту. В 20-х рр.

20 ст. викладав в Ін-ті червоної професури. Осн. тема праць П. у дореволюц. період — історія політ. відносин на Русі до 16 ст. (Княже право в давній Русі. СПб, 1909; Утворення Великооруської держави. Пг., 1918, та ін.). Ряд праць П. присвячено історії рос. літописання 16 ст., історії революц. руху 19 ст. П. поділяв осн. погляди бурж. *юридичної школи* в історіографії, хоч в його творах є і критичні зауваження щодо ряду традиційних концепцій сучасних йому дворянсько-бурж. істориків. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції П. намагався зрозуміти марксистську методологію. П. розглядав політ. і культурну історію Пд.-Зх. і Пн.-Сх. Русі в період після розпаду давньоруської д-ви як історію двох різних, але споріднених між собою рос. і укр. народностей.

«ПРИВІЛЕЙ ВІЙСЬКУ ЗАПОРІЗЬКОМУ» — жалувана грамота царя Олексія Михайловича від 27.III (6.IV) 1654 про підтвердження *Березневих статей 1654*. В «П. В. З.» царський уряд зобов'язувався зберігати автономні права України в складі Рос. д-ви, зокрема органи управління на чолі з виборним гетьманом, козац. військо, станові привілей старшин, місцеве звичаєве право, військ.-адм. устрій і порядки, які існували на Україні до її возз'єднання з Росією. Видання: В кн.: Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. 3. М., 1954.

ПРИВІЛЕЙ КАЗИМІРА 1447 — привілей про розширення шляхет. прав і вольностей феодалів лит., укр., білорус. і рос. земель, що входили до складу Литовського великого князівства. Виданий великим князем литовським Казимиром (див. *Казимир IV*) 2.V 1447.

ПРИДНІПРОВСЬКА ЗАЛІЗНИЦЯ — одна із залізниць СРСР. Проходять у пд. частині УРСР. Довжина 3375 км. У її складі 4 відділки. В 1873 збудовано перші залізнич. лінії Лозова — Синельникове — Олександрівськ і Синельникове — Катеринослав. Залізничники П. з під керівництвом більшовиків брали активну участь у революції 1905—07, у Великій Жовтн. соціалістич. революції та громадян. війні на Україні. Під час громадян. війни та іноземної воєнної інтервенції г-ву з-ці було завдано значної шкоди. За роки довоєнних п'ятирічок проведено тех. реконструкцію з-ці. Збитки, які заподіяли нім.-фашист. загарбники г-ву з-ці в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45, становили понад 1,4 млрд. крб. (у масштабі цін 1926—27). У 1950 закінчено відбудову з-ці. В післявоєнні роки тривало дальше тех. оснащення з-ці. В 1970 питома вага теплової та електричної тяги на П. з. становила 96,7%. 13 підприємств з-ці присвоєно звання колективів комуністич. праці. Звання ударників комуністич. праці присвоєно понад 24 тис. чол. (1970). На П. з. працює багато новаторів і передовиків виробн., серед них — 9 Героїв Соціалістич. Праці. В 1970 колектив з-ці нагороджено Ленінською ювілейною почесною грамотою ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР і Укрпрофради. У 1971 з-цю нагороджено орденом Леніна.

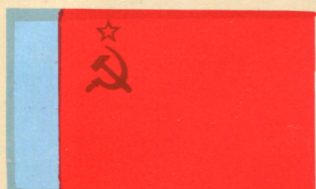
ПРИДНІПРОВ'Я, П о д н і п р о в' я — істор.-географічна область, що охоплювала територію, розташовану в серед. течії Дніпра (тепер. Київська, Дніпропетровська, сх. частини Черкаської, Кіровоградської та зх. частини Полтавської і Чернігівської областей). Згадується в документ. матеріалах 16—17 ст. В кін. 16—1-й пол. 17 ст. П. було ареною визвольних сел.-козац. повстань проти шляхет. Польщі. Населення П. брало участь у *визвольній війні українського народу 1648—54*,

ДЕРЖАВНИЙ ПРАПОР СОЮЗУ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК

ДЕРЖАВНІ ПРАПОРИ СОЮЗНИХ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК

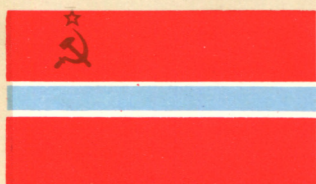
Російська РФСР

Українська РСР

Білоруська РСР

Узбецька РСР

Казахська РСР

Грузинська РСР

Азербайджанська РСР

Литовська РСР

Молдавська РСР

Латвійська РСР

Киргизька РСР

Таджицька РСР

Вірменська РСР

Туркменська РСР

Естонська РСР

боротьбі укр. народу проти польсь.-шляхет. загарбників і тур.-тат. агресії в 2-й пол. 17 ст. В сучасній наук. літ-рі термін «Придніпров'я» вживається як географ. поняття.

ПРИЙМАК Борис Іванович (н. 11.VI 1909) — укр. рад. архітектор; дійсний член АБіА УРСР (1956—63), нар. архітектор СРСР (з 1970); засл. будівельник УРСР (з 1965). Член КПРС з 1952. Н. в м. Новочеркаську в сім'ї службовця. В 1930 закінчив архітект. ф-т Харківського худ. ін-ту. До 1936 працював у проектних орг-ціях Харкова, брав участь у складанні проектів планування та реконструкції міст Запоріжжя, Кривого Рога, Тбілісі та ін. У 1946—52 — керівник архітект.-планувальної майстерні в Києві, з 1952 — заст. гол. архітектора, з 1955 — гол. архітектор Києва. За проектами П. (разом з ін. архітекторами) у Києві споруджено ряд будинків (Центр. поштамт, 1952—58; готель «Москва», 1959—61, та ін.). Автор статей з питань архітектур. практики. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 451.

ПРИКАЗИ — органи центрального управління Рос. держави 16 — поч. 18 ст., що відали окремими галузями управління. П. заступили органи т. з. двірчево-вотчинного управління. П. були постійно діючими установами з власним бюджетом і діловодством. У кожному з П. було від 3 до 400 чол. «приказних людей» — суддів (очолювали П.), дяків, піддячих, яким доручалося, «приказувалося» (звідси й назва), ведення певного кола справ. Найважливішими були П.: Великого Двірця, Великої Казни, Розбійний, Холопський, Помісний та ін., всього бл. 100. Діяльність гетьманського уряду на Лівобережній Україні контролювалася, зокрема, *Малоросійським приказом* (до 1663 — канцелярією в малоросійських справах *Посольського приказу*). До укр. справ були причетні Розрядний П., якому були підпорядковані міста-фортеці на Україні — Київ, Чернігів, Ніжин, Переяслав, де перебували гарнізони рос. військ, а також *Посольський*, якому підлягав Малоросійський приказ. І. О. Греков (Одеса).

«ПРИКАРПАТСЬКА ПРАВДА» — газета, орган Івано-Франківського обкому й міському КП України, обласної та міської Рад депутатів трудящих. Виходить в Івано-Франківську 5 раз на тиждень. Перший номер під назвою «Радянська Україна» вийшов 23.IX 1939 як орган Станіславського тимчасового управління. З 27.XI 1939 — орган Станісл. обласного й міського к-тів КП(б)У та облвиконкому. Під час тимчас. окупації Ів.-Фр. області нім.-фашист. загарбниками 1941—44 не видавалася. З 20.IV 1944 виходить під теперішньою назвою. М. Л. Ротін (Івано-Франківськ).

ПРИЛЕПА Петро Карпович (29.VI 1914 — 27.XI 1943) — рад. військовослужбовець, лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944). Н. у с. Ківиці (тепер с. Добровольне Іпатовського р-ну Ставр. кр.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1936. У 1942 закінчив курси молодших лейтенантів. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир роти 1118-го стрілк. полку 333-ї стрілк. дивізії 3-го Укр. фронту. 24.XI 1943 П. взяв на себе командування батальйоном. Вночі проти 26.XI батальйон під командуванням П. форсував Дніпро на тер. Запоріз. обл., оволодів ворожими окопами і створив плацдарм. 26—27.XI рад. бійці відстояли і розширили плацдарм, знищивши в боях 200 гітлерівців, 20 вогневих точок і 8 гармат. При відбитті ворожої контратаки П. був поранений і помер від ран.

ПРИЛУКИ — місто обл. підпорядкування Черніг. обл. УРСР, центр Прилуцького району; на р. Удаї (бас. Дніпра). Залізнич. вузол. 57,3 тис. ж. (1970). Вперше згадується в Іпатіїв-

ському літопису під 1092. Були однією з фортець, що захищали сх. кордони Київ. Русі від нападів *половців*. З 2-ї пол. 12 ст. — у складі *Переяславського князівства*. В 1239 місто знищили монг.-тат. орди. В 60-х рр. 14 ст. П. захопили лит. феодали, після *Люблинської унії 1569* — шляхет. Польща. Після визволення Лівобережної України від польсь.-шляхет. загарбників П. з 1648 до 1781 — центр *Прилуцького полку*. Населення П. брало участь у сел.-козацьких повстаннях 1637 і 1638 під керівництвом К. П. Скидана, Д. Т. Гуні, Я. Остринина проти польсь. шляхти, в нар. повстанні 1657—58 на чолі з М. Пушкарем і Я. Барабашем проти І. Виговського, в антифеод. виступах селян і козаків 1687 і 1689 проти гніту козац. старшини, 1704 — в повстанні С. Палія. В 1708 швед. війська Карла XII і загони зрадника І. Мазепи, зламавши героїчний опір населення міста, зруйнували П. У лютому 1709 рос. війська визволили місто. В 1783 місту було надано *магдебурзьке право*. В 1782—96 П. — повітове місто *Чернігівського намісництва*, 1797—1802 — Малорос. губ., з 1802 — Полт. губ. Після сел. реформи 1861 в П. виникли капіталістичні пром. підприємства (макаронна, тютюнова ф-ки, металообробні майстерні, млини тощо). В кінці 19 ст. була збудована залізниця Бахмач — Пирятин і 1900 — Прилуки — Ніжин. У травні 1902 в П. створено с.-д. орг-цію. В період революції 1905—07 в місті відбувалися робітн. страйки, демонстрації. 6 (19).ІІІ 1917 створено Рад у робітн. депутатів. 15 (28).І 1918 в П. встановлено Рад. владу, створено ревком на чолі з О. Г. Бособродом. У 2-й пол. березня 1918 П. захопили австро-нім. окупанти, в серед. грудня 1918 — війська петлюрівської *Директорії*. 29.І 1919 Новгород-Сіверський полк визволив П. У серпні 1919 П. захопили денікінці. 1.XII 1919 Таршанська бригада 44-ї д-зії визволила місто. З 1923 П. — центр Прилуцького округу й району, з 1932 — райцентр Черніг. обл. Під час Великої Вітчизн. війни П. 16.IX 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В період тимчасової окупації в П. і районі діяли підпільна орг-ція і партизан. загін. 19.IX 1943 війська Центр. фронту визволили П. У місті — з-ди: будівельних машин, чавуноливарний, по виробництву с.-г. машин, керогазів, ефірних олій, по виробництву пластмас, плодоконсервний тощо; ф-ки: сигаретна, прядильна, панчішна, швейна, взуттєва, шкіргалантерейна, худож. виробів та ін.; меблевий, харчовий, пром-і птахокOMBінати та ін. Нафтопромисел. 17 загально-осв., 2 муз., 1 спорт. школи; мед. і пед. училища; вечірній машинобуд. технікум, радгосп-технікум. Укр. дослідна станція Весоюзного н.-д. ін-ту олійних і ефірних культур. Краєзнавчий музей. У 1845 і 1859 в П. перебував Т. Г. Шевченко. В 1865—68 жив і працював Панас *Мирний*. Тут народилися герої громадян. війни Д. А. Шмідт, активний учасник соціалістич. революції О. Г. Бособрод, Герой Рад. Союзу О. В. Кошовий.

Лит.: Ант и би ш Д. М. Прилуки. К., 1969.

Е. О. Корюковець (Київ).

ПРИЛУЦЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ — засн. 1919. Постійно функціонує з березня 1927. Основою для створення музею послужила колекція поміщиків Галаганів у Сокиринцях. П. к. м. має три відділи: природи краю, історії додряд. періоду, історії рад. часу. У музеї зберігається понад 2,6 тис. експонатів, з них в експозиції — понад 1 тис. Найцікавішими серед них є козацька зброя, старовинний портрет Б. Хмельницького, матеріали, що висвітлюють участь трудящих краю в соціалістич. і комуністич. будівництві.

А. В. Білченко (Прилуки).

ПРИЛУЦЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Лівобережній Україні в 2-й пол. 17—18 ст. Створений 1648 після визволення Лівобережної України від польс.-шляхет. загарбників. У 1649 склався з 21 сотні. Пізніше, за реєстром 1723, в П. п. було 8 сотень, в яких налічувалося 1705 піших і 1627 кінних реєстрових козаків. Центром П. п. були Прилуки. В 1780 П. п. склався з 11 сотень (сотенні містечка Варва, Ічня, Іваниця, Красний Колядин, Срібне та ін.). Козаки П. п. брали участь у нар.-визвольній війні 1648—54, нар. повстанні 1657—58 під керівництвом М. Пушкаря і Я. Барабаша проти І. Виговського, в антифеод. сел.-козац. виступах 1687, 1689, 1690—91 проти гніту козац. старшини, в нар. боротьбі 1708—09 проти швед. окупантів, рос.-тур. війнах 1735—39 і 1768—74. Сел.-козац. заворушення в П. п. відбувалося під час *Булавінського повстання 1707—08*. Після скасування 1781 залишків автономії Лівобережної України П. п. був ліквідований, а його територія ввійшла до складу *Чернігівського намісництва*.

Лит.: Максимович М. А. Собрание сочинений, т. 1. К., 1876; Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии, т. 3. Полк Прилуцкий. К., 1902.

ПРИМАКОВ Віталій Маркович [1.І 1898 (20.XII 1897 с. ст.) — 11.VI 1937] — рад. військ. діяч, комкор. Член Ком. партії з 1914. Н. в м. Семенів (тепер район Черніг. обл.) в сім'ї вчителя. В 1915 за антивоєнну агітацію засуджений на довічне заслання в Сибір, звідки повернувся в квітні 1917. В 1917 — член Київ. к-ту РСДРП(б). Брав участь у Жовтн. збройному повстанні в Петрограді. З січня 1918 — організатор і керівник *Червоного козацтва України*, на чолі якого брав участь у боях проти австро-нім. окупантів, петлюрівців, денікінців, врангелівців, військ бурж.-поміщицької Польщі. В 1923 закінчив Вищі військ.-академічні курси. В 1924—25 — нач. Вищої кав. школи, 1925—30 — на військ.-дипломатичній роботі, 1931—33 — командир корпусу, 1933—35 — заст. ком. військами Пн.-Кавк. військ. округу, заст. інспектора вищих військ.-учбових закладів, з 1935 — заст. ком. військами Ленінгр. військ. округу. Автор ряду статей, спогадів і оповідань, зокрема з історії громадян. війни на Україні. Нагороджений трьома орденами Червоного Прапора.

Лит.: Петров В. Комкор червоних козаків (Про В. М. Примакова). К., 1964; Дубинський Й. Примаков. М., 1968 [бібліогр. с. 174].

ПРИМІРНИЙ СТАТУТ КОЛГОСПУ — нормативний акт, що є осн. законом колгоспного життя. Примірний статут с.-г. артілі періоду суцільної *колективізації сільського господарства* був розроблений *Колгоспцентром*, схвалений Наркомземом СРСР і затверджений ЦВК і Раднаркомом СРСР 1.III 1930. Він відіграв велику роль у зміцненні колгоспів. 2-й Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників прийняв новий Примірний статут с.-г. артілі, що його затвердив Раднарком СРСР і ЦК ВКП(б) 17.II 1935. Зміни, які сталися в колгоспному будівництві з часу прийняття Примірного статуту с.-г. артілі 1935, а також завдання, що стоять перед колгоспами стосовно до сучас. умов, відображено в П. с. к., прийнятому 3-м Всесоюзним з'їздом колгоспників 27.XI 1969 і затвердженому постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР 28.XI 1969. Новий статут розробила і підготувала комісія під керівництвом Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва; в обговоренні Статуту брали участь мільйони трудящих. Кожний колгосп на основі П. с. к. приймає свій статут, який реєструє у виконкомі районної (міської) Ради.

Видання: Примірний Статут колгоспу, прийнятий Третім Всесоюзним з'їздом колгоспників і затверджений Центральним Комітетом КПРС і Радою Міністрів СРСР 28 листопада 1969 року. К., 1970.

Ц. В. Бичкова (Київ).

ПРИМОРСЬКА АРМІЯ — 1) Заг.-військ. об'єднання Рад. Армії, сформоване 20.VII 1941 під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, що брало участь в обороні України від нім.-фашист. загарбників. До 10.VIII військова армія з важкими боями, стрімучи наступаючого ворога, відходила до Одеси. П. а. відіграла велику роль у ході *Одеської оборони 1941*. З 20.VIII по 30.XII 1941 діяла як *Окрема П. а.* Разом з ін. рад. військами вона 73 дні мужньо відбивала атаки переважаючих сил ворога, активною обороною скувала понад 18 рум. і нім. д-зій, чим полегшила відхід військ Пд. фронту за Дніпро і сприяла успішним діям Чорноморського флоту. Ворогові було завдано значних втрат. За наказом Верх. Головнокомандування частини П. а. з 1 по 16.X евакуювалися до Криму. З 23.X 1941 війська П. а. вели бойові дії на Кримському п-ові, де відіграли гол. роль у *Севастопольській обороні 1941—42*. П. а. діяла спільно з ін. частинами рад. військ, скувала 11-у нім. армію і Рум. горностріл. корпус, відбила кілька штурмів Севастополя, в оборонних боях і контрударами завдала ворогові значних втрат у живій силі й техніці. 1.VII 1942 за наказом Верх. Головнокомандування армія почала евакуюватися на Кавказ. 17.VII була розформована. Армією командували М. Є. Чибісов (15.VII—26.VII 1941), Г. П. Сафронов (26.VII—5.X 1941), І. Ю. Петров (5.X 1941—30.VII 1942). 2) *Окрема П. а.* — заг.-військ. об'єднання Рад. Армії, сформоване 20.XI 1943 на базі *П'ятдесят шостої армії* під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, що брало участь у визволенні України від нім.-фашист. загарбників. Наприкінці 1943 — на поч. 1944 вела оборонні бої на Керченському п-ові. В ході *Кримської наступальної операції 1944* прорвала міцно укріплену оборону ворога на Керченському п-ові і 11.IV визволила Керч. 13.IV — Феодосію, 14.IV — Алушту, 16.IV — Ялту. 18.IV ввійшла до складу 4-го Укр. фронту і перейменована на П. а. 7.V військова армія спільно з частинами *П'ятдесят першої армії* почали штурм Севастополя і в боях 7—9.V визволили його. 12.V завершилися операції по визволенню Криму. З 16.V 1944 по 9.V 1945 П. а. охороняла Кримське узбережжя. Армією командували І. Ю. Петров (20.XI 1943—11.II 1944), А. І. Єременко (11.II 1944—15.IV 1944), К. С. Мельник (з 20.IV 1944 — до кінця війни).

Г. І. Ларіонова (Московська обл.).

ПРИПИСНІ СЕЛЯНИ — численна група *державних селян* у Росії, в т. ч. на Україні, 18—19 ст., які жили в держ. маєтностях і були приписані царському урядом цілими селами до казенних і приватних пром. підприємств. На Україні працює П. с. обслуговувались казенні підприємства: *Межигірська фаянсова фабрика*, Катериносл. суконна і панчішна мануфактури, Луганський ливарний та Шосткинський пороховий з-ди. Працюючи на мануфактурі, фабриках і заводах, П. с. відробляли належні з них *подоушну подать* і оброк. Власники й адміністрація пром. підприємств жорстоко експлуатували П. с. і піддавали їх різним карам. Тривале перебування на підприємствах, мізерність заробітної плати спричинили розорення особистого господарства П. с. Проти нестерпного визиску і знущань П. с. вели рішучу боротьбу, яка набрала особливо великого розмаху під час *селянської війни під керівництвом Омеляна Пугачова 1773—75*. На Україні 1822

відбувся значний виступ П. с. — постійних робітників Луган. ливарного з-ду. В умовах наростання боротьби П. с. царський уряд змушений був указом 1807 проголосити звільнення з 1813 їх від обов'язкових робіт, виконання яких було покладено на особливу групу постійних робітників, набраних з числа П. с. Проте звільнення П. с. від виконання повинностей на пром. підприємствах тривало аж до *селянської реформи 1861*.

Лит.: Па ж и т н о в К. А. Промышленный труд в крепостную эпоху. Л., 1924; С е м е в с к и й В. И. Крестьяне в царствование императрицы Екатерины II, т. 2. СПб, 1901; Г у р ж и й И. О. Зарождение рабочего класса Украины (Кінець XVIII — перша половина XIX ст.). К., 1958. *Г. О. Гуржій (Київ).*

ПРИСЄЛКОВ Михайло Дмитрович (1881—1919) — рос. рад. історик, джерелознавець, дослідник рос. літописання. Н. у Петербурзі. В 1903 закінчив Петерб. ун-т, з 1907 — приват-доцент, з 1918 — професор цього ун-ту. В 20-х рр. працював в історико-побутовому відділі Рос. музею. В 1936—41 — професор Ленінгр. ун-ту. Гол. тема праць П. — політ. історія Давньої Русі на основі критич. дослідження літописних джерел.

Тв.: Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X—XII вв. СПб, 1913; История русского летописания XI—XV вв. Л., 1940; Летописание Западной Украины и Белоруссии. «Уч. зап. Ленинград. ун-та», 1941, № 67. Серия исторических наук, в. 7; Киевское государство второй половины X в. по византийским источникам. «Уч. зап. Ленинград. ун-та», 1941, № 73. Серия исторических наук, в. 8; Троицкая летопись. Реконструкция текста. М.—Л., 1950.

Лит.: Л у р ь е Я. С. Михаил Дмитриевич Приселков — историк-исследователь. — К а з а ч к о в а Д. А. Хронологический список трудов Михаила Дмитриевича Приселкова. «Труды отдела древнерусской литературы Ин-та русской литературы АН СССР», 1962, т. 18.

ПРИХОТЬКО Антоніна Федорівна (н. 26.IV 1906) — укр. рад. фізик, акад. АН УРСР (з 1964; чл.-кор. з 1948), доктор фіз.-матем. наук (з 1943), професор (з 1952), засл. діяч науки Української РСР (з 1966). Н. в м. П'ятигорську (тепер Ставро. краю). У 1930 закінчила Ленінград. політех. ін-т. У 1930—41 працювала в Укр. фіз.-тех. ін-ті (тепер Фіз.-тех. ін-т АН УРСР у Харкові), 1941—44 — в Ін-ті фіз. хімії АН УРСР, з 1944 — в Ін-ті фізики АН УРСР (1965—69 — директор). Осн. дослідження П. стосуються спектральних властивостей кристалів. Ленінська премія, 1966. Нагороджена орденом Леніна та ін. нагородами.

Тв.: Спектры поглощения молекулярных кристаллов. К., 1965 [у співавт.].

Лит.: Прихотько Антоніна Федорівна. В кн.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967.

ПРИЧОРНОМОР'Я ПІВНІЧНЕ — назва, яку вживають в літературі щодо території тепер. Одеської, Херсонської, Миколаївської, Запорізької та Кримської областей. Значна частина цієї території належала Київській Русі. Після возз'єднання з Росією наприкінці 18 ст. ці землі ввійшли до складу т. з. *Новоросії*. Відомості з історії їх див. у статтях про відповідні області, *Античні держави Північного Причорномор'я, Кіммерійці, Скіфи, Сармати, Тивериці, Уличі, Печеніги, Генуезькі колонії Північного Причорномор'я, За-*

Б. І. Приймак.

В. М. Примаков.

А. Ф. Прихотько.

порізька Січ, Запорізькі козаки, Російсько-турецькі війни 17—19 століть.

ПРИЩЕПА Іван Савич (н. 23.IX 1921) — учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, майор. Член КПРС з 1948. Н. у с. Тужарі (тепер Козелецького р-ну Черніг. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1941. Потрапив у фашист. полон, звідки втік. На Чернігівщині організував антифашист. групу. В липні 1943 група П. вступила до партизан. загону, очолюваного М. Г. Салаєм. Пізніше П. призначено командиром диверсійної групи загону ім. М. О. Щорса. Група здійснила сотні диверсійних актів, у т. ч. пустила під укіс 7 фашист. ешелонів. Вночі проти 26.VIII 1944 П. на чолі партизан. групи направлений за завданням Рад. командування у ворожий тил (Закарпаття). 6.IX 1944 загін П. злився із загonom Д. Я. Усти. На тер. тепер. Свалівського та Іршавського р-нів партизани завдали ворогові значних втрат у живій силі і техніці, зокрема пустили під укіс 7 ворожих ешелонів. З грудня 1944 до липня 1945 П. — нач. штабу нар. дружини Хустського округу. З 1945 служив у військ. часті МВС. З 1966 — в запасі.

М. П. Якименко, М. К. Новиков (Ужгород).
«ПРИБІЙ» — більшовицьке видавництво, організоване на поч. 1913 в Петербурзі. Роботою «П.» керував ЦК партії. У в-ві «П.» виходили книги, брошури з різних питань робітн. руху, робітн. страхування. В-во випустило популярні біографії К. Маркса, О. І. Герцена, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова та ін. В 1913 видано кишеньковий календар «Супутник робітника на 1914 рік» з статтею В. І. Леніна «Страйки в Росії»; 1914 видано збірник «Марксизм і ліквідаторство» з статтями В. І. Леніна. Видання «П.» користувалися популярністю і широко розповсюджувалися серед робітників Росії, в т. ч. України. На поч. 1-ї світової війни, у зв'язку з посиленням переслідування робітн. преси, в-во «П.» припинило свою діяльність і відновило її лише після Лютневої революції 1917. В 1917 «П.» видав ряд праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. В 1918 «П.» влилося у в-во «Коммунист».

«ПРО ВИКЛАДАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІЇ В ШКОЛАХ СРСР» — постановою Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 15.V 1934. В постанові відмічалася недоліки у викладанні історії в школах СРСР і накреслювалися заходи для усунення цих недоліків. Раднарком СРСР і ЦК ВКП(б) вказали, що вирішальною умовою міцного засвоєння учнями курсу історії є дотримання істор.-хронологічної послідовності у викладі істор. подій з обов'язковим закріпленням у пам'яті учнів важливих істор. явищ, біографій істор. діячів, хронологіч. дат. Тільки такий курс

історії може забезпечити необхідну для учнів доступність, наочність і конкретність істор. матеріалу, на основі чого тільки і можливі правильний розгляд і правильне узагальнення істор. подій, які підводять учня до марксистського розуміння історії. Раднарком СРСР і ЦК ВКП (б) прийняли рішення підготувати до червня 1935 нові підручники з історії стародавнього світу, історії серед. віків, нової історії, історії СРСР і нової історії залежних і колоніальних країн та затвердили списки членів груп по складанню нових підручників з історії. З метою підготовки кваліфікованих спеціалістів з історії з 1.IX 1934 відновлювались істор. ф-ти в Моск. і Ленінгр. ун-тах. Ця постанова відіграла велику роль у поліпшенні викладання історії в школах СРСР.

В. В. Мрига (Київ).

«ПРО ВИКЛАДАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІЇ ТА ГЕОГРАФІЇ В ПОЛІТЕХНІЧНІЙ ШКОЛІ» — постанова ЦК КП (б) У від 18.V 1934, видана на виконання постанов Раднарком СРСР і ЦК ВКП (б) від 15.V 1934 *«Про викладання громадянської історії в школах СРСР»* та *«Про викладання географії в початковій і середній школі СРСР»*. Конституючи, що знання учнів політех. школи з історії та географії все ще незадовільні, ЦК КП (б) У запропонував Наркоматові освіти УРСР переглянути й видати нові навч. програми політех. школи з історії і географії, щоб забезпечити у викладанні міцне засвоєння і розуміння учнями знань з цих предметів. Наркомат освіти УРСР було зобов'язано видати нові підручники з історії України та економ. географії України відповідно до нових навч. планів і програм, хрестоматій з цих предметів, методик викладання їх тощо. ЦК КП (б) У накреслив ряд заходів для підвищення кваліфікації вчителів історії і географії і подання їм систематич. допомоги. Постановою передбачалися видання й перевидання нач. очного приладдя з історії і географії, організація позашкільної та піонерської роботи таким чином, щоб ця робота теж сприяла засвоєнню учнями знань з історії та географії. Постанова мала велике значення для поліпшення викладання історії та географії в школах УРСР.

В. В. Мрига (Київ).

«ПРО ДИКТАТУРУ ПРОЛЕТАРИАТУ» — план і тези до брошури про диктатуру пролетаріату, що її готував В. І. Ленін до 2-річного ювілею Рад. влади. Написано у вересні — жовтні 1919. Вперше опубліковано 1925. Брошуру В. І. Ленін задумав як дальшу теоретичну розробку проблеми д-ви і революції в умовах прориву фронту імперіалізму в Росії й створення першої соціалістич. д-ви. На основі узагальнення 2-річного досвіду Рад. влади, а також практики революц. робітн. руху в Європі й перших кроків нац.-визвольного руху В. І. Ленін встановив заг. закономірності розвитку суспільства і д-ви в *перехідний період від капіталізму до соціалізму*. У тезах сформульовано суть *диктатури пролетаріату* як *«продовження класової боротьби пролетаріату, в нових формах»* та зміст нових форм класової боротьби в умовах диктатури пролетаріату, визначено роль і соціальне призначення д-ви як *«знаряддя»* пролетаріату в його класовій боротьбі, розкрито *«реальність демократизму при пролетарській демократії»*. З тез видно, що В. І. Ленін мислив диктатуру пролетаріату не як суто рос. явище, а як одну з гол. закономірностей перехідного від капіталізму до соціалізму періоду в кожній країні. Брошуру не було написано. Матеріали до неї В. І. Ленін, імовірно, використав у статті *«Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату»*.

Видання: Ленін В. І. Про диктатуру пролетаріату. Твори. Вид. 4, т. 30; Ленін В. І. Черновіє наброски і план брошури о диктатуре пролетариата. Полное собрание сочинений, т. 39.

Є. В. Назаренко (Київ).

«ПРО ЗАХОДИ ДО ПОЛІПШЕННЯ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРИ» — постанова Ради Міністрів СРСР від 14.X 1948. Згідно з цією постановою всі пам'ятки культури на тер. Рад. Союзу, які мають наук., істор. чи художнє значення, оголошено недоторканим всенар. надбанням і взято під охорону д-ви. Охорона пам'яток культури та контроль за належним збереженням їх покладено на виконкоми обласних, міських, районних і сільс. Рад депутатів трудящих. Зміна, перебудова, забудова території заповідників і пам'яток без дозволу відповідних органів забороняється. Коли ж дається дозвіл на знесення чи перебудову пам'ятки, то орган охорони, у віданні якого вона перебуває, зобов'язаний організувати роботи по завершенню наук. дослідження та фіксації даної пам'ятки (розкопки, фотографування, обміри, складання креслень, передавання речових знахідок музеям тощо). Давні монети, знайдені в скарбах, треба передавати Академії наук СРСР або академіям наук союзних республік. Аналогічні постанови *«Про заходи до поліпшення охорони пам'яток культури на території Української РСР»* прийняла Рада Міністрів УРСР від 30.XII 1948. До обох цих постанов додані *«Положення про охорону пам'яток культури»*.

Видання: В кн.: Охорона пам'яток історії, археології та мистецтва. Збірник керівних методичних і довідкових матеріалів. К., 1963.

І. Г. Шовкопляс (Київ).

«ПРО ЗАХОДИ ПО ДАЛЬШОМУ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНИХ НАУК ТА ПІДВИЩЕННЮ ЇХ РОЛІ В КОМУНІСТИЧНОМУ БУДІВНИЦТВІ» — постанова ЦК КПРС, опублікована 22.VIII 1967. Виходячи з завдань, поставлених *Десять третім з'їздом КПРС (1966)*, постанова подає розгорнуту програму дій для працівників ідеологічного фронту, конкретно визначає гол. лінії творчої діяльності вчених у галузі суспільних наук. У постанові визначено особливу роль марксистсько-ленінської теорії і суспільних наук на сучас. етапі комуністич. будівництва в СРСР, вказано, що партія високо цінує досягнення суспільних наук, їхній вклад у соціалістич. і комуністич. будівництво. Позитивний вплив на розвиток суспільних наук мали проведені партією заходи щодо подолання наслідків *культу особи, суб'єктивізму та волонтаризму. Жовтневий пленум ЦК КПРС 1964* і ХХІІІ з'їзд партії показали, яке велике значення має теорія для комуністич. будівництва, підкреслили необхідність наук. керівництва розвитком суспільства. ЦК КПРС відзначив, що в наук. дослідженнях гуманітарних ін-тів АН СРСР, АН союзних республік, ін. наук. установ та кафедр суспільних наук вузів не завжди дається глибокий і об'єктивний аналіз реальних процесів громад. життя, що перешкоджає правильній оцінці істор. досвіду і перспектив розвитку рад. суспільства. Спостерігається відставання в дослідженні фундаментальних теоретич. проблем, які всебічно розкривають механізм дії закономірностей сучас. суспільного розвитку. В постанові ЦК КПРС накреслено завдання в галузі філософ., економіч., правових наук, наук. комунізму, в галузі історії КПРС та ін. істор. дисциплін. Зокрема, в ній вказується, що сучас. етап суспільного розвитку і наук. прогрес вимагають зосередження н.-д. роботи в галузі історії КПРС та ін. істор. наук насамперед на таких напрямках: узагальнення досвіду боротьби КПРС

за перемогу соціалістич. революції і встановлення диктатури пролетаріату, за здійснення ленінського плану побудови соціалізму; дослідження закономірностей розвитку партії і зростання її керівної ролі в комуністич. будівництві, діяльності КПРС по розробці революц. теорії, стратегії і тактики роботи. класу, вивчення теорії і практики парт. будівництва, форм і методів роботи парт. орг-цій; висвітлення боротьби КПРС за ідейну та орг. єдність своїх являв, проти антиленінських груп і течій, за єдність міжнар. комуністич. руху; розкриття вирішальної ролі пар. мас в історії, великої визвольної місії робітн. класу, боротьби трудящих проти соціального і нац. гніту; показ героїзму рад. народу в захисті завоювань Великого Жовтня, в боротьбі за соціалістич. індустріалізацію країни, колективізацію с. г., культурну революцію, в розгромі фашизму в роки Великої Вітчизн. війни; узагальнення досвіду зміцнення союзу робітн. класу і селянства, дружби народів, створення і розвитку багатонац. рад. держави; вивчення зовн. політики СРСР і міжнар. відносин, історії міжнар. робітн. і комуністич. руху. В постанові передбачено ряд орг. заходів щодо поліпшення н.-д. роботи і викладання суспільних наук.

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії Генеральний секретар Л. І. Брежнев, посилаючись на цю постанову ЦК КПРС, відзначив: «Дедалі рішучіший поворот суспільних наук у бік розробки проблем, актуальних для сучасного і майбутнього, — ось що нам потрібно» (Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 99).

Видання: Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук та підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві [Постанова ЦК КПРС] «Радянська Україна», 1967, 22 серпня. А. Д. Скаба (Київ).

«ПРО ЗАХОДИ ПО СТВОРЕННЮ ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ БАЗИ ПО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ПО ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ І ВПОРЯДКУВАННЮ АРХІВНОГО ГОСПОДАРСТВА УРСР» — постановою Раднаркомом УРСР від 31.VIII 1944, яка передбачала концентрацію і упорядкування в держ. архівах документ. матеріалів з історії Великої Вітчизн. війни 1941—45. Постанова вимагала посилення контролю за станом і збереженням документ. матеріалів в установах, орг-ціях і на підприємствах і своєчасне передавання їх у держ. архіви, видання документ. збірників з історії України та історії Великої Вітчизн. війни, організацію реставраційних майстерень у Києві для реставрації і консервації пошкоджених документів. Для забезпечення архівних установ кваліфікованими кадрами було запропоновано поновити роботу істор.-архівної аспірантури при Центр. держ. істор. архіві УРСР у Києві, організувати на істор. факультеті Київ. ун-ту підготовку істориків-архівістів (15—20 чол. щорічно). Постанова відіграла велику роль у відновленні зруйнованого нім.-фашист. загарбниками архівного г-ва республіки, сприяла вивченню історії України та історії Великої Вітчизн. війни, налагодженню наук. роботи в держ. архівах і забезпеченню їх кваліфікованими кадрами.

І. Л. Бутин (Київ).

«ПРО ЗВІЛЬНЕННЯ СЕЛЯН В РОСІЇ» — дві статті К. Маркса, присвячені аналізу суспільно-політ. життя Росії, історії взаємовідносин селян з поміщиками напередодні селянської реформи 1861. Написані в грудні 1858 і надруковані 17.I 1859 в прогресивній амер. газ. «Нью-Йорк дейлі трибюн» («New-York Daily Tribune»), «Нью-Йоркська щоденна трибуна». Цим статтям передувала стаття К. Маркса «Питання про скасування кріпосного права в Росії». В своїх статтях К. Маркс

виявив глибоку обізнаність з історією Росії, її економіч. і соціально-політ. становищем. Боротьбу рос. селянства проти кріпацтва він вважав важливим фактором світового революц. руху. Розглядаючи історію покріпачення рос. селянства, К. Маркс відновлює істор. правду про роль Петра I і Катерини II в посиленні феод. гніту селянства. Аналізуючи зміст доповіді Головного к-ту в сел. справах (офіційної урядової інстанції для підготовки реформи) від 13.XI 1858 та ін. документів, К. Маркс вказував на вузький і обмежений характер реформи, підготовленої царським урядом, який розривався «між страхом перед дворянством і страхом перед розлюченими селянами» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 12, с. 659). К. Маркс показав, що, не дивлячись на опір дворянства спробі звільнення селян, царизм змушений був зважати на повстання кріпаків, які стали епідемічним явищем. Відмічаючи, що рух пар. мас в Росії набирає небезпечного для самодержавства характеру, К. Маркс вважав, що спроба царського уряду здійснити проєкт Гол. к-ту про умови скасування кріпацтва може стати сигналом до масового сел. повстання та «поворотним пунктом в історії Росії» (там же).

В. І. Яценко (Київ).

«ПРО ЛОЗУНГ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ ЄВРОПИ» — стаття В. І. Леніна, опублікована в газ. «Соціал-демократ» 23.VIII 1915. В статті В. І. Ленін уперше сформулював своє геніальне положення про можливість перемоги соціалізму спочатку в небагатих або навіть в одній, окремо взятій, країні. В. І. Ленін показав, що імперіалізм різко загострив нерівномірність економіч. і політич. розвитку капіталізму, надав йому конфліктного, катастрофічного характеру. Стрибок-подібність, нерівномірність економічного і політичного розвитку капіталістичних країн веде до неодночасного визрівання в різних країнах передумов соціалістичної революції. Загострення суперечностей між капіталістич. країнами ослаблює всю систему імперіалізму і легітиме прорив її в найслабшій ланці. «Нерівномірність економічного і політичного розвитку, — писав В. І. Ленін, — є безумовний закон капіталізму. Звідси виходить, що можлива перемога соціалізму спочатку в небагатих або навіть в одній, окремо взятій, капіталістичній країні» (Твори, т. 21, с. 300). Висновок В. І. Леніна про можливість перемоги соціалізму в одній країні являє собою блискучий зразок творчого марксизму і становить основу ленінської теорії соціалістич. революції. Ця теорія дала пролетарям кожної країни науково обгрунтовану перспективу боротьби, розв'язала їх енергію та ініціативу для натиску на буржуазію, озброїла впевненістю у перемозі. Вчення В. І. Леніна про можливість перемоги соціалізму в одній країні стало керівним принципом КПРС в її боротьбі за перемогу соціалістич. революції і побудову соціалізму в Рад. країні.

Видання: Ленін В. І. Про лозунг Сполучених Штатів Європи. Твори. Вид. 4, т. 21.

М. Я. Варшавчик (Київ).

«ПРО НАЦІОНАЛЬНУ ГОРДІСТЬ ВЕЛИКОРОСІВ» — стаття В. І. Леніна, опублікована в газ. «Соціал-демократ» 12.XII 1914, в якій він дав більшовицьке тлумачення патріотизму, наголосив на необхідності його поєднання з *інтернаціоналізмом*. Підкресливши любов свідомих великорос. пролетарів до своєї мови і своєї батьківщини, їхню гордість з того, що рос. народ має революц. заслуги, В. І. Ленін показав, що більшовики, обстоюючи лозунг поразки царського уряду в імперіалістич. війні, виступали як справжні патріоти. Така поразка сприяла б революц. по-

валенню царизму, визволенню трудящих від гніту поміщиків і капіталістів, створенню «вільної і незалежної, самостійної, демократичної, республіканської, гордої Великої Росії, яка буде свої відносини до сусідів на людському принципі рівності, а не на кріпосницькому принципі привілеїв, який принижує велику націю» (Твори, т. 21, с. 81). В. І. Ленін наголошував на важливості виховання мас у дусі найповнішої нац. рівності й братерства. «Інтерес (не по-хлопеському сприйнято) національної гордості великоросів, — писав він, — збігається з соціалістичним інтересом великоруських (і всіх інших) пролетарів» (Твори, т. 21, с. 82). З настанов В. І. Леніна про єдність правильно сприйнятих нац. інтересів з соціалістич. інтересами робітників усіх країн виходять КПРС і комуністич. партії всього світу, вважаючи своїм першочерговим обов'язком виховання трудящих у дусі інтернаціоналізму і соціалістич. патріотизму, непримиренності до будь-яких виявів націоналізму і шовінізму.

Видання: Ленін В. І. Про національну гордість великоросів. Твори. Вид. 4, т. 21.

М. Я. Варшавчик (Київ).

«ПРО НЕВІДКЛАДНІ ЗАХОДИ ПО ВІДБУДОВІ ГОСПОДАРСТВА В РАЙОНАХ, ВИЗВОЛЕНИХ ВІД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ» — постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 21.VIII 1943, перша розгорнута програма відродження зруйнованого ворогом нар. г-ва визволених районів СРСР і допомоги населенню цих територій. При Раднаркомі СРСР було створено Комітет для керівництва цією роботою. Конкретні заходи щодо відбудови нар. г-ва УРСР було вироблено на 6-й сесії Верховної Ради УРСР (березень 1944). Заходи партії та уряду були активно підтримані всім рад. народом. З ініціативи трудящих Ірк. обл. створено спец. фонд допомоги населенню, що потерпіло від окупації, за почином трудящих Куйб. обл. встановлено шефство над відбудовою г-ва визволених районів. До кін. 1943 визволені райони отримали 1723 тис. гол. худоби, в т. ч. УРСР — понад 40 тис. голів, бл. 517 тис. шт. птиці, багато буд. матеріалів, устаткування, зап. частин, пального, насіння. Повернуто 5972 евакуйовані трактори, завезено 1173 жнивarki, 1550 сіножаток. Відбудовано 575 МТС, 969 МТМ, 9 ремзаводів. З тилкових областей у визволені райони відкомандировано 3198 спеціалістів с. г., приїхало 390 випускників вузів і технікумів. У 9 областях та краях відбудовано та збудовано 326 461 житл. будинок, 25 з-дів для виробн. місцевих буд. матеріалів. Відбудовано 122 станційні будинки. 1 062 363 г-ва колгоспників і робітників звільнено від поставок д-в с.-г. продуктів. Для влаштування, навчання та виховання дітей-сиріт і дітей воїнів Червоної Армії організовано 9 суворовських училищ, 23 спец. ремісничі уч-ща, в т. ч. 5 — в УРСР, 118 спец. дит. будинків (17 — в УРСР), 26 спец. будинків дитини, 36 дитячих прийомників-розподільників. Усього 1943 — на початку 1944 Рад. уряд виділив для відродження нар. г-ва УРСР бл. 4,5 тис. верстатів, 6 тис. автомашин тощо. На відбудову нар. г-ва визволених районів УРСР лише 1944 витрачено 7,5 млрд. крб. У 1945 ці асигнування перевищили 10 млрд. крб. Усього за роки війни Рад. д-ва асигнувала на відбудову народного г-ва і культури визволених районів України 18 млрд. 320 млн. крб. (у цінах 1941).

Видання: Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації. Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) 21 серпня 1943 р. В кн.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 3. К., 1954.

М. З. Данилюк (Київ).

«ПРО ПЕРЕДАННЯ ІСТОРИЧНИХ ТА МИСТЕЦЬКИХ ЦІННОСТЕЙ У ВІДАННЯ НАРОДНОГО КОМІСАРІАТУ ОСВІТИ» — декрет Раднаркому УРСР від 1.IV 1919, який намітив радикальні заходи по охороні пам'яток історії та мистецтва. В декреті зазначалося, що будинки й приміщення худож.-істор. значення в межах УРСР передаються у відання Наркомосу і не підлягають ревізії або використанню будь-якими відомствами чи установами. Предмети худож.-істор. значення, в т. ч. громад. і приватні колекції монет, давньої зброї, книги з питань мистецтва, рукописи і листи худож.-літ. значення, картини, статуї, фарфор, кераміка, килими, старовинні меблі, архіви матеріалів з історії мистецтва, проєкційні й кінематографічні апарати, фільми та ін. предмети худож. техніки також передавались у відання Наркомосу і не підлягали ревізії ін. відомствами та установами. Ступінь худож.-істор. цінності тієї або іншої будівлі чи речі встановлював відділ мистецтв за допомогою спец. комісії компетентних осіб. Декрет відіграв велику роль у збереженні рад. д-вою істор. і культурних цінностей укр. народу.

«ПРО ПРАВО НАЦІЙ НА САМОВИЗНАЧЕННЯ» — видатна праця В. І. Леніна, присвячена всебічному обґрунтуванню головної програмної вимоги комуністич. партії з *національного питання*. Написана в лютому — травні, вперше опублікована в квітні — червні 1914 в більшовицькому журн. «Просвещение» (№ 4, 5 і 6). Проблема пов'язана з працями «*Критичні замітки з національного питання*», «Соціалістична революція і право націй на самовизначення» та ін. Виходячи з марксистського положення про соціальну суть нац. питання, В. І. Ленін показав, що в епоху капіталізму діють дві докорінно різні тенденції. Перша з них характеризується пробудженням нац. рухів, втягненням у них селянства в зв'язку з боротьбою за політ. свободу взагалі і за права національності зокрема; друга — все більшим (насамперед економічним) зближенням націй. Все це значно підвищувало роль нац. рухів, особливо для багатонац. країн (у т. ч. й Росії) та колоній. Праця В. І. Леніна була написана в умовах, коли буржуазія, готуючи світову війну, намагалася отруїти свідомість трудящих націоналізмом, розкрити пролетарську єдність, нацькувала одну націю на іншу. Їй фактично допомагали націоналістич. та опортуністич. елементи в рос. і міжнар. с.-д. русі, які розгорнули шалену наклепницьку кампанію проти пролетарської програми з нац. питання. Це, як указував В. І. Ленін, було «нашесть дванадцяти язиків», опортунізму на нашу марксистську програму» (Твори, т. 20, с. 363).

В своїй праці В. І. Ленін, викриваючи антинар. шовіністичну політику самодержавства, показав, що царизм жорстоко пригноблював неруські народи Росії, що викликало посилення нац.-визвольного руху в країні. Шовіністичній політиці царизму партія робітничого класу протиставила пролетарський інтернаціоналізм. В. І. Ленін висунув і обґрунтував свої програмні вимоги з нац. питання, головною серед яких є вимога права націй на самовизначення, під яким «розуміється державне відокремлення їх від чужонаціональних колективів, розуміється утворення самостійної національної держави» (Твори, т. 20, с. 365). Проте право націй на самовизначення, вчив В. І. Ленін, не можна змішувати з питанням про доцільність відокремлення тієї чи іншої нації. При розв'язанні питання про відокремлення слід виходити виключно з інтересів класової боротьби пролетаріату, з істор. умов, в яких живе

нація. Проаналізувавши особливості нац. відносин в Росії і загарувавши шовіністичну політику самодержавства, у т. ч. щодо укр. трудящих, В. І. Ленін полум'яно виступав за зміцнення зв'язків між Україною і Росією, за повну ліквідацію соціального та нац. гноблення. «Чи судилося, — писав В. І. Ленін, — наприклад, Україні стати самостійною державою, це залежить від 1000 факторів, невідомих наперед. І, не намагаючись „г а д а т и“ марно, ми твердо стоїмо на тому, що безсумнівне: право України на таку державу. Ми поважаємо це право, ми не підтримуємо привілеїв великороса над українцями, ми виховуємо маси в дусі визнання цього права, в дусі заперечення державних привілеїв якої б то не було нації» (Твори, т. 20, с. 380).

В. І. Ленін переконливо довів докорінну протилежність двох світоглядів і політик: бурж. націоналізму та пролетарського інтернаціоналізму. «Інтереси робітничого класу і його боротьби проти капіталізму вимагають повної солідарності і найтіснішої єдності робітників усіх націй, вимагають відсічі націоналістичній політиці буржуазії якої б то не було національності» (Твори, т. 20, с. 390). В. І. Ленін викрив реформістський, націоналістич., опортуністич. характер т. з. програми «культурно-національної автономії», провідники якої в рос. та міжнар. соціал-демократії намагалися розкласти, розбурхати і ослабити робітн. клас в його боротьбі за перемогу соціалістич. революції. Гостро викриваючи націоналізм та опортунізм ліквідатора Семковського, бундівця Лібмана, укр. дрібного буржуа Юркевича, троцькістів, В. І. Ленін вказував, що вони розбешували робітн. клас бурж.-націоналістич. ідеями. «Хлопчиками без штанів» назвав В. І. Ленін Юркевича та йому подібних за їхнє плазування перед буржуазією. В. І. Ленін завдав нищівного удару теоретичним викривтам бурж. націоналістів, зокрема укр. бурж. націоналістів, які прагнули підірвати революц. єдність укр. і рос. пролетарів, проповідуючи створення окремої орг-ції укр. робітників.

В. І. Ленін піддав критиці помилкові погляди в нац. питанні Р. Люксембург, яка заперечувала необхідність визнання права націй на самовизначення в програмі РСДРП. Своєю полемікою В. І. Ленін мав на меті допомогти Р. Люксембург позбутися помилкових поглядів у нац. питанні. Розробляючи програму і тактику партії з нац. питання, В. І. Ленін вказував, що хід істор. подій висуває перед пролетаріатом Росії двостороннє завдання: «боротьбу з усяким націоналізмом і в першу чергу з націоналізмом великоруським; визнання не тільки повної рівноправності всіх націй взагалі, але й рівноправності щодо державного будівництва, тобто права націй на самовизначення, на відокремлення; — а поряд з цим, і саме в інтересах успішної боротьби з всіляким націоналізмом всіх націй, відстоювання єдності пролетарської боротьби і пролетарських організацій, найтіснішого злиття їх в інтернаціональну спільність, всупереч буржуазним прагненням до національної відособленості. Повна рівноправність націй; право самовизначення націй; злиття робітників усіх націй — цієї національної програми учить робітників марксизм, учить досвід всього світу і досвід Росії» (Твори, т. 20, с. 417). Марксистсько-ленінська програма з нац. питання (див. *Національна програма КПРС*) дала можливість Комуністич. партії згуртувати трудящі маси багатонац. д-ви і повести їх на боротьбу за соціалістичну революцію, на будівництво соціалізму і комунізму. Рад. досвід розв'язання нац. питання творчо використовують комуністич-

ні партії ін. соціалістич. країн, він надихає революц. сили в усьому світі на боротьбу за свободу і незалежність, проти імперіалістич. реакції, колоніалізму і неоколоніалізму.

Видання: Ленін В. І. Про право націй на самовизначення. Твори. Вид. 4, т. 20.

Лит.: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970.

Б. І. Співак (Ужгород).

«ПРО ПРОДОВОЛЬЧІЙ ПОДАТОК (Значення нової політики і її умови)» — праця В. І. Леніна, в якій він охарактеризував суть переходу від політики *воєнного комунізму до нової економічної політики* (непу), роз'яснив принциповий зміст і значення непу в розв'язанні завдань побудови соціалізму в СРСР. Праця написана в квітні 1921. Окремою брошурою її видано в травні 1921. Укр. мовою вперше надруковано 1924 в Харкові. Цю працю В. І. Ленін написав після переможного закінчення громадян. війни, коли Країна Рад перейшла до мирного госп. будівництва. Перехід від *продрозверстки до продоплатку* був першим актом непу. Необхідність непу В. І. Ленін обгрунтував, спираючись на глибокий теоретич. аналіз економіки і співвідношення класових сил у країні. Велику увагу в своїй праці В. І. Ленін приділив питанням розвитку кооперації як засобу піднесення дрібних г-в, а також аналізу різних форм держ. капіталізму і його ролі в економіці перехідного періоду. Вільна торгівля, дозвіл приватним особам відкривати дрібні підприємства, допуск концесій і т. п. неминуче вели до деякого поживлення капіталізму. Але це, на думку В. І. Леніна, для пролет. д-ви не страшно, оскільки в руках робітн. класу перебувають політ. влада і командні висоти в економіці. Охарактеризувавши непу як єдино правильну госп. політику пролет. д-ви в *перехідний період від капіталізму до соціалізму*, В. І. Ленін підкреслив, що лише на її основі можна забезпечити міцний союз робітн. класу з селянством, добитися перемоги соціалізму.

Видання: Ленін В. І. Про продовольчий податок (Значення нової політики і її умови). Твори. Вид. 4, т. 32. *І. К. Рибалка* (Харків).

«ПРОБЛЕМИ ІСТОРИКО-ВЕДІННЯ» — неперіод. видання Ін-ту історії СРСР АН СРСР, присвячене питанням теорії джерелознавства (виявлення, відбір, аналіз, синтез, класифікація істор. джерел) та методам публікації документів і матеріалів, гол. чин. з історії СРСР. З 1933 по 1963 вийшло 11 вип. Перші два випуски вийшли в серії «Праця» Історико-археграфічного ін-ту АН СРСР (в. 9 і 17). «П. и.» присвятили дев'яту кількість статей характеристиці, аналізу й критиці джерел, пов'язаних з історією України: магнатських архівів, кив. літописів, кримських статейних списків, стародруків. У післявоєнні роки серед матеріалів «П. и.» значно збільшилася кількість статей з джерелознавства історії СРСР періоду імперіалізму і Рад. влади.

В. І. Стрельський (Київ).

ПРОВІДЕНЦІАЛІЗМ (від лат. *providentia* — передбачення) — один з ідеалістичних напрямів в істор. науці, який ґрунтується на уявленні, нібито весь хід істор. розвитку людства визначений богом і є здійсненням наперед передбаченого «божественного акту творіння». В основу П. покладена богословсько-істор. концепція одного з перших християнських теологів Августина (354—430), за якою людська воля нібито є сліпим знаряддям волі бога. Ідеалістич. вплив П. позначився на працях давньорус., укр. козац.-старшинських літописців, укр. дворянських і бурж. істориків. П. був

філософською основою багатьох реакційних «теорій» в істор. науці в новіші часи (Л. Ранке та ін.) і фальсифікаторських писань укр. бурж. націоналістів. В. І. Стрельський (Київ).

ПРОВІНЦІЯ в Росії — адм.-тер. одиниця у 18 ст. Вперше окремі П. встановлено 1711—12 (у Київ. губ. їх було 10.) Повсюдно створені (у кількості 43) урядовим указом 1719 як складові частини *губерній*. Кожна губернія мала різну кількість П. (Московська — 9, Київська — 4 тощо). П. поділялися на *повіти*. Очолювали П. *воєводи*, в губернських містах — губернатори. До часу ліквідації П. (1775) їх налічувалося 66.

ПРОГРАМА КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ — осн. документ, в якому стисло викладено гол. принципи, цілі й завдання КПРС на конкретний істор. період, теоретично обґрунтовано і визначено шляхи й методи здійснення їх. «Програма, — пояснював В. І. Ленін, — це значить — коротке, ясне й точне проголошення всього, чого партія добивається і за що вона бореться» (Твори, т. 6, с. 349).

Першим програмним документом наук. комунізму був написаний К. Марксом і Ф. Енгельсом «Маніфест Комуністичної партії», ідеї якого розвинуті в Програмі КПРС. Партія виробила три програми: першу — для періоду боротьби за перемогу бурж.-демократич. і соціалістич. революцій; другу — для етапу будівництва соціалізму; третю — для періоду комуністич. будівництва. «Три партійні програми, кожна з яких відповідає найважливішим історичним етапам розвитку соціалізму, є концентрованим виявом революційної думки і революційної практики партії» (50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС. К., 1967, с. 40).

Перша Програма народжувалася разом із партією. Над її створенням В. І. Ленін працював з 1895. Перебуваючи в ув'язненні (1895—96), він написав «Проект і пояснення програми соціал-демократичної партії». В цій праці В. І. Ленін дав аналіз розвитку капіталізму в Росії й визначив осн. завдання класової боротьби пролетаріату, сформулював кінцеву мету — завоювання політ. влади, знищення приватної власності на засоби виробн. і створення соціалістич. суспільства. Наприкінці 1899 В. І. Ленін підготував другий проект Програми. Питання про вироблення Програми особливо гостро постало у зв'язку з підготовкою Другого з'їзду РСДРП. Боротьбу за зміцнення ідейної єдності рос. соціал-демократії та закріплення цієї єдності в парт. Програмі В. І. Ленін вбачав одним з гол. завдань «Искри». Редакція «Искры» розгорнула велику роботу по підготовці проекту Програми. Його створювали в боротьбі проти ліберального народництва, «легального марксизму» та «економізму» в Росії, а також проти міжпар. опортунізму. Не було єдиної точки зору і в редакції «Искры». Проект Програми, що його запропонував Г. В. Плеханов, В. І. Ленін піддав гострій критиці, оскільки в ньому невірно оцінювалася політ. роль рос. буржуазії, давалася лише заг. характеристика капіталізму, не аналізувалися притаманні йому суперечності, недостатньо підкреслювалася провідна роль робітн. класу щодо всіх трудящих, нечітко ставилося питання про диктатуру пролетаріату, недооцінювалося значення селянства як союзника робітн. класу. Завдяки принципіальній позиції В. І. Леніна ці помилки було виправлено. Аграрну частину й заклошення Програми написав В. І. Ленін. Проект Програми, опублікований в «Искре», з невеликими змінами прий-

няв II з'їзд РСДРП. Це була важлива перемога революц. марксизму. Світовий робітн. рух отримав послідовно марксистську програму, ідейну основу всієї діяльності партії робітн. класу. Т. ч., пролетаріат Росії був єдиним класом, що виступив напередодні революції з програмою, яка відповідала інтересам народу і потребам суспільного розвитку. Програма складалася з двох частин — програми-мінімум і програми-максимум. Програма-мінімум вказувала на необхідність повалення царизму і встановлення демократич. республіки. Програма-максимум ставила завдання соціалістич. революції й встановлення *диктатури пролетаріату*. Ці дві частини тісно між собою пов'язані, оскільки без знищення численних пережитків докапіталістич. укладу — царського самодержавства, поміщицького землеволодіння, станового поділу суспільства тощо — було неможливо підняти боротьбу пролетаріату на вищу ступінь, забезпечити умови для соціалістич. революції. Програма вимагала запровадження демократич. свобод.

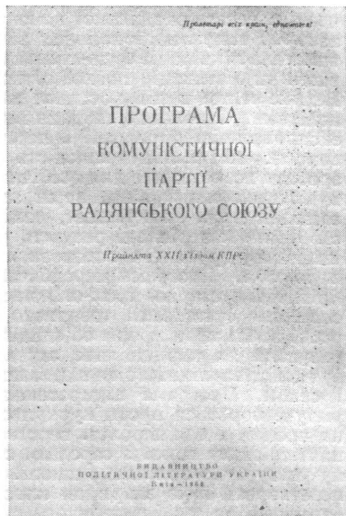
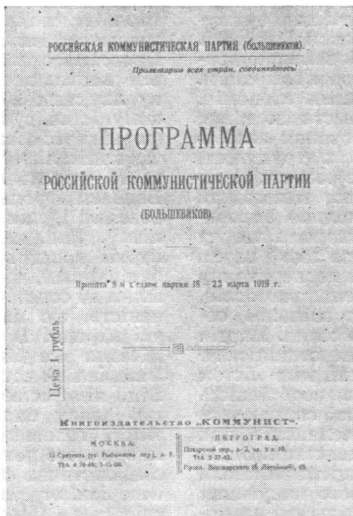
Аграрна частина Програми містила вимоги скасування викупних і оброчних платежів, організації сел. к-тів для повернення земель, відрізаних у селян під час селянської реформи 1861 («відрізків»), та ін. Ці вимоги було спрямовано на створення і зміцнення союзу робітн. класу з усім селянством на етапі бурж.-демократич. революції, що потім, на другому етапі, при переході до соціалістич. революції, мало забезпечити підтримку робітн. класу з боку біднішого селянства (див. *Аграрна програма КПРС*).

Важливе значення мало також вірне вирішення в Програмі *національного питання*. В його основі лежала ленінська вимога *права націй на самовизначення*, безумовна і непримиренна боротьба проти будь-якого нац. гноблення. Цей пункт Програми забезпечував інтернац. виховання трудящих багатонац. Росії, сприяв згуртуванню їх навколо рос. пролетаріату в боротьбі за демократич. свободи і соціалізм (див. *Національна програма КПРС*).

Величезною заслугою В. І. Леніна й твердих іскрівців було те, що вони відстояли в боротьбі проти опортунізму всіх мастей положення про диктатуру пролетаріату в Програмі партії. В ній вперше після програмних документів К. Маркса і Ф. Енгельса чітко було сформульовано тезу про диктатуру пролетаріату як гол. умову соціалістич. революції. «Питання про диктатуру пролетаріату, — писав пізніше В. І. Ленін, — поставлене в цій програмі ясно і виразно, притому поставлене саме у зв'язку з боротьбою проти Бернштейна, проти опортунізму» (Твори, т. 31, с. 300). Вже цим Програма докорінно відрізнялася від програм усіх партій *Інтернаціалу 2-го*. Вона була Програмою партії соціалістич. революції й диктатури пролетаріату, *партії нового типу*.

Майже півтора десятиріччя героїчної боротьби, що завершилася перемогою *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917*, повністю підтвердили силу й життєвість ленінських програмних принципів. Накреслений шлях було пройдено, мети досягнуто, першу Програму виконано. В лютому 1917 було повалено самодержавство. Велика Жовтн. соціалістич. революція назавжди знищила капіталізм у нашій країні й поклати початок краху імперіалізму в усьому світі. Вперше в історії виникла д-ва нового типу — Радянська Соціалістична Республіка, було встановлено диктатуру пролетаріату, почалася епоха будівництва соціалізму.

Нова епоха висунула нові завдання. Осмислити їх, накреслити шляхи руху вперед, до соціалізму

Перша сторінка одного з ранніх видань «Програми Російської соціал-демократичної робітничої партії», прийнятої II з'їздом РСДРП 1903.

Обкладинка першого видання «Програми Російської Комунистичної партії (більшовиків)», прийнятої VIII з'їздом РКП(б) 1919 (М.—Пг.,1919).

Титульна сторінка українського видання «Програми Комунистичної партії Радянського Союзу», прийнятої XXII з'їздом КПРС 1968).

мала нова Програма партії. В. І. Ленін віддав багато сил розробці й створенню другої Програми партії — програми побудови першого в світі соціалістич. суспільства. Завдання зміни Програми В. І. Ленін висунув ще до Лютневої бурж.-демократич. революції 1917, щоб показати те нове, що відбулося в суспільному житті після II з'їзду РСДРП. У *Квітневих тезах В. І. Леніна* вже конкретно говорилося про необхідність зміни Програми партії, щоб у ній знайти відображення питання про імперіалізм та імперіалістич. війну, ставлення до д-ви тощо. *Сьома (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б)* доручила ЦК переглянути Програму. В лютому 1918 ЦК партії створив спеціальну комісію на чолі з В. І. Леніним для підготовки проекту Програми. В березні 1918 В. І. Ленін написав «Чорновий начерк проекту програми РКП». На *Сьомому з'їзді РКП(б)* він виступив із доповіддю про перегляд Програми і зміну назви партії. З цього часу вона почала називатися Російська Комунистична партія (більшовиків). З'їзд створив комісію, якій доручив терміново підготувати проект нової Програми. Цей проект було опубліковано в «Правді» в лютому 1919 й широко обговорено в парт. орг-ціях. У його основу покладено «Чорновий начерк проекту програми РКП» та ін. праці В. І. Леніна. Розгляд другої Програми партії був одним з осн. питань порядку денного *Восьмого з'їзду РКП(б)* (березень 1919). З доповідями в цьому питанні виступили В. І. Ленін і Бухарін. Це пояснювалося тим, що Бухарін і його спільники заперечували ленінські положення про характер імперіалізму та про шляхи вирішення нац. питання. Бухарін наполягав на тому, щоб з Програми виключити характеристику монополістич. капіталізму і дрібного товарного виробництва, залишивши лише характеристику імперіалізму. На його думку, характер нової епохи визначає фін. капіталізм, на якому потрібно сконцентрувати всю увагу. В. І. Ленін у виступах на з'їзді довів, що «чистого імперіалізму» без осн. бази — капіталізму — ніде не існує, а твердження про

«чистий імперіалізм» потрібне для доказу того, що тепер можливі лише «чисто» пролет. революції, коли пролетаріат протистоїть буржуазії сам на сам. При такій постановці питання відкидалася необхідність союзу робітн. класу з селянством, заперечувалася роль *національно-визвольного руху* як союзника міжнар. робітн. руху в боротьбі проти імперіалізму. Бухарін і П'ятаков повели боротьбу також з питань нац. політики партії. Вони вважали неможливими нац.-визвольні війни за імперіалізму, заперечували необхідність включення до Програми положення про право націй на самовизначення. З'їзд одностайно підтримав ленінські положення Програми і 22.II 1919 одностайно прийняв нову Програму. Вперше в історії було прийнято Програму Комунистич. партії, що стояла при владі і керувала будівництвом соціалістич. суспільства. Нова Програма складалася з теоретичної частини і розділу, де було сформульовано конкретні завдання соціалістич. будівництва. Положення теоретич. частини Програми були далішим розвитком марксизму-ленінізму. В ній підкреслювалося величезне значення Великої Жовтн. соціалістич. революції, що поклада початок новій ери в історії людства — ери переходу від капіталізму до соціалізму. Характеристику капіталізму доповнювала ленінська оцінка імперіалізму, наголошувалося на неминучості й закономірності зміни капіталістич. формації соціалістичною, підкреслювалися міжнар. характер боротьби пролетаріату, необхідність спільних дій пролет. партій, трудящих усіх країн, підтримки нац.-визвольного руху в колоніальних і залежних країнах. У другій частині Програми накреслювалися завдання партії у всіх галузях соціалістич. будівництва. Тут дано чітке визначення класової суті *Радянської соціалістичної держави*, в якій вся влада належить робітникам і трудовому селянству — абсолютній більшості населення, диктатурі пролетаріату як влади, що базується на союзі робітн. класу і селянства при керівній ролі в цьому союзі робітничого класу. Програма розкривала величез-

чезні переваги радянської демократії над буржуазною. В галузі національних відносин Програма вимагала ліквідації будь-яких національних привілеїв чи обмежень, повної рівноправності націй. Велике місце в ній посідали питання економіч. політики. Ставилось завдання довести до кінця експропріацію буржуазії і перетворення засобів виробн. на спільну власність усіх трудящих, зробити все можливе для всебічного розвитку продуктивних сил країни, перш за все налагодити загальнодерж. планування, рціонально використовувати матеріальні ресурси, розвивати творчу ініціативу трудящих, встановити зв'язок науки з виробн. Програма передбачала кооперування дрібної й кустарної пром-сті, створення *радоснів*, сприяння організації товариств по спільній обробці землі та ін. форм об'єднання селян. Партія висувала як кардинальне завдання соціалістич. будівництва ліквідацію відмінностей між містом і селом. Програма підкреслювала необхідність рішуче боротися проти куркульства, спираючись на пролет. і напівпролет. верстви селянства, при найтіснішому союзі з середнім селянством. Значну увагу було приділено школі. Партія вимагала перетворити її із знаряддя класового панування буржуазії на засіб перебудови суспільства на комуністич. засадах. Ставилось питання про запровадження безплатного й обов'язкового навчання для всіх дітей до 17 років, створення дошкільних закладів, викладання рідною мовою, забезпечення широкого доступу до вузів усіх бажаючих і насамперед робітників. У галузі військовій Програма ставила завдання створення Робітничо-Сел. Червоної Армії, широкого навчання військ. справи трудящих, запровадження ін-ту політ. комісарів, залучення до справи організації армії старих військ. фахівців.

Програма РКП (б) мала величезне значення не тільки для нашої партії, для будівництва соціалізму в Країні Рад, але й для всього міжнар. комуністич. руху. В. І. Ленін говорив: «Наша програма буде найкращим матеріалом для пропаганди і агітації, буде тим документом, на підставі якого робітники скажуть: „Ут наші товариші, наші брати, тут робиться наша спільна справа!“» (Твори, т. 29, с. 191).

Комуністична партія успішно здійснювала свою другу Програму. Було розгромлено інтервентів і внутр. контрреволюцію, відбудовано нар. г-во, здійснено соціалістич. *індустріалізацію, колективізацію сільського господарства, культурну революцію*. Рад. народ втілює у життя *ленінський план побудови соціалізму в СРСР*. Соціалізм переміг у Рад. Союзі повністю і остаточно. Другу Програму партії було виконано. Вже XVI з'їзд ВКП (б) (1930) поставив питання про необхідність перегляду Програми партії, зважаючи на успіхи соціалістич. будівництва. На XVIII (1939) і XIX (1952) з'їздах партії було виділено спец. комісії по підготовці проекту нової Програми. XX з'їзд (1956) доручив ЦК КПРС скласти такий проект. Він був підготовлений, опублікований і обговорювався всією партією, всіма трудящими країни. В обговоренні проекту Програми взяло участь бл. 73 млн. чол.

31. X 1961 *Двадцять другу з'їзд КПРС* одностайно прийняв нову Програму партії — програму побудови комуністич. суспільства. Нова Програма зберігає наступність з попередніми програмами, але це документ нової епохи, осн. зміст якої становить перехід від капіталізму до соціалізму, епохи боротьби двох протилежних суспільних систем, епохи соціалістич. і нац.-визвольних революцій, краху імперіалізму, ліквідації колоніальної системи, переходу на шлях соціалізму все нових

народів, епохи торжества соціалізму і комунізму у всесвітньому масштабі.

Програма складається з двох частин: 1) Перехід від капіталізму до комунізму — шлях розвитку людства; 2) Завдання КПРС по будівництву комуністич. суспільства. В першій частині Програми підкреслюється істор. неминучість переходу від капіталізму до соціалізму. Яскраве свідчення цього — існування *світової системи соціалізму*. Величезна роль у створенні її належить Жовтн. революції, яка вперше прорвала фронт імперіалізму. Рад. народ під керівництвом Комуністич. партії досяг величезних успіхів у соціалістич. будівництві, проклав усюмо людству стовповий шлях до соціалізму. В Програмі висловлено впевненість, що цим шляхом рано чи пізно підуть усі народи. В стані світового капіталізму після Жовтня все більше поглиблюється заг. криза. Імперіалізм вступив у період занепаду і загибелі. Він, підкреслює Програма, «безповоротно втратив владу над більшістю людства. Головний зміст, головний напрям і головні особливості історичного розвитку людства визначають світова соціалістична система, сили, які борються проти імперіалізму, за соціалістичну перебудову суспільства» (Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968, с. 22). Проте це не означає, що імперіалізм добровільно зійде з істор. ариени. Програма накреслює шляхи боротьби проти нього, закликає до пильності, до боротьби проти бурж. ідеології, проти антикомунізму. Також необхідна активна протидія *ревізюнізмові й догматизмові*. В галузі зовнішньополіт. діяльності КПРС ставить перед собою мету забезпечити мирні умови для побудови комуністич. суспільства і розвитку світової системи соціалізму, разом з усіма миролюбними народами врятувати людство від світової війни.

У другій частині Програми розглядаються завдання партії по будівництву комуністич. суспільства, дається чітке його визначення: «**Комунізм** — це безкласовий суспільний лад з єдиною загальнонародною власністю на засоби виробництва, цілковитою соціальною рівністю всіх членів суспільства, де разом з всебічним розвитком людей виростуть і продуктивні сили на основі науки і техніки, що постійно розвиваються, всі джерела суспільного багатства поділяються повним потоком і здійснюється великий принцип „від кожного — по здібностям, кожному — по потребах“». **Комунізм** — це високоорганізоване суспільство вільних і свідомих трудящих, в якому утвердиться суспільне самоврядування, праця на благо суспільства стане для всіх першою життєвою потребою, усвідомленою необхідністю, здібності кожного будуть застосовуватися з найбільшою користю для народу» (Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, с. 54). Побудова комунізму, визначає Програма, пов'язана з вирішенням трьох поєднань між собою істор. завдань: створенням *матеріально-технічної бази комунізму*, розвитком комуністич. суспільних відносин і вихованням нової людини. Створення матеріально-технічної бази комунізму означає повну електрифікацію країни, комплексну механізацію та автоматизацію, широке застосування хімії, всебічний розвиток нових, економічно ефективних галузей виробн., нових видів енергії та матеріалів, органічне поєднання науки з виробн., швидкі темпи наук.-тех. прогресу, високий культ.-тех. рівень трудящих. Усе це забезпечить вищий, порівняно з розвинутими капіталістич. країнами, рівень продуктивності праці. Обов'язковою умовою побудови комунізму є створення, поряд з могутньою пром-стю, всебічно розвинутого високопродуктив-

ного с. г. і на цій основі зближення, а в перспективі й злиття колгоспної власності з загальною. в одну комуністич. власність. Буде ліквідовано також соціально-економічні й культ.-побутові відмінності між містом і селом, між розумовою і фізичною працею.

На основі максимального розвитку продуктивних сил, досягнення високої продуктивності праці стане можливим «забезпечити в Радянському Союзі найвищий життєвий рівень порівняно з будь-якою країною капіталізму» (Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, с. 79). Коли настане заг. достаток, праця перетвориться на першу життєву потребу всіх членів суспільства, відбудеться перехід до комуністич. розподілу за потребою.

Важливе значення має розробка в Програмі питання про переростання д-ви диктатури пролетаріату в загальною. д-ву, а партії робітн. класу — в партію всього рад. народу. Період комуністич. будівництва знаменує новий етап у розвитку відносин між народами Рад. Союзу. В галузі нац. відносин Програма подає струнку систему заходів, спрямованих на дальший всебічний розвиток економіки і культури всіх республік, на посилення взаємодопомоги і взаємозв'язку народів СРСР, на зміцнення обороноздатності Рад. Союзу.

Програма накреслює чіткі завдання в галузі ідеології, виховання, освіти, науки і культури. Осн. завдання в цій галузі полягають у вихованні трудящих у дусі високої ідейності, комуністич. ставлення до праці, у повному подоланні пережитків бурж. поглядів і моралі, у всебічному гармонійному розвитку особи, створенні справжнього багатства духовної культури. Виконання цих завдань можливе лише при умові успішної роботи по формуванню наук. світогляду, ідейною основою якого є *марксизм-ленінізм*. Марксистсько-ленінська ідеологія має стати світоглядом кожної рад. людини. В процесі комуністич. будівництва все більше зростає роль моральних факторів у житті суспільства. В Програмі визначено моральний кодекс будівника комунізму, в якому відображено осн. обов'язки рад. людини щодо суспільства, товаришів, сім'ї, трудящих усіх країн і народів.

Програма підкреслює, що КПРС розглядає будівництво комунізму в Рад. Союзі як складову частину будівництва комуністич. суспільства народами всієї соціалістич. системи. Будуючи комунізм, народи Рад. Союзу прокладають шляхи для всього людства. Звідси інтернац. значення Програми КПРС, яка є справжньою ідейною скарбницею світового революц. руху.

Дальшим розвитком Програми є істор. рішення *Двадцять третього з'їзду КПРС (1966)*, *Двадцять четвертого з'їзду КПРС (1971)* [див. т. 4, додаток], що намітили конкретні шляхи комуністич. будівництва.

Лит.: Левін В. І. Про Програму партії. Документи, статті, промови. К., 1961; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1. К., 1954; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968. Ю. Ю. Кондофор (Київ).

ПРОГРАМА РКП (б), Програма Російської Комуністичної партії (більшовиків) — програма партії, розроблена за безпосередньої участю під керівництвом В. І. Леніна і прийнята *Восьмим з'їздом РКП (б) (1919)*. Див. *Програма Комуністичної партії Радянського Союзу*.

ПРОГРАМА РСДРП, Програма Російської соціал-демократичної робітничої партії — перша програма партії, розроблена за безпосередньої участю і під

керівництвом В. І. Леніна і прийнята *Другим з'їздом РСДРП (1903)*. Див. *Програма Комуністичної партії Радянського Союзу*.

ПРОГРЕС суспільний (від лат. *progressus* — розвиток) — поступальний розвиток суспільства. Вперше ідеї суспільного П. висунули у 18 ст. *просвітители*. Будучи ідеологами висхідної буржуазії, вони твердили, що зміни в суспільстві відбуваються відповідно до вимог розуму, природи, і вбачали мету істор. розвитку в утвердженні капіталістич. відносин. Найглибше трактування П. в домарксистській філософії дав Г.-В.-Ф. Гегель. З розвитком капіталізму ідеологи буржуазії (О. Конт, Г. Спенсер та ін.) почали розглядати капіталістич. лад як вічний і природний. В період імперіалізму ідеологи буржуазії (О. Шпенглер, А.-Д. Тойнбі, Е. Брейє та ін.) взагалі відмовилися від ідей П., поширюючи антинаук. теорії соціального песимізму, скептицизму, істор. коловороту.

Наукове обґрунтування ідей П. дав *марксизм-ленінізм*. Він довів, що історія суспільства є історією способів виробництва, причому кожний наступний спосіб виробництва є прогресивнішим порівняно з попереднім. Характерною рисою поступального розвитку людства є прискорення П. при переході від ранніх до більш пізніх істор. періодів. В основі суспільного П. лежить розвиток продуктивних сил і виробничих відносин. Носієм П. є передовий клас, який виступає проти консервативних виробничих відносин, що гальмують розвиток даного суспільства. Для діалект. розуміння П. властиве й визнання періодів тимчасового застою, а іноді й регресу в розвитку окремих країн, у певних сферах діяльності. В експлуаторському суспільстві П. має антагоністичний характер. Так, відносно високого рівня життя в небагатих розвинутих капіталістич. країнах досягнуто внаслідок експлуатації колоній. Нерівномірний характер П., а також явища занепаду й регресу є виявом саме антагоністичного характеру П. Марксизм-ленінізм вказав істор. перспективи суспільного розвитку: перехід від капіталізму до соціалізму і комунізму в усюму світі й розвиток комуністич. формацій, коли суспільний П. відбуватиметься у формі планомірного, поступального руху і спиратиметься на наук. пізнання об'єктивних закономірностей суспільства та свідому істор. творчість мас. Послідовно прогресивним класом сучас. бурж. суспільства є пролетаріат, що очолює боротьбу трудящих за комунізм. «**Магістральний шлях розвитку людства визначають світова соціалістична система, міжнародний робітничий клас, усі революційні сили**» (Міжнародна Рада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969, с. 260).

«ПРОГРЕСИСТИ», «Прогресивна партія» — партія рос. націонал-ліберальної великої буржуазії і капіталістич. поміщиків. Спочатку «П.» виступали як фракція 3-ї Держ. думи. Ця фракція утворилася з представників партії «Мирного оновлення» і «Демократичних реформ». У листопаді 1912 оформилась як «Прогресивна партія». За своєю складом та ідеологією, як зазначав В. І. Ленін, це була «мішанина октябристів з кадетами» (Твори, т. 18, с. 448). Засновниками і лідерами партії були текстильні фабриканти О. І. Коновалов, П. П. і В. П. Рябушинські, С. І. Четвериков, земські діячі Г. Е. Львов, М. М. Ковалевський та ін. «П.» — прихильники встановлення конституційної монархії і агресивної зовн. політики. В роки 1-ї світової війни вони активізували свою діяльність. У 1917 деякі лідери «П.» входили до

бурж. Тимчасового уряду. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції «П.» активно боролися проти Рад. влади.

А. Ф. Вовчик (Київ).

«ПРОДАМЕТ», «Товариство для продажу виробів російських металургійних заводів» — одне з найбільших монополістич. об'єднань у пром-сті дореволюц. Росії. Створений у липні 1902 з початковим капіталом 900 тис. крб. Керувала «П.» рада, яка містилася в Харкові, потім — у Петербурзі. Фінансувався іноземними (франц., бельг.) і рос. (Азовсько-Донський, Міжнародний, Російський торговельно-промисловий банк та ін.) банками. В середині «П.» провідне місце посідали великі металург. підприємства, розташовані на Пд. України: Юзівський, Олександрівський, Дніпровський, Петровський і Донецько-Юр'ївський з-ди, які давали майже 41% виплавки чавуну в Росії. Пізніше до синдикату ввійшли з-ди, розташовані в Польщі, Прибалтиці, на Уралі та ін. Це дало можливість «П.» 1913 об'єднати 90% всіх металург. підприємств країни (крім уральських). Синдикат мав осн. капітал бл. 174 млн. крб. і зосередив бл. 80% виробн. і 85% продажу загальнорос. продукції металургійних з-дів. Підприємства, що входили до синдикату, належали в основному франц., бельг., нім. капіталістам. Синдикат вів боротьбу проти ін. монополій, а також несиндикатованих підприємств. З метою підвищення цін на метал на ринку «П.» штучно обмежував виробництво (1900—17 на Україні не було збудовано жодного металург. з-ду). Постійне обмеження виробн. металу призводило до т. з. «металевого голоду», що негативно відбивалося на всій економіці Росії. В роки 1-ї світової війни «П.», використовуючи урядовий апарат, одержував величезні прибутки на военных поставках. За постановою ВРНГ від 22.І 1918 підприємства «П.» було націоналізовано. *Лит.:* Монополії в металургійській промисленості Росії. 1900—1917. Документи і матеріали. М. — Л., 1963; Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. Март — октябрь 1917 г. Документы и материалы, ч. 1—2. М. — Л., 1957; Лященко П. И. Из истории монополий в России. «Исторические записки», 1946, т. 20; Цукерник А. Л. Синдикат «Продамет». М., 1959.

Я. Т. Шербина (Київ).

«ПРОДАРУД», «Товариство для продажу руд Півдня Росії» — монополістич. об'єднання власників залізрудних підприємств Криворізького басейну в дореволюц. Росії. Створене 1908. До складу «П.» ввійшло 6 найбільших залізрудних підприємств України (Н. С. Колачевського, т-ва «Дубові балки», т-ва «Жовтій річці», Криворізького т-ва, М. С. Копилова, нащадків Ю. А. Галковського), які сконцентрували переважну частину видобутку всієї руди рудними підприємствами Криворіжжя (1907—80%). Фінансували «П.» іноземні (франц., бельг.) і рос. (Азовсько-Донський) банки. В 1913—15 «П.» поступово розпався, а його підприємства ввійшли до складу ін. монополістич. об'єднань.

Лит.: Лившина Я. И. Монополії в економіці Росії. М., 1961.

«ПРОДВАГОН», «Товариство для торгівлі виробами російських вагонобудівних заводів» — монополістич. об'єднання про збуту вагонів у дореволюц. Росії. Створений 1904. В 1907—10 «П.» об'єднував 14 заводів, які виготовляли вагони для держ. і приватних з-ць. У 1905 він збув 97,5%, 1906 — 97% продукції вагонобудівної пром-сті Росії. «П.» був зв'язаний з держ. апаратом через к-т розподілу замовлень для з-ць. Закріплення

замовлень за одними й тими самими підприємствами стримувало виникнення нових з-дів, а встановлення урядом цін, вищих за ринкові, забезпечувало «П.» великі прибутки. Ліквідовано «П.» після Великої Жовтн. соціалістич. революції.

Лит.: Кафенгауз Л. Б. Синдикаты в русской железной промышленности. М., 1910.

«ПРОДУГІЛЛЯ», «Товариство для торгівлі мінеральним паливом Донецького басейну» — монополістич. об'єднання дореволюц. Росії по видобутку і збуту вугілля. Заснували «П.» у травні 1904 франко-бельг. капіталісти як акц. т-во з початковим капіталом 1 млн. крб. Фактично почало свою діяльність 1906. Об'єднувало 36 великих вугільних акц. т-в Донбасу, більшість яких належала франко-бельг. капіталістам (25 т-в). Керівний орган «П.» перебував у Парижі (т. з. Паризький к-т). «П.» об'єднувало: в 1906—11, в кін. 1909—24 підприємства, на які припадало від 40% до 60% видобутку донецького вугілля. Щоб підвищити ціни на вугілля й одержати надприбутки, «П.» штучно стримувало видобуток вугілля. Це призвело до вугільного голоду напередодні і під час 1-ї світової війни. Обмеження «П.» видобування вугілля викликало невдоволення акціонерів. У 1914 учасники монополії Південнорос. дніпровського металургійного т-ва і т-ва Государево-Байрацьких кам'яновугільних копалень порушили судову справу проти правління «П.». На захист «П.» виступили франц. банківські й пром. магнати, франц. уряд, впливові представники рос. монополістич. капіталу. Справу було припинено. Створення напередодні 1-ї світової війни великих металургійних підприємств в власною сировинною базою значно ослабило позиції «П.». У 1913—14 число його контрагентів скоротилося до 19. У 1916 «П.» припинило свою діяльність.

Лит.: «Продуктоль» (К вопросу о финансовом капитале в России). «Красный архив», 1926, т. 5 (18); Из истории монополистической практики синдиката «Продуктоль». В кн.: Документы по истории монополистического капитализма в России. М., 1959.

ПРОДЗАГОНИ, продовольчі заго́ни — 1918—20 заго́ни, що склалися переважно з робітників і створювалися з метою вилучення хлібних надлишків у заможній частині селянства, для охорони прод. вантажів, організації сільс. бідноти на боротьбу проти куркульства, за зміцнення Рад. влади. Перші П. в Росії створені в листопаді 1917. Масовий вступ робітників у П. почався після постанови Раднаркомом РРФСР від 9.V 1918 про мобілізацію робітників на боротьбу з голодом і декрету ВЦВК та Раднаркому від 13.V про запровадження прод. диктатури. В. І. Ленін боротьбу за хліб вважав великим політ. і економіч. завданням. В УРСР формування П. розгорнулося на поч. 1919. Першим на Україні був сформований Київ. звелений прод. полк, згодом Одес., Катериносль., Черніг. полки. Сотні П. створили робітники ф-к і з-дів республіки. На допомогу трудящим України прибули П. з РРФСР. До середини 1919 в селах республіки працювало 46 загонів з Москви, Петрограда, Іваново-Вознесенська. П. проводили роботу безпосередньо в селах, охоплюючи своїм впливом найширші верстви селянства. Вони створювали парт. осередки, комітети бідноти, вели агіт. роботу. Робітники не лише роз'яснювали трудящому селянству прод. політику — взяти хліб у куркулів і допомогти бідноті, а практично здійснювали цей принцип. Згідно з ленінським декретом про *продрозверстку* П. залишали не менше 10% заготовленого хліба біднішому селянству. П., що діяли під керівництвом місцевих прод. органів, відіграли велику роль у ліквідації куркульсько-

го саботажу, в успішному здійсненні продрозверстки, в організації сел. бідноти. Після закінчення громадян. війни, у зв'язку з переходом до *нової економічної політики*, П. припинили своє існування. Ю. Ю. Кондуров (Київ).

ПРОДПОДАТОК, *продовольчий податок* — натуральний податок з сел. г-ва, запроваджений Рад. державою 1921 замість *продрозверстки*. Запровадження П. було одним з осн. заходів *нової економічної політики*, прийнятої за пропозицією В. І. Леніна *Десятим з'їздом РКП(б)* (березень 1921). Зміна заготівельної політики була необхідна для зміцнення сел. г-ва, піднесення його продуктивності й відродження с.-г. виробництва. Система натурального оподаткування створювала матеріальну зацікавленість селянства у швидкому збільшенні посівних площ і підвищенні врожайності. Право вільно розпоряджатися рештками виробленої продукції не лише було стимулом для селянства, але й створювало міцну економіч. основу госп. зв'язків між соціалістич. пром-стю і дрібногосподарним с. г., підводило нову економіч. базу під політ. союз робітн. класу з трудящим селянством. На Україні П. запроваджено постановою ВУЦВК від 27.III 1921. Розмір П. по УРСР на 1921/22 госп. рік становив 117 млн. пудів замість 160 млн. пудів за продрозверсткою попереднього року. До того ж з цих 117 млн. пудів утворювалися місцеві страхові фонди в розмірі 18 млн. пудів. Розмір П. доводився до відома кожного селянина ще до початку весняної сіви. При оподаткуванні застосовувався класовий принцип — ставки П. для г-в куркулів і заможних селян були великі, для середняків і бідняків — помірніші, частину бідняків було звільнено від П. Керуючись постановами X з'їзду РКП(б) і вказівками В. І. Леніна, Раднарком УРСР 19.IV 1921 прийняв постанову «Про дозвіл вільного обміну, купівлі і продажу сільськогосподарських продуктів, фабрично-заводських і кустарних виробів», внаслідок чого поживався заг. товарообіг у республіці. Запровадження П. сприяло швидкій відбудові всього нар. г-ва країни. З метою дальшого поліпшення умов розвитку с.-г. виробництва XII з'їзд РКП(б) (квітень 1923) визнав за необхідне об'єднати всі держ. прями податки на селі (П., подвірно-грошовий, трудгужподаток), а також місцеві прями податки в єдиний прями с.-г. податок з наступним переходом від натурального оподаткування до грошового. На Україні єдиний с.-г. податок був запроваджений декретом ВУЦВК і Раднаркомом УРСР 19.V 1923.

І. Х. Ганжа (Київ).

ПРОДРОЗВЕРСТКА, *продовольча розверстка* — система заготівель с.-г. продуктів, яку застосовувала Рад. влада в період *воєнного комунізму*. Запроваджена декретом Раднаркомом РРФСР від 11.I 1919. На Україні П. введено з березня 1919. За П. селяни мали обов'язково здавати д-ві по твердих цінах усі лишки й навіть частину необхідного їм хліба та ін. с.-г. продуктів. В. І. Ленін підкреслював, що «розверстка не „ідеал“, а гірка і сумна необхідність» (Твори, т. 32, с. 292). Становище ускладнювалося тим, що держава не могла тоді дати селу пром. продукцію замість зданого селянами хліба. Партія свідомо йшла на цей захід в інтересах оборони країни в умовах іноземної інтервенції і громадян. війни. Без розверстки «перемогти поміщиків і капіталістів у розореній дрібноселянській країні ми не могли» (Ленін і В. І. Твори, т. 32, с. 311). Така постановка питання була не тільки абсолютною необхідною, але й справедливою. Адже селянство дістало від Рад. влади великі вигоди і насам-

перед поміщицькі землі, знаряддя виробництва. Д-ва захищала селянство від куркульського засилення, гарантувала від реставрації поміщицьких порядків. До того ж П. була тимчасовим заходом, як і вся політика воєн. комунізму. При П. держ. органи виходили з класового принципу. Бідняцькі г-ва зовсім звільнялися від поставок, середняцькі обкладалися помірно, на куркульські господарства лягав осн. тягар П. В Київ. губ., напр., з десятини посіву середняка брали 11 пудів жита чи пшениці, з десятини куркуля — 20—25 пудів. Запровадження П. фактично залишало єдину форму економіч. зв'язку міста з селом — прями товарообмін. Після закінчення громадян. війни таке становище не могло відповідати інтересам соціалістич. будівництва. Тому, коли зникли обставини, що викликали політику воєн. комунізму, *Десятим з'їздом РКП(б)* (березень 1921) за пропозицією В. І. Леніна ухвалив рішення про заміну П. *продподатком*.

Ю. Ю. Кондуров (Київ).

ПРОДУКТИВНІ СИЛИ І ВИРОБНИЧІ ВІДНОСИНИ — дві нерозривні сторони способу виробництва. *Продуктивні сили* — це люди, що мають певний виробничий досвід, трудові навички, знання, та засоби виробництва, що складаються з предметів праці (те, на що спрямована праця людини) та засобів праці (річ або комплекс речей, які людина ставить між собою і предметом праці). Серед засобів праці визначальну роль відіграють знаряддя праці (машини, механізми, прилади, інструменти тощо), які є показником успіхів, досягнутих людиною в опануванні силами природи. Як вказував К. Маркс, «економічні епохи ризяться не тим, що виробляється, а тим, як виробляється, якими засобами праці» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 177). В процесі свідомої, цілеспрямованої діяльності люди створюють, приводять у дію засоби виробництва, безустатно їх удосконалюючи і розвиваючи. Тому «перша продуктивна сила всього людства є робітник, трудячий», — писав В. І. Ленін (Твори, т. 29, с. 321).

Оскільки виробництво завжди має суспільний характер, в процесі його виникають відносини не лише між людиною і природою, а й між самими людьми. «В суспільному виробництві свого життя люди вступають в певні, необхідні, від їх волі не залежні відносини — виробничі відносини, які відповідають певному ступеню розвитку їх матеріальних продуктивних сил» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 13, с. 6). *Виробничі відносини* охоплюють сферу виробництва, обміну, розподілу та споживання матеріальних благ. Вперше в історії суспільної думки їхня суть та роль у розвитку суспільства була розкрита марксизмом. Виробничі відносини вказують на те, які суспільні класи володіють засобами виробництва (див. *Класисть*). Сукупність виробничих відносин становить економіч. структуру суспільства, або базис (див. *Базис і набудова*). Історія людства знає 5 типів виробничих відносин (первіснообщинні, рабовласницькі, феод., капіталістичні, комуністичні), що визначають характер відповідних способів виробництва, *суспільно-економічних формацій*.

П. с. і в. в. — дві сторони виробництва, що перебувають у діалектич. взаємозв'язку. *Продуктивні сили* — зміст способу виробництва; *виробничі відносини* — його форма. *Продуктивні сили* більш рухливі, революційні, вони швидко змінюються, що кінцем кінцем приводить до зміни виробничих відносин. Суперечність між розвинутими продуктивними силами і старими виробничими відноси-

Ф. Прокопович.

П. Д. Прокопчак.

нами свідчить про необхідність переходу до нових виробничих відносин. Так, в умовах капіталізму це виявляється в осн. суперечності між суспільним характером виробництва і приватновласницькою формою присвоєння його наслідків та в різних проявах цієї суперечності: між працею і капіталом, виробництвом і споживанням тощо. У класово-антагоністич. суспільстві продуктивні сили суспільства приходять у суперечність з існуючими виробничими відносинами. Гострий конфлікт між зростаючими продуктивними силами і старими виробничими відносинами становить екон. основу соціальної революції, яка ліквідує старі виробничі відносини і замінює їх новими. В умовах соціалістич. суспільства суперечності між виробничими відносинами і продуктивними силами не мають антагоністич. характеру і розв'язуються, зокрема в СРСР, шляхом планомірної цілеспрямованої діяльності народу під керівництвом Комуністич. партії і соціалістич. держави.

За науково-технічної революції в СРСР дедалі більше виявляється роль науки як безпосередньої продуктивної сили.

Н. Т. Ассонова, Г. Ф. Ассонов (Київ).

ПРОКЛАМАЦІЯ — див. Листівка.

ПРОКІПІЙ КЕСАРІЙСЬКИЙ (Προκόπιος; між 490 і 507 — після 562) — візантійський історик. Н. в Кесарії Палестинській. У своїх творах «Історія воєн Юстиніана з персами, вандалами і готами» (553), «Про будови» (553—555) та ін. П. К. висвітлював історію Візантійської імперії 6 ст. В «Історії воєн» є цінні відомості про сх. і пд. слов'ян (суспільний устрій, г-во, побут, організацію війська тощо) та народи Кавказу.

ПРОКОПОВИЧ Петро Іванович (10.VII 1775 — 3.IV 1850) — укр. дбжоляр. Н. в с. Митченках (тепер Бахмацького р-ну Черніг. обл.) в сім'ї священика. Закінчив Київ. академію. З 1794 перебував на військовій службі. З 1798 — у відставці. Повернувся в с. Митченки і займався дбжільництвом. У 1814 П. винайшов рамковий («втулковий») вулик, першим у світі одержав чистий стільниковий мед без розплоду і без переднього знищення дбжлі. П. створив і очолював (1828—50) першу в Росії школу дбжільництва, яку 1830 було переведено з с. Митченки у сусіднє с. Пальчики. В 1843 у П. гостював Т. Г. Шевченко.

Лит.: Жданов С. В. Литературная и педагогическая деятельность П. И. Прокоповича. «Пчеловодство», 1964, № 1; Сенюк С. Лист Петра Прокоповича. «Архів України», 1969, № 6.

ПРОКОПОВИЧ Феофан (до постригу в ченці — Єлиза́р; 8.VI 1681 — 19.IX 1736) — укр. і рос. письменник, учений, культурний діяч. Н. в Києві в сім'ї дрібного торговця. Закінчивши

Київ. академію, продовжував навчання в польсь. школах і в Римському колегіумі. Бл. 1704 повернувся в Київ, постригся в ченці і став професором риторики і піітики в Київ. академії, з 1711 був її ректором. У 1716 за викликом Петра I виїхав до Петербурга, фактично став на чолі рус. православної церкви. Активний прибічник реформ Петра I, вирішував питання церк. і держ. політики з позицій феод.-дворян. класу. В «трагедо-комедії» «Володимир» (1705) розробив істор. сюжет — запровадження християнства на Русі. П. — автор ліричних віршів, серед яких відзначається «Епінікіон» (1709) — патріотична ода на честь Полт. битви, вірш «Каяття запорожця» про муки сумління козака, який пристав до військ зрадника гетьмана І. Мазепи; юридичних, пед. і літ.-теоретич. праць. Брав участь у складанні істор. монографії про діяльність Петра I, яку опублікував рос. історик М. М. Щербатов.

Тв.: Сочинения. М.—Л., 1961.
Лит.: Мияшанич О. В. Історичні драми. В кн.: Історія української літератури, т. 1. Давня література. К., 1967; Стеценко Л. Ф. Феофан Прокопович. Кіровоград, 1959.

ПРОКОПЧАК Петро Данилович (н. 12.XI 1903) — діяч укр. прогресивної еміграції й робітн. руху в Канаді, журналіст. Н. в с. Валенне (тепер ПНР) в сел. сім'ї. З 1918 — активний учасник революц. руху на зх.-укр. землях. У 1926 емігрував до Канади. Спочатку працював шахтарем. З 1933 — редактор журн. «Робітниця», з 1935 — газ. «Українські робітничі вісті», згодом — «Народної газети». Активний учасник робітн. руху. В 1940—42 перебував у концтаборі за революц. діяльність. Один з керівних діячів Товариства об'єднаних українських канадців та Робітничого апароногового товариства.

ПРОКУРОР УКРАЇНСЬКОЇ РСР — службова особа, що очолює Прокуратуру УРСР — складову частину єдиної централізованої в масштабі всієї країни системи Прокуратури СРСР. Прокуратура УРСР створена відповідно до постанови ВУЦВК від 28.VI 1922, якою було затверджено «Положення про прокурорський нагляд». Прокуратура УРСР була у складі Наркомосту республіки. Відповідно до «Положення про судострій УРСР» 1925 Прокурор УРСР (він же нарком юстиції) іменувався Генеральним прокурором УРСР. У 1936 органи прокуратури в УРСР було, як і в ін. союзних республіках, виділено з системи Наркомосту і підпорядковано прокурору СРСР. За Конституцією УРСР 1937 (ст. 93) вищий нагляд за точним виконанням законів на тер. УРСР здійснює як Генеральний прокурор СРСР безпосередньо, так і Прокурор УРСР (призначається Генеральним прокурором СРСР строком на 5 років). Ф. К. Глух (Київ).

«ПРОЛЕТАР» — газета, виходила з квітня до вересня 1920 в Омську, спершу як орган Укр. відділу Омського загальноомського к-ту РКП(б), з липня 1920 — як орган Галицького крайового бюро при Сибірському бюро РКП(б). Видавалася укр. мовою. Всього вийшло 13 номерів. Газета відіграла значну роль у поширенні комуністич. ідей серед галичан — військовополонених періоду 1-ї світової війни, що перебували в Зх. Сибіру. Видання «П.» було припинено після від'їзду осн. частини галичан на Україну.

ПРОЛЕТАРІАТ — один з двох осн. класів капіталістич. суспільства, клас найманих робітників, який складається з осіб, позбавлених засобів виробн. і внаслідок цього змушених продавати свою робочу силу власникам засобів виробн. — буржуазії, другому осн. класові капіталістич. суспільства. П. — єдиний послідовно революц.

клас капіталістич. суспільства, істор. місією якого є знищення капіталізму й побудова комунізму. Див. також *Робітничий клас*.

ПРОЛЕТАРСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ — див. *Соціалістична революція*.

«ПРОЛЕТКУЛЬТ», «Пролетарська культура» — пролетарська культ.-осв. організація. Створена у вересні 1917 в Росії. На Україні «П.» виникли 1918 у Харкові, Одесі, Миколаєві та ін. містах. «П.» існував при Наркоматі освіти, в серед. 20-х рр. перейшов у відання ВЦРПС. Теоретик «П.» (О. О. Богданов, В. Ф. Плетньов та ін.) насаджували нігілістичне ставлення до культ. спадщини минулого. Відкидаючи всю культуру минулого, в тому числі й прогресивну, демократичну, «П.» проголосив гасло створення якоїсь особливої пролет. культури лише силами індустріального пролетаріату «лабораторним» шляхом. Разом з тим «П.» висунув теорію «незалежності культури від політики». Принципи «П.» були різко розкритиковані у промові В. І. Леніна на III з'їзді РКСМ (1920) та в листі ЦК РКП(б) «Про пролеткульту» (1920). Хибні теоретичні настанови і безплідна практика «П.» на поч. 30-х рр. призвели до його ліквідації. Друк. органи «П.» — журн. «Пролетарська культура» (Москва), «Зори грядущего» (Харків).

«ПРОЛЕТАРІЙ» — нелегальна більшовицька щотижнева газета, центр. орган РСДРП, створений за рішенням III з'їзду партії. Видавався у Женеві з 14 (27).V по 12 (25).XI 1905. Вийшло 26 номерів. Відповідальним редактором «П.» був В. І. Ленін. До складу редколегії входили В. В. Воробський, А. В. Луначарський, М. С. Ольмінський. В «П.» було опубліковано бл. 90 статей, заміток В. І. Леніна, найважливіші матеріали III з'їзду партії. «П.» підтримував зв'язки з місцевими парт. орг-ціями. Серед кореспондентів, опублікованих у газеті, були матеріали з України. Газета пропагувала бойові лозунги більшовиків, викривала опортунізм меншовиків, мобілізувала трудящі маси на революц. боротьбу проти самодержавства. Видання її було припинено незабаром після від'їзду В. І. Леніна з Женеви до Росії.

«ПРОЛЕТАРІЙ» — нелегальна більшовицька щотижнева газета, фактично центр. орган більшовиків. Видавався з 21.VIII (3.IX) 1906 по 28.XI (11.XII) 1909. Виходив у Виборзі (№ 1—20), Женеві (№ 21—40), Парижі (№ 41—50). Редактором газети був В. І. Ленін. У роботі редакції брали участь В. В. Воробський, Й. Ф. Дубровинський, А. В. Луначарський та ін. В «П.» було опубліковано понад 125 статей, заміток і документів, написаних В. І. Леніним. Редакція «П.» мала зв'язки з с.-д. орг-ціями Росії, зокрема України, спрямовувала їх на боротьбу проти меншовиків-ліквідаторів, одозовістів та ін. опортуністів.

«ПРОЛЕТАРСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ» (більшовицька газета, орган Харків. к-ту РСДРП (б)). Виходив у Харкові з 10 (23).III по 21.IX (4.X) 1917, спочатку — нерегулярно, з № 8 — щоденно. Всього вийшло 135 номерів. Гол. редактором був О. В. Ємельянов (Сурик), до редколегії в різний час входили В. І. Заборенко, Д. І. Ерде, С. І. Картозія, М. Л. Рухимович та ін. Активну участь у виданні «П.» брали *Артем* (Ф. А. Сергєєв), С. І. Локко, Ю. Д. Тиняков, М. К. Муранов, І. І. Шварц та ін. Газета відіграла визначну роль в організації трудящих мас на боротьбу за перемогу соціалістич. революції на Україні. В ній було надруковано понад 60 праць В. І. Леніна, в т. ч. «Перший етап першої революції», «Про завдання пролетаріату в даній революції», «Про двовладдя», «Україна», «Україна і поразка правлячих партій

Росії», «До лозунгів», «Про конституційні ілюзії», «Уроки революції» та ін. «П.» знайомив читачів з рішеннями партії, резолюціями VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б), VI з'їзду партії, важливими статтями з «Правди». Газета друкувала матеріали про життя та революц. діяльність В. І. Леніна, роз'яснювала трудящим політику партії з усіх осн. питань революції, викривала контрреволюц. суть Тимчасового уряду та угодовство меншовиків, есерів і укр. бурж. націоналістів, вимагала встановлення 8-годинного робочого дня, робітн. контролю на виробництві, передачі землі селянству. Багато уваги газета приділяла *більшовизації Рад*, забезпеченню більшовицького керівництва в профспілках, фабзавкомках та ін. масових орг-ціях трудящих, інтернат. вихованню трудящих, боротьбі проти укр. бурж. націоналізму. Розповсюджували «П.» по всій Україні. Наступником «П.» став *«Донецький пролетарій»*.

Лит.: Будников В. П. Большевистская партийная печать в 1917 году. X., 1959; Дмитриенко М. Ф. Большевицкая пресса Украины 1917—1918 гг. як історичне джерело. К., 1967.

Т. М. Колишер (Київ).

«ПРОЛЕТАРІЙ» — щоденна робітничка газета, орган ЦК КП(б)У і Всеукр. Ради професійних спілок. Видавався 1923—35 спочатку в Харкові, потім у Києві. Перший номер вийшов 2.XI 1923 як додаток до газ. «Коммунист» — органу ЦК КП(б)У. З 20.II 1924 «П.» виходив як самостійне видання. З 1.VI 1924 газету перетворено на орган Укрбюро ВЦРПС і Укрбюро ЦК професійних спілок, з 11.XI 1924 — на орган Всеукр. Ради професійних спілок, з 6.VII 1926 «П.» — знову орган ЦК КП(б)У і ВУРПС. З 6.XI 1926 до 12.II 1927 газета виходила під назвою «Всеукраїнський пролетарій». Видання «П.» припинилося 18.X 1935. Газета відіграла значну роль у згуртуванні робітн. класу навколо Комуністич. партії, в боротьбі за відбудову нар. г-ва, в здійсненні індустріалізації країни і колективізації с. г., в будівництві соціалізму.

«ПРОЛЕТАРСЬКА МЫСЛЬ» — більшовицька газета, орган Київ. та обласної Рад робітн. депутатів, Центр. бюро профспілок та Центр. ради фабзавкомів. Видавалася з 5 (18).XI 1917 по 31.XII 1917 (13.I 1918) в Києві. Вийшло 26 номерів. «П. м.» викривала контрреволюц. політику Центральної ради, боролася за єдність рос. та укр. пролетаріату, відіграла важливу роль у мобілізації трудящих Києва на боротьбу за встановлення Рад. влади. Ю. П. Хонінова (Київ).

«ПРОЛЕТАРСЬКА ПРАВДА» — одна з назв, під якою виходила [з 7 (20).XII 1913 по 21.I (3.II) 1914] газ. «Правда».

«ПРОЛЕТАРСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ» — перший рад. марксист. істор. журнал. Виходив 1921—41 у Москві. В 1921—28 — орган Істпарту, 1928—31 — Ін-ту Леніна при ЦК ВКП(б), після річної перерви у 1933—41 — орган Ін-ту Маркса — Енгельса — Леніна при ЦК ВКП(б). Всього вийшло 132 номери. Журнал опублікував багато документів і матеріалів з історії робітн. і революц. руху в Росії, історії Комуністич. партії та марксизму-ленінізму, звернувши особливу увагу на висвітлення історії Великої Жовтн. соціалістич. революції та громадян. війни, провів значну роботу по опублікуванню літ. спадщини К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Журнал вміщував статті визначних революц. і громад. діячів, хроніку наук. і партійного життя. Тут друкували також матеріали про революційні події на Україні, рецензії на окремі видання українських авторів.

Лит.: Алексеева Г. Д. Октябрьская революция и историческая наука в России (1917—1923 гг.). М., 1968; «Пролетарская революция». Систематический и алфавитный указатель. 1921—1929 гг. Л., 1931.

Н. В. Комаренко (Київ).

«ПРОЛЕТАРСКИЙ ГОЛОС» — нелегальна більшовицька газета, орган Петерб. к-ту РСДРП. Видавався з лютого 1915 по грудень 1916. Вийшло 4 номери. В період 1-ї світової війни, коли майже всі періодичні більшовицькі видання було заборонено, «П. г.» мав значення центр. друкованого органу партії. В газеті було передруковано з № 33 «Соціал-демократа» Маніфест ЦК РСДРП «Війна і російська соціал-демократія», написаний В. І. Леніним. «П. г.» висвітлював робітн. рух у Росії та зх.-європ. країнах, пропагував більшовицькі лозунги перетворення війни імпералістич. на війну громадянську. Закритий поліцією.

«ПРОЛЕТАРСКОЕ ЗНАМЯ» — газета, орган Миколаївського к-ту РСДРП(б). Газета виходила з 11 (24).X до 23.XI (6.XII) 1917 в Миколаєві 1—2 рази на тиждень. Всього вийшло 7 номерів. Редактором газети був І. С. Скляр. Активну участь у газеті брали Ф. О. Бурій, О. І. Зимака, Я. І. Ровинський. Газета викривала контрреволюц. політику Тимчасового уряду та угодовство партій — меншовиків, есерів, а також бурж. націоналістів, веда агітацію за перехід усієї влади до Рад. Після перемоги в центрі країни Великої Жовтн. соціалістич. революції газета широко роз'яснювала рішення Рад. уряду і його заходи. В грудні 1917, коли «Голос пролетарія» [орган Одеського к-ту РСДРП(б)] став загальною більшовицьким органом, вихід «П. з.» припинився. Газета відіграла важливу роль у мобілізації трудящих Миколаївщини на боротьбу за перемогу Рад. влади.

Н. В. Комаренко (Київ).

ПРОМБЮРО, Укрпромбюро, Бюро по відбудові промисловості на Україні — найвищий орган по керуванню нар. г-вом і економікою УРСР, що діяв з січня по грудень 1920. Очолював В. Я. Чубар. Осн. завдання П. — завершення націоналізації пром-сті і створення органів управління націоналізованими підприємствами. П., зокрема, розв'язувало питання про вугілля (в першу чергу, про відбудову Донбасу), метал, транспорт, цукор, медикаменти, розподіляло фінанси й матеріальні ресурси, а також добирало кадри; робило спроби перспективного планування. П. велику увагу приділяло активізації діяльності профспілок, вбачаючи в них гол. опору організованої боротьби проти госп. розрухи в пром-сті. Під час боротьби проти військ бурж.-поміщицької Польщі і *єрангелівщини* П. входило до складу Особливої наради, утвореної ЦК КП(б)У і Раднаркомом УРСР для допомоги в спорядженні частин Червоної Армії. 1.XII 1920 постановою ВУЦВК П. реорганізовано в *Українську Раду Народного Господарства*.

Ю. М. Барabanов (Київ).

ПРОМИСЛІВІСТЬ на Україні — провідна галузь матеріального виробництва, сукупність підприємств (ф-к, з-дів, електростанцій, шахт, майстерень тощо), що виробляють сировину, засоби виробництва, предмети споживання. П. є основою розширеного відтворення. Вона забезпечує новою технікою як свої підприємства, так і всі ін. галузі нар. г-ва. Вирішальну роль у цьому відіграє важка пром-сть. Від рівня темпів і характеру розвитку П. залежать розвиток усієї економіки країни, її обороноздатність. П. як окрема самостійна галузь суспільного виробництва почала формуватися з часів відокремлення *ремесла* від землеробства. П. України, як

і Росії, в своєму розвитку в дожовтневий період пройшла три осн. стадії, які відрізняються рівнем техніки: 1) дрібне товарне виробництво (дрібні, переважно сел. промисли), 2) капіталістич. мануфактури, 3) капіталістич. ф-ка (велика машинна індустрія). Після *возз'єднання України з Росією 1654* ремесло було найбільш розвинуте в привілейованих або магистратських містах, де існували ремісничі цехи, що об'єднували ремісників за професійною ознакою. Лише на поч. 18 ст. виникли перші великі пром. підприємства. В 1719 засновано Путивльську суконну і полотняну мануфактуру, 1722 — Рясківську суконну мануфактуру в Прилуцькому полку, 1730 — Топальську парусну і полотняну мануфактури на Слобожанщині. Вищі сорти тютюну виробляла Охтирська тютюнова мануфактура на Харківщині, заснована 1718. В 1736 збудовано Шосткинський пороховий завод тощо. В той час видобували значну кількість солі на Донеччині (Бахмутські і Торські соляні з-ди). Мануфактури за своєю економіч. організацією в різні періоди були феодальними, капіталістичними і змішаними підприємствами, що могли існувати водночас. Виникнення мануфактур свідчило про дальший розвиток товарного виробн. Зростання товарного виробн. сприяло зміцненню економіч. зв'язків між окремими районами України, її швидкому втягненню в загальнорос. ринок. Значно повільніше розвивалася П. зх.-укр. земель, які перебували під гнітом Польщі й Австрії. Більш швидкими темпами розвивалася П. України в 2-й пол. 18 ст. Особливо зростали купецькі мануфактури, де все ширше застосовували найману працю робітників. У 1756 засновано Батурицьку суконну мануфактуру, яка стала досить значним підприємством. Склоробна мануфактура в с. Блешні на Чернігівщині в 80-х рр. випускала щороку бл. 270 тис. штук різних виробів. У кінці 18 ст. збудовано збройовий з-д у Кременчуку, почав діяти Луганський ливарний з-д, випускали продукцію Катериносл. суконна мануфактура, Київ. арсенал, *Межигірська фаянсова фабрика* та ін. В той же час почалася розробка кам'яного вугілля в районі Лисичанська на тер. Донецького басейну.

З посиленням процесу розкладу й кризи феод.-кріпосницької системи г-ва в економіці України, як і Росії, швидко зростали капіталістич. відносини. Розвиток П. на поч. 19 ст. відбувався за рахунок дальшого зростання капіталістич. підприємств, а також пром. підприємств у поміщицьких маєтках. На Україні найрозвинутішими галузями П. були винокурна, суконна, салотопна, свічково-миловарна, шкіряна, тютюнова, цукрова, цегельна, селітроварна. Важливе економіч. значення мали також борошномельна, олійна, полотняна, поташна, паперова, металообробна, залізорудна, кам'яновугільна П. Почали будувати чавуноливарні та машинобудівні з-ди, з-ди с.-г. машин, парових котлів тощо. Загалом 1825—60 кількість пром. підприємств на Україні (без винокурень) зростає з 674 до 2709, кількість робітників — з 15,2 тис. до 85,8 тис. В 1860 54% робітників працювали по вільному найму, в т. ч. і на поміщицьких підприємствах. Пром. переворот, який почався в Росії в 30—40-х рр. 19 ст., охопив і деякі галузі П. України, зокрема цукрову, яка вже 1861 давала 80% загальнорос. виробн. цукру.

Значного розвитку набула П. України в 2-й пол. 19 ст. В. І. Ленін відзначав, що після *селянської реформи 1861* «розвиток капіталізму в Росії пішов з такою швидкістю, що за кілька десятиріч відбувалися перетворення, які зайняли в деяких ста-

рих країнах Європи цілі століття» (Твори, т. 17, с. 90). На Україні, як і в Росії, швидко зростали міста й пром. центри, розширювали виробн. старі й виникали нові галузі П., остаточно здійснювався перехід від мануфактури до машинної індустрії. В пореформний період швидко зростали кам'яновугільна, а з 80-х рр. — металургійна та залізорудна П. Протягом 1861—1900 видобуток кам'яного вугілля в Донбасі зріс з 10 до 672 млн. пудів (з 160 тис. т до 19,8 млн. т), що становило 68% загальнорос. продукції; видобуток залізної руди в Криворіжжі за 1887—1900 — з 1,3 до 210 млн. пудів, тобто з 20,8 тис. т до 3,4 млн. т (57% загальнорос. видобутку). Наявність значних запасів вугілля і руди була важливою основою для розвитку металург. П. на Україні. До 1900 тут було збудовано 17 великих металург. з-дів (з-д «Шодур» — тепер *Дніпропетровський трубопрокатний завод імені В. І. Леніна*, з-д Юза — тепер *Донецький металургійний завод імені В. І. Леніна*, *Єнакіївський металургійний завод*, з-д «Нікополь» у Маріуполі — тепер *Ждановський металургійний завод імені Ілліча*, Дніпровський металург. з-д — тепер *Дніпровський металургійний завод імені Ф. Е. Дзержинського* в Дніпро-дзержинську, Брянський з-д — тепер *Дніпропетровський металургійний завод імені Г. І. Петровського* та ін.), які виробляли бл. 90 млн. пудів чавуну (53% загальнорос. виробн.). Було також збудовано кілька великих машинобудівних, механічних, вагонобудівних та ін. з-дів, у т. ч. з-д Гретера і Криванека в Києві (тепер з-д «Більшовик»), Горлівський з-д шахтного устаткування (тепер *Горлівський машинобудівний завод імені С. М. Кірова*), Південнорос. з-д у Києві (тепер *Ленінська кузня»), Харківський паровозобудівний з-д (тепер *Харківський завод транспортного машинобудування імені В. О. Малішева*) та ін. Високі прибутки, а також протекціоністська політика царського уряду сприяли проникненню в гірничодобувну, металургійну та ін. галузі П. іноземних капіталів. Розвивалися також с.-г. машинобудування, харчова і легка П. Особливо швидкого розвитку набула цукрова П. Лише 1894—95 цукрові з-ди України виробили бл. 24 млн. пудів цукру (понад 80% загальнорос. виробн.). Внаслідок прискореного розвитку П. на Україні протягом 60—90-х рр. кількість пром. підприємств збільшилася до 8063. 25% з них було збудовано в 90-х рр. 19 ст., тобто в період економіч. піднесення. На кін. 19 ст. на Україні склалися пром. райони — гірничодобувної і металург. П. на Катеринославщині і харчової П. (особливо цукрової) переважно на Правобережній Україні. Розвиток П. на зх.-укр. землях, що перебували під владою Австро-Угорщини, гальмувала колоніальна політика Габсбургів. Гол. галузю П. тут була нафтова. Певне значення мали також такі галузі П., як деревообробна, харчова, озокеритна, соляна, горілчана. В кін. 19 — на поч. 20 ст. Росія вступила в період імперіалізму. В той час значно посилилася концентрація П., яка призвела до виникнення ряду монополістич. об'єднань. Поштовхом до дальшої монополізації П. була світова економіч. криза, що почалася 1899 і невдовзі охопила Росію. В роки кризи значно скоротилися видобуток вугілля в Донбасі і залізної руди в Криворіжжі. В металург. П. з 35 домен, що діяли 1900, на кін. 1902 працювали лише 22. Щоб зміцнити свої економіч. позиції, великі промисловці почали створювати монополістичні об'єднання — трести, синдикати та ін., в яких важливу роль відіграли рос. та іноземні банки (див. *Монополії капіталістичні на Україні*). У 1902 виник один з найбільших син-*

дикатів у П. дореволюційної Росії — «*Продамет*», 1904 — синдикат «*Продвуїлля*», 1908 — «*Продаруд*», 1907 — синдикат, який об'єднував з-ди с.-г. машинобудування на Україні. Загалом на поч. 1913 по всій Росії налічувалося 82 різні синдикати. Зросли чисельність і концентрація *робітничого класу*. В 1913 на підприємствах з числом робітників понад 500 чол. (3,5% усіх підприємств) працювало 55,2% заг. числа робітників, а на підприємствах з числом робітників понад 1000 чол. (1,3% усіх підприємств) — 30,9% заг. кількості робітників. За рівнем концентрації пром. виробництва одне з перших місць в світі посідала Україна.

Тимчасовий застій, що мав місце 1908—09, змінив-ся піднесенням розвитку П. В 1910—14 видобуток вугілля в Донбасі зріс з 1018 млн. до 1550 млн. пудів, а виплавка чавуну — з 126 млн. до 190 млн. пудів, що значно підвищило частку України в загальнорос. виробн. Так, уже 1914 Україна давала 71% видобутку вугілля. 68% виплавки чавуну і 58% виплавки сталі.

На той період значною мірою припадає розвиток комбінованого виробн. («вертикальні комбінати»). Підприємства такого типу вже 1913 давали бл. 35% вугілля і 85% чавуну. Значно посилюся приплив у П. України іноземних капіталів, які захопили ключові позиції в монополістич. об'єднаннях. Іноземний капітал розпоряджався 90% виплавленого чавуну, 70% видобутку марганцю і вугілля, бл. 60% продукції машинобудування. З метою підвищення ціи на пром. виробн. і одержання надприбутків монополістич. скорочували виробн., штучно гальмували його розвиток (на Україні протягом 1900—17 не було збудовано жодного великого металург. з-ду). Для розвитку економіки того періоду було характерним зрощування пром. капіталу з банками, зміщення фін. капіталу і зародження держ.-монополістич. капіталізму. Під час 1-ї світової війни багато пром. підприємств України через нестачу сировини і палива скоротили виробн. Госп. розруха негативно позначилася на становищі трудящих мас країни. Слідом за робітниками на боротьбу піднімалися бідніше селянство, наростало невдоволення в армії. В країні назрівала революц. криза. Після встановлення Рад. влади на Україні здійснювався *робітничий контроль* над виробн. (боротьба за його впровадження почалася після *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917*), проводилася *націоналізація* П. Проте боротьба проти іноземних інтервентів і сил внутр. контрреволюції в роки громадян. війни 1918—20 надовго затримала соціалістич. перетворення і відбудову нар. г-ва України, яке зазнало жакхливих руйнувань під час імперіалістичної і громадянської воєн. Найбільше потерпіла П. В 1920 на Україні заг. обсяг пром. виробн. становив 14% рівня 1913, в т. ч. виплавка чавуну — 0,5%, сталі — 1,7%, виробн. прокату — 1,8%, видобуток вугілля — 17,7%. виробн. цукру — 2,9%.

Потрібні були великі зусилля всіх рад. людей, щоб відбудувати нар. г-во України. Вже в ході громадян. війни, після розгрому денікінщини, партія приділила велику увагу відбудові Донбасу. В лютому 1920 було створено *Українську трудову армію*, білці якої разом з робітниками і селянами відбудовували шахти і рудники, ф-ки і з-ди. В період відбудови нар. г-ва Рад. уряд спрямував великі кошти на розвиток П. України, зокрема вугільної, металургійної, металообробної тощо. В основу відбудови і дальшого розвитку нар. г-ва країни був покладений план *ГОЕЛПРО*. Здійсненню його сприяло запровадження 1921

нової економічної політики. Внаслідок героїчних зусиль трудящих України, очолених Комуністич. партією, при допомозі братніх рад. народів, насамперед російського, ставали до ладу відбудовані пром. підприємства. Заг. керівництво П. республіки з 1923 здійснювала ВРНГ УРСР. На кін. 1925 нар. г-во України в основному було відбудовано. В 1925/26 продукція великої П. республіки досягла 99% довоєнного рівня. Вже 1926 тут працювало 26 доменних печей. Одними з перших були відбудовані Дніпровський, Макіївський, Єнакіївський, Костянтинівський та ін. металург. з-ди. Значно підвищилася продуктивність праці. На кінець відбудовного періоду частка соціалістич. сектору у великій П. становила близько 91%.

Успішна відбудова нар. г-ва створила необхідні умови для здійснення ленінського плану соціалістич. індустріалізації. Важлива роль у цьому належала Україні, яка становила осн. вугільно-металург. базу СРСР. Проте успішно розвивати важку індустрію без електрифікації країни було неможливо. У зв'язку з цим уже 1927 почалося спорудження найбільшої на той час в Європі гідроелектростанції — *Дніпрогесу імені В. І. Леніна*. Одночасно будувалося більше 10 районних і міських електростанцій. У Донбасі споруджувалося 23 великі і середні шахти. В 1929 почалося будівництво *Новокраматорського машинобудівного заводу імені В. І. Леніна* — одного з найбільших в Європі, дали першу продукцію Горлівський і Рутченківський коксові з-ди, пущено першу в СРСР механізовану доменну піч на Макіївському металургійному з-ді та ін. Лише 1928/29 у П. республіки було вкладено 436, 5 млн. крб. Всього на Україні 1926—29 було збудовано 408 і реконструйовано 421 пром. підприємство. Внаслідок цього вже 1928/29 соціалістич. сектор давав 88% всієї пром. продукції України.

Якщо у відбудовний період нар. г-во країни розвивалося на основі річних держ. планів, то згідно з директивами XV з'їзду ВКП (б) (1927) було розроблено *перший п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР (1928/29 — 1932/33)*. П'ятирічний план передбачав побудову фундаменту соціалістич. економіки і остаточне витіснення капіталістич. елементів міста і села. На основі цього плану 11-й Всеукр. з'їзд Рад (1929) затвердив перший п'ятирічний план розвитку нар. г-ва республіки. За планом 38% усіх капіталовкладень у нар. г-во передбачалося використати на пром. будівництво, реконструкцію старих підприємств та електрифікацію України. Важливе значення для виконання завдань п'ятирічки мало *соціалістичне змагання*, яке широко розгорнулося на поч. 1929. Протягом п'ятирічки було збудовано бл. 400 нових великих пром. підприємств, зокрема *Харківський тракторний завод імені Серго Орджонікідзе*, Дніпродзержинський коксохімічний з-д, кілька теплових електростанцій. У жовтні 1932 було пущено Дніпрогес ім. В. І. Леніна. Особливо швидкими темпами розвивалася машинобудівна П., яка забезпечувала тех. озброєння всіх галузей нар. г-ва. Внаслідок цього на кінець п'ятирічки Україна давала 61% загальносоюзного видобутку вугілля, 69,8% залізної руди, 68,8% чавуну, 55,7% сталі, 34% тракторів. Розвиток П. на Україні відіграв велику роль у реконструкції нар. г-ва ін. братніх республік. Створення великої індустріальної бази в країні забезпечило успішне здійснення колективізації сільського господарства. Завершення реконструкції нар. г-ва було осн. завданням *другого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР (1933—37)*. Нагро-

мадження необхідних коштів дало можливість протягом 1933—37 власти в нар. г-во України 2,5 млрд. крб., у т. ч. майже 50% у П. Виконанню плану п'ятирічки великою мірою сприяло підвищення на пром. підприємствах продуктивності праці, яка внаслідок поширення *стахановського руху*, механізації трудомістких процесів зросла на 82% проти плану. На кінець п'ятирічки на Україні видобувалося бл. 69,1 млн. т вугілля, 17,2 млн. т залізної руди, вироблялося 9,2 млн. т чавуну, 8,9 млн. т сталі. В 2,9 раза збільшилося виробн. електроенергії. Стали до ладу новобудови — з-ди «Азовсталь», «Запоріжсталь» імені Серго Орджонікідзе (1933), Дніпровський алюмінієвий (Запоріжжя), Харків. турбінний, «Криворіжсталь» (1934), *Нікопольський підземнотрубний металургійний завод імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції* (1935), *Київський завод верстатів-автоматів імені М. Горького* (1936). В результаті успішного виконання другого п'ятирічного плану в СРСР було в основному побудовано соціалізм.

Ще величисті перспективи були передбачені *третьім п'ятирічним планом розвитку народного господарства СРСР (1938—42)*. Планувалося значне зростання видобутку вугілля, залізної руди, виплавки чавуну і сталі, збільшення виробництва електроенергії. В роки п'ятирічки стали до ладу *Краматорський завод важкого верстатобудування імені В. Я. Чубаря*, Дніпродзержинський азототурковий з-д, ряд підприємств легкої і харчової пром-сті. Виродили численні кадри кваліфікованих робітників. Внаслідок героїчної праці робітн. класу і постійного піклування Комуністич. партії П. України 1940 виробляла продукції в 11 раз більше, ніж 1913, а продукція машинобудівних підприємств зросла в 50 раз. Значно змінилася галузева структура П. республіки, яка за роки п'ятирічок, як і весь Рад. Союз, перетворилася на могутню індустріально-колгоспну державу. В П. України 1941 налічувалося понад 6,6 млн. робітників і службовців.

У той час як П. Рад. України бурхливо розвивалася, П. зх.-укр. земель, які опинилися під владою бурж.-поміщицької Польщі, бурж. Чехословаччини, боярської Румунії, перебувала в стані повного занепаду. Нафтова П., напр., скоротила виробництво більш як у 5 раз проти 1909. Лише після возз'єднання зх.-укр. земель з УРСР (1939) розгорнувся розвиток їхнього нар. г-ва, насамперед П.

З початком Великої Вітчизн. війни 1941—45 значна частина пром. підприємств перейшла на випуск оборонної продукції. З місцевостей, яким загрожувала окупація, з-ди і ф-ки евакуювали в ск. райони СРСР, де вони розгортали виробн. для потреб фронту. Під час окупації нім.-фашист. загарбники зруйнували на Україні 16 150 ф-к, з-дів, електростанцій, понад 400 вугільних шахт. Відбудова нар. г-ва УРСР почалася ще в ході війни, в міру визволення окупованих районів, при активній допомозі всіх народів Рад. Союзу. На Україну йшли ешелони з пром. устаткуванням, прибували інженерно-тех. кадри, кваліфіковані робітники. Поступово відновлювали роботу шахти й рудники, ставали до ладу домні й мартені. На кін. 1945 було введено в дію 123 великі і 506 серед. і малих шахт у Донбасі, майже на третину відновлено виробничі потужності в чорній металургії, 44% машинобудівної та залізничної П., 88% з-ць, відбудовано 35 районних електростанцій.

Виконуючи *четвертий (перший післявоєнний) п'ятирічний план відбудови і розвитку народ-*

ного господарства СРСР (1946—50), трудящі України широко розгорнули соціалістич. змагання, досягли значних успіхів. Було відбудовано всі пром. підприємства, збудовано *Дарницький шовковий комбінат* (Київ), введено в експлуатацію газопровід Дашава — Київ тощо. За роки п'ятирічки підприємства України освоїли випуск тепловозів, дизельних тракторів, вугільних комбайнів, автомашин, крокуючих екскаваторів тощо. Випускали продукцію підприємства легкої і харчової П. *П'ятий п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР (1951—55)* передбачав дальше піднесення всіх галузей П. Протягом п'ятирічки було введено в дію понад 500 великих пром. підприємств. З пуском Каховської ГЕС було забезпечено енергією причорноморські райони (див. *Дніпровський каскад гідроелектростанцій*). Великих успіхів у розвитку П. домоглися трудящі зх. областей. Тут стали до ладу металобробні з-ди, меблеві ф-ки, шахти Львівсько-Волинського вугільного басейну та ін., були створені нові галузі П. — хімічна, кам'яновугільна, машинобудівна, енергетична. В 1955 П. УРСР дала 16,6 млн. т чавуну, 16,9 млн. т сталі, 125,9 млн. т вугілля. Подвоїлося виробн. електроенергії. Ще величніші плани економіч. розвитку країни були накреслені на наступні роки. Директиви ХХ з'їзду КПРС (1956) по шостому п'ятирічному плану передбачали на основі переважаючого розвитку великої П., тех. прогресу і підвищення продуктивності праці забезпечити зростання всього нар. г-ва СРСР, щоб взяти курс на створення *матеріально-технічної бази комунізму*. Протягом трьох перших років шостої п'ятирічки на Україні було збудовано понад 500 нових пром. підприємств. За виробн. чавуну, сталі, прокату і залізної руди на душу населення Україна випередила всі країни Європи, а за видобутком вугілля й руди — і США.

Важливою віхою на шляху побудови комуністич. суспільства був *семирічний план розвитку народного господарства СРСР (1959—65)*, прийнятий ХХІ з'їздом КПРС. Капіталовкладення в нар. г-во УРСР досягли майже 22 млрд. крб. Героїчна праця трудящих республіки і велика організацьорська робота КП України забезпечили практичну реалізацію плану. Велике значення для успішного здійснення семирічки мали соціалістичне змагання, *рух колективів і ударників комуністичної праці*, раціоналізаторство і винахідництво, які сприяли підвищенню ролі робітн. класу в госп. будівництві і тех. прогресі. В роки семирічки на Україні було створено бл. 4 тис. удосконалених зразків машин, приладів і різного устаткування. Обсяг пром. продукції зріс на 84% замість 77%, передбачених планом, виробничі фонди в П. зросли більше ніж у 2 рази, збудовано 8 доменних і 12 маргєнівських печей. В 6 раз зріс видобуток нафти, в 4 рази — газу, продукція хім. пром-сті збільшилася майже в три рази, швидко розвивалася кольорова металургія. В останньому році семирічки виплавлено 32,6 млн. т чавуну, 37 млн. т сталі, 30,5 млн. т прокату, видобуто 194,3 млн. т вугілля, 84 млн. т залізної руди. Було збудовано й реконструйовано понад 700 підприємств легкої і харчової П.

Ще більших успіхів досяг Рад. Союз, у т. ч. й Україна, у восьмій п'ятирічці (див. *П'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР на 1966—70*). За 5 років у нар. г-во республіки вкладено бл. 58 млрд. крб. Протягом п'ятирічки обсяг пром. виробництва збільшився в 1,5 рази. Видобуто понад 1 млрд. т вугілля, майже 60 млн. т нафти, 285 млрд. м³ газу, вироблено 591 млрд. кВт.год електроенергії, 191 млн. т чавуну,

220 млн. т сталі, 177 млн. т прокату, 685 тис. тракторів, 485 тис. автомобілів, 141 тис. верстатів, 47,5 млн. т хім. добрив. Споруджено понад 250 нових пром. підприємств і бл. 3 тис. важливих виробничих комплексів, зокрема одну з найбільших у країні доменну піч № 8 на Криворізькому металург. з-ді ім. В. І. Леніна, конверторний цех на Єнакіївському металург. з-ді, завершено спорудження ряду потужних теплових електростанцій тощо. Успішне здійснення рішень *Вересневого пленуму ЦК КПРС 1965*, підкування партії і уряду про дальше прискорення темпів наук.-тех. прогресу, постійне вдосконалення форм і методів керівництва П. забезпечили успішне виконання плану п'ятирічки в галузі П. Ще величніші перспективи розвитку П. Української РСР відкриваються в *п'ятирічному плані розвитку народного господарства СРСР на 1971—75*, схваленому ХХІV з'їздом КПРС. Протягом п'ятирічки обсяг пром. виробництва республіки збільшиться на 38—41%, продуктивність праці в П. зросте на 32%. Виробн. електроенергії 1975 зросте до 200 млн. кВт. год, прокату — 37—38 млн. т, мінеральних добрив — 16,6 млн. т; у 2,5—2,6 рази збільшиться обсяг переробки нафти, в 1,7 рази — продукції машинобудування і металобробки тощо. УРСР посідає гідне місце в загальносоюзному виробн. багатьох видів пром. продукції. Завдяки героїчним зусиллям трудящих республіки, очолених Комуністичною партією, Україна сьогодні — високоіндустріальна д-ва, край великих шахт і рудників, металург. гігантів і теплових електростанцій, сучас. підприємств машинобудування і приладобудування, хімії і нафтопереробки, харчової та легкої пром-сті. Вироби укр. пром-сті експортуються в багато країн світу.

Лит.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4-т.3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 22. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; Історія Української РСР, т. 1—2. К., 1967; Історія робітничого класу Української РСР, т. 1—2. К., 1967; Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні, ч. 1—3. К., 1959—66; Гуржій І. О. Україна в системі всесоюзського ринку 60—90-х років ХІХ ст. К., 1968; Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. (1900—1919 роки). К., 1960.

ПРОМПАРТІЯ, промислова партія, союз інженерних організацій — нелегальна контрреволюц. шкідницька організація, що об'єднувала верхівку ворожої щодо Рад. влади старої бурж.-тех. інтелігенції та колишніх власників націоналізованих Рад. владою підприємств; діяла протягом 1926—30 (до 1928 під назвою «Інженерний центр»). П. ставила за мету зрив соціалістич. будівництва і реставрацію капіталізму в СРСР. На чолі П. стояли інженери П. І. Пальчинський та Хренников, а також Л. Г. Рабинович, М. К. Мекк та ін. — в минулому великі капіталісти; після їхнього арешту — Л. К. Рамзін, М. Ф. Чарновський, В. О. Ларичев та ін. П. була зв'язана з білогордійською еміграцією, а також з правлячими колами ряду капіталістич. країн. Не маючи опори навіть у широких колах тех. інтелігенції, керівники П. розраховували на іноземну інтервенцію, а також на допомогу ін. контрреволюц. підпільних орг-цій. Члени П., займаючи відповідальні посади в ВРНГ, Держплані, Наркомземі тощо (в т. ч. на Україні), намагалися дезорганізувати рад. економіку шляхом шкідництва, створення диспропорцій між окремими галузями нар. г-ва тощо. В 1928 було викрито шахтинську шкідницьку групу (див. *Шахтинський процес*), згодом — шкідницькі орг-ції П. в ряді галузей пром-сті, на транс-

порті. На судовому процесі керівників П. (відбувся 25.XI — 7.XII 1930 в Москві) всі обвинувачені (8 чол.) визнали свою вину; п'ятьох чоловік було засуджено до розстрілу. Президія ЦВК СРСР за їхнім клопотанням замінила розстріл 10-річним ув'язненням і зменшила міру покарання ін. засудженим. Процес П. сприяв ізоляції контрреволюції, елементів інтелігенції, відіграв значну роль у розгортанні підготовки інженерно-тех. кадрів з робітників і селян, у справі переходу широких кіл старої тех. інтелігенції на позиції соціалізму.

В. І. Яненко (Київ).

ПРОПАГАНДА (лат. *propaganda* — те, що підлягає поширенню) — глибоке і детальне роз'яснення ідей, вчень, поглядів, політ., наук. або тех. знань на відміну від *агітації*, яка негайно доводить до відома мас найважливіші події сьогодення.

Комуністична П. — усне і друковане роз'яснення й поширення ідей *марксизму-ленінізму*, політики комуністич. і робітн. партій; складова частина роботи цих партій по ідейно-політ. вихованню трудящих мас у дусі марксистсько-ленінського вчення. П. ідей марксизму-ленінізму набуває особливого значення в умовах гострої ідеологічної боротьби на міжпар. арені. П. проводиться за допомогою преси (політ. л-ра, газети, журнали), усно (читання лекцій, доповідей, проведення консультацій), системи парт. освіти, самостійного вивчення теорії наук. комунізму, за допомогою радіо, телебачення, кіно, театру, образотворчого мистецтва, художньої л-ри. Ідейним змістом комуністичної П. є революційне вчення марксизму-ленінізму. Марксистсько-ленінська П. обстоює єдність і згуртованість робітн. класу і марксистсько-ленінських партій, життєві інтереси нар. мас, активно бореться проти бурж. ідеології. Політ. П. непримиренна до всякого роду проявів бурж. ідеології, націоналізму і шовінізму, до ревізіонізму і догматизму.

Характерною рисою політ. П. є її нерозривний зв'язок з життям, з практичною діяльністю і політикою комуністич. і робітн. марксистсько-ленінських партій. Комуністич. П. докорінно відрізняється від бурж. П. Вона несе народові життєву правду, передові революц. ідеї, роз'яснює марксистсько-ленінську політику партії, що відповідає корінним інтересам нар. мас. Осн. принципами комуністич. П. є партійність, бойовистість, принциповість, непримиренність до ворожої ідеології, правдивість, зв'язок з практикою комуністич. будівництва, дохідливість і доступність. Зміст П. визначається конкретними умовами, тими завданнями, які належить розв'язувати партії.

У дореволюц. період революц. П. велася через нелегальні гуртки, шляхом самостійного вивчення основ наук. комунізму, розповсюдження марксистської л-ри, з допомогою *більшовицької преси*. Величезну роль у П. революц. теорії відіграли праці основоположників марксизму-ленінізму, які ще до Великого Жовтня досить широко вивчали, розповсюджували і пропагували більшовики, ленінські газети «*Искра*», «*Звезда*», «*Правда*», на Україні (1917) — «*Голос социал-демократа*» (Київ), «*Пролетарий*» (Харків), «*Звезда*» (Катеринослав). П. відіграла велику роль у будівництві Комуністич. партії, у згуртуванні навколо неї пролетаріату, у створенні і зміцненні *союзу робітничого класу і селянства* як вирішальної сили в поваленні влади царизму, поміщиків і буржуазії, у встановленні диктатури пролетаріату і побудові соціалізму.

Комуністич. партія, що в результаті перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції стала

правлячою партією, розгорнула велику творчу роботу по будівництву нового суспільного ладу — соціалізму. Виконання цього завдання була підпорядкована і політ. П. Було створено відділи пропаганди і агітації в керівних парт. органах, різні курси і школи підготовки та перепідготовки пропагандистських кадрів.

Сучас. період у розвитку СРСР — період комуністич. будівництва, створення *матеріально-технічної бази комунізму* поставив перед П. нові завдання. Велику роль у здійсненні їх відіграла постанова ЦК КПРС від 9.I 1960 «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах». Завдання комуністич. будівництва вимагають дальшого піднесення П., підвищення її ідейно-політ. рівня. Зростання ідейного рівня масової політ. П. невіддільне від удосконалення її форм і методів. Партія нагромадила великий досвід політ. П. серед різних верств трудящих. Характерні її риси — різноманітність і гнучкість, високий ідейний зміст і емоційність, диференційований підхід до різних груп трудящих. Особливо великий досвід у постановці пропагандистської роботи нагромаджено в ході підготовки і проведення святкування 50-річчя Рад. влади, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. В сучас. умовах головним у політ. П., як і в усій ідеологічній роботі, є глибоке роз'яснення матеріалів *Двадцять четвертого з'їзду КПРС і Двадцять четвертого з'їзду КП України* (див. т. 4, додаток). Виходячи з ленінських настанов щодо ідеологічної роботи, партія вимагає від пропагандистів конкретності і цілеспрямованості, подолання догматизму і начотництва, забезпечення тісного зв'язку з практикою комуністич. будівництва, викриття підступних вигадок бурж. пропаганди.

«Обов'язок наших працівників пропагандистського, агітаційно-масового фронту, — відзначив у Звітній доповіді Центрального Комітету КПРС XXIV з'їздові партії Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев, — давати своєчасну, рішучу й ефективну відсіч цим ідеологічним наскокам, нести соціалістичну правду про соціалістичне суспільство, про радянський спосіб життя, про будівництво комунізму в нашій країні. І роботи це треба переконано, переконливо, дохідливо і яскраво» (Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 103—104). Важливе значення для підвищення рівня політ. П. має видання *Творів К. Маркса і Ф. Енгельса, Творів В. І. Леніна*, творів видатних діячів Комуністич. партії і Рад. держави, документів і рішень Комуністич. партії, зокрема матеріалів з'їздів партії і пленумів ЦК КПРС, підручників і книг з питань теорії і історії КПРС, філософії і політ. економії, історії громадян. і Великої Вітчизн. воен. Видається багатомна історія КПРС, в якій узагальнюються досвід боротьби партії за перемогу комунізму, в т. ч. і багатий досвід парт. П. Важливим засобом П. комуністич. поглядів, ідейного виховання мас, організації їх на боротьбу за створення нового суспільства є періодична преса, радіо і телебачення.

В СРСР організовано широку мережу парт. освіти: початкові політ. школи, школи основ марксизму-ленінізму, вечірні університети марксизму-ленінізму, школи парт. активу, теоретичні семінари по вивченню історії КПРС, основ марксизму-ленінізму, діалектики та істор. матеріалізму, політ. економії та конкретної економіки, районні вечірні школи. На громадських засадах створюються нар. ун-ти, будинки і кабінети політ. освіти, методичні ради і групи, ідеологічні комісії при парт. к-тах, у роботі яких беруть участь комуні-

сти і безпартійні. Значне місце в ідеологіч. роботі КПРС займає лекційна пропаганда. Форми і методи політ. П., вироблені КПРС, постійно вдосконалюються і збагачуються. Досвід КПРС в організації політ. П. має важливе значення для діяльності комуністич. і робітн. марксистсько-ленінських партій усіх країн, які творчо використовують його, з урахуванням нац. особливостей своїх країн, у боротьбі за міцний мир, за демократію, за соціалізм і комунізм.

Лит.: Ленін В. І. Про пропаганду і агітацію. К., 1938; Ленін В. І. Про ідеологічну роботу. К., 1966; Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971; Ленін—мастер революційної пропаганди. М., 1958.

«ПРОПАГАНДИСТ» — щомісячний журнал агітпропу ЦК КП(б)У та Харків. окружного к-ту партії. Видавався з грудня 1925 по вересень 1927 в Харкові рос. мовою. Журнал широко висвітлював парт. життя, питання соціалістич. будівництва, пропагував кращі форми й методи політ. агітації. На сторінках журналу друкувалися теоретич. статті, бібліографічні матеріали, давалися консультації. В жовтні 1927 «П.» об'єднано з журн. «Агітатор».

«ПРОПАГАНДИСТ І АГІТАТОР» — щомісячний журнал ЦК КП(б)У. Виходив 1944—46 у Києві. У 1944 (№ 1—11) мав назву «Агітатор». З січня 1945 за рішенням ЦК КП(б)У реорганізований у журн. «Пропагандист і агітатор». Висвітлював парт. життя, питання соціалістич. будівництва, пропагував кращі форми і методи політ. агітації тощо. В листопаді 1946 на базі «П. і а.» і журн. «Партробітник України» створено журн. «Партійне життя».

ПРОПІНАЦІЯ (від лат. *propinare* — пити за здоров'я, частувати), **ПРОПІНАЦІЙНЕ ПРАВО** — у шляхет. Польщі, феод. Литві та на загарбаних ними укр. і білорус. землях у 15—18 ст. монополне право магнатів і шляхти на виробництво і продаж горілки в своїх маєтках. Для магнатів і шляхти П. була джерелом значних прибутків. Право П. поміщики здебільшого здавали в оренду корчмарям. Воно посилювало феод.-кріпосницьку експлуатацію. Тому під час визвольної боротьби нар. мас України проти польсь.-шляхет. гніту в кін. 16 — 1-й пол. 17 ст. повстанці разом з панськими маєтками руйнували панські гуральні та корчми. На Лівобережній Україні П. було скасовано на початку нар.-визвольної війни 1648—54. За виробництво і продаж горілки було встановлено податки на користь військ. скарбу (див. *Показаниця, Покуховне*).

Після возз'єднання України з Росією 1654 деякі представники старшинсько-козацької верхівки, Києво-Печерська лава та ін. монастирі за гетьманськими універсалами одержали привілеї на П. у своїх маєтках. Після ліквідації політ. автономії Лівобережної України на поч. 80-х рр. 18 ст. продаж горілки перейшов під контроль царського уряду. Після возз'єднання Правобережної України з Росією 1793 царський уряд збирав за місцевими польсь. поміщиками привілеї на П. до запровадження 1863 шинкового акцизу (див. *Акцизні управління*). На зх.-укр. землях (в Галичині і на Буковині), що перебували під владою габсбурзької монархії, П. скасовано 1889.

Лит.: Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; Ц и т о в и ч П. Пгтейна монополія помещиків Польщі в своїх имениях. СПб, 1907.

С. П. Майборода (Київ)

ПРОРІВ АВСТРО-НІМЕЦЬКОГО ФРОНТУ 1916 — наступальна операція рос. військ Пд.-Зх. фронту під керівництвом ген. О. О. Брусилова

з 4.VI по 13.VIII під час 1-ї світової війни. В П. а.-н. ф. брали участь війська 7—9 та 11-ї армій, всього 633 тис. чол. Для маскування гол. удару 8-ї армії на Луцьк наступ розгорнувся на 5 напрямках на фронті 480 км завдовжки. На поч. серпня війська Пд.-Зх. фронту зайняли майже всю Пн. Буковину (25 тис. км²). Було розгромлено 4 австр. армії, захоплено 450 тис. військовополонених, 581 гармату, бл. 1800 кулеметів. Через нестачу резервів наступ рос. військ припинився. До кінця війни австр. війська втратили можливість проводити серйозні наступальні операції і змушені були перейти до стратегічної оборони.

О. Л. Кронік (Київ).

«ПРОСВЕЩЕНІЙ» — більшовицький легальний громад.-політичний і літ.-теоретичний щомісячний журнал. «П.» видавалося в Петербурзі з грудня 1911. Створене за ініціативою В. І. Леніна замість закритого царським урядом журн. «Мисль». Вийшло 27 номерів. До складу редакції в різні часи входили В. І. Ленін, В. В. Вороб'яський, Н. К. Крупська, А. І. Єлізарова-Ульянова, М. С. Ольмінський та ін. В 1913 белетристич. відділом керував О. М. Горький. В «П.» було опубліковано 28 статей і заміток В. І. Леніна. В червні 1914 царський уряд закрив журнал. Восени 1917 видання «П.» було відновлено, видано один (подвійний) номер, в якому було надруковано праці В. І. Леніна «Чи вдержать більшовики державну владу?» і «До перегляду партійної програми». В журналі друкували матеріали про економіч. становище в країні, зокрема в Донбасі, про революц. боротьбу робітн. класу Росії проти царизму, Журнал відіграв значну роль у викритті ліквідаторів, одзовістів, троцькістів, бурж. націоналістів, у пропаганді більшовицьких ідей.

«ПРОСВІТА» — культурно-освітня організація на укр. землях, що існувала з 2-ї пол. 19 — до кінця 30-х рр. 20 ст. Засн. у грудні 1868 у Львові «народовцями» з метою поширення освіти серед народу. В містах і містечках Галичини діяли її філії. «П.» видавали твори укр. письменників, шкільні підручники, популярні брошури, газ. «Читальня» та «Письмо Просвіти», літ.-наук. альманахи, «Народний календар». «П.» була під впливом бурж.-ліберальної течії «народовців», а потім укр. націонал-демократичної партії. У 1919 польсь. бурж. уряд заборонив діяльність львів. «П.», але з 1920 вона відновила свою роботу. Після 1-ї світової війни «П.» були засновані на Закарпатті. Керівні органи їх на Зх. Україні й Закарпатті перебували в руках укр. бурж. націоналістів. Але чимало місцевих орг-цій «П.» було під впливом комуністів, які використовували їх для проведення легальної роботи в масах. Особливо успішно була діяльність комуністів у «П.» на Зх. Волині. «П.» на Зх. Україні припинила своє існування 1939. Завдання освіти трудящих взяла на себе Рад. влада.

В 1906 бурж.-ліберальна інтелігенція почала засновувати орг-ції «П.» і в тій частині України, що входила до складу Росії (Київ, Полтава, Катеринослав, Одеса, Чернівці та ін. міста). Незважаючи на те, що більшість «П.» тут перебувала під впливом укр. бурж. націоналістів, окремі «П.», у роботі яких брали участь прогресивні діячі культури, розгорнули широку й корисну роботу. В Києві активну участь в роботі «П.» брали Леся Українка й М. В. Лисенко. В Чернівці «П.» 1906—08 очолював М. М. Коцюбинський. У полтавській «П.» працював Панас Мирний. На поч. 20-х рр. «П.» припинили своє існування в зв'язку з організацією нових, рад. культ.-осв. установ.

Лит.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. (1900—1919 роки). К., 1960; Кравець М. М. Нариси робітничого руху в Західній Україні в 1921—1939 рр. К., 1959. М. М. Кравець (Львів).

ПРОСВІТИТЕЛІ — представники прогресивної бурж. ідеології 18—19 ст. в країнах, що вступили на шлях капіталістич. розвитку. Поширення ідей просвітництва пов'язане з боротьбою буржуазії проти феодалізму, з розвитком капіталістич. відносин, з періодом підготовки і проведення бурж. революцій. П. критикували феод. лад та його культуру, рішуче виступали проти кріпосництва в усіх його проявах, вимагали встановлення нових, прогресивніших суспільних порядків, виступали на захист нар. мас, за поліпшення їхніх життєвих умов, за їхнє право на освіту й культуру. Проте в питаннях суспільного розвитку П. були ідеалістами. Осн. рушійну силу суспільного прогресу вони вбачали в поширенні освіти, у вихованні. Ідеологами прогресивної на той час буржуазії були франц. П. 18 ст. Ш.-Л. Монтеск'є, Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, П. Гольбах, К. Гельвецій, Д. Дідро та ін., які виступали проти необмеженої монархії та втручання церкви в політ. життя, за ліквідацію станових привілеїв, доводили правомірність знищення феодалізму. Ідеї просвітництва в 18 ст. розвивалися також в Англії, Німеччині, Пн. Америці та ін. країнах. Розвиток просвітництва в Росії 18 ст. пов'язаний з ім'ям великого рос. вченого М. В. Ломоносова, письменників М. І. Новикова, Д. І. Фонвізіна, І. А. Крилова, які засуджували жорстокість кріпосників, прагнули полегшити долю народу, вбачаючи при цьому єдиний шлях до визволення селян від кріпосництва в поширенні освіти. Значно радикальнішим був великий рос. просвітитель О. М. Радичев, який нещадно викривав феод.-кріпосницький лад, закликав до боротьби проти самодержавства і кріпосництва. Ідеї О. М. Радичева і передових рос. П. 18 ст. були важливим джерелом формування світогляду *декабристів*, рух яких став першою спробою вітлити революц. шляхом у життя ідеали просвітництва. Значну роль у боротьбі проти феод.-кріпосницької ідеології відіграли дворянські П. 30—40-х рр. 19 ст. П. Я. Чаадаєв, М. В. Станкевич, Т. М. Грановський.

Під впливом рос. і зах.-європ. П. розвивалися ідеї просвітництва в усіх народів Росії, в т. ч. й українського. Ще в 2-й пол. 18 ст. разом з рос. П. виступили й українські — Г. С. Сковорода і Я. П. Козельський, які гостро критикували кріпосницький лад, відстоювали ідею створення суспільства, побудованого на засадах заг. рівності, ідею людського щастя, що ґрунтується на праці відповідно до природних нахилів людини. Одним з перших П. на Україні був засновник Харків. ун-ту В. Н. Каразін, що обстоював здійснення реформ ліберального характеру з метою поліпшення становища селян і солдатів, підкреслював вирішальне значення освіти нар. мас для розвитку суспільства. Професор Львів. ун-ту П. Д. Лодій активно виступав за розвиток науки й освіти, проти реакціонерів, що протидіяли цьому. На позиціях П. стояли і такі представники суспільної думки на Україні, як перший ректор Харків. ун-ту І. С. Рижський, видатні укр. письменники І. П. Котляревський, М. С. Шашкевич, закарпатські *будителі* О. В. Духнович, О. І. Павлович.

П. відіграли значну роль у розвитку дворянського і різночинського етапів революц. руху в Росії. Їхні прогресивні традиції знайшли своє послідовне продовження у діяльності й творчості *револю-*

ційних демократів, які, на відміну від дворянських П., зверталися не лише до дворянства, а й до всього суспільства. В. Г. Бєлінський, О. І. Герцен, М. П. Огарьов, М. Г. Чернішевський, М. О. Добролюбов, Д. І. Писарев, М. О. Сєрно-Соловйович, М. В. Шелгунов, М. О. Антонович, частина *петрашевіців* та ін. рос. революц. демократи, виступаючи як ідеологи сел. революції, в боротьбі проти самодержавства і кріпосництва підняли на новий, вищий шабель демократичні ідеї рос. просвітництва. Їхня просвітительська діяльність відображала революц. настрої пригнобленого селянства, що піднімалося на боротьбу проти кріпосництва. Ідеї революц. просвітництва відстоювали в своїх творах рос. письменники М. О. Некрасов, М. Є. Салтиков-Штедрін, Г. І. Успенський та ін. Величезний вплив на розвиток передової суспільно-політ. думки, ідей революц. просвітництва в Росії та на Україні мав великий революц.-демократ, поет і мислитель Т. Г. Шевченко, який нещадно боровся проти царизму і кріпосництва, за визволення укр. народу від соціального і нац. гноблення. Послідовниками і продовжувачами справи Т. Г. Шевченка були укр. революц. демократи П. А. Гравовський, М. М. Коцюбинський, Панас Мирний, Леся Українка, І. Я. Франко, С. А. Подолинський, О. С. Терлецький та ін. Під впливом революц. просвітництва розвивалася передова демократична культура й ін. народів Росії, що знайшло яскравий вияв у творчості П.—білорус. поета Ф. К. Богушевича, груз. письменників І. Г. Чавчавадзе та А. Р. Церетелі, осетин. поета К. Хетагурова, казах. поета і мислителя А. Кунабаєва, вірм. поета і філософа М. Л. Налбандяна, азерб. письменника М. Ф. Ахундова, молд. письменника і публіциста Г. Асаки, естон. письменника Ф.-Р. Крейцвальда та ін. Повне і чітке визначення осн. рис світогляду П. дав В. І. Ленін, який писав: «І просвітелів західноєвропейських, ... і більшість літературних представників 60-х років... одуховляв палка ворожість до кріпосного права і до всіх його породжень в економічній, соціальній і юридичній сфері. Це перша характерна риса „просвітителя“». Друга характерна риса, спільна всім російським просвітителям, — палкий захист освіти, самоврядування, свободи, європейських форм життя і взагалі всебічної європеїзації Росії. Нарешті, третя характерна риса „просвітителя“ це — обстоювання інтересів народних мас, головним чином селян (які не були ще цілком звільнені або тільки звільнялися в епоху просвіттелів), щира віра в те, що скасування кріпосного права та його залишків принесе з собою загальний добробут, і щире бажання сприяти цьому» (Твори: т. 2, с. 453—454). Рос. П. 40—60-х рр. 19 ст. відіграли значну роль у подальшому розвитку революц. руху в Росії. Їхні революц. традиції сприйняла і збагатила рос. соціал-демократія.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 2. Маркс К. і Енгельс Ф. Святе сімейство, або критика критичної критики; т. 3. Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 2. Від якої спадщини ми відмовляємось?; т. 18. Пам'яті Герцена; Історія філософії в СРСР, т. 1—3. М., 1968; Нариси історії філософії на Україні. К., 1966.

ПРОСКУРІВ — колишня (до 1954) назва міста Хмельницького, адм. центру Хмельн. обл. УРСР.

ПРОСКУРІВСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1919 — бойові дії рад. військ Київ. напрямку проти збройних сил петлюрівської *Директорії* в березні — квітні 1919 з метою визволення Поділля. 11.III почався наступ рад. частин (1-а і 2-а Укр. рад. д-зії,

кав. та стріл. бригади), підтриманих загонами партизанів Поділля. 6—7.IV було визволено Проскурів, Старокостянтинів та ряд ін. важливих пунктів на Поділлі. П. о. відіграла значну роль у розгромі військ Директорії.

Є. М. Скляренко (Київ).

ПРОСКУРІВСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ РСДРП(б) — створена в кінці липня 1917. Викриваючи угодську політику меншовиків і есерів, більшовики Проскурова (тепер м. Хмельницький) безустанно боролися за зміцнення свого впливу в Радах робітн. і солдат. депутатів, профспілках тощо. В кінці липня 1917 в Проскурові створено легальну орг-цію РСДРП(б), яка встановила безпосередній зв'язок з ЦК РСДРП(б). До к-ту орг-ції ввійшли М. М. Дерманер, М. Г. Резников, Т. Є. Чекирда, С. С. Крутошинський. У серпні орг-ція налічувала бл. 200 членів партії. 20.XI (3.XII) 1917 в місті встановлено Рад. владу.

На прохання к-ту РСДРП(б) і Ради робітн. і солдат. депутатів до міста прибув революц. 6-й фінляндський полк, який подав допомогу у зміцненні в місті Рад. влади. Того ж дня було створено тимчасовий військ.-революц. к-т 7-ї армії, який подав велику допомогу більшовикам Проскурова у встановленні в місті революц. порядку. Більшовицька орг-ція Проскурова приступила до здійснення перших соціалістич. перетворень (див. також *Хмельницька область*).

І. В. Гарнага (Кам'янець-Подільський).

ПРОСКУРІВСЬКА РАДА РОБІТНИЧИХ І СОЛДАТСЬКИХ ДЕПУТАТІВ — створена в березні 1917. В ній переважали представники дрібнобурж. партій, зокрема меншовики, яким належало керівництво виконкомом. Проте заг. процес більшовизації мас, зокрема революц. рух у 7-й армії Пд.-Зх. фронту, що дислокувалася в районі Проскурова, мав значний вплив на діяльність Ради. 27.IX (10.X) вона прийняла більшовицьку резолюцію про владу. Після перевороту (у листопаді 1917) Рада, спираючись на революц. частини, розгорнула активну діяльність, зокрема по організації Червоної гвардії в Греча-

нах. Делегат Ради брав участь у роботі *Першого Всеукраїнського з'їзду Рад* (грудень 1917), *Третього Всеросійського з'їзду Рад* (січень 1918). Після встановлення Рад. влади в Проскурові (листопад 1917) Рада протягом короткого часу (до австро-нім. окупації) здійснила перші соціалістичні перетворення в повіті.

Ю. М. Гамрецький (Київ).

ПРОСКУРІВСЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1919 — збройний виступ робітників і солдатів гарнізону м. Проскурова проти петлюрівської *Директорії*. П. з. п. підготували підпільні більшовицька орг-ція та ревком відповідно до постанови Подільського підпільного військ.-революц. к-ту від 10.II 1919 про заг. повстання на Поділлі. Виступ почався о 4 год. ранку 15.II. Робітн. загони зайняли пошту, телеграф, в'язницю і ряд адм. установ. Повсталі солдати 2-го Подільського і 8-го Белгородського полків *Директорії*, заарештувавши офіцерів і захопивши зброю, спрямували удар в напрямі залізнич. станції. Але петлюрівці, які зосередили великі сили, незабаром перейшли в наступ. Під натиском переважаючих сил противника повстанці залишили місто, де після цього петлюрівці вчинили погром. Повстання знову спалахнуло в березні 1919. Повстанці зайняли місто і тримали його кілька днів. Проте й на цей раз П. з. п. придушили прибулі з фронту петлюрівські війська. Проскурів визволили рад. частини 6.IV 1919.

І. В. Гарнага (Кам'янець-Подільський).

ПРОСКУРІВСЬКО-ЖМЕРИНСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1944 — операція під час Великої Вітчизн. війни, проведена 4.III—17.IV 1944 військами 1-го Укр. фронту (ком. Маршал Рад. Союзу Г. К. Жуков). Була частиною заг. наступу рад. військ на тер. Правобережної України. Гол. удар нім.-фашист. військам завдали 60-а і 1-а гвард. загальновійськові, 3-я гвард. і 4-а танкові армії з району Шепетівки в напрямі на Чортків, допоміжний — 13-а армія — на Броди, 18-а і 38-а армії — на Хмельник і Жмеринку. Радянські війська в ході наступу 9.III визволили Старокостянтинів, 18.III — Жмеринку, 20.III — Вінницю, 25.III — Проскурів, 26.III — Кам'янець-Подільський, 29.III — Коломию і Чернівці. Внаслідок наступу рад. військ було розкрито на дві частини нім.-фашист. групу «Південь», 28.III оточено 1-у нім. танк. армію. 40-а армія 2-го Укр. фронту вийшла на підступи до Хотина і поставила під загрозу шляхи відходу ворога. Однак кильце рад. військ виявилось занадто розтягнутим і не досить міцним. Скориставшись з цього, гітлерівське командування вжило негайних заходів для ліквідації прориву у своїй обороні від Тернополя до Коломиї. Ціною великих втрат нім.-фашист. угруповання 4.IV вийшло в район Борщова. Друге угруповання з району Підгаєць завдало зустрічного удару по рад. військах. Протягом 7—17.IV рад. війська відбивали контратаки ворога, а на деяких напрямках просувалися вперед. 15.IV частини 60-ї армії визволили Тернопіль. 17.IV за наказом Ставки Верховного Го-

ловнокомандування 1-й Укр. фронт перейшов до оборони на рубежі Торчин — Берестечко — Заложці — Чортків — Коломия — Кути. Під час операції війська 1-го Укр. фронту просунулися на 80—350 км і визволили значну частину Правобережної України.

Лит.: Історія Великої Отеченственої війни Советского Союза. 1941—1945, т. 4. М., 1962; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3. К., 1969.

М. А. Мартиневський (Київ).

«ПРОТЕСТАЦІЯ» — антиуніатський твір, що його написав 1621 польсь. мовою митрополит І. *Борецький*. «П.» гостро засуджувала утиски православ'я польсь.-шляхет. урядом, католицькою церквою, уніатами й закликала укр. і білорус. народи до визвольної боротьби, підкреслювала роль запорізького козацтва у визвольному русі проти шляхет.-католицької агресії, стверджувала дружбу укр. і рос. народів. «П.» — видатний зразок укр. антиуніатської полемічної ліри 20-х рр. 17 ст. Вперше опублікував П. Жуківич у зб. «Статті з слов'язнавства» (в. 3. СПб, 1910).

ПРОФЕСІЙНА ОСВІТА на Україні — система знань, практичних умінь і навиків у певній галузі трудової діяльності, оволодіння якими дає можливість працювати кваліфікованими робітниками, спеціалістами серед. або вищої кваліфікації в одній із галузей нар. г-ва, науки чи культури. Виникнення і розвиток П. о. зумовлені розвитком пром-сті та торгівлі.

На Україні з серед. 16 ст. цехові об'єднання при *братствах* організовували ремісничі школи (Львів, Перемишль, Київ). Розвиток економіки викликав появу в 1-й пол. 19 ст. середніх і нижчих спец. навч. закладів в Одесі, Херсоні, Полтаві, Катеринославі та ін.). Уряді повітових училищ працювали курси профес. підготовки. В кінці 19 — на поч. 20 ст. в Росії і на Україні створено систему пром. училищ. Наприкінці 19 ст. було кілька середніх тех. і с.-г. училищ і шкіл у Лисичанську, Горлівці, Одесі, Харкові, Умані та ін. В 1910—15 у Києві, Харкові і Катеринославі виникли перші курси-технікуми. Середню комерц. освіту давали 8-класні комерц. училища, створені наприкінці 19 ст. в Києві, Одесі та в ін. містах. Учителів для початкових шкіл готували 33 учительські семінарії, для міських (згодом для вищих початкових) училищ — 8 учительських ін-тів. На Україні діяли 4 фельдшерські школи та ін. середні і нижчі мед. училища. У Сх. Галичині і в Пн. Буковині середню П. о. давали ліцеї та ін. спец. навч. заклади, частина яких була приватною.

Спеціалістів вищої кваліфікації на Україні готували вищі навч. заклади, переважна більшість яких була створена в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. В 1914/15 навч. р. на Україні (в сучасних кордонах) було 88 серед. спец. навч. закладів (12,5 тис. учнів) і 27 вищих шкіл (35,2 тис. студентів). Середня і вища профес. школи були майже недоступні для широких верств народу, для робітників і селян. Різно відставала жіноча П. о. Після Великої Жовтневої соціалістич. революції П. о. в УРСР, як і в усій Рад. країні, набула великого розвитку і є складовою частиною держ. системи нар. освіти. Вона охоплює нижчу, середню і вищу спец. освіту. З перших років Рад. влади П. о. стала безплатною. Більшість учнів середніх і студентів вищих навч. закладів П. о. одержує стипендії, а учні денних училищ системи нижчої П. о. перебувають на держ. утриманні або одержують стипендії. Створено умови для здобуття освіти рідною мовою. Складовою частиною підготовки спеціалістів різної кваліфікації є озброє-

ня їх загальноосв. і політех. знаннями, ідейно-політ. виховання.

Нижча професійна освіта. В 20-х рр. в УРСР, як і в усюму Рад. Союзі, кваліфікованих робітників готували школи фабрично-заводського учнівства (ФЗУ) і профес.-тех. курси. В 1940 було організовано держ. ремісничі училища. Наприкінці 50-х — на поч. 60-х рр. в республіці створено державні профес.-тех. училища: міські, сільські, денні, вечірні й змінні. Протягом 1961—63 всі училища системи трудових резервів республіки і школи ФЗН було перетворено на міські й сільські профес.-тех. училища. Для підготовки кваліфікованих робітників з професій, що вимагають високого загальноосв. рівня, 1966 створено тех. училища, до яких приймають випускників середніх загальноосв. шкіл. З 1969 в республіці поступово реорганізують навч. заклади системи профес.-тех. освіти на профес.-тех. училища з 3—4-річним строком навчання, де випускники 8-річних загальноосв. шкіл вивчають найскладніші професії і водночас здобувають середню освіту. В 1970 в УРСР було 119 таких училищ. Підготовка й підвищення кваліфікації робітн. кадрів проводиться і безпосередньо на виробництві шляхом індивідуально-бригадного і курсового навчання, в т. ч. у школах передових методів праці. У 1970 в УРСР діяло бл. 900 навч. закладів профес.-тех. освіти (448 тис. учнів). Шляхом індивідуального, бригадного і курсового навчання безпосередньо на підприємствах, в орг-ціях і установах та в колгоспах здобули нові професії й підвищили свою кваліфікацію 4 млн. чол. За роки восьмиріччя п'ятирічки (1966—70) профес.-тех. навч. заклади підготували понад мільйон кваліфікованих робітників різних спеціальностей.

Середня професійна освіта. В 1920/21 навч. р. на базі дореволюц. середніх спец. та ін. навч. закладів у республіці було створено профес. школи і технікуми. Технікуми УРСР в 20-х рр. були вищими навч. закладами, що готували спеціалістів вузького профілю. На сучас. етапі середню П. о. дають технікуми, училища, спец. школи з відривом від виробництва (на денних відділеннях) і без відриву від виробництва (на заочних і вечірніх відділеннях). Середня П. о. будується на основі 8-річної загальноосв. школи (строк навчання 3—4 роки), а з ряду спеціальностей — на базі повної серед. школи (строк навчання 2—3 роки). В 1969/70 навч. р. в республіці було 757 технікумів, училищ і шкіл, в яких вчилися 789,6 тис. учнів. Без відриву від виробництва 1969/70 навч. р. здобували середню П. о. 331,3 тис. учнів. Технікуми, училища і школи республіки вели підготовку фахівців з бл. 400 спеціальностей. В нар. г-во за останні п'ять років (1966—70) направлено 882,8 тис. випускників середніх спец. навч. закладів республіки.

Вища професійна освіта після Великої Жовтн. соціалістич. революції набула особливого розвитку і стала доступною для всіх трудящих (див. *Вища освіта* на Україні). В 1969/70 навч. р. в УРСР діяло 138 вузів (804,1 тис. студентів, у т. ч. без відриву від виробництва вчилися 448,8 тис.). За останні п'ять років (1966—70) вузи України випустили 492,5 тис. спеціалістів з вищою освітою.

У вузах УРСР навчається 6 тис. громадян із 103 країн світу.

Завдання комуністич. будівництва в країні, бурхливий розвиток науки, культури і техніки ставлять високі вимоги до всієї системи П. о. В Резолюції XXIV з'їзду КПРС на Звітну доповідь ЦК КПРС підкреслено, що важливим завданням

у найближчі роки є «дальше удосконалення всієї системи освіти відповідно до потреб розвитку економіки, науки і культури, науково-технічної революції...

Треба й далі розвивати професійно-технічну освіту, всіляко розширяти мережу профтехучилищ, які дають середню освіту.

У галузі вищої і середньої спеціальної освіти треба ширше розгорнути підготовку кадрів у нових і перспективних напрямках науки і техніки, краще озброювати молодих спеціалістів сучасними знаннями, навичками організаторської і громадсько-політичної роботи, вмінням застосовувати набуті знання на практиці.

Вся справа освіти і виховання молоді повинна служити формуванню у нових поколінь комуністичних переконань і моралі, безмежної відданості соціалістичній Батьківщині» (Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 231).

Лит.: Маркс К. и Энгельс Ф. О воспитании и образовании. М., 1957; Ленин В. И. О науке и высшем образовании. М., 1967; Ленин В. И. Про народную освіту. Статті і промови. К., 1958; Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918—1956. К., 1958; Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1971; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Высшая школа СССР за 50 лет. М., 1967; Вища школа Української РСР за 50 років. ч. 1—2 (1917—1967 рр.). К., 1967—68; Вузів УРСР. Довідкові матеріали. К., 1968; Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта на Україні. Х., 1927 [бібліогр. с. 332—333]; Липатова Г. А. Профессионально-техническое образование в СССР. Библиографический указатель (1959—1967). М., 1970.

Б. М. Мізерницький (Київ).

«ПРОФЕСІЙНІ ВІСТІ» — газета, неофіційний орган ЦК *Комуністичної партії Західної України*. Видавалася з грудня 1926 до вересня 1928 у Львові. Всього вийшло 28 номерів, більшість з них була конфіскована бурж. польс. цензурою. Виступлювали профспілковий рух на Зх. Україні. «П. в.» відіграли значну роль в організації страйкової боротьби робітників та об'єднанні їх у т. з. «Профліцію». Зх. України — профспілкову орг-цію, якою керувала КПЗУ.

ПРОФЕСІЙНІ СПІЛКИ на Україні — масові громадські орг-ції трудящих, метою яких є захист їхніх інтересів. Профспілки СРСР, в т. ч. УРСР, об'єднують на добровільних началах робітників і службовців усіх професій, механізаторів колгоспів, спеціалістів с. г., студентів вузів і середніх спец. учбових закладів та учнів профес.-тех. училищ; орг-ції, що є для трудящих школою господарювання, школою комунізму. Профспілки здійснюють свої функції під керівництвом Комуністич. партії, згуртовують трудящих навколо партії — керівної і спрямовуючої сили рад. суспільства. Вони є вірними помічниками Комуністич. партії, провідниками її політики в масах. Профспілки активно співробітничать з органами Рад. держави, громад. орг-ціями, що діють в СРСР.

Розвиток профспілкового руху на Україні нерозривно пов'язаний з історією профспілок усєї Рад. країни. Профспілковий рух на Україні, як і в усій дореволюц. Росії, виник у великих пром. центрах в кін. 19 — на поч. 20 ст. Розвиток революц. руху в країні покладав до життя масові організації робітничого класу, без яких не можна було вести насамперед економічну боротьбу. Від економічної боротьби підійшли й легальні профспілкові орг-ції під керівництвом більшовицької партії мали прийти до боротьби політичної. В. І. Ленін високо оцінював організацію профспілок. Він писав: «Професійні органі-

зації не тільки можуть принести величезну користь у справі розвитку і зміцнення економічної боротьби, але й стати дуже важливим пособником політичної аригації і революційної організації» (Твори, т. 5, с. 411).

У країнах Заходу профспілки виникли ще наприкінці 18 ст., завдогдо до створення партій робітн. класу. В Росії, в т. ч. на Україні, об'єднання трудящих у професійні спілки сталося після утворення марксистської партії і навколо неї. Це з самого початку визначило бойовий, революц. характер рос. робітн. професійних об'єднань.

Під час революції 1905—07 в ході боротьби проти царизму почали виникати легальні робітн. профес. об'єднання. В пром. центрах України за прикладом робітників Петербурга і Москви трудящі під керівництвом більшовиків створювали свої профспілки. Було організовано спілки металістів, гірників, залізничників, машинобудівників, електриків, друкарів тощо. Перші легальні профес. об'єднання було створено в Києві, Катеринославі, на Донбасі, в Одесі, Миколаєві та ін. містах. Згодом почали створювати свої спілки залізничники Поділля та Волині, текстильники Вінниччини тощо. По всій Росії на кінець революції було створено понад 1 тис. профспілкових т-в, під кінець 1905 в Одесі було 27 профспілок, у Харкові — 13, Києві — 18, Катеринославі — 11, Миколаєві — 8.

24.IX (7.X) 1905 в Москві зібралися представники профспілок країни, в т. ч. Харкова, Катеринослава, Одеси, Луганська, на 1-у Всерос. конференцію профспілок, що намітила шляхи об'єднання профспілок, дала поштовх розвитку профес. руху в країні. За розвитком профспілкового руху на Україні уважно стежав В. І. Ленін. У жовтні 1905 в листі до секретаря Одес. к-ту РСДРП С. І. Гусєва він писав: «Російській соціал-демократії важливо з самого початку взяти вірну ноту про професійні спілки, відразу створити традицію соціал-демократичного почину в цій галузі, соціал-демократичної участі, соціал-демократичного керівництва» (Твори, т. 34, с. 307). Виконуючи вказівки В. І. Леніна, активну роботу в профспілках України проводили видатні діячі більшовицької партії С. І. Голнер, Г. І. Петровський — у Катеринославі, М. О. Скритник, О. Г. Шліхтер — у Києві, К. Е. Ворошилов — у Луганську, Артем (Ф. А. Сергєєв) — у Харкові та ін. Завдяки невтомній діяльності більшовиків профспілки України брали активну участь у політ. і економіч. боротьбі робітн. класу, в організації страйків, політ. демонстрацій, збройних виступів робітників. Після виникнення 1905 перших Рад робітн. депутатів на Україні між Радами і профспілками був встановлений тісний зв'язок. У період столітньої реакції (1907—10) значна кількість профспілок була закрита. Більшовики вели невпинну боротьбу за збереження профспілкових орг-цій, багато з яких змушені були перейти у підпілля. Боротьчись за збереження профспілок від розгрому в тяжких умовах переслідування й реакції, більшовики водночас рішуче відкинули опортуністичні ідеї «нейтральності» і «незалежності» профспілок від партії. Партія рішуче засудила спроби меншовиків нав'язати рос. профспілкам зх.-європ. тред-юніонізм і синдикалізм, відірвати їх від революц. авангарду робітн. класу. В період нового революц. піднесення (1910—14) профспілки під керівництвом більшовицьких орг-цій України очолювали економіч. і політ. страйки та демонстрації у Харкові, Києві, Катеринославі, Горлівці, Луганську. В 1913—14 під час виборів до страхових органів і лікарняних кас більшовики України добилися перемоги над

меншовиками-ліквідаторами. Більшовики перетворили ці органи на легальні опорні пункти політ. роботи серед мас.

В роки першої світової війни керовані більшовиками профспілки України розгорнули активну агітацію серед мас за перетворення імперіалістич. війни на громадянську. Посилився страйковий рух, що сприяло відновленню легальності діяльності ряду профспілок у Києві, Харкові, Одесі, Луганську, Катеринославі, Юзівці та ін. пром. центрах України. Перемога бурж.-демократич. революції дала змогу партії більшовиків ширше розгорнути профспілкову роботу. Завдяки швидкому зростанню політ. активності робітн. класу на Україні за короткий період виникла густа мережа профспілок. Для координації дії профспілок у пром. центрах створювалися керівні органи — центр. бюро. Тоді ж на багатьох підприємствах України було створено нові орг-ції робітн. класу — *фабрично-заводські комітети*, які з перших днів свого існування перебували під впливом більшовиків.

Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції в Петрограді профспілки Києва, Харкова, Катеринослава, Луганська та ін. міст одразу ж звернулися до трудящих з закликом підтримати петрогр. робітників і солдатів. У переважній більшості міст і районів України профспілки, фабзавкоми та їхні об'єднання під проводом більшовицької партії в тісному єднанні з ін. масовими орг-ціями трудящих активно включилися в боротьбу за владу Рад. Керовані більшовиками, профспілки України провели велику роботу по мобілізації робітників на боротьбу проти бурж.-націоналістич. *Центральної ради*. Профспілки і фабзавкоми підтримали ініціативу більшовицьких орг-цій Києва і Харкова про скликання *Першого Всеукраїнського з'їзду Рад*, який у грудні 1917 проголосив Україну республікою Рад. Робітн. клас України, його масові орг-ції — профспілки одностайно вітали рішення з'їзду. Після встановлення Рад. влади значення профспілок ще більше зросло. Профспілки перетворилися на орг-ції правлячого класу. 1-й Всерос. з'їзд профспілок (січень 1918) намітив програму діяльності профспілок, спрямовану на будівництво соціалізму. Під час *австро-німецької окупації України 1918* в умовах, коли значна частина революц. сил перебувала на фронтах або пішла в підпілля і керівництво профспілками опинилося в руках меншовиків та укр. бурж. націоналістів, ця угодовська верхівка профспілок України докладала всіх зусиль, щоб підпорядкувати своєму впливові робітн. рух, відколоти його від загальноросійського. 21—27.V 1918 в Києві відбулася Всеукр. конференція профспілок. Створена на конференції Укр. центр. рада профспілок (Уцентропроф), що у своїй більшості складалася з меншовиків і укр. бурж. націоналістів, протидіяла революц. виступам робітників. На окупованій тер. України під керівництвом більшовиків діяли нелегальні профспілки, які брали активну участь в організації боротьби проти іноземних інтервентів та сил бурж.-націоналістич. контрреволюції.

Після відновлення Рад. влади на Україні профес. орг-ції розгорнули роботу по мобілізації широких мас робітників на мирне госп. будівництво. Більшовики України вели рішучу боротьбу за очищення робітн. орг-цій від опортуністич. і меншовицьких елементів, за піднесення ролі і значення профспілок. Уцентропроф було ліквідовано, на місця проведено перевибори проф. органів. 27.IV — 4.V 1919 у Харкові відбувся *Перший Всеукраїнський з'їзд профспілок*. На з'їзді було обрано *Південне бюро ВЦРПС*.

Профспілки Зх. України після загарбання зх.-укр. земель бурж. поміщицькою Польщею зазнавали постійних переслідувань і репресій. Але, незважаючи на це, керовані комуністами, вони вели активну боротьбу за політ. й економічні права робітн. класу, за возз'єднання зх.-укр. земель в єдиній Укр. Рад. д-ві.

Після переможного завершення громадян. війни профспілки України організаційно зміцніли, здійснилася їхня перебудова за виробничим принципом. Перехід до мирного будівництва, нові функції, що з'явилися тепер у профспілок, викликали загострення боротьби в питанні про роль і завдання профспілок. У ході нав'язаної нашої партії *дискусії про профспілки* антипарт. угруповання дістали гідну відсіч. Профспілкові орг-ції України і в цьому питанні виявилися надійною опорою партії, вони засудили фракціонерів та розкольників. *Десятий з'їзд РКП(б) (1921)*, підбивши підсумки дискусії, засудив усі опозиційні угруповання і схвалив ленінське положення про роль профспілок у соціалістич. будівництві як школи господарювання, школи комунізму. З'їзд сприяв підвищенню ролі профспілок у держ. госп. будівництві і комуністич. вихованні робітн. мас. Після з'їзду профспілки перебували своєю роботою відповідно до завдань висунутої з'їздом *нової економічної політики*.

Зростаюча активність профспілок у боротьбі за зміцнення трудової дисципліни на підприємствах, за підвищення продуктивності праці сприяла успішній відбудові нар. г-ва. 3—8.XI 1924 відбувся 2-й з'їзд профспілок України. На з'їзді було вирішено змінити структуру профспілкових орг-цій, зокрема створити всеукр. к-ти виробничих спілок (ВУКи), з'їзд обрав першу Всеукр. раду профспілок (ВУРПС). ВУКи і ВУРПС існували до 1937.

Велику роль у посиленні виробничої активності робітн. класу республіки відіграли 3-й (28.XI — 3.XII 1926) та 4-й (1—8.XII 1928) з'їзди профспілок України. Виконуючи рішення з'їздів партії про соціалістич. *індустріалізацію* країни, підготовку робітн. та тех. кадрів, профспілки України розгорнули широку роботу в масах, всіляко сприяли розвиткові творчої активності трудящих. У ході виконання перших п'ятирічних планів розвитку нар. г-ва профспілки України організували масове *соціалістичне змагання*, вони всіляко сприяли розвиткові *ударництва, стахановського руху*, мобілізували трудящих на боротьбу за режим економії, підвищення продуктивності праці, освоєння нової техніки, на підготовку і тех. навчання робітн. кадрів. Значну роль профспілки України відіграли в *колективізації сільського господарства*, в розгортанні руху *двадцятип'ятилітників*. Керовані Комуністич. партією, профспілки України брали найдіяльнішу участь у боротьбі проти спроб правих опортуністів (група Томського) проводити у профспілковому русі опортуністичну політику і протиставити профспілки Комуністич. партії і Рад. д-ві.

У 1939, після возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР, у Львові, Ровно, Луцьку, Станіславі, Тернополі та ін. містах було проведено реорганізацію профспілок. Заново було створено великі галузеві профспілки: залізничників, машинобудівників, робітників нафтової пром-сті та ін., що були підпорядковані ЦК спілок зх. економіч. районів. Перебудова профспілок сприяла широкому залученню робітників і службовців до госп. будівництва, до здійснення соціалістич. перетворень у зх. областях України.

В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 профспілки України всю свою діяльність підпорядку-

вали потребам фронту. Профспілкові орг-ції евакуйованих підприємств будували свою роботу під лозунгом «Все для фронту, все для перемоги!». В ході визволення території України від нім.-фашист. загарбників почалося відродження профспілкових орг-цій. Згодом було створено Оргбюро ВЦРПС по Україні. Профспілки брали активну участь у мобілізації трудящих на якнайшвидшу відбудову зруйнованого війною нар. г-ва, спрямовували свої зусилля на організацію дійового соціалістич. змагання, на підвищення культ.-тех. рівня робітн. класу, на дострокове виконання плану першої післявоєнної п'ятирічки. 29—30.XI.1948 відбулася 1-а Укр. республіканська конференція профспілок, яка обрала Українську республіканську раду професійних спілок (УРРПС). Після XX з'їзду КПРС профспілки України значно зміцнили організаційно, зростає роль профспілок у госп., культ. та політ. житті республіки. Велике значення для дальшого піднесення ролі профспілок мають рішення ХХІ, ХХІІ, ХХІІІ, ХХІV з'їздів КПРС, постанова Грудневого пленуму ЦК КПРС (1957), рішення з'їзду КП України. Напрями діяльності профспілок визначено в Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу. Мета їхньої діяльності — сприяти успішній загальнонар. боротьбі за створення *матеріально-технічної бази комунізму*, формування комуністич. суспільних відносин і виховання нової людини.

Рад. д-ва законодавчо закріпила широкі права профспілок у керівництві госп. і культ. будівництвом. Велике значення мають затверджені 1958 Президією Верховної Ради СРСР «Положення про права фабричного, заводського, місцевого комітету профспілки» та Радією Міністрів СРСР і ВЦРПС «Положення про постійно діючу виробничу нараду на промисловому підприємстві, будові, в радгоспі». Свою участь в управлінні виробництвом, у його вдосконаленні робітники і службовці здійснюють через різноманітні масові орг-ції: постійно діючі *виробничі наради*; орг-ції Всесоюзного г-ва винахідників і раціоналізаторів; наук.-тех. товариств; самодіяльні творчі тех. й економ. об'єднання тощо. Профспілки беруть активну участь у плануванні виробн., у розгляданні проектів народногосп. планів і планів підприємств. Одним з гол. напрямів роботи профспілок у період комуністич. будівництва є організація соціалістич. змагання. В процесі його розвитку зросли тисячі новаторів виробн., які невтомно вдосконалюють техніку, впроваджують нові, високопродуктивні методи роботи, ведуть за собою широкі маси трудящих, беруть безпосередню участь в управлінні виробництвом. З виникненням *руху колективів і ударників комуністичної праці* змагання піднялося на вищий ступінь. Профспілки ведуть різносторонню культ.-масову і виховну роботу. В культ.-осв. установах профспілок проводиться широка пропаганда політ. та наук. знань. Профспілки приділяють велику увагу розвитку фізкультури, спорту, туризму, регулярно проводять масові спортивні змагання.

В умовах комуністич. будівництва, бурхливого розвитку науки і техніки одним з першочергових завдань профспілок стає підвищення культ.-тех. рівня робітників і службовців.

Рад. профспілки — один з найпередовіших загонів міжнар. профспілкового руху. Вони були серед ініціаторів створення 1945 *Всесвітньої федерації профспілок*. Профспілки України підтримують контакти з профспілками багатьох країн світу, особливо соціалістич. країн. Розвиткові зв'язків і контактів профспілок України з профспілками зарубіжних країн сприяє їхня участь

у роботі *Міжнародної організації праці* (МОП) і Міжнар. орг-ції з питань освіти, науки і культури (*ЮНЕСКО*).

Профспілки республіки будують свою роботу під безпосереднім керівництвом і при повсякденній практичній допомозі ЦК КП України, обласних, міських, районних к-тів партії. Серед багатьох заходів, які було здійснено ЦК КП України і місцевими парт. органами за останні роки, особливо велике значення для дальшої активізації діяльності профспілок мали рішення Жовтневого пленуму ЦК КП України (1969), який обговорив питання «Про завдання партійних організацій республіки по поліпшенню керівництва профспілками».

Важливі завдання перед рад. народом поставив Грудневий пленум ЦК КПРС (1969), який вказав, що на сучас. етапі будівництва комуністич. суспільства в СРСР гол. вирішальним напрямом госп. розвитку є рішуче піднесення ефективності суспільного виробн. Виконуючі рішення Грудневого пленуму ЦК КПРС та Жовтневого пленуму ЦК КП України, профспілкові орг-ції значно активізували боротьбу трудящих за підвищення культури виробн., впровадження наук. організації праці, здійснення найсучаснішого режиму економії, підвищення продуктивності праці і використання всіх наявних можливостей і резервів.

У ході всенар. соціалістич. змагання за гідну зустріч 100-річчя з дня народження В. І. Леніна профспілки України мобілізували всі свої зусилля на дальший розвиток трудової та політ. активності мас, всебічне вдосконалення організаторської та виховної роботи, на залучення трудящих до активної участі в боротьбі за дострокове завершення завдань восьмої п'ятирічки. Л. І. Брежнев зазначав у Звітній доповіді ЦК КПРС ХХІV з'їздові партії, що лінія партії полягає в тому, «щоб і далі підвищувалась роль профспілок, підносились рівень їх роботи... Партія і далі постійно підтримуватиме діяльність профспілок як найбільш масової організації трудящих, підкуватиметься про те, щоб вони могли повніше й успішніше виконувати свою роль школи управління, школи гоподарювання, школи комунізму» (Матеріали ХХІV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 90).

В профспілкових орг-ціях УРСР на 1.І.1971 об'єднано 17 936 981 чол. Завдяки керівництву Комуністич. партії, профспілки в СРСР стали наймасовішою орг-цією трудящих, вони є однією з складових частин *політичної організації радянського суспільства*. В різний час ВУРПС, а потім Укр. республіканську раду профспілок очолювали І. О. Акулов, А. Г. Колибанов, К. Ф. Москалець, А. Ф. Радченко, М. С. Синиця, Ф. Я. Угаров, М. Є. Чуврін, В. К. Клименко та ін. З 1971 голова УРРПС — В. О. Сологуб.

Лит.: Маркс К. и Энгельс Ф. О профсоюзам. М., 1959; Ленин В. И. О профсоюзам. М., 1970; Матеріали ХХІV з'їзду КПРС. К., 1971; КПСС о профсоюзах. М., 1967; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918—1956. К., 1958; Профсоюзы СССР. Документы и материалы. В 4 т. М., 1963; Профсоюзы — В. И. Ленину. Документы и материалы. М., 1969; Ініціатива і творчість у роботі профспілок. Збірник статей про досвід організаторської і виховної роботи профспілкових організацій України. К., 1962; Стадник А., Прохоренко М. Профсоюзы Украины до Великої Октябрської соціалістическої революції. М., 1959; Слущкий А., Сидоренко В. Профсоюзы Украины после победы Великог Октября. М., 1961; Шендрик Л. К., Горлач М. І. Профспілки України. К., 1965.

В. К. Клименко (Київ).

«ПРОЦЕС 28-ми» — судовий процес над групою революц. народників Одеси, Миколаєва. Відбувся в Одес. військ.-окружному суді 25.VII (6.VIII) — 5 (17).IX 1879. Підсудних звинувачували в належності до орг-ції, яка ставила гол. завданням знищити існуючий у Росії лад і підготувати замах на Олександра II в Миколаєві. За вироком Одес. військ.-окружного суду С. Ф. Чубарова, Д. А. Лизогуба, Й. Я. Давиденка, С. Я. Віттенберга, І. І. Логовенка було засуджено до смертної кари, 23 чол. — до каторги та заслання до Сибіру. Процес був жорстокою судовою розправою, яка свідчила про перехід царського самодержавства до терору в боротьбі проти революц. народництва. А. К. Волощенко (Київ).

«ПРОЦЕС 21-го» — судовий процес над групою революц. народників. Відбувся 26.V (7.VI) — 5 (17).VI 1887 в Петерб. військ.-окружному суді. Гол. обвинувачені: Г. О. Лопатин (за ім'ям якого процес іноді називають «лопатинським»), П. Ф. Якубович, В. І. Сухомлин та ін. Їх обвинувачували в намаганні відновити діяльність «Народної волі» після її розгрому 1881, в антиурядовій пропаганді, організації терористич. актів (убивство одного з керівників таємного політ. розшуку Г. П. Судейкіна). 16 обвинувачених було засуджено до смертної кари, яку замінено каторжними роботами. Вирок відбували в Шліссельбурзькій фортеці, на Карі та Сахаліні. Решту засуджено до ув'язнення або заслано до Сибіру.

«ПРОЦЕС КОРОТКІЙ ПРИКАЗНИЙ» — збірник норм феод.-кріпосницького права України, складений 1734. За своїм змістом, класовою суттю та признанням близький до збірника «Права, за якими судиться малоросійський народ». Складався із вступу, 13 параграфів, додатку та характеристик порядку винесення вироків. Осн. частину «П. к. п.» становили нормативні акти, що регулювали тогочасний суд. процес. «П. к. п.» використовували як посібник для працівників суд. та адм. установ. Упорядковано збірник при гетьманській канцелярії (укладач невідомий); офіц. значення не мав. Відомо кілька редакцій «Процесу». Вперше опубл. його М. В. Калачов 1861. Лит.: Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України. К., 1968.

«ПРОЦЕС 50-ти», процес «москвичів» — судовий процес над революц. народниками, здебільшого членами «Всеросійської соціально-революційної організації». Відбувся 21.II (5.III) — 14 (26).III 1877 в Петербурзі в особливому присутстві Сенату. Підсудних обвинувачували в антиурядовій пропаганді. Серед підсудних були народники, що прагнули налагодити революц. пропаганду серед робітників України (О. С. Хоржевська, М. Ф. Воронков, О. С. Люботович та ін.). Процес був відкритий. З яскравими промовами під час процесу виступили робітник П. О. Алексєєв і С. І. Бардіна. Їхні промови було надруковано (за кордоном і нелегально в Росії) й розповсюджено. За вироком суду 10 чол. відправлено на каторжні роботи строком від 3 до 10 років (серед них П. О. Алексєєва — до 10 років, С. І. Бардіну і О. С. Люботович — до 9 років, О. С. Хоржевську — до 5 років), решту засуджено до тюремного ув'язнення і заслання в Сибір, трьох виправдано.

«ПРОЦЕС 17-ти» — 1) Судовий процес над групою революц. народників. Відбувся 28.III (9.IV) — 5 (17).IV 1883 в Петербурзі в особливому присутстві Сенату. Гол. обвинувачені: П. С. Івановська, І. В. Каложний, Н. С. Смирницька, Я. В. Стефанович та ін. Підсудних обвинувачували в організації терористич. актів. За вироком суду 7 чол. було засуджено до довічної каторги, 7 — до ка-

торжних робіт від 8 до 20 років, 3 — до заслання в Сибір. 2) Судова розправа денікінців у січні 1920 над членами підпільної парт.-комсомольської орг-ції Одеси. 17 молодих підпільників було заарештовано білогвардійською контррозвідкою в січні 1920 за активну боротьбу проти денікінського режиму, яку вони вели під керівництвом підпільного губкома КП(б)У і обласного військ.-революц. повстанського штабу. Після жорстоких тортур заарештовані 17.I 1920 стали перед військ. судом. 9 підпільників (Б. Туровського, З. Рудниковського, Д. Любарську, В. Петренку, І. Красношкіну та ін.) було засуджено до страти й 18.I 1920 розстріляно.

М. Ю. Раковський (Одеса).

«ПРОЦЕС 193-х», «Великий процес» — суд над революц. народниками, переважно над учасниками «холодіння в народі». Відбувся 18 (30).X 1877 — 23.I (4.II) 1878 в Петербурзі в особливому присутстві Сенату. Слідство, пов'язане з підготовкою процесу, тривало понад три роки, протягом яких кількість заарештованих досягла більше як 4 тис. чол. Гол. обвинувачені: С. П. Ковалик, П. І. Войнарський, І. М. Мишкін і Д. М. Рогачов. Судили також А. І. Желябова, С. Л. Перовську, М. Д. Муравського та ін. Підсудні належали до 30 різних народницьких гуртків. Серед підсудних була значна група народників, діяльність яких проходила на Україні (члени «Київської комуни», таємних гуртків в Одесі, Харкові, Херсоні й Чернігові). Центр. подією на процесі була промова І. М. Мишкіна, в якій обгрунтовано революц. програму народництва. За остаточним вироком з 190 підсудних (3 померло під час процесу) 28 було засуджено до каторжних робіт (з них до 10 років каторги — І. М. Мишкіна, С. П. Коваліка, П. І. Войнарського, М. Д. Муравського, Д. М. Рогачова), значну частину підсудних — до заслання або до тюремного ув'язнення.

«ПРОЦЕС 14-ти» — судовий процес над групою народовольців. Відбувся 24—28.IX (6—10.X) 1884 в Петерб. військ.-окружному суді. Гол. обвинуваченими були В. М. Фігнер, Л. О. Волькенштейн, члени військової орг-ції партії «Народна воля» М. Ю. Ашенбреннер, М. М. Рогачов, О. П. Штромберг та ін. Підсудних обвинувачували у вчиненні терористич. актів проти вищих урядовців (вбивство харків. губернатора Д. М. Кропоткіна), організації підпільних друкарень, в антиурядовій пропаганді. За вироком суду 2 чол. було засуджено до страти (О. П. Штромберга і М. М. Рогачова), 5 — до довічної каторги, 7 — до каторжних робіт від 4 до 20 років. Більшість засуджених відбувала покарання в Шліссельбурзькій фортеці.

«ПРУТ» — учбове судно рос. Чорноморського флоту, команда якого брала активну участь у революції 1905—07. З 1904 на «П.» існувала с.-д. орг-ція. В червні 1905 її очолив член центр. флотського к-ту Севастопольської військової організації РСДРП більшовик О. М. Петров. Довідавшись про події на «Потьомкіні», команда «П.» під керівництвом О. М. Петрова 19.VI (2.VII) підняла повстання і заволоділа судном. Матроси обрали судову комісію на чолі з О. М. Петровим. «П.» пішов до Одеси, щоб з'єднатися з «Потьомкіним», але броненосець вже вирушив до Румунії. «П.» повернув до Севастополя, щоб підняти там повстання. По дорозі неозброєний «П.» був затриманий 2 міноносцями, які, загрожуючи торпедуванням, проконвоювали повстале судно до Севастополя. 42 активних учасників повстання було віддано до суду. Керівники повстання О. М. Петров, І. Ф. Адаменко, І. А. Чорний,

Д. М. Титов були засуджені до страти і 24.VIII (6.IX) 1905 розстріляні в Севастополі, 16 матросів засуджено до каторги, решту переведено в арештантські роти і дисциплінарні батальйони. «П.» став плавучою тюрмою. З 1909 був мінімним загороджувачем. 30.X (12.XI) 1914 «П.» затоплений командою під час сутички з нім. крейсером. **ПРУТСЬКИЙ ПОХІД 1711** — похід рос. війська в Молдавію під час рос.-тур. війни 1710—13. Туреччина, підбурена швед. королем Карлом XII та австр. і франц. дипломатами, 20.XI (1.XII) 1710 оголосила війну Росії. В січні 1711 рос. війська і укр. козаки відбили напад на Україну крим. татар і загонів П. Орлика (див. *Орлики*). Навесні 1711 рос. полки вирушили на Молдавію. У війні проти Туреччини *Петро I* сподівався на військ. допомогу волохів, сербів, молдаван, що перебували під тур. гнітом. Однак до рос. війська приєднався лише 5-тисячний загін молд. господаря Д. Кантеміра. 9 (20).VII 1711 гол. сили рос. війська (бл. 46 тис.) були оточені тур. військом (бл. 120 тис.) і тат. кіннотою (70 тис.) під с. Станілешти поблизу м. Ясси. Рос. полки відбили запеклий штурм ворога. Але, зважаючи на тяжке становище, рос. командування почало переговори, які закінчилися укладенням нечіткого для Росії *Прутського трактату 1711*.

ПРУТСЬКИЙ ТРАКТАТ 1711 — мирний договір між Росією і Туреччиною, підписаний 12 (23).VII у військ. таборі на р. Прут поблизу м. Ясси про припинення воєнних дій між ними (див. *Прутський похід 1711*). За П. т. Росія зобов'язувалася повернути Туреччині Азов з прилеглою до нього територією, зруйнувати нещодавно збудовані фортеці Таганрог, Кам'яний Затон і Новогородицьку в гирлі р. Самари, не втручатися в польс. справи. *Карл XII* мав бути висланий з Туреччини. Росія діставала право вільно вивести з табору свої війська. Умови П. т. було покладено в основу договорів між Росією і Туреччиною, підписаних 5 (16).IV 1712 і 13 (24).IV 1713, за якими Росія зобов'язувалася вивести свої війська з Правобережної України. **ПРЯШІВЩИНА** — історико-етнографічна область на тер. Чехословацької Соціалістичної Республіки (з 1959 входить до складу Східно-словацької області ЧССР). На П. (назва походить від м. Пряшева) живуть словаки й українці. Укр. населення П. за говіркою і особливостями культури близьке до *лемків*. Слов'яни на тер. П. з'явилися в 1-му тис. н. е. З 11 ст. П. потрапила в залежність від угор. феодалів. У 1241—42 населення П. героїчно оборонялося від монголо-тат. орд. Протягом століть укр. і словацьке селянство пліч-о-пліч виступало проти феодалів (повстання 1648—54, 1697, 1703, 1830 та ін.). Словаки й українці боролися разом і проти політики денационалізації, яку провадив австро-угор. уряд. Нестерпні соціально-економічні умови життя на П. за капіталізму. масове розорення селянства призвели до інтенсивної еміграції сільс. населення (гол. чин. до США й Канади). Під час 2-ї світової війни укр. і слов. населення П. брало активну участь у партизан. боротьбі проти нім.-фашист. загарбників. Після перемоги нар. демократії в Чехословаччині (1948) в політ., економічному і культурному житті П. сталися докорінні зміни. На П. успішно розвивається соціалістична пром-сть і колективне с. г. Укр. населення П., яке користується рівними правами з народами ЧССР, розвиває свою нац. культуру. На П. є школи з укр. мовою викладання, укр. відділення при Пряшівському пед. ін-ті, виходять укр. мовою газ. «Нове життя», «Піонерська правда», журн. «Дружно вперед»

і укр. альманах «Дукля». На П. працюють укр. письменники, художники, розвивається укр. музичне мистецтво, 1946 засновано Укр. нар. театр. **ПСЕВДО-МАВРІКІЙ** — умовне найменування автора трактату з військ. справи «Стратегікон» (рубж 6—7 ст.), який інколи приписують візант. імператорові *Маврику*. Твір П.-М. подає відомості про військ. справу у Візантії, а також про суспільний лад, побут, військ. справу антів, аварів і персів.

Лит.: Бліфельд Д. І. З приводу тлумачення свідчень про антів Псевдо-Маврикія. «Археологія», 1962, г. 14.

ПТОЛЕМІЙ Клавдій (грец. Πτολεμαῖος, лат. Ptolemaeus; рр. н. і см. невід.) — давньогрец. вчений 2 ст. н. е. Жив і працював в Александрії (Єгипет). Автор твору «Географія», в якому систематизовано тогочасні географ. знання, наведено географ. координати багатьох населених пунктів. Твір П., що, зокрема, містить чимало відомостей про різні місця та племена Сарматії, є цінним джерелом з істор. географії Пн. Причорномор'я. *Тв.*: Рос. перекл. — Географическое руководство. «Вестник древней истории», 1948, № 2, с. 231—257.

ПТУХА Володимир Васильович (квітень 1894—1942) — рад. парт. діяч. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в м. Острі (тепер райцентр Черніг. обл.) в сім'ї службовця. Брат М. В. *Птухи*. В 1912—17 П. вчився в Петерб. гірничому ін-ті, провадив революц. роботу. Учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції на Україні (член Остерського ревкому), один із засновників і керівників Остерської більшовицької орг-ції. У вересні 1917 — березні 1918 — член Остерської Ради робітн. і солдат. депутатів. У 1918—19 — на підпільній парт. роботі, комісар Остерського партизан. загону, комісар 1-го кав. полку 1-ї Укр. Рад. дивізії. З кінця 1919 — секретар Остерського повітового к-ту КП(б)У, зав. оргвідділом Черніг. губкому КП(б)У. В 1923—24 — на відповідальній роботі в апараті ЦК КП(б)У, 1924—27 — в апараті ЦК ВКП(б). У 1927—34 — перший секретар Сталінградського губкому, Нижньовольського та Сталінградського крайкомів ВКП(б). У 1935—37 — другий секретар Далекосхідного крайкому ВКП(б). На XVI і XVII з'їздах ВКП(б) обирався кандидатом у члени ЦК.

ПТУХА Михайло Васильович (7.XI 1884 — 3.X 1961) — укр. рад. економіст-статистик, акад. АН УРСР (з 1920), чл.-кор. АН СРСР (з 1943), доктор економіч. наук (з 1934), професор (з 1917), засл. д. н. УРСР (з 1944). Н. в м. Острі (тепер райцентр Черніг. обл.) в сім'ї службовця. В 1910 закінчив юрид. факультет Петерб. ун-ту. В 1919—38 очолював Демографічний ін-т АН УРСР (з 1934 — Ін-т демографії і санітарної статистики АН УРСР), 1940—50 — відділ статистики Ін-ту економіки АН УРСР. Поряд з цим 1945—50 П. — голова Відділу сусп. наук і член Президії АН УРСР. У 1919—37 завідував також кафедрами в ряді вузів Києва. Осн. праці присвячені проблемам теоретичної та прикладної демографії, заг. теорії статистики, історії світової і вітчизн. статистики. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами. Портрет, с. 478.

Тв.: Очерки по теории статистики населения и моральной. Пг., 1916; Смертність у Росії й на Україні. Х.—К., 1928; Очерки по истории статистики XVII—XVIII веков. М., 1945; Очерки по истории статистики в СССР, т. 1—2. М., 1955—59; Очерки по статистике населения. М., 1960.

Лит.: Ровнер Е. С. Михаил Васильевич Птуха. Библиографический указатель. Вступ. статья П. И. Пустохода. К., 1963.

ПУГАЧОВ Омелян Іванович (бл. 1742—21.I 1775) — керівник найбільшої сел. війни в Росії

М. В. Птуха.

О. І. Пугачов.

Г. Т. Пустовойтова.

О. С. Пушкін.

18 ст. Н. в станиці Зимовейській на Дону в сім'ї бідного козака. Під час служби у війську не раз бував на Україні. Брав участь в *Семилітній війні 1756—63*, рос.-тур. війні 1768—74. За хоробрість, виявлену при здобутті Бендер 1770, дістав чин хорунжого. Зазнавши тяжких поневірянь на військ. службі, П. під приводом хвороби домігся відпустки додому і в грудні 1771 втік на Терек, де організував виступ козаків, невдоволених утисками царського уряду. Був заарештований. 13 (24).II 1772 втік у Кизлярі з тюрми на Дон. З Дону він таємно дістався на Правобережну Україну. Згодом, видавши себе за «польського уродженця» (підданого шляхет. Польщі), П. перейшов у розкольніську слободу Добрянку Стародубського полку, де 12 (23).VIII 1772 дістав дозвіл переселитися за Волгу на р. Іргиз. Насправді він хотів зробитися на р. Яік, де 1772 вибухнуло козац. повстання. Прибувши в заволзькі степи і дізнавшись про придушення повстання, П. почав підмовляти яїцьких козаків втекти всім військом на вільні землі на Кубань, але в листопаді 1772 був заарештований. Засуджений на каторгу до Сибіру, П. у травні 1773 в Казані втік з тюрми і невдовзі знову прибув на Яік. Оголошивши себе «імператором Петром III», П. очолює повстання селян і козаків. Погляди П. на кінцеву мету повстання ґрунтувалися на поширених серед нар. мас наївних царистських уявленнях про можливість створення сел.-козац. держави на чолі з справедливим «мужицьким царем». Під час сел. війни (див. *Селянська війна під керівництвом Омеляна Пугачова 1773—75*) П. виявив природний розум, виняткову відвагу, велику енергію, визначні організацьорські здібності й талант полководця. Сел.-козац. армія на чолі з П. здобула чимало перемог. Але в дальших запеклих боях значні сили урядових військ зломли опір повстанців. Після ряду поразок в серпні 1774 П. мав намір перейти з Поволжя на Україну і підняти на повстання запорізьких козаків. Але 8 (19).IX 1774 група заможних козаків-зрадників схопила П. і видала царському урядові. Після жорстоких тортур П. і його найближчих соратників було прилюдно страчено на Красній площі в Москві. Сім'ю П. заслано навічно в Кексгольм. *Лит.:* Крестьянская война в России в 1773—1775 годах. Восстание Пугачова, т. 1—3. Л., 1961—70 [бібліогр. т. 1, с. 571—585]; Жи ж ж ка М. В. Омелян Пугачов. К., 1956; Рознер И. Г. Казачество в Крестьянской войне 1773—1775 гг. Львов, 1966.

І. Г. Рознер (Київ).

ПУД — одиниця ваги в Росії, Білорусії й на Україні. Відомий з часів Київської Русі. Дорівнював 40 фунтам (бл. 16,38 кг). У зв'язку з запровадженням у Рад. країні метричної системи мір П. вийшов з ужитку.

ПУЛАСЬКИЙ (Pułaski) Казімеж (19.I 1845 — січень 1926) — полсь. шляхетсько-бурж. історик і геральдик. Н. в с. Борушківцях (тепер Любарського р-ну Житомир. обл.). Автор досліджень з геральдики та політ. історії Польщі 15—18 ст. Гол. праці: «Хроніка польських шляхетських родів Поділля, Волині й України» (т. 1. Варшава, 1911, т. 2—3, що були підготовлені до друку, згоріли у Варшаві 1944) та «Історичні нариси і пошуки» (т. 1—5. Варшава, 1887—1909). Праці П., в яких вміщено матеріали з історії України, зокрема з історії козацтва, укр. шляхти, окремих місцевостей і документи до історії *Барської конфедерації 1768*, пройняті полсь.-шляхет. шовінізмом.

Ф. І. Стеблій (Львів).

ПУРКАЄВ Максим Олексійович (26.VIII 1894 — 1.I 1953) — рад. військ. діяч, генерал армії. Член КПРС з 1919. Н. на ст. Налитово (тепер Дубенського р-ну Молд. АРСР) в сім'ї службовця. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1936 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — нач. штабу Пд.-Зх. фронту, потім — ком. армією на Пн.-Зх., Калінін. фронтах, ком. військами Калінінського і Далекосхідного фронтів. Після війни — на командній роботі в Рад. Армії. Нагороджений орденами Леніна та ін. нагородами.

ПУСТОВОЙТОВА Ганна Трохимівна (Теодилівна) (26.VII 1838 або 1843—1881) — укр. революціонерка. Н. в с. Турівці (тепер Житомир. р-ну Житомир. обл.) в сім'ї генерала. В 1861 закінчила Пулавський ін-т шляхетних дівчат. Брала участь у *польському визвольному повстанні 1863—64*. Після придушення повстання емігрувала до Чехії. Згодом жила у Швейцарії, Англії, Італії та Франції. Брала участь у нац.-визвольній війні італ. народу під проводом Дж. Гарібальді. Під час *Паризької комуни 1871* була ад'ютантом головнокомандуючого збройними силами комунарів Я. Домбровського. Героїчно боролася на барикадах. На одній з барикад під градом куль підняла прапор Комуни, збитий контрреволюціонерами. Під час боїв на площі Жанни д'Арк П. 26.V 1871 було тяжко поранено. Комунари внесли її з барикади і деякий час переховували в робітн. кварталі Парижа. В останні роки життя П. брала участь у франц. робітн. русі.

ПУТІВЛЬ — місто Сум. обл. УРСР, центр Путивльського району на р. Сеймі (бас. Дніпра), за 24 км від залізнич. ст. Путивль. 15 тис. ж. (1970). П. був містом у землі *сіверян*. Вперше згадується в Іпатіївському літопису під 1146. Був однією з фортець, які захищали Київ. Русь від нападів *половців*. У 2-й пол. 12 ст. П. став центром удільного Путивльського князівства. Навесні 1185 з П. новгород-сіверський князь *Ігор Святославич*

славич виступив з своїм військом у похід проти половців. У 1240 монг.-тат.орди зруйнували місто. Бл. 1336 П. захопив лит. феодалі. Визволені рос. військами 1500 П. ввійшов до складу Рос. д-ви. В 1606 поблизу П. почалося антифеод. повстання під керівництвом І. Болотникова, яке згодом охопило значну частину Росії (див. *Селянська війна під керівництвом Івана Болотникова 1606—07*). У 1608 місто загарбала шляхет. Польща, але за *Полянським миром 1634* вона змушена була віддати П. Росії. Під час визвольної війни укр. народу 1648—54 П. був одним з пунктів, через який Рос. д-ва подавала економічну і військ. допомогу укр. народowi. За посередництвом путивльських воевод Б.Хмельницький здійснював свої зносини з Москвою. Через місто проходили численні переселенці з Правобережжя на Слобожанщину. З 1780 П. — повітове місто Курського намісництва, що 1797 було перетворене на Курську губ. У березні 1905 у повіті відбувалися сел. заворушення, що їх жорстко придушили царські війська. В 1905—07 у П. діяла підпільна група РСДРП. Рад. владу в місті встановлено в грудні 1917. У березні 1918 П. окупували австронім. загарбники; в грудні його захопили петлюрівці, яких рад. війська вигнали в січні 1919. Влітку в місто вдерлися денкінці, в листопаді 1919 рад. війська визволили місто. В 1926 П. ввійшов до складу УРСР і став райцентром Конотопської округи, з 1932 — Черніг., з 1939 — Сум. обл. Під час Великої Вітчизн. війни П. 11.IX 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В період тимчасової окупації Путивльщина стала козацькою партизан. руху на Сумщині, що його очолили С. А. Ковтук і С. В. Руднев. 3.IX 1943 рад. війська визволили П. від гітлерівських загарбників. У місті: плодоконсервний, маслоробний, хлібний з-ди, пегельня, м'ясоколгоспна буд. орг-ція. Школи: 5 загальноосв., муз., с.-г.; плодощ. технікум, пед. училище. Краєзнавчий музей. Пам'ятник С. В. Рудневу. В П. збереглися будівлі Молчинського монастиря (16—18 ст.) і залишки земляних валів 12—17 ст. Під час археол. розкопок «князьського двору» в П. (1960) було виявлено нижні частини великої кам'яної будівлі 12—13 ст., оздобленої по фасаді оригінальними пілострами.

Лит.: Нефедовский Е. Г. Путивль. Х., 1966.

ПЇТНІ БОЯРИ, путники — категорія військовослужблчих людей у 15—1й пол. 16 ст. у феод. Литві та на загарбаних нею укр. землях. Займаючи проміжне становище між *державними селянами* і дрібною шляхтою, П. б. користувалися тими самими привілеями, що й *панцирні бояри*. З часом частина П. б. дістала шляхет. привілеї. Переважна більшість П. б. втратила своє привілейоване становище і злилася з селянством. На Україні частина кол. П. б. в останній чверті 16 ст. ввійшла до складу *реєстрових козаків*. В рос. землях в 14—1й пол. 16 ст. П. б. називали бояр, які управляли окремими галузями («путями») князьського двірцевого господарства.

ПУТЯТА Вишатиц (р. н. невід. — п. не раніше 1113) — воевода, тисяцький (нач. міського ополчення, міський суддя) в Києві за князювання *Святослава Ізяславича* [1093—1113]. Учасник *Витчевського з'їзду 1110*. Брав участь у феод. міжусобицях, у боротьбі проти *половців* (1106). П. займався, можливо, лихварством. Під час *Київського повстання 1113* двір П. розгромив повстанці.

«ПУТЬ ПРАВДИ» — одна з назв, під якою виходила [з 22.I (4.II) по 21.V (3.VI) 1914] газ. *«Права»*.

ПҮФЕНДОРФ [Пуфендорф (Pufen-dorf)] Самуель фон (8.I 1632 — 26.X 1694) — нім. правознавець та історик, барон. З 1661 — професор Гейдельберзького, з 1670 — Лундського ун-тів. З 1677 — держ. секретар і офіційний історіограф у Швеції, з 1688 — історіограф бранденбурзьких курфюрстів. У працях П., присвячених історії Швеції, є відомості про *визвольну війну українського народу 1648—54*. Праці П. користувалися укр. козацькі літописці С. В. Величко і Г. І. Грабянка.

ПҮХОВ Микола Павлович (25.I 1895 — 28.III 1958) — рад. військ. діяч, ген.-полковник, Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1941. Н. в с. Гришові (тепер Калужського р-ну Калуж. обл.) в сім'ї вчителя. Учасник 1-ї світової й громадян. воєн. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир стріл. д-зії, що брала участь в оборонних боях під Золотоношею, Кременчуком, Полтавою, Харковом. З січня 1942 — заст. командуючого, з грудня 1942 — ком. *Тринадцятою армією*, яка в складі Брянського, Центр. і 1-го Укр. фронтів брала участь у визволенні тер. України. Після війни — ком. військами ряду військ. округів. У 1952 закінчив Вищі академічні курси при Вищій військ. академії. Депутат Верховної Ради РСРС 2—4-го скликань та Верховної Ради УРСР 3-го скликання. Нагороджений чотирма орденами Леніна та ін. нагородами.

ПУШИНА Федора Андріївна (7.XI 1922 — 6.XI 1943) — рад. військовослужбовець, лейтенант мед. служби, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). Член ВЛКСМ. Н. у с. Тукмачі (тепер Якшур-Болдінського р-ну Удм. АРСР) в сел. сім'ї. У 1942 закінчила Іжевську фельдшерську школу і працювала фельдшером. У Рад. Армії з 1942. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — фельдшер 520-го стріл. полку 167-ї стріл. дивізії 1-го Укр. фронту. Відзначилася при визволенні Києва. 6.XI 1943 фашисти підпалили авіабомбами госпіталь, в якому працювала П. Вона врятувала з полум'я понад 30 поранених рад. бійців і офіцерів. Сама померла від сильних опіків.

ПУШКАР Мартин (р. н. невід. — п. 11.VI 1658) — полтав. полковник [1648—58]. Належав до тієї частини козак. старшини, що виступала за визволення укр. народу від польс.-шляхет. загарбників, за возз'єднання України з Росією. Був одним з соратників Б. Хмельницького, брав участь у багатьох битвах нар.-визвольної війни 1648—54; виявив себе хоробрим талановитим воєначальником. Після смерті Б. Хмельницького П. не раз попереджав рос. уряд про ворожі наміри старшинсько-шляхет. угруповання на чолі з гетьманом І. Виговським відірвати Україну від Росії й відновити на Україні польс.-шляхет. панування. В кінці 1657 П. разом з кошовим Я. Барабашем очолив нар. повстання (див. *Пушкар і Барабаша повстання 1657—58*). Загинув у бою під Полтавою. Звитяжну боротьбу П. проти зрадника І. Виговського укр. народ ослав в істор. думак.

ПУШКАРІВСЬКІ СТОЯНКИ — група пізньопалеолітич. і мезолітич. стоянок на правому березі Десни в околицях с. Пушкарів Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл. При розкопках стоянки Пушкарі І (досліджували її 1932—33 М. Я. Рудинський і 1937—39 П. Й. Борисковський) виявлено залишки довгочасного, частково заглибленого в землю житла, площа якого поділялася на три округлі частини з вогнищами в центрі кожної з них. Виявлено також скупчення кісток і бивнів мамонта, що були використані при спорудженні житла. Крем'яний інвентар (вістря й наконечники дротиків, скребки, масивні різці

та пластинки з затупленим краєм) дає змогу даувати стоянку ориньяко-солотрейським часом. Знайдено багато кістяних виробів, зокрема мотикоподібне знаряддя, ложила, підвіски-гудзики. Стоянка Пушкарі I — довготрасне поселення мисливців на мамонта, шерстистого носорога, дикого коня, пн. оленя, ведмедя, вовка, псця та ін. тварин. При розкопках стоянки Пушкарі VII (Покровщина, досліджував її 1937—39 М. В. Воеводський) знайдено численні крем'яні знаряддя невеликих розмірів. Датуються ця стоянка раннім періодом *мезоліту*.

Лит.: Борисковский П. И. Палеолит Украины. М.—Л., 1953 [бібліогр. с. 450—463].

ПУШКАРЯ І БАРАБАША ПОВСТАННЯ 1657—58 — нар. повстання на Україні проти старшинсько-шляхет. верхівки та її ставленника гетьмана І. Виговського. Повстання вибухнуло в зв'язку з загостренням класових суперечностей і обуренням нар. мас та переважної частини козак, старшини зрадницькими діями гетьмана І. Виговського та його поплічників, які, будучи тісно зв'язані з керованими колами шляхет. Польщі, сподівалися за їхньою допомогою зміцнити своє панівне становище великих землевласників. Тому старшинсько-шляхет. угруповання І. Виговського виступало за відрив України від Росії, за відновлення польсько-шляхет. гноблення. Першими в кінці 1657 повстали козаки *Полтавського полку* на чолі з полковником М. *Пушкарем*. До них приєдналися запорожці на чолі з кошовим *Я. Барабашем*. Невдовзі повстання козаків і запорожців злилося з антифеод. рухом *дейнектів*, з яких М. Пушкар сформував піхотний полк. У зв'язку з відмовленням козаків Ніжинського й Чернігівського полків брати участь у придушенні повстання І. Виговський послав проти повстанців свої наймані іноземні загони. 27.1 (6.11) 1658 повстанське військо розгромило найманців в урочищі Жуків Байрак. Після цієї перемоги повстання охопило все Придніпров'я. Повстанські загони під керівництвом запорожців І. Донця, С. Довгала, М. Стрижів та ін. ватажків нападали на маєтки укр. шляхти і знищували прибічників І. Виговського. Навесні 1658 І. Виговський закликав на допомогу крим. татар на чолі з Кара-беем і заручився підтримкою шляхет. Польщі, яка готувалася до походу на Україну. Після боїв під Красним Лугом (побл. м. Говтви) і Полуозером (побл. Полтави) повстанці змушені були відступати до Полтави, де їх наприкінці травня оточили загони І. Виговського. На світанку 1 (11).VI 1658 повстанське військо виступило з Полтави і захопило гетьманський обоз. Але на допомогу І. Виговському підійшли гетьманські частини й значні сили крим. татар. У кривавому бою, в якому загинув М. Пушкар, повстанське військо зазнало поразки. Наймані загони І. Виговського і крим. татари вчинили жорстоку розправу над повстанцями, зруйнували більшість міст і сіл Полтавського полку. Придушивши повстання, І. Виговський підписав з польс.-шляхет. урядом *Гадяцький договір 1658* про перехід України під владу шляхет. Польщі.

Лит.: В е л и ч к о С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке, т. 1. К., 1848; Литопис Самовидця. К., 1974; С т е ц ю к К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960. К. І. *Стецюк* (Київ).

ПУШКІН Олександр Сергійович (6.VI 1799 — 10.II 1837) — великий рос. поет, основоположник реалізму. напрям в рос. л-рі. Н. у Москві в дворянській сім'ї. В 1811—17 вчився в лицей в Царському Селі (тепер м. Пушкіно Ленінгр. обл.). Світогляд П., його волелюбні погляди і ненависть до тиранії формувалися під впливом прогресивно настроєних викладачів, друзів з майбутніми

декабристами та подій Вітчизн. війни 1812. Друкуватися почав 1814. У 1820 за політ. вірші та епіграми був висланий у Катеринослав, по дорозі відвідав Київ, згодом переведений у Кишинів (1820—23), 1823 — в Одесу. В 1820—22 бував у Кам'янці (тепер Черк. обл.), де збирався декабристи. В 1824 висланий у псков. маєток батьків — с. Михайлівське. Повернувшись із заслання (1826), жив здебільшого в Петербурзі. В 1836 почав видавати журн. «*Современник*». Придворна кліка цювала поета за його волелюбство. На дуелі з франц. емігрантом Ж. Дантесом був поранений і через два дні помер. Похований побл. Михайлівського біля Святогорського монастиря. Лірика П. — скарбниця поет. мистецтва. Його вірші сповнені високих громадян. почуттів, пройняті ідеями декабризму — «Вольність», «Село» (1817—19), «Аріон» (1827), «Поет» (1827), «Анчар» (1828) та ін. П. — автор романтич. поем («Кавказький бранець», 1820—21; «Цигани», 1827), поем, пройнятих волелюбними мотивами («Полтава», 1828; «Мідний вершник», 1833), соціально-психологіч. роману у віршах «Євгеній Онегін» (1823—31), драм. творів («Борис Годунов», 1830; «Русалка», 1829—32, незак.), повістей і романів («Повість покойного Івана Петровича Белкіна», 1830; «Дубровський», 1832—33; «Пікова дама», 1833, та ін.). П. був не лише митцем, але й видатним мислителем свого часу. Він зробив значний внесок у розвиток вітчизн. істор. науки. П. прагнув історично осмислити в своїй творчості важливі суспільні події й тенденції сучасного йому соціально-політ. розвитку («До Чаадаєва», 1818; «У глибини сибірських руд...», 1827; «Євгеній Онегін» та ін.). Глибокий історизм виявився в його худож. творах на істор. теми («Борис Годунов», «Арап Петра Великого», 1827; «Полтава», «Мідний вершник» та ін.). Наук. істор. праця «Замітки з російської історії 18 ст.» (1822) — це стиліст. політ. нарис історії Росії 18 ст.; «Історія Пугачова» — праця, що відкрила наук. історіографію сел. війни 1773—75 під керівництвом О. І. Пугачова. П. працював також над «Історією Петра I». Відзначаючи прогресивність реформ Петра I, П. показав його деспотизм і жорстокість. Він виявляв глибокий інтерес до життя і фольклору нар. народу. В кінці 20 — на поч. 30-х рр. працював над дослідженням з історії України, 3 Україною пов'язаний ряд його творів — «Козак» (1828), «Брати-розбійники» (1821), «Полтава» та ін. П. був знайомий з М. О. Максимовичем і Д. М. Бантиш-Каменським та ін. діячами укр. культури. Портрет, с. 478.

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—17. М.—Л., 1937—59; Собрание сочинений. В 10 т. М., 1962—66; У к р. п е р е к л. — Твори. В 4 т. К., 1952—54.

Лит.: Пушкін. Итоги и проблемы изучения. М.—Л., 1966; Гудзія М. К. Пушкін. К., 1949; Томашевский Б. В. Пушкін. В 2 кв. М.—Л., 1956—61; Білецький О. І. Збірник праць, т. 4. Російська література та російсько-українські літературні зв'язки. К., 1966; Черепнин Л. В. История в творчестве А. С. Пушкина. «Вопросы истории», 1963, № 9; Тарле Е. В. Пушкін как историк. «Новый мир», 1963, № 9; Оксман Ю. Г. Неосуществленный замысел «Истории Украины». В кн.: Литературное наследство, т. 58. М., 1952; Косарик Д. Пушкін на Україні. К., 1949; О. С. Пушкін в Одесі. Одеса, 1949 [бібліогр. с. 177—193]; Добровольский Л. М., Лавров В. М. Библиография Пушкинской библиографии. 1846—1950. М.—Л., 1951; Бойко І. З., Гімельфарб Г. М. Пушкін і Україна. Короткий бібліографічний покажчик. К., 1949. Ю. І. *Корзов* (Київ).

ПШЕВОРСЬКА КУЛЬТУРА — археол. культура 1 ст. до н. е. — 4 ст. н. е., поширена на території центр. та пд. частини Польщі і частково на території зх. областей УРСР. Назва походить від

могиляника поблизу м. Шеворська в Пд. Польщі. Носіями П. к. були землеробсько-скотарські племена; вони вирощували жито, пшеницю, просо та ін. культури, розводили велику рогату худобу, овець, свиней, коней. При дослідженні поселень П. к., що були розташовані вздовж річок, виявлено залишки наземних і заглиблених жител з вогнищами або печами всередині та госп. ями. Поховання без написів (див. *Поля поховань*) з обрядом трупопалення в ґрунтових ямках або в посудинах-урнах. У племен П. к. були розвинуті залізообробне виробництво, гончарство (спочатку виготовляли ліпний посуд, а з 3 ст. почали використовувати гончарний круг). З римських провінцій шляхом обміну до населення П. к. потрапляли монети, бронзовий, скляний і червонолаковий посуд, глиняні амфори, прикраси. В результаті розвитку продуктивних сил деякі галузі ремесла відокремилися від с. г. Племена П. к. жили в умовах розкладу первіснообщинного ладу. Деякі дослідники вважають, що П. к. належала слов'янам — *венедам*, які, за свідченням Плінія, Тацита, Птолемея, у перших ст. н. е. жили на території поширення пшеворської культури.

Лит.: С м і ш к о М. Доба полів поховань в західних областях УРСР, «Археологія», 1948, т. 2; Т р е т ь я к о в П. Н. Восточнославянские племена. М., 1953. М. Ю. Смішко (Львів).

ПШИЛЕНЦЬКИЙ (Przyłęcki) Станіслав (1805—68) — польс. бурж. історик, археограф. Н. у Литві. Закінчив Львів. ун-т. Деякий час очолював бібліотеку *Оссолінеума*, був секретарем Львівського економіч. т-ва. Автор ряду праць з історії Польщі епохи феодалізму. Оpubлікував зб. документів «Справи України» (Львів, 1842) і «Записки про Конєцпольських» (Львів, 1842), в яких є матеріали з політ. історії України 17 ст., та поему польс. поета 17 ст. В. Потоцького «Хогинська війна» (1850). С. М. Трушевич (Львів).

ПЯСЄЦЬКИЙ (Piasecki) Павло (17.X 1579 — 1.VIII 1649) — польс. хроніст, політ. і церковний діяч. Н. в Пясках (тепер ПНР). Вчився в Празі та Римі. З 1627 — кам'янецький, з 1644 — перемишльський єпископ. Автор праці «Хроніка Європи» (опубл. 1645 у Кракові), в якій висвітлено істор. події з кінця 16 ст. до 1638. В праці є матеріал про життя й побут запорізьких козаків, сел.-козацькі повстання 16 — поч. 17 ст., *Брестську церковну унію 1596* і тат.-тур. напади на Україну. П. інколи досить прихильно пише про сел.-козац. повстання, підкреслюючи мужність і героїзм козаків. Я. І. Дзира (Київ).

П'ЯТА АРМІЯ — заг.-військ. об'єднання Рад. Армії, сформоване в січні 1941, що брало участь в оборонних боях на тер. України під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Армію організовано в складі Київ. особливого військового округу, який 22.VI 1941 перетворено на Пд.-Зх. фронт. Війська армії займали позиції на сх. березі р. Зх. Бугу і кілька днів стримували шалені атаки переважаючих сил ворога. Вночі проти 1. VII армія відійшла на рубіж Коростенського укріпленого району і затримала просування ворога в районі Новограда-Волинського. 7.VII військова армія завдала контрудару нім.-фашист. військам і примусила їх відступити. З 11.VII по 9.IX П. а. брала участь в оборонних боях на Коростенському і Київ. напрямках. 10.VII армія почала наступ на Новоград-Волинський і 14.VII перерізала шосе Новоград-Волинський—Житомир. 7.VIII військова армія закріпилася вздовж з-ці Київ — Коростень, де стримували просування ворога до 20.VIII. Бойові дії П. а. в липні — серпні сприяли обороні Києва, бо відволікли 10 нім.-фашист. д-зій від наступу на Київ. З 10.IX по 29.IX військова армія брали участь

в оборонних боях на Лівобережній Україні. 9.IX під натиском переважаючих сил ворога П. а. змушена була відступити в район Києва. 15.IX нім.-фашист. військо, з'єднавшись у районі Лохвиці, оточили Київське угруповання рад. військ. 17.IX частини П. а. почали вихід з оточення окремими групами. 25.IX 1941 армію розформовано. Армією командував М. І. Потапов (17.I — 20.IX 1941).

Г. І. Ларіонова (Московська обл.).
П'ЯТА ГВАРДІЙСЬКА АРМІЯ — заг.-військ. об'єднання Рад. Армії, сформоване 15.V 1943 на базі 66-ї армії під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, що брало участь у визволенні України від нім.-фашист. загарбників. 7.VII включена до складу Ворон. фронту, брала участь у *Курській битві 1943*. В ході *Белгородсько-Харківської наступальної операції 1943* військова армія діяла на гол. напрямі, сприяла визволенню Харкова. В *битві за Дніпро 1943* армія, включена 7.IX до Степового (з 20.X — 2-й Укр.) фронту, зосередила свої сили на Кременчуцькому напрямі, розвиваючи наступ на Полтаву і Кременчук. 23.IX визволено Полтаву, 29.IX — Кременчук. З 15.X по 20.XII П. г. а. брала участь у боях по розширенню плацдарму на правому березі Дніпра, 6.XII визволила Олександрію, 10.XII — Знам'янку. Відзначилася у *Кіровоградській наступальній операції 1944*, 8.I 1944 було визволено Кіровоград. Під час *Уманської наступальної операції 1944* частини армії 17.III визволили Новоукраїнку, 27.III — Первомайськ. Після передислокації П. г. а. в складі військ 1-го Укр. фронту брала участь у *Львівсько-Сандомирській наступальній операції 1944*, в Сандомиро-Сілезькій, Опельнській, Берлінській і Празькій наступальних операціях. Армією командував О. С. Жадов (з 20.IV 1943 — до кінця війни).

Г. І. Ларіонова (Московська обл.).

П'ЯТА ГВАРДІЙСЬКА ТАНКОВА АРМІЯ — об'єднання Рад. Армії, сформоване 22.II 1943 під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, що брало участь у визволенні України від нім.-фашист. загарбників. У липні — серпні — учасниця *Курської битви 1943*. Була в складі Ворон. фронту. В ході *Белгородсько-Харківської наступальної операції 1943* П. г. т. а., діючи на гол. напрямі (з 9.VIII — в складі Степового фронту), розгромила в районі Харкова значне угруповання нім.-фашист. військ, чим сприяла визволенню міста. В жовтні — грудні 1943 армія брала участь в операціях 2-го Укр. фронту по розширенню плацдарму на правому березі Дніпра, 19.X визволила П'ятихатки, 10.XII — Знам'янку. Відіграла велику роль у здійсненні *Кіровоградської наступальної операції 1944*, 8.I визволила м. Кіровоград. Відзначилася у *Корсунь-Шевченківській операції 1944*, 27.I 1944 визволила м. Шполю, 28.I — Звенигородку, де з'єдналася з військами 1-го Укр. фронту і завершила оточення великого угруповання ворожих військ. Під час *Уманської наступальної операції 1944* 10.III визволила Умань, форсувала Пд. Буг і Дністер. У 1944—45, діючи в складі 3-го Білорус., 1-го Прибалт., 2-го Білорус. фронтів, брала участь у визволенні Білорусії, Прибалтики, в Сх.-Прусській і Берлінській наступальних операціях. Армією командували П. О. Ротмістров (22.II 1943 — 8.VIII 1944), М. Д. Соломатін (8.VIII — 18.VIII 1944), В. Т. Вольський (18.VIII 1944 — 16.III 1945), М. Д. Синенко (16.III — 28.II 1945).

Г. І. Ларіонова (Московська обл.).

П'ЯТА КОНФЕРЕНЦІЯ КП(б) УКРАЇНИ — відбулася в Харкові 17—22.XI 1920. В роботі конференції брали участь 378 делегатів з ухваль-

ним і 129 — з дорадчим голосом, які представляли 75 113 членів і кандидатів у члени партії. Конференція проходила на правах з'їзду. Порядок денний: 1) Політ. і організаційна доповіді ЦК КП(б)У; 2) Доповідь про чергові завдання партії; 3) Госп. завдання партії; 4) Зем. питання на Україні; 5) Продовольче питання; 6) Боротьба проти бандітизму; 7) Робота серед молоді; 8) Організаційне питання; 9) Вибори керівних органів КП(б)У.

Відповідно до рішення *Дев'ятого з'їзду РКП(б) і Дев'ятої Всеросійської конференції РКП(б)* конференція КП(б)У намітила практичні заходи в галузі госп. будівництва і перебудови парт. роботи в зв'язку з переходом від громадян. війни до мирного соціалізму. будівництва. Конференція розробила конкретні заходи відродження нар. г-ва республіки, залучення до цієї справи широких мас робітн. класу, профспілок, комсомолу. Накреслено було також заходи щодо піднесення продуктивності с. г. і зміцнення *комітетів незалежних селян*. Конференція висловила за встановлення тісного економіч. союзу УРСР з РРФСР та ін. рад. республіками. Вона завдала рішучого удару «децистам» (див. *Група «демократичного централізму»*) в КП(б)У, проявам *великодержавного шовінізму* та *українського буржуазного націоналізму*, засудила й відкинула антипарт. погляди *робітничої опозиції*. Конференція обрала до складу ЦК КП(б)У 17 членів і 3 кандидати. Вона визнала необхідним створити Центральну контрольную комісію, а на місцях при губкомах — спеціальні партійні комісії. Пленум ЦК КП(б)У, що відбувся після конференції, обрав Політбюро і Секретаріат. Членами Політбюро були обрані Д. З. Мануїльський, В. М. Молотов, Г. І. Петровський, Х. Г. Раковський, В. Я. Чубар. Першим секретарем ЦК КП(б)У було обрано В. М. Молотова.

Лит.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918—1956. К., 1958; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1971; Чирко В. П'ята конференція КП(б)У. К., 1958. В. А. Чирко (Київ).

П'ЯТА КОНФЕРЕНЦІЯ КПЗУ — відбулась 20—27.IV 1924 у Харкові. Передбачалося скликати парт. з'їзд, але оскільки з 36 делегатів вдалося прийти лише 20, було вирішено провести конференцію. Крім делегатів, у роботі конференції взяли участь представники Виконкому Комінтерну, ЦК Компартії Польщі, ЦК КП(б)У. Порядок денний: 1) Звіт секретаріату ЦК КПЗУ і доповіді з місць; 2) Міжнар. становище і ситуація в Польщі; 3) Політ. становище на Зх. Україні і завдання партії; 4) Дискусія в РКП(б) і наші завдання; 5) КПЗУ і селянство Зх. України; 6) Робота КПЗУ в профспілках; 7) Орг. справи; 8) Парт. преса; 9) Вибори ЦК КПЗУ і делегатів на V конгрес Комінтерну. З усіх питань конференція прийняла рішення, які відіграли важливу роль в ідейному та орг. зміцненні партії в нових істор. умовах спаду революц. руху і початку часткової стабілізації капіталізму. Одним з першочергових завдань конференція висунула боротьбу за посилення впливу партії на робітн. маси, поповнення своїх рядів за рахунок передових робітників. Особливу увагу конференція звернула на зміцнення інтернац. єдності трудящих зх.-укр. земель з трудящими Польщі, зв'язків КПЗУ з Компартією Польщі і КП(б)У. Конференція рішуче засудила троцькістську опозицію в РКП(б). Конференція поставила перед парт. орг-ціями завдання в галузі роботи серед молоді і солдатів. Конференція обрала новий ЦК КПЗУ в складі 9 членів і 8 кандидатів та делегацію на V конгрес Комінтерну. А. Д. Ярошенко (Київ).

П'ЯТА КОНФЕРЕНЦІЯ РСДРП (3 а г а л ь н о р о с і й с ь к а 1908) — відбулася 21—27.XII 1908 (3—9.I 1909) в Парижі. Конференція проходила в обстановці спаду революц. руху в Росії й посилення реакції. В роботі конференції взяло участь 24 делегати, які представляли найбільші парт. орг-ції — Петербурзьку, Московську, Центральнопромишлову обласну, Уральську й Кавказьку. Серед делегатів було 6 більшовиків, 5 меншовиків, 4 одвозівці-ультиматисти, 5 польських соціал-демократів, один литовський соціал-демократ, 3 бундівці. Порядок денний: 1) Звіти ЦК РСДРП, ЦК Польської соціал-демократії, ЦК Бунду, Петербурзької, Московської, Центральнопромишлової обласної, Уральської, Кавказької орг-цій; 2) Сучасне політ. становище і завдання партії; 3) Про думську с.-д. фракцію; 4) Орг. питання в зв'язку зі зміною політ. умов; 5) Об'єднання на місцях з нац. орг-ціями; 6) Закордонні справи. Центр. місце в роботі конференції зайняла доповідь В. І. Леніна «Про сучасний момент і завдання партії», в якій було визначено тактичну лінію партії в роки реакції. В резолюції по ленінській доповіді вказувалося, що нова революц. криза неминуча, що гол. завданням партії залишається боротьба за гегемонію пролетаріату і союз робітн. класу й селянства. На чергу дня було поставлено насамперед копітку роботу по вихованню, організації і згуртуванню свідомих мас пролетаріату й селянства. Особливо підкреслювалася необхідність зміцнення нелегальних парт. орг-цій, поєднання нелегальної роботи з роботою легальних робітн. орг-цій. Конференція засудила *ліквідаторство, одвозівств*, зраду меншовиків, які намагалися пристосуватися до столипінського режиму. Вона визначила завдання думської соціал-демократії, наголосуючи на необхідності широко використовувати Держ. думу для пропаганди парт. лозунгів. Більшовики дали відсіч атакам меншовиків і бундівців на ЦК партії та *Закордонне бюро ЦК РСДРП*. Було прийнято рішення про об'єднання с.-д. партії Литви з ППС-«лівницею», про скликання парт. з'їзду та ін. Конференція націлила партію на подолання ідейно-політ. та орг. кризи, знаменувала поворотний пункт у розвитку робітн. руху після перемоги контрреволюції, закрипила нові тактичні настанови РСДРП, вказала шляхи збереження і зміцнення нелегальної партії, зміцнення її зв'язків з масами.

Лит.: КППС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1. К., 1954; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2. К., 1967.

А. О. Ірлін (Київ).
П'ЯТА КУБАНЬСЬКА КАВАЛЕРІЙСЬКА ДИВІЗІЯ — з'єднання рад. військ, сформоване на Кубані у вересні 1920. В жовтні — грудні 1920 у складі *Тринадцятої армії* вела бої проти врангелівців у Пн. Таврії і Криму, здійснила 300-верстовий рейд по ворожих тилах, брала участь у визволенні Великої Токмака (тепер м. Токмак), Мелітополя, Генічеська, у *Перекопсько-Чонгарській операції 1920*, у визволенні Феодосії і Керчі, в розгромі *махновщини*. Розформована в січні 1921. Д-зією командували Я. П. Балахонов, В. А. Снарський, М. О. Турчианов.

Г. О. Смирнова (Москва).
П'ЯТА ПОВІТРЯНА АРМІЯ — об'єднання Рад. Армії, сформоване 6.VI 1942 під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, що брало участь у визволенні України від нім.-фашист. загарбників. У червні 1942 підтримувала оборонні дії рад. військ у Криму. В серпні 1942 — травні 1943 завдала бомбових і штурмових ударів по ворожих військах на Керченському п-ові, брала участь у боях на Дону, Кубані, Пн. Кавказі, постачала пар-

тизнам Криму продовольство та боеприпаси. В травні 1943 включена до складу Степового фронту. Під час *Белгородсько-Харківської наступальної операції 1943* підтримувала бойові дії ударного угруповання рад. військ, сприяла наступові Степового фронту і визволенню Харкова. В ході *битви за Дніпро 1943* здійснювала авіазабезпечення наступаючих частин на Кременчуцькому та Дніпроп. напрямках, сприяла захопленню і утриманню переправ через Дніпро. З 15.X по 20.XII 1943 П. п. а. підтримувала війська 2-го Укр. фронту в операціях по розширенню плацдармів на правому березі Дніпра, особливо успішно діючи в районі Кіровограда, Черкас, Сміли. Під час *Корсунь-Шевченківської операції 1944*, *Уманської наступальної операції 1944* та *Ясско-Кишинівської наступальної операції 1944* П. п. а. здійснювала авіазабезпечення в смузі 2-го Укр. фронту, завдаючи ворогові значних втрат у живій силі й техніці. Згодом брала участь у визволенні Угорщини, Австрії та Чехословаччини. Армією командував С. К. Горюнов (3.VI 1942 — 24.V 1945). Г. І. Ларіонова (Московська обл.).

П'ЯТА УДАРНА АРМІЯ — заг.-військ. об'єднання Рад. Армії, сформоване 8.XII 1942 під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, що брало участь у визволенні України від нім.-фашист. загарбників. З 11.XII 1942 діяла в складі Сталінградського фронту, з кінця грудня — Пд.-Зх. фронту, з січня 1943 — Пд. фронту (з 20.X 1943 — 4-й Укр.). 1.I — 17.VIII 1943 вела бої на Пд. Зх. від м. Ровеньок. Відзначилася в *Донбаській наступальній операції 1943*: визволила Чистякове (2.IX), Горлівку (5.IX), Макіївку (6.IX), Сталіно (8.IX). До 24.IX вийшла на р. Молочну на Пд. Сх. від Запоріжжя. В ході *Мелітопольської наступальної операції 1943* П. у. а. визволила пн. райони Запоріз. і Херсон. областей. Беручи участь в *Нікопольсько-Криворізькій наступальній операції 1944*, частини армії форсували Дніпро в районі с. Малої Лепетихи і захопили плацдарм на правому березі. 29.II армію включено до 3-го Укр. фронту. Під час *Березнезувато-Снігурівської наступальної операції 1944* армія 14.III визволила Снігурівку і до 18.III вийшла на лівий берег Пд. Бугу. Під час *Одеської наступальної операції 1944* війська армії разом з ін. з'єднаннями 28.III визволили Миколаїв, 31.III — Очаків, а 10.IV — Одесу. Брала участь в *Ясско-Кишинівській наступальній операції 1944*. 29.X 1944 П. у. а. перекинута в смугу дій 1-го Білорус. фронту, в складі якого вона відзначилася у Вісло-Одеській, Сх.-Померанській та Берлінській наступальних операціях 1945. Армією командували М. М. Попов (8.XII — 26.XII 1942), В. Д. Цевтаєв (26.XII 1942 — 27.V 1944), М. Е. Берзарін (з 27.V 1944 — до кінця війни).

Г. І. Ларіонова (Московська обл.).

П'ЯТА УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА АРМІЯ — об'єднання рад. військ, створене в березні 1918 на Україні під час громадянської війни. Для посилення опору австро-нім. окупантам розрізнені і розкидані на великій відстані рад. військ. частини і окремі загони, що діяли на Україні, було зведено в п'ять армій. До складу П. у. р. а. ввійшли 3-я колона рад. військ каледінського фронту, перекинута в район Конотоп — Бахмач, кол. частини 2-ї армії, Макіївський, Глухівський, 1-й Орловський революц. загони та ін. Армію очолюв Р. Ф. Сіверс. Перед нею було поставлено завдання активної оборони району Хутір Михайлівський — Конотоп — Путивль — Грузьке. Але розкиданість частин, порівняна нечисленність їх (армія налічувала лише 3 тис. багнетів) не давали змоги організувати опір ворожим військам, що

наступали в районі Ворожба — Суми, і 7.IV 1918 П. у. р. а. була змушена відійти спочатку до Харкова, а потім з боями відступила в напрямі Вовчанська і Куп'янська. В квітні 1918 П. у. р. а. перейменовано на 2-у Особливу, а її найменування присвоєно групі військ під командуванням К. Є. Ворошилова, що діяла на Лисичанському напрямі. 24.IV 5-а армія разом з частинами 1-ї, 2-ї та 3-ї армій почала відхід у напрямі ст. Лиха. Запеклі бої проти австро-нім. військ відбулися під Міллеровим, звідки почався героїчний тримісячний похід 5-ї армії через донські степи на Царицин, де вона стала ядром 10-ї армії, що обороняла Царицин. О. Й. Шусь (Київ).

П'ЯТАКОВ Леонід Леонідович (1888 — 7.I 1918) — активний учасник революц. руху на Україні. Н. в сім'ї директора Мар'їнського цукрового з-ду Київ. губернії. У 1908 закінчив Київ. політех. ін-т. Під час 1-ї світ. війни був призваний до армії, вступив до РСДРП, вів революц. роботу на Пд.-Зх. фронті. Деякий час працював у Баку і Донбасі. У 1917 брав активну участь в організації Червоної гвардії в Києві, був членом Київ. к-ту РСДРП(б), членом виконкому Київ. Ради робітн. депутатів, з жовтня 1917 — голова Київ. військ.-революц. комітету. В грудні 1917 на обласному з'їзді РСДРП(б) Пд.-Зх. краю обраний до *Головного комітету соціал-демократії України*. На 1-му Всеукр. з'їзді Рад обраний до складу ЦВК. У січні 1918 був схоплений гайдамаками у Києві і замордований.

П'ЯТДЕСЯТ ВОСЬМА СТРЕЛЬЦЬКА ДИВІЗІЯ — з'єднання рад. військ, сформоване в червні 1919 під назвою Кримська стріл. д-зія. 1.VII 1919 перейменована на 58-у стріл. д-зію. У серпні — грудні 1919 у складі *Чотирнадцятої армії* і *Десятиятої армії* брала участь у боях проти денікінців, зокрема у *Південному поході частин 12-ї армії* по денікінських і петлюрівських тилах, у *Київській операції 1919* (грудень), у травні — жовтні 1920 — в боях проти військ панської Польщі, зокрема в *Київській операції 1920*, в листопаді 1920 — в ліквідації куркульських банд. У грудні 1920 д-зія ввійшла до складу Київ. військ. округу і в травні 1921 розформована. Нагороджена орденом Червоного Прапора і Почесним революційним Червоним прапором. Д-зією командували І. Ф. Федько, П. Ю. Княгиницький, В. В. Попов. Г. О. Смирнова (Москва).

П'ЯТДЕСЯТ ДРУГА АРМІЯ — заг.-військ. об'єднання Рад. Армії, сформоване 28.VIII 1941 під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, що брало участь у визволенні України від нім.-фашист. загарбників. У серпні 1943 передислокована в район Охтирки і включена до складу Ворон. фронту. В ході *битви за Дніпро 1943* визволила Зінків (7.IX), Миргород (18.IX), наприкінці вересня форсувала Дніпро на Пд. від Канева, захопила і в жорстоких боях утримала й розширила плацдарми. 13.X увійшла до складу Степового (з 20.X — 2-й Укр.) фронту. 14.XII визволила Черкаси. Відзначилася в *Корсунь-Шевченківській операції 1944*: 29.I визволила Смілу, 9.II — Городище, 14.II — Корсунь-Шевченківський. У складі ударного угруповання фронту під час *Уманської наступальної операції 1944* 10.III визволила Умань, форсувала ріки Пд. Буг, Дністер і вийшла до Пруту. Під час *Ясско-Кишинівської наступальної операції 1944* прорвала оборону нім.-фашист. військ на Пн. від м. Ясс. Згодом армія передислокована і включена до 1-го Укр. фронту, в складі якого брала участь у Сандомирсько-Сілезькій, Нижньосілезькій, Берлінській і Празькій наступальних операціях 1945. Армією командували М. К. Кликов (23.VIII

1941—10.I 1942), В. Ф. Яковлев (10.I 1942—20.VII 1943), К. А. Коротеев (з 20.VII 1943 — до кінця війни).

П'ЯТДЕСЯТ ДРУГА КАТЕРИНБУРЗЬКА СТРІЛЕЦЬКА ДИВІЗІЯ — з'єднання рад. військ, сформоване в серпні 1918 у Москві під назвою 3х стріл. д-зія. В липні 1919 перейменована на 52-у стріл. д-зію. В грудні 1918 — листопаді 1919 д-зія вела бойові дії проти військ Німеччини та панської Польщі на тер. Білорусії, наприкінці 1919 у складі *Чотирнадцятої армії* — проти денікінців. У квітні — листопаді 1920 в складі *Тринадцятої армії* і 6-ї армії брала участь у боях проти врангелівців у Пн. Таврії і в Криму, зокрема в обороні *Каховського плацдарму*, в *Перекопсько-Чонгарській операції 1920*, в грудні 1920 — проти махновців. У березні 1921 д-зія присвоєно найменування Катеринбурзької. В липні 1921 д-зію переформовано на окрему стріл. бригаду. Д-зією командували В. О. Ершов, Маковський, Р. В. Лонгва, І. І. Раудмец, В. І. Янович, С. І. Петриховський, Ю. В. Саблін, М. Я. Германович, Е. Д. Лепін. Г. О. Смирнова (Москва).

П'ЯТДЕСЯТ ПЕРША АРМІЯ — заг.-військ. об'єднання Рад. Армії, сформоване 20.VIII 1941 під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, що брало участь в обороні і визволенні України від нім.-фашист. загарбників. У 1941 виконувала завдання по обороні Криму і Керченського п-ова і діяла як *О к р е м а П. п. а. 16.XI* евакуювалася на Тамань, 21.XI ввійшла до складу Закавказького фронту, а 30.XII — Кавказького фронту. В ході *Керченсько-Феодосійської десантної операції 1941—42* війська армії просунулися вперед більш ніж на 100 км і цим допомогли рад. військам під Севастополем і на Пд. фронті. 20.V 1942 армія евакуювалася на Кубань і ввійшла до складу Пн.-Кавказького фронту. В 1942 вийшла до Сталінограда, Пд.-Сх. фронтів. З березня до липня 1943 в складі Пд. (з 20.X 1943 — 4-го Укр.) фронту вела оборонні бої на тер. тепер. Антрацит. р-ну Ворошиловгр. обл. 17—27.VII 1943 наступала на Дебальцівському напрямі. Під час *Донбаської наступальної операції 1943* частини армії визволили Красний Луч (1.IX), Комунарськ (2.IX), Кадіївку, Дебальцеве (4.IX), Горлівку (5.IX), Макіївку (6.IX). Відзначилася у *Мелітопольській наступальній операції 1943* (23.X визволила Мелітополь), форсувала Сиваш і захопила плацдарми на пн. березі Криму. В ході *Кримської наступальної операції 1944* П. п. а. 13.IV визволила Сімферополь, 7—9.V разом з ін. рад. військами — Севастополь. 1.VII 1944 армію включено до складу 1-го Прибалт. фронту. Армією командували Ф. І. Кузнецов (14.VIII — 1.XI 1941), П. І. Батов (2.XI — 18.XII 1941), В. М. Львов (18.VII 1941 — 10.V 1942), Г. П. Котов (10.V — 16.V 1942), М. Я. Кириченко (17.V — 9.VI 1942), О. М. Кузнецов (10.VI — 2.VII 1942 і 5.IX — 27.IX 1942), М. І. Труфанов (2.VII — 22.VII 1942 і 7.X 1942—11.II 1943), Я. Т. Черевиченко (22.VII — 26.VII 1942), Т. К. Коломієць (26.VII — 5.IX 1942 і 27.IX — 7.X 1942), Г. Ф. Захаров (11.II — 31.VII 1943), Я. Г. Крейзер (1.VIII 1943—9.V 1945).

Г. І. Ларіонова (Московська обл.).
П'ЯТДЕСЯТ ПЕРША СТРІЛЕЦЬКА ДИВІЗІЯ, П'ятдесят перша Перекопська імені Московської Ради дивізія — з'єднання рад. військ, сформоване в серпні 1919 на Уралі під назвою 51-а стріл. д-зія на базі частин особливої бригади 3-ї армії, Пн. експедиційного корпусу і бригади Пермського укріпленого району. В 1919 — на поч. 1920 д-зія вела бойові дії проти колчаківців, у липні — ли-

стопаді 1920 — проти врангелівців. Відзначилася в боях на *Каховському плацдармі*, за що д-зія присвоєно ім'я Моск. Ради, в *Перекопсько-Чонгарській операції 1920*, після якої дістала найменування Перекопської, при визволенні Севастополя і Ялти. Нагороджена орденами Червоного Прапора (1920), Трудового Червоного Прапора УСРР (1921), Леніна (1935). Д-зією до травня 1921 командував В. К. Блохер.

В. В. Душенькін (Москва).
<50 РОКІВ ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ> — тези ЦК КПРС, опубліковані 25.VI 1967. Тези складаються з трьох розділів: «Героїчний шлях боротьби і творення. Повна, остаточна перемога соціалізму в СРСР — підсумок всесвітньо-історичного значення»; «Будівництво комунізму — продовження і розвиток великої справи Жовтневої революції. Розвиток соціалістичного виробництва і піднесення матеріального добробуту народу. Соціальна структура радянського суспільства і розвиток соціалістичної демократії. Духовна культура соціалізму і комуністичне виховання трудящих»; «Велика Жовтнева соціалістична революція і світовий революційний процес».

Тези — важливий політ. і теоретич. документ, в якому підбито підсумки героїчного шляху рад. народу після перемоги Великого Жовтня, узагальнено гігантський досвід ленінської партії по керівництву будівництвом нового суспільства, визначено далішні завдання його розвитку. Тези підкреслюють, що рад. люди, підбиваючи підсумки пройденого за 50 років шляху, сповнені почуття великої вдячності й безмежної любові до Комуністич. партії, В. І. Леніна. Створена і виступана Ленінізм Комуністич. партія черпала і черпає сили в міцних і широких зв'язках з народом, у вірності принципам марксизму-ленінізму, в невтомному творчому розвитку революц. теорії. Вона зберігає наступність генерального курсу, який відстояла в непримиренній боротьбі проти троцькізму, дрібнобурж. авантюризму, правих опортуністів та ін. антиленінських течій і груп. У тезах розкрито велику істор. місію робітн. класу, визначено, що спільна мета — побудова соціалізму і комунізму — ще більше зміцнила союз робітн. класу і селянства, утвердила ідею єдності усього суспільства. Тези вказують на важливе істор. завоювання соціалізму — торжество ленінської нац. політики. В рад. суспільстві утвердилися відносини рівності, дружби та співробітництва всіх націй і народностей, створено міцні основи для дальшого їхнього розвитку і зближення. В тезах відмічається, що соціалістич. лад у всіх сферах життя демострує свої незаперечні переваги перед системою капіталізму. З повною, остаточною перемогою соціалізму в Рад. країні було створено всі необхідні передумови для переходу до будівництва комунізму. Великий Жовтень поклав початок революц. переходу від капіталізму до соціалізму у всесвітньому масштабі. «Всесвітньо-історичне значення Жовтневої революції, — підкреслюють Тези, — полягає в тому, що вона вказала шляхи, відкрила форми й методи революційного перетворення, які набули інтернаціонального характеру. Досвід Великої Жовтневої соціалістичної революції — невичерпна скарбниця теорії і практики революційної боротьби, зразок наукової стратегії і тактики» (50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС. К., 1967, с. 9). Тези ЦК КПРС — політ. документ величезного значення. Вони надихають рад. людей на дальші звершення в праці, ще більше зміцнюють у них віру в перемогу комунізму.

Видання: 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС. К., 1967.

П'ЯТДЕСЯТ СЬОМА АРМІЯ — 1) Заг.-військ. об'єднання (1-го формування) Рад. Армії, сформоване 27.X 1941 під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, що брало участь в обороні України від нім.-фашист. загарбників. 1.I 1942 включена до складу Пд. фронту, вела оборонні бої в районі Ізюма. В ході *Барвінково-Лозівської наступальної операції 1942* діяла на гол. напрямі, прорвала ворожу оборону і спільно з ін. частинами рад.-військ визволила Барвінкове. Під час *Харківської наступальної операції 1942* діяла на Пд. від Барвінківського, забезпечуючи цим наступ рад.-військ на Харків з Пд. До 31.V армія, що потрапила в оточення, вела запеклі бої проти переважаючих сил ворога, завдаючи їм тяжких втрат. До 6.VI частина військ армії з боями прорвалася з оточення і зосередилася на сх. березі р. Старого Осколу в районі Валуки — Куп'янськ — Ровеньки. 13.VII 1942 підпорядкована Сталінград. фронту (з січня 1943 — Донському), в складі якого брала участь у *Сталінградській битві 1942 — 43*. 3.II 1943 перетворена на 68-у армію. 57-ю армією командували Д. І. Рябішев (22.X 1941—12.II 1942), К. П. Подлас (12.II—25.V 1942), О. Г. Батюня (25.V—23.VI 1942), Д. М. Нікушев (26.VI—27.VII 1942), Ф. І. Толбухін (27.VII 1942—31.I 1943). 2) Заг.-військ. об'єднання (2-го формування) Рад. Армії, що діяло на фронтах Великої Вітчизн. війни 1941—45 і брало участь у визволенні України. Сформована 27.IV 1943 у складі Пд.-Зх. фронту, з 8.VIII — у складі Степового фронту. Займала оборону на лівому березі р. Сіверської Дніця, захищала рубіж Вовчанськ — Пененіги — Чугуів. Учасниця *Белгородсько-Харківської наступальної операції 1943*. В ході *битви за Дніпро 1943* визволила Красноград (18.IX), 30.IX форсувала ріку, захопивши плацдарми на тер. Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл. 22.X визволила Верхньодніпровськ. 22.II 1944 передана до складу 3-го Укр. фронту. Під час *Березнегувата-Снігурицької наступальної операції 1944* брала участь у розгромі ворожих військ між річками Інгулець і Пд. Буг, 16.III визволила Бобринець. В *Одеській наступальній операції 1944*, наступаючи в заг. напрямі на Тирасполь, з ходу форсувала Пд. Буг (26—27.III) і в середині квітня вийшла до Дністра, наприкінці квітня форсувала його, захопивши плацдарм на правому березі ріки. Згодом брала участь в *Яссько-Кишинівській наступальній операції 1944*, у визволенні Болгарії, Югославії, Угорщини та Австрії. Армією командували М. О. Гаген (2.V 1943—29.X 1944), М. М. Шарохін (з 29.X 1944 до кінця війни).

Г. І. Ларіонова (Московська обл.).

П'ЯТДЕСЯТ СЬОМА СТРІЛЕЦЬКА ДІВІЗІЯ — з'єднання рад. військ, сформоване в липні 1919 на базі військ Полтавського напрямку. В липні 1919 — лютому 1920 в складі *Чотирнадцятої армії* Пд. фронту брала участь у боях проти денкінців, зокрема в районі Полтави і Севська та на р. Сейми. В березні — жовтні 1920 вела бойові дії проти військ бурж.-поміщицької Польщі на тер. Білорусії. Розформована в листопаді 1920. Ді-з'єю командували Л. Я. Угрюмов, М. М. Ольшанський, В. В. Пашкін та ін.

Г. О. Смирнова (Москва).

П'ЯТДЕСЯТ ТРЕТЯ АРМІЯ — заг.-військ. об'єднання рад. військ, сформоване 27.IV 1942 під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, що брало участь у визволенні України від нім.-фашист. загарбників. У складі військ Степового (з 20.X

1943 — 2-й Укр.) фронту брала участь у *Курський битві 1943* і в *Белгородсько-Харківській наступальній операції 1943*. 23.VIII визволила Харків, 23.IX 1943 — Полтаву. Наприкінці вересня армія форсувала Дніпро в районі Кременчука, створивши важливий у стратегіч. відношенні плацдарм (див. *Битва за Дніпро 1943*). Згодом армія відзначилася в *Кіровоградській наступальній операції 1944*, у *Корсунь-Шевченківській операції 1944*, в *Уманській наступальній операції 1944*. Наприкінці квітня війська армії форсували Дністер і брали участь в *Яссько-Кишинівській наступальній операції 1944*. Армія визволяла тер. Угорщини й Чехословаччини. Війська армії в складі Забайкальського фронту брали участь у війні проти імпералістич. Японії. Армією командували О. С. Ксенофонтов (27.IV—14.X 1942), Г. П. Коротков (14.X 1942—31.I 1943), Є. П. Журавльов (31.I—21.III 1943), І. М. Маннагаров (21.III—9.XII 1943 і з 21.III 1944 — до кінця війни), Г. Ф. Тарасов (9.XII 1943—5.I 1944), І. В. Галанін (5.I 1944—21.III 1944).

Г. І. Ларіонова (Московська обл.).

П'ЯТДЕСЯТ ШОСТА АРМІЯ — заг.-військ. об'єднання рад. військ, сформоване 15.X 1941 під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, що брало участь у визволенні України від нім.-фашист. загарбників. У жовтні — листопаді 1941 обороняла Ростов-на-Дону. В грудні 1941 — липні 1942 утримувала оборону на р. Міусі. Потім до жовтня 1943 захищала Пн. Кавказ. Відзначилася в *Керченсько-Ельтігенській десантній операції 1943*. Вночі проти 3.XI війська армії висадилися на Керченському п-ові, захопили і в запеклих боях утримали й розширили плацдарм на Пн. Сх. від Керчі. Оволодіння цим плацдармом відіграло важливу роль у проведених *Кримської наступальної операції 1944*. Армією командували: Ф. М. Ремизов (11.XI—27.XII 1941), В. В. Циганов (27.XII 1941—1.VII 1942), О. І. Рижов (1.VII 1942—15.I 1943), А. А. Гречок (15.I—17.X 1943), К. С. Мельник (18.X—20.XI 1943). 20.XI 1943 П. ш. а. була перетворена на Приморську окрему армію.

Г. І. Ларіонова (Московська обл.).

П'ЯТИЙ ВСЕРОСІЙСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітничих, селянських, солдатських та червоноармійських депутатів, що відбувся 4—10.VII 1918 у Москві. На з'їзді було 1164 делегати з правом ухвального голосу, з них 773 більшовики, 353 ліві есери, 17 максималістів, 4 анархісти, 4 меншовики-інтернаціоналісти, 3 члени ін. партій та 10 безпартійних. Порядок денний: 1) Звіт ВЦВК і Раднарком (доповідачем про діяльність ВЦВК був Я. М. Свердлов, з доповіддю про роботу РНК між з'їздами виступив В. І. Ленін); 2) Продовольче питання (доповідач О. Д. Цюрупа); 3) Організація соціалістич. Червоної Армії; 4) Конституція Рос. Рад. Республіки; 5) Вибори ВЦВК. Лідери лівих есерів зайняли антирад. позицію з усіх питань порядку денного з'їзду, зокрема щодо *Брестського миру 1918*. 5.VII з'їзд більшістю голосів схвалив зовн. і внутр. політику Рад. уряду. 6.VII робота з'їзду була перервана лівоесерівським заколотом у Москві, в присутності якого брала участь більшовицька фракція. 9.VII, відновивши роботу, з'їзд повністю схвалив діяльність уряду по ліквідації злочинної авантюри лівих есерів і дав вказівку про чистку Рад від антирад. лівоесерівських та ін. провокаторських елементів. З'їзд повністю схвалив політику Рад. уряду щодо примусового вилучення продовольства у куркулів, створення *комітетів відплати, продзагонів* та ін. Було прийнято постанову про організацію регулярної Червоної Армії

на засадах заг. військової повинності трудящих. 10.VII з'їзд затвердив акт всесвітньо-істор. значення — першу Рад. Конституцію. На з'їзді обрано членів ВЦВК.

Лит.: Ленін В. І. V Всеросійський з'їзд Рад робітничих, селянських, солдатських і червоноармійських депутатів 4—10 липня 1918 р. Твори. Вид. 4, т. 27; Історія держави і права Української РСР. 1917—1967 рр., т. 1. К., 1967. В. М. Скібіцький (Київ).

П'ЯТИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, що відбувся 25.II—3.III 1921 у Харкові. В роботі з'їзду взяло участь 1050 делегатів, у т. ч. 841 з ухвальним голосом. Серед делегатів — 851 комуніст. Порядок денний: 1) Заг. доповідь Уряду УРСР; 2) Про госп. будівництво; 3) Про електрифікацію України; 4) Про організацію праці; 5) Про відбудову транспорту; 6) Продовольче питання; 7) Земельне питання; 8) Про організацію нар. освіти; 9) Про рад. будівництво; 10) Про ратифікацію союзного робітн.-сел. договору між РРФСР і УРСР та ін. У постановах з госп. питань першочерговим завданням було визначено відбудову вугільної і металургійної пром-сті як найважливішу умову дальшого розвитку нар. г-ва. Було накреслено конкретні заходи щодо зміцнення кустарної і цукр. пром-сті, впорядкування землекористування, електрифікації республіки, забезпечення пром-сті і населення паливом тощо. Постанова «Про радянське будівництво» уточнила права й обов'язки ВУЦВК і Раднарком, взаємовідносини між центр. і місцевими органами влади. Особливу увагу з'їзд звернув на необхідність широкого залучення трудящих мас до участі в роботі Рад. З'їзд одностайно ратифікував *союзний робітничо-селянський договір між РРФСР і УРСР*, зоб'язав уряд розробити єдиний госп. план УРСР, який був би тісно пов'язаний з планом РРФСР. З'їзд встановив для окремих осіб і груп, що відзначилися в боротьбі проти госп. розрухи, *Трудового Червоного Прапора УСРР орден*. На з'їзді було обрано ВУЦВК у складі 155 членів і 55 кандидатів.

Лит.: Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 2. М., 1960; Історія держави і права Української РСР. 1917—1967 рр., т. 1. К., 1967.

П'ЯТИЙ З'ЇЗД РАД СРСР — з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, що відбувся 20—28.V 1929 у Москві. В роботі з'їзду взяло участь 2559 делегатів, з них 1675 з ухвальним голосом і 884 з дорадчим. Серед делегатів з'їзду було 1196 членів і кандидатів у члени Комуністич. партії. Порядок денний: 1) Звітна доповідь Уряду СРСР; 2) Перший п'ятирічний план розвитку нар. г-ва СРСР; 3) Про піднесення с. г. і кооперативне будівництво на селі; 4) Утворення ЦВК СРСР. В прийнятій постанові по першому пункту порядку денного з'їзд повністю схвалив діяльність уряду, спрямовану на проведення в життя ленінської програми індустріалізації країни, на підвищення матеріального добробуту і культ. рівня трудящих, а також створення умов для переходу до масової колективізації с. г. Була також повністю схвалена миролюбна зовнішня політика Рад. уряду. Обговорення і затвердження *першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР* було гол. пунктом порядку денного 5-го з'їзду Рад СРСР. Цей план делегати схвалили одностайно. З'їзд доручив Урядові СРСР підтримати ініціативу широких сел. мас щодо переходу цілих сіл до колективних форм праці, подолати опір куркульства й створити умови для економіч. заінтересованості бідняцько-середняцьких мас села в переході до колекти-

вних форм ведення г-ва. На з'їзді було обрано ЦВК СРСР у складі двох палат: Союзної Ради (до якої увійшло 690 членів і кандидатів) і Ради Національностей у складі 199 членів і кандидатів (від УРСР — 5 представників, як і від ін. союзних республік).

Лит.: Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 3. М., 1960; Історія держави і права Української РСР. 1917—1967 рр., т. 1. К., 1967.

П'ЯТИЙ (ЛОНДОНСЬКИЙ) З'ЇЗД РСДРП — відбувався 30.IV—19.V (13.V—1.VI) 1907 в Лондоні. В роботі з'їзду взяло участь 303 делегати з ухвальним голосом і 39 — з дорадчим від 150 тис. членів партії, 145 парт. орг-цій (100 орг-цій РСДРП, 8 — соціал-демократії Польщі й Литви, 7 — соціал-демократії Латиського краю, 30 — Бунду). Серед делегатів з ухвальним голосом 177 було від РСДРП, в т. ч. 89 більшовиків і 88 меншовиків, 45 представників соціал-демократії Польщі й Литви, 26 — соціал-демократії Латиського краю і 55 — Бунду. Більшовицькі парт. орг-ції України представляли 6 делегатів від Луганська, Харкова, Києва, Катеринослава та Одеси. Переважна частина більшовицьких делегатів на з'їзді представляла великі пром. центри. Порядок денний: 1) Звіт ЦК; 2) Звіт думської фракції та її організація; 3) Ставлення до бурж. партій; 4) Держ. дума; 5) «Робітн. з'їзд» і безпарт. робітн. орг-ції; 6) Профес. спілки і партія; 7) Партизан. виступи; 8) Безробіття, економічна криза і локауті; 9) Орг. питання; 10) Міжнар. конгрес у Штутгарті (Перше травня, мілітаризм); 11) Робота в армії; 12) Різне. На з'їзді з новою силою зіткнулися дві протилежні тактичні лінії партії в революції. Розгорнулася боротьба між меншовиками, яких підтримували бундівці й Троцький, і більшовиками, яких в осн. питаннях підтримували польс. і латиські делегати, незважаючи на окремі їхні вагання. Гол. питанням з'їзду було ставлення до бурж. партій. Доповідачем від більшовиків виступив В. І. Ленін. Прийнята з'їздом ленінська резолюція визначила класовий зміст неспрог. партій, сформулювала тактику революц. соціал-демократії щодо цих партій. З'їзд прийняв резолюцію «Про Державну думу», в якій вказувалося про необхідність використати Думу як трибуну для відкриття самодержавного уряду і зрадницької політики буржуазного лібералізму, для пропаганди революційних програм і лозунгів партії. В ухваленій резолюції з'їзд закликав меншовицьку ідею скликання безпарт. «робітничого з'їзду» як спробу ліквідувати РСДРП. З'їзд затвердив новий Статут партії, який чітко визначив функції ЦК і його взаємовідносини з ін. центр. установами партії. В обраному з'їздом ЦК прихильники ленінської лінії дістали більшість, проте до складу ЦК ввійшли також меншовики і представники нац. с.-д. орг-цій, які часто хиталися між більшовиками і меншовиками. У зв'язку з цим більшовики в кінці роботи з'їзду провели нараду, на якій обрали свій Більшовицький центр на чолі з В. І. Леніним. Рішення з'їзду РСДРП знаменували велику перемогу ленінзму в робітн. русі, підтвердили правильність більшовицької лінії в революції, підтримку цієї лінії більшістю свідомих робітників Росії.

Лит.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 11. Про скликання екстреного партійного з'їзду: т. 12. Проекти резолюцій до п'ятого з'їзду РСДРП. — Платформа революційної соціал-демократії. — Як не слід писати резолюції. — Тактична платформа меншовиків. — V з'їзд РСДРП 30 квітня — 19 травня (13 травня — 1 червня) 1907 р. — Ставлення до буржуазних партій; КІПС в резолюціях і рішеннях з'їзді, конференції і пленумів ЦК, ч. 1. К., 1954; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2. К., 1967. А. О. Ірлін (Київ).

П'ЯТИЙ П'ЯТИРІЧНИЙ ПЛАН РОЗВИТКУ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА СРСР

— єдиний держ. план розвитку нар. г-ва СРСР на 1951—55, розрахований на нове могутнє зростання всіх галузей економіки і культури країни. Водночас планом передбачалися дійові заходи, спрямовані на зміцнення і розширення економіч. співробітництва СРСР з 4-ма нар. демократіями, здійснення індустріалізації більшості братніх країн. Розроблений на основі Директив по п'ятому п'ятирічному плану, затверджених *Дев'ятнадцятим з'їздом КПРС* (1952). План передбачав збільшення, порівняно з четвертою п'ятирічкою, обсягу держ. капіталовкладень у нар. г-во СРСР на 90%, збільшення обсягу пром. виробн. на 70%, у т. ч. по групі «А» на 80% і по групі «Б» на 65%. Середньорічний темп зростання всієї валової продукції пром-сті був визначений у 12%. Найбільш прискорені темпи розвитку намічались в машинобудуванні, металургії, нафтобудуванні та електрифікації. Передбачалося широке впровадження нової техніки і технології та механізації праці. Особливу увагу було приділено ліквідації відставання с. г., намічалось значне зростання с. г. виробн., насамперед шляхом підвищення врожайності всіх культур, збільшення поголів'я худоби та ін.

П'ятий п'ятирічний план було виконано достроково — за 4 роки і 4 місяці. Обсяг державних централізованих капіталовкладень у народне господарство СРСР 1951—55 становив 62,8 млрд. крб., на 91% більше, ніж у четвертій п'ятирічці. Загальний обсяг капіталовкладень досяг 77,7 млрд. крб. (у 1946—50 — 41,2 млрд. крб.). У 1955 виробн. промислової продукції зросло порівняно з 1950 на 85%, у т. ч. по групі «А» на 91%, по групі «Б» на 76%. Найшвидшими темпами у п'ятирічці розвивалося машинобудування. Було введено в дію понад 3 тис. нових великих пром. підприємств. У 1955 в СРСР було вироблено 33,3 млн. т чавуну, 45,3 млн. т сталі, 35,3 млн. т прокату чорних металів, 170,2 млрд. кат. год електроенергії, 70,8 млн. т нафти, 389,9 млн. т вугілля. На Вересневому (1953), Лютнево-березневому (1954), Січевому (1955) пленумах ЦК КПРС було розроблено конкретні заходи, які забезпечили піднесення с.-г. виробництва. Особливу увагу було звернуто на піднесення зерн. г-ва і тваринництва, було освоєно 33 млн. га цілинних і перелогових земель. На кінець п'ятиріччя якісні показники в землеробстві і тваринництві були значно вищі, ніж 1951, с. г. розвивалося успішно, проте темпи зростання виробн. с.-г. продукції відставали від завдань п'ятирічного плану. Продуктивність праці в пром-сті зросла на 44%, у будівництві — на 45%, у колгоспах — на 38%, у радгоспах і держ. підсобних с.-г. підприємствах — на 27%. Нац. дохід СРСР збільшився на 71% проти 60%, передбачених планом. Значних успіхів було досягнуто в галузі охорони здоров'я, культури і торгівлі.

Дальшого розвитку набули всі галузі нар. г-ва УРСР. Майже на 60% зросло за п'ять років держ. капітальні вкладення в нар. г-во республіки. За 1951—55 заг. обсяг капітальних вкладень становив 12,9 млрд. крб. (у 1946—50 — 8 млрд. крб.). У 1955 в республіці було виплавлено 16,9 млн. т чавуну і 16,9 млн. т сталі; видобуто 126 млн. т вугілля, що дорівнює всьому видобуткові вугілля в СРСР 1936; електроенергії вироблено 30,1 млрд. кат. год. Було введено в дію 517 великих держ. пром. підприємств, новими досягненнями ознаменувався розвиток текстильної, легкої, харчової, місцевої пром-сті та промкооперації республіки, вантажооборот за-

лізиць зріс більше як на 50%. Продуктивність праці у промисловості зросла на 50%. Значних успіхів було досягнуто у розвитку с. г.: майже на 2,2 млн. га зросло посівна площа України, середньорічна врожайність усіх зернових культур становила 11,6 ц/га (в 1910—13 — 8 ц/га), середньорічні валові збори зросли на 40%, за п'ятирічку поголів'я корів зросло в 2,4 раза, в цілому виробництво м'яса збільшилося на 13%, молока — на 42%, яєць — на 23%, вовни — на 51%. Неподільні фонди колгоспів зросли в 2,5 раза, а грошові доходи — втричі. Проте темпи розвитку с. г. у республіці, як і в країні в цілому, не задовольняли зростаючих потреб рад. народу. За п'ятиріччя чисельність робітників і службовців зросла на 24%. Житловий фонд республіки зріс майже на 24 млн. м², обсяг роздрібного товарообороту держ. і кооперативної торгівлі — майже на 90%. Успішне виконання п'ятої п'ятирічки відіграло важливу роль у дальшому піднесенні всіх галузей нар. г-ва, поліпшенні матеріального добробуту рад. народу, підвищенні культури. За роки п'ятої п'ятирічки рад. народ зробив великий крок уперед по шляху поступового переходу від соціалізму до комунізму, зміцнив економічну і оборонну могутність країни, міцнар. становище СРСР. *Лит.*: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 3. К., 1954; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918—1956. К., 1958; Розвиток народного господарства Української РСР. 1917—1967, т. 2. К., 1967. А. О. Ірлін (Київ).

П'ЯТИРІЧНИЙ ПЛАН РОЗВИТКУ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА СРСР НА 1966—70

— восьмий п'ятирічний план — єдиний держ. перспективний план розвитку нар. г-ва СРСР на 1966—70, складений на основі Директив *Двадцять третього з'їзду КПРС* (1966) по п'ятирічному плану. Гол. економічне завдання п'ятиріччя — на основі всемірного використання досягнень науки і техніки, індустріального розвитку всього суспільного виробн., підвищення його ефективності і продуктивності праці забезпечити дальше значне зростання пром-сті, високі сталі темпи розвитку с. г. і завдяки цьому домогтися істотного піднесення життєвого рівня народу, повнішого задоволення матеріальних і культ. потреб усіх рад. людей. Відповідно до цього було визначено осн. економіч. і соціально-політ. цілі й конкретні завдання по розвитку всіх галузей нар. г-ва і вклад кожної союзної республіки для здійснення їх. Найважливіший підсумок п'ятиріччя полягає в тому, що політ. і осн. соціально-економіч. завдання, накреслені ХХІІІ з'їздом партії, успішно розв'язано. У політ. житті країни відбулося дальше зміцнення соціалістич. ладу й ідейно-політ. єдності суспільства, згуртованості рад. народу навколо Комуністич. партії та її ЦК. Ще більше зміцніли союз робітн. класу й селянства, дружба і братерське співробітництво всіх народів Рад. Союзу. Дальшого розвитку набула соціалістич. демократія. В галузі економіч. розвитку виконання плану восьмої п'ятирічки піднесло нар. г-во на вищий ступінь. Прискорено темпи наук.-тех. прогресу, зростання виробн. і продуктивності праці. Зросла ефективність суспільного виробн., поліпшено галузеву структуру нар. г-ва, створено умови для дальшого піднесення всієї економіки країни. У соціальній галузі — підвищились матеріальний добробут і культ. рівень життя населення. Поліпшилася професійно-технічна підготовленість робітників і колгоспників. Як і раніше, в країні було забезпечено повну зайнятість працездатного населення. Зроблено важливий крок у розв'язанні таких корінних со-

ціальних завдань, як поступове подолання істотних відмінностей між містом і селом, між фізичною і розумовою працею.

В галузі економіки осн. підсумок п'ятирічки полягає в тому, що істотно зросли масштаби, прискорився розвиток і поліпшилися якісні показники нар. г-ва. Нац. дохід збільшився на 41% проти 32% у сьомій п'ятирічці. Пром. виробн. збільшилося на 50%. Продуктивність суспільної праці — найважливіший показник ефективності виробництва — зросла на 37% проти 29% у 1961—65. В пром-сті сталися великі якісні зміни, основою яких є впровадження сучасних досягнень науки і техніки; розширилася її сировинна база. Дальшого розвитку набула важка пром-сть. Випереджаючими темпами розвивалися електроенергетика, хім. і нафтохім. пром-сть, машинобуд. і особливо радіоелектроніка та приладобудування. Швидко розвивалися легка й харчова пром-сть. Випуск товарів нар. споживання збільшився за п'ять років на 49%. Досягнуто значних успіхів у розвитку с. г. Проведено значну роботу по зміцненню матеріально-тех. бази колгоспів і радгоспів, зроблено великий крок в електрифікації села, проведено великий обсяг меліоративних робіт. Середньорічний обсяг продукції с. г. збільшився на 21% проти 12% у попередньому п'ятиріччі. Найістотніші зрушення відбулися у виробн. зерна, його середньорічний валовий збір зріс на 37 млн. т, або в 1,3 раза. Виконано завдання п'ятирічки по зростанню вантажообороту транспорту. У великих масштабах відбувалося капітальне будівництво. Загальний обсяг капітальних вкладень у нар. г-во становив 352 млрд. крб. (у цінах 1969). Стало до ладу 1900 великих пром. підприємств і об'єктів. Збудовано найбільше в світі Красноярське ГЕС потужністю 5 млн. *квт*. Поліпшилися розміщення продуктивних сил країни. Значно зріс економіч. потенціал Сибіру, Далекого Сходу, Середньої Азії та Казахстану. Значна увага приділялася зміцненню обороноздатності країни, розвитку оборонної пром-сті. Збільшилися реальні доходи на душу населення на 33% проти 30% передбачених планом і проти 19% у попередньому п'ятиріччі. Середня заробітна плата робітників і службовців по країні зросла на 26%. Доходи колгоспників від громад. г-ва збільшилися на 42%. Обсяг роздрібного товарообороту порівняно з 1965 зріс на 48,4%. Наполегливо розв'язувалася житлова проблема. За п'ять років збудовано більш як півмільярда кв. метрів житла. Успішно розвивалася система нар. освіти і охорони здоров'я. Поліпшувалися культурно-побутові умови життя населення. Одним з важливих соціальних заходів було планомірне переведення робітників і службовців на п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями. УРСР достроково (в жовтні 1970) завершила п'ятирічний план по заг. обсягу пром. виробництва. Випуск продукції в республіці зріс на 49,7%. В 1970 видобуто 207 млн. т вугілля, 13,9 млн. т нафти, 60,9 млрд. м³ газу, вироблено 138 млрд. *квт · год* електроенергії, 41,4 млн. т чавуну, 46,6 млн. т сталі й 32,7 млн. т готового прокату чорних металів. Прибутки в пром-сті збільшилися майже в 2 рази. В розвиток нар. г-ва вкладено 58 млрд. крб. Введено в дію 250 нових великих підприємств і понад 2 тис. виробничих комплексів і цехів. Велика увага приділялася концентрації й кооперуванню виробництва, спеціалізації підприємств. Обсяг валової продукції зріс порівняно з попереднім п'ятиріччям на 16,6% і перевищив 92 млрд. крб.

Валовий збір зерна в республіці за п'ять років становив близько 167 млн. т, урожайність зерно-

вих культур підвищилася майже на 4 ц й досягла в 1970 — 23,4 ц з гектара. Виробництво цукрових буряків зросло на 37%, м'яса — на 21%, молока — на 23%. Зміцніла матеріально-тех. база колгоспів і радгоспів. Осн. виробничі фонди колгоспів і радгоспів зросли на 40%. За роки п'ятирічки значно зріс добробут народу. Нац. дохід республіки 1970 перевищив рівень 1965 на 39%, а реальні доходи населення за п'ятиріччя збільшилися на 32%. Зросла середньомісячна заробітна плата робітників і службовців, підвищилися доходи колгоспників від громад. г-ва. Введено гарантовану оплату праці в колгоспах. За п'ятирічку в містах і селах України споруджено 2 млн. квартир. Розширилося комунально-побутове обслуговування.

Успіхи рад. народу у виконанні восьмої п'ятирічки мали велике політ. значення. Вони привели до дальшого зміцнення соціалістич. ладу в Рад. країні, до ще тіснішого згуртування всього рад. народу навколо Комуністич. партії. Ці успіхи є великим вкладом у заг. справу посилення економіч. могутності соціалістич. д-в, зміцнення позицій світової системи соціалізму в економічному змаганні з капіталізмом.

Лит.: Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971; Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1971. Б. П. Ковалеский (Київ).

П'ЯТИРІЧНИЙ ПЛАН РОЗВИТКУ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА СРСР НА 1971—75, дев'ятий п'ятирічний план — єдиний держ. перспективний план розвитку нар. г-ва СРСР на 1971—75, складений на основі Директив, затверджених *Двадцять четвертим з'їздом КПРС* (див. т. 4, додаток). Гол. завдання п'ятирічки — забезпечити значне піднесення матеріального і культ. рівня життя народу на основі високих темпів розвитку соціалістич. виробн., підвищення його ефективності, наук.-тех. прогресу і прискорення зростання продуктивності праці. Матеріальною основою здійснення завдань п'ятирічки є зростання нац. доходу країни, який має збільшитися за 1971—75 на 37—40%, причому 80—85% приросту його буде одержано за рахунок підвищення продуктивності праці. П'ятирічним планом передбачено високі темпи розвитку всіх галузей матеріального виробн. і невиробничої сфери.

За 1971—75 планується збільшити обсяг виробн. пром. продукції в СРСР на 42—46%, у т. ч. виробн. засобів виробн. — на 41—45%, виробн. предметів споживання — на 44—48%. Виробництво електроенергії 1975 досягне 1030—1070 млрд. *квт · год*, видобуток нафти — 480—500 млн. т, газу — до 300—320 млрд. м³, вугілля — 685—695 млн. т, виплавка сталі — 142—150 млн. т і виробн. готового прокату — 101—105 млн. т. З метою найповнішого задоволення потреб рад. людей в предметах нар. споживання обсяг виробн. продукції легкої пром-сті передбачено збільшити за 1971—75 на 35—40%, харчової — на 33—35%, товарів культ.-побутового призначення і госп. вжитку в усіх галузях пром-сті — в 1,8 раза. Продуктивність праці в пром-сті передбачено підвищити за роки дев'ятої п'ятирічки на 36—40% і одержати за рахунок цього 87—90% заг. приросту пром. продукції.

В галузі с. г. поставлено завдання збільшити за 1971—75 середньорічний обсяг виробн. с.-г. продукції в СРСР порівняно з попереднім п'ятиріччям на 20—22%. Середньорічне виробн. найважливіших видів с.-г. продукції за цей час становитиме (в млн. т): зерна — 195, бавовни-сирцю — 6,75, м'яса (у забійній вазі) — 14,3, молока — 92,3, яєць — 46,7 млрд. шт., вовни — 464 тис. т.

Важливим завданням на 1971—75 є створення міцної кормової бази тваринництва. Планується ввести в експлуатацію 3 млн. га нових зрошуваних земель, обводнити 41,2 млн. га пасовиськ. Продуктивність праці в колгоспах і радгоспах за п'ятиріччя має зрости на 37—40%.

У новій п'ятирічці буде забезпечено дальший розвиток усіх видів транспорту, вантажооборот яких зросте на 32—35%, а також зв'язку, радіомовлення і телебачення.

В дев'ятій п'ятирічці передбачено виконати широку соціальну програму, яка включає здійснення системи заходів щодо поліпшення умов життя всіх верств населення; раціональне використання трудових ресурсів, дальше поліпшення умов праці; значне збільшення приросту доходів населення при вдосконаленні механізму їх розподілу, системи оплати праці й економічного стимулювання працівників; значне зростання коштів, що виділяються на виховання підростаючого покоління, подання допомоги багатодітним сім'ям і поліпшення умов праці та побуту жінок; дальше зростання культ.-тех. рівня населення, завершення запровадження заг. середньої освіти; істотне зближення рівня життя сільс. і міськ. населення. Для здійснення завдань щодо розвитку економіки й підвищення добробуту та культ. рівня життя народу передбачено збільшити капітальні вкладення в нар. г-во країни за п'ятиріччя на 36—40%, які становитимуть бл. 500 млрд. крб. Заг. сума реальних доходів населення збільшиться за 1971—75 на 72 млрд. крб. (проти 54 млрд. крб. у минулій п'ятирічці). В розрахунок на душу населення реальні доходи зростуть при бл. на 30%. За рахунок усіх джерел фінансування в СРСР 1971—75 планується спорудити житл. будинків заг. площею 565—575 млн. м². Значно розшириться мережа дошкільних закладів, набудуть великого розвитку нар. освіта й охорона здоров'я трудящих. П'ятирічним планом передбачено дальше поліпшення розміщення продуктивних сил країни, удосконалення економіч. зв'язків, прискорення темпів госп. і культ. будівництва в усіх союзних республіках.

УРСР і надалі залишається однією з важливих паливно-енергетич., металург. і маш.-буд. баз Рад. Союзу. За роки п'ятиріччя обсяг пром. виробн. в республіці зросте на 38—41%. Випередаючими темпами розвиватимуться електроенергетика, хім., маш.-буд., нафтопереробна і нафтохім. пром.-сть. Передбачено довести 1975 виробництво електроенергії на Україні до 200 млрд. кВт. год. За п'ятиріччя має бути збільшено видобуток вугілля до 215 млн. т, нафти — до 15,5 млн. т, природного газу — до 62 млрд. м³. Зростатиме продукція металургії: виробн. прокату планується довести 1975 до 37—38 млн. т і сталевих труб — до 6,6 млн. т, виплавку сталі — до 54 млн. т. Обсяг виробн. продукції легкої пром.-сті має зрости за п'ятиріччя в 1,4 раза. Протягом 1971—75 буде збудовано 44 нові і реконструйовано 56 діючих підприємств легкої пром.-сті. Передбачається збудувати за цей час бл. 140 нових і реконструювати понад 400 діючих підприємств для переробки с.-г. сировини. Великого значення надається зростанню виробн. товарів культурно-побутового призначення. Продуктивність праці в пром.-сті має зрости за 1971—75 на 32%.

У дев'ятій п'ятирічці велику увагу приділено дальшому розвиткові с. г. республіки. Зокрема планується довести середньорічний збір зерна до 40 млн. т. Особливо збільшиться виробн. озимої пшениці, кукурудзи, рису, гречки, зернобобових і зернофуражних культур. Зросте виробн. цукр.

буряків, насіння соняшнику, тютюну, конопель, льону-довгунця, картоплі, овочів, фруктів, винограду та баштанних культур. Буде забезпечено дальше збільшення поголів'я всіх видів худоби й птиці, підвищення їхньої продуктивності; середньорічне виробн. м'яса в забійній вазі буде доведено при бл. до 3,2 млн. т, молока — до 20,3 млн. т, яєць — до 10,4 млрд. шт., вовни — до 27 тис. т. За п'ятиріччя буде введено в дію приблизно 400 тис. га зрошуваних і 600 тис. га осушених земель, триватиме будівництво каналів і зрошувальних систем. Продуктивність праці в с. г. має зрости за 1971—75 на 35,7%.

Значного розвитку в республіці набудуть усі види транспорту і зв'язку. Заг. вантажооборот транспорту має зрости за п'ятиріччя на 38—40%. Для здійснення завдань п'ятиріччя в нар. г-во республіки буде спрямовано при бл. 80 млрд. крб., що на 38% більше ніж за попередні п'ять років. Значно підвищиться життєвий рівень населення республіки. Нац. доход України зросте за п'ятиріччя на 37—39%. Намічається збудувати за цей час 96—98 млн. м² заг. площі житл. будинків. Обсяг побутових послуг передбачено розширити більш як у два рази, в т. ч. в сільс. місцевості — майже в три рази. Передбачено здійснити заходи щодо дальшого розвитку охорони здоров'я, нар. освіти й соціалістич. культури.

П'ятирічним планом накреслено важливі завдання в розвитку зовн.-економіч. зв'язків (зовнішньоторг. оборот за п'ятиріччя збільшиться на 33—35%), в удосконаленні управління і планування нар. г-ва СРСР. Дев'ятій п'ятирічний план — важливий етап у дальшому просуванні рад. суспільства по шляху до комунізму, в створенні матеріально-технічної бази комунізму. Виконання цього плану матиме велике міжнар. значення, сприятиме дальшому зміцненню сил світової соціалістич. співдружності, згуртуванню всіх сил, які борються за мир, демократію й соціалізм, забезпечить дальше зростання оборонної могутності СРСР.

Лит.: Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971; Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1971. Г. А. Швед (Київ).

П'ЯТИСОТЕННИЦІ — новатори с.-г. виробництва, ініціатори масового руху колгоспників за одержання високих врожаїв цукр. буряків. На 2-му Весесоюзному з'їзді колгоспників-ударників, що відбувся в лютому 1935, ланкова колгоспу ім. Комінтерна с. Старосілля (тепер Городищенського р-ну Черк. обл.) М. С. Демченко взяла зобов'язання виростити по 500 ц цукр. буряків з 1 га. Цей почин підхопило багато ін. буряководів України, в т. ч. М. В. Гнатенко, Г. Д. Кошова та ін., які 1935 одержали по 500 ц і більше цукр. буряків з 1 га. Ініціаторів новаторського руху було нагороджено орденом Леніна. 10. XI 1935 в Кремлі керівники партії і уряду влаштували прийом 37 колгоспниць-п'ятисотенниць з колгоспів УРСР і РРФСР. Ініціатива П. знайшла широкий відгук у колгоспників. У наступні роки боротьба за високі врожаї цукр. буряків та ін. с.-г. культур набула масового характеру. Рух П. відіграв значну роль у піднесенні продуктивності сільського господарства.

І. Х. Ганжа (Київ).
П'ЯТНАДЦЯТА ІНЗЕНСЬКА СТРІЛЕЦЬКА ДИВІЗІЯ — з'єднання рад. військ, сформоване в червні 1918 під назвою Інзенська революц. д-зія з червоногвардійських загонів, що діяла в Симбірській губ. Восени 1918 д-зія вела бойові дії проти заколотницького Чехословац. корпусу, з листопада 1918 — проти денікінців на Пд. фронті. В березні — травні 1919 д-зія брала участь у Луганській обороні 1919, в жовтні 1919 — у боях в

райони Куп'янська, в листопаді 1919 — березні 1920 — у визволенні Ростова і Новоросійська. В квітні 1919 д-зію перейменовано на 15-у Інзенську стріл. д-зію. В травні — листопаді 1920 д-зія в складі *Тринадцятої армії* і 6-ї армії брала участь у боях проти врангелівців у Пн. Таврії і в Криму, зокрема в обороні *Каховського плацдарму* і в *Перекоско-Чонгарській операції 1920*. Нагороджена орденами Леніна, Червоного Прапора, Почесним революційним Червоним прапором. Д-зією командували Я. Я. Лаїц, О. С. Сироткін, М. В. Сангурський, О. Г. Седякін, Е. Д. Лепін, В. І. Солодучін, І. І. Раудмец.

Г. О. Смирнова (Москва).

П'ЯТНАДЦЯТА КОНФЕРЕНЦІЯ ВКП(6) — відбулася 26.X—3.XI 1926 в Москві. В роботі конференції взяли участь 194 делегати з ухвальним голосом і 640 з дорадчим. Порядок денний: 1) Про міжнар. становище; 2) Про госп. становище країни і завдання партії; 3) Підсумки роботи і чергові завдання профспілок; 4) Про опозицію і внутріпарт. становище. Конференція обговорила питання госп. становища країни, підбила підсумки 1925/26 госп. року. Ці підсумки переконливо свідчили, що нар. г-во, переборюючи труднощі, йде по соціалістич. шляху. Конференція відмітила посилення ролі важкої пром-сті в економіці країни, в піднесенні с. г., у розвитку с.-г. кооперації. Конференція націлила партію, робітн. клас і трудяще селянство на здійснення ленінського плану соціалістич. *індустриалізації* країни. Успішне розв'язання поставлених завдань пов'язувалося з необхідністю докорінного поліпшення роботи профспілок СРСР і посилення їхньої ролі в будівництві соціалізму. Конференція намітила заходи щодо розвитку с. г., вказала на необхідність обмеження і витіснення капіталістич. елементів на селі. Конференція проходила в гострій боротьбі проти *троцькістсько-зінов'євського антипартійного блоку*, рішуче засудила його фракційну діяльність в Комінтерні і зобов'язала делегацію ВКП(6) у Виконкомі Комінтерну продовжувати рішучу боротьбу проти антиленінських ухвалів у міжнар. комуністич. русі. Конференція дала розгорнуту політ. оцінку троцькістсько-зінов'євському блоку як меншовицькому ухвалу в партії і попередила опозиціонерів, що дальша еволюція в бік меншовизму приведе до виключення їх з партії. В резолюції було всебічно обгрунтовано настанову партії на перемогу соціалізму в СРСР і викрито пораженську сутність ідеології троцькізму, що заперечував можливість побудови соціалізму в СРСР.

Лит.: XV конференция Всесоюзной Коммунистической партии (б). 26 октября — 3 ноября 1926 г. Стенографический отчет. М. — Л., 1927; История Коммунистической партии Советского Союза, т. 4, кн. 1. М., 1970; Поміт'яєв Ф. П'ятнадцата конференція ВКП(6). К., 1956.

П'ЯТНАДЦЯТА СИБІРСЬКА КАВАЛЕРІЙСЬКА ДИВІЗІЯ — з'єднання рад. військ, сформоване у вересні 1920 в Сибірському військ. окрузі. В листопаді — грудні 1920 брала участь у ліквідації пелгюрівських банд у районі Києва і Полтави, 1921—22 — у боротьбі проти кукурльських банд у Тамбовській, Воронежській і Петроградській губ. Розформована в березні 1922. Д-зією командували Беляєв, О. Г. Голиков, В. В. Кольоров-Янов, М. Д. Томін, В. І. Дмитрієнко.

Г. О. Смирнова (Москва).

П'ЯТНАДЦЯТИЙ З'ІЗД ВКП(6) — відбувся 2—19.XII 1927 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 898 делегатів з ухвальним голосом і 771 з дорадчим, що представляли 887 233 члени партії і 348 957 кандидатів. Порядок денний: 1) Звіт ЦК; 2) Звіт Центр. ревізійної комісії; 3) Звіт

ЦКК — РСІ; 4) Звіт делегації ВКП(6) у Комінтерні; 5) Директиви до складання п'ятирічного плану розвитку нар. г-ва; 6) Про роботу на селі; 7) Вибори центр. установ партії.

Ввійшов в історію партії як з'їзд *колективізації сільського господарства* і підготовки наступу соціалізму по всьому фронту. З'їзд схвалив політ. і орг. діяльність ЦК, відзначивши, що рад. народ під керівництвом партії в надзвичайно складній обстановці добився за звітний період серйозних успіхів у госп. будівництві та в проведенні миролюбної зовн. політики. В тяжких умовах капіталістич. оточення, загрози нової війни з боку світового імперіалізму послідовна мирна політика ВКП(6) забезпечила підвищення ролі СРСР у боротьбі за збереження миру, сприяла посиленню впливу й авторитету Рад. Союзу серед трудящих зарубіжних країн. З'їзд доручив ЦК і надалі здійснювати ленінську лінію боротьби за мир, систематично розвивати економічні зв'язки з капіталістич. країнами, забезпечуючи зростання госп. самостійності Рад. Союзу, зміцнювати інтернац. зв'язки з трудящими всіх країн, підвищувати обороноздатність СРСР.

З'їзд підбив підсумки соціалістич. будівництва і визначив завдання в галузі внутр. політики. Було відзначено швидкі темпи розвитку всіх галузей нар. г-ва, що відбувався під знаком соціалістич. індустріалізації країни. Визначив правильною лінію і діяльність ЦК у галузі госп. будівництва, з'їзд доручив ЦК продовжувати курс на неослабні темпи соціалістич. індустріалізації, розширяти і зміцнювати соціалістич. командні висоти в усіх галузях нар. г-ва.

Особливу увагу з'їзд приділив станів та перспективам розвитку с. г., відмітивши, що с. г. відстає від темпів зростання соціалістич. пром-сті, і це відставання стає гальмом будівництва соціалізму та зміцнення обороноздатності країни. На той час дрібне індивідуальне с. г., засноване на приватній власності (крім землі, яка була націоналізована), в основному вичерпало свої можливості дальшого підвищення продуктивності праці. На селі тривав процес дроблення сел. г-в, які часто не забезпечували навіть простого відтворення. Вони давали лише мінімум товарної продукції, а за товарність зернового г-ва майже у два рази відставали від довоєнного рівня. З'їзд розкрив причини повільного розвитку с. г., підкресливши, що головна з них полягала в приватновласницькому характері, роздробленості сел. г-в, що ґрунтувалися на примітивній техніці й ручній праці. Виправити становище можна було шляхом переходу до великого соціалістич. с.-г. виробництва, заснованого на колективній праці й новій техніці. Керуючись *ленінським планом побудови соціалізму в СРСР*, враховуючи назрілі завдання політ., госп. і культурного будівництва, спираючись на *кооперативний план В. І. Леніна*, з'їзд прийняв рішення про всемірне розгортання колективізації с. г. У рішеннях з'їзду було визначено форми і методи проведення масової колективізації, шляхи дальшого наступу на капіталістич. елементи села. З'їзд запропонував широко розгорнути пропаганду переваг великого громад. г-ва і категорично заявив, що перехід на шлях колгоспів повинен здійснюватися поступово, неодмінно на добровільних засадах. Одночасно було висунуто завдання зміцнення й розвитку радгоспів. З'їзд обговорив і прийняв Директиви до складання *першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР*. Перехід від річних контрольних цифр до перспективного планування, зумовлений широким розгортанням соціалістич. будівництва, величезним зростанням капітало-

вкладень, розрахованих на кілька років, ознаменував собою новий етап у зміцненні планових засад у рад. нар. г-ві. Це була велика перемога лєнінської госп. політики партії. Прийнятими на з'їзді Директивами конкретно було визначено строки й темпи величезних соціалістич. перетворень в СРСР. З'їзд вказав, що при складанні п'ятирічного плану необхідно передбачити встановлення правильних, науково обґрунтованих пропорцій розвитку осн. галузей нар. г-ва, виробництва й споживання. Партія рішуче відкинула провокаційні пропозиції троцькістів про розвиток пром-сті за рахунок пограбування селян, що призвело б до поглиблення диспропорції між пром-стю і с. г., до розриву союзу робітників і селян. XV з'їзд пройшов під знаком зміцнення єдності партії. З'їзд підбив підсумки багаторічної боротьби проти троцькізму, остаточно ідейно розгромив його. На доповідь комісії, створеної для розслідування антипарт. діяльності троцькістсько-зінов'євської опозиції, була прийнята спеціальна резолюція «Про опозицію». В ній відзначалося, що опозиція стала на шлях ревізії лєнінського вчення, що тактичні розбіжності між партією і опозицією переросли в програмні, що опозиція ідейно порвала з лєнінізмом і скоїлася на позиції меншовизму, переродившись у групу капітулянтів і зрадників інтересів партії та народу. В галузі тактичних і орг. питань троцькісти, виступаючи проти партії в усіх основних питаннях міжнар. й внутр. політики, не тільки грубо порушили парт. дисципліну, але й рад. закони, створюючи нелегальні орг-ції, стали прямим зняряддям класових ворогів у їхній боротьбі проти партії й Рад. влади. Від фракційності вони перейшли до створення антирад. троцькістської партії. Врховуючи все це, з'їзд оголосив належність до троцькістської опозиції й пропаганду її поглядів несумісними з перебуванням у партії. Схваливши постанову ЦК і ЦКК від 14. XI 1927 про виключення з рядів партії лідерів опозиції Троцького і Зінов'єва, з'їзд виключив з партії 75 активних діячів троцькістсько-зінов'євського антипартійного блоку, а також групу Сапронова (23 чол.). До числа виключених належали опозиціонери, що діяли на Україні: В. Ауссем, М. Фарбман (Рафайл), Т. Харечко та ін. З'їзд запропонував парт. орг-ціям очистити свої ряди від усіх явних невірних елементів троцькістської опозиції. Одночасно він доручив ЦК і ЦКК вжити всіх заходів ідейного впливу на рядових учасників опозиції, щоб переконати їх відмовитися від капітулянтських поглядів троцькізму. З'їзд обрав ЦК у складі 71 члена і 50 кандидатів, Центральну ревізійну комісію у складі 9 членів і ЦКК у складі 195 чоловік. Лит.: Пятнадцатый съезд ВКП (б). Декабрь 1927 года. Стенографический отчет, кн. 1—2. М., 1961—62; История Коммунистической партии Советского Союза, т. 4, кн. 1. М., 1970; Солдатенко Е. Пятнадцатый з'їзд ВКП (б). К., 1951; Александров П. А. Пятнадцатый съезд ВКП (б). М., 1961.

П'ЯТНАДЦЯТИЙ З'їзд КП(б) УКРАЇНИ — відбувся 13—17. V 1940 в Києві. В роботі з'їзду брали участь 552 делегати з ухвальним і 133 з дорадчим голосом, які представляли 379 630 членів партії і 257 284 кандидати. Вперше на з'їзді були присутні делегати від парт. орг-цій зх. областей УРСР. Порядком денний з'їзду: 1) Звіт ЦК КП(б)У; 2) Звіт Ревізійної комісії КП(б)У; 3) Вибори керівних партійних органів. На з'їзді було підбито перші підсумки боротьби трудящих України за виконання рішень *Вісімнадцятого з'їзду ВКП (б)* і завдань третьої п'ятирічки. XV з'їзд відзначив успішний розвиток пром-сті

республіки, яка за два роки збільшила випуск продукції на 21,4%, в т. ч. машинобудівна — на 54%, оборонна — на 117%. Поліпшилася робота залізнич. транспорту. З шести залізниць УРСР п'ять достроково 1939 виконали план. За звітний період зроста врожайність зернових, збільшилося поголів'я худоби, зміцнів колгоспний лад. Піднісся матеріальний і культурний рівень трудящих республіки.

Разом з тим з'їзд вказав на відставання окремих галузей пром-сті — вугільної, буд. матеріалів, металургійної, коксовихімичної, залізорудної, марганцеворудної, хімічної. В окремих областях України були ще низькі врожайність с.-г. культур, продуктивність тваринництва, ряд МТС і радгоспів недостатньо використовували машинний парк. З'їзд зобов'язав парт., рад., комсомольські і профспілкові орг-ції в найкоротший строк ліквідувати зазначені недоліки і забезпечити виконання всіма галузями нар. г-ва планів 1940 і в цілому — третьої п'ятирічки. З'їзд запропонував усім парт. орг-ціям продовжувати роботу по вихованню і висуванню на керівну роботу нових кадрів, керувати прийомом в ряди партії, організовувати виховання прийнятих у партію в дусі лєнінського принципності, стійкості і дисциплінованості, полішити агіт. роботу, посилити керівництво парт. пропагандою. З'їзд, відзначивши успіхи масово-оборонної роботи, вказав усім парт. орг-ціям на необхідність дальшого посилення військ. виховання трудящих.

У зв'язку з визволенням Зх. України і возз'єднанням зх.-укр. земель з УРСР з'їзд, відзначивши перші успіхи в соціалістич. перетворенні зх. областей, зобов'язав парт. орг-ції сприяти госп. і культурному будівництву в цих областях, роз'яснювати трудящим масам рад. закони, виховувати їх у дусі рад. патріотизму і дружби народів СРСР. XV з'їзд КП(б)У обрав Центральний Комітет у складі 71 члена і 48 кандидатів, а також Ревізійну комісію в складі 22 чол. Пленум ЦК КП(б)У обрав Політбюро, Оргбюро і Секретаріат. Членами Політбюро обрані М. О. Бурмистенко, М. С. Гречуха, Л. Р. Корнієць, Д. С. Короченко, І. О. Серов, М. С. Хрущов. Першим секретарем ЦК КП(б)У обрано М. С. Хрущова. Лит.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. К., 1958; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1971; М о т о р н ю к М. Пятнадцатый з'їзд КП(б)У. К., 1965.

М. А. Бессарабов (Київ).

П'ЯТНИЦЬКИЙ Йосип Аронович (справж. прізвище — Таршис; 30. I 1882—30. X 1939) — професійний революціонер, рад. парт. діяч. Член Комуністич. партії з 1898. Н. у м. Вількомирі (тепер м. Укмерге Лит. РСР) у сім'ї робітника-столяра. З 1901 працював у іскрівській транспортній групі у Вільні. В березні 1902 був заарештований і ув'язнений у Лук'янівській тюрмі в Києві, звідки 31. VIII 1902 втік (див. *Втеча 11-ти*). Емігрував до Німеччини, де продовжував займатися транспортуванням іскрівських видань. Брав участь у підготовці II і III з'їздів РСДРП. Повернувшись у Росію, 1905 — член Одеського к-ту більшовиків. У 1906—08 працював у Моск. орг-ції РСДРП. У 1914 був заарештований і засланий в Єнісейську губ. Учасник і один з керівників Жовтн. збройного повстання в Москві. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — на відповідальній парт. роботі, зокрема з 1923 — секретар Виконкому Комінтерну. На XV, XVI і XVII з'їздах обирався членом ЦК ВКП(б), на XIII і XIV з'їздах — членом ЦКК.

Тв.: Избранные воспоминания и статьи. М., 1969; У к р . п е р е к л . — Записки більшовика. X., 1932.

РАБОВЛАСНИЦЬКИЙ ЛАД — перша в історії людства класова суспільно-економіч. формація, заснована на експлуатації рабів, приватній власності рабовласника на засоби виробництва і на основного виробника матеріальних благ — раба. Р. л. прийшов на зміну *первіснообщинному ладові*. Найвищою рівня розвитку в т. з. класичній формі Р. л. досяг у Стародавній Греції (див. *Греція Стародавня*) та у Стародавньому Римі (див. *Рим Стародавній*).

Виникнення Р. л. — істор. закономірність, зумовлена вимогами економіч. закону обов'язкової відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил. Поява залізних виробів сприяла швидкому розвитку продуктивних сил, а разом з тим і заг. прогресові суспільства. З удосконаленням знарядь праці стало можливим ведення г-ва невеликою сім'єю, внаслідок чого відбулися зміни в землекористуванні — перехід до приватного землекористування, а згодом і до приватного землеволодіння. Все це вело до майнової нерівності суспільства, до зародження приватної власності на знаряддя і засоби виробн., а на цій основі — до експлуатації людини людиною (див. *Рабство*), до появи класів і держави. Зростання продуктивності праці привело до збільшення додаткового продукту. Разом з тим виникло і товарне виробництво, розраховане на обмін. З розвитком внутр. і зовн. торгівлі з'явилися гроші, заг. вагові системи, виник торг. і лихварський капітал. Але г-во в рабовласницькому суспільстві мало гол. чин. натуральний характер. Продукти праці виробляли переважно для власного споживання, а не для ринку. Процес виробництва не залежав від купівлі та продажу робочої сили. Сам раб міг бути товаром, але його робоча сила не була товаром. Рабовласництво д-ва та окремі рабовласники мали багато рабів. Напр., у Греції працю рабів широко використовували у будівництві, видобуванні залізної руди, золота, срібла. В Стародавньому Римі рабовласники володіли великими г-вами — латифундіями, де працювали сотні й тисячі рабів. Експлуатація великої маси рабів приносила рабовласникам величезні багатства, створювала умови для дальшого розвитку суспільного поділу праці, відокремлення міста від села, розумової праці від фізичної. Створювалися умови для розвитку науки, культури, мистецтва. Рабовласництво д-ва була апаратом клас. панування рабовласників, вона була в їхніх руках знаряддям експлуатації, гноблення і придушення опору широких трудящих мас — рабів і бідноти. Рабовласницькі д-ви мали різні форми (аристократичні та демократичні республіки, монархічні д-ви). Але навіть у найдемократичніших республіках раби не мали ніяких прав.

Виробничі відносини Р. л. відзначалися непереборними класовими суперечностями, які досить швидко перетворилися на гальмо розвитку виробництва. Рабська праця була малопродуктивною, бо не створювала заінтересованості рабів у резуль-

татах праці. Техніка виробн. залишалася на досить низькому рівні. Осн. рушієм була фізична сила людей і тварин. Рабовласники, маючи багато рабів, не були заінтересовані в удосконаленні знарядь праці. Фізична праця вважалася ганебною. Тому значна частина привілейованої верхівки та ін. вільного населення не займалася продуктивною працею і жила за рахунок суспільства. Впровадження дешевої рабської праці в с. г. й ремесло призводило до зубожіння селян і ремісників, які становили основу військ. могутності рабовласницьких д-в. Постійні воєнні походи збагачували рабовласників і розорювали бідноту. Загострювалися суперечності між вільними селянами і ремісниками, з одного боку, і рабовласниками — з другого, підірвалася економічна та військ. могутність рабовласницьких д-в. З ослабленням військ. могутності рабовласницьких д-в кількість рабів різко скороталася, а ціни на них зростали. Рабовласницькі латифундії та великі майстерні — ергастерії занепадали. Жорстока експлуатація рабів і нещадне гноблення населення завойованих земель загострювали класовий антагонізм і тим самим підточували підвалини Р. л. Масові повстання рабів тісно перепліталися з боротьбою селян проти великих землевласників. У 2—1 ст. до н. е. по всьому Середземномор'ю прокотилася хвиля повстань рабів: два повстання рабів у Сіцилії, повстання Арістоніка в Малій Азії. В 74—71 до н. е. в Італії відбулося найбільше повстання рабів під проводом Спартака. В 3 ст. н. е. повстання рабів і вільних селян вже носили масовий характер і, незважаючи на їхні невдачі, підірвали могутність рабовласницьких д-в і прискорили падіння Р. л. В останні два сторіччя існування Р. л. наступив загальний занепад виробництва, торгівлі та міст. Класовий антагонізм, напади герм. і слов. племен на Римську імперію підірвали її основи. В 395 відбувся остаточний поділ Римської імперії на Західну та Східну. В 476 Західна Римська імперія як рабовласницька д-ва перестала існувати. Це знаменувало загибель Р. л. в Зх. Європі і перехід до *феодальної ладу*. Р. л. історично відіграв прогресивну роль. Порівняно з первіснообщинним ладом рабовласницький спосіб виробн. відкривав ширші можливості для зростання продуктивних сил суспільства, сприяв піднесенню виробн. на вищій ступіні. Р. л. був значним кроком уперед до шляху економіч., соціального і культ. розвитку суспільства. Як підкреслював Ф. Енгельс, «нам ніколи не слід би забувати, що увесь наш економічний, політичний і інтелектуальний розвиток має своєю передумовою такий лад, в якому рабство було в тій самій мірі необхідне, в якій і загальновизнане. В цьому розумінні ми маємо право сказати: без античного рабства не було б і сучасного соціалізму» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 175). На тер. сучас. УРСР в П. Причорномор'ї та Приазов'ї в 6—5 ст. до н. е. грец. колоністи заснували рабовласницькі міста-держави *Тіру, Ольвію, Херсонес, Феодосію, Пантікапей* (див. *Античні держави Північного Причорномор'я*). Тіра, Ольвія, Херсонес були самоврядними містами-державами (див. *Поліс*). Влада в них перебувала в руках рабовласників. Бл. 480 до н. е. грецькі колонії, розташовані вздовж Керченської протоки, об'єднавшись навколо Пантікапея, утворили велику централізовану рабовласницьку *Боспорську державу*. Заг. криза Р. л. торкнулася і рабовласницьких д-в на тер. сучас. УРСР. де в 30-х рр. 3 ст. почався економіч. занепад, що посилився внаслідок нападів *готів*. У 4 ст. навала *гуннів* покляла кінець існуванню античних рабовласницьких д-в Північного Причорномор'я.

Тісні економіч. зв'язки з місцевими племенами (*скіфами, синдами*) прискорили процес соціально-економіч. розвитку цих племен, процес розкладу у них первіснообщинного ладу та переходу до рабовласницького способу виробн. Однак не всі народи у своєму істор. розвитку пройшли рабовласницьку стадію. Зокрема, у давніх слов'ян рабство існувало лише як один з укладів.

Щодо існування Р. л. та його форм у країнах Азії і Африки (Месопотамія, Єгипет, Індія, Китай) в істор. науці існує ряд точок зору. За концепцією, поширеною в 40—50-х рр. 20 ст. в рад. істор. науці, Р. л. існував у всіх давніх цивілізованих країнах прибл. до перших століть н. е. Соціально-економіч. лад давніх д-в, де питомо вага праці рабів була порівняно незначною, багато рад. істориків визначали як ранньорабовласницький. До ранньорабовласницьких д-в відносили всі країни Стародавнього Сходу. В 60-х рр. проблема суспільних відносин у давнину, зокрема на Стародавньому Сході, стала предметом дискусії (що триває й досі) серед рад. істориків та істориків-марксистів ін. країн (Франція, Угорщина, Чехословаччина, НДР).
Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; т. 21. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави; т. 25. Маркс К. Капітал, т. 3; Маркс К. Форми, предшляучі капіталістичному производству. М., 1940; Ленін В. І. Про державу. Твори. Вид. 4, т. 29; Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Авдєєв В. І. Історія Стародавнього Сходу. К., 1949; Древняя Греция. М., 1956; Ковалев С. И. История античного общества, ч. 1—2. Л., 1936; Ковальов С. И., Штаерман О. М. Нариси з історії стародавнього Риму. К., 1957; Машкін М. О. Історія стародавнього Риму. К., 1955 [бібліогр. с. 578—614]; Струве В. В. История древнего Востока. М., 1941; Тюменев А. И. История античных рабовладельческих обществ. М.—Л., 1935; Античний спосіб производства в источниках. М., 1933. М. М. Бондар (Київ).

«РАБОТНИК» — перша легальна більшовицька газета на Україні. Орган *Вузлового бюро РСДРП Південно-Західної залізниці*. Два номери «Р.» вийшли 8 і 9 (21 і 22). VI 1906 в Києві. В № 1 було вперше надруковано статтю В. І. Леніна «Напередодні». В газеті друкували матеріали про страйкову боротьбу робітників на підприємствах Києва, Житомира, Дубна та ін. міст. Широко висвітлювали аграрний рух у Київ., Волин., Черніг., Полт. та ін. губерніях. В «Р.» вміщено теоретичні статті, в яких популярно викладено завдання пролетаріату на найближчому етапі розвитку першої рос. революції й перспективи його наступної боротьби проти самодержавства, відкрито опортуністич. тактику меншовиків. Напередодні виходу № 3 газету було закрито.

Л. Г. Чиговська (Київ).

«РАБОТНИЦА» — легальний більшовицький журнал для жінок, орган ЦК більшовицької партії. Журнал створено з ініціативи В. І. Леніна. Виходив 23.II (8.III) — 26.VI (9.VII) 1914 і 10 (23).V 1917—26.I (8.II) 1918 у Петербурзі. Всього вийшло 27 номерів. Редакція складалася з двох частин: рос. і закордонної. До рос. входили О. Ф. Розмирович, К. М. Самойлова та ін., до закордонної — Н. К. Крупська, І. Арманд та ін. Журнал відіграв значну роль у політ. вихованні жінок-робітниць. У ньому вміщено дві статті В. І. Леніна, зокрема вперше надруковано статтю В. І. Леніна «Три кризи». В 1914 в «Р.» було опубліковано понад 10 кореспонденцій з України. Е. І. Конкіна (Київ).

«РАБОЧАЯ ГАЗЕТА» — нелегальний орган Київської групи соціал-демократів. Вийшло два номери газети: № 1 у серпні, № 2 у грудні (датова-

ний листопадом) 1897. Газета висвітлювала економіч. і політ. становище робітників, пропагувала ідею створення робітн. партії в Росії. «Р. г.» мала тісні зв'язки з *групою «Визволення праці»*. Перший з'їзд РСДРП (1898) визнав «Р. г.» офіційним органом партії. Для № 3 «Р. г.» В. І. Ленін надіслав статті «Наша програма», «Наше найближче завдання», «Насущі питання». Внаслідок розгону друкарні поліцією і арешту в березні 1898 членів ЦК, обраних з'їздом, № 3 газети, підготовлений до друку, не побачив світу.

«РАБОЧАЯ ГАЗЕТА» — нелегальна більшовицька газета, видавалася неперіодично з 30.X (12.XI) 1910 до 30.VII (12.VIII) 1912 в Парижі. Вийшло 9 номерів. Ініціатором створення і її редактором був В. І. Ленін. В «Р. г.» було надруковано 15 статей В. І. Леніна. Газета вела боротьбу за збереження та зміцнення марксистської нелегальної партії, проти меншовиків-ліквідаторів, одозовістів, троцькістів, готувала робітн. клас до нової революції. Редакція «Р. г.» підтримувала зв'язки з парт. орг-ціями Росії, в т. ч. України. «Р. г.» провела велику роботу по підготовці *Шостої (Празької) Всеросійської конференції РСДРП*, яка оголосила її офіційним органом ЦК партії.

«РАБОЧАЯ ГАЗЕТА» — щоденна газета, орган ЦК ВКП(б). Виходила в Москві з 1.III 1922 по 30.I 1932 (№ 1—98 під назвою «Робочий»). Газета сприяла розвитку робітничого руху, надавала допомогу фабрично-заводській пресі, поділяла значну увагу розгортанню соціалістич. змагання. При газеті видавалися журн. «Роботниця», «Крокодил», «Хочу все знати» та ін.

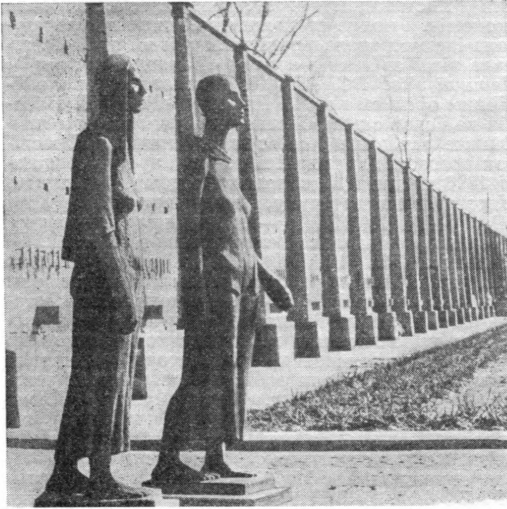
«РАБОЧАЯ ПРАВДА» — одна з назв, під якою виходила [з 13 (26).VII по 1 (14).VIII 1913] газ. «Правда».

«РАБОЧЕ ДЕЛО» — с.-д. група в Києві, створена 1896. Очолювали групу Ю. Д. Мельников, Б. Л. Ейделман, Н. А. Вигдорик. Назва групи підкреслювала її солідарність з напрямом *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*, друкований орган якого мав таку саму назву. Група розгорнула політ. агітацію серед робітників Києва, організувала видання газ. «Вперед» (№ 1 і 2). У березні 1897 в Києві на нараді відбулося об'єднання марксистських гуртків і с.-д. груп у *київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*.

«РАБОЧЕ ДЕЛО» — нелегальна газета, орган *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. Було підготовлено до друку № 1 газети, який відрядував В. І. Ленін. У ред. підготовці «Р. д.» брали участь Г. М. Кржижановський, А. О. Ванєєв та ін. Для цього номера В. І. Ленін написав статті «До російських робітників», «Фрідріх Енгельс» і «Про що думають наші міністри?». Передбачалося надрукувати в номері і ряд кореспонденцій з різних міст Росії. Вночі проти 9 (21).XII 1895 жандарми захопили матеріали № 1 газети.

«РАБОЧИЙ» — нелегальна газета ЦК РСДРП. Видавалася за постановою *Третього з'їзду РСДРП* в Москві з початку серпня по 25.X (7.XI) 1905. Вийшло 4 номери. Редагував газету В. Л. Шанцер (Марат). У № 2 за вересень 1905 було вперше опубліковано написане В. І. Леніном звернення «Від редакції Центрального Органу РСДРП». «Р.» закликав пролетаріат об'єднувати сили для підготовки і проведення збройного повстання проти царизму, боротися за скликання Установчих зборів і створення демократич. республіки.

«РАБОЧИЙ» — нелегальна більшовицька газета, орган Севастопольського к-ту РСДРП. Вийшло два номери: 1 (14).XII 1907 і в січні 1908.

Пам'ятник на могилі жінок, закатованих у концтаборі Равенсбрюк.

В «Р.» співробітничали О. М. Ярославський і М. В. Криленко. Центр. орган більшовиків «Пролетарий» відмігв вихід № 1 газети («Пролетарий», 1908, № 22).

«РАБОЧИЙ» — нелегальна більшовицька газета, орган Одес. к-ту РСДРП. Вийшов № 1—2 (здвоєний) 1 (13).І 1910. Передову статтю «Наші завдання» написав В. В. Воробейський. 9 (22).І 1910 поліція розгромила підпільну друкарню Одес. комітету.

«РАБОЧИЙ» — одна з назв, під якою виходила [з 22.IV (5.V) по 7 (20).VII 1914 та з 25.VIII (7.IX) по 2 (15).IX 1917] газ. «Правда».

«РАБОЧИЙ І СОЛДАТ» — щоденна газета, центр. орган РСДРП (6); видавалась у Петрограді з 23.VII (5.VIII) по 10 (23).VIII 1917. Виходила замість газ. «Правда» і «Солдатська правда», закритих Тимчасовим урядом. До 4 (17).VIII була органом Військ. організації при ЦК РСДРП(6), потім органом ЦК і ЦК РСДРП(6) і Військ. організації при ЦК. Вийшло 15 номерів. У газеті було вміщено матеріали VI з'їзду РСДРП(6), друкувалися статті В. І. Леніна. Закрита бурж. Тимчасовим урядом. З 13 (26).VIII 1917 почала виходити під назвою «Солдат».

«РАБОЧИЙ ПУТЬ» — одна з назв, під якою виходила [з 3 (16).IX по 26.X (8.XI) 1917] газ. «Правда».

РАБСТВО — перша в історії людства форма експлуатації, за якою осн. виробник матеріальних благ — раб, поряд із знаряддям виробництва, був власністю рабовласника. Раби не мали ніяких юрид. прав. Р. досягло найбільшого розвитку за рабовласницького ладу. Р. мало різні форми. Спочатку виникло патріархальне Р. Воно було типовим для періоду розпаду первіснообщинного ладу і формування класів (Греція гомерівського періоду, Рим епохи царів). Патріархальне Р. мало місце у скіфів 4—3 ст. до н. е., хоча рабська праця не перетворилася у них на основу виробництва. Форми патріархального Р. існували також у слов'ян, у т. ч. й сх. (див. *Холопи*). Найбільш розвинутою формою Р. було Р. античного типу, яке досягло свого найвищого рівня в Стародавній Греції та Стародавньому Римі.

Воно мало місце й на території сучас. України — в античних державах Північного Причорномор'я. Осн. джерелом поповнення рабів були загарбницькі війни; існувало також боргове та ін. форми Р. В перших століттях н. е. почалася криза рабовласницької системи. Кількість рабів різко зменшилася, в той час як кількість вільновідпущеників зростала; багатьох рабів прикріплювали до землі, що призводило до поступового змішування їх з колонами (дрібними вільними або залежними від землеволодільця землеробами-орендарями). Виникнення системи колонату свідчило про кризу рабовласницького способу виробн. і знаменувало поступовий перехід до прогресивніших — феод. виробничих відносин. Р. існувало в багатьох країнах за феодалізму і навіть за капіталізму. В ряді колоніальних і залежних країн воно було ліквідовано лише на поч. 20 ст. У арабів Центр. і Пд. Аравії та в деяких країнах Африки Р. зберігалось до 50-х рр. 20 ст. В Саудівській Аравії Р. було скасовано лише в листопаді 1962.

Заг. декларація прав людини, яку прийняла ООН 1948, проголосила, що Р. і работоргівля забороняються. В 1956 у Женеві відбулася конференція представників 59 д-в з питання про боротьбу з Р., яка прийняла додаткову конвенцію про скасування Р., работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства.

Літ. див. до ст. *Рабовласницький лад*.

М. М. Бондар (Київ).

РАВА-РУСЬКА — місто Нестеровського р-ну Львів. обл. УРСР, на р. Раті (притока Зх. Бугу). Залізнич. вузол. 7,4 тис. ж. (1971). Вперше згадується в документі 15 ст. Через Р.-Р. проходив торг. шлях з України до Польщі. В 16—17 ст. місто не раз зазнавало нападів тур.-тат. агресорів. Восени 1648 під час походу сел.-козак. військ на чолі з Б. Хмельницьким на Зх. Україну в навколишніх з Р.-Р. селах розгорнувся повстанський рух проти польс. шляхти. В жовтні 1648 полки Б. Хмельницького визволили місто. В 1698 Петро I уклав тут угоду з польс. королем Августом II про воєнний союз проти Швеції. У 1772 Р.-Р. загарбала Австрія. Після розпаду 1918 Австро-Угорщини Р.-Р. ввійшла до складу т. з. «Західноукраїнської народної республіки». В 1919 місто захопила бурж.-поміщицька Польща. Трудящі міста влаштували демонстрації проти окупаційного режиму, проводили страйки 1923, 1928, 1932. Відбувалися страйки і с.-г. робітників повіту (1928). З 2-ї пол. 1926 в Р.-Р. почав діяти к-т КПЗУ. У вересні 1939 Р.-Р. у складі зх.-укр. земель воз'єднано з Рад. Україною. На поч. Великої Вітчизн. війни місто 28.VI 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В період тимчас. окупації в районі Р.-Р. діяли загони партизан. з'єднання під командуванням О. М. Сабурова. 20.VII 1944 рад. війська визволили місто від гітлерівських загарбників. У 1939—63 Р.-Р. — центр Рава-Руського р-ну. В місті — шпалопросочувальний, маслоробний з-ди, консервно-спирто-кромальний, райхарчокомбінати тощо. 5 загальноосв. шкіл, профес.-тех. училище.

РАВЕНСБРЮК (Ravensbrück) — нім.-фашист. жіночий концентраційний табір біля м. Фюрстенберга (на Пн. від Берліна) 1939—45. В Р. за час його існування було ув'язнено понад 132 тис. жінок і дітей з 23 країн (у т. ч. 1943—45 — понад 2 тис. рад. жінок), 92 700 з них було закатовано. Ув'язнених жорстоко експлуатували на табірних підприємствах та з-дах Німеччини. В таборі діяла інтернац. підпільна орг-ція («Комуністичне кільце»), що складалася з нац. груп. На чолі її стояли комуністки Є. Л. Клем, Р. Тельман, Е. Бухман, М. Запогоцька, Г. Фучікова,

М.-К. Вайян-Кутюр'є, З. Неєдлова та ін. На поч. 1944 в Р. склалася підпільна орг-ція рад. жінок, організаторами і керівниками якої були Є. Л. Клем, В. С. Удовенко (Бобкова), А. О. Нікіфорова, К. М. Поветьєва, Л. В. Бойко, К. А. Денисова, А. А. Тягько, Т. І. Чаєла та ін. Підпільниці всіма засобами піднімали мужність і бойовий дух ув'язнених, вели антифашист. пропаганду, влаштовували саботаж на виробництві. За саботаж у Р. тільки за час з 5.V 1944 по 11.III 1945 було розстріляно 65 рад. жінок, а укр. дівчину В. Ванченко-Писанецьку повішено. 30.IV 1945 ув'язнених жінок Р. визволила Рад. Армія. 12.IX 1959 на території Р. споруджено монумент жертвам фашизму і відкрито меморіальний музей. *Лит.*: Женщины Равенсбрюка. М., 1960; Семиряга М. И. Советские люди в европейском Сопротивлении. М., 1970 [бібліогр. с. 329—332].

М. М. Лемешук (Київ).

РАВІТА (Rawita) Франтішек (псевд. Г а в р о н с ь к о г о; 4.XI 1845 — 16.IV 1930) — польський історик і літератор шляхетсько-буржуазного та великодержавно-націоналістичного напрямку. Н. в с. Степашках (тепер Гайсинського р-ну Вінн. обл.). Освіту здобув у Відні. Автор істор. праць «Історія гайдамацьких рухів» (Варшава, 1899—1901), «Богдан Хмельницький» (Варшава, 1908—09), «Козацька Україна у Речі Посполитій» (Варшава, 1923) та ряду повістей, у т. ч. «Пан гетьман Мазепа» (Варшава, 1888). В своїх працях намагався виправдати агресивну політику шляхет. Польщі щодо України, всіляко принизити і очорнити антифеод. і визвольну боротьбу укр. народу проти польс.-шляхет. загарбників. Деякий наук. інтерес мають опубліковані Р. джерела з історії визвольної війни укр. народу 1648—54, зокрема хроніка *Ганновєра*, листи Б. Хмельницького, А. *Кисіля* тощо.

«**РАДА**» — укр. щоденна газета ліберально-бурж. напрямку. Виходила з 15 (28).IX 1906 до 20.VII (2.VII) 1914 в Києві після закриття газети «Громадська думка». Події суспільно-політ. життя висвітлювалися з бурж.-ліберальних і націоналістич. позицій. У висвітленні революц. боротьби робітників і селян мали місце прояви нац. обмеженості. В газеті співробітничали Б. Д. *Грінченко*, С. В. *Васильченко* та ін. Через заборону царською цензурою прогресивної преси на Україні на сторінках «Р.» вміщували свої твори передові укр. письменники М. М. *Коцюбинський*, А. Ю. *Тесленко*, Панас *Мирний* та ін. В окремі роки як додаток передплатники «Р.» одержували «Кобзар» Т.Г. Шевченка та ін. видання. На поч. 1-ї світової війни царський уряд заборонив видання газети.

Ф. К. Сарана (Київ).

РАДА ГЕНЕРАЛЬНОЇ СТАРШИНИ — на Лівобережній Україні від часів нар.-визвольної війни 1648—54 і до ліквідації 1764 *Генеральної військової канцелярії* вузький консультативний орган при гетьмані. Складалася з осіб, що входили до *генеральної старшини*. Виразжала інтереси козацької старшини і шляхетства. Вперше Р. г. с. почали скликати за гетьмана Б. Хмельницького.

РАДА ЕКОНОМІЧНОЇ ВЗАЄМОДОПОМОГИ (РЕВ) — міжнародна організація економіч. співробітництва соціалістич. країн. Створена в січні 1949 на економіч. нараді в Москві. Членами РЕВ є Болгарія, Монголія, НДР, Польща, СРСР, Румунія, Угорщина і Чехословаччина. Найвищим органом РЕВ є сесія. Між сесіями діють Виконавчий комітет, Постійні комісії і Секретаріат. Статут і Конвенцію про правоздатність, привілеї та імунітети РЕВ схвалила її XII сесія (грудень 1959, Софія). РЕВ діє на засадах цілковитої рівноправності і взаємного по-

важання суверенітету країн, що є її членами. Гол. завданням РЕВ є організація і спрямування ефективного економіч. співробітництва країн-учасниць на основі міжнародного соціалістичного поділу праці. В 1971 прийнято Комплексну програму дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва й розвитку соціалістичної інтеграції країн — членів РЕВ. У РЕВ може бути прийнята будь-яка країна, що поділяє її цілі і принципи. Союзні радянські республіки, в т. ч. УРСР, беруть участь у діяльності РЕВ через загальносоюзні канали. Керівні органи РЕВ перебувають у Москві.

С. Я. Журба (Київ).

РАДА З'ЇЗДІВ ГІРНИЧОПРОМИСЛОВЦІВ ПІВДНЯ РОСІЇ — постійний виконавчий орган орг-ції власників підприємств металургійної, кам.-вуг. та залізничної пром-сті Донецько-Криворізького басейну. Засн. на 1-му з'їзді гірничо-промисловців 1874 в Таганрозі. Після 5-го з'їзду (1880) постійним місцем перебування ради став Харків. Вона відіграла певну роль у створенні великих капіталістич. монополій, зокрема синдикатів «*Продамет*» і «*Продаугілля*». Видавала періодичний друкований орган «Горнозаводской листок», пізніше — «Горнозаводское дело». Ліквідована 1918 після націоналізації промисловості.

Б. В. Гордієнко (Київ).

РАДА МІНІСТРІВ СРСР — найвищий виконавчий і розпорядчий орган держ. влади СРСР; Уряд СРСР. 15.III 1946 Радю Народних Комісарів СРСР (див. *Рада Народних Комісарів*) перетворено на Радю Міністрів СРСР. Уряд СРСР очолює всю систему органів держ. управління Союзу РСР. Організація, склад, компетенція і порядок діяльності Ради Міністрів СРСР визначено ст. 64—78 Конституції СРСР 1936. Рада Міністрів СРСР утворюється *Верховною Радою СРСР* на 1-й сесії чергового скликання на спільному засіданні обох палат, перед нею відповідальна і їй підзвітна; в період між сесіями — перед Президією Верховної Ради СРСР і їй підзвітна. Радю Міністрів СРСР (1970) утворено у складі: Голови (з 1964—О. М. *Косигін*); перших заступників Голови; заступників Голови, серед яких — голова Держ. планового комітету Ради Міністрів СРСР, голова Держ. комітету Ради Міністрів СРСР по матеріально-тех. постачанню, голова Держ. комітету Ради Міністрів СРСР по науці й техніці, голова Держ. комітету Ради Міністрів СРСР у справах будівництва; міністрів; голови Комітету нар. контролю СРСР; голів держ. комітетів Ради Міністрів СРСР: у питаннях праці і заробітної плати; цін; стандартів; по профес.-тех. освіті; по телебаченню і радіомовленню; лісового г-ва; по зовн. економ. зв'язках; голови Комітету держ. безпеки при Раді Міністрів СРСР; голови Всесоюзного об'єднання «Союзсільгосптехніка» Ради Міністрів СРСР; голови правління Держ. банку СРСР; начальника ЦСУ при Раді Міністрів СРСР. До складу Ради Міністрів СРСР входять Голови Рад Міністрів союзних республік за посадою. Відповідно до ст. 68 Конституції СРСР Рада Міністрів СРСР: об'єднує і спрямовує роботу загальносоюзних і союзно-респ. міністерств СРСР, держ. к-тів Ради Міністрів СРСР та ін. підвідомчих їй установ; вживає заходів по здійсненню нар.-госп. плану, держ. бюджету і зміцненню кредитно-грошової системи; забезпеченню громад. порядку, захисту інтересів д-ви та охороні прав громадян; здійснює заг. керівництво в галузі зносу і іноземними д-вами; визначає щорічні контингенти громадян, які підлягають призову на дійсну військ. службу, керує заг. будівництвом Збройних Сил країни; утворює

держ. к-ти СРСР, а в разі необхідності спец. к-ти й гол. управління. Рада Міністрів СРСР має право законодавчої ініціативи. Рада Міністрів СРСР — колегіальний орган. Його допоміжним робочим органом є Президія Ради Міністрів СРСР. На основі і на виконання чинних законів СРСР у межах своєї компетенції Рада Міністрів СРСР видає постанови й розпорядження, що є обов'язковими на всій території СРСР, і перевіряє їх виконання. В найважливіших питаннях держ. управління, що мають велике політ. значення, приймаються спільні постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР. Постанови і розпорядження Ради Міністрів СРСР публікуються у «Збірнику постанов і розпоряджень Уряду СРСР».

РАДА МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР — найвищий виконавчий і розпорядчий орган держ. влади УРСР; Уряд республіки. З 1919 урядом УРСР була *Рада народних комісарів Української РСР*, яку 25.III 1946 перетворено на Раду Міністрів УРСР. Вона очолює всю систему органів держ. управління. Її організацію, склад, компетенцію і порядок діяльності визначено ст. 79—88 Конституції СРСР 1936 та ст. 39—53 Конституції Української РСР 1937. Рада Міністрів УРСР утворюється Верховною Радою УРСР на 1-й сесії чергового скликання; перед нею відповідальна та їй підзвітна. В період між сесіями відповідальна перед Президією Верховної Ради УРСР та їй підзвітна. Водночас, в силу федеративного устрою Союзу РСР, Рада Міністрів зобов'язана виконувати акти найвищих органів держ. влади і держ. управління СРСР з питань, що входять до компетенції СРСР або до спільної компетенції СРСР і УРСР. В усіх ін. питаннях Рада Міністрів УРСР підпорядковується виключно найвищим органам держ. влади УРСР.

Раду Міністрів УРСР утворено у складі (1971): Голови (з 1965 — В. В. Шербицький); перших заст. Голови; заступників Голови; міністрів; голови *Державного планового комітету Ради Міністрів Української РСР*; голови Держ. к-ту Ради Міністрів УРСР у справах будівництва; голови *Комітету народного контролю Української РСР*; голів держ. комітетів Ради Міністрів УРСР: цін; по проф.-тех. освіті; по використанню трудових ресурсів; по телебаченню і радіомовленню; по охороні природи; по нагляду за безпечним веденням робіт у пром-сті і гірничому нагляду; К-ту держ. безпеки при Раді Міністрів УРСР; голови Укр. об'єднання Ради Міністрів УРСР «Укр. сільгосптехніка»; нач. Гол. управління Ради Міністрів УРСР по матеріально-тех. постачанню; нач. ЦСУ при Раді Міністрів УРСР. Відповідно до ст. 43 Конституції УРСР Рада Міністрів УРСР об'єднує і спрямовує роботу *міністерств Української РСР* та ін. підвідомчих їй установ; об'єднує і перевіряє роботу уповноважених загальносоюзних міністерств і відомств; вживає заходів по здійсненню нар.-госп. плану, держ. і місцевого бюджету УРСР; забезпеченню громад. порядку, захисту інтересів д-ти та охороні прав громадян; керує і перевіряє роботу виконавчих к-тів обласних Рад депутатів трудящих, утворює, в разі необхідності, спец. комітети й гол. управління при Раді Міністрів УРСР у справах госп. і культ. будівництва; керує організацією військ. формувань УРСР; здійснює керівництво в галузі зносин УРСР з іноземними д-вами, виходячи з загальностановленого Союзом РСР порядку у взаємовідносинах союзних республік з іноземними д-вами. Рада Міністрів УРСР користується правом законодавчої ініціативи.

Рада Міністрів УРСР — колегіальний орган, рішення якого з осн. питань обговорюються і ухва-

люються більшістю голосів членів уряду. Допоміжним робочим органом Ради Міністрів УРСР є Президія Ради Міністрів УРСР. Рада Міністрів УРСР у межах своєї компетенції видає постанови й розпорядження на основі і на виконання діючих законів СРСР і УРСР, постанов і розпоряджень Ради Міністрів СРСР, що є обов'язковими на всій тер. УРСР, і перевіряє їх виконання. В найважливіших питаннях держ. управління, що мають велике політ. значення, Рада Міністрів УРСР і ЦК КП України приймають спільні постанови. Постанови і розпорядження Ради Міністрів УРСР публікуються в «Збірнику постанов і розпоряджень Уряду УРСР». Уряд УРСР має при Уряді СРСР своє постпредство — *Постійне представництво Ради Міністрів Української РСР при Раді Міністрів Союзу РСР*.

РАДА НАРОДНИХ КОМІСАРІВ (РНК), Раднарком — з 1917 до 1946 найвищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади СРСР, союзних і автономних республік; іхній уряд. Першу РНК утворено *Другим Всеросійським з'їздом Рад*. До складу першої РНК, очолюваної В. І. Ульяновим (Леніним), увійшло 14 нар. комісарів.

За Конституцією СРСР 1924 РНК СРСР утворювалася *Центральним Виконавчим Комітетом СРСР*, а РНК союзних республік — відповідними ЦВК республік (див. *Рада Народних Комісарів Української РСР*). За Конституцією СРСР 1936 РНК СРСР та РНК союзних і авт. республік утворювалися відповідно Верховною Радою СРСР, Верховними Радами союзних і авт. республік. Законом від 15.III 1946 РНК СРСР перетворено на *Раду Міністрів СРСР*, а РНК союзних і авт. республік — на відповідні Ради Міністрів. Див. *Рада Міністрів Української РСР*.

РАДА НАРОДНИХ КОМІСАРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (РНК УРСР), Раднарком УРСР — найвищий виконавчий і розпорядчий орган держ. влади УРСР 1919—46; Уряд республіки. Створений за зразком першого Рад. уряду Росії — Раднаркомом РРФСР (див. *Рада Народних Комісарів*) шляхом реорганізації *Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України*. Попередниками РНК УРСР були *Народний Секретаріат* — перший Рад. уряд України, згодом — *Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України*. Відділи останнього 29.I 1919 було перейменовано на народні комісаріати (наркомати), очолювані народними комісарами (наркомами). За Конституцією УРСР 1919 РНК УРСР обиралася *Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом (ВУЦВК)* і була відповідальною перед Всеукраїнським з'їздом Рад і ВУЦВК. За повноваженнями, наданими постановою ВУЦВК від 14.III 1919, РНК мала право видавати законодавчі акти під контролем ВУЦВК. Було додатково створено 2 наркомати — соціального забезпечення та пошт і телеграфу (згодом кількість і назви наркоматів змінювалися за рішеннями ВУЦВК залежно від завдань, що стояли перед республікою). При Раднаркомі УРСР створювалися допоміжні установи: Малий Раднарком (з 16.V 1919), різні комісії тощо. РНК УРСР діяла в тісному контакті з РНК РРФСР. Згідно з *Союзним робітничо-селянським договором між РРФСР і УРСР* (грудень 1920) було створено кілька об'єднаних наркоматів (військ. і морських справ, Вища Рада Народного Господарства, зовн. торгівлі, фінансів, праці, шляхів, пошт і телеграфу), які входили до складу РНК РРФСР і мали уповноважених у РНК УРСР. З утворенням *Союзу Радянських Соціалістичних Республік* відповідно до «Загального

держ. к-ти СРСР, а в разі необхідності спец. к-ти й гол. управління. Рада Міністрів СРСР має право законодавчої ініціативи. Рада Міністрів СРСР — колегіальний орган. Його допоміжним робочим органом є Президія Ради Міністрів СРСР. На основі і на виконання чинних законів СРСР у межах своєї компетенції Рада Міністрів СРСР видає постанови й розпорядження, що є обов'язковими на всій території СРСР, і перевіряє їх виконання. В найважливіших питаннях держ. управління, що мають велике політ. значення, приймаються спільні постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР. Постанови і розпорядження Ради Міністрів СРСР публікуються у «Збірнику постанов і розпоряджень Уряду СРСР».

РАДА МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР — найвищий виконавчий і розпорядчий орган держ. влади УРСР; Уряд республіки. З 1919 урядом УРСР була *Рада народних комісарів Української РСР*, яку 25.III 1946 перетворено на Раду Міністрів УРСР. Вона очолює всю систему органів держ. управління. Її організацію, склад, компетенцію і порядок діяльності визначено ст. 79—88 Конституції СРСР 1936 та ст. 39—53 Конституції Української РСР 1937. Рада Міністрів УРСР утворюється Верховною Радою УРСР на 1-й сесії чергового скликання; перед нею відповідальна та їй підвітна. В період між сесіями відповідальна перед Президією Верховної Ради УРСР та їй підвітна. Водночас, в силу федеративного устрою Союзу РСР, Рада Міністрів зобов'язана виконувати акти найвищих органів держ. влади і держ. управління СРСР з питань, що входять до компетенції СРСР або до спільної компетенції СРСР і УРСР. В усіх ін. питаннях Рада Міністрів УРСР підпорядковується виключно найвищим органам держ. влади УРСР.

Раду Міністрів УРСР утворено у складі (1971): Голови (з 1965 — В. В. Щербіцький); перших заст. Голови; заступників Голови; міністрів; голови *Державного планового комітету Ради Міністрів Української РСР*; голови Держ. к-ту Ради Міністрів УРСР у справах будівництва; голови *Комітету народного контролю Української РСР*; голів держ. комітетів Ради Міністрів УРСР: цін; по проф.-тех. освіті; по використанню трудових ресурсів; по телебаченню і радіомовленню; по охороні природи; по нагляду за безпечним веденням робіт у пром-сті і гірничому нагляду; К-ту держ. безпеки при Раді Міністрів УРСР; голови Укр. об'єднання Ради Міністрів УРСР «Укр-сільгосптехніка»; нач. Гол. управління Ради Міністрів УРСР по матеріально-тех. постачанню; нач. ЦСУ при Раді Міністрів УРСР. Відповідно до ст. 43 Конституції УРСР Рада Міністрів УРСР об'єднує і спрямовує роботу *міністерств Української РСР* та ін. підвідомчих їй установ; об'єднує і перевіряє роботу уповноважених загальносоюзних міністерств і відомств; вживає заходів по здійсненню нар.-госп. плану, держ. і місцевого бюджету УРСР; забезпеченню громад. порядку, захисту інтересів д-ви та охороні прав громадян; керує і перевіряє роботу виконавчих к-тів обласних Рад депутатів трудящих, утворює, в разі необхідності, спец. комітети й гол. управління при Раді Міністрів УРСР у справах госп. і культ. будівництва; керує організацією військ. формувань УРСР; здійснює керівництво в галузі зносин УРСР з іноземними д-вами, виходячи з загальнозстановленого Союзом РСР порядку у взаємовідносинах союзних республік з іноземними д-вами. Рада Міністрів УРСР користується правом законодавчої ініціативи.

Рада Міністрів УРСР — колегіальний орган, рішення якого з осн. питань обговорюються і ухва-

люються більшістю голосів членів уряду. Допоміжним робочим органом Ради Міністрів УРСР є Президія Ради Міністрів УРСР. Рада Міністрів УРСР у межах своєї компетенції видає постанови й розпорядження на основі і на виконання діючих законів СРСР і УРСР, постанов і розпоряджень Ради Міністрів СРСР, що є обов'язковими на всій тер. УРСР, і перевіряє їх виконання. В найважливіших питаннях держ. управління, що мають велике політ. значення, Рада Міністрів УРСР і ЦК КП України приймають спільні постанови. Постанови і розпорядження Ради Міністрів УРСР публікуються у «Збірнику постанов і розпоряджень Уряду УРСР». Уряд УРСР має при Уряді СРСР своє постпредство — *Постійне представництво Ради Міністрів Української РСР при Раді Міністрів Союзу РСР*, В. В. Мриза (Київ).

РАДА НАРОДНИХ КОМІСАРІВ (РНК), Раднарком — з 1917 до 1946 найвищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади СРСР, союзних і автономних республік; їхній уряд. Першу РНК утворено *Другим Всеросійським з'їздом Рад*. До складу першої РНК, очолюваної В. І. Ульяновим (Леніним), увійшло 14 нар. комісарів.

За Конституцією СРСР 1924 РНК СРСР утворювалася *Центральним Виконавчим Комітетом СРСР*, а РНК союзних республік — відповідними ЦВК республік (див. *Рада Народних Комісарів Української РСР*). За Конституцією СРСР 1936 РНК СРСР та РНК союзних і авт. республік утворювалися відповідно Верховною Радою СРСР, Верховними Радами союзних і авт. республік. Законом від 15.III 1946 РНК СРСР перетворено на *Раді Міністрів СРСР*, а РНК союзних і авт. республік — на відповідні Ради Міністрів. Див. *Рада Міністрів Української РСР*.

РАДА НАРОДНИХ КОМІСАРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (РНК УРСР), Раднарком УРСР — найвищий виконавчий і розпорядчий орган держ. влади УРСР 1919—46; Уряд республіки. Створений за зразком першого Рад. уряду Росії — Раднарком РРФСР (див. *Рада Народних Комісарів*) шляхом реорганізації *Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України*. Попередниками РНК УРСР були *Народний Секретаріат* — перший Рад. уряд України, згодом — Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України. Відділи останнього 29.I 1919 було перейменовано на народні комісаріати (наркомати), очолювані народними комісарами (наркомом). За Конституцією УРСР 1919 РНК УРСР обиралася *Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом (ВУЦВК)* і була відповідальна перед Всеукраїнським з'їздом Рад і ВУЦВК. За повноваженнями, наданими постановою ВУЦВК від 14.III 1919, РНК мала право видавати законодавчі акти під контролем ВУЦВК. Було додатково створено 2 наркомати — соціального забезпечення та пошт і телеграфу (згодом кількість і назви наркоматів змінювалися за рішеннями ВУЦВК залежно від завдань, що стояли перед республікою). При Раднаркомі УРСР створювалися допоміжні установи: Малий Раднарком (з 16.V 1919), різні комісії тощо. РНК УРСР діяла в тісному контакті з РНК РРФСР. Згідно з *Союзним робітничо-селянським договором між РРФСР і УРСР* (грудень 1920) було створено кілька об'єднаних наркоматів (військ. і морських справ, Вища Рада Народного Господарства, зовн. торгівлі, фінансів, праці, шляхів, пошт і телеграфу), які входили до складу РНК РРФСР і мали уповноважених у РНК УРСР. З утворенням *Союзу Радянських Соціалістичних Республік* відповідно до «Загального

положення про народні комісаріати УРСР», затвердженого ВУЦВК 12.X 1924, наркомати було поділено на загальносоюзні, союзно-республіканські та республіканські. Загальносоюзні наркомати (військ. і морських справ, зовн. торгівлі, закордонних справ, шляхів сполучення, зв'язку) мали при РНК УРСР уповноважених; союзно-республіканські (внутр. торгівлі, праці, фінансів, РСІ, ВРНГ), що входили до складу РНК УРСР, одночасно були республіканськими органами односторонніх наркоматів СРСР; республіканські (охорони здоров'я, зем. справ, внутр. справ, освіти, соцзабезпечення, юстиції) здійснювали безпосереднє керівництво окремими галузями держ. управління УРСР. З створенням Молд. АРСР у складі УРСР (1924) РНК Молд. АРСР була підпорядкована Раднаркомові УРСР.

Розвиток багатгалузової пром-сті СРСР внаслідок успішного виконання першого п'ятирічного плану викликав перебудову органів управління нар. г-вом. Замість реорганізованої Вищої Ради Народного Господарства (1932) було створено союзні наркомати важкої та лісової пром-сті, які мали в РНК УРСР своїх уповноважених, союзно-республіканський наркомат легкої пром-сті. Крім того, утворено кілька нових наркоматів — постачання (1930), комунального г-ва (1931) тощо, галузевої к-ти в складі РНК УРСР (у справах місцевості, у справах фізкультури і спорту та ін.). За Конституцією УРСР 1937 РНК УРСР утворювалася *Верховною Радою Української РСР* і була підзвітна їй та Президії Верховної Ради УРСР. До складу Раднаркомів УРСР входили Голова РНК, його заступники, голова Держплану УРСР, наркоми республіки, уповноважений К-ту заготівель СРСР, нач. управління в справах місцевості, уповноважені загальносоюзних наркоматів.

У такому складі, не рахуючи змін у кількості і назвах наркоматів, Раднарком УРСР існував до 25.III 1946, коли його було перетворено на *Раду Міністрів Української РСР*. Головами РНК УРСР в різний час були В. Я. Чубар, П. П. Любченко, Л. Р. Корнієць та ін.

Р. І. Гричук (Київ).

РАДА НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ — одна з двох рівноправних палат *Верховної Ради СРСР*, що представляє специфічні інтереси народів СРСР, пов'язані з їхніми нац. особливостями. Необхідність створення Р. Н. зумовлювалася тим, що СРСР є багатонац. д-вою. Ще в резолюції XII з'їзду РКП(б) (квітень 1923) з нац. питання вказувалося на необхідність створення в системі найвищих органів влади СРСР спец. органу представництва національностей на початках рівності. Конституція СРСР 1924 законодавчо закріпила двопалатну систему *Центрального Виконавчого Комітету СРСР* у складі Союзної Ради та Ради Національностей [пропозиція про це була зафіксована в резолюції IV наради ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками нац. республік та областей від 9—12.VI 1923]. За дюкою Конституцією СРСР, Р. Н. обирається громадянами СРСР на 4 роки за нормою: по 32 депутати від кожної союзної республіки, по 11 депутатів від кожної авт. республіки, по 5 депутатів від кожної авт. обл. і по 1 депутату від кожного нац. округу. Орг. структура Р. Н., порядком її діяльності, компетенція, допоміжні органи — постійні комісії — такі самі, як і у *Ради Союзу*. До Р. Н. Верховної Ради СРСР 8-го скликання (1970) обрано 750 депутатів, у т. ч. від УРСР, як і від ін. союзних республік, 32 депутати.

РАДА ПАРТІЇ — за Статутом РСДРП, прийнятим II з'їздом РСДРП (1903), найвища установа

партії. На Р. п. покладалося завдання погоджувати і об'єднувати діяльність ЦК і редакції ЦО, представляти партію в стосунках з ін. партіями тощо. До складу Р. п. входило 5 чол.: два від ЦО — В. І. Ленін і Л. Є. Гальперін, два від ЦК — Ф. В. Ленгнік і В. О. Носков; голова Ради — Г. В. Плеханов — був обраний на II з'їзді партії. Після того як меншовики захопили редакцію «*Искра*» (листопад 1903), склад Р. п. змінився. Від ЦО до неї ввійшли Л. Мартов і П. Б. Аксельрод. Від того часу Р. п., як і «*Искра*», стала фракційною меншовицькою установою. Згідно з Статутом партії, прийнятим III з'їздом РСДРП (1905), Р. п. було ліквідовано.

РАДА ПРАЦІ І ОБОРОНИ (РПО) — центральний орган державного управління, що діяв 1920—23 на правах комісії при Раднаркомі РРФСР, 1923—37 — при Раднаркомі СРСР. Створено в квітні 1920 шляхом реорганізації *Ради Робітничої і Селянської Оборони*. Головою РПО за посадою був голова Раднаркому. До її складу входили народні комісари у військ. і морських справах, праці, шляхів, землеробства, НК РСІ, голова ВРНГ і представник ВІРПС. Представники наркоматів та ін. центр. відомств, а також союзних республік брали участь у засіданнях РПО, коли обговорювалися питання, що стосувалися безпосередньо їхньої діяльності. РПО розглядала і через відповідні органи втілювала в життя госп. і фін. політику Рад. д-ви, нар.-госп. плани СРСР, розв'язувала питання про розвиток окремих галузей нар. г-ва, питання оборони країни й поліпшення військ. справи, керувала діяльністю госп. наркоматів та економіч. нарад союзних республік. Вона також розв'язувала питання розподілу матеріальних фондів і коштів між союзними республіками й союзними госп. наркоматами. Акти РПО мали обов'язкову силу для всіх центр. і місцевих органів держ. управління і могли бути припинені або скасовані лише Раднаркомом СРСР. Припинила свою діяльність відповідно до постанови ЦВК СРСР від 28.IV 1937. Органами РПО на місцях були *Екосо*.

І. М. Разнатковський (Київ).

РАДА РОБІТНИЧОЇ І СЕЛЯНСЬКОЇ ОБОРОНИ, Рада Оборони — орган, створений постановою ВЦВК та Раднаркомом РРФСР від 30.XI 1918 для мобілізації сил і засобів Рад. країни в інтересах оборони проти об'єднаних полчищ світового імперіалізму. Головою Ради був В. І. Ленін. До її складу входили: голова Револуц.-військ. ради республіки, нарком шляхів, заст. наркома продовольства, голова Надзвичайної комісії по здійсненню постачання та представник ВЦВК. Постанови Ради оборони були обов'язкові для всіх відомств, центр. та місцевих установ, для всіх громадян. У квітні 1920 її реорганізовано в *Раду Праці і Оборони*.

РАДА СІЧОВОЇ СТАРШИНИ — напівофіційний орган на *Запорізькій Січі*, в якому брали участь кошовий отаман та ін. військові старшини. Здебільшого її називали старшинською сходкою. Скликали її для обговорення політ., військ., адм., та ін. питань. Р. с. с. відображала інтереси старшини та замоного козацтва. Із зростанням класових суперечностей за часів *Нової Січі* Р. с. с. фактично виконувала функції найвищого органу влади на Запоріжжі.

РАДА СОЮЗУ — одна з двох рівноправних палат *Верховної Ради СРСР*, що представляє спільні інтереси і волю всього рад. народу. Попередницею Р. С. була Союзна Рада, що діяла у складі *Центрального Виконавчого Комітету СРСР* 1924—37. Обирається на 4 роки громадянами СРСР по виборчих округах за нормою: 1 де-

путат на 300 тис. населення. Порядок діяльності Р. С. визначається Конституцією СРСР та заг. регламентом, що затверджується на 1-й сесії палати. Р. С. обирає Голову палати, що керує її засіданнями і видає внутр. розпорядком, та чотирьох його заступників. Р. С., як і *Ради Національностей*, належить законодавча ініціатива. Вона на своїх засіданнях розв'язує важливі питання держ., госп. і культ. життя; ряд питань розв'язується на спільних засіданнях Р. С. і Ради Національностей. У Р. С. певна роль у підготовці орг. питань належить Раді старійшин, що утворюється з представників депутатів Р. С. Постійно діючими допоміжними органами Р. С. є її постійні комісії (мандатна, законодавчих передбачень, планово-бюджетна, в закордонних справах, в справах молоді та ін.). До Р. С. Верховної Ради СРСР 8-го скликання (1970) обрано 767 депутатів, у т. ч. від УРСР — 150.

РАДА СТАРШИНИ — на Лівобережній Україні від часів нар.-визвольної війни 1648—54 і до 1764 дорадчий орган при *гетьмані*. До її складу входила старшинська верхівка — *генеральна старшина* та полковники городових полків. Р. с. схвалювала податки, оренди, відала справами військ.-оборонного характеру тощо. В 2-й пол. 18 ст. почала присвоювати собі правомочність *Генеральної військової ради*. Див. також *Рада генеральної старшини*.

РАДВАНКА — околиця м. Ужгорода Закарп. обл., де 1950 відкрито поселення 8—9 ст. При розкопках виявлено залишки напівземляничових жител, знайдено уламки ліпного і кружалного посуду, прясельце, кістки свійських і диких тварин тощо. Вважають, що поселення належало слов. племені хорватів, яке жило на території тепер. Закарп. області.

Лит.: Бервякович К. В. Исследования древнеславянского поселения VIII—IX вв. в г. Ужгороде. «Краткие сообщения Ин-та археологии АН УССР», 1954, в. 3.

РАДГОСПИ, радянські господарства — державні с.-г. підприємства в СРСР; вища форма організації соціалістич. сільського господарства. В Р. усі засоби виробництва і вироблювана ними продукція є загальнонар. власністю. Порівняно з *колгоспами* Р. мають вищий рівень усупільнення виробництва і є провідними соціалістич. підприємствами на селі. Вони почали створюватися відразу ж після Великої Жовтн. соціалістич. революції на базі конфіскованих поміщицьких маєтків. Ідея створення Р. як зразкових господарств на госп. розрахунок, що під контролем батрацьких депутатів демонстрували б селянам переваги великого виробн., заснованого на суспільній власності, належить В.І. Леніну. Завдання створення Р. було висунуто в *Квітневих тезах В. І. Леніна* та на 1-му з'їзді с.-г. робітників Петроградської губ. 13.II.1919. Правове закріплення Р. дістали в усіх аграрних законах Рад. влади, зокрема в *Декреті про землю* (1917) та в ст. 13 закону «Про соціалізацію землі» (1918). На Україні перші Р. засновано 1919. Спочатку на базі маєтків поміщиків і цукрозаводчиків було створено 174 Р. У 1940 в республіці налічувалося 929 Р. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 майже всі Р. на Україні було знищено, а їхнє майно пограбоване окупантами.

У післявоєнні роки Р. було відбудовано, а також створено ряд нових. На поч. 1971 в УРСР було понад 1600 Р., що дають більше як 20% товарної продукції с. г. республіки. У доповіді Першого секретаря ЦК КП України П. Ю. Шелеста ХХІV з'їздові КП України зазначено, що особливо важливу роль Р. відіграють у постачанні населенню

пром. центрів овочів, молока і продуктів птахівництва; за п'ятирічку 1966—70 вони дали д-ві понад 2 млрд. крб. прибутку (Матеріали ХХІV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1971, с. 35). Виробнича діяльність Р. здійснюється на основі госп. розрахунку, керівництво Р. — на принципі єдиноначальності. Див. також *Сільське господарство* на Україні.

РАДЕХІВ — місто Львів. обл. УРСР, центр Радеківського р-ну. Залізнич. ст. Вузол автошляхів. 5,7 тис. ж. (1971). Перша писемна згадка про Р. належить до 1493. В люстрації 1578 зафіксовано, що в 2-й пол. 16 ст. Р. пограбували й знищили татари. В 1772 Р. захопила Австрія. В 17—19 ст. Р. був власністю польс. магнатів Лащів та графів Бадені. В 30-х рр. 19 ст. Р. перетворений на містечко. Після розпаду 1918 Австро-Угорщини Р. 1919 загарбала панська Польща. В серпні 1920 у визволеному Червоною Армією Р. діяв ревком. Восени 1920 Р. підпав під владу бурж.-поміщицької Польщі. У 1934 і 1936 в місті під керівництвом Радеківського повітового к-ту КПЗУ проводилися страйки. У 1929—30 в повіті відбулися страйки с.-г. робітників, 1936—37 — страйки залізничників. У вересні 1939 у складі Зх. України возз'єднаний з УРСР. На поч. Великої Вітчизн. війни місто 24.VI.1941 окупували нім.-фашисти. Загарбники. 17.VII.1944 рад. війська визволили Р. З 1939 Р. — центр Радеківського р-ну, 1963—64 — в складі Сокальського р-ну, з 1965 — знову район. У місті — авторем., маслоробний з-ди, прод. комбінат тощо. З загальношк. і 1 муз. школи. Пам'ятник на братській могилі воїнів-визволителів.

РАДИМІНСЬКИЙ-ЛЮБА (Radziwiński Luba) Зигмунт (12.IV.1843 — 12.X.1928) — польс. історик, дослідник у галузі генеалогії й геральдики. Н. в с. Шимківцях (тепер Білогірського р-ну Хмельн. обл.) в поміщицькій сім'ї. В 1859—62 вчився в Київ. ун-ті. Член Істор. т-ва Нестора-літописця (з 1879), Т-ва дослідників Волині (з 1900), голова Польс. геральдичного т-ва (1912—25). Наприкінці 19 ст. провадив археолог. розвідки на Волині. Гол. праця присвячена історії кн. Сангушків (т. 1—2. Львів, 1906—12). Брав участь у підготовці видання документів «Архів князів Сангушків у Славуті» (т. 1—7. Львів, 1887—1910), що містить численні акти (переважно укр. мовою) з соціально-економіч. і політ. історії Волині кінця 14—16 ст.

Я. Д. Ісаєвич (Львів). **РАДЗІВІЛЛ** [(Radziwiłł) Р а д з і в и л л, Р а д з і л а] Альбрехт Станіслав (1.VII.1593 — 12.XI.1656) — лит. магнат, князь. Н. в Олиці (тепер с-ще м. г. Волин. обл.). З 1619 — лит. підканцлер, з 1623 — великий лит. канцлер. Власник значних зем. маєтків на Волині. Насаджував католицизм на Україні. Автор «Мемуарів» лат. мовою, що охоплюють період історії Польщі 1632—56 (опубл. неточний польс. переклад, т. 1—2. Познань, 1839). В мемуарах є відомості про події визвольної війни укр. народу 1648—54. Р. відзначав всенар. характер війни на Україні, змущений був визнати героїзм укр. сел.-козац. війська.

Я. Д. Ісаєвич (Львів). **РАДЗІВІЛЛИ** — лит. магнати, великі землевласники в Литві, Польщі, Білорусії й на Україні (Волині) в 15 — на поч. 20 ст. В 16—18 ст. Р. користувалися привілеями удільних князів, мали надвірне військо (бл. 6 тис.), власні фортеці. Обіймаючи високі урядові посади, Р. підтримували шляхет.-католицьку агресію і брали безпосередню участь у загарбницьких війнах феодал. Литви і шляхет. Польщі, спрямованих на поневолення укр., рос. і білорус. народів. А л ь б р е х т

Станіслав Р. (1593—1656) — великий лит. канцлер (див. А. С. Радзівілл). Ян уш Р. (1612—55) — лит. коронний гетьман. Під час нар.-визвольної війни 1648—54 керував придушенням повстань у Білорусії. В серпні 1651 очолюване Янушем Р. лит.-шляхет. військо захопило Київ і вчинило жорстоку розправу над населенням. У 1654 його загоны були розбиті рос.-укр. полками в Білорусії. Кароль Станіслав Р. (1734—90) — лит. коронний гетьман. Учасник *Барської конфедерації 1768*, після поразки якої перейшов на бік царського уряду. Пізніше брав участь у боротьбі магнатів за владу, що сприяло політ. знесиленню і втраті Польщею нац. незалежності в кінці 18 ст.

РАДЗИВІЛЛІВСЬКИЙ ЛІТОПИС, Кенігсберзький літопис — ілюстроване літописне зведення, що містить *«Повість временних літ»*, в редакції, близькій за змістом до *Лаврентійського літопису*, далі — відомості з пд.-рус. літописів, а з серед. 12 ст. до 1206 — літопис подій у Владимирі-Суздальській Русі. Зберігся в зх.-рус. (можливо, смоленському) списку кін. 15 ст., який, на думку більшості дослідників, є копією літопису 13 ст. (відредагованого літопису Переяслава Суздальського). Цінним істор. джерелом є вміщені в Р. л. 617 кольорових мініатюр, що значною мірою повторюють мініатюри зведень 13 ст. Список Р. л. зберігався у лит. князів Радзівілів, 1668 потрапив у б-ку м. Кенігсберга (звідси й назви). В серед. 18 ст. його передано до б-ки Академії наук у Петербурзі. Видання: Радзивіллоўская, или Кенігсбергская летопись. СПб., 1902.

Лит.: Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.—Л., 1947; Рыбаков Б. А. Окна в исчезнувший мир. «Доклады и сообщения исторического факультета Москов. ун-та», 1946, в. 4; Історія української літератури, т. 1. Давня література. К., 1967. Я. Д. Ісаєвич (Львів).

РАДИ ДЕПУТАТІВ ТРУДЯЩИХ — в СРСР представницькі органи народу, уособлені у Верховних і місцевих Радах, яким належить уся повнота держ. влади.

Вперше в світовій історії Ради виникли в період *революції 1905—07 в Росії*, а потім з'явилися після Лютневої революції 1917 як результат революц. творчості трудящих мас. У Радах В. І. Ленін відкрив найвищу форму справжнього народо-владдя, держ. форму *диктатури пролетаріату*, соціалістич. д-ви. Ленінське вчення про Ради ґрунтується на революц. теорії марксизму, на глибокому вивченні і узагальненні досвіду *Паризької комуни 1871* і трьох рос. революцій, практичного досвіду перших років діяльності *Радянської соціалістичної держави*.

Геніальне відкриття В. І. Ленінін Республіки Рад як нової, вищої за парламентарну республіку, форми демократич. д-ви мало видатне теоретичне і практичне значення для перемоги *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917*, для створення і зміцнення першої в світі соціалістич. д-ви, для побудови соціалізму. «Якби народна творчість революційних класів,— вказував В. І. Ленін,— не створила Рад, то пролетарська революція була б у Росії справою безнадійною» (Твори, т. 26, с. 77).

З перемогою Великої Жовтн. соціалістич. революції *Другий Всеросійський з'їзд Рад* передав усю владу в країні в центрі і на місцях, у т. ч. і на Україні, Радам як представницьким органам робітн., сел. і солдат. мас.

Поряд з утвердженням *Радянської влади* в РРФСР, також на Україні, в Білорусії, на Закарпатті *Ради робітничих, селянських і червоноармій-*

Перемога руських князів над половцями на Сулі.
Мініатюра з Радзівілівського літопису.

ських депутатів зміцнювалися, об'єднувалися і діяли як єдина система органів держ. влади на принципах *демократичного централізму* відповідно до союзних робітн.-сел. договорів між РРФСР та ін. рад. республіками, зокрема на підставі *Союзного робітничо-селянського договору між РРФСР і УРСР*. Отже, ще до об'єднання в грудні 1922 рад. республік в єдину союзн. державу — Союз Радянських Соціалістичних Республік з волі цих республік в інтересах трудящих мас *Всеросійський з'їзд Рад*, на які обиралися делегати від Рад усіх республік, у т. ч. й від УРСР, а також *Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет*, до якого теж обиралися представники від усіх республік, зокрема від Рад. України, були своєрідними найвищими органами держ. влади всієї Рад. країни.

В *перехідний період від капіталізму до соціалізму* в СРСР Ради відповідали класовій структурі рад. суспільства і яскраво виражали суть д-ви диктатури пролетаріату. За тих умов представницькі органи трудящих мас мали назву: «Ради робітничих, селянських і солдатських (червоноармійських) депутатів». Характерними ознаками системи представництва в Радах були: позбавлення експлуатарських елементів виборчих прав; робітн. клас мав деякі виборчі переваги перед селянством (існували різні норми представництва робітників і селян у Радах); вибори на з'їзди Рад були багатоступеневими; вибори до Рад у містах відбувалися за виробничим принципом; вибори проводилися за крітним голосуванням. Найвищими органами держ. влади в Рад. д-ві з часу її утворення до прийняття Конституції СРСР 1936 і конституцій союзних республік 1937 були *з'їзди Рад*. Ліквідація експлуатарських класів, перемога соціалізму в СРСР викликали необхідність суттєвих змін в усій представницькій системі рад. суспільства. Конституція СРСР 1936, конституції союзних і авт. рад. республік, у т. ч. Конституція УРСР 1937, законодавчо закріпили перетворення Рад робітн., сел. і червоноармійських депутатів на Р. д. т. Якщо раніше Ради були представницькими органами переважної більшості населення, то в умовах, коли в рад. суспільстві не стало експлуатарських класів, а залишилися тільки робітн. клас, трудове селянство та нар. інтелігенція, Ради стали органами всього народу. Було здійснено перехід до заг. виборчого права без будь-яких обмежень: виборче право стало рівним, вибори до всіх ланок — прямими, при таємному голосуванні. Змінилася й система Рад, їхня організаційна побудова і форми їхньої діяльності. Найвищим органом держ. влади і єдиним законо-

давчим органом СРСР є *Верховна Рада СРСР*, якій як представницькому органу всього рад. народу належить уся повнота держ. влади в країні. Верховна Рада СРСР утворює уряд союзної держави — *Раду Міністрів СРСР*, обирає *Верховний Суд СРСР*, призначає *Генерального прокурора СРСР*, які в своїй діяльності підзвітні їй. Між сесіями Верховної Ради діють утворювані нею *Президія Верховної Ради СРСР* та постійні комісії Верховної Ради СРСР, робота яких забезпечує безперервність діяльності найвищого органу держ. влади країни. В союзних і авт. республіках найвищими органами держ. влади є Верховні Ради республік (див. *Верховна Рада Української РСР*), що очолюють усю систему держ. органів на своїй території.

Місцеві Р. д. т. у краях, областях, авт. областях, округах, районах, містах, селах (станіях), деревнях, хуторах, кишлаках, аулах), селищах як органи держ. влади на місцях керують політ., госп. і соціально-культ. будівництвом на своїй території: вони керують підлеглими їм підприємствами, установами, орг-ціями, координують комплексний розвиток усіх пром. і с.-г. підприємств, керують діяльністю підлеглих їм органів держ. управління, встановлюють місцевий бюджет, забезпечують охорону держ. ладу і громад. порядку, додержання законів, охорону прав громадян, сприяють зміцненню обороноздатності країни. Верховні і місцеві Р. д. т. становлять єдину систему органів держ. влади в СРСР, взаємовідносини між ними визначаються керівним принципом орг. побудови і діяльності всіх органів Рад. д-ви — принципом демократич. централізму.

Р. д. т. є постійною і єдиною основою всього *державного апарату*. Вони утворюють усі органи держ. управління, надаючи їм відповідних повноважень. Усі держ. органи підзвітні відповідним Радам, що здійснюють контроль за їхньою діяльністю. Ради поєднують у собі законодавчі функції й організації виконання законів і своїх рішень. Лише Ради зосереджують усю повноту держ. влади як у центрі, так і на місцях. Насамперед через Ради, які поєднують у собі риси держ. і громад. орг-цій, здійснюється народова влада в СРСР, залучаються нар. маси до управління своєю д-вою, зміла справами суспільства.

Ради в СРСР є справді органами нар. влади. Про це яскраво свідчать як найдемократичніший порядок проведення виборів, так і самий склад найвищих і місцевих органів держ. влади. Вибори до Рад проводяться на основі найдемократичнішого виборчого закону (див. *Виборча система*).

Склад Рад яскраво свідчить про їхній справді народний, інтернаціональний характер. У складі Верховної Ради СРСР 8-го скликання, обраної 1970, серед 1517 депутатів 763 депутати, тобто 50,3%, — робітники й селяни, ін. депутати це — вчені й письменники, інженери й агрономи, лікарі і вчителі, парт., рад., громад. працівники, діячі громад. орг-цій, воїни Збройних Сил. Майже третина депутатів — жінки; молоді віком до 30 років обрано депутатами 281 чол. До Верховної Ради УРСР 8-го скликання 1971 було обрано 484 депутати, в т. ч. 146 робітників і 97 колгоспників, 168 жінок. Серед обраних депутатів молоді віком до 30 років становить 12,8%, більшість яких члени ЛКСМУ, 217 чоловік, або 44,8%, не були депутатами минулого скликання. Серед депутатів 335 членів і кандидатів у члени КПРС, 149 депутатів — безпартійні; українців — 382 чоловіка, або 79%, росіян та представників ін. національностей — 102 чоловіка, або 21%. До місцевих Рад УРСР 1971 обрано 513 899 депутатів, серед

яких 72% становлять робітники й колгоспники, 43,3% — жінки, 47% — члени і кандидати в члени КПРС, 26% — молоді до 30 років, 46,6% депутатів не були депутатами місцевих Рад минулого скликання, що свідчить про послідовне проведення в життя програмного положення КПРС про те, щоб «школу управління державою проходили нові мільйони трудівників» (Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968, с. 90).

Вибори до Рад завжди характеризуються поголовою участю виборців у голосуванні. Виборці одностайно віддають свої голоси за кандидатів блоку комуністів і безпартійних, демонструючи цим морально-політ. єдність рад. суспільства. Ради виявили свою життєвість і непереможну силу протягом усієї історії Рад. соціалістич. д-ви. Спираючись на Ради, робітн. клас у союзі з трудовим селянством під керівництвом Комуністич. партії усуспільнив засоби виробництва, зробивши їх власністю народу, ліквідував експлуаторські класи, здійснив величезні соціальні перетворення в місті й на селі, побудував розвинуте соціалістич. суспільство і успішно буде комунізм.

З повною, остаточною перемогою соціалізму в СРСР, в умовах розгорнутого будівництва комунізму зростає роль Р. д. т. як основи загальнонар. соціалістич. д-ви. Важливі положення про зростання ролі Рад в комуністич. будівництві, про удосконалення форм і методів їхньої діяльності містяться у Програмі КПРС, прийнятій XXII з'їздом партії 1961. В ній зазначається: «В ході комуністичного будівництва підвищуватиметься роль Рад, які є сувоплучуючою організацією народу, втіленням його єдності» (Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968, с. 90). Відповідно до Програми КПРС, рішення з'їздів партії в країні здійснюються заходи, що створюють найсприятливіші умови для дальшого зростання ролі Р. д. т. в усіх сферах політ., економіч. і культ. життя.

Комуністич. партія надає величезного значення Радам у створенні *матеріально-технічної бази комунізму*, вдосконаленні соціалістич. суспільних відносин, вихованні нової людини з високою комуністич. свідомістю.

Р. д. т. послалили свій вплив в усіх галузях комуністич. будівництва, активізувалась їхня правотворча діяльність. Верховна Рада СРСР, Верховні Ради союзних і авт. республік протягом останніх років розробили і прийняли Основи законодавства про працю, охорону здоров'я, про шлюб і сім'ю, Основи водного законодавства, земельного законодавства, законодавчі акти про охорону природи, посилення боротьби із злочинністю, по дальшому поліпшенню пенсійного забезпечення робітників, службовців, колгоспників та ін., що регулюють важливі суспільні відносини в Рад. країні і мають величезне значення для нормального функціонування розвинутого соціалістич. суспільства з метою розв'язання завдань комуністич. будівництва. Ряд законів та ін. законодавчих актів розробила і прийняла Верховна Рада УРСР, удосконаливши законодавство республіки (див. *Законодавство Української РСР*). Мільйони трудящих взяли активну участь у підготовці й обговоренні законопроектів.

Посилився контроль найвищих органів влади СРСР, союзних і авт. республік за діяльністю органів держ. управління. Верховна Рада СРСР на своїх сесіях, її постійні комісії стали ширше розглядати питання економіч. і культ. розвитку країни.

На сесіях *Верховної Ради Української РСР* поряд з розглядом щорічних народногосп. планів і бю-

джетів республіки стали частіше обговорюватися питання з окремих галузей госп. і культ. будівництва. Збільшилася кількість *постійних комісій Верховної Ради Української РСР*, які систематично обговорюють доповіді міністрів та ін. керівників відомств республіки з різних галузей економіки і культури і активно впливають на поліпшення їхньої діяльності.

Комуністич. партія особливу увагу приділяє послідовному перетворенню в життя ленінської настанови про значення органів держ. влади на місцях. Істотно розширено права місц. Р. д. т., зокрема сільс. і селищних, районних і міських, помітно підвищилася їхня роль у госп. і культ. будівництві. В цьому важливе значення мали, зокрема, постанови ЦК КПРС «Про поліпшення роботи сільських і селищних Рад депутатів трудящих» (1967) та «Про заходи по дальшому поліпшенню роботи районних і міських Рад депутатів трудящих» (1971). Директиви партії було реалізовано у відповідних Указах Президії Верховної Ради СРСР, постановою Ради Міністрів СРСР, в законах, прийнятих в республіках. Так, Верховна Рада УРСР 1968 розробила і прийняла закони про сільську і селищну Р. д. т., 1971 — про районну та про міську, районну в місті Р. д. т., які стали правовою основою удосконалення форм і методів їхньої діяльності, широкого залучення нарм. до управління суспільними справами, дальшого підвищення ролі місцевих органів держ. влади в комуністич. будівництві.

Важливого значення дальшому зростанню ролі Р. д. т., як об'єктивної закономірності розвитку Рад д-ви, соціалістич. суспільства, надав ХХІV з'їзд КПРС. «З'їзд вважає, — говорить в Резолюції до Звітну доповідь ЦК КПРС, — що Ради повинні ще повніше здійснювати свої функції, справляти дійовий вплив на розвиток економіки і культури, піднесення народного добробуту, наполегливіше займатися питаннями соціально-побутового обслуговування населення, охорони громадського порядку. Треба послідовніше проводити в життя принцип підзвітності виконавчих органів представницьким органам, вище підносити авторитет і активність депутатів, їх відповідальність перед виборцями» (Матеріали ХХІV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 228—229).

З керівництвом Комуністич. партії нерозривно пов'язані виникнення, зміцнення і розвиток Рад, перетворення їх з органів революц. боротьби на органи диктатури пролетаріату, на основу соціалістич. д-ви. Сила Рад як органів нар. влади, без яких немислима справжня соціалістич. демократія і побудова комунізму, полягає в тому, що їхнім керівним ядром, спрямовуючою силою є Комуністич. партія. Ради як основа соціалістич. держави відіграють вирішальну роль не тільки в історії Радянської Вітчизни. Вони мають величезне міжнародне значення, їхній досвід широко використовується в країнах, що вступили на шлях соціалістичної перебудови суспільства.

Лит.: Маркс К. Громадянська війна у Франції. К., 1951; Маркс К. Критика Готської програми. К., 1964; Ленин В. И. О работе Советов. М., 1970; Ленин В. И. Твори. Вид. 4: т. 10—13, 15, 16, 21, 23—33, 35 [Див. Предметний покажчик «Довідкового тома до 4 видання Творів В. І. Леніна», с. 483—486]; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Матеріали ХХІV з'їзду КПРС. К., 1971; Матеріали ХХІV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1971; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1970; Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1971; Калинин М. И. Избранные произведения, т. 1—3, М., 1960—62; Калинин М. И. Что дала Ра-

дянська влада трудящим. К., 1940; Історія держави і права української РСР, т. 1—2. К., 1967.

В. М. Терлецький (Київ).

РАДИ ДЕПУТАТІВ ТРУДЯЩИХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР — представницькі органи народу, яким в особі *місцевих Рад депутатів трудящих Української РСР* і *Верховної Ради Української РСР* належить уся повнота державної влади в республіці. Перетворені з *Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів* відповідно до Конституції УРСР 1937. Р. д. т. УРСР є політ. основою Укр. Рад. д-ви, складовою і невід'ємною частиною системи Рад депутатів трудящих СРСР. Див. *Ради депутатів трудящих*.

РАДИ КОЛГОСПІВ — виборні органи колгоспів у районах, областях, краях, республіках та у центрі. Встановлені відповідно до Постанови 3-го Всесоюз. з'їзду колгоспників «Про утворення Рад колгоспів» від 28.ХІ 1969 з метою дальшого розвитку демократії, колективного обговорення найважливіших питань життя і діяльності колгоспів, узагальнення досвіду організації виробн. та вироблення рекомендацій для кращого використання резервів зростання громад. г-ва. Вибори Р. к. відбуваються: у районах на зборах представників колгоспів; в областях, краях, авт. та союзних республіках, а також у центрі — на зборах представників відповідних Р. к. Союзну Рад у Рад у колгоспів обрано 3-м Всесоюзним з'їздом колгоспників у складі 125 чол. (у т. ч. 26 — від УРСР). В усіх районах і областях УРСР утворено виборні Р. к. 20.І 1970 в Києві відбулися збори представників обласних Рад колгоспів республіки, що утворили Рад у колгоспів УРСР у складі 115 чоловік.

В СРСР подібні виборні органи існували й раніше протягом 1927—32: колгоспи об'єднувалися в райколгоспспілки, якими керували обласні та респ. колгоспспілки (в УРСР — Укрколгосп), у центрі — *Колгоспцентр*. З розширенням мережі МТС керівництво колгоспами було передано зем. органам відповідних виконкомів Рад депутатів трудящих.

В. Л. Мунтян (Київ).

РАДИ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА, раднаргоспи — в СРСР система держ. органів управління промисловістю і будівництвом. Створено в грудні 1917 як республ. загальногосп. центральний орган (див. *Вища Рада Народного Господарства*) та місцеві органи. Спочатку компетенція раднаргоспів була широкою: на них покладалася як *націоналізація*, так і організація всього нар. г-ва, фінансів, розроблення заг. норм і планів регулювання економіч. життя країни тощо. З 2-ї пол. 1918, з завершенням в основному націоналізації пром-сті, Р. н. г. стають органами управління пром-стю. На Україні перші Р. н. г. створено в кінці 1917 (Харківську, Одеську); 1918 — у Донбасі при районних Радах робітн., солдатських і сел. депутатів Юзівки, Луганська тощо. Діяльність Р. н. г. в роки іноземної воєнної інтервенції та громадян. війни мала велике значення для нар. г-ва і оборони всіх рад. республік.

З переходом до відбудовного періоду з метою наближення керівництва до місць створено нові органи Р. н. г. — *промбюро*, *Екосо* тощо. З утворенням СРСР в кожній союзній республіці, в т. ч. й в УРСР, створено свої Вищі ради нар. г-ва (див. *Українська Рада Народного Господарства*). Р. н. г. відіграли важливу роль у відбудові й дальшому розвитку пром-сті, в соціалістич. *індустриалізації* країни. На поч. 1932 Р. н. г., що перестали відповідати новим завданням, замінено пром. наркоматами (з 1946 — міністерства).

Протягом 1957—65 знову функціонували Р. н. г. як держ. органи, що в межах економіч. адм. райо-

нів здійснювали управління дорученими їм галузями пром-сті і до 1962 — будівництвом. Заміною їх системою пром. міністерств. Див. *Міністерства Української РСР*.

І. М. Разнатовський (Київ).

РАДИ ОБ'ЄДНАНИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ — місцеві органи влади бурж. Тимчасового уряду, створені в губернських і повітових містах після Лютн. бурж.-демократич. революції 1917. До складу їх входили переважно представники органів бурж.-поміщицького самоврядування — *земств і міських дум*. Р. о. г. о. призначали вищих місцевих урядовців — т. з. губернських і повітових комісарів. Так, на Київщині губернським комісаром став кол. голова губернської земської управи. Лквідовані за перемогою Великої Жовтн. соціалістич. революції.

РАДИ РОБІТНИЧИХ ДЕПУТАТІВ 1905 — масові політ. орг-ції робітн. класу, що виникли і діяли в ході *революції 1905—07 в Росії* як керівні органи загальнодержавної боротьби трудящих і зародки нової революц. влади. Р. р. д. складалися з виборних делегатів від усіх підприємств міста. «Ці органи, — писав В. І. Ленін, — створювалися виключно революційними верствами населення, вони створювалися поза всякими законами і нормами цілком революційним шляхом, як продукт самобутньої народної творчості, як прояв самодіяльності народу, що позбувся або позбувається старих поліцейських пут» (Твори, т. 10, с. 209). Виникнення Рад свідчило про зростання політ. свідомості й революц. активності робітн. класу. Їх зародковими формами були створені в перші місяці 1905 на окремих підприємствах Депутатські збори, які мали неоднакову структуру і різні назви (в Катеринославі — «Делегатські збори», в Харкові — «Комісія виборних», в Кадіївці — «Рада робітничих депутатів», в Миколаєві — «Збори депутатів» та ін.). Термін «Рада робітничих депутатів» дістав заг. визнання лише в жовтні 1905 в назві Петерб. Ради робітн. депутатів. Однією з перших Р. р. д. була Іваново-Вознесенська Рада уповноважених, обрана в травні 1905 в складі 151 депутата. Протягом жовтня — грудня 1905 було створено Р. р. д. у Петербурзі, Москві, Красноярську, Києві, Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Кременчуці, Єнакієвому, Маріуполі, Юзівці та ін. містах. В деяких містах виникли Ради робітн. і сел. депутатів, а також Ради робітн., матроських і солдат. депутатів. У Луганську, Горлівці, Дебальцевому, Єлисаветграді й Кам'янському ще не було цілком оформлених Рад, але відбувалися неперіодичні зібрання депутатів заводів, рудників і залізничних станцій. Більшовики і меншовики по-різному ставилися до Рад. Меншовики розглядали їх виключно як страйкові к-ти або органи місцевого самоврядування. Більшовики, узагальнюючи досвід Рад, вважали їх масовими орг-ціями робітн. класу, вбачали в них органи підготовки і проведення збройного повстання, зародки нової революц. влади трудящих. Р. р. д., на чолі яких стояли більшовики, діяли як органи революц. влади, видавали свої постанови, розпорядження, накази, створювали *бойові дружини*, здійснювали свободу слова і зборів, запроваджували 8-годинний робочий день і т. д. Після поразки Грудневого збройного повстання 1905 Р. р. д. були розгромлені і виникли знову в ході Лютн. бурж.-демократич. революції 1917. В. І. Ленін всебічно розробив питання про значення і роль Р. р. д. у революції. Ще 1905 він вказував, що «в політичному відношенні Раду робітничих депутатів слід розглядати як зародок тимчасового революційного уряду» (Твори, т. 10, с. 5). Р. р. д. 1905

стали прообразом Рад. влади, встановленої пролетаріатом під керівництвом більшовицької партії в жовтні 1917. Див. також *Ради робітничих і солдатських депутатів, Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, Ради селянських депутатів*.
Лит.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 10. Наші завдання і Рада робітничих депутатів. — Тактична платформа до Об'єднаної з'їзду РСДРП. — Перемога кадетів і завдання робітничої партії; т. 23. Доповідь про революцію 1905 року; т. 31. До історії питання про диктатуру; Шморгун П. Ради робітничих депутатів на Україні в 1905 р. К., 1955.

П. М. Шморгун (Київ).

РАДИ РОБІТНИЧИХ І СОЛДАТСЬКИХ ДЕПУТАТІВ — масові політ. виборні орг-ції робітників і солдатів Росії, створені в результаті перемоги *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917*. Були проявом революц. творчості мас, що використали досвід революції 1905—07 (див. *Ради робітничих депутатів 1905*). Депутати Р. р. і с. д. обиралися на заг. зборах робітників кожного підприємства і солдатів у військ. частинах. З перших днів існування Р. р. і с. д. стали органами *революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства*. В. І. Ленін охарактеризував їх як єдино можливі в умовах Росії того часу органи революц. влади (див. Твори, т. 24, с. 205).

Після виникнення 27.II (12.III) в Петрограді Ради робітн. депутатів і її об'єднання 28.II (13.III) з Радою солдат. депутатів трудящі повсюдно приступили до формування Рад. У найбільших містах України Ради робітн. депутатів виникли на поч. березня 1917: в Харкові — 2 (15).III, Києві — 3 (16).III, Катеринославі — 4 (17).III, Полтаві — 5 (18).III, Одесі і Миколаєві — 6 (19).III, Херсоні та Вінниці — 7 (20).III, Луганську — 8 (21).III, Житомирі — 9 (22).III, Чернігові — 16 (29).III. Аналогічні процеси проходили в повітах і селищах. Особливо велика кількість Рад виникла в Донбасі (в квітні — 132 Ради робітн. депутатів і 48 Рад солдат. депутатів). За незначним винятком (Київ, Одеса та деякі ін. міста) Ради робітн. депутатів незабаром об'єдналися з Радами солдат. депутатів. Згодом організувалося і селянство (див. *Ради селянських депутатів*). Протягом березня — квітня 1917 Р. р. і с. д. було створено майже по всій країні. На середину року на Україні їх налічувалося понад 250. Поряд з ними існували органи влади бурж. Тимчасового уряду (див. *Двовладдя*), зміцненню яких активно допомагали представники дрібнобурж. партій, що вважали Ради тимчасовими орг-ціями, потрібними лише до скликання *Установчих зборів*. Всупереч діям меншовиків і есерів, які протягом тривалого часу утримували в своїх руках керівництво переважною більшістю Рад, останні з ініціативи більшовиків і при активній підтримці широких мас вживали заходів, що відповідали інтересам трудящих.

Однак Ради до жовтня не могли проявити себе повною мірою. В осн. питаннях (ставлення до війни, до Тимчасового уряду, земельне питання тощо) угодовська більшість протягом тривалого часу проводила в Радах свої рішення, спрямовані на підтримку бурж. влади. Але більшовики поразу давали бій угодовцям, поступово підводячи маси до глибокого усвідомлення ними необхідності здійснення лєнінського лозунга «*Вся влада Радам!*». Розгром *корніловщини* був рубежем, після якого почалася посилена *більшовизація Рад*. Протягом короткого часу значна частина Рад докорінно змінила свій склад і прийняла більшовицькі резолюції, чому сприяв набутий трудящими в ході революції власний політ. досвід. Між

Радами України і Росії існували тісні контакти і зв'язки. Свідченням активної ролі Рад України в суспільно-політ. житті країни була їхня діяльна участь у всерос. нарадах і з'їздах Рад. На *Другому Всеросійському з'їзді Рад*, який проголосив перемогу *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917* і перехід всієї влади в країні до Рад, що стали держ. формою диктатури пролетаріату, делегація України (в тодішніх тер. межах) налічувала 127 представників від 69 Рад. Більшість їх вітала рішення з'їзду. Підтримка біднішим селянством Р. р. і с. д. і зв'язки міських Рад із селянством свідчили про величезний авторитет Рад серед широких трудящих мас. Заг. вимога скликання з'їзду Рад України наптовувалася на протидію бурж.-націоналістич. *Центральної ради*, яка розгорнула активний наступ на Р. р. і с. д. Боротьба трудящих України проти бурж.-націоналістич. контрреволюції успішно завершилася протягом кількох тижнів після *Першого Всеукраїнського з'їзду Рад*, який 12 (25).XII 1917 проголосив Україну суверенною робітн.-сел. Республікою Рад. Перетворені в органи держ. влади, Р. р. і с. д. до австро-нім. окупації 1918 здійснювали перші соціалістич. перетворення. В. І. Ленін, який вбачав у Р. р. і с. д. прообраз Рад. влади, відзначав, що без Рад «пролетарська революція була б у Росії справою безнадійною, бо з старим апаратом пролетаріат, безсумнівно, вдержати влади не міг би, а нового апарату відразу створити не можна» (Твори, т. 26, с. 77).
Лит. див. до ст. *Велика Жовтнева соціалістична революція 1917*.

Ю. М. Гамрецький (Київ).

РАДИ РОБІТНИЧИХ, СЕЛЯНСЬКИХ І ЧЕРВОНОАРМІЙСЬКИХ ДЕПУТАТІВ — в Рад. країні органи держ. влади в центрі і на місцях, що діяли з 1917 до прийняття Конституції СРСР 1936. Вони утворилися внаслідок повсюдного об'єднання *Рад робітничих і солдатських депутатів* з *Радами селянських депутатів* і створення єдиної системи представницьких органів держ. влади. *Другий Всеросійський з'їзд Рад* у зверненні до робітників, солдатів і селян проголосив, що вся влада в країні переходить до Рад робітн., солдат. і сел. депутатів. У січні 1918, після створення Робітн.-Сел. Червоної Армії, ці Ради дістали назву Р. р., с. і ч. д. За Конституцією УРСР 1919 найвищим органом влади УРСР був *Всеукраїнський з'їзд Рад*, а в період між з'їздами — *Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет*. Органами держ. влади на місцях були губернські, повітові і волосні з'їзди Рад (в період між з'їздами — обирали ними виконавчі комітети) та міські і сільські Р. р., с. і ч. д. та їх виконавчі комітети. Після утворення СРСР і прийняття Конституції СРСР 1924 найвищим органом держ. влади в країні став з'їзд Рад СРСР, а в період між з'їздами — *Центральний Виконавчий Комітет СРСР*. Для дальшого розвитку Р. р., с. і ч. д. в УРСР велике значення мало затвердження 1929 *Одинадцятим Всеукраїнським з'їздом Рад* нової Конституції республіки, що внесла уточнення до структури і компетенції найвищих органів держ. влади УРСР, визначила виключну компетенцію з'їзду Р. р., с. і ч. д. республіки, внесла корективи до структури і компетенції місцевих органів держ. влади тощо. Р. р., с. і ч. д., що діяли в період побудови соціалізму, обирали трудящими міста і села відкритим голосуванням. Виборчих прав були позбавлені експлуаторські і нетрудові елементи. Вибори міських і сільс. Рад були прямими (на виборчих зборах), а вищестоящі Ради обиралися делегатами відповідних з'їздів Рад. За Конституцією СРСР 1936 і конститу-

ціями союзних республік, зокрема Конституцією УРСР 1937, Р. р., с. і ч. д. були перетворені на *Ради депутатів трудящих*.

В. С. Бражников (Київ).

РАДИ СЕЛЯНСЬКИХ ДЕПУТАТІВ — масові демократичні виборні орг-ції селянства в Росії. Вперше окремі Р. с. д. виникли під час революції 1905—07 як органи боротьби селян за землю. Після Лютн. революції 1917 Р. с. д., які створювалися в окремих волостях і селах, відіграли велику роль у боротьбі селян за землю. Проте вони здебільшого перебували під впливом есерів. 1-й Всерос. з'їзд сел. депутатів (травень 1917) висловився за підтримку бурж. Тимчасового уряду, за необхідність передачі землі народова на засадах «рівняльного землеористування». Поступово в місцевих Р. с. д. посилювалася роль сільс. бідноти, яка йшла за більшовиками. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції Р. с. д. разом з *Радами робітничих і солдатських депутатів* перетворилися на органи держ. влади. Повсюдно відбувалися злиття Р. с. д. з Радами робітн. і солдат. депутатів. Цей процес завершився після того, як у січні 1918 3-й Всерос. з'їзд Р. с. д. об'єднався з 3-м Всерос. з'їздом Рад робітн. і солдат. депутатів.

Всеукраїнська селянська конференція 1918 гаряче схвалила політику Рад. влади і підтвердила прагнення трудячого селянства України зміцнювати держ. зв'язок з Рад. Росією. Відповідно до рішень *Першого Всеукраїнського з'їзду Рад* конференція проголосила, що «Українська робітничо-селянська республіка входить до складу Всеросійської Федерації Радянських Республік». Конференція обрала своїх представників до ЦВК Рад України.

РАДИВИЛІВСЬКИЙ Антоній (р. н. невід. — п. 20.XII 1688) — укр. письменник, культ.-осв. діяч. У 40-х рр. 17 ст. зв'язав у Києво-Могилянській колегії, після закінчення якої прийняв чернечий сан і деякий час був архидияконом у Чернігові. З 1636 став проповідником Києво-Печерської лаври, 1671 — намісником лаври, в кінці 1683 — ігуменом Микільського монастиря в Києві. Автор двох книг проповідей: «Огородок Марії богородици...» (К., 1676) і «Вънец Христов...» (К., 1688). У проповідях Р. зустрічаються згадки про розбрат між козац. старшиною і послолитами, про важке становище жінки в сім'ї, про порушення правосуддя. Р. — визначний теоретик і практик тогочасного укр. кращого, борець проти уніатів та єзуїтів.

РАДИМИЧІ — східнослов'янське плем'я (союз племен), яке в 9—10 ст. жило в межиріччі Дніпра і Десни. Займалися орним землеробством, скотарством, бортництвом та різними ремеслами (виготовляли посуд, залізні знаряддя праці і зброю, обробляли дерево тощо). Літопис повідомляє, що в серед. 9 ст. Р. сплачували данину *хозарам*. У 885 за князювання *Олега* ввійшли до складу *Київської Русі*, 911 брали участь у поході *Олега* на Візантію. В Р. виникли міста Гомій (Гомель), Вшиж на Десні, Чичерськ на Сожі та ін. В 11 ст. ці землі увійшли до Смоленського та Чернігівського князівств. Останній раз Р. згадуються в літопису під 1169. Археол. пам'ятки Р. — численні курганні могильники з трупоспаленнями (9—10 ст.) та трупопокладеннями (11—12 ст.). Характерною етнографіч. ознакою Р. є жіночі прикраси у вигляді семипроменевих бронзових і срібних високвих підвісок.

Лит.: Рибаків Б. А. Радимичі. Менск, 1932; Третьяков П. Н. Восточнославянские племена. М., 1953. Р. І. Визжев (Київ).

РАДИШЕВСЬКИЙ Онисим Михайлович (Михайлов Онисим; р. н. невід. — п. не раніше 1631) — друкар і майстер військ.-інженерної справи. Н. і вчився на Волині, за походженням українець. В 1586 переїхав до Москви і став майстром-палітурником при Печатному дворі, бл. 1605—10 — один з керівників Печатного двору. В 1606 надрукував «Євангеліє», яке відзначається високим рівнем худ. оформлення, 1610 — «Статут церковний». Згодом став одним із провідних майстрів Пушкарського приказу, керував інженерними роботами. В 1620 склав першу в Росії військ.-тех. книгу «Статут ратних, гарматних і інших справ, що стосуються воєнної науки» (опубл. В. Г. Рубан, СПб, 1777 і 1781).

Лит.: Герасітов О. До біографії Онисима Михайловича Радишевського. «Бібліологічні вісті», 1926, № 1; Петрушенко М. А. Друкар XVII сторіччя Онисим Радишевський. В кн.: Українська книга. К.—Х., 1965. Я. Д. Ісаєвич (Львів).

РАДИШЕВ Олександр Миколайович (31.VIII 1749 — 24.IX 1802) — видатний рос. письменник, революц. просвітник, філософ-матеріаліст. Н. у Москві в дворянській сім'ї. Вчився в Пажеському корпусі (1762—66) і Лейпцигському ун-ті (1766—71). Після повернення в Росію працював урядовцем у Петербурзі. Революц. світогляд Р. формувався під впливом сел. війни під проводом О. І. Пугачова, революції в Європі та Америці, творів франц. та російських просвітителів. В оді «Вольність» (1781—83) Р. уперше в Росії засудив монархічний лад, кріпосництво, сваволлю поміщиків. У книзі «Подорож з Петербурга в Москву» (1790) розкрив соціальні суперечності епохи, закликав до революції. За цей твір, який поширювався і на Україні, Р. за наказом Катерини II засудили до страти, яку замінили 10-річним засланням до Сибіру. В 1801 Р. повернувся до Петербурга, служив у Комісії для складання законів. Зацькований реакц. сановниками за вільнодумство, він покінчив життя самогубством. У філософ. трактаті «Про людину, її смертність і безсмертя» (1792) Р. виступав революц. мислителем-матеріалістом, просвітителем, поборником соціальних перетворень, піддавав рішучій критиці релігійно-ідеалістичні уявлення про природу та людину. У поглядах на суспільне життя Р. залишався ідеалістом, прихильником просвітительських ідей «природного права» і «суспільного договору». Однак він наповнив ці ідеї революц. змістом, обстоював інтереси народу і вірив у неминучість революц. перетворення суспільства і ліквідації соціального гноблення. Революц. ідеї Р. мали значний вплив на розвиток визвольного руху в Росії та на Україні. Діяльність Р. високо оцінив В. І. Ленін, за ініціативою якого 1918 були встановлені пам'ятники Р. у Москві та Петрограді.

Тв.: Полное собрание сочинений. В 3 т. М.—Л., 1938—52; Укр. перекл. — Подорож з Петербурга в Москву. К., 1949; Вольність. К., 1952.

Лит.: Покровский В. С. Общественно-политические и правовые взгляды А. Н. Радищева. К., 1952; Остригин Д. Світогляд О. М. Радищева. К., 1953; Макогоненко Г. П. Радишев і його время. М., 1956; Бабкин Д. С. А. Н. Радишев. М.—Л., 1966. М. М. Лисенко (Київ).

РАДІОСТАНЦІЯ ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА — укр. радіостанція, що діяла в Саратові під час тимчасової окупації тер. України нім.-фашист. загарбниками в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45. Почала працювати з листопада 1941. Мовлення її було розраховане на населення окупованих територій УРСР, на укр. трудящих, евакуйованих у рад. тил, та воїнів Червоної Армії. У роботі радіостанції брали участь М. Л. Нагвибіда, Т. Г. Масенко, С. І. Олійник, Я. О. Га-

лан, П. Й. Панч та ін. укр. рад. письменники. В передачах виступали М. Т. Рильський, П. Г. Тичина, О. П. Довженко, А. С. Малішко, О. С. Корнійчук, О. Вишня та ін. Радіостанція припинила роботу в квітні 1944 у зв'язку з визволенням України від нім.-фашист. загарбників.

М. В. Коваль (Київ).
РАДІОТЕЛЕГРАФНЕ АГЕНТСТВО УКРАЇНИ (РАТАУ) — центральний інформаційний орган УРСР. Створено 8.III 1918 за постановою ЦВК Рад України. Широку діяльність розгорнуло лише на кінець 1918—19 під назвою Бюро української преси (БУП). В 1920 перейменовано на УКРОСТА, 27.IV 1921 — на РАТАУ. Статут РАТАУ затверджено 14.I 1922. Відповідно до Положення про РАТАУ, затвердженого Радою Міністрів УРСР 3.X 1968, гол. завданням РАТАУ є збирання на тер. УРСР інформації та фотоінформації про життя республіки для органів преси, радіомовлення й телебачення УРСР і СРСР, розповсюдження на території УРСР внутрісоюзної та міжнар. інформації й фотоінформації ТАРС, офіц. документів. РАТАУ здійснює обмін інформацією з телеграф. агентствами союзних республік, готує матеріали для закордону. Має обл. відділення та кореспондентські пункти в усіх областях республіки, в разі потреби — спец. кореспондентів в ін. республіках і за кордоном.

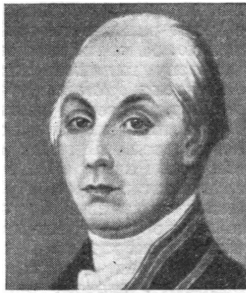
А. П. Матвеев (Київ).
РАДОМІШЛЬ — місто Житомир. обл. УРСР, центр Радомішльської р-ну; на р. Тереві (прит. Дніпра). 12,5 тис. ж. (1970). Вперше згадується (під назвою Мічеськ) у літописі під 1150. Князь Андрій Боголюбський віддав місто Києво-Печерському монастиреві. У 60-х рр. 14 ст. Р. загарбали лит. феодали, а за Люблинською угодою 1569 — шляхет. Польща. На поч. 17 ст. архимандрит Києво-Печерської лаври Є. Плетенецький заснував у Р. єдину на той час на Україні паперову ф-ку. В 1618 в Р. спалахнуло антифеод. повстання. Під час нар.-визвольної війни 1648—54 в місті відбулося велике сел. повстання проти польск. шляхти. Жителі міста брали участь у повстанні 1702—04 під керівництвом С. Палія, у гайдамацькому русі. Під час Коліївщини поблизу Р. діяв гайдамацький загін на чолі з І. Бондаренком. У 1793 Р. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. З 1797 Р. — повітове місто Київ. губ. У 1905—07 під керівництвом орг-ції РСДРП в місті й повіті відбулися революц. виступи, 1914 — антивоен. виступи мобілізованих запасних. Рад. владу в Р. встановлено в лютому 1918. В кінці лютого 1918 місто загарбали австро-нім. окупанти, в грудні — петлюрівська *Директорія*. На поч. квітня 1919 Червона Армія визволила його. 26.IV 1920 Р. захопили війська бурж.-поміщицької Польщі. У червні 1920 1-а Кінна армія визволила місто. З 1923 Р. — райцентр Малинського округу, з 1932 — Київ., з 1937 — Житомир. обл. Під час Великої Вітчизн. війни Р. 9.VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В період тижмас. окупації в місті працювала підпільна комсомольська орг-ція. В районі діяли партизан. загони ім. В. І. Чапаєва, ім. О. В. Суворова та партизан. з'єднання М. І. Наумова і С. А. Ковпака. 30.XII 1943 війська 1-го Укр. фронту визволили Р. У місті — машин.-буд., капронових виробів, крохмалевий, пивоварний, маслоробний, буд. матеріалів, лісовий з-ди; пром. і харч. комбінати; меблева ф-ка, міжколгоспна буд. орг-ція тощо. 6 загальноосв., 1 муз. і 1 бухгалтерська школи.

О. П. Ремезов (Житомир).

РАДОМІШЛЬСЬКА СТОЯНКА — поселення поч. орніаково-солотрейської пори пізнього па-

леоліту в околицях м. Радомишля Житомир. обл. Відкрито її 1956, досліджували 1957, 1959 та 1963—65. При розкопках знайдено багато кісток мамонта, пн. оленя і дикого коня та розщеплених кременів. Виявлено залишки невеликих довгочасних наземних наметоподібних жител (при спорудженні їх використовували кістки мамонта), залишки вогнищ, місця обробки кременю та яму-сховище (комору), заповнену кістками тварин, у т. ч. зі слідами використання. Знайдено крем'яні вироби (мустьєрські: дисковидні нуклеуси, гостроконечники, скребла, скобелі; пізньопалеолітичні: призматичні нуклеуси, пластини-ножі з ретушкою, вістря, серединні різці, скребки, проколки тощо). На місці розкопок встановлено пам'ятник, на чавунній плиті якого є напис про стоянку та роки її дослідження.

Лит.: Шовкопляс І. Г. Палеолітична стоянка Радомишль. «Археологія». 1964, т. 16.

О. М. Радішев.

І. І. Радченко.

С. І. Радченко.

«РАДУГА» — щомісячний літ.-художній та громад.-політ. журнал. Орган правління Спілки письменників УРСР. Видається рос. мовою у Києві. У 1927—32 виходив під назвою «Красное слово» (Харків, орган ВУСП), 1933 — «Літстрой» (Харків, орган оргкомітету СП України), 1934—37 — «Советская литература» (Харків, з 1935 — Київ), 1948—63 — «Советская Украина» (1948—50 — альманах), з № 3 1963 — «Радуга». Популярізує досягнення укр. ліри серед рос. читачів, друкує твори рос. письменників, що живуть на Україні, переклади творів укр. письменників, висвітлює громад. і культ. життя республіки.

РАДЧЕНКО Андрій Федорович (30. X 1887 — 20. I 1938) — парт. і профспілковий діяч УРСР. Член Комуністич. партії з 1912 (1904—12 — меншовик). Н. в с. Парафіївці (тепер с-ще м. т. Ічнянського р-ну Черніг. обл.) в робітничій сім'ї. У 1917—18 — голова *Дружківської Ради робітничих і солдатських депутатів* (Довбас). У 1918—19 — на політроботі в Червоній Армії. З 1920 — на парт. та профспілковій роботі в Донбасі. В 1924—25 — секретар Донецького губкому КП(б)У. В 1925—28 — голова Всеукр. Ради профспілок, потім — на керівній госп. роботі у Владимирі та Іваново-Вознесенську, заст. голови Центроспілки. На VII і VIII конференціях, IX і X з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У. В 1925—28 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

В. Г. Крицький (Чернігівська обл.).

РАДЧЕНКО Іван Іванович (22. X 1874 — 1. V 1942) — професіональний революціонер, рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністич. партії з 1898. Н. в м. Конотопі (тепер Сум. обл.) в сім'ї дрібного лісопромисловця. Під впливом старшого брата С. І. Радченка став на шлях революц. боротьби. В 1898 — член *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*, член Петерб. к-ту РСДРП. В 1901—02 був агентом ленінської «Искры». За дорученням редакції «Искры» виїздив у Полтаву, Катеринослав, Харків, Єлисаветград та ін. міста, брав участь в організації підпільних іскрівських друкарень у Кишиневі та Конотопі. В 1902 — член Петерб. к-ту РСДРП,

член Орг. к-ту по скликанню II з'їзду РСДРП. Згодом був заарештований і 1903 висланий до Якутії, звідки в серпні 1905 втік за кордон, але в жовтні повернувся до Росії. Учасник революц. подій 1905—07 в Петербурзі. В 1908—11 вів підпільну парт. роботу в Баку, Харкові, Одесі, Петербурзі. Після Лютн. революції 1917 — голова Богородської (тепер м. Ногінськ) Ради. В 1918—31 — голова Головторфу при ВРНГ, одночасно 1919 — 20 — заст. голови Гол. лісного к-ту, 1921—22 — заст. наркома зовн. торгівлі РРФСР, 1922 — голова Цукротресту, 1923—31 — член Президії і заст. голови ВРНГ. В 1927—30 та 1934—35 — директор Торфового н.-д. ін-ту. В 1936—37 — на госп. роботі. Автор спогадів та статей про В. І. Леніна.

РАДЧЕНКО Степан Іванович (7. II 1869 — 23. VIII 1911) — діяч рос. революц. руху. Член РСДРП з 1898. Н. в м. Конотопі (тепер Сум. обл.). Брат І. І. Радченка. В 1887 постуївав у Петерб. технолог. інститут. Революц. діяльність почав 1890 пропагандистом у петерб. робітн. гуртках. У 1891 увійшов до *Брусневої групи*. В 1893 очолив марксистський гурток студентів-технологів. У 1895—96 — один з організаторів і член керівного центру *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. Не раз був заарештований (1893, 1896). Брав участь у підготовці *Першого з'їзду РСДРП* (1898), був його делегатом від петерб. «Союзу боротьби». На з'їзді Р. обрано членом ЦК партії. В 1901 працював у петерб. орг-ції «Искры». Наприкінці 1901 був заарештований в Петербурзі і навесні 1902 переведений до *Лук'янівської тюрми* в Києві, де перебували заарештовані члени рос. орг-ції «Искры». В 1904 засланий у Вологодську губ. Після повернення в кінці 1905 із заслання, в зв'язку з тяжкою хворобою, відійшов від активної політ. діяльності.

РАДЯНСЬКА АРМІЯ (до 1946 мала назву Червоної Армія) — Збройні Сили СРСР. Р. А. — армія нового типу, завданням її є захист свободи і незалежності Рад. Вітчизни, забезпечення мирної творчої праці рад. народу, який буде комунізм.

15 (28). I 1918 Рада Нар. Комісарів ухвалила декрет про організацію Робітн.-Сел. Червоної Армії. Організацію Червоної Армії було декретовано *Декларацією прав трудячого і експлуатованого народу*. 29. I (11. II) 1918 видано декрет про створення Робітн.-Сел. Червоного Флоту (див. *Радянський Військово-Морський Флот*). Армію і флот спочатку створювали за принципами добровільності комплектування й виборності ком. складу. Верх. керівництво армією покладалося на Раду Нар. Комісарів, яку очолював В. І. Ленін, безпосереднє керівництво — на Нар. комісаріат

В. І. Ленін з групою командирів обходить фронт військ Всеобучу на Красній площі 25 травня 1919.

військ. справ. У лютому 1918 було засновано Нар. комісаріат мор. справ (1923 створено єдиний Нар. комісаріат військ. і мор. справ). Дні мобілізації революц. сил народу і захисту героїчною Червоною Армією завоюванн Великої Жовтн. соціалістич. революції від навали військ нім. імперіалізму, що вдерлися в межі Рад. республіки (60ї загонів Червоної гвардії та Червоної Армії під Псковом і Нарвою), стали днями народження Червоної Армії. На честь цього великого подвигу Збройних Сил рад. народу день 23.II відзначається в Рад. країні як день Р. А. 22.IV 1918 декретом ВЦВК було введено заг. обов'язкове військ. навчання трудящих (див. *Всеобуч*). Улітку 1918, в зв'язку з ускладненням міжнар. і внутр. обстановки, партія і уряд змушені були приступити до будівництва масової регулярної Червоної Армії. 5-й Всерос. з'їзд Рад 10.VIII 1918 прийняв постанову «Про організацію Червоної Армії» на основі загальної військової обов'язку трудящих. За постановою ВЦВК від 2.IX 1918 створено *Революційну Військову Раду Республіки* (РВРР) і запроваджено посаду Головнокомандуючого Збройними Силами Рад. країни. З'єднання діючої армії почали зводити в регулярні військ. частини, було створено армії та фронти, що їх очолювали відповідні реввійськрази. 11.XI 1918 було утворено Польовий штаб РВРР, 30.XI — *Раду Робітничої і Селянської Оборони* (1920 реорганізовано в *Раду Праці і Оборони*) під головуванням В. І. Леніна. Наприкінці 1918 було відкрито першу рад. військ. академію. Відповідно до рішення *Восьмого з'їзду РКП(б)* (1919) було завершено перехід до регулярної, кадрової армії з налагодженою системою політ. виховання і бойової підготовки, з високою військовою дисципліною. В червні 1919 об'єднано військ. сили всіх рад. республік. У 1918—20 було сформовано бл. 90 стрілк. і 20 кавалерійських д-зій, 67 авіазагонів (300—400 літаків) та ін. частини. Осн. масу Збройних Сил становила піхота. Кіннота мала в той час важливе значення як найбільш рухливий і маневрений рід військ. На осінь 1920 чисельність Червоної Армії становила 5,5 млн. чол. Цементуючою силою її були комуністи, чисельність яких досягала 300 тис. чол. Безпосереднє керівництво партійно-політичною роботою в Збройних Силах ЦК партії здійснював через Всеросійське бюро військ. комісарів (створене 8.IV 1918), а з 26.V 1919 — через Політичне управління при РВРР, що було водночас військ. відділом ЦК РКП(б).

У боях проти внутр. контрреволюції та іноземних інтервентів (див. *Громадянська війна в СРСР 1918—20*) Червона Армія відстояла великі завоювання соціалістич. революції, очистила рад. зем-

лю від білогвардійців та іноземних окупантів, з честю виконавши свій обов'язок перед Батьківщиною. Масовий героїзм і стійкість у боях за Рад. Вітчизну виявили, зокрема, *Перша Українська радянська дивізія, Друга Українська радянська дивізія, Червоне козацтво України*. Поразка об'єднаних сил світового імперіалізму і внутр. контрреволюції мала велике значення не тільки для долі Рад. країни, а й для визвольної боротьби трудящих ін. країн.

Після закінчення громадян. війни Червону Армію було переведено на мирне становище, чисельність її скорочено. В той самий час Комуністич. партія і Рад. д-ва, враховуючи можливість імперіалістич. агресії, вживали необхідних заходів для зміцнення Червоної Армії. В 1924—25 здійснено військ. реформу; скорочено і частково переведено на територіально-міліційну систему сухопутні війська, запроваджено нові штати, посилено командні кадри, введено часткову єдиноначальність, зміцнено політ. апарат в армії, реорганізовано, оновлено й скорочено центр. військ. апарат. За законом «Про обов'язкову військову службу» (від 18.IX 1925) Збройні Сили СРСР поділено на сухопутні, повітряні й мор. сили, війська Об'єднаного держ. політ. управління (ОДПУ) і конвойну варту. В 1929—41 на основі індустріалізації СРСР зросла тех. оснащеність військ. Розгорнулося будівництво бронетанкових військ, якісно змінилася матеріальна частина Військ.-Повітряних Сил (ВПС). Було створено повітряно-десантні війська. В червні 1934 постановою ЦВК СРСР Революц. Військ. Раду СРСР ліквідовано, а Нар. комісаріат військ. і мор. справ перетворено на Нар. комісаріат оборони СРСР. У вересні 1935 штаб Робітн.-Сел. Червоної Армії було перейменовано на Ген. штаб. За Конституцією СРСР 1936 військ. служба проголошувалася почесним обов'язком усіх громадян. 30.XII 1937 створено Нар. комісаріат Військ.-Мор. Флоту СРСР. Політ. управління Червоної Армії 1937 перейменовано на Головне управління політ. пропаганди. В 1938 засновано Гол. військ. ради Червоної Армії і ВМФ. Тер. систему комплектування було скасовано. 1.IX 1939 Верховна Рада СРСР прийняла закон «Про загальний військовий обов'язок», який закріпив перехід Червоної Армії до кадрової системи комплектування. Командні кадри армії готували 16 військ. академій, 6 спец. військ. факультетів, 63 уч-ща сухопутних військ, 32 льотні й льотно-тех. та 14 військ.-мор. школи. З метою підвищення авторитету ком. складу постановою ЦВК і Раднаркомом СРСР від 22.IX 1935 встановлено персональні військ. звання, а Указом Президії Верховної Ради СРСР від 7.V 1940 — генеральські та адміральські звання. В роки мирного будівництва Червона Армія не раз відбивала спроби імперіалістів порушити кордоні СРСР. У 1929 вона дала відсіч військ. провокаціям кит. мілітаристів на рад.-кит. кордоні, 1938 розгромила япон. загарбників біля оз. Хасан, 1939 — біля р. Халхин-Голу. У вересні 1939 за наказом Рад. уряду Червона Армія взяла під захист від загрози поневолення нім.-фашист. загарбниками населення Зх. України і Зх. Білорусії (див. *Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі*). В 1939—40 завдала поразки фінській вояччині (див. *Радянсько-фінляндська війна 1939—40*). У 1940 у зв'язку з зростанням загрози фашист. агресії проти СРСР Комуністич. партія і Рад. д-ва вжили заходів до дальшого зміцнення Червоної Армії. Було збільшено чисельність військ, розгорнуто нові з'єднання. Проте повністю завершити всі заходи, що накреслювала партія і уряд,

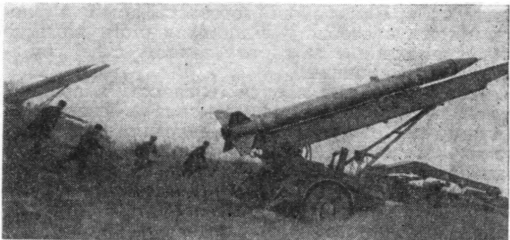
не вдалося. 22.VI 1941 фашист. Німеччина віроломно напала на СРСР (див. *Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—45*). Червона Армія вступила у війну в несприятливих для неї умовах. Незважаючи на героїчний опір рад. воїнів, ворогу ціною великих втрат вдалося прорватися вглиб країни. Натхненником і організатором всенар. боротьби проти нім.-фашист. загарбників виступила Комуністич. партія. Країну було перетворено в єдиний військ. табір. Мільйони росіян, українців, білорусів та представників усіх ін. народів Рад. Союзу пішли до лав Червоної Армії. 4,5 млн. синів і дочок укр. народу боролися проти ворога в її складі. Держ., воєнне і госп. керівництво було зосереджено в *Державному Комітеті Оборони*, створеному 30.VI 1941. Для безпосереднього керівництва Збройними Силами було створено Ставку Верховного Головнокомандування. Влітку і восени 1941 було реорганізовано центр. управління Нар. комісаріату оборони, особливо Ген. штаб, створено нові органи — Гол. управління формувань, Гол. управління тилу, Управління командуючого ВПС, командуючого ППО країни, реактивною артилерією. Гол. управління політ. пропаганди було перетворено на Гол. політ. управління. Завдяки величезній організаторській і політ. роботі Комуністич. партії Червона Армія в ході війни перетворилася на першокласну, технічно оснащену, передову армію світу. В жорстоких битвах вона завдала нищівної поразки гітлерівським військам. *Московська битва 1941—42, Сталінградська битва 1942—43, Курська битва 1943, Битва за Дніпро 1943, Корсунь-Шевченківська операція 1944, Білоруська операція 1944, Львівсько-Сандомирська наступальна операція 1944, Берлінська наступальна операція 1945* та ін. воєнні дії Червоної Армії назавжди увійшли в історію як неперевершені зразки *воєнного мистецтва*. Червона Армія вигнала нім. окупантів за межі Рад. країни, подала допомогу народам Польщі, Румунії, Болгарії, Угорщини, Чехословаччини, Югославії, Австрії, Албанії, Норвегії у визволенні від фашист. рабства. У серпні — вересні 1945 Червона Армія вщент розгромила япон. Квантунську армію, примусивши Японію 2.IX 1945 підписати акт про беззастережну капітуляцію.

Рад. Батьківщина високо оцінила мужність і хоробрість рад. воїнів, проявлені під час Великої Вітчизн. війни. Понад 11 тис. солдатів, офіцерів, генералів і адміралів, серед яких понад 2 тис. українців, було удостоєно звання Героя Рад. Союзу. Понад 7 млн. воїнів було нагороджено орденами і медалями СРСР, у т. ч. 2,5 млн. воїнів-українців.

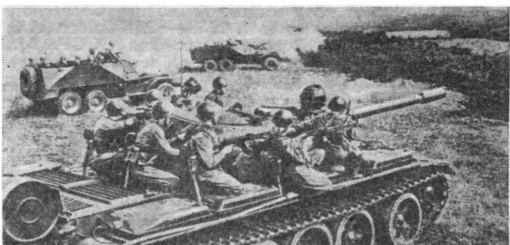
У роки мирного будівництва після завершення Великої Вітчизн. війни Комуністич. партія і Рад. д-ва проявляють невпинне піклування про зміцнення військ. могутності Рад. країни. Враховуючи небезпечність для справи миру монополії США на атому зброю, Рад. уряд вжив заходів до створення у стислі строки ядерної зброї та надійних засобів доставлення її до цілі. Було взято курс також на розроблення новітніх зразків звичайного озброєння і всебічний розвиток реактивної авіації. У лютому 1946 керівництво всіма Збройними Силами СРСР було зосереджено в Нар. комісаріаті Збройних Сил, перетвореному 15.III 1946 в Міністерство Збройних Сил СРСР. У лютому 1950 утворено Військ. міністерство СРСР, а керівництво Військ.-Мор. Силами зосереджено у Військ.-Мор. міністерстві СРСР. 15.III 1953 Військ. і Військ.-Мор. міністерства СРСР об'єднано в Міністерство оборони СРСР. Керівництво парт.-політ. роботою в Збройних Си-

Важкий надзвуковий ракетноносець.

Навчання воїнів-ракетників.

Танки та бронетранспортери з десантниками на маневрах.

лах здійснює Гол. політ. управління Рад. Армії і Військ.-Мор. флоту, що діє на правах відділу ЦК КПРС. Всю територію СРСР для оперативного управління військами у військ.-адм. відношенні поділено на військ. округи (на тер. УРСР — Київський, Одеський і Прикарпатський військ. округи).

Сучасна Р. А. — могутня, грізна, нездоланна сила. Ракетні війська стратегіч. призначення, що входять до її складу, оснащені потужними ракетами з ядерними боеголовками, що здатні завдати нищівного удару по агресорові в будь-якій точці планети. Докорінно змінилося тех. оснащення сухопутних військ. Вони здобули нові бойові засоби, що посилює їхню вогневу могутність, зробило їх мобільнішими і рухливішими на полі бою. Сухопутні війська оснащені ядерною зброєю, різними типами ракет (від протитанкових до оперативно-тактичних), удосконаленими танками, пристосованими до дій в умовах ядерної війни, сучас. уніфікованою стріл. зброєю, новими видами інж. техніки. Повітряно-десантні війська, які організаційно входять до складу сухопутних військ, мають необхідну зброю і оснащення для

успішного розв'язання великих оперативних завдань у тилу ворога. У Військ.-Повітряних Силах основу літакового парку становлять надзвукові й ракетносна літаки з великою дальністю і високою польоту. Вони можуть виконувати бойові завдання в будь-який час дня і ночі, незалежно від метеорологіч. умов. Військ. авіація може вирішувати стратегічні завдання як самостійно, так і у взаємодії з ін. видами Збройних Сил. Війська протиповітряної оборони мають бойові засоби, здатні надійно вражати літаки і ракети ворога, незалежно від висоти і швидкості їхнього польоту, на великій відстані від об'єктів, що обороняються. Яскравим свідченням піклування Рад. д-ви про підвищення оборонної могутності Рад. країни є закон «Про загальний військовий обов'язок», прийнятий Верховною Радою СРСР 12.X 1967. Він відповідає дальшому піднесенню обороноздатності країни, бойовій готовності армії та флоту, підвищує особисту відповідальність кожного рад. громадянина за справу захисту своєї соціалістич. Батьківщини.

Р. А. є справді нар. армією. В єдності з народом, в його безвідній підтримці — сила й непереможність армії Країни Рад. Р. А. — армія дружби народів СРСР, армія нездоланних і невечерних морально-політ. сил. Р. А. — армія пролет. інтернаціоналізму (див., напр. *Варшавський договір 1955*). Керівництво Комуністич. партії — основа рад. військ. будівництва, вирішальне джерело могутності й непереможності Збройних Сил Рад. держави.

Лит.: Л е н і н В. И. О войне, армии и военной науке. М., 1965; КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза. Сборник документов. 1917—1958. М., 1958; История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945. В 6 т. М., 1960—65 [Бібліогр. т. 6, с. 557—605]; 50 лет Вооруженных Сил СССР. М., 1968. А. А. Гречко (Москва).

«РАДЯНСЬКА БУКОВИНА» — газета, орган Чернівецького обласного і міського к-тів КП України, обласної та міської Рад депутатів трудящих. Виходить у Чернівцях 5 раз на тиждень укр. мовою. Перший номер вийшов 28.VI 1940 як орган Чернів. повітового виконавчого к-ту, з 12.VII 1940 — орган Чернів. повітового к-ту КП(б)У та повітового к-ту депутатів трудящих. З 22.VIII 1940 — орган Чернів. обл. і міського к-тів КП(б)У та облвиконкому. Під час нім.-фашист. окупації Буковини 1941—44 не видавалася. Повновила свій вихід 3.IV 1944.

К. М. Демочко (Чернівці).

РАДЯНСЬКА ВЛДА — новий, історично вищий тип державної влади, перше в історії людства повновладдя трудящих, здійснюване через Ради — представницькі органи народу, що є основою *Радянської соціалістичної держави*; в широкому розумінні — сукупність держ. і громадських організацій, керіваних *Комуністичною партією Радянського Союзу*, що становлять політичну організацію суспільства, через яку трудящі СРСР здійснюють свою держ. владу, беруть безпосередню й вирішальну участь в управлінні д-вою, госп. і культ. будівництвом.

Р. в. утвердилася в результаті перемоги *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917* як підсумок творчості революц. мас Росії, що використали досвід міжнар. робітн. руху, насамперед *Парижкої комуні 1871*.

Ради виникли в період *революції 1905—07 в Росії* як органи революц. боротьби проти царизму. Ради періоду першої рос. революції В. І. Ленін розглядав як «органи в л а д и, незважаючи на всю їх зародковність, стихійність, неформальність, розпливчатість у складі і у функціонуванні» (Твори, т. 10, с. 209). Ленінська оцінка Рад, що

виникли під час революції 1905—07, не залишає сумніву в тому, що В. І. Ленін ще при зародженні Рад розглядав їх як форму майбутньої держ. влади трудящих. «Адже Ради робітничих депутатів і т. п., — писав В. І. Ленін, — були на ділі зачатками тимчасового уряду; влада не м и н у ч е дісталася б їм в разі перемоги повстання» (Твори, т. 11, с. 104).

Ідея Рад глибоко жила в свідомості революц. мас і «в лютому 1917 року, — вказував В. І. Ленін, — маси створили Ради, раніш навіть, ніж будь-яка партія встигла проголосити цей лозунг» (Твори, т. 27, с. 66). По всій Росії, зокрема на Україні, революц. творчістю мас, керіваних більшовиками, були створені *Ради робітничих і солдатських депутатів, Ради селянських депутатів*. У деяких містах, напр. у Києві, окремо існували Рада робітн. депутатів і Рада солдат. депутатів. З перемогою соціалістич. революції *Другий Всеросійський з'їзд Рад* проголосив, що вся влада в країні переходить до Рад робітн., солдат. і сел. депутатів (див. *Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів*). З того часу держ. влада, здійснювана трудящими насамперед через свої представницькі органи — Ради, ототожнюється з Радами і має назву, відому всьому світові: «Радянська влада». З виникненням, зміцненням і розвитком Р. в. трудящі вперше в історії не знають над собою, як говорив В. І. Ленін, іншої влади, крім влади їх власного об'єднання (див. Твори, т. 29, с. 376). «Вся влада в СРСР, — визначено в ст. 3 Конституції СРСР, — належить трудящим міста й села в особі Рад депутатів трудящих». Марксизм-ленінізм учить, що держ. влада є реально існуючим зв'язком між пануючими і підвладними, сукупністю певних матеріальних, ідеологічних, психологічних відносин, що визначаються об'єктивними умовами життя суспільства.

В *перехідний період від капіталізму до соціалізму*, в умовах антагоністичних класових суперечностей, Р. в. була виразником волі пролетаріату, який в інтересах усіх трудящих мас здійснював свою диктатуру, своє політ. панування, свою волю над волею залишків експлуаторських класів (див. *Диктатура пролетаріату*). В умовах соціалізму, коли в рад. суспільстві не стало експлуаторських класів, а його соціальну структуру становить робітн. клас, трудове селянство і нар. інтелігенція, Р. в. виступає як втілення спільної волі всього народу. Оскільки і в умовах соціалізму керівна роль у суспільстві залишається за робітн. класом і його авангардом Комуністич. партією, Р. в. зберігає класовий характер. У розвинутому соціалістич. суспільстві Р. в. виступає як концентрація держ. волі і організованої сили, як верховенство всенародної волі щодо індивідуальної або групової волі з метою забезпечення нормального функціонування суспільства, його дальшого успішного розвитку по шляху будівництва комунізму.

Справжній демократизм Р. в. знаходить конкретний вияв у тому, що маси беруть активну участь в управлінні д-вою і всіма суспільними справами як через Ради — представницькі органи держави, так і через систему громад. орг-цій (див. *Соціалістична демократія*). Отже, за допомогою монолітної системи *політичної організації радянського суспільства*, складовими частинами якої є КПРС, Рад. соціалістична д-ва, профспілки, комсомол, кооперативні об'єднання, наук.-тех. товариства, творчі спілки та ін. самодіяльні орг-ції, в рад. суспільстві здійснюється справжнє народовладдя.

Розвиток Р. в., її функціонування органічно зв'язані з розвитком і удосконаленням усієї системи

політ. організації суспільства, в якій два та її основа — Ради — посідають особливе місце. Ради, — як підкреслював В. І. Ленін, — є постійна і єдина основа всієї державної влади, всього державного апарату (Твори, т. 28, с. 428).

Народовладдя в СРСР, як зазначено в Тезах ЦК КПРС «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції», дістає свій вияв насамперед у Радах — органах нар. представництва. Керуючись ленінським вченням про Рад. державу, КПРС, зокрема на XXIV з'їзді партії, творчо розв'язує проблеми дальшого розвитку політ. організації рад. суспільства, здійснює заходи, які забезпечують зміцнення Р. в., її серцевини — *Рад депутатів трудящих*.

У сучас. умовах відбувається саме той об'єктивно закономірний процес, який передбачав В. І. Ленін, говорячи, що комуністичне будівництво має «супроводитись доброблєм і переробленням нашої радянської системи» (Твори, т. 33, с. 84). Суть дальшого розвитку всієї системи Р. в. характеризується удосконаленням будови й діяльності держ. і громад. орг-цій, всебічним розгортанням загальнонар. демократії, створенням умов для поголовної участі народу в управлінні суспільними справами; народженням конкретних рис майбутньої бездержавної організації суспільства. Отже, Р. в. — це не тільки система держ. представницьких органів народу в особі Рад. В. І. Ленін поняття «Радянська влада» вживав не лише щодо Рад, а й до сукупності всіх організацій трудящих мас, держ. і суспільного ладу. Про це, зокрема, свідчать знаменита ленінська формула: «К о м у н і з м — це е л е к т р и ф і к а ц і я в с і є ї к р а ї н и» (Твори, т. 31, с. 462). За цим висловом В. І. Леніна, електрифікація всієї країни означає створення *матеріально-технічної бази комунізму*, Р. в. — всю політ. надбудову, всю політ. організацію суспільства, тобто Ради і всі ін. громад. орг-ції, які під керівництвом Комуністичної партії організують народ на побудову комунізму. Р. в. має величезне міжнар. значення, яке полягає насамперед у тому, що її народження знаменувало початок нової епохи — епохи диктатури пролетаріату, влади трудового народу, епохи соціалізму і комунізму. Про Рад. владу В. І. Ленін говорив: «Суть її, що приваблює до себе робітників кожної країни все більше і більше, полягає в тому, що раніше державою управляли так чи інакше багаті або капіталісти, а тепер вперше управляють державою, притому в масовому числі, якраз ті класи, яких капіталізм гнобив» (Твори, т. 29, с. 216). В. І. Ленін розглядав Р. в. як нову, найвищу форму держ. влади, але передбачав, що перехід від капіталізму до комунізму, звичайно, не може не дати величезного багатства і різноманітності політ. форм організації суспільства. Відомо, що В. І. Ленін зробив цей висновок ще напередодні Великої Жовтн. соціалістич. революції в праці «*Держава і революція*». І якщо В. І. Ленін не раз, зокрема в промові «Що таке Радянська влада?» (березень 1919), висловлював переконання, що Р. в. переможе в усьому світі, то він, безперечно, мав на увазі народження в ін. країнах світу соціалістич. держав не тільки у формі Рад, але й в ін. політ. формах, суттю яких буде справжній демократизм і соціалістич. характер, властиві Р. в. Істор. розвиток підтвердив геніальну далекоглядність В. І. Леніна (поява Рад в Угорщині і Німеччині 1919, перемога після *другої світової війни 1939—45* нового держ. і суспільного ладу в ряді країн Європи та Азії у формі *народної демократії*). Трудовий народ країн світової соціалістичної співдружності під керівницт-

вом своїх марксистсько-ленінських партій широко використовує досвід Р. в. для успішного будівництва соціалізму.

Літ. див. до ст. Радянська соціалістична держава; Ради депутатів трудящих.

В. М. Терлецький (Київ).

«**РАДЯНСЬКА ВОЛІНЬ**» — газета, орган Волин. обласного і Луцького міського к-тів КП України, обласної і міської Рад депутатів трудящих. Видається в Луцьку 5 раз на тиждень. Перший номер газети вийшов 27.IX 1939 під назвою «Вільна праця». Спочатку була органом Тимчасового управління Луцька. З 17.XII 1939 стала органом Волин. обкому КП (6) У, облвиконкому і Луцьк. міськкому КП (6) У. З 1.II 1940 почала друкуватися під теперішньою назвою. Під час окупації Волині нім.-фашист. загарбниками 1941—44 не виходила. *П. Т. Марущак (Луцьк).*

«**РАДЯНСЬКА ДОНЕЧЧИНА**» — газета, орган Донец. обкому КП України і обласної Ради депутатів трудящих, Донец. міськкому КП України та міської Ради депутатів трудящих. Виходить у м. Донецьку 5 раз на тиждень укр. мовою. Перший номер «Р. Д.» вийшов 5.XII 1945.

М. Ф. Кутинський (Донецьк).

«**РАДЯНСЬКА ЖИТОМІРЩИНА**» — газета, орган Житом. обкому КП України та обласної Ради депутатів трудящих, Житом. міськкому КП України та міської Ради депутатів трудящих. Видається в Житомирі 5 раз на тиждень. Почала виходити 17.III 1919 під назвою «Известия» як орган Волинського губревкому (згодом губвиконкому). Далі виходила під назвами «Вісті» (1921), «Вольнийський пролетарій» (1921—24), «Радянська Волинь» (1924—37). Після утворення Житом. області з жовтня 1937 почала виходити газ. «Червоне Полісся». Під час окупації Житомирщини нім.-фашист. загарбниками 1941—43 в жовтні — листопаді 1943 видавалася під назвою «За советский Житомир» як орган Житом. підпільного обкому КП (6) У. З 9.I 1944 видається під тепер. назвою. В 1969 газету нагороджено орденом «Знак пошани».

Л. В. Яроцький (Житомир).

РАДЯНСЬКА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА — політика Рад. д-ви, спрямована на збереження і зміцнення миру між народами, мирне співіснування держав з різним соціальним ладом, відстоювання незалежності, суверенітету, рівноправності народів і країн. Початок Р. з. п. поклала *Велика Жовтнева соціалістична революція 1917*, яка створила *Радянську соціалістичну державу*. Наук. основи і принципи Р. з. п. розробив В. І. Ленін. Р. з. п. є новою, принципово відмінною від зовн. політики капіталістич. д-в. Цілі і методи Р. з. п. визначаються інтересами багатомільйонного рад. народу, що успішно буде комунізм. Зовн. політика СРСР — це продовження його внутр. політики. Р. з. п. має глибоко інтернат. характер, відстоєє справді демократич. норми міжнар. відносин, справу миру, дає рішучу відсіч імперіалістич. агресії, підтримує народи, які стали на шлях самостійного нац. розвитку. Р. з. п. ставить за свою мету «забезпечити мирні умови будівництва соціалізму і комунізму, створити найсприятливішу атмосферу для визвольної боротьби трудящих усіх країн, соціального і економічного прогресу всіх народів» (До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС. К., 1970, с. 36).

Керівною і спрямовуючою силою Р. з. п. є Комуністична партія Радянського Союзу. Керівні принципи Р. з. п. були офіційно проголошені і законодавчо закріплені в *Декреті про мир*, написаному В. І. Леніном. Прагнення Країни Рад зміц-

шовати мир і дружбу між народами відобразила *Декларація прав народів Росії*. Значним успіхом миролюбної Р. з. п. в перші роки існування Рад. д-ви було підписання *Брестського миру 1918*. В умовах *громадянської війни в СРСР 1918—20* Р. з. п. була спрямована на припинення збройної інтервенції імперіалістич. країн, відновлення миру, встановлення економіч., дипломатич. відносин Рад. країни з капіталістич. д-вами. В 1920 було укладено мирні договори з Естонією, Латвією, Литвою, Фінляндією. Р. з. п. вміло використовувала міжімперіалістич. суперечності, активно проводила політику миру і міжнар. співробітництва, послідовно здійснювала політику рівноправності великих і малих народів. Рад. уряд відкинув імперіалістич. політику царського уряду щодо народів Сходу, рішуче виступив на захист пригноблених народів. Він заявив про відмову Рад. Росії від нерівноправних угод та договорів. Рад. Росія встановила рівноправні та дружні відносини з Афганістаном, Іраном, Монголією, Туреччиною, уклавши рад.-афганський (28.II 1921), рад.-іранський (26.II 1921), рад.-монгольський (5.XI 1921), рад.-турецький (16.III 1921) договори. Рад. уряд вжив заходів для встановлення дружніх відносин з Китаєм. Під тиском прогресивної громадськості кит. уряд 31.V 1924 підписав Угоду про заг. принципи врегулювання питань між СРСР і Китаєм. Ряд міжнар. договорів уклала і Рад. Україна (див. *Договори міжнародні Української РСР*). З утворення СРСР Україна добровільно передала здійснення права укладати міжнар. договори єдиній союзній д-ві. Після закінчення громадян. війни перед Р. з. п. постало завдання забезпечити мирні умови для відбудови нар. г-ва, ліквідувати зовнішньополіт. ізоляцію країни, встановити економіч. відносини з капіталістич. країнами, налагодити мирне співіснування та співробітництво з ін. д-вами. Рад. уряд 16.III 1921 підписав англо-рад. торговельну угоду. Після цього аналогічні угоди було підписано з Австрією, Данією, Італією, Німеччиною, Норвегією, Чехословащиною, Швецією тощо. Прагнучи встановити торг. зв'язки з іноземними країнами, Рад. уряд на *Генуезькій конференції 1922* виступив за встановлення рівноправного економіч. співробітництва, невтручання у внутр. справи один одного, за мирне співіснування д-в з різним суспільним ладом. Видатним досягненням рад. дипломатії було підписання *Рапальського договору 1922*, який завдав удару імперіалістич. політиці ізоляції Рад. Росії. Послідовну боротьбу за мир і безпеку на Бл. Сході і в районі Чорного моря Рад. уряд вів на Лозанській конференції 1922—23. Успішна відбудова нар. г-ва, створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, зростання економіч. та політ. могутності Рад. країни, успіхи соціалістич. будівництва сприяли дальшому зростанню міжнар. авторитету СРСР. Розгорнулася смуга визнання капіталістич. країнами Рад. Союзу. СРСР виступив проти Локарнських угод 1925, які служили справі створення антирад. блоку і підготовки війни. Рад. уряд вміло знешкодив спробу англ., амер., франц. імперіалістів ізолювати СРСР з допомогою пакта Келлога-Бріана 1928 (договір 15 д-в). В умовах світової економіч. кризи 1929, коли загострилася міжімперіалістич. суперечності, значно зростає загроза фашизму і війни, коли імперіалісти, намагаючись знайти вихід з кризи, розгорнули шалену антирад. кампанію, СРСР виступив проти планів створення «пав-Європи» — блоку европ. капіталістич. д-в, вів рішучу боротьбу за мир і безпеку народів. На поч. 30-х рр. Рад.

Союз уклав договори про ненапад і нейтралітет з Афганістаном, Естонією, Латвією, Польщею, Францією, Фінляндією. У 1931 Рад. Союз рішуче виступив проти япон. агресії на Далекому Сході, подав допомогу кит. народів в його боротьбі проти япон. мілітаристів. На міжнар. конференції 1932—35 про роззброєння в Женеві СРСР запропонував широку програму заг. і повного роззброєння, а потім, коли зх. держави відхилили її, — програму часткового роззброєння. Після встановлення фашист. диктатури в Німеччині (1933) СРСР послідовно і принципово викривав агресивну політику нім. фашизму, виступив з ініціативою встановлення системи колективного безпеки в Європі для боротьби проти фашист. агресії. В 1933 встановлено дипломатичні відносини між СРСР і США. Згуртовуючи миролюбні сили для боротьби проти агресії, Рад. Союз на Лондонській економіч. конференції 1933 вніс пропозицію укласти конвенцію про визначення агресії. В 1933 пакт про визначення агресії підписали Афганістан, Естонія, Іран, Латвія, Литва, Польща, Чехословачина, Фінляндія, Туреччина та ін. країни. Визнанням зрослому міжнар. авторитету СРСР було офіційне запрошення і прийняття 18.IX 1934 Рад. Союзу в Лігу націй. В ній СРСР розгорнув активну боротьбу за мир, за згуртування всіх миролюбних і демократич. сил на боротьбу проти фашист. агресії. В 1934—35 значно розширились міжнар. зв'язки Рад. Союзу. Він встановив дипломатич. відносини з Болгарією, Румунією, Угорщиною, Чехословащиною (1934), Бельгією, Колумбією, Люксембургом (1935). Інтересам зміцнення миру та безпеки в Європі відповідало підписання 1935 рад.-франц. та рад.-чехословац. договорів про взаємодопомогу. В 1935 Рад. Союз рішуче виступив на захист ефіопського народу, який вів мужню боротьбу проти італ. агресорів. 12.III 1936 було підписано рад.-монг. протокол про взаємодопомогу, який посилював позиції обох країн у боротьбі проти япон. агресії, зміцнював їхню безпеку на Сході. СРСР подав важливу політ., дипломатич., матеріальну і воен. допомогу республіканській Іспанії в боротьбі проти нім.-італ. фашист. агресії, кит. народів в боротьбі проти япон. агресорів. В 1938 Рад. уряд висловив рішучий протест проти захоплення нім. фашистами Австрії. Він звернувся до всіх країн з закликом організувати колективні дії для відсічі фашист. агресорам, але зх. д-ви відхилили рад. пропозиції. Рад. Союз виступив на захист свободи і незалежності чехословац. народу, засудив ганебну *Мюнхенську угоду 1938*. Після загарбання в березні 1939 Чехословачини фашист. Німеччиною Рад. Союз знову запропонував практичні заходи для відсічі фашист. агресії, але і цього разу зх. д-ви саботували пропозиції СРСР. У 1939 рад. та монг. війська розгромили япон. агресорів біля річки Халхин-Голу. Під час англо-франко-рад. переговорів 1939 Рад. Союз зробив ще одну спробу домовитися з Англією і Францією про спільні дії проти гітлерів. агресії, але ці країни зірвали переговори, намагаючись спрямувати агресію фашист. Німеччини проти СРСР. В таких умовах Рад. Союз 1939 прийняв пропозицію Німеччини укласти договір про ненапад. У початковий період *другої світової війни 1939—45* Р. з. п. була спрямована насамперед на зміцнення безпеки зх. кордонів СРСР. Після нападу гітлерів. Німеччини на Польщу Рад. уряд не міг залишатися байдужим до безпеки зх. кордонів СРСР і до долі населення західноукраїнських і західнобілоруських земель. 17.IX 1939 радянські війська перейшли радянсько-польський кордон, визволили Зх. Україну і Зх. Білорусію

і врятували їхнє населення від фашист. поневолення (див. *Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі*). Рад. уряд активно боровся за перетворення Прибалтики на зону миру. В 1939 він уклав з Естонією, Латвією, Литвою договори про взаємодопомогу, які ставили своєю метою не допустити вторгнення гітлерів. військ на територію прибалтійських д-в, зміцнити безпеку в цьому районі. Трудящі Естонії, Латвії, Литви відновили Рад. владу на своїй землі і 1940 з'єдналися з СРСР. Під час *радянсько-фінляндської війни 1939—40* зазнала поразки фінська воєначина, яка при підтримці міжнар. імперіалізму вчиняла провокації проти Рад. Союзу. В 1940 з СРСР возз'єдналися народи Бессарабії і Пн. Буковини.

Р. з. п. в роки *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45* ставала своїм найважливішим завданням зміцнення і розширення антигітлерів. коаліції, антифашист. фронту, подання допомоги народам, які стали жертвою гітлерів. агресії, прискорення розгрому фашист. загарбників, створення сприятливих зовн.-політ. умов для визволення рад. земель від фашист. варварів і найшвидшого розгрому нім. фашизму. В 1942 між СРСР, США і Англією було досягнуто домовленості про відкриття *другого фронту* в Європі 1942, але уряди зх. д-в порушили цю домовленість і відкрили другий фронт лише 1944. Істор. перемоги Рад. Армії в *Сталінградській битві 1942—43* та *Курській битві 1943* привели до корінного перелому в ході Великої Вітчизн. і 2-ї світової воєн, до величезного зростання міжнар. престижу Рад. країн. Принципова миролюбна політика Рад. Союзу сприяла зміцненню антифашист. коаліції, успішній роботі Тегеранської конференції керівників трьох д-в (1943), рішення якої мали велике міжнар. значення. 12.XII 1943 Рад. уряд підписав договір про дружбу, взаємодопомогу та післявоєнне співробітництво між СРСР і Чехословащиною. Після ухвалення Верховною Радою СРСР 1.ІІ 1944 закону про відновлення права союзних республік на безпосередній міжнар. зносини з іноземними д-вами УРСР уклала ряд договорів і угод. Перемоги Рад. Армії над нім.-фашист. військами сприяли перемозі нар.-демократич. революцій в Албанії, Болгарії, Польщі, Румунії, Угорщині, Югославії. В 1944 СРСР, США та Англія підписали угоди про перемир'я з Болгарією, Румунією, Фінляндією, 1945 — з Угорщиною. Інтересам зміцнення рад.-франц. дружби сприяло підписання Договору про союз і взаємодопомогу між СРСР і Францією. Принципова Р. з. п. сприяла виробленню прогресивних істор. рішень на *Кримській конференції 1945* глав урядів СРСР, США і Великобританії. Конференція узгодила воєнні плани трьох країн по розгрому гітлерів. Німеччини, умови беззастережної капітуляції Німеччини, демократизації і демілітаризації Німеччини, про створення *Організації Об'єднаних Націй* (ООН), про вступ СРСР у війну проти Японії. Питання післявоєнного устрою світу і, зокрема, долі переможеної Німеччини та її союзників розглянула *Берлінська конференція 1945*. Вірний своєму союзницькому обов'язку СРСР 9.VIII 1945 вступив у війну проти Японії (див. *Радянсько-японська війна 1945*). Після 2-ї світової війни Р. з. п. спрямована на зміцнення миру і міжнар. безпеки, єдності і співробітництва соціалістич. країн, захист завоювань соціалізму, розвиток дружби і співробітництва з країнами, що стали на шлях незалежного нац. розвитку, на підтримку нац.-визвольного руху народів ліквідацію колоніалізму. Рад. Союз проводить послідовну політику мирного співіснування

Глава делегації Української РСР Д. З. Мангульський на конференції Об'єднаних Націй у Сан-Франціско підписує статут ООН. 1945.

з капіталістич. країнами, бореться за розрядку міжнар. напруженості, за роззброєння, за демократич. розв'язання актуальних міжнар. проблем. Утворення *світової системи соціалізму* після 2-ї світової війни сприяло зростанню ролі СРСР та ін. соціалістич. країн на міжнар. арені. Зовнішньополіт. співробітництво соціалістич. д-в посилило вплив соціалізму на хід світових подій, сприяло зростанню його ролі в боротьбі проти імперіалізму. З утворенням ООН Рад. Союз послідовно виступає в ній за мир і міжнар. безпеку, за заборону атомної і водневої зброї, за скорочення озброєнь, за ліквідацію колоніалізму, за мирне співіснування та співробітництво д-в з різним суспільним ладом. Активну участь у роботі ООН бере УРСР. На *Парижській мирній конференції 1946* Рад. Союз, УРСР і БРСР боролися за підготовку демократич. мирних договорів з Болгарією, Італією, Румунією, Угорщиною, Фінляндією, проти економіч. і політ. закабалення цих країн. На Белградській конференції 1948 СРСР і УРСР відстоювали свободу торг. судноплавства по Дунаю відповідно до нац. інтересів і суверенітету придунайських країн. У 1945—48 Радянський Союз уклав мирні договори з Болгарією, Італією, Румунією, Угорщиною і Фінляндією, підписав договори про дружбу та взаємодопомогу з Польщею, Югославією, Болгарією, Румунією, Угорщиною і Фінляндією. В 1949 СРСР взяв активну участь у створенні *Ради Економічної Взаємодопомоги*, яка відіграє велику роль у розвитку нар. г-ва соціалістич. країн. У 1949 СРСР встановив дипломатичні відносини з КНР і НДР, 1950 — з ДРВ. 14.II 1950 в Москві було підписано рад.-кит. договір про дружбу, союз і взаємодопомогу та угоди про Китайську Чанчуньську залізницю, Порт-Артур і Дальній. Рад. Союз засудив політику США щодо Японії, спрямовану на її мілітаризацію, відмовився підписати сепаратний Сан-Франціський мирний договір з Японією. СРСР відіграв велику роль у роботі Женевської наради міністрів закордон. справ (1954) по мирному врегулюванню в Кореї та Індокитаї. Укладений за участю СРСР на Варшавській нараді європ. д-в по гарантуванню миру і безпеки в Європі (1955) *Варшавський договір 1955* став надійним інструментом захисту соціалізму і миру. У 1955 підписано Державний договір про відновлення незалежності і демократичної Австрії. Того ж року відновлено нормальні відносини між СРСР і Югославією. В 1955 СРСР встановив дипломатичні відносини з ФРН. 20.IX 1955 було підписано

договір між СРСР і НДР, який установлював, що НДР вільна у розв'язанні питань своєї внутр. і зовн. політики. Завдяки зусиллям СРСР та ін. миролюбних сил 1956 було ліквідовано агресію Ізраїлю, Англії, Франції проти Єгипту, що сприяло справі миру в районі Бл. Сходу. Велике значення для зміцнення єдності і дружби соціалістич. країн мало прийняття 30.X 1956 Декларації уряду СРСР про основи розвитку і дальшого зміцнення дружби і співробітництва між Рад. Союзом та ін. соціалістич. д-вами. Внаслідок наполегливої боротьби СРСР та ін. миролюбних д-в 5.VIII 1963 було підписано Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі і під водою. Інтересам зміцнення миру та співробітництва соціалістич. країн відповідають договори про дружбу, взаємодопомогу і співробітництво між СРСР і НДР (12.VI 1964), між СРСР і ПНР (8.IV 1965), між СРСР і МНР (15.I 1966), між СРСР і НРБ (12.V 1967), між СРСР і УНР (7.IX 1967). Лінію на розвиток братерських відносин між соціалістич. країнами СРСР проводив на Варшавській зустрічі керівників партій і урядів соціалістич. країн (1968), на Народах представників комуністич. і робітн. партій 1957, 1960 і 1969 в Москві. Разом з ін. соціалістич. країнами на нараді Політ. консультативного к-ту країн — учасниць Варшавського договору в Будапешті (1969) СРСР звернувся до всіх европ. країн з пропозицією провести загальноєвроп. нараду з питань безпеки і співробітництва в Європі. СРСР встановив дружні відносини з Францією і Фінляндією. Стабільними є зв'язки з Швецією. Великим успіхом Р. з. п. є укладення в Москві в серпні 1970 договору між Рад. Союзом та ФРН, ратифікація якого сприяє оздоровленню обстановки в Європі. СРСР успішно розвиває відносини з Афганістаном, Іраном, Індією, Пакистаном. СРСР приділяє велику увагу питанням роззброєння. З ініціативи СРСР проводяться рад.-амер. переговори з питань обмеження гонити стратегіч. озброєнь. СРСР зробив великий внесок у захист заг. миру і безпеки народів, він подавав і подає велику допомогу трудящим усього світу в їхній боротьбі за свободу і соціальний прогрес. Величезний вклад Рад. Союз та ін. соціалістич. країни вносять у боротьбу проти імперіалістич. агресії США у В'єтнамі, Камбоджі, Лаосі та проти ізраїльської агресії на Бл. Сході. Агресивній політиці імперіалізму Рад. Союз протиставляє політику активного захисту миру і зміцнення міжнар. безпеки. Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС ХХІV з'їздові партії відзначив, що осн. завданнями цієї політики в сучас. обстановці є:

«Перше.

— Ліквідувати воєнні вогнища у Південно-Східній Азії і на Близькому Сході і сприяти політичному врегулюванню в цих районах на основи поважання законних прав держав і народів, які зазнали агресії.

— Давати негайну і тверду відсіч будь-яким актам агресії і міжнародної сваволі. Для цього повинні в повній мірі використовуватись і можливості Організації Об'єднаних Націй.

— Відмова від застосування сили і погрози її застосування для розв'язання спірних питань повинна стати законом міжнародного життя. З свого боку Радянський Союз пропонує країнам, які поділяють цей підхід, укласти відповідні двосторонні або регіональні договори.

Друге.

— Виходити з остаточного визнання територіальних змін, які сталися в Європі в результаті дру-

гої світової війни, здійснити докорінний поворот до розрядки й миру на цьому континенті, забезпечити скликання і успіх загальноєвропейської наради.

— Зробити все для гарантування колективної безпеки в Європі. Ми підтверджуємо спільно висловлену країнами — учасницями оборонного Варшавського Договору готовність до одночасного анулювання цього договору і Північноатлантичного союзу або — як перший крок — до ліквідації їх військових організацій.

Третє.

— Укласти договори, які б ставили під заборону ядерну, хімічну, бактеріологічну зброю.

— Добиватись припинення скрізь і всіма випробувань ядерної зброї, включаючи підземні.

— Сприяти створенню без'ядерних зон у різних районах світу.

Четверте.

— Активізувати боротьбу за припинення гонки озброєнь усіх видів. Ми висловлюємося за скликання всесвітньої конференції для розгляду питань роззброєння в усьому їх обсязі.

— Ми за ліквідацію іноземних військових баз. Ми виступаємо за скорочення збройних сил та озброєнь у районах, де військова протистояння особливо небезпечне, насамперед — у Центральній Європі.

— Ми вважаємо доцільним розроблення заходів, які зменшують імовірність випадкового виникнення або навмисної фабрикації воєнних інцидентів і їх переростання в міжнародні кризи, у війну. Радянський Союз готовий домовлятися про скорочення військових витрат, у першу чергу великих держав.

П'яте.

— Повинні бути повністю втілені в життя рішення ООН про ліквідацію колоніальних режимів, які ще лишилися. Прояви расизму та апартеїду підлягають загальному засудженню і бойкоту.

Шосте.

— Радянський Союз готовий поглиблювати відносини взаємовигідного співробітництва в усіх галузях з державами, які з свого боку прагнуть до цього. Наша країна готова взяти участь разом з іншими зацікавленими державами в розв'язанні таких проблем, як збереження природного середовища, освоєння енергетичних та інших природних ресурсів, розвиток транспорту і зв'язку, запобігання найбільш небезпечним і поширеним захворюванням та ліквідація їх, дослідження і освоєння космосу і Світового океану» (Матеріали ХХІV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 33—34). Мирлоубна Р. з. п. сприяє зростанню впливу і авторитету СРСР у міжнар. житті.

Лит.: Лєнін В. І. Другий Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів 25—26 жовтня (7—8 листопада) 1917 р. Доповідь про мир 26 жовтня (8 листопада). Твори. Вид. 4, т. 26; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961; Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. Москва, 5—17 червня 1969 р. К., 1969; До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970; Брежнев Л. І. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС ХХІV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1971; Документи зовнішньої політики СРСР, т. 1—16. М., 1957—70; Українська РСР у міжнародних відносинах (1945—1957). К., 1959; Українська РСР у міжнародних відносинах (Січень 1957 — грудень 1965 рр.). К., 1966.

В. Я. Тарасенко (Київ).

РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА ДЕРЖАВА — організація політичної влади трудящих, керує робітничим класом і його авангардом Комуністичною партією, створена в результаті перемоги *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917*; новий, вищий тип держави, що в період будівництва соціалізму має своєю суттю *диктатуру пролетаріату*, а після повної, остаточної перемоги соціалізму, в період розгорнутого будівництва комунізму виступає як загальнонаціональна влада для здійснення завдань побудови комуністич. суспільства. Р. с. д. посідає особливе місце в *політичній організації радянського суспільства*. Політ. основу Р. с. д. становлять *Ради депутатів трудящих*; економічну — соціалістич. система г-ва і соціалістич. власність на знаряддя та засоби виробництва.

Р. с. д. в Росії стала першою в історії соціалістич. державою. На відміну від рабовласницької, феод. і бурж. д-в, суттю яких є диктатура експлуаторської меншості над трудовим народом, Р. с. д. виникла як д-ва диктатури пролетаріату, діяльність якої підпорядкована інтересам усіх у минулому експлуатованих мас, усього трудового народу.

В ході *Великої Жовтн. соціалістич. революції* робітн. клас в союзі з біднішим селянством під керівництвом Комуністич. партії повалив владу капіталістів і поміщиків, зламав стару експлуаторську держ. машину і взяв владу до своїх рук, чим була створена перша, головна політ. передумова для здійснення соціалістич. перетворень в усіх сферах економіч. і соціально-культ. життя суспільства.

Р. с. д. в Росії утвердилась у формі Республіки Рад, що виникли в результаті творчості революц. мас ще під час революції 1905—07 (див. *Ради робітничих депутатів 1905*) і знову були створені після Лютневої революції 1917 (див. *Ради робітничих і солдатських депутатів, Ради селянських депутатів, Радянська влада*). В Радах В. І. Ленін відкрив найдоцільнішу держ. форму справжнього народовладдя. «Це — влада зовсім не того роду, — писав В. І. Ленін, — якого буває звзгалі влада в парламентарній буржуазно-демократичній республіці... Часто забувають що обставину, часто не вдумуються в неї, а в ній вся суть. Ця влада — влада того ж типу, якого була Паризька Комуна 1871 року» (Твори, т. 24, с. 19). *Другий Всеросійський з'їзд Рад* [25—27.Х (7—9.ХІ) 1917] відіграв істор. роль у створенні першої в світі соціалістич. д-ви. Він проголосив встановлення Рад. влади, створив перший робітн.-сел. уряд — *Раду Народних Комісарів* на чолі з В. І. Ленінім. На з'їзді були представлені широкі маси всіх народів колишньої царської Росії, в т. ч. українського народу. Постановою 2-го Всерос. з'їзду Рад про те, що «вся влада на місцях переходить до Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів», була відображенням і виявом волі всіх народів Росії. Отже, цей з'їзд Рад відіграв велику роль в істор. долі укр. народу, у розв'язанні питання про характер держ. влади на Україні. Після розгрому органів і військ бурж. Тимчасового уряду в ході збройного повстання на Україні (див., зокрема, *Київське жовтневе збройне повстання 1917, Винницьке жовтневе збройне повстання 1917*) законними органами держ. влади тут були Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. Але, скориставшись з перемоги революц. мас, контрреволюц. бурж.-націоналістична Центр. рада узурпувала владу в Києві і в багатьох містах України. Проте Центр. рада не здійснювала всієї повноти влади, бо одночасно

діяли Ради робітн. і солдат. депутатів, які боролися проти Центр. ради, за перехід до них усієї повноти держ. влади, згідно з волею трудящих мас, з рішеннями 2-го Всерос. з'їзду Рад. Укр. суверенної державності під час узурпації влади Центр. радою не існувало. Центр. рада, яка нав'язала Радам робітн., солдат. і сел. депутатів збройну боротьбу, хоч і декларувала заяву про створення «Української народної республіки» і про поширення її влади на всю Україну вже після рішення 2-го Всерос. з'їзду Рад, фактично не була визнана як держ. влада ні укр. народом, ні робітн.-сел. урядом Рад. Росії. Голова Генерального секретаріату контрреволюц. Центр. ради В. Винниченко згодом писав: «Ми не допускали навіть думки про зруйнування буржуазної держави... Ми рішуче нічого не міняли у суті цієї державності, що була за часів Тимчасового уряду... тільки міняли національну форму її — замість синьо-біло-червоного прапора ми вішали жовто-блакитний».

Укр. народ уперше в своїй історії створив суверенну державність в результаті перемоги *Великої Жовтн. соціалістич. революції* на Україні. Укр. соціалістич. д-ва виникла у формі Республіки Рад, правове оформлення якої відбулося на *Першому Всеукраїнському з'їзді Рад* [11—12 (24—25).ХІІ 1917]. Істор. значення цього з'їзду полягає в тому, що він від імені трудящих мас, спираючись на ленінські принципи, проголошені в рішеннях 2-го Всерос. з'їзду Рад та *Декларації прав народів Росії*, здійснив самовизначення України, проголосив її Республікою Рад, федеративною частиною Рос. Рад. республік, створив суверенну Укр. Рад. соціалістичну державу.

Протягом порівняно короткого часу на уламках апарату старої, експлуаторської д-ви було створено рад. держ. апарат РРФСР, а також нац. соціалістичних д-в укр., білорус. та ін. народів кол. царської Росії. Органи Р. с. д. з перших днів свого існування були тісно зв'язані з трудящими масами, які все ширше залучалися до управління суспільними справами. Осн. функціями Р. с. д. в період переходу від капіталізму до соціалізму були: в н у т р і ш н і — придушення опору експлуаторських класів; госп.-організаторська; культ.-виховна; контроль за мірою праці і мірою споживання; охорона соціалістич. власності і особистих прав громадян; з о в н і ш н і — оборона країни від нападу імперіалістич. агресорів і боротьба за мир і мирне співіснування країн з різними соціальними системами.

Соціалістична державність усіх народів Рад. країни розвивалася і міцніла на засадах рад. федералізму, проголошеного на основі ленінських ідей *Декларацією прав трудящою і експлуатованого народу*. «У нас, в Росії, — зазначав В. І. Ленін, — в галузі внутрішньої політики тепер остаточно визнано новий державний лад соціалістичної Радянської республіки, як федерації вільних республік різних націй, що населяють Росію» (Твори, т. 26, с. 428). Федеративні зв'язки Рос. Рад. республік з Укр. і Білорус. рад. республіками, що виникли в перший період існування Рад. влади, розвивалися у формі воєно-економ. договорів, що відіграли величезну роль у згуртуванні сил усіх народів країни в боротьбі проти внутр. і зовн. контрреволюції в роки громадян. війни та іноземної воєнної інтервенції (див. *Воєнно-політичний союз радянських республік*).

Перехід до мирного соціалістич. будівництва зумовив необхідність дальшого розвитку федеративних відносин рад. республік (див. *Радянська федерація*). Ленінські ідеї створення першої

союзної соціалістич. багатонац. д-ви відповідали корінним інтересам трудящих мас Рос. Федерації, України, Білорусії, Закавказької Федерації, всіх народів Країни Рад, глибоко проникли в їх свідомість і мали великий вплив на розвиток об'єднаного руху за створення єдиної союзної д-ви. У листі членам Політбюро ЦК РКП (б) від 27.IX 1922 В. І. Ленін запропонував добровільне об'єднання всіх рад. республік у нову федерацію, в якій зберігалися існуючі Російська і Закавказька федеративні соціалістичні рад. республіки та Українська і Білоруська соціалістичні рад. республіки як суверенні держави. «Ми, — писав В. І. Ленін, — визнаємо себе рівноправними з Українською СРР та ін. і разом і нарівні з ними входимо в новий союз, нову федерацію...» (Ленинський збірник, т. 36. М., 1959, с. 497). Це було принципово нове, ленінське геніальне розв'язання питання про взаємовідносини між рад. республіками. Ленінський план створення союзної багатонац. рад. соціалістич. д-ви, заснований на добровільному об'єднанні рад. республік та їхній повній рівноправності і суверенності, на принципах пролетарського інтернаціоналізму, було здійснено на *Першому з'їзді Рад СРСР* (30.XII 1922).

Рад. Україна була одним з ініціаторів створення держ. федерації рад. республік. Вступивши з власної ініціативи до Союзу РСР, Україна, як і ін. рад. республіки, лишилася суверенною д-вою. Водночас вона частину компетенції республіканських держ. органів передала для здійснення союзним держ. органам. Єдності рад. республік шляхом створення Союзу РСР було досягнуто добровільним об'єднанням (що проявилось в збереженні за ними права виходу з Союзу) рівноправних народів, актом суверенної волі кожного з них, у т. ч. й укр. народу. Укр. народ, як і народи ін. рад. республік, зберіг свою держ. владу та її фактичне існування. Соціалістична державність укр. народу, як і ін. народів нашої Батьківщини, здійснюється через його національну д-ву і союзн д-ву, які в своїх діях єдині.

Союз РСР являє собою форму спільності республік, спільного здійснення ними союзної держ. влади — діють вони разом, через союзні органи в порядку, передбаченому Конституцією СРСР, а також через свої республікан. органи. Кожна союзна республіка вносить свій вклад у заг. рад. економіку, культуру, оборону. СРСР і сам володіє суверенітетом, оскільки в Союзі виявляється повновладдя народів усіх рад. республік, і зберігає та охороняє суверенітет УРСР. Як і всіх союзних рад. республік, у кожній з яких проявляється повновладдя народу. Союз РСР в особі своїх органів здійснює загальні, спільні функції союзних республік. Це стосується здійснення завдань як внутр., так і зовн. політики. Реальність відносин, які склалися за роки Рад. влади між союзними республіками, що утворили СРСР або потім вступили до нього і кровно зацікавлені в його всемірному зміцненні, переконливо спростовує наклепи ідеологів антикомунізму, зокрема бурж. націоналістів, про нібито відсутність суверенітету в рад. союзних республік. Союз РСР як федеративне об'єднання не ослабляє, не обмежує, не поглинає нац. державності і суверенітету союзних республік, а, навпаки, зміцнює гарантії суверенітету соціалістич. націй. У ст. 15 Конституції СРСР вказується, що «СРСР охороняє суверенні права союзних республік».

УРСР є суб'єктом міжнар. права, в числі перших д-в підписала й ратифікувала Статут *Організації Об'єднаних Націй*. УРСР у братній сім'ї народів нашої Вітчизни нині демонструє всьому світові небачений розвиток економіки, науки, тех-

ніки, зростаючий добробут народу і високий рівень його культури. Створення СРСР, дальше зміцнення багатонац. союзної Р. с. д. та її складових частин — нац. держав народів СРСР (див. *Радянська союзна республіка*) мало величезне значення для здійснення істор. місії диктатури пролетаріату. Спираючись на свою соціалістич. державність, трудящі СРСР, керовані Комуністич. партією, успішно перетворили в життя ленінський план побудови соціалізму. До серед. 30-х рр. рад. народ здійснив *індустріалізацію і колективізацію сільського господарства*, досяг великих успіхів у проведенні *культурної революції*. В результаті соціалістич. перетворень зникли в країні експлуататорські класи. Розпочавши 1941 війну проти Рад. Союзу, нім.-фашист. загарбники розраховували, що Союз РСР, багатонац. Рад. союзна д-ва, розпадеться. Проте в ході *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45* ще більше зміцніла соціалістич. державність народів СРСР. Незважаючи на тривалу окупацію території України, Білорусії, Молдавії, прибалтійських республік, нац. соціалістич. д-ви народів цих республік продовжували існувати; з усією силою виявилася життєвість рад. федералізму, соціалістич. державності народів Країни Рад, Союзу РСР як союзної соціалістич. д-ви. Завдяки Р. с. д., керованій Комуністич. партією, рад. народ успішно здійснив післявоєнну відбудову нар. г-ва, забезпечив дальший розвиток економіки й культури країни.

Творча роль Р. с. д. яскраво виявилась у зміцненні завоювань соціалізму в СРСР, що рішуче вплинуло на співвідношення сил соціалістич. і капіталістич. систем на користь соціалізму. Разом із змінами соціально-економічних основ соціалістичного суспільства відбуваються зміни і в Р. с. д. Узагальнюючи істор. досвід Р. с. д., визначаючи її завдання в нових умовах, КПРС далі розгорнула марксистсько-ленінську теорію диктатури пролетаріату і соціалістичної д-ви. На XXI з'їзді КПРС 1959 партія заявила про те, що соціалізм в СРСР переміг повністю, остаточно і що рад. суспільство вступило в період розгорнутого будівництва комунізму. XXII з'їзд КПРС 1961 розвинув марксистсько-ленінське вчення про соціалістич. д-ву. «Держава, що виникла як держава диктатури пролетаріату, перетворилася на новому, сучасному етапі в загальнонародну державу, в орган вираження інтересів і волі всього народу» (Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968, с. 89).

Найбільш важливим і принциповим є те, що соціалістична д-ва диктатури пролетаріату і соціалістична д-ва всього народу аж ніяк не протистоять одна одній, а навпаки, між ними існує істор. пацупність, органічна єдність в основному й головному — це два осн. етапи розвитку соціалістич. д-ви.

Рад. загальнонар. д-ва — це новий, вищий етап у розвитку Рад. соціалістич. д-ви, організація влади всього народу; вона виросла з д-ви диктатури пролетаріату в результаті повної, остаточної перемоги соціалізму і під керівництвом робітн. класу, його авангарду — КПРС, є гол. зрядям побудови комунізму.

Р. с. д. і на сучас. етапі, коли виступає як загальнонародна, не втрачає свого класового характеру, оскільки вона є д-вою соціалістич., тобто ще класовою, суспільства, в якому зберігається керівна роль робітн. класу. Загальнонар. д-ва продовжує справу диктатури пролетаріату — будівництво *комунізму*, разом з ін. соціалістич. д-ми веде класову боротьбу проти імперіалізму на міжнар. арені. На сучас. етапі комуністич. будівництва зрос-

тає роль Р. с. д., що зумовлюється як внутр. умовами розвитку соціалістич. суспільства і розгортанням комуністич. будівництва, так і зовн. умовами, пов'язаними з наявністю імперіалістич. д-в, що становлять загрозу розв'язання війни проти СРСР та ін. країн соціалістич. співдружності. У Програмі КПРС, у рішеннях XXIV з'їзду партії визначено вирішальну роль Р. с. д. в розв'язанні внутр. і зовн. завдань на сучас. етапі комуністич. будівництва. Виражаючи волю всього народу, Р. с. д. всередині країни покликана організувати створення *матеріально-технічної бази комунізму*, перетворення соціалістич. суспільних відносин на комуністичні, здійснювати контроль за мірою праці і споживання, забезпечити подальше піднесення добробуту і культури народу, охороняти права і свободи громадян, соціалістич. правопорядок і соціалістич. власність, виховувати нар. маси в дусі високої комуністич. свідомості і дисципліни. В умовах розвинутого соціалістич. суспільства госп.-організаторська і культ.-виховна функції як осн. внутр. функції Р. с. д. посилюються, що зумовлюється зростанням масштабів і складністю завдань комуністич. будівництва. На міжнародній арені Р. с. д. повинна забезпечувати оборону і гарантувати безпеку країни, зміцнювати єдність і згуртованість країн соціалістич. системи, підтримувати нац.-визвольну боротьбу, відстоювати справу заг. миру і будувати відносини з усіма країнами на ленінських принципах мирного співіснування. Зовн. функції Р. с. д. в сучас. умовах розширюються і набувають все більшого значення.

У Програмі КПРС відзначено, що всебічне розгортання і вдосконалення *соціалістичної демократії*, активна участь усіх громадян в управлінні д-вою, в керівництві госп. і культ. будівництвом, поліпшення роботи *державного апарату* і посилення *народного контролю* над його діяльністю — такий гол. напрям розвитку соціалістич. державності на сучас. етапі комуністич. будівництва. XXIV з'їзд КПРС підкреслив необхідність дальшого зміцнення Рад. д-ви та її органів, звернувши особливу увагу на дальше зміцнення її Збройних Сил. Соціалістична демократія передбачає і реально забезпечує рівність національностей у рад. суспільстві. XXIV з'їзд КПРС надав першорядного значення здійсненню ленінської нац. політики в Рад. країні. «З'їзд констатує, — відзначається в Резолюції на Звітну доповідь ЦК КПРС, — що минулий період характеризується всебічним прогресом і дальшим зближенням усіх націй і народностей нашої країни... Треба і далі неухильно проводити ленінський курс на зміцнення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, виходячи з загальних інтересів Радянської держави, а також зважаючи на умови розвитку кожної з республік, які його утворюють, послідовно добиваючись дальшого розвитку всіх соціалістичних націй та їх поступового зближення» (Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 228). В розвитку Р. с. д. на сучас. етапі відбувається дальше вдосконалення організації, форм і методів її політич. основи — Рад депутатів трудящих, зростання ролі яких є об'єктивним закономірністю. Удосконалюється практичне застосування принципу *демократичного централізму*, відбувається перерозподіл компетенції між держ. органами Союзу РСР і союзних республік, поряд із збереженням певної і необхідної централізації в держ. управлінні розширюються повноваження місцевих держ. органів. До роботи держ. апарату все ширше залучаються нар. маси, особливо через місцеві Ради депутатів трудящих, відбувається процес дальшої демократизації форм і методів

діяльності усіх ланок держ. апарату. Посилюється правотворча діяльність Р. с. д., зростає роль *радянського соціалістичного права, соціалістичної законності* в усіх сферах життя суспільства. Одним з найважливіших засобів здійснення Рад. д-вою своїх функцій є її правотворча, законодавча діяльність, завдяки якій волі рад. народу, політиці партії надається загальнообов'язкового значення. Рад. закони юридично закріплюють і об'єднують принципи соціалістичної демократії (див. напр., *Законодавство Української РСР*). Соціалістична законність і соціалістич. правопорядок становлять важливу умову успішного розв'язання усіх завдань комуністич. будівництва. Об'єктивні і суб'єктивні фактори зумовлюють зростання ролі профспілок, комсомолу, кооперації та ін. громад. орг-цій в діяльності органів держ. управління, розширюються і вдосконалюються форми їх участі в здійсненні функцій д-ви.

Р. с. д., керована Комуністич. партією, займає особливе місце в політ. організації рад. суспільства. Рад. д-ва, по-перше, володіє основними засобами й знаряддями виробн., через д-ву здійснюється право власності трудящих щодо загальнонар. добра; по-друге, має спец. держ. апарат з підготовлених компетентних кадрів — спеціалістів усіх галузей г-ва і культури; по-третє, здійснює політ. владу в суспільстві, користуючись монополією на застосування в необхідних випадках примусу; по-четверте, основою своєю має Ради депутатів трудящих, отже, виступає від імені всього народу як всередині країни, так і поза нею, представляючи його інтереси на міжнар. арені, виражаючи його волю, його суверенітет.

Виходячи з вирішальної ролі держ. влади в суспільстві, XXIV з'їзд КПРС поставив завдання дальшого зміцнення Рад. д-ви, її органів як у центрі, так і на місцях, поліпшення роботи всього держ. апарату відповідно до нових, зрослих масштабів комуністич. будівництва. Діяльність д-ви, як і всіх недержавних орг-цій трудящих, що в сукупності становлять політ. організацію рад. суспільства, відбувається під керівництвом Комуністич. партії, яка є найвищою формою громад.-політич. орг-ції. Озброєна марксистсько-ленінською теорією, знанням законів суспільного розвитку, КПРС виробляє науково обґрунтовану політику в усіх сферах громад.-політ., економіч. і культ. життя і своєю невтомною організаторською та ідейно-політ. роботою спрямовує зусилля народу на перетворення намічених планів у життя. КПРС не підміняє собою держ. і громад. орг-цій, а виступає як керівна і спрямовуюча сила в політ. організації суспільства. Здійснюючи свою керівну роль через систему держ. та громад. орг-цій, партія об'єднує і спрямовує їх зусилля до єдиної мети, діючи властивими їй методами організаторської та ідейно-виховної роботи.

Марксизм-ленінізм учить, що соціалістична д-ва не є щось застигле, незмінне, раз і назавжди дане, а як політ. орг-ція перебуває в процесі розвитку та змін відповідно до розвитку всіх сторін життя суспільства. В сучас. умовах успішний розвиток світової системи соціалізму відкриває перспективу більш-менш одночасного, в межах однієї істор. епохи, переходу соціалістич. країн до комунізму, навіть в умовах, коли в ін. країнах збережеться капіталізм. З ленінського вчення про соціалістич. д-ву випливає, що коли комунізм переможе до того, як капіталізм зникне у великих країнах світу, то держава збережеться і в комуністич. суспільстві. Відмирання д-ви — це складний і тривалий процес. Соціалістична д-ва є, за виразом В. І. Леніна, «напівдержавою» як перехідний етап до бездержавних форм управління.

У Програмі КПРС чітко і ясно ставиться питання про реальні умови відмирання держави. «Історичний розвиток неминуче веде до відмирання держави. Для повного відмирання держави необхідне створення як внутрішніх умов — побудова розвинутого комуністичного суспільства, так і зовнішніх умов — перемога і зміцнення соціалізму на міжнародній арені» (Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968, с. 96).

Ленінізм розуміє відмирання д-ви не як безслідне знищення її, а як тривалий процес її вдосконалення, розвитку в *комуністичне самоврядування*, яке виникне на основі держ. орг-ції, що за комунізму втрачають політ. характер, зазнають відповідних перетворень.

Міжнар. значення досвіду Р. с. д. полягає, насамперед, у тому, що вона першою в історії проклала героїчний шлях, відкритий основоположниками марксизму-ленінізму, успішно здійснила свої завдання в побудові соціалізму і успішно виконує свою місію в будівництві комуністич. суспільства. Заг. закономірності, за якими здійснювала і здійснює свою роль Р. с. д., властиві всім соціалістич. д-вам в країнах Європи, Азії і Латин. Америки, які використовують досвід держ. будівництва в СРСР, доповнюючи його своїм досвідом, що враховує особливості істор., економ. і соціально-політ. розвитку кожної окремої країни.

Лит.: Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971; Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1971; До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970; Брежнев Л. І. Ленінським курсом. т. 1—2. К., 1971. Див. також *лит.* до ст. *Держава*.

В. М. Терлецький (Київ).

РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА ТАВРІДИ — рад. республіка, проголошена декретами Центр. Виконавчого К-ту Таврійської губ. 19 і 21.III 1918. За першим декретом до складу республіки включалася вся тер. кол. Таврійської губ.; за другим, відповідно до вказівок Раднаркому РРФСР, — лише Кримський п-ів, який за *Брестським миром 1918* вважався нейтральною зоною і не підлягав окупації австро-нім. військами. Рад. уряд Тавриди націоналізував великі пром. підприємства, санаторії і маєтки дворянства і буржуазії, торг. флот, оголосив нар. власністю надра землі і моря, почав здійснювати соціальні і культ. перетворення (боротьба з безробіттям, безплатне лікування трудящих і навчання їхніх дітей, створення шкіл і курсів для робітників). Діяльність Рад. уряду Тавриди проходила в складних умовах, викликаних відсутністю сировини і палива для пром-сті, нестачею продовольства. Рад. владі чинили опір монархічно настроєні офіцери, які зкупчилися в госпіталях-санаторіях, меншовики, есери, анархісти, місцева буржуазія, тат. і укр. бурж. націоналісти. З метою зміцнення обороноздатності республіки 26.III Раднарком республіки оголосив призов до Червоної Армії. Севастопольські моряки під командуванням О. В. *Мокроусова* брали участь у боях проти австро-нім. окупантів під Херсоном, 1-й Чорноморський Феодосійський загін під командуванням І. Ф. *Федька* — у боях за Миколаїв. Коли австро-нім. окупанти порушили умови Брестського миру і почали наступ на Крим, на Перекопському перешийку ім чинили опір загоном чорноморських моряків, червоногвардійців Євпаторії, Ялти, Бахчисарая, Старого Криму. Проте, користуючись перевагою у збройних силах, ворог почав просуватися вглиб Криму. 20.IV Раднарком Тавриди прийняв рішення про евакуацію в Новоросійськ. Збройний опір окупантам

у Криму тривав до 30.IV 1918, коли кораблі Чорноморського флоту залишили Крим. п-ів. Уряд республіки при евакуації був по-зрадницькому захоплений попл. Алушги тат. націоналістами. Голова Раднаркомом Н. Г. Слущкий, наркомом С. П. Новосельський, Я. Ю. Тарвацький, О. Коляденко та ін. були розстріляні 24.IV 1918. Існування Рад. Соціалістич. Республіки Тавриди було важливим етапом боротьби за Рад. владу в Криму. Владу Рад тут було відновлено в квітні 1919 (див. *Кримська Радянська Соціалістична Республіка*).

М. А. Синоков (Київ).

РАДЯНСЬКА СОЮЗНА РЕСПУБЛІКА — суверенна нац. соціалістична держава, що входить до складу СРСР. Процес створення незалежних рад. республік, що невдовзі стали союзними, почався у перші місяці існування Рад. д-ви. Політ. основу Р. с. р. становлять *Ради Депутатів трудящих*, екон. основу — соціалістич. система г-ва і соціалістич. власність на знаряддя та засоби виробн. Кожна з 15 Р. с. р. добровільно об'єдналася з ін. рівноправними союзними республіками в СРСР (див. *Радянська федерація*). Поза межами компетенції СРСР кожна Р. с. р. здійснює держ. владу самостійно, зберігаючи повністю свої суверенні права. Так, кожна Р. с. р. встановлює свою Конституцію і здійснює контроль за її дотриманням, за нею зберігається право вільного виходу з СРСР, територія республіки не може змінюватись без її згоди, республіка має своє громадянство, вона може вступати в безпосередні зносини з іноземними д-ми. Найвищим органом держ. влади Р. с. р. є її Верховна Рада (в УРСР — *Верховна Рада Української РСР*), а найвищим виконавчим і розпорядчим органом держ. влади — Рада Міністрів республіки (в УРСР — *Рада Міністрів Української РСР*). Всі Р. с. р., незалежно від їх території, чисельності населення тощо, мають рівні права, однаковою мірою представлені у найвищих держ. органах СРСР. Починаючи з 1957 значно розширено компетенцію Р. с. р. у галузі законодавства, госп. і соціально-культ. будівництва, адм.-тер. устрою, бюджетних прав тощо. *Лит.* див. до ст. *Радянська федерація*.

Р. С. Павловський (Харків).

«РАДЯНСЬКА УКРАЇНА» — газета, орган ЦК КП України, Верховної Ради і Ради Міністрів УРСР. Виходить в Києві 6 раз на тиждень укр. мовою. Бере початок від органу ЦК КП(б) України газети «Комуніст», перший номер якої вийшов 15. VI 1918. З 16. VI 1926 за рішенням IX з'їзду КП(б)У газета виходить укр. мовою. В роки Великої Вітчизн. війни газета видавала листівки для розповсюдження серед населення тимчасово окупованої території України. Газета, зокрема, мала візну редакцію в партизан. з'єднанні під командуванням О. Ф. *Федорова*. З 2.II 1943 виходить під назвою «Р. У.» З 29.VIII 1943 до 5.XI 1943 видавалася одночасно укр. та рос. мовами. З 6.XI 1943 рос. видання виходило як самостійна газета під назвою «Советская Украина». «Р. У.» подає парт. орг-ціям республіки допомогу в здійсненні програми комуністич. будівництва, в невинному піднесенні творчої активності трудящих; виступає полум'ямним поборником дружби народів, виховує трудящих у дусі рад. патріотизму й пролетарського інтернаціоналізму. Газету нагороджено орденом Червоного Прапора (1945) та орденом Леніна (1968). Г. Т. *Стрєова* (Київ).

РАДЯНСЬКА ФЕДЕРАЦІЯ — нова, соціалістич. типу форма держ. устрою. Побудована за нац.-держ. принципом. Р. ф. — велике завоювання народів Рад. країни. В. І. Ленін вважав Р. ф. важливим засобом держ.-правової орг-ції народів, об'єднаних спільними політ., економіч. і нац. ін-

тересами. Заснування і розвиток Р. ф. зумовлені послідовним демократизмом та інтернац. характером *Радянської влади*, необхідністю консолідації госп., політ. і військ. зусиль усіх рад. соціалістич. республік для успішної побудови комуністич. суспільства. Р. ф. докорінно відрізняється від бурж. федерацій. Вона заснована на принципах соціалістич. федералізму: керівництво всією справою утворення, будівництва і розвитку Союзу РСР здійснює КПРС; політ. основою Р. ф. є система *диктатури пролетаріату*, а з повною, остаточною перемогою соціалізму — система *політичної організації радянського суспільства*, економічною — соціалістична система г-ва і соціалістична власність, ідеологічною — вчення В. І. Леніна про Р. ф., ідеї пролетар. інтернаціоналізму і *дружби народів СРСР*. В організації Р. ф. знайшов своє послідовне втілення принцип *демократичного централізму*.

Після Великої Жовтв. соціалістич. революції, внаслідок корінних істор. перетворень у суспільно-політ. становищі Росії, Комуністич. партія, В. І. Ленін поставили питання про необхідність федерації як форми держ. устрою Рад. Росії, як перехідної форми до цілковитої єдності рад. нац. республік. Уперше питання про Р. ф. було висунуто у грудні 1917 в написаному В. І. Леніним *Маніфесті до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної ради*. До об'єднання в єдину союзню д-ву рад. республіки, в т. ч. УРСР, пройшли складний шлях розвитку форм держ. співробітництва.

Федеративні відносини між рад. республіками почали складатися вже в перші місяці існування Рад. влади. Так, у резолюції *Першого Всеукраїнського з'їзду Рад* «Про організацію влади на Україні» (грудень 1917) підкреслювалася необхідність встановити між Робітничо-Селянським урядом Рос. Федерації та урядами ін. частин Росії і Робітничо-Сел. урядом України повну погодженість у цілях і діях, необхідну в інтересах робітників і селян усіх народів Рос. Федерації. Виявляючи волю укр. народу, який завжди прагнув до єдності й дружби з рос. народом, з'їзд Рад визнав Укр. Республіку федеративною частиною Рос. Рад. Республіки. З'їзд поширив на тер. України дію всіх декретів і розпоряджень Робітничо-Селянського уряду Рос. Федерації, що мали загальне для всієї Федерації значення. Уряд Рад. України 27.XII 1917 (9.I 1918) дав звадку всім Радам України направити своїх делегатів на 3-й Всерос. з'їзд Рад; на Надзвичайному 4-му Всерос. з'їзді Рад (березень 1918) було проголошено декларацію ЦВК Рад України про підтримку *Брестського миру 1918*; уряд України встановив посаду представника при Уряді Рос. Федерації тощо.

Федеративна форма в той період виявлялася і в керівництві економікою (див. *Вища Рада Народного Господарства*).

Офіційно вперше щодо РРФСР Рад. федерацію проголошено в січні 1918 *Декларацією прав трудящого і експлуатованого народу*. Всі нац. рад. республіки з моменту свого створення висловилися за встановлення найтіснішого союзу з Рад. Росією, але форми цього союзу спочатку не було досконало визначено. Вони вироблялись у ході нац.-держ. будівництва, в боротьбі проти «лівих» і «правих» поглядів на суть даного питання. Лише поступово було вироблено статус незалежної (договірної) рад. республіки, яким надіялася кожна рад. соціалістична республіка. Цей статус закріплено в конституціях республік. Він знайшов відображення і дальший розвиток у таких, напр., актах, як Декларація Тимчасового Робітничо-Сел. уряду України від 25.I 1919 і 1-го Біло-

рус. з'їзду Рад від 2.II 1919 про необхідність об'єднання цих республік з Рад. Росією на засадах соціалістич. федерації, постановою ВРНГ і Раднаркому УРСР від 12.IV 1919 «Про проведення єдиної економічної політики», декретом ВЦВК від 1.VI 1919 про об'єднання військ. сил рад. республік (див. *Воєнно-політичний союз радянських республік*), резолюція IV конференції КП(б)У від 18.III 1920 і постановою 4-го з'їзду Рад УРСР від 20.V 1920, присвячені питанням про характер держ. відносин між УРСР і РРФСР, в *союзному робітничо-селянському договорі між РРФСР і УРСР* та в ін. документах.

ЦК партії і особисто В. І. Ленін рішуче виступили як проти сепаратистського прагнення відокремлення від Росії або встановлення з нею союзу лише для певних цілей, переважно зовнішньополіт. і воєнних (конфедерація), так і проти вклюдження Білорусії, України, Литви, Латвії й Естонії до складу РРФСР на основі *автономії*. Зокрема, в резолюції ЦК РКП (б) «Про радянську владу на Україні», підтверженій VIII Всеросійською парт. конференцією в грудні 1919, зазначалося, що «РКП стоїть на точці зору визнання самостійності УСРР... В даний час відносини між УСРР і РСФРР визначаються федеративним зв'язком на ґрунті рішень ВЦВК від 1 червня 1919 р. і ЦВКУ від 18 травня 1919 року» (КПРС в резолюціях..., ч. 1. К., 1954, с. 430). У листі членам Політбюро «Про утворення СРСР» від 26.IX 1922 В. І. Ленін виступив проти ідеї Сталіна про «автономізацію» самостійних нац. рад. республік (оголошення РРФСР д-вою, до якої на правах авт. республік увійдуть УРСР, ЗСФРР, БРСР) і вказав принципово інший шлях їх об'єднання, запропонував створити союз рівноправних суверенних радянських соціалістич. республік. Пленум ЦК РКП(б) 6.X 1922 повністю підтримав лінію В. І. Леніна. Всю наступну роботу по об'єднанню рад. республік ЦК РКП(б) направив, керуючись принциповими вказівками В. І. Леніна про Р. ф. Ця ленінська лінія визнання суверенності й цілковитої рівноправності союзних республік повністю перемогла. В грудні 1922 за ініціативою самих нац. рад. республік було засновано Союз РСР (див. *Перший з'їзд Рад СРСР*).

Р. ф. відповідала інтересам і позиції нац. рад. республік, що залишаючись незалежними й суверенними, маючи свою власну систему вищих і місцевих органів влади, завжди розглядали себе в тісній єдності з Рад. Росією. Таке прагнення до союзу з РРФСР було зумовлене єдиною соціально-економіч. і політ. природою рад. республік, необхідністю об'єднання їхніх економіч., політ. і військ. зусиль перед лицем імпералізму, передовою роллю, яку відігравав рос. пролетаріат тощо. *Конституція СРСР* закріпила соціалістич. принципи об'єднання союзних республік у єдину союзню д-ву: добровільність їх об'єднання, рівноправність союзних республік, право їх вільного виходу з федерації.

Р. ф. існує в двох формах. Вищою її формою є СРСР, утворений внаслідок об'єднання суверенних, рівноправних рад. соціалістич. республік, між якими до цього існували договірні відносини (федерація, утворена на договірні). Другою формою Р. ф. є союзні рад. соціалістич. республіки — РРФСР, Груз. РСР, Аз. РСР та ін., до складу яких входять автономні республіки (федерація, основана на автономії). «В історії нашої держави, — підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові Комуністич. партії Рад. Союзу, — утворення СРСР своєю політичною значимістю

і соціально-економічними наслідками займає видатне місце. В утворенні, зміцненні і розвитку цього могутнього союзу рівноправних народів, що стали на шлях соціалізму, відіграли свою роль усі нації і народності нашої країни, і насамперед великий російський народ... За минулі роки під керівництвом партії було зроблено нові кроки по шляху всебічного розвитку кожної з братніх радянських республік, по шляху дальшого поступового зближення націй і народностей нашої країни. Це зближення відбувається в умовах уважного врахування національних особливостей, розвитку соціалістичних національних культур. Постійне врахування як спільних інтересів усього нашого Союзу, так і інтересів кожної з республік, що його утворюють, — така суть політики партії в цьому питанні. Партія і далі зміцнюватиме Союз Радянських Соціалістичних Республік, послідовно здійснюючи ленінський курс на розквіт соціалістичних націй та їх поступове зближення» (Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 86—87).

Лит.: Маркс К. Критика Готської програми. К., 1964; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 19. Лист С. Г. Шаумяну [6.XII 1913]; т. 20. Про право націй на самовизначення; т. 36. До питання про національність або про «автономізацію»; Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971; Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР. Сборник документов и материалов. К., 1962; Александренко Г. В. Марксизм-ленинизм про державну федерацію. К., 1960 [бібліогр. с. 120—128]; Баби й Б. М. Українська Радянська держава в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.). К., 1961; Злато польський Д. Л. СССР — федеративное государство. М., 1967; Национальная государственность союзных республик. М., 1968. В. В. Колейчиков (Харків).

РАДЯНСЬКЕ БУДІВНИЦТВО — сукупність засобів, спрямованих на зміцнення, розвиток та вдосконалення організаційних форм, методів і прийомів діяльності Рад депутатів трудящих та їхніх виконавчих і розпорядчих органів, а також організаційних відносин, що виникають у процесі взаємодії Рад з громад. орг-ціями, виконавчими органами тощо. Теоретичною основою Р. б. є твори В. І. Леніна, рішення Комуністичної партії. В працях «Чергові завдання Радянської влади», «Великий почин», «Як організувати змагання?», «Проект декрету про право відклику», «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію», «Краще менше, та краще» й багатьох інших В. І. Ленін узагальнив перший досвід будівництва радянської державності і визначив та науково обґрунтував осн. принципи Р. б., а саме: масове і постійне залучення трудящих до управління держ. і суспільними справами; демократичний централізм; рівноправність національностей і всебічне врахування нац. особливостей; суворе додержання соціалістич. законності; колективність керівництва; гласність діяльності Рад; зосередження сил держ. апарату на організації перевірки виконання і роботи з кадрами; економічність управлінського апарату; непермірена боротьба з бюрократизмом і тягачиною. Послідовне здійснення ленінських принципів Р. б. забезпечується керівною і спрямовуючою роллю КПРС у Радах депутатів трудящих і органах, що ними створюються, їм підконтрольні та підзвітні, авангардною роллю комуністів у них. Р. б. завжди перебувало в центрі уваги Комуністичної партії. Наук. основи Р. б. за умов диктатури пролетаріату знайшли своє закріплення в Програмі РКП(б), прийнятій на VIII з'їзді партії (1919). У резолюції VIII з'їзду були визначені завдання, що стоять перед партією в галузі Р. б.: залучення кращих працівників до держ.

управління, розширення складу Рад, створення справді соціалістич. контролю і встановлення правильних взаємовідносин парт. і держ. органів. В рішеннях з'їзду було також чітко визначено форми і методи парт. керівництва Радами. Виняткове значення для Р. б. на Україні мала резолюція *Восьмої Всеросійської конференції РКП(б) (1919) «Про Радянську владу на Україні»*. В кінці грудня 1919 *Всеукраїнський революційний комітет* вказав усім ревкомам, що в основу своєї діяльності вони повинні покласти цю резолюцію. Незважаючи на тяжкі умови іноземної воєнної інтервенції і громадян. війни, в центрі і на місцях ні на хвилину не припинялася чинність рад. Конституції, тривало далі Р. б. Так, на підставі рішення Президії ВУЦВК від 25.II 1920 навесні було обрано місцеві Ради та їхні виконкоми. В травні 1920 ВУЦВК видав перші положення «Про сільські Ради» та «Про волосні виконавчі комітети».

Р. б. в період відбудови нар. г-ва, його реконструкції відзначалося заходами, спрямованими на створення і зміцнення *радянської федерації*, скорочення й злепелення держ. та госп. апарату, дальшого розмежування функцій парт. і рад. органів, підвищення ролі депутатів, вдосконалення виборчого законодавства тощо. Досвід Р. б. у *перехідний період від капіталізму до соціалізму* узагальнено XVII з'їздом партії (1934). Вироблені В. І. Леніном наук. основи та принципи Р. б. законодавчо закріплено в постановках Всеросійських з'їздів Рад та з'їздів Рад ін. рад. республік, 3-го Всесоюзного з'їзду Рад (1925), у Конституції СРСР і конституціях союзних (див. *Конституція Української РСР*) та автономних республік, а також у ряді нормативних актів.

Перетворення в життя поставлених партією завдань у галузі Р. б. відіграло важливу роль у зміцненні союзу робітн. класу і селянства, у розвитку демократії, у повній, остаточній перемозі соціалізму в СРСР, у успішному будівництві комунізму. Р. б. у своєму розвитку пройшло ті самі істор. етапи, що й Рад. д-ва. Його завдання в умовах загальнонаро. д-ви визначені *Програмою Комуністичної партії Радянського Союзу*, рішеннями XX—XXIV з'їздів партії, постановами пленумів ЦК КПРС, зокрема Грудневого (1969), Липневого (1970), що накреслили завдання Рад депутатів трудящих, напрями розвитку соціалістич. демократії, форми участі народу в керівництві суспільними справами. Для успішного розв'язання Радами завдань у галузі госп. і соціально-культ. будівництва велике значення мали постанови ЦК КПРС «Про поліпшення діяльності Рад депутатів трудящих і посилення їх зв'язків з масами» (1957), «Про роботу місцевих Рад депутатів трудящих Полтавської області» (1965), «Про покращення роботи сільських і селищних Рад депутатів трудящих» (1967). Відповідно до Постанови ЦК КПРС «Про заходи по дальшому поліпшенню роботи районних і міських Рад депутатів трудящих» (березень 1971) прийнято 19.III 1971 Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про осн. права і обов'язки районних Рад депутатів трудящих». Гол. напрямом дальшого розвитку соціалістич. державності, отже і Р. б. як галузі держ. будівництва, є розгортання і вдосконалення соціалістич. демократії, активна участь усіх громадян в управлінні д-вою, у керівництві госп. і культ. будівництвом, поліпшення роботи держ. апарату і посилення нар. контролю за його діяльністю. Див. також *Ради депутатів трудящих Української РСР*.

Лит.: Ленін В. І. О советском строительстве. М., 1957; Ленін В. І. Про залучення мас до управ-

лінія державою. К., 1963; Ленин В. И. О работе Советов. М., 1970; Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1970; Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1971; КПСС о работе Советов. Сборник документов. М., 1959; Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1918—1920). Збірник документів і матеріалів, кн. 1—2. К., 1957—62; Брежнев Л. И. Промова перед виборцями Бауманського виборчого округу Москви. «Радянська Україна», 1970, 13 червня; Шелест П. Ю. Комуніст — активний борець партії. К., 1969; Калинин М. И. Вопросы советского строительства. М., 1958; Петровський Г. И. 3 революційного минулого. К., 1958; Арутюнян Н. Х. Партия и Советы. М., 1970.

Р. В. Бершеда (Київ).

«РАДЯНСЬКЕ БУДІВНИЦТВО НА УКРАЇНІ В РОКИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ» — збірник документів і матеріалів (у двох книгах), що його підготували Ін-т історії АН УРСР, Архівне управління УРСР, Центр. держ. архів Жовтн. революції і соціалістич. будівництва УРСР. Матеріали збірника висвітлюють керівну роль В. І. Леніна, Комуністич. партії, її Центр. Комітету в боротьбі за встановлення і змінення Рад. влади на Україні, в створенні Укр. Рад. держави, показують діяльність ЦК КП(б)У і Укр. Рад. уряду, а також місцевих парт. і рад. органів в галузі соціалістич. будівництва за період з листопада 1918 до серпня 1919 (1-а кн.) і з грудня 1919 до грудня 1920 (2-а кн.). До збірника включено ленінські праці, статті, промови, листи, резолюції ЦК РКП(б), якими керувалися парт. і рад. органи, трудящі України в боротьбі проти внутр. і зовн. ворогів Рад. влади. В збірнику вміщено Декрет ВЦВК про об'єднання рад. республік для боротьби проти імперіалістів, Маніфест і Декрет Рад. уряду України про організацію влади на місцях, Закон про землю, Конституцію УРСР, яку затвердив 3-й Всеукр. з'їзд Рад. Документи збірника характеризують діяльність центр. і місц. органів Рад. влади республіки в галузі зем. і продовольчої політики, боротьби проти бандітизму, організації нар. освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, допомоги Червоній Армії тощо. Всього у двох книгах опубліковано 1154 документи. До збірника додано примітки, предметно-тематичний, географ. та іменний покажчики. Видання: Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (Листопад 1918 — серпень 1919). Збірник документів і матеріалів. К., 1962; Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920). Збірник документів і матеріалів. К., 1957.

П. П. Бистренко (Київ).

«РАДЯНСЬКЕ ПОДІЛЛЯ» — газета, орган Хмельницького обкому КП України та обласної Ради депутатів трудящих, Хмельницького міськомкму КП України та міської Ради депутатів трудящих. Виходить у Хмельницькому 5 раз на тиждень. Перший номер газети вийшов 10.ІІ 1918 під назвою «Известия Каменец-Подольского Совета рабочих и солдатских депутатов». Потім виходила під назвами «Большевик», «Більшовик» (1919—20), «Вісті» (1920—21, 1922), «Червона правда» (1921—22), «Червоный шлях» (1922—23), «Червоный кордон» (1924—41). З жовтня 1937 — обласна газета. Під час Великої Вітчизн. війни виходила під назвою «Зоря Поділля» як орган підпільного обкому партії. Під тепер. назвою видається з 14.ІІІ 1944. В 1968 газету нагороджено орденем Трудового Червоного Прапора.

С. С. Дайчман (Хмельницький).
РАДЯНСЬКЕ СОЦІАЛІСТИЧНЕ ПРАВО — система встановлених або санкціонованих Радянської соціалістичною державою норм (правил

поведінки), що виражають волю всього рад. народу, зумовлену матеріальними умовами його існування, забезпечуються державою в практиці їхнього здійснення і служать справі побудови комунізму. Основу Р. с. п. становить соціалістична власність на знаряддя і засоби виробництва, що виключає експлуатацію людини людиною. Р. с. п. виникло в результаті перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. За своїм класовим змістом і суттю воно є правом нового, історично вищого типу. В *перехідний період від капіталізму до соціалізму* воно, виражаючи держ. волю робітн. класу і всіх трудящих, тобто переважної більшості населення, було знаряддям *диктатури пролетаріату* в боротьбі за побудову соціалізму. З повною, остаточною перемогою соціалізму в СРСР Р. с. п. перетворилося на загальнонар. право, що виражає держ. волю всього рад. народу і є знаряддям загальнонар. д-ви у боротьбі за побудову комунізму. Воля рад. народу, що підноситься до закону, формується під впливом усіх суспільних відносин, під безпосереднім керівництвом КПРС.

На всіх етапах розвитку рад. суспільства Р. с. п. відігравало активну, творчу роль. Комуністична партія, Рад. д-ва завжди використовували Р. с. п. як підйому для революц. перебудови суспільства. Саме використовуючи правові акти, Рад. д-ва здійснила *націоналізацію*, ліквідувала приватну власність на знаряддя та засоби виробн., оголосила мир основою своєї зовнішньої політики тощо.

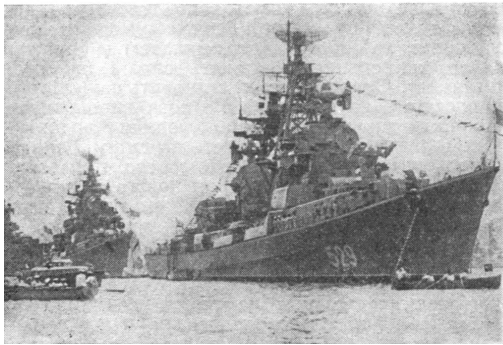
Правові акти мають важливе значення для забезпечення правильного планування і організації суспільного виробн., для створення умов для всебічного задоволення матеріальних і культ. потреб рад. громадян, забезпечення широкого нар. контролю за мірою праці і мірою споживання. Р. с. п. є важливим знаряддям у боротьбі з усім старим, відживаючим, ворожим рад. суспільству. Юридичну базу Р. с. п. становить *Конституція СРСР* та конституції союзних республік, зокрема *Конституція Української РСР*. В умовах комуністич. будівництва роль Р. с. п. у регулюванні суспільних відносин незмінно підвищується. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові КПРС, з якою виступив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев, відмічалось, що повага до права, до закону повинна стати особистим переконанням кожної людини.

Літ. див. до ст. *Радянська соціалістична держава*.
Ф. Г. Бурчак (Київ).

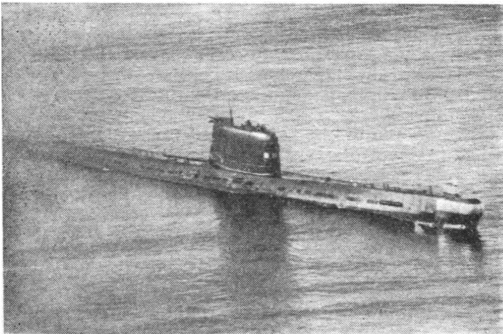
«РАДЯНСЬКИЙ АРХІВ» — історико-архівознавчий журнал, орган Центр. архівного управління УРСР. Створений на основі журн. «*Архівна справа*». Видавався з кінця 1931 в Харкові (вийшло 6 номерів у 5 книгах). В «Р. а.» друкувалися статті та повідомлення з історії, теорії і практики архівного будівництва, архівознавства та археографії, рецензії, бібліограф. огляди, публікувалися документи з історії революц. руху, громадян. війни та соціалістич. будівництва на Україні. Значне місце в журналі займали критичні матеріали, що викривали бурж.-націоналістичні концепції. В 6-му номері надруковано матеріали 2-го Всеукр. з'їзду архівістів. З 1932 на основі журн. «Р. а.» і «Бюлетеня Центрального архівного управління» почав виходити журн. «*Архів Радянської України*».

В. Г. Сарбей (Київ).

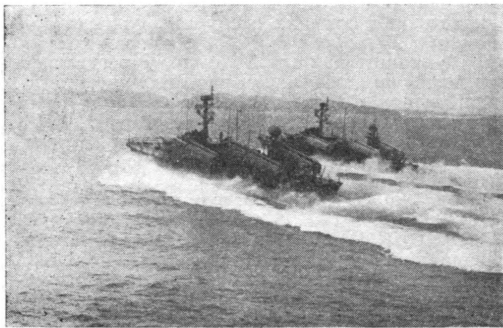
РАДЯНСЬКИЙ ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКИЙ ФЛОТ (ВМФ) — вид Збройних Сил СРСР. Призначений для вирішення стратегічних і оперативних завдань на океанських і мор. театрах воєнних дій з метою захисту Рад. країни і всього соціалістич. табору від імперіалістич. агресії.

Військово-морський парад у Севастополі.

Підводний човен.

Ракетні катери.

Рад. ВМФ — спадкоємець і продовжувач кращих бойових і революц. традицій рос. флоту. Декрет про організацію Робітничо-Селянського Червоного Флоту був виданий Радою Народних Комісарів 29.I (11.II) 1918. У лютому 1918 було засн. Нар. комісаріат у мор. справах (1923 створено єдиний Нар. комісаріат військ. і мор. справ, 1934 — Нар. комісаріат оборони СРСР). Під час громадян. війни було сформовано понад 30 мор., озernih і річкових флотилій, основу яких становили кораблі Балт. флоту. Вони разом із Червоною Армією взяли участь у розгромі військ контрреволюції та інтервентів. Понад 75 тис. моряків було направлено на суходутні fronti. Балтійський флот, який відіграв велику роль у перемозі Жовт-

ня і в роки громадян. війни, 23.II 1928 було нагороджено орденом Червоного Прапора. Після закінчення громадян. війни Комуністич. партія і Рад. д-ва вжили заходів до відродження і зміцнення ВМФ. На V з'їзді РКСМ (1922) комсомол узяв шефство над ВМФ. Протягом 1922—23 понад 10 тис. комсомольців пішло на флот. До 1928 відбудову флоту було завершено. За роки довоєнних п'ятирічок на суднобудівних з-дах країни збудовано 533 бойові кораблі. 30.XII 1937 створено Нар. комісаріат Військ.-Морського Флоту СРСР, в березні 1938 — Головну військову раду ВМФ.

Під час Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45 ВМФ знищив мор. могутність ворога на Балт., Чорному і Баренцовому морях, забезпечив стійкість стратегічних флангів сухопутних військ і всебічну їхню підтримку. Моряки Чорноморського флоту відіграли велику роль в обороні Одеси і Севастополя (див. *Одеська оборона 1941, Севастопольська оборона 1941—42*). Чорноморський флот, Азовська військова флотилія, Дніпровська військова флотилія, Дунайська військова флотилія, Пінська військова флотилія відіграли велику роль в оборонних боях на Україні та в її визволенні від нім.-фашист. загарбників (див. *Керченсько-Феодосійська десантна операція 1941—42, Керченсько-Ельтигенська десантна операція 1943, Битва за Дніпро 1943, Кримська наступальна операція 1944, Миколаївська десантна операція 1944, Одеська наступальна операція 1944*). В 1945 Радянська Армія разом з Тихоокеанським флотом у короткий строк примусила капітулювати Японію. За весь період Великої Вітчизн. війни ВМФ потопив 1245 бойових і допоміжних кораблів і понад 1300 транспортних суден ворога, висадив понад 110 десантів, направив на суходутні fronti 500 тис. моряків. За видатні бойові заслуги у війні Пн., Червонопрапорний Балт., Чорномор. і Тихоокеанський флоти нагороджено орденами Червоного Прапора, понад 280 тис. моряків удостоєно урядових нагород, 518 — звання Героя Рад. Союзу (7 із них удостоєно цього звання двічі).

В післявоєнний період, коли проти соціалістич. країн розгорнулася збройні сили агресивних блоків, до складу яких входять традиційні мор. д-ви на чолі з США, інтереси зміцнення обороноздатності СРСР викликали необхідність підвищити бойову могутність ВМФ. Досягнення рад. науки і техніки та зрості економіч. можливості Рад. країни дали змогу в короткий строк створити як новий океанський флот, здатний вирішувати стратегічні завдання як у ядерній, так і в звичайній війні.

Керівництво ВМФ здійснює Головнокомандуючий ВМФ, який є заст. міністра оборони СРСР. Створення рад. сучасного океанського флоту поклало кінець пануванню на океані англо-амер. флоту. Рад. ВМФ стоїть на захисті мор. рубежів і держ. інтересів Рад. країни. Див. також *Радянська Армія*. С. Г. Горшков (Москва).

РАДЯНСЬКИЙ КОМІТЕТ ВЕТЕРАНІВ ВІЙНИ — громадська орг-ція колишніх учасників війни. Створений 1956. Сприяє патріотич. вихованню трудящих, виступає за розрядку міжнар. напруженості, загальне і повне роззброєння, за мир і безпеку народів. К-т встановлює і розвиває дружні зв'язки з міжнар. і нац. закордонними орг-ціями колишніх учасників війни, борців *Руку Опору*, жертв і в'язнів фашизму та інвалідів війни для спільних виступів за мир і міжнар. безпеку. К-т є членом Міжнар. федерації борців *Опору*, Міжнар. комітетів колишніх в'язнів Ос-

венціма, Маутгаузена і Дахау. Найвищим керівним органом к-ту є Всесоюзна конференція ветеранів війни, в період між конференціями — пленум к-ту. Секції к-ту є в столицях союзних республік, у містах-героях, у ряді областей, на території яких відбувалася збройна боротьба проти нім.-фашист. загарбників. Голова к-ту — П. І. Батов, відповідальний секретар — О. П. Маресьєв.

РАДЯНСЬКИЙ КОМІТЕТ ЗАХИСТУ МІРУ — постійний виборний орган рад. громадськості, що очолює в СРСР *Рух прихильників миру*. Створений у серпні 1949 на 1-й Всесоюзній конференції прихильників миру в Москві. Голова Комітету — письменник М. С. Тихонов; перший заступник голови — О. Є. Корнійчук. Комітет бере активну участь у заходах, що проводяться за рішеннями сесій і конгресів *Всесвітньої Ради Миру*, підтримує тісні зв'язки з прихильниками миру в ін. країнах тощо. Керівний орган комітету — президія. В союзних республіках діють респ. к-ти захисту миру. Див. *Український республіканський комітет захисту миру*.

РАДЯНСЬКИЙ НАРОД — нова істор. спільність людей різних національностей Рад. Союзу, які мають спільну соціалістич. батьківщину — СРСР, спільну економіч. базу — соціалістич. г-во, спільну соціально-класову структуру, спільний світогляд — марксизм-ленінізм, спільну мету — побудову комунізму та багато спільних рис у духовному обличчі. «Наші люди спаяні спільністю марксистсько-ленінської ідеології, високими цілями будівництва комуністичного суспільства. Цю монолітну згуртованість багатонаціональний радянський народ демонструє своєю працею, своїм одностайним схваленням політики Комуністичної партії» (Брежнев в Л. І. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1971, с. 87). Початок формуванню Р. н. поклала перемога *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917*, яка, поваливши владу експлуатарських класів, знищила нац. гноблення, здійснила осн. програмні вимоги більшовицької партії в *національному питанні*.

Політично передумовою згуртування всіх трудящих, незалежно від їхньої нац. приналежності, в єдиний Р. н. було встановлення диктатури пролетаріату, будівництво соціалізму. Здобувши нац. державність, народи всіх рад. республік об'єдналися в *Союз Радянських Соціалістичних Республік* — найдосконалішу політ. форму розвитку і співробітництва народів.

За соціалізму на повну силу виявляється дія двох взаємопов'язаних прогресивних тенденцій у нац. питанні — тенденції до бурхливого і всебічного розвитку кожної нації та тенденції до все більшого зближення соціалістич. націй, посилення взаємовпливу і взаємозбагачення їх. Ці тенденції існують у діалектич. єдності, доповнюють одна одну.

Рад. міжнац. спільність не замінює і не відмінює націй і народностей як історич. ступенів спільності людей, вона як вища форма спільності, породжена соціалізмом, забезпечує умови їхнього найповнішого розвитку. Міжреспубліканські тер. кордони всередині СРСР не є ознаками відособлення і замкнутості, вони, відповідаючи фактичному істор.-етнограф. розселенню людей, служать інтересам усіх рад. народів, економічно-госп. розвитку союзної д-ви. Економіч. основою нової рад. спільності людей є соціалістич. власність, єдина для всієї країни система г-ва, що склалася в процесі будівництва соціалізму і створила можливості для найраціональнішого

використання природних багатств і трудових ресурсів країни в інтересах усього Р. н. Завдяки цьому раніше відсталі райони піднялися до рівня передових, вирівняно ступінь економіч. розвитку всіх нац. республік. Рад. спільність стала вирішальним чинником завоювання фактич. рівності народів. Високий рівень розвитку продуктивних сил викликав високу інтенсивність економіч. життя, отже й спілкування людей, що є рихою, притаманною соціалістич. націям, новій спільності — Р. н. З докорінним перетворенням економіч. ладу за соціалізму змінилася соціальна структура рад. суспільства, виникли нові, соціалістич. нації. На основі єдності економіки, світогляду, соціального складу виникла *соціально-політична та ідейна єдність радянського народу*, склалися спільні риси в духовному обличчі соціалістич. націй, що зближують нац. культури, соціалістич. за змістом, нац. за формою. В Рад. Союзі на основі вільного розвитку культури кожного народу, його мистецтва, мови створилися багатонац. рад. культури. Разом з тим рос. мова стала важливим засобом міжнац. спілкування і співробітництва народів СРСР.

Створення *матеріально-технічної бази комунізму* пов'язане з виникненням нових пром. районів, освоєнням природних багатств на тер. всіх нац. республік. Це ще більше посилює економіч. розвиток, спілкування людей на цій основі, прокладає шлях новим ступеням спільності Р. н. Даліше посилення єдності Р. н. у галузі економіки, політики, культури в період будівництва комунізму сприятиме ще тіснішому зближенню націй. Повне злиття націй відбудеться після остаточної перемоги комунізму. В. С. Костенко (Київ).

РАДЯНСЬКИЙ ПАТРІОТИЗМ — любов трудящих СРСР до своєї соціалістич. Вітчизни, безмежна відданість рад. суспільному і держ. ладові, справі комунізму, вища форма *патріотизму*, який набув якісно нових рис, породжених глибокими економіч. і соціальними змінами, що відбулися в країні внаслідок перемоги *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917*.

Виникнення Р. п. підготовлене тривалою класовою боротьбою пролетаріату — єдиного класу, який в умовах капіталістич. ладу відстоює кращі патріотичні традиції трудового народу, що склалася в боротьбі проти зовнішніх і класових ворогів.

Р. п. як патріотизм робітн. класу взагалі — почуття класове. Класовість патріотизму можна простежити на прикладі боротьби між буржуазією і пролетаріатом в роки 1-ї світової війни, коли робітн. клас, очолюваний більшовицькою партією, на противагу бурж. гаслам «захисту батьківщини» висунув і відстоював гасло поразки «своїх» урядів і перетворення війни імпералістичної на війну громадянську. Ці кращі риси патріотизму робітн. класу, який якнайповніше відображав інтереси широких нар. мас, знайшли своє втілення в Р. п. У жовтні 1917 в нашій країні здійснено першу в світі переможену пролет. революцію, внаслідок якої було створено соціалістич. державу. В статті «Важкий, але необхідний урок» В. І. Ленін дав класичну оцінку ставлення робітн. класу до соціалістич. Батьківщини: «Ми — оборонці тепер, з 25 жовтня 1917 р., ми — за захист Вітчизни з цього дня... Ми — за захист Радянської соціалістичної республіки Росії» (Твори, т. 27, с. 41—42).

Формувався Р. п. в процесі боротьби за перемогу Великого Жовтня, в роки громадян. війни, коли рад. народ під керівництвом Комуністич. партії відстоював завоювання революції. Про патріотизм рад. людей у роки цих суворих випробувань

В. І. Ленін говорив: «Патріотизм людини, яка буде краще три роки голодувати, ніж віддати Росію чужоземцям, це — справний патріотизм, без якого ми три роки не протрималися б. Без цього патріотизму ми не добилися б захисту Радянської республіки, знищення приватної власності... Це — кращий революційний патріотизм» (Полное собрание сочинений, т. 42, с. 124).

Політ. підвалинами Р. п. є диктатура пролетаріату, створення багатонац. Рад. держави — Союзу Радянських Соціалістичних Республік, економіч. базою — суспільна власність на засоби виробництва, ідеологіч. основою — ідеологія марксизму-ленінізму, спільність мети — побудова соціалістич. і комуністич. суспільства. За роки соціалістич. будівництва в СРСР виникла нова істор. спільність людей — *радянський народ*. Все це глибоко позначилося на розвитку Р. п., на його непохитності, що ґрунтується на *дружбі народів СРСР* і становить основу *соціально-політичної та ідейної єдності радянського народу*. Р. п., в якому любов до Батьківщини злилася з безмежною і безкорисливою відданістю рад. народу своїй Рад. владі, справі Комуністич. партії, марксизму-ленінізму, з особливою силою проявився під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Могутнім проявом Р. п. є спільна героїчна праця народів СРСР у боротьбі за побудову комунізму, одностайне схвалення і підтримка внутр. і зовн. політики КПРС. Відданість справі комунізму, Рад. владі є характерними рисами Р. п. і пролетарського *інтернаціоналізму*. Це свідчить, що в соціалістич. ідеології патріотичне завжди органічно поєднується з інтернаціональним. Виховання трудящих у дусі Р. п. передбачає непримиренну боротьбу проти проявів бурж. націоналізму і шовінізму, проти пережитків минулого, які заважають комуністич. будівництву.

Виступаючи із Звітною доповіддю Центрального Комітету партії XXIV з'їздові КПРС, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев підкреслив: «За останні роки у нас проведено значну роботу по вихованню у радянських людей почуття гордості за свою Батьківщину, за свій народ, за його великі звершення, почуття поваги до гідних сторінок минулого своєї країни» (Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 96).

З створенням *світової системи соціалізму* Р. п. виявляється у відданості як своїй Вітчизні, так і всім соціалістич. країнам.

А. Д. Скаба (Київ).

«РАДЯНСЬКИЙ СЕЛЯНИН» — газета, орган ЦК КП України. Видавалася з квітня 1945 до серпня 1949 у Києві тричі на тиждень. Розрахована була на селянство зх. областей України. Газета відіграла важливу роль у зміцненні рад. ладу на зх.-укр. землях, визволеннях від нім.-фашист. загарбників, у розгортанні соціалістич. будівництва на селі.

«РАДЯНСЬКІ ПАТРІОТИ» — підпільна антифашист. орг-ція, що діяла в період тимчасової нім.-фашист. окупації під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 на тер. Жмеринського р-ну Вінн. обл. з листопада 1942 по липень 1943. Її очолював к-т у складі К. С. Гришина, В. В. Киняєва, Г. Г. Навроцького та ін. «Р. п.» на літо 1943 налічували 13 груп, які діяли на вагоноремонтному з-ді, на міській електростанції, станції водогону тощо. Їхній вплив поширювався на багато сіл Жмеринського, Шаргородського та ін. р-нів. Орг-ція випускала листівки і розповсюджувала їх серед населення, в травні 1943 організувала вихід рукописної газети «Червоний партизан», чинила диверсії на залізнич. вузлі, знищувала бойову техніку ворога, визволяла рад. військово-

полонених і рятувала молодь від вивезення до Німеччини. В липні 1943 орг-цію розкрила нім. жандармерія. Учасників орг-ції вивезли в Тираспольську тюрму. Вони встановили зв'язок з місцевими підпільниками і готували втечу. Але 2.XII 1943 фашисти стратили 18 активістів організації.

В. І. Кравчук (Вінниця).

РАДЯНСЬКО-ПАРТІЙНІ ШКОЛИ, Рад. партшколи — середні спец. навч. заклади для підготовки парт., рад. працівників та керівних кадрів колгоспів. Уперше були створені 1920—21, готували парт., рад., комсомольських, жінвідділівських, кооперативних та політосвітніх працівників сільського і районного масштабу. У 1936 Р.-п. ш. реорганізовано в обласні с.-г. школи для підготовки працівників МТС, радгоспів і колгоспів, 1956 — в середні спец. навч. заклади з 3-річним строком навчання. Слухачі Р.-п. ш. одержують середню парт.-політ. та с.-г. освіту з присвоєнням ім. кваліфікації агронома-організатора. Школи, які діють в Харкові, Одесі й Ровно, готують кадри для сільс. райкомів партії, райвиконкомів і сільрад, а також керівників колгоспного і радгоспного виробництва.

М. О. Лисенко (Запоріжжя).

РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ ДОГОВІР 1945 — договір про дружбу, взаємне співробітництво між СРСР і нар.-демократич. Польщею. Підписаний 21.IV у Москві строком на 20 років. Сторони зобов'язувалися продовжувати боротьбу проти фашист. Німеччини до остаточної перемоги і подавати одна одній в ході цієї боротьби воєнну та ін. допомогу; не укладати без взаємної згоди перемир'я або мирного договору з нім.-фашист. урядом; після закінчення війни спільно вживати всіх заходів для усунення будь-якої загрози повторення агресії з боку Німеччини або ін. д-ви, що об'єднається з нею, а в разі такої агресії подати потерпілій стороні воєнну та ін. допомогу; співробітничати в усіх міжнар. діях, спрямованих на забезпечення миру і безпеки народів. СРСР і Польща зобов'язувалися не брати участі у ворожих коаліціях, всімірно зміцнювати дружбу і співробітництво між рад. і польс. народами, розвивати економіч. та культ. зв'язки між обома країнами. 16.VIII 1945 відповідно до Р.-п. д. було укладено договір про рад.-польс. кордон, за яким його встановлено по т. з. «*Керзона лінії*» з відхиленням від неї в межах 5—8 км на користь Польщі. Крім того, СРСР поступився частиною території на Сх. від «лінії Керзона».

Видання: Договір о дружбе, взаимной помощи и послевоенном сотрудничестве между Союзом Советских Социалистических Республик и Польской Республикой [21.IV 1945]. В кн.: Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Документы и материалы, т. 3. М., 1947.

РАДЯНСЬКО-ФІНЛЯНДСЬКА ВІЙНА 1939—40 — війна між СРСР і Фінляндією, що виникла внаслідок провокаційної політики реакційного уряду Фінляндії, підтриманого імперіалістами зх. держав; тривала з 30.XI 1939 до 12.III 1940. Готуючись до війни з СРСР, фін. уряд перетворив Карельський перешийок та прилеглі до нього острови Фінської затоки і Ладозького озера на військ. плацдарм. На Карельському перешийку фін. мілітаристи створили смугу довгочасних укріплень (т. з. «лінія Маннергейма»). Після розв'язання нім. фашистами 2-ї світової війни Рад. уряд 1939 запропонував урядові Фінляндії укласти пакт про взаємодопомогу і розглянути питання про обмін територіями: відсунути рад.-фінл. кордон на Карельському перешийку на Пн. від Ленінграда, пропонуючи за це вдвічі більшу територію в Рад. Карелії. Фінські мілітаристи від-

хилили ці пропозиції й стали на шлях провокацій. У відповідь рад. війська 30.XI розгорнули бойові дії і в лютому 1940 прорвали «лінію Маннергейма». На поч. березня 1940 рад. війська форсували по льоду Фінську затоку, обійшли з Пн. Зх. Виборзький укріплений район, оточили фінські війська під Виборгом, Кексгольмом та Сортавалою. 12.III рад. війська оволоділи Виборгом. Опір фінської армії було зламано. У війні відзначилися воїни різних національностей, в т. ч. українці. Звання Героїв Рад. Союзу удостоєні сини укр. народу — командарм 1-го рангу С. К. Тимошенко, комдив М. П. Кирпонос, командири та воїни—К. Д. Ви-соцький, Ю. М. Горбко, М. О. Гуденко та ін. На прохання уряду Фінляндії 12.III 1940 у Москві було підписано рад.-фінл. договір, за яким до СРСР відійшли Карельський перешийок із Виборгом та Виборзькою затокою з островами, зх. і пн. узбережжя Ладозького озера з містами Кексгольмом, Сортавалою, Суоярві, ряд островів у Фінській затоці, територія на Сх. від Меркярві, частина п-овів Рибачого і Середнього. Договір зміцнив оборону пн.-зх. рад. кордонів.

О. Л. Кронік (Київ).

РАДЯНСЬКО-ЧЕХОСЛОВАЦЬКИЙ ДОГОВІР 1945 — договір про Закарпатську Україну між СРСР і Чехословацією, підписаний 29.VI у Москві. Сторони домовились про те, що Закарпатська Україна, яка на підставі *Сен-Жерменського мирного договору 1919* була включена до складу бурж. Чехословащини, возз'єднується відповідно до побажань населення з своєю споконвічною батьківщиною — Україною і включається до складу УРСР. Договір знаменував завершення *возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі*.

Видання: Договір між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькою Республікою про Закарпатську Україну. В кн.: Про Закарпатську Україну (Збірник матеріалів). К., 1945.

РАДЯНСЬКО-ЯПОНСЬКА ВІЙНА 1945 — війна СРСР проти імпералістичної Японії; відбулася 9.VIII — 2.IX. Була продовженням *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45*. Після нападу гітлерів. Німеччини на Рад. країну Японія, незважаючи на укладений з СРСР 13.IV 1941 пакт про нейтралітет, почала підготовку до війни з Рад. Союзом. У зв'язку з тим, що Японія грубо порушувала пакт про нейтралітет, активно подавала Німеччині допомогу в війні проти СРСР, Рад. уряд на *Кримській конференції 1945* дав згоду союзникам вступити у війну проти Японії через 2—3 місяці після розгрому гітлерів. Німеччини. 5.IV 1945 Рад. уряд денонсував пакт про нейтралітет з Японією. В липні 1945 США, Англія та Китай, до яких згодом приєднався і Рад. Союз, запропонували Японії беззастережну капітуляцію, яку вона відхилила. Вірний своїм союзницьким зобов'язанням і з метою швидкого закінчення війни, СРСР 8.VIII 1945 заявив, що з 9.VIII вважає себе в стані війни з Японією. 10.VIII 1945 Монгольська Нар. Республіка також оголосила війну Японії.

9.VIII війська Забайкальського (ком. Маршал Рад. Союзу Р. Я. Малиновський), 1-го (ком. Маршал Рад. Союзу К. О. Мерцков), 2-го (ком. ген. армії М. О. Пуркаев) Далекосх. фронтів, кораблі Тихоокеанського флоту (ком. адмірал І. С. Юмашев) та Амурської військ. флотилії (ком. контр-адм. А. В. Антонов) під заг. командуванням Маршала Рад. Союзу О. М. Василевського перейшли в наступ проти япон. Квантунської армії, що налічувала до 1 млн. чол. і була зосереджена в Маньчжурії та Кореї. До 14.VIII рад. війська, зламавши оборону япон. військ, розчленували

Квантунську армію на окремі угруповання. 19.VIII рад. війська оволоділи м. Жече, 20.VIII — містами Харбіном і Гіріном, 23.VIII — м. Порт-Артуром, 24.VIII — м. Дальнім. До 25.VIII війська 1-го Далекосх. фронту разом із кораблями Тихоокеанського флоту визволили з-під япон. поневолення Пн. Корею. 28.VIII остаточно визволено від япон. військ Пд. Сахалін і Курільські о-ви. Їх повернуто Рад. Союзу. Розгром Рад. Збройними Силами відірної Квантунської армії примусив япон. уряд 2.IX 1945 підписати акт про беззастережну капітуляцію. Розгромивши імпералістич. Японію, Рад. Армія принесла визволення народам Сходу.

У війні проти япон. імпералізму брали активну участь представники всіх народів Рад. Батьківщини, в т. ч. укр. народу. В боях відзначилися генерали Ф. І. Шевченко, А. Г. Кравченко, В. С. Савченко, С. А. Красновський; офіцери П. Н. Авраменко, І. Т. Артеменко, С. А. Савушкін, В. І. Сидоченко, М. В. Усаченко, молодші командири В. С. Колесник, Є. Д. Горобець, А. П. Шкаруба та ін.

Є. В. Савченко (Київ).

РАЄВСЬКИЙ Володимир Федосійович (8.IV 1795 — 20.VII 1872) — декабрист, письменник. Н. в с. Хворостяні (тепер Старооскольського р-ну Белг. обл.) в сім'ї поміщика. В 1811 закінчив Благородний пансіон при Моск. ун-ті. Учасник Вітчизн. війни 1812. В кін. 10 — на поч. 20-х рр. жив на Україні (в Тульчині, Кам'янці-Подільському). В чині майора служив в Кишиневі ад'ютантом у командира 16-ї піх. д-зії ген.-майора М. Ф. Орлова. Член «Союзу благоденства», згодом — *Південного товариства декабристів*. Один із засновників Кишинівської управи декабристів. Друг О. С. Пушкіна. За революц. пропаганду серед солдатів Р. 1822 було заарештовано. В 1827 його вислали до Сибіру, де він і помер. Вірші, публіцистичні твори, мемуари та політ. замітки Р. («Про рабство селян», «Про суть законів Монтеск'є», «Про політику», «Про солдата», 1821—22) свідчать про респ. та антикріпосницький напрям його думок.

РАЄВСЬКИЙ Микола Михайлович (25.IX 1771 — 28.IX 1829) — рос. військ. діяч, герой Вітчизн. війни 1812, генерал від кавалерії (1813). Н. у Москві в дворянській сім'ї. З раннього віку записаний на службу до лейб-гвардії Семеновського полку. З 1790 брав участь у війнах Росії з Туреччиною, Польщею, Іраном, потім з Францією (1805—07) і Швецією (1808—09). Під час Вітчизн. війни 1812 очолював 7-й армійський корпус, який відзначився в обороні Смоленська, в *Бородінській битві* 1812 тощо. З 1826 Р. — член Держ. ради. Співчував *декабристам*. У 20-х рр. в його будинку в Києві відбувалися зустрічі членів *Південного товариства декабристів*. З декабристами мали зв'язки його сини Микола і Олександр. Дочка Марія була дружиною С. Г. Волконського. З сім'єю Р. дружив О. С. Пушкін. Декабристи памічали Р. членом Тимчасового верховного уряду.

О. О. Петровський (Київ).

РАЗІН Василь Олексійович (1918 — 20.II 1945) — рад. військовослужбовець, молодший сержант, Герой Рад. Союзу (1943). Член Комуністич. партії з 1942. Н. у с. Петропавлівці (тепер Уйського р-ну Челяб. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир відділення 603-го окремого саперного батальйону 322-ї стріл. дивізії Центр. фронту відзначився у вересні 1943 при форсуванні рік Сейму, Десни, Дніпра і Прип'яті. При переправі через Сейм біля с. Пекарового (тепер Сосницького р-ну Черніг. обл.) відділення під команду-

ванням Р. під обстрілом ворожої авіації відбудувало міст. На переправі через Десну біля с. Надіївки (тепер Козелецького району Черніг. обл.) Р., назважаючи на контузію, 3 доби перевозив рад. війська і матеріальну частину. Помер від ран.

РАЗИН Степан Тимофійович (бл. 1630 — 16.VI 1671) — керівник сел. війни 1670—71 в Росії. Н. в станиці Зимовейській на Дону в сім'ї заможного козака. Не раз виконував важливі дипломатичні й воєнні доручення Війська Донського. Тричі (1652, 1658, 1661) побував у Москві, двічі (1652, 1661) — в Соловєцькому монастирі. Під час цих подорожей Р. познайомився з тяжким становищем народних мас. У 1662—63 очолював загін донських козаків, які разом з запорожцями і калмиками брали участь у походах проти крим. татар. Організував походи т. з. голутвенних козаків (козак. бідноти й селян-втікачів) на Волгу і Яїк (1667), на прибережну частину тер. Ірану (1668—69). Навесні 1670 Р. очолює сел. війну (див. *Селянська війна під керівництвом Степана Разіна 1670—71*), яка мала великий вплив на піднесення антифеод. руху на Україні (див. *Дзиковського повстання 1670*). Р. виявив себе досвідченим воєначальником. Під його керівництвом повстанці здобули ряд перемог. Але повстали нар. маси не мали чіткої політ. програми, виступали стихійно і розрізано, що й привело до поразки сел. війни. Зазнавши невдачі в бою під Симбірськом 4 (14).X 1670, Р. повернувся на Дон, де почав готуватися до нового виступу. Але в квітні 1671 козак. старшина схопила його і видала царському урядові. Після жаклих тортур Р. було страчено в Москві.

Лит.: Крестьянская война под предводительством Степана Разина. Сборник документов, т. 1—3. М., 1954—62; Лу н и н Б. В. Степан Разин. Ростов-на-Дону, 1960; Степанов И. В. Крестьянская война в России в 1670—1671 гг. Восстание Степана Разина, т. 1. Л., 1966; Стецюк К. Влияние повстанья Степана Разина на Украину. К., 1947.

І. Г. Рознер (Київ).

РАЗИН Фрол Тимофійович (рр. н. і см. невід.) — донський козак, активний учасник *селянської війни під керівництвом Степана Разіна 1670—71*. Молодший брат С. Т. Разіна. Керував загоном повстанців, що діяв на Слобідській Україні (див. *Дзиковського повстання 1670*). В квітні 1671 козак. верхівка захопила його разом з С. Разіном в Кагальнику в полон і видала царському урядові. Р., очевидно, помер в Москві від тортур. За ін. відомостями, страчений 1676.

РАЙГОРОДСЬКИЙ СКАРБ — скарб бронзових речей пізнього періоду *бронзового віку*, знайдений 1926 на березі р. Айдару в с. Райгородці Новоайдарського р-ну Ворошиловгр. обл. Скарб складався з 5 кельтів, 6 серпів, наверхника булави, двох уламків меча, уламка ножа, бронзової шпильки, диска з шипом від обуха бойової сокири та зливків бронзи. Речі Р. с. характерні для пам'яток *сабатинської культури* і *ноа культури*. Р. с. є найвіддаленішою на Сх. знахідкою з речами зх.-сємиградського та центральноєвроп. походження. До 1941 скарб зберігався у Ворошиловгр. краєзнавчому музеї.

Лит.: Лесков А. М. О северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы. В кн.: Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР. К., 1967. С. Н. Братченко (Київ).

РАЙКОВЕЦЬКЕ ГОРОДИЩЕ — городище на лівому березі р. Гнилон'яті біля с. Райків Бердичівського р-ну Житомир. обл., що являє собою залишки невеликого давньорус. міста-фортеці 11—13 ст. Місто входило до системи укріплених поселень, споруджених для захисту пд. кордонів руських земель від нападу степових кочовиків.

У 1241 його зруйнували монголо-татари. Розкопками Ін-ту археології АН УРСР 1929—35 і 1946—47 досліджено дігинець, частину посаду і могильника. Дігинець був укріплений земляним валом (основою його були дерев'яні зруби, заповнені глиною), ровами, вежами тощо. Житла і госп. споруда, що будувалися по колу дітинця з внутр. боку валу, були конструктивно зв'язані й становили єдину житлово-фортифікаційну систему. Під руїнами спалених будівель і на всій площі дітинця було виявлено сотні кістяків захисників міста, які загинули під час його оборони. При розкопках відкрито залишки сиродутого горна для видобування заліза з місцевих болотних руд, залишки кузні з горном, крижнями і набором ковальських інструментів, залишки ливарно-ювелірної майстерні з горном, тиглями, ливарськими формами, матрицями тощо, а також два горна для випалювання глиняного посуду. Знайдено знаряддя рільництва (лемеші, чересла, серпи, коси), посуд, зброю і військ. спорядження (мечі, шаблі, списи, бойові сокири, булави, наконечники стріл, шоломи, кольчуги, шпори, стремена тощо), прикраси і культові предмети з кольорових і благородних металів, скла, кістки, а також обгорілі зернові й тех. культури, борошно та крупу. Археол. знахідки свідчать про високий розвиток продуктивних сил на той час, а також про героїчну боротьбу давньорус. населення проти монг.-тат. завойовників.

Лит.: Гончаров В. К. Райковецьке городище. К., 1950. *В. К. Гончаров* (Київ).

РАЙОН — в СРСР адм.-тер. одиниця, складова частина республіки, області, краю, авт. області та нац. округу, а також міста. Відповідно до *адміністративно-територіальної реформи в УРСР 1923* на тер. республіки встановлено районний поділ (замість 1989 волостей було створено 706 Р.). Значної реорганізації зазнали Р. в УРСР, як і в ін. союзних республіках, наприкінці 1962 (в УРСР з 604 Р. на поч. 1963 було створено 251). В 1965 в процесі перебудови управління нар. г-вом за виробничим принципом кількість Р. збільшилася. На 1.VI 1971 в УРСР було 476 Р. та 90 Р. у містах. Органами держ. влади на тер. Р. в УРСР є *районні Ради депутатів трудящих Української РСР*.

РАЙОННІ РАДИ ДЕПУТАТІВ ТРУДЯЩИХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР — органи держ. влади на території *районів* республіки. Обираються на основі заг., рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні строком на 2 роки. В 1939 в УРСР вперше було обрано 583 районні Ради (за кількістю районів у республіці). Кожна районна Рада керує держ., госп. і культ.-політ. будівництвом на тер. району, встановлює районний бюджет, керує діяльністю підпорядкованих їй органів управління, установ і орг-цій районного підпорядкування, забезпечує додержання законів, охорону держ. порядку і прав громадян, сприяє зміцненню обороноздатності країни. Районні Ради приймають рішення, здійснюють керівництво діяльністю сільських, селищних та міських (міст районного підпорядкування) Рад депутатів трудящих в межах прав, наданих їм законами СРСР і УРСР, на підставі ст. 57 Конституції УРСР. Осн. формою діяльності районних Рад є сесії (див. *Сесії місцевих Рад депутатів трудящих Української РСР*). Виконавчими і розпорядчими органами районних Рад є обрали ними виконавчі комітети (див. *Виконавчі комітети місцевих Рад УРСР*). Органами районних Рад є також відповідні постійні комісії (див. *Постійні комісії місцевих Рад депутатів трудящих Української РСР*). Поло-

ження про районну Раду депутатів трудящих УРСР було схвалено постановою Президії Верховної Ради УРСР від 31.V 1957. Відповідно до Постанови ЦК КПРС «Про заходи по дальшому поліпшенню роботи районних і міських Рад депутатів трудящих» (березень 1971) Верховна Рада УРСР 15. VII 1971 прийняла і ввела в дію закони «Про районну Раду депутатів трудящих Української РСР» та «Про міську, районну в місті Раду депутатів трудящих Української РСР». У червні 1971 в УРСР до складу 476 районних Рад та 90 районних Рад депутатів трудящих у містах обрано 157 245 депутатів. Див. також *Місцеві Ради депутатів трудящих Української РСР*. К. Є. Федонюк (Львів).

С. Т. Разін.

В. І. Раков.

М. М. Ракочий.

РАЙЦІ, ратмани, радники (від нім. Rat — рада і Mann — людина) — члени ради *магістрату*, яка видала цивільним судом, поліцією, наглядала за торгівлею тощо. Р. обиралися з представників заможної верхівки міського населення. Але фактично в ряді міст їх призначав *війт*. Посади Р. було скасовано в зв'язку з ліквідацією магістратів у Сх. Галичині й Пн. Буковині в серед. 80-х рр. 18 ст., а на укр. землях, що входили до складу Рос. імперії, за *судовою реформою 1864*.

РАКОВ Василь Іванович (н. 8.II 1909) — рад. військ. льотчик, ген.-майор, двічі Герой Рад. Союзу (1940, 1944). Член КПРС з 1932. Н. у Петербурзі в робітн. сім'ї. В Рад. Армії — з 1928. У 1931 закінчив школу мор. льотчиків у Севастополі, 1942 — Військ.-мор. академію. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40, командир ескадрильї 57-го бомбардувального авіаполку. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир ескадрильї 12-го гвард. авіаполку пікіруючих бомбардувальників та 2-ї морської авіабригади, воював у складі ВПС Чорноморського та Балтійського флотів. Брав участь в обороні Севастополя 1941—42. Здійснив понад 170 бойових вильотів. Особисто потопив 12 ворожих кораблів. З 1948 — на викладацькій роботі у Військ.-морській академії. Доктор військ.-морських наук (з 1967), професор-консультант (з 1970). Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

РАКОВЕЦЬКИЙ МОГІЛЬНИК — ранньослов. могильник *черняхівської культури* 3—4 ст., виявлений у с. Раковці Збарзького р-ну Терноп. обл. Досліджували його 1962—63. Розкопано 18 поховань з трупопокладеннями і трупоспаленнями. Серед речей, знайдених у похованнях, інтерес становлять два глиняні кубки сферичної форми з соллярними (сонячними) й зірчастими знаками і висіченим з каменю ідол, що повинен був символізувати культ плодючості.

Лит.: Винокур І. С., Островський М. И. Раковецький могильник. В кн.: История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры. М., 1967. І. С. Винокур (Кам'янець-Подільський).

РАКОВСЬКИЙ Михайло Юхимович (н. 20.IV 1916) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1966), професор (з 1968). Член КПРС з 1939. Н. в м. Єльці (тепер Липецької обл. РРФСР). У 1937 закінчив істор. факультет Моск. пед. ін-ту ім. К. Лібкнехта. В 1939—50 — на політроботі

в Рад. Армії. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1951 — викладач, з 1953 — доцент, з 1968 — професор і зав. кафедрою історії СРСР Одес. ун-ту. Досліджує історію Великої Жовтн. соціалістич. революції та громадян. війни на Пд. України, розробляє актуальні проблеми джерелознавства рад. періоду історії СРСР. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня та ін. нагородами.

Тв.: Хроніка революційних подій в Одесі (Лютий 1917 р.—січень 1918 р.). Одеса, 1958 [у співавт.]; Перемога влади Рад на Одешині. В кн.: Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2. К., 1967 [у співавт.]; Про ленінський етап в джерелознавстві. Одеса, 1961.

РАКОЦІ ДЕРДЬ I — див. *Юрій I Ракоці*.

РАКОЦІ ДЕРДЬ II — див. *Юрій II Ракоці*.

РАКОЧІЙ Михайло Миколайович (23.III 1898 — 24.III 1954) — діяч укр. прогресивної еміграції та робітн. руху в США. Н. в с. Настасові (тепер Терноп. р-ну Терноп. обл.) в селянській сім'ї. В 1912 емігрував до США. З 1915 — член Соціалістич. партії, з 1919 — Компартії США. Вів орг. роботу від Союзу укр. робітн. орг-цій (з 1932 — *Ліга американських українців*) у містах Гудзоні, Скрентені, Клівленді. З 1934 — крайовий секретар Ліги і водночас заступник адміністратора прогресивної газ. «Українські щоденні вісті». В роки 2-ї світової війни був керівником укр. к-ту медичної допомоги Рад. Союзів у США. М. М. Тарновський (Київ).

РАКУЗА Гнат (1798—1826) — декабрист, солдат Черніг. піх. полку. Походив з дворян Могильовської губ. Виховувався у кадетському корпусі. Став прапорщиком. У 1821 його розжалували в солдати. Брав участь у повстанні Черніг. полку (див. *Чернігівського полку повстання*). У 1826 під час суду збожеволів. Незважаючи на це, йому присудили 6 тис. ударів шпірутенями.

РАКУШКА-РОМАНОВСЬКИЙ Роман Онисимович (Р а к у ш е н к о; 1623—1703) — імовірний автор «*Літопису Самовидця*». Походив з ніжинських реєстрових козаків. Брав участь у нар.-визвольній війні 1648—54. У 1658—63 Р.-Р. — ніжинський сотник, 1663—68 — генеральний підскарбій. Через вороже ставлення до нього гетьмана Д. Многогрішного Р.-Р. змушений був переселитися в м. Брацлав, де був протопопом міської церкви. Після скинення з гетьманства Д. Многогрішного Р.-Р. 1672 повернувся на Лівобережну Україну і до кінця життя був священником Миколаївської церкви в м. Стародубі.

Лит.: Петровський М. Нариси з історії України XVII — початку XVIII століть, т. 1. (Дослід над літописом Самовидця). Х., 1930 [бібліогр. с. 421—435].

РАЛЬЦІ (одн.— р а л е ц ь) — натуральна, згодом грошова данина, яку кілька разів на рік сплачували козаки, *посполиті селяни* й міщани на користь полкової і сотенної старшини та міської адміністрації на Лівобережній Україні. Розмір Р. не був сталий. Формально Р. вважалися добровільними подарунками, але насправді були обов'язковими. На поч. 18 ст. гетьманське управління кілька разів скасовувало Р., проте збирали їх до ліквідації політ. автономії Лівобережної України на поч. 80-х рр. 18 ст. У містах, напр. Києві, збирання Р. з міщан тривало й у 20-х рр. 19 ст.

РАНГОВІ МАЄТНОСТІ — земельні маєтності на Лівобережній Україні, що їх надавали рос. царі та укр. гетьмани козац. старшині й царським чиновникам «на ранг», «на уряд», тобто як винагороду за службу на час перебування на тій чи іншій посаді. На Україні Р. м. з'явилися під час нар.-визвольної війни 1648—54. За *Зборівським договором 1649* і за царським «*Привілеєм Війську Запорізькому*» 1654 козац. старшині надавали «на ранг» тільки млина і лише гетьман одержував «на булаву» Чигиринське староство. Згодом Р. м. почали надавати всій козац. старшині. В 2-й пол. 17 — на поч. 18 ст. розміри Р. м. на кожну посаду не були чітко визначені. Лише 1732 було встановлено розміри Р. м. залежно від службового становища козац. старшини. Так, генеральному обозному визначено 400 дворів *рангових селян*, генеральному судді та генеральному підскарбію — по 300 дворів і т. д. Рос. чиновники також одержували Р. м. Зокрема, президент Малоросійської колегії П. О. Румянцев 1764 одержав ряд рангових сіл «на генерал-губернаторський уряд». Р. м. були формою феод. земельнододатку. За правовим статусом вони були більшими до т. з. старостинських маєтностей, які польськ.-шляхет. уряд надавав у 16—18 ст. магнатам і шляхті за службу. Рангові селяни змушені були відбувати панщину, сплачувати різні натуральні й грошові данини. Козац. старшина наполегливо прагнула перетворити Р. м. на приватновласницькі. Користуючись своїм багатотрічним перебуванням «на уряді», козац. старшина добивалася різними способами царських жалуваних грамот або дарчих гетьманських універсалів на Р. м. Процес привласнення Р. м. відбувався швидко. Напр., у Ніжинському полку з 45 Р. м., що були 1730, на 1764 залишилось тільки 20. В 9 укр. полках 1764 налічувалося 116 Р. м. з 2791 двором, які належали 48 володільцям. Система надання Р. м. була скасована на поч. 80-х рр. 18 ст. в зв'язку з остаточною ліквідацією політ. автономії Лівобережної України. Залишки Р. м. були перетворені на державні маєтності, а рангові селяни — на *державних селян*. *Лит.*: Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967.

РАНГОВІ СЕЛЯНИ — категорія феодально залежних селян на Лівобережній і Слобідській Україні в 2-й пол. 17—18 ст., що жили в рангових маєтностях. За користування землею Р. с., крім загальнодерж. повинностей, були зобов'язані відбувати т. з. «послушення» на користь козац. старшини — обробляти землю, косити сіно, збирати врожай тощо і сплачувати ренту продуктами. В зв'язку з розвитком феод.-кріпосницьких відносин у 18 ст. становище Р. с. погіршилося, значна частина їх була покріпачена старшиною. Після юрид. оформлення *кріпосного права* на Лівобережній і Слобідській Україні за царським указом від 3 (14). V 1783 Р. с. було перетворено на *державних селян* або поміщицьких кріпаків.

«**РАННОК**» — щомісячний громад.-політ., літ.-художній ілюстрований журнал ЦК ЛКСМУ. Видається в Києві. Засн. 1953 під назвою «Зміна»,

з 7-го номера 1965 має сучас. назву. «Р.» знайомить читачів з кращими творами молодих письменників, поетів, художників України, з молодими виконавцями і прославленими майстрами мистецтва. На його сторінках друкуються публіцистичні й літ.-критичні матеріали, культ.-мистецька хроніка, переклади творів письменників братніх республік СРСР і літераторів зарубіжних країн.

М. І. Кіпоренко (Київ).

РАПАЛЛЬСЬКИЙ ДОГОВІР 1922 — договір між РРФСР та Німеччиною, підписаний 16.IV 1922 в м. Рапалло (Італія) під час *Генуезької конференції 1922*. За Р. д. обидві країни відмовилися від взаємних грошових претензій. Між ними відновлювалися дипломатичні і консульські відносини. Обидва уряди погодилися застосовувати принцип найбільшого сприяння під час врегулювання взаємних торг. і госп. відносин. Р. д. розвіряв кільце економіч. блокади Рад. країни. Берлінською угодою від 5.XI 1922 Р. д. поширювався на ін. рад. республіки — УРСР, БРСР, ЗСФРР. *Видання*: Договір между Российской Социалистической Федеративной Советской Республикой и Германией. 16 апреля 1922 г. В кн.: Документы внешней политики СССР, т. 5. М., 1961.

РАСП (Rasp) Карл-Вільгельм (16.XI 1805 — 9.IV 1874) — австр. історик ліберально-бурж. напрямку, архівіст. Н. в м. Плانی (тепер ЧСР) у сім'ї пошмейстера. Вчився у Празькому і Віденському ун-тах. З 1831 — службовець Львів. магістрату. В 1861—72 — керівник Львів. міського архіву. Брав участь у виданні «Активіт громадських і земських». Р. — автор нарисів «З історії міста Львова» (Відень, 1870), в якому на основі архівних джерел подано осн. події у Львові від часу його заснування до серед. 19 ст.

С. М. Трусович (Львів).

РАТАЇ — скорочена назва *Радіотелеграфного агентства України*.

РАТКОВ (Ratkov) Стойко (н. 1895) — діяч серб. робітн. руху, активний учасник боротьби за владу Рад на Україні. Н. в с. Чуругу біля м. Нового Саду (тепер СФРЮ). Під час 1-ї світової війни був мобілізований до австро-угор. армії. Здавсь в полон у Росії. В роки громадян. війни вступив до Комуністич. партії, брав участь у формуванні пд.-слов. революц. військ у Самарі. В грудні 1918 *Центральна федерація іноземних груп при ЦК РКП(б)* направила його до Одеси. Проводив агіт. роботу серед південнослов. військовополонених. Був одним із організаторів сербської групи «*Іноземної колегії при Одеському обласному комітеті КП(б)У*». В березні 1919 разом з ін. членами «Іноземної колегії» Р. заарештувала франц. контррозвідка, але йому вдалося втекти. Після закінчення громадян. війни повернувся до Югославії. Під час 2-ї світової війни боровся (під ім'ям «Вава») проти нім.-фашист. загарбників у партизан. загоні в Югославії.

І. А. Петерс (Київ).

РАТМАНСЬКИЙ Михайло Самійлович (1900 — 4.VII 1919) — один з організаторів комсомолу України. Член Комуністич. партії з 1916. Н. в Одесі в робітн. сім'ї. З 12 років працював у Києві в ювелірній майстерні. Керував нелегальними соціалістич. гуртком молоді. Після Лютн. революції 1917 увійшов до складу ініціативної групи, створеної Київ. к-том РСДРП(б) для організації молоді міста. Один із засновників Соціалістичної спілки робітничої молоді — III Інтернаціонал (жовтень 1917). Активний учасник збройних повстань у Києві (жовтень 1917, січень 1918) і громадян. війни. Брав участь у підготовці I з'їзду КСРМУ. Загинув у бою проти куркульсько-націоналістич. банд Зеленого під час *Тригільського походу 1919*.

Ю. В. Бабко (Київ).

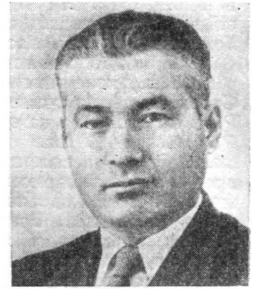
РАТУША (польс. ratusz, від нім. Rat — рада та Haus — будинок) — орган міського самоврядування. В містах Зх. України Р. вперше з'явилися в 14 ст. (зокрема, у Львові); з 15 ст. замість Р. там було створено *магістрати*. В Росії, в т. ч. й на Україні, у 18—19 ст. Р. — один із органів (поряд з магістратами) міського самоврядування, до компетенції якого з 1727 належали переважно судові та фінансові справи. «Установлення про губернії» 1775 визначало Р. як станові суд. органи для купців та міщан. У невеликих містах і містечках (Гадяч, Лубни, Ніжин, Охтирка та ін.), де не було *міських дум*, Р., залишаючись суд. установою, відала міським самоврядуванням у цілому. Як судові органи Р. скасовано *судовою реформою 1864*, як органи міського управління — міською реформою 1870.

РАТУШНА Лариса Степанівна (9.I 1921 — 18.III 1944) — учасниця підпільного руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Член ВЛКСМ з 1938. Н. в с. Тирівці (тепер с-ще м. т., районцентр Вінн. обл.). З 1939 вчилася на мех.-матем. факультеті Моск. ун-ту. З вересня 1941 — медсестра в дюючій армії, брала участь в обороні Москви. Потрапивши в полон в районі Смоленська, втекла, добралася до Вінниці і стала учасницею Вінницької підпільної парт. орг-ції, очолюваної І. В. Беазом. Брала участь в обладнанні підпільної друкарні «Україна», розповсюджувала листівки. Була зв'язником вінницького підпілля і партизан. з'єднання ім. В. І. Леніна. Допомогала звільняти рад. військовополонених і супроводила їх до партизанів. Забезпечувала партизанів зброєю, боеприпасами, медикаментами. Вбита фашист. застреленою. В. І. Кравчук (Вінниця).

РАХІВ — місто Закарпат. обл. УРСР, центр Рахівського р-ну; на р. Тисі. Залізнич. ст. 12,9 тис. ж. (1971). Вперше згадується в документах 15 ст. як село — маєтність угор. королів. З 1541 Р. входив до князівства Трансильванії (Семиграддя), яке перебувало у васальній залежності від султан. Туреччини. Після поразки Туреччини в кінці 17 ст. Р. разом з Трансильванією перейшов під владу Австрії. У 18 ст. кріпаки Р. брали участь у русі *опришків*, зокрема в загонах Ф. Бойка, І. Пискливого, Пинті, О. Добуша та ін. Намагаючись перетворити Р. на один з опорних пунктів для боротьби проти нар.-визвольного руху, австр. уряд у 70-х рр. 18 ст. вигнав з міста значну частину укр. населення і поселив нім. військ. поселенців. Трудящі Р. в 1-й пол. листопада 1918 піднялися на боротьбу за своє визволення, за возз'єднання з укр. народом. Після розпаду 1918 Австро-Угорщини Р. на поч. січня 1919 окупувала боярська Румунія. Під час соціалістич. революції в Угорщині в Р. кілька днів у квітні 1919 існувала Рад. влада. В той час в Р. було створено червоногвардійський загін. В квітні 1919 Р. зайняли білорумунські окупанти. За умовами *Тріанонського мирного договору 1920* боярська Румунія передала Р. бурж. Чехословаччині. В серпні 1924 в Р. відбулась антивоєнна маніфестація. В 1927 трудівники міста об'єдналися в Червоні профспілки, які очолили комуністи. В січні 1935 в Р. під керівництвом комуністів відбувся один з найбільших страйків на Закарпатті, який закінчився перемогою трудящих. Страйкова боротьба трудящих Р. тривала і 1937. У березні 1939 Р. загарбала хорстиська Угорщина. Трудящі Р. брали активну участь у підпільній боротьбі проти фашист. окупантів 1939—44. 16.X 1944 рад. війська визволили місто від гітлерівських окупантів. За рад.-чехословацьким договором Р. в червні 1945 разом з усією Закар-

Н. Г. Рахлів.

Ш. П. Рашидов.

патського України ввійшов до складу УРСР. З 1945 Р. — центр Рахівського округу, з 1953 — Рахівського р-ну Закарпат. обл. У місті — картонна, меблева, худож. виробів ф-ки, хлібо-, лісокомбінати, маслозавод, міжколгоспна буд. орг-ція тощо. 6 загальноосв. і 1 дит. муз. школи. В Р. — пам'ятник О. О. Борканику.

РАХЛІН Натан Григорович (н. 10.I 1906) — укр. рад. диригент, нар. артист СРСР (з 1948), професор (з 1947). Член КПРС з 1947. Н. в м. Сновську (тепер м. Щорс Черніг. обл.) у сім'ї військ. капельмейстера. Вчився у Київ. консерваторії (1923—27) та в муз.-драм. ін-ті ім. М. В. Лисенка. В 1937—41 і 1945—62 — гол. диригент Держ. симф. оркестру УРСР, 1941—45 — гол. диригент Держ. симф. оркестру СРСР, з 1966 — гол. диригент симф. оркестру Тат. АРСР. З 1939 — викладає у Київ. консерваторії. Держ. премія СРСР, 1952. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

РАШИДОВ Шараф Рашидович (н. 6.XI 1917) — діяч Комуністич. партії і Рад. д-ви, письменник. Член КПРС з 1939. Н. у м. Джизаку (тепер Самарк. обл.) у сім'ї селянина-бідняка. В 1936 закінчив Джизацький пед. технікум, працював викладачем у школі. З 1938 — відповідальний секретар, заст. редактора, редактор самарк. обласної газ. «Ленін юлі» («Ленінський шлях»). Одночасно вчився на філологіч. ф-ті Узбецького ун-ту. Після закінчення ун-ту в серпні 1941 — на комсомольській і парт. роботі в Рад. Армії. В 1942 після тяжкого поранення демобілізований, працював відповідальним редактором газ. «Ленін юлі». В 1944—47 — секретар Самарк. обкому партії. З 1947 — відповідальний редактор респ. газ. «Кзил Узбекистан» («Червоний Узбекистан»). У 1948 заочно закінчив Вищу парт. школу при ЦК ВКП (б). У 1949—50 — голова правління Спілки рад. письменників Узбекистану. В 1950—59 — Голова Президії Верховної Ради Узб. РСР. З 1959 — перший секретар ЦК КП Узбекистану. На XX з'їзді КПРС обраний кандидатом у члени ЦК КПРС, на XXII—XXIV — членом ЦК КПРС. З жовтня 1961 — кандидат у члени Президії, з квітня 1966 — кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 3—8-го скликань. Літ. діяльність розпочав наприкінці 30-х рр. Відомі повісті Р. «Переможці» (1954, укр. перекл.— К., 1955) і «Кашмірська пісня» (1957, укр. перекл.— К., 1959), роман «Сильніші за бурю» (1958, укр. перекл.— К., 1961). Нагороджений чотирма орденами Леніна та ін. нагородами.

РЕАЛЬНІ УЧИЛИЩА — середні навч. заклади у ряді зх.-європ. бурж. країн та в дореволюц. Росії, в т. ч. на Україні. В Росії та на Україні

виникли 1872. На відміну від класичних гімназій в Р. у. не вивчали класичних (лат. і грец.) мов. Гол. увага приділялася викладанню математики, фізики, природознавства, малювання, креслення, рідної та іноземних (франц., нім., англ.) мов. Строк навчання тривав 6—7 років. За Рад. влади Р. у. перетворено на єдину трудову школу.

РЕБИЦЬКИЙ Іван Йосипович (бл. 1849 — р. см. невід.) — революц. народник. У 70-х рр. 19 ст. працював на ливарному з-ді Фалька в Одесі. Разом з В. П. *Обнорським* вів революц. пропаганду серед робітників. Брав активну участь у діяльності «*Південноросійського робітничого союзу*». Керував гуртком залізничників, організував робітн. касу на з-ді Бланшарда. В грудні 1875 Р. заарештовано. В червні 1877 засуджено до 5 років каторги, яку відбував у Новобелгородській, Иркутській і Карийській каторжних тюрмах. З 1883 — на поселенні в Якутії, там і помер.

РЕВА Іван Михайлович (1922—18.III 1945)— рад. військовослужбовець, гвардії ст. сержант, Герой Рад. Союзу (1946). Кандидат у члени Комуністич. партії з 1944. Н. у с. Інзівці (тепер Приморського р-ну Запоріж. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1943. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир відділення 66-го окремого гвард. саперного батальйону 59-ї гвард. стрілк. д-зії 2-го Укр. фронту. Відзначився при визволенні Угорщини. Вночі проти 5.XII 1944 Р. на човні переправив через Дунай рад. бійців, які захопили важливий у стратегіч. відношенні плацдарм. Пізніше помер від ран.

РЕВІЗІЯ — в Рос. імперії переписи населення, яке повинно було платити *подушну подать* (селяни, міщани, цехові люди та ін.). Всього, починаючи з 1718, було проведено 10 Р., з них на Україні 4-у Р. за указом царського уряду 1781, 5-у — 1794, 6-у — 1811, 7-у — 1815, 8-у — 1833, 9-у — 1850, 10-у — 1857. У *ревізійкі казки* записували поіменно всіх осіб чоловічої статі (*ревізійкі души*), за кількістю яких визначали подушну подать. За 3—5 і 7—10-ю Р. було записано в «ревізійкі казки» також жінок «для відому». За 10-ю Р. на Україні 28 300 поміщиків були власниками 2604 877 кріпаків чол. статі. Незважаючи на неповноту статистич. відомостей, дані Р. є цінними істор. джерелами.

Лит.: Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; Пустолод П. И. Подушное переписи-ревизия в России. В кн.: Очерки по истории статистики СССР. М., 1955; Кабузан В. М. Народонаселение России в XVIII — первой половине XIX в. М., 1963. П. И. Пустолод (Київ).

РЕВІЗІЙНА КОМІСІЯ КП УКРАЇНИ — один з вищих органів КП України, що обирається на її з'їзді і звітує безпосередньо перед з'їздом; ревізує швидкість і правильність проходження справ у центральних органах партії, касу і підприємства ЦК КП України.

РЕВІЗІОНІЗМ (від пізнюлат. — *revisio* — перегляд) — ворожі марксистові-ленінізові опортуністичні течії в міжнар. комуністич. і робітн. русі, які, маскуючись під марксизм, намагаються під виглядом «розвитку» і «поліпшення» марксистської теорії позбавити її революц. суті. «Прикриваючи своє відступництво від марксизму міркуваннями про необхідність враховувати найновіші умови розвитку суспільства і класової боротьби, ревізійності виконують на ділі роль рознощиків буржуазно-реформістської ідеології в комуністичному русі. Вони прагнуть витравити з марксизму-ленінізму його революційну душу, підірвати віру робітничого класу, трудового народу в соціалізм, роззброїти і демобілізувати робітників, трудящих в їх боротьбі проти імперіалізму» (Програма

Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968, с. 37).

Р.— явище соціально зумовлене. В. І. Ленін вважав його соціальним продуктом цілої істор. епохи відносно мирного розвитку капіталізму і легального існування с.-д. партій. Соціальною базою Р. є досить широкі в умовах капіталізму верстви *дрібнобуржуазії*, а також робітничі аристократія. Стоячи між пролетаріатом і буржуазією, вони постійно виявляють хитання, виступаючи з позицій примирення бурж. і пролетар. ідеологій. Економіч. базу для Р. створює імперіалістич. буржуазія. В боротьбі за вплив на маси вона широко застосовує підкупи, політику дрібних поступок, часткових реформ, демагогію і прямий обман. Внаслідок цього їй вдається спиратися на «частину дрібнобуржуазії і деяких верств робітничого класу, п і д к у п л е н у на кошти імперіалістського надприбутку, перетворену в сторожових псів капіталізму, в розбещувачів робітничого руху» (Ленін В. І. Твори, т. 23, с. 95).

Р. виник у кін. 19 ст. Його поява пов'язана з виступами нім. соціал-демократів І. Хехберга, К. Шрамма та Е. Бернштейна. Книга Е. Бернштейна «Передумови соціалізму і завдання соціал-демократії» (1899), в якій він вимагав перегляду вчення К. Маркса, стала своєрідним маніфестом Р. В Росії носіями Р. в 90-х рр. 19 ст. були прихильники «*легального марксизму*», «*економізму*», пізніше — *меншовизму*, *анархо-синдикалізму*, *троцькізму* тощо. Р. виступив на міжнар. арені під прапором боротьби проти «догматизму», за «свободу критики». Цим він прикривав своє намагання «доповнити» марксизм докорінно чужими йому бурж. і дрібнобурж. ідеями. Ревізіоністи виступали насамперед проти *діалектичного матеріалізму*, прагнучи підмінити марксизм метафізичною теорією еволюції, а філософ. матеріалізм — тією чи ін. різновидністю ідеалізму (неокантіанством, максізмом, підновленням беркліанством). В галузі економіч. теорії вони пропалували відмову від теорії вартості, заявляли, ніби капіталістич. картелі і трести є засобом подолання економіч. криз і показником пом'якшення властивих капіталістич. суперечностей. Р. заперечував марксистське вчення про *класи і класову боротьбу*, твердячи, ніби бурж. демократія знищує ґрунт для класової боротьби. Бернштейніанський лозунг «рух — усе, кінцева мета — ніщо» яскраво відображав відмову ревізіоністів від революц. боротьби за соціалізм, їхню ставку на дрібні поступки бурж. урядів, на поступові «реформи». Відповідаючи на запитання про те, що нового внесли ревізіоністи в марксистську теорію, В. І. Ленін писав: «А ж н і ч о г о: вони не посунули ні на крок уперед тієї науки, яку заповідали нам розвивати Маркс і Енгельс; вони не навчили пролетаріат ніяких нових прийомів боротьби; вони тільки відступили назад, переймаючи обривки відсталих теорій і проповідуючи пролетаріатові не теорію боротьби, а теорію поступливості» (Твори, т. 4, с. 185). Ідеї Р. стали одним з осн. каналів впливу бурж. ідеології на робітн. клас.

На поч. 20 ст. Р. тією чи іншою мірою поширився в усіх партіях *Інтернаціоналу 2-го* і став причиною їхнього ідейного і політ. банкрутства. Примирення з капіталізмом, реформістське визначення змісту епохи, що наступила, ворожість до ідей пролет. революції і *диктатури пролетаріату* зумовили ренегатську позицію ідеологів Р. під час 1-ї світової війни 1914—18. Прикриваючись лозунгом «захисту вітчизни», вони закликали до «громадянського миру» між пролетаріатом і

буржуазією, сіяли ворожнечу між трудящими різних націй, нацьковували їх один на одного. Найвитонченішою і тому найнебезпечнішою формою Р. став у той час *центризм*. Р. з самого свого виникнення зазнавав гострої критики з боку основоположників марксизму К. Маркса і Ф. Енгельса, лідерів революц. соціал-демократії А. Бебеля, П. Лафарга, Р. Люксембург, К. Цеткін, Г. В. Плеханова. Найвагомий вклад у боротьбу проти Р. вніс В. І. Ленін: і створена ним більшовицька партія. «Протягом усієї своєї революційної діяльності Ленін виступав непримирним борцем проти ворожих науковому соціалізму течій, які прикриваються прапором марксизму. Він піддав ґрунтовній критиці буржуазно-ліберальну суть реформізму „легальних марксистів“ і „економістів“. Відстоюючи і захищаючи революційні принципи марксизму, партія, Ленін непримиренно боролася проти меншовизму — найнебезпечнішої опортуністичної течії всередині російського робітничого руху, гостро критикували опортунізм правосоціалістичних лідерів на міжнародній арені. В той же час Ленін рішуче відкидав дрібнобуржуазну „ультрареволуційність“, яка ігнорує реальні умови класової боротьби, штовхає пролетаріат на політичні авантюри, приричає робітничий рух на поразку» (До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970, с. 10—11). Постійну боротьбу проти Р. вів *Комуністичний Інтернаціонал*. Глибоко дослідивши питання про соціальні корені Р., В. І. Ленін показав, що Р. активізується під час найкрутіших істор. поворотів, коли в класову боротьбу втягуються нові маси трудящих. Цей його висновок був блискуче підтверджений розвитком подій після 2-ї світової війни 1939—45. Включення у боротьбу проти імперіалізму трудящих Азії, Африки, Латин. Америки незмірно посилює антиімперіалістич. фронт. Але водночас це певною мірою створило сприятливіші умови для проникнення дрібнобурж. поглядів у робітн. рух і активізації Р. Р. поч. 20 ст. і сучас. Р. мають спільну класову і гносеологічну основу. Але сучас. Р. — продукт своєї епохи. Він спекулює на тих об'єктивних процесах, які відбуваються в світі сьогодні. Так, сучас. Р. широко користується тим, що теоретич. осмислення якісних змін у суспільстві, зокрема деяких зв'язаних з наук.-тех. революцією нових явищ у розвитку держ.-монополістич. капіталізму, об'єктивно відстає від розвитку подій. Доводячи, ніби сучас. розвиток капіталізму не підтверджує висновків, зроблених К. Марксом і В. І. Леніном, сучас. Р. оголошує марксизм-ленінізм застарілим, таким, що нібито втратив будь-яке практичне значення. Особливих нападок зазнає при цьому ленінізм, який оголошується суто рос. явищем, непридатним для розвинутих капіталістич. країн. Сучас. Р. становить суміш ідей Бернштейна, Каутського, Гільфердинга та ін. ідеологів ревізійонізму з різного роду «теоріями» троцькістів, зінгов'євців, бухаринців, викритих і розгромлених Комуністич. партією Рад. Союзу. В галузі філософії ревізійоністи продовжують виступати з позиції «примирення», «зближення» марксистського матеріалізму з неореалізмом, неопозитивізмом, семантичною філософією та ін. ідеалістич. філософ. системами. Вони заперечують принцип партійності ідеології, проголошуючи його несумісним з наук. об'єктивністю. В галузі соціально-економічній вони виступають з ще одвертішою, порівняно з своїми попередниками, апологією сучас. капіталізму, всіляко затушковують гол. суперечність сучас. епохи — між соціалі-

стич. і капіталістич. системами, підмінюючи її суперечністю між двома воєнно-політ. блоками. Розглядаючи сучас. суспільство як «єдине ціле», ревізійоністи твердять, ніби воно розвивається за законами «світового процесу трансформації», що нібито автоматично веде до соціалізму, а тому революц. перетворення капіталізму на соціалізм оголошуються непотрібним. Р. виступає проти істор. необхідності диктатури пролетаріату при переході від капіталізму до соціалізму, підміняє її т. з. «демократичним», «гуманним» і т. п. соціалізмом, відкидає керівну роль марксистсько-ленінської партії, принципи пролет. інтернаціоналізму, вимагає відмовлення від осн. ленінських принципів парт. будівництва. Будучи теоретич. обґрунтуванням як правого, так і «лівого» опортунізму, Р. також виступає у формі «лівого» або правого Р. «Лівий» Р., в т. ч. маоїзм, з анархіст., волонтарист. позицій намагається атакувати теорію і практику марксизму-ленінізму, пропагує реакційно-утопічний і військ.-казармений соціалізм. Його дрібнобурж.-націоналістич. суть виявляється в проповіді месіанської ролі окремих країн, у пропаганді гегемонізму, шовінізму, воєнничої антирадянщини. Правий Р. пропагує бурж.-реформістські погляди, поширює концепцію т. з. «лібералізованого» соціалізму, яка заперечує керівну роль марксистсько-ленінських партій, підміняє соціалістич. демократію політ. лібералізмом бурж. напрямку, зводить нанівець централізоване планування і керівництво нар. г-вом, розраховує на розв'язування ринкової стихії і конкуренції.

Як правий, так і «лівий» Р. часто зливаються, слітаються з націоналістич. тенденціями. Це дістає яскравий вияв у конструюванні ревізійоністами різного роду національних «моделей соціалізму». Автори цих «моделей» ставлять під сумнів саму наявність заг. закономірностей побудови, функціонування і розвитку соціалізму, інтернац. характер марксизму-ленінізму взагалі. Під лозунгами «політичного плюралізму», «абсолютної», «чистої» демократії ревізійоністи намагаються перенести на соціалістич. ґрунт політ. механізм формальної бурж. демократії. На практиці концепції «моделей соціалізму» прикривають відхід ревізійоністів від єдиної правильної пролет. лінії у боротьбі за соціалізм, перебувають в непримиренній суперечності з принципами пролет. інтернаціоналізму. Р. намагається протиставити специфічні особливості розвитку тієї чи ін. країни заг. закономірностям переходу різних країн від соціалізму до комунізму, виявляючи при цьому ту саму «дрібнонаціональну вузькість», проти якої виступав В. І. Ленін. Р. на кожному кроці демонструє типово дрібнобурж. схильність розглядати проблему світового розвитку кризь вузьконац. призму, постійно підміняє пролет. інтернаціоналізм бурж. націоналізмом.

Націоналістичні тенденції правого і «лівого» Р., зокрема ті з них, які набирають форми антирадянщини, охоче використовують у своїй боротьбі проти соціалізму й комуністичного руху бурж. ідеологи. «Вони підготовкують опортуністичні елементи в компартіях за свого роду ідеологічної змови. Вони наче кажуть їм: доведіть, мовляв, що ви антирадянці, а ми будемо готові проголосити, що ви саме і є справжні „марксистки“ і займаєте цілком „самостійні позиції.“ Хід подій показує, до речі, що такі люди стають на шлях боротьби і проти компартій у своїх країнах. Приклад того — ренегати типу Гароді у Франції, Фішера — в Австрії, Петкова — у Венесуелі, діячів угруповання „Маніфесто“ — в Італії. Боротьбу проти такого роду елементів братні партії розглядають

як важливу умову зміцнення своїх рядів» (Брежнєв Л. І. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1971, с. 23—24). Велику увагу боротьбі проти Р. приділили міжнар. Народи представників комуністич. і робітн. партій 1957, 1960, 1969 у Москві. В документі «Завдання боротьби проти імперіалізму на сучасному етапі і єдність дій комуністичних і робітничих партій, всіх антиімперіалістичних сил», прийнятому міжнар. Народою комуністич. і робітн. партій 1969 у Москві, підкреслено, що комуністи і надалі «послідовно відстоюватимуть свої принципи, добиватимуться торжества марксизму-ленінізму, боротимуться відповідно до конкретної обстановки проти право- і лівоопортуністичних перекручень теорії і політики, проти ревізійонізму, догматизму і лівосектантського авантюризму... Вірність марксизму-ленінізму, пролетарському інтернаціоналізму, беззавітне і віддане служіння інтересам свого народу, спільній справі соціалізму — необхідна умова ефективності і правильної орієнтації єдиних дій комуністичних і робітничих партій, запорука успіху в досягненні ними своїх історичних цілей» (Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969, с. 296). КПРС разом з ін. комуністич. і робітн. партіями веде боротьбу проти Р. в усіх його проявах.

Лит.: Ленін В. І. Проти ревізійонізму. К., 1959; Ленін В. І. Проти догматизму, сектанства, і «лівого» опортунізму. К., 1965; Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. Москва, 5—17 червня 1969 р. К., 1969; Международное Коммунистическое движение. Очерк стратегии и тактики. М., 1970. Л. П. Нагорна (Київ).

РЕВІЗОРЧУК Антон (пр. н. і см. невід.) — ватажок загону *отришків*. Походив з селян с. Краснолово (тепер Верховинського р-ну Ів.-Фр. обл.). У 20-х рр. 19 ст. втік з військ. служби і вступив до загону М. Штолюка. Після втрати М. Штолюка Р. 1830 очолив загін, який діяв у гірських районах Галичини, Закарпаття й Буковини. Своєю відважною боротьбою проти гнобителів Р. здобув популярність серед нар. мас. У серед. 30-х рр. 19 ст. Р. було схоплено й страчено.

Я. С. Мельничук (Івано-Франківськ).
РЕВІЗЬКА ДУША — одиниця обліку чоловічого населення, яке підлягало оподаткуванню *подушною податтю* в Росії з 1718 (на Україні — з 1781) до 1887 (в Сибіру — до 1899). Під час *ревізії* складалися списки — т. з. *ревізійки казки*. Особи, внесені до ревізійних казок, дістали назву «ревізійських душ».

РЕВІЗІЙКІ КАЗКІ — списки податного населення Рос. імперії, що їх складали під час проведення *ревізій*. До Р. к. вносили всіх осіб чоловічої статі незалежно від їхнього віку й працездатності, за винятком дворян, духівництва, чиновників, купців, почесних громадян, які належали до привілейованих станів і не підлягали оподаткуванню. Р. к. були осн. документом для *подушної податі*. Р. к. — цінне джерело до вивчення соціально-економіч. історії Рос. імперії 18 — 1-ї пол. 19 ст. і, зокрема, України.

РЕВКОМИ — див. *Військово-революційні комітети*.

РЕВКСИНАЛИ (грец. Ρευξινάλοι) — сарматське плем'я, згадуване як союзник *скіфів* у херсонському декреті на честь понтійського полководця *Діофанта* (кін. 2 ст. до н. е.). Гадають, що Р. — те саме, що й *роксолани*.

РЕВОЛЮЦІЇ 1848—49 — бурж.-демократичні й бурж. революції в ряді країн Європи. Гол. зав-

даннями їх (за винятком революції у Франції, де назріла потреба знищення диктатури фін. аристократії) були ліквідація феодалістичних відносин, що гальмували розвиток капіталізму, повалення абсолютистських монархій і перехід політ. влади до рук буржуазії, нащ. визволення пригноблених народів і створення нащ. д-в. Рушійними силами революцій були робітники, міська дрібна буржуазія і біднота, селянство, гегемоном — буржуазія і подекуди (в Угорщині, Польщі, дунайських князівствах) — ліберальне дворянство. Важливою передумовою революцій було погіршення становища нар. мас, особливо внаслідок неврожаю 1845—46 і економіч. кризи 1847.

У Франції бурж.-демократич. революція почалася 22.II 1848 антиурядовими демонстраціями трудящих Парижа. Вони переросли в нар. повстання, внаслідок якого було повалено липневу монархію і 25.II проголошено республіку. Розмах революц. руху налякав буржуазію. В червні вона придумала спровоковане нею повстання робітників у Парижі. 10.XII президентом обрано ставленника монархічних груп буржуазії Луї-Наполеона Бонапарта, якому було надано широкі права. Після перемоги на виборах до Законодавчих зборів (13.V 1849) монархічної «партії порядку» завоювання лютневої революції 1848 було поступово ліквідовано і розчищено шлях до реставрації в кінці 1852 монархії.

В Німеччині бурж.-демократич. революція почалася в березні 1848 нар. виступами в ряді нім. д-в. 18.III перемогло нар. повстання в Берліні. Під тиском народу в Пруссії та ін. нім. д-вах було створено ліберально-бурж. уряди. Але, прийшовши до влади, ліберальна буржуазія намагалася не допустити поглиблення революції і пішла на союз з монархією проти народу. В квітні 1848 до Німеччини прибули К. Маркс і Ф. Енгельс. Вони розгорнули боротьбу за доведення бурж.-демократич. революції до кінця, за об'єднання всіх демократич. сил. У кінці 1848 до влади прийшли представники феодалістичної і вищої бюрократії, які відхилили конституцію, схвалену загальнонім. Франкфуртськими нащ. зборами в березні 1849. Нар. повстання на захист конституції, що 1849 прокотилися по країні, були придушені пруськими військами. 18.VI 1849 розігнано Франкфуртські нащ. збори. Контрреволюція перемогла. Влада залишилася в руках монархіч. сил, збереглася роздробленість країни.

В Італії бурж. революція почалася нар. повстанням у Сіцилії в січні 1848. В лютому — березні в ряді італ. д-в створено конституц. уряди за участю лібералів. Ломбардію і Венецію звільнено з-під влади Австрії. У Венеції 22.III проголошено республіку. Ліберальна буржуазія, що спочатку очолювала революцію, налякана рухом нар. низів, пішла на компроміс з феодалістич. силами. Це дало змогу контрреволюції перейти в наступ, що завдало шкоди нащ.-визвольній війні італ. народу проти Австрії, яку почало 23.III Сардинське королівство (П'ємонт). Після поразки італ. військ 25.VII Ломбардію і Венецію за умовами перемир'я було повернуто Австрії. Восени 1848 революц. рух очолили революц.-демократич. елементи буржуазії. 9.II 1849 в Римі проголошено республіку. Сардинське королівство відновило війну проти Австрії, але перемога австр. військ полб. Новари 23.III розчистила шлях наступові контрреволюції. 3.VII 1849 об'єднані сили європ. реакції (Франції, Австрії, Іспанії, Неаполя) і внутр. контрреволюції розгромили Римську, а 22.VIII — Венеціанську республіку. Внаслідок поразки революції збереглася роздроб-

леність країни, а її пн. частина залишилася під австр. гнітом.

Бурж.-демократич. революція в Австрії почалася 13.III 1848 нар. повстанням у Відні, що привело до повалення реакц. уряду К. Меттерніха і створення 17.III уряду з представників дворянства і ліберальної буржуазії. 22.VII почав роботу рейхсрат, більшість у якому здобули поміщицько-бурж. депутати. Він ухвалив рішення скасувати феод. повинності селян на тер. імперії за викуп. Рейхсрат відмовився надати народам імперії права на самовизначення. В кінці 1848 сили контрреволюції перейшли в наступ. У жовтні 1848 вони придушили повстання у Відні. Було створено уряд з представників феод.-монархіч. кіл і великої буржуазії. В грудні 1848 вступив на престол імп. *Франц-Йосиф I*, який відновив абсолютистський режим.

Березневе повстання 1848 у Відні дало поштовх революц. і нац.-визвольному рухові в усіх провінціях багатонац. Австр. імперії. 15.III 1848 нар. повстанням у Пешті почалася бурж. революція в Угорщині. 17.III було утворено нац. угор. уряд з представників ліберального дворянства, який здійснив ряд бурж. реформ. Незважаючи на героїчну боротьбу нар. мас, австр. війська разом з армією царської Росії, до якої звернулися по допомогу Габсбурги, в серпні 1849 придушили революцію в Угорщині.

Укр. населення Закарпаття з самого початку підтримувало угор. революцію. Проте проведена угор. урядом обмежена аграрна реформа викликала невдоволення селян. У деяких районах, особливо на Верховині, селяни вдавалися до збройних нападів на панські двори, ухилилися від мобілізації до угор. армії. Ігнорування угор. урядом національних прав закарпатських українців спричинилося до зародження на Закарпатті українського національно-визвольного руху. На поч. 1849 група закарпатської укр. буржуазії, інтелігенції та уніат. духовництва висунула вимогу об'єднання Закарпаття з Сх. Галичиною, яку підтримала *Головна руська рада* у Львові. Проте правлячі кола Австрії не допустили об'єднання зх.-укр. земель. Уряд погодився лише на виділення укр. районів Угорщини в окремий Ужгородський округ, в якому управлінський апарат формувався з представників укр. бурж. інтелігенції, на відкриття кількох нар. шкіл з навчанням рідною мовою та запровадження в гімназіях викладання деяких предметів укр. мовою. Але згодом і ці мізерні поступки було скасовано. В Чехії революц. виступи почалися 11.III 1848 в Празі, де відбулися масові нар. збори, учасники яких зажадали створення для чес. земель єдиного законодавчого сейму, зрівняння в правах чехів і німців, демократич. свобод, а радикальні елементи — скасування феод. повинностей. Чес. ліберальна буржуазія виступала за перетворення Австр. імперії на федерацію вільних народів. Розраховуючи використати для своїх цілей прагнення слов. народів до єдності, чес. ліберали скликали 1848 у Празі Слов'янський з'їзд. Роботу з'їзду перервали провокаційні дії контрреволюції, які викликали Празьке повстання 1848. Повстання жорстоко придушили австр. війська. Після поразки повстання ліві сили Чехії були розгромлені, а праві й ліберали пішли на угоду з Габсбургами.

В Словаччині під час революції бурж.-поміщицькі кола вимагали надання словац. землям автономії в рамках Угорщини, революц.-демократич. кола прагнули до союзу з угор. демократич. табором. Угор. уряд вжив заходів для придушення словац. нац. руху. Це привело до того, що

словац. буржуазія перейшла на позиції австр.-славизму і зайняла ворожу позицію щодо Угорщини. Великого розмаху польський нац.-визвольний та сел. рух набрав у Тешинській Сілезії, в Зх. Галичині та деяких містах Сх. Галичини. Очолили його нац. комітет у Кракові та Центр. народова (нац.) рада у Львові, створені ліберальними шляхет.-бурж. колами. Укр. нац.-визвольний рух в Сх. Галичині очолили бурж. інтелігенція й уніатське духовництво. Керівним центром його стала створена 2.V 1848 у Львові бурж.-ліберальна Головна руська рада. Вона підтримала план створення в межах Австр. імперії слов. федерації і відрядила на Слов'янський з'їзд у Прагу свою делегацію. Влітку 1848 рада висунула вимогу поділу Галичини на українську (сх.) і польську (зх.) адм. одиниці з об'єднанням в одну провінцію укр. земель — Сх. Галичини і Закарпаття — під владою Австрії. Це викликало рішучий опір польс. шляхти і буржуазії, які боялися втратити свою економіч. і політ. перевагу в краї. Під їх тиском австр. уряд, який спочатку мав намір відокремити Сх. Галичину від Західної, відмовився від цього. Уряд пішов на деякі поступки населенню Сх. Галичини лише в галузі культури: дозволив навчати дітей у нар. школах укр. мовою, викладати укр. мову в гімназіях, відкрити кафедри укр. мови і лри у Львів. ун-ті. Позитивне значення для активізації укр. нац.-визвольного і культ. руху мали проведення 19—26.X 1848 у Львові 1-го з'їзду діячів укр. культури, створення *Галицько-руської матиці*. Після розгону австр. військами сел. руху в Галичині та *Львівського збройного повстання 1848* укр. нац.-визвольний рух ослаб і втратив свій масовий характер.

На Буковині в ході революції відбулося *Буковинське селянське повстання 1848—49*, яке очолив Л. *Буколиця*. Під час повстання розгорнулася широка кампанія протесту проти відокремлення Буковини від Галичини, якого добивалися в своїх класових інтересах і всупереч волі укр. населення, що становило більшість у краї, рум. поміщичи та православне духовництво. Але, незважаючи на це, Буковина 1849 була відокремлена від Галичини і проголошена коронним краєм з своїм сеймом та адміністрацією. В травні 1849 австр. війська придушили повстання.

Р. 1848—49 сприяли посиленню боротьби проти царизму і кріпосництва в Рос. імперії, в т. ч. на Україні. В країні поширювалися революц. відозви і листівки з закликами до повстання проти царизму, активізувалися суспільно-політ. рух, розгорнули діяльність революц. гуртки. Прогресивна громадськість, у т. ч. письменники О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, М. Є. Салтиков-Шедрін, гаряче вітала революцію в Європі, бичувала царизм і особливо царську інтервенцію проти революц. Угорщини. Прогресивно настроєні офіцери рос. армії переходили на бік угор. повстанців. На Правобережній Україні та в ін. районах великої гостроти набрала антикріпосницька боротьба селянства. Т. Г. Шевченко, який перебував на засланні, відгукнувся на революцію поемою «Царі», в якій закликав до розправи з царями. Царський уряд виступив запеклим противником революції. Він припинив дипломатичні відносини з революц. Францією, придушив у зародку революцію в дунайських князівствах, подав допомогу Габсбургам у придушенні угор. революції, а також вжив заходів проти поширення впливу революц. подій на Росію.

Р. 1848—49 зазнали поразки. Внаслідок політики буржуазії, що перейшла до табору контрреволюції, незрілості робітн. класу, обмеженості дрібно-

бурж. демократів ці революції не розв'язали завдань, які стояли перед ними. Але незважаючи на поразку, Р. 1848—49 збагатили нар. маси, і насамперед робітн. клас, досвідом революц. боротьби, розхитали феод.-монархічні й кріпосницькі підвалини в ряді країн і дали поштовх для здійснення бурж. перетворень. К. Маркс і Ф. Енгельс глибоко узагальнили досвід Р. 1848—49, який став основою для дальшого розвитку марксистської теорії, зокрема вчення про класову боротьбу пролетаріату та про нац. питання. Досвід Р. 1848—49 не раз аналізував і використовував В. І. Ленін при виробленні тактики робітн. класу і більшовицької партії в Росії під час бурж.-демократич. революції 1905—07 і в лютому 1917.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 7. Маркс К. Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.; т. 8. Маркс К. Вісімнадцяте брюмеру Луї Бонапарта. — Енгельс Ф. Революція і контрреволюція в Німеччині; Ленін В. І. Держава і революція. Твори. Вид. 4, т. 25; Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст. Збірник документів. К., 1949; Революції 1848—1849, т. 1—2. М., 1952 [бібліогр. т. 2, с. 485—559]; К століттю революції 1848 года. М., 1949; Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. В кн.: Франко І. Твори, т. 19, К., 1956; Нифонтов А. С. Россия в 1848 году. М., 1949; Авербух Р. А. Революція і національно-освободительная війна в Венгрії. 1848—1849. М., 1965 [бібліогр. с. 384—397]; Авербух Р. А. Революція в Австрії [1848—1849 гг.]. М., 1970; Пристер Е. Краткая история Австрии. М., 1952; Барабой А. З. Правобережна Україна в 1848 г. «Исторические записки», 1950, № 34; Косачевская Е. М. Восточная Галиция накануне и в период революции 1848 г. Львов, 1965; Сергієнко Г. Я. Відгомін революції 1848 р. в суспільно-політичному житті України. «Український історичний журнал», 1968, № 3; Стеблій Ф. І. Революція 1848—1849 рр. на західноукраїнських землях. В кн.: Торжество історичної справедливості. Львів, 1968; Стеблій Ф. І. Революція 1848 року і Західна Україна. «Наука і суспільство», 1968, № 11; Бандура В. Ф., Козачук Т. Ю. 1848 рік в Галичині. Львів, 1953; Кузьміна З. Иван Франко и революция 1848 года в Галиции. Петрозаводск, 1971. Ф. І. Стеблій (Львів).

«РЕВОЛЮЦІЙНА АРМІЯ І РЕВОЛЮЦІЙНИЙ УРЯД» — праця В. І. Леніна, присвячена революц. виступам солдатів і матросів під час революції 1905—07 в Росії. Написана в Женеві й надрукована 27.VI (10.VII) 1905 в газ. «Пролетарий» як передова стаття. Узагальнивши досвід революц. боротьби в Росії, В. І. Ленін збагатив марксистське вчення про революцію важливим висновком, що для її перемоги необхідне створення революц. армії. Зародок такої армії В. І. Ленін убачав у революц. загонах солдатів і матросів, які переходили на бік народу, в озброєних робітн. дружинах. Повстання на броненосці «Потьомкін» В. І. Ленін назвав спробою «утворення ядра революційної армії» (Твори, т. 8, с. 509). Питання про революц. армію В. І. Ленін розглядав у непорушній єдності з питанням про тимчасовий революц. уряд. «Революційна армія і революційний уряд, це — дві сторони однієї медалі. Це — дві установи, однаково необхідні для успіху повстання і закріплення плодів його» (Твори, т. 8, с. 515). В статті чітко визначено завдання революц. уряду і загонів революц. армії. Ця армія потрібна для повалення самодержавства і боротьби проти реакції, а також як опора нової влади — революц. уряду. Такий уряд потрібен для політ. керівництва нар. масами спочатку на тій території, яку відвоювала у царизму революц. армія, а потім в усій державі для запровадження нар. самоврядування, політ. об'єднання повсталі частини народу. Питання про революційний уряд і революційну армію В. І. Ленін розвинув у книзі «Дві тактики соціал-демо-

кратії в демократичній революції» та інших працях.

Видання: Ленін В. І. Революційна армія і революційний уряд. Твори. Вид. 4, т. 8.

Г. В. Січкара (Київ).

РЕВОЛЮЦІЙНА ВІЙСЬКОВА РАДА РАДЯНСЬКИХ ПОВСТАНСЬКИХ ВІЙСЬК ЛІВОБЕРЕЖНОЇ І ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЧАСТИНИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ — військовий орган, що керував бойовими діями повстансько-партизанських загонів, які влітку 1919 боролися проти білогвардійців у денікінському тилу на тер. України. Створена в серпні 1919 на чолі з більшовиком Г. О. Колосом за вказівкою ЦК КП(б)У і командування Червоної Армії. Домагалася максимальної узгодженості бойових операцій різних за своїм складом загонів, які діяли на Лівобережжі й у районах Катериносла і Херс. губерній. У наказі Реввійськради, виданому на поч. вересня 1919, підкреслювалося, що її завданням є політ.-організаційне, військ.-оперативне керівництво й командування повстанськими і партизан. силами. Восени, коли почався переможний наступ Червоної Армії проти денікінців, зусилля Реввійськради були спрямовані на встановлення ще тісніших контактів з рад. командуванням, на виконання його завдань по знищенню живої сили й техніки ворога, по руйнуванню комунікацій у ворожому тилу, на визволення окремих районів. Ряди повстанців постійно поповнювалися за рахунок трудящих України, які виступали проти відродження денікінських старого ладу. Білогвардійці кинули на придушення партизансько-повстанського руху значні сили, однак їм не вдалося подолати опір у своєму тилу. Реввійськрада випиняла свою діяльність на поч. 1920, після визволення України від денікінців.

Е. М. Склярєнко (Київ).

РЕВОЛЮЦІЙНА ВІЙСЬКОВА РАДА РЕСПУБЛІКИ (РВРР, РВР), Реввійськрада — колегіальний орган найвищої військової влади в Рад. країні 1918—34. Створена у відповідності з постановою ВЦВК від 2.IX 1918. Зосередила в своїх руках усю військ. владу, керівництво Рад. Збройними Силами. Голова РВРР, який затверджувався ВЦВК (з 1923 — ЦВК СРСР), одночасно був наркомом у військ. і мор. справах. Членів Реввійськради призначав Раднарком РРФСР (з 1923 — СРСР). Під час громадянської війни в СРСР 1918—20 РВРР здійснювала керівництво бойовими діями рад. військ, керувала організацією та дальшим будівництвом Червоної Армії. З утворенням СРСР Реввійськраду 28.VIII 1923 реорганізовано в РВР СРСР. Ліквідовано за постановою ЦВК СРСР 20.VI 1934. До складу РВР різного часу входили видатні рад. військ. і держ. діячі М. В. Фрунзе, К. Е. Ворошилов, С. С. Каменев, Я. Б. Гамарник, І. П. Уборевич, М. М. Тухачевський, І. І. Вацетіс, К. О. Мехоношин, С. І. Аралов, М. І. Подвойський, В. М. Альтфатер, В. І. Невський, В. О. Антонов-Овсієнко, С. А. Гусєв, С. М. Будьонний, Г. К. Орджонікідзе, А. С. Бубнов, О. І. Єгоров, В. П. Затонський, П. Й. Баранов, Й. Е. Якір, Р. П. Ейдеман та ін.

В. В. Боброва (Москва).

РЕВОЛЮЦІЙНА КРИЗА — вища фаза розвитку революційної ситуації, при якій вона починає переростати в революцію. Розробляючи вчення про революц. ситуацію, В. І. Ленін підкреслював, що вона є поєднанням об'єктивних змін: кризи «верхів», загострення бідуючого «низів», значного підвищення активності мас. Але революція виникає, зазначає В. І. Ленін, лише тоді, коли до цих об'єктивних змін приєднується «здатність революційного класу на революційну масову

дії, досить сильні, щоб зломити (або надломити) старий уряд, який ніколи, навіть і в епоху криз не „впаде“, якщо його не „скинуть“» (Твори, т. 21, с. 182). Таку взаємодію об'єктивних і суб'єктивних факторів В. І. Ленін нерідко називав революційною, або загальнонац. кризою. Вперше питання про Р. к. поставили К. Маркс і Ф. Енгельс. Узагальнивши досвід бурж.-демократич. революцій, вони запровадили поняття «революційна криза», вказуючи, що «нова революція можлива тільки слідом за новою кризою. Але настання її так само неминує, як і настання цієї останньої» (Твори, т. 7, с. 94). В. І. Ленін, розвиваючи теорію соціалістич. революції в нових істор. умовах, що склалися в епоху імперіалізму, розробив вчення про революц. ситуацію. Осн. законом революції, підтвердженим усіма соціальними переворотами і, зокрема, трьома рос. революціями, В. І. Ленін вважав такий об'єктивний хід розвитку істор. подій, що приводить країну до загальнонац. кризи. «Революція, — наголошував він, — неможлива без загальнонаціональної кризи (яка і експлуатованих і експлуаторів зачіпає)» (Твори, т. 31, с. 62). Величезного значення В. І. Ленін надавав суб'єктивному факторові в революції, підкреслюючи, що «для революції треба, по-перше, добитися, щоб більшість робітників (або в усякому разі більшість свідомих, мислячих, політично активних робітників) цілком зрозуміла необхідність перевороту і готова була йти на смерть ради нього; по-друге, щоб правлячі класи переживали урядову кризу, яка втягує в політику навіть найвідсталіші маси» (Твори, т. 31, с. 62). Р. к. може виникнути тоді, коли маси володіють певним політ. досвідом, набутим у класових боях. Щоб підготувати переможний натиск на існуючий лад, треба втягти в боротьбу найвідсталіші верстви робітників, треба вести тривалу пропагандистську, агітаційну і організаторську роботу, створюючи і зміцнюючи пролетарські організації. Наявність загальнонац. кризи ще не веде до обов'язкової перемоги революції. Р. к., що передувє соціалістич. революції, буде повністю нарізюлою, якщо всі ворожі пролетаріатові сили достатньо заплуталися, пересварилися одна з одною, знеслили себе боротьбою; всі класові сили, що хитаються, нестійкі проміжні елементи, тобто дрібна буржуазія, дрібнобурж. демократія, достатньо викрили себе перед народом, достатньо зганьбили себе практичним банкрутством; серед пролетаріату розпочався і став наростати масовий настрій на користь найрішучіших і найсміливіших революц. дій проти буржуазії. Лише боротьба може вирішити, чи переросте Р. к. у переможну соціалістичну революцію. Взаємозв'язок об'єктивних ознак революц. ситуації і достатньої зрілості суб'єктивного фактора, як необхідні умови для перемоги соціалістич. революції, в класичному вигляді підтвердила перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917.

Літ. див. до ст. *Революційна ситуація*.

В. П. Столяренко (Київ).

РЕВОЛЮЦІЙНА СИТУАЦІЯ — сукупність об'єктивних умов, що становлять сприятливий ґрунт для виникнення соціальної революції. Соціально-економіч. основою всякої Р. с. є конфлікт між новими, зростаючими продуктивними силами і старими, відживаючими свій вік виробничими відносинами. За визначенням В. І. Леніна, Р. с. характеризується, по-перше, неможливістю для пануючих класів зберегти в незмінному вигляді своє панування: «та чи інша криза „верхів“, — писав В. І. Ленін, — криза політики па-

нуючого класу, яка створює розколинну, що в неї проривається невдоволення й обурення пригноблених класів. Для настання революції звичайно буває недосить, щоб „низи не хотіли“, а потрібно ще, щоб „верхи не могли“ жити по-старому» (Твори, т. 21, с. 181), по-друге, загостренням «вище від звичайного, злиднів і бідвань пригноблених класів» і, нарешті, по-третє, значним підвищенням «в силу зазначених причин, активності мас, які в „мирну“ епоху дають себе грабувати спокійно, а в бурхливі часи приводяться, як усякі обставинкою кризи, так і самими „верхами“, до самостійного історичного виступу» (Твори, т. 21, с. 181). Наявність цих трьох гол. ознак і становить Р. с.

Проте не всяка Р. с. приводить до революції. Щоб вона сталася, потрібна наявність, крім об'єктивних, ще й суб'єктивних умов, а саме здатності й готовності революц. класу до рішучих масових дій, досить сильних, щоб повалити старий уряд. Таку взаємодію об'єктивних і суб'єктивних умов В. І. Ленін визначав як *революційну кризу*. Справедливість цих ленінських положень, які становлять важливу складову частину марксистської теорії *соціалістичної революції*, повністю підтверджується історією нашої країни. Тут, за оцінкою В. І. Леніна, Р. с. мала місце 1859—61, 1879—80, 1905 і 1917. Однак ні перша, ні друга з них не привели до революції саме через відсутність (перша) або слабкість (друга) революц. класу, здатного очолити рух нар. масі повести їх на штурм панівного суспільно-політ. ладу, а також у зв'язку з утопічністю програм, малочисельністю, недостатньою організованістю *революційних демократів і народників*, що відстоювали й захищали інтереси осн. пригнобленого класу того періоду — трудячого селянства. Революція сталася лише 1905, коли в країні виріс і змужнів робітн. клас, була створена ленінська більшовицька партія, озброєна марксистсько-ленінською теорією, яка розробила чітку програму і спрямувала зусилля робітників і трудящих селян на здійснення бурж.-демократич. перетворень революц. шляхом. У ході революції склався *союз робітничого класу і селянства*, але він був ще недостатньо міцний, що поряд з ін. факторами приревко першу нар. революцію на невдачу (див. *Революція 1905—07 в Росії*). Революція перемогла 1917, коли цей союз зміцнів і партія більшовиків вдалося об'єднати в єдиний могутній революц. підтек загальнодемократичну боротьбу за мир, сел.-демократич. рух за ліквідацію поміщицького землеволодіння, нац.-визвольний рух пригноблених народів і соціалістич. рух робітн. класу. В нашій країні внаслідок *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917* було повалено владу царизму. *Велика Жовтнева соціалістична революція 1917* повалила в Росії владу буржуазії і поміщиків і встановила *диктатуру пролетаріату*. «Всебічно розробивши вчення про революційну ситуацію і збройне повстання, Ленін вніс видатний вклад у марксистську теорію» (До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Збірник документів і матеріалів. К., 1970, с. 40). Марксистсько-ленінське вчення про Р. с. має надзвичайно важливе значення для практичної діяльності комуністичних і робітничих партій в сучасну епоху.

Літ.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 5. Гонителі земства і Аннібали лібералізму; т. 17. П'ятдесятіріччя падіння кріпосного права; т. 21. Крах II Інтернаціоналу. — Соціалізм і війна. — Опортунізм і крах II Інтернаціоналу; т. 31. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі. До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Збірник документів і матеріалів. К., 1970.

М. Н. Лещенко (Київ).

РЕВОЛЮЦІЙНІ ДЕМОКРАТИ в Росії — представники революц.-визвольного руху 2-ї пол. 19 ст., ідеологи сел. демократії. У Росії революц.-демократич. рух зародився в 40-х рр. 19 ст. в обстановці кризи кріпосницької системи. В 1825—61 намітився перехід від першого, дворянсько-революц. (див. *Декабристи*), до другого, різночинного, бурж.-демократич. етапу визвольного руху. Цей етап, за визначенням В. І. Леніна, охоплював період «приблизно з 1861 по 1895 рік» (Твори, т. 20, с. 219). Першими ідеологами цього руху були В. Г. Белінський, О. І. Герцен, Т. Г. Шевченко. Р. д. оформилися як політ. течія в період революц. ситуації 1859—61 в Росії. В 60-х рр. Р. д. очолили М. Г. Чернишевський і М. О. Добролюбов. Їхнім органом став журн. «Современник». Ідеї Р. д. пропонувала газ. «Колокол», видання якої в Лондоні налагодили О. І. Герцен і М. П. Огарьов. Видатну роль у революц.-демократичному русі відіграли також публіцисти-просвітелі 50—60-х рр. М. О. Антонович, Д. І. Писарев, М. О. Серно-Соловйович, З. Сераковський, М. В. Шелгунов. Р. д. створили перші таємні революційні орг-ції: «Земля і воля» (60-і рр.), «Земля і воля» (70-і рр.) і «Народна воля» (див. *Народництво*).

Ідеологія Р. д., яка стала пануючою в суспільному русі в 60—70-х рр., поєднувала ідеї сел. революції з *утопічним соціалізмом*. Розглядаючи селянство як єдину революц. силу в країні, Р. д. помилково вважали, що Росія після ліквідації кріпосництва через нагірфеод. сел. общину перейде безпосередньо до соціалізму, обминувши капіталізм. Проте на відміну від багатьох напрямів зх.-європ. утопіч. соціалізму, представники якого заперечували політ. боротьбу, знищення капіталізму революц. шляхом, рос. Р. д. відстоювали ідею боротьби нар. мас за повалення самодержавства, ідею сел. революції. В соціально-економіч. і політ. умовах тодішньої Росії рос. Р. д. не змогли розкрити вирішальної ролі робітн. класу в побудові соціалістич. суспільства. Характеризуючи Р. д. 60—70-х рр., В. І. Ленін писав: «Віра в особливий уклад, в общинний лад російського життя; звідси — віра в можливість селянської соціалістичної революції — ось що одушевляло їх, піднімало десятки й сотні людей на героїську боротьбу з урядом» (Твори, т. 1, с. 234). Вирішальною силою істор. процесу рос. Р. д. вважали нар. маси, які повинні, на їх думку, звершити революцію. Вони співчували визвольній боротьбі ін. народів проти іноземного поневолення, визнавали за кожним народом право на нац. незалежність.

Революц.-демократич. рух на Україні розвивався як складова частина загальнорос. руху. Революц.-демократич. ідеї дістали яскраве відображення в творчості Т. Г. Шевченка. Вони позначилися на діяльності *Харківсько-Київського таємного товариства*, знайшли свій вияв у розповсюдженні на Україні підпільних видань «Землі і волі», проведених серед селян і солдатів у Київ. губ. революц. агітації, у створенні 1861 А. О. *Потебнею* у рос. військах на території Польщі таємної орг-ції, що 1862 приєдналася до «Землі і волі». В 70-х рр. у Сх. Галичині, що була під владою Австро-Угорщини, виник революц.-демократич. рух, очолений І. Я. Франком. Будучи продовжувачем революц.-демократичних традицій Т. Г. Шевченка, І. Я. Франко вів рішучу боротьбу проти соціального і нац. гноблення, відстоював ідею сел. революції, закликав нар. маси зх.-укр. земель до об'єднання з усією Україною і Росією. Укр. Р. д. діставали постійну підтримку з боку

рос. революц.-демократів, які відстоювали право укр. народу на нац. незалежність, боролися за його визволення від гноблення з боку царизму. Під впливом Р. д. розвивалася передела демократич. культура всіх народів Росії. Революц.-демократичні ідеї відстоювали і пропонували в своїх творах рос. письменники М. О. Некрасов, М. Є. Салтиков-Штедрін, Г. І. Успенський, укр. письменники Марко Вовчок, Панас Мирний, П. А. Грабовський, Леся Українка, М. М. Коцюбинський, білорус. поет Ф. К. Богушевич, груз. письменники І. Г. Чавчавадзе, А. Р. Церетелі, вірм. поет та філософ М. Л. Налбандян та ін. Революц.-демократич. рух набув у серед. 19 ст. розвитку в ряді країн Європи. Визначними Р. д. були Дж. Мадзіні, Дж. Гарібальді (Італія), Е. Дембовський, П. Сценегний (Польща), Й. В. Фріч (Чехія), В. Левський, Х. Ботев (Болгарія), С. Маркович (Сербія) та ін.

К. Маркс і Ф. Енгельс високо оцінювали революц. і наук. діяльність ідеологів революц.-демократич. руху М. Г. Чернишевського і М. О. Добролюбова. Р. д. мали великий вплив на різночинську молодь і наступні революц. покоління. Історич. місце Р. д. визначив В. І. Ленін, назвавши їх попередниками рос. соціал-демократії (див. Твори, т. 5, с. 332).

Лит.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 5. Гонители земства і Антінбали лібералізму.— Що робити?; т. 10. Наші завдання і Рада робітничих депутатів; т. 12. Друга Дума і завдання пролетаріату; т. 17. «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція; т. 18. Пам'яті Герцена; т. 20. З минулого робітничої преси в Росії; Ястребов Ф. Революционные демократы на Украине. Вторая половина 50-х — начало 60-х годов XIX ст. К., 1960; Козьмин Б. П. Из истории революционной мысли в России. Избранные труды. М., 1961; Шаблювский Е. С. Шевченко і російська революційна демократія. К., 1958; Барабой А. З. Харьковско-Киевское революционное тайное общество 1856—1860 гг. «Исторические записки», 1955, т. 52; Таубин Р. А. Из истории пропаганды «революционной партии» среди крестьян и солдат в годы революционной ситуации. В кн.: Революционная ситуация в России в 1859—1861 гг. М., 1960; Гинзбург Б. С. Распространение изданий Вольной русской типографии в конце 1850-х — начале 1860-х годов. В кн.: Революционная ситуация в России в 1859—1861 гг. М., 1962.

Ф. О. Ястребов (Київ).

РЕВОЛЮЦІЙНІ КОМІТЕТИ — див. *Військово-революційні комітети*.

РЕВОЛЮЦІЙНІ ТРИБУНАЛИ — в Рад. країні спеціальні суди періоду Великої Жовтн. соціалістич. революції та громадян. війни для боротьби проти контрреволюції та ін. особливо небезпечних для рад. республіки злочинів. Створені відповідно до *Декрету про суд 1917*. На Україні Р. т. було введено постановою *Народного Секретаріату* від 4.І 1918. Нар. секретар у судових справах постановою від 23.І 1918 затвердив Положення про Р. т., яким встановлювалася їхня виборність місцевими Радами. Р. т. були створені в Харкові, Полтаві, Катеринославі, Одесі тощо. У зв'язку з *астро-німецькою окупацією України 1918* організацію і діяльність Р. т. було припинено. Після вигнання окупантів діяльність Р. т. у губерніях було відновлено. Відповідно до «Тимчасового положення про нар. суди і революційні трибунали Української Соціалістичної Радянської Республіки» від 14.ІІ 1919 Р. т. обиралися губвиконкомами. Їм були підсудні справи про контрреволюцію, саботаж, зловживання службовим становищем і спекуляцію. Справи в Р. т. розглядалися на відкритих або закритих засіданнях за участю обвинувача і захисника (при Р. т. були виборні колегії обвинувачів і правозаступників). 15.ІV 1919 було створено *Верховний революцій-*

ний трибунал. Р. т. ліквідовано Положенням про судоустрій УРСР 16. XII 1922 у зв'язку з утворенням єдиної судової системи Української РСР.
Д. С. Суло (Київ).

РЕВОЛЮЦІЙНО-ДЕМОКРАТИЧНА ДИКТАТУРА ПРОЛЕТАРІАТУ І СЕЛЯНСТВА — революц. влада робітників і селян при керівній ролі робітн. класу; виникає в результаті перемоги бурж.-демократич. революції в епоху імперіалізму. Гол. завданням Р.-д. д. п. і с. є придуснення опору контрреволюц. сил, рішуче й послідовне здійснення демократич. перетворень, підготовка умов для боротьби пролетаріату, що виступає гегемоном у бурж.-демократич. революції, за переростання бурж.-демократич. революції (див. *Буржуазна революція*) в соціалістичну. Ідею Р.-д. д. п. і с. всебічно обгрунтував В. І. Ленін, який зазначає, що рішуча перемога революції над царизмом «є революційно-демократична диктатура пролетаріату і селянства... Така перемога буде саме диктатурою, тобто вона неминуче повинна буде спиратися на військову силу, на озброєння маси, на повстання, а не на ті чи інші, „легальні“, „мирний шляхом“, створені установи» (Твори, т. 9, с. 38). Революція 1905—07 — перша нар. революція епохи імперіалізму — відбувалася за таких умов, коли антагоністичні суперечності капіталізму, отже і класова боротьба, були загострені до краю. В цій обстановці здійснити докорінні суспільно-економіч. перетворення в інтересах робітників і селян можна було, тільки подолавши шалений опір царизму, поміщиків і великої буржуазії. Зламати ж опір контрреволюц. сил без Р.-д. д. п. і с. було неможливо. Органом цієї диктатури, на думку В. І. Леніна, мав бути тимчасовий революц. уряд, утворений в результаті перемоги збройного повстання. Це не соціалістична, а демократична диктатура, бо без цілого ряду проміжних ступенів революц. розвитку вона не змогла б забезпечити знищення основ капіталізму. Встановлення Р.-д. д. п. і с. мало бути величезним кроком вперед у розвитку революц. процесу. «Місяці революційної диктатури пролетаріату і селянства», писав В. І. Ленін, — зроблять більше, ніж десятиліття мирної, отупляючої атмосфери політичного застою» (Твори, т. 8, с. 264). Ленінський лозунг Р.-д. д. п. і с. створював сприятливі умови для боротьби за переростання бурж.-демократич. революції в соціалістичну. Гегемонія пролетаріату в бурж.-демократич. революції, всебічно обгрунтована В. І. Леніном, забезпечувала переростання Р.-д. д. п. і с. в *диктатуру пролетаріату*.

Ленінське вчення про Р.-д. д. п. і с. і переростання її в диктатуру пролетаріату було повністю підтвержене розвитком подій після перемоги *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917*. Створені відразу ж після повалення царизму *Ради робітничих і солдатських депутатів* були носієм Р.-д. д. п. і с., але, у зв'язку з одночасним існуванням диктатури буржуазії в особі Тимчасового уряду, в Росії утворилося переплетення двох влад (див. *Двоєвладдя*). В процесі переростання бурж.-демократич. революції в соціалістичну, після перемоги Великого Жовтня Ради стали держ. формою диктатури пролетаріату. Вчення В. І. Леніна про Р.-д. д. п. і с. знайшло своє втілення і в країнах *народної демократії*, де в ході антифашист. демократич. революцій на основі широкого нар. фронту була встановлена Р.-д. д. п. і с., яка згодом, у процесі переростання цих революцій в соціалістичні, перетворилася на нову істор. форму диктатури пролетаріату — нар. демократію.

С. Г. Фіногеев (Київ).

РЕВОЛЮЦІЯ соціальна (франц. *revolution*, від пізньолат. *revolutio* — переворот) — докорінний переворот у житті суспільства, який приводить до ліквідації віджилого суспільного ладу і утвердження нового, прогресивного. На противагу бурж. науці, що розглядає Р. як «випадковість», «відхилення» від нормального шляху розвитку суспільства, марксизм-ленінізм учить, що Р. є закономірний конфлікт, який виникає між зростаючими антагоністич. суспільства, найвищим проявом класової боротьби (див. *Класи і класова боротьба*). К. Маркс і Ф. Енгельс довели, що найбільш загальною, глибокою причиною виникнення Р. є закономірний конфлікт, який виникає між зростаючими продуктивними силами і старими виробничими відносинами, що стримують їхній розвиток. Загострення на цій об'єктивній основі економіч., політ. та ін. суперечностей, особливо класової боротьби між експлуататорами і експлуатованими, приводить до Р., яка має здійснити вимоги об'єктивного закону обов'язкової відповідності виробничих відносин останніх — з відносинами власності, всередині яких вони досі розвивалися. З форм розвитку продуктивних сил ці відносини перетворюються в їх окови. Тоді настає епоха соціальної революції. Із зміною економічної основи більш або менш швидко відбувається переворот в усій величезній надбудові» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 13, с. 7). К. Маркс і Ф. Енгельс вважали Р. «локомотивами історії», «рушійними силами історії», єдиним засобом повалення влади пануючого класу.

Проте наявність конфлікту між продуктивними силами і виробничими відносинами створює лише матеріальну передумову Р. Економіч. суперечності приводять до конфліктів політичних, соціальних та ідеологічних. Р. може виникнути з найгострішого конфлікту тільки тоді, коли революц. класи розпочнуть боротьбу за його розв'язання. Вчення про Р. в нових істор. умовах, в умовах імперіалізму, далі розвинув В. І. Ленін. Виходячи з досвіду *Паризької комуни 1871*, бурж.-демократич. революції 1905—07 в Росії, досвіду революц. боротьби рос. пролетаріату, аналізу позицій різних класів (особливо під час 1-ї світової війни), він розробив струнку вчення про *революційну ситуацію і революційну кризу* як необхідні передумови Р.

Гол. питанням усякої Р. є питання про владу, про перехід її в руки класу, що є носієм нових виробничих відносин. Не всякий перехід влади з рук одного класу до іншого є Р. Прихід до влади реакц., віджилих класів, яким на певний час удається відновити своє економіч. і політ. панування, є *контрреволюцією*.

Зміст Р. полягає в тих соціальних перетвореннях, що їх здійснює революц. клас. Характер Р. визначається її завданням, рушійними силами — класами, які беруть у ній участь, і вождем її. Відповідно до цього розрізняють бурж., бурж.-демократичні, нар.-демократичні, нац.-визвольні, соціалістичні Р. Осн. змістом *буржуазної революції* є розв'язання суперечностей між новими продуктивними силами (капіталістичними) і феодал. або напівфеод. виробничими відносинами. Особливою формою бурж. революції є бурж.-демократична революція, яка характеризується активною участю в ній пролетаріату і селянства, що виступають з власними вимогами, відмінними від вимог буржуазії.

Найвищим типом Р. є *соціалістична революція*, яка знаменує собою початок переходу суспільства від капіталізму до соціалізму, заміною заснованою на приватній власності виробничі відносини відносинами співробітництва та взаємодопомоги і ліквідує тим самим усяку експлуатацію людини людиною. На відміну від попередніх Р. у соціалістич. Р. бере участь осн. маса народу. Вождем, гегемоном соціалістич. Р. є пролетаріат — клас, покликаний знищити капіталізм і побудувати комуністич. суспільство. Своєю істор. місією пролетаріат здійснює в тісному союзі з напівпролетарськими трудящими масами, насамперед з біднішим селянством. В. І. Ленін, розробляючи теорію соціалістич. Р., зробив надзвичайно важливий висновок: оскільки в період імперіалізму відбувається нерівномірний розвиток капіталістич. країн, то соціалістич. Р. може перемогти спочатку в кількох або одній, окремо взятій, країні. Яскравим взірцем цього є *Велика Жовтнева соціалістична революція 1917*, внаслідок якої вперше в історії здійснилися споконвічні мрії людства про соціальне визволення.

Р., що відбулася після 2-ї світової війни в ряді країн Європи і Азії, мають свої особливості, викликані місцевими умовами і конкретними обставинами, і є за своїм характером нар.-демократичними. Великого значення в сучас. епоху набирають нац.-визвольні Р., які продовжують руйнувати залишки колоніальної системи імперіалізму, а також різного роду демократично-визвольні рухи. Соціалістичні Р., нац.-визвольні антиімперіалістичні Р., широкі сел. рухи, боротьба нар. мас проти фашист. режимів, заг.-демократич. рухи проти нац. гніту зливаються в єдиний *світовий революційний процес*, який підірвав і руйнує капіталізм. Літ. див. до ст. *Буржуазна революція*, *Велика Жовтнева соціалістична революція 1917*, *Соціалістична революція*. В. П. Столяренко (Київ).

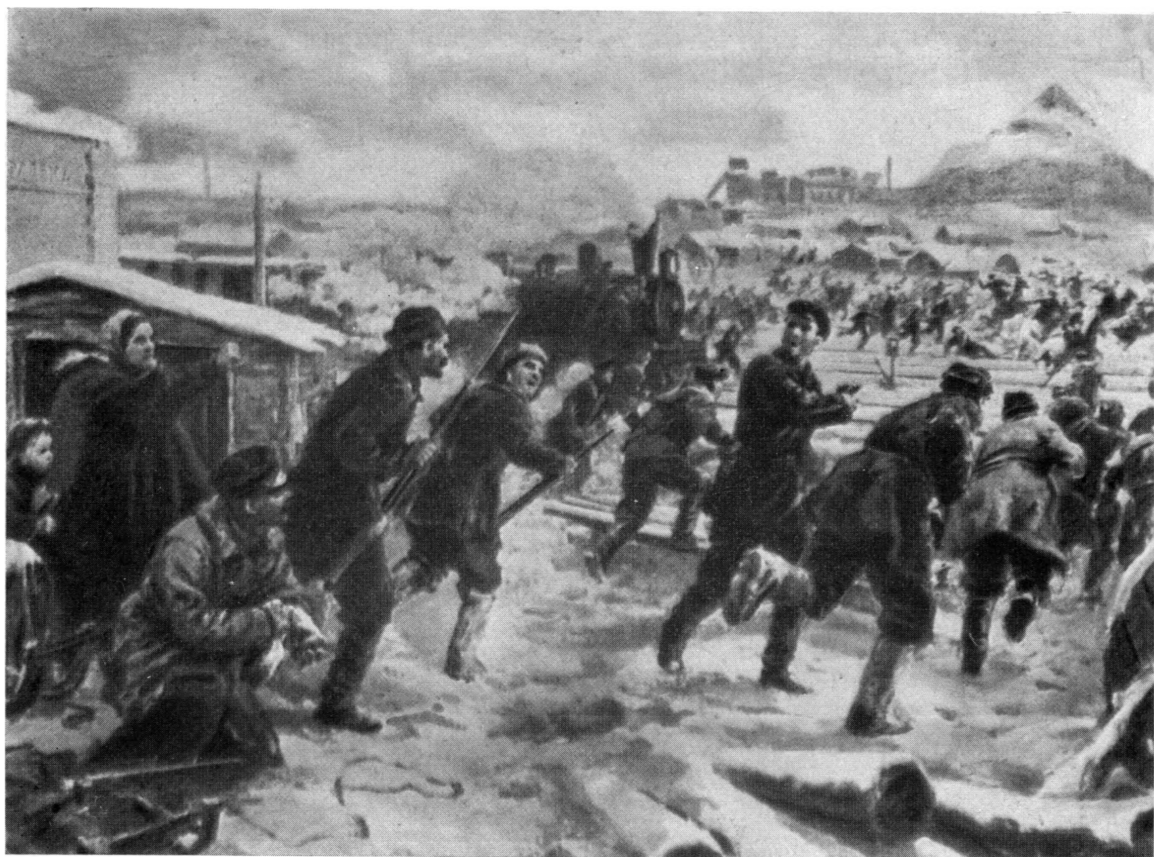
РЕВОЛЮЦІЯ 1905—07 В РОСІЇ — перша бурж.-демократич. революція в Росії, що відбувалася в епоху *імперіалізму* і мала народний характер. Бурж.-демократична за своїм соціальним змістом, вона була пролетарською щодо засобів боротьби (страйки і збройне повстання) і керівної ролі, яку відігравав у ній робітн. клас. Разом з тим вона була селянською революцією, бо головним її завданням була ліквідація поміщицького землеволодіння. Неминучість революції зумовлювалася соціально-економіч. і політ. розвитком пореформеної Росії. В. І. Ленін підкреслював, що 1861 рік породив 1905 (див. Твори, т. 17, с. 93). *Селянська реформа 1861*, проведена зверху кріпосниками, була разом з тим реформою буржуазною, Будучи кроком на шляху до перетворення Росії на бурж. монархію, вона відкрила певний простір для зростання продуктивних сил. Досить швидко почав розвиватися *капіталізм*, насамперед у пром-сті. Кількість фабрик і заводів 1866—90 зростає з 2,5—3 тис. до 6 тис. Виникли великі пром. підприємства з машиною технікою і тисячами робітників. Підприємства, де працювало понад 100 робітників, становили на поч. 1890 менше семи процентів усіх підприємств, але вони давали більше половини всієї пром. продукції. Залізнич. мережа зростає більш як у сім раз, з 4 тис. до 29 тис. км. Особливо значного розвитку набула капіталістич. пром-сть на Україні, зокрема в Донбасі. Внаслідок цього Україна стала осн. районом виплавки чавуну і видобутку кам'яного вугілля в Росії. На поч. 20 ст. на Україну припадало 53% загальнорос. виробн. чавуну. Але, незважаючи на порівняно швидкі темпи розвитку капіталізму, Росія залишалася відсталою в техніко-економіч. відношенні країною.

Високорозвинутий капіталізм переплітався тут з найсильнішими пережитками кріпосництва в економіці і політиці (гол. з них були самодержавство і поміщицьке землеволодіння), які гальмували розвиток продуктивних сил країни. В Росії 30 тис. великих поміщиків володіли 70 млн. дес. землі, тоді як 10,5 млн. сел. дворів мали лише 75 млн. дес. На Україні невеличкій купці дворян належало 11 млн. дес., а бл. 3 млн. сел.дворів мало 20 млн. дес. Прямим пережитком панщини були т. з. «виробітки».

Ці суперечності ще більше посилювалися в епоху імперіалізму. В системі світового імперіалізму Росія стала вузловим пунктом усіх суперечностей монополістич. капіталізму. Капіталістич. гніт доповнювався тут деспотизмом царизму та нац. гнобленням. Робітники зазнавали жорстокої експлуатації, працювали 12—15 год. на добу, селянство терпіло від залишків кріпосництва, гніту поміщиків і куркулів, від малоземелля. Робітники та селяни не мали ніяких політ. прав. Особливо тяжким було становище неруських національностей. Укр. народ зазнавав експлуатації не тільки з боку укр. і рос. поміщиків та буржуазії, а й з боку іноземних капіталістів, які захопили в свої руки майже всю кам'яновугільну і металургійну пром-сть України. Становище укр. народу погіршувалося ще й жорстоким нац. гнітом. Рос. царизм, проводячи політику примусової русифікації, позбавив українців права на нац. культуру (заборона освіти, преси, л-ри рідною мовою тощо).

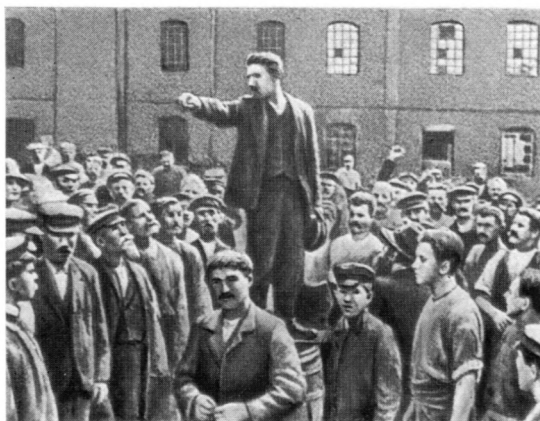
Економічна криза 1900—03 ще більше погіршила становище трудящих. На поч. 20 ст. в Росії розгорнувся масовий робітн. рух. Наростання революц. руху в країні прискорила *російсько-японська війна 1904—05*, що показала гнилість самодержавства. Наперодні революції пролетаріат виступав вже як самостійна політ. сила. До 1905 численність пром. пролетаріату досягла в країні 3 млн. чол. Більше половини його зосереджувалося на великих підприємствах. За концентрацією робітників на великих пром. підприємствах Росія посідала перше місце в світі (на поч. 20 ст. на підприємствах з кількістю робітників понад 500 чол. працювало 54% всіх робітників). Робітн. клас Росії мав такого серйозного союзника, як селянство, якого кріпосницькі пережитки на селі та сваволя поміщиків штовхали на шлях революції. Створення революц. марксистської партії, керованої В. І. Леніном, дало робітн. класові Росії могутню організаційну та ідейно-політ. зброю в боротьбі проти своїх гнобителів (див. *Комуністична партія Радянського Союзу*). Росія стала центром революц. руху, а рос. робітн. клас — авангардом міжнар. пролетаріату. Спільність економіч. і політ. розвитку Росії і України зумовили і єдність революц. дій братніх рос. і укр. народів.

Початком революції стали події *Дев'ятого січня 1905*. В той день мирна багатотисячна демонстрація робітників вирушила до царя, щоб передати йому петицію з проханням поліпшити їхні умови життя. Царський уряд розстріляв мирну демонстрацію робітників. Надвечір того ж дня пролетаріат Петербурга почав будувати барикади. Царський уряд, прагнучи запобігти виступам робітників в ін. містах, живив заходів до того, щоб робітники не дізналися всієї правди про події в Петербурзі. Одночасно з посиленням репресій царський уряд, щоб заспокоїти робітн. клас, вдавнявся до політики лавірування (створення комісії для з'ясування причин невдоволення робітників та усунення цих причин, видання рескрипту від 18.ІІ про розробку законопроекту Держ. думи).

Повстання в Горлівці 1905 р. Картина художника К. О. Крилова. 1955.

До ст. Революція 1905–07 в Росії.

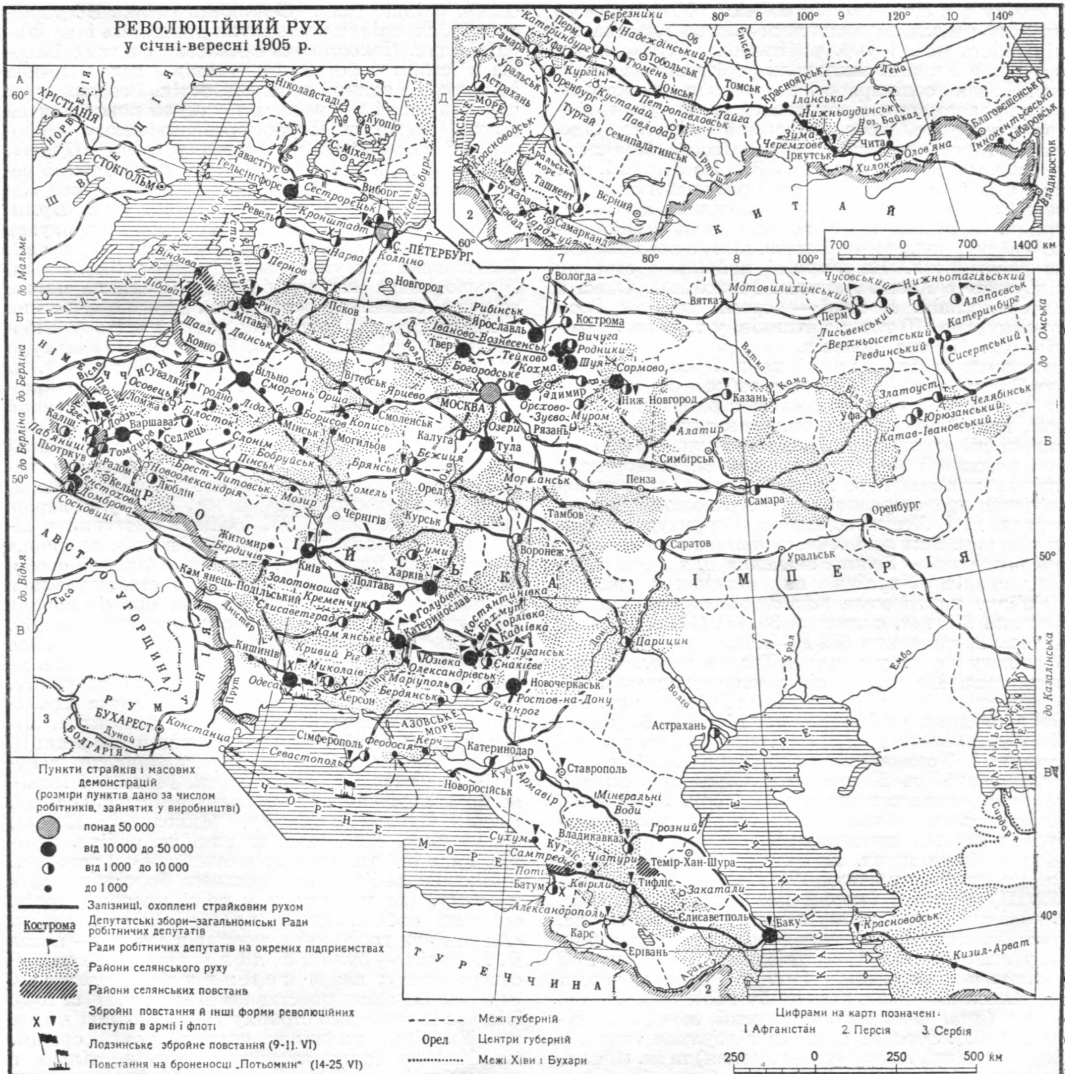
До ст. Революція 1905—07 в Росії.

1. Демонстранти на одній з вулиць Петербурга. 1905.
2. Барикади на Арбаті в дні Грудневого збройного повстання 1905 в Москві.
3. Мітинг робітників Брянського заводу в Катеринославі. Жовтень 1905.
4. Прибуття учасників Харківського збройного повстання на станцію Люботин. Грудень 1905.
5. Збройна демонстрація робітників і солдатів у Красноярську. Грудень 1905.
6. Демонстрація робітників у Києві. Січень 1906.

Безпосереднім завданням революції було повалення самодержавства, встановлення демократич. республіки, запровадження 8-годинного робочого дня, знищення поміщицького землеволодіння, ліквідація станової нерівності і нап. гніту. На відміну від бурж. революцій 18—19 ст. в Зх. Європі рос. революція почалася в умовах імперіалізму, коли буржуазія, боячись революції, переходила в табір реакції, коли гегемоном революц. руху виступив пролетаріат, очолюваний більшовиками. Селянство було однією з рушійних сил цієї революції, найближчим союзником пролетаріату, бо воно могло одержати поміщицьку землю, добитися визволення від гніту самодержавства і поміщиків тільки під керівництвом робітн. класу. Щодо буржуазії, то її інтереси тісно перепліталися з інтересами царизму. Наякнана революційністю пролетаріату, вона не була і не могла бути рушійною силою революції. В міру

розгортання революції буржуазія все більше втрачала свою опозиційність щодо царизму, ішла на пряму угоду з ним, переходила в табір контрреволюції. Шляхом угоди з царизмом вона намагалася ліквідувати революцію. Українська буржуазія, як і буржуазія інших пригноблених націй, була більш опозиційно настроєною щодо царизму. Вона прагнула показати себе захисником нар. інтересів і під прикриттям облудних націоналістич. лозунгів намагалася використати боротьбу мас проти соціального і нац. гніту в своїх класових інтересах. Але в міру загострення класових суперечностей вона, так само як і рос. буржуазія, мирилася з царизмом і йшла на угоду з ним, шукала в нього підтримки і захисту в боротьбі проти трудящих України, особливо проти пролетаріату, який виступав як проти «чужої», так і проти «своєї» буржуазії. В боротьбі проти повсталих робітників укр. буржуазія та її націо-

налістичні партії були союзниками царизму. Отже, напередодні і в ході самої революції на політ. арені в Росії діяло три табори: 1) царизм і поміщики, які прагнули не допустити революції; 2) ліберально-бурж. опозиція (земські діячі, торг.-пром. буржуазія, бурж. інтелігенція), які прагнули «здійснити перетворення держави по-буржуазному, по-реформістському, а не революційно, зберігаючи по можливості і монархію і поміщицьке землеволодіння і т. п.» (Ленін В. І. Твори, т. 28, с. 265); 3) революц. демократія — робітн. клас і його союзник селянство та ін. верстви дрібної буржуазії, які виступали за встановлення демократич. республіки. Події 9 (22).І 1905 пробудили до політ. життя і революц. боротьби широки маси. Слідом за робітниками Петербурга піднялися моск. пролетарі. Почалися страйки також у Ковні (тепер Каунас), Вільні (тепер Вільнюс), Гомелі, Брянську. Страйковий рух поширився на Поволжя і Україну і в січні охопив 66 міст. Уже з самого початку революції виявилася висока класова солідарність рос. і укр. робітників. Більшовицькі орг-ції на Україні закликали робітників виступити на знак солідарності з революц. боротьбою рос. пролетаріату. Прокламації із закликом підтримати боротьбу рос. робітників випустили Одеська, Катеринославська, Миколаївська, Поліська, Херсонська та ін. орг-ції РСДРП. На Україні, як і в усій Росії, в багатьох містах робітники страйкували на знак протесту проти злodianня царського уряду. Протягом січня по всій Росії страйкувало 440 тис. чол., тобто більше, ніж за все попереднє десятиліття. На Україні найбільші страйки відбулися в Києві, Харкові, Миколаєві, Одесі й Катеринославі. В січні — березні по всій Росії страйкувало 810 тис. робітників, у т. ч. на Україні — бл. 170 тис. чоловік.

Важливою подією в історії першої рос. революції був *Третій з'їзд РСДРП*, який озброїв більшовицькі організації марксистським стратегічним планом, тактичною лінією, рішуче засудив розкольницькі дії меншовиків, які твердили, що гегемон революції має бути буржуазія, і виступали проти підготовки повстання. Докорінні положення політики пролетарської партії в революції, що почалася, В. І. Ленін теоретично обгрунтував у творі «*Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції*». Велике значення для мобілізації більшовиків України на виконання рішень III з'їзду партії мала *нарада більшовицьких комітетів Півдня*, скликана 30.VIII (12.VIII) 1905 в Києві за рішенням ЦК РСДРП.

У зв'язку з святкуванням 1 Травня революц. рух посилювся. По всій Росії в першотравневих демонстраціях брало участь понад 200 тис. чол. Разом з робітниками Петербурга, Москви, Варшави, Баку та ін. пром. центрів активну участь у святкуванні 1 Травня взяли робітники України. Тут страйкувало бл. 50 тис. чол. Страйки набирали яскраво виявленого політ. характеру. У Харкові, Катеринославі, Миколаєві та ін. укр. містах відбулися робітн. демонстрації. Ще гострішого політ. характеру набрала боротьба робітників улітку 1905. 12 (25).V—23.VII (5.VIII) відбувся Іваново-Вознесенський страйк. В ході страйку, в якому взяло участь бл. 70 тис. текстильників, створено збори уповноважених депутатів, що по суті були однією з перших *Рад робітничих депутатів 1905* у Росії. В червні піднялися на збройну боротьбу робітники Лодзі, Одеси (див. *Одеський червневий збройний виступ 1905*). Зборинні сутички відбулися також у Варшаві, Ризі, Ліваві (тепер Лієпая) та ін. містах. Разом з робітниками на революц. боротьбу підня-

лося селянство, яке виступило проти залишків кріпосницьких порядків на селі, за знищення поміщицького землеволодіння. Селяни громили садиби і економії, захоплювали поміщицькі землі, рубали ліс, забирали поміщицьке сіно і хліб; у ряді місць вони виступали проти високої орендної плати за землю. В січні — квітні 1905 сел. рух охопив 17% всіх повітів Європ. Росії. Запеклою була боротьба селян на Закавказзі (Гурійське повстання 1905).

На Україні сел. заворушення охопили всі губернії (бл. 46% усіх повітів). За своїм розмахом селян. рух на Україні 1905 посідав одне з перших місць у Росії (див. *Знам'янський виступ селян 1905*, *Комісарівське селянське заворушення 1905*, *Коробівський виступ селян 1905*, *Майданецькі селянські заворушення 1905*). В ході революції під керівництвом більшовиків склався союз робітн. класу і селянства. В серпні 1905 виникла масова революц. сел. орг-ція — Всерос. селян. спілка (див. *Селянська спілка Всеросійська*). Сел. спілки розгорнули діяльність і на Україні (див. *Покошицька селянська спілка*). Вперше в історії боротьба робітників і селян почала зливатися в єдиний революц. потік. Революц. рух перекинувся і в армію. Вибухнуло повстання на військ. кораблях Чорноморського флоту — броненосці «*Потьомкін*» і учебовому судні «*Прут*». Царський уряд, наляканий заг. піднесенням революц. руху в Росії, 6 (19).VIII опублікував маніфест про скликання Держ. думи (див. *Булігінська дума*), яку В. І. Ленін охарактеризував як поступку ліберально-монархічній буржуазії. Більшовики виступили за активний бойкот Думи. Більшовицька тактика бойкоту об'єднала майже всю рос. соціал-демократію, за винятком частини меншовиків, які вирішили взяти участь у виборах до Булігінської думи. Проте її так і не було скликано. В середині жовтня вся Росія, в т. ч. і Україна, була охоплена заг. політ. страйком (див. *Жовтневий всеросійський політичний страйк 1905*). Страйкувало понад 2 мільйони чол., з них на Україні понад 120 тис. Наляканий зростанням революції, цар 17 (30).X видав маніфест, в якому обіцяв народові політ. свободи, скликання законодавчої думи. Це була перша перемога революції. ЦК РСДРП виступив з відозвою «До російського народу», в якій викривав лицемірство маніфесту. Замість обіцяної свободи губернії Росії одна по одній оголошувалися на воєнному стані. Чорносотенні орг-ції почали погроми, розправи і звбивства революціонерів. У багатьох містах України 18 (31).X відбулися величезні демонстрації робітників, які висловлювали своє обурення політикою царського уряду. Після видання маніфесту сталося чітке розмежування класових і політ. сил у революції. Лібер. буржуазія відкрито повернула в бік реакції. В дні Жовтн. страйку 1905 Ради робітн. депутатів за прикладом Петербурга, Москви і Іваново-Вознесенська були створені в Катеринославі, Києві, Одесі, Луганську, Миколаєві, Юзівці, Єнакієвому, Маріуполі та ряді ін. робітн. центрів. Ради робітн. депутатів були виявом революц. ініціативи робітників, органами боротьби проти царизму, ще небаченою в світі масовою політ. орг-цією робітн. класу, прообразом Рад. влади. «Адже Ради робітничих депутатів і т. п., — писав В. І. Ленін, — були на ділі і зачатками тимчасового уряду; влада не минає ч. дісталася б їм в разі перемоги повстання» (Твори, т. 11, с. 104). Під час Жовтневого страйку 1905 в Росії, і в т. ч. на Україні, виникли профспілкові орг-ції. Профспілки брали активну участь не тільки в економічній, а й політ. боротьбі пролетаріату,

мали представників у Радах робітн. депутатів (див. *Професійні спілки на Україні*). Восени гострого політ. характеру набрав сел. рух. Аграрні заворушення охопили більше третини повітів усієї Росії. На Україні було бл. 300 випадків розгрому поміщицьких маєтків. Наприкінці 1905 в с. Великих Сорочинцях Миргородського пов. спалахнула сел. повстання, яке жорстоко придушила царська влада (див. *Сорочинська трагедія 1905*). Восени 1905 ще більше загострилася боротьба між сільс. біднотою і куркульством, яке все більше повертало в бік контрреволюції (див. *Вихвостівська трагедія 1905*). В ряді губерній (Саратовська, Тамбовська, Чернігівська, Тифліська та ін.) сталися сел. повстання. Протягом 1905 по всій Росії було зареєстровано понад 3500 сел. виступів. Селяни спалили до 2 тис. поміщицьких садиб.

Більшовики проводили велику революц. роботу серед селян. Вони посилали в села своїх агітаторів, викривали угодівську позицію дрібнобурж. і націоналістич. партій, закликали селян до збройного повстання під керівництвом пролетаріату проти царського режиму. В ряді сільс. місцевостей соціал-демократам удалось організувати сел. к-ти. Політ. свідомість селян швидко зростала: в деяких селах у той період відбувалися політ. демонстрації, на сільс. сходках обговорювалися плани спільних виступів селян кількох сіл. У багатьох селах селяни висловлювали готовність приєднатися до виступів робітників. Проте боротьба селянства була далеко слабша, ніж робітників. Якщо в страйках під час революції 1905—07 брало участь до 1/2 усіх фабричних робітників, то революц. рухом на селі було охоплено не більше 1/5 селян. Роботі серед селянства і завоюванню його на бік пролетаріату заважали меншовики, які не вбачали в ньому революц. сили. Восени 1905 відбувся ряд революц. виступів у армії. 26.X (8.XI) почалося збройне повстання в Кронштадті. 18.XI (1.XII) в Києві повстали сапери (див. *Саперів повстання 1905* у Києві). 23.XI (6.XII) в Харкові солдати виступили разом з робітниками (див. *Харківське збройне повстання 1905*). В цьому виступі брало участь понад 15 тис. чол. У листопаді вибухнуло збройне повстання матросів і солдатів Севастополя, одним з керівників якого був лейтенант П. П. Шмідт, що очолив повсталий крейсер «Очаків» (див. *Севастопольське збройне повстання 1905*). Незважаючи на репресії з боку царського уряду, революція йшла на піднесення, назрівало збройне повстання, що його готували більшовики, керівани В. І. Ленінін. Щоб посилити роботу у військах, більшовики створили при ряді к-тів (зокрема, Одеському, Харківському, Катеринославському) військ. орг-ції РСДРП, які вели революц. роботу в армії. Найбільшого піднесення революц. рух досяг у дні *Грудневого збройного повстання 1905* в Москві. Слідом за пролетаріатом Москви повстали робітники Нижнього Новгороду, Ростова-на-Дону, Новоросійська, Красноярська та ін. міст країни. Героїчну боротьбу моск. робітників підтримав пролетаріат України. Під керівництвом *Катеринославського бойового страйкового комітету* проходив *Катеринославський грудневий загальнополітичний страйк 1905*. Застрайкували також робітники Харкова, Одеси, Києва, Миколаєва та ін. укр. міст. На поч. грудня в усіх пром. центрах України було створено бойові робітн. дружини і загоны нар. міліції. Завод Гельферіх-Саде в Харкові, робітн. передмістя — Шулявка в Києві, Пересип в Одесі і Слобідка в Миколаєві — перетворилися на пролетарські бастиони. Але заг. страйк робітників не у всіх

Листівка «Перше травня» Бюро комітетів більшовицької редакції газети «Вперед», написана В. І. Ленінін і перевидана Катеринославським комітетом РСДРП. 1905 (фрагмент).

містах переріс у збройне повстання. Першими на шлях збройного повстання на Україні стали робітники Харкова. Найбільшими революц. виступами на Україні проти самодержавства були *Горлівське збройне повстання 1905*, *Люботинське збройне повстання 1905*, *Олександрівське грудневе збройне повстання 1905*.

Одна з осн. причин невдачі Грудневого повстання в Росії полягала в тому, що збройні виступи пролетаріату були розрізнені й неорганізовані. Царизм після розправи з повстанням в Москві дістав можливість посилити боротьбу проти революц. руху на Україні. Певну роль у цьому відіграло й те, що далеко не всі робітники розуміли, що збройне повстання — єдиний шлях до перемоги над ворогом. Меншовики та есери під час повстання проявляли вагання й нерішучість, що гальмувало розмах революц. боротьби. Незважаючи на поразку, Грудневе повстання мало велике істор. значення.

Найактивнішими учасниками і керівниками революц. руху на Україні були в Києві — О. Г. Шліхтер, у Харкові — Артем (Ф. А. Сергеев), у Катеринославі — Г. І. Петровський, М. О. Савельєв, І. Ю. Захаренко, в Миколаєві — І. А. Чигрин, у Донбасі — К. Е. Ворошилов, О. Я. Пархоменко, керівники бойових дружин — Т. Л. Бондарев, А. С. Гречнев-Чернов, І. А. Кротько, І. П. Мазанов та ін. На Україні в роки революції працювали такі визначні більшовики, як В. Д. Бонч-Бруевич, В. В. Воробський, Г. М. Кржижановський, В. І. Невський, К. М. Самойлова, М. О. Скрипник, О. М. Ярославський, Д. М. Бассалиго, М. К. Владимиров та інші.

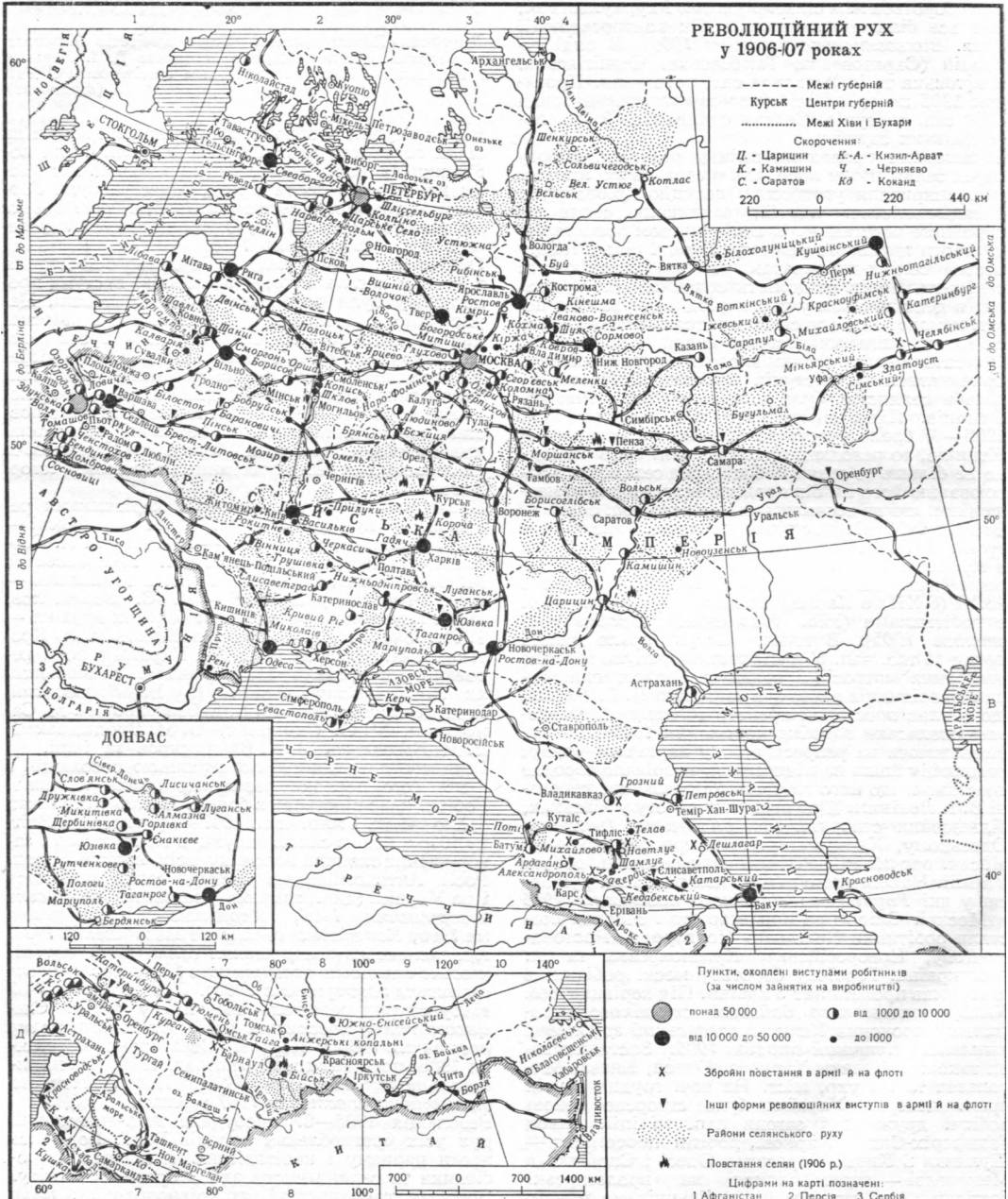
Грудневе повстання було вершиною революції, і після його поразки революція пішла на спад. Робітн. клас відступав з боями. В 1906 у страйках брало участь 1 млн. чол., 1907—740 тис. чол. Влітку 1906 з новою силою вибухнув сел. рух. Сел. заворушення охопили половину всіх повітів Європ. Росії. Антипоміщицькі виступи селян відбулися і на Україні (див., зокрема, *Іванівське селянське заворушення 1906*, *Карижинське заворушення 1906*, *Коржівське селянське заворушення 1906*, *Кропивненське заворушення селян 1906*, *Кумейківське селянське заворушення 1906*, *Лебединське селянське заворушення 1906*). Протягом 1906—07 відбувся ряд революц. виступів у армії: *Елецького полку повстання 1906*, *Севського полку повстання 1906* у Полтаві, *Свеаборзьке повстання 1906*, повстання в Кронштадті 1906, *Селенгінського полку повстання 1907* у Києві, *саперного батальйону повстання 1907* у Києві. Революція 1905—07 пробудила нац.-визвольний рух усіх пригноблених народів Росії. Боротьбою проти царизму і капіталістич. експлуатації, робітниками та селянами виступали й проти нац. гніту. Боротьба трудящих за нац. рівноправність мала

прогресивне значення. Вона була частиною боротьби трудящих проти царизму і поміщицько-капіталістич. гніту.

На Україні під час першої бурж.-демократич. революції виникли «просвітні», укр. клуби, музично-драматичні гуртки, укр. наукові т-ва. З'явилась укр. преса (1906 виходило 18 назв газет і журналів укр. мовою), з депутатів-українців створено укр. фракцію в Думі. Все це свідчило

про зростання укр. нац. руху. Проте в нац. русі на Україні в період революції проявилися дві тенденції: нац.-визвольний рух робітників і селян і націоналістич. рух буржуазії. Більшовики підтримували демократич. прагнення в нац.-визвольному русі, рішуче виступали проти націоналістич. домагань буржуазії, відстоювали єдність класової боротьби пролетаріату. Нац.-визвольний рух набув значного розмаху в Польщі, Фін-

ляндії, Прибалтиці, на Кавказі. Намагаючись очолити нац. рух, буржуазія насамперед прагнула забезпечити свої інтереси.

Для зміцнення свого становища царизм вдався до обману. Щоб заспокоїти нар. маси, він пішов на скликання представницької законодавчої установи — *Державної думи*. Більшовики бойкотували вибори до 1-ї Держ. думи, що виявилось помилковим, бо проводилося в умовах спаду революції (див. *Бойкот Державної думи*). Враховуючи особливості політ. ситуації, те, що революція йшла на спад, більшовики взяли участь у виборах до 2-ї Держ. думи. 1-а і 2-а Держ. думи не задовольняли царизм, і він розігнав їх. Царський уряд 3 (16). VI 1907 видав новий виборчий закон, який забезпечував у 3-й Держ. думі неоподільне панування кріпосників-поміщиків і представників великої буржуазії (див. *Третью черневий переворот 1907*). В країні настали чорні дні реакції. Поразка революції була зумовлена рядом причин: не було міцного союзу робітників і селян; селянство діяло розрізнено, не досить організовано й рідше; осн. маса армії ще зберігала вірність царизму; не було єдності у діях робітників; внаслідок розкольніцької діяльності меншовиків не було належної згуртованості в лавах партії робітн. класу; контрреволюц. роль відіграла рос. ліберальна буржуазія, яка пішла на угоду з царизмом; допомогли придушити революцію іноземні капіталісти, які подали фінансову допомогу царському уряду.

Істор. значення революції 1905—07 величезне. За роки революції робітн. клас і селянство пройшли велику школу політ. виховання. Революція показала робітникам і селянам, що тільки в спільній боротьбі трудящих усіх народів Росії на чолі з рос. робітн. класом, керіваних більшовицькою партією, можна повалити самодержавство і добитись перемоги. За роки революції народи Росії, і серед них укр. народ, нагородили неопідценний політ. досвід, який став могутньою зброєю в їхній боротьбі за своє соціальне і нац. визволення. Революц. творчістю мас були створені Ради, які В. І. Ленін розглядав як політ. форму майбутньої соціалістич. держави.

Палкий відтук революц. події в Росії знайшли у пригноблених народів Австро-Угорщини, зокрема трудящих українців Галичини, Буковини та Закарпаття. В 1905 відбувалися політ. мітинги й демонстрації у Львові, Дрогобичі, Станіславі (тепер Івано-Франківськ), Чернівцях та ін. зх.-укр. містах. У 1905 в порівнянні з 1900 кількість підприємств, охоплених страйками, збільшилася в Галичині в 4 рази, а число страйкарів — більш, ніж утворює, а на Буковині (в порівнянні з 1901) відповідно в 20 раз і 4 рази. На поч. 1906 в Галичині спалахнули масові страйки селян, що охопили 384 села в 35 повітах. Гол. вимогою селян було підвищення плати за роботу в поміщицьких маєтках (див. *Мужилівське селянське заворушення 1906*). Поряд з цим селяни нерідко висували вимоги про перехід поміщицької землі до їхніх рук. В. І. Ленін у статті «Перша перемога революції» писав: «Робітники всього світу в радісному захваті вітають перемогу російських робітників і, усвідомлюючи тісний зв'язок між загонами міжнародної армії соціалізму, готуються й самі до великої і рішучої боротьби» (Твори, т. 9, с. 389). Революція в Росії і піднесення міжнар. робітн. руху відіграли значну роль у боротьбі проти опортунізму в міжнар. соціалістич. русі, сприяли розмежуванню опозиційної і революц. сил усередині партій 2-го Інтернаціоналу, зміцнили міжнар. позиції більшовизму. Революція 1905—07 завдала першого серйозного удару не тільки царському

самодержавству, але й усій світовій системі імперіалізму в цілому. Перша рос. революція покляла початок піднесенню революц. руху в усьому світі. Тільки в Німеччині, Франції, Англії, Італії відбулося приблизно 14 тис. страйків, в яких взяло участь бл. 13 млн. чол. Провбудилася нац.-визвольна боротьба народів напівколоніального Сходу (зокрема, в Туреччині, Ірані). Посилився нац.-визвольний і антифеод. рух у Єгипті, Афганістані, Індії, Індонезії, Кореї та ін. країнах. Росія стала центром світового революц. руху, перестала бути гол. оплотом реакції. На основі аналізу досвіду революції 1905—07 В. І. Ленін довів, що віднини гегемонія у визвольній боротьбі переходить до пролетаріату і що гегемонія пролетаріату в бурж.-демократич. революції при союзі його з усім селянством неодмінно переростає в гегемонію пролетаріату в соціалістич. революції при союзі його з сільс. біднотою і всіма експлуатованими масами міста й села. «Від революції демократичної, — заявляв В. І. Ленін, — ми зараз же почнемо переходити... до соціалістичної революції. Ми стоїмо за безперервну революцію. Ми не спинимося на півдорозі» (Твори, т. 9, с. 204). Революція 1905—07 була, за визначенням В. І. Леніна, «генеральною релетицією» *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917* (див. Твори, т. 29, с. 274). Карта на вклейці, с. 328—329.

Лит.: Ленін В. І. Про революцію 1905—1907 рр. К., 1955; Партія більшовиків в революції 1905—1907 годов. Документи й матеріали. М., 1961; Листовки більшовиків України періода першої російської революції (1905—1907 гг.). К., 1955; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1971; Революція 1905—1907 гг. в России. Документи й матеріали [Серія, т. 1—16, кн. 1—18]. М. — Л., 1955—65; Революція 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов, т. 1—2. К., 1955; Великие, незабываемые дни. Сборник воспоминаний участников революции 1905—1907 годов. М., 1970; Первая русская революция 1905—1907 гг. Сборник статей. М., 1953; Пясковский А. В. Революция 1905—1907 гг. в России. М., 1966; Яковлев Н. Н. Народ и партия в первой русской революции. М., 1965; Черменский Е. Д. Буржуазия и царизм в первой русской революции. М., 1970; Шморган П. М. Більшовицькі організації на Україні в період першої російської революції. К., 1955; Революція 1905—1907 рр. на Україні. К., 1955; Лось Ф. Е. Революція 1905—1907 років на Україні. К., 1955; Титаренко В. П., Лівенцов В. О., Третьяк Г. М., Гімельфарб Г. М. Перша російська революція 1905—1907 рр. Бібліографічний покажчик. К., 1955. Ф. Е. Лось (Київ).

РЕВОЛЮЦІЯ 1918 В АВСТРО-УГОРЩИНІ — бурж.-демократич. революція, яка привела до краху влади династії *Габсбургів* та розпаду австро-угорської монархії; відбулася у жовтні — листопаді. Вибухнула в умовах значного піднесення робітн. і нац.-визвольного рухів під впливом ідей Великої Жовтні. соціалістич. революції, а також внаслідок катастрофічного погіршення становища трудящих після поразок Австро-Угорщини у *першій світовій війні 1914—18*. В процесі визрівання революц. ситуації велике значення мали січневий і червневий заг. страйки 1918 та повстання в австро-угор. військ. флоті в м. Которі (Каттаро) на поч. лютого 1918. Важливу роль у підготовці революції відіграли кол. військочоловонені, які повернулися з Рад. Росії, і, «пересунувшись в Угорщину, в Німеччину, в Австрію, створили те, що бацили більшовизму захопили ці країни цілком» (Ленін В. І. Твори, т. 29, с. 136). Русійською силою революції в Австро-Угорщині були робітн. клас і трудяще селянство. В Будапешті та ряді ін. місць країни відбулися повстан-

ня. Протягом кількох днів було ліквідовано монархічну адміністрацію. Під тиском трудящих мас Австрію 12.XI 1918, а Угорщину 16.XI 1918 було проголошено республіками. Революц. події в Австро-Угорщині палко вітали В. І. Ленін (див. Твори, т. 28, с. 108), ЦВК РРФСР (газ. «Правда», 3.XI 1918). Але в результаті недостатньої організованості пролетаріату та слабості молодих комуністич. партій влада опинилася у руках нац. буржуазії, яку активно підтримали праві соціал-демократи, клерикали та бурж. націоналісти (в т. ч. в Галичині, на Буковині, Закарпатті). Осн. соціальні вимоги мас не було задоволено. В революції активну участь взяли слов. народи, що жили на тер. Австро-Угорщини і зазнавали особливо жорстокого соціального і нац. гноблення. Напередодні і в ході революції на території з укр. населенням (Сх. Галичина, Закарпаття, Пн. Буковина), як і на ін. землях Австро-Угорщини, почали виникати т. з. народні та національні ради, якими керували здебільшого представники буржуазії та праві соціал-демократи. Створювалися також Ради робітн., солдат. і сел. депутатів на чолі з лівими соціалістами та комуністами. Деякі з цих Рад ставили питання про возз'єднання усіх укр. земель у єдиній д-ві на соціалістич. основі.

Після розпаду австро-угорської монархії було створено бурж. д-ви — Чехословаччину, Австрію, Угорщину. Частина кол. володінь Австро-Угорщини ввійшла до складу Югославії, Румунії, Польщі та Італії. Революція прискорила процес диференціації в с.-д. русі й дала новий поштовх процесові виникнення комуністич. партій (зокрема в Австрії та Угорщині). Опинившись у складі новостворених бурж. д-в (Польщі, Чехословаччини й Румунії), трудящі эк.-укр. земель продовжували боротьбу за соціальне та нац. визволення і возз'єднання з Рад. Україною.

Лит.: Ле н і н В. І. Промова на демонстрації на честь австро-угорської революції 3 листопада 1918 р. Твори. Вид. 4, т. 28; Ф ю р н б е р г Ф. Влияние Великой Октябрьской социалистической революции на Австрию. М., 1957; К о м п а н і е ц ь І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. (1900—1919 роки). К., 1960.

[Б. І. Снігач (Ужгород)].

РЕВУЦЬКИЙ Левко Миколайович (н. 20.II 1889) — укр. рад. композитор і педагог, нар. артист СРСР (з 1944), акад. АН УРСР (1957), професор (з 1935), Герой Соціалістич. Праці (з 1969). Н. в с. Іржавці (тепер Ічнянського р-ну Черніг. обл.) в сім'ї вчителя. Вчився в Київ. ун-ті (з 1907), Київ. муз. училищі та Київ. консерваторії (1913—16). З 1934 викладає у Київ. консерваторії. Р. — автор фортепіанних творів (1918—22), кантати-поєми «Хустина» (за Шевченком, 1923), Другої симфонії (1926), концерту для фортепіано з оркестром (нова ред. 1961), хорових і сольних обробок укр. нар. пісень (зб. «Сонечко», «Козацькі пісні»), пісень («Пісня про партію», «Пісня про Котовського» та ін.). Відредагував оперу «Тарас Бульба» М. В. Лисенка, створив для хору і симф. оркестру «Оду пісні» (закінчив 1963). Депутат Верховної Ради УРСР 2—5-го скликань. Держ. премія СРСР, 1941. Премія ім. Т. Г. Шевченка, 1966. Нагороджений чотирма орденами Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 545.

Лит.: Ш е ф е р т Л. Лев Николаевич Ревуцкий. К., 1960; Б я л ь к М. Г. Л. Н. Ревуцкий. М., 1963 [бібліогр. с. 130—137].

РЕВЯКІН Василь Дмитрович (1918—14.IV 1944) — один з керівників підпільного руху в Севастополі під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Член Комуністич.

партії з 1942. Н. в с. Миколаївці (тепер Саратов. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1941. Брав участь в оборонних боях на тер. Молдавії, в обороні Одеси і Севастополя. Був захоплений в полон. Втік і активно включився в підпільну боротьбу проти ворога. Очолював у Севастополі Комуністичну підпільну орг-цію в тилу у німців (КПОВТН), до складу якої входило бл. 120 чол. Орг-ція здійснювала диверсії на транспорті, на ворожих військ. складах, налагодила переправу рад. військовополонених до партизан. загонів. Підпільники видавали листівки, газ. «За Родину» (500—600 прим., № 1 вийшов 10.VI 1943, № 26 — 8.III 1944). В березні 1944 Р. разом з групою підпільників був заарештований. Розстріляний фашистами.

М. А. Симоков (Київ).

РЕЕСТРОВІ КОЗАКІ — частина укр. козаків, узятих польс.-шляхет. урядом на військ. держ. службу в 2-й половині 16—17 ст. Прийняті на службу козаки записувалися до спец. реєстрів (списків), від чого й дістали назву. Виникнення реєстрового козац. війська пов'язане із зростанням феодал.-кріпосницького та нац. гніту і посиленням визвольної боротьби укр. селянства, міської бідноти й козацтва. Створюючи реєстрове козац. військо, польс.-шляхет. уряд насамперед намагався ліквідувати козацтво, виділивши з нього невелику групу заможної верхівки, повернути переважну масу козаків до кріпосного стану. Вперше проект найняти частину заможних укр. козаків на держ. службу висувався 1524 за правління лит. великого князя і польс. короля Сигізмунда I. Однак, через відсутність коштів польс.-лит. уряд змушений був відмовитися від організації найманого козац. війська. Після *Люблинської унії 1569* за наказом польс. короля *Сигізмунда II Августа* коронний гетьман Ю. Язловецький 1572 взяв 300 чол. найзаможніших козаків на військ. службу. Першим старшим (пізніше — гетьманом) над Р. к. було настановлено польс. шляхтича Я. Бадовського. Р. к. були зобов'язані охороняти пд. кордони та брати участь у каральних походах польс.-шляхет. військ проти повсталого укр. селянства і козацтва. Відтоді польс.-шляхет. уряд почав офіційно визнавати козаками лише Р. к., а не записаних до реєстру козаків (див. *Нереєстрові козаки*) оголосив бунтівниками і почав проти них нещадну боротьбу. Проте загін Р. к. проіснував недовго і швидко розпався. В 1578 польс. король *Стефан Баторій* сформував реєстрове військо з 600 чол. для охорони держ. кордонів. Крім права незалежності від місцевої адміністрації та звільнення від податків, Р. к. дістали також привілей на володіння містечком Трахтемировом (тепер село Переслав-Хмельницького р-ну Київ. обл.), *Трахтемирівським монастирем* і землями від Трахтемирова до Чигирини для утримання зимових квартир, арсеналу і шпиталю для поранених і старих козаків. Реєстрове військо дістало також військові клейноди — хоругву, бунчук, печатку, герб, гармати, труби та літаври. За реєстровою старшиною було закріплено землю на правах *рангових маєтностей*. Р. к. відбували сторожову службу на Придніпров'ї і зобов'язані були посиляти залоги за Дніпрові пороги. Протиставлячи Р. к. запорізькому козацтву, польс.-шляхет. уряд дав їм офіційну назву «Низового», або «Запорізького війська». Після закінчення рос.-польс. війни 1578—82 загін реєстровців розпався.

У 1583 польс. уряд набрав загін Р. к. чисельністю 600 чол., 1590 знову набрав 1 тис. чол. Під час сел.-козац. повстань 1591—96 сеймовими постановами реєстрове козацтво було ліквідовано. Але 1599 почалося нове складання реєстру.

В 1-й пол. 17 ст. чисельний склад Р. к. не був сталим. Козацтво вело боротьбу за розширення реєстру. Польс.-шляхет. уряд намагався зменшити чисельність Р. к. Однак під час воєн польс.-шляхет. уряд з метою збільшення збройних сил був змушений заклакати все безздатне козацтво до реєстрового війська, яке тимчасово зростало до кількох десятків тисяч чоловік. У 1617 сейм затвердив реєстрове військо в кількості 1 тисяча чоловік. За *Роставицькою угодою 1619*, реєстр встановлено в 3 тис. чол. Під час *Хотинської війни 1620—21* П. Сагайдачний привів під Хотин 40 тис. козаків. *Курукієвська угода 1625* встановила 6-тисячний реєстр. За гетьмана М. Дорошенка було сформовано 6 реєстрових полків (Білоцерківський, Канівський, Київський, Корсунський, Переяславський і Чигиринський). Після розгрому козаками польс.-шляхет. війська в *Переяславському бою 1630* реєстр збільшено до 8 тис. чол. (див. *Переяславська угода 1630*). Внаслідок поразки сел.-козак. повстання 1637 реєстр зменшено до 6 тис. чол. та обмежено козак. самоврядування (див. *Ординація 1638*).

Складання реєстрів супроводилося загостренням класової боротьби на Україні. Десятки тисяч виключених з реєстру, т. з. *випускних козаків* (або *випищиків*), польс.-шляхет. уряд не визнавав за козаків. Щоб позбутися закріпачення, вони тікали на Запоріжжя — центр визвольної боротьби укр. народу проти польс.-шляхет. гніту. Тому під час складання реєстру на Придніпров'ї розміщувалися значні сили польс.-шляхет. війська. Р. к. зазнавали утисків від польс. та укр. феодалів. Польс.-шляхет. уряд роздавав козак. землі шляхті та магнатам. Особливо посилився гніт і переслідування Р. к. після Ординації 1638. Р. к. не раз підтримували визвольні виступи нар. мас, брали участь в антифеод. сел.-козак. повстаннях кін. 16—1-й пол. 17 ст. під керівництвом К. Косинського, С. Наливайка, І. Сулими, К. Скидана, Я. Остришина та ін. Лише невелика частина реєстрові старшини, відстоюючи феодал.-кріпосницькі порядки, проводила угодовську політику, зраджувала свій народ, допомагаючи польс.-шляхет. загарбникам придушувати визвольні нар. повстання.

Р. к. відіграли значну роль і в боротьбі укр. народу проти тур.-тат. агресії. Під час *визвольної війни українського народу 1648—54*, внаслідок масового пошкодження селян і міщан та переходу на сторону повсталого народу Р. к., збройні сили сел.-козак. війська досягли понад 100 тис. чол. Спроби шляхет. Польщі обмежити чисельність козаків 40 тис. (див. *Зборівський договір 1649*), 20 тис. (див. *Білоцерківський договір 1651*) успіху не мали. Нар.-визвольна війна 1648—54 скасувала реєстри як політ. документи польс.-шляхет. уряду, що обмежували чисельність укр. козацтва. Замість реєстрів почали складати *коштунги* (списки), на підставі яких визначали належність до козак. стану. Після воз'єднання України з Росією 1654 назва «реєстрові козаки» поступово вишилася з ужитку і замінюється термінами *городові козаки*, а з 1735 — *виборні козаки*.

Лит.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654). К., 1940; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. К., 1954; Гуслицький К. Г. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття. К., 1941; Голобуцький В. А. Запорозьке казачество. К., 1957.

О. М. Апанович (Київ).

РЕЗУТО Дмитро Миронович (н. 9.IX 1913) — учасник партизан. руху на Україні в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45, капітан, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1943. Н. у Києві в сім'ї залізничника. В Рад. Армії з 1935. У 1939 закінчив Київське танк.-тех. уч-ще. У вересні 1941 потрапив в оточення. В квітні 1942 вступив до партизан. з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова. Був бійцем, підривноком, заст. командира загону ім. І. Богуна по диверсійній роботі. Особисто підірвав 15 ворожих ешелонів. У серпні 1944 Укр. штаб партизан. руху направив його до Чехословаччини для розгортання партизан. боротьби. Був заступником командира партизан. бригади ім. Я. Жижки по розвідці та диверсії. На поч. лютого 1945 очолює з'єднання ім. О. В. Суворова, що виділилося з бригади ім. Я. Жижки і діяло до травня 1945. У післявоєнні роки Р. працює в Києві на адм.-госп. роботі.

В. П. Лукін (Київ).

«РЕЙКОВА ВІЙНА» — диверсійна діяльність рад. партизанів на залізницях у тимчасово окупованих ворогом районах країни під час Великої Вітчизн. війни 1941—45; один з методів нар. збройної боротьби проти нім.-фашист. загарбників. Осн. напрями «Р. в.» — підірвання ешелонів, залізнич. мостів, руйнування станцій, залізничних колій. Розгортання диверсій на з-нях у ворожому тилу передбачалося директивою ЦК ВКП(б) і Раднаркомом СРСР від 29.VI 1941 та постановою ЦК ВКП(б) від 18.VII 1941. Було здійснено ряд орг. заходів щодо забезпечення партизан. загонів кадрами мінерів та підривною технікою. Перші диверсії на з-нях ворога здійснено вже 1941, а влітку і восени 1942 партизани України пустили під укіс (за неповними даними) 158 ворожих ешелонів, зруйнували 6 залізнич. станцій. Згодом у штабах партизан. руху було організовано спец. відділи для диверсійної роботи. У партизан. загонах України 1943 було 4 тис. фахівців-підривників, серед них — О. С. Єгоров, В. А. Квітницький, В. І. Клоков, В. В. Павлов, М. І. Петров, Д. М. Резуто та ін. У серпні 1-й пол. вересня 1943 на окупованих ворогом з-нях було проведено одночасне масове підірвання рейок. У цій операції, яку підготував Центр. штаб партизан. руху, брали участь і укр. партизани. Внаслідок диверсій пропускна спроможність з-нь на тимчасово окупованій території республіки до кін. 1943 зменшилась у 10 раз. А за весь період війни партизани і підпільники України підірвали 4959 ешелонів ворога, 607 залізнич. мостів, розгромили 44 станції, зруйнували 340 км залізнич. колій. Досвід «Р. в.» використовували рад. партизани під час допомоги *Рухові Опору* на завершальному етапі 2-ї світової війни.

В. П. Лукін (Київ).

РЕЙТАРИ (нім. Reiter — вершник) — вид найманої кінноти, озброєної вогнепальною (карабіни, пістолі) й холодною (палаші, списи) зброєю у військах Польщі та деяких ін. європ. країн у 16—17 ст. Польс.-шляхет. уряд використовував Р. для придушення сел.-козак. повстань на Україні. Під час нар.-визвольної війни 1648—54 сел.-козак. військо не раз завдавало поразок польс.-шляхет. рейтарським військ. частинам. У Рос. д-ві перший полк Р. створено 1632. На поч. 18 ст. полки Р. в Росії було реорганізовано в кінні драгунські полки.

РЕКРУТСЬКА ПОВИННІСТЬ (франц. recruter — набирати, вербувати) — система комплектування регулярної армії і військ. флоту в царській Росії у 18—19 ст. Запроваджена 1705 Петром I. Здійснювалася шляхом примусового набору рекрутів від усіх податних станів. Спочатку рек-

рутів брали з розрахунку 1 рекрут від 20 дворів. Після 1724 запроваджено рекрутський набір від числа *ревзких душ* (від 1000 ревзких душ — 5 і більше рекрутів; під час *Кримської війни 1853—56* — 50—70 рекрутів). Громади держ. селян і міщанські громади самі визначали кандидатів у рекрути. Набір рекрутів з поміщицьких селян залежав від сваволі поміщиків. На початку запровадження Р. п. термін солдатської служби був довичний, з 1793 — 25 років, з 1834 — 20 років, 1855—72—12, 10 і 7 років. На Україні Р. п. було запроваджено після ліквідації залишків політ. автономії на поч. 80-х р. 18 ст. В 1874 Р. п. було замінено загальною військовою повинністю.

Лит.: За йончковский П. А. Военные реформы 1860—1870 годов в России. М., 1952.

РЕЛІГІЯ (лат. religio) — фантастичне, перевернене відображення в свідомості людей зовнішніх сил, що панують над ними в їх посвященному житті, відображення, яке має емоційну форму, що виявляється у специфічному релігійному культі. Виникнення реліг. культури спричинилося до появи спец. служителів його — жерців, духівництва — та орг-цій — церков, реліг. громад, *монастирів* тощо. В антагоністич. суспільстві експлуататорські класи використовують Р. для зміцнення свого економічного і політ. панування. Р. прирікає людину на пасивність і обмежує її можливість в боротьбі за поліпшення життя. Р. виникла як продукт надзвичайно низького рівня розвитку продуктивних сил і зумовленого цим безсилля людини перед стихійним діянням об'єктивних законів природи. «Безсилля дикуна в боротьбі з природою породжує віру в богів, чортів, у чуда і т. п.», — писав В. І. Ленін (Твори, т. 10, с. 63). Первісні релігійні уявлення були пов'язані з уособленням природи. Перші примітивні вірування (*анімізм, фетишизм, магія, тотемізм*, культ предків та ін.) виникли й у тих племен часів *палеоліту*, що жили на території сучас. України. У стародавніх слов'ян уже існували розвинені родові культури і культури сил природи, якими начебто керували окремі боги (Перун, Ярило, Сварог, Стрибог, Дажбог, Мокошбогиня та ін.). В експлуататорському суспільстві соціальні корені Р. набирають гол. чин. класового характеру. «Безсилля експлуатованих класів у боротьбі з експлуаторами... неминуче породжує віру в краще загробне життя» (Ленін В. І. Твори, т. 10, с. 63). Утворення класового суспільства вело до появи ускладнених Р. з тенденцією до монотеїзму (коли об'єктом реліг. культури є «єдиний бог»), що мав виправдати абсолютну владу рабовласницької деспотії, а потім і феодальне ієрархічне суспільство.

У Київській Русі цей процес виявився в перенесенні з Візантії і запровадженні на Русі сх. *православ'я*, яке на той час зарекомендувало себе як релігія, що успішно захищала феод. владу (див. *Хрещення Русі*). Крім православ'я, в наступні часи Р. на Україні була представлена *католицизмом*, уніатством (див. *Греко-католицька церква*). За феодалізму Р. була панівною ідеологією, впливала на всі сторони сусп. життя. Тому навіть нар. антифеод. рухи в той період набирали реліг. забарвлення (див. *Гуситські війни, Єреси*). Визвольна боротьба укр. народу проти польс.-шляхет. панування зливалася з боротьбою проти уніатства (див. *Братства*). З поширенням протестантизму та сектантства на Україні з'явилися *штундисти, баттисти, євангелісти, адевентисти*, п'ятидесятники, *єговісти* та різні ін. секти. За феодалізму і капіталізму Р. була гол. знаряддям

духовного гноблення трудящих. Вона використовувалася експлуаторськими класами для придурення визвольного пролет. руху, боротьби проти Великої Жовтн. соціалістич. революції та Рад. влади (див. *Руська православна церква, Українська автокефальна церква, Іудаїзм*).

Внаслідок соціально-економіч. соціалістич. перетворень в Рад. країні Р. перетворилася на ідеологічний пережиток минулого, втратила свій вплив на суспільний розвиток і перестала відігравати роль знаряддя соціального гноблення. Але це не позбавило її реакційного характеру, бо вона негативно впливає на свідомість віруючих. Р. концентрує увагу віруючих на ілюзорному потойбічному світі, оголошуючи все земне тимчасовим, другорядним, цим самим вона гасить у них творчу енергію, позбавляє активності в будівництві комунізму, обмежує їхні соціальні зв'язки, ізолює їх від суспільства.

Виходячи з істор. аналізу ролі Р. в суспільному розвитку, а також з аналізу Р. як форми суспільної свідомості, марксизм-ленінізм відверто негативно ставиться до Р. Наріжним каменем у марксистсько-ленінській оцінці Р. є вислів К. Маркса про те, що «релігія є опіум народу» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 385). Як підкреслював В. І. Ленін, марксизм вбачає в Р. «один з видів духовного гніту, що лежить скрізь і всюди на народних масах, задавлених вічною працею на інших, злиднями і самотністю» (Твори, т. 10, с. 63). Найглибший корінь релігії в експлуататорському суспільстві — соціальна придавленість трудящих мас (див. Ленін В. І. Твори, т. 15, с. 357). Соціологічна концепція Р. виправдовує існування приватної власності, заперечує класову боротьбу і революц. перетворення в суспільстві, захищає експлуататорську держ. владу, обгрунтовує клерикалізм, намагається виправдати неоколоніалізм. Для реліг. ідеології характерна схильність до антикомунізму, особливо в країнах капіталістич. табору. Разом з тим соціально-економіч. зміни, що сталися за останні десятиріччя, викликали модернізаторські тенденції в соціології, концепції Р. Це характеризується появою демагогічних антиімперіалістич. заяв, висловлювань за мир, поширення т. з. «християнського соціалізму» і навіть «християнського комунізму». Негативне ставлення марксизму-ленінізму до Р. не зводиться до її заперечення. Вирізняючи свою політику щодо Р. і церкви в соціалістич. суспільстві, комуністи проголошують свободу совісті, що полягає в свободі додержуватись будь-яких реліг. переконань або заперечувати будь-яку Р. Декрет Раднаркому РРФСР від 20.І (2.ІІ) 1918 про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, підписаний В. І. Ленініним (в УРСР — декрет Тимчас. Робітн.-Сел. уряду України від 19.І 1919), забезпечив громадянам справжню свободу совісті. Принципові положення цих декретів були підтверджені Конституцією СРСР 1936 (ст. 124) і Конституцією УРСР 1937 (ст. 104), якими «свобода відправлення релігійних культів і свобода антирелігійної пропаганди визнається за всіма громадянами». На підставі цих законів на Україні діють різні релігійні об'єднання (руська православна церква, церква *євангелістичких християн-баттистів* та ін.).

КІРС веде з Р. ідейну боротьбу шляхом науко-атеїстичного виховання. Об'єктивний процес розвитку суспільної свідомості неминуче приведе до остаточного зникнення пережитків Р. в комуністичному суспільстві. Див. також *Атеїзм*.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Про релігію. К., 1965; Ленін В. І. Про релігію. К., 1970; Про-

грама Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; КПРС і Радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду (Збірник документів і матеріалів). К., 1962; Дулуман Е. К., Лобовик Б. А., Танчер В. К. Современный верующий. М., 1970; Лобовик Б. Релігійні погляди, почуття, поклоніння. К., 1970; Танчер В. К. Основи наукового атеїзму. К., 1968; Францев Ю. П. У истоков религии и свободы мысли. М.—Л., 1959; Левада Ю. А. Социальная природа религии. М., 1965; Ярославський С. М. Біблія для віруючих і невіруючих. К., 1958; Аветисян А. А. Антикоммунизм и его философия духовных ценностей. Очерки по истории религии и атеизма. К., 1967; Токарев С. А. Ранние формы религии. М., 1964; Келембетова В. Ю. Утверждение атеизма в побуті трудящих України. К., 1967.

В. К. Танчер (Київ).

РЕМЕЗОВСЬКИЙ Йосип Данилович (н. 3.V 1921) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1964), професор (з 1965). Член КПРС з 1940. Н. в с. Рожеві (тепер Макарівського р-ну Київ. обл.) в сел. сім'ї. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1947 закінчив істор. факультет Київ. ун-ту. В 1950—54 працював у Станіславському (тепер Ів.-Фр.) пед. інституті; 1954—55 — наук. співробітник Київ. філіалу Центр. музею В. І. Леніна; з 1956 — у Київ. ун-ті (з 1963 — зав. кафедрою наук. комунізму). Наук. дослідження проводить у галузі історії КПРС та теорії наук. комунізму, зокрема поширення ідей наук. комунізму на Україні. Брав участь у створенні навч. посібника для вузів «Науковий комунізм» (К., 1970) та «Курсу лекцій з історії КПРС» (т. 1. К., 1970). Нагороджений орденом Червоного Прапора, орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами.

Тв.: Ульянови на Україні. К., 1960; Початок робітничого руху і поширення марксизму в Росії (1883—1894 рр.). К., 1960 [у співавт.]; Революционная и общественно-политическая деятельность Ульяновых на Украине (1898—1921 гг.). К., 1963; Перемога Великого Жовтня — торжество наукового комунізму. К., 1967; Ленінський етап у розвитку наукового комунізму. К., 1969 [у співавт.].

РЕМЕСЛО Василь Миколайович (н. 10.III 1907) — укр. рад. селекціонер зернових культур, дійсний член ВАСГНІЛ (з 1964), засл. д. н. УРСР (з 1967), Герой Соціалістич. Праці (1966). Член КПРС з 1942. Н. в с. Теплівці (тепер Пирятинського р-ну Полт. обл.) в селянській сім'ї. Після закінчення Маслівського ін-ту селекції і насінництва ім. К. А. Тімірязєва (1928) працював у різних господарствах та установах агроном-насінневодом. У 1942—47 — у Рад. Армії. В 1944 закінчив Вищий військ.-пед. ін-т. З 1948 працює на Міронівській селекційно-дослідній станції ім. В. Ф. Старченка (з 1964 — директор). Вивів сорти озимої пшениці Міронівська 264, Міронівська 808 та ін. На XXIII і XXIV з'їздах КП України був обраний членом ЦК КП України. Депутат Верховної Ради УРСР 6—8-го скликань. Ленінська премія, 1963.

РЕМЕСЛО — дрібне виробництво готових виробів з сирових матеріалів, що базується на ручній техніці за допомогою простих знарядь праці. Р., за визначенням В. І. Леніна, є виготовлення виробів на замовлення споживача, з грошовою чи натуральною оплатою (див. Твори, т. 3, с. 281—282). Р. відображає певну спеціалізацію занять у процесі суспільного поділу праці; виникло за *первіснообщинного ладу* і найбільшого розвитку досягло гол. чин. у містах за *феодалного ладу*. У період *феодального ладу* виготовлення знарядь праці здійснювалося ще кожною окремою сім'єю і мало характер домашнього промислу. Але в період *індустриального ладу* в найбільш розвинувих суспільствах і, зокрема, на тер. сучас. УРСР у носіїв *трипіль-*

Л. М. Ревуцький.

В. М. Ремесло.

ської культури існували вже общинні Р. по виготовленню глиняного посуду та добуванню й обробці кременю. Ремісники були на утриманні общини і виготовляли вироби для всього колективу. Так почався процес відокремлення Р. від с.-г. виробн. За серед. періоду *бронзового віку* у племен Пн. Причорномор'я виникла спеціальність ливарників. У пізній період бронзового віку з розвитком дальшої спеціалізації в металургії почали створювати ливарні майстерні. У 7 ст. до н. е. на півдні Сх. Європи населення почало видобувати й обробляти залізо, сировиною для якого була болотна залізна руда (див. *Залізний вік*). Виготовлення залізних знарядь праці мало вирішальне значення в розвитку суспільного виробн. За скіфського часу (7 ст. до н. е. — поч. 1-го тис. н. е.) чорна металургія набула масового поширення. Залишки залізодобувного ремесла виявлено при дослідженні багатьох поселень 2-ї пол. 1-го тис. до н. е. Одночасно з утворенням дрібних майстерень, кожна з яких була розрахована на задоволення потреб незначної кількості замовників, почали виникати більші виробничі осередки. Таким центром було, зокрема, в Нижньому Придніпров'ї *Кам'янське городище*. За ранньослов. часу з'явилися спеціалізовані виробничі осередки за межами поселень (*Лютетзьке поселення*, *Новокилівське поселення*, поселення поблизу м. Гайворона Кіровоград. обл. та ін.). Виникнення металург. осередків свідчить про відокремлення чорної металургії від с. г. і перетворення її на самостійну галузь виробн. У племен Серед. Придніпров'я цей процес відбувся на поч. нової ери. Пізніше виділилося у спеціалізовану галузь і гончарне Р. Племена, які жили в лісостеповій смузі сучас. УРСР, гончарний круг почали застосовувати в 2 ст. н. е. Остаточно гончарство відокремлюється від ін. галузей виробн. у сх. слов'ян у 8—9 ст.

Високого розвитку Р. досягло в *Київській Русі*. В той час вже існувало сільське і міське Р. У давньорус. селі металургія й ковальська справа перебували ще в руках одних і тих самих ремісників. Сільські ковалі звичайно виготовляли і ювелірні вироби з кольорових металів. Сировину для ювелірних виробів привозили з сусідніх країн. Іншою важливою галуззю давньорус. сільс. Р. було гончарство. Гончарі були майже в кожному селі; вони виготовляли продукцію в невеликій кількості. Гончарне Р. було сезонним заняттям селянина-землероба. Міське Р. базувалося на досконалішій технології виробн. і мало значно вужчу спеціалізацію. У містах від ковалів відокремилися ювеліри, ковальська справа поділялася на кілька спеціальностей. Особливо високою майстерністю відзначалися міські ювеліри, які воло-

ділі складною технікою зерні, скані, фігурного лиття, інкрустації золотом і сріблом, технікою черні та емалі. Поряд з цим з 12 ст. помічається тенденція до спрощення процесу ювелірного виробн. і збільшення масовості продукції. Робота на певного замовника в ювелірів уже частково поєднувалася з роботою на ринок. Якщо збут продукції сільс. ремесла обмежувався радіусом 10—15 км, то продукція міського лварного ремесла поширювалася в радіусі 50—100 км. У містах існували також ремісничі спеціальності теслярів, столярів, бондарів, чинбарів, шевців, кушнірів та їхні окремі різновидності. До важливих видів спеціалізованого міського виробн. належало склобне ремесло, різьблення на кістці, художня обробка каменю, виготовлення цегли та будівельних керамічних плиток. У давньорус. містах до монголо-тат. навали налічувалися принаймні 42 ремісничі спеціальності. Зазначаючи утисків з боку лихварів та феодалів, ремісники брали участь у міських повстаннях. Незважаючи на тяжкі наслідки монголо-тат. навали, Р. на тер. України, як і на тер. Росії, неухильно розвивалося. У 14—16 ст. на Україні процес відокремлення Р. від с. г. прискорився. У маєтках феодалів зростала кількість ремісників. Для багатьох з них Р. стало осн. заняттям. Окремі села перетворилися на осередки Р. В 1574 з 40 тис. описаних г-в Волині ремісницьких було 8 тис. Найшвидше Р. розвивалося у містах. Чимало міст України (Київ, Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк, Біла Церква та ін.) перетворилися на великі ремісничі центри. Прошарок міських ремісників увесь час збільшувався. В 1631 у містах Полтавщини з Р. і промислами було пов'язано 44% населення. В 1666 пром.-торг. населення становило: у Києві — 43%, Батурині — 45%, Острі — 65%, Переяславі — 73%. Водночас поглиблювалася професійна спеціалізація ремісників. На поч. 16 ст. у Львові існувало 28 ремісничих спеціальностей, а в серед. 17 ст. — 120. За неповними даними, на кін. 17 — поч. 18 ст. на Україні в Р. і промислах було бл. 300 спеціальностей. Тільки в галузі металообробки було 6 професій, шкіри — 5. Особливо багато професій виникло в галузі виробн. харч. продуктів. Вироби ремісників України відзначалися високою майстерністю і тонким худож. смаком. Численні ремісничі вироби, зокрема вироби золотарів, зброярів, поширювалися не лише на внутр. ринку, а й вивозилися у Росію, Польщу, Молдавію, Волощину, Туреччину та ін. країни. Ряд укр. міст — Львів, Київ, Кам'янець-Подільський та ін. — були визначними центрами навчання ремісників. Захищаючи свої інтереси, міські ремісники об'єднувалися в *цехи*. Перші цехи на Україні виникли в кін. 14 ст. у Львові, в 1-й пол. 15 ст. вони виникли у Києві. Більшість цехів в укр. містах з'явилася в 16 — 1-й пол. 17 ст. В 1627 у Львові було вже 33 цехових об'єднань, до яких входило бл. 500 майстрів. Цехові майстри, що їм належали знаряддя виробн., жорстоко експлуатували підмайстрів і учнів, позбавлених будь-яких прав. Вступ до цехів був обмежений. Крім цехових майстрів, було багато неорганізованих ремісників — т. з. партачів. У Львові в 16 ст. вони становили бл. 40% усіх ремісників. Партачі були серйозними конкурентами цехових майстрів, які прагнули монополізувати виробн. і всіляко обмежували позацехових ремісників. Згодом замкнена цехова організація Р. стала перешкодою для його розвитку. Серед ремісників існувала значна майнова диференціація. Поряд з заможними було багато залежних від них дрібних ремісників. Панування феодалів створювало великі перешкоди для розвитку ремесла.

Ремісники сплачували великі податки д-ві або власникам міст, виконували численні повинності, зазнавали сваволі урядовців. Особливо обмежувалися права православних ремісників. Возз'єднання України з Росією створило сприятливі умови для розвитку Р. В 2-й пол. 17 — у 18 ст. поступово, насамперед у великих містах, відбувався процес перетворення Р. на дрібнотоварне (кустарне) виробн., яке обслуговувало не індивідуальних замовників, а ринок. Перехід від Р. до вищого етапу його розвитку — дрібнотоварного виробн. прискорився з 2-ї пол. 18 ст., коли Україна вступила у період розкладу феодал.-кріпосницької системи. Цей перехід супроводилося посиленням експлуатації товаровиробників, появою скупників, які наживалися на постачанні кустарям сировини та на реалізації їхньої продукції. За капіталізму Р. і далі займало провідне місце в кравецькому, шевському, ткацькому, фарбувальному та деяких ін. видах виробн., в більшості галузей переважало кустарне виробн. З розвитком мануфактури і капіталістич. пром.-сті значення ремісничого і кустарного виробн. зменшувалося. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції ремісники і кустарі поступово були кооперовані і об'єднані у пром. артлі. В 1960 промартлі було перетворено на держ. підприємства. Див. також *Промисловість на Україні*.

Лит.: Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. К., 1955; Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії. Твори. Вид. 4, т. 3; Слов'яноруські старожитності. К., 1969; Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. М., 1948; Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні, ч. 1. Ремесло і мануфактура. К., 1959; Бибииков С. Н. О ранних формах ремесленного производства. В кн.: Домашние промыслы в ремесло. Л., 1970.

М. П. Кучера, І. С. Слабеев (Київ).

РЕМІСНИЧА УПРАВА — орган самоуправління ремісників у *посадах, містах* і містечках дореволуц. Росії. Встановлені відповідно до Жалуваної грамоти містам 1785. Спочатку до складу Р. у. входили старшина та два товариші, що їх обирали майстри цехів; згодом — голова та два гласні, обирали всіма цеховими старшинами міста (напр., Київську управу ремісничих цехів, що існувала 1802—1902, обирали старшини цехів). Р. у. провадила прийом у члени ремісничих цехів, облік ремісників різних професій, наглядала за сплатою податків ремісниками, розглядала суперечки між ними тощо. Р. у. відображала інтереси багатой ремісничої верхівки. Управи підлягали міській адміністрації.

В. Ф. Пенківський (Київ).

РЕМОНТНО-ТЕХНІЧНІ СТАНЦІЇ (РТС) — державні с.-г. підприємства. Їх створено відповідно до закону «Про дальший розвиток колгоспного ладу і реорганізацію машинно-тракторних станцій», прийнятого Верховною Радою СРСР 31.ІІІ 1958. На РТС поклалися організації тех. обслуговування колгоспів, ремонт с.-г. машин, продаж колгоспам і радгоспам нової техніки, запчастин, добрив, отрутохімікатів тощо. РТС повинні були забезпечувати колгоспи машинами для виконання спеціалізованих робіт, надавати їм допомогу в підвищенні кваліфікації механізаторських кадрів, впровадженні нової техніки, досягненні науки й передового досвіду. Вся діяльність РТС здійснювалася на основі госпрозрахунку відповідно до положень, затвердженого Радою Міністрів СРСР. У 1958 на Україні на базі 1367 МТС було створено 731 РТС. У кінці 1959 в країні налічувалося 3,5 тис. РТС. З утворенням у лютому 1961 Всесоюзного об'єднання Ради Міністрів СРСР по продажу с.-г. техніки, запчастин і мінеральних добрив, організації ремонту й вико-

ристанню машин у колгоспах і радгоспах («Союз-сільгосптехніка») РТС передано місцевим відділенням цього об'єднання. І. Х. Ганжа (Київ). **РЕНІ** — місто обл. підпорядкування Одес. обл. УРСР, центр Ренійського р-ну, на р. Дунай. Залізнич. вузол. Морський торг. порт. 19,7 тис. ж. (1970). Час заснування невідомий. У 14—16 ст. входило до складу Молдавського князівства. В 1628 загарбани султанською Туреччиною і переіменовані на Томарово. В 2-й пол. 18 ст. під час рос.-тур. воен 1768—74 і 1787—91 Р. двічі (1769, 1790) здобували рос. війська. Але за умовами *Кючук-Кайнарджійського мирного договору 1774* та *Ясського мирного договору 1791* місто залишилося під владою Туреччини. В ході війни з Туреччиною 1802—12 Р. восени 1806 були зайняті рос. військами. За *Бухарестським мирним договором 1812* Р. відійшли до Росії. В 1814—16 відбувалися заворушення грец., болг. переселенців, викликані зловживаннями царської адміністрації. Місто було одним з центрів грец. (1821) і болг. (1842) нац.-визвольних рухів проти тур. іга. Після поразки Росії в *Кримській війні 1853—56* Р. відійшли до Молдавського князівства. За рішенням *Берлінського конгресу 1878* місто повернуто Росії. Входило до Ізмаїльського пов. Бессарабської губ. В кін. 19 — на поч. 20 ст. Р. стали одним з пунктів, через який транспортувалася в Росію з-за кордону нелегальна марксистська ліра і, зокрема, ленінська газ. «*Искра*». В 1905 залізничники Р. взяли активну участь у Жовтн. всерос. політ. страйку. В 1906 на ст. Р. існувала с.-д. орг-ція, яка підтримувала тісні зв'язки з деякими с.-д. орг-ціями Бессарабії і України. 1.V 1911 відбувся страйк портових робітників. У 1912 трудящі міста страйкували на знак протесту проти розстрілу робітників Ленських копалень. В листопаді 1917 в Р. встановлено Рад. владу. 12.I 1918 місто окупувала боярська Румунія. Населення Р. не припиняло боротьби за возз'єднання з Рад. країною. Після возз'єднання у червні 1940 Бессарабії з СРСР Р. — районний Акерманської, з грудня 1940 — Ізмаїльської, з 1954 — у складі Одес. області. Під час Великої Вітчизн. війни місто 19.VII 1941 захопили нім. і рум. війська. 26.VIII 1944 війська 3-го Укр. фронту визволили Р. У місті — підприємства залізнич. транспорту, маслоробний з-д, м'ясо-, пром- і харчокомбінати, елеватор. 8 загальноосв., 1 муз. і 1 дит. спорт. школи.

РЕСКУПОРІД (Ρησκούπορις) — ім'я кількох царів Боспорської держави з дин. *Тіберійв Юліїв*. Р. I (він же А с п у р г) правив з 9 або 8 до н. е. до 37 або 38 н. е. Здобув престол, усунувши з допомогою племені аспургіанів римського ставленника *Полемона I*. За царювання Р. I до Боспорської д-ви входили Сх. Крим, Таманський п-ів та Приазов'я, включаючи м. Танаїс у гирлі Дону. Під протекторатом Боспору був *Херсонес*. За Р. II [68 або 69—92 або 93] посилилась залежність Боспору від Риму. Р. III [210 або 211 — 226 або 227] іменував себе «царем усього Боспору і тавроскіфів», що вказує на залежність від Боспору тер. гірського Криму. За Р. IV [233 або 234 — 234 або 235] Боспорська д-ва карбувала монету з низькопробного срібла, що свідчить про погіршення її економіч. становища. Вено погіршувалася і далі, свідченням чого є неповноцінні монети Р. V [240 або 241 — 267 або 268] та Р. VI [318 або 319 — 332 або 333].

РЕФОРМАЦІЯ (лат. reformatio — перетворення, виправлення) — широкий соціально-політ. та ідеологіч. рух у більшості країн Зх. і Центр. Європи у 16 ст., що набрав форму боротьби проти католицької церкви, але в основі своїй мав анти-

феод. характер. Причиною Р. було загострення соціальних суперечностей, викликане розкладом феод. ладу й зародженням у його надрах капіталістич. відносин. Р. була протестом широких мас населення проти соціальних і політ. порядків, що існували у феод. країнах Європи. Проте в серед. віки в Європі не можна було боротися проти феодалізму, не борючись одночасно проти католицизму — його гол. підпори. Ідеологи Р. заперечували зверхність папи римського, чернецтво, культ святих, ікони, вимагали створення нац. церков, проведення церк. відправ рідною мовою. Джерелом віровчення вони вважали лише «священне писання» (Біблію) і на відміну від католицизму заперечували «священний переказ» (рішення церковних соборів, судження пап, усний переказ). У Р. брали участь різні прошарки суспільства: опозиційні групи з класу феодалів, буржуазія, нар. маси. Саме тому реформаційний рух у ході класової боротьби розколовся на кілька течій. Поміrkована бюргерська течія Р., ідеологом якої був М. Лютер, займала компромісну позицію до феодалізму, радикально-буржуазна (Ж. Кальвін) в боротьбі з феодалізмом виробила ідейні й організаційні гасла (республіканізм), злившись у найбільш розвинутих країнах з політ. боротьбою буржуазії за свою гегемонію і нац. визволення. *Соціально-плебейська* течія (анабаптисти, ліві *соціалісти* — аріани, антитринітарії), ідеологом якої був Т. Мюнцер, виступала проти основ феодалізму, за встановлення на землі соціальної рівності і спільності майна. У Скандинавії, Англії, Німеччині реформац. рух був використаний королями, князями для зміцнення їх позицій шляхом секуляризації церк. земель і підкорення церкви їхній владі, у частині Франції — аристократією (гугенотами) для боротьби проти королів. абсолютизму, у Польщі — феодалами для ослаблення панування католицької церкви і посилення шляхет. диктатури. На Україні реформаційний рух поширився з кінця 1-ї пол. 16 ст. і був спрямований проти католицької церкви і вищого православного духовництва, які були гнобителями укр. народу. Православна церква на Україні, що зазнавала утисків з боку польс. магнатів і шляхти, не була суспільно-політ. конкурентом укр. магнатів і шляхти. Укр. селяни, міщани, козаки, що боролися проти панування шляхет.-католицької Польщі, підтримували православну церкву. Саме тому автори «*Апокрисису*», «*Перестороги*» та ін. антиуніатських творів критикували лише верхівку православного духовництва, частина якого уклала зрадницьку *Брестську церковну унію 1596*, та добиалися ідейного й орг. зміцнення православної церкви. Серед шляхти і заможного міщанства на Україні було поширене гол. чин. соціанство, серед міських низів, козаків і селян — вчення Феодосія Косого (холопа моск. боярина), в основі якого лежали ідеї соціальної та нац. рівності людей. За неповними відомостями, в Руському і Бельзькому воєводствах налічувалося 63 реформаційні громади, на Волині — 27 (переважно соціаніани), на Зх. Поділлі — 6, на Київщині й Брацлавщині разом — 7. Визначну роль у антикатолицькому русі укр. нар. мас відігравали *братства*. Реформаційний рух захопив і деяких магнатів (напр. К. *Острозького*), які намагалися використати його для секуляризації церк. маєтків і, особливо, для збільшення впливу на шляхту та зміцнення своїх позицій. У боротьбі з реформаційним рухом на Україні польс. уряд використовував *езуїтів*. На поч. нар.-визвольної війни 1648—54 реформаційні громади на Україні припинили існування.

Р. в 3х. Європі відіграла велику прогресивну роль. Вона підточила остій феодалізму в окремих країнах, сприяла перемозі буржуазії та зміцненню ряду молодих европ. д-в, підірвала могутність католицької церкви, сприяла розвитку нац. культури. На Україні Р. вилилася у громад.-політ. рух проти феод.-кріпосницького гніту і нац.-релігійних утисків з боку польс.-католицьких і уніатських панів, проти панування шляхет. Польщі.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 7. Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині; т. 20. Енгельс Ф. Діалектика природи; т. 21. Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії; Смирин М. М. Народная Реформация Томаса Мюнцера и Великая Крестьянская война. М., 1955 [бібліогр. с. 558—563]; Любо-вич Н. История реформации в Польше. Варшава, 1883; Левицкий О. Социанство в Польше и юго-западной Руси. «Киевская старина», 1882, № 4—6; Гуслицкий К. Г. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття. К., 1941; Загайко П. К. Українські письменники-полемісти кінця XVI — початку XVII ст. в боротьбі проти Ватикану і унії. К., 1957. Д. Л. Похилевич (Львів).

РЕФОРМІЗМ (від лат. *reformare* — перетворювати, реформувати) — ворожа марксизму-ленізму ідейна і політ. течія всередині робітн. руху, різновидність *опортунізму*. Заперечує необхідність класової боротьби, соціалістич. революції та диктатури пролетаріату, проповідує співробітництво класів і поширює ілюзії про можливість перетворення капіталізму на суспільство «загального благоденства» шляхом реформ, які не вимагають усунення підвалин старого ладу і відбуваються в рамках бурж. д-ви. Головна соціальна опора Р. — обуржуазнена верхівка робітн. класу (т. з. робітнича аристократія), робітн. бюрократія, дрібнобурж. верстви. Р. виник в останній чверті 19 ст. і став явищем міжнародним. Він тісно зв'язаний з *ревізюнізмом*. Осн. положення Р. вперше найвиразніше виклав Е. Бернштейн у книзі «Передумови соціалізму і завдання соціал-демократії» (1899). Лозунг Бернштейна: «рух — усе, кінець мета — ніщо» виражав суть Р., що підміняв класову боротьбу пролетаріату за соціалізм боротьбою за дрібні поступки при збереженні капіталізму. Поширення Р. призвело до переродження партій *Інтернаціоналу 2-го* з партій соціальної революції в партії соціальних реформ. Проти Р. виступали представники революц. крила зх.-європейського с.-д. руху Р. Люксембург, К. Лібкнехт, П. Лафарж, Д. Благоев та ін. Найрішучішу і найпослідовнішу боротьбу проти Р. вели В. І. Ленін і створена ним більшовицька партія.

В сучас. умовах головним носієм Р. як найважливішої ідейної та політ. опори буржуазії всередині робітн. руху виступає права соціал-демократія. Офіційною доктриною Р., проголошеною у Франкфуртській декларації Соціалістич. інтернаціоналу (1951), є «демократичний соціалізм». Р. бореться проти філософії марксизму. Не маючи єдиного цілісного світогляду, Р. пропонує неокантіанство, неопозитивізм, екзистенціалізм, широко використовує теорії «християнського соціалізму», «етичного соціалізму» тощо. Р. ігнорує головну суперечність сучас. епохи — суперечність між соціалізмом та імперіалізмом, відкидає не тільки класову боротьбу, але й самє існування антагоністич. класів у бурж. суспільстві, виступає з позицій вихвалювання капіталізму. Сучас. Р. є різновидністю бурж. ідеології. Головні його теоретики — А. Філіп (Франція), В. Ейхлер (ФРН), Дж. Стречі (Англія), К. Чернець (Австрія) та ін.

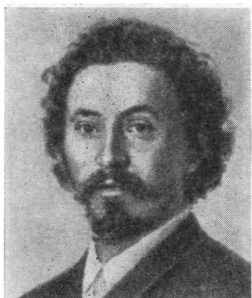
Представникам сучас. Р. властивий відвертий антикомунізм, яким одні з них хочуть прикрити банкрутство реформістської ідеології та політики, а інші — свою повну відмову від соціалістич. цілей і капітуляцію перед держ.-монополістич. капіталізмом. Антикомунізм лідерів та ідеологів Р. є осн. перешкодою на шляху єдності робітн. руху в боротьбі проти імперіалізму. Капіталістич. дійсність, досвід міжнар. робітн. руху, рішуча боротьба марксистсько-ленінських партій проти бурж. ідеології та Р. посилюють кризу реформістських концепцій. Комуністич. і робітн. партії, критикуючи ідеологію і практику Р., в той самий час ведуть активну боротьбу за прогресивні реформи, але розглядають їх лише як побічний результат класової боротьби і підготовчу фазу до політ. революції, спрямовують свої зусилля на створення широкого антиімперіалістич. фронту, борються за єдність дій робітн. класу проти імперіалізму, за мир і соціальний прогрес.

Лит.: Ленін В. І. Проти ревізюнізму. К., 1959; Ленін В. І. Про міжнародний робітничий і комуністичний рух. К., 1970; Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961; Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. Москва, 5—17 червня 1969 р. К., 1969; Ленинизм и мировое революционное рабочее движение. М., 1969. В. В. Сухарев (Київ).

РЕШЕТИЛІВСЬКІ СТАТТІ 1709 — законодавчий акт царського уряду щодо управління Лівобережною Україною. Склалися з 14 пунктів т. з. просвітельних статей гетьмана І. Скоропадського, з якими він звернувся 17 (28).VII 1709 в Решетилівці (тепер с-ще м. т. Полт. обл.) до Петра I, і відповіді царського уряду на пункти просвітельних статей. Щоб зміцнити свої позиції і перетворити козак. старшину на свою гол. соціальну опору на Лівобережній Україні, царський уряд у Р. с. підтвердив феод. привілеї козак. старшини, зберіг за нею адм.-судову владу, заборонив рос. урядовцям, крім президентів колегій, втручатися в справи адм. управління, полегшив військ. постой, звільнив до кінця 1709 козак. військо від участі у воєнних походах. Однак Р. с. разом з тим посилює залежність гетьманського управління від царського уряду. За Р. с. козак. військо підпорядковувалось рос. командуванню, від козак. війська було відібрано частину артилерії, в ряді міст Лівобережної України розташувалися рос. залоги, встановлювався контроль за збиранням податків, за витратами на утримання адм. апарату, козак. війська тощо. Р. с. були спрямовані на дальшу поступову ліквідацію політ. автономії Лівобережної України.

Лит.: Б ан т ы ш-К а м е н с к и й Д. Источники мало-российской истории, ч. 2. М., 1859.

«РЕВОЛЮЦІЯ 1905—1907 ГГ. НА УКРАЇНІ» — збірник документів і матеріалів (т. 1—2. К., 1955), підготовлений Архівним управлінням УРСР, Центр. держ. істор. архівом УРСР у Києві, Ін-том історії АН УРСР. При укладанні збірника використано архівні фонди центр. держ. істор. архівів СРСР (у Москві і Ленінграді) й УРСР (у Києві і Львові), Філіалу центр. держ. істор. архіву в Харкові та багатьох обл. держ. архівів. Документи, що входять до 1-го тому, охоплюють події 1901—04. В 1-му томі вміщено 469 документів, що відображають політ. боротьбу пролетаріату України на поч. 20 ст., діяльність іскрівських орг-цій, масовий сел. рух, заг. політ. страйк на Україні влітку 1903, створення і діяльність перших більшовицьких орг-цій на Україні, наростання демократич. руху напередодні революції, революц. виступи робітників і селян на зх.-укр. землях, що входили в той час до складу Австро-Угорщини. 2-й том збірника має 2 частини

І. Ю. Рєпін.

Г. А. Рєчкалов.

В. П. Рибак.

Н. С. Рибак.

і містить 914 документів. У 1-й частині подано документи про початок революції, робітн. і сел. рух на Україні (січень — березень 1905), наростання революц. руху на Україні навесні і влітку (квітень — вересень 1905), боротьбу робітн. класу і селянства України в період Жовтн. всерос. політ. страйку, збройної повстання на Україні (жовтень — грудень 1905). До 2-ї частини включено документи про революц. рух на Зх. Україні 1906—07, про революц. виступи робітників і селян Сх. Галичини, Закарпаття і Пн. Буковини.

РЄПІН Ілля Юхимович (5.VIII 1844 — 29.IX 1930) — великий рос. художник, акад. петерб. Академії мистецтв (з 1893). Н. в Чугуєві (тепер Харків. обл.) в сім'ї військ. поселенця. У 1873 закінчив петерб. АМ. Член Т-ва передвижників (з 1878). Численні твори Р. — портрети, картини на істор. та побутові теми — пройняті палкою любов'ю до народу, до батьківщини й відзначаються високою живописною майстерністю («Бурлаки на Волзі», 1870—73; «Хресна процесія в Курській губернії», 1880—83; «Відмова від сповіді», 1879—85; «Іван Грозний і син його Іван», 1881—85; «Не чекали», 1884—88; «Арешт пропагандиста», 1880—92). Не лише походженням, а й творчою, педагогічною і громад. діяльністю Р. був зв'язаний з Україною, вивчав історію та побут укр. народу, його культуру й мистецтво. Багато творів Р. присвятив Україні («Українська селянка», 1880; «Запорожці пишуть листа турецькому султанові», 1880—91; «Вечорниці», 1881; «Портрет Т. Г. Шевченка», 1888; «Чорноморська вольниця», 1908, та ін.). Р. товаришував і листувався з дітьми укр. культури М. Л. Кропивницьким, М. І. Мурашком, Д. І. Яворницьким та ін. З 1900 Р. жив у Куоккалі (з 1948 — Рєпіно; 1917—40 — в складі Фінляндії), де й помер, там його й поховано. Лл. на вклейці, т. 2, с. 192—193.

Лит.: Грабарь І. Рєпін, т. 1—2. М., 1963—64 [бібліогр. т. 2, с. 299—309]; Лясковская О. А. Илья Ефимович Рєпін. М., 1962; Рєпін и Украина. К., 1962 [бібліогр. с. 195—201]; Белічко Ю. Україна в творчості І. Ю. Рєпіна. К., 1963; Москвін о в. Рєпін на Харьковщине. Х., 1959.

РЄПІН-ВОЛКОНСЬКИЙ Микола Григорович (1778 — 18.I 1845) — рос. держ. діяч, генерал від кавалерії, брат декабриста С. Г. Волконського. Після закінчення кадетського корпусу служив у рос. армії. В 1809—12 — посол у Вестфальському герцогстві, 1813—14 — ген.-губернатор Саксонії, 1816—34 — малорос. військ. губернатор (Полт. і Черніг. губернії). Р.-В. був близько знайомий з Т. Г. Шевченком, який 1843 — на поч. 1844 не раз бував у його маєтку в Яготині. Т. Г. Шевченко зробив дві копії портрета Р.-В. роботи швейцарського художника Горнунга.

РЄЧКАЛОВ Григорій Андрійович (н. 9.II 1918) — рад. військ. льотчик, ген.-майор, двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1944). Член КПРС з 1942. Н. у с. Худяковому (тепер Зайково Ірбітського р-ну Свердлов. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1938. У 1939 закінчив Пермську військ.-авіац. школу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик, командир авіаланки та ескадрильї, заст. командира і командир 16-го гвард. винищувального авіаполку. Брав участь у боях на Пд., Пн.-Кавказькому, 1-му, 2-му і 4-му Укр. фронтах. Здійснив 456 бойових вильотів. Особисто збив 61 ворожий літак. Після війни був на відповідальних посадах у Рад. Армії. В 1951 закінчив Військ.-повітряну академію. З 1959 — в запасі.

РЖЕГОРЖ Франтішек (16.XII 1857 — 6.X 1899) — чеський етнограф. Н. в с. Стежери поблизу Градя-Кралоугого (тепер ЧССР) у сім'ї селянина. Закінчивши гімназію, 1877—90 жив у Галичині, де вивчав побут, звичаї, нар. медицину українців (зокрема, гуцулів, бойків, лемків). Осн. праці: «Календарик з народного життя бойків», «Русинське весілля лемків у Карпатах», «Народне лікування галицьких малорусів», «З етнографічного природознавства Галицької Русі». Діяльність Р. високо цінив І. Я. Франко.

РИБАК Володимир Павлович (25.II 1907 — 27.VII 1961) — діяч укр. прогресивної еміграції в США. Н. в с. Нестерівцях (тепер Дунаєвського р-ну Хмельн. обл.). В 1928 емігрував до США. Працював у редакції газ. «Українські щоденні вісті». З 1935 — секретар Укр. секції Міжнародного робітничого ордену (організації взаємодопомоги трудящих). У 1954—60 — секретар *Ліги американських українців*.

РИБАК Натан Самійлович (н. 3.I 1913) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1940. Н. в с. Іванівці (тепер Новоархангельського р-ну Кіровогр. обл.) в сім'ї службовця. Навчався в Київ. політех. ін-ті (1929—31). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 був військ. кореспондентом. Перша зб. оповідань — «Дорогами змагань» (Х., 1931). Автор творів на героїко-революц. та істор. теми — романів «Гармати жерлами на Схід» (Одеса, 1934), «Київ» (К., 1936), «Дніпро» (кн. 1—2. К., 1937—38), «Помилка Оноре де Бальзака» (К., 1940; 2-й варіант: К., 1956), «Зброя з нами» (Уфа, 1943), «Переяславська рада» (т. 1—2. К., 1948—53), «Час сподівань і зверхень» (К., 1960), «Солдати без мундирів» (К., 1967) та ін. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами. Держ. премія СРСР, 1950. Золота Медаль Миру, 1969.

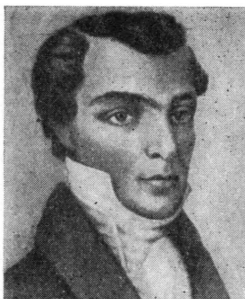
Тв.: Твори. В 5 т. К., 1963—64.
Лит.: К о б и л е ц ь к и й Ю. Натан Рибак. К., 1963 [бібліогр. с. 123—125].

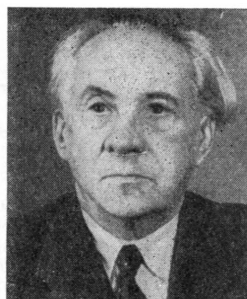
Б. О. Рибаків.

П. С. Рибалко.

К. Ф. Рилєєв.

М. Т. Рильський.

РИБАКОВ Борис Олександрович (н. 3.VI 1908) — рад. історик і археолог, академік АН СРСР (з 1958). Член КПРС з 1951. Н. в Москві в сім'ї педагога. В 1930 закінчив істор. факультет Моск. ун-ту. Працює в Ін-ті археології АН СРСР (з 1956 — директор). Одночасно 1968—70 — директор Ін-ту історії СРСР. З 1943 — професор Моск. ун-ту. Спеціаліст з слов.-рус. археології та історії. З 1932 провадить польову археол. роботу. Керівник ряду археол. експедицій для дослідження давньорус. міст, зокрема на тер. УРСР: Чернігова (1946—47), Любеча (1957—60), Вітачева (1961—62). Один з авторів книг: «Історія культури давньої Русі» (М.—Л., 1948), «Історія російського мистецтва» (т. 1. М., 1953), «Нариси історії СРСР. III—IX вв.» (М., 1958), «Історія СРСР» (т. 1. М., 1964), «Історія СРСР. Перша серія» (т. 1. М., 1966). Держ. премія СРСР, 1949, 1952. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. Т.: Ремесло древньої Русі. М., 1948; Древности Чернигова. В кн.: Материалы и исследования по археологии СССР. № 11. М.—Л., 1949: Первые века русской истории. М., 1964.

Лит.: К шестидесятилетию академика Б. А. Рыбакова. В кн.: Славяне и Русь. М., 1968; Гуржій І. О., Петренко В. С. Видатні радянські історики. К., 1969; Горячев Р. И. Борис Александрович Рыбаков. [Био-библиография]. Вступ. стаття С. А. Плетневой. М., 1968.

РИБАЛКА Іван Климентійович (н. 22.VI 1919) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1963), професор (з 1964). Член КПРС з 1946. Н. в с. Витівці (тепер Полтавського р-ну Полт. обл.) в селянській сім'ї. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1945 закінчив істор. факультет Харків. ун-ту. З 1945 — викладач, з 1950 — доцент, з 1957 — зав. кафедрою історії УРСР Харків. ун-ту. Досліджує питання історії України, зокрема періоду Великої Жовтн. соціалістич. революції і громадян. війни. За редакцією Р. видано ряд збірників документів і матеріалів («Громадянська війна на Україні», т. 1, кн. 1. К., 1967, та ін.). Нагороджений орденом Слави 3-го ступеня та ін. нагородами.

Т.: Відновлення Радянської влади на Україні (1918—1919). Х., 1957; Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні. Х., 1962; Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919 р.). Х., 1967; В. І. Ленін і Україна. Х., 1969.

РИБАЛКО Павло Семенович (4.XI 1894 — 28.VIII 1948) — рад. військ. діяч, маршал бронетанкових військ, двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945). Член Комуністич. партії з 1919. Н. в с. Малому Висторопі (тепер Лебедянського р-ну Сум. обл.) в робітничій сім'ї. Учасник 1-ї світової війни. З грудня 1917 — в Червоній гвардії, потім — у Червоній Армії. В роки громадян. війни брав участь у боях проти військ австро-нім. оку-

пантів, петлорівської Директорії, денкінців, врангелівців, бурж.-поміщицької Польщі, в ліквідації банд Махна на Україні та контрреволюції на Дону і Кубані. В 1934 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни Р. з травня 1942 командував 5-ю танк. армією, з кінця 1942 — 3-ю танк. армією (з травня 1943 — 3-я гвард. танк. армія), яка брала участь у багатьох наступальних операціях, у т. ч. у визволенні Києва, Житомира і Львова. З 1947 — ком. бронетанковими і механізованими військами Рад. Армії. Депутат Верховної Ради СРСР 2-го скликання. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

РИБНИКОВ Павло Миколайович (24.XI 1831 — 17.XI 1885) — етнограф, фольклорист ліберально-бурж. напрямку. Н. в Москві. Закінчив Моск. ун-т (1859). Брав участь у революц. русі. Входить до моск. гуртка різночинної інтелігенції «Веретники». В 1859 виїздив до Черніг. губ. збирати фольклорний матеріал, де за агітацію серед селян його було заарештовано і вислано до Петрозаводська. На заслання продовжував збирати істор. пісні, білини.

РИЖОВ Олександр Іванович (23.XI 1895 — 14.XII 1950) — рад. військ. діяч, ген.-лейтенант, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1939. Н. в с. Кир'янісі (тепер Кінешемського р-ну Ів. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1918. В роки громадян. війни брав участь у боях проти військ Юденича й бурж.-поміщицької Польщі. В 1940 закінчив Курси вищого нач. складу при Академії Генштабу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир стріл. д-зії, заст. командира стріл. корпусу на Пд. Фронті, ком. 56-ю армією Пд. фронту, 18-ю і 46-ю арміями Чорномор. групи військ, заст. командуючого 37-ю армією і ком. 4-ю гвард. армією 2-го Укр. фронту. Очолена Р. 4-а гвард. армія брала участь у визволенні тер. Правобережної України, в т. ч. у Корсунь-Шевченківській операції 1944. Після війни Р. — на командних посадах у Рад. Армії. Нагороджений чотирма орденами Леніна та ін. нагородами.

М. Р. Кошкін (Москва).
РІЗЬКИЙ МІРНИЙ ДОГОВІР 1921 — договір між РРФСР і УРСР, з одного боку, і Польщею, — з другого, про припинення польсько-радянської війни 1920 і встановлення нормальних дипломатич. відносин; підписаний 18.III в Ризі (від УРСР договір підписали Ю. М. Коцюбинський і Е. Й. Квірінг). Р. м. д. передувала домовленість у жовтні 1920 між Рад. Росією і Рад. Україною, з одного боку, та Польщею, з другого, про попередні умови договору. Договір з Польщею дав змогу Рад. урядові спрямувати всі сили на боротьбу проти врангелівщини і недобитків бурж.-

націоналістич. і куркульських банд. Однак при підтримці Антанти реакційні кола Польщі добились відторгнення від Рад. України і Рад. Білорусії їхніх зах. областей. Більшість статей Р. м. д. панська Польща систематично порушувала, в т. ч. статтю про надання росіянам, українцям і білорусам у Польщі широких прав, які б забезпечували вільний розвиток їхньої культури, мови тощо. У загарбаних областях українці зазнавали нац. гніту. Р. м. д. було анульовано Рад. урядом 17.IX 1939 в зв'язку з розпадом бурж. Польської держави. Зх. Україна і Зх. Білорусія згідно з волею їхнього населення ввійшли до складу СРСР і воз'єдналися з Рад. Україною і Рад. Білорусією.

РИЛЄВ Кіндрат Федорович (29.IX 1795 — 25.VII 1826) — рос. поет, декабрист. Н. в с. Батові (тепер Лен. обл.) у сім'ї поміщика. В 1814 закінчив кадетський корпус у Петербурзі. Учасник закондонних походів рос. армії 1813—14. В 1817—21 жив на Слобідській Україні (в Острогозьку), був у Києві, Харкові. Знав укр. мову і нар. поезію, вивчав укр. історію, побут, звичаї. В 1818 вийшов у відставку у чині підпоручика й перейшов на цивільну службу: був засідателем у палаті Кримінального суду (1821—24), служив правителем канцелярії Рос.-американської торговельної компанії (1824—25). Займався літ. діяльністю. Восени 1823 вступив до *Північного товариства декабристів* і згодом очолив демократичну його частину. Був прихильником повалення самодержавства, скасування кріпосного права. Р. свою літ. діяльність спрямував на політ. боротьбу. В 1823—25 разом з О. О. Бестужевим видавав альманах «Полярна звезда», писав революц. пісні. Автор циклу істор. дум («Волинський», «Іван Сусанін», «Богдан Хмельницький»), поем («Войнаровський», «Наливайко» та ін.), в яких, не дотримуючись істор. точності, створив образ патріота, борника свободи. Р. — один з керівників повстання 14 (26).XII 1825 на Сенатській площі в Петербурзі (див. *Декабристи*). Був зарештований. Засуджений до страти і страчений у Петербурзі разом з чотирма ін. керівниками декабристів.

Тв.: Стихотворення. Статті. Очерки. Докладные записки. Письма. М., 1956; Укр. перекл. — Вибрані твори. К., 1955.

Лит.: Заславський І. Рилєв і російсько-українські літературні взаємини. К., 1958; Кукулин А. К. Ф. Рилєв. Л., 1965.

РІЛЬСЬКИЙ Максим Тадейович (19.III 1895 — 24.VII 1964) — видатний укр. рад. поет, учений і громадський діяч, академік АН СРСР (з 1958), академік АН УРСР (з 1943). Член КПРС з 1943. Н. в Києві. Син Т. Р. *Рильського*. Вчився спочатку на медич., а потім на історико-філол. ф-ті Київ. ун-ту. З 1917 до 1929 вчителював по селах Київщини, згодом у Києві. У 1944—46 — голова правління Спілки рад. письменників України. З 1944 — директор Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Член Міжнар. к-ту славістів, з 1964 — голова Укр. к-ту славістів. Перша зб. «На білих островах» (1910). З 1929 цілком віддавав літ. роботі. Поезія Р. прийнята пафосом гуманізму, соціалістич. будівництва, ідеями рад. патріотизму, дружби народів. У його віршах широко відображено і великі соціально-політ. події, і особисті переживання поета, і роздуми на філософ.-естетичні теми. Р. — автор зб. віршів і поем «Крізь бурю й сніг» (К., 1925), «Знак терезів» (К., 1932), «Марина» (Х.—К., 1933), «Літо» (К.—Х., 1936), «Україна» (К., 1938), «Збір винограду» (Львів, 1940), «Слово про рідну матір», «Світова зоря» (Уфа, 1942), «Жага» (М., 1943), «Неопалима купина» (К., 1944), «Мандрів-

ка в молодість» (К.—Х., 1944), «Чаша дружби» (К., 1946), «Вірність» (К., 1946), «Мости» (К., 1948), «Братерство» (К., 1950), «Наша сила» (К., 1952), «300 літ» (К., 1954), «Сад над морем» (К., 1955), «Троянди й виноград» (К., 1957), «Далекі небосхили» (К., 1959), «Голосівська осінь» (К., 1959), «Зимові записи» (К., 1964). Р. — видатний майстер худож. перекладу. Серед наук. праць Р. — «Героїчний епос українського народу» (К., 1955), «Великий польський поет Адам Міцкевич» (К., 1955), «Література і народна творчість» (К., 1956), «Наша кровна справа» (К., 1959), «Поезія Тараса Шевченка» (К., 1961), «Про людину, для людини» (К., 1962), «Про мистецтво» (К., 1962) та ін. Йому належать зб. публіцистич. статей і нарисів «Велика дружба» (М., 1954), «Вечірні розмови» (К., 1964) тощо. Депутат Верховної Ради СРСР 2—6-го скликань. Держ. премія СРСР, 1943, 1950. Ленінська премія, 1960. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

Тв.: Твори. В 10 т. К., 1960—62; Вечірні розмови. К., 1964; Рос. перекл. — Сочинения. В 4 т. К., 1962—63; Великий подвиг. М., 1957.

Лит.: Новиченко Л. Повість про поета. К., 1941; Максимов Рильському. К., 1960; Максим Рильський. Одеса, 1960; Крижанівський С. А. Максим Рильський. К., 1960 (бібліогр. с. 227—236); Малишко А. С. Слово про поета. К., 1960; Шаховський С. Традиції і поступ поета. В кн.: Шаховський С. Лірика і лірики. К., 1960; Белецький А. І. Максим Рильський. М., 1961; Бисикало С. Максим Рильський. К., 1962; Білодід І. К. Поетична мова Максима Рильського. К., 1965; Незабутній Максим Рильський. Спогади. К., 1968; Скокан К. Е. М. Т. Рильський. Бібліографічний покажчик. 1907—1965. К., 1970.

РІЛЬСЬКИЙ Тадей Розеславович (2.1 1841 — 7.X 1902) — укр. культурний діяч та етнограф бурж.-демократич. напрям. Н. в с. Романівці (тепер Попільнянського р-ну Житомир. обл.) в поміщицькій сім'ї. Закінчив Київський ун-т. Належав до Київ. громади (див. *Громади*). Підтримував тісні зв'язки з І. Я. Франком, М. В. Лисенком, В. Г. Короленком та ін. прогресивними діячами. В 1860 Р. відмовився від дворянських привілеїв. У своєму будинку створив школу, вчителював. Оpubлікував ряд статей у журн. «Основа» (під псевдонімом Максим Чорний), «Киевская старина», «Записках Наукового товариства імені Шевченка» про *Коліїзину*, побут, звичаї, фольклор укр. народу. Деякі праці Р. видані посмертно (До вивчення українського народного світогляду. К., 1903; Про херсонські заробітки. К., 1904).

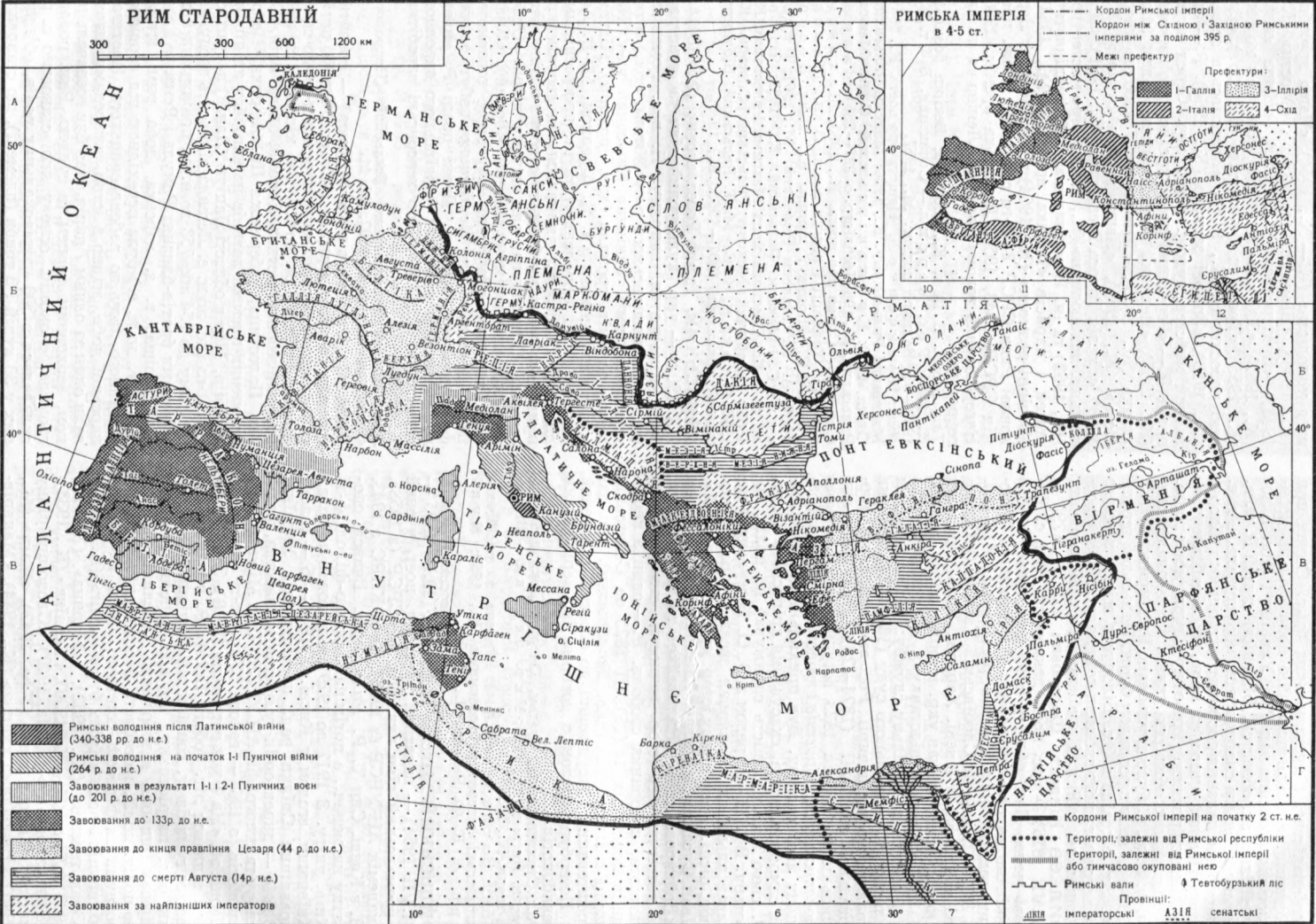
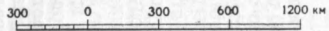
Лит.: Фадей Розеславович Рильський (Некролог). «Киевская старина», 1902, № 11.

РИМ Стародавній (Roma) — спочатку громада та місто-держав в Старод. Італії, потім рабовласницька середземноморська д-ва, до складу якої з кінця 3 ст. до н. е. до кінця 5 ст. н. е. входили значна частина Європи, Мала Азія, Сирія, Палестина, узбережжя Пн. Африки. Перші поселення племені латинів на пагорбах на лівому березі р. Тібр в області Лаціум (Лацій) датуються поч. 1-го тис. до н. е. Легенда відносить заснування Риму до 754 або 753 до н. е., пов'язуючи його з іменами братів-близнят Ромула і Рема.

Найдавніша, т. з. царська, доба рим. історії (8—6 ст. до н. е.) була перехідною від первісно-общинного ладу до рабовласницького. Протягом царської доби, згідно з істор. джерелами, царювали один за одним 7 царів. Цар був воєначальником, верховним жерцем та суддею. Рим. родова громада, економіч. основу якої становило с. г., складалася з 300 патріархальних родів, об'єднаних у 30 курій і 3 триби (племені), що становили

РИМ СТАРОДАВНІЙ

РИМСЬКА ІМПЕРІЯ в 4-5 ст.

--- Кордон Римської імперії
 - - - - - Кордон між Східною і Західною Римськими імперіями за поділом 395 р.
 - - - - - Межі префектур

- Римські володіння після Латинської війни (340-338 рр. до н.е.)
- Римські володіння на початок 1-ї Пунічної війни (264 р. до н.е.)
- Завоювання в результаті 1-ї і 2-ї Пунічних воєн (до 201 р. до н.е.)
- Завоювання до 133р. до н.е.
- Завоювання до кінця правління Цезаря (44 р. до н.е.)
- Завоювання до смерті Августа (14р. н.е.)
- Завоювання за найблизших імператорів

- Кордони Римської імперії на початку 2 ст. н.е.
- Території, залежні від Римської республіки
- Території, залежні від Римської імперії збо тимчасово окуповані нею
- Римські вали
- Теттобурзький ліс
- Провінції: імператорські
- Азія
- селянські

рим. народ. Населення Р. поділялося на політично повноправних патриціїв та неповноправних плебей, що не мали родо-племінних орг-цій. Існувало патріархальне рабство. Найважливіші питання патриціанської громади розв'язували нар. збори патриціїв (куратні комісії), а також сенат, що складався в ранню пору з старшин патриціанських родів. Внаслідок боротьби між патриціями і плебеями в 6 ст. до н. е., за правління царя Сервія Туллія, було здійснено реформу, за якою все вільне населення Р., включаючи плебей, було поділено на 5 майнових розрядів, кожний розряд виставляв певну кількість військ. одиниць (центурій). Плебей було залучено т. ч. до рим. війська (ополчення) і включено до рим. народу. В кінці 6 ст. до н. е. царську владу скасовано і встановлено аристократич. республіку. 5 і 4 ст. до н. е. були періодом гострої боротьби між патриціями і плебеями, що на поч. 3 ст. до н. е. закінчилася зрівнянням плебей у правах з патриціями. В 5—2 ст. до н. е. Рим вів численні війни, внаслідок яких підкорив усю Італію, Іспанію, Македонію, Грецію, Пн. Африку, Пергам та ін. землі. Території, що їх захоплював Р., вважалися рим. провінціями. Найвищим органом Р. в той час формально вважалася нар. збори, проте фактично держ. справами керував сенат. У 2—1 ст. до н. е. рабовласницький спосіб виробн. досяг у Р. найвищого розвитку. З 3 ст. до н. е. в Р. почалися збройні повстання рабів (198 до н. е. в Лаціумі, 196 до н. е. в Етрурії, 185 до н. е. в Апулії, 138—132 до н. е. у Сіцилії, 132—129 до н. е. в Малій Азії, 104—100 до н. е. у Сіцилії). Розвиток рабовласницького способу виробн. супроводився концентрацією землі в руках багатієв і розоренням дрібних сел. г-в, що привело до загострення боротьби між великими і дрібними землевласниками. Це спричинилося до аграрної реформи Т. Гракха (133 до н. е.), яка була продовжена його братом Г. Гракхом (наприкінці 20-х рр. 2 ст. до н. е.). Проте закони, що їх прийнято в 121—111 до н. е., фактично скасували аграрні реформи Гракхів та забезпечили можливість дальшої концентрації земель і розвитку великих рабовласницьких г-в. Наприкінці 2 ст. до н. е. внаслідок військ. реформи було підвищено безодатність рим. армії й покладено початок перетворенню її на професійну, найману. У 87—82 до н. е. в Р. точилася гостра боротьба між оптиматами (політ. угруповання рабовласницької верхівки) та популярами (вдображали інтереси рабовласницької демократії). Боротьба набрала характеру громадян. війни і закінчилася встановленням терористич. диктатури Л. К. Сулли (82—79 до н. е.), який здійснив ряд антидемократич. заходів. Наслідком невпинного загострення суперечностей між рабами і рабовласниками було велике повстання рабів 74 (або 73) — 71 до н. е. в Італії під проводом Спартака, яке було жорстоко придушено. У 60-х рр. 1 ст. до н. е. в Р. боролися за владу рабовласницькі угруповання. В 45 до н. е. в Р. встановлено військ. диктатуру Ю. Цезаря. В 27 до н. е. владу захопив Октавіан, названий Августом. Він встановив новий порядок управління — принципат (зберігаючи респ. установи, зосередив усю владу в своїх руках), що поклало початок періоду імперії в Римі. За Августа [27 до н. е. — 14 н. е.] до Р. було придано Єгипет, Пн. Іспанію, землі вздовж правого берега Дунаю, крім того, поставлено в залежність від Р. Вірменію. За імп. Траяна [98—117 н. е.] Р. досяг найбільших територіальних розмірів. Після перемоги над понтиїським царем *Мітрідатом VI Євпатором* (63 до н. е.) вплив Р.

поширився на *античні держави Північного Причорномор'я*. Частину Пн. Причорномор'я було включено до рим. провінції *Мезії*.

З кінця 2 ст. в Р. почалася криза рабовласницької системи. В 3 ст. в Р. занепадали с. г., ремесло, торгівля, в поганому стані перебували фінанси. Рабська праця ставала для рабовласників не вигідною і її замінювали у великих маєтках працею дрібних орендарів — колонів. Поряд із колонами з вільних з'явилися колони з числа рабів, яких великі землевласники наділяли ділянками землі й зобов'язували платити оброк. Міжособні війни, відокремлення провінцій, повстання рабів і розорених селян та часті напади на імперію варварів сприяли посиленню соціально-економіч. кризи. В 330 століття імперії перенесено до Константинополя. У 395 імперія розпалася на Західну і Східну. В 410 Р. захопили і пограбували вестоти, 455 — вандали, а 476 Одоакр, що очолює повстання найманих військ, усунув від влади останнього рим. імп. Ромула-Августа. Цим було покладено кінець існуванню Зх. Римської імперії. Про історію Сх. Римської імперії див. у ст. *Візантія*.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Об античності. Л., 1932; Ленін В. І. Про державу. Твори. Вид. 4, т. 29; Всемирная история. В 10 т., т. 2. М., 1956 [бібліогр. с. 830—853]; Сергеев В. С. Нариси з історії стародавнього Риму, ч. 1. К., 1940; Машкін М. О. Історія стародавнього Риму. К., 1955; Ковальов С. І., Штарман О. М. Нариси з історії стародавнього Риму. К., 1957; Драгоманов М. П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит, ч. 1. К., 1869; Драгоманов М. П. Государственные реформы Диоклециана и Константина Великого. [Киевские университетские известия], 1865, № 2; Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості. В кн.: Франко І. Твори, т. 19. К., 1956; Воронков А. И. Древняя Греция и древний Рим. Библиографический указатель изданий, вышедших в СССР (1895—1959 гг.). М., 1961.

І. І. *Вейдівський* (Львів).

РІНСЬКИЙ, римський — на зх.-укр. землях, які перебували під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщини), нар. назва монети, що становила 1 австр. гульден (з 1857 дорівнював 2/3 талара або 20 срібним грошам, а з 1867, ставши австро-угорською грошовою одиницею, — 100 кречерам). В Австро-Угорщині гульден був в обігу до 1899.

РІГЕЛЬМАН Олександр Іванович (1720—89) — рос. історик, військ. інженер, топограф, ген.-майор. Походив з нім. дворянської сім'ї, що в 30-х рр. 18 ст. переселилася в Росію. В 1738 закінчив Петерб. шляхетний корпус. У 1741—43 в зв'язку з розмежуванням рос.-тур. кордонів був на Запоріжжі. Брав участь у рос.-тур. війнах 1735—39, 1768—74, у будівництві укріплених ліній на Пд. Україні, на узбережжі Азовського м. Після відставки 1782 жив у власному маєтку в с. Андріївці на Чернігівщині, де 1785—86 закінчив «Літописне повісткування про Малу Росію, її народ і козаків взагалі...». Праця Р. є компіляцією давньорус. і укр. старшинсько-козац. літописів, польс. хронік та мемуарів, книги С. І. *Мишецького* «Історія про козаків запорізьких...». У праці Р. використав також власні спостереження і документальні матеріали. Незважаючи на тенденційно вороже ставлення до трудящих мас укр. селянства і козацтва, праця Р. містить цінні відомості про побут і звичаї запорізьких козаків. *Тв.:* Літописное повестование о Малой России и ее народе и козаках вообще... ч. 1—4. М., 1847.

Літ.: Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959.

РІД, родова община — форма спільності людей за *первісообщинного ладу*; являє собою госп. і соціальне об'єднання кровних родичів.

Р. виник за пізнього *палеоліту*. Розвиток продуктивних сил вимагав заміни несталого первісного людського стада міцним тісно згуртованим виробничим колективом, яким став Р. Більшість рад. дослідників вважає, що родове суспільство в своєму розвитку пройшло два послідовні етапи: *матріархат* і *патріархат*. За матріархату Р. був осн. економіч. і соціальним осередком первісного суспільства. За патріархату осн. економіч. осередком суспільства стала велика *патріархальна сім'я*. Група патріархальних сімей (патронімії) становила патріархальний Р., члени якого були зв'язані спільністю походження. Очолював Р. глава старшої в Р. сім'ї або патронімії. В той час виробничі відносини перестали відповідати відносинам між кровними родичами. Р. зберігав переважно шлюбно-регулюючі й релігійно-обрядові функції. До того часу належали й початок розкладу родових відносин і поступова заміна їх територіальними. Патріархальні сім'ї різних Р., які жили поряд, створювали сусідську общину. Поступово складалася мала сім'я як осн. економіч. осередок суспільства, що призвело до остаточного розкладу родових відносин.

«РІДНА ШКОЛА» — громадська культ.-осв. орг-ція ліберального і бурж.-націоналістичного напрямку, яка діяла в Сх. Галичині (1881—1939) і на Зх. Волині (20—30-і рр. 20 ст.). До 1912 мала назву «Руське товариство педагогічне», 1912—26 — «Українське педагогічне товариство». «Р. ш.» організувала приватні укр. школи і гімназії, фахові школи, курси для неписьмених, дитячі садки. В 1938 їй належало 33 поч. і неповні середні школи, 12 гімназій і 11 ліцеїв. «Р. ш.» видавала пед. журнали, шкільні підручники, карти та ін. навч. посібники. В її школах і гімназіях діяли підпільні революц. гуртки учнівської молоді. Передова інтелігенція постійно боролася проти клерикально-бурж. керівництва «Р. ш.». Значна частина цієї інтелігенції в 20—30-х рр. була під впливом КПЗУ. С. П. Мовчан (Львів).

«РІДНИЙ КРАЙ» — укр. щотижневий громадський і літ.-наук. журнал бурж.-ліберального напрямку. Виходив у Полтаві (1905—07), Києві (1908—14), Гадячі (1915—16). Редактори — М. Дмитрієв і Г. Коваленко, з 1908 — Олена Пчілка (О. П. Косач). В журналі брали участь прогресивні укр. письменники. Тут було опубліковано революц. поезії Панаса Мирного, твори Лесі Українки. В окремих статтях з історії та етнографії, що були надруковані в «Р. к.», мали місце прояви нац. обмеженості. В 1906, 1908—14 при «Р. к.» виходив щомісячний додаток «Молода Україна» (один з перших укр. журналів для дітей).

РІЗНОЧИНЦІ — прошарок суспільства в Росії кінця 18—19 ст. (юридично неоформлений), вихідці з різних станів (купецтва, міщанства, духовництва, селянства, а також дрібного чиновництва та збіднілого дворянства), які дістали освіту. В. І. Ленін називав їх освіченими представниками ліберальної і демократичної буржуазії (див. Твори, т. 20, с. 219). Зростання ролі Р. в 40—50-х рр. 19 ст. свідчило про початок формування бурж. інтелігенції в Росії. Р. відіграли вирішальну роль у визвольному русі 2-ї пол. 19 ст. Різничинським, бурж.-демократичним етапом назвав В. І. Ленін період рос. визвольного руху 1861—95. До Р. у 19 ст. належали В. Г. Бєлінський, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, Т. Г. Шевченко та ін. *революційні демократи*, більшість революційних народників 70-х рр. 19 ст. (див. *Народництво*), чимало видатних діячів науки, л-ри, мистецтва Росії, зокрема України.

О. І. Лугова (Київ).

РІПНІВСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ — слов. поселення (Ріпнів I, Ріпнів II, Ріпнів III), виявлені поблизу с. Ріпнева Буського р-ну Львів. обл. Досліджували їх 1950, 1954—55, 1957—61. При розкопках поселення Ріпнів I, що датується 7—11 ст., відкрито залишки 17 напівземлянкових жител з глиняними печами та кілька госп. ям. Знайдено уламки ліпного й гончарного посуду, глиняні, залізні й бронзові вироби. При розкопках поселення Ріпнів II відкрито шар *черняхівської культури* з залишками 28 заглиблених жител, гончарної печі, 35 госп. ям, а також шар 6—7 ст. з залишками 10 жител, гръох печей для обробки заліза, госп. ями та уламки ліпного посуду. В деяких житлах 6—7 ст. стіни були облицьовані дерев'яними плахами. На поселенні знайдено численні металеві вироби, в т. ч. залізний наральник і чересло, кістяні й скляні предмети тощо.

Лит.: Баран В. Д. Раннеславянское поселение у с. Рипнева (Рипнев II) на Западном Буге. В кн.: Материалы и исследования по археологии СССР, № 108. М., 1963. В. Д. Баран (Київ).

РІЧ ПОСПОЛІТА, Ж е ч П о с п о л і т а (польс. Rzeczpospolita — республіка) — феод.-кріпосницька держава, яка складалася з Польщі й Литви; існувала від часу *Люблінської унії 1569* до 3-го поділу Польщі 1795. До Р. п. входили загарбані нею Білорусія і укр. землі — Сх. Галичина, Зх. Поділля, Волинь, Брацлавщина та Київщина. Держ. устрій Р. П. оформився при королі Генріхові Валуа [1573—74]. Найвищим законодавчим органом країни був з'їзд феодалів — сейм, що обирав короля. В період між сеймами король управляв д-вою разом і за згодою з обраною сеймом Радою резидентів. Литовське велике князівство зберігало певну автономію в складі Р. П. (мало свої органи адм. управління, військо, фінанси; судочинство велося на основі Лит. статутів). При прийнятті рішень сеймом існувало право *ліберум вето*. Під час загострення боротьби магнатських угруповань за владу феодалів Р. П. створювали *конфедерації*. Відкриті виступи конфедерації проти короля називалися *рокошами*. Збройні сили Р. П. складалися з *посполитого рушення* і *кварцяного війська*. Існували також власні, т. з. надвірні, війська окремих магнатів. Були рекрути («вибранці») з селян. На укр. і білорус. землях, що перебували під владою Р. П., панував жорстокий феод., нац., реліг. гніт польс., лит. і спольщеної укр. шляхти, що створювало загрозу нац. існуванню укр. і білорус. народів, розвиткові їх нац. культури та мови. За правління *Стефана Баторія, Сигізмунда III, Владислава IV, Яна II Казимира, Яна III Собеського, Августа II Р. П.* вела безперервну війну проти Рос. д-ви, Османської імперії, Швеції та багатьох ін. країн Європи. З кінця 16 ст. у походах польс. війська проти турків брали активну участь укр. козаки, що іноді мало вирішальне значення для ходу війни (бій біля Хотина 1621, оборона Відня 1683). Наслідком численних воєн, що їх вела Р. П., було її ослаблення. В кінці 16 — 2-й пол. 17 ст. в країні загострилися класові суперечності, набрали масового характеру антифеод. виступи селян і ремісників. На Україні та Білорусії широко розгорнулася боротьба нар. мас за соціальне та нац. визволення з-під ярма польс. панів і за возз'єднання з Рос. д-вою (сел.-козак. повстання під проводом К. Косинського 1591—93, Т. Федоровича 1630, І. Сулими 1635, К. Скидана 1637, Я. Острянчина 1638 та ін.). Внаслідок *визвольної війни українського народу 1648—54* під керівництвом Б. Хмельницького Лівобережна Україна возз'єдналася з Росією. Це завдало нищівного удару

політиці експансії на Сх., що її здійснювали польсь. феодали. В кін. 17 і особливо в 1-й пол. 18 ст. Р. П. переживала глибоку внутр. кризу: занепадали торгівля і ремесло, втрачала силу королів. влада, зміцнювалася влада магнатів, зростали феодал. анархія і безправ'я мас. Посилився нац. і реліг. гніт укр. і білорус. народів, що залишалися в складі Р. П. Спроба молоді польс. буржуазії та передових кіл феодалів реформувати держ. устрій Р. П. у 2-й пол. 18 ст. зазнала протидії реакційної частини магнатів і шляхти, яких ззовні підтримували Росія, Пруссія та Австрія. Як підкреслював Ф. Енгельс, «опера на кріпосництві дворянська демократія, в тому вигляді, як вона існувала в Польщі..., є однією з найпримітивніших суспільних форм» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 7, с. 375). Внаслідок трьох поділів (1772, 1793, 1795) Р. П. припинила існування. Правобережжя Україна і Білорусія возз'єдналися з Росією. *І. Д. Кунюба (Київ).*

РІШЕЛЬЄ (Richelieu) Арман-Емманюель дю Плессі (du Plessis; 25.IX 1766 — 17.V 1822) — франц. і рос. держ. діяч, герцог. Н. у Франції в близькій до королівського двору старовинній аристократич. сім'ї. В 1789, в зв'язку з бурж. революцією у Франції, емігрував до Росії. В 1790 служив у рос. військах. Учасник штурму Ізмаїла. В 1793—94 у складі австро-пруських коаліц. військ брав участь у збройній боротьбі проти революц. Франції. В 1795 повернувся до Росії. З 1803 — градоначальник Одеси, одночасно 1805—14 — ген.-губернатор Новоросійського краю. За дорученням царського уряду Р. керував заселенням Пн. Причорномор'я, міським будівництвом, спорудженням мор. порту в Одесі. В 1814, після реставрації Бурбонів, повернувся до Франції, де займав держ. пости. В 1817 в Одесі відкрито навчальний заклад, названий *Рішельєвським лицем*. В Одесі Р. встановлено пам'ятник роботи І. П. Мартоса (1828).

РІШЕЛЬЄВСЬКИЙ ЛІЦЕЙ в Одесі — серед. навч. заклад підвищеного типу. Засн. 1817. Названий на честь кол. новоросійського ген.-губернатора А.-Е. Рішельє. Р. л. був закритим становим закладом для дітей аристократич. верхівки і багатого купецтва. В перші роки існування лицю викладання провадилося франц. мовою, а з поч. 20-х рр. 19 ст. — і російською. Спочатку Р. л. мав філософ. та юридично-політ. відділення. В той час при лиціє існував також пед. ін-т. При директорі І. С. Орлаї було удосконалено навч. програми. В 1837 організовано фіз.-матем., юридичне відділення та Ін-т сх. мов; 1843 — камеральне відділення, яке мало кафедри природничих та економічних наук. В 1865 на базі Р. л. створено Одеський (Новоросійський) ун-т. *Лит.: Михневич И. Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея с 1817 по 1857 год. Одесса, 1857.*

РКП (б) — див. *Комуністична партія Радянського Союзу*.

«РОБІТНИЦЯ» — двотижневий журнал укр. трудової еміграції в Канаді, видавався 1924—37 у м. Вінніпезі. Журнал друкував статті на суспільно-політ. теми, кореспонденції з Канади, США, Зх. України й Рад. України, твори укр. літератури. Сприяв зміцненню жіночої секції *Товариства Український Робітничо-Фермерський дім*.

«РОБІТНИЧА ВОЛЯ» — соціал-демократичні групи, які виділилися на поч. 900-х рр. з місцевих комітетів РСДРП. 1) Київська с.-д. група «Р. в.», що її організували в березні 1901 члени місцевого к-ту РСДРП, невдоволені його опортуністичною «економістською» лінією. Група зая-

вила про свою солідарність з *«Искрой»*, виступала за широку політ. агітацію серед робітників, організацію політ. демонстрацій. Друкувала на гектографі листівки, видавала «Листок «Робочей воли»» (вийшло з березня до червня 6 номерів), присвячені питанням політ. та екон. боротьби кiev. робітників. Газ. «Искра» в № 6, вітаючи заг. напрям групи, критикувала «Р. в.» за політ. незрілість, вороже ставлення до інтелігенції, що зближало, як писала «Искра», «нову київську групу з представниками того самого „економізму“, проти якого вона повсталала». Група поступово втратила свій вплив на робітників і в кін. 1901 припинила свою діяльність. Окремі її члени ввійшли до Київ. к-ту РСДРП. 2) Одеський с.-д. союз «Р. в.», що його організували в квітні 1902 с.-д., які відколотися від місцевого к-ту РСДРП. Союз виступав за побудову парт. орг-ції за професійним принципом, був проти участі інтелігенції в с.-д. русі. Перемога іскрівського напрямку в с.-д. орг-ції, зростання революц. робітн. руху змусили членів «Р. в.» переглянути свої погляди. У вересні 1903 газ. «Искра» (№ 50) опублікувала маніфест «Р. в.», в якому союз визнавав свої помилки і заявляв про об'єднання з іскрівським Одеським к-том РСДРП.

М. І. Горбунова (Київ).

«РОБІТНИЧА ГАЗЕТА» — перший легальний орган ЦК Комуністич. партії Сх. Галичини. Видавалася з 24.VII до 30.X 1921 в Перемишлі. Вийшло 9 номерів. «Р. г.» вміщувала матеріали про становище зх.-укр. пролетаріату, закликала до боротьби проти капіталістич. експлуатації, систематично повідомляла про життя трудящих СРСР, зокрема Рад. України. Видання газ. було заборонено польс. бурж. урядом.

«РОБІТНИЧА ГАЗЕТА» — щоденна газета, орган ЦК КП України. Видається в Києві укр. та рос. мовами. Виходить з 1.I 1957 як орган ЦК КП України, з 1.I 1960 — орган Укрпрофради, з 1.I 1963 — орган ЦК КП України. Газета багато уваги приділяє питанням парт., профспілкового і комсомольського життя, пропаганді марксистсько-ленінської теорії, узагальненню практики комуністич. будівництва. На її сторінках широко висвітлюється життя робітн. класу республіки, його трудові звершення у побудові мат.-тех. бази комунізму, приділяється велика увага проблемам наук.-тех. прогресу, соціального розвитку виробничих колективів, вихованню молоді робітн. зміни. Газета систематично пропагує передовий досвід колективів підприємств, будов, транспорту, новаторів виробництва.

В. Я. Стадніченко (Київ).

«РОБІТНИЧА ГАЗЕТА ПРОЛЕТАР» — щоденна газета, видавалася з 23.XI 1926 по 4.III 1932 в Харкові укр. мовою. Спочатку виходила як орган Всеукр. Ради профспілок, з 1930 — орган ЦК КП(б)У і Всеукр. Ради профспілок. Газета проводила велику роботу щодо мобілізації робітн. класу України на виконання завдань першої п'ятирічки. Відіграла значну роль в організації соцзмагання, в піднесенні культ.-тех. рівня робітників. Газета систематично вміщувала матеріали про участь робітн. класу в соціалістич. перебудові села, організації і зміцненні колгоспів, радгоспів, створенні МТС. «Р. г. п.» вела боротьбу проти троцькістів, правих опортуністів, націонал-ухильників. Газета мала змінні сторінки: «Семафор», «Шукровка» та ін.

РОБІТНИЧА КУРІЯ — див. *Куріальна виборча система*.

«РОБІТНИЧА ОПОЗИЦІЯ» — антипарт. фракційна група, яка являла собою анархо-синдикалістський ухил у РКП (б). Виникла восени 1920

в складних умовах переходу країни від війни до мирного соціалістич. будівництва. Лідери «Р. о.» О. Г. Шляпников, О. М. Коллонтай, С. П. Медведєв, Ю. Х. Лутовинов та ін. неправильно уявляли роль профспілок, розглядаючи їх як єдині органи керівництва народним господарством країни. Вони вимагали передати управління народним господарством профспілкам в особі Всерос. з'їзду виробників, а керівництво підприємствами — окремим робітн. колективам, добивалися надання профспілкам виключного права на призначення адм.-госп. працівників, позбавлення ЦК РКП (б) права втручатися в роботу рад, і профспілкових органів. «Р. о.» намагалася применшити керівну роль Комуністич. партії, заперечувала *диктатуру пролетаріату*. Вперше виступила під назвою «Р. о.» на IX Всерос. конференції РКП (б) (вересень 1920). В листопаді представники «Р. о.» організували власну фракцію на Моск. губ. партконференції. В грудні на об'єднаному засіданні комуністів-делегатів 8-го Всерос. з'їзду Рад та профактивістів О. Г. Шляпников оголосив платформу опозиції, яку вона протиставила лєнінській платформі під час *дискусії про профспілки*, нав'язаної партії напередодні X з'їзду РКП (б) троцькістами, «Р. о.», групою «демократичного централізму» та ін. опозиціонерами. Вирішальний бій «Р. о.» партія дала на *Десятому з'їзді РКП (б)*. Провідну роль в ідейному розгромі «Р. о.» відіграв В. І. Ленін. В ряді праць, написаних до з'їзду, а особливо в виступах на з'їзді він глибоко проаналізував хибну позицію «Р. о.», розкрив її классову роль, а також дав оцінку непарт. поведінки її лідерів. «„Робітнича опозиція“, яка ховається за пролетарською спиною,— зроби висновок В. І. Ленін,— і є дрібнобуржуазна, анархічна стихія» (Твори, т. 32, с. 169). З'їзд за пропозицією В. І. Леніна прийняв резолюцію «Про синдикалістський і анархістський ухили в нашій партії», в якій відзначалося, що «погляди „робітничої опозиції“ і подібних їй елементів не тільки теоретично невірні, але й практично є виявом дрібнобуржуазних і анархічних хитань, практично ослаблюють витриману керівну лінію Комуністичної партії і на ділі допомагають классовим ворогам пролетарської революції» (КПРС в резолюціях..., ч. 1. К., 1954, с. 499). З'їзд визнав пропаганду поглядів «Р. о.» несумісною з належністю до РКП(б). Гостра боротьба проти «Р. о.», яка на V конференції КП(б)У (листопад 1920) виступила з нападками на лінію партії, розгорнулася на Україні. На 3-ій Харківській губернській партійній конференції (лютий 1921) опозиціонери намагалися протягти анархо-синдикалістську платформу. Але доповідь від ЦК КП(б)У М. В. Фрунзе дав рішучу відсіч опозиціонерам. На захист лєнінської платформи також виступили В. П. Затонський, Ф. Я. Кон, Д. З. Мануїльський, В. Я. Чубар, голова ВЦВК М. І. Калінін. Делегати засудили погляди «Р. о.». Лише на Микол. губ. парт. конференції «Р. о.» вдалося протягти свою платформу. Захопивши керівництво Микол. губкомом КП(б)У, опозиціонери саботували виконання рішень X з'їзду партії. ЦК КП(б)У був змушений вжити заходів до зміцнення парт. керівництва в губернії. Велику допомогу комуністам України в боротьбі з «Р. о.» подали ЦК РКП (б) і особисто В. І. Ленін. Після X з'їзду партії більшість членів «Р. о.» підкорилася його рішенням. Проте деякі учасники «Р. о.» на чолі з Шляпниковим і Медведєвим продовжували фракційну боротьбу. В зв'язку з цим *Одинадцятий з'їзд РКП (б) (1922)* суворо попе-

редив опозиціонерів; окремі з них пізніше були виключені з РКП (б).
Лит.: Ленін В. І. X з'їзд РКП(б) 8—16 березня 1921 р. Вид. 4, т. 32; Десятый съезд РКП (б). Март 1921 года. Стенографический отчет. М., 1963; История Коммунистической партии Советского Союза, т. 4, кн. 1. М., 1970; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1971. Б. І. Корольов (Київ).

«РОБІТНИЧА ТРИБУНА» — газета, орган «Союзу пролетаріату міст і сіл Східної Галичини», що діяв під керівництвом КПЗУ. Видавалася у Львові. Перший номер вийшов 16.Х 1922. Після другого номера «Р. т.» було закрито. У 1923 газета почала виходити польсь. мовою («Trybuna robotnicza»). 21.VI 1924 видання її було заборонено. За час існування газети вийшло 158 номерів. «Р. т.» викривала колонізаторську політику уряду бурж.-поміщицької Польщі, таврувала зрадницьку діяльність укр. бурж. націоналістів і закликала трудящих Зх. України до революц. боротьби за возз'єднання з Рад. Україною.

РОБІТНИЧЕ ЗАПОМІГОВЕ ТОВАРИСТВО (РЗТ) — прогресивна орг-ція укр. трудової еміграції в Канаді. Створена 1922 на масовому мітингу укр. робітників у м. Вінніпезі. Разом з ін. прогресивними орг-ціями бореться за соціальне забезпечення трудящих, за мир і дружбу між народами. РЗТ має укр., рос. і польс. відділи в різних містах Канади. Члени РЗТ щомісяця сплачують внески до каси товариства і одержують допомогу під час захворювання. Найвищим органом є крайовий з'їзд (конвенція), що відбувається раз на два роки. На з'їзді робиться огляд діяльності РЗТ за звітний період, затверджується план роботи і обирається Головний виконавчий комітет. Головна адміністрація РЗТ перебуває в м. Вінніпезі.

РОБІТНИЧИЙ КЛАС — осн. сила у виробничтві матеріальних благ, найпередовіший і найреволюційніший клас сучас. суспільства, істор. місією якого є заміна капіталістич. ладу комуністичним. За капіталізму Р. к. (пролетаріат) — клас найманих, формально вільних робітників, позбавлених власності на засоби виробн. і тому змушених продавати свою робочу силу капіталістам. Р. к. — головна рушійна сила революц. перетворення світу, найпопередовіший революц. клас, який у ході классових боїв організується, створює свої орг-ції, політ. партії, веде економіч., політ. і теоретичну боротьбу проти капіталізму. В цій боротьбі Р. к. стає виразником не лише своїх классових інтересів, а й інтересів усіх трудящих. Істор. роль пролетаріату зумовлена його становищем у суспільному виробн. Р. к. зв'язаний з великим виробн. — найпередовішою формою суспільного г-ва. Після перемоги соціалістич. революції він разом з усіма трудящими колективно володіє всіма засобами виробн., всім багатством країни. Р. к. під керівництвом Комуністич. партії стає провідною силою соціалістич. д-ви в період будівництва соціалістич. і комуністич. суспільства. Р. к. зародився ще в надрах феодалізму, в процесі його розкладу й виникнення капіталістич. способу виробн. Вже на початку розвитку капіталістич. пром-сті з'явилися наймані робітники — збіднілі ремісники і сільс. біднота. Масові кадри найманих робітників були створені в період *первісного нагромадження капіталу*. Проте вони на перших стадіях розвитку капіталізму (дрібно-товарне виробн., мануфактура) в 17—18 ст. ще не були пролетаріатом у повному розумінні цього слова. Тільки в результаті пром. перевороту, створення матеріально-тех. бази капіталізму у вигляді великої машинної індустрії виник сучас. пром. пролетаріат — «особливий клас населення, зовсім

чужий старому селянству, що різнився від нього іншим ладом життя, іншим ладом сімейних відносин, вищим рівнем потреб, як матеріальних, так і духовних» (Ленін В. І. Твори, т. 3, с. 471). У Росії пром. переворот почався в 30—40-х рр. 19 ст. і завершився до 80-х рр. 19 ст. З розвитком машинної індустрії чисельність пролетаріату швидко зростала в основному за рахунок дітей самих робітників, розорених селян, ремісників, а також деяких верств міської дрібної буржуазії. В Росії на кінець 19 ст. налічувалося бл. 15,5 млн. пролетарів, у т. ч. бл. 2,2 млн. пром. робітників.

Р. к. України формувалася і розвивалася як складова частина верхов. пролетаріату. З 1860 до поч. 20 ст. кількість пром. робітників тут зросла з 86 тис. до 360 тис. Основним ядром пром. пролетаріату були кадрові робітники. Як відзначав В. І. Ленін, уже на час реформи 1861 існували робітн. династії, багато поколінь яких працювало на мануфактурах. Однак природний приріст серед фабрично-заводських робітників лише частково задовольняв зростаючий попит пром-сті на робочі руки. Наймасовішим джерелом формування Р. к. України були гол. чин. пролетаризоване укр. селянство і кустарі. Дані про національний склад Р. к. України цілком спростовують твердження М. Грушевського та ін. бурж. націоналістів, нібито на Україні не було свого, місцевого, укр. пролетаріату. Насправді українці на поч. 20 ст. становили $\frac{2}{3}$ усього Р. к. України. На зх.-укр. землях внаслідок економіч. відсталості, слабо розвинутої пром-сті кількість робітників була порівняно незначною. Сх. Галичина була невичерпним джерелом дешевої робочої сили, яку давали зубожілі села. Багато пролетаризованих селян із зх.-укр. земель емігрувало в різні країни світу, насамперед у Канаду і США.

З самого початку свого існування Р. к. зазнавав жорстокого капіталістич. гноблення. Капіталісти встановлювали робітникам мізерну заробітну плату, стягували з них різні штрафи, несвоєчасно сплачували заробіток. На підприємствах не було охорони праці. Йшов процес відносного й абсолютного зубожіння Р. к. Постійним і неминучим супутником капіталізму було *безробіття*.

Тяжке економіч. становище і політ. безправ'я штовхали робітників на боротьбу за поліпшення умов свого життя. Непримиримі суперечності між капіталістами і робітниками викликали жорстоку класову боротьбу між цими двома осн. класами бурж. суспільства (див. *Класи і класова боротьба*).

Пролетаріат, сформувавшись як клас, не зразу усвідомив свої класові інтереси. Спочатку наймані робітники вели відособлену боротьбу на окремих підприємствах за задоволення своїх економічних потреб. Їхні виступи були стихійними і малоорганізованими. З розвитком капіталізму, загострення його суперечностей вони набирали організованіших форм і політ. характеру. Виникла така форма класової боротьби, як *страйк*, створювалися класові орг-ції пролетаріату. Наприкінці 18 ст. в Англії та Франції з'явилися перші профспілкові орг-ції робітників. Особливо посилився робітн. рух у 30—40-х рр. 19 ст. (Ліонські повстання 1831 і 1834 у Франції, Сілезьке повстання ткачів 1844 в Німеччині, чартистський рух в Англії). Перші політ. виступи Р. к. відбулися 1848 в Парижі. Повстання паризьких робітників стало класовою битвою між пролетаріатом і буржуазією. На першому етапі революції 1848—49 Р. к. виступив як ліве крило бурж. демократії.

Поворотним етапом в історії міжнар. робітн. руху було виникнення в серед. 19 ст. марксизму (див.

Марксизм-ленінізм). К. Маркс і Ф. Енгельс обґрунтували істор. місію Р. к. як могильника капіталізму і будівника нового, комуністич. суспільства. Вони створили нову, революц. теорію й заснували першу в світі пролет. партію — Союз комуністів, програмою якого був *«Маніфест Комуністичної партії»*, що закликав пролетарів усіх країн єднатися в боротьбі проти капіталістич. гніту, за повалення капіталізму, завоювання пролетаріатом політ. влади (див. *Диктатура пролетаріату*). Першою міжнар. класовою орг-цією пролетаріату було Міжнар. Т-во Робітників (див. *Інтернаціонал 1-й*), створене 1864 К. Марксом і Ф. Енгельсом.

Р. к. пройшов довгий, важкий шлях боротьби проти капіталізму. В 1871 виникла перша в історії робітн. влада—*Паризька комуна 1871*, яка проіснувала 72 дні. Вчення К. Маркса поширювалося серед передових робітників. У 1889 було засновано *Інтернаціонал 2-й*, перший конгрес якого оголосив *Перше травня* днем міжнар. пролет. солідарності. Зміцнювалися профспілки. Проте на перешкоді розвитку робітн. руху став опортунізм лідерів партій 2-го Інтернаціоналу. Опортуністи виступали проти соціалістич. революції, заперечували диктатуру пролетаріату.

Процес революціонізування Р. к. відбувався і в Росії, де порівняно швидкий розвиток капіталізму зумовлював швидке зростання пролетаріату, зосередженого в основному на великих підприємствах. Концентрація робітників у Росії, в т. ч. на Україні, була найвищою в світі. Жорстока капіталістич. експлуатація поглиблювалася наявністю залишків кріпосництва, засиллям іноземного капіталу, нац. гнобленням і політ. безправ'ям. Боротьба робітників за поліпшення свого становища посилювалася. Якщо протягом 1881—86 в Росії, за офіційними даними, відбулося 48 страйків за участю 80 тис. робітників, то протягом 1895—99 страйкувало вже 221 тис. чол. Під тиском робітн. руху царський уряд був змушений видати закони про фабричну інспекцію (1882) і про обмеження робочого дня до 11,5 години (1897). Хоча ці закони часто порушувалися, видання їх свідчило про зростаючу силу Р. к., який політично загартувався в революц. боротьбі проти експлуаторів. Але перші орг-ції Р. к.—*«Піденноросійський союз робітників»* в Одесі (1875) і *«Північний союз російських робітників»* у Петербурзі (1878) — хоч і вимагали надання політичних прав трудящим і прагнули вести боротьбу за ці права, стояли осторонь від рос. соціалістів, які згодом «пішли вперед, сприйняли теорію Маркса, виробили в застосуванні до Росії теорію робітничого соціалізму, теорію російських соціал-демократів» (Ленін В. І. Твори, т. 4, с. 230).

На основі дальшого зростання робітн. руху почали виникати марксистські орг-ції. Зокрема, *група «Визволення праці»*, створена 1883, «теоретично заснувала соціал-демократію і зробила перший крок назустріч робітничому рухові» (Ленін В. І. Твори, т. 20, с. 251), хоч і не була практично зв'язана з ним. Вирішальна роль у поєднанні ідей соціалізму з робітн. рухом належить В. І. Леніну. Його геніальні праці й безпосередня участь у робітн. русі справили величезний вплив на підвищення революц. свідомості Р. к.

Створений 1895 В. І. Леніном *петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу»* почав здійснювати поєднання соціалізму з робітн. рухом. «Союз боротьби» став першим зародком марксистської партії російського пролетаріату. З його утворенням відкрився новий—пролетарський етап у рос. революц. русі. Ді-

альність В. І. Леніна у 90-х рр. поклала початок новому, ленінському етапові у розвитку марксизму. Під впливом «Союзу» відбулося об'єднання робітн. гуртків у такі ж орг-ції в ін. містах, зокрема на Україні (див. *Київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*, *Катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*). Зближення рос. соціал-демократів з робітн. масами в 2-й пол. 90-х рр. сприяло посиленню в Росії визвольного руху, головну роль в якому відіграв Рос. к. У визвольному русі Росії почався 3-й, пролет. період боротьби проти царизму. Зростання революц. робітн. руху і с.-д. орг-цій в країні викликало необхідність створення єдиної пролет. партії. *Перший з'їзд РСДРП* (1898) проголосив утворення РСДРП, що було значним кроком на шляху поєднання робітн. руху з соціалізмом. К-ти РСДРП розгорнули широку агіт. роботу серед робітників. Страйки стали систематичним явищем і набрали організованішого характеру.

На поч. 20 ст. центр світового революц. руху перемістився в Росію, яка на той час була вузловим пунктом усіх суперечностей імперіалізму. Рос. соціал-демократія розгорнула величезну роботу по керівництву робітн. рухом. Вона вносила в ряди Р. к. соціалістич. свідомість і цим надавала стихійному робітн. рухові с.-д. характеру. В політ. вихованні Р. к. і в організації революц. боротьби величезну роль відіграла ленінська газ. *«Искра»*.

На поч. 20 ст. широкого розмаху набув страйковий рух. Під час *Харківської політичної демонстрації 1900*, *Обухівської оборони* 1901, в страйках і демонстраціях 1902 (Ростов-на-Дону, Батумі, Катеринослав, Київ, Одеса) пролетарі вперше протиставили себе як клас самодержавству і експлуататорським класам. Яскравим проявом пролет. солідарності був *загальний страйк на Півдні Росії 1903*. Величезне значення для перетворення пролетаріату Росії з «класу в собі» в «клас для себе» мав *Другий з'їзд РСДРП* (1903), який завершив створення *партії нового типу*, чітко сформулював завдання пролетаріату. Під керівництвом більшовицької партії Р. к. виступив у революції 1905—07 в Росії як гегемон і вождь усіх трудящих. Він завойовував на свій бік трудяще селянство, допомагав йому в боротьбі проти поміщиків. Р. к. пробудив до боротьби і демократич. інтелігенцію, яка почала виступати проти царизму. В роки 1-ї рос. революції Р. к. розвинув величезну революц. енергію. Лише 1905 страйкувало бл. 4 млн. робітників і службовців, 1906—1108 тис., 1907—740 тис. Виникли *Ради робітничих депутатів 1905*, профспілки тощо. Разом з рос. пролетаріатом та робітниками ін. націй проти царизму і капіталізму боровся Р. к. України. В. І. Ленін надавав величезного значення зближенню рос. і укр. робітників, впливові рос. передової культури на Р. к. України. Він писав, що «всяку можливість єднання з великоруським свідомим робітником, з його літературою, з його колом ідей обов'язково всіма силами ловити, використовувати, закріплювати, цього вимагають корінні інтереси і українського і великоруського робітничого руху» (Твори, т. 20, с. 15—16). Спільними революц. діями з усім Р. к. Росії пролетаріат України завдав рішучого удару укр. бурж. націоналістам, які марно намагалися підірвати єдність укр. і рос. робітників. На зх.-укр. землях, які перебували під гнітом австро-угорської монархії, робітн. рух розвивався під безпосереднім впливом класових боїв рос. пролетаріату. Під впливом революції 1905—07 в Росії визвольна боротьба зх.-укр. трудящих

стала більш масовою, політично зрілою і гострою. Новим явищем стали масові політичні страйки та демонстрації, в яких почали брати участь робітники окремих галузей промисловості та міст. Політичні мітинги та демонстрації не раз відбувалися у Львові, Дрогобичі, Станіславі, Чернівцях та ін. містах. Найбільшого розмаху страйковий рух тут досяг 1905—06. Економіч. боротьбу робітники поєднували з політичною — за демократич. свободи, за соціальне і нац. визволення.

Невтомна боротьба більшовиків після революції 1905—07 проти меншовиків, лівікваторів, одзовітів, троцькістів і націоналістів сприяла зростанню класової свідомості й зміцненню рядів Р. к. та його партії. Незважаючи на жорстоку репресію в період реакції (1907—10), страйкова боротьба не припинялася. За офіційними даними, 1908 в Росії страйкувало 176,1 тис. чол., 1909—64,1 тис., 1910—46,6 тис.

З кін. 1910 почалося нове революц. піднесення. Великим поштовхом до масового робітн. руху став *Ленський розстріл* (1912). Вже 1912 страйкувало 725,4 тис. чол., 1913—1272 тис. Багато трудівників, які вийшли з села під час проведення *столітньої реформи*, перетворилися на справжніх пролетарів. У зв'язку з цим Р. к. значно зріс кількісно, в його середовищі відбулися якісні зміни: збільшився пролет. прошарок робітників, зміцніла суто пролет. опора революц. руху. В 1900—13 кількість фабрично-заводських та гірничозаводських робітників зростає з 2198,8 тис. до 2929,8 тис. (на 36%).

Великі зміни в Р. к. сталися й на Україні. Кількість пром. робітників збільшилася з 360 тис. чол. (1900) до 631 тис. (1913). Зростання пролетаріату відбувалося в основному за рахунок найпередовішої частини Р. к. — металістів і шахтарів. Крім робітників пром. підприємств, 1913 на Україні було бл. 400 тис. будівельників, 157,8 тис. залізничників, понад 1,5 млн. с.-г. пролетарів. Р. к. України являв собою величезний загиб загальнорос. пролетаріату і йшов у перших рядах боротьби трудящих країни проти самодержавства і капіталізму, за встановлення диктатури пролетаріату. Велику роль в організації Р. к., в його політ. вихованні в період нового революц. піднесення (1910—14) і 1-ї світової війни відіграли праці В. І. Леніна, більшовицькі газети *«Звезда»* і *«Правда»*. Політ. організації Р. к. сприяла діяльність *більшовицької фракції 4-ї Державної думи*. В 1917 Р. к. разом з усім селянством під керівництвом Комуністич. партії та її геніального вождя В. І. Леніна здійснив спочатку *Лютневу буржуазно-демократичну революцію 1917*, яка повалила самодержавство, а потім в союзі з селянською біднотою — *Велику Жовтневу соціалістичну революцію 1917*. В результаті перемоги Великого Жовтня було встановлено диктатуру пролетаріату, що стала знаряддям побудови соціалізму.

Завойовавши політ. владу, усупільнивши засоби виробн., Р. к. з експлуатованого і пригнобленого став керівною силою суспільства. Найвищим принципом диктатури пролетаріату є *союз робітничого класу і селянства* під керівництвом Р. к. Трудящі Росії на чолі з Р. к. вперше в історії людства внаслідок перемоги Великого Жовтня створили першу в світі соціалістич. д-ву — *Союз Радянських Соціалістичних Республік*, д-ву диктатури пролетаріату. Р. к. застосовував насильство тільки до експлуаторів. Цим визначалася глибока демократична природа пролет. влади. В. І. Ленін підкреслював, що організація пролетаріату йшла далеко швидше, ніж організація селянства,

і це робило робітників опорою революції і давало їм фактичну перевагу перед селянством. «Далі,— говорив В. І. Ленін,— стоїть завдання: від цих переваг переходити поступово до їх зрівняння» (Твори, т. 29, с. 157). Опоруністи виступали проти диктатури пролетаріату, вони намагалися довести, що Р. к. нездатний будувати нове, він може лише руйнувати. Проте ці твердження були вщент розбиті успішним соціалістич. будівництвом в СРСР. Р. к. під керівництвом Комуністич. партії в союзі з трудящим селянством за роки довоєнних п'ятирічок здійснив соціалістич. *індустріалізацію* країни і побудував в основному матеріально-тех. базу соціалізму. В Програмі КПРС вказано, що «*індустріалізація СРСР — великий подвиг робітничого класу, всього народу*» (Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968, с. 11). У ході соціалістич. будівництва Р. к. продемонстрував зразки нового, комуністич. ставлення до праці, починаючи з *комуністичних суботників* до масового розгортання *соціалістичного змагання* (див. також *Ударництво, Стахановський рух*). З рядів Р. к. вийшли талановиті організатори виробництва, парт. і рад. діячі. Багато партіотич. починань Р. к. народилося на Україні, зокрема в *Донбасі*. Велику роль Р. к. відіграв у здійсненні *колективізації сільського господарства, культурної революції, розв'язанні національного питання*. Вирішальна роль Р. к. належить і в розгромі фашист. Німеччини під час *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45*.

Бурхливий розвиток економіки Рад. Союзу зумовив швидке зростання Р. к. країни. Якщо 1928 кількість робітників і службовців у всіх галузях нар. г-ва СРСР становила 11,4 млн. чол., то 1940—33,9, 1960—62,0, а 1969—87,9 млн. У пром-сті СРСР 1968 працювало 39,4 млн. робітників і службовців, на будівництві — 6,3, в с. г. — 8,9, на транспорті — 7,6 млн. В УРСР відповідно — 2,3 млн.; 6,8; 15,1 млн., у т. ч. в пром-сті — 5,7, будівництві — 1,1, в с. г. — 1,1, на транспорті — 2,0. Особливо зросла за роки Рад. влади кількість робітників з місцевого населення в нац. республіках, зокрема на Україні. Швидко зростали кадри робітників і в зх. областях УРСР після возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною — у зв'язку з створенням багатьох пром. підприємств у Львові, Луцьку, Тернополі та ін. містах, збільшенням видобутку нафти тощо. Великі загоны Р. к. склалися в районах Сибіру та Далекого Сходу. Із зростанням кількості робітників в СРСР змінилась і соціальна структура рад. суспільства. Якщо 1913 в царській Росії робітники і службовці становили лише 17% населення, селяни, кустари й ремісники — 66,7%, поміщики, міська буржуазія, торговці й куркулі — 16,3%, то 1961 робітники і службовці разом з їхніми сім'ями становили в Радянському Союзі 72% усього населення, а колгоспне селянство — 28%. Тепер робітники становлять 55% зайнятого населення СРСР. Внаслідок зростання рядів Р. к. змінилося співвідношення між міським і сільсь. населенням. У 1913 міське населення становило 18%, 1940—33%, 1959—48%, 1970—56%.

З розвитком техніки, особливо з впровадженням комплексної механізації та автоматизації виробн., змінився характер праці робітників, зросли їхня кваліфікація і культ. рівень. Осн. масу робітників готують в організованому порядку через систему держ. трудових резервів у школах профес.-тех. навчання. У 1968 в СРСР було підготовлено 1406 тис. молодих робітників, у т. ч. в УРСР — 243 тис. чол. Робітники за своїм культ.-тех. рівнем все більше наближаються до рівня інтеліген-

ції. Якщо 1940 лише 10% робітників мали вищу і середню освіту, то тепер — бл. 60%. Зростання чисельності Р. к. свідчить, що в Рад. Союзі значно збільшилася кількість людей, зв'язаних із загальнонар. власністю, а це має величезне значення для зміцнення *соціально-політичної та ідейної єдності радянського народу*.

В умовах соціалізму незрівняно зріс матеріальний добробут Р. к. В перші роки Рад. влади було встановлено 8-годинний робочий день, 1930 повністю ліквідовано безробіття. Відповідно до рішень XX з'їзду КПРС (1956) в СРСР здійснено перехід робітників і службовців на 7-годинний, а в ряді галузей — на 6-годинний робочий день. Програмою КПРС, прийнятою на XXII з'їзді КПРС, передбачено даліше скорочення робочого дня. В результаті здійснення постанов XXII та XXIII з'їздів партії в СРСР запроваджено п'ятиденний робочий тиждень. СРСР став країною найкоротшого в світі робочого дня. Конституція СРСР гарантує Р. к., як і всім трудящим, право на працю, відпочинок, на освіту, матеріальне забезпечення в старості, а також на випадок хвороби і втрати праездатності. Набагато зросли реальні доходи робітників і службовців.

Зростає трудова і політ. активність Р. к. Робітники беруть участь в управлінні соціалістич. д-вою, в розвитку виробн. До Верховної Ради СРСР 1970 з 1443 депутатів обрано 481 робітника (31,7%). Понад третину заг. кількості депутатів місцевих Рад становлять робітники. В ході боротьби за встановлення диктатури пролетаріату і побудову соціалізму виникли нові революц. традиції, носієм яких є Р. к. Це — трудовий героїзм, безмежна відданість соціалістич. ладові, непримиренність до його ворогів, комуністич. ставлення до праці, колективізм, пролет. *інтернаціоналізм*. Напередодні XXI з'їзду партії 30 передових робітників депо Москва-Сортувальна піднесли прапор боротьби за створення *бригад комуністичної праці*. А вже на поч. 1962 заг. кількість учасників *руху колективів і ударників комуністичної праці* в СРСР перевищила 20 млн. чол. На кінець 1966 лише на Україні в цьому змагнні брали участь 473 719 колективів і 5,1 млн. трудівників, що працювали поза виробничими бригадами. На 1.VII 1970 понад 210 тис. колективів завоювали почесне звання і 3,4 млн. чол. присвоєно звання ударника комуністич. праці. Новими трудовими успіхами Р. к. відзначив 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Сотні тисяч робітників достроково виконали п'ятирічний план, борючись за ошадливість, економію сировини, матеріалів і палива. Творча праця робітн. колективів з особливою силою проявляється у діяльності наук.-тех. товариств, товариств раціоналізаторів та винахідників. Тільки 1969 в СРСР реалізовано понад 3 млн. винаходів і раціоналізаторських пропозицій.

Свою героїчною працею разом з усіма трудящими країни Р. к. Рад. Союзу завершив два етапи свого розвитку — повалив владу експлуататорів, встановив диктатуру пролетаріату та завершив будівництво соціалізму і приступив до третього етапу — побудови комуністич. суспільства. В умовах, коли в СРСР соціалізм переміг повністю, остаточно, коли настав період комуністич. будівництва, Р. к. відіграє керівну роль у створенні *матеріально-технічної бази комунізму*, в перетворенні соціалістич. відносин у комуністичні, у вихованні нової людини. Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев у Звітній доповіді Центрального Комітету КПРС XXIV з'їздові партії відзначив: «Робітничий клас був і лишається основною продуктивною

силою суспільства. Його революційність, дисциплінованість, організованість і колективізм визначають провідне становище його в системі соціалістичних суспільних відносин» (Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 83). Передова роль Р. к. зумовлюється тим, що він лишається найпереводішим і найорганізованішим класом, зв'язаним з машиною індустрією, і є найпосліднішим носієм комуністич. ідеалів. Лише 1969 валовий суспільний продукт пром-сті становив бл. $\frac{2}{3}$ продукції всього нар. г-ва. Свою провідну роль Р. к. здійснює під керівництвом *Комуністичної партії Радянського Союзу*. В Програмі КПРС вказано, що виконання своєї ролі керівника суспільства робітничий клас завершить з побудовою комунізму, коли зникнуть класи» (Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, с. 89).

У процесі побудови матеріально-тех. бази комунізму змінюється і Р. к., зростає його культ.-тех. рівень. Р. к. відіграє вирішальну роль у здійсненні *науково-технічної революції*. Внаслідок технічного прогресу праця робітника зближується з працею інженера. Зростає питома вага розумової праці, що сприяє ліквідації істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею. В кооперативно-колгоспній власності виникають і змінюються риси, характерні для загальнонар. власності. Відбувається зближення загальнонар. і кооперативної форм власності, а в перспективі — утвердження єдиної комуністич. власності. В процесі цього зміниться характер праці колгоспника, вона все більше набуватиме властивостей праці фабрично-заводського робітника. Процес стирання відмінностей між Р. к. і селянством приведе до ще більшої соціальної однорідності суспільства і завершиться з побудовою комуністич. суспільства.

Радянський Р. к. іде в авангарді міжнар. комуністич. і робітн. руху. В 1919 всі комуністич. партії світу за ініціативою В. І. Леніна об'єдналися в міжнар. революційну пролет. орг-цію — *Комуністичний Інтернаціонал* (1919—43). Міжнародний Р. к. стоїть у центрі сучас. епохи. На рубежі 60—70-х рр. 20 ст. його заг. чисельність становить 540 млн. чол., у т. ч. 150 млн. — у СРСР та ін. соціалістич. країнах.

Розвиток техніки в пром-сті супроводиться посиленням експлуатації робітників у капіталістич. країнах, наступом монополістичного капіталу на Р. к. За останні 100 років набагато збільшилася норма додаткової вартості. Безробіття стало хронічним явищем. У країнах розвинутого капіталізму налічується бл. 8 млн. безробітних (1970). Реальна заробітна плата робітників знижується. Р. к. веде постійну боротьбу за підвищення свого життєвого рівня.

Монополісти намагаються наступати на права Р. к., хоч їм стає дедалі важче боротися з ним. Поряд з репресіями вони використовують різні засоби для обману Р. к. З метою маскування нових форм експлуатації імперіалісти поширюють різні «теорії» — нібито сучас. капіталізм є «народним капіталізмом», суспільством без класів, в якому немає експлуатації людини людиною, де нібито забезпечено добробут усіх трудящих. Насправді головний ворог Р. к. і всіх трудящих — монополістич. капітал. Він породжує ідеологію фашизму — крайнього шовінізму і расизму, що імперіалісти використовують для розпалювання нац. і расових конфліктів, для затемнення класової свідомості трудящих, відвернення пролетаріату та його союзників від класової боротьби. Р. к. мобілізує трудящі маси на рішучу боротьбу проти гніту монополій, за широку демократію, за соціалізм.

Життя спростує і твердження апологетів капіталізму, нібито з розвитком капіталізму відбувається процес розчленування і роздроблення Р. к. як єдиного цілого. Цим вони хочуть применшити істор. роль пролетаріату. Проте факти свідчать про інше. В США на поч. 19 ст. робітники становили 5—6% населення, а 1957—50%. В Англії переважною частиною населення є Р. к. Усього в розвинутих капіталістич. країнах Зх. Європи, Пн. Америки, в Японії 1969 налічувалося 220 млн. найманих робітників. На світову арену виступив новий загін міжнародного пролетаріату — молодий Р. к. країн Азії, Африки і Латинської Америки, який відіграє видатну роль у боротьбі проти імперіалізму. Тепер у країнах Азії, Латин. Америки та Африки налічується понад 170 млн. робітників. Зростає роль профспілкового руху. Р. к. нагромадив величезний досвід боротьби проти імперіалізму та його апологетів. Неухильно зростає страйкова боротьба. Якщо 1965 в капіталістич. країнах страйкувало 36 млн. чол., то 1968 — 57 млн. чол., 1969 — 60 млн., 1970—64 млн. чол.

Незрівнянно підвищилися авторитет і вплив революц. партій Р. к., лави яких увесь час зростають. Комуністичні і робітн. партії є майже у 90 країнах світу. Вони об'єднують 50 млн. чол. Комуністичний і робітн. рух зростає і загартується в боротьбі проти різних опортуністич. течій — *ревізіонізму* і догматизму, які зазнають ідейного краху. На сучас. етапі для робітн. руху склалася сприятливіша обстановка. «Успіхи СРСР і всієї світової соціалістичної системи, — говориться в Програмі КПРС, — поглибили кризи світового капіталізму, зростання впливу комуністичних партій у масах, ідейний крах реформізму істотно змінили умови класової боротьби на користь трудящих» (Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968, с. 32). У боротьбі проти осн. ворога — капіталістич. монополій — Р. к. згуртує навколо себе всіх трудящих — селянство, широкі верстви службовців, частину інтелігенції, які зазнають експлуатації з боку імперіалістів.

У зарубіжних соціалістич. країнах Р. к. відіграв вирішальну роль у становленні ладу *народної демократії*. Під керівництвом комуністич. і робітн. партій він очолив боротьбу трудящих цих країн за здійснення революц. перетворень, за побудову соціалізму. Зростання Р. к. у цих країнах супроводиться підвищенням його культ.-тех. рівня, кваліфікації та матеріального добробуту. Під прапором марксизму-ленінізму, під керівництвом комуністич. і робітн. партій міжнародний Р. к. виконає свою істор. місію визволення людства від соціальної нерівності. від усіх форм гноблення і експлуатації.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. К., 1970; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 2. Пояснення закону про штрафи, що їх стягають з робітників на фабриках і заводах; т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 16. Про статистику страйків у Росії; т. 30. Про диктатуру пролетаріату; Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971; Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961; Рашин А. Г. Формирование рабочего класса России. М., 1958; Пьяркова А. М. Формирование пролетариата в России (XVII—XVIII вв.). М., 1963; Пролетариат России на пути к Октябрю 1917 года (Облик, борьба, гегемония), ч. 1—2. Одесса, 1967; Історія робітничого класу Української РСР, т. 1—2. К., 1967; Гуржій І. О. Зародження робітничого класу України (Кінець XVIII — перша половина XIX ст.). К., 1968; Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст. К., 1955; Лось Ф. Е. Робітничий клас України в 1907—1913 роках. К., 1962;

Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919 роки). К., 1960; Сенявський С. Л., Тельпуховський В. В. Рабочий класс СССР (1938—1965 гг.). М., 1971; Положеніє і боротьба рабочего класса капиталистических стран. М., 1959; Проблемы кризисов и обнищания рабочего класса после второй мировой войны. М., 1959.

Ф. Е. Лось (Київ).

РОБІТНИЧИЙ КОНТРОЛЬ на виробництвом і розподілом продуктів — контроль робітників за підприємницькою діяльністю буржуазії, спрямований на обмеження і дальшу ліквідацію капіталістич. відносин; перехідний ступінь на шляху до соціалістич. націоналізації пром-сті. В Росії почав здійснюватися після перемоги *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917*. На Україні вже у березні — квітні 1917 виборні орг-ції робітників (фабзавкомів, рудкомів, ради старост, ради уповноважених) усували підприємців-саботажників, виробляли розцінки, брали участь у прийомі й звільненні робітників тощо. Ініціаторами Р. к. були робітники великих пром. центрів (Донбасу, Харкова, Катеринослава, Николаєва та ін. міст). Однак спочатку Р. к. не був масовим, і місцеві більшовицькі орг-ції розглядали його лише як засіб економіч. боротьби. Необхідність його повсюдного запровадження була обґрунтована в *Квітневих тезах В. І. Леніна*. В. І. Ленін наповнив ідею Р. к., породжену революц. творчістю пролетарів Росії, новим конкретним змістом. У своїх численних працях, написаних у квітні — жовтні 1917, він переконливо довів, що Р. к. — не лише могутній засіб боротьби з розрухою і саботажем підприємців, а й важливий, необхідний крок до соціалізму. В. І. Ленін вчив, що боротьба за встановлення Р. к. має бути підпорядкована осн. завданню — завоюванню *диктатури пролетаріату*.

Ленінські ідеї Р. к. лягли в основу рішень *Сьомої (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП (б)* та *Шостою з'їзду РСДРП (б)*. Поставлене В. І. Леніном завдання боротьби за Р. к. стало парт. директивою і для більшовиків України. Вони провели величезну роботу, щоб домогтися запровадження Р. к. на кожному підприємстві. Внаслідок цього рух за встановлення Р. к. поступово поширився по всій Україні. Набуваючи власного досвіду, запозичуючи досвід рос. робітн. класу, робітники України поглиблювали Р. к., удосконалювали його форми й методи. З літа 1917 боротьбу за Р. к. у Харкові, Києві, Катеринославі, Николаєві, Одесі координували і спрямовували центр. ради фабзавкомів, які були під впливом більшовиків. Дальший розвиток Р. к. викликав потребу створення на великих підприємствах спец. органів його — контрольних комісій. Починаючи з травня 1917, такі органи за ініціативою фабзавкомів виникли на ряді підприємств Харкова, Луганська, Катеринослава, Юзівки, Макіївки, Костянтинівки, Горлівсько-Шербинівського і Микитівського районів у Донбасі та ін. пром. центрів. До їх роботи залучалися й інж.-тех. працівники. Завдяки активній діяльності фабзавкомів і контрольних комісій на Україні в період підготовки соціалістич. революції вдалося лещо загальмувати розруку пром-сті, запобігти закриттю сотень підприємств. Восени 1917 робітники України нерідко брали управління підприємствами цілком до своїх рук. Так, протягом серпня — вересня вони управляли Харків. паровозбудівним з-дом, рядом підприємств Катеринославна, Одеси, Бердянська, Берестово-Богодухівського, Макіївського районів Донбасу.

Запроваджуючи Р. к., робітники України показали зразки нового, пролет. ставлення до праці. В багатьох статутах і положеннях про контрольні комісії одним з першочергових завдань цих органів ставилося піднесення продуктивності праці. На ряді підприємств Донбасу робітники виробили і запровадили правила робітничої самодисципліни. Здійснюючи Р. к., вони боролися за життєві інтереси всіх трудящих, які найбільше відчували наслідки економіч. розрухи.

Запроваджуючи Р. к., робітники стикалися з величезними труднощами. Давалися взнаки відсутність досвіду контролю за організацією виробництва, антиробітн. політика щодо Р. к. дрібнобурж. партій — меншовиків, есерів, укр. націоналістів, які робили все, щоб скомпрометувати ленінську ідею Р. к., прагнули підмінити Р. к. т. з. «державним» чи «громадським» контролем, штовхнути робітників на шлях співробітництва з буржуазією. Осн. перешкодою для Р. к. був жорсткий опір підприємців, яких активно підтримували бурж. Тимчасовий уряд і бурж.-націоналістич. *Центральна рада*. Всі найбільші орг-ції власників підприємств України (Вуглесоюз, Гірничосоюз, Антрацитосоюз, Металосоюз, об'єднання цукрозаводчиків) оголосили Р. к. незаконним і розгорнули проти нього несприятеліну боротьбу. Боротьба за Р. к. у березні — жовтні 1917 була революц. школою для пролетарів України. На власному досвіді вони переконались у тому, що встановлення справді всеохоплюючого дійового контролю і вихід з економіч. розрухи можливі лише за умови переходу влади до Рад.

Перемога *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917* дорізно змінила зміст і значення Р. к. Вже в перші дні після революції В. І. Ленін розробив проект декрету про Р. к. 14 (27). XI 1917 на основі ленінського проекту ЦВК затвердив «Положення про робітничий контроль». Р. к. оголошувався обов'язковим у всіх промислових, торг., банківських, с.-г., транспортних підприємствах, що мали найману робочу силу. Його органи було визнано держ. установами, а їхні рішення — обов'язковими для власників підприємств. Р. к. дістав доступ до всіх ланок діяльності підприємств. Комерційна таємниця скасовувалася. Декрет про Р. к. став конкретною програмою боротьби Комуністич. партії і пролет. д-ви з розрухою в нар. г-ві, за планомірне оволодіння економіч. позиціями країни і створення бази соціалістич. економіки.

Для робітн. класу, більшовицьких орг-цій України ленінський декрет став дороговказом у боротьбі за встановлення влади Рад на Україні. У перші місяці після перемоги Великого Жовтня їм доводилося здійснювати цей декрет в умовах збройної боротьби проти Центр. ради та її союзника отамана Каледіна, який намагався загарбати Донбас.

Перший Всеукраїнський з'їзд Рад, що проголосив Україну Рад. республікою, висловився за якнайшвидше поширення на Україні всіх декретів і розпоряджень уряду РРФСР, у т. ч. декрету про Р. к. «Робітничий контроль над виробництвом і торгівлею», — вказувалося в одному з розпоряджень (січень 1918) Народного секретарства торгівлі й промисловості першого Рад. уряду України, — є не лише правом, але й обов'язком робітників і службовців підприємств».

Долаючи організований опір власників підприємств, робітників України з кін. грудня 1917 в масовому порядку почали втілювати в життя декрет про Р. к. На поч. 1918 Р. к. було встановлено на 210 пром. і торг. підприємствах, а навесні

1918 контрольні комісії діяли на переважній більшості рудників і шахт Донбасу, на всіх більшених значних з-дах і фабриках України. Зі зміненням влади Рад на Україні змінився характер діяльності органів Р. к. Тепер своїм першочерговим завданням вони вважали налагодження виробн., піднесення продуктивності праці, зміцнення трудової дисципліни.

Злісний саботаж буржуазії змусив робітників багатьох підприємств України (суднобудівні з-ди Миколаєва, з-ди «ВЕК», «Герлях і Пульст», «Гельферіх-Саде», «Б. В. Шапара», «А. Шпільберг і К°» та ін. в Харкові, Брянський з-д у Катеринославі, з-д побічних продуктів фірми «Еванс Коппе» в Микитівці та ін.) повністю взяти управління виробн. до своїх рук. Члени робітн. правлінь пройшли школу господарювання в органах Р. к. і проявили себе здібними організаторами виробництва.

У зв'язку з австро-нім. окупацією України Р. к. практично припинився з квітня 1918. Після відновлення Рад. влади перед комуністами, всіма трудящими України постало складніше і важливіше завдання соціалістич. націоналізації пром-сті. В його успішному розв'язанні величезну роль відіграв досвід боротьби за Р. к. у березні 1917 — квітні 1918.

Лит.: Ленін В. І. Про завдання пролетаріату в даній революції. Твори. Вид. 4, т. 24; Про економічне становище [Резолюція Шостого з'їзду РСДРП (6)]. В кн.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1. К., 1954; Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні. Збірник документів і матеріалів. Березень 1917 — березень 1921 рр. К., 1957; Черномоз І. Ш. Борьба рабочего класса Украины за контроль над производством (Март 1917 — март 1918 гг.). Х., 1958.

П. В. Замжовой (Київ).

«РОБІТНИЧИЙ ПРАПОР» — група соціал-демократів, що її організували наприкінці 1901 члени Київського к-ту РСДРП, невдоволені його пасивністю. Група вела пропагандистську і агіт. роботу серед робітників, видавала листівки. Проте, засуджуючи «економізм» Київ. к-ту РСДРП, група сама не цілком звільнилася від впливу економізму, не розуміла значення наук. революц. теорії для робітн. руху, виступала проти конспірації. Весною 1902 групу розгромила поліція. Члени «Р. п.», що залишилися на свободі, приєдналися до орг-ції есерів.

М. І. Горбунова (Київ).

РОБІТНИЧІ КОНФЕРЕНЦІЇ — одна з форм залучення робітників до обговорення і розв'язання громад. і держ. справ, управління соціалістич. державою. Виникли з ініціативи робітників-комуністів Москви наприкінці 1918. В. І. Ленін надавав Р. к. великого значення (див. *Безпартійні робітничі і селянські конференції*). Програму роботи цих конференцій було викладено в листі ЦК РКП (б) «Про ставлення до безпартійних робітників», затвердженому Політбюро ЦК 4.V 1921. Широкого розмаху набрала робота Р. к. після переходу Рад. країни до *нової економічної політики*, особливо в останні роки відбудовного періоду. Р. к., зокрема, вводили робітників у курс роботи підприємства, виховували почуття відповідальності за його роботу і за роботу всієї пром-сті країни. В ті ж роки все частіше скликалися конференції, на яких під керівництвом місцевих парт. орг-цій делегати-робітники накресливали заходи щодо піднесення продуктивності праці. Поступово Р. к. було замінено ін. формами громад. активності робітників, зокрема *виробничими нарадами*.

К. К. Шиян (Харків).

РОБІТНИЧІ УНІВЕРСИТЕТИ — навч. заклади для підвищення політ. і наук. знань, виробни-

чої кваліфікації робітників без відриву від виробництва. Існували в СРСР, у т. ч. в УРСР, з 1925 по 1931. В Р. у. було два відділення: суспільно-економічне і технічне зі строком навчання відповідно 2 і 3 роки. Р. у. готували робітн. кадри для висунення на керівну госп., парт. і профспілкову роботу.

РОБІТНИЧІ ФАКУЛЬТЕТИ, **робітфаки** — в СРСР денні або вечірні загальноосвіт. навч. заклади для дорослих, що 1919—40 готували робітників і селян до вступу у вузи. Строк навчання 3—4 роки. В 1932/33 навч. р. в СРСР на Р. ф. вчилось 339,5 тис. студентів. Відігравали велику роль у підготовці кадрів рад. інтелігенції. В зв'язку з розвитком у 30-х рр. мережі серед. загальноосв. шкіл, у т. ч. шкіл для дорослих, Р. ф. було ліквідовано.

РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКА ІНСПЕКЦІЯ (РСІ), **Робселін** — в Рад. країні 1920—23 республіканський орган держ. контролю, 1923—34 союзно-республіканський об'єднаний орган (ЦКК — НК РСІ), що очолював систему партійно-держ. контролю. Місцевими органами РСІ були її губернські відділи та повітові й волосні інспекції, а також (як допоміжні органи) групи і гуртки сприяння РСІ. Здійснювала контроль за законністю і доцільністю дій держ. установ. Уперше РСІ створено постановою ВЦВК від 7.II 1920. Всеукр. РСІ створено 25.II 1920; у травні 1920 реорганізовано в Наркомат РСІ УРСР. Завдання, що постали перед країною в період відбудови нар. г-ва і проведення *нової економічної політики*, вимагали нових форм контролю в усіх галузях держ. і госп. будівництва. Проводячи в життя ідеї В. І. Леніна про поєднання РСІ з Центр. контрольною комісією ВКП (б), XII з'їзд партії у квітні 1923 прийняв рішення про злиття ЦКК з РСІ в об'єднаний орган парт. і держ. контролю — ЦКК — НК РСІ. 6.IX 1923 Президія ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову про відповідну реорганізацію наркоматів РСІ союзних республік. 12.XI 1923 ЦВК СРСР затвердив положення про НК РСІ СРСР. Діючи як об'єднаний контрольний орган, ЦКК і НК РСІ були разом з тим самостійними органами; НК РСІ залишався в системі органів держ. управління, здійснював держ. контроль, нарком РСІ і його заступники призначалися ЦВК СРСР. Члени ЦКК — партійно-контрольного органу — обиралися на з'їзді партії. Голова ЦКК одночасно був наркомом РСІ, кілька членів Президії ЦКК входило до складу колегії Наркомату РСІ. Наркомати РСІ союзних республік будувалися за тим самим принципом, що й Наркомат РСІ СРСР. Реорганізацію контрольних органів УРСР було законодавчо закріплено постановою ВУЦВК від 29.VIII 1923 «Про Народний комісаріат Робітничо-селянської інспекції». В 1924 завершено об'єднання всіх органів парт. і держ. контролю на місцях. У 1927 в складі РСІ УРСР було засновано центр. бюро скарг та бюро скарг при міських і районних КК — РСІ, що ще більше наблизило роботу РСІ до населення. У своїй діяльності ЦКК — РСІ керувалися директивами і рішеннями парт. з'їздів і конференцій, постановами з'їздів Рад і уряду. На ЦКК — РСІ було покладено відповідальні завдання охорони єдності рядів Комуністич. партії, зміцнення парт. і держ. дисципліни, поліпшення і вдосконалення держ. апарату, здійснення контролю за своєчасним виконанням постанов і рішень партії і уряду. В діяльності РСІ активну участь брали широкі маси трудящих. Контроль, здійснюваний РСІ, був гласним і всенародним. У 1934 замість ЦКК — РСІ було створено два контрольні центри — Комісію парт.

контролю при ЦК ВКП (б) і Комісію рал. контролю при Раднаркомі СРСР.

Літ. див. до ст. Державний контроль.

Л. Л. Потарихіна (Київ).

РОБІТНІ ЛЮДИ (в 16—17 ст.— «я р и г и», «я р и ж к и») — кріпосні й вільнонаймані робітники, що працювали на різних промислах, пром. підприємствах (мануфактурах), водному транспорті в Рос. д-ві 18—1-ї пол. 19 ст. В 1-й чверті 18 ст. Р. л. називали й мобілізованих на держ. роботи (будування верфей, каналів) селян і *посадських людей*. Працю Р. л. застосовували в районах, де було мало кріпаків, зокрема на Торських і Бахмутських соляних промислах Слобідської України. Нестерпні умови праці, всезростаюча експлуатація були причиною виступів Р. л. на заводах Уралу й Тули та на Бахмутських соляних промислах (див. *Бахмутський страйк 1765*). Р. л. брали участь у *селянській війні під керівництвом Степана Разіна 1670—71*, *селянській війні під керівництвом Омеляна Пугачова 1773—75*. Після *селянської реформи 1861* були одним з джерел формування робітн. класу в Росії й на Україні.

«РОБОЧИЙ НАРОД» — газета укр. трудової еміграції в Канаді, що її видавала 1909—18 у м. Вінніпезі Укр. соціалістич. видавнич. спілка. З 1910 — орган Федерації укр. соціал-демократів, з 1914 — Укр. с.-д. партії Канади. Газета поширювала теорію марксизму серед трудящих Канади укр. національністю. Виступала проти імперіалістич. війни, вітала Велику Жовтн. соціалістич. революцію. В 1915 газета надрукувала повний текст твору К. Маркса і Ф. Енгельса «Маніфест Комуністичної партії», в кінці 1917 — на поч. 1918 — статтю В. І. Леніна «Політичні партії в Росії». Газета публікувала твори І. Франка, М. Горького. «Р. н.» відіграв велику роль у заснуванні *Товариства Український Робітничо-Фермерський дім*. У вересні 1918 уряд Канади закрив газету.

РОБСІЛЬКОРІВСЬКИЙ РУХ — масовий рух робітників, селян та інтелігенції в СРСР, які на громад. засадах беруть активну участь у періодичній пресі. Р. р. є виявом творчої ініціативи і самодіяльності трудящих. На Україні Р. р. своїм корінням сягає початку пролет. періоду революц.-визвольного руху. Історія Р. р. тісно пов'язана з історією більшовицьких газет «*Искра*», «*Правда*» та ін. Сотні робітн. кореспонденцій з України, опубліковані в «*Искре*», листи з фабрик і з-дів були основою для видання прокламацій київ. соціал-демократів під час *загального страйку на Півдні Росії 1903*. Надсилали кореспонденції до «*Правди*» робітники Києва, шахтарі Донбасу, катеринославські селяни. Широко розгорнувся Р. р. після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. Робсількору групувалися навколо редакцій газет (у Києві, напр., таке об'єднання виникло 1922 при редакції газ. «*Пролетарська правда*»). Практикувалися наради робкорів і сількорів (перша відбулася при редакції «*Правды*» в листопаді 1923). Наприкінці 20-х і в 30-х рр. на Україні проводилися обласні з'їзди і зльоти робсількорів. ЦК партії прийняв ряд постанов про розвиток Р. р., визначив чергові завдання партії в цій галузі (постанови 1925, 1926, 1931, 1958, 1960). З Р. р. пов'язаний дальший розвиток громадських засад у рад. пресі в наш час. При редакціях газет України створено позаштатні відділи, громадські редакційні ради, прийомні кореспондентські пункти тощо. З 1924 видається журнал «*Рабоче-крестьянский корреспондент*».

Л. О. Суярко (Київ).

РОВЕНСЬКА ОБЛАСТЬ — область у складі УРСР. Утворена 4.XII 1939. Розташована в пн.-зх. частині республіки. На Пн. межую з БРСР, на Сх.— з Житомирською, на Пд. Сх.— з Хмельницькою, на Пд.— з Тернопільською, на Пд. Зх.— з Львівською, на Зх.— з Волинською областями УРСР. Площа 20,1 тис. км². Нас. 1048 тис. чол. (1970). Нац. склад за переписом 1970: українці (93,5%), росіяни (4,3%), білоруси (1,3%) та ін. Пересічна густина населення 52 чол. на 1 км². Міське нас. становить 28%. В області — 15 районів, 9 міст, 16 с-щ м. т., 1013 сільськ. нас. пунктів. Обл. центр — м. Ровно (116 тис. чол., 1970).

За характером рельєфу Р. о. поділяють на дві частини: північну — знижену, яка лежить у межах Поліської низовини, та південну — підвищену, що займає пн. окраїну Волино-Подільської височини. З корисних копалин Р. о. багата на мінеральні буд. матеріали (граніти, гнейси, діабаз, базальти, вапняки, пегматити), різні глини, каоліни. За покладами торфу область займає друге місце в республіці. Є джерела мінеральної води (Корець, Степанів, Острог). Клімат помірно континентальний з м'якою зимою і теплим літом. Річки області належать до бас. Дніпра. Головні з них: Прип'ять та її праві притоки Стир (з Іквою), Горинь (з Случюю), Ствига (з Львовою). В області є 81 невелике озеро (Нобель, Біле, Велике Почевське та ін.). Ґрунти в пн. частині області переважно дерново-підзолисті (піщані й глинисто-піщані), поширені також болотні ґрунти. В пд. частині на підвищених ділянках — сірі ґрунти, на зниженнях — звичайні чорноземи. На терасах р. Горині та Ікви — підзолисті глинисто-піщані ґрунти. Під лісами і чагарниками зайнято 37,4% тер. області.

На тер. Р. о. сліди перебування людини відносяться до найдавніших часів, зокрема виявлено пам'ятки волино-подільської культури, *шнурової кераміки культури, полів поховань*.

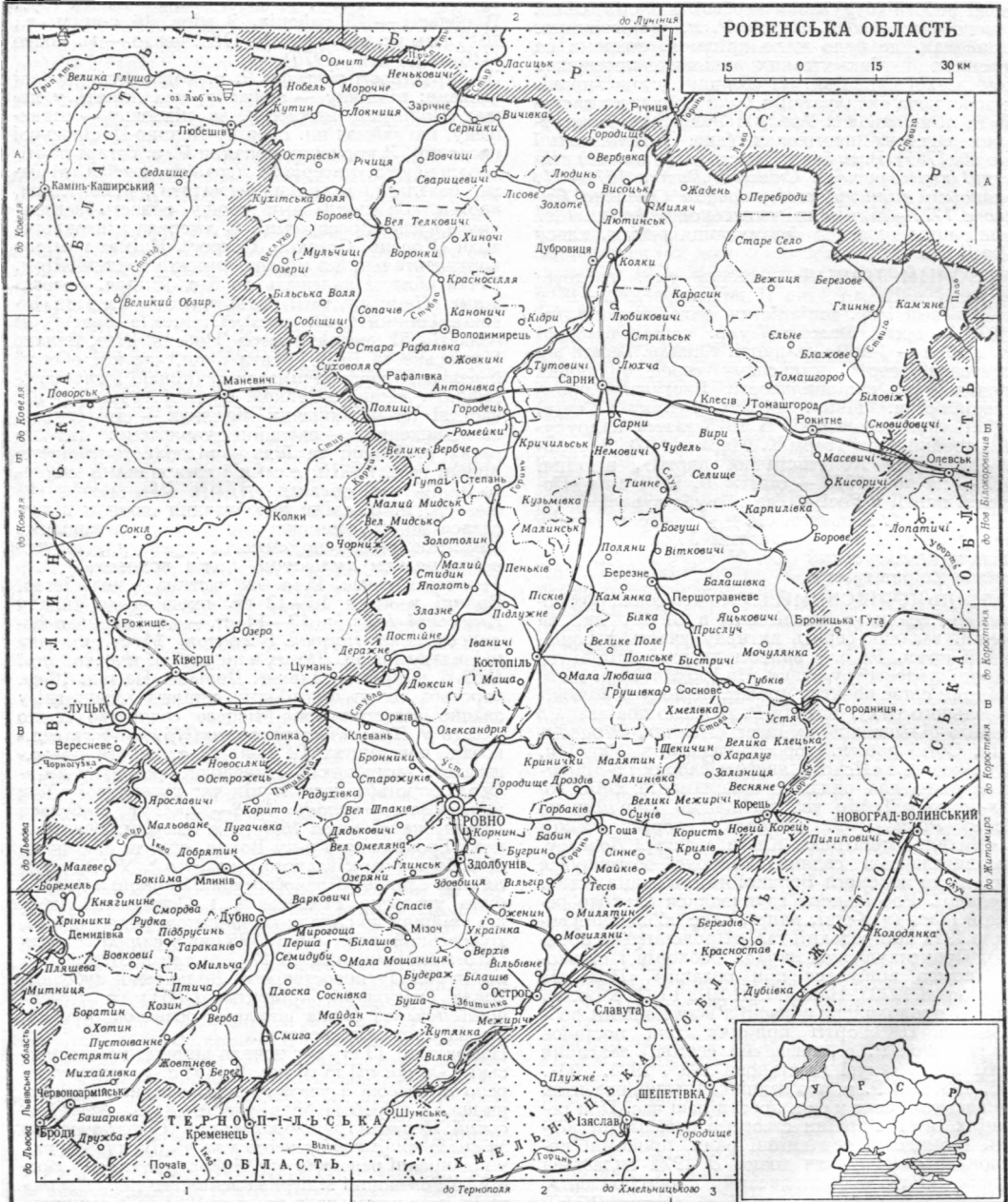
Територія сучас. Р. о. як частина земель істор. Волині в кінці 10—12 ст. входила до складу *Київської Русі*, в 13—14 ст.— до *Галицько-Волинського князівства*. З 2-ї пол. 14 ст. підпала під владу феод. Литви, а після *Люблінської унії 1569* її загарбала шляхет. Польща. На кін. 16 ст. боротьба селян проти кріпосництва і нац. гніту значно загострилася. Місцеве селянство брало участь у *Наливайка повстанні 1594—96* та сел.-козац. повстаннях 1-ї пол. 17 ст. проти польсь.-шляхет. загарбників. Найвищий розвиток антифеод. боротьба досягла під час *визвольної війни українського народу 1648—54*. Тут відбулася *Берестецька битва 1651* (між тепер. м. Берестечком Горохівського р-ну Волин. обл. та с. Пляшевою Червоноармійського р-ну Р. о.). У 1793, після возз'єднання Правобережної України з Росією, було утворено Ровенський і Острозький пов., що увійшли до складу *Волинського намісництва*, Дубенський пов., що з 1795 був у складі *Подільського намісництва*. В 1797 ці три повіти ввійшли до складу новоствореної *Волинської губернії*. Після скасування кріпацтва (1861) на Ровенщині почався більш швидкий розвиток пром-сті і товарного землеробства.

Наприкінці 19 ст. тут почали виникати марксистські с.-д. орг-ції та групи. В 1898 с.-д. групу створено в Острозі з учнів місцевої гімназії і міськ. уч-ща. У її роботі брав участь Д. З. *Мануїльський*. Керував групою *київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*. Важливу роль у поширенні революц. ідей і формуванні с.-д. орг-цій на Ровенщині відіграла ленінська газ. «*Искра*» та ін. марксистська л-ра, яку 1901—02 нелегаль-

но пересилали зі Львова через прикордонну залізничну ст. Радзивилів у глиб країни і частково розповсюджували в Дубенському, Острозькому і Ровенському повітах. С.-д. орг-ції та групи 1902—04 діяли в Ровно, Здолбуніві й Сарнах. Вони підтримували зв'язок з Київ., Моск. та ін. більшовицькими орг-ціями. Під час революції 1905—07 діяльністю місцевих с.-д. орг-цій, керіваних більшовиками, посилилася. У березні 1905 відбувся страйк залізничників Сарн, у жовтні—

грудні 1905 — страйк робітників у Ровно, Здолбуніві, Сарнах та ін. містах. Того ж року пройшли масові виступи у військ. частинах, які дислокувалися в Ровно, Дубні, Острозі. Сел. рух охопив Ровенський, Острозький та Дубенський пов. В роки реакції (1907—10) більшовики Ровно і Сарн продовжували революц. роботу в масах. Вони підтримували тісний зв'язок з Київ. орг-цією РСДРП, розповсюджували ленінські газ. «*Пролетарій*» і «*Соціал-демократ*», які пересилали-

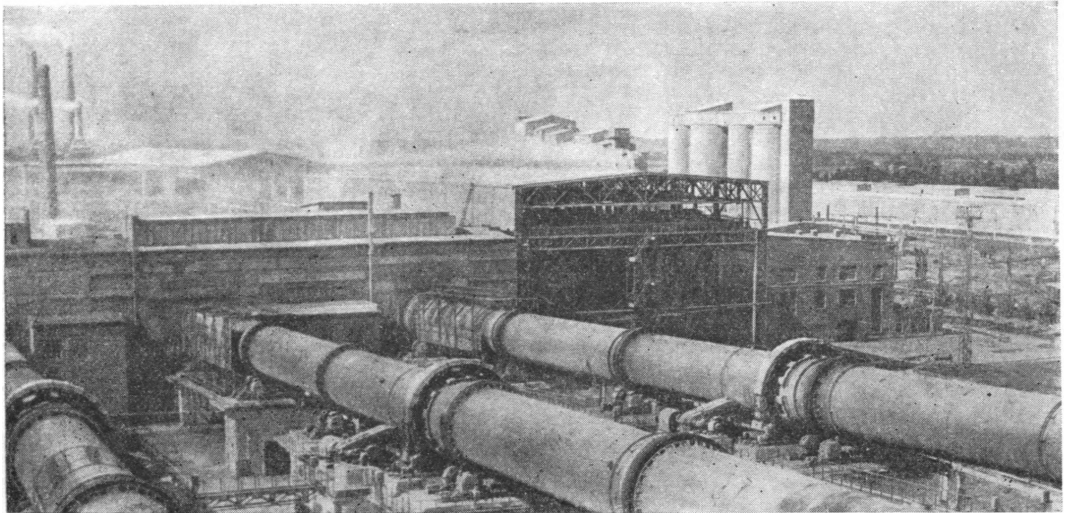

Площа В. І. Леніна в Ровно.

ся з-за кордону. Під час нового революц. піднесення 1910—14 страйкова боротьба на Ровенщині посилювалася. У відповідь на *Ленський розстріл* у квітні 1912 відбулися страйки протестів на Здолбунівському цементному з-ді, Костопільському склоробному з-ді, Моквинській паперовій ф-ці та ін. підприємствах. У роки 1-ї світової війни у військ. частинах і з'єднаннях Пд.-Зх. фронту виникли підпільні більшовицькі групи, які розгорнули революц. роботу в Ровно, Сарнах і Дубні. Після Лютн. революції 1917 в Дубні, Дубровиці, Ровно, Сарнах і Острозі виникли Ради робітн. і солдат. депутатів. З одержанням звістки про перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції в Петрограді на Ровенщині розгорілася запекла боротьба трудящих і солдат. мас проти укр. бурж. націоналістів за встановлення влади Рад. Радянську владу було встановлено в Ровно 13 (26).XII 1917, в Сарнах — 9 (22).I, в Дубровиці — 22.I (4.II), в Дубні — 26.I (8.II) 1918. В січні 1918 в Ровно створено червоногвардійський загін під командуванням В. С. *Кіквідзе*. В лютому 1918 тер. Ровенщини окупували австро-нім. війська, в грудні 1918 захопила петлюрівська *Директорія*. Організатором визвольної війни проти окупантів і укр. бурж. націоналістів стало більшовицьке підпілля. Партизан. рухом керував створений у листопаді 1918 Дубровицький військ.-революц. к-т. У грудні партизан. загони було зведено в 1-й Дубровицький комуністич. повстанський полк, який в кінці грудня перейшов у наступ проти гайдамаків і петлюрівців. Славною сторінкою в історії революц. боротьби трудящих Ровенщини стало *Дубровицьке збройне повстання 1918—19*. Влітку 1919 в більшості районів Ровенщини було відновлено Рад. владу. В серпні 1919 край окупувала панська Польща. В липні 1920 Червона Армія визволила Ровенщину. В боях за Ровно загинув легендарний герой громад. війни О. *Дундич*.

У вересні 1920 цей край знову захопили війська панської Польщі, до якої за *Ризьким мирним договором 1921* відійшла Зх. Волинь, у т. ч. тер. Ровенщини. В ході класової боротьби трудящих проти гнобителів у містах і селах Ровенщини виникали і активізували свою діяльність підпільні

осередки Комуністич. партії Сх. Галичини (з 1923 — *Комуністична партія Західної України*). Перші підпільні комуністич. осередки в Дубнівському пов. виникли на поч. 20-х рр. У 1931 вони об'єдналися в Княгининський райком, що діяв під керівництвом *Дубенського* повітового к-ту КПЗУ. Наприкінці 20-х рр. було утворено парт. осередки в селах і містечках Ровен. пов., які 1933 об'єдналися в Гоцанський райком КПЗУ. Комуністичні осередки діяли в Острозі та селах Здолбунівського пов. Всі парт. орг-ції пізніше було підпорядковано Волинському окружному КПЗУ. Комуністич. підпілля Сарненського пов. організаційно входило до Комуністич. партії Зх. Білорусії. З кінця 1931 воно було підпорядковане Ковельському окружному КПЗУ. Значну революц. роботу серед сільс. пролетаріату проводила масова легальна орг-ція, що діяла під керівництвом КПЗУ, — «*Сельроб*». Трудящі загарбаних Польщею зх.-укр. земель під керівництвом КПЗУ вели боротьбу за своє соціальне і нац. визволення, за возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною. Першотравневі демонстрації та мітинги, організовані комуністами, відбулися в Острозі (1932), Варковичах, Княгинині, Млинові й Дубні (1934—35). У квітні 1935 Княгининський райком КПЗУ організував виступ селян Козирщини Дубенського пов. Страйк було потоплено в крові. В жовтні 1936 піднялися на боротьбу робітники Ровно, Острога, Сарн, Радзивилова й Рафалівки. До возз'єднання з УРСР Ровенщина була відсталім аграрним районом. 416 поміщиків володіли більш як третиную усієї зем. площі. В той самий час майже 50 тис. сел. г-в не мали зовсім землі або мали не більше, як по 2 га кожне. Багато сел. г-в не мало худоби. Дуже слабо була розвинута й промисловість. У вересні 1939 Ровенщину разом з усією Зх. Україною возз'єднано з УРСР. Було створено Ровенську обласну парт. орг-цію. Перша обласна парт. конференція відбулася у квітні 1940. На той час орг-ція налічувала 1115 членів і 598 кандидатів у члени партії. Трудящі Ровенщини під керівництвом обласної парт. орг-ції активно включилися в роботу по соціалістич. перебудові пром-сті, с. г. і культури. В області було націоналізовано

Здолбунівський цементно-шиферний комбінат імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції.

465 підприємств, організовано 463 колгоспи, 30 МТС. Розгорнули роботу 1107 шкіл, пед. школа, учит. ін-т у Ровно, три музеї та багато культ.-осв. закладів.

На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 Ровенщину окупували нім.-фашист. загарбники. В Ровно 1941—42 комуністи створили підпільні орг-ції, що їх очолювали Т. Ф. Новак, П. М. Мирющенко та М. М. Остафов. У багатьох місцях, зокрема в пн. районах, виникли партизан. загони. В 1942—43 на тер. Ровенщини проводили бойові операції партизан. з'єднання С. А. Ковнака, О. М. Сабурова, О. Ф. Федорова, загин А. П. Бринського та ін. Особливого розмаху партизан. рух набрав після утворення в березні 1943 Ровен. підпільного обкому КП (б) У — першого підпільного обкому партії в зх. областях України (секретар В. А. Бегма). Під його керівництвом в області діяло 8 підпільних райкомів партії. У червні 1943 було утворено підпільний обком ЛКСМУ та обласний штаб партизан. руху на Ровенщині. В їхніх бойових діях брало участь 1500 комуністів, понад 3 тис. комсомольців і молоді. Крім того, в Острозі, Дубровиці, Ровно, Сарнах і Здолбуніві було створено 7 великих підпільних патріотичних орг-цій, в яких об'єдналося понад 600 підпільників. У 1943 в області діяли партизан. з'єднання В. А. Бегми, І. П. Федорова, Н. І. Куніцького (пізніше Р. Я. Сатановського), загин особливого призначення на чолі з Д. М. Медведєвим. У Ровно діяв розвідник цього загону М. І. Кузнецов. До приходу Рад. Армії нар. месники відвоювали на Ровенщині величезний партизан. край, в якому було відновлено рад. лад. Ровен. підпільний обком партії видавав обласну газ. «Червоний прапор» (виходила укр. і польс. мовами), шість районних газет, масово-політ. рукописний журн. «Народний месник». Свої друковані органи мали також підпільні райкоми партії. 2.ІІ 1944 війська 1-го Укр. фронту визволили Ровно, а у березні 1944 — всю тер. області. Понад 3 тис. ровен. партизанів нагороджено орденами і медалями Рад. Союзу, 29 патріотів, які відзначилися в боях за Ровенщину, удостоєно звання Героя Рад. Союзу. В числі Героїв Рад. Союзу чотири уродженці області —

А. І. Боричевський, М. Т. Приходько, Т. Ф. Новак, А. П. Харковець.

Парт. орг-ція області мобілізувала трудящих на відбудову нар. г-ва, на здійснення соціалістич. перетворень у містах і селах області. На кінець 1950 в області було завершено суцільну колективізацію с. г. В роки повоевних п'ятирічок було розгорнуто велике пром. будівництво. Великі досягнення здобуто в галузі культури, охорони здоров'я і нар. освіти. Зросли ряди обласної парт. орг-ції, посилюється її вплив на маси. До її складу входять одна міська і 15 районних парт. орг-цій, які на 1.І 1971 об'єднували 41 872 комуністи. З них у пром-сті, на будівництві, транспорті й зв'язку працювало 13 472, в с. г. — 12 289, в галузі науки, освіти, охорони здоров'я та культури — 6603, в органах держ. та госп. управління і госп. орг-ціях — 6364 чол. Перший секретар Ровен. обкому України — І. О. Мозговий (з 1966). Комуністи виступили організаторами здійснення рішень Березневого та Вересневого (1965), Липневого (1970) пленумів ЦК КПРС, застрільниками соціалістич. змагання на честь 50-річчя Великого Жовтня, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, XXIV з'їзду КПРС. Здійснюючи рішення XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України, обласна парт. орг-ція спрямовує трудящих на успішне виконання завдань комуністич. будівництва.

Вірним помічником парт. орг-ції в комуністич. будівництві є обласна комсомольська орг-ція, створена 1939. На 1.І 1971 вона налічувала 104 324 комсомольці, об'єднаних у 1922 первинних орг-ціях. У повоевні роки комсомольці області працювали на новобудовах країни, на цілих землях, будували шахту «Ровенська комсомольська» в Донбасі, Ровен. льоно- та Здолбунівський цементно-шиферний комбінати, Ровенський з-д азотних добрив тощо.

За роки Рад. влади Р. о. перетворилася з аграрної на передову індустріально-аграрну область. Питома вага пром-сті вже 1968 становила 57%, а с. г. — 43%. Р. о. — важливий район харч., лісової, деревообробної і паперової пром-сті УРСР, пром-сті буд. матеріалів, а також машинобудування та легкої пром-сті. В 1969 в області було ви-

Обмолот льону-довгунця в колгоспі «Ленінський шлях» Костопільського району.

роблено понад 53% респ. випуску лляних тканин, 26,2% фанери, бл. 14% цементу, бл. 20% шиферу. В 1969 налічувалося 224 пром. підприємства, що перебували на самостійному балансі. Випуск валової продукції пром-сті 1969 зріс проти 1940 у 19 раз, проти 1960 — у 3 рази. В заг. обсязі валової продукції області (1969) питома вага харч. пром-сті становила 36,0%, легкої — 27%, маш.-буд. і металообробної — 11,1%, лісової, деревообр. і паперової — 11,7%, пром-сті буд. матеріалів — 9,7%. Пром. підприємства: з-д азотних добрив, високовольтної апаратури, тракторних запчастин, залізобетонних виробів, льонокомбінат, меблева і швейна ф-ки, м'ясокомбінат (у Ровно); домобудівний комбінат, з-ди базальтової кришки, склоробний (у Костополі); цементно-шиферний комбінат, авторемонтний з-д (у Здолбуніві); з-д силікатної цегли (в Любомирську); цукр. з-д, трикотажна ф-ка (в Дубні) та багато ін. У Ровно стала до ладу ф-ка нетканних матеріалів. Бл. 3 тис. працівників пром-сті, транспорту, зв'язку і будівництва нагороджено орденами і медалями.

У ході боротьби за виконання рішень партії й уряду важливим доробком обласної парт. орг-ції було піднесення с.-г. виробн. Нових успіхів досягло с. г. після Березневого пленуму ЦК КПРС (1965). Підвищилася врожайність і валовий збір культур, зросла продуктивність м'ясо-молочно-тваринництва. С. г. області спеціалізується на вирощуванні зернових, картоплі, цукр. буряків, льону-довгунця, хмелю, на м'ясо-молочному тваринництві (скотарство і свинарство).

Розвиваються садівництво та ягідництво, вівчарство, пахвінництво і кролівництво. На кінець 1969 в області було 295 колгоспів та 25 радгоспів, на ланах яких працювало 15 010 тракторів (у 15-сильному обчисленні), 1858 зернозбиральних комбайнів та ін. с.-г. машин, 4,5 тис. автомашин тощо. Всі господарства області електрифіковано. Серед передових колгоспів — «Маяк» Червоноармійського, «Зоря комунізму», ім. В. І. Леніна та «Перемога» Ровенського, «Заповіт Ілліча», «Україна» Млинівського районів та багато ін. За успіхи в с.-г. 4783 передовиків області нагороджено орденами і медалями, 26 передовиків удостоєно звання

Героя Соціалістич. Праці: голову колгоспу «Перемога» Ровенського р-ну Т. Ф. Бойка, колгоспницю колгоспу ім. С. М. Кірова Дубнівського р-ну М. С. Бондарчук, комбайнера колгоспу ім. 50-річчя Жовтня Сарненського р-ну О. Д. Занозовського, доярку колгоспу «40-річчя Жовтня» Млинівського р-ну К. І. Леус, ланкову колгоспу «Жовтень» Володимирецького р-ну К. О. Тишковець та багатьох ін. До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна Ленінськими ювілейними почесними грамотами ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС нагороджено в Р. о. колективи тресту «Ровнохімбуд» (Ровно), Квасилівського дослідного з-ду «Сільгосптехніка», колгоспу «Перше травня» Сарненського р-ну та колгоспу «Маяк» Червоноармійського р-ну. Заг. довжина з-ць у Р. о. (на кінець 1969) становила 579 км. Довжина автомобіл. шляхів з твердим покриттям (1969) дорівнювала 2,2 тис. км. Річки Горинь і Стир — судноплавні. Ровно зв'язане з польськими р-нами області, обл. центрами УРСР і Києвом регулярним авіасполученням.

До возз'єднання зх.-укр. земель з УРСР на тер. сучасної Ровенщини було понад 60% неписьмених. У 1969/70 навч. р. тут працювало 988 шкіл усіх видів, у т. ч. 173 середні, 392 восьмирічні, 359 початкових та ін. (221,1 тис. учнів); 19 профес.-тех. училищ (9,0 тис. учнів), 17 серед. спец. навч. закладів (12,6 тис. учнів). У Ровно: ін-т інженерів водного г-ва, пед. ін-т (11,1 тис. студентів), культ.-освіт. ф-т Київ. інституту культури. В області 10 наук. установ, у т. ч. Шубківська держ. обласна с.-г. дослідна станція, Сарненська н.-д. станція Укр. н.-д. ін-ту гідротехніки й меліорації, Ровенська н.-д. ветеринарна станція Укр. н.-д. ін-ту експериментальної ветеринарії. На Ровенщині 1970 працювали обласний укр. муз.-драм. театр, обласна філармонія (у Ровно), 885 клубних установ, 823 масові б-ки (7241,0 тис. книг і журналів), 834 кіноустановки, 4 музеї.

Історичні пам'ятки. На тер. області зберігся ряд пам'яток давньої укр. архітектури — оборонні споруди (15—16 ст., в т. ч. Кругла башта 16 ст.), Боговляненська церква (15 ст., реставрована наприкінці 19 ст.) в Острозі, споруди Держманського монастиря (кінець 15 ст.) та Межи-

Пам'ятник односельчанам, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни, в селі Перевередові Млинівського району.

ріцького монастиря (Троїцька церква, 15 ст.); залишки архітект. споруд 16—17 ст. (замок, вали й монастирі) в Дубні; залишки Корецького замку 16 ст., музей-заповідник «Козацькі могили», на тер. якого зберігається дерев'яна Михайлівська церква (1650). На тер. області народилися вчений-ботанік В. І. Липський, письменник М. О. Острозький, деякий час жили і починали свою революц. діяльність Д. З. Мануїльський і В. Володарський. Пам'ятники: В. І. Леніну, О. Дундичу, Т. Г. Шевченкові, М. І. Кузнецову, воїнам 13-ї армії 1-го Укр. фронту, які загинули, визволяючи місто (всі в Ровно), героям Дубровицького збройного повстання (у Дубровиці), Героїв Рад. Союзу М. Т. Приходьку (в Здолбунові), пам'ятники односельчанам, які загинули на фронтах Великої Вітчизн. війни, в ряді міст і сіл області тощо.

Лит.: Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1969; Шелест П. Ю. Україно наша Радянська. К., 1970; До історії боротьби трудящих за встановлення Радянської влади на Ровенщині в 1917—1920 роках (Документи і матеріали...). Ровно, 1957; За волю народну. Боротьба трудящих Ровенщини за соціальне і національне визволення та возз'єднання з Радянською Україною. 1921—1939. Документи і матеріали. Львів, 1964; Радянська Ровенщина. 1939—1959. Документи й матеріали. Львів, 1962; Сербін Г. Ровенщина. Львів, 1970; Кугукало І. А. Ровенська область. К., 1959 (бібліогр. с. 113); Голованів В. П., Михалюта Т. І. Боротьба більшовиків Ровенщини за владу Рад. Львів, 1968; Бегма В., Кизя Л. Шляхи нескорених. К., 1962; Кизя Л. Е. Народні месники. З історії партизанського руху на Ровенщині. Львів, 1960; Степанов Л. До історії антифашистської боротьби на Ровенщині (1941—1944 рр.). Львів, 1966; Ровенщина за роки Радянської влади (Цифри і факти про соціалістичні перетворення в області). Ровно, 1957; Бойова і трудово слава Ровенщини. Львів, 1967; Молчанов О. П. Ровенська область. В кн.: Визначні місця України. К., 1961; Ровенська область. Адміністративно-територіальний поділ. Львів, 1971; Гайдук В. Соціалістична Ровенщина. Короткий покажчик літератури. Львів, 1971.

А. В. Мляовицький (Ровно).

РОВЕНСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ — засн. 1940. Має відділи природи, історії доряд. періоду, історії рад. суспільства, охорони пам'ят-

ників та атеїзму. В музеї представлено експонати, що відображають історію краю з найдавніших часів до наших днів. Серед них — «Острозька біблія» (1581), рукописна книга з с. Дермань (1608), картина «Козак Мамай» (1-а пол. 18 ст.), цеховий прапор (1846), вироби Корецької мануфактури тощо; твори В. І. Леніна, які розповсюджувалися на Ровенщині у роки громад. війни; матеріали про возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною, численні експонати про діяльність у Ровно Героя Рад. Союзу М. І. Кузнецова під час Великої Вітчизн. війни, про визволення Ровенщини від нім.-фашист. загарбників у 1944, про участь трудящих Ровенщини в соціалістич. і комуністич. будівництві. Філіали музею: Дубнівський краєзнавчий музей та музей-заповідник «Козацькі могили». Г. В. Бухало (Ровно).

РОВЕНСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ — засн. 1940 після возз'єднання Зх. України з УРСР. В 1940—41 мав назву Ровенський обласний істор. архів, з 1941 — Держ. архів Ровенської обл., з 1958 — Р. о. д. а. В архіві зібрано матеріали з історії краю з кін. 18 ст. до наших днів. У його фондах зберігаються документи, що висвітлюють боротьбу трудящих проти соціального і нац. гноблення, за возз'єднання з Рад. Україною, їхню боротьбу в роки Великої Вітчизн. війни проти нім.-фашист. загарбників, за відбудову нар. г-ва в півляосновний період, діяльність органів Рад. влади в усіх галузях нар. г-ва, розвиток нар. освіти, культури, охорони здоров'я. Архів видав збірники документів: «До історії боротьби трудящих за встановлення Радянської влади на Ровенщині в 1917—1920 роках» (Ровно, 1957), «Радянська Ровенщина. 1939—1959» (Львів, 1962), «За волю народну. 1921—1939» (Львів, 1964) та ін.

Лит.: Ровенський обласний державний архів. К., 1970. Г. В. Сербін (Ровно).

РОВЕНЬКІ — місто обл. підпорядкування Ворошиловгр. обл. УРСР. Залізнич. ст. 60 тис. ж. (1970). Вперше згадується у документах 1707. У 30-х рр. 18 ст. було одним з опорних пунктів *Української лінії*. Після прокляття у 80-х рр. 19 ст. залізнич. станція Дебальцеве-Звереве і побудови залізнич. станції в районі Р. почали видобувати кам'яне вугілля. На поч. 20 ст. слобода Р. перетворилася на значне шахтарське с-ще. Під час революції 1905—07 в слободі відбувалися страйки шахтарів і залізничників. На поч. березня 1917 в Р. було обрано Раду робітн. і сел. депутатів. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У квітні 1918 австро-нім. загарбники окупували Р. На кінець 1918 окупантів було вигнано. В травні 1919 Р. зайняли денікінці. В кін. грудня 1919 1-а Кінна армія визволила слободу. Трудящі Р. під керівництвом більшовиків брали участь у боротьбі проти австронім. окупантів, білокозаків, денікінців. За роки Рад. влади Р. стали одним з центрів вугільної пром-сті Донбасу. З 1934 Р. — місто. З 1937 до 1963 Р. — центр Ровенківського р-ну. Під час Великої Вітчизн. війни Р. 18.VII 1942 були окуповані нім.-фашист. загарбниками. В період тимчасової окупації в місті діяла група підпільної комсомольської орг-ції «Молода гвардія». 17.II 1943 Рад. війська Пд.-Зх. фронту визволили Р. У місті — декілька шахт, вуглезбагачувальна, взуттєва, меблева ф-ки; хлібний, молочний, пивоварний та ін. з-ди. 19 загальноосв., 1 дит. муз. і 2 спорт. школи; гірничий технікум, 2 профес.-тех. училища. Музей молодогвардійців. У Тримучому лісі на місці страги героїв-молодогвардійців — гранітний монумент, у Молодогвардійсь-

кому сквері міста — гранітний обеліск, біля підніжжя якого запалено вічний вогонь.

РЇВНЕР Пінхус Лазарович (Аким; р. н. невід. — серпень 1919) — професійний революціонер. Член Комуністич. партії з 1901. Був робітником-слесарем. Один з керівників Миколаївської більшовицької орг-ції напередодні і в період революції 1905—07. Не раз зазнавав арештів, був на заслани. Під час австро-нім. окупації України 1918 — на підпільній роботі на Миколаївщині. Делегат І з'їзду КП (б) У від Миколаївської орг-ції. На з'їзді його обрано до складу ЦК КП (б) У. Після з'їзду — на підпільній роботі в Миколаєві, на Одещині. Делегат ІІ з'їзду КП (б) У, на якому обраний кандидатом у члени ЦК. Після вигнання англо-франц. інтервентів (1919) — на парт. роботі в Миколаєві. Загинув під час боротьби проти денікінців поблизу м. Бізули (тепер м. Котовськ). Л. Г. Чивовська (Київ).

РЇВНО, Р і в н е — місто, обл. і районний центр УРСР, на р. Усті (бас. Прип'яті). Вузол залізнич. і автомобільних шляхів. Аеропорт. 116 тис. ж. (1970); 1939 — 43 тис. ж.; 1959 — 56 тис. ж.). Час заснування міста невідомий. У писемних джерелах згадується під 1282 як місто *Галицько-Волинського князівства*. З 2-ї пол. 14 ст. Р. — під владою лит. феодалів. У кінці 15 ст. — місто дістало *магдебурзьке право*. Після *Люблінської унії 1569* — місто *Волинського воєводства* шляхет. Польщі. Восени 1648 в Р. відбулося антифеод. повстання міської бідноти. За *Андрусівським перемир'ям 1667 Р.* залишилося за Польщею. В 1793 Р. у складі Правобережної України було возз'єднано з Росією і стало окружним (повітовим) містом *Волинського намісництва*, з 1797 — повітовим містом Волинської губ. У 1904 в Р. створено групу РСДРП. У жовтні — грудні 1905 в місті відбулися страйки робітників. У березні 1917 утворено Раду робітн. і солдат. депутатів. Рад. владу в Р. встановлено 13 (26).XII 1917. 1 (14).I 1918 організовано Ровен. червоногвардійський загін під командуванням Т. В. Черняка. 15.VIII 1919 місто захопили війська панської Польщі. 4.VII 1920 Р. визволила 1-а Кінна армія. В бою за Р. загинув герой громадян. війни О. Дундич. 19.IX 1920 місто знову захопили польсь. війська. Очолювані КПЗУ трудящі Р. вели боротьбу проти панування бурж.-поміщ. Польщі. В 1939 Р. в складі зх.-укр. земель було возз'єднано з УРСР. З 4.XII 1939 Р. — центр Ровен. обл. УРСР. На поч. Великої Вітчизн. війни місто 28.VI 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. Гітлерівці розстріляли в Р. 102 тис. цивільного населення і військовополонених. Трудящі Р. вели мужню боротьбу проти загарбників. У 1941—42 в Р. було створено 3 підпільні орг-ції, в області 1943 — підпільні обком КП (б) У (секретар В. А. Бегма), обком ЛКСМУ та обласний штаб партизан. руху. Комуністичне підпілля очолювали Т. Ф. Новак, П. М. Мирюшенко, М. М. Остафов. У місті діяли партизани-розвідники загону Д. М. Медведєва, в т. ч. М. І. Кузнецов. 2.II 1944 війська 1-го Укр. фронту визволили Р. від фашистів.

За роки Рад. влади зросли економіка й культура міста. В Р. — 40 промислових підприємств, у т. ч. з-ди: азотних добрив, високовольтної апаратури, залізобетонних виробів, запчастин до тракторів та сільськогосподарських машин, молочний; швейна, нетканих матеріалів, мелева, кондитерська Ф-ки; овочесушильно-консервний, м'ясо- і льонокомбінати. Ін-ти: пед., інженерів

водного г-ва, культ.-осв. ф-т Київ. ін-ту культури; технікуми: автотранспортний, рад. торгівлі, текстильний, с.-г., кооперативний; школи: 21 загальноосв., дитячі музична, художня та спорт.; мед., торг.-кооперативне, торг.-кулінарне, муз. уч-ща; 5 профес.-тех. уч-щ; обл. муз.-драм. театр, обл. філармонія, краєзнавчий музей. Пам'ятки архітектури: дерев'яна Успенська церква (1756), будинок кол. гімназії (1839), де 1867—71 вчився В. Г. Короленко. Пам'ятники В. І. Леніну, О. Дундичу, Т. Г. Шевченкові, М. І. Кузнецову, жертвам нім. фашизму, воїнам 13-ї армії 1-го Укр. фронту, що загинули, визволяючи місто від фашист. загарбників.

Лит.: Молчанов О. П. Ровно. Львів, 1961 [бібліогр. с. 75].

О. П. Молчанов (Ровно).

РЇВНО-ЛУЦЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1944 — операція, що її провели 27.I—11.II 1944 під час Великої Вітчизн. війни війська 13-ї та 60-ї армій 1-го Укр. фронту (ком. — генерал армії М. Ф. Ватутін), з метою визволення району Ровно — Луцьк — Шепетівка. 27.I рад. війська, прорвавши оборону ворога, форсували р. Горинь і просунулися на 12 км. Вночі проти 28.I 1-й гвард. кав. корпус (у складі його діяла д-зія ім. Ради Народних Комісарів УРСР) вийшов у район Більської Воли і Рафалівки, 6-й гвард. кав. корпус — у район Чорторийська (тепер с. Вишнівка). 6-й гвард. кав. корпус повернувся на Клевань і вийшов у тил ровенському угрупованню ворога, 1-й гвард. кав. корпус рушив на Луцьк. 5.II 1-й гвард. кав. корпус оволодів Луцьком, зайняв оборону по сх. берегу р. Стиру і перерізав противникові шляхи відступу з Ровно на Зх. Тоді ж 3-я гвард. кав. д-зія спільно з частинами 24-го і 76-го стріл. корпусів визволила Ровно і захопила плацдарм на пд.-зх. березі р. Ікви. 10.II війська 60-ї армії вийшли на підступи до Шепетівки. 4-й танк. корпус, зробивши обхідний маневр з Пд., відрізав противникові шляхи відступу. 11.II рад. війська оволоділи Шепетівкою. За час наступу на Луцьк і Ровно рад. війська визволили більше 200 населених пунктів, захопили в полон

О. І. Родимцев.

чизняній війні Радянського Союзу 1941—45 рр., т. 3. К., 1969.

РОГАЛИЦЬКА СТОЯНКА, Якимівська стоянка — поселення кінця пізнього палеоліту на схилі Якимівської балки правого берега р. Ёвсугу (притока Сіверського Дінця) поблизу х. Роголика (тепер у складі с-ща м. т. Петрівки Станічно-Луганського р-ну Ворошиловгр. обл.). Відкрили її 1926, обстежували і частково розкопували 1927—36. Виявлено залишки вогнищ з вугіллям і золюю, знайдено роздроблені кістки тварин, розщеплені кремені, крем'яні знаряддя (невеликі різні типи, скребки, в т.ч. округлі, ножовидні пластинки з ретушою тощо), кістяні вироби (проколки і підвіски), підвіски з просвердлених раковин і хребця риби. Р. с. належить до пам'яток причорноморської степової зони. Деякі дослідники датують її раннім мезолітом.

Лит.: Локтюшев С. О. Палеолітична стоянка Якимівська балка на р. Ёвсуг Ворошиловградської області. В кн.: Палеоліт і неоліт України, т. 1. К., 1947; Ефименко П. П. Первоитное общество. К., 1953.

І. Г. Шовкочас (Київ).

РОГАТИН — місто Ів.-Фр. обл. УРСР, центр Рогатинського району; на р. Гнилий Липи (прит. Дністра). Вузол автомобіл. шляхів. Залізнич. ст. 5,5 тис. ж. (1970). Час заснування Р. невідомий, але вже в 14—15 ст. він був великим містом з розвинутим ремісничим виробом, і жвавою торгівлею. У 1387—1772 місто було під владою шляхет. Польщі. В 1415 дістало *мадебурзьке право*. В 1490 під Р. зазнали поразки повсталі селяни, що їх очолював Муха (див. *Мухи повстання 1490—92*). В 16—17 ст. Р. не раз зазнавав нападів турків і крим. татар. У 1589 в Р. було засновано братство (див. *Рогатинське братство*). Під час нар.-визвольної війни 1648—54 місто було одним із центрів боротьби проти шляхти. 26.IX 1648 козаки і повстанці визволили Р. і встановили міське самоврядування. З 1772 місто захопила Австрія. Під впливом першої рос. революції 1905—07 в Р. і повіті пройшли страйки робітників і селян. У 1917—18 в ряді сіл повіту відбулися сел. повстання. Влітку 1919 місто загарбала бурж.-поміщицька Польща.

19.VIII 1920 Р. визволила 8-а д-зія Червоного козацтва, на поч. вересня створено Рогатинський пов. ревком. У серед. вересня місто захопила бурж.-поміщицька Польща. За *Ризьким мирним договором 1921 Р.* у складі зх.-укр. земель залишився під владою бурж.-поміщицької Польщі. В 1923—38 в Р. діяла підпільна орг-ція КПЗУ. В 1937—38 тут відбувся ряд страйків. Після возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною (1939) Р. — центр Рогатинського р-ну (1964 — місто Галицького р-ну).

На поч. Великої Вітчизн. війни Р. 5.VII 1941 оку-

пували нім.-фашист. загарбники. 24.VII 1944 Рад. Армія визволила його. В місті — хлібопродуктів, харч. та побутовий комбінати, з-д нерудних матеріалів, міжколгоспна буд. орг-ція, 2 загальноосв. та 1 муз. школи, ветеринарно-зоотех. технікум.

Пам'ятки архітектури: кам'яна церква Різдва Богородиці (кінець 14 ст.), дерев'яна Святодухівська церква (1-а пол. 17 ст.), костюл (1666), житлові будинки 18 ст.

РОГАТИНСЬКЕ БРАТСТВО — нац.-релігійна громад. орг-ція укр. православних міщан у м. Рогатині (тепер Ів.-Фр. обл.) в кінці 16—18 ст. Заснувала його 1589 група освічених міщан. Р. б. вважалось колективним членом *Львівського братства*, користувалось його статутом. Виступаючи на захист станових прав православних міщан, Р. б. вело боротьбу проти католицизму й унії, а також проти втручання верхівки православного духовництва в справи братств. Лише в 2-й пол. 17 ст. духовництву вдалося підкорити Р. б. і перетворити його в релігійно-благодійну орг-цію. Ліквідовано 1788.

Лит.: Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966.

РОГАЧОВ Дмитро Дмитрович (2.X 1895 — 1.VI 1963) — рад. військ. діяч, контр-адмірал. Член КПРС з 1928. Н. в с. Великої Росляківці (тепер Угодсько-Заводського р-ну Калуз. обл.) у робітничій сім'ї. У Військово-Морському Флоті з 1917. Учасник громадян. війни. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував *Пінською військовою флотилією*. Потім — командир бригади річкових кораблів Волзької флотилії та командуючий цією флотилією. Після війни — на командних посадах у Військово-Морському Флоті. З 1956 — в запасі. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

М. Р. Кошкін (Москва).

РОГОЖИН Анатолій Йосипович (н. 27.X 1923) — укр. рад. історик держави і права, доктор юридичних наук і професор (з 1968). Член КПРС з 1943. Н. в Тбілісі в сім'ї службовця. Учасник Великої Вітчизняної війни. У 1947 закінчив Всеукраїнський юрид. ін-т (Москва). У 1950—53 — доцент кафедри теорії та історії д-ви і права, 1953—64 — проректор по наук. та учбовій роботі, 1964 — 71 — зав. кафедрою теорії д-ви та права, з 1971 — зав. кафедрою історії держави і права Харків. юрид. ін-ту. Розробляє проблеми теорії та історії становлення Рад. соціалістичної д-ви, зокрема становлення рад. державності на Україні. Вивчав питання історії д-ви і права деяких країн Азії й Африки. Нагороджений орденом Червоної Зірки та ін. нагородами.

Тв.: Очерк истории социалистической законности УССР в период иностранной военной интервенции и гражданской войны. Х., 1963; Всеукраїнська ЧК в период иностранной военной интервенции и гражданской войны. Х., 1964 [у співавт.]; История государства и права. Х., 1964 [у співавт.].

РОГОЗА Михайло (р. н. невід. — п. 1599) — київ. митрополит, один з організаторів *Брестської церковної унії 1596*. Походив з білорус. шляхти Мінського повіту. З 1579 був архимандритом Мінського Вознесенського монастиря. Належав до верхівки православного духовництва, яка, щоб зміцнити свої класові позиції в боротьбі проти антифеод. нар. рухів, спиралася на шляхет. Польщу. В 1589 польс.-шляхет. уряд призначив Р. київ. православним митрополитом. У 1590 Р. з частіною православних єпископів почав таємні переговори з польс. королем Сигізмундом III про об'єднання (унію) православної церкви з католицькою. За дорученням польс. короля Сигізмун-

да III і рим. папи Климентія VIII, Р. та його прибічники — єпископи К. *Терлецький*, І. *Потій* — 1596 скликали в Бресті церковний собор для офіційного проголошення унії. Ставши з 1596 уніатським митрополитом у Києві, Р. за допомогою польсь.-шляхет. уряду силоміць захопив на Україні та в Білорусії ряд православних монастирів та церков і перетворив їх на уніатські. *Літ.: Загайко П. К. Українські письменники-полемісти кінця XVI — початку XVII ст. в боротьбі проти Ватикану і унії. К., 1957.*

РОДЕНЬ — давньоруське місто, що згадується в літопису під 980. Див. *Княжа гора*.

РОДЗЯНКИ — укр. поміщицький рід, що походить з козак. старшини. У 18 — на поч. 20 ст. Р. володіли значними зем. маєтностями в Полт. і Катериносл. губерніях. Василь Р. (р. н. невід. — п. 1734) — хорольський сотник. Іван Васильович Р. (р. н. невід. — п. 1751) — гадацький полковник. Збагатився насильственным закріпаченням селян і захопленням козак. і рангових земель. Аркадій Гаврилович Р. (бл. 1793 — п. наприкінці 40-х рр. 19 ст.) — укр. поміщик. Писав вірші. Михайло Володимирович Р. (1859—1924) — великий поміщик, один з лідерів партії *октябристів*, монархіст. Був головою 3-ї і 4-ї Державних дум. Підтримуючи гнобительську політику самодержавства щодо неруських національностей Рос. імперії, Р. виявив себе ворогом укр. народу. Під час громадян. війни 1918—20 був у контрреволюц. «добровольчій армії». Емігрував за кордон.

РОДІМЦЕВ Олександр Ілліч (н. 8.III 1905) — рад. військ. діяч, ген.-полковник, двічі Герой Рад. Союзу (1937, 1945). Член КПРС з 1929. Н. в с. Шарлику (тепер районцентр Оренб. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1927. В 1936—37 учасник нац.-революц. війни іспанського народу 1936—39. В 1939 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир бригади, д-зії і корпусу брав участь у боях на Пд.-Зх., Донському, Степовому та 2-му Укр. фронтах. Очолен Р. 5-а повітряно-десантна бригада відзначалася під час *Київської оборонної операції 1941*, а 13-а гвард. д-зія під час *Сталінградської битви 1942—43*. Після війни — на командних посадах у Рад. Армії. Автор спогадів «Люди легендарного подвигу» (М., 1964), «Твої, Батьківщино, сніги» (К., 1964), «За місто-герой Київ» (К., 1964), «Під небом Іспанії» (М., 1968), «Гвардійці стояли на смерть» (М., 1969) та ін. Депутат Верховної Ради СРСР 3-го скликання. Нагороджений чотирма орденами Леніна та ін. нагородами.

РОДОВІДНІ КНИГИ — генеалогічні записи, які містять відомості про походження, родинні зв'язки, майнове і службове становище представників різних рос. дворянських родів 17 — поч. 20 ст. Після скасування місничства 1682 для ведення офіційних Р. к. царський уряд створив підпорядковану Розрядному приказу палату родовідних справ. Надання окремим представникам укр. козак. старшини дворянських привілеїв і запис їх до рос. Р. к. почався після *возз'єднання України з Росією 1654*. Остаточне зрівняння укр. старшинсько-козак. верхівки з рос. дворянством і запис її до рос. Р. к. відбулися після ліквідації політ. автономії Лівобережної України на поч. 80-х рр. 18 ст. Генеалогічні відомості про укр. старшинсько-козак. і поміщицькі роди є в ряді праць М. О. *Максимовича*, О. М. *Лазаревського* та ін. укр. істориків, зокрема в праці В. Л. *Модзалевського* «Малоросійський родословник»

(т. 1—4. К., 1908—14). Використані ними значні документальні матеріали відображають процес перетворення укр. старшинсько-козак. верхівки на поміщиків-кріпосників і спростовують фальсифікаторські вигадки укр. бурж. націоналістів про «безкласовість» укр. нації.

В. І. *Стрельський* (Київ).

«РОЗВИТОК КАПІТАЛІЗМУ В РОСІЇ» Процес утворення внутрішнього ринку для великої промисловості — класична праця В. І. Леніна, в якій глибоко і всебічно висвітлено процес капіталістичного розвитку Росії після *селянської реформи 1861*. Написана 1896—99, опублікована легально наприкінці березня 1899. Укр. мовою вперше видана 1930. Написання праці припадає на період гострої ідейної боротьби навколо питання про «долю капіталізму в Росії», що постало як найважливіша проблема революц. теорії і практики. В цьому творі В. І. Ленін завершив ідейний розгром ліберальних народників (див. *Народництво*), що заперечували наявність капіталізму в Росії, ідеалізували патріархальну сел. общину, відсталість. Разом з тим цей твір завдав нищівного удару «*легальному марксизмові*», представники якого вселяю прикрашали капіталізм і вихваляли буржуазію.

Дослідження В. І. Леніна відіграло вирішальну роль у викритті антинаук. тверджень укр. буржуазно-націоналістич. історіографії про безбуржуазність укр. нації і відсутність укр. робітн. класу. Ленінська праця стала безпосереднім продовженням «*Капіталу*» К. Маркса, далішим розвитком і збагаченням економіч. теорії марксизму в новій істор. обстановці на основі конкретно-істор. умов Росії. Вона знаменувала утвердження ленінського етапу в політ. економіці. Грунтуючись на широкій документальній базі, використовуючи сотні тогочасних праць, В. І. Ленін всебічно обгрунтував закономірності розвитку капіталізму, що особливо яскраво виявилися в економіці пореформеної Росії. В. І. Ленін викрив теоретич. помилки економістів-народників, які твердили, ніби розорення селянства веде до звуження внутр. ринку, а останнє виключає можливість розвитку капіталізму. В ленінській праці розвиваються далі марксистські положення про суспільний поділ праці, просте товарне виробництво і неминучість перетворення його на капіталістичне; про створення внутр. ринку самим капіталізмом у процесі його розвитку.

Одним з найважливіших факторів створення внутр. ринку В. І. Ленін вважав *розшарування селянства*. Аналізуючи дані офіційної і земської статистики, багато з яких стосується України, особливо її пд. губерній, В. І. Ленін показує, як в умовах розвитку товарного г-ва на селі відбувався процес розшарування селянства як класу. Створення нових типів сільс. населення (сільс. буржуазії, серед. селянства, сільс. пролетаріату — класу с.-г. найманих робітників) свідчило про капіталістич. характер розвитку країни. В. І. Ленін довів, що в Європ. Росії заможна сел. верхівка, яка становила п'яту частину сел. дворів, зосереджувала в своїх руках половину всього землеробського виробн., експлуатуючи найману працю. Для ілюстрації співвідношення окремих соціальних груп селян у праці наведено дані по Дніпровському пов. Таврійської губ. На суспільно-економіч. відносинах у тогочасному селі В. І. Ленін розкрив наявність антагоністич. суперечностей, властивих усякому товарному і капіталістич. господарству. Значне місце в ленінській праці відведено переходу поміщиків від панщинного г-ва до капіталістичного. В. І. Ленін дав класичне

Обкладинки книги В. І. Леніна «Розвиток капіталізму в Росії» — першого видання 1899 (ліворуч) і українського видання 1953.

визначення осн. рис панщинної системи господарства, створення перехідної системи г-ва, яке поєднувало в собі риси поміщ. і капіталістичної системи. Він всебічно висвітлював феод.-кріпосницький характер відробіткової системи, зробив глибокий наук. аналіз американського і пруського шляхів розвитку капіталізму в с. г. Росії, в т. ч. і на Україні. В. І. Ленін довів, що з розвитком товарного виробн. і розширенням селянства відробіткова система в поміщицьких г-вах поступово витіснялася капіталістичною. Наприкінці 80-х рр. 19 ст., за підрахунками В. І. Леніна, з 43 губерній Європ. Росії в 19 (в т. ч. Київ., Волин., Подільській, Херс., Тавр. і Катеринослав.) в поміщицьких г-вах переважала капіталістич. система, в 7 (зокрема, в Полт. і Харків.) — мішана і в 17 (серед них — Черніг. губ.) — відробіткова система. Перехід поміщицьких г-в від панщинної системи до капіталістичної нерозривно був зв'язаний з дедалі більшим застосуванням найманної праці і машин у с. г. Це В. І. Ленін яскраво ілюструє на матеріалах Тавр. і Херс. губерній. Розвиток капіталізму в с. г. зумовив створення величезної армії с.-г. робітників. Виникло багато робіт. ринків, серед яких В. І. Ленін називає 17 на Україні. В. І. Ленін розкрив нестерпне становище селян, яких експлуатували поміщики, куркулі, лихварі. Узагальнюючи величезний фактичний матеріал, він охарактеризував різноманітності форм торг. землеробства, показав розміщення осн. видів капіталістич. с. г. в Європ. Росії, дослідив порайонні особливості цього розвитку. В. І. Ленін дав глибокий аналіз пореформеного землеробства (зокрема, на Пд. України, на Полтавщині), яке набило дедалі більше торговельного, підприємницького характеру, створювало внутр. ринок для капіталізму, що розширював і загострював суперечності серед землеробського населення. Проте землеробський капіталізм відіграв тоді прогресивну роль. Він підірвав старе землеволодіння, зв'язав землероба з ринком, дав поштовх розвитку прогресивних сил с. г., створив велике землеробське виробн., підірвав корені відробітків і особисто залежності землероба. На основі аналізу становища трудящого селянства при капіталізмі В. І. Ленін показав, що воно не має іншого порятунку, крім приєднання до революц. руху пролетаріату. Розкривши двоступ. природу селянства, його хитання між пролетаріатом і буржуазією, В. І. Ленін обґрунтував

можливість і необхідність *союзу робітничого класу і селянства* для боротьби проти царизму. В своєму творі В. І. Ленін велику увагу приділив розвиткові пром-сті в пореформен. Росії, зокрема на Україні. Він розглянув три стадії розвитку капіталізму в рос. пром-сті, встановив зв'язок і послідовність у розвитку простої кооперації, капіталістич. мануфактури і великої машинної індустрії. Всебічно, на значному фактичному матеріалі в ленінській праці показано створення і зростання великої машинної індустрії, її територіальне розміщення, визначено заг. закономірності і місцеві особливості в розвитку окремих пром. центрів. Перехід від мануфактури до фабрики, зазначав В. І. Ленін, знаменує масове усупільнення праці капіталом, повний тех. переворот у виробництві. Для пореформеної Росії був характерним порівняно швидкий розвиток фабрично-заводської пром-сті, яка відтягувала дедалі більшу частину населення від землеробства до торговельно-промислових занять. В. І. Ленін підкреслював, що велика машинна індустрія, яка викликала докорінні зміни в соціальній структурі суспільства, є матеріальною передумовою переходу до соціалізму. Він надавав виняткового значення формуванню пром. пролетаріату як найреволюційнішої сили. Незважаючи на численні пережитки кріпацтва в пром-сті Росії, в т. ч. й України, інтенсивно відбувався процес концентрації виробн., насамперед у важкій пром-сті, де велику роль відігравала пром-сть України (вугільна, металургійна, металообробна, машинобудівна).

Характеризуючи зростання с.-г. машинобудування, В. І. Ленін звертав увагу на швидкий розвиток його в Катеринослав., Тавр., Херсонській і Донській губ. У машинобудуванні та ін. галузях важкої пром-сті з кінця 19 ст. збільшуються іноземні капітали. Одним з найтипівіших симптомів пореформеної епохи, вказував В. І. Ленін, було зростання старих індустріальних центрів і утворення багатьох нових. Навколо великих підприємств вирости фабрично-заводські селища. В. І. Ленін звертав увагу на швидке збільшення населення таких нових пром. центрів, як Кривий Ріг, Кам'янка, Дружківка, Костянтинівка, Юзівка, Нижньодніпровськ. Концентрація пром-сті і зростання кількості робітників спостерігалися в Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі. Торкаючись проблеми формування робітн. класу України, В. І. Ленін зазначав, що до його складу, крім місцевого населення, вливалось багато пролетарів, зубожілих селян, ремісників і кустарів — вихідців з великоруських губерній. Зосередження на великих підприємствах дедалі більшої частини пролетаріату сприяло його класово-згуртованню й організації, підвищенню ролі в суспільно-політ. житті країни, перетворенню на могутню мобілізуючу і організуючу силу робітн. руху. В. І. Ленін показав, що капіталізм є історично минулим ладом, що його істор. роль полягає в створенні матеріальних передумов та суб'єктивних факторів пролетарської революції і переходу до соціалізму. Зіставляючи рос. економічну дійсність і тенденції світового капіталізму, В. І. Ленін «показав наростаюче загострення соціально-економічного антагонізму в місті і на селі, дав всебічний аналіз змін класової структури суспільства, виявив реальних союзників пролетаріату в буржуазно-демократичній і соціалістичній революціях» (До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС. К., 1970, с. 11).

В своїй праці В. І. Ленін визначив характер революції, що наближалася, її рушійні сили і роль

у ній різних класів, всебічно обґрунтував положення про керівну роль пролетаріату в цій революції та необхідність його союзу з селянством. Ленінська праця дає всебічне марксистське дослідження соціально-економіч. ладу країни кінця 19 ст., розкриває закономірності й перспективи її істор. розвитку, обґрунтовує завдання революц. соціал.-демократії.

Видання: Ле н і н В. І. Розвиток капіталізму в Росії. Твори. Вид. 4, т. 3. І. О. Гуржій (Київ).

РОЗКОПКИ археологічні — розкриття шарів землі для вивчення археологічних пам'яток. Р.—осн. метод археологічних досліджень. Їм передують розвідки. З цією метою провадять обстеження місцевості, шурфування, зачистку відслонень, аерофотознімання тощо. В СРСР пам'ятки історії оголошено всенар. надбанням, і вони перебувають під охороною д-ви. Археол. Р. провадять з дозволу Інституту археології Академії наук СРСР або відповідних установ академії наук союзних республік, зокрема на Україні — Інституту археології Академії наук Української РСР. Самовільні Р. заборонено. Р. провадять за спеціальною наук. методикою вивчення і фіксації (складання планів і вертикальних розрізів розкопуваного культ. шару), специфічною для різних груп пам'яток. Стоянки, поселення, городища, могильники досліджують великими площами, поділеними на квадрати. Пам'ятки

з різночасними культ. шарами досліджують і фіксують окремо з кожного шару (див. *Стратиграфія* археологічна). Пам'ятки, що мають один культ. шар, розкопують, знімаючи культ. залишки горизонтальними пластами зверху донизу, від пізніших до раніших. Курганні поховання досліджують, знімаючи їхні насипи та розкриваючи могильні ями і поховальні споруди. При Р. перекриваючи шари землі можна знімати землерийними машинами, культ. залишки розкривають вручну за допомогою дрібних інструментів. Під час Р. вивчають геол. умови залягання пам'яток, беруть для аналізу зразки ґрунту, органічних решток та ін. Кістки тварин, знайдені при Р., визначають і вивчають з метою встановлення особливостей тваринного світу минулих часів, характеру г-ва давнього населення. Антропологічне вивчення окремих кісток і цілих кістяків людей дає змогу встановити фізичний тип давньої людини. В процесі Р. окремі археол. знахідки консервують, щоб краще їх зберегти. Знайдені матеріали опрацьовують у лабораторних умовах. Речові матеріали з досліджених пам'яток експонують у музеях. Розкопана пам'ятка відтворює картину минулого життя. Вивчення матеріалів з археол. розкопок допомагає висвітленню розвитку суспільства у відповідну істор. епоху. Історію розвитку археол. досліджень, зокрема на тер. УРСР, див. у ст. *Археологія*.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

До статті Маркс К. Портрет (дуплекс-автотипія)	84—85	До статті Прапор державний: Державний прапор Союзу Радянських Соціалістичних Республік (кольоровий офсет)	448—449
До статті Монета: Зразки монет, що були в обігу або знайдені на території України (кольоровий офсет)	168—169	Державні прапори союзних радянських соціалістичних республік (кольоровий офсет)	448—449
Зразки радянських монет (кольоровий офсет)	168—169	До статті Революція 1905—07 в Росії: Повстання в Горлівці 1905 р. Картина художника К. О. Крилова (дуплекс-автотипія)	536—537
До статті Образотворче мистецтво: В. Ульянов (Ленін). Плакат художника А. Й. Страхова (кольорова автотипія)	256—257	6 ілюстрацій (дуплекс-автотипія)	536—537
5 ілюстрацій (дуплекс-автотипія)	256—257	Крім того, в тексті статей вміщено 494 ілюстрації.	

СПИСОК КАРТ

Литовська РСР, політико-адміністративна карта (кольорова)	16—17	Оборонна битва радянських військ під Москвою 30 вересня — 4 грудня 1941 р.	176
Формування території Литовської РСР (кольорова)	16—17	Контрнаступ і загальний наступ радянських військ під Москвою (грудень 1941 р.— квітень 1942 р.)	177
Литовська РСР, економічна карта (кольорова)	16—17	Московське велике князівство	179
Велике князівство Литовське в 13—15 ст. (до 1465 р.)	17	Муравський шлях	188
Львівська область	52	Археологічні культури часів неоліту на території сучасної Української РСР	229
Львівська операція 1920 р.	57	Нікопольсько-Криворізька наступальна операція 1944 р.	238
Львівсько-Сандомирська наступальна операція 1944 р.	62	Запоріжжя за часів Нової Січі (1734—75 роки)	242
Мелітопольська наступальна операція 1943 р.	113	Одеська наступальна операція 1944 р.	266
Миколаївська область	124	Одеська область	268
Археологічні культури мідного віку на території сучасної Української РСР	138	Одеська оборона 1941 р.	272
Молдавська РСР, політико-адміністративна карта (кольорова)	160—161	Рух опришків у 18 столітті	291
Молдавське князівство в 15 ст. (кольорова)	160—161	Пізньюпалеолітичні етнокультурні області на території сучасної Української РСР	312
Карта Бессарабії і Північної Буковини, визволених у червні 1940 р. (кольорова)	160—161	Партизанський рух у роки іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни в СРСР 1918—20 років	323
Молдавська РСР, економічна карта (кольорова)	160—161	Партизанська боротьба в період Великої Вітчизняної війни 1941—45 років (кольорова)	328—329

Перекопсько-Чонгарська операція 1920 р.	342	Польсько-радянська війна 1920 р.	425
Переселення народів 3—7 століть	345	Проскурівсько-Жмеринська наступальна операція 1944 р.	471
Бойовий шлях Першої Кінної армії	356	Революційний рух у січні — вересні 1905 р.	537
Театри першої світової війни (кольорова)	360—361	Найвище піднесення революції (кінець жовтня — грудень 1905 р.) (кольорова)	328—329
Перша світова війна 1914—18 років (кольорова)	360—361	Революційний рух у 1906—07 роках	540
Пилявецька битва 11—13 (21 — 23). IX 1648 р.	380	Рим Стародавній	552
Північна війна 1700—21 років	388	Ровенська область	564
Полтавська битва 27.VI (8.VII) 1709 р.	413	Ровно-Луцька наступальна операція 1944 р.	569
Полтавська область	415		

**СПІВРОБІТНИКИ ГОЛОВНОЇ РЕДАКЦІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ,
ЯКІ ВЗЯЛИ УЧАСТЬ У НАУКОВО-РЕДАКЦІЙНІЙ ПІДГОТОВЦІ
ТА ХУДОЖНЬО-ТЕХНІЧНОМУ ОФОРМЛЕННІ 3-го ТОМУ
РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

Редакція Радянської енциклопедії історії України: завідуючий редакцією — В. Л. Зуц, старші наукові редактори — кандидат юридичних наук Р. І. Гричук, Л. Л. Дмитренко, кандидат історичних наук В. С. Левін, С. П. Майборода, Р. Г. Семененко, наукові редактори — Ю. М. Барабанов, Е. М. Лаврова, Л. С. Пуфаль, Т. Б. Слюдикова, молодші редактори — В. В. Дубровська, Л. І. Трасковська.

Редакція словника і контрольного читання: завідуючий редакцією — кандидат педагогічних наук Р. А. Заездний, старші наукові редактори — П. П. Рудницька, Д. С. Шкуренко, наукові редактори — Я. О. Жуковська, Д. Г. Костянтинівська.

Літературно-контрольна редакція: завідуючий редакцією — Ю. М. Доленко, науковий редактор — І. А. Черненко, науковий редактор — Ю. П. Буценко, редактор — С. А. Нілова.

Група бібліографії: старший науковий редактор — Ф. К. Сарана.

Редакція ілюстрацій: завідуючий редакцією — Р. О. Селівачов, художній редактор — О. М. Волковинська.

Група картографії: старший науковий редактор — Є. В. Мержвінський, редактори-картографи — І. Е. Гудим-Левкович, Л. М. Чернишевич, старший коректор-картограф — Н. М. Добжанська.

Коректорський відділ: завідувач відділом — Т. Я. Михайловська, старші коректори — Г. П. Грицак, М. К. Рудницька, В. М. Юдіна.

Відділ комплектування: завідувач відділом — Н. І. Кулінич.

Технічний редактор: Ю. А. Мількін.

СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ ИСТОРИИ УКРАИНЫ, ТОМ, 3.

(на українском языке)

Адреса Головної редакції Української Радянської Енциклопедії: Київ, вул. Леніна, 51.

В томі вміщено: 3 вклейки високого друку (14 ілюстрацій), 2 вклейки офсетного кольорового друку (71 сюжет), 4 вклейки кольорових карт (11 карт).

В тексті — 494 ілюстрації та 34 карти. Папір для тексту виготовлено на фабриці ім. Ю. Яноніса. Кольорові карти надруковано на фабриці ГУГК, ілюстрації, виконані способом офсетного та високого друку, — на Київському поліграфічному комбінаті. Том здано до набору 10 лютого 1971 р., підписано до друку 21 липня 1971 р.

БФ 01579. Тираж 40 000 примірників. Формат 70 × 100^{1/16}. Фіз.-друк. аркушів 36,0 + 1,125 арк. вклейок, умовних друк. аркушів 48,13; облік.-видавн. арк. 96,65. Ціна одного тому 3 крб. 50 коп. Замовлення № 384.

Набрано на Київському поліграфічному комбінаті, Київ, вул. Довженка, 5, надруковано та виготовлено тираж Київською книжковою фабрикою Комітету по пресі при Раді Міністрів Української РСР, Київ, вул. Воровського, 24.

ПОМІЧЕНІ ПОМИЛКИ

Сторінка	Колонка	Рядок	Надруковано	Треба читати
125	права	29 знизу	(з 1969)	(з 1971)
273	ліва	14-15 згори	(тепер Первомайськ);	(тепер у складі м. Первомайська);
450	права	26 згори	горностріл. корпус,	гірсько-стріл. корпус.

Зам. 384.

